R G B WH GR BL
Grey Scale #13
C M Y K
Part Code
ST1316
DANES-PICTA .COM
A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

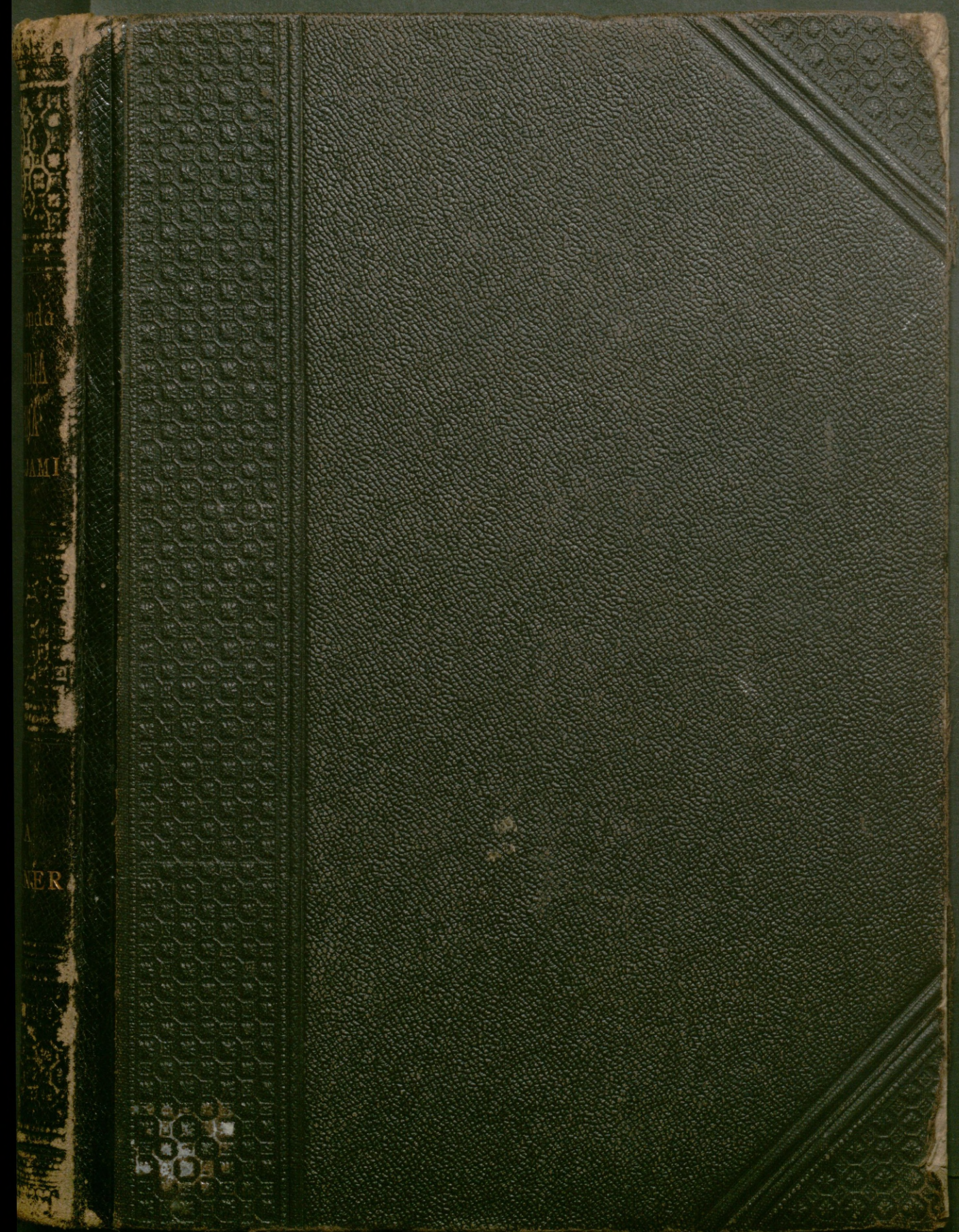

Inches
Centimetres
Colour Chart #13
Blue
Cyan
Green
Yellow
Red
Magenta
White
3/Color
Black
DANES-PICTA .COM

S. Orgelbranda

Encyklopedja Powszechna

8309

WARSZAWA.

DRUK. TOW. S. ORGELBRANDA SYNÓW,

Hoża Nr. 41.

„1288 1937 г.
„ТРИБУНА РАДЗЕЦКА“

S. Orgelbranda

Encyklopedja Powszechna

Z ILUSTRACJAMI I MAPAMI

Tom XIV.

od Sowa do Tzschirner.

Z 590 rysunkami, i 6 mapami i 1 tablicą kolorową.

GŁÓWNY ZARZĄD POLITYCZNY
WOJSKA POLSKIEGO
Zarząd II
Nr inw. 1647.

Библиотека Изд. Товар. Иностран. Рабочих
№ 15596

8309

WARSZAWA.
WYDAWNICTWO TOWARZYSTWA AKCYJNEGO
ODLEWNI CZCIONEK I DRUKARNI
S. ORGELBRANDA SYNÓW.
1903.

БИБЛИОТЕКА ИЗДАТЕЛЬСТВА ИНОСТРАННЫХ РАБОЧИХ

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ.

Варшава, 5 Марта 1903 года.

BIBLIOTEKA NAUKOWA
Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego
80309/2

S.

Sowa (*Strix*), rodzaj ptaków z rzędu drapieżnych. Rodzina sów (*Strigidae*), stanowiąca w tym rzędzie oddział nocnych, różni się wielce od innych ptaków drapieżnych; dziób ich jest znacznie krótszy, po większej części od samej nasady zgięty, z woskówką ukrytą pod piórami; nogi o palcu skrajnym zwrotnym, z bardzo ostremi, zakrzywionemi pazurami, całkowicie wraz z palcami upierzone; skrzydła miernie szerokie. Wogóle **S.** na

Sowa.

Puszczyk.

pierwsze wejrzenie różnią się od innych ptaków; głowę mają stosunkowo wielką, z oczami dużemi, naprzód zwróconemi, z przodu pokrytą sztywnemi piórami, tworzącemi jakby rodzaj tarczy, otoczonej w koło smużką zbitych piórek, zwaną szlarą. Całe zaś upierzenie **S.** jest bardzo wiotkie, delikatne, długie i napuszone. Postać pionowa, odęta. Otwór słuchowy odmiennie urządzony, niż u wszystkich innych ptaków, mniej więcej obszerny, niekiedy większą część boków głowy zajmuje, opatrzony jest zwykle odprzodu skórną klapą. **S.** wogóle są nocnych obyczajów, choć niektóre widzą i w dzień. Lot mają nadzwyczaj cichy i lekki, żadnego szmeru nie sprawiający. We dnie się ukrywają, zmierzchem dopiero na żer wylatują i przez całą noc polują; żywią się rozmaitemi zwierzętami, a najwięcej drobnemi ssącemi, często też chrząszczami. Wogóle są bardzo drapieżne, lecz po większej części pożyteczne z powodu tępienia mnóstwa istot szkodliwych. Gnieżdżą się w dziurach lub w starych gniazdach innych ptaków drapieżnych. Jaja ich są stosunkowo mniejsze niż innych ptaków, krótkie, białe, żółtawo-przeświecające, znoszą ich od 4—8. Kilkadziesiąt znanych gatunków rozmieszczonych jest na całej ziemi. Krajowe są: *S. jastrzębata (Nyctea nisoria)*, 39—42 cm. długa, 76—81 cm. szeroka, o ogonie klinowatym, głowie miernej, mniej puszystej niż w innych gatunkach, w upierzeniu odznacza się w poprzek pręgowanym spodem ciała, wypadkowo w zimie zalatujące. **S.** *długoognowa (S. macrura)*, wielka, puszysta z długim klinowatym ogonem, bardzo rzadka. *Puszczyk (Syrnium aluco)*, do 48 cm. długi, siwy lub rdzawy, z brunatnemi wielkiewi oczami, gatunek najpospolitszy. **S.** *Tengmalma (Nyctea dasypus)*, jedna z mniejszych, o żółtych oczach, i nogach mocno kosmatych, rzad

Puhacz.

ka. *Pójdźka (Surnia noctua, Athene noctua)*, mniejsza od poprzedniej i mniej puszysta, 22 cm. długa i 55 cm. szeroka; głos jej przypomina wyraz „pójdź,“ skąd uważana była za zwiastuna śmierci; w niewoli dobrze się trzyma, a we Włoszech używana jest do połowu drobnych ptaków. *Karliczka (S. acadica, Glaucidium passorinum)*, nie wiele większa od szpaka, dość pospolita po dużych lasach. **S.** *biała (Nyctea nivea)*, wielka, całkowicie biała lub sniado pręgowana, bardzo rzadka. **S.** *płomykowata (S. flammea)*, z wierzchu modro-siwo-biało centkowana, od spodu jedwabisto-żółtawa, pospolita w budynkach. *Puhacz (Bubo maximus)*, 77 cm. długi i do 176 cm. szeroki, uszaty, t. j. opatrzony dwoma czubkami na bokach wierzchu głowy, największy z krajowych, rzadki w lasach, bardzo drapieżny i szkodny. Głos jego ma brzmienie „buhu“ i daje się słyszeć zwłaszcza w nocach wiosennych. *P. uszaty (Otus vulgaris)*, znacznie mniejszy, blado-rudawy, pstry, z długiemi, na bok podanemi uszkami. *P. błotny (O. brachyotus)*, podobnego koloru lecz z odmienną pstrocizną i bardzo małemi uszkami. *Syczek (Ephialtes scops)*, mało większy od przepiórki, z tępemi uszkami.—U Greków starożytnych była **S.** ptakiem poświęconym Minerwie i zwiastunką szczęścia, a z powodu przebywania w miejscach samotnych symbolem nauki głębokiej. W wiekach średnich otrzymała znaczenie piekielne, była symbolem nauki błędnej i zapowiedzią nieszczęść.

Sowa, rz. w gub. Płockiej, poczyna się około wsi Załuże i ubiegłszy mil 8, pod wsią Popielżynem wpada z lewej strony do Wkry.

Sowa, zwany też *Sowka* Jerzy, kaznodzieja czeski, * około 1470 w Chrudimiu; kończył nauki w Pradze, gdzie 1499 został magistrem nauk wyzwolonych, poczem został profesorem akademji praskiej, w której nauczając przez lat kilka zjednał sobie imię sławnego mówcy i wybornego nauczyciela. Obok tego miał **S.** niemały udział w ówczesnych sprawach politycznych, stojąc wiernie przy partji mieszczańskiej i gorliwie walcząc ze stanami wyższemi, zwłaszcza zaś z A. Rendlem. Następnie wstąpił do stanu duchownego i wyświęcony na kapłana, kazał pierwotnie w rozmaitych kościołach praskich, potem 1507 mianowany został opatem klasztoru emauskiego. W tym czasie gorliwie bronił **S.** utrakwistów przeciwko katolikom i braciom czeskim czyli „Pikardom.“ Nadto używał kazalnicy i do celów politycznych, występując przeciw jednocie zawartej przez miasta praskie, oraz przeciwko stronnictwu szlacheckiemu. Mowami swemi zyskał sobie wkrótce niezwykłą popularność pomiędzy niższemi klasami. 1510 r. ogłosił przejście swe na katolicyzm, poczem udał się do Ołomuńca, gdzie wstąpił do zakonu Augustjanów. Następnie został proboszczem klasztoru lanckrońskiego w Ołomuńcu, i tu również zasłynął jako wyborny kaznodzieja; † wkrótce potem, niewiadomo jednak którego roku.

Sowa Antoni, pseudonim Żeligowskiego Antoniego.

Sowerby, dwa obok siebie leżące miasta) S. i S. Bridge) w zachodniej części angielskiego hrabstwa York, nad rz. Calder, posiadają fabryki przetworów chemicznych i wyksatyny, liczą 15,000 mieszkańców.

Sowerby James, naturalista i malarz, * 1757 w Londynie, † 1822, uczęszczał do akademji królewskiej, poczem poświęcił się naukom przyrodniczym. Z prac jego najważniejsze: „Coloured figures of English fungi“ (3 t., 1797—1809); „English botany“ (36 t., 1790—1814, z 2592 kolorowanemi tablicami; dodatek 1831 i nast.; 3 wyd., 11 t., 1863—72); „Mineral conchology“ (6 t., 1841) i in. Ostatnie dwa dzieła uzupełnił syn jego James de Carle, **S.*** 1787, † 1854, który nadto wydał: „The ferns of Great Britain“ (1855); „The fern-allies“ (1856); „Grasses of Great Britain“ (1857—58; nowe wyd., 1883); „British wild flowers“ (1860, n. wyd., 1882); „Useful plants“ of Great Britain“ (1862). Drugi jego syn Jerzy Brettingham, **S.*** 1788 w Londynie, † 1854, wydał: „The genera of recent and fossil shells“ (2 t., 1820—24, z 264 kolorowanemi tablicami. Syn ostatniego Jerzy Brettingham **S.,** * 1812, konchylioljog, wydał: „Conchological illustrations“ (6 t., 1841—45); „Conchological manual“ (1839); „Thesaurus conchylorum“ (30 tom., 1842—70); „Popular British conchology“ (1853); „Illustrated index of British shells“ (1859, 2 wyd., 1887).

Sowicha, palma, ob. Hyphaene.

Sowiński Józef Longin, znakomity generał polski, * 1777, wychowaniec korpusu kadetów w Warszawie; w 17 roku życia wszedł do służby frontowej i pod generałem Dąbrowskim walczył pod Ładyżynem, Sochaczewem i Bydgoszczą. Po rozwiązaniu armji polskiej i rozbiorze kraju, wszedł do artylerji konnej pruskiej, gdzie wkrótce otrzymał stopień oficerski. W r. 1811 wrócił do armji narodowej w stopniu szefa szwadronu i w kampanji 1812 dowodził dwiema baterjami pod generałem Zajączkiem. Pod Możajskiem utracił nogę. Ranny, wzięty do niewoli, trzymany był w Twerze, później w Tambowie. W r. 1813 uwolniony, po utworzeniu Królestwa i armji polskiej był dyrektorem arsenału, a r. 1820 został komendantem szkoły aplikacyjnej. W kampanji 1831 r. mając sobie powierzoną obronę Woli pod Warszawą, poległ 5 września.

Sowiński Wojciech, synowiec poprzedniego, kompozytor, * 1805 r. we wsi Łukaszówce, pow. Hajsyńskim na Podolu, † 1880. Ojciec jego, były kapelmistrz pułkowy, przeznaczył syna na artystę i w tym celu wysłał go do Wiednia, gdzie młody **S.** pracował pod kierunkiem Czernego, Gyrowetza i Leidesdorfa. W 1828 wyjechał **S.** do Włoch dla dalszych studjów i stamtąd zachęcony powodzeniem swych występów publicznych przeniósł się do Paryża, gdzie stale zamieszkał jako nau-

czyciel muzyki. Główną zasługę **S.** stanowią starania o zaznajomienie cudzoziemców ze skarbami melodji narodowych i dziejami sztuki polskiej. Jednem z pierwszych dzieł **S.** jest wydanie zbioru śpiewów polskich z przekładem francuskim p. t.: „Chants polonais nationaux et populaires“ (2 zeszyty) i zbiór pieśni religijnych polskich (w liczbie 30) z towarzyszeniem organów. Co się tycze oryginalnych kompozycji **S.**, to liczba ich wynosi przeszło sto dwadzieścia; najważniejszemi są: „Św. Wojciech“ (wydany w Paryżu 1845), oratorjum wielkich rozmiarów; „Złote Gody“ (opera 2-aktowa do słów Kr. Ostrowskiego); „Lenore“ (dramat liryczny), „Mazepa“ (uwertura symfoniczna), symfonja „Ernol,“ „Trio,“ „Kwintet“ i wielkich rozmiarów „Nonetto“ (op. 106). Napisał także **S.** kilka mszy, chórów, marszów, uwertur, kilkanaście śpiewów do słów polskich i francuskich (Album liryczne) i znaczną liczbę kompozycji fortepjanowych salonowego pokroju. Z prac literackich **S.** pierwsze miejsce trzyma pracowite, ale bezkrytyczne dzieło „Les musiciens polonais et slaves“ (Paryż, 1857), którego przerobienie znacznie rozszerzone ogłosił po polsku p. t.: „Słownik muzyków polskich“ (tamże, 1874). Prócz tego wydał po francusku biografję Beethovena (1869) i Mozarta (1873), przełożył Weckerlina „Musiciana, wyjątki z dzieł rzadkich i mało znanych, anegdoty, listy etc., tyczące się muzyki i muzykantów“ (Paryż, 1878). **S.** pozostawił po sobie pamiętnik w formie dziennika, który pisał regularnie od wyjazdu za granicę aż do zgonu.

Sowiński Jan, brat poprz., literat, rodem z Wołynia, † roku 1862 w Odesie. Oprócz pism mniejszych rozmiarów ogłosił drukiem: „O uczonych Polkach“ (Krzemieniec, 1820); „Śpiewy o kampanji tureckiej, odbytej w 1829“ (Warsz., 1830); „Memorandum do gramatyki języka polskiego“ (Odesa, 1858).

Sowiński Leonard, syn poprzedniego, poeta polski, * 1831 roku we wsi Berezówce, pow. Lityńskim na Podolu. Po ukończeniu nauk początkowych w Międzybożu i gimnazjalnych w Żytomierzu, kształcił się dalej od 1847 r. na wydziale filologji w uniwersytecie kijowskim i otrzymawszy stopień kandydata, studjował jeszcze lat 4 (od 1852) medycynę, ale zawód lekarski porzucił dla zajęć literackich. W r. 1857 zwiedził Europę zachodnią; arcydzieła Włoch wywarły wpływ znaczny na twórczość jego poetyczność, czego dowody widzimy w niejednym z jego utworów jak: „Satyra,“ „Madonny Rafaela“ i t. d. Od r. 1858 do 1862 przebywał na Podolu i w Kijowie, 1862—1868 w gubernji Kurskiej, a od 1868 do r. 1886 mieszkał w Warszawie, † 1887 w Stetkowcach pod Lubarem. Oprócz rozpraw i artykułów, umieszczanych w *Kurjerze Wileńskim* (1860—62), *Gazecie Warszawskiej*, *Wieńcu* i *Gazecie polskiej*, oraz „Satyry,“ drukowanej w *Piśmie zbiorowem wileńskiem* (1859), wydał oddzielnie następne utwory poetyczne: 12 sonetów p. t.: „Widziadła“ (Kijów 1859), obraz idealny łamiącego się ducha poety; „Z życia“ (Kijów, 1861, 2 wyd., tamże, 1861), niewielki poemat w formie dramatycznej, ognisty i pełen wrzącej fantazji; „Fragment powieści“ (Lwów, 1869); „Satyra“ (poemat wyżej wzmiankowany, Kraków, 1870), oraz piękne tłómaczenie Szewczenki „Hajdamaków“ (z życiorysem autora) p. t.; „Taras Szewczenko“ (Wilno, 1861) i „Najemnicy“ (Lwów, 1870); „Graf Jarosz“ (1872). Jego pióra jest także bezimiennie wydana tragedja p. t.: „Na Ukrainie“ (Poznań, 1873). Zbiorowe wydanie „Poezji“ **S.**, w których oprócz utworów dawniejszych mieszczą się inne, nigdzie przedtem nie drukowane, wyszło w Poznaniu 1875, t. 2. Z prac jego literackich prozą wymieniamy: „Studja nad literaturą ukraińską“ (Wilno, 1860 r.); „Słowo bytu“ (Lwów, 1870); „Rys dziejów literatury polskiej“ w 3 t. (Wilno, od 1874); „Wspomnienia szkolne“ (Warszawa, 1884); „O zmroku“ (Warszawa, 1885); „Na rozstajnych drogach“ (Warszawa, 1886, t. 3). Dzielny mistrz słowa w poezji, odznaczał się w prasie wzorową prostotą, jasnością i spokojem sądu. Życiorys **S.** w *Tygodn. ilustr.* z r. 1888, t. 1, str. 27, oraz w „Życiu“ z r. 1888, przez L. S. Korotyńskiego.

Sowiński L.

Soxhlet Franciszek, rolnik, * 1848 r. w Bernie, studjował nauki przyrodnicze i rolnictwo w Lipsku, został tam asystentem przy instytucie rolniczym, 1879 r. profesorem chemji rolniczej w Monachjum i dyrektorem centralnej stacji rolniczej w Bawarji. Pracował głównie nad chemją mleka, a metoda jego sterylizacji mleka, przeznaczonego dla karmienia niemowląt, została powszechnie przyjęta.

Soxo Benedykt, Jezuita, doktor teologji, profesor prawa w akademji wileńskiej, * 1587 w Hiszpanji; † 1658 w Antwerpji, przybywszy do Polski, został 1624 doktorem teologji i profesorem prawa w akademji wileńskiej. Wydał dla uczniów swoich dzieło p. t.: „Claves juris“ (1648).

Soya, roślina, ob. Soja.

Soyons amis, Cinna! (franc.)—bądźmy przyjaciółmi, Cynno! Cytata z tragedji „Cynna“, Corneille'a.

Sozański Antoni, pisarz, * 1823 we Lwowie, kształcił się na uniwersytecie lwowskim, ogłosił wiele materjałów do dziejów Polski, jak: „Spis urzędników z czasów Poniatowskiego“ (1866); „Rejestr do *Voluminów legum*“ (1876); „Ottomare, błędy i nadużycia kościoła“ (1884); „Ciekawe szczegóły z literatury i biografji“ (1884); „Modlitewnik dla ewangelików“ (1859); „Kuczborski i Skarga, rozpatrywani pod względem języka“ (1859); „Niektóre pisma“ (1861, t. 2). Przełożył

na język polski „Il principe“ Machiavella; „O potrzebie wypędzenia Jezuitów z Polski,“ „Podręcznik dla polityków i dyplomatów,“ „Rozmowy umarłych królów polskich w katedrze na zamku krakowskim“ (Kraków, 1886); „Wykład politycznej geografji, rządu i administracji dawnej Polski przy końcu istnienia całego państwa, 1648—1772“ (Kraków, 1889).

Sozojodol, sole kwasu dwujodoparafenolosiarczanego $C_6H_2(OH)J_2.SO_2.OH$. Kwas wolny tworzy kryształy bezbarwne, łatwo rozpuszczalne. Sól potasowa, trudno rozpuszczalna, używa się zamiast jodoformu w chorobach skóry, nosa i krtani; sól sodowa, łatwo rozpuszczalna, używa się w roztworze.

Sozolowy kwas, ob. Aseptol.

Sozomenes, *Sozomenos* (Salamanes Hermias), historyk kościelny, * około 400 prz. Chr. w Bethelji pod Gazą, był około r. 466 adwokatem w Konstantynopolu i prowadził dalej historję kościelną Euzebjusza, od r. 323—425, w następnych dziewięciu księgach. Dzieło jego ogłosił naprzód Stephanus (Paryż, 1542), oraz Valesius (tamże, 1659) Por. Holzhausena „De fontibus, quibus Socrates, Sozomenus et Theodoretus usi sunt“ (Göttingen, 1825).

Soża, rzeka w Rosji, bierze początek w gub. Smoleńskiej, wchodzi pod miasteczkiem Chosłowiczami do gub. Mohylewskiej i ubiegłszy około 250 w., wpada pod miastem Łojowem, z lewej strony, do Dniepru. Spławną zaczyna być od miasteczka Krzyczewa w pow. Klimowickim.

Sód *(Natrium)*, pierwiastek chemiczny metaliczny (symbol *Na*), w stanie wolnym w naturze się nie znajduje, ale w związkach jest bardzo rozpowszechniony, zachodzi w soli kuchennej, saletrze chilijskiej i w. in. minerałach, oraz w ciele roślin i zwierząt. Odkryty został przez Davy'ego (1807), podobnie jak potas (ob.), i w podobny też sposób się otrzymuje, bądź przez redukcję węglanu sody węglem, bądź przez rozkład chlorku sodu prądem elektrycznym. Jest to metal srebrzysto-biały, silnego blasku, miękki w temperaturze zwykłej, topi się przy 90,6°, w temperaturze czerwonej ulatnia się, c. wł.=0,97, ciężar atomowy 22,99. Z tlenem nie łączy się tak chciwie jak potas, jednak musi być w oleju przechowywanym; rzucony na wodę rozkłada ją gwałtownie, ale uchodzący wodór się nie zapala. Używa się do otrzymywania glinu, magnezu i innych metali, oraz wielu przetworów chemicznych i do tych celów wyrabia się obecnie na wielką skalę. Z potasem wydaje stop ciekły, w zwykłej temperaturze podobny do rtęci. *Związki* **S.** okazują wielką analogję do związków potasu. Z tlenem wydaje **S.** dwa związki: *tlenek sodu*, Na_2O, i *dwutlenek* **S.**, Na_2O_2. *Wodan sody*, NaHO, używany jest często w laboratorjach i medycynie, oraz w technice do wyrobu mydła, do czyszczenia nafty i olejów, do wyrobu alizaryny i in., pod nazwą *sody gryzącej;* otrzymuje się jak potaż gryzący. Przedstawia się jako masa biała krystaliczna, na powietrzu przyciąga wilgoć i kwas węglany i przechodzi w węglan sody. *Siarek* i *siarkowodan* zachowują się zupełnie jak odpowiednie związki potasowe. — *Sole sodowe* są rozpuszczalne i wogóle dobrze krystalizują; wchodzą w skład wielu minerałów, skąd przechodzą do ziemi ornej, ale nie odgrywają w rolnictwie tak ważnej roli, jak sole potażowe; znajdują się we krwi zwierząt, głównie w jej surowicy. *Chlorek sodu* stanowi *sól kuchenną* (ob.). *Siarczan sody, sól glauberska,* Na_2SO_4, znajduje się w wielu wodach mineralnych, w *glauberycie,* bezwodny stanowi *tenardyt,* połączony z wodą *mirabilit.* W przemyśle otrzymuje się działaniem kwasu siarczanego na chlorek sodu, oraz jako produkt uboczny przy wielu procesach. Połączony z wodą krystalizuje w pryzmaty rombowe skośne, smaku słono-gorzkawego, niemiłego; bezwodny krystalizuje w pryzmaty rombowe proste. Używa się na mieszaniny oziębiające, do wyrobu sody, ultramaryny, szkła, w farbierstwie, jako środek przeczyszczający. *Siarczan sody kwaśny,* $HNaSO_4$, powstaje przez rozpuszczenie poprzedniego w kwasie siarczanym. *Siarkon sody,* Na_2SO_3, powstaje przez działanie kwasu siarkowego na sodę, tworzy kryształy bezbarwne, łatwo rozpuszczalne w wodzie; używa się jako antychlor do bielenia wełny i jedwabiu, oraz jako środek konserwacyjny. *Siarkon sody kwaśny,* $NaHSO_3$, znajduje się w handlu pod nazwą *leukogen,* używa się w farbierstwie i do konserwacji wina, piwa i mięsa. *Podsiarkon sody,* $Na_2S_2O_3$, tworzy wielkie kryształy bezbarwne, łatwo rozpuszczalne w wodzie, używa się w fotografji z powodu własności rozpuszczania jodku srebra, do otrzymywania farb i innych robót chemicznych. — *Węglan sody (natrum carbonicum),* Na_2CO_3, sól bardzo ważna, pospolicie zwana *sodą,* stanowi w przyrodzie rzadki minerał *termonatryt,* w Egipcie i Kolumbji wykwita na powierzchnię ziemi pod nazwą *natron;* pod nazwą *trona* lub *latroni* rozumie się zwykle półtorowęglan sody. Niektóre źródła w pobliżu pokładów plutonicznych zawierają sodę i tworzą jeziora, które przy parowaniu letniem pozostawiają sodę; ma to miejsce np. w Węgrzech, gdzie tak otrzymywana soda zowie się *szek.* Soda jezior południowo-amerykańskich zowie się *urao.* Wiele roślin nadmorskich pozostawia po spaleniu popiół bogaty w sodę; roślinna ta soda znaną jest pod różnemi nazwami; najlepsza jest *barilla* czyli *soda z Alicante* z Hiszpanji; inne gatunki jej są *salicor* i *blanquette* z Francji, *kelp* ze Szkocji, *varec* z Normandji. Obecnie jednak największa ilość sody otrzymuje się sztucznie z soli morskiej czyli chlorku sodu, który się najpierw działaniem kwasu siarczanego przeprowadza w siarczan sody, przyczem uchodzi kwas solny, a siarczan sody poddaje się żarzeniu z węglanem wapna i kredą w oddzielnych piecach (fig. 1), które są zresztą obecnie różnej konstrukcji;

powstałą stąd szarą masę *(sodę surową)* ługuje się starannie wodą w szeregu naczyń (fig. 2), przez które woda przepływa kolejno za pośrednictwem rur *t* i nasycona sodą wpływa wreszcie do zbiornika *R;* soda następnie osadza się w postaci kryształów, zawierających 10 cząsteczek wody krystalizacyjnej i należących do typu rombowego skośnego; pozostawione na powietrzu tracą wodę i wykwitają. Roztwór wodny węglanu sody oddziaływa silnie alkalicznie. Bezpośrednia zamiana soli

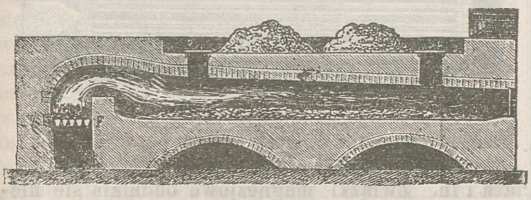

Fig 1. Wyrób sody metodą Leblanca.

kuchennej na sodę dotąd się nie udała, natomiast przerabiają na nią saletrę chilijską, oraz kryolit (ob.). Twórcą sztucznej fabrykacji sody jest Leblanc (1787). Inną metodę sztucznego otrzymywania sody odkryli w r. 1838 Dyar i Hemming, a Solvay w r. 1861 nadał jej znaczenie praktyczne. Polega ona na tej zasadzie, że roztwór stężony chlorku sodu z dwuwęglanem amonjaku daje osad dwuwęglanu sody i roztwór chlorku amonu. Jakkolwiek metoda ta nie działa tak korzystnie jak

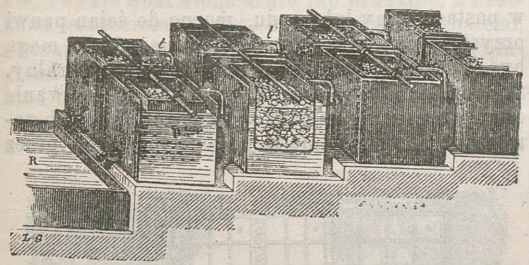

Fig. 2. Ługowanie sody.

metoda Leblanca, jest obecnie bardziej rozpowszechniona. Sztucznej sody produkuje Anglja około 600,000, Niemcy około 200,000 ton, w tej liczbie 80 odsetek sody amoniakalnej. Soda jest to związek nader ważny w przemyśle, używa się do fabrykacji mydła, szkła, boraksu, w farbierstwie, hutnictwie i t. d. — *Półtorowęglan sody*, $Na_4C_3O_8$, znajduje się w niektórych źródłach afrykańskich. *Dwuwęglan sody (natrum bicarbonicum)*, $NaHCO_3$, otrzymuje się działaniem kwasu węglanego na węglan sody, od którego trudniej się rozpuszcza; znajduje się w niektórych wodach mineralnych, jak Selters, Pyrmont, Bilin.—*Azotan sody* stanowi *saletrę chilijską* (ob. Saletra). — *Fosforanów sody* znanych jest kilka, z których najważniejszym jest *fosforan sody obojętny*, Na_2HPhO_4; otrzymuje się działaniem kwasu fosfornego na węglan sody, krystalizuje z 12 cząsteczkami wody w słupy rombowe skośne.—*Boran sody* stanowi *boraks* (ob. Bor). — *Krzemiany sody* podobne są do krzemianów potażu (ob. Szkło wodne).—Sole sodowe poznają się po tem, że antymonjan potażu daje w obojętnych roztworach biały osad antymonjanu sody; najlepszą ich jednak cechą jest żółte zabarwienie płomienia, w który są wprowadzone; płomień ten badany spektroskopem daje widmo złożone z charakterystycznej linji żółtej, odpowiadającej linji *D* widma słonecznego. (Ob. Analiza spektralna).

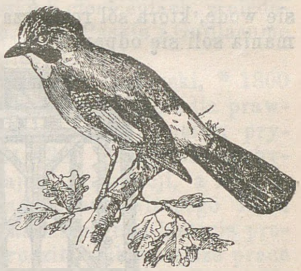

Sójka.

Sójka *(Garrulus)*, rodzaj ptaków z rzędu wróblowatych, z rodziny kruków, odznaczający się dziobem w końcu nagle stępionym i upierzeniem wiotkiem, długiem; na głowie **S.** posiadają wysoką czuprynę lub czub, barwy są błękitnej, czarno i biało kratkowane na skrzydłach. Żyją towarzysko, od kruków więcej są łakome i więcej roślinożerne. Gatunek krajowy, *G. glandarius*, 34 cm. długi, 55 cm. szeroki, należy do ozdobniejszych ptaków krajowych. W niewoli uczy się gwizdać i wymawiać niektóre wyrazy. W Krymie i na Kaukazie żyje inny gatunek europejski, *Garrulus Krynickii*.

Sól, *sól kuchenna, chlorek sodu*, związek chemiczny, zawierający w 100 częściach 39,34 cz. sodu, a 60,66 chloru, powstaje przez spalenie sodu w chlorze lub rozkład węglanu sody kwasem solnym (chlorowodorem). Z roztworu wodnego **S.** krystalizuje w drobne sześciany, ułożone w ostrosłupy wydrążone (fig. 1); są one bezwodne, ale między niemi pozostaje pewna ilość wody, która przy ogrzewaniu soli ulatnia się, rozpycha kryształki i wywołuje ich trzeszczenie. Ogrzewana do czerwoności, **S.** się topi, a w wyższej temperaturze ulatnia. W wodzie silnie się rozpuszcza; 100 części wody rozpuszczają przy 14° C 35,87 cz. **S.**, a rozpuszczalność ta ze zmianą temperatury nie ulega znacznej zmianie. Roztwór nasycony wre przy 109,7°, c. wł. jego=1,205 przy 8°. W alkoholu bezwodnym **S.** się nie rozpuszcza.—W przyrodzie **S.** jest rozprzestrzeniona, tak w stanie stałym, jak i rozpuszczonym. W stanie stałym, **S.** *kamienna*, tworzy olbrzymie pokłady, niekiedy pomieszana z gipsem, anhydrytem, piaskow-

Fig. 1. Kryształy soli, ugrupowane w ostrosłup.

cem i gliną; z pokładów takich **S.** wydobywa się postępowaniem górniczem, jak w Wieliczce, Bochni i w wielu innych miejscach, lubo nie na tak rozległą skalę. **S.** kamienna jest bezbarwna lub lekko zabarwiona i łatwo dzieli się na sześciany, często też tworzy masy ziarniste lub włókniste. Powstanie **S.** kamiennej jest nieznane, prawdopodobnie jednak wytworzyła się ze zbiorników wody morskiej, która się ulotniła. Godnem uwagi jest częste jej bogactwo w ciała bitumiczne, a w jednym gatunku soli wieliczkowej znajduje się gaz kwasu węglanego. — Jeżeli **S.** jest zanieczyszczona częściami ziemistemi, to w pokłady solne zapuszcza się wodę, która sól rozpusza i następnie dla otrzymania soli się odparowuje. W przyrodzie powsta-

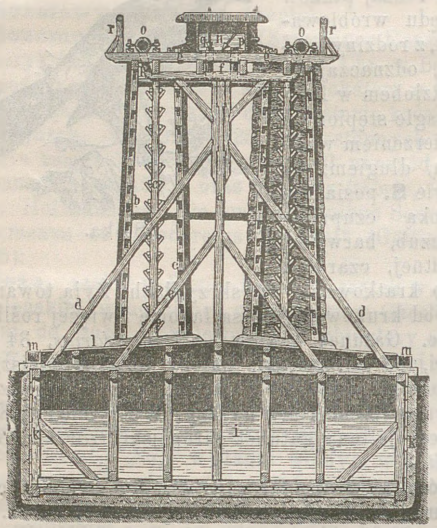

Fig. 2. Tężnie.

ją w podobny sposób *źródła słone* czyli *solanki*, z których **S.** otrzymywana przez parowanie w *warzelniach* zowie się *warzonką*. Solanki obok soli kuchennej zawierają wiele innych soli i dla tego przed wywarzeniem **S.** poddawane być muszą robotom, oddalenie tych ciał na celu mającym. Jeżeli solanka zawiera przynajmniej 16 proc. **S.**, to poddawać ją można wprost parowaniu przez ogrzewanie. Jeżeli zasób jej **S.** jest mniejszy, robota taka byłaby zbyt kosztowną i dla tego przepuszcza się przez *tężnie* czyli *gradjernie* (fig. 2), w których przez rozciągnięcie solanki na znacznej powierzchni część wody się ulatnia. Są to budynki znacznej wysokości i długości, a małej szerokości, bez ścian, złożone z belek *a b c d e f g*, wypełnione tarniną *h* i stawiane prostopadle do kiernnku panujących wiatrów. Solanka ze źródła podnosi się pompami do obszernego zbiornika *n* znajdującego się nad tężnią i z niego rozprowadza się rurami *o* i *p* po szczycie tężni; stąd, spływając po tarninie, utraca wodę, którą wiatr unosi, i przechodzi do zbiornika *i*, pokrytego dachem *l* i otoczonego warstwą gliny *k*. W tężniach zarazem uwalaia się solanka od wielu trudniej rozpuszczalnych związków, które osiadają na cierniach, stanowiąc *kamień cierniowy*, złożony z węglanu wapna, gipsu, węglanu że-

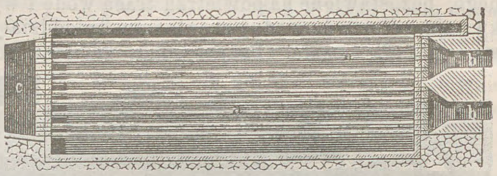

Fig. 3. Panwia.

laza i in. Związki magnezjowe oddalają się niekiedy z solanki działaniem wapna. Tak przygotowana solanka poddaje się odparowywaniu w płytkich panwiach żelaznych, niekiedy płomień prowadzi się przez rury w solance rozłożone (fig. 3 i 4); niektóre obce sole wydzielają się przytem

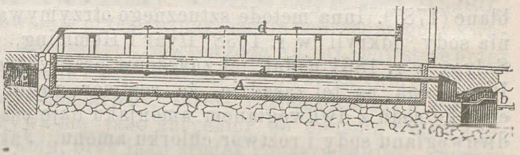

Fig. 4. Przecięcie panwi.

w postaci piany lub osadu, mocno do ścian panwi przystającego, zwanego *wykowinami*, które mogą być korzystnie używane jako nawóz mineralny. **S.** kuchenna wydzielona przez to odparowanie omywa się gorącą solanką i suszy. W krajach gorętszych otrzymuje się **S.** z wody morskiej, przez

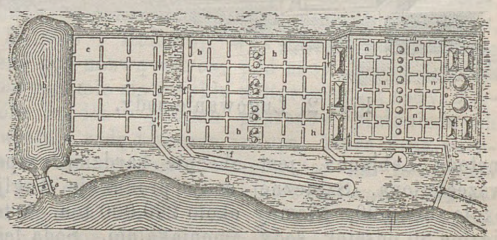

Fig. 5. Salina morska.

odparowanie jej w stosownych zbiornikach. Woda morska przepływa przez śluzę *a* (fig. 5) do sadzawki *b*, skąd, zwolna ulatniając się, przechodzi przez zagrody *c* do kanału *d*, a stąd do cysterny *e*; stężona już solanka prowadzi się dalej pompami do basenów *h*, w których osadza się gips i magnezja. Następnie solanka spływa do cysterny *k*, skąd ją znowu pompy prowadzą do basenów *n*, gdzie sól się wykrystalizowuje i usypuje w stosy okrągłe *o*

lub czworokątne *p.* Pozostały ług, jeżeli dalej nie jest zużytkowywany, odpływa do morza przez śluzę *s* i rurę *r;* następnie sól oczyszcza się przez przekrystalizowanie. **S.** handlowa nigdy nie jest zupełnie czystą, zawiera wodę, chlorek wapna i magnezu, ciała organiczne i in. **S.** jest dla człowieka ciałem nader ważnem, wchodzi w skład krwi, która'jej zawiera $^4/_{1000}$ swej wagi, jest przeto niezbędną częścią składową pokarmów. Jest również korzystną bardzo dla bydła. Pokarmy solone lepiej się przechowują. **S.** używa się też w znanej ilości w przemyśle do fabrykacji sody, kwasu solnego, salmjaku i t. d.; pośrednio stanowi materjał do fabrykacji szkła i mydła; używa się dalej do polewania wyrobów garncarskich, w garbarstwie i w. in. Roczna jej produkcja na całej ziemi wynosiła w 1890 r. 13,241,824 ton, co daje przacięciowo na głowę 8,9 klg.— Co do ogólnego w chemji znaczenia nazwy *sól*, ob. Sole. Por. J. Niedźwiedzki „Stosunki geologiczne formacji solonośnej Wieliczki i Bochni“ (Lwów, 1886); Schleiden „Das Salz, Geschichte, Symbolik und Bedeutung im Menschenleben“ (1875); Balz von Balzberg „Die Siedesalzerzeugung“ (1896).

Sól angielska, toż co sól gorzka, ob. Magnez.

Sól glauberska, siarczan sody, ob. Sód.

Sól gorzka, siarczan magnezji, ob. Magnez.

Sól kamienna, ob. Sól.

Sól kuchenna, chlorek sodu, ob. Sod.

Sówki, *nocnicówki, nocówki (Noctuidae)*, rodzina owadów z rzędu łuskoskrzydłych, motyle niewielkie, zwykle ubarwione szaro lub brunatno, z czułkami szczeciniastemi, u samców często zębatemi, z oczami wielkiemi, dobrze rozwiniętą trąbką i długiemi nogami; skrzydła przednie są zwykle wązkie i opatrzone dwiema wyraźnemi plamami. We dnie kryją się pod liśćmi lub w szczelinach drzew, a w nocy szukają pokarmu w kwiatach; na po-

Rolnica.

Sówka sosnowa.

czwarki zamieniają się w ziemi. Należy tu około 2,500 gatunków, z których około 1,000 żyje w Europie. Dzielą się na trzy grupy: 1) **S.** *prządkowate (Bombycoidea)*, wełnisto omszone, gąsienice podobne do gąsienic prządek. *Sówka brzoskwiniowa (Acronycta tridens)*, 37 mm. szeroka, ma skrzydła przednie brunatno-szare, tylne białawe; gąsienice objadają liście drzew owocowych. **S.** *błękitnogłowa (Diloba coeruleocephala)*, szaro-brunatna, składa w jesieni jajka na drzewach owocowych, a gąsienice objadają pąki i zrządzają znaczne szkody. 2) *Sówki właściwe (Noctuinae genuinae)* mają gąsienice nagie, często pięknie zabarwione. *Rolnica (Agrotis segetum)*, 48 mm. szeroka, ma skrzydła przednie żółto-brunatne, lata od maja do listopada; gąsienica zrządza znaczne szkody w zbożu i innych zasiewach. *Sówka sosnowa (Trachea piniperda)*, ma gąsienice zielone, które objadają igły sosen. 3) *Sówki miernikowate (Noctuinae geometriformes)*, motyle z wielkiemi skrzydłami, jak *mora* (ob.).

Spa *(Spaa)*, miasto w belgijskiej prowincji Liège, w okręgu Verviers, ma kościół romański, wspaniały zakład kąpielowy, fabryki wyrobów drewnianych, garbarnie, kuźnice, 8,200 miesz.; słynie zaś głównie ze swych bogatych źródeł mineralnych, szczaw alkaliczno-żelazistych. Źródła w Spa, jako czyste szczawy żelaziste, znajdują zastosowanie we wszystkich cierpieniach, z niedokrwistością związanych. Por. Paskin i Guillaeume „Spa, lex eaux et les bains“ (1895).

Spach Ludwik Adolf, pisarz francuski, * 1800 w Strasburgu, † 1879. Ukończywszy studja prawne w rodzinnem mieście, był nauczycielem prywatnym w Paryżu (1824—30), następnie przebywał we Włoszech, Szwajcarji i Francji, a 1840 r. został archiwistą departamentu Niższego Renu i zasłużył się głównie badaniami nad historją prowincji, w której się urodził. Główniejsze prace **S.** w tym względzie są: „Histoire de la Basse Alsace“ (Strasburg, 1858 i 1860); „Lettres sur les archives départementales du Bas-Rhin“ (Strasburg, 1861); „Mélanges littéraires“ (1862—1869). W jego „Oeuvres choisies“ (5 t., Strasburg, 1869—71) dwa pierwsze tomy obejmują „Biographies alsaciennes,“ t. j. życiorysy znakomitości alzackich, najlepsze dzieło tego pisarza. Pod pseudonimem *Ludwika Lavater* wydał **S.** także kilka romansów, jak: „Henri Farel“ (2 t., Paryż, 1834); „Roger de Manesse“ (2 t., Paryż, 1849). Oprócz tego był jednym z głównych redaktorów „Encyclopédie des gens du monde“ (1833—45) i czynny brał udział w „Revue d'Alsace“ (1850—70). Po wojnie francusko-niemieckiej (1870—71) występował **S.** jako pośrednik między Niemcami i Francuzami.

Spacja (z łac. *spatium*, przestrzeń, odstęp), w drukarstwie cienka czcionka metalowa bez oczka (litery), nieco niższa od czcionek, wkładająca się między wyrazy, a w razie potrzeby między litery dla ich rozsunięcia.

Spadanie, ob. Spadek.

Spadek, *pochylenie*, różnica, o jaką punkt jeden jakiejkolwiek powierzchni jest niżej położony od innego jej punktu; w szczególności zaś pochyłość drogi lub wody bieżącej. **S.** wyraża się stosunkowo, odnośnie do jakiejkolwiek długości; mierzy się różnicę wysokości dwóch punktów (ob. Niwelacja), a następnie oznacza się, ile różnica ta czyni na każde 100 lub 1000 metrów. Największa pochyłość drogi żelaznej wynosić może w równinach 1:200, w miejscach pagórkowatych 1:100, w górach 1:40. Zmiany **S.** łagodzą się i zaokrąglają łukiem o jak największym promieniu. (Ob. Komunikacje lądowe, Koleje żelazne). W szczególności

S. oznacza oddalenie się powierzchni wody od płaszczyzny poziomej. **S.** jest przyczyną ruchu wód w rzekach, gdyż woda nie mająca spadku pozostaje w spoczynku i ma powierzchnię poziomą. Im **S.** jest większy, tem woda porusza się prędzej i bieg jej jest porywający. (Ob. Rzeka).

Spadek, *spadanie,* ruch ciał niepodpartych, posuwających się ku środkowi ziemi, wywołany przez siłę ciężkości czyli przyciąganie ziemi. Ponieważ ziemia przez cały czas spadku wywiera na ciało jednaki wpływ, przeto prędkość jego w każdej jednostce czasu musi się powiększać o jednakową wielkość, t. j. o jednakowe przyspieszenie (ob. Ruch), ciała spadają zatem biegiem jednostajnie przyspieszonym. W ten sposób prędkość ciała spadającego powiększa się w każdej sekundzie o 9,808 metra czyli okrągło o 10 m. (32 stopy paryskie), a przyspieszenie to przez siłę ciężkości wywołane, oznacza się zwykle przez g. W próżni wszystkie ciała spadają z jednakową prędkością, co sprawdzić można doświadczalnie, opuszczając różne ciała, jak np. kulkę ołowianą i skrawek papieru, w rurze, z której powietrze zostało działaniem pompy usunięte. Tłomaczy się to tem, że ciężar ciał jest do ich masy proporcjonalny; ciała cięższe są wprawdzie silniej przez ziemię przyciągane, ale też dla znaczniejszej masy temu przyciąganiu stawiają większy opór. W powietrzu prędkość ta jest różną dla różnych ciał, ale pochodzi to jedynie od oporu powietrza otaczającego. Aż do czasów Gallileusza sądzono, że ciało spada tem prędzej, im jest cięższe. Prawa wolnego spadku ciał, podane przez Gallileusza (1602), są: 1) Prędkości ciała swobodnie spadającego mają się jak czasy spadku, t. j. po pierwszej sekundzie prędkość ciała wynosi g, po 2 sek. $2g$ i t. d., wogóle po czasie t sekund prędkość $v=gt$. 2) Droga przebyta w pierwszej sekundzie jest połową tego, co wynosi prędkość przy końcu 1-ej sek., t. j. $\frac{1}{2}g=5$ metrów$=16$ stóp. 3) W czasach oddzielnych drogi mają się jak liczby nieparzyste, t. j. w pierwszej sekundzie ciało przebiega 5 m., w 2-ej 3×5, w 3-ej 5×5 m. i t. d. 4) W czasach łącznie uważanych drogi mają się jak kwadraty z czasów spadku, t. j. w jednej sek. 5 m., w 2 sek. $2^2\times5$ m.$=4\times5$ m. $=20$ m., w 3 sek. $3^2\times5$ m.$=45$ m. i t. d.; wogóle droga s przebyta w czasie t sekund jest $s=\frac{1}{2}gt^2$. Ze wzorów powyższych wypada dalej związek bezpośredni między prędkością ciała w danej chwili, a drogą przez ciało spadające aż do tej chwili przebytą, $v=\sqrt{2gs}$.--Od swobodnego spadku ciał wyróżnia się spadek po drodze wskazanej, co w najprostszym przypadku ma miejsce, gdy ciało spada po desce pochylonej czyli po równi pochyłej (ob.). Ruch ten jest również jednostajnie przyspieszony, ale przyspieszenie g' ulega zmniejszeniu w stosunku wysokości h do długości l równi pochyłej, wynosi zatem $g'=g.\frac{h}{l}$. Szybkość, jaką ciało posiada, gdy zbiega z równi pochyłej, jest takaż sama, jakąby posiadało, gdyby swobodnie z tejże samej wysokości h spadło. Ponieważ linja krzywa może być uważana, jako złożona z niesłychanie wielu bardzo drobnych linji prostych, zasada ta stosuje się też do spadku po jakiejkolwiek linji krzywej; prędkość, jaką w każdym punkcie swej drogi posiada ciało spadające po linji krzywej, nie zależy bynajmniej od długości drogi przebytej, ale jedynie od różnicy poziomów początkowego i końcowego punktu biegu. Jakkolwiek linja prosta jest najkrótszą odległością dwóch punktów, nie jest jednak linją najszybszego spadku, ale własność taką posiada cyklojda, która z tego powodu nazywa się *brachistrochroną*; jest ona nadto też *izochroną* (ob. Cyklojda). Zwyczajne wahadło (ob.) przedstawia przykład spadku ciała po okręgu koła.—Aby prawa spadku sprawdzić doświadczalnie, należy spadek ciał zwolnić tak, aby przytem prawa tego spadku zmianie nie uległy. Galilleusz spuszczał ciała po równi pochyłej, czyli desce pochyło ustawionej. Dogodniej służy do tego celu *machina Atwooda* (fig. 1). Przez

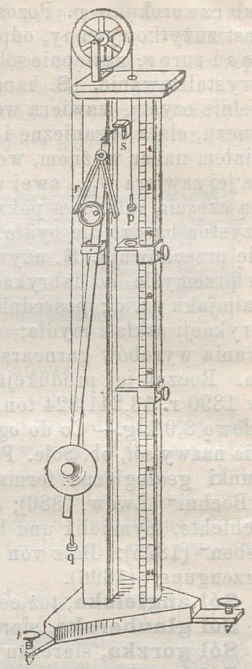

Fig. 1. Machina Atwooda

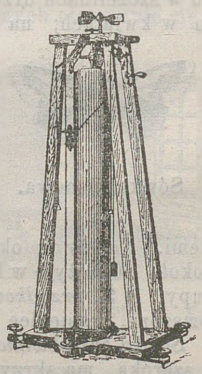

Fig. 2. Przyrząd Morina.

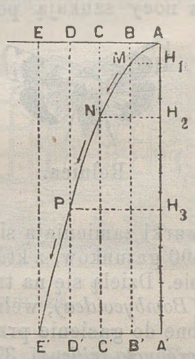

Fig. 3. Linja nakreślona przez ciało spadające.

blok osadzony na słupie przechodzi sznur, na końcu którego wiszą dwa ciężary p i q, które się nawzajem równoważą; jeżeli na jeden z nich dorzucimy mały ciężarek, ciężarek ten porusza sobą i tamte dwa ciężary, **S.** więc jest tu bardzo zwolniony. Na tymże słupie zawieszone jest i wahadło r, które bije sekundy, a za pierwszem swojem pornszeniem odchyla podstawkę s, która podtrzymuje ciężar p, ciężar więc ten spada, dopóki nie uderzy o podstawkę, dającą się przesuwać wzdłuż słupa podzielonego na centymetry. Umieszczając podstawkę tę w różnych odległościach, przekonać się można, że w czasie 2, 3, 4 razy dłuższym ciało przebiega drogą 4, 9, 16 razy większą, czyli że drogi przebieżone są proporcjonalne do kwadratów z czasu. Na tymże słupie umieszczać można przegrodę przedziurawioną, która przepuszcza ciężar p, ale zatrzymuje ciężar dodany; urządzenie to służy do wykazania, że prędkości nabyte przez ciało swobodnie spadające są proporcjonalne do czasu.—W *przyrządzie Morina* (fig. 2) ciało spadające, zaopatrzone rylcem, przebiega obok obracającego się walca, tak, że samo kreśli swą drogę i można oznaczyć, gdzie się w każdej chwili znajdowało. Na papierze otaczającym walec poprowadzone są w równych odległościach linje równoległe AA′, BB′ i t. d. (fig. 3); po rozwinięciu papieru widzimy, że linja krzywa, opisana przez ciało spadające, napotyka te linje w punktach M, N, P, E′; w ciągu zatem czasu, przez który linja BB′ zastąpiła linję AA′, ciało spadające przebiegło drogę AH, w czasie dwa razy dłuższym drogę AH_2, w czasie trzy razy dłuższym drogę AH_3; sprawdzić zaś można, że $AH_2=4AH_1$, $AH_3=9AH_1$, $AA_1=16AH_1$, co znowu potwierdza, że drogi przebieżone przez ciało spadające są proporcjonalne do kwadratów z czasu spadku.—Wielkość g, która jest zarazem miarą siły przyciągania ziemi, oznaczył już Galileusz; ściślej wyznaczyli ją Benzenberg (1802) i Reich w szybie kopalni (1832). Najlepiej jednak wynajduje się za pomocą wahadła. Ob. Ciężkość, Ciążenie, Wahadło.

Spadek, przejście majątku osoby zmarłej *(spadkodawcy)* na inną osobę *(spadkobiercę)*, która wchodzi w prawa majątkowe zmarłej, odpowiadając przytem za jej długi.—Spadkobiercy w prawie obowiązującem dzielą się na prawnych i testamentowych, zwanych legatarjuszami *(zopisobiercy)*. Pierwsi są spadkobiercami na mocy przepisów prawa, drudzy na zasadzie objawionej w testamencie woli zmarłego. Pierwszymi są wszyscy krewni zmarłego do 12 pokolenia włącznie. Dzielą się oni na porządkowych, których prawa wynikają z prawych związków zmarłego, i nieporządkowych, do których należą krewni, pochodzący ze związków nieprawnych (dzieci, rodzice, bracia i siostry), a także małżonek i skarb publiczny, występujący, jeżeli się żaden wylegitymowany spadkobierca nie zgłasza.—Spadkobierca może przyjąć majątek z dobrodziejstwem inwentarza (ob. Inwentarz i Beneficium juris), i wtedy za długi zmarłego odpowiada tylko o tyle, o ile na nie starczy pozostały majątek, lub bez tego, i wtedy za długi odpowiada osobiście.—Ważną w prawie jest chwila otwarcia spadku, za którą uważa się czas śmierci zmarłego, i miejsce otwarcia, którem jest ostatnie prawne jego zamieszkanie. Krewnych ze względu na prawa, jakie do majątku zmarłego mają, dzieli prawo 4 klasy; do pierwszej należą zstępni, do drugiej bracia, siostry i rodzice zmarłego, do trzeciej dalsi wstępni, do czwartej boczni. Rozróżnia się także, w jakim stopniu jest kto ze zmarłym spokrewniony—przyczem zmarłego spadkobiercę zastępują jego krewni, dzielący między siebie część majątku na niego przypadającą. Nazywa się to *zastępstwem*.

Spadix, kwiatostan, ob. Kolba.

Spadochron *(parachute)*, przyrząd tej samej, co parasol, budowy, mający około 4,5 do 8 metrów średnicy, którego żeglarze powietrzni używają do powolnego opuszczania się na ziemię. Działanie jego polega na tem, że znaczną swą powierzchnią przedstawiając opór powietrzu, szybkość spadania zwalnia. Wskutek tego oporu bieg przyśpieszony ciała spadającego (ob. Spadek) zamienia się na jednostajny, a nawet opóźniony. Pierwszy pomysł **S.** powziął Montgolfier, a użył go pierwszy Garnerin. W 1886 Amerykanin Balduin wznowił użycie spadochronu; spadek z wysokości przeszło 1000 metrów przy użyciu **S.** trwa około 4 minut.

Spagnolletto, malarz włoski, ob. Ribera.

Spahi albo **Sipahi,** dawna nieregularna jazda perska i turecka; w dzisiejszem wojsku francuskiem spahami nazywa się lekka jazda algierska, dowodzona przez oficerów europejskich, umundurowana wprawdzie po wschodniemu, ale uorganizowana zupełnie po europejsku, a nawet w większej części złożona z rodowitych Francuzów. Anglicy nazywają z tubylców utworzone wojska w Indjach *sepojami* albo *sipojami*.

Spalatin Jerzy, przyjaciel Lutra i jeden z głównych krzewicieli reformacji właściwie *Jerzy Burkhardt*, * 1484 w Spält w Bawarji, studjował w Erfurcie i Witemberdze, został księdzem, 1507 proboszczem w Hohenkirchen pod Gotą; 1508 r. był powołany na nauczyciela do przyszłego kurfirsta Jana Jerzego, 1511 r. towarzyszył Otonowi i Arnoldowi hr. Brunświcko-Lüneburskim na studja do Witembergi, gdzie zaprzyjaźnił się z Lutrem, oraz z kurfirstem Fryderykiem Mądrym, który 1514 uczynił go swym nadwornym kapelanem i sekretarzem. Towarzyszył on Fryderykowi Mądremu i Janowi Stałemu na kilku sejmach, miał udział w zebraniu książąt w Smalkaldzie i podczas wizytacji kościołów saskich w latach 1527—29 okazał wielką i skuteczną działalność. Po śmierci Fryderyka Mądrego został superintendentem w Altenburgu, gdzie † 1545. Oprócz wielu ważnych pism w przedmiocie historji reformacji, zasługują na szczególną wzmiankę zostawione

przez niego biografje Fryderyka Mądrego i Jana Stałego, wydane przez Neudeckera i Prekera (Jena, 1851).

Spalato, po słowiańsku *Split (Spljet)*, m. główne dalmackiego obwodu t. n., rezydencja biskupa, ma 16,800 m., posiada port, prowadzi najrozleglejszy handel w Dalmacji i jest głównym składem towarów, idących z Włoch do Turcji. **S.** stoi na miejscu dawnej Salony, zburzonej 640 r. po Chr. przez Awarów.

Spalding Jan Joachim, teolog protestancki, 1714 w Triebsees w Pomeranji szwedzkiej; w latach 1764—88 pastor prymarjusz i proboszcz kościoła św. Mikołaja w Berlinie; † 1804. **S.** kazaniami swemi i innemi pismami, a mianowicie dziełem: „Die Bestimmung des Menschen“ (Greifsw., 1748), niezaprzeczenie do religijnej oświaty ludu znakomicie się przyczynił.—Syn jego, *Jerzy Ludwik Spalding* (* 1762, † 1811), profesor w Berlinie, odznaczył się jako biegły filolog, mianowicie wydaniem Kwintyljana.

Spalding Marcin Jan, arcybiskup baltimorski i prymas kościoła katolickiego w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, * 1810 roku w stanie Kentucky, † 1872 roku; w 20 roku życia udał się do Rzymu, gdzie odbywszy studja teologiczne wyświęcony był na kapłana. Po powrocie do kraju rodzinnego sprawował rozmaite godności kościelne, był biskupem w Louisville, a w końcu od 1863 r. arcybiskupem w Baltimore. Na stanowisku tem położył wielkie zasługi dla Kościoła katolickiego w Stanach Zjednoczonych; wystawił nadto wiele kościołów, szkół i szpitalów, oraz kilku ważnemi dziełami zyskał sobie sławę uczonego teologa. Na soborze watykańskim był **S.** jednym z najgorliwszych obrońców dogmatu nieomylności papieskiej.

Spallanzani Łazarz, naturalista, * 1729 r. w Scandiano w Modeńskiem, † 1799; nauki przyrodnicze studjował w Belonji, następnie przyjął suknię zakonną, był profesorem w Reggio i Pawji. Odbywał kilkakrotnie podróże po Europie połud. i Wschodzie. Badania jego nad trawieniem, płodzeniem, reprodukcją organiczną, obiegiem krwi i t. d. dotąd zachowały swe znaczenie. Niemniej ważnym dla historji naturalnej jest opis jego podróży: „Viaggi alle due Sicilie ed in alcune parti degli Apeninni“ (6 t., Pawja, 1792). Zbiorowe wydanie jego dzieł wyszło w 6 t. 1826 r. W r. 1889 wystawiono mu pomnik w Scandiano.

Spalmadores lub *Spalmatori* (Kujun Adassi, t. j. „Wyspy Owcze,“ należąca do Turcji grupa wysp w cieśninie t. n., pomiędzy wyspą Chios a Azją Mniejszą (w starożytności Oenussae).

Spandau *(Szpandawa)*, twierdza w pruskiej regencji Poczdamskiej, przy ujściu Sprei do Haweli; ma razem z załogą 56,000 miesz. **S.** posiada wielki zakład karno-poprawczy, wielką fabrykę broni i prochu, ludwisarnię i t. p. Jest to jedno z najdawniejszych miast średniej marchji i było niegdyś rezydencją pierwszych elektorów z domu Hohenzollernów. Por. Zecha i Günthera „Geschichtliche Beschreibung der Stadt und Festung Spandau“ (Spandau, 1847); Kuntzemüllera „Geschichte der Stadt und Festung **S.**“ (Spandau, 1881).

Spangenberg August, biskup gminy braci morawskich (hernhutów) w Barby, * 1704 w Klettenbergu pod Hernhut, † 1792 r. w Berthelsdorf; studjował w Jena, początkowo prawo następnie teologję, poczem 1732 r. został inspektorem domu sierot i adjunktem teologji w Halli. Utraciwszy jednak miejsca te z powodu skłaniania się do hernhutyzmu, udał się do Herrnhutu, gdzie został czynnym pomocnikiem hr. Zinzendorfa. W interesach swego wyznania odbył kilka podróży po Ameryce i Europie, 1744 r. został biskupem gminy braterskiej w Barby, gorliwie pracując nad nawracaniem Indjan na chrystjanizm. Po śmierci Zinzendorfa objął zwierzchni zarząd nad gminą w Herrnhut i Berthelsdorf. Wydał: „Nachricht von dem Zustande und Verfasung der ewang. Bruderunität,“ „Idea fidei fratrum“ (Barby, 1779); „Leben Zinzendorfs“ (2 t., tamże, 1772). Życiorys **S.** napisali Risler (Barby, 1794) i Ledderhose (Lipsk, 1846).

Spangenberg Gustaw Adolf, słynny malarz historyczny, * 1828 w Hamburgu, † 1891 w Berlinie począł się kształcić w Hamburgu pod Kauffmanem, następnie w Hanau pod Pellissierem, od 1849—51 przebywał w Antwerpji, 1851—1857 w Paryżu, 1858 we Włoszech, poczem został profesorem akademji sztuk pięknych w Berlinie. Z początkowych prac **S.** odznaczają się: „Porwane dziecko“, „Łapacz szczurów,“ „Wilja św. Jana w Kolonji“ i in. Największą jednak sławę zyskał **S.** obrazami historycznemi, zalecającemi się wyborną kompozycją, poprawnością rysunku i gruntownością studjów. W ostatnich latach wymalował kilka obrazów z życia Lutra, jak „Luter tłómaczący Biblję“ „Luter i Melanchton,“ „Luter grający wśród rodziny,“ „Wjazd Lutra do Wormacji,“ nadto „Pochód śmierci“ (1876); „Na rozstajnych drogach,“ „Niewiasty u grobu Chrystusa“ i in.

Spanheim Ezechiel, uczony i mąż stanu, * roku 1629 w Genewie, † 1711 w Londynie, został 1651 profesorem tamże, a następnie guwernerem synów elektora Palatynatu. Później zostawał w służbie dyplomatycznej elektora brandeburskiego i króla pruskiego Fryderyka I. Ważniejsze jego dzieła są: „Dissertationes de usu et praestantia numismatum antiquorum“ (Rzym, 1664, 2 wyd., Londyn i Amsterdam, 1706—17) i „Orbis Romanus“ (Londyn, 1704, Halla, 1728).

Spanheim Fryderyk, młodszy brat poprzed., * 1632 w Genewie, † 1701 w Lejdzie, zjednał sobie zaszczytne imię jako historyk kościelny.

Spann Herman, admirał austrjacki, * 1833 r. Komendant floty austro-węgierskiej od 1898, admirał od 1899.

Sparagmit, piaskowiec gruboziarnisty, zawierający feldspat, barwy czerwonej lub czarnej.

Sparceta, toż co esparceta (ob.).

Sparganium, roślina, ob. Wilczybób.

Sparks Jared, historyk amerykański, * roku 1789 w Willington (Connecticut), † 1866. Zupełnie będąc ubogim, dopiero przy pomocy przyjaciół ukończył studja teologiczne i był pewien przeciąg czasu kaznodzieją unitarjuszów w Bostonie, następnie od 1839 aż do śmierci, zaszłej 1866, profesorem w Cambridge. Z licznych prac jego najważniejsze są: „Diplomatic correspondence of the American revolution“ (12 t., Boston, 1829—31); „Life of Gouverner Morris“ (3 t., tamże, 1832): „Life and writings of Washington“ (12 t., Boston, 1833—40); „Library of American biography“ (24 t., Nowy Jork, 1834—56); „Correspondence of the American revolutions“ (4 t., tamże, 1854). **S.** jest jedną z głównych powag w rzeczach historji rewolucji Stanów Zjednoczonych.

Sparr Otton Krzysztof, baron von..., słynny generał, * 1605, † 1668. Podczas Trzydziestoletniej wojny służył cesarzowi, ale po zawarciu pokoju Westfalskiego, przeszedł do służby brandeburskiej, w r. 1656 dowodził wojskiem wyprawionem do Polski, odznaczył się w bitwie 18—20 czerwca pod Warszawą i r. 1657 mianowany został feldmarszałkiem.

Sparta albo *Lacedemon*, zwana także *Lakonją*, kraina w południowo-wschodnim Peloponezie, po Atenach najważniejsze państwo Grecji, przerznięte pasmem gór Tajgetu i Parnonu, skropione rzeką Eurotas; było trudno dostępne z powodu swego położenia. Grunt miała **S.** żyzny, jednak nie wydający dosyć zboża odpowiednio do potrzeb mieszkańców. Góry dostarczały ciemnego marmuru i porfiru i obfitowały w różną zwierzynę. Stolicą kraju było miasto *Sparta* albo *Lacedomon*, położone na zachodnim brzegu rzeki Eurotas, które w epoce najświetniejszych swoich czasów liczyło przeszło 6,000 miesz. Ostatnie, zaledwie dostrzegalne szczątki tego grodu, zwane Paläochori, leżą o milę drogi na wschód od dzisiejszej Mistry. Por. Curtiusa „Peloponesos“ (Lipsk, 1852—53).

Historja. Najdawniejsi mieszkańcy Lakonji należeli podobno do szczepu Lelegów, a obok nich istniały w niektórych miejscach nadmorskich osady Minjów i Fenicjan. Później całą tę krainę opanowali Achejczykowie (z Argolidy) i utworzyli rodzaj księstwa lennego, zależnego od argiwskiego państwa Atrydów. Następnie Dorowie. przybywszy od północy, zniszczyli panowanie Achejczyków i osiedli naprzód w dolinie Eurotasu, gdzie założyli **S.** Stąd posuwali się coraz dalej i w upartym boju z ludnością achejską większą część miast warownych zdobyli; niektóre tylko, jak Amyklai, Aigis, Geranshyrai, Helos, Las stawiły silny opór, ale mimo to uległy w końcu, a mieszkańcy ich pod nazwą *helotów* (ob.), zamienieni zostali w niewolników i pozbawieni praw wszelkich. Podczas wojny jeno mogli służyć jako lekko zbrojni lub jako majtkowie na flocie. Inni mieszkańcy Lakonji, nie będący pochodzenia doryjskiego, zachowali swą wolność, posiadali własne grunta i zajmowali się handlem, przemysłem, rzemiosłami i sztukami—i ci nazywali się *Perioikoi*. Politycznych praw nie mieli jednak żadnych te bowiem zostawały wyłącznie w ręku *Spartyjatów* (Spartiatai), t. j. w ręku zdobywców doryjskich, którzy tworzyli tym sposobem uprzywilejowaną klasę szlachecką i, jak wszyscy Dorowie, dzielili się na trzy pokolenia *(phylai): Hyllów, Dymanów* i *Pamphylów*. Wszyscy Spartjaci mieli równe prawo do udziału w życiu państwowem, ale pod warunkiem, aby każdy z nich odebrał wychowanie prawdziwie spartańskie, aby żył wedle obyczaju spartańskiego i aby regularnie wnosił składki na wspólne uczty mężczyzn, które się zwały *syssitai* albo *pheiditiai*. Wszystkie prawa, obowiązujące Spartjatów, tak w życiu prywatnem, jak i publicznem przypisują słynnemu prawodawcy *Likurgowi* (ob.). Prawodawstwo Likurga miało na celu wychować chłopców na dzielnych mężów, zahartowanych do znoszenia wszelkich trudów, nieustraszonych wojowników i prawych obywateli, między obywatelami zaś utrzymać największą prostotę w życiu, surową karność, nieskażoność obyczajów, męstwo i patrjotyzm bez granic. Na czele państwa stali od najdawniejszych czasów dwaj *królowie* z dwu domów: Agidów i Eurypontydów; władza ich przedtem była bardzo rozległa, później zaś znacznie ograniczona przez rozszerzenie władzy *eforów* (ob.). (Bliższe szczegóły dotyczące życia prywatnego i publicznego w **S.** znajdzie Czytelnik w art. *Greckie starożytności)*. Na podstawie prawodawstwa Likurgowego uorganizowane państwo Spartańskie wkrótce rozszerzyło swe panowanie po za granice Lakonji. W tak zwanych wojnach meseńskich podbili Mesenję (ob.) i większą część jej mieszkańców zamienili w helotów; oprócz tego zajęli niektóre miejscowości w połud. Arkadji (Beleminatis i Aigytis), jako też w Argolidzie (Kynuria i Thyreatis) i wcielili do Lakonji. Ożywiona niezwykłym duchem wojennym, już na długo przed wojnami perskiemi stała **S.** nie tylko na czele miast peloponeskich, ale nadto przodowała wszystkim państwom greckim i przewodziła we wszelkich przedsięwzięciach wspólnych, t. j. posiadała *hegemonję* (ob.). Hegemonja ta przy końcu wojen perskich przeszła w znacznej części do Aten, ale w wojnie peloponeskiej odzyskała **S.** utraconą przewagę i zajęła stanowisko dominujące między państwami helleńskiemi. Jednakże ta epoka najwyższej potęgi spartańskiej nazewnątrz jest oraz początkiem upadku wewnętrznego. Rozwolniała dawna surowość obyczajów i zakradły się zbytki, a pojedyńczy obywatele zyskiwali wpływ przeważny głównie za pomocą bogactw, których wzbraniały surowo prawa Likurgowe. Jarzmo i duma **S.** stały się

wkrótce dla państw greckich tak nieznośne, że Teby (ob.), zająwszy pierwszorzędne w Grecji stanowisko, zniszczyły przewagę **S.** i tak ją upokorzyły, że nawet oddawna zostająca w niewoli spartańskiej Mesenja odzyskała wolność i stała się państwem samoistnem. Wraz z utratą potęgi zewnętrznej wzmacniał się coraz silniej upadek wewnętrzny, któremu daremnie zapobiedz chcieli swemi reformami Agis Ken (243—240) i Kleomenes III (236—221). Bitwa pod Sellasia (222) stanowi granicę samoistności politycznej **S.** Odtąd zostając pod władzą tyranów, jak Likurg, Machanidas i Nabis, chwieje się **S.** między Macedonją, związkiem achejskim i Rzymem. Po zdobyciu Grecji przez Rzymian pozostała **S.** przynajmniej co do formy państwem wolnem, ale utraciła znaczną część swych posiadłości, których kosztem powstała wielka liczba miast od **S.** całkiem niezależnych. Miasta te utworzyły związek pod nazwą „wolnych Lakonów“ *(Eleutherolakones)*. Cesarz August powiększył terytorjum **S.** miastami meseńskiemi Thuria i Pharai, ale Tyberjusz zwrócił je Meseńczykom. Odtąd **S.**, znaczne jeszcze miasto za czasów Pauzanjasza, dzieliła losy całego półwyspu, przechodząc z kolei pod panowanie bizantyńskie, frankońskie (w epoce krucjat) i znowu bizantyńskie, a w końcu pod jarzmo tureckie. Od czasu wyswobodzenia się Grecji stanowi Lakonja osobny *nomos* (okrąg), którego ludność wynosi około 120,000 i dzieli się na 4 eparchje (obwody): 1) *Lakedaimon* z głównem miastem *Sparta* (rezydencja nomarchy); 2) *Epidauros-Limera* z głównem miastem *Manemvasia*; 3) *Gythion* z gł. miastem *Marathonisi*; 4) *Oitylos* z gł. miastem *Tzimova* (urzędowa nazwa *Areupolis*). Por. Manso „Sparta“ (3 t., Lipsk, 1800—5); K. O. Müllera „Die Dorier“ (2 t., 2 wyd., Wrocław, 1844); Lachmana „Die spartan. Staatsverfassung“ (Berlin, 1836); Hermanna „Antiquitates Laconicae“ (Marborg, 1841); Gilbert „Studien zur altspartanischen Geschichte“ (Getynga, 1872); E. v. Stern „Geschichte der spartanischen und thebanischen Hegemonie“ (Dorpat, 1884).

Spartakus, Trak rodem, przywódca zbuntowanych niewolników rzymskich podczas wojny ich o wyswobodzenie się z pod jarzma rzymskiego. Uszedł on 73 r. prz. Chr., z 70 gladjatorami z Kapui, powiększył swój oddział wielu zbiegami i usadowił się w Kampanji, tudzież w pewnej części Lukanji i Brucjum. Pokonawszy kilku wysłanych przeciw sobie wodzów rzymskich w latach 72 i 71 prz. Chr., poległ nareszcie, broniąc się walecznie przeciw Krasusowi w Lukanji.

Sparteina, $C_{15}H_{26}N_2$, alkaloid znajdujący się w Żarnowcu *(Spartium scoparium)*, daje się wydzielić z tej rośliny przez traktowanie jej wodą zakwaszoną. Tworzy gęsty olej bezbarwny, smaku gorzkiego, wre przy 287°; tworzy sole dobrze krystalizujące. Siarczan używa się w chorobach serca, jak naparstnica.

Spartel *(Cabo Espartel, Ras Iszberdil)*, przylądek, północno-zachodni kraniec Afryki na wybrzeżu marokańskiem, pod 35°47′ szer. płn. i 5°55′ długości zach. wzgl. Greenwich, przy wejściu do cieśniny Gibraltarskiej, 314 m. wysoki, posiada latarnię morską.

Spartianus Aelius, najznakomitszy z tak zwanych *Scriptores historiae Augustae* (ob.), żyjący pod koniec III w. po Chr., prawdopodobnie na dworze Djoklecjana; napisał w bibljografjach historję cesarzów rzymskich od Cezara aż po swoje czasy. Z dzieła tego pozostały jeno bjografje: Hadrjana, Verusa, Juljana, Sewera, Poscenniusa, Nigra i Gety.

Spartium, ob. Żarnowiec.

Sparto, trawa, toż co esparto (ob.).

Sparzenie, choroba skóry lub błony śluzowej, powstała skutkiem działania zbyt wysokiej temperatury lub niektórych czynników chemicznych; jest to cierpienie natury zapalnej. Najpoważniejsze i najrozleglejsze oparzenie wywołuje wrząca woda i wszystkie te środki chemiczne, które chciwie pochłaniają wodę z tkanek, jak kwas siarczany. Stosownie do siły uszkodzenia tkanki rozróżnia się kilka stopni oparzenia; pierwszy obejmuje te pestacie, w których powstaje jedynie zaczerwienienie skóry lub błony śluzowej wraz z mniej lub więcej dotkliwym bólem; w stopniu drugim występują pęcherze wypełnione płynem surowiczym lub ropnym; zależnie od głębokości procesu chorobowego po zagojeniu pozostaje blizna, lub też nie; do trzeciego stopnia zalicza się głębokie owrzodzenie wraz ze zgorzelą tkanki skórnej lub błony śluzowej, zagojenie następuje zawsze przez bliznę. Niebezpieczeństwo dla życia przedstawia nie tyle stopień oparzenia, ile jego rozległość; za bezwzględnie śmiertelne poczytuje się oparzenie $^2/_3$ całego ciała. Zejście niepomyślne warunkują także częste, a różnorodne powikłania, jak zapalenie płuc, owrzodzenie kiszek, róża.

Spasicz, *Spasić*, Milowan, pisarz serbski, * 1818 w Rakowcu, w powiecie Jagodyńskim; nauki gimnazjalne pobierał w Sremskich Karlowcach oraz w Presburgu, poczem studja uniwersyteckie odbył w Halli. Po powrocie do kraju był mianowany 1844 sekretarzem w ministerjum oświaty, następnie przechodząc rozmaite urzędy, został r. 1860 naczelnikiem wydziału gospodarstwa narodowego w ministerjum skarbu. Na stanowisku tem położył **S.** wielkie zasługi przez założenie towarzystwa rolniczego, urządzanie wystaw rolniczo-przemysłowych i t. d. Oprócz artykułów, pomieszczonych w rozmaitych czasopismach, głównie w *Glasniku*, wydał: „Zemljeopisanie celog sweta“ (1845); „Kniżewna zabawe“ (1847); „Zemljeopisanije za predawanje u osnownim uczilisztama“ (1848; 2 wyd., 1855); „Razmiszlawanje o napredku i prosweti“ (1848); „Nrawstweni wospitatelj dece“ (1850); „Jestestweno zemljeopisanje za mla-

deż“ (1850); „Prakticzna raczunica za uczitelje“ (1850); „Pedagogiczno-metodiczno nastawlenije za uczitelje osnowni szkoła“ (1855; 2 wyd., 1859) i in.

Spasicz, *Spasić*, Aleksy, ekonomista serbski, * 1841 w Smederewie; po odbyciu nauk gimnazjalnych i wyższych w Belgradzie, studjował nauki państwowe i polityczne w Wiedniu, Berlinie i Heidelbergu. 1866 powrócił do kraju i wstąpił do służby publicznej, którą 1871 z powodu liberalnych pojęć zmuszony był opuścić, poczem w interesach banku smederewskiego udał się do Paryża i Londynu. Oprócz ważnych artykułów w *Glasniku*, organie towarzystwa naukowego serbskiego, wydał: „Drżawe i financeje“ (1867); „Ustanowe i narodno blago“ (1868); „Banke i bankeri“ (1870); „Nowac i kredit“ (1871) i in.

Spask, m. pow. gub. Razańskiej, nad jeziorem t. n., o 2 wiorsty od rz. Oki, ma 4,760 miesz.—*Spaski powiat* ma na przestrzeni 3,851 w. kw. 154,603 miesz. (1897).

Spask, m. pow. gubernji Tambowskiej, liczy 6,024 miesz., trudniących się głównie wyprawą skórek baranich (merłuszek), których stąd wywozi się rocznie około 1 mil. sztuk.—*Spaski powiat* ma na przestrzeni 3,572 w. kw. 124,076 miesz. (1897).

Spask, m. pow. w gub. Kazańskiej, ma 2,779 miesz. (1897).—*Spaski powiat* ma na przestrzeni 5,618 w. kw. 175,460 miesz. (1897).

Spasowicz Włodzimierz, pisarz polski, * 1829 w Rzeczycy gub. Mińskiej. Po ukończeniu studjów prawnych w Petersburgu, był do 1862 profesorem prawa kryminalnego w tamtejszym uniwersytecie, poczem wspólnie z Kostomarowem i in., wziąwszy dymisję wskutek zaburzeń studenckich, poświęcił się praktyce adwokackiej. Na stanowisku tem zyskał rozległą klijentelę i sławę znakomitego mówcy, zwłaszcza obronami, wygłoszonemi za obwinionymi w procesie Nieczajewa. Uczony i gruntowny znawca dziejów Polski, pomieszczał w czasopismach rosyjskich liczne artykuły, rozświetlające rozmaite kwestje, dotyczące Polski; nadto był czynnym spółpracownikiem czasopisma *Słowo* (1859); następnie spólnie z Kostomarowem redagował czasopis *Wiestnik Ewropy*. Do zbioru *Dziejopisów polskich* Wolfa przełożył kronikę Rudawskiego, którą opatrzył obszernym wstępem krytycznym i biograficznym. Oprócz tego czynny brał udział w wydaniu Ohryzki *Voluminów legum*, oraz pracował nad przygotowaniem krytycznego wydania *Statutu litewskiego*, którego ogłoszenie z powodu zamknięcia drukarni Ohryzce nie przyszło do skutku. W języku rosyjskim wydał: „O prawach nejtralnago tłaga i nejtralnago gruza“ (Petersburg, 1851); „Ob otnoszenijach suprugow po imuszczestwu, po drewnemu polskomu prawu“ (t. 1857); „O prawie literaturnoj sobstwennosti“ (t. 1861); „O teorji sudebno-ugołownych dokażatelstw w swiazi z sudoustrojstwom i sudoproizwodstwom“ (t. 1861); „Uczebnik ugołownago prawa“ (t. 1863); „Prawa awtorskija i kontrfakcii“ (t. 1865; przekład polski w *Bibl. um. prawnych*); „Za mnogo let“ (t. 1870) i in. Nadto spólnie z Pypinem wydał: „Obzor istorii sławianskich literatur“ (t. 1865), do którego to dzieła opracował zalecające się trafnością sądu dzieje piśmiennictwa polskiego. Założył w Warszawie pismo miesięczne *Ateneum*, które znacznym nakładem podtrzymywał do 1901 r., w którym je zamknął. W piśmie tem zamieścił rozprawy o Syrokomli (1876) i o Polu (1878), wydane następnie oddzielnie p. t. „Wincenty Pol jako poeta“ i „Władysław Syrokomla,“ obie prace w *Bibl. Mrówki* (Lwów, 1881). Rozprawy te, w których utwory poetyczne rozbiera na tle objawów ogólno społecznych, miały silny rozgłos, druga zwłaszcza, wypowiedziana pierwotnie w dwóch odczytach publicznych w Warszawie, wywołała silne oburzenie przeciw **S.**, które wszakże w znacznej części ustąpiło, gdy rzecz ta, po ukazaniu się w druku, uległa rozważniejszemu zastanowieniu. Obrany został prezesem izby adwokackiej w Petersburgu. Jego „Dzieje literatury polskiej“ wyszły w przekładzie polskim S. Czarnowskiego i A. G. Bema (Petersburg, 1882). „Studja z natury;“ zawierają: Marcin Matuszewicz jako pamiętnikarz: Wincenty Pol jako poeta; Szekspirowska historja tragiczna o królewiczu duńskim Hamlecie (Wilno, 1881); „Żizń i polityka markiza Wielopolskago, epizod iz istorii russko-polskago konfliktа i woprosa“ (Petersburg, 1882); „Schiller i Goethe w pamiętnem dziesięcioleciu ich przyjaźni od połowy 1794 do początku 1805“ (Petersburg, 1894). Zbiorowe wydanie dzieł jego w języku polskim wyszło w 6 tomach, w Petersburgu, 1892. W 1902 przeniósł się do Warszawy. W Warszawie wypowiedział jeszcze odczyty „O Hamlecie“ (drukowane w *Ateneum* 1881) i „O Byronie“ (tamże, 1884).

Spasowicz W.

Spat, ob. Szpat.

Spavénta Bertrand, filozof włoski, * 1817 r. w prowincji Chieti, studjował spekulacyjną filozofję niemiecką, 1859 został profesorem uniwersytetu w Modenie, 1860 w Bolonji, 1861 w Neapolu; czterokrotnie wybierany był do parlamentu włoskiego. Wydał: „La filosofia di Kant e la sua relazione collo filosofia Italiana“ (1860); „Carattere e sviluppo della filosofia Italiana“ (t. r.); „Prolusione e introduzione alle lezioni di filosofia nella università di Napoli“ (1862); „La filosofia di Gioberti“ (1863); „Saggi di critica filosofia, politica e religiosa“ (1867); „Principi di filosofia“ (t. r.); „Paolottismo, positivismo, rationalismo“ (1868); „Studi sull' etica di Hegel“ (1869); „Idealismo o realismo“ (1874); „La legge de più forte“ (t. r.) i in.—Por. Siciliani „Gli Hegeliani in Italia“ (Bolonja, 1868).

Spazier Ryszard Otto, publicysta niemiecki, * 1803 w Lipsku, studjował tamże, poczem zajmował się dziennikarstwem, 1830 redagował czasopismo *Nürnberger Blätter*, wkrótce zabronione. Od 1833 osiadł w Paryżu. Oprócz powieści oraz przekładów z hiszpańskiego i angielskiego, wydał kilka dzieł, ściągających się do dziejów powstania polskiego z 1830—31 r.

Spazm, *(Spasmus)*, ob. Kurcz.

Speaker (ang. mówca), tytuł prezesa parlamentu angielskiego. Wybierany na cały przeciąg funkcjonowania parlamentu, zatwierdzony publicznie przez króla lub jego komisarzy. **S.** zasiada na krześle w kształcie tronu, na stole przed nim leży pozłacane berło (chace). Członkowie parlamentu zwracają się ze swojemi mowami do niego. Listy mówców się nie prowadzi; członek parlamentu, który chce przemawiać spogląda na **S.**, a **S.** na niego, i to oznacza udzielenie głosu. **S.** zachowuje się zawsze neutralnie, nie przemawia, z wyjątkiem kiedy przywołuje kogoś do porządku lub wydaje polecenie w sprawach porządku obrad. Zastępcą **S.** jest Chairmann of Comittees, zwany Deputy **S.** **S.** reprezentuje parlament nazewnątrz, wobec króla. Pobiera 5,000 funtów sterlingów pensji i mieszkanie. W randze idzie po parach i przy ustąpieniu z urzędu otrzymuje tytuł para (lorda).

Specht Franciszek Antoni, teolog katolicki i pisarz w zakresie pedagogiki, * 1847 w Monachjum, tamże studjował naprzód nauki pedagogiczne, następnie teologję; był przez długi czas nauczycielem religji w szkołach monachijskich, 1884 został kanonikiem. Napisał; „Geschichte des Unterrichtswesens in Deutschland bis in die Mitte des XIII Jahrhunderts“ (Sztutg., 1885); „Kirchengeschichte für katholische Volksschulen“ (Monachjum, 1875); „Gastmähler und Trinkgelage bei den Deutschen bis ins IX Jahrhundert“ (Sztutg., 1887).

Species, w historji naturalnej, ob. Gatunek.

Species, (*speciestalar*, łac. *species*, twarz, t. j. z wyobrażeniem głowy lub popiersia), *talar twardy*, moneta bita w nowszych czasach w niektórych krajach; **S.** w Austrji zawierał 2 złote konwencyjne; 10 takich **S.** szło na grzywnę kolońską czystego srebra. **S.** w Danji i Szwecji, ob. Rigsdaler i Riksdaler.

Species facti (łac.), przedstawienie faktów.

Speckbacher Józef, przywódca powstania tyrolskiego, pomocnik Hofera, * 1767, † 1820.

Speculum, przyrząd lekarski, ob. Zwierciadło.

Specyficzne środki *(specifica)*, środki lekarskie, działające bezpośrednio na przyczynę poszczególnych chorób, o ile ta jest w nauce znaną, lub też na ich bezpośrednie przejawy. Współczesne lecznictwo jest jeszcze bardzo ubogie w takie środki właściwe, nowe jednakże zdobycze medycyny zwolna braki te uzupełniają. Do takich środków specyficznych należą wszelkie surowice antybakteryjne, jak surowica przeciwdyfteryczna, przeciwtężcowa, przeciw wściekliźnie, dalej chinina przeciw malarji, przetwory salicylowe przeciw reumatyzmowi, przetwory rtęciowe przeciw objawom syfilisu.

Specyficzny, swoisty, właściwy (ob.).

Spedytor, ekspedytor, kupiec, zajmujący się wysyłką towarów, załatwianiem formalności celnych.

Spee Fryderyk, Jezuita niemiecki, * 1591 lub 1595 w Keiserswerth, † 1635 w Trewirze; mąż zasłużony ludzkości, jako żarliwy przeciwnik wiary w czary i czarownicy, oraz jako potępiciel wytaczanych przeciwko obwinionym z tego powodu procesów. Znany jest także jako jeden z najlepszych autorów pieśni kościelnych niemieckich. Wydał: „Cautio criminalis, seu de processibus contra sagas liber ad magistratus Germaniae hoc tempore necessarius“ (Rinthelli, 1631); „Trutz-Nachtigall“ (Kolonja, 1649) i „Gülden Tugendbuch“ (t. 1647).

Speier, ob. Spira.

Speke John Hanning, podróżnik angielski, * 1827 w Jordans pod Ilchester w Sommerset, † 1864. W 1844 wstąpił do armji indyjskiej, odznaczył się walecznością podczas wojny w Pendżabie 1849, a następnie zwiedzał w celach naukowych okolice Himalajów. W 1854 r., spotkawszy się w Adenie z Burtonem (ob.), postanowił zwiedzić razem z nim krainę Somali, ale wśród przygotowań napadnięty przez krajowców, ciężkie odniósł rany i dopiero po wyzdrowieniu udał się przez Konstantynopol do Krymu, a stąd po krótkim pobycie do wnętrza Afryki, celem wynalezienia źródeł Nilu. Po tysiącznych, niewysłowionych trudnościach odkrył 31 lipca 1858 jezioro Victoria Nyanza albo Ukerewe. Lubo **S.** uważał to wielkie jezioro wewnętrzne za początek Nilu, jednakże, ażeby rzecz tę dokładnie wyjaśnić, wyprawił się 1860 wraz z kapitanem Grantem z Zanzibaru w nową podróż; trwała ona lat 2 i miesięcy 5, podczas której całe to jezioro niemal okrążył i 1863 przez Chartum dotarł szczęśliwie wybrzeży m. Śródziemnego. Opis tej ciekawej podróży wydał, p. t. „Journal of the discovery of the source of the Nile“ (2 t., Londyn, 1863). Zmarł na polowaniu w pobliżu Bath w Anglji skutkiem przypadkowego wystrzału własnej broni.

Spektator, pseudonim Karola Witte.

Spektralny, *widmowy*, tyczący się widma. *Spektralna analiza*, rozbiór widmowy, ob. Analiza spektralna. *Przyrządy spektralne*, przyrządy optyczne do badania widma służące, ob. Spektroskop. *Barwy spektralne*, barwy widmowe, tęczowe, ob. Widmo.

Spektrofon, toż co *termofon*, ob. Fotofon.

Spektrofotometr, przyrząd służący do porównywania dwóch różnobarwnych źródeł światła, które zostają rozszczepione przez pryzmaty tak,

że ich widma przypadają tuż obok siebie; można wtedy oznaczać stosunek natężenia obu świateł w każdej oddzielnej barwie. **S.** ma zwykle postać spestroskopu Bunsena (ob. Spektroskop).

Spektrometr, ob. Spektroskop.

Spektroskop, przyrząd do obserwowania widm płomieni i ciał niebieskich (ob. Analiza spektralna). Istotną częścią jego jest pryzmat P (fig. 1 i 2), umieszczony na podstawie. Przed nim znajduje się rura A, przez którą przechodzą promienie

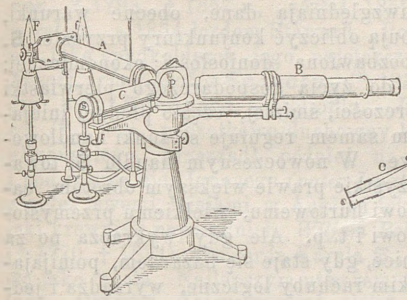

Fig. 1. Spetroskop Bunsena.

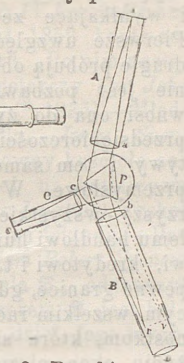

Fig. 2. Przebieg promieni w spektroskopie

światła badanego; w przebiegu przez pryzmat promienie rozszczepiają się i po wyjściu napotykają lunetę B, a dla spoglądającego przez nią oka dają obraz widma powiększony. Przed rurą znajduje się szpara, które może być rozmaicie zwężana,

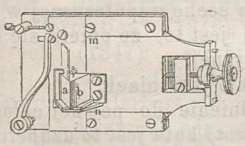

Fid. 3. Pryzmat do porównywania widm.

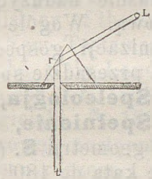

Fig. 4. Przebieg promieni przez pryzmat dodatkowy.

a wiązka promieni światła, przez nią przechodząca, napotyka soczewkę *a*, która promienie te koncentruje i rzuca na pryzmat, a dalej na szkło przedmiotowe *c* lunety, Nadto znajduje się jeszcze trzecia rura C, zawierająca podziałkę, którą oko

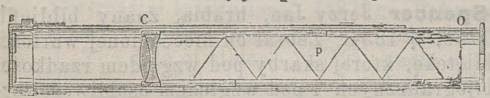

Fig. 5. Spektroskop prostolinijny Browninga.

patrząee przez szkło oczne *o* lunety widzi razem z widmem *rv*. **S.** taki urządzony został przez Kirchhoffa i Bunsena. Do bezpośredniego porównywania dwóch widm służy mały pryzmat *ab* (fig. 3), który zajmuje dolną część szpary *mn*, znajdującej się przed rurą A (fig. 1). Promienie, idące od badanego płomienia F, przechodzą przez górną część szpary, promienie zaś drugiego płomienia *f* (L fig. 4) dochodzą przez jej część dolną wskutek całkowitego odbicia od pryzmatu, przebiegając drogę *Lrt*.—Następnie konstrukcję rozmaicie zmieniano. Z powodu załamywania promieni światła w przebiegu przez pryzmat rura A i luneta B (fig. 1)

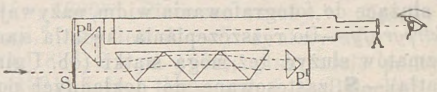

Fi3. 6. Spektroskop Schrödera.

muszą być względem siebie pochylone; zbudować jednak można **S.** *prostolinijne (à vision directe)* przez odpowiednie zestawienie pryzmatów crownglasowych i flintglasowych, przez co znosi się odchylenie promieni, ale nie usuwa ich rozszczepienia (ob. Achromatyzm). W spektroskopie prostolinijnym Browninga (fig. 5) *s* jest szpara, C soczewka zbierająca, *p* zbiór 3 pryzmatów z flintglasu

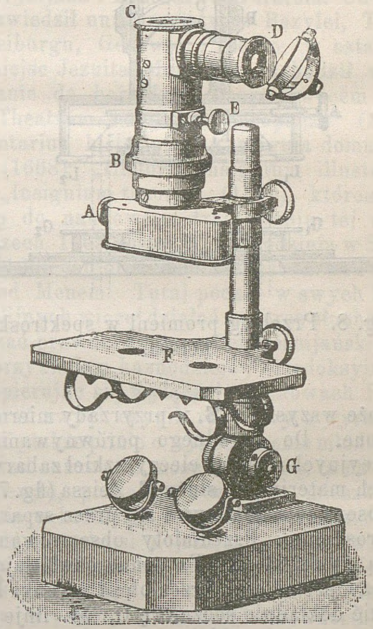

Fig. 7. Spektroskop Zeissa.

i 4 z crownglasu, O otwór oczny.—Gdy idzie o otrzymanie widma bardzo długiego, zatem o silne rozszczepienie promieni, trzeba użyć kilka pryzmatów, przez które promienie światła kolejno przebiegają; potężne **S.** mają 7 do 11 pryzmatów. Można jednak działanie każdego pryzmatu podwoić, jeżeli promienie przez odbicie są skierowane do powtórnego przez pryzmat ten przebiegu. Tego rodzaju prostolinijny **S.** *Sehrödera* (fig. 6) składa

BIBLIOTEKA NAUKOWA

się z 5 pryzmatów; promienie przybywające przez szparę S ulegają całkowitemu odbiciu w pryzmacie p', po raz drugi przechodzą przez ten szereg pryzmatów, poczem pryzmat p'' zwraca je do oka obserwatora przy A. — W **S.** służących do obserwacji astronomicznych widmo ciała niebieskiego rozpatruje się bądź bezpośrednio przez okular lunety, bądź też utrwala się na płycie fotograficznej. **S.**, służące do fotografowania widm, nazywają się *spektrografy*.—Do rozszczepiania światła zamiast pryzmatów służyć też mogą siatki (ob. Uginanie światła).—**S.** zastosowane do dokładnych pomiarów załamywania promieni różnych barw nazywają się *spektrometrami*, lubo właściwie nazwa to słu-

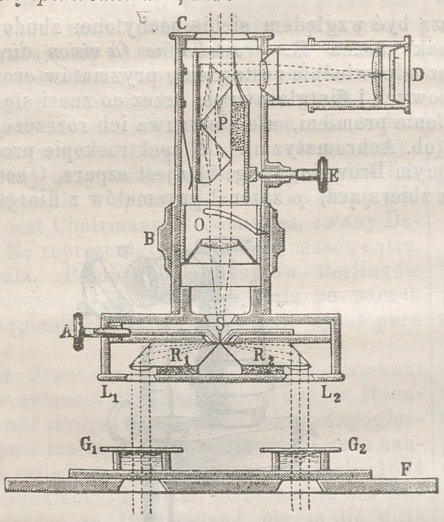

Fig. 8. Przebieg promieni w spektroskopie Zeissa.

żyć może wszystkim **S.** w przyrządy miernicze zaopatrzone. Do dogodnego porównywania widm absorbcyjnych różnych cieczy, szkieł zabarwionych i innych materjałów, służy **S.** Zeissa (fig. 7), w którym obserwacja dokonywa się przez szparę C, jak w mikroskopie. Przedmioty obserwowane umieszczają się na stoliku F, ponad oświetlającemi je z dołu zwierciadłami; przez obrót szrubki B można nastawić dokładnie soczewkę O, by linje widmowe były wyraźnie widziane; szrubka A służy do regulowania szpary przepuszczającej promienie, szrubka E do regulowania położenia widma względem skali D. Promienie idące od obu przedmiotów G_1 i G_2 (fig. 8) ulegają całkowitemu odbiciu w pryzmutach R_1 i R_2, odrzucane są przez szczelinę S i rozszczepiają się w układzie pryzmatów P, oko więc razem dostrzega oba widma porównywane. Ob. Analiza spektralna.

Spektrotelegraf, przyrząd do sygnalizacji optycznej, zbudowany 1888 przez Pawła la Cour. Jest to rodzaj latarni czarnoksięskiej, rzucającej obrazy różnobarwne, ze znacznej odległości widzialne. **S.** służyć ma do porozumiewania się między sobą okrętów, latarń morskich z okrętami i t. p.

Spekulacja, w znaczeniu handlowem jest to przedsiębranie interesów, połączonych z ryzykiem, hazardem, a obliczonych na zmiany, przewidywane w warunkach handlowych i przemysłowych. W zasadzie odróżnia się w handlu obroty, wynikające z potrzeby rzeczywistej, bezpośredniej i wynikające ze spekulacyjnych wyrachowań. Pierwsze uwzględniają dane, obecne warunki, drugie próbują obliczyć konjunktury przyszłe. **S.** nie jest pozbawiona doniosłości ekonomicznej; wnosi ona do życia gospodarczego pierwiastki przedsiębiorczości, śmiałej, często płodnej inicjatywy i tem samem reguluje stosunki handlowo-przemysłowe. W nowoczesnym handlu **S.** towarzyszy wszystkie prawie większym obrotom, całemu handlowi hurtowemu, wielkiemu przemysłowi, kredytowi i t. p. Ale gdy wykracza po za pewne granice, gdy staje się hazardem, pomijającym wszelkim rachuby logiczne, wyrządza i jednostkom, które się rzucają na jej wir, i całemu życiu ekonomicznemu dotkliwe krzywdy. T. zw. nadspekulacja jest źródłem wszystkich przesileń gospodarczych. Szczególnie szkodliwą jest **S.** giełdowa, obliczona tylko na różnice kursu. Taka **S.** nazywa się grą, albo ażjoterstwem i zawsze prowadzi do następstw opłakanych. Chociaż na giełdzie **S.** jest również czynnikiem, normującym wartość walorów i towarów, jednak zachodzą tu właśnie nadużycia, niweczące równowagę handlową. Wogóle ujemną cechę współczesnej w organizacji gospodarczej jest to, że opiera się ona na przesadzie spekulacyjnej.

Speleologja, nauka o jaskiniach.

Spełnienie, uzupełnienie do pewnej całości. W geometrji **S.** *(suplement)* kąta jest to uzupełnienie kąta do 180°, **S.** łuku jest to uzupełnienie do połowy okręgu koła. Ob. Dopełnienie.

Spence'a metal, mieszanina siarków żelaza, cynku, ołowiu z siarką, ma pozór metaliczny, jest ciemno-szara, c. wł. 3,5—3,7. Jest to materjał bardzo wytrzymały, nieco sprężysty, przeprowadza ciepło bardzo słabo i topi się przy 110°—170°. Nadaje się na odlewy i do budowy cystern, nie ulega bowiem działaniu wody. Służyć też może do kitowania żelaza z kamieniami i drzewem.

Spencer Jerzy Jan, hrabia, znany bibljofil, * 1758, † 1834. Zebrał on nieocenionej wartości bibljotekę, której skarby pod względem rzadkości bibljograficznych i pod względem osobliwości artystycznych opisał Dibdin, jego bibljotekarz, w dziełach: „Bibliotheca Spenceriana“ (4 t., Londyn, 1814), oraz „Aedes Althorpianae“ (2 t., Londyn, 1822). Jedna część tej bibljoteki znajduje się w Londynie, a druga (45,000 tomów) w Althorp, w hrabstwie Northampton. **S.** zasiadał także w parlamencie i dwukrotnie był ministrem.

Spencer Jan Karol, hrabia, angielski mąż stanu i finansista, najstarszy syn poprz., aż do 1834 znany pod nazwą *lorda Althorp*, * 1782, † 1845 r. Od 1802 zasiadał w izbie niższej, a od śmierci ojca 1834 jako lord Spencer w izbie wyższej. Należąc do partji whigów, popierał gorąco reformistowskie projekty swego stronnictwa i w gabinecie Greya (1830—33) był ministrem skarbu. W rzeczach gospodarstwa narodowego i finansów uchodził **S.** za powagę. Spadkobierca jego majątku i tytułów, brat jego *Fryderyk IV hrabia* **Spencer,** * 1798, † 1857 r., został 1852 kontr-admirałem, a 1854 lordem Steward. Po nim nastąpił jako spadkobierca jego najstarszy syn *John Poyntz, piąty hrabia* **Spencer,** (* 1835).—Młodszy brat **Spencera,** bibljofila, *Jerzy Spencer* (* 1799), początkowo duchowny kościoła anglikańskiego, przeszedł później na katolicyzm i pod nazwą ojca Ignacego *(pater Ignatius)*, zyskał rozgłos swemi misjami w Angiji i Irlandji.—Daleki krewniak poprzednich, *Wiljam Robert Spencer* (* 1770, † 1834), syn lorda Karola **S.,** odznaczył się jako poeta. Najlepszym utworem **S.** jest ballada „Galert." Zbiorowe wyd. dzieł jego wyszło 1835 r.

Spencer Jesse Ames, duchowny i pisarz amerykański, * 1816 r.; po ukończeniu studjów teologicznych, został duchownym i 1842 odbył podróż po Europie, z której powróciwszy zajmował się nauczycielstwem i literaturą. 1848—9 podróżował powtórnie po Europie i Palestynie; 1850 został profesorem łaciny i języków wschodnich w kolegjum burlingtońskiem w N. Jersey. Z pism **S.** ważniejsze: „Discourses" (1849); „History of the english reformation" (1846); „The New Testament in Greek" (1847); „Egypt and the Holy Land" (1849); „History of the United States" (3 t., 1858).

Spencer Herbert, filozof angielski, * 1820 w Derby, otrzymał edukację domową, następnie był inżynierem cywilnym, dziennikarzem, od 1848—1859 współpracownikiem czasopism: *Economist* i *Edinburgh Review*, w końcu poświęcił się naukom socjalnym i stworzył system własny, znany ewolucyjnym czyli rozwojowym. Napisał: „Social statics" (1851, 1868); „Principles of psychology" (1855); „System of synthetic philosophy" dzieło, obejmujące części: „First principles" (5 wyd., 1884); „Principles of biology" (3 wyd., 1881, t. 2); „Principles of sociology" (1876—79, t. 2); „Ceremonial institutions" (1879); „Political institutions" (1882); „Ecclesiastical institutions" (1885) i „The data of ethics" (1879). Nadto ogłosił: „Education intellectual, moral and physical" (16 wyd., 1885); „Essays scientific, political and speculation" (4 wyd., 1885, t. 3); „Classification of the sciences (3 wyd., 1871); „Recent oliscussions in science, philosophy and morals" (1871); „Study of sociology" (14 wyd., 1889); „Descriptive sociology" (1873 i następ., t. 6, z Callier'em, Scheppigiem i Duncanem); „The rights of children and the true principles of famili governement" (1879) i in.; w polskim przekładzie posiadamy: „Szkice filozoficzne" (Warszawa, 1883, wydane na cześć 25-letniego jubileuszu Jeża), oraz „Etyka" (przekład Karłowicza, Warszawa, 1884); „Jednostka wobec państwa" (Warszawa, 1886); „O wychowaniu umysłowem, moralnem i fizycznem" przekład polski Siemiradzkiego (4 wyd., Kraków, 1890); „Pierwsze zasady," „Zasady socjologji," „System filozofji syntetycznej" (Warszawa, 1886, 2 wyd. 1890); „Instytucje polityczne" (1891) i in., tłómaczył J. K. Potocki. Por. Fischer „Ueber das Gesetz der Entwickelung auf physisch-ethischem Gebiet mit Rücksicht auf Herbert **S.**" (Würzburg, 1875); Guthrie „On Spencer's unification of knowledge" (Londyn, 1882); Michelet „Spencers System der Philosophie" (Halla, 1882).

Spener Filip Jakób, założyciel *pietyzmu* (ob.), * 1635 w Rappoltsweiler w Górnej Alzacji, † 1705 w Berlinie. Ukończywszy studja teologiczne w Strasburgu, został 1654 nauczycielem ks. pfalckich, Chrystjana i Ernesta Jana Karola. Od 1659—1662 zwiedził uniwersytety w Bazylei, Tübingen, Freiburgu, Genewie i Lionie; w ostatniem z tych miejsc Jezuita Menestier rozbudził w nim zamiłowanie do heraldyki, czego owocem były dzieła: „Theatrum nobilitatis Europaeae" (1668); „Commentarius historicus in insignia domus Saxoniae" (1668); „Historia instgnium illustrium" (1680); „Insignium theoria" (1690), któremi dał podstawę do naukowego traktowania tej nauki w Niemczech. 1663 został **S.** kaznodzieją w Strasburgu, a 1666 senjorem duchowieństwa we Frankfurcie nad Menem. Tutaj począł w swych kazaniach biblijnych więcej działać na serce słuchaczów i rozbudzać prawdziwy żywot chrześcijański, nie idąc za przykładem kaznodziejów ortodoksyjnych, którzy, opierając się wyłącznie na słowach Pisma św., z kazań swych czynili rozprawy o wyrazach. **S.** starał się także pilnie o wykształcenie młodzieży, zaprowadził surową karność kościelną, a od 1670 począł miewać, początkowo w swem mieszkaniu, a następnie w kościele, rekolekcje biblijne *(collegia pietatis)* z osobami dojrzałemi, czem wzbudził przeciwko sobie licznych nieprzyjaciół. Reformatorskie swe poglądy o kościele wypowiedział zwłaszcza w piśmie: „Pia desideria, oder herzlicher Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren ewangelischen Kirche" (Frankfurt, 1675, now. wyd., Lipsk, 1846), oraz w „Allgemeine Gottesgelahrtheit aller gläubigen Christen und rechtschaffenen Theologen" (Frankfurt, 1688): „Theologische Bedenken" (4 t., Halla, 1709—9). Od 1686 był kaznodzieją nadwornym w Dreźnie, nie mógł tam jednakże, jako w głównem siedlisku scholastycznej ortodoksji, skutecznie działać w swym kierunku. Gdy nadto wskutek osądzenia stanu moralnego elektora Jana Jerzego III popadł w niełaskę, przeniósł się 1691 jako proboszcz i inspek-

tor kościoła św. Mikołaja, oraz asesor konsystorza do Berlina, gdzie mimo wszelkich napadów ze strony ortodoksyjnych luteranów nie przestawał pracować nad poprawą życia religijnego. Rozsadnikiem głoszonych przez niego zasad został uniwersytet w Halli, założony 1694 pod jego wpływem. Fakultet teologiczny witemberski zarzucił **S.** 1695 r. 264 błędy, wybrane z pism jego przez profesora Deutschmanna; w obronie swej napisał **S.** dzieło: „Aufrichtige Uebereinstimmung mit des augsburgischen Konfession," czem jednakże nie uspokoił swych przeciwników. Rozprawy w tym przedmiocie były toczone w licznych pismach i po śmierci **S.**, aż do połowy XVIII w. Żywot **S.** napisali: Hossbach (2 t., Berlin, 1828, 3 wyd. 1861); Thilo (Sztutgard, 1841); Wildensohn (2 t., Lipsk, 1842).

Spenser Edmund, jeden z najznakomitszych poetów angielskich, * 1553 w Londynie, † 1599 r. tamże. Ukończywszy nauki w Cambridge, zwrócił na się powszechną uwagę poematem pasterskim: „Shepherd's calendar" (1579), który przypisał swemu protektorowi sir Fil. Sidney. Przez dwa lata był sekretarzem tajnym lorda Grey, namiestnika Irlandji, a 1686 otrzymał znaczną posiadłość Kilcolman-Castle w hrabstwie Cork, z warunkiem, aby tu przebywał. Tu właśnie napisał większą część swego poematu „Fairy Queen" (6 ksiąg 590—96) i przypisał go królowej, od której dostał 50 funt. sterl. rocznej pensji, wrócił do Irlandji, ożenił się 1591, ale skutkiem powstania Irlandczyków (1598), przeciw którym jako szeryf Corku srodze i niesprawiedliwie postępował, uciekł do Londynu. Pochowany w opactwie westminsterskiem, gdzie mu później hrabina Dorset wystawiła pomnik. Z innych utworów **S.** wymieniamy jeszcze: „Epithalamium," „Daphnoida" i „Elegy of Astrophel," Sławę poety zyskał jednak głównie alegoryczno-bohaterskim poematem: „Fairy Queen" (obliczonym na 12 ksiąg, a 144 pieśni), w którym wysławia dwanaście cnót. **S.** posiadał świetną wyobraźnię, niezwyczajny talent ekspozycji i czystość smaku. Język jego dźwięczny i harmonijny, a budowa wierszów podziwu godna. Jako miary wierszowej używał **S.** włoskiej stanzy, pomnożonej aleksandrynem *(stanza spenserowska)*. Najlepsze wydania sporządzili między innemi: Hughes (6 t., Londyn, 1715, 8 t., 1778); Aikin (5 t. Londyn, 1843, 1 t., 1845); Mitford (5 t., Londyn, 1852) i Collier (5 t., Londyn, 1862). Por. Wartona „Observations on the Fairy Queen" (Londyn, 1782); Duffa „Critical observations" (Londyn, 1770); Craika „Spenser and his history" (3 t., Londyn, 1846).

Spenser Edmund.

Sperański Michał, hr., mąż stanu rosyjski * 1772 we wsi Czerkutynie, w gub. Włodzimierskiej, † 1839 w Petersburgu. Po ukończeniu nauk w akademji duchownej petersburskiej, został w niej profesorem matematyki i fizyki, następnie przeszedł do służby administracyjnej i za cesarza Aleksandra I zajmował rozmaite wysokie urzędy; w r. 1810 oczerniony o tajne stosunki z Francją, popadł w niełaskę i usunięty został ze służby, oraz internowany w Niższym Nowogrodzie, skąd następnie był odwieziony do Permu; 1814 dozwolono mu osiąść w majątku; 1816 powołany napowrót do Petersburga, był potem gubernatorem w Penzie, a od 1819 r. generalnym gubernatorem Syberji. Po wstąpieniu na tron cesarza Mikołaja mianowany był naczelnikiem komisji do ułożenia i wydania praw rosyjskich, którą to czynność ukończył po czterech latach usilnej pracy, poczem w nagrodę położonych zasług był wyniesiony do godności hrabiego. Najważniejszą pracą jego było wydanie zbioru praw rosyjskich, p. t.: „Polnoje sobranie zakonow" (45 t., Petersburg, 1830) i systematyczny wyciąg z tegoż zbioru p. t.: „Swod zakonow" (12 t., 1833). Życiorys **S.** napisał baron Korf (2 t., Petersburg, 1861).

Spergula, roślina, ob. Sporek.

Sperma, ob. Nasienie męskie.

Spermaceti, ob. Olbrot.

Spermatofory *(spermatophorae)*, zbiorniki nitek nasiennych, rozwijające się u samców niektórych zwierząt (atramentnice i in.), które przy zapładnianiu dostają się do organów płciowych samic, gdzie powłoka pęka lub się rozpuszcza, a nitki nasienne oswobadzają.

Spermatozoa, *plemniki nasienne, nitki nasienne*, zasadnicze elementy nasienia męskiego (ob.), odkryte w r. 1677 przez Ludwika Hamma; u człowieka mają one postać nitek długości 0,05 milimetra, składają się z krótkiego, grubego i nieco zaokrąglonego końca, t. j. *główki*, i długiej cienkiej nitki—*ogona*; główka ma długości 0,003—0,005 mm. U różnych zwierząt plemniki nasienne posiadają różną formę, u gryzonów np. główka ma formę haczyka lub sierpa, u ptaków—spiralną, u żab—kosy i t. p. (Rysunki nitek nasiennych ob. Nasienie męskie). Niektóre rodzaje mięczaków posiadają jednocześnie dwa rodzaje plemników, których szczególna rola w zapładnianiu dotychczas nie jest wyjaśniona. Wewnątrz jądra i dróg nasiennych, a także czas jakiś po wydzieleniu, nitki nasienne żywo się poruszają; dzięki tym właśnie ruchom przenikają one do wnętrza jajka samicy. **S.** przy odpowiednich warunkach temperatur i wilgoci dość długo mogą zachować swe ruchy, w organach rodnych kobiety żyją 7—8 dni. Środowiska kwaśne zabijają **S.**, płyny zasadowe pobudzają ich ruchy; chłód paraliżuje lub zabija **S.**, ciepło długo podtrzymuje ich żywotność.

Spermaturja, wydzielanie się nasienia z mo-

czem, zdarza się osłabieniu organów rozrodczych męskich.

Spermina, $C_{10}H_{28}N_4$ (?), znajduje się w nasieniu, gruczole tarczykowym, trzustce i krwi; jej fosforan tworzy kryształy Charcota. W r. 1889 Brown-Séquard na szeregu doświadczeń oparł swą teorję wzmacniania systemu nerwowego, szczególnie u starców, przez podskórne wstrzykiwanie sperminy; miała ona podnosić sprawność organizmu, wzmagać jego przemianę materji, odmładzać, jak się autor wyrażał, starców. Późniejsze badania nie potwierdziły tego mniemania, a pomyślne wyniki lecznicze sperminą polegają zapewne na autosugestji.

Spermophilus, ob. Suseł.

Spessart albo **Spesshart,** pasmo gór lesistych w zachodniej części obwodu bawarskiego Niższej Frankonji, zamknięte łukowato przez dolinę Menu, zajmuje 32 mile kw. Tworzy płaskowzgórze na 450 do 570 metrów wzniesione, z niewielu wierzchołkami, z których ważniejsze są: Geiersberg pod Rohrbrunn (585 metrów) i Hockenhöhe pod Schollbrunn.

Spessartin, ob. Granat.

Speusippus, myśliciel grecki, przewodnik starszej akademji platońskiej (347—330 r.), objął to stanowisko zaraz po Platonie, który był wujem **S.** Rozwinął on naukę Platona w kierunku panteistycznym. Pisał o nim: Raoaisson „S. *placeta*“ (Paryż, 1838) i M. A. Fischer „De S. vita“ (Rast., 1845).

Spezzia, miasto i silny port wojenny w prowincji włoskiej Genui, położony w głębi zatoki Spezzia, zwanej przez starożytnych *Portus Lunae*, ma 20,000 miesz.—Spezzia albo Petza, u starożytnych *Tiparanus*, jedna z wysp greckich, położona przy wejściu do zatoki Nauplji, ma 5,200 miesz., po większej części dobrych żeglarzy.

Sphacelia, grzyb, ob. Sporysz.

Sphaerococcus, *Chrzęsło*, rodzaj wodorostów z rzędu krasnorostów *(Florideae)*, z plechą chrząstkowatą, widlasto rozdzieloną i zarodnikami zawartemi w zbiornikach pęcherzowatych. W morzu Adrjatyckiem rozpowszechniony jest **S.** *coronopifolius*, z plechą ciemnoczerwoną, której brzeg osadzony jest ciernistemi gałązkami, pierzasto rozłożonemi. **S.** *lichenoïdes (Gracilaria lichenoides), mech cejłański,* ma plechę galaretowatą, 7—11 cm. długą, w morzu Indyjskiem, na Cejlonie i Jawie; Japończycy wyrabiają z niego zwykły swój pokarm *(dszin-dszen)*. **S.** *spinosus (Eucheuma spinosum)*, w morzach Indji i Australji, wydaje *agar-agar* (ob.).

Sphagnum, mech, ob. Torfowiec.

Sphyraena, rodzaj ryb ciernioptetwych, pokrewny mugilowi (ob.), ryby bardzo wydłużone, prawie walcowe, z głową zaostrzoną, jak u szczupaka. Są to ryby drapieżne w morzach podzwrotnikowych. **S.** *barracuda*, w pobliżu Antylów, dochodzi 3 metrów długości, jest często niebezpieczna dla rybaków i dla kąpiących się w morzu, jak rekin.

Sphyrna, ryba, ob. Młot.

Spiauter, ob. Brytański metal.

Spica (ob.), kłos, *spicula*, kłosek, ob. Kwiatostan.

Spicimirska kasztelanja była położona w województwie Sieradzkiem; ostatnim jej kasztelanem był Adam Wojciech Męciński, mianowany 1788 r.

Spiczyński Hieronim, lekarz nadworny króla Zygmunta Augusta, rajca m. Krakowa, napisał ważne dzieło p. t.: „O ziołach tutecznych i zamorskich i o moczy ich, a k temu księgi lekarskie wedle regestru niżej napisanego, wszem wieku użyteczne“ (Kraków, 1542), dzisiaj stanowiące wielką rzadkość bibljograficzną. Późniejsze wydania tej pracy ogłosił Siennik (ob.).

Spiegel Fryderyk, orjentalista niemiecki, * 1821 w Kitzingen pod Würzburgiem. Ukończywszy studja uniwersyteckie w Erlangen, Lipsku i Bonn, przepędził lat kilka (1842—47) za granicami kraju, dla badania zbiorów orjentalnych. W r. 1849 powołany na profesora języków wschodnich do Erlangen, poświęcił się głównie językom indyjskim i irańskim, a przedewszystkiem studjował literaturę buddyjską i księgi religijne staro-perskie. Wydaniem „Kammavâkya“ (Bonn, 1841) i „Anecdota Pâlica“ (Lipsk, 1845) ugruntował w Niemczech studja nad literaturą Pâli, a w „Chrestomathia Persica“ (Lipsk, 1846) dostarczył środków do poznania języka nowo-perskiego. Głównem dziełem **S.** jest wydanie tekstu „Avesty,“ t. j. świętych Parsów (2 t., Lipsk, 1853—58), z oddzielnym przekładem niemieckim (3 t., Lipsk, 1852—63). Dla objaśnień „Avesty,“ oprócz wielu rozpraw, umieszczanych po czasopismach, wydał **S.** jeszcze: „Einleitung in die traditionellen Schriften der Parsen“ (2 t., Lipsk, 1856—61, pierwszy tom tego dzieła stanowi pierwszą próbę gramatycznego traktowania języka Pelewi czyli Huzwaresz); „Grammatik der Pârsisprache“ (Lipsk, 1851), w której po raz pierwszy opracował **S.** język znany pod nazwą *Pazend* i „Grammatik der altbaktrischen Sprache“ (Lipsk, 1867 roku). Oprócz tego wydał **S.** kompletny zbiór znanych napisów klinowych staroperskich z tłómaczeniem i objaśnieniami w dziele: „Die altpersische Keilinschriften“ (Lipsk, 1881); „Eranische Altertumskunde“ (3 t., 1871 — 1878); „Arische Studien“ (1873); „Vergleichende Grammatik der alteranischen Sprachen“ (1882); „Die arische Periode und ihre Zustände“ (1887).

Spiegelberg Otton, lekarz, * 1830 w Peine w królestwie Hanowerskiem, † 1881; kształcił się w Getyndze; w r. 1861 został profesorem akuszerji i chorób kobiecych we Freibergu, w 1864 w Królewcu, w 1865 we Wrocławiu. W 1870 r. założył wraz z Credem „Archiv für Gynaekologie“ (1878). Położył ważne zasługi przez udoskonalenie djag-

nostyki chorób kobiecych i wprowadzenie skutecznych metod operacyjnych do leczenia wielu chorób.

Spieker Chrystjan Wilhelm, teolog protestancki, * 1780 w Brandenburgu, od 1818 był superintendentem i proboszczem we Frankfurcie nad Odrą, gdzie † 1858. Oprócz licznych pism dla młodego wieku i szeroko rozpowszechnionych kazań i książek do nabożeństwa, wydał: „Geschichte Luthers und der durch ihn bewirkten Kirchenverbesserung“ (Berlin, 1818); „Kirchen und Reformationsgeschichte der Mark Brandenburg“ (3 t., 1839); „Geschichte der Reformation in Deutschland bis zum Religionsfrieden zu Augsburg“ (1847) i in.

Spielberg, góra i cytadela pod Bernem (ob.).

Spielhagen Fryderyk, jeden z najcelniejszych powieściopisarzów niemieckich, * 1829 w Magdeburgu. Ukończywszy studja filologiczne i filozoficzne w Berlinie, Bonn i Greifswaldzie, poświęcił się wyłącznie literaturze. Już swemi nowelami: „Clara v„ere (Hanowr, 1857, 3 ed., 1867); i „Auf der Düne“ (Hanower, 1858, 3 ed. 1867) zyskał niemały rozgłos, ale rzeczywistą sławę ugruntował romansem „Problematische Naturen“ (4 ed., Berlin, 1860, 12 ed. 1887), oraz dalszym jego ciągiem „Durch Nacht zum Licht“ (4 t., Berlin, 1861, 10 ed. 1885); romans ten należy do najlepszych płodów tego rodzaju w nowszej literaturze niemieckiej. Z innych romansów **S.** wymieniamy jeszcze: „In der zwölften Stunde“ (Berlin, 1862, 6 ed. 1885); „Die von Hohenstein“ (Berlin, 1863, 2 ed., 1867, tłómaczenie polskie było pomieszczone w *Kłosach);* „Röschen vom Hofe“ (Berlin, 1864, 4 edycja 1867); „In Reih und Glied“ (5 t., Berlin 1866, 5 ed. 1880); „Hammer und Ambos“ (8 edycja 1881); „Deutsche Pioniere“ (1870); „Allezeit voran“ (1872); „Dla zabicia czasu“ (przekł. polski, Warszawa, 1898) i in. Oprócz tego przetłómaczył **S.** kilka dzieł z literatury francuskiej (Micheleta) i angielskiej. Wydał także „Vermischte Schriften“ (2 t., Berlin, 1868) i sporządził zbiorową edycję swych pism dla ludu (18 t., Berlin, 1867). Wydał jeszcze między innemi: „Ultimo“ (1873, przekład polski Caliera, 1875); „Sturmflut“ (5 ed. 1883); oraz utwory dramatyczne: „Liebe für Liebe“ (1875); „Hans und Grete“ (1876); „Natury zagadkowe“ (przełożył Józef Pracki, Warszawa, 1880); „Sfinx“ (przek. A. Calierowej, w *Bibliot. rom. i powieści,* Warszawa, 1885); „Dziecko szczęścia“ (tamże, 1893) i in. W polskim przekł. wyszły oprócz wymienionych wyżej: „Młot i kowadło“ (w *Tyg. Mód,* 1870); „Klara Vere“ (w *Kłosach,* 1869); „Kokietka wiejska“ (w *Wędrowcu,* 1869); „Panienka z dworu“ (w *Bluszczu,* 1870). Inne prace **S.**: „Was die Schwalbe sang“ (2 t., 1885); „Quisisana“ (1879); „Angela“ (1881); „Uhlenhaus“ (2 t., 1884); „Was will das warden“ (3 t., 1886); „Noblesse oblige“ (1888); „Ein neue Pharao“ (1889); „Grettet“ (1884); „Die Philosophin“ (1887) i in.

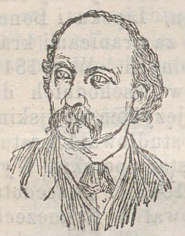

Spielhagen F.

Spiess Chrystjan Henryk, jeden z najpłodniejszych romansopisarzów niemieckich, reprezentant w powieści smaku rycerskiego, * 1755 we Freibergu w Saksonji, † 1798 w Czechach. Będąc czas jakiś aktorem, pisywał dramaty, np.: „Klara von Hoheneichen,“ później zaś przeważnie romanse. Z tych ostatnich najlepsze są: „Mäusefallen- und Hechelnkrämer,“ „Alter überall und nirgends,“ „Zwölf schlafenden Jungfrauen“ (1795), „Petermännchen“ (1793) i „Löwenritter“ (1794). **S.** posiadał istotnie talent niemały, ale mając coraz większe koło czytelników, lekceważył zbyt publiczność i ze sztuki zrobił w końcu rzemiosło. Por. Appell „Die Ritter- Räuber- und Schauenromantik“ (Lipsk, 1859).

Spikanarda, ob. Kozłek.

Spilanka, roślina, ob. Muscari.

Spilanthes, *Rwiślin,* rodzaj roślin z rodziny złożonych, zioła z żółtemi główkami kwiatowemi, głównie w Ameryce. **S.** *oleracea* używa się w krajach zwrotnikowych na sałatę, w Europie hoduje się jako roślina ozdobna. Tynktura otrzymywana z ziela używa się przeciw bólowi zębów *(Paraguay-Roux).*

Spina, w botanice, ob. Cierń. **S.** *dorsalis,* kręgosłup. *Medulla spinalis,* rdzeń kręgowy.

Spinacia, ob. Szpinak.

Spindler Karol, powieściopisarz niemiecki, * 1796 we Wrocławiu, † 1855. Przez długi przeciąg czasu był aktorem i poświęcał się równocześnie romansopisarstwu. Z dzieł jego (102 t., Sztutgard, 1831—5), celniejsze są: „Der Bastard“ (3 t., Zurich, 1826); „Der Jude“ (4 t., 1827), przekład polski F. S. Dmochowskiego, Warszawa, 3 t., 1836, „Der Jesuit“ (3 t., 1829) i „Der Inwalide“ (5 t., 1831) i in.

Spinel, *Szpinel,* minerał z rzędu bezwodników, krystalizuje w ośmiościany foremne, często zrosłe; twardość 8, c. wł. 3, 6—4. Jest przezroczysty, blasku szklistego; bezbarwny podobny jest do djamentu, częściej jednak jest zabarwiony. **S.** są to gliniany, tj. związki glinki z tlenkami magnezu, cynku, żelaza. Rozróżniają się następnie odmiany: **S.** *szlachetny,* przezroczysty lub przeświecający, różowy, rzadko żółty lub biały. Jest glinkanem magnezji i zawiera nieco tlennika chromu. Ciemnoróżowy i ponsowo-czerwony nazywa się *rubinem szpinelowym,* blado-różowy *rubinem balasowym,* koszenilowo-czerwony **S.** *alamandynowym,* żółty *rubicelem,* biały *estryspinelem,* ciemno-czerwony ma nazwę *goute de sang.* **S.** należą do kamieni drogich i są wysoko cenione, większe nad 4 karaty mają połowę wartości jednakowo wielkich djamentów. Znajdują się w Indjach wschodnich, Czechach, Brazylji, Australji, Ameryce płn.—**S.** *błękitny* zawiera tlenek żelaza, słabo przezroczysty, w Szwecji, Ameryce płn. i in.—**S.** *czarny* zowie się *cejla-*

nitem (ob.) czyli *pleonastem.*— *Chlorospinel* jest zielonawy, znajduje się na Uralu; zawiera nieco tlennika żelaza.—**S.** *cynkowy* nosi nazwę *gahnitu* czyli *automolitu* (ob.).

Spinelli Mikołaj, kompozytor włoski, * 1865, autor opery „A basso porto“ (1894).

Spinet, *szpinet*, włos. *spinetto*, fran. *epinette*, instrument klawiszowy obciągnięty strunami drucianemi, wynaleziony przez Andrzeja Steina, lecz później przez fortepjan zupełnie z użycia wyrugowany. Tę samą nazwę nosił pierwotnie i klawikord.

Spinola Ambroży, margrabia, * 1569 w Genui, † 1630, jeden ze znakomitszych wodzów hiszpańskich, który za rządów Filipa II i Filipa III w wojnie z powstałemi Niderlandami podtrzymywali sławę oręża hiszpańskiego. **S.** największy rozgłos zjednał sobie w r. 1604 przez zdobycie Ostendy, którą wice-król Niderlandów, arcyksiążę Albrecht, przeszło dwa lata oblegał. Zdobycie Bredy 2 czerwca 1625 r. było ostatnim jego bohaterskim czynem.

Spinoza Barucht (Benedykt), właściwie *Despinoza* się zwący, znakomity myśliciel XVII wieku, pochodzący z żydowskiej familji, która opuściwszy Hiszpanję, osiedliła się w Niderlandach. * 1632 w Amsterdamie, † 1677 na suchoty w Hadze; kształcił się naprzód pod kierunkiem głośnego talmudzisty Saula Levi Morteiry, a następnie studjował żydowskich myślicieli i uczonych średniowiecznych, jak Majmonidesa, Gersonidesa i in. Z powodu „błędnych nauk“ był wyłączony w 1656 roku z gminy swych współwyznawców. Zajmując się szlifierstwem, pędził ciche i pracy oddane życie z początku pod Amsterdamem, później w Hadze i jej okolicach. Na cztery lata przed śmiercią wezwano go na profesora filozofji do Heidelberga, ale **S.** nie przyjął tej propozycji, by nie narazić swobody swych przekonań. Punktem wyjścia dla filozoficznych badań **S.** był system Descartes'a, którego przedstawienie stanowi treść najpierwszej pracy **S.**: „Renati Cartesii principia philosophiae“ (Amsterdam, 1663). Drugą pracą był: „Tractatus theologico - politicus“ (tamże, 1670); broni tu **S.** swobody myślenia i mówienia w rzeczach religji i filozofji. Pierwszy zarys swych pojęć filozoficznych rozwinął w traktacie: „De Deo et homine ejusque felicitate“ (napisanym przed r. 1661). Główną, pomnikową pracą **S.** jest „Ethica ordine geometrico demonstrata,“ zaczęta w 1662 i ciągle aż do śmierci przerabiana, wydana zaś dopiero w 1677 w zbiorze: „B. de S. opera posthuma“ (przełożył na język polski Antoni Paskal pod redakcją Henryka Struvego, Warszawa, 1888). Stara się tu znieść dualizm kartezjański przez panteizm, oparty na jedności substancji, t. j. nieujętej zmysłami zasady wszech rzeczy. Istnieje tylko jedna substancja, t. j. Bóg, posiadający dwa główne atrybuty: myśl i rozciągłość. Byt jednostkowy stanowi tylko jedną z licznych zmiennych postaci *(modus)* tych atrybutów. Bóg nie ma bytu osobistego, gdyż wtedy nie byłby absolutem; każde bowiem oznaczenie (determinacja) jest zarazem zaprzeczeniem. Bóg jest immanentną (wewnątrz tkwiącą, nie zaś występującą nazewnątrz) przyczyną wszech rzeczy. Działa on podług wewnętrznej konieczności swej istoty i wpływa tylko pośrednio na pojedyńcze istoty, za pośrednictwem innych istot, zostających z niemi w związku przyczynowym. Zawsze tylko pewna forma *(modus)* myśli działa na pewną formę *(modus)* rozciągłości. Układ i połączenie myśli ściśle zależy od układu i połączenia rozciągłych przedmiotów. Najwyższym szczeblem wiedzy jest poznanie współmierne *(adaequatus)*, ujmujące szczegóły w związku z ogółem i widzące każdą rzecz pod formą wieczności, jako konieczną. To poznanie wiedzie nas do miłości Boga, na której całe szczęście i wolność nasza polega. Z licznych wydań zbiorowych pism **S.** najpierwsze ogłosił Paulus (Jena, 1802), a z późniejszych K. Hum. Bruder (Lipsk, 1843—46). Nowo odkryte prace ogłosił Böhmer van Vloten (Halla, 1852 i Amsterdam, 1862). Francuski przekład uskutecznił E. Saisset (Paryż, 1861), niemiecki zaś Ber. Auerbach (5 t., Sztutgard, 1841). Z mnóstwa biografji **S.** najważniejszą jest Jana Colerusa (w r. 1605), pastora protestanckiego; z nowszych zaś prac Amanda Saintesa (Paryż, 1842), Auerbacha (Manheim, 1855), Van der Linde (Getynga, 1862), Kuno Fischera (Mancheim, 1865). Z pomiędzy niezliczonego mnóstwa dzieł i rozpraw, rozbierających krytycznie pojęcia filozoficzne **S.**, poprzestaniemy na przytoczeniu kilku świeższych i ważniejszych, jak Scharschmidta „Descartes und S.“ (Bonn, 1850); Nourvissona „S. et le naturalisme contemporain“ (Paryż, 1866); P. Janeta „S. et le spinozisme“ (R. d. d. mond. z 1867, t. LXX); Mor. Brascha „B. v. Sp. s. System der Philos. etc.“ (Berlin, 1870); R. Willisa „B. de S., his. Ethics, Life, Letters and Influence“ (London, 1870). Szczegółowe wyliczenie por. w Ueberwega „Gesch. de Phil.“ (3 tom); Camerer „Die Lehre Spinozas“ (Sztutgard, 1877); Baltzer „Spinozas Entwickelungsgang“ (Kiel, 1888); J. Żuławski „Spinoza, człowiek i dzieło“ (Warszawa, 1902).

Spinoza Barucht

Spinterometr, przyrząd zbudowany przez Salvioniego 1897 r. do badania warunków, w jakich prąd elektryczny przepływać może przez nader drobne odstępy. Składa się z dwukrotnie zgiętego prążka miedzianego *bmb* (ob. fig.), na którym umieszczone są osady również miedzane, odosobnione od *b* gumilaką. Do osad *c* przylutowane są rury platynowe *a*, zakończone gałkami, między któ-

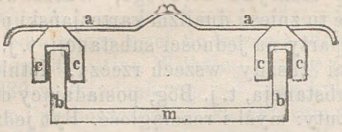

Spinterometr.

remi prąd przepływa. Odstęp gałek wynosi zaledwie kilka dziesięciotysięcznych części milimetra, a zmiana tej odległości sprowadza się przez zmianę temperatury drutów.

Spira *(Speier)*, stolica Palatynatu bawarskiego, na lewym brzegu Renu, rezydencja władz obwodowych, biskupa katolickiego i protestanckiego konsystorza, ma 19,000 miesz. Najznakomitszą budowlą miasta jest katedra, wzniesiona w ciągu lat 1030—61. W niej, pod tak zwanym chórem królewskim, spoczywają zwłoki 8 cesarzów niemieckich. Katedra po kilkakrotnych pogorzelach i zniszczeniu przez Francuzów, w latach 1689 i 1794, odbudowana na powrót przez Maksymiljana Józefa I, została na nowo poświęconą w 1822, a król Ludwik I kazał ją w r. 1846—53 pięknymi freskami przyozdobić. **S.** ma port nad Renem i prowadzi znaczny handel. W starożytności nosiła nazwę *Augusta Nemetum*, w wiekach średnich była miastem wolnem państwa niemieckiego, w którem niejednokrotnie zbierały się sejmy państwa i gdzie od 1513 do 1689 miał siedlisko sąd państwa. Dawniejsze bardzo bogate biskupstwo **S.** miało 28 mil kw. i 55,000 miesz. Część jego przez pokój w Luneville została przyłączoną do Francji, a część dostała się Badenowi.

Spira, Jan de..., inaczej *Speyer*, pierwszy drukarz w Wenecji, † 1470.

Spiraea, roślina. ob. Tawuła.

Spiralna, *linja ślimakowa*, linja krzywa płaska, biegnąca w nieskończenie wielu zwojach około punktu stałego. Najczęściej zachodzącą jest **S.** *Archimedesa* (fig. 1), którą kreśli punkt posuwający się jednostajnie po linji prostej, obracającej się biegiem jednostajnym około stałego punktu. Równanie tej spiralnej jest $r=a\vartheta$, gdzie r oznacza odległość punktu ruchomego od punktu stałego, ϑ kąt, o jaki linja ruchoma obróciła się od pierwotnego swego położenia. Inne gatunki **S.** są: **S.** *Fermata* ($r^2=a^2\vartheta$), *logarytniczna* (ob.), *hyperboliczna* ($r\vartheta=a$, fig. 2). Linje wijące się, niepłaskie, także noszą niekedy nazwę **S.**; tak np. **S.** nawinięte na walcu zowią się *walcowemi*, do których należy helisa czyli linja śrubowa, na stożku *stożkowemi*, na kuli *kulistemi*. **S.** *Pappusa* nazywa się **S.** postająca na kuli w podobny sposób, jak **S.** Archimedesa na płaszczyźnie.

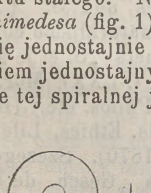

Fig. 1. Spiralna Archimedesa.

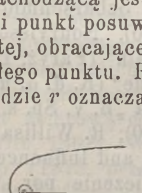

Fig. 2. Spiralna hyperboliczna.

Spirdyng, największe lądowe jezioro w dawnych Prusiech wschodnich, leży w obwodzie regencji Gumbińskiej, zajmuje 153 klm. kw. powierzchni. Za pośrednictwem rzeczki Pyszy (Pissek) oddaje część wód swoich rzece Narwi.

Spirek, jezioro w w. ks. Poznańskiem, pow. Odolanowskim, na południowej stronie rzeki Baryczy położone.

Spirillum, *bakterja śrubowa*, rodzaj grzybów roszczepkowych, ma postać pręcików śrubowato skręconych, zakończonych biczykami, warunkującemi ruchliwość komórek. W bagnach i wodach stojących znajduje się **S.** *tenue* o 1—5 zwojach.

Spiritualia exercitia, są ćwiczenia duchowne, zwane także rekolekcjami, mające na celu pokrzepienie ducha religijnego. Odbywają się one zwykle tak przez duchownych, jak i przez świeckich, w kilkodniowem oderwaniu się od spraw doczesnych, na rozmyślaniu czyli medytacjach i skupieniu ducha, pod kierunkiem spowiednika lub kapłana pobożnego i doświadczonego, celem przygotowania się do godnego przyjęcia Sakramentu Pokuty oraz Ciała i Krwi Pańskiej czyli Komunji.

Spiritus familiaris (łac.), duch domowy, usłużny.

Spiritus flat ubi vult (łac.), — duch objawia się gdzie chce. (Ewang. św. Jana, III. 8).

Spiritus movens (łac.), duch poruszający, sprężyna, dusza, motor.

Spirk Antoni, chemik czeski, * 1838 w Pradze, † 1872 w Twerze. Kształcił się w Pradze i Paryżu, następnie pracował w kilku fabrykach we Francji, Hiszpanji i Czechach, 1865 habilitował się jako docent chemji na politechnice praskiej; 1869 otworzył szkołę farbierstwa w połączeniu z zakładem przemysłowym, następnie został chemikiem w fabryce perkalu w Twerze. Oprócz licznych artykułów ogłosił: „Barwy anilinowe“ (Praga, 1866); „Handbuch für Färberei und Druckerei“ (Berlin).

Spirochaeta, rodzaj grzybów rozszczepkowych, bakterje postaci nitek szrubowato skręconych. **S.** *plicatilis* jest pospolita w wodach bagnistych. Podobna do niej **S.** *Obermeieri* występuje w krwi przy gorączce powrotnej (ob. tab. Bakterje, fig. 12). **S.** *dentium*, grubsza od poprzedniej, żyje na zębach, ale jest nieszkodliwa.

Spirometr (grec. *dechomierz*), przyrząd podany przez Hutchinsona do oznaczania ilości powietrza, które przy oddychaniu z płuc się wyrywa. **S.** jest to rodzaj gazometru (ob. fig.), w którym powietrze wydychane, doprowadzane przez rurę gumową, podnosi dzwon zrównoważony przez ciężar, a ilość powietrza może być bezpośrednio

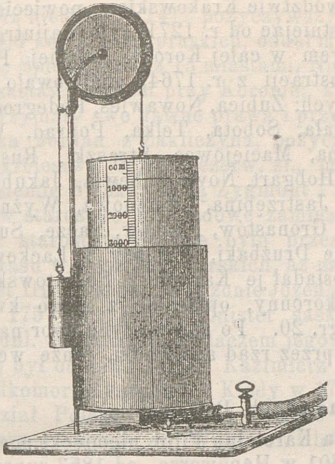

Spirometr.

na skali odczytana. Przy najgłębszym oddechu ilość powietrza uchodzącego przy wydechu człowieka dorosłego wynosi około 4 litrów.

Spirydjon, pseudonim Edw. Lubowskiego.

Spirytualizm (z łac. *spiritus—duch*), jest to pogląd filozoficzny, nadający duszy całkiem odrębne i niezależne od ciała istnienie. Powstał on pod wpływem pojęć chrześcijańskich o stosunku duszy do ciała i wyższości duszy jako nieśmiertelnej, od Boga pochodzącej potęgi, nad ziemską powłoką ciała, z ziemi wziętego i do ziemi wracającego. Francuscy myśliciele, jak Descartes, Mallebranche, Pascal, dali początek temu kierunkowi, który w zeszłym stuleciu odżył na nowo jako reakcja przeciw sensualizmowi i znalazł znakomitych przedstawicieli w osobie V. Cousina i całego grona skupiających się koło niego myślicieli. Dziś wyznawcami **S.** są: P. Janet, J. Simon, E. Caro, Ravnisson i C. Remusat.

Spirytualni. Tak nazywano w wiekach średnich Franciszkanów, którzy ściśle trzymali się ostrej reguły swego zakonu i przestrzegali ślubów ubóstwa, zgodnie z duchem swego założyciela. Na czele braci spirytualnych po śmierci św. Franciszka był św. Antoni Padewski. Byli oni najgorliwszymi z zakonników i dlatego zwani *zelantami, zelatores, zelantes.*

Spirytus, ob. Alkohol.

Spirytus drzewny, alkohol metylowy, ob. Metyl.

Spirytyzm, *duchownictwo*, pogląd przyjmujący, że świat duchów zostaje w związku ze światem rzeczywistym, ludzkim, i że duchy mogą wchodzić w bezpośrednie z ludźmi stosunki. W najogólniejszem przeto pojęciu **S.** jest odwieczną formą stale powracających wierzeń ludzkich. Zaklinanie i wywoływanie duchów, jasnowidzenie, są szczegółowemi jego objawami, związanemi mniej lub więcej z ogólnym nastrojem umysłu ludzkiego w danej epoce. W dzisiejszej swej postaci **S.** wziął początek w Ameryce około 1850, a za cechę jego uważać można to, że zgodnie z prądem dzisiejszej umysłowości stara się przyoblec w formę naukową. Tworzy więc hypotezy dziwaczne, jakoby dusza ludzka, zamknięta w powłoce cielesnej, oddzielona była od niej inną jeszcze powłoką subtelną (*perisprit—uźrocze*), i że dusze z ciał oswobodzone długo w tej powłoce po ziemi się błąkają; do tego łączy się metempsychoza, przechodzenie dusz z jednych planet na inne, z jednych układów słonecznych na inne, połączone ze stopniowem uduchowieniem. Nadto **S.** dzisiejszy pragnie wytworzyć niejako nową religję, niby chrześcijanizm uduchowiony; sekta takich spirytystów bardzo jest liczną w Ameryce. W całej praktyce **S.** przeważną rolę odegrywa *medium*, pośrednik duchowy, t. j. człowiek obdarzony możnością znoszenia się z duchami, które tylko za jego pośrednictwem, a nigdy bezpośrednio, obecność swą i wolę objawiają.—Początkiem tego **S.** były doświadczenia ze *stołami wirującemi*, które w 1853 z szybkością epidemji rozszerzyły się z Ameryki po Europie. Jeżeli wokoło stołu staje pewna liczba osób, które ręce swe kładą na stole tak, że tworzą rodzaj łańcucha, stół zostaje wprawiony w ruch obrotowy. Samo to zjawisko istotne się odbywa; starano się je w rozmaity tłómaczyć sposób, ale żadne z wyjaśnień dotychczasowych dostatecznem nie jest. Najprawdopodobniejsze polega na tem, że osoby działające wywierają tu mimowolnie na stół ciśnienie, które się powiększa w miarę jak palce sztywnieją i znieczulają się, i to wystarcza do poruszania stołu; tłómaczenie to podał znakomity fizyk Faraday i zbudował nawet przyrząd do wykonywania tego doświadczenia. Atoli do tego przyłączyło się i *pukanie stołów.* Stół tak wirujący, według spirytystów, daje przez pukania odpowiedzi na stawiane mu zapytania. Za apostoła **S.** w Europie uważanym być może Kardec (ob.), autor licznych w tym przedmiocie dzieł. Prócz tego w rocznikach **S.** notowane są zjawiska inkarnacji, t. j. wcielenia, kiedy „duch“ przemawia ustami medjum, materjalizacji częściowej lub całkowitej, kiedy rzekomy „duch“ pokazuje rękę głowę, lub też ukazuje się w całej postaci. Obok tego opisują zjawiska świetlne (gwiazdki, płomyki), dźwiękowe (głosy), przynoszenie przedmiotów (aporty) etc. W drugiej połowie XIX w, zwrócił **S.** na siebie uwagę uczonych: Zöllnera, Crookesa, Wallace'a, Lodge'a, Richeta, Schiaparellego, Ochorowicza, Lombrosa, etc. Wiele zjawisk uznali oni za realne, ale hypoteza duchów nie znalazła powszechnego uznania. Przeciwnie, większość zwolenników rzetelności zjawisk przypuszcza, że są one albo zbiorową halucynacją (Hartmann), albo też wynikiem działania energji organizmu medjum, czyli objawem fizjologiczno-psychologicznym, nie nadzwyczajnym, lecz czysto natu-

ralnym, choć nie dającym się objaśnić. Ta forma traktowania zjawisk spirytyzmu otrzymała nazwę medjumizmu, którym interesuje się coraz większa liczba psychologów, chociaż wielu uczonych widzi dotąd w **S.** bezwiedne lub świadome kuglarstwo. Badania szamanizmu wykazały jego wielkie pokrewieństwo ze spirytyzmem. Literatura **S.** dosyć jest już bogata, wychodzi nawet dosyć znaczna liczba pism poświęconych **S.** Por. Capron „Modern Spirytualism“ (Boston, 1855); Winc. Korotyński „Duchownicy i tajemnice ich nauki“ (Warszawa, 1866); Dixon „Neaamerika“ (Jena, 1868); Perty „Der jetzige Spiritualismus“ (Lipsk, 1877); K. du Prel „Philosophie der Mystik“ (1885); Hellenbach „Geburt und Tod“ (Wiedeń, 1888); Crookes „Der Spiritualismus und die Wissenschaft Wallace, Cuda we współczesnym spirytyzmie“; Zöllner „Wissenschaftliche Abhandlungen“; Edmonds „Der Amerikanische Spiritualismus“; Kiesewetter „Geschichte des neueren Occultismus“; Ochorowicz „Nowy dział zjawisk“ Aksakow „Animizm i spiritizm“ (po rosyjsku, francusku i niemiecku); Ignacy Matuszewski „Czarnoksięstwo i Medjumizm.“ Prócz tego wychodzi w Europie i Ameryce mnóstwo czasopism poświęconych **S.** i medjumizmowi. Do poważniejszych należą *Psychische Studien* w Lipsku, *Annales des sciences psychologiques* w Paryżu (ze współudziałem Richeta), oraz *Proceedings*, wydawane przez Towarzystwo psychologiczne w Londynie. Po polsku wychodzą od 1902 r. *Świat duchów* (Kraków) i *Dziwy życia* (Warszawa).

Spisa, toż co pika, włócznia, ob. Dzida.

Spiska ziemia, ob. Spiż.

Spiski komitat (madz. *Szepes vármegye*, niem. *Zipser Komitat*, łac. *Comitatus Scepusiensis*), w północnych Węgrzech, graniczy na północ i północozach. z Galicją, na zachód z kom. Liptowskim, na południe z Gemerskim, Torneńskim i Abaujwarskim, na wschód z Szaryszskim; ma na 3,606 klm. kw. 164,000 miesz., przeważnie Słowaków. **S. k.** w większej części pokryty jest górami; w północno-zachodniej części zachodzą tu Tatry ze szczytem Łomnickim, od którego obniżają się w pasmo ginące w równinie spiskiej. Z rzek ważniejsze: Dnnajec z Popradem i Hernad z Gelnicą; nadto znajduje się kilka jezior górskich. Klimat surowy; grunt nieurodzajny, troskliwie jednak uprawiany; rodzi się niewiele pszenicy i żyta, poddostatkiem jednak jęczmienia, owsa, kartofli, grochu i lnu; z płodów kopalnych znajduje się miedź i żelazo. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, wyrobem płótna, sukna, obróbką metali i prowadzą handel płótnem, lnem, miedzią, żelazem, serem i roślinami lekarskiemi. **S.** dzieli się na 4 okręgi (Lewocki, Maguski, Podtatrzański i Górski) i zawiera 25 miast, 4 osady i 206 wsi. Stolicą komitatu jest m. Lewocz. Ob. Spiż.

Spiskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Krakowskiem, powiecie Sandeckim. Istniejąc od r. 1271 było najintratniejszem starostwem w całej Koronie Polskiej. Podług bowiem lustracji z r. 1764, obejmowało miast 13 następnych: Zubica, Nowawieś, Podegrodzie, Wtochy, Biała, Sobota, Telka, Poprad, Wierzbów, Twarożna, Maciejowce, Straszki, Ruszkinowice i wsie: Hobgart, Nowa Lubewla, Jakubiany, Kamionka, Jastrzębina, Litmanowa, Wyżny i Niżny Krępak, Gronastów, Pilchów, Kacze, Sulin, Niżne i Wyżne Drużbaki, Forbasy i Lackowa. W r. 1771 posiadał je Kazimierz Poniatowski, podkomorzy koronny, opłacając z niego kwarty złp. 60,933 gr. 20. Po zajęciu tych dóbr narodowych w 1772 przez rząd austrjacki, tenże wcielił je do Węgier.

Spithead, ob. Portsmouth.

Spitta Karol Jan Filip, niemiecki poeta religijny, * 1801 w Hanowerze, od 1853 superintendent i główny proboszcz w Peinie, księstwie Hildesheim, † 1859. Z utworów jego wymieniamy przedewszystkiem „Psalter und Harfe“ (30 wydanie, Lipsk, 1866; drugi zbiór 17 ed., 1865). Życiorys jego wydał Münkel (Lipsk, 1861).

Spittler Ludwik Tymoteusz, baron von..., historyk i publicysta niemiecki, * 1752 w Stuttgardzie, † 1810 na urzędzie kuratora uniwersytetu w Tübingen. Całkowity zbiór pism **S.** wydał zięć jego K. von Wächter (15 t., Stuttgard, 1827—37). Główniejsze z dzieł **S.** są: „Grundriss der Geschichte der Christl. Kirche“ (Gött., 1806; 5 ed., 1813); „Geschichte Würtembergs“ (Gött., 1785); „Entwurf der Geschichte der europ. Staaten“ (2 t., Berl., 1793 3 ed., 1823); „Geschichte der dänischen Revolution 1660“ (Berlin, 1796). Por. Plancka „Ueber S. als Historiker“ (Gött., 1811).

Spix Jan Chrzciciel, naturalista i podróżnik, * 1781 w Hochstädt w Bawarji, † 1826; studjował medycynę, następnie kosztem rządu bawarskiego zwiedził Europę płd. i w 1811 został konserwatorem zbiorów zootomicznych w Monachjum. W latach 1817—20 zwiedzał Brazylję wraz z Martiusem. Ogłosił: „Cephalogenesis“ (1815); „Reise nach Brasilien“, prowadzoną dalej przez Martiusa (3 t., 1823—31), oraz kilka wspaniałych dzieł o małpach, nietoperzach, gadach i ptakach w Brazylji zebranych.

Spiż albo *Ziemia Spiska*, po łac. *Scepusia*, po niem. *Zips*, po madziarsku *Szepes*, kraina w Tatrach położona, graniczy od południa, wschodu i zachodu z Węgrami, na północ rzeką Popradem od województwa Krakowskiego oddzielona, od najdawniejszych czasów zostawała pod panowaniem Polski. Bolesław Krzywousty, wydając 1108 córkę swoją Judytę za Stefana, królewicza węgierskiego, syna Kolomana, dał mu tytułem posagu w dożywotnie posiadanie ziemię Spiską. Węgrzy jednak korzystając z ówczesnego osłabienia Polski, nie kwapili się z jej oddaniem i dopiero Zyg-

munt, cesarz niemiecki, 1412 pożyczywszy od Jagiełły 37,000 kóp groszy praskich, oddał mu w zastaw ziemię Spiską wraz z 13 miastami. Niewykupiony ten zastaw pozostał przy Koronie, a miasta spiskie zatrzymały swe dawne prawa i przywileje. Później Jan Jordan z Zakliczyna, pożyczywszy skarbowi królestwa 12,000 czerw. zł., otrzymał w zastaw ziemię Spiską, którą Zygmunt I r. 1506 wykupił i w starostwo niegrodowe zamienił. Od tego czasu starostwo Spiskie było przez długi przeciąg czasu w ręku Lubomirskich, aż nareszcie król August III nadał jej swej żonie Józefinie, a po jej śmierci 1757 otrzymał je minister saski Henryk hr. Brühl. Ostatnim posiadaczem jego ze strony polskiej był od 1764 książę Kazimierz Poniatowski, podkomorzy koronny. Kiedy w 1772 nastąpił podział Polski, starostwo Spiskie zostało wcielone przez Austrję do Węgier. Ob. Spiski komitat.

Splanchnologja, część anatomji opisowej traktująca o wnętrznościach, zatem o organach trawienia, oddychania, moczowych i płciowych (ob. wyrazy odpowiednie).

Spleen (ang., wym. *splin*), hypochondrja, napół żartobliwe wyrażenie, oznaczające osobliwe zachowywanie się dziwaka.

Splewka (*Argulus*), rodzaj skorupiaków z rzędu widłonogich (Copepoda), obejmuje gatunki żyjące pasożytnie na rybach. *A. foliaceas*, 4 mm. długa, ma ciało tarczowate, oczy wielkie, złożone, ryjek kłujący i 4 pary nóg pławuych; szczękonogi przednie zamienione są na bańki przyssawkowe. Żyje na karpiach i ciernikach.

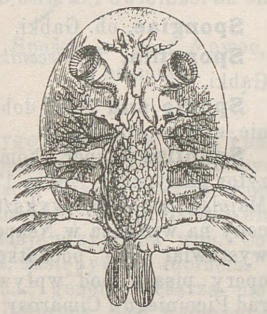

Splewka (10-krotnie powiększona).

Split, ob. Spalato.

Splot, S. nerwowy (*plexus*), zbiór wielu nerwów rozmaitej grubości połączonych z sobą wzajemnie i istotnie splecionych. Splotów takich znajduje się wiele, mianowicie przy wyjściu pni nerwowych z rdzenia kręgowego. Główniejsze sploty są: szyjowy, ramieniowy, lędźwiowy i krzyżowy.

Splügen, po włosku *Spluga*, góra w łańcuchu gór Lepontyńskich, w szwajcarskim kantonie Graubündten, której szczyt ma nazwę Tambohorn. Przez tę górę prowadzi na wysokości 2,117 metr. piękna, po większej części w skałach (w 1812 do 1821) wykuta droga do Włoch.

Spław, toż co aljaż czyli stop.

Spodek, w geometrji punkt przecięcia linji lub płaszczyzny z linją do niej prostopadłą.

Spodouste (*Plagiostomi, Selachii*), rzęd gromady ryb, też co chrząstkowate (ob.).

Spodyt, toż co cyneryt, czyli tuf utworzony z popiołu wulkanicznego, ob. Puzzolana.

Spohr Ludwik, znakomity kompozytor i wirtuoz, * 1784 r. w Brunświku, zjednał sobie w podróżach artystycznych, które od 1804 r. odbywał, sławę pierwszego skrzypka swego czasu. Od 1805 koncertmistrz w Gotha, potem kapelmistrz w Wiedniu, Frankfurcie, w Londynie i w Kassel, gdzie † 1859. Liczne jego kompozycje najrozmaitszego rodzaju znajdowały wszędzie najchlubniejsze uznanie; najwięcej wszakże cenione są jego wielkie oratorja, a z oper „Jessonda". Z dzieł orkiestrowych symfonja *C. mol* odznacza się mistrzowstwem. **S.** jest twórcą niemieckiej szkoły skrzypcowej i autorem wielu kompozycji i koncertów na ten instrument. Po śmierci Spohra wyszła jego autobiografja (Getynga, 1860).

Spojówka, *łącznica* (*conjunctiva*), błona śluzowa, wyścielająca tylną powierzchnię powiek i przednią gałki ocznej, w wewnętrznym kącie oka łączy się z błoną śluzową kanału łzowego; dzieli się na część powiekową, twardówkową i rogówkową (ob. Oko). Część powiekowa jest nieprzezroczysta, czerwona i o wiele grubsza od innych części spojówki, również posiada więcej naczyń krwionośnych. Powierzchnia jej usiana jest licznemi brodawkami i pokryta wielowarstwowym nabłonkiem płaskim; w luźnej tkance łącznej, spajającej łącznicę z sąsiadniemi częściami, znajdują się małe gruczoły śluzowe. Część gałkowa spojówki od fałdy przejściowej staje się cieńszą i traci brodawki. **S.** pokrywająca twardówkę jest przezroczysta i prawie bezbarwna, nabłonek jest wielowarstwowy. Łącznica rogówki połączona jest ściśle z przednią powierzchnią rogówki i składa się z cienkiej, przezroczystej i włóknistej błony, zwanej *błoną sprężystą przednią*, która do rogówki przylega, oraz znacznie grubszego nabłonka, utworzonego z wielu warstw komórek.

Spokojny Ocean, (ang. *Pacific, Ocean Wielki, Ocean Południowy*), część morza powszechnego, rozpościerająca się między Ameryką, Azją i Australją, od cieśniny Beringa aż do koła biegunowego południowego, odgraniczona od oceanu Atlantyckiego południkiem przylądka Horn, od oceanu Indyjskiego południkiem przylądka Liuwin. Obejmuje przestrzeń 161.125.673 klm. kw. (2.926,210 mil kw.), przechodzi zatem rozległością obszar wszystkich pięciu lądów stałych. Nazwa oceanu Południowego poszła stąd, że dostrzeżony został po raz pierwszy przez Nuneza de Balboa na południu międzymorza Daryjskiego; nazwę oceanu Wielkiego wprowadził Malte Brun, oceanu zaś Spokojnego Magellan, który płynął po nim przez trzy miesiące przy zupełnej pogodzie.—Głębokość oceanu Spokojnego wzrasta w ogólności od wybrzeży zachodnich Patagonji aż do Japonji, od 2000 do 8000 m., tworząc

wzdłuż jej wybrzeży wschodnich koryto czyli zagłębienie, gdzie okręt Tuscarora wysondował głębię 8513 m. Następnie jednak okręt Penguin zmierzył głębokości znaczniejsze na wschód wysp Tonga, z których największa 9427 m. przypada pod 30° 28′ szer. płd. i 176° 39′ dług. zach. względem Greenwich (ob. Morze). Na południe tego *koryta Tonga* ciągnie się aż do 50° szer. płd. zagłębienie 5000 m. Od płn.-zach. krańca Nowej Zelandji aż do Australji głębokości nie dochodzą 2000 m., ale na wschód Australji przenoszą 5000 metrów. Średnią głębokość oceanu Spokojnego ocenia Supan na 3370 m., Krümmel na 3912 m.— System prądów na oceanie Spokojnym okazuje znaczną analogję z oceanem Atlantyckim (ob. Prądy morskie). Temperatura na powierzchni tego rozległego obszaru wód między 28° szer. płn. i 28° szer. płd. w ogólności nie jest niższa od 20°C., a na zachodzie tak ciepła woda sięga aż do Japonji. Wysoka temperatura sprzyja życiu korali, budujących wyspy i rafy (ob. Koralowe rafy). Dokładnym badaniom oceanu Spokojnego dał początek Cook, ale żegluga po nim rozwinęła się dopiero w nowszych czasach, pod wpływem rozkwitu kolonji australskich i rozwoju dróg żelaznych, poprowadzonych w Ameryce północnej aż do wybrzeży zachodnich. Atlas oceanu Spokojnego opracowany został przez niemieckie obserwatorjum morskie (31 kart, 1896).

Spoleto, miasto w prowincji włoskiej Perugia, rezydencja biskupa. Ma piękną katedrę, 23 kościoły i 8,000 miesz. **S.,** w starożytności *spoletium,* było jednem z najznaczniejszych miast Umbrji i w r. 240 przed Chr. było kolonją rzymską. Za panowania Longobardów we Włoszech Spoleto podniosło się do godności księstwa. Od XII w. należało już do państwa kościelnego.

Spolium (łac.), w liczbie mnogiej *spolia,* łup, zdobycz, mianowicie u dawnych Rzymian, zdobyta zbroja, rynsztunki i t. p., jako znamiona zwycięstwa. *Spolia opima* zwały się zbroje wodza wojsk nieprzyjacielskich. **S.** nazywają się także rycerskie oznaki honorowe, jak: tarcza, hełm i t. p., wystawiane przy pogrzebach i innych uroczystych obchodach.

Społeczne nauki mają za przedmiot społeczeństwo i jego rozwój, czyli nauki, objaśniające prawa współżycia ludzkiego. W zakres ich wchodzą właściwie wszystkie nauki, traktujące o człowieku, jako członku gromady ludzkiej. W tem znaczeniu tworzą one grupę nauk, przeciwstawną naukom przyrodniczym i matematyce. Jako całość, obejmują one socjologję. Pierwiastkami ich są: nauki polityczne, prawo, ekonomja, etyka, socjologja w ścisłem znaczeniu, hygjena, a po części też historja, statystyka, a nawet filozofja. Naukom **S.** nader nowe podstawy August Comte, a po nim Spencer. Nauki te, rozważone jako pewna specjalna dyscyplina, jako całokształt jednej umiejętności, która stapia wszystkie pierwiastki we wspólne badania, są dopiero postulatami nowoczesnej wiedzy.

Spondeus, stopa wierszowa, złożona z dwóch zdłosek długich (— —), używana pierwotnie u Greków przy spondach czyli libacjach, do których używano melodji powolnej i poważnej, później zaś w heksametrze (ob.) na przemian z daktylem. W wierszu heksametrycznym, jeżeli w piątej stopie zamiast zwyczajnego daktylu stoi **S.,** wiersz taki nazywa się wierszem spondaicznym *(Versus spondaicus* albo *spondiacus).*

Spondias *(Rozpestlin, Śliwiec)* rodzaj roślin z rodziny terpentyńcowatych, obejmuje drzewa w krajach gorących, o kwiatach białych i czerwonych, zebranych w grona, i owocach podobnych do śliwek. Ważniejsze gatunki są: **S.** *dulcis.* wysokie drzewo, uprawiane na wyspach australskich, wydaje owoce przyjemnego smaku. **S.** *mangifera,* na wybrzeżach Indji wsch., wydaje również smaczne owoce; sok, wypływający przez nacięcie pnia, krzepnie na powietrzu i tworzy żywicę zwaną *ambra,* używaną do nakadzań pobudzających. **S.** *mombin jobillo,* na Antylach, wydaje owoce jadalne, zwane *śliwkami mombin* lub *jabłkami otahejtyjskiemi,* oraz żywicę *arura,* używaną do kadzenia. **S.** *lutea* wydaje owoce używane na lekarstwo i *drzewo akachowe* na wyroby.

Spongiae, ob. Gąbki.

Spongilla, *Nadecznik,* gąbka rzeczna, ob. Gąbki.

Sponte sua (łac.) dobrowolnie, nieprzymuszenie, z woli własnej.

Spontini Kasper, kompozytor muzyczny, * w r. 1778 Majolati pod Jesi, wykształcony na wirtuoza w Neapolu, wystawiał swe początkowe opery pisane pod wpływem rad Picciniego i Cimarosy dla teatrów w Rzymie i Neapolu, bez powodzenia jednakże. Pędząc awanturnicze życie, przybył do Paryża (1803 r.), i znalazłszy protektorów, zdołał wystawić kilka swoich oper, bez żadnego powodzenia. Dopiero „Westalka“ (1807) ustaliła mu olbrzymią sławę i uzyskała długotrwałe powodzenie. **S.** stał się ulubionym kompozytorem Napoleona i ówczesnego społeczeństwa paryskiego. „Ferdynand Kortez“ (1809) i „Olimpja“ (1819) nie zyskały już takiego rozgłosu. Po upadku cesarstwa **S.** zniechęcony obojętnością Francuzów, osiadł w Berlinie przy dworze królewskim i tam napisał „Nurmahala“ i „Agnieszkę Hohenstaufen,“ którą uważał za swoje arcydzieło. Opuściwszy Berlin, przebywał jakiś czas w Paryżu, Rzymie, a wreszcie udał się do miejsca swego urodzenia, gdzie † 1851.

Spontini Kasper.

Sporadosyderyty, meteoryty, zawierające

obok krzemianów niewielką tylko ilość żelaza rodzimego.

Sporady, wyspy archipelagu greckiego, leżą przy brzegach Azji Mniejszej, są w ogólności pochodzenia wulkanicznego. Największe z nich są: Rhodus, Telos, Kos, Samos, Chios, Lesbos i Tenedos.

Sporadyczny, rozrzucony, występujący pojedyńczo; *choroby sporadyczne,* choroby nieepidemiczne.

Sporangia, *zalążniki, torebki,* zbiorniki zarodników, ob. Grzyby, Wodorosty, Porosty.

Sporek, *Szpergiel (Spergula),* rodzaj roślin z rodziny mokrzycowatych *(Alsineae),* cechujący się kielichem 4 — 5 listkowym, płatkami paznogciowatemi i torebką pękającą w zęby. **S.** *pospolity* (*S. arvensis),* niekiedy 60—90 cm. wysoki, rośnie na polach piaszczystych, a często umyślnie na paszę jest zasiewany. Uprawia się w dwóch odmianach. **S.** *siewny* (*S. arvensis sativa),* ma koronę białą i nasiona drobne, czarne. **S.** *wielki* (*S. arvensis maxima)* ma łodygę do 60 cm. wysoką i nasiona większe. — **S.** dojrzewa prędko i może być żętym już po 8 tygodniach. Ziarna zeszrótowane stanowią dobrą paszę dla koni, słoma i siano dla bydła, mleku i masłu nadaje przyjemną woń. Coraz więcej jednak jest **S.** zastępywany łubinem.

Sporek. *a* kwiat, *b* owoc, *c* nasienie.

Sporek, Jan hr. von..., generał cesarza niemieckiego, * 1607 w Delbrück pod Paderborn, † 1679. Zostawał podczas wojny 30-letniej w służbie bawarskiej, ale po zawarciu pokoju Westfalskiego, przeniósł się do służby cesarskiej i za waleczność okazaną w wojnie z Turkami, wyniesiony został do godności hrabiego i mianowany generałem kawalerji. W r. 1675 osiadł w dobrach swoich w Czechach. Życiorys jego napisał Rosenkranz (2 ed., Padeborn, 1854). Löher (ob.) życie i czyny **S.** wziął za przedmiot do swego poematu bohaterskiego „General Sporck,“

Spörer Gustaw Fryderyk Wilhelm, astronom, * 1822 w Berlinie, † 1896, kształcił się w Berlinie, był nauczycielem matematyki w gimnazjum w Bydgoszczy, następnie w Anklam, 1868 uczestniczył w ekspedycji, wysłanej przez rząd niemiecki do Mulwaru w Indjach Wschodnich w celu obserwowania całkowitego zaćmienia słońca, 1875 został obserwatorem w astro-fizycznem obserwatorjum poczdamskiem; zasłużył się zwłaszcza badaniem powierzchni słońca i wyznaczył staranniej czas osiowego obrotu słońca.

Sporidia, żyjątka należące do pierwotworów, które żyją pasożytnie głównie na rybach. Żyją w komórkach, a po ich zniszczeniu pływają swobodnie, jako ameby. W Renie spowodowały znaczne spustoszenie śród ryb, zwłaszcza okoni.

Sporny Józef, inżynier, * 1817 w Warszawie, † 1888. Po ukończeniu nauk średnich pracował w zarządzie komunikacji lądowych i wodnych w Królestwie Polskiem, w latach 1856—62 zwiedził ważniejsze roboty inżynierskie w Europie i po powrocie do kraju pierwszy wprowadził na większą skalę roboty świdrowe przy poszukiwaniach wody. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „Zbiór wiadomości z mechaniki stosowanej (przekład z Morina, Warszawa, 1858); „Hydraulika agronomiczna“ (2 t., z atlasem, Warszawa, 1860—61).

Sporowskie jezioro, w gub. Grodzieńskiej, na granicy powiatów Słonimskiego i Kobryńskiego, zalewa przestrzeń 15-tu mil kw., okrążone jest z trzech stron bagnami, dostępne tylko od północy, gdzie leżą wieś Sporów i miasteczko Ździtów. Największa głębokość w stronie południowo-zachodniej dochodzi do 14 stóp; obfituje w ryby a na jego brzegach znajdowano kawałki bursztynu. Przepływa przez nie rzeka Jasiołda.

Sport (ang.), zabawa, gra, rozrywka wiejska, szczególnie zaś zaś wielkie ćwiczenia ciała połączone z zabawą, jak: wyścigi konne, polowanie, igrzyska zapasowe i t. p.

Spory, ob. Zarodniki.

Sporysz *(Secale cornutum),* choroba roślin wywoływana przez grzyb pasożytny, *Claviceps purpurea,* ukazujący się w kłosach dojrzewającego żyta, rzadziej daleko na innych zbożach; grzybek ten ma własności bardzo szkodliwe, narkotyczne, i w mące żytniej mogące stać się przyczyną choroby u ludzi. Chorobę sprowadzają ciałka czarne, wygięte, na 1—2 cm. długie, twardości rogowato-kruchawej, występujące w kłosach w miejsce ziarn; są to tak zwane *sclerotia* wspomnianego grzyba, które stanowią skupienia jego substancji zapasowych. Zazwyczaj nagłe zmiany temperatury powietrza, szybko po sobie następujące, sprzyjają wytwarzaniu się **S.** Ukazuje się on na życie już w czasie kwitnienia w postaci tkanki białej, gąbczastej, która stopniowo zastępuje całe ziarno. Gdy taka bryłka sporysza dostaje się do gruntu wilgotnego, dopiero zarodniki rozwijają się w istotne grzyby. Pewnych środków na wytępienie **S.** nie znamy. **S.** nie ma żadnego zapachu, tylko smak nieprzyjemnie gorzkawy, pochodzący od *ergotyny* (ob.). **S.,** jako środek lekarski, używany bywa pod nazwą *Secale cornutum* celem pobudzenia bólów kurczowych u położnic. Przyjęty z mąką wznieca chorobę zwaną *rojnicą* czyli *ergotismus* (ob.).

Sporzyński Ksawery, przyrodnik, * 1863 r., kształcił się w uniwersytecie warszawskim, następ-

nie został w Warszawie nauczycielem szkół prywatnych. Odbył kilka dalekich podróży, jak na Islandję, do Norwegji północnej, w 1902 na Martynikę. Sprawozdania z tych podróży złożył w odczytach publicznych, a prócz licznych artykułów w *Przeglądzie tygodniowym*, *Tygodniku ilustrowanym* i innych pismach, ogłosił: „Promienie Roentgena“ (1896); „Podręcznik dla amatorów fotografów“ (1892).

Spottiswoode William, matematyk i fizyk, * 1825 w Londynie, † 1883, kształcił się w Oksfordzie, potem był dyrektorem drukarni królewskiej, przyczem oddawał się działalności naukowej i ogłosił: „Elementhary theorems relating to determinants“ (1851); podróżował po Rosji wschodniej i po Węgrzech i podróże te opisał w dziełach: „A tarantasse, journey trough Eastern Russia“ (1857) i „Vacation tourist in 1860.“ Jako prezydent *British association* otworzył zebranie 1878 słynną mową o stosunku matematyki do innych nauk. Pracował też nad optyką i elektrycznością i ogłosił: „Polarisation of light“ (1874).

Spowiedź jest wyznaniem grzechów przed kapłanem upoważnionym do tego, a to celem otrzymania odpuszczenia czyli rozgrzeszenia. Opartą ona jest na słowach Jezusa Chrystusa, wyrzeczonych do apostołów, krótko przed opuszczeniem ziemi: „Weźmijcie Ducha Świętego. Których odpuścini grzechy, są im odpuszczone, a których zatrzymacie, są zatrzymane.“ Cztery są przymioty dobrej **S.**: powinna być pokorna, krótka, szczera i całkowita. Po odbytej **S.** następuje absolucja czyli rozgrzeszenie; jest to wyrok wydany przez kapłana w imieniu Jezusa Chrystusa, którym odpuszczone zostają grzechy temu, kto się wyspowiadał z należytem usposobieniem. Otrzymujący rozgrzeszenie powinien jeszcze naprawić obrazę Pana Boga i krzywdę wyrządzoną bliźniemu przez grzech, to się nazywa zadośćuczynieniem. Zadość czyni się Panu Bogu, wykonywając pokutę naznaczoną przez spowiednika. Tajemnica **S.**, czyli obowiązki włożone na kapłana zachowania najgłębszego milczenia o tem wszystkiem, o czem wie jedynie drogą **S.**, jest bezwarunkowo nietykalna.

Spożycie (konsumcja), w ekonomji jest ostatecznym celem wytwarzania (produkcji), jest procesem zaspokajania potrzeby gospodarczej. W ścisłem znaczeniu **S.** spotrzebowywa, czyli niszczy przedmiot wyprodukowany. O ile tylko zużycie miało charakter celowy, odpowiadający przeznaczeniu przedmiotu, stało się zadość zadaniu gospodarczemu. **S.** utrzymuje w biegu całą gospodarczość: ta ostatnia wtedy jest usprawiedliwiona, gdy jako skutek osiąga zapotrzebowanie tych wytworów, które do życia powołuje. Każde **S.** tak samo fizyczne, jak duchowe, ma znaczenie gospodarcze. Ale **S.** może być reprodukcyjne, przetwórcze, t. j. takie, które niszczy jedną formę dobra, a nadaje mu inną, większe zastosowanie spożywcze mającą. Wtedy jednak zachodzi tylko **S.** fikcyjne, bo nie konsumuje się jeszcze, lecz uskutecznia dalszy ciąg procesu wytwórczego. **S.** tworzy specjalny, ostatni rozdział ekonomji politycznej. Ponieważ jednak same akty **S.** są objawami gospodarstwa prywatnego, w nowszej ekonomji, jako takiej, która roztrząsa tylko zjawiska społeczne, działu tego osobno się nie rozważa. Ekonomja społeczna nie bez słuszności wywodzi, że z chwilą, gdy przedmiot staje się już celem spożycia, moment społeczno-gospodarczy jest zakończony i ujawnia się tylko prywatny, jednostkowy akt konsumcji, który należy do gospodarstwa domowego. Niektórzy ekonomiści rozważają jednak jako samoistne pierwiastki gospodarstwa konsumcyjnego: oszczędność, asekurację i t. p., czyli zjawiska, które w każdym razie mają tylko pośrednią łączność ze **S.** Bądź co bądź, **S.** stanowi ważne ogniwo w ekonomji, jako ostateczny cel całej produkcji i wymiany. Ekonomja stawia też postulat, że zadaniem umiejętnej pracy gospodarczej całego społeczeństwa jest zaspokojenie potrzeb spożywczych wszystkich jego członków.

Spójnik *(conjunctio)* jest część mowy, służąca do oznaczenia stosunków zachodzących między pojęciami lub zdaniami. Myśl jedna łączy się z drugą w rozmaity sposób, stąd i spójniki bywają rozmaite, i tak są spójniki *złączenia* i *rozłączenia*, jak np.: i, a, też, tudzież, także, oraz, przytem, nadto, nietylko, lecz, ale, albo, lub, czyli, czy to, bądźto, ni, ani, już to i t. d.; spójniki *porównania* i *sprzeczności:* tak... jak, tem... im, niż, niżli, chociaż, lubo atoli i t. d.; *przyczyny i skutku:* bo, bowiem, albowiem, ponieważ, gdy, że, przeto, tedy i t. d.; *warunku i wyniku:* jeśli, jeżeli, gdyby, to, toby, więcby; spójniki *wyjaśnienia*, *określenia* i *dopełnienia:* że, iżby, aby, niechaj i t. p.

Spójność *(kohezja, cohaesio)*, przyciąganie międzycząsteczkowe, utrzymujące w związku cząstki jednego i tegoż samego ciała. **S.** jest największą w ciałach stałych, prawie równą zeru w ciałach ciekłych, a wcale nie istnieje w ciałach lotnych, gdyż tam odpychanie międzycząsteczkowe znacznie jest większe od przyciągania. **S.** wogóle powiększa się wszystkiemi temi środkami, które wpływają na powiększenie gęstości ciał; mosiądz przez kucie staje się trzy razy wytrzymalszym, tkaniny, papier i t. d., również zyskują na wytrzymałości przez ciśnienie. Niektóre ciała posiadają w jednym kierunku większą **S.** niż w innych; tak np. drzewo w kierunku włókien jest wytrzymalsze, a tem samem posiada większą **S.**, niż w kierunku do długości włókien prostopadłym. Ciągliwość, klepalność, twardość, sprężystość i inne własności ciał zależą od ich spójności. **S.** cieczy ujawnia się w objawach włoskowatości (ob.).

Spółczynnik *(coëfficiens)*, w algebrze czynnik liczebny wyrażenia algebraicznego, np. w wyrażeniu $5a^2b$ 5 jest **S.** W dalszem znaczeniu **S.** nazywają się w wielomianie czynniki potęg pewnej ilości, np. w wyrażeniu $(a^2+b)x^2+3ax+5b^2$ ilości

a^2+b i $3a$ są **S.** W fizyce nazywają się **S.** liczby mierzące pewne własności ciał i charakterystyczne dla tych ciał, jak np. **S.** rozszerzalności, **S.** prężystości, **S.** załamania światła i t. d.

Spółgłoski są to szmery, które wydaje strumień powietrza, z krtani wychodzący, w pewnych miejscach jamy ustnej, przy zbliżeniu się lub zetknięciu ruchomego narządu mowy (język, wargi, podniebienie miękkie) z nieruchomym (zęby, podniebienie twarde). Główny podział spółgłosek jest: na wargowe i językowe.—Por. „Gramatykę“ A. A. Kryńskiego (wyd. II, 1900, str. 16,18—22).

Spółka, połączenie środków któremi rozporządza pewna liczba osób, których zamiarem jest wspólnie dojść do pewnego celu i podzielić między siebie osiągnięte korzyści stosownie do wkładu każdego. Wkładami mogą być materjalne bogactwa lub techniczna umiejętność spólnika. **S.** w prawie obowiązującem różnią się na *cywilne* i *handlowe*. **S.** pierwszego rodzaju nie uważają się za osoby prawne i każdy ze spólników odpowiada przed osobą trzecią za część długów **S.**, jaka na niego przypada i wzajemnie od dłużników spółki może się domagać swojej części. Przeciwnie rzecz się ma ze **S.** drugiego rodzaju, którym prawo przyznaje charakter osób prawnych; działalność takiej **S.** nie łączy się z działalnością prywatną spólników. **S.** wszystkie dzielą się na *ogólne*, jeżeli wkładami są całe majątki spólników, istniejące w chwili zawiązania **S.**, i dochody przyszłe od tychże majątków, i *specjalne*, jeżeli wkładami są pewne określone przedmioty. **S.** bywają specjalne także ze względu na cel, w którym są zawiązane. **S.** handlowe są: 1) **S.** *firmowa*, w której każdy spólnik odpowiada solidarnie za czynności **S.** całym swoim majątkiem; firmę spółkową stanowią nazwiska wszystkich spólników, lub niektórych z dodaniem „i spółka.“ 2) **S.** *komandytowa*, kiedy właściciel przedsięwzięcia lub kilku spólników firmowych przyjmuje kapitały od innych osób, przyczem ostatni nazywają się *komandytarjuszami*, pierwsi *spólnikami komandytowymi*. 3) **S.** *akcyjna*, do której każdy spólnik wnosi pewien kapitał, nie odpowiadając przytem własnym majątkiem za działalność **S.**; kapitał **S.** tworzy się za pomocą *akcji* (ob.), wypuszczanych przez założycieli **S.**; kto kupuje akcję, nazywa się *akcjonarjuszem* i otrzymuje z dochodów **S.** dywidendę proporcjonalną do kapitału, za jaki akcji nabył. **S.** bierze nazwę od przedsiębierstwa, dla jakiego założoną została, i zarządzaną jest przez dyrektorów, wybranych na ogólnem zebraniu akcjonarjuszów. 4) **S.** *na udział*, zjednoczenie majątków dla uskutecznienia pewnej handlowej operacji; każdy ze spólników działa w swojem własnem imieniu, dochody jednak i straty dzielą się między wszystkich. Pierwsze trzy rodzaje **S.** handlowych nie mogą być zawierane bez umowy notarjalnej. Spory spólników podlegają sądom polubownym, które tu zastępują pierwszą instancję. (Tyt. III, ks. I, Kod. Handlowego).

Spółka, *reguła spółki*, w arytmetyce, ob. Proporcja.

Spółrzędne, *współrzędne (Coordinatae)*, w geometrji analitycznej zmienne, za pomocą których oznacza się położenie punktu na płaszczyźnie lub w przestrzeni. Najpospoliciej używane są **S.** *prostolinijne* (ob. Geometrja). Są to odległości x i y (ob. fig.) danego punktu P od dwóch linji prostych, stanowiących *osie spółrzędnych;* odległość x nazywa się *odciętą (abscissa)*, y *rzędną (ordinata)*. Dla oznaczenia położenia punktu w przestrzeni obrać trzeba trzy przecinające się płaszczyzny (ob. Rzut). Położenie punktu na płaszczyźnie można też wyznaczyć za pomocą **S.** *biegunowych* czyli *polarnych*, t. j. przez odległość r punktu danego od punktu stałego, zwanego *biegunem*, i przez kąt φ, jaki czyni linja łącząca punkt dany z biegunem, zwana *promieniem wodzącym*, z kierunkiem stałym, zwanym *osią biegunową*. Dla oznaczenia położenia punktu na powierzchni krzywej, np. na kuli, używa się **S.** krzywolinijnych. **S.** punktu na ziemi są jego długość i szerokość geograficzna; podobnież i położenie gwiazd na sferze niebieskiej oznacza się za pomocą odpowiednio dobranych spółrzędnych, ob. Gwiazdy.

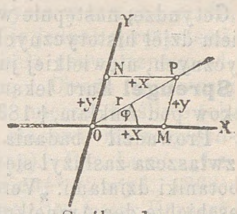

Spółrzędne.

S. P. Q. R. (skr.)—Senatus Populusque Romanus (łac.), senat i naród rzymski. Formuła używana na monetach, napisach, sztandarach staro rzymskich. Obecny herb Rzymu.

Sprawiedliwość, cnota moralna, która daje ludziom mocną i stałą wolę do oddawania każdemu, co mu się należy.—**S.** legalna, czyli prawna, zależy na zachowaniu praw i postanowień krajowych.

Sprea albo **Sprewa,** po niem. *Spree*, dopływ rz. Havel, powstaje z trzech źródeł pod Ebarsbach w saskich Łużycach Wyższych nad granicą czeską, później wkracza do Prus; pod Kossenblatt staje się spławną dla mniejszych statków, przepływa przez jezioro Schwielung albo Schwieloch, tworzy pod Berlinem wyspę i ubiegłszy 365 klm. wpada poniżej Spandau z lewej strony do rzeki Havel. Za pośrednictwem kanału Fryderyka Wilhelma, zwanego także kanałem Müllroseńskim, łączy się z Odrą.

Spreewald, wielkie moczary przez rzekę Spręę w r. Frankfurckiej w Prusiech utworzone, Moczary te w nowszych czasach przez przeprowadzenie kanałów zamienione zostały na żyzne pola i łąki.

Spremberg, miasto okręgowe w pruskiej regencji Frankfurckiej, nad Spręą, ma 2 kościoły

ewangelickie i **1** katolicki, progimnazjum realne, fabryki sukna i mebli, 12,000 miesz.

Sprengel Maciej Chrystjan, historyk niemiecki, * 1746 w Rostoku, † 1803 r., od 1778 profesor w Getyndze; następnie w Halli. **S.** jest autorem wielu dzieł historycznych, geograficznych i statystycznych, niewielkiej już dzisiaj wartości.

Sprengel Kurt, lekarz i botanik, * 1766 w Boldekow pod Anklam, † 1833, był profesorem w Halli. Prowadził badania nad anatomją roślin, a zwłaszcza zasłużył się jako historyk medycyny i botaniki działami: „Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde“ (4 wyd., 1846); „Geschichte der Botanik“ (2 t., 1817—18); „Opuscula academica“ (1844). Stryj jego, Chrystjan Konrad **S.**, * 1750, † 1816, również się zasłużył w botanice.

Sprengel Karol, rolnik, * 1787 w Schillerslage pod Hanowerem, † 1859. Kształcił się w rolnictwie pod Thaerem, chemję studjował w Getyndze. W 1831 r. został profesorem gospodarstwa wiejskiego w instytucie Carolinum, w Brunświku, w 1839 r. sekretarzem generalnym towarzystwa ekonomicznego w Regenwalde w Pomeranji, gdzie założył instytut rolniczy. Rozwinął zwłaszcza naukę o gruntach i nawozach. Ogłosił: „Die Lehre vom Boden“ (2 wyd., 1844); „Die Lehre vom Dünger“ (2 wyd., 1845); „Die Lehre von Urbarmachungen“ (2 wyd., 1846) i in.

Sprenger Jakób, inkwizytor, wydał sławną swojego czasu księgę p. t. „Malleus maleficorum“ (Kolonja, 1489—1494), która była niejako podręcznikiem i przewodnikiem w sprawach o czary, zalecającym głównie dla dojścia prawdy tortury. Z tej księgi Stanisław z Ząmbkowic, sekretarz księcia Ostrogskiego, kasztelana krakowskiego, wybrawszy celniejsze rzeczy, ułożył dzieło p. t.: „Młot na czarownice“ (Kraków, 1614).

Sprenger Aloizy, orjentalista niemiecki, * 1813 w Nasserent, w Tyrolu. W 1848 udał się do Indji wschodnich, gdzie od 1845 był przełożonym kolegjum w Delhi, od 1850 egzaminatorem przy kolegjum w Fort-William, oraz tłómaczem rządowym i sekretarzem towarzystwa azjatyckiego. Zwiedziwszy liczne miejscowości w Indjach i Syrji, przez Egipt wrócił do Niemiec 1857 i objął katedrę języków orjentalnych w Bonn. **S.** jest jednym z najgruntowniejszych znawców literatury arabskiej, perskiej i indostańskiej. Oprócz wydań niektórych pisarzów perskich i arabskich, ogłosił między innemi następujące dzieła; „Life of Mohammed“ (Allahabad, 1851); „Das Leben und die Lehre des Mohammed“ (3 t., Berlin, 1861—65); „Die alte Geographie Arabiens“ (Bern, 1875); „Babylonien“ (Heidelberg, 1886).

Sprężyki *(Elateridae)*, rodzina owadów tęgopokrywych, z grupy pięciostawnych, obejmuje owady podłużne, spłaszczone, z różkami słabo piłkowanemi. Przedkarcze ze śródkarczem połączone są stawem bardzo swobodnym, nadto na tylnym końcu przedkarcza znajduje się sztyleciko waty wyrostek, wchodzący w odpowiedni rowek śródkarcza. Oba te urządzenia uzdalniają leżącego na grzbiecie **S.**, który z powodu krótkości nóg odwrócić się nie może, do podrzucania się za pomocą tego sztylecika w górę, tak, że po podskoku opada stroną brzuszną na ziemię. Gąsienice żyją w korze drzew, w korzeniach zbóż, rzep i t. d., i są dosyć szkodliwe; owady dojrzałe są też roślinożerne. Rodzaj *Elater* i pokrewne mu dosyć są licznie w faunie krajowej reprezentowane. **S.** *zbożowy (Agriotes segetis)*, 10 mm. długi, ciemno-brunatny, jest pospolity na polach i łąkach, żyje kilka lat i jest szkodliwy dla zbóż i innych roślin uprawnych, których korzenie uszkadza.

Sprężyk.

Sprężyna, część machiny wyrobiona z materjału sprężystego, jak ze stali, mosiądzu, drzewa, kauczuku, która służy do różnych celów, dających się działaniem sprężystości (ob.) osiągnąć, jak do łagodzenia uderzeń (bufory, resory), do wywoływania ruchów (sprężyny zegarów), do wywierania ciśnień, do mierzenia sił (dynamometry), do

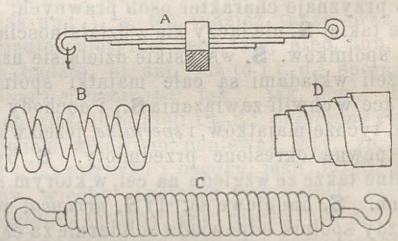

Sprężyny. A resor wagonowy, B, C, D sprężyny śrubowe.

wytwarzania tonów muzycznych. Wszystkie te działania sprowadzane są przez dążność sprężyn do odzyskiwania pierwotnej postaci po ich wydłużeniu, ugnieceniu, zgięciu lub skręceniu. **S.** używają się bądź *płaskie* (fig. A), bądź też *spiralne*, czyli *szrubowe*, skręcone według trzech typów zasadniczych (fig. B, C, D). Najczęściej używane są **S.** ze stali; do skręcania **S.** spiralnych służą oddzielne machiny.

Sprężynowa waga, ob. Dynamometr.

Sprężynowy barometr, toż co aneroid, ob. Barometr.

Sprężynowy motor, motor, w którym siła poruszająca wzbudza się przez sprężystość nakręconej sprężyny. Chciano motor taki zastosować do wprawiania w ruch zwłaszcza machin do szycia; dotąd jednak nie zdołano zbudować **S. m.**, któryby mógł utrzymywać machinę do szycia w ruchu dłużej, aniżeli przez godzinę. Brak jest wogólności odpowiedniego materjału sprężystego,

a nakręcanie sprężyny wymaga znacznego wysilenia.

Sprężyste płyny, toż co gazy (ob.).

Sprężystość *(elastyczność)*, dążność ciał stałych do odzyskiwania pierwotnej postaci po przekształceniu, spowodowanem przez działanie siły zewnętrznej. Kauczuk, gutapercha, cieńkie prążki stalowe są przykładem ciał sprężystych. Ciała stałe zmieniać mogą swój kształt pod wpływem rozmaicie działających sił. *Siłą sprężystości* nazywa się siła, z jaką cząstki ze swego położenia wyprowadzone usiłują do niego powrócić. Granicą **S.** jest najwyższa zmiana, jakiej ciało uledz może, nie tracąc własności powrotu do pierwotnego kształtu. **S.** ma liczne zastosowania; **S.** korka służy do zatykania butelek, **S.** sprężyn stalowych do poruszania zegarów i t. d. Ważniejsze jeszcze znaczenie ma **S.** stąd, że ruchy powietrza i eteru, któremi się tłómaczą zjawiska głosu, światła i ciepła, mogą się odbywać tylko wskutek **S.** tych środków. Ob. Falowy ruch.—Prawa **S.** ciał stałych ważne są i w technice. Rouleaux i Moll okazali (1854), że obciążenie części machin i budynków nie powinno dochodzić granicy ich **S.** Weisbach i Rouleaux, Wertheim i in. oznaczyli granice obciążenia dla różnych ciał; granice te zowią się *modułami obciążenia.*—Stosownie do rodzaju obciążenia rozróżnia się **S.** wzbudzoną przez wyciąganie, ściskanie, zginanie i skręcanie. Pierwsze dwa rodzaje **S.** ulegają następnemu prawu zasadniczemu: Przedłużenie lub skrócenie ciała pod obciążeniem nie dochodzącem granicy **S.** jest w stosunku prostym do obciążenia i długości ciała, a w stosunku ódwrotnym do jego przecięcia. *Spółczynnikiem* **S.** nazywa się stosunek wydłużenia do długości, gdy na pręt mający 1 milimetr kwadratowy w przecięciu dziela siła 1 kilograma. Odwrócenie tego ułamka stanowi *moduł* **S.** Moduł ten wskazuje siłę, którąby mogła pręt, mający 1 milimetr kwadratowy w przecięciu, przedłużyć o całą jego długość, w przypuszczeniu naturalnie, że ciało tak dalece zachowaćby mogło doskonałą swą **S.** Spółczynnik sprężystości srebra jest $\frac{1}{7400}$, złota $\frac{1}{8100}$, stali $\frac{1}{19000}$, mosiądzu $\frac{1}{9000}$, moduły zatem sprężystości tychże ciał są: 7400, 8100, 19000, 9000. Aby więc podwoić długość druta stalowego, mającego 1 mm. kw. w przecięciu, należałoby go obciążyć ciężarem 19000 kg. Prawa **S.** przez zginanie i skręcenie bardziej są zawiłe.—Gdy ciało stałe ulega pod działaniem sił zewnętrznych zmianie postaci, jak przy wydłużaniu, zginaniu lub skręcaniu, nie przyjmuje natychmiast stanu ostatecznej swej równowagi w nowych tych warunkach, ale z biegiem czasu, przy ciągłem działaniu sił zewnętrznych, dalszym jeszcze zmianom ulega. Podobnież, gdy przerywa się działanie tych sił zewnętrznych, ciało nie odzyskuje nagle pierwotnego swego stanu, ale wraca do niego zwolna dopiero po pewnym czasie. Objaw ten, zwany *działaniem następczem sprężystości*, nie został dotąd teoretycznie należycie wyjaśniony.—Ciecze i gazy nie mają własnej postaci, stąd nie mogą być uważane za sprężyste w tem znaczeniu, jak ciała stałe; nazywa się je jednak sprężystemi, po usunięciu bowiem ciśnienia zewnętrznego odzyskują objętość pierwotną. Ciecze są zresztą w nader nieznacznej tylko mierze ściśllwe (ob. Ściśliwość), **S.** zaś gazów stanowi ich *rozprężliwość* czyli *prężność* (ob. Gazy). Por. Lamé „Leçons sur la théorie de l'élasticité“ (2 wyd., 1866)-Chlebsch „Theorie der Elasticität fester Körper“. (1862); Grashof „Theorie der Elasticität“ (2 wyd., 1878); Todhunter „History of the theory of elasticity“ (2 t., 1886—93).

Springer Antoni Henryk, historyk niemiecki, * 1825 w Pradze, † 1892. Odbywszy studja artystyczne w Berlinie, Monachjum i Włoszech, został 1860 profesorem zwyczajnym historji sztuk pięknych w Bonn, 1872 w Strasburgu, 1873 powołany do Lipska. Z prac jego literackich celniejsze są: „Kunsthistorische Briefe“ (Praga, 1852—57); „Geschichte der bildenden Künste im 19 Jahrhundert“ (Lipsk, 1858); „Handbuch der Kunstgeschichte“ (Sztutgard, 1855); „Die Baukunst des christl. Mittelalters“ (Bonn, 1854); „Paris im 13 Jahrh.“ (Bonn, 1856); „Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden“ (2 t., Lipsk, 1863—64); „Bilder aus der neuern Kunstgeschichte“ (Lipsk, 1867, 2 wyd., 1887, t. 2); „Grundzüge der Kunstgeschichte“ (1887—88); „Raphael und Michelangelo“ (1878).

Springfield, główne miasto w hrabstwie Clarke w północno-amerykańskim stanie Ohio, liczy 40,000 miesz.

Springfield, główne miasto w hrabstwie Hampden w północno-amerykańskim stanie Massachusetts, liczy 52,000.

Springfield, główne miasto północno-amerykańskiego stanu Illinois, liczy 35,000 miesz.

Sprot, *Szprot (Clupea sprattus)*, gatunek ryb z rodzaju śledzi, pospolity w morzu Baltyckiem i Północnem, podobny do śledzia, lecz mniejszy od niego, bo tylko 10—15 cm. długi. Podczas jesieni wielkie gromady **S.** zbliżają się do brzegów dla tarła, a połów około brzegów Anglji rozpoczyna się w listopadzie i trwa przez całą zimę. Mięso ich jest bardzo delikatne i smaczne; do handlu wchodzą solone i wędzone; najwięcej cenione są **S.** z Kiel. W niektórych okolicach stanowią główny pokarm zimowy klas uboższych, a w Anglji często używają się na nawóz.

Sprudel, w ogólności wytrysk, burzące się źródło, jak główne źródło wody mineralnej w Karlsbadzie (ob.).

Spruner Karol, historyk i geograf niemiecki, * 1803 r. w Sztutgardzie, † 1892 roku, kształcił się w korpusie kadetów w Monachjum, wszedł do wojska bawarskiego, 1851 r. powołany był do

sztabu generalnego, 1855 r. został pułkownikiem, 1883 generałem. Z prac **S.** kartograficznych najcelniejsze są: „Historisch-geographischer Handatlas“ (Gotha, 1852); „Historischer Atlas von Baiern“ (7 map, 1838); Historisch-geographischer Schulatlas von Deutschland“ (12 kart, 1857) i „Histor.-geogr. Schulatlas des Gesammtstaats Oesterreich“ (13 kart, 1860); z dzieł zaś historycznych wymieniamy: „Leitfaden zur Geschichte von Baiern“ (2 wyd., 1853); „Pfalzgraf Rupert der Cavalier“ (1854) i „Die Wandbilder des bair. Nationalmuseums“ (1868). Ogłosił też kilka dramatów historycznych i bezimiennie pisma antypapieskie, jak „Aus der Mappe des greisen Ghibellinen“ (1882).

Sprung Adolf, meteorolog, * 1848 w Kleinow pod Perlebergiem, został 1876 asystentem w niemieckiem obserwatorjum morskiem, 1892 dyrektorem obserwatorjum meteorologicznego w Potsdamie. Zbudował znaczną liczbę przyrządów meteorologicznych, jak barometr wagowy, anemograf, pluwiometr samopiszący i in., oraz ogłosił „Lehrbuch der Meteorologie“ (1885).

Sprzągle, zwierzęta, ob. Osłonice.

Sprzeczność, *Kontradykcja*, połączenie w jednym sądzie dwu wiadomości, które nawzajem się wyłączają, a co prowadzi do niedorzeczności. W logice rozróżnia się **S.** *jawna (contradictio explicata)*, wyraźnie słowami wypowiedziana **S.** dwu zdań, i **S.** *uwikłana (c. implicata)*, **S.** ukryta dwu zdań.

Sprzęganie *(konjugacja)*, sposób rozradzania się pewnych niższych organizmów zwierzęcych, przy którem dwa osobniki jednoczą się we wspólną całość, poczem dopiero następuje rozmnażanie przez podział. **S.** stanowi niejako przejście od rozmnażania bezpłciowego do płciowego. Ob. Powstawanie.

Sprzężone ilości, ob. Urojone ilości.

Spuller Serafin Jakób Eugenjusz, polityk francuski, * 1835 w Seurre (Côte-d'Or), gdzie ojciec jego, poddany badeński, osiadł i zaślubił Francuzkę. Studjował prawo w Djon, poczem został adwokatem w Paryżu i poświęcał się dziennikarstwu, wszedł w stosunki z Gambettą, był jego sekretarzem 1870—71. Podczas plebiscytu 1870 ogłosił: „Petite histoire du second Empire.“ Po wybuchu rewolucji 4 września opuścił razem z Gambettą Paryż balonem w 1871 został redaktorem dziennika *Republique française*, 1876 został deputowanym do parlamentu, gdzie przyłączył się do stronnictwa oportunistów i uzyskał wielki wpływ na izbę. W r. 1881 mianowany był podsekretarzem stanu w ministerjum spraw zagranicznych, ustąpił razem z Gambettą w roku następnym, 1883 został wiceprezesem izby, 1887 ministrem oświaty, 1889 ministrem spraw zagranicznych, 1890 zastąpiony był przez Ribota, w 1892 senatorem, 1893 powtórnie ministrem wychowania publicznego, ustąpił w maju 1894 i odtąd zasiadał w senacie, † 1896. Ogłosił: „Michelet, sa vie et ses oeuvres“ (1876); „Ignace de Loyola et la compagnie de Jésus“ (1876); „Figures disparues, partraits contemporains“ (1886—1894, t. 3); „Histoire parlementaire de la seconde République“ (1891); „Education de la démocratie“ (1892); „Lamennais“ (1892); „Royer-Collard“ (1895); „Hommes et choses de la Révolution“ (1896) i in. Nadto ogłosił swe mowy.

Spurinna (Vestricius), wódz i poeta rzymski, żyjący w I w. po Chr. Układał po grecku i łacinie wiersze liryczne, których tylko ułamki naszych doszły czasów, wydane przez Axta (Frankfurt, 1840).—**Spurinna** nazywał się także wieszczek, który ostrzegał Cezara o fatalnym dla niego dniu 15 marca.

Spurzheim Kasper, frenolog, * 1776 w Longwich pod Trewirem, † 1832 w Bostonie, był lekarzem i pracował nad rozpowszechnieniem systemu Galla (ob.). Ogłosił: „The physiognomical system of D. Gall“ (2 wyd., 1815); „Essai philosophique sur la nature morale et intellectuelle de l'homme“ (1820).

Spyri Jakuna, z domu Heusser, autorka niemiecka, pisząca dla młodzieży, * 1827, przebywa w Zurychu.

Spytek z Melsztyna, ob. Melsztyńscy.

Spytkowice, wieś w Galicji, nad Wisłą, o milę od miasta Zatora odległa. W XVI w. miała przez czas jakiś zbór kalwiński.

S. q., Sufficiens quantitas (łac.)—wystarczająca ilość.

Squalidae, ryby, ob. Żarłacze.

Squamipennes, ryby, ob. Płetwołuskie.

Square, ob. Skwer.

Squatters, osadnicy w zachodniej Ameryce, którzy nie nabywszy jeszcze praw stałych, osiedlają się na miejscach pustych. W Australji przeciwnie, **S.** nazywają się koloniści, którzy w rozmierzonych już prowincjach wydzierżawiają wielkie przestrzenie pastwisk, celem hodowania na nich bydła i owiec.

Squaws, ob. Skwaw.

Squier Efraim Jerzy, podróżnik i starożytnik amerykański, * 1821 w Bethlehem, w stanie New-York, z zawodu był inżynierem, 1849 został posłem w Gwatemali, 1871 prezydentem instytutu antropologicznego w New-Yorku. Ogłosił: „Sketsch of travel im Nicaragua“ (1851); „Nicaragua its people, scenery and monuments“ (2 t., 1852); „Antiquities of the State of New York“ (1851); „On the serpent symbol“ (1851); „Notes an Central-America“ (1854); „States of Central-America“ (1857); „Tropical fibres and their economical extraction“ (New-York, 1861); „Honduras descriptive, historical and statistical“ (1870).

Squilla, skorupiak, ob. Ustonogi.

Srebrna ryba, ob. Argentina.

Srebrne rudy, ob. Srebro.

Srebrne sole, *sole srebra*, ob. Srebro.

Srebrne stopy, *srebrne aljaże*, ob. Srebro.

Srebrne związki, *związki srebra*, ob. Srebro.

Srebrnik, *pięcioperst (Potentilla)*, rodzaj roślin z rodziny różowatych, cechuje się kielichem 10 wrębnym, koroną 5-płatkową, zwykle żółtą, i nasionami nagiemi, okrągławemi, utwierdzonemi na dnie owocowem suchem; są to zioła trwałe w Europie i Ameryce. **S.** *pospolity, ztotnik. gęsie ziele (P. anserina)*, o łodydze pełzającej i liściach pierzastych, pospolity w całej Europie i Ameryce płn.; ziele używało się niegdyś przeciw febrom i krwotokom. **S.** *srebrzysty (P. argentea)*, również pospolity; ziele używało się jako środek ściągający.

Srebrnik. *a* kwiat.

Podobneż znaczenie miało ziele *pięciornika (P. reptans)* i in. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne. Do rodzaju srebrnika zaliczano dawniej *kurze ziele* (ob.).

Srebrnik, moneta w Piśmie Świętem wspominana, którą uważać należy jako *sekel* srebra. Sekel zaś *(siclus)* było nazwisko wagi przez Hebrajczyków używanej, za pomocą której wartość i ciężar rozmaitych przedmiotów, a szczególnie metalów oznaczano. Jako monetę, sekle zaczęto wybijać od r. 142 przed Chr. u Judejczyków, i jeżeli ten sekel był równy dawnemu (3,000 sekli stanowiło talent), w takim razie miał wartość 51 kop.

Srebrny błyszcz, *błyszcz srebra, argentyt*, ob. Srebro.

Srebrny grosz *(Silbergroschen)*, srebrna zdawkowa moneta pruska, istniała do 1873 r., zawierała 12 fenigów, i czyniła $^1/_{30}$ talara; wartość jej wynosiła około 6 gr. pol.

Srebrny papier, papier powleczony srebrem malarskiem, prawdziwem lub fałszywem, albo też białym proszkiem cynowym.

Srebro *(Argentum)*, jeden z najdawniej znanych metali, znajduje się w przyrodzie w stanie rodzimym i niektórych związkach. **S.** *rodzime* przedstawia się w postaci drobnych kryształków szeregu toremnego, najczęściej drzewiasto złączonych (ob. Dendryty), także w postaci drucików lub włosków ze sobą przeplatanych; jest kowalne, twardości bardzo małej, barwy w przecięciu białej, na powierzchni żółtawej; jest prawie czystem **S.**, zawierającem nieco żelaza, miedzi, złota lub rtęci. Z innych rud **S.** ważniejsze są: *błyszcz srebra* czyli *argentyt* (ob.). **S.** *rogowe (kerargiryt)*, ruda bogata w srebro (75,3%), ale rzadka, jest chlorkiem srebra; rzadko występuje w drobnych kryształach

Fig. 1. Kupelacja srebronośnych rud ołowianych.

sześciennych, miękka i przeświecająca, znajduje się w Meksyku, Peru i Chili. *Arsenek srebra* (ob. Arsen). **S.** *czerwone*, siarko-arsenjan lub siarko-antymonjan srebra (ob. Arsen i Antymon). Do rud srebronośnych należą: *miargiryt*, podwójny siarek srebra i antymonu; *polibazyt* (ob. miedziane rudy),

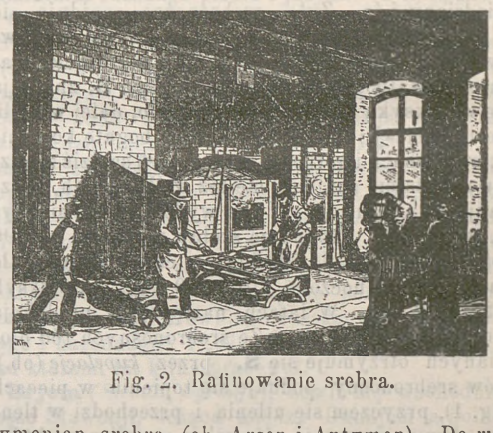

Fig. 2. Rafinowanie srebra.

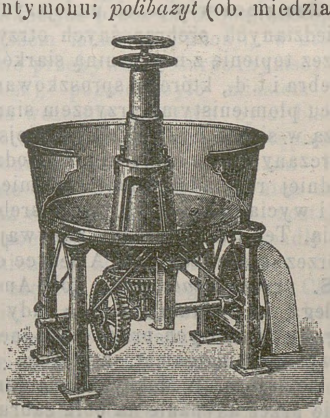

Fig. 3. Naczynie do amalgamacji rudy srebronośnej.

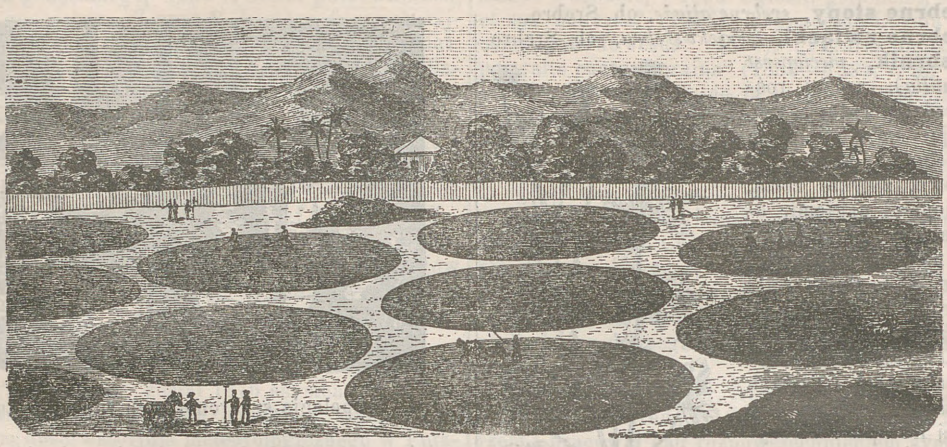

Fig. 4. Amalgamacja rud srebronośnych w Meksyku.

błyszcz ołowiu, błyszcz ołowiu i antymonu, piryt miedziany i in. Żyły srebronośne znajdują się w pokładach łupkowych krystalicznych, w dawnych utworach osadowych, rzadko w granicie i trachicie. Najbogatsze obecnie kopalnie **S.** znajdują się w Meksyku i terytorjum Colorado, dalej w Chili, Peru i Boliwji; niemniej niegdyś bogate kopalnie **S.** w Czechach i górach Kruszcowych są dziś znacznie zubożałe; znajduje się też w Węgrzech, Hiszpanji, w Ałtaju i in. U nas wydobywano niegdyś **S.** w Olkuszu. Produkcja srebra wynosiła w 1890 roku ogółem 4.184.700 klg., z czego przypadało na Stany Zjednoczone 1.700.000 klg., na Meksyk 1.212,000 klg. W latach następnych produkcja nieco się zmniejszyła.—Ze srebronośnych ród ołowianych otrzymuje się **S.** przez *kupelację* (ob.); ołów srebronośny poddaje się topieniu w piecach (fig. 1), przyczem się utlenia i przechodzi w tlennik ołowiu, pozostaje zaś srebro metaliczne, które się rafinuje czyli oczyszcza przez powtórne przetopienie utleniające w piecach mniejszych (fig. 2). Z rud miedzianych srebronośnych otrzymuje się srebro przez topienie z mieszaniną siarków miedzi, żelaza, srebra i t. d., które po sproszkowaniu praży się w piecu płomienistym, przyczem siarki metali przechodzą w siarczany. Przez silniejsze ogrzewanie siarczany żelaza i miedzi przechodzą w tlenki, a trudniej rozkładalny siarczan miedzi się utrzymuje i wyciąga się wodą, skąd srebro strąca się miedzią. Ten i t. p. sposoby nazywają się metodami przez *eksstrakcję*. W Ameryce oddzielają zwykle **S.** przez *amalgamację* (ob. Amalgamat), która polega na dodaniu rtęci do rudy w naczyniach (fig. 3), w których przez dokładne zmieszanie tworzy się amalgamat, z którego następnie wydziela się srebro. W Meksyku amalgamacja dokonywa się przez usypanie na polu zabrukowanem płytami rudy zmielonej i zarobionej wodą w okrągłe kupy (fig. 4), które się kilkakrotnie skrapia rtęcią i za każdym razem ugniata mułami. W ostatnich czasach przybyła jeszcze nowa metoda wydzielania srebra z rud przez elektrolizę.— **S.** jako pierwiastek chemiczny ma symbol *Ag*, ciężar atomowy=107,66. Jest to metal najbielszej barwy i najsilniejszego blasku ze wszystkich metali; krystalizuje w postacie szeregu toremnego, po złocie jest najbardziej klepalnym i ciągliwym metalem, c. wł.=10,5. Topi się przy 1040°, łatwiej niż złoto i miedź; stopione, pochłania tlen, który przy krzepnięciu uwalnia; pod dmuchawką tleno-wodorną ulatnia się. Na powietrzu się nie utlenia; kwas chlorowodorny prawie go nie atakuje, siarkowodór czerni go na powierzchni, tworząc siarek srebra, kwas siarczany rozpuszcza je na gorąco, azotny na zimno, tworząc azotan srebra, alkalja nie wywierają działania na **S.**—*Związki* **S.** *Chlorek srebra*, Ag Cl, w przyrodzie stanowi srebro rogowe; z roztworów **S.** kwas solny strąca chlorek srebra w postaci serowatej, białej, po stopieniu krzepnie w masę przeświecającą. Związek ten, podobnie jak *bromek* i *jodek* **S.**, na świetle czernieje, co pochodzi od ich rozkładu, przyczem **S.** wydziela się w postaci nader drobnego, czarnego proszku; na tem polega użycie ich w fotografji. — *Tlenek srebra*, Ag_2O, otrzymuje się działaniem potażu na azotan srebra; jest to osad kłaczkowaty, brunatny, przechodzący po wysuszeniu w proszek. Znane są też związki AgO i Ag_4O.—Z siarką łączy się **S.** w kilku stosunkach; tlenkowi odpowiada *siarek srebra*, Ag_2S, który siarkowodór strąca z roztworów **S.** *Azotan srebra*, $AgNO_3$, powstaje przez rozpuszczenie **S.** w kwasie azotnym, po odparowaniu tworzy kryształki bezbarwne, przezroczyste. Działa gryząco na tkanki organiczne i odlany w pręciki stanowi *kamień piekielny (lapis infernalis)*, używany w medycynie; materje organiczne, jak naskórek, czerni wskutek osadzania się **S.** metalicznego.— Roztwory soli **S.** poznają się po osadach, jakie

z niemi wydaje siarkowodór (osad czarny) i kwas solny (osad biały). **S.** łatwo tworzy *stopy* z innemi metalami. Na wyroby i monety **S.** używa się w stopie z miedzią; stosunek czystego **S.** do wagi aljażu stanowi jego *próbę* (ob. Próby metali drogich). Stopy zawierające do 50 odsetek miedzi są jeszcze białe, z większą zawartością miedzi czerwonawe i nazywają się *bilon*. Stopy srebra z cynkiem mają piękną barwę, wydają silny dźwięk, są łatwiej topliwe i trudniej się utleniają, aniżeli stopy srebra z miedzią. Ilość czystego **S.** w wyrobie dochodzi się przez kupelację (ob.), albo też dany aljaż rozpuszcza się w kwasie azotnym, z którego **S.** strąca się mianowanym roztworem soli kuchennej; objętość użytego roztworu daje ilość **S.** w aljażu.—Srebro używa się często w medycynie, wyłącznie jako azotan srebra *(lapis infernalis, kamień piekielny)*. Ciało to zetknięte z substancjami organicznemi łączy się chciwie z białkiem, a pozostała część rozkłada się, zostawiając srebro w stanie delikatnego proszku, co nadaje tkance posmarowanej azotanem srebra czarne zabarwienie. Działanie jego miejscowe jest wyraźnie ściągające i dla tego działania używa się go przy ranach i zapaleniach błon śluzowych z obfitą wydzieliną, gdzie stanowi środek często niczem zastąpić się niedający. Na wewnątrz zadaje się w uporczywych rozwolnieniach dla miejscowego działania na błonę śluzową kiszek; część jego przechodzi do krwi i po długiem użyciu nadaje ciemne zabarwienie skórze na światło wystawionej *(argyria)*; działanie jego we krwi jest nieznane. Używają go czasami w chorobach zakaźnych i nerwowych.

Srebro listkowe, *srebro malarskie*, ob. Malarskie srebro.

Srebro nowe, *nowotne*, ob. Argentan.

Srebro piorunujące, ob. Piorunowy kwas.

Srebro rogowe, chlorek srebra, ob. Srebro.

Srebrzenie, ob. Posrebrzanie.

Sredec *(Sriedec)*, miasto w Bulgarji, ob. Sofja.

Sretenowicz *(Sretenović)* Sawa, pisarz serbski, * 1828 w Dedojewicach w pow. Czaczańskim; po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Użyczy i Czaczku, słuchał teologji do 1846 w Belgradzie, a następnie do 1849 w Kijowie, skąd wróciwszy, został profesorem w seminarjum belgradzkiem. Nie mając powołania de stanu duchownego, został 1856 archiwistą w ministerjum spraw wewnętrznych; 1838 sekretarzem w ministerjum oświaty, a 1869 naczelnikiem wydziału tegoż ministerjum. Z oryginalnych prac **S.** ważniejsze: „Slavenska gramatika“ (Belgrad, 1853, 3 wyd., 1859); „Nemenianjuće se rjeczi i slovosoczinjenije srbskog jezika“ (t., 1853, 3 wyd., 1865); „Slavenska czitanka“ (t., 1854).

Srezniewski Izmael, pracownik na polu filologji, archeologji, paleografji i etnografji słowiańskiej, * 1812 w Jarosławiu, † 1880. Otrzymawszy staranne wychowanie domowe pod okiem ojca swego, Jana **S.**, początkowo profesora liceum jarosławskiego, a następnie uniwersytetu charkowskiego, odbył studja uniwersyteckie w Charkowie i otrzymawszy stopień magistra nauk politycznych, był tamże przez dwa lata (1837—8) adjunktem statystyki. W latach 1839—42 odbył naukową podróż po ziemiach słowiańskich, z której powróciwszy został profesorem filologji słowiańskiej w uniwersytecie charkowskim, a 1847 r. w petersburskim. Powołany 1849 na członka akademji nauk, został 1854 akademikiem zwyczajnym. Z licznych i ważnych jego prac wymienić należy: „Zaporożskaja starina,“ zbiór małoruskich pieśni epicznych z uwagami historycznemi (6 części, Charków, 1833 — 38); „Istoriczeskoje obozrienie grażdanskago ustrojenija Słobodskoj Ukrajny“ (t., 1839); „Swiatliszcza i obriady jazyczeskago bogosłużenija drewnich Sławian“ (t., 1846); „Mysli ob istorii russkago jazyka“ (Petersburg, 1849); „Chożdenije za tri moria Afanasija Nikitina w 1464—1472“ (t., 1867); „Skazanija o sw. Borisie i Glebie“ (t., 1860); „Ob izuczenii rodnago jazyka“ (t., 1861); „Drewnije pamiatniki russkago pisma i jazyka“ (2 t., t., 1862 —65); „Drewnije głagoliczeskije pamiatniki“ (1866); „Swiedienija i zamietki o nieizwiestnych i małoizwiestnych pamiatnikach“ (t., 1867); „Drewnije pamiatniki jusowago pisma“ (t., 1868) i in. W latach 1852 — 1863 wydawał **S.** „Izwiestija akademii nauk“ (dział języka i literatury rosyjskiej, 10 tomów, z dodatkami: „Materiały dla izjasnitelnago i srawnitelnago słowaria“, 6 t.) i „Pamiatniki i obrazcy narodnago jazyka i słowiesnosti“ (1 tom), oraz „Uczenyje zapiski“ (7 t.). Nadto pomieścił **S.** w rozmaitych czasopismach wiele cennych rozpraw. W rękopisie posiadał ważne dzieła: „Słowar' drewniago russkago jazyka kniżnago i narodnago“ i „Sławianskaja paleografija,“ nad któremi lat kilka pracował.

Srjem *(Sirmia, Syrmija)*, zowie się wschodnia część Sławonji, leżąca między Dunajem a dolną Sawą. Nazwa ta pochodzi od miasta Sirmium, dziś Mitrowice, położonego niegdyś w Panonji. Miasto to wspomniane już przez Strabona; następnie było najważniejszem miastem Panonji, w którem niejednokrotnie przebywali cesarze rzymscy (Probus, Konstancjusz); później było miastem Illiryku. W Sirmium wcześnie założone było biskupstwo; 351 odbyto tu sobór, za którym potępiono wielce w tych stronach rozszerzony arjanizm. Panowali tu następnie Goci, Gepidwoje, po nich znów Byzantyni, aż w końcu 582 zdobyte zostało przez Awarów, poczem miasto zupełnie upadło i nazwa jego przemienioną została na okolicę. Około 638 został **S.** częścią założonego przez Chorwatów w posarskiej Panonji państwa, wraz z którem dostał się następnie pod władzę Franków, w skutek czego długi czas przez Byzantynów nazywany był ziemią frankońską *(Frankohorion)*. Około 827—829 podczas walki pomiędzy Frankami i Chorwatami, **S.** zdobyty został przez Bułgarów, pod władzą których pozostawał aż do upadku ich państwa

(1019), poczem dostał się Byzantynom. Z niektórych wzmianek wnosić można, że **S.** pozostawał czas jakiś pod panowaniem Światopełka Morawskiego. 1073 dostał się Węgrom. 1127 i 1152 walczyli w **S.** głównie około Zemlina (Zeugmina) Węgrzy z Bizantynami, którzy na czas krótki zagarnęli znowu **S.**, ale już 1165 zmuszeni go byli zwrócić Węgrom. 1492 został **S.** żupą nowego królestwa sławońskiego, wraz z którem 1524 popadł pod władzę Turków i dopiero pokojem karłowickim (1699) powrócił do korony węgierskiej. Dzisiejszy *komitat Srjemski*, będący częściej Sławonji (ob.), stanowi północną część dawnej **S.** i liczy na 12,86 mil kw., około 106,000 miesz. (bez wojska), po większej części Serbów, wyznania wschodniego. Przerznięty ze wschodu na zachód łańcuchem Fruszka-Gwa, posiada grunt nader urodzajny i wydaje w wielkiej ilości doskonałe wino oraz wyborne śliwki. Komitat srjemski, stolicą którego jest miasto Wukowar (przy ujściu Wuki do Dunaju, około 7,000 miesz.), dzieli się na 6 okręgów.

Sroczka, roślina, ob. Ostróżka.

Sroka (*Pica*), rodzaj ptaków, oddzielony od kruków dla skrzydeł krótszych i tępych i ogona przedłużonego, klinowatego. **S.** są w ogóle mniejsze od kruków, obyczajów do nich podobnych, lecz mniej towarzyskie. Gatunek krajowy, *P. caudata*, 45—48 cm. długa, 56 — 58 cm. szeroka, odznacza się szczególną zmyślnością w budowaniu gniazda, na wierzchu którego urządza pewien rodzaj dachu z gałęzi tarniowych lub innych dla utrudnienia przystępu licznym nieprzyjaciołom. Lot ma ociężały; na wiosnę rozlega się godzinami chrypliwy jej głos. Karmi się myszami, owadami i ziarnami. Łatwo się oswaja i uczy się naśladować obce głosy, a nawet wymawiać wyrazy. Podobnie jak kruk, porywa chętnie przedmioty świecące.

Sroka.

Sroka morska, ob. Ostrygojad.

Srokacz, *Srokosz*, ptak, ob. Dzierżba.

Srom niewieści (*vulva*), zbiór organów płciowych zewnętrznych niewiasty. Składa się z dwóch warg większych i dwóch małych, pomiędzy któremi pionowa szczelina prowadzi do pochwy. Wargi większe, pokryte skórą i włosami, pokrywają zupełnie wargi mniejsze, będące właściwie zdwojeniem błony śluzowej pochwy. W miejscu, gdzie wargi mniejsze łączą się z sobą u góry, znajduje się łechtaczka (ob.); z tyłu za wargami mniejszemi znajduje się *błona dziewicza*, (ob. Dziewictwo).

Sromotnik (*Phallus*), rodzaj grzybów bardzo blizki smardzów (ob.), ma osadnik z początku jajowaty, który potem przyjmuje formę dzwonkowatą lub główkowatą na wysokim trzonie; w czasie dojrzałości wydaje ciecz woni bardzo nieprzyjemnej. Najpospolitszym gatunkiem jest *P. impudicus*, zwany przez lud *djablem jajem*.

Sromotnik.

Srzedzkie lub **Srzedzińskie prawo,** było to prawo saskie z pewną miejscową zmianą; to samo prawo saskie nosiło w Polsce nazwę chełmińskiego, nowotarskiego, korczyńskiego, wrocławskiego i t. d. od miast, które je sobie przyswoiły, i niekiedy porobiły w niem pewne zmiany.

S. S., skrócenie z Sacra Scriptura (łac.), Pismo Święte; Sua Sanctitas (łac.) jego świętobliwość (tytuł papieża); summa summarum (łac.) suma sum, wszystko, ogół; Similia similibus (łac.) podobne podobnem.

Ssawki, *bańki*, organy zwierząt, służące im jako narzędzia przyczepiania. Mają zwykle postać małego guziczka o brzegu gładkim. Przez powiększenie objętości takiej bańki, przylegającej brzegiem do przedmiotu, następuje w niej rozrzedzenie powietrza, a ztąd ssawka zostaje silnie przyczepiona przez nacisk powietrza otaczającego. **S.** takie występują u pijawek, płaszczaków, mątw i in.

Ssanie, mechanizm polegający na tworzeniu próżni w jamie ust. Jeżeli przy zamkniętych ustach rozszerzamy szczęki, wtedy powietrze w zamkniętej przestrzeni musi się rozrzedzić; powiększa jeszcze ten skutek język, gdy się wierzchołek jego do podniebienia twardego przylegający od przodu ku tyłowi posuwa. Jeżeli przy tej czynności zostawiony jest mały otworek między wargami, komunikujcy z cieczą, wtedy ciecz do ust się dostaje skutkiem nadmiaru ciśnienia powietrza na powierzchnię jej wywieranego. Najważniejsze ma znaczenie **S.** u niemowląt, które **S.** pokarm z piersi wydobywają. Podobnież działanie ma miejsce, gdy ciecz wciągamy przez rurkę. W ogólności zaś wszelkie podnoszenie cieczy, następujące skutkiem rozrzedzenia powietrza w pewnej przestrzeni, jest *działaniem ssącem*, co ma miejsce w szczególności w pompach (ob.).

Ssąca rura, ob. Pompy.

Ssące owady, owady mające części gęby zastosowane do ssania, jak półtęgopokrywe, muchy, motyle, ob. Owady.

Ssące pompy, ob. Pompy.

Ssące robaki, ob. Wysysające.

Ssące zwierzęta, *ssaki, ssawce, zmleki (Mammalia)*, niewłaściwie też *czworonogami (tetrapoda)* zwane, gromada zwierząt kręgowych, naczelna państwa zwierzęcego; obejmuje zwierzęta, dające

się w ogólności scharakteryzować jako zwierzęta ciepłokrwiste, o podwójnym kłykciu kości potylicznej, rodzące młode żywe i karmiące je za pomocą wydzieliny gruczołów mlekowych.—Usposobione są przeważnie do życia lądowego, lubo są między niemi istoty wyłącznie wodne. *Pokrycie włosami* jest dla nich cechujące, gdyż lubo niektóre są nagie, to w pewnych przynajmniej miejscach ciała mają włosy, jak u wielorybów wąsy. Często włos jest dwoisty, spodni, krótszy i delikatniejszy, oraz wierzchni, dłuższy i grubszy.—*Szkielet* **S.** jest daleko cięższy od szkieletu ptaków, wypełniony szpikiem i zbliżony bardzo do szkieletu (ob.) człowieka. Głowa opiera się na kręgosłupie za pomocą dwu kłykci kości potylicznej; kości szczęki górnej spojone nieruchomo z czaszką; zęby osadzone wyłącznie w kościach szczękowych i międzyszczękowych. Liczba kręgów w kręgosłupie dosyć zmienna, najwięcej w części ogonowej; w szyjowej natomiast stała—7, z małemi wyjątkami. Nogi zastosowane są do sposobu życia, palców od 1 do 5.—*System nerwowy* odznacza się silnym rozwojem mózgu, lubo u najniższych mózg jest jeszcze gładki. *Z przyrządów zmysłowych* węch jest silniej rozwinięty, niż u jakiejkolwiek innej gromady. Oczy są rozmaicie rozwinięte, u żyjących w ziemi są bardzo małe. Przyrząd słuchu cechuje się znacznem rozwinięciem ucha zewnętrznego i w ogóle jest o wiele doskonalszy niż u ptaków.—U wejścia do *przyrządu trawienia* znajduje się uzbrojenie zębowe (ob. Zęby), niektóre tylko zębów nie posiadają. Występują też w ogóle wargi i mięsisty język. Kanał pokarmowy posiada znaczną długość i przebija przeponę, która oddziela jamę piersiową od brzusznej. Żołądek przedstawia rozszerzenie workowate; bardziej zawikłanej budowy jest u przeżuwających. Do składu przyrządów trawienia należą też liczne gruczoły, wydzielające soki, ułatwiające trawienie. *Serce* (ob.), z wyjątkiem człowieka i większych małp, leży na linji środkowej ciała. *Płuca* parzyste zawieszone są w jamie piersiowej i odznaczają się znacznem rozgałęzieniem przewodów oskrzelowych. *Płeć* jest tu zawsze rozdzielona; co do rozwoju ich ob. Rozwój płodu.—Przeważna część **S.** żyje towarzysko; pod względem *obyczajów* rozróżniają się na dzienne i nocne. Niektóre zapadają w sen zimowy, podczas którego żyją kosztem tłuszczu nagromadzonego w jesieni. Wędrówki niektóre tylko odbywają, jak leming. Pod względem *zdolności umysłowych* o wiele przewyższają inne gromady zwierzęce; dają się tu już odnaleść zarodki życia umysłowego człowieka, chociaż główne pole działalności oddane jest jeszcze bezwiednemu popędowi naturalnemu, instynktowi. Co do *geograficznego rozprzestrzenienia* **S.** można powiedzieć, że ląd stary i nowy z małemi wyjątkami posiadają oddzielną faunę; cała fauna **S.** Nowej Holandji składa się wyłącznie prawie z workowatych. Najdawniejsze szczątki **S.**, mianowicie workowatych, znajdują się w trjasie, a dopiero w pokładach trzeciorzędowych występują w znaczniejszem rozszerzeniu.—Liczba znanych gatunków **S.** wynosi przeszło 2,000 żyjących i około 3,000 kopalnych. Pierwsze zasady *klasyfikacji* **S.** podał Ray (1603); późniejsze podziały podali: Linneusz (1735); Klein (1751), Brisson (1756), Erxleben Vicq d'Azyr, Blumenbach, Illiger, Cuvier i in. Obecnie dzielą się na dwie podgromady, rożróżniające się rozwojem płodu, gdyż jedne nie posiarają łożyska (ob. Rozwój płodu), gdy drugie je mają; łożyskowe dzielą się dalej na posiadające błonę doczesną (ob. Rozwój płodu) i jej nieposiadające. Działy te obejmują następne rzędy: I *Bezłożyskowe (Aplacentalia)*, rzędy: 1) *jednoodchodowe*, 2) *workowate*. II. *Łożyskowe (Placentalia)*. *A. Bez błony doczesnej (Adeciduata)*, rzędy: 3) *bezzębne*, 4) *wielorybowate*, 5) *kopytowate nieparzysto-palczaste (Persissodactyla* — tapir, nosorożec, koń, który w wielu układach stanowi rząd jednokopytowych), 6) *kopytowate parzysto-palczaste (Artiodactyla)*, dzielące się na dwa podrzędy, *nieprzeżuwające* (świnia, hippopotam, u wielu wraz ze słoniem stanowiące rząd gruboskórnych) i *przeżuwające*. B). *Posiadające błonę doczesną (Deciduata)*, rzędy: 7) *trąbiaste*, 8) *gryzące*, 9) *owadożerne*, 10) *płetwonogie* (foka, mors), 11) *drapieżne*, 12) *skrzydlate*, 14) *małpozwierze*, 14) *małpy*. Na czele całego rzędu stoi człowiek, którego wraz z małpami Linneusz mieścił w rzędzie *naczelnych*. Por. Belke „Mastologja“ (Wilno, 1847—50); St. Hilaire i Cuvier „Hist. nat. des mammiferes“ (7 t., 1819—42); Brehm „Życie zwierząt“ (skrót polski Niewiadomskiego, Warszawa, 1873); Giebel „Säugethiere“ (6 t., 1874—79); Wrześniowski „Zwierzęta ssące“ („Encyklopedja rolnicza“); Wałecki „Przegląd zwierząt ssących krajowych“ (*Bibl. Warsz.*, 1866), tenże „Materjały do zoografji krajowej: I Drobne zwierzęta ssące, II Żubr i Bóbr“ (*Pam. fizjog.*, t. V, 1885); Ślósarski „Zwierzęta zaginione dyluwjalne“ (*Pam. fizjog.*, t. II i IV); Flower i Lydekker „Introduction to the study of mammals“ (1891).

S. T. (skrócenie z Salvo Titula (łac.)—z zastrzeżeniem tytułu; albo z Sine titulo=bez tytułu.

Sta sol, ne movearis! (łac.)—słońce, powstrzymaj swój bieg! Okrzyk urobiony ze słów Jozuego: *Sol contra Gabaon ne mevearis* (Jozue, 10—12).

Sta viator! (łac.) zatrzymaj się, przechodniu! Napis na nagrobkach starorzymskich, wzywający przechodniów do zatrzymania się i odczytaniu czynów zmarłego.

Staal Małgorzata Joanna Cordier, baronowa, znana ze swych pamiętników autorka francuska, * 1693; † 1750. Córka malarza de Launay, była damą pokojową księżny Maine i na dworze jej w Sceaux przez swój dowcip i talent wierszopisarski zyskała sympatję wszystkich znakomitości, W skutek spisku Cellamare'a przesiedziała 2 lata

w Bastylji, a następnie zaślubiła marszałka polnego, barona de Staal. Po śmierci jej wyszły „Mémoires“ (Paryż, 1755, n. wyd., 1878, t. 2) z dodatkiem później tomu czwartego, który obejmuje także dwie komedje. Pamiętniki te, jak również listy do margr. de Silly i do d'Héricourt (2 t., Paryż, 1806), napisane są, zwłaszcza pierwsze, po mistrzowsku. Jej „Oeuvres complètes“ wydano w dwu tomach (Paryż, 1821).

Staal Karol, generał rosyjski, * 1777 w Rewlu, † 1853 w Moskwie. Wcześnie wstąpiwszy do wojska, odznaczył się 1799 pod Suworowem we Włoszech i Szwajcarji. Następnie walczył 1805 pod Austerlitz, 1807 r. pod Gutstadt, Heilsberg i Friedland, 1813 r. pod Lützen, Budyszynem, Dreznem, Chlumem i Lipskiem, a 1814 pod Brienne i Montmartre, poczem wziąwszy po zawarciu pokoju dymisję, przepędził kilka lat na wsi, w okolicach Krzemieńczuka, zajmując się gospodarstwem rolnem. Straciwszy majątek, wstąpił do służby politycznej i został adjutantem w. ks. Konstantego i gubernatorem południowej Rosji. Za zasługi, okazane 1830 przy uspokojeniu nieporządków, wynikłych w Moskwie wskutek cholery, mianowany był, jako generał-lejtenat, komendantem Moskwy; 1840 mianowany był senatorem. 1843 generałem jazdy.

Stabat Mater (łac. t. j. Stała Matka), zowie się słynny hymn religijny, napisany w tercynach łacińskich, a śpiewany głównie jako sekwencja w dzień Najświętszej Matki Bolesnej. Autorstwo hymnu tego przypisują Jacobusowi de Benedictis, przezwanemu *Jacoponus*. Najsławniejsze do tego tekstu kompozycje muzyczne są: Palestriny, Pergolesi'ego, Haydn'a, Rossini'ego i t. d. Por. Lisco „Stabat Mater. Hymnus auf die Schmerzen der Maria“ (Berlin, 1843).

Staberl, postać komiczna ludowa w dawniejszej krotochwili wiedeńskiej, prawdziwy mieszczanin Wiedeńczyk, fabrykant parasoli, zawsze wprawdzie bardzo niezgrabny, ale przy pomocy wrodzonego dowcipu szczęśliwie wydobywający się z kłopotów.

Stabiae, starożytne miasto w Kampanji we Włoszech, położone pomiędzy Pompeją a Sorrentum, obok dzisiejszego Castellamare, zburzone podczas wojny za czasów Sulli, następnie odbudowane jako miejsce kąpielowe, ostatecznie z Pompeją i Herculanum podczas wybuchu Wezuwjuszu zasypane lawą i popiołem. Niektóre budowle odgrzebane były w wieku zeszłym.

Stablewski Florjan, arcybiskup gnieźnieński, * 1841, kształcił się w seminarjum duchownem poznańskiem, następnie w uniwersytecie monachijskiem; 1866 r. został wikarjuszem w Śremie i profesorem religji oraz języka hebrajskiego w tamtejszem gimnazjum, usunięty od obowiązków 1873 r. z powodu odmowy wykładu religji w języku niemieckim, otrzymał probostwo we Wrześni. 1876 wybrany na posła do sejmu pruskiego i stanowisko to piastował przez lat 15. Słynąc jako wybitny mówca, w 1880 mianowany tajnym szambelanem papieża. 1889 r. protonotarjuszem apostolskim, arcybiskupem gnieźnieńsko-poznańskim mianowany 1891 r. Jest także metropolitą biskupstwa Culm. Wydał kazania, oraz monografję o ojcu Kościoła, Piotrze Chryzologu.

Ks. Stablewski F.

Staccato (włosk.,=skacząco), w muzyce oznacza się małemi kreskami lub kropkami nad każdą nutą, wskazującemi, że tony mają być przerywane krótko, nie zaś łączone z sobą.

Stach z Zamiechowa, pseudonim Stan. Starzyńskiego.

Stachiewicz Piotr, malarz polski, * 1858 r. w Nowosiłkach w Galicji, uczęszczał w 1877 do politechniki we Lwowie, 1878—1882 do szkoły sztuk pięknych w Krakowie, a od 1882—1884 do Akademji sztuk pięknych w Monachjum. Wybitniejsze prace: „Legendy o Matce Boskiej“ (10 obrazów en grisaille. 1892); „Dziad i Baba“ (cykl z 6 kartonów, 1886); „Legendy o Matce Boskiej“ (II serja, 1894); „Wieliczka“ (cykl 6 kartonów); „Wieczory zimowe“; „Baśnie“; „Błogosławieństwo“ (cykl), rysunki do „Quo Vadis“ etc. **S.** należy do najwybitniejszych ilustratorów współczesnych u nas.

Stachiewiczowa Kazimiera, powieściopisarka, zamieszkała w Nowosielicach w Besarabji; zawód literacki 1876 od drobnych utworów beletrystycznych, pomieszczanych w *Gazecie lubelskiej*, jak: „Dwie siostry“ (pod pseudonimem Godziemba); „Dla czego tak się stało“ (pod pseudonimem Janiny). Następnie drukowała w *Tygodniku romansów*: „Z własnej winy“ i „Która z nich jest jego żoną“.

Stachowicz Michał, malarz polski, * 1768 r. w Krakowie, † 1835 tamże. Nie wydalając się nigdy z rodzinnego miasta, nie widząc żadnych znakomitych wzorów, pracował wyłącznie pod wpływem własnego uczucia i natchnienia, które na utwory jego pendzla rozlewały prawdziwą poezję i nadawały im uroczą barwę rodzinną. Istniały w **S.** żywioły znakomitego mistrza, ale brak wyższego artystycznego wykształcenia nie pozwolił wrodzonemu talentowi należycie się rozwinąć. Wypadki roku 1794 dostarczały **S.** pomiędzy innemi bogatego materjału do obrazów. Utrwalił on też pendzlem swoim najważniejsze wydarzenia tego czasu, jak i czasów Księstwa Warszawskiego. Obszerny życiorys i spis prac **S.** podał E. Rastawiecki w „Słowniku malarzów polskich“ (tom 2).

Stachowski Franciszek Ksawery, * na Białej Rusi 1790, wstąpił 1803 do zgromadzenia Jezuitów w Połocku. Wygnany z Rosji z innymi

Jezuitami w 1830 został przez swą zwierzchność wysłany do Irlandji. Następnie zwiedził Włochy, Niemcy i Francję, a powróciwszy 1823 do Galicji, po sekularyzacji został proboszczem w Wawrzeńczycach i Chrzanowie, potem kanonikiem krakowskim, 1836 archiprezbiterem kościoła Panny Marji, dziekanem miejskim, profesorem religji przy uniwersytecie i sędzią surrogatem konsystorskim. † 1850 w Krakowie. Ważniejsze jego pisma są: „Rozbiór dzieła Stanisława Sokołowskiego p. n. Partitiones ecclesiasticae“ (Połock, 1818); „Rys życia i prac naukowych św. p. Stanisława Siestrzeńcewicza, arcybiskupa Metropolity“ w *Roczn. towarz. nauk. krak.*, 1871).

Stachurski Paulin, pseudonim Paulina Święcickiego.

Stachys, roślina, ob. Czyściec.

Stacja, w ogólności stanowisko, przystanek, stąd **S.** pocztowa, **S.** dróg żelaznych, **S.** telegraficzne, telefoniczne, meteorologiczne (ob.), ratunkowe (ob. Ratunkowe statki) i t. d. W dawnej Polsce **S.** nazywano obowiązek utrzymywania panującego w czasie podróży w miejscowości, przez którą przejeżdżał.

Stacje, przystanki do modlitwy, miejsca, gdzie się procesja zatrzymuje dla modlitwy chwilowej. Droga krzyżowa ma 14 takich **S.,** przy których odbywa się rozpamiętywanie męki Pańskiej.

Stackelberg, starożytny ród szlachecki, pochodzący z prowincji nadreńskich, który z rycerzami Niemieckimi przybył do Liwonji, gdzie doszedł do rozległych majętności. Niektórzy członkowie tego rodu przenieśli się później do Szwecji. Obecnie kwitnie w dwu linjach; estońskiej (w osobie Berenda Ottona), wyniesionej 1727 w Szwecji do stanu baronowskiego; liwońskiej, założonej przez *Reinholda Jana* **S.** (* 1754), wyniesionego 1786 roku, z potomstwem przez cesarza Józefa II do stanu hrabiowskiego. Z linji estońskiej odznaczyli się:

Stackelberg Otto Magnus, hr., poseł i nadzwyczajny ambasador rosyjski w Polsce, * 1736, † 1800 w Dreźnie. Od 1766 r. poseł przy dworze hiszpańskim, wysłany był 1772 r. przez cesarzową Katarzynę II do Warszawy z instrukcjami, według których spólnie z posłem pruskim Benoit i austrjackim Rewitzkim przeprowadził pierwszy rozbiór Polski. Pozostał nadal w urzędzie swym w Warszawie i wobec niedołężnego Stanisława Augusta wszechwładną grał rolę. Utraciwszy dawną wziętość i zaufanie po bytności Katarzyny w Kaniowie 1787, odwołany został 1790 r. Za działalność w Polsce wyniesiony był 1775 przez cesarza Józefa II do godności hrabiego państwa rzymskiego, mianowany był następnie i przez cesarzową Katarzynę hrabią rosyjskim. Po powrocie z Polski był czas niejaki ambasadorem przy dworze sztokholmskim, wkrótce jednak odwołanym został. Przeznaczony przez cesarza Pawła na szambelana przy Stanisławie Auguście, zachorował i szukał poratowania zdrowia za granicą.

Stackelberg Gustaw, syn poprz., * 1776 r., † 1850 w Paryżu, był posłem rosyjskim w Turynie, Wiedniu i w Neapolu; 1835 wziąwszy uwolnienie od służby, osiadł w Paryżu.

Stackelberg Ernest, hr., syn poprz., * 1814 r.; jako pułkownik gwardji był pełnomocnikiem wojskowym w Wiedniu, 1853 r. mianowany został generałem majorem świty cesarskiej; od 1856—1861 minister pełnomocny w Turynie, był następnie od 1862 posłem tamże, a od 1864 posłem nadzwyczajnym i ministrem pełnomocnym w Wiedniu.

Stade, stolica pruskiej regencji t. n. (6,786 klm. kw. i 354,000 miesz.), położona w prowincji Hanowerze, nad rz. Schwinge, o ½ mili od jej ujścia do Elby, ma 10,000 miesz. i jest ważnym punktem ruchu handlowego na Elbie. Niegdyś miała własnych hrabiów, a w XI w. przeszła w posiadanie arcybiskupstwa bremeńskiego i weszła do związku hanzeatyckiego. Uciążliwa *opłata stadeńska* (Stader Elbzoll), pobierana ze spławu na Elbie pod Brunshausen, skłoniła Hanzę w 1207 roku do zburzenia miasta celem jej uniknięcia. W 1719 r. miasto wraz z księstwem bremeńskiem zostało ustąpione Hanowerowi, który nietylko przywrócił znowu opłatę na Elbie, ale nadto znacznie ją podwyższył, co trwało aż do 1861 roku, w którym nareszcie opłata rzeczona zniesioną została.

Städel Jan Fryderyk, bankier frankfurcki i miłośnik sztuk pięknych, * 1727, † 1816 w Frankfurcie n. M. Bogate swe zbiory artystyczne i cały majątek zapisał miastu rodzinnemu, celem założenia muzeum publicznego i kształcenia miejscowych artystów. Stąd powstał znakomity w swoim rodzaju zakład zwany „Städel'sches Kunstsinstitut,“ wzniesiony 1833 w pięknym gmachu przy ulicy Nowo-Mogunckiej (Neu-Mainzer). Por. Starck „Beschreibung des Städel'schen Kunstsinstituts“ (Frankf., 1813).

Stadera *(oka)*, dawna jednostka wag w Grecji, =1,28 klg.

Stadhouder, z polska *sztatuder*, w języku holenderskim rządca kraju, namiestnik.

Stadice, wieś w Czechach, w okręgu Ustskim, nad rz. Bielną, między Rzechtowicami a Termicami, około 240 miesz. (Niemców). Wedle podania, przechowanego tak na piśmie jako i w ustach ludu, ze **S.** pochodził Przemyśl, praojciec książęcego rodu Przemyślowców. Na południo-wschód od **S.** przy drodze ternicko-hlinianskiej położone jest t. z. *pole królewskie* lub *pole Przemyśla*, mające 85 korcy wysiewu, które, według podania miał obrabiać Przemyśl, w chwili gdy przybyli do niego posłowie od Libuszy, powołując go na tron książęcy. Na polu tem 1041 hr. Erwin Nortic postawił pomnik na pamiątkę tego zdarzenia. Obszer-

ny opis **S.** znajduje się w „Pamiątkach archaeologickych“ (VI 233 i VII, 35).

Stadion Jan Filip Karol Józef, hrabia, dyplomata austrjacki, * 1763, od 1804 r. poseł w Petersburgu, gdzie zawiązał tak zwaną trzecią koalicję przeciwko Francji, a potem jako minister spraw zagranicznych (1805—09) był głównym podżegaczem i sprawcą nieszczęśliwej dla Austrji wojny w 1809 r. Po zawarciu pokoju otrzymał tekę ministra finansów i † 1824.—Syn jego *Franciszek Serafin*, hrabia *Stadion*, * 1806, w latach 1846—1847 namiestnik Galicji, od 21 list. 1848 do maja 1849 r. austrjacki minister spraw wewnętrznych, umarł na pomięszanie zmysłów 1853.

Stadion, ob. Stadjum.

Stadjum, *stadja* (greck. *Stadion*), miara drogowa w Grecji starożytnej. Początkowo **S.** znaczyło u Greków szranki, przeznaczone do wyścigów publicznych i ćwiczeń gimnastycznych. Wzorem dla wszystkich tego rodzaju szranek było **S.** w Olympji. Ponieważ długość tego **S.**=600 greckim, albo 625 stopom rzymskim (=184,97 metra), długość tę przyjęli Grecy za miarę długości wogóle, a za miarę drogową w szczególności. W Rzymie za cesarzów liczono 7,5 **S.** na milę rzymską.—Por. Hutsch „Griech. und Röm. Metrologie“ (1862). Obecnie w Grecji nowożytnej *stadion* jest nazwą kilometra. W rozumieniu teraźniejszem **S.** oznacza pewien odstęp w biegu lub w rozwoju danej sprawy.

Stadja, ob. Stadium.

Stadler Maksymiljan, kompozytor kościelny i organista, * 1748 w Melk, Benedyktyn, po zniesieniu klasztorów nosił tytuł opata i do 1815 r. był proboszczem; od 1815 żył prywatnie w Wiedniu, poświęcał się głównie muzyce i tam † 1833 roku. Z utworów **S.** zalecają się przedewszystkiem oratorjum: „Oswobodzenie Jerozolimy,“ wielkie Requiem, kilka mszy i 24 psalmy na jeden głos przy towarzyszeniu fortepjanu i t. p.

Stadnicki. Starożytny ród polski, herbu Śreniawa, osiadły w województwach: Krakowskiem i Ruskiem. Wielu członków tego rodu odznaczyło się zarówno przeważnemi obywatelskiemi usługami dla ojczyzny, jako też wyuzdanem zuchwalstwem, deptaniem praw krajowych, i swawolą bezgranic.

Stadnicki Stanisław ze Żmigrodu, pan na Łańcucie, starosta żygwulski, oddał krajowi znakomite usługi jako dzielny rycerz za Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Później za Zygmunta III, nienawistny Janowi Zamojskiemu, walczył po stronie w. ks. Maksymiljana i z pod Byczyny tylko ucieczką się ratował; następnie rej wodził w rokoszu Zebrzydowskiego. Ukorzywszy się Zygmuntowi III, w kłótniach granicznych z Opalińskim, pomiatając wyrokami trybunału, zebrał zgraję zbójców i zbiegów węgierskich, zwiększoną chciwym łupów motłochem, spalił Leżajsk, wziął Opalińskiego do niewoli i trzymał jakiś czas w Łańcucie. Potem dla łupów napadł dobra Jarosławskie księżnej Anny Ostrogskiej, wojewodziny wołyńskiej. Gdy i władza królewska i powaga praw krajowych nie umiały podołać jego zuchwalstwu, księżna Ostrogska połączyła zbrojne chorągwie z Opalińskim, i **S.** w niespodziewanym napadzie pod wsią *Tarnowcem* w pobliżu Leżajska poległ w krwawym boju. **S.** nazwany był przez lud *djabłem łańcuckim*. Trybunał, uważając **S.** za banitę, nie przyjął skargi dwu jego synów, którzy byli także wywołańcami z kraju i w krótkim czasie marnie poginęli.—Brat jego *Adam Stadnicki*, wojewoda bełski, rycerz i obywatel zacny, zostawił najchlubniejsze po sobie wspomnienia. Na tejże samej drodze dzieje narodowe bardzo zaszczytnie wspominają *Marcina Stadnickiego*, brata obu poprzednich.

Stadnicki Michał, filolog i historyk, * 1732 r. w ziemi przemyskiej, syn Józefa, kasztelana bełskiego, Pijar, był profesorem wymowy i rektorem kolegjum w Warszawie. † 1789 r. Prace jego piśmienne są: „Oratio de natura et arte diligenter ad omnem in literis scientiisque profectum adhibenda“ (Warsz., 1760); „Oratio de laudibus S. Thomae Aquinatis“ (tamże, 1761); „Mowa na pogrzebie Jana Klemensa Branickiego.“

Stadnicki Antoni, historyk, obywatel galicyjski, dziedzic Żmigroda, † 1836. Ogłosił drukiem: „Rys historji ludu żydowskiego w Europie, jako wstęp do dziejów ludu tegoż na ziemi polskiej“ (Kraków, 1834); „Postrzeżenia nad wiekiem XIV“ (tamże, 1837) i inne.

Stadnicki Aleksander, syn poprz., prawnik, * 1806 w Cieklinie, obw. Jasielskim w Galicji. Po ukończeniu nauk uniwersyteckich w Wiedniu r. 1826 na wydziale prawnym, zostawał do 1841 r. w służbie rządowej. W 1844 przedłużył sejmowi galicyjskiemu projekt *Nadania użytkowej własności włościanom*, który to projekt, nie oceniony należycie, później uznano za zbawienny. Światły, czujący i rozumiejący dobrze potrzeby kraju obywatel, pracował **S.** gorliwie nad wielu innemi kwestjami, których rozbiór drukiem ogłaszał; tu należą: „O spadkach włościańskich w Galicji:“ „O urządzeniu gmin;“ „O prawie przeciwko lichwie;“ „O autonomji.“ Obok tego zajmował się także i pracami historycznemi, mianowicie na drodze dziejów prawodawstwa i stosunków społecznych w Polsce, z których ważniejsze są: „O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat“ (Lwów, 1848); „Materjały do historji miast galicyjskich i Pamiętniki miasta Żółkwi“ (Dodatek do *Gazety Lwowskiej*, 1856); „Wykład popularny Statutów Wiślickich“ (tamże); „Pogląd krytyczny rozporządzeń tak zwanego Statutu Wiślickiego i t. d.“ (1859). W ostatnich latach zajęty kilku ważnemi pracami historycznemi, jak dziełem p. t.: „Materjały do historji społecznej Rusi w XIV w.“ i innemi, † nagle 1861 we Lwowie. Nie poprzestając na gorliwej tak pożytecznej pracy, zacny

obywatel pragnął jeszcze i dotykalną, że tak powiemy dla kraju swego zostawić po sobie pamiątkę. Dowodem tego jest testament jego spisany 1855, którym, pod pewnemi warunkami, całe swe mienie przeznaczył na wydawnictwo dokumentów ważnych z archiwów grodzkich ziemi Ruskiej, złożonych w archiwum rządowem we Lwowie.

Stadnicki Kazimierz, młodszy brat poprz., * 1818 w Żmigrodzie, † 1886 we Lwowie, doktor praw, był członkiem wydziału stałego stanów galicyjskich, następnie radcą namiestnictwa we Lwowie; członek krakowskiej akademji umiejętności, znakomity historyk, pracował głównie nad dziejami Rusi i Litwy, a głęboką znajomość stosunków tych dwóch krain okazał w dziełach: „Synowie Gedymina“ (3 t., Lwów, 1849—75); „Bracia Władysława Jagiełły“ (Lwów, 1867; dodatki do obu dzieł poprzednich, Lwów, 1874); „Olgierd i Kiejstut, synowie Gedymina“ (Lwów, 1881). Oprócz tego ogłosił jeszcze: „Piasty, rys historyczny“ (Paryż, 1842); „Rodowody domu Stadnickich od 1386 do 1861“ (Lwów, 1857—61); „Komentarz do wstępu o rodzinie Stadnickich“ (Lwów, 1861); „Korjat Gedyminowicz i Korjatowicze“ (1877); „O tronie elekcyjnym domu Jagiellonów w Polsce“ (Lwów, 1880); „Przyczynek do heraldyki polskiej w wiekach średnich“ (1879).

Staël-Holstein Anna Ludwika Germaine, baronowa z domu Necker, sławna autorka francuska, * 1766 w Paryżu. Zaślubiła 1786 posła szwedzkiego Staël-Holstein († 1802), z którym jednakże rozwiodła się jeszcze w 1796 r. Biorąc czynny udział w rewolucji, z trudnością tylko uniknęła szafotu za czasów teroryzmu, wyjechała do Anglji i przemyśliwała nad ułatwieniem ucieczki familji królewskiej. Po upadku Robespierre'a wróciła do kraju i poznała się niezadługo potem z Bonaparte'm, któremu jej poglądy polityczne bynajmniej się nie podobały. Prześladowana od tej pory przez Napoleona, wygnana z Paryża, a następnie i z Francji, przebywała za granicami kraju; 1812 r. opuściwszy Szwajcarję, mieszkała z kolei w Wiedniu, Moskwie i Petersburgu. Z Petersburga wyjechała do Szwecji, a stąd wróciła do Paryża, zaślubiła powtórnie oficera francuskiego de Rocca i † 1817. Zostawała ona w bliskich stosunkach z A. W. Schleglem, B. Constantem, Guizotem, Broglie'm i wielu innemi znakomitościami. Z dzieł jej „Oeuvres“ (18 t., Par., 1820—21), najpierwsze miejsce zajmuje romans, „Corinne ou l'Italie“ (2 t., Par., 1807 i później). Oprócz tego zasługują jeszcze na wzmiankę: „Considérations sur les principaux événements de la révolution française“ (tamże w ogólnym zbiorze 12—14 t.); „De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations“ (Par., 1796); „Delphine“ (6 t., Par. i później); „De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales“ (2 t., Par., 1796); „De l'Allemagne“ (Londyn, 1813), dzieło, którem zwróciła uwagę Francji na rozwój umysłowości w Niemczech; „Dix années d'éxil“ (Lipsk, 1822) i t. d.— Por. H. Allard „Lettres sur les ouvrages de Madame de **S.**“ (Paryż, 1824); Norris „Life and times of Madame de **S.**“ (Londyn, 1853).—Jej syn najstarszy, *August Ludwik*, (* 1790, † 1827), ogłosił między innemi: „Notice sur Madame Necker“ (Paryż, 1820) i cenne „Lettres sur l'Angleterre“ (Par., 1826). Jego „Oeuvres diverses“ (5 t., Par., 1829) wydała jego siostra, księżna de Broglie.—Porów. Stevens „Mad. de **S.**“ (2 t., Londyn, 1880); Blennerkassèlt „Frau von **S.** und ihre Freunde“ (3 t., Berlin, 1887—89).

Staël-Holstein A.

Staff Leopold, poeta, ogłosił: „Sny o potędze“ (Warszawa, 1901); „Mistrz Twardowski“ (Lwów, 1902).

Staffa, mała, naga i niezamieszkana wyspa, jedna z Hebrydów, leży przy zachodnich brzegach Szkocji i słynie ze znajdującej się tu groty Fingala (ob.).

Staffelit, minerał z rzędu fosforanów, tak nazwany od miejscowosci Staffel w księstwie Nassau, tworzy skupienia jasnozielone, nerkowate, drobnokrystaliczne. Jest zapewne odmianą tylko fosforytu; zawiera do 9 odsetek węglanu wapna i ślady jodu.

Stafford, hrabstwo w zachodniej części środkowej Anglji, obejmuje 3,033 klm. kw. i 1,100,000 miesz. Główne miasto **S.** nad rz. Sow i kanałem Grand-Trunk, liczy 20,500 miesz. i ma fabryki trzewików.

Stägemann Fryderyk August, poeta, * 1763 w Vierraden w marchji Ukrzańskiej, † 1840 r. w Berlinie; **S.,** zajmował wysokie stanowiska w służbie rządowej i od 1819 stał na czele założonej wówczas gazety *Staatszeitung*. Rozgłos swój zawdzięcza jednak nie tyle pracom publicystycznym, ile raczej poezjom. Jego poezje narodowe: „Historische Erinnerungen in lyrischen Gedichten“ (Berlin, 1828) zalecają się formą mistrzowską; pełne zaś rzewnego uczucia i serdeczności są jego: „Erinnerungen an Elisabeth“ (Berlin, 1835), poezje, poświęcone pamięci zbyt wcześnie utraconej małżonki.

Stagira, w starożytności miasto w Macedonji, rodzinne filozofa Arystotelesa, którego z tego powodu nazywano później *Stagirytą*.

Stagnacja (łac.), zabagnienie, zastój.

Stagnelius Eryk Jan, poeta szwedzki, * 1793 na wyspie Oeland, † 1823, urzędnik kancelarji królewskiej w Sztokholmie, jeden z najznakomitszych nowoczesnych poetów szwedzkich. Z pomiędzy zbiorów jego (3 t., 4 wyd., Sztokholm, 1853), poezji odznaczają się głównie: „Lilje z Saronu“ i „Bachantki,“ tudzież utwory dramatyczne: „Męczennicy“ i „Wieża Rycerska.“ Niemiecki przekład

jego dzieł uskuteczniał Kannegiesser (6 t., Lipsk, 1851).

Stahl Jerzy Ernest, słynny chemik i lekarz, * 1660 w Ansbach, † 1734 w Berlinie; kształcił się w Jenie, następnie był lekarzem księcia wejmarskiego, profesorem medycyny w Halli, a od 1716 lekarzem króla pruskiego. Podał pierwszą teorję chemiczną, opartą na hypotezie flogistonu (ob.). Badał alkalja, wapna metaliczne i kwasy i poznał wiele ich własności, lubo opisy jego są niejasne. Głównem jego dziełem jest „Experimenta et observationes chemicae“ (Berlin, 1731). W medycynie **S.** wystąpił jako przeciwnik Hoffmana przez swoję teorję o wpływie psychicznym (ob. Animizm) w dziele „Theoria medica vera“ (3 wyd., Lipsk, 1831—33).

Stahl Fryderyk Juljusz, prawnik niemiecki, * 1802 w Monachjum, z rodziców wyznania mojżeszowego, † 1861 u wód mineralnych w Brückenau. W r. 1819 przeszedł razem z rodziną w Erlangen na wyznanie ewangelickie. W r. 1832 został profesorem prawa w Erlangen, następnie w Würzburgu, a 1840 w Berlinie, gdzie od r. 1848 także przeważny wpływ polityczny wywierał nie tylko w izbach, lecz i po za ich obrębem, będąc razem z Gerlachem przedstawicielem stronnictwa ściśle konserwatywnego. W głównem dziele swem: „Philosophie des Rechts nach geschichtlicher Ansicht“ (3 wyd., 2 t., Heidelberg, 1854), uznaje bezwarunkową powagę chrześcijańskiego objawienia jako jedyną podstawę prawa państwa. Z innych prac jego zasługują na wzmiankę: „Kirchenverfassung nach Lehre und Recht der Protestanten“ (Erlangen, 1841); „Der christliche Staat“ (2 wyd., Berlin, 1858); „Die luth. Kirche und die Union“ (2-gie wyd., Berlin, 1860), oraz wiele pism polemicznych.

Stahl Piotr Juljusz, właściwie Hetzel, literat francuski i księgarz, * 1814 w Chartres, † 1886 w Paryżu. W 1848 został szefem gabinetu w ministerjum spraw zewnętrznych od 1851 do 1859 w Brukseli. Napisał: „Le voyage d'un étudiant,“ „L'histoire d'un homme enrhumé,“ „Histoire d'un âne,“ „Contes et recits de morale familère.“ Ob. Hetzel.

Stahl Ernest, botanik, * 1848 w Schiltigheim pod Strasburgiem, kształcił się w Strasburgu, Halli i Würzburgu, 1877 został docentem w Würzburgu, 1881 profesorem i dyrektorem ogrodu botanicznego w Jena. Ogłosił: „Beiträge zur Entwickelungsgeschichte der Flechten“ (1877); „Ueber Kompasspflanzen“ (1893); „Pflanzen und Schnecken“ (1888); „Regenfall und Blattgestalt“ (1893).

Stahr Adolf Wilhelm Teodor, pisarz niemiecki, * 1805 w Prenzlau, w marchji Ukrzańskiej, † 1876, w latach 1836—52 nauczyciel gimnazjum w Oldenburgu, następnie usunąwszy się do życia prywatnego, przemieszkiwał w Berlinie, Szwajcarji lub we Włoszech; w drugiem małżeństwie poślubił **S.** znaną autorkę niemiecką, Fanny Lewald (ob.). **S.** jest jednym z najwszechstronniejszych w Niemczech pisarzów. Z licznych prac jego wymieniamy: „Aristotelia“ (2 t., Halla, 1830—32); „Aristoteles bei den Römern“ (Lipsk, 1834): „Ein Jahr in Italien“ (3 t., Oldenburg, 1847—52, 2 wyd., tamże, 1853); „Herbstmonate in Italien“ (tamże, 1860, 2 wyd., 1871); romans „Die Republikaner in Neapol“ (3 t., Berlin, 1849); „Charakteristik Immermann's“ (Hamburg, (1842); „Die preussische Revolution“ (2 wyd., Oldenburg, 1852); „Weimar und Jena“ (2 t., tamże, 1852); „Torso oder Kunst, Künstler und Kunstwerke der Alten“ (2 t., Brunświk, 1854—55); „G. E. Lessing, sein Leben, seine Werke“ (2 t., Berlin, 1859); „Göthes Frauengestalten“ (5 wyd., 1875); „Aus der Jugendzeit“ (1870—77, t. 2); „Bilder aus dem Alterthum“ (4 części, Berlin, 1863—66), są to biografje: Tyberjusza, Kleopatry i Agrypiny, matki Neronowej; w biografji Tyberjusza objawił wątpliwość co do bezstronności Tacyta, a dla utwierdzenia swego zdania ogłosił „Tacitus Geschichte der Regierung des Kaisers Tyberius“ (Ann. I—VI, übersetzt und erklärt“ (Berlin, 1871). Razem z żoną swą ogłosił „Ein Winter in Rom“ (Berlin, 1869, 2 wyd., 1871).

Stainer albo *Steiner* Jakób, słynny fabrykant instrumentów rzniętych, * 1621 w Absom, w Tyrolu, † 1683 r.; był uczniem Amatiego w Kremonie; skrzypce jego dochodzą obecnie ceny 300 dukatów.—Brat jego, *Marek Steiner*, był również biegły w tej samej sztuce.

Stainer (wym. Stener) sir John, organista angielski, * 1840 w Londynie, kształcił się tamże, 1860 został organistą w Oksfordzie, 1865 otrzymał stopień doktora muzyki, 1872 mianowany organistą kościoła św. Pawła w Londynie i profesorem muzyki na organach i harmonji w miejscowej szkole muzycznej. Skomponował: oratorjum („Gideon“), kantatę („Córka Jaira), dwie msze i in., oraz napisał szkołę na organy i „Dictionary of musical terms“ (3 wyd., 1888).

Stair James Dalrymple, wicehrabia, mąż dobrze znany w historji Szkocji, * 1619 † 1695. Poświęciwszy się zawodowi prawniczemu, za Cromwella był sędzią przy *Court of session*, a za Karola II, którego restaurację popierał, prezesem *Court of session*. Niechętny absolutystycznym zachciankom króla, przyłączył się do opozycji i uwikławszy się w spisek przeciwko Stuartom, uszedł 1681 do Holandji, skąd dopiero 1688 razem z Wilhelmem, ks. Oranji, wrócił do kraju. Następnie mianowany był wicehrabią. Jego dzieła prawnicze zjednały mu chlubne imię w literaturze angielskiej.—Jego syn *John Dalrymple*, pierwszy hrabia *Stair*, * roku 1648 za Wilhelma III sekretarz stanu Szkocji, musiał był w r. 1695 z powodu rozterek klanu Macdonaldów i rzezi pod Glencoe złożyć urzędowanie i † 1707.—Jego syn *John Dalrymple*, * 1678 w Edymburgu, zajmował jako dyplomata i wojskowy za Wilhelma III, Anny, Jerzego I i II naj-

wyższe urzędy w państwie i umarł feldmarszałkiem 1747. Był posłem angielskim w Polsce, Francji i Holandji; 1743 r. zadał Francuzom klęskę pod Dettingen.—*John Hamilton Dalrymple, ósmy hrabia Stair* (* około 1795, † 1864), z linji pobocznej, służył od r. 1790 w armji angielskiej, został 1840 hrabją, a r. 1841 jako lord Oksenfoort parem Anglji. W latach 1840—41 i 1846—52 był wielkim pieczętarzem Szkocji, † 1852. Po nim nastąpił brat jego *North Dalrymple* (* 1782), jako *dziewiąty hrabia Stair*, którego syn *John Hamilton, dziewiąty hrabia Dalrymple* (* 1819) jest członkiem parlamentu.

Staje *(Stajanie)*, dawna miara długości gruntowej w Polsce, różna w rozmaitych stronach. Według Solskiego mila polska miała 36 **S.**, według Czackiego **S.** liczyło 220 kroków, według Ostrowskiego **S.** *geometryczne* miało kroków geometrycznych 125, albo łokci 416 i cali 16, **S.** *statutowe* łokci 84.

Stajeńskie starostwo, ob. Ostrowno.

Stajnia, budynek przeznaczony na pomieszczenie koni.

Stal, ob. Żelazo.

Stalagmity, *nacieki*, ob. Sopleńce.

Stalagmometr, przyrząd do dochodzenia ilości olejków fuzlowych w alkoholu, polega na oznaczeniu liczby kropel, jaką daje wypływająca z przyrządu wódka, do oznaczonej mocy doprowadzona.

Stalaktyty, ob. Sopleńce.

Stalimene, wyspa, ob. Lemnos.

Stälin, Krzysztof Fryderyk von..., historyk niemiecki, * 1805 w Calw w Würtemberskiem, † 1873. Ukończywszy studja uniwersyteckie w Tübingen i Heidelbergu, został 1826 podbibljotekarzem, a 1846 nadbibljotekarzem bibljoteki królewskiej w Sztutgardzie. Równocześnie (od 1830) był nadzorcą zbioru monet, sztuk i starożytności, oraz czynnym spółpracownikiem biura statystycznego. Najgłówniejsze dzieło **S.** „Würtembergische Geschichte“ (4 t., Sztutgard, 1841—73), jest wzorową w tym rodzaju pracą. Oprócz tego opracował **S.** dział historyczny dzieła p. t.: „Oberamtsbeschreibungen“ (48 części do 1867 r.), a także jako członek komisji historycznej w Monachjum czynny brał udział w redakcji „Forschungen zur deutschen Geschichte.“

Stalla, są to siedzenia w kościele dla prałatów i kanoników, umieszczana w prezbiterjum czyli chórze.

Stalmach Piotr, zasłużony pisarz i krzewiciel narodowości polskiej na Śląsku austrjackim, * roku 1824 w Bażanowicach pod Cieszynem, † 1891. Syn ubogich rodziców, uczył się wszystkiego w języku niemieckim i mowy rodowitej zapomniał prawie. Mimo to jednak, zostawszy nauczycielem w Cieszynie, ocknął się i zaczął pracować gorliwie nad rozbudzeniem poczucia narodowości między ludem, narodowości tępionej od wieków przez żywioł germański. Zawiązywał więc towarzystwa dla kształcenia się w mowie ojczystej i dla zakładania bibljotek polskich. Na posiedzeniach tych towarzystw sam miewał wykłady gramatyki polskiej i historji śląskiej. Ogromny wpływ wywarł także wydawaniem w Cieszynie czasopisma dla ludu. Czasopismo to, redagowane przez **S.** od 1848 r. wśród najnieprzyjaźniejszych okoliczności i niejednokrotnych prześladowań, różne nosiło nazwiska; naprzód zwało się *Tygodnikiem Cieszyńskim* (1848—1850), następnie *Przeglądem wiadomości politycznych* (1850—51). *Miesięcznikiem Cieszyńskim* (1851—1852). Równocześnie z *Przeglądem* zaczął wydawać 1850 r. *Gwiazdkę Cieszyńską*, którą długo bardzo starannie redagował. Oprócz tego przy pomocy pastorów polskich na Śląsku wydał: *Kancjonał czyli śpiewnik dla chrześcijan ewangelickich* i t. d. (Cieszyn, 1865); „Księgi rodu słowiańskiego“ (Cieszyn, 1889). W r. 1873 w dwudziestą piątą rocznicę pracy **S.** pisarze polscy ofiarowali mu książkę zbiorową p. t.: *Wisła*, w której umieszczono życiorys jego, skreślony przez Anczyca.

Stalorytnictwo *(Siderografja)*, reprodukcja obrazów za pomocą rytych płyt stalowych, wynaleziona 1820 przez Anglika Karola Heath'a. Płyty stalowe zostają w tym celu przedewszystkiem odwęglone, t. j. pozbawione węgla, przez co zostają tak dalece zmiękczone, że stają się dostępne rylcowi. Po wyryciu obrazu płyta znowu się hartuje, nie używa się jednak bezpośrednio do odbić, ale przesuwa się po niej pod prasą walec stalowy, również odwęglony, na którym wklęsły rysunek płyt odbija się wypukło. Po zahartowaniu walca odciska się nim rysunek na nowych płytach odwęglonych, które po zahartowaniu używają się do odbić drukarskich. W ten sposób można obraz do nieskończoności uwielokratniać, a 10,000-czne nawet odbicie nie przedstawia różnicy od pierwszego. Dla wyższych utworów sztuki zachowało się jednak miedziorytnictwo (ob. Sztycharstwo), jako dozwalające na prowadzenie linji z większą siłą, pewnością i miękkością; natomiast **S.** korzystnie używa się do dzieł, zapowiadających znaczny odbyt.

Stalowa barwa, barwa ciemno-błękitna, podobna do nalotu na stali, zwłaszcza z połyskiem metalicznym.

Stalowa wełna, drobne opiłki stalowe, używane zamiast szmerglu do szlifowania i polerowania.

Stalowe djamenty, *stalowe brylanty*, bryłki stalowe z połyskującemi ścianami, używane do wyrobów ozdobnych.

Stalowe odlewy, ob. Żelazo.

Stalowy bronz, boonz twardy, ob. Bronz.

Stalówki, stalowe pióra do pisania, wyrabiają się z cienkiej, drobnoziarnistej blachy stalowej. Najpierw wycinają się tafelki odpowiedniej wielkości, które się z boków ścinają i przedziurawiają

dla większej giętkości, następnie odgrzewają się dla zmiękczenia. Za pomocą prasy otrzymują wtedy wygięcie rynienkowate, poczem przez rozżarzenie i oziębienie znowu się hartują. Po oczyszczeniu szlifuje się każdą oddzielnie przez chwilowe potrzymanie na obracającej się tafli szmerglowej. Stosowną twardość otrzymują **S.** przez ogrzewanie do oznaczonej barwy. Ostatnią pracą jest rozcięcie **S.** za pomocą stosownej prasy nożycowej, a do handlu oddają się po powerniksowaniu, pokryciu miedzią, srebrem lub inną bejcą. **S.** *złote* mają ostrze z twardego stopu platyny, osmu i irydu i nie ulegają wpływowi żadnego atramentu. Pierwsze **S.** miały być wyrabiane w 1803 przez Wisego w Birmingham, który dotychczas jest głównem ogniskiem ich fabrykacji. W ogólności wykończenie stalówki wymaga 13 operacji, z których siedem wykonywa się na małych machinach, których obsługa wymaga znacznej wprawy i baczności. Dopiero w ostatnich czasach bracia Nevoigt w Reichenbrand-Chemnitz zbudowali machinę, która jednoczy w sobie sześć machin, tak, że jednocześnie wybija dwie stalówki, wymagające już tylko ostatecznego wykończenia.

Stalugi, ramy drewniane dla malarzy, dające się w miarę potrzeby ustawiać wyżej lub niżej.

Stalusz, jezioro w W. ks. Poznańskiem, pow. Międzyrzeckim, na wschodniej stronie rzeki Odry położone.

Stalwarts (ang. „silni, odważni"), surowi republikanie w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej; przeciwnicy ich Mugwumps, republikanie, skłonni do pojednania z demokratami i zwalczania korupcji.

Stały, trwały, pozostający w stanie niezmiennym. *Ciała stałe*, ciała mające własną postać i własną objętość, w różnicy od cieczy i gazów. *Wielkości stałe* w matematyce, ob. Funkcja. *Równowaga stała*, ob. Równowaga.

Stamatowicz, *Stamatović* Paweł, pisarz serbski, był hierodjakonem peszteńskim, następnie proboszczem w Segedynie, poczem protoprezbiterem backim (ze stolicą w Nowym Sadzie). Wziął 1848 udział w zjeździe słowiańskim w Pradze, na którym był prezesem sekcji południowo-słowiańskiej. Wobec niezliczonego tłumu ludu odprawił na targu Końskim pod statuą św. Wacława mszę według obrządku słowiańskiego, † w Belgradzie saskim. W latach 1830—41 wydawał noworocznik z kalendarzem p. t.: „Serbska pczela" (t. 1—6 w Brudzie, 7—12 w Nowym Sadzie). Nadto ogłosił: „Mlady Srbin w svemirnom carstvu" (Buda, 1834) i „Smatranje djela božih u prirodi" (Segedyn, 1841).

Stambuł, ob. Konstantynopol.

Stambułow Stanisław, polityk bułgarski, * 1853 w Tyrnowie. Chciał z początku poświęcić się stanowi duchownemu i studjował już teologję w prawosławnem seminarjum w Odesie w r. 1875, gdy wtem wybuchło powstanie przeciw Turkom w Bośni i Hercegowinie. Opuścił studja, wrócił do Sofji i zajął się organizacją powstania w Bułgarji, ale po niepomyślnej próbie, zmuszony był ratować się ucieczką do Bukaresztu. Podczas wojny rosyjsko-tureckiej 1877—1878 służył w wojsku rosyjskiem jako ochotnik. Gdy mocą traktatu berlińskiego Bułgarja uznana została państwem autonomicznem, **S.** rzucił się w wir życia politycznego. Był członkiem pierwszego sobranja i po wyborze na księcia bułgarskiego został z Karawełowem przywódcą stronnictwa liberalnego. W 1884 był prezydentem sobranja po Karawełowie i na tem stanowisku pozostawał dwa lata. Po wybuchu rewolucji sierpniowej Zacharowa 1886, wywiezieniu ks. Aleksandra i ogłoszeniu rządu rewolucyjnego, **S.** z Karawełowem i pułkownikiem Mutkurowem wywołał kontrrewolucję, wezwał napowrót ks. Aleksandra, a po abdykacji tego ostatniego, został ze sprzymierzeńcami swymi mianowany regentem. Po odprowadzeniu księcia do granicy, wrócił do Sofji, zwołał sobranje i otworzył je osobiście. Od tego czasu stał się rzeczywistym dyktatorem Bułgarji, energicznie opierał się wpływom Rosji i w stosunku do Porty usiłował zapewnić Bułgarji większą niepodległość. Z jego zalecenia sobranje jednogłośnie na księcia bułgarskiego wybrało 1887 ks. Ferdynanda Koburskiego, który mianował go szefem gabinetu. Przez lat kilka książę ulegał w zupełności wpływom **S.**, którego dyktatura i nieprzychylna Rosji polityka wywoływały konspiracje w stronnictwie rosyjskiem przeciw niemu i księciu, tłumione z zawziętą surowością. Tak major Panica, za spisek, odkryty w lutym 1890, pomimo prywatnej interwencji ciała dyplomatycznego w Sofji, został rozstrzelany. Następnego roku spełniony został zamach na **S.**, gdy spacerował w parku z Belczewem, i ten ostatni został zabity. Nastąpiły więc znowu liczne aresztowania, liczba nieprzyjaciół jego wzrastała, sam Karawełow zamieszany do spisku, skazany został na pięć lat więzienia. Surowość ta jednak była usprawiedliwiona ciągłemi zamachami i intrygami stronnictwa przeciwnego. Rząd francuski wskutek wydalenia Francuza, korespondenta *Agencji Hawasa*, zerwał stosunki dyplomatyczne z Bułgarją, ale i ten krok nie ugiął stanowczości **S.** Uzyskał pieniężną dotację dla byłego ks. Aleksandra przez pamięć zwycięstwa pod Sliwnicą i dążąc do wzmocnienia tronu ks. Ferdynanda przeprowadził w czyn projekt małżeństwa jego z księżniczką Marją Ludwiką parmeńską, przyczem popełnił wielki błąd, uzyskawszy bowiem od sobranja zmianę artykułu konstytucji, zobowiązującego księcia i jego małżonkę do wyznawania religji greckiej, wywołał przeciw sobie opozycję całego duchowieństwa bul-

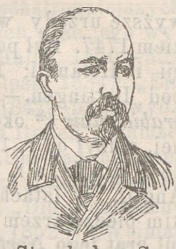

Stambułow S.

garskiego. Od tego czasu wpływ jego w narodzie upadł, a książę Ferdynand, przestawszy lękać się go, zaczął czynić kroki o uprawnienie swego tronu, zwłaszcza ze strony Rosji. Gdy spór Stambułowa okazał się bezskutecznym, ustąpił z widowni politycznej i wrócił do życia prywatnego w 1894, Napadnięty w Sofji w dzień przez skrytobójców w dniu 15 lipca, zmarł wskutek otrzymanych kilkunastu ran w d. 18 t. m. 1895 r.

Stamen, pręcik, organ męski roślin, ob. Pręciki.

Stamford. 1) Miasto w ang. hrabstwie Kesteven (Lincoln), nad rzeką Welland, ma ruiny opactwa Benedyktynów z VII wieku, kilka kościołów, muzeum, fabryki narzędzi rolniczych, 9,000 miesz. 2) Miasto portowe w płn.-amer. stanie Connecticut, nad zatoką Long-Island, ulubione miejsce letniego pobytu mieszkańców New-Yorku, ma fabryki obuwia, wyrobów żelaznych i wełnianych, 18,000 m.

Stamm Ferdynand, * 1813 w Orpuszy, w pow. Żateckim, w Czechach. Po ukończeniu studjów prawnych otrzymał 1844 r. stopień doktora praw; 1849 z Lowoszyc wybrany został na posła do sejmu państwa, na którym należał do lewego środka. Po rozpuszczeniu sejmu kromierzyskiego wróciwszy do Chomutowie. 1856 przeniósł się do Wiednia, gdzie wydawał czasopisma: *Die neuesten Erfindungen, Nährstand* i *Gewerbeschule.* 1858 dał podnietę do ogólnego zgromadzenia się górników i hutników austrjackich; 1859 uczestniczył w założeniu towarzystwa fabrykantów żelaza, 1861 zaś w założeniu ogólnej jednoty przemysłowej. 1861 r. wybrany był przez gminy wiejskie okręgów Żateckiego, Chomutowskiego, Szebestjańskiego, Podborzańskiego i Jesenickiego na posła do sejmu krajowego czeskiego, a następnie do rady państwa, w której należał do centralistów niemieckich. 1867 odnowiono mandat jego do sejmu czeskiego i do rady państwa. **S.** wydał kilka oryginalnych dzieł o gospodarstwie narodowem, oraz utworów beletrystycznych, przychylnie przyjętych przez krytykę i przez publiczność.

Stampalia, wyspa, ob. Astropalia.

Stampfer Szymon, geodeta, * 1792 w Windisch-Matrei w Tyrolu, † 1864, był 1825—46 profesorem geometrji praktycznej w instytucie politechnicznym w Wiedniu, miał udział w pomiarach południka w Austrji i zwłaszcza udoskonalił sposoby niwelacji. Ogłosił: „Theoretisch-praktische Anleitung zum Nivellieren“ (1845, 9 wyd. uzupełnione przez Lorbera, 1894).

Stämpffi Jakób, przywódca partji radykalnej w Szwajcarji, * 1820 w Schlipfen w kantonie Bern, † 1879, syn chłopa. **S.** w ciężkiej pracy przepędził pierwszą młodość i równocześnie pracował usilnie nad własnem wykształceniem, tak. że ukończywszy potem studja prawne w Bernie, został 1843 adwokatem. W opinjach politycznych zachodząc dalej od rządu, zaczął 1845 redagować *Berner Zeitung* (organ partji liberalnej) i wystąpił z silną opozycją przeciw panującemu stronnictwu liberalnemu. W r. 1846 przeprowadził rewizję konstytucji, zasiadał w radzie konstytucyjnej i wszedł do rady rządowej, w której objąwszy dyrekcję finansów, przeprowadził podatki bezpośrednie, zniósł ciężary feudalne i scentralizował zarząd instytucji dobroczynności, a w wyprawie Sonderbundu, jako płatnik wojskowy oddał krajowi ważne usługi. Wybrany 1848 członkiem rady narodowej, został **S.** w r. 1849 prezesem rządu w kantonie Bern; po upadku rządu radykalnego 1850 r. poświęcił się adwokaturze, kierował dalej opozycją w *Berner Zeitung,* został 1851 prezesem rady narodowej berneńskiej, a 1855 członkiem rady związkowej. W r. 1865 ustąpił z tego stanowiska i objął kierownictwo związkowego banku akcyjnego w Bernie. **S.** był jednym z najpopularniejszych i najznakomitszych mężów stanu w Szwajcarji.

Stan oblężenia (stan wojenny), stan, w jakim postawione bywa jakieś państwo i jego poddani, z chwilą wypowiedzenia wojny.

Stan skupienia, trojaki stan ciał od spójności ich cząstek zależny, t. j. stan stały, ciekły i lotny (ob. Ciecz, Gaz).

Stancel, *Estancel, Estançol* Walenty, uczony Jezuita i misjonarz, * 1621 pod Bernem, w Morawji, † 1715 w San Salvador w Brazylji. Wstąpiwszy 1637 do zakonu Jezuitów, był profesorem matematyki i retoryki w kolegjum ołomunieckiem, a następnie praskiem, poczem przyłączony był do misji, wysłanej do Indji. Po drodze zatrzymał się w Portugalji, gdzie na uniwersytecie w Evora wykładał matematykę. 1663 udał się do Brazylji i tu został w kolegjum jezuickiem w San Salvador profesorem teologji. W późniejszym zwłaszcza wieku pilnie zajmował się obserwacjami astronomicznemi i meteorologicznemi, których rezultaty przesyłał do Europy. Pozostawił wiele dzieł w językach łacińskim i portugalskim, świadczących o głębokiej jego uczoności; ważniejsze z nich są: „Dioptra geodetica“ (Praga, 1653); „Orbis Alphonsinus sive horoscopium universale“ (Evora, 1658); „Zodiacus divini“ (t. 1675); „Legatus uranicus ex orbe novo in veterem“ (Praga, 1683); „Uranophilus coelestis peregrinus“ (Anvers, 1685); „Mercurius Brasilicus“ i in.

Stanco (tur. *Istankoi*), wyspa, ob. Kos.

Standard (ang. normalny, wzorowy), w układzie miar angielskich nazwa jednostek wzorcowych, typowych, jak np. **S.**-*gold,* stop złota prawnie ustanowiony, próby $^{11}/_{12}$.

Standard, konserwatywna gazeta londyńska, założona w 1859 i bardzo poczytna.

Standford Leland, bogacz amerykański, zwany królem kolejowym, * 1824, † 1893; wypracował i wykonał plan kolei łączącej ocean Atlantycki ze Spokojnym (Central Pacife Railroad). Zaczęta w 1861, ukończona zaś ta droga w r. 1869. Od 1861 — 1862 był **S.** gubernatorem Kalifornji;

od 1866—1893 senatorem z tego stanu. Posiadał także olbrzymie winnice. Na uczczenie zmarłego syna założył w Polo Alto Leland Standford Junior uniwersytety.

Stanecki Tomasz, fizyk, * 1826 w Wadowicach w Galicji, † 1891 roku we Lwowie, kształcił się w uniwersytecie lwowskim, następnie został profesorem matematyki w gimnazjum miejscowem, dyrektorem szkoły realnej, profesorem fizyki w uniwersytecie lwowskim. Kilkakrotnie był dziekanem wydziału, oraz rektorem. Wydał: „Krótki rys meteorologji," „Kurs algebry i geometrji dla leśniczych," „Fizyka dla szkół średnich" (1871 i 1876); „Fizyka doświadczalna" (1874); przełożył Mocnika „Geometrję" (1869); „Arytmetykę" i „Algebrę" (1872). Nadto w pismach specjalnych *Kosmos*, *Bartnik* i in. ogłosił znaczną liczbę rozpraw.

Stang Fryderyk, polityk norweski, * 1808, † 1884, prawnik z zawodu, był profesorem w Chrystjanji, od 1845—1885 ministrem spraw wewnętrznych, od 1871—1888 ministrem stanu, był bardzo popularnym i zasłużonym.

Stang Fryderyk, syn poprzedniego, polityk norweski, * 1834, prawnik, od r. 1882 deputowany i przewodnik prawicy. W r. 1889 obalił ministerjum Svedrupa i został ministrem stanu, w 1891 ustąpił, ale w 1893 po upadku gabinetu Steeny powrócił do władzy. **S.** należy do umiarkowanych konserwatystów i jest przeciwnikiem rozdziału Norwegji i Szwecji.

Stanhope James, pierwszy hrabia **S.**, mąż stanu angielski, pochodzi z rodziny hrabiów Chesterfield, syn *Aleksandra Stanhope*, posła angielskiego w Madrycie, * 1673 w Paryżu, † 1721. Wstąpiwszy do służby wojskowej, walczył pod Wilhelmem III w Niderlandach, a podczas hiszpańskiej wojny sukcesyjnej dowodził korpusem angielskim w Hiszpanji. Później będąc członkiem parlamentu, ważną odgrywał rolę za królowej Anny, jako należący do stronnictwa whigów. Za Jerzego I był kanclerzem państwa i 1718 wyniesiony został do godności hrabiego. — Jego wnuk *Karol, trzeci hrabia Stanhope*, * 1753, † 1816, występował w parlamencie jako gorliwy whig i zasłużył się kilku pożytecznymi wynalazkami, jak np. ulepszoną przez siebie prasą drukarską, która jego otrzymała nazwisko.—Jego syn najstarszy, *Filip Henryk, czwarty hrabia Stanhope* (* 1781, † 1855), występował w parlamencie po stronie torysów, lecz nie zajmował żadnego ważniejszego stanowiska, zresztą pamiętny jest z gorliwego zajmowania się losem Kaspra Hausera (ob.). — Jedyny syn i spadkobierca jego *Filip Henryk, piąty hrabia Stanhope*, znany w literaturze pod nazwą *wicehrabia Mahon*, * 1805, † 1875; w r. 1830 wszedł do izby niższej, w pierwszym gabinecie Peela (1834), był podsekretarzem stanu do spraw zagranicznych, a w drugim (1841) podsekretarzem stanu do spraw indyjskich. Po śmierci ojca (1855) wszedł do izby wyższej, ale mały brał udział w sprawach politycznych. W nagrodę prac uczonych został 1846 prezesem „Society of antiquaries," 1857 prezesem „Netional Portrait-Gallery " a 1850 lordem-rektorem uniwersytetu Aberdeen. Z dzieł jego najcelniejsze są: „History of the War of the tuccession in Spain" (1834, nowe wyd. 1850); „History of England from the peace of Utrecht" (5 wyd., 7 t., 1858). Oprócz tego wydał **S.** dwie biografje: Belizara (nowe wyd., 1848) i Kondeusza (1840); „Historical essays" (1848); „Mémoirs of sir R. Peel" (część 1, 1456); „Life of William Pitt" (4 wyd., 3 t., 1879); „History of England comprising the reign of queen Anne" (4 wyd., 2 t., 1873); „French retreat from Moscow and historical essays" (1876).— Syn jego *Artur Filip*, * 1838, † 1893; służył w wojsku, był od 1868—1875 deputowanym, a od 1874—75 lordem skarbu. — Brat jego młodszy *Edward Stanhope*, był ministrem handlu, wojny, a potem kolonji.

Stanhope, lady Estera Łucja, córka Karola, trzeciego hrabiego Stanhope, * 1776 w Londynie, † 1839. Posiadała ona z natury powierzchowność imponującą, rozum i wielką energję ducha, ale wykształcenie odebrała zaniedbane. Po wyhuchu rewolucji francuskiej, gdy ojciec jej skompromitował się swemi zasadami republikańskiemi, lady **S.** przebywała u wuja, ministra Pitta, zarządzała jego domem, czuwała nad jego korespondencją i często nawet układała projekty do not dyplomatycznych. Po śmierci Pitta (1806) znienawidziwszy świat pozorów i oszustw, usunęła się do Walji, a 1810 wyjechała do Turcji i przebywała ostatecznie w wybudowanym przez siebie zamku Dżihon blizko Saidy na Libanie jako cudowna pustelnica i marzycielka. Z powodu nieograniczonej hojności swojej i dobroczynności wielce przez ludność miejscową była czczona i uważana za istotę nadprzyrodzoną. Mieszkańcy Syrji nazywali ją królową z Tadmor, Czarodziejką z Dżihon, Sybillą Libanu. Ale znaczenie to i powaga, oraz zdrowie zaczęły niknąć z ubywającym jej majątkiem. Straciwszy cały majątek, popadła **S.** w pewien rodzaj obłąkania, miewała straszne i męczące widzenia i w nędzy zmarła, otoczona wiernymi Arabami; pochowana w klasztorze Mar-Elias. Jej lekarz przyboczny wydał: „Mémoirs of the lady Esther Stanhope" (3 t., Londyn, 1845).

Staniątki, wieś w Galicji, obw. Bocheńskim, o $1\frac{1}{2}$ mili od Wieliczki, z wielkim i bogatym klasztorem PP. Benedyktynek, założonym przez Klemensa z Ruszczy w r. 1244.

Stanicki, pseudonim powieściopisarki rosyjskiej, pomieszczającej swe utwory wyłącznie w *Sowremenniku*. Z romansów **S.** najważniejsze: „Neostorożnoje słowo" (1848); „Bezobraznyj muż" (1848); „Żena czasowago mastera" (1849); „Pasieka" (1849); „Neobdumannyj szag" (1850); „Kapriznaja żenszczina" (1850); „Mełoczi żizni" (1854); „Domasznij ad" (1857); „Kusskie w Italii"

(1858); „Roman w peterburgskom poluswietie“ (1860); „Zenskaja dola“ (1862) i in. Oddzielnie wydała: „Tri strany swieta“ (8 t., 2 wyd., Petersburg, 1851), oraz z Nekrasowem „Mertwoje ozero“ (3 t., t., 1852). O powieściach **S.** pisał Pisarew w *Russkiem Słowie* (1864).

Stanicz Wal., poeta słowiński, * 1774 w Soczi, w pobliżu Gorycy, † 1847; od r. 1819 kanonik i dozorca szkół w Gorycy. Oprócz kilku pism religijnych, napisał wiele pieśni kościelnych i świeckich. Oddzielnie wydał: „Pesmi zakmete in mlade ljudi“ (Goryca, 1822); „Pristawik nekterih cerkevenih in drugih pesem“ (1838); „Drugi pristavik starih in nowih cerkwenih in drugih pesenos.“ Oprócz tego pracował i na polu gramatycznem.

Staniek Wacław, lekarz czeski, * 1804 w Jarpicach, niedaleko Slanego, † 1871 w Pradze. Studjował filozofję oraz medycynę w Pradze, do 1832 był asystentem kliniki położniczej Jungmanna, następnie zajął się w Pradze praktyką lekarską. W 1848 r. wybrany był z okręgu budyńskiego do sejmu krajowego, a następnie z okręgu złowickiego do rady państwa; 1869 oraz 1870 wybierany był na dziekana fakultetu lekarskiego uniwersytetu praskiego, 1862 brał udział w założeniu towarzystwa lekarzy czeskich, którego został wiceprezesem, oraz od 1865 r. redaktorem wydawanego przez toż towarzystwo czasopisma. Ogłosił: „Zakladove pitvy (anatomji)“ z atlasem (1840); „Kratki przekled lebosłovi“ (1840); „Przirodopis prostonarodni“ (1843; 3 wyd., 1854); „Snadne navedeni, jak by se hluchoniemota w prvnich letech dietskych poznala“ (1846). Nadto brał udział w założeniu „Słownika terminologji lekarskiej“ (Praga, 1865).

Staniek Jan, pisarz czeski, * 1818 w Porzeczy na Sazawie, † 1868 w Pradze; po ukończeniu gimnazjum w Pradze, studjował na tamtejszym uniwersytecie prawo, a jednocześnie w politechnice gospodarstwo rolne, chemję ogólną, rolniczą i stosowaną i t. d. Porzuciwszy następnie prawo, poświęcił się wyłącznie chemji, i zwiedziwszy Niemcy, Belgję i Francję, został 1856 suplentem, a 1857 profesorem chemji w szkole realnej czeskiej. 1861 wybrany był z okręgów benenowskiego, wlaszimskiego i neweklowskiego na posła do sejmu krajowego, z tego zaś do rady państwa, w której wiernie trzymał się stronnictwa federacyjnego. 1863 redagował czasopismo polityczne *Pozor*, 1864 r. został profesorem chemji w politechnice praskiej. Oprócz artykułów dziennikarskich napisał: „Basnie“ (Praga, 1851); „Chemie vszeobecna“ (2 t., t., 1858—1860; 2 wyd., 1863); „Historja chemji“ i „Chemja analityczna.“

Staniewicz Szymon, pisarz żmujdzki, rodem ze Żmujdzi, ogłosił drukiem: „Dajnos Żamajcziu“ (Wilno, 1829), zbiór pieśni gminnych żmujdzkich; „Historia Szwenta“ (tamże, 1823) i „Apeydarima walge ysz kierpiu Islandu pagal Latiryma, F. Bremdeburga“ (tamże, 1824).

Staniewicz Emeryk, wierszopis, rodem ze Żmujdzi, zamieszkały w Wilnie i tamże zmarły, wydał: „Spiewy ludu litewskiego,“ na wiersz polski przełożone w *Tygodniku wileńskim* (t. 8, 9 i 10).

Stanisław, w. ks. kijowski, znany Stryjkowskiemu, a za nim Kojałowiczowi. Miał on panować nad Dnieprem w epoce Gedymina w ks. Litwy i 1320 rozbity nad rz. Pierną, przez wojska tego księcia, uszedł ze sprzymierzeńcami swymi do Razania, a Gedymin owładnął Kijowem. Naruszewicz przypuszcza, że to może był syn Wasila Dmitrowicza, w. ks. Kijowa, za metropolity Cyprjana około 1301 żyjącego.

Stanisław, biskup poznański, o którym nie słyszano dotąd; znany jest z aktu 1245 (Rzyszcz. „Cod. diplom.,“ I, 51), na którym występuje jako świadek, we wsi Krysku, w Płockiem.

Stanisław, książę mazowiecki, syn Konrada i Anny z Radziwiłłów, * 1500, objął rządy w księstwach Warszawskiem i Czerskiem 1517 r., ale krótko panował, gdyż rozpustne życie i zbytnie używanie trunków wycieńczyły jego siły. **S.** zalecał się wiele pięknemi przymiotami, posiadał znakomite zdolności umysłowe i niejednokrotnie złożył dowody męstwa tudzież pieczołowitości o dobro kraju. **S.** † 1524, pochowany w Warszawie w kościele archikatedralnym św. Jana, gdzie jemu, jako też bratu jego Januszowi wzniesiono piękny pomnik marmurowy,

Stanisław August Poniatowski, król polski, * 1732, stolnik litewski, poseł Rzeczypospolitej do Petersburga 1757, mielnicki na sejm 1762, warszawski 1764, t. r. obrany królem, abdykuje w Grodnie 1795 r., † 1798 w Petersburgu. Uwikłany w stosunki osobiste, które przy słabym charakterze, a romansowem i chciwem odznaczenia się choćby tytułem usposobieniu, uczyniły go kozłem ofiarnym dawnych grzechów, nadto był wychowany w duchu *Familji*, strancuziały, wyziębły, nieraz dobre miał chęci, czego dowodem popęd, jaki dał literaturze (obiady czwartkowe ogniskiem nowej klasy ludzi literatów), medale (historja Naruszewicza), poparcie sztuki (Bacciarelli, Pink, Łazienki), szkoła kadetów jego kosztem utrzymywana, wsparcie Tyzenhauza podskarbiego, gdy ten upadł w walce olbrzymiej jednostki z zastojem przemysłowym ogółu, targował się o zaspokojenie swych dłużników, dochody swe rozdawał między łaknących, wybór Konarzewskiego jenerała do gabinetu wojskowego. Nie męsko rozpustny jak August II, był zepsuty jak salonowiec. Otaczanie się poufalsze takiemi istotami, jak Arnold Byszewski, cechują brak szlachetności istotnej, wrodzonej, przekonywają, że dobre zamiary podsuwała myśl, ale nie

Stanisław August Poniatowski.

potęgowało uczciwe uczucie. Ślizką drogą wszedłszy na tron, w buduarach zatracił resztki energji ocalonej z miękkiego wychowania, i był tylko odblaskiem na tronie swej społeczności. Porywy chwilowe dobre, ale taktu i godności oraz wytrwania za mało. (ob. Polska). Był żonaty tajemnie z panią Grabowską. Literatura obfita: z ostatnich czasów wyszłe wspominamy (prócz Lelewela) „Panowanie króla polskiego **S. A. P.**“ (1831); Kalinki „Ostatnie lata panowania **S. A. P.**“ (w *Pamiętniku XVIII w.* Zupańskiego, 2 t., 1868); Szujskiego „Dzieje Polski“ (t. IV); Gumplowicza „Korespondencja S. Augusta z hr. Branickim“ (Kraków, 1872); „Correspondence inédite de Stanislas Poniatowski, rói de Pologne, avec Madame Geoffrin 1764—77“ (Paryż, 1887); „Mémoires secrets inédits de Stanislas Auguste“ (Lipsk, 1862); Korzon „Dzieje Polski za Stanisława Augusta;“ „Stanisław August w Grodnie“ (*Przew. lit. i naukowy*, we Lwowie 1875, III) przez J.

Stanisław Kostka (św.), * 1550 w Rostkowie z ojca Jana Kostki, kasztelana zakroczymskiego i Małgorzaty Kryskiej. W 14 roku życia wysłany razem ze starszym bratem na nauki do Wiednia, chciał tamże wstąpić do zgromadzenia Jezuitów, w czem mu się jednakże ojciec sprzeciwił; następnie udał się do Augsburga i Dillingen, w końcu do Rzymu, gdzie 1567 wstąpił do zgromadzenia Jezuitów. Oddawał się surowym praktykom ascetycznym, co szkodliwie wpłynęło na jego zdrowie, † 1568 licząc zaledwie lat 18 wieku; 1604 ogłoszono go błogosławionym, a 1544 papież Klemens XI zaliczył go w poczet świętych. Żywot św. **S.** napisał Raczyński (Kraków, 1673), Załuski (tamże, 1753) i in.

Stanisław Krakowianin, pseudonim S. Krzyżanowskiego.

Stanisław Leszczyński, król polski i w. ks. litewski, * 1677, podpisał konfirmację praw Augusta II 1697 jako cześnik, 1699 r. został wojewodą poznańskim, na sejm pacyfikacyjny lubelski 1703 nie stanął, wszedł w stosunki z Broniszem, marszałkiem konfederacji wielkopolskiej, którą Jan Sapieha starosta bobrzyński i 20,000 talarów szwedzkich zawiązało, i został obrany jej rotmistrzem; 27 sierpnia przeciągnął wojsko kwarciane Biernackiego i przez nie 24 grudnia 1703 został obrany naczelnikiem. Na początku 1704 zjechał do Warszawy, dał znać o przyjeździe posła szwedzkiego Horna z ważnemi wykryciami na Augusta II, a gdy Karol XII nie chciał wchodzić w układy z Rzecząpospolitą bez detronizacji Sasa, jeździł do niego do Hejlsberga **S.** Wreszcie, gdy Jakóba Sobieskiego porwano do Koenigsteinu, ogłoszono akt detronizacji Sasa z podpisem **S.** i 8 innych dygnitarzy oraz 70 szlachty. Że zaś Aleksander Sobieski mimo zachęt Karola XII nie przyjął korony (15 maja 1704), przedstawiono więc 3 kandydatów: wojewodę sieradzkiego Pieniążka, hetmana koronnego Hieronima Lubomirskiego i **S.** Karol XII, wybrał **S.** Aleksander 26 czerwca wymógł na **S.** obietnicę, że uważał koronę za depozyt, i elekcja **S.** bardzo *przymuszona* uchodziła w Saksonji za formalną, ile że Sobieskiego Jakóba uważano za króla właściwego. Po koronacji **S.** 1705 r. mianował dygnitarzy, przez co Rzeczpospolita rozerwała się na dwa królestwa, szwedzko-Leszczyńskie i sasko-Augustowskie. **S.** był tylko satelitą Karola XII, z nim udał się do Benderu, po abdykacji z tytułem króla uzyskał księstwo Zweibrücken, 1716 ledwo uszedł mordu z ręki oficera saskiego Lacroix dzięki Poniatowskiemu, ojcu późniejszego krola. 1718 pozbawiony księstwa, osiadł w Wejtzenburgu, potem po wyjściu córki za Ludwika XV bawił koło Paryża. Nowa elekcja **S.**, poparta przez Francuzów 1733, miała jeszcze wybitniej jak pierwsza odporny kierunek przeciw wpływom sąsiednim; **S.** przetrzymał oblężenie w Gdańsku—i 1736 powtórnie abdykował za księstwa Lotaryngji i Baru wzięte dożywociem. Osiadł w Lunewilu, w Nancy założył *Academia Stanislai* dotąd istniejącą, opiekował się naukami, nawet dziećmi Augusta III 1757 r. † 1766 z oparzeliny. Więcej filozof, niż król, przypadł Rzeczypospolitej na kierownika ze S. Augustem nie w porę, tyle prawie szkodliwy, co Sasi, choć w innym względzie (ob. Polska). Myśl stawiał za czyn, reformował pismem. Dzieła jego są; „Oeuvres du philosophe bienfaisant“ (Nancy, 1763); „Głos wolny szlachcica wolność ubezpieczający“ (1733); „Historja S. i N. Testamentu,“ wierszem (1761). O innych dziełach patrz rozprawę Lacroix (*Bibl. Warsz.* 1866, IV). Materjały do historji czasów **S.**: „Historja życia N. S. L. króla polskiego i t. d.,“ drukowana r. P. 1744. „**S. L.** i Polska w pierwszej połowie XVIII w.,“ przez autora Ukrainy i Zaporoża (Czajkowskiego) (Warsz., 1858).—Por. Jarochowski „Dzieje panowania Augusta II“ (część II, od 1702—4). Rembowski „**S. L.** jako statysta“ (1879). **S.** żonaty był z Opalińską Katarzyną, córką Jana Henryka kasztelana poznańskiego (* 1680, † 1740).

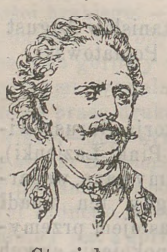

Stanisław Leszczyński.

Stanisław z Dzikowa, pseudonim S. Jachowicza.

Stanisław ze Skarbmierza, ob. ze Skarbmierza Stanisław.

Stanisław ze Szczepanowa, biskup krakowski, 1253 r. kanonizowany i uznany za świętego. Był synem Wielisława (Magnusa) i Bogny, rzekomo herbu Prus (Turzyma). Z powodu jego kanonizacji i późniejszego uwielbienia, charakterystyka roli dziejowej **S.** jest niezmiernie trudna i na polu naukowem sprowadza kolizje nader żywe. Zginął z ręki Bolesława II Szczodrego, na Skałce. Literatura odpowiednia jest bardzo liczna. Pisali

o S. ze S. oddzielnie Lelewel, Maciejowski, Dzieduszycki, Komarnicki, E. Świeżawski.

Stanisław z Łowicza, ob. z Łowicza Stanisław.

Stanisława order, ustanowiony 7 maja 1765, przez króla polskfego Stanisława Augusta Poniatowskiego na cześć św. Stanisława biskupa i męczennika. Miał z początku kształt krzyża ośmiokątnego, emaljowanego czerwono, ze złotemi kulkami na końcach; w środku na białej tarczy laurowym wieńcem obwiedziony znajdował się wizerunek św. Stanisława, a na stronie odwrotnej, również biało emaljowanej, była cyfra SS. (Sanctus Stanislaus) z napisem dokoła: *Praemiando incitat* (nagradzając zachęca). W przecięciach czterech ramion krzyża pomieszczone było koronowane orły z rozpostartemi skrzydłami. Klasa była jedna, kawalerów tylko stu. W tej formie przetrwał do upadku Rzeczypospolitej. Cesarz Aleksander I polecił na końcach ramion krzyża umieścić złote różyczki, a na tarczy odwrotnej pomiędzy literami SS. włączyć cyfrę A. R. P. (Alexander Rex Poloniae). Jednocześnie ustanowiono 4 klasy. Cesarz Mikołaj I dekretem z d. 29 listopada 1831 przyłączył go do orderów rosyjskich, zmienił kształt i nadał nowe statuty.

Stanisławowskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Mazowieckiem w ziemi Warszawskiej. Podług lustracji z 1660 zaliczały się do niego miasto Stanisławów i wsi: Ciszowka, Sokole, Rządza, Głęboczyca, Wolka Kokosza, Wolka Piecącyna, Salejów, Kurówka, Tłuściec, Kamionka, Rynia, Wiśniewo, Turek, Łodzin, Lubomin, Cyganka, Brzoza i dzierżawa Dębe. W 1771 r. posiadał je Jan Czarnecki, kasztelan bracławski wraz z żoną Felicją z Czosnowskich, opłacając z niego kwarty złp. 2,749 gr. 16, a hyberny złp. 2,695 gr. 28. Na sejmie jednak z 1773—1775 r. Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Szeptyckiemu. Podług „Volumiaów legum“ ostatnim starostą był Aleksander Koszutski.

Stanisławów, osada w gub. Warszawskiej, powiecie Nowo-Mińskim, niegdyś wieś Cisów, wyniesiona do rzędu miast 1523 r. przez Stanisława i Janusza, ostatnich książąt mazowieckich, ma obszerny kościół parafjalny, wzniesiony 1525 i liczy 1,500 miesz.

Stanisławów, m. w Galicji, obwodzie Stanisławowskim, nad dwiema Bystrzycami: *Halicką* czyli Zgniłą i *Tyśmienicką*, wpadającemi do Dniestru, ma okazały kościół farny, który 1699 na kolegjatę zamieniony został. W kilka lat później **S.** został tak dobrze obwarowany, że mógł stawić zwycięski odpór napadom nieprzyjacielskim, jak np. napadowi Turków i Tatarów, w 1676 r. Józef Potocki wzniósł tu w środku rynku 1695 w kształcie krzyża ratusz na 9 pięter wysoki, dotąd starannie utrzymywany. W 1763 ukończoną została budowa ormjańskiego kościoła, w którego wielkim ołtarzu zasługuje na uwagę słynący cudami obraz N. Marji Panny. Piękne freski w tym kościele wykonał Jan Solecki. W 1771 **S.** dostał się pod panowanie Austrji, i obecnie liczy 22,500 miesz., ma gimnazjum, szkołę realną, jest rezydencją biskupa grecko-katolickiepo i prowadzi dość znaczny handel.—Porów. ks. S. Barącz „Pamiątki miasta **S.**“ (Lwów, 1858).

Stanisławski Oskar, pisarz, * 1814 w mieście Ostrzeszowie, w W. Ks. Poznańskiem. Po ukończeniu gimnazjum piotrkowskiego wszedł do służby rządowej 1841, został potem naczelnikiem wydziału sprawiedliwości w kancelarji Rady Administracyjnej i urząd ten sprawował aż do zwinięcia pomienionej Rady w 1867 r. Obok tych obowiązków był jednocześnie pomocnikiem redaktora głównego b. gazety rządowej i przez lat kilkanaście cenzorem w warszawskim komitecie cenzury. Oprócz wielu przekładów celniejszych dzieł beletrystycznych literatury francuskiej, angielskiej i niemieckiej przełożył w 1842 Micheleta „Rys historji nowożytnej“ (Warszawa, 1842), tudzież „Historję powszechną“ Dittmara w skróconym zarysie uzupełnił własnemi dodatkami o Słowiańszczyźnie (2 t., Warszawa, 1862—63). Przez pewien przeciąg czasu był redaktorem *Czytelni niedzielnej*, później przez rok jeden redaktorem *Opiekuna domowego*, nadto 1870 wydał oryginalną powieść p. t. „Stepy,“ a 1872 drugą powieść „Zabielscy.“

Stanisławski Antoni, pisarz, * 1817, † 1883 w Białej Cerkwi, studjował w uniwersytecie kazańskim, od 1857 profesor zwyczajny encyklopedji prawa i prawa państwowego w uniwersytecie charkowskim, w 1879 przeniósł się do Warszawy, gdzie 1880 wystąpił z trzema odczytami o „Boskiej komedji“ na rzecz osad rolnych. Napisał: „Ob aktach ukrieplenja praw na imuszczestwa“ (Kazań, 1842); „Ob ograždenii imuszczestwiennych praw po drewniemu russkomu prawu“ (w *Jurid. Sborn.*, Mejera, 1854); „Ob otnoszenii meždu zakonom nrawstwennym i juridiczeskim“ (*Żurn. Min. Narod. Pros.*, 1851); „O chodie zakonowiedienja w Rosii i rezultatach sowrem. jego naprawlenija“ (Kazań, 1853); „Sistematicz. ukazatel socz. juridicz. soderżanja, izd. w Rossii 1830—53“ (*Żur. M. N. Pros.*, 1853); „O proischożd. położit. prawa“ (Charków, 1856); „O wlijanii christianstwa na prawo semejnoje“ (t. 1860) i in. Oprócz tego pisał rozmaite artykuły do czasopism polskich. Najważniejszą jednak zasługą **S.** jest wyborny przekład na język polski „Komedji Boskiej“ Dantego (Drezno, 1870).

Stanisławski Jan, syn poprz., malarz polski, pejzażysta, profesor Akademji sztuk pięknych w Krakowie.

Stanjol, toż co cynfolja, ob. Cyna.

Stankar, herb: Orzeł z rozpostartemi skrzydłami i koroną na głowie; z korony wychodzi

chodzi chorągiew zawinięta na proporcu w lit. **S.** Na piersiach orła tarcza, na której u wierzchu księżyc rogami do góry i od barku spodem krzyż albo miecz.

Stankar.

Stankar Franciszek, * w r. 1501 w Mantul; studjował teologję i przyłączył się do ruchu protestanckiego w płn. Włoszech. Gdy zwolennicy nowej nauki zaczęli być prześladowani, opuścił ojczyznę i 1547 został profesorem języka hebrajskiego w akademji krakowskiej, lecz wkrótce podejrzany o herezję był uwięziony. Umknąwszy z więzienia, zaczął szerzyć naukę Zwingla w Pińczowie, gdzie został powołany na przełożonego tamecznej szkoły; 1551 r. był profesorem teologji w Królewcu, skąd w następnym roku udał się do Frankfurtu nad Odrą i tu prowadził żywą polemikę z Melanchtonem i Burgenhagenem. Później znowu wrócił do Polski, lecz i tym razem nie zabawiwszy długo, udał się do Węgier i Siedmiogrodu, gdzie także rozkrzewiał reformację; 1558 powrócił po raz trzeci do Polski i rozszerzał nową naukę gorliwiej niż przedtem, tak, że kilka synodów potępiło jego naukę. Kalwin i Beza zarzucali mu, że krzewił w Polsce socynjanizm; **S.** † 1574 w Stobnicy. Oprócz wielu pism treści polemicznej w języku łacińskim, wydał gramatykę hebrajską p. t. „Grammatica institutio linguae hebreae“ (Wenecja, Bazyleja, 1547 i Kraków, 1548). Z innych dzieł **S.** najważniejszem są „Canones reformationis ecclesiarum polonicarum“ (1558).

Stankiewicz Maurycy, bibljograf, był współpracownikiem firmy księgarskiej Gebethnera i Wolffa, następnie pełnił zastępczo urząd bibljotekarza akademji umiejętności, ułożywszy wyczerpujący katalog wydawnictw tej instytucji. Pozostawił liczne prace z zakresu bibljografji, ogłosił: „Zestawienie utworów A. Mickiewicza,“ drukowanych w 14 zbiorowych wydaniach i in. † 21 kw. 1892 w Krakowie.

Stankiewicz W. J., ekonomista i literat, * 1859, zawód literacki rozpoczął 1880 od pomieszczania korespondencji w różnych pismach warszawskich, 1886 odbył podróż po Europie i spostrzeżenia swe drukował w *Ateneum*, *Kraju i Kurjerze Warszawskim*, a w *Tyg. ilustrow.* umieścił artykuł o Renanie. Był inicjatorem zjazdu chmielarskiego w Warszawie 1887 i zaprojektował szereg reform w przemyśle chmielarskim. Nadto ogłosił szereg opowiadań i nowel; w *Przeglądzie tygodniowym* drukował „Mesjanizm słowiański.“

Stankiewiczówna Zofja, * 1862 w Charkowie, gdzie ojciec jej był profesorem uniwersytetu. W 1878 r. przybyła do Warszawy i kształciła się pod kierunkiem Gersona, potem wyjechała do Paryża do szkoły Roberta Fleury'ego. Obecnie przebywa w Warszawie. W pracowni Juliana otrzymała medal srebrny na konkursie; na wystawie lwowskiej medal srebrny. Wybitna malarka polska celuje zwłaszcza w krajobrazach. Znakomitsze jej dzieła: „Noc ukraińska,“ „Kamieniec podolski w nocy,“ „Lato,“ „Krajobraz słoneczny,“ „Bezdomni“ i t. d.

Stankiewiczówna Z.

Stankowicz, *Stanković*, Kornel, zdolny kompozytor pieśni religijnych serbskich i zbieracz melodji do pieśni ludowych, * 1831 w Budzie, † 1865 tamże. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Aradzie, Segedynie i Peszcie, poświęcił się w Wiedniu wyłącznie muzyce, do której od dzieciństwa okazywał wielkie zamiłowanie i zdolności. **S.** pierwszy okazał światu wielkie bogactwo i oryginalność melodji religijnych kościoła wschodniego, pochodzących z pierwszych czasów chrześcijaństwa i dotychczas przechowanych w tradycji pomiędzy Serbami. Zasługa jego pod tym względem da się porównać z zasługą Wuka Karadžicza. Nadto napisał cały szereg mniejszych utworów muzycznych, z których wiele przeszło do ludu, jak np. *Oj taleri! Ustaj, ustaj Srbine, Sieczasz-li se onog sata, Szto se bore misli moje, Tamna noczi* i in. Główne dzieła **S.** są: „Srbske pjesme,“ 2 księgi, obejmujące 54 pieśni solowych z towarzyszeniem fortepjanu; „Srbske narodne pjesme,“ 2 księgi, obejmuje 30 najlepszych pieśni narodowych, na chór i fortepjan. Najważniejszą jednak pracą **S.** jest zbiór melodji religijnych, p. t. „Prawosławnocerkweno pojanje u srbska naroda,“ w 3 częściach, dla chóru z towarzyszeniem fortepjanu.

Stanley Edward, pisarz angielski, * 1779 r. w Londynie, † 1849. Ukończywszy studja teologiczne w Cambridge, został proboszczem w Alderley; 1837 mianowany był biskupem w Norwich. W Alderley zajmował się naukami przyrodzonemi, badał okolicę i zasilał licznemi artykułami naukowemi *Blackwood's magazin* i inne czasopisma. Oddzielnie wydał: „Familiar history of birds, their. natures habits and instincts“ (2 t., 1835). Pozostałe jego pisma obejmują „Questions on the bible“ i drobne artykuły.

Stanley Artur Perrhyn, syn poprz., * 1815 w Alderley, † 1881, studjował teologję w Oksfordzie, był tam przez lat kilka autorem, poczem 1851 został kanonikiem w Canterbury, 1858 profesorem historji kościoła w Oksfordzie, 1863 dziekanem westminsterskim, 1875 r. lordem rektorem uniwersytetu św. Andrzeja. Z dzieł jego ważniejsze: „Lecture on the study of modern history“ (1854); „Historical memorials of Canterbury“ (1855, 10 wyd., 1883); „Sinai and Palestine in connection with thier history“ (4 wyd., 1883); „Lectures on the history of the Eastern Church“

(5 wyd., 1883); „Lectures on history of the Jewish Church“ (8 wyd., 1884, t. 3); „Christian institutions“ (4 wyd., 1883).

Stanley Edward Henryk, lord, jeden z najbardziej utalentowanych nowoczesnych mężów stanu angielskiego, najstarszy syn hr. Derby (ob.), * roku 1826 w Knowsley w hrabstwie Lancastre. Ukończywszy uniwersytet w Cambridge, zwiedził Amerykę północną i Indje zachodnie, w podróżach tych bardzo wiele korzystał i ugruntował samodzielnie swe przekonania polityczne. Wybrany 1850 członkiem izby niższej, zwrócił na się powszechną uwagę sprawozdaniem o stosunkach kolonji zachod.-indyjskich. W 1851 zwiedził Wschód i Indje wschodnie; za powrotem rozwinął **S.** wielką działalność na polu edukacyjnem i ekonomicznem, tak, że lubo należał do stronnictwa torysow, uważano go za rozumnego, oświeconego i liberalnego reformatora socjalnego. W torysowskim gabinecie ojca swego (1858—59) był ministrem do spraw indyjskich, następnie występował w szeregach opozycji, zwalczał bil reformy i w ponownym gabinecie hr. Derby (1866—68) i D'Izraeli'ego (grudzień 1868) zarządzał ministerstwem spraw zewnętrznych. Po śmierci ojca swego (1869) wszedł do izby wyższej jako hrabia Derby. swych przekonań konserwatywnych nie zmienił bynajmniej. Po upadku gabinetu Gladstone'a w lutym 1874 r., **S.** (a teraz hr. Derby) utworzył własne ministerjum, w którem zachował dla siebie wydział spraw zewnętrznych. Na tem stanowisku wielkie w Europie sprawił wrażenie (kwiecień-maj 1875) czynnem wystąpieniem z interwencją w sprawy lądu stałego broniąc razem z Rosją pokoju zagrożonego przez Prusy, pozostawał w gabinecie Disraelego w czasie zawikłań wschodnich, jakkolwiek jego kierunek polityki zagranicznej nie odpowiadał poglądom pierwszego ministra i królowej; według przekonania bowiem **S.**, Anglja żadną miarą nie powinna była brać udziału w wojnie, a jakkolwiek zdecydował się do protestów przeciwko postępowaniu Rosji, opierał się wszakże przedsięwzięciu jakichkolwiek środków energiczniejszych. Rola ta **S.** ściągnęła na nią silną niepopularność w Anglji, i gdy w styczniu r. 1878 rząd zażądał od parlamentu kredytu i polecił zebranie się floty w Dardanelach, **S.** zażądał uwolnienia, pozostał jednak w gabinecie, gdy Disraeli cofnął rozkaz wydany flocie. Dopiero gdy i po traktacie San-Stefanowskim **S.** nie chciał porzucić oporu przeciw zwołaniu rezerwy, wystąpił 30 marca z gabinetu, a gwałtownem występowaniem przeciw swoim poprzednim kolegom w następnych debatach nad kwestją wschodnią powiększył jeszcze swą niepopularność. W grudniu 1882 został sekretarzem stanu dla kolonji w gabinecie Gladstone'a i razem z nim ustąpił 1885 r. Pismami swemi, jak: „Claims and ressources of the west India Colonies“ (1850); „The churchrate question“ i t. d. powiększył znakomicie swą popularność.

Stanley Fryderyk Artur, lord, mąż stanu angielski, młodszy brat poprz., * 1841, poświęcił się zawodowi wojskowemu, był kapitanem pułku grenadjerów gwardji, następnie przeszedł do rezerwy i został majorem, a potem dowódcą pułku milicji. Od 1865 członek izby niższej, zgodnie z tradycjami swego rodu, przyłączył się do stronnictwa konserwatywnego; w 1868 był przez pewien czas młodszym lordem admiralicji, w grudniu jednakże razem z Disraelim zmuszony był ustąpić. W początkach 1878, gdy Gathorne Hardy został ministrem do spraw indyjskich, **S.** mianowany był na jego miejsce ministrem wojny, i na tem stanowisku kierował ukończeniem przygotowań wojennych przeciwko Rosji, oraz do okupacji Cypru. W gabinecie Salisburego zajmował od czerwca 1885 do stycznia 1886 stanowisko sekretarza stanu do spraw kolonji, a od sierpnia 1886 ministra handlu. W r. 1887 był podniesiony do godności para.

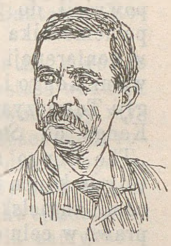

Stenley Henryk.

Stanley Henryk Morton (właściwie Jakób Rowland), podróżnik afrykański, * 1841 roku pod Denbigh w Walji, syn biednego fermera. Jako chłopiec okrętowy przybył do Nowego Orleanu, gdzie znalazł zajęcie u kupca Stanleya, który następnie adoptował go. Po śmierci swego dobroczyńcy wstąpił 1861 po wybuchu wojny do szeregu skonfederowanych, lecz wzięty do niewoli, oddany został do służby na flocie Stanów Zjednoczonych. Po zawarciu pokoju zwiedził 1865 Turcję i Azję Mniejszą, 1867—1868 jako korespondent *New York Heralda* towarzyszył armji angielskiej do Abisynji. Wysłany przez J. G. Benneta, właściciela wyżej wzmiankowanego dziennika, dla odszukania zaginionego Livingstona, wylądował w styczniu 1871 w Zanzibarze, skąd z orszakiem, złożonym z 200 ludzi (w tej liczbie 3 białych), przedsięwziął pochód do wnętrza Afryki. Po wielu tygodniach wielce uciążliwego pochodu, w d. 10 listopada, znalazł Livingstona w Udżidzi nad jeziorem Tanganika. Nieprzychylne usposobienie anglików, którzy sprawozdanie jego nazywali kłamliwem, co później okazało się oszczerstwem, przyczyniło się jeszcze więcej do rozgłosu jego nazwiska. Rezultaty podróży swej, która kosztowała Benneta 10,000 funtów szter, opisał **S.** w dziele „How I found Livingstone“ (Londyn, 1872, przekł. polski p. t.: „Jak odszukałem Livingstona,“ Lwów, 1877). 1873—74 towarzyszył wyprawie anglików przeciw królowi Aszanti i opisał ją w „Coomassie and Magdala“ (Londyn, 1874). W większych jeszcze rozmiarach przedsięwziął kosztem *New-York Heralda* i londyńskiego *Daily Telegraph* następną wyprawę w 1874, podczas której w d. 27 lutego 1875, wraz z 300 żołnierzami i tragarzami, stanął na południowem wybrzeżu jeziora Ukerewe, czyli

Wiktorja Nyanza, zbadał jego dopływy, oraz rz. Kongo, aż do jej ujścia i wykazał, że początkiem jej jest rzeka Lualaba (1877). Tym sposobem odkrył drogę wodną w głąb Afryki, mającą przeszło 4,000 klm., przerwaną tylko w dwóch miejscach kataraktami. W cztery miesiące po powrocie ogłosił: „Through the dark continent“ (Londyn, 1878, przekład polski p. t.: „Tajemnicza część świata“ w *Wędrowcu*, 1878—79). Wielkie powodzenie **S.** spowodowało spotkanie się jego z królem belgijskim Leopoldem II i założenie „Comité d'étude du Haut-Congo“, którego zadaniem było otworzenie handlu z Afryką środkową; **S.** mając powierzone sobie to przedsięwzięcie, założył nie tylko wzdłuż rzeki Kongo, lecz i na ustąpionem później Francji terytorjum Kuilu, szereg stacji aż do *Wodospadów Stanleya* na wyższem Kongo; płynąc rzeką Kwa, odkrył wielkie jezioro, które nazwał imieniem Leopolda II i do 1884 był czynnym w dorzeczu Kongu. W t. r. powrócił do Europy i jako komisarz techniczny pełnomocnika Unji amerykańskiej brał udział w konferencji berlińskiej, obradującej nad sprawami Kongo i przyczynił się do utworzenia w Anglji Towarzystwa budowy kolei żelaznej od ujścia Kongo do *Stanley Pool*. W tymże czasie wydał: „The Congo and the foundation of its free state.“ Gdy w końcu r. 1886 rząd egipski wspólnie z kupcami angielskimi postanowił uorganizować wyprawę w celu dania odsieczy Eminowi baszy, powierzył to przedsięwzięcie Stanleyowi, który z pomocą 700 ludzi, pomimo nieprzyjaznej postawy krajowców i walk z nimi, połączył się w d. 28 kwietnia z Eminem. Jego powrót z tej wyprawy do Europy przez Zanzibar i Egipt był pochodem tryumfalnym, chociaż cel jego misji, zyskać dla Anglji prowincje rządzone przez Emina paszę, nie powiódł się. Sprawozdanie z téj wyprawy ogłosił w dziele „In darkest Africa“ (2 t., 1890, przekł. polski „W czeluściach Afryki“). Obecnie żyje **S.** w Londynie, gdzie się 1891 ożenił z Miss Tenant; od 1895 jest członkiem izby niższej. Por. P. Reichard „Stanley“ (Berlin, 1896); G. Lindau „Stanleys sämmtliche Reisen in Africa“ (1891).

Stanley (lord), dawniejszy tytuł angielskiego męża stanu, hrabiego Derby (ob.).

Stanley-Pool, jezioro utworzone przez rzekę Kongo (ob.), powyżej wodospadów Kallulu, obejmuje 210 klm. kw. i ma 60 m. głębokości. Nad brzegami znajdują się osady Leopoldville (ob.) i Brazzaville (ob.).

Stannica, od wyrazu *stan*. W starożytnej Rusi futory, dziś domy, gdzie stanąć, zatrzymać się można. Później tak się nazywały miejsca, tudzież urzędy, gdzie daninę książęcą pobierano, nareszcie okręgi administracyjno-policyjne, których komisarze nazywają się *stanowymi*. Wyrazem *stan* oznaczano także stanowiska wojenne, leże, obóz; rozlokowanie małych wojska oddziałów zwano zdrobniale *stannicami*.

Stannum, łacińska nazwa cyny (ob.).

Stano Jerzy, dyplomata polski z XVII wieku, naprzód stolnik sanocki, potem chorąży sanocki, posłował na sejm dwanaście razy. Jeździł dwa razy do Porty Otomańskiej i raz do Moskwy w poselstwie; † starostą sądeckim 1649. Wydał: „O poselstwach w różne kraje wschodnie i wyprawach rycerskich ksiąg trzy,“ dzieło wierszem napisane (Kraków bez roku).

Stanowa, forteca w pow. Iszymskim, gub. Tobolskiej, o 90 mil od miasta Tobolska położona.

Stanowe pasmo gór, w Syberji, ciągnie się wzdłuż zachodniego i północnego brzegu morza Ochockiego, stanowiąc przedłużenie pasma Jabłonowego. Dzieli się na kilka gałęzi, z których wschodnia dochodzi do cieśniny Berynga i kończy się przylądkiem zwanym Czukockim Nosem. Odnoga północna stopniowo obniża się i ginie w tundrach, pomiędzy Janą, Indygirką i Kołymą; trzecia nakoniec gałęź przechodzi wzdłuż półwyspu Kamczackiego. **S.** pasmo jest już obnażone, już lasem pokryte; na szczytach jego leżą wieczne śniegi.

Stanowniczy, niższy urzędnik dworu królewskiego polskiego; obowiązkiem **S.** było utrzymywać porządny spis izb gościnnych w zamku królewskim, celem dogodnego pomieszczenia osób przyjezdnych do tegoż zamku.

Stanówka, inaczej zwana Białowodą i Małą Bystrzycą, rzeka w gub. Siedleckiej; początek ma w pow. Łukowskim, pod wsią Turzec, na południowschód Sroczka; płynie w kierunku wschodnim, potem skręciwszy ku południowi, wchodzi w pow. Radzyński i pod Rudą wpada do Bystrzycy od lewego brzegu. Długa 35 wiorst. Przyjmuje z lewej strony strugę Bońkówkę.

Stante pede (łac.), natychmiast bez zwłoki.

Stanuliszek, jezioro w gub. Suwalskiej, powiecie Suwalskim, gminie Kadaryszki, rozległe morgów 10.

Stany generalne, ob. Generalne stany.

Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, ob. Zjednoczone Stany Ameryki Północnej.

Stanza (włos.), stanca, dosłownie: ustęp, strofa, specjalnie zwano tak Oktawę (Ottava rima, ob.). Specjalny rodzaj **S.** stanowi stancę spenserowską używaną przez poetę angielskiego Spensera, a później przez Byrona w Childe-Heroldzie: rymuje się ona tak *a b a b b c b c c*.

Stańczyk, trefniś, błazen nadworny królów: Aleksandra Jagiellończyka, a następnie Zygmunta Augusta, pochodzenia szlacheckiego, urodzony w mieście Proszowicach, odznaczał się wielką śmiałością i prawdziwym dowcipem. Ufny szczególnie we względy Zygmunta I, tak samemu królowi, jako i panom i dworzanom często gorzką wypowiadał prawdę. Był on raczej satyrykiem XVI w., jowjalistą, jak starzy Polacy mówili, aniżeli zwyczajnym błaznem; pomiędzy znanymi trefnisiami jest **S.** prawdziwie postacią niezwykłą

i wyjątkową. Znakomitsi nasze pisarze XVI w. oddają **S.** wielkie pochwały. Zbiór jego dowcipów podał K. Wł. Wójcicki w dziele: „Obrazy starodawne“ (t. 1, Warszawa, 1843). Por. Bobrzyński „Stańczyk.“

Stańczyków stronnictwo. Stańczykami nazywają w Galicji partję arystokratyczno-klerykalną. Nazwa ta pochodziła od słynnego pamfletu politycznego p. t. „Teka Stańczyka“ wydanego w r. 1869 przez stronnictwo konserwatywne. Była to praca zbiorowa w której brali udział hr. Stanisław Tarnowski, Józef Szujski i in. Teka Stańczyka potępiła wszelkie gorące zapędy społeczne i wywołała burze protestów, a autorów i ich zwolenników od tej pory zaczęto nazywać Stańczykami.

Stańkowski Józef Jerzy, komedjopisarz czeski, * 1844 pod Przybramem, nauki gimnazjalne odbywał w Pradze, tamże studjował przez lat dwa prawo, 1869 r. wstąpił jako urzędnik do banku w Pradze, wkrótce jednak poświęcił się wyłącznie piśmiennictwu. Oprócz artykułów w rozmaitych czasopismach, (najważniejszy „Przispievky z historii czeského divadelniho repertoiru“ w *Kvietach*), napisał kilkanaście komedji i fraszek, z powodzeniem wystawianych w teatrach czeskich i ogłaszanych w *Divadelni bibliotece*, wydawanej przez Pospiszila, oraz w *Divadelni ochotniku*, redagowanym przez Mikulasza. Z utworów tych ważniejsze: „Braniborzi v Czechach,“ „Hrajete v szachy,“ „Muzikanti,“ „Neni doma,“ „Už ho mame,“ „Hej, Slovane!“ „Literarni nadenniczi,“ „Do zbranie,“ „Bożena od Klicpery,“ „O Sylvestru,“ „Ne dejme sel“ „Krakonosz,“ „Zebraci“ (dramat historyczny) i inne. Nadto przekładał z Moreta „Donna Diani,“ z Calderona „Život pouhy sen“ i „Lekarz sve cti,“ ze Scribe'a „Salicki zakon,“ z Sardou „Vlast“ i in. Oprócz tego wydał: „Solove hry a deklamaci“ (2 t., Praga, 1871); „Kval bidah“ (tamże, 1871); „Odboj Nizozemska proti Filipu II“ (tamże, 1872); przekład „Fausta“ (z Lenaua (tamże, 1873).

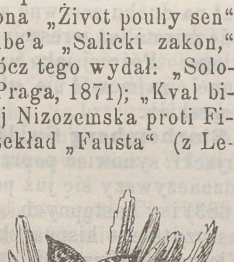

Stapelia variegata.

Stapelia, *Brudnota*, rodzaj roślin z rodziny trojeściowatych, obejmuje rośliny do kaktusów podobne, z łodygami mięsistemi, piłkowanemi; kwiaty wielkie, bezszypułkowe, tacowate, zwykle brudno plamiste na tle żółtem. Pochodzi z Ziemi Przylądkowej; niektóre gatunki hodują się jako ozdobne, chociaż liście wydają niemiłą woń padliny.

Stapfer Paweł, francuski historyk literatury, * 1840 w Paryżu, w r. 1876 został profesorem, następnie w Bordeaux. Napisał: „Laurence Sterne“ (2 wyd., 1881); „Shakespeare et l'antiquité“ (2 wyd., 1883—88); „Goethe et ses deux chefs d'oeuvre classiques“ (1881); „Molière et Shakespeare“ (1881); „Racine et Victor Hugo“ (1888); „Rabelais“ (1889) i in.

Staphylea, roślina, ob. Kłokoczka.

Staphylinidae, owady, ob. Kusaki.

Staphylococcus *(Gronkowiec)*, rodzaj bakterji chorobotwórczych, przyjmujących udział w ropieniu, którego mikrokoki układają się w formy gronkowate. Najczęściej spotykany jest **S.** *pyogenes aureus (G. złocisty)*; hodowle jego na żelatynie rosną w postaci żółtych kępek, szybko rozpuszczają żelatynę, na agarze tworzą także kolonje o barwie żółto-złocistej. **S.** *pyogenes citreus (G. cytrynowy)*, co do kształtu, wyglądu hodowli i zachowania się względem geuntów odżywczych nie różni się od poprzedniego, jedynie tylko barwę hodowli na agarze nie jest złocistą, lecz cytrynowo-żółtą. Również barwą tylko hodowli różni się od obu powyższych gatunków **S.** *albus (biały)*, którego hodowle na agarze mają wygląd plam zrobionych białą olejną farbą. Ob. Bakterje i Ropienie.

Staphyloma, ograniczony twór na rogówce oka o budowie tkanki łącznej, powstaje wskutek procesów wrzodziejących na rogówce przy wypadnięciu tęczówki. Przy zajęciu części tylko rogówki można zwykle **S.** usunąć na drodze operacyjnej, co zdarza się to czasem i przy całkowitem zniszczeniu rogówki. Gdy **S.**, dla swej znacznej objętości utrudnia lub uniemożliwia zamykanie powiek, lub wrazie często powtarzających się zapaleń, należy oko usunąć, aby uchronić oko zdrowe. Gdy **S.** przechodzi i na twórdówkę, powstają różne niekształcenia oka, co znów prowadzi za sobą nieprawidłowe załamanie światła w oku i różne zboczenia w widzeniu.

Stapss Fryderyk, słynny z nieudałego zamachu na Napoleona I w r. 1809 w Wiedniu. **S.** * 1792, był synem pastora z Naumburga i został kupcem w Erfurcie. Po pobiciu Austrji przez Napoleona I, przybył do Wiednia i podczas przeglądu wojska w Schönbrunie, starał się zbliżyć do Napoleona, zauważył to generał Rapp i kazał **S.** aresztować. **S.** przyznał się do zamiaru i oświadczył, że w razie gdy go ułaskawią, zrobi drugi raz to samo. Rozstrzelano go 16 października 1809 w Wiedniu.

Stara Anglja (Old England, wym.: Old inglend), znaczy u Anglików dawny obyczaj i dawną sławę ich ojczyzny.

Stara Marchja, ob. Altmark.

Stara Rusa, miasto pow. gub. Nowogrodzkiej, nad rz. Pobitą; ma 15,300 miesz., warzelnie soli i zakład wód mineralnych.—*Staroruski powiat* ma na przestrzeni 8,380 w. kw. 196,000 miesz.

Stara Sól, miasto w obwodzie Samborskim w Galicji, posiada obfite źródło solne, z którego się też wydobywa magnezja; liczy 4,000 miesz.

Stara Uszyca, miasto w pow. Nowouszyckim, gub. Podolskiej, ma 4,207 miesz. (1897).

Stara Zagora, miasto okręgowe w Bulgarji (Rumelja Wschodnia), ma w okolicy liczne winnice, licznie uczęszczane wody mineralne i 18,000 m.

Starck, albo *Stark*, Jan August, bar. von..., znany jako kryptokatolik, * 1741 w Szwerynie, † 1816, pierwotnie profesor i główny kaznodzieja w Królewcu, celem uniknienia prześladowań, przeniósł się 1777 na profesora gimnazjum w Mitawie, skąd 1781 wezwany był na kaznodzieję nadwornego i radcę konsystorza do Darmstadtu, gdzie 1811 wyniesiony do godności barona. Z dzieł jego najważniejsze są: „Über Kryptokatholicismus, Proselytenmacherei, Jesuitismus etc." (2 t., Frankfurt, 1787); wydane bezimiennie „Theodul's Gastmahl" (Frankfurt, 1809, 7 wyd.; 1828); „Freimüthige Betrachtungen über das Christenthum"(Berlin, 1780); „Geschichte des Arianismus"(2 t., 1783); „Geschichte der Taufe und Taufgesinnten" (Lipsk, 1789) i in.

Starck Karol Bernard, archeolog niemiecki, * 1824 w Jenie, † 1878, studjował filozofję tamże a następnie w Lipsku, poczem, poświęciwszy się archeologji, odbył podróż do Włoch; od r. 1848 docent, a następnie profesor w Jenie, objął 1855 katedrę archeologji w Heidelbergu. Wydał: „Kunst und Schule" (1848); „Forschungen zur Geschichte des hellenistishen Orients"(1852); „Archäologische Studien" (1852); „Städteleben, Kunst und Alterthum in Frankreich"(1855); „Niobe und Niobiden" (1863); „Nach dem Orient" (1874): „Handbuch der Archäologie der Kunts" (t. 1, 1878) i t. d.

Starczević Antoni, polityk chorwacki, * 1823 w Pazariste, kształcił się w Peszcie, poczem jako adwokat osiadł w Zagrzebiu. W r. 1861 wybrany posłem do sejmu chorwackiego, utworzył stronnictwo niepodległości Kroacji i związku z południowemi prowincjami słowiańskiemi i redagował organ *Hrvatska* (Chorwacja).

Starczević Dawid, bratanic poprz., * 1841 w Żitniku, również adwokat, poseł sejmowy i członek stronnictwa niepodległości Chorwacji, wsławił się gwałtownemi atakami większości węgierskiej i oporem władzy. Gdy wszystkie środki parlamentarne nie zdołały ukrócić jego napaści, został w 1887 z izby wyrzucony i skazany na dwa lata więzienia.

Starczewski Marcin, prawnik i teolog, 1645 został referendarzem koronnym i opatem tynieckim, † 1652. Wydał: „De recte gerendo Episcopatu Monita domestica" (Poznań, 1629).

Starczewski Wojciech, autor rosyjski, wydał: „Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI" (Wiedeń, 1836). Był spółpracownikiem wielu czasopism rosyjskich, głównie *Dziennika ministerjum oświaty narodowej*, w którym drukował wiele artykułów treści historycznej, np. „Wiadomości historyczne i geograficzne o Bośni" (tom 44); „O prawach historycznych w Polsce" (t. 53) i inne. Od roku 1856 wydaje w Petersburgu czasopismo: *Syn oteczestwa.* Nadto wydał „Sprawocznyj encyklopediczeskij słowar" (14 t., Petersburg, 1847—54).

Stare Miasto, właściwie *Stary Sambor*, w Galicji, obwodzie Samborskim nad Dniestrem, ma 4,000 miesz. i zakład wychowawczy młodzieży wojskowej.

Stare Prusy, dawniej Prusy właściwe, t. j. Wschodnie i Zachodnie, następnie prowincje, które należały do Królestwa Pruskiego przed 1814 a potem te, które stanowiły je do 1866.

Stare Troki, ob. Troki.

Stargard, po słowiańsku *Starogród* lub *Starygród*, niegdyś miasto główne dalszego Pomorza, dziś okręgowe regencji szczecińskiej w Prusach, nad rz. Ihna; liczy 26,200 miesz. i ma dość znaczne fabryki wyrobów wełnianych. Gród ten zdobył 1107 Bolesław Krzywousty w czasie wojen z Pomorzanami i zburzył go 1120 r. po poskromieniu buntu Świętopełka Gryffa.

Stargard, miasto w Prusiech, regencji Gdańskiej, nad rzeką Ferse, liczy 7,800 miesz., pamiętne jest kilkakrotnem zdobywaniem przez Krzyżaków, Polaków i Brandeburczyków w wieku XV i XVI.

Starhemberg, starożytny i bardzo bogaty częścią książęcy, częścią hrabiowski ród w Austrji, wywodzący się od dawnych hrabiów Styrji. Znakomitsi z tego rodu są: **Starhemberg** Ernest Rüdiger, hrabia, generał-feldmarszałek austrjacki, * 1638 w Hradcu, † 1747. Odznaczył się przedewszystkiem jako komendant Wiednia podczas oblężenia tego miasta przez Turków pod dowództwem wielkiego wezyra Kara-Mustafy od 9 lipca do 12 września 1682. Niezmordowany w trudach, odpierał szturmy tureckie a przykładem swym pokrzepiał na duchu zarówno słabą załogę jakoteż i ludność miasta, aż wreszcie doczekał się Jana Sobieskiego. Później jako prezes nadwornej rady wojennej, zajmował się głównie organizacją wojsk cesarskich.

Starhemberg Gwido, hr., feldmarszałek austrjacki, synowiec poprzedniego, * 1657, † 1737. Odznaczywszy się już podczas oblężenia Wiednia (1683) i w następnych bojach z Turkami, walczył zaszczytnie w hiszpańskiej wojnie sukcesyjnej we Włoszech i Hiszpanji (tu odniósł zwycięstwa pod Almenara 27 lipca i Saragossa 20 sierpnia 1710), zdobył Madryt i na chwilę obwołał królem arcyksięcia Karola. Następnie zwyciężył jeszcze Vendôme'a pod Villa Viciosa 1711, ale po odjeździe arcyksięcia pozbawiany środków do dalszego prowadzenia wojny opuścił Hiszpanję 1713. Następnie przebywał w Wiedniu podczas wojny tureckiej zastępował księcia Eugenjusza, jako prezesa nadwornej rady wojennej. Por. Arnetha „Leben des kaiserl. Feldmarschalls Grafen Guido von Starhemberg" (Wiedeń, 1853).

Starkel Juljusz, pisarz, * 1834 w Tarnowie, po ukończeniu gimnazjum w mieście rodzinnem, pobierał wyższe nauki w Heidelbergu, poświęcając

się głównie naukom przyrodzonym. Pierwsze swe utwory poetyczne, cechujące znakomity talent, jak „Czarna skała“ i inne drukował w *Dzienniku literackim*. Po śmierci Brunona Bielawskiego prowadził redakcję pisma ludowego *Dzwonek*, w którem zamieścił wiele udatnych poezji i powieści. W r. 1865 objął redakcję *Dziennika literackiego*, w którym artykuły jego pióra są prawdziwą ozdobą tego pisma. Jego powieści: „Na rozdrożu“ i „Życie w puszczy“, należą do lepszych w tym rodzaju utworów.

Starkel Romuald, publicysta, * 1850, † 1888, był profesorem wyższej szkoły realnej we Lwowie, był redaktorem *Szkoły* i współpracownikiem *Gazety Narodowej*.

Starkenburg, prowincja wielkiego księstwa Heskiego (ob.), obejmuje 3019 klm. kw. z ludnością 450,000 miesz.

Starkman Józef, lekarz, * 1847 w Warszawie, † 1892, kształcił się w Szkole Głównej, oraz w Wiedniu, Berlinie i Paryżu; następnie jako lekarz osiadł w Warszawie. Wydał ilustrowaną *Encyklopedję hygjeniczną* i *medycyny popularnej* (według Pawła Bonami) i napisał około trzydziestu popularnych broszur, jak: „Leczenie domowe,“ „O cholerze“ i in., stanowiących zbiór ogólny p. t.: „Leczenie domowe“ (1889—92).

Starkowicki Andrzej, † 1667, dyplomata, woj. sieradzki, mąż uczony i waleczny, odbywał poselstwo w 1650 do cesarza Ferdynanda III i wspólnie ze Stanisławem Smuszewskim zawarł pokój ze Szwedami w 1660. W bibljotece Załuskich znajdował się rękopism jego p. t. „Seren. Vladislai IV Pol. et Sunec. Regis Epistolae resque gloriosae qestae ab annis 1643—44.

Starnberskie jezioro *(jezioro Wurmskie)*, jezioro w Bawarji górnej, położone w wysokości 584 klm. nad poziomem morza, 21 klm. długie i do 5 klm. szerokie, obfituje w ryby. Na brzegach znajdują się liczne wsie, wille, zamki, malowniczo rozłożone. Odpływ jeziora stanowi rzeka Würm, uchodząca do rz. Ammer.

Starobielsk, miasto powiatowe gub. Charkowskiej, nad rzeką Ajdarą, 13,200 miesz.—*Starobielski powiat* ma na przestrzeni 10,842½ w. kw. 363,000 miesz.

Starobin, miasteczko w pow. Słuckim, nad Słuczą, z niewielką przystanią na tejże rzece, stanowi dosyć ważny punkt dla spławu zboża i drzewa.

Staroczerkask, stanica w ziemi Wojska Dońskiego, w okręgu Czerkaskim, 6,500 miesz.

Staroczesi, partja polityczna w Czechach i Morawach, dążąca do wskrzeszenia autonomicznego królestwa korony św. Wacława, opiera się na duchowieństwie i szlachcie historycznej, w Radzie państwa austrjackiego stanowiła odłam rządowej większości. W r. 1891 zastąpili ją młodoczesi.

Starodrzew, w leśnictwie, drzewa pojedyńcze, zachowane przez kilka cięć z kolei wśród innych, wycinanych na rozmaite potrzeby. Odróżnia się starodrzew wielki, średni i mały.

Starodub, miasto powiatowe gubernji Czernihowskiej, nad rzeką Bablicą, ma 12,500 miesz. Kilka cerkwi, klasztor, fabryka dzwonów; dość ożywiony handel zbożem, lnem, konopiami, rogóżkami i t. d. **S.** jest starożytne miasto Rusi Siewierskiej, wspominane pod r. 1080, w którym było złupione przez Połowców. Za czasów Olgierda należał **S.** do Litwy i był udziałem rozmaitych książąt; 1500 przyłączony do w. ks, moskiewskiego, 1618 wraz z innemi miastami Siewierskiemi zajęty przez Polaków, pokojem Andruszowskim 1667 przeszedł znowu do Rosji.—*Starodubowski (Starodubski) powiat* ma na przestrzeni 2,890½ w. kw. 148,000 miesz.

Starodub nad Klaźmą albo **S.** *Riapołowski*, na prawym brzegu rzeki Klaźmy, leżał w pobliżu obecnego miasta Kowrowa, w gubernji Włodzimierskiej, niegdyś stolica udzielnego księstwa; 1218 wspominany jest jako udział księstwa suzdalskiego; udzielni książęta panowali tu do 1363, w którym w. ks. Dymitr Iwanowicz, znosząc system udziałów, wygnał Iwana Fiedorowicza, ks. Starodubowskiego, z jego dziedzicznego miasta. W 1375 rządzili już w **S.** namiestnicy moskiewscy, idący z linji ks. starodubowskich, ks. Pożarscy. Obecnie na miejscu **S.** leży sioło zwane Gorodok na Klaźmie.

Starodubowskie starostwo grodowe leżało w województwie Smoleńskiem, powiecie Starodubowskim. Powstało około 1403 r., kiedy Witold całe księstwo Smoleńskie zawojował i w niem starostów ustanowił. Po dwu wiekowych bojach między Polską a Moskwą, na koniec traktatu Andruszowskim 1667 starostwo to wraz z znaczną częścią województwa Smoleńskiego przeszło pod panowanie rosyjskie. Szlachta zaś polska po utraceniu dóbr narodowych, które zasługi posiadała, miała sobie przez Stany Rzeczypospolitej nadane inne dobra w województwie Trockiem, sądy nadto ziemskie i grodzkie przeniesiono do Wilna. Jako ostatniego starostę tych dóbr znajdujemy Eustachego Chrapowickiego 1775 pod Vol. Leg. VIII s. 777.

Starogardzka lub **Starogrodzka** kasztelanja położona była w województwie Pomorskiem, lecz znikła w końcu wieku XIV.

Starogardzkie albo **Starogrodzkie starostwo** grodowe leżało w województwie Pomorskiem w powiatach Gdańskiem, Czeczewskim i Nowskim. Podług lustracji z 1664 składało się z miasta Starogard z folwarkiem i z wsi: Rywaldt, Kokoszkowy, Nowawieś i Kurztyn. W 1771 posiadał je Piotr Kczewski, opłacając z niego kwarty złp. 3,058 gr. 25, a hyberny złp. 2,415. Od 1772 przeszło wraz z całem województwem Pomorskiem pod panowanie pruskie.

Starogród, nad Wisłą, po niem *Althaus*, pierwotna posada Chełmna, miała zamek zbudowany 1323 przez krzyżackiego mistrza prowincjonalnego, Hermana Balke. Z powodu szkód zrządzanych przez wylewy Wisły przeniesiono Chełmno około 1350 o małą milę ku północy, a pozostałe domy przezwano *Althaus*.

Starogrygorjewska stannica, leży w ziemi Wojska Dońskiego w drugim okręgu dońskim i liczy przeszło 5,000 miesz.

Starokatolicy. Gdy na soborze Watykańskim 18 lipca 1870 ogłoszono nieomylność papieską za artykuł wiary, powstała przeciwko temu opozycja, głównie w Niemczech, odrzucająca wprowadzenie tej nowości do Kościoła katolickiego. Na czele opozycji stanął profesor monachijski i słynny historyk kościelny dr. Döllinger; obok niego głównymi przeciwnikami dogmatu nieomylności i obrońcami starej wiary byli: profesor fakultetu teologicznego w Monachjum Fridrich, profesorowie w Bonn: Reusch i Langen, we Wrocławiu Reinkens i w Braunsburgu Michelis, ze świeckich zaś prof. prawa kościelnego Schulte (z Pragi, później z Bonn) i Maasen z Wiednia. Do nich przyłączyli się duchowni, jak Tangermann, Reuftle, Grunert, i katecheci, jak Wollmann, oraz znaczna liczba katolików, jednolitych z nimi przekonań. Przekonania swe ogłosili oni na zjazdach, odprawionych w sierpniu 1870 w Norymberdze, w czerwcu 1871 w Monachjum i w sierpniu t. r. w Heidelbergu. Gdy następnie biskupi niemieccy, zmieniwszy swe przekonania i opuściwszy szeregi opozycji, poczęli suspendować i ekskomunikować przeciwników nieomylności, przyjęli ci ostatni, w odróżnieniu od tych, którzy przejęli nieomylność za dogmat (Infalibilistów, Nowokatolików), nazwą **S.** Dla porozumienia się w przedmiocie dalszego działania, odbyli **S.** doroczne kongresy we wrześniu 1871 w Monachjum, 1872 w Kolonji, oraz 1873 r. w Konstancji. Postanowienia zapadłe na tych kongresach ogłoszone zostały drukiem. Głównemi organami **S.** były czasopisma: *Rheinischer Merkur* w Kolonji (później *Deutscher Merkur* w Monachjum) i *Katholik* w Królewcu. Początkowo **S.** odrzucali tylko nieomylność papieską, następnie przyszli do przekonania, że nie wystarcza odrzucanie tego jednego tylko dogmatu, lecz że trzeba sięgnąć głębiej aż do jego źródła, jest on bowiem płodem systematu centralistycznego, jaki opanował kościół w wiekach średnich. Z dzieł wydanych w tym kierunku zasługują na uwagę: „Der Papst und das Konzil“ przez Janusa (zbiorowy pseudonim, Lipsk, 1869); „Reform de Kirche“ (t. 1869, przypisywane kanonikowi litomierzyckiemu Ginzlowi), oraz liczne prace Schulta, jak: „Die Macht der römischen Päpste“; „Stellung der Concilien“; „Päpste und Bischöfe“; „Denkschrift über das Verhältniss des Standes zu der päpstlichen Constitution vom 18 Juli 1870“ (wszystkie w Pradze 1871). Jednocześnie uznano za potrzebne usunięcie wielu zwyczajów w kościele, jak opłaty za mszę, nadmiernego używania odpustów i t. p., dalej cześć świętych i ich relikwji i in. Również i na polu dyplomatycznem starano się zbliżyć do pierwotnego kościoła chrześcijańskiego. Dalej domagali się **S.** ażeby ludowi (laikom) dano większy udział w sprawach kościelnych, zwłaszcza w obsadzaniu urzędów kościelnych, oraz ażeby do służby kościelnej wprowadzony był język krajowy. Mimo to wszystko twierdzili, że są prawowiernymi katolikami. 11 sierpnia 1873 w Roterdamie wyświęcił biskup dewenterski Hermann Heykamp na misjonarskiego biskupa starokatolickiego dra Józefa Reinkensa, który 4 czerwca t. r. przez gminę starokatolicką wybrany był na biskupa i po długiem wahaniu się przyjął tę godność. Stolicą nowego biskupa naznaczono Kolonję. Rządy badeński, heski i pruski uznały Reinkensa za biskupa katolickiego i płaciły mu pensję, oraz przyznały wszelkie prawa. Rząd bawarski zachował się odpornie i po śmierci Dollingera (1891) na skutek wniosku biskupów katolickich uznał starokatolików za gminę religijną prywatną, nie za członków kościoła katolickiego. W 1891 w Niemczech było 100 gmin starokatolickich liczących 34,800 dusz i 51 księży. W Szwajcarji przyjął się również ten kierunek dość łatwo. Na czele ruchu stali Augustyn Keller i profesor Munzinger. Rada związkowa przyjęła konstytucję kościoła starokat., a w Bernie utworzono wydział teologji **S.** W r. 1890 było w Szwajcarji 55 gmin, 45,700 wyznawców i 53 księży **S.** W Austrji 23 gminy, 10,500 dusz i 7 księży. We Francji ojciec Hijacynt próbował utworzyć kościół galikańsko-katolicki. We Włoszech, Hiszpanji i Ameryce południowej powstały również gminy. Por. Friedberg „Aktenstücke die Altkatholische Bewegung bettreffend“ (1876); von Schulte „Der Altkatholicismus“ (1887).

Starokonstantynów, miasto powiatowe w gubernji Wołyńskiej, należało dawniej do ordynacji Ostrogskiej, potem przeszło na Sanguszków, w r. 1753 na Czartoryjskich i Lubomirskich, a w 1821, po śmierci Konstancji Rzewuskiej z rodu Lubomirskich, nabyte zostało przez ks. Abamelukowę. Liczy 16,527 miesz., po większej części Żydów, prowadzących handel solą, rybami i zbożem.— *Starokonstantynowski powiat*, ma 2,246 w. kw. i 195,300 miesz.

Staroobradcy albo **Starowiercy,** zwani w Rosji *Rozkolnikami*, t. j. odszczepieńcami od cerkwi greko-rosyjskiej, ob. Rozkoł.

Starorzeka, jezioro w gub. Siedleckiej i pow. Siedleckim, we wsi Bażny położone, zajmuje 26 morgów przestrzeni.

Starosłowiański język, ob. art. Bulgarski język i Cerkiewno-słowiański język.

Starosta, ob. Starostwa w Polsce.

Starosta licytacyjny. Na mocy uchwały sejmowej z 1775 starostwa wypuszczane były na licytacje i odtąd posiadacze ich zwali się *starostwa-*

mi licytacyjnymi, ale sądownictwa nie wykonywali. Do funkcji sądowych wybierani byli przez szlachtę osobni starostowie sądowi, zatwierdzani przez króla.

Starosta Żmujdzki, ob. Żmujdzki starosta.

Starostwa w Polsce. Był to pewien obrąb ziemi, nadany przez panującego z dóbr narodowych do dożywotniego używania. Podług Długosza i Kromera, początek tych nadań datuje się z czasów Bolesława Chrobrego, który dla zabezpieczenia krajów nowo podbitych, budując po ostatecznych krańcach zamki obronne, razem z pewną liczbą wsi okolicznych oddawał urzędnikom przez siebie ustanowionym, dla czuwania nad obroną granic i zamków. W tym celu mieli ci urzędnicy dodaną pewną liczbę straży, pierwotnie podobno po 100 żołnierzy; urzędnicy zwani byli starostami, a po łacinie *capitanei*, *praefecti*.—Pierwotnie były starostwa tylko grodowe po granicach, przy rozwoju jednak państwowym, gdy wewnętrzne niesnaski kraju kazały zabezpieczać się panującym od domowych nieprzyjaciół, zwłaszcza po śmierci Bolesława Krzywoustego w 1139, starostwa grodowe upowszechniły się po całej Polsce. W dalszych czasach dla nagradzania zasłużonych urzędników lub męstwem w bitwach odznaczających się, królowie polscy udzielali bez zamków po kilka lub kilkanaście wsi zawsze na dożywocie, stosownie do zasług obdarowanego i w celu utrzymywania wewnętrznej spokojności kraju.—Stąd powstały starostwa *niegrodowe*. Następnie, ustawiczne napady barbarzyńców od południa, wschodu i północy dały powód do założenia starostw *pogranicznych*. Wreszcie przy rozpowszechnianiu się tej instytucji za Jagiellonów po całej Polsce, zwłaszcza co do sądownictwa i skarbowości, zaliczano jeszcze do tych obrębów starostwa *przygrodowe* i *sumowne*. Wszystkie te rodzaje starostw były udzielane tylko stanowi rycerskiemu przez króla na dożywocie, i dlatego wszelkie w nich zmiany odbywać się mogły tylko za zezwoleniem monarszem przez przywileje, które w metryki królewskie wpisywali pieczętarze. Obrąb starostwa każdego nigdy nie miał stałych granic i rozległości, bo zazwyczaj królowie przy każdej zmianie dożywocia, albo ujmowali po kilka dóbr i folwarków, dla obdarowania kilku zasłużonych zamiast jednego, albo dodawali z innych starostw, dla zwiększania nagrody wielce zasłużonym. Wogóle dla dobra samego kraju i wzrostu dobrobytu pod względem ekonomicznym, parcelacje takie przy starannym zarządzie starostw błogie wydawały skutki. Ale gdy królowie zaczęli nadawać jednym i tym samym dygnitarzom znaczną liczbę starostw, po różnych częściach Polski, nader od siebie odległych, a tem samem dygnitarz jeden nie mógł sam przez się dozierać wszystkich posiadanych królewszczyzn, stąd powstały uciski ludu i poddanych po wszystkich starostwach. Ważną zmianę co do wszystkich królewszczyzn zaprowadziła konstytucja z 1562, stanowiąca kwartę czyli $^1/_4$ część z czystych dochodów starostw, na utrzymanie stałego wojska zwanego *kwarcianem*. Dla jej bowiem wynalezienia zaprowadzono co pięć lat lustracje przez delegowanych z ramienia Rzpltej, którzy w imieniu królewskiem odbywali swe sądy doraźne, wszelkie skargi i zażalenia włościan natychmiast załatwiali bez żadnej apelacji. Kiedy jednak przez wpływy zagraniczne coraz więcej wkradały się nadużycia co do wydzielania starostw prawdziwie tylko zasłużonym, Rzplta po pierwszym podziale kraju pozbawiona znacznej ilości dóbr narodowych, na sejmie z 1773—1775 zniosła tę instytucję, stanowiąc, aby odtąd dobra narodowe były wypuszczane przez licytację na emfiteutyczne 50-letnie posiadanie, starostów zaś grodowych, jako wymagających znajomości praw polskich, postanowiono przez elekcje wybierać. Ale i starostwa grodowe za sejmu Czteroletniego upadły, skoro zniesiono sądownictwo starościńskie. Por. Czemeryńskiego „O dobrach koronnych byłej Rzeczypospolitej Polskiej“ (Lwów, 1870); Dzieduszyckiego „O starostach ruskich i lwowskich;“ rozprawy umieszczone w *Gazecie lwowskiej*“ (1869), *Unji* (1871) i *Przewodniku nauk. i literac.* (1875).

Starow Jan, architekt rosyjski, * około połowy XVIII w., kształcił się w petersburskiej akademji sztuk pięknych, której kosztem wysłany był potem za granicę; † 1808 r. w Petersburgu, jako pomocnik rektora akademji sztuk pięknych. Wedle jego planów zbudowano pałac taurycki w Petersburgu, kościół katedralny w monasterze Newskim, katedrę św. Zofji w pobliżu Carskiego Sioła, letni pałac Pella blizko Petersburga i in.

Starowiercy, Staroobradcy, ob. Rozkoł.

Starowiejski, na Starej Wsi, Biberstein Jan Chrzciciel (syn Jana Kantego Bibersteina na Starej Wsi, kapitana gwardji konnej królewskiej, stolnika zatorskiego i oświecimskiego i Joanny z Wolskich h. Półkozic, skarbnikówny rawskiej), starosta barwałdzki, burgrabia krakowski, poseł województwa Krakowskiego na koronację Stanisława Augusta, * około 1740, mąż światły, przyjaciel nauk, jemu dedykowane dziełko „O pokoju hubertsburskim“ (p. „Złota księga szl. p.“ r., XIV).

Starowiejski Hipolit, ksiądz, brat poprzedniego, * 1742, † 1825, kanonik katedralny krakowski.

Starowiejski Biberstein Stanisław, galicyjski mąż stanu, * 1815, † 1895. Po skończeniu studjów uniwersyteckich we Lwowie wstąpił do służby rządowej politycznej austrjackiej i pozostawał w blizkich i zażyłych stosunkach z ówczesnym namiestnikiem Galicji, Agenorem Gołuchowskim. Później osiadł na wsi i zajmował się gospodarstwem. W 1860, gdy zwołano t. zw. *wzmocnioną* radę państwa, złożoną z 44 mężów zaufania z Austrji i z Węgier, która przygotowała podstawy konstytucji w dyplomie październikowym, powołał

do niej cesarz trzech obywateli z Galicji—dwóch Polaków i jednego Rusina. **S.** z Maurycym Krasińskim reprezentował w tem zgromadzeniu narodowość polską i wybitne zajął miejsce w stronnictwie autonomicznem. Powrócił potem na wieś i z wyboru, tak większych właścicieli, jak i włościan, zasiadał po kilka razy w sejmach galicyjskich, odznaczając się wielką znajomością spraw administracyjnych. W 1880 ofiarowano mu laskę marszałkowską, od której jednak się wymówił, i dlatego dostała się ona w ręce Zyblikiewicza. Zajmował także stanowisko prezesa rady nadzorczej towarzystwa wzajemnych ubezpieczeń w Krakowie; pod jego przewodnictwem odbył się w r. 1886 jubileuszowy obchód tegoż towarzystwa. Był dożywotnim członkiem austrjackiej izby panów. Był przez 21 lat prezesem rady powiatowej w Krośnie; miasta tego powiatu obdarzyły go obywatelstwem honorowym. Wydał broszurę o „Uprawie lnu“. Por. *Czas* (1895, № 67); *Przegl. polski* (kwiecień, 1895); *Wiadom. palskie* (Paryż, 1860).

Starowiejski Biberstein Franciszek, ksiądz, syn poprzedniego i Zofji z hr. Jabłonowskich h. Grzymała, * 1850, doktor św. teologji i prawa kanonicznego, pralat rzymski, od 1870 zasilał dziennik *Czas* artykułami treści politycznej i innemi, w 1874 ogłosił w *Przeglądzie polskim* rozprawę o „Parcelacji gruntów,“ następnie po skończeniu nauk prawnych wstąpił do służby rządowej w Galicji, w 1878 (w październiku) umieścił w *Przeglądzie polskim* artykuł „O urzędnikach“, a w 1879 (w czerwcu) „O kwestji socjalnej u nas“, w 1882 ogłosił broszurę „Kilka reform administracyjnych dla Galicji“ (Przemyśl, 1882) następnie opuścił służbę rządową i wstąpił do stanu duchownego. Po przebyciu studjów teologicznych w Insbruku i w Rzymie, gdzie przebywał w „Accademii nobilium ecclesiasticorum,“ za wpływem kardynała Włodzimierza Czackiego, który go wielkiemi względami otaczał, wstąpił do papieskiej służby dyplomatycznej; w 1888 był sekretarzem nadzwyczajnej legacji stolicy św. do Szwajcarji, której wynikiem była zawarta 16 marca tegoż roku przez nuncjusza Dominika Tezzatę konwencja regulująca sprawy kościelne w Ticino, swój pobyt w Szwajcarji i udział w rzeczonej misji opisał w artykule „Miesiąc w Szwajcarji“ *(Przegląd powszechny*, czerwiec, 1894). W 1889 do 1890 był audytorem nuncjatury papieskiej w Monachjum, stąd w czerwcu 1890 wysłany był w misji poufnej do Drezna. Od jesieni 1890 do końca 1890 pracował w dyplomatycznej kongregacji spraw kościelnych nadzwyczajnych w Rzymie, nadto od 1891 jest radcą św. kongregacji propagandy wiary. W 1890 z powodu stosunków familijnych i z zamiarem pracowania w rodzinnym kraju osiadł w Krakowie, gdzie jest radcą kurji biskupiej i dziekanem kolegjaty Wszystkich Świętych; w r. 1897—1898 ogłosił w feljetonie *Ruchu katolickiego* szereg artykułów p. t. „Z Cylei do Cieszyna, zapiski z podróży“.

Starowiejski Biberstein Stanisław, brat poprzedniego, doktor praw, * 1866, założyciel i przez kilka miesięcy wydawca powstałego w październiku 1897 r. we Lwowie dziennika *Ruch katolicki*. Z powodu administracji majątku usunął się od wydawnictwa tego pisma i osiadł na wsi, nie przestając należeć do zarządu dziennika. Często w nim umieszczał swoje artykuły.

Starowolski Szymon, jeden z najuczeńszych i najzasłużeńszych pisarzów i erudytów polskich XVII w., * 1588 w dziedzicznej wsi Starej Woli w Krakowskiem. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej, zwiedzał z książętami Ostrogskimi, Konstantym i Januszem, Niemcy, Niderlandy, Hiszpanję, Francję i Włochy. Za powrotem do kraju wykładał w klasztorze Cystersów w Wąchocku młodzieży zakonnej filozofję i teologję. Następnie zostawał przy boku Jana Karola Chodkiewicza, hetmana wielkiego koronnego jako sekretarz aż do jego śmierci. W 1624 udał się powtórnie za granicę i tam pozawiązywawszy stosunki z uczonymi i wertując bibljoteki, napisał swoje: „Życiorysy sławnych i uczonych Polaków.“ Wróciwszy do kraju, wybrany został przez hetmana Koniecpolskiego na mentora jego syna Aleksandra i z nim oraz Stefanem Sobieskim wyjechał po raz trzeci za granicę. Powróciwszy 1634 r. do kraju, zajmował się lat kilka pracami literackiemi, nareszcie 1639, mając już przeszło lat 50 w., wstąpił do stanu duchownego i wkrótce został kantorem tarnowskim i kaznodzieją katedry krakowskiej, a 1654 kanonikiem katedralnym. W czasie zajęcia Krakowa przez Szwedów znalazł **S.** mimo podeszłego wieku dość sił i odwagi, by godnie wywiązać się wobec Karola Gustawa z roli administratora djecezji, powierzonej mu zastępczo przez biskupa Gębickiego, który uciekł z miasta z kapitułą. **S.** † 1656 r. Z bardzo wielkiej liczby dzieł jego celniejsze są: „De rebus Sigismundi I, Libri IV“ (Kraków, 1616); „Sarmatiae Bellatores“ (Kolonja, 1631 i Wrocław, 1734); „Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich“ (2 wyd., tamże, 1671); „Scriptorum Polonicorum Hecatontas, seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae“ (2 wyd., Wenecja, 1626). Jest to najdawniejszy zbiór biografji zasłużonych w literaturze i naukach mężów: „Wotum o naprawie Rzeczypospolitej“ (Kraków, 1625); „Reformacja obyczajów polskich wszystkim stanom ojczyzny naszej teraźniejszych czasów zepsowanych bardzo potrzebna“ (b. m. i dr. r.); „Eques Polonus“ (Wenecja, 1628); „Polonia sive status regni Poloniae descriptio“ (Kolonja, 1632), przełożone na język polski przez Franciszka Gołębiowskiego p. t. „Opisanie królestwa Polskiego za czasów Zygmunta III“ (Wilno, 1765); „Prawy rycerz“ (1632 i 1648); „Institutionum rei militaris Libri VIII“ (3 wyd., Florencja, 1646); „Vita et miracula servi Dei Vincentii Kadłubkonis“ (Kraków, 1642); „Epitome conciliorum tam generalium, quam provin-

cialium cum chronologica et historica observatione in Libris XXVI comprehensa"(Rzym,1643); „Świątnica Pańska, t. j. kazania na uroczystości całego roku" (2 wyd., Kraków, 1681); „Dwór cesarza tureckiego" (7 wyd., w *Bibl. Polskiej*, Turow, 1858); „Lament utrapionej matki Korony Polskiej" (b. m. i drm.); „Breviarium Juris pontifici in usum Parochorum Libri VII" (Rzym, 1653); „Monumenta Sarmatorum" (Kraków, 1655) i w. in. Są to tylko najważniejsze prace z liczby 50 przeszło pism, które niezmordowany **S.** ogłosił w najrozmaitszych przedmiotach zarówno po łacinie, jak i po polsku, traktując w nich politykę, prawo, obyczaje, wojskowość, dzieje kościelne i krajowe i wiele innych przedmiotów.

Starożyk Jan Ildefons, dziennikarz, * 1845 r. w Warszawie, † tamże 1902. Uczył się w Warszawie, był kolejno pisarzem przy straży ogniowej warszawskiej, organizatorem i instruktorem straży ogniowej kieleckiej, wreszcie aż do śmierci urzędnikiem kolei Warszawsko-Wiedeńskiej; pisywał do pism warszawskich, szczególnie w zakresie dziejów instytucji i pomników miasta rodzinnego. Był też współpracownikiem niniejszej *Encyklopedji*. Por. *Kurjer Warszawski* № 154 z 1902 r.

Starożytność, zowie się w historji powszechnej okres od najdawniejszych czasów aż do wędrówki narodów czyli do upadku zachodniego państwa Rzymskiego 476 r. W ściślejszem znaczeniu nazywamy także starożytnością pierwotne dzieje każdego pojedyńczego narodu, a danego narodu *starożytnościami (antiquitates, archeologja)*—pomniki narodowe, pochodzące z epoki najdawniejszej. Ob. Archeologja.

Starożytności biblijne, ob. Biblijne starożytności.

Starożytności chrześcijańskie, ob. Chrześcijańska archeologja.

Starszyzna wojskowa. W zaporoskiem wojsku niżowem starszyznę składali: koszowy, ataman, sędzia, asauły, pisarz wojskowy, oraz 38 kurennych atamanów. Tytuł **S.** zatrzymywali także zasłużeni kozacy, którzy w swym czasie piastowali już albo wszystkie, albo jedną z powyższych godności, a uwolnieni od nich pozostawali w wojsku, każdy w swym kureniu.

Staruszkiewicz Innocenty, pseudonim A. E. Odyńca.

Stary Karol, naturalista czeski, * 1831 we wsi Weprzowie pod Przybysławiem; studjował nauki przyrodnicze w Pradze, poczem został nauczycielem w szkole realnej czeskiej, a następnie i w wyższej szkole żeńskiej w Pradze. Pisał liczne artykuły przyrodnicze do rozmaitych czasopism, które zebrał; p. t. „Obrazy z przirody"(1862); przełożył drugi tom Schödlera „Knihy prirody" (1863 r., 2 wyd., 1868); dla szkół żeńskich napisał kilka podręczników naukowych, jak: „Botanika," „Fysika" (1869) i in. Nadto pisał do *Słownika naucznego* artykuły zoologiczne.

Stary Bug, dwa jeziora w gub. Łomżyńskiej, pow. Ostrołęckim, we wsi Borowe położone, pierwsze 37 morgów, drugie 17 morgów rozległe, obadwa głębokie stóp 42.

Stary Bychów, ob. Bychów Stary.

Stary Czerkask, ob. Czerkask Stary.

Stary Izborsk, zbudowany przez Krywiczów, znajduje się w miejscu, zwanem dziś Horodyszcze. Zasługuje tu na wzmiankę cmentarz z pogańskiemi i chrześcijańskiemi pomnikami, między któremi znajduje się kamień, zwany mogiłą Truwora.

Stary Krym (Eski-Krym), dawna stolica chanów krymskich, dziś licha mieścina w gub. Tauryckiej, o 9½ m. na północo-wschód od Symferopola; liczy 4,100 miesz. W pobliżu miasta znajduje się góra Agermysz, dawny *Kimmerion*, ze zwaliskami chańskiego pałacu.

Stary Oskoł, m. pow. gub. Kurskiej, ma 16,700 miesz.—*Starooskolski powiat* ma na przestrzeni 2,734 w. kw. 148,200 miesz.

Stary Razań, dawniej stolica księstwa Razańskiego, dziś sioło o 3 w. od m. powiatowego Spaska położone.

Stary Sącz, ob. Sandecz albo Sącz Stary.

Stary styl, rachuba czasu podług kalendarza Juljańskiego, obowiązująca w cesarstwie Rosyjskiem, różni się teraz od kalendarza Gregorjańskiego czyli od nowego stylu o dni 13 (ob. Kalendarz).

Stary Świat, zwykła nazwa trzech części świata, Azji, Afryki i Europy, dwie inne bowiem, Ameryka i Australja, nie znane były w starożytności.

Stary Testament, ob. Testament.

Staryca, m. pow. gub. Twerskiej, przy ujściu Starycy do Wołgi, ma 5,400 miesz., prowadzi ożywiony handel zbożem i konopiami. Założone 1336 przez księcia twerskiego, Michała Aleksandrowicza, przeszło w posiadaniu najstarszego syna jego Iwana, od którego początek wzięli książęta *Starycy*. Ostatnim z tych książąt był Włodzimierz Andrzejewicz, otruty z rozkazu Iwana Groźnego. *Starycki powiat* ma na przestrzeni 5,270 w. kw. 150,000 miesz.

Starykoń, herb: W polu czerwonem—koń biały ze złotemi kopytami, w pół przepasany czarnym popręgiem. U szczytu topór, niższym końcem ostrza dotykający korony.

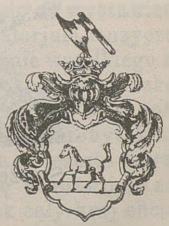

Starykoń.

Starykoń Józef, pseudonim Józefa Wielopolskiego.

Starynkiewicz Sokrates, generał, prezydent m. Warszawy, * 1820 roku w Tagan-rogu, † 1902 roku w Warszawie, żałowany powszechnie. Kształcił się w instytucie szlacheckim w Moskwie (1830), w szkole artyleryjskiej w Petersburgu, podporucznikiem został 1841, po odbytych dwóch kampaniach rangę pułkownika otrzymał 1859 r.

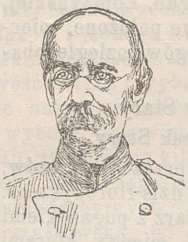

Starynkiewicz S.

W 1863 pełnił obowiązki dyrektora kancelarji, generał-gubernatora noworosyjskiego, w tymże roku został generał - majorem, 1868 r. gubernatorem chersońskim, 1871 r. podał się do emerytury, 16 paźdz. 1875 mianowany prezydentem m. Warszawy i na tem stanowisku położył wielkie zasługi około uporządkowania miasta; dzięki jego staraniom dokonana została kanalizacja i przeprowadzone wodociągi, ułożone wygodniejsze bruki i uregulowane finanse miejskie.

Starzec, *marzymłodek (Senecio)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmuje zioła i krzewy z koszyczkami kwiatowemi walcowemi, kwiatami najczęściej żółtemi i owocami walcowemi, o 5 lub 10 żeberkach; około 1200 gatunków we wszystkich częściach świata. *Jakóbek, ziele Ś. Jakóba (S. jacobaea)*, pospolity jest na gruzowiskach; ziele by-

Starzec. *a* kwiat, *b* owoc.

ło używane jako środek pobudzający. *S. vulgaris*, również pospolity, stanowi często chwast uprzykrzony; kwiaty lubiane są przez ptaki śpiewające. Ziele używa się jako środek lekarski wewnętrzny, odmiękczający. *S. vernalis*, z łodygą omszoną i liśćmi pierzasto-dzielnemi, pochodzi z Azji i bujnie się mnoży na polach, niszcząc często zbiory. *S. elegans*, z kwiatami białemi lub czerwonemi, z Afryki, hoduje się jako roślina ogrodowa.

Starzec z gór (arab. Szeik ul Dżebel), tytuł naczelnika asasynów.

Starzeński Jacek, Dominikanin, * 1753 w Połocku, był prowincjałem litewskim przez lat 21 i † 1816 r. w Zabiałach. Wydał między innemi: „Devotus Christianus“ (Wilno, 1811); „Zbiór początków prawideł, potrzebę religji katolickiej dogmatyczno-moralnie wyświecających“ (2 t., tamże, 1814) i in.

Starzeński Leopold, hr., dramaturg, * 1835, † 1901; napisał „Czaple pióro,“ dramat historyczny w 5 aktach (Lwów, 1883); „Sen trefnisia,“ komedjo-dramat w 3 aktach wierszem (Lwów, 1883); „Pisma“ ser. I (Lwów, 1885); „Czarodziejka“ komedjo-dramat w 3 aktach (Lwów, 1885); „Trynitarz,“ dramat w 5 aktach (t., 1885); „Żart królewicza,“ komedjo-dramat w 3 aktach (t., 1885); „Gwiazda Syberji“ (1897).

Starzyński Stanisław Doliwa, poeta liryczny, znany także pod pseudonimem *Stacha z Zamiechowa*. **S.** był synem Erazma, majora wojsk polskich; po ojcu odziedziczył na Podolu majątek, który około 1836 sprzedał i przeniósł się do Galicji, gdzie † w sędziwym wieku. Pieśni jego pełne wdzięku i poezji były w ustach całego niemal narodu. Prócz małego zbiorku jego poezji p. t.: „Śpiewki i wiersze Podolanina“ (Warsz., 1830) i oryginalnej komedji „Bankocetle przecięte“ (1836), inne prace Starzyńskiego są: przekłady tragedji Müllnera „Przewinienie“ (w ułamku tylko) i dramaty Grillparzera „Matka rodu Dobratyńskich,“ który na scenie najświetniejszego doznawał przyjęcia; Augiera „Cykuta;“ Floriana „Ero;“ Pirona „Mania;“ Scribe'go „Małżeństwo“ i Wernera „Dzień 29 lutego.“

Starzyński Stanisław, doktor prawa, docent uniwersytetu lwowskiego poseł do austrjackiej rady państwa; napisał: „Kilka kwestji spornych z zakresu prawa politycznego“ (Lwów, 1882); „O t. zw. ustawodawstwie tymczasowem,“ studjum porównawcze z dziedziny prawa politycznego (Lwów, 1883); „Sejm galicyjski 1885—86“ (Lwów, 1887).

Starża, pseudonim Józefa Miniszewskiego.

Stas Jan Serwacy, chemik, * 1813 w Liège, † 1891, był profesorem szkoły wojskowej w Brukseli. Oddał ważne usługi chemji przez nader dokładne oznaczenie ciężarów atomowych. Podał też ważną dla medycyny sądowej metodę dochodzenia alkaloidów w ciałach zwierzęcych. Zbiór jego prac wyszedł p. t. „Oeuvres complètes“ (3 t., 1894).—Por. Spring „Notice sur la vie et les travaux de J. S. **S.**“ (1893).

Stasiulewicz Michał, historyk rosyjski, * 1826, kształcił się w uniwersytecie petersburskim, od 1851 doktor nauk historycznych, od 1858 profesor historji powszechnej w uniwersytecie petersburskim. 1865 założył czasopismo *Wiestnik Jewropy*,

które redaguje dotychczas. 1881 został członkiem rady miejskiej, 1890 r. prezesem komisji szkolnej. Oprócz artykułów, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach, z których zasługuje na uwagę: „Godicznyje akty srednewiekowych uniwersitetow w swiazi ich s epochoju wozreždenja“ (*Sowremennik*, 1858), wydał: „Afinskaja igemonja“ (Petersburg, 1849); „Likurg Afinskij“ (t., 1851); „Zaszczita Kimonowa mira“ (1852); „Osada i wziatije Wizantii Turkami“ (t., 1854); „Obszczij kurs istorii srednich wiekow“ (t., 1856); „Istorija srednich wiekow w eja pisatelach izsledowanjach nowiejszich uczenych“ (2 t., 1863—65).

Stassart Goswin Józef Augustyn, baron, belgijski mąż stanu, * 1780 r. w Malines, † 1854 r w Brukseli; do 1814 prefekt francuski, 1831 członek rządu prowizorycznego do 1838 prezes senatu i gubernator Brabancji, wielki mistrz belgijskich lóż wolnomularskich. Różne jego pisma, jak memorjały, mowy, bajki i t. p., wyszły w 1854 r.

Stassfurt, miasto w pruskiej regencji Magdeburskiej, nad rz. Bode, w okręgu Kalbe, posiada wielką fabrykę przetworów chemicznych, odlewnie żelaza, kotłów parowych, liczy 19,000 miesz. Porów. Pfeiffer „Die Stassfurter Kaliindurtrie“ (Brunświk, 1887).

Staszek Antal, pseudonim, właściwie *Zeman Antoni*, poeta czeski, * 1844 w Stanowie; po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Iczynie i Krakowie, studjował do 1865 r. prawo w Pradze, poczem, otrzymawszy 1866 stopień doktora prawa w uniwersytecie Jagiellońskim, wstąpił do urzędowania. Wydał: przekład z Wiktora Hugo „Le dernier jour d'un condamné“ (w *Zlatej Pradze*, 1865); poezje oryginalne „Z horska krczmy“ (*Kviety*, 1866); „Kralovrah“ (*Osvieta*, 1872); „Vaclav“ (Praga, 1872); cykl poezji lirycznych „Jeremia“ (*Osvieta*, 1872 i *Lumir*, 1873). Nadto zajmował się literaturą polską i rosyjską, i w tym kierunku napisał kilka artykułów do *Osviety* (1872 i 1873), zwłaszcza zaś „Uwagi o poezjach Juljusza Słowackiego.“

Staszic Stanisław, mąż stanu i pisarz wielce krajowi naszemu zasłużony, * 1755 w mieście Pile w Wielkopolsce. Po odebraniu starannego wychowania w szkołach krajowych, zwiedził uniwersytety w Lipsku, Getyndze i Paryżu, gdzie wszedł w bliskie stosunki z Buffonem, d'Alembertem i innymi uczonymi. Ulubionem zajęciem S. były studja nad naukami przyrodniczemi, zwłaszcza nad geologją i geognozją. Dla Buffona okazywał wprawdzie cześć wielką, ale przekonał się, że teorja jego była więcej genjalną niż gruntowną. Wróciwszy do kraju, mimo znakomitych zdolności i nauki nie przypuszczony do żadnego urzędowania, jako nieszlachcic, poświęcił się wyłącznie naukom i pracy prywatnej, a mianowicie kształceniu Aleksandra i Stanisława Zamojskich, synów ordynata Andrzeja, kanclerza. Dwadzieścia lat przebył w tym domu. W ciągu tego czasu przyjął święcenia kapłańskie i mianowany został proboszczem w Turobinie, ale zrzekł się prebendy i powrócił do ulubionych zajęć pedagogicznych i literackich. Pierwszem jego oryginalnem dziełem były „Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego“ (b. m. dr. i roku 1785). W r. 1797 został kanclerzem kolegjaty szamotulskiej, a posiadając znaczny już majątek, zakupił od rządu austrjackiego starostwo Hrubieszowskie i przepędzając czas na nauce i zajmowaniu się losem swych włościan, mieszkał w tem ustroniu, dopóki nie został obrany członkiem Towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk w r. 1801. Odtąd nie szczędził ani trudów, ani majątku, aby podnieść pomienione towarzystwo: kupił dla niego dom, ofiarował swój księgozbiór i gabinet narzędzi fizycznych, wydawał swym kosztem prace Towarzystwa i t. p. Odbywał także podróże naprzód po Alpach, Pirenejach, a potem po Karpatach, celem zbadania ich układu geologicznego. Poznawszy w tych wycieczkach bogactwa zawarte w łonie ziemi naszej, powziął pierwszą myśl rozwinięcia górnictwa krajowego. Za utworzeniem się Księstwa Warszawskiego mianowany został referendarzem stanu, później radcą stanu i wezwany do dyrekcji oświecenia publicznego. W r. 1808 obrany był jednomyślnie prezesem Towarzystwa przyjaciół nauk. Po upadku Napoleona za rządu tymczasowego ogłosił pismo: „O równowadze Europy“ (Warszawa, 1813), następnie broszurkę „Ostatnie do współrodaków słowo“ (Warszawa, 1814). Po ogłoszeniu Królestwa Polskiego mianowany został radcą stanu, dyrektorem generalnym przemysłu i kunsztów w komisji spraw wewnętrznych i członkiem komisji oświecenia. Na tem stanowisku założył lub pourządzał szkoły wojewódzkie, wydziałowe i elementarne, wpłynął na świetny stan uniwersytetu, założył szkołę agronomiczno-politechniczną i instytut głuchoniemych; pierwszy powziął myśl i przyczynił się do wystawienia posągu Kopernikowi. Konserwatorjum muzyczne, sztuki piękne, fabryki, rękodzielnie wszelkiego rodzaju, budowa dróg i mostów, komisja i szkoła górnicza w Kielcach, słowem, co tylko było pożytecznem, podnoszącem oświatę, dobrobyt kraju, wszystko to za jego inicjatywą, a często bardzo przy jego pomocy dźwigało się i rozwijało najpiękniej. Pragnąc dać wzór, jak cały kraj chciałby widzieć urządzonym, przeznaczył w tym celu własną majętność hrubieszowską. Zamierzając bowiem ludność oswobodzić i uposażyć dziedzictwem gruntów, wypracował dla niej ustawę, która w r. 1822 zyskała zatwierdzenie cesarskie. Majętność tę, składającą się z 4,000 ludności, podzielił między mieszkańców gminy tak, aby żaden nie mógł więcej posiadać niż ośm morgów ziemi, dochody

Staszic Stanisław.

z młynów, propinacji i t. p., przeznaczył na fundusz rezerwowy i pożyczkowy. Opuszczając służbę rządową w r. 1824, mianowany został ministrem stanu, z prawem zasiadania w radzie administracyjnej. **S.** zmarł po dwudniowej słabości na apopleksję nerwową 20 stycznia 1826 r., pochowany przy kościele Kamedułów na Bielanach. Od młodości swojej odmawiając sobie wszelkich wygód i posuwając oszczędność do najwyższego stopnia, zbierał majątek jak najskrzętniej, aby go ziomkom swoim ofiarować. Oprócz nakładów poprzednio już na rozmaite instytucje poczynionych, zapisał jeszcze: 30,000 rub. na szpital Dzieciątka Jezus, 30,000 rub. na założenie domu zarobkowego, 9,000 rub. na profesora w Hrubieszowie, 6,600 rub. na wydział kliniki w uniwersytecie warszawskim, 6,750 rub. na instytut głuchoniemych i wiele innych. Ważniejsze jego dzieła prócz wymienionych są: „Przestrogi dla Polski“ (2 t., Warszawa, 1790); „O statystyce Polski“ (tamże, 1807); „Epoki Buffona, wytłómaczone z dodaniem myśli niektórych i uwag“ (Warszawa, 1786, 2 wydanie, Kraków, 1803); „O ziemiorodztwie gór“ (Warszawa, 1805); „O ziemiorodztwie Karpatów i innych gór i równin“ (z atlasem, Warsz., 1815); „O środkach usposobienia Żydów, tak, aby się stali użytecznymi wszelkiemu społeczeństwu i krajowi, w którym mieszkają“ (b. m. dr. i r.). Oprócz tego mnóstwo jego rozpraw, zagajeń i t. p. pomieściły „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk.“ Ogół zbiór prac jego wyszedł p. t.: „Dzieła Stanisława Staszica“ (9 t., Warszawa, 1815—21); w zbiorowem tem wydaniu mieści się także przekład Iljady Homera i poemat oryginalny „Ród ludzki,“ będący dziś rzadkością. Życiorysy jego między innymi skreślili Władysław Zawadzki p. t.: „Stanisław Staszic, szkic biograficzny“ (Lwów, 1860) i Glücksberg w czasopiśmie warszawskiem *Niwa*, (r. 1875), a w formie dostępnej dla ludu Promyk (Warszawa, 1876).

Staszów, miasto w gub. Radomskiej, pow. Sandomierskim, nad rzeką Czarną; ma piękny ratusz bezpiętrowy i starożytny kościół parafjalny. Mieszkańców liczy 9,000.

Stat magni nominis umbra (łac.), stoi tam cień wielkiego imienia. Słowa Lukana o Pompejuszu (Farsala 1,35).

Stateczność, w mechanice, równowaga stała czyli stateczna, ob. Równowaga.

Staten Island, wyspa położona w pobliżu wybrzeża północno-amerykańskiego stanu New-Jersey, u wejścia do zatoki Newyorskiej, obejmuje 154 klm. kw. powierzchni i liczy 52,000 mieszkańców.

Stater, nazwa różnych monet złotych starożytnych. Najbardziej rozpowszechnione są **S.** królów macedońskich, Filipa i Aleksandra, bite według stopy atyckiej, ważące 8,6 grama. Załączony rysunek przedstawia z jednej strony głowę Apolla, z drugiej wóz tryumfalny.

Stater złoty Filipa I Macedońskiego.

Statice *(Zatrwian)*, rodzaj roślin z rodziny ołownicowatych *(Plumbagineae)*, cechuje się kielichem dzwonkowatym lub lejkowatym i koroną 5-płatkową; są to zioła i podkrzewy o grubym korzeniu i licznych wązkich liściach przykorzeniowych, głównie nad morzem, *Gruszczyca (S. limonium)*, zdarzająca się śród lądu na gruncie słonym, o kwiatach błękitnych, była używana jako środek ściągający. Korzeń używa się w Rosji pod nazwą *kermek* do garbowania.

Statilicz, *Statilić* Jakób, zwany zwykle *Trogiranin* (Traguriensis, Tragurinus, Dalmata di Tragurio, Schiavone di Traù), słynny południowo-słowiański architekt i rzeźbiarz XV wieku, * w Trogirze w Dalmacji. **S.** należy do liczby tych artystów, którzy zdobili i wsławili dwór króla węgierskiego Matjasza Korwina. Poprzednio około 1460 roku ozdobił pałac książęcy we Florencji; wezwany następnie do Węgier, brał udział w plastycznem ozdobieniu pałaców królewskich i innych gmachów, zwłaszcza zaś pałacu królewskiego w Budzie. Wezwany potem przez biskupa wacowskiego Mik. Batorego, ozdobił pałac nowohradzki, oraz kierował robotami około budowy pałacu i katedry w Waczowie. Największą jednak sławę zyskał wspaniałemi posągami bronzowemi, któremi przyozdobił pałac i plac św. Jerzego w Budzie. Posągi te podczas zdobycia Budy przez Turków 1526 r., zabrane przez Ibrahima-paszę, zdobiły jego pałac w Carogrodzie i później zostały zatracone.

Statius Publius, Papinius, poeta rzymski, * około r. 61 po Chr. w Neapolu, † 96. Oprócz niedokończonego dzieła „Achilleis“ napisał epopeję „Thebais“ i poezje rozmaite p. t.: „Silvae.“ Najlepsze wydanie wszystkich prac **S.** sporządzili: Gronow (Amsterdam, 1653); „Dübner (2 t., Paryż, 1837) i Queck (2 t., Paryż, 1854). Gronow „Diatribe in Statii Silvas“ (Haga, 1637, nowe wydanie opracowane przez Handa (2 t., Lipsk, 1811); przekładu dokonał Bindewald (Sztutgard, 1868 i nast.).

Statki, w ogólności wszelkie narzędzia i sprzęty, używane w pewnem rzemiośle, w ściślejszem zaś znaczeniu wszelkie konstrukcje używane do żeglugi rzecznej i morskiej. Zasada ich urządzenia polega na ogólnych warunkach pływania (ob.). **S.** odkryte zowią się w ogólności *łodziami*, kryte *okrętami* (ob.). **S.** poruszają się siłą wiatru lub pary. Pierwsze zowią się *żaglowemi*, gdyż pęd wiatru działa tu na żagiel, t. j. na płachtę trójkątną,

prostokątną lub trapezowatą, zszytą z grubego płótna (żaglowego). Co do **S.** *parowych*, które się rozróżniają na *kołowe* i *śrubowe*, ob. Parowiec.— Dla celów wojennych urządzono też **S.** *podwodne.* (Ob. Statki podwodne).

Statkowski Juljan, ekonomista, * 1814 w gub. Wileńskiej, † 1874; był jednym z założycieli stowarzyszenia spożywczego „Merkury“ w Warszawie i „Oszczędności“ w Radomiu. Napisał w kierunku ekonomicznym kilka broszur „Pierwsze zasady ekonomji społecznej“ wyszły w r. 1870.

Statmograf, przyrząd służący do kontroli szybkości biegu pociągów dróg żelaznych i czasu ich zatrzymywania na stacjach. Wynalazcą tego przyrządu jest Dato.

Stato della Chiesa (włos.), państwo kościelne.

Statoblasty, organy zarodkowe w rozwoju mszywiołów (ob.). Są to drobne ciałka kuliste, które powstają w ciele zwierzęcia ku końcowi lata, a następnego roku rozwijają się w nowe kolonje. Jest to zapewne rodzaj pąków, powstających w sposób odrębny, aniżeli przy zwykłem rozradzaniu się zwierząt przez pączkowanie.

Statorius, ob. Stojeński Piotr.

Stattler Wojciech Korneli, malarz, * 1797 r. w Krakowie, † 1875 w Warszawie; kształcił się w Krakowie i w Rzymie, gdzie przebywał od 1818 do 1830, za powrotem był profesorem malarstwa naprzód w uniwersytecie jagiellońskim, następnie do 1856 r. w szkole sztuk pięknych, od r. 1862 r. mieszkał w Warszawie, zajmując się do ostatnich chwil pracą na polu artystycznem i literackiem. Wykonał wiele portretów, oraz obrazów religijnych, z których celniejsze: „Abel i Kain,“ „Św. Joachim ze św. Anną i N. M. P.,“ „Mojżesz na górze Synai,“ liczne „Madonny,“ „Ukrzyżowanie Chrystusa,“ „Najświętsza Rodzina“ i w. in. Z prac literackich, oprócz artykułów w czasopismach, wydał oddzielnie: „Projekt do urządzenia akademji sztuk pięknych w Krakowie“ (1831); „Myśl, względem podniesienia sztuk pięknych w kraju“ (1849); „Stanowisko artystyczne Czechowicza“ i in.

Stattler W. K.

Stattler Henryk, rzeźbiarz polski, kształcił się w Krakowie, Rzymie i Paryżu, następnie osiadł w Warszawie, gdzie † 1877. Z prac jego ważniejsze: „Posąg Adama Mickiewicza“ w Paryżu, „Zbawiciel“ w kościele wilanowskim, „Pomnik Anny Różyckiej“ w kościele Franciszkanów w Krakowie, „Statua Kordeckiego“ w Częstochowie i in.

Stattler Juljusz, * 1844 w Krakowie, † 1901. Ojciec jego, Wojciech, był profesorem krakowskiej szkoły sztuk pięknych i pragnął, aby syn poszedł w jego ślady i został malarzem. Wrodzone jednak zdolności zwróciły go ku muzyce. Pierwszą jego nauczycielką była ks. Marcelina Czartoryska, u której w Podhajcach rok z górą przebył. Stamtąd udał się do Rzymu, gdzie był uczniem Gabriellego i Ferratiego. Po powrocie do Krakowa dalsze studja odbywał pod kierunkiem Franciszka Mireckiego. Specjalnością jego była bardziej kompozycja, niż wirtuozowstwo. Wszystkie jego kompozycje cechuje podniosłość tematu i szlachetność formy. Są wśród nich kwartety, sonety, utwory fortepjanowe, niedokończone fragmenty Mszy i t. d. W 1862 Juljusz **S.** przeniósł się do Warszawy i z zapałem młodzieńczym począł na niewdzięcznej podówczas jeszcze w naszem mieście niwie siać ziarno zamiłowania do sztuki tonów. On to stworzył pierwszy podwójny kwartet męski, od którego później, jak od głównego konaru, powystrzelały na wszystkie strony liczne gałęzie: Lutnia, Lira i t. p. stowarzyszenia śpiewacze. Po dziesięciu latach pobytu w Warszawie, Juljusz **S.** otrzymał posadę nauczyciela muzyki w Instytucie ociemniałych; praca jego na tem polu doniosłe wydała owoce. Znowu mija lat dziesięć, i widzimy **S.** na stanowisku profesora instytutu muzycznego.

Stattler J.

Statua (łac.), posąg, figura z kamienia, bronzu, drzewa.

Status in statu (łac.), państwo w państwie.

Status nascendi (łac. stan powstawania), w chemji nazwa warunków, które mają miejsce w chwili, gdy pewne ciało właśnie z rozkładu innych powstaje, jak np. objawy zachodzące, gdy wodór jest *in statu nascendi.*

Status quo (łac.), obecny stan rzeczy.

Status quo ante (łac.), stan dawniejszy.

Statuty, są to prawa dawnej Polski, spisywane w języku łacińskim, w różnicy od uchwał sejmowych spisywanych w języku polskim, które się zwały konstytucjami (ob.). **S.** najważniejszemi ze przedstawiających ogólne zbiory praw są: wiślicki (ob.), datowany mylnie 1347, a wydany za Kazimierza W., i statut w r. 1506 zebrany przez Jana Łaskiego. Były także statuty praw oddzielnych ziem, stosujące się nie do całego kraju, tylko do oddzielnych jego części. Tu należą: **S.** Mazowieckie, stanowiące nadzwyczaj ważne źródło prawa rodzimego zwyczajowego, **S.** Łęczyckie *(Constitutiones terrae Lanciciensis),* **S.** białoruski z r. 1464 lub 1468, **S.** *ormiański* z r. 1519 i **S.** *litewski.* Ten ostatni, spisany naprzód w r. 1530 i zatwierdzony przez stany litewskie, nie mógł długo zostać bez poprawy, raził bowiem srogością kar i zbytnio przypominał dawniejsze proste obyczaje. Dla tego wołano ciągle o reformę tego statutu, i ta rzeczywiście nastąpiła w 1566 r. na sejmie w Brześciu. Ale już w 1568 i to prawo uległo licznym zmianom na sejmie w Grodnie. Nakoniec

unja lubelska wywołała potrzebę nowych zmian, które przygotowała wyznaczona na ten cel oddzielna komisja. Praca tej komisji doprowadziła do trzeciej redakcji statutu, który uzyskał sankcję króla w 1588. Moc tego statutu rozciągała się na Litwę, księstwo Kijowskie, ziemię Wołyńską, Bracławską, a wartość jego wewnętrzna jest bardzo wysoka. Porównywając bowiem prawo to ze współczesnemi prawodawstwami innych ludów europejskich, musimy przyznać mu pierwszeństwo. Por. Jaroszewicza „Obraz Litwy, (Wilno, 1844—1845); S. B. Lindego „O statucie Litewskim“ (Warszawa, 1816).

Statyczny moment, ob. Moment.

Statyka, część mechaniki zajmująca się prawami równowagi sił, w różnicy od dynamiki (ob.). **S.** obejmuje naukę o składzie i rozkładzie sił, o środku ciężkości ciał, o warunkach równowagi w machinach prostych i t. d. W szczególności **S.** ciał stałych zowie się *geostatyką*, **S.** ciał ciekłych *hydrostatyką* (ob.), lotnych *aerostatyką* (ob.). Niektórzy zresztą autorowie uważają **S.** za szczególny tylko przypadek dynamiki. Słynniejsze traktaty **S.** są Monge'a, Poinsota, Garniera. Ob. też Mechanika. *Statyka graficzna (grafostatyka)* ma na celu zastąpienie rysunkiem rachunku przy dochodzeniu warunków równowagi sił, oraz wszelkich innych zadań, w zakres statyki wchodzących. Metoda ta szczególniej jest pożądana, gdy rezultaty badania ostatecznie w każdym razie rysunkiem wyrażone być muszą, jak to ma miejsce w robotach inżynierskich lub budowniczych. Metody graficzne były wprawdzie już dawno stosowane obok analitycznych, systematyczne jednak używanie rysunku zamiast rachunku wprowadzone zostało dopiero przez profesora K. Culmanna w Zurychu († 1881). Jakkolwiek zresztą w różnych zadaniach rysunek może być zawiły, metody statyki graficznej polegają głównie na zasadach równoległoboku sił (ob. Siła). Por. Culmann „Die graphische Statik“ (2 wyd., 1875); Levy „La statique graphique et ses applications aux constructions“ (4 t., 2 wyd., 1886—87); Lauenstein „Die graphische Statik, elementares Lehrbuch“ (2 wyd., 1893)—*Statyką rolniczą* nazywa się nauka o równowadze ubytku i napływu substancji, zasilających grunt orny; celem jej jest takie doprowadzanie nawozu, by grunt otrzymywał warunki odpowiednie dla rośliny, która się ma na nim rozwijać. Podobnież znaczenie ma i *statyka leśnicza.*

Statysta (łac.), niema osoba na scenie, figurant; także: mąż stanu.

Statystyka, jako umiejętność, obejmuje wszystkie fakty życia społecznego danego kraju, państwa lub ludzkości i przedstawia je w stosunkach liczebnych. Należy ona słusznie do nauk społecznych i jest jedną z najważniejszych chociaż najmłodszych między temi umiejętnościami. Wiele pisano o celu i pojęciu statystyki. Schlozer nazywał **S.** historją ujętą i zatrzymaną w pewnej chwili i naodwrót, historję mianował **S.** postępującą, będącą w ruchu; Achenwall nazywał ją głęboką znajomością stanu każdego państwa; Plugfair ograniczał ją tylko zajmowaniem się faktami politycznymi. Ta samo czynili Peuchet, Gioja, Schubert, Quetelet, Villermé i wielu innych. Moreau de Jonnès nazywa statystykę „umiejętnością faktów życia społecznego, ujętych w stosunki liczebne.“ Większość jednak zgadza się na podciągnięcie do zakresu statystyki faktów życia politycznego i społecznego, a to w celu przedstawienia i wyjaśnienia w cyfrach faktów tego życia. Nie można tu pominąć, że rzeczywiście podciąganie do zakresu **S.** faktów życia politycznego wypływa już z natury rzeczy, bo w naukach społecznych mieszczą się już nauki polityczne. **S.** nie przedstawia tylko chwili bieżącej, może ona określić swe obrazy i w przeszłości i może przedstawiać stan każdego społeczeństwa w każdej danej chwili. Nie należy jednak rozciągać zakresu **S.** ponad miarę i czynić z niej nauki podającej prawa życia społecznego. **S.** takich praw nie bada, a ogranicza się tylko dostarczeniem materjału dla dowodów i wniosków, jakie inne nauki z niej wyciągają. Co do swego rozmiaru **S.** może być powszechną, ściągającą się do całego społeczeństwa ludzkiego; narodową, traktującą o jakimś narodzie lub państwie; specjalną, badającą jakiś pojedyńczy fakt życia społecznego, np. handel, przemysł, sprawiedliwość i t. p. **S.**, aby przyniosła rzeczywistą korzyść, musi być przedewszystkiem wiernym obrazem faktów, które przedstawia. Musi zatem opierać się na źródłach pewnych, prawdziwych i dokładnych, aby dane jej były również pewne, prawdziwe i dokładne. Poznanie takich źródeł, ich gruntowne zbadanie i ocenienie jest zatem pierwszym obowiązkiem statystyka. Obowiązek ten nie jest dotychczas łatwy, z przyczyny, iż dane statystyczne nie wszędzie są dokładnie zbierane, że do nich dostęp nie jest zawsze łatwy i że jeszcze mniej łatwe jest sprawdzanie ich wiarogodności.—Źródła statystyczne dzielą się zwyczajnie na urzędowe i prywatne. Te pierwsze są znowu zbierane albo przez właściwe do tego ustanowione organa, biura statystyczne, albo też podawane są przez inne organa rządowe, mające potrzebę tych danych. — Wogóle jednak zauważyć można, iż im obywatele w jakiem państwie mają większy udział w rządzie, im wpływ opinji publicznej na zarząd kraju jest większy, tem też i źródła statystyczne są pełniejsze, wiarogodniejsze i częściej ogłaszane.—Źródła prywatne są nader rozmaitego zakresu i wartości stosownie do środków i możności zbierającego oraz celów, jakie ten sobie zakłada. Rzeczą umiejętności jest rozmaite źródła zebrać, zestawić, wartość ich ocenić i tak całą prawdę podać. Historja statystyki jest jedną z najmłodszych nauk

społecznych, gdyż właściwe swe miano i pojęcie otrzymała dopiero w połowie XVIII w. Nie idzie zatem, aby już dawniej nie było pewnych danych statystycznych i aby nie uczuwano potrzeby zbierania takich danych. Przeciwnie, w starożytności już takie dane niejednokrotnie zbierano, jak np. w Egipcie, Chinach, Persji, Rzymie i t. d. To samo należy wspomnieć o średnich wiekach, w których także nieraz szacowne wiadomości statystyczne zapisywano. Niektórzy nawet greccy pisarze uczuwali potrzebę takich danych i w dziełach swych pomieszczali różne szacowne wiadomości, ściągające się do prawa publicznego, polityki i geografji (Arystoteles, Heraklides, Dikajarchos). Mimo to wszystko jednak, **S.** jako nauka zaczyna się dopiero w połowie XVIII wieku i w krótkim czasie, zdoławszy wyrobić sobie prawo obywatelstwa, pozyskuje wielu znakomitych pracowników, z których ważniejsi w Niemczech: A. Humboldt, Schubert, Engel, Czörnig, Rheden; w Anglji: Mac Culoch, Mac Gregor, Porter, Bozoring; we Włoszech: Balbii, Romagnosi; we Francji: Ch. Dupin, Peuchet, Legoyt; w Belgji: Quetelet; w Szwajcarji: Francini; w Ameryce: Wejden, Seibert, Morse; u nas Załęski, Zakrzewski. Por. Schlozera „Theorie der Statistik“ (Gott., 1864); Dufona „Traité de statistique“ (Paryż, 1840); Kniesa „Die Statistik als selbstständige Wissenschaft“ (Kassel, 1850); Meitzen „Geschichte, Theorie und Technik der Statistik“ (Berlin, 1886); Gabaglio „Teoria generale della statistica“ (2 wyd., Medjolan, 1888); Block „Handbuch der S. (1879).

Statywa, podstawa do przyrządów astronomicznych, fizycznych lub chemicznych.

Statz Wincenty, słynny budowniczy niemiecki, * 1819 w Kolonji, wykształcony własną pracą, 1845 został nadzorcą robót przy katedrze kolońskiej, 1863 budowniczym djecezjalnym. Na stanowisku tem wystawił wiele kościołów w stylu czysto gotyckim, z których celniejsze: św. Maurycego w Kolonji, N. M. P. w Akwizgranie, kościoły katolickie w Kevelaer, Dessau, Neustadt-Eberswalde, Bernshausen i in., przyczem udało mu się znakomicie pogodzić wymagania i urządzenia społeczesne ze średniowiecznemi formami. Z innych gmachów, wystawionych przez **S.,** celniejsze są: szpital św. Jadwigi w Berlinie i jego dom mieszkalny w Kolonji. Najważniejszą jednak jego pracą jest wspaniała katedra w Linzu nad Dunajem, rozpoczęta 1862. Wydał: „Gothische Entwürfe“ (1861); „Gothisches Musterbuch“ (1856—60); „Gothische Einzelnheiten“ (1868—70); „Gotische Einzelheiten“ (180 tablic, 2 wyd., Berlin, 1886) i in.

Staubbach, słynny wodospad pod Lauterbrunnen (ob.), w szwajcarskim kantonie Bern, zbiega z wysokości 300 m.

Staudenmaier Franciszek Antoni, teolog katolicki, * 1800 w Donzdorf w Würtemberskiem, od 1837 profesor teologji i radca duchowny we Freiburgu w Bryzgawji, † 1856. Usiłował rezultaty nowszych badań filozoficznych pogodzić z chrześcijanizmem i w tym celu wydał dzieła: „Der Geist des Christenthums“ (2 tomy, 8 wyd., Moguncja, 1880); „Darstellung und Kritik des Hegel'schen Systems“ (t., 1844); „Die christliche Dogmatik“ (4 t., Freiburg, 1844—52).

Stäudlin Karol Fryderyk, teolog protestancki, * 1761 w Sztutgardzie, od 1790 profesor teologji w Getyndze, † 1826; zasłużył się głównie jako historyk kościelny dziełem „Universalgeschichte der christlichen Kirche“ (5 wyd., Hanower, 1833). Obok tego wydał z druku wiele dzieł dogmatyczno-historycznych i filozoficznych, z których najważniejsze: „Geschichte der Moralphilosophie“ (Hanower, 1822).

Staudt Karol Jerzy Chrystjan, matematyk, * 1798 w Rothenburgu, † 1867, był od 1827 profesorem szkoły politechnicznej w Norymberdze, od 1833 uniwersytetu w Erlangen. Dał początek nowemu działowi geometrji, zwanemu geometrją rzutową, której zasady wyłożył w klasycznem dziele „Geometrie der Lage“ (1847), oraz w dodatkach „Beiträge“ (1856, 1857, 1860).

Stauffacher Werner, rolnik z górskiego obwodu Schwyz, zawarł r. 1307 z Arnoldem z Melchthal i Walterem Fürst na górze Ritli związek, celem oswobodzenia ojczyzny z pod ucisku austrjackiego; to właśnie było podstawą przyszłego uwolnienia się Szwajcarji z pod obcego wpływu.

Staunton Sir Jerzy Leonard, podróżnik, * 1740 w Galway, † 1801, przebywał od 1762 jako lekarz w Indjach zachodnich, następnie w Indjach wschodnich, towarzyszył w latach 1792—1794 Macartneyowi w jego misji poselskiej do Chin i podróż tę opisał w dziele p. t. „An authentic account of an embassy from the king of Great-Britain to the emperor of China“ (2 t., 1791).

Staunton Sir Jerzy Tomasz, indolog, syn poprzedniego, * 1781, † 1859, był w latach 1799—1817 urzędnikiem kompanji wschodnio-indyjskiej; był głębokim znawcą języka chińskiego, przełożył na angielski kilka dzieł chińskich, a prócz tego napisał „Miscellaneous, notices relating to China and the British commercial intercours with that country etc.“ (1821).

Staunton Howard, pisarz angielski i słynny szachista, * 1810, † 1874; studjował w Oksfordzie, poświęcił się następnie w Londynie publicystyce; 1843, odniósłszy na wielkim turnieju szachowym w Paryżu zwycięstwo nad przeciwnikami, zyskał sławę pierwszego szachisty w Europie, którą odebrał mu 1851 Anderssen, pokonawszy go na turnieju londyńskim. Wydał: „Chess player's companion“ (1842); „Chess player's text book“ (t. r.); „The chess player's handbook“ (1847); „The chess player's chronicle“ (1841—48); „Chess tournament“ (1852); „Great schools of England“ (1865; 2 wyd., 1869); „Laws and practice of chess“ nowe wyd., 1881) i in. Gorliwie zajmował się studjowaniem starych dramaturgów angielskich.

Staurolit albo *Krzyżeń*, minerał z rzędu krzemianów, krystalizuje w słupy rombowe, przerastające często w formy krzyża (ob. rys). **S.** jest dość pospolity w skałach krystalicznych, a szczególniej w łupkach mikowych; jest koloru brunatnego,

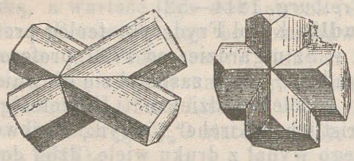

Zrostki staurolitu.

przeświecający lub nieprzezroczysty, trudno-topliwy. Twardość ma kwarcu, c. wł.=3,5. Jest to krzemian glinki bezwodny, zawierający często żelazo. Znajduje się na górze św. Gotarda, w Tyrolu, Czechach, Morawji.

Stauropigja, *Stawropigja* (z grec.), zowie się w kościele prawosławnym klasztor, zależny nie od archijereja eparchjalnego, lecz bezpośrednio od patrjarchy lub synodu. W Rosji klasztorów takich znajduje się 7. Na Rusi polskiej i litewskiej liczne podobne klasztory założył patrjarcha carogrodzki Jeremjasz, podczas swej wizyty 1589. Najważniejszym z nich jest istniejący dotychczas klasztor stauropigjalny lwowski.

Stavanger, m. na południowo-zachodniem wybrzeżu Norwegji, nad zatoką t. n., ma 24,000 miesz., port i piękny kościół katedralny.

Staw, *sadzawka*, zbiornik wody, zamkniętej brzegami naturalnemi lub sztucznemi, który może być dowolnie wypełniony lub spuszczony, czyli opróżniany. **S.** służą głównie do hodowli ryb (ob. Rybołówstwo), oraz do poruszania machin i do przechowywania zasobu wody. Wielkie **S.** mogą być przez pewien czas używane do hodowli ryb, a następnie przez kilka lat do wysiewu. **S.** w anatomji, ob. Stawy.

Staw, osada w gub. Kaliskiej i pow. Kaliskim, nad rzeczką Strzechą; ma starożytny kościół budowy gotyckiej i liczy 640 miesz.

Stawecki Edward, * 1829 we wsi Odechowie, † 1866 w Radomiu, był jakiś czas redaktorem czasopisma *Kronika* i wydał „Album Kaliskie".

Stawiarski Ignacy Franciszek, pisarz polski, * 1776 we wsi Rybitwach w Lubelskiem, do 1806 był urzędnikiem administracyjnym, następnie prawnym; zostawszy za Księstwa Warszawskiego adwokatem, był potem mecenasem przy sądzie najwyższej instancji do 1821, członkiem Towarzystwa przyjaciół nauk i urzędnikiem wielokrotnie wybieranym do rozmaitych posług obywatelskich. **S.** † 1835 we wsi dziedzicznej Żakowie. Oprócz wielu tłómaczeń z francuskiego (np. „Przypadki i podróże Telemaka", Warszawa, 1805) i niemieckiego (np. „Przyjaciel ludu", poemat Gellerta, Warszawa 1804 r.), oraz dzieł treść prawnej, wydał ważniejsze dzieła: „Droga do znajomości, jakim idą porządkiem i tokiem interesa publiczne w państwach pruskich" (Warszawa, 1805); „Deputowanego na sejm z gminy 5-ej miasta Warszawy, myśli nad aktem konfederacji generalnej" (Warszawa, 1812); „Rzecz o potrzebie przysposobienia kodeksu handlowego" (Warszawa, 1809) i t. d.

Stawiski, osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Kolneńskim, nad strugą Dzienbią, słynęła jeszcze na początku bieżącego stulecia z fabryk sukna i kapeluszy, oraz garbarni i farbiarni. Jest tu piękny kościół i klasztor pofranciszański. **S.** liczą 4,000 miesz.

Stawiski Edmund, rolnik i ekonomista, * 1813 w Russowie pod Kaliszem, † 1890. Oprócz wielu rozpraw zamieszczonych w rocznikach towarzystwa rolniczego i innych czasopismach, wydał oddzielnie: „Poszukiwania do historji rolnictwa krajowego". W 1862 mianowany był członkiem rady stanu Królestwa. Należał do założycieli i redaktorów *Encyklopedji rolniczej*. Por. „E. S." w *Tyg. Ill.*, z 1890, t. II.

Stawiskie starostwo niegrodowe było położone w wdztwie i powiecie Kijowskim. Podług lustracji powstało z dawniejszego starostwa Romanowskiego (ob.), przez oddzielenie z niego wsi Stawiszcze, nad rzeką Kamionką z przyległościami, które w r. 1771 posiadał Jan Stecki, kasztelanic kijowski, opłacając z nich kwarty złp. 1,710 gr. 10. Na sejmie z 1773—1775 Stany Rzpltej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Kazimierzowi Boleszowi.

Stawiszcze, miasteczko w powiecie Taraszczańskim, gubernji Kijowskiej, nad rzeką Tykiczem, pamiętne krwawym wypadkiem z czasu wojen kozackich za Jana Kazimierza. Mieszkańcy, podburzeni przez wichrzycieli, a ufni w obronność grodu, 1664 r. wycięli w pień nieliczną załogę polską, poczem miasto oblegane i bombardowane było przez Stefana Czarnieckiego i w końcu zdobyte w październiku t. r. Ośmieleni lekką karą, nałożoną na nich, Stawiszczanie zaraz w roku następnym znowu się porwali do broni; tym razem wszakże nie uszło im to bezkarnie; miasto bowiem, na łup wydane, obrócono w perzynę, a przywódców śmiercią karano. Obecnie liczy około 5,000 miesz.

Stawiszyn, starożytna osada w gub. i pow. Kaliskim, ma kościół wystawiony za Kazimierza Wielkiego i liczy 2,200 miesz.

Stawiszyńskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie i powiecie Kaliskim. Podług lustracji z 1662, powstało ze starostwa Konińskiego przez wydzielenie z niego miasta Stawiszyna i wsi: Długa i Wyrowo z sołtystwem i wybranictwem. W 1771 posiadał je Stanisław Łuba wraz z żoną Magdaleną z Brzechwów, którzy z niego opłacali kwarty złp. 549, hyberny złp. 809 gr. 22. Na sejmie z 1773—1775 stany Rzpltej zatwierdziły temuż Łubie generał-majorowi wojsk

koronnych, posiadanie emfiteteutyczne tychże dóbr i oddzielną komisję wyznaczyły z 16 urzędników dla ścisłego i ostatecznego określenia granic tego starostwa.

Stawonogi, *Członkonogi*, ob. Stawowate.

Stawowate *(Arthrozoa)*, jeden z wielkich typów czyli odgałęzień państwa zwierzęcego (ob. Zwierzęta), cechujący się podziałem ciała na oddzielne pierścienie, obrączki czyli stawy. Po oddzieleniu jednak od tego typu robaków (ob.), które są uważane obecnie za typ oddzielny, pozostałe tu gromady objęto nazwą *stawonogich (Arthropoda)*, które, przy wyższej w ogólności organizacji od robaków, odznaczają się stawowatemi organami ruchu. Ciało ich przedstawia mniej lub więcej wyróżnione trzy części: *głowę, odwłok (thorax)* i *tułów (abdomen)*; dwie pierwsze połączone są niekiedy w część jednę, *głowoodwłok (cephalothorax)*. Rozpadają się na 4 gromady; *skorupiaki, pająki, wielonogi* i *owady* (ob. te wyrazy).

Stawowski Wojciech, biskup petreeński *(in partibus infidelium)*, sufragan gnieźnieński, kanclerz, a później archidjakon kujawski, syn Wawrzyńca z Kempadlów Stawowskiego, h. Jelita, z województwa Łęczyckiego i Zofji z Krakowa Krakowskiej, h. Trąby. Ukończywszy nauki w Akademji krakowskiej, a na akademjach zagranicznych je uzupełniwszy, obrał sobie stan duchowny po śmierci żony, z domu Siecińskiej, h. Rogala. Pozostawił po sobie piękne pamiątki w licznych fundacjach pobożnych. Przyczynił się do odnowienia katedry gnieźnieńskiej, ograbionej i zniszczonej w wojnie szwedzkiej, którą poświęcił w 1684. Był fundatorem przy tej katedrze dzwonu zw. „Moskwa“, największego w Wielkopolsce, na co fundusz 20,000 złp. ofiarował. We dwa lata później konsekrował kościół oo. Bernardynów w Łęczycy, również przez Szwedów zniszczony i sprofanowany i wybudował własnym kosztem kaplicę p. w. Serca Pana Jezusa. Kolegjacie łowieckiej ofiarował kielich srebrny pozłocisty z kamieniami, z pateną. Niezmordowany w pracy, zajaśniał cnotami prawdziwie apostolskiemi. Hojny dla potrzebujących, wylany dla przyjaciół, został 1686 po śmierci arcybiskupa St. Wydżgi, obrany wikarjuszem generalnym i oficjałem administratora archidjecezji *sede vacante* piastował ten urząd, uproszony przez kardynała Radziejowskiego, aż do śmierci, przez lat 8. W roku 1693, 20 czerwca, wieczorem powrócił sędziwy biskup do Gniezna z Włocławka, gdzie się dnia poprzedniego instalował był na ofiarowaną mu skutkiem jednomyślnego wyboru kapituły archidjakonję kujawską, zupełnie zdrów i swobodny, i udał się strudzony podróżą na spoczynek. Tejże nocy nade dniem znaleziono go w łóżku nieżywego. Dopiero w 8 lat okazało się, że świętobliwy biskup był zamordowany przez zakonnika Franciszkanina Władysława Wiskickiego, jak to wydał jakiś złoczyńca, Bażyński Jan, na śmierć skazany w 1701, wykazując wspólniczkę zbrodni tej Teresę Wiskicką, która synów podmówiła do morderstwa i pieniądze zagrabiła.

Stawropol, główne miasto gubernji t. n., nad rz. Taszlą, wpadającą do rz. Kalaus, dopływu Manycza; założone 1784, liczy obecnie 42,000 miesz.; ma 14 cerkwi, kościół katolicki, gimnazjum, drukarnię, 2 szpitale i t. d. — *Stawropolski powiat* ma na przestrzeni 18,192 w. kw. 166,300 miesz.— *Stawropolska gubernja*, utworzona 1828 z obwodu Kaukaskiego, leży na południu Rosji europejskiej, na północ od pasma gór Kaukaskich, między ziemią Kozaków Dońskich i Czarnomorskich, morzem Kaspijskiem, gubernją Astrachańską oraz obwodem Terskim i Dagestańskim. Zajmuje 52,783 w. kw. i liczy 876,298 miesz. (1897). Ludność składa się z Wielkorosjan, Ormjan, Nogajców, Turkomanów, Kałmyków, Greków, Niemców, Polaków i Żydów. **S.** gubernja przedstawia obszerną, prawie bezleśną, w wielu miejscach piaszczystą równinę, z wyjątkiem części powiatów Stawropolskiego i Piatygorskiego, które pokryte są odnogami pasma Kaukaskiego, zwanemi Tomagach. Brzeg morza Kaspijskiego, przytykającego do **S.** gub., jest w części południowej błotnisty, pokryty sitowiem, więcej na północ zaś piaszczysty. Morze przy brzegach jest płytkie, dostępne tylko dla łodzi rybackich. Przystani jest dwie: Szandrukowska i Serebrjakowa. Z rzek główniejsze: Kubań, Terek, Kuma i Manycz. Pomimo obfitości wód, czuć się jednak daje na znacznej przestrzeni zupełny brak dobrej wody, szczególniej w lecie. Jeziora ważniejsze są: Manycz, Rybne, Wszywo, Mingoto, Koczkarne, Kaz-Jegosz, Bereckie i w. in. Wody mineralne rozmaitych własności znajdują się w powiecie Piatygorskim. Klimat w części wschodniej, szczególniej w okolicach niskich, do morza zbliżonych, jest cieplejszy, niż w części zachodniej. Z rzeczy kopalnych znajdują się: glina różnego gatunku, węgiel kamienny, nafta, piryt, sole różnego rodzaju. Z królestwa roślinnego: kukurydza, ryż, soczewica, marzanna i inne rośliny barwierskie, kapary, tytuń, bawełna, pieprz strączkowy, winorośl, drzewa morwowe i figowe. Morele rosną wszędzie na otwartem powietrzu, brzoskwinie zaś i pigwy tylko we wschodniej części gubernji. Z królestwa zwierząt: owce z tłustemi ogonami, kuny i wydry kubańskie, bobry, lisy, wielbłądy (w małej ilości), bażanty, dropie, orły, pelikany, nury czarnoszyje i t. d.; jesiotry, łososiopstrągi, odmiany karpia, liny i in. Pszenica i proso rodzą się w ilości przewyższającej potrzeby miejscowe; sadownictwem i ogrodnictwem zajmują się w niektórych miejscowościach nad rz. Kumą i około źródeł mineralnych. Uprawą wina zajmują się w wielu miejscach i wyrabiają wina białego i czerwonego rocznie około 1,500,000 wiader. Drzewo morwowe rośnie wszędzie, jedwabnictwem jednak trudnią się głównie w m. Mozdok, w górzystych osadach nad rz. Kumą i w okolicach

Stawropola. Hodowla bydła stanowi jedno z najważniejszych zajęć mieszkańców, zwłaszcza plemion koczujących. Bydło jest w ogólności drobnej rasy; cały rok żywi się w polu, często też bardzo choruje i upada. Przemysł rękodzielniczy jest mało rozwinięty. Pod względem administracyjnym dzieli się **S.** gub. na pięć powiatów: Stawropolski, Aleksandrowski, Medwieżeński, Nowogrygorjewski i terytorjum plemion koczujących.

Stawropol, miasto powiatowe w gub. Samarskiej, nad Wołgą, ma 6,000 miesz., zajmujących się sadownictwem, rybołówstwem i handlem.— *Stawropolski powiat* ma na przestrzeni 10,471½ wiorst kw. 285,000 miesz.

Stawy *(articuli)*, połączenia kości przeznaczone dla dokładniejszego ich zespolenia, dla ruchów, albo dla zmniejszenia działającego na kości nacisku. Główną częścią składową stawu są końce obu kości, do utworzenia stawu należących. Rozróżniają się trzy rodzaje stawów: 1) spojenia mało lub wcale nieruchome *(synarthrosis)*, zrosty *(symphysis)* i spojenia bardzo ruchome *(diarthrosis)*. Pierwszą kategorję tworzą bezpośrednie połączenia z sobą dwóch kości, tak, że wszelki ruch pomiędzy niemi jest niemożebny; ten rodzaj połączenia znajduje się prawie wyłącznie na kościach głowy i ma nazwę *szwu (sutura)*. *Zrost* przedstawia się jako niedoskonale ruchome połączenie kości, w którem końce kości spojone są w ten sposób za pomocą miękkiej chrząstki, że możebną jest mała tylko ruchliwość; jako przykład podobnego połączenia służą kręgi i spojenie łonowe. Gdy kości połączone są za pomocą chrząstki, jest wtedy *chrząstkozrost (synchondrosis)*, jeżeli za pomocą więzów, jest *więzozrost (syndesmosis)*. Spojenie ruchome, czyli staw właściwy (ob. fig.), jest to połączenie kości, będących w stanie zmieniać swe położenie i poruszać się, wzmacnianych przyrządem wiązadłowym; tu naprzeciw siebie leżące kości pokryte są blaszką chrzęstną, przez co stają się gładkie. Oprócz tego powierzchnie te są śliskie, z powodu zwilżenia ich przez *maź (synovia)*, wydzielającą się z delikatnej błony, zwanej *błoną maziową (membrana synovialis)*; błona ta wyścieła całą powierzchnię wewnętrzną stawu, z wyjątkiem chrząstki, której brzegi ściśle otacza. Kości stawów utrzymywane są za pomocą różnego rodzaju więzów. Stosownie do kształtu stykających się ze sobą powierzchni stawowych, stawy pozwalają na różnego rodzaju ruchy, stąd otrzymują rozmaite nazwy: 1) *Staw o powierzchniach przytwierdzonych (amphiarthrosis)* posiada powierzchnie stawowe prawie płaskie i jednakowej wielkości, przyczem wzmocnione natężonemi więzami, co dozwala tylko na niewielkie ślizganie, jak kości napięstka. 2) *Staw obrotowy*, pomiędzy kością łokciową a promieniową. 3) *Staw zawiasowy (ginglimus)* dozwala wykonywać ruchy zgięcia i rozgięcia, jak staw łokciowy. 4. *Staw siodełkowaty (peronarthrosis)* w pierwszym stawie napięstkowym. 5) *Staw panewkowy* czyli *wolny (arthrodia, enarthrosis)*, w którym główka porusza się w panewce naokoło nieskończenie wielu osi, jak staw łopatkoramieniowy, udowy. Prócz natury powierzchni, na rozległość ruchów stawów wpływają więzy i wyrostki stawowe, wreszcie wszystkie ruchy o tyle są możliwe, o ile posiadają odpowiednie dla siebie mięśnie. Choroby stawów są bardzo częste; ważniejsze z nich są: zwichnienia, reumatyzmy, zapalenia rzerzączkowe lub gruźlicze, zniekształcenia wskutek cierpień mózgowych. Gdy sprawa chorobowa doprowadza do zniszczenia powierzchni chrząstkowych stawu, co ma miejsce często; przy gruźlicy lub ropieniu, to po wyleczeniu zrastają się ze sobą obie kości stawowe, znikają wszelkie ruchy i powstaje *ankyloza* (ob.).

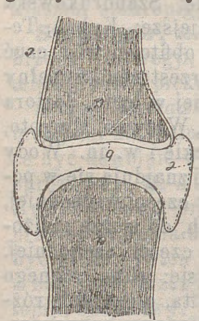

Szemat stawu: *aa* dwie kości, *b* chrząstka, *c* okostna, *e* błona maziowa.

Stągiew, wielkie naczynie postaci beczkowatej. Jako miara do cieczy, **S.** w układzie miar nowopolskich obejmowała 2 beczki czyli 50 garncy.

Stągwica.

Stągwica *(Dolium)*, rodzaj mięczaków z gromady brzuchonogów, z rzędu przodoskrzelnych, podrzędu grzebieniastoskrzelnych, mięczaki morskie ze skorupą beczkowatą, cienką, z licznemi żeberkami spiralnemi i otworem szerokim; zwierzę posiada trąbkę dużą, przy podstawie wysuwalną. Ciecz wydzielana przez gruczoły ślinowe zawiera kwas siarczany. Liczne gatunki żyją w oceanie Wielkim i Indyjskim, oraz w morzu Śródziemnem. *D. galea*, brunatno-żółtawa, 25 cm. wysoka, w morzu Śródziemnem. *D. perdix*, z białemi, półksiężycowemi plamami, w morzach zwrotnikowych. *D. maculatum*, biała z plamami czerwonawemi, w oceanie Indyjskim.

Stead Wiliam Tomasz, dziennikarz angielski, * 1849, był początkowo kupcem, potem przerzucił się do dziennikarstwa, objął w 1871 redakcję *Northern Echo*, w 1880 został drugim redaktorem *Pall Mall Gazette*, a w r. 1883 redaktorem głównym i zwrócił uwagę sensacyjnemi, ale opartemi na prawdzie artykułami o marynarce angielskiej i o niemoralności Londynu. Około 1890 ustąpił z *Pall Mall Gazette* i założył *Review of Reviews*, którego wychodzą trzy niezależne wydania w New-Yorku, Londynie i Melbourne. W 1895 zaczął wydawać tamże *Bibljotekę romansów*. W 1899 agitował gorąco za rozbrojeniem powszechnem. Wśród licznych pism jego zasługują na uwagę. „No reduction of rent“ (1886); „The truth about

Russia“ (1888); „The pope and the new era“ (1890).

Stearopten, ob. Olejki lotne.

Stearowy kwas, $C_{18}H_{36}O_2$, kwas organiczny, tworzący z gliceryną stearynę (ob.), znajduje się w tłuszczach, zwłaszcza stałych, zwykle obok palmityny i oleiny. Otrzymany został przez Chevreula przez zmydlenie łoju; jest to ciało stałe, topiące się przy 69,2°, po skrzepnięciu przechodzi w masę białą, listkowatą. Rozpuszcza się w alkoholu i eterze. Wre przy 359°—385°, ulegając jednak przytem rozkładowi. *Stearuny alkaliczne* są rozpuszczalne w wodzie i znajdują się w mydłach, inne sole są nierozpuszczalne. **S.** jest ważnym materjałem na świece i w tym celu wyrabia się w wielkich ilościach fabrycznie (ob. Świece).

Stearyna, związek chemiczny, stanowiący istotną część składową tłuszczów (ob.), znajduje się zwłaszcza w wielkiej ilości w łoju zwierząt przeżuwających. Pod względem chemicznym jest *trzystearydem* (ob. Glicerydy), t. j. *trójstearanem gliceryny* $C_3H_5(C_{18}G_{35}O_2)_3O_3$. Otrzymuje się z łoju, który się rozpuszcza w eterze wrzącym, skąd po oziębieniu wydziela się w kryształkach, postaci drobnych listków, połysku perłowej macicy, topiących się przy 64,7°, łatwo rozpuszczalnych w eterze wrzącym, trudno w zimnym. Znane są też *dwustearyd* i *jednostearyd*. **S.** handlowa nie jest tłuszczem obojętnym, ale otrzymywaną z niego mięszaniną kwasu stearowego i palmitowego.

Steatornis, ptak, ob. Guacharo.

Steatopygja, nadmierne nagromadzenie tłuszczu w pośladkach u różnych ras, zwłaszcza u Hotentotów.

Steatyt, ob. Sloniniec.

Stebelski Ignacy, Bazyljanin, † 1790 w Supraślu. Wydał dzieło znakomitej wartości p. t. „Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim z cieniów zakonnych powstające, czyli żywoty ś.ś. panien i matek Eufrozyny i Parascewji“ (3 t., Wilno, 1781—83; 2 wyd., 3 t., Lwów, 1875); drugi tom ma oddzielny tytuł: „Chronologja albo porządek według lat, zebranie znaczniejszych w Koronie Polskiej i w W. Ks. Litewskiem, a mianowicie na Białej Rusi w Połocku dziejów i rewolucji“; trzeci zaś: „Przydatek do chronologji, to jest rzeczy te, które w poprzedzających dwu tomikach częstokroć się namieniały, a przez obszerność swoją umieścić się tamże wygodnie nie mogły“. Dzieło to obejmuje nietylko dzieje klasztorów Bazyljańskich na Rusi, ale nadto mieści w sobie ważne szczegóły do historji kościoła ruskiego, oparte na źródłach archiwalnych i krytycznie opracowane.

Stebelski Piotr, naprzód urzędnik sądowy w Galicji, następnie profesor uniwersytetu lwowskiego; napisał: „Nowe kierunki w nauce prawa karnego“ (Lwów, 1894).

Stebelski Włodzimierz, publicysta, literat i poeta, * 1848 w Magierowie w Galicji, † 1893 w Warszawie, kształcił się w uniwersytecie wiedeńskim i lwowskim, w 1871 był nauczycielem w gimnazjum Franciszka Józefa we Lwowie. W r. 1880 powołany do redakcji *Kurjera Codziennego*, osiedlił się w Warszawie. Oprócz wielu artykułów i sprawozdań literackich, oraz drobnych poezji, ogłosił: „Roman Zero,“ nowela (Lwów, 1883).

Steben, wieś w bawarskiej regencji Frankonji górnej, w okręgu Naila, 581 m. nad poz. morza, ma kościół kat. i ewang., kurhaus, dwa źródła żelaziste i kąpiel torfową, używane przy niedokrwistości, chorobach kobiecych, podagrze; 1,000 miesz. Por. Winckler „Führer durch das königliche Bad S.“.

Stebnicki Hieronim, geodeta polski, był generał-majorem w służbie rosyjskiej, mieszkał w Tyflisie i podróżował kilkakrotnie po okręgu zakaspijskim, badając koryto Amu-Darji. W 1874 obserwował w Teheranie przejście Wenery przez tarczę słoneczną, z Chodźką prowadził pomiary gór Kaukaskich i poznał zboczenie pionu pod wpływem ich przyciągania; za rozprawę w tym przedmiocie od Towarzystwa geograficznego petersburskiego otrzymał wielki medal złoty. Liczne rozprawy jego, tyczące się pomiarów południka i kwestji postaci ziemi, mieszczą się w *Zapiskach* i *Izwiestijach* Towarzystwa geograficznego i Akademji petersburskiej, oraz w niektórych pismach angielskich i niemieckich.

Stebnik, wieś w Galicji, obwodzie Samborskim, o milę od Drohobyczy. W 1845 odkryto tu sól kamienną.

Stebnowski Cezary, arcybiskup smoleński rosyjski. Był pierwotnie Bazyljaninem i nauki kończył w Rzymie. Wróciwszy do kraju, mianowany był konsultorem bazyljańskim, potem superjorem w Żyrowicach, następnie opatem onufrejskim, 1751 został arcybiskupem smoleńskim. † 1762. W czasie pobytu w Rzymie wydał „Officia Sanctorum Ruthenorum“ (bez roku).

Stebut Jan, agronom rosyjski, * 1833, kształcił się w Horyhorkach i za granicą, 1860 odbył podróż naukową po Europie i po powrocie został profesorem w instytucie horyhoreckim, a po zamknięciu jego w instytucie rolniczym petersburskim. Napisał: „Osnowy polewoj kultury“; „Stat'i o russkom sielskom choziajstwie, jego niedostatkach“; „Istoszczenie i udobrenie poczwy“ i in.

Stecchetti Wawrzyniec, właściwie Olindo Guerrini, liryk włoski, * 1845 w Forli, był bibljotekarzem w Bolonji. Z pism jego bardzo popularnych, nacechowanych krańcowym realizmem, na uwagę zasługuje: „Postuma canzoniere di Lorenzo **S.**“ (17 wyd., 1890).

Stecher August Jan, pisarz belgijski, * 1820 w Gandawie, 1842—50 był profesorem w uniwersytecie miejscowym, następnie w Liège. Liczne jego prace z dziedziny polityki, literatury, estetyki i biografji pomieszczone były w publikacjach akademji belgijskiej, której członkiem był od 1881

i w czasopismach innych. Na szczególną wzmiankę zasługują: „Histoire de la littérature flamande ancienne et contemporaine“; „Histoire du mouvement flamand“ (1847); „La Renaissance flamande“ i „Histoire de la littérature néerlandaise en Belgique“ (Bruksela, 1888).

Stechjometrja, nauka *o proporcjalności chemicznej*, czyli nauka o stosunkach oznaczonych, według których ciała łączą się między sobą (ob. Chemja).

Stecki, dawna rodzina szlachty ruskiej z Kijowskiego. Z rodziny tej *Kazimierz* był kasztelanem kijowskim 1722 i założył szkoły w Żytomierzu. † 1748.

Stecki Henryk, prawnuk poprzedniego, * 1825 na Wołyniu, numizmatyk, wydał dzieło: „Rodowody książąt i królów polskich oraz wielkich książąt litewskich“ (Petersburg, 1861).

Stecki Jerzy Tadeusz, powieściopisarz i etnograf, zamieszkały na Wołyniu; oprócz wielu artykułów pomieszczanych w rozmaitych czasopismach, wydał: „Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym“ (2 t., 1864—71); „Stary dwór“, powieść (1869); „Krzemieniec i jego okolice“ (1873); „Łuck starożytny i dzisiejszy“ (1876); „Z boru i stepu,“ obrazy i pamiątki (Kraków, 1888) i in.

Stecki Czesław Sławomir, artysta i autor dramatyczny, * 1858, † 1886 w Warszawie, drukował swoje nowele w pismach warszawskich.

Stecki Jan, publicysta i ekonomista, był stałym współpracownikiem *Głosu* do 1900, pisywał również artykuły do *Tygodnika Ilustrowanego*, wydał oddzielnie „Zasady ekonomji spółczesnej“ (Warszawa, 1898).

Steczkowski Jan Kanty, matematyk polski, * 1800 w Liszkach, blizko Krakowa, † 1881; matematykę studjował w Krakowie, w 1826 został adjunktem przy tamecznem obserwatorjum, 1842 profesorem matematyki elementarnej w uniwersytecie, a od 1833 wykładał matematykę wyższą; w 1863 otrzymał emeryturę. Oprócz mnóstwa rozpraw matematycznych i astronomicznych, drukowanych po większej części w Rocznikach Towarzystwa naukowego krakowskiego i w „Archiv für Mathematik und Physik“ Grunerta, oraz sprawozdań z obserwacji astronomicznych, ogłosił: „Elementarny wykład matematyki“, który obejmuje: „Arytmetykę“ (1851 i 1861); „Algebrę“ (1852); „Planimetrję i Stereometrję“ (1858); „Trygonometrję prostokreślną i sferyczną“ (1859); „Geometrję analityczną wraz z linjami i powierzchniami krzywemi drugiego rzędu“ (1859). Wydał również „Astronomję sposobem dostępnym dla każdego wyłożoną“ (1861); „Pogadanki nauczyciela wiejskiej szkółki“ (1872).

Stedingowie, pokolenie Fryzonów, zamieszkałe w ziemi Steding, na prawym brzegu rzeki Hunte, w dzisiejszem księstwie Oldenburskiem położonej, powstało w XII i XIII w. zbrojnie przeciwko roszczeniom hr. Oldenburskich i duchowieństwa. W skutek tego arcybiskup bremeński rzucił na nich interdykt i zaczął prześladować, nie mogąc jednak złamać ich dzielnego oporu. Nareszcie papież Grzegorz IX w 1233 ogłosił przeciwko nim krucjatę, w której kraik ten przez 40,000 wojska krzyżowców, pod dowództwem księcia Brabantu, okropnie spustoszony został, a pozostałe szczątki narodu po bohaterskim oporze r. 1235 poddać się były zmuszone. Por. Schumachera „Die Stedinger etc.“ (Bremen, 1865).

Stedman Edmund Clarence, poeta północnoamerykański, * 1833 w stanie Connecticut, kształcił się w Newhaven, następnie poświęcił się dziennikarstwu, od 1855 był współpracownikiem dziennika *New York Tribune*. Wydaniem pierwszego zbioru swych poezji p. t.: „Lyrics and idylls“ (1860) zjednał sobie sławę jednego z najwięcej utalentowanych poetów amerykańskich. Następnie ogłosił: „Alice of Monmouth, and other poems“ (1864); „The blamelesse prime“ (1869); „Octavius Brooks Frothingham“ (1879); „Victorian poets“ (13 wyd., 1887); „Hawthorne and other poems“ (1877) i studjum estetyczno-krytyczne „Edgar Allen Poe“ (1881). Z Hutchinsonem wydał wielkie dzieło „Library of American literature“ (1888—89, t. 10).

Steele Ryszard, pisarz angielski, * 1675 w Dublinie, † 1729 r. w majętności swojej Llangunnor pod Caermarthen. Na pole literackie wystąpił r. 1701 jako komedjopisarz; w 1709 zaczął wydawać czasopismo *Tatler*, potem *Spectator* i nareszcie *Guardian*, które to czasopisma pod względem redakcji za wzorowe były uważane. Jego prace dramatyczne wyszły w Londynie 1761, a korespondencje 1787. Pisma **S.** odznaczają się dowcipem i humorem niezwykłym.

Steen Jan, słynny malarz holenderski, * 1628 w Lejdzie, † 1689. Kształcił się głównie pod kierunkiem Brouwera I van Goyena. Nie mogąc wyżyć z malarstwa, założył browar w Delft, a potem otworzył gospodę i ciężki, niemal nędzny wlókł żywot. Codzienne sceny, których widownią była jego gospoda, z wielkim artyzmem przenosił na płótno, będąc nieraz w stanie pijanym. Żaden z malarzy spółczesnych nie prześcignął **S.** w naiwności kompozycji, charakterystyce figur, w rozkładzie światła i cieni oraz w bystrem i humorystycznem obserwowaniu natury. **S.** malował wprawdzie i obrazy historyczne, ale obrazy jego z życia ludu warstw średnich i niższych są nieporównane. Rodzinę zostawił w nędzy, i dopiero po śmierci mistrza utwory jego doszły wysokiej ceny. Najsłynniejsze z nich są: Kręgielnia, Chora kobieta, Wesele, Uroczystość wiejska, Uroczystość św. Mikołaja, Rodzina artysty i Życie ludzkie (od dzieciństwa do starości). Do naśladowców jego należą: Regner, Brakenburg i Molenaer. Por. Van Westrheenena „I. Steen, étude sur l'art en Holland“ (Haaga, 1856). — Był jeszcze jeden **S.**

Jan z Alkmaar, który w podobnym malował rodzaju, ale nierównie niżej stoi od poprzedniego.

Steenstrup Jan Japet Smith, zoolog, * 1813 w Vang w Norwegji, † 1897, był do 1845 lektorem zoologii w Sorö, następnie do 1885 profesorem zoologji w Kopenhadze. Ogłosił ważne prace o hermafrodytyzmie (1846), o rozradzaniu przemiennem (1842), o głowonogach, o rakach pasożytnych (1861). Zajmował się badaniem torfowisk i odpadków kuchennych (kjökkenmödding) w Danji.—Syn jego Jan **S.**, * 1844 w Sorö, jest od 1877 r. profesorem archeologji skandynawskiej w Kopenhadze; ogłosił wielkie dzieło o Normanach (4 t., 1876—82) i in.

Steenstrup Kund Jan Vogelius, geolog, * 1842 w Mon na Jutlandji, był aptekarzem, zajął się jednak geologją i kilkakrotnie w czasie 1871—88 zwiedził wybrzeża zachodnie Grenlandji. Rezultaty swych badań ogłosił w pismie *Mitteilungen* Petermanna i in.

Steenstrup Jan, historyk duński, * 1844, od 1877 r. profesor historji i archeologji północnej w Kopenhadze. Najważniejsze jego dzieła są „Normannerne“ (1876—1882), oraz badania nad pieśniami ludowemi „Vore Folkeviser fra Middelaldern“ (1891).

Steenwijk Henryk, *Starszy*, sławny niderlandzki malarz perspektywista, * 1550 r. w Steenwijk, † 1604 we Frankfurcie. Równie znakomitym w tymże samym rodzaju malarzem był syn jego **Steenwijk** Henryk, *Młodszy*, * 1585. Polecony przez Van Dycka, przybył na dwór angielski i tam † 1649. Obrazy obu **S.** są rzadkie i dobrze płacone.—Syn tegoż **Steenwijk** Mikołaj, pracował głównie dla Karola I, króla angielskiego i odznaczał się szczególnie w malowaniu scen życia domowego.

Steeple Chase (ang.), właściwie wyścigi do wieży, w Anglji wyścigi z przeszkodami.

Stefan (św.), pierwszy męczennik chrześcijański, o którego życiu nic bliższego nie wiemy, tylko, że był jednym z pierwszych siedmiu djakonów gminy chrześcijańskiej w Jerozolimie i został za swą wiarę w Chrystusa jako bluźniercа przeciwko Bogu r. 36 lub 37 po Chr. przez Żydów ukamienowany. Cesarzowa Eudoksja, żona Teodozjusza Młodszego, osiadłszy w Jerozolimie 444, zbudowała tam wspaniały kościół pod wezwaniem tego świętego. Kościół obchodzi pamiątkę św. **S.** 26 grudnia, pamiątkę zaś znalezienia jego zwłok 3 sierpnia.

Stefan, imię dziesięciu papieżów: **Stefan I** (św.), 253—57 Rzymianin, który wbrew wnioskom św. Cyprjana utrzymał ważność chrztu udzielanego przez heretyków, poprzestając tylko na wkładaniu rąk na heretyków, wracających do Kościoła katolickiego, na znak pojednania i pokuty, ale nie ponawiając już chrztu pierwotnego. Za prześladowania Walerjana został z jego rozkazu ścięty 2 sierpnia 257 i Kościół obchodzi jego pamiątkę tegoż dnia.

Stefan II, wybrany 19 lub 27 marca 752. zmarł już czwartego dnia po swej elekcji, i dlatego zwykle w poczet papieżów nie bywa zaliczany.

Stefan III, 752—757 r., poprzednio djakon rzymski, przywołał do Włoch Pepina Małego, króla francuskiego, przeciwko Aistulfowi, królowi Longobardów. Ten, jako patrycjusz rzymski, nadawszy papieżowi egzarchat raweński, położył pierwszą podstawę świeckiej potęgi papiestwa i za to namaszczony został przez **S.** na króla.

Stefan IV, 768—772, poprzednio kapłan w St.-Caecilia, na soborze odprawionym 769 w Rzymie zniósł uchwały pseudo-soboru konstantynopolskiego przeciw obrazom i relikwjom świętych, a tem samem cześć ich na nowo przywrócił.

Stefan V, 816—17, poprzednio djakon w Rzymie, nie odznaczył się niczem w czasie jednorocznych swych rządów.

Stefan VI, 865—891, mąż wielce pobożny i dobroczynny, bronił energicznie praw kościoła i stolicy apostolskiej przeciwko patrjarsze Focjuszowi.

Stefan VII, wybrany r. 896, splamił godność swą bezrozumnem pastwieniem się nad zwłokami swego poprzednika i osobistego nieprzyjaciela Formoza; skutkiem tego pojmany i uwięziony przez stronników Formozy, został 897 w więzieniu zaduszony.

Stefan VIII, 929—31, zostawał zupełnie pod wpływem Teodory i Marozji.

Stefan IX, 939—42, krewny cesarza Ottona I.

Stefan X, 1057—58, brat ks. Gotfryda Lotaryńskiego, poprzednio biskup w Leodjum, następnie mnich w Monte Cassino i kardynał. Przez ukoronowanie swego brata chciał utworzyć narodowe cesarstwo we Włoszech. Pracował gorliwie nad wystąpieniem symonji czyli świętokupstwa. Za jego rządów nastąpiło wielkie odszczepienie kościoła greckiego od rzymskiego.

Stefan albo *Szczepan* I lub *Święty*, pierwszy król węgierski, syn wojewody Gejzy i małżonki jego Szarolty (Beleknehini). Pierwotnie zwał się *Waik*, a imię **S.** otrzymał dopiero na chrzcie, który przyjął spólnie z ojcem swym, Gejzą, z rąk św. Wojciecha 984 w Ostrzygomiu. W dwa lata później poślubił Gizellę, siostrę księcia bawarskiego, Henryka. Objąwszy rządy po śmierci ojca († 997), panował mądrze i sprawiedliwie aż do swej śmierci († 1038) w Budzie. Pokonał ks. Kupę, który siłą oręża chciał pogaństwo w Węgrzech przywrócić. Na pamiątkę męczeństwa św. Wojciecha wybudował kościół w Granie i uczynił go głównym kościołem Węgier, kraj zaś podzielił na 10 okręgów kościelnych czyli djecezji. Papież Sylwester II, wynagradzając jego zasługi położone dla chrześcijaństwa, przysłał mu 1000 roku koronę królewską i mianował jego i jego następców

królami apostolskimi. Kościół obchodzi jego pamiątkę 2 września.

Stefan II, król węgierski, syn króla Kolomana, * 1100, wstąpił na tron 1114 r. po swym ojcu i † 1131 w klasztorze w Warazdynie.

Stefan III, król węgierski, syn króla Gejzy II, objął tron 1161 i † 1173. Za jego panowania na czas krótki dosiągł władzy pod imieniem *Stefana IV* brat Gejzy, wspierany przez cesarza greckiego Emanuela. Historycy wszakże oznaczają imieniem *Stefana IV* syna Beli IV, * 1239, który objął tron 1270 po swym ojcu i † 1272.

Stefan, herbu Pobóg, arcybiskup gnieźnieński, wybrany 1038 po zmarłym Bossucie, mąż pobożny i biegły w naukach teologicznych, przyczynił się wiele do wykorzenienia reszty bałwochwalstwa i wpłynął przeważnie na wybór Kazimierza Odnowiciela, po którego sam nawet jeździł za granicę i którego 1041 ukoronował. **S.** † 1059; pochowany w Gnieźnie.

Stefan (św.), spółzałożyciel i trzeci opat klasztoru Cystersów w Citeaux, pochodził z Anglji, gdzie się urodził około 1060, i gdzie pobierał początkowe nauki w klasztorze benedyktyńskim. Na dalsze studja udał się do Francji i tu połączywszy się z Robertem i Alberykiem, opatem i przeorem klasztoru benedyktyńskiego w Molesme, przedsięwziął zreformowanie zakonu Benedyktynów. W tym celu wystawili 1098 klasztor w Citeaux, który stał się następnie zarodkiem wszystkich klasztorów cysterskich. **S.** został 1109 opatem tego klasztoru, i † 1134. Pamiątkę jego Kościół obchodzi 17 kwietnia.

Stefan, imię kilku władców serbskich, z których ważniejsi: **Stefan** *Nemanja*, twórca potęgi państwowej serbskiej, * 1114 w Zecie (Dukli), najmłodszy syn w. Żupana Tiechomiła czyli Tieszy; otrzymał po śmierci ojca, przy pomocy greckiej, Rasę razem z godnością w. Żupana. Początkowo walczył z braćmi, których ostatecznie pokonał około 1170 r. pod Zweczanami. Ugruntowawszy tym sposobem władzę wewnątrz, zwrócił się po śmierci cesarza Manuela (1180) przeciwko Grekom, wyzwolił się ze stosunków zależności względem cesarzów greckich i rozszerzył granicę państwa swego na południe i na wschód. Dalej utwierdził panowanie serbskie w Dukli, Chlumie, Trawunji, w Bośni i w Nereczanach, tak, że z wyjątkiem Maczwy (pozostającej do połowy XII w. pod władzą Węgrów), spoił wszystkie ziemie serbskie pod swem panowaniem. Z Węgrami i Bizantynami żył w zgodzie i starał się zawrzeć przyjazne stosunki z cesarzem niemieckim, Fryderykiem I Rudobrodym. Wewnątrz wytępił herezję Bogumiłów czyli Patarenów, oraz resztki pogaństwa i powszechnie zaprowadził wyznanie wschodnie. Pod koniec życia złożył władzę i udał się początkowo do klasztoru Studenckiego, gdzie 1195 został mnichem pod imieniem Symeona, a następnie do klasztoru Chilandarskiego na górze Athos, gdzie † 1200. Na tron w.-żupański wstąpił po nim najstarszy syn jego *Stefan* zwany *Prwowjenczani*, pierwszy król serbski. Chcąc ugruntować potęgę swą od strony Węgier, zwrócił się 1199 z prośbą do papieża Inocentego o koronę królewską, objawiając skłonność do przyjęcia katolicyzmu. Nie było to na rękę królowi węgierskiemu Emerykowi, który 1202 wtargnął do Serbji i osadził na tronie w.-żupańskim młodszego jego brata Wukana. W następnym jednak już roku pogodzili się bracia, i **S.** zasiadł na tronie w.-Żupańskim; wojnami z Bulgarami i Węgrami utrwalił swą władzę i dla zabezpieczenia się zwrócił się powtórnie do papieża z prośbą o koronę królewską, którą otrzymał 1217. Wkrótce potem odwrócił się od Zachodu i zwrócił ku Wschodowi. 1222 brat jego arcybiskup Sawa namaścił go powtórnie na króla wedle obrządku kościoła wschodniego. **S.** † 1224, pozostawiwszy czterech synów, z których trzech kolejno po sobie zasiadało na tronie ojcowskim. Najstarszy z nich, *Stefan Radosław*, zmuszony był około 1234 ustąpić tronu młodszemu bratu *Stefanowi Władysławowi*, który ze swej strony zrzekł się 1237 tronu na rzecz trzeciego brata *Stefana Urosza*, nazwanego *Wielkim*. Zachował on przyjazne stosunki z Węgrami i Grekami, tylko z Dubrownikiem omal nie przyszło do wojny. Za jego rządów wpadli Tatarzy do Serbji (1241). W końcu wszedł przed synem swym Dragutinem do Draczy, gdzie † 1272 r. Tron objął starszy syn jego *Stefan Dragutin*, ale po trzech latach ustąpił dobrowolnie władzy młodszemu bratu *Stefanowi Uroszowi II Milutinowi* (1275—1321). Wystąpiwszy zbrojnie przeciwko cesarstwu wschodniemu w kilku szczęśliwych walkach (1279—1285) rozszerzył granicę Serbji głęboko w granice Macedonji; stolicę przeniósł z Rasy do Prizrenu; oderwał nanowo, acz nie na długo, Bośnię od Węgier; z papieżem umawiał się o przyjęcie katolicyzmu. W celu skłonienia duchowieństwa stawiał i bogato obdarzał klasztory i kościoły. Marzył nawet o otrzymaniu tronu wschodniego. Wzmagający się wpływ grecki nie spodobał się narodowi; z tego korzystając nieślubny syn Milutina, Stefan Urosz, powstał przeciw ojcu, był jednakże pokonany przez niego i oślepiony (nie zupełnie). Później pogodził się z ojcem i z pominięciem praw prawego następcy wstąpił na tron po śmierci Milutina pod imieniem *Stefana Urosza III* (1321—36). Wziął on czynny udział w sporach, wynikłych w państwie wschodniem między dwu Andronikami; **S.** stanął po stronie dziada, gdy wnuka wspierał car bulgarski Michał. W wywiązanej z tego powodu walce **S.** odniósł zwycięstwo nad Michałem pod Welbnidą (1330). Wkrótce potem zdobył kilka miast greckich w Macedonji. Bogatemi łupami zyskanemi w Bulgarji obdarzył klasztor Deczany, od którego nazwany został *Deczańskim*. Wzmagający się znowu na dworze królewskim wpływ grecki pobudził przeciw **S.** panów

serbskich, którzy namówili syna jego Duszana do powstania. Zamiar początkowo się nie udał, przy powtórnem jednak powstaniu Duszan ujął ojca, i gdy panowie przeszkodzili pogodzeniu się, **S.** był osadzony w grodzie Zweczan i tu 1336 uduszony.—Za syna i następcy jego *Stefana Duszana Silnego* (1336—1356) Serbja doszła najwyższej potęgi i stała się pierwszem państwem na półwyspie Bałkańskim. W sporach pomiędzy cesarzową Anną i antycesarzem Kantakuzenem stanął początkowo po stronie ostatniego, poróżnił się z nim później i zajął całą Macedonję, poczem koronował się 1346 na cesarza (cara) Serbji, Grecji i Bulgarji. Chcąc zyskać niezależność pod względem kościelnym, utworzył patrjarchat *serbski* ze stolicą w Pecu. Stosunki wewnętrzne ustalił wydaniem zbioru praw dla Serbji, tak zwanego *Zakonnika*, uchwalonego na soborach (sejmach) narodowych 1349 i 1354. Walki z Kantakuzenem, który nareszcie wezwał Turków na pomoc przeciwko potężnemu władcy serbskiemu, trwały przez cały czas panowania Duszana. Ludwik węgierski, korzystając z chwilowego zakłopotania Duszana, wtargnął do Bośni i ziemię tę od Serbji oderwać zamierzał. Ale Duszan zjednoczył swe siły, pokonał 1353 r. Ludwika, przyłączył Maczwę i Srjem do Serbji i 1355, zebrawszy liczne wojsko, wyprawił się na Carogród, chcąc osiąść na tronie cesarzów i zagrodzić Turkom drogę do Europy. Niespodziewana jednak śmierć (1355 w Diewoli w Albanji) położyła kres jego zamiarom. Syn i następca Duszana, *Stefan Urosz* (1355—67), monarcha słaby, nie zdołał utrzymać jedności Serbji. Namiestnicy władali w swych dzielnicach prawie samodzielnie. Jeden z nich, Wukaszyn, wyniesiony przez Urosza na króla, począł ubiegać się o najwyższą władzę. Sprowadziło to wojnę domową, w której uchodzący Urosz zabity został przez Wukaszyna 1367 około Nerodiulli. Na nim wygasł ród Nemanjów.

Stefan, wojewoda multański, * 1433, † 1504 r. Ojciec jego Bogdan był pozbawiony tronu i zabity przez Piotra Arona, którego wszakże **S.** już po dwu latach wypędził. Chcąc zapanować nad Wołoszczyzną, pomagał 1462 sułtanowi Mahometowi II w walce przeciwko wojewodzie wołoskiemu Władowi VI; oszukany jednak w swych nadziejach, szukał wynagrodzenia w Siedmiogrodzie, gdzie wpadł 1468. Otrzymawszy jednak porażkę, sam został lennikiem Siedmiogrodu. Następnie wtargnął do Wołoszczyzny, gdzie w imieniu Turków panował Radul, na miejscu którego osadził Władę VI, poczem Turcy, usiłujący przywrócić na tron Radula, ponieśli 1475 klęskę pod Birlate. Również i późniejsze usiłowania Turków były bezskuteczne. Podczas trwania pokoju (1484—94) zajmował się troskliwie sprawami wewnętrznemi. 1494 król polski Jan Olbracht przedsięwziął wyprawę do Multan, zakończoną porażką wojska polskiego w lasach bukowińskich. Na początku roku następnego wtargnął **S.** do Polski, na czele licznego wojska, złożonego z Mołdawian, Turków i Tatarów, spustoszył kraj aż po Wisłokę, złupił Przemyśl, Przewolsk, Jarosław i Radymus i do 100,000 ludzi w niewolę uprowadził. Ostatnie lata panowania swego przepędził w pokoju. Następcą jego był Bogdan III.

Stefan Franciszek Wiktor, arcyksiążę austrjacki, syn arcyksięcia Józefa, * 1817, † 1867 w Melbrun, w r. 1843 był gubernatorem cywilnym Czech, w 1847 Palatynem Węgier. W 1848 ustąpił i osiadł w swoich dobrach w Nassau.

Stefan, imię kilku królów bośnijskich, ob. Bośnja.

Stefan, metropolita razański, ob. Jaworski (Stefan).

Stefan Batory.

Stefan Batory de Somlis, syn Stefana * 1533, ks. siedmiogrodzki od roku 1571, wybrany 1575 przez stronnictwo antyrakuskie na króla polskiego, 1576 koronował się, † 1586, nie zostawiwszy potomka z Anny Jagiellonki. Z jednej strony obrany przez sejm, do którego ogół szlachty powołano (viritim, zamiast delegacyjnie), z drugiej dążący z pomocą Jezuitów, energicznego karcenia panów (Zborowscy) do spotęgowania władzy monarchicznej, zaraz ma odjętą możność utrwalenia dynastji przez ślub ze spadkobierczynią rodu i tronu Jagiellonów, i przelew władzy sądowniczej na trybunały. Karząc możnowładców, opiera się na arcytypie ich, bo Zamojskim; trzymając szlachtę w ryzie, mnoży ją na wyprawach swych. To gnębi, to regestruje Kozaków i daje im przywileje. Były protestant, gniecie ich w Rydze, szerząc granice kraju w wyprawach na Wschód, sprzedaje niemal prawo dziedzictwa do Prus Brandeburgom. Zakłada **S.** uniwersytet 1579 w Wilnie, Zamojski w Zamościu 1594. Od Stefana datuje się okres usiłowań monarchicznych z pomocą środków sprowadzanych z obczyzny, gdy jeszcze działania Kazimierza Jagiellończyka w obrębie społeczeństwa dopełniają się i własnemi jego środkami. Teorję **S.** przejęli Wazowie, ale jeszcze gorzej prowadzona, wydała abdykację króla i narodu i uczyniła koronę przedmiotem handlu jawnego. Po **S.** też podjęto myśl szerzenia oświaty, działania na kozaczyznę, jako grożącą największem niebezpieczeństwem, oraz wypraw, któreby stanowczo rozstrzygnęły stanowisko Rzplitej, a które przybierają zarazem charakter krucjatowy. Za **S.** też wprowadzono 1577 ustawy soboru trydenckiego. Por. Albertrandi'ego „Panowanie Henryka Walezjusza i Stefana Batorego“ (ed. Turow, 1861); „**S. B.** pod Gdańskiem w r. 1576—77“ (1877); „Początki panowa-

nia w Polsce St. B.“ (1877), oba dzieła wydane przez profesora Pawińskiego, stanowią tom 3 i 4 „Źródeł dziejowych;“ Zakrzewski „Stefan Batory“ (Kraków, 1887).

Stefan de Blois, król angielski (1135—1154) wnuk po matce Wilhelma Zdobywcy. Po śmierci Henryka I wystąpił z pretensją do tronu przeciwko jego córce Matyldzie, zaślubionej księciu d'Anjou. Wojna domowa, która wynikła z jego powodu, uspokoiła się dopiero w 1153, kiedy Stefan uznał syna Matyldy, Henryka, za następcę tronu.

Stefan Chrystjan, pisarz czeski, * 1819 r. w Iczynie, gdzie też kończył nauki gimnazjalne, od 1837 studjował w Pradze filozofję, poczem zaczął uczęszczać na wydział lekarski, nie ukończywszy go jednak, poświęcił się nauczycielstwu, początkowo prywatnemu, a od 1849 w szkołach publicznych, pierwotnie w Pradze, następnie w Kralowym Hradcu. 1867 wybrany z Kralowego Hradcu, Jaromierza i Józefowa na posła do sejmu krajowego, podpisał znany protest posłów czeskich z 13 kwietnia 1867, za co otrzymał dymisję. Od tego czasu zajął się literaturą oraz nauczycielstwem prywatnem. Na pole literackie wystąpił 1838 w czasopiśmie *„Czeská Včela“*; następnie pomieszczał liczne artykuły w rozmaitych czasopismach. Oddzielnie wydał: „Povidky pro dospielou mladež“ z Fr. Soave (2 t., 1845—46); „Povidky pro mladež“ ze Scalabelli'ego (1847); „Michał Czarnyszenko“ z Kulisza (1847); „Nevsky prospekt,“ „Podobizna“ i „Kievszti szkolaci“ Hohola (1847); „Kapitanova doczka“ z Puszkina (1847); „Jirzi Miloslavsky“ z Zagoskina (1851); „Tarantas“ z Sołłohuba (1853); „Dvie modly“ z Atanachowicza (1862); „O povinnostech clověka“ z Silvia Pellica (1863); „Don Quijote“ z Cervantesa (1866) i in.

Stefan Józef, fizyk, * 1835 w St. Peter pod Klagenfurtem, † 1893, kształcił się w Wiedniu, 1863 został profesorem fizyki w uniwersytecie, 1866 dyrektorem instytutu fizycznego. W r. 1875—1885 był sekretarzem fizyczno-matematycznej klasy akademji nauk. Przeprowadził badania nad rozchodzeniem się głosu, nad polaryzacją światła, dyfuzją gazów, drganiami elektrycznemi i in. Por. Obermayer „Zur Erinnerung an Joseph **S.**“ (1893).

Stefan Anast., pseudonim Stefana Dąbrowskiego.

Stefan z Opatówka, pseudonim Stef. Giller.

Stefana order, królewski order węgierski za zasługi cywilne, ustanowiony przez Marję Teresę, w d. 5 maja 1764. Wielkim mistrzem jego jest król węgierski, kawalerów liczy 100 i posiada 3 klasy. Składa się z ośmiokątnego, zieloną emalją pokrytego krzyża złotego z koroną św. Stefana i napisem: *Publicum meritorum praemium.*

Stefani Jan, kompozytor, * 1746 w Pradze Czeskiej. Poznany w Wiedniu przez księcia Andrzeja Poniatowskiego, brata króla Stanisława **Augusta i przez niego zachęcony,** przybył w grudniu 8 artystów do Warszawy roku 1771 i został umieszczony w królewskiej kapeli. Później dyrygował orkiestrą teatralną i katedralną. Był twórcą pierwszej opery polskiej, w której motywy pieśni ludowych, były z wielką zręcznością i zrozumieniem ich ducha zużytkowane lub naśladowane. Operą tą były: „Krakowiacy i Górale“ (słowa W. Bogusławskiego), wystawieni po raz pierwszy w marcu 1794 r. w teatrze warszawskim. Inne utwory sceniczne **S.,** jakkolwiek niemałych zalet, nie mogły długo utrzymać się na scenie. Po upadku kraju **S.** jako skrzypek należał do orkiestry teatralnej i † 1829 w Warszawie. Co do szczegółów por. „Historję opery polskiej“ Karasowskiego.

Stefani Józef, syn poprzedzającego, * 1800 w Warszawie, † 1876, od 13 roku życia należał już do chórów opery, a następnie do orkiestry teatralnej. Później jako uczeń konserwatorjum korzystał wiele z wykładów Elsnera i wcześnie odznaczać się zaczął jako kompozytor przeważnie lżejszych utworów muzycznych. Mianowany dyrygującym orkiestrą baletów, ułożył muzykę do wielu tego rodzaju utworów, jak: „Djabeł rozkochany,“ „Okrężne,“ „Wesele w Ojcowie.“ Oprócz tego napisał mnóstwo tańców, pieśni, kantat, oraz dzieł religijnych. Ostatnią z prac sędziwego kompozytara była operetka „Trwoga wieczorna,“ wystawiona na scenie Teatru Wielkiego w 1872 r. Życiorys jego pomieścił *Tyg. ilustr.* z r. 1875, № 14.

Stefanja Ludwika Adrjanna Napoleona, w. księżna badeńska, * 1789, córka hrabiego Klaudjusza de Beauharnais, powinowatego cesarzowej Józefiny, była r. 1806 adoptowana przez Napoleona, mianowaną *Fille de France* z tytułem cesarskiej wysokości i 8 kwietnia 1806 zaślubiła Karola Fryderyka ówczesnego następcę tronu badeńskiego. Owdowiawszy w r. 1818, przemieszkiwała na przemiany w Manheimie lub Baden-Baden, zajmując się naukami i otaczając ludźmi uczonymi; w r. 1859 osiadła w Nizzie, gdzie † 1860 r. Miała dwu synów, którzy w młodym wieku pomarli i trzy córki. Jednym z owych dwu jej synów miał być słynny Kacper Hauser (ob.).

Stefanja, wdowa po arcyksięciu austrjackim Rudolfie (ob.), zaślubiła w 1901 hrabiego Launay.

Stefanopulos, rozgałęziony ród grecki z Peloponezu, którego przodkiem był podobno Stefan, prawnuk króla Dawida z Trebizondy. Wskutek niesnasek domowych wielu członków tej rodziny wywędrowało na Korsykę, gdzie do dziś dnia tworzą kolonję grecką około 1,000 osób liczącą w Carghese. Por. N. Stepanopoli „Histoire de la colonie grecque, établie en Corse“ (1826).

Stefanoskop, przyrząd do przedstawiania zjawisk uginania światło.

Stefanowicz Samuel Cyryl, arcybiskup lwowski obrządku ormiańskiego, * 1752 w mieście Łysiec, † 1858 we Lwowie. Ojciec jego był kupcem i zwał się Stefan Ochanowicz. Nauki pobierał

w Stanisławowie, następnie w seminarjum lwowskiem, gdzie w lat kilka został nauczycielem. Wyświęcony na kapłana 1778, został kanonikiem 1790, a 1801 proboszczem. Zarządzał dwukrotnie opróżnioną djecezją i nareszcie 1832 mianowany był arcybiskupem ormiańskim.

Stefanowicz (Wuk), ob. Karadžicz.

Stefanowska Michalina, przyrodniczka, * około 1870 r. w gub. Grodzieńskiej, kształciła się w Genewie, następnie w Paryżu; przebywa w Brukseli, gdzie jest asystentką instytutu fizjologicznego. Prace jej tyczą się głównie anatomji i fizjologji niższych organizmów zwierzęcych. Ogłosiła: „Disposition du pigment dans les yeux des arthropodes sous l'influence de la lumière et de l'obscurité“ (1889), „Action des alcaloïdes sur les coeurs lymphatiques de la grenouille“ (1896), oraz przełożyła Reclusa „Zjawiska ziemskie“ (2 t., 1894—95); Flammariona „Niebo“ (1895) i in.

Steffani August, znakomity kompozytor muzyczny, * 1655 r. w Castelfranco w Weneckiem, kształcił się w muzyce i kompozycji w Monachjum pod Herkulesem Bernabei. Jednocześnie odbywał w tamtejszem seminarjum studja teologiczne. Wyświęcony na kapłana, zyskał wkrótce sławę kompozycjami religijnemi oraz salonowemi i był przez kurfirsta bawarskiego mianowany kapelmistrzem nadwornym, jak się zdaje, wskutek powszechnego uznania, z jakiem była przyjęta pierwsza jego opera „Marco Aurelio“ (1681). 1685 napisał na obchód zaślubin kurfirsta Maksymiljana Emanuela z arcyksiężniczką austrjacką Marją Antoniną operę „Servio Tullio,“ która ugruntowała jego sławę, tak, że t. r. ks. Ernest August powołał **S.** na kapelmistrza do Hanoweru. Tutaj **S.** napisał opery: „Il Solone“ (1685), „Alarico il Baltha“ (1687), „Enrico il Leone“ (1689) i „Alaide“ (1692). 1692 przeprowadził, że ks. hanowerskiemu powierzona była godność kurfirsta, i za to mianowany został radcą tajnym; jednocześnie papież nadał mu tytuł protonotarjusza apostolskiego i biskupa Spigi (w Ameryce południowej). 1710 roku zrzekł się tytułu kapelmistrza na korzyść Haendla (ob.), swego przyjaciela i po części ucznia; pozostał jednak w Hanowerze, gdzie i potem używał u dworu wielkiej wziętości. 1729 r. odbył podróż dyplomatyczną do Włoch, a 1730 r. do Frankfurtu nad Menem, gdzie zmarł. Oprócz wyżej wymienionych napisał jeszcze opery: „Der hochmüthige Alexander“ (1695), „Roland“ (1696), „Alkibiades“ (1697), „Atalante“ (1698) i „Der Sieg des Schicksals“ (1699). Ze wszystkich utworów **S.** najwyżej są cenione duety salonowe na sopran i alt, których mnóstwo napisał, jakkolwiek drukiem ogłosił tylko jeden zbiór (Monachjum, 1679). Nadto wydał sonety na dwoje skrzypiec i wiolonczelę, motety na trzy głosy (t. 1685 i 1689), oraz dzieło „Quarta certezza abbia da suoi principi la musica“ (Amsterdam, 1695).

Steffeck Karol Konstanty Henryk, malarz niemiecki, * 1818 w Berlinie, † 1890, kształcił się od 1837 pod F. Krügerem, następnie jakiś czas pod Delarochem, 1840—42 r. przebywał we Włoszech, poczem osiadł w Berlinie, został 1859 profesorem, a 1860 członkiem akademji. Początkowo oddawał się malarstwu historycznemu, potem zaś z zamiłowaniem malował zwierzęta, a zwłaszcza konie. Obrazy jego odznaczają się nietyle artystycznem wykończeniem, ile wybornym rysunkiem i głębokiem wystudjowaniem natury. Wykonał: „Albrecht Achilles w walce z Norymberczykami“ (1848); „Dwa psy walczące o parasol 1850;“ „Konie robocze“ (1860); „Wyścigi konne“ (1874); „Chłopiec cygański jadący przez las,“ kilka portretów, jak cesarza Wilhelma I, następcy tronu Fryderyka Wilhelma i Manteuffla, w końcu „Wręczenie listu Napoleona III cesarzowi Wilhelmowi pod Sedanem“ i in. W 1880 został mianowany dyrektorem Akademji sztuk pięknych w Królewcu.

Steffens Henryk, filozof, przyrodnik i poeta, * 1773 w Stavanger, był w Jenie żarliwym zwolennikiem naturalnej filozofji Schellinga, w 1811 został profesorem fizyki i filozofji nauk przyrodniczych w Wrocławiu, miał czynny udział w walce o niepodległość i w 1831 roku powołany został na profesora do Berlina, gdzie zmarł 1845. Z jego rozlicznych pism celniejsze są: „Handbuch der Oryktognosie“ (3 t., Halla, 1811—19); „Grundzüge der philos. Naturwissenschaft“ (Berlin, 1806); „Anthropologie“ (2 t., Wrocław, 1822); „Caricaturen des Heiligsten“ (2 t., Lipsk, 1819—1821); „Von der falschen Theologie und dem wahren Glauben“ (Wrocław, 1824). Jego utwory poetyczne wyszły p. t. „Novellen“ (16 t., Wrocław, 1837—1838). W końcu napisał swoją autobiografję p. t.: „Was ich erlebte“ (10 t., Wrocław, 1840—1845 r.; 2 ed., 1844—46). Po śmierci jego wydane zostały: „Nachgelassene Schriften“ (Berlin, 1846).

Steganopodes, ptaki, ob. Rudłonogie.

Steglitz, przedmieście Berlina, na płd.-zachód miasta, w okręgu Teltow, ma kościół ewangelicki, piękne wille, gimnazjum, szkołę realną, znaczne ogrodnictwo, 18,000 miesz.

Stegman Joachim, matematyk, rodem z Brandeburgji, † 1632 r. Sprowadzony przez arjanów polskich, był rektorem w Rakowie, później wydalił się do ziemi Siedmiogrodzkiej. Wydał pomiędzy innemi: „Institutionum mathematicarum libri II,“ obejmujące arytmetykę i geometrję (Raków, 1630).—Syn jego *Joachim* **S.,** * 1618 w Polsce, † 1678 r., po wygnaniu arjanów udał się do Siedmiogrodu i tam pełnił obowiązki duchowne. Wydał prócz innych: „Brevis disquisitio inter duas de S. Trinitate disputandum“ (2 wyd., 1657); „Brevis demonstratio religionis christianae veritatis“ (1664).—Brat pierwszego, *Wawrzyniec* **S.,** był ostatnim rektorem szkoły w Rakowie.

Stegocephali, *Płazy pancerzowate,* rzęd wymarły płazów, zwierzęta podobne do salamandr, najczęściej wielkie, z długiemi ogonami, bez kończyn lub z kończynami słabemi. Brzuch był opancerzony i pokryty łuskami, pierś osłonięta trzema płytami kostnemi, głowa z silnych kości złożona. Najdawniejszy rodzaj, *Archegosaurus,* występuje w pokładach węglowych i djasowych. Najliczniej-

Odciski stopy Chirotherium.

szą grupę stanowią *Labiryntodonty* (ob.), do których należą olbrzymie rodzaje *Mastodonsaurus, Branchiosaurus* i in. Grupa *Microsaurii* obejmaje płazy mniejsze, których szczątki znajdują się głównie w pokładach formacji węglowej. Należy tu rodzaj *Chiroterium,* znany tylko z odcisków stóp w piaskowach pstrych. **S.** żyły w wodach słodkich, częścią na lądzie; oddychały zapewne w młodości skrzelami, następnie płucami.

Stegodonty, zwierzęta wymarłe z okresu trzeciorzędowego, stanowiły przejście od mastodontów do słoni. Szczątki ich znaleziono w Indjach wsch., Chinach i Japonji.

Stegozaury, gady wymarłe, ob. Dinozaury.

Steijn Marcin Tomasz, prezydent rzeczypospolitej Orańskiej w Afryce południowej, * 1857. Zawarł przymierze zaczepno-odporne z Transwalem 1897, i kiedy wybuchła wojna Anglji z Transwalem (ob.), doprowadził do tego, że Oranja zsolidaryzowała się z Transwalem i po upadku podzieliła jego losy. Ob. Transwal.

Stein, Karolina Albertyna Augustyna von..., przyjaciółka Göthe'go, córka wejmarskiego marszałka dworu v. Schadt, * 1742 w Wejmarze, † 1827, dama dworu księżny Amalji, od 8 maja 1764 żona koniuszego dworu Fryderyka von Stein. Gorąca wielbicielka Göthe'go, poznała go osobiście 1765. a jakkolwiek matka siedmiorga dzieci, pokochała go i sama została namiętnie przez niego ukochaną. Gorąca ta miłość oziębiła się znacznie za powrotem poety z Włoch (1788), a po ożenieniu się jego z Chrystyną Vulpius nastąpiło zupełne zerwanie stosunków, ale później zaczęła się odzywać zwyczajna przyjaźń, i Gothe prowadził z **S.** ciągłą, aż do jej śmierci (1827) korespondencję, wydaną przez Schölla (3 t, Sztutgard, 1848); korespondencja ta stanowi jedno z najważniejszych źródeł, objaśniających życie Göthe'go. Wiele listów p. **S.** do żony Schillera mieści się w dziele „Charlotte von Schiller und ihre Freunde" (2 t., Sztutgard, 1862). Niewielkiej wartości tragedję p. **S.** p. t.: „Dido" wydał Düntzer (Lipsk, 1867). Por. Höfer „Göthe und Charlotte von Stein" (Sztutgard, 1878).

Stein Chrystjan Gotfryd Daniel, geograf, * roku 1771 w Lipsku, † 1830, był od 1795 profesorem gimnazjum Graues Kloster w Berlinie. Wydał znaczną liczbę swego czasu wielce upowszechnionych dzieł geograficzno-statystycznych. Ważniejsze z nich są: „Handbuch der Geographie und Statistik" (7 wyd., 3 t., 1857) i „Geographisch-statistisches Zeitungs- Post- und Comptoirlexicon" (2 wyd., 4 t., 1818—21 i dwa dodatki, 1822—14).

Stein Henryk.

Stein Henryk Fryderyk Karol, baron, znakomity mąż stanu niemiecki, * 1757 w Nassau, † 1831. Wszedłszy 1780 r. do służby pruskiej, odznaczył się na rozmaitych stanowiskach jako zdolny urzędnik i w r. 1804 jako szef wydziału przemysłu został członkiem ministerjum. Gorący patrjota niemiecki, nienawidził Francuzów i Napoleona I, ale przy ówczesnej polityce pruskiej działanie jego tak wewnątrz jak i zewnątrz nie mogło mieć donośnego znaczenia. Fryderyk Wilhelm III nie tylko rad jego wykonywać nie chciał, ale nawet tak wyraźnie okazał mu swą niełaskę, że **S.** wziął dymisję 4 stycznia 1807 r., ale po traktacie tylżyckim polecony, rzecz dziwna, przez Napoleona, powołany został 10 lipca 1807 na ministra. Na tem stanowisku dokładał wszelkich usiłowań, celem przeprowadzenia gruntownej reorganizacji kraju i podczas krótkich swych rządów zdziałał tyle, że praca jego już 1813 pożądane wydała owoce. Napoleon poznał wkrótce swego wroga, i już w listopadzie r. 1808 musiał **S.** wziąć uwolnienie z ministerjum i przeniósł się naprzód do Austrji, a potem do Rosji. W 1813 stał on na czele tymczasowej administracji centralnej, brał udział czynny w układach 1815 r., ale wkrótce utracił wszelki wpływ na bieg ważniejszych wypadków i niezadowolony po zawarciu pokoju usunął się do dóbr swoich; odtąd wybierany już był

tylko na niektóre urzędy obywatelskie, żadnego stanowczego wpływu nie mógł wywierać. Jego głównie staraniem poczęła wychodzić wielkiej wartości publikacja „Monumenta Germaniae historica.“ **S.** uważany jest słusznie za odnowiciela potęgi pruskiej. Por. Pertza „Das Leben des Ministers Freiherrn vom Stein“ (6 t., Berlin, 1849—55) i w skróceniu „Aus Stein's Leben“ (2 t., Berlin, 1856); Sterna „Stein und sein Zeitalter“ (Lipsk, 1855). Pertz wydał jeszcze: „Denkschriften des Freiherrn vom Stein“ (Berlin, 1848) i „Briefe des Freiherrn vom Stein an den Freiherrn von Gagern“ (Berlin, 1858).

Stein albo *Ferhad pasza*, generał i mąż stanu węgierski, * 1811 w okolicach Krakowa, † 1860, po ukończeniu nauk był inżynierem w służbie austrjackiej. W czasie rewolucji węgierskiej przeszedł na stronę powstańców, był naprzód członkiem komitetu obrony, a za Kossutha ministrem wojny. Z upadkiem sprawy węgierskiej razem z Klapką, Bemem, Guyonem i Kmetym schronił się do Turcji i wszedł w służbę tego państwa, przyjąwszy imię *Ferhad-pasza*. Napisany przez niego pamflet przeciw Rien-paszy i innym ówczesnym dostojnikom tureckim spowodował jego uwięzienie w Seraskieracie, gdzie surowe z nim postępowanie zgon jego przyśpieszyło.

Stein Wawrzyniec, znakomity prawnik niemiecki, * 1815 w Eckernförde, † 1890, od 1846 profesor w Kiel, w r. 1852 uwolniony przez rząd duński, został 1855 profesorem ekonomji politycznej w Wiedniu. Z licznych dzieł jego ważniejsze są: „Der Socialismus des heutigen Frankreichs“ (Lipsk, 1844, 2 wyd., 1847); „Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage“ (3 t., Lipsk, 1849—51); „Franz. Staats und Rechtsgeschichte“ (3 t., Bazyleja, 1846—48; dzieło to opracował łącznie z Warrkoenigem); „System der Staatswissenschaften“ (Lipsk, 1854); „Die Gesellschaftslehre“ (Sztutgard, 1856); „Lehrbuch der Volkswirthschaft“ (Wiedeń, 1858); „Lehrbuch der Finanzwissenschaft“ (Lipsk, 1886); „Verwaltungslehre“ (8 t., 1884); „Die Lehre von Heerwesen“ (1872); „Die Frau auf dem Gebiet der Nationalökonomie“ (6 wyd., 1886); „Der Wücher und sein Recht“ (1880).

Stein Fryderyk, zoolog, * 1818 w Niemegk w Brandeburgji, † 1885, kształcił się w Berlinie, 1843 został kustoszem muzeum zoologicznego w Berlinie, 1850 profesorem w akademji leśnictwa i agronomji w Tharandt, 1855 r. w uniwersytecie w Pradze. Napisał: „Grundriss der organischen Naturgeschichte“ (1847); „Vergleichende Anatomie und Physiologie der Insekten“ (1847); „Die Infusionstiere auf ihre Entwickelungsgeschichte untersucht“ (1854); „Der Organismus der Infasionstiere“ (3 cz., 1859—83).

Stein Henryk, baron, estetyk, * 1857, † 1887, był nauczycielem syna Ryszarda Wagnera, Zygfryda i tu przejął się ideałami estetycznemi Wagnera, które rozwijał. Najważniejszem jego dziełem jest „Die Entstehung der neueren Aesthetik“ (1886); „Goethe und Schiller, Beiträge zur Aesthetik des Deutschen klassike.

Stein Ludwik, filozof niemiecki, * 1859 na Węgrzech, studja uniwersyteckie odbywał w Berlinie, był tam kaznodzieją, zajmował się literaturą, potem został profesorem w Bernie, napisał: „Die Willenfreiheit“ (1882); „Die Psychologie der Stoa“ (1886); „Leibniz und Spinoza“ (1890); „Friedrich Setzscher Weltanschauung und ihre Gefahren“ (1893) etc.

Steinamanger, miasto, ob. Szombathely.

Steinbach Emil, minister austrjacki, * 1846 r. w Wiedniu. W r. 1886 był szefem sekcji w ministerjum sprawiedliwości 1891 ministrem finansów.

Steinen, Karol von den..., podróżnik, * 1855 w Mühlheim nad rz. Ruhr, studjował medycynę i zajął się głównie psychjatrją. W czasie podróży naokoło ziemi 1879—81 zbadał urządzenia dla obłąkanych w różnych krajach, następnie jako lekarz i przyrodnik miał udział w wyprawie niemieckiej do Georgji płd. W drodze powrotnej wraz z kuzynem swoim, malarzem Wilhelmem von den **S.** i astronomem Claussem odbył podróż po Brazylji, dokąd powtórnie udał się 1887 r. W r. 1890 został profesorem w Marburgu. W r. 1895 — 96 był prezesem Towarzystwa geograficznego w Berlinie. W r. 1897 — 98 zbadał wyspy Markesas, w 1900 został profesorem uniwersytetu berlińskiego i asystentem muzeów królewskich. Ogłosił. „Unter den Naturvölkern Zentralbrasiliens“ (1894, 2 wyd., 1897) i in.

Steiner Chrystjan Bogumił, prawnik i filolog, * 1746 w Toruniu, † 1811. Po ukończeniu nauk uniwersyteckich w Lipsku, za powrotem do miasta rodzinnego został adwokatem, ale urząd ten złożył w r. 1784 i przeniósł się do Warszawy, dokąd wezwany był na profesora języka łacińskiego, historji starożytnej i prawa cywilnego polskiego przy szkole kadetów. W r. 1793 **S.** wrócił do Torunia, gdzie w r. 1794 objąwszy na nowo adwokaturę, został jednocześnie komisarzem sprawiedliwości w departamencie Prus zachodnich i odtąd sprawował ciągle rozmaite urzędy sądowe. Z prac jego ważniejsze są: „Exercitationes ad jus polonicum tam publicum quam privatum“ (Toruń, 1786); „Polnische Bibliothek“ (9 t., Warszawa, 1787—88); „Ueber das polnische Reichsgrundgesetz: Neminem captivabimus, nisi jure victum etc.“ (Berlin, 1791); „Ueber Pfandesverschreibung auf adliche Güter nach polnischen Rechten“ (Toruń, 1803) i in.

Steiner Jakób, matematyk, * 1796 w Utzendorf pod Solothurn, † 1863; studjował w Heidelbergu, poczem osiadł w Berlinie, gdzie był początkowo nauczycielem w akademji przemysłowej, następnie od 1834 profesorem uniwersytetu i członkiem akademji umiejętności. Ostatnie lata życia przepędził w Szwajcarji. Oprócz rozpraw w *Journal'u* Crella,

wydał: „Systematische Entwickelung der Abhängigkeit geometrischer Gestalten“ (t. 1, 1832); „Die geometrischen Konstruktionen, ausgeführt mittels der geraden Linie und eines festen Kreises“ (1833); „Vorlesungen über synthetische Geometrie,“ wydane przez Geisera i Schrötera (2 t., 1867, 2 wyd., 1887). Zbiór jego prac „Gesammelte Werke“ wydał Weierestrass na zlecenie akademji berlińskiej (2 t., 1881—82). *Powierzchnią Steinera* nazywa się powierzchnia 4 stopnia, którą każda z jej płaszczyzn stycznych dotyka według dwóch przecięć stożkowych.

Steiner Fryderyk, inżynier, * 1849 w Linzu, kształcił się w Wiedniu, pracował przy budowie kanałów i dróg żelaznych, 1888 został profesorem nauk inżynierskich w akademji technicznej w Pradze. W r. 1887—91 prowadził budowę zakładów kąpielowych w Bilinie. Ogłosił: „Die graphische Zusammensetzung der Kräfte“ (1876); „Theorie und Konstruktion der eisernen Balkenbrücken“ (2 wyd., 1890); „Die Photographie im Dienst des Ingenieurs“ (1891—93) i in.

Steinhäuser Jan Benjamin, historyk, rodem z Saksonji. Będąc na dworze króla Augusta III konsyljarzem, mieszkał długi przeciąg czasu w Warszawie i wydał dzieło: „Mémoires sur le gouvernement de la Pologne“ (Manheim, 1759, przedrukowane bez wyrażenia miejsca 1772).

Steinhäuser Karol, rzeźbiarz niemiecki, * 1813 w Bremie, † 1879 tamże, uczeń Raucha, przez czas długi przebywał w Rzymie, od 1863 był profesorem i dyrektorem akademji rzeźbiarstwa w Karlsruhe; wykonał wiele posągów, między innemi: Olbersa, Smidta, św. Ansgarego (w Bremie), Hahnemanna (w Lipsku), Goethe'go z Psychą (w Wejmarze), Hermana i Doroty (w Karlsruhe) i in., jak również nagrobków, płaskorzeźb, popiersi i t. p.

Steinheil Karol August, fizyk i technik, * 1801 w Rappoltsweiler w Alzacji, † 1870 w Monachjum; studjował prawo, następnie astronomję w Getyndze i Królewcu, od 1882—49 był profesorem matematyki i fizyki w Monachjum, następnie do 1851 r. zarządzał wydziałem telegrafów w Wiedniu, urządził system telegrafów w Szwajcarji, a w r. 1852 został radcą technicznym ministerjum handlu w Bawarji. W 1853 założył w Monachjum fabrykę narzędzi optyczno-astronomicznych, z której wyszło wiele znakomitych narzędzi. **S.** pierwszy zbadał naukowo zasady telegrafji elektrycznej, wykazał możność zastąpienia jednego druta przewodnictwem ziemi, wynalazł zegary galwaniczne, ulepszył probierze do piwa i spirytusu, pierwszy w Niemczech zdejmował obrazy dagerotypowe i in. W ostatnich latach życia ociemniały, odstąpił w r. 1862 zakład optyczny synowi swemu *Adolfowi Steinheilowi* († 1893). Por. Margraff „Karl August S. und sein Wirken“ (1888).

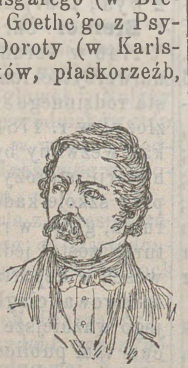

Steinheil Karol.

Steinitz Wilhelm, szachista, * 1837 w Pradze, † 1900, już w dzieciństwie należał do najlepszych szachistów w mieście rodzinnem. W wielkim turnieju międzynarodowym w Londynie 1862 zdobył ostatnią z sześciu nagród, pozostał w Londynie i szachy obrał za swój zawód główny. W r. 1866 pokonał Anderssena, w turnieju londyńskim 1872 został głównym zwycięzcą, a w Wiedniu 1873 zdobył nagrodę cesarską 2,000 guldenów. W r. 1883 w Londynie ustąpić musiał pierwszeństwa Zukertortowi, ale odniósł nad nim górę 1886 w Ameryce i został uznany jako „champion of the world,“ jednak w 1894 i 1896 uległ Laskerowi. Jest założycielem młodej czyli nowej szkoły i mistrzem w taktyce. Ogłosił: „Modern chess instructor“ (1889) i wydawał w New-Yorku „International Chess Magazine.“

Steinkeller Piotr Antoni, jeden z najznakomitszych i najbardziej zasłużonych przemysłowców polskich, * 1799 w Krakowie, † 1854 tamże. Syn kupca, objął 1826 r. po śmierci ojca jego handel, przeniósł go 1829 z Krakowa do Warszawy, gdzie wkrótce stał się duszą wszelkich przedsięwzięć mających na celu dobro publiczne. Ważniejsze jego czynności były: obniżenie ceny soli, produkcja cynku i wywóz jego za granicę, budowa maszyn w Żarkach, podniesienie działalności młyna parowego w Warszawie, próby bruku drewnianego, zaprowadzenie wygodniejszych karet pocztowych (steinkelerki), puszczenie pierwszego parowca na Wiśle, projekt drogi żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej i w. in. Rozwinięta działalność na tak rozmaitem polu nie wszędzie mogła przynieść odpowiednie korzyści; straty poniesione i zawód w niektórych przedsiębierstwach zachwiały miljonową fortunę. Znękany niepowodzeniem, ostatnie lata życia przepędził w Krakowie. Życiorys **S.** podał Jenike w *Tyg. Ilustr.* (tom I, 1859). Por. też „Złota książka pracy i zasługi,“ I (Warszawa, 1900).

Steinkeller Piotr.

Steinla Maurycy, właściwie *Müller* v. **S.**, * 1791 w Steinla pod Hildesheim, † 1858 w Dreźnie, znakomity miedziorytnik, został po swoim powrocie z Włoch profesorem akademji w Dreźnie. Największą sławę zjednały mu jego sztychy, dokonane z Tycjana, Rafaela i Holbeina.

Steinle Jan Edward, malarz historyczny, * 1810 w Wiedniu, † 1886; od r. 1850 był profesorem historycznego malarstwa w instytucie städelskim we Frankfurcie nad Menem. **S.** należy do liczby najznakomitszych przedstawicieli nowszego malar-

stwa religijnego. Celniejsze jego malowidła są: freski w chórze tumu kolońskiego: „Marja," „Odwiedziny u św. Elżbiety," „Św. Łukasz portretujący Marję" (1852); „Chrystus na górze Oliwnej;" Freski w muzeum kolońskiem i ozdobienie kościoła św. Egidjusza w Münster. Wykonał on także mnóstwo rysunków, które za pośrednictwem rylca i litografji zostały upowszechnione. **S.** położył też niemałe zasługi jako nauczyciel.

Steinmetz, Karol Fryderyk von..., generał pruski, * 1796 w Eisenach, † 1877. Ukończywszy szkołę kadetów w Berlinie, brał udział w wojnach 1813, 1814 i 1815 r. W czasie pokoju pełniąc rozmaite obowiązki i przechodząc do wyższych stopni, walczył z odznaczeniem jako pułkownik w wojnie duńskiej 1848 r., został generałem dowodzącym 2-m korpusem armji, 1864 r. 5-m korpusem (złożonym z Polaków i Ślązaków) i na czele ich odznaczył się w wojnie z Austrją 1866 r., mianowicie pod Nachodem i Skalicami 27 i 28 czerwca, za co wynagrodzony został orderem Orła Czarnego i bogatą dotacją. Po wybuchu wojny francusko-niemieckiej w 1870 r. objął dowództwo nad 1-szą armją i walczył w bitwach pod Saarbrücken (6 sierpnia) i pod Metz, a mianowicie pod Pange 14 i pod Gravelotte 18 sierpnia; w połowie września 1870 r. mianowany był generał-gubernatorem W. Ks. Poznańskiego i Śląska, a 1871 z połowiczną dymisją generał-feldmarszałkiem. Por. Schell „Die Operationen der ersten Armee unter General von Steinmetz" (Berlin, 1872).

Steinschneider Maurycy, uczony judaista, * 1816 w Proosnitz w Morawji, studjował od 1832 filologję i pedagogikę w Pradze, następnie języki wschodnie w Wiedniu, Lipsku, Berlinie i Pradze, poczem poświęcił się teologji i literaturze żydowskiej; był nauczycielem w Pradze, od 1859 w Berlinie, gdzie 1869 został dyrektorem szkoły żeńskiej izraelskiej. Z prac jego naukowych najważniejsze: „Catalogus librorum hebraeorum in bibliotheca Bodleyana" (1852 — 60); „Conspectus codicum manuscr. habraic. in bibl. Bodleyana" (1857); „Die hebräischen Handschriften der königlichen Hof- und Staatsbibliothek in München" (1875); „Katalog der hebräischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin" (1878), oraz cenny artykuł „Jüdische Literatur" w Encyklopedji Erscha i Grubera (sek. 2, tom. 27, przekład angielski 1857). Nadto wydał „Hebräische Bibliographie" (1859—64, 1869 — 78). Por. Berliner „Die Schriften des dr. M. S."

Steinthal Heyman, głęboki znawca języków, * 1823 w księstwie Anhalt. Ukończywszy studja filozoficzne i filologiczne w Berlinie, studjował 1852—55 język i literaturę chińską w Paryżu, a 1863 został profesorem nadzwyczajnym w Berlinie. W badaniach swych przyjął **S.** zasadę W. Humboldta filozoficznego opracowywania mowy i przyczynił się niemało do dokładniejszego poznania wielu języków i głębszego w ich ducha wniknięcia. Najcelniejsze jego prace są: „Der Ursprung der Sprache im Zusamenhange mit den letzten Fragen alles Wissens" (Berlin, 1851, 4 wyd., 1888); „Die Klassification der Sprachen, dargestellt als die Entwickelung der Sprachidee" (Berlin, 1850), dzieło to w nowem opracowaniu p. t.: „Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues" (Berlin, 1860), należy do najcelniejszych prac lingwistycznych u Niemców; „Die Entwickelung der Schrift" (Berlin, 1852); „Grammatik, Logik, Psychologie, ihre Principien und Verhältnisse zueinander" (Berlin, 1855); „Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen" (tamże, 1863); „Die Mande-Negersprachen, psychologisch und phonetisch betrachtet" (t. 1867). Oprócz tego umieszcza **S.** wiele cennych rozpraw w „Zeitschrift für Völker Psychologie und Sprachwissenschaft," wychodzącem pod jego współredakcją w Berlinie od 1866 r.

Steinway, właściwie *Steinweg*, rodzina słynnych fabrykantów fortepjanów i założycieli firmy Steinway and sons. **S.** pochodzą z Harcu, ale w r. 1853 przenieśli się do Ameryki, gdzie założyli fabrykę, która należy do największych i najlepszych w świecie.

Stejgwilskie albo **Stęgwilskie starostwo** niegrodowe było położone w województwie Trockiem pow. Upickim. Od początku XVIII wieku było w posiadaniu rodziny Puzynów z Kozielska, a około r. 1772 Karpiowie je dzierżyli, opłacając kwarty złp. 808 gr. 11, a hyberny złp. 500.

Stek, ob. Kloaka.

Stekert Aleksander, prawnik, * 1828 w Warszawie, doktor obojga praw uniwersytetu w Tuluzie i profesor prawa w tameczuem liceum, oraz członek akademji. Napisał z bratem swoim Augustem: „Słownik biograficzno - historyczny" (Kraków, t. I, 1885); „Riche ou Richilde (dona Rica), princesse polonaise, reine (impératrice) d'Espagne, comtesse de Provence et de Toulouse" (Paryż, 1881); „La Bulgarie, son passé et sa renaissance" (Paryż, 1886).

Steklińskie jezioro w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, zajmuje 210 morgów przestrzeni.

Stekowce, zwierzęta, toż co jednootworowe (ob.).

Stele (po grecku słup, kolumna), oznacza stojący pomnik grobowy w formie wązkiej płyty, ustawionej w końcu pagórka mogilnego. Płyta była pokryta płaskorzeźbą lub malowidłami. Por. Brückner „Ornament und Form der attischen Grabstelen" (1886).

Stelisko, *stylisko*, trzonek drewniany u siekier i młotów.

Stellaria, roślina, ob. Muchotrzew.

Steller Jerzy Wilhelm, naturalista i podróżnik, * 1709 w Windsheim we Frankonji, † 1746, studjował teologję i nauki przyrodnicze, 1734 przybył do Petersburga, został tam lekarzem byłego arcybiskupa nowogrodzkiego, 1737 jako adjunkt

akademji nauk wziął udział w wyprawie na Kamczatkę, 1741 — 42 towarzyszył Beringowi w wyprawie do płn.-zach. wybrzeży amerykańskich, pozostał jeszcze dwa lata na Kamczatce i zmarł w drodze powrotnej w Tiumeniu. Ważna jego rozprawa „De bestiis marinis“ wydana została w pismach akademji petersburskiej (1751). Oprócz tego wydany został jego opis Kamczatki (1774) i in.

Stelleryna *(Rhytina)*, rodzaj ssących wielorybowatych, z podrzędu roślinożernych *(Sirenia)*; jedyny gatunek *R. Stelleri*, opisany przez Stellera, żył w zeszłym wieku około Kamczatki, dochodził 10 m. długości, skórę miał nagą, szczęki bezzębne, ale pokryte płytą rogową, oczy małe, płetwę ogonową postaci półksiężycowej. Kamczadale wyrabiali ze skóry czółna, a tłuszczu i mięsa używali na pokarm. Pobudzeni opisem Stellera, łowcy wielorybów rzucili się do cieśniny Beringa i zrządzili taką rzeź tych wielorybów, że ostatni ich okaz widziany był 1768 r. Por. Brandt „Ueber Verbreitung und Vertilgung der Sellerschen Seekuh“ (6 cz., 1865—68).

Stelvio, *Monte Stelvio*, niem. *Stilfser Joch*, grzbiet gór w Alpach Retyckich, na granicy tyrolsko-lombardzkiej, przez który prowadzi najpiękniejsza w Europie droga bita, zbudowana w latach 1820—25.

Stelzhamer Franciszek, poeta ludowy austrjacki, * 1802 w Grosspiesenham w Górnej Austrji; † 1874 w Hendorf pod Salzburgiem, syn wieśniaka, przeznaczony do stanu duchownego, kształcił się w seminarjum w Linz, które przed wyświęceniem opuścił, poczem studjował prawo w Wiedniu, następnie poświęcił się malarstwu, porzucił je jednak i wstąpił do wędrownej trupy teatralnej, po której rozwiązaniu powrócił do domu rodzicielskiego. **S.** uzyskał powszechne uznanie swemi poezjami, pisanemi przeważnie w narzeczu ludowem górno-austrjackiem, jak: „Gedichte“ (1846); „Neue Gedichte“ (1841); „Erzählungen“ (3 t., 1845); „Neue Gedichte“ (1846); „Heimgarten“ (2 t., 1846); „Liebesgürtel“ (2 wyd., 1876); „D'Ahnl,“ epos w heksametrach (2 wyd., 1855); „Aus meiner Studienzeit“ (1875); „Die Dorfschule“ (1877).

Stelzner Alfred Wilhelm, geolog, * 1840 w Dreźnie, † 1895; kształcił się w szkole politechnicznej w Dreźnie i w akademji górniczej we Freibergu, 1866 został inspektorem i nauczycielem w tejże akademji, w 1871 profesorem mineralogji i geologji w nowo założonym przyrodniczym fakultecie w Cordobie, w rzeczypospolitej Argentyńskiej, 1874 profesorem geognozji we Freibergu. Ogłosił: „Petrographische Bemerkungen über Gesteine des Atlas“ (1871); „Beiträge zur Geologie und Paläontologie der Argentinischen Republik“ (1885) i in.

Stempel, narzędzie opatrzone na jednej powierzchni figurami lub głoskami, wypukłemi lub wklęsłemi, do odbijania ich za pomocą farby, albo za pomocą ciśnienia, jak przy wyrobie monet i medali; także znak takiem narzędziem odbity, służący za cechę towaru, za znak opłaconego podatku i t. d. **S.** zowie się też narzędzie do przybicia naboju w strzelbie.

Stemplowanie, urzędowe uprawomocnienie przyjętych do użytku miar i wag, uregulowane sprawdzeniem urzędu mierniczego.

Stemplowy akt, — prawo angielskie, z roku 1765, wydane dla północno amerykańskich kolonji, pozornie dla zebrania sumy, mającej służyć dla obrony kolonji przeciw obcym napaściom, a to za pomocą nałożenia stempla na wszelkie papiery, przy zawieraniu interesów; wzniecił niezadowolenie i zniesiono go w r. 1766.

Stemplowy papier, jest papier opatrzony pewnym stemplem czyli znakiem rządowym, a używany w czynnościach sądowych, podaniach do władz i t. d. Wybijać taki rodzaj papieru ma prawo tylko rząd, który z tego źródła czerpie znaczne dochody. Za używanie papieru bez stempla w wypadkach, gdy użycie jego jest przepisami nakazane, wymierzaną bywa kara pieniężna zwana kontrawencją.

Stenbock Magnus, sławny wódz szwedzki, * 1664 w Sztokholmie. Pierwotnie zostawał w służbie holenderskiej, wszedł następnie do armji Karola XII, towarzyszył mu we wszystkich jego wyprawach i przyłożył się znakomicie do zwycięstwa pod Narwą; w Polsce aż do 1706 dowodził oddzielnym korpusem i po zdobyciu Saksonji był namiestnikiem tego kraju. Wkrótce po klęsce półtawskiej rozbił przybyłych do Szwecji Duńczyków 28 lutego 1710 pod Helingborg i powtórnie 20 grudnia 1712 pod Gadebusch (w Meklemburskiem) i 1713 spalił Altonę; następnie wkroczył do Holsztynu, ale tak został otoczony przez wojska duńskie, rosyjskie i saskie pod Tünningen, że musiał się poddać z całym swym korpusem 6 maja 1713 r. Zaprowadzony do Kopenhagi i w ciężkiej trzymany niewoli, † 1717 tamże. Doznane i opisane przez niego w więzieniu cierpienia wydał Lönbom w dziele „Anekdoten von berühmten und ausgezeichneten Schweden“ (1773). **S.** posiadał rzeczywiście znakomite talenty i wielkie miał u Karola XII zachowanie. Por. „Mémoires concernant Mr. le comte de S., par Mr. N.“ (Frankfurt, 1745).

Stendal, miasto w pruskiej regencji Magdeburskiej, nad rz. Uchtą, liczy 21,000 miesz. i posiada wiele fabryk.

Stendhal, pseudonim Henryka Beyle (ob.).

Stenelos, *Sthenelos*, syn Perseusza i Andromedy, król Myceny, został zabity przez Hyllosa, syna Herkulesa.— *Stenelos*, syn Aktora, towarzyszył Herkulesowi w jego wyprawie przeciwko Amazonkom. — *Stenelos*, syn Kapaneusa i Enadny, jeden z Epigonów, wyruszył razem z Diomedesem przeciwko Troi.

Stenio, pseudonim Czesława Jankowskiego.

Stenocephali, *wązkoczaszkowi*, toż co długoczaszkowi *(dolichocephali)*, ob. Czaszka.

Stenochromja, metoda jednoczesnego druku dowolną liczbą barw, podana przez Raddego i Gretha, okazała się zbyt zawiłą i kosztowną.

Stenograficzne maszyny, *maszyny do stenografowania,* przyrządy zbudowane na wzór maszyn do pisania (ob. Pisanie), służące do użytku stenografów. Cel ten wszakże dotąd osiągnięty nie został i zapewne trudno da się osiągnąć. Najlepszą podobną maszynę zbudował Włoch Michel. Por. Petrie „Reporting and transcribing machines" (Londyn, 1882).

Stenografja (t. j. wązkie pismo), *tachygrafja* (t. j. szybkie pismo), sztuka skróconego pisania, za pomocą której słowa mówiącego w jak najkrótszym czasie i z oszczędnością miejsca w ten sposób skreślić można, że otrzymane stąd pismo, do którego jak najprostszych używa się znaków, z łatwością przez obeznanego z tą sztuką odczytane być może. Pismo stenograficzne wymaga właściwego sobie alfabetu czyli znaków na oddanie dźwięków mowy; usunięto więc z niego litery większe czyli początkowe, cały zaś tok pisma składa się z kresek poziomych, ukośnych i wiązań, w których unika się wszelkiej kątowości głosek. *Sygle* czyli skrócenia służą tu częstokroć do oddania zgłosek lub wyrazów. Pismo to dla ludzi potrzebujących szybko myśli swoje utrwalać, lub słuchane mowy powtarzać, nader ważne oddaje posługi. Rzymianie i Grecy używali już pewnego rodzaju skróconego pisma (ob. Abrewjacje), używano go również i w wiekach średnich. Gdy z zaprowadzeniem ustaw reprezentacyjnych potrzeba skróconego pisma coraz więcej uczuwać się dawała, przeto od połowy zeszłego wieku zaczęto się gorliwie zajmować stenografją; pracowali nad nią Anglicy: Willis i Taylor, Francuz Bertin i Niemcy: Mosengeil, Horstig i inni. Rzeczywistym zaś twórcą niemieckiej **S.**, nazwanej *Redezeichnenkunst*, był Franciszek Ksawery Gabelsberger. Jego ręczne, łatwo dające się wiązać znaki są zwykle symbolicznemi obrazami naturalnego składu głosu. Wymyślone przez niego głoski mają postać potoczystą i zaokrągloną; twarde zaś przedstawiają się w wybitnych, nieco chropowatych kształtach. Litery blisko-brzmienne mają zbliżone do siebie znaki. Oprócz tego wprowadził on także skrócenia całych zgłosek i wyrazów, a wyrzuciwszy prawie wszędzie samogłoski, nadał i spółgłoskom znacznie uproszczone znaki, bardzo znane zaś i często używane wyrazy zastąpił sygłami. Po Gabelsbergerze wystąpił 1841 Stolze z Berlina z nowym systematem **S.**, który swoją wyższością nad poprzednim wielu zjednał sobie zwolenników. System Stolzego jest w wielu razach prostszym, ale też w wielu innych zawilszym od tamtego, mianowicie, że obciąża pamięć mnóstwem syglów (około 2,000). W ogólności rozróżniają się w **S.** *systemy geometryczne,* używające tylko najprostszych elementów geometrycznych, jak punktu, linji, łuku, oraz *systemy graficzne,* które elementy swe tworzą z części zwykłych głosek. Z powodu właściwości językowych **S.** musi być do każdego języka oddzielnie przystosowana. Druk stenograficzny wprowadzony został jedynie w Anglji przez Pitmana. Por. A. i F. Kunowski „Die Kurzschrift als Wissenschaft und Kunst" (t. 1, 1895), oraz „Stenographische Oekonomie" (1893); Faulmann „Geschichte und Litteratur der Stenographie" (1895); Krieg „Katechismus der S." (2 wyd., 1888); Pitman „A history of shorthand" (3 wyd., 1891); Depoin „Annuaire stenographique international". *Stenografja polska* słabo dotąd jest rozwinięta, stosowano głównie system Gabelsbergera. Por. Jan Nepom. Krupiński „Stenografja polska" (Warszawa, 1858); J. Poliński „Stenografja polska" (Lwów, 1861); Olewiński „Nowa stenografja polska" (Wiedeń, 1864).

Stenogram, pismo stengraficznie dokonane.

Stenona przewód, kanał wywodzący ślinę z gruczołu przyusznego, otwiera się zwykle na małej wyniosłości, obok korony drugiego zęba trzonowego górnego.

Stenops, małpozwierz, ob. Lori.

Stenosis, zwężenie światła jakiegokolwiek kanału, jak przełyku, cewki, kiszki, jest najczęściej następstwem rozrostu blizny po wrzodziejących procesach chorobowych, lub też skutkiem rozwijania się nowotworów, tak w ściance kanału, jako też w jej bezpośredniem sąsiedztwie.

Stenotelegraf, telegraf zastosowany do przesyłania znaków stenograficznych, urządzony został przez Cassagnes'a w Paryżu przy pomocy stenografu mechanicznego Michela (ob. Stenograficzne machiny).

Sten-Sture, rządca kraju w Szwecji 1470—1504, siostrzeniec króla Karola VIII, zaprowadził w kraju drukarstwo, założył uniwersytet w Upsali i sprowadził do swej ojczyzny wielu znakomitych mężów, † 1504. Również zaszczytną zostawili po sobie w Szwecji pamięć następni po tamtym rządcy kraju: *Swante Nilsson Sten-Sture* (1504—12) i *Sten-Sture Młodszy* (1512—20), którzy przez lat kilkanaście bronili ojczyzny przeciw ciemiężtwu magnatów. Ten ostatni ranny w bitwie z Duńczykami pod Jönköping, † 1520.

Stentato (włos.), mozolnie, z widocznym wysiłkiem (o śpiewie); trwożliwie, wymuszenie, sztywno (o obrazach).

Stentando (włos.), wahająco, powstrzymująco.

Stenterello, jedna ze stałych figur komicznych włoskiej komedji *dell arte.* Jest to typ mazgajowatego lokaja. **S.** powstał we Florencji. Por. Maurice Sande „Masques et Bouffons"; Ig. Matuszewski „Bohaterowie jasełek" (w książce „Swoi i obcy").

Stenterella.

Stentor, jeden z wojowników greckich pod Troją, odznaczał się potężnym głosem.

Stentsch-Rozbierski, pseudonim Karola Estreichera.

Stenzel Gustaw Adolf Harald, zasłużony dziejopis, * 1792 w Zerbst, od 1820 profesor historji i archiwista w Wrocławiu, † 1854. Główne jego dzieła są: „Geschichte Deutschland unter den frank. Kaisern“ (2 t., Lipsk, 1827—28); „Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte etc. in Schlesien“ (Hamburg, 1832); „Geschichte Preusens“ (5 t., Hamburg, 1830—54); Geschichte Schlesiens“ (Wrocław, 1853); „Scriptores rerum Silesiacarum“ (5 t., Wrocław, 1835); „Urkundenbuch zur Geschichte des Bisthums Breslau“ (tamże, 1846); „Liber fundationis claustri Sanctae Moriae Virginis in Henrichow“ (Wrocław, 1854). Niektóre dzieła jego bardzo są ważne i dla historji polskiej.

Stenzler Adolf Fryderyk, orjentalista, * 1807 w Wolgast, † 1887, studjował języki wschodnie w Greifswald, Berlinie i Bonn, następnie od 1829 w Paryżu, poczem do 1833 pracował w bibljotece East-India House w Londynie; od 1833 do 1872 profesor języków wschodnich w uniwersytecie i kustosz bibljoteki uniwersyteckiej we Wrocławiu. Z prac jego ważniejsze: „Brahma Vaivarta Purâni specimen“ (1829); „Raghuvansa, Kalidâsae carmen“ (1832); „Kumâra Sambhava, Kalidâsae carmen“ (1838); „Mricchakatika, i. e. Curriculum figlinum, Sâdrakae regis fabula“ (1847); „Yâjnavalkye's Gesetzbuch“ (1849); „Indische Hausregeln“ (2 cz. w 4 t., 1864—78); „Elementarbuch der Sanskritsprache“ (1868; 3 wyd., 1875); „Meghadûta, der Wolkenbote, Gedicht von Kalidasa“ (1874); „The institutes of Gautama“ (1876) i in.

Step, rozległa równina bezleśna, porosła trawami i zielem, zwykle bezludna i pozbawiona wody. Często na stepach w miesiącach wiosennych i jesiennych roślinność staje się dość ożywiona i dopiero podczas lata obumiera. **S.** stanowią stopniowe przejście do pustyń i stosownie do natury gruntu rozróżniają się na **S.** *słone, kamienne, trawiaste, błotne* czyli *tundry* (ob.). Napotykają się pod różnemi nazwami we wszystkich częściach świata. W europejskiej Rosji rozciągają się na dość znacznych przestrzeniach, zwłaszcza między Donem i Wołgą. W Niemczech płn.-zach. nazywają się *heiden*, we Francji płd.-zach. *landes*, w Węgrzech *puszty*, w Ameryce płn. *sawany* i *prerje*, w Ameryce płd. *llanos* i *pampas*. Por. Al. Humboldta „Ueber die Steppen und Wüsten“ w „Ansichten der Natur“.

Stepanowce, miasteczko w powiecie Kaniowskim, gubernji Kijowskiej, jedno z ważniejszych w tej okolicy.

Stepań, miasteczko w powiecie Kowieńskim, gubernji Wołyńskiej, nad Horyniem, starodawna dziedzina książąt Ostrogskich. Był tu niegdyś warowny zamek, którego gruzy dotąd jeszcze są widoczne. Stefan Czarniecki, ścigając Kozaków 1648, odniósł pod tem miasteczkiem wygraną, którą Twardowski w swych rymach opiewa.

Stephan Marcin, założyciel od niego nazwanej sekty religijnej, * 1777 w Sztramberku w Morawji, od 1810 proboszcz małej gminy czeskiej i kaznodzieja kościoła św. Jana w Dreźnie, poszedł wcześnie w kierunku pietystycznym i zgromadzał około siebie coraz większą liczbę zwolenników płci obojej, odprawiając z niemi tak zwane godziny pobożne. Gorszącem postępowaniem ściągnąwszy na siebie liczne zarzuty, oddany został pod śledztwo, dla którego uniknienia potajemnie 1838 uciekł do Bremy (gdzie zebrało się niezwłocznie około 700 jego stronników) i stąd odpłynął do Ameryki, gdzie poprzednio, wyprawieni już przez niego członkowie znaczne przestrzenie gruntu zakupili (w Wittenbergu nad rz. Mississippi). Tutaj kazał się przez gminę mianować biskupem, ale wkrótce był za nierząd, przeniewierstwo i t. p. zrzucony, wyklęty i za rzekę Mississippi do Illinois wysłany, gdzie † 1846. O **S.** i jego sekcie pisali między innymi Poling (Drezno, 1812) i Velise (t. 1850).

Stephan Jnn Marja Edward, astronom, * 1831 w Sainte-Pezenne (dep. Deux Sèvres), został 1862 asystentem obserwatorjum w Paryżu, 1873 dyrektorem w Marsylji. W 1868 przewodniczył wyprawie do Malaki dla obserwacji zaćmienia słońca. Odkrył liczne mgławice, planetę (89) i kometę 1867 I. Ogłosił „Equation aux dérivées partielles du 2 ordre“ (1866) i in.

Stephan Henryk, dyrektor poczt i telegrafów w Cesarstwie Niemieckiem, * 1831 r. w Stolpe na Pomorzu, † 1897, wstąpił 1848 do służby rządowej jako urzędnik pocztowy, 1863 został starszym radcą pocztowym i był używany do zawierania konwencji pocztowych z państwami obcemi, mianowany 1870 generalnym dyrektorem poczt, zorganizował poczty w cesarstwie Niemieckiem, zaprowadził wiele ważnych ulepszeń i udogodnień komunikacyjnych; jego staraniem zawartą została ogólna międzynarodowa konwencja pocztowa. Od 1872 członek pruskiej izby panów, został 1876 r. generalnym pocztmajstrem. Wydał: „Geschichte der preussischen Post“ (1859); „Das heutige Aegypten“ (1872); „Weltport und Luftschiffahrt“ (Berlin, 1874). Założył czasopismo *Archiv für Post und Telegraphie* i wydał „Poststammbuch“(3 wyd., Berlin, 1877).

Stephani Ludolf, archeolog, * 1816 w Beucha pod Lipskiem, † 1887. W r. 1846 był profesorem w Jurjewie, w 1850 został dyrektorem gabinetu monet w Petersburgu i konserwatorem starożytności w cesarskim Ermitażu. Napisał: „Reise durch einige Teile des nördlichen Griechenland“ (1843); „Antiquités du Bosphor cimmérien“ (1854); „Die Vasensammlung der kaiserl. Eremitage“ (1862) i in. Nadto drukował wiele rozpraw o wykopaliskach archeologicznych w Rosji południowej.

Stephanides, *Stefański* Melchior, doktor medycyny i prawa. Wysłany kosztem Jana Zamojskiego do Włoch, po powrocie był profesorem w akademji zamojskiej i pierwszym jej rektorem. W sędziwym już wieku zamienił stan świecki na duchowny, został kanonikiem lwowskim i chełmskim, scholastykiem zamojskim i proboszczem lubaczowskim, † 1638. Dzieła jego wyszły w jednym zbiorze p. t. „Opuscula tam ecclesiastici quam equestris ordinis, nobilium virorum compositionis inter status negotio servientia“ (Kraków, 1632).

Stephanos z Bizancjum, geograf grecki żyjący pod koniec V w. po Chr.; ułożył pod tyt. „Ethnica“ albo „De urbibus“, słownik geograficzny. Ze słownika tego tylko niedokładny wyciąg, zrobiony przez Hermolausa w VI w., do naszych doszedł czasów. Najlepsze wydania są: Westermana (Lipsk, 1839) i Meinekego (Berlin, 1849).

Stephens Aleksander Hamilton Henryk, mąż stanu płn.-amerykański, * 1812 r. w Taliaferro w Georgji, † 1883, od 1834 adwokat; wybrany 1843 członkiem kongresu, przyłączył się do stronnictwa demokratycznego i potem stanął na jego czele, jako główny przywódca. Po wyborach 1858 usunął się z kongresu, ale po oddzieleniu się stanów południowych w lutym 1861 obrany został wiceprezydentem konfederacji stanów południowych i pracował usilnie nad przedłużeniem wojny. Wszelako po licznych klęskach i wyczerpaniu sił południowców układał się bezskutecznie o pokój w Monroe 2 lutego 1865. Nareszcie po zniszczeniu ostatniej armji i zdobyciu Richmondu dostał się **S.** w niewolę, ale za wpływem prezydenta Johnsona wkrótce odzyskał wolność. W ostatnich latach życia był gubernatorem Georgji. Ogłosił kilka dzieł, jak: „Speeches and letters“ (1867); „History of the war between the states“ (Filadelfja, 1869, t. 2); „Compendium of the history of the U. S.“ (nowe wyd., New-York, 1883).

Stephens James, przywódca Fenjan (ob.), * 1823 w Kilkenny w Irlandji, † 1901, z fachu był inżynierem. W r. 1847 wziął udział w tajemnych knowaniach młodej Irlandji, skutkiem czego musiał szukać schronienia w Paryżu. Wróciwszy po kilku latach do Irlandji, należał w 1858 do tajnego stowarzyszenia Fenix, za co został uwięziony. Uwolniony wkrótce, odbył trzykrotną podróż do Ameryki, i tu pomiędzy swymi spółrodakami podobne jak w kraju rodzinnym zawiązał stowarzyszenie, którego członkowie przybywali następnie do Irlandji, przygotowując mieszkańców do przyszłego powstania. Uwięziono wówczas wielu spiskowych, a między nimi i **S.** Gdy wkrótce jednak uszedł **S.** z więzienia w Dublinie, rząd naznaczył na jego głowę 2,000 funt. st. nagrody, mimo to nie znalazł się nikt, coby go wydał; ukrywając się pod rozmaitemi postaciami, zręcznie uchylał się przed ścigającą go władzą. Sprzysiężenie coraz większe i groźniejsze przybierało rozmiary, skutkiem czego liczne w 1865 nastąpiły aresztowania. **S.** i tym razem szczęśliwie ocalał, ale unikając niebezpieczeństw, na jakie ciągle był narażony, przeniósł się do Ameryki i nie przestał pracować w dawnym kierunku, aż do chwili, kiedy skutkiem traktatu waszyngtońskiego i zakończenia sprawy alabamskiej sądem genewskim 1872 r. upadł fenjanizm. W 1891 **S.** powrócił do Dublinu, gdzie mieszkał i zmarł zapomniany.

Stephens Leslie, krytyk i filozof angielski, * 1832 w Kensington, kształcił się w Eton, Londynie i Cambridge, poczem osiadł w Londynie, gdzie wydawał *Cornhill Magazine* i objął kierownictwo redakcji na 60 tomów zamierzonego dzieła „Dictionary of national biography“, którego dotychczas wyszło 20 kilka tom. 1883 objął katedrę literatury angielskiej w uniwersytecie w Cambridge, a po roku opuścił ją. Ogłosił: „History of English thought in the eighteenth century“ (1876, t. 2); „The life of Henry Fawcett“ (1885) i in. Do zbiorowego dzieła „English men of letters“ opracował biografję **S.** Johnsona (1878), A. Popego (1880) i J. Swifta (1882). Napisał nadto „The Alps“ (1861); „The Alblein Horn“ (1861); „The Schreckhorn“ (1862); „The playground of Europe“ (1871).

Stephenson Jerzy

Stephenson Jerzy, znakomity inżynier, * 1781, † 1848, syn robotnika w kopalniach węgla z Newcastle, z prostego robotnika, potem maszynisty, doszedł do urzędu dyrektora wielkich kopalni węgla lorda Ravensworth. W 1812 na tamecznej kolei szynowej wystawił pierwszą lokomotywę do przewożenia węgla i w 1825 wykończył pierwszą do użytku powszechnego kolej żelazną z Stockton do Darlington, a poprowadzona przezeń droga żelazna liverpoolsko-manchesterska ustaliła sławę jego na zawsze. W zakładzie machin, który wraz z synem swoim założył w Newcastle, doprowadził budowę machin parowych do znakomitej doskonałości i prowadził budowę najznakomitszych dróg Anglji i innych krajów. Posiadał wielkie kopalnie węgla i huty żelazne w Tapton-House. Posąg jego umieszczony jest na moście kolei żelaznej na rzece Tyne. Por. Smiles „The life of Georges S.“ (nowe wyd., 1884).

Stephenson Robert, syn poprzedniego, również znakomity inżynier, * 1803 w Wilmington, † 1859; był dzielną pomocą ojcu w jego przedsięwzięciach i sam kierował budową kilku dróg żelaznych, ulepszył lokomotywy i wynalazł mosty rurowe. Arcydziełami jego są sławny most rurowy, zbudowany 1846—50 na kanale Menai, pomiędzy Anglją i wyspą Anglesey, oraz most Victoria na rzece św. Wawrzyńca pod Montreal w Kanadzie. Pochowany został w opactwie westminster-

skiem. Por. Jeaffreson i Pole „Life of Robert S.“ (2 t., 1865).

Stepienna księga, kronika rosyjska, ułożona za panowania cara Iwana Groźnego, podług planu metropolity Makarego, stanowi wyciąg z latopisów ruskich, poczynając od Ruryka do 1559 z niektóremi dodatkami, mniej lub więcej wiarogodnemi. Najlepszy odpis **S. k.**, doprowadzono do 1620, znajduje się w Aleksandro-Newskiej bibljotece w Petersburgu.

Stepniak, ob. Krawczyński Sergjusz.

Stepowy pies, *Licaon pictus*, ob. Psy. *Stepowy piesek*, ob. Świszcz.

Stepówka *(Pterocles)*, rodzaj ptaków grzebiących, podobnych do kuropatw, ale wysmuklejszych, ze skrzydłami dłuższemi. Rodzaj ten obejmuje około 10 gatunków, rozmieszczonych po stepach i pustyniach ciepłego pasa starego lądu, a szczególniej w Afryce. Do rodziny stepówek należy pustynnik (ob.).

Ster, przyrząd do kierowania statkiem, składa się z płyty drewnianej lub żelaznej, wspartej na brzegu statku, która się w płaszczyźnie pionowej obracać daje. Płyta ta jest całkowicie lub w przeważnej części zanurzona w wodzie; przez jej obrót statek zmuszony jest do zboczenia z poprzedniej swej drogi, tak, że środek linji, opisywanej przez środek ciężkości statku, przypada po tej jego stronie, ku której ster został zwrócony. Opór, jaki napotyka obrót steru o pewien kąt, rośnie proporcjonalnie do kwadratu z prędkości statku. Na szybkich okrętach nowoczesnych do obrotu steru nie wystarcza już siła ludzka, a do celu tego służą oddzielne, niewielkie motory parowe.—W znaczeniu przenośnem ster oznacza kierunek, prowadzenie jakiejkolwiek sprawy.

Ster (franc. *stère*, grec. *stereos*, bryłowaty), miara objętości, zwłaszcza dla drzewa, = metrowi sześciennemu. Ob. Metryczne miary.

Sterbini Piotr, mąż stanu i literat włoski, * 1795 we Frosinone. W r. 1831 w czasie powstania Włoch środkowych podniecał stronnictwo liberalne do zamachu na rząd stolicy i złożenie z tronu papieża. Z tego powodu, po uśmierzeniu ruchu uciekł do Francji. Uzyskawszy amnestję, stał się jednym z najżarliwszych stronników młodych Włoch i znów musiał uchodzić do Korsyki, a stąd do Marsylji. Po wstąpieniu na tron Piusa IX (1846), wrócił do Rzymu, wydawał dziennik *il Contemporaneo*, zasiadał w izbie, był ministrem handlu i robót publicznych. W r. 1849 po rozwiązaniu ministerjum, został konserwatorem muzeów, bibljotek i archiwów publicznych. Po upadku rzeczypospolitej schronił się do Szwajcarji, a stamtąd do Paryża, gdzie zajmował się pracami literackiemi. Wydał poemat o „Zdobyciu Sewastopola“ (1855) i kilku dzieł treści filozoficznej. Jego „Poezje“ wyszły we Francji (1835).

Sterculia *(Zatwar)*, rodzaj roślin z rodziny zatwarowatych *(Sterculiaceae)*, obejmuje drzewa o kwiatach pilśniowych i kwiatach pięknie barwnych, ale często przykrej woni, w krajach gorących. **S.** *foetida* jest drzewem w Indjach wsch. o wielkich palczastych liściach i kwiatach ciemnokarminowych, woni bardzo nieprzyjemnej; liście używają się jak ślaz, nasiona są jadalne i wydają dobry olej.

Sterculiaceae, rodzina roślin dwuliścieniowych, oddzielona od bodziszkowatych, obejmuje około 600 gatunków w okolicach zwrotnikowych. Są to drzewa lub zioła z kwiatami dwu- lub jednopłciowemi, zebranemi w grona; pręciki tworzą dwa okółki. Dzielą się na trzy podrodziny: *Hermannieae* z płatkami korony płaskiemi, *Bütnerieae* z płatkami sklepistemi i *Sterculieae* z kwiatami dwupłciowemi.

Sterdyń, miasteczko w gub. Siedleckiej, pow. Sokołowskim, nad rz. Strugą. Ma okazały kościół parafjalny; liczy około 1000 mieszkańców.

Stereo... (z grec. *stereos*), w wyrazach złożonych znaczy bryłowaty, wypukły.

Stereocaulon, *Wstępka*, *Chróścik*, rodzaj porostów, podobny do chrobotka (ob.), postaci krzaczkowatej, z zarodnikami iglastemi. Znanych jest 26 gatunków na całej ziemi, rosnących najczęściej w lasach iglastych, na ziemi lub na kamieniach. *S. paschale*, z pleszkami czarniawemi, jest wszędzie pospolity, a zwłaszcza w strefie zimnej występuje obficie.

Stereochemja, nauka o izomerji geometrycznej, czyli dział chemji teoretycznej, który rozpatruje przestrzenny układ atomów w cząsteczce. Dla wyjaśnienia izomerji czyli równoskładności ciał (ob. Równoskładne ciała) przyjmowano od czasów Kekulégo teorję budowy chemicznej, według której rozmaitość własności ciał, mających skład jednakowy, tłomaczono rozmaitym układem czyli różnem uporządkowaniem atomów, przyczem jednak wyobrażano sobie atomy te, jakby rozłożone na płaszczyźnie. Nastręczały się jednak przykłady izomerji, których tą drogą niepodobna było wyjaśnić; różnice takich ciał równoskładnych polegają głównie na odmiennej postaci krystalicznej i na rozmaitem zachowaniu się względem promieni światła. Wyjaśnienie objawów takich podali jednocześnie w 1874, ale niezależnie od siebie, Le Bel i van t'Hoff. Według poglądu tego w każdym optycznie czynnym związku węglowym występują atomy węgla *asymetryczne*. Opiera się to na wyobrażeniu, że w cząsteczce chemicznej atom węgla zajmuje środek czworościanu czyli tetraedru foremnego, którego wierzchołki zajmują cztery z węglem połączone atomy lub grupy atomów. Tak np. cząsteczka metanu CH_4 ma postać czworościanu, zawierającego atom węgla w pośrodku, a cztery atomy wodoru na wierzchołkach. W tym razie węgiel jest *symetryczny*, gdyż wszystkie z nim złączone atomy są jednakowe. Jeżeli wszakże atomy wodoru ulegają zastąpieniu przez inne atomy lub grupy atomów, symetryczność ta zatraca się i ustępuje zupełnie, a węgiel staje się asymetrycznym.

W tem założeniu rozważanie geometryczne uczy, że gdy wszystkie cztery atomy między sobą są różne, dwa takie czworościany umieszczone być mogą względem siebie w dwóch położeniach rozmaitych; oba czworościany takie nie mogą nawzajem przystawać do siebie, ale raczej przedstawiają się, jak przedmiot i obraz jego w zwierciadle płaskiem. Jeżeli więc atomy i grupy atomów z węglem złączone zajmują w przestrzeni pewne położenia oznaczone, mamy pewien dany związek chemiczny; jeżeli zaś atomy te i grupy zajmują drugie położenie możliwe, mamy związek względem poprzedniego izomeryczny. Znane są związki izomeryczne, które za słabą podniętą przechodzą jeden w drugi, jak kwas fumarowy i maleinowy; daje się to wyjaśnić przypuszczeniem, że w tych razach uporządkowanie czworościanów nie jest ściśle utrwalone, łatwo więc następować może ich obrót, a związek jeden przechodzi w drugi. W ten sposób stereochemja przenika głęboko w istotę budowy związków i stanowi jeden z głównych obecnie przedmiotów badań chemicznych. Por. Vzn t'Hoff „La chimie dans l'éspace“ (1875), Bischoff i Walden „Handbuch der Stereochemie“ (2 t., 1894).

Stereochromja, rodzaj malarstwa, wynaleziony 1864 przez Schlotthauera i Fuchsa w Monachjum, który miał służyć do pokrywania malowidłami ścian budynków na wzór fresków. Główną podstawę tego postępowania stanowi szkło wodne, którem pokrywa się tło i z którem razem stapiają się używane tu farby. **S.** rozwinął zwłaszcza Kaulbach, ale obrazy w ten sposób przez niego wykonane w przedsionkach muzeum berlińskiego rychło pokryły się rysami, dlatego też **S.** zarzuconą została.

Stereografja, rysunek perspektywiczny brył na płaszczyźnie lub jakiejkolwiek powierzchni.

Stereometr, ob. Wolumenometr.

Stereometrja, ob. Geometrja.

Stereoskop, przyrząd optyczny, który w ten sposób kombinuje dwa płaskie obrazy danego przedmiotu, że widz otrzymuje wrażenie przedmiotu bryłowatego. Ocena odległości przedmiotów, ich wypukłości i wklęsłości, polega przeważnie na łączeniu w jedno dwu obrazów, powstających na siatkówkach obu oczu; jeżeli więc wzrokowi przedstawione są współcześnie dwa obrazy pewnego przedmiotu, przedstawiające go tak, jak go każde z osobna oko widzi, i jeżeli każde oko spogląda na właściwy sobie obraz, to oko dostrzega obraz pojedynczy, bryłowaty. Mając tak przygotowane obrazy przedmiotu, można go już widzieć wypukłym bez wszelkiego przyrządu, ale należyte nastawianie oczu przedstawia znaczną trudność i wymaga długiej wprawy; trudność ta właśnie usuwa się za pomocą **S.** Pierwszy **S.** urządził Wheatstone (1833); polega on na użyciu dwu zwierciadeł *ab* i *ac* (fig. 1), pochylonych względem siebie pod kątem 90°, a pod 45° względem dna skrzyni, na bocznych ścianach której umieszczone są obrazy *d* i *e*; każdem okiem *l* i *r* widzimy w zwierciadle jeden obraz i ulegamy złudzeniu, jakoby w *m* znajdował się przedmiot bryłowaty. Daleko jednak dogodniejszy jest **S.** Brewstera (1843), bardzo obec-

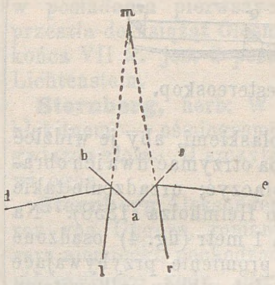

Fig. 1. Przebieg promieni w stereoskopie Wheatstone'a.

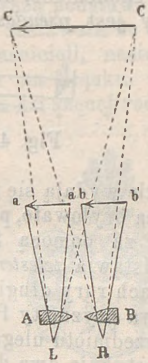

Fig. 2. Przebieg promieni w stereoskopie Brewstera.

nie rozpowszechniony (fig. 2); zawiera on dla każdego oka pryzmat czyli raczej połowę soczewki, *A* i *B*; oba te pryzmaty zwrócone są ku sobie łamiącemi krawędziami; promienie wychodzące z obrazów *aa'* i *bb'* zostają przez pryzmaty załamane tak, że zbliżają się ku ich krawędziom i obrazy łączą się w jednem miejscu *cc'*, gdzie obserwator, mając oczy L i K zwrócone ku soczewkom, dostrzega przedmiot wypukły. Ogólne urządzenie **S.** przedstawia fig. 3. **S.** ten przedstawia znaczną wyższość nad poprzednim; z powodu soczewkowatej postaci szkieł wywołuje bowiem powiększenie obrazów i korzystnie zastąpić może dawne kosmoramy.—Jeżeli

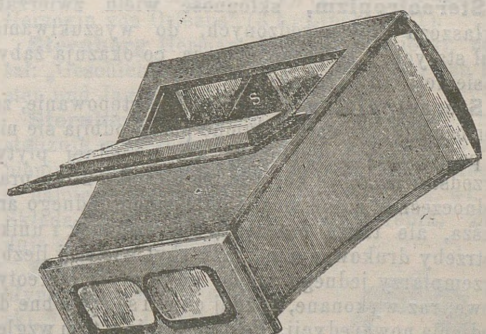

Fig. 3. Steroskop Brewstera.

oba obrazy **S.** są zupełnie jednakie, przedmiot wydaje się płaskim, jeżeli jednak między niemi zachodzą jakiekolwiek różnice, wzrok dostrzega mniejszą lub większą wypukłość, skąd **S.** użyć można do rozróżniania pieniędzy papierowych do-

brych do sfałszowanych (Dove 1859).—Jeżeli przestawiamy obrazy **S.** tak, że obrazy przeznaczone dla oka prawego i lewego znajdują się przed okiem lewem i prawem, wyniosłości i wklęsłości jego zostają zamienione; do zmiany takiej obrazów urządzony jest *pseudoskop* Wheatstona.—Przedmioty

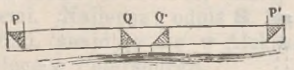

Fig. 4. Telestereoskop.

dalekie wydają się nam płaskiemi, aby je widzieć można bryłowato, potrzeba otrzymać dwa ich obrazy i za pomocą **S.** połączyć; urządzenie takie przedstawia *telestereoskop* Helmholza (1858). Na końcach rury długiej na 1 metr (fig. 4) osadzone są dwa pryzmaty P; P'; promienie przybywające od przedmiotu ulegają w nich odbiciu całkowitemu i napotykają dwa drugie pryzmaty Q i Q', które odrzucają promienie do oczu obserwatora, uzbrojonych lornetką. Działanie przyrządu tego jest takie, jakby oczy rozsunięte były na odległość metra, a stąd występuje wrażenie bryłowatości, zacho,dzi bowiem różnica w obszarach obejmowanych każdem okiem oddzielnie, która nikła dla oczu z powodu znacznego oddalenia przedmiotu. Por. Brewster „The stereoscope“ (1856); Stoltze „Die Stereoskopie und das Stereoskop in Theorie und Praxis“ (1894).

Stereotomja, część stereometrji (ob. Geometrja), która ma za przedmiot badanie przecięcia brył i powierzchni. Zasady **S.** wykładane są w geometrii opisującej. Znajduje ona ważne zastosowanie w budownictwie machin i w kamieniarstwie, zwłaszcza przy obrabianiu kamieni dla budowy sklepień.

Stereotropizm, skłonność wielu zwierząt, zwłaszcza nowonarodzonych, do wyszukiwania ciał stałych, o które się ocierają, co okazują żaby, gąsienice, różne robaki i in.

Stereotypja, w drukarstwie postępowanie, za pomocą którego całą kolumnę pisma odbija się nie z pojedyńczych czcionek, ale z jednej płyty. Przedstawia to tę korzyść, że nietylko kilka pras jednocześnie zająć można odbijaniem jednego arkusza, ale także oszczędza się czcionek i unika potrzeby drukowania od razu zbyt wielkiej liczby egzemplarzy jednego dzieła, gdyż płyty stereotypowe, raz wykonane, każdej chwili są sposobne do podjęcia nowej edycji. Postępowanie w tym względzie jest następujące: Po złożeniu kolumny jakiego dzieła lub pisma wkłada się ją w ramki, których brzegi wystają nad powierzchnię pisma. Do przestrzeni tak utworzonej wlewa się na kolumnę powleczoną olejem płynną masę gipsową, która z wierzchu wygładzona linją żelazną po stężeniu zdejmuje się i stanowi tak zwaną *matrycę* złożonych czcionek. Zamiast gipsu używa się także gliny porcelanowej, obecnie zaś najbardziej używaną jest metoda spajania za pomocą chemicznie przyrządzonego klajstru z kilkunastu arkuszy cienkiej bibułki angielskiej, które niezmiernie wrażliwą stanowią masę. Tak przygotowaną matrycę kładzie się do odlewni i spuszcza w machinę lejniczą, gipsową zaś do kotła napełnionego roztopionym materjałem drukarskim, który po ostygnięciu i zheblowaniu po stronie odwrotnej stanowi płytę stereotypową czyli stało-drukową, najzupełniej przygotowaną do użycia. Do druku na machinach rotacyjnych płyty drukarskie mieć muszą postać półwalcową.—Por. Archimowitz „Die Papierstereotypie“ (1885); Kempe „Wegweiser durch die Stereotypie der Neuzeit“ (6 wyd., 1895).

Sterkoryzacja, uprawa gruntów działaniem nawozów sztucznych.

Sterlet, ryba, ob. Jesiotr.

Sterling John, poeta angielski, syn *Edwarda Sterlinga*, marynarza i znanego w Anglji publicysty (* 1773, 1847), * 1806 w Kaimes-Castle, na wyspie Bute, † 1844 w Ventnor. Od 1822 kształcił się na uniwersytetach w Oksfordzie i Cambridge 1827 przybył do Londynu i pierwsze swe prace literackie umieszczał w tygodniku *Athenaeum*. Odrazu zyskał wielki rozgłos, ale pod względem materjalnym nie miał powodzenia. Potem wszedł w bliskie stosunki z Coleridge'm i pod jego wpływem napisał romans „Arthur Coningsby“ (3 t., Londyn, 1833). Następnie został księdzem i otrzymał probostwo, ale wkrótce wyrzekł się go i poświęcił się literaturze. Oprócz wybornych rozpraw i artykułów, zamieszczanych w *Blackwood's Magazine* i *London and Westminster Review*, ogłosił: „Poems“ (1839); „The election (1841), poemat satyryczny i tragedję „Strafford“ (1843), Hare po śmierci **S.** wydał jego „Essays and Sales“ (1848).—Por. Carlyle „Life of John Sterling“ (Londyn, 1851).

Sterling Władysław, poeta, * 1876 r.; napisał: „Drzewo;“ „Szarytka;“ „Melancholja;“ „Młodzi;“ „Burza górska,“ „Hymn do kobiety;“ „Hymn do natury.“ W 1899 r. wydał zbior poezji w Krakowie.

Sterling, *metal sterlingowy*, stop żelaza i cyny, nadaje się dobrze do politury.

Sterling, ob. Angielskie monety.

Sterlitamak, m. pow. gub. Ufimskiej, przy ujściu rz. Sterli do Biały, 15,600 miesz.—*Sterlitamakski powiat*, ma na przestrzeni 18,694½ w. kw. 332,000 miesz.

Stern Abraham, mechanik, * 1769 w Hrubieszowie, † 1842 w Warszawie. Jako uczeń zegarmistrzowski, zwrócił na siebie uwagę Staszica, który go sprowadził do Warszawy i zachęcił do zajęcia się naukami matematycznemi. **S.** wynalazł znaczną liczbę nowych przyrządów, jak tryanguł ruchomy o dwóch celownikach, zastępujący stolik mierniczy; machinę rachunkową (ob. Rachunkowe machiny), prosty mechanizm, zabezpieczający powozy w rozbieganiu się koni i in. W r.

Stern Abraham.

1817 został członkiem towarzystwa przyjaciół nauk, a w 1818 dyrektorem szkoły rabinów. Oprócz rozpraw, drukowanych w *Rocznikach towarzystwa przyjaciół nauk*, zostawił kilka prac w języku hebrajskim, jak: „O potrzebie nowego tłómaczenia biblji“ „O potrzebie wskrzeszenia czystej Mojżeszowej nauki“ i in. W *Pamiętniku warszaw.* (t. 11, 1823) ogłosił przekład z hebrajskiego: „Opis buntów ukraińskich z dzieła Natana Moskowicza Hanowerskiego, mieszkańca miasta Zasławia, wydanego w 1653 w Wenecji.“

Stern Juljusz, uczony muzyk, * 1820 w Wrocławiu, † 1883. W 1845 zamieszkał w Berlinie, gdzie założył z Marxem i Kullakiem w 1850 konserwatorjum i został tegoż dyrektorem do 1873, był także dyrektorem Sternowskiego stowarzyszenia śpiewackiego. **S.** udzielał nadto lekcji śpiewu.—Por. R. Stern (1886).

Stern Adolf, poeta i pisarz niemiecki, * 1835 w Lipsku, od 1868 r. profesor historji literatury w politechnice drezdeńskiej. Wydał: „Gedichte“ (2 wyd., 1870); „Johannes Gutenberg,“ poemat dramatyczny (1873); liczne nowele, pomiędzy innemi: „Am Konigssee“ (1863); „Neue Novellen“ (1875); „Die Deutschherren,“ tragedja (1877); „Grundriss der allgemeinen Literaturgeschichte“ (2 wyd., 1876); „Geschichte der neuern Literatur von Dante Alighieri bis zur Gegenwart“ (4 t., 1878 i nast.); „Bibliothek der Literatur des 18 Jahrh.“ (7 t., 1866); „Aus dem 18 Jahrh.“ (1874); „Fünfzig Jahre deutscher Dichtung“ (2 wyd., 1876); Romanse: „Die letzten Humanisten“ (3 wyd., 1889); „Ohne Ideale“ (2 t., 1881); „Camoens“ (1887). Nadto „Geschichte der deutschen Nationallitteratur“ (1887 r., 23 wyd., 1889).

Stern Alfred, historyk, * 1846 r. w Getyndze. W 1873 był profesorem w Bernie, a 1888 r. przy politechnice w Zurichu. Napisał: „Milton und seine Zeit“ (2 t., 1877—79); „Geschichte der Revolution in England“ (1881); „Abhandlungen und Aktenstücke zur Geschichte der press. Reformzeit 1807—15“ (1885); „Mirabeau“ (2 t., 1890) i in.

Stern Daniel, pseudonim Marji d'Agoult (ob.).

Sterna, ptak, ob. Rybołówka.

Sternal Tadeusz, historyk, † 1896 w Galicji. Napisał: „Oblężenie Kamieńca w powieści i historji“ (1890); „O autorze djarjusza z lat 1696—97“ (1891) i in.

Sternberg *(Szternberk)*, m. w obwodzie Ołomunieckim w Morawji, ma 15,400 miesz., przeważnie Niemców; urząd okręgowy, szkoła tkacka wyższa szkoła realna. **S.** jest głównem ogniskiem fabrykacji płótna i bawełny w Morawji. W okolicy dzisiejszego miasta Jarosław ze Sternbergu rozgromił Mongołów (21 czer. 1241) i w nagrodę za to otrzymał od Wacława I, króla czeskiego, pewną przestrzeń kraju, gdzie 1246 zbudował zamek obronny i założył pierwszą podstawę późniejszego miasta. Majętność ta zostawała do 1409 w posiadaniu pierwszych właścicieli, następnie przeszła do książąt Oleśnickich na Śląsku, a od końca VII w. jest w posiadaniu książęcej rodziny Lichtenstein.

Sternberg.

Sternberg, herb: W polu błękitnem — ośmiogromiczna gwiazda złota. U szczytu pawi ogon.

Sternberg Aleksander, baron von Ungern, romansopisarz niemiecki, pochodzący ze starożytnego rodu *Sternbergów*, osiadłego w Czechach i Morawji, * 1806 r. pod Rewlem w Estonji. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie dorpackim i długich podróżach po Europie przemieszkiwał stale w Berlinie i Dreźnie; † 1868 r. w Dannenwalde, w księstwie Meklenburg-Strelitz. Oprócz dwu szkiców literacko-charakterystycznych „Lessing“ (1834) i „Molière“ (1834), wydał cały szereg nowel i powieści, z których najwięcej miały powodzenia: „Das Buch der drei Schwestern“ (2 t., Lipsk, 1847); „Die Zerrissenen“ (Sztutg., 1832); „Alfred“ (Dessau, 1841) „Missionar“ (2 t., Lipsk, 1842); „Diane“ (3 t., 1842); „Paul“ (3 t., 1845); „Ein Carnaval in Berlin“ (1852); „Die Ritter von Marienburg“ (3 t., 1853); „Das stille Haus“ (1854) i t. d., oraz romanse biograficzne: „Dorothea von Kurland“ (3 t., Lipsk, 1859); „Elisabeth Charlotte Herzogin von Orleans“ (3 t., Lipsk, 1861).

Sternberg Herman, historyk niemiecki; napisał: „Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und Jagiellonen“ (Lipsk, 1878).

Sternbergit, minerał z rzędu siarkosoli, krystalizuje w szeregu rombowym, występuje w skupieniach liściastych i prętowatych, jest brunatny z nalotem niebieskim, twardość 1, 5, c. wł. 4,5. Składa się z siarku żelaza i siarku srebra. Znajduje się w Joachimsthal.

Sterne Wawrzyniec.

Sterne Wawrzyniec, słynny humorysta angielski, * 1713 w Clonmel w Irlandji, † 1768 w Londynie. Ukończywszy nauki w Cambridge, był długo proboszczem w Sutton; podróżował też po Francji i Włoszech. Z pism jego najcelniejsze są dwa znakomitej wartości dzieła: „Tristram Schandy“ (9 t.,

Londyn, 1759 — 1766) i „Sentimental journey through France and Italy“ (Londyn, 1765 i późn.). Porów. Ferriar „Illustrations of Sterne“ (Londyn, 1798); Fitzgerald „Life of Lawrence Sterne“ (2 t., 1864).

Sterne Carus, ob. Krause.

Sternik, *retman*, na okrętach wojennych oficer manewrujący sterem statku (ob. Ster) i zawiadujący przyrządami astronomicznemi i żeglarskiemi. Na okrętach handlowych **S.** zajmuje drugie miejsce po kapitanie. **S.** nazywa się też żeglarz, który podejmuje się prowadzenia statków przez wody, na których żegluga jest niebezpieczna lub utrudniona; rozróżniają się **S.** morscy, rzeczni i portowi.

Sternocleidomastoideus, *mięsień mostkoobojczykosutkowy*, długi, rozciąga się przez całą szyję, ku dołowi jest rozdwojony i przyczepia się do powierzchni przedniej mostka i wewnętrznej obojczyka; obie części łączą się prawie po środku szyi w gruby mięsień, pod skórą wystający, który ma kierunek ukośny ku górze i tyłowi i przyczepia się do wyrostka sutkowego kości skroniowej, a w nieznacznej swej części także do kości potylicowej. Mięśnie te, a do pewuego stopnia i mięśnie dźwigacze klatki piersiowej, zginają szyję i głowę ku przodowi do mostka. Gdy działają razem z mięśniami wyprostnemi głowy, wtedy, pomagając tym ostatnim, ustawiają głowę w ten sposób, że broda wystaje ku górze i ku przodowi. Gdy tylko jeden mięsień mostkoobojczykosutkowy jest czynny, wtedy głowa zwraca się w stronę czynnego mięśnia, twarz zaś, a szczególniej podbródek, zwraca się w stronę przeciwną. Podobne skrzywienie głowy i szyi spostrzegamy przy cierpieniu jednego z mięśni *(torticollis)*.

Sternum, kość, ob. Mostek.

Sterówki, ob. Pióra.

Sterro, stop metalowy, ob. Mosiądz.

Sterylizacja, wyjałowienie, procedura, zmierzająca do zniszczenia zarodków niższych organizmów, szczególniej pasożytów chorobotwórczych, jak bakterje, grzybki i t. p. Dokładna **S.** ma miejsce przy ogrzewaniu przedmiotów zakażonych do 150°—160° przez półgodziny, przez działanie bieżącej pary o 100°, przy gotowaniu lub zamrażaniu, przy działaniu niektórych środków antyseptycznych, jak sublimat, karbol, kwas salicylowy, a szczególniej formalina. **S.** znajduje ważne zastosowanie w bakterjologji, chirurgji i hygienie.

Stesichorus, ob. Stezychorus.

Stetograf, przyrząd wypisujący ruchy oddechowe klatki piersiowej w postaci linji krzywych.

Stetoskop, przyrząd służący do wysłuchiwania chorych (ob. Auskultacja), wprowadzony przez Laenneca. **S.** ma postać trąbki prostej i krótkiej, wązkiej w jednym końcu, nieco szerszej w drugim. Na końcu wązkim znajduje się zwykle płytka dla przyłożenia ucha służąca. **S.** bywają pełne lub wydrążone; materjał do wyrobienia ich służący i forma są bardzo rozmaite. Z początku przypisywano **S.** znaczenie akustyczne; miały one wzmacniać słyszane szmery; pogląd ten wszakże jest mylny. **S.** pozwala tylko wysłuchiwać chorego bez przyłożenia bezpośredniego ucha do ciała i oddzielnie badać szmery na bardzo ograniczonych przestrzeniach, czego przy bezpośredniem osłuchiwaniu uchem uskutecznić nie można; wzgląd ten posiada szczególną wagę przy wysłuchiwaniu serca, wobec nieznacznej odległości zastawek sercowych.

Stettenheim Juljusz, humorysta niemiecki, * 1831 roku w Hamburgu, od 1857 roku studjował w Berlinie, poczem powrócił do miasta rodzinnego i założył czasopismo humorystyczno-satyryczne *Die Wespen.*, które następnie 1867 przeniósł do Berlina, gdzie je dotychczas jako *Berliner Wespen* wydaje. Nadto ogłosił: „Almanach zum Lachen“ (1858—63); „Die letzte Fahrt“ (1861); „Lohengrin“ (1859); „Satirisch-humoristischer Volkskalender“ (1863); „Ungebetene Gäste“ (1869); „Berliner Blaubuch aus dem Archiv der Komik“ (2 t., 1869—70); „Ein gefälliger Mensch“ (1872); „Wippchens Berichte über den Oriental. Krieg“ (1878—86); „Muckenichs Reden und Thaten“ (1885); „Unter vier Augen“ (1885) i in Od r. 1885 wydaje miesięcznik ilustrowany *Das humoristische Deutschland* we Wrocławiu. **S.** jest jednym z najcelniejszych humorystów niemieckich.

Stettin, miasto, ob. Szczecin.

Steub Ludwik, pisarz niemiecki, * 1812 w Aichach w górnej Bawarji, † 1888, ukończywszy studja filologiczne i prawne w Monachjum, był 1834—36 urzędnikiem w Grecji, a za powrotem do kraju osiadłszy w Monachjum, został 1845 adwokatem, a 1863 notarjuszem. Studja **S.** odnoszą się przeważnie do krain alpejskich i tamecznych stosunków etnograficznych. Najcelniejsze prace jego w tym względzie są: „Ueber die Urbewohner Rhätiens und ihren Zusammenhang mit den Etruskern“ (Monachjum, 1843) i „Zur rhätischen Ethnologie“ (Sztutgard, 1853). Oprócz tych zasługują jeszcze na wzmiankę; „Drei Sommer in Tirol“ (Monachjum, 1846); „Das Bairische Hochland“ (tamże, 1860); „Wanderungen in Bair. Gebirge“ (tamże, 1862) i „Herbsttage in Tirol“ (tamże, 1867). Wydał także „Bildern aus Griechenland“ (3 części. Lipsk, 1841, 2 wyd., 1885), oraz „Novellen und Schilderungen“ (Sztutgard, 1853) i romans „Deutsche Träume“ (3 t., Brunświk, 1853).

Steuben Karol, baron von..., * 1788 Manheimie, † 1856 w Paryżu; przybył w młodym wieku do Paryża, gdzie pod kierunkiem Davida i Lefevre'a wykształcił się na jednego z celniejszych malarzów nowoczesnej szkoły francuskiej. Do najcelniejszych jego obrazów należą: „Piotr W.“ „Powrót Napoleona z wyspy Elby“ i „Śmierć Napoleona.“

Steubenville, miasto w północno-amerykańskim stanie Ohio, 13,000 miesz.

Steven Chrystjan, naturalista rosyjski, * 1781 w Fridrichsheim w Finlandji, † 1863; studjował medycynę w Petersburgu, a w r. 1800 został inspektorem jedwabnictwa w gub. Kaukaskiej. Opisał wiele nieznanych dotychczas roślin i upowszechnił w Rosji południowej i Krymie mnóstwo drzew i krzewów pożytecznych. Ważniejsze jego dzieła są: „Nauka jedwabnictwa“ (Petersburg, 1802); „Spis roślin dziko rosnących na półwyspie Tauryckim“ i in.

Stevens Alfred, rodzajowy malarz belgijski, * 1828 w Brukseli, kształcił się pod Navezem w Belgji i C. Roqueplanem w Paryżu, a utworami swemi, jeszcze pod ich kierunkiem wykonywanymi, wielki zyskał sobie rozgłos. Do swych obrazów rodzajowych bierze **S.** zwykle materjał z życia nowoczesnych salonów i przedstawia z fotograficzną niemal wiernością. Produkcyjność **S.** równa się jego niezwyczajnemu talentowi; na wystawę paryską 1867 r. przysłał ni mniej ni więcej tylko 18 malowideł. Najcelniejsze z prac **S.** są: „Odwiedziny“ (własność króla belgijskiego); „La dame rose“ (w muzeum brukselskiem); „Poranek w środę Popielcową;“ „Miłość złota;“ „Medytacja,“ „Siesta,“ „Bukiet,“ „Wdowa,“ „Ofelja“ i „Księżna.“

Stevenson Józef, historyk angielski, * 1806, † 1895 w Londynie, kształcił się w uniwersytecie glazgowskim, z wyznania prezbiterjańskiego przeszedł na anglikańskie, 1869 po śmierci żony wstąpił do seminarjum katolickiego i w 73 roku życia wszedł do Towarzystwa Jezusowego, 1872 wysłany był przez rząd do Rzymu dla badań w archiwach. Ogłosił wiele rękopisów i napisał: „Historja kościoła angielskiego“ (1853, t. 8); „Listy i dokumenty do historji wojen Anglji z Francją za czasów Henryka VI,“ „Opowiadanie o wypędzeniu Anglików z Normandji“ i „Historję Marji Stuart.“

Stevenson Robert Ludwik Balfour, powieściopisarz angielski, * 1850 w Edymburgu, studjował prawo tamże, następnie poświęcił się literaturze, ale będąc słabego zdrowia prawie całe życie przepędził w klimacie łagodniejszym, w południowej Europie, w Sydney, w końcu w Apia, stolicy wysp Samoa, gdzie † 1894. Napisał romanse: „Suicid club,“ „The diament of rajah“ (1885); „The master of Ballantrea“ (1873); „Kidnapped“ (1886); „The Black arrow“ (1888); „The Wrecker,“ „Dawid Balfour:“ „Catriana“ (1894) i in., oraz poezje: „A. Child's garden of verses“ (1885); „Travels with a donkey in the Cevennes“ (1879); „Inland travels,“ „Across the plains“ „The Silverado squatters“ (1883); „The Dynamiter“ (1885); „Prince Otto“ (1885); „The treasur Island“ (1883); „Nev Arabian nights“ (1882, t. 2); „The strange case of Dr. Jekyll ad Mr. Hyde“ (1885).

Stevia, *Skupnia,* rodzaj roślin z rodziny złożonych, ma główki kwiatowe złożone zwykle z 5 kwiatów rurkowych, owoce długie i cieńkie. Głównie w Ameryce środkowej. Niektóre gatunki, jak purpurowa **S.** *purpurea,* biała **S.** *verrata,* hodują się w ogrodach.

Stevin Szymon, matematyk i mechanik, * 1548 w Bruges, † 1620. Był pierwotnie kupcem w Antwerpji, odbywał podróże po Europie, zyskał zaufanie Maurycego księcia Oranji, został kwatermistrzem i udoskonalił artylerję i budowę fortec. Szczególniej ważno są prace jego w mechanice, do statyki wprowadził nowe metody. Jemu też przypada zasługa wprowadzenia ułamków dziesiętnych. Dzieła jego wydał Gérard w języku francuskim (1634). Por. Goethals „Notice historique sur la vie et les travaux de Simon **S.**“ (1841).

Steward of Great Britain (Lord High), jeden z urzędników normandzko-angielskich, których urząd do Henryka II był dziedziczny. Obecnie bywa mianowany tylko w specjalnych wypadkach i prezyduje w izbie lordów, kiedy ta roztrząsa skargi przeciwko parom.

Stewart Dugald, myśliciel, należący do tak zwanych *szkockich filozofów,* * 1753 w Edymburgu, gdzie od 1780—1810 był profesorem filozofji moralnej, † 1828; był autorem wielu dzieł filozoficznych, których całkowity zbiór wydał Hamilton (10 t., Edymburg, 1254—58). **S.,** jak wszyscy przedstawiciele tej szkoły, występował przeciw sceptycyzmowi Hume'a, opierając się na zdrowym rozsądku (common sense). Z prac jego ważniejsze: „Elements of the philosophy of human mind“ (Edynburg, 1792—1827, t. 3); „Outlines of moral philosophy“ (1793); „Philosophical essays“ (1810); „Philosophy of the active und moral powers“ (1828).

Stewart Balfour, fizyk, * 1828 w Edymburgu, † 1887, kształcił się w tamecznym uniwersytecie, w roku 1859 został dyrektorem obserwatorjum w Kew, 1870 prof. fizyki w *Owen College* w Manchester. Pracował nad teorją wysyłania i pochłaniania promieni światła, nad fizyką słońca, magnetyzmem i in., oraz ogłosił „Elementary treatise on heat“ (6 wyd., 1895); „Lessons in elementary physics“ (1871, nowe wyd., 1895); „Primer of physics“ (7 wyd., 1884, przekł. polski Biernackiego Warszawa, 1895); „O zachowaniu energji“ (1874, przekład polski Kwietniewskiego, Warszawa, 1878); „The unseen universe“ (z Tait'em, 17 wyd., 1890); „Lessons in elementary practical physics“ z Gee'm, 2 t., 1885—87, nowe wyd., 1893).

Stewart Karol, ob. Londondery.

Steyr, miasto okręgowe w Austrji Wyższej, przy ujściu rzeki *Steyr* do Enns, ma kościół gotycki z XV w. z nową wieżą, stary zamek, muzeum, szkołę realną, 23,000 miesz. Jest głównem siedliskiem przemysłu żelaznego w Austrji i posiada wielką fabrykę broni, założoną przez Wendla, któremu tu wzniesiono pomnik 1894 r. **S.** był

stolicą margrabstwa, które nadało nazwę Styrji. W pobliżu wieś Garsten z dawnem opactwem benedyktyńskiem, założonem 1082 r., obecnie zamienionem na więzienie.

Stesychorus *(Stesichorus)*, właściwie *Tisias*, poeta grecki, * 63 r. w Himerze w Sycylji, † 566 czy też 550 r. przed Chr. w Catana. Ułamki jego po większej części lirycznych poezji wydali: Schneidewin w dziele „Delectus poesis Graecorum“ (3 cz., Getynga, 1839) i Bergk w „Poetae lyrici Graeci“ (3 wyd., Lipsk, 1867). We wszystkich niemal swych utworach obrabiał **S.** przedmioty epiczne, ale w formie lirycznej. Styl jego odznacza się wzniosłością i godnością, wdziękiem i pełnością wyrażeń.

Stęchlizna, woń nieprzyjemna, jakiej nabywają materje organiczne wskutek poczynającego się ich butwienia (ob.).

Stęczyński Bogusz Zygmunt, pisarz i rysownik, * 1828, † 1890 w Krakowie, wydał poemat opisowy „Tatry,“ z drzeworytami własnego rysunku, i kilka broszurek wierszowanych mniejszej wartości, jak: „Zbójcy w Galicji“ (Krosno).

Stępkowski lub **Stępowski** Paweł, h. *Junosza*, sekretarz Zygmunta Augusta, biegły w literaturze greckiej i łacińskiej, doktor prawa, wysyłany był przez Zygmunta Augusta do Włoch w sprawie sum neapolitańskich; z tej epoki pozostała po nim obszerna korespodencja z królem, tejże sprawy dotycząca ogłoszona w *Bibljotece ordynacji Krasińskich* (1871). Oprócz wierszy polskich, łacińskich i greckich, napisał, jak Starowolski utrzymuje, dzieło p. t.: „Liber de Republica.“ **S.** † 1584.

Stępkowski Jan, archeolog, adjutant ks. Richelieu'go, pracował między innemi nad zbadaniem starożytności miasta Odesy. Z nielicznych prac jego drukowanych zasługują na wzmiankę: „Recherches sur la géographie ancienne de la côte du Pont Euxine etc.“ (Petersburg, 1826) i rodzaj romansu archeologicznego: „Robais i Indar,“ drukowanego w „Noworoczniku odeskim“ na r. 1830. Mianowany w r. 1828 miastorządcą nerczyńskim, † 1832 r.

Stępniewski Tymoteusz, lekarz, * 1834 w Zawichoście, † 1901 w Warszawie, medycynę studjował w akademji medycznej tamże. Od 1866 praktykował w Mławie, był lekarzem powiatowym w Sierpcu i Lipnie do 1887, poczem osiadł w Warszawie i założył instytut wyrobu limfy ochronnej i szczepienia ospy. Napisał: „Kobieta, jej udział w rzeczach miłosierdzia, lecznictwa i niezależnej pracy“ (Płock, 1876); „Przeszłość i przyszłość ziemi,“ „Ogień i woda,“ „Sprawa ospowa u nas od najdawniejszych czasów do 1888 r.,“ „Goethe i znaczenie jego prac na polu biologji i filozofji przyrody.“

Stęszewko, jezioro w w. ks. Poznańskim, pow. Środzkim, na północ miasto Środy położone.

Stęszewo, miasteczko w w. ks. i pow. Poznańskiem przy trakcie Wrocławskim położone, o mil 3 od Poznania; liczy 1,500 miesz.

Stężanie, w chemji wogóle toż co zagęszczanie, zwłaszcza roztworów, jak np. przez odparowanie.

Stężyca, osada w gub. Siedleckiej, pow. Garwolińskim, nad rzeką Wisłą, o 5 wiorst od Iwangrodu położona, niegdyś stolica osobnej ziemi, później powiatu, pamiętna jest zjazdem, zwołanym tutaj na dzień 12 maja 1575 r. przez prymasa Jana Uchańskiego, celem wyboru nowego króla po ucieczce z kraju Henryka Walezjusza; liczy 1,800 miesz.

Stężyckie starostwo grodowe leżało w województwie Sandomierskiem, powiecie Stężyckim. Podług lustracji z 1634 r., zaliczały się do niego miasto Stężyca (ob.) z zamkiem i folwarkiem, oraz wsi: Kletna, Rokitna, Łąk, Zajezierze, Wojciechów i Przewosz. W r. 1771 posiadał je Wojciech Grabiński, opłacając z niego kwarty złp. 2,814 gr. 9, a hyberny złp. 917 gr. 16. Na sejmie jednak z r. 1773—75 Stany Rzplitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Prażmowskiemu, sędziemu czerskiemu.

Stibium, ob. Antymon.

Stibor albo *Czcibor*, możnowładca węgierski, syn Sędziwoja, wojewody kaliskiego, ulubieniec króla węgierskiego Zygmunta, z którym 1386 r. przybył do Węgier, towarzyszył mu we wszystkich wyprawach wojennych, a w kraju był wierną i przychylną jego radą, za co hojnie wynagradzany, doszedł do ogromnego znaczenia i majątku. Ród jego wygasł w Węgrzech 1434.

Stichomancja, wróżenie, mianowicie u starożytnych Rzymian, z wierszy. W tym celu wypisywano oderwane wyjątki z poetów na deszczułkach lub kartkach, mieszano je w urnach i z wyjętych losem złą lub dobrą wyprowadzano wróżbę. Słynne były tego rodzaju wyrocznie szczególnie w Caere i Praeneste.

Stichometrja, u starożytnych obliczanie wierszy w rękopisach celem oznaczenia, w braku podziału na paragrafy i rozdziały, których jeszcze wówczas nie znano, objętości dzieła. Sposób ten widzimy naprzód zastosowany w katalogach bibljoteki aleksandryjskiej, oraz w herkulańskich zwojach papirusowych, przyczem zwykle liczbę wierszy oznaczano na końcu rękopisu.

Stieda Karol Wilhelm, ekonomista, * 1852 w Rydze, kształcił się w Dorpacie, Berlinie, Paryżu i Sztrasburgu, profesor w Dorpacie, do 1879, dyrektor biura statystycznego w Berlinie do (1882), profesor w Rostocku (1884). Zajmował się specjalnie historją niemiecką handlu i przemysłu.

Stieglitz Chrystjan Ludwik, archeolog i estetyk, * 1756, † 1836 w Lipsku, członek tamecznej rady miejskiej. Zajmował się głównie architekturą. Najważniejsze jego dzieło jest: „Geschichte der Baukunst vom frühesten Alterthum bis in die neusten Zeiten“ (Norymberga, 1827, 2 wyd., 3 cz.,

Norymbergja, 1836). Z innych pism jego wymieniamy jeszcze „Encyklopädie der Baukunst der Alten“ (5 t., Lipsk, 1792—98, z 118 rycinami); „Archäologie der Baukunst der Griechen und Römer“ (2 t., Wermark, 1801) i „Beiträge zur Geschichte der Ausbildung der Baukunst“ (2 t., Lipsk, 1834).

Stieglitz Henryk, poeta niemiecki, synowiec poprz., * 1803 w Arolsen, został 1828 kustoszem bibljoteki w Berlinie, a później obok tego nauczycielem gimnazjum, które to urzędy wkrótce potem złożył z powodu choroby umysłowej. Jego żona *Karolina Zofja*, z domu Willhöft (* 1806 w Hamburgu), w przekonaniu, że jakaś wielka boleść uleczyć go może, dnia 29 grudnia 1834 r. dobrowolnie życie sobie odebrała, czem dała powód Mundtowi do napisania dzieła p. t.: „Charlotte Stieglitz, ein Denkmal“ „Berlin, 1835). **S.** nie tylko nie wyzdrowiał, ale cierpiał więcej jeszcze niż kiedykolwiek, żył w końcu we Włoszech i † 1849 w Wenecji na cholerę. Celniejsze jego prace są: „Bilder des Orients“ (4 t., Lipsk, 1831—33) i „Stimmen der Zeit in Liedern“ (2 wyd., Lipsk, 1834). W nowszych czasach krewny jego L. Courtze wydał korespondencję **S.** z narzeczoną (2 t., Lipsk, 1859); „Erinnerungen an Charlotte“ (Marburg, 1859) i **S.** „Selbstbiographie“ (Marburg, 1865).

Stieglitz Jan, lekarz, * 1767 w Arolsen, † roku 1840; pochodzenia żydowskiego, przeszedł w Hanowerze na wyznanie protestanckie i był tam lekarzem nadwornym. Zasłużył się w patologji, zwłaszcza dziełem „Pathologische Untersuchungen“ (1832).

Stieglitz Ludwik, baron, brat pop., * 1778 w Arolsen, † 1843, udał się do Rosji i założył w Petersburgu znany powszechnie dom handlowy i wekslowy. W r. 1825 mianowany został przez cesarza Mikołaja I baronem.—Jego syn, *Aleksander* **S.**, prowadził dalej dom ojcowski, lecz w roku 1863 go zlikwidował; † 1884 r.—*Mikołaj* **S.**, brat jego, był dyrektorem komisji umorzenia długu krajowego w Rosji; trzeci ich brat *Bernard* **S.**, * 1774, † 1846, był kupcem w Krzemieńczuku w Rosji południowej.

Stieler Adolf, kartograf, * 1775 w Gotha, † 1836 tamże, był od roku 1819 tajnym radcą regencyjnym. Zasłużył się przedewszystkiem gruntownem i pięknem obrobieniem wielu kart geograficznych. Najważniejszem jego dziełem jest: „Handatlas“ (50 kart, Gotha, 1817—23); który odtąd co lat kilka prawie wychodzi w nowem opracowaniu (ostatnie wyd. 95 kart, 1891).

Stieler Józef, malarz portretowy niemiecki, * 1781 w Moguncji, † 1858. Już we wczesnej młodości, okazując szczególne zdolności do malarstwa, doskonalił się w swej sztuce w Wiedniu (1800), Paryżu (1806, pod Gérardem) i Włoszech (1810). W Rzymie wykonał pierwszy wielki swój obraz „Uwolnienie św. Leonarda.“ Powołany 1812 do Monachjum, zrobił wiele portretów rodziny królewskiej, a 1816 r. w Wiedniu wizerunki cesarza Franciszka i jego żony, którymi niemały zyskał rozgłos. W r. 1820 osiadł w Monachjum i bardzo wiele pracował; między innemi portretował najznakomitsze piękności bawarskie, a portrety te stanowią osobną galerję. Arcydziełem **S.** jest portret Goethe'go, z innych zaś odznaczają się szczególnie portrety: Schellinga, Tiecka, A. Humboldta, Loli Montez i t. d.

Stieler Karol, pisarz i poeta, syn poprzedniego, * 1842 w Monachjum, † 1885 tamże; studjował prawo, zajmował się czas jakiś praktyką adwokacką, poczem wstąpił do służby rządowej bawarskiej. Odbył liczne podróże po Anglji, Francji Szwajcarji, Włoszech, Węgrzech i t. d. Umieszczał wyborne szkice w augsburskiej *Allgemeine Zeitung*. Wydał dzieła ilustrowane: „Aus deutschen Bergen“ (z H. Schmid'em, 1871); „Weidmanns-Erinnerungen“ (1874); „Italien“ (z G. Paulus'em i W. Kaden'em, 1875); „Rheinfahrt“ (z H. Wachenhusen'em i Fr. W. Hackländer'em, 1877); „Elsass-Lothringen (1877). Nadto ogłosił poezje w djalekcie górno-bawarskim: „Bergbleameln“ (1865); „Weil's mi freut“ (1876); „Habt's a Schneid“ (1877); „Um Sunnawend“ (1878); „In der Sommerfrisch“ (1883); „A Hochzeit in die Berg“ (1884), które ogólnie się podobały i wielokrotnie były przedrukowane. Po śmierci jego wydano: „Ein Winteridyll“ (1885); „Kulturbilder aus Bayern“ (1885); „Natur-und Lebensbilder aus den Alpen“ (1886); „Aus Fremde und Heimath“ (1886); „Durch Krieg zum Frieden. Stimmungsbilder aus den Jahren 1870—71“ (1886).

Stieny, część pasma gór Kierkonoskich, na granicy Czech i Śląska pruskiego, oraz hrabstwa Kladskiego, między Polną a Broumowem, w miejscu gdzie płynie rzeka Stienawa.

Stier Wilhelm, architekt, * roku 1799 w Błoniu, w królestwie Polskiem, † 1856 roku w Berlinie. Wykształcony w akademji sztuk pięknych berlińskiej, wzniósł kilka budowli w prowincjach nadreńskich, poczem udał się do Paryża, a stąd do Włoch, gdzie przez lat pięć studjował zwłaszcza zabytki starorzymskiego budownictwa; następnie towarzyszył Hittorfowi i Zantha w podróży do Sycylji. Po powrocie (1828) został nauczycielem budownictwa w akademji berlińskiej, a następnie 1842 r. profesorem tamtejszej szkoły budownictwa (Baugewerbschule), gorliwie pracując nad wyrobieniem dobrego smaku w swych uczniach. W latach 1843—1845 wydał zajmujące nowele z życia artystów.

Stifter Adalbert, poeta i literat niemiecki, * 1806 w Oberplan w Czechach, † 1868 w Linz. Pierwotnie był nauczycielem księcia Ryszarda Metternicha, od 1849 starszym radcą austrjackim wychowania publicznego w Linzu, aż do śmierci mieszkał tam stale. Między innemi **S.** wydał: „Bunte Steine“ (2 t., Peszt, 1858, 7 wyd., 1884);

„Studien“ (6 t., tamże, 1844—57, 8 wyd., 1882); tudzież kilka nowel i obrazków z natury, nadto romanse: „Der Nachsommer“ (3 wyd., 1877); „Witiko“ (3 t., 1864—67). **S.** należy do najlepszych swego czasu prozaików.

Stigmaria, ob. Widłaki.

Stigmata (z grec.), znaki, rany, piętna sprawione na ciele, właściwie rana kłóta, ostrem narzędziem zadana. U Greków i Rzymian **S.** zwały się piętna wyryte lub wypalane na ciele złoczyńców, a zwłaszcza niewolników. Teologicznie uważane **S.** są: djabelskie, *praeternaturalis*, i cudowne, *supranaturalis*, a nadto *stigmum magicum*, czyli piętno czarodziejskie. W czasach panujących zabobonów przypuszczano, że wchodząc w zmowę z czartem przyjmowano znak niczem nie zatarty, i dlatego nieszczęśliwych z t. zw. rodzimym znakiem brano nieraz na tortury i czasem za brodawkę lub plamkę na ciele ich palono, bo to uważano za dowód spółki z djabłem. **S.** nazywają także znaki występujące na ciele osób zahypnotyzowanych, lubo też podległych autohypnozie wskutek działania psychicznego (ob. Hypnotyzm).

Stilicho, spolszczone *Stylikon*, wódz rzymski, syn zostającego w służbie rzymskiej Wandala; za panowania cesarza Teodozjusza I doszedł do godności naczelnego wodza i mianowany był przez niego opiekunem młodego cesarza Honorjusza i głównym zarządcą rzymskiego państwa zachodniego. W 398 roku prowincję Afrykę zmusił do zależności. W r. 404 ocalił Włochy od napadu króla Wizygotów, Alaryka, zniszczył tłumy Radagaisa (405—406) i ponownie ocalił Włochy. Rozwijając ciągle energję niesłychaną, niezmordowany w obronie cesarstwa przeciw buntownikom i barbarzyńcom, starał się przywrócić panowanie rzymskie w Galji, Hiszpanji i Brytanji. Mimo to jednak popadł w podejrzenie u Honorjusza, jakoby go chciał tronu pozbawić, i z synem swym Eucherjuszem został r. 408 stracony, cesarstwo pozbawione najsilniejszej podpory, a Italja wydana na łup barbarzyńcom. Por. Rosenstein „Forschungen zur deutschen Geschichte“ (3 t., Göttinga, 1863).

Stillfried-Rattonitz Rudolf Marja Bernard, hr. von..., badacz historyczny pruski, * 1804, † 1882 w majątku swoim na Śląsku; wyniesiony 1858 r. do godności granda portugalskiego, z tytułem hr. Alkantary, 1861 do godności hrabiowskiej w Prusiech, był mistrzem ceremonji, przełożonym archiwum domowego królewskiego, członkiem akademji nauk i t. d. Z prac jego celniejsze: „Alterthümer und Kunstdenkmale des Hauses Hohenzollern“ (2 t., 1838 — 67); „Geschichte der Burggrafen von Nürnberg“ (1843); „Monumenta Zollerana“ (7 t., 1843—62); „Beiträge zur Geschichte des schlesischen Adels“ (2 zesz., 1860—64); „Stammtafel des Gesammthauses Hohenzollern“ (1869, nowe wyd., 1879, 6 tablic); „Die Titel und Wappen des preussischen Königshauses“ (1875); „Friedrich Wilhelm III und seine Söhne“ (Berlin, 1874); „Die Attribute des neuen deutschen Reichs“ (3 wyd., 1882); „Die Hohenzollern und das deutsche Vaterland“ (3 wyd., 2 t., Monachjum, 1884).

Stilling Benedykt, anatom i chirurg, * 1810 w Kirchhain, † 1879, studjował medycynę w Marburgu i jako lekarz osiadł w Kassel. Przeprowadził ważne badania nad budową mózgu i rdzenia kręgowego, oraz ugruntował naukę o nerwach naczynio-ruchowych. Ogłosił: „Untersuchungen über den Bau und Verrichtungen des Gehirns“ (1846-64); „Untersuchungen über den Bau des Rückenmarks“ (1842—59); „Die rationelle Behandlung der Harnröhrstrikturen“ (3 cz., 1870—72). — Syn jego *Jakób* **S.**, * 1842 w Kassel, jest od 1884 profesorem oftalmologji w Strasburgu; przeprowadził badania nad poczuciem barw i ślepotą barwną.

Stilling, ob. Jung Stiling Jan Henryk.

Stillingia *(Maścierz, Łojowe drzewo)*, rodzaj roślin z rodziny wilczomleczowatych, krzewy z kwiatami zebranemi w kłosy wierzchołkowe i torebkami trójnasiennemi. S. *sebifera* jest małem drzewem w Indjach wschodnich i Chinach; torebki

Stillingia. Kwiat żeński i męski oraz owoc.

nasienne otoczone są tłuszczem łojowatym, który Chińczycy oddzielają przez wygotowanie owoców z wodą i używają na wyrób świec. Uprawia się też w południowych stanach Ameryki północnej i w Algierji. Korzeń **S.** *silvatica*, w Ameryce środkowej, wydaje środek lekarski *(yawroot)*, działający przeczyszczająco.

Stilpon z Megary, filozof grecki, nauczający w Atenach około 320 r. przed Chr. Głosił, iż najwyższym celem moralnego udoskonalenia winna być *apateja* (nieczułość). Mędrzec powinien sam sobie wystarczać; ażeby być szczęśliwym, nie potrzebuje on nawet przyjaciela. Zasady te stały się zawiązkiem stoicyzmu (ob.), rozwiniętego przez Zenona z Cittium, ucznia **S.** Jego pisma zaginęły.

Stimulantia, *excitantia*, ob. Pobudzające leki.

Stinde Jiljusz, przyrodnik i literat niemiecki, * 1841 w Holsztynie, po ukończeniu studjów przyrodniczych był przez długi czas chemikiem fabrycznym w Hamburgu, potem objął redakcję *Hamburger Gewerbeblatt* i oddał się wyłącznie piśmiennictwu. Ogłosił: „Naturwissenschaftliche Plaudereien“ (1873); „Die Opfer der Wissenschaft“ (pod pseudonimem *Alfreda de Valmy*, 2 wyd., Lipsk, 1879); „Aus der Werkstatt der Natur“ (3 t., 1880) i in. Komedje: „Hamburger Leiden,“ „Tante Lotte,“ „Die Familie Karstens,“ „Die Blumenhändlerin,“ „Ihre Familie,“ następnie „Buchholzens in Italien“ (1883), „Die Familie Buchholz“ (1884), „Der Familie Buchholz zweiter Teil“ (1885); „Der Familie Buchholz dritter Teil: Frau Wilhelmine“ (1886); „Frau Buchholz in Orient“ (1888); „Der Liedermacher“ (1893) i in.

Stintzing, Jan August Roderyk von..., prawnik niemiecki, * 1825 w Altonie, † 1883, studjował prawo w Jena, Heidelbergu, Berlinie i Kiel, był jakiś czas adwokatem w Plön, poczem 1852 został docentem w Heidelbergu, 1854 profesorem w Bazylei, następnie przeszedł 1857 do Erlangen, a r. 1870 do Bonn. Z prac jego celniejsze: „Ulrich Zasius“ (1857); „Friedrich Karl von Savigny“ (1862); „Geschichte der populären Literatur des römisch-kanonischen Rechts in Deutschland“ (1867); „Hugo Donellus in Altdorf“ (1869); „Macht und Recht“ (1876); „Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft“ (2 cz., 1880—84) i in.

Stipa *(Ostnica, trawa piórowa)*, rodzaj roślin z rodziny trawiastych, obejmuje trawy trwałe, z kłosami rozszerzonemi i plewami wązkiemi, długiemi. Około 100 gatunków, rosnących głównie na stepach skałach; niektóre hodowane są często jako ozdobne. **S.** *tenacissima* w Hiszpanji i Afryce północnej, używa się na wyrób mat i koszów, a obecnie w znacznej ilości wywozi się do Anglji, gdzie się przerabia na papier (ob. Esparto). **S.** *pennata* jest jedną z głównych traw stepów rosyjskich i używa się do bukietów zimowych.

Stipa tenacissima.

Stirbey Barbo Dymitr, *Bibesko*, książę, hospodar wołoski, * 1798 r. w Krajowie, † 1868 r. w Nizzy, syn bojara *Dymitra Bibesko*, przysposobiony za syna przez swego wuja Barbo Stirbey. Po ukończeniu wyższych nauk w Paryżu, powrócił do kraju 1821 r. Jako czynny członek heterji greckiej, musiał szukać schronienia w Siedmiogrodzie i tam zaślubił księżniczkę Elżbietę Kantakuzenos. Wróciwszy do Wołoszczyzny, sprawował rozmaite urzędy za Jerzego Ghiki i należał do ułożenia statutu organicznego. W r. 1837 mianowany ministrem sprawiedliwości, zajmował się gorliwie poprawą sądownictwa i napisaniem kodeksu handlowego. Za rządów brata, księcia Bibesko, był ministrem spraw wewnętrznych, ale 1847 r. usunął się od spraw publicznych i zamieszkał w Paryżu. W r. 1849 sułtan powołał go na hospodarstwo, które **S.** objął w nader trudnem położeniu, mimo to jednak rządy jego były bardzo pożyteczne dla kraju; wyjednał ustąpienie wojsk okupacyjnych, podniósł dochody państwa, zaprowadził zbawienne reformy w administracji, oświacie i sądownictwie. Pragnąc wyjednać u mocarstw europejskich szersze i trwalsze podstawy bytu narodowego dla ludów rumuńskich, zrzekł się władzy 1856, pierwszy głosował za unją księstw Mołdawji i Wołoszczyzny i odtąd żył na przemiany w Nizzy lub Paryżu.

Stirling, hrabstwo w południowej Szkocji, obejmuje 1,208 klm. kw. i liczy 126,000 miesz., słynie z wielkich kopalń węgla i żelaza. Miasto główne tego hrabstwa, *Stirling* albo *Borough-Stirling*, nad rzeką Forth, zbudowane na stoku wyniosłej góry, na której wznosi się sławny zamek *Stirling-Castle;* ulubione miejsce pobytu Stuartów, posiada starożytny kościół gotycki i 16,800 miesz.

Stirling James, matematyk, * 1696 w St.-Ninians, † 1770 w Leadhills, gdzie był agentem towarzystwa górniczego szkockiego. Główne jego dzieła są: „Lineae tertiae ordinis Newtonianae“ (1717), a zwłaszcza „Methodus differentalis“ (1730), w którem znacznie rozwinął naukę o szeregach.

Stirling James Hutchinson, pisarz angielski, filozof i krytyk, * 1822 roku, studjował medycynę w Glazgowie, a literaturę we Francji i Niemczech. Napisał: „The secret of Hegel: the Hegelian system in origin principle, form etc.“ (1865); „Sir William Hamilton, ov the philosophy of perception“ (1865); „Jerrold, Tennyson and Macaulay with other critical essays“ (1868); „Address on materialism“ (1868); „As regards protoplasm“ (2 wyd., 1872); „Lectures on the philosophy of law“ (1873); „Textbook of Kant“ (1881) i in.

Stirling-Maxwell, Sir William, uczony angielski, * 1818 w Kenmure pod Glazgowem, † 1878 w Wenecji, kształcił się w Trinity College Cambridge, przebywał przez czas długi we Francji i Szwajcarji, był 1852 — 65 i od 1875 konserwatywnym członkiem izby niższej, 1872 został kanclerzem uniwersytetu edymburskiego, a 1875 kanclerzem uniwersytetu glazgowskiego. Wydał: „The annals of the artists of Spain“ (3 t., 1848, 2 wyd., 1853); „Cloister-life of Charles V“ (1852); „Velasquez and his works“ (1855).

Stirner Max, właściwie *Kacper Schmidt*, filozof, * 1806, † 1856. Kształcił się w Berlinie, Erlangen i Królewcu i był nauczycielem. Sławę zyskał **S.** dziełem „Der Einzige und sein Eigentum“

wydane pod nazwiskiem Maksa Stirnera. Jest to krańcowy wyraz indywidualizmu, który później rozwijał również Nietzsche (ob.). Prócz tego napisał **S.** „Geschichte der Reaction“ (1852) i tłómaczył Saya i Suntha.

Stiuk, ob. Gips i Sztukaterje.

Sto Dni (fran. *Cent Jours*), czas panowania Napoleona I od jego powrotu z Elby aż do drugiego upadku, t. j. od 20 marca (wjazd Napoleona I do Paryża) do 28 czerwca 1815 (restytucja Ludwika XVIII).

Stoa, nazwa portyku greckiego, a w szerszem znaczeniu każdej kolumnady i galerji przystępnej dla publiczności; w szczególności zwała się tak w Atenach **S.** *poikile*, ozdobiona malowidłami, gdzie filozof Zenon (ob.) miewał swoje wykłady, stąd też jego naukę nazywano *stoicyzmem* (ob.).

Stobaeus Jan, z miasta Stobi, w Macedonji, żyjący około 500 po Chr., uskutecznił 500 wyciągów z greckich poetów i prozaików i tym sposobem ocalił od zatracenia mnóstwo fragmentów pism zagubionych. Część jego pracy „Anthologion“ (łac. „Florilegium“) wydali Dindorf (4 t., Lipsk, 1823) i Meineke (4 t. Lipsk, 1855—57), inną zaś, „Eclogiae physicae et ethicae,“ Gaisford (2 t., Oksford 1850) i Meineke (2 t., Lipsk, 1860—1862).

Stobbe Jan Ernest Otto, germanista, * 1831 w Królewcu, † 1887, studjował początkowo filologję, następnie prawo tamże, oraz w Lipsku i Getyndze, 1855 został w mieście rodzinnem docentem, a 1856 profesorem prawa niemieckiego, przeniósł się 1866 do Wrocławia, a 1872 do Lipska. Z prac jego, zalecających się jasnością wykładu i gruntownością, najważniejsze są: „Zur Geschichte des deutschen Vertragsrechts“ (1855); „Geschichte der deutschen Rechtsquellen“ (2 t., 1860—64); „Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechts“ (1865); „Die Juden in Deutschland während des Mittelalters“ (1868); „Handbuch des deutschen Privatrechts“ (t. 5, 1871—85, 2 wyd., t. 1 i 2, 1882—83) i in.

Stöber Daniel Ehrenfried, poeta alzacki, * 1779 w Strasburgu, † 1835, gdzie był adwokatem. Napisał „Gedichte“ (1821); „Daniel“ (komedja, 1823); „Vie de F. Oberlin“ (1831) i in. Zbiór jego pism wyszedł 1835—86 w 4 tomach.

Stöber August, syn poprzed., * 1808, † 1884, był bibljotekarzem. Napisał „Gedichte“ (1842, nowe wyd., 1873), dzieła z historji literatury i sztuki „Der Dichter Lenz und Friederike von Sesenheim“ (1842); „Der Aktuar Salymann“ (1855); „Die sagen der Elsasses“ (nowe wyd., 1892); „Ausalten Zeiten“ (1872) i in. „Alzatia“ (rocznik 1850—75, t. 10) i „Neue Alsatia“ (1885). Por. Chrismann, biogr. (1888).

Stobiecki Jan, poeta, * 1836 w pow. Sanockim, w Galicji, piszący w dziennikach galicyjskich pod pseudonimem *Józefa Sępa*, był przez jakiś czas stałym spółpracownikiem *Dziennika literackiego*. Z prac jego zasługuje na uwagę tragedja „Samson,“ której ustępy były w tymże dzienniku drukowane.

Stobnica, ob. Stopnica.

Stobnicy, Jan ze..., filozof i geograf, rodem z miasta Stobnicy, uczeń akademji krakowskiej, w której otrzymawszy 1498 stopień magistra, został po śmierci Jana z Głogowy profesorem filozofji. Następnie był rządcą akademickiego gimnazjum w Poznaniu, a w końcu wstąpił do klasztoru Bernardynów w Krakowie i tu † 1530 r. Ważniejsze jego dzieła są: „De praedicationibus abstractorum ex sententia Scoti tam in creatis quam in divinis ac transcencientibus“ (Kraków, b. r.); „Generalis doctrina de modis significandi grammaticalibus compendiosa descriptio“ (Kraków, 1515); „Michaëli Parisiensis Questiones in libros analyticorum priorum et elenchorum Aristotelis“ (tamże, 1504); „Introductio in Ptolomei Cosmographiam cum longitudinibus regionum et civitatum celebriorum“ (wyd., 5 Kraków, 1531) i w. in.

Stochód, rzeka, bierze początek w pow. Włodzimierskim gub. Kijowskiej, przechodzi przez powiat Kowelski do Pińskiego i tam wpada z prawej strony do Prypeci.

Stock (ang.), znaczy kapitał, mianowicie kapitał akcyjny, a wogólności oznacza wszystkie akcje, obligacje krajowe, prowincjonalne, miejskie, spółkowe i t. d. Właściciel takich papierów nazywa się *stockholder;* giełda londyńska, na której odbywają się wyłącznie interesa w stock'ach, zowie się *stock exchange*.

Stöcker Adolf, pastor pruski, * 1835 w Halberstadt, gdzie ojciec jego był inspektorem więzień, odbył studja teologiczne w Halli i Berlinie, był nauczycielem domowym i proboszczem w różnych miejscowościach, w 1871 kapelanem dywizyjnym w Metz, a w r. 1874 został kaznodzieją dworu pruskiego. Aby przeciwdziałać demokracji socjalnej zawiązał 1877 stronnictwo chrześcijańsko-socjalistyczne, które wszakże nie zyskało wielu uczestników. W 1879 wybrany do parlamentu z pewnego okręgu westfalskiego, odznaczył się gwałtownemi mowami przeciw stronnictwom liberalnym, klasom majętnym, a najwięcej przeciw Żydom, wskutek czego został 1890 uwolniony od obowiązków kaznodziei dworu. W 1896 wystąpił z partji niemiecko-konserwatywnej, oraz z ewangelicko-społecznego kongresu, wydał odezwę nawołującą do założenia partji kościelno-socjalnej. Pisma jego wyszły w 1896 r.

Stockerau, miasto w Austrji Dolnej, okr. Kornenburg, nad dopływem Dunaju, ma gimnazjum wyższe, kilka fabryk i 7,000 mies.

Stockfleth Niels Joachim Chrystjan Vibe, apostoł Laponji Norweskiej, * 1787 w Chrystjanji; służył początkowo w wojsku szlezwiskiem i norweskiem, następnie studjował teologję w Chrystjanji, poczem w latach 1825—39 był naprzód proboszczem w Vadsöe, a potem w Lebesby we

wschodniej Finmarchji. Poświęcał się gorliwie nauce języków lapońskiego i fińskiego, czego owocem, oprócz wielu tłómaczeń, są jego dzieła: „Lappisk Sproglaere“ (Chrystjania, 1850); „Norsk-lappisk-Ordbog“ (tamże, 1850); „Om de finske Sprogforholde i Finmarkens og Nordlandenes Amter“ (tamże, 1851) i w. in. 1838 r. uwolniwszy się od obowiązków koznodziei, odbył w latach 1838, 40, 51 i 52 podróże naukowe i misyjne po Finmarchji; 1841—45 pracował nad zaprowadzeniem języka lapońskiego do szkół i kościołów, założonych przez się w Finmarchji. 1854 osiadł w miasteczku Sanderfjord, gdzie † 1866 r. Działalność swą misyjną opisał w dziele „Dagbog over mine Missionreiser i Finnmarken“ (Chrysijanja, 1860).

Stöckhardt Juljusz Adolf, chemik, * 1809 r. w Röhrsdorf pod Meissen, † 1886; w młodości oddawał się farmacji, w 1839 został nauczycielem chemji w szkole przemysłowej w Chemnitz, a 1847 profesorem chemji rolniczej w akademji agronomicznej w Tharand. Zasłużył się zwłaszcza w chemji rolniczej, oraz popularyzowaniem wiadomości chemicznych; nadto dał początek stacjom rolniczym, które się znacznie przyczyniły do rozwoju rolnictwa. Ogłosił: „Ueber Farben und Giftfarben“ (2 wyd., 1841); „Schule der Chemie“ (19 wyd. 1881, przekład polski 1854); „Der chemische Ackersmann“ (1855) i in.

Stöckhardt Ernest Teodor, rolnik, * 1816 r. w Bautzen, † 1898; wydzierżawiwszy dobra Brosa pod Bautzen, założył tam szkołę rolniczą; w r. 1850 został profesorem rolnictwa w szkole przemysłowej w Chemnitz, w 1861 profesorem rolnictwa w uniwersytecie w Jenie i dyrektorem tamecznej szkoły rolniczej, w 1872 radcą ministerjalnym w Wejmarze. W 1886 wyszedł na emeryturę i osiadł w Bautzen. Ogłosił: „Die Drainage“ (1872); „Der angehende Pachter“ (8 wyd., 1892) i in.; oraz założył w 1855 „Zeitschrift für deutsche Landwirthe,“ gdzie pomieścił znaczną liczbę rozpraw.

Stockholm, stolica Szwecji, ob. Sztokholm.

Stöckl Albert, teolog katolicki, * 1823, kształcił się w seminarjum w Eichstätt, 1851 został profesorem filozofji w liceum tamże, 1862—71 zajmował katedrę filozofji w akademji w Monasterze, następnie w Eichstätt. Jako poseł w parlamencie zasiadał w centrum. Napisał: „Geschichte der Philosophie der patristischen Zeit“ (Würzb., 1858); „Geschichte der Philosophie des Mittelalters“ (3 t., 1864—66); „Lehrbuch der Philosophie“ (6 wyd., 3 t., 1887); „Lehrbuch der Aesthetik“ (3 wyd., 1889); „Lehrbuch der Geschichte der Philosophie“ (3 wyd., 2 t., 1889); „Lehrbuch der Geschichte der Pädagogik“ (1876); „Lehrbuch der Pädagogik“ (2 wyd., 1880); „Geschichte der neuern Philosophie“ (2 t., 1883).

Stockmar Chrystjan Fryderyk, baron, * 1787 w Koburgu, † 1863 tamże. **S.** był nadworny lekarz ks. Leopolda Koburskiego, którego był wpływowym powiernikiem, a także ks. Alberta i królowej ang. Wiktorji. Napisał: „Denkwürdigheiten,“ które wydał w 1872 syn jego Ernest, † 1886 r.— Por. Juske, biografja, 1873 r.

Stockport, ważne miasto fabryczne i hrabstwo oddzielne w Anglji, nad rzeką Mersey, ma 71,000 miesz. i jest jednem z głównych siedlisk fabrykacji wyrobów bawełnianych we wszystkich ich gałęziach. **S.** znany jest także ze swych wyborów kapeluszniczych, jedwabnych, żelaznych i mosiężnych.

Stocks (ang.), w Anglji papiery wartościowe, zwłaszcza akcje w przeciwstawieniu do papierów państwowych, które oznacza się nazwą „funds;“ także udział w rentach długu państwa, notowany w księdze długu państwowego; stock-holder, właściciel tychże; stock-exchange giełda dla tychże; stock-broker, mekler przy tychże; stock-jober.— Por. Jobber, Stock.

Stockton, miasto w północno-amerykańskim stanie Kalifornji, nad rzeką San Joaquim, 15,000 miesz.

Stockton on Tees, miasto w hrabstwie Durham w Anglji, nad rzeką Tees, o 6 klm. wyżej od miasta Middlesbrough, połączone mostem z miastem South **S.** (Yorkshire), wraz z którem liczy 50,000 miesz. Posiada liczne fabryki płócien żaglowych, szkła i odlewnie żelaza.

Stoczek, osada nad rzeką t. n., w gub. Siedleckiej, pow. Łukowskim położona, ma 2,000 miesz. i browar. Należał niegdyś do biskupów poznańskich.

Stoddard Ryszard Henryk, płn.-amerykański poeta, * 1825 w Hingham (Massachusetti). Napisał pieśni: „Tootprints“ (1848); „Poems“ (1851); „Songs of summer“ (1856); baśnie: „Adventures in Fairylanfi“ (1853); „Lores and heroines of the poets“ (1865); „Memoir of Edgar Allan Poe“ (1875); „H. W. Longfellow“ (1882) i in. Zbiór poezji **S.** wyszedł w 1880 r.

Stodoranie *(Stoderanie)*, plemię Słowian połabskich, Weletów (Lutyków), osiadłe nad rzeką Hawolą, stąd przez Niemców nazywane też Hawolanami; mieszkali w dzisiejszej Brandeburgji, w sąsiedztwie najbliżej z sobą spokrewnionych Brzeżan. **S.** wspominają się w dziejach już przed r. 900. Ziemia **S.** była rozdzielona na wiele małych księstw (pod 939 wzmiankują kroniki o 30 książętach) i żup. Głównem miastem był Brenanburg, Brandenburg, Brennaborch i t. p., po słowiańsku zwane prawdopodobnie *Zgorzelec.* — *Stodoranami* zwało się także plemię Słowińców Korutańskich, osiadłe w okolicach m. Windisch-Garten, u gór oddzielających Styrję od Austrji Górnej; w miejscu tem jest dotychczas okolica zwana *Stoderany* (Vorder-und Hinter-Stoder).

Stoffel Eugenjusz Jerzy Henryk Celestyn, baron de..., oficer artylerji francuskiej, pochodzi ze Szwajcarji, * 1823. Ukończywszy szkołę politechniczną w Paryżu, wstąpił do artylerji i zwrócił

na się uwagę Napoleona III wydaniem słownika wojskowego (1850) i, zostając odtąd przy boku cesarza, używany był przez niego do załatwiania misji specjalnych. Mianowany następnie *attaché* wojskowym poselstwa francuskiego w Berlinie, zyskał wielki rozgłos wybornemi swymi raportami (1866—70) o organizacji armji pruskiej i ostrzeżeniami udzielanemi rządowi francuskiemu, których tenże nie słuchał i tak dalece lekceważył, że niektóre raporty znaleziono po upadku cesarstwa w Tuilerjach nawet nierozpieczętowane. **S.** wydał je potem p. t. „Rapport militaire écrit de Berlin“ (Paryż, 1871; przekład niemiecki, Berlin, 1872). Podczas wojny 1870—71 zostawał z początku w kancelarji cesarskiej; następnie uciekł przebrany z pod Sedanu do Paryża, gdzie dowodząc artylerją walczył nad Marną (30 list. i 2 gr. 1870) i przy obronie Mont-Avron. Po zawarciu pokoju oskarżony o różne przewinienia podczas wojny i skazany na krótkie więzienie, wystąpił z armji 1872 r.

Stogław *(Stogławyj sobor)*, zowie się sobór, zwołany 1551 w Moskwie przez Iwana IV, na którym zasiadali 2 arcybiskupi, 7 biskupów, oraz niższe duchowieństwo metropolji moskiewskiej, a to w celu poprawienia obyczajów duchowieństwa i ludu i wykorzenienia rozmaitych nadużyć, jakie zakradły się do kościoła prawosławnego.—*Stogławem* zowie się też zbiór postanowień różnej treści, dotyczących głównie religji i moralności, zapadłych na tym soborze, zatwierdzony przez Iwana IV. Pod tytułem: „Carskie zapytania i soborne odpowiedzi o różnych urządzeniach cerkiewnych,“ **S.** zawiera zapytania carskie i odpowiedzi na nie, przez sobór podane. Znajdują się w nim ciekawe wiadomości o ówczesnych zwyczajach i obyczajach. **S.** jest wysoko ceniony przez rozkolników, wynosi bowiem niektóre zdania rozkolnicze na stopień dogmatów. Ułożony został przez niewiadomego autora, prawdopodobnie po 1554, na podstawie bruljonu posiedzeń soboru, z pewnemi zmianami w duchu rozkołu. **S.** wydany został po raz pierwszy w Londynie 1861; kompletniejsze wydanie sporządził Kożanczikow (Petersburg, 1863).

Stohmann Fryderyk Karol Adolf, chemik, * 1832 w Bremie, † 1897, kształcił się w Getyndze i Londynie, był 1853—55 asystentem Grahama, następnie zwrócił się do chemji rolniczej, był asystentem Hennenberga, w 1871 r. objął zarząd instytutu rolniczo-fizjologicznego przy uniwersytecie w Lipsku, a 1887 instytutu rolniczo-chemicznego. Pracował nad żywieniem zwierząt i innemi kwestjami chemji rolniczej. Ogłosił: „Biologische Studien“ (1873); „Handbuch der technischen Chemie“ (2 t., 1872—74); „Handbuch der Zuckerfabrikation“ (1878, 3 wyd., 1893); „Die Stärkefabrikation“ (1878).

Stoicyzm, nazwa systemu i szkoły filozoficznej, założonej przez Zenona z Cittium. Od miejsca, w którem odbywały się jego wykłady (portyk ozdobiony malowidłami Polygnota i zwany Stoa pojkilè), nazwano Zenona i jego uczniów stoikami. Zostają oni w ścisłym związku z sokratykami (ob.) i mogą być uważani za ich następców. Cały ich system dzielił się na logikę, fizykę i etykę. Podstawą wszelkiego poznania jest według **S.** doświadczenie, przyroda jest inteligentnym, przez Boga ożywionym wszechświatem, którego częścią jest człowiek. Cnota, t. j. zgodne z ustawą życie, stanowi najwyższe dobro. Działalność, i to głównie obywatelska, jest najpierwszem zadaniem człowieka. Po za obrębem cnoty niema dobrego; rozkosz nie może być celem dążenia. Główne cnoty są: moralna wiedza *(fronesis)*, dzielność, rozwaga i sprawiedliwość. Tylko mędrzec może znać i spełniać należycie swe obowiązki. Jest on wolny od namiętności, swobodny, sprawiedliwy, ale nie pobłażliwy dla drugich, jako król i pan nie ustępuje swą wewnętrzną godnością nikomu, nawet samemu Zeusowi. Błędem jest brać **S.** za synonim surowości i nieczułości. Wysoka moralność **S.** wywierała zbawienny wpływ na głębsze umysły w starożytności i stanowiła niejako przygotowanie i przejście do chrześcijaństwa, z którym niektórzy stoicy, jak np. Marek Aureljusz, tak się zbliżyli pojęciami i życiem. O **S.** pisali: Tiedemann „System der **S.** Phil.“ (3 t., Lipsk, 1766); F. Ravaisson „Essai sur le **S.**“ (Paryż, 1856), a najdokładniej Zeller w swej „Phil. d. Griech.“ (3 t., 1865); Winckler „Der Stoicismus, eine Wurzel des Christentums“ (1878); Weygoldt „Die Philosophie der Stoa“ (1883); Ogereau „Essai sur le système philosophique des stoïciens“ (Paryż, 1885); L. Stein „Die Psychologie der Stoa“ (Berlin, 1886—88).

Stoiłow Konstanty, jeden z najwybitniejszych polityków bulgarskich, * 1852 w Rumelji wschodniej, † 1901; kształcił się w Filipopolu, Heidelbergu i Paryżu, powrócił podczas wojny rosyjsko-tureckiej (1877) do Bulgarji, która podówczas była pod władzą Turcji, i odtąd brał żywy udział w ruchu politycznym. Na zebraniu ustawodawczem w Tirnowie w 1879 uwydatniły się jego wybitne zdolności polityczne. Dwudziestosiedmioletni prawnik zdobył na tem zebraniu wpływ poważny, został wybrany do delegacji, która zawiadomiła ks. Aleksandra Battenberga o powołaniu na tron młodego ksiąstewka, i objął pod rządami tego księcia sprawy zagraniczne i prezydjum gabinetu. Nia wiadomo, czy był wmieszany do intryg, które doprowadziły do upadku ks. Aleksandra; w każdym razie był podczas regencji znowu ministrem sprawiedliwości i odgrywał wybitną rolę przy układach z powołanym na tron bulgarski ks. Ferdynandem Koburskim. Także ks. Ferdynand, jak niegdyś Aleksander, powierzył jemu kierownictwo gabinetu. Niebawem jednak energiczny Stambułow złamał jego wpływy (1888) i stanął na czele rządów, aby zaprowadzić ostatecznie ład w stosunkach krajowych. W 1894 Stambułow padł ofiarą zbrodniczego zamachu. Miejsce

jego zajął natychmiast Stoiłow i pozostał powiernikiem księcia do 1899 r. Za jego radą ks. Ferdynand wysłał do Petersburga uroczystą deputację, która została przyjęta przychylnie. W następstwie tego stosunki z Rosją polepszyły się znacznie. Ks. następca tronu Borys otrzymał chrzest według obrządku prawosławnego, a Ferdynand zyskał uznanie jako książę Bulgarji. Równocześnie oziębiły się stosunki Bulgarji z Austrją i naprawiły się dopiero po ustąpieniu Stoiłowa, w 1899 r. Podczas swoich kilkuletnich rządów, **S.** starał się o naprawę opłakanych stosunków finansowych państwa, ale bez powodzenia. Zarzucono mu w Bulgarji powszechnie nieuczciwe postępowanie przy konwersji długów państwowych i układach o budowę kolei, posypały się gwałtowne protesty, sam książę podobno uwierzył, że zarzuty, które robiono ministrowi, były uzasadnione, i w 1899 r. **S.** podał się do dymisji, a miejsce jego zajął Grekow. Bądź jak bądź, rząd **S.** stanowi epokę w życiu państwowem Bulgarji, a zwłaszcza w stosunkach zewnętrzno-politycznych księstwa.

Stojaczkowicz Aleksander, pisarz serbski, * 1822 r. w Sombrze, urzędnik w Temeszwarze. Pracował nad dziejami serbskiemi i w zakresie tym, oprócz wielu artykułów, pomieszczanych w rozmaitych czasopisach, wydał: „Istorja wostocznoslawanskog bogosłużenja i kyrilskog knjiżestwa kod Slawenah zapadne crkwe“ (Nowy Sad, 1847); „Crte żiwota naroda srbskog u ungarskim oblastima“ (1849).

Stojałowski Stanisław, ksiądz, redaktor pisemek ludowych: *Wieniec*, *Pszczółka*, *Piast*, wywierający znaczny wpływ na lud galicyjski w kierunku patrjotyczno-katolickim i opozycyjnym względem rządu, oraz wydający bibljoteczkę broszur ludowych w tym duchu. Poseł do sejmu galicyjskiego i do rady państwa, zdolny mówca i agitator, ale nie cieszący się sympatją władz kościelnych. Napisał: „Apostolstwo Serca Jezusowego“ (1972 r.); „Doktryny ultramontańskie“ (1872) etc.

Stojanow Zacharjusz, polityk i pisarz bulgarski, w latach dziecinnych był pastuszkiem. Z wielką pracą przyswoił sobie wykształcenie wyższe, nawet filozoficzne i pracami literackiemi rozbudzał w narodzie dążenie do niepodległości. Po ogłoszeniu niezależności księstwa Bulgarskiego, został 1879 wybrany członkiem sobranja i zasiadł na lewicy krańcowej. 1885 został członkiem komitetu rewolucyjnego w Filipopolu, mającego na celu wywołanie powstania w Rumelji Wschodniej, i odtąd wszystkie zdolności i siły swoje poświęcił staraniom o niepodległość swego kraju. W dzienniku *Swoboda* zwalczał wpływ Rosji i sprzymierzył się ze Stambułowem. Był wiceprezesem, później prezesem sobranija. † 1889 w drodze do Paryża.

Stojanowicz, *Stojanović* Izydor, pisarz serbski, * 1809 w Kaniży, w komitacie Backim. Po ukończeniu gimnazjum w Segedynie, studjował prawo w uniwersytecie peszteńskim. 1835 powołany na nauczyciela gimnazjum w Kragujewcu, 1839 mianowany profesorem historji powszechnej w liceum w Belgradzie, gdzie † 1849. **S.** położył wielkie zasługi zebraniem źródeł do nowych dziejów serbskich, pilnie zwłaszcza zbierał materjały do czasów Jerzego Czarnego, które po części ogłosił w *Glasniku*. Oddzielnie wydał: „Mrawouczitelne basne i stichowi“ (1833); „Preodnica sweobszte istorie sweta“ (1844); „Brzouki bukwar“ (1846).

Stojanowicz, *Stojanović* Michał, pisarz serbsko-chorwacki, * 1818 w Babinagradzie, w Sławońskiem Pograniczu Wojskowem. Po ukończeniu szkoły elementarnej został nauczycielem w szkole ludowej w Szamei nad Sawą; następnie odbywszy kursa pedagogiczne w Winkowcu, był nauczycielem w kilku miejscowościach, między innemi w Babinagradzie (1844—50), poczem został starszym nauczycielem w Zemuniu, oraz nadzorcą szkół ludowych miejscowego okręgu. 1848 był wybrany przez pułk brodzki posłem na sejm krajowy do Zagrzebia; później brał udział w walce przeciw Węgrom. **S.** doszedł własną pracą dość wysokiego wykształcenia. Oprócz licznych artykułów, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach serbskich, z zakresu pedagogiki, gospodarstwa wiejskiego i piśmiennictwa pięknego, dążących do rozpowszechnienia oświaty pomiędzy spółziomkami, **S.** wydał: „Uprave za mladeż“ (Osiek, 1844); „Cvjetići s polja razumnoga promisljavanja“ (Zemuń, 1857); „Slike iz żivota slavonskoga naroda“ (t. 1858), zbiór zwyczajów i zabaw ludowych; „Ażdaja sedmoglava“ (tamże, 1862); „Spisi za puk“ (4 t., Zagrzeb, 1865 i Wiedeń, 1869); „Sbirka hrwatskih narodnich poslovica i rzeczih“ (Zagrzeb, 1866); „Puczke pripovedke i piesme“ (t., 1867) i in.

Stojące fale, ob. Falowy ruch.

Stojeński v. *Kotwica* (ob.), herb: Miecz pomiędzy dwiema strzałami, stykającemi się pod kątem ostrzami. U szczytu — kotwica. Indygenat z r. 1591.

Stojeński.

Stojeński Piotr, pierwszy gramatyk polski, teolog i sławny arjanin, nazywał się właściwie *Statorius*, a rodem był Francuzem z miasta Thionville. Prześladowany za wiarę w kraju rodzinnym, przybył do Polski i używany był za Zygmunta Augusta do rozmaitych poselstw zagranicznych. **S.** był naprzód kaznodzieją w Krakowie, a potem pastorem i dyrektorem szkoły w Pińczowie, gdzie nauczał podług pism Serveta. Około 1560 przeszedł jawnie pod chorągiew arjanizmu, chociaż później na soborze w Łańcucie okazywał się znowu mocno przywiązanym do kalwinizmu. † 1591 w Krakowie. Obok dzieł jego treści teologicznej, najważniejszem jest: „Poloniae Grammaticae institutio in

eorum gratiam qui ejus linguae elegantiam cito et facile addiscere capiunt“ (Kraków, 1568).

Stojeński Piotr, syn poprzedzającego, * 1565 Polsce, odbywszy nauki w kraju i za granicą, nazwisko **S.** otrzymał 1591 razem z godnością szlachcica polskiego. Był pastorem zboru lucławskiego, a później rakowskiego, oraz towarzyszem życia i prac Fausta Socyna. † 1605. Z licznych dzieł jego najważniejsze: „Dysputacja lubelska z ks. Radzimińskim“ (1592); „Refutacja książek ks. Jakóba Wujka o Bóstwie syna Bożego“ (Raków, 1592); „Okazanie tego, iż ludzie ewangelicy, którzyby skutecznej pobożności być chcieli naśladowcami powinni się przyłączyć do ponurzonych“ (1600) i t. d.

Stojeński Jan, syn poprzedzającego, rządził naprzód zborem arjan w Krakowie, ale wygnany stamtąd przeniósł się 1621 do Rakowa. Gdy 1638 nakazano mu wynieść się z kraju, **S.** schronił się do Czarnkowy, w pow. Wiślickim, i tam † 1654. Ważniejsze jego dzieła są: „Nowy Testament“ (Raków, 1606); „Modlitwy i pieśni nabożne“ (tamże, 1638); „Braterska deklaracja“ (1646, b. m. dr.) i inne.

Stojkon Stanisław, teolog i mówca, proboszcz miechowski u Bożogrobców, † 1395. Zostawił w rękopisie wiele kazań na wykład Ewangelji.

Stojkowicz, *Stojković* Jan, zwykle zwany *Janem z Dubrownika* (Johannes de Ragusio), teolog katolicki, * około 1390—95 w Dubrowniku, † 1443 w Lozannie lub Genewie. Wstąpiwszy do zakonu Dominikanów, towarzyszył arcybiskupowi Janowi Dubrownickiemu na sobór konstancjeński, następnie studjował teologję w Paryżu, gdzie 1420 roku otrzymał stopień magistra, później doktora i został profesorem. Od uniwersytetu posłował do papieża i cesarza, celem skłonienia ich do zwołania soboru powszechnego; 1429 udał się do Rzymu jako prokurator swego zakonu i nalegał tu znowu o zwołanie soboru; 1431 towarzyszył kardynałowi Juljanowi Cesariniemu w podróży do Niemiec. Wysłany przez niego na sobór bazylejski, w obszernej mowie (30 kwietnia 1431) dowodził potrzeby użycia środków gwałtownych przeciwko husytom. Wespół z innymi był wysłany do papieża Eugenjusza i cesarza Zygmunta, ażeby wyjednać u nich zwołanie wyprawy krzyżowej przeciwko Czechom. Przybywszy do Chebu, wpłynął na zerwanie rozpoczętych umów z Czechami. W końcu przez kardynała Juljana wysłany był do Bazylei, ażeby razem z Palomerem przewodniczył w jego zastępstwie soborowi. Głównie miał sobie polecone występować przeciwko przyjmowaniu Komunji pod dwiema postaciami. W r. 1435 wysłany był przez sobór do Carogrodu, dla prowadzenia układów o zjednoczeniu kościoła wschodniego z zachodnim; wrócił stąd po dwuletnim pobycie (1438). Następnie posłował do kr. Albrechta i Fryderyka. W końcu został kardynałem od św. Sykstusa. Napisał wiele dzieł, pozostających po większej części w rękopisie. Z ogłoszonych najważniejsze: „Initium atque prosecutio Basiliensis concilii“ i „Tractatus de redactione Bohemorum ad unitatem ecclesiae“ (wydane przez Palackiego w „Monumenta conciliorum seculi XV. Concilium Basilense.“ Wiedeń, 1857).

Stojkowicz Atanazy, pisarz serbski, * 1773 w Rumie, † 1830 czy 1833 w Charkowie, był profesorem, a następnie rektorem uniwersytetu charkowskiego. Pisał w języku serbskim i rosyjskim. W pierwszym, oprócz poezji okolicznościowych, wydał: „Kandor ili odkriwenije egipatskich tain“ (Buda, 1800); „Aristid i Natalia“ (t., 1801); „Fisika“ (3 t., t., 1801—3); „Serbskij sekretar“ (1802, 2 wyd., 1862). Nadto ogłosił przekład „Nowego Testamentu“ (Petersburg, 1834 i Lipsk, 1830—34), będący tylko plagjatem przekładu Karadžicza. W języku rosyjskim wydał kilka dzieł z zakresu nauk przyrodniczych.

Stojowski Zygmunt.

Stojowski Zygmunt, muzyk, * 1870 w Strzelcach gub. Kieleckiej. Początkowe nauki pobierał w Krakowie, gdzie skończył gimnazjum św. Anny z odznaczeniem, a równocześnie kształcił się muzycznie pod kierunkiem Wł. Żeleńskiego. W 18 roku życia przeniósł się do Paryża, gdzie został przyjęty do konserwatorjum, współcześnie uczęszczał na wykłady do Sorbony. W konserwatorjum, w klasie kompozycji Leona Dalibes'a, otrzymał po 2-ch latach pierwszą nagrodę kompozycji i pierwszą nagrodę fortepjanu w klasie Dierrera. Po ukończeniu konserwatorjum, korzystał ze wskazówek Paderewskiego, jako fortepjanista, a pod względem rozwoju kompozytorskiego wiele zawdzięcza Wł. Górskiemu. Napisał na orkiestrę: „Suita,“ symfonja, nagrodzona na konkursie Paderewskiego w Lipsku i wydana obecnie przez towarzystwo wydawnicze Petersa w Lipsku; „Wiosna“ (oda Horacego) na chór mieszany z orkiestrą, która była wykonana na koncercie dworskim w Londynie w Buckingham Palace; koncert fortepjanowy; koncert skrzypcowy; „Dwie sonaty“ (wiolonczelowa i skrzypcowa); Warjacje i Fuga na kwartetet smyczkowy; „Pieśni“ przeważnie do słów Asnyka i 30 kilka utworów fortepjanowych, z których ostatnie wyszły „Sielanki Polskie“ u Petersa w Lipsku, a najpiękniejsze są: „Serenada“ grywana przez Paderewskiego i t. d. Koncerty w Berlinie, Paryżu, Tuluzie, Hiszpanji, ostatecznie w Paryżu, gdzie stale mieszka.

Stoke upon Trent, miasto w hrabstwie Stafford w Anglji, posiada wspaniały dworzec kolei żelaznej, ateneum, szkołę sztuk pięknych, fabryki porcelany, 24,000 miesz.

Stokes Jerzy Gabrjel, matematyk i fizyk, * 1819

w Skreen w Irlandji, kształcił się w Cambridge i został profesorem matematyki tamże; od roku 1854 do 1885 był sekretarzem, a 1885—90 prezydentem *Royal Society*. Badania jego teoretyczne tyczą się hydrodynamiki, teorji głosu i światła, a mianowicie do fluorescencji, czem uzasadnił też należytą teorję pochłaniania światła. W ostatnich czasach badał pozafjoletową część widma. Zbiór jego prac: „Mathematical and physical papers“ wydany został w Cambridge (2 t., 1880—83). Oprócz tego ogłosił: „On light“ (1887) i „Natural theology“ (1891—93).

Stokfisz, ob. Wątłusz.

Stokliskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Trockiem, pow. Kowieńskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569 należało wówczas do dóbr stołowych królewskich i składało część oprawy królowej Barbary Radziwiłłówny. Następnie przemienione na starostwo, obejmowało miasteczko Stokliszki z przyległościami, które w r. 1766 posiadał Józef Boufałł, następnie Minejko, opłacając z niego kwarty złp. 1,361 gr. 17, a hyberny złp. 685. Na sejmie r. 1773—1775 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w emfiteutyczne posiadanie Feliksowi Malinowskiemu, po nim zaś dzierżył je Wacław Matuszewicz.

Stokliszki, miasteczko i źródło mineralne w gub. Wileńskiej, pow. Trockim. Kościół tutejszy założony został 1595 przez Zygmunta III. Po upadku tej drewnianej świątyni starosta stokliski, Józef Boufałł, wzniósł na jej miejsce nową murowaną 1776 i ta odtąd się trzyma. Zbudowana jest w pięknym stylu gotyckim, w kształcie krzyża, z pewną przymieszką renesansu, o dwu czteropiętrowych wieżach. Ludność miasteczka wynosi około 1,400 głów. Tutejsze trzy źródła mineralne, jedno zwane *siarczystem*, drugie *solnem*, trzecie *żelaznem*, sprowadzały około 200 chorych rocznie. Po nastąpionej w 1857 pogorzeli zabudowań, do nich należących, zostały zupełnie zaniedbane.

Stokłosa *(Bromus)*, rodzaj roślin z rodziny trawiastych, cechujący się wiechą rozpierzchłą, złożoną z pojedyńczych kłosków długoszypułkowych, 6—9 kwiateczkowych; kwiateczki są dwuplewkowe, plewka dolna posiada niewielką ość, wybiegającą nieco poniżej wierzchołka plewki, co stanowi różnicę od kostrzew, gdzie ość wybiega z samego wierzchołka plewki; należy tu około 140 gatunków, z których 11 rośnie w krajach dawnej Polski. Najwięcej znaną jest *dyrsa (B. secalinus)*, chwast pospolity śród zboża; ziarna jej mają być szkodliwe dla kur, zielona stanowi dobrą paszę dla koni. Bardzo twarde nasiona leżą w ziemi 2 lub 3 lata przed kiełkowaniem, tak, że w mokrych latach **S.** bujnie się rozradza i przygłusza zboże, skąd poszło mniemanie u ludu, że zboże zamienia się w **S.**—**S.** *olbrzymia (B. giganteus, Festuca gigantea)* dochodzi 0,6 do 1,4 m., z powodu soczystego siana i wielkich liści stanowi jedną z najlepszych traw pastewnych i zasługuje na uprawę. **S.** *łąkowa (B. pratensis)* jest trawą pastewną pośledniej wartości. Ziarna **S.** zmielone ze zbożem nie są szkodliwe, nadają tylko chlebowi smak gorzkawy.

Stokłosa.

Stokroć.

Stokroć, *Stokrotka (Bellis)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmuje zioła cechujące się kielichem półkulistym o łuskach jednostajnych, dnem kwiatowem nagiem i nasionami odwrotnie jajowatemi. Najwięcej znanym gatunkiem jest *B. perennis*, napotykana po łąkach, pastwiskach i trawnikach, ma kwiatki w środku rurkowate, żółte, a zewnętrzne języczkowate, blado-różowe. Dawniej używane było ziele i kwiaty jako środek lekarski roztwarzający i lekko przeczyszczający. Ogrodowe odmiany **S.**, dosyć liczne, należą do ozdobnych i bardzo przyjemnych roślin, używanych do obsadzania klombików.

Stokvis Bernard Józef, lekarz, * 1834 w Amsterdamie, kształcił się tamże i w Utrechcie, 1874 został profesorem kliniki i patologji, 1877 zarazem i farmakodynamiki. Ogłosił: „Recherches sur les conditions pathologiques de l'albuminurie“ (1866); „La médecine coloniale“ (1883); „Ueber vergleichende Rassenpathologie“ (1890) i in.

Stola, u Rzymian noszona na tunice długa sukni kobieca, spięta poniżej piersi paskiem w szerokie fałdy. W Kościele katolickim zowią tak część ubioru kapłańskiego, długi pas noszony na ramionach (stuła), którego końce spływają na piersi.

Stolarstwo, rzemiosło, zajmujące się obrabianiem, polerowaniem i łączeniem z sobą drzewa na wyrób przedmiotów mniejszej objętości. Dzieli się na dwa rodzaje: **S.** *budowlane*, które zajmuje się wyrabianiem ram do okien, drzwi, posadzek i wogólności wszelkich wykładań drzewem w mieszkaniach, i na **S.** *meblowe*, którego zadaniem jest wyrabianie mebli czyli sprzętów wszelkiego rodzaju, do codziennego użytku niezbędnie potrzeb-

nych. Narzędzia stolarskie oprócz warsztatu są: ekierka, linjał, młotek, cyrkiel, dłóta, raszple, pilniki, heble i t. d. Jedną z najważniejszych robót stolarskich jest fornierowanie (ob.).

Stolberg, niegdyś hrabstwo położone u południowego stoku gór Harcu, obejmowało 429 klm. kw. (7,8 m. kw.) i liczyło 33,000 miesz.; w 1815 przeszło w posiadanie Prus i należy do regencji Merseburskiej w okręgu Sangerhausen. Miasto **S.** (am Harz) liczy 2,140 miesz.

Stolberg, miasto w pruskiej regencji i okręgu Akwizgran, nad rz. Vicht, posiada fabryki wyrobów żelaznych, miedzianych, huty szklane, maszyn, igieł i t. d. i liczy 13,500 miesz.

Stolberg, nazwisko jednego z najstarszych w Niemczech domów hrabiowskich, w dokumentach wspominanego już w XI w. Najdawniejszą siedzibą rodową tego domu zdaje się być hrabstwo *Stolberg* w Turyngji. Obecnie ród ten dzieli się na kilka linji. Znakomitsi jego członkowie są:

Stolberg Chrystjan, hr., *Starszy*, z linji Stolberg-Stolberg, poeta niemiecki, * 1748 r. w Hamburgu. Wyższe nauki pobierał w Getyndze (1769—1774) i z bratem swoim oraz Boie'm, Bürgerem, Hölty'm, Vossem i Leisewitem stanowili *getyngeński związek poetów*, którym literatura niemiecka wiele zawdzięcza. W latach 1777—1800 był amtmanem w Tremsbüttel w Holsztynie, następnie mieszkał w majętności swej Windebye pod Eckernförde, i † 1821 r. Oprócz wielu przekładów z greckiego, wydał spólnie z bratem swym: „Gedichte“ (Lipsk, 1778; nowe wydanie, 1823); „Schauspiele mit Chören“ (Lipsk, 1787) i „Vaterländische Gedichte“ (Hamburg, 1815), które z innemi jego utworami wyszły także zbiorowo p. t.: „Werke der Gebrüder Stolberg“ (22 t., Hamburg, 1821—26).

Stolberg Fryderyk Leopold, hr., *Młodszy*, brat poprz., również członek getyngeńskiego związku poetów, * 1750 w miasteczku holsztyńskiem Bramsted. Od 1777 był posłem księcia biskupa lubelskiego w Kopenhadze, od 1789 w Berlinie, a 1791 do 1800 prezesem książęco-biskupiego rządu w Entin. W 1800 przeszedł w Münster na katolicyzm, za co zjadliwie go chłostał J. H. Voss. † 1819 w majętności Sondermühlen pod Osnabrück. Jego kilkakrotnie wydawane dzieło: „Geschichte der Religion Jesu Christi“ (15 t., Hamburg, 1811—18 r., kontynuowane przez F. Kerza, t. 19—45, Moguncja, 1825—46 i Brischara t. 46—53, Moguncja, 1849—50) przekonywa o niepewności duchowej autora. Oprócz spólnie z bratem wydanych prac jego, są jeszcze i inne, jak: romans „Die Insel“ (1788); „Reise durch Deutschland, die Schweiz, Italien und Sicilien“ (4 cz., Królew., 1794) i „Leben Alfred's des Grossen“ (Münst., 1815). Tłómaczył także „Iljadę,“ wyborne djalogi Platona, 4 tragedje Eschylosa i poezje Osjana. Z poezji jego oryginalnych, odznaczających się gorącem poczuciem natury i wolnomyślnością, najpierwsze miejsce zajmują „Jamben“ (Lipsk, 1784).—Por. Schott „Voss und Stolberg, oder der Kampf des Zeitalters etc.“ (Sztut., 1820); Nicolovius „Friedr. Leopold Graf zu Stolberg“ (Moguncja, 1846) i Menge „Der Graf Friedr. Leopold von Stolberg und seine Zeitgenossen“ (2 t., Gotha, 1862).

Stolberg-Wernigerode Otto, hr. von..., mąż stanu niem., * 1837 w Gedern w Heskiem, † 1896; 1859—61 służył w wojsku jako oficer, od 1867 do 1873 był nadprezydentem w Hanowerze; od 1867 członek sejmu północno-niemieckiego, został 1872 prezesem pruskiej izby panów, mianowany 1876 posłem w Wiedniu, odwołany z tego stanowiska 1878, został wiceprezydentem ministerjum pruskiego i zastępcą kanclerza państwa. Odtworzył sejm niemiecki 9 września 1878 odczytaniem mowy tronowej i od 16 września t. r. kierował rozprawami nad prawem przeciwko socjalistom. Złożył urząd 1881, poczem był ministrem domu królewskiego do 1888, † 1896.

Stolec, pospolita nazwa ekskrementów czyli kału (ob.). *Stolcowy otwór*, ob. Odbyt.

Stoletow Mikołaj, generał rosyjski, * 1834 r., został oficerem 1855, rozpoczął karjerę wojskową na Kaukazie, gdzie w niedługim czasie został podpułkownikiem, 1867 mianowany naczelnikiem kancelarji zarządu wojennego turkestańskiego, wkrótce awansował na pułkownika, 1872 powierzono mu kierownictwo wyprawą naukową dla zbadania Amu-Darji. 1875 został generał majorem. Pod koniec 1876 powołany do Kiszeniewa, miał sobie powierzone zorganizowanie drużyn bulgarskich, z których 6 bataljonami uczestniczył w pierwszem przejściu Bałkanów generała Hurki i odznaczył się w bitwie pod Eski Zagra (31 lipca 1877) Dalej pierwszy odparł atak Sulejmana paszy na wąwóz Szypki i do czasu przybycia generała Radeckiego kierował obroną ważnego tego stanowiska. Następnie brał udział w drugiej wyprawie za Bałkany. 17-go kwietnia 1878, przyłączony do sztabu generalnego, oddany został do dyspozycji głównodowodzącemu wojskami okręgu turkestańskiego. Jako naczelnik misji dyplomatycznej udał się do Kabulu, i wpływem swoim na emira Szir Alego spowodował zerwanie stosunków z Anglją, które doprowadziło w końcu do wojny afganistańskiej. W 1893 mianowany komendantem 15 korpusu.

Stoliczka Ferdynand, paleontolog, * 1838 r. w Morawji, † 1874 w Murghi, był po ukończeniu studjów członkiem państwowego instytutu geologicznego w Wiedniu, w 1862 został współpracownikiem urzędu geologicznego w Indjach. Odbywał tam liczne podróże, zbadał skamieniałości w pokładach kredowych i ogłosił ważne prace w pismach towarzystwa azjatyckiego w Bengalu.—Por. Ball „Memoir of the life and work of F. S.“ (1886).

Stolik mierniczy, przyrząd używany przy pomiarach i zdejmowaniu planów, wynaleziony przez Jana Praetoriusa, profesora w Altdorfie

(† 1616). Składa się on z płyty małej, osadzonej ruchomo na 3 nogach, na której znowu osadzona jest płyta większa kwadratowa, która nakleja się papierem i może być około pierwszej obracaną w kierunku poziomym za pomocą sworzenia obie płyty łączącego, a nadto, za pomocą trzech śrub, przechodzących przez płytę dolną, a sięgających płyty wierzchniej, można tej ostatniej nadać położenie poziome; obie zaś płyty, po należytem ustawieniu, utrzymuje się w położeniu względem siebie niezmiennem przez przykręcenie mutry na końcu dolnym sworzenia. Użycie **S. m.** jest następujące: W wierzchołkach danego trójkąta na polu (ob. Miernictwo) ustawiamy tyki, które służą za znaki, poczem stolik umieszcza się po środku danego pola, a na nim igłą oznacza się punkt odpowiedni punktowi na gruncie, za pomocą pionu. Następnie, przykładając ramię dioptry (ob.) do igły, kieruje się nią ku jednemu ze znaków, znajdujących się w wierzchołkach trójkąta, i kierunek tej linji na stoliku ołówkiem oznacza; wymierza się łańcuchem odległość pomiędzy punktem na

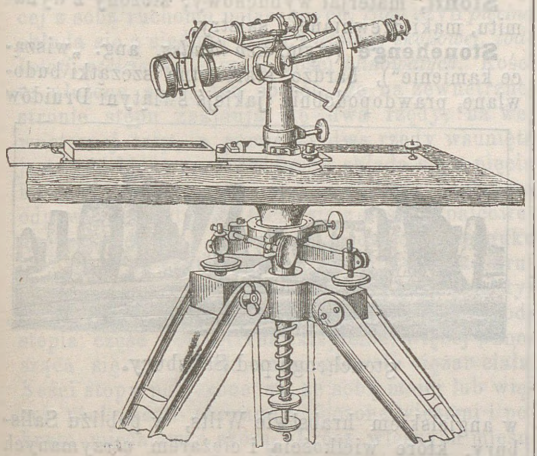

Stolik mierniczy Breithaupta.

gruncie, odpowiednim punktowi obranemu na stoliku, a wierzchołkiem trójkąta, ku któremu kierowano dioptry, i tę odległość cyrklem za pomocą skali na kierunku na stoliku oznaczonym odcina, przez co otrzyma się punkt na stoliku odpowiedni jednemu wierzchołkowi trójkąta. Tak samo otrzymują się punkty odpowiednie dwom pozostałym wierzchołkom pola trójkątnego. Połączywszy z sobą linjami prostemi trzy punkty, tym sposobem wyznaczone na stoliku, otrzymujemy trójkąt podobny do danego na polu, którego powierzchnię łatwo jest obliczyć. **S. m.** rozmaicie był ulepszany, najdokładniej wyrabiane są obecnie podobne przyrządy przez Breithaupta w Kassel (ob. fig.).— Por. Rüdgisch „Instrumente und Operationen der niederen Vermessungskunst“ (1875). O **S. m.** w Polsce budowanych i ulepszanych podał wiadomość F. Kucharzewski w *Przeglądzie technicznym* (1901). Ob. Miernictwo.

Stolin, m. w pow. Pińskim, gub. Mińskiej, nad Horyniem, liczy około 250 domów drewnianych, zamieszkanych po większej części przez handlujących zbożem i wieprzowiną.

Stollberg, miasto w saskim okręgu Zwickau, posiada liczne fabryki wyrobów pończoszniczych i 7,000 miesz.

Stolle Ludwik Ferdynand, pisarz niemiecki, * 1806 w Dreźnie i tamże stale zamieszkały, † 1872. Napisał wiele romansów historycznych i komicznych. Pisma jego wyszły p. t. „Ausgewählte Schriften“ (24 t., 2 ed., 1860; ciąg dalszy 12 t., Plauen, 1862). Piękne są także jego poezje w pierwszym zbiorze wydane p. t. „Gedichte“ (3 ed., Grimma, 1847), a w drugim p. t. „Palmen des Friedens“ (5 ed., 1873). Najpiękniejszym utworem **S.** jest „Ein Frühling auf dem Lande“ (Lipsk, 1867), następnie „1813 r.“ (3 t., Lipsk, 1838); „Elba und Waterloo“ (3 t., 1838); „Napoleon in Aegypten“ (3 t., 1843); „Die Erbschaft in Kabul“ (1845), ale największy rozgłos pozyskał wydawnictwem humorystyczno-politycznego czasopisma ludowego *Dorfbarbier* (1844—62). **S.** był także spółzałożycielem czasopisma „Gartenlaube.“

Stolnik, urząd nadworny w dawnej Polsce, zjawił się już u nas na dworach książęcych w końcu XII w., zaś urząd zastępcy stolnika czyli *podstolego* później, bo dopiero w drugiej połowie XIII stulecia. Były to przecież tylko urzędy nadworne, koronne zaś powstały dopiero za Jagiellonów, a szczególnie podniósł je Władysław IV, nadając je swym ulubieńcom, np. Adamowi Kazanowskiemu. Podstoli w kolei urzędowania zostawał stolnikiem, stolnik—krajczym lub podczaszym. Późniejsi stolnikowie posuwali się już nawet wprost do senatu. Ostatnim stolnikiem 10 kor. był Antoni Pruszyński, mianowany 1784 r.

Stolnikowicz Chełmski, pseudonim Konstantego Podwysockiego.

Stolp, miasto okręgowe w pruskiej regencji Kozlińskiej, nad rz. Stolpą, posiada kilka kościołów, zamek starożytny i liczy 23,000 miesz.

Stolterforth Gotfryd, historyk, rodem Węgier, urzędnik sądowy w Królewcu, zmarły w końcu zeszłego wieku, zajmował się gorliwie historją polską i wydał pomiędzy innemi: „Entwurf einer pragmatischen Geschichte von Polen“ (Gdańsk, 1766); „Beiträge zu den neuesten und merkwürdisten Staatsveränderungen und Begebenheiten in Polen“ (2 wyd., Lipsk, 1768); „Kurzgefasste Geschichte und Staatsverfassung von Polnisch Preussen in alten und neuern Zeiten“ (Gdańsk, 1764 i 2 wyd. 1768).

Stoltzman Karol Bogumił, porucznik artylerji b. wojsk polskich, rodem z Warszawy, od 1831 r. zamieszkały we Francji, wydał między innemi: „Zasady rozstawiania dział czyli użycia artylerji

z wojskiem w polu“ (Warszawa, 1826); „Generał Romarino“ (Poitiers, 1844).

Stolze Wilhelm, stenograf, * 1798 w Berlinie, † 1867, był po ukończeniu gimnazjum urzędnikiem towarzystwa ubezpieczeń. Zbadał różne systemy stenografji i wprowadził własny system, obecnie bardzo rozpowszechniony, oparty na zasadach fizjologji mowy. Ogłosił: „Ausführlicher Lehrgang der deutschen Stenographie“ (1852, 10 wyd., 1890) i in.—Por. Kressler „Wilhelm **S.**“ (1884).

Stołbowo, sioło w pow. Tychwińskim, gub. Nowogrodzkiej, pamiętne pokojem, zawartym 1617 pomiędzy Szwecją a Rosją Moskiewską, przez który ta ostatnia straciła Ingrję z miastami Iwangorodem, Jamburgiem, Koporjem i Orzeszkiem; Szwecja natomiast zwróciła zajęte poprzednio miasta, jak Nowogród, Starą Rusę, Porchow, Ładogę i Gdów, a brat króla szwedzkiego zrzekł się wszelkich pretensji do tronu rosyjskiego.

Stołobot, herb: Na dwu szałasach albo kotarach tatarskich strzała żeleźcem w górę ustawiona, dwakroć przekrzyżowana. U szczytu — ogon pawi.

Stołbot.

Stołowicze, ob. Stwołowicze.

Stołp, ob. Chełmskie wieże.

Stołpce, m. w gub. i pow. Mińskim, na prawym brzegu Niemna, o 10 mil od jego źródeł, przeszło 2,000 miesz. Początek jego nie sięga za w. XVI. Tutejszy kościół i klasztor Dominikanów fundowany był 1623 przez kasztelana mińskiego Aleksandra Słuszkę, którego zwłoki w grobach kościelnych spoczywają. Spoczywa tu również ciało pierwszego przeora Dominikanów Fabjana z Przemyśla Maliszewskiego, † w pierwszej połowie XVII w., którego lud ma za błogosławionego i tłumne do jego grobu odbywa pielgrzymki. W kościele znajduje się kilka pięknych obrazów, między którymi jeden pędzla Smuglewicza, wyobrażający św. Michała Archanioła. W **S.** jest pierwsza ważniejsza przystań na Niemnie.

Stołpieńskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Mińskiem, powiecie Rzeczyckim. Podług metryk litewskich, od 1636 r. obejmowało w sobie w 1724 dobra: Stołpnie, Uhty i Lipniaki, które w różnych czasach posiadali: Judyccy, Pacowie, Zienowiczowie, Bispingowie, Malinowscy, Chaleccy, Żabowie, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III z d. 20 maja 1761 r. dzierżyli to starostwo Albrycht ks. Radziwiłł, starosta Rzeczycki, z swą małżonką Anną z Chaleckich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 299 gr. 23, a hyberny złp. 22. Od 16 września 1772 dobra te narodowe przeszły pod panowanie rosyjskie.

Stołupiany (niem. Stallupönen), miasto pow. w pruskiej regencji Gumbińskiej, stacja węzłowa dróg żelaznych Królewiec-Eydkuny i Tylża-Stołupiany, kilka fabryk i 5,200 miesz.

Stoły kamienne, ob. Dolmen.

Stoły wirujące, ob. Spirytyzm.

Stomachus, ob. Żołądek.

Stomata, *Szparotwory*, ob. Liść.

Stamatopoda, *Ustonogie*, ob. Skorupiaki.

Stomatoskop, przyrząd, służący do prześwietlania jamy ustnej.

Stone (wym. *sten*, ang. „kamień“), waga angielska, obejmująca najczęściej ¼ quartera czyli 14 funtów avdp.,=6,35 kg.

Stone Edward James, astronom, *1833 w Londynie, † 1897; kształcił się w Cambridge, 1860 r. został asystentem obserwatorjum w Greenwich, 1879 astronomem królewskim na Przylądku Dobrej Nadziei, 1879 r. dyrektorem obserwatorjum w Oksfordzie. Najważniejszą pracą jego jest katalog, obejmujący 12,441 gwiazd (1880 r.). Za pracę tę od londyńskiego towarzystwa astronomicznego otrzymał medal złoty, a od paryskiej akademji nauk nagrodę Lalande'a.

Stonit, materjał wybuchowy, złożony z dynamitu, mąki drewnianej i saletry.

Stonehenge (wym. *sten-hendsz*, ang. „wiszące kamienie“), bardzo starożytne szczątki budowlane, prawdopodobnie jakiejś świątyni Druidów

Stonehenge pod Salisbury.

w angielskim hrabstwie Wilts, w pobliżu Salisbury, które wielkością i ciężarem utrzymanych dotąd filarów i kamieni powszechne wywołują zdumienie. Por. Barclay „**S.** and its earth works“ (1895).

Stonóg, *stonoga (Oniscus)*, rodzaj skorupiaków (ob.), z rzędu bezłupkoocznych, z podrzędu jednakonogich, mający ostatnią parę nóg odwłokowych dachówkowato lub szypułkowato członkowaną; żyje na starych i wilgotnych murach. Najwięcej znanym gatunkiem jest *O. murarius*, 12 mm. długi, okrągławo podłużny, pod spodem płaski, popielatoszary, ma 14 krótkich nóg. Żyje najczęściej towarzysko w piwnicach, murach, pod deskami i kamieniami; jest szkodliwy przez nagryzanie owoców, korzeni i kwiatów. Używany był w me-

Stonóg.

dycynie ludowej. Pokrewne rodzaje są: *kulanka* czyli *Armadillo* (ob.); *prosianka* czyli *wilgotnica (Porcellio scaber)*, z ciałem jajowatem, szarem; **S.** *wodny* czyli *ośliczka (Asellus aquaticus)*, przeszło 10 mm. długi, z ciałem spłaszczonem, zielonawoszary, przeświecający, żyje w stawach i czołga się po roślinach wodnych.

Stop, *aljaż, spiż, spław*, połączenie rozmaitych kruszców razem stopionych; stopy mają wogóle własności odmienne od metali, z których powstały, są już twardsze, topliwsze, już wydają lepszy dźwięk; w pewnym stopniu posiadają własności związków chemicznych, niektóre mogą bowiem krystalizować. Do najużyteczniejszych należą bronz, mosiądz, metal na czcionki drukarskie (ołów antymon, nikiel i miedź), nowe srebro, metal algierski, britannia, amalgamaty i t. d. (ob. te wyrazy). Na monety do złota i srebra dodaje się nieco miedzi dla powiększania ich twardości.

Stopa, najniższa część kończyny dolnej czyli nogi; odróżniają się w niej trzy odcinki: *stęp, śródstopie* i *palce*, z których każdy składa się znowu z pewnej liczby pojedyńczych kości, mniej lub więcej z sobą ruchomo połączonych. *Stęp* czyli *pięcina* składa się z siedmiu kości: *piętowej, skokowej, łódkowej, sześciennej* i trzech kości *klinowatych*. Kości te ułożone są w ten sposób, że na zewnętrznej stronie stępu znajdują się dwa rzędy, na wewnętrznej trzy, a pomiędzy dwa rzędy wsuniętą jest kość łódkowa. *Śródstopie* składa się z pięciu kości długich, których przednie główki zapomocą odpowiednich stawów łączą się z kośćmi palcowemi. Stopa tworzy sklepienie zarówno w kierunku od przodu ku tyłowi, jak z jednej strony ku drugiej; sklepienie to posiada punkty podpory od tyłu w pięcie, od przodu w główkach kości śródstopia; część wewnętrzna sklepienia, więcej wznosząca się od ziemi, unosi głównie ciężar ciała. Kości stopy połączone są ze sobą mniej lub więcej ruchomemi stawami, otoczone więzami i pokryte mięśniami i skórą. Prócz własnych mięśni stopa posiada dużo zakończeń i ścięgien mięśni goleni; na podnóżu z własnych mięśni znajdują się: mięsień zginacz palców krótki, mięsień odsiebny palucha, mięsień zginacz palucha krótki, mięsień ksobny palucha, mięsień odsiebny poprzeczny, mięsień odsiebny paluszka, zginacz paluszka krótki, mięśnie międzykostne. Wszystkie mięśnie stopy względnie mało są czynne u ludzi, którzy przez całe życie noszą obówie, a szczególniej ciasne, przeciwnie u bosych przy każdem stąpnięciu następuje rozchodzenie się palców, wskutek działania mięśni odsiebnych i międzykostnych; przez rozstępowanie się palców ciało zyskuje obszerniejszą podstawę i równowagę. Krew otrzymuje stopa z rozgałęzień tętnicy podkolanowej przez dwa pnie: *tętnica piszczelowa przednia* zaopatruje przednią stronę goleni i grzbiet stopy, tętnica zaś *piszczelowa tylna* tył goleni i podeszew. Obie tętnice na śródstopiu spajają się ze sobą, a z tego połączenia dopiero pochodzą po większej części naczynia palców. Krew żylna stopy przez żyły biodrowe wchodzi do żyły głównej dolnej. Unerwienie stopy powstaje przez rozgałęzienie nerwów goleni.—*Stopą płaską (Pes planus*, niem. *Plattfuss*), nazywa się takie przekształcenie stopy, że sklepienie jej ginie i cała powierzchnia podeszwy ziemi jednakowo dotyka. Płaska stopa sprowadza pocenie, szybkie zmęczenie, ból przy staniu. Z tego powodu silnie rozwinięta stopa płaska uwalnia od służby wojskowej. Pomaga nieco odpowiednie obówie. Por. Eichenwald „Der Plattfuss“ (1896).

Stopa, jedność miar długości w wielu bardzo krajach używana, wyrażana znakiem ′; nazwa jej zapewne od długości **S.** ludzkiej pochodzi. Jest różna w różnych krajach. **S.** paryska dawna czyli francuska, zwana *pied de roi*=0,32484 metra, dzieli się na 12 cali po 12 linji, czyli na 144 linji. **S.** angielska, której się zupełnie równa **S.** rosyjska, jest $^1/_3$ częścią yarda=0,30478 metra. Dawna **S.** reńska czyli pruska jest dwunastą częścią pręta= 0,48266 metra. **S.** nowa polska=0,288 metra; w dawnej Polsce używano stopy koronnej,= 0,297769 metra, litewskiej,=0,32485 metra, chełmińskiej starej,=0,28811 metra. chełmińskiej nowej,=0,29266 metra.—W dalszem znaczeniu oznacza **S.** wogólności pewną miarę, stosunek, jak **S.** *procentowa* (ob. Procent). **S.** *monetarna* oznacza próbę metali drogich, na wyrób pieniędzy przeznaczonych (ob. Pieniądze). *Konwencyjna stopa monetarna*, ob. Monetarne konwencje.

Stopczański Aleksander, chemik, * 1835 r. w Nowym Targu, medycynę i nauki przyrodnicze studjował w uniwersytecie krakowskim, i został profesorem chemji patologicznej tamże. Wydał: „Rozbiór chemiczny wody mineralnej ze zdroju słotwińskiego w Krynicy“ (1868) i in.

Stopień *(gradus)*, w geometrji $^1/_{360}$ część kąta prostego, zatem $^1/_{360}$ czterech kątów prostych, lub w mierze łukowej $^1/_{360}$ okręgu koła. Jako miara kątowa jest to wielkość stała, lecz na łuku wielkość jego zależy od promienia okręgu koła, do którego **S.** należy. **S.** oznacza się w piśmie znakiem °, dzieli się na 60 minut (′), minuta ma 60 sekund (″), sekunda ma 60 tercji (‴).—Także podziały na termometrach, areometrach i innych przyrządach mierniczych zowią się stopniami, **S.** *barometryczny*, ob. Gradjent.

Stopień, w gramatyce, ob. Stopniowanie.

Stopina (włos. *stoppine)*, toż co lont (ob.).

Stopnica albo *Stobnica*, osada w pow. Stobnickim, gub. Kieleckiej, należy do bardzo starożytnych grodów królestwa. Kazimierz Wielki obwarował ją i zamek tutejszy potężnymi ubezpieczył murami. Zamek ten w czasie wojny szwedzkiej 1657 razem z miastem wiele ucierpiał. Tutejszy kościół, w stylu ostrołukowym, założył także Kazimierz Wielki. Skarbiec przy tym kościele mieści w sobie kilka bardzo ciekawych pamiątek, jak

monstrację, kielich i relikwjarz św. Magdaleny (ob. Marja z Magdala). Jest tu też drugi kościół poreformacki. W **S.** urodził się uczony *Jan ze* **S.** Pamiętną jest **S.** napadem Andrzeja Zborowskiego, który podczas bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego, wpadłszy ze zbrojną bandą do **S.**, uderzył na mieszkanie ówczesnego starosty stopnickiego, Stanisława Tarnowskiego, kasztelana sandomierskiego. Jednego z jego sług zabił, kilku pokaleczył, zabrał wszystkie kosztowniejsze sprzęty i pieniądze, a samego Tarnowskiego, żonę i dzieci w niewolę do Wiślicy uprowadził. **S.** liczy 3,000 miesz.—*Stopnicki powiat* ma 26,9 mil. kw. powierzchni i 131,200 miesz.

Stopnickie lub *Stobnickie starostwo* niegrodowe mieściło się w województwie Sandomierskiem, pow. Wiślickim. Podług lustracji z r. 1634, zaliczały się do niego: miasto Stobnica z zamkiem i wsie: Wolica z folw. Kąty, Białobože z folwar. Kłempice dolne, Falęczyn, Kargów, Brzozówka, Suchawola i Szklianów. W r. 1771 posiadał je Eljasz Wodzicki razem z żoną Ludwiką z Wielopolskich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 2,230 gr. 4, a hyberny złp. 1,720 gr. 24.

Stopniowanie, w gramatyce, odmiana wielu przymiotników przez stopnie, z uwagi, że różne przedmioty mogą ten sam przymiot posiadać w różnym stopniu, i tak: kreda jest biała, papier *bielszy*, śnieg *najbielszy*. Trzy więc są stopnie: *równy*, *wyższy* i *najwyższy*. *Stopniują* się także i przysłówki uformowane od pewnych przymiotników.

Storax, Storakowiec, ob. Styrakowiec.

Storch Henryk, członek akademji nauk w Petersburgu, * 1766 w Rydze, † 1838; po ukończeniu nauk uniwersyteckich w Jenie i Heidelbergu, wszedł 1788 do służby rosyjskiej jako nauczyciel literatury i historji w korpusie kadetów. 1788 mianowany był referentem w kolegjum spraw zagranicznych, 1798 nauczycielem w. książąt, 1804 mianowany został członkiem petersburskiej akademji nauk, której był następnie wiceprezesem. Wydał: „Gemälde von St. Petersburg“ (6 cz., Petersburg, 1792) i „Statistische Übersicht des Russischen Reichs“ (Praga, 1795); „Materialen zur Kenntniss des Russischen Reichs“ (Ryga, 1796); „Russland unter Aleksander dem Ersten“ (9 cz., Petersburg, 1801—1807); „Cours d'économie politique“ (6 t., tamże, 1815, przekład polski, 3 t., Warszawa) i in.

Storch Ludwik, pisarz niemiecki, * 1803 r. w Ruchla, † 1881. Dzieciństwo i młodość przepędził w nędzy i z wielką trudnością potrafił ukończyć wyższe nauki, ale i w późniejszem życiu ciągłych doznawał niepowodzeń aż wreszcie 1866 otrzymał pensję od instytutu imienia Schillera i osiadł w Kreuzwertheim. Z prac jego literackich zasługują na wzmiankę: poezje, „Gedichte“ (Lipsk, 1854), romanse historyczne: „Ein deutscher Leineweber“ (9 t., Lipsk, 1846—50) i „Leute von gestern“ (4 t., Lipsk, 1853). Wybór swych romansów i noweli wydał w 31 tom. (Lipsk, 1855—62).

Storczyk *(Orchis)*, rodzaj roślin z rodziny storczykowatych, odznacza się okwiatem paszczękowatym i miodowargą zakończoną ostrogą; największa liczba gatunków mieści się w krajach płn. umiarkowanych, gdzie stanowią na wiosnę ozdobę łąk. Niektóre dostarczają salepu (ob.). Do pospolitszych należy **S.** *plamisty (O. maculata)* na łąkach wilgotnych, o kwiatach białawych, purpurowo

Storczyk.

Kwiat storczyka.

nakrapianych; *kukawka (O. militaris)*, *O. latifolia*, *O. morio* i in. Niektóre mają bulwy dłoniasto rozdzielone, które w przesądach ludowych jako *radix palmae Christi* miały ważne znaczenie (ob. Koślazek). **S.** *dwulistny*, *dwójlist*, *dwulistnik*, ob. Platanthera.

Storczykowate *(Orchidaceae)*, rodzina roślin jednoliścieniowych, zioła lub podkrzewy, rosnące na ziemi lub na roślinach gnijących, niekiedy pnące się za pomocą wypuszczanych korzonków powietrznych. Okwiat jest błoniasty lub mięsisty i składa się z 6 części płatkowatych, ułożonych w dwa okółki; z płatków wewnętrznych dwa są

Kwiat trzewiczka (Cypripedium).

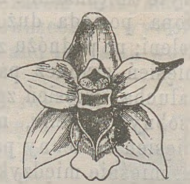

Kwiat kruszczyka (Epipactis).

podobne do skrajnych, trzeci natomiast *(miodowarga, bródka)* jest większy, inaczej zabarwiony i wogóle zupełnie przeobrażony. Przez zrośnięcie pręcików ze słupkiem powstaje *prętosłup (columna, gymnostenium)*. Pylnik jest najczęściej jeden tylko i zawiera pyłek złączony w masy. Zawiązek jest jednokomórecczkowy, o licznych drobnych zalążkach. Owoc jest zwykle torebką w rozmaity

sposób pękającą; nasiona liczne, drobne, bezbiałkowe. Łodyga najczęściej pojedyncza, niekiedy bezlistna; liście pojedyncze, całobrzegie, niekiedy mięsiste. Kwiaty są obupłciowe, dziwacznego ustroju, rzadko pojedyncze, zwykle zebrane w kłosy lub grona. **S.** rozprzestrzenione są prawie po całej ziemi, ale liczba ich znacznie się powiększa w miarę zbliżania się ku równikowi; gatunki równikowe odznaczają się też największemi i najdziwaczniejszemi kwiatami. Gatunki rosnące na ziemi mają zwykle dwie bulwy przykorzeniowe, dostarczające salepu (ob.); niektóre posiadają owoce zawierające przyjemny olejek eteryczny, jak wanilja (ob.). Znanych jest obecnie około 5,000 gatunków, z czego na Europę przypada tylko około 100; dzielą się na kilka grup. Są to obecnie kwiaty modne z powodu okazałości, dziwaczności i woni kwiatów, kultura ich jednak przedstawia dosyć trudności. Najbogatszy zbiór znajduje się w Hamburgu, piękny jest też zbiór Krakowie.—Porów. Reichenbach „Xenia orchidacea“ (3 t, 1855—83); Veitsch „Manual of orchidaceous plants“ (1887—91); „Lindenia. Iconographie des orchidées“ (od 1884); Linden „Les orchidées exotiques“ (1894).

Störk Karol, lekarz, * 1832 w Budzie, † 1899, kształcił się w Peszcie i Wiedniu, gdzie 1875 został profesorem. Położył ważne zasługi udoskonaleniem auskultaeji. Ogłosił: „Zur Laryngoskopie“ (1859); „Ueber Laryngoskopie“ (1872); „Ein neuer Atmungsapparat“ (1874); „Klinik und Krankheiten des Kehlkopfs, der Nase und des Rachens“ (2 t., 1876) i in.

Storm Teodor, poeta niemiecki, * 1817 w Husum, w Szlezwigu, † 1888. Ukończywszy studja uniwersyteckie w Kiel i Berlinie, został adwokatem w Husum, następnie wszedł do służby pruskiej (1853) i 1867 został sędzią okręgowym w Husum. Z utworów jego wymieniamy: „Immensee“ (Berlin, 1882; 31 wyd. 1888); „Sommergeschichte und Lieder“ (Berlin, 1851) i „Gedichte“ (Berlin, 1852; 8 ed., 1857). Zbiór swych pism „Sämmtliche Schriften“ wydał sam **S.** (6 t., Brunśw., 1868; 2 ed., 6 t., 1871—72).

Stormarn, kraina zajmująca południowo-zachodnią część Holsztynu, składa się z hrabstwa Rantzau, ziemi Pinneberskiej z miastem Altoną, tudzież z dominjów Trittau, Reinbeck, Tremsbüttel i Steinburg, oraz kilku miast, między któremi jest Glückstadt. Historycznie i Hamburg należy także do Stormarnu.

Storthing, sejm w Norwegji, za pośrednictwem którego naród bierze udział w prawodawstwie krajowem. **S.** wybiera z ogółu członków swoich jedną czwartą część, stanowiącą Lagthing (izbę pierwszą), pozostałe zaś trzy czwarte stanowią Odelsthing (izbę drugą). Ustanowione przez **S.** prawa dopiero po podpisaniu ich przez króla zyskują moc obowiązującą. Jeżeli dwukrotnie odrzucony przez króla projekt na trzecim Storthingu będzie przez obie izby bez zmiany przyjęty, wtedy staje się prawem, chociażby nawet sankcji królewskiej nie pozyskał.

Story Józef, * 1779 w Marblehead pod Bostonem, sędzia najwyższego trybunału związkowego w Stanach Zjednoczonych Ameryki i jednocześnie od r. 1829 profesor prawa przy uniwersytecie Harwarda w Cambridge, gdzie † 1845. Dzieła jego szkolne, między któremi najważniejsze „Commentaries on the constitution of the United States“ (3 t., 4 wyd., Boston, 1873), uważane są za klasyczne tak w Ameryce, jak i w Anglji.

Story William Wetmor, rzeźbiarz i pisarz amerykański, syn poprz. Wykonał wiele grup, figur i biustów, oraz napisał wiele studjów estetycznych i kilka romansów, tragedji, poematów.

Storzyszek, *czyścica (Clinopodium)*, rodzaj roślin z rodziny wargowych, obejmuje jedyny gatunek *C. vulgare*, zaliczany dawniej do rodzaju rojownika; jest to roślina zielna, pospolita na miejscach cienistych, o kwiatach blado purpurowych lub białawych. Ziele było używane w medycynie.

Stosina, ob. Pióra.

Stosunek, w matematyce rezultat porównania między sobą dwu ilości. Ilości mogą być porównywane w rozmaity sposób, głównie zaś porównywamy ilości w celu dowiedzenia się, o ile jedna jest większą lub mniejszą od drugiej, albo też ile razy jedna ilość jest większa lub mniejsza od drugiej. W pierwszym razie wypadek porównania nazywa się **S.** *arytmetycznym* albo *różnicowym*, w drugim zaś **S.** *geometrycznym* albo *ilorazowym*. Niektórzy matematycy upatrują jeszcze **S.** trzeciego rodzaju, zwane **S.** *stopniowania (graduacji)*, a które wyrażają się wykładnikiem potęgi, do jakiej podnieść potrzeba jedną liczbę, aby otrzymać drugą liczbę daną. Ob. Proporcja.

Stosy galwaniczne, *baterje galwaniczne*, przyrządy elektrowzbudzające, służące do wywiązywania ciągłego prądu elektrycznego czyli galwanicznego. Przez połączenie dwu metali z cieczą, jak miedzi i cynku z wodą zakwaszoną kwasem siarczanym, powstaje *element* czyli *ogniwo galwaniczne* (ob. Galwanizm), wywiązujące ciągły prąd galwaniczny. Urządzić można w sposób najprostszy ogniwo galwaniczne, umieszczając płytę miedzianą K i płytę cynkową Z w naczyniu zawierającem rozcieńczony kwas siarczany F (fig. 1). **S. g.** powstaje przez połączenie pewnej liczby takich ogniw w ten sposób, że miedź ogniwa pierwszego łączy się drutem lub prążkiem miedzianym z cynkiem drugiego, miedź ogniwa drugiego z cynkiem trzeciego i t. d.

Fig. 1. Stos naczyńkowy.

Cynk zanurzony w cieczy, elektryzując się dodatnio, odpycha elektryczność dodatnią cieczy do wystającego z wody końca miedzi; przez połączenie przeto metaliczne miedzi z drugim cynkiem elektryczność ta spływa do tego cynku, a przez ten cynk i ciecz dostaje się do końca drugiej miedzi, tak, że ta posiada już podwójną ilość elektryczności dodatniej; w ten sposób miedź trzecia, czwarta i t. d. posiada potrójną, poczwórną i t. d. ilość elektryczności dodatniej; w tenże sam sposób ilość elektryczności odjemnej rośnie na każdym cynku, idąc w stronę przeciwną. Ilość elektryczności dodatniej rośnie w miarę zbliżania się ku końcowi **S.**, ilość elektryczności odjemnej ku początkowi **S.** W środku obie ilości elektryczne są między sobą równe i nawzajem się znoszą. — **S. g.** są rozmaitych konstrukcji.— Pierwotny **S.** *Volty*, zbudowany 1800 r. (fig. 2), składa się z tafelek podwójnych, złożonych z tafelki cynkowej i miedzianej. Tafelki te układają się między kilku słupkami szklanemi, cynkiem ku dołowi, poprzedzielane krążkami sukiennemi, zmoczonemi wodą zakwaszoną. Górny cynk jest biegunem odjemnym, dolna miedź biegunem dodatnim stosu. Jeżeli z płytami końcowemi połączymy druty *c* i *d*, bieguny przenoszą się na końce tych drutów. Dopóki końce drutów nie są ze sobą zetknięte, stos jest *otwarty*, skoro zaś przez ich zetknięcie stos *zamykamy*, to przebiega po drucie prąd, wywołujący zwłaszcza silne działania fizjologiczne. Jeżeli jeden koniec **S.** połączymy metalicznie z ziemią, to ilość wolnej elektryczności na drugim końcu się podwaja.— Tak urządzony **S.** galwaniczny jednak bardzo prędko słabnie stąd, że przez ciężar tafelek jest wyciskana ciecz, która spływa po bokach **S.** i zobojętnia elektryczności, ułatwiając ich łączenie. Dla tego też Volta zmienił pierwotne swe urządzenie i zastąpił je *stosem naczynkowym* (fig. 1). W *stosie korytkowym Cruikshanka*, zamiast oddzielnych naczyń, znajduje się wspólne koryto napełnione rozcieńczonym kwasem siarczanym (1 część kwasu siarczanego angielskiego na 10 części wody). W *stosie Wollastona* (1815) szereg płyt, złożonych z miedzi i cynku, przytwierdzony jest za pomocą prążków miedzianych do listwy drewnianej (fig. 3), tak, że wszystkie razem mogą być do cieczy wprowadzane i z niej wysuwane. Do tejże kategorji należy **S.** *spiralny Hare'go*. **S.** *suchy Zamboniego* składa się z krążków papieru złotego (pokrytego mosiądzem) i srebrnego (cyną), zlepionych stroną papierową; przewodnik wilgotny stanowi tu papier pokryty klajstrem, hygroskopijny. Silniejsze napięcie elektryczne na biegunach, czyli większą różoicę potencjałów otrzymujemy, jeżeli zamiast miedzi użyjemy płyty z metalu, który słabiej jeszcze jest przez ciecz elektrycznie pobudzany, jak platyny lub koksu, czyli węgla otrzymywanego z retort, w których się gaz oświetlający wytwarza. Tak np. *ogniwo Smee'go* składa się z płyty cynkowej i platynowanej płyty srebrnej, zanurzonych w rozcieńczonym kwasie siarczanym. Bardzo dogodne jest *ogniwo butelkowe*, zwane też *ogniwem Greneta* (fig. 4), które zawiera dwie płyty koksowe, zanurzone w roztworze kwasu chromnego, albo raczej w mieszaninie 12 części dwuchromianu potażu, 25 cz. stężonego kwasu siarczanego i 100—150 cz. wody; między płytami koksowemi osadzona jest płyta cynkowa, która za pośrednictwem pręta mosiężnego, przechodzącego przez pokrywę naczynia, może być do cieczy zsuwaną; na pokrywie znajdują się też dwie śrubki, z których jedna jest połączona z płytami koksowemi, druga z płytą cynkową; w śrubkach tych osadzają się druty, a płyta cynkowa zapuszcza się w ciecz tylko podczas użycia stosu. Większe podobne stosy z kwasem chromnym urządzone są na wzór stosu Wollastona.—Wszystkie jednak powyższe **S.**, złożone z dwu metali i jednej cieczy, przedstawiają tę niedogodność, że woda w jego skład wchodząca rozkłada się na tlen i wodór; tlen, jako pierwiastek elektroodjemny, przechodzi do metalu elektrodatniego w cieczy, zatem do cynku, wodór zaś do miedzi. Tlen łączy się z cynkiem i pokrywa go warstwą tlenku cynku, który się wszakże w wodzie zakwaszonej rozpuszcza i szkodliwego skutku nie wywiera. Wodór natomiast osiada na miedzi i tworzy na niej powłokę, która jako zły przewodnik wstrzymuje ciągły przepływ elektryczności i która nakoniec wywołuje prąd przeciwny, czyli *polaryzacyjny prąd* (ob.). Wskutek tego działanie **S.** się osłabia. Aby więc otrzymać **S.** *stałe*, trzeba tę warstwę wodoru oddalać. Odbywa się to

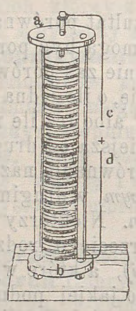

Fig. 2. Stos Volty.

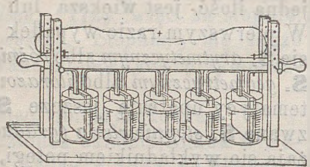
Fig. 3. Stos Wollastona.

Fig. 4. Ogniwo Greneta.

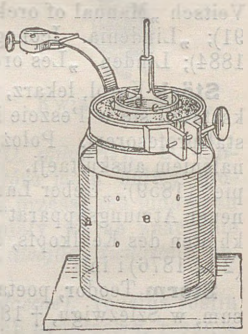

Fig. 5. Ogniwo Bunsena.

najczęściej przez wprowadzenie ciała łatwo oddającego tlen, który utlenia wodór i przeprowadza go w wodę. Aby utleniające to ciało nie mieszało się z wodą zakwaszoną, zamknięte jest najczęściej w naczyniu glinianem dziurkowatem, przez którego dziurki atomy gazu przechodzić mogą, ciecze zaś są wstrzymywane, a które nadto po przewilgoceniu stanowić może dobry przewodnik. Do **S.** stałych należą: **S.** *Grovego* (1839) składa się z cynku zanurzonego w kwasie siarczanym rozcieńczonym i platyny zanurzonej w kwasie azotnym, znajdującym się w naczyniu glinianem, wewnątrz naczynia zawierającego kwas siarczany. **S.** ten jest bardzo silny; ujemną jego stroną jest to, że wodór łączy się tu z tlenem kwasu azotnego, przyczem wywiązują się szkodliwe dla zdrowia pary kwasu podazotnego; niedogodność tę starał się usunąć Beetz (1871) przez użycie stosownego pokrycia.— **S.** *Bunsena* (1842) różni się tem od poprzedniego,

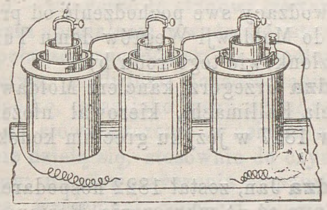

Fig. 6. Stos Bunsena.

że drogą platynę zastępuje tańszy węgiel, otrzymywany przez wyżarzenie mieszaniny węgla kamiennego i węgla z retort, w których się wyrabia gaz oświetlający. Węgiel ma zwykle postać walca wydrążonego, stąd forma tego **S.** jest odmienną od **S.** Grovego. W naczyniu szklanem *a* (fig. 5) znajduje się stężony kwas azotny, w którym umieszczony jest wydrążony walec węglowy *ee*, a wewnątrz niego naczynie gliniane *c*, napełnione kwasem siarczanym rozcieńczonym, w którym pogrążony jest pręt cynkowy *d*. Można wszakże stos Bunsena urządzać i w ten sposób, że węgiel w postaci pręta znajduje się z kwasem azotnym w dziurkowatem naczyniu glinianem, cynk zaś w postaci rury walcowej z rozcieńczonym kwasem siarczanym na zewnątrz, w naczyniu z gliny polewanej (fig. 6). — **S.** *Daniella* (fig. 7) składa się z cynku zanurzonego w kwasie siarczanym i miedzi w roztworze witrjolu miedzianego; rozcieńczony kwas siarczany znajduje się w naczyniu walcowem T z gliny dziurkowatej, roztwór witrjolu miedzianego w zewnętrznem naczyniu szklanem; płyta cynkowa Z i miedziana K mają postać walców wydrążonych; do łączenia ogniw między sobą i z drutami służą prążki miedziane *m* i *p*, przylutowane do metali, oraz śrubka *s*. Stos ten jest słabszy od poprzednich, ale tańszy.—**S.** *Meidlingera* (1859) jest odmianą stosu Daniella; zawiera cynk zanurzony w roztworze siarczanu magnezji i miedź lub ołów w roztworze siarczanu miedzi; naczynie szklane AA (fig. 8) ma taką postać, że płyta cynkowa ZZ walcowato zgięta, do której przylutowany jest drut *ck*, znajduje oparcie w rozszerzeniu *bb;* na dnie naczynia AA osadzone jest nadto mniejsze naczy-

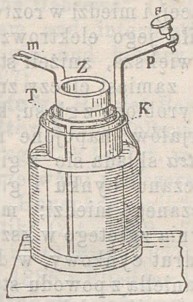

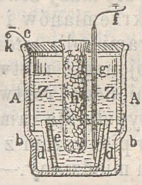

Fig. 7. Ogniwo Daniella. Fig. 8. Ogniwo Meidingera

nie *dd*, w którem osadzony jest walec miedziany *e*, połączony z drutem *fg*, otoczonym dla izolacji powłoką kauczukową; od pokrywy naczynia zwiesza rura szklana *h*, napełniona bryłkami witrjolu miedzianego. Naczynie A napełnia się roztworem siarczanu magnezji, a gdy się witrjol miedziany rozpuszcza, wydaje roztwór, który z powodu większego swego ciężaru właściwego pozostaje w naczyniu *d*, w zetknięciu z płytą miedzianą, gdy płyta cynkowa otoczona jest roztworem siarczanu magnezji; w ten sposób utrzymuje się dostateczny rozdział cieczy bez potrzeby przegrody z gliny dziurkowatej. **S.** ten jest niezbyt silny, ale nader stały. Inną odmianą stosu Daniella jest *stos Siemensa* i *Remaka*. — **S.** *Leclanchégo* (1868) składa się z węgla K (fig. 9), osadzonego w braun-

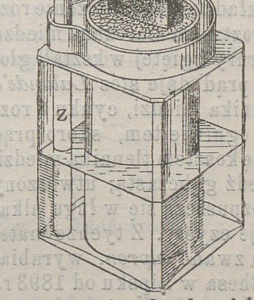

Fig. 9. Ogniwo Leclanché. Fig. 10. Ogniwo Clarka.

sztajnie w naczyniu glinianem, i pręta cynkowego Z w roztworze salmjaku. **S.** ten bardzo jest chwalony z powodu stałości i siły. We wszystkich powyższych stosach płyta cynkowa jest amalgowana, czyli natarta rtęcią, a to w tym celu, by pod-

czas bezczynności stosu ochroniona była od bezpośredniego działania kwasu siarczanego. Nowsze stosy są *Buffa* i *Bunsena*, *Marié-Davy'ego*, *Böttgera*, *Pinnesa*, *Zaliwskiego* (1873) i in., składające się z mniej lub więcej odmiennych materjałów.—*Stos Reyniera* składa się z cynku zanurzonego w roztworze sody gryzącej, i miedzi w roztworze witrjolu miedzianego; siła jego elektrowzbudzająca jest prawie 1½ raza większa, aniżeli stosu Daniella. W *stosach suchych* zamiast cieczy znajdują się masy stwardniałe, wyrobione z gipsu, kredy, krzemianów i t. p. materjałów, napojone roztworami soli; *stos suchy Beetza* składa się z gipsu napojonego roztworem siarczanu cynku i gipsu napojonego roztworem siarczanego miedzi; masy te wypełniają ramiona naczynia zgiętego w kształt U, w pierwszem z nich tkwi drut cynkowy, w drugiem miedziany.—Ogniwo Daniella z powodu stałej swej siły elektrowzbudzającej, wynoszącej 1,104 wolta, używa się jako *ogniwo normalne* do porównywania z niem siły elektrowzbudzającej innych ogniw. Jako ogniwo normalne służy też *ogniwo Clarka* (siła elektrowzbudzająca = 1,434 wolta), składające się z cynku w mieszaninie siarczanu rtęci z siarczanem cynku i z drutu platynowego; ogniwu temu instytut fizyczno-techniczny w Berlinie nadał inną postać (fig. 10); odmienne też urządzenie mają *ogniwa normalne Rayleigha*, *Westona*, *Fleminga* (fig. 11); to ostatnie jest ogniwem Daniella, w którem przez wypuszczanie cieczy za pomocą kurka osiągnąć można dokładne rozgraniczenie roztworu siarczanu cynku i roztworu siarczanu miedzi, zawartych w ramionach rury zgiętej w kształt głoski U. Nader stateczny prąd daje stos *Lalande'a* (1884), zbudowany z tlennika miedzi, cynku i roztworu alkalicznego. W ogniwie tem, skoro prąd przebiega, cynk utlenia się kosztem tlennika miedzi, który się zamienia w miedź gąbczastą; utworzony wodan tlenniku cynku rozpuszcza się w ługu alkalicznym, a metal pozostaje czysty. Z tychże materjałów składa się ogniwo zwane *cupron*, wyrabiane przez Umbreita i Matthesa w Lipsku od 1893 r., które nadaje się dobrze do zasilania małych lamp żarowych, do robót galwanoplastycznych i do potrzeb pracowni naukowych.—Inny rodzaj stosów galwanicznych, który służy do gromadzenia energji prądu, by ją w razie potrzeby spożytkować, stanowią *stosy wtórne* czyli *akumulatory* (ob.). Dokładna teorja stosów galwanicznych przedstawia znaczne trudności; najdokładniejsze rozwiązanie zyskała dopiero w teorji jonów. (Ob. Elektrochemja). Por. Hauck „Die galvanischen Batterien“ (3 wydanie, 1890); Centnerszwer „Teorja jonów“ (Warszawa, 1902).

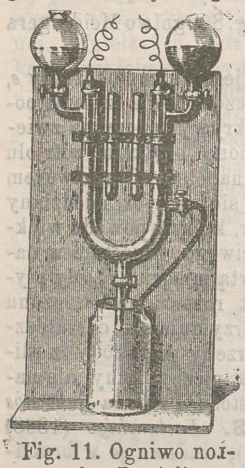

Fig. 11. Ogniwo normalne Daniella.

Stotinka, moneta bulgarska, $^1/_{100}$ lwa czyli franka.

Stoughton Jan, historyk kościoła i duchowny angielski, * 1807 w Norwich, kształcił się w Londynie, od 1832 r. był proboszczem w Windsorze, 1843 w Kensington. Napisał: „Ecclesiastical history of England“ (5 t., 1867—74). 2 wyd. p. t. „Religion in England from the opening of the Long Parliament to the end of the 18 century“ (6 t., 1881) i dalszy ciąg „Religion in England from 1800 to 1850“ (2 t., 1884).

Stourbridge, m. w ang. hrabstwie Worcester nad rz. Stour, ma liczne fabryki szkła, cegieł i in., liczy 9,400 miesz.

Stourdza albo **Sturdza,** ród bojarów multańskich, wywodzący swe pochodzenie od przybyłych w XV w. do Mołdawji Węgrów domu Turzo. Znakomitsi członkowie tego rodu byli:

Stourdza Grzegorz, kanclerz Mołdawji za rządów księcia Kallimachi, kierował ułożeniem wydanego w 1817 w języku greckim kodeksu prawnego.

Stourdza Jan, został 1822 hospodarem Mołdawji i był nim aż do wkroczenia Rosjan 1828. Tę samą godność otrzymał 1834 syn jego, **Stourdza** Michał, * 1795, ale wkrótce tak został znienawidzony w kraju, że nawet opieka Rosji ocalić go nie zdołała i był zmuszony układem w Bałta-Liman z dnia 1 maja 1849 r. zrzec się hospodarstwa.

Stourdza Grzegorz, drugi syn Jana, * 1821 r., był pułkownikiem w wojsku multańskiem, poczem 1852 pod imieniem Muklis-paszy wstąpił do służby tureckiej.

Stourdza Aleksander, * 1791 r. w Rosji. Po ukończeniu studjów w Niemczech, powrócił do Rosji, był radcą stanu w kancelarji hr. Kapodistriasa i na kongresie w Akwizgranie ułożył z polecenia Rosji znane powszechnie pismo *Mémoire sur l'état actuel de l'Allemagne* (Akwizgran, 1818), które z powodu zawartych w nim oskarżeń uniwersytetów niemieckich u studentów w Niemczech wywołało oburzenie. Doznając wiele przykrości i prześladowań, schronił się do Rosji, gdzie pracował czas jakiś w ministerjum spraw zagranicznych, a potem przeniósł się do dóbr swych w południowych gubernjach. † 1854 r. w Mansyrze, w Besarabji. Z innych pism jego ważniejsze są: „La Grèce en 1821“ (Lipsk, 1822); „Notice biographique sur le comte J. Capodistrias“ (1832) i inne.

Stourdza Dymirt, pisarz i polityk rumuński, * 1833, kształcił się w uniwersytetach niemieckich, 1866 agitował za strąceniem z tronu księcia Cuzy i za wyborem ks. Karola Hohenzollerna, po-

czem kilkakrotnie zajmował stanowisko ministra robót publicznych, skarbu, spraw zagranicznych i oświaty. Jako sekretarz generalny Akademji rumuńskiej, kierował wydawnictwem dwóch wielkich dzieł źródłowych, dotyczących historji Rumunji: Hurmazakisa „Documente privitoare la Istoria Romanilor“ (Bukar., 1876 i nast.) i Sturdzy „Acte si Documente privitoare la Istoria Renascerei Romaniec“ (3 t., 1888—89). Napisał nadto: „La marche pragressive de la Russie sur le Danube“ (Wiedeń, 1878); „Rumänien und der Vertrag von San Stefano“ (1878); „Uebersicht der Münzen und Medaillen des Fürstentums Rumänien, Moldau und Walachei“ (1874); „Memoriu asupra numismaticei romanesci“ (Bukar., 1878).

Stowarzyszenia jest to wszelkie połączenie osób w jednym celu, a więc takie związki, jak: spółki, towarzystwa, oparte na wzajemnej pomocy, połączenia w celach naukowych, filantropijnych i t. d.—wszystko to stanowi stowarzyszenie. W znaczeniu specjalnem uważa się stowarzyszenie jako połączenie jednostek ku wspólnym celom gospodarstwa, czyli jako łączność kapitałów, i to stanowi spółkę, oraz jako łączność sił roboczych, i to stanowi stowarzyszenie w ścisłem znaczeniu. Te ostatnie dzielą się, stosownie do czynności, na takie grupy: na stowarzyszenia humanitarne, towarzystwa wzajemnej pomocy, stowarzyszenia spożywcze i stowarzyszenia wytwórcze czyli produkcyjne. Do produkcyjnej grupy stowarzyszeń należą: banki ludowe, stowarzyszenia magazynowe, tak zwane związki robocze (Trades-Unions), stowarzyszenia udziałowe i stowarzyszenia produkcyjne w ścisłem znaczeniu. Do stowarzyszeń spożywczych należą: związki konsumcyjne w ścisłem znaczeniu, wspólne kuchnie, związki, zakupujące wspólnie materjały surowe i t. p. Stowarzyszenia ściśle społeczne, jak kluby, towarzystwa sportowe, artystyczne i t. p., grają w życiu kulturalnem ważną rolę. Nakoniec odrębny charakter mają stowarzyszenia polityczne, dążące do specjalnych celów narodowych, partyjnych i t. p.

Stowarzyszenia artystyczne, zjednoczenie przyjaciół sztuki ku popieraniu żywego zainteresowania dla tejże, a równocześnie celem dania artystom sposobności do wystaw i spieniężenia ich dzieł; pierwsze stowarzyszenia artystyczne założone zostały 1823 r. w Monachjum i w Bremie; w samych Niemczech, Austrji i Szwajcarji istnieje około 100 takich stowarzyszeń.

Stowarzyszenia cechowe (ang. TradesUnions, robocze giełdy), związki stowarzyszone robotników tegoż samego cechu, celem popierania wspólnych interesów. O s. c. niem. por. Hirsch i Polke „Leitfaden“ (1877); ang.: Holyoake „History of cooperation in England“ (3 wyd., 2 t., 1885); Bärnreither 1886; fran. Lexis 1879 r.; amer. Farnam 1879 i Sartorius-Waltershausen 1886; szw. Bechte 1888 r.

Stowe Calvin Ellis, teolog i pedagog amerykański, * 1802 w stanie Massachusetts, † 1886 r. 1830—33 był profesorem literatury greckiej i łacińskiej w Dartmouth College, 1852 literatury biblijnej. Napisał: „Lectures on the sacred poetry of the Hebrews“ (1829); „Introduction to the criticism and interpretation of the Bible“ (1835); „Origin and history of the books of the Bible“ (1867).

Stowe Harriet Beecher, ob. Beecher Stowe.

Stoy Karol Volkmar, filozof i pedagog, * 1815 w Pegau, † 1885 r. w Jenie, gdzie od 1845 r. był z przerwami profesorem i radcą szkolnym. Napisał: „Hauspädagogik“ (1855); „Philosophie-Propädeutik“ (2 t., 1869—70); „Encyklopädie der Pädagogik“ (2 wyd., 1877) i in.—Por. biografje: Fröhlich 1885 i Bliedner 1886 r.

Stożek, *ostrokrąg (Conus)*, w geometrji powierzchnia utworzona przez obrót linji prostej nieskończonej, która przechodzi przez stały punkt, zwany *wierzchołkiem*, i opiera się statecznie o daną linję krzywą. Krzywa ta zowie się *kierownicą*, linja zaś prosta, która kreśli stożek, jest jego *tworzącą*. Właściwie nazwa **S.** stosuje się raczej do bryły zamkniętej tą powierzchnią, która ściśle

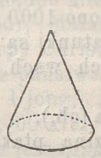

Fig. 1. Stożek prosty.

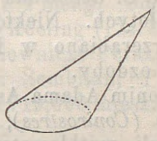

Fig. 2. Stożek pochyły.

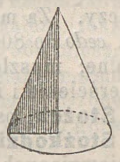

Fig. 3. Powstawanie powierzchni stożkowej.

zwać się powinna *powierzchnią stożkową*. Łatwo widzieć, że tak utworzona powierzchnia stożkowa składa się z dwu płacht, symetrycznych względem wierzchołka. Liczba **S.** jest nieskończenie wielką, podobnie jak liczba linji krzywych, które stanowić mogą kierownicę. W szczególności **S.** *kołowym* zowie się **S.**, którego kierownicą jest okrąg;

Fig. 4. Pień stożkowy.

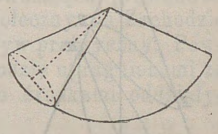

Fig. 5. Rozwinięcie powierzchni stożkowej.

jeżeli oś tego **S.**, to jest linja łącząca wierzchołek ze środkiem podstawy, jest do podstawy prostopadłą, **S.** zowie się *prostym* (fig. 1) w przeciwnym razie *pochyłym* (fig. 2). **S.** kołowy prosty może być utworzony przez obrót trójkąta prostokątnego około jednej z przyprostokątni czyli katetów (fig. 3). Powierzchnia boczna takiego **S.** = połowie iloczynu z okręgu podstawy przez tworzącą: $S = \pi r a$;

objętość jego=iloczynowi z podstawy przez trzecią część wysokości: $V=\frac{1}{3}\pi r^2 h$. *Kloc stożkowy* czyli *pień stożkowy* (fig. 4) jest bryłą powstającą przez przecięcie **S.** płaszczyzną równoległą do podstawy. Jeżeli powierzchnię boczną stożka kołowego rozetniemy wzdłuż tworzącej i rozwiniemy na płaszczyznę, otrzymamy wycinek koła (fig. 5). W orografji nazywa się **S.** góra oddzielnie stojąca, postaci stożkowej.

Stożek (*Conus*), rodzaj ślimaków grzebieniastoskrzelnych, mający skorupę odwrotnie stożkowatą ze skrętami płaskiemi. Należy tu około 400 gatunków, żyjących wyłącznie morzach; niektóre

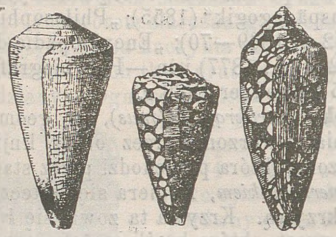

Stożki.

należą do muszel najbardziej cenionych przez zbieraczy. Za muszlę *C. ammiralis* płacono 1000, za *C. cedo* do 8000 złotych. Niektóre gatunki są jadalne; muszle przerabiano w Indjach wsch. na pierścienie i inne ozdoby.

Stożek, pseudonim Adama Asnyka (ob.).

Stożkodziobe (*Conirostres*), rodzina ptaków śpiewających czyli wróblowatych, które mają dziób stożkowaty, zwykle krótki, prosty lub słabo w końcu zakrzywiony. Należą tu łuszczaki, trznadle, krzywonosy.

Stożkowe koła, ob. Zębate koła.

Stożkowe przecięcia, *ostrokręgowe przecięcia, sekcje koniczne*, linje krzywe wypadające z przecięcia powierzchni stożka kołowego prostego rozmaicie pochylonemi płaszczyznami. Jeżeli płaszczyzna przecinająca przechodzi przez wszystkie tworzące stożka (ob. Stożek), leżące z jednej strony wierzchołka, przecięcie jest *elipsą*, która przechodzi w *okrąg koła*, gdy płaszczyzna jest równoległą do podstawy. W stożku ABJDK (ob. fig.) przecięcie EF jest elipsą. Jeżeli płaszczyzna przecinająca HG jest równoległa do jednej z tworzących, przecięcie jest *parabolą* JHK. Jeżeli nakoniec płaszczyzna napotyka tworzące z jednej i drugiej strony wierzchołka, przecięcie jest *hyporbolą* (ob.). Wszystkie te linje są krzywemi stopniami drugiego (ob. Krzywe linje) i są zarazem wszystkiemi linjami krzywemi stopnia drugiego. Każde przecięcie stożkowe może być przez linję prostą najwyżej w dwóch punktach przecięte; z danego punktu zewnętrznego można do każdego przecięcia stożkowego poprowadzić dwie styczne. Każde przecięcie stożkowe jest wyznaczone przez pięć punktów, z których żadne trzy punkty nie leżą na linji prostej; ostatnia ta zasada stanowi *twierdzenie Pascala*.

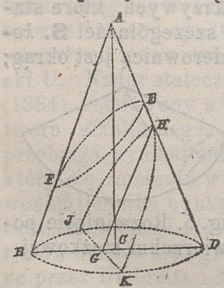

Przecięcia stożka.

Stożkowe zwierciadło, ob. Zwierciadła.

Stożkowy dach, *dach ostrokręgowy*, ob. Dach.

Stół honorowy krzyżacki. Tak nazywała się u Krzyżaków świetna i uroczysta uczta, do której małą tylko liczbę obcych zasłużonych rycerzy przypuszczali, a która znajdującemu się na niej uczestnikowi przynosiła wielki zaszczyt w zawodzie rycerskim, była albowiem jakby uwieńczonem uznaniem pełnego chwały żywota. To też o ten zaszczyt ubiegali się głośni w świecie rycerze. Krzyżacy wyrobili sobie u papieża i cesarzów prerogatywę i przywilej wyłącznego udzielania honoru podobnej uczty rycerskiej; kiedy więc rozesłanymi po dworach królewskich i książęcych listami oznajmiali blizkie zastawienie owego stołu, wybierał się do nich każdy sławny wojownik, każdy stary bohater, celem pozyskania tej ostatniej palmy rycerstwa. Stół ten odbywał się zwykle pod Królewcem, albo na pograniczu litewskiem, u stóp jakiej zburzonej twierdzy pogańskiej, pod kosztownym namiotem. Uczty te, do których zasiadało zaledwie 10—12 osób, jakkolwiek kosztowne, wynagradzały się Krzyżakom sowicie i często bywały dla nich źródłem znakomitych dochodów.

Strabon, najznakomitszy geograf grecki, * około 66 r. przed Chr. w Amazji, w Kapadocji, żył za czasów Augusta i Tyberjusza i † 20 r. po Chr. Kształcił się w Aleksandrji, naprzód pod kierunkiem perypatetyka Boethosa z Sydonu, a następnie stoika Anthenodora z Tarsu. Odbywał długie podróże po Azji, Afryce i Europie, 29 przed Chr. osiadł w Rzymie. Napisał dzieło geograficzne złożone z ksiąg siedmnastu, którego najpierwsza edycja wyszła 1516 w Wenecji. Z nowszych wydań najlepsze są Kramera (3 t., Berlin, 1844—1852) i Meinekego (3 t., Lipsk, 1851—52). Z tłómaczeń **S.** najważniejsze jest francuskie, wykonane z polecenia Napoleona I przez de la Porte du Theil, Koraisa i Gosselina (5 t., Paryż, 1805—19). Oprócz tego napisał **S.** „Pamiętniki historyczne“ w 44 ks., które jednak nie doszły czasów naszych. Por. Dubois „Examen de la géographie de Strabon“ (1891).

Strabon.

Strachota, tak w Morawji nazywają św. Metodego (ob.), wywodząc imię to z łac. *metus*— strach.

Strachwitz Maurycy, hr., poeta niemiecki, * 1822 w Peterwitz na Śląsku, † 1847 w Wiedniu. Napisał: „Lieder eines Erwachenden“ (1842; 5 w., 1854); „Gedichte“ wydanie zbiorowe (8 w. 1890).

Stracz, rzeka wypływająca z jeziora Świr, która, ubiegłszy mil 7, wpada w gubernji i powiecie wileńskim z prawej strony do Wilii.

Stradbroke, wyspa położona w pobliżu południowo-wschodniego wybrzeża brytańsko-australskiej kolonji Queensland, tworzy wraz z wyspą Moreton, oddzieloną od niej kanałem Rous, zatokę Moreton; posiada latarnię morską.

Stradella, miasto we włoskiej prowincji Pavia, w okręgu Voghera, nad rz. Aversa, przy kolei żel. Alessandria-Piacenza, liczy 6,400 miesz.

Stradella Aleksander, sławny kompozytor, śpiewak i kapelmistrz w Genui, * 1645 w Neapolu. Cudowna piękność jego oratorjum *św. Jan Chrzciciel*, rozbroiła wprawdzie nasłanego nań przez opiekuna uwiedzionej przez niego młodej Wenecjanki skrytobójcę, mimo to jednak nie zdołał **S.** ujść ścigającej go później zemsty, gdyż we dwa lata po pierwszym zamachu zakłóty został (1678). Oprócz wspomnianego oratorjum i słynnej swojego czasu opery *La forza dell'amor paterno* pozostało po nim kilka kantat, madrygałów i innych kompozycji. Niezmierną popularnością cieszy się jeden z jego utworów religijnych znany pod nazwą „Modlitwa“ **S.**

Stradioci, lekka jazda w Albanji i Morei, która zaciągała się w XVI w. w służbę Wenecji, Francji i Hiszpanji.

Stradivari, *Stradueri* albo *Straduerius* Antoni, słynny fabrykant narzędzi muzycznych smyczkowych, * 1644 w Kremonie, † 1737; był uczniem Mikołaja Amati'ego; od 1690 r. zaczął wyrabiać i pod własną firmą instrumenty, które mianowicie z czasu od 1700 do 1723 r. są prawdziwemi arcydziełami, dzisiaj prawie na wagę złota płaconemi. Por. Fétis„ Antoine **S.**“ (Paryż, 1856); Niederheitmann „Cremona“ (2 wyd., Lipsk, 1884).

Stradjota (gr.), żołnierz; stradjokracja, przewaga militaryzmu, rządy militarne.

Stradom, jedno z przedmieść Krakowa (ob.).

Strafford Tomasz Wentworth, hrabia, mąż stanu angielski, jeden ze sprawców rewolucji angielskiej, a zarazem pierwsza jej ofiara, pochodził ze starożytnej rodziny i * 1593 w hrabstwie York. Od 1621 r. członek izby niższej, występował jako przywódca opozycji i przeprowadził słynną *Petition of Rights*; przeszedł jednak później na stronę królewską, widząc, że opozycja purytańska charakter rewolucyjny przybierać zaczynała i odtąd łącznie z biskupem Laud stał się najsilniejszą podporą Karola I. Mianowany parem i powołany 1628 do rady tajnej, otrzymał w rodzaju dyktatury gubernatorstwo prowincji północnych, a 1632 namiestnictwo w Irlandji, ale na obu tych stanowiskach ściągnął na się nienawiść ludu. Kiedy rewolucja w Szkocji 1638 głowę podniosła, nakłaniał **S.** króla do środków, które jakkolwiek pozornie samowładne, byłyby przecież zapobiegły rewolucji, gdyby król chciał się był do nich zastosować i gdyby był chciał zaufać swemu doradcy. Naznaczony naczelnym wodzem wojsk w Anglji, złożył **S.** 1640 godność namiestnika Irlandji, ponieważ król działał wbrew jego radom. Kiedy się potem zebrał parlament zwany *Długim*. **S.**, czując niebezpieczne swe położenie, wzbraniał się przybyć do Londynu. Wtedy król zabezpieczył mu swobodny przyjazd, ale zaledwie tylko się **S.** zjawił, został oskarżony o zdradę stanu, natychmiast uwięziony, a Karol I podpisał wyrok śmierci na najwierniejszego i najzdolniejszego swego sługę. **S.** ścięty został 12 maja 1641 r. Biografję **S.** napisał jego przyjaciel Radcliffe.—Porów. też Lally-Tolendala „Vie du comte de Strafford“ (wraz z tragedją pod tymże tytułem 2 t., Londyn, 1795; bez tragedji, Paryż, 1814); Cooper „Life of Thom. Wentworth Earl of **S.**“ (Londyn, 1874).

Straits Settlements, posiadłości angielskie na półwyspie Malakka, obejmujące 3,998 klm. kw. i 540,000 miesz., składają się z trzech części: Singapur, Malakka i Pineng. Do **S.** należą także wyspy Christmas i Keeling (124 klm. i 568 miesz.), oraz państwa hołdownicze Perak, Selangor, Sungei Ujong, Negri Sembilan, Pahang i Dżohor (86,000 klm. kw. i 719,000 miesz.). Miastem głównem jest Singapur.

Strajk (z ang. strike, *bezrobocie*), zmowa robotników, przez którą starają się zmusić fabrykantów do nadania im lepszych warunków pracy. Przyczynami bezrobocia są: mała płaca i zbyt wielka liczba godzin pracy dziennej. Systematyczne bezrobocia, rozszerzające się na kraj cały, lub przynajmniej jedną jego prowincję, i zasilające niepracujących ze wspólnej kasy, rozwinęły się głównie w Anglji i Stanach Zjednoczonych Ameryki, we Francji, Niemczech.—Bezrobocia wpływają na zmianę warunków pracy, bo tworzą siłę oporu robotników, znieważającą prawodawców do ustępstw. Ruch społeczny na Zachodzie coraz potęguje ich siłę i wpływ praktyczny. Pewne ich formy są już na Zachodzie upragnionemi ze stanowiska ustawodawczego środkami oddziaływania na przedsiębiorców.

Straka Adolf Wilhelm, pisarz czeski, * w Krapszycach pod Rzipem, gdzie ojciec jego był pastorem, † 1872 w Londynie. Po ukończeniu gimnazjum w Żytawie, chodził na uniwersytet w Lipsku i zawiązał tu stosunki z kolegami innych ziem słowiańskich. 1848 poznał się z Bakuninem i w celu propagowania jego idei odbył kilkakrotne podróże po Poznańskiem i Śląsku, oraz został pośrednikiem pomiędzy demokratami słowiańskimi a niemieckimi. 1849 udał się do Pragi, gdzie pozostał do ogłoszenia stanu oblężenia, poczem wró-

cił do Lipska dla dokończenia studjów. Nie czując się jednał tu bezpiecznym, schronił się do Anglji. Sąd wojenny praski skazał go tymczasem na karę śmierci *in contumacia*. Osiadłszy w Londynie, został początkowo nauczycielem języków łacińskiego i greckiego w zakładzie prywatnym, poczem 1856 r. mianowany profesorem uniwersytetu londyńskiego. Oprócz artykułów, pomieszczanych w czasopismach angielskich, w których rozbierał rozmaite kwestje, dotyczące swego kraju, wydał po czesku „Gramatytę angielską“ (Praga, 1862), oraz przygotował do druku „Słownik angielsko-czeski.“

Strakonice, miasto w Czechach, nad Wotawą naprzeciwko *Nowych*-**S.,** położone, ma stary zamek i 5,500 miesz.

Strakosch Aleksander, nauczyciel szkoły dramatycznej i deklamator, * 1845 w Eperiesz na Węgrzech, kształcił się w Wiedniu, następnie był aktorem w teatrze niemieckim w Budapeszcie, Hanowerze, poczem odbywał studja retoryczne w konserwatorjum paryskiem. Kalectwo ręki zmusiło go do wyrzeczenia się karjery teatralnej. Odtąd udzielał lekcji deklamacji naprzód w Lipsku, później w teatrze miejskim w Wiedniu. W końcu objeżdżał większe miasta europejskie i amerykańskie, gdzie występował jak deklamator. Był także i w Warszawie.

Stralsund, miasto główne pruskiej regencji t. n. (4,010 klm. kw. i 214,500 miesz.), oddzielone od wyspy Rugji cieśniną Gellen, ma port broniony z wyspy Dänholm i jest twierdzą drugiego rzędu. **S.** ma 30,100 miesz., posiada piękny ratusz i trzy wspaniałe w stylu gotyckim kościoły. Miasto prowadzi znaczny handel morski, ma fabryki wyrobów tabacznych, zwierciadeł, sukna i kart. Założony przez księcia Rugji Jaromira w 1209, był jednem z ważniejszych miast hanzeatyckich. Na mocy pokoju zawartego w Kiel r. 1814 przeszedł do Danji, która traktatem 1815 r. Prusom go odstąpiła.

Strandberg Wilhelm August, publicysta i poeta szwedzki, * 1818 r. w Stigtamta, studjował w Lund, 1840 osiadł w Sztokholmie i objął redakcję czasopisma *Post- och Inrikes-Tidningar*, którą prowadził do śmierci; † 1877 jako członek akademji szwedzkiej. Jako poeta zyskał rozgłos wydanym pod pseudonimem Talis Qualis zbiorem pieśni z charakterem politycznym „Sangar i pansar“ (1835); następnie wydał nowy zbiór „Poezji,“ odznaczających się równie jak i pierwsze miłością ojczyzny, szlachetnością uczuć i pięknością formy. Wysoko cenione są jego liczne przekłady metryczne arcydzieł poezji obcych, pomiędzy któremi pierwsze miejsce zajmuje wyborne tłómaczenie „Don Juana“ Byron'a.

Strange Robert, znakomity rysownik i rytownik, * 1721 na wyspie Pomona (jednej z Orkad), † 1792 w Londynie. Ustalił swą sławę w Anglji rycinami wykonanemi z włoskich mistrzów. Niepoównanych zalet są mianowicie jego prace z rysunków Tycjana. Biografję jego napisał Dennistown (2 t., Londyn, 1856).

Stranitsky Józef Antoni, aktor, * 1676 roku w Świdnicy, † 1727. Od 1712 dzierżawił miejski teatr przy bramie Kärtnerthor w Wiedniu. **S.** był znakomitym komikiem i celował w improwizacjach. Napisał: „Ollapotrida des durchgetriebenen Fuchsmundi“ (1722) i in. Por. „Der Wiener Hanswurst“. Wybór dzieł jego wydany został w 1885.

Strannicy, lub *Skitalcy*, sekta rozkolnicza bezpopowców, powstała w Rosji około 1784 r.; głoszą oni, że jedynym środkiem uchylenia się od władzy antychrysta, panującego w kościele rosyjskim, jest porzucenie życia rodzinnego oraz niestosowanie się do istniejącego porządku społecznego. Przeważnie znajdują się **S.** w gub.: Jarosławskiej, Twerskiej, Włodzimierskiej, Kostromskiej i Ołonieckiej.

Stransky Jerzy, polityk bulgarski. **S.** był dyrektorem finansów w Rumelji wsch. W 1887—91 był ministrem spraw wewnętrznych.

Strański, *Stransky* Paweł, historyk czeski, * 1583 w Zapach; † 1657 w Toruniu. Po ukończeniu studjów filozoficznych i prawnych w Pradze, osiadł 1609 w Litomierzycach, gdzie jako nauczyciel, a następnie pisarz miejski i poborca dochodów królewskich, oraz radca magistratu, powszechne zyskał uznanie. Jako gorliwy stronnik wyznania braci czeskich, był po bitwie Białogórskiej duszą oporu stawianego restauracji katolickiej i z tego powodu narażony był na ciągłe prześladowania, aż w końcu 1627 roku musiał opuścić kraj rodzinny. Po długiej tułaczce po rozmaitych miastach niemieckich, osiadł w Toruniu, gdzie został obywatelem i 1647 nauczycielem tamtejszego gimnazjum. Napisał „De Majestate Bojema“, oraz „Respublica Bojema“ (w zbiorze Elzewira, Lejda, 1634 i 1643; Amsterdam, 1713; 4 wyd., w zbiorze Goldasta „Commentarii de regno Bohemiae“.

Stras, *sztras*, ob. Szkło.

Strasburg lub *Strassburg*, do 1871 miasto stołeczne francuskiego departamentu Niższego Renu, od tego czasu warowna stolica prowincji niemieckiej Alzacji i Lotaryngji, oraz obwodu Niższej Alzecji, leży przy spływie dwu rzek Ill i Breusch o 1 milę drogi od Renu i liczy 135,600 miesz., pomiędzy którymi 63,200 jest wyznania ewangelickiego. Pośród tutejszych kościołów katolickich odznacza się głównie katedra, jako jeden z najpiękniejszych pomników staroniemieckiego budownictwa. Świątynię tę założył w 1015 biskup Werner z Habsburga; budowa jej trwała lat 260. Wieżę rozpoczął Erwin von Steinbach w 1277, a skończono ją dopiero w r. 1439. Wysokość tej wieży dochodzi 142 metrów. Rozległe fortyfikacje **S.** wraz z cytadelą sięgają prawie aż do brzegów Renu i obecnie przez Niemców jeszcze powiększone zostały. **S.** jest arcy starożytną rezydencją biskupią i posiada uniwersytet, założony w 1621 r.,

zniesiony podczas pierwszej rewolucji francuskiej, w 1808 na akademję cesarską zamieniony, a od 1871 znowu na niemiecki uniwersytet przerobiony i jako taki w d. 1 maja 1872 r. otwarty. Krzyżujące się tutaj koleje żelazne stanowią niezmiernie ważny środek komunikacyjny dla handlu pomiędzy Francją i innymi krajami europejskimi. Przemysł miasta w rozmaitych gałęziach jest bardzo znaczny; pomiędzy rozmaitymi produktami miasta sławne są w całej Europie pasztety strasburskie z wątróbek gęsich.— **S.**, starożytne *Argentoratum*, był niegdyś wolnem miastem państwa niemieckiego; lecz w 1681 przymuszony był poddać się Francji. W ostatniej wojnie francusko-niemieckiej po 35-dniowem oblężeniu i bohaterskim oporze musiał kapitulować 27 września 1870 i odtąd pozostaje w ręku Niemców. Podczas bombardowania wiele budynków zostało uszkodzonych, między innemi bibljoteka miejska, zawierająca nieoszacowane skarby, stała się pastwą płomieni. Niemcy powiększyli za pomocą odosobnionych fortów i tak już wielkie fortyfikacje **S.** Por. „Chronik von S." (2 t., 1870—71); Silbermanna „Localgeschichte der Stadt Strasburg" (Strasburg, 1775); Frèse'go „Vaterländische Geschichte der Stadt Strasburg" (4 t., Strasburg, 1791—95); Hermanna „Notices historiques, statistiques et litéraires sur la ville de Strasbourg" (2 t., Strasburg, 1819); Baquola „Alsace ancienne et moderne, ou dictionnaire topographique, historique et statistique du Haut-et du Bas-Rhin" (3 ed., Strasburg, 1865); Wagner „Geschichte der Belagerung von 1870" (Berlin, 3 t., 1874—77).

Strasburger Edward, botanik, * 1844 w Warszawie, kształcił się w Warszawie, w Paryżu i w Bonn; 1866 został docentem szkoły głównej warszawskiej, 1869 profesorem nadzwyczajnym a 1873 r. profesorem zwyczajnym botaniki i dyrektorem ogrodu oraz instytutu botanicznego w Jenie, 1881 objął takie samo stanowisko w Bonn. Badania jego tyczą się głównie histologji roślin, procesów zapładniania i rozwoju komórek. Ogłosił: „O bezpośredniem powstawaniu istot" (1867); „Krótki rys historji rozwoju szparek u roślin" (1867); „O istocie i zadaniu nauk przyrodniczych" (1867); „Dwupłciowość, wielokształtność i krzyżowanie się roślin" (1868); „Die Befruchtung bei den Farnkräutern" (1867), „Die Befruchtung bei den Coniferen" (1869); „Die Coniferen und die Gnetaceen" (1872); „Ueber Zellbildung und Zelltheilung" (1875, 3 wyd., 1880, przek. francuski, 1876); „Studien über Protoplasma" (1876); „Ueber den Bau und das Wachstum der Zellhäute" (1882); „Histologische Beiträge" (1888); „Das botanische Praktikum" (1884, 2 wyd., 1887); „Das kleine botanische Praktikum für Anfänger" (3 wyd., 1897), toż samo po polsku „Krótki przewodnik do zajęć praktycznych z botaniki mikroskopowej" (1887); „Lehrbuch der Botanik für Hochschulen" (z Nollem, Schenckiem i Schimperem, 3 wyd., 1898). Od 1894 wydaje z Pfefferem „Jahrbücher für wissenschaftliche Botanik", od 1897 „Cytologische Studien".

Strasburger E.

Strassburg, w Alzacji, ob. Strasburg; **S.** w Prusiech, ob. Brodnica.

Strasz Ibrahim Beg, Polak rodem, herbu Odrowąż, dyplomata turecki w XVI w. Wzięty do niewoli przez Tatarów i Turkom odprzedany, przyjął religję mahometańską i zamienił imię chrześcijańskie Joachima na Ibrahima. Odznaczywszy się wysokiemi zdolnościami, został bejem, następnie 1551 wyższym tłómaczem przy sułtanie do pism łacińskich. Posiadając zupełne zaufanie i okazując się przytem gorliwym, fanatycznym nawet muzułmaninem, używany był przez sułtana Solimana do najważniejszych spraw dyplomatycznych i wysyłany w poselstwach do Wiednia, Wenecji i Francji. Pomiędzy innemi odbył także poselstwo do Polski w 1569. † 1571 w Carogrodzie. Dla Polski okazywał się zawsze przychylnym, za co zresztą pobierał roczną pensję od Zygmunta Augusta. Znane są jego mowy p. t.: „Turcici Legati Ibrahimi Strasz apostate ortu Poloni Oratiae lingua slavonica coram caesarea Majestate etc. 1562 Francfordiae habitae" (Wiedeń, 1562). Obszerniejsze szczegóły o **S.** zawiera *Tygodnik Ilustrowany* (№ 219, 1863).

Straszewicz Józef, znany wydawca pism polskich, * 1801 we wsi Rogowie, powiecie Wiłkomirskim. Ukończywszy uniwersytet wileński, podróżował po Europie i oddawał się z zamiłowaniem malarstwu. Czynny w wypadkach 1830—31, opuścił kraj i osiadł w Paryżu, gdzie † 1838 (nie 1839). Podczas pobytu za granicą zajął się wydawnictwem ozdobnem dzieł naukowych i politycznych. Celniejsze z nich są: „Les Polonais et les Polonaises ou 100 portraits et biographies des personnes, qui ont figuré dans la dernière guerre" (2 t., Paryż, 1832—1837; przekład niemiecki Andrée, Sztutgard, 1837); „Emilie Plater" (Paryż, 1835); „Armée Polonaise, costumes militaires" (12 poszyt., tamże, 1835); „Les femmes célèbres de tous les pays, leurs vies et leurs portraits" (tamże, 1835; 3 wyd., tamże, 1835). Jego nakładem wyszły także niektóre dzieła Lelewela. **S.** pisywał też do dzienników francuskich i polskich, wychodzących naówczas za granicą.

Straszewicz Ludwik, publicysta polski, kształcił się w Paryżu i Genewie, pisywał artykuły treści publicystycznej początkowo do *Prawdy* (pod pseudonimem Lacha), *Ateneum* (kronika miesięczna), później przeniósł się do *Kraju* w Petersburgu, do którego współpracowników dotychczas należy. W 1898 objął redakcję nowo założonego pisma codziennego p. t. *Kurjer Polski* i dotychczas stoi na

jego czele. Wydał: „Nasze czasy“ opowieść (Petersburg, 1890); „Fantazje“ (Petersburg, 1895).

Straszewska Marja, literatka, żona profesora uniwersytetu krakowskiego, ogłosiła kilka prac z dziedziny estetyki, np. „Leonardo da Vinci w świetle najnowszych publikacji“ (Kraków, 1885).

Straszewski Maurycy, filozof, * 1848 we wsi Lutoryżu w Rzeszowskiem. Do gimnazjum uczęszczał w Rzeszowie, na wydział filozoficzny udał się 1866 do Pragi, a w następnym roku do Wiednia, gdzie słuchał wykładów prof. Zimmermanna, w r. 1869 nadto uczęszczał na niektóre wykłady w wydziale prawnym; w 1870 otrzymał dyplom doktora filozofji w uniwersytecie wiedeńskim. Po paromiesięcznej podróży po Niemczech i Szwajcarji 1872 r. habilitował się na docenta filozofji w uniwersytecie Jagielońskim; po śmierci Józefa Kremera 1875 wykładał tenże przedmiot jako zastępca profesora, a 1878 mianowany został profesorem. Prace jego, okazujące kierunek pośredniczący i umiarkowany pogląd na filozoficzne systematy, są następujące: „O dzisiejszem stanowisku filozofji i jej do innych umiejętności stosunku“ (Kraków, 1872, 2 wyd., 1877); „Jan Śniadecki, jego stanowisko w dziejach oświaty i filozofji w Polsce“ (Kraków, 1875); „Filozofja Spinozy i dzisiejszy panteizm“ (Warszawa, 1877); „Uwagi nad filozofją Stuarta Milla“ (Kraków, 1877); „Józef Kremer i Karol Libelt“ (Kraków, 1875); „La Psychologie est elle une science“ (w *Revue philosophique* z 1877); „Herbart, sa personne et sa philosophie d'après des publications récentes“ (w *Revue philosoph.*, 1878), oprócz tego kilka rozpraw krytycznych; „O Panteonie Trentowskiego“(1877); „Grundzüge einer Theorie der Erkenntniss“ (Kraków); „Powstanie i rozwój pesymizmu w Indjach“ (Kraków, 1884); „Dzieje filozofji w zarysie“ (Kraków, 1887); „Dzieje filozofji na Wschodzie“ (Kraków, 1894).

Straszewskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Malborskiem. Podług lustracji z r. 1664, obejmowało w sobie: wsi Straszewo (Ditrichsdorf), Trzciany (Königsfeldt) i Mikołajki (Nikelsdorf), które dawniej należały do starostwa Sztumskiego. W r. 1771 posiadała je Teresa Kczewska, opłacając z niego kwarty złp. 1778 gr. 22. Od d. 3 września r. 1772 zostało zagarnione przez rząd pruski z całem województwem Malborskiem i biskupstwem Warmińskiem.

Straszykowate, rodzina owadów prostoskrzydłych, toż co rostręty *(Phasmidae)*, ob. Prostoskrzydłe.

Straszyński Florjan, Dominikanin, doktor teologji i kaznodzieja, przeor w Warszawie, Krakowie, Klimontowie i Gidlach, od 1690 prowincjał litewski, † 1721 w Gidlach. Oprócz wielu pojedyńczych kazań, wydał ciekawe pod względem historycznym: „Kazania miane na uroczystości koronacji obrazu N. Panny Częstochowskiej“ (1717).

Straszyński Leonard Wilhelm Dawid, malarz historyczny, * 1827 we wsi Tokarzówce, w gubernji Kijowskiej, † 1879 w Żytomierzu; kształcił się w akademji sztuk pięknych w Petersburgu, otrzymał najwyższą nagrodę i wysłany był kosztem rządu za granicę, bawił przez lat 13 we Włoszech, Francji i innych krajach, gdzie obrazy jego zwracały uwagę na wystawach i chętnie były nabywane; wrócił do kraju 1871, mieszkał w Warszawie 1875 r,, później przeniósł się na Ukrainę. Z prac jego, oprócz licznych portretów, najcelniejsze są: „Król Lear“; „Zamordowanie Rizzia“; „Wallenstein w Czechach“; „Św. Nepomucen przed królem Wacławem“; „Le petit lever de M-me Dubarry“ i w. in.

Strategja, *sztuka wojenna*, nauka o prowadzeniu wojny, obejmuje w sobie wszelkie czynności, środki i obowiązki wodza dla najwłaściwszego użycia powierzonego mu wojska do osiągnięcia zamierzonego celu wojny, aż do chwili rozpoczęcia bitwy, gdy staje się *taktyką*. Obowiązkiem strategika czyli wodza jest właściwe rozstrzygnięcie, czy bitwę przyjąć lub uniknąć jej należy, ułożenie planu bojowego i ruchów wojska, tak w czasie bitwy jako i odwrotu po takowej, staranie o potrzebach poruczonego sobie wojska i zastąpienie poniesionych w niem ubytków, słowem wszystko, co tylko działań wojennych armji w obec nieprzyjaciela dotyczy. Ostatnie zwłaszcza wojny wykazały znaczenie **S.** dla osiągnięcia zwycięstwa; znajomość samych zasad **S.** jest jeszcze rzeczą niedostateczną, umiejętne ich stosowanie w obec nieprzyjaciela stanowi istotną zaletę wodza. Z licznych dzieł w przedmiocie sztuki strategicznej ważniejsze są: Valentini „Die Lehre vom Kriege“, Jomini „Tableau analytique des principales combinaisons de la guerre“, Willisen „Theorie des grossen Kriegs“; Rüstow „Der Krieg und seine Mittel“ (1856); Leer „Positive Strategie“ (2 wyd., 1871); Blume „Strategie“ (2 wyd., 1886). Ob. Taktyka.

Stratford, miasto w angielskiem hrabstwie Warwick, nad rzeką Avon, liczy 8,300 miesz. i pamiętne jest jako miejsce urodzenia i śmierci Szekspira. W chórze pięknego kościoła tutejszego znajduje się grób i pomnik tego wielkiego poety. Tutaj w 1863 odbyła się słynna uroczystość na uczczenie pamięci Szekspira.

Stratford de Redcliff, więcej znany pod nazwą *Stratford Canning* (wice - hrabia), synowiec Jerzego Canning, dyplomata angielski, * 1788 r. w Londynie, † 1880. Ukończywszy nauki w Cambridge, wstąpił 1807 do ministerjum spraw zagranicznych, 1809 r. został sekretarzem poselstwa w Konstantynopolu, 1814 jako minister pełnomocny w Szwajcarji wpłynął na zmianę ustawy federalnej, 1815 zasiadał na kongresie wiedeńskim, od 1820 był posłem w Stanach Zjednoczonych, 1823

jeździł w misji nadzwyczajnej do Petersburga, a 1825 do grudnia 1827 sprawował poselstwo w Konstantynopolu, gdzie ważne swemu rządowi oddał usługi. Dokonawszy z powodzeniem włożonej na się misji do Grecji i Konstantynopola 1831—32, zasiadał następnie w izbie niższej, a 1842 został znowu posłem w Konstantynopolu. Nieprzyjazny planom Rosji, wlewał odwagę w rząd turecki, wywierał na niego wpływ wielki i przyczynił się najwięcej do niepowodzenia misji ks. Menszykowa 1853. Mimo to jednak pracował usilnie lubo bezskutecznie nad utrzymaniem pokoju. Za wielkie usługi oddane swemu krajowi mianowany był 1852 parem z tytułem *Statford de Redcliffe*. Odwołany ze swego stanowiska 1858, zasiadał w izbie wyższej. Ogłosił on zbiór swych poezji p. t. „Shadows of the past“ (Londyn, 1866) i dzieło teologiczne „Why am I a Christian“ (1873) i in.

Strathnairn Hugon Henryk Rose, lord generał angielski, * 1803 w Berlinie, † 1885 w Paryżu. **S.** był konsulem generalnym w Syrji, podczas krymskiej kampanji był komisarzem angielskim we francuskiej kwaterze głównej, odznaczył się podczas powstania w Indjach, gdzie był głównodowodzącym, od 1865—70 mieszkał w Irlandji, w r. 1877 został feldmarszałkiem.

Stratimirowicz, *Stratimirović*, starożytny ród serbski, osiadły w państwie Austrjackiem. Wywodzi się od Balszy, który w drugiej połowie XIV i w początkach XV w. panował nad Zetą, Czarną-Górą i Górną Albanją. Po pokoju Belgradzkim Bogicz **S.**, pan Zagórski, z powodu wzięcia udziału w walce pomiędzy Turcją a Austrją zmuszony był opuścić kraj rodzinny i przenieść się do Austrji, gdzie w wynagrodzenie swych usług otrzymał majętność Kulpin, w kom. Backim. Z rodu tego wsławili się zwłaszcza: **Stratimirowicz** Stefan, metropolita karlowicki wschodni, * 1757 r. w Kalpinie, † 1836. Ukończywszy studja w Peszcie, został 1786 archimandrytą klasztoru kruszedolskiego, następnie biskupem Budy, w końcu od 1790 arcybiskupem i metropolitą karlowickim. Dbały o wykształcenie swych rodaków, hojnie uposażył szkołę w Karlowicach i 1794 założył seminarjum duchowne tamże. Pozostałe po nim „Pamiętniki“ ogłoszono w *Glasniku* (1849).

Stratimirowicz Jerzy, przywódca ruchu serbskiego 1848 przeciwko Madziarom, * 1822, odebrał wykształcenie w akademji inżynierskiej w Wiedniu, po której ukończeniu zaliczony został w stopniu porucznika do jednego z pułków huzarskich, stojących we Włoszech. 1843, otrzymawszy uwolnienie, przebywał w swym majątku do 1848; 16 maja t. r. po odjeździe metropolity Rajaczicza wybrany został na prezesa komitetu narodowego w Karlowcach i tym sposobem postawiony został na czele ruchu serbskiego. 12 czerwca odparł napad na Karlowiec gen. Grabowskiego, czem znacznie podniósł ducha narodowego. Wkrótce zebrał około siebie 15,000 ludzi z 40 działami i został mianowany naczelnym wodzem tej armji. 15 lipca otrzymał zwycięstwo nad silniejszym oddziałem pułkownika Kisz pod Eczką, czem położył koniec działaniom Madziarów i Niemców w Banacie. Dla zapewnienia podstawy swym operacjom zajął m. Panczewo, skąd 24 lipca wydał manifest do wszystkich narodowości, zamieszkujących Banat. W tym czasie Rajaczicz powrócił z Wiednia i objął napowrót najwyższą władzę, a **S.** pozostał wodzem armji narodowej. 13 sierpnia usiłował zająć nader ważne przejście przez Bagna pod Siregem, spotkany jednak pod Werbasem przez przeważające siły nieprzyjacielskie, wykonał świetny odwrót do św. Tomasza i w pozycji tej był otoczony przez Węgrów. 18 i 19 sierpnia napróżno usiłowali Węgrzy wyprzeć **S.** z tego stanowiska, sami natomiast odparci zostali ze stratą. Korzystając z tego zwycięstwa rozpoczął **S.** środki zaczepne. 1 września zajął Temeryn, Sireg i Jarek i przerwał Madziarom komunikację między Petrowaradinem a Segedynem. 11 t. m. usiłował zająć Beukerek, musiał jednak po morderczej walce pod Elener cofnąć się nad Cisę. Okoliczności tej użył Rajaczicz, zazdrosny z powodu popularności **S.**, i dokonał tego, że odjęto mu dowództwo i wezwano do Karlowca, ażeby się wytłómaczył z czynionych mu zarzutów marnowania grosza publicznego, demoralizowania wojska, dążenia do dyktatury i t. d. Gdy śledztwo nic przeciw niemu nie wykryło, udał się **S.** 21 września do obozu Kniczanina, gdzie, podobnie jak w Karlowcu, uważany był za uwięzionego. Żeby oczyścić się z czynionych mu zarzutów, udał się do Baczki w celu czynnego wystąpienia. Pod Tytelem ogłoszony przez wojsko za wodza, uznany był w tej godności przez patrjarchę 4 października. We trzy dni później przybył nowy dowódca, Stefan Szuplikac, w którego ręce złożył **S.** swą władzę i powrócił do Karlowca jako wice prezes komitetu narodowego. W tym charakterze wysłany był 4 listop. do Ołomuńca dla traktowania z rządem w kwestji serbskiej. Pod koniec roku powrócił i z powodu śmierci Szuplikaca począł się starać o naczelne dowództwo. Oddziały jeden za drugim oświadczyły się za nim, patrjarcha potrafił jednak złamać opozycję; sam jednak postępował bardzo nietrafnie. Gdy nadto Bem wkroczył do Banatu, a Perczel zajął prawie całą Baczkę, głos powszechny domagał się oddania dowództwa **S.**, tak, że Rajaczicz był zmuszony w końcu ustąpić. **S.**, objąwszy dowództwo, w kilka dni zebrał około 4000 ludzi i stoczył kilka pomyślnych utarczek z wojskiem węgierskiem. Po ukończeniu walki mianowany był **S.** podpułkownikiem; 1853 wysłany był w misji wojskowej do Czarnogórza, gdzie objąwszy dowództwo, rozbił 2 lutego t. r. przednią straż armji Omera Baszy; 1858 jeździł z misją dyplomatyczną do Belgradu; 1859 r. awansowany na generał-majora, otrzymał rozkaz, ażeby na czele emigrantów czar-

nogórskich wkroczył do Czarnogórza i strącił z tronu ks. Daniela. Odmówiwszy kategorycznie wykonania tego rozkazu, otrzymał uwolnienie. W następnym jednak roku wysłany był na konsula do Sycylji, gdzie, podczas krótkiego swego pobytu, utworzył spólnie z Garibaldi'm plan oswobodzenia półwyspu Bałkańskiego od jarzma tureckiego. Po powrocie do Austrji z powodu nieporozumień z rządem wziął uwolnienie od dalszej służby, mając zamiar poświęcić się wyłącznie polityce. Jako poseł do sejmów węgierskich gorliwie bronił **S.** praw swych rodaków. W sierpniu 1875 przedstawił rządowi serbskiemu projekt uformowania oddziału pomocniczego na korzyść powstania hercegowińskiego.

Strato z *Lampsaku*, filozof grecki, ze szkoły Arystotelesa, był następcą Teofrasta i przez 18 lat przewodniczył szkole perypatetyków, * około 288 prz. Chr. Zasługuje on na szczególną uwagę jako jeden z pierwszych twórców psychologji opierającej się na samym materjalizmie, przekształcił on naukę Arystotelesa na czysty naturalizm. Por. Nauwerka „De Stratone Lampsaceno“ (Berlin, 1836).

Stratocumulus, chmury warstwo-kłębiaste, ob. Chmury.

Stratonike, córka Demetrjusza Poliorketesa, a żona króla syryjskiego Seleuka Nikatora, uroczyście i urzędownie odstąpiona przez męża swemu pasierbowi Antjochowi Soterowi, który namiętnie się w niej zakochał.

Stratus, *chmury warstwowe*, ob. Chmury.

Stratyfikacja, uwarstwowanie skał; *stratygrafja*, nauka o tem uwarstwowaniu. Ob. Geologja.

Stratyn, wieś w Galicji, obw. Brzeżańskim, pół mili od Rohatyna odległa, posiadała w XVII w. sławną drukarnię ksiąg ruskich.

Straubing, miasto w bawarskim obwodzie Bawarji Dolnej, nad Dunajem, ma 7 kościołów, zamek, liczne fabryki i 16,000 miesz.

Strauch Febus, * 1826 w Opatówce, powiecie Miechowskim, po ukończeniu tylko szkoły elementarnej w Nowem Mieście Korczynie, wyższe wykształcenie osiągnął własną pracą, poczem od 1846 zajmował się wychowaniem młodzieży w Pilicy, Działoszynie, Lublinie, a następnie w Warszawie, gdzie utrzymywał szkołę elementarną. Przekładał na język polski niektóre pieśni hebrajskie, które, jako też i prace oryginalne drukowane były w tygodniku, redagowanym przez D. Neufelda p. t. *Jutrzenka*, Nadto był **S.** czynnym spółpracownikiem „Encyklopedji powszechnej“ (28-tomowej).

Strausberg, miasto w pruskiej regencji Poczdamskiej, nad jeziorem Straussee, ma fabryki, 7,200 miesz.

Strauss Gerhard Fryderyk Abraham, teolog protestancki, * 1786 w Iserlohn, † 1863, od 1822 nadworny i katedralny kaznodzieja w Berlinie, potem członek głównej rady konsystorskiej. W licznych swych pismach pracował bardzo skutecznie i z wielkiem powodzeniem na polu teologji praktycznej, co właśnie stanowi największą jego zasługę. Ogłosił „Glockentöne“ (Lipsk, 1840, 7 wydanie); „Helons Wallfakrt nach Jerusalem“ (1820 do 1821, t. 4); „Abendglockentone“ (1868).

Strauss Fryderyk Adolf, syn poprz., * 1817, † 1888, odbył w 1845 podróż na Wschód, a 1860 został profesorem i kaznodzieją garnizonu w Berlinie. Z prac jego literackich, oprócz pism liturgicznych i praktyczno-teologicznych, ważniejsze są: „Sinai und Golgotha“ (11 wyd., 1882), oraz „Die Länder und Stätten der Heiligen Schrift“ (Sztutgard, 1861, 2 wyd., 1876).

Strauss Dawid.

Strauss Dawid Fryderyk, słynny teolog protestancki niemiecki, * 1808 w Ludwigsburgu w Wirtemberskiem, † 1874 r. Ukończywszy studja w gimnazjum miasta rodzinnego, dalej w seminarjum teologicznem w Blaubeuren, oraz w uniwersytecie w Tübingen, został 1830 r. wikarjuszem, 1831 adjunktem w seminarjum w Maulbronn, poczem jakiś czas studjował w Berlinie pod Heglem i Schleiermacherem, 1832 mianowany repetentem seminarjum teologicznego w Tübingen, wykładał jednocześnie w tamtejszym uniwersytecie filozofję Hegla. Dotąd prawie nieznany na polu literackiem, sprawił nagle wielkie wrażenie dziełem: „Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet“ (2 t., Tübingen, 1835, 4 wyd., 1840), w którem stara się okazać, że cała historja ewangeliczna jest szeregiem mitów, które się wyrobiły w ciągu I i II w. w gminach chrześcijańskich głównie na podstawie staro-testamentowych pojęć o Mesjaszu. Skutkiem dzieła tego, które wywołało mnóstwo pism polemicznych, pozbawiony był **S.** nauczycielstwa w seminarjum i przeniesiony do gimnazjum w Ludwigsburgu, 1836 wziął jednak uwolnienie i 1839 wezwany był przez radę wychowawczą w Zurychu na profesora dogmatyki i historji kościelnej w tamtejszym uniwersytecie. Krok ten spowodował wzburzenie ludności, skutkiem którego **S.** został uwolniony, oraz upadł urząd kantonalny. Poświęciwszy się wyłącznie piśmiennictwu, wydał ważniejsze dzieło: „Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwickelung und in ihrem Kampfe mit der modernen Wissenschaft“ (2 t., Tübingen, 1840—41), w którem wykazuje z jakich zarodków powstały dogmaty i w jaki sposób z biegiem czasu i pod wpływem rozwoju historycznego wyrobiły się w formy, przyjęte przez spółczesną ortodoksję; w końcu dochodzi do wniosku, że są one wbrew przeciwne rezultatom spółczesnej nauki. Następnie po dłuższem milczeniu wydał: „Der Romantiker auf dem Throne der Cäsaren. oder Julian der Abtrünnige“ (Manheim,

1847). Dzieło to jest satyryczną paralelą między restauracją pogaństwa za Juliana, a restauracją ortodoksji protestanckiej za Fryderyka Wilhelma IV, króla pruskiego. 1848 przedstawiony z miasta rodzinnego za kandydata do parlamentu frankfurckiego, uległ niechęci, wzbudzonej przeciwko niemu w ludzie wiejskim przez partję klerykalną. Wybrany natomiast z Ludwigsburga do sejmu wirtemberskiego, zawiódł oczekiwanie i głosował z konserwatystami. W skutek adresu niezadowolenia swych wyborców złożył w grudniu 1848 mandat poselski. Oprócz dzieł wzmiankowanych wyżej wydał: „Schubart's Leben“ (2 t., Berlin, 1849); „Christian Märklin“ (Manheim, 1851); „Leben und Schriften des Nicodemus Frischlin“ Frankfurt, 1855); „Ulrich von Hutten“ (3 t., Lipsk, 4-te wyd., 1878); „Herm. Sam. Reimarus“ (tamże, 1862); „Kleine Schriften biographischen, literar- und kunstgeschichtlichen Inhalts“ (t. 1, 1862 t., t. II, Berlin, 1867); „Leben Jesu für das deutsche Volk bearbeitet“ (Kipsk, 1864, 5 wyd., 1889); „Der Christus des Glaubens und der Jesus der Geschichte“ (Berlin, 1865); „Die Halben und die Ganzen“ (tamże, 1865); „Voltaire's sechs Vorträge“ (Lipsk, 1870, 4 wyd., tamże, 1877). Po wybuchu wojny niemiecko-francuskiej napisał w sierpniu i wrześniu 1870 dwa listy otwarte do Renana, ogłoszone naprzód w *Algemeine Zeitung*, a następnie oddzielnie z odpowiedzią Renana, p. t.: „Krieg und Friede“ (Lipsk, 1870). Wreszcie po rozpoczęciu w Niemczech walki pomiędzy państwem a kościołem ogłosił **S.** większe dzieło: „Der alte und der neue Glaube“ (Bonn, 11 wyd., 1881), w którym uznaje za jedyną niezaprzeczoną prawdę rezultaty zdobyte przez nauki przyrodzone i przechyla się zupełnie na stronę materjalistów. Jego „Gesammelte Schriften“ wydał Zeller (Bonn 1876—1878, t. 12). Por. Hausrath „D. F. S. und die Teologie seiner Zeit“ (Heidelberg, 1876—78, t. 2); Zeller „S. nach seiner Persönlichkeit und seinen Schriften geschildert“ (Bonn, 1874).

Strauss Jan, głośny kompozytor walców i wogóle tanecznych utworów, * 1804 w Wiedniu, † 1849, początkowo grywał w orkiestrze Lannera, później zaś zebrał własną i zarówno kompozycjami tanecznemi, jak wybornem ich wykonywaniem zjednał wielki rozgłos, który odziedziczyli synowie:

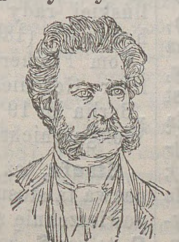

Strauss Jan.

Strauss Jan, * 1825, † 1899, dyrektor nadwornej balowej orkiestry, twórca kilkuset utworów tanecznych, a głównie walców niesłychanie popularnych, dzięki piękności i świeżości melodji: „Morgenblätter,“ „An der schönen Donau“ „Künstlerleben,“ „Wiener Blut“ i in.; nadto opery: „Indigo“ (1871); „Die Fledermaus“ (1874); „Cagliostro“ (1875); „La Tsigane“ (1877); „Prinz Mathusalem“ (1877); „Der lustige Krieg“ (1881); „Eine Nacht in Venedig“ (1883); „Der Zigeunerbaron“ (1885) i in.

Strauss Józef, * 1827 w Wiedniu, † 1870 r. tamże, również dyrektor i kompozytor, znany nam z bytności w Warszawie w 1870, podczas której nabawił się śmiertelnej choroby.

Strauss Aleksander Władysław, malarz polski, * 1834 w Wilnie, † 1896 tamże, studjował malarstwo w akademji sztuk pięknych w Petersburgu, poczem osiadł w Wilnie. Wykonał portrety: senatora Ilińskiego, generał-gubernatora Nazimowa, Eust. hr. Tyszkiewicza i in., nadto obrazy do „Wolnego Strzelca,“ „Ernaniego,“ „Halki“ i in. W roku 1860 został nauczycielem w instytucie szlacheckim w Wilnie.

Strauss Ryszard, muzyk niemiecki, * 1864 w Monachjum, nadworny kapelmistrz w Meiningen, Wejmarze, a potem w Monachjum, skomponował symfonję F- moll 1884. Fantazję orkiestrową „Aus Italien“ (1888), oraz poematy symfoniczne „Don Juan“ (1889); „Tod und Verklärung“ (1890); „Macbeth“ (1891); „Wanderers Sturinlied Zarathustra,“ oraz operę „Guntram“ (1894).

Strawa, rzeka wypływająca z jeziora Szpindze, w pow. Trockim, gub. Wileńskiej, wpada do gub. Kowieńskiej do Niemna.

Strawieniki, miasto w powiecie Trockim, gub. Wileńskiej, słynie z ogromnego pałacu, zbudowanego w XVII w. przez Bohdana Ogińskiego. Niegdyś był tu zamek Streben, który Krzyżacy zdobyli 1368.

Strawiński Stanisław, rotmistrz starodubowski, głośny w konfederacji barskiej. Mieszkając jeszcze w głębi Litwy i śledząc bacznie wypadki krajowe, widział w konfederacji jedyne ocalenie bytu narodowego i powziął śmiały zamiar porwania króla Stanisława Augusta i oddania go w ręce konfederatów, pod których kierunkiem, musiałby działać podług woli i zamiarów narodu. W tym celu, pod koniec 1770 przybył do Warszawy i pod rozmaitemi pozorami zwiedził kilkakrotnie zamek, ażeby się dokładnie obeznać z jego miejscowością. Następnie udał się do Częstochowy, gdzie po raz pierwszy ujrzał i poznał Kazimierza Pułaskiego. Nie wyjawiając mu wcale swego zamiaru, wyjednał sobie od niego rozkaz do najbliższego dowódcy konfederatów, ażeby mu dopomagał w zebraniu ochotników, których zgromadzić miał w Warszawie. Kiedy generalicja konfederacji ogłosiła akt pozbawiający Stanisława tronu, pojechał **S.** z dwoma wybranymi przez się ludźmi do Warszawy, wszedł do zamku i doręczywszy akt pomieniony królowi, zdołał wymknąć się szczęśliwie. Po spełnieniu tego śmiałego czynu znowu wrócił do Częstochowy, gdzie nowy wyjednał sobie rozkaz do Łukawskiego, rotmistrza zakroczymskiego, ażeby się z nim połączył i we wszystkiem mu pomagał. Poznawszy charakter Łukawskiego, jego energję i poświęcenie, odkrył mu **S.** swój plan i potrafił zjednać go dla siebie. Do tej tajemnicy

przypuścili Kuźmę i z oddziałem wybranych konfederatów przybył do Warszawy. Plan **S.** został wykonany 3 listopada 1771 r. wieczorem, ale Kuźma, który porwał króla, zamiast poprowadzić go ku Wiśle, jak sobie miał polecone, poszedł w stronę przeciwną, oddalił wszystkich towarzyszów od siebie i przywiódł jeńca do młyna w Marymoncie, dokąd nadbiegła z Warszawy gwardja królewska i odprowadziła króla napowrót do Warszawy. **S.**, uszedłszy pogoni, opuścił kraj i udał się do Rzymu, gdzie pod cudzem imieniem przyjął habit zakonny. W Warszawie zapadł na niego zaoczny wyrok śmierci. Za czasów księstwa Warszawskiego **S.** powrócił do kraju i był proboszczem w jednej parafji b. województwa Augustowskiego, gdzie † za czasów Królestwa Polskiego.

Strawność, stan przewodu pokarmowego przy normalnej jego funkcji, tak wydzielniczo trawiennej, jak też i ruchowej.

Straż, poczet zbrojnych, pilnujący jakiego miejsca lub stanowiska, w szczególności **S.** *przednia* i *tylna* (ob. *Awangarda* i *Arjergarda*). Czas nocy w obozach lub po miastach liczono dawniej na straże, t. j. stosownie do tego, jak zmieniano oddziały czuwające; zwykle przedział pomiędzy jedną a drugą **S.** wynosił 3 godziny.

Strażnik, był w dawnej Polsce urząd dosyć wysoki, którego rozdawnictwo pierwotnie służyło hetmanom. Obowiązkiem strażników było zrazu pilnowanie kraju przeciwko Tatarom. Od r. 1766 strażników policzono między dygnitarzy, od r. zaś 1776 mianowanie ich od hetmana do króla przeniesiono. Odtąd **S.** zasiadali tylko w sądach wojskowych. Ostatnim strażnikiem W. Kor. był ks. Janusz Sanguszko, mianowany 1787.

Strażyński Aleksy, malarz, * 1860, † 1902 w Krakowie, kształcił się pod kierunkiem Matejki, wykonał: „Gladjatory," „Epizod z dziejów inkwizycji w Hiszpanji," „Walgierz Wdały," portret Adama Asnyka i in.

Strącanie, w chemji, działanie, mające na celu wydzielanie z roztworu osadu (ob.).

Strączyniec, roślina, ob. Kasja.

Strąk, rodzaj owocu cechujący rośliny groszkowe, ob. Owoc.

Strąkowe, *Groszkowe, Motylkowate (Leguminosae, Papilionaceae),* rodzina roślin dwuliścieniowych mająca za cechy: kielich o 4—5 działkach, pospolicie zrosłych, często dwuwargowy, korona zwykle 5-płatkowa, *motylkowata*; płatek górny, zwany *chorągiewką* lub *żagielkiem (vexillum)*, jest okrągławy, dwa boczne, *skrzydełka (alae)*, idą w kierunku osi kwiatu, dwa dolne, zrosłe, obejmujące pręciki i słupek, zwane są *łódką (carina)*; pręcików 10, u dołu zrosłych, szyjka szczupła znamieniem tępem zakończona; owoc strąk, zwykle jednokomórkowy, jedno lub wielonasienny, nasiona bezbiałkowe o wielkich zarodkach; liście naprzemianległe, zwykle złożone, dłoniaste lub pierzaste. Jest to rodzina bardzo liczna, zawierająca przeszło 4,500 gatunków, rozprzestrzenionych po całej ziemi. Niektóre odznaczają się okazałą postacią, niektórych nasiona stanowią ważny pokarm dla człowieka i zwierząt. Najbardziej charakterystyczną ich częścią składową jest *legumin* (ob.); oprócz tego nasiona zawierają mączkę, gumę, tłuszcz, cukier, sole, między któremi przeważają fosforany alkaljów, zwłaszcza potażu; w azot, potaż i wapno są bogatsze od zbóż, które je przeważają ilością mączki i tłuszczów. W ogóle rośliny **S.** co do zawartości ciał białkowatych zastępywać mogą mięso i na tem polega ważność ich pokarmowa, lubo są dosyć trudno-strawne; przechowywać dają się łatwo po wysuszeniu. Wartość ich pożywna dobrze już znaną była starożytnym. W ogólniejszem znaczeniu pod nazwą **S.** obejmuje się też rodzinę *czułkowych* (ob.) i *brezyljowych* (ob. Caesalpinieae).

Kwiat komonicy, *a* przecięcie kwiatu.

Streator, miasto w północno-amerykańskim stanie Illinois, nad rz. Vermilion River, ma fabryki szkła i papieru i 11,500 miesz.

Streben, ob. Strawieniki.

Strecher Adolf, chemik, * 1812 w Darmstadzie, † 1871, kształcił się w Giessen, 1860 został profesorem chemji w Tubindze, 1870 w Würzburgu. Przeprowadził badania nad żółcią zwierząt, nad powstawaniem kwasu mlecznego, barwnikami marzanowemi i in., oraz ogłosił: „Lehrbuch der Chemie" (1851) i in.

Streckfuss Adolf, pisarz niemiecki, * 1823 w Berlinie, † 1895, studjował agronomję w Moeglinie i Edeldena, w 1848 brał udział w ruchu rewolucyjnym i za dzieło „Die grosse französische Revolution und die Schreckensherrschaft" (Berlin, 1851, t. 2), był pociągnięty do odpowiedzialności sądowej. Następnie oddał się przemysłowi i założył fabrykę cygar; w 1872 został członkiem berlińskiej rady miejskiej. Napisał: „Die von Hohenwald" (1877); „Schloss Wolfsburg" (1879); „Vom Fischerdorf zur Weltstadt. 500 Jahre Berliner Geschichte" (4 wyd., Berlin, 1885, t. 4); „Berlin im 19 Jahshundert" (1867—69, t. 4); „Die Weltgeschichte, dem Volk erzählt" (1865—67).

Strefa, toż co *pas kulisty* (ob.); w szczególności nazwa ta stosuje się do pasów, na które podzielono powierzchnię ziemi pod względem klimatycznym. **S.** te są: **S.** *gorąca*, między obu zwrotnikami; **S.** *umiarkowane*, między zwrotnikami a kołami biegunowemi, i **S.** *zimne*, między kołami biegunowemi a biegunami.

Strehlen, miasto powiatowe w pruskiej regencji Wrocławskiej, nad rzeką Ohle, ma gimnazjum, kilka fabryk i 8,800 miesz. **S.** otrzymało prawo miejskie w r. 1293 od Bolesława I, księcia Świdnickiego.

Streiter Józef, pisarz niemiecki, * 1804 w Bozen, † 1873 w Peyersberg pod Bozen. Studjował prawo w Insbrucku, był potem adwokatem w Cavalese, a następnie w Bozen, 1861 r. burmistrzem tamże, 1866 deputowanym na sejm, 1871 usunął się do życia prywatnego. **S.** nietylko jako deputowany i burmistrz, ale i jako pisarz energicznie występował przeciwko przewadze kleru. Wydał: „Jesuiten in Tirol“ (1845); „Die Revolution in Tirol“ (1851); „Studien eines Tirolers“ (1862); „Blätter aus Tirol“ (1868), oraz kilka utworów poetycznych, mianowicie dramatów.

Streitt Franciszek, utalentowany malarz polski, * 1839 w Brodach, † 1890 w Monachjum. Ukończywszy szkołę realną we Lwowie i pierwszy rok techniki w Krakowie, z wielkim trudem otrzymał od rodziców pozwolenie zapisania się w r. 1858 do szkoły sztuk pięknych w Krakowie, którą ukończywszy, wymalował kilka obrazów, a następnie 1868 udał się do Wiednia do akademji sztuk pięknych, gdzie od profesora Engertha uczył się kompozycji i już w drugim roku otrzymał nagrodę za obraz: „Powrót do rodzinnej zagrody;“ prócz tego wymalował w Wiedniu obrazy: „Switezianka,“ „Czaty“(oba podług Mickiewicza), „Porwanie księżniczki Halszki Ostrogskiej,“ „Vive la République,“ „Bachantka,“ „Powrót z przechadzki,“ „Katarzyna Jagielonka w Grypsholmie i ostatnie odwiedziny w więzieniu.“ Od końca roku 1871 wspólnie ze swym przyjacielem malarzem Kozakiewiczem przeniósłszy się do Monachjum pracował we własnem atélier i wykończył tam obrazy: „Tyś niegrzeczny,“ „Listy konkurentów,“ „Rendez-vous“ „Wiosna życia.“

Strejc Jerzy, zwany też *Strejczek Vetterus,* * 1536 w Zabrzegu w Morawji, † 1599 w Żidlochowicach. Po ukończeniu szkoły mladobolesławskiej, studjował teologję w Królewcu i Tübingen, skąd powróciwszy, został 1562 djakonem, a 1563 kapłanem. Niejednokrotnie wysyłany przez starszych jednoty dla załatwiania rozmaitych spraw swego wyznania, został 1591 starszym w radzie braterskiej, a w końcu 1594 r. przełożonym zboru w Żidlochowicach. Był jednym z tłómaczów „Biblji Kralickiej,“ do której między innemi przełożył Psałterz. Nadto tłómaczył Psałterz wierszem, który był wydany oddzielnie p. t.: „Žalmove aneb spievove sv. Davida“ (Kralice, 1587, 1590 i częściej); nadto przełożył z Kalwina „Skladu vszelikého zboži moudrosti nebeské i t. d.,“ oraz „Pobožna dusze i t. d.,“ wydane razem przez Opsimatesa (b. m. i r.). Oprócz tego wydał: „Knižky dvie zrcadlo poctivé ženy a nauczeni manželóm“ (Ołomuniec, 1613).

Strelbicki Iwan Afanasiewicz, kartograf rosyjski, * 1825 w Golence (gub. Połtawska), † 1900, jako inżynier cywilny wstąpił do urzędu miernicze go w Moskwie i prowadził pomiary w stepach Kirgiskich. Podczas wojny wschodniej przeszedł do służby wojskowej, a w 1857 należał do sztabu generalnego i objął zarząd wojskowych robót topograficznych. Pod jego kierunkiem wydana została wielka karta Rosji europejskiej w 170 kartach według skali 1:420.000. Nadto ogłosił „La superficie de l'Europe“ (1882).

Strelitz, ob. Meklenburg.

Strelizia, rodzaj roślin z rodziny bananowatych, cechujący się pochwą kwiatową łódkowatą, poziomo na szypułce umieszczoną, kielichem 3 działkowym, koroną 3 płatkową, 5 krótkiemi pręcikami, słupkiem 3 znamionowym i torebką 3 komórkową. Są to zioła pochodzące z Przylądka Dobrej Nadziei, z których **S.** *angstifolia* i **S.** *reginae,* o kwiatach żółtych i błękitnych, dla okazałości tych kwiatów hodowane są w cieplarniach.

Strelna, letni pałacyk cesarski w gub. Petersburskiej, 9.5 klm. od Peterhofu, na wysokim brzegu zatoki Fińskiej, ma piękny park urządzony na wzór wersalskiego przez Piotra I, przy baltyckiej kolei żelaznej. Wieś, posiadająca fabrykę papieru, liczy 1,350 miesz.

Strémayr Karol, austrjacki mąż stanu, * 1823 w Grazu. W r. 1848 był członkiem zgromadzenia narodowego we Frankfurcie nad Menem, 1870—79 ministrem oświecenia, przeprowadził nowe prawa szkolne i kościelne. W r. 1879 — 80 ministrem sprawiedliwości i wyznań, następnie drugi, a w r. 1891 pierwszy prezes senatu, w r. 1889 był członkiem izby panów.

Streng August, mineralog, * 1830 we Frankfurcie nad Menem, † 1897 w Giessen, kształcił się w Karlsruhe i Marburgu, 1851 został asystentem Bunsena, a 1867 — 95 był profesorem mineralogji w Giessen. Podał nowe metody analizy ilościowej, oraz przeprowadził badania mikroskopijno-chemiczne różnych skał. Ogłosił: „Theorie der vulkanischen Gesteinsbildungen“ (1852); „Theorie des Plutonismus“ (1878) i in.

Strepitoso (włos. *constrepito*), hałaśliwie, całą siłą.

Strepsicores, *kudu,* ob. Antylopy.

Strepsiptera, owady, ob. Wachlarzoskrzydłe.

Streptococcus, *paciorkowiec*, rodzaj bakterji kulistych, ma postać okrągłych komórek, które przez podział tworzą sznurki paciorkowate. **S.** *erisipelutos* występuje przy gorączce połogowej, róży i innych procesach zapalnych; podobny do niego jest *E. pyogenes* (rysunek na tab. barwnej „Bakterje“ t. II).

Stresznew Tychon, mąż stanu rosyjski z czasów Piotra W., syn bojara Nikity Konstantynowicza, 1686 z okolniczego wyniesiony na bojara. Cieszył się przyjaźnią Piotra W., który 1697 powierzył mu spólnie z ks. Rodomanowskim zarząd

kraju podczas swej nieobecności. 1701 został ministrem spraw wojskowych; 1708 pierwszym gubernatorem moskiewskim, 1711 senatorem i radcą tajnym. † 1719 w Petersburgu.

Stretford, miasto w hrabstwie Lancaster w Anglji, o 3 klm. na południo-zachód od Manchesteru, posiada fabryki wyrobów bawełnianych, liczy 20,000 miesz.

Stretta (włos. muz.), nagłe przejście w pośpieszne tempo i utwór muzyczny w takiemże tempie, używa się często na końcu finału opery etc.; *stretto* znaczy w możliwie szybkiem tempie.

Stręczne (po fran. *courtage*), wyrażenie już poniekąd archaiczne w znaczeniu wynagrodzenia, pobierane przez stręczyciela *(courtier)*, za jego trudy przy zawarciu interesu.

Stricker, poeta niemiecki XIII wieku, mieszkał w Austrji. Celniejsze jego dzieła są: „Der Pfaffe Amis“ (zbiór fars i anegdot, wydał Lambet, 2 wydanie 1883); „Opowiadania“ (wybór Hahna, 1839); opracowanie „Pieśni Rolanda“ (wydał Bartsch, 1857) i in. Por. Jensen (1886).

Strickland Agnieszka, autorka angielska, * 1806 w Reydon-Hall w hrabstwie Suffolk, † 1874, odznaczyła się głównie na polu dziejopisarskiem. Oprócz powieści poetycznej „Worcester Field, or the cavalier,“ oraz kilku romansów, wydała między innemi „Historie scenes“ (nowe wyd., Londyn, 1852); „Lives of the queens of England“ (n. wyd., 8 t., Londyn, 1864); „Letters of Mary queen of Scots“ (2 t., Londyn, 1845); „Lives of the queens Scotland“ (8 t., Londyn, 1850—59) i „Lives of the Bachelor kings of England“ (tamże, 1861). Trzy jej siostry odznaczyły się także na niwie literackiej. — Jedna z nich *Stricland Jame Małgorzata* (* około 1805), napisała „Tree eras of Roman history“ (Londyn, 1854);—druga *Stricland Katarzyna Parr*, zamężna *Trail*, jest autorką dzieł: „Roughing in the bush, or life in Canada“ (2 t., Londyn, 1853); „Aguide to female emigrants“ (1855) i t. d.;—trzecia *Stricland Zuzanna*, ogłosiła kilka romansów, jak: „Mark Hurdlestone,“ „Flora Lindsay“ i t. d., które chciwie były czytane w Ameryce północnej.—Brat ich *Stricland*, oficer angielski, ogłosił „Twenty-seven years in Canada“ (2 t., Londyn, 1853).

Stricto jure (łac.), wedle ścisłości prawa; *stricto sensu*, w ścisłem znaczeniu.

Stridores, to co kolibry.

Striegau *(Strzyżów)*, miasto powiatowe w pruskiej regencji Wrocławskiej, ma liczne fabryki i 12,000 miesz.

Striga Oboleński Jan, książę, bojar i wojewoda moskiewski, miał 1446 r. udział w zrzuceniu z tronu książęcego Szemiaki; 1450 dowodził wojskiem moskiewskiem, oraz sprzymierzonymi Tatarami w bitwie pod Galiczem; następnie uczestniczył w dalszych bojach przeciwko Szemiace; 1460 był namiestnikiem w Pskowie, a 1462 wyniesiony do stanu bojarskiego; 1468 wygnał z Kostromy najeźdźców kazańskich, 1471 uczestniczył w wyprawie przeciwko Nowogrodowi, a następnego roku przeciwko chanowi Achmetowi. W końcu położył zasługi w pokonaniu Nowogrodu 1477, gdzie został namiestnikiem; † 1478.

Strike (ang.), ob. Strajk.

Strindberg August, znakomity pisarz szwedzki, * 1849 w Sztokholmie, ukończył liceum miejscowe, 1867 wstąpił do uniwersytetu, ale z braku środków zmuszony był go opuścić. Był nauczycielem, figurantem w teatrze, urzędnikiem telegraficznym, bibljotekarzem, wreszcie malarzem. Życie jego było ciągłą walką o byt. Obdarzony wielką fantazją i wolą żelazną, poświęcił się nareszcie pracy literackiej, odbył podróż po Europie i zdobył rozgłos gryzącą satyrą na literaturę i społeczeństwo, p. t.: „Izba czerwona“ (1879); przedtem jeszcze ogłosił tragedje: „Hermjona“ i „Wygnaniec“ (1872). Z następnych utworów jego ważniejsze: „Tajemnica Gillety“ (1880); „Micha Ołot“ (1881); „Żona pana Bengt“ (1882); „Nowe Królestwo“ serja obrazów satyrycznych; „Zaślubieni“ (1884); „Czandala“ powieść; dalej cztery dramaty przeciwko kobietom; „Ojciec“ (1887, przekład polski, Warszawa, 1890); „Towarzysze“ (1888); „Panna Julja“ i „Wierzyciele“ (1889); „Mieszkańcy Hemsoe“ (przekład Felicji Popławskiej, Warszawa, 1895); „Na pełnem morzu,“ „Spowiedź Warjata,“ „Interno,“ „Legendy,“ szereg dramatów z historji Szwecji (Gustaw Waza, Gustaw Adolf), „Dr. Damaszku,“ „Przed wyższą instancją.“

Stringendo (włos. muz.), stopniowo coraz prędzej.

Stringops, ob. Papugi.

Strinnholm Andrzej Magnus, historyk szwedzki, * 1786 w Westerbotten, † 1862, od r. 1845 był członkiem akademji nauk w Sztokholmie. Znany jest uczonemu światu, szczególnie jako autor dzieł: „Svenska Volkets Historia fran äldsta till närvarende Tider“ (5 t., Sztokholm, 1834—54); „Sveriges historia i sammandrag“ (3 t., tamże, 1857—1860).

Strittler Jan Gotthilf, historyk, członek akademji nauk w Petersburgu i przełożony archiwum państwa w Moskwie, * 1740 w Idsteinie, w księstwie Nasauskiem, † 1801 w Moskwie. Wydał: „Memoriae populorum, olim ad Danubium, Pontum Fuxinum, Paludem Meotidem, Caucasum, mare Caspium, et inde magis ad Septentriones incolentium e Scriptoribus historiae Byzantinae erutae et digestae“ (4 t., Petersburg, 1771—79). Dzieło to w skróceniu wyszło w języku niemieckim. Są to wyciągi z kronikarzów bizantyńskich (w przekładzie łacińskim), ustępów dotyczących rozmaitych narodów zamieszkujących wschodnią Europę, pomiędzy innymi i Słowian. Nadto wydał: „Geschichte des russischen Reichs“ (2 t., t., 1800); jest to praca znakomitej wartości, doprowadzona do 1462 i przełożona na język rosyjski.

Strix, ob. Sowy.

Strizzo (włos.), sutener, ob. Louis.

Strobila, ob. Tasiemiec.

Stroboskop, *fenakistoskop, fantoskop,* przyrząd optyczny, polegający na tej zasadzie, że siatkówka oka otrzymane wrażenie zachowuje przez pewien przeciąg czasu, wynoszący około $^1/_7$ sekundy. **S.** składa się z dwóch tarcz obracających się na wspólnej osi; większa tarcza posiada koło brzegu otwory, mniejsza zaś pokryta jest wpobliżu obwodu rysunkami jakiegokolwiek przedmiotu, zostające-

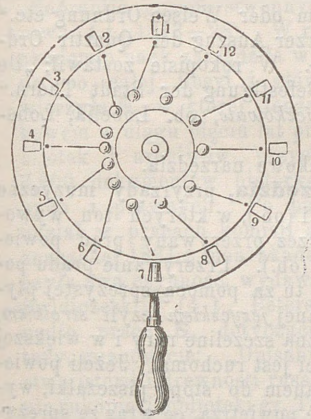

Fig. 1. Stroboskop.

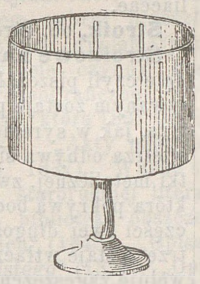

Fig. 2. Stroboskop.

go w różnych fazach ruchu, jak np. człowieka skaczącego, lub jak na załączonym rysunku (fig. 1), wahadła w różnych położeniach. Przez otwory tarczy większej spoglądamy w zwierciadło, w którem się odbijają rysunki tarczy mniejszej, a wtedy wydaje się, jakby przedmiot wykonywał rzeczywiście oznaczone ruchy. **S.** taki urządzony został przez Stampfera, oraz przez Plateau (1832).—Na podobnej zasadzie polega też *dedaleum* Hornera i *zoetrop* czyli *bęben cudowny* (fig. 2), który obywa się bez zwierciadła. *Taumatrop* Parisa (1827) jest tarczą czworokątną, na której obok przeciwległych boków wymalowane są dwa przedmioty, jak np. ptak i klatka; przy szybkim obrocie zdaje się, jakby ptak znajdował się w klatce. *Kinematoskop* (ob.) jest to tylko znacznie udoskonalony stroboskop.

Strobus, sosna amerykańska, ob. Sosna.

Stroczek *(Merulius)*, rodzaj grzybów beztrzonowych z grupy *Hymenomycetes*, ma osadnik (kapelusz) rozpostarty, bez ukształtowania wyraźnego, ustroju miękiego, pleśniowatego. *M. lacrymans, grzyb domowy, grzyb drzewny*, trafia się często na gnijących budowlach drewnianych, niszcząc je bardzo prędko. Wygląda jako gąbczasta mięsista masa, rozpłaszczona niekiedy na kilka stóp, żółto lub rudo-brunatna, pod spodem aksamitno-włóknista i biała. Zraniony sączy ciecz wodnistą, mleczniejącą później. Szczególnie sprzyja rozwojowi jego wilgoć, brak światła i przewiewu; w warunkach tych organy rozrodcze nie rozwijają się, a natomiast

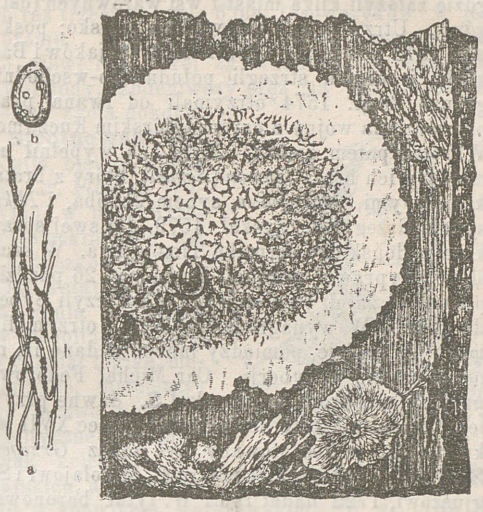

Stroczek. Odłam drzewa z grzybnią. *a* nitki grzybni, *b* zarodnik.

bujnie rozrasta się grzybnia. Na wytępienie jego ma być skuteczny roztwór siarczanu miedzi, a zwłaszcza karbolineum. Najlepiej jednak chroni od grzyba domowego staranne przewietrzanie piwnic i fundamentów za pomocą przewodów, mających ujście w kominach lub w ogólności w ogrzewanych częściach zabudowania. Również szkodliwy jest *M. vastator*, barwy żywo-żółtej. Por. Kern „Hausschwamm und Trockenfäule“ (1889); Gottgetreu „Hausschwammfrage“ (1891).

Strodtmann, Adolf, poeta i pisarz niemiecki, ur. 1829 we Flensburgu, † 1879 w Steglitz pod Berlinem, od 1852—6 przebywał w Ameryce, potem w Hamburgu, od 1872 osiadł w Berlinie. Wydał: „Gedichte“ (3 wyd., 1880); „Rohana“ (2 wyd., 1872); „Hohes Lied der Liebe“ (1858 r.); „Brutus, schläfst du?“ (1863); „Alldeutschland in Frankreich hinein“ (1871); „Das geistige Leben in Dänemark“ (1873) i in.; nadto napisał biografje: *Kinkla* (1850) i *Heinego* (3 t., 2 wyd. 1884), oraz wybornie tłómaczył Tennysona, Shelleya, Brandes'a i in.

Strofa, ob. Zwrotka.

Stroganow lub *Strogonow*, znakomity ród rosyjski, wyniesiony w nowszych czasach do godności hrabiowskiej i obecnie żyjący w dwu gałęziach. Protoplastą rodu tego był *Anika* **S.**, bogaty kupiec nowogrodzki, który na początku XVI w. posiadał obszerne włości i kopalnie u stóp gór Uralskich. Położył on zasługi założeniem warzelni soli nad Wyczegdą i wskazaniem handlowi rosyjskiemu drogi przez szczyty Uralskie do Syberji.—Synowie jego, *Jakób* i *Grzegorz*, otrzymali od Jana Groźnego list nadawczy na puste ziemie, położone poniżej Permu, pomiędzy Kamą a Czusową,

gdzie założyli kilka miast i wsi warownych (ostrogów). Utrzymywali oni własne wojsko; poskromili 1572 powstanie Czeremisów, Ostjaków i Baszkirów i wogóle strzegli południowo-wschodnich granic Rosji. 1574 otrzymali od Iwana prawo prowadzenia wojny z carem sybirskim Kuczumem. Wkrótce potem zmarli. Myśl ich wypełnił najmłodszy ich brat, *Szymon* (*Semen*), który z bratankami swymi, *Maksymem*, synem Jakóba, i *Nikitą*, synem Grzegorza, zyskał 1579 dla swej sprawy kozaka dońskiego Jermaka Timofejewa. W szczęśliwej wyprawie pokonali Kuczuma i 26 października 1581 zajęli jego stolicę i przyłączyli Syberję do Rosji. W wynagrodzenie za to otrzymali **S.** nowe przywileje, pomiędzy innemi nadano im monopol handlu w Syberji. Car Michał Fedorowicz przy objęciu tronu potwierdził **S.** dawne przywileje i nadał niektóre nowe. Pod koniec XVII wieku ród **S.** reprezentowany był przez *Grzegorza* **S.**, którego synom, Aleksandrowi, Mikołajowi i Sergjuszowi, 1722 nadał Piotr W. tytuł baronowski, w wynagrodzenie za odjęte dawne przywileje.— Syn Sergjusza, *Aleksander* **S.**, (ur. 1734, † 1811), żonaty był z krewną cesarzowej Elżbiety i 1761 otrzymał od Franciszka I tytuł hrabiego państwa Rzymskiego, poczem 1798 cesarz Paweł I wyniósł go do godności hrabiego rosyjskiego. Syn jego, hr. *Paweł* **S.** († 1817), odbył jako generał kampanję francuską i odznaczył się zwłaszcza w bitwie pod Craonne, w której jedyny syn jego padł przy jego boku.— Wnuk Mikołaja, *Grzegorz* **S.** (ur. 1770, † 1857), był od 1805—8 posłem w Madrycie, następnie w Sztokholmie, a później w Carogrodzie, gdzie 1821 energiczne działał na korzyść Greków. Wziąwszy uwolnienie, podróżował po Europie; 1825 powrócił do Petersburga i 1826 wyniesiony był przez ces. Mikołaja I do godności hrabiowskiej. 1827 wstąpił powrotnie do służby czynnej, został członkiem rady państwa i 1838 posłem nadzwyczajnym w Anglii. Najstarszy syn jego, *Sergjusz* **S.**, * 1795, ożenił się z córką hr. Pawła **S.**, jedyną dziedziczką młodszej linii domu **S.** Położył wielkie zasługi energią, przezornością i czynnością jako gubernator Rygi, w czasie grasowania w niej cholery, oraz następnie jako gubernator Mińska 1831. Od 1835—47 kurator uniwersytetu moskiewskiego, 1852 został generałem jazdy, 1855 członkiem rady państwa. Od 1857 kierował poszukiwaniami archeologicznemi, przedsięwziętemi kosztem rządu w Rosji, i rezultaty swych odkryć ogłosił w „Comptes rendus de la commission archéologique“ (od 1860) i „Recueil d'antiquités de la Scythie“ (1866 i następ.). 1858 został generał-gubernatorem Moskwy, a wkrótce potem kuratorem następcy tronu w. ks. Mikołaja, † 1882. Drugi syn hr. Grzegorza, hr. *Aleksander* **S.**, ur. 1796 † 1891 w Odesie, jako pułkownik brał udział w kampanii polskiej 1831, następnie członek rady administracyjnej Królestwa Polskiego, został potem generał-gubernatorem Małejrosyi; 1839—41 był ministrem spraw wewnętrznych.—Syn jego hr. *Grzegorz*, koniuszy najwyższego dworu i generał-lejtenant († 1879) był od 1850 małżonkiem morganatycznych Wielkiej Księżny Marji Mikołajówny, wdowy po kr. Leuchtenberskim.

Strohband Henryk, prawnik z XVI w., był burmistrzem m. Torunia. W czasie swego urzędowania podniósł upadłe zakłady dobroczynne i naukowe, a szczególnie gimnazjum toruńskiemu nadał życie i wziętość, † 1609. Dzieła jego drukowane są: „Das alte Culmische Recht“ (Toruń 1584); „Patrocinium oder Weisen Ordnung etc.“ (Toruń 1605), „Kurzer Auszug der Quartir Ordnung“ (tamże 1605). W rękopisie zostawił; „De republica“ i „Von Befestigung der Stadt Thorn.“

Stroiczka, *Stroiczkowate,* ob. Lobelia, Lobeliaceae.

Stroik, ob. Stroikowe narzędzia.

Stroikowe narzędzia, przyrządy muzyczne dęte czyli piszczałki (ob.), w których ton wywoływanym zostaje przez przerywany prąd powietrza, jak w syrenie (ob.). Przerywanie prądu powietrza odbywa się tu za pomocą sprężystej płytki metalicznej, zwanej *językiem* czyli *stroikiem*, która pokrywa boczną szczelinę rury i w większej części swej długości jest ruchomą. Jeżeli powietrze zostaje wtłaczanem do stopy piszczałki, wywołuje zagęszczenie powietrza, co wraz ze sprężystością stroika sprowadza jego kołysanie się, a tem samem przerywane otwieranie i zamykanie się

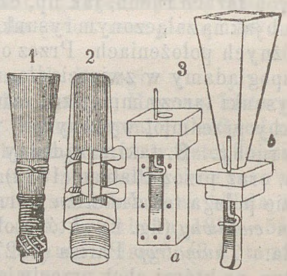

Stroiki: 1. stroik oboju, 2. stroik klarnetu, 3, 4. stroiki fujarek organowych.

szczeliny. Z tych to perjodycznych uderzań powstaje ton i jest silniejszy, niż gdyby drgał sam tylko stroik, albo samo tylko powietrze. Wypadkowy ton piszczałki jest wynikiem kombinacji własnego tonu stroika i drgającego słupa powietrza.— W tak zwanych harmonikach działa sam stroik, bez udziału piszczałek.—Piszczałki stroikowe dają w ogóle tony niższe, niż piszczałki wargowe tejze samej długości. Zniżające to działanie stroików znajduje zastosowanie w organach. Obój (fig. 1), klarnet (fig. 2), fagot, niektóre fujarki organowe (fig. 3, a b), należą do kategorji narzędzi stroikowych; w rogu, puzonie, bombardonie, ofikleidzie działanie stroika zastępują wargi grającego. Przy-

rząd głosowy człowieka (ob. Głos ludzki) uważany być może za przyrząd stroikowy.

Strojew Paweł, archeolog rosyjski, * 1796 w Moskwie, † 1876. W latach 1817, 18 i 20 zwiedzał wszystkie bibljoteki i archiwa monasterów gub. Moskiewskiej i Kałuskiej, w których z Kałajdowiczem odkrył wiele bardzo ważnych rękopisów. Wydał między innemi: „Sudiebnik“ (Moskwa 1819); „Sofijski Wremiennik“ (2 t., tamże 1820 — 1821). Z Kałajdowiczem redagował: „Sobranije gosudarstwennych gramot i dogowor“ (4 t., 1813—28). W r. 1828 na wniosek **S.** akademja nauk zarządziła wyprawę archeologiczną po całej Rosyi i główny jej kierunek powierzyła **S.**, w której tenże spólnie z Berednikowem w ciągu pięciu lat przejrzał około 200 bibljotek i archiwów, przyczem zebrał przeszło 3,000 dokumentów historycznych, dyplomatycznych i prawnych. Po powrocie czynny brał udział w pracach komisji archeograficznej, wyznaczonej 1834 z łona akademji, która 1837 ukończyła swą czynność, wydawszy: „Akty istoriko-juridiczeskije“ (4 t., Petersb. 1837). Ważne są nadto prace **S.** dotyczące staroruskiej literatury, mianowicie: „Opisanie biblioteki obszczestwa istorii i drewnosti russkich“ (1845); „Opisanie rukopisej biblioteki gr. Tołstogo“ (1825); „Opisanie staropeczat. knig biblioteki gr. Tołstogo,“ „Opisanie staropeczatn. knig sławianskich“ (1841).

Strojnowski Stanisław, osiadły w Sandomierskiem, wydał książkę gospodarską p. t. „Opisanie porządku stawowego i przestróg niektórych domowego gospodarstwa i t. d.“ (Krak., wyd. 1-sze 1609, wyd. 3-cie 1636); jest to właściwie plagjat pracy Olbrychta Strumieńskiego (ob.): „O sprawie, sypaniu etc. stawów.“ **S.** zostawił pięciu synów, z których trzech służyło wojskowo.

Strojnowski Stanisław, syn poprzedniego, wódz Lisowczyków, pobierał nauki w Hradcu. Za powrotem do kraju, z dwoma braćmi młodszymi poszedł r. 1608 na wyprawę Samozwańców w chorągwi Lanckorońskiego. W r. 1610 przeszedł do nowo formujących się hufców pod dowództwem Aleksandra Lisowskiego i odtąd znajdował się ciągle w pułku Lisowczyków, będąc z kolei rotmistrzem generalnym tego wojska, strażnikiem i pułkowniczym namiestnikiem. Wezwany przez króla z Niemiec, brał udział w bitwie pod Chocimem 1621 pod wodzą Rusinowskiego, a gdy ten został ciężko raniony, zajął **S.** jego miejsce jako namiestnik. W wyprawie tej prowadzeni przezeń Lisowczycy odznaczyli się bohaterskimi czynami i wnet wodzem go swoim okrzyknęli. Następnie wyruszył **S.** powtórnie w końcu maja 1622 na czele chorągwi liczących 15,000 konnych nad Ren, gdzie cesarz Ferdynand wojnę był przeniósł i tam był przez cały rok postrachem nieprzyjaciela. W r. 1623 wrócił do kraju, ale zaraz następnego roku na nowe wezwanie cesarza stanął po raz trzeci na czele 6,000 Lisowczyków w jego obronie. W tej ostatniej wyprawie wzięty został do niewoli, z której za wdaniem się cesarskiem uwolniony, zmieniwszy oręż na pług, spokojnie reszty życia dokonał.

Strojnowski Hieronim.

Strojnowski Hieronim, biskup wileński, ur. 1752 na Wołyniu, w pow. Krzemienieckim, we wsi Chodaczkowie. W r. 1768 wstąpił do zgromadzenia Pijarów w Podolińcu, potem wykładał logikę, metafizykę, matematykę i prawo natury i polityczne w rozmaitych kolegjach pijarskich, a ostatecznie w konwikcie warszawskim. W r. 1781 wezwany na profesora prawa natury w akademji wileńskiej, zajmował z chlubą tę katedrę przez lat 14. Dla słabości zdrowia zmuszony szukać ratunku w cieplejszym klimacie, udał się do Włoch; zwiedzając Florencję, Rzym i Neapol, został 1787 członkiem akademji nauk we Florencji, a potem rzymskiej Arkadów. Wróciwszy do kraju, wystąpił ze zgromadzenia i otrzymał probostwo w Korcu na Wołyniu i został kanonikiem katedralnym kijowskim, przy zachowaniu jednak katedry akademickiej. Obdarzony przez króla Stanisława Augusta medalem *merentibus*, obrany został 1793 członkiem komisji edukacyjnej. Następnie koadjutor scholastyk katedralny wileński, proboszcz kościoła św. Jana, czyli akademickiego w Wilnie, wybrany został 1799 po Poczobucie rektorem akademji wileńskiej i urząd ten zajmował z prawdziwym pożytkiem przez lat siedm. W r. 1806 po złożeniu rektorstwa wyświęcony został w Łucku na biskupa lambczytańskiego oraz instalowany na koadjutora biskupa dyjecezjalnego. Wkrótce potem wybrany przez kapitułę łucką deputatem do kolegjum rzymsko-katolickiego w Petersburgu, pełnił tam przez lat kilka obowiązki prezydującego. W r. 1808 po śmierci biskupa Kossakowskiego, otrzymał administrację djecezji wileńskiej, a w r. 1814 mianowany został biskupem tejże. † niespodziewanie po kilkodniowej chorobie 1815 w folwarku Elnokampiu. Oprócz wielu mów, jego dzieło najważniejsze jest: „Nauka prawa przyrodzonego, politycznego i prawa narodów“ (4 wyd. Warszawa 1805). Obszerny życiorys jego skreślił J. Gw. Rudomina w „Wizerunkach naukowych“ (poczet nowy drugi, t. 5-ty), oraz J. Bartoszewicz w „Tyg. Ilustr.“ (№ 95, za r. 1862).

Strojnowski Walerjan, hrabia, brat poprzedzającego, * 1759 w Chodaczkowie, † 1834 w Petersburgu. Po ukończeniu nauk w kraju, poświęcił się zawodowi prawnemu. Ożeniony bogato,

a przytem i zręczny, pozyskał zaufanie i wpływ w swej prowincji, wskutek tego poszukiwany był przez króla Stanisława Augusta, który z nim często korespondował, mianował go podkomorzym ziemi Buskiej i ozdobił orderami. Poseł w czasie Czteroletniego sejmu, odznaczał się **S.** wymową i przychylnością dla nowej ustawy. Po upadku Rzeczypospolitej przeniósł się do Petersburga, został hrabią i senatorem. Są w druku, oprócz licznych mów, dzieła jego: „Duch prawa o bankructwach i dawności ziemskiej“ (Łuck 1808); „O ugodach dziedziców z włościanami“ (Wilno 1808); „Ekonomja powszechna krajowa narodów“ (Warszawa 1816). Dzieła swoje ekonomiczne kazał jednocześnie tłómaczyć na język rosyjski i drukował je w Petersburgu.

Strojnowski Stanisław, geograf, * 1820 na Wołyniu; † 1878, był podpułkownikiem wojsk rosyjskich, uwolniony w r. 1862, wstąpił do służby cywilnej w Królestwie Polskiem w r. 1863, jako urzędnik komisji rządowej oświecenia. Mianowany później cenzorem warszawskiego komitetu cenzury, sprawował te obowiązki do czasu reorganizacji pomienionego komitetu. Mianowany następnie pomocnikiem sekretarza komitetu cenzury, został od tych obowiązków wkrótce uwolniony i był nauczycielem geografji w gimnazjum żeńskiem w Warszawie. Wydał kilka zeszytów: „Geografji Powszechnej,“ (1865), która pozostała nieukończoną „Mapę Europy w 4 sekcjach“ (Warszawa 1870). „Ziemia i jej mieszkańcy“ (3 t., 1879—1886); „Europa w obrazach. Opisy malownicze krajów, ludów i obyczajów.“ (Warszawa 1879).

Stroka Wincenty, nauczyciel gimnazjum w Krakowie, przełożył na język niemiecki Krasińskiego i napisał kilka o nim rozpraw, jak: „Zygmunta Krasińskiego Nieboska Komedja i Niedokończony poemat,“ studjum (Kołomyja, 1878).

Stroma, tkanka podstawowa, przeważnie łącznotkankowa, na której zbudowane są organy gruczołowe, jak wątroba, śledziona i in.

Stromboli, jedna z wysp Liparyjskich (ob.).

Strombus, mięczak, ob. Skrzydelnik.

Stromeyer Jerzy Fryd., lekarz, * 1804 w Hanowerze, † 1876, medycynę studjował w Getyndze i Berlinie, 1821 osiadł w Hanowerze, gdzie założył zakład ortopedyczny, 1838 został profesorem chirurgji w Erlangen, 1841 w Monachjum, 1842 w Freiburgu, 1848 w Kielu. Był lekarzem armji hanowerskiej, przyjmował udział w kilku kampanjach i położył zasługi w chirurgji polowej i hygienie wojskowej. Napisał: „Ueber Paralyse der Inspirations-muskeln“ (1836); „Beiträge zur operativen Orthopädik“ (1838); „Handbuch der Chirurgie“ (1844—1868); „Maximen der Kriegsheilkunst“ (1862). Autobjografję skreślił w „Erinnerungen eines deutschen Arztes“ (1875).

Stromieckie albo **Strumieckie starostwo** niegrodowe leżało w województwie Mazowieckiem, w ziemi Czerskiej. Podług lustracji z 1660, powstało z dawniejszego starostwa warszawskiego, i składało się z wsi Stromiec z folwarkiem, Woli Stromieckiej, Brzozówki albo Brzozowicy z wybraniectwem. W 1771 posiadała je Marjanna Puławska, opłacając z niego kwarty złp. 422 gr. 28, a hyberny złp. 917 gr. 20. Podług Veluminów Legum, ostatnimi starostami byli Kazimierz i Katarzyna z Ruszkowskich, małżonkowie Bosey.

Strona, wsporze prawnym każda z dwu osób etc., wiodących spór.

Strona, w algebrze, każda z dwóch części równania (ob.).

Stroncjana, ob. Stront.

Stroncjanit, minerał z rzędu węglanów, występuje w kryształach rombowych lub masach włóknistych, jest biały lub zielonawy, przezroczysty lub przeświecający, połysk ma szklisty, twardość 3,5, c. wł. 3,6. Składa się z węglanu stroncjany; występuje w wielu żyłach rud metalicznych.

Stronczyński K.

Stronczyński Kazimierz, numizmatyk i archeolog, * 1809, † 1896; kształcił się w uniwersytecie warszawskim i był nauczycielem szkoły wojewódzkiej w Warszawie, następnie urzędnikiem banku Polskiego, skąd w r. 1834 przeniósł się do urzędu heroldji. W r. 1861 referendarzem stanu, 1862 dyrektorem kancelarji komisji rządowej wyznań i oświecenia publicznego, od 1864 był członkiem senatu. Jako emeryt przebywał w swoim majątku w Sieradzkiem. Ogłosił: „Rozrywki entomologiczne dla młodzieży“ (Warsz., 1835); „Spis zwierząt ssących kraju polskiego i pogranicznych“ (1839); „Wzory pism dawnych w przerysach przedstawione i objaśnione drukowanem ich wyczytaniem“ (1839); „Statut wiślicki“ (1847); „Pieniądze Piastów od czasów najdawniejszych do 1340“ (1848); „Legenda obrazowa o św. Jadwidze, księżnie śląskiej, według rękopisu z 1353 pozostawiona“ (Kraków, 1880); „Pobieżny przegląd pieczęci Piastów“ (Warszawa, 1881); „Dawne monety polskie dynastji Piastów i Jagiellonów“ (1883, 2 cz.; 1884); „Pomniki książęce Piastów“ (Piotrków, 1888). Z polecenia Rady administracyjnej odbywał 1844—1855 r. w towarzystwie rysowników podróże po kraju i szczegółowo opisał zamki, świątynie, wieże, bramy miejskie, nagrobki, pomniki, lecz dzieło to p. t. „Opis zabytków starożytności w Królestwie Polskiem,“ złożone z 5 t. tekstu i 7 atlasów rysunków, pozostaje w rękopisie.

Strongilidy (*Strongylidae*), rodzina robaków nitkowatych czyli nicieni (ob. Robaki). Mają gębę otoczoną brodawką, a koniec samca opatrzony jest dzwonem błoniastym, który otacza otwór steku. *Eustrongylus gigas* jest czerwony, żyje w miedni-

czkach nerek różnych zwierząt drapieżnych, rzadziej napotyka się u koni, bydła i człowieka; samica ma około 1 m. długości i 12 mm. grubości, samiec jest trzy razy krótszy. Niektóre gatunki rodzaju *Strongylus* żyją w zwierzętach domowych, jak *S. armatus* w kiszkach i naczyniach kreskowych koni, *S. filaria* w oskrzelach owiec i kóz. *Syngamus trachealis* żyje w tchawicy ptaków i sprowadza niekiedy ich śmierć przez zaduszenie. Dla człowieka groźny jest *Dochmius duodenalis* (ob. Dochmius).

Stront *Strontyn (Strontium), Sr.* pierwiastek chemiczny, metaliczny, znajduje się w przyrodzie szczególniej jako siarczan stroncjany czyli *celestyn* (ob.), albo węglan stroncjany czyli *stroncjanit*, często towarzyszy barycie. Otrzymuje się przez rozkład chlorku strontu, działaniem prądu galwanicznego, albo działaniem sodu metalicznego, podobnie jak glin. Jest to metal żółtawy, podobny do wapna, c. wł. 2,54, ciężar atomowy 87,2. Związki **S.** są jednokształtne ze związkami baru. Z tlenem wydaje *tlenek strontu* SrO, zwany *stroncjaną*, którego wodan, H_2SrO_2, jest silną zasadą, doskonale zobojętnia kwasy mineralne i wydaje sole, z których najważniejsze zastosowanie ma *azotan stroncjany* $SrNO_6$, używany do roboty fajerwerków, ponieważ płomieniowi nadaje piękny kolor purpurowy. Podobnież zastosowanie ma *chlorek strontu* $SrCl_2$. *Siarek stronta*, SrS, otrzymuje się przez wyżarzenie siarczanu stroncjany z węglem; fosforyzuje barwą żółtawo-zieloną, ale po wyżarzaniu tejże soli w wodzie otrzymują się preparaty fosforyzujące niebiesko lub czerwono. Różnicę stroncjany od baryty wykazał Crawford 1790 r., sam metal wydzielił Davy 1808 r.

Stroński Franciszek, * 1803 w Galicji, † 1865, prof. filozofji w uniwersytecie lwowskim, później bibljotekarz tamże, następnie w Krakowie. Ogłosił drukiem: „Wypisy dla użytku klas niższych i t. d.“ (Lwów, 1852); „Geografja dla młodzieży polskiej“ (t., 1848).

Stroobant Franciszek, malarz i litograf belgijski, * 1819, oprócz ilustracji do dzieł: „Monuments de Belgique,“ „La Terre Sainte“ i in., ozdobił chromolitografjami wydane przez biskupa Łętowskiego dzieło „Katedra na Wawelu“ oraz oddzielnie wydał 13 widoków starożytnych gmachów Krakowa (1862).

Strophantus, rodzaj roślin z rodziny toinowatych, obejmuje czołgające się krzewy lub drzewa z kwiatami zebranemi w grona i torebkami wydłużonemi, w Afryce i Azji płd. *S. hispidus* w Gwinei wije się wysoko dokoła drzew i posiada torebki do 30 cm. długie, zawierające do 200 nasion. *S. kombe*, nad rzeką Zambezi, ma nasiona zielone, które zawierają *strofantynę*, gluokuzyd biały, krystaliczny, bardzo gorzki, rozpuszczalny w wodzie i alkoholu; podsyca kurczliwość mięśni, zwłaszcza mięśni serca, skąd zamiast digitaliny używa się przy chorobach sercowych. Krajowcy otrzymywali z tej rośliny truciznę do strzał, zwaną *kombe*, *inee* lub *onage*.

Strossmayer Józef Jerzy, biskup djakowski (bosański) i srjemski, patrjota serbsko-chorwacki, * 1815 w Osieku w Sławonji, gdzie też odbył nauki gimnazjalne. Następnie studjował filozofję w Djakowie, a teologję w Peszcie oraz w Wiedniu. Wyświęcony na kapłana 1838 r., był przez rok jeden wikarjuszem w Petrowaradinie, następnie został profesorem w Djakowie, poczem w zakładzie teologicznym Augustineum w Wiedniu, gdzie jednocześnie był kapelanem dworskim; w końcu 1849 r. mianowany został biskupem djakowskim i srjemskim. Na stanowisku tem wziął czynny udział w życiu politycznem swego kraju; gorliwie wspierał wszelkie przedsięwzięcia, dążące do podniesienia oświaty pomiędzy spółrodakami. Jemu głównie zawdzięcza swe istnienie akademja południowo-słowiańska w Zagrzebiu, którą uroczyście stworzył 28 lipca 1868 i znacznie uposażył. Również nie szczędził pieniędzy na inne cele narodowe, na które wydał przeszło miljon złt. reńskich. Na sejmach stale występował jako gorliwy obrońca narodowości i federalizmu, a nieustraszony przeciwnik centralizacji i dualizmu, po którego zapanowaniu usunął się do życia prywatnego. Na soborze watykańskim był jednym z przywódców opozycji przeciwko dogmatowi nieomylności, 1873 złożył hołd papieżowi i w 1881 prowadził pielgrzymów słowiańskich do Rzymu. W 1888 obchodził uroczysty jubileusz.

Stroud, m. fabryczne w angielskiem hrabstwie Gloucester nad rz. Stroud-Water; liczy 9,200 m. i jest ogniskiem handlu dla fabryk sukna w Anglji zachodniej.

Strousberg Bethel Henryk, właściwie *Baruch Hirsz Strausberg*, przemysłowiec niemiecki, zwany *królem kolejowym*, * 1823 w Niedzborzu (Neindenburgu) w Prusiech Wschodnich, udał się 1835 do Anglji, 1848 do Ameryki, poczem zajmował się w Londynie dziennikarstwem, od 1855 był agentem angielskim w Berlinie; wystąpił 1860 r. jako przedsiębierca budowy drogi żelaznej wschodnio-pruskiej południowej, następnie berlińsko-zgorzelskiej i rumuńskich, zakupił także wiele fabryk; 1876 ogłosił bankructwo, wyjechał do Rosji, był aresztowany w Moskwie, wskutek podstępnego pociągnięcia banku handlowego na 7 mil. zł. r. straty, przez sędziów przysięgłych 1877 uniewinniony, przebywał w Berlinie, gdzie † 1884, nie odzyskawszy już utraconego majątku. Ogłosił autobjografję (1876); „Dr. **S.** und sein Wirken.“ Por. Korfi „Bethel Henry **S.**“ (Berlin, 1870).

Strozzi, bogata rodzina szlachecka we Florencji. Wypłynęła na szerszą widownię w XIII w. należała do partji Popolonów i Gwelfów. W XIV w. zdobyła wielki wpływ i bogactwa, o których świadczy dotąd jej wspaniały pałac we Florencji. 16 **S.** dzierżyło godność Gonfalonjerów. **S.** walczyli z Medyceuszami, którzy ich w XV w. surowo

prześladowali. Do najwybitniejszych należą: Filip **S.** *Starszy*, * 1426, † 1491, protoplasta najważniejszej gałęzi, zdobył wielkie bogactwa i rozpoczął budowę słynnego pałacu. Syn jego, Giovan-Battista **S.**, zwany *Filipem Młodszym*, * 1488 r., † 1538, zaślubił Klarysę, wnuczkę Lorenza Medici, co spowodowało pogodzenie obu rodów. Synami jego byli Piero, Lorenzo i odważny Roberto. Synem Roberta był Leone ostatni z tej gałęzi. Majątek odziedziczył Lorenzo syn Filipa **S.** Od tej pory rodzina ta utraciła wpływ polityczny. Potomkowie rodziny **S.** żyją dotąd i noszą tytuł książąt di Forano i di Bagnolo. Jeden z nich zaślubił hr. Branicką.—Por. Reumont „Beiträge zur Italienischen Geschichte“ (2 t., 1857); Lorenzo Strozzi „Vita di Filipo **S.**“ (1847 i 1851); Guarti „Le carte Strozziane;“ L. Strozzi „Vite di alcani della famiglia **S.**“

Strozzi Bernard, malarz zwany *il Cappucino* i *il Prete Genovese*, * 1581 w Genui, † 1644; wszedł do służby weneckiej jako malarz i architekt wojskowy. W utworach swych naśladował Caravaggia.

Strój, w muzyce stosunek właściwy, jaki tony instrumentów muzycznych otrzymują względnie do jednego z nich, wziętego za zasadniczy. Stosowanie się do jednego tonu normalnego, zwanego *tonem strojowym*, potrzebnem jest mianowicie w orkiestrach dla nadania zgodności wszystkim ich instrumentom. Do strojenia przyrządów muzycznych służy kamerton (ob.).

Strój bobrowy, ob. Bobrowy strój.

Strójkowate, rośliny, ob. Commelinaceae.

Stróża, rzeczka, ob. Struża.

Stróża, podatek, w dawnej Polsce obowiązujący włościan, pierwotnie na utrzymanie straży bezpieczeństwa.

Struchberg Fryderyk August, pisarz niemiecki, znany pod pseudonimem Armanda, * 1808 r. w Kassel, † 1889; jako kupiec odbywał liczne podróże po Ameryce. Spostrzeżenia swoje opisał w dziełach: „Bis in die Wildniss“ (Berlin, 2 wyd., 1863); „Sklaverei in Amerika“ (3 t., Hanower, 1862); „Amerikanische Jagd-und Reiseabenteuer“ (2 wyd., Sztutg., 1876); „An der Indianer grenze“ (4 t., Hannower, 1859); „Karl Scharnkorst“ (3 w., 1887) i dwa dramaty: „Der Freigeist“ (Kassel, 1883) i „Der Quadrone“ (1885).

Strubicz Maciej, szlachcic polski, rodem z Inflant, bawił przy księciu pruskim Albercie w Królewcu i żył jeszcze w 1578. Z rozkazu tego księcia przełożył na język polski jego dzieło: „Von der Kriegsordnung oder der Kunst Krieg zu führen,“ p. t. „Księgi o rycerskich rzeczach, o sprawach wojennych z pilnością zebrane a porządkiem dobrym spisane.“ Dzieło to wyszło w cząstce w Paryżu 1858 p. t. „Alberti Marchionis Brandeburgensis Ducis Prussiae libri de arte militari.“ **S.** napisał także: „Mathiae Strubiczii Livoniensis brevis atque accurata Livoniae ducatus descriptio“ (Amsterdam, 1727; przedrukowane w *Acta Borussica*, 3 t., 1732) i ułożył mapę: „Magnus Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio,“ zamieszczoną przy kolońskiem wydaniu Kromera 1589 r.

Strubijskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Wileńskiem, pow. Wiłkomierskim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, było w posiadaniu Józefa Kościałkowskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 264 gr. 22, a hyberny złp. 348.

Struensee Jan Fryderyk, hrabia, duński mąż stanu, * 1737 w Hali, drugi syn tamecznego kaznodziei, *Adama Struensee*. Po ukończeniu kursów medycyny, przeniósł się 1757 roku z ojcem do Altony, gdzie został fizykiem miasta. Zręczny lekarz, światowiec, wykwintnych manjer i pięknej powierzchowności, w krótkim czasie zapewnił sobie przyzwoite stanowisko. Chciwy jednak sławy i żądny użycia rozkoszy świata, starał się o zawieranie stosunków w wyższych sferach, popadł w długi i kreślił sobie awanturnicze na przyszłość plany. Jakoż na rekomendację hr. Rantzau-Aschberg został 1768 przyjęty przez króla duńskiego Chrystjana VII na lekarza nadwornego w czasie podróży jego po Niemczech i mianowany był później aktualnym przybocznym jego lekarzem. Zjednawszy sobie także i zaufanie królowej Karoliny Matyldy, usunął dawne nieporozumienie pomiędzy małżonkami i został sekretarzem gabinetowym królowej. Teraz przedsięwziął plan śmiały i postanowił wystąpić jako reformator w duchu oświeconego despotyzmu. Za jego więc radą zniesiono cenzurę, a zaprowadzono nieograniczoną wolność prasy (1770). Równocześnie obalił wpływ ulubieńca Holcka, którego zastąpił przez swego przyjaciela Enevolda Brandta (* 1638 w Kopenhadze), usunął hr. I. H. E. Bernstorffa, wyjednał zniesienie rady stanu (wszystko 1770) i w 1771 mianowany został ministrem gabinetu i wyniesiony do godności hrabiego. Rządy państwa przeszły teraz wyłącznie w ręce **S.** i królowej, król zaś żadnego nie miał wpływu. W polityce zewnętrznej starał się **S.** uwolnić Danję od wpływu Rosji i zawrzeć przymierze ze Szwecją, w stosunkach zaś wewnętrznych zaprowadził wiele reform, mających na celu podniesienie dobrobytu materjalnego, zapewnienie obywatelom większej wolności i rozszerzenie oświaty. Reformami temi oburzył jednak duchowieństwo, szlachtę i klasy urzędnicze, a lekceważeniem narodowości duńskiej na korzyść niemczyzny wywołał ogólną ku sobie w kraju niechęć. Już po roku rządów **S.** objawiały się symptomy reakcji, a nieprzyjaciele wszechwładnego ministra z okazji cząstkowych buntów wojskowych coraz śmielej podnosili głowę i stosunki jego z królową w jak najgorszem przedstawiali świetle. W nocy z 16 na 17 stycznia 1772 wrogowie **S.**, na których czele stała macocha króla Juljanna Marja, wymogli na Chrystjanie VII roz-

kaz uwięzienia królowej, **S.** i jego przyjaciół. Po przeprowadzeniu samowolnego i stronnego śledztwa zapadł wyrok, stanowiący rozwód pomiędzy królewską parą i skazanie na śmierć **S.** i jego zupełnie niewinnego przyjaciela, hrabiego Enevolda Brandt'a. Wyrok ten niezasłużony spełniony został 1772 r. W nowszych czasach los nieszczęśliwego **S.** upamiętnili w tragedjach M. Beer i H. Laube.—Por. Falkenskjold „Mémoires“ (Paryż, 1826); Jenssen-Tusch „Die Verschwörung gegen die Königin Karoline Mathilde und die Grafen Struensee und Brandt. Nach bisher ungedruckten originalacten“ (Lipsk, 1864).

Struensee, Karol August von..., brat poprz., * 1735 w Halli, powołany 1769 przez brata swego do Kopenhagi, został tu radcą sprawiedliwości i członkiem kolegjum finansów; po upadku brata, reklamowany przez króla Fryderyka II jako poddany pruski, skazany został na wygnanie. Pierwotnie żył w majętności swojej Alzenau na Śląsku, zajmując się naukami, następnie otrzymał urząd dyrektora handlu morskiego w Berlinie i w 1789 ggdność szlachecką. W 1791 r. został ministrem stanu i głównym naczelnikiem wydziału ceł i akcyzy, † 1804. Z dzieł jego wymieniamy: „Anfangsgründe der Artillerie“ (3 ed., Lipsk, 1788); „Anfangsgründe der Kriegsbaukunst“ (2 t., Lipsk, 1771—1774; 2 ed., 1786) i „Staatswirthschaftliche Aufsätze“ (1776; ed. powiększona; 3 t., Lipsk, 1800).

Struensee, Gustaw Karol Otto von..., poeta niemiecki, znany pod pseudonimem *Gustaw von See*, * 1803 w Greifenbergu na Pomorzu, 1831 r. wstąpił do służby rządowej, 1864 otrzymał emeryturę; † 1875; ogłosił liczne romanse i nowele, których zbiorowe wydanie wyszło p. t. „Gesammelte Schriften“ (18 t., 1867—95), n. wyd., 6 t, 1876). Zasługują na wzmiankę: „Die Egoisten“ (1853); „Vor fünfzig Jahren“ (1859); „Herz und Welt“ (1862); „Wogen des Lebens“ (3 t., 1863); „Gräfin und Marquise“ (4 t., 1865); „Ost und West“ (4 t., 1865); „Arnstein“ (3 t., 1868); „Valerie“ (4 t., 1869); „Falkenrode“ (4 t., 1870); „Krieg und Friede“ (4 t., 1872); „Gänselise“ (3 t,, 1873); „Ideal und Wirklichkeit“ (3 t., 1875); „Erlebt und erdacht“ (2 t., 1875); „Die Philosophie des Unbewussten“ (3 t., 1876) i in.

Struktura (łac. *structura*), *budowa*, sposób układu części w całości, jak **S.** *skał* u geologji; w chemji oznacza **S.** układ atomów w cząsteczce, ob. Równoskładność.

Struma, ob. Wole.

Strumień, prąd wody powstający z kilku źródeł i w dalszym biegu zamieniający się w rzekę. *Strumień elektryczny*, toż co prąd elektryczny, ob. Galwanizm.

Strumień, rzeczka biorąca początek w pow. Kowelskim i wpadająca do Prypeci poniżej Pińska, a powyżej Styru.

Strumieński Olbrycht, hydraulik w drugiej połowie XVI w., rodem z Mysłowic w Krakowskiem, był ekonomem w Balicach pod Krakowem i wydał dzieło: „O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, także o przekopach, o ważeniu (t. j. poziomowaniu) i prowadzeniu wody“ (Kraków, 1573). Książka podobnej treści Stan. Strojnowskiego (ob.) jest właściwie plagjatem z pracy Strumieńskiego. Przedruk wydany został w *Bibl. pisarzów polskich* (Kraków, 1897) z przedmową F. Kucharzewskiego.

Strumiłło Józef, ogrodnik, * 1774 na Litwie, † 1847; od 1801 był sekretarzem szlachty guberuji Wileńskiej, przez lat 25, później założył własny ogród, znany w Wilnie z bogactwa roślin, kwiatów i krzewów. Dzieła jego są: „Ogrody północne“ (3 t., Wilno, 1820, 7 wyd., 1880—83, 3 t., 1862); „Rocznik ogrodniczy“ (1830, 2 wyd., 1843); „Pszczelnictwo ogrodnicze czyli domowe“ (1837); „Słownik kwiatowy“ (1834); „Traktat czyli nauka o georginjach“ (1845).

Strumiłowa Kamionka, ob. Kamionka Strumiłowa.

Strümpell Ludwik, filozof i pedagog, * 1812 w Schöppenstädt w Brunświckiem, studjował filozofję i pedagogikę w Królewcu pod Herbartem, był nauczycielem prywatnym w Kurlandji, 1844 został profesorem filozofji w Dorpacie, 1871 wziąwszy emeryturę, osiadł w Lipsku, gdzie był czynny jako honorowy profesor filozofji. Z licznych dzieł jego, pisanych w duchu Herbarta, ważniejsze: „Erläuterungen zu Herbarts Philosophie“ (1834); „Die Hauptpunkte der Herbart'schen Metaphysik“ (1840); „Vorschule der Ethik“ (1844); „Entwurf der Logik“ (1846); „Der Kausalitätsbegriff und sein metaphysischer Gebrauch in der Naturwissenschaft“ (1872); „Die Geisteskräfte der Menschen, vergleichen mit denen der Thiere“ (przeciw Darwinowi, 1878); „Psychologische Pädagogik“ (1880); „Grundriss der Logik“ (1881); „Grundriss der Psychologie“ (1884); „Einleitung in die Philosophie vom Standpunkt der Geschichte der Philosophie“ (1886); „Geschichte der griechischen Philosophie“ (Lipsk, 1854—61, t. 2, niedokończone).

Strümpell Gustaw Adolf, syn poprzedniego, * 1853, od 1886 profesor medycyny w Erlangen, napisał: „Lehrbuch der speziellen Pathologie und Therapie der innern Krankheiten“ (5 wyd., Lipsk, 1889, t. 2).

Strumpf Edward, botanik, * 1873 w Siedlcach, † 1901, r. kształcił się w uniwersytecie warszawskim, kilka lat przepędził na Kaukazie, następnie studjował botanikę w Bonn. Rozwinął żywą działalność piśmienniczą. którą wszakże rychło przerwała śmierć przedwczesna, chorobą płucną sprowadzona. Ogłosił: „ Z jakich części składają się rośliny“ (1900); „Z histologji sosny,“ „O przyrodzie w Panu Tadeuszu“ (1899); „Obrazy Kaukazu“ (1900); nadto przełożył na język polski dzieło

Warminga: „Zbiorowiska roślinne.“ Opracował „Botanikę,“ w „Poradniku dla samouków“ (1901). Nadto znaczną liczbę rozpraw zamieścił w różnych czasopismach, zwłaszcza we *Wszechświecie*, jak: „Sen roślin“ (1897); «Historja grzybów“ (1898); „Jak żyją rośliny na piaskach“ (1898) i in.

Struna grzbietowa, zaczątek kręgosłupa, ob. Rozwój płodu.

Struny, ciała sprężyste, postaci nitkowatej, które przy dostatecznem napięciu czyli wyprężeniu łatwo przechodzą w drgania poprzeczne i wydają tony muzyczne; instrumenty muzyczne, w których tony tak wywołane znajdują zastosowanie, nazywają się *strunowemi*. Struny są bądź *kiszkowe*, wyrabiane przez skręcenie kiszek, zwłaszcza baranich, albo też *metalowe*, z mosiądzu, miedzi, a obecnie najczęściej ze stali. Liczba *n* drgań poprzecznych, jakie struna w ciągu sekundy wydaje, wyraża się wzorem:

$$n = \frac{1}{2l}\sqrt{\frac{pg}{qs}}$$

gdzie *l* oznacza długość, *q* przecięcie poprzeczne, *s* ciężar właściwy struny, *p* ciężar wyprężający strunę, czyli wogóle jej napięcie; liczba drgań struny jest zatem w stosunku odwrotnym do jej długości i grubości, jako też pierwiastku kwadratowego z jej ciężaru właściwego, a w stosunku prostym do jej napięcia. Prawa te stwierdzają się doświadczalnie na sonometrze czyli monochordzie (ob,). **S.** zatem wydaje tem więcej drgań na sekundę, czyli tony tem wyższe, im jest krótsza. Najniższy ton, jaki struna wydać może, powstaje,

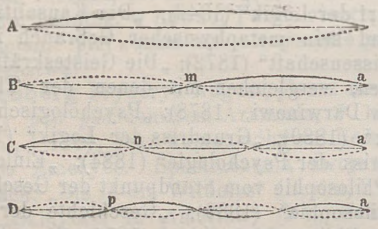

Drganie strun.

gdy drga jako całość (fig. A); może jednak też drgać w kilku równych częściach, oddzielonych *węzłami*, *m*, *n*, *p* (fig. B, C, D). Ponieważ zaś struna podzielona być może na 2, 3, 4... części, przeto oprócz tonu swego zasadniczego wydawać może tony 2, 3, 4... razy wyższe, t. j. oktawę tonu zasadniczego, kwintę tej oktawy, oktawę następną, jej tercję i kwintę i t. d. (Ob. Głos, Wysokość głosu). Aby otrzymać niskie tony strun, bez zbytniego powiększania ich długości, powiększa się ich ciężar przez oprzędzenie; struny stalowe otaczają się drutem miedzianym, struny baranie zwykle drutem srebrnym. Tony strun w narzędziach muzycznych wywołują się bądź smyczkiem (skrzypce), bądź szarpaniem palcami (arfa, gitara, cytra), bądź przez uderzanie młotkiem (fortepian).— *Struny głosowe*, ob. Głosowe struny.

Strup, skrzep na gojącej się ranie, ob. Rana.

Strusiowate, *krótkoskrzydłe* (*Ratitae*, *Brevipennes*), rzęd ptaków, toż co biegające (ob.).

Strusów, miasteczko w Galicji, obwodzie Tarnopolskim, nad rzeką Seredem, o 1 milę drogi od Mikuliniec położone, ma piękny pałac,. ogród angielski i liczną stadninę rasy arabskiej.

Strusty, jezioro w gub. Kowieńskiej, pow. Nowoaleksandrowskim, w wschodniej części tegoż; długie, biorąc z północy na południe, przeszło 4 wiorsty, szerokie około 5-ciu, obwodu ma około 14-stu wiorst. Znajduje się na niem 5 wysp; łączy się przesmykami od północy z jeziorem Snudy, od południa z jeziorem Bolejcie, mającem 2 wiorsty długości i 1 szerokości.

Struś (*Struthio*), rodzaj ptaków z rzędu biegających, o dziobie prostym, spłaszczonym i tępokończystym, nogach wysokich, podkasałych, dwu-

S t r u ś.

palcowych, skrzydłach niezdolnych do lotu, z wielkiemi strzępiastemi lotkami. **S.** *camelus* mieszka w pustyniach Afryki i Arabji, 2,5 m. wy-

Polowanie na strusie.

soki, zatem największy z ptaków żyjących, waży około 75 kg. Żyje gromadnie, biega tak szybko, że go na dobrym koniu z trudnością dopędzić można. Żywi się pokarmem roślinnym i tak jest

żarłoczny, że polyka kamyki i inne twarde przedmioty. Żyje w wielożeństwie, gnieździ się wśród nagich piasków, składając 12—15 jaj, w dołku na ten cel wygrzebanym, z których każde waży przeciętnie 1440 gramów. Do hodowli w ciepłych krajach są łatwe. Używa się ich tłuszczu i mięsa, to ostatnie jednak tylko z młodych ptaków jest jadalne. Głównie jednak poluje się na nie dla okazałych piór ogona i skrzydeł (ob. Pióra). W Ziemi Przylądkowej polowanie strusie jest od 1870 zabronione. **S.** znoszą niewolę dobrze, a hodowla ich prowadzi się obecnie w Ziemi Przylądkowej, Wiktorji, Egipcie, Algerji, w La Plata, Patogonji i Kalifornji. Samica hodowana znosi rocznie 60—70 jaj, które najkorzystniej wylęgają się przez ogrzewanie sztuczne. Od 4 roku życia samiec dostarcza rocznie 30—40 pięknych piór białych. Pióra strusi hodowanych są piękniejsze, niż dzikich. Jaja i mięso są wszędzie jadalne, skorupy używają się w Afryce środkowej na naczynia. Pióra strusie już w starożytnym Egipcie używane były do ozdoby. W kraju Somala żyje nieco odmienny **S.** *molydophanes* z szyją niebieską, a w kraju Damara **S.** *australis* z szyją szarą. **S.** amerykański jestto *rea* (ob.), **S.** australski czyli nowoholenderski *dromaj* (ob.). Por. Forest „L'autruche, son utilité, son élevage“ (1894).

Struś Józef, lekarz polski, * 1510 w Poznaniu; po ukończeniu nauk w Krakowie, przy pomocy Jana Łaskiego i Jana Chojeńskiego, udał się 1532 do Padwy, gdzie po 4-letnim pobycie został profesorem medycyny. Wezwany przez Zygmunta Augusta do Polski, został lekarzem siostry jego Izabelli, królowej węgierskiej, a następnie pierwszym przybocznym lekarzem samego króla. Rady jego zasięgali Soliman II, sułtan, i Filip II, król hiszpański. Rok śmierci jego jest niewiadomy. Wydał w Poznaniu znakomite dzieło „O Pulsie“; miało ono taką wziętość między współczesnymi, że w pierwszym dniu przybycia jego do Padwy 800 egzemplarzy się rozeszło.

Struś, pułkownik, napisał: „Ludzie i wypadki z 1861—65“ (Lwów, 1894, t. 2).

Struthionidae, ptaki, ob. Biegające.

Strutyński Juljusz, hr., pseudonim *Berlicz Sas*, * 1810 w Lipowcu na Ukrainie, † 1878, syn Feliksa, pułkownika b. wojsk polskich; początkową edukację pobierał u Jezuitów w Mohylowie i w Romanowie, późniejszą w domu. Napisał po francusku zbiorek poezji: „Essais poëtiques“ i powieść „Lydia“ (1836); w 1839 wydał w Wilnie tomik poezji: „Chmury“, następnie „Miscellanea“, a w r. 1856 w Berlinie: „Kilka badań geologicznych i dziejowych Kaukazu“. Mieszkając we Lwowie, a później w Krakowie, rozpoczął ogłaszać od 1869 szereg szybko po sobie następujących swoich wspomnień i pamiętników, przeważnie w formie powieściowej, jak: „Wołyń, Podole i Ukraina“ (w *Dzienniku Polskim*, 1869); „Ukraina“ (w *Dzien. Liter.*, 1870); „Noc w stepie“ (w *Strzesze*, 1871); „Obrazy z natury i Giul-Szada“ (Lwów, 1872); „Kalejdoskop“ (w *Świecie*, 1872); w *Przeglądzie Lwowskim* (z 1872): „Duch nocy“, poemat i „Dwaj biskupi“; „Sceny myśliwskie“, wierszem (w *Strzesze*, 1872) i nakładem *Kraju* (w 1873): „Gawędy“ i Moskwa“; „Dwie babki: pani kasztelanowa Trocka i pani starościna Horodelska“ (1876, t. 2); „Pan Jeremjasz“ pamiętnik (Poznań, 1879); „Mozaika, gawędy szlacheckie z lat ubiegłych“ (Lwów, 1881).

Struve Jerzy Adam, sławny uczony prawnik, * 1619 w Magdeburgu, w latach 1646—80 profesor prawa w Jenie, następnie prezes regencji w Wejmarze, † 1692; znany jest jako autor wielokrotnie wydawanego dzieła: „Jurisprudentia Romano-Germanica forensis“.

Struve Burkhard Gotth, syn poprzedniego, * 1617 w Wejmarze, profesor prawa w Jenie, † 1738, zasłużył się głównie jako wydawca Pistoriusa: „Illustres veteres scriptores i t. d.“ (3 t., 3 ed., Regensburg, 1726); oraz Frehera „Rerum Germanicarum scriptores aliquot insignes“ 3 t., 3 ed., Strasburg, 1717), tudzież dzieł: „Bibliotheca historica“ (w nowszem opracowaniu Mensela, Lipsk, 1782—1804) i „Bibliotheca historiae literariae selecta“, wydanie Juglera (3 t., Jena, 1724—63).

Struve, Henryk Krzysztof Gottfryd von..., dyplomata rosyjski, * 1772 w Regensburgu, † 1851; studjował prawo w Erlangen; w 1795 udał się do Petersburga i należał do składu kilku poselstw zagranicznych. W 1815 został sprawującym interesa Rosji w Hamburgu, następnie ministrem rezydentem, a 1843 posłem nadzwyczajnym przy miastach hanzeatyckich. Jako autor dzieł: „Mineralogische Beiträge“ (Gotha, 1807) i „Beiträge zur Mineralogie und Geologie des nördlichen America“ (Hamburg, 1822) zjednał sobie chlubne imię w nauce.

Struve Fryderyk Adolf August, założyciel sztucznych wód mineralnych, * 1781 w Neustadt pod Stolpen, † 1840; był lekarzem, później założył aptekę w Dreźnie. Pobyt jego w Karlsbadzie i Marienbadzie naprowadził go na myśl naśladowania wód mineralnych, a po dziesięcioletnich usiłowaniach zdołał zamiar swój przeprowadzić w różnych miastach. Ogłosił: „Ueber Nachbildung natürlichen Heilquellen“ (1824—26). Syn jego Gustaw Adolf **S.**, * 1812 w Dreźnie, † 1889, podjął po ojcu kierunek jego zakładów i fabrykację wód mineralnych udoskonalił.

Struve Fryderyk Jerzy Wilhelm, astronom, * 1793 w Altonie, † 1864; syn matematyka *Jakóba* **S.** († 1841), studjował w Dorpacie najpierw filologję, następnie astronomję, 1813 został obserwatorem, 1817 dyrektorem obserwatorjum w Dorpacie, a w 1839 dyrektorem nowego obserwatorjum w Pułkowie, które pod jego kierunkiem ukończone zostało w 1839 r. Główne prace **S.** dotyczą gwiazd podwójnych, a prace jego nad tym przedmiotem stały się podstawą dalszych badań.

Oznaczył też po raz pierwszy paralaksę gwiazdy stałej, mianowicie Wegi, w 1847. Niemniej ważny jest prowadzony pod jego kierunkiem rosyjski pomiar stopnia, rozciągający się od morza Lodowatego do Czarnego i obejmujący łuk 25°31′. **S.** co do ścisłości i pilności w obserwacjach wyrównywa Besslowi, chociaż nie dorównywa mu badaniami teoretycznemi. Z licznych pism jego wymieniamy: „Observationes Dorpatenses“ (8 t., 1817—1839); „Catalogus novus stellarum duplicum“ (1827); „Stellarum duplicum mensurae micrometricae“ (1837); „Stellarum fixarum imprimis compositarum positiones mediae“ (1852); „Etudes sur l'astronomie“ (1847); „Arc du meridien entre le Danube et la Mer Glaciale“ (2 t., 1857—60).

Struve Otto Wilhelm, syn poprz., także astronom, * 1819 w Dorpacie, był od 1837 astronomem obserwatorjum pulkowskiego i astronomem doradczym sztabu generalnego, a 1862 r. objął po ojcu zarząd obserwatorjum pulkowskiego. W 1889 r. wyszedł na emeryturę i osiadł w Karlsruhe. Podobnie jak ojciec zajmował się głównie astronomją gwiazd stałych, a najważniejszą jego pracą jest oznaczenie wielkości precesji, przyczem obliczył ilość ruchu postępowego naszego układu słonecznego w przestrzeni wszechświata. Odkrył przeszło 500 nowych gwiazd podwójnych i satelitę Urana, oznaczył paralaksę różnych gwiazd stałych, miał udział w pomiarze stopnia długości między Walencją w Irlandji a Orskiem. Był też członkiem biura międzynarodowego miar i wag. Ogłosił: „Observations de Poulkowa“ (12 t., 1869—1887). Z dwóch jego synów *Herman* **S.** (* 1854) jest od 1895 profesorem astronomji i dyrektorem obserwatorjum w Królewcu, a *Ludwik* **S.** (* 1858) w Charkowie.

Struve, Gustaw von..., znany agitator republikański, * 1805 w Monachjum. Ukończywszy studja prawne, wszedł w służbę dyplomatyczną u księcia oldenburskiego, wkrótce jednak porzucił ten zawód i osiadł 1840 jako adwokat w Manheimie. Zajmując się jednak więcej frenologją i polityką, niż adwokaturą, zasłynął wkrótce jako radykalny dziennikarz (redagował *Manheimer Journal*, a potem *Deutscher Zuschauer)* i jako agitator na rozmaitych zgromadzeniach ludowych. Wespół z Heckerem (ob.) próbował (w kwietniu 1848) zbrojną ręką zaprowadzić rzeczpospolitą w Badeńskiem; doznawszy wszelako niepowodzenia, schronił się do Francji, a potem do Szwajcarjj, skąd wrócił w Badeńskie i ponowne wywołał powstanie; po bitwie pod Staufen został uwięziony (25 wrz. 1848) i skazany 30 marca 1849 na kilkoletnie więzienie, ale skutkiem nowej rewolucji badeńskiej 24 maja odzyskał wolność i udał się do głównej kwatery Mierosławskiego; wybrany członkiem zgromadzenia konstytucyjnego w Badeńskiem, działał dalej jako główny przywódca partji republikańskiej. Po upadku całej sprawy schronił się do Szwajcarji, skąd wygnany, udał się do Ameryki i tam pracował jako dziennikarz. Podczas amerykańskiej wojny domowej, jako oficer nowojorskiego pułku, odbył kampanje 1861—62, ale po śmierci żony swej *Amalji* z domu *Düsar* († 1862) powrócił 1863 do Europy i zamieszkał w Sztutgardzie. Potem przeniósł się do Koburga, a stąd do Wiednia, gdzie † 1870 r. Oprócz wielu pism w przedmiocie frenologji ogłosił pomiędzy innemi: „Grundzüge der Staatswissenschaften“ (4 t., Frankfurt, 1847—48); „Das öffentliche Recht des Deutschen Bundes“ (2 t., Manh., 1846); „Geschiche der drei Volkserhebungen in Baden“ (Bonn, 1849); „Allgemeine Weltgeschichte“ (9 t., New-York, 1853—60; 7 ed. 6 t., Kob., 1864—66); „Das Revolutionszeit“ (tamże, 1860; 7 w., 1864); „Diesseit und jenseit des Oceans“ (Kob., 1864 sq.); „Zwölf Streiter der Revolution (wespół z G. Raschem, Berlin, 1867); Das Seelenleben oder die Naturgeschichte des Menschen“ (Berlin, 1869).

Struve Henryk.

Struve Henryk, zasłużony pracownik na polu filozofji, * 1840 w gub. Piotrkowskiej. Ukończywszy szkoły, studjował filozofję na niemieckich uniwersytetach. Wezwany na profesora filozofji do b. Szkoły Głównej, od 1863 wykładał wszystkie gałęzie filozofji, trzymając się tak zwanego idealno-realnego kierunku popieranego w Niemczech przez Fichtego (młodszego), Lotze'go i innych. Później wykładał filozofję w uniwersytecie warszawskim i był czynnym spółpracownikiem *Bibl. Warszawskiej* i *Kłosów*. Oprócz wielu drobniejszych rozpraw i artykułów tak po pismach, jak i osobno drukowanych wydał: „Układ logiki““ (1 t., Warszawa, 1871) i przygotował do druku całkowity kurs filozofji. Z innych prac ważniejsze są: „O istnieniu duszy i jej udziale w chorobach umysłowych“ (t., 1867) i „Cechy charakterystyczne filozofji i jej znaczenie w porównaniu z innymi naukami“ (t., 1875); „Synteza dwóch światów“ (1876); „Hamlet, eine Charakter Studie“ (1876); „Estetyka barw, zasady upodobania w barwach i ich zastosowanie do stroju, sztuki pięknej i wychowania estetycznego“ (Warszawa, 1892); „Wstęp krytyczny do filozofji“ (Warsz.. 1896). Pod jego kierunkiem wyszło zbiorowe wydanie pism Kremera, do którego napisał: „Życie i prace Józefa Kremera“ (Warszawa, 1881); „Ks. Franciszek Krupiński jako filozof“ (Warszawa, 1898); „Anarchizm ducha u obcych i u nas“ (1899). Był prezesem Kasy literackiej i prezesem kasy im. Mianowskiego.

Struwit *(guanit)*, minerał z rzędu fosforanów, znajduje się w kryształach rombowych, jest żółty lub brunatny, z połyskiem szklistym, twardość 1,5—2, c, wł. 1,7. Jest to fosforan amonji i magnezji, a po zwietrzeniu rozpada się na biały proszek. Jest to niewątpliwie produkt nowego po-

chodzenia, znajdowany śród odpadków ludzkich i zwierzęcych oraz w guanie.

Struża, rzeka w gub. Lubelskiej, poczyna się w pow. Janowskim pod Słodkowem, 4 wiorsty od źródeł Bystrzycy, płynie w stronę połnocno-zachodnią przez Strużę, Wyżnicę, Sosnową Wolę, następnie wchodzi w powiat Nowoaleksandryjski, płynie przez Prawno, Rybitwy i pod Józefowem wpada do Wisły. Przyjmuje z prawego brzegu rzeczkę Urzędówkę.

Strwolotka, ryba, ob. Dactylopterus.

Stry, Abraham von..., pejzażysta i malarz rodzajowy, * 1753 w Dordrechcie, † 1826 r.; wraz z bratem swoim, znakomitym malarzem historycznym, *Jakóbem* **S.** (* 1756, † 1825), założył świetną szkołę malarską Dordrechcką.

Strycharstwo, rzemiosło, zajmujące się wyrabianiem z gliny cegieł i dachówek. Ob. Garncarstwo.

Strychnina, $C_{31}H_{22}N_2O_2$, alkaloid znajdujący się we wroniem oku, w bobie św. Ignacego i innych gatunkach rodzaju Strychnos (ob.), oraz w truciznach *urara, kurara, wurara, upas tieute* i in. Otrzymuje się z wroniego oka, działaniem alkoholu i octanu ołowiu, od brucyny (ob.) oddziela się przez to, że jest w alkoholu bezwodnym trudno rozpuszczalna. Krystalizuje w małe, czworoboczne, bezbarwne słupy lub ośmiościany, smak ma nadzwyczaj gorzki, w wodzie jest trudno rozpuszczalna, rozpuszcza się w alkoholu zwykłym, chloroformie i olejach lotnych. Roztwór jej alkoholowy skręca płaszczyznę polaryzacji na lewo. Sole jej są po większej części krystaliczne, łatwo rozpuszczalne w wodzie i nadzwyczaj gorzkie. **S.** należy do najstraszliwszych trucizn, działa głównie na części ruchowe układu nerwowego, sprowadza tężec i szybką śmierć. Chlorek strychniny zmięszany z kwasem fenylowym wydaje emulsję, która zawiera wszystką **S.**; w takiej postaci **S.** słabo działa. W małych dawkach używa się w medycynie jako lekarstwo przy rozmaitych paraliżach, mianowicie ruchowych. — Por. Falck „Die Wirkungen des Strychnins“ (1874).

Strychnos *(Kulczyba)*, rodzaj roślin z rodziny toinowatych, obejmuje krzewy i drzewa w krajach gorących, mające drobne kwiaty, białe lub zielonawe, zebrane w baldaszki, i jagody okrągławe, pełne soku wodnistego; z 65 gatunków niektóre mają własności lekarskie lub trujące. **S.** *colubrina, drzewo wężowe*, krzew wijący się w Indjach wsch. i na Molukach, trujące, dostarcza *drewna wężowego*, które uchodzi za środek przeciw ukąszeniu węży. **S.**

Kulczyba. Kwiat, nasienie i owoc przecięty.

nux vomica, wronie oko, drzewo w Indjach wschodnich o kwiatach zielonawo-białych; jagody kuliste, pomarańczowe, zawierają w białej miazdze 1—8 nasion, które są znane pod nazwą *nuces vonicae* i należą do najstraszniejszych trucizn z powodu dwu alkalojdów, *strychniny* i *brucyny;* w medycynie używają się przeciw paraliżowi kończyn dolnych i epilepsji. **S.** *tieute* jest krzewem w lasach jawańskich, z którego Jawańczycy wyrabiają straszną truciznę, *upas tieute, tszettek, aczar*, którą zaprawiają swe strzały.—Indjanie amerykańscy otrzymują truciznę, zwaną *wurare* czyli *urari*, z gatunku **S.** *toxicaria*, rosnącego w lasach nad Orinoko.

Strygolnicy, sekta rozkolnicza w Rosji, zjawiająca się w 2 połowie XIV w. w Nowogrodzie i w Pskowie; **S.** nazwana tak od swego założyciela *Karpa Strygolnika* (t. j. księdza „ostrzyżonego,“ pozbawionego godności duchownej). Odrzucał on hierarchję kościelną, zabraniał przyjmować sakramenty, oraz uczestniczyć w modłach kościoła prawosławnego. Lud nowogrodzki, poburzony przeciwko **S.,** utopił 1375 w Wołchowie Karpa i jego towarzysza djakona Nikitę. Nie położyło to jednak tamy dalszemu istnieniu sekty, której liczba zwolenników zwiększyła się nawet. Dopiero przez starania arcybiskupa suzdalskiego Djonizego wielu sekciarzy powróciło na łono kościoła. Wiele podobieństwa ze **S.** mają bezpopowcy.—Por. Żurawlew „Połnoje istoriczeskoje izwiestie o drewnich **S.** i nowych raskolnikach“ (1831).

Stryj, rz. w Galicji, wypływa z Karpat w obw. Stryjskim, blisko wsi Wysoka, i ubiegłszy mil 25, wpada koło Żydaczowa z prawej strony do Dniestru.

Stryj, m. w Galicji, obw. Stryjskim, nad rz. t. n., pamiętne porażeniem Turków w 1664 r. przez wojewodę ruskiego Stanisława Jabłonowskiego; ma starożytny kościół farny i 16,600 miesz. Dawny zamek tutejszy przerobiony został ostatnimi czasy na koszary wojskowe. **S.** zostawał czas jakiś w posiadaniu Jana Sobieskiego, któremu dany był przez rzeczpospolitą w nagrodę jego usług w walce przeciw Turkom.

Stryjanka, starożytny taniec, składający się z dwu części: z muzyki *Drabanta*, który jest poważnym marszem wojskowym, i właściwej **S.,** która śpiewami przeplatana jest raźnym mazurkiem.

Stryjeńska Marjanna, autorka polska, * 1778 w rodzicielskim majątku Stryjnej, w Lubelskiem, † 1848 r. Znane są jej prace: „Oda do Boga,“ umieszczona w *Pamiętniku Warszawskim* Dmochowskiego na 1802 r.; „Dziedzic i poddani,“ powieść historyczna z XVII w. (2 t., Warsz., 1829); napisane dla młodzieży: „Dwanaście dni pożycia rodziny chińskiej“ (Wilno, 1834).

Stryjeński Kazimierz, * 1853 w Carouge pod Genewą, profesor liceum i fakultetu literackiego w Grenobli; tłómaczył na język francuski: Croika

„Une noble femme“ (1882); F. Poyntera „Hetty“ (1883); wydał wiele pośmiertnych pism Stendhala, oraz „La Mère de trois Bourbons.“

Stryjewicz Sebastjan Fabjan, profesor astronomji w akademji krakowskiej, † 1681 r. Wydał: „Imago Vladislai IV Regis Poloniae“ (Kraków, 1649); „Krótki respons na praktykę wydaną na świat o sądnym dniu przez anonima 1652“ (1653).

Stryjkowski, właściwie *Strykowski* Maciej, historyk i wierszopis, * 1547 w Miasteczku Strykowie, z dawnej szlacheckiej rodziny Osostowiczów i stąd piszący się niekiedy *Osostowjuszem.* Po ukończeniu nauk naprzód w Brzezinach, a później w akademji krakowskiej, gdzie przed 1564 r. był bakałarzem nauk wyzwolonych i wykładał gramatykę, udał się do Włoch i tam zawiązał stosunki z najpierwszymi ówczesnymi uczonymi. Wróciwszy do kraju od 1565 bawił na Litwie, zajmując się badaniem dziejów tego kraju, zwiedzając starożytne zamki, kurhany, pola bitew, wertując kroniki i ucząc się po rosyjsku i litewsku. Służąc wojskowo pod rotmistrzem Guagninem (w Witebsku) zwiedził brzegi Dźwiny i Inflanty. Ruchliwy, ciekawy i spragniony wrażeń **S.** przybywa w 1574 do Krakowa i jest świadkiem wjazdu Walezjusza, którego opis wierszem stanowi zdaje się pierwszą jego pracę literacką. Przyłączywszy się do poselstwa udającego się do Turcji pod przewodnictwem Andrzeja Taranowskiego, bawi półtora roku na Wschodzie i wydaje zaraz po powrocie opis tej podróży. Następnie udał się znowu na Litwę, gdzie w domu księcia Jerzego Olelkowicza pracował wyłącznie nad ułożeniem historji Polski i Litwy. Po śmierci Olelkowicza w 1578 r. przeniósł się do Melchjora Giedrojcia, biskupa żmujdzkiego, który **S.** chociaż świeckiego, zrobił naprzód kanonikiem, a potem archidjakonem. Ukończywszy swą pracę w 1580 r., udał się **S.** do Królewca, by osobiście dozierać druku ogromnej Kroniki. Co się później z nim stało, nie wiadomo. Oprócz wielu zaginionych prac **S.** znane są następujące, drukiem ogłoszone: „Przesławnego wjazdu do Krakowa i pamięci godnej koronacji Henryka Walezjusza wierszem opisanie“ (Kraków, 1574); „Rozmowa komornika z burmistrzem o przyszłej elekcji po ucieczce Henryka Walezjusza“ (t., 1574); „Goniec cnoty do prawych, szlachciców uczyniony“ (t., 1576); „Wywód narodów sarmackich i królów polskich żywoty“ (t., 1575); „O wolności Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a srogiem zniewolnieniu innych królestw pod tyrańskiem jarzmem tureckiem“ (2 w., t., 1587); „Zwierciadło kroniki litewskiej“ (Lubecz, 1577); „Która przedtem nigdy światła nie widziała Kronika polska, litewska, żmujdzka i wszystkiej Rusi“ (Królewiec, 1582 przedrukowana w *Zbiorze dziejopisów polskich* Bohomolca, w t. II, Warsz., 1766; 3 wyd. w Warszawie, 2 t., 1844—46). To ostatnie dzieło jest bezładnym zbiorem mnóstwa ciekawych wiadomości, zebranych przez człowieka zamiłowanego w szperaniu i znającego dobrze mnóstwo źródeł zatraconych dziś po części. **S.** jest także autorem dzieła: „Sarmatiae Europaeae descriptio“ (Kraków, 1578), które przywłaszczył i pod swojem nazwiskiem ogłosił Aleksander Guagnin z niewielkiemi tylko zmianami i poprawkami.

Stryjowski Wilhelm, malarz rodzajowy, rodem z Gdańska i tamże osiadły, malował z talentem sceny ludowe miejscowe i polskie. Najudatniejsze z jego utworów są: „Druciarz,“ „Kozak w tańcu,“ „Polscy żydzi w synagodze,“ „Żydzi polscy na cmentarzu,“ tudzież wiele scen z historji Gdańska z XVII i XVIII w.

Stryjskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Ruskiem, w Ziemi Przemyskiej. Według lustracji z 1663, zaliczały się do niego miasto Stryj (ob.) z zamkiem i wójtostwem i wsie: Sienowocko Wyżne i Niżne, Dobrzany, Koniuchy, Zawadów, Hornie, Duliby, Kamionka, Truchanów, Pobuk, Stynawa Wyżna i Niżna, Daszawa, Uhrycz, folwark Podzamecki i 5 tenut, między któremi należąca do Stefana Czarnieckiego, słynnego wojewody ruskiego, obejmowała wsie: Uherskie, Wownię z folwarkiem i Wolicę Dolesną. W 1771 r. posiadaczem tego starostwa był Kazimierz ks. Poniatowski, podkomorzy koronny, z małżonką Apolonją z Ustrzyckich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 18,341 gr. 10, a hyberny złp. 2,246 gr. 29. Po zajęciu go przez rząd austrjacki w 1785 r. tenże całe to starostwo bądź częściowo porozdzielał, bądź pozamieniał i posprzedawał.— Por. Czemeryński „O dobrach koronnych,“ str. 211 i nast.

Strykowo, jezioro w w. ks. Poznańskiem, pow. Strykowskim, między traktami Wrocławskim i Berlińskim położone.

Strykowski Maciej, ob. Stryjkowski.

Stryków, osada w pow. Brzezińskim, gub. Piotrkowskiej, nad rz. Moszczenicą, bardzo starożytna, miejsce urodzenia historyka Macieja Stryjkowskiego (ob.), liczy 2,800 miesz.

Stryktura, ograniczone zwężenie jakiegokolwiekbądź przewodu, występuje w przełyku, żołądku, kiszkach, tchawicy, krtani i innych kanałach. Powstaje albo wskutek ściągania się blizny po wrzodziejących procesach na błonie śluzowej, albo też przy wyrastających z błony śluzowej w światło przewodu nowotworach, tak złośliwych (rak), jak też i dobrotliwych (polipy). *Zwężenia przełyku* najczęściej mają miejsce po oparzeniach płynami żrącemi (ług, kwasy), z powodu bardzo głębokich blizn, rzadziej wskutek raka; *zwężenie żołądka* następuje po zagojeniu się wrzodu okrągłego lub też przy raku, w *kiszkach* ma miejsce po zagojeniu się wrzodów dyzenterycznych, gruźliczych i innych, a także przy raku; *zwężenie cewki moczowej* u mężczyzn jest prawie zawsze następstwem przewlekłej rzeżączki. Objawy zwężenia zależą od umiejscowienia i organu, tak np. zwężenie przełyku utrudnia przyjmowanie pokarmów,

a często uniemożliwia przyjmowanie pokarmów stałych; zwężenie odźwiernikowej części żołądka, powodując zatrzymywanie się miazgi pokarmowej, która przez zwężony odźwiernik do dwunastnicy przejść nie może, wytwarza z czasem rozstrzeń żołądka, zaleganie pokarmów, ich gnicie i inne przykre następstwa. Leczenie przy zwężeniach bliznowatych polega na systematycznem rozciąganiu blizny, o ile kanał jest dostępny, w przeciwnym razie, jak również przy nowotworach, jedynie na drodze operacyjnej.

Strymon, rzeka w Tracji, obecnie Struma albo Karasu, wpada do zatoki Strymońskiej na morzu Egejskiem, zwanej dzisiaj zatoką Contessa.

Strzała, pocisk wyrzucany z łuku, ob. Łuk i Kusza. W geometrji *strzałą łuku* nazywa się odległość środka cięciwy od tego łuku, a stąd też wysokość odcinka kulistego.

Strzała *(Sagitta)*, drobny gwiazdozbiór na półkuli północnej nieba, powyżej Orła na drodze mlecznej, zawiera 18 gwiazd widzialnych okiem nieuzbrojonem, między niemi cztery 4 wielkości.

Strzałka, roślina, ob. Uszyca.

Strzałki starostwo niegrodowe było położone w województwie Mińskiem, pow. Rzeczyckim. Podług metryk litewskich, powstało około r. 1623 z dawniejszego starostwa Czeczerskiego (ob.) i obejmowało 1664 r. dobra Strzałki, Nowosiołki, Babicze, Nawiłówkę i słobodę Nowosielską, które w różnych czasach posiadali: Zienowiczowie, Sapiehowie, Terebessowie, Tyszkiewiczowie, Wojnowie, Potoccy, Wojdziewiczowie, Szpakowscy, Biszpingowie, Judyccy, wreszcie w 1766 Stanisław Niemczynowicz, który z niego opłacał kwarty złp. 603 gr. 2, a hyberny złp. 45. Od 16 września 1772 r. były te dobra narodowe zajęte przez Rosję.

Strzałki piorunowe, *skałki piorunowe*, toż co fulguryty (ob.).

Strzałkowy szew, ob. Czaszka, Ciemieniowe kości.

Strzechówka, rzeczka w pow. Grodzieńskim, poniżej Grodna, wpada z prawej strony do Niemna.

Strzecki Andrzej, astronom, * 1737, † 1799, wstąpił 1753 w Wilnie do zgromadzenia Jezuitów i jako biegły w matematyce i astronomji przydany był Poczobutowi za pomocnika. Jego obserwacje astronomiczne ogłosił drukiem ksiądz Hell p. t.: „Observationes astronomicae anni 1773 facta in observatorio regio Vilnae a Poczobut et ejus socio Strzecki," w piśmie „Ephemerides astronomicae" (1776).

Strzedowski Jan Jerzy, historyk czeski, * 1679 w Broumowie w Morawji, † 1713 r. otrzymawszy staranne wychowanie w domu rodzicielskim, studjował w akademji ołomunieckiej *humaniora* i filozofję, poczem wstąpił do stanu duchownego i 1702 wyświęcony został na księdza. 1703 r. otrzymał probostwo w Pawłowicach nad Beczwą i tu obok obowiązków swego stanu gorliwie się zajmował dziejami ojczystemi. Drukowane jego dzieła: „Mercurius Moraviae memorabilium" (Ołomuniec, 1705); „Sacra Moraviae historia, sive vita SS. Cyrilli et Methodii" (Salzburg, 1710) i „Rubinus Moraviae, i. e. Vener. Joannis Sarcandri martyrium et patientia" (Brno, 1712). Ważne i cenne prace pozostały w rękopisie (do zupełnego wykończenia przeszkodziła mu śmierć zawczesna), mianowicie zbiór dyplomatów do dziejów Morawji, „Apografa Moraviae" (w 10 foljantach) i zbiór rękopisów, wyświetlających dzieje krajowe, „Apparatus chronicarum Moraviae" (w 5 foljantach).

Strzel.

Strzel *(Brachinus)*, rodzaj owadów tęgopokrywych z rodziny szczypawek, z pokrywami skrzydeł tępo ściętemi, silnemi czułkami i wysmukłemi nogami; należą tu liczne gatunki we wszystkich krajach. Żyją towarzysko pod kamieniami, a gdy są niepokojone, wyrzucają z odbytu z wyraźnym szumem ciecz woni piżmowej, która szybko na powietrzu się ulatnia. *B. crepitans*, 1 cm. długi, ciemno-czerwony, z pokrywami ciemno-niebieskiemi, jest pospolity w Europie środkowej.

Strzelba, *broń palna*, broń ręczna, wyrzucająca pocisk działaniem prochu (ob.); **S.** wogóle jest jednoznaczną z *fuzją* (może z łac. *focus*, ognisko, ogień); nazwa *karabina* odnosi się głównie do broni wojskowej. **S.** składa się z trzech części, z *lufy*, *zamku* i *kolby* drewnianej, do której lufa jest przytwierdzona, najczęściej pierścieniami. Lufa jest rurą walcową ze stali, średnica lufy stanowi *kaliber* czyli *wagomiar* **S.** Powierzchnia wewnętrzna lufy jest bądź gładka, bądź też pokryta rowkiem spiralnym, czyli jest *gwintowaną*, co nadaje kuli ruch obrotowy, sprowadzający

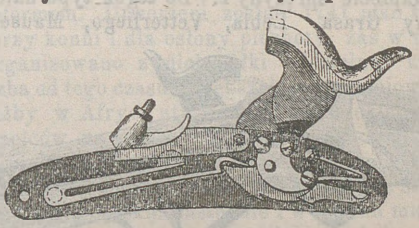

Fig. 1. Zamek perkusyjny.

większą celność i doniosłość strzału.—Zamek stanowi przyrząd do zapalania prochu; w dawniejszych **S.** *skałkowych* składał się ze stali uderzającej o krzemień. W **S.** *perkusyjnych* czyli *pistonowych* (fig. 1), wprowadzonych 1807 r., zapalenie prochu sprowadza się wybuchem masy piorunującej, spowodowanym uderzeniem kurka. Dawniejsze **S.** nabijane były wogóle od przedniej strony lufy; w nowszych czasach urządzono jednak **S.** nabijanie z tyłu, *odtylcówki*, nabijające się od strrony kolby, co sprowadza większą szyb-

bkość nabijań i inne udogodnienia; pierwszy patent na taką broń otrzymał Pauli w Paryżu 1812, a według wzoru tego powstały systemy *Lefaucheux*, *Roberta* i in. W systemie pruskim czyli *iglicówkach*, wynalazku Dreysego (1829), zapalenie naboju wywołuje się igłą, która przebija okrywę naboju i uderza znajdującą się tam masę piorunującą. Broń ta wprowadzona została do armji prus-

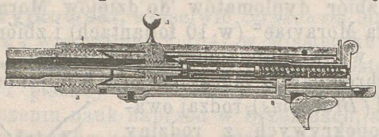

Fig. 2. System Dreysego.

kiej w r. 1841, a gdy wartość jej okazała się dobitnie w wojnie Prus z Austrją, dało to podnietę do ulepszeń broni palnej we wszystkich krajach; udoskonalenia te umożliwiły też wprowadzenie nabojów, zawartych w cienkiej blasze mosiężnej. W krótkim czasie, powstały liczne jej systemy, różniące się zwłaszcza urządzeniem zamka. *Za-*

Fig. 3 i 4. System Remingtona, zamek otwarty i zamknięty.

mek walcowy (systemy Dreysego, Chassepot'a) wypłynął bezpośrodnio z pierwotnej iglicówki Dreysego; zamek znajdujący się w rurce walcowej *a* (fig. 2) przesuwa się za pomocą guzika *d*, osadzonego na kamerze *b*, igła *e* utrzymywana jest przez napięcie sprężyny *c*. Do tegoż typu należą systemy Grasa, Lebla, Vetterliego, Mausera,

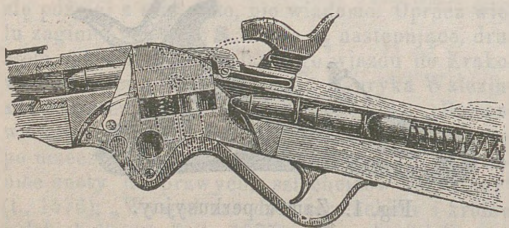

Fig. 5. Strzelba magazynowa Spencera, przygotowana do wyrzucenia piątego naboju.

Mannlichera, Berdana, Zamek typu drugiego zwany jest *zamkiem blokowym (à bloc)*; z broni tego rodzaju najbardziej rozpowszechniony jest *system amerykański Remingtona* (fig. 3 i 4), składający się z dwóch kurków B i C, obracających się na silnych wałach, które wprawiają w ruch iglicę, albo raczej pręcik uderzający nabój.—Dalszy postęp w budowie broni osiągnięto przez wprowadzenie *repetjerów* czyli *strzelb magazynowych*, t. j. strzelb opatrzonych zbiornikiem, zawierającym pewną ilość ładunków, które za pośrednictwem odpowiedniego mechanizmu są kolejno do lufy wprowadzone. W pierwszej takiej broni *systemu*

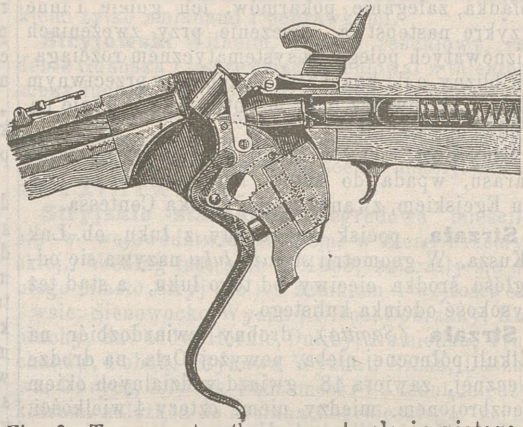

Fig. 6. Ta sama strzelba po wystrzeleniu piątego naboju; przesuwanie naboju szóstego.

Spencera (1862) magazyn nabojów znajdował się w lufie (fig. 5 i 6), podobnie jak w późniejszych systemach *Winchestera* i *Vetterliego*, następnie jednak zaczęto używać *magazynu przyczepianego* (fig. 7), który łatwo daje się na lufie osadzać i od niej odejmować; w ten sposób powstała *broń szybkostrzelna* różnych systemów, jak system angielski Lee'go (fig. 8), austrjacki Mannlichera, rosyjski Berdana (fig. 9 i 10) i inne. Wogólności najwięcej używany jest zamek walcowy z magazynem skrzyniowym. Niewątpliwie jednak w przyszłości znajdzie i w broni ręcznej zastosowanie *system automatyczny*, według wzoru dział automatycznych (ob. Działo); Mieg, Mannlicher i in. zbudowali już strzelby, w których oddziaływanie gazów, powodujące cofanie się broni, jest zastosowane do wy-

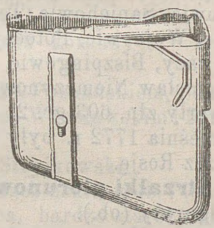

Fig. 7. Magazyn przyczepiany.

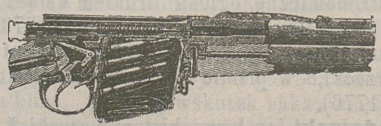

Fig. 8. Strzelba Lec'go.

konywania wszystkich operacji strzału; w broni takiej 5 pocisków magazynu zostaje wyrzuconych w ciągu sekundy, co powtarza się po wprowadzeniu nowej ramy z nabojami, tak, że w ciągu minuty dawać można 120 strzałów.—Wszystkie nowe

strzelby wyróżniają się od dawnych znacznem zmniejszeniem kalibru, który zeszedł teraz do 6,5 a nawet do 6 milimetrów. Rezultat ten pozwoliła osiągnąć większa szybkość, jaką mają obecnie

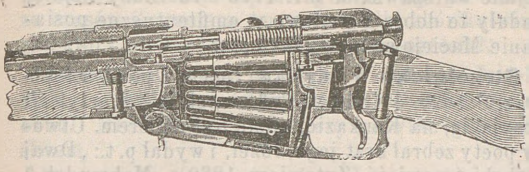

Fig. 9. Strzelba rosyjska Berdana, zamknięta.

pociski przy opuszczaniu lufy; siła bowiem żywa pocisku jest proporcjonalna do kwadratu z jego szybkości i do jego masy, powiększenie zatem szybkości sowicie wynagradza zmniejszenie ciężaru. Największą szybkość pocisku, mianowicie 728 metrów na sekundę, przy opuszczaniu lufy osiągnęła dotąd strzelba hiszpańska z 1893 r., co przy wadze pocisku 11,6 grama daje siłę żywą 314 ki-

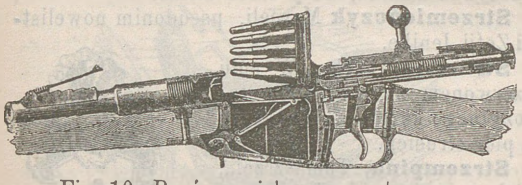

Fig. 10. Broń rosyjska, przygotowana do ładunku.

Fig. 11. Strzelba myśliwska Lefaucheux.

logrammetrów. Doniosłość strzału nowych strzelb różnych systemów wynosi 3200 do 4000 przeszło metrów. Ciężar broni wraz z bagnetem i napełnionym magazynem nie przechodzi 4—5 kilogra-

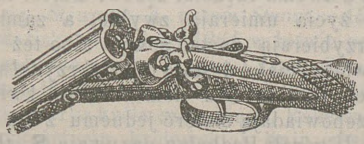

Fig. 12. Strzelba o uderzeniu centralnem.

mów.—*Strzelba myśliwska* posiada zwykle dwie lufy, jednę gwitowaną do kuli i drugą, zwykle gładką, do szrutu; przy strzelbach trójrurnych umieszczone są wyżej dwie lufy gładkie, a pod niemi gwintowana. Lufy gładkie mają długość 600—800 mm., gwitowane 500—750 mm., *sztucery* mają lufy krótsze. Obecnie używają się zwykle odtylcówki, konstrukcji jak najprostszej; pierwszą taką bronią był *system Lefaucheux* (fig. 11), ale następnie znalazły zastosowanie różne powyżej przy-

Fig. 13. Strzelba bez kurka.

toczone systemy broni wojskowej. Rozpowszechniona strzelba Lancastra należy do typu *broni o uderzaniu centralnem*, w których zapalenie następuje w środku dna naboju (fig. 12). Do tegoż typu należy broń Greena (fig. 13), bez kurka *(broń hammerless)*, który jest zastąpiony mechanizmem wewnętrznym. *Strzelba repetjerowa* Winchestra posiada jednę tylko lufę, natomiast zaś opatrzona jest w magazyn zawierający 5—7 nabojów, które nasuwają się kolejno. Oddzielny typ broni myśliwskiej stanowią *wiatrówki* (ob.). Por. Heutsch „Die Entwickelungsgeschichte und Konstruktion sämmtlicher Hinterladergewehre“ (6 cz., 1873—79); Thiel „Das Infanteriegewehr“ (1883); Holzner „Moderne Kriegsgewehre,“ Koch „Die Jagdgewehre der Gegenwart“ (1891).

Strzelcy, w dawnych armjach oddziały wojsk utworzone z leśniczych i wogóle ludzi z zawodu swego do używania broni palnej wprawionych. Z wprowadzeniem strzelb gwintowanych tacy celni strzelcy znaczenie swe utracili. Najczęściej **S.** w różnych wojskach mają znaczenie lekkiej piechoty. We Francji oprócz strzelców pieszych *(chasseurs à pied)* są strzelcy konni *(chasseurs à cheval)*, różniący się od huzarów tylko innym uniformem. Utworzeni zostali 1741 jako karabinjerzy konni i dla osłony piechoty, zaś w r. 1779 uorganizowano z nich pułki oddzielne, których liczba od tego czasu zwiększała się stopniowo. Dla służby w Afryce utworzono 1831 oddzielne pułki strzelców na koniach arabskich. W Rosji nazwę **S.** miało pierwsze stałe wojsko piesze, uformowane 1550, pierwotnie w Moskwie, gdzie stanowiło gwardję carską, następnie i w innych miastach. **S.** używali pewnych przywilejów; obok pobieranego żołdu mogli się trudnić handlem i przemysłem. Uzbrojeni byli strzelbą, bordyszem, szablą i kopją; dzielili się na pułki i sotnie. Za cara Aleksego było 14 pułków strzeleckich, po 1,000—1,200 ludzi każdy; za Iwana i Piotra liczba pułków podwoiła się. Zarząd główny nad pułkami strzeleckiemi sprawował *prikaz* strzelecki; w miastach **S.** zostawali pod zarządem głowy *(gołowa)*, oraz wojewody. Pamiętne są w dziejach Rosji bunty strzelców, szczególnie w latach 1682 i 1698. Po ostatnim z tych buntów zniesieni zostali przez cesarza Piotra I.

Strzelec *(Sagittarius)*, gwiazdozbiór na półkuli południowej nieba, w pasie zwierzyńcowym, między 264°—305° wzniesienia prostego i 12°—46° zboczenia płd., zawiera 298 gwiazd widzialnych gołem okiem, między niemi dwie 2 wielkości. *Znak strzelca* (♐), przez który słońce przechodzi w listopadzie, przypada w gwiazdozbiorze Niedźwiadka.

Strzelecki Jan, piszący się także *Janem Wątróbką* ze Strzelca, h. Oksza, arcybiskup lwowski. Uszedłszy szczęśliwie z pogromu pod Warną, wstąpił do stanu duchownego, został proboszczem u św. Michała na zamku i kanonikiem krakowskim, a r. 1481 arcybiskupem lwowskim. Był to człowiek chciwy bogactw, uciskał duchowieństwo i kapitułę i stąd miał gorszące procesy w Rzymie, † 1491 w Krakowie.

Strzelecki Edmund, hrabia, podróżnik, * 1796 w Poznańskiem, † 1873 w Londynie. W młodym wieku, opuściwszy kraj, osiadł w Anglji, podróżował bardzo wiele, zwłaszcza po Australji, gdzie w nieznanych dotąd okolicach odkrył złoto i najwyższą zmierzoną przez siebie górę nazwał *górą Kościuszki*. Za usługi oddane podczas wielkiego głodu w Irlandji 1847—48 otrzymał szlachectwo angielskie. **S.** ogłosił: „Physical description of New South Wales and Van Diemens Land“ (1845). Sygurd Wiśniowski podaje wiele szczegółów o **S.** w dziele swem „Dziesiąć lat w Australji“ (Lwów, 1873). Por. Żmichowska „Edmund **S.**“ (Ateneum, 1876, t. 1).

Strzelecki Feliks, fizyk, * 1826 pod Dębicą w Tarnowskiem, † 1883 r. nauki średnie kończył w Tarnowie, poczem studjował prawo w Wiedniu, zajmując się zarazem fizyką i matematyką pod kierunkiem Ettingshausena i Petzwala; oddawszy się następnie wyłącznie umiejętnościom fizyczno-matematycznym, został profesorem w gimnazjum Franciszka Józefa we Lwowie, następnie w technice lwowskiej, przekształconej później w akademję techniczną; dwukrotnie obierany był rektorem tej akademji. Ogłosił „Badania fizykalne,“ gdzie między innemi mieści się bardzo dokładny wywód tworzenia się obrazów w zwierciadłach pod kątem pochylonych. W roczniku towarzystwa technicznego lwowskiego i w sprawozdaniach wiedeńskiej akademji nauk napisał rozprawę „O figurach akustycznych Lissajous“ i in.

Strzelecki Henryk, leśnik, był dyrektorom szkoły leśnictwa we Lwowie, do której założenia wiele się przyczynił; ogłosił „Las w stanie natury“ (1874); „Gospodarstwo lasowe“ (cz. I, 1874); „Ochrona praw nad lasem“ (wspólnie z E. Tillem, 1875).

Strzelecki Adolf, literat i dziennikarz, wydał studjum o Chopinie, rozprawę „Szekspir i Bacon,“ „Materjały do bibljografji ludoznawstwa polskiego.“

Strzeleckie starostwo niegrodowe leżało w województwie Rawskiem, w ziemi Gostyńskiej. Podług Voluminów legum obejmowało dobra Strzelce, Lucyn i Mysłownię, które 1771 posiadał Szymon Działowski, opłacając z niego kwarty złp. 499 gr. 15, a hyberny złp. 337 gr. 21. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltej nadały te dobra narodowe w emfiteutyczne posiadanie Maciejowi Łączyńskiemu.

Strzelnicki Władysław, poeta i powieściopisarz, * 1820, † 1846 w Tyflisie, służył w artylerji rosyjskiej na Kaukazie, gdzie był oficerem. Utwory poety zebrał brat jego, Józef, i wydał p. t.: „Dwaj Uzbeki,“ powieść (Żytomierz, 1860); „Mahmudek,“ powieść z dziejów kaukaskich (tamże, 1860); „Poezje“ (tamże, 1860) i „Szkice Kaukazu“ (t. 1861).

Strzelno, miasto w W. Ks. Poznańskiem, regencji Bydgoskiej, ma starożytny kościół i klasztor Norbertanek, założony r. 1133 przez Piotra ze Skrzynna Dunina; liczy 4,400 miesz.

Strzemieńczyk Marceli, pseudonim nowelistki Zofji Jenike.

Strzemię, herb: W polu czerwonem złote strzemię starożytnego kształtu. U szczytu 5 piór strusich.

Strzemię.

Strzempina, Tomasz ze..., biskup krakowski, * 1398 r. w Strzempinie, w Wielkopolsce, † 1460 w Ilży. Nauki pobierał za granicą, gdzie otrzymał stopień doktora teologji; za powrotem do kraju został profesorem prawa kanonicznego w akademji krakowskiej i po dwakroć jej rektorem. Mianowany kanonikiem gnieźnieńskim, potem kanonikiem katedralnym krakowskim, następnie scholastykiem, 1454 podkanclerzem koronnym, 1455 obrany biskupem krakowskim, zatwierdzony został przez papieża Kaliksta III; odznaczył się jako mąż wielkiej nauki i wzorowy pasterz. Oprócz napisanej na żądanie soboru bazylejskiego rozprawy „O władzy kościoła i powszechnego soboru,“ znajdują się w bibljotece akademji krakowskiej jego: „Commentarius in Apocalipsim Divi Joannis“ i „Acta diversa suorum temporum.“

Strzyga (z łac. *striga*, *strix*), widmo nocne, podług podań ludowych powstające z dzieci, które się rodzą z dwoma rzędami zębów. Dzieci takie po 2 dniach życia umierają zwykle, a zamienione w **S.**, przybierają postać sowy, albo też zachowawszy własne ciało, dostają tylko skrzydeł sowich, na których latając nad domostwami, kwileniem swem przepowiadają śmierć jednemu z ich mieszkańców. U górali Podhalan nazywają **S.** złośliwe widma, pobratane z upiorami, które duszą ludzi śpiących i krew ich wysysają.

Strzykwy, ob. Holoturje.

Strzyżawka, miasteczko w pow. Winnickim, gub. Podolskiej, przy ujściu rzeczki Strzyżawki do Bohu.

Strzyżowice, wieś w gub. i pow. Lubelskim, nad rzeką Bystrzycą, w parafji Kiełczawice. Dawni jej właściciele Żarczyńscy wystawili tu na początku szesnastego wieku zamek w kształcie głoski Z. Zamek ten dotąd się utrzymuje. Był tu także za czasów Zygmunta Augusta wielki zbór kalwiński, który niewiadomo kiedy istnieć przestał.

Strzyżów, miasto okręgowe w obwodzie Jasielskim, w Galicji, ze starożytnym kościołem gotyckim. Mieszkańcy trudnią się głównie garncarstwem.

Strzyżyk, *krzciuczek, wołowe oczko (Troglodytes)*, rodzaj ptaków wróblowatych z rodziny gajówek, ma dziób mierny, szczupły, lekko łukowaty, skrzydła krótkie, tępe, ogon krótki do góry zadarty. Jedyny gatunek europejski. *T. vulgaris*, pospolity u nas przez lato, 10 cm. długi, 16 cm. szeroki,

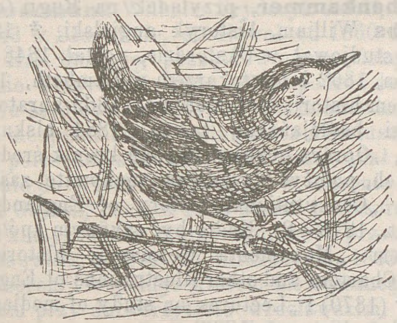

Strzyżyk.

jest nadzwyczaj ciekawy i dowierzający, należy do najlepszych śpiewaków krajowych. Gniazdo buduje dosyć obszerne, jak budka całkowicie zamknięte z małą tylko dziurką wchodową, bardzo ściśle i gładko utkane z mchu. Zwany jest niekiedy *mysikrólikiem*, lubo ta nazwa stosuje się właściwie do królika (ob.).

Stuart, nazwisko starodawnej rodziny szkockiej, wywodzącej ród swój od anglo-normandzkich Fitz-Alanów, którzy w XII wieku posiadali dziedziczną godność marszałka państwa *(Major domus)* czyli *steward*. Właściwie od tej godności familja ta wzięła swe imię rodowe i pierwotnie zwała się *Steward*, a potem *Stuart*. *Aleksander*, steward Szkocji, zginął 1264 w bitwie pod Larga i zostawił dwu synów Jakóba i Jana. Syn starszego z nich *Walter Stuart* zaślubił około 1316 roku Marjorję, córkę króla szkockiego, Roberta I Bruce, a po wygaśnięciu królewskiej linji męskiej syn Waltera został królem szkockim jako *Robert II* r. 1370 i stał się założycielem dynastji, która odtąd panowała w Szkocji, a następnie po wygaśnieniu Tudorów także w Anglji i Irlandji. Historja tej familji po części z powodu stosunków politycznych, po części dla charakteru samych książąt, jako też dla okoliczności przypadkowych stanowi nieprzerwany łańcuch krwawych wydarzeń. Syn Roberta II *Jan*, panował (1390—1404) z woli ludu pod imieniem *Roberta III.* Miał on dwu braci przyrodnich Dawida i Waltera; *Walter* hr. Athol za udział w spisku został ścięty 1437; rodzony zaś brat Roberta III, książę Albany, w imieniu słabego króla rządził państwem i zamordował śmiercią głodową następcę tronu *Dawida ks. Rothsay* (1402), a gdy drugi syn króla, *Jakób*, zostawał 20 lat w niewoli angielskiej, także w imieniu jego jako *Jakóba I* sprawował regencję aż do swej śmierci 1419 r., a po nim pełnił tę samą godność najstarszy syn jego *Murdoch*. Ten wszakże, znużony rządami, wyjednał 1423 r. uwolnienie *Jakóba I*, który Murdocha i wszystkich członków jego familji kazał stracić 1424 r. Jeden tylko *James Stuart*, najmłodszy syn Murdocha, ocalał; od jego to prawnuka *Andrzeja lorda Stuart de Ochiltree* pochodzą dzisiejsi hrabiowie *Castle-Stuart*. Po śmierci zabitego (1437) przez spiskowców Jakóba I wstąpił na tron 7-letni *Jakób II*, który zginął od pęknięcia armaty 1460 roku. Pozostało po nim 3 synów: następca tronu *Jakób III*, umarł śmiercią gwałtowną 1488 r.; *Aleksander Stuart książę Albany*, † 1485 r. we Francji; *Jan Stuart hr. Mar*, z rozkazu brata zamordowany 1480 r. *Jakób IV*, syn Jakóba III, zginął podczas wyprawy do Anglji w bitwie pod Flodden 1513 r. W imieniu małoletniego jego syna *Jakóba V* sprawował rządy lat kilka *Jan Stuart, książę Albany* († 1536 bezpotomnie), syn owego ks. Albany, który 1485 r. † we Francji. Jakób V zaślubił Marję ks. Guise i przez to losy swego domu związał z katolicyzmem i Francją, † 1544 r. Zostawiwszy jako następczynię jedyną córkę *Marję Stuart* (ob.), która zaślubiła Henryka lorda *Darnley* (ob.) z bocznej linji **S.**; owocem tego małżeństwa był *Jakób VI.* Bocznej tej linji **S.** dał początek *Jan Stuart de Bonkyll*, drugi syn *Aleksandra* Stewarda Szkocji. Potomkami jego byli hrabiowie Lennox i Buchon, z których pierwsi przez małżeństwo *Macieja Stuart* hr. Lennox z Małgorzatą Douglas, wnuczką Henryka VII, króla angielskiego, nabyli pewnego prawa i do korony angielskiej. Synem z tego małżeństwa był właśnie ów Henryk Darnley, nieszczęśliwy małżonek Marji Stuart, który tak samo był prawnukiem, jak żona jego prawnuczką Henryka VII, króla angielskiego. Stary hrabia Lennox sprawował po Murray'u (ob.) rządy państwa w imieniu swego wnuka małoletniego Jakóba VI i zginął 1571 pod sztyletami niechętnych mu panów. Jego syn *Karol* († 1576) był ojcem pięknej Arabelli Stuart, żony ks. Somerset, † 1615. Jakób VI po śmierci Elżbiety, krolowej angielskiej, 1603 został królem Szkocji, Anglji i Irlandji pod imieniem *Jakóba I.* Dziećmi jego byli: *Henryk*, ks. Walji († 1612); *Elżbieta* († 1662), żona Fryderyka V, elektora palatyńskiego i protoplastka panującego dziś w Anglji domu królewskiego; wreszcie *Karol I* (ob.), który wstąpił na tron po swym ojcu,

Z małżeństwa jego z Henrjetą, ks. francuską, pochodzili: 1) *Karol II* (ob.), umarł bez potomstwa prawowitego 1685 r., ale zostawił 12 dzieci z łoża nieprawego, między któremi głośniejsi są: ks. Monmouth (ob.), Henryk Fitzroy ks. Grofton (potomkowie jego i dzisiaj noszą to imię), Karol Beuclere ks. St.-Albans (familja jego do dziś istnieje) i Karol Lennox, ks. Richmond (od niego pochodzą obecni książęta tego imienia); 2) *Marja* († 1650), żona księcia Oranji; 3) *Henryka*, żona ks. orleańskiego i 4) *Jakób II*, następca swego brata Karola II, wygnany został 1688 r. i † 1701 we Francji. Pozostawił on z pierwszej swej żony Anny Hyde dwie córki wiary protestanckiej: Marję i Annę, a z drugiej żony Marji d'Este syna wiary katolickiej *Jakóba Edwarda*, który jako pretendent do korony, znany jest pod imieniem *Jakóba III* lub kawalera *St.-George*, i córkę Marję Ludwikę, zmarłą niezamężnie 1760, *Jakób Edward* żonaty z Marją Sobieską; nieprawymi jego synami z Arabeli Churchill byli: książę Berwick (ob.) i Fitzjames, od którego pochodzą Fitzjames'owie we Francji. Po wygnaniu Jakóba II, korona angielska przeszła na najstarszą jego córkę protestantkę, Marję († 1695), żonę Wilhelma III, księcia Oranji, który przez matkę swą był wnukiem Karola I. Wilhelm III przeprowadził 1701 r. w parlamencie słynny protestancki akt sukcesyjny, mocą którego tron angielski zapewniony został wyłącznie tylko protestanckim potomkom Stuartów. Wedle więc tego postanowienia po śmierci Wilhelma († 1702) panowała *Anna* (ob.), druga córka Jakóba II, zmarła 1714 bezdzietnie, a po niej wstąpił na tron angielski pod imieniem *Jerzego I* elektor hanowerski, jedyny protestancki wnuk *Elżbiety*, córki Jakóba I. — Syn pretendenta Jakóba III ożenionego z Marją Sobieską, drugi pretendent, *Karol Edward* (ob.) † 1788 bez potomstwa prawego pod imieniem hr. Albany we Włoszech.—Jedyny brat jego *Henryk Benedykt* został 1747 r. kardynałem, pobierał w końcu pensję roczną od dworu angielskiego i umarł we Frascati 1807, odstąpiwszy pretensje swoje królowi sardyńskiemu Emanuelowi IV. Posiadane przez niego cenne papiery familijne zakupił rząd angielski i wydał je p. t.: „Stuart papers“ (Londyn, 1847). Z innych linji familji **S.** żyją dziś jeszcze liczni członkowie w państwie Wielkiej Brytanji.— Sir John **S.** syn naturalny Roberta II był protoplastą margrabiów i hrabiów of *Bute*, lordów Wharchliffes i lordów de Rothesay. Od **S.** z Boukyll pochodzą lordowie Blantyre i Douglas, hrabiowie Gallowag i margrabiowie Londondery. Od Elżbiety Stuart córki regenta Murraya i małżonki Sir James'a of Doune pochodzą hrabiowie Murray albo Moray; od naturalnego syna hrabiego Jametz of Buchon, przyrodniego brata Jakóba II, wywodzą swój ród hrabiowie Traquoir. Do jednej z tych linji należał *lord Karol Stuart de Rothesay* (* 1779, † 1845), który jako dyplomata angielski ze stronnictwa torysów sprawował kilka ważnych poselstw i znaczne swemu rządowi oddał usługi. Por. Vaughan „Memorials of the Stuart dynasty“ (Londyn, 1831); Klopp „Der Fall des Hauses Stuart“ (14 t., 1875—87); Compana de Cavelli „Les derniers St. à Saint Germain en Laye“ (1871).

Stuart James E. B., generał amerykański Stanów południowych, * 1833 w hrabstwie Patrick w Wirginji, wszedł do armji 1854 w stopniu podporucznika. Odznaczywszy się w kampanji przeciwko Indjanom, po wybuchu wojny domowej w stopniu podpułkownika wszedł do wojsk skonfederowanych. W pierwszej zaraz bitwie pod Buks-Run odznaczył się świetnie i za zwycięstwo pod Lewinsville został generałem majorem. Zyskawszy mianowicie sweini świetnemi szarżami kawalerji sławę najdzielniejszego z generałów Południa, poległ w bitwie pod Jellow-Tavern dnia 11 maja 1864 roku.

Stubbenkammer, przylądek na Rugji (ob.).

Stubbs William, historyk angielski, * 1825, † 1901, studjował w Okstordzie, został 1848 duchownym, 1862 bibljotekarzem w Lambeth, 1866 profesorem historji w Oksfordzie, 1869 kuratorem biblioteki bodlejańskiej tamże, 1884 biskupem Chester, Oprócz licznych wydań kronik średniowiecznych, położył zwłaszcza znakomite zasługi dziełem: „Constitutional history of England“ (2 wyd., 3 t., 1875—8). Nadto był czynnym spółpracownikiem „Monumenta Germaniae historica“; „Selcet Charters and other illustrations of English history“ (1870) i „Lectures on study of mediaeval and modern history“ (1886).

Stubielewicz Stefan, fizyk, * 1762 na Wołyniu, † 1814; studjował matematykę i nauki przyrodzone w Wilnie, w 1790 został nauczycielem fizyki w gimnazjum wileńskiem, 1797 wice-profesorem tegoż przedmiotu w uniwersytecie, w latach 1802—4 zwiedził uniwersytety zagraniczne, i w r. 1807 został profesorem zwyczajnym. Znacznie rozwinął gabinet fizyczny w Wilnie. Oprócz znacznej liczby rozpraw, ogłosił: „Wpływ elektryczności na ekonomję zwierzęcą, czyli teoretyczny wykład doświadczeń i postrzeżeń nad elektrycznością“ (Wilno, 1819); „Zbiór krótki początków fizyki“ (Wilno, 1816).

Stubła, rzeka, bierze początek w gub. Wołyńskiej i zmierzając ku północy, przez Polesie wpada do Prypeci.

Stubno, wieś w obwodzie Przemyskim w Galicji, o 1½ mili od miasteczka Radymna odległa, pamiętna morderczą bitwą, stoczoną 1390 między Polakami i Węgrami, z powodu odebrania Rusi halickiej przez królowę Jadwigę.

Stuck Franciszek, malarz niemiecki, * 1863, kształcił się w Monachjum, początkowo dużo rysował zwłaszcza do „Fliegende Blätter,“ w r. 1889 wystawił pierwsze swoje obrazy w Monachjum (Strażnik Raju, Fauny walczące, Innocentia). Potem wymalował: Lucyfera, Wygnanie z raju, Grzech, Allegorja wojny (dwa ostatnie znajdują

się w Pinakotece monachijskiej), Pokusa, Sfinks, statuetkę z bronzu „Atleta“. **S.** należy do przywódców secesji (ob.) w Niemczech. Jest to talent pokrewny Böcklinowi, ale zupełnie oryginalny. Ma tytuł królewskiego profesora i przebywa stale w Monachjum.

Stückelberg Ernest, słynny malarz, * 1831 w Bazylei, kształcił się od 1850 początkowo w akademji antwerpskiej, następnie w Paryżu i Monachjum, 1856 udał się do Włoch, gdzie przepędził 10 lat, poczem osiadł w mieście rodzinnem. Z licznych jego obrazów, odznaczających się poetycznością pomysłów i delikatnością w wykonaniu, ważniejsze: „Procesja w górach Sabińskich“ (1860); „Procesja z Fausta“ (1865); „Marjonetki“; „Miłość młodzieńcza“; „Dzieci malarza“; „Echo i Narcyz“; „Pustelnik z Maranno“ i in. Nadto wykonał liczne portrety i freski.

Studemund Wilhelm Fryderyk Adolf, filolog, * 1843 w Szczecinie, studjował od 1860 w Berlinie i Hali filologję, początkowo germańską, a następnie klasyczną, 1864 odbył podróż do Włoch w celu studjowania rękopisów, a mianowicie słynnego medjolańskiego palimpsestu Plautusa, 1866 i 7 z polecenia akademji berlińskiej udał się powtórnie do Włoch i porównał w Weronie palimpsest Gajusa, poczem 1868 został profesorem filologji klasycznej w Würzburgu, 1870 przeszedł do Greifswaldu, a 1872 do Strasburga, 1885 został profesorem i współdyrektorem filologicznego seminarjum przy uniwersytecie wrocławskim, † 1889 we Wrocławiu. Wydał: „De canticis Plautinis“ (1864); „Gaji institutionum commentarii IV“ (1874, 2 wyd., 1884); „Analecta Liviana“, spólnie z Mommsenem (1873); „Anecdota varia graeca musica, metrica, grammatica“ (1886), oraz liczne rozprawy o Plautusie, muzyku Aristoxenosie tudzież metrykach i mówcach greckich. Po śmierci jego wydano: „T. Macci Plauti fabularum reliquiae Ambrosianae apographum“ (Berlin, 1890).

Studenica, klasztor w Serbji, nad rzeczką Studenicą (dopływem Ibry), w powiecie Czaczańskim, przez lud nazywany „carską ławrą“; założony przez św. Symeona (Stefana Nemanję), którego zwłoki, przeniesione z Chilandaru (1203), dotychczas tutaj spoczywają. Po utworzeniu hierarchji serbskiej przez św. Sawę (około 1222) **S.** została siedliskiem biskupa chwosteńskiego. W **S.** znajduje się piękny kościół N. M. P., wystawiony w stylu zachodnim: starożytne freski, zdobiące ten kościół, po większej części są zniszczone. **S.** jest nadto siedliskiem okręgu (srezu) powiatu Czaczańskiego. Por. opis Kanitza w „Serbiens byzantinische Monumente“ (1862) oraz w dziele „Serbien“ (1868).

Student, pseudonim Wład. hr. Tarnowskiego.

Studer Bernard, geolog, * 1794 r. w Büren, † 1887, studjował w Bernie najpierw teologję, następnie matematykę i nauki przyrodnicze w Getyndze i Paryżu, 1825—73 był profesorem geologji w Bernie; położył w nauce wielkie zasługi badaniami nad geologją Alp. Wydał: „Anfangsgründe der mathematischen Geographie“ (2 wyd., 1842); „Die Gebirgsmasse von Davos“ (1837); „Ueber den Ursprung der Schweizer Seen“ (1864); „Lehrbuch der physikalischen Geographie“ (2 t., 1844—7); „Geologie der Schweiz“ (2 t., 1851—3); „Geschichte der physischen Geographie der Schweiz“ (1863); „Index der Petrographie und Stratigraphie der Schweiz“ (1872); „Gneis und Granit der Alpen“ (1873).—Brat jego stryjeczny Gottlieb **S.,** * 1804, † 1890, był bibljotekarzem w Bernie i współzałożycielem szwajcarskiego klubu alpejskiego. Ogłosił „Ueber Eis und Schnee. Die höchsten Gipfel der Schweiz“ (4 t., 1869—83, 2 wyd., 1896—1900), oraz wraz z Escherem von der Linth „Carte geologique de la Suisse“ (2 wyd., 1870).

Studjum (z łac.), każde poważne zajęcie na polu nauki lub sztuki, zmierzające do głębszego ukształcenia się w obranym zawodzie. Pod **S.** *literackiemi* rozumiemy zwykle dłuższe lub krótsze monografje z jakiegokolwiekbądź działu literatury,

Studnia, zagłębienie w ziemi naturalne lub sztuczne, w którem zbiera się woda podskórna lub źródlana z łona ziemi. Dla powstrzymania osypywania się gruntu **S.** pokrywa się *ocembrowaniem* drewnianem lub też obmurowaniem. Do czerpania wody ze studzien służą wiadra osadzone na kołowrotach lub żórawiach, albo też pompy (ob.). **S.** *rurowe, amerykańskie,* **S.** *Nortona,* zwane też *abisyńskiemi* (z powodu rozgłosu, jaki zyskały podczas wyprawy egipskiej do Abisynji), składają się z rur żelaznych o średnicy wewnętrznej 32 mm. i zewnętrznej 46 mm. Przez zeszrubowanie kilku takich rur można im nadać długość 10 m. Rura dolna A posiada zaostrzenie stalowe (ob. fig.) i do wysokości 40 cm. opatrzona jest otworkami. Na rurze A osadza się pierścień żelazny D, ponad którym w wysokości 2 m. uczepia się bloki B podtrzymujące ciężar C, a przez opuszczanie tego ciężaru zagłębia się rurę w ziemię. Skoro woda dostaje się do rury, łączy się górny jej koniec z pompą, która wodę dobywa. Studnie takie są bardzo dogodne.—Właściwości wody studziennej zależą w znacznej mierze od jej głębokości; **S.** mające przeszło 8 m. głębokości dają w ogólności wodę lepszą, aniżeli płytkie. Jeżeli woda wzbija się nad poziom gruntu, **S.** nazywa się *artezyj-*

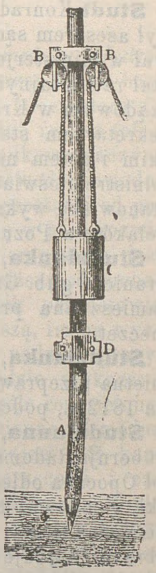

Studnia abisyńska.

ską (ob.).—W kopalniach **S.** zowią się otwory pionowo w ziemi wykopane czyli szachty (ob. Kopalnictwo).

Studniarski Maksymiljan, nauczyciel szkoły realnej w Poznaniu, wydał z druku: „Gramatyka francuska z przykładami do tłómaczenia“ (Poznań, 1859; 3 ed., Poznań, 1872); „O zjeździe odbytym w Łucku dnia 6 stycznia 1429 r.“, rozprawa umieszczona w programacie szkolnym na rok 1865.

Studniczka Franciszek Józef, matematyk czeski, * 1836 w Janowie pod Sobiesławiem; studjował do 1861 matematykę w Wiedniu, poczem został nauczycielem w Budiejowicach, następnie docentem, 1866 profesorem wyższej matematyki w instytucie politechnicznym w Pradze, 1871 profesorem uniwersytetu, 1888—89 był rektorem oddziału czeskiego. Ogłosił: „Strucny svietopis“ (1861); „Meteorologie czili popis a vykład vszech ukazu povietrnych“ (1864); „Zakladove sferické trigonometrie“ (1865); „Vyszszi mathematika v ulohach“ (1866); „Zakladove vyszszi mathematiky“ (1867); „O sustavie slóneczni“ (1868); „Kapesni logarithmicke tabulky“ (t. 1869 i in.

Studt Konrad Henryk, minister pruski, * 1838, był asesorem sądowym Landratem, w 1876 pracował w ministerjum spraw wewnętrznych 1878 został radcą tajnym i referentem, 1882 prezydentem rządowym w Królewcu. Od 1887—1889 był podsekretarzem stanu w zarządzie alzacko-lotaryńskim i potem nadprezydentem Westfalji, a 1899 ministrem oświaty, po ustąpieniu Bossego. Na tem stanowisku wykazał żarliwość w prześladowaniu polaków w Poznańskiem.

Studzianka, osada w gub. Siedleckiej, na pograniczu gub. Grodzieńskiej, od dawnych wieków zamieszkana przez Tatarów, którzy tu mają swój meczet.

Studzianka, wieś nad rzeką Berezyną, pamiętna przeprawą Napoleona I w dniu 27 listopada 1812 r., podczas odwrotu jego z Rosji.

Studzianna, wieś w powiecie Opoczyńskim, gubernji Radomskiej, nad rzeką Pilicą, o 2 mile od Opoczna odległa, ma piękny kościół po-filipiński, z cudownym obrazem N. Panny, który coroczne liczne tłumy pobożnych zwiedzają. Opis tego obrazu znajduje się w dziele p. t. „Zródło cudów i łask cudotwornego Studziańskiego obrazu“ (Warszawa, 1729).

Studzieniec, gmina i osada rolna dla nieletnich przestępców w powiecie Skierniewickim, gubernji Warszawskiej, w leśnictwie rządowem Huta, w której 1874 założone zostały fundamenty pod budowę 5 stosownych domków, a w której obecnie znajduje się około 150 nieletnich przestępców.

Studziennica, miasteczko w pow. Nowouszyckim, gub. Podolskiej. Miasteczko leży tuż przy ujściu rzeczki Studzienicy do Dniestru, która je dokoła swemi oblewa wodami. Tak od natury obwarowana **S.** 1633 przez 3 dni wstrzymywała silny atak Abbassi Baszy, który dopiero po stracie tysiąca ludzi zdobył miasto, złupił i wydał na pożogę. Dzisiaj miasteczko to, późniejszemi wojnami znękane i zniszczone, liczy się do cichych mieścin żydowskich.

Studziński Stanisław, rotmistrz wojsk polskich, żyjący w pierwszej połowie XVIII w., bawił czas niejaki w Krymie, następnie był tłómaczem w kancelarji królewskiej. Zostawił rękopis, zawierający zbiór listów i not ściągających się do spraw z portą Otomańską i Krymem; niektóre wyjątki z tego zbioru drukował Kraszewski w *Athenaeum* (oddział VI, t. 6).

Studziński Wincenty, skrzypek i kompozytor, * 1815 w Krakowie. Gra jego na skrzypcach była znakomitą, jak niemniej i kompozycje. Był **S.** nauczycielem skrzypiec w instytucie technicznym w Krakowie i † tamże 1854. Jego warjacje na skrzypce z fortepjanem, fantazje, kaprysy, balady, nokturny, mazury koncertowe świadczą o talencie autora. Z braci jego młodszych:

Studziński Karol był prof. konserwatorjum muzycznego w Warszawie i autor wielu pieśni, mszy i innych dzieł religijnych, położył przytem zasługi jak autor kilku podręczników do wykładu teorji muzyki i wybornego kwartetu podwójnego głosowego jak: „Zasady muzyki, oraz nauka czytania ich głosem“ (3 wyd., Warszawa, 1879).

Studziński Piotr, organista przy katedrze krakowskiej, jest autorem muzyki do „Łobzowian“ Anczyca i do znanego powszechnie „Chorału“ Ujejskiego.

Stuhlmann Franciszek, zoolog i podróżnik, * 1863 w Hamburgu, kształcił się w Tubindze i Freiburgu i w 1888 udał się do Afryki wschodniej dla badań zoologicznych. Podczas powstania Arabów wstąpił do wojska niemieckiego i został w styczniu 1890 ciężko ranny. Po wyzdrowieniu towarzyszył Eminowi (ob.), następnie sam odbył podróż do jeziora Wiktorji i w 1892 wrócił z bogatemi zbiorami. W 1893 udał się znowu do Afryki wschodniej dla wykonania kart posiadłości niemieckich. Ogłosił „Mit Emin Pascha ins Herz von Afrika“ (1894) i in.

Stuhlweissenburg, po madziarsku *Székes Fejérvar*, po słowiańsku *Bielehrad*, po łacinie *Alba Regalis* lub *Alba Regia*, stolica komitatu węgierskiego Weissenburskiego, królewskie miasto wolne i rezydencja biskupa, w błotnistej równinie, w pobliżu bagna Sár-Rét, liczy 28,000 miesz.; z gmachów odznaczają się: bogaty kościół katedralny N. P. M., piękny kościół św. Jana, gmach władz komitatowych, rezydencja biskupia, pałac hr. Zichy i in. Z zakładów naukowych znajdują w **S.**; gimnazjum wyższe katolickie, szkoła realna, seminarjum biskupie i in.; teatr węgierski. Mieszkańcy zajmują się wyrobem sukna, flaneli, mydła i ordynarnych noży. **S.** zbudowane zostało na miejscu osady rzymskiej *Floriana*. Od czasów Ste-

fana I do Ferdynanda I było miejscem koronacji, a do czasów Zapolji miejscem grobów królów węgierskich, których 14 tu spoczywa. 1490 cesarz Maksymiljan I zdobył miasto, nie mógł go jednak utrzymać przeciw St. Batoremu i Pawłowi Kinizsi. 1543 przez kapitulację miasto popadło w ręce Turków, w posiadaniu których z małą przerwą pozostawało do 1688.

Stuhr Piotr Feddersen, historyk niemiecki, * 1787 w Fleusburgu, od 1826 profesor w Berlinie, † tamże 1851. Ważniejsze dzieła jego są: „Die Religionsysteme der heidnischen Völker des Orients“ (2 t., Berlin, 1836—38); „Ueber der Untergang der Naturstaaten“ (Berlin, 1817); „Forschungen und Erläuterungen über Hauptpunkte der Geschichte des Siebenjährigen Krieg“ (2 t., Hamburg, 1842).

Stukatyna (*Stucatina*), mieszanina wapna, kwasu fosfornego i krzemionki, barwy białej, która rozprowadzona cienką warstwą na materjałach budowlanych, jak na cegłach, drzewie, metalach, nadaje im wejrzenie pięknego kamienia. Wprowadzona około 1900, używana jest dotychczas głównie we Francji.

Stulecie, ob. Wiek.

Stuleńskie albo **Stolnickie starostwo** niegrodowe mieściło się w województwie Ruskiem, w ziemi Chełmskiej. Podług lustracji z 1661, obejmowało w sobie wsie: Stulno, Zbereża, Stolna Zabuże, Macoszyn, Ossowa Wola, Kosin, Butyn, Siedliszcze i 3 folwarki. W r. 1771 posiadał je Wacław Rzewuski, wojewoda krakowski, opłacając z niego kwarty złp. 3,481 gr. 16, a hyberny złp. 1,496 gr. 14.

Stüler August, słynny budowniczy, * 1800 r. w Mülhuzie, † 1865; kształcił się pod kierunkiem Schinkela, po którego śmierci został starszym radcą i członkiem głównej dyrekcji budowniczej. Liczba budowli przez niego lub według jego planów wykonanych, odznaczających się zawsze pewnem zamiłowaniem w stylu średniowiecznym, jest ogromna; arcydziełem jego w tym rodzaju jest gmach nowego muzeum w Berlinie. Celował zwłaszcza twórczą fantazją w ornamentyce. Wydał, oprócz licznych planów architektonicznych, „Vorlegeblätter für Möbeltischler“ ze Strack'em (4 zesz. 1835 i nast.).

Stulisz, *stulicha, rzodkiewnik (Sisymbrium)*, rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, obejmuje zioła i podkrzewy, cechuje się łuszczyną linijną o łupinach wypukłych. *S. officinale* pospolity jest po drogach i ugorach; ziele używane było jako środek przeciw chrypce i dotąd uchodzi we Francji za środek nadający dźwięk metaliczny głosowi śpiewaków; nasiona mogą być używane jak gorczyca.—*S. sophia (zofja, wrzodowiec)*, również pospolity, słynął także w dawnej medycynie.

Stulli Joachim, Franciszkanin, leksykograf serbsko-chorwacki, * 1729 w Dubrowniku, † 1817 tamże. Począwszy od 1760 w podróżach po ziemiach południowo-słowiańskich i sąsiednich zbierał materjały do słownika, nad którym prawie do śmierci pracował. Słownik jego: „Lexicon latino-italico-illyricum“ (t. I, Buda, 1801; cz. 2 „Riecsoslowje“, 2 t., Dubronik, 1806; cz. 3 „Vocabolario italiano-illyrico-latino“, 2 t., t. 1810).

Stulpin, jezioro w powiecie Sejneńskim, guberuji Suwalskiej, gminie Berzniki, ma 29 morgów rozległości.

Stultorum infinitus est numerus (łac.), liczba głupich jest nieskończoną. (Słowa Salomona, Eccles. 1—15).

Stultorum plena sunt omnia (łac.), głupich pełno jest wszędzie.

Stuła (z łac. *stola*, suknia, szata), część ubioru kapłańskiego, składająca się z długiego, na piędź szerokiego pasa, zwykle jedwabnego, z rozszerzonemi końcami, na których, równie jak i pośrodku **S.,** wyszyte jest znamię krzyża św., pospolicie złotem. **S.** przewiesza kapłan przez szyję w ten sposób, że końce jej spadają po obu stronach przez piersi i dochodzą do kolan. **S.** jest zawsze tego koloru, co i ornat. Bez **S.** kapłan nie odprawia żadnej czynności religijnej.

Stułbia, ob. Stułbiochełbie.

Stułbiochełbie, *Pławy, Hydromeduzy (Hydromedusae, Hydrozoa)*, gromada zwierząt z typu bezjelitowych czyli jamochłonnych (Coelenterata), obejmująca istoty typu polipów lub meduz (ob.), bez worka żołądkowego, z jamą żołądkowo-naczynną pojedyńczą lub wysyłającą przewody obwodowe. Są mniejsze i budowy wogóle prostszej od polipów (ob.), a polipniaki rzadko się w nich rozwijają. Forma polipa, w której zwierzę stale jest przyrosłe do miejsca, jest wogóle niższą od ruchomej postaci meduzy. Każdy osobnik przedstawia niejako całą kolonję, tem doskonalszą, im na wyższym stopniu występuje w niej podział pracy. Obok rozwoju bezpłciowego wszędzie wykazano też rozwój płciowy, a płcie są wogóle rozdzielone. Rozradzanie jest najczęściej przemienne. Z meduz powstają formy polipowate i nawzajem.—**S.** karmią się wogóle substancjami zwierzęcemi i zamieszkują przeważnie morza cieplejsze. Wiele z nich świeci w nocy. Dzielą się na trzy rzędy: I *Stułbiowate (Hydroidea)* przedstawiają typy polipowate form dentrytycznych (fig. 1), które stanowią pokolenia mające za zadanie karmienie kolonji i często otoczone są rurkami rogowemi lub chitynowemi; oddzielnie osobniki okazują dosyć znaczne różnice. Polipy te wydają pączki, które się oddzielają i rozwijają w formy meduzowate płciowe (fig. 2), przeznaczone do rozmnażania dalszego, skąd znów powstają typy polipowate. Rozpadają się na kilka grup. Typowym rodzajem jest *Stułbia* czyli *polip słodkowodny (Hydra)*, przebywająca w wodach słodkich, z czułkami nitkowatemi, otaczającemi otwór gębowy; części odcięte wyrastają w nowe osobniki. *H. viridis, H. fusca* i inne żyją w Europie środkowej i południowej. Niektó-

re, jak *Milleporidae*, *Stylasteridae*, mają polipniaki zwapniałe i mogą być zaliczane do korali. *Monocaulus imperator* żyje w znacznych głębiach oceanu i dochodzi długości 2 metrów. II *Rurkowate, rurkopławy (Siphonophora)* są to polipy ruchome, posiadające pień kurczliwy, swobodnie pływa-

Fig. 1. Obelia gelatinosa (powiększona), *a* gęba, *b* szkielet rogowaty, *c* młode meduzy.

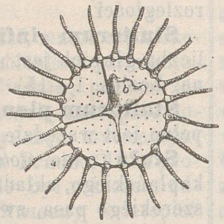

Fig. 2. Meduza Obelii, swobodnie pływająca, jeszcze niedojrzała, widziana z dołu (powiększona), *a* czułki, *b* żołądek.

jący za pomocą komórek powietrznych, mających znaczenie przyrządu hydrostatycznego (fig. 3). Oddzielne osobniki kolonji przedstawiają większą rozmaitość niż poprzednie, a podział pracy jest w wyższym stopniu przeprowadzony, tak, że cała kolonja przedstawia więcej cechę osobników, zwłaszcza, że generacje płciowe rzadko się od polipów oddzielają i do typu meduz nie dochodzą. Osobniki czyli organy przyjmujące pokarm przedstawiają postać rurek, które żywność wysysają i na podstawie opatrzone są długiem nitkowatem ramieniem. Do więcej znanych rodzajów należą tu: *Roztrząchwa (Physophora)*, opatrzona na wierzchu pnia gruszkowatą bańką powietrzną, u dołu kiścią smoczków i czułków walcowatych liściastych. *P. magnifica*, około wysp Kanaryjskich, jaśnieje pięknemi barwami. *Żywłoga (Physalia)* odznacza się wielkim pęcherzem powietrznym, na zewnątrz się otwierającym; posiadają one bardzo długie macki i włoski parzące, któremi uderzają mniejsze zwierzęta morskie. *P. carabella*, barwy purpurowej,

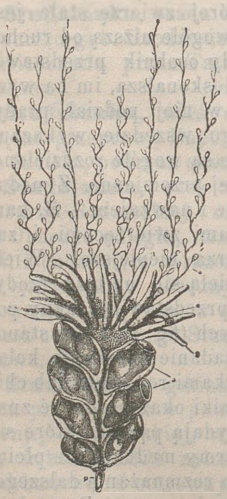

Fig. 3. Roztrząchwa.

w oceanie Atlantyckim. III *Żegawnice, krążkopławy* czyli *akalefy* (ob.), do których należy *chełbia (Pelagia)* o tarczy sklepistej, opatrzona kanałami woreczkowatemi w jamie żołądkowej; *P. noctulica* w morzu Śródziemnem. Do tego też rzędu należy *aurelia* (ob. Meduza) i *korzeniogąb (Rhizostoma)*, typ oddzielnej grupy, posiadającej w pobliżu rozgałęzionych ramion pewną liczbę otworów, zastępujących gębę i prowadzących do rozgałęzionego układu kanałów; rodzaj ten, żyjący w morzach europejskich, za dotknięciem sprawia świerzbienie w ciele. Por. Gegenbaur „Versuch eines Systems der Medusen“ (1857); Haeckel „Monographie der Medusen“ (1879—80); Huxley „The oceanic Hydrozoa“ (1859); Chun „Die canarischen Siphonophoren“ (1891).

Stumm Halberg, baron, bogaty przemysłowiec i polityk, * 1836, † 1901, posiadał olbrzymie fabryki. Od r. 1867 — 70 był deputowanym do sejmu pruskiego, 1882 powołany do izby panów. Do parlamentu należał od 1867, 1881 i 1889. Jest założycielem niemieckiej partji państwowej i zajmuje się specjalnie polityką socjalną, ale był zaciętym wrogiem socjalnej demokracji i, stawiając na miejsce jej programu, polepszenie osobistych stosunków fabrykanta z robotnikami, u siebie zaprowadził wiele rozsądnych i pożytecznych reform i instytucji. Walczył on nawet z socjalizmem chrześcijańskim. Zmarł w r. 1901, nie zostawiając męskiego potomstwa.

Stumm Ferdynand, baron, brat poprzedniego, dyplomata, * 1843, służył w wojsku i w dyplomacji, był posłem w Kopenhadze i Madrycie. 1892 r. wystąpił ze służby.

Stummer Jan, lekarz polski, * 1784 w Krakowie, † 1845; medycynę studjował w mieście rodzinnem i 1804 został lekarzem asystentem szkoły politechnicznej krakowskiej. W r. 1809 przeniósł się do księstwa Warszawskiego i wstąpił do służby wojskowej. W 1815 został naczelnym lekarzem wojska polskiego i szefem wydziału lekarskiego w komisji rządowej wojny, zajmował obok tego w początkach istnienia uniwersytetu warszawskiego katedry anatomji i położnictwa, gdy poprzednio, w latach 1809—1813, wykładał w Krakowie anatomję i okulistykę. W 1832 został członkiem, następnie prezydującym w radzie lekarskiej.

Stummer Józef Wiktor, lekarz, * 1832 w Krakowie, † 1895; studjował medycynę w mieście rodzinnem, poczem pracował na klinikach w Wiedniu i Paryżu; w Warszawie osiadł w r. 1857, przez lat 10 był ordynatorem szpitala ewangelickiego, potem lekarzem instytutu moralnej poprawy dzieci w Mokotowie. Napisał: „Słowo o kretynizmie,“ Jak dawniej pojmowali chorobę i tłómaczyli sobie jej objawy, a jak ją dziś pojmujemy?,“ „Uwagi nad zboczeniem ruchów w chorobach mózgowych,“ „Rak śródpiersia przedniego,“ „Szczawnica i jej potrzeby,“ „Apteczki wiejskie.“

Stummer Edward, prawnik, kształcił się w uniwersytecie moskiewskim, następnie wstąpił do służby rządowej i był członkiem sądu apelacyjnego, oraz współpracownikiem kilku pism perjodycznych. Napisał: „O stanowisku prokuratora."

Stumpf Karol, filozof, * 1848 w Wiesentheid (Frankonja). W r. 1873 był profesorem w Würzburgu, następnie w Pradze 1879, w Halli 1884, wreszcie w r. 1889 został profesorem w Monachjum. Napisał: „Ueber den psychologischen Ursprung der Raumvorstellung" (1873); „Tonpsychologie" (2 t., 1883—90) i in.

Stupnicki Hipolit, literat, † 1878 we Lwowie. Wydał: „Galicja pod względem topograficznym, geograficznym i historycznym" (Lwów, 1849); „Geograficzno-statystyczny opis królestwa Galicji i Lodomerji" (tamże, 1864); „Herbarz polski" (3 t., tamże, 1855 — 61); „Księga żywotów świętych i błogosławionych Pańskich" (Lwów, 1873) i t. d. Był głównym redaktorem: *Bibljoteki Lwowskiej*, (1857), *Przeglądu Powszechnego* i *Przyjaciela domowego*.

Stupnicki Jan, ksiądz we Lwowie, przygotował do druku obszerną „Numizmatykę polską," z której wyjątki były drukowane w czasopismach lwowskich, jak: „Denary koronne z XIV i XV wieku" (w „Pamiętniku literackim" na rok (1850); „O monetach bitych we Lwowie" w „Bibljotece Ossolińskich" i t. d.

Stur Ludwik, patrjota słowacki, * 1815 roku w Uhrowez (komitat Trenczyński), † 1856. W roku 1840—43 był profesorem liceum w Preszburgu 1847 został członkiem parlamentu węgierskiego. **S.** był obrońcą języka i praw słowaków przeciw madziarom.

Sturdza, ob. Stourdza.

Sturluson, ob. Snorri Sturluson.

Sturm Jan, pedagog, * 1507 na Śląsku, † 1589 w Strasburgu, gdzie zreorganizował szkolnictwo w duchu humanitarnym. Ceniony wysoko przez cesarza Karola V, otrzymał szlachectwo rzeszy, przez Laas „Pedagogia I. S. kritisch, und historial beleuchtet" (1888).

Sturm Jakób, miedziorytnik i naturalista, * 1771 w Norymberdze, † 1848, zasłużył się głównie jako autor dzieł: „Deutschlads Flora" (96 zeszytów, Norymberga 1799—1855) i „Deutschlands Fauna" (5 cz., 1797—1856), które syn jego *Jan Wilhelm Sturm* (* 1808, † 1865) dalej prowadził.

Sturm Jakób Karol Franciszek, matematyk, * 1803 w Genewie, † 1855; w bardzo młodym wieku zasłynął już z prac matematycznych i jako nauczyciel syna pani de Staël przybył 1823 do Paryża. W tym czasie wraz z Colladonem przeprowadził badania nad ściśliwością cieczy. W 1830 został profesorem w kolegjum Rollin, 1839 r. wszedł do akademji nauk, a 1840 r. został profesorem analizy w szkole politechnicznej i profesorem mechaniki w fakultecie nauk ścisłych. Słynne twierdzenie, noszące jego nazwisko, tyczy się liczby rzetelnych pierwiastków równań. Mnóstwo jego rozpraw mieści się w różnych czasopismach. Jego: „Cours d'analyse" i „Cours de mécanique" wydane zostały przez Prouhet'a.

Sturm Juljusz Karol Reinhold, poeta niemiecki, * 1816 w Köstritz, w ks. Reuss, † 1896, od 1851 proboszcz w Göschisz pod Schleiz, zaś od r. 1857 w mieście rodzinnem, odznaczył się jako autor pięknych pieśni kościelnych i świeckich. Celniejsze jego prace są: „Gedichte" (5 wyd., Lipsk, 1882); „Fromme Lieder" (11; wyd., 1889); „Zwei Rosen oder das hohe Lied der Liebe" (Lipsk, 1854); „Neue Fromme Lieder" (3 wyd., 1880); „Für das Haus" (tamże, 1862); „Stilles Leben. Gezeichnet von Frauenhand" (Lipsk, 1865); „Hausandacht" (Halla, 1866); „Israelitische Lieder" (3 wyd., 1881) i „Natur, Liebe, Vaterland" (1884).

Sturm August, syn poprz. poeta, * r. 1852, napisał wiele poezji i kilka dramatów.

Sturm Edward, polityk austrjacki, adwokat zawodu, należał do lewicy. W Radzie państwa w 1890 złożył mandat z powodu słabego zdrowia.

Sturm nad Drang Periode. Okres literatury niemieckiej mniej więcej od 1770—1789, w którym młodzi poeci zwalczali stare formuły i przesądy estetyczne, a po części i etyczne. Nowa l. u D. pochodzi od dramatu Klingera „Sturm und Drang." Ob. Niemiecka literatura.

Sturnus, ptak, ob. Szpak.

Sturt Karol, podróżnik australski, † 1869 r. Wstąpiwszy 1825 do służby wojskowej w Sydney, zajął się zbadaniem mało dotąd znanych wybrzeży tego kontynentu i w mozolnych wycieczkach swych odkrył rzeki: Darling (1828) i Murray (1830). Wyczerpany z ogromnych utrudzeń na siłach, mimo to nie zaprzestał dalszych podróży i zapuścił się 1844 r. w głąb kontynentu, zbadał pierwszy te strony, ale poświęcenie swe przypłacił utratą wzroku i musiał wracać do Anglji. Ogłosił: „Two expeditions into the interior of South Australia during the years 1828—31" (2 t., 1833) i „Narrative of an expedition into Central Australia" (1849). Por. Napier Jerzy Sturt „Life of Charles **S.**" (1899).

Sturz Helfrich Piotr, pisarz niemiecki, * 1736 w Darmsztadzie, był w latach 1763—72 urzędnikiem ministerjum spraw zagranicznych w Kopenhadze; 1773 został radcą regencji, a 1775 r. radcą stanu oldenburskim i † 1779 w Bremen. Z pism jego (wydanie zbiorowe, Lipsk, 1786) zasługują na wzmiankę: „Erinnerungen aus Bernstorffs Leben" (1777) i „Briefe eines Reisenden" (1777). **S.** uważany jest za jednego z najznakomitszych prozaików swojego czasu.

Stuttgart lub *Stuttgard*, *Sztutgard*, stolica królestwa Wirtemberskiego i rezydencja króla, nad rz. Nesenbach, o $^1/_4$ mili od Nekary, siedlisko ministerjów i władz naczelnych; ma 159,000 miesz. **S.** dzieli się na wązkie, wyższe, i na wspaniałe, niższe miasto, ma wiele zakładów naukowych, ja-

ko to: szkołę politechniczną, szkołę sztuk i t. p., jak również liczne zbiory naukowe, między któremi bibljotekę, liczącą 400,000 dzieł. Stary plac zamkowy zdobi okazały posąg Schillera. Z innych placów zasługują na wspomnienie: plac Fryderyka, plac parad wojennych i t. d. Z gmachów odznaczają się głównie rezydencjonalny pałac królewski, stary zamek, piękny pomnik budownictwa z końca wieków średnich, teatr (1846—1847), muzeum sztuk pięknych, wspaniały gmach zwany Königsbau (1855—60), bazar, pałac następcy tronu, koszary i t. d. W starożytnym kościele katedralnym są groby rodziny królewskiej. Pod względem przemysłu najwyżej stoją fabryki zlotnicze, fortepjanów, wyrobów chemicznych, farb, kwiatów, cygar, lamp, wyrobów mosiężnych, tkanin jedwabnych, bawełnianych i t. d. Handel **S.** rozległy, a co się tyczy handlu księgarskiego, oraz indygiem i materjałami leczniczemi, stolica Wirtembergji liczy się do najpierwszych miast niemieckich.

Stwiha, rzeka, bierze początek w północnej części gub. Wołyńskiej, a dążąc dalej ku północy, skręca się nagle na wschód i za Turowem wpada do Prypeci. Wiosną jest spławna dla tratew.

Stwołowicze, miasteczko w pow. Nowogródzkim, gub. Mińskiej, nadane przez w. ks. Witolda Niemirze Rezanowiczowi, w początkach XVII w. nabyte od jego potomków przez Krzysztofa Radziwiłła Sierotkę, przeznaczone zostało przez niego na komandorję maltańską. Pierwszym komandorem był syn jego, ks. Zygmunt Karol Radziwiłł. Odtąd **S.** wzrosły i nabrały pewnego rozgłosu. Ks. Zygmunt bowiem, wychowany we Włoszech, przywiózł z sobą zamiłowanie do budownictwa i dźwigając miasto, starał się zarazem o jego upiększenie. Jako pamiątka po komandorach maltańskich, z których ostatnim był Ludwik Radziwiłł, ordynat klecki, pozostał tu domek loretański N. M. Panny, zbudowany staraniem Zygmunta Karola Radziwiłła, w którym znajduje się wizerunek N. Panny z drzewa rzniety, uważany przez pobożnych za cudowny. Z późniejszych czasów **S.** pamiętne są klęską, zadaną 23 września 1771 w. hetmanowi litewskiemu Michałowi Ogińskiemu przez Suworowa. Obecnie miasto liczy przeszło 1,500 miesz., przeważnie żydów.

Stwosz Wit, znakomity rzeźbiarz polski XV w., * między 1438 r. a 1447 w Krakowie, † 1533 r. w Norymberdze. Osobistość **S.** długo była nam nieznana, a i odtąd nawet pomimo usilnych poszukiwań badaczów polskich i niemieckich szczegóły życia artysty (mianowicie z pierwszej doby) mało są znane. Rodzice jego mieszkali w Krakowie, a wywodzili ród swój ze Spiża z okolic Bardjowa. **S.** kształcił się najprawdopodobniej w Krakowie, tu się ożenił i mieszkał aż do 53 r. życia, rozwijając wielką działalność artystyczną i najzupełniejszem ciesząc się powodzeniem. Gnany żądzą sławy i zysku przeniósł się po r. 1495 do Norymbergi, stale tu osiadł i ożenił się powtórnie z Niemką. Zyskawszy wkrótce pracami swemi rozgłos niemały, stał się przedmiotem zazdrości i oszczerstw. Oskarżony niesprawiedliwie o fałszerstwo wekslu, męczony był 1503 r. torturami, piętnowany na obu policzkach i pozbawiony wolności wydalania się z Norymbergi. Utwory **S.** noszą na sobie cechy spółczesnej szkoły niemieckiej; z tego też powodu zaliczają go Niemcy do rzędu swoich mistrzów i posąg jego umieścili w bawarskiej Ruhmeshalli. Arcydzieła **S.** są: *wielki ołtarz*

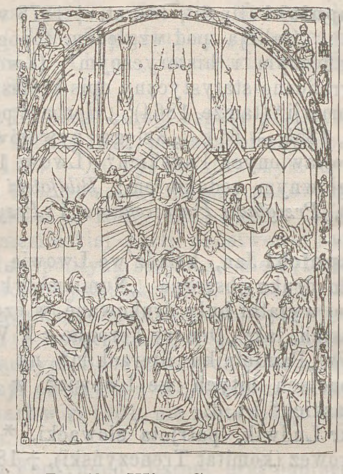

Rzeźba Wita Stwosza.

w kościele N. M. P. w Krakowie (kopję akwarelową dał L. Łepkowski) i *Sarkofag Kazimierza Jagiellończyka* w katedrze krakowskiej. Do utworów **S.** zaliczają jeszcze między innemi: w Krakowie *Ogrójec*, kamienna wypukłorzeźba na cmentarzu N. M. P., oraz 4 tablice drewniane, wyobrażające „Sceny z życia św. Jana Chrzciciela; na Spiżu, tryptyk, wystawiający „Narodzenie Pańskie“ w Bardjowie; w Norymberdze: „Matka Boska z Dzieciątkiem Jezus,“ „Wielki ołtarz i boczny św. rożańca“ w kościele N. M. P.; „Chrystus na Krzyżu“ w kościele św. Sebalda i t. d. Pamięć **S.** uwieczniali artyści i poeci, polscy i niemieccy. U nas znany jest obraz **S.** pendzla Matejki, poemat Pola i dramat Rapackiego, mające za treść żywota naszego mistrza. Do ostatecznego wyjaśnienia postaci **S.** przyczynili się najwięcej Rastawiecki i Rettberg, archeolog niemiecki.—Załączony rysunek wyobraża środkowy obraz rzeźbiony głównego ołtarza w kościele Marjackim w Krakowie, wykonanego przez Wita Stwosza.

Styczeń *(Januarius)*, pierwszy miesiąc roku. Nazwisko jego łacińskie stąd pochodzi, że miesiąc ten był poświęcony Janusowi, któremu składano ofiary 1 i 8-go tego miesiąca. Słońce w **S.** przechodzi przez znak Wodnika; jest to w ogólności najzimniejszy miesiąc roku.

Styczna *(tangens)*, w geometrji, położenie graniczne, do którego zmierza sieczna (ob.), gdy ta obraca się około jednego ze swych punktów przecięcia z krzywą, tak, że drugi punkt z nim się zlewa. Sieczna AB (ob. fig.) staje się styczną AC, gdy punkt B, B_1, B_2, B_3 zbliża się do punktu A i wreszcie z nim się zlewa. Można ją uważać jako przedłużenie jednego z nieskończenie małych elementów składających linję krzywą. Gdy idzie o **S.** do okręgu koła lub do innego z przecięć stożkowych, można powiedzieć, że **S.** jest to linja prosta mająca z temi krzywemi jeden tylko punkt wspólny, zwany *punktem styczności*. **S.** do okręgu

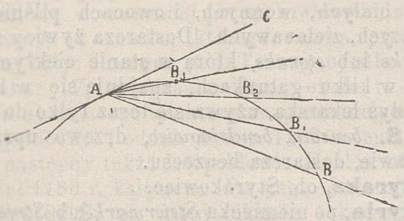

Sieczna i styczna.

jest prostopadłą do promienia w punkcie styczności. Poszukiwanie ogólnych metod prowadzenia **S.** do linji krzywych powiodło do odkrycia rachunku różniczkowego (ob.). *Płaszczyzna styczna* do powierzchni jest to płaszczyzna poprowadzona przez linje proste, w jednym punkcie do powierzchni tej styczne. **S.** *trygonometryczną* nazywa się część stycznej, zawarta między początkiem łuku a przedłużeniem promienia przechodzącego przez koniec łuku. **S.** trygonometryczna, która się w rachunku oznacza przez *tg* lub *sty*, jest równa stosunkowi wstawy do dostawy swego łuku. *Dotyczną trygonometryczną (cotangens)* jest **S.** łuku dopełnienia; wyraża się przez *cot* lub *dot*. (Ob. Trygonometryczne linje).

Styczyński Jan Gwalbert, bibljograf, był nauczycielem literatury polskiej w gimnazjum winnickiem na Podolu † 1845. Umieszczał w *Dzienniku Wileńskim* w latach 1818 — 1822 liczne rozprawy, rozbiory dzieł nowo wyszłych i tłómaczenia. Z tych prac **S.** do najważniejszych należą: „Dodatki do historji literatury polskiej Bentkowskiego.“ Osobno wydał: „Mendog, król litewski,“ romans historyczny (Wilno, 1825).

Stygmatypja, druk obrazów złożonych z kropek i cienkich linji; sposób ten podany został przez Fasola w Wiedniu.

Styka Jan, malarz polski, * 1854, uczeń szkoły sztuk pięknych w Krakowie, potem przebywał w Rzymie i we Lwowie, obecnie osiadł w Paryżu. Autor wielu obrazów religijnych oraz panoram „Golgota,“ „Prześladowanie chrześcijan za Nerona,“ 15 obrazów do „Quo Vadis“ etc.

Styks, córka Oceanu i Tetydy, nimfy rzeki t. n. w świecie podziemnym, na której wody bogowie Homera swoje najuroczystsze składali zaklęcia.

Styks, rzeczka w Arkadji, obecnie Mavronero, głośna była w starożytności ze swojej trującej i gryzącej wody.

Styl (z grec. *Stylos*, łaciń. *Stilus*, t. j. rylec czyli narzędzie do pisania u starożytnych), oznacza sztukę wymowy i dykcję raz w obszerniejszem znaczeniu jako pojęcie doskonałego wysłowienia, to znowu w ściślejszem jako charakterystyczny sposób pisania lub mówienia. **S.** jako sposób pojmowania i wysłowienia przedmiotu, panujący w całym wykładzie piśmiennym, zależy częścią od znaczenia i treści przedmiotu, częścią od usposobienia pisarza. Wyrażenie zaś pojedyńczych myśli, korzystanie z okresów i frazesów wzorowych oraz zręczność w łączeniu ich z sobą, nie stanowią jeszcze **S.**, tylko rzemieślniczą biegłość pisarską. Z samego jedynie bowiem charakteru wyradza się z sądem samoistnym o rzeczach i forma ich przedstawienia. Zwykle odróżniają 3 rodzaje **S.**: niższy prozy, wyższy poezji, średni wymowy; jednakże rozmaitość stosunków życia i wynikające z nich różne cele spowodowały podział **S.** na liczne gatunki podrzędne, jak np. **S.** dydaktyczny, urzędowy, listowy i t. d. — Pod *teorją* **S.** czyli *Stylistyką* rozumiemy systematyczny układ wszelkich prawideł dobrego pisania, t. j. dobrego **S.** Nad stylistyką polską pracowali między innymi u nas: E. Słowacki, Rymarkiewicz, Mecherzyński.—Z retoryki przeniesiono następnie pojęcie **S.** do Estetyki, t. j. do teorji sztuki, i w tem znaczeniu jest **S.** jednem z zasadniczych pojęć całej teorji sztuki. W tem estetycznem pojęciu **S.** odróżniają 3 główne momenty: 1) **S.** jako prawo rozmaitych rodzajów sztuki (**S.** architektoniczny, plastyczny, malarski, muzyczny, poetyczny i t. d.); 2) **S.** w znaczeniu swem historycznem (**S.** egipski, grecki, rzymski, romański, gotycki, maurytański, włoski, **S.** odrodzenia, **S.** rococo i t. d.); 3) **S.** jako pojęcie najwyższej idealności sztuki (**S.** surowy, wysoki, piękny, powabny i t. d.); 4) styl indywidualny danego artysty. Por. Sempera „Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten“ (t. 1—2, Sztutg., 1860—63); L. Juglar „Le style dans les arts et sa signification historique“ (1901).

Stylbit *(Heulandyt)*, minerał z rzędu krzemianów, z grupy zeolitów, krystalizujący w tablice szeregu dwu-a-jednoosiowego. Jest dokładnie łupliwy, twardość 3,5—4, c. wł. 2,2, przezroczysty lub przeświecający, biały lub czerwony, blasku szklistego, na odłamie listkowatym koloru perłowo-macicznego. Jest to krzemian wodny glinki i wapna. Znajduje się w bazaltach w Islandji i in. **S.** jest także nazwą *desminu* (ob).

Stylici (z grec.; łac. *sancti columnares*), zwali się od V w. asceci, którzy przez szczególną pobożność i dla odłączenia się od świata czas pewien lub większą część życia swego przepędzali na szczytach wysokich słupów lub wież. Początek **S.** dał *Symeon Stylites*, który też w ojczyźnie swej Syrji najwięcej znalazł naśladowców. Oprócz nie-

go zasłynęli jako **S.** Symeon Młodszy, Daniel i Alypios, biskup adrjanopolski, który, opuściwszy urząd swój, 70 lat przepędził na słupie. Na Wschodzie zwyczaj ten utrzymał się do XII w., na Zachodzie natomiast nie przyjął się.

Stylobat, podstawa kolumn, powstała z połączenia postumentów oddzielnych.

Stylografja, sposób ułatwiony otrzymywania miedziorytów, podany przez Schölera w Kopenhadze.

Stylolity (z grec. *kamienie słupowe*), utwory geologiczne postaci długich słupów, występujące w wapieniach i dolomitach, ułożone prostopadle do kierunku uwarstwowania; utworzyły się skutkiem ciśnienia na masy jeszcze niedostatecznie stwardniałe.

Stylonychia, ob. Wymoczki.

Stylops, owad, ob. Wachlarzoskrzydłe.

Stylus, szyjka słupka w kwiatach, ob. Słupek.

Stymfalidy, nazywały się w bajecznych czasach starożytności ptaki drapieżne o bronzowych skrzydłach i piórach, zamieszkałe nad jeziorem Stymfalskiem w Arkadji, wytępione przez Herkulesa.

Stynka (*Osmerus*), rodzaj ryb z rodziny łososiowatych, z oddziału łososi zębatych, wyróżniający się drobnością wzrostu, łuską nader cienką, przezroczystą, wysmukłością ciała, pyszczkiem ostrym, szczupakowatym. **S.** *zwyczajna* (*O. eperlanus*) 13 — 20 i 30 cm. długa, na grzbiecie szara, żyje w morzu Północnem i Bałtyckiem, niekiedy

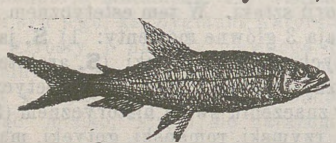

Stynka.

pojawia się obficie, w niektórych zaś latach jest rzadka. Na wiosnę wchodzi do rzek. Świeżo z wody wyjęta, wydaje przykrą woń, która nie ginie w gotowaniu, jest jednak w wielu okolicach ulubionym przysmakiem. Ważniejsze jest jej znaczenie w gospodarstwie rybnem, gdyż stanowi pożywienie ryb większych, drapieżnych. U nas jest pospolita w jeziorach augustowskich, ale znacznie mniejsza, aniżeli w morzach.

Stypendjum (z łac.), u starożytnych Rzymian żołd, zapłata, obecnie pomoc pieniężna, udzielana uczącej się młodzieży z funduszów rządowych, dobroczynnych, zapisowych, miejskich, prywatnych i t. p.

Styptica, środki tamujące krwotoki.

Styptycyna, chlorek kotaryny, otrzymuje się z narkotyny, tworzy kryształy bezbarwne, w wodzie rozpuszczalne; wywołuje zwężenie naczyń i stąd używa się przeciw krwotokom.

Styr, rzeka, bierze początek w Galicji wschodniej, niedaleko od źródeł Bohu, przechodzi pod wsią Mierzawą do powiatu Dubieńskiego w gub. Wołyńskiej, pod miastem Targowicą zlewa się z Ikwą, potem płynie przez niziny Polesia i ubiegłszy 68 mil, poniżej Pińska wpada do Prypeci. **S.** niemal od źródeł swych jest spławny dla tratew, zaś w dalszym biegu i dla większych statków. Z 18 dopływów **S.** najważniejsza jest Ikwa.

Styracyna, ob. Styron.

Styrakowiec, *Styraks, Storaks* (*Styrax*), rodzaj roślin z rodziny sączyńcowatych, ma koronę lejkowatą, owoc jest pestczakiem. **S.** *officinalis* jest drzewem na Wschodzie i w Europie płd., o kwiatach białych, wonnych, i owocach pilśniowych, kulistych, zielonawych. Dostarcza żywicy zwanej *styraks* lub *storaks*, która w stanie ciekłym i stałym, w kilku gatunkach, znajduje się w handlu. Niegdyś lekarska, używa się teraz tylko do kadzideł. **S.** *benzoin, bendzinowiec*, drzewo uprawiane na Jawie, dostarcza benzoesu.

Styraks, ob. Styrakowiec.

Styrja, po niemiecku *Steiermark* lub *Steyermark*, jeden z krajów koronnych Austrji, zajmuje 24,428 klm. kw. przestrzeni z ludnością 1,285,000. Jest to kraina wysoka, górzysta, bogata w roślinność i płody mineralne. Alpy Noryckie przerzynają kraj cały trzema łańcuchami i przechodzą 2,500 m., wysokości (Thorstein, Hochgolling 2,863 m.) tworząc znaczną ilość uroczych równin i dolin. Te ostatnie skropione są wielu rzekami, z których główne są 4, mianowicie: Mur i Mürz, Drawa, Sawa i Ens. Jezior jest mało, wód mineralnych wiele: (Gleichenberg, Rohitsch). Grunt wogóle urodzajny, w połowie blisko pokryty lasami, wydaje żyto, pszenicę, kukurydzę, a także owoce i wino. Klimat stosownie do podniosłości gruntu i gór kraj zalegających, jest rozmaity. Hodowla bydła jest ważną i korzystną częścią gospodarstwa krajowego. Jedwabnictwo czyni coraz większe postępy. Największem atoli bogactwem kraju są kopalnie i huty, dostarczające wszelkiego rodzaju ciał kopalnych; i tak: w roku 1895 wydobyto 182,675 ton żelaza surowego, 2,406,192 ton węgla, 17,901 ton soli i t. d. Mieszkańcy **S.** wyznają przeważnie religję katolicką i w większej części są Niemcy, w mniejszej Słowianie (33%). Pod względem przemysłu stoją na czele fabryki żelazne, dostarczające wybornych kos, sierpów i innych wyrobów. Na czele zakładów naukowych stoi uniwersytet i politechnika w Graz, po nim idą: 8 gimnazjów i 3 szkoły realne, znajdujące się w rozmaitych okolicach kraju. Pod względem kościelnym, obejmuje dwie djecezje: Seckau i Lavant. Na czele administracji krajowej stoi namiestnik, rezydujący w mieście Grazu. Najwyższą instancją sądową jest najwyższy sąd apelacyjny, odbywający swoje posiedze-

Herb Styrji.

nia w Grazu. Oddzielny zarząd górniczy znajduje się w mieście Leoben.

Historja. Za panowania Rzymian wschodnia część **S.** należała do Panonji, zachodnia zaś do Noricum i obie podczas wędrówek narodów były zajmowane przez rozmaite obce plemiona. W VI w., niższą część **S.** zajęli Słowianie (stąd okolica ta zwała się *Marchją windyjską*), a następnie pokonawszy Awarów zagarnęli część wyższą i utworzyli królestwo Karyntji (*Carantania*), ale później wyparci byli po części przez Niemców. Karol W. rozdzielił **S.** pomiędzy kilku hrabiów. Między możnowładcami tubylczymi podnieśli się do znacznej potęgi hrabiowie, zwani także *Styre* od zamku, którego nazwa przeszła i na kraj cały: Trungau (t. j. Traungau) albo Styre. Otokar IV, margrabia *Styre*, około r. 1056 zostawił syna Leopolda, który rozproszone posiadłości zjednoczył i oddał je w r. 1122 swemu synowi i następcy także Leopoldowi. Hrabia Otokar VI został 1180 r. księciem. Po jego śmierci bezdzietnej 1192 **S.** na mocy układu sukcesyjnego z r. 1186 dostała się Leopoldowi V austrjackiemu; potem przeszła w posiadanie Otokara czeskiego, a następnie w posiadanie Habsburgów i odtąd podziela losy austrjackich krajów koronnych. Szeroko rozkrzewiona tutaj wiara protestancka została przez Ferdynanda II w r. 1598 gwałtownemi środkami stłumioną. Por. Muchara „Geschichte des Herzogthum's Steiermark“ (7 t., Gratz 1844); Geblera „Geschichte des Herzogthum's Steiermark“ (Grätz, 1862); „Beiträge zur Kunde Steiermark. Geschichtsquellen“ (wydawane przez Towarzystwo historyczne, Gratz, 1864).

Styrnie, jezioro w pow. Święciańskim, gub. Wileńskiej, przy wsi Zamkach; długie 8 wiorst, szerokie do 2, głębokie do 25 sążni.

Styrol, ob. Styron.

Styron, *alkohol cynamonowy*, związek chemiczny organiczny z grupy aromatycznej, znajduje się w styraksie, z którego można go oddzielić w postaci białych igieł przyjemnej woni hijacentowej, topiących się przy 33°, w wodzie dosyć rozpuszczalnych, a łatwiej w alkoholu i eterze. Rodnikiem jego jest *styryl*, którego tlenek stanowi *eter cynamonowy*, powstający przez traktowanie **S.** kwasem bornym. *Styracyna* jest to *cynamonjan tlenku styrylu* czyli eter cynamonowo-styrylowy, znajduje się w balsamie peruwjańskim. *Styrol, cynamol, cynamen*, $C_8 H_8$, jest węglowodorem odpowiadającym benzolowi, otrzymuje się z kwasu cynamonowego lub styraksu; jest to olej bardzo lotny, woni benzyny.

Styryl, ob. Styron.

Suada albo **Suadela,** u Rzymian bogini namowy albo przekonania. Grecy czcili ją pod nazwą *Peitho*. W postaci spolszczonej, *swada* znaczy dar wymowy.

Suaheli (*Sawahili*), t. j. mieszkańcy nadbrzeżni), mieszkańcy wybrzeża Zanzybarskiego w Afryce wschodniej, powstali z pomięszania Arabów i Negrów. Mowa ich (*kiznaheli*) należy do grupy języków bantu (ob.), jest rozpowszechniona zwłaszcza we wschodnio-afrykańskich posiadłościach niemieckich i stąd jest wykładana w berlińskiem seminarjum wschodniem. Wydano też liczne gramatyki tego języka, jak: Raddatza (1892), Illare'a (1890), oraz słowniki, jak: Büttnera (1890), Madana (1894) i in.

Suak, drzewo, ob. Akacja.

Suakin (*Saûkin*), miasto portowe w Nubii, nad morzem Czerwonem, na wyspie położonej w pobliżu wybrzeża, liczy 11,000 mieszk., arabów, turków, greków i maltańczyków, połączone jest mostem z lądem stałym i zajęte przez garnizon angielski.

Suanenburskie starostwo niegrodowe było położone w księstwie Inflanckiem. Powstało w czasie zawojowania Inflant przez Batorego i podzielenia ich przez Stany Rzeczypospolitej na województwa i starostwa. Podług metryk kor. (ks. 180, f. 476), pierwszym starostą był Jan Tyzenhauz, wojewoda dorpacki, około 1588. Po Tyzenhauzach z mocy przywileju króla Władysława IV z d. 29 marca 1635 Wojciech Ważyński za wielkie zasługi dla kraju miał sobie nadane trzy starostwa w Inflantach: Marjenburskie, Suanenburskie i Kierembeceńskie. Ustało przez odpadnięcie części Inflant do Szwecji.

Suarez Franciszek, słynny teolog katolicki, * 1548 w Granadzie, † 1617 w Lizbonie. Po ukończeniu studjów uniwersyteckich w Salamance wstąpił do zakonu Jezuitów, poczem nauczał filozofji w Segowji, a teologji w Valladolid, Alcalá, Salamance i Koimbrze. Oprócz wielu dzieł scholastycznych i teologicznych (23 t., Lion i Moguncja, 1630 i nast.; n. w. 16 t., Besançon 1856—62), wydał ważne pismo p. t. „Defensionis catholicae fidei contra anglicanae sectae errores“ (Koimbra, 1613), napisane z polecenia papieża Pawła V przeciwko przysiędze wierności, jakiej wymagał król angielski Jakób I od swych poddanych. Dzieło to było w Anglji publicznie spalone i na czytających je nakładano najsroższe kary. Również i parlament paryski skazał dzieło to na spalenie, z powodu, że zawiera w sobie zasady dążące do przewrotu państwowego i podkopujące prawa panujących. Por. Werner „Francisco **S.** und die Scholastik der letzten Jahrhunderte“ (2 t., Regensburg, 1861).

Sua sponte (łac.), samo z siebie, z własnego popędu.

Suaviter in modo, fortiter in re (łac.), łagodnie w formie, stanowczo w czynie.

Sub (łac.), pod.

Sub conditione (łac.), pod warunkiem.

Sub divo (łac.), pod niebem, na otwartem powietrzu.

Sub judice lis est (łac.), sprawa nierozstrzygnięta.

Sub rosa (łac.), w zaufaniu, z warunkiem zachowania milczenia. Wyrażenie to stosuje się do przyjętego w starożytności zwyczaju zawieszania na gościach róż, jako symbolu milczenia.

Sub secreto (łac.), pod sekretem.

Sub sigillo (łac.), w tajemnicy, pod pieczęcią tajemnicy.

Sub sole (łac.), pod słońcem.

Sub specie (łac.), pod formą.

Sub specie aeternitatis (łac.), pod formą, pod kątem wieczności. Wyrażenie Spinozy (ob.).

Sub utraque specie (łac.), pod obiema postaciami, t. j. przyjmowanie chleba i wina w Komunji.

Subalternacja (łac.), w logice: stosunek zależności.

Subboticz, *Subbotić* Jan, pisarz serbski, * 1817 w Dobrincach w Srjemie; odbywał studja w Karlowcach, Segedynie i Peszcie, gdzie 1836 r. został doktorem filozofji, 1839 doktorem prawa, 1841 r. rozpoczął praktykę adwokacką, poczem 1842 r. wstąpił do służby rządowej w Peszcie; 1847 wykładał w tamtejszym uniwersytecie prawo rzymskie. W latach 1842—53 r. wydawał czasopismo literackie *Ljetopis*. Później przesiedlił się z Pesztu do Zagrzebu; 1862 był mianowany septemwirem i jednocześnie wybrany z okręgu Srjemskiego na posła do sejmu zagrzebskiego, gdzie do ostatniej doby stał wiernie przy stronnictwie narodowem i okazał się jednym z najgorliwszych obrońców historycznych praw królestwa Trójjednego. 1867 r. wziął udział w wystawie etnograficznej w Moskwie, za co uwolniony został od urzędowania. Na zjeździe moskiewskim, na uroczystości świętojańskiej w Pradze i na kongresie serbskim w Karlowcach odznaczył się jako wyborny mówca. Na pole piśmiennictwa wystąpił naprzód ze zbiorem poezji lirycznych p. t. „Lira“ (1837); dalej wydał „Potopljena Peszta“ (1838); „Bosilje“ (1843); „Becz i njegowe znamenitosti“ (1843); „Dobrac,“ powiastka z dziejów Srjemu (1844); „Cwietnik srbske slowesnosti“ (2 t., 1851); „Kralj Deczanski,“ poemat epiczny (1846) i in. Jego dramaty: „Wladislaw,“ „Zwonimir,“ „Nemanja,“ są wybitnemi utworami na tem polu w literaturze południowo-słowiańskiej. Zbiorowe wydanie dzieł **S.** poczęło wychodzić w Karlowcach („Sabrana djela,“ 1858 i nast.). Wiele z poezji lirycznych **S.**, prawdziwie pięknych i pełnych wyższego polotu poetycznego, rażących jednak niepoprawnością języka, przeszło w usta ludu. Większe nierównie zasługi położył **S.** jako poeta epiczny i dramatyczny.

Subbotin Mikołaj, historyk kościelny rosyjski, ksiądz prawosławny, oddał się głównie zbadaniu sekt religijnych w Rosji. Oprócz mnóstwa rozpraw po czasopismach, wydał między innemi: „Dieło patriarcha Nikona“ (1862); „Raskol“ (1866); „Sowremiennyja letopisi raskoła“ (1869—72); „Istorija Biełokrynickoj ierarchii“ (1874) i in.

Subbotin Andrzej, ekonomista i statystyk rosyjski, * 1852, kształcił się w uniwersytecie moskiewskim, następnie był nauczycielem w różnych zakładach naukowych i współpracownikiem kilku czasopism, redaktorem *Ekonomiczeskago żurnała* (1885—1893). Oprócz licznych prac, pomieszczanych w dziennikach, oddzielnie ogłosił: „Russkij promyslowyj nałog“ (1877); „Kurs promyszlennoj ekonomii w kommerczeskoj geografii“ (1878); „Obzor literatury o priamom obłożenii i poszlinach“ (1878); „Torgowyja snoszenija Rossii i Sibiri“ (1885); „Rossija i Anglija na srednie-azjatskich rynkach“ (1885); „Taryfnyj wopros na russk. żel. dorogach“ (1887).

Subdelegat, był w dawnej Polsce urzędnik sądu grodzkiego, któremu dawano *komisorja* (upoważnienia) do ważniejszych czynności, np. do wykonywania wyroków sądowych. Władza **S.** podobną była do dzisiejszej władzy komornika i sekwestratora.

Subdjakon, pierwszy stopień wyższy, jaki otrzymuje osoba sposobiąca się do stanu duchownego, po otrzymaniu czterech stopni niższych. Przy święceniu **S.** zobowiązuje się uroczyście zachować czystość i poświęcić się Bogu tak, iż nie będzie wolno mu wracać do stanu świeckiego. **S.** przygotowuje bieliznę, naczynia, chleb i wino potrzebne do ofiary, podaje biskupowi i kapłanowi wodę przy obmywaniu rąk w czasie Mszy św. Śpiewa także epistołę, zastępując uroczyście djakona, którego to było obowiązkiem w pierwszych wiekach chrześcijaństwa.

Suberaty (łac.), miedziane, posrebrzane starorzymskie monety.

Suberyna, substancja korkowa, ob. Korek.

Suberynowy kwas, ob. Korkowy kwas.

Subhastacja, w prawie przymusowe wywłaszczenie z majątku nieruchomego za dług hypoteczny, przez publiczną sprzedaż na licytacji. Poprzedza ją nakaz i zajęcie nieruchomości do księgi hypotecznej wniesione, obwieszczenie sprzedaży i przygotowawcze przysądzenie, poczem dopiero trybunał termin do stanowczego przysądzenia wyznacza i ostatecznie sprzedaż ma miejsce.

Subjekt, podmiot, ob. Przedmiot.

Subjektywizm, podmiotowość, pogląd oparty wyłącznie albo przeważnie na osobistem poczuciu. Prawdą subjektywną jest prawda, którą ja uważam za prawdę, chociaż dla innych może ona wydawać się złudzeniem albo fałszem. Przeciwieństwem subjektywizmu jest objektywizm, przedmiotowość. Prawdą przedmiotową będzie prawda, której można dowieść argumentami, mającemi znaczenie dla wszystkich.

Sublimacja, *przelotnienie*, działanie mające na celu oddzielanie ciał lotnych od nielotnych, różni się od dystylacji tem, że produkt tego działania, *sublimat*, jest ciałem stałem, a nie ciekłem. Przyrządy do sublimacji służące składają się wogólności z jednej części, w której się dane ciało ogrze-

wa, i drugiej, obszerniejszej, w której się para uchodząca zagęszcza; w szczegółach przyrządy te różnią się zależnie od stopnia lotności ciał i innych ich własności. Niektóre sublimaty tworzą masy mniej lub więcej zbite (cynober, chlorek i chlornik rtęci, salmjak), inne tworzą kulki (kwiat siarczany) albo odosobnione kryształy różnej wielkości (kwas benzoesowy, pirogallusowy, jod), wszystkie zaś cechują się znaczną czystością chemiczną.

Sublimat, każdy produkt sublimacji (ob.), w szczególności nazwa chlornika rtęci *(sublimat gryzący)*, ob. Rtęć.

Sublokacja (łac.), poddzierżawa, podnajem.

Submisja (łac.), uniżenie, uniżoność, pokora.

Subockie starostwo niegrodowe mieściło się w wojedztwie Wileńskiem, pow. Wiłkomierskim. Podług spisów podskarbińskich obejmowało w sobie miasteczko Subocz, z przyległemi wioskami, które w 1771 posiadał Plater, wraz z żoną Emerencją, opłacając z niego kwarty złp. 1,804 gr. 16, a hyberny złp. 1,452. Na sejmie z 1773—75 r. Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra w emfiteutyczne posiadanie Leonowi Borowskiemu, pisarzewicowi grodzkiemu powiatu Upickiego.

Subordynować (łac.), podporządkować; subordynacja, podporządkowanie, posłuch służbowy, zwłaszcza w wojsku (przeciwieństwo; niesubordynacja); w logice stosunek między dwoma pojęciami, wedle którego jedno należy do sfery drugiego, podporządkowanego mu.

Subortowickie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie i powiecie Trockim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, obejmowało wieś zniszczoną Subortowicze z folwarkiem, które posiadali Antoni, a następnie Michał Karłowiczowie, opłacając z niego kwarty złp. 31 gr. 26, a hyberny złp. 20.

Subretka (fr.), pokojowa, kamerystka; także wesoła lub komiczna rola kobieca w farsie lub operetce.

Subsidium charitativum, dosłownie *wsparcie miłosierne*, podatek ustanowiony w Polsce pierwotnie z miłości dla kraju za panowania Zygmunta I na sejmie bydgoskim w 1520 r. Powstał w miejsce dawniejszego podatku hyberny na utrzymanie wojska, na granicach kraju konsystującego. Płacony był przez duchowieństwo, które przykładało się dobrowolnie w pewnych oznaczonych sumach do opędzenia potrzeb krajowych. Na sejmie 1775 duchowieństwo ofiarowało na ten datek po złp. 600,000 rocznie, a uchwałą sejmową 6 kw. 1789 r. zapewniony został skarbowi przez duchowieństwo w tej samej wysokości i jednocześnie też duchowieństwo zostało upoważnione do rozkładu pomienionego podatku przez pośrednictwo *collegium episcoporum* na duchownych, mających więcej nad 1,000 złp. intraty. Skutkiem tych rozkładów *subsidium charitativum* w pewnej części nie tylko na uboższe duchowieństwo, lecz nawet na włościan dóbr duchownych przelano. Za Księstwa Warszawskiego opłata rzeczona została utrzymana. W epoce późniejszego Królestwa Polskiego **S. ch.** uznane za uciążliwe dla włościan i dlatego ukazem 21 kw. (3 maja) 1839 opłata **S. ch.** od włościan tudzież mieszkańców dóbr i miast duchownych, o ile dotąd wnoszona była przez nich bezpośrednio do kas skarbowych, na zawsze uchylona została.

Substancje, w znaczeniu zwykłem to samo, co materja. W filozofji spekulatywnej przez **S.** rozumie się nieujętą zmysłami istotę rzeczy. Wszystkie otaczające nas przedmioty przedstawiają pewne rozliczne cechy i właściwości, za pomocą których je odróżniamy; pojęcie, jakie sobie o nich wytwarzamy, jest tylko sumą tych właściwości; co zaś jest zasadą tych właściwości, co stanowi istotę przedmiotu danego, tego zmysłami dojść nie możemy, a spekulacja filozoficzna daremnie sili się odgadnąć.

Substrakcja, fundament, podwalina.

Substratum, substrat, podkład grunt, podstawa. W filozofji nazwa substancji (ob.), jako podkładu zjawisk przejściowych, np.: Materja jest substratem ruchu.

Substytucja (z łac. *substitutio*), toż co podstawienie (ob.). **S.** w chemji nazywa się też *metalepsją*.

Subsydjum, początkowo oznaczało trzeci szereg wojska, który w razie potrzeby dawał pomoc dwom pierwszym. Obecnie oznacza pomoc, wsparcie, zwłaszcza pieniężne, dawane instytucjom, teatrom, dziennikom etc.

Subtelny (z łac.), cienki, delikatny, wyrafinowany.

Subwencja (łac.), pomoc, wsparcie.

Subungulata, *Kopytkowe*, grupa zwierząt gryzących (ob.).

Succès d'estime (fr.), powodzenie oparte na szacunku dla twórcy, nie na rzeczywistej wartości dzieła.

Succinea.

Succinea, *bursztynka, bursztynek*, rodzaj ślimaków płucnych, ze skorupą podłużną, jajowatą, cienką, o szerokim otworze. Liczne gatunki, rozpowszechnione na całej ziemi, żyją na roślinach wodnych i błotnych.

Sucha, inaczej *Korabiewka*, rzeka w guberuji Warszawskiej, powstaje z kilku strumieni, płynących ku północy w powiatach Łowickim i Błońskim, łączących się w tym ostatnim pod Miedniewicami na zachód Wiskitek. Płynie potem w kierunku zachodnio-północnym granicą obu powiatów, następnie wchodzi w powiat Sochaczewski, płynie przez wsie Kurdwanów, Gradów, Suchę i pod Zakrzewem wpada z prawego brzegu do Bzury. Długa 24 wiorst.

Sucha, wieś w Galicji, obw. Wadowieckim, ma starodawny zamek, piękny kościół z grobowcami familji Komorowskich, wspaniały ogród i wielkie hamernie żelaza i miedzi.

Sucha droga, metoda rozbioru chemicznego, ob. Analiza chemiczna.

Sucha msza, zwano dawniej mszę, w której nie używano ani konsekracji, ani Komunji. Mszę taką nazywano także żeglarską albo morską, ponieważ zwykle odprawianą była na morzu, gdzie lękano się spełniać świętą ofiarę z powodu kołysania się okrętu, które mogłoby stać się przyczyną rozlania Najświętszej Krwi na ołtarzu. Tego rodzaju msze, jako nadużycie, oddawna już przez Kościół zabronione zostały.

Suchar, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Augustowskim, między wsiami Słupie i Białe, ma 22 morgi przestrzeni i 30 stóp głębokości.

Sucharek, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Augustowskim, pod wsią Cimochowizną, rozległe morgów 20.

Suchary, chleb silnie wypieczony, przygotowywany z ciasta mało spulchnionego, suchego, przez jedno lub dwukrotne wypieczenie, a który z powodu swej trwałości dobrze się nadaje do zaprowjantowania okrętów. Dobre suchary są kruche i mają odłam szklisty. Używa się na **S.** mąka wolna od otrębów, a wypiek odbywa się w nizkiej temperaturze. Najwięcej cenione są **S.** angielskie. *Sucharkami* nazywa się pieczywo z mąki pszennej, pocięte w krążki i po raz drugi prażone. Odrębny wyrób stanowią *suchary mięsne* (ob. Mięsny suchar).

Suche dni, są trzy dni postu: środa, piątek i sobota, w każdej z czterech pór roku; podług tradycji kościelnej ustanowione na początku III w. przez papieża św. Urbana, mające na celu skłonienie wiernych, ażeby pokutą poświęcali każdą porę roku i przypominali sobie, że każdego czasu powinni czynić zadość sprawiedliwości boskiej. **S. d.** przypadają: w zimie trzeciego tygodnia adwentu, na wiosnę w pierwszym tygodniu wielkiego postu, latem w tygodniu Zielonych Świątek, na jesień w tygodniu po Podwyższeniu Krzyża świętego.

Suche komnaty, herb: W polu czerwonem — trąba czarna myśliwska w złoto oprawna, w środku jej krzyż złoty, na hełmie 3 strusie pióra.

Suche komnaty.

Suche stosy, ob. Stosy galwaniczne.

Suche ziele, ob. Szarota.

Suchecki Henryk, jeden z celniejszych badaczów języka polskiego, * 1811 w Perespie, niedaleko Sokalu, w Galicji, † 1872 w Krakowie. Ukończywszy studja uniwersyteckie we Lwowie, był czas jakiś nauczycielem domowym, a następnie redagował we Lwowie 1848 r. *Gazetę Powszechną*. W r. 1850 został nauczycielem języka polskiego w gimnazjum we Lwowie i tu jako członek komisji do ułożenia wypisów polskich dla szkół gimnazjalnych, opracował między innemi: „Przegląd form języka staropolskiego“ do tychże wypisów wcielony (Lwów, 1857). Powołany 1857 na profesora języka i literatury polskiej do Pragi czeskiej, obok wykładów sanskrytu i fizjologji mowy miewał odczyty z dziedziny języka polskiego, oparte na badaniach gramatyki porównawczej. Od 1865 aż do śmierci zajmował katedrę fizjologji słowiańskiej w uniwersytecie krakowskim. Dzieła jego oprócz rozpraw drobniejszych są: „Nauka języka polskiego“ (Lwów, 1849); „Zwięzła nauka języka polskiego“ (1849, 2 wyd., 1856, kurs wyższy, we Lwowie, 1856, wyd. 3, Praga, 1857); „Nastin dieju Pisemnictvi Polakow“ (po czesku, Praga, 1858); „Krótka nauka języka polskiego“ (Lwów, 1849); „Wstępna gramatyka polska na klasę I szkół początkowych“ (Lwów, 1852, 3 wyd., Praga, 1859); „Budowa języka polskiego pojaśniona wykładem historycznym porównawczym w zakresie indo-europejskim i w okręgu Słowiańszczyzny“ (1 zeszyt, Praga, 1863); „Zagadnienia z zakresu języka polskiego wywodem lingwistycznym i filologicznym rozjaśnione“ (Kraków, 1871). **S.** był członkiem wielu towarzystw naukowych.

Suchedniów, osada górnicza w gub. i pow. Kieleckim, sławna od wieków ze swoich kuźnic i fabryk żelaza. W **S.** mieści się zarząd zakładów górniczych rządowych w Król. Polskiem; liczba mieszkańców wynosi 2,000.

Sucher Józef, muzyk niemiecki, * 1844, był dyrektorem opery w Lipsku, w 1876—78 w Hamburgu i Berlinie. Odznaczył się specjalnie jako dyrektor dzieł Wagnera.— Żona jego **S.** Hasselbeech, * 1849, jest wybitną śpiewaczką Wagnerowską.

Suchet Ludwik Gabrjel, *ks. Albufera,* marszałek i par Francji, * 1770 r. w Lionie, † 1826. Wstąpił 1792 r. do armji francuskiej i w kampanjach we Włoszech, Szwajcarji, Niemczech, Hiszpanji, zjednał sobie sławę znakomitego wojownika i wodza. Po zdobyciu Taragony (28 czerwca 1811) otrzymał buławę marszałkowską i po wzięciu Walencji 9 stycznia 1812 tytuł księcia Albufera. Po upadku Napoleona przeszedł na stronę Burbonów, jednakże w ciągu Stu Dni wrócił znowu do obozu cesarza, za co druga restauracja pozostawiła go zupełnie na uboczu. Mianowany następnie przez Ludwika XVIII parem Francji. Pozostałe po nim ciekawe pamiętniki z wojen hiszpańskich wydał szef jego sztabu St.-Cyr-Nuguas (2 wyd., 2 t., Paryż, 1834).

Suchet Ludwik.

Suchezjusz, właściwie *de Souches* Ludwik Ratvich, hr., generał austrjacki, * 1603 w La Rochelle, † 1682 w dobrach swych w Morawji; po odwołaniu edyktu nantejskiego udał się do Niemiec, poczem wstąpił do wojska szwedzkiego, w którem awansował na pułkownika. Przeszedłszy następnie do służby cesarskiej, mianowany był dowódcą załogi w Bernie, które to miasto przez trzy miesiące bronił przeciwko Szwedom. W wojnie 1657 r. dowodził korpusem posiłkowym, który miał wspomagać króla Jana Kazimierza przy oblężeniu twierdzy Torunia. Działania jego w myśl tajnych instrukcji dworu austrjackiego opieszałe, nie przyniosły Kazimierzowi żadnego pożytku. Po pokoju Oliwskim udał się ze swym oddziałem do Węgier i szczęśliwie walczył przeciwko Turkom, za co w wynagrodzenie mianowany był marszałkiem polnym i dowódcą w Sławonji. Następnie dowodził wojskiem cesarskiem w Niderlandach, poniósł jednak porażkę w bitwie pod Senefe (1674), wskutek czego odwołany, przebywał w dobrach swoich.

Suchier Herman, romanista, * 1848 w Karlshafen, od 1876 był profesorem w Halli, pisał o języku francuskim w Gröbera „Grundriss der romanischen Philologie“ w tłómaczeniu francuskiem wyszło p. t.: „Le Français et le Provençal“ (1891); nadto wydał: „Aucassin et Nicolete“ (1889); „Denkmäler provenz. Litteratur und Sprache“ (1883); „Oeuvres poetiques“ (Beaummanoira, 1884) i in.

Suchodol, rzeczka, biorąca początek w powiecie Orszańskim, gub. Mohilewskiej, i wpadająca do Dźwiny.

Suchodolski Wojciech, mówca, * 1749 w Wojcieszkowie, † 1826 we wsi Mikołajewie w pow. Łukowskim. W młodych latach konfederat barski, następnie poseł z województwa Lubelskiego na sejm Czteroletni 1788 r., słynął na nim jako znakomity mówca; głosy jego zaraz nazajutrz, po każdej sesji drukowane, w tysiącznych rozchodziły się egzemplarzach. Mianowany 1790 kasztelanem radomskim. Znanych dotąd mów jego i głosów jest 56.

Suchodolski January, malarz historyczny, * 1756 w Grodnie, † 1875. W r. 1810 wszedł do korpusu kadetów artylerji i inżynierji, gdzie pobierał pierwsze początki rysunków ręcznych i topograficznych. Mianowany 1816 podporucznikiem wojsk Królestwa Polskiego, kształcił się jako amator w sztuce malarskiej; po zwinięciu armji polskiej udał się 1832 dla dalszych studjów do Rzymu, a następnie przez lat cztery kształcił się w pracowni Horacego Verneta. Z ogromnej liczby (przeszło pół tysiąca) utworów jego pendzla jest kilkanaście zdobiących pierwszorzędne galerje w Petersburgu, Wiedniu, Turynie i t. d. Celniejsze jego obrazy są: „Obrona Częstochowy,“ „Śmierć Stefana Czarnieckiego,“ Walka legjonistów na St. Domingo,“ „Bitwa pod Raszynem,“ „Przejście Berezyny,“ „Jadwiga, królowa Polska.“ Charakterystyczną cechą obrazów **S.** jest zawsze obok pięknej myśli poetycznej, prawda historyczna. **S.** w historji naszego malarstwa ma tę wielką zasługę, że pierwszy zaczął obrabiać przedmioty historyczne i stał się tym sposobem twórcą historycznego malarstwa polskiego.

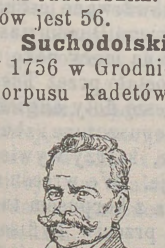

Suchodolski **J.**

Suchodolski Rajnold, poeta, brat poprzedzającego, do r. 1831 wojskowy polski. Odznaczył się jako autor wielu piosenek wojskowych i politycznych, drukowanych w rozmaitych czasopismach w r. 1831 i oddzielnie p. t.: „Ulubione pieśni“ (Warszawa, 1831). **S.** † 1831 w Warszawie.

Suchodolski Zdzisław, malarz, * 1833 w Rzymie, kształcił się w akademji w Düsseldorfie, następnie w Paryżu w pracowni Gleyre'a. Celniejsze jego prace są: „Pocałunek Judasza“ (1862); „Pogrzeb mnicha“ (1874); „Na wygnaniu“ (1875); „Wizja św. Teresy“ (1878); „Anachoreta“ (1882) i inne.

Suchodoły, wieś w gub. Lubelskiej, pow. Krasnostawskim, parafji i gminie Fajsławice, niegdyś gniazdo rodziny Suchodolskich i ognisko wyznania arjańskiego w Lubelskiem.

Suchodrzewka, ob. Wiciokrzew.

Suchokwiat, ob. Helichrysum.

Suchołustka, roślina, ob. Helichrysum.

Suchomlinow Michał, historyk literatury rosyjskiej, * 1829 w Charkowie, po ukończeniu uniwersytetu tamże, mianowany został 1852 adjunktem uniwersytetu petersburskiego, w latach 1858 — 60 zwiedzał kosztem tegoż Słowiańszczyznę i uczęszczał na uniwersytety zagraniczne, poczem został profesorem historji literatury rosyjskiej w uniwersytecie petersburskim. Oprócz rozpraw, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach, wydał: „O sbornikach izwiestnych pod nazw. Pczeł“ (1853); „O jazykoznanii w drewn. Rossii“ (1854); „O predanijach w drewn. russk. letopisi“ (1856); „Łomonosow“ (1861); „O literaturie w Rossii pri Petrie Welikom“ (1862); „Istorija Rossijskoj Akademii“ (1874) i in.

Suchona, rzeka, biorąca początek z jeziora Kubieńskiego w gub. Wołogodzkiej, łączy się z rzeką Wołogdą, następnie w pobliżu miasta Ustiuga Wielkiego łączy się z rzeką Jugiem, z którą tworzy Dźwinę północną. Długa (do połączenia z Jugiem) 525 wiorst; szeroka od 50 do **150** sążni; spławna w całej prawie swej długości.

Suchorowski Michał, filolog i wierszopis, * 1802 w Galicji, był adwokatem przy stanach galicyjskich i wydał następujące ważniejsze prace: „Theoretisch-praktische Anleitung zum gründlichen Unterricht in der polnischen Sprache“ (Lwów, 1829, 3 wyd., 1861); „Zabawki dramatyczne“ (Wiedeń, 1831); „Szczytna pieśń Słowian w dziesięciu

mowlach pobratymczych“ (Lwów, 1861); „Wanda Potocka czyli schronienie w lasku św. Zofji, melodrama z muzyką“ (tamże, 1860); „Klucz do głównych narzeczy słowiańskich“ (tamże, 1863).

Suchorzewski Stanisław, mąż uczony i bardzo dowcipny, żyjący w drugiej połowie XVI wieku. Listy jego drukowane są w dziełach ks. Reszki (ob.).

Suchorzewski Jan, sławny poseł z województwa Kaliskiego na sejmie Czteroletnim 1788 r., był autorem projektu usamowolnienia miast; zwolennik dawnego stanu rzeczy, występował często przeciwko ustawie z r. 1791. Oprócz mów jego drukowanych w zbiorze mów sejmu Czteroletniego, wydane są oddzielnie: „Uwagi nad konstytucją polską 3 maja 1791“ (Warszawa, 1791); „Zasady praw miejskich“ (tamże, 1789).

Suchoty, właściwie wyniszczenie organizmu w wysokim stopniu, które sprowadzone być może przez rozmaite choroby. Zwykle używa się tej nazwy na oznaczenie *suchot płucnych (Phthisis pulmonum)*, które stanowią włóknistą formę gruźlicy płuc (ob. Gruźlica). *Suchoty rdzenia kręgowego*, ob. Tabes.

Suchowickie starostwo niegrodowe było położone w województwie Mińskiem, pow. Mozyrskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766 było w zastawnem posiadaniu Michała Jeleńskiego, podkomorzego mozyrskiego, a jako starostwo tak dawniej zwane *sumowne*, nie opłacało w tym roku kwarty tylko hybernę złp. 165; w spisach jednak z roku 1780 znajdujemy wykazaną kwartę złp. 352 gr. 11.

Suchowola, miasteczko w pow. Sokólskim, gub. Grodzieńskiej, o 72 wiorst od Grodna odległe, ma około 2,000 miesz.

Suchtelen Jaa Piotr, hr., generał rosyjski, * 1751 r. w niderlandzkiej prowincji Oberyssel, † 1836 w Sztokholmie. Studjował w uniwersytecie w Groningen, poczem wstąpił do służby wojskowej; awansowany na podpułkownika inżynierji, przeszedł 1782 w tymże stopniu do służby rosyjskiej. 1784 nakreślił plan połączenia morza Kaspijskiego z Białem za pomocą kanału pomiędzy Kamą a Dźwiną Północną. W wojnie szwedzkiej 1787 mianowany naczelnikiem sztabu inżynierji, za odznaczenie się został generał-majorem. 1793 wysłany do Polski, zostawał w stosunkach z królem Stanisławem Augustem. Ciężko raniony podczas powstania w Warszawie w kwietniu 1794, zostawał w niewoli aż do wejścia Suworowa. Po wstąpieniu na tron cesarza Aleksandra I mianowany naczelnikiem sztabu, naczelnikiem komunikacji wodnych i inspektorem korpusu inżynierów, położył na tych stanowiskach ważne zasługi. 1805 znajdował się w bitwie pod Austerlitz, a 1809 w orszaku następcy tronu szwedzkiego, późniejszego Karola XIV w Niemczech i uczestniczył następnie w bitwach pod Grossbeeren, Dennewitz i Lipskiem; później brał udział w wyprawie wojsk zjednoczonych do Holsztynu i podpisał umowy o pokój pomiędzy Rosją a Anglją i Danją a Rosją. Od 1815 aż do śmierci był posłem rosyjskim przy dworze szwedzkim. Znakomity bibljograf i numizmatyk, posiadał piękną galerję obrazów i jedną z największych prywatnych bibljotek w Europie.

Suchtelen Paweł, syn poprz., generał rosyjski, * 1788, wszedł 1802 do służby wojskowej, miał udział w bitwie pod Austerlitz, gdzie ranion y, dostał się do niewoli francuskiej. Następnie odbywał kampanje: szwedzką, turecką i francuską. W wojnie perskiej 1826, jako naczelnik sztabu armji kaukaskiej uczestniczył przy wzięciu Abbas-Abadu, Sardar-Abadu i Erywania. W wojnie tureckiej 1828—29 był przy wzięciu Braiłowa, przy przejściu wojska rosyjskiego przez Dunaj, oraz przy oblężeniu Warny. Mianowany 1832 wojennym gubernatorem orenburskim, † 1833 r. tamże. Wydał: „Précis des évenements militaires de la dernière guerre entre la Russie et la Suède en 1808 et 1809.“

Suchten Krzysztof, wierszopis łacińsko-polski, rodem Gdańszczanin, żyjący w końcu XV i na początku XVI w., bawił na dworze Zygmunta I i opiewał zwycięstwa za jego czasów odniesione, jak: „De nobili et gloriosa victoria per Sigismundum a Moscis reportata“ (Kraków, 1514); „Illustrium aliquod virorum carmina de memorabili cede Moschorum etc.“ (Rzym, 1515).

Suchten Aleksander, wierszopis, także rodem z Gdańska, uczeń akademji krakowskiej, protegowany kasztelana poznańskiego Andrzeja Górki, z którego natchnienia i zalecenia napisał poemat łaciński p. t.: „Vandalus“ (Królewiec, 1547), w którym opiewa dzieje Polskie.

Suchum-Kale, miasto portowe w obwodzie Kutajskim, okręgu Suchumskim (8,621 klm. kw. i 100,000 miesz.), nad brzegiem morza Czarnego, liczy 7,800 miesz.; jest siedliskiem zarządu naczelnika wojennego, policji miejskiej i władz powiatowych; ma ogród botaniczny, przeznaczony do uprawy najlepszych gatunków win, drzew owocowych i roślin egzotycznych. **S.** zbudowane jest na ruinach starożytnego miasta greckiego Dioskurias, 1809 zdobyte przez Rosjan, 1829 na mocy pokoju adrjanopolskiego ustąpione jej zostało przez Turcję. W 1854 z powodu zbliżania się floty angielsko-francuskiej było przez Rosjan opuszczone i zburzone w części przez Abchazów, którzy wywiesili flagę turecką i splądrowali je. We wrześniu 1855 wylądował w **S.** Omer pasza z korpusem tureckim i rozpoczął stąd operacje przeciw Tyflisowi. W r. 1877 Turcy oblegli je, lecz wkrótce opuścili, gdyż zamierzone wywołanie powstania wśród Abchazów nie udało się.

Suchwa, ryba, ob. Anabas.

Suchynicze, miasto w pow. Kozielskim, gub. Kałuskiej, ma 5,500 miesz.

Suchywilk Janusz, arcybiskup gnieźnieński, ob. Janusz II (lub Jan *Suchywilk*.

Suckow Karol Adolf, nowelista niemiecki, znany pod pseudonimem *Posgaru*, * 1802 w Münsterbergu na Śląsku, był od r. 1831 kaznodzieją, a od 1834 profesorem teologji we Wrocławiu, gdzie † 1847 r. Prócz wielu pism treści teologicznej wydał pomiędzy innemi znakomite w swoim rodzaju nowele: „Liebesgeschichten“ (Wrocław, 1829); „Germanos“ (tamże, 1830), tudzież nowelę „Idus“ drukowaną w czasopiśmie *Urania* (1833) i „Byron's Manfred“ (Wrocław, 1839).

Sucre, miasto główne departamentu Chuquisaca w Boliwji, w Ameryce południowej, jedna z trzech stolic rzeczypospolitej, leży na wysokości 2,694 m. nad poz. morza, na brzegu rz. Cochimayo, ma piękną katedrę, uniwersytet, akademję górniczą, seminarjum i liczy 20,000 miesz.

Sucre, Antonio José de..., prezydent Rzplitej Boliwijskiej, * 1793 r. w Cumana w Wenezueli; wszedł 1810 do wojska powstańczego południowoamerykańskiego, walecznością i zdolnościami doszedł w krótkim przeciągu czasu do wyższych stopni, pobił Hiszpanów w kilku spotkaniach, 1824 został naczelnym wodzem wojsk republikańskich i 9 grudnia 1824 walnem zwycięstwem, odniesionem pod Ayacucho, zapewnił wyswobodzenie Ameryki południowej z pod jarzma hiszpańskiego. Obrany 1825 w rzeczypospolitej Boliwji dożywotnim prezydentem, złożył wskutek wynikłych zawichrzeń ten urząd 1 sierpnia 1828 i w czerwcu 1830 r. w Kartagenie, gdzie występował w sprawie Boliwara, wygnanego z Bogoty, został przez skrytobójców zamordowany.

Suczawa albo *Soczawa*, miasto na Bukowinie, w austrjackim obwodzie Czerniowieckim, o 5 mil od miasta Seretu odległe, niegdyś rezydencja książąt i biskupów mołdawskich, liczy 10,300 m. Jest tu starożytny kościół katedralny, z grobowcem i relikwjami św Jana Novi, patrona Bukowiny. Oblegana była 1494 bezskutecznie przez Jana Olbrachta, króla polskiego.

Suczawica, wieś na Bukowinie, obwodzie Czerniowieckim, od miasteczka Radauc o 3 mile odległa, ma obwarowany klasztor księży Bazyljanów obrządku wschodniego, w którym jest kilka grobowców książąt Mogiłów i inne starożytności.

Sudak, osada w pow. Teodozyjskim, gub. Tauryckiej, nad morzem Czarnem, około 1,000 miesz., słynie z winnic i ogrodów owocowych; w pobliżu znajdują na skale szczątki twierdzy z czasów panowania Genueńczyków. Wielkie łomy kamieni młyńskich.

Sudan, albo *Beled-es-Sudan*, to jest kraj Czarnych, jest to ogólna nazwa wyżyny środkowej Afryki. **S.** obejmuje ogółem 4,939,600 klm. kw. powierzchni. Ludność zamieszkująca te krainy należy do plemienia murzyńskiego i posiada pewien stopień kultury, jak tego dowodzi ożywiony handel karawanowy i miejscowy przemysł (bawełniane tkaniny, żelazo). Co do formy rządu panuje wielka rozmaitość; obok despotyzmu najdzikszego u *Aszantów* i dawniej w *Dahomeju*, spotykamy znowu u *Mandingów* radę z dziedzicznej arystokracji, ograniczającą księcia. — Handel niewolnikami, stanowiący przez długi czas główne źródło dochodu tych państw, wywarł najzgubniejszy demoralizujący wpływ. W ciągu ostatnich 150 lat wywieziono do Ameryki około 12 mil. negrów. Dziś jednak szerząca się hodowla bawełny i wpływ europejski zmniejszyły wielce tę plagę, utrzymującą się jeszcze w mahometańskich państwach, które wyprawiają corocznie obławy na niewolników. Stąd państwa murzyńskie zostają ciągle w stanie wojny; brak zabezpieczenia osób i mienia tamuje postęp cywilizacji. Podróże Livingstone'a rzuciły nieco światła na wewnętrzne stosunki tych okolic. Najpierwsze miejsce zajmuje tu państwo *Fellatah*. Plemię to przybyłe z półn.-wschodniej Afryki, brunatnego koloru, podbiło miejscowe ludy murzyńskie i szerzy między niemi islamizm. Z pomiędzy tych państw ważniejsze są: *Sokoto* ze stolicą *Wurno*, oraz miastami *Sokoto* i *Kano*, ważny punkt handlowy między jeziorem Czad i Dżolibą. Drugie państwo *Gando*, na dorzeczu Dżoliby aż do ujścia rzeki Benace, ma miasto *Bussę*. We władzy *Tuaregów* zostaje ważne handlowe miasto *Timbuktu* z przystanią Kabra Dżoliba, ognisko handlu między Maroko, Algierem i **S.** Z właściwych państw murzyńskich najznaczniejsze jest *Bambarra* ze stolicą *Sego*.

Historja. Wojska egipskie zdobyły **S.** w roku 1874, ale podczas powstania Arabiego paszy 1881 zmuszone były ustąpić przed zbrojnemi bandami Mahdiego. Po bezskutecznem usiłowaniu odzyskania go przez Hicks paszę, który w 3 listopada 1883 rozbity został przez mahdistów pod Kaszgil, wysłali Anglicy w styczniu 1884 Gordona paszę (gubernatora Sudanu), dla zjednania sobie ludności w sposób pokojowy, ale jednocześnie wyprawili pod dowództwem Bakera paszy wojska egipskie do Suakinu nad morzem Czerwonem. Baker został rozbity przez Osmana Digmę (4 lutego 1884), a chociaż posiłkujące go wojska angielskie pod dowództwem generała Grahama odniosły nad mahdistami zwycięstwo pod Teb i Tamanieb, dalszy przecież pochód w głąb kraju został zaniechany. Tymczasem Gordon nie tylko nie zdołał uspokoić ludności, lecz został oblężony. Anglicy wysłali mu na pomoc generała Wolseleya, ale ten przybył za późno. Chartum bowiem był już przez mahdystów zdobyty i Gordon zamordowany. Po wypadkach tych rząd egipski zrzekł się odzyskania Sudanu. W r. 1886 rozpoczął Mahdi wojnę z Abisynją, w r. 1887 Abisyńczycy pobici. W roku 1889 zginął negus Jan. W tymże roku Anglicy pobili mahdistów, 1891 powtórnie pod Suakinem, ale Osman Digma wtargnął z 7,000 wojska. W 1893 pobili mahdistów Włosi pod Baratierim. W 1896 lord Kitchener doszedł do Dongoli i ostatecznie zdobył Sudan. W 1899 Sudan wskutek traktatu między

rządem egipskim i angielskim, oddany został pod protektorat angielski granicę zachodnią, po zajściu w Faszodzie z majorem Marchandem, ustanowiono po porozumieniu z Francją. Kiedy jesienią 1899 chalif Abdullahi dotarł do Chartumu, został pobity i zginął. Osmana Digmę wzięto do niewoli i Sudan ostatecznie został podbity. Po odwołaniu lorda Kitchenera do Transwalu, Sirdar Wingate został mianowany generał-gubernatorem Sudanu. Por. Nachtigal „Sahara und Sudan“ (Lipsk, 1879—89, t. 3); James „The wild tribes of the Soudan“ (2 wydanie, Londyn, 1884); Wilson i Felkin „Uganda und ägyptische Sudan“ (po niem. Sztutgard, 1883); Paulitschke „Die Sudanländer“ (Fryburg, 1884); Buchta „Der Sudan unter ägyptische Herrschaft“ (Lipsk, 1888); Neufeld „In Ketten des Chalifen“ (1900).

Sudańska czerwień, toż co magdala (ob.).

Sudargi, miasteczko w gub. Suwalskiej, pow. Marjampolskim, nad Niemnem, liczy 1,000 miesz.

Sudawskie starostwo niegrodowe, ob. Skombole starostwo.

Sudermann Herman, dramaturg i powieściop. niemiecki, * 1857 na Litwie pruskiej, pochodzi z rodziny ubogiej menonitów, był nauczycielem, dziennikarzem, następnie udał się do Berlina, gdzie w dalszym ciągu pracował na niwie literackiej. Napisał romanse: „Der Katzensteg“ (1889); „Frau Gorge“ (1888), ale przedewszystkiem sławę zjednały mu dramaty: „Die Ehre“ (1888); „Sodoms Ende“ (1890, obraz satyryczny obyczajów berlińskich), oba utwory tłómaczone na język polski; „Die Heimath,“ „Walka motyli“ (1894); „Im Zwielicht“ (5 wyd., 1890).

Sudermann Herman.

Sudermanja, po szwedzku *Södermanland*, prowincja szwedzka, leżąca na południu jezior Mälar i Hielmar, obejmuje pod względem administracyjnym obwód Nyköpings-Läu. Ziemia ta posiada znaczną liczbę mniejszych jezior, obfituje w grunta urodzajne i liczne kopalnie miedzi, żelaza i kobaltu.

Suderode, wieś w pruskiej regencji magdeburskiej, okręgu Aschersleben, u stóp Harcu w pięknej okolicy położona, posiada źródło solankowe i jest nader uczęszczaną miejscowością klimatyczną i kąpielową.

Sudety, nazwa ogólna masy gór, stanowiących północno-wschodnią granicę Czech i ciągnących się od górnego biegu Odry (pod Oderbergiem) ku Elbie i następnie jej prawym brzegiem do źródeł Czarnej Elstery. Głęboka zaklęsłość, w której płyną Odra i Beczwa (dopływ Morawy), oddziela **S.** od Karpat. Cała ta masa gór rozdziela się na następne wybitniejsze części: a) *Stoczystość morawska*, odgraniczona korytem Morawy i Oppy, ze szczytami Kopernikstein 1,443 metry i Altvater 1,493 m. b) *Glacka kotlina*, wyżyna w kształcie równoległoboku (10 mil długa, 5 szer.). Jest to naturalna warownia Śląska. Po krawędziach tej wyżyny sterczą szczyty, jak góra Śnieżna 1,424 metry wysoka. c) *Wyżyna świdnicka*, pomiędzy glacką kotliną a górami Olbrzymiemi, przy średniej wysokości 390 m., przedstawia liczne pojedyńcze wyniesienia i wgłębienia, stanowiące drogę z Czech do Śląska. d) *Góry Olbrzymie* (Karkonosze) i *góry Izeru*, stanowią grzbiet i dział wodny wyżyny, ciągnącej się brzegiem rz. Bober. Na długości 4 mil sterczą tu granitowe szczyty na 1,300 miesz. e) *Góry łużyckie* i *piaskowcowe góry Elby*. Pierwsze ciągną się po lewej stronie górnego biegu Nissy (Jeschkonberg 996 m.) i stykają się z *piaskowcami* nadelbiańskiemi (płaskowzgórza na 420 m.), stanowiącemi znaną ogólnie Saską Szwajcarją.

Sudiebnik, zowie się statut albo księga praw rosyjskich, ułożony 1497 przez djakona Włodzimierza Gusewa z rozkazu cara Iwana III. 1550 car Iwan polecił ułożyć nowy **S.**, który w następ. roku był przyjęty na zjeździe albo soborze w Moskwie. **S.** wydany był przez Tatiszczewa (1768 i 1786), Buszyłowa (1758), Pawła Strojewa i Konstantego Kałajdowicza (1819) i in.

Sudogda, miasto powiatowe gub. Włodzimierskiej, ma 3,406 miesz. (1897).—*Sudodzki powiat* ma na przestrzeni 5,112 w. kw. 101,700 miesz.; w powiecie znajduje się 15 fabryk, przeważnie szklanych, produkujących rocznie za 400,000 rs.

Sudorifera, ob. Napotne leki.

Sudraka (król Cudraka), rzekomy autor dramatu „Mriczakatika,“ napisanego prawdopodobnie w V wieku po Chr. Jest to jeden z najstarszych i najznakomitszych dramatów indyjskich. Grano go u nas p. t.: „Vasantasena.

Sudrasy (sanskr. *Sudras)*, tworzą czwartą czyli najniższą kastę w Indjach i zajmują się głównie rzemiosłami, oraz posługą u wyższych stanów. Nie wolno im studjować Wed, ale mogą czytać inne pisma religijne. Wedle zajęć swoich dzielą się **S.** na różne cechy, na czele każdego cechu stoi starszy, który ma władzę rozstrzygania sporów i wyposażania dziewcząt. Jeżeli Sudras ożeni się z kobietą wyższego stanu, dzieci z takiego małżeństwa należą do kasty najniższej. Mogą się także **S.** poświęcać życiu pustelniczemu. **S.** nie można mieszać z Parjami (ob.).

Sudrowski Stanisław, jeden z najuczeńszych teologów i kaznodziejów kalwińskich w Polsce, * około 1550 w Ostrołęce, † 1600 w Wilnie, sprawował przez długi czas urząd kaznodziei przy zborze w Wilnie, a następnie został senjorem dystryktu wileńskiego. Wydał: „Nauka i utwierdzenie o tem, z czem się ma pokazać i popisać przed majestatem Bożym człowiek chrześcijański niemocą złożony“ (Wilno, 1580); „Wykład na modlitwę Pańską, którą pospolicie pacierzem zowią“ (tamże,

1580); „Idolatriae Lojolistarum oppugnatio“ (tamże, 1594) i t. d.

Sudyłków, albo *Sudyłki*, miasteczko w pow. Zasławskim, gub. Wołyńskiej.

Sudża, miasto pow. gub. Kurskiej, 12,900 miesz. *Sudżeński powiat* ma na przestrzeni 3,910½ w. kw., 12,900 miesz.

Sue Eugenjusz, powieściopisarz francuski, * 1804 w Paryżu, † 1857 w Annecy w Sabaudji. Ukończywszy studja lekarskie, odbył jako chirurg kampanję hiszpańską 1823, a następnie został lekarzem wojskowym na flocie i w charakterze tym kilka lat podróżował. Po śmierci ojca (1829) odziedziczywszy znaczny majątek, wziął uwolnienie, osiadł w Paryżu i poświęcił się malarstwu i literaturze. Romansami: „Kernock le Pirate“ (Paryż, 1830); „Plick et Plock“ (1831); „Atar Gull“ (1831); „La Salamandra“ (2 t., 1832); „La Concaratcha“ (4 t., 1832—34); „La Vigie de Koat-Ven“ (4 t., 1833) zyskał naraz wielki rozgłos i stał się twórcą romansu morskiego, dotąd we Francji nieznanego. W dziele zaś „Histoire de la marine Française sous Louis XIV“ (5 t., Paryż, 1835—37), nie okazał bynajmniej zdolności potrzebnych dla historyka, ale niepowodzenie to zatarł wrychle wybornemi nowelami: „Cécile“ (1835) i „Le marquis de Létorières“ (1839), oraz wielkim romansem historycznym „Jean Cavalier“ (4 t., 1840). Nie zwracając zrazu uwagi na klasy niższe, w dziełach swych, pełen sceptycyzmu, **S.** maluje błędy świata eleganckiego i wyszydza wszelkie szlachetne usposobienia. Później zmienia nagle kierunek, staje się socjalnym i politycznym utopistą i przemyśliwa nad polepszeniem świata. Jego romanse obyczajowe z barwą socjalistowską: „Mathilde, ou mémoires d'une jeune femme“ (6 t., 1841); „Les mystères de Paris“ (10 t., 1842—43), a nawet „Juif errant“ (10 t., 1844—45, przekład polski, wydanie nowe, Gródek, 1888), miały niesłychane powodzenie i rozpowszechniły się w niezliczonych wydaniach, przekładach i naśladowaniach, a autor ich stał się najulubieńszym powieściopisarzem. Z innych prac jego wymieniamy jeszcze: „Martin, l'enfant trouvé“ (12 t., 1847); „Les sept péchés capitaux“ (16 t., 1847—49), romantyczne opracowanie furjeryzmu; „Les mystères du peuple“ (1849), historja rodziny proletarjuszowskiej w rozmaitych epokach historycznych; „Les enfants de l'amour“ (4 t., 1850); „Gilbert et Gilberte“ (7 t., 1853) i t. d. Niektóre ze swych romansów przerobił **S.** dla sceny. Wybrany 1850 do ciała prawodawczego, zasiadał **S.** na najwyższej ławie *Góry* i skutkiem zamachu stanu 2 grudnia 1851 został z kraju wygnany. Najcelniejsze z jego powieści są tłómaczone także na język polski.

Sues Jan, znakomity malarz XVI w., rodem z Norymbergi, przebywając długo w Krakowie, pozostawił pamiątkę swego talentu w czterech obrazach w kościele św. Florjana na Kleparzu, wystawiających zdarzenia z żywota św. Jana w Oleju. W kościele Panny Marji jest tegoż artysty na drzwiach szafek 11 obrazów, obejmujących ustępy z życia św. Katarzyny, które malował w 1515 oraz obraz św. Jana apostoła.

Sueski kanał, kanał morski, łączący morze Śródziemne z morzem Czerwonem, utworzony przez przekopanie mającejgo 113 klm. szerokości międzymorza Sueskiego. Dokonanie tego dzieła wiele ułatwiała natura gruntu, gdyż międzymorze **S.**, stanowiące równinę, tylko pod El-Gisr wzniesioną do 16 m. nad p. m., posiadało nadto trzy jeziora: Ballah, Timsah i jezioro Gorzkie. To też już w XIV w. przed Chr. faraonowie Setoz I i Ramzes II przeprowadzili w tym kierunku kanał, który następnie zamulony, dopiero w VII w. przed Chr. wznowiony był przez faraona Necho (616—600), syna Psametycha I, lecz którego ukończenie z powodu wróżby wyroczni, że tylko cudzoziemcom będzie przynosił korzyści, zostało zaniechane. Przy budowaniu jego wówczas straciło życie 120,000 ludzi. Dopiero Darjusz Hystaspes ukończył dzieło Necha, które za czasów Ptolemeuszów zostało jeszcze więcej ulepszone. Ale już za panowania Kleopatry kanał był w części zasypany piaskiem, a to co rzymianie po zdobyciu Egiptu uczynili, nie miało wielkiego znaczenia. W VII w. po Chr. wódz kalifa Omara, Amr, odbudował kanał od Kairu do morza Czerwonego i sprowadzał nim zboże, lecz w wieku VIII stał się on znowu nieużytecznym i dziś pozostały tylko słabe ślady dzieła starożytnych, nad którem pracowali faraonowie, persowie, ptolemajczycy, cesarze rzymscy i kalifowie arabscy. Bonaparte po zdobyciu Egiptu polecił inżynierowi Lepère dokonać pomiarów w celu przekopania kanału, lecz odstraszył go fałszywy rezultat badań, wykazujących wyższy poziom morza Czerwonego nad Śródziemnem. Gdy dokonane w 1841 przez oficerów angielskich pomiary barometryczne udowodniły omyłkę, podjął sprawę kanału inżynier francuski Ferdynand Lesseps. Olbrzymie to przedsięwzięcie dokonane zostało przez zawiązane w tym celu 1846 w Paryżu towarzystwo, złożone z francuskich, angielskich i austrjackich bankierów i inżynierów. I gdy się przekonano o możności przekopania kanału, przystępnego dla największych nawet okrętów wojennych, Ferdynand Lesseps zawarł w imieniu towarzystwa stosowne układy w listopadzie 1854 roku. W r. 1858 rozpoczęto odpowiednie roboty, a w 1864 r. otworzony już został kanał tak zwany wody słodkiej. Nakoniec 17 listopada 1869 r. budowa całkowicie ukończoną została i kanał z wielkiemi uroczystościami otwarty został. Droga żelazna, prowadząca przez międzymorze, rozpoczętą w 1851, przedłużoną została w 1856 z Kairu do Aleksandrji. Kanał ma 160 klm. długości, 58—100 m. na powierzchni wody, 22 m. u dna szerokości, 8 m. głębokości. Rozpoczyna się od Port Said nad morzem Śródziemnem.

przechodzi przez jeziora Ballah, Timseh i Gorzkie i kończy się pod miastem Suezem nad morzem Czerwonem. Skraca on drogę do Bombaju z Brindisi o 37, z Tryestu o 37, z Genui o 32, z Marsylji o 31, z Bordeaux o 24, z Amsterdamu o 24, z Hamburga o 24 dni. Koszta budowy kanału wyniosły 19,000,000 funt. ster., z których 12,800,000 uzyskano z akcji, resztę zaś pokrył kedyw egipski. W 1887 dochód z kanału wyniósł 29,7 mil. franków, przepłynęło zaś przez niego okrętów 3,137 o objętości 5,903,024 ton. Liczba podróżnych wraz z żołnierzami wynosiła 182,998. Cło za przejazd pobierane jest w wysokości 10 fr. od tony wagi netto. Por. Le Saint „L'isthme de Suez“ (1867); Lesseps „Percement de l'isthme de Suez, exposé et documens officiels“ (1855; 2 wyd., 1858); Kremer „Aegypten. Ueber Land und Volk“ (2 t., 1863); Regny „Statistique de l'Egypte“ (1867); Ritt „Histoire de l'isthme de Suez“ (1869); Rohlfs „Von Tripolis nach Alexandrien“ (2 t., 1871); Stephan „Das heutige Aegypten“ (1872); Krukenberg „Die Durchflutung des Isthmus von S.“ (1883); Charles Edmond (Chojecki).

Suessoni (Swesoni), lud galijski tworzy za czasów Cezara potężne państwo pod Divitiacusem; stolicą było pierwotnie miasto Noviodunum, później Augusta Suessonum (Soissosis).

Suetonius, historyk rzymski, ob. Swetonjusz.

Suez, miasto egipskie położone na północnozachodnim krańcu takiejże nazwy zatoki morza Czerwonego i przy międzymorzu Suez, łączącem Afrykę z Azją. Przed odkryciem drogi morskiej do Indji wschodnich było bogatem miastem handlowem, które teraz dopiero od lat niewielu na nowo dźwigać się zaczyna; dziś już ma 15,000 miesz. i znaczny ruch handlowy. **S.** leży w odległości 10 klm. od południowego krańca ważnego dla handlu wschodniego kanału Sueskiego (ob.).

Suffczyński Michał, kaznodzieja i historyk, * 1670 r. na Mazowszu, wstąpił w Warszawie do zgromadzenia Jezuitów i był rektorem w Nieświeżu, gdzie † 1740. Oprócz kazań, wydał pod imieniem Władysława Turlecy: „Corona austrialis in Poloniae inter tergemina diademata augustissima constellatione refulgens“ (Wilno, 1705).

Suffczyński Kajetan, powieściopisarz polski, znany pod pseudon. *Bodzantowicza*, * 1807 w Łańcuchowie w Lubelskiem, † 1872 r. w Łuczycach w powiecie Sokalskim w Galicji. Pochodził z rodziny spokrewnionej z Pułaskimi. Od 1820 do 1825 kształcił się w konwikcie Pijarów na Żoliborzu, następnie wstąpił do wojska, a po 1831 osiadł na gospodarstwie w Łańcuchowie, skąd 1863 przeniósł się do Galicji. Powieści jego, do których treść czerpał najwięcej z tradycji wieku przeszłego, zostają w pewnem pokrewieństwie duchowem z utworami Pola i Rzewuskiego. Między 1850 a 1855 wydał „Opowiadanie Pani Strażnikowej“; „Sierota“; „Pan Gajewski“; „Wieczór przy kominku“, zaś między 1855 a 71 ukazały się powieści: „Rodzina konfederatów: Starosta warecki, Marszałek łomżyński“; „Muszkieter“ i „Boje polskie“ (Poznań, 1871, wyd. 2, 1883). Po śmierci autora wyszła powieść „Zawsze oni“, obrazy historyczne i obyczaje z czasów Kościuszki i legjonów (Kraków, t. 2, wyd. 2, 1896).

Suffeci, *Suffetowie*, byli najwyżsi urzędnicy miejscy w starożytnej *Kartaginie* (ob.).

Suffolk, hrabstwo w południowej Anglji, obejmuje 3,855 klm. kw. i 372,000 miesz.; stanowi prawie jednostajną równinę, odznaczającą się wzorową uprawą roli i nader staranną hodowlą bydła. Główne miasto hrabstwa jest *Ipswich*.

Suffolk, książęcy i hrabiowski tytuł kilku rodzin angielskich. Godność hrabiów posiadali naprzód 1337—82 Robert, a potem William Cliffordowie, W 1385 godność ta przeszła na *Michała de la Pole* († 1388), kanclerza za Ryszarda II. Wnuk jego *Wiliam de la Pole*, hrabia **S.** doszedł na dworze niedołężnego króla Henryka VI do wielkiego znaczenia i mianowany został księciem **S.** Z powodu licznych nieprawości i nadużyć, a nadto z powodu obwinienia o zdradę stanu został w ucieczce schwytany pod Dover i okrutnie 2 maja 1450 zamordowany. Ponieważ syn jego, *Jack de la Pole*, książę **S.** († 1491), miał za żonę Elżbietę, drugą siostrę Edwarda IV, przeto najstarszy syn jego *Jack de la Pole*, hr. *Lincoln* i ks. **S.**, wyznaczony został przez Ryszarda III na przyszłego następcę tronu, ale po bitwie pod Bosworth musiał uciekać do Flandrji, a następnie wkroczywszy zbrojnie do Anglji, zginął w bitwie pod Stocke 6 czerwca 1487. Jego brat, *Edmund de la Pole*, hr. **S.**, obwiniony o spisek przeciwko Henrykowi VII, był przez długie lata więziony w Tower i 1513 zginął na rusztowaniu. Henryk VIII nadał w 1513 tytuł *ks. Suffolk* swemu ulubieńcowi *Karolowi Brandon*, który nadto w 1517 otrzymał rękę Marji, najmłodszej siostry królewskiej, wdowy po królu francuskim, Ludwiku XII. Ten † 1545 i pozostawił dwie córki, z których starsza Franciszka wyszła za *Henryka Grey*, margr. *Dorset*, mianowanego 1551 *księciem Suffolk*. Popierał on prawa swej nieszczęśliwej córki Joanny *Grey* (ob.) i w pięć dni po niej dnia 17 lutego 1554 położył głowę na rusztowaniu. Jakób I nadał 21 lipca 1603 godność *ks. Suffolk* lordowi *Tomaszowi Howard de Walden*, którą to godność nosili potomkowie jego najstarszego syna aż do ich wygaśnienia w 1745. Następnie tytuł hrabiów *Suffolk* przeszedł na *Henryka Bowes Howard*, hrabiego *Berkshire*, potomka drugiego syna *Tom. Howard de Walden*, którego następcy dotąd tego tytułu używają.

Suffragium, zwał się u starożytnych Rzymian głos, oznaczający wolę obywatela na komicjach, lub sędziego w procesach kryminalnych. Głosowanie też wogóle, jako i prawo głosowania, do atrybucji wolnego Rzymianina przywiązane, nazywano wyrazem *suffragium* (stąd obywatele, nie posiadający prawa głosowania—*cives sine suffragio*).

Suffren de St.-Tropez Piotr Andrzej, słynny marynarz francuski, * 1726 r. w Prowancji, † 1788. W 1743 wstąpił do marynarki francuskiej, a potem do zakonu maltańskiego. Mianowany 1771 kapitanem okrętu, walczył 1778 w wojnie o niepodległość Ameryki płn. i spalił flotylę angielską w przystani Newport. Za powrotem do Brestu (1779), zdobył na Anglikach 12 okrętów (9 sierpnia 1780) u przylądku św. Wincentego, a 16 kwietnia 1781 rozbił ich flotę przy jednej z wysp Zielonego przylądka, a wyprzedziwszy nieprzyjaciela, zajął przylądek Dobrej Nadziei i 17 lutego 1782 zwyciężył znowu admirała Hughes na wodach wschod.-indyjskich. Za powrotem przyjęty został we Francji 1783 z zapałem entuzjastycznym. Por. Trubleta „Essai historique sur la vie et le campagnes du bailli S.“ (Paryż, 1824).—Brat jego *Ludwik Hieronim Suffren de St.-Tropez*, * 1722 był biskupem w Sisteron i tu wybudował r. 1780 kanał od jego imienia nazwany. Po wybuchu rewolucji, † 1796 w Turynie jako wychodziec polityczny.

Sufizm, także *Sofizm*, zowie się mistycyzm religijny mnichów mahometańskich, według którego człowiek jest wypływem (emanacją) Boga i dąży znowu do połączenia się z Bogiem. Zwolennicy tych przekonań zowią się po arabsku *Sûfi* (t. j. wełną odziani). Założycielem tej sekty mienią być Said-abul-chaira około r. 820 po Chr. **S.** znalazł najwięcej stronników w Azji Mniejszej, a szczególnie w Persji. Początkowo **S.** wpłynął na podniesienie i niejako uduchownienie mahometanizmu, później jednak doprowadził do indyferentyzmu i pewnego rodzaju panteizmu. W drugiej połowie III w. hedżiry rozdzielili się zwolennicy **S.** na dwie gałęzie. Jedni z nich za przywódcą Bostanji doszli do zupełnego panteizmu, drudzy z Dżuneidem na czele dążyli do pogodzenia Islamu z **S.** Wielu ze słynniejszych poetów perskich jak: Senâji, Ferid-ed-din-Attar, Dżelâl-ed-din-Rûmi uważani są za przedstawicieli **S.** Por, Tholucka „Ssufimus“ (Berlin, 1821); „Blütensammlung aus der morgenländischen Mystik“ (Berlin, 1825); Garcin de Tassy „Les oiseaux et les fleurs“; Krehla „Die Erfreuung der Geister von Omar“ (Lipsk, 1848) i in.

Sufler, z franc. *souffleur*, szeptacz, podpowiadacz, zowie się w teatrze osoba siedząca w sklepionej drewnianej budce, umieszczonej na przodzie sceny i środku proscenium przed orkiestrą; zadaniem **S.** jest z cicha, ale wyraźnie odczytywać z książki lub rękopisu tekst dzieła przedstawianego na scenie, dla przyjścia w pomoc pamięci artystów.

Sufragan (z łac.), duchowny, mający miejsce i głos (suffragium) w zgromadzeniu duchownem; zwłaszcza zowie się tak biskup bez djecezji, będący pomocnikiem biskupa djecezjalnego, w duchownych albo liturgicznych posługach biskupiego stopnia. Mają oni sobie nadawane tytuły biskupstw znajdujących się w krajach pogańskich *(in partibus infidelium)*.

Suger, słynny mąż stanu i od 1122 opat w St.-Denys, * 1082, † 1152. Był on głównym doradcą i przewodnikiem Ludwika VI. Za Ludwika VII, gdy tenże wbrew zdaniu swego ministra udał się do Palestyny, **S.** sprawował regencję 1147—1150. Zostawił dzieła: „Vita Ludovici VI“ i „De rebus in sua administratione gestis“, nader ważne do historji owych czasów.

Sugestja, stan psychiczny, w którym występują pewne czyny lub stany wskutek wmówienia, przekonania, że czyny te lub stany nastąpić powinny lub muszą. Gdy osobie wrażliwej wmawiamy, że się czerwieni, oblicze jej rzeczywiście pokrywa rumieniec; gdy, opowiadając komuś opowieść smutną, poczniemy stanowczo twierdzić, że wyciska mu ona łzy żalu, niebawem oczy pomimo woli mu wilgotnieją i t. p. Na drodze **S.** osiąga się często wyzdrowienie z wielu chorób nerwowych, opartych na cierpieniu wyobraźni i ideowości; w chorym wyrabia się wiarę, przekonanie, że dany środek go uleczy, a wyniki często wierze odpowiadają. We współczesnej terapji chorób nerwowych czynnościowych **S.** odgrywa poważną rolę. Psychologowie podawali różne teorje **S.**, które jednakże jeszcze wiele objaśnić nie potrafią. Dzisiejsze wyniki badań sądzić pozwalają, że każde wywołane wyobrażenie posiada pewną dążność do urzeczywistnienia się; gdy np. wmówimy w kogo, że chodzi po nim robak, wnet zjawia się uczucie swędzenia skóry, odpowiadające rzeczywistemu ruchowi robaka. Rodzą się jednakże współcześnie wyobrażenia hamujące, które często znoszą działanie **S.**; wpływ ich staje się bardzo ograniczonym w stanie hypnozy. Wrażliwość na **S.**, czyli *sugestyjność*, spotykana i u zupełnie zdrowych ludzi, jest bardzo wzmożona podczas hypnozy, jak również w pewnych cierpieniach umysłowych.—Por. Bernheim „Die Suggestion und ihre Heilwirkung“ (1896); Liebeault „Le sommeil hypnotique.“

Suhak, ob. Antylopy.

Suhl, m. w obw. Schleussingen, w pruskiej regencji Erfurckiej, położone na południowo-zachodnim stoku gór lasu Turynskiego, nad rzeką Lauter, ma 12,000 miesz. i słynie z wielkiej fabryki broni oraz porcelany.

Suhm, Ulryk Fryderyk von..., przyjaciel Fryderyka W., * 1691 w Dreźnie, w latach 1720—30 poseł saski przy dworze berlińskim, zjednał sobie przyjaźń ówczesnego następcy tronu, późniejszego króla Fryderyka II i poprowadził z nim korespondencję, która po śmierci króla wydaną została p. t. „Correspondence familière et amicale de Frédéric avec Ulr. Frèd. de Suhm“ (2 t.). **S.** w 1737 wysłany został na dwór rosyjski i † 1740.

Suhm, Piotr Fryderyk von..., historyk duński, * 1728 w Kopenhadze, † 1798 r. Głównem jego dziełem jest „Historja Danji“ (14 t., Kopenhaga,

1782—1828), którą po części wyszła dopiero po śmierci autora i doprowadzona jest do 1400. Inne jego prace zebrane są w dziele „Samlede Skritter“ (16 t., tamże, 1788—99). **S.** posiadał bibljotekę złożoną ze 100,000 t., którą 1786 za cenne dożywocie przyłączył do bibljoteki królewskiej.

Sui generis (łac.), swojego rodzaju.

Suidas, gramatyk i leksykograf bizantyjski, prawdopodobnie z drugiej połowy X w. po Chr., wypracował p. t. „Lexicon,“ ważny dla filologów słownik grecki, który nowszemi czasy wydali Gaisford (2 t., Oksford, 1834), Bernhardy (2 t., Halla, 1834—53) i Bekker (Berlin, 1854).

Suita (fr., wł. Partita), dawny kilkotematowy utwór muzyczny, składający się z allemandy, kuranta, sarabandy (gawot, passepied, giga); rodzaj wykształcony przez Bacha, w nowszych czasach głównie używany przez F. Lachnera i O. Grimma.

Sukcesja (łac.), następstwo, zwłaszcza prawne; wejście jakiejś osoby w prawa innej.

Sukcesyjne wojny (o następstwo tronu), powstałe skutkiem wymarcia jakiej dynastji o następstwo w państwie: 1) hiszpańska wojna z 1701—1714; 2) polska z 1733—38 r.; 3) austrjacka z 1741—48; 4) bawarska z 1778—79.

Sukcynit, toż co bursztyn (ob.), oraz żółta odmiana granatu (ob.).

Sukkada, cukrzone skórki cytrynowe, ob. Cytryna.

Sukkador, rodzaj drewna, ob. Jacaranda.

Sukno, tkanina wełniana, gładka, pokryta wskutek folowania i szczotkowania gęstą powłoką delikatnych włókienek, tak, że nici tkaniny zupełnie są zakryte. Warsztat sukienniczy podobny jest wogólności do warsztatów tkackich, służących do innych gładkich tkanin, i różni się głównie tylko większą szerokością, gdyż z powodu silnego ściągania się w folowaniu sukno musi być daleko szerzej tkane, niż się ukazuje w stanie gotowym. Wełna przeznaczona na **S.** napawa się oliwą, poczem poddaje się ruchowi wirowemu w bębnach, których obwody opatrzone są kolcami żelaznemi, przez co kosmyki ulegają rozdzieleniu. Po wyjściu z bębna wełna nawija się na walec i tworzy rodzaj nareczника, który się rozwija i poddaje gremplowaniu (ob.), skąd wychodzi w postaci długich nieskręconych powrozów, które końcami między sobą się łączą. Wełna na lżejsze materje przeznaczona poddaje się czesaniu. Tak przygotowana wełna idzie do przędzalni; dla tkania **S.** używa się wątka wilgotnego; osnowa powinna być należycie naciągana, a końce nici zerwanych dokładnie związywane. Węzły wystające wycinają się następnie, a **S.** poddaje się oczyszczaniu za pomocą miotełki, płókaniu w roztworze alkalicznym, odłuszczaniu za pomocą glinki folarskiej, poczem dopiero następuje folowanie (ob. Folusz); dawniejsze folusze młotowe zastępują się obecnie walcowemi. Po opłókaniu następuje apretura **S.**, która się składa ze szczotkowania i postrzygania, ręcznego lub za pomocą machin, oraz dekatyzowania (ob.).—Co się tycze farbowania **S.**, to barwi się albo wełnę nieprzerobioną, nici lub też gotową tkaninę. **S.** starożytnych *(pannus)* było raczej tkaniną wełnianą. Obecnie pierwsze miejsce pod względem fabrykacji **S.** zajmują Anglja, Francja, Śląsk, Saksonja, Belgja. W Królestwie Polskiem przemysł sukienny rozwijał się dobrze przed 1830, uległ następnie stagnacji, ale w drugiej połowie XIX w. znacznie się znowu podniósł.—Por. Stommel „Das Ganze der Weberei der Tuch-und Buckskinfabrikation“ (2 wyd., 1882); Lübner „Praktische Erfahrungen aus der Tuch-und Buckskinfabrikation“ (1891).

Sukos, Sukkoth, właściwie *Chag Ha-Sukkoth* (z hebr. Szałasy, święto Szałasów), święta żydowskie, zwykle zwane *Kuczki*, rozpoczynające się 15 Tyszri i trwające 7 dni, w ciągu których Żydzi przebywają w szałasach, będących symbolem rozciągniętej nad ich przodkami boskiej opieki w czasie tułania się w pustyni po wyjściu z Egiptu. Święto to także ma charakter dziękczynny, z powodu ukończenia zbioru zboża i owoców, i dlatego też nosi nazwę *Chag-Ha-Asyf*, t. j. święto żniwa.

Sukulentny (z łac. *succus*, sok), soczysty, pożywny.

Sula, ob. Głuptak.

Sulamit, Sulamita, Sunamitka, t. j. dziewczę z Sunem w „Pieśni nad pieśniami,“ imię narzeczonej.

Suldenit, odmiana porfirytu z gór Ortlerskich.

Sulejman Pasza, generał turecki, * 1838 r. we wsi Djetiklar w Tracji, † 1883, sposobił się początkowo do stanu duchownego, podczas wojny wschodniej wstąpił 1854 do wojska, odznaczył się przy wzięciu szańców Oltenicy, następnie był adjutantem Omera Paszy, po ukończeniu wojny odbył studja wojskowe w akademji konstantynopolskiej, którą 1860 ukończył; 1862 odbył pod Derwiszem Paszą kampanję czarnogórską, następnie, jako dowódca bataljonu, wysłany był 1864 na wyspę Kretę, gdzie okazał znakomite zdolności strategiczne, zwłaszcza wzięciem silnie przez powstańców bronionej góry Rowa. Awansowany na podpułkownika, został po ukończeniu wyprawy profesorem literatury w szkole wojskowej w Konstantynopolu. W tym czasie napisał kilka dzieł naukowych, jak historję powszechną („Mehbanijul-incha,“ 3 t.), gramatykę języka tureckiego i in., przez które zajął pierwszorzędne stanowisko w literaturze. Następnie walczył pod Redifem Paszą w Jemenie, gdzie awansował na generał majora, poczem został pomocnikiem dyrektora, a po śmierci Ghaliba Paszy dyrektorem szkoły wojskowej, którą zorganizował podług wzorów podobnych zakładów w Europie. W tym czasie wziął czynny udział w sprzysiężeniu przeciwko Abd-ul-Azisowi. 1875 mianowany ferykiem (generałem dywizji), dowodził podczas wojny serbskiej 1876 początkowo dy-

wizją, następnie korpusem, wziął Kniażewacz, wzgórza Djunisu i pierwszy wkroczył do Aleksinaczu. Po zawarciu zawieszenia broni, jako członek komisji prawodawczej, wspierał gorliwie plany reformacyjne Midata. 1877 mianowany muszyrem i głównodowodzącym w Bośnji i Hercegowinie, zaopatrzył w żywność twierdzę Niksicz i wkroczył do Czarnogórza. Odwołany po wejściu wojsk rosyjskich do Rumelji, stoczył pomyślne bitwy pod Eski Zagra i Jeni Zagra i oczyścił Rumelję z wojsk nieprzyjacielskich. Powodzenia te pozostały jednak bez skutku z powodu niesubordynacji **S.** Zamiast bowiem działać, wspólnie podług ułożonego planu z Mehemedem Alim, bez celu marnował wyborną swą armję w szalonych atakach na wąwóz Szypki 21—26 sierp. i ponawiał je bezskutecznie przez cały wrzesień. Mimo to jednak, dzięki silnemu poparciu w Konstantynopolu, został 2 paźdz. mianowany po Mehemedzie Alim naczelnym wodzem armji dunajskiej; z częścią jej w styczniu 1878 przeszedł za Bałkany; 16 i 17 stycznia poniósł pod Filipopolem stanowczą klęskę, wskutek czego w marcu został uwięziony w Konstantynopolu, oddany pod sąd i skazany na zesłanie.—Por. Marcidès „Procès de **S.**“ (Konstantynopol, 1879).

Sulejowskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Mazowieckiem, w ziemi Nurskiej. Podług lustracji z 1660 powstało z dawniejszego sstwa Stanisławowskiego, przez oddzielenie z niego jednego z kluczów, który się składał z wsi: Sulejów, Kurówka i Tłusciec. W 1771 posiadał je Antoni Ossoliński, generał wojsk koronnych, opłacając z niego kwarty złp. 980 gr. 1, a hyberny 674 gr. 13. Na sejmie jednak z 1773—75 Stany Rzeczypospolitej przez oddzielną konstytucję (Vol. VIII s. 236) nadały rodzinie Drewnowskich te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne na lat pięćdziesiąt.

Sulejów, osada w gub. i pow. Piotrkowskim, nad rzeką Pilicą, wielce starożytna, od 1176 własność bardzo bogatego opactwa Cystersów, którego obszerne gmachy klasztorne i kościół wzniesione były przez Kazimierza Sprawiedliwego. Opactwo to posiadało kilkadziesiąt wsi i kilka miast, w których opaci rządzili udzielnie, z władzą książęcą. Po supresji zgromadzenia Cystersów w 1819 gmachy klasztorne opustoszały, a kościół ich zamieniony na parafjalny, lubo uszkodzony 1847 r. przez pożar, stanowi przecież jedną z piękniejszych świątyń parafjalnych u nas; **S.** liczy 3,000 mieszkańców. Od 1902 połączony jest z Piotrkowem kolejką żelazną.

Sulerzyski Natalis, nestor obywateli Prus Zachodnich, poseł na sejmy pruskie, † 1878 w Graefenbergu. Życie swe, nacechowane szlachetnemi dążeniami, dał poznać w „Pamiętnikach b. posła ziemi Pruskiej na sejm berliński“ (3 t., Kraków, 1871—72).

Sulfaminol, środek antyseptyczny, tworzy proszek jasno-żółty, w wodzie nierozpuszczalny, ale rozpuszczalny w alkaljach, kwasie octowym i alkoholu; topi się przy 155°. W zetknięciu z cieczami ciała ludzkiego rozpada się na siarkę i fenol, a na tem polega jego działanie.

Sulfanilinowy kwas, *kwas siarkoanilinowy*, C_6H_4 (NH_2) SO_3H_1 powstaje przez ogrzewanie aniliny z kwasem siarczanym dymiącym, tworzy kryształy bezbarwne, rozpuszczalne w wodzie wrzącej; służy do otrzymywania farb azowych i jako środek przeciw zatruciu jodem.

Sulfon, w chemji grupa SO_2, występująca jako rodnik związków sulfonowych.

Sulfonal, $(CH_3)_2$ C $(SO_2 C_2 H_5)_2$, powstaje przez utlenienie merkaptolu, tworzy kryształy bezbarwne, trudno rozpuszczalne w wodzie, łatwiej w alkoholu i eterze, topi się przy 130°, a wre przy 360°. Używa się w medycynie jako środek nasenny, w wielu razach zastępujący korzystnie morfinę i chloral.

Sulfonowe związki, związki organiczne, zawierające grupę SO_2 OH.

Sulfozon, kwiat siarkowy (ob. Siarka) napojony kwasem siarkowym, używa się przeciw pasożytom na roślinach.

Sulfur *(sulphur)*, siarka. W wyrazach złożonych *sulfo...*, znaczy toż co *siarko...*, jak *sulfocjan* toż co *siarkocjan*.

Sulfuryl, w chemji, grupa SO_2 występująca jako rodnik kwasu siarczanego SO_2 $(OH)_2$.

Sulicki Edward, literat polski, * 1833, † 1884 w Warszawie; po ukończeniu gimnazjum w Warszawie przebywał na Syberji do 1857, po powrocie wstąpił do *Gazety Codziennej*, która następnie przyjęła nazwę *Gazety Polskiej*, i w której do śmierci prowadził dział polityczny. Przełożył na język polski znaczną liczbę powieści, między innemi „Nędzników“ Wiktora Hugo (1862). Ogłosił też oryginalną powieść „Oryginały“ (1859).

Suliki, jez. w gub. Kowieńskiej, powiecie Szawelskim, niewielkie, bo ma zaledwie $^1/_4$ wiorsty średnicy, ale leży w środku rozległego bagniska, zwanego Sulickiem, zajmującego, na północ miasteczka Szawlan i rzeczki Szuszwy, przestrzeń 36 wiorst kwadr.

Sulima, herb: Na tarczy ściętej, w polu górnem złotem —pół orła czarnego ze skrzydłami rozwiniętemi, dziobem w lewą stronę zwróconym; w dolnem czerwonem — trzy kamienie. U szczytu pół orła, jak na tarczy.

Sulima.

Sulima Stefan, ataman koszowy Kozaków zaporoskich, a około 1633—35 prawdopodobnie hetman kozaków ukraińskich; 1633 roku przedsięwziął wyprawę na m Czarne, przyczem spustoszył Akerman, Kilje,

Izmaił i in. miasta. Rząd polski, chcąc położyć tamę częstym wyprawom Kozaków na morze Czarnem, wybudował 1635 roku nad Dnieprem, powyżej porogów, twierdzę Kudak (ob.); **S.** w sierpniu t. r. napadł na twierdzę i zdobywszy ją, wyrznął załogę. Hetman Koniecpolski za pomocą Kozaków regestrowych ujął **S.** wraz ze starszyzną i dostawił do Warszawy, gdzie **S.** wraz z 4 towarzyszami wyrokiem sądu został ścięty; pozostałym darowano życie. Według Beauplana **S.** był ćwiertowany.

Sulima Mikołaj, generał rosyjski, * 1777 r., † 1840. Wszedłszy 1792 do służby wojskowej, 1812 był już generałem. Odbywał kampanję francuską, turecką i polską; znajdował się przy szturmie Warszawy. 1832 naznaczony prezesem sądu najwyższego kryminalnego w Warszawie, był potem aż do śmierci generał-gubernatorem Syberji.

Sulima Szymon, generał i publicysta rosyjski, * 1806 w Kijowie, syn poprz., kształcił się w Petersburgu, wstąpił następnie do wojska, brał udział we wszystkich kampanjach za panowania Mikołaja I, 1851 wziął dymisję w stopniu generała-majora, poczem przez lat 20 podróżował po Europie i na Wschodzie, pisywał w języku francuskim artykuły do dzienników zagranicznych narodowości ruskiej; następnie osiadł w Warszawie i zajmował się studjami historycznemi. Wydał między innemi: „Lettre d'un Ukrainien sur la Bosnie“ (1861); „La Russie aux Russes comme la Pologne aux Polonais“ (1863); „La question russo-polonaise“ (t. r.); „Projet sur les moyens à employer pour exterminer le culte greco-russe dans les provinces Russes Occidentales“ (t. r.); „Teutons, Romans et Slaves“ (1875) i in.

Sulima, pseudonim Jerzego Steckiego.

Sulima Franc., pseudonim Franciszka Przyborowskiego.

Sulima Onufry, pseudonim Hipolita Popiela.

Sulima Zygmunt Lucjan, pseudonim Przyborowskiego Walerego.

Sulimierski Artur, literat, * 1832 r. we wsi Brzeskach, pow. Sieradzkim, † 1900, był nauczycielem szkoły realnej i szkoły niedzielno-handlowej w Warszawie. Ogłosił „Podręcznik do nauk handlowych“ (Warszawa, 1873), oraz znaczną liczbę przekładów zamieścił w *Bibljotece Warszawskiej*, *Przeglądzie europejskim* i *Wędrowcu*.

Sulimierski Filip, geograf i przyrodnik, brat poprzed., * 1843 w Sieradzu, † 1885; po ukończeniu gimnazjum w Piotrkowie studjował od 1862 matematykę i nauki przyrodnicze w Szkole głównej warszawskiej i 1866 otrzymał stopień magistra nauk fizyko-matematycznych. Wkrótce po ukończeniu studjów uniwersyteckich objął redakcję *Wędrowca*, którą prowadził od 1882, a pod jego kierunkiem tygodnik ten stał się ożywionem pismem popularno-naukowem i geograficznem. Oprócz licznych artykułów, umieszczanych po pismach czasowych, wydał „Przegląd najnowszych płodów piśmiennictwa polskiego“ (Warszawa, 1873) i przetłómaczył: „ Sedan“ Lemonniera (1871); „Oblężenie Paryża“ Sarcey'a (1871); „Kopernik“ Flammariona (1873), oraz powieści: „Ojcowie i dzieci“ Turgeniewa i „Zawikłana intryga“ Hackländera (obie w *Tyg. Ilustr.*). Prowadził nadto wydawnictwo „Bibljoteki najnowszych podróży“, której wyszło 9 tomów. Najważniejszą wszakże jego zasługą jest „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich“, którego wydawnictwo, po zebraniu licznych współpracowników i zgromadzeniu obfitych materjałów, rozpoczął w 1879. Dzieło to, po jego śmierci, prowadzone dalej przez B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, ukończone zostało w 14 tomach 1898; dodatek wyszedł w 1900—1902.

Sulimierski Filip

Sulina lub *Sunia*, jedno z trzech głównych ujść Dunaju (ob. Środkowe), od początku XIX w. głównie do żeglugi używane, później znaniedbane i piaskiem zasypane. Dopiero od czasu traktatu paryskiego z 30 marca 1856, którym uregulowanie koryta Dunaju postanowionem zostało, wykonano tu ważne prace inżynierskie, skutkiem czego głębokość koryta Sulina zaledwie 9 stóp mająca podniesioną została do stóp $17^1/_2$. U wybrzeża południowego leży miasto **S.**, liczące 5,000 miesz. i posiadające latarnię morską. W d. 8 października 1877 ujście to było przez rosjan ostrzeliwane i mocno spustoszone.

Sulisławice, wieś w gub. Radomskiej, pow. Sandomierskim, o 3 mile od Sandomierza odległa. W tutejszym kościele parafjalnym jest słynny cudami obraz N. Marji Panny, odwiedzany tłumnie przez całą ludność ziemi sandomierskiej i innych okolic kraju.

Sulita B., pseudonim Agatona Gillera.

Suljoci, plemię chrześcijan albańskich, osiadłe w części południowej tureckiego paszaliku Janiny i wywodzące pochodzenie swoje od pewnej liczby rodzin, które w XVII w. chroniąc się przed tyrańskiem Turków, przeniosły się w *góry Suli*, o kilka mil drogi od morza Jońskiego, i tam w drugiej połowie XVIII w. wzrosły do 12,000 osób, zamieszkałych w 70 rozmaitych miejscowościach. Po piętnastoletnich walkach z Ali-Paszą (ob.). **S.** opuścili dotychczasową ojczyznę, do 1814 służyli wojskowo na wyspach Jońskich, lecz w 1820 powrócili znowu do Suli. Kiedy w 1822 warownię *Suli* Turkom poddać musieli, wywieziono przeszło 3,000 **S.** do Cefalonji, reszta zaś rozproszyła się po rozmaitych górach. Por. Perraibosa „Historja Suli i Parji“ (po nowogrec., 2 t., Wenecja, 1815; po angiel., Londyn, 1823); Lüdemanna „Der Su-

liotenkrieg, nebst den daran bezüglichen Volksgesängen“ (Lipsk, 1825).

Sulky (wym. *selki*), w Anglji lekki powóz dwukołowy na jedną osobę.

Sulla, niewłaściwie *Sylla*, patrycjuszowska rodzina rzymska z rodu Korneljuszów *(gens Cornelia)*, zwana pierwotnie *Rufinus*. Początek jej sięga dyktatora Publjusza Korneljusza Rufina, którego wnuk Publjusz przybrał w r. 212 nazwisko *Sulla*. Najsławniejszym z tego rodu był

Sulla.

Ludwik Cornelius Sulla Felix (Szczęśliwy), ur. 138 prz. Chr. Wychował się wśród otoczenia arystokratycznego i rozpoczął wiek męski w chwili, kiedy rząd arystokratyczny dla swego utrzymania się musiał nawewnątrz i zewnątrz wszystkie wytężać siły. Ostatnim dzielnym orędownikiem jego był właśnie **S.** Już od r. 107 będąc kwestorem Marjusza, w wojnie z Jugurtą rozwinął **S.** talenta wojskowe i dyplomatyczne a świetnemi czynami obudził zazdrość tego wodza. W latach 104—101 walczył przeciw Cymbrom i Teutonom; 93 r. został pretorem, a 92 r. otrzymał propreturę w Cylicji, bardzo ważną ze względu na stosunki z Mitrydatesem (ob.) i Partami; odznaczywszy się w wojnie ze sprzymierzeńcami italskimi, został 88 r. konsulem i był wyznaczony losem do prowadzenia wojny z Mitrydatesem. Popierany przez arystokrację, sprzeciwił się wnioskowi trybuna Sulpicjusza Rufusa, który nowym obywatelom italskim i wyzwoleńcom chciał nadać rozszerzone prawo głosowania. Wybuchły stąd rozruchy. **S.**, ocalony przez Marjusza, udał się do swej armji w Kampanji i, gdy stronnictwo ludowe powierzone dowództwo postanowiło mu odebrać a oddać Marjuszowi, wkroczył na czele swych legjonów do Rzymu, Maryjusza i jego przyjaciół wygnał, porządek głosowania w zgromadzeniu ludowem zmienił w duchu reakcyjnym i władzę prawodawczą trybunów poddał pod kontrolę senatu. Zaledwie opuścił Italję (na początku 87 r.), Marjusz wrócił do Rzymu, **S.** ogłoszony wywołańcem i po rychłej śmierci Marjusza wyznaczony inny wódz na wojnę w Azji. **S.** mimo to jednak nie zaprzestał swych operacji wojennych, pokonał Mitrydatesa, wrócił zwycięzcą do Italji, zniszczył wojska demokratów (Cynna, Karbon, Marjusz Młodszy) i połączonych z nimi Samnitów i Lukanów, zdobył Rzym (82 r.), przyjął tytuł dyktatora dożywotniego z władzą bezwzględnie nieograniczoną i przybrał przydomek „Szczęśliwego“ (Felix). Następnie swemi proskrypcjami i okrutnemi prześladowaniami usuwał nieprzyjaciół, a szeregiem praw nowych *(leges Corneliae)* przekształcił ustawę i rząd państwa w duchu restauracji arystokratycznej, której politycznie najgłówniejsze punkty były: jak największe ograniczenie władzy trybunów i podniesienie władzy senatu. Rozrzuceniem swych weteranów po kolonjach w całej Italji i utworzeniem 10,000 straży przybocznej, tak zwanych *Korneljanów*, zapewnił siłę nowemu porządkowi i panował samowładnie. Mimo to wszakże już na początku r. 79 złożył dobrowolnie władzę dyktatorską, usunął się do Puteoli, używał do sytu rozkoszy zmysłowych i duchowych, pisał swe pamiętniki, z których korzystał Plutarch w biografji tego męża. **S.** † 78 r. wedle Apjana na febrę, a wedle Plutarcha na phtiriasis czyli chorobę wszawą.—Dzieło **S.** już w następnych latach utrzymać się nie mogło i runęło pod ciosami stronnictw przeciwnych.—Biografję **S.** pisali: Zachariä (2 t., Heidelberg, 1835) i Lau (Hamburg, 1855).—Syn jego, *Faustus Cornellius* **S.**, * około r. 88, towarzyszył Pompejuszowi we wszystkich jego wyprawach wojennych, ale po bitwie pod Thapsus, popadłszy w ręce żołnierzy Cezara, przez nich był zabity. — *Publius Cornelius* **S.**, synowiec dyktatora, był legatem Cezara i † r. 45 po Chrystusie.

Sullivan Artur, właściwie Seymour, kompozytor angielski, * 1842 r. w Londynie, † 1900, kształcił się w akademji muzycznej w Londynie, a następnie w konserwatorjum lipskiem. W r. 1861 został profesorem kompozycji w akademji muzycznej w Londynie. Skomponował muzykę do sztuk Szekspira: „Burza,“ „Kupiec wenecki“ i „Henryk VIII,“ następnie balet „L'île enchantée“ (1864), uwertury: „The Sapphire Necklace“ i „In memoriam,“ symfonje *E dur*, oratorja: „The light of the world“ (1873); „The prodigal son“ i „The martyr of Antioch“ (1880), wiele kantat, pieśni i operetek, jak: „Cox and Box“ (1866); „The contrabandista,“ „Her Majesty's ship Pinafore“ „Jolanthe,“ „The pirates of Penzance,“ „The Mikado,“ „The golden legend“ (1887); „The prodigal Son“ (1868); „Kenilworth“ (1862); „On shore and sea“ (1871); „Thespis“ (1872); „The sorcier“ (1878); „Patience“ (1881); „Rudtigore“ (1887); „The Yeomen of the Guard“ (1888); „The Goundoliers“ (1893); „Handdon Hall“ (1892); „La pierre de beauté“ (1898); „La Rose de Perse“ (1899); wielką operę „Ivanhoe,“ która jednak nie miała powodzenia, i in. W r. 1883 **S.** podniesiony został przez królowę do stanu szlacheckiego.

Sullivan Arthur.

Sully, Maksymiljan de Bethune, baron de Rosny, książę de..., słynny minister i przyjaciel Henryka IV, króla francuskiego, * 1560 w Rosny, w wierze protestanckiej, † 1641 r.. Przybywszy w 11 roku życia na dwór królowej Nawary, udał się 1572 razem z synem jej, późniejszym Henrykiem IV, na nauki do Paryża i tu tylko swą przebiegłością ocalał wśród rzezi św. Bartłomieja.

Ubogi szlachcic, ożenił się **S.** z bogatą Anną de Courtenay i znacznie powiększył majątek zręcznemi spekulacjami. Towarzysząc ciągle Henrykowi, oddał mu wielkie usługi w bojach z ligą katolicką. Po bitwie pod Ivry (1590), która zapewniła przewagę Henrykowi, **S.** czas jakiś zajmował się gospodarstwem, następnie przybył na dwór, doradził królowi przejście na katolicyzm i w objazdach prowincji zjednywał mu miasta. Postawiony 1597 na czele administracji finansów, zaprowadził radykalne w niej zmiany i przezornym swym zarządem zaoszczędził 42 miljony liwrów. System ekonomiczny **S.** był jednak jednostronny. Popierał on bowiem głównie rolnictwo kosztem przemysłu i handlu. W wyprawie sabaudzkiej 1600 r. rozwinął **S.** ponownie świetne talenta wojskowe. Po zawarciu pokoju objąwszy zarząd robót publicznych, ulepszał środki komunikacyjne, obwarowywał porty i miejscowości pograniczne. Oprócz tego kierował sprawami zewnętrznemi. **S.** wywierał na króla wpływ wielki, nie szczędził mu słów gorzkiej prawdy i często bywał rozjemcą w jego sporach małżeńskich. Był to człowiek wielkiej surowości obyczajów, szczery, oszczędny, dumny, chciwy bogactw i zaszczytów. Wewnętrzną potęgę Francji podniósł **S.** do niezwykłej świetności. Uwolniony po śmierci króla od urzędowania, przeniósł się do dóbr swoich i otrzymał od Ludwika XIII 1634 godność marszałkowską.—Jego córka *Małgorzata de Béthune*, była małżonką księcia Rohan. Pamiętniki **S.** „Mémoires“ (2 t., Amsterdam, 1634), opracował na sposób nowoczesny ksiądz Ecluse (8 t., Amsterdam, 1745). Por. Legouvé'go „Sully“ (Paryż, 1873).

Sully James, filozof angielski, * 1842, kształcił się w Londynie i Getyndze, był egzaminatorem z filozofji w uniwersytetach w Londynie i Cambridge, następnie został profesorem pedagogiki w Londynie. Oprócz prac pomieszczonych w czasopismach specjalnych, ogłosił: „Sensation and intuition“ (2 wyd., 1880); „Pessimism, a history and a criticism“ (1877); „Illusion, a psychological study“ (3 wyd., 1887); „Outlines of psychology“ (6 wyd., 1889); „Teacher's handbook of psychology“ (3 wyd., 1890). W przekładzie polskim posiadamy tego autora: „Umysłowość ludzka,“ księga podręczna psychologji (przekład J. K. Potockiego, Warszawa, 1897).

Sully-Prudhomme, Réné Franciszek Armand *Prudhomme*, zwany **S. P.,** poeta francuski, * roku 1839 w Paryżu, do nazwiska swego **P.** dodał nazwisko *Sully* swego wuja, który go wychował po wczesnej śmierci ojca; porzucił zawód rejenta i oddał się literaturze. Pierwsze już jego poezje „Stances et poèmes“ (1865) zyskały pochwałę Saint-Beuve'a, potem ukazały się: „Les Epreuves“ (1866); „La vase brisée,“ „Les écuries d'Augias.“ „Croquis italiens,“ „Les solitudes,“ „Impressions de la guerre,“ „Les vaines tendresses,“ „La France,“ „La revolte des fleurs,“ „Les destins“ (5 t., (1872) i in., wydane razem, jako „Oeuvres complètes“ (5 t., 1882—88). We wszystkich utworach pozostał wierny ideałowi swojej młodości; zaleca je głębokość uczucia i podniosłość myśli. Od 1881 jest członkiem akademji francuskiej. Nadto ogłosił dzieło: „L'expression dans les beaux arts.“

Sulmierzyce, miasto w w. ks. Poznańskiem, pow. Odolanowskim, nad rzeką Pługą, pamiętne urodzeniem sławnego poety polskiego Sebastjana Fabjana Klonowicza (1551), liczy 2,500 miesz., trudniących się rolnictwem, chowem bydła i wyrabianiem oleju. Poznańskie Towarzystwo przyjaciół nauk wystawiło tu 1862, na placu przed kościołem parafjalnym, 24 stopy wysoki pomnik żelazny na cześć Klonowicza.

Sulpicja, poetka rzymska, spółczesna Marcjalisa, uważana jest za autorkę satyry wymierzonej przeciwko cesarzowi Domicjanowi, którą dawniej drukowano łącznie z utworami Auzonjusza i Tibullusa. Osobne wydania tego poematu razem z przekładem niemieckim Kötlina sporządził Gurlitt (Hamburg, 1819). Od tej **S.** odróżnić należy inną *Sulpicję*, z czasów Augusta, którą Tibullus w elegjach swoich często jako osobę mówiącą na scenę wprowadza, i którą wielu uczonych z tego powodu poczytuje za rzeczywistą autorkę pomienionych elegji.

Sulpicjusz *(Sulpicius)*, nazwisko znakomitego rodu rzymskiego, który obejmował kilka rodzin, po większej części patrycjuszowskich z przydomkami: *Camerinus, Galba, Gallus, Longus, Paterculus, Peticus, Praetextus, Rufus* i *Saverrio*. Na 500 lat przed Chr. występują już członkowie tego rodu jako wysocy urzędnicy państwa. *Publjusz Sulpicjusz Galba Maximus* 211 r. konsul, 203 r. dyktator i powtórnie znowu 200 r. konsul rozpoczął (200 roku) szczęśliwą wojnę z Filipem Macedońskim.—*Serwjusz Sulpicjusz Galba*, będąc pretorem, pobity został 151 prz. Chr. w Luzytanji, ale za to zwabiwszy do siebie kilka tysięcy Luzytynów pod pozorem nadania im gruntów w Hiszpanji, zdradzieckim sposobem wymordować ich kazał. Ten sam był w r. 144 konsulem. — Jego wnuk tego samego imienia, jeden ze spiskowych na życie Cezara, był pradziadem cesarza Galby.— *Cajus Sulpicjusz Gallus*, odznaczył się jako astronom; jako konsul tryumfował w 166 r. prz. Ch. nad Liguryjczykami.— *Cajus Sulpicjusz Peticus*, w latach 364—351 pięciokrotnie konsul, został 358 r. dyktatorem i pobił Gallów pod Pedum.—*Serwjusz Sulpicjusz Rufus*, spółczesny Cycerona, słynął z głębokiej znajomości prawa; brał ważny udział w sprawach państwa za Cezara i † 43 r. prz. Chr.—Do plebejskiej odrośli tego domu należał *Publjusz Sulpicjusz Rufus*, * 124 r. prz. Chr., którego Cycero w księgach swoich „De oratore“ wprowadza w charakterze znakomitego mówcy. **S.** ten, odznaczywszy się w wojnie ze sprzymierzeńcami, wybrany był 88 r. trybunem i przedstawił projekt udziele-

nia rozszerzonego prawa głosowania sprzymierzeńcom italskim i wyzwoleńcom. Oburzył tem na siebie partję optymatów i Sullę, połączył się z Marjuszem i otrzymał mu dowództwo, nadane już Sulli. Wywołany przez Sullę z Rzymu, zabity został we własnej willi.

Sulpicjusz *(Sulpicius Severus)*, historyk kościelny, żyjący około r. 400, † 410 czy 429; rodem z Akwitanji, pierwotnie adwokat, a po śmierci żony zakonnik; zostawił w dwu księgach dzieło: „Historia Sacra," zwane także *Chronica*, obejmujące w pierwszej księdze historję św. od stworzenia świata do niewoli babilońskiej, w drugiej dalszy ciąg historji biblijnej i krótki rys historji kościelnej do konsulatu Stylikona i do Aureljana (r. 400 po Chr.). Najlepszą edycję dzieł **S.** dał Hieronim a Prato (2 t., Werona 1741 i 54).

Sulu (hisz. *Iolo*, portug. *Xolo*), archipelag wysp na oceanie Indyjskim, pomiędzy Borneo a Mindano, zaludniony przez Malajczyków, wyznających islamizm, obejmuje 3,739 klm. kw. i 104,000 miesz. Główna wyspa, także **S.** zwana, zajęta 1876 przez Hiszpanów i przyłączona do Filipinów, mieści w sobie stolicę *Soog*, będącą rezydencją sułtana tych wysp. Rozbój, połów pereł, uprawa bawełny i trzciny cukrowej stanowią główne zajęcie mieszkańców.

Sulu, naród afrykański, ob. Zulowie.

Sulzbach, miasto powiatowe w bawarskim okręgu ragencyjnym Oberpfalz, ma zamek, obecnie na więzienie zamieniony, i 5,500 miesz. **S.** było niegdyś stolicą oddzielnego księstwa t. n.

Sulzer Jan Jerzy, estetyk niemiecki ze szkoły lejbnico-wolfowskiej, * 1720 w Winterthur, † roku 1779, został 1747 profesorem w Berlinie, a następnie członkiem akademji nauk. Najważniejszem jego dziełem jest: „Allgemeine Theorie der schönen Künste" (4 t., Lipsk, 1792—94), do którego Blankenburg „Zusätze" (3 t., tamże, 1796—1798) i Dyk z Schützem „Nachträge" (8 t., tamże, 1792—1808) dodali. Autobiografję Sulzera wydali Merian i Nicolai (Berlin, 1809).

Suła, rzeka, bierze początek w gub. Charkowskiej, a przeszedłszy do Półtawskiej, wpada z lewej strony do Dniepru; długa 360 w.; prawy brzeg ma wyniosły, lewy natomiast piaszczysto-błotnisty. Z dopływów jej ważniejsze Udoj i Oralica.

Sułkowski, h. Sulima, ród książęcy polski, obecnie w w. ks. Poznańskiem i na Śląsku austrjackim osiadły, który w XVIII w. dopiero doszedł większego znaczenia i bogactw. Znaczniejsi z rodu są:

Sułkowski Aleksander Józef, ulubieniec i minister dworu Augusta III, zakupiwszy w Wielkopolsce dobra po Leszczyńskich, między temi ordynację Rydzyńską i hrabstwo Leszniańskie, otrzymał od cesarza 1733 tytuł hrabiowski, 1737 indygenat w ziemiach austrjackich, a 1752 (po nabyciu księstwa Bielickiego na Śląsku austrjackim), godność księcia Rzeszy niemieckiej. Z 4-ch jego synów dwaj tylko pozostawili potomstwo, i dom **S.** rozdzielił się na dwie dziś jeszcze istniejące linje: *bielicką* i *rydzyńską*. Założycielem pierwszej linji, posiadającej księstwo Bielickie ($3^1/_{10}$ m. kw.), był **Sułkowski** Franciszek, † 1822, po którym odziedziczył posiadłości Jan Nepomucen († 1836), a po tym *Jan Ludwik* (* 1814). Założycielem drugiej linji był **Sułkowski** Antoni, generał wojsk koronnych, został 1775 r. wojewodą gnieźnieńskim, a 1786 wojewodą kaliskim. Nieprzyjaciel reform zaprowadzonych ustawą 3 maja, człowiek przedajny, stanął po stronie konfederacji targowickiej i został 3 maja 1793 r. kanclerzem w. koronnym; † 1796 czy też 1794.

Sułkowski Paweł Antoni, generał polski, syn poprz., * 1785 w Lesznie, † 1836 r. Ukończywszy studja naukowe w Warszawie, Wrocławiu i Getyndze, wstąpił 1806 do armji polskiej, 1808 udał się na czele wystawionego swym kosztem pułku do Hiszpanji, odznaczył się 1809 w bitwach pod Almenacid i Occano i został gubernatorem Malagi, a 1810 wrócił do Księstwa Warszawskiego w stopniu generała brygady. W kampanji 1812 dowodził awangardą w korpusie ks. Poniatowskiego i złożył dowody męstwa pod Smoleńskiem i Możajskiem; mianowany 1813 generałem dywizji, walczył pod Lipskiem i po śmierci Poniatowskiego objął naczelne dowództwo nad resztkami armji polskiej, ale gdy Napoleon pociągnął ją za sobą do Francji, **S.** wziął uwolnienie, wrócił do Warszawy, został w królestwie Kongresowem członkiem komisji wojskowej i generał-adjutantem cesarza Aleksandra I. W r. 1818 osiadł stale w dobrach swych Rydzynie w w. ks. Poznańskiem, został 1824 marszałkiem pierwszego sejmu poznańskiego i wkrótce potem członkiem rady stanu.— Następnym ordynatem radzyńskim jest jedyny syn jego *August Antoni Sułkowski*, * 1820, † 1882 r.

Sułkowski August, brat Franciszka, założyciela linji bielickiej, starosta nowodworski, został 1764 r. pisarzem w. koronnym, 1768 r. wojewodą gnieźnieńskim, 1778 kaliskim, 1782 poznańskim; † 1785 lub 1786 bezdzietnie.

Sułkowski Józef, syn naturalny Franciszka, genjalnych zdolności oficer, * około roku 1770, adoptowany przez stryja Augusta, odebrał staranną edukację i podróżował w celach naukowych za granicą, a za powrotem do kraju uzupełniał swe wykształcenie pod kierunkiem znanego później generała M. Sokolnickiego (ob.). Przenikniony nawskroś zasadami republikańskiemi, poróżnił się ze stryjem i wydziedziczony przez niego wstąpił do wojska. W wojnie 1792 r. walczył pod wodzą Wedelsztedta i odznaczył się szczególnie nad rzeką Zelwą, za co otrzymał order *Virtuti militari;* dosłużywszy się stopnia pułkownika, po przystąpieniu króla do konfederacji targowickiej, udał się za granicę, studjował w Paryżu język arabski i przez komitet dobra publicznego był mianowany sprawują-

cym interesy Francji w Konstantynopolu. W drodze do Turcji dowiedziawszy się o wybuchu powstania Kościuszki, przebył z wielkim trudem Galicję (gdzie rząd austrjacki nałożył wysoką cenę na jego głowę), ale przybył już po bitwie maciejowickiej. Wrócił więc do Paryża i na ręce ministra spraw zagranicznych złożył znakomitej wartości prace: „Essai politique sur la Pologne“ i „Essai politique sur la Turquie.“ Mianowany przez dyrektorjat kapitanem wojsk francuskich i przeznaczony do sztabu generalnego Berthiera we Włoszech, został następnie adjutantem Bonapartego, odbył z nim kampanję włoską i, posiadając całkowite jego zaufanie, za powrotem do Paryża wespół z nim pracował i był uczestnikiem rozwijanych przez niego na przyszłość planów, ale gorący republikanin, zmiarkował **S.** w Bonapartem dominującą żądzę władzy, i stosunki się oziębiły. Mimo to jednak wziął **S.** udział w wyprawie egipskiej 1798 i wysłany przez Bonapartego, który lękał się w nim spółzawodnika, dla wykonania rekonesansu na oczywistą zgubę, poległ 21 wrześ. w okolicach Kairu, rozsiekany na sztuki przez nieprzyjaciół. Pisarze spółcześni niejednokrotnie przyznają **S.** genjusz wojenny. Sam Napoleon wyrzekł o nim, że jedynym właściwym dla niego stopniem jest stopień naczelnego wodza, a Carnot powiedział: „Gdybyśmy nie mieli Bonapartego, mamy **S.**“ W chwilach wolnych zajmował się **S.** naukami w tej nadziei, że je kiedyś zużytkuje dla dobra kraju swojego. W Paryżu pracował nad obszernem dziełem: „Filozofja wojny,“ w Egipcie układał słownik arabski, objaśnił wiele hieroglifów, odkrył pomnik Izydy i był jednym z najczynniejszych członków instytutu egipskiego. Oprócz broszury „Ostatni głos obywatela polskiego“ (Warszawa, 1791), w której domagał się usamowolnienia włościan i równości wszystkich klas społeczeństwa, napisał jeszcze: „Mémoires historiques, politiques et militaires sur les révolutions de la Pologne 1792—94,“ „La campagne d'Italie 1796 et 1797,“ „L'expedition du Tirol et les campagnes d'Egypte 1798,“ które razem zebrał i razem z biografją **S.** wydał Hort. de St.-Albin (Paryż, 1832), a w przekładzie polskim Wł. Miłkowskiego wydał je Żupański w t. IV zbioru „Pamiętników XVIII w.“ (Poznań, 1864).

Sułtan (z arab.), władca, mocarz, ogólny tytuł władców mahometańskich na Wschodzie. Za najpotężniejszego z nich uważany jest sułtan turecki. Tytuł ten służy także i żonom sułtana, które nazywają *sułtankami*, chociaż w samej Turcji tytuł sułtanki służy tylko rzeczywistej prawej małżonce jego i córkom z tego małżeństwa spłodzonym. Matka sułtana żyjąca zowie się Sułtanką-Walidy. Często używają też na Wschodzie tytułu **S.** w przemowach pochlebnych do osób wysoko położonych.

Sułtanki, *rodzynki sułtańskie*, ob. Rodzynki.

Sum *(Silurus)*, rodzaj ryb z rzędu kościstych, z podrzędu otwartopęcherzowych, z rodziny *sumowatych (Siluridae)*, obejmującej ryby wód słodkich, po większej części klimatu gorącego, a których jedynym w europejskiej faunie przedstawicielem jest **S.** *pospolity (S. glanis)*. Wszystkie sumowate odznaczają się ciałem zupełnie nagiem, bez łusk, głową dużą, paszczą obszerną, zawsze długiemi wąsami opatrzoną; płetwy są często podparte w przodzie promieniem skostniałym i zamienionym w kolec. Rodzaj **S.** odznacza się głową sze-

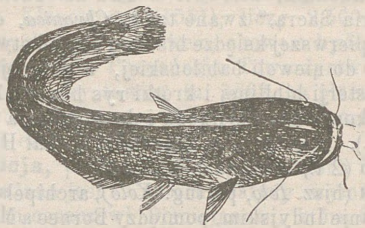

Sum.

roką, płaską, zębami w paszczy drobnemi, szczotkowatemi, płetwą grzbietową małą, niepodpartą kolcem, i płetwą podogonową bardzo długą. Zresztą łatwo go poznać można po paszczy ogromnej, wąsatej, oczach małych, długim ogonie i ogromnym wzroście. **S.** jest największym gatunkiem z ryb rzecznych europejskich, dochodzi bowiem 3 metrów długości i 200—250 klg. wagi. Mięso **S.** starego jest łykowate i traniaste, z osobników młodszych nieco lepsze. Z pęcherza pławnego wyrabia się klej. Żyje tylko w Europie wschodniej, w jeziorach i rzekach, w znacznych głębiach, gdzie, ociężały, zagrzebany w mule, czatuje na zdobycz, składającą się z małych rybek. — Do rodziny sumowatych należy też *trutwa* czyli *sum elektryczny* (ob. Drętwa).

Suma, *Summa*, jest to treść albo wykład jakiej nauki, a głównie teologji, porządkiem przedmiotów, czego nauczali w różnych czasach doktorowie i co rozproszone było w wielu księgach, słowem: wykład jasny, całkowity i systematyczny.— Msza, odprawiana uroczyście w niedziele i święta, msza wielka albo śpiewana, zowie się także *Sumą*.

Suma, *summa*, w matematyce, ob. Dodawanie.

Sumak *jeleni róg (Rhus)*, rodzaj roślin z rodziny terpentyńcowatych, cechujący się kielichem drobnym, 5 dzielnym, trwałym, płatkami jajowatemi i jagodą jednonasienną, prawie suchą. Są to krzewy i drzewa w krajach umiarkowanych i gorących, zawierające sok mleczny ostry, często trujący; niektóre z nich są lekarskiemi, ozdobnemi lub technicznemi; po ogrodach często się uprawiają. **S.** *różkowaty*, *drzewo octowe (R. typhina)*, pochodzi z Ameryki północnej, ma liście duże, pierzaste, 8 — 10 parowe, złożone z listków lancetowatych, piłkowanych, z wierzchu gładkich, zielonych, pod spodem szaro opuszonych, ku jesieni czerwieniejących; kwiatki żółto-zielonawe na końcu gałązek wierzchołkowych w skupionych bukie-

cikach umieszczone, jagody purpurowe, włoskami pokryte. Jagody te, wielkości pieprzu, tworzą na wierzchołkach gałązek jakby rogi ostrokrążne, ciemno-purpurowe, na kilka centymetrów długie, które, zawierając w sobie dużo kwasu jabłkowego, mają smak mocno kwaśny. **S.** *garbarski (R. coriaria)*, nad morzem Śródziemnem, ma również kwaśne owoce, używane na Wschodzie dla wzmacniania octu i na przyprawę do potraw; kory i liści używa się do garbowania safjanu i korduanu, oraz do farbowania na czarno, owoców do farbowania

Sumak. *a* kwiat męski, *b* żeński.

na czerwonawo, a kory na zielono. **S.** *perukowaty, perukowate drzewo, skąpia (R. cotinus)*, w Europie południowej, często uprawia się w parkach; kora *(ruja)* używa się jako surogat chiny; drzewo znane jest w farbierstwie pod nazwą drzewa *fizetowego* (ob.). **S.** *jadowity (R. toxicodendron)*, z Ameryki północnej, niekiedy sadzony w ogrodach, później dziczeje i sam się rozmnaża, jak np. w parku puławskim, bardzo jadowity; za potarciem liści ręce mocnemu ulegają zapaleniu; homeopaci często liści tych używają. **S.** *werniksowy (R. vernicifera)*, drzewko japońskie, wydaje żywicę, z której przyrządzają werniks chiński i japoński. *B. succedanea*, również w Japonji, ma wydawać wosk japoński.

Sumarokow Aleksander, płodny i zdolny pisarz rosyjski, * 1718 w Moskwie, † 1777 tamże. Odebrawszy staranne wychowanie w domu rodzicielskim, oddany był do korpusu kadetów, gdzie wkrótce zdolnościami swemi zwrócił na siebie uwagę przełożonych. Ukończywszy korpus 1740, został następnie adjutantem generała Razumowskiego; 1756 został dyrektorem teatru rosyjskiego, założonego przez cesarzową Elżbietę, i repertuar jego zbogacił swemi tragedjami, operami i komedjami. Pisał we wszystkich rodzajach poezji i prozy, trzymając się niewolniczo wzorów klasycyzmu francuskiego. Zbytnie pochwały spółczesnych były przyczyną, że **S.** nie poświęcił się jednej gałęzi literatury, a tem samem nie rozwinął swych zdolności. Będąc jeszcze w korpusie, pisywał udatne wiersze, następnie 1748 napisał tragedję „Chorew," która, wystawiona przez kadetów, zwróciła na niego uwagę cesarzowej Elżbiety. Sławę swą ugruntował tragedjami: „Synous i Truwor" oraz „Semira." Z innych prac **S.** ważniejsze: w prozie komedje: „Opiekun" i „Lichoimiec," najlepsze jego utwory; dalej „Tri brata sowmiestniki," „Jadowityj," „Narcis," „Pridanoje obmanom," „Czudowiszcza," „Trisotinius," „Mat', sowwiestnica doczeri" i „Wzdorszczica;" opery: „Alcesta," „Cefal" i „Prokris;" dramat „Pustynnik." Z prac wierszem, oprócz wymienionych wyżej, napisał tragedje: „Hamlet," „Aristona," „Jaropołk i Demira," „Wyszesław," „Dimitrij Samozwaniec" i „Mstisław," oraz przekład prawie wszystkich psalmów Dawida. Nadto pisał poezje religijne i okolicznościowe, listy poetyczne, satyry, eklogi, sielanki i t. d. Zbiorowe wydanie dzieł **S.** wyszło staraniem Nowikowa (10 t., 1707), wybór zaś pism wydał Glinka (3 t., Petersburg, 1841). Na język polski przełożone są tragedje **S.**: „Mścisław," przez Ignacego Bykowskiego (Warszawa, 1789) i „Dymitr Samozwaniec," przez Wincentego Zgierskiego (Wilno, 1821).

Sumaryczne sprawy. W kodeksie postępowania sądowego cywilnego tak się zowią sprawy, przychodzące pod osądzenie po upływie terminu pozwu bez zwykłych sprawom większym formalności. Tu należą: 1) apelacje od wyroków sądu pokoju; 2) skargi czysto osobiste bez względu na wysokość sumy, która jest ich przedmiotem, gdy jest tytuł, byleby co do niego spór nie zachodził; 3) skargi wytoczone bez tytułu, gdy nie przenoszą 1,000 franków; 4) skargi tymczasowe lub pośpiechu wymagające; 5) skargi o zapłatę komornego i dzierżawy, oraz ubiegłych opłat rentowych. Por. art. 404—413 K. P. S.

Sumatra, jedna z wysp Wielkich Sundzkich, leży na archipelagu Wschodnio-Indyjskim, ma rozległości 421,384 klm. kw. Na północy przez cieśninę Malaka od półwyspu Malaki oddzielona, z południa odgraniczona jest cieśniną Sunda od wyspy Jawy. Na około **S.** podobnie jak Jawę przebiega kilka pasm gór dosyć wysokich, natury wulkanicznej (wulkan Indrapura ma 3,736 metrów wysokości). Znaczniejsze rzeki **S.** są: Palembang, Siak i Rekkan. Grunt jest nadzwyczaj urodzajny. Mieszkańcy są głównie szczepu Malajskiego, oprócz nich znajdują się tu Chińczycy, Arabowie i Holendrzy. **S.**, od czasu zdobycia przez Holendrów Aczynu i Siaku, prawie w całości znajduje się pod ich władzą i ma następny podział administracyjny: 1) *Prowincja zachodnia* 82,330 klm. kw. i 1,275,900 miesz. 2) *Benkoelen* 24,437 klm. kw. i 157,900 miesz. 3) *Lampong* 29,365 klm. kw.

i 130,700 miesz. 4) *Brzeg wschodni* 91,894 klm. kw. i 306,300 miesz. 5) *Palembang* 139,128 klm. kw. i 678,000 miesz. 6) *Aczyn* 53,218 klm. kw. i 444,700 miesz. (1892). **S.** odkryta została przez Lopeza de Figueira w r. 1508. Portugalczycy, którzy założyli na niej faktorje handlowe, wyrugowani byli w XVI wieku przez Holendrów. Ci ostatni, wzmocniwszy swą władzę 1620, podbili 1659—1662 część wyspy południowo-zachodnią, 1664 zagarnęli Indrapuras, Salidas i wiele innych terytorjów, w r. 1666 Padang. Dalej na południe osiedli 1685 Anglicy. W r. 1803 cała południowa część wybrzeża wschodniego dostała się Holendrom, którzy 1824 zawarli układ z Anglikami, na mocy którego ci ostatni objęli półwysep Malakkę, posiadłości zaś na **S.** zrzekli się na rzecz Holandji, która od tego czasu, rozszerzając coraz więcej swą władzę, prawie całą wyspę zagarnęła w swe ręce.

Sumatrzański wosk *(geta-lahoe)*, zasuszony sok mleczny gatunki figowca, *Ficus ceriflua*, jest szary, twardszy od wosku pszczolego, łatwo rozpuszczalny w eterze, topi się przy 61° C.

Sumba, jedna z małych wysp Sundzkich, obejmuje powierzchni 11,360 klm. kw. (206 mil kw.) i liczy 200,000 miesz.

Sumbawa, jedna z małych wysp Sundzkich, ma 13,980 klm. kw. powierzchni, jest natury wulkanicznej i ma grunt urodzajny. Pamiętna strasznym wybuchem (5 — 11 kwietnia 1815) wysokiego na 4,300 metrów wulkanu Tambora, który 42,000 ludzi zagrzebał i całe księstwo zniszczył, przyczem sam zapadł się w części i obecnie ma wysokości tylko 2,339 metrów. Obecnie są na wyspie księstwa zależne od Holendrów, mianowicie Bima, Sumbawa, Dompo, Sangar i Mangherai.

Sumienie, jest to sąd praktyczny, który wskazuje co trzeba czynić lub czego unikać w szczególnej okoliczności, w jakiej się znajdujemy. **S.** zastosowuje prawo boskie i zasady prawa do szczególnych wypadków, jakie się zdarzają, i stanowi o dobroci lub złości czynu, o jego godziwości lub niegodziwości, o tem, co jest nam rzeczywiście i w jakim stopniu pozwolone, nakazane lub zakazane. Nie jest ono ani wiedzą, ani wolą, ale zostaje w powinowactwie z jedną i drugą. Ma to wspólnego z wiedzą, że tworzy podobnie jak ona sądy moralne; różni się zaś od niej tem, że sądy wiedzy są ogólne i zwracają się na ogół powinności naszych, sądy zaś **S.** dotyczą szczególnych powinności w chwili obecnej. **S.** wskazuje woli co czynić, ale jej do tego nie zmusza, a nie zniewalając jej koniecznością, wkłada na nią tylko obowiązek. Tak więc **S.**, umieszczone między rozumem, wiedzą i wolą, następuje po jednej, a poprzedza drugą. Odbiera od wiedzy prawidła ogólne, którym daje szczegółowe zastosowanie, używa ich przy zdarzonej okoliczności i przekazuje je ostatecznie woli. W porządku religji i obyczajów **S.** jest tem, czem w porządku politycznym są trybunały albo sądy, które prawodawca umieścił pomiędzy sobą a narodem.

Sumiliskie starostwo niegrodowe było położone w województwie i powiecie Trockim. Według spisów podskarbińskich z r. 1766, obejmowało miasteczko Sumiliszki z folwarkami, które posiadał Leonard Pociej, obożny wielki litewski, razem ze starostwem Żyżmorskiem i wsiami Ejtykany i Rejzany, opłacając z Sumiliskiego kwarty złp. 798 gr. 11, a hyberny złp. 450. Za Zygmunta Augusta dobra te narodowe należały do ekonomji stołu królewskiego.

Sumiński Leopold, pedagog i pisarz, * 1798 we wsi Koszelewie, powiecie Gostyńskim, † 1862 w Warszawie. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie warszawskim i otrzymaniu stopnia magistra filozofji, był od r. 1822 nauczycielem języków starożytnych w Warszawie, Sejnach, Łomży i Pułtusku. W r. 1829 został rektorem szkoły na Muranowie w Warszawie, 1833 członkiem rady wychowania, 1840 dyrektorem kursów dodatkowych, 1841 prezydującym w komitecie egzaminacyjnym, następnie pomocnikiem kuratora okręgu naukowego warszawskiego i prezydującym w komitecie cenzury. Pisma jego są: „Książka czytania i rachunków do użytku szkół elemantarnych“ (Warszawa, 1837); „Phaedri Augusti fabulae“ (tamże, 1837); „Eutropii historiae romanae“ (tamże, 1843); „Słownik łacińsko-polski do autorów klasycznych“ (tamże, 1863).

Sumiński Zygmunt Leszczyc, publicysta, * 1845 w gub. Płockiej, w pow. Lipnowskim, † 1885 w Warszawie, kształcił się w Szkole Głównej w Warszawie, następnie poświęcił się dziennikarstwu. Był współpracownikiem *Niwy* i *Wieku*, opracował po polsku „Statystykę moralności“ Drobischa w „Bibljotece umiejętn. prawnych.“

Summa, ob. Suma.—*Summa summarum*, suma ogólna, zbiór sum z oddzielnych stron księgi, stąd w ogólności wyrażenie to oznacza rezultat ostateczny jakiejkolwiek sprawy.

Summo mane (łac.), wczesnym rankiem.

Summum jus saepe summa injuria (łac.), zbyt ścisła sprawiedliwość bywa często najwyższą niesprawiedliwością (Cycero de off. 1, 10, 33).

Sumner Edwin, unjonistowski generał amerykański, * 1796 w Bostonie, † 1863 w Syrakuzach. Wszedłszy do służby wojskowej 1819 r., odznaczył się w wojnie przeciw Indjanom, 1846 przeciw Meksykowi, 1854 jeździł z misją do Napoleona III, 1861 mianowany dowódcą wojsk federalnych na pobrzeżach oceanu Spokojnego, działał w Panamie; potem walczył szczęśliwie pod Richemond i pod Fair-Oaks. Po organizacji armji przez generała Mac-Clellan, **S.** został dowódcą korpusu i odznaczył się chlubnie w bitwach pod Hagerstown, Sharpsburg i Antietam Creck, a w r. 1863 opuścił służbę wojskową.

Sumner Karol, znakomity prawnik i mąż stanu amerykański, * 1811 w Bostonie, † 1875. Ukoń-

czywszy uniwersytet Harward w Cambridge, wstąpił do służby sądowej, został 1834 referentem trybunału, ogłosił 1836 w kilku tomach p. t.: „Sumner's Reports," wyroki słynnego prawnika, a swego przyjaciela i nauczyciela, Józefa Story, i wydawał czasopismo prawnicze *American Jurist;* od r. 1835 był profesorem prawa międzynarodowego w Cambridge, 1837 — 40 podróżował po Europie, a za powrotem, pełniąc dalej swe obowiązki, wydał „Vesey's Reports" (20 t., 1844—46). Biorąc żywy udział w sprawach publicznych, połączył się z whigami, nakłonił ich do walki przeciw niewolnictwu, 1850 został wybrany senatorem i odznaczył się jako niepospolity mówca i stanowczy wróg niewolnictwa, za co był nawet w sali obrad ciężko raniony przez jednego z deputowanych Południa. Od 1861 — 71 był ciągle prezesem senatu w wydziale spraw zagranicznych i odegrał ważną rolę podczas wojny z secesjonistami. Przeciwnik Granta, występował z silną przeciw niemu opozycją, tak w sprawach zewnętrznych, jak i wewnętrznych. W r. 1872 popierał kandydaturę H. Greeley'a do prezydentury. **S.** obdarzony niepospolitemi zdolnościami i posiadający przytem gruntowne i wszechstronne wykształcenie, należy do najznakomitszych i najszlachetniejszych zarazem mężów w Stanach Zjednoczonych. Jako mąż stanu trzymał się zasady, że sprawiedliwość jest fundamentem prawdziwie korzystnej polityki. Z pism jego wymieniamy jeszcze: „White Sladery in the barbary States" (Boston, 1853); „Orations and speeches" (2 t., Boston, 1852) i „Recent speeches and addresses" (Boston, 1856). Jego „Complete works" (wyszły w 12 t., Boston, 1872).

Sumy, miasto powiatowe gub. Charkowskiej, nad rz. Psiołą, ma 27,575 miesz. (1897); założone 1653 przez wychodźców ukraińskich, było następnie siedliskiem pułku kozackiego, oraz zarządu wszystkich pułków słobodzkich; 1780 r. zostało miastem powiatowem.—*Sumski powiat* ma na przestrzeni 2,800 wiorst kw. 230,200 miesz.

Sumy Neapolitańskie, są to skarby wywiezione z Polski przez królowę Bonę (ob.) i wypożyczone przez nią królowi neapolitańskiemu, których jej spadkobiercy nigdy nie odebrali. Monografję o nich napisał Klemens Kantecki.

Sun *(sung, soun)*, japońska miara długości, = 10 *bu* = 3,0303 cm.

Sun, *konopie bengalskie*, ob. Crotalaria.

Sund, właściwie *Oresund*, cieśnina, między duńską wyspą Zelandją a zachodniemi brzegami Szwecji położona, ma 14 mil długości, a w najwęższem miejscu, naprzeciwko duńskiej twierdzy Kronborg, pół mili szeroka, stanowi zwykłą drogę komunikacyjną pomiędzy morzem Północnem a Bałtyckiem, chociaż okręty przechodzą także i przez dwie inne cieśniny: Bełt wielki i Bełt mały. Król duński od najdawniejszych czasów był panem tych cieśnin i ściągał za pośrednictwem urzędu celnego w Helsingör od wszystkich przechodzących tędy statków kupieckich cło, aż do 14 maja 1857 r., w którym na mocy zawartych z państwami morskiemi układów cło te zniesiono za opłatą Danji 31,000,000 tal. Cło na Sundzie przynosiło Danji w ostatnich czasach przeciętnie po 2,500,000 talarów rocznie. Por. „Der Sundzoll und der Welthandel" (Lipsk, 1854).

Sunda albo **Sundzkie wyspy,** nazwane tak od oddzielającej Sumatrę od Jawy cieśniny Sunda, stanowią część archipelagu Wschodnio-Indyjskiego, leżącą między morzem Chińskiem i oceanem Indyjskim, od półwyspu Malaka aż do wysp Moluckich. Dzielą je zwykle na *Wielkie* i *Małe* **S.** Do pierwszych należą: Sumatra, Jawa, Borneo i Celebes; z ostatnich zaś ważniejsze są: Bali, Lombok, Sumbawa, Flores, Sumba, Sabrao i Timor. Większa ich część podlega Holandji, która posiadłości swoje na małych Sundach dzieli na rezydenctwa Timor i Lombok.

Sunderland, ważne miasto nadmorskie w angielskiem hrabstwie t. n., przy ujściu rz. Wear do morza Północnego; składa się z właściwego miasta oraz przedmieść: Wearmouth lub Bishop-Wearmouth i Monk-Wearmouth; liczy 131,000 miesz. Po Londynie, Liverpoolu i Newcastle jest to jeden z najważniejszych portów Anglji. Ma 280 własnych okrętów.

Sundewitt, półwysep około 3 mil kw. rozległy, w księstwie Szlezwiskiem, wchodzi klinem w morze Bałtyckie i położony jest naprzeciwko wyspy Alsen.

Sundsvall, miasto portowe w szwedzkim länie Westernorrland, ma ożywiony przemysł i 14,000 mieszkańców.

Sungari, dopływ Amuru w Mandżurji chińskiej, wypływa pod Schan Alin na granicy Korei, wpada do Amuru pod Michajło-Semenowskiem.

Sunium, przylądek w Attyce, obwarowany był w starożytności murem. Tu leżało także miasteczko *Sunium*, mające kopalnie srebra i świątynię Pallady, z której dotychczas stoi kilka kolumn. Dlatego też przylądek ten nazywają teraz Capo-Colonni.

Sunna (arab.), t. j. obyczaj, zwyczaj lub prawidło, znaczy u prawowiernych Muzułmanów mowy i czyny Mahometa, stanowiące pod pewnym względem boskie przepisy prawa; opierają się one już to na pojedyńczych wyrzeczeniach i zdaniach Mahometa, już to na tradycjach o jego życiu i czynach. Początkowo były przekazywane ustnie, później zaś spisywane i nazywają się z tego powodu *Hâdis* (tradycyjne sprawozdanie). Przepisy takie, zebrane w jedną księgę, stanowią obok Koranu najgłówniejsze źródło prawowiernych Mahometan. Najsłynniejszy z sześciu znanych zbiorów *Hâdis* sporządził El-Buchâri (około 840 po Chr.) p. t. „El-dzâmi essachîch" (3 ed., w nowszych czasach dał Krezl, 2 t., Lejda, 1862—64). Zwolennicy **S.** nazywają się *Sunnitami*, należą do nich prawie wszyscy Mahometanie w Afryce, Egipcie,

Syrji, Turcji, Arabji i Tatarji, gdy tymczasem do przeciwnej sekty *Szyitów* (ob) należą tylko mieszkańcy Persji.

Sunnici, ob. Sunna.

Sunt lacrimae rerum (łac.) — są łzy nad nieszczęściami ludzi (Wirgiljusz).

Supan Aleksander, geograf, * 1847 r. w Innichen w Tyrolu, kształcił się w Hradcu, Wiedniu i Lipsku, 1871 został nauczycielem szkoły realnej w Lublanie, 1877 r. docentem, a 1880 profesorem geografji w Czerniowcach; w 1884 objął w Gotha redakcję pisma geograficznego *Petermanns Mitteilungen*. Ogłosił „Lehrbuch der Geographie“ (9 wyd. 1895); „Statistik der untern Luftströmungen“ (1881); „Die Bevölkerung der Erde“ (1891—93); „Grundzüge der physischen Geographie“ (1884, 2 wyd., 1896) i in.

Super (łac.) nad, w połączeniu z innemi wyrazami oznacza wyższość, albo nadmiar.

Superarbiter (łac.), rozjemca, polubowny sędzia. W sądach polubownych, jeżeli dwóch sędziów nie zgadza się w zdaniach i jednomyślnie wyroku wydać nie może, wybierają **S.**, który łącząc się ze zdaniem jednego z sędziów, tworzy większość możliwą do pozyskania wyroku.

Supercargo, ob. Cargo.

Superfosfat, materjał używany na nawóz, jest nadfosforanem kwaśnym wapna; wyrabia się z fosforytów, koprolitów, guana, zużytego węgla kostnego i t. p. przez traktowanie kwasem siarczanym, przyczem w materjałach tych zawarty nierozpuszczalny fosforan wapna zasadowy przechodzi w rozpuszczalny nadfosforan kwaśny. Zawiera często różne materjały dodatkowe i znajduje się w różnych gatunkach. Por. Schucht „Fabrication des Superphosphats“ (1894). Ob. Nawóz.

Superintendent, dawniej *superattendent*, przełożony duchowny nad okręgiem albo djecezją kościołów wyznania ewangelickiego, któremu jest poruczony nadzór nad duchownymi i zarządem gmin, kościołów, do jego djecezji zaliczonych. W Królestwie Polskiem jest 5 superintendentur ewangelicko-augsburskich: Krakowska, Kaliska, Warszawska, Płocka i Augustowska, nad któremi przełożony jest **S.** generalny, będący zarazem **S.** djecezji warszawskiej. Główny zaś ster i zarząd ma konsystorz wyznania ewangelicko-augsburskiego w Warszawie.

Superior City, miasto w północno-ameryk. stanie Wisconsin, na prawym brzegu rz. Saint-Louis i nad zatoką jeziora Górnego, ma warsztaty okrętowe i 12,000 miesz.

Superjor (łac.) zwierzchnik albo przełożony zgromadzenia zakonnego.

Supernaturalizm lub *Supranaturalizm*, wiara w nadprzyrodzoność, nadzmysłowość, w ściślejszem zaś znaczeniu wiara w objawienie się Boga w sposób odstępujący od praw przyrodzonych.

Supinacja *(Supinatio)*, obrót ręki lub przedramienia, który wyprowadza ją ze zwykłego położenia anatomicznego, zwracając dłoń ku przodowi, a palec wielki nazewnątrz. Mięśnie, do celu tego służące, nazywają się *supinatory (mięśnie wywrotne)*; przeciwne im działanie posiadają *pronatory (mięśnie nawrotne)*, które wywołują pronację (ob.).

Supiński Józef.

Supiński Józef, znakomity ekonomista polski, * 1804 we wsi Romanowie pod Lwowem, † 1893 r. Początkowe nauki pobierał we Lwowie, później, wzięty przez znanego w literaturze Józefa Mroziń-skiego na opiekę do Warszawy, skończył liceum u ks. Pijarów, a następnie wydział prawniczo-administracyjny w uniwersytecie warszawskim, gdzie otrzymał stopień magistra. W 1830 wszedł do służby wojskowej, a w 31 r. udał się do Francji. Przechodząc za granicą różne koleje losu, dobił się wreszcie stanowiska dyrektora fabryki wyrobów wełnianych, co materjalnie położenie jego poprawiło. Tęsknota do kraju zniewoliła Supińskiego do porzucenia korzystnej posady za granicą, i w 1844 widzimy naszego uczonego przebywającego już w Galicji. Ks. Leona Sapieha zajął się Supińskim i wyrobił mu urząd w założonej przez siebie kasie oszczędności we Lwowie. Na tem stanowisku **S.** pozostawał lat 20 i dopiero w 1864, skutkiem utraty wzroku, opuścił tę posadę. W czasie studjów naukowych objawiła się w Supińskim zdolność do pisania wierszy. Początkowo też próbował sił swoich na polu literatury pięknej. Napisał poemat: „Morsztyn i Regulus;“ ale z tych utworów pozostało tylko wspomnienie; z jego prac poetycznych zachowały się 2 tragedje: „Arcez“ i „Tatarzy.“ Wykład ekokomji politycznej Fryderyka Skarbka w uniwersytecie warszawskim zachęcił Supińskiego do poświęcenia się tej nauce i odtąd pisać wiersze zaprzestał. Wypadki z 1830, następnie tułactwo za granicą przerwały mu te studja. Po powrocie do kraju **S.** czynnie się oddawał piśmiennictwu. W r. 1848 brał udział w kierownictwie *Dziennika Narodowego* we Lwowie, po zwinięciu zaś tego pisma, odzywał się niekiedy ze swemi pracami, w różnych czasopismach umieszczanemi. W 1855 wykończył pierwszą swą obszerną pracę p. t.: „Myśl ogólna fizjologji powszechnej.“ Dzieło to jednak dla braku nakładcy ukazało się zaledwie w 1862 w druku. W tymże roku opuścił prasę I t. pomyślanego na rozległą skalę dzieła p. t.: „Szkoła polska gospodarstwa społecznego,“ a w 1865 drugi tom tejże szkoły. Prace te, owoce długich badań, przyczyniły się do nadwątlenia zdrowia

i wzroku autora. **S.** bowiem, zajęty cały dzień w urzędzie, nocą mógł tylko oddawać się pracom naukowym. Prócz tego, trudność znalezienia na swe prace nakładcy, słaby pokup dzieł przez publiczność, nie mało także ostudzały zapał naszego ekonomisty. Dzieło: „Szkoła Polska“ nie jest też skończone; po utracie wzroku **S.**, nie mogąc dokończyć obszerniejszych prac, napisał parę mniejszych artykułów treści ekonomicznej. Wszystkie dzieła **S.** wydane zostały razem we Lwowie w 1872 w 5 t., z życiorysem i portretem autora. **S.**, jako autor ekonomiczny, jest i dotychczas mało u nas znany. Początkowo jego prace były przyjęte dość chłodno przez publiczność; przyczynił się do tego nizki stan wogóle nauk społecznych, a nadto chwila, w której pierwszy raz się ukazały publiczności. **S.** na tle ogólnych zasad naukowych rozpatruje w swych pracach stosunki krajowe i ocenia, o ile nasze gospodarstwo społeczne jest zgodne z prawidłami naukowemi i, jak łatwo się domyślić, silnemi dość barwy maluje nasze pod tym względem położenie. Oczywiście praca z takiemi tendencjami, wśród wrzawy lat 1862 i nast., nie mogła zwrócić na się uwagi. Później zdawało się, że wziętość i sława Supińskiego wzrasta, ale prędzej to przypisać wypada współczuciu dla losów człowieka; sława ta nie gruntuje się na dokładnej ocenie jego utworów. Dowód na to znajdujemy w tem, że **S.**, nosząc się z myślą utworzenia szkoły polskiej ekonomicznej, nie wywołał naśladowców. Przeciwnie, nasi ekonomiści oceniają prace **S.** z dziwnego nieraz stanowiska. Pisali o nim: Deskur w warszawskim „Ekonomiście,“ Wejchert w rozprawie: „Znaczenie Bastiata, Carego i Supińskiego w ekonomice.“ „Fizjologję powszechną“ rozbierał Morzycki, a w czasopiśmie *Na dziś* w tomie 3-im zamieszczono początek najznakomitszej bez wątpienia pracy o Supińskim — Sadowskiego. Najważniejsza praca **S.**, zwłaszcza dla naszych stosunków, „Szkoła Polska,“ jest nieskończona, co utrudnia bardzo ocenę; prócz tego autor w dziele swojem systematycznym nie jest, i szczególnie t. I, obejmujący właściwe zasady ekonomji, jest zbiorem luźnych rozpraw o tych kwestjach ekonomicznych, o których opinja autora różni się od zdań ekonomistów Zachodu. Usiłowanie autora, by wprowadzić w zakres ekonomji udział sił naturalnych, działających darmo, i by to miało stanowić cechę charakterystyczną szkoły polskiej, jak utrzymuje Sadowski, są naszem zdaniem nie bardzo trafne i szczęśliwe. W dziełach **S.** znajdujemy niezmierną liczbę faktów i spostrzeżeń z dziedziny naszego gospodarstwa, przytem sam język autora, jasność wykładu, jednają mu umysł czytelnika. Czem pod względem stylu i języka odznacza się Szajnocha jako pisarz dziejów, takie samo stanowisko zajmuje w nauce gospodarstwa społecznego Supiński. Zbiorowe wydanie dzieł **S.** wyszło w 5 t. w Warszawie 1882 r.

Suplement (z łac), zowie się w ogólności uzupełnienie czegoś dla otrzymania całości, jak np. dodatek do dzieła literackiego, uzupełniający możebne w niem braki i opuszczenia.

Suplika (łac.), prośba na piśmie; suplikant, proszący.

Suplikacje (łac.), u Rzymian zwano tak dwie modlitwy, nakazywane w czasach wielkich nieszczęść publicznych, po rozpytaniu wyroczni sybilijskiej, z udziałem całego ludu; **S.** były także uroczystościami dziękczynemi po odniesionem zwycięstwie.

Suppé Franciszek, kompozytor austrjacki, * w Spalato (Dalmacja) 1820, † 1895 w Wiedniu. Rodzina jego pochodziła z Belgji. **S.** już w wieku dziecinnym objawiał wielkie zdolności muzykalne, kształcił się w konserwatorjum wiedeńskim, następnie był dyrektorem orkiestry w kilku teatrach wiedeńskich. Skomponował muzykę do przeszło dwustu wodewilów i napisał szereg operetek. Z utworów jego ważniejsze: „Młoda wieśniaczka“ (1847); „Pensjonat“ (1860); „Wróżbiarka“ (1862) „Dziesięć córek na wydaniu“ (1862); „Dama pikowa“ (1864); „Piękna Galatea“ (1865); „Lekka kawalerja“ (1866); „Freiga“ (1866); „Cannebas“ (1870); „Fatynica“ (1876); „Djabeł na ziemi“ (1878); „Boccaccio“ (1879); „Józef Haydn“ (1887); „Juanita“ (1891) i in. Nadto napisał kilka symfonji, mszę, kilka kwartetów, pieśni i t. d.

Supraśl, osada w gub. Grodzieńskiej, pow. Białostockim, nad rz. Supraślem, około 2,000 miesz. Od 1,500 istniał tu bogaty klasztor bazyljanów, a przy nim wspaniały kościół. Klasztor ten posiadał niegdyś znakomitą bibljotekę i drukarnię, bardzo czynną swego czasu. Drukarnia upadła za rządów pruskich, bibljoteka zaś przeniesiona została do Wilna, gdzie była włączoną do księgozbioru seminarjum obrządku wschodniego; klasztor bazyljanów, 1842 zamieniony na monaster prawosławny 2-ej klasy, dotąd istnieje. W 1834 założył w Supraślu Wilhelm Zachert wielką fabrykę sukna i kortów, która przeszło 700 robotników zajmuje. W klasztorze tutejszym przechowywany niegdyś był jeden z najdawniejszych zabytków języka starosłowiańskiego, pochodzący z XI w. Rękopis ten, obejmujący 253 kart w wielkiej czwórce, bez początku i końca, dostał się następnie do rąk Kopitara, po śmierci którego pierwsze 120 kart przeszły do bibljoteki liceum lublańskiego. Część druga odnalezioną została w bibljotece znanego bibljografa Trembickiego, przyłączonej następnie do bibljoteki ordynacji Zamojskich. Wyjątki z części przechowanej w Lublanie wydał Miklosich p. t. „Monumenta linguae paleoslovenicae e codice suprasliensi“ (Wiedeń, 1851).

Supremat, Supremacja (z łac.), jest władza najwyższa, jaką papież posiada nad biskupami katolickiego kościoła i nad całym wogóle Kościołem. *Przysięga supremacyjna (oath of supremacy)*, zowie się w Anglji przysięga, zaprowadzona od cza-

sów Henryka VIII, składana w przyznaniu koronie prawa najwyższego zwierzchnictwa i władzy nad kościołem, zaprzeczania takiej władzy papieżowi i uznania następstwa tronu wyłącznie dla wyznania anglikańskiego. Zniesiona została postanowieniem parlamentu w 1798 r.

Supresja (z łac.), zniesienie, zniweczenie, skasowanie, np. zakonu, zgromadzenia.

Sura, rz. w Rosji, bierze początek w pow. Syzrańskim, gub. Symbirskiej, i ubiegłszy 600 w. przez gub. Penzeńską i po części Kazańską, wpada do Wołgi w gub. Niże-Nowogrodzkiej, pod miastem Wasil-Surskiem. Spławną jest na wiosnę, poczynając od miasta Penzy, latem zaś od Promzina-gorodiszcza do ujścia.

Surabaya, miasto gł. prowincji niderlandzkiej t. n. na wyspie Jawie, przy ujściu rz. Kali Mas, ma 148,000 miesz., port wygodny i wielkie składy zapasów wojennych.

Surakarta, stolica holenderskiej rezydentury t. n. na wyspie Jawie, liczy 110,000 miesz., rezydencja władcy, zostającego pod opieką dodanego mu ze strony Holendrów rezydenta. Rezydentura **S.** obejmuje 5,677 klm. kw. i 1,164,000 miesz.

Suraskie starostwo grodowe leżało w województwie Podlaskiem, w ziemi Bielskiej. Podług spisów podskarbińskich z 1569, stanowiły te dobra, z miasta Suraża (ob.) i przyległości składające się, uposażenie stołu królewskiego. W 1771 posiadał je, po Piotrze Zalewskim, podkomorzym ziemi Nurskiej, Piotr Alkantara Ożarowski, pisarz w. kor., opłacając z niego kwarty złp. 5,053 gr. 27. Uchwałą sejmową 1768 sądy ziemskie przeniesiono do Bielska, również na sejmie z 1773—75 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne rzeczonemu wyżej Ożarowskiemu.

Suraskie starostwo niegrodowe leżało w województwie i powiecie Witebskim. Podług metryk litewskich, obejmowało miasto Suraż (ob.) z zamkiem i przyległościami. Początek tego starostwa datuje się od 1590, w którym za zezwoleniem Stanów Rzeczypospolitej król Zygmunt uczynił zamianę dóbr królewskich na dobra dziedziczne Sapiehów, i odtąd posiadali je: Zawiszowie, Wojnowie, Horscy, Stabrowscy, Słuszkowie, Obuchowiczowie, Kotowiczowie, Pociejowie, wreszcie z mocy przywileju króla Poniatowskiego z d. 20 lut. 1771, po śmierci Ludwika Pocieja, strażnika w. ks. Litewsk., dzierżył te dobra narodowe Franciszek Czyż, sędzia ziemski województwa Wileńskiego, który z nich płacił kwarty złp. 400, a hyberny złp. 460. Od d. 16 września 1772 zajęte zostało przez rząd rosyjski.

Surate, stolica okręgu t. n. w angielsko-indyjskiem prezydencstwie Bombay, nad rz. Tapti, miasto bardzo handlowe, liczy 110,000 miesz.

Suraż, miasteczko w powiecie Bielskim, gub. Grodzieńskiej, po obu brzegach rz. Narwi, na samej granicy z Królestwem Polskiem, jedno z najdawniejszych dawnego województwa Podlaskiego, niegdyś powiatowe, dziś podupadłe, około 1,500 mieszkańców.

Suraż, m. w pow. i gub. Witebskiej, przy ujściu Surażki i Karpli do Dźwiny; ma 2,800 miesz., po większej części żydów. Miało niegdyś zamek obronny, z drzewa zbudowany przez ks. Stefana Zbaraskiego, wojewodę witebskiego. Do 1866 było miastem powiatowem.

Suraż, m. pow. gub. Czernihowskiej, nad rzeką Iputą, liczy 4,000 miesz.—*Suraski powiat,* ma na przestrzeni 3,638½ w. kw. 189,000 miesz.; w powiecie znajduje się 36 fabryk (w tej liczbie 16 sukna), których roczna produkcja wynosi 2,450,000 rubli.

Surbiton, miasto w ang. hrabstwie Surrey nad Tamizą, ma 10,000 miesz.

Surdynka, ob. Sordynki.

Surgut, miasto okręgowe gub. Tobolskiej, ma 1,120 miesz.

Surinam, osada niderlandzka w Ameryce południowej, obejmuje środkową część Gujany (ob.).

Surius Wawrzyniec, uczony Kartuz, * 1522 r. w Lubece, † 1578; wstąpił 1540 do zgromadzenia Kartuzów. Zostawił wiele dzieł pisanych gładką i płynną łaciną, z których najważniejsze są: „Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab anno 1560—64“ i „Vitae Sanctorum“ (6 t., 1570—1575).

Surja (mit. ind.), w dawnej mitologji indyjskiej oznaczał boga Słońca. Jedzie na wozie ciągnionym przez wiele szybkich, czerwonych koni; czczono go jako duszę wszystkiego. Jako twórca nosił miano Savitar. Córka **S.** nazywała się równie **S.**, była małżonką Aswinów, a syn jej zwał się Puszon (późniejsze imię Słońca). Od **S.** pochodzi dynastja słoneczna królów Surjavanica.

Surlet de Chokier Erazm Ludwik, baron, regent Belgji, * 1769 w Liège, † 1839. Za rządów francuskich urzędnik cywilny, a za królestwa Zjednoczonych Niderlandów członek izby deputowanych i naczelnik opozycji; po wybuchu rewolucji belgijskiej prezes kongresu narodowego i od 26 lutego 1831 aż do wstąpienia na tron Leopolda, t. j. do 21 lip. 1831 regent Belgji.—Por. Juste'a „Le régent d'après documents inédits“ (Bruksela, 1867).

Surma, *Surmik,* toż co błyszcz antymonowy, ob. Antymonowe minerały.

Surmja, *Surmiowate,* rośliny, ob. Bignonja, Bignonjowate.

Surnia, *pójdźka,* ob. Sowa.

Surogat, *surrogat,* wogólności to wszystko, cokolwiek rzecz inną zastąpić może. Nazwa ta używa się zwłaszcza w medycynie na oznaczenie leków tańszych, mogących zastąpić droższe; tak np. liczne są **S.** chiny. Często też mówi się o **S.** środków pokarmowych, tak np. cykorja, palone żyto i t. p. są **S.** kawy. Podobnież napotykają się **S.** w technice, jak drzewnik, esparto są surogatami

gałganów przy wyrobie papieru.—Por. Koller „Die Surrogate“ (1893—94).

Surogat, sędzia duchowny zasiadający w konsystorzu.

Surogator. tak nazywano w dawnej Polsce namiestników starostów grodowych, pisarzów ziemskich i grodzkich, wyznaczonych za upoważnieniem sejmów do pełnienia ich obowiązków.

Surowica (*Serum*), ciecz, która pozostaje po ścięciu się włóknika krwi i osadzeniu się krążków krwi, składa się z wody, ciał białkowych, tłuszczu, cukru i soli, przeważnie chlorku sodu i węglanu sodu. Ob. Krew.

Surowicze błony, cienkie, przezroczyste, białawe błony, pokrywające powierzchnię wewnętrzną takich jam, które nie posiadają żadnego otworu prowadzącego na zewnątrz, stanowią więc zamknięte worki surowicze. Każda **S. b.** ma dwie powierzchnie: jednę wolną, drugą połączoną z organem, jaki pokrywa. Najważniejsze **S. b.** są: otrzewna (ob.), opłucna (ob.), osierdzie (ob.), błona pajęcza, pokrywająca jamę mózgo-rdzeniową, czyli arachnoidea (ob. Mózg) i błony wyścielające powierzchnię wewnętrzną stawów. **S. b.** wydzielają nieznaczną ilość płynu lepkiego, ułatwiającego ruchy obu listków tych błon. Z chorób najważniejsze są zapalenia (ob. Synovitis).

Surowicze płyny, soki organiczne, które powstają drogą przesiąkania ze krwi; należą tu płyny surowicze w worku opłucnowym, sercowym, w jamie brzusznej i w jamach stawowych. Surowiczy płyn jest zwykle przezroczysty, jasny, bezbarwny lub nieco żółtawy, posiada odczyn alkaliczny, a ciężar właściwy mniejszy od ciężaru krwi, ilość białka mniejszą od plazmy krwi.

Surowiec, ob. Żelazo.

Surowiecki Karol, Reformat, krytyk i polemik duchowny, * 1750 pod Gnieznem, † 1824 w Miednienicach. Po ukończeniu nauk, wstąpił do zgromadzenia Franciszkanów, gdzie zostawszy kapłanem, zajmował się pierwotnem wychowaniem młodszego swego brata Wawrzyńca, którego oddał do seminarjum. Następnie, szukając surowszej reguły, został Reformatem, był rektorem i profesorem szkoły w Pakości i jednocześnie walczył żarliwie mową i piórem w obronie religji i Kościoła katolickiego. Jako polemik i krytyk występował z zaciętością, zbliżającą się niemal do fanatyzmu. Na tem polu znane są jego prace, jak np.: „Świstak warszawski wyświstany“ (krytyka na dzieło „Podróż do Ciemnogrodu“); dalej „Cygan z gandziarą“ (przeciwko broszurze: „Ksiądz z kropidłem“), oraz „Python, lipsko-warszawski djabeł.“ Tego rodzaju dzieł i broszur wydał **S.** przeszło 30, zawsze bezimiennie, często bez roku i pod ukrytem lub mylnem miejscem wydrukowanych. Oprócz powyższych, bardziej znane jego dzieła są: „Amerykanki, albo dowód religji chrześcijańskiej,“ przekład z pani de Beaumont (8 t., Warszawa, 1784—1785); „Wolter między nieboszczykami,“ przekład z francuskiego (Kraków, 1781); „Historja jakobinizmu,“ z F. Barruela (2 t., Berdyczów, 1812); „Święte tajemnice masonji sprofanowane“ (Lwów, 1805); „Komentarz czyli nowy wykład księgi objawień“ (2 t., Warszawa, 1820); „Antidot ascetyczny czyli niezawodne lekarstwo religijne przez ekspacjenta“ (tamże, 1823); „List prowincjonalnego do warszawskiego filozofa“ (Wilno, 1817); „Odpowiedź na zagęszczone między ludźmi pytanie: co się dziś dzieje i na co się zanosi pod słońcem?“ (1813); „Podróż Józefa II do Piekła“ (1790) i inne. Por. Nowodworski „Ks. K. Surowiecki“ (Warsz., 1870).

Surowiecki Wawrzyniec, historyk i publicysta polski, brat poprz., * 1769 r. pod Gnieznem, † 1827 w Warszawie. Przeznaczony do stanu duchownego, po 3-letniem pobycie w seminarjum wystąpił 1791 z powodu wątłego zdrowia i jako nauczyciel prywatny przebywał z uczniem swoim L. Szczanieckim lat kilka we Lwowie, Wiedniu i Dreźnie. Po utworzeniu księstwa Warszawskiego wezwany do Drezna, pracował w ministerjum sekretarjatu stanu, w 1807 został członkiem Towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk, 1812 r. sekretarzem generalnym w ministerjum oświecenia, a 1817 r. radcą do spraw administracyjnych i czuwania nad funduszami edukacyjnemi. Z prac jego najważniejsze są: „O upadku przemysłu i miast w Polsce“ (Warszawa, 1810); „O rzekach i spławach krajów Księstwa Warszawskiego“ (tamże, 1811); „O wadach wychowania młodzieży polskiej“ (tamże, 1806); „Uwagi względem poddanych w Polsce i projekt ich uwolnienia“ (tamże, 1817); „Śledzenie początków narodów słowiańskich“ (tamże, 1820); dzieło to wywołało pracę Szafarzyka „Ueber die Abkunft der Slaven nach Lorenz Surowiecki,“ i dało pochop uczonemu Czechowi do napisania słynnego jego dzieła: „Slovanské Starožitnosti.“ Większą część pism **S.** przedrukował Turowski w *Bibljotece Polskiej*.

Surrey, hrabstwo w Anglji południowej nad rzeką Tamizą, ma 1,963 klm. kw. i 1,732,000 m., których 1,210,000 zamieszkuje gminy Southwark i Lambeth, tworzące przedmieście Londynu. Miasto główne **S.** jest Guildford.

Surrey Henryk Howard, hrabia, poeta angielski, * 1516 w Kenninghall, najstarszy syn księcia Norfolk, wszedł 1540 do służby cywilno-wojskowej, ale w 1547 obwiniony o zdradę stanu został ścięty 21 stycznia t. r. **S.** odznaczył się szczególnie jako znakomity liryk. On pierwszy wprowadził do literatury angielskiej sonet i jamby nierymowane. Najnowsze wydanie jego poezji dał Bell (Londyn, 1854).

Sursum corda (łac.),—w górę serca!

Surville Klotylda, pseudonim, pod którym r. 1803 ogłoszono drukiem zbiór bardzo pięknych poezji, po większej części treści lirycznej. Rzeczywistym twórcą tych rymów ma być Stefan de Surville, który 1798 wróciwszy potajemnie do

Francji jako emigrant, został rozstrzelany w Puy. Por. König „Etude sur l'authenticité des poésies de Clotilde de S." (Halla, 1875).

Survilliers, hr., nazwisko przybrane po 1815 przez Józefa Bonapartego.

Surwiliszki, miasteczko w pow. Rosieńskim, gub. Kowieńskiej, o 3 mile od Kiejdan położone.— Inne **S.** były w dawnem województwie Wileńskiem, pow. Oszmiańskim.

Sury, nazwa nagłówków czyli tytułów rozdziałów w Koranie.

Surzewka, rzeka w gub. Podolskiej, powiecie Nowouszyckim, wpadająca z prawej strony do Dniestru.

Surzycki Juljan, inżynier, * 1820 r. w Lublinie, rozpoczął służbę w zarządzie komunikacji i w 1844 kierował robotami inżynierskiemi przy budowie nowego zjazdu w Warszawie. W latach 1845—47 służył w wojsku na Kaukazie. Powróciwszy do kraju, był naczelnym inżynierem przy budowie mostu stałego na Wiśle pod Warszawą. W *Bibljotece Warszawskiej* z 1853 zamieścił zajmujące „Opisy Dagestanu".

Surzyński Józef, ksiądz, doktor teologji, regent chóru i organista przy kościele archikatedralnym w Poznaniu; wydał: „Monumenta musices sacrae in Polonia: Kompozycje kościelne wzorowych mistrzów muzycznych z epoki klasycznej w Polsce" (Poznań, 1885); „Śpiewnik kościelny dla użytku parafji rzymsko-katolickich" (Poznań, cz. I. 1886).

Sus, ob. Świnia.

Suscipere et finire (łac.): „rozpocząć i do końca doprowadzić"—dewiza hanowerskiego orderu Ernesta-Augusta.

Suseł *(Spermophilus),* rodzaj ssących szczurowatych z rodziny wiewiórkowatych, kształtem ciała zbliżony do wiewiórek, dość wysmukły. Kończy uchowe bardzo krótkie, ogon krótki lub długi, dwukiściasty, torebki przyżuchowe wyraźne. Są

Suseł.

to zwierzęta wielkości szczura, ziemne, trzymające się głównie w okolicach równych, otwartych, często w stepowych, towarzyskie. Kryją się w norach głębokich, od których niewiele się oddalają. Zimę w norze przesypiają, pozamykawszy starannie wszystkie wejścia i nagromadziwszy w niej znaczne zapasy żywności. Głos wydają silny, gwiżdżący. Gatunki, których jest kilkanaście, rozmieszczone są na znacznej przestrzeni półkuli północnej, tem osobliwe, że dwa gatunki nigdzie razem nie żyją. **S.** *pospolity (S. citillus).* żółtawoszary, z drobnemi plamami, 24 cm. długi, z ogonem 7 cm. długim, 9 cm. wysoki, żyje w Europie wsch. aż do Śląska, przez starożytnych zwany był *myszą pontyjską* lub *simor*; jest przedmiotem polowania dla futra, w niewoli dobrze się trzyma.

Suski Andrzej, prawnik, ubogi szlachcic osiadły w ziemi Przemyskiej, we wsi Rodstowa, żyjący w drugiej połowie XVI i pierwszych latach XVII w. Pisał wiele, ale nie mając funduszów na druk wydał tylko dwa dzieła: „Sposób podający drogę do korektury prawa, a zatem do sprawiedliwości i pokoju w Koronie Polskiej" (Kraków, 1607); „Deklaracja statutów koronnych i rozdawanie dygnitarstw kościelnych i beneficji ruskich" (tamże, 1612).

Suski Jacek, teolog i mówca, Dominikanin, rektor akademji krakowskiej, był kaznodzieją kościoła N. M. P. w Krakowie, potem przeorem klasztoru lubelskiego; † 1618 w Krakowie. Wydał: „Kazania przygodne i świąteczne" (Kraków, 1610); „Apologia pro SS. Eucharistiae sacramento contra calvinianos" i inne.

Susliga Wawrzyniec, kaznodzieja, Jezuita, * w Pułtusku, nauki odbywał w akademji krakowskiej, później w Hradcu i tam wstąpił do Jezuitów. W 1601 powrócił do Polski i, pełniąc rozmaite obowiązki w zgromadzeniu swojem, wsławił się jako znakomity kaznodzieja, † 1640 w Krakowie. Oprócz dzieł historyczno-kościelnych w języku łacińskim, wydał: „Żywot Elżbiety z Leżniec Sieniawskiej marszałkowej wielkiej koronnej" (Kraków, 1629) i „Kazania" (3 t., tamże, 1630), czystą i jasną polszczyzną pisane.

Susnia, jezioro w gub, Suwalskiej, pow. Kalwaryjskim, w dobrach Kalwarja, obok rzeki Kirsny położone, ma 41 morgów przestrzeni i 12 stóp głębokości.

Suso Henryk, właściwie *Seusse* albo *Säussen,* głośny mistyk, * 1300 w Konstancji; studjował w Kolonji teologję, poczem wstąpiwszy do klasztoru w Konstancji, prowadził żywot bardzo ascetyczny. Około 1340 rozpoczął pielgrzymkę misyjną jako kaznodzieja po Szwajcarji, Szwabji, Alzacji i krajach nadreńskich i † 1365 w dominikańskim klasztorze w Ulm. Jego dzieła, z których najważniejsze: „Buch von der ewigen Weisheit" (Augsburg, 1482 i 1512), wydane zostały w nowym języku niemieckim przez Diepenbrocka (Regensburg, 1838); rozchodziły się one swego czasu po całych Niemczech, i dziś jeszcze miłośnicy literatury niemieckiej cenią je bardzo wysoko pod względem czystości języka.

Suspensa (łac.), zawieszenie księdza w wykonywaniu obowiązków duchownych na dłuższy lub

krótszy przeciąg czasu, lub też na czas nieograniczony. Prawo **S.** służy biskupowi w całej djecezji, a opatom w ich klasztorze, i wynika z juryzdykcji kościelnej.

Suspensorium (łac. zawieszenie), bandaż do podwiązywania, używany zwłaszcza przy zapaleniu jąder oraz sutek kobiecych.

Susquehanna, największa rzeka w Pensylwanji, poczyna się z dwu głównych ramion: *Wschodniej* **S.,** wypływającej w stanie Nowego Yorku, i *Zachodniej* **S.,** biorącej początek poniżej gór Alleghany. Obie te rzeki, które w hrabstwie Northumbeland pod Sunbury zbiegają się z sobą, tworzą właściwą **S.,** która ubiegłszy 730 klm., wpada pod Havre-de-Gräce do zatoki Chesapeak.

Süss Oppenheimer Józef, wirtemberski minister finansów, * 1692 w Heidelbergu, pochodzenia żydowskiego, † 1738 r. powieszony (w klatce). W r. 1733 był agentem, bankierem, następnie ministrem ks. Karola Aleksandra wirtemberskiego, po którego śmierci 1737 r., **S.** za wykryte oszustwo i wybicie 11 miljonów guldenów fałszywych pieniędzy, został uwięziony i stracony. Por. Zimmer 1873 r.

Süss Edward, geolog, *1831 w Londynie, kształcił się w Pradze i Wiedniu, 1832 został asystentem gabinetu mineralogicznego w Wiedniu, 1857 profesorem geologji tamże, od 1893 jest wiceprezydentem akademji nauk. Był 1863—73 członkiem rady miejskiej wiedeńskiej, od 1869 członkiem sejmu dolno-austrjackiego, wybrany został w 1873 do rady państwa i odznaczył się jako wyborny mówca lewicy. Wydał: „Böhmische Graptolithen“ (1852); „Brachiopoden der Kössener Schichten“ (1854); „Brachiopoden der Hallstätter Schichten“ (1855); „Der Boden der Stadt Wien“ (1862); „Lagerung des Steinsalzes von Wieliczka“ (1868); „Die tertiären Landfaunen Mittelitaliens“ (1871); „Bau der italienischen Halbinsel“ (1872); „Die Entstehung der Alpen“ (1875); „Die Zukunft des Goldes“ (1877); „Die Zukunft des Silbers“ (1892), ale głównem jego dziełem jest „Das Antlitz der Erde“ (2 t., 1883—88, 2 wyd., 1892), którego oddzielną odbitkę stanowi rzecz o potopie: „Die Sintflut“ (1884).

Sussex, hrabstwo w południowej Anglji, niegdyś jedno z królestw anglo-saksońskich, obejmuje 3,777 klm. kw. powierzchni z ludnością 551,000. Znajdują się tu liczne zabytki starożytności, między któremi jest 11 rzymskich obozowisk. Miasto główne Lewes.

Sussex August Fryderyk, książę, szósty syn Jerzego III, króla angielskiego, * 1773, † 1843. Oszczędniejszy nieco od braci swoich, był hojnym opiekunem sztuk i nauk, a jako mąż stanu nieugiętym przeciwnikiem torysów i gorącym rzecznikiem liberalizmu; z tego powodu w częstem bywał nieporozumieniu z ojcem i bratem Jerzym IV, ale u ludu wielką miał miłość i sympatję. Pierwszą jego żoną była katoliczka miss Murray, córka szkockiego hrabiego Dunmore, z którą się rozwiódł, a dzieci z tego małżeństwa otrzymały nazwisko Este (ob.). Drugą żoną jego była Cecylja Unterwood, córka irlandzkiego hrabiego Arran.

Sussmann Hellborn Ludwik, rzeźbiarz, * 1828 w Berlinie, uczeń Bredowe. **S.** założył muzeum sztuki stosowanej w Berlinie i był dyrektorem manufaktury porcelany. Wykonał wiele rzeźb mitologicznych i posągi: Fryderyka W. w Berlinie i Bregu, Fryderyka Wilhelma III w Berlinie i in.

Sustine et abstine (łac.): cierp i panuj nad sobą—dewiza stoików.

Susza Jakób Jan, biskup chełmski greko-unicki, * 1610 w Mińsku litewskim, nauki odbywał tamże u Bazyljanów, poczem 1626 wstąpiwszy do ich zgromadzenia, pełnił obowiązki nauczyciela filozofji i teologji w różnych klasztorach. Następnie wysłany został za granicę dla nauk teologicznych, doktoryzował się w Ołomuńcu i czas pewien bawił w Rzymie. Za powrotem do kraju, mieszkał w Mińsku, skąd 1636 wysłany został do Chełmna na przełożonego szkoły, otwartej przy klasztorze Bazyljanów. 1649 mianowany po śmierci Metodego Terleckiego administratorem biskupstwa chełmskiego, został 1652 biskupem tejże djecezji. 1661 obrany generałem Bazyljanów, piastował tę godność do 1667. W czasie swego generalstwa jeździł w sprawach zakonnych do Rzymu, gdzie wszystkich zadziwiał swą wiarą i świątobliwością życia. Zasiadał potem na synodzie lubelskim 1680 r., a na ostatek otrzymał bogate opactwo w Żydyczynie; † 1687 r. (wedle innych 1685). Wydał: „Cursus vitae et certamen martirii B. Josaphati Kuncevicii“ (Rzym, 1645); „Saulus et Paulus Ruthenae unionis sanguine Beati Josaphati transformatum sive Meletius Smotricius“ (Rzym, 1666); „Phoenix redivivus sive imago longe vetustissino Virginis matris Chelmensis“ (4 wyd., Zamość, 1689).

Suszenie, *wysuszanie,* usuwanie wilgoci, zawartej w jakiejkolwiek substancji. Jeżeli substancja zawiera wodę w obfitości, poddaje się ją najpierw odwadnianiu za pomocą pras, walców lub machin odśrodkowych. Samo suszenie dokonywa się w różny sposób, zależnie od rodzaju substancji. Niektóre tracą wodę łatwo przez ulatnianie się jej na powietrzu, zwłaszcza w temperaturze podniesionej; jeżeli zaś ogrzewania stosować można, przyspiesza się suszenie przez wywołanie silnych prądów powietrza za pomocą wentylatorów. Do suszenia przedmiotów drobnych służy *eksykator* (ob.). Do suszenia powietrzem ogrzanem służą różne urządzenia; ma wielką skalę przeznaczone są do tego celu oddzielne suszarnie, t. j. izby czyli *kamery* z blachy żelaznej K (ob. fig), w których osadzone są walce ww; po walcach tych przesuwa się tkanina, rozwijająca się z bębna r działaniem

pary walców W. Powietrze dopływające przez rurę de ogrzewa się w ogrzewalniku A, kanałem m dostaje się do kamery i uchodzi rurą B; ruch ten powietrza utrzymuje się prądem pary wodnej, przebiegającej rurę dt, rury zaś C i c służą do oprowadzania wody skroplonej; tkanina wysuszona układa się w fałdy F. Zamiast podobnych izb do suszenia tkanin i papieru używają się *maszny do suszenia*, złożone z walców wydrążonych i ogrzewanych przebiegającą parą; przez przesunięcie między szeregiem takich walców tkanina szybko się suszy; w ciągu minuty wysuwa się

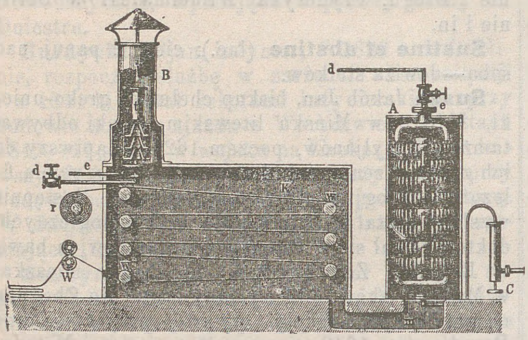

Suszarnia.

z machiny około 15 m. tkaniny wysuszonej. Ciała proszkowate suszą się w panwiach lub na płytach żelaznych albo kamiennych. Suszenie znacznie się przyspiesza, jeżeli powietrze już parą wodną nasycone usuwa się za pomocą pompy powietrznej. **S.** cieczy czyli oswobadzanie ich od wody, dokonywa się przez kilkakrotne przekroplenie, jak to się dzieje z alkoholem (ob. Destylacja); ostatnie jednak ślady wody usuwane być muszą za pomocą ciał hygroskopijnych, jak chlorku wapnia lub wapna palonego. Dla suszenia gazów prowadzi się je przez rury wypełnione dziurkowatym chlorkiem wapnia, lub przez naczynia zawierające pumeks, napojony stężonym kwasem siarczanym. Postępowanie takie ma zwłaszcza zastosowanie przy rozbiorze chemicznym ciał organicznych (ob. Analiza chemiczna).

Suszil Franciszek, zasłużony pisarz czeski; * 1804 w Nowym Rousinowie, † 1868 w Bystrzycy pod Hostynem; po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Kromierzyżu, studjował filozofję w Bernie, gdzie też 1823 r. wstąpił do seminarjum duchownego. Wyświęcony 1827 na kapłana, został wikarjuszem w Olbrawicach; w końcu 1837 r. był mianowany profesorem Pisma św. w zakładzie teologicznym berneńskim. **S.** położył wielkie zasługi pracą około podniesienia ducha narodowego w Morawji, oraz zjednoczenia jej na polu duchowem i literackiem z Czechami. Od 1849 wydawał czasopismo religijne dla ludu *Hlas jednoty katrlické*. Wydał: „Spisy svatych otcó apostolskych“ (Berno, 1837, 2 wyd., 1849); „Moravské národni pisnie s napievy do textu vrzadienymi“ (t. 1840; 2 wyd., 1860); „Anthologie z Ovida, Katulla, Propertia a Musea“ (t. 1861); „Hymny cirkevni“ (2 wyd., t. 1852); „Kratki prosodie czeská“ (t. 1861); „Sebrané basnie“ (t. 1862); „Evangelium sv. Mateusze“ (Praga, 1864) i in.

Suszkowski, ob. Protasewicz.

Suszycki Remigjusz, jeden z celniejszych poetów religijnych XVII w. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej, gdzie został doktorem obojga prawa, był nauczycielem domowym Aleksandra i Konstantego, synów króla Jana III, a następnie wstąpił 1602 do stanu duchownego, został kustoszem kieleckim, plebanem niegardowskim, scholastykiem łęczyckim, kanonikiem krakowskim, a r. 1693 archidjakonem tamże; † 1705 r. w Krakowie. Oprócz kilku panegiryków wydał „Pieśni nabożnych“ części trzy (Kraków, 1697—1702).

Suszyński, herb: Podkowa grzbietem w górę wzniesiona, przez którą, na krzyż dwie przechodzą strzały, żeleźcami w górę zwrócone, opierzeniem na dół.

Suszyński.

Sutanna (franc.), długa sukna wierzchnia duchowieństwa katolickiego.

Sutereny (z franc. *souterrains*), dolne piętra domów, w części pod powierzchnię ziemi zagłębione, przeznaczone na mieszkania, albo też na kuchnie, pralnie, warsztaty i t. p.

Sutherland, hrabstwo w północnej Szkocji, zajmuje 5,252 klm. kw. przestrzeni, z ludnością 21,800 i miastem głównem Dornoch.

Sutherland (hrabiowie i książęta), starożytny ród szkocki, według podań legendowych, pochodzący od zamordowanego przez Macbetha Alana, thana Sutherlandu, którego syn *William* przez Malcolma III mianowany był *hrabią Sutherland*. Skutkiem zamężcia *Elżbiety*, siostry bezdzietnie w 1514 zmarłego Jana hrabiego **S.**, z Adamem Gordon, tytuł **S.** przeszedł do rodziny tego ostatniego. *William Gordon*, siedmnasty *hrabia Sutherland* († 1766), pozostawił jedną córkę *Elżbietę*, hrabinę **S.** (* 1765, † 1839), a z nią tytuł hrabiów **S.** dostał się mężowi, ówczesnemu wice-hrabiemu Trentham, a poźniejszemu hrabiemu Gower, najstarszemu synowi margr. Stafford. *Jerzy Granville Levenson-Gower, ks. Sutherland*, właśnie mąż owej Elżbiety (* 1758, † 1832), odziedziczył przez śmierć wuja swego księcia Bridgewater i ojca swego margr. Stafford, tytuł tego ostatniego wraz z ogromnemi majątkami, tak, że stał się najbogatszym człowiekiem w Anglji, a może nawet i w Europie. — Jego następcą w parostwie był najstarszy jego syn *Jerzy Grandville Leveson-Gower, książę Sutherland* (* 1786, † 1861), po którym znowu na-

stąpił najstarszy syn Jerzy *Granville William, margrabia Stafford* (* 1828), który od 1861 zasiadał w izbie wyższej. Książę ten, równie jak ojciec jego, należał do partji liberalnej, ale w sprawach politycznych żadnego prawie nie brał udziału. Obok administracji swych posiadłości, zajmował się głównie naukami przyrodniczemi i stosowaniem ich rezultatów do rolnictwa, przemysłu, żeglugi i t. d. Najbardziej dał się poznać swem miłośnictwem do wszelkich urządzeń, dotyczących straży ogniowej. Pałac jego w Londynie był połączony drutem telegraficznym ze wszystkiemi stacjami straży ogniowej w stolicy. Podczas odwiedzin Garibaldi'ego w Londynie (1864), przyjmował słynnego generała i jego orszak z prawdziwie książęcą gościnnością w Stafford-House i odprowadził go na swym jachcie do Caprery.—Najstarszy jego syn i spadkobierca *Cromarry, margr. Stafford*, * 1851 r.

Sutki, *gruczoły mleczne, piersi niewieście*, dwie półkuliste wypukłości na mięśniu piersiowym wielkim, pomiędzy 3 a 6 żebrem z jednej, i mostkiem a pachą z drugiej strony symetrycznie położone i otoczone *zatoką piersiową;* u mężczyzn znajdują się w stanie zarodkowym, u kobiet rozwijają się dopiero w okresie dojrzewania płciowego. Kształt, wielkość i konsystencja **S.** są rozmaite, stosownie do wieku, stanu części płciowych, budowy całego organizmu, plemienia i t. p. Nieco poniżej środka **S.** znajduje się stożkowata wydatność, zwana *brodawką*, brunatno zabarwiona i takąż obwódką otoczona. U dziewic wymienione części posiadają ciemno-czerwony kolor, gdy u osób, które rodziły, brunatnemi się stają. W drugim miesiącu ciąży brodawka zaczyna się powiększać i nabierać ciemniejszej barwy, a ponieważ te zmiany trwają aż do porodu, przeto taki stan piersi może do pewnego stopnia za oznakę ciąży być uważany. Jednocześnie z temi zewnętrznemi przemianami i sam gruczoł zaczyna się wykształcać, rozwijać i wreszcie mleko wydzielać. Kiedy sutka mleko wydzielać przestaje, wtedy sam gruczoł z brodawką się zmniejsza, skóra traci swój ciemny kolor, chociaż barwnik nigdy już zupełnie nie znika. Gruczoł mleczny składa się z pewnej liczby oddzielonych od siebie zraziков, z których każdy swój osobny przewód posiada; zraziki te leżą w bardzo silnem podścielisku tkanki łącznej i tłuszczowej. Miąższ gruczołu składa się z drobnych pęcherzyków, które jakby winne grono do przewodu się otwierają; pęcherzyki wspomniane otwierają się do najdrobniejszych kanalików, te łączą się w większe, a z tych ostatnich dopiero powstają istotne przewody mleczne, których liczba odpowiada liczbie zraziков. W liczbie 15—20 biegną one ku brodawce, gdzie każdy osobnym otworem się kończy. W krew sutkę zaopatruje tętnica międzyżebrowa i sutkowa wewnętrzna, nerwy pochodzą z dolnych gałęzi splotu szyjowego, splotu ramieniowego i nerwów międzyżebrowych. **S.** nie zawsze są odpowiednio wykształcone, by służyć mogły dla karmienia, zdarza się to nawet często u kobiet otyłych. **S.** ulegają rozmaitym chorobom, z których częstsze są: owrzodzenia powierzchowne, zapalenia w czasie karmienia niemowlęcia, przechodzące w ropnie głębokie, oraz nowotwory, tak złośliwe (rak), jak i dobrotliwe. W pierwszych dniach po porodzie, w okresie zbierania się mleka w sutkach, położnice nieraz miewają krótkotrwałą gorączkę, która od genezy swej nazywa się *gorączką mleczną*.

Przecięcie sutki.
1. Brodawka,
2. Przewody.
3. Zraziki gruczołowate.

Sutoszczety (*Polychetae*), robaki, ob. Pierścienice.

Sutowicz Juljan, historyk i poeta, * 1841 r. w gub. Mohylowskiej, † 1900; kształcił się w Moskwie i Krakowie. Prace swe pomieszczał w warszawskich i lwowskich pismach, oddzielnie wydał: „Sprawa Zborowskich na sejmie 1585“ (1875); „Zjazd łucki“ (1875); „Walka Kazimierza Jagiellończyka z Maciejem Korwinem o koronę czeską“ (1877). Pod pseudonimem Jana Leśniowskiego wydał „Próbki“ (poezje, obrazki, 1871), „Dramata“ (1872), „Kwestja nadbaltycka“ (1872). **S.** był nauczycielem w Tarnowie, Złoczowie i Rzeszowie.

Sutschou (*Suczou*), ob. Su-tszeu-fu.

Sutsos Aleksander, poeta nowogrecki, * 1803 w Konstantynopolu, † 1863 w Smirnie. Od 1820 mieszkał w Paryżu, następnie był profesorem w Atenach. Napisał: „Histoire de la révolution grecque“ (1830), poezje polityczne i satyryczne („Tułacz“ i in.).

Sutsos Panagiotis, brat poprz., * 1806, † 1868 w Atenach. Napisał: „Wędrowiec“ dramat liryczny, „Leandros“ powieść; „Mesjasz,“ tragedja i in. Zbiorowe wydanie „Dzieła“ wyszło w r. 1851.

Su-tszeu-fu, albo *Sutschou*, miasto w chińskiej prowincji Kiang-su, nad kanałem cesarskim położone, liczy 300,000 miesz., kwitnie handlem i przemysłem; zbudowane na wysepkach, jak Wenecja.

Sutti (satti), dobrowolne palenie się na stosie wdów u Indów, przez rząd angielski tłumione.

Suttner Berta, powieściopisarka, * 1843, córka austrjackiego feldmarszałka hr. Franciszka Kinsky'ego w Pradze, zaślubiła 1876 barona Artura von **S.** Napisała: „Inventarium einer Seele“ (2 w., 1888); romanse; „Ein schlechter Mensch“ (1885); „Ein Manuskript“ (1885); „High-Life“ (1886); „Daniela Dormes“ (1886); „Verkettungen“ (1887); „Erzählte Lustspiele“ (1889); „Die Waffen nieder,

eine Lebensgeschichte“ (2 t., 1889) i in. Mąż jej, *Artur Gundakkar von* **S.**, * 1850 w Wiedniu, napisał również kilka nowel i romansów: „Daredjan“ (Monachjum, 1884); „Der Battono“ (Sztutgardt, 1886); „Anderl“ (Drezno, 1889); „Die Adjaren“ (1889); „Bas les armes“ (1899).

Sutzos, ob. Soutzo.

Suum cuique (łac.), oddać każdemu co mu się należy. Ob. Cuique suum.

Suwak *(Meriones)*, rodzaj ssących szczurowatych, pośredni między myszami i skoczkami,

Suwak.

z ogólnej postaci podobny do pierwszych, z długości nóg tylnych i barwy piaskowej do drugich. Znanych jest przeszło 112 gatunków; po większej części są drobne, największe zaledwie szczurowi wyrównywają; żyją w stepach i pustyniach Azji i Afryki. Największy jest *M. tamaricinus*, 17 cm. długi, z ogonem długim 14,5 cm., na grzbiecie żółtawo-szary.

Suwałka, w dawnej strategji polskiej ruch wojenny przyjęty od Tatarów, polegający na tem, że pomniejsze oddziały z różnych stron nadciągające łączyły się z sobą w czasie oznaczonym i w danych stanowiskach, ażeby razem mogły przyjąć bitwę.

Suwałki, miasto gubernjalne i powiatowe w gubernji Suwalskiej, nad rz. Hańczą. W XV w. powstało jako mała osada, zamieszkała przez kilku Litwinów, których sąsiedzi przezwali *Susiwiłkaj*, t. j. *włóczęgi*. Z czasem wzrosła z niej wieś, którą na **S.** spolszczono i która w XVII w. przyłączoną została do klasztoru Kamedułów w Wigrach. Ci, zbudowawszy tu 1710 niewielki drewniany kościół, w pięć lat potem uwolnili włościan od pańszczyzny i nadali im swobody miejskie, a w 1720 król August II nadał wzrastającemu już miastu prawo magdeburskie, ustanowił targi i jarmarki. Następnie w 1816 **S.** przeznaczone zostały na stolicę województwa Augustowskiego i rezydencję władz wojewódzkich. Dzisiejszy kościół parafjalny założony został 1820 na miejsce dawnego drewnianego; zbudowany jest w stylu doryckim, obejmuje trzy ołtarze pięknej snycerskiej roboty, i ma dwa obrazy pędzla Franciszka Smuglewicza. Na cmentarzu grzebalnym wznosi się kaplica w stylu ostrołukowym, najpiękniejsze dzieło budownicze w Suwałkach, wystawiona 1853 podług planu budowniczego Karola Majerskiego. Do znaczniejszych gmachów miasta należą oprócz powyższych: kościół prawosławny, wystawiony 1840, kościół ewangielicko-augsburski, ratusz, dom gubernatorski, biuro rządu gubernjalnego i gmachy szkolne. Władze miejscowe tworzą: rząd gubernjalny, sąd okręgowy, urząd lekarski, magistrat i t. d. Ludność **S.** wynosiła w 1897 r. 22,646 miesz. — *Suwalski powiat* ma 27,5 mil kw. i 98,961 miesz.; w powiecie jest 1 miasto, 4 osady i 28 gmin. — *Suwalska gubernja*, jedna z 10 gubernji Królestwa Polskiego, graniczy na północ z gub. Kowieńską, na wschód z Wileńską i Grodzieńską, na południe z Łomżyńską, na zachód z Prusami. Ma ona 227 mil kw. albo 1,158,444 dziesiatin rozległości. Przestrzeń leśna w całej gubernji stanowi 23% powierzchni. Wody gub. **S.** należą przeważnie do basenu (porzecza) Niemna, mała ich tylko cząstka należy do Wisły. Jezior jest wielka obfitość (480); niektóre z nich jak Wigry, Rospudy, Duś, są dosyć znaczne. Grunt w częściach północnych gubernji **S.**, a mianowicie w powiatach: Marjampolskim, Władysławowskim, Wołkowyskim i w znacznej części Kalwaryjskiego, jest niski, równy, z glebą glinkowato-czarną, bardzo urodzajną. W częściach południowych gubernji grunt jest wapienno-piaszczysty, wzgórkowaty, obfitujący w jeziora i lasy, mniej urodzajny. Dla tego, jakkolwiek gospodarstwo wiejskie w całej gubernji jest na bardzo nizkim stopniu rozwoju, to przecież w części północnej panuje większa zamożność, aniżeli w południowej. Niektórzy tylko więksi właściciele zaprowadzili gospodarstwo płodozmienne i zaopatrzyli się w maszyny rolnicze, większość zaś używa jeszcze dawnych narzędzi ręcznych i utrzymuje gospodarstwo trzypolowe. Przemysł fabryczny w niemowlęcym stanie. Fabryk i zakładów przemysłowych w gubernji było w 1892 r. 106, produkcja zaś ich roczna wynosiła ledwie 970,000 rubli. Z tego już można wnosić, w jak opłakanym stanie znajduje się przemysł w gubernji **S.** Handel nieco bardziej ożywiony, aniżeli przemysł, znajduje się prawie wyłącznie w ręku żydów, którzy zaopatrują potrzeby miejscowe, a nawet wywożą niektóre produkty za granicę i do cesarstwa. Ważniejszemi punktami handlowemi w gubernji są miasta: Augustów i Suwałki, oraz wieś Aleksota, połączona z Kownem mostem na łyżwach. Komunikacje nie są bardzo dobre, kolej żelazna (gałąź kolei petersburskiej), przechodzi przez północną część gubernji, ale przerzynając miejsca puste i nie zamożne, nie wpływa nic lub bardzo mało na podniesienie ruchu handlowego okolicy; oprócz tego przez Suwałki przechodzi gałęź kolei petersburskiej od Grodna do Oran; większe znaczenie ma już kanał Augustowski, ale i ten dzisiaj, z powodu znacznego ubytku wód, coraz mniej oddaje usługi, żegluga na nim zmniejsza się z każdym rokiem. Ludność gubernji na początku 1897 wynosiła 604,945, w tem 305,383 mężczyzn i 299,562 kobiety. Ludność pod względem wyznaniowym dzieli się na 73,8% katolików, 3,42% prawosławnych, 6,8% protestantów, 15,97% żydów i 0,03% mahometan; pod względem narodowościowym: rosjan 3,4%, litwinów 51,6%, polaków 21,4%, niemców 4,9%, żydów 15,97%, tatarów 0,03%. Pod względem oświaty gubernja **S.** również stoi nie na bardzo wysokim stopniu. Szkoły, oprócz gimnazjów w **S.** i Marjampolu, zostają pod zarządem dy-

rekcji naukowej w Suwałkach. Pod względem administracyjnym dzieli się gub. na 7 powiatów, a mianowicie: Suwalski, Augustowski, Sejneński, Kalwaryjski, Wołkowyski, Władysławowski i Marjampolski. Stolicą gubernji są Suwałki.

Suworin Aleksy, publicysta rosyjski, zamieszkały w Petersburgu, od 1864 współpracownik *St.-Peterb. Wiedomosti* w których pomieszczał fejletony, a po przejściu tego dziennika 1874 w obce ręce pomieszczał swe prace w *Birżew. Wiedom.* Następnie nabył na własność gazetę *Nowoje Wremia* i zapewnił jej świetny byt materjalny. Nadto wydaje *Istoriczeskij Wiestnik*; wydał oddzielnie między innemi: „Russkije zamieczatielnyje ludi“ (1866), powieść „W koncie wieku“ i dramat „Medea.“ Oprócz tego od 1871 wydaje *Russkij kalendar*, zawierający cenne wiadomości statystyczne, a w r. 1895 „Wsia Rossija,“ podręcznik statystyczny.

Suworow Aleksander, ks. *Italijski*, hr. *Rymnicki*, generał rosyjski, * 1729 w Moskwie, z familji pochodzenia szwedzkiego; ojcem był *Bazyli* **S.**, † 1746 w stopniu generał-lejtnanta. W 13 r. życia wstąpiwszy do wojska jako prosty żołnierz, odznaczył się młody **S.** w kampanji przeciwko Szwedom w Finlandji, oraz w wojnie Siedmioletniej. Mianowany przez Katarzynę II pułkownikiem, dowodził 1768 r. jedną dywizją wojsk działających w Polsce; szczęśliwie walczył z Pułaskim, zajął Kraków, za co awansowany został na generał-majora. 1773 służył pod marszałkiem Rumiancewem przeciwko Turkom; połączywszy się 1774 r. z generałem Kameńskim, rozbił na głowę Turków, dowodzonych przez Reis-Effedini'ego pod Kozludżi, w wynagrodzenie za co mianowany był generał-lejtnantem. Po zawarciu pokoju w Kuczuk-kajnardżi uczestniczył w wyprawie przeciwko Pugaczewowi (ob,). 1777 pokonał chana krymskiego Dewlet-Gireja; 1773 przyłączył do Rosji Tatarów Nogajskich, wskutek czego był awansowany na gen. piechoty. 1 paźdz. 1787 rozbił Turków pod Kinburn, przyczem otrzymał ciężką ranę; w następnym roku wziął udział w oblężeniu Oczakowa, gdzie omało nie dostał się do niewoli. 1 sierp. 1789 w połączeniu z wojskiem austrjackiem zadał klęskę Mehmedowi Paszy pod Fokszanami, poczem 22 września t. r. na głowę rozbił w. wezyra nad rz. Rymnikiem. Przez cesarza Józefa II za czyn ten był wynagrodzony godnością hrabiego państwa niemieckiego, jednocześnie mianowany został przez Katarzynę II hrabią rosyjskim, z przydomkiem *Rymnicki*. Następnie szturmem wziął twierdzę Izmaił. Po zawarciu pokoju 1791 mianowany został gubernatorem Jekaterynosławskim, Krymu i zdobytych prowincji przy ujściu Dniepru. Po wybuchu wojny w Polsce powołany do służby czynnej, 5 list. 1794 r. wziął Pragę, poczem zajął Warszawę, za co mianowany został feldmarszałkiem. 1799 powierzył mu cesarz Paweł dowództwo nad armją mającą działać w połączeniu z Austrjakami przeciwko Francuzom we Włoszech; równocześnie cesarz Franciszek powierzył mu dowództwo nad wojskami austrjackiemi. We Włoszech stoczył **S.** kilka świetnych walk, zwyciężył Francuzów pod Cassano w kwietniu 1799, pod Trebją 17, 18 i 19 lipca, pod Novi 15 sierp. i w ciągu 3 miesięcy odebrał Francuzom wszystkie miasta i twierdze w górnych Włoszech, za co otrzymał godność ks. *Italijskiego*. Następnie przeszedł przez Alpy do Szwajcarji, połączył się z Korsakowem. Tymczasem cesarz Paweł, niezadowolony z polityki austrjackiej, odwołał armję posiłkową i **S.** mianował generalissimusem wojsk rosyjskich. Powracając, zachorował **S.** w Krakowie i † w kilka dni po przybyciu do Petersburga 18 maja 1800. Por. Authing „Versuch einer Kriegesgeschichte des Grafen **S.**“ (3 t., Gotha, 1796—1799); Fr. Schmith „**S.** Leben und Heerzüge“ (2 t., Wilno, 1833—44); „Polewoj „Istoria kn. Italijskago, gr. **S.**—Rymnikskago“ i w. in. **S.** pozostawił syna *Arkadjusza*, * 1783 r., który dowodząc dywizją w wyprawie Kutuzowa przeciwko Turcji, utonął 1811 w Rymniku, w tem samem miejscu, gdzie ojciec jego odniósł zwycięstwo. Najstarszy syn hr. Arkadjusza, hr. *Aleksander* **S.** — *Rymnicki* ks. *Italijski*,* 1804, † 1882, wychowany w instytucie Fellenberga w Hofwyl, wstąpił 1822 jako kornet do gwardji przybocznej. Ułaskawiony przez cesarza Mikołaja za udział w sprzysiężeniu 1825, udał się do armji kaukaskiej i odznaczył się w wojnie przeciwko Persji. 1828 zawiózł do Petersburga klucze Ardebilu, za co mianowany został fligel-adjutantem cesarskim; następnie brał udział w wojnie polskiej 1831. Wysłany przez hr. Paskiewicza do Petersburga z wiadomością o kapitulacji Warszawy, mianowany został pułkownikiem; następnie wysłany był niejednokrotnie z misjami dyplomatycznemi do rozmaitych dworów niemieckich. 1845, jako generał-major, miał sobie przez cesarza poruczonem zbadanie nadużyć w armji kaukaskiej. Mianowany generał-adjutantem, został 1747 gubernatorem wojennym kostromskim, a 1849 generał-gubernatorem prowincji nadbałtyckich. W marcu 1854 powierzono mu dowództwo armji, mającej bronić brzegów Liflandji. Wyniesiony do stopnia ganerała piechoty, został 1865 r. generał-gubernatorem Petersburga, a po zmienieniu tego stanowiska w 1866 r., generalnym inspektorem piechoty.

Suworow A.

Suza, w starożytności stolica staro-perskiej prowincji Suzjany, dzisiejszego Khursistanu, była przez długi czas zimową rezydencją monarchów medyjskich i perskich. Zwaliska tego niegdyś kwitnącego miasta zowią się teraz Szus, leżą na zachód miasta Szuster w prowincji perskiej Chursistan i opisane zostały ostatniemi czasy przez słynnego podróżnika i archeologa Loftusa. Por.

Oppert „Les inscriptions susiennes“ (Paryż, 1873); Dieulafoy „L'acropole de Suse“ (tamże, 1888).

Suza, (rzymsk. *Segusio*), miasto we włoskiej prowincji Turynu, rezydencja biskupa, ma katedrę z XI w., gimnazjum, liceum, seminarjum i 3,500 miesz.—Także miasto portowe w Tunisie, ma 18,000 miesz.

Suzdal, miasto powiatowe gubernji Włodzimierskiej, nad rzeką Klaźmą, ma 8,000 miesz.; 12 fabryk, produkujących rocznie za 250,000 rub. **S.** jest jednem z najstarszych miast północnowschodniej Rusi, niegdyś stolica w. książąt; z dawnych pamiątek zachowało się bardzo mało; z licznych kościołów słynną jest katedra Narodzenia N. M. P. (wystawiona 1150), klasztor Spaski, Pokrowski i in.—*Suzdalski powiat* ma na przestrzeni 2,512½ w. kw. 111,000 miesz.

Suzdalskie księstwo zajmowało obszerną przestrzeń nad górną i środkową Wołgą; zamieszkane przez ubogie fińskie plemiona (Weś i Merja), ostrym odznaczające się klimatem, uważane było za jedną z najpośledniejszych posiadłości Monomacha, który ją wyznaczył na dzielnicę najmłodszemu swemu synowi, Jerzemu Dołhorukiemu. Oprócz starodawnych miast, Rostowa i Suzdala, zasługują na wzmiankę: Jarosław nad Wołgą, Włodzimierz nad Klaźmą i Perejasław Zaleski. Ks. Andrzej Bogolubski, zostawszy w. księciem (1169), nie przeniósł się do Kijowa, lecz pozostał w pierwotnym swym udziale, który odtąd począł się zwać wielkiem księstwem. Po śmierci księcia Wszewłoda 1212, **S. ks.,** dotąd jedno z potężniejszych, rozpadło się na trzy udziały: rostowsko-białozierski, włodzimiersko-suzdalski i perejasławsko-twerski, dawny wpływ swój na resztę Rusi utraciło i w końcu 1392 przyłączone zostało do w. ks. Moskiewskiego.

Suzereństwo (franc.), zwierzchnictwo lenne, zbiór praw, jakie państwu suwerennemu służą nad pół-suwerennem, np. Porcie nad Bulgarją.

Suzjana, ob. Suza.

Svedberg Jesper, uczony i biskup szwedzki, * 1653 w pobliżu Fahlun, † 1735; ukończywszy studja uniwersyteckie w Lundzie i Upsali, wyświęcony był na kapłana i przez Karola IX mianowany kaznodzieją dworskim. 1692 został profesorem teologji w Upsali. Z powodu skłaniania się ku pietyzmowi narażony był na rozliczne napaści ze strony ortodoksyjnej; między innemi wydany przez niego 1694 Psałterz uznany był przez niektórych teologów za kacerski i **S.** zaskarżony był przed królem. Mimo to jednak mianowany był **S.** biskupem skarskim i na stanowisku tem odznaczył się gorliwością, pracowitością i pobożnością. Jako pisarz pracował nietylko w zakresie teologji, lecz nadto zyskał wielką zasługę znakomitą pracą lingwistyczną „Schibboleth eller svenska spräkets ryckt og ricktighet“. Religijne pojęcia **S.,** kłoniące się ku pietyzmowi i mistycyzmowi, wywarły przeważny wpływ na naukę syna jego, słynnego teozofa Emanuela Swedenborga (ob.)

Svedelius Wilhelm Eryk, historyk szwedzki, * 1816, † 1889 w Upsali, studjował filozofję i historję w Upsali, 1856 został profesorem historji w Lundzie, 1865 w Upsali. Napisał: „Historiske studier“ (1857); „Koning Gustav Adolfs karakterutveckling“ (1862); „Maria Stuart ach Elisabeth“ (1871—72); „Studier i Sveriges statskanskop“ (1875); „Inledning till Europes och Amerikas statskunskop“ (1876); „Smärre skripter“ (1875—77, t. 3).

Svendsen Jan, kompozytor norweski, * 1840 w Chrystjanji, kształcił się w konserwatorjum lipskiem, 1880 został dyrektorem Towarzystwa muzycznego w Chrystjanji. 1883 nadwornym kapelmistrzem w Kopenhadze. Napisał wiele koncertów, symfonji, rapsodji norweskich etc.

Sverdrup Jan, polityk norweski, * 1816, † roku 1892 w Chrystjanji, studjował prawo, 1841 został adwokatem, 1851 był wybrany do stortingu, gdzie zgrupował koło siebie stronnictwo radykalne, zwłaszcza w sferze ludowej, które wkrótce uzyskało większość w stortingu. Wybrany na prezydenta izby toczył walkę z monarchizmem, 1884 został prezesem gabinetu, ale działalnością swoją nie zadowolił stronnictwa radykalnego którego odstąpiło i skłoniło przez to do przerzucenia się do partji konserwatywnej. W 1889 ustąpił ze stanowiska.

Sverdrup Otto, podróżnik podbiegunowy, * roku 1855 w Haarstad w Helgeland w Norwegji, młodo wstąpił do marynarki, 1878 został sternikiem, następnie kapitanem. W 1888 przyjął udział w podróży Nansena (ob.) do Grenlandji, a w 1893 w jego wyprawie podbiegunowej, jako kapitan okrętu „Fram“. Gdy Nansen opuścił okręt, 14 marca 1895, by na saniach dalej na północ dotrzeć, objął **S.** dowództwo wyprawy i dopłynął do szerokości 85°57′. Dopiero 2 czerwca 1896 został okręt od lodów oswobodzony, a 20 sierpnia przybył do portu norweskiego Skjervö.

Sverige (szw.), Szwecja.

Sverker, król szwedzki wybrany w 1130 r., sprzyjał rozpowszechnieniu chrystjanizmu, † 1156 zamordowany. Od niego pochodzi cały szereg królów, który panował nad Szwecją na przemian z potomkami Eryka Świętego. Ostatni z nich Jan I, † 1222.

Sverre, król norweski, † 1177, protoplasta dynastji, która rządziła do 1319.

Svietla Karolina (Johanna z Rottów Mužakowa), autorka czeska, * 1830 w Pradze, † 1899. W r. 1857 wyszła za mąż za nauczyciela muzyki Mužaka. Na pole literackie wystąpiła 1858 nowelą „Dvoji probuzeni“ (w almanachu *Maj*), w której okazała niezwykły talent pisarski. Następne jej powieści i nowele, jak „Niekolik archu z rodinne kroniky“ (1859); „Laska k basnikovi“ (2 t.,

Swietla Karolina.

1860); „Prvni Czeszka“ (2 t., 1861); „Na usvitie“ (1865); „Rozcesti (1866); „Vesnicky roman“ (w *Kvietach*, 1867); „Krziż u potoka“ (1868); „Jitrzenka“ (w *Kvietach*, 1868); „Kanturczice“ (t., 1869) i in., postawiły ją w rzędzie najlepszych powieściopisarzów czeskich. Utwory jej odznaczają się bujną i bogatą fantazją, głęboką prawdą psychologiczną i artystycznem przedstawieniem. Siostra jej, Zofja Podlipska (ob.), zasłużyła się również na polu piśmiennictwa czeskiego. Z utworów jej posiadamy w przekładzie polskim: „Romans wiejski“, „Krzyż nad potokiem“, „Kilka dni z życia praskiego fanfarona“, „Kilka arkuszy z rodzinnej kroniki“, „Pierwsza Czeszka“, „Agnieszka Krawcówna“, „Ciotka Wawrzyńcowa“, „Swaty“, „Kamieniarz i jego dziecię“, „Mędrotka“, „O świecie“, „Córka kamieniarza“ (Warszawa, 1879); „Powieści wiejskie“ (1880). Na polu społecznem położyła wielkie zasługi przez założenie Towarzystwa kobiet pracujących i szkoły rękodzielniczo-handlowej.

Svoboda Franciszek Jan, pisarz czeski, * 1778 w Pradze, † 1864; po ukończeniu nauk gimnazjalnych, studjował filozofję, następnie prawo w mieście rodzinnem, poczem został nauczycielem gimnazjalnym, początkowo w Litomierzycach, następnie w Kralowej Hradcu, a w końcu od 1807 r. w gimnazjum akademickiem w Pradze i na stanowisku tem odznaczył się jako wyborny pedagog. Gorliwie nadto pracował nad rozbudzeniem w ziomkach swych zamiłowania do języka ojczystego i narodowości czeskiej. Wydał: „Zlatodol, aneb zpustla vesnice obnovenia fararzem, uczitelem a manżelkou jeho“ (Praga, 1830; 2 wyd., 1856); „Sztiedry veczer“ (t., 1827); „Prvni sto mrawnych povidek“ (Kralowy Hradec, 1831); „Druhé sto mravnych povidek“ (t. 1833; 2 wyd. obu zbiorów, 1852); „O trizneni hovad“ (Praga; 1833); „Jeżis przitel ditek“ (2 wyd., tamże, 1854) i w. in.

Svoboda Wacław Aloizy, poeta i filolog czeski, * 1781 w Nawarowie, w Bolesławskiem, nauki gimnazjalne odbył w Pradze oraz w Mł. Bolesławi, następnie studjował filozofję i przez czas niejaki prawo w Pradze, poczem 1814 został nauczycielem gimnazjalnym w Pisku; † tamże 1849. Dał się szczególnie poznać przekładami swemi na język niemiecki, mianowicie tragedji Seneki (Wiedeń, 1830) i „Rękopismu królodworskiego“ (1 wyd., Praga, 1818). Wydał także: „Muster redender Künste aus röm. Classikern“ (3 t., Praga, 1820—1829). Nadto pisał poezje w językach czeskim, niemieckim i łacińskim, pomieszczone w rozmaitych czasopismach. Oddzielnie wydał: „Karel Szkreta“ komedja w 3 aktach (Praga, 1841); „Vybor basni Fr. Schillera“ (t., 1847); „Poëseos latinae specimina“ (tamże, 1832); „Selecta Friderici Schillerii carmina rhytmis latinis similiter desinentibus reddita“ (t. 1845) i in.

Svoboda Jan, pedagog i pisarz czeski, zasłużony zwłaszcza wybornem urządzeniem ochronek dla dzieci, * 1800 w Horzepniku, † 1844 w Pradze. Przeznaczony do stanu duchownego, kształcił się w seminarjum, które opuściwszy, później poświęcił się nauczycielstwu i zwiedziwszy ochrony zagraniczne, został 1832 przełożonym pierwszej ochrony czeskiej w Hradku pod Skalką; 1842 mianowany był głównym nauczycielem w szkole parafjalnej św. Mikołaja w Pradze. Wydał: „Szkolka, czili prvopoczateczni, praktické, nazorné, vszestranné vyuczovani małych ditek i t. d.“ (Praga, 1838; przekład polski T. Nowosielskiego, duński Ackermanna); „Sebrani czeskych póvodnich pisni“ (t., 1836); „Mali cztenarz“ (t. 1840); „Mali pisarz“ (t. 1841); „Mali Czech a Niemec“ (t. 1842; 4 wyd., 1853).

Svoboda Karol, słynny malarz historyczny czeski, * 1824 w Planicy w Czechach, † 1870 w Wiedniu. Utraciwszy wcześnie rodziców, troskliwie wychowany był przez stryja swego Wacława Aloizego **S.** (ob.); nauki gimnazjalne i filozoficzne odbywał w Pradze, gorliwie zajmując się przytem rysunkiem. 1842 wstąpił do akademji malarstwa w Pradze, gorliwie zajmując się przytem rysunkiem. 1842 wstąpił do akademji malarstwa w Pradze i wkrótce potem wykonał pierwszy swój obraz, „Śmierć Wacława IV w Kundraticach“, który mimo wszelkich wad technicznych, przychylnie był przyjęty i rozpowszechniony w litografji. Następnie narysował karton, przedstawiający „Wyrzucenie namiestników cesarskich z okien zamku praskiego“, wykonany olejno 1848. 1846 wezwał go Gaj do Zagrzebu, ażeby tam wygotował ilustrację z dziejów ilirskich. Przy tej sposobności poznał część Chorwacji, Sławonji i Pogranicza wojskowego. Po powrocie do Pragi malował sceny z życia Chorwatów; wkrótce jednakże zwrócił się do malarstwa historycznego i z zakresu tego wykonał między innemi: Celliniego, Palestrinę, Jana Andrzeja Szlika przed rusztowaniem, odrzucającego wezwanie przejścia na katolicyzm, Bitwę Białogórską i w. in. 1851 przesiedlił się do Wiednia i tegoż jeszcze r. począł kreślić kanton do wielkiego obrazu, przedstawiającego „Koronację Wratysława, pierwszego króla czeskiego“, przeznaczonego do Belwederu praskiego, do którego wykonał następnie: Wacława II, Koronację Albrechta na króla, Ces. Józefa II w Pradze i Śmierć św. Wacława. Oprócz tego malował wiele obrazów, z których odznaczają się zwłaszcza: „Kurfirst saski Jan Fryderyk w niewoli“ (1857); „Karol V uchodzący przed Maurycym Saskim z Tyrolu do Villach“ (1849); „Joanna Kastylska“ (1859); „Zwyciężeni Medjolańczycy przed Barbarossą“ (1860); wielki portret ces. Franciszka Jó-

zefa I i in. Nadto wykonał piękne ilustracje do „Rękopisu królodworskiego“, do Zeidlitza „Waldfräulein“, do Kinkla „Otto der Schütz“, oraz do rozmaitych czasopism czeskich.

S. v. p., skr.: s'il vous plait (fr.), jeżeli się to panu podoba.

S. v. v., skr.: sit venia verbo (łac.), niech będzie wolno użyć tego wyrazu.

Swach Antoni, biegły snycerz i rytownik, rodem z Czech, * 1656, † 1709 r. w Poznaniu; był przez lat 34 braciszkiem franciszkańskim w rozmaitych klasztorach polskich. Robił szczególnie wiele obrazków świętych i rysował genealogiczne drzewa. Jego rylca jest niezmiernie dzisiaj rzadkie dzieło: „Herby polskie z Marcina Bielskiego, Herburta, Szymona Okolskiego i innych autorów w jedną książeczkę zebrane“ (Poznań, 1705).

Swada, ob. Suada.

Swammerdam Jan, naturalista, * 1637 r. w Amsterdamie, † 1680 tamże. Studjował medycynę w Lejdzie, kilka lat przepędził w Paryżu i osiadł w Amsterdamie, gdzie gorliwie zajmował się badaniami anatomicznemi. Udokładnił badania mikroskopijne i sztukę wstrzykiwań (injekcji), zbogacił historję naturalną wielu nowemi odkryciami, zbadał zwłaszcza budowę owadów i ich przemiany, ale w ostatnich latach życia popadł w mistycyzm i zawiązał stosunki z Antonją Bourignon (ob.). Ogłosił: „Biblia naturae seu historia insectorum“ (2 t., Lejda, 1737—38); „Miraculum naturae seu uteri muliebris fabrica“ (1672).

Swanecja, kraina w gubernji Kutaiskiej, mająca około 2,380 m. kw. powierzchni, napełniona odnogami głównego łańcucha gór Kaukaskich, z surowości klimatu i wysokości gór należy do najbardziej górzystych części Kaukazu. Z rzek najważniejsza Ingura; grunt dość urodzajny; rolnictwo w stanie kwitnącym, miejscami rodzi wino. Mieszkańcy w liczbie 14,000, *Swaneci*, należą do plemienia gruzyjskiego, różnią się jednak znacznie od innych plemion kaukaskich tak pod względem języka jako i własności fizycznych. **S.** już w XIII w. należała do Gruzji. Przy rozdziale państwa gruzińskiego za Aleksandra I wraz z Abhazją, Gurją, Mingrelją i Dżigetją dostała się pod władzę królów imeretyńskich. Wkrótce jednakże wyzwoliła się z zależności od Imeretji i utworzyło oddzielne księstwo pod władzą rodu Dadiszkaliani.—**S.** dzieli się na *książęcą*, na prawym brzegu rzeki Ingury, książęta której Dadiszkaliani Cioch 1833 r. i Tatarchan 1837 przyznali zwierzchnictwo Rosji, oraz **S.** *wolną*, w dolinie rzeki Mulchury i Kulary, składającą się z 11 gmin, podległych obecnie również Rosji. Por. Bartolomeja „Pojezdka w Wolnuju Swanetiju w 1853 godu“ (Tyflis, 1855).

Swenevelt Herman van, pejzażysta holenderski, * 1618 w Woerden, † około 1690 w Rzymie, podobno uczeń Dowa, udał się zaraz w młodości swojej do Włoch i tu znany był pod nazwiskiem *l'Eremita*.

Swansea, miasto i hrabstwo, w angielskiem księstwie Walji Południowej, nad zatoką **S.** utworzoną przez kanał Brystolski, liczy 90,500 miesz. i posiada licznie zwiedzane kąpiele morskie, oraz wielkie fabryki wyrobów z cynku i miedzi.

Swantewit, Światowit, wedle Helmolda bóg rugijski, który za jego czasów najwięcej zwycięstwami jaśniał i wyroczniami był od innych dzielniejszy (I 6, II 12), oraz za pierwszego śród bogów, to jest za „boga bogów“ uchodził, nietylko u sąsiednich Wagrów, lecz u wszystkich plemion słowiańskich i przez nie darami był czczonym. Pod wpływem chrześcijańskich pojęć, **S.** przerobiono na świętego Wita. Świątynia **S.** w Arkonie, opisana przez Saksona Gramatyka („Hist. Dan.“, XIV 823—837), daje obraz architektury tego rodzaju przybytków. W czworokącie krytego krużganku, który nazewnątrz trwała ściana, wewnątrz obsłony tworzą na 4 słupach zwieszone, odkryta przestrzeń, a w niej pod samem niebem posąg 4-twarzowego, pod jedną czapką **S.** Róg dzierżył w ręku, wianek u nóg, siodło na konia i miecz olbrzymi, którym wrogów co noc wojował. W Zbruczu taki posąg **S.** 1848 r., a potem w Mikorzynie w W. Polsce i drugi znaleziono, którego podrobienie wbrew Przezdzieckiemu, wykazywali Łepkowski, Małecki i in. I w Kronice Wincentego znajdujemy wzmiankę o świątyni św. Wita w Kruszwicy, której bożek z włócznią w ręku, blask wszędzie szerząc, Bolesławowi III do Nakła za przewodnika służył i rzuceniem złotej włóczni w miasto wywróżył zdobycie miasta. Okazuje to, że i u nas **S.** znano i św. Witem przezwano. 4 głowy mają być symbolami 4 pór roku, wedle Lelewela, a wianek w ręku dzierżony wizerunkiem słońca. Pisali o **S.** Lelewel („Nar. na Ziem. Słow.“, str. 284), Kraszewski „Sztuka u Słowian“ (str. 194); Papłoński J. (dwa dodatki do przekładu Helmolda); J. Mętlewicz (w *Bibl. Warsz.*, 1845, IV 355); „O św. Wicie i Swantewicie“.

Swaracka Karolina, autorka polska, * 1820, nauczycielka w wielu domach obywatelskich, od 1841 żona Karola Swarackiego, dymisjonowanego oficera, † 1846. Z wielu jej powieści i wierszy, drukowanych w rozmaitych czasopismach, zasługują na szczególną wzmiankę: „Teatr małego miasteczka“ w *Athenaeum* (odz. II, t. IV); „Marzenia i rzeczywistość“ w „Pamiętnikach umysłowych“ Kirkora i „Nawrócona“ w *Athenaeum*.

Swarno, książę ruski, siostrzan króla halickiego Daniela, spólnie z księciem litewskim Mendogiem 1262 napadł na Mazowsze i okropnie je spustoszył, przyczem pojmał w Jazdowie, dzisiejszym Ujazdowie, Ziemowita, księcia mazowieckiego, wraz z synem jego Konradem. Ziemowita **S.** ściąć rozkazał, czy podobno własną ściął ręką,

Konrada zaś za znacznym okupem na wolność wypuścił.

Swarth Helena, poetka belgijska, * 1859 r. w Amsterdamie, kształciła się w Brukseli, potem zamieszkała w Mecheln. Ogłosiła w języku francuskim: „Fleurs du rêve“ (1879); „Les Printanières“ (1882); w ojczystym: „Eenzame bloemen“ (1884); „Blauwe bloemen“ (1884); „Beelden en stemmen“ (1887) i „Aquarellen“ (1888).

Swarzędz, jezioro w w. ks. Poznańskiem i powiecie t. n., na wschod. stronie rz. Warty położone.

Swarzędz, po niem. *Schwersentz*, m. w w. ks. i pow. Poznańskim, nad jeziorem t. n. położone, Jest tu jeden z najdawniejszych zborów protestanckich w księstwie; założony 1616. Ma dwa kościoły katolickie i liczy 3,400 miesz.

Swastyka, znak, ornament czy też symbol, spotykany na najstarszych pomnikach i zabytkach

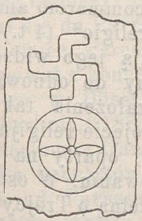

Swastyka na słupie kamiennym w Indjach.

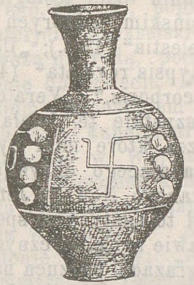

Swastyka na naczyniu kimro-belgijskiem (Rouen).

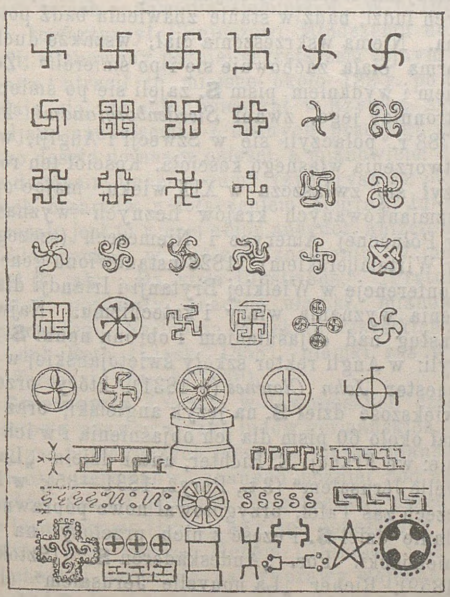

Swastyka i jej przeobrażenia, oraz ozdoby i znaki, towarzyszące temu symbolowi na pomnikach.

Indji, Iranu i in. Wyraz **S.** oznacza po sanskrycku błogosławieństwo, życzenie powodzenia, a sam znak w głównym swym motywie jest znakiem krzyża. Pisano o tym znaku wiele; u nas najobszerniej Michał Żmigrodzki w *Wiśle* (t. V) i osobno p. t.: „Historja swastyki“ (Warszawa, 1891).

Swatopluk (*Świętopełk*), ks. morawski, synowiec Rościsława (ob.); około 861 otrzymał w udziale ks. Nitrzańskie i początkowo stale pomagał stryjowi swemu przeciwko Frankom. Chciwy jednakże władzy, pragnął uczynić się niezależnym od niego i wszedł najpierw w tajemne, potem w jawne układy z Karlomanem, któremu złożył hołd ze swych posiadłości. Rozgniewany tem Rościsław chciał uwięzić **S.**, był jednakże zdradą przez niego ujęty i wydany Niemcom (870), potem Karloman zajął Morawję i ustanowił w niej dwu zarządców, którzy ograniczyli władzę **S.** Wkrótce **S.** odmówił im posłuszeństwa, za co został uwięziony w Ratyzbonie. Czyn ten wywołał ogólne w Morawji powstanie, na którego czele stanął Sławomir, spokrewniony z domem panującym. **S.** potrafił się do tyla zamaskować, że nietylko został przez zebrany sąd uznany za niewinnego, ale nadto powierzono mu dowództwo nad armją, mającą uspokoić Morawję. Przyciągnąwszy pod Welehrad, porozumiał się z rodakami i napadłszy na nieprzygotowanych Niemców straszliwą zadał im klęskę. Zwycięstwo to pogodziło go z rodakami. Dla zjednania sobie sprzymierzeńców w przyszłych bojach z cesarstwem Niemieckiem, 871 połączył się **S.** z Bożywojem czeskim przez pokrewieństwo, wraz z którym pokonał w następnym roku wysłane przeciw sobie 3 armje niemieckie. 873 **S.** z wojny odpornej przeszedł do zaczepnej i wpadł do Panonji, oraz Karyntji. Ludwik, nie mogąc zebrać potrzebnego wojska, udał się z prośbą o pokój, który stanął w Forchajmie na korzystnych dla **S.** warunkach. Odtąd aż do 884 panował pokój, którego użył **S.** na rozszerzenie granic i na podniesienie państwa wewnątrz. Chcąc Morawję i pod względem kościelnym uczynić niezawisłą od Niemców, wyjednał 874 u papieża Jana VIII wyniesienie Metodego na arcybiskupstwo morawsko-panońskie. W tym też czasie wpłynął na przyjęcie chrystjanizmu przez Borzywoja czeskiego, za którym poszła większa część narodu. Był to czas najwyższej potęgi i sławy **S.**, która utwierdziła się przez walkę z Arnulfem karyntyjskim i panońskim. Pozostawał z nim **S.** w dobrych stosunkach od 883; tegoż jednak roku, wkutek rozmaitych nieporozumień, wtargnął do Panonji i straszliwie ją spustoszył. Walkę ponowił **S.** i 884, dla której zakończenia zwołał cesarz Karol Tłusty zjazd do Königstätten i nadał **S.** Karyntję i Panonję w posiadanie lenne. W epoce tej państwo **S.** miało największą rozległość, obejmowało bowiem dzisiejszą Morawję, Opawę, Cieszyn, plemiona słowiańskie nad Odrą i Wisłą, aż do Magdeburga (Diewinu), Chrobację zakarpacką ks.

Nitrzańskie i Panonję dolną. Ze wstąpieniem na tron niemiecki Arnulfa rozpoczyna się szereg nowych walk i klęsk dla Morawji. Początkowo Arnulf, potrzebując pomocy **S.**, pozostawał z nim w przyjaznych stosunkach, gdy jednak utwierdził się dostatecznie na tronie, począł rościć pretensję do zwierzchniej władzy nad Morawją; gdy mu tego zaprzeczył **S.**, wynikła pomiędzy nimi 890 walka, w której **S.** otrzymał górę. Wtedy Arnulf schwycił się rozpaczliwego kroku i przywołał na pomoc Madziarów. Ale **S.** i wtedy odrazu pokonać się nie dał. 892 z dwu stron, przez Arnulfa i Madziarów party, obronił się jednemu i drugim; 893 i 894 poraził Arnulfa, gdy nagła śmierć (894) podała państwo jego na długie niebezpieczeństwo, z podziału kraju między synów wynikające. Zwierzchnią władzę objął po **S.** najstarszy syn jego Mojomir II, pod którym państwo Morawskie znika z historji.

Swatybor, ob. Świętobor.

Swąd, toż co czad (ob.).

Sweaborg, jedna z ważniejszych twierdz i placów broni Rosji, w gub. Niulandzkiej w Finlandji, zbudowana na 7 skalistych wyspach, połączonych z sobą mostami, osłania o 3 klm. odległy od niej port Helsingfors. Port jej może w sobie pomieścić 70—80 okrętów wojennych. Twierdza **S.**, zbudowana 1749 roku przez marszałka szwedzkiego hr. Ehrenwarda, przeszła wskutek kapitulacji 1808 r. w posiadanie Rosji, przy której pozostała na skutek pokoju Frederikshamskiego (17 września 1809). Floty francuska i angielska bombardowały twierdzę od 9—11 sierpnia 1855 i nie małe jej szkody wyrządziły.

Sweatingsystem (ang.), system potowy (po fr. mardondage), systemat produkcji, polegający na tem, że pomiędzy przedsiębiercą a robotnikami pośredniczą faktory (po ang. sweater), którzy biorąc od przedsiębiercy stałą cenę, oddają robotę do wykonania ubogim robotnikom po cenach niesłychanie nizkich. Lichwiarski ten systemat wyzysku wystąpił najjaskrawiej w Londynie, w rzemiośle krawieckim, gdzie wyzyskiwano obcych nieobeznanych ze stosunkami robotników. Wyzysk ten starano się ukrócić.

Swedberg (Jesper), ob. Svedberg (Jesper).

Swedenborg Emanuel, słynny mistyk i teozof, syn biskupa szwedzkiego *Jespera Swedberga* (ob.), * 1688 w Sztokholmie, † 1772 w Londynie. Odebrawszy troskliwe wychowanie w domu ojca, nie obcego także mniemaniom mistycznym, studjował na uniwersytecie upsalskim języki grecki, łaciński i hebrajski, zwłaszcza zaś matematykę i nauki przyrodzone. Dla wydoskonalenia się w naukach ścisłych zwiedził następnie uniwersytety w Anglji, Holandji, Francji i Niemczech, poczem 1716 mianowany został asesorem przy urzędzie górniczym. Za okazane na tym urzędzie zasługi królowa Ludwika Eleonora nadała mu 1719 szlachectwo. Do 1743 r. napisał **S.** kilka obszernych dzieł, z zakresu filozofji natury, chemji, matematyki, mechaniki, astronomji, geologji, mineralogji i t. d. Ale nagle z powszechnem zadziwieniem **S.** 1743 r. wyrzekł się świata, aby się oddać posłannictwu bożemu. Twierdził, że zostaje w stosunkach z istotami duchowemi i odbiera od nich objawienia o czci boskiej i o Piśmie św. Dalej twierdził, że przez szczególną łaskę ma sobie otwarty wstęp do nieba, do świata duchów i do piekieł; że miewa częste rozmowy z Bogiem, z aniołami i z duszami zmarłych. 1747 r. złożył urząd asesora górniczego i poświęcił się wyłącznie pisaniu dzieł teologiczno-mistycznych w języku łacińskim, z których najważniejsze są: „Arcana coelestia“ (13 t.); „De nova Hierosolyma,“ „Apocalypsis revelata“ (4 t.); „De commercio animae et corporis,“ „Vera christiana religio“ (4 t.) i in. Wszystkie te dzieła **S.** obejmują jego widzenia, przez które miał być powołany do odnowienia upadającego chrystjanizmu i założenia tak nazwanego Nowego Jeruzalem. Pojęcie religijne **S.** był to mistycyzm spekulacyjny, oparty na podstawie nauk fizycznych i rozumowaniu. W ostrych wyrazach odrzuca naukę kościelną o Trójcy św., mówiąc: „Bóg jest jedną tylko osobą, a tem jedynem bóstwem jest Chrystus; zbawienie nie jest nic innego, tylko zwycięstwo nad duchami piekielnymi. Aniołowie i djabli są to duchy zmarłych ludzi, bądź w stanie zbawienia bądź potępienia. Niema wskrzeszenia ciał, wszakże duchowa forma ciała zachowuje się i po śmierci.“ Zebraniem i wydaniem pism **S.** zajęli się po śmierci **S.** stronnicy jego, zwani *Swedenborgjanami*, którzy 1788 r. połączyli się w Szwecji i Anglji, w celu utworzenia własnego kościoła. Kościół ten rozszerzył się zwłaszcza w XIX wieku, mając oprócz wzmiankowanych krajów licznych wyznawców w Północnej Ameryce i Niemczech (szczególnie w Wirtemberskiem). 1828 ustanowiono generalną konferencję w Wielkiej Brytanji i Irlandji dla ułożenia wyznania wiary i katechizmu. Najwięcej zasług nad objaśnieniem i obroną nauki **S.** położyli: w Angli rektor szkoły świętojańskiej w Manchester *John Clownes* († 1831), który przełożył większość dzieł **S.** na język angielski, oraz napisał około 60 pism dla ich objaśnienia i w ich obronie: we Francji E. Richter, autor dzieła „La nouvelle Jérusalem“ (3 t., Paryż, 1831—35); w Niemczech zaś Tafel, przygotował nowe poprawne wydanie dzieł **S.** i część z nich przełożył na język niemiecki. Por. „Andeskäderen **S.**“ (Sztokholm, 1859); Richer „La nouvelle Jérusalem“ (Paryż, 1832—35, t. 8); Tafel „Abriss von Swedenbergs Leben“ (1845).

Swedenberg Emanuel.

Sweet Henryk, anglicysta, * 1845, wydał wiele dzieł dotyczących fonetyki i gramatyki języka anglosaskiego i angielskiego.

Swerczkow Mikołaj, malarz rosyjski i profesor akademji petersburskiej, * 1817 w Petersburgu; odznaczał się zwłaszcza w malarstwie rodzajowem i zwierząt. Wykonał wiele prac, zalecających się wierną charakterystyką i wybornem wykończeniem. Z utworów **S.** ważniejsze: „Kibitka w śniegu“ (na wystawie paryskiej 1859); „Wesele wiejskie,“ „Powrót z łowów na niedźwiedzie“ i „Błądzący podróżni“ (na wystawie londyńskiej 1862); „Krajobraz na wystawie brukselskiej 1863) i w. in.

Swert Juljusz de..., słynny wiolonczelista, *1843 w Leodjum w Belgji, † 1891 w Ostendzie, kształcił się pod przewodnictwem swego ojca, kapelmistrza katedralnego tamże, w 10 r. życia odbywał podróże artystyczne po Belgji i Holandji, przyczem zwrócił na siebie uwagę Servais'ego, wstąpił, poparty przez niego, do konserwatorjum brukselskiego, które ukończył 1858 z pierwszą nagrodą, poczem udał się do Paryża, następnie do Szwecji, Danji i Niemiec, wszędzie z wielkiem powodzeniem występował z koncertami; 1865 został kapelmistrzem teatru w Düsseldorfie, następnie w Wejmarze, w Berlinie, 1888 mianowany profesorem konserwatorjum w Gandawie. Jako kompozytor, napisał kilka koncertów, szkołę na wiolonczelę: „Gradus ad Parnassum,“ symfonje i opery: „Albigensi“ (1880); Por. Hammerstein (Moguncja, 1884) i in.

Swetonjusz *(Cajus Suetonius Tranquillus)*, historyk rzymski, * za Wespazjana. czy też w pierwszych latach panowania Domicjana. W r. 109 po Chr. towarzyszył Plinjuszowi Młodszemu do Bitynji; mianowany później sekretarzem tajnym Hadrjana, utracił to miejsce około 122 r. po Chr. i zdaje się, że odtąd mieszkał w Rzymie, zajęty studjami naukowemi. Z licznych prac jego jedno tylko doszło do nas w całości, a mianowicie: „Vitae duodecim imperatorum“ (życiorysy 12 pierwszych cesarzów z dołączeniem biografji Juljusza Cezara); jest to raczej zbiór anegdot, aniżeli dzieło historyczne w wyższem znaczeniu. Z innych dzieł **S.** jak: „De viris illustribus,“ „Pratum v. Prata“ pozostały znaczne ułamki, mianowicie z pierwszego. Najlepszą ed. tekstu wszystkich pism **S.** dał Roth (Lipsk, 1858), ułamki zaś wydał Reifforscheid (Lipsk, 1860).

Swewowie *(Suevi)*, w dawniejszych czasach zbiorowa nazwa związku ludów germańskich, później zaś pojedyńczych plemion. Cezar mianem **S.** oznacza Germanów, znanych później pod nazwą Kattów (ob.) i powiada, że cofnęli się przed nim do lasu Bacenis (Harc), że zajęli opuszczony przez Celtów kraj między Menem i Dunajem i że stąd wychodzili corocznie na wyprawy wojenne, jak np. pod wodzą Ariovistusa (ob.). Tacyt nie umieszcza **S.** tak daleko na zachodzie i, zdaje się, liczy do nich większą część ludów zamieszkujących wschód. Germanję od Dunaju do morza Bałtyckiego (które nazywa *Swewskiem)* i za morzem Skandynawję. Wedle Tacyta, najznaczniejszym narodem między **S.** byli Semnonowie. Ludy, zostające pod panowaniem Marboda (ob.), były swewskie, a Markomanowie (ob.) i Kwadowie (ob.) później jeszcze występują pod nazwą **S.** W następnych czasach ukazuje się nazwa **S.** już nie jako miano zbiorowe, ale jako miano pojedyńczych ludów. W 409 r. razem z Wandalami i Alanami przeszli **S.** Pireneje (wedle Zeusza Semnonowie, wedle innych Kwadowie) i w Hiszpanji od cesarza Honorjusza otrzymali Galicję (wespół z Wandalami), a pod królami swymi Hermerichem i Rechilą rozszerzyli się nawet daleko ku południowi. Syn Rechili, Rechiar, przyjął chrześcijaństwo, pobity został przez Westgotów i zabity 465 r. w Porto. Jego następca Remismund krzewił arjanizm i 465 rozszerzył swe panowanie do półn. Luzytanji, ale w sto lat przeszło, mianowicie 585 r. Leovigild król Westgotów zniszczył samodzielność państwa **S.** i przyłączył je do swego królestwa. W Niemczech miano **S.** utrzymało się w nazwie *Szwabów*, potomków plemienia germańskiego **S.** albo *Suavów*, którzy w I połowie V w. mieszkali na wschód od swych sprzymierzeńców Alemannów (ob.) nad Nekarem, w Alpach dzikich i w południ. części Recji. Od połowy VI w. ukazuje się miano **S.** albo *Szwabów* także w krainie między Saalą, Bode i niższym Harzem w powiecie *Suevon* albo *Suabago*. W A. Maciejowski poczytuje **S.** za Słowian, ale przypuszczenie to niezamieniło się jeszcze dotąd w pewnik. Prawdopodobnem może być jednak, że do związku **S.** należeli oprócz Germanów i Słowianie.

Swędne olejki, toż co *fuzel*, ob. Fuzlowy olejek.

Swędrnia, rzeczka, bierze początek w gub. Kaliskiej, powiecie Tureckim, pod wsią Lipiczami, i ubiegłszy mil 5, we wsi Rajsku, powyżej Kalisza, wpada z prawej strony do Prosny.

Swędzenie, charakterystyczne uczucie na skórze, a także na pewnych częściach błony śluzowej, wywołujące, jako odruch, drapanie lub tarcie; zdarza się przedewszystkiem przy bardzo wielu cierpieniach skóry, występuje też jako objaw podrażnienia zakończeń nerwowych skóry przez substancje toksyczne, co np. bywa przy zatruciach tak z zewnątrz, jak i wewnątrz *(autointoksykacja)* organizmu, wreszcie spotyka się przy wielu cierpieniach nerwowych czynnościowych, jak przy histerji i neurastenji. W pewnych stanach chorobowych jest to uczucie bardzo przykre, wielce chorego dręczące. W początkowych okresach udaje się chorym siłą woli zwalczać chęć drapania, z czasem jednakże swędzenie staje się tak mocne, że drapią się bezustannie, dopóki nie nastąpi pewne znieczulenie, co zresztą trwa jedynie bardzo krótko. Jako następstwo drapania wy-

stępuje często zapalenie skóry, egzema i t. p. Leczenie zmierza do usunięcia wywołującej swędzenie przyczyny, jest bardzo rozmaite, zależnie od genezy cierpienia.

Świady, jezioro w gub. Wileńskiej, pow. Dziśneńskim, przy wsi t. n., długie 2 wiorsty, szerokie około 300 sążni.

Świaga (Świjaga), rz. w Rosji, wypływa z gór w pow. Sengilejewskim, gub. Symbirskiej, niedaleko wsi Bajewki, i ubiegłszy około 300 w., wpada w gub. Kazańskiej w pobliżu miasta Świażska do Wołgi. Spławiają po niej budulec okrętowy do Kazania i Petersburga. Dla statków żeglowną jest tylko na wiosnę.

Świażsk, miasto, ob. Świask.

Swidas, gramatyk, ob. Suidas.

Swieczyn (Zofja, z domu *Sojmonow*), * 1782 w Moskwie, † 1857 w Paryżu. Otrzymawszy staranne wychowanie w domu rodzicielskim, w 16 roku życia została frejliną cesarzowej Marji Feodorównej; 1799 zaślubiła w Petersburgu generała Swieczyna († 1850 w Paryżu). Pod wpływem hr. Józefa de Maistre poczęła się skłaniać ku katolicyzmowi, na który przeszła 1815: od 1818 osiadła stale w Paryżu, gdzie w latach 1840 — 1850 zbierała w swym salonie najznakomitsze osobistości i wywierała ważny wpływ na ruch religijny we Francji. Falloux wydał jej życiorys i pisma p. t.: „Mme de Swetchine, sa vie et ses oeuvres“ (2 t., Paryż, 1858); w II t. dzieła tego zawarte są jej „Pensées, morceaux choisis, traites divers,“ kilkakrotnie wydane i przez najważniejszych krytyków uznane za dzieło klasyczne pod względem treści, formy i stylu. Oprócz tego wydane były: „Lettres de Mme Swetchine“ (2 t., Paryż, 1862); „Mme Swetchine, journal de sa conversion, méditations et prières“ (tamże, 1863) i „Cerrespondance du P. Lacordeire et de Mme Swetchine“ (tamże, 1864).

Swieten, Gerard van..., lekarz, * 1700 w Lejdzie, † 1772 r.; studjował medycynę w Lejdzie, gdzie następnie był profesorem, w 1745 r. został przybocznym lekarzem Marji Teresy w Wiedniu i dyrektorem austrjackiej służby lekarskiej, zyskał tam zaufanie, a za wpływem jego cenzura książek odjęta została zakonowi Jezuitów i oddana władzy świeckiej. W r. 1758 otrzymał tytuł barona. Ogłosił „Commentarii in Boerhavii aphorismos de cognoscendis et curandis morbis“ (8 t., Tubinga, 1790). Por. Müller „Gerhard van **S.**“ (1883).

Swieten Gottfryd, baron van..., syn poprz., * 1733, † 1801 r. był przełożonym bibljoteki cesarskiej w Wiedniu; był zaufanym przyjacielem Haydna i Mozarta i napisał libreto do opery Haydna „Stworzenie,“ oraz tekst do „Pór roku.“

Swietenia *(Mahoniowiec)*, rodzaj roślin z rodziny miedlinowatych *(Meliaceae)*, obejmuje wielkie drzewa w Indjach wsch. i zach., oraz w Senegambji, o liściach parzysto-pierzastych, kwiatach zebranych w grona i torebkach drzewiastych, jajowatych. Najważniejszym gatunkiem jest **S.** *mohagoni*, drzewo dochodzące 25—30 m., o listkach skórzanych i torebkach wielkości pięści; rośnie w Indjach zach. i na międzymorzu Panama, dostarcza wysoko cenionego *drewna mahoniowego* czyli *mahoniu*. Największa ilość mahoniu pochodzi z wybrzeża Honduras, twardszy jednak i piękniejszy jest mahoń z Kuby i Haiti. Drewno to nie jest toczone przez robaki i w wodzie się nie

Swietenia. *a* kwiat, *b* owoc.

psuje. Szczególnie ceniona jest odmiana, zwana *drzewem piramidalnem*, od figury, jaką w przecięciu przedstawia. Kora ściągająca, zwana *amarantową*, używa się przeciw febrze. Przez nacięcie wydaje **S.** gumę, zwaną *akażu*, z nasion otrzymuje się *olejek karapatowy*, używany jako środek przeczyszczający.—*Mahoń afrykański* czyli *madorski*, ob. Kailcedra; *mahoniem białym* nazywa się drewno nerkowca (Anacardium), *mahoniem nowoholenderskim* czerwone drewno niektórych gatunków rozdrębu (ob. Eucalyptus).

Swietlik lub *Swotlik* Jerzy Faustyn, pisarz górno-łużycki, * 1650 w Kulowie, † 1729 r.; po ukończeniu gimnazjum w Krumlowie, studjował teologję w Ołomuńcu, poczem wyświęcony 1675 na kapłana, był kolejno wikarjuszem w Joachimowie, Radonicach, Budyszynie, od 1683 proboszczem w Radworzu, w końcu 1707 został kanonikiem w Budyszynie, a 1707 senjorem tamże. Wydał: „Swate eczienja i t. d.“ (Budyszyn, 1609); „Ordo evangeliorum et epistolarum“ (tamże, 1694 i 1720); „Ton mawe kżestijanski khatolski khatechismus“ (tamże, 1699); „Vocabularium latino-serbicum“ (1721); nadto wiele pieśni religijnych, t. z. Kierluszi (1690, 1696, 1700, 1705, 1720).

Swieży Ignacy, ksiądz, poseł polski ze Śląska austrjackiego, syn włościanina, * 1839 w Kończycach Wielkich na Śląsku, † 1902 w Cieszynie. Nauki gimnazjalne pobierał w Cieszynie, teologiczne w Ołomuńcu, gdzie w 1865 otrzymał święcenia kapłańskie. W młodym jeszcze wieku, patrząc na niedolę ludu polskiego na Śląsku, gnębionego za-

równo pod narodowym, jak i ekonomicznym względem przez Niemców, zapragnął gorąco służyć mu radą i czynną pomocą. Wyświęcony na kapłana, pracował jako wikary w Racimowie i Bielsku, a potem objął urząd katechety przy niemieckiem gimnazjum cieszyńskiem; wcześnie jednak zaczął brać udział w ruchu narodowym. Pełen zapału, niezmiernie pracowity, stał się wkrótce jednym z najczynniejszych przywódców ruchu narodowego w Cieszynie. W niemałej mierze przyczynił się do utworzenia towarzystwa Macierzy szkolnej dla Śląska, do założenia gimnazjum polskiego i stał na czele tej najważniejszej instytucji, założył (1873) towarzystwo św. Jana Sarkandra, którego celem było dostarczanie ludowi pouczających książek polskich. Z jego inicjatywy powstały inne pożyteczne instytucje polskie na Śląsku. W r. 1878 był wybrany po raz pierwszy do sejmu śląskiego godność tę piastował do śmierci. Wybrany w r. 1885 posłem do rady państwa, przez lat siedmnaście bronił praw ludu polskiego w parlamencie z wielkim zasobem odwagi cywilnej, zapału i wiedzy. Wielką trudność na Śląsku stanowi różnica wyznania wśród ludności polskiej. Polacy ewangelicy posiadali autonomję w dziedzinie kościelnej, mieli prawo zakładania szkół własnych, którego katolicy, zależni od niemieckiej hierarchji kościelnej, nie mieli. To też wśród ewangelickich Polaków powstali pierwsi propagatorowie idei narodowej; oni wcześniej i silniej, niż katolicy, mogli oddziałać na szersze koła. W ich też rękach spoczywało w pierwszych dziesiątkach lat kierownictwo sprawy narodowej na Śląsku. Ks. Swieży posiadał tytuł Monsignora.

Swift Jonatan, słynny pisarz angielski, * 1667 w Dublinie (w kilka miesięcy po śmierci ojca), † 1745. Opieka wuja wywarła na charakter młodzieńca wpływ niekorzystny. W szkołach okazywał **S.** wstręt do matematyki i filozofji; otrzymawszy z trudnością stopień bakałarza w Dublinie, doktoryzował się 1652 w Oksfordzie, następnie wrócił do Irlandji, został księdzem, był czas jakiś proboszczem w Kilroot, potem rektorem w Aghar i posiadał obok tego trzy małe prebendy, tak, że miał 200 funt. ster. dochodu. Zawiedziony w swych nadziejach, wystąpił **S.** jako pisarz polityczny i walczył początkowo w sprawie whigów, a później stanął po stronie torysów, od których otrzymał dekanat w St.-Patrik. Od 1701 r. zostawał w czułej przyjaźni z miss Esterą Johnson (słynną *Stellą*), którą potajemnie zaślubił 1716 r., ale mimo to utrzymywał stosunki miłosne z inną dziewczyną (znaną pod nazwiskiem *Vanessy*). Obie te kobiety umarły ze zgryzot, których przyczyną był **S.**

Swift Jonatan.

W postępowaniu **S.** z niemi upatrywano ślady szaleństwa, w które ostatecznie i popadł. Sławę pisarską zyskał **S.** dwoma dziełami (wydanemi bezimiennie): „Tale of a tub“ (1704), arcydowcipna satyra, w której opowiada **S.** awantury trzech osób: Piotra, Marcina i Jakóba, przedstawiających kościoły: katolicki, angielski i prezbiterjański, oraz „Gulliver's travels“ (1726, przekład polski Wojc. Szymanowskiego, Warszawa, 1853, oraz inny wydania Bobrowicza, Lipsk, 1842, nowe wyd., Warszawa, 1893), najcelniejszy utwór tego pisarza; jest to satyra polityczna, odznaczająca się nadzwyczajną prostotą opowiadania i czystością języka i stanowiąca wielce miłą lekturę nawet dla tych, którzy nie znają owoczesnych stosunków politycznych w Anglji. Z innych pism **S.** wymieniamy jeszcze: „Letters by M. B. Drapier“ i wydaną pośmiertnie „History of the four last years of Queen Anne.“ Zbiorowe wydanie prac **S.** dali między innymi: Hawkesworth (14 t., Londyn, 1755); Walter Scott (z wyborną biografją, 19 t., Londyn, 1814); Roscoe (2 t., Londyn, 1853); Purves (1868). Biografję jego napisali: S. Johnson, Sheridan (Dublin, 1787); Forster (Londyn, 1875); Craik (1882); Stephen (1882).

Swinburne Algeron Karol, poeta angielski, * 1837 w Londynie, przez czas długi przebywał we Włoszech. Wydał tragedje: „Atalanta in Calydon“ (1864); „Chastelard“ (1865); „Bothwell“ 1874, 3 wyd., 1882); „Erechteus“ (1876); „Mary Stuart“ (1881); „Marino Faliero“ (1885); „Locrine“ (1887); epopeja „Tristam of Lyoness“ (1882); zbiór liryczno-dydaktycznych utworów: „A century of roundels“ (1883); „A midsummer holiday“ (1884); dalej znakomite „Poems and ballads“ (1866); „Songs of Italy“ (1867, do Mazziniego); „Songs befor sunrise“ (1871, najlepszy jego utwór); „Songs of two nations“ (1875); „Poems and ballads, second series“ (1878 i 1889). Nadto pisał szkice z historji literatury, jak: „William Blake“ (1868); „Essays and studies“ (1875); „George Chopman“ (1875); „A study of Shakespeare“ (1879); „Studies in song“ (1881); „Study of Victor Hugo“ (1886); „Miscellanies“ (1886) i in.

Swinden, Jan Henryk van..., matematyk holenderski, * 1746 w Haadze, † 1823, był prezydującym w komitecie zdrowia i radcą stanu w Amsterdamie, zasłużył się pracami nad igłą magnesową, zorzą północną, żeglugą, oraz wprowadzeniem dziesiętnego systemu miar i wag do Holandji.

Swinemünde, miasto w pruskiej regencji Szczecińskiej, na wyspie Usedom, nad rzeką Swine położone, ma 9,400 miesz., kąpiele morskie i port, który od r. 1848 ufortyfikowany, stanowi wstępną przystań do portu szczecińskiego.

Swinjin Paweł, pisarz rosyjski, * 1787 blizko Galicza w gub. Kostromskiej, † 1839 w Petersburgu; kształcił się w pensjonacie szlacheckim przy uniwersytecie moskiewskim, poczem był czas niejaki uczniem akademji sztuk pięknych. Następnie

wstąpił do służby rządowej i mianowany był urzędnikiem dyplomatycznym przy eskadrze rosyjskiej na morzu Śródziemnem. W t. 1808 był wysłany z depeszami z Lizbony do Petersburga; następnie przyłączony został do poselstwa rosyjskiego w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Powróciwszy 1813 do Europy, towarzyszył generałowi Moreau do głównej kwatery rosyjskiej, poczem po bitwie pod Dreznem był wysłany z listem Aleksandra I do wdowy generała Moreau. Później zajął się piśmiennictwem i oprócz artykułów pomieszczanych w czasopismach, wydał: „Wzglad na respubliku Sojedinennych Amerikanskich obłastej“ (Petersburg, 1814); „Opyt żiwopisnago putieszestwija po Siewernoj Amerikie“ (t., 1815, 2 wyd., 1813); „Wospominanija na flotie“ (t., 1818); „Dostopamiatnosti S. Peterburga“ (1816 i następ.); „Otieczestwennyja Zapiski“ (1818), zbiór artykułów dziennikarskich. 1820 założył muzeum rosyjskie i począł wydawać czasopismo *Otieczestwennyja Zapiski*, poczem 1830 sprzedawszy muzeum i zaprzestawszy wydawać czasopismo, udał się do swego majątku, gdzie pracował nad dziejami Piotra W. 1838 powrócił do Petersburga, wznowił *Otieczestwennyja Zapiski*, w których redakcji nie wziął udziału, i zajął się wydaniem „Albumu malarskiego“ i „Dziejów Piotra W.,“ ale w wykonaniu tego przeszkodziła mu śmierć.

Swinton-Pendlebury, miasto w hrabstwie Lancaster w Anglji, w pobliżu Manchesteru, posiada fabryki wyrobów bawełnianych, liczy 22,000 miesz.

Swolna, rzeka spławna w pow. Dryseńskim, gub. Witebskiej; bierze początek z kilku jezior, pomiędzy któremi przepływając i zasilając się ich wodami, rozlewa się w końcu w jezioro Swolno, z którego, idąc w kierunku południowym, wpada z prawej strony do rzeki Drysy. Brzegi ma strome ale nizkie, bieg bystry i kręty.

Swoszowski Jan, prawoznawca, podkomorzy lwowski, czynny w sądach specjalnych i na sejmach, napisał z polecenia Zygmunta III *„Postępek prawny skrócony,“* który na sejmie 1611 r. pod rozwagę poddany, na następnym sejmie 1613 r. zupełnie był odrzucony.

Syagrjusz, ostatni wielkorządca Galji rzymskiej, syn Egidjusza, który pierwotnie był namiestnikiem rzymskim części Galji, nie zajętej jeszcze przez ludy germańskie, a w r. 461 ogłosił się niezależnym od Rzymu. Ten przekazał swoje państwo Syagrjuszowi, który w r. 486 został przez Klodoweusza zwyciężony pod Soissons i na śmierć skazany.

Syam, ob. Sjam.

Sybaris, w starożytności słynne miasto w Italji niższej, nad odnogą Tarentyńską położone, znane z miękkiego, pełnego rozkoszy życia swych mieszkańców *Sybarytów*. *Stoły* czyli *gody sybaryckie* uchodziły zawsze za najwykwintniejsze dla biesiadujących. Zwaliska tego miasta leżą około Terra nuova.

Sybaryta, *Sybarytyzm*, ob. Sybaris.

Sybel, Henryk von..., historyk niemiecki, * 1817 w Düsseldorfie, † 1895 w Marburgu; był 1844 profesorem w Bonn, 1845 w Marburgu, 1847 członkiem heskiego zgromadzenia narodowego, 1850 deputowanym heskim na sejm państwowy w Erfurcie, 1856 profesorem i członkiem akademji nauk w Monachjum, założył tam seminarjum historyczne, został 1861 profesorem w Bonn, od 1874 dyrektorem archiwum państwowego w Berlinie; w latach 1862—64 i od 1871 był deputowanym na sejm pruski i należał do stronnictwa narodowo-liberalnego, w 1875 został dyrektorem archiwum państwowego, 1876 członkiem akademji berlińskiej, mandat do sejmu złożył 1880. Wydał: „Geschichte des ersten Kreuzzugs“ (1841, 2 wyd., 1881); „Geschichte der Revolutionzeit 1789—95“ (4 wyd., 4 t., 1876); „Geschichte des Revolutionzeit 1795 — 1800“ (4 wyd., 3 tomy, 1877); „Oesterreich und Deutschland im Revolutionskrieg“ (1868); „Die Erhebung Europa's gegen Napoleon I“ (1860); „Prinz Eugen von Savoyen“ (1861); „Die deutsche Nation und das Kaiserreich“ (1863); „Kleine historische Schriften“ (2 t., 1863—69); „Geschichte der Revolutionszeit von 1795 bis 1800“ (2 wyd., 1878 79); „Die Enstehung des deutschen Königtums“ (2 wyd., 1881) i in. Od 1856 r. redagował „Historische Zeitschrift.“

Sybel Ludwik, archeolog, syn poprzedniego * 1846 r. w Marburgu, kształcił się w Getyndze i Bonn, 1877 został profesorem w Marburgu. Napisał: „Zur Mythologie der Ilias“ (Marburg, 1877); „Katalog der Skulpturen zu Athen“ (1881); „Kritik des ägyptischen Ornaments“ (1883); „Weltgeschichte der Kunst bis zur Erbauung der Sophienkirche“ (1888) i in.

Syberja, czyli północna część azjatyckich posiadłości Rosji, ograniczona jest od południa Ałtajem i połączonemi z nim pasmami gór, od zachodu górami Uralskiemi, od północy i wschodu oblana morzem. Przedstawia ona najrozleglejszą w starym świecie płaszczyznę, pochyloną na północ ku oceanowi Północnemu, na wschód zaś ku morzu Ochockiemu i Kamczackiemu. Rozległość właściwej **S.** zajmuje 12,518,489 klm. kw. czyli 227,348 mil kw. Na olbrzymiej tej przestrzeni, zajmującej więcej niż $^1/_3$ część całej Azji, zamieszkuje 5,727,090 miesz. (1897). Co do stosunków klimatycznych, geograficznych i statystycznych ob. *Rosja* (Geografja). — Pierwsze pewniejsze wiadomości o niektórych okolicach **S.** pochodzą z XVI wieku. W tym czasie rodzina Strogonowych (ob. Stroganow), posiadała obszerne włości i kopalnie po obu stronach gór Uralskich. Na wschód od ich posiadłości, około Tobola, Iszymu i Irtysza, założył Kuczum chanat sybirski. Niebezpieczeństwo, jakie ciągle groziło Strogonowym ze strony Kuczuma, skłoniło ich, że 1579 r. wezwali do swej służby kozaka dońskiego

SYBERYA: AŁTAJ i BAJKAŁ.

Skala 1:10.000.000
Kilometrów 11⅓ 1 St. Rów.
Wielka drogu żelazna syberyjska
85
90
95
100
105
110
35
50
55
Dł. Wsch. od Greenwich
JENISSEJSK
TOMSK
Barabińskie Stepy
Step Kulundyński
Step Kamieniarski
Step Biskupski
Step Kałmucki
Step Soloneczny
Step Kirgiski
Step Ałtajski
Step Kuraiski
Step Czujski
Step Tesski
Step Ubsa-nurski
Step Turgeński
Step Kobdoski
Step Dżungarski
Step Tarbagatajski
Step Kałmucki
Step Ordusiński
Step Kirgiski
Step Semipałatyński
Step Tyński
Step Barsaisan
Step Dżungarski
Step Tarbagatajski
Step Kałmucki
Step Dżungarski
Step Kałmucki

SYBERYA: OBSZAR AMURU

Jermaka (ob.), który w pomyślnych wyprawach pokonał Kuczuma i zajął stolicę jego Isker czyli Sybir. W końcu za panowania Teodora I (1587) cały chanat sybirski został przyłączony do Rosji. Wtedy założono miasta Tobolsk, Tiumeń, Telim i Berezow i zaludniono je osadnikami europejskimi. Kozacy posuwali się ciągle dalej na wschód, a w ślad za nimi kupcy i przemysłowcy, tak, że zwolna i tu powstawały osady, mieszkańcy których zajmowali się głównie łowem, rybołówstwem i handlem futer. 1604 r. założyli kozacy Tomsk, a następnie Kuzneck, Jenisejsk, Irkuck, Selengińsk, Nerczyńsk. Oddziały ich udały się nad Amur i do Kamczatki. W ciągu 59 lat były pokonane wszystkie plemiona syberyjskie, za wyjątkiem Czukczów. W tym czasie założono kopalnie w okolicach Koływania i Nerczyńska. Pierwsze pozostawały w ręku prywatnych i ściągały licznych osadników. Dla zaludnienia kopalni nerczyńskich, stanowiących od początku własność rządową, przesiedlano z bardziej zaludnionych okręgów, jenisejskiego i irkuckiego, ludność niezamożną, co połączone było z wielkiemi trudnościami. Wkrótce po pokonaniu **S.** wysyłano do niej złoczyńców; jednakże dopiero 1769 została zniesioną kara śmierci i zamienioną na wygnania do **S.**; od 1799 r. wysyłano do niej w celu zaludnienia i łżejszych przestępców. W nowszych czasach corocznie wysyłano na osiedlenie na **S.** przeciętnie 19,000 osób. W r. 1891 rozpoczęto budowę drogi żelaznej syberyjskiej, która ma być ukończoną 1904 r. Długość drogi ma wynosić ogółem 7,112 wiorst, koszt budowy obliczono na 350,210,482 rubli. — Opisy **S.** są liczne, z podróżników najważniejsi: Feodorow i Lessing, Wrangel, Ledebur, Bunge, Turczaninow, Politow, Gebler, Helmersen, Karelin, Buliczew, Mindendorff, Semenow, Schrenk, Raddew, Maak, Zawaliszyn, Kriwoszapkin, Maksimowicz, Giller Agaton, Niemojewski Ludwik, Dybowski, Sieroszewski i w. in. Stosunki etnograficzne rozjaśnili zwłaszcza Castren i Radloff. Nadto: Gowing „Five thousand miles in a sledge“ (Londyn, 1889); Boulangier „Notes de voyage en Sibérie“ (Paryż, 1891); Kennan „Siberia and the exile system“ (2 t., Londyn, 1892, przekład polski, Lwów, 1895).

Sybilla, zwała się u starożytnych przez bogów natchniona wieszczka czyli wróżka. Ze znanych 10 takich wieszczek najsławniejszą była: *Sybilla Kumejska* (z miasta Kumae w Kampanji), której przypisują *Księgi sybilińskie,* to jest zbiór przepowiedni w wierszach greckich, które jakaś nieznana staruszka przynieść miała królowi rzymskiemu Tarkwinjuszowi Pysznemu, a których rady rząd w rozmaitych wątpliwych położeniach często zasięgał. Zbiór ten sybilińskich wyroczni zaginął. Pod nazwą ksiąg sybilińskich znane są różnorodne, częścią pochodzenia żydowskiego, częścią chrześcijańskie, w różnych powstałe czasach, zbiory sentencji i przepowiedni, napisanych wierszem greckim. Zbiory takie najzupełniej i najlepiej wydane zostały przez Alexandre'a p. t.: „Oracula Sybillina“ (z przekładem łacińskim, 2 t., Paryż, 1842 — 53), oraz przez Friedlieba (z przekładem niemieckim, Lipsk, 1852). Por. Volkmann „De oraculis sybillinis dissertatio“ (Lipsk, 1853); Ewald „Ueber Enstehung, Werth und Inhalt der Sibyllinischen Bücher“ (Getynga, 1858); Ign. Radliński „Apokryfy“ w *Wiśle.*

Sybilla Dorota, księżna na Lignicy i Brzegu, żona Jana Krystjana, z domu margrabianka zgorzelecka, * 1590, † 1625; wydała dziełko p. t.: „Prosta rada dla niewiast ciężarnych i rodzących, także i w innych słabościach, szczególnie na wsi do użytku, wydana przez dwie małowiedzące niewiasty D. S. i M. F.“ Głoski M. F. oznaczają Małgorzatę Fuss, akuszerkę nadworną i powiernicę księżny w jej sprawach lekarskich. Por. Schmidt „Denkwirdigkeiten aus dem Leben der Herz. Dorotha Sybilla“ (Brieg, 1838).

Sybillińskie księgi, ob. Sybilla.

Sybiryt, minerał, ob. Turmalin.

Sychem *(Sychar),* miasto w Samarji, pomiędzy górami Ebal i Garizim, było przez pewien przeciąg czasu stolicą królestwa Izraela. Jako osada rzymska miało nazwę *Sichem Flavia Neapolis,* obecnie zowie się *Nablus.*

Sycylijska wyprawa, wyprawa Ateńczyków przeciw Syrakuzom 415 — 413 przed Chr., której celem było zdobycie Sycylji, ale po szczęśliwym początkowo przebiegu oblężenia, zakończyła się 413 zagładą floty w porcie syrakuzańskim i klęską wojsk nad Asinaros; wodzowie ateńscy Nicjasz i Demostenes zostali straceni.

Sycylja (nazwa łacińska *Sicilia,* grecka *Sikelia),* największa i najurodzajniejsza wyspa na morzu Śródziemnem, oddzielona od stałego lądu Włoch (półwyspu Kalabryjskiego) ½ mili szeroką cieśniną Mesyńską (ob. Mesyna); jest kształtu trójkąta, podstawą zwróconego ku Europie, ma 25,461 klm. kw. Jest to obszerne falowate płaskowzgórze z wązkiemi wybrzeżami. Na północy spadek jest bardzo przykry (góry 1,000 do 2,000 m. wysokie), na wschodzie ciągnie się żyzna nizina Catania, z oddzielnie stojącą, potężną górą wulkaniczną Etną, najwyższą na wyspie (3,313 m. wysokości). Rzeki w **S.** są małoznaczące, najważniejsze z nich są: Simeto i Salso (Himera na płd.-zachodzie). Klimat gorący, lecz zdrowy. Upały dochodzą do 45° C. Ziemia nadzwyczaj urodzajna, obfituje we wszelkiego rodzaju zboże, wino, owoce południowe, trzcinę cukrową, kaktusy, daktyle, bawełnę i t. p. Wnętrze wyspy w znacznej części suche, bezleśne i nieuprawne. Jedwabnictwo jest w stanie kwitnącym. Hodowla bydła i mułów, połów ryb, mianowicie tuńczyków i sardeli, stanowią ważny środek utrzymania się mieszkańców. Z minerałów kraj posiada: kamienie drogie, marmur, siarkę, ałun, witryol, sól kopalną i morską. Liczy 3,485,000 miesz., stanowiących mieszaninę ludów

najrozmaitszych plemion; są oni żarliwymi katolikami i gorącymi patrjotami. Nauki i oświata ludowa stały dotąd dosyć nizko. Uniwersytety znajdują się w Palermo, Mesynie i Katanii. Przemysł w zaniedbaniu, i dlatego też bogactwo ogólne nie odpowiada hojnym darom przyrody. Handel wewnętrzny dla braku wygodnych i łatwych komunikacji bardzo ścieśniony; handel morski nie sięga dalej nad miasta portowe i wybrzeża. Pod względem administracyjnym **S.** podzieloną jest na 7 prowincji: Palermo, Trapani, Girgenti, Messina, Caltanisetta, Catania i Noto albo Syrakuza.

Historja. Najdawniejsi mieszkańcy wyspy **S.** *Sykanowie* (Sicani), pochodzenia iberyjskiego, wsparci byli około 1100 r. prz. Chr., przez przybyłych z Italji *Sykelów* albo *Sykulów* (Siculi) w zachodnią stronę wyspy, gdzie jeszcze w epoce historycznej istniało wolne miasto Sykanów Hykkara (dziś Carini). Sykulowie założyli mnóstwo miast i księstw drobnych, począwszy od wybrzeży półn. aż w głąb wyspy. Już bardzo wcześnie mieli w **S.** swe faktorje Fenicjanie, a później Grecy, występując zaborczo, zakładali kolonje i zaszczepiali swą cywilizację. W VIII w. powstały osady: Naxos (735), Syrakuzy, Messana-Zankle (Mesyna), Kyme, Leontini i Catana, Megara-Hyblaca; w VII w.: Gela (Terranuova), Akrae (Palazzelo), Enna (Castrogiovanni), Himera Casmenae (Scieli). Selinus; w VI w.: Camarina i Akragas albo Agrigentum (Girgenti) 582 r. Zwyciężeni przez Greków (Sykeljotów), Sykulowie zostali napół wolnymi chłopami i musieli uprawiać pola zdobywców, a szlachta grecka, jako właściciele gruntów, panowała w miastach. Jednakże już w połowie VI w. przed Chr. helenizowanie **S.**, mianowicie zachod. części, napotkało silny opór w przymierzu Italików z Kartagińczykami, a kolonje greckie równocześnie cierpiały wiele od wewnętrznych walk politycznych. Około 500 r. prz. Chr. w najznaczniejszych miastach rządzili tyranowie (Gelon w Syrakuzach, Theron w Agrygencie) i bronili panowania greckiego, zagrożonego na zewnątrz przez Kartaginę, prawdopodobnie sprzymierzoną z Persami. W zwycięskiej bitwie pod Himerą 480 ocalała cywilizacja grecka w **S.** przed napaścią Semitów, a w przeciągu krótkiego stosunkowo czasu (480—450) podnoszą się miasta sycylijsko-greckie do największej świetności. Ale walki wewnętrzne i demokratyzowanie instytucji, oraz wzrastająca rywalizacja między miastami doryckiemi a jońsko-achejskiemi sprowadziły katastrofę, którą przyśpieszyła wielka wyprawa ateńska (415—413). Po klęsce Ateńczyków Syrakuzy (osada dorycka) stały się pierwszą potęgą grecką na morzu i dążyły do zawładnięcia nie tylko całej **S.**, ale także i połud. Italji, podczas gdy Kartagińczycy, posiadając kilka miast w zachodnim kącie wyspy, parły zwycięsko ku wschodowi i zajęły lub zburzyły wiele osad greckich. Wypadki te ułatwiły Djonizjuszowi I zawładnięcie Syrakuz, a w historji tego miasta skupia się odtąd, rzec można, historja całej **S.**, wliczając w to inwazję Pyrrhusa i pierwszą wojnę punicką, która zakończyła się podziałem wyspy między Rzym a Syrakuzy. W drugiej wojnie punickiej **S.** zamieniona w prowincję rzymską, przez dobre i zyskowne gospodarstwo (zapożyczone u Kartagińczyków) stała się śpichlerzem Italji, ale oraz i widownią wojen z niewolnikami (135—132 i 102—100), które bardziej zniszczyły wyspę, niżeli nawet wojny punickie. Odtąd pod uciskiem zdzierczych pretorów rzymskich (np. Verres) i wśród wojen domowych **S.** tak upadła, że cesarz August dla przywrócenia dawnej świetności zakładał kolonje i odbudowywał zburzone miasta, ale napróżno, bo siła tego kraju została złamana na długo. Chrześcijaństwo przyszło tu, zdaje się, z Rzymu, w III w. i prędko się rozszerzyło. Od podziału cesarstwa 395 r. dzieląc losy państwa Rzymsko-Zachodniego, została **S.** spustoszona (w części) przez Wandalów (440), potem zdobyta przez Ostrogotów (493 r.), a następnie przez Belizara wcielona do państwa Bizantyńskiego (535 r.). Pod wpływem bizantyńskiego helenizmu odżyły tradycje greckie, ale **S.** wystawiona na napaści Arabów (Saracenów) ostatecznie została przez nich zdobyta (827—965). Na drugą połowę X w. przypada najświetniejszy okres panowania mahometańskiego, które skutkiem rywalizacji między właściwymi Arabami a Berberami, oraz zmian dynastji i walk wewnętrznych, poczyna coraz bardziej upadać. Pod Arabami jednak podniósł się znakomicie dobrobyt wyspy; zakwitło znowu rolnictwo, przemysł i handel, tak, że w XI w. nowi zdobywcy **S.** Normanowie znaleźli tu łup wielce bogaty. Roger (Ruggiero), brat Roberta Guiscarda, na czele swych Normannów zdobył w ciągu lat 20 (1071—1091) całą **S.**, otrzymał ją od swego brata jako hrabstwo lenne i † 1101 r. Syn jego Roger II, po wygaśnięciu linji Roberta Guiscarda, odziedziczył 1127 Apulję (połud. Italję) i w stolicy swej Palermo koronował się 1139 r. jako król. *Obojga Sycylji.* Pod rządami jego znowu znakomicie zakwitła **S.**; floty jego odparły napad Saracenów i Bizantyńców. W wojnie sukcesyjnej, wynikłej 1189 r. po śmierci Wilhelma III, wnuka Rogera II, wzięli Sycylijczycy stronę Tankreda, naturalnego syna Rogerowego, przeciw Henrykowi VI Hohenstaufowi, który po rychłej śmierci syna Tankredowego Wilhelma III (1194) ugruntował panowanie swego domu w królestwie Obojga Sycylji. Po upadku Hohenstaufów dostała się **S.** Karolowi Anjou, który utracił ją z powodu Nieszporów Sycylijskich 1282 r. na rzecz Piotra III, król Aragonji, zięcia Manfreda (ob.) z domu Hohenstaufów. Piotr III, pod im. Piotra I, objął **S.**, która przez lat 160 była oddzielona od Neapolu. W tymczasie wojny z Neapolem sprowadziły upadek **S.**, a przewaga szlachty uniemożebniła porządną organizację państwową. Ze śmiercią Fryderyka III 1377 wygasła męska linja domu

aragońskiego, a **S.** przeszła na własność Marji, córki Fryderykowej, zaślubionej Marcinowi, ks. Aragońskiemu, który jako Marcin I po śmierci swej żony sam jeden władał wyspą (1402—1409), a nie zostawiwszy potomstwa i z drugiej żony Blanki, uczynił spadkobiercą ojca swego Marcina II. Ten † 1410 r., a po jego zgonie objął rządy wuj jego, Ferdynand I, infant Kastylji i król Aragonji. Po nim nastąpił 1416 r. najstarszy syn jego Alfons (w Aragonji Alfons V), który 1442 otrzymał w swe posiadanie Neapol i przywrócił królestwo Obojga Sycylji. Wyspa pod dynastjami aragońską, habsburską i burbońską należała do Hiszpanji; mocą pokoju utrechckiego 1713 dostała się Wiktorowi Amadeuszowi Sabaudzkiemu, 1720 Austrji, a pokojem wiedeńskim 1735 r. don Carlosowi, infantowi hiszpańskiemu. Ten, zostawszy 1754 królem Hiszpanji (Karol III), oddał **S.** i Neapol jako sekundogeniturę trzeciemu swemu synowi Ferdynandowi. Odtąd z krótką przerwą za czasów Napoleona I stanowiła **S.** składową część królestwa Obojga Sycylji. Por. oprócz dzieł podróżniczych Bartelsa (3 t., Götting., 1787—92), Müntera (2 t., Kopenhaga, 1790); L. Sonberga (4 t., Królewiec, 1794); Kephalidesa (2 t., 2 wyd., Lipsk, 1822); Partheya (2 t., Berlin, 1834—40); Goldhanna (Lipsk, 1856); Gregoroviusa „Siciliana“ (2 wyd., Lipsk, 1865); Löhera „Neapol und Sicilien“ (Monachjum, 1874), szczególnie jeszcze: Smitha „Mem. descriptive of the resources, inhabitants and hydrography of Sicily“ (Londyn, 1824); Amico „Dizionario topografico della Sicilia“ (Palermo, 1855); Castelli di Toremuzza „Fasti della Sicilia“ (2 t., Mess., 1820); Bianchini'ego „Storia economico-civile de Sicilia“ (2 t., Palermo, 1841); Di Blasi'ego „Storia del regno di Sicilia“ (3 t., Palermo, 1844); San Filippo „Compendio della Storia di Sicilia“ (7 wyd., Palermo, 1859); Bezencourt'a „L'histoire de la Sicile sous la domination des Normands“ (Paryż, 1846); Amari'ego „Storia dei Musulmani di Sicilia“ (Florencja, 1853); tegoż „Biblioteca Arabo-Sicula“ (Paryż i Lipsk, 1856 sq.); La Lumia „Storia della Sicilia sotto Guglielmo II“ (Florencja, 1867); Gemelli'ego „Storia della siciliana rivoluzione del 1848—49“ (Bolonja, 1866 sq.); La Varenne'a „La révolution sicilienne et l'expedition de Garibaldi“ (Paryż, 1860), nadto Galio „Sugli Scritori di Storie di Sicilia“ (Palermo, 1867); Adrian „Prähistorische Studien aus Sizilien“ (Berlin, 1878); Holm „Geschichte Siziliens in Altertun“ (Lipsk, 1870—74, t. 2); Schack „Geschichte der Normannen in Sizilien“ (1889, t. 2).

Sycylja, królestwo Obojga Sycylji, często także nazywane *Królestwem Neapolitańskiem*, obejmowało przed 1860 południową część Włoch i wyspę Sycylję. Miało to państwo rozległości 2,033 mil. kw. z ludnością 8,703,000 i składało się z dwu głównych części: większej, leżącej z tej strony cieśniny na stałym lądzie, czyli królestwa Neapolitańskiego (1,502 mil kw. z ludnością 6,272,110) i wyspy za cieśniną, czyli królestwa Sycylji (531 mil kw. i 2,231,000 miesz., ob. **S.** wyspa). Miastem stołecznem i rezydencjonalnem był Neapol. 15 intendenctw, na jakie w 1817 zostało podzielone, zamieniono po ustanowieniu królestwa włoskiego na tyleż prowincji, nazwanych od miast głównych.

Historja. Południowa Italja, czyli późniejsze Neapolitańskie królestwo, pierwszą kulturę otrzymało od Greków, którzy w VIII w. przed Chr. założyli tu znaczną liczbę kolonji, jak: Tarent, Sybaris, Krotona, Kumae, Neapolis i t. d., tak, że kraina ta była zwana z tego powodu Wielką Grecją (ob. Grecja Wielka). Po zdobyciu Tarentu przez Rzymian 272 przed Chr. stała się południowa Italja prowincją rzymską i dzieliła odtąd losy całego półwyspu, który z upadkiem cesarstwa Rzymsko-Zachodniego 476 był podbity naprzód przez Odoakra, potem przez Ostrogotów, a w końcu przez Bizantyńców (cesarstwo Wschodnie). Kiedy 568 Longobardowie zajęli większą część półwyspu, Bizantyńcy utrzymali jeno miasta: Gaetę, Neapol i Amalfi, oraz półwysep południowo-zachodni (dawniej Bruttium), nazwany wówczas Kalabrją. Krajem tym zarządzał namiestnik bizantyński, w Neapolu rezydujący, zwany księciem *(dux strategos)* lub patrycjuszem. Wkrótce jednak Amalfi i Gaëta odzyskały niezależność, a resztę południowej Italji opanowali (od 571 r. począwszy) longobardzcy książęta z Benewentu. Księstwo Benewentu rozpadło się w 2 połowie IX w. na kilka księstewek, a wśród walk między Bizantyńcami a Longobardami zaczęli się tu zjawiać Arabowie (Saracenowie), przyzywani na pomoc to przez jednych, to przez drugich, aż wreszcie stanęli silną nogą i założyli potężną kolonję na półwyspie Monte Gargano. Bizantyńcy wzięli jednak przewagę i zdobyli większą część Apulji, rządzonej odtąd przez generał-gubernatora (Katapan), rezydującego (871—1070) w Bari, ale musieli staczać boje z Saracenami, możnowładcami longobardzkimi, miastami republikańskiemi, a nadto jeszcze musieli cierpieć częste interwencje papieżów i cesarzów. Wśród tych niepokojów zaczęli się zjawiać od początku XI w. Normanowie. Synowie jednego z nich przywódców, Tankreda de Hauteville, uzyskali w południowej Italji wielkie korzyści, mianowicie *Wilhelm z Żelazną ręką* zajął m. Melfi (1042) i mianował się hrabią Apulji, a Robert Guiscard († 1085), dostawszy 1057 r. od papieża Mikołaja II w lenność wszystko, co zdobędzie na Bizantyńcach i Saracenach, wyparł z lądu stałego Bizantyńców, podbił całą płd. Italję prócz Benewentu i przyjął tytuł księcia Apulji, Kalabrji i Sycylji. Równocześnie brat jego Roger I (ob.) odebrał Saracenom wyspę Sycylję. Synowie Guiscarda podzielili się państwem ojcowskiem w ten sposób, że Roger Bursa wziął Apulję a Bohemund księstwo Tarentu. Ale gdy Bohemund pod-

czas krucjat założył sobie 1098 roku księstwo Antjochji, a Wilhelm, jedyny syn Rogera Bursy, umarł 1127 bezpotomnie, wówczas syn Rogera I, Roger II (ob.), hr. Sycylji, złączył pod swem berłem wszystkie posiadłości normandzkie z obu stron cieśniny, a 1130 koronował się w Palermo na króla Sycylji i, otrzymawszy potwierdzenie tego tytułu od papieża Inocentego III (1139), uznał całe swe państwo za lenność stolicy apostolskiej i płacił jej pewną daninę. (Ten stosunek lenny i danina zniesione zostały dopiero konkordatem z 16 lut. 1818 i ugodą w czerw. 1855). Takim sposobem powstało *królestwo Obojga Sycylji*. Organizacja nowego królestwa była ściśle utworzona na wzór francusko-normandzki; szlachta i duchowieństwo zajmowali stanowisko potężne, ale królowie mimo to posiadali władzę dość silną, i pierwsi w Europie zachodniej zastosowali w praktyce zasady monarchiczne prawa rzymskiego i bizantyńsko-arabską administrację finansów. Arabowie, osiedli w Apulji i Sycylji, mogli początkowo swobodnie wykonywać swe obrządki religijne, ale pod koniec XIII w. gwałtownie byli prześladowani i wytępiani. Po Rogerze II († 1154) nastąpił syn jego Wilhelm III Zły (1154—66), a ze śmiercią Wilhelma II Dobrego (1166—89) wygasł z prawego łoża szczep normandzki. Wówczas cesarz Henryk VI Hohenstauf, jako mąż Konstancji, córki Rogera II, zajął przemocą Neapol i Sycylję mimo oporu, jaki mu stawiali naturalny syn Wilhelma II Tankred († 1194) i syn tegoż Wilhelma III. Henryk VI srodze pokarał przeciwników, a syn jego Fryderyk II (1197—1250) zasłużył się swemu królestwu wprowadzeniem mądrego prawodawstwa, założeniem uniwersytetu w Neapolu, który od tej pory jest obok Palermo drugą stolicą; do sejmu powołał Fryderyk II oprócz prałatów i baronów także deputowanych miejskich. Po śmierci następcy jego Konrada IV († 1154) przyrodni brat tego ostatniego Manfred (ob.), ks. Tarentu, objął rządy w imieniu swego synowca Konradyna (ob.) i 1258 koronował się na króla. Ale popadł wkrótce w srogą nieprzyjaźń ze stolicą apostolską, tak, że papież Urban IV (jako suzeren) nadał 1263 r. królestwo Obojga Sycylji w tenność Karolowi d'Anjou, ks. francuskiemu, który koronował się na króla 6 st. 1266 r., zwyciężył 26 lut. 1266 pod Benewentem Manfreda (gdzie tenże poległ), kraj cały podbił, następnie pod Tagliacozzo 23 sierp. 1268 pokonał Konradyna, wziął go do niewoli, kazał stracić w Neapolu 29 paźdz. 1268 i panował pod imieniem Karola I aż do 1285. Wyspa Sycylja (ob.) jednakże zrzuciła 1282 (od. Sycylijskie nieszpory) jarzmo jego, poddała się Piotrowi III, ks. Aragonji, i aż do hiszpańskiej wojny sukcesyjnej zostawała pod panowaniem hiszpańskiem. Tym sposobem dom d'Anjou utrzymał się tylko przy posiadłościach Neapolitańskich na lądzie stałym (królestwo Neapolitańskie). Następca Karola I († 1285) był Karol II (1285—1309), a następcą tego Robert II (1309—1343), który występował we Włoszech jako przywódca Gwelfów i zostawił państwo swej wnuczce Joannie I (1343—1382), zaślubionej z krewniakiem ks. Andrzejem (ob.), synem Karola Roberta, kr. węgierskiego. Gdy Andrzej zamordowany został 1345 r. (podobno za wiedzą żony), wówczas brat jego Ludwik W., kr. węgierski chciał podbić Neapol, ale pokojem 1352 musiał zrzec się wszelkich pretensji. Joanna I, mimo trzechkrotnych jeszcze związków małżeńskich, będąc bezdzietną, adoptowała swego krewnego, Karola Małego de Durazzo, z linji węgierskiej domu d'Anjou, ale zmieniwszy to postanowienie na korzyść innego krewniaka, Ludwika I, ks. d'Anjou, wywołała tem wojnę, popadła w ręce Karola de Durazzo, który kazał ją zamordować 1382 r., wyszedł zwycięsko z bojów ze swym spólzawodnikiem i panował w Neapolu pod imieniem Karola III (1382—1386), a prócz tego otrzymał także 1385 koronę węgierską. Jego następca Ładysław (1386—1414) powiększył chwilowo tylko posiadłości swoje kosztem państwa Kościelnego i Toskanji. Jego siostra i spadkobierczyni Joanna II (ob. 1414—35), kobieta wyzuta ze wstydu i wszelkiej godności, ulegająca swym namiętnościom i faworytom, dla zniweczenia interwencji papieskiej adoptowała i uznała swym następcą Alfonsa V, kr. Aragonji i Sycylji, ale pogniewawszy się z nim wkrótce, zmieniła swój testament naprzód na korzyść Ludwika III, ks. d'Anjou, a po jego śmierci († 1434) na korzyść jego brata Renata, ks. Lotaryngji. Renat wszakże ze zgonem Joanny II († 1435) uległ przemocy Alfonsa V aragońskiego, który zająwszy 2 czerw. 1442 r. stolicę Neapol, uznany został za króla pod imieniem Alfonsa I i połączył znowu ziemie dawnego królestwa Obojga Sycylji, ale na krótko tylko. Umierając bowiem (1458), oddał Neapol naturalnemu swemu synowi Ferdynandowi I, Aragonję zaś z wyspą Sycylją bratu swemu, Janowi II (ojcu Ferdynanda Katolickiego). Po Ferdynandzie I (w Neapolu jeno) ustąpił 1494 syn jego Alfons II, który abdykował 23 stycz. 1495 na rzecz swego syna Ferdynanda II (1494—96). Ten znowu utracił swe posiadłości (1495) skutkiem podboju Karola VIII (ob.), kr. francuskiego, roszczącego pretensje do Neapolu po owym tytularnym królu Renacie, ale t. r. (1495) jeszcze, gdy Karol VIII musiał ustąpić przed silną koalicją, odzyskał swe posiadłości, a po śmierci Ferdynanda II (1496—1501). Fryderyk III uległ przemocy sprzymierzonych z sobą (1500) Ferdynanda Katolickiego i Ludwika XII, kr. francusk., i umarł 1504 r. Wskutek niezgód wynikłych o podział zdobyczy między zwycięzcami, Francuzi pokonani pod Garigliano 29 grudnia 1503 r. wygnani zostali z Neapolu przez Hiszpanów i dawne królestwo Obojga Sycylji przeszło pod berło hiszpańskie na lat przeszło dwieście. Rządzili niem odtąd wicekrólowie hiszpańscy z władzą prawie nieograniczoną, i powszechny w państwie zapanował ucisk.

W Neapolu ustały sejmy, na wyspie Sycylji zwoływano je tylko dla wyjednania podatków, który, ciągle podnoszone, podkopały dobrobyt ogólny. Własność ziemska przeszła wyłącznie prawie w ręce szlachty i duchowieństwa. Jedynym żywszym objawem życia narodowego w długim tym okresie było powstanie, wybuchłe 5 paźdz. 1647 w Neapolu pod wodzą Mazaniella (ob.) i w Palermo 20 maja 1647, ale stłumione po kilku miesiącach, mimo nawet czynnej interwencji Francuzów. Po ukończeniu hiszpańskiej wojny sukcesyjnej układami w Utrechcie 11 kw. 1713 r. i Rastadzie 6 marca 1714 r. Neapol dostał się cesarzowi Karolowi VI, a Wiktorowi Amadeuszowi II Sabaudzkiemu wyspa Sycylja, która odebrana następnie (1718 r.) przez Hiszpanów, przeszła traktatem z 26 st. 1720 r. w posiadanie Karola VI, a Wiktor Amadeusz II otrzymał w zamian wyspę Sardynję. Zjednoczone ponownie królestwo Obojga Sycylji pozostawało tylko lat 13 pod panowaniem austrjackiem. Już bowiem w wojnie o następstwo tronu polskiego Hiszpanie odzyskali (1733—34) Neapol i Sycylję, tak, że Karol VI układami wiedeńskiemi 3 paźdz. 1735 i 18 listopada 1738 musiał je ustąpić z tak zwanem *Stato degli presidii* (wyspa Elba, księstwo Piombino i część wybrzeża Toskańskiego) na rzecz infanta don Carlosa, który panował pod imieniem Karola III (1734—59). Równocześnie zawarowane było, że ta sekundogenitura hiszpańskiego domu Burbonnów nigdy nie będzie połączona z koroną hiszpańską. Trzeci syn i następca Karola III Ferdynand IV 1759—1825 r. pokojem florenckim z 28 mar. 1801 r. odstąpił Toskanji *Stato degli presidii* i wszystkie swe posiadłości po obu stronach cieśniny, rozdzielone dotychczas prawodawczo i administracyjnie, połączył w państwo jednolite pod nazwą królestwa Obojga Sycylji i mianował się odtąd Ferdynandem I (ob.). Za Karola III i Ferdynanda I przeprowadzono pewne reformy w duchu oświeconego despotyzmu, ale żona Ferdynanda, Karolina Marja, ks. austrjacka, wyniósłszy 1777 r. na miejsce Tanucci'ego do godności pierwszego ministra swego ulubieńca Actona (ob.), spowodowała w reformach całkowitą zmianę, która pod wpływem rewolucji francuskiej sprowadziła nawet reakcję absolutystyczno-klerykalną. Równocześnie marnotrawstwo dworu groziło finansom zupełną ruiną. Powszechne więc było niezadowolenie, a policja tajna zapełniała więzienia podejrzanymi. W sprawach zewnętrznych ulegając polityce austrjackiej, Ferdynand I wziął udział w pierwszej i drugiej koalicji przeciw Francji, lecz po niepomyślnym obrocie walki uciekł do Palermo, a lądowe jego posiadłości zamienione zostały w rzeczpospolitą Partenopejską (stycznia 1799). Wprawdzie upadła rzeczpospolita wskutek klęsk Francuzów we Włoszech płn., ale udział Ferdynanda I w trzeciej koalicji pozbawił go znowu lądowych posiadłości (prócz Sycylji). Napoleon I ogłosił w Schönbrunn 26 gr. 1805 r. dynastję neapolitańską za odpadłą od tronu i mianował królem Neapolu i Sycylji brata swego Józefa Bonapartego (30 mar. 1806), a potem (1 sierp. 1808) swego szwagra Joachima Murata. Neapol, zorganizowany na wzór francuski, korzystał z dobrej administracji i podniósł się widocznie z upadku. Sycylja zaś zostaje nadal w ręku Ferdynanda I pod opieką angielską, i tak wiele cierpiała od rządów absolutystycznych swego króla, że aż Anglja musiała interwenjować między królem a ludem. Wódz angielski w Sycylji, lord W. Bentinck (ob.) wymógł wreszcie zwołanie parlamentu konstytucyjnego i wprowadzenie ustawy konstytucyjnej (lipca 1812) na wzór angielskiej. Wówczas Ferdynand I złożył chwilowo rządy w ręce następcy tronu, ks. Franciszka, a królowa udała się do Wiednia, gdzie umarła 1814 r. Wypadki 1815 sprowadziły znowu zjednoczenie królestwa Obojga Sycylji. Joachim Murat, wypędzony podczas Stu Dni przez Austrjaków, wkroczył do Kalabrji, ale został schwytany i 13 paźdz. 1815 w Pizzo jako uzurpator z rozkazu Ferdynanda I rozstrzelany. Usunięto teraz konstytucję neapolitańską z 1808 i sycylijską z 1812 r., a wraz z Ferdynandem wróciły dawne rządy absolutne i dawne nadużycia. Wśród powszechnego niezadowolenia rósł coraz bardziej tajny związek Karbonarów (ob. Carbonari), przeciwko któremu używał rząd innego tajnego stowarzyszenia, tak zwanych *Calderari* (ob.), wreszcie z powodu rewolucji 1820 wprowadził król 7 lipca 1820 r. konstytucję hiszpańską z 1812 r. i zwołał 1 paźdz. parlament. Sycylja wszelako, traktowana jako prowincja i wogóle wielce niezadowolona, podniosła 15 lip. 1820 r. chorągiew powstania, które daremnie pragnął stłumić generał Florestan Pepe (ob.) za pomocą koncesji. Wojna domowa trwała więc na wyspie dalej. Tymczasem mocarstwa, stanowiące Święte Przymierze, na kongresach w Opawie i Lublanie potępiły nową konstytucję neapolitańską, i za zgodą Ferdynanda I wojska austrjackie siłą oręża stłumiły powstanie sycylijskie, przywróciły dawny porządek w Neapolitańskiem i zajęły kraj cały. Wprawdzie przyrzekł Ferdynand I (maj 1821) nową konstytucję, której jednakże wprowadzić w życie na serjo nie myślano nawet; odtąd pod kierunkiem wpływowego ministra policji Canosy przywracano gwałtem dawny porządek. Partja klerykalna wzięła przewagę; prześladowania nie ustawały na chwilę; więzienia zapełnione; rozbójnictwo wzrasta; nędza w Neapolitańskiem, a bardziej jeszcze w Sycylji zastraszająca; wrzenie umysłów powszechne. Franciszek I (ob.), następca Ferdynanda I († 1825), ogłosił cząstkową amnestję, wymógł odwołanie austrjackiego korpusu okupacyjnego wiosną 1827, ale zresztą nie zrobił nic dla polepszenia smutnego stanu kraju i † 1830 r. Syn i następca jego, Ferdynand II, zdawał się uwzględniać życzenia ludu i początkowo zyskał nawet popularność. Zawiódł jednak oczekiwania ogólne, uległ polityce austrjackiej

(mianowicie z chwilą, gdy poślubił Marję Teresę, arcyks. austrjacką) i rządził w duchu swych poprzedników. Smutny stan wewnętrzny okazał się dowodnie podczas cholery 1830—37 r. W Neapolitańskiem panowały niepokoje, a Sycylja była widownią wielkiej anarchji. Ukarana też została utratą reszty dawnych swych przywilejów i dekretem z 31 października 1837 zamieniona w prowincję neapolitańską. Powstania Mazzini'ego (marzec 1844) i braci Bandieza (ob.) w lipcu 1544 r. wcale się nie powiodły. Rozwijał jednak rząd pewną działalność celem ulepszeń materjalnych. Zaczęto budować drogi żelazne, uporządkowano finanse, przywrócono cła, zawierano traktaty handlowe z mocarstwami obcemi i t. d. Tymczasem objawił się ruch w literaturze i żywszych stosunkach między uczonymi, mający na celu konstytucyjne i narodowe przekształcenie Włoch całych, a ruch ten udzielił się i królestwu Obojga Sycylji, dowodem czego kongres uczonych włoskich w Neapolu jesienią 1845 r. Pod wpływem reform przeprowadzanych w państwie Kościelnem dało się widzieć silne wrzenie umysłów. Koncesjami materjalnemi nie zdołał rząd usunąć groźnego niezadowolenia. Cząstkowe powstania 1847 r. krwawo wprawdzie były stłumione i wywołały pewne ustępstwa (oddalenie znienawidzonego ministra Santangelo i spowiednika Cocle), ale nie zapobiegły powstaniu sycylijskiemu (12 st. 1848) i masowym demonstracjom ludowym w Neapolu (27 st. 1848). Pod naciskiem okoliczności ogłosił król dekretem z 29 st. 1848 r. rząd konstytucyjny z dwiema izbami, wolność prasy, odpowiedzialność ministrów i ogólną organizację gwardji narodowej. Utworzono nowe ministerjum pod prezydencją ks. Serracapriola; wrócił porządek w Neapolitańskiem, a konstytucję powitał lud z zapałem. W Sycylji trwało powstanie dalej pod wodzą Ruggierra Settimo, a gdy rząd neapolitański nie zgodził się na żądania Sycyljan, parlament narodowy, zwołany do Palermo, ogłosił dynastję Burbonów 13 kwietnia 1848 roku za odpadłą od tronu. Ferdynand II, nie mogąc przezwyciężyć powszechnego prądu narodowego, wysłał nawet swe wojska na pomoc Sardynji przeciw Austrji, ale z powodu konfliktu konstytucyjnego w samym Neapolu i cząstkowych powstań odwołał je napowrót dla utrzymania spokoju w Neapolu i dla odzyskania prawie niepodległej już Sycylji. Sycyljanie napróżno ofiarowywali koronę księciu Genui, drugiemu synowi Karola Alberta, króla sardyńskiego, i gdy nie mogli otrzymać, czego pragnęli, oddali dowództwo (wiosną 1849) gener. Mierosławskiemu. Jednakże wojska neapolitańskie pod wodzą Filangieri'ego w ciągu kilku tygodni podbiły wyspę, a w Neapolu przygotowywano równocześnie usunięcie konstytucji. Sycylję traktowano jako kraj zdobyty, a do rządu wróciły dawne maksymy i osobistości. Ucieczka i pobyt papieża w Gaecie (listopad 1848 września 1849) uczyniły posiadłości neapolitańskie siedzibą rządu kościelnego, a Ferdynand II za pomoc lubo bezskuteczną przeciw Garibaldi'emu otrzymał od papieża tytuł *Rex piissimus* (król najpobożniejszy). Sycylja, w której wrzenie rewolucyjne nie zaraz ustało (krwawo stłumione powstanie w Palermo w styczniu 1850), otrzymała oddzielną administrację i osobnego ministra. Ale za nastaniem spokoju olbrzymie procesy stanowią od 1850 r. główną treść spraw publicznych. Więzienia zapełniły się ludźmi najszanowniejszymi, a prowadzenie procesów jest świadectwem zemsty bezgranicznej, oraz połączonych z nią wszelakich nadużyć i prześladowań najsroższych, które spowodowały dyplomatyczną interwencję Anglji (1851), a potem (1856) Francji i Anglji; oba te mocarstwa zerwały nawet stosunki dyplomatyczne z Neapolem (październik 1856), ale Ferdynand II, ufając swej armji i pomocy austrjackiej, nie zaprzestał dawnych swych rządów. Po niepomyślnym zamachu Agesilara Milano (8 grudnia 1856) wiódł życie samotne w Caserta, a policja tymczasem, dogadzając podejrzliwości króla, zapełniała więzienia. Prześladowania dochodziły rozmiarów przestraszających, mianowicie od czasu powstania ks. Kar. Pisacane de San Giovanni i barona Nicotery (czerwca 1857). Syn i następca Ferdynanda II († 22 maja 1859), Franciszek II (ob.), wychowany przez Jezuitów i ulegający ich wpływom, nie posiadał bynajmniej zdolności potrzebnych, w tak trudnych okolicznościach, jakie wkrótce potem zaszły w stosunkach wewnętrznych i zewnętrznych. Zawiązał on wprawdzie nanowo stosunki z Francją i Anglją, ale na wezwanie Wiktora Emanuela II nie przystąpił do przymierza przeciw Austrji po bitwie pod Magentą i srodze karał demonstracje przyjazne Sardynji. Ze wzrastającym uciskiem wzmagało się i niezadowolenie narodu, a zwolennicy narodowej partji włoskiej, oraz autonomiści sycylijscy działali za jedno przeciw rządowi. Od 5 kwietnia 1860 r. wybuchały na wyspie Sycylji cząstkowe powstania, które nabrały wielkiej doniosłości wtedy dopiero, kiedy Garibaldi (ob.) z 1000 ochotników wylądował pod Marsalą 11 maja, a 14 maja pod Salemi jako dyktator objął naczelne dowództwo *w imieniu króla Wiktora Emanuela II*, zajął w krótkim przeciągu czasu całą niemal wyspę i gotował się do napaści na lądowe posiadłości neapolitańskie. Franciszek II, nie znalazłszy żadnego poparcia u mocarstw zachodnich, okazał się skłonnym do znacznych ustępstw liberalnych i zawierał nawet układy o przymierze z Sardynją, ale dwór turyński przyjął ten projekt bardzo chłodno. W Neapolu tymczasem rząd tracił głowę i wszystko popadało w rozprzężenie. Garibaldi bowiem, oddawszy rządy Sycylji prodyktatorowi Depretis, odebrał Neapolitańczykom pozostałe jeszcze w ich ręku miasta, przeszedł (od 8 sierpnia poczynając) cieśninę Mesyńską i zdobył Reggio, a wojska neapolitańskie, już przedtem

demoralizowane, tłumami całemi przechodziły do powstańców. Franciszek II pozostawił rządy swemu ministerjum i odpłynął do Gaëty 6 września 1860 r. Flota nie chciała towarzyszyć królowi, a liczni oficerowie i urzędnicy zażądali dymisji. Resztki wojsk królewskich w liczbie 50,000 pozostały jeno w twierdzach Gaety i Kapui. Całe więc niemal królestwo przeszło w posiadanie rewolucjonistów, a Garibaldi wszedł wśród tryumfu do Neapolu, 7 września objął dyktaturę, a dowództwo nad flotą neapolitańską oddał sardyńskiemu admirałowi Persano. Na czele nowo utworzonego ministerjum stanął Liborio Romano. Kiedy wreszcie Garibaldi odniósł nad wojskami neapolitańskiemi ostatnie stanowcze zwycięstwo w krwawej bitwie nad Volturno 1 października, wówczas rząd sardyński, spełniając życzenia licznych deputacji anneksjonistowskich, w manifeście datowanym 29 października w Ankonie ogłosił zbrojną interwencję, i armja sardyńska, wkroczywszy w Neapolitańskie, połączyła się z wojskami Garibaldi'ego. Dnia 21 października odbyło się głosowanie powszechne i okazało się, że w Neapolitańskiem było 1,310,266 za przyłączeniem do Sardynji, a 10,102 przeciw, w Sycylji zaś 432,054, za a 667 przeciw. Resztki wojsk neapolitańskich, częścią, przeszedłszy na terytorjum papieskie, tamże były rozbrojone. Franciszek II pozostawał w Gaecie, a Wiktor Emanuel II odbył 6 listopada wjazd tryumfalny do Neapolu i z nieopisanym przyjęty był zapałem. Garibaldi, poróżniwszy się z rządem, odrzucił wszelkie ofiarowywane sobie godności, władzę swą złożył w ręce króla 8 listopada i usunął się na Caprerę. Gabinet sardyński szybko przeprowadzał wcielenie i reorganizację królestwa Obojga Sycylji, a szanując drażliwości prowincjonalne, ustanowił po obu stronach cieśniny namiestnictwa, które były jednakże usunięte w Neapolu pod koniec 1861 r., a w Sycylji wiosną 1862 r. Franciszek II tymczasem, ogłosiwszy kilka protestów przeciw czynom dokonanym, ale nie znalazłszy żadnego u mocarstw poparcia, był oblężony w Gaecie i po dzielnej obronie (do której go zagrzewała głównie królowa Marja) kapitulował 13 lutego, a 14 lutego odjechał na statku francuskim do Rzymu. Wkrótce potem poddały się dwie ostatnie twierdze, zostające w ręku Neapolitańczyków, a mianowicie cytadela Mesyńska 10 marca i Civitella del Tronto 20 marca 1861 r. Protest Franciszka II, datowany z Rzymu 5 kwietnia 1861 przeciw nowemu tytułowi Wiktora Emanuela: *Król Włoski*, pozostał tak samo bez skutku, jak i pretensje księcia Murata, wyrażone w liście do ks. Ascoli 27 marca 1861 r. Odtąd królestwo Obojga Sycylji stanowi składową część królestwa Włoskiego (ob. Włochy). Por. Giannone „Storia civile del regno di Napoli“ (4 t., Neapol, 1723, 13 t., Medjolan, 1823 sq. i Medjolan, 1844 sq.), kontynuowane przez Coletta p. t.: „Storia di Napoli del 1734 sino al 1825“ (2 t., Paryż, 1833); Orlowa „Mémoires historiques, politiques et littéraires sur le royaume de Naples“ z uwagami Duvala (5 t., nowa ed, Paryż, 1819—21); Camera „Annali delle Due Sicilie“ (Neapol, 1841 sq.); del Re „Cronisti e scrittori Napolitani“ t. 1, Neapol, 1842—1844); Rüstowa „Erinnerungen aus dem ital. Feldzuge von 1860“ (2 części, Lipsk, 1861); Reuchlina „Geschichte Neapels während der letzten 70 Jahre“ (Nördl., 1862); di Sivo „Storia delle Due Sicilie da 1846 al 1861“ (Rzym, 1863 sq.); Romano-Manebrini „Documenti sulla revoluzione di Napoli 1860—62“ (Neapol, 1865).

Sycylijska cieśnina, toż co *Mesyńska cieśnina*, odgranicza Sycylję od stałego lądu Włoch, ma ½ mili szerokości.

Sycylijskie Nieszpory, nazwa powstania ludowego w Palermie, dnia 30 marca 1282 przeciwko Francuzom, wykonanego podczas nieszporów i powtórzonego przez inne miasta, a którego następstwem było wygnanie Francuzów i wyłączenie domu Anjou od tronu Sycylijskiego. Por. Amari „La guerra del Vespro siciliano“ (2 t., Palermo, 1842; 9 ed., 1885), niemieckie tłómaczenie (2 t., Lipsk, 1851); tenże „Altre narrazioni del Vespro Siciliano“ (Medjolan, 1887).

Sycylijskie orzechy, toż co pistacje, ob. Pistacja.

Syczek, ob. Sowa.

Syczewka, miasto powiatowe gub. Smoleńskiej, nad rzeką Wachuzą, 4,808 miesz. (1897). — *Syczewski powiat* ma na przestrzeni 2,558½ w. kw. 103,000 miesz.

Sydenham, jedno z południowych przedmieść Londynu, posiada olbrzymi gmach wystawy powszechnej, zwany pałacem kryształowym, wzniesiony w 1853—54 przez Józefa Paxtona i po dokonaniu w nim rozmaitych przekształceń przeznaczony na nieustającą wystawę przedmiotów sztuki, nauki i przemysłu.

Sydenham Tomasz, lekarz, * 1624 w Windford-Eagle, w angielskiem hrabstwie Dorset, † 1689 r.; kształcił się w Oksfordzie i Londynie, gdzie osiadł jako lekarz i zjednał sobie sławę swym systemem traktowania ospy i panującej r. 1656 w Anglji morowej zarazy. Uważany jest za reformatora medycyny praktycznej, starał się dokładnie odgraniczyć różne formy chorób, by znaleźć podstawę dla środków leczniczych specyficznych. Dzieła jego, „Opera omnia“ wyszły w Londynie 1685 i Lipsku 1827. Por. Picard „S., sa vie, ses ocuvres“ (1889).

Sydenhama płyn, ob. Laudanum.

Syderalne światło, toż co światło tlenowodorne, ob. Drummonda światło.

Syderalny, *syderyczny* (z łac. *sidera*, gwiazdy), *gwiazdowy*, jak **S.** rok, **S.** dzień (ob. Rok, dzień). **S.** *magnetyzm*, wpływ rzekomy, jaki gwiazdy wywierać mają na organizm zwierzęcy, wiąże się z dawnemi wierzeniami astrologicznemi.

Syderochrom, toż co *chromowe żelazo* (ob.).

Syderolity, meteoryty w znacznej części z żelaza meteorycznego złożone.

Syderostat, toż co heljostat (ob.).

Syderosten, farba ciemno-błękitna, używana do powlekania żelaza, które chroni od rdzewienia. Otrzymuje się ze smoły, pozostającej przy wyrobie gazu oświetlającego. Jest roztworem asfaltu w lekkich węglowodorach, a po ich ulotnieniu pozostaje warstwa masy asfaltowej, tworząca na żelazie sprężystą powłokę.

Syderyt, spat żelazny (ob. Żelazne rudy). *Syderyty*, meteoryty żelaziste, bryły żelaza rodzimego (ob. Gwiazdy spadające).

Syderyzm (z greck. *sideros*, żelazo), rzekoma zdolność, jaką niektóre osoby w sobie przypuszczają do rozpoznawania w ziemi metali, wody, tudzież przyciągania ku sobie jedynie siłą woli nieznanych mas metalicznych. Nazywano także *syderyzmem* mesmeryzm.

Sydney, stolica australskiej kolonji angielskiej Nowej Południowej Walji, nad wielką zatoką Port-Jackson, założona 1788, pierwotnie przeznaczona na więzienie dla zbrodniarzy, liczy obecnie 385,000 miesz., jest rezydencją gubernatora, parlamentu, arcybiskupa katolickiego, biskupa anglikańskiego i środkowym punktem handlu i całej żeglugi w tych okolicach; ma wspaniały port, uniwesytet, obserwatorjum. Prowadzi obszerny handel i posiada wielkie fabryki płótna, sukna, mydła, wyrobów tabacznych i t. d.

Sydon, najdawniejsze i po Tyrze najważniejsze miasto Fenicji, teraz *Saida*, było metropolją wielu osad fenickich, a mianowicie Tyru. Zdobyte 720 przed Chr. przez asyryjskiego króla Salmanaasara, zakwitło później pod panowaniem Persów, ale z powodu podniesionego buntu uległo r. 351 prz. Chr. zniszczeniu.

Sydow Teodor Emil, geograf, * 1812 w Freibergu, † 1873; wstąpił 1830 jako porucznik do wojska pruskiego, był od 1833 nauczycielem geografji i sztuki wojskowej w szkole dywizyjnej, od 1843 członkiem komisji egzaminacyjnej wojskowej, 1851 został kapitanem, 1860 jako major przyłączony był do sztabu generalnego, 1865 awansował na podpułkownika, 1867 został przewodniczącym wydziału geograficzno-statystycznego sztabu głównego. Wydał wyborne karty ścienne części świata i Niemiec, oraz: „Methodischer Handatlas“ (4 wyd., 1870); „Schulatlas“ (32 wyd., 1880); „Hydrographischer Atlas“ i in., oraz napisał „Grundriss der allgemeinen Geographie“ (1862) i in.

Sydur (z chaldejskiego—porządek), zowie się u Żydów książka, zawierającą zbiór modlitw, przepisanych na wszystkie dni całego roku.

Syenit, *siniec*, skała różniąca się tem od granitu (ob.), że miejsce łyszczyku zastępuje w nim amfibol. Szpat polny w **S.** jest przeważnie ortoklazem, a kwarcu prawie zupełnie w nim niedostaje. Jest to skała daleko mniejszego rozwoju niż granit; przez zwietrzenie wydaje grunt gliniasty, nieco żelazisty. Zawiera w sobie liczne minerały. Używa się podobnie jak granit, a piękność jego czyni go bardzo sposobnym do celów architektonicznych. Nazwa *syenites* Plinjusza odnosi się do granitu czerwonego, a że **S.** zachodzi w Synaju, proponowano zmianę jego nazwy na *sinait*. Występuje też w Wogezach, Saksonji, Śląsku, Morawji i in. Odmiany **S.** są: *monzonit*, *eleolitosyenit*, *fojait*, *miascyt*, *ditroit*.

Syeńska ziemia, ob. Bolus.

Syfaks, król Masesylijczyków w Numidji, sprzymierzeniec Rzymian w drugiej wojnie punickiej od 207 przed Chr., potem przez Sofonisbe pozyskany, Kartagińczyków. W r. 203 był przez Scypjona wzięty do niewoli i pozbawiony swego państwa.

Syfilidologja, nauka o chorobach wenerycznych, ob. Weneryczne choroby.

Syfilis (*Przymiot*, *Lues*), najważniejsza z chorób wenerycznych, jest chorobą zakaźną, ogólną chorobą organizmu, spowodowaną przez właściwy, specyficzny zarazek. Pochodzenie jej pozostaje dotąd niewyjaśnionem, niewątpliwem jest tylko fakt, że już na 2600 lat przed naszą erą znaną była Chińczykom, a do Europy przeniesioną została w końcu XV w. W różnych krajach ma różne nazwy, w Ameryce południowej nadają jej nazwisko *Pian*, *Jaws*, *Framboesia*, w Szkocji zachodniej *Sibbens*, w Szwecji i Norwegji *Radesyge*. U nas zwano ją dawniej *chorobą francuską*, *francą*, w myśl wierzeń, że przeniesioną została przez wojsko francuskie; nazywano ją także *chorobą dworską*. Co się tycze *geograficznego rozprzestrzenienia* choroby syfilitycznej, to w Europie w pewnych miejscowościach jest ona bardziej rozprzestrzenioną, niż w innych, np. na brzegach morza Baltyckiego i Północnego, na brzegach Szwecji, w Rosji, w południowej Syberji, Liflandji i Kurlandji, w Galicji między ludnością żydowską, w Serbji, Bułgarji, Mołdawji i Grecji. W Egipcie **S.** jest bardzo rozpowszechniony, a w Algerji przybrał złośliwy charakter od czasu zajęcia jej przez Francuzów. W środkowej Afryce **S.** prawie nie istnieje, w Meksyku tak jest rozpowszechniony, jak w żadnym innym kraju. Przyczyną **S.** jest swoisty zarazek, którego istota jednak dotąd zbadaną nie została; nie udało się wykryć ani specyficznych bakterji, ani swoistych toksyn. Wchodząc do organizmu, wywołuje on poważne zmiany w sokach i tkankach jego, a szczególnie napastuje naczynia krwionośne, układ nerwowy i kostny. Wszystkie prawie wydzieliny syfilityka w okresie rozwoju choroby są zaraźliwe, szczególnie zaś ropa z owrzodzeń, krew, pot, ślina, mleko kobiece, nasienie męskie—zawierają zarazek. Przeniesienie się syfilisu na organizm zdrowy odbywa się albo wówczas, gdy bezpośrednio z ustroju na ustrój będzie przeniesiony, albo gdy zarazek syfilityczny przejdzie z matki (uprzednio przez ojca zara-

żonej) na dziecię w okresie tworzenia się płodu. W pierwszym razie będzie choroba syfilityczna *nabytą (S. acquisita)*, w drugim *dziedziczną (S. hereditaria)*. Przeniesienie się zarazka syfilitycznego z ustroju na ustrój zdarza się najczęściej przy spółkowaniu, przyczem koniecznem bywa naruszenie całości tkanki; dość często jednakże spotykają się przypadki zarażenia i na innej drodze, jak u lekarzy przy badaniu, dentystów, akuszerek, mamek od karmionych przez nie dzieci syfilitycznych, następnie przy goleniu zakażonemi brzytwami, przy przeszczepaniu ospy ochronnej z zarażonego osobnika i t. p. Przeszczepianie zarazka syfilitycznego na zwierzęta dawało zawsze wyniki ujemne, co właśnie zwiększa trudność badań doświadczalnych nad nim; syfilis widywano dotąd tylko u ludzi. Jakąkolwiekbądź drogą wejdzie zarazek do organizmu, pierwsze objawy choroby występują najwcześniej dopiero po 2—3 tygodniach; rzadziej okres inkubacyjny trwa miesiąc lub dłużej. Pierwszy objaw działania zarazka syfilitycznego powstaje zawsze na miejscu dostania się jego do ustroju. Początkowo powstaje w tych miejscach punkcik czerwony i rozpulchniony, który wkrótce przechodzi w owrzodzenie; tkanka około takiego owrzodzenia twardnieje, stąd nazwano wrzód taki *wrzodem twardym, szankrem* (ob.) *twardym*, lub *pierwotnym objawem syfilisu*. Współcześnie z rozwojem stwardnienia wrzodu powstaje obrzmienie gruczołów chłonnych (limfatycznych) pachwinowych, łokciowych, szyjowych i in.; są one niebolesne i rzadko kiedy ulegają ropieniu. W przeciwieństwie do szankra miękkiego, przy syfilisie jest tylko jedno owrzodzenie, mniej lub więcej głębokie. Przez kilka tygodni owrzodzenie to jest jedynym objawem choroby syfilitycznej i zagoić się może nawet samoistnie, bez żadnego leczenia. Po upływie 4—5 tygodni występują u takich chorych objawy drugorzędne: ogólna ociężałość, osłabienie, lekka gorączka i *wysypka na skórze*. Przedstawia się ona w postaci *plamek (maculae)* drobnych, czerwono-miedzianego koloru, przy nacisku palcem nie znikających. Po upływie 6—8 tygodni przy odpowiedniem leczeniu powyższe objawy znikają, ale po mniej lub więcej długiej przerwie występuje nowa wysypka, przedstawiająca się już pod postacią guziczków (*papulae*), ponad skórę wystających. Tego rodzaju wysypka znika powoli, wlec się może przez kilka miesięcy. Po zniknięciu tej wysypki albo w czasie jej znikania występuje nowa wysypka, przedstawiająca się pod postacią większych guziczków, *grudek (tubercula)* lub *pryszczy (pustula)*. Po dwu lub trzech podobnych wybuchach, które w przeciągu kilku lat zaledwie zjawić się mogą, choroba syfilityczna najczęściej traci charakter swój wywoływania wysypek i często na długie lata przycicha. Kończy się okres drugi, który po kilku, lub kilkunastu latach przechodzi w *okres trzeci*; charakterystycznym jego objawem jest tworzenie się w różnych organach swoistych guzów syfilitycznych *(gummata syphilitica)*, które zależnie od umiejscowienia swego wywoływać mogą najróżnorodniejsze objawy chorobowe; sadowiąc się w mózgu, sprowadzają ślepotę, paraliże, znieczulenia i t. p.; występując w wątrobie lub nerkach, upośledzają czynność tych organów. Jednym z ważniejszych uszkodzeń w tym okresie jest swoiste cierpienie na wewnętrznej powierzchni tętnic, co sprowadza zatory lub pęknięcia tych ostatnich. W tym też okresie zachodzą przeróżne cierpienia rdzenia *(tabes)*, jak i mózgowe (paraliż postępowy). Zdolność szerzenia syfilisu znika w drugim okresie; syfilitycy w okresie trzecim nie zarażają przy spółkowaniu, a dzieci ich mogą być zupełnie zdrowe. Dlatego też po 3—4 latach syfilityk bez obawy zarażenia żony i dzieci wstępować może w związki małżeńskie. Zatrważające szerzenie się syfilisu we wszystkich państwach cywilizowanych wywołało w ostatnich czasach żywy ruch w kierunku ograniczenia szerzenia się zarazy, czego wyrazem są liczne kongresy, z których ostatni odbył się w Brukseli 1902; dotąd jednakże nie zdołano na drodze praktycznej urzeczywistnić tych postulatów, jakie nauka w tym kierunku nastręcza. Sprawa ta ma wielką doniosłość społeczną ze względu na fizyczny, umysłowy i moralny rozwój przyszłych pokoleń. Leczenie syfilisu, jako cierpienia ogólnego, wymaga długiego czasu i staranności; trwać musi lat kilka bez względu na obecność lub brak objawów, a także co czas jakiś powtarzane być powinno w ciągu całego życia syfilityka. Polega na systematycznem i umiejętnem wprowadzaniu do organizmu rtęci i jodu.

Syfon, *lewar*, przyrząd do przelewania cieczy z miejsca wyższego do niższego; składa się z rurki zgiętej *asb* (kg. 1), której jeden otwór zanurzony jest w zbiorniku wody, drugim woda wypływa, Wypływ wywołuje się przez wyciągnięcie powie-

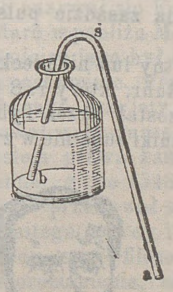

Fig. 1. Syfon.

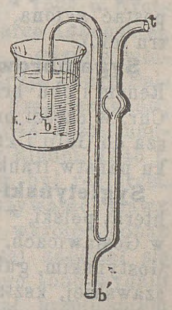

Fig. 2. Syfon z rurą boczną.

trza ustami przez otwór *a*, gdzie działanie jest podobne jak przy ssaniu (ob.), a ciągły wypływ następnie utrzymuje się różnicą ciśnień słupów wodnych w krótszem i dłuższem ramieniu **S.** Przy takiem napełnianiu syfona może się ciecz do ust do-

stawać; aby tego uniknąć, zaopatruje się **S.** *bb'* (fig. 2) rurą boczną *t*, przez którą powietrze się wyciąga przy zatknięciu dolnego otworu *b'* palcem. Według zasady syfona urządzony jest przyrząd, zwany *puharem Tantala* (fig. 3); przez dno naczynia przeprowadzona jest rura z obu stron otwarta, ponad którą osadzona jest rura szersza, u góry zamknięta; przestrzeń między obu temi rurami działa tu, jak krótsze ramię syfona, którego

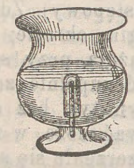

Fig. 3. Puhar Tantala.

Fig. 4. Puhar Tantala.

ramię dłuższe tworzy rura pierwsza. Skoro nalewamy do naczynia tyle wody, by poziom jej przypadał ponad górnym końcem rury, **S.** jest wypełniony i woda wypływa dolnym otworem, a naczynia napełnić nie można. Można też rurę krótszą ukryć w ścianie naczynia, a rurę dłuższą w jego uchu (fig. 4). Zresztą **S.** są i innych urządzeń. Zasadę **S.** korzystnie użyto też przy budowie kanałów i w innych konstrukcjach wodnych.—**S.** nazywają się flaszki do napojów gazowych, które polegają na zasadzie ciśnienia gazu wyrywającego się z cieczy i tłoczącego ją, zkąd podobnie jak w bani Herona, za otwarciem kranu ciecz wypływa. Przy kanalizacji nazywa się **S.** rura odpływowa, zgięta w kształt ω, która stanowi zamknięcie hydrauliczne zlewów, powstrzymujące rozchodzenie się gazów. *Syfony* nazywają się też rurki małż (ob. Ostrygowate).

Syfonoid, przyrząd do podnoszenia wody, ma postać syfona, ale działa na zasadzie pulsometru (ob.).

Sygambrowie, starożytny lud niemiecki nad Renem i obu brzegami rz. Ruhr, który r. 8 przed Chr. w części przesiedlony został przez Tyberjusza do Galji i który potem znikł zupełnie w związku państw frankońskich.

Sygietyński Antoni, literat polski, * 1850 r. w Gosławicach, w pow. Gostyńskim, gub. Warszawskiej, kształcił się w konserwatorjum warszawskiem i lipskiem, następnie został nauczycielem klasy fortepjanowej w konserwatorjum warszawskiem. Napisał powieści: „Na skałach Calvados“ (1884); krytykę „Album braci Gierymskich“; „Powieść społczesna we Francji“ (w *Ateneum*, 1881 — 1882); „Aktorka“, monolog; „Gemma“ nowela; „Wysadzony z siodła“ (1891); „Ciocia Teosia“ nowela; nadto pomieszczał fejletony w *Wędrowcu* i krytyki w temże piśmie i *Przeglądzie Tygodniowym*. Drobiazgi, od 1897—1900 pisywał w *Kurjerze Warszawskim* i *Gazecie Polskiej*, sprawozdania muzyczne i teatralne. Tłómaczył z francuskiego „Powieść filozoficzną“ Balzaca, „Podróż po Włoszech“ i „Filozofję sztuki“ Tainea.

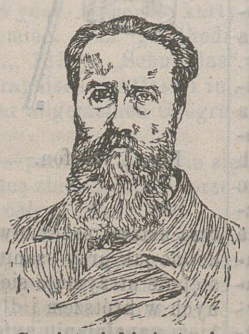

Sygietyński Antoni.

Sygnał (z łac. *signum*, znak), hasło lub ostrzeżenie, w jakimkolwiek celu dawane; sygnały są w ogólności *optyczne* lub *akustyczne* według tego, czy przeznaczone są dla oka, czy też dla ucha. W *wojsku* **S.** dawane są najczęściej trąbą, rogiem lub bębnem. W *marynarce* używają się flagi różnokolorowe, składane po dwie lub trzy; znaczenie takich sygnałów ustalone zostało przez porozumienie międzynarodowe i zestawione w „księdze sygnałów“. **S.** *nocne* składają z błysków nagłych, dłużej i krócej trwających, z których tworzy się

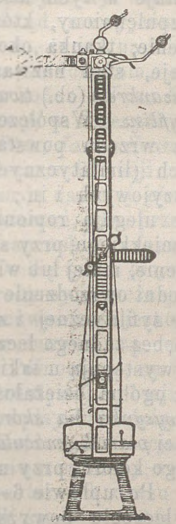

Fig. 1.

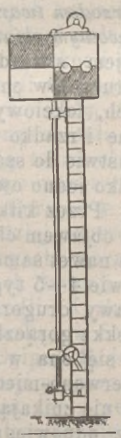

Fig. 2.

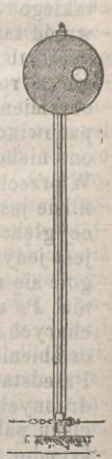

Fig. 3.

Sygnały na drogach żelaznych.

alfabet na wzór alfabetu telegraficznego Morse'a. W czasie mgły przesyłają się **S.** akustyczne, złożone z dźwięków piszczałki parowej lub syreny (ob.). Nader ważne są *sygnały na drogach żelaznych*, zapewniają bowiem bezpieczeństwo i prawidłowość biegu pociągów; jako **S.** optyczne służą za dnia głównie ramiona ruchome na masztach (fig. 1), tarcze różnej postaci i różnych barw (fig. 2 i 3), które w nocy zastępują się latarniami; do sygnałów akustycznych służą głównie dzwony (fig. 4), zwłaszcza elektryczne (ob. Elektryczne dzwony). **S.** *trygonometryczne* (fig. 5) są to to wieże drewniane, wznoszone w punktach, stanowią-

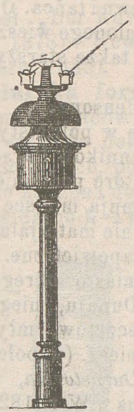

Fig. 4. Dzwon elektryczny.

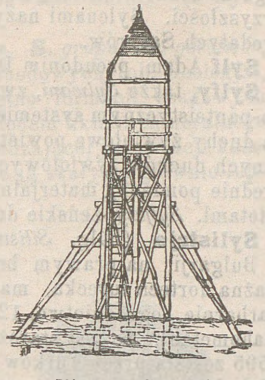

Fig. 5. Sygnał trygonometryczny.

cych wierzchołki trójkątów przy pomiarach ziemi (ob. Miernictwo). O *sygnałach burz*, ob. Pogoda.

Sygnatura, ob. Kurja (rzymska).

Sygnaturka, najmniejszy dzwonek na wieży kościelnej.

Sygnet (łac.), pieczęć w pierścieniu; także winieta w drzeworycie, jako znak drukarski lub wydawniczy.

Sygurdssohn John, uczony islandzki, * 1811 w Rafnseyri (Islandja), † 1879 r. w Kopenhadze, pionier niezależności Islandji, 1847 prezydent Altingu, 1874 r. osiągnął dla Islandji wolną konstytucję.

Syjam, ob. Sjam.

Sykatywy (franc. *siccatifs*), substancje przyśpieszające schnięcie farb olejnych, jak braunsztejn, boran i szczawian manganu, tlenek cynku, minja, cukier ołowiany.

Sykofant, u Ateńczyków dozorca pilnujący wywozu fig z Atyki i donoszący rządowi o tych, którzy potajemnie owoc ten wywozili. Stąd później nazywano **S.** człowieka, który przez złośliwość lub chęć zarobku staje się donosicielem do władzy o uchybieniach swoich spółobywateli.

Sykomor, ob. Figa.

Sykoza, toż co sacharyna (ob.).

Sykstus, imię pięciu papieżów: *Sykstus I*, właściwie *Xistus* (116—127, wedle innych 119—128), szósty następca św. Piotra, † śmiercią męczeńską. — *Sykstus II* (257—258), następca Stefana, poniósł śmierć męczeńską za prześladowania Walerjana. — *Sykstus III* (432—440); wysłał św. Patrycjusza do Irlandji, oraz zbudował bazylikę św. Marji Większej. Następcą jego był Leon W. — *Sykstus IV* (1471—1484), poprzednio *Franciszek d'Albescola della Rovere*, * 1414 w Celle pod Savone. Wstąpiwszy do zakonu Franciszkanów, odznaczył się jako kaznodzieja i w końcu został generałem swego zakonu. Przez Pawła II mianowany kardynałem, wybrany został na jego następcę. Żądza wynoszenia swych krewnych na najwyższe urzędy, przeszkadzała mu do należytego prowadzenia odziedziczonej po swym poprzedniku walki z Turkami, oraz zaplątała w sprzysiężenie rodziny Pazzi przeciwko Medyceuszowi. Wskutek wynikłych stąd nieporozumień rzucił klątwę na Florencję, którą wszakże zniosło koncyljum florenckie. Wtedy **S.** wypowiedział wojnę Wawrzyńcowi Medyceuszowi, oraz królowi neapolitańskiemu; wskutek jednak groźb Ludwika XI i wtargnięcia Turków do Włoszech, zmuszony był do zawarcia pokoju 1480 r. Tegoż roku dozwolił zaprowadzić w Hiszpanji inkwizycję. 1482 prowadził (sprzymierzywszy się z Wenecją), wojnę z Ferrarą, chcąc zająć posiadłości rodziny Este na rzecz krewnego swego Girolamo Riario. † 1484. W Rzymie wystawił kaplicę Sykstyńską, ozdobił miasto wielu wspaniałemi budowlami, wystawił most na Tybrze, oraz odnowił wielki wodociąg Aqua Vergine. Wogóle był to człowiek uczony, wspierający nauki i dbały o przyozdobienie miasta, z drugiej jednak strony splamił swe imię nepotyzmem i symonją. — *Sykstus V* (1585 — 1590), jako władca i polityk największy z papieżów trzech ostatnich wieków. Właściwie nazywał się Feliks Peretti, * 1521 w Grotto a Mare w pobliżu Montalto, w Marce Ankońskiej, gdzie ojciec jego był ogrodnikiem i gdzie w młodości pasł świnie. Przy pomocy stryja swego Salwatora był przyjęty do zakonu Franciszkanów, studjował w Ferrarze i Bolonji, 1544 został nauczycielem prawa kanonicznego w Rimini, 1546 r. w Sienna, gdzie 1548 mianowany był rektorem. Od 1549 przebywał w Rzymie, używając sławy znakomitego mówcy i kaznodziei, wkrótce jednak z powodu swej filozofji mistycznej zaplątał się w nieporozumienia, skutkiem czego 1556 wydalił się do Wenecji, gdzie 1557 został przełożonym szkoły swego zakonu i inkwizytorem generalnym. 1560 powrócił do Rzymu, nauczał początkowo w uniwersytecie, następnie został wikarjuszem generalnym Franciszkanów, biskupem Fermo i spowiednikiem papieża Piusa V. Wyniesiony 1570 na kardynała, przybrał nazwisko Montalto. Po śmierci Grzegorza XIII wybrany był 1585 na tron papieski. Natychmiast po dokonanym wyborze, jesz-

Sykstus IV.

Sykstus V.

cze w konklawe, odrzucił laskę, którą dotychczas się podpierał, i okazał się zdumionym kardynałom w całej sile i majestacie, zapowiadających samodzielnego władcę. Początkowo zwrócił swe staranie na zaprowadzenie porządku w państwie kościelnem. Surowemi karami wytępił bandytyzm, dbał o ścisłe wykonywanie sprawiedliwości, wspierał przemysł i rolnictwo, zakładał instytucje naukowe, zaprowadził wielką oszczędność u dworu i przyozdobił Rzym licznemi budowlami, wspaniałemi i użytecznemi (bibljoteka watykańska, wielki wodociąg, nazwany od niego Aqua Felice). W Fermo założył uniwersytet, w Rzymie kolegjum św. Bonawentury, a w Bolonji kolegjum Montalto. Liczbę kardynałów ograniczył 70-u, dla zarządu sprawami państwa i kościoła ustanowił 15 kongregacji; złożonych z kardynałów i innych urzędników; wszystkich biskupów katolickich zobowiązał do odwiedzania Rzymu co lat trzy, pięć lub dziesięć, stosownie do odległości. W sporach teologicznych zachowywał **S.** wielką neutralność, czynny natomiast brał udział w sprawach politycznych. Mieszał się do sporów między Francją, Hiszpanją i Nawarrą; wspierał Gwizjuszów przeciwko Hugonotom, Henrykowi III i Henrykowi Nawarskiemu; na obu tych władców rzucił klątwę kościelną. Później sprzyjał Henrykowi IV i okazywał się niechętnym względem Ligi, czem obruszył na siebie dwór hiszpański. Wogóle **S.** był zimny, przezorny, przebiegły, zamknięty w sobie i stały, aż do surowości. Względy polityczne miały u niego w zasadzie przewagę nad religijnemi. Nie był lubiony, ale powszechnie się go bano. † 1590 r. Przypuszczenie, że zginął od trucizny, podanej mu ze zlecenia dworu hiszpańskiego, nie ma żadnych podstaw historycznych. Por. Tempesti „Storia della vita e gesti di Sisto V“ (2 t., Rzym, 1754); Lorenz „Sixtus V und seine Zeit“ (Moguncja, 1852); Dumesnil „Histoire de Sixte-Quint“ (Paryż, 1880); Hübner „Sixtus V“ (2 t., Lipsk, 1871).

Sykstyńska kaplica, kaplica papieżów w pałacu Watykańskim w Rzymie, według planu Baccio Pontelli'ego, zbudowana 1473, ma 48 metrów długości, 16 metr. szerokości i 18 metrów wysokości, z małemi zaokrąglonemi oknami, bez ornamentów architektonicznych i ozdobiona tylko wspaniałemi freskami Perugina, Botticelli'ego, Roselli'ego, Signorelli'ego i Ghirlandaja, wyobrażającemi sceny poczerpnięte ze Starego i Nowego Testamentu, nadto wspaniałemi malowidłami Michała Anioła: na suficie historja stworzenia świata, grzech pierworodny, siedmiu proroków, sąd ostateczny i t. d.

Sykulowie, ob. Sycylja (wyspa).

Sylaba, ob. Zgłoska.

Sylabizowanie, składanie głosek w zgłoski czyli sylaby.

Sylen (po grecku *Seilenos*), syn Hermesa czy Pana i jakiejś nimfy, wychowawca i towarzysz Bachusa, wesoły, żartobliwy staruszek, z łysą głową i krótkim, zadartym nosem, gruby jak beczka, często podchmielony, miłośnik śpiewu i tańca. Obok tego uważano go także jako natchnionego wieszcza przyszłości. Sylenami nazywają także starszych, brodatych Satyrów.

Sylf Adam, pseudonim D. Freidensona.

Sylfy, także *Sylwani*, zwały się w politeistyczno-panteistycznym systemie zwolenników Paracelsa duchy żywiołowe powietrza, które podobnie do innych duchów żywiołowych zajmują miejsce pośrednie pomiędzy materjalnemi a nie materjalnemi istotami. *Sylfidy*, żeńskie duchy napowietrzne.

Sylistrja (bulg. *Silistra*), miasto okręgowe w Bulgarji, na prawym brzegu Dunaju, niegdyś ważna forteca turecka, ma 12 meczetów, młyny, garbarnie, ogrodnictwo, 12,000 miesz. (w połowie mahometan). **S.** jest starożytne *Durustorum*, w r. 1595 została przez Turków spalona. W r. 1828—29 była dwukrotnie oblegana i poddała się dopiero po powtórnem sześciomiesięcznem oblężeniu; podczas wojny wschodniej Paskiewicz od oblężenia odstąpił. W r. 1878 została przez Turków opuszczona.

Sylla, ob. Sulla.

Syllabus, wyraz pierwotnie grecki, oznaczający w późniejszej łacinie, zwłaszcza zaś u pisarzów kościelnych spis rzeczy, wyliczenie, zwłaszcza zaś wyliczenie zdań i artykułów przeciwnych przyjętej przez Kościół nauce. W nowszych czasach wyraz **S.** stał się popularnym przez **S.** dodany do Encykliki papieskiej z 8 grudnia 1864.

Syllepsis, w starożytnych językach nazywała się figura gramatyczno-syntaktyczna, według której atrybut albo predykat odnosił się do dwu subjektów, różnych pod względem osoby rodzaju i liczby.

Sylogizm (z grec. *syllogismos*, od *syllogein* zbierać, składać), zowie się w logice formalnej powiązanie z sobą trzech sądów w ten sposób, iż pierwszy z nich *(propositio major)* wypowiada pewną ogólną zasadę, drugi *(propositio minor)* pewien szczegółowy fakt, trzeci zaś *(conclusio)*, tak zwany wniosek, powstaje na zasadzie dwu poprzednich *(praemissae propositiones)*, z zastosowania ogólnej zasady do faktu szczegółowego. Tak np. zastosowawszy zasadę ogólną: *Część jest mniejsza od swej całości* do faktu szczegółowego: *Gałąź stanowi część drzewa*, otrzymamy wniosek: *Gałąź jest mniejsza od drzewa*. **S.** bywa albo *kategoryczny* (jak w powyższym przykładzie), albo *hypotetyczny* albo *dysjunktywny*, albo zupełny (z trzech części złożony), albo skrócony *(contractus)*. Szczegółowy wykład budowy **S.** należy do *sylogistyki*, stanowiącej właściwie *gałąź logiki formalnej*, rozwiniętej przez Arystotelesa.

Sylt, wyspa na morzu Północnem, należy do pruskiej prowincji Szlezwig-Holsztyn, oddalona od jej wybrzeży o 20 klm., ma 36 klm. długości, 1 do 14 szerokości i liczy 3,410 miesz.; posiada latarnię morską i wielce uczęszczane kąpiele. Por. „Geologische Beschreibung der Insel S.“ (Berlin, 1876);

Kunkel „Der Kurort S. und seine Heilwirkung“ (Kiel, 1878); Hepp „Wogweiser auf S.“ (3 wyd., Tondern, 1885).

Sylurska formacja, S. *grupa*, **S.** *górotwór*, system pokładów przechodowych (ob. Geologja), stanowiących dolne piętno formacji osadowych paleozoicznych, pod względem układu mineralnego bardzo zbliżona do poprzedzającej ją formacji kambryjskiej (ob.). Tworzące ją skały są głównie łup-

Fig. 1. Orthoceras.

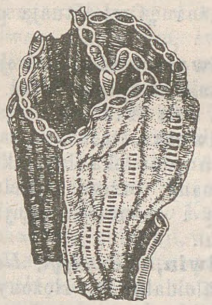

Fig. 2. Catenipora escharoides.

kami gliniastemi i piaskowcami, zwanemi szarowaką, oraz łupkami szarowakowemi. Szczątki organiczne są tu już liczniejsze niż w formacji kambryjskiej i od nich odmienne, z kręgowych jednak występują tylko ryby chrząstkowate. Z mięczaków głowonogich znajdują się wielkie i liczne *or-*

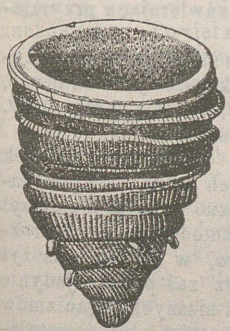

Fig. 3. Omphyma subturbinatum

Fig 4. Taxocrinus tuberculatus.

toceratyty (fig. 1), są też pospolite ramienionogi, amonitów zaś jeszcze niema. Korale są tu też dosyć licznie rozprzestrzenione, jak *Catenipora* (fig. 2) i *Omphyma* (fig. 3). Z typu jeżowców występują zwłaszcza liljowce, jak *Taxocrinus* (fig. 4); charakterystyczne dla tej formacji są też *graptolity* (ob.). Skorupiaki przedstawione są przez liczne *trylobity* (ob.). Wogóle znanych jest około 10,000 gatunków zwierząt sylurskich, prawie wyłącznie morskich; szczątki roślinne, znajdywane w postaci antracytów, także zapewne od morszczyn pochodzą. Nazwa tej formacji nadaną została przez Murchisona od Walji, dawnego kraju Sylurów. Najwyraźniej występuje ona w Rosji północnej, Skandynawji i Ameryce północnej, oraz w Czechach około Pragi. W królestwie Polskiem smugi tej formacji rozciągają się przez Kielce ku Świętemu Krzyżowi. Liczne skały wybuchowe, przebijające te pokłady, są świadectwem silnej działalności wulkanicznej w tej epoce. Por. Murchisson „Silurian system“ (2 t., 1839) i „Siluria“ (5 wyd., 1872); Barrande „Système silurien du centre de la Boheme“ (1852—81).

Sylva Carmen, ob. Elżbieta Otylja, królowa, t. V, str. 112.

Sylvester James Józef, matematyk, * 1814 w Londynie, † 1897, kształcił się w Cambridge, 1837 roku został profesorem w University-College w Londynie, 1840 profesorem matematyki uniwersytetu w Wirginji, 1855 akademji wojskowej w Woolwich, 1870 uniwersytetu w Baltimore, 1883 profesorem geometrji w Oksfordzie. Znacznie się przyczynił do wydoskonalenia teorji inwarjantów czyli niezmienników, oraz wynalazł kilka przyrządów geometrycznych, jak plagjograf.

Sylvia, ptak, ob. Gajówka.

Sylvius Jakób, właściwie Dubois, anatom, * 1478 w Amiens, † 1555, kształcił się w Paryżu i tam następnie wykładał anatomję, w której poczynił wiele ważnych odkryć. Jego „Opera Medica“ wyszły w Genewie (1630).

Sylvius Franciszek, lekarz, ob. Boë.

Sylwan *(Silvanus)*, bóstwo starolatyńskie, opiekun lasów, pól i trzód; odbierał cześć głównie od rolników i pasterzów. Później mieszano **S.** ze staroitalskim Faunem i greckim Panem.

Sylwanit, *ruda pisarska*, ob. Tellur.

Sylwerjusz św., papież, 536—38 r.; * w Trasimene pod Rzymem. Był subdjakonem w Rzymie, gdy w czerwcu 536, za wpływem króla gockiego Teodota, osadzony był na tron papieski po śmierci Agapita I. Z powodu że nie chciał na żądanie cesarzowej Teodory, małżonki Justynjana, przywrócić Antyma do godności patrjarchy carogrodzkiego, z której go był złożył, jako obwinionego o monofizytyzm, poprzedni papież św. Agapit, oskarżony o stosunki z Gotami, skazany został na wygnanie do Patmos (w listopadzie 537). Cesarz dowiedziawszy się o prawdziwym stanie rzeczy ułaskawił **S.**, gdy jednak powracał do Rzymu, został z rozkazu Belizarjusza schwytany, wydany Wigiljuszowi, obranemu w czasie jego wygnania papieżem, a ten zesłał go na bezludną wyspę Palmernolo, gdzie † 538 podobno z głodu, a jak inni utrzymują, zamordowany został. Pamiątkę jego Kościół obchodzi 20 czerwca.

Sylweroid *(silveroid)*, stop miedzi i niklu, używany zamiast bronzu i mosiądzu.

Sylwester, imię trzech papieżów:

Sylwester I (św.), 314—335 r.; * około 270 r. w Rzymie, syn Rufina, w 30 r. życia wyświęcony na kapłana, wybrany był papieżem po Melchjadesie. Za jego rządów przypada początek kacerstwa Arjusza (319), dla którego zgniecenia cesarz Konstantyn, w porozumieniu z **S.,** zwołał sobór powszechny do Nicei (325). Na soborze tym, **S.** nie mogąc się znajdować z powodu choroby, przewodniczył przez upełnomocnionego przez się biskupa.—Pamiątkę jego Kościół obchodzi 31 grudnia.

Sylwester II, 999—1003 r.; * w Aurilaku we Francji, z rodziców nizkiego stanu, właściwie zwał się *Gerbert.* Studjował w klasztorze w mieście rodzinnem, gdzie też został mnichem; następnie z Borelem, hr. barcelońskim, udał się do Hiszpanji, i tu, według podania, miał uczęszczać do szkół arabskich w Barcelonie, Sewili i Kordubie, poczem zbogacony wielu wiadomościami udał się do Rzymu, gdzie przez papieża Jana XIII przyjaźnie przyjęty, został nauczycielem późniejszego cesarza Ottona II, a następnie opatem w Bobbio. Następnie udał się do Reims i tu nabył wielkiej sławy, kierując tamtejszą szkołą. 991 r. został arcybiskupem reimskim, ale na naleganie papieża ustąpił tej djecezji Arnulfowi i udał się do cesarza Ottona III, za którego staraniem wyniesiony został 997 r. na arcybiskupa Rawenny, poczem po śmierci papieża Grzegorza V (999) został jego następcą. Na stanowisku tem zyskał swą mądrością i całem postępowaniem imię jednego z największych biskupów rzymskich. Okazywał wielkie względy dla św. Stefana Węgierskiego, któremu udzielił tytuł króla. Zajmowanie się naukami przyrodniczemi, zwłaszcza zaś chemją i fizyką, sprawiły, że powszechnie przez spółczesnych uważany był za czarownika; legendy średniowieczne głoszą o jego stosunkach z djabłem. Zostawił liczne pisma, po większej części pozostałe dotychczas w rękopisach; niektóre tylko ogłoszone zostały przez Mabillona w „Vetera analecta," Peza w „Thesaurus" i Pertza w „Monumenta Germaniae hist." Por. Hock „Gerbert oder Papst Silvester II und sein Jahrhundert" (Wiedeń, 1837); Büdinger „Ueber Gerberts politische und wissenschäftliche Stellung" (Kassel, 1851).

Sylwester III, antypapież, * w Rzymie. Był biskupem w Sabinie, gdy po wypędzeniu papieża Benedykta IX powołany był 1044 na tron papieski pod imieniem **S. III.** Panował jednak tylko trzy miesiące, albowiem hrabiowie Frascati siłą osadzili na tronie papieskim swego krewnego Benedykta. Ten, widząc jednakże, że jest znienawidzony przez duchowieństwo, sprzedał tyjarę Janowi Gratiani, który wstąpił na tron pod imieniem Grzegorza VI. Cesarz Henryk III na synodzie w Satri (1046) usunął wszystkich trzech papieżów i na ich miejsce osadził Klemensa II.

Sylwester, kapłan rosyjski przy soborze Błagowieszczeńskim w Moskwie. 1547 wybrany przez Makarego, metropolitę moskiewskiego, jako człowiek wzorowej pobożności i cnoty, dla towarzystwa i przewodniczenia młodemu Iwanowi IV, przezwanemu później Groźnym. Car poważał go bardzo, i przez lat 13 postępując za jego, oraz okolniczego Adaszewa radami, rządził państwem jak najpomyślniej. Później atoli **S.** oskarżony przez zauszników o czarnoksięstwo, wskutek którego jakoby umarła żona Iwana Anastazja, skazany został na wieczne wygnanie do monasteru Sołowieckiego, gdzie † po 1560 r. Napisał kilka nauk, dzieło „Domostroj," obejmujące przepisy o życiu domowem i familijnem, „Posłanie k Szujskomu" i „Czełobitnaja protiw klewet Wiskowatago."

Sylwestrowicz Dowojna Mieczysław, napisał: „Podania żmujdzkie" (cz. I i II, 1894, Warszawa, 1894), oraz drukował artykuły w *Wiśle.*

Sylwetka (fr. *silhonette),* rysunek, wyobrażający cień człowieka lub jakiegokolwiek przedmiotu, otrzymany przez wypełnienie konturów farbą czarną i oznaczenie linji wewnętrznych rysami białemi.

Sylwin, *Leopoldyt, Hewelit,* minerał z rzędu soli haloidalnych, złożony jest z chlorku potasu, wszystkiemi prawie własnościami do soli kuchennej zbliżony, krystalizuje w sześciany, najczęściej występuje w skupieniach ziarnistych lub prętowych; jest bezbarwny lub zabarwiony, z połyskiem szklanym, przezroczysty; twardość 2, c. wł. 1,99—2. Główną jego miejscowością jest Kałusz w Galicji, gdzie tworzy masy soczewkowate, 30—40 cm. grubości. Znajduje się też w Stassfurcie. Przemysł korzysta z niego dla otrzymania przetworów potażowych.

Sylwinit, sól kamienna, zawierająca przymieszkę sylwinu (ob.).

Sylwinowy kwas, kwas znajdujący się w żywicy świerkowej, tworzy kryształy bezbarwne, rozpuszczalne w alkoholu, topi się przy 162°. Z zasadami wydaje sole krystaliczne.

Symbioza, *współżycie,* wzajemny związek dwóch istot żyjących, różnych rodzajów, które nawzajem są dla siebie użyteczne i razem lepiej byt swój utrzymują, aniżeli każde oddzielnie. **S.** różni się więc od *pasożytnictwa,* w którem pasożyt tylko ma korzyść, gospodarz zaś ponosi jedynie stratę. Przykład **S.** dwóch niższych organizmów roślinnych daje gromada porostów (ob.), powstająca ze stowarzyszenia się grzybów z wodorostami. Liczne rodzaje zwierząt, należące do wymoczków, gąbek, polipów, korzenionogów i t. p., zawierają w ciele swojem komórki zielone lub żółte; komórki te są właściwie wodorostami, mamy tu więc przykład **S.** zwierząt i roślin. Korzyść jest tu wzajemna, mączka bowiem, wytwarzająca się w komórkach roślinnych, przechodzi w formy rozpuszczalne i służy do żywienia zwierzęcia, gdy znów to ostatnie dostarcza roślinie kwasu węglowego i od-

padków azotowych. Objaw **S.** przedstawia również przenoszenie pyłku kwiatowego przez owady, które w miodnikach kwiatów pożywienie znajdują. Jako przykład **S.** między zwierzętami przytoczyć można związek pustelnika z anemonami (ob. Pustelnik). W gniazdach mrówek i termitów żyją różne zwierzęta, pozostające z niemi w zależności wzajemnej.—Porów. O. Hertwig „Die Symbiose“ (1883); J. Nusbaum „Z zagadnień biologji“ (1899).

Symbirsk, miasto główne gub. Symbirskiej, na prawym brzegu Wołgi i Świagi, siedlisko gubernatora, biskupa prawosławnego, urzędów gubernjalnych, sądu okręgowego i t. d.; **S.** posiada 20 cerkwi prawosławnych, 1 kościół katolicki, 1 protestancki i 2 monastery. Są tu: seminarjum i szkoła powiatowa duchowna, gimnazjum, świecka szkoła powiatowa, bibljoteka publiczna, zwana Karamzińską, i pomnik historyka Mikołaja Karamzina. Pożar trwający od 13 do 20 sier. 1864 zniszczył prawie do szczętu miasto; spaliło się w nim 30 gmachów publicznych, 11 kościołów, monaster Spaski i około 1,480 domów.—**S.,** założony w XVII w., liczył się początkowo do Kazańskiej, następnie do Astrachańskiej gubernji, w końcu 1780 wyniesiony na miasto gubernjalne, począł stale się wznosić.—*Symbirski powiat* ma na przestrzeni 6,036 w. kw. 227,000 miesz.; w powiecie znajduje się 5 fabryk sukiennych, produkujących rocznie za 630,000 rubli.—*Symbirska gubernja,* jedna z rosyjskich guberuji wschodnich, nad Wołgą, graniczy z gub. Kazańską, Samarską, Saratowską, Penzeńską i Niżenowogrodzką, zajmuje 43,491 w. kw. i liczy 1,550,000 miesz.; w tej liczbie 70% Wielkorosjan, 5½% Tatarów; pozostała liczba mieszkańców składa się z rozmaitych plemion czudzkich oraz kolonistów niemieckich. Pod względem wyznania 91,4% jest chrześcijan a 7,8% machometan. Powierzchnia gubernji jest równiną falowatą, z nielicznemi pagórkami, mianowicie między rzekami Surą i Wołgą; na południo-wschodzie rozciągają się stepy; grunt wogóle urodzajny. Z całej powierzchni przypada na grunt orny 51%, na łąki i stepy 10%, na lasy 33%, na nieużytki 6%. Znaczniejsze rzeki: Wołga, Sura, Barysz, Ałatyr, Piana, Świaga. Klimat dość umiarkowany i wogóle zdrowy; upały dochodzą niekiedy do 37°, podobnież i mrozy do takiejże sięgają wysokości. Rzeki przez 5 przeszło miesięcy pokryte bywają lodem. Z płodów rolniczych rodzi się zboże wszelkiego rodzaju, owoce, jarzyny; ze zwierząt hodują się: konie, bydło, owce, kozy, świnie; w obfitości znajdują się dzikie zwierzęta i ryby. Z płodów kopalnych otrzymuje się gips, glina garncarska, kamienie młyńskie i osełkowe, nieco siarki i węgla kamiennego. Główne zajęcie mieszkańców stanowi rolnictwo, hodowla bydła i połów ryb; przemysł rękodzielniczy mało rozwinięty, ogranicza się wyrobem mydła, skór, papieru, wyrobów bawełnianych i t. d.—Handel, którego głównem siedliskiem jest m. **S.,** wspierany jest zwłaszcza spławem po Wołdze. **S.** *gub.* dzieli się na 8 powiatów: Symbirski, Ałatyrski, Ardatowski, Buiński, Korsuński, Kurmyski, Syzrański i Sengilejski.— **S.** *gub.* stanowiła niegdyś część chanatu Kazańskiego, z którym w XVI wieku dostała się pod panowanie rosyjskie; początkowo należała do gub. Kazańskiej, na początku XVIII w. przyłączoną została do Astrachańskiej i dopiero 1780 utworzona jako oddzielna gubernja.

Symblepharon, zrośnięcie łącznicy powiekowej (ob. Spojówka) z łącznicą gałki ocznej; powstaje najczęściej po obrażeniach lub oparzeniach łącznicy. Leczenie dykonywa się na drodze operacyjnej.

Symbol (grec.). U Greków wyraz ten przedstawiał pojęcie znaku rozpoznawczego, np. hasło, służące przyjaciołom i towarzyszom do wzajemnego poznawania się w różnych przygodach; oznaczał także zastawy, oddawane lub zamieniane przy umowach lub podejmowanych zobowiązaniach. Oprócz tego nazywano symbolami godła (*signa, ostenta, portenta*), czyli znaki, objawiające wolę bóstwa, jak np. błyskawice, grzmoty, zagadkowe głosy, słowa prorocze, przepowiednie wyroczni i t. d. W rozleglejszem znaczeniu **S.** był zmysłowem wyobrażeniem ogólnych pojęć; tak np. kwiaty są **S.** wiosny i t. p. U chrześcijan **S.** jest środkiem rozpoznania i zjednoczenia, a zarazem odróżnienia od judaizmu i pogaństwa. Stąd **S.** nazywane bywają sakramenty chrztu, Wieczerzy Pańskiej. Wreszcie **S.** zowią także nauki w krótkich wyrażone zdaniach, przez wszystkich chrześcijan uznane i łączące ich między sobą, jako znamiona jednej społeczności. W czasach nowych symbol nabrał specjalnego znaczenia w estetyce, ob. Symbolizm.

Symbol wiary, ob. Skład apostolski.

Symbole chemiczne, ob. Chemja.

Symboliczne księgi, ob. Symbolika.

Symbolika jest nauką, mającą za cel wykład i objaśnienie symbolów czyli znaków, godeł, wyrażających szczegóły życia religijnego, znaczenie ich dogmatyczne i historyczne. W szczególności zaś **S.** rozwija historyczno-dogmatyczne symbole, czyli składy wiary różnych wyznań chrześcijańskich, porównywa je z sobą, wykazuje ich zgodność i różnice. Księgi symboliczne Kościoła katolickiego są: 1) *Canones et Decreta oecumenici et generalis concilii Tridentini.* 2) *Professio fidei Tridentinae.* 3) *Catechismus romanus ex decreto concilii Tridentini ad parochos.* Kościół grecki uznaje za księgi symboliczne: skład wiary patrjarchy Gennadjusza, zwanego pierwotnie Jerzy Scholarius, *Confessio Gennadii* (Wiedeń, 1530). Do ksiąg symbolicznych wyznania ewangelicko-augsburskiego należą: *Confessio Augustana,* dwa katechizmy Marcina Lutra (1528) i jego „Artykuły Smalkandzkie; Formulae Concordiae inter Saxonicas et Svevicas Ecclesias“ (1580). Wyznanie ewangelicko-reformowane nie ma powszechnego składu czyli

symbolu, ale tylko miejscowe, z których znaczniejsze są: „Confessio tetrapolitana," drukowana 1531 w Strasburgu, „Konfesja bazylejska," wydana 1532, i powszechniejsza, tak nazwana *Helwecka*, przyjęta 1536 przez głównych duchownych Szwajcarji: „Consensus Sendomiriensis" z r. 1570. Symboliczne księgi kościoła reformowanego zebrane są w „Corpus et syntagma confessionum fidei, quae in diversis regnis et nationibus ecclesiarum nomine fuerunt authentice editae" (Genewa, 1754).

Symbolizm, taką nazwę otrzymał kierunek panujący w sztuce w ostatnich latach XIX wieku. **S.** jest przeciwieństwem naturalizmu: zamiast opisywać powierzchowną stronę rzeczy, sztuka sugestyonuje ich treść wewnętrzną, za pomocą metody symbolicznej, t. j. poddawania, sugestjonowania idei, wrażeń, nastrojów. Jest typ sztuki *par excelenze* lirycznej, subjektywnej, która rzeczy epiczne i dramatyczne rozwiewa w wizyonersko-mistyczną mgłę. Por. Brunetière „L'évolution de la poésie lyrique en France au XIX siècle," Pellisier „Le mouvement littéraire contemporaine" (1901); A. Beaunier „La poesie nouvelle," Gustave Kahn „Symbolistes et décadents" (1902); Przesmycki „Wstęp do przekładu Maeterlincka;" Przybyszewski „Na drogach duszy;" Ignacy Matuszewski „Słowacki i nowa sztuka" (Modernizm, 1902).

Symeon, drugi syn Jakóba i Lii, razem z bratem swym Lewi pomścił na mieszkańcach Sychem zniewagę siostry swej Diny; wedle powieści biblijnej był głównym sprawcą w zamachu braci swych na Józefa.

Symeon (św.), drugi biskup jerozolimski, wybrany przez apostołów 63 r. po śmierci św. Jakóba, apostoła, pierwszego biskupa Jerozolimy. Za jego biskupstwa nastąpiło oblężenie i zdobycie Jerozolimy. Został ukrzyżowany za Trajana w 120 r. życia, wedle Euzebjusza w 167 r. po Chr. Kościół rzymski obchodzi jego pamiątkę 18 lutego, grecki zaś 27 kwietnia.

Symeon Iwanowicz, *Dumny* (Gordyj), w. ks. moskiewski, syn Iwana Daniłowicza Kality, * 1317 w Moskwie, † 1353 z morowej zarazy. Za życia ojca miał sobie wyznaczoną dzielnicę Możajsk i Kołomnę, a po jego śmierci w r. 1340 był uznany w hordzie przez Uzbeka hana w. księciem. Na początku swych rządów walczył z Nowogrodzianami, którzy uwięzili w Torżku jego namiestnika; 1341 odparł Olgierda z pod Możajska, później jednak żył z nim w zgodzie, na krótko przed śmiercią zostawszy mnichem, pod imieniem Sozon. Był trzykrotnie żonaty: z Anastazją, wnuczką Gedymina, z Eupraksją Smoleńską i z Marją Twerską i pozostawił 6 synów i córkę. **S.** postępował śladami ojca swego w ugruntowaniu samowładztwa i upokorzeniu udzielnych książąt. Podobnie jak ojciec tytułował się „w. ks. Rusi."

Symeon Stylita czyli *Słupnik* (św.), * około 390 w Sis, przy granicach Cylicji i Syrji, † 459, w młodym wieku wstąpił do klasztoru w Teleda, ale nadzwyczajna żarliwość w modlitwie i umartwieniach oburzyła przeciwko niemu spółtowarzyszów. **S.,** unikając ich prześladowania, po 10-letnim pobycie opuścił ten klasztor, a przeniósł się do Jelamistus, blizko Antjochji, gdzie naprzód lat dziesięć przepędził zamknięty w celi, a potem lat 37 na wysokim słupie, stąd nazwany Stylitą (ob. Stylici), dopełniając mnóstwa rozmaitych cudów. Pamiątkę jego obchodzi Kościół 5 stycznia.

Symetrja, zgodność w uporządkowaniu części całości pod względem liczby i miary; okazuje się głównie tem, że całość może być podzieloną na dwie zgodne połowy, albo w ogólności na elementy w jednaki sposób po sobie następujące. W przyrodzie **S.** okazuje się w budowie kryształów, w urządzeniu liści i kwiatów, a zwłaszcza w organizacji zwierząt wyższych. W sztuce ścisłe trzymanie się **S.** wywołuje często nienaturalność i jednostajność; najważniejsze jej znaczenie dla sztuki jest w architekturze.—W geometrji dwiema *figurami symetrycznemi* względem punktu, linji lub płaszczyzny są figury takie, że odpowiednie ich punkty leżą na linjach przechodzących przez punkt, lub prostopadłych do linji albo płaszczyzny i w jednakowych odległościach. Takie bryły symetryczne nie przystają do siebie nawzajem, ale zachowują się względem siebie, jak przedmiot i obraz jego w zwierciedle płaskiem; przykładem takich form symetrycznych są obie ręce, prawa i lewa. Mogą też być figury złożone z połów symetrycznych, jak koło, elipsa, kwadrat i t. d. *Funkcjami symetrycznemi* w algebrze nazywają się funkcje ilości, występujących jednakowym sposobem, tak, że można je dowolnie między sobą zmieniać, nie naruszając wartości funkcji, takie np. funkcje trzech ilości a, b i c są abc, $a+b+c$, $ab+ac+bc$.

Symferopol (tur. *Akmedżit*, tatar. *Achmeczet*), miasto główne gub. Tauryckiej, na półwyspie Krymskim, nad rz. Salgirem. Założony przez Tatarów, był stolicą Kałgi Sułtana i rezydencją znakomitszej szlachty. Szczątki dawnego Ak-Meczetu stanowią obecnie Stare Miasto, które dotąd charakter tatarski zachowało; od niego w stronie północno-zachodniej wznosi się Nowe miasto, odróżniające się już regularnemi ulicami. Liczba mieszkańców wynosi 49,000. Miasto posiada seminarjum pedagogiczne tatarskie przy gimnazjum, bibljotekę publiczną, szkołę jedwabnictwa; ogród publiczny i pomnik księcia Dołhorukiego-Krymskiego.

Symfonja (z greck. *simfoneo*=wespół brzmię), po włosku *simfonia*, pierwotnie była to nazwa utworów na same instrumenty (orkiestrę) pisanych, któremi rozpoczynano lub przeplatano tak opery, jak oratorja i inne wokalno-instrumentalne utwory; słowem, **S.** oznaczała to, co dziś zwiemy *uwerturą introdukcyjną*, *intradą* i t. p. Z rozwojem muzyki instrumentalnej **S.** uzyskała odrębne, samodzielne znaczenie w muzyce niemiec-

kiej, jako utwór mający za zadanie rozwinięcie pewnej myśli z pomocą samej tylko instrumentalnej charakterystyki. Zapożyczywszy od sonaty układu (*allegro-andante-menuet*, później *scherzo* i *finał*), **S.** zajęła daleko wyższe stanowisko i po skromnych, pełnych prostoty dziełach Haydna i Mozarta wzniosła się do szczytu sztuki w arcydziełach Beethovena, ogarniających cały wszechświat i całą głębię duchową człowieka. Czem Szekspir w zakresie poezji, tem Beethoven swojemi **S.** stał się w zakresie muzyki. Ani Schubert, ani Mendelsohn i Schumann nie mogli się wznieść na te wyżyny genjuszu. W nowszych czasach tworzyli piękne symfonje i poematy symfoniczne Berlioz, Brahms, Grieg, Saint-Saëns i Rajnard Straus. U nas Dobrzyński napisał wielkiej wartości **S.**, osnute na narodowych melodjach; dziś w tym kierunku najwięcej odznaczyli się Żeleński, Noskowski, Stojowski.

Symmach (Coelius), papież, 498—514, rodem z Sardynji, był djakonem w Rzymie i 498 wybrany po śmierci Anastazego papieżem przez stronnictwo rzymskie, podczas gdy stronnictwo cesarskie, w przypuszczeniu, że **S.** nie potwierdzi *Henotikonu*, wybrało archiprezbitera Wawrzyńca. Ta podwójna elekcja wywołała krwawe starcia na ulicach Rzymu i sprowadziła schizmę, którym dopiero wyrok króla Ostrogotów Teodoryka i tak zwany *synodus palmaris* koniec położył. Za **S.** odprawiony był 502 r. w Rzymie synod, na którym postanowiono, że żaden człowiek świecki nie ma prawa mieszać się do spraw kościelnych, przez co położoną była podstawa prawna do supremacji papieskiej.

Symmachja (grec.), związek zaczepno odporny.

Symmachjanie, zwolennicy herezjarchy Patrycjusza z Rzymu, twierdzili, że ciało człowieka nie pochodzi od Boga, lecz od djabła, że trzeba zatem wzgardzić niem i nadużywać go wszelkiemi sposobami; niektórzy z nich nawet życie sobie odbierali.—**S.**, sekta judejsko-chrześcijańska, pochodzili od Symmacha Ebjanity. Ci, nazywając się chrześcijanami, zachowali obrzezanie, święcili sabat, wstrzymywali się od wieprzowiny i od wszystkich rzeczy zakazanych przez stary zakon.

Symmachus Kwintus Aurelius, znakomity mówca rzymski i zarazem ostatni obrońca pogaństwa, żyjący w połowie IV i na początku V w., sprawował urzędy prefekta miasta i konsula w Rzymie. Z mów jego pozostały tylko ułamki, zamieszczone w dziele Mai'ego „Scriptorum veterum nova collectio“ (t. 1, cz. 4). Ważne zaś dla spółczesnych dziejów jego „Epistolae,“ wydane przez Scioppiusa (Moguncja, 1608) i Parcusa (1 wyd., Frankfurt, 1651), doszły nas w całości. Por. Morin'a „Étude sur la vie et sur les écrits de Symmachus“ (Paryż, 1847).

Symmikta (grec.), mieszanina, rozmaitość; tak zwano w dawnych literaturach zbiory rozmaitych traktatów i rozpraw, jakie np. mieszczą się w Kollektaneach, Miscellaneach, Silvach rerum i t. p. Najdawniejsze znane pod tym tyt. dzieło jest „Symmikta“ L. Allatiusa z XVII w.

Symonds Jan Addington, poeta i historyk angielski, * 1840 w Brystolu, kształcił się w Oksfordzie i we Włoszech. Napisał: „Renaissance in Italy“ (1875—1886, t. 7); „Introduction to the study of Dante“ (1872); „Studies on the Greek poets“ (2 wyd., 1877—79, t. 2); „Sketches in Italy and Greece“ (1874); „Sketches and studies in Italy“ (1879); „Italian byways“ (1883); „Shakespeares predecessors in the English drama“ (1884), oraz kilka tomów poezji: „Many maads“ (1878); „New and old“ (1880); „Animi figura“ (1882); „Vagabunduli libellus“ (1884); „Wine, women and song; mediaeval songs“ (1884) i in.

Symonja czyli *świętokupstwo*, jest przekupstwo i przedajność w rzeczach duchownych, kiedy kto za pieniądze lub inne jakie wynagrodzenie otrzymuje albo daje beneficjum, lub jaką godność kościelną, np. probostwo, kanonję, biskupstwo, jako też, jeżeli kto daje lub bierze pieniądze za absolucję, za udzielenie odpustu, za przyjęcie do zakonu, za wyświęcenie, słowem, jeżeli przedaje lub kupuje rzeczy duchowne. Nazwa ta pochodzi od *Szymona Czarnoksiężnika* (ob.), który chciał kupić za pieniądze od apostołów moc udzielania Ducha świętego.

Symonowicz Jan Jakób, arcybiskup ormiański lwowski, * 1740 w Kamieńcu Podolskim, † 1816 we Lwowie, przyjęty 1758 do kolegjum papieskiego Teatynów we Lwowie, wyświęcony został 1764 na kapłana misjonarza. Przez lat 6 był kaznodzieją przy ormiańskiej katedrze lwowskiej i pełnił obowiązki kanclerza konsystorskiego. W 1783 został wikarjuszem generalnym, a 1799 r. arcybiskupem ormiańskim lwowskim. Pasterz wzorowy.

Symonowicz Roman, mineralog, * 1768 na Litwie, † 1813, nauki przyrodnicze studjował w Wilnie, 1791 został nauczycielem gimnazjum, a 1797 adjunktem uniwersytetu w Wilnie. W 1801 został doktorem medycyny. Ogłosił: „O stanie dzisiejszym mineralogji“ (Wilno, 1806); „Nomenklatura minerałów pojedyńczych czyli oryktognostyczna przez R. **S.** w największej części wypracowana, a przez jego ucznia M. Bogatkę wedle tegoczesnego Wernera układu dokończona“ (tamże, 1815).

Symonowicz Szymon, ob. Szymonowicz.

Sympatja (grec. spółczucie), zdolność podzielania uczuć innej osoby i udział w jej radościach i smutkach, jak gdyby nas samych dotykały. Przeciwną sympatji jest *antypatja*.—W fizjologji **S.** (*consensus*) jest to własność organizmu, skutkiem której zwiększona lub zmniejszona czynność jednego organu sprowadza odpowiednią zmianę w innych organach; do objawów takiej **S.** należy wyrobienie głosu z następującą dojrzałością, podsycenie dzia-

żalności wątroby podczas trawienia i t. p. Częściej dostrzega się **S.** w objawach chorobnych; tak np. cierpienie oka wywołuje „sympatyczne“ odczucie w oku drugiem.

Sympatyczne leczenie, rzekome leczenie chorób wpływem tajemniczym pewnych ciał, które z chorym niekoniecznie nawet w zetknięciu pozostawać mają. Należą tu wszelkie amulety, „zamawiania“ chorób, modlitwy i t. p. Jeżeli leczenie podobne odnosi niekiedy skutek, przypisać to należy sugestji (ob.).

Sympatyczne nerwy, ob. Nerwowy system.

Sympatyczny atrament, ob. Atrament.

Sympetalae, *zrosłopłatkowe,* rośliny, toż co *jednopłatkowe* (ob.).

Symphytum, ob. Żywokost.

Symplegma (grec.), tak nazywano w sztuce starożytnej grupę kilku posągów, które splecione z sobą jednę całość tworzyły, np. grupy *Nioby, Laokoona* i in.

Symplehady, grec. *Symplegades,* łac. *Cyaneae insulae,* dwie małe wyspy skaliste przy ujściu Bosforu trackiego do Pontu położone, które według starego mytu bezustannie o siebie uderzały i odskakiwały, krusząc wszystko, co się tylko pomiędzy ich ściany dostało.

Symplicjan Paweł, zwany także *Symplicius Prasneus,* pisarz religijny i wierszopis, rodem z Przasnysza, † 1646 w Pułtusku; był spowiednikiem zakonnic w Krakowie. Wydał odznaczające się czystością języka lub gładkim wierszem dzieła: „Manelle duchowne albo porządek życia chrześcjańskiego“ (Kraków, 1601); „O dobrej i szczęśliwej śmierci,“ wierszem (tamże, 1608); „Szafarnia obroków duchownych“ (tamże, 1609); „Perła droga, to jest żywot chrześcijański duchowny“ (tamże, 1611); „Środki zbawienne do życia pobożnego i wiersz o różnicy życia światowego“ (Wilno, 1642) i in.

Symplicjusz, papież 468—83, z Tiburu (Tivoli), panował pośród niezmiernie trudnych okoliczności, otoczony na Wschodzie monofizytami, a na Zachodzie, po wstąpieniu na tron Odoakra, samymi arjańskimi książętami.

Symploke (grec.), powiązanie, figura retoryczna, polegająca na tem, że na kilka rozmaitych po sobie idących pytań zawsze jedna następuje odpowiedź.

Sympozjon, u starożytnych Greków wesoła uczta, przy której wino, rozmowa lekka, muzyka i taniec główną ucieche i przyjemność stanowiły. Urządzający i kierujący taką ucztą nazywał się *Sympozjarcha.* Częstokroć brały w niej udział i hetery (ob.). Niekiedy na zakończenie takiego **S.** odprawiano nocą pochód z pochodniami i muzyką do domu przyjaciela lub kochanki — co nazywało się u Greków *komos,* a u Rzymian *comissatio.* Platon i Ksenofont p. t.: „Symposion“ pozostawili djalogi, w których dają idealny obraz **S.** ateńskiego; pod takimże tytułem pisma Arystotelesa, Speuzypa i wielu innych zaginęły.

Symptomat, *objaw,* właściwie każda okoliczność, która do wiadomości człowieka bezpośrednio dojść może; w medycynie każdy moment chorobny, możliwy do poznania za życia i służący do dokładnego rozpoznania choroby (ob.). **S.** są subjektywne albo objektywne; o pierwszych wie tylko sam chory, a lekarz jedynie z opowiadania dowiaduje się o nich, drugie są dla zmysłów lekarza bezpośrednio dostępne; pierwsze są najważniejsze dla chorego, jako dokuczliwe objawy chorobne, drugie są ważniejsze dla lekarza, bo w ocenianiu ich bez porównania większą ma dokładność i od inteligencji i dobrej woli chorego nie zależy. Nauka o symptomatach chorobowych w ogólności ma nazwę djagnostyki (ob.).

Symptomatyczna choroba, choroba, która jest wynikiem innej choroby, jest jakby tylko jej objawem i wraz z nią znika.

Symptomatyczne leczenie, metoda leczenia mająca na celu usuwanie lub łagodzenie poszczególnych objawów choroby, nie zaś jej istoty, jak np. bólu, gorączki; środki do tego służące nazywają się *lekami symptomatycznemi.*

Symulacja (łac.), udanie, przyjęcie pozoru czegoś za rzecz, dysymulacja, utajenie; symulować, udawać, pozorować; symulant, udający, np. chorobę. Por. Heller (2 wyd., 1890). Symulowane interesy tyle co pozorne interesy.

Symultanny, przedmiot posiadany równocześnie przez dwie osoby, zwłaszcza wspólna używalność jednego kościoła lub szkoły przez różne wyznania (kościół symultanny, szkoła symultanna).

Syn... *(sym..., syl...).* w wyrazach złożonych greckich oznacza razem, *z,* jak łacińskie *cum, con.*

Syn szlachecki, pseudonim J. A. Miniszewskiego.

Synagoga (grec.), zgromadzenie, albo gmina, tak nazywa się miejsce, w którem się Żydzi po niewoli babilońskiej na wspólną modlitwę zbierali, a które jednocześnie i za szkołę i za miejsce obrad i zebrań publicznych im służyło. Główne części, składające synagogę, są: *Aron hakodesz,* skrzynia święta, na pamiątkę arki przymierza, t. j. szafa, na wschodniej stronie umieszczona, w której się przechowuje Pięcioksiąg Mojżesza, pisany na zwojach pergaminowych; *Almemor* albo *Bima,* estrada, na której odbywa się czytanie z Pięcioksięgu i różne obrządki religijne. Kobiety mieszczą się na galerjach górnych lub bocznych, oddzielonych od mężczyzn. Modlitwy odbywają się w **S.** rano i w wieczór. Uczęszczanie do **S.** nie jest obowiązujące; dlatego tam, gdzie się nie można spodziewać, ażeby 10 osób starszych nad lat 13 regularnie się zbierało, staraniem jest gminy zobowiązać sobie w jaki bądź sposób 10 osób, w tym celu, ażeby nie było przerwy w odprawianiu nabożeństwa. Obowiązki religijne w synagodze odbywa *Chazon* (kantor), albo *Szelijach Cykur*

(posłaniec zgromadzenia). *Kore* (czytający tygodniowe ustępy Pięcioksięgu). Funkcje te mogą przez każdego być odprawiane; nadto rabin miejscowy miewa kilka razy w roku wykłady naukowe, mogące również być zastąpione przez osoby prywatne, dostatecznie do tego uzdolnione.

Synai, góra w Arabji, leży na półwyspie Synai, utworzonym przez dwie odnogi morza Czerwonego. Tu, według podania Pisma ś-go, Bóg miał objawić Mojżeszowi swój zakon czyli dziesięcioro przykazania. Na szczycie Synai cesarz Justynjan zbudował klasztor, dotąd istniejący, wraz z kościołem św. Katarzyny. Synai należy do gór Masa (Mojżeszowych), leży o 18 mil od Jerozolimy i ma 2,602 metry wysokości.

Synandria, *zrosłopręcikowe,* ob. Pręciki.

Synanteryna, ob. Inulina.

Synanthera, rośliny, ob. Złożone.

Synapina, $C_{16}H_{23}NO_5$, znajduje się w gorczycy, gdzie występuje w związku z siarką i cyanem; związek ten tworzy słupy bezbarwne, trudno rozpuszczalne; z kwasem siarczanym wydaje rodanowodór i siarczan synapiny.

Synapizma, ob. Gorczyca.

Synapta, ob. Holoturje.

Synaptaz, toż co emulsyna (ob.).

Synartroza *(Synarthrosis),* połączenie stawowe dwóch kości, przy którem ruch pomiędzy niemi jest niemożebny, lub też bardzo mały. Ten rodzaj połączenia znajduje się prawie wyłącznie na kościach głowy, gdzie nosi nazwę szwów. (Ob. Stawy).

Synaxaria, nazywają się w kościele greckim księgi religijne, obejmuje krótkie żywoty świętych.

Synaxis, w pierwotnych czasach Kościoła zwały się zgromadzenia religijne wiernych w ogólności, czy to w celu modlitwy, czy w celu psalmodji, czy też dla słuchania słowa Bożego.

Syncel, w kościele greckim ksiądz wyższego stopnia, zostający przy osobie biskupa.

Synchondroza *(Synchondrosis), chrząstkozrost,* połączenie kości za pomocą chrząstki.

Synchronizm, (grec.), jednoczesność, zestawienie w historji wypadków i osób jednej epoki. *Metoda synchronistyczna* opowiadania dziejów zasadza się na równoczesnem wprowadzeniu wypadków historycznych i osób działających rozmaitych narodów i ustawienie ich obok siebie. *Synchronistyczne tabele* są takie, na których w umieszczonych obok siebie kolumnach albo rubrykach wypadki spółczesne i główne osoby różnych narodów i państw ugrupowane są w sposób łatwy do przejrzenia na pierwszy rzut oka.

Synchronograf, ob. Telegraf.

Syndaktylja, zrośnięcie palców powierzchniami bocznemi, jest częściowe, jak np. dwóch palców, lub też całkowite wszystkich palców. Zniekształcenie to uniemożliwia prawidłową czynność rąk i wymaga wczesnej operacji, najpóźniej do 5-go roku życia dziecka; operacja ta polega na rozdzieleniu palców.

Syndesmologja, dział anatomji opisowej, traktujący o więzach i stawach kości.

Syndesmoza, *więzozrost,* połączenie kości za pomocą więzów.

Syndyk, osoba wybrana przez zgromadzenie wierzycieli upadłego kupca dla przedstawiania i pilnowania praw tychże wierzycieli. **S.** bywają tymczasowi, wybierani na miejsce kuratorów, mający na celu załatwienia wszystkich czynności aż do czasu ostatecznego sprawdzenia wierzycieli upadłego, którzy jeżeli nie zgodzą się na układ z upadłym, mianują syndyków ostatecznych do stanowczego załatwienia masy upadłości, rozdzielenia funduszów i t. d.

Syndykalne izby (fran. *Chambres syndicales),* związki fachowców ku popieraniu interesów przemysłu rzemiośl. Por. Lexis „Gewerbevereine, etc." (1879).

Syndykat, stowarzyszenie, lub grupa bankierów, kapitalistów albo przedsiębierców, przeprowadzająca wspólną operację finansową, jak np.: emisję pożyczki, lub przemysłową, jak syndykat właścicieli cukrowni, rolników i t. p.

Synekdoche (grec.), figura retoryczna, polegająca na oznaczaniu całości lub ogółu przedmiotów przez część lub szczegół i odwrotnie. Tak np.: próg zamiast dom, Cycero zamiast mówca.

Synekura (z łac. *sine cura*—bez troski), jakakolwiek korzystna posada w służbie duchownej *(beneficium)* lub świeckiej, zapewniająca dochody wielkie, a nie wymagająca pracy.

Synergizm (z grec.) nauka, że do nawrócenia człowieka obok działania łaski boskiej, potrzebne jest jego własne współdziałanie (synergia); dała 1558 powód do wybuchu sporów synergistycznych, które zakończyły się pokonaniem synergistów.

Synezis (grec.), po łacinie także *constructio ad sensum,* oznacza w gramatyce taką budowę zdania, że forma drugiego wyrazu, na który się mówca powołuje, odpowiada tylko znaczeniu wyrazu głównego, przyczem dokładność gramatyczna poświęca się dla wyrazistości myśli.

Synezjusz *(Synesius),* filozof neoplatoniczny zarazem mówca i poeta, * 375 po Chr. w Cyrenie, został 401 chrześcijaninem, 410 biskupem Ptolemaidy i † 412 r. Najlepsze wydanie dzieł jego, składających się z mów, listów, hymnów i zdań, jest Petawjusza (Paryż, 1631 i 1641) i nowe opracowanie Krubingera (Landshut, 1850).

Syngnathus, ryba, ob. Iglica.

Synhajewski Jakób, pseudonim Jana Prusinowskiego.

Synhedrion (grec.), *Synedryn* lub *Sanhedryn,* zebranie rady, nazywała się tak u starożytnych Żydów *Wysoka Rada,* najwyższa instytucja religijna, prawodawcza, sądownicza i naukowa, składająca się z 70 członków i jednego prezydującego

go. Początkowo z bardzo rozległą władzą, ograniczoną później przez arcykapłanów i królów, oraz przez walki stronnictw.

Synkope (grec.), figura gramatyczno - fonetyczna, oznaczająca wyrzutnię samogłoski z pomiędzy dwu spółgłosek w środku wyrazu, np.: źdźbło zamiast ździebło.—W muzyce **S.** znaczy akcent na złej części taktu dawany, a wynikły jakoby skutkiem zwichnięcia czy opóźnienia dobrej części.

Synkretyzm (grec.), oznacza mieszaninę, zlanie się, pojednanie zdań, mniemań lub stronnictw, różniących się w religji lub polityce. W kościele ewangelickim *Synkretystami*, zwano zwolenników Jerzego Kalikstusa i teologów w Helmstadt, ponieważ obok Biblji przyznawali powagę tradycji czyli podania pierwszych wieków Kościoła i dążyli do zaprowadzenia zgody pomiędzy różnemi stronnictwami kościelnemi. Spory synkretystyczne trwały przez czas długi w kościele protestanckim.

Synod (grec.), zgromadzenie prawnie zwołane, zwłaszcza zaś w sprawach kościelnych. Jeżeli biskup zwołuje duchowieństwo swojej djecezji jest wtedy **S.** djecezjalny *(Synodus dioecesalis)*; jeżeli metropolita zwołuje biskupów i duchowieństwo swej prowincji, jest wtedy **S.** prowincjonalny *(Synodus provincialis vel nationalis)*. Jeżeli zaś papież, jako głowa Kościoła, zwołuje biskupów całego świata, wtedy jest sobór powszechny czyli ekumeniczny (ob. Sobór).

Synody Polskie. Synody były w duchu kościoła, więc też niezawodnie razem z kościołem przeniosły się do Polski. Nie ulega wątpliwości, że najdawniejsze urządzenia hierarchji nie odbyły się bez synodów. Początkowo były to synody czysto rzymskie, odbywane pod przewodnictwem legata, wysyłanego przez stolicę apostolską. Niewiele pozostało śladów o tych pierwszych synodach. Wedle skazówek kronik wnieść można, że najdawniejszym był synod odprawiony 1075 przez legatów Grzegorza VII. Obok tych synodów wcześnie już duchowieństwo polskie, pod kierunkiem arcybiskupów gnieźnieńskich, składa synody narodowe. Za pierwszy przykład takiego synodu nie można wziąć sławnego zjazdu w Łęczycy 1180, pod Kazimierzem Sprawiedliwym; był to albowiem właściwie sejm. Prócz biskupów zasiadali na nim książęta i dostojnicy świeccy. Stanowione na nim prawa nie dotykały wcale kościoła, lecz spraw społecznych, żądano tylko dla nich opieki kościoła, nareszcie forma ogłoszenia prawa była pożyczona od synodów. Wypadałoby stąd, że pierwszym synodem czysto polskim był krakowski 1206—7, złożony przez arcybiskupa Henryka Kietlicza. Synod ten opiera się prawie jedynie na domysłach. Z czasem synodów tych jest coraz więcej, mieszają się ciągle z rzymskiemi, które składają legaci. Tak rozwijają się stosunki kościelne przez ciąg XIII w., aż synodów rzymskich coraz mniej i wreszcie przerywają się i zostają same polskie. Zakres ich jest rozmaity; często stawały na nich prawa zarówno polityczne, jak i kościelne. Bywali więc na nich obok duchowieństwa i książęta, panowie, wojewodowie, kasztelanowie, urzędnicy dworscy i starszyzna ziemska. Podczas rozdziału Polski na drobne księstwa synody stawały się zarazem sejmami wielkiemi, bo załatwiwszy sprawy duchowne, zabierały się do spraw politycznych i przez ciąg XIII w. były moralną reprezentacją Polski i utrzymywały w jedności narodowej te nawet ziemie, które odpadły od dynastji i od idealnej spólności państwa. Synod Pełki z 1233, odprawiony w Sieradzu, jest pierwszym, którego akta doszły nas w całości. Przed tym czasem posiadamy same ułamki prawodawstwa kościelnego, odtąd snuje się cały jego, wątek. W kolei czasu mamy po Pełce ustawy legata Jakóba, archidjakona leodyjskiego (1248), drugiego Pełki, arcybiskupa (1257), Janusza (1262 i 1271), konstytucje kardynała Gwidona (1267), legata Filipa z Firmianu (1279), Jakóba Swinki, legata Gentilisa, Janisława Kotwicza i Jarosława ze Skotnik. Ostatni położył nieocenione zasługi dla rzeczy synodalnej w Polsce, był bowiem pierwszym prawodawcą kościelnym, który zbierał ustawy synodów. Zebrawszy obowiązujące ustawy synodalne, ogłosił je na synodzie w Kaliszu (1357), jako prawo obowiązujące kościół polski. W ślady Jarosława ze Skotnik wstąpił siostrzeniec jego, Jan Suchywilk, który wykończył prawodawstwo kościelne polskie i zalecił szczególnie biskupom, ażeby zachowywali statuta wydane przeciw gwałtownikom dóbr kościelnych. W epoce Piastowskiej wykryto dotychczas ślad 37 synodów, z których 16 odprawiali legaci rzymscy, 21 zaś arcybiskupi gnieźnieńscy. Co do miejsc, odbywały się synody w Łęczycy, Jeżowie, Krakowie, Wrocławiu, Sieradzu, Gnieźnie, Uniejowie, Kaliszu, Lubczy, Bobrzykowie pod Koniecpolem, Dankowie pod Wieluniem, Kamieniu pod Kaliszem. Na początku doby Jagiellońskiej staje prawo synodalne arcybiskupa Mikołaja z Kurowa (1406), polecające, żeby perjodycznie zwoływano nietylko prowincjonalne całej Polski, lecz i djecezjalne synody. Arcybiskup zwoływał pierwsze, drugie zaś biskupi djecezjalni. Synod prowincji miał się odbywać co trzy lata, djecezji co rok. Na początku tej doby staje drugi po Jarosławie ze Skotnik zbieracz prawodawstwa kościelnego—Mikołaj Trąba. Ogłosił on uzupełniony zwód ustaw kościelnych na synodzie w Wieluniu, przeniesionym następnie do Kalisza (1420). Niedogodność zwodu Trąby polega na tem, że nie cytuje nigdzie synodów, na których uchwalone były ustawy; nie widać więc postępu, rozwoju prawodawstwa. Przepis perjedycznego odbywania synodów nie był ściśle wykonywany. Od synodu 1406 do 1420 niema śladu synodu. Po 1420 tylko Wojciech Jastrzębiec 1425 i 1435 dwa razy, oraz Wincenty Kot z Dębna 1441 gromadzili synody w Łęczycy.

Tu następuje przerwa, bo dopiero Jan ze Sprowy 1450 gromadzi nowy synod prowincjonalny, dalej Zbigniew Oleśnicki 1485 i znów po kilkunastu latach prymas Jędrzej z Boryszewic 1527 w Łęczycy. Jan Łaski ożywił znakomicie zasadę, tchnął w nią życie, gromadził częściej synody, sam ich sześć odprawił, po Mikołaju Trąbie zebrał trzeci zwód prawodawstwa kościelnego i ogłosił go na synodzie 1527 r. w Łęczycy. Postanowił on nadto, że nadal synody odbywać się mają w Piotrkowie, Łęczycy lub w Łowiczu (pierwszy 1556); potem bywają synody w Warszawie i Gnieźnie. Z powodu reformacji synody odbywają się regularniej; bywały chwile, że nawet nie w trzy lata, ale co rok zwoływał arcybiskup synod prowincjonalny, a 1557 r. odbyły się aż dwa podobno. W tym czasie arcybiskup Mikołaj Dzierzgowski polecił uskutecznić czwarty, a Stanisław Karnkowski piąty zwód praw kościelnych. Z synodów prowincjonalnych lwowskich najsławniejszy z r. 1564, na którym zasiadał nuncjusz Commendoni, biskup Zacyntu. Później arcybiskup lwowski przyjeżdżał ze swymi biskupami na synody prowincji Gnieźnieńskiej. W XVIII w. synody są rzadsze. W tym wieku powstał szósty i ostatni zwód prawodawstwa kościelnego. Już kardynał Maciejowski polecił 1607 na synodzie piotrkowskim dwu doktorom prawa, żeby zajęli się zebraniem ustaw kościelnych; zlecenie to ponowił synod Gębickiego z 1621, skutkiem czego prymas Wężyk ogłosił 1630 „Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae Gnesnensis etc.“ (przedrukowane w Krakowie 1761). Ostatni synod w XVII w. odbył w Krakowie Maciej Łubieński. Potem przez lat 77 nic nie słychać o nich, aż 1720 Stanisław Szembek w Łowiczu złożył synod, jedyny w XVII w. i ostatni polski. Historja synodów polskich dotąd prawie nietknięta. Nie spisano nawet regestru chronologicznego synodów prowincjonalnych, nie mówiąc już o djecezjalnych. Zebraniem synodów i ułożeniem ich spisu zajmował się Starowolski „Epitome conciliorum tam generalium, quam provincialium etc“ (Rzym, 1653). Dokładniejszy jest spis zrobiony przez ks. Platona Sosnowskiego w Jocherze (t. III). Najdokładniejszy jest spis synodów piastowskich sporządzony przez Helcla (w „Starodawnych prawa polskiego pomnikach“, t. I). Synody łęczyckie opisywał ks. Mętlewicz (w „Pamiętniku rel.-moralnym“). Synody polskie spisywał też ks. Jabczyński (w *Rocz. tow. nauk. krak.*, 1849). Ustawy synodalne wydali Helcel oraz Hube („Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gnesnensis, etc.“, Petersburg, 1856). Jeszcze szczuplejsze wiadomości mamy o synodach djecezjalnych polskich. Wedle spisu podanego przez Jochera, zachowały się pamiątki po 69 synodach djecezjalnych, mianowicie: ośmiu gnieźnieńskich, trzech lwowskich, dziesięciu krakowskich, sześciu kujawskich, pięciu poznańskich, siedmiu wileńskich, czterech płockich, siedmiu (co najmniej) warmińskich, pięciu łuckich, trzech przemyskich, dwu (lub pięciu) żmujdzkich, trzech chełmińskich, czterech chełmskich, i po jednym kijowskim i inflanckim. Ostatni synod djecezjalny odbył się 1752 na Żmujdzi.—Pod wpływem urządzeń kościoła katolickiego powoli rozwijała się instytucja synodów i na Rusi. Mamy wzmiankę w dziejach o dwu synodach, z których na jednym wybrano metropolitą kijowskim na Polskę i Litwę Grzegorza Camblaka, na drugim go wyświęcono. 1509 metropolita Sołtan zgromadził synod do Wilna. Następnie metropolita Rahoza gromadzi biskupów Rusi na synod prowincjonalny do Brześcia (1590 i 1591) i podnosi zasadę, że takie zbieranie się synodów powinnoby następować często. I rzeczywiście od tego czasu zbierały się perjodycznie synody w Brześciu do 1595, na którym zaprowadzono ostatecznie unję. Odtąd długo nie widać synodów. Dopiero Józef Welamin Rutski zebrał 1626 w Kobryniu synod, którego celem było porozumienie się z nieunją. Na wzór unji metropolici niezjednoczeni zwoływali synody do Kijowa. Za czasów Jana III sławny był synod niedoszły w Lublinie 1680 r., dla pogodzenia unji z nieunją. Najważniejszy synod unji odbył się 1720 w Zamościu, zebrany 26 sierpnia i trwający do 17 września. Przewodniczył na nim nuncjusz papieski Hieronim Grimaldi, arcybiskup Edesy. Pierwszą po nim osobą był Leon Kiszka, metropolita, arcybiskup kijowski. Uchwały synodu tego potwierdził 19 lipca 1724 papież Benedykt XIII. Akta synodalne wyszły w Rzymie p. t. „Synodus provincialis Ruthenorum habita in Civitate Zamosciae“ (2 wyd., Wilno, 1777; 3 wyd., t. 1885).

Synodyczny obieg, w astronomji, czas obiegu planety około słońca, kiedy tak planeta, jak i słońce, obserwowane są z ziemi, czyli przeciąg czasu trwający pomiędzy dwiema po sobie następującemi odpowiedniemi konjukcjami, albo opozycjami planety. Ob. Planety. **S.** *miesiąc*, ob. Miesiąc.

Synogarlica, ob. Gołąb.

Synonimy (z gr.), wyrazy zbliżone z sobą co do znaczenia, t. j. wyrazy, różniące się przez pewne stanowcze cechy, lecz zawierające spólne pojęcie wyższe, ogólniejsze. **S.** są w zupełnem przeciwieństwie z *homonimami* (ob.). Wszystkie wyrazy synonimiczne są albo równorzędne, t. j. są odcieniami ogólniejszego pojęcia, jak: podejrzenie i posądzenie, albo też jedno jest względem drugiego podrzędne, jak: ubranie i ubiór, boleść i ból. Znajomość przepisów, dotyczących ścisłego i trafnego odróżniania wyrazów synonimicznych, daje nam *Synonimika.—Synonimja* oznacza bądź bliskoznaczność wyrazów, bądź też figurę retoryczną, zasadzającą się na nagromadzeniu synonimów, celem uwydatnienia mysli i zwrócenia na nią szczególnej uwagi, jak np. w owych słowach Cycerona, zwróconych przeciw Katylinie: *Abiit, excessit, evasit, erupit.* Zbiory synonimów polskich ułożyli Ka-

zimierz Brodziński, oraz w dwóch dużych tomach biskup Krasiński.

Synopsis (z gr.), zwięzły przegląd, skorowidz, jak: *Synopsis Evangelii*, który jest wyborem miejsc z Ewangelji, mówiących o jednym przedmiocie.

Synoptyczne karty, *karty pogody*, ob. Pogoda.

Synoradzki Michał, powieściopisarz i dziennikarz, * 1859 w Płocku, kształcił się w gimnazjum płockiem, a następnie w Warszawie. W latach 1880—82 redagował *Opiekuna domowych i pożytecznych zwierząt*, w którym pomieścił przekład dzieła Brehma: „Życie i obyczaje zwierząt.“ W 1886—87 r. prowadził *Korespondenta płockiego*. Napisał powieść: „Hanka czarownica“ (Warsz., 1880); „Konkury podkomorzyca“ (1880); „Sąsiad z Ruszczyc“ (1880); „Księżna Milina;“ „Czarny rok“ (1883); „Rogata dusza“ (1884); „Szaraczki;“ „Bolesta, kasztelan niski;“ „Krwawe dzieje“ (2 t.); „Kazimierzowi zausznicy“ (2 t.); „Wańko srogi;“ „Wszebor z Słoniaw“ (2 t.); „Utrapienie;“ „Mieszczaneczka“ (2 t.); „Stara miłość nie rdzewieje;“ „Szkice z teki darmozjada;“ „Z pod ciemnej gwiazdy;“ „Potępiona;“ „Czarne oczy;“ „Zrozpaczeni;“ „Znudzona;“ „Pan łowczy pod Pułtuskiem;“ „Konfederat;“ „Muszkieter króla jegomości;“ „Radziwiłł w Płocku;“ „Matula kazali;“ „Wdowa po rekrutniku;“ „Chleb powszedni;“ „Sylwetki kobiet;“ „Ona“ i in. Komedje: „Ciocia Milcia;“ „Zasady pana sędziego,“ Z prac innych: „Przyczynek do historji zwyczajów i obyczajów w Polsce;“ „Historja kościołów ziemi Płockiej;“ „Z przeszłości Lublina;“ „Przyczynek do historji cechów;“ „Przyczynek do monografji Bieżunia“ i in.

Synotus, *mopek*, ob. Nietoperze.

Synovia *(maź)*, ciecz lepka, kleista. wydzielająca się z delikatnej błony, zwanej *błoną maziową (membrana synovialis)*, która wyściela całą powierzchnię wewnętrzną stawów ruchomych; zwilżając powierzchnie stawowe kości, znakomicie ułatwia ruchy w stawach. **S.** jest barwy żółtawej, składa się z wody, chlorku sody, fosforanu wapnia i dużej ilości mucyny. Ruchy stawowe nie pozostają bez wpływu na jej skład, gdyż u zwierząt podczas długiego wypoczynku staje się płynniejszą i mniej lepką, gdy natomiast po dłuższych ruchach jest gęstsza i zawiera znacznie więcej mucyny. Gdy wskutek pewnych chorób stawów **S.** znika, powstaje tarcie powierzchni stawowych kości, ruchy są małe i bolesne, chrząstkowe zakończenia kości ulegają zdarciu, stąd zaś deformacja, a nawet zupełne unieruchomienie stawu (ob. Artrytyzm).

Synovitis, zapalenie błony maziowej stawu; zapalenie to bywa bardzo rozmaitego charakteru, przebieg ma ostry albo chroniczny. Przyczyną jest często zaziębienie, uszkodzenie mechaniczne, lub czynniki toksyczne, we krwi krążące, jak np. w ropnicy, dyfterycie i innych chorobach zakaźnych. Charakterystyczną cechą wszystkich prawie **S.** jest obok innych, zwykłych objawów zapalnych, ból niestosunkowo wysokiego natężenia. Najlżejszą formą jest reumatyzm stawowy, przy którym zmiany anatomiczne na trupach spostrzegane i objektywne objawy są często prawie niedostrzegalne, podczas gdy ból wysokiego dochodzi natężenia. W cierpieniach zakaźnych, jako ich powikłanie, występują zapatenia błony stawowej z wysiękiem ropnym, lub surowiczoropnym; towarzyszy wtedy chorobie wysoka gorączka, ogólny upadek sił; a nieraz powikłania te są powodem śmierci. Przy chronicznym przebiegu tworzą się często w stawie rozmaite wyrosty (ob. Artrytyzm). Leczenie zależy od zasadniczej przyczyny cierpienia.

Syntagma (greck.), zbiór wielu pism i traktatów treścią do siebie podobnych, a dalej zbiór uwag, spostrzeżeń mniej więcej jednego przedmiotu dotyczących. P. t. „Syntagma criticum“ pozostawili znaczną liczbę tego rodzaju pism filologowie holenderscy ubiegłych wieków.

Syntagma kanonów. Oprócz Nomakanonu przypisują Focjuszowi drugi zbiór kanonów, pod nazwą *Syntagma Canonum*. Są w nim sumarjusze kanonów apostolskich, tudzież soborów apostolskich, tudzież soborów nicejskiego, ancyrańskiego, neocezarejskiego, sardyckiego, antjocheńskiego, laodycejskiego, efeskiego i chalcedońskiego; następnie wyjątki z ksiąg Teofila i Djonizjusza Aleksandryjskiego, Grzegorza z Neocezarji, Atanazego, Bazylego, Grzegorza z Nysejskiego, Amfilocha z Ikonjum, Cyrylla Aleksandryjskiego, Gennadjusza z Konstantynopolu i Tymoteusza z Aleksandrji. Po tych wyjątkach idą kanony pięciu soborów ekumenicznych, list Leona Wielkiego do Flawjana, synod kartagiński 219 i 256, synody konstantynopolskie 394 i 692, drugi synod nicejski 787, list putrjarchy Tarasjusza z Konstantynopolu do papieża Adrjana I; synody konstautynopolskie pod Focjuszem 861 i 879, list św. Atanazego W. do biskupa Rufinjana, wreszcie różne prawa cywilne. Zbiór ten ułożony r. 883, to jest tegoż roku co Nomokanon.

Syntaktyka albo *Syntaxis*, zwała się w szkołach jezuickich i innych XVIII w. klasa IV, w której uczono piękniejszych i trudniejszych zwrotów w mówieniu po łacinie.

Syntaxis, ob. Składnia.

Synteza (z gr.), połączenie, skupienie, zespolenie wyobrażeń o różnych przedmiotach w jedno pojęcie, w przeciwstawieniu do *analizy* (ob.), czynności rozbierającej, rozkładającej i odróżniającej. *Syntetyczną metodą* nazywa się postępowanie od uznanych zasad lub pierwotnych przyczyn. **S.** i analiza są to dwie ściśle od siebie zależne i uzupełniające się nawzajem drogi poznania. Jeżeli człowiek z pomocą analizy wspina się mozolnie po drobnych szczeblach wiedzy, to dlatego jedynie, by umożebniać sobie coraz rozleglejszy pogląd na

wszechświat, coraz zupełniejszą i ściślejszą S. swoich pojęć. W szczególności *syntezą* nazywa się otrzymywanie związków chemicznych z pierwiastków lub związków prostszych. Po raz pierwszy dokonaną została **S.** związku organicznego, gdy Wöhler 1828 złożył mocznik z pierwiastków. W czasach późniejszych wykryto metody otrzymywania związków należących do różnych grup, jak alkoholów, aldehydów, fenolów i in. Podobne metody syntetyczne mają nawet znaczenie praktyczne; alizaryna, indygo, wanilina wyrabiają się już technicznie drogą syntezy, a przewiduje się nawet możność otrzymywania tłuszczów bez udziału roślin i zwierząt. **S.** nadto prowadzi do wniosków uzasadnionych o budowie wewnętrznej związków chemicznych.

Syntonina *(parapepton)*, ciało proteinowe, które otrzymuje się z mięśni przez wyciągnięcie rozcieńczonym kwasem solnym, powstaje zapewne jako pierwszy produkt przeobrażenia ciał białkowatych działaniem cieczy trawiących. Wyciąg otrzymany z mięśni [staje się galaretowatym, poczem **S.** zwolna się osadza; rozpuszcza się w alkaljach.

Syon, góra w Palestynie, na której była zbudowana część południowo-zachodnia miasta Jerozolimy, z pałacem Dawida. Dzisiaj tylko część południowa góry **S.** zalicza się do miasta. Na **S.** były groby Dawida, Salomona i innych królów.

Syphax, król Masesylijczyków w zachodniej Numidji, podczas drugiej wojny punickiej od 207 r. sprzymierzeniec Rzymian a potem Kartagińczyków; gdy Hazdrubal oddał mu w małżeństwo córkę swą Sofonisbę, zaręczoną Masynisie (ob.). W r. 203 przed Chr. pokonany przez Masynisę, wzięty został **S.** do niewoli rzymskiej i wkrótce potem †. Ob. Syfaks.

Sypniewski Feliks, malarz, * 1833, † 1902 r. w Warszawie; kształcił się w Szkole sztuk pięknych, następnie w Paryżu. Wykonał: „Sobieski pod Wiedniem“, „Lisowczyk“, „Aldona Kiejstutówna“; „Medaljerzy włoscy na dworze Zygmunta I“, „Bitwa pod Płowcami“, „Bitwa pod Obertynem“, „Wacław przy trupie Marji“, „Toast weselny“. Zmarł zapomniany pod fałszywem nazwiskiem w szpitalu.

Sypniewski Alfred Odrowąż, historyk; napisał: „Geschichte der neuersten Zeit vom Jahre 1815 bis auf die Gegenwart“ (Stryj, 1886, przekład polski przez Kazimierza Króla, 1898).

Sypunkulidy, *Robaki gwiaździste (Sipunculacea, Gephyrea)*, gromada zwierząt z typu robaków (ob.), co do kształtów ciała tak blizka holoturji, że długo z niemi była łączona. **S.** posiadają ciało wydłużone, walcowe; żyją w morzach, zwykle w mule w znacznej głębokości; od holoturji różnią się głównie brakiem ciałek wapiennych w skórze, oraz rozciągliwych nóżek. Z organów zmysłowych wyraźne są oczy, płeć mają rozdzieloną, a w rozwoju ulegają przeobrażeniom. Niektórzy zoologowie uważają je za przeobrażone szczecionogi (ob. Pierścienice). Dzielą się na dwa rzędy: 1) *Szczecinkowate (Chaetifera)*, podzielone na mniej lub więcej wyraźne pierścienie i na obu końcach ciała uzbrojone szczecinami; należą tu rodzaje *Echirus*, *Sternaspis*, oraz *Bonellia viridis*, której samica, na kilka centymetrów długa, kryje w sobie 4 — 20 samców, długości 1 — 2 mm.; samica nadto wysuwać może trąbkę długości prawie metra. 2) *Bezszczecinkowe (Acheta)*, bez pierścieni i szczecinek, z przednim końcem ciała trąbkowatym i kurczliwym; rodzaje: *Sipunculus*, *Phascolosoma*, *Priapulus;* ten ostatni ma ciało walcowe, trąbkę rowkowaną i ogon z brodawkami.

Priapulus.

Syra, wyspa, jedna z Cyklad, należy do Grecji, ma 81 klm. kw. powierzchni i 32,000 miesz. Główne miasto Hermopolis czyli Nowe miasto Syra.

Syrakuse, miasto w północno-amerykańskim stanie New-York, nad jeziorem Onondaga, liczy 115,000 miesz., posiada uniwersytet, bibljotekę, liczne zakłady przemysłowe.

Syrakuzy, w starożytności najważniejsze miasto Sycylji, założone r. 735 przed Chr. przez osadników korynckich. Handel i przemysł uczyniły S. wkrótce bardzo bogatym grodem, ksóry opanował w r. 484 Gelon i tu założył jedno z najpotężniejszych państw sycylijskich. Po Gelonie nastąpił Hiero I, 477—467; gdy następca tego ostatniego Trazybulus został zamordowany, **S.** wybawiły się od tyranji i utworzyły rząd demokratyczny. Ten jednak po długich walkach wewnętrznych i po niebezpiecznej wojnie z Ateńczykami (414—413) nie mógł się utrzymać i Djonizjusz I znowu przywrócił tyranję, przy której syn jego, Djonizjusz II z trudnością się już tylko utrzymać zdołał. Po śmierci tego ostatniego wszczęły się **w S.** r. 337 straszliwe zapasy i wichrzenia stronnicze, w ciągu których Agatokles 317—289 i Hiero II 265—215 samowładne rządy sprawowali. Nareszcie po długiej, najuporczywszej obronie pod kierunkiem Archimedesa przymuszone były uledz Rzymianom i odtąd niezmiernie szybko upadać zaczęły. W najświetniejszym perjodzie swego rozwoju miały **S.** $4^1/_4$ mili obwodu, 2 porty, przeszło 300,000 miesz. i prowadziły wielki handel. — Dzisiaj **S.** są warowną stolicą prowincji t. n. (3,735 klm. kw. i 423,000 miesz.) i mają 22,000 miesz., piękną katedrę, muzeum, wiele zabytków starożytnych, jak np. amfiteatr, katakumby i t. d. Wino tutejsze słynie z dobroci i delikatnego smaku. Por. Cavallari „Zur Topographie von Syrakus“ w „Göttinger Studien“ (1845, z planem); Brunet de Presle „Recherches sur les établissements des Grecs en Sicile“ (Paryż, 1845).

Syrbowie, liczne niegdyś plemię Słowian zachodnich, którego nieznaczną pozostałość stanowią

dzisiejsi **S.** łużyccy lub Łużyczanie, przez Niemców nazywani *Wenden* lub *Sorben*, sami zowiący się w mowie górno-łużyckiej *Serb*, w dolno-łużyckiej *Serbski (Serski)*. **S.** przebywali niegdyś w ziemiach nadelbiańskich, począwszy od rz. Bobry i Kwisy, gdzie sąsiadowali z plemieniem polskiem Ślązanów, na zachód aż do Sali, odgraniczającej **S.** od Niemców, od gór Kruszcowych i Łużyckich, stanowiących granice od Czech, do Hawoli na północ, gdzie stykali się z pokrewnymi Stodoranami. **S.** dzielili się na trzy główne gałęzie: *Łużyczanów*, w stronie północno-wschodniej *Milczanów*, w późniejszych górnych Łużycach, i **S.** *właściwych*, pomiędzy Elbą a Salą, w późniejszej Miśnji, rozdzielonych znów na liczne drobne żupy i plemiona. **S.** wyszli z odwiecznych siedzib słowiańskich, z krainy nadwiślańskiej, pomiędzy r. 200 a 400 po Chr. zajęli krainy nadodrzańskie, skąd w ciągu V wieku posunęli się ku Elbie, a w drugiej połowie VI wieku aż do Sali. Wnosząc z niewielu danych historycznych byt **S.** w tej epoce nie różnił się wcale od bytu reszty Słowian; mieli oni te same pojęcia religijne, tenże układ społeczny, charakter, zatrudnienia i przemysł. Zamiłowani w rolnictwie i życiu domowem, utrzymywali się spokojnie w swych siedzibach do końca VIII wieku. Brak jednak spójni politycznej pomiędzy pojedyńczemi gminami i żupami, i bezustanne waśnie plemienne, otworzyły drogę panowaniu niemieckiemu, które już od czasów Karola Wielk. wytknęło sobie cel w tych krajach. Naprzód ulegli **S.** właściwi (789). Wprawdzie opierali się oni jeszcze w bojach toczonych za Ludwika Pobożnego, Arnolfa i Konrada, w końcu jednak pobici ostatecznie 927 r. przez Henryka Ptasznika, odtąd już nigdy nie wrócili do niezależności. **S.** zamieszkali po prawej stronie Elby przez kilka jeszcze wieków walczyli z Niemcami. Znagleni siłą oręża, płacili daniny i przyjmowali do znaczniejszych miast załogi wojskowe. Podboje, rozpoczęte przez Henryka Ptasznika, w ten sam sposób prowadzone były przez następcę jego Ottona W. (936—977). W walkach tych głośne imię swem okrucieństwem zjednał sobie margraf Gero (ob.). Siłą oręża zaprowadzone za Ottona W. chrześcijaństwo pomiędzy **S.** Milczanie i Łużyczanie zmuszeni byli szukać pomocy u sąsiednich plemion słowiańskich, zwłaszcza u Polanów. 1002 margrabia Ekkard I zdobył Budyszyn i zajął większą część ziemi Milczanów, pozostających w zawisłości względem Miśnji. Tegoż jednak roku król polski Bolesław Chrobry zajął całą ziemię Łużyczan i Milczanów. Podczas trzech wojen Bolesława Chrobrego z cesarzami niemieckimi (1002—1005, 1006—1013, 1015—1018) krainy te były głównem polem walki i pozostawały w dzierżawie Bolesława, któremu ustąpione zostały pokojem Budyszyńskim (1018) Łużyce i ziemia Milczanów aż po rzekę Elsterę. Następca Bolesława Mieczysław II przymierzem 1032 r. odstąpił Łużyce krewnemu swemu Dietrichowi hr. turyngskiemu, pozostawiwszy przy sobie kraj lubuski. 1033 zajął hr. miśnijski Ekkard II kraj Milczanów, przez co obie te gałęzie **S.** zostały rozdzielone i na zawsze pozbawione znaczenia. Odtąd ginie w historji nazwa kraju Łużyczan i Milczanów, a natomiast występują nazwy pojedyńczych żup; odtąd też rozpoczyna coraz większa kolonizacja Niemców i germanizacja plemion syrbskich. Wyższe stany niemczą się, ziemia przechodzi na własność cudzoziemców, swobodni włościanie zamieniają się w niewolników, poddanych; tylko miasta osiedlone Niemcami, wznoszą się. Po wygaśnięciu domu turyngskiego, otrzymał 1038 Dolne Łużyce margrabia Dedo II, z domu wettińskiego, który przeniewierzył się cesarzowi i porozumiawszy się z władcą Górnych Łużyc Egberten powstał przeciwko niemu 1073 r. Wtedy cesarz Henryk IV wezwał na pomoc Wratysława czeskiego, który w nagrodę za swe usługi otrzymał całe Łużyce. Wratysław odstąpił 1086 kraj budyszyński i zgorzelicki Wiprechtowi z Grojcy, jako miano za córką swą Judytą. Po bezdzietnej śmierci syna jego Wiprechta Młodszego (1136) Łużyce Dolne, oraz część Górnych dostały się Konradowi miśnijskiemu, pozostała część Łużyc Górnych Sobiesławow, czeskiemu. Przez małżeństwo część Łużyc Górnych przeszła 1206 w posiadanie Albrechta II, margrabiego brandenburskiego, pozostałą zaś część, z wyjątkiem Żytawy (Zittau), otrzymał 1231 Otto III brandeburski, jako wiano od Wacława Ottokara czeskiego. 1303 r. sprzedał margrabia Diezmann Łużyce Dolne margrabiom brandeburskim. Takim sposobem obie Łużyce dostały się pod władzę margrabiów brandeburskich. Po wygaśnieniu domu askańskiego margrabiów brandeburskich (1320) nadał cesarz Ludwik Bawarczyk Łużyce Dolne z Brandeburgją w lenne posiadanie synowi swemu Ludwikowi, stany zaś Łużyc Górnych poddały się dobrowolnie Janowi Luksemburskiemu, królowi czeskiemu. W czasie wojen husyckich stały wiernie Łużyce Górne po stronie królewskiej, za co straszliwie przez Husytów spustoszone zostały, 1459 uznały one za króla Jerzego z Podiebrad, jednakże już 1467 poddały się Matjaszowi Węgierskiemu, przy którym wskutek umowy ołomunieckiej pozostały w dożywotniem dzierżeniu. Za jego czasów weszła w powszechne użycie nazwa Górnych Łużyc dla części południowej, Dolnych dla części północnej. Miasta Górnych Łużyc odnowiły 1476 i 1490 dawny związek i utworzyły istniejący aż do naszych prawie czasów związek sześciu miast (Budziszyna, Zgorzelca, Żytawy, Lubaniu, Kamieńca i Lubji), który od cesarzów i królów czeskich otrzymał ważne przywileje. Po śmierci króla Matjasza (1490) obie Łużyce powróciły do korony czeskiej, wraz z którą dostały się 1526 Ferdynandowi I austrjackiemu, pod panowaniem którego doznały, z powodu przyjęcia protestantyzmu, ciężkiego uciemiężenia. Związek sześciu miast pozbawiony był najważ-

niejszych swych przywilejów, które dopiero po złożeniu znacznego okupu miał sobie powrócone. Wskutek obioru kurfirszta Fryderyka Pfalckiego na króla czeskiego, Łużyce nie chcące złożyć mu hołdu wierności, wmieszane zostały do wojny 30-letniej. 1620 zajął je w imieniu cesarza kurfirszt saski Jan Jerzy I i następnie wziął je od cesarza w zastaw za koszta wojenne, poczem pokojem praskim 30 maja 1635 otrzymał je na własność dziedziczną. Odtąd Łużyce dzieliły do 1815 r. losy Saksonji, która tegoż roku zmuszoną była Łużyce Dolne i większą część Łużyc Górnych (część wschodnią i północną) odstąpić Prusom. Obecnie ziemia zamieszkana przez **S.** ma 70 mil kw. powierzchni i podzieloną jest między Saksonję (część mniejsza, w pow. Budyszyńskim) i Prusy (część większa, okrąg regencyjny Frankfurcki w pow. Brandeburskim, okrąg regencyjny Lignicki w prowincji Śląskiej); **S.** z dawien dawna dzielą się na dwie gałęzie: *Górnołużyczan* (potomków Milczanów) i *Dolnołużyczan* (potomków właściwych Łużyczan), obie gałęzie dzieli linja idąca od Mużakowa na zachód, poniżej Grodku, do Złego Komorowa. Łużyczanie Górni, w liczbie około 100,000, zamieszkują na 38 wiorst kw. w 533 gminach; Łużyczanie zaś Dolni, w liczbie około 70,000 na 32 wiorst kw. w 221 gminach. Pod względem wyznania **S.** są luteranie, z wyjątkiem 12,000 Górnołużyczan katolików.

Język i literatura. Język łużycki dzieli się na dwa narzecza, górno-łużyckie i dolno-łużyckie, początkowo niewiele różniące się od siebie. Główne różnice pomiędzy narzeczami łużyckiemi są: st.-słowiański jus mały (ę) zamienia się w górno-łużyckim w *a, ja*, w dolno-łuż. w *ie, e: jazyk, mjaso, jezyk*, mieso; *czasto, cesto*; sahnyć, *segnuś*; górno-łużyckie *w* w nagłosie zmienia się w dolno-łużyckim w *h: wucho, hucho*; górno-łużyckie *h=g* dolno-łużyckiemu: *hora, gora*; *cz—c; ć* i *dź=ś, ź: czas, cas; ćeńki, śanki; śma, ćma*; w swieće, w swieśe; *dźied, źied; dźiećo, źiśe*; w hrodźe, w groźe; górno-łuż. *kr, pr, tr = krz, prz, trz* dolno-łuż.: *krzaj, przoso, trzawa*, ale *krowa, prose, strona*. Różnice w odmianie są nieznaczne. Narzecze górno-łużyckie dzieli się na podrzecza: *budyszyńskie*, przyjęte za język piśmienny przez pisarzów ewangelickich; *kamienieckie*, czyli zachodnie, język piśmienny katolików; *lubijskie, wojereckie* i *mużakowskie*. W narzeczu dolno-łużyckiem rozróżniają się podrzecza: *chuciebuskie*, język piśmienny, *południowo-wschodnie* i *północno-zachodnie*. W XIII wieku język syrbski utrzymywał się jeszcze w kościele i w sądach; w XIV wiekach poczęto go rugować z sądów, potem zaczął wychodzić z użycia i z kościoła. Dopiero reformacja, w celach rozwszechnienia nowych pojęć, podobnie jak i w innych krajach, poczęła używać języka ludowego. Z epoki reformacji pochodzą pierwsze zaczątki literatury syrbskiej. Najdawniejszym zabytkiem jest przekład „Nowego Testamentu“ na narzecze górno-łużyckie, dokonany 1548 przez Michała Jakubica i przechowany w rękopisie w bibljotece berlińskiej. Pierwszą książką drukowaną jest „Kancjonał“ i „Katechizm Lutra,“ wydany 1574 przez Albina Müllera w narzeczu górno-łużyckiem 1597 r. Warichius wydał „Mały Katechizm Lutra.“ Z późniejszych pisarzów zasługują na wzmiankę: Michał Brancel albo Frenzel (1628—1706, ob. Frencel), syn jego Abraham Brancel, Mattäi, Schmuz, Swotlik, Fabricius (ob.), Knauten i inni. Przekład „Biblji“ na narzecze górno-łużyckie, dokonany pracą Langa, Jokusza, Böhmera, Wawra, wyszedł 1728 (inne wydania 1742, 1797, 1821, 1850, 1856). Na narzecze dolno-łużyckie przełożył „Nowy Testament“ Bogumił Fabricius (1707, 1728, 1741 i kilkakrotnie później); „Stary Testament“ wydał Frico Jan Fryderyk (1796), całą zaś „Biblję“ wydał po raz pierwszy Andrzej Lubeński (1824). Z nowych pisarzów zasługują zwłaszcza na wzmiankę: Zeilerj (ob.), Smoler (ob.). Jan Ernest, najznakomitszy i najpopularniejszy ze wszystkich przedstawicieli odrodzenia się narodowości syrbsko-łużyckiej. Zasłużyli się też literaturze łużyckiej w nowszych czasach: Pful, Jordan, Jencz, Hornik, Jakub, Schneider, Buk, Kućank, Duczman, Fiedler, Imisz (w Górnych Łużycach); Zwahr, Lehmann, Pank, Szwiela, Stempel i in. (w Dolnych Łużycach). Por. co do historji: Szafarzyk „Starożytności;“ Knauthen „Derer Oberlausitzen Sorbenwenden Kirchengeschichte“ (Görlitz, 1767); Worbs „Geschichte der Niederlausitz“ (Züllich, 1824); Scheltz „Geschichte der Ober und Nieder-Lausitz“ (Halla, 1847); Jencz „Powieść wo Serbskich Kralach“ (w „Czas. macicy Serbs.,“ 1849); Bogusławski „Rys dziejów Serbów Łużyckich“ (Petersburg, 1861). Co do etnografji i języka: Smoler i Hapt „Pjesniczki hornych a delnych łużiskich Serbow“ (Grimma, 1842); Jakub „Serbskie Horne Łużicy“ (Budyszyn, 1848); gramatyki górno-łużyckie: Zejlerja (1830), Jordan (1841), Smoler (1852), Schneider (1853), Pful (1866), dolno-łużycką Hauptman (1769); słowniki: górno-łużycki Pful (1861 — 1865), oraz dolno-łużycki Zwahr (1846). Literaturę opisuje Jencz „Stawizny“ (w „Czasopisie Macicy“ (1849—1854), Grabowski B., A. Parczewski, A. Czerny (w *Wiśle*) i in.

Syr-Darja, albo *Sejchun, Sihon*, w starożytności Jaxartes, najważniejsza rzeka w stepach Kirgiz-Kajsackich, wypływa z gór Kaszkar-Dawan, między 42° a 43° szerokości północnej. Od miasta Kokanu zwraca się ku północy; później przybiera kierunek zachodni i przeszedłszy stanowisko Ak-Meczet, kilku ramionami wpada do morza Aralskiego. Na 15 wiorst od ujścia **S.** rozszerza się znacznie i tworzy szerokie mielizny. Samo ujście pokrywa trzcina; głębokość tu nie większa niż 3—4 stóp. Długość jej wynosi 2,860 klm.

Syr-Daryjski obwód, położony po obu brzegach rz. Syr-Darji, obejmuje przestrzeni 443.444 w. kw. i liczy 1,480,000 miesz., składa się po większej części z pustyni piaszczystej, pokrytej ro-

ślinnością tylko nad brzegami rzek. Okolice żyzne wydają bawełnę, ryż i owoce. Obwód dzieli się na sześć oddziałów. Główne miasto Taszkent.

Syrena *(Siren)*, rodzaj płazów z podrzędu pseudosalamandr, z grupy trwałoskrzelnych *(perennibranchiata)*, mający ciało wydłużone, węgorzowate, zakończone ogonem ścieśnionym i płetwowatym; nogi przednie krótkie, 3 lub 4-palcowe, tylne żadne. **S.** *lacertina*, długości prawie 1 metra, żyje w wodach słodkich Karoliny płd., jest czarniawa i karmi się drobnemi zwierzętami wodnemi.— *Syrenami* zowią się też wieloryby roślinożerne, ob. Wielorybowate.

Syrena, przyrząd pomyślany przez Cagniard-Latour'a (1825) do mierzenia liczby drgań odpowiadającej danemu tonowi, polega na wprawianiu tarczy pokrytej dziurkami w ruch za pomocą prądu powietrza. Im prąd jest silniejszym, tem tarcza obraca się prędzej, a wskutek przerywania prądu powstaje ton coraz wyższy. Przez stosowne urządzenie mechaniczne skazówka podaje liczbę drgań wywołującą słyszany ton. Nazwa **S.** pochodzi stąd, że przyrząd ten wydawać może głos i pod wodą. Załączony rysunek przedstawia **S.** w formie udoskonalonej przez Dovego. Płyta metalowa *de*, opatrzona czterema szeregami otworków i mogąca się obracać dokoła osi *rç*, osadzona jest na walcu C, którego pokrywa posiada odpowiednie otwory; brzegi otworów są ścięte ukośnie, skąd prąd powietrza przebiegający wprawia płytę w obrót. W walcu C mieszczą się nadto 4 pierścienie z liczbą otworów, odpowiadającą każdemu z czterech szeregów otworów na płycie *de;* za pomocą sprężyn *m*, *n*, *o*, *p* można pierścienie te tak nastawiać, że bądź zakrywają otwory płyty, bądź też otwory ich zgodnie z otworami płyty przypadają, można więc przepuszczać przez którykolwiek szereg otworów prąd powietrza z miecha, na którym syrena jest za pośrednictwem rury *t* osadzona. Górna część osi *rç* opatrzona jest szrubą bez końca, która wprawia w ruch koła zębate, a liczbę ich obrotów podają skazówki na tarczach, niewskazanych na rysunkach. Stąd liczbę drgań, które wydały dany ton, łatwo obliczyć można. Jeżeli ton powstał przez obrót pierwszego szeregu otworów, a liczba obrotów w ciągu sekundy wynosiła 100, to drgań było dokonanych 800. Pierwszy szereg ma 8 otworów, drugi 10, trzeci 12, czwarty 16, a tony wydawane przez szereg drugi, trzeci i czwarty są tercją, kwintą i oktawą tonu, jaki wydaje szereg pierwszy. Tym sposób sprawdzają się stosunki zachodzące między tonami gamy muzycznej (ob. Wysokość głosu). Do wykazania innych objawów akustycznych służą odmiennie urządzone syreny Helmholtza, Königa, Webera.— *Syreną* nazywa się też przyrząd do przesyłania okrętom sygnałów akustycznych podczas mgły; składa się z tarczy podziurawionej i szybko wirującej, o którą uderza prąd pary. Ton stąd powstający daje się słyszeć w odległości 8 mil morskich.

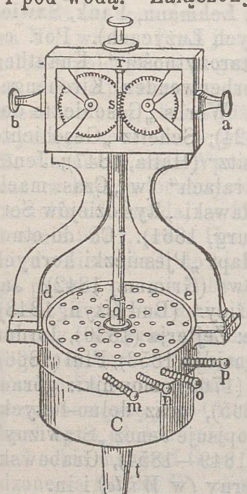

Syrena.

Syrena. W mitologji greckiej *Syrenami* zwano nadobne dziewice, które ze swej wyspy, położonej przy brzegach Italji, ponętnym śpiewem zwabiały przepływających, a potem ich zabijały. W sztukach pięknych przedstawiają je jako dziewice o ptasich nogach i skrzydłach, a czasem też jako ptaki z niewieściemi głowami. W życiu zwyczajnem nazywają syreną kobietę powabną, ale zwodniczą. *Śpiew* syreny ma to samo znaczenie. Wyobrażenie Syreny jest obecnie herbem Warszawy.

Syreński *(Syrenius, Syrenjusz*, a także *Sacranus)* Szymon, naturalista polski, * 1541 w Oświecimie, † 1611 w Krakowie. Pobierał nauki w akademji krakowskiej, gdzie stopień magistra nauk wyzwolonych i doktora filozofji uzyskał. Następnie udał się w podróż naukową za granicę, zwiedził Niemcy, Węgry, Szwajcarję i Włochy. W Padwie został doktorem medycyny. Wróciwszy do kraju, podróżował jeszcze dla ulubionej sobie botaniki po południowych prowincjach Polski. W 1589 mianowany profesorem medycyny w akademji krakowskiej, zajmował się jednocześnie i praktyką lekarską. Za życia jeszcze rozpoczął wydawanie swego *Zielnika*, na co stracił cały swój szczupły majątek. Po śmierci **S.** zaczęty druk tej głównej jego pracy prowadził Gabryjel Joaniey, wsparty zasiłkiem Anny Jagiellonki, siostry Zygmunta II. Dzieło to wyszło p. t. „Zielnik (zowią go z łacińskiego języka herbarzem), to jest opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutków i mocy ziół wszelakich, drzew, krzewin. Przytem o ziemiach i glinkach różnych, o kruścach. Też o zwierzętach czworonogich, czołgających się, ptastwie i rybach; z wielkiem uważaniem i rozsądkiem, polskim językiem zebrany i na ośmioro ksiąg rozłożony“ (Kraków, 1613). Wydrukowanych jednak jest tylko ksiąg pięć; reszta zaś, mianowicie część zoologiczna, miała być drukowaną w drugim tomie, lecz ten podobno nigdy nie był ogłoszony.—Por. Szopowicz „Vita Simonis Syrenii Sacranii“ (Kraków, 1841).

Syrewicz Bolesław, rzeźbiarz polski, * 1838 r. w Warszawie, † 1899; początkową naukę rysunków pobierał u F. Piwarskiego, następnie kształcił się w szkole sztuk pięknych w Warszawie, a po 1857 w Berlinie u Fischera, w Monachjum u Wid-

Syrewicz B.

mana, oraz w Rzymie w akademji Św. Łukasza; w 1867 wrócił do kraju, objął pracownię po Wł. Oleszczyńskim w b. zamku królewskim i odtąd przebywał w Warszawie, skąd wielokrotnie w celach artystycznych dokonywał wycieczki za granicę. Do najdawniejszych jego prac należą: grupa św. Walentego ustawiona przed szpitalem w Kutnie, oraz płaskorzeźba wystawiająca Chrzest Chrystusa znajdująca się w katedrze św. Jana w Warszawie, a nagrodzona medalem srebrnym papieskim. Ze znacznej liczby wykonanych przez S. biustów wymienimy: biust Steinkellera w resursie kupieckiej, Leopolda Kronenberga, hr. Józefa Zamojskiego, Dominika Zielińskiego w Towarzystwie kredytowem m. Warszawy, Fryderyka Szopena w Konserwatorjum muzycznem i in. Statua Wenus z lusterkiem znajduje się w Łazienkach królewskich w Warszawie. Na cmentarzach warszawskich, oraz w kościele św. Krzyża i innych świątyniach mieszczą się liczne jego pomniki grobowe.

Syri Sulejman Konstanty, Ormianin polski i dyplomata; po wielu nieszczęściach rodzinnych dostał się w młodych latach na dwór portugalski, gdzie wychowywał się z paziami królewskimi do lat 20. Potem otrzymawszy pozwolenie zwiedzenia obcych krajów, przebiegł Francję, Włochy i Niemcy, aż nakoniec dostał się do Polski. Odebrawszy świetną edukację, obeznany dokładnie z językami europejskiemi i wschodniemi, zjednał sobie prędko zaufanie Jana Kazimierza, który mianował go rezydentem polskim w Wiedniu. Potem Jan Sobieski sprowadził go do swego boku i używał do ważniejszych spraw dyplomatycznych. Tak np. jeździł S. w 1677 r. z wojewodą chełmińskim do Carogrodu, skąd wróciwszy z pomyślnym skutkiem, udał się 1678 r. do Moskwy, i tu brał udział w układach o rozejm Andruszowski. Potem jeździł do Persji w 1688 i † w Ispahanie. Obszerne o nim szczegóły podaje Barącz w dziele: „Żywoty sławnych Ormjan.“

Syringa, roślina, ob. Lilak.

Syrinx, nimfa arkadyjska; uciekając przed ścigającym ją Panem, przemieniona w trzcinę, z której przez wiatr wydobyte miłe i dźwięczne głosy tak ujęły serce Pana, że ten, wykroiwszy sobie z niej fujarkę, przezwał ją *Syrinx*. Nazwa ta przeszła potem i na zwyczajną pasterską piszczałkę.

Syrja, jest to ogólne miano krainy rozciągającej się pomiędzy morzem Śródziemnem a pustynią Arabską i składającej się z trzech wązkich, od północy ku południowi ciągnących się pasów. Pierwszy z nich jest to wąski i nisko położony *pas nadbrzeżny*, środek którego obfituje w dogodne przystanie; tu mieściła się starożytna Fenicja (ob.). Za nim idzie długie, równoległe do morza *pasmo gór Syryjskich*; środkowa i najwyższa część tego pasma nosi nazwę Liban (góra biała) i Antyliban; najwyższe szczyty: *Hermon*, 2,759 metr., tu była letnia rezydencja królów judzkich, i *Dhor el Chodib* na wschód od Trypolisu, 3,106 m. W dolinie pomiędzy Libanem i Antylibanem płynie *Oront* (Nahr-el-Assy), nad brzegami którego kwitła niegdyś wysoka kultura, o jakiej świadczą ruiny Balbeku (Heliopolis). Dziś ta dzika i niedostępna okolica służy za schronienie Druzom i Maronitom. W przeciwnym niż Oront kierunku, bo ku południowi, płynie *Jordan*, który przerzynając się z wielką bystrością pomiędzy skałami na przestrzeni 30 mil, tworzy jeziora: Merom, Genezareth i morze Martwe. Kraj górzysty na wschód Jordanu nosił nazwę *Aram* (wyżyna), w przeciwstawieniu której kraje na zachód otrzymały nazwę *Kanaan* (nizina). Tu leży Palestyna (ob.). Trzeci wreszcie pas terytorjum syryjskiego stanowi płaskowzgórze na 500—800 m. wysokie, przedstawiające krainę stepową, z porozsiewanemi gdzie niegdzie oazami. Tu zakwitły miasta Aleppo i Damaszek. Dziś S. stanowi prowincję turecką.

Historja. Pierwotni mieszkańcy S. należeli do semickiej familji narodów i dzielili się na kilka plemion, między któremi pierwsze miejsce zajmowali Aramejczykowie czyli właściwi Syryjczykowie. Ci ostatni już za czasów Abrahama prowadzili życie osiadłe, ale nie stanowili jednego państwa; kilka miast ze swemi okręgami tworzyło państewka, na czele których stał król. Najgłówniejsze miasta były Damaszek, Hems albo Emesa, Zoba, Tadmor lub Palmyra, Baalbek albo Heliopolis. Właściwi Syryjczykowie nie doszli przecież nigdy do tak ważnego historycznego znaczenia, jak Hebreje (ob.) i Fenicjanie (ob.). Właściwi Syryjczykowie za Dawida przeszli pod jarzmo Hebrejów, ale po śmierci Salomona oderwali się, i wtedy to powstało potężne państwo Domaszku, obejmujące większą część S. Następnie, różne przechodząc koleje, stała się S. za Tiglatpilezara prowincją asyryjską, a potem ulegała tym władcom, jacy w biegu czasu dzierżyli w swem posiadaniu Azję zachodnią. A więc była z kolei prowincją Babilonji, Medji, Persji, Macedonji, aż wreszcie Seleucydowie (ob.) założyli osobne państwo Syryjskie. Po upadku onego dostała się S. w moc Rzymian, potem Persów (za Sasanidów), wreszcie Arabów. Państwa chrześcijańskie, powstałe podczas krucjat, istniały bardzo krótko i przeszły w ręce sułtanów egipskich i Mameluków. W XVI w. zawładnęli S. Turcy Osmańscy, którzy z krótką przerwą 1837—40 (kiedy S. była w ręku Mehemeda Alego) dotąd są jej posiadaczami. Z powodu ciągłych zmian władców obcych i bezustannych wojen utraciła S. dawną świetność. Kraina ta w starożytności bardzo urodzajna, zamieszkana przez ludy ruchliwe i przemysło-

we, posiadająca wiele miast pięknych, bogatych i handlowych, przedstawia dziś niemal pustynię, pokrytą raczej ruinami, aniżeli mieszkaniami rzeczywistemi. Wyjątek stanowią tylko części Libanu, zaludnione przez Druzów i Moronitów. Pod panowaniem tureckiem upadek ten, rzec można, powiększa się jeszcze, dowodem czego krwawe walki między Druzami a Maronitami, oraz rzeź chrześcijan 1860 r.—Por. Ritter „Erdkunde von Asien“ (16 i 17 t., Berlin, 1852—1855); Cowper „Sects in Syria“ (Londyn, 1860); Sachau „Reise in Syrien und Mesopotanien“ (Lipsk, 1883); Lortet „La Syrie d'aujourd'hui“ (podróż 1875—80, Paryż, 1884); Bädeker „Palestina und Syrien“ (2 wyd., Lipsk, 1880); Diener „Libanon“ (1886).

Syrjanie, naród należący do plemienia fińskiego, osiadły w gub. Wołogodzkiej i Archangielskiej cesarstwa Rosyjskiego, liczy około 100,000 głów. Niegdyś przemieszkiwali nad Wiatką i Kamą; od XIV w. należą do kościoła prawosławnego. Zajmują się rolnictwem, hodowlą bydła i rybołówstwem. Mowa ich należy do grupy języków fińsko-ugryjskich; Słownik i gramatykę tego języka wydał Sawwaitow (1850), oraz Wiedemann (1880, 1884).

Syrjusz *(Canicula, psia gwiazda, Sothis)*, gwiazda na niebie najświetniejsza, należąca do gwiazdozbioru Psa wielkiego. Jest jedną z gwiazd najbliższych słońca, paralaksa jego roczna wynosi 0,38,″ odległość zatem wyrównywa 543,000 promieniom drogi ziemskiej (po 20 miljonów mil geograficznych), a światło dla przebieżenia tej drogi wymaga 8 lat. Badania spektralne wykazały w **S.** wodór, sód i magnez; znaczna szerokość linji wodornych wskazuje wysokie ciśnienie, pod jakiem gaz ten tam zostaje. Jest to gwiazda podwójna, jak domyślał się już Bessel z pewnych nieregularności jego biegu, a Clark rzeczywiście dostrzegł jego towarzysza, który drogę dokoła **S.** obiega w ciągu 49 lat; z tych danych zdołano obliczyć, że masa **S.** przenosi 2,2, a masa jego towarzysza 1,04 razy masę słońca; odległość ich przenosi 20 razy odległość ziemi od słońca. W początkach sierpnia słońce znajduje się w pobliżu **S.**, a temu zbliżeniu przypisywali starożytni Grecy silne upały sierpniowe, stąd nazwa dni psich czyli kanikularnych.

Syrmja, ob. Sriem.

Syrnium, puszczyk, ob. Sowa.

Syrokomla, herb: *Abdank*, biały, zwyczajny w polu czerwonem, na wierzchu jego we środku krzyż złoty. Na hełmie nad koroną takiż Abdank biały z krzyżem.

Syrokomla.

Syrop *(syrup*, arab. *sirob)*, gęsty roztwór jakiegokolwiek gatunku cukru; najczęściej jest to roztwór, zawierający obok cukru trzcinowego pewną ilość cukru gronowego i owocowego. **S.** *owocowe* otrzymuję się przez wygotowanie soków owocowych z cukrem do gęstości syropu (ob. Owocowe soki). **S.** *prosty* aptekarski jest roztworem 36 części cukru krystalicznego w 20 cz. wody.

Syrrhaptes, ptak, ob. Pustynnik.

Syrski Szymon, zoolog i podróżnik, * 1829 we wsi Lubnie w Galicji, † 1832, uczęszczał do szkół w Jaśle i Przemyślu, studjował medycynę w Krakowie; potem był urzędnikiem i lekarzem przy głównem towarzystwie francuskiem dróg żelaznych w Wiluie, następnie wyjechał do Wiednia dla uzupełnienia stundjów medycznych. skąd 1864 udał się do Warszawy i brał udział w wydawnictwie *Encykl. powszech.* (28 tomowej), jako spółpracownik do nauk przyrodniczych i lekarskich. W r. 1865 odbył podróż po Europie, poczem wrócił do Warszawy i starał się 1866 r. o docenturę zoologji w szkole głównej, nie przyszło to jednak do skutku, otrzymał bowiem miejsce dyrektora muzeum historji naturalnej w Tryjeście; 1868 wysłany był przez rząd austrjacki z wyprawą naukową dla zawiązania bezpośrednich stosunków handlowych z Indjami, Japonją i Chinami i z powierzonego zadania świetnie się wywiązał. Po powrocie urządził na wystawie powszechnej w Wiedniu słynną wystawę płodów morza Adrjatyckiego i akwarjum; 1876 r. został profesorem zoologji w uniwersytecie lwowskim. Napisał wiele rozpraw z zakresu nauk przyrodniczych i medycyny, drukowanych po czasopismach polskich, niemieckich i włoskich, z których ważniejsze: „Fauna morza Adrjatyckiego“ (1869); „O medycynie europiejskiej w Japonji“ (1870); „O rolnictwie w Kochinchinie“ (1874), a zwłaszcza „Specjalne sprawozdanie z wyprawy austro-węgierskiej do Sjamu, Chin i Japonji“ (1872). Por. *Tygod. ilustr.* z r. 1874, № 335 i 336.

Syrty, dwie zatoki morza Śródziemnego, przy brzegach Afryki północnej. Pierwsza, zwana także zatoką Kabes (Gabs), leży pomiędzy Tunis i Trypolis; druga zaś, zwana zatoką Sydra, leży między Trypolis i płaskowzgórzem Barka. Z powodu mielizn piaszczystych Syrty są dla żeglugi niebezpieczne i z tego były już w starożytności znane.

Syrus Publjusz, rzymski komedjopisarz za czasów Cezara i Augusta. Szczególnie ceniono były jego miniy przeplatane licznemi zdaniami czyli sentencjami, których to sentencji zbiór (około 800) pod tyt.: „Sententiae“ doszedł naszych czasów, wydany przez Zella (Sztutgard, 1819 i Reinholda, Anklam, 1838). W nowszych czasach odkrył Orelli rękopis, obejmujący oprócz dawniejszych 30 jeszcze dotąd nieznanych sentencji i ogłosił je przy drugiej ed. bajek Fedra (Zürich, 1832).

Syrycjusz, papież 384—398, Rzymianin, gorliwy obrońca wiary katolickiej, potępił heretyków Jowinjana i Bonoza, biskupa Sardyki, i wystę-

pował energicznie przeciwko Manichejczykom i Pryscyljanom, † 398.

Syryjscy chrześcijanie, właściwie wszyscy wyznawcy kościoła chrześcijańskiego na Wschodzie, używający przy obrzędach kościelnych języka syryjskiego, oraz ksiąg kościelnych, zwłaszcza zaś Biblji, w przekładzie syryjskim. W ściślejszem jednak znaczeniu **S. ch.** *(Neszrâni Surjani)*, zowią się nestorjanie (ob.), zamieszkali w górach Kurdystanu, około jeziora Urmja aż do Musulu, podczas gdy chrześcijanie zamieszkali na Libanie zowią się Maronitami (ob.), w Mezopotamji zaś Jakobitami (ob.). Pisarze rzymsko-katoliccy zowią ich od dość dawna chrześcijanami chaldejskimi (ob. Chaldejski kościół); nazwa ta dziś jest powszechnie stosowana zarówno do zjednoczonych z Kościołem katolickim nestorjanów (ob. Chaldejsko-unicki kościół), jako też i do zjednoczonych Jakobitów w Mezopotamji. Zjednoczeni z kościołem rzymskim **S. ch.** pozostają od czasów Inocentego XI pod oddzielnym patrjarchą chaldejskim, noszącym zawsze imię Mar-Józef i rezydującym w Diarbekr (Amid). Patrjarcha nestorjański przebywa w Koczannes pod Dżulamerk w terytorjum plemienia Kurdów Hakkâri.

Syryjski język, pismo i literatura. *Język syryjski* jest narzeczem aramejskiego (ob. Aramea) i należy do familji języków semickich. Największa onego świetność przypada I w. po Chr.; odtąd wypierany ciągle przez arabszczyznę, pozostał językiem piśmiennym i naukowym. Dzisiaj prawie zupełnie umarły; djalekty jego, jako zepsuta mowa ludowa, używane są tylko w niektórych wsiach Syrji, mianowicie przez Nestorjanów w Kurdystanie w okolicach Urmji i w jakobickich wsiach Mezopotanji. Najlepsze gramatyki dawnego języka syryjskiego dali: Hoffmann (Halla, 1827; nowa ed., 1867) i Uhlemann (2 wyd., Berlin, 1857); słowniki: Castellus (wyd. Michaelisa, 2 t., Getynga, 1788) i Bernstein (Berlin, 1857), a chrestamotje z glosorjami Kirsch, Bernstein (2 t., Lipsk, 1832) i Rödiger (Halla, 1838; 2 ed., 1868). Dla leksykografji ważne są słowniki krajowców: Bar-Alego i Bar-Bahlula, z których próby dali Gesenius (Lipsk, 1834) i Bernstein (Wrocław, 1842). Język nowo-syryjski Nestorjanów opracowali Stoddard (New-York, 1857) i Nöldeke (Lipsk, 1868).—*Pismo syryjskie*, dziecię fenickiego, w najdawniejszym swoim kształcie zwanym *Estrangelo*, upowszechniło się najwięcej pomiędzy różnemi ludami Azji; z niego bowiem wyrodziło się pismo kufickie u Arabów, pismo Zend i Pehlewi Sasanidów, pismo ujgurskie u Turków, oraz pisma mongolskie i madziarskie.—Czy narodowa *Literatura syryjska* istniała już w Syrji przed zaprowadzeniem chrześcijaństwa, tego na pewno nie wiemy. Jednakże już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, w pewnej mierze pod wpływem pisarzów greckich, rozwinęło się wszechstronne piśmiennictwo, które ograniczało się głównie literaturą chrześcijańsko-teologiczną, tłómaczeniami i objaśnieniami Biblji, dogmatyką i polemiką, martyrologjami i liturgjami, ale obok tego obejmowało historję, filozofję, medycynę i naukami przyrodzonemi. W tych dziedzinach byli nawet Syryjczykowie w VIII i IX w. mistrzami Arabów, a literatura syryjska jako pośredniczka pomiędzy cywilizacją Arabów wywarła ogromny wpływ na cywilizację Wschodu. Najdawniejszym dotąd przechowanym zabytkiem literatury syryjskiej jest tak zwane *Peschito*, t. j. tłómaczenie Biblji Starego i Nowego Testamentu. Ostatnim pisarzem klasycznym syryjskim jest dziejopis Barhebraeus (ob. Abul Faradi. Najsławniejszym teologiem jest Efraim Syrus, który obok Bardenasesa odznaczył się także jako autor wielu hymnów. Najbogatsze zbiory rękopisów syryjskich znajdują się w Rzymie (porów. Assemani'ego „Bibliotheca orientalis Clementino-Vaticana“, 3 t., Rzym, 1719—28 i tegoż „Bibliothecae Vaticanae codd. mss. catalogus“, t. 2 i 3, Rzym 1758—59), w Paryżu i w Muzeum Brytańskiem (por. Rosena „Catalogus codicum manuscriptorum Syriacorum“, wyd. Forshalla, Londyn, 1838). Dla historji kościoła niezmiernie są ważne wydane przez Assemani'ego „Acta martyrum orientalium et occidentalium“ (2 t., Rzym, 1748); opracowane przez Curetona a wydane przez W. Wrigtha „Ancient Documents“ (Londyn, 1864); tegoż Spicilegium Syriacum“ (Londyn, 1855); dalej kilka dzieł wydanych przez Lagarde'a, jak „Didascalia apostolorum“ (Lipsk, 1854); „Analecta juris ecclesiastici“ (Lipsk, 1856); „Conspectus rei Synorum literraae“(1871).—*Nowosyryjski* język ludowy został podniesiony do godności języka literackiego, przez misję amerykańską w Urmji. Przy pomocy krajowców, przełożono na język nowo syryjski Biblję i wydrukowano. Gramatykę tego języka wydał Stoddord w New-Yorku 1856. Zbiór tekstów wydał Socin i Davel „Les dialectes neoaraméens de Salamus“ (1883). O djaleksie nowosyryjskim z Tur Abdia pisali Prym i i Socin (1881).

Syryjski kościół, ob. Syryjscy chrześcijanie.

Syryngomyelia, cierpienie chroniczne mlecza pacierzowego, polega anatomicznie na tworzeniu się mniejszych lub większych jam w substancji szarej w pobliżu kanału centralnego. U chorych, dotkniętych tą chorobą, znajdujemy zaniki różnych mięśni, zaburzenia w czuciu szczególniej termicznem i bólowem, gdy dotykowe najczęściej pozostaje nienaruszonem, owrzodzenia na skórze i inne, mniej już stałe objawy. Przyczyna choroby tej pozostaje dotąd niewyjaśnioną; cierpienie to najczęściej dotyka ludzi młodych, częściej mężczyzn, niż kobiety; przebieg jest długi, nieraz w ciągu kilku lat, przyczem bywają polepszenia i pogorszenia, wyleczenia jednakże nigdy nie bywa. Śmierć następuje albo wskutek przejścia sprawy chorobowej na mlecz przedłużony, albo też z powodu najróżnorodniejszych komplikacji.

System (grec. „zestawienie“), *układ*, każda

całość złożona z części uporządkowanych podług pewnej reguły; w ten sposób mówimy o **S.** czyli układzie planetarnym, **S.** nerwowym, **S.** tonów, roślin lub zwierząt, minerałów, kryształów i t. d. W szczególności zaś nazwa ta stosuje się do uporządkowanej całości pewnej kategorji wiadomości naukowych, która się otrzymuje przez wyprowadzenie wszystkich należących tu pojęć z jednej lub kilku zasad naczelnych. **S.** każdej nauki zresztą jest zależny od natury jej przedmiotu i ulega zmianie wraz z jej rozwojem. *Systematyka*, sztuka układania przedmiotów w porządku *systematycznym*, według pewnego planu.

Systole, skurczowy akt serca, ob. Diastole.

Systowa, *Sistowa, Szystowa, Szistow, Szistab*, miasto w Bulgarji, na prawym brzegu Dunaju położone, pamiętne traktatem pokoju, zawartym tu 4 sierpnia 1791 pomiędzy Austrją i Turcją.

Sysycje (grec. sissitia), wspólne uczty starożytnych Spartan.

Sytuacja (łac.), położenie, stosunki życia; sztuka s-cyjna, dramat, w którym zobrazowania s-cji przeważają nad charakterystyką.

Sywan, trzeci miesiąc w kalendarzu żydowskim, liczy 30 dni i przypada na maj i czerwiec. W dniu 20 t. m. Żydzi polscy, mianowicie na Rusi Czerwonej, odbywają post na pamiątkę rzezi Chmielnickiego.

Syxt, *Sixtus*, Erazm, lekarz, pochodził ze Lwowa, był profesorem medycyny w akademji Zamojskiej, i tam † 1635. Żył w ścisłej przyjaźni z poetą Szymonowiczem. Zostawił wiele dzieł treści medycznej w języku polskim i łacińskim, jak „O cieplicach w Skle pod Lwowem“ (Zamość, 1617, Warszawa, 1780); „Commentarius medicus in L. Senecae opera“ (Lwów, 1627) i in.

Syxtus, ob. Sykstus.

Syzrań, miasto powiatowe gub. Symbirskiej, 33,000 miesz.; 25 fabryk, roczna produkcja których dochodzi do 228,000 rub.—*Syzrański powiat* ma na przestrzeni 8,013 w. kw. 242,000 miesz.; w powiecie znajdują się 4 fabryki sukna, roczna wartość wyrobu których wynosi 300,000 rub.

Syzyf, syn Eeola i Enarety, mąż Meropy, założyciel Efry, późniejszego Koryntu, wystawiony jest w mitologji, jako najchytrzejszy z ludzi, którego za niezliczone nieprawości skazano w państwie podziemnem na karę wtaczania ogromnego urwiska skały na wyniosłą górę, z której szczytu bryła ta za każdym razem na dół spadała. Stąd weszła w przysłowie „praca Syzyfa,“ to jest praca, nigdy nie mająca końca.

Syzygium, rodzaj roślin, łoż co Jambosa (ob.).

Syzygje, w astronomji wspólna nazwa połączeń i przeciwległości planet, ob. Planety.

Syzynjusz, papież, Syryjczyk, wybrany i konsekrowany 18 stycznia 708, rządził kościołem dni 20.

Szaba lub *Szaby*; osada w pow. Akermańskim, gub. Besarabskiej, o 116 wiorst od miasta Kiszeniewa położona, liczy przeszło 12,000 miesz.

Szabac, miasto w królestwie Serbskiem, o 1/4 godziny od Sawy, ma 9,700 miesz.; kościół, szpital, gimnazjum, szkoła normalna, stacja pocztowa i telegraficzna i urząd celny. **S.** był niegdyś silną twierdzą.

Szabel Józef Tomasz, był profesorem akademji krakowskiej, później rektorem uniwersytetu tameczneg, † 1809. Oprócz kalendarzy krakowskich od r. 1763, wydał oddzielnie: „De diligentia et assiduitate“ (Kraków, 1776); „Documenta ad causas decimales in Polonia“ (tamże, 1798).

Szabelbon, *Szabluk*, ob. Fasola.

Szabla, broń sieczna z głownią zakrzywioną, główny oręż ręczny dawnych ludów wschodnich, często zbytkownie ozdobiony. **S.** Arabów, Turków i Persów miewają głownie do 1 metra długie, 2 cm. szerokie, lekkie, ostro wyszlifowane; rękojeście krótkie, oprawne zwykle w kruszec lub kość słoniową, jaszczur, heban, perłową konchę i t. d., osadzane drogiemi kamieniami; pochwy, wewnątrz drewniane, obciągnięte są skórą zwierzęcą, mate-

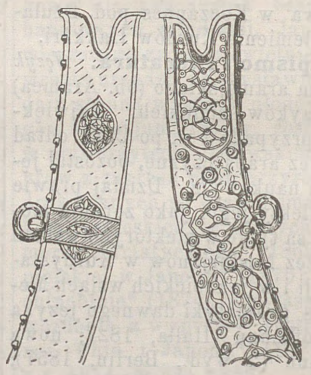

Część pochwy od szabli hetmana Żółkowskiego.

Szabla konnicy.

rją jedwabną, aksamitem. **S.** nie powinna ważyć nad 1,5 klg, Obok głośnych z Damaszku i Szyraz, słyną także brzeszczoty z Guzerat. Klingi dobroci wypróbowanej dochodzą na Wschodzie częstokroć do bajecznej ceny. **S.** do Europy przeszła za pośrednictwem Polaków i Węgrów. Najsłynniejsze **S.** polskie w XVIII wieku, zwane *staszówkami*, były wyrabiane w Staszowie. **S.** zwyczajne, czarne, staroświeckie, krzywe zwykle, najwięcej popłacały z kuźnic Wyszyńskich. Ob. Karabela.

Szablodziób, ptak, ob. Awoceta.

Szablon, wzór, według którego wielka liczba przedmiotów jednakowego kształtu ma być wyrobiona; głównie zaś forma, według którego powierzchnia gładka lub krzywa ma być ostatecznie wykończona. **S.** używają się w garncarstwie, malarstwie, przy wyrabianiu ozdób architektoniczn-

nych, także w kamieniarstwie, stolarstwie i t. p. Podług **S.** narzuca się lub zdejmuje tynk o tyle, aby szablon przesuwany dokładnie mógł przystawać do ściany. Stąd *szablonowy*, utwór pospolity, któremu brak oryginalności. Wyraz pochodzi zapewne z łaciny średniowiecznej *campio*—szermierz, wzór, próba.

Szabłowski Teodor, literat, był redaktorem *Niwy*, napisał: „Emancypantki warszawskie," szkic powieściowy (Kraków, 1898): „W grodzie sennych," „U naszych pobratymców."

Szabolcs, komitat węgierski na lewym brzegu Cisy, ma 4,917 klm. kw. i 245,000 miesz. Miastem głównem jest Nyiregyháza.

Szabrański Antoni Józef, * w Łowiczu, † 1882; po ukończeniu nauk w b. uniwersytecie warszawskim i otrzymaniu stopnia magistra prawa służył jakiś czas wojskowo. Po r. 1832 wstąpił do służby cywilnej sądowej w Warszawie i kolejno doszedł do stopnia sędziego apelacyjnego, zajmując się ciągle pracami literackiemi. Oddzielnie ogłosił pierwsze swe prace poetyczne p. t.: „Poezje" (2 t., Wrocław, 1826). W r. 1838 zaczął wydawać pismo zeszytowe p. t.: „Panorama literatury polskiej i zagranicznej," którego jednakże tylko 6 zeszytów wyszło. Następnie był przez dwa lata redaktorem *Dziennika Powszechnego*. **S.** należał do liczby założycieli *Bibljoteki Warszawskiej*, której przez lat kilka był pierwszym redaktorem, a następnie do r. 1874 stałym współpracownikiem i współwłaścicielem. W ostatnich latach życia ogłosił: „Rys historji literatury niemieckiej do połowy XVIII wieku" (Warszawa, 1876), oraz przekład „Pieśni o Nibelungach" (w *Bibl. najcelu. utworów*, 1881).

Szabtal lub *Sabbatai* Zewi Cwi, marzyciel kabalistyczny i pseudo-mesjasz, * 1641 w Smirnie, † 1676. Od wczesnej młodości zajmował się kabałą i 1666 ogłosił się mesjaszem. Prześladowany od rabinów, schronił się do Tesalji, potem do Jerozolimy, skąd wysyłał odezwy i agentów we wszystkie strony. Aresztowany w Konstantynopolu z rozkazu sułtana, nie wytrwał w chwili niebezpieczeństwa w swych przekonaniach, został renegatem, mimo to znajdował i później pomiędzy Żydami licznych i fanatycznych stronników. Stronnicy jego, *Sabatjanie*, uważali go nietylko jako prawdziwego mesjasza, zbawcę duszy, ale nadto jako boga-człowieka, inkarnację Boga. Nauka Sabatjanów opierała się głównie na kabalistycznej przemianie dusz. Według nauki tej, dusza mesjasza, tworząca część bóstwa, obleka się w ciała doskonałych mężów, którzy przez to otrzymują władzę nad duchami i naturą, oraz moc czynienia cudów. Dusza ta mesjasza, wcielona niegdyś w ciało Jezusa i Mahometa, najzupełniejsze odbicie znalazła w **S.** Cewiru. Następcą **S.** był szwagier (lub syn) jego Jakób Querido, tego ostatniego zaś Berechja lub Barochia, który bez wątpienia wywarł wpływ na sekciarza polskiego, Jakóba Franka (ob.) i jego naukę.

Szacfajer Walenty, lekarz, † 1840, przebywał od roku 1812 na Litwie, gdzie w gub. Wileńskiej dzierżawił majątek ziemski i z zamiłowaniem zajmował się gospodarstwem rolnem. Ogłosił: „Geografja krótka zebrana, podług ostatnich traktatów ułożona" (3 wyd., Wilno, 1845); „Geografja nowa powszechna" (1828); „Medycyna dla ludu wiejskiego przez D-ra Feliksa Pauliskego, przerobiona i pomnożona z siódmego niemieckiego wydania" (4 wyd., 2 t., 1849); „Ogrodnictwo Zigry, zastosowane do klimatu północnego," przekład z niemieckiego (3 t., 1825) i in.

Szach, w języku perskim tytuł władcy kraju, wielkorządcy i t. d. Królowie, sułtani, wielcy mogołowie i wogóle władcy wschodni używają złożonego tytułu *Padyszachów*, to jest władców, obrońców. W grze szachowej wyraz *szach* jest ostrzeżeniem o grożącem niebezpieczeństwie królowi lub królowej.

Szach albo *Szech* Jakób, generalny asauła, po śmierci Podkowy 1582 wybrany hetmanem Niżowców i nieustraszony śmiercią Podkowy (ob.), postanowił napaść na Mołdawję. W tym celu doniósł królowi polskiemu, że Turcy idąc na pomoc Mołdawji i Wołoszczyźnie, zbliżają się ku granicom polskim. Gdy mu wskutek tego król polecił strzedz pilnie granic i powiększyć wojsko, hetman wpadł na Wołoszczyznę, obległ Bukareszt, spalił i wyrznął przedmieście, żądając od mieszkańców wydania tych, których obwiniał o śmierć hetmana i hospodara Podkowy; jakoż wydano mu 1 bojara i 17 urzędników, których **S.** oberżnąwszy im uszy i nosy powiesić kazał przed kościołem św. Mikołaja. Gdy ten postępek wywołał wielkie oburzenie w Konstantynopolu i Krymie, przeto król rozkazał generalnej starszyźnie i wojsku sądzić hetmana. Skutkiem tego złożony z hetmaństwa, skazany był **S.** na wieczne zamknięcie w monastyrze kaniowskim, gdzie potem dobrowolnie został mnichem i † 1583 r.

Szachmet, v. *Szach-Achmet* v. *Achmet-Szach*, chan Tatarów Zawołżańskich. Nieprzyjaciel Tatarów perekopskich, sprzymierzonych przeciw Polsce z Iwanem, w. ks. moskiewskim, zawarł 1500 r. sojusz z królem Aleksandrem Jagiellończykiem, ale 1502 r. w wyprawie na w. ks. Moskiewskie, opuszczony przez własne wojsko i żonę, szukał schronienia w Konstantynopolu, a nie znalazłszy go tu, przyjechał do Kijowa, gdzie został uwięziony i odesłany do Wilna. Następnie Polacy dla zjednania sobie przyjaźni Mengli-Gireja, hana Tatarów perekopskich, nieszczęśliwego sprzymierzeńca **S.** niewinnie prześladowali i osadzili w ciężkiem więzieniu w Kownie (1505 r.), gdzie **S.** umarł w kilka lat potem.

Szachowski. Ród książęcy rosyjski, wywodzący się od książąt jarosławskich, a mianowicie od Gleba Wasilewicza. prawnuka ks. Teodora Rościsławicza Czarnego, którego trzeci syn był Konstanty Glebowicz Szachowski. Niektórzy z książąt

S. nazywali się także *Szemiakinymi;* od XVII wieku jednak nazwa **S.** wzięła przewagę. Z rodu tego odznaczyli się zwłaszcza:

Szachowski Grzegorz, ks..., ulubieniec pierwszego Samozwańca, po którego zabiciu przyłączył się do stronnictwa Wasila Szujskiego i mianowany był 1606 r. przez niego wojewodą putiwlskim. Wkrótce **S.** wzburzył tu naród przeciwko Szujskiemu, głosząc, że Dymitry, prawy syn Iwana Groźnego, żyje. Wtedy powstały przeciw Szujskiemu wszystkie miasta siewierskie; wysłańcy **S.** podburzali lud w Moskwie; powstanie szerzyło się do Smoleńska, Kazania i Astrachania. **S.** udał się do Bołotnikowa do Tuły wraz z samozwańcem Iłejką, wydającym się za Piotra, syna Teodora Iwanowicza. Po zdobyciu Tuły przez wojsko carskie (10 października 1607) dostał się **S.** do niewoli i odprowadzony był do Moskwy, a następnie na jezioro Kubańskie. Uwolniony 1609 przez oddział Sapiehy, uczestniczył w dalszej wojnie w szeregach wojska polskiego. Późniejsze jego losy są nieznane.

Szachowski Szymon, książę, żyjący w początkach XVII wieku, zamknięty był z rozkazu cara Michała Fiedorowicza w monasterze Czudowskim w Moskwie. Napisał kilka dzieł, przechowanych w rękopisie w bibljotece synodalnej, jak „Posłanie k Abbasu, cariu persidskomu," w którem radzi szachowi, aby przyjął chrzest; „Powiest na pamiat' sw. carewicza Dimitrija;" „Zapiski o proterpiennych gonenjach" i in.

Szachowski Jakób, ks., * 1705, † 1777, mąż wielkiego wpływu i znaczenia od czasu panowania Anny Iwanowny, aż do wstąpienia na tron Katarzyny II, rzeczywisty tajny radca i minister konferencji. Zostawił nader ciekawe „Pamiętniki" (wydane w Moskwie 1810 i w Petersburgu 1821).

Szachowski Jan, ks., * 1776, służył w wojsku, odbył kampanje w Polsce, dalej 1805—7 i 1812—14, oraz polską 1831, gdzie odznaczył się pod Białołęką, Ostrołęką i pod Warszawą. † 1860 r. jako prezes wydziału wojny w radzie państwa.

Szachowski Aleksander, ks., dramaturg rosyjski, * 1777 w Bezzabotach w gub. Smoleńskiej, † 1846, służył od 1797 do 1802 wojskowo. Napisał przeszło sto utworów dramatycznych, tragedji, komedji, oper, wodewilów, trylogów i t. d., po większej części naśladowanych z francuskiego, z których największe powodzenie miały komedje „Połubarskija zatiei" i „Aristofan."

Szachowski St., prawnik, * 1838 w Błoniu, w Królestwie Polskiem, kształcił się w uniwersytecie heidelberskim i praskim, doktor praw. Współredaktor „Répertoire de jurisprudence" i innych pism perjodycznych francuskich i polskich. Napisał: „Rozprawa z prawa rzymskiego *de pecunia constituta*" „O zawarciu małżeństwa w prawie francuskiem."

Szachi, przekop pionowy, lub do pionowego zbliżony, prowadzący od powierzchni ziemi w głąb kopalni, ob. Kopalnictwo.

Szachtowy piec, ob. Piec.

Szachwockie starostwo, ob. Szuchwockie starostwo.

Szachy, gra więcej niż inne na kombinacjach umysłowych polegająca, powstała prawdopodobnie w VI stuleciu po Chr. w Indjach i stąd rozszerzyła się na wschód i zachód; w Europie zaś upowszechniła się najwięcej przez wojowników, wracających z wypraw krzyżowych. Zasady tej gry i przepisy podane są w licznych dziełach. Ruch piśmienniczy dotyczący tego przedmiotu powstał w XVI wieku u Portugalczyków, Hiszpanów, później u Włochów. Jan Kochanowski przetłómaczył poemat dydaktyczny Visy „Szachy" (1585). W połowie XVIII wieku badania na tem polu przybrały cechę naukową; dwie szkoły, francuska pod przewodnictwem Filidora i włoska wiodły spór o gry tej zasady; później najwięcej pisali w tym przedmiocie angielscy i niemieccy autorowie. Gra w **S.** składa się z 32 figur, stanowiących dwie armje po 16 figur (król, królowa, dwóch biegunów czyli laufrów, dwa konie, dwie wieże i ośm pionków), posuwanych na szachownicy, t. j. na deszczułce o 64 polach, naprzemian białych i czarnych. Zadaniem gry czyli jej celem jest wprowadzić główną figurę t. j. króla strony przeciwnej w takie położonie, iżby każde posunięcie było dla niego zgubnem, co się nazywa *zmatowaniem* czyli daniem *mata* (z arabskiego *math* zabity). Por. Krupski „Strategika Szachowa" (2 wyd., Warszawa, 1844); Helcin „Gra w Szachy" (1877); Portius „Katechismus der Schachspielkunst" (11 wyd., 1895); Bilgner „Handbuch des Schachspiels" (7 wyd., 1891); Linde „Das erste Jahrtausend der Schachliteratur" (1880). W różnych językach istnieją pisma szachom poświęcone, a w wielu pismach ilustrowanych i codziennych zaprowadzony jest dział szachowy. Co do słynnego zadania o ziarnach zboża na szachownicy, ob. Postęp.

Szack, miasto powiatowe gub. Tambowskiej, nad rzeką Szatą, 14,000 miesz.—*Szacki powiat* ma na przestrzeni 3,797½ wiorst kw. 170,000 miesz.

Szacunkowy podatek, bezpośredni podatek według wykazu (szacunku) majątkowego etc.

Szadek, osada w gub. Kaliskiej, pow. Sieradzkim, ma 3,000 miesz. **S.** jest miastem wielce starożytnem i w dawniejszych czasach większe aniżeli dziś miał znaczenie.—Por. Parczewski „Monografja **S.**" (Warsz., 1871).

Szadek Karol, lekarz, * 1852 w Żytomierzu, medycynę studjował w Kijowie, następnie został lekarzem chorób skórnych i wenerycznych. Napisał wiele artykułów w specjalnych czasopismach polskich, niemieckich i hiszpańskich, między innemi: „Leucoderma syphiliticum" (*Gaz. Lek.*, 1889); „O przymiotowem zajęciu przyjądrza" (*Gaz. Lek.*, 1886); „Index bibliographicus syphilidologiae" (Hamburg, 1888) i in.

Szadka, Jan z..., pobierał nauki w akademji krakowskiej, w której 1427 r. został bakałarzem, 1430 r. magistrem, później profesorem historji, a 1434 dziekanem wydziału filozoficznego. Mianowany kanonikiem katedralnym krakowskim, używany był przez Kazimierza Jagielończyka do wielu spraw dyplomatycznych; zostawił komentarze nad Kadłubkiem, których rękopis znajduje się w bibljotece krakowskiej.

Szadka, Marcin z..., archidjakon wileński, mąż wielkiego rozumu i wymowy. Za czasów Kazimierza Jagielończyka należał czynnie do rady litewskiej. W 1446, kiedy Kazimierz, jeszcze naówczas w. ks. litewski, ociągał się z objęciem tronu po Władysławie Warneńczyku i blizkim był utraty korony polskiej, Marcin z **S.** swym wpływem i wymową przyczynił się przeważnie do odmiany w nim zdania i usunięcia elekcji Bolesława, ks. mazowieckiego.

Szadka, Mikołaj z..., ob. Prokopowicz.

Szadkowskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Sieradzkiem, pow. Szadkowskim. Podług lustracji z 1662 składało się z miasta Szadek (ob.) i z wsi: Wielka, Kromolin i Kobyła. W 1771 posiadał je Michał Radoszewski, stolnik gostyński, opłacając z niego kwarty złp. 544 gr. 18, a hyberny złp. 1,376 gr. 18. Na sejmie z 1773—75 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Suzcheckiemu, stolnikowi sieradzkiemu, wraz z starostwem Kahorlickiem (ob.), Piekarami i Rudą Zajączkowską.

Szadkowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Trockiem, pow. Upickim. Podług spisów podskarbińskich z 1766 r., było to starostwo jedno z najintratniejszych i najobszerniejszych w Litwie. Posiadał je w tym czasie Jerzy Dettlof hr. Flemming, wojewoda pomorski, opłacając z niego kwarty złp. 27,213 gr. 8, a hyberny złp. 14,808, razem złp. 42,041 gr. 8. Obejmowało w sobie miasto Szadów (ob.), między Poniewieżem a Szawlami, z obszernemi przyległościami. Na sejmie z 1773—1775 Stany Rzeczypospolitej chcąc zaradzić niedostatkowi skarbu koronnego, dla zapłacenia zaległego żołdu pułkowi gwardji konnej koronnej w ilości złp. 714,470, upoważniły dowódcę tego pułku księcia Kazimierza Poniatowskiego do zapłacenia tego długu, a w zamian oddały mu **Sz. s.** na dziedzictwo, pod warunkami w prawie opisanymi (*Vol. leg. VIII s.* 161 tyt. „Zniesienie długu").

Szadów, miasteczko w pow. Szawelskim, gub. Kowieńskiej, było niegdyś główną osadą bardzo obszernego starostwa na Żmujdzi (ob. Szadowskie starostwo). Liczy obecnie 4,500 miesz. Z powodu, że leży na samej granicy powiatów Szawelskiego i Poniewieskiego, przeto znaczniejsza część miasta należy do pierwszego, a mniejsza do drugiego powiatu.

Szadryńsk, m. pow. gub. Permskiej, nad rz. Isetą, 11,700 miesz.; prowadzi obszerny handel zbożem, bydłem rogatem i t. d.—*Szadryński powiat* ma na przestrzeni 15,200 w. kw. 320,000 mieszkańców.

Szadurski Stanisław, filozof i fizyk, * 1726 w Inflantach, † 1789; wstąpił do Jezuitów 1739 r., uczył filozofji w kolegjum szlacheckiem w Warszawie i był jednocześnie kaznodzieją. Zostawił między innemi następujące pisma: „Principia ratiocinandi variis dialogis atque exercitationibus tum logicis tum ethicis tum metaphisicis contenta" (1760); „Scita philosophica ex physica generali" (Warszawa, 1761); „Scita philosophica" (Wilno, 1762).

Szafarkiewicz Józef, naturalista, był profesorem szkoły realnej w Poznaniu. W 1848 redagował: *Przegląd Poznański*, później *Ziemianina*. Nadto ogłosił: „Stan rzeczy w wielkiem księstwie Poznańskiem" (Poznań, 1848); Historja naturalna dla szkół" (kurs pierwszy, 2 wyd., t., 1861); „O łosiu przedpotowym," w programie szkoły realnej w Poznaniu 1863 r. i in.

Szafarze, niegdyś urzędnicy celni, należący do służby wojskowej na Zaporożu, ustanowieni u przewozów; Kodackiego i Nikityna przez Dniepr, a Samarskiego przez rzekę Samarę i u Bohogardowskiego przy rz. Bohu, dla pobierania opłat celnych.

Szafarzik Paweł Józef, znakomity badacz języków i starożytności słowiańskich, * 1795 w Kobelarowie (w kom. Gemerskim). Otrzymawszy troskliwe wychowanie domowe od ojca swego *Pawła* **Sz.** († 1831), pastora ewangelickiego, w 11 roku życia był oddany do gimnazjum w Rożnowie (Rosenau), a następnie po trzech latach do gmin w Dobszynie, gdzie ukończył humanjora, poczem od 1810—16 studjował filozofję, teologję i prawo węgierskie w słynnem liceum ewangelickiem w Keżmarku. Tutaj pod wpływem głównie artykułu Jungmana „O jazyku czeském" (w *Hlasateli*, 1803) rozbudziło się w **Sz.** uczucie względem narodowości czesko-słowackiej, czego owocem był zbiorek poezji słowackich p. t. „Tatranska Muza s lyrou slovanskou" (w Lewoczy, 1814). Tutaj także zaczął zbierać pieśni ludowe słowackie, które uzupełniwszy następnie, wydał w Peszcie p. t. „Pisnie svietske lidu slovenského v Uhrzich" (2 t., 1823—27). 1815 udał się dla dalszych studjów do Jeny i tu uczęszczał na wykłady teologiczne, filozoficzne, historyczne i przyrodnicze. Obok studjów naukowych przełożył podczas pobytu w Jenie na język czeski *Obłoki* Arystofanesa i *Marję Stuart* Schillera. Po dwuletnim pobycie w Jenie powrócił przez Pragę, gdzie poznał się z Dobrowskim, Hanką, Jungmanem, Nejedlym i in., do kraju rodzinnego, był przez dwa lata (1817—19) nauczycielem prywatnym w Presburgu, podczas czego spólnie z Palackim wydał: „Počzatkove českého basnictwi obzvl. prozodie" (1818).

W paźdz. 1819 powołany był **Sz.** na profesora humanjorów, a zarazem na dyrektora do nowo założonego gimnazjum gr.-katolickiego w Nowym Sadzie (Neusatz). Tu w ognisku oświaty serbskiej, w pobliżu bogatych skarbów naukowych, mieszczących się w klasztorach Fruszkej góry, **Sz.** przejął się miłością do Słowiańszczyzny i całkiem oddał się pracy, która miała się stać celem i chlubą jego życia, mianowicie zbadaniu historji, piśmiennictwa i narodowości Słowian. Pierwszym płodem studjów **Sz.** w tym kierunku było „Geschichte der Slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten“ (Peszt, 1826; 2 wyd., Praga, 1868). W tym też czasie wypracował obszerną historję literatury południowo-słowiańskiej, wydaną dopiero po jego śmierci („Geschichte der Südslawischen Literatur“ (3 t., Praga, 1864—65). Na pole lingwistyki słowiańskiej wystąpił **Sz.** dziełem: „Serbische Lesekörner oder histor.-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart“ (Peszt, 1833), w którem pierwszy wykazał właściwy stosunek języka staro-słowiańskiego do innych narzeczy słowiańskich. Badania nad literaturą i językiem Słowian służyły **Sz.** tylko za podstawę do jego studjów historycznych, które rozpoczął rozprawą: „Ueber die Abkunft der Slawen, nach L. Surowiecki“ (Buda, 1828). 1825 z powodu zmiany okoliczności politycznych zmuszony był **Sz.** złożyć urząd dyrektora gimnazjum w Nowym Sadzie, później zaś, z powodu ciągle wzmagającego się madziaryzowania, złożył 1863 r. i profesurę i udał się do Pragi, chcąc wyłącznie poświęcić się literaturze i naukom. Tutaj po kilkoletniej pracy wykończył najważniejsze swe dzieło „Starožitnosti Slovanské“ (1 t., Praga, 1836—37; 2 wyd., jako t. 1 i 2 „Sebranych spisó,“ t. 1862; przekład polski Bońkowskiego, Poznań, 1842; rosyjski Bodjańskiego, Moskwa, 1838); niemiecki Mosiga i Wuttkego, Lipsk, 1843—44). 1837 przyjął urząd cenzora i spełniał go aż do 1847 r., 1838 został redaktorem *Czasopisu muzeum czeskiego*, a 1841 kustoszem bibljoteki publicznej i uniwersyteckiej w Pradze, 1848 czynny wziął udział w zwołaniu zjazdu słowiańskiego do Pragi, na którym był starostą (prezesem) sekcji czesko-słowackiej. Tegoż roku został bibljotekarzem wzmiankowanej wyżej bibljoteki i urząd ten spełniał aż do 1860, w którym zapadł na cierpienia mózgowe. 23 maja t. r. wyratowany szczęśliwie z nurtów Wełtawy, w których chciał znaleźć ulgę na swe dolegliwości, † 1861 w Pradze. Oprócz wzmiankowanych wyżej dzieł, oraz licznych rozpraw, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach, głównie w „Muzejniku,“ wydał: „Slovansky narodopis“ (Praga, 1842; 3 wyd., 1850; przekład polski Dahlmana, Wrocław, 1243; rosyjski Bodjańskiego, Moskwa, 1843); „Aeltesten Denkmähler der böhmischen Sprache,“ spólnie z Palackim (Praga, 1840); „Počzatkove staroczeské mluvnice“ (t. 1845); „Pamatky drzevniho pisemnictvi Jihoslowanóv“ (t. 1851); „Pamatky hlaholského pisemnictvi“ (t. 1853); „Ueber die Heimat und den Ursprung des Glagolitismus“ (1858) i in. Zbiorowe wydanie dzieł **Sz.** począł ogłaszać Jireczek („Sebrane Spisy,“ 1—3 t., 1862 i następ.).

Szafarzik Wojciech, chemik, najst. syn poprz., * 1829 w Nowym Sadzie; po ukończeniu gimnazjum akademickiego w Pradze, studjował na tamtejszym uniwersytecie nauki przyrodnicze, poczem 1851 został nauczycielem chemji w szkole realnej praskiej; od 1856—58 podróżował w celu naukowym po Niemczech, poczem został profesorem akademji handlowej w Wiedniu, a w końcu od 1868 profesorem chemji w politechnice praskiej. Wydał: „Ueber Platincyanverbindungen“ (1855); „Chemische Mittheilungen“ (1863); „Nastin meteorologie“ (1852); „O jednotie sil prirozenych“ (1851); „Zakladowe luczby“ (1860—61) i in.

Szafarzik Janko, pisarz czeski i serbski, bratanek Pawła Józefa, * 1814 w Kiskôrösi (w kom. Pesztańskim), † 1876; po ukończeniu nauk gimnazjalnych pod okiem stryja swego w Nowym Sadzie, odbył studja filozoficzne, a po części prawne w Presburgu, poczem studjował medycynę od 1832—34 na uniwersytecie praskim, a od 1834—1837 na uniwersyteeie wiedeńskim. Przebywszy jakiś czas w Pradze oraz w Peszcie, osiadł 1842 jako lekarz praktyczny w Nowym Sadzie. 1843 powołany został przez rząd serbski na profesora fizyki do liceum belgradzkiego, obok czego od 1844 wykładał i historję literatury oraz filologję słowiańską. 1849 został profesorem historji powszechnej i serbskiej; 1850 mianowany członkiem komisji szkolnej, 1853 został wice-prezesem towarzystwa naukowego. 1861 r. z powodu słabości zdrowia uwolniwszy się od profesury, został bibljotekarzem i kustoszem muzeum narodowego. 1869 powołany został do senatu. Oprócz artykułów w języku czeskim, umieszczanych głównie w *Muzejniku*, a odnoszących się do literatury południowo-słowiańskiej, ogłosił w *Glasniku*, organie towarzystwa naukowego serbskiego, wiele cennych rozpraw historycznych, oraz pomników starego piśmiennictwa południowo-słowiańskiego.

Szafir, ob. Korund.

Szafirek, *safirek*, roślina, ob. Muscari.

Szafirow Piotr, baron, mąż stanu rosyjski, 1691 był tłómaczem w poselskim przykazie (ministerjum spraw zagranicznych); 1709 mianowany był wicekanclerzem i zarazem dyrektorem poczt. Towarzyszył Piotrowi W. w podróżach jego po Europie i we wszystkich wyprawach wojennych; był przy zawarciu umowy z królem polskim Augustem, oraz przy zawarciu pokoju z Turkami 1711, u których razem z Szeremetiewem pozostał jako zakładnik. Wróciwszy do Rosji 1714, używany był do zawierania umów z ościennemi państwami. 1723 wskutek nieporozumień z ks. Menszikowem zesłany został do Syberji. Wróciwszy do kraju

1725, mianowany był prezesem kamerkolegjum; 1730 zawarł pokój z Persją; 1734 wraz z hr. Ostermanem zawierał umowę handlową z Anglją; † 1738. Napisał: „Razsuždenije o szwedskoj wojnie“ (Petersburg, 1716 i 1722). Jemu także przypisują *Djarjusz Pirtra W.*, ogłoszony przez ks. Szczerbatowa 1770—71.

Szaflary, miasteczko w Galicji, obw. Sądeckim, w XIII w. należało do klasztoru Cystersów w Ludzimierzu, później do opactwa Szczyszyckiego, następnie rozdzielone pomiędzy szlachtę, dostało się w końcu Pieniążkom.

Szafot (fr.), rusztowanie, zwłaszcza to, na którem odbywają się krwawe egzekucje.

Szafran *(Croccus)*, rodzaj roślin z rodziny kosaćcowatych, cechuje się okwiatem koronowym, lejkowatym, 3 pręcikami i 3 znamionami wstążeczkowatemi, czerwonożółtemi. Najważniejszy gatunek, *C. sativus*, rośnie dziko na Wschodzie, w Europie południowej często się uprawia, lubo hodowla jego jest mozolna. Kwiaty szafranowe posiadają słupek długości kilku centymetrów, który na końcu dzieli się na trzy nitkowate, stopniowo się rozszerzające znamiona. Używane są znamiona suszone, znane w handlu pod nazwą *szafranu;* stanowi on plątaninę nici czerwonych, skręconych, tłustych w dotknięciu, woni właściwej korzennej, smaku gorzkiego; ślinę barwi na żółto.

Szafran. *a* kwiat.

12,000—15,000 kwiatów dostarcza 100 gramów szafranu, a każda roślina wydaje tylko 1 lub 2 kwiaty. Przy zbieraniu **S.** należy zwracać uwagę, aby ze znamionami nie brać dalszych części słupka. W handlu rozróżnia się **S.** turecki, perski, rosyjski (z granic Persji), austrjacki, węgierski, francuski, włoski, hiszpański. Często jest fałszowany kwiatami krokoszu, granatu i in. **S.** zawiera 40—50% polichroitu (ob.), nadto olejek eteryczny żółty, tłuszcz stały, topiący się przy 48°, cukier gronowy i substancje mineralne. Przechowywanym powinien być w miejscach ciemnych. W farbierstwie ma ograniczone zastosowanie, głównie do farbowania jedwabiu. W Arabji bogate kobiety dotąd barwią szafranem powieki i końce palców. Na organizm działa pobudzająco, przeciwkurczowo, w większych dawkach sprowadza zawrót i krwotoki; w gospodarstwie domowem używa się na przyprawę do potraw.— *C. vernus*, rosnący dziko na południowym stoku Karpat, i inne gatunki hodują się jako ozdobne. *C. reticulatus* dosyć jest pospolitym na Podolu i Ukrainie. *Szafranem chemicznym* nazywa się mieszanina barwników i korzeni, używana jako surogat szafranu.

Szafraniec Jan, h. Stary koń, biskup kujawski, * 1363, † 1433 w Brodni, pochowany w katedrze krakowskiej, kończył nauki za granicą, a za powrotem do kraju był profesorem teologji w akademji krakowskiej, potem rektorem tejże, w 1404 został kustoszem i wikarjuszem generalnym krakowskim, 1410 r. kanonikiem i dziekanem tamże, wreszcie kanclerzem koronnym. W 1426 mianowany biskupem kujawskim, odznaczył się jako pasterz wzorowy i znakomity mąż stanu.

Szafraniny *(safraniny)*, grupa barwników smołowcowych, których typem jest *szafranina (barwnik różowy anilinowy, pink)* $C_{18}H_{13}(CH_3)N_4Cl$, tworząca proszek czerwonobrunatny, rozpuszczalny w wodzie; używa się do farbowania jedwabiu i przy drukowaniu perkalików. Do tejże grupy **S.** należy *mauweina*, *giroflé*, *magdala* i niektóre inne barwniki.

Szafuza (*Schaffhausen*), jeden z 12 pierwotnych szwajcarskich kantonów, leży w północnym zakącie Szwajcarji na prawym brzegu Renu, ma 294 klm. kw. i 38,000 miesz. Przez terytorjum kantonu płynie Ren, tworzący koło miasta **S.** liczne wodospady i stąd niezdatny do żeglugi. Mimo niezbyt żyznego, górzystego położenia, rolnictwo, a głównie hodowla wina, wysoko rozwinięte. Rząd kantonu stanowi rada wybrana przez powszechne głosowanie (1 radca na 500 głosujących), co cztery lata zupełnie odnawiana. Również przez powszechne głosowanie wybiera naród co cztery lata 5 członków rządu, który stanowi najwyższą władzę wykonawczą. Lud ma prawo stawić *veto* rozporządzeniom rady. Gminy mają zupełny samorząd, sędziowie pokoju i okręgowi wybieralni. Dochody 719,591 franków (1895). Majątek publiczny 12,419,170 fr. Stolicą kantonu jest miasto tegoż nazwiska (star. Scaphusae-Schiffhausen, wieś rybacka), liczące 12,500 miesz.; liczne fabryki i zakłady publiczne. Okolica miasta słynie pięknością widoków.

Szagryn, *chagrin*, gatunek skóry, ob. Garbarstwo.

Szagun, ob. Tajkun.

Szaguna, *Siaguna* Andrzej, baron, metropolita rumuński hermansztadzki (sybiński), * w Peszcie z rodziny macedońsko-wołoskiej; studjował najprzód prawo i ekonomję polityczną, następnie teologję, poczem był kolejno profesorem w Werszcu, sekretarzem metropolity w Karlowcach, archimandrytą i opatem w Kawilu, od 1840 wikarjuszem biskupim w Hermansztadzie, w końcu 1848 został metropolitą greko-wschodnim tamże. Mąż wielkiej nauki, bystrości umysłu i posiadający głęboką znajomość kraju, przyłożył się wiele do rozszerzenia oświaty w Siedmiogrodzie, zakładając szkoły i duchowne zakłady, z których najcelniejszym jest

seminarjum w Hermansztadzie. Od 1860 wziął czynny udział w życiu politycznem i odznaczył się w radzie państwa w Wiedniu. W słowie i w czynnie przyjaciel równouprawienia wszystkich narodów, przychylił się po 1867 ku stronnictwu rządowemu węgierskiemu. Z dzieł **Sz.**, w języku rumuńskim pisanych, ważniejsze są: „O historycznych prawach narodowej i kościelnej autonomji Rumunów greckiego wyznania w Austrji“ (Wiedeń, 1849); „Historja powszechna kościoła prawosławnego wschodniego“ (Hermansztadt, 1860); „Historja prawosławnego biskupstwa w Siedmiogrodzie“ (t., 1860).

Szahi, moneta perska=50 dinarom, bita z miedzi, waży 5 gramów.

Szahin Antoni, astronom, * 1798 na Litwie, † 1845. Kształcił się w Wilnie, gdzie 1816 otrzymał stopień magistra filozofji. Od 1817 był pomocnikiem przy obserwatorjum astronomicznem w Wilnie, a w 1827 r. zaczął wykładać geodozję w tamecznym uniwersytecie, po zamknięciu którego był nauczycielem matematyki w gimnazjum witebskiem, w 1834 został adjunktem przy uniwersytecie charkowskim, a wkrótce profesorem astronomji. Oprócz rozpraw astronomicznych i o geodozji w języku polskim, drukowanych w *Dzienniku wileńskim* w latach 1821—26, a po rosyjsku w *Dzienniku ministerjum oświecenia narodowego* w latach 1838—42, wydał oddzielnie: „Geodozję wyższą“ (Wilno, 1829); „Miernictwo i równoważenie“ (t. 1829).

Szahname (pers. „księga królów“), wielka epopeja Firdusiego.

Szajnocha Karol, jeden z najznakomitszych pisarzów i historyków polskich, * 1818 r. w Komarnie koło Samborza w Galicji. Ojciec jego, z rodziny czeskiej pochodzący, służył w sądownictwie, matką była Marja z Łozińskich. Młody **S.** odbywał nauki w Samborze i na uniwersytecie we Lwowie. Trzecią twardą szkołą przebywał, jak wszyscy niemal galicyjscy pisarze, w więzieniu od 1835 do 1837. Uwolniony pośpieszył do domu, by zająć się interesami rodziny osieroconej śmiercią ojca. Wróciwszy do Lwowa 1839, wszedł w koło młodzieży pracującej nad rozbudzeniem życia umysłowego, przyćmionego niedawnemi klęskami. *Dziennik mód paryskich*, pismo pod szyldem krawieckim skrywające swe poważne cele było, organem tego koła. Tu pomieścił **Sz.** swój pierwszy utwór „Romans na własne oczy widziany“ (1840), po którym zwrócił się ku poezji dramatycznej: „Stasio“ (w dziełku zbiorowem „Gołąb pożaru“, 1843); „Panicz i Dziewczyna“, „Maryna Mniszchówna“ (1841); „Jerzy Lubomirski“ (Lwów, 1850) były owocami tego zwrotu, do którego zaliczyć należy i poemacik „Jan III w Tumie“ (Lwów, 1848). Studja, przedsiębrane przy pracy nad historycznymi dramatami, i gorąca miłość przeszłości skłoniły **Sz.** do przerzucenia się na pole badań dziejowych. Jednocześnie obejmuje 1847 redakcję *Tygodnika Polskiego* i pomieszcza w *Bibljotece Ossolińskich* swe pierwsze rozprawy historyczne jak: „Pogląd na ogół dziejów Polski“, „Obyczaje Słowian“, „Literatura czasowa w Polsce“ i t. d. Powszechną uwagę zwrócił na siebie dopiero dwiema jednocześnie ogłoszonemi pracami: „Bolesław Chrobry“ (Lwów, 1848) i „Pierwsze odrodzenie się Polski 1279—1333“ (t. 1849). Nieporównany wdzięk formy przy gruntownem i krytycznem opracowaniu treści zjednały **S.** ogólne uznanie i uwielbienie. Po raz pierwszy w naszej literaturze opowieść historyczna przybrała na się artystyczną wysokiej wartości szatę. W 1852 założył **Sz.** *Dziennik literacki*, ale po otrzymaniu posady kustosza w zakładzie Ossolińskich (1853) odstąpił redakcję T. Łobeskiemu. Przy mozolnej pracy, jakiej nowe pociągały obowiązki (układanie katalogów, korekta i uzupełnianie drugiego wydania „Słownika“ Lindego), poświęcał wolne chwile studjom, których owocem były prześliczne, tak poczytne i pouczające zarazem „Szkice historyczne“ (2 serja, Lwów, 1854, II-a 1857, III-a 1869) i pomnikowej wartości dzieło „Jadwiga i Jagiełło“ (t. 3, t. 1855; 2 wyd., 4 t., 1861), obraz wspaniały jednego z najważniejszych momentów naszej przeszłości. W tym czasie poślubił **Sz.** p. Bielińską. Osłabienie wzroku, którego początek sięgał jeszcze dwuletniego pobytu w więzieniu, przybrało teraz zatrważające rozmiary, i wszelki ratunek okazał się daremnym. Zmuszony opuścić obowiązki kustosza, osiadł prywatnie we Lwowie i pomimo utraty wzroku (1858) nie ustawał w pracy z pomocą żony, lektora i przyrządu do pisania. W ten sposób wykończył „Lechicki początek Polski“ (Lwów, 1858), najsłabszą ze swoich prac; usiłuje on tu wywieść szlachtę polską od Normanów. Następnie zajął się przygotowaniem drugiego rozszerzonego znacznie wydania „Jadwigi i Jagiełły“ (4 t., 1860—61) i wydał początek zamierzonej serji opowiadań o Janie III p. t. „Mściciel“ (Żytomierz, 1860), praca ta jednak została niewykończona. Zarzut idealizowania przesadnego przeszłości często **Sz.** czyniony nie da się zastosować do ostatniej jego znakomitej lecz złowrogą grozą owianej pracy „Dwa lata dziejów naszych 1646 i 48“ (2 t., Lwów, 1865—69). Kreśli on tu dzieje pierwszego aktu rozkładu organizmu rzeczypospolitej, jakim były niezawodnie wojny Kozackie. Wskutek wyczerpania sił żywotnych gasł stopniowo **Sz.** i zakończył swe dni 20 stycznia 1868 we Lwowie. Pamięć zasług jego uczczono przez założenie stypendjum zebranego z publicznych składek i przeznaczonego na wspomaganie poświęcających się badaniu dziejów ojczystych.

Szajnocha Karol.

Zbiorowe wydanie pism **S.** wyszło staraniem *Tyg. Ilustrowanego* w 10 t. (1876—78), przy którem pomieszczono obszerny życiorys, napisany przez Klem. Kanteckiego. Szczegółową biografję pomieściły *Kłosy* (w lipcu, 1874).

Szajnocha Władysław, syn poprzedniego, geolog, * 1857 we Lwowie, kształcił się w politechnice tamże, następnie studjował nauki przyrodnicze w Wiedniu i uzyskał stopień doktora filozofji w 1880. Od 1879 pracował w państwowym instytucie geologicznym w Wiedniu, 1882 został docentem geologji i paleontologji w uniwersytecie Jagiellońskim, 1885 r. profesorem nadzwyczajnym, 1888 profesorem zwyczajnym. W r. 1895 obrany został na członka korespondenta akademji umiejętności w Krakowie. Ogłosił: „Studja geologiczne w Karpatach Galicji Zachodniej“ (2 cz., Lwów, 1884—86); „Źródła mineralne Galicji“ (Kraków, 1891); „Płody kopalne Galicji, ich występowanie i zużytkowanie“ (2 t., Lwów, 1894) i in. Nadto opracował znaczną liczbę kart w wielkim „Atlasie geologicznym Galicji“, wydawanym przez akademję umiejętności w Krakowie.

Szajtan, główne bóstwo złego w religji szamańskiej, czyli uosobiona karząca sprawiedliwość, albo nieszczęście i złe na świecie. Po najwyższej istocie **Sz.** pierwsze zajmuje miejsce.

Szakal, *złotowilk (Canis aureus),* gatunek zwierząt z rodzaju psa (ob. Psy), zajmujący miejsce pośrednie między wilkiem a lisem; cechuje się głównie wąskim pyskiem i zaostrzonemi uszami; ubarwienie jest żółto-czerwone, czarno-plamiste; są to zwierzęta mniejsze od wilka, 76 cm. długie,

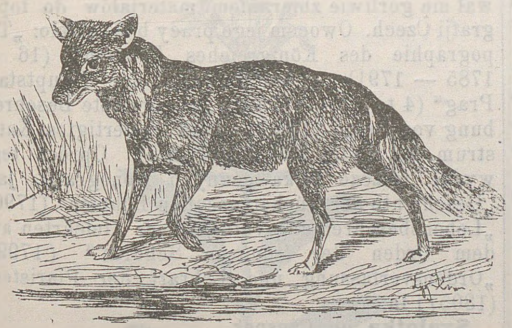

Szakal.

z ogonem na 30 cm. długim, towarzyskie, krzykliwe, żywiące się więcej padliną, niż żywą zdobyczą, w potrzebie tylko uganiają się gromadnie za bezbronnemi zwierzętami i wspólnemi siłami mordują je i rozszarpują. **S.** daje się łatwo oswoić; żyje w Turcji i Grecji, w Azji zach. i Egipcie płn. Futro **S.** jest mało cenione. Zresztą są i inne gatunki **S.**, jak *C. mesomelas* w Afryce płd., *C. indicus* w Indjach.

Szaki, m. w gub. Suwalskiej, pow. Władysławowskim, nad rz. Cessanką, osada bardzo starożytna, powstała w samych początkach chrześcijaństwa na Litwie, liczy 1,680 m.

Szakinowskie starostwo niegrodowe mieściło się w księstwie Żmujdzkiem, powiecie Birżańskim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, obejmowało miasto Szakinów, nad rzeczką wpadającą do Windawy z prawej strony, i wsie przyległe, które posiadał Bystram, opłacając z niego kwarty złp. 2,213 gr. 29. Na sejmie z 1773—1775 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Janowi Bystramowi, majorowi gwardji wiel. ks. lit. Na tym samym sejmie z powodu licznych i długoletnich sporów o granice tego starostwa, stany Rzeczypospolitej dla ostatecznego ich oznaczenia, wyznaczyły przez oddzielną uchwałę komisję z 13 urzędników składającą się.

Szakłak *(Rhamnus),* rodzaj roślin z rodziny szakłakowatych, cechuje się kielichem 5-szczepnym, 4—5 drobnemi płatkami i jagodą 2 — 3 nasienną; są to krzewy często cierniste lub drzewa o liściach gładkich, naprzemianległych. **S.** *zwyczajny (R. cathartica),* krzew ciernisty w Europie środkowej, 3 m. wysoki, u nas pospolity, o kwiatach drobnych, żółto-zielonawych; czarne jagody mają smak słodkawy, przechodzący później w wstrętnie gorzki, i stanowią ludowy środek przeczyszczający; zawierają substancję gorzką, *ramnokartatynę,* i *ksantoramninę,* która przez gotowanie z kwasami rozszczepia się na *ramnozę* i *ramnetynę;* z jagód niedojrzałych otrzymuje się farbę zieloną, z dojrzałych czerwoną; kora służy do farbowania na żółto, korzeń i liście do garbowania, drewno na wyroby fornierskie i tokarskie,— **S.** *kruszyna (R. frangula),* krzew niekolczysty, również w Europie środkowej, o kwiatach z początku żółtych, potem czerwonych, nakoniec brunatnych; kora i jagody działają przeczyszczająco i służą do farbowania na żółto; kora, liście i jagody zawierają *frangulinę (ramnoksantynę, awerynę),* $C_{20}H_{20}O_{10}$; drewno daje węgiel wyborny do prochu.—*R. alaternus,* w Europie płd., wydaje jagody używane do farbowania na żółto pod nazwą *grains d'Avignon;* liście działają ściągająco. Podobneż własności mają i inne gatunki. *R. purshiana,* w Ameryce płn. zach., ma korę również działającą przeczyszczająco, z której otrzymuje się wyciąg płynny *(extractum cascara sagrada). R. inebrians,* drzewo na 5 m. wysokie, w Abisynji, dostarcza kory *hektoo,* która służy do wyrobu napoju upajającego, *mead. R. utilis* dostarcza *zieleni chińskiej.*

Szakłak. *a* kwiat.

Szakłakowate *(Rhamnaceae)*, rodzina roślin dwuliściennowych, mająca za cechy: kielich dzwonkowaty lub tacowaty o 4 lub 5 działkach, mniej lub więcej zrosłych; płatków 4—5, naprzemianległych z działkami i osadzonych na brzegu krążka osadnikowego; pręcików 4—5, krótkich; zawiązek 2—4 komóreczkowy, o 2—4 szyjkach, mniej lub więcej spojonych, ze znamieniem pojedyńczem owoc pestkowiec mięsisty, 1—3 komórkowy, o nasionach pojedyńczo lub po 2 zawartych w komórkach. Należą tu drzewa lub krzewy o kwiatach pojedyńczych lub też zebranych w wiązki lub baldaszki, głównie w okolicach umiarkowanych cieplejszych, około 430 gatunków. Zawierają substancję wyciągową gorzką i różne ciała barwiące; niektóre wydają owoce śluziste, słodkie, jadalne.

Szakłowity Teodor, dumny djak (sekretarz rady państwa) za cara Fiedora Aleksiejewicza, 1685 z woli carówny Zofji mianowany został dowódcą przykazu strzeleckiego, na miejsce straconego ks. Chowańskiego. 1689 z rozkazu Zofji usiłował wraz z 600 strzelcami zabić carewicza Piotra, ten jednakże schronił się do klasztoru Troickiego, zebrał około siebie wiernych bojarów i strzelców i zażądał od Zofji wydania **Sz.** z jego towarzyszami. Po długiem wahaniu uczyniła to Zofja, poczem **Sz.**, przyznawszy się do winy, był kołem łamany, Zofja zaś osadzona w monasterze nowodziewiczym w Moskwie.

Szakunowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Połockiem. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766 było w tym czasie w posiadaniu Mikołaja i Barbary Łopacińskich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 85 gr. 4, a hyberny złp. 19.

Szal (z sanskr.), okrycie prostokątne lub kwadratowe, używane przez osoby płci obojej na Wschodzie zamiast płaszczów, na turbany i pasy, w Europie zaś przez kobiety na okrycie ramion i piersi. Najdelikatniejsze **S.**, *kaszmirskie*, pochodzą z Indji wsch. i Azji środkowej; są one tkane z najdelikatniejszej wełny kóz kaszmirskich, żyjących w Tybecie. **S.** takie, w Europie znane pod nazwą tureckich, kosztują do 10,000 złp. i więcej. We Francji, Anglji i Wiedniu wyrabiają piękne **S.** z jedwabiu, wełny i bawełny.

Szala, ob. Waga.

Szaladzki komitat *(Zala)*, w Węgrzech, rozpościera się na przestrzeni 5,122 klm. kw. pomiędzy Styrją, Chorwacją oraz kom. Szomodzkim, Wesprzymskim i Żelaznym. Część komitatu przerznięta jest odnogami Alp Styryjskich, pozostała zaś przedstawia równinę. Oprócz jeziora Błateńskiego, należącego w połowie do **Sz. k.**, zwilżony jest rzekami Drawą, Murą i Salą. Grunt jest urodzajny i troskliwie uprawiany; nadto wielce rozszerzoną jest hodowla bydła, owiec, koni i świń. Ludność komitatu wynosi 405,000 głów. Stolicą kom. jest Egerszeg.

Szalay Władysław, publicysta i mąż stanu węgierski, * 1813 w Budzie, od 1826—31 studjował prawo i filozofję; od 1833 adwokat w Peszcie, zajmował się przeważnie pracami naukowemi i wydawał czasopismo poświęcone prawu p. t. *Themis*. W latach 1838 i 39 podróżował po Niemczech, Francji i Belgji; po powrocie założył 1840 czasopismo polityczne *Buda-Pesti-Revue*. 1841 wezwany był do komisji, mającej wyprawować nowy kodeks karny; 1843 i 1844 był w radzie państwa posłem od m. Krupiny, w komitacie zwoleńskim. 1844 został redaktorem dziennika *Pesti Hirlap*. W maju 1848 wraz z Pazmanim udał się jako poseł węgierski do niemieckiego rządu centralnego w Frankfurcie, stąd do Londynu, a nareszcie w końcu tegoż roku do Szwajcarji, gdzie przebywał przez czas dłuższy. Wróciwszy potem do Pesztu, † 1864. Najważniejszem jego dziełem jest „Magyarorszag története“ (6 t., Lipsk, 1850—60); nadto wydał: „Publicistai dolgozatok“ (2 t., Peszt, 1847); „Statusférfiak könyve“ (t., 1848—52) i in.

Szalej, ob. Cykuta.

Szaleństwo. ob. Manja i Umysłowe choroby.

Szalki, ob. Waga.—**S.** *hydrostatyczna*, ob. Hydrostatyczna Waga.

Szaller Józef Franciszek Jarosław, topograf czeski, * 1738 w Konopiszczu (w pow. Taborskim), † 1809 w Pradze. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Beneszowie, wstąpił 1753 do zgromadzenia pijarów i wyświęcony 1761 na kapłana, był nauczycielem w rozmaitych miejscowościach a w końcu, od 1776 aż do śmierci, w domu hr. Nosticów. Obok zatrudnień swego powołania zajmował się gorliwie zbieraniem materjałów do topografji Czech. Owocem jego pracy było dzieło: „Topographie des Königreiches Böhmen“ (16 t., 1785 — 1791); „Beschreibung der Hauptstadt Prag“ (4 t., 1794—1797); „Kurzgefaste Beschreibung von Prag“ (1798); „Neu verfertigtes Katastrum des König. Böhmen“ (1802). Oprócz tego wydał jeszcze kilka cennych monografji, jak: „Geschichte der Büchercensur in Böhmen“ (1796); „Lebensbeschreibung verstorbener Gelehrten aus dem Orden der frommen Schulen“ (1799); „Ordensverfassung und Lehrart der Piaristen“ (1805) i in.

Szalotka, ob. Czosnek.

Szalupa, wielka łódź z pomostem, używana przy większych statkach do rozmaitych celów; zabierać może znaczną liczbę osób. **S.** okrętów wojennych mogą być podczas wojny zaopatrywane armatą.

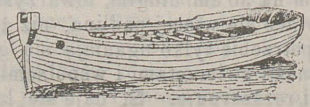

Szalupa.

Szałamaja (franc. *Chalumeau*), instrument muzyczny dęty, jeden z najdawniejszych, pierwotnie był prostą fujarką z trzciny o kilku dziurkach, do której dodano następnie stroik trzcinowy lub metalowy. Nowsza **S.** była rodzajem oboju o przykrym nosowym tonie. Rurki czyli piszczałki kościane, przytwierdzone do dudy czy kobzy, też noszą nazwisko szałamai.

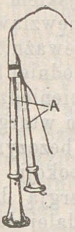

Szałamaja.

Szaława.

Szaława, herb: Koło złote, mające w środku trzy krzyże złote w polu lazurowem. U szczytu ręka zbrojna z mieczem.

Szałwja *(Salvia)*, rodzaj roślin z rodziny wargowych, cechujący się kielichem dzwonkowatym i koroną z wargą górną hełmowatą i dolną 3 wrębną; należą tu zioła i krzewy korzenne, około 500

Szałwja.

gatunków we wszystkich klimatach.—**S.** *lekarska (S. officinalis)* jest podkrzewem z Europy płd., w Europie środ. uprawianym; liście są pomarszczone, lancetowate, drobno karbowane, kwiaty niebiesko-fjoletowe; istnieje odmiana większa, szerokolistna, i mniejsza, wąskolistna. Zastosowanie lekarskie ma ziele zebrane przed kwitnięciem; ma woń aromatyczną i smak gorzko-ściągający i należy do najsilniejszych leków aromatyczno-ściągających; zawiera olej eteryczny, zielonawy lub żółty, który się składa z salwiolu $C_{10}H_{16}O$, cymolu $C_{10}H_{14}$ i kilku terpenów; obecnie ziela używa się głównie zewnętrznie w chorobach ust i krtani; pod nazwą *herbaty greckiej* na Wschodzie służy za surogat herbaty.—Najpospolitszym u nas gatunkiem jest **S.** *łąkowa (S. pratensis)*, o wielkich niebieskich kwiatach, z wargą górną kształtu sierpa; dawniej była używana w medycynie, obecnie ma być dodawana do piwa dla powiększenia jego własności upajających; dla bydła ma być szkodliwa. Oprócz tego ośm innych gatunków rośnie na ziemiach dawnej Polski.—Godną uwagi jest *S. pomifera*, w Grecji, na której młodych pędach przez zakłucie pewnym gatunkiem osy rozwijają się nabrzmiałości mięsiste, słodkie, jadalne. Liczne gatunki hodują się jako ozdobne.

Szamani, tak nazywają w wielkiej Tartarji, Mongolji, Syberji i w pewnej części Chin zaklinaczy duchów, którzy przez swe czary panują nad naturą i bogami, leczą choroby i t. d. i uchodzą zarazem za kapłanów i lekarzy. Nauka **Sz.,** zwana *Szamanizmem*, nie stanowi żadnego systemu i obejmuje mniej więcej następujące zasady: istnieją niezliczeni bogowie, częścią stworzeni, częścią niestworzeni, którzy egzystują już to w ciałach niebieskich, już w innych istotach żywotnych lub nieżywotnych, albo też przez ludzi ukształtowani w formach dowolnych; istnieją także duchy dobre i złe. Po śmierci pozostają ludzie w stanie smutnym, nie dającym się zmienić, ani przez złe, ani przez dobre uczynki. Szamański kult bogów polega na ofiarach, modlitwach i śpiewach. Obfite ofiary i hojne podarunki stanowią dochody **Sz.** Osobną rozprawę o szamanizmie napisał uczony Burjata, Dordżi Bansarow (Kazań, 1846). Porów. też Castrén „Föreläsningar om Finsk Mythologi“ (Helsingfort, 1853); Radloff „Schamanentum und sein Kultus“ (Lipsk, 1885); Michajłowski „Szamanstwo“ (Moskwa, 1892); Changołow „Materiały o szamanstwie“ (Irkuck, 1890); Sieroszewski Wacław „12 lat w kraju Jakutów“ (Warszawa, 1901).

Szamanizm, ob. Szamani.

Szambelan (franc.), po polsku toż co podkomorzy, godność na dworach monarszych, która u nas zjawiła się dopiero za czasów Stanisława Augusta. **Sz.** mieli właściwy, złotem haftowany, mundur z kluczem złotym na lewem biodrze; godło to służy i dzisiaj szambelanom.

Szamborowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Kaliskiem, powiecie Pyzdrskim. Podług spisów podskarbińskich z roku 1771, obejmowało wieś Szamborowo z przyległościami, które posiadali Jan Lipski, wojski i surrogator grodzki kaliski, z żoną Teklą z Biegońskich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 297,

a hyberny złp. 77. Od 1775, podług Voluminów legum, był starostą Wojciech Lipski.

Szamborski Jan F. A., profesor języka polskiego w uniwersytecie królewieckim, wydał z druku: „Nauka krótka geografji, stopniami prowadzona“ (Królewiec, 1821); „Łatwy sposób poznania polskiej pisowni“ (tamże, 1824); „Eine metodische Aussprachlehre der polnischen Sprache für Deutsche“ (tamże, 1825, „O ortografji polskiej“ (tamże, 1825); „Lehrbuch der polnischen Sprache für Deutschen“ (tamże, 1829).

Szamil, *Szamyl* (t. j. Samuel), albo *Szemyl* (Ben-Muhammed **Sz.**-Effendi), słynny dowódca górali kaukaskich, * 1797 w aule Himry, w północnym Dagestanie, † 1871 w Medynie. Już w dzieciństwie i młodości odznaczał się powagą, dumą i niezłomną wolą. W gramatyce arabskiej i filozofji kształcił się pod mułłą Dżemal-Eddin, którego córkę pojął za małżonkę. Pod względem religijnym skłaniał się do nauki Kazi-mułły, będącej odnowieniem sufizmu, z której wywinął się miurydyzm (ob.). Nauka ta miała na celu pogodzenie sunitów z szyitami, a tem samem doprowadzenie ludów góralskich do zgody i zjednoczenia przeciwko wspólnemu nieprzyjacielowi. W powstaniu 1824 wziął **Sz.** z Kazi-mułłą czynny udział. Wyparci z Kojsu przez wojska rosyjskie pod Rosenem, schronili się do Himry i tu podczas szturmu 18 października 1831 padli wraz z Kazimułłą wszyscy obrońcy. Jeden tylko **Sz.**, ciężko raniony, uszedł śmierci i schronił się do obozu Hamzet-beja, który został następcą Kazi-mułły i naczelnikiem miurydów. Gdy ten padł następnie w wyprawie przeciw Awarji (1834), **Sz.** ogłoszony został głową sekty (imamem). Za pomocą wzbudzenia religijnego zapału starał się on zaprowadzić jednostajną organizację między góralami Dagestanu (Czeczeńcami, Lezgińcami, Kumykami i t. d.) i utworzył rodzaj państwa teokratycznego, na podstawach demokratycznych. 1839, po kilkomiesięcznem oblężeniu, generał Grabbe wziął szturmem twierdzę Achulgo, rezydencję ówczesną **Sz.**, który znów szczęśliwie uszedł z porażki i za środkowy punkt swych działań obrał twierdzę Dargo. W maju 1842 odparł od niej nieprzyjaciół, zadawszy im ciężkie straty; następnie 1843 wpadł do Awarji i z wielkiem powodzeniem walczył przeciwko wojskom rosyjskim. 1845 ks. Woroncow, namiestnik kaukaski, wziął po krwawej walce twierdzę Dargo, poczem **Sz.** wpadł niszcząc i paląc wszystko do Kabardy, zajął zbudowaną przez Rosjan twierdzę Gerghebil, odparł w niej szturm ks. Woroncowa (13—16 czerwca 1848 r.), cofnął się następnie do twierdzy Salty, skąd 1848 przerznął się w góry, 1849 po jedenastomiesięcznem oblężeniu i trzech szturmach zajęli Rosjanie twierdzę Achulgo, przyczem żona i syn **Sz.** dostali się do niewoli. Wtedy **Sz.** poruszył wszelkie środki i na wszystkich punktach rozniecił wojnę religijną; 1850 walczył zarówno nad Terekiem, jak i Kubaniem. Najważniejsze jednak bitwy odbyły się na linji Lezgińskiej, gdzie dowodził Mohammed-Emin i w Dagestanie, gdzie znajdował się sam **Sz.** Mimo jednak korzyści odnoszonych w walce, już wtedy potęga i znaczenie **Sz.** kłonić się zaczęły do upadku, a to głównie z powodu stracenia wiary w jego posłannictwo i zniechęcenia ludności do dalszej walki. W tym też czasie objął dowództwo nad wojskiem rosyjskiem ks. Barjatyński, który przedsięwziąwszy energiczne kroki, zmusił **Sz.** przeważniej do walki obronnej. Podczas wojny wschodniej **Sz.** wsparty, aczkolwiek późno, bronią i pieniędzmi, zaalarmował wojska rosyjskie śmiałem wtargnięciem do Kachetji. 1855 przebył **Sz.** w bezczynności. Rosjanie natomiast po zawarciu pokoju paryskiego rozpoczęli 1856 r. z wielką energją działania na Kaukazie i postępując coraz dalej ścieśnili pole działalności **Sz.** Zająwszy ważne przejście pod Argun, zadali 11 sierpnia 1858 r. ciężką porażkę **Sz.** pod aułem Izmail. 12 kwietnia 1859 zajęły wojska rosyjskie twierdzę Weden, **Sz.** zmuszony był ujść do ostatniego swego schronienia, twierdzy górskiej Ghunib (w Dagestanie) i tu po rozpaczliwej walce poddał się 6 września 1859 ks. Barjatyńskiemu. Łaskawie przyjęty w Petersburgu, miał sobie za miejsce pobytu wyznaczoną Kaługę, następnie Kijów, w r. 1870 wyjechał do Mekki. Jeden z jego synów służy w wojsku rosyjskiem, drugi osiadł w Konstantynopolu.

Szamo, ob. Gobi.

Szamocin, miasteczko w w. ks. Poznańskiem, pow. Chodzieskim, ma około 2,000 miesz., trudniących się sukiennictwem i rolnictwem.

Szamotowa cegła, cegła wyrabiana z gliny silnie wypalonej, pomieszanej z cegłą ogniotrwałą, jest twarda, dźwięczaea, jasno-szara. Cegła taka winna wytrzymywać najznaczniejsze i najsilniejsze zmiany temperatury, nie topiąc się ani pękając. Używa się na rury, mufle, retorty gazowe, tygle hutnicze i t. p. Czysta cegła ogniotrwała przy wypalaniu mogłaby pękać; dodatek gliny zwykłej czyni ją bardziej chudą.

Szamotulski, Mateusz z *Szamotuł,* astronom polski XVI w., profesor akademji krakowskiej, był uczniem Wojciecha Brudzewskiego. Z dzieł jego tylko jedno jest znane: „Joannis de Sacrobosco astronomi opusculum cum lucida et familiari expositione“ (Kraków, 1522).

Szamotulski, Grzegorz z *Szamotuł.* W 1512 otrzymawszy stopień bakałarza w akademji krakowskiej, został następnie profesorem prawa i licznych zgromadzał na swoje wykłady uczniów. Był także przez znaczny czas profesorem w szkole poznańskiej, kanonikiem katedralnym poznańskim, potem archidjakonem, † 1551. Bursa zwana „Jeruzalem“ i ubodzy uczniowie zawdzięczali mu liczne dobrodziejstwa. Z mnogich pism jego drukowanych, ważniejsze są: „Enchiridion impedimentorum, quae juxta canonicas constitutiones in ma-

trimoniis contingunt i t. d." (Kraków, 1529); „De contractibus, de que usuris licitis et illicitis tractatus i t. d." (tamże, 1539); „Processus juris brevior Joannis Andr. per Gregorium Shamotulanum juris pontificii doctorem, pro tyrunculis resolutus cum practica exemplari in Regno Poloniae circa strepitum fori spiritualis observari solita" (Kraków, 1524, 3 wyd., tamże, 1537).

Szamotulski Zygfryd, pisarz niemiecki, * 1866 w Chełmnie, † 1894 w Berlinie, współwydawca „Jahresberichte für neuere deutsche Literaturgeschichte," oraz „Lateinische Literatur deukmäler der XV u. XVI Jahrhunderts.

Szamotuł, Wacław z..., *Venceslaus Samotuliensis*, * 1529 w Szamotułach, † 1572 r. Pobierał nauki w gimnazjum Lubrańskiego w Poznaniu, a następnie w uniwersytecie krakowskim, gdzie otrzymał stopień doktora nauk wyzwolonych i filozofji. Jako biegły muzyk mianowany został przez króla Zygmunta Augusta dyrektorem jego nadwornej muzyki choralnej. Napisał on muzykę do *Lamentacji Jeremjaszowych* i do wielu innych śpiewów religijnych i świeckich, ale z małym wyjątkiem nie doszły one naszych czasów. Zostawszy następnie profesorem prawa w akademji krakowskiej, napisał dzieła: „Proces prawa kościelnego," „Zbiór prawa magdeburskiego," które wszakże nie wiadomo czy z druku wyszły.

Szamotuł, Wacław z..., wierszopis łacińsko-polski XVI w,, rodem z Szamotuł, sekretarz Hieronima Chodkiewicza, hetmana litewskiego; pisał prozą i wierszem (poezje okolicznościowe).

Szamotuły (po niem. *Samter*), miasto w w. ks. Poznańskiem, pow. Szamotulskim., nad rzeczką Sawicą zachodnią położone, gniazdo starożytnej, z książętami mazowieckimi spokrewnionej rodziny Szamotulskich. Od r. 1513 połowa miasta należała do Szamotulskich, a druga do Górków. W tym to czasie Łukasz Górka, wojewoda poznański, ożeniwszy się z Katarzyną Szamotulską w roku 1518, wybudował zamek, dotąd w pierwiastkowym kształcie zachowany. **Sz.** miały jeszcze drugi zamek i kolegjatę z obrazem cudownym N. M. Panny, wywiezionym 1665 z Moskwy przez Aleksandra Wolfa, starostę felińskiego i obornickiego. **S.** liczą 5,000 miesz.

Szampach.

Szampach, herb: Lew na dwu tylnych nogach stojący, w lewą stronę zwrócony; w przednich łapach trzyma różę rozwiniętą.

Szampanja (franc. *Champagne*), niegdyś prowincja francuska, z której utworzono departamenty: Ardennów, Marny, Aube i Wyższej Marny. **Sz.** miała 350 mil kw. rozległości i dzieliła się na **Sz.** Wyższą i Niższą, oraz *Brie Champenoise*. Najważniejszemi tu miastami były: Troyes, Rheims, Châlons i Langres. Od XI w. **Sz.** miała swoich książąt, będących wasalami korony francuskiej. Skutkiem małżeństwa Filipa IV z Joanną, dziedziczką królestwa Nawary, Szampanji i ziemi Brie, prowincja ta 1284 dostała się królom francuskim i przez Filipa VI wcieloną została w 1328 do Francji.

Szampańskie wino, ob. Wino.

Szan, naród osiadły na wschód i płn.-wschód Birmy i w chińskiej prowincji Junnan, należy do plemienia Tai (ob.), jest wojowniczy i kłótliwy. Politycznie są zależni w części od Birmy, w części od Chin i rozpadają się na liczne, drobne państwa. Część ich, podległa Anglji, obejmuje 200,000 klm. kw. z 1,700,000 mieszkańców. Są buddystami. Podróżników przez swój kraj nie przepuszczają. Gramatykę ich języka i słownik opracował Cushing (1887).

Szang-hai, miasto portowe w Chinach, w prowincji Kiang-su nad spławną rzeką Wusung, ma około 400,000 miesz. **S.** jest najważniejszym punktem handlowym w Azji wschodniej; miasto składa się z części chińskiej i europejskiej, która rozpada się na dzielnicę angielską, francuską i amerykańską. Znajdują się tu liczne fabryki, warsztaty okrętowe, doki, banki. Dzielnica europejska posiada oświetlenie gazowe i elektryczne, wodociągi, tramwaje, teatr, kilka kościołów i t. d. Liczba osiadłych tu europejczyków wynosi około 5,000. Głównemi artykułami wywozu są jedwab i herbata.

Szaniawski Konstanty Felicjan, biskup krakowski, * 1668 na Litwie w pow. Oszmiańskim, † 1732. Ukończywszy nauki w akademji krakowskiej, wszedł do kancelarji koronnej. Postępując szybko w hierarchji duchownej i świeckiej, wcześnie został kanonikiem wileńskim, scholastykiem warmińskim, kanonikiem warszawskim i opatem wąchockim, a na drodze świeckiej referendarzem litewskim i dyrektorem kancelarji większej koronnej. Zbliżony do króla Augusta II, mianowany został odrazu biskupem kujawskim 1705. Czynny we wszystkich najważniejszych sprawach krajowych, był jednym z twórców i głównych członków konfederacji sandomierskiej. W konfederacji tarnogrodzkiej stale trzymał stronę Augusta II, a przy układach z tąż konfederacją był jednym z trzech pełnomocników królewskich. Po uspokojeniu kraju otrzymał 1719 biskupstwo krakowskie z księstwem Siewierskiem, którem zarządzał mądrze i pożytecznie, gdyż wydawszy przeszło 2 miljony ówczesnych złotych na fundacje kościołów, seminarjów, konwiktów i t. p., jeszcze znaczne fundusze zostawił swoim krewnym i trzydzieści kilka wsi. Znane są dzieła jego: „Idea vitae sacerdotalis ad usum cleri dioecesani" (Kraków, 1721); „Epistola pastoralis" (tamże, 1720); „Edictum contra dissidentes" (tamże, 1725).

Szaniawski Jan Feliks, biskup chełmski, słynny niegdyś kaznodzieja. Wyższy zawód duchowny rozpoczął od sufraganji lwowskiej, na której

był biskupem kanseńskim. Mianowany biskupem chełmskim 1724, był zarazem koadjutorem lwowskim, tudzież nominatem na biskupstwo wileńskie, ale nim breve papieskie przyszło, † 1733 roku. Znane są rozmaite jego kazania, z których najważniejsze miane przy zaczynającej się elekcji w r. 1733 (Kraków, t. r.).

Szaniawski Józef, Pijar, * 1709 w Lubelskiem, † 1752 w Krakowie. Wykładał w szkołach pijarskich gramatykę, poetykę, retorykę i teologję, następnie pełnił obowiązki kaznodziei i vicerektora, później rektora w Krakowie. Wydał oprócz wielu pojedyńczych kazań zbiór p. t.: „Kazania na święta doroczne“ (Warszawa, 1752).

Szaniawski Konstanty Prokop, Pijar, * 1714 w Lubelskiem, † 1710, nauczał w szkołach zgromadzenia pijarskiego łaciny, historji, geografji i teologji. Wydał pomiędzy innemi: „Geografję dla użytku młodzieży“ (Lwów, 1748).

Szaniawski Józef Kalasanty, filozof i mąż stanu, * 1764 w Kalwarji Zebrzydowskiej w Galicji. Nauki odbywał w Kaliszu, a kończył w uniwersytecie królewieckim na wydziale prawnym. Za panowania Stanisława Augusta sprawował przez lat 3 urząd sądowego komisarza w województwie Kaliskiem, potem przez lat 2 służył wojskowo i w r. 1794 brał czynny udział w ówczesnych wypadkach. Następnie znajdował się w legjonach polskich we Włoszech. Za rządu pruskiego powrócił do Warszawy i został jednym z pierwszych członków Tow. warsz. przyj. nauk. Za Ks. Warszawskiego wezwany został na członka najwyższej izby administracyjnej. Odtąd spełniał rozmaite szczególowe zlecenia i misje. Za utworzeniem Królestwa mianowany referendarzem stanu, a następnie prokuratorem generalnym, został w r. 1821 radcą stanu, dyrektorem wychowania w kom. rząd. wyzn. relig. i ośw., prezesem Towarzystwa do ksiąg elementarnych i kierującym wydziałem cenzury. W r. 1833 mianowany został członkiem rady stanu i rady wychowania i obok tego sprawował obowiązki członka sądu najwyższego kryminalnego od r. 1832 do ukończenia jego czynności. Otrzymawszy w r. 1833 emeryturę, † 1843 we Lwowie. Ważniejsze dzieła przez niego wydane są: „Co jest filozofja, niektóre myśli służyć mogące do porozumienia się względem odpowiedzi na to pytanie“ (Warszawa, 1802); „O znamienitych systemach moralnych starożytności“ (tamże, 1803); „System chrystjanizmu krótko wyłożony i t. d.“ (1803); „Rzut oka na dzieje filozofji od czasu jej upadku u Greków i Rzymian aż do epoki odrodzenia nauk, służący za przejście od wystawionych systemów moralnych starożytnych do wykładu nowoczesnych. Przydana rzecz o skeptykach moralnych i o szkodliwem dążeniu filozofji XVIII w.“ (tamże, 1804); „Rady przyjacielskie młodemu czcicielowi nauk i filozofji“ (1805). **Sz.** położył wielką zasługę jako pierwszy popularyzator filozofji niemieckiej, a mianowicie systematów Kanta i Schellinga i twórca początków terminologji filozoficznej polskiej. Życiem jednak i czynami w późniejszych latach zadał kłam tej wolnomyślności, której zamiłowanie początkowo szerzył.

Szaniawski Franciszek Ksawery, prawnik polski, * 1768 we wsi Wieżownica pod Jarosławiem, † 1830 w Warszawie, po ukończeniu nauk niższych i seminarjum w Kielcach, a wyższych w akademji krakowskiej (gdzie później otrzymał stopień doktora prawa), został w Kielcach profesorem, członkiem kolegjum wikarjuszów, kanonikiem honorowym kieleckim, w 1803 proboszczem w Wiskitkach, a r. 1807 w Grodzisku. Obrany członkiem Towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk, w r. 1809 mianowany został kanonikiem katedralnym warszawskim, a w 7 lat później członkiem najwyższej komisji edukacyjnej i profesorem radnym w uniwersytecie. Następnie był oficjałem generalnym archidjecezji warszawskiej, a po śmierci arcybiskupa Skarzewskiego jej administratorem. Cały majątek swój zapisał towarzystwu dobroczynności, a bibljotekę przeważnie z dzieł prawnych złożoną uniwersytetowi warszawskiemu. Był to mąż wysoko poważany, użyteczny i niezmordowany w pracy. Z licznych dzieł jego ważniejsze są: „Kodeks cywilny francuski“ (księga I, II i III, 6 wyd., 1830); „Organizacja notarjuszów i szkół prawa“ (tamże, 1807); „Uwagi o hypotece“ (Łowicz, 1820); „O prawach handlowych“ (tamże, 1810); „Jak przepisy kodeksu Napoleona o rozwodach rozumianemi być mają“ (tamże, 1811); „Statyka w prawie czyli nauka porównywań w prawie“ (tamże, 1819); „Uwagi o zabezpieczeniu i uskutecznieniu odpowiedzialności na dłużnikach dla wierzycieli“ (tamże, 1820) i w. in. Oprócz tego, pomijając kazania, mnóstwo jego rozpraw, życiorysów, recenzji, artykułów prawnych i literackich drukowano w rozmaitych czasopismach jego epoki.

Szaniawski K.

Szaniawski Klemens, powieściopisarz, znany pod pseudonimem *Junosza*, * 1849 r. w Lublinie, † 1898 r., kształcił się w gimnazjum w Lublinie, następnie poświęcił się dziennikarstwu i był współpracownikiem *Wieku* od 1882 r. Napisał: „Mecenas chłopski,“ sztuka ludowa 1880, „Z mazurskiej ziemi,“ nowela; „Don Kiszot żydowski,“ szkic z literatury żargonowej (1885); „Szkapa,“ „Bukiecik,“ „Przez różowe szkiełka,“ powieść „Panowie bracia“ (1888); „Łaciarz,“ „Z antropologji miejskiej,“ „Przez różowe szkiełka“ (1887); „Pająki“ (1894); „Żywota i spraw Imci pana Symchy Borucha Kaltkugla ksiąg pięcioro“ (1895); „Czarne błoto,“ „Pająki wiejskie“ (1894); „Willa pana regenta“ (1895); „Synowie pana Marcina“

(1896); „Zagrzebani“ (1897); „Suma na Kocimbrodzie“ (1898).

Szaniec, okop ziemny jakiejkolwiek postaci złożony z przedpiersienia i rowu.

Szaniec, wieś w gub. Kieleckiej, o pół mili od Pińczowa odległa, otrzymała nazwę prawdopodobnie od wzniesienia gruntu, ciągnącego się od Wisły ku Nidzie w kształcie foremnych szańców. Tutejszy kościół w stylu ostrołukowym, wystawiony w końcu XV wieku staraniem Krzesława z Kurozwęk, biskupa włocławskiego, i przez niego w r. 1499 poświęcony, stanowi jeden z ciekawszych zabytków ówczesnego budownictwa.

Szaniecki Jan Olrych, znakomity prawoznawca, * 1783, po głośnym długoletnim procesie z hrabią Wielopolskim wygrał całe prawie margrabstwo Pińczowskie Myszkowskich. Deputowany z okręgu Stopnickiego na sejm 1830, po 1831 osiadł w Paryżu i tam † 1840. Ogłosił drukiem kilka pism w przedmiocie sprawy o dobra ordynacji Myszkowskich i inne.

Szankier *(Wiewiór)*, jedna z chorób wenerycznych, jest to ograniczone zapalenie skóry lub błony śluzowej, powstające skutkiem zarażenia, a przedstawiające się pod postacią pęcherzyka, szybko pękającego i zamieniającego się na owrzodzenie, którego wydzielina zdolną jest wywołać podobną chorobę na innym organizmie ludzkim. **S.** jest chorobą czysto miejscową i nie powoduje ogólnego zakażenia ustroju. Czem jest zarazek, który wywołuje wrzód szankrowy, dotychczas niewiadomo; najmniejsza ilość wydzieliny wrzodu szankrowego zetknięta z obnażoną skórą lub błoną śluzową w krótkim czasie tworzy wrzód szankrowy. Zrazu powstaje we 12 albo 24 godzin po zarażeniu mała czerwona plamka, która na drugi dzień zamienia się na mały guziczek, a 3 dnia od chwili zarażenia przeobraża się w pęcherzyk. Piątego dnia pęcherzyk pęka i powstaje owrzodzenie szankrowe. W dalszych dniach wrzód rozprzestrzenia się w głąb i w szerz, dno jego pokrywa się szarym nalotem; brzegi owrzodzenia są podminowane ropą, obwód zaś otoczony czerwonym, zapalnym rąbkiem. Przy zwykłym przebiegu wrzód zabliźnia się w przeciągu 4—5 tygodni; zabliźnianie poczyna się od obwodu owrzodzenia. Charakter wrzodu szankrowego może być rozmaity. **S.**, które sprowadzają bardzo szybkie i głębokie zniszczenie tkanek, nazywamy **S.** *żrącemi* albo *fayedenicznemi*. Jeżeli owrzodzenie szankrowe pokryte jest błoną sadłowatą, mocno przylegającą do dna wrzodu, to **S.** taki nazywany *błonicowym*. Często **S.** łączą się z zapaleniem gruczołów limfatycznych, sprowadzając w nich ropienie, w skutek czego wytwarza się tak zwany *bubon* (ob.). Tak zwany **S.** *twardy* jest to właściwie pierwotny objaw syfilisu (ob.) i nic nie ma wspólnego z **S.** właściwym, który też dla odróżnienia nazywają *miękkim*, cierpieniem czysto miejscowem. Jedno i to samo indywiduum może być jednocześnie zarażone obu zarazkami, tak, że na miejscu zarażenia powstaje w dni kilka szankier miękki, a dopiero po 2—3 tygodniach rozwija się wrzód stwardniały, pierwszy objaw choroby syfilitycznej. Tego rodzaju szankry nazwał Rollet *szankrami mieszanemi (chancre mixte)*. Jednorazowe przebycie **S.** nie chroni od powtórnego zarażenia. Zarażenie odbywa się przy spółkowaniu, rzadziej na innej drodze. Prace końcu ubiegłego wieku niezbicie dowiodły, że szankier i syfilis są to różne choroby, jakkolwiek długo panował w nauce pogląd o ich identyczności. Rokowanie zależne jest od rodzaju szankra; jest ono cięższe przy szankrach żrących, niż prostych; wogóle bywa pomyślne. Leczenie jest ściśle miejscowe i polega na stosowaniu środków odkażających. Najważniejszą jest profilaktyka, czyli zapobieganie chorobie, co udaje się w części przez przymusowe odosobnianie chorych.

Szanser Władysław, pisarz polski, piszący pod pseudonimem *Ordon Władysław*, * około 1846 w Warszawie, kształcił się w Szkole głównej tamże, przeniósł się następnie do Lwowa, gdzie stale przebywał. Oprócz drobnych wierszy i innych artykułów, pomieszczanych w czasopismach, wydał: „Poezje“ (1869); „Ktoby się spodziewał“, humoreska (1873); „Fijołki“, nowela (1874) i in.; nadto napisał dramat „Pojedynek“ (1873), oraz przełożył Boccaccia „Dekameron“ (1875); „Ahaswera“ Hamerlinga (1878). Zapadłszy na rozstrój umysłowy, był pomieszczony w zakładzie obłąkanych w Kulparkowie.

Szan-si, prowincja w Chinach południowych, ma 212,000 klm. kw. i 11,200,000 miesz. Miastem głównem jest Taijuenfu.

Szanta, *krzecina (Marrubium)*, rodzaj roślin z rodziny wargowych, cechujący się kielichem 10 ząbkowym i koroną o wardze górnej płaskiej, wąskiej, rozszczepionej; są to zioła trwałe w Europie płd. i środk. i na Kaukazie, zwykle omszone. Najwięcej znaną jest *M. vulgare*, pospolita u nas zwłaszcza w środkowej części kraju, o kwiatach drobnych, białych. Świeże liście mają woń aromatyczną i nieco piżmową, zawierają gorzką *marubinę*, olejek eteryczny i kwas garbnikowy, używają się w medycynie, jako środek toniczno-pobudzający.

Szanta. *a* kwiat.

Szantarskie wyspy, grupa wysp, położonych u wejścia do zatoki Tugurskiej morza Ochockiego, obejmują 2,510 w. kw. Wyspy te są: Szantar Wielki (1900 w. kw.), Szantar Mały, Prokofjew, Kusow, Bieliczyj, Bezymiannyj, Uticzyj i Miedwieżyj. **Sz.** są bezludne, odkryte w XVII w. przez

Pojarkowa, pierwszy raz opisane 1829. Pokryte lasami, obfitują w niedźwiedzie, sobole, u wybrzeży w foki.

Szantl Jan Nepomucen Jerzy, pisarz dramatyczny czeski, * 1798 w Podiebradach, † 1858 tamże. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych, a następnie studjów prawnych w Pradze, sprawował rozmaite urzędy publiczne, w końcu był notarjuszem w mieście rodzinnem. Z jego utworów dramatycznych wystawianych z wielkiem powodzeniem na scenie, zasługuje na uwagę: „Czernoborka“, dramat (1844); „Staré hodiny“, krotochwila; „Lest proti lsti“, komedja; „Vdova a vdovec“ komedja; „Jaroslav z Bożkovic“ tragedja (1849); „Jirzi z Podiebrad“, tragedja (1855); „Venkovské divadlo“, komedja (1855) i „Vlasta“, dramat romantyczny. Nadto wydawał rozmaite kompozycje muzyczne.

Szan-tung *(Szan-dun)*, prowincja w południowo-wschodnich Chinach, nad morzem Żółtem położona, ma 145,000 klm. kw. i 25 mil. miesz.; główne miasto Tsinan.

Szantyr Stanisław, Jezuita, później kanonik smoleński i mohylowski, zarządzający kancelarją arcybiskupią mohylowską przy Siestrzeńcowiczu, asesor konsystorza tamecznego, potem starszy asesor w rzymsko katolickiem duchownem kolegjum w Petersburgu, na koniec od 1815 proboszcz słucki; † 1840 w Słucku. Wydał dzieło p. t. „Zbiór wiadomości o Kościele i religji katolickiej w cesarstwie Rosyjskiem od 1773—1826 i t. d.“ (Poznań, 1843).

Szapary Władysław, hrabia, generał austrjacki, * 1831, † 1883 w Preszburgu, rozpoczął służbę wojskową w kawalerji, był 1855—62 adjutantem przybocznym cesarza, 1862 został dowódcą pułku huzarów, 1869 generał-majorem i dowódcą brygady w Peszcie, 1874 feldmarszałkiem porucznikiem i dowódcą 20 dywizji, na której czele podczas wojny okupacyjnej w Bośni tworzył lewe skrzydło. W początku sierpnia otrzymał rozkaz posunięcia się na Żwornik, napotkał jednak pod Tuzlą na silny opór i zmuszony był cofnąć się do Doboj, gdzie kilkakrotnie odpierał napady powstańców. Po wzmocnieniu armji okupacyjnej, mianowany dowódcą 3 korpusu, walczył pomyślnie, poczem w październiku mianowany został dowódcą wojskowym w Temeswarze.

Szapary Juljusz, polityk węgierski, * 1832, w 1861 został deputowanym do sejmu węgierskiego, wkrótce mianowany był sekretarzem stanu w ministerjum komunikacji (1870), ustąpił z tego stanowiska 1871, od d. 5 marca 1873 objął tekę spraw wewnętrznych 1875 finansów, którą piastował do 1887, w tymże roku został ministrem rolnictwa, zaś w marcu 1890 po ustąpieniu Tiszy objął kierownictwo gabinetu.

Szaprut Chasdai Ibn, a właściwie *Abu Jusuf Chasdai ben Izaak Ibn* **Sz.,** znakomity Izraelita hiszpański, * około 915, † około 970; był wysokim urzędnikiem dwu chalifów Abdul Rahmana III i Alkahema. Korespondencję jego hebrajską z Józefem Chaganem, królem Chazarów, przełożył na język polski Münz ze Lwowa, a Bielowski umieścił ją w dziele „Monumenta Poloniae historica“ (t. I).

Szapsugowie, lud kaukaski, z plemienia Adygie (czerkieskiego), osiadły na stoku środkowego pasma gór, na zachód od góry Elbrus.

Szaraczek, tak nazywano w dawnej Polsce uboższą zagonową szlachtę, z powodu, że chodziła w kapotach i żupanach szarej barwy.

Szarada, zagadka zgłoskowa, której przedmiotem jest wyraz kilkozgłoskowy, mający być odgadniętym z określenia pojedyńczych lub dwu albo kilku razem zgłosek jako oddzielnych wyrazów, a następnie z zagadkowego omówienia całości.

Szarajewskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Mścisławskiem i powstało wedle metryk litewskich na początku XVIII w. z dawniejszego starostwa czarnoussowskiego (ob.), przez wydzielenie z niego w r. 1730 wiosek Szarajewa, Stoski, Rewiaki, Zercin, Łosiowszczyzna Czychrowszczyzna i Karlina, które w różnych czasach posiadali: Bokiejowie, Horodeńscy, Suchodolscy, Iliniczowie, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III z d. 1 lutego r. 1749 Michał Horodeński, sędzia ziemski wileński, cedował te dobra Szarajew Janowi Horodeńskiemu, który z niego opłacał kwarty złp. 20 gr. 5, a hyberny złp. 10 gr. 15. Od d. 16 września 1772 starostwo to z całem województwem zajęte zostało przez Rosję.

Szarak, ob. Zając.

Szaraniewicz Izydor, historyk, * 1829 w Kozarze w Galicji, † 1901, studjował we Lwowie, profesor historji austrjackiej w uniwersytecie lwowskim, dyrektor seminarjum historycznego, członek komisji egzaminacyjnej, instytutu stauropigjańskiego we Lwowie i akademji umiejętności w Krakowie. Oprócz mnóstwa rozpraw historycznych, pomieszczanych w czasopismach polskich, ruskich i niemieckich, wydał: „Starodawnyje halickije horody“ (3 t., 1861—62); „Istoria hałycko-wołodymirskoj Rusi“ (1863); „Rys wewnętrznych stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie XV w. (1869); „O źródłach służących do głębszego poznania dziejów kraju ojczystego“ (1870); „Zaczątki słowiańskie u stoku Karpat“ (1870); „Rzut oka na beneficja kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej polskiej“ (1875); „Geograficzesko-istoriczeskii statii“ (1875); „Krótki opis geograficzny i topograficzny austrjacko-węgierskiej monarchji“ (3 wyd., 1886); „Trzy opisy historyczne starożytnego książęcego grodu Halicza“ (z 1860, 1880 i 1882); „O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicach Halicza“; „Pomniki rusko-halickiej starożytności“; „O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w 1884 i 1885“ (Lwów,

1886); „Patryarchat wschodni wobec kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej“ (Kraków, 1879); „Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathen-Völker im Alterthum und im Mittelalter“ (Lwów, 1871); „Die Hypatios-Chronik als Quellenbeitrag zur österreichischen Geschichte“ (Lwów, 1872).

Szarańcza (*Acrydium*), rodzaj owadów prostoskrzydłych z rodziny skaczących, mający za cechy: różki nitkowate, około 20 stawowe, utwierdzone między oczami, gęba odsłoniona, nogi skaczące, stopki trójstawowe. Owady te mają ciało ścieśnione, głowę wielką, oczy złożone, owalne, wystające, a trzy pojedyńcze w trójkąt ustawione, skrzydła obszerne, składane wachlarzowato w podłuż, często świetnie czerwone lub błękitne, nogi tylne długie. **S.** wydają dźwięk powszechnie znany skutkiem pocierania ud tylnych o górne pokrywy skrzydłowe. Liczne gatunki **S.** żywią się trawami, liśćmi i rozmaitemi częściami roślin; są niezmiernie żarłoczne, a niektóre z większych gatunków, licznie się rozmnażając, wielkie zrządzają klęski, objadając nieraz całe okolice z wszelkiej roślinności. Gąsienice bezskrzydłe wykluwają się na wiosnę, kilkakrotnie zmieniają skórę do lipca lub sierpnia, a po zamianie na owad dojrzały i złożeniu jajek rychło umierają. Słynna **S.** *wędrowna* (*A. migratorium, Oedipoda migratoria, Pachytylus migratorius*), 5 cm. długa, zielonawa, ma pokrywy brunatne z plamami ciemnemi, pustoszy od czasu do czasu okolice zachodnie Azji, północne Afryki i południowe Europy, skąd niezliczonymi tłumami przenosząc się coraz dalej, nawiedza urodzajne okolice Ukrainy, Wołynia, i dolatuje aż do Szwecji. Jeden rój **S.** może w ciągu kilku godzin zniszczyć obszerne pole. Lata wilgotne **S.** nie sprzyjają, wiele ich także niszczą bociany, kruki i inne ptaki. Gdzie **S.** przeszła, należy się starać wyniszczyć jej płód, jaki w roli składa. Inne gatunki nie tyle są szkodliwe; dosyć pospolitą jest u nas *A. stridulum* (*Oedipoda cinerascens*), o skrzydłach seledynowo-błękitnych. **S.** *włoska* (*Caloptenus italicus*), żółta, brunatno nakrapiana, szkodliwa jest głównie dla drzew i winnic. Niektóre gatunki, wysuszone, jadane są przez ludy afrykańskie, w Senegalu używają **S.** sproszkowanej jak mąki. Już Grecy wspominają o narodach żywiących się **S.**, które nazywają *akrydofagami*, ale których siedliska bliżej nie oznaczają.

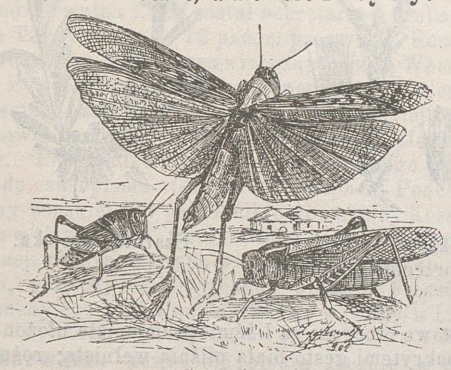

Szarańcza.

Szarańczyn (*Ceratonia*), rodzaj roślin z rodziny strąkowych, cechujący się strąkiem skórzastym, niepękającym, wielokomórkowym i wielonasiennym, o grubych łupinach, między któremi znajduje się miazga mięsista. Jedynym gatunkiem jest *C. siliqua*, drzewko podobne do jabłoni, o liściach parzysto-pierzastych z listkami skórzastemi, kwiatach czerwonych i strąkach zwieszających, w Europie płd., Afryce płn. i na Wschodzie. Drewno jest twarde i używa się na wyroby, kora i liście służą do garbowania. Strąki nazywają się *chlebem świętojańskim* (stąd, że św. Jan miał się niemi żywić na puszczy), *karubami, różkami, kandiol*; mięsowocnia ma smak śluzowo-słodki i zawiera cukier i śluz; w medycynie stanowią środek piersiowy. W Grecji i innych miejscowościach stanowi pospolity pokarm ubogich i dzieci, oraz służy na wyrób wódki. Częściej używa się na paszę dla bydła, zwłaszcza dla koni. Do handlu przybywa najwięcej z Włoch i Kandji. W Palestynie *keratia*, t. j. różki, stanowiły już w starożytności pokarm powszedni, a nazwa *karata*, drobnej wagi dla złota i djamentów, pochodzić ma od nasion chleba świętojańskiego.

Szarańczyn. *a,b* kwiaty, *c* owoc, *d,e* przecięcia owocu.

Szar-Dagh (*Szar Planina*), łańcuch górski w Turcji, ciągnący się od północo-wschodu ku południo-zachodowi między Prizrendi i Skoplje. Najwyższym szczytem jego jest Ljubotrn, mający 3,050 metrów.

Szarfa (franc. écharpe), odznaka honorowa lub do ozdoby; odznaka służbowa oficerów, ze srebra i kolorowych jedwabnych nici utkana wstęga z chwastami.

Szarkajcie, dwa jeziora w gubernji Suwalskiej, powiecie Kalwaryjskim, w dobrach Brukacieje, nad rzeką Szeszupą położone, pierwsze rozległe morg. 1, drugie morg. 15, z głębokością stóp 100.

Szarkiewicz Jakób, teolog, * 1776 w Garwolinie, † 1826 w Warszawie; po ukończeniu nauk w Łukowie, 1795 wstąpił do zgromadzenia misjonarzy w Warszawie i wyświęcony 1800 na kapłana, był nauczycielem w rozmaitych szkołach, następnie od 1807 kaznodzieją w kościele św. Krzyża, oraz dyrektorem seminarjum i profesorem wymowy kościelnej; 1816 wystąpił ze zgromadzenia, poczem 1817 mianowany został profesorem teologji, a następnie historji kościelnej w uniwersytecie warszawskim, które to obowiązki pełnił aż do zamknięcia uniwersytetu. Potem był profesorem w akademji duchownej i kanonikiem metropolitalnym warszawskim. Oprócz kazań okolicznościowych wydał rozprawę: „O Stanisławie Hozjuszu, kardynale biskupie warmińskim“ (w „Posiedzeniach publicznych uniwersytetu warszawskiego“, 1828).

Szarlatan (fran. charlatan, pochodzi z włos. ciarlare, tumanić), kuglarz jarmarczny, oszust; szarlatanerja—kuglarstwo, tumanienie.

Szarliński, herb: Na tarczy ściętej ręka zbrojna, ku dołowi zwrócona, trzymająca dwa gwoździe, czy też trąbki. U szczytu po dwa pióra strusie z każdej strony, a na nich trąbki.

Szarliński.

Szarnier, ob. Zawiasy.

Szarogród, miasteczko w powiecie Latyczowskim, gub. Podolskiej, pierwotnie osada, zwana rozmaicie: *Kniaziej, Żuki, Karaczowa, Karczmarzowa* i *Karczmarzówka*, nadana 1579 przez Stefana Batorego Janowi Zamojskiemu, z pozwoleniem założenia w niej miasta i odtąd zwana *Szarygród* lub *Szarogrodek*, Kanclerz Zamojski opasał je murami i fosą, mimo to jednak było ubieżone w latach 1595, 1650 oraz 1651 i złupione zostało przez Kozaków. Kiedy Podole zostawało przez lat 27 w posiadaniu Turków, **Sz.** znacznie przez nich ozdobiony, nazywany był Małym Stambułem *(Kuczuk Stambul)*. Obecnie miasteczko przepełnione jest żydami, źle zabudowane i licho wygląda. Opis w *Tygodniku Ilustr.* z 1872.

Szaropań, miasto powiatowe gubernji Kutaiskiej, w kraju Kaukaskim, starożytna *Sarapona*, przy ujściu rzeki Dziruły do Kwiryły. Ludność jego bardzo mała, składa się z samych prawie urzędników i drobnych handlarzy.—*Szaropański powiat* ma na przestrzeni 2,894 w. kw. 158,000 m.

Szaros lub **Saros Patak,** miasteczko w komitacie Zemplińskim w Węgrzech, nad rzeką Bodrogh, ma 3 kościoły, kolegjum reformowane z bibljoteką, w której przechowują biblję w języku polskim, na pargaminie pisaną, która w XVII w. przez Rakoczego z Polski uwiezioną została. Ogłoszoną została przez Małeckiego „Biblja królowej Zofji“, Lwów, 1871); dalej szkołę główną katolicką. Miasto liczy około 4,000 miesz.

Szaroskał, toż co doleryt (ob.).

Szarota, *Kocanki, Jagienki, Suche ziele (Gnaphalium)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, ma kielichokrywę złożoną z łusk okrągławych, barwnych, kwiatki obupłciowe, rurkowate, dno kwiatowe nagie; są to suche zioła o wązkich liściach, na całej ziemi, niektóre hodowane są jako nieśmiertelniki (ob.). *G. dioicum, kocie łapki*, w Europie środkowej, o kwiatach czerwonych lub białych; ziele i kwiaty używane były przeciw chorobom piersiowym. **S.** *alpejska (C. leontopodium, Leontopodium alpinum)* ma łodygę biało omszoną, 8—16 cm. wysoką, liście linijno-lancetowate; główki

Szarota. *a* kwiat, *b* przecięcie kwiatu.

Szarota alpejska.

kwiatowe otoczone są liśćmi promienisto ułożonemi, pokrytemi gęsto białą pilśnią wełnistą; rośnie na najwyższych i trudno dostępnych szczytach alpejskich i tatrzańskich, należy do najbardziej ulubionych roślin górskich (niem. *Edelweiss)* i jest usilnie poszukiwana przez turystów, co grozi zupełnem jej wytępieniem. W hodowli ogrodowej traci łatwo białą pilśń.—Por. Kosack „Ueber Kultur des Edelweiss“ (1880). Rosną też u nas *G. luteo-album, G. sylvaticum* i in.

Szarowaka *(grauwaka)*, pierwotnie u górników harceńskich nazwa piaskowców gruboziarnistych, obfitujących w pokłady kruszcowe; obecnie w nauce nazwa skał warstwowanych, złożonych z okruchów kwarcu, łupku gliniastego i krzemiennego, zlepionych lepiszczem krzemionkowo-gliniastem. Wejrzenie **S.** jest rozmaite, zależne od natury i stosunkowej ilości części składowych oraz od wielkości ich okruchów. Używa się do budowli i w braku lepszych kamieni na drogi bite. Jeżeli ziarna są nader drobne, a powierzchnie warstw pokryte są drobnemi listkami łuszczykowemi, **S.** przechodzi w łupek szarowakowy.—**S.** obejmuje najdawniejsze piaskowce ziemi, skąd pod względem geognostycznym nazwę tę rozciągnięto do najstarszych formacji, zawierających

skamieniałości, czyli do pokładów przechodowych Wernera; obecnie nazwa ta zastępuje się nazwą pokładów kambryjskich (ob.), syluryjskich (ob.) i dewońskich (ob.), w których **S.** wszędzie prawie występuje.

Szarpie, *skubanka*, nici skubane z płócien lnianych używanych, przeznaczane dawniej do opatrywania i utrzymywania ran w czystości. Obecnie w zupełności z chirurgji zostały usunięte i zastąpione przez odpowiednią gazę opatrunkową i watę oczyszczoną czyli hygroskopijną.

Szarwady Fryderyk, mąż stanu i pisarz węgierski, * 1822 w Nowym Sadzie; studjował prawo w Wiedniu i Pradze, poczem od 1847 adwokat w Presburgu. Czynny wziął udział w ruchu rewolucyjnym 1848; był członkiem deputacji, wysłanej do cesarza do Wiednia; następnie traktował z powstańcami wiedeńskimi. Potem został redaktorem czasopisma *Gazette de Presbourg*, oraz założył z Friedmannem czasopismo p. t. *Gerade aus*. W czerwcu 1848 jeździł do Paryża z tajemną misją od Kossutha i tam został sekretarzem ambasadora Teleki'ego. Po 12 paźdz. przywiózł Kossuthowi traktat przymierza z rzecząpospolitą Wenecką. Powróciwszy do Paryża, pomieszczał w czasopismach artykuły o sprawie węgierskiej oraz pracował nad sprzymierzeniem Serbów z Madziarami. Po upadku powstania węgierskiego pisywał do czasopisma *Gazette de Cologne*. Podczas wojny włoskiej był pośrednikiem pomiędzy Kossuthem a Cavourem. Oprócz wielu pism treści politycznej, zamieszczanych w dziennikach zagranicznych, przełożył i przypisami objaśnił broszurę Szecheny'ego „L'Isthme de Suez," wydaną w Lipsku.

Szarwark, zowie się opłata łącznie z podymnem przez rząd pobierana, przeznaczona na utrzymywanie dróg bitych i komunikacji w kraju.

Szarwas, lub *Csarwas*, miasto w komitacie Bikeskim w Węgrzech, między bagniskami położone, liczy 25,000 mieszkańców, zajmujących się hodowlą bydła; posiada gimnazjum protestanckie.

Szaryski komitat, zajmuje w północnych Węgrzech przestrzeń 69,16 mil kw. i graniczy na północ z Galicją, na wschód z komitatem Zemneńskim, na południe z Abaujtorniańskim, a na zachód ze Spiskim. Przerznięty odnogami gór Karpackich, skropiony jest rzekami: Hernadem, Popradem, Tarca, Sekczą, Tapoly, Delmą, Ondawą i in.; klimat ma ostry i zimny, jednak zdrowy: w górach rodzi się owieś, w dolinach len, konopie, tatarka i owoce; w komitacie dobywa się żelazo i sól, dalej kamienie drogie, zwłaszcza opale; nadto znajduje się 72 źródeł lekarskich. Liczba mieszkańców wynosi około 147,000, między którymi przeszło 100,000 Słowaków, 6,000 Rusinów, 4,000 Niemców i tyluż Madziarów. Głównem miastem komitatu jest Eperies (ob.), po słowiańsku Preszów.

Szarzyński Sęp, Mikołaj, poeta polski, rodem z Płockiego, * 1555, † 1581. Obeznany z literaturą włoską, pierwszy wprowadził do naszej poezji formę sonetu. Brat jego Jakób w 20 lat po śmierci poety zebrał jego utwory i wydał p. t. „Mikołaja Sępa **S.** rytmy albo wiersze polskie zebrane i wydane roku pańskiego 1601." Józef Muczkowski ogłosił nowe ich wydanie p. t. „Zbiór najcelniejszych i najdawniejszych Rymotwórców polskich z XVI i XVII w. przez Józefa Muczkowskiego. Tomik I. Rytmy Mikołaja Sępa, w Poznaniu nakładem wydawcy 1827." Ostatnie wydanie w *Bibljotece Turowskiego*. O **S.** pisali: J. I. Kraszewski, H. Sienkiewicz w *Tyg. Il.* (1869), F. Faleński (*Aten.* 1881).

Szarża (fr. *charge*, ładunek), natarcie konnicy; w dalszem znaczeniu przeciążenie, przesada do karykatury doprowadzona.

Szastecki Ignacy; napisał: „Gramatyka czeska dla Polaków" (Kraków, 1884) i tłómaczył Owidiusza; † 1888 w Poznaniu.

Szaster Jan, lekarz, * 1741, † 1793. Po ukończeniu nauk lekarskich w Krakowie i Halji, został w 1783 pierwszym w Polsce profesorem farmacji w Krakowie, który to przedmiot wykładał do śmierci. On pierwszy wygotował projekt urządzenia ogrodu botanicznego w Krakowie. Pozostawił w rękopisie między innemi *Kodeks lekarski*.

Szaster Antoni, lekarz, * 1759 w Krakowie, † 1839. Ukończywszy nauki w akademji krakowskiej, został tamże 1793 r. profesorem farmacji i farmakologji i miejsce to zajmował do 1802. Pisma jego są: „O korze drzewa angustury i t. d." (Warsz., 1871); „Rozprawa o terapji natury, czyli o siłach natury leczącej" (Kraków, 1818).

Szász Karol, pisarz madziarski, * 1829 w Nagy-Enyed, studjował tamże, walczył w powstaniu 1848—49, poczem studjował teologję, był nauczycielem gimnazjalnym w Nagy-Körös, następnie duchownym kalwińskim w Kézdi-Vásárhely, a potem w Kun-Szent-Miklós, 1865 był posłem na sejm węgierski, 1867 wstąpił do służby rządowej w ministerjum wyznań i oświecenia. Odznaczał się na polu liryki i opowieści poetycznej, nadto jako wyborny tłómacz arcydzieł obcych, zwłaszcza poezji Goethego, dramatów Szekspira, komedji Molière'a i inne.

Szász-Regen (niem. *Sächsich-Regen*), miasto w węgierskim komit. Maroszu-Torda, w Siedmiogrodzie, nad Maroszem, ma gimnazjum, 4 kościoły i 6,000 miesz.

Szaszkiewicz, herb: W polu czerwonem litera M z ostatnią laską u dołu zakrzywioną, a na literze krzyż, z ukośnem ramieniem poprzecznem.

Szaszkiewicz.

Szat el Arab, 150 klm. długa rzeka, powstała z połączenia Tygrysu i Eufratu (ob.), wpada do zatoki Perskiej.

Szatan, ob. Djabeł.

Szatan Jakób, pseudonim Bogumiła Aspisa.

Szataniec *(Pithecia)*, rodzaj małp z podrzędu płaskonosych, cechuje się ogonem niechwytnym, krótszym od ciała, okrytym gęstym, długim włosem, głową zaokrągloną, krótkim pyskiem, uszami miernemi, obrąbionemi, nogami pięciopalcowemi,

Szataniec.

z paznogciami krótkiemi, nieco odgiętemi. Żyją w głębokich lasach południowej Ameryki, karmią się owocami i owadami. Obyczaje ich mało są dotąd zbadane. Najwięcej znanym gatunkiem jest *P. satanas* w Brazylji, 40 cm. długi, czarny lub brunatny; na głowie ma jakby czapkę włosistą i czarną brodę. W niewoli ułaskawić się nie daje.

Szaternickie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie i powiecie Wileńskim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, było w tym czasie w posiadaniu Jana Muśnickiego, podczaszego wileńskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 65 gr. 7, a hyberny złp. 30.

Szatmar lub **Szathmar,** komitat w Węgrzech, położony pomiędzy Siedmiogrodem a komitatami: Biharskim, Sabolckim, Bereskim, Ugockim i Marmaroskim, zajmuje 6,491 klm. kw., z ludnością 325,000 miesz., zamieszkałą w 2 miastach, 18 miasteczkach i 251 wsiach. Powierzchnia w części południowej i wschodniej jest górzysta, w innych płaska. Grunt na równinie bardzo urodzajny. Główna rzeka Cisa z dopływami Samosz, Krasną i Turem. Z płodów roślinnych główne: pszenica, kukurydza, owoce, len, konopie, tytuń, kasztany, a na stokach gór wino. W okolicach górzystych kwitnie hodowla bydła, świń, owiec i pszczolnictwo. Z płodów kopalnych wydobywa się: złoto, srebro, miedź i antymon. Stolicą komitatu jest miasto *Szatmar Némethy*, królewskie miasto wolne, rezydencja biskupa katolickiego, sądu komitatowego i in. urzędów; katedra, gimnazjum katolickie i ewangieleckie, szkoła biskupia, seminarjum duchowne, konwent sióstr miłosierdzia; 21,000 miesz., przeważnie Madziarów.

Szatmary, ob. Szigligety Józef.

Szatny, urząd dworski w dawnej Polsce, po dworach książąt, panów i zamożniejszej szlachty. Głównym obowiązkiem szatnego był nadzór nad szatnią pańską czyli garderobą, w której przechowywano suknie drogie, kosztowne futra, pasy i t. p. Oprócz tego **S.** miewał pod swoim nadzorem zbrojownię, pilnując, ażeby broń była w należytym porządku.

Szatrja, góra w gubernji Kowieńskiej, powiecie Szawelskim, o $2\frac{3}{4}$ wiorsty ku południo-wschodowi od miasteczka Łukniki, jeden z najwyższych punktów gubernji, wyniesiona jest na 106 sążni; lud miejscowy wiele ma o niej bajecznych podań.

Szatrowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Połockiem. Podług metryk litewskich, obejmowało dobra Szatrowo z przyległościami, które w XVIII w. kolejno posiadali: Wańkowiczowie, Rypińscy, Sebastjanowiczowie, Holstejnowie, Rykowie, oraz Mikołaj i Barbara Łopacińscy, łącznie ze starostwem Szakunowskiem, którzy z niego opłacali kwarty złp. 467 gr. 4, a hyberny złp. 74. W „Voluminach legum“ znajdujemy jeszcze pod 1775 starostą Jana Nornickiego. Dobra te narodowe zajęte zostały przez rząd rosyjski od 1772 r.

Szaty, miasteczko w gub. i pow. Kowieńskim, ma kościół parafjalny, fundowany w ostatnim roku XV w.

Szawdowskie starostwo albo **ciwunostwo** niegrodowe było położone w księstwie Żmujdzkiem, pow. Szawdowskim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, obejmowało wsie: Szawdów, Szwęty, Klaby i Gemiaty, które posiadał Zalewski, opłacając z niego kwarty złp. 15 gr. 3.

Szawle, miasto powiatowe gubernji Kowieńskiej, nad jeziorem tejże nazwy, po Kownie najpiękniejsze w całej gubernji, co głównie zawdzięcza podskarbiemu Tyzenhauzowi, który objąwszy w zarząd ekonomje litewskie, podniósł tu w latach 1770—1780 r. do wysokiego stopnia gospodarstwo i miasto w znacznej części zamurował. Obecnie **Sz.** liczą 16,000 miesz.—*Szawelski powiat* ma na przestrzeni 4,693 w. kw. około 240,000 mieszkańców.

Szawulskie albo **Szawuliskie starostwo** niegrodowe leżało w województwie i pow. Kijowskim. Podług lustracji, obejmowało w sobie miasteczko Szawulicha nad Takiczem i wsie: Wesołykąt, Antonówka, Onufryjówka, Bierzynka, które od 1732 r. posiadali Bierzyńscy, a z tych Onufry opłacał 1771 kwarty złp. 1,722 gr. 9.

Szczaniecki Szczepan, Jezuita, * 1655 w Kaliskiem, † 1736 w Poznaniu. W zgromadzeniu uczył filozofji, był kaznodzieją i zarządzał kolegjami: kaliskiem, poznańskiem, lubelskiem i lwowskiem, tudzież całą prowincją polską, a nadto był dwa razy w Rzymie prokuratorem prowincji. Był to człowiek uczony, a dziełami jego Jezuici się szczycili. Oprócz mnóstwa kazań i panegiryków,

ważniejsze jego prace są: „Fragmenta philosophiae universae“ (część I, Kalisz, 1694, część II, Lublin, 1716); „Professio circa puerorum in virtute, sapientia et policia institutionem etc.“ (Kalisz, 1715); „Szczera prawda przeciw obłudnemu fałszowi, to jest prosta z Pisma Świętego odpowiedź katolicka na wykrętne, osobliwie Karola Drelnikarta z tegoż Pisma zarzuty dysydenckie“ (Poznań, 1719) i t. d.

Szczapow Atanazy Prokopjewicz, historyk rosyjski, * 1830 w Irkucku, † 1876 tamże, nauki pobierał w seminarjum duchownem w Irkucku i w akademji kazańskiej, był do 1861 profesorem historji rosyjskiej w uniwersytecie kazańskim, poczem od 1863 powrócił do miasta rodzinnego. Położył wielkie zasługi badaniami nad historją rozkołu; pochodził ze stanu duchownego i kształcił się w akademji duchownej. Oprócz artykułów w czasopismach, z których ważniejsze: „Bieguny“ (w czas. *Wremia*, 1862); „Wielikorusskija obłasti i smutnoje wremia“ (*Ot. zapiski*, 1861); „Zemskij sobor 1648—49 i sobranie deputatow 1767 goda“ (t. 1862); „Istoriko-geograficzeskoje raspredielenie narodonaselenia w Rossji“ (*Rus. Słowo*, 1864), oddzielnie wydał: „Russkij raskoł staroobriadstwa“ (Kazań, 1859), dzieło bezstronne i bardzo ważne: „Gołos drewnej cerkwi na zaszczitu neswobodnych ludej“ (t., 1859); „Zemstwo i raskoł“ (Petersburg, 1862); „Socjalno-pedagogiczeskija usłowija umstwennago razwitija russkago naroda“ (1869) i in.

Szczara, rzeka, wypływa z jeziora Kołdyczewa w powiecie Nowogródzkim; idąc kręto ku wschodowi, wchodzi do gub. Grodzieńskiej i w pobliżu miasteczka Mostów wpada z lewej strony do Niemna. Długość jej biegu wynosi mil 38, a spławną jest na 26 milach, co podało Michałowi Ogińskiemu, hetmanowi lit., myśl połączenia za jej pomocą morza Baltyckiego z Czarnem, przez Jasiołdę, Prypeć i Dniepr ku południowi, a przez Niemen ku północy. W tym celu rozpoczął budowę dziesięciomilowego kanału, łączącego wody dwu jezior; Telechańskiego i Świątnickiego. Kanał ten ukończono 1802 roku kosztem rządu, i odtąd rozpoczęła się bardzo ożywiona żegluga po rzece Szczarze.

Szczaw (*Rumex*), rodzaj roślin z rodziny rdestowatych, ma kielich 6-dzielny, trwały, którego 3 działki wewnętrzne są większe i stulone, 6-pręcików, ustawionych parami, naprzeciwległe działkom zewnętrznym, znamiona pędzelkowate i owoc trójgraniasty, działkami wewnętrznemi okryty. Są to zioła o wielkich pochwach u podstawy liści, i kwiatach zebranych w grona lub wiechy; około 100 gatunków. **S.** *zwyczajny* (*R. acetosa*), pospolity po łąkach i trawnikach w całej Europie i Azji północnej, uprawia się w dwu odmianach, długo—i szerokolistnej; liście jego mają postać strzałkowatą, są żyłkowane, ciemno-zielone. Cała roślina wyrasta na 30—60 cm. wysokości. Różne części **S.** miały znaczenie lekarskie, liście dotąd używają się na północy jako środek chłodzący; głównie jednak używają się z powodu przyjemnego, kwaśnego smaku jako przyprawa do zup i na sałaty; bogate są w sól szczawikową.—**S.** *alpejski* (*R. alpinus*), na Alpach i Karpatach, dostarcza korzenia zwanego *rabarbarem mnichów*, używanego jako surogat i do fałszowania rabarbaru. Również używane są lub były w medycynie korzenie i liście innych gatunków, jak *R. aquaticus*, *R. crispus*. **S.** *długolistny* (*R. hydropalathum*) zwany jest przez lud *szczawiem kohylim*, **S.** *szpinakowy* (*R. patientia*) wydaje liście używane jak szpinak, głównie uprawia się w Anglji.

Szczaw. *a* część kwiatostanu żeńskiego, *b* kwiat męski, *c* owoc, *d* owoc powiększony.

Szczawik.

Szczawiany, sole kwasu szczawiowego (ob.).

Szczawik, *Kwaśnica* (*Oxalis*), rodzaj roślin z rodziny szczawikowatych, ma kielich 5-działkowy, 5 płatków zrosłych paznogciami, z 10 pręcików 5 krótszych, u dołu zrosłych, i torebkę 5-kątną. Są to zioła trwałe, zwykle bezłodygowe, rzadko krzewy, we wszystkich częściach świata, w 220 gatunkach. Najwięcej znany z nich jest **S.** *zwyczajny*, *leśny*, *zajęczy*, *zajęcza kapusta* (*O. acetoscella*), ziele drobne, piękne, pospolite w całej Europie i Azji północnej, po miejscach cienistych, o liściach trójlistkowych, z listkami odwrotnie ser-

cowatemi, i kwiatach barwy wodnisto-białej lub różowawej. **S.** nie ma żadnej woni, smak przyjemnie kwaskowaty. Dawniej ziele to używane było jako chłodzące, dzisiaj użytek jego jest tylko kuchenny, podobnie jak szczawiu pospolitego. W wielu miejscach otrzymuje się z niego sól szczawikowa, której wiele zawiera. Przytrafiają się też u nas *O. stricta* i *O. cornicula*, z kwiatkami żółtemi. Wiele gatunków **S.**, pochodzących z Przylądka Dobrej Nadziei i środkowej Ameryki, hoduje się po ogrodach, jako ozdobne. Korzenie bulwiaste gatunków *O. tuberosa* i *O. carnosa* są w Chili jadane pod nazwą *okanatatów*.

Szczawikowa sól, *szczawian potażu*, ob. Szczawiowy kwas.

Szczawikowate *(Oxalideae)*, rodzina roślin dwuliścieniowych, mająca za cechy: kwiaty foremne, obupłciowe; kielich 5-działkowy lub 5-wrębny; korona o 5 płatkach, krótkopaznogciowych; pręcików 10, u dołu zrosłych, z których 5, stojących naprzeciw płatków, niekiedy bezpłodnych; szyjek 5, nitkowatych; owoc jest torebką pięcioklapkową, otwierającą się wzdłuż linji środkowych klapek, albo jagoda niepękająca; nasiona nieliczne, zwykle jajowate, okryte powłoczką mięsistą. Są to zioła lub podkrzewy, rzadko drzewa, o liściach zwykle naprzemianległych, złożonych, i kwiatach pojedyńczych, albo też zebranych w baldaszki lub grona.—**S.** właściwe są głównie strefie gorącej i umiarkowanej południowej, zwłaszcza w Ameryce południowej i w ziemi Przylądkowej. Wszystkie zawierają kwas szczawiowy i stanowią leki chłodzące. Niektóre mają korzenie bulwiaste, jadalne. Wszystkie okazują zjawisko snu roślinnego, niektóre mają liście drażliwe.

Szczawiński Jakób, wojewoda brzeski, mąż sławny z wymowy, * 1577, † 1673. Był marszałkiem sejmu 1616 r., a 1622 został wojewodą brzesko-kujawskim. Pod czterema z kolei królami: Zygmuntem III, Władysławem IV, Janem Kazimierzem i Michałem odznaczał się roztropną radą, wymową i powagą. Oprócz mów sejmowych jest w druku jego: „Przemowa na pogrzebie Andrzeja Boboli“ (Wilno, 1629).

Szczawińskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Łęczyckiem. Podług spisów podskarbińskich z 1770, obejmowało dwie wsie Szczawiny i Szeligi z sołtystwem, które posiadał Franciszek Mączyński, a po nim Szymon Dzierzbicki, kasztelan Brzeziński, ze wsią Lucimierzem, opłacając kwarty złp. 376 gr. 19, a hyberny złp. 154 gr. 2. Na sejmie z 1773—75 Stany Rzeczypospolitej nadały w posiadanie emfiteutyczne te dobra narodowe rzeczonemu kasztelanowi łącznie za starostwem Błońskiem (ob.).

Szczawiowy eter, ob. Szczawiowy kwas.

Szczawiowy kwas *(acidum oxalicum)*, $C_2H_2O_4$, kwas organiczny dwuzasadowy, w przyrodzie znacznie rozpowszechniony, zwykle połączony z wapnem lub potażem, zwłaszcza w szczawiu i szczawiku; znajduje się w wielu roślinach, jako szczawian wapna, który też często tworzy kamienie moczowe w pęcherzu. Powstaje przez utlenienie mnóstwa ciał organicznych, jak cukru kwasem azotnym, skąd zwany był też *kwasem cukrowym*. Drechsel przez działanie kwasu węglanego na sód otrzymał bezpośrednio szczawian sody. **S. k.** powstaje też przez traktowanie glikolu (ob.) kwasem azotnym. Między glikolem czyli alkoholem dwuatomowym a kwasem szczawiowym istnieje związek taki, jak między alkoholem a kwasem octowym. Za rodnik jego uważa się dwuatomowy *oksalil* C_2O_2. **S.** kwas wydzielonym został przez Scheelego i Wiegleba z soli szczawikowej czyli szczewianu kwaśnego potażu przez strącenie octanem ołowiu i rozkład utworzonego szczawianu ołowiu siarkowodorem. W przemyśle otrzymuje się **S. k.** przez utlenienie kwasem azotnym melasy, albo przez działanie potażu na wióry drzewne w wysokiej temperaturze. Z roztworu wodnego opada w postaci wielkich słupów przezroczystych, zawierających 2 cząsteczki wody krystalicznej; w wodzie wrzącej i alkoholu rozpuszcza się silniej niż w wodzie zimnej; topi się przy 98°, a przy 155° rozkłada. Jest gwałtowną trucizną, zwalnia ruchy serca i przytłumia czynności ośrodków nerwowych. Jako kwas dwuzasadowy wydaje dwa szeregi soli, *szczawiany* kwaśne i obojętne. Używa się w drukarstwie perkalików, przy farbowaniu wełny i jedwabiu, do usuwania plam, do bielenia słomy i stearyny, do czyszczenia mosiądzu.—*Szczawian potażu kwaśny, sól szczawikowa*, $C_2O_4KH+H_2O$, otrzymuje się przez oczyszczenie i odparowanie do krystalizacji soku szczawiu i szczawiku; w wodzie jest mało rozpuszczalny. Używa się do niszczenia plam atramentowych, ponieważ łączy się z tlennikiem żelaza, tworząc sól rozpuszczalną, lubo pod nazwą tej soli uchodzi często nietrująca mieszanina kwasu winnego z kremortartarem.—*Szczawian potażu obojętny*, $C_2O_4K_2+H_2O$, jest łatwiej w wodzie rozpuszczalny. *Szczawian amonji*, $C_2O_4(NH_4)_2+H_2O$, używa się często jako odczynnik chemiczny. *Szczawian żelaza* tworzy minerał oksalit (ob.). *Szczawian etylu* czyli *eter szczawiowy*, $C_2O_4(C_2H_5)_2$, jest płynem bezbarwnym, woni aromatycznej. Przez dodanie roztworu amonjaku do tego eteru powstaje masa biała, utworzona z proszku krystalicznego, *oksamid*, $C_2O_2(NH_2)_2$, który powstaje też przez dystylację suchę szczawianu amonji. Przez ogrzanie szczawianu amonji kwaśnego wyżej 220° powstaje *kwas oksaminowy*, $C_2O(NH_2)OH+H_2O$, przedstawiający się w postaci proszku żółtawego.

Szczawnica, wieś, posiadająca źródła mineralne, leży pod 48°25′ szerokości północnej, a pod 38°9′ długości geograficznej, w Galicji zachodniej, w pow. Nowotarskim, na prawym brzegu Dunajca. Wzniesienie nad poziom morza wynosi 470 metrów (1,487 stóp). Wody szczawnickie poznano w XVI

wieku, popularnością cieszą się od XVIII wieku; pierwszy rozbiór chemiczny wody dokonany został w r. 1810; pierwszą monografję o **S.** napisał Herbrich w r. 1830. Od 1876 r. **S.** jest własnością akademji umiejętności w Krakowie, zapisana w testamencie przez swego właściciela Józefa Szalaya. Cechy geognostyczne gór w pobliżu **S.** znajdujących się, są po największej części te same, co Karpat. Formację tych gór stanowi piaskowiec karpacki, składający się z glinki, węglanów ziemnych (wapień, magnezja) i z tlenku żelaza. Klimat umiarkowany, podalpejski, temperatura dzienna i wieczorna przedstawiają znaczne różnice; ciśnienie atmosferyczne jest mniejsze, niż w równinach, a powietrze obfituje w ozon, który pobudza przemianę materji w człowieku; dość częste deszcze i silne wiatry. Góry, otaczające **S.** są porosłe lasami iglastemi. **S.** posiada siedm zdrojów: Józefiny, Szczepana, Magdaleny, Walerji, Szymona, Wandy i Jana. Wody tych zdrojów prawie wyłącznie używane są do picia i należą do szczaw alkaliczno-słonych; zawierają przeważnie węglany sodu, magnezu, wapnia i żelaza, chlorek sodu, nieco bromków i jodków, znaczną ilość kwasu węglanego, złączonego i wolnego. Temperatura wody jest nizka. Znajdują szerokie zastosowanie w chorobach dróg oddechowych, trawiennych i moczowych, dalej w cierpieniach organów rodnych u kobiet i w chorobach krwi. Prócz leczenia wodami, stosuje się lecznictwo we wszelkiej innej formie: hydroterapja, klimatoterapja, leczenie kefirem, kuracja winogronowa i t. p. Por. Kołączkowski „Szczawnica“ (Kraków, 1883).

Szczawy, wody, zawierające znaczną ilość kwasu węglanego wolnego, ob. Mineralne wody.

Szczątkowe organy, ob. Darwinizm.

Szczebrzeska konfederacja, ob. Gołąbska i Szczebrzeska konfederacja.

Szczebrzeszyn, miasto w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, nad rzeką Wieprzem położone, bardzo starożytne, wspominane już jest w XIV w. W tym czasie było w posiadaniu Władysława, księcia Opolskiego, który je nadał później Gorajskim Od Gorajskich przeszedł **S.** do Tarnowskich i później do Górków, a ostatecznie do kanclerza Jana Zamojskiego, który go wcielił do swej ordynacji. W owych czasach **S.** opasany był murem, miał zamek i był miejscem sądów grodzkich i ziemskich. Dziś **S.** ma 5,700 miesz.

Szczebrzeszyna, Wojciech ze..., ob. Bazeusz Wojciech.

Szczecin, *Szczytno*, niem. *Stettin*, stolica pruskiej prowincji Pomorza i regencji Szczecińskiej (12,074 klm. kw. i 790,000 miesz.), miasto leżące na lewym brzegu Odry i obejmujące też nowe dzielnice, powstałe na miejscu zniesionych w 1873 roku fortyfikacji, oraz na przedmieście Lastadie, położone na prawym brzegu rzeki. **S.** ma kilka pięknych publicznych placów, zamek królewski, bibljotekę, różne zakłady naukowe, giełdę, ożywiony port i dwa dworce kolei żelaznej. Jest on najważniejszem miastem przemysłowem prowincji pomorskiej, posiada fabryki cukru, tytuniu, wyrobów chemicznych, gorzelnie, browary, warsztaty okrętów i t. d. Prowadzi wielki handel (własnych okrętów ma przeszło 200) i zostaje w ciągłej komunikacji za pośrednictwem parowców ze wszystkimi portami morza Baltyckiego i Północnego. Właściwy port miasta dla wielkich okrętów jest Swinemünde. **S.,** dawne *Sedinum*, założony był przez Słowian i w wiekach średnich należał do związku hanzeatyckiego; od 1677 należał do Szwecji i dopiero na mocy pokoju zawartego w Sztokholmie 1720 został ustąpiony Prusom.

Szczecina, pokrycie ciała zwierzęcego, sztywniejsze i mocniejsze od zwykłych włosów; główną jej częścią składową jest substancja rogowa sprężysta. **S.** prędko wysycha, a z powodu swego tłuszczu jest ochroniona od wilgoci, przez co długo może być wstrzymaną od gnicia. Zastosowanie techniczne ma jedynie **S.** *świńska*, używana na szczotki, pędzle i t. p. Szczecina z grzbietu ceni się wyżej, aniżeli z boków ciała; zbiór zimowy jest lepszy, aniżeli letni, a **S.** z dzików ma wartość wyższą, aniżeli świń domowych. Szczecina poddaje się najpierw czesaniu, oczyszcza się wodą ałunową lub mydłem, bieli na słońcu lub kwasem siarkowym, albo też farbuje na czarno przez gotowanie z cukrem ołowianym. — W botanice **S.** *(seta)* zowią się włoskowate, sztywne ostrza, któremi niekiedy uwieńczone są brzegi organów rośliny.

Szczecinkowate, robaki, ob. Pierścienice.

Szczecionogi, robaki, ob. Pierścienice.

Szczeciowate *(Dipscaceae)*, rodzina roślin dwuliściennych mająca za cechy: kielich otaczający ściśle zawiązek, rozcięty w brzegu na szczeciny; korona 1-płatkowa, rurkowata, 4—5 klapkowa; pręcików 4—5, owoc jest niełupką suchą, uwieńczoną brzegiem kielicha i okrywki, o nasieniu wiszącem. Są to zioła lub podkrzewy o liściach naprzemianległych lub okrągowych i kwiatach drobnych, skupionych w gęstą główkę, otoczoną w podstawie okrywą kilkolistkową; nadto każdy kwiat otoczony jest u dołu okrywką osadnikową. Właściwe są okolicom umiarkowanym; szczególnych własności lekarskich nie posiadają. Należy tu około 150 gatunków, właściwych okolicom umiarkowanym i ciepłym lądu starego.

Kwiat drjakwi.

Szczeć, *szczotki, drapacz (Dipscacus)*, rodzaj roślin z rodziny szczeciowatych, cechuje się kielichem podwójnym i dnem owocowem plewowatem; są to zioła dwuroczne w Europie środkowej i południowej i Indjach wschodnich. Jako roślina farbierska ważną jest **S.** *barwierska*, *oset folarski (D. fullonum)*, 1,8 metra wysoka, o kwiatach lilowych i plewach sztywnych, haczykowato-zgiętych,

rosnąca dziko w Europie płd., w środkowej uprawiana; główki kwiatkowe używają się do szczotkowania sukna i wyrobów pończoszniczych. Korzeń i ziele używane były przeciw szkrofułom i syfilisowi, kwiaty przeciw wściekliźnie. Inne gatunki u nas rosnące, jak *D. pilosus*, o kwiatach biała-

Szczeć, kwiat, główka i plewa.

wo-żółtych, *D. sylvester*, o kwiatach czerwonawych, z powodu ości prostych do użytku w sukiennictwie się nie nadają. W tym ostatnim gatunku liście przeciwległe przez zrośnięcie brzegów tworzą drobne miseczki, w których zbiera się woda deszczowa.

Szczedrin, pseudonim powieściopisarza rosyjskiego, ob. Sołtykow Michał.

Szczegłow Mikołaj, naturalista rosyjski, * 1793, † 1831, był profesorem fizyki w uniwersytecie petersburskim. Ogłosił: „Osnowanija obszczej fiziki“ (Petersburg, 1824); „O wulkanach i ich wołnenijach“ (1813); „Mineralogija po sistemie Gajui“ (1824); „Choziajstwennaja botanika“ (1826); „Kurs fiziki“ (1830); „Rukowodstwo k chimii“ (1831). Nadto redagował czasopisma: *Ukazatel otkritij po fizikie, chimii, jestestwennoj istorii i technołogii* (1823—27), oraz *Siewiernyj murawiej* (1830—1831).

Szczek, książę mitologiczny słowiański z czasów przedhistorycznych, jeden z trzech braci (Kij, Szczek i Chorew), założyciel miasta Kijowa.

Szczekociny, osada w gub. Kieleckiej, pow. Włoszczowskim, nad rzeką Pilicą, siedziba zamożnej niegdyś rodziny Odrowążów (ze Szczekocin), liczy 2,900 miesz. **S.** uległy dwukrotnie zniszczeniu za wojen szwedzkich i od tego czasu zupełnie podupadły. Pamiętne są bitwą 1794 r., w której Kościuszko pobity, stracił na polu bitwy generałów Grochowskiego i Wodzickiego. Kościół tutejszy, będący do r. 1669 w posiadaniu kalwinów, odnowiony został 1782 przez sfarościnę Dębińską.

Szczekowica, góra w Kijowie, miała otrzymać swą nazwę od Szczeka (ob.), brata Kija. Na niej podobno miały być pochowane zwłoki ks. kijowskiego Olega.

Szczekuszka (*Lagomys*), rodzaj ssących szczurowatych z rodziny zającowatych; zwierzątka bardzo do zające podobne, różnią się od nich krótszemi nogami, krótkiemi zaokrąglonemi konchami uchowemi i brakiem ogona. Znanych jest kilka gatunków, największe zaledwie wyrównywają chomikowi. Żyje w okolicach kamienistych Azji i Ameryki płn. Najwięcej ich znajduje się w Syberji, kryją się po dziurach między kamieniami, na zimę gromadzą zapasy do nór. W górach Azji środkowej żyje *L. alpinus*, 25 cm. długa, czerwonożółta, czarno kropkowana. *L. otogone*, w Syberji, słynna jest ze swej zmyślności w przygotowywaniu zapasów, gałązki bowiem i korzonki rozpościera na słońcu dla wysuszenia. Wszystkie **S.** wydają głos donośny, gwiżdżący.

Szczekuszka.

Szczenia Daniel, książę, bojar i wojewoda, † 1515; 1489 podbił Wiatkę i Arską ziemię, 1493 wziął Wiaźmę, 1500 w pobliżu Dorohobuża, nad rzeką Wiedroszą, odniósł zwycięstwo nad hetmanem litewskim ks. Konstantym Ostrogskim, którego wziął do niewoli; 1501 pomyślnie walczył w Inflantach; 1506 był na wyprawie przeciw carowi kazańskiemu; wreszcie 1513 rozbił pod Smoleńskiem Jerzego Sołłohuba; 1514 zdobył Smoleńsk.

Szczeniowski Tytus, literat, znany także pod pseudonimem *Izasława Blepońskiego*, * 1808 w Siedliszczu blizko Winnicy w gub. Podolskiej, † 1880. Po 1831 r. był jakiś czas w Galicji, skąd wróciwszy do swej majętności Siedliszcz, obok zatrudnień gospodarskich zajmował się gorliwie piśmiennictwem. Ogłosił drukiem: „Przygotowania do nauki dziejów powszechnych i historji“ (Wilno, 1842); „Bigos hultajski, bzdurstwa obyczajowe“ (3 tomy, 1844—46).

Szczep, ob. Szczepienie.

Szczepan, *Silny Duszan*, ob. Stefan, imię kilku władców serbskich.

Szczepanik Jan, wynalazca, * 1872 w Krośnie w Galicji, był nauczycielem szkoły ludowej, a zapoznawszy się z warsztatem tkackim, wpadł na pomysł znacznego uproszczenia roboty przez zastosowanie fotografji do wyrobu rasterów tkackich. Wynalazek ten zyskał znaczny rozgłos, dotąd jednak, ile wiadomo, na wielką przynajmniej skalę, do fabryk wprowadzony nie został. **S.** osiadł w Wiedniu, gdzie założył własną pracownię techniczną, w której zajmuje się urzeczywistnieniem

Szczepanik Jan.

innych swych pomysłów, jak telektroskopu, czyli przyrządu do przesyłania wrażeń świetlnych na znaczne odległości, pancerza zabezpieczającego od pocisków karabinowych, przyrządu zabezpieczającego od zetknięcia się wagonów, pługa udoskonalonego i t. p., dotąd jednak (1902) o tem wszystkiem wiadomo jedynie z powtarzających się co czas jakiś wieści dziennikarskich. Pomimo zapowiedzi, **S.** nie przedstawił wynalazków swych ani na zjeździe przyrodników w Krakowie 1901, ani na wystawie wynalazków polskich we Lwowie 1902 r.

Szczepanków albo *Szczepankowo*, dawniej miasteczko, dziś wieś w gub. i pow. Łomżyńskim, o 2 mile od Łomży odległa, wielce starożytna, ma wspaniałą świątynię w stylu ostrołukowym, z klasztorem benedyktyńskim.

Szczepanowski Stanisław, znakomity gitarzysta, * 1814 w krakowskiem, † 1879. W r. 1831 emigrował. Pierwszy koncert dał z wielkiem powodzeniem w Edymburgu 1839 i odtąd występował wielokrotnie we wszystkich stolicach Europy. **S.** był także biegłym wiolonczelistą, a jako gitarzysta nie miał sobie równego.

Szczepanowski Stanisław, przemysłowiec, polityk i publicysta, był posłem na sejm i do rady państwa, a współcześnie dyrektorem i współwłaścicielem kopalń nafty w Schodnicy w Galicji. Pracował nie dla pieniędzy, lecz dla stworzenia przemysłu w kraju, zbankrutował, uwolniony przez sąd, umarł w 1900, żałowany powszechnie. Napisał: „Nędza w Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego“ (Lwów, 1888).

Szczepanowski, św. Stanisław, ob. Stanisław święty.

Szczepanów, wieś w Galicji, obwodzie Bocheńskim położona, pamiętna urodzeniem 1030 św. Stanisława, biskupa krakowskiego, na którego pamiątkę i pod jego nazwaniem dziejopis Jan Długosz, kanonik krakowski, wzniósł tutaj około 1460 w miejsce drewnianego kościół murowany.

Szczepański Jan Juljan, nauczyciel języka polskiego we Lwowie, * 1795 w Rozdole w Galicji, wydał z druku: „Polihymnia czyli piękności poezji autorów tegoczesnych“ (6 t., Lwów, 1827 — 28); „Wieczory familijne czyli powieści nauczające i dramy moralne w językach polskim, niemieckim, francuskim i włoskim“ (2 wyd., 1841); „Encyklopedja dla małych dzieci“ (2 t., 1862); „Świat w obrazkach, wiązanie dla dzieci z 300 rycinami“ (1842); „Gramatyka języka polskiego dla szkół wyższych realnych“ (1857) i wiele innych książek elementarnych.

Szczepański Alfred, publicysta, zamieszkały w Wiedniu; napisał: „W tył 1863,“ „Cechy i stowarzyszenia“ (1867); „Artur Grottger“ (1868); „Siła dla praw“ (1869); „Z wieku XIV“ (1871); „Poradnik przemysłowo-rolniczy“ (1874—77); „Szkoły i wychowanie w Polsce“ (1873); „Do reformy stosunków miejskich“ (1878); „Józef Ordęga“ (1879); „Którędy i dokąd?“ (1873); „Przesilenie państwowe w Austrji“ (1878); „Po burzy“ (1880); „Nad Dunajem i Sawą“ (1880); „Na greckiej lirze“ (1882); „Ilustrowana historja nowożytna“ (3 t., Wiedeń, 1895—96).

Szczepienie, w ogrodnictwie czynność, przez którą obraną gałązkę na jednem drzewie można przenieść na inne tegoż samego lub pokrewnego gatunku, i w taki ją sposób umieścić, że się

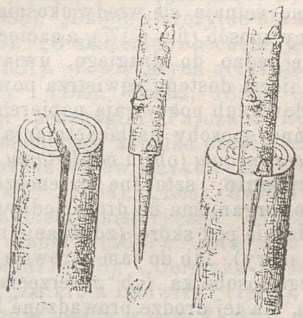

Fig. 1, 2, 3. Szczepienie.

z owem drugiem drzewem zupełnie zrasta. **S.** ma na celu uszlachetnienie drzewa, to jest otrzymanie z niego lepszych, szlachetniejszych owoców, lub piękniejszych kwiatów. **S.** odbywać można

Fig. 4, 5. Kopulacja.

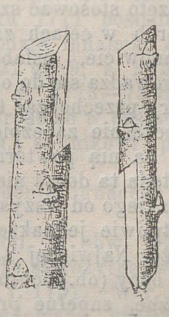

Fig. 5 i 7. Kopulacja.

tak na roślinach drzewnych, jako też i na zielnych. Pospolicie szczepi się np. jeden gatunek róż na drugim, śliwę, jabłoń lub gruszę uszlachetnioną, na takichże drzewach, ale dzikich i t. p. Gałązka, mająca być zaszczepioną, winna mieć najmniej 3 lub 4 pączki: zowie się ona *zrazem*

(fig. 1), takie zrazy przygotowują się zwykle zaraz na wiosnę. Dolny koniec takiej gałązki przycina się klinowato na 1—1½ cala; jeśli dziczek czyli płonka jest młoda i przedstawia sam pieniek, to się szczepi wprost na niej; na wielkich zaś drzewach należy wprzód główne gałęzie odpiłować, na miejscu odpiłowanem robi się nożem głęboką szparę (fig. 2), a właściwie rozszczepienie w podłuż i wtyka się w tę szparę przygotowany zraz (fig. 3), stosując kory i drewna do siebie, a całą szparę smaruje się maścią ogrodniczą, woskiem, lub gliną, poczem mchem i szmatką się obwiązuje. Kora i drewno szlachetnego zraza, stykając się z dziczkiem, z czasem zupełnie się z nim zrasta i nową gałęź tworzy. Odmianą **S.** jest *kopulacja*, gdy gałązka dziczki jest takiej samej prawie wielkości, jak gałązka drzewa uszlachetnionego; obie ścinają się wtedy ukośnie (fig. 4 i 5), lub w inny sposób (fig. 6 i 7), a nacięcia nakładają się ściśle jedno do drugiego, uwiązują łykiem i dla usunięcia dostępu powietrza powlekają maścią ogrodową lub pokrywają papierem kauczukowym. Inne sposoby uszlachetniania drzew polegają na *oczkowaniu* (ob.) i *odkładaniu* (ob.).

Szczepienie, sztuczne przenoszenie zarazka z jednego organizmu na drugi, odbywa się przez wprowadzanie pod skórę (zdrapanie naskórka lub nacięcie skóry), lub do jam surowiczych wydzielin chorego osobnika lub zwierzęcia osobnikom zdrowym. Na tej drodze prowadzone były i dotąd prowadzą się badania nad istotą i przebiegiem różnych chorób zakaźnych; szczepiąc zarazki z człowieka na zwierzętach, poznano ich własności, działanie, wykryto warunki rozwoju i sposoby ich niszczenia. Gdy prace nad chorobami zakaźnemi wykryły prawo, że w większości przypadków jednorazowe przebycie choroby zakaźnej chroni człowieka od zapadnięcia na nią powtórnie, zaczęto stosować szczepienie zarazków niektórych chorób w celach zapobiegawczych, ochronnych. Mianowicie, osłabione zarazki danej choroby wprowadza się do organizmu zdrowego człowieka, który przechodząc tę chorobę w lekkiej formie, jednocześnie zabezpieczonym zostaje od zapadnięcia na nią powtórnie, już w formie złośliwszej. Metoda ta dotąd nie zdołała zabezpieczyć rodzaju ludzkiego od wszystkich chorób zakaźnych, niewątpliwie jednakże w przyszłości wiele uczynić może. Najwięcej skutecznem jest dotąd szczepienie ospy (ob.) ochronnej; znakomite wyniki praktyczne, zupełne prawie wygaśnięcie epidemji tej choroby w Europie od czasu przymusowego jej szczepienia całej ludności, przejednały najgorętszych nawet przeciwników tej metody.

Szczepnik Michał, znakomity artysta dramatyczny rosyjski, * 1789, † 1863, pochodził ze stanu włościańskiego i był poddanym hr. Wolkenstejna. Początkowo grywał w teatrze kurskim, następnie przez lat 17 przebywał w rozmaitych trupach prowincjonalnych, w końcu przez lat 32 grywał na scenie moskiewskiej i odznaczał się zarówno w rolach najbardziej tragicznych, jako też charakterystycznych i komicznych. Pamiętniki **S.** ogłoszono 1864: „Zapiski i pisma“ (Moskwa). Por. Katkowa „Jubilej M. S.“ (Moskwa, 1855); Aksanowa „Nieskolko słow o M. S.“ (tamże, 1855).

Szczerbak, roślina, ob. Cykorja.

Szczerbakowskie jezioro leży o 3 mile od miasta gub. Kazania. Długości ma 400, szerokości 39 sążni; otoczone jest błotami siarczystemi, mającemi własności uzdrawiające w wielu chorobach naskórnych.

Szczerbate, rzęd zwierząt ssących, ob. Bezzębne.

Szczerbatow, ród książęcy rosyjski, pochodzący od książąt czernihowskich. Z rodu tego najważniejsi: **Szczerbatow** Konstanty, za cara Aleksego Michałowicza był wojewodą w wojnie polskiej, następnie dowodził przeciwko Steńce Razinowi i pokonał Maksyma Josifowicza. 1682 został bojarem, † 1696.

Szczerbatow Michał, * 1686, † 1738; początkowo służył przy dworze Piotra I, następnie wstąpił do wojska, brał udział w rozmaitych wyprawach; 1731 został generał majorem i komendantem Moskwy, 1732 zaś gubernatorem archangielskim.

Szczerbatow Jan, * 1693, † 1767; był za Piotra II posłem w Carogrodzie, następnie prezesem justickolegjum i posłem w Londynie.

Szczerbatow Michał, syn *Michała* **Sz.,** gubernatora archangielskiego, * 1733, † 1790, służył początkowo wojskowo, następnie przy dworze. Położył zasługi swemi pracami historycznemi, z których ważniejsze: „Rossijskaja istorija“ (15 t., Petersburg, 1770—93), sięgająca do panowania Michała Feodorowicza; „O starinnych stepenjach czinow w Rossii“ (Moskwa, 1784); „Carstwennaja kniga“ (Petersburg, 1774); „Letopis o mnogich miateżach w Rossii“ (tamże, 1771); „Kratkaja powiest o bywszich w Rossii Samozwancach“ (tamże, 1774); „Zapisnyja tetradki Petra I“ (tamże, 1774); „Kartina władienija Manomachowa doma“ i in.

Szczerbatow Aleksy, * 1778, wcześnie wstąpił do służby wojskowej, 1800 był już generał-majorem, 1806 i 1807 walczył przeciwko Francuzom w Prusiech, następnie brał udział w obronie Gdańska, 1810 r. znajdował się przy blokadzie Szumli i wzięciu Ruszczuku, 1812 jako dowódca oddzielnego oddziału, walczył pod Brześciem, Kobryniem, Horodeczną i Berezyną; 1813 i 1814 walczył przy armji Blüchera w Niemczech i Francji; 1816 został generał-adjutantem cesarza, a 1823 generałem piechoty. W wojnie polskiej 1831 r. dowodził częścią gwardji i brał udział w obronie przejścia przez Narew pod Żeltkowem, w bitwie pod Ostrołęką i przy wzięciu Warszawy; następnie we wrześniu oblegał Modlin i ścigał do granicy pruskiej armję polską pod Rybińskim,

1839, został prezesem głównego audytorjatu, 1839 członkiem rady państwa, a 1844 generał gubernatorem Moskwy.

Szczerbicz Paweł, prawoznawca, * 1552 r. w Krakowie, nauki pobierał w tamecznej akademji. Po jej ukończeniu wysłany kosztem wojewody krakowskiego Firleja za granicę, po powrocie do kraju został jakiś czas na dworze wojewody, a następnie otrzymał urząd syndyka we Lwowie. W r. 1582 został sekretarzem króla Stefana Batorego i rajcą czyli asesorem sądów królewskich. Jan Zamojski, szczególnemi zaszczycając go względami, przypuścił do swojego herbu Jelita, co król Stefan potwierdził. Obok tego Szczerbicz był także pisarzem dekretowym królów Stefana i Zygmunta III przez lat 25, w roku zaś 1588 należał do poprawy Statutu litewskiego. Po stracie żony w r. 1603 wstąpił do stanu duchownego, był proboszczem sandomierskim, a później kanonikiem warszawskim. † 1609 w Krakowie. Wydał następne dzieła: „Speculum Saxonum albo prawo saskie i magdeburskie porządkiem abecadła z łacińskiego i niemieckich egzemplarzów zebrane“ (3 wyd., Warszawa, 1646); „Jus municipale, to jest prawo miejskie magdeburskie, nowo z łacińskiego i niemieckiego języka z pilnością i wiernie przełożone“ (Lwów, 1581); „Promptuarium statutorum omnium et constitutionum Regni Poloniae cum indice rerum et verborum copiosissimum“ (2 wyd., Brunsberga, 1615); „Politica pańskie to jest nauka jako pan i każdy przełożony rządnie żyć i sprawować się ma“ (Kraków, 1595). Jest to skrócony przekład Justa Lipsjusza.

Szczerbiec, tradycyjna nazwa miecza, nie w ostrzu, lecz w środku głowni wyszczerbionego i podczas koronacji przypasywanego królom polskim. Miał to być ten sam miecz, który Bolesław Chrobry otrzymał w darze od Ottona III, cesarza niemieckiego r. 1000 w Gnieźnie i którym miał uderzyć o bramę kijowską. **S.** był używany przy koronacji królów polskich; od śmierci Augusta II już go w Krakowie nie widziano. Por. Swieżawski.

Szczerbina Mikołaj, poeta rosyjski, * 1821 w Taganrogu, † 1869 w Petersburgu; studjował w uniwersytecie charkowskim, był urzędnikiem rządu gubernjalnego moskiewskiego, następnie urzędnikiem do szczególnych poruczeń przy ministerjum oświaty w Petersburgu. Oprócz artykułów i utworów poetyckich, pomieszczanych w czasopismach, z których ważniejsze: „Nowo i Maru, serbskaja narodnaja poema“ (*Rus. Wiest*, 1860); „O narodnoj gramotnosti i rasprostranenii proswieszczenija w narodie“ (tamże, 1863); „Razbor stichotworenij Ogarewa“ (*Bibl dlja cztenija*, 1857); „Opyt o knigie dla naroda“ (O. Zapiski, 1861), oddzielnie wydał: „Stichotworenija“ (2 t., Petersburg, 1857); „Sbornik łuczszich proizw. russk. poezii“ (tamże, 1858) i in. Zbiorowe wydanie jego utworów wyszło w 1874 r. p. t.: „Połnoje sobranie soczinenij.“

Szczerbowicz-Wieczór Ludomir Ludwik, * 1842 w gub. Mińskiej, † 1899, studja uniwersyteckie ukończył w Moskwie 1864 następnie mianowany nauczycielem gimnazjum w Kielcach, w 1867 r. nauczycielem progimnazjum w Częstochowie, a od 1872 był nauczycielem gimnazjum w Warszawie, nakoniec w Płocku. Pisywał recenzje do pism warszawskich i artykuły treści naukowej. Osobno wydał następujące prace: „Eurypides, nieprzyjaciel kobiet“ (1868); „Parmenides, filozof z Elei“ (1869); „Sztuka kochania, studjum z literatury rzymskiej“ (1872); „Zagadnienia i kierunki“ (1874); „Kilka kwestji“ (1875); „Świat i dzieci czyli nauka o rzeczach“ (1876); „Mała statystyka Jeskego, uzupełniona i przerobiona“ (wyd. 3, 1885); „Dzieje starożytne dla młodzieży“ (2 cz., 1880); „O skażeniu obecnem języka polskiego“ (1881). Z większych artykułów: „Trzej samozwańcy“ (*Bibl. Warsz.*, 1868); „Streszczenie historji pedagogiki Paroza“ (*Gazeta Pol.*, 1872); „Polemiczna kronika czasopism“ (1872—74); „Skorowidz błędów językowych“ (1877); „Kalectwa mowy“ (1884); „Losy dwóch niewiast“ (1884); „Kobiety historyczne“ (1883 — 1887); „Krwawy djabeł“ (1887); „Studja z literatury polskiej“ (1877—78); „Ucieczka Leszczyńskiego“ (1884); „Za króla Ludwika“ (1884).

Szczerców, osada w pow. Łaskim, gub. Piotrkowskiej, nad rz. Widawką, niegdyś zamożne i ludne, dziś ubogie, liczy 1,700 miesz.

Szczerczowskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Sieradzkiem, pow. Piotrkowskim. Podług lustracji z r. 1662, powstało z dawniejszego starostwa Piotrkowskiego, przez wydzielenie z niego miasteczka Szczerców (ob.) i wsi: Stary Szczerców (ob.) z folwar. i Chrząstkowa z wójtostwem. W roku 1771 posiadał je Aleksander Szembek, wojewodzic inflancki, opłacając z niego kwarty złp. 932 gr. 9, a hyberny złp. 383 gr. 9. Na sejmie z r. 1773—75 Stany Rzpltej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Tymowskiemu, stolnikowi piotrkowskiemu.

Szczery Ziemisław, pseudonim Ignacego Onichimowskiego.

Szczerzec, miasto w Galicji, w obw. Lwowskim, nad rz. Szczerką, bardzo starożytne, wspominane już jest w dziejach r. 1131. W r. 1516 Tatarzy spalili miasto; odbudowane, spalili powtórnie w r. 1620, a powstałe na nowo, znowu zniszczone zostało przez Szwedów. Obecnie liczy około 5,000 miesz., ma kościół parafjalny i dwie cerkwie. W poblizkiem miasta wzgórzu istnieją obszerne, dotąd niezgłębiane jaskinie.

Szczerzeckie starostwo niegrodowe leżało w województwie Ruskiem, w ziemi Lwowskiej. Podług lustracji z r. 1621, powstało z dawniejszego starostwa Lwowskiego i obejmowało w sobie

w r. 1770: miasto Szczerzec (ob.) z wójtowstwem, oraz wsie: Wola Seredycka, Humieniec, Popielany, Dmytrze, Dobrzany, Brodki, Krasów, Polana, Nowe Hucisko, Nową Polanę, Łubiana, Nagórzany, Porsnia z Chrusną. Posiadał je w r. 1771 Piotr Potocki, kasztelanic lwowski, opłacając z niego kwarty złp. 12,165 gr. 8, a hyberny złp. 472 gr. 3. Zajęte przez rząd austrjacki d. 16 sierpnia 1785 r., sprzedane zostało przez niego w trzech sekcjach: 1-ą nabył Jędrzej Skulimowski za złr. 46,100, 2-ą de Kriegshaber za złr. 103,200, a 3-ą Wacław Chudetz za złr. 39,000. Ob. Czemeryńskiego „O dobrach koronnych."

Szcześniak Władysław Maksymiljan, ksiądz, magister teologji, napisał: „Dzieje Kościoła katolickiego w zarysie" (Warszawa, 1901); „Słownik apologetyczny wiary katolickiej" (1894).

Szczeżuja, mięczak, ob. Anodonta.

Szczęki, największe z kości twarzowych, są w liczbie trzech, dwie górne i jedna dolna. **S.** *górne* są symetrycznie ze strony prawej i lewej umieszczone i z sobą zrosłe. Odróżniają w nich trzon piramidalny i cztery wyrostki. Trzon jest trójścienny; ściana wewnętrzna obrócona jest ku policzkowi i pokryta mięśniami; ściana górna stanowi przeważnie dno oczodołu; ściana wewnętrzna odpowiada jamie nosowej. Wnętrze trzonu wydrążone stanowi tak zwaną jamę Highmora, otwierającą się na ścianie wewnętrznej do jam nosowych. Wyrostki nosowe tworzą z właściwemi kośćmi nosowemi kostną osadę nosa; wyrostek twarzowy łączy się z kością tejże nazwy, wyrostek podniebienny tworzy największą część podniebienia twardego; wyrostek wreszcie zębodołowy, opuszczający się ku dołowi, stanowi osadę dla zębów górnych. Do szczęki górnej przyczepiają się mięśnie żucia i właściwe mięśnie twarzowe. Najważniejsze choroby **S.** są: próchnienie i nowotwory; leczy się je często przez wycięcie całej szczęki *(resectio)*. **S.** *dolna* ob. Żuchwa.

Szczękonogi lub *nogoszczęki,* szczęki dodatkowe u skorupiaków, mające zarazem znaczenie nóg, ob. Skorupiaki.

Szczękościsk *(Trismus)*, stan skurczu tonicznego mięśni, przywodzących obie szczęki do siebie; następstwem podobnego stanu jest niemożność rozwarcia ust. **S.** jest objawem typowym przy tężcu, spotyka się także i przy innych niektórych cierpieniach układu nerwowego.

Szczęsna, pseudonim Józefy Bąkowskiej (ob.).

Szczęsny, pseudonim księdza Feliksa Wartenberga.

Szczodry wieczór, tak nazywano w dawnej Polsce wieczór, poprzedzający święto *Trzech króli,* z powodu, że w tenczas rozdawano upominki dzieciom, czeladzi, proboszczom i sąsiadom.

Szczodrzenica, *Szczodrzeniec (Cytisus)*, rodzaj roślin z rodziny strąkowych, cechuje się kielichem dwuwargowym, o zębach pochylonych, chorągiewką wielką, owalną, i strąkiem wielonasiennym, ścieśnionym; należą tu drzewa i krzewy w 40 gatunkach, o wielkich i żółtych kwiatach i liściach jak u koniczyny. Dosyć pospolitą jest u nas **S.** *nizka (C. supinus)*, okryta w maju i czerwcu obficie kwiatami żółtemi. Najpiękniejszym jednak gatunkiem jest *C. laburnum,* rosnący po lasach Europy południowej, u nas w ogrodach i parkach hodowany. Kwiaty jego w maju rozwi-

Szczodrzenica.

jające się, zebrane w długie, wiszące grona żółte wydają się jakby deszcz ztotego koloru, o wielkich przeciągłych kroplach; stąd też powstała jego nazwa *złotego deszczu.* Dorasta do 7 m. wysokości, a z drewna jego, które ma bardzo piękny słój *(heban fałszywy)*, wyrabiają się różne sprzęciki ozdobne, lub instrumenty muzyczne i matematyczne. Nasiona chętnie są jadane przez kury i bażanty; zawierają substancję krystaliczną, gorzką *cytizynę* $C_{20}H_{27}N_3O$. Również pięknym jest *C. purpureus* o kwiatach purpurowych.

Szczorse, starodawna dziedzina znakomitego w dziejach domu Litaworów Chreptowiczów, w pobliżu Niemna, w pow. Nowogrodzkim, gub. Mińskiej, słynąca z wzorowego płodozmiennego gospodarstwa, z pięknej bibljoteki, obfitującej w rzadkości bibljograficzne i wielkiej ceny rękopisy, ze szkoły dla włościan w sposób wysoko praktyczny urządzonej i wreszcie z oczynszowania wszystkich poddanych, jeszcze w r. 1790 dokonanego. Z dawnych wspomnień **S.** chlubią się tylko wielkim pałacem, zbudowanym przez twórcę dawnej świetności miasta kanclerza Joachima Chreptowicza.

Szczotki, przyrządy służące do czyszczenia sukna i innych tkanin, do polerowania i innych celów technicznych. Wyrabiają się głównie ze szczeciny świń, a także z włosów końskich i kozich, z drutu stalowego mosiężnego, z włókien po-

chodzących z różnych palm, ze słomy ryżowej i zwyczajnej *(miotełki)*. Włosy te osadzają się zwykle w drzewie (bukowem, klonowem, gruszkowem), albo też w kości lub w kości słoniowej. Szczecina lub włosy osadzają się w deseczkach dwojakim sposobem; albo robią się w tych ostatnich otwory na wylot, albo tylko do pewnej głębokości. W pierwszym razie pęczek szczeciny wprowadza się w otwór za pomocą szpagatu lub drutu mosiężnego, w drugim razie osadza się w otworach za pomocą kleju lub smoły. Wyroby pierwszego rodzaju są znacznie trwalsze. W **S.** do czyszczenia luf, dzbanów i innych naczyń, szczecina osadza się w kręconym drucie. Zresztą do fabrykacji **S.** używa się obecnie maszyn, przyśpieszających znacznie robotę. Maszyna Woodburego zastępuje 10—12 ludzi. **S.** *metalowe*, z krótkich drucików metalowych, używają się do bronzowania i polerowania wyrobów metalowych. W machinach elektrycznych *szczotkami* lub *szczoteczkami* nazywają się kolektory, odprowadzające na zewnątrz prądy wzbudzone. **S.** jest też nazwą *szczeci* (ob.).

Szczucki Wincenty, lekarz, * 1786 w Żółkiewie, w Lubelskiem, † 1832. Medycynę studjował we Lwowie i Krakowie, następnie jako lekarz osiadł w Sandomierzu, gdzie w latach 1812—1813 był fizykiem powiatowym, a do 1817 departamentowym. W 1819 został profesorem materji lekarskiej, patologji i propedeutyki w uniwersytecie warszawskim i członkiem ogólnej rady lekarskiej. Oprócz kilku rozpraw ogłosił: „Krótki zbiór medycyny praktycznej“ (Warsz., 1818); „Propedeutyka do nauk medycyny“ (1825).

Szczuczyn litewski, miasteczko w powiecie Lidzkim, gub. Wileńskiej, słynęło niegdyś wzorową szkołą księży Pijarów. Dzisiaj liczy zaledwie 600 mieszkańców.

Szczuczyn mazowiecki, miasto powiatowe w pow. Szczuczyńskim, gub. Łomżyńskiej (26 mil kw., 67,300 mieszk.), nad rzeką Wissą. Tutejszy kościół po-pijarski zbudowany został na pamiątkę zwycięstwa nad Turkami pod Wiedniem r. 1683; Jan III bowiem, wyprawiając się na tę wojnę, ślubował dać sumę 200,000 złp. na wystawienie kościoła, co po powrocie wypełnił, złożywszy powyższą sumę na ręce ówczesnego właściciela Szczuczyna, Stanisława Szczuki. Ten zbudował z funduszów królewskich kościół, a sam własnym kosztem wystawił przy nim kolegjum Pijarów i hojnie je uposażył. Tutejeza szkoła pijarska była jedną z najlepszych w kraju i wydała wielu zasłużonych mężów. Obecnie **S.** po dotkliwej klęsce pożaru 4 maja 1858 r., w którym 186 domów spłonęło, posiada urzędy władz powiatowych i 5,750 miesz. Do wzrostu miasta przyczynia się i przeprowadzenie drogi Brzesko-Grajewskiej, od której (stacji Grajewo) **S.** tylko o 2 mile jest odległy.

Szczudła, pręty, opatrzone w pewnej wysokości deszczułkami lub strzemionami, na których się stopy opierają; na prętach takich stać i chodzić można, trzymając się ich rękoma. **S.** takie (fig. 2) służą do ćwiczeń gimnastycznych: inny rodzaj (fig. 1), zakończony u góry rozszerzeniem, za pomocą którego może być do stopy przywiązany, używany jest przez ekwilibrystów w przedstawianiach cyrkowych. Oba zresztą rodzaje są używane w okolicach błotnistych, umożebniają bowiem chodzenie w miejscach inaczej zgoła niedostępnych; szczególnie rozpowszechnio-

Szczudła.

ne są w departamencie francuskim Laudes, gdzie pasterze przez cały dzień na **S.** pozostają. W Namur corocznie odbywała się podczas karnawału walka dwóch partji na **S.**, z powodu niebezpieczeństwa wszakże zwyczaj ten został obecnie zniesiony.—**S.** nazywa się też podpora, zastępująca nogę amputowaną: **S.** takie w dolnym końcu opatrzone jest trzewikiem gumowym, który chroni od wyślizgnięcia i osłabia nacisk, jakiego doznaje kadłub przy stąpaniu. Korzystniejsze są nogi sztuczne (ob. Sztuczne członki), ale cena ich jest wyższa i wymagają częstszej naprawy.

Szczudłak *(Himantopus)*, rodzaj ptaków brodzących, z rodziny bekasów, odznaczający się szczególną długością nóg, bardzo szczupłych, słabych; dziób ma prosty, cienki, ostrokończysty, skrzydła bardzo długie, ostre. Znanych jest 5 ga-

Szczudłak.

tunków, znajdują się we wszystkich częściach świata, przebywając na rozległych zalewach, przy ujściach rzek. Gatunek europejski *H. menalopterus* do nas bardzo rzadko zalatuje, jest biały z czarnemi skrzydłami, nogi ma czerwone.

Szczudłowate, ptaki, ob. Brodzące.

Szczuka Antoni Stanisław, podkanclerzy litewski, † 1710 wzniósł się z małych początków do wysokiego znaczenia za łaską Jana III, który go wysoko cenił za prawość charakteru. Pierwotnie mecenas przy trybunale litewskim, został następnie podczaszym wiskim, sekretarzem królewskim, wreszcie referendarzem koronnym 1688 r., a nadto otrzymał starostwa: Lubelskie i Wareckie. W r. 1690 posłował do Królewca, gdzie stany księstwa Pruskiego składały hołd nowemu panu, elektorowi brandeburskiemu, i przysięgały wierność Rzeczypospolitej. Podczas następnego bezkrólewia był pułkownikiem ziemi Wiskiej i prowadząc szlachtę na pole elekcyjne, popierał silnie sprawę Augusta Sasa, na którego potem zbawienny i skuteczny wpływ wywierał; wymógł nawet na nim ustąpienie wojsk saskich z Rzeczypospolitej. W 1699 został podkanclerzym litewskim i towarzyszył królowi na sławnym zjeździe w Birżach z carem Piotrem. Kiedy potem obrano Stanisława Leszczyńskiego królem polskim, **S.** długo jeszcze trzymał stronę Augusta, nareszcie przeszedł do obozu Leszczyńskiego, ale za powrotem Augusta znowu skwapliwie do niego wrócił. Według Niesieckiego, **S.** wydać miał pod nazwiskiem *Candidi Veronensis* dzieło p. t. „Ecclypsis Poloniae, orbi polonico demonstrata“ (Warszawa, 1709). Ważniejszą wszakże po nim pozostałością są rękopisy przechowywane w bibljotece wilanowskiej. Życiorys w *Tygodniku Illustr.* (№ 146 za r. 1862).

Szczupak *(Esox)*, rodzaj ryb z rzędu otwartopęcherzowych, z rodziny *szczupakowych (Esocidae)*, której jest prawie jedynym przedstawicielem. Jest to ryba powszechnie znana, mająca kształt ciała wysmukły, głowę podłużną, niską, pysk wyciągnięty, przypłaszczony, ze szczęką dolną wystającą, zęby na kości międzyszczękowej i na podniebieniu drobne, szczotkowato zgroma-

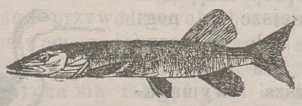

Szczupak.

dzone, a w szczęce dolnej wielkie, rzadko jednym rzędem ustawiane, płetwy brzuchowe odległe od piersiowych, grzbietowa daleko na tył ciała cofnięta; łuska drobna, twarda, mocno w skórze osadzona, ciało plamami jaśniejszemi, żółtemi, regularnie narzuconemi upstrzone. **S.** *właściwy (E. lucius)* do 2 m. długi i do 35 kg. wagi, znajduje się w całej prawie Europie, w Azji mniejszej, w Syberji, aż do oceanu Wschodniego, szczególniej lubi wody obszerne i zaciszne, obrosłe po brzegach trawą, wód zaś bystrych o dnie kamienistem unika. Jest to najdrapieżniejsza ryba wód słodkich; żarłoczny a ruchawy, jest największym pustoszycielem zarybionych stawów. Rośnie bardzo szybko w wodach, gdzie mu na pokarmie nie zbywa, mięso jego jest bardzo cenione. Rzączyński i inni dawniejsi pisarze piszą o kilkowiekowem życiu **S.**, co jest bardzo przesadzonem; **S.**, mający około 2 m., liczy w przybliżeniu zwykle od 40—50 lat wieku. Pomimo żarłoczności, hodowla **S.** może być korzystną, jeżeli mu się dostarcza ryby mnożne, a mało cenne. Tarło szczupaka przypada wcześnie na wiosnę, zwykle w porze puszczania lodów w marcu lub kwietniu, odbywa się prędko i w kilka dni przemija. Ikrę składają na gałązkach podwodnych. W Stanach Zjednoczonych żyje inny gatunek **S.**, *E. niger*.

Szczupak morski, ob. Belone.

Szczur, ob. Mysz. **S.** *Eneasza*, **S.** *surynamski*, ob. Didelf, **S.** *Faraona*, **S.** *egipski*, ob. Ichneumon. **S.** *piżmowy*, ob. Piżmoszczur. **S.** *wodny*, ob. Polnik.

Szczurnik, ob. Ichneumon.

Szczurowate, toż co gryzące (ob.).

Szczurowickie starostwo niegrodowe było położone w województwie Bełskiem, pow. Buskim. Podług lustracji z r. 1665, powstało z dawniejszego starostwa Buskiego i obejmowało w r. 1772 miasto Szczurowice i wsie: Mikołajów, Łapatyn, Niemitów, Obladów i część Sterkowiec, które posiadał Ignacy Myszka Chołoniewski, opłacając kwarty złp. 11,369, a hyberny złp. 674 gr. 20. Zajęte przez rząd austrjacki w r. 1771, sprzedane przez niego zostało temuż Chołoniewskiemu za złr. 218,070.

Szczurowski Tymoteusz, misjonarz zakonu Bazyljanów i kaznodzieja, * 1740 we wsi Lisznie na Wołyniu, † 1812; po ukończeniu nauk w szkole Bazyljanów we Włodzimierzu, wstąpił do zgromadzenia w Byteniu. Wysłany na dalszą naukę do Rzymu, otrzymał stopień doktora teologji i urząd protonotarjusza apostolskiego. Za powrotem do kraju przeznaczony na kaznodzieję do Wilna, zjednał sobie sławę znakomitego mówcy. Przeniesiony następnie został na magistra nowicjatu do Bytenia, a stąd na przełożonego klasztoru Bazyljanów do Białej Radziwiłłowskiej. 1792 założył nowy zakon żeński w kościele ruskim unickim, który nazwał Józefatkami, przepisał im regułę i własnemi zabiegami utrzymywał. Oprócz mnóstwa pieśni religijnych, śpiewanych dotychczas przez lud na całem Podlasiu, ogłosił: „Głos pochwalny nieba i ziemi,“ djalog wierszem (1770); „Widok mądrości w obrazach od pogan wyśmiany, od Leona Izauryka cesarza zdeptany, od Jana Damascena wsławiony,“ tradycja wierszem (1774); „Hasła zbawienne nauki apostolskiej“ (4 t. Wilno, 1780—1783); „Misja Bialska“ (4 t., Supraśl, 1792) i in.

Szczurowski Jan Nepomucen, znakomity śpiewak polski, basista, * 1771 r. w Pińczowie, † 1850 w Warszawie; pobierał nauki w szkole śpiewu, założonej przez Sierakowskiego w Krakowie, gdzie r. 1787 po raz pierwszy wystąpił na scenę. Potem występował w Dubnie, Lublinie w Warszawie, następnie we Lwowie i innych miastach polskich, aż nareszcie w r. 1807 osiadł w Warszawie, gdzie został stałym artystą teatrów. Ostatni raz śpiewał publicznie w r. 1845 w Resursie kupieckiej.

Szczutowski Stanisław, publicysta, * 1848 r., był współpracownikiem wielu pism i dwukrotnie kierownikiem *Kurjera Codziennego*, w którym pomieszczał artykuły treści społecznej, oraz pisał fejletony; obecnie prowadzi w temże piśmie dział polityczny od 1894.

Szczwół, *pietrasznik, bzducha, świnia wesz (Conium)*, rodzaj roślin z rodziny baldaszkowatych, cechuje się baldachami złożonemi z 4-listkowemi okrywami i 3—4 listkowemi okrywami baldaszków, płatkami białemi, owocami jajowatemi, z boków ścieśnionemi, i owockami o 5 żeberkach karbowanych; są to zioła dwuroczne, o łodydze okrą-

Szczwół.

głej, korzeniu wrzecionowatym i liściach złożonych, woni przykrej i bardzo trujące. *C. maculatum* ma łodygę 1—2 m. wysoką, obłą, wewnątrz pustą, ciemno-czerwoną, plamistą, liście trzy razy pierzasto-wcinane, o listeczkach lancetowatych, wcinanych, z ząbkami zakończonemi białemi włoskami. Woń ma przykrą, moczu kociego. Rośnie w całej Europie środkowej, u nas jest dosyć pospolity. Użycie korzeni sprawia suchość przełyku, obłęd, w braku szybkiej pomocy śmierć. Jako odtrutki służą środki nawymiotne, kwasy roślinne i mocna kawa. Najwięcej wypadków zachodzi przez pomieszanie **S.** z pietruszką i podobnemi roślinami. Wszystkie części **S.**, zwłaszcza nasiony, zawierają *koniinę* (ob.). W medycynie używa się jako środek narkotyczny, pobudzający organy wegetacyjne i uspakający system nerwowy; ma zastosowanie w nabrzmieniach gruczołów, skrofułach, zewnętrznie przeciw wrzodom. Starożytni Grecy tej rośliny używali dla zadawania śmierci skazanym. Kozy jedzą ją bez szkody.

Szczygielski Stanisław, uczony Benedyktyn polski, * 1616 w Krakowskiem; po ukończeniu nauk w Krakowie, wstąpił do zgromadzenia Benedyktynów, poczem przez dwa lata znajdował się przy boku Stanisława Kobierzyckiego, proboszcza trockiego. Następnie był profesorem teologji w Tyńcu, proboszczem w Tuchowie, w końcu opatem w Trokach i proboszczem w Pissuniu, gdzie † 1687. Położył zasługi odnowieniem i polepszeniem szkół swego zakonu, oraz zbogaceniem bibljotek klasztornych wybornemi i kosztownemi księgami. Oprócz pism religijnych, wydał kilka ważnych i nadzwyczaj dziś rzadkich dzieł, tyczących się dziejów zakonu benedyktyńskiego w Polsce, z których najważniejsze: „Aquila Polono-Benedictina“ (Kraków, 1663); „Calendarium Benedictinum“ (tamże, 1663); „Pharus Benedictina universum“ (tamże, 1669); „Series et notitia Trocensium Abbatum Ordinis S. Benedicti“ (1668); „Tinecia, seu historia Monasterii Tinecensis Ordinis S. Benedicti“ (tamże, 1868) i in.

Szczygielski Józefat, ksiądz, pedagog, * 1804 w Kobylinach na Podlasiu, oddał się zawodowi duchownemu, zachęcony przez księdza Falkowskiego został nauczycielem Instytutu głuchoniemych, a w r. 1837 objął po ks. Falkowskim urząd rektora; jego staraniom zawdzięcza początek swój oddział dla ociemniałych. Po wysłużeniu emerytury ks. **S.** został kanonikiem przy katedrze św. Jana w Warszawie, przez lat kilka przebywał w Cesarstwie, osiadł w Stoczku pod Serockiem, gdzie † 1883. W „Pamiętniku inst. głuch.“ mieści się jego praca: „Praktyczna metoda ćwiczenia głuchoniemych języka polskiego.“

Szczygielski Józ., pseudonim Władysława Chodzkiewicza.

Szczygieł, ob. Łuszczak.

Szczygry, miasto pow. gubernji Kurskiej, 3,340 miesz.—*Szczygierski powiat* ma na przestrzeni 2,901½ w. kw., 151,000 mieszkańców.

Szczypawki *(Carabidae)*, rodzina owadów tęgopokrywych z grupy pięciostawnych, która ma za cechy: szczęki zakończone kolcem lub haczykiem, bezstawowe; języczek wy-

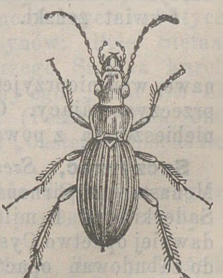

Szczypawka.

stający za wycięcie podbródka, z głaszczkami pospolicie trójstawnemi; głowa zwykle węższa od przedpiersia, lub co najwięcej równej szerokości; szczęki wogóle gładkie, skrzydła często żadne. Wszystkie są drapieżne, zarówno jako gąsienice, jak i owady dojrzałe, szybko biegające, małolotne, po większej części nocne. Wszystkie wydają ciecz brudną ostrego zapachu, pyszczkiem i tyłem ciała. Gąsienice ich są pospolicie podługowate o 12 pierścieniach. Rozmieszczone są najliczniej na półkuli płu. Rodzaj szczypawki (*Carabus*) ma pokrywy skrzydłowe ostrokończyste, strona wnętrza nóg przednich bez wycięcia; języczek krótszy od swoich głaszczków, oczy wypukłe, odwlok owalny, skrzydła żadne lub szczątkowe. Są to owady większych rozmiarów, pięknych kształtów, ozdobnie ubarwione, najczęściej metalicznych połysków i przedstawiające na pokrywach rzeźby, często bardzo regularne i ozdobne. Wogóle są drapieżne; żywią się głównie innemi owadami i gąsienicami. Po większej części są nocne, we dnie przesiadują pod kamieniami, szczapami, w pniach lub za korą. Europa liczy ich około stu gatunków. **S.** *złota (C. aureatus)*, 2,6 cm. długa, połyskująco czarna, pospolita jest w lasach; większa od niej **S.** *skórzasta (Procrustes coriaceus)*, matowo czarna, przebywa w lasach wilgotnych. Do rodziny **S.** należą też piaskowce (ob. Cicindella).

Szczypiorek, ob. Czosnek.

Szczyr, *Czyniród (Mercurialis)*, rodzaj roślin z rodziny wilczomleczowatych, ma kwiaty oddzielno lub rozdzielno płciowe, o kwiecie 3 lub 4 dzielnym; kwiaty męzkie, zebrane w kłosy, mają po 9—12 pręcików, a żeńskie, stojące w kątach liści, po 1, 2 lub 3, mają słupki krótkie; owoc jest torebką; należą tu zioła, głównie w Europie. Z 10 gatunków więcej są znane: **S.** *trwały (M. perennis)*, pospolity po lasach, posiada własności trujące i jest szkodliwy dla owiec. **S.** *roczny (M. annua)*, na polach i w ogrodach, ma kwiaty zielonawe, woń nieprzyjemną; używał się jako środek przeczyszczający. Oba gatunki przy suszeniu niebieszczeją z powodu wytwarzania się indyga.

Szczyr. *a* kwiat męski, *b* kwiat żeński.

Szczyrzec, *Szczyrzyce* lub *Czyrzec* (Ciritz, Monasterium Cirnense), wieś w Galicji, obwodzie Sądeckim, o 1 milę od miasteczka Tumbarku, dawniej opactwo Cystersów, dziś klasztor podobny do zabudowań opactwa w Mogile pod Krakowem. W kościele tutejszym znajdowało się kilka starożytnych i pięknych obrazów.

Szczytnego, Tomasz ze **S.**, znakomity pisarz czeski XIV w., potomek starożytnego rodu panów Szczytnych ze Szczytnego, * około 1325—1326, dziedzic licznych włości; przepędził żywot na zamku swym, zajmując się naukami i † między 1400 a 1404. Był to mąż na swój czas wielce oświecony i uczony. W pismach swych okazuje się głębokim i samodzielnym myślicielem, chociaż nie mógł, czy też nie śmiał uwolnić się całkiem z oków, jakiemi pętała umysł ludzki filozofja scholastyczna. Jakkolwiek rozum czyni podległym wierze, broni jednakże wolności badania i stara się wolność dociekań pogodzić z powagą dogmatu teologicznego. Nadto okazują pismo **S.** głęboką znajomość literatury filozoficznej i teologicznej, nietylko spółczesnej, lecz i wieków przeszłych; prace **S.** nie są li tylko kompilacją, przy całym bowiem eklektyzmie znajdujemy w nich wiele oryginalnych uwag i pojęć. Wogóle jako myśliciel **S.** znacznie wyprzedził swój wiek, co widać zwłaszcza w punktach, w których filozoficzne badania nie stawiają go w sprzeczności z absolutnie panującym dogmatem. Oprócz urywków z pism **S.**, drukowanych w rozmaitych rocznikach *Muzejniku*, wydał Erben na pamiątkę 500-nej rocznicy założenia uniwersytetu praskiego najważniejsze dzieło **S.**: „Knihy szestery o obecnych viecech krzestianskych“ (Praga, 1851), poprzedzone życiorysem autora i rozbiorem jego pism. Filozoficzne pojęcie **S.** badali krytycznie: Czupr w rozprawie „Tomy ze Sztitného vyznam ve filosofii“ (*Muzejnik*, 1847); Hanusz w dziele „Rozbor filosofie Tomasze ze Sztitného dle rukopisu rzeczi besednich“ (Praga, 1853) i Dastich w rozprawie „Rozbor filosofickych nahledu Tomy ze Sztitného o pojmu krasy a o pomieru viry k rozumu“ (tamże, 1862).

Szebujew Bazyli, malarz rosyjski, * 1777 w Kronsztadzie, † 1855 r. w Petersburgu. Ukończywszy studja w akademji petersburskiej, udał się 1803 do Rzymu, skąd powróciwszy 1807, został adjunktem, a 1812 profesorem malarstwa historycznego w akademji petersburskiej. 1821 mianowany był dyrektorem cesarskiej fabryki gobelinów, a 1832 rektorem akademji malarstwa. 1844 powierzono mu dozór nad pracami malarskiemi przy katedrze św. Izaaka. Z prac **Sz.** ważniejsze: „Ścięcie św. Jana,“ Śmierć Hipolita,“ „Bitwa Półtawska“ (w szkole kadeckiej w Półtawie), wizerunki biskupów: „Bazylego W.,“ „Grzegorza Nazjaneńskiego“ i „Jana Złotoustego“ (w kościele N. M. P. Kazańskiej w Petersburgu); obrazy ścienne w kaplicy dworskiej w Carskiem Siole, w kaplicy akademji nauk i w rotundzie gmachu akademickiego w Petersburgu; dalej obrazy olejne: „Koronacja N. M. P. w Niebiosach“ (dla ks. Golicyna) i „Wieczerza Pańska“ (oryginał w zbiorach akademji, kopja w kościele katedralnym w Tyflisie). Nadto wspólnie z Bujalskim napisał Anatomję dla malarzy.

Széchényi *(Seczeni)*, starożytny ród węgierski, który począwszy od Mikołaja **S.**, towarzysza broni Zrinyi'ego, aż do Jerzego **S.**, wyniesionego przez Leopolda I do godności hrabiowskiej, wydał szereg zasłużonych mężów, odznaczających się w bojach z Turkami, oraz jako statyści. Z rodu tego odznaczyli się zwłaszcza:

Széchényi Paweł, * 1642, † 1710; w młodości wstąpił do zakonu Paulinów, był następnie profesorem teologji w Presburgu i Ternawie, potem został biskupem pięciokościelskim i wesprymskim, a od 1687—97 arcybiskupem kolockim. Gorliwie bronił praw i swobód krajowych przeciwko wszelkim nadużyciom i przyczynił się do zgody pomiędzy narodem a domem panującym po powstaniu Franciszka II Rakoczego.

Széchényi Franciszek, hrabia, * 1755, † 1820 w Wiedniu, studjował w Szoproniu i Ternawie, następnie w akademji terezjańskiej w Wiedniu, poczem 1783 został mianowany namiestnikiem bana (locumtenens bani) w Chorwacji i prezesem izby bańskiej; 1798 został żupanem komitatu szomodzkiego i komisarzem do uregulowania rzek Drawy i Mury, członkiem najwyższego sądu państwowego, oraz izby panów; w tymże roku mianowany był prezesem izby panów i najwyższym szambelanem węgierskim. Najważniejszą zasługą jego jest założenie 1802 r. muzeum narodowego węgierskiego, które hojnie uposażył i któremu przekazał bogaty swój zbiór ksiąg, rękopisów i starożytności.

Széchényi Stefan, hr., syn poprzedniego, słynny patrjota madziarski, wielce zasłużony pracami swemi około podniesienia kraju rodzinnego, oraz literatury madziarskiej, * 1792 w Wiedniu. Otrzymawszy staranne wychowanie, wstąpił 1809 r. w szeregi powstania węgierskiego przeciwko Francuzom, po rozwiązaniu zaś jego do armji regularnej i odbył całą ówczesną kampanję. Po zawarciu pokoju podróżował po Niemczech, Francji, Anglji, Włoszech, Hiszpanji i Turcji, badając wszędzie stosunki państwowe i narodowe. Sejm 1825—27 r. skłonił go do opuszczenia służby wojskowej i wyłącznego poświęcenia się duchowemu i materjalnemu rozwojowi kraju ojczystego. Na sejmie presburskim 1825, jeszcze jako wojskowy, dał popęd do założenia tak ważnej w rozwoju narodowości madziarskiej akademji, a to przez ofiarowanie na ten cel 60,000 florenów. 1826 założył towarzystwo do poprawy rasy koni krajowych; 1832 przyczynił się do założenia teatru narodowego, oraz konsewatorjum muzycznego w Peszcie; dalej założył towarzystwo do zbudowania na Dunaju mostu stałego, łączącego Budę z Pesztem, i w tym celu 1833 kilkakrotnie jeździł do Anglji, dla narady z najznakomitszymi tamtejszymi technikami. Wydanem około tego czasu dziełem „Hitel“ (1830), oraz obroną pisma tego przeciwko napadom Dessewffy'ego, wydaną p. t.: „Világ“ (1832), dał popęd do reform politycznych i narodowych, tak, że słusznie był nazwany zarówno przez przyjaciół, jak i wrogów – *Ojcem reformy*. Jako komisarz rządowy prowadził roboty hydrauliczne nad oczyszczeniem tak zwanych „Żelaznych Wrót“ na Dunaju i usunięciem tym sposobem najważniejszej przeszkody w komunikacji z morzem Czarnem. Następnie zwrócił się do uregulowania koryta Cisy, oraz do zakładania rozmaitych towarzystw i przedsięwzięć przemysłowych, tak, że na polu reform praktycznych, jak równie postępu materjalnego, przewodnictwo **S.** było do wybuchu powstania 1848 niezaprzeczone. Na polu politycznem natomiast widział się **S.** prześcignietym przez własne swe stronnictwo, przybierające coraz bardziej demokratyczny i przeciwny Austrji kierunek, kiedy sam spodziewał się osiągnąć odrodzenie Węgier przez arystokrację i stosunek z Austrją. Rozdwojenie nastąpiło już 1840 r., gdy na czele partji liberalnej stanął Kossuth, przeciwko któremu wystąpił **S.**, z małem jednak powodzeniem, zarówno w broszurach: „Kelet népe“ (1841) i „Politikai programm-töredékek“ (1847), jak i czasopismach węgierskich, oraz w izbie sejmowej. Chcąc zwalczać w izbie sejmowej 1847—48 Kossutha, wybranego posłem z Pesztu, **S.**, jakkolwiek członek izby panów, uzyskał mandat z komitatu Moszońskiego do izby niniejszej. Gdy następnie Kossuth użył wypadków Marcowych 1848 do przeprowadzenia swych zamiarów, **S.** widział się zmuszonym ustąpić przed prądem powszechnym i przyjąć w ministerjum węgierskiem tekę ministra komunikacji i robót publicznych, nie przestawał jednak napominać swych towarzyszów do spokojnego załatwienia nieporozumień z rządem, oraz z Serbami i Chorwatami. Po wybuchu powstania obawa o los kraju złamała jego serce i pomieszała potężny umysł. W przystępie rozpaczy rzucił się 5 września ze statku do Dunaju, poczem odwieziony do zakładu dla pomieszanych w Döblingu pod Wiedniem, odzyskał stopniowo władze duchowe. Bacznie śledząc sprawy publiczne, począł znów piśmiennie występować w interesach Węgier, mimo opozycji nie przestając być zwolennikiem dynastji. Rewizja, dokonana w domu jego z powodu podejrzenia o ogłoszenie pisma przeciwko polityce Bacha, wzburzyła **S.** do tego stopnia, że wystrzałem z pistoletu w nocy z 7 na 8 kwietnia 1860 zakończył szlachetny swój żywot. Oprócz wymienionych wyżej, wydał **S.** kilka pism ekonomicznych i politycznych. Pozostawił dwu synów: Belę Stefana Marję (ob.) i Eugenjusza Jerzego Stefana Karola (* 1839). Por. Kecskeméthy'ego „Graf St. Sz. staatsmännische Laufbahn“ (Peszt, 1866), oraz Falka charakterystykę Sz. w „Oesterreichische Revue“ (1866).

Széchényi Emeryk, hrabia, dyplomata węgierski, * 1825 w Peszcie, był posłem w Berlinie, a w 1892 ustąpił ze służby.

Széchényi Bela Stefan Marja, hr., podróżnik, * 1837 w Peszcie, syn Stefana, studjował nauki państwowe w Berlinie i Wiedniu, następnie podró-

żował po Europie, Azji Mniejszej i Afryce północnej, a w r. 1877 udał się z Tryjestu, w towarzystwie pułkownika Kreitnera i geologa Loczy, w podróż po Azji. Przeszedł Indje, Japonję, Jawę, Borneo i znaczną część Chin, skąd przez Junnau dostał się do Indji Zagangesowych. Zwiedził zatem obszary, w których żaden jeszcze Europejczyk nie był. Po powrocie osiadł w Peszcie i kilkakrotnie był posłem sejmowym. Opis jego podróży ogłosił Kreitner p. t.: „Im fernen Osten“ (1877—80).

Szedler Aleksander, pedagog i literat, rodem z Galicji. Oprócz wielu prac drobniejszych i artykułów pedagogicznych, napisał powieść p. t.: „Semeńko“ i komedję „Przestrogi praciotuni.“ W r. 1860 redagował z J. Zacharjasiewiczem czasopismo lwowskie *Kółko rodzinne*.

Szefel (niem. *Scheffel*), dawna miara niemiecka objętości do ciał sypkich, różna w różnych krajach. **S.** *pruski* = 16 metzen, czynił 54,96 litra.

Szegedin, po madziarsku *Szeged*, królewskie miasto wolne i stolica komitatu Czongradzkiego, na prawym brzegu Cisy, przez którą prowadzi most żelazny, oraz dwa mosty kolejowe, wprost ujścia Maroszy, nad drogą żelazną wiodącą z Pesztu do Temeszwaru, składa się z właściwego miasta i z pięciu przedmieść; liczy 87,000 miesz., prawie wyłącznie Madziarów. Z gmachów najważniejsze: stary, przez Turków w XVI wieku wystawiony zamek, obecnie częścią zamieniony w koszary, częścią w więzienie, kilka pięknych kościołów i gmachów publicznych. **S.** jest siedliskiem władz komitatowych, posiada klasztor Franciszkanów i Minorytów, gimnazjum, szkołę realną, szkołę przemysłową i handlową, szpital miejski, teatr narodowy, składy soli, mydlarnie, fabryki sody i tytuniu, warsztaty łodzi. Prowadzi znaczny handel i jarmarki tutejsze po peszteńskich i debreczyńskich są najważniejsze w kraju. **S.** był już za Matjasza Korwina jednem z największych i najważniejszych miast węgierskich; 13 czerwca 1444 zawarto tu 10-letnie przymierze pomiędzy Turkami i Węgrami; 1551 Turcy zdobyli miasto, które pozostawało w ich ręku do 1686. Podczas wojny węgierskiej 1849 w lutym wojsko austrjackie dwukrotnie daremnie usiłowało zdobyć miasto; w lipcu t. r. przeniesiony tu został sejm z Pesztu; 2-go sierpnia t. r. pod **S.** odniósł Haynau zwycięstwo nad wojskiem węgierskiem. W marcu 1879 prawie zupełnie zniszczony został strasznym wylewem Cisy, odbudował się jednak szybko.

Szeherezada, słynna opowiadaczka baśni w „Tysiącu i jednej nocy.“

Szeik (arab. właściwie *starzec*), tytuł przełożonego nad pokoleniem arabskiem i beduińskiem w Azji i w Afryce, oraz przełożonych nad klasztorami derwiszów w Turcji.

Szein, ród szlachecki rosyjski, pochodzący od niejakiego Michała, w r. 1241 z Prus do Rosji przybyłego. Znakomitsi z tego wygasłego już obecnie rodu byli: **Szein** Borys, wojewoda i okolniczy od r. 1576, który podczas wojny Stefana Batorego z Iwanem Groźnym poległ, broniąc miasta Sokoła, przeciw oblegającym go Polakom.

Szein Michał, bojar, w r. 1609 bronił miasta Smoleńska przeciw wojskom Zygmunta III, po zdobyciu miasta 1611 r. wzięty do niewoli, przesiedział 9 lat w Warszawie. Za cara Michała Fiedorowicza, podczas wojny z Polską, mianowany głównym wojewodą, oblegał Smoleńsk przez 10 miesięcy; otoczony przez nadeszłego z posiłkami Władysława, po wielu niefortunnych utarczkach kapitulował, zostawiwszy w ręku Władysława cały swój obóz ze 123 działami. Za powrotem do Moskwy, obwiniony o zdradę, został stracony 1634 r.

Szein Aleksy, bojar, dowódca wojsk rosyjskich za Piotra I, * 1662, † 1700, zdobył na Turkach Azów (1696). 1698 na czele pułków Preobrażeńskiego i Siemionowskiego pokonał zbuntowanych strzelców.

Székely Bartold, słynny malarz historyczny węgierski, * 1835 w Klausenburgu, studjował w Wiedniu i Monachjum, zwiedził następnie Paryż, Brukselę, Antwerpję, Amsterdam i t. d., poczem został profesorem rysunku i malarstwa w szkole sztuk pięknych w Peszcie. Z obrazów jego celniejsze: „Znalezienie zwłok Ludwika II pod Mohàczem,“ „Doboczy.“ „Bitwa pod Mochàczem,“ fresk z historji „Karola VII“ (w muzeum narodowem w Monachjum) i inne. Nadto odznaczył się jako wyborny ilustrator dzieł Eötvös'a, poezji Petöfi'ego i in.

Szeklerowie (wym. *Seklerowie*, madz. *Székelyek*), plemię węgierskie, zamieszkujące w stronie wschodniej i północno-wschodniej Siedmiogrodu, epoka jego osiedlenia nie da się jednak historycznie oznaczyć. Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa dostali się wypadkiem w te okolice podczas pierwszego wtargnięcia Hunnów do Europy i pozostali, podczas gdy główna siła Hunnów wypartą została do Azji i dopiero pod koniec IX w. pod nazwą Węgrów wkroczyła znowu do Panonji. Jedność języka, budowy ciała oraz charakteru nie zostawia wątpliwości co do pokrewieństwa **S.** z Madziarami. Z powodu położenia geograficznego narażeni byli ciągle na napady nieprzyjaciół, co wyrobiło w **S.** niepospolitą bitność i odwagę. Podzieleni na kilka klas, wszyscy używali przywilejów szlacheckich, których niejednokrotnie orężem bronili. Za wzięcie udziału w powstanie Rakoczego zmuszeni byli 1711 do wydania broni i obłożeni zostali podatkami. W 1764, gdy zamierzano uformować z **S.** pułki pograniczne, wybuchło powstanie, którego uśmierzenie kosztowało wiele krwi. W wojnie 1848—49 głównie męstwu **S.** zawdzięczał Bem powodzenie swego oręża. Skutkiem reorganizacji Węgier i Siedmiogrodu po powstaniu utracili swe przywileje i zrównani zostali z innymi mieszkańcami kraju. W 1865 przywrócono oddzielne stolice **S.** Niegdyś

kraj **S.** był jednym z trzech części, na które podzielony był Siedmiogród (ob.) wedle narodowości. Obejmował on na przestrzeni 214 mil kw. 5 stolic (sedes), obecnie obejmuje cztery komitaty: Udvarhely, Csik, Harmoszèk i Maros-Torda. W części północnej i wschodniej pokryty wysokiemi górami i gęstemi lasami, tworzy na południu i zachodzie najurodzajniejszą część Siedmiogrodu. Rolnictwo i hodowla bydła stanowi najgłówniejsze zajęcie ludności, wedle wyznania należącej do kościoła katolickiego, reformowanego i socynijańskiego. Stolicą kraju **S.** jest Marosz-Vásárhely.—Porów. Hunfalvy „Ethnographie Ungarns“ (1877); „Herbich „Szeklerland geologisch beschrieben“ (1876).

Szeksna, jeden z główniejszych dopływów Wołgi; bierze początek z Białojeziora, przepływa przez gub. Nowogrodzką i Jarosławską i ubiegłszy 426 w. wpada do Wołgi, o 2 mile od miasta Rybińska; szeroka od 40—120 sążni, głęboka od 10—16 stóp. **S.** ma 18 mielizn i porogów, utrudniających spław. Z przystani główne są: Krochińska, Czerepowska i Boroiwanowska. Z dopływów **S.** ważniejsze: Suda, Ułoma, Sławjanka, Siźma, Jagorka, Pidma, Sogoża, Andoga i Uchra.

Szekszard, *Sexard,* miasto węgierskie w komitacie Tolniańskim: nad rzeką Sarwicą, przez którą zbudowany jest piękny most, przeszło 10,000 mieszkańców (Madziarów i Niemców); siedlisko urzędów komitatowych, szkoła katolicka i inne. W okolicach rodzi się wyborne wino czerwone.

Szektejew, m. w gub. Penzeńskiej, ma około 5,000 miesz.

Szela Jakób, osławiony dowódca band morderców i rozbójników w Galicji 1846 r. Urodził się w obwodzie Tarnowskim. Służąc długo w wojsku, za przestępstwa osadzony w więzieniu kryminalnem, w tym roku z polecenia starosty cyrkułowego Breindla został wypuszczony na wolność i za jego namową stanął na czele urlopników i więźni z kajdan uwolnionych, celem wymordowania szlachty polskiej, a tem samem sparaliżowania zamierzonego powstania. Pierwszą morderczą bandę utworzył z własnej rodziny: syna Staszka, zięciów, szwagrów i t. d. Mordowano bez litości szlachtę, albo w najlepszym razie odwożono do władzy cyrkularnej. Łupieżą zebrał wielki majątek, a gdy go dawni sąsiedzi chłopi pytali, skąd do niego przyszedł, odpowiadał bezczelnie: „że sobie uzbierał z handlu trzodą, to jest szlachtą.“ Po skończeniu swego zadania, ozdobiony przez rząd austrjacki krzyżem zasługi, zakupił sobie piękny majątek na Bukowinie.—Por. A. Tessarczyka „Rzeź galicyjska 1846“ (Kraków, 1848).

Szeląg, drobna moneta polska różnej w różnych czasach wartości. W 1368 **S.** wart był 12 groszy polskich, w 1451 r. 11 groszy, w 1496 r. 6 groszy, w 1598 r. 3 grosze, w 1620 r. 1½ gr., w 1650 r. 1 gr., od 1766 czynił już tylko $^1/_3$ część grosza.

Szelągowski Adam, historyk polski. Ogłosił: „Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII w. w Polsce“ (Lwów, 1902).

Szelążnik, roślina, ob. Grzebycznik.

Szelechowskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Podolskiem, powiecie Latyczowskim. Podług lustracji z 1665 r., powstało z dawniejszego starostwa Skalskiego (ob.), przez wydzielenie z niego wsi Szelechowa z przyległościami, które za Jana Kazimierza w czasie różnych wojen zupełnie były zniszczone. W 1771 posiadali je Antoni Kawiecki, stolnik latyczowski, z żoną Nimfą z Lipskich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 793 gr. 26.

Szelewski Józef Kalasanty Adam, pisarz religijny, * 1799 we wsi Kozłówce pow. Lubartowskim gub. Lubelskiej, † 1866, wstąpił do zgromadzenia Pijarów i w konwikcie warszawskim był nauczycielem języków polskiego i łacińskiego, oraz historji i geografji, a w końcu rektorem szkoły wojewódzkiej w Piotrkowie. Po 1831 sekularyzował się, został profesorem akademji rzymsko-katolickiej w Warszawie, proboszczem w Brzezinach i kanonikiem katedralnym lubelskim. Od 1848—62 był redaktorem *Pamiętnika religijno-moralnego.* Na polu literackiem zasłużył się głównie jako wyborny tłómacz wielu dzieł treści religijnej i religijno-moralnej, z francuskiego i niemieckiego.

Szeliga, herb: Na tarczy w polu czerwonem księżyc złoty, rogami zwrócony do góry, w środku niego krzyż podobny do miecza, z prostą krzyżową rękojeścią. Na hełmie pawi ogon, albo 5 piór strusich.

Szeliga.

Szeliga Andrzej, biskup wileński, rodem z Wilna († 1491) W ciągu 10-letniego zarządu djecezją w 1481—91, zostawił po sobie najchlubniejsze wspomnienie jako wzorowy pasterz i mąż uczony.

Szeliga Dr., pseudonim d-ra Józefa Bieliń-skiego.

Szeliga Marja, pseudonim Marji Czarnowskiej.

Szeliga Wacław, pseudonim Wacława Karabanowicza.

Szelina, *Selina,* zarośla gęste i podszyte.

Széll Koloman, mąż stanu węgierski, * 1842 r. w Rátót, studjował w Peszcie i Wiedniu, wybrany 1867 posłem na sejm, był stale jednym z najczynniejszych członków sejmu krajowego i zarazem 1868—75 r. sekretarzem izby deputowanych. Za gabinetu Bittó wybrany był na członka i referenta komisji do wypracowania planu uregulowania finansów węgierskich, poczem gdy gabinet ten wskutek fuzji stronnictwa Deáka i Tiszy był zmu-

szony 1875 ustąpić, objął **S.** tekę finansów i na stanowisku tem przez zaprowadzenie wielkiej oszczędności poprawił finanse węgierskie. W październiku 1878 podał się do dymisji, z powodu, że koszta na okupację Bośni uniemożliwiały przedsięwziętą przez niego reformę finansową i został prezesem węgierskiego banku kredytowego w Peszcie.

Szellak (ang. *shell-lac*), żywica wydzielona z *gumilaki*, która jest mieszaniną żywicy z barwnikiem i powstaje z kilku gatunków drzew przez nakłucie ich przez samicę czerwca lakowego (*Coccus lacca*). Samice zapłodnione osiadają na gałązkach, a przez ich nakłucie wycieka żywica otaczająca te owady; nadto owady wydzielają płyn czerwony, którym się żywią wylęgłe poczwarki. Dla otrzymania barwnika zbierają się gałązki jeszcze przed złożeniem jaj i suszą się. Drzewa, na których ten czerwiec osiada, należą głównie do rodzaju figi. Gumilaka znajduje się w handlu w kilku postaciach. *Lacca in baculis*, masa żywiczna, czerwono-brunatna, promienisto popękana, najlepsza, z Bengalu; *Lacca in granis*, w postaci ziarnek nieforemnych, barwy jaśniejszej; *Lacca in massis*, w postaci brył prawie bezbarwnych, z których barwnik oddzielony został działaniem sody, używa się pod nazwą *lac-lac* i *lac-dye* (ob.). *Szellak (lacca in tabulis)*, nakoniec, otrzymuje się przez wygotowanie gumilaki, stopienie nad ogniem, rozpostarcie na liściach bananowych i naciśnięcie takiemiż liściami; tworzy kawałki tabliczkowate, blasku żywicznego; za ogrzaniem wydaje woń dosyć przyjemną. Rozpuszcza się w alkoholu i alkaljach. Przez wybielenie sodą i chlorkiem wapna otrzymuje piękny blask jedwabisty. Używa się na wyrób laku, werników, politury, kitów, w kapelusznictwie stanowi surogat kleju. **S.** *ziemny*, ob. Akaroidowa żywica.

Szeloń, rzeka, bierze początek w gub. Pskowskiej, w bagnach płdn.-wschodniej części powiatu Parchowskiego, i wpada do jeziora Ilmeń. Spławiają nią głównie len i zboże. Długa przeszło 200 klm., szeroka 65—100 sążni.

Szemacha, miasto powiatowe, dawniej Szemachińskiej, a obecnie Bakińskiej guberuji w kraju Kaukaskim, na lewym brzegu rz. Pisargatu, liczy 20,000 miesz., trudniących się głównie jedwabnictwem i handlem z Moskwą, Astrachaniem i Tyflisem. Na wiosnę 1902 **S.** została zburzona przez silne trzęsienie ziemi.—*Szamachiński powiat* ma na przestrzeni 6,841 w. kw. 124,000 mieszkańców.

Szemat (gr. *schema*, dlatego lepiej: schemat), forma używana jako wzór do uporządkowania lub zbadania danych przedmiotów według pewnego, z góry określonego porządku. Stąd: *schematyczny*, według wzoru dokonany.

Szembek, herb: Na pasie złotym ukośnym—trzy róże czerwone; nad pasem, w polu błękitnem —koza biegnąca; pod pasem, w polu czerwonem—takaż koza. U szczytu, pomiędzy dwoma skrzydłami orlemi — pół kozy.

Szembek.

Szembek. Szlachecki ród polski, głośny mianowicie w dziejach naszych XVIII w. pochodzący od starożytnej familji niemieckiej, znanej pod nazwą *Schönbegk*, *Schönbeck* lub *Schembek*. Rzeczywistym protoplastą tego rodu ma być *Henryk von Schönbegh*, dowódca wojsk pancernych Jana króla czeskiego, zginął w bitwie pod Crécy 1346. Potomkowie jego mieli z Polską często stosunki i w XVI w. osiedli w krajach polskich naprzód w Prusiech, a potem w Krakowie. *Bartłomiej Szembek* († 1569), osiadłszy w tem ostatniem mieście, wybrany został 1657 rajcą, a od Zygmunta Augusta za okazane usługi otrzymał 1566 indygenat i w poczet szlachty polskiej został policzony. Jeden z dwu jego synów Stanisław miał pięciu synów, z tych trzej pierwsi: *Stanisław*, *Hieronim* i *Paweł*, stali się protoplastami trzech osobnych linji. Pisali się u nas **S.** *na Słupowie* lub *hrabiami ze Słupowa*. Podnoszeni już przez Jana III, zajęli **S.** świetne stanowisko w Rzeczypospolitej dopiero za Augusta II. Znakomitsi z nich są:

a) *z linji Stanisława*. **Sz.** Stanisław, arcybiskup gnieźnieński, prymas, najstarszy syn Franciszka Szembeka kasztel. kamien. i Zofji Pieniążkówny, * 1650 w Morawicy, † 1721 w Skierniewicach. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej i chwilowym pobycie na dworze króla Michała, poświęcił się stanowi duchownemu i wyświęcony na kapłana, udał się po wyższą naukę do Rzymu. Tu otrzymał stopień doktora prawa, a za powrotem do kraju osiadł w Warszawie u Misjonarzy i został kaznodzieją u panien Wizytek. Mianowany wkrótce kanonikiem przemyskim, krakowskim, 1676 archidjakonem zawichojskim, a 1690 sufraganem i oficjałem krakowskim, oraz biskupem djonizejskim, następnie przez Augusta II opatem mogilskim, nareszcie 1699 biskupem kujawskim. Oddawszy Augustowi II podczas wojny szwedzkiej znaczne usługi, otrzymał 1705 arcybiskupstwo gnieźnieńskie, z dodatkiem bogatego opactwa tynieckiego. Odtąd był **S.** niezachwianie wiernym Augustowi, nie zrażony ani chwilowym jego upadkiem, ani powodzeniem Leszczyńskiego. Zaprotestowawszy na zjeździe lwowskim (luty 1707) przeciw osadzeniu na tronie polskim Leszczyńskiego, naznaczył zjazd powszechny na 23 maja do Lublina, za co z rozkazu króla Stanisława został przez kapitułę gnieźnieńską usunięty od godności, a administratorem arcybiskupstwa mianowany Jan Dłużewski, biskup gracjanopolski. Jednakże za powrotem Augusta II do Polski 1710 odzyskał **S.** swą katedrę. Czynny biorąc udział

w sprawach publicznych, lubo stronnik Sasów, uległ przecież powszechnemu życzeniu narodu i domagał się od króla usunięcia z kraju wojsk saskich i rosyjskich; w tym ostatnim względzie korespondował osobiście z cesarzem Piotrem. Pod koniec życia poróżnił się nieco z dworem, występując energicznie w obronie przywilejów kościelnych, których przez całe życie był najżarliwszym opiekunem. Drukiem są ogłoszone jego: „Constitutiones Synodis Archidioecesis Gnesnensis Lovicianno 1720 die 26 Augusti celebratae“ (Warszawa, 1720) i „Zebranie kazań na Wielkanoc, Boże Narodzenie i na innych uroczystościach miane“ (Brunsb., 1726). W bibljotece Załuskich znajdowały się w rękopisie jego akta i pisma publiczne od 1706 do 1712. Najlepszy życiorys **S.** dał Mik. Maliuowski w dziele „Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich“ Bużeńskiego (t. V).

Szembek Jan, kanclerz koronny, brat poprzedniego. W młodych latach zwiedzał dla nauki obce kraje. Po powrocie swoim dostał się na dwór królewicza Aleksandra Sobieskiego, a w bezkrólewiu po Janie III jako starosta grodowy Biecki prowadził pospolite ruszenie tegoż powiatu bieckiego na elekcję Augusta II. Za Augusta II naprzód referendarz koronny, marszałek sejmu w 1701 w Warszawie, jeździł z królem i Szczuką do Birż na Litwę, gdzie król porozumiewał się z Piotrem W. W 1703 mianowany podkanclerzym i starostą różańskim, trząsł już wszystkiem w Rzeczypospolitej, bo posiadał ślepe zaufanie króla, którego na krok nie odstępował. Mianowany 1712 kanclerzem koronnym, pozostał nim aż do śmierci, zaszłej 1731. Gorliwy stronnik Sasów, schlebiał **S.** widokom politycznym Augusta II i usłużnem był jego narzędziem. Nie działał jednak z poczucia dobra publicznego, lecz poprostu z prywaty i przez wdzięczność dla króla, który i jego wynosił i całą jego rodzinę. Odznaczał się też **S.** pobożnością niezwykłą; on pierwszy w swej rodzinie począł używać tytułu hrabiowskiego.

Szembek Jan Krzysztof, brat dwu poprzednich, biskup warmiński. Naprzód kanonik krakowski, potem scholastyk sandomierski, został 1710 sekretarzem koronnym, 1712 r. biskupem chełmskim, 1718 przemyskim, a 1724 warmińskim. Był prezydentem komisji, która po wygaśnięciu rodziny Kettlerów wcieliła Kurlandję do Rzeczypospolitej. **S.** † 1740 w Heilsbergu. Oprócz „Krótkiego zebrania nauki chrześcijańskiej“ (Kraków, 1714) ogłosił także uchwały synodu djecezji chełmskiej, złożonego w Krasnymstawie (Zamość, 1717); znane są też jego kazania i mowy okolicznościowe.—

b) *Z linji Pawła Szembeka:* **Szembek** Krzysztof Antoni, arcybiskup gnieźnieński, syn Stanisława, burgrabiego krakowskiego, * około 1670 w Szczepanowie, w Krakowskiem, † 1748 r. w Łowiczu. Odbywszy nauki w akademji krakowskiej, udał się do Rzymu, gdzie szczególnie poświęcał się nauce prawa świeckiego i kościelnego, teologji i historji. Za powrotem do kraju obrał sobie stan duchowny i szybko przechodził wyższe stopnie w hierarchji kościelnej. Przemożna familja wprowadziła go do dworu, a wkrótce potem mianowany został **S.** kustoszem łowickim, kanonikiem krakowskim, 1708 opatem mogilnickim, 1710 pisarzem w. koronnym, 1711 referendarzem koronnym, kanonikiem kujawskim, arcyidjakonem pomorskim, a 1712 biskupem inflanckim. Obwołany wkrótce stamtąd, wysłany był 1717 przez Augusta II w poselstwie do Wiednia w celu odwrócenia spodziewanego wtargnięcia wojsk tureckich w granice Polski. 1716 został biskupem poznańskim, 1719 kujawskim, a 1739 arcybiskupem gnieźnieńskim z dodaniem opactwa tynieckiego. Odtąd mniej się już mieszał do spraw publicznych, zajmując się za to gorliwie kościołem i obowiązkami pasterskiemi.

Szembek Józef, biskup płocki, synowiec poprzedniego, a najstarszy syn Antoniego Felicjana, podkomorzego krakowskiego, w młodym wieku wstąpił do stanu duchownego, 1725 został kanclerzem krakowskim i kanonikiem warmińskim, 1737 biskupem chełmińskim, a 1752 płockim. † w Pułtusku 1758.

Szembek Krzysztof Hilary, biskup płocki, syn Antoniego, kasztelana nakielskiego († 1775), * 1722 r. w Białej, dobrach zwanych Czarnkowszczyzną, w województwie Poznańskiem, powiecie Wałeckim. W dziecinnym jeszcze wieku oddany do szkół jezuickich w Wałgu, przywdział zaraz strój duchowny i po ukończeniu pierwszych nauk w Wałczu, Poznaniu i Gdańsku, wstąpił 1740 do seminarjum u Misjonarzy w Warszawie. Nie będąc jeszcze wyświęconym na kapłana, otrzymał kanonję krakowską i wysłany był do Rzymu. Wróciwszy w dwa lata potem do kraju, został kanonikiem gnieźnieńskim, potem kanclerzem królewiczów Albrechta i Jakóba, synów Augusta III, a 1759 archidjakonem kolegjaty warszawskiej. Wkrótce potem otrzymał probostwo katedralne płockie, a z niem i tytuł księcia sieluńskiego, następnie mianowany prałatem kantorem metropolitalnym, a 1767 koadjutorem chełmińskim i biskupem uranopolitańskim. Zrzekłszy się tej koadjutorji 1773, we dwa lata potem został koadjutorem biskupa płockiego, nareszcie 1785 mianowany biskupem płockim, na sejmie 1786 zajął pierwszy raz senatorskie krzesło. W czasie Czteroletniego sejmu należał do najcnotliwszych i najrozumniejszych jego członków, spełniając zarazem rozmaite szczegółowe i ważne zlecenia. Po upadku Rzeczypospolitej przeniósł się do Krakowa na mieszkanie i tam † 1797. Był to mąż uczony, pasterz cnotliwy i wzorowy. Oprócz wielu mów sejmowych, drukowanych osobno, pozostały w archiwum familijnem następujące prace: „Wiadomość o tak zwanych sumach neapolitańskich“; „Prospekt ogólny do zbioru praw Królestwa Polskiego“; „Uwagi nad zbiorem praw Andrzeja Zamojskiego“ i w. in.

c) *Z linji Hieronima Szembeka*: **Sz.** Ignacy, hr. ze Słupowa, trzeci syn Józefa, miecznika ostrzeszowskiego. Czynny brał udział w obradach sejmu Czteroletniego, a po upadku Rzeczypospolitej osiadł na wsi i poświęcił się gospodarstwu; † 1835. **S.** ten stał się głową żyjących dzisiaj hr. Szembeków, osiadłych w w. ks. Poznańskiem.

Szembek Piotr, hrabia, generał polski, jedyny syn poprzedniego, * 1788 w Warszawie, † 1866. W młodym wieku wszedł do wojska księstwa Warszawskiego 1806. W 1813 walczył jako kapitan pod marszałkiem Rapp przy oblężeniu Gdańska, przywodził tak zwanej kampanji piekielnej i tam ciężko był raniony. Przy nowej organizacji Królestwa Polskiego wrócił do służby wojskowej i posuwając się szybko na wyższe stopnie, został 1829 generałem brygady. W wojnie 1830—31 r. czynny brał udział. Po 1831 osiadł w dobrach swych Siemianice w w. ks. Poznańskiem. Por. Kossakowskiego „Monografje historyczno-genealogiczne“ (Warszawa, 1872, str. 228—294).

Szembek Jerzy, hr., * 1851 w Ujściu na Podolu, trzeci syn Józefa hr. **S.**, kształcił się za granicą, uczęszczając do uniwersytetów w Krakowie i Wiedniu, gdzie ukończył wydział prawny. Mając przeszło lat 30, wstąpił do seminarjum tyraspolskiego w Saratowie, które ukończył przed 10-ciu laty, a w którem następnie został profesorem. Przez cały czas swojego pobytu na probostwie saratowskiem zjednał sobie parafjan, zarówno Polaków jak i Niemców, gorliwością pasterską, uprzejmością i ofiarnością zarówno na seminarjum duchowne, jak i na potrzeby tamtejszego kościoła i parafji. Utrzymanie szkółki parafjalnej w jej bycie prawnym, to również zasługa starań ks. Jerzego. **S.** posiada do dziś majątek rodowy pod Krakowem, gdzie mieści się piękna bibljoteka wraz z cennym zbiorem autografów wszystkich biskupów polskich, począwszy od XVII w. Mianowany biskupem płockim 1901.

Szembera Aloizy Wojciech, uczony i pisarz czeski, * 1807 w Wysokiem Mycie, † 1882, nauki gimnazjalne odbył w Litomyślu, poczem studjował filozofję oraz prawo w Pradze. 1830 rozpoczął praktykę sądową przy magistracie berneńskim, przy którym 1838 został auskultantem; 1839 mianowany był profesorem języka czeskiego przy akademji ołomunieckiej, pozostał na tym urzędzie i po przeniesieniu akademji do Berna, gdzie następnie po śmierci Boczka został przełożonym archiwum krajowego; w 1848 powierzono **Sz.** przekład rozpraw sejmu morawskiego i jednocześnie został pomocnikiem tłómacza, a następnie tłómaczem przy prezydjum krajowem. Wkrótce jednak porzucił ten urząd i przeniósł się do Wiednia, będąc wybrany do komisji dla ułożenia nomenklatury prawno-politycznej czeskiej. Pod koniec roku 1848 mianowany był profesorem **języka** i literatury czeskiej w uniwersytecie wiedeńskiem, a wkrótce później spółredaktorem zbioru praw państwa w języku czeskim. Obok czynności urzędowych gorliwie od młodości zajmował się **Sz.** literaturą czeską. Początkowo pisywał poezje i inne artykuły do rozmaitych czasopism. Oddzielnie wydał: „Historie panóv z Bozkovic“ (1836); „Vpad Mongoló do Moravy“ (1841); „Histor. a topograficke popsani Vysokého Myta“ (1845); „Popis Moravy a Slezska“, jako dodatek do wielkiej „Mapy Morawji“ (Wiedeń, 1863; 2 wyd., 1869); „Ortografie czeská“, Husa (1857), tekst z przekładem i obszernemi objaśnieniami; „Diejiny rzeczi a literatury czeské“ (Wiedeń, 1858—61; 3 wyd., 1869); „Pamieti a znamenitosti miesta Olomouce“ (t. 1861); „Zapadni Slovane v praviéku“ (t. 1868). W ostatniem tem dziele **Sz.** krytycznie dowodzi, że Słowianie od czasów przedhistorycznych przebywali w Germanji. Nadto redagował **Sz.** kalendarze p. t. „Posel moravsky“ (1837—48) i „Rolnik rozumny“ (1837—40), oraz czasopismo *Moravské noviny* (1848). W latach 1862 oraz 1867 wybierany był z Wysokiego Myta do sejmu czeskiego; w sierpniu 1868, po wydaniu znanej daklaracji posłów czeskich, zdobył mandat poselski.

Szemberk Teofil, rodem Niemiec, biegły w sztuce puszkarskiej i budownictwie wojennem, otrzymał od Zygmunta III indygenat polski i następnie w nagrodę zasług mianowany został generałem artylerji. Wydał dzieło p. t. „Relacja prawdziwa o wejściu wojska polskiego do Wołoch i o potrzebie jego z pogaństwem w r. 1620 we wrześniu i październiku i t. d.“ (Kraków, 1621).

Szemere Bartłomiej, mąż stanu i pisarz węgierski, * 1812 w Walta, w węgierskim komitacie Borszodzkim; studjował w Presburgu, poczem zajmował się praktyką adwokacką, 1842 został przewodniczącym sądu, a 1846 podżupanem komitatu Borszodzkiego, z którego w latach 1843—48 wybierany był posłem na sejm. Jako urzędnik i jako deputowany należał do najczynniejszych członków stronnictwa postępowego. W marcu 1848 objął w ministerjum Batthyanyi'ego tekę ministra spraw wewnętrznych i głosował z Kossuthem w duchu rewolucyjnym. Po usunięciu się Batthyanyi'ego we wrześniu t. r. objął **Sz.** spólnie z Kossuthem tymczasowy zarząd kraju, następnie wstąpił do komitetu obrony krajowej. W grudniu t. r., gdy Schlick wkroczył do Górnych Węgier, udał się w tamte okolice jako komisarz rządowy i utworzywszy oddział partyzantów, przez pięć miesięcy niepokoił nieprzyjaciela. Po ogłoszeniu niepodległości w Debreczynie (14 kwietnia 1849) mianowany był prezesem gabinetu. Zerwawszy stosunki z Kossuthem, oświadczył się przeciw oddaniu dyktatury Goergeyowi i wezwał Bema do prowadzenia dalszej wojny. Po katastrofie pod Villagos schronił się przez Konstantynopol do Paryża, skąd dopiero 1864 wskutek udzielonej amnestji powrócił do kraju rodzinnego. † 1869 w szpitalu obłąkanych w Peszcie. **Sz.** czynnym był tak-

że, na polu literackiem i oprócz artykułów dziennikarskich wydał: „Utazás külföldön“ (2 t., Peszt, 1840; 2 wyd., t. 1845); „Terve egy jaritéfogháznak a magányrendszer szerint“ (Koszyce, 1839); „A halábüntetésröl“ (Peszt, 1842); „Ludw. Batthyanyi, A. Görgei und L. Kossuth“ (Hamburg, 1851).

Szemesz Adam, artysta malarz i autor, * 1808 na Litwie, w powiecie Słuckim, † 1864 w Wilnie.

Szemesz Adam.

Nauki pobierał w uniwersytecie wileńskim i tam uczył się malarstwa pod kierunkiem Rustema. Jego obrazy religijne i portrety tudzież typy drobnej szlachty i ludu wiejskiego są znakomitej wartości. Napisał też **S.**: „Wspomnienie o szkole malarskiej wileńskiej w r. 1826—1829“, umieszczone w *Athenaeum* Kraszewskiego (oddział IV t. VI), i biografję Daniela (tamże). Inne swe artykuły o sztuce umieszczał w *Tygodniku Petersburskim*.

Szemiot Mikołaj Kazimierz, podkomorzy wendeński, wierszopis i zarazem wojownik, † w drugiej połowie XVII w. Napisał: „O przeważnych wojennych dziełach wielkiego rycerza księcia Jeremjego Michała Korybuta Wiśniowieckiego“ (ks. dwie, bez m. dr. i r.); „Potrzeba Ochmatowska“ (wierszem opisana 1644).

Szemiot Aleksander, orjentalista, * 1800, profesor uniwersytetu krakowskiego, † w Helsingfors 1835. Z prac jego ważniejszą jest: „Historia rerum Abassidarum“ (Paryż, 1823). Ogłosił także podróż Abulfarta z przekładem rosyjskim.

Szemnice (po niem. *Schemnitz*, po madz. *Selmeczbánya*, po słowacku *Szt'awnica*), królewskie miasto wolne i górnicze w Węgrzech, oraz stolica komitatu Honckiego, nad rz. t. n., w głębokiej dolinie położone, liczy 15,300 miesz. (Słowaków, Madziarów i Niemców); siedlisko władz komitatowych, urzędu górniczego, dyrekcji dóbr i lasów, sądu górniczego. Ma dwa zamki (stary i nowy), 3 kościoły katolickie i 1 protestancki, akademję górniczą i leśną, założoną 1760 przez Marję Teresę, wyższe gimnazjum, kolegjum pijarskie, szkołę muzyczną, szpital miejski i t. d. Zakłady górnicze, zatrudniające około 8,000 ludzi, zajmują się głównie wydobywaniem złota i śrebra. Wedle danych urzędowych wydobyto z kopalni tutejszych w latach 1790—1821: 16,856 grzywien złota, 1,035,457 grzywien srebra i 186,654 centnarów ołowiu; w latach 1822—1840: 7,139 grzywien złota, 317,076 grz. srebra i 110,920 centn. ołowiu; w latach 1841—58: 8,152 grz. złota, 337,134 srebra i 157,342 cent. ołowiu. Obecnie roczna produkcja kopalni tutejszych wynosi: 120 klg. złota, 4,300 klg. srebra, 170 cetnarów metrycznych miedzi i 8,200 cetnarów ołowiu. Kwitną też tu zakłady hutnicze. Nadto otrzymuje się pewna ilość miedzi, żelaza i arszeniku. **Sz.** założone były w XII w. i zaludnione osadnikami flandryjskimi i dolnosaskimi. Gernictwo kwitło tu już za czasów Stefana I.

Szenhak Józef, zasłużony pisarz hebrajski, * 1812 w Tykocinie, † 1870 w Suwałkach. Ogłosił: „Toldas haarec“ (t. j. Historja naturalna, tom 1, zoologja, Warszawa, 1841; t. 2 i 3 botanika i mineralogja, Warszawa, 1859); „Hamasbir“, słownik aramejsko-rabiniczny (2 t., Warszawa 1858); „Hamiluim„ albo „Masbir hachadasz“, tom dodatkowy do słownika (Warszawa, 1869). Dzieła jego, zwłaszcza ostatnie, są w świecie uczonym żydowskim, a szczególnie w Niemczech, wysoce cenione.

Szenkursk, m. pow. gub. Archangielskiej, nad rz. Wagą, dopływem Dźwiny Północnej, 1,500 miesz. — *Szenkurski powiat* ma na przestrzeni 21,932½ w. kw. 78,200 miesz.

Szenoa August, powieściopisarz i publicysta chorwacki, * 1839 z rodziny mieszczańskiej pochodzenia czeskiego, która niegdyś nosiła nazwę Szajnochów, † 1881 w Zagrzebiu. Po ukończeniu studjów prawnych w Zagrzebiu i Pradze, redagował pismo chorwackie *Glasonosz* i niemieckie *Slavische Blätter*—następnie przyjął współpracownictwo w dzienniku chorw. *Pozor*. W r. 1871 został urzędnikiem w magistracie zagrzebskim. W 1874 brał udział w czynnościach *Maticy*, jako wiceprezes, a od 1873 prowadził redakcję pisma *Vienac*. Pisał poezje, przyswoił językowi chorwackiemu „Jana Bieleckiego“ Jul. Słowackiego, odznaczył się jednak głównie jako powieściopisarz. Najlepsze jego powieści są: „Żyd wieczny tułacz w Zagrzebiu“, „Król pruski“, „Żebrak Łukasz“, „Gwoździk z grobu poety“. Dalej powieści historyczne: „Seńska ręka“, „Bunt chłopski“, „Diogenes“. Kilka jego powieści posiadamy w przekładzie polskim Grabowskich (Bronisława i Marji).

Szensi, prowincja w Chinach, w północno-zachodniej części państwa położona, graniczy na północy z Mongolją, ma 195.000 klm. kw. i 8,300,000 miesz. Miastem głównym jest Singan.

Szenszylla, *Szynszylla* (*Eriomys*), rodzaj zwierząt ssących z rzędu gryzących, z amerykańskiej rodziny *zajęcomyszy* (*Lagostomidae*), stanowiącej przejście od zajęcy do myszy. **S.** ma uszy wielkie, owalne, na-

Szenszylla.

gie, ogon krótki, puszysty, skórę porosłą włosami jedwabistemi, długiemi, jasno-popielatego koloru, pomiędzy któremi znajdują się czarno-popielate. Największy jej gatunek dochodzi 30 cm. długości. Żyje na górach Chili i Peru; łatwo się oswaja. Futra **S.** srebrzysto-szare, z włosem jedwabistym, były bardzo poszukiwane, obecnie spadły w cenie; rocznie przybywa około 100,000 skór do handlu. **S.** nazywa się też tkanina wełniana, do tego futra podobna.

Szentes, miasto w węgierskim komitacie Csongrad, nad rzeką Kurczą, w pobliżu Cisy, siedlisko władz komitatowych, liczy 31,000 miesz.

Szeol (hebr.), piekło Hebrajczyków.

Szepes Bela, odkryte w 1881 w komitacie Spiskim olbrzymie groty w Tatrach, u stoku góry Kobuły Werch, należą do miasta Bela, składają się z licznych połączonych z sobą jaskiń.

Szeptycki, herb; Podkowa z krzyżem na barku, z lewej strony strzałą przeszyta.

Szeptycki.

Szeptycki. Rodzina szlachecka, pochodząca od bojarów ruskich, pisała się z Szeptyc, Woszczaniec i Uherzec, dóbr nadanych sobie w XIII w. przez Lwa, ks. halickiego. Już w epoce Rusi niepodległej piastowali **S.** wyższe godności, a po przyłączeniu Rusi do Rzeczypospolitej, trzymając się gorliwie kościoła wschodniego i stając w opozycji z nowym porządkiem rzeczy, w późniejszych dopiero czasach weszli do senatu. Znakomitsi z nich są:

Szeptycki Barlaam, władyka lwowski unicki w XVIII wieku, syn Aleksandra Zacharjasza, miecznika przemyskiego. Wstąpił do zakonu i jako nieunita jeszcze znajdował się 1680 z biskupem swoim Szumlańskim na zjeździe lubelskim, mającym na celu pogodzenie unji z dyzunją. Był on już wtedy podobno archimandrytą unijowskim (od 1668), ale mimo to dawał dowody przychylności swojej dla unji. Człowiek uczony założył w Unjowie drukarnię słowiańską i wydawał rozmaite dzieła, przeważnie treści religijnej, jak np. „Ziercało bogosłowija,“ dzieło Kiryłła Trankwiliona (r. 1692) i „Jewangelije uczylnyje“ tegoż autora (1695). Przez lat 40 rządów swoich w Unijowie starał się gorliwie o dobrobyt zakonu, odbudował kościół, monaster i mieszkanie archimandryckie, założył około nich głębokie przekopy i wały dla obrony przeciwko Tatarom, pobudował wodociągi i t. d. Nareszcie przystąpił otwarcie do unji (1681), podobno razem z biskupem swoim Józefem Szumlańskim, po którym też wkrótce otrzymał biskupstwo lwowskie r. 1709. W r. 1712 zgromadził kapitułę Bazyljanów swojej djecezji, ale zwaśnił się nieco z obrządkiem łacińskim, gdyż opierając się na stauropigji, odnowił stary proces we Lwowie o równość obrządków, † 1715.

Szeptycki Atanazy, arcybiskup metropolita kijowski, biskup lwowski, syn Aleksandra miecznika bełskiego, i Barbary Wyszpolskiej, synowiec poprzedniego. Przybrany przez stryja za następcę w jego godnościach, był **S.** archimandryta (opatem) uniowskim i koadjutorem lwowskim od 1713 r., a 1715 otrzymał biskupstwo lwowskie. W kilka lat potem zasiadał na synodzie zamojskim (1720) i jednocześnie rozpoczął zatargi ze stauropigją o jej przywileje. Stauropigja bowiem była tylko bractwem, zgromadzeniem ludzi świeckich, a usiłowała wdzierać się do władzy i rządu kościelnego. **S.** chciał ją ugiąć i nie zrażając się pierwszem niepowodzeniem, wywołał drugi raz sprawę, którą wprawdzie przegrał w Rzymie roku 1727, ale stauropigja odłużywszy się, znacznie podupadła. Spory te **S.** ze stauropigją jako też z Bazyljanami ponawiały się i później jeszcze. Na kapitule lwowskiej r. 1739 uorganizował **S.** ostatecznie zakon Bazyljanów, który przybrał postać całkiem katolicką, rozdzielił się na dwie prowincje: koronną i litewską, i na czele każdej stanął prowincjał, a nad całym zakonem protoarchimandryta czyli generał, który ciągle przemieszkiwał nie w Rzymie, jeno w Polsce. Jest to jeden z najważniejszych wypadków zarządu **S.** Jego także staraniem powstała dzisiejsza katedra św. Jura we Lwowie; obaliwszy bowiem stary kościół w r. 1745, rozpoczął **S.** nowy, którego nie mogąc za życia swego dokończyć, przekazał testamentem na dalszą jego budowę 116,000 złp., † **S.** 1746 r.

Szeptycki Leon Ludwik, arcybiskup metropolita kijowski, biskup lwowski, syn Filipa, chorążego przemyskiego, * 1717, † 1799 w Radomyślu. Nauki pobierał we Lwowie w papieskiem kolegjum Teatynów, teologji zaś słuchał w Rzymie, gdzie otrzymał stopień doktora obojga prawa. Po powrocie wstąpił do zakonu Bazyljanów i przybrał imię Lwa (Leona). Złożywszy profesję, mianowany został kaznodzieją metropolji i obowiązki te pełnił do r. 1743, w którym został archimandrytą mieleckiem w dobrach Sanguszków. Po śmierci Atanazego Szeptyckiego, który podobno był jego stryjem, mianowany biskupem lwowskim, halickim i kamienieckim i wyświęcony 1749 r., wziął się niezwłocznie do reformowania duchowieństwa, podnoszenia cerkwi, dochodzenia ich praw upadłych i funduszów. Przy boku tronu biskupiego postawił kapitułę, kanoników i prałatów, to jest pierwszy raz ją urządził na sposób katolicki, wybierając do niej kapłanów świeckich. Budowę katedry św. Jura, przez poprzednika rozpoczętą, prowadził dalej o własnym nakładzie i składkach i jednocześnie kończył pałac arcybiskupi i mieszkania kanonickie. W r. 1757 pogodził się z niechętną dotychczas stauropigją, a w r. 1762 był mianowany koadjutorem metropolity Wo-

łodkowicza z prawem następstwa po nim, co papież Klemens XIII potwierdził 20 grudnia 1763 r. Gdy metropolita Wołodkowicz, starzejąc się, zdał na **S.** władzę, ten z całą energją przystąpił do jej sprawowania i na tem polu znakomite położył zasługi dla swego obrządku. Nareszcie po śmierci Wołodkowicza 2 lutego 1778 zasiadł na katedrze metropolitalnej kijowskiej.

Szeptycki Szymon, brat poprzedniego, kasztelan przemyski, kilkakrotnie był deputowanym na trybunał koronny i posłem na sejm, † 1788 r.— Żona jego, Anna z Trembińskich, głośna była z rozumu i dowcipu i z tego powodu zwana *polską panią de Sévigné*.

Szeptycki Hieronim Antoni, syn Eustachego, chorążego latyczowskiego, naprzód biskup kamieniecki, został 1760 biskupem płockim, był referendarzem koronnym, kilkakrotnie deputowanym na trybunał koronny i 1761 prezesem trybunału skarbowego radomskiego.

Szeptycki Wincenty, generał polski, * 1782 w Liczkowicach nad Zbruczem na Podolu, † 1836 w Galicji; syn Jana, generał adjutanta królewskiego, otrzymał staranne wychowanie, 1807 wstąpił do wojska polskiego, odbył z odznaczeniem się kampanję hiszpańską, dalej walczył pod Wagram, Lipskiem, Reims i t. d. i awansował do stopnia pułkownika. Od 1814 służył w nowo utworzonej armji polskiej, jako dowódca gwardji ułanów do 1818, w którym wziął dymisję, osiadł na wsi, zajmując się, obok gospodarstwa, literaturą; pisał wierszem i prozą. 1830 wezwany do armji, mianowany był dowódcą gwardji, potem generałem brygady; po upadku powstania osiadł w Galicji. O życiu jego ob. „Tygodnik literacki“ lwowski, № 39 z r. 1862.

Szeptycki Jan, hrabia, poseł jaworowski na sejm galicyjski, od 1870—1873 r. członek austrjackiej rady państwa, posiadał w dobrach swych Przyłbice w Galicji znaczny zbiór starożytności polskich, medali, rycin i t. d., oraz bibljotekę, zawierającą wiele rzadkich dzieł. Żonaty z *Zofją hr. Fredrówną*, córką komedjopisarza Aleksandra, zaszczytnie znaną z talentu malarskiego.

Szeptycki Andrzej, hr., syn poprz., biskup stanisławowski, * 1865, ukończył studja prawne, następnie teologiczne, poczem wstąpił do zakonu oo. Bazyljanów. Po uzyskaniu święceń kapłańskich był kierownikiem kleryków w klasztorze dobromilskim; 1898 r. profesorem teologji w Krystynopolu, greko-katolickim biskupem w Stanisławowie mianowany 1899, a 1900 r. metropolitą lwowskim.

Szercl (Czeniek), lingwista czeski, * 1843 r. w Berounie, po ukończeniu gimnazjum w Pradze, studjował tamże do 1865 r. prawo, zajmując się gorliwie od wczesnej młodości nauką obcych języków. 1866 dla dalszych studjów lingwistycznych udał się do Londynu i tutaj w Muzeum Brytańskiem był użyty do spisywania dzieł w językach obcych. Następnie przeniósł się do Petersburga i otrzymawszy stopień magistra lingwistyki został 1869 profesorem gramatyki porównawczej w uniwersytecie charkowskim. Napisał: „O korzyściach i znaczeniu gramatyki porównawczej,“ oraz „O zaimkach osobowych w sanskrycie i językach pokrewnych,“ „Ob imienach czislitelnych w indoewropejskoj otrasli“ (1870); „Kratkij sbornik tekstow na słowiańskich narieczijach“ (1872); „Srawnitelnaja grammatika sławiańskich i drugich rodstwennych jazykow“ (2 t., 1871—72); „Sanskritskaja grammatika“ (1874) i in.

Szereg, w matematyce, zbiór nieograniczonej liczby wyrazów po sobie następujących i utworzonych według pewnego prawa. Najprostsze przykłady **S.** przedstawiają postępy (ob.), dalej dwumian (ob.) Newtona. **S.** zowie się *zbieżnym* czyli *schodzącym się*, gdy suma jego tem bardziej zbliża się do pewnej granicy, im więcej bierzemy wyrazów; granica ta stanowi *sumę* szeregu. **S.**, nie posiadające tej własności, są *rozbieżnemi* lub *rozchodzącemi się*. Nakoniec mogą być **S.** dążące do kilku różnych sum; są to **S.** *kołyszące się*. Tak np. **S.** $1+\frac{1}{2}+\frac{1}{3}+\frac{1}{4}+\ldots$ jest rozbieżny, **S.** zaś $1+\frac{1}{1.2}+\frac{1}{1.2.3}+\ldots$ jest zbieżny, i suma jego wynosi 2,71828..., która się oznacza głoską *e* i ma ważne znaczenie w analizie (ob. Logarytmy). Do rozpoznania, czy **S.** jest zbieżny, służy kilka twierdzeń, z których najprostsze, podane przez d'Alembert'a, jest: **S.** jest zbieżny, gdy, począwszy od pewnego miejsca, stosunek wyrazu któregokolwiek do poprzedzającego jest mniejszy od liczby stałej, mniejszej od jedności.—**S.** malejące, których wyrazy są naprzemian dodatnie i odjemne, są w ogólności zbieżne, jak np. $1-\frac{1}{2}+\frac{1}{3}-\frac{1}{4}+\ldots$ Ważność **S.** w analizie polega na tem, że funkcje matematyczne dają się *rozwijać w* **S.**, służące do obliczania ich wartości. Zasadniczym wzorem jest tu **S.** Taylora:

$$f(x+h)=f(x)+hf'(x)+\frac{h^2}{1.2}f''(x)+\frac{h^3}{1.2.3}f'''(x)+\ldots,$$

gdzie $f'(x)$, $f''(x)$,... są pochodne funkcji $f(x)$. Z wzoru tego wyprowadza się inny ogólny **S.**, zwany szeregiem Mac-Laurin'a:

$$f(x)=f(0)+hf'(0)+\frac{h^2}{1.2}f''(0)+\ldots$$

Ze wzoru tego dają się wyprowadzić **S.** służące do obliczania logarytmów (ob.). Również z tego wzoru wypływający **S.** *łuksy*. $x=x-\frac{x^3}{3}+\frac{x^5}{5}-\ldots$, gdy $x=1$, przechodzi w szereg $\frac{\pi}{4}=1-\frac{1}{3}+\frac{1}{5}-\frac{1}{7}+\ldots$, który służy do obliczania liczby π, to jest stósunku okręgu koła do średnicy.—Nauka o **Sz.** mieści się w traktatach analizy matematycznej. Por. Reiff „Geschichte der unendlichen Reihen“ (1889).—

W chemji grupy związków, przedstawiających skład analogiczny, nazywają się *szeregami homologicznemi* lub *jednobudowemi* (ob. Jednobudowe szeregi, Chemja).

Szeremetiew, ród szlachecki oraz hrabiowski rosyjski, wywodzący się od *Andrzeja Jana Kobyły*, który 1350 przeniósł się z Prus do Rosji i którego prawnuk, nazwany *Szeremet'*, został założycielem tego rodu. Z rodu tego odznaczyli się:

Szeremetiew Iwan Starszy, † 1578, 1541 brał udział w bojach z Tatarami krymskimi, 1549 mianowany został okolniczym, 1550 bojarem. 1552 odznaczył się przy wzięciu Kazaniu; 1555 zajął pod Tułą chanowi Dewlet-Girejowi 60,000 koni i 180 wielbłądów, poczem o 150 wiorst od Tuły poraził go na głowę, nazajutrz jednakże przed znacznie silniejszym nieprzyjacielem zmuszony był ustąpić. 1559 uczestniczył w wyprawie inflanckiej i kurlanckiej, 1563 był przy wzięciu Połocka. W tym czasie wpadł w niełaskę u dworu i był wtrącony na czas jakiś do więzienia. W końcu udał się na pustynię Bielozierską, gdzie wstąpił do klasztoru.

Szeremetiew Iwan Młodszy, 1555 był na wyprawie przeciwko Tatarom kazańskim, 1558 został okolniczym, następnie uczestniczył w wojnie inflanckiej, 1559 r. został bojarem; 1564 r. walczył przeciwko Polsce, 1571—75 z Tatarami krymskimi; 1577 zginął przy oblężeniu Rewlu.

Szeremetiew Teodor, † 1650, syn poprz., dowodził 1605 pod Kromami wojskiem, wysłanem przeciw Kozakom Dońskim, pomagającym samozwańcowi, tegoż roku wyniesiony przez Dymitra do godności bojarskiej; 1607 r. walczył przeciwko Astrachańcom; 1613 znajdował się między posłami, wyprawionymi do Kostromy dla powołania na tron Michała, 1615 bronił Pskowa przeciwko Szwedom; 1618 zawarł z posłami polskimi przymierze na lat 14 w Dewlinie; 1619 r. traktował z posłami polskimi nad rz. Polanówką (pomiędzy Wiaźmą a Dorohobużem) o wymianę jeńców, 1634 zawarł tamże traktat wiecznego pokoju pomiędzy Polską a Rosją.

Szeremetiew Bazyli, był początkowo skolnikiem, potem wojewodą w Tobolsku, † 1690, 1654 został bojarem, 1654 bronił granic południowych przeciw Tatarom krymskim i nogajskim; 1658 oswobodził Kijów od oblegających go Kozaków Wyhowskiego; 1660 oblężony w okopach pod Czudnowem przez Lubomirskiego i Potockiego, poddał się po 8 tygodniach na zaszczytnych warunkach; wypuszczony 23 paźdz., we 3 dni potem dostał się powtórnie do niewoli, w której, wydany chanowi krymskiemu Nuradinowi, przepędził 20 lat. Uwolniony z niewoli, przebywał w majętności swej w powiecie Kołomeńskim.

Szeremetiew Borys, hr., bratanek poprz., generał rosyjski, * 1652, † 1719 r. w Moskwie, jako wojewoda i namiestnik tambowski dowodził 1681 oddziałem wojsk rosyjskich przeciwko Tatarom krymskim. Mianowany 1682 bojarem, brał udział przy zawarciu pokoju z Polską, a następnie przymierzu z królem polskim i cesarzem niemieckim i w tym celu jeździł do Warszawy i Wiednia; potem dowodził wojskiem ustanowionem do obrony granic od najazdu Turków; 1695 r. uczestniczył w wyprawie azowskiej; 1700 r. w wojnie szwedzkiej dowodził jazdą nieregularną pod Narwą, poczem mianowany feldmarszałkiem, rozpoczął kampanję w Liwonji, poraził Szwedów pod Errestfer i Gummelhof, zniszczył oddział floty szwedzkiej, usiłując przeprawić się przez jeziora Pejpus, zdobył kilka miast, wziął do niewoli znaczną część wojska szwedzkiego oraz wielkie łupy wojenne. 1704 zdobył Dorpat, 1705 r. bez korzyści walczył przeciwko generałowi szwedzkiemu Löwenhauptowi pod wsią Muromyzą w Kurlandji. 1706 poskromił powstanie w Astrachaniu i wyniesiony został do godności hrabiowskiej. W bitwie pod Półtawą 1709 dowodził środkiem armji i przyczynił się głównie do odniesionego zwycięstwa. W październiku t. r. oblegał Rygę, którą zdobył dopiero w lipcu 1710 r. W wojnie tureckiej 1711 dowodził armją rosyjską nad Prutem, potem po zawarciu pokoju prowadził wojsko do Polski, Pomeranji, Meklemburga, skąd powrócił 1717 r.

Szereryt, ob. Ozokeryt.

Szereszowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie i powiecie Brzesko-Litewskim. Według spisów podskarbińskich z r. 1766, obejmowało miasto Szereszów (ob.), z obszernemi przyległościami, które posiadali Flemingowie, a następnie książęta Czartoryscy, opłacając z nich kwarty złp. 7,602 gr. 15, a hyberny złp. 4,000. Za Zygmunta Augusta w r. 1569 zaliczało się do dóbr stołowych królewskich.

Szereszów, miasteczko w pow. Prużańskim, gub. Grodzieńskiej, ma piękny kościół katolicki, murowany, cerkiew dosyć starożytną i synagogę żydowską, jedną z największych w kraju. W nowszych czasach poczęto zakładać w **S.** fabryki sukna.

Szerlecki Władysław Alfons, lekarz, rodem z Warszawy; medycynę studjował w Warszawie i za granicą; po r. 1831 mieszkał naprzód we Freiburgu, później w Paryżu, nareszcie osiadł stale we Freiburgu. Ogłosił: „Dictionnaire abrégé de thérapeutique“ (2 t., Paryż, 1837); „Die Blähungskrankheiten, Magenblähungen i t. d.“ (1841); „Von der Wirksamkeit der endermatischen Anwendung des essigsauren Morphiums in der Brustbraeue“ (1842) i inne.

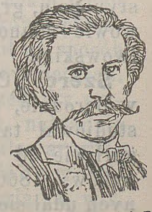

Szermentowski Józef, malarz, * 1840 w Bodzętynie, gub. Kieleckiej, † 1876 w Paryżu; kształcił się w szkole sztuk pięknych w Warszawie, potem wysłany, jako stypendysta, do Paryża, osiadł tamże. Malował głównie widoki krajowe, które zjednały mu wziętość i sławę, a Szermentowski J.

także obrazy rodzajowe. Z obrazów jego celniejsze: Kościołek wiejski, Staw w lesie, Stracone gniazdka, Kościół w Wadowicach, Młyn w lesie, Gwiazda zaranna, Wiatr biednemu w oczy, Lekcja geografji i in. O życiu ob. *Tygodnik Illustr.*, № 39 z 1876 r.

Szermierka, sztuka używania broni siecznej w walce pojedyńczej pomiędzy dwoma *szermierzami*, zatem toż co *fechtunek*, *fechtowanie* (ob.); także walka ręczna czyli pasowanie się dwóch szermierzy. **S.** w starożytności, ob. Gladjatorowie.

Szermierz, ob. Szermierka.

Szerokość, jeden z trzech wymiarów (ob.) ciał. **S.** *astronomiczną* jest odległość ciała niebieskiego od ekliptyki (ob.) liczona na kole wielkiem, przechodzącem przez gwiazdę, a prostopadłem do ekliptyki. **S.** ta może być *geocentryczną* lub *heliocentryczną (śródziemną* lub *śródsłoneczną)*, stosownie do tego, czy środek ziemi czy też słońca uważamy za środek kuli niebieskiej.—**S.** *geograficzną* miejsca jest łuk południka przechodzącego przez to miejsce, a liczony od równika do tego miejsca. **S.** jest północna i południowa i liczy się od 0 do 90°. **S.** danego miejsca równa się wzniesieniu bieguna nad poziom w tem miejscu, dla znalezienia jej więc trzeba tylko wyznaczyć wysokość bieguna niebieskiego w tem miejscu. Okazuje się to już stąd, że mieszkaniec równika widzi biegun niebieski w swoim poziomie, a mieszkaniec bieguna w swoim zenicie; w miarę więc, jak obserwator oddala się od równika, wznosi się też biegun w równej mierze kątowej nad jego poziom.

Szerszeniewicz Józef, autor rosyjski, profesor, następnie inspektor liceum księcia Richeulieu'go w Odesie, od roku 1866 wicedyrektor w komisji rządowej oświecenia publicznego w Królestwie Polskiem. Z prac jego literackich zasługują na uwagę piękne przekłady wierszem „Enejdy“ Wirgilego *(Sowremennik*, 1857) i „Konrada Wallenroda“ A. Mickiewicza (t. 1858).

Szerszeń, ob. Osa.

Szeryf, wyraz arabski, znaczy: wzniosły, święty, u Mahometan tytuł potomków proroka po jego córce Fatymie, noszących także tytuł *Emirów*.

Szeryf, w Anglji urzędnik sądowy, zarządzający policją; wykonywa on także wyroki sądowe i wymierza sprawiedliwość w drobnych, mniejszych od 2 funtów sterlingów, sporach.

Szeryf-pasza, mąż stanu egipski, * w 1819, pochodził z rodziny tureckiej, wykształcenie odebrał we Francji i ożenił się z Francuzką, skąd otrzymał przydomek „El Francansi.“ W 1844 r. wrócił do Egiptu, został oficerem i szybko doszedł godności paszy. W 1857 przeszedł do administracji i wielokrotnie był ministrem, a w 1865—1868, w czasie nieobecności Izmaela-paszy, regentem państwa. Przez nowego chedywa usunięty, wskutek rewolucji wojskowej 1881 znowu objął prezydencję gabinetu.

Szeszole, miasteczko w pow. i gub. Wileńskiej, założone przez biskupa Wal. Protasewicza, należało niegdyś do dóbr stołowych biskupów wileńskich. Tutejszy kościół drewniany wzniesiony był 1572 przez biskupa Walerjana Protasewicza, a odnowiony i konsekrowany 1698 przez biskupa Brzostowskiego.

Szeszupa, rzeka, bierze początek w powiecie Sejneńskim gub. Suwalskiej, pod wsią Szeszupą, przechodzi koło miast Lubów, Kalwarji, Ludwinów, od wsi Serakiszki do m. Władysławowa oddziela powiat Kalwaryjski od Marjampolskiego, od tegoż miasta Władysławowa aż do wsi Kirkiły stanowi granicę od Prus, gdzie wpada do Niemna. Od Władysławowa spławiają na niej drzewo.

Szeszwegeńskie starostwo niegrodowe mieściło się w księstwie Inflanckiem. Według metryk koronnych (ks. 133 s. 289) powstało za Zygmunta Augusta i obejmowało zamek Szeszwegen z przyległemi włościami. Pierwszym starostą był Teodor Pucjata, po nim zaś w r. 1589 Stany Rzeczypospolitej, za wstawieniem się całego senatu i izby poselskiej, ze względu na waleczność i rany poniesione przez Andrzeja Karchowskiego w wielu bitwach, a zwłaszcza pod Wielkiemi Łukami i pod Byczyną, gdzie od strzałów obiedwie ręce utracił, nie tylko mu to starostwo w dożywocie udzieliły, ale nadto zapewniły mu na tychże dobrach sumę złp. 40,000, jako jednorazowe wynagrodzenie.

Sześcian *(Cubus)*, w geometrji bryła, ograniczona sześciu kwadratami, zatem równoległościan (ob.) prostokątny, którego krawędzie są między sobą równe. Cztery przekątnie sześcianu przecinają się w jednym punkcie, który każdą z nich dzieli na dwie połowy. Punkt ten jest środkiem sfery opisanej i sfery wpisanej w sześcian. **S.** ma między bryłami takie znaczenie, jak kwadrat między powierzchniami; za jednostkę do mierzenia objętości przyjmuje się sześcian, którego krawędź jest jednością długości, jak np. metr sześcienny. Ponieważ objętość równoległościanu = iloczynowi trzech jego wymiarów, przeto objętość **S.** wyraża się trzecią potęgą jego krawędzi. Stąd to dalej pochodzi, że w ogólności trzecią potęgę jakiejkolwiek wielkości nazywa się sześcianem, tak np. sześcian 2 jest to 2^3 czyli 8.

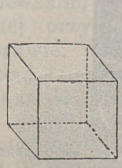

Sześcian.

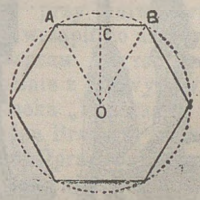

Sześciokąt foremny.

Sześciokąt, *sześciobok*, wielokąt ograniczony sześcioma bokami. **S.** *foremny* posiada tę własność, że każdy bok jego AB (ob. fig.), jest równy pro-

mieniowi OA koła na nim opisanego. Z tej własności wypada bardzo prosty sposób dzielenia okręgu koła na sześć części równych, dość jest bowiem w tym celu przenieść 6 razy promień na okrąg koła. Prostopadła OC jest promieniem koła w sześcian wpisanego, czyli jego *apotemą*. Powierzchnia sześciokąta równa się iloczynowi z jego obwodu przez połowę apotemy.

Szetlandzkie wyspy, należąca do Anglji grupa wysp, położona na przejściu z morza Północnego do oceanu Atlantyckiego, na północo-wschód od Szkocji, pomiędzy 60 i 61° szer. półn. Składa się ze 117 wysp, z których tylko 34 zamieszkane, obejmujących ogółem 1475 klm. kw. (26.8 m. kw.) powierzchni; ludność wynosi 28,705 dusz. Wszystkie wyspy są po większej części nagie i skaliste, wybrzeża strome i poszarpane. Lato krótkie i gorące, zima wilgotna, mglista i burzliwa, oświetlona często zorzą północną. Roślinność uboga. Mieszkańcy sieją nieco jęczmienia, owsa, lnu i sadzą kartofle, są pochodzenia normandzkiego, głównem ich zajęciem jest rybołówstwo. Do większych wysp należą: Mainland, Unst i Yoll. Wyspy **S.** dostały się koronie szkockiej drogą sukcesji i wraz z Orkadzkiemi tworzą hrabstwo oddzielne. Por. Courie „Shetland“ (3 w., Edym., 1880); Tudor „The Orkneys and Shetland, geology, flora etc.“ (tamże, 1883); Russel „Three years in Shetland“ (tamże, 1887).

Szew, nieruchome połączenie kości, zachodzi prawie wyłącznie na kościach głowy. W chirurgji jest to zbliżenie do siebie brzegów rany za pomocą przeszywającej je nitki.

Szewctwo, rzemiosło, którego zadaniem jest sporządzanie obuwia ze skóry lub innych materjałów, jak z tkanin, kauczuku, a w różnych krajach także z kory, drzewa, esparta, trzciny, łyka, pomiędzy któremi jednakże skóra zajmuje główne miejsce. Wyrób obuwia dokonywa się ręcznie lub też fabrycznie za pomocą maszyn; wyrób fabrycznie rozwinął się zwłaszcza w Ameryce, ale obecnie coraz bardziej rozpowszechnia się i w Europie. Niekiedy też wyrób obuwia prowadzi się sposobem mięszanym, robota bowiem rozpoczyna się za pomocą maszyn, kończy się zaś ręcznie. Fabrykacja mechaniczna obuwia wymaga kilkunastu maszyn, wykonywających oddzielne roboty; są więc maszyny do formowania podeszew działaniem prasy

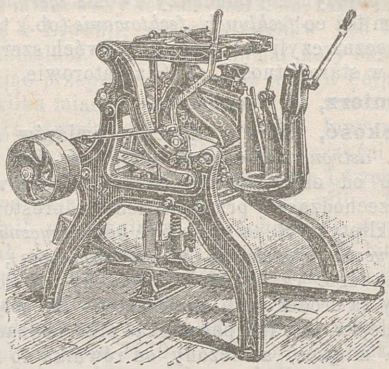

Fig. 3. Maszyna do wygładzania podeszew.

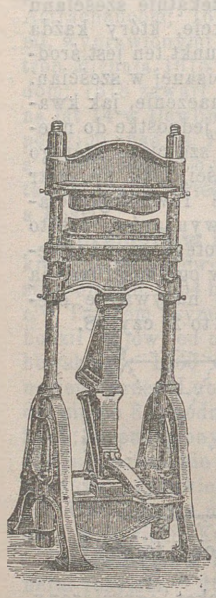

Fig. 1. Prasa do formowania podeszew.

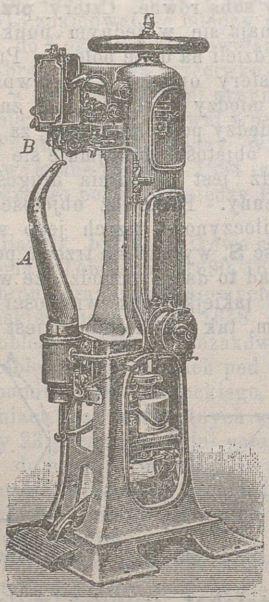

Fig. 2. Maszyna do przyszywania podeszew.

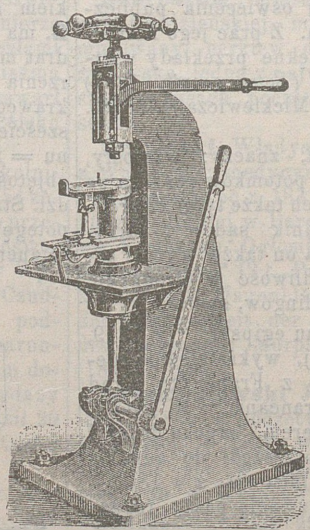

Fig. 4. Maszyna do ubijania obcasów.

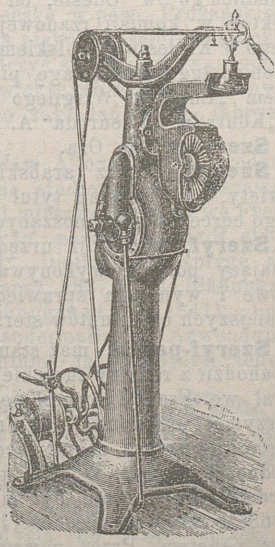

Fig. 5. Maszyna do czyszczenia obuwia.

(fig. 1), do przyszywania podeszew (fig. 2), do ich wygładzania (fig. 3), do ubijania obcasów (fig. 4), do czyszczenia obuwia (fig. 5) i in. Jedna maszyna może w ciągu dnia 500—600 par obuwia opatrzyć podeszwami. Por. Knöfel „Lehrbuch der Fussbekleidungskunst“ (3 wyd., 1891); Franke „Der Schuindustrielle“ (4 wyd., 1892); Flotow „Das Schumacherhandwerk in seiner Entwickelung“ (1890).

Szewczenko Taras, najznakomitszy poeta maloruski, * 1814 we wsi Moryncach w pow. Zwinigródzkim, gub. Kijowskiej, † 1861 w Petersburgu, syn poddanego włościanina Grzegorza S. Straciwszy wcześnie rodziców, przystał do djaczka parafjalnego, u którego spełniając rozmaite domowe posługi i znosząc wszelkiego rodzaju upokorzenia, przez dwa lata wyuczył się czytać. Nie mogąc dłużej znieść okrutnego z sobą obchodzenia się, uciekł do miasta Łysianki, do djakona i zarazem malarza, chcąc wyuczyć się od niego malarstwa, do którego czuł wielkie powołanie. Nie mogąc i u niego wytrzymać, po kilkodniowym pobycie udał się do djakona w Tarasówce, nie był jednak przezeń przyjęty. Wtedy wrócił do Kiryłówki i został 1829 roku kozaczkiem pokojowym pana swego, Engelhardta, który 1832 r., straciwszy wszelką nadzieję zrobienia z **S.** dobrego lokaja, oddał go na naukę do majstra malarskiego Szyrajewa w Petersburgu. W chwilach wolnych od pracy **S.** w księżycowe noce biegał do ogrodu Letniego rysować posągi. Podczas jednego takiego wieczoru poznał się przypadkiem z akademikiem Soszenką, za którego radą począł malować z natury farbami wodnemi. 1838 za współdziałaniem Grygorowicza, sekretarza akademji sztuk pięknych, poety Żukowskiego, słynnego malarza Briułowa i hr. Wielhorskiego, **S.** wykupiony był z poddaństwa. Odtąd począł uczęszczać do akademji sztuk pięknych i wkrótce został jednym z najmilszych uczniów Briułowa. Nowe życie i nowe koła społeczne i artystyczne, do których wstąpił, wyrobiły w **S.** nowe pojęcia. Poczucie osobistej wolności i wyswobodzenia z poddaństwa obudziły w nim ducha poetycznego, rozgrzanego miłością do wolności i kraju rodzinnego. 1840 r. wydał **S.** pierwszy zbiór swych poezji p. t.: „Kobzar,“ w którym oprócz mniejszych dumek znajdują się większe utwory, jak: „Perebenda,“ „Topola,“ „Oda do Osnowjaneńka,“ „Iwan Podkowa“ i „Katarzyna.“ Z tego także czasu pochodzą pomiędzy innemi, i poematy: „Tarasowa noc,“ oraz „Hajdamaki,“ najpopularniejszy utwór **S.** Ukończywszy 1844 studja akademickie, udał się **S.** na Ukrainę, gdzie oprócz innych napisał poemat „Jan Hus,“ zatracony w drodze do Pragi, oraz „Kaukaz,“ na pamiątkę przyjaciela swego Jakóba Balmen, rodem Francuza, osiadłego na Ukrainie, zesłanego do wojska i poległego w walce z Czerkiesami. Poemat ten był przyczyną aresztowania **S.** 1847 r. i następnie wysłania go do bataljonów orenburskich, w których przebył do 1857 r. Uwolniony, udał się do Petersburga, odwiedził na krótko Ukrainę 1859, poczem powrócił do Petersburga, gdzie zmarł. Zwłoki jego przewieziono na Ukrainę i złożono w pobliżu Kaniowa, gdzie też usypano mu wielką mogiłę. Prócz wielu wydań „Kobzarza,“ były zupełniejsze wydania poezji **S.** we Lwowie (1869), Pradze (1876), Genewie (1875); wyszły też jego prace rosyjskie p. t.: „Poemy, powiesti i razskazy“ (Kijów, 1888). Bibljografję prac **S.**, oraz studjów o S. i jego pracach podaje „Rada, ukrainśkij almonach na 1883 rok“ (Kijów, str. 448—457); por. też „Oczerki istorii ukrainskoj literatury XIX stuletija“ N. Petrowa (Kijów, 1884, str. 297 — 368). Na język polski przekładali utwory **S.** Leonard Sowiński (T. Szewczenko z dołączeniem przekładu „Hajdamaków,“ Wilno, 1861; „Najemnica“ Lwów, 1882); W. Syrokomla („Kobzarz,“ Wilno, 1862); A. J. Gorzałczyński (Kijów, 1862); A. Chajęski („Hamalej,“ Kijów, 1861). Na język chorwacki przekładał go August Harambaszić (Zagrzeb, 1887). O **S.** po polsku pisali, prócz L. Sowińskiego, Battaglia (Lwów, 1865); por. też dodatek literacki do *Kraju* petersb. z r. 1888, № 52.

Szewczenko Taras.

Szewiot (ang. *cheviot*), wełna owiec hodowanych na wzgórzach Cheviot-Hills (ob.) w Szkocji. Także nazwa tkaniny wełnianej, wyrabianej na wzór materjałów kamgarnowych lub sukiennych.

Szewron (fran. *chevron*), oznaka zaszczytna w wojsku, naszywana na rękawach munduru w kształcie kąta ostrego z taśmy włóczkowej lub bawełnianej, barwy kołnierza, albo też z galona srebrnego, jako odznaczenie za nieskazitelną służbę żołnierzy i podoficerów.

Szewyrew Stefan, pisarz rosyjski, * 1806 w Saratowie, † 1864 w Paryżu, nauki pobierał w pensjonacie szlacheckim przy uniwersytecie moskiewskim, poczem 1823 wstąpił do służby publicznej przy archiwum spraw zagranicznych w Moskwie. W r. 1826 wspólnie z Titowym wydał przekład dzieła Ludwika Tiecka „Phantasien über die Kunst eines kunstliebenden Bruders;“ w latach 1827 — 28 był czynnym współpracownikiem *Moskiewskiego Wiestnika*, zamieszczając w nim teoretyczne artykuły o sztuce, poezji, tudzież poezje oryginalne i tłómaczenia z Szyllera i Goethego. Po kilkoletnim pobycie we Włoszech 1829 — 32, został 1833 w uniwersytecie moskiewskim adjunktem profesora na katedrze historji literatury powszechnej, a później literatury krajowej. 1835 r.

mianowany został profesorem nadzwyczajnym, a później (1843) zwyczajnym tegoż przedmiotu; nadto od 1850 wykładał pedagogikę. Ostatnie lata życia przepędził za granicą. Oprócz licznych artykułów, pomieszczanych zwłaszcza w „Uczenych zapiskach," wydawanych przez uniwersytet moskiewski i w *Moskwitianinie*, z których najważniejszy „Swietłaja i czernaja storona russkoj literatury" (1843), wydał: „Teorija poezji w istoriczeskom razwitii u drewnich i nowych narodow" (Moskwa, 1836): „Istorija poezii" (1 t., 1835); „Istorija russkoj słowesnosti, preimuszczestwenno drewnej" (4 t., 1846—60), oraz wspólnie z J. Rubinim „Storia della literatura russa" (Florencja, 1862).

Szibboleth (hebr. *kłos* albo *rzeka*), słowo, po którego sposobie wymawiania gileadyci rozpoznawali wrogich sobie efraimitów (por. „Księga sędziów" 12, 6; rodzaj hasła).

Sziget lub **Sigeth** *(Nagy-Sziget, Syhot, Syhoty)*, miasto główne węgierskiego komitatu Marmaros, przy ujściu Izy do Cisy, siedlisko władz komitatowych i innych urzędów, kolegjum pijarskie, gimnazjum katolickie i reformowane, szkoła miejska, szpital, wielkie składy soli, około 6,400 miesz. (Madziarów, Rumunów i Rusinów).

Sziget albo **Szigethvar** *(Grenz-Szigeth)*, miasto w komitacie Szomodzkim, na wyspie utworzonej przez rz. Almasz; ma sąd komitatowy, zamek obronny, klasztor Franciszkanów, dwie fabryki cukru burakowego; około 4,200 miesz. (Madziarów, Chorwatów i Niemców). Pamiętne jest waleczną obroną Mikołaja Zrinyi (6 sierpnia i 7 września 1566) przeciwko Turkom, którzy je 8 września t. r. zdobyli. 1689 odebrał je przecież Turkom margrabia Badeau.

Szigligeti, właściwie *Szathmary* Józef, słynny dramaturg węgierski, * 1814 w Waraždynie, † 1878, początkowo inżynier, wstąpił 1834 na scenę i z tego powodu poróżniwszy się z ojcem, zmienił nazwisko rodzinne. Początkowo występował w teatrze w Budzie, następnie przeszedł do teatru narodowego peszteńskiego, którego został potem reżyserem, był członkiem węgierskiej akademji nauk i towarzystwa Kisfaludy. Z utworów **S.**, których napisał przeszło sto, zwłaszcza: „Róża," „Fazul," „Korona i Miecz," „Stefan IV," „Bela III," „Zbieg" „Żyd," są rzeczywiście chlubą dramatycznej literatury węgierskiej.

Szi-king *(księga pieśni)*, najstarszy zbiór pieśni Chińczyków, w części pochodzący z XVIII wieku przed Chr. od Konfucjusza; przekład niemiecki Rückerta (1833); W. von Strauss (1881).

Szilágy, komitat węgierski na lewym brzegu Cisy, utworzony w r. 1956 z komitatów Kraszna, Środkowo-szolnockiego i części komitatu Doboka, obejmuje 3,629 klm. kw. i liczy 192,000 miesz. Miastem głównem jest Zilah.

Szimaczek M. A., powieściopisarz czeski, * 1860, kształcił się w szkole technicznej, był redaktorem *Świętozora*. Ogłosił: „Szczęście" powieść (przekład polski w *Tygod. Ilustr.* 1899); „Z opuszczonych stanowisk" (1887); „Ojciec" (1891); „Dusze fabryki" (1894) i in.

Szir i churchid (pers. słońce i lew), narodowy herb Persji, oraz nazwa orderu perskiego, ustanowionego przez szacha Nasr-ed-Dina (5 klas) i udzielanego przeważnie cudzoziemcom.

Szir-Ali, *Szer-Ali*, książę czyli emir Afganistanu, * 1825, † 21 lutego 1879 w Turkestanie; syn Dost-Mohameda (ob.), po śmierci starszego swego brata Hajder-Alego był uznany następcą tronu i objął go po śmierci ojca 1863 r., do 1868 jednak prowadzić musiał zacięte walki z braćmi, występującymi jako pretendenci. Był to istny typ księcia wschodniego: samowolny, nieufny i chciwy; za rządów jego kraj znacznie podupadł. Prowincja Seistan została zajętą przez Persję 1864 — 66, a Herat dążył do niezależności pod najstarszym synem **S.**, Jakub-Chanem, który podstępnie przez ojca schwytany, więziony był 1874—77. Jakkolwiek pozornie w dobrych był z Anglją stosunkach, zamierzył 1877 r. rozpocząć z nią wojnę o odzyskanie prowincji należących niegdyś do Afganistanu. W 1878 uległ **S.** wpływom Rosji i przyjął posła rosyjskiego, generała Stoletowa; Anglja, która napróżno od wielu lat domagała się przypuszczenia swego posła, wysłała poselstwo pod sir Chamberlainem, którego wszakże **S.** przez granicę nie przepuścił w październiku 1878 r. Wywołało to ze strony Anglji kroki wojenne, które bardzo rychło ukończyły się zupełnem zniweczeniem armji afganistańskiej i ucieczką **S.** ze stolicy, a następca jego, Jakub-Chan, pośpieszył zawrzeć pokój z Anglją, zgodziwszy się na wszystkie jej warunki.

Sziras (lwie tchnienie), miasto główne perskiej prowincji Farsistanu, wzniesione na 1,450 metrów nad poziom morza, na brzegach słonego jeziora Basztegan, ma blizko 30,000 miesz. i liczne zakłady fabryczne. W latach 1749 — 79 było rezydencją Kerimkhana, miastem bogatem, kwitnącem i słynnem na całym wschodzie, jako siedlisko nauk i poezji. Tutaj urodzili się poeci Hafiz i Saadi, których grobowce leżą w pobliżu miasta. Wino sziraskie używa wielkiej sławy na Wschodzie. **Sz.** prowadzi znaczny handel winem, olejkiem różanym i wodą różaną. W 1814 wskutek trzęsienia ziemi ucierpiało wiele, lecz jeszcze więcej w d. 21 i 22 kwietnia 1853, oraz 3 maja t. r., podczas którego zginęło 10,000 ludzi i prawie wszystkie domy rozsypały się w gruzy.

Szkalbmierz, ob. Skalbmierz.

Szkaplerz *(Scapulare)*, część ubioru zwierzchniego, używanego w wielu zakonach. Składa się z dwu kawałków sukna lub materji, z jakiej jest habit zrobiony, z których jeden na przód, drugi z tyłu od szyi na dół spadają. Około połowy XIII w. Szymon Sztok, Anglik, generał zakonu karmelitańskiego, zaprowadził używanie **Sz.** i dla osób świeckich, w małej formie, z dwu maleńkich płat-

ków sukna złożony, z wyszyciem na nich imienia Marji, na wstążce lub sznurku noszony. Później zawiązały się w całem chrześcijaństwie pobożne bractwa **Sz.**, dotychczas istniejące, a dnia 16 sierpnia obchodzoną jest w kościele rz.-katolickim uroczystość N. M. Panny Szkaplerznej.

Szkaradek Kazimierz, napisał: „Stosunki polskie po śmierci Leszka Białego w 1228 r.“ (Kraków, 1886).

Szkarda Jakób, prawnik czeski, * 1828 roku w Szkewrnianach pod Pelznią; po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Pelzni, studjował od 1848 prawo w uniwersytecie praskim, poczem rozpoczął praktykę adwokacką. 1861 wybrany posłem na sejm krajowy z okręgów miejskich damażlickiego i nowokdyńskiego, reprezentował te okręgi aż do ostatnich czasów, biorąc początkowo żywy udział w rozprawach sejmowych. 1868 podpisał znaną deklarację posłów czeskich. Położył zasługę przyczyniwszy się do założenia jednoty prawnej. Na pole literackie wystąpił 1860, ogłosiwszy artykuł: „Svatebni obyczeje z okoli Plznenského.“ Nadto, oprócz artykułów pomieszczonych w czasopismach, zwłaszcza w *Pražskych Novinach, Hlasie* i *Pravniku*, wydał: „Navod k urzadovani pro obecni starosty“ (1860); „Czesky pravnik“ (1862, 4 wyd., 1869); „Wykład zakonu pro kralostvi czeske o założnach hospodarzskych, o kontribuczenskych sypkach a pieniężnych fondech kontribuczenskych“ (1865) i in. Od 1864 redagował spólnie z dr. Kuczerą czasopismo *Czesky pravnik*.

Szkarlatyna *płonica, (Scarlatina)*, zakaźna gorączkowa choroba, występująca albo oddzielnemi wypadkami (sporadycznie), albo w postaci mniej lub więcej rozległych epidemji. Zarazek **S.** wydziela się nazewnątrz z chorego ustroju prawdopodobnie przez wydechane powietrze, przez pot, przez łuszczący się naskórek, i przenosi się albo bezpośrednio na osoby zdrowe, albo za pośrednictwem osób trzecich. Zakażenie nastąpić może w każdym okresie choroby. Istota zarazka dotychczas nie została zbadaną. Choroba najłatwiej udziela się dzieciom od dwóch lat, starsi zapadają rzadziej, wogóle usposobienie do **S.** jest mniej rozpowszechnione, niż do odry; jednorazowe przebycie choroby prawie stanowczo chroni od nawrotu. Po zarażeniu się przez kilka dni niema żadnych objawów chorobowych *(okres wylęgania)*, oprócz ogólnego osłabienia, lekkiej niestrawności i t. p. Choroba zaczyna się zwykle nagle, wyraźnemi, właściwemi szkarlatynie objawami, pomiędzy któremi na pierwszym planie stoją: gorączka, zajęcie gardzieli i wysypka. Gorączka w ciągu dwóch dni dosięga 40° i wyżej, w razach pomyślnych kończy się po 7—8 dniach choroby; wraz z jej wybuchem zjawiają się często wymioty. Zajęcie gardzieli może posiadać charakter nieżytowy (postaci lżejsze), lub też dyfterytyczny, zgorzelinowy (postaci cięższe). Wysypka ukazuje się zwykle już w kilkanaście godzin po wystąpieniu gorączki i zjawia się przedewszystkiem na tułowiu. Na piersiach i plecach przedstawia się jako rozlane poczerwienienie o szkarłatnem zabarwieniu, na kończynach zaś jest zawsze plamistą, w postaci drobnych plamek, oddzielonych od siebie przestrzeniami prawidłowo zabarwionej skóry. Na twarzy występuje wysypka plamista tylko nielicznie na skroniach i czole. Jeżeli w plamkach ma miejsce wysięk, wystają one nieco nad powierzchnią skóry *(S. papulosa)*; gdy zbiera się w nich płyn, powstają na skórze pęcherzyki *(S. miliaris)*; może wreszcie nastąpić przenikanie krwi w plamki, i stąd powstają plamki bronzowo-zabarwione *(S. petechalis)*. Wysypka trwa 3—6 dni, poczem zupełnie znika; w kilka dni po jej zniknięciu następuje łuszczenie naskórka, które jest następstwem zapalenia skóry. Wysypka przy **S.** występuje nie tylko na skórze, lecz i na niektórych błonach śluzowych, jak na podniebieniu miękkiem. Są rzadkie przypadki szkarlatyny, gdzie wysypka wcale nie występuje. Przebieg choroby zależy od siły zarazka, nie jednakowej w różnych epidemjach; są postaci, w których śmierć następuje po upływie doby, zaczem nawet zdąży wystąpić wysypka i zajęcie gardzieli. Samo przez się groźna, **S.** staje się jeszcze niebezpieczniejszą przez powikłania, bardzo częste w jej przebiegu, lub w okresie rekonwalescencji występujące. Tu należą: zapalenie opłucnej, osierdzia i wsierdzia, zapalenie opon mózgowych, ucha średniego i płuc, wreszcie zapalenie nerek; to ostatnie należy do względnie częstych i zjawia się zwykle wtedy we 2 lub 3 tygodnie po spadku gorączki; na szczęście, jest to postać zupełnie uleczalna, przechodząca po pewnym czasie bez śladu. Leczenie zależy od objawów, siły zarazka i powikłań. Bardzo wielką tutaj rolę odgrywa *profilaktyka*, czyli zapobieganie przenoszeniu się choroby. Dlatego chory powinien być odosobniony, otaczający go nie mogą stykać się ze zdrowymi, po wyzdrowieniu lub śmierci chorego pokój i wszystkie rzeczy uledz muszą sumiennej dezynfekcji.

Szkarłat, toż co purpura (ob.).

Szkarłatka, *Szkarłatkowate*, ob. Phytolacca, Phytolacceae.

Szkarłatnik *(Purpura)*, ob. Ślimaki.

Szkarłupka R., pseudonim Podlewskiego.

Szkarłupnie *(Echinoidea)*, gromada zwierząt z typu jeżowców (ob.), obejmująca jeżowce kształtu kulistego, sercowatego lub krążkowatego, ze szkieletem nieruchomym, utworzonym z płytek wapiennych, otaczającym ciało jako stała skorupa i zaopatrzonym ruchomemi kolcami. Posiadają zawsze dwa otwory, gębowy i odchodowy, najczęściej pierwszy znajduje się u spodu ciała, wpośrodku, drugi na powierzchni górnej. Pomiędzy kolcami znajdują się nóżki przystawkowe, oraz organy chwytne i dotykowe *(pedicellaria)*, formy cęgowatej (fig. 1). Do rozdrabniania pokarmów

posiadają szkarłupnie oddzielny przyrząd żucia, zwany *latarnią Arystotelesa* (ob. Jeżowce). Żyją w morzach w pobliżu brzegów, niektóre w znacznej głębokości, i żywią się mięczakami i szuwarami. **Sz.** kopalne występują już w pokładach syluryjskich. Znanych jest około 300 gatunków żyjących i 2,000 kopalnych. Dzielą się na trzy rzędy: 1) **S.** *regularne (Regularia)*, z gębą wpośrodku dolnej powierzchni ciała i odbytem jej przeciwległym; należy tu *jeżowiec* (ob.), *Cidaris*, występujący już w Dewonie, *Echinobrissus* (fig. 2). 2) **S.** *tarczowate (Clypeastridea)*, szkarłupnie płaskie, gębę mają centralną, ale odbyt położony bocznie; należą tu liczne rodzaje kopalne, jak *Discoidea* (fig. 3, 4, 5), *Scutella* i in. 3) **S.** *sercowate (Spatangidea)*, postaci sercowatej, przyrządu żucia nie posiadają: rodzaje *Spatangus*, *Schizaster* (fig. 6) i in. Por. Lovén „Ueber den Bau der Echinoideen“ (1873), oraz monografje R. Agassiza (1838—42) i L. Agassiza (1874, 1881).

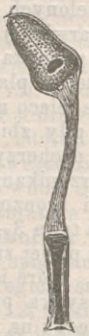

Fig. 1. Organ chwytny szkarłupni.

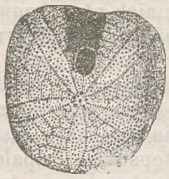

Fig. 2. Echinobrissus aculeatus.

Fig. 3, 4, 5. Discoidea cylindrica, z góry, z dołu i z boku.

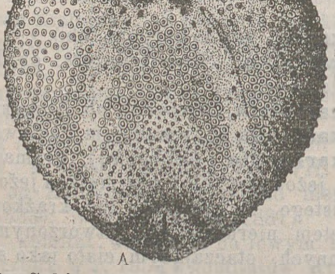

Fig. 6. Schizaster od strony brzusznej. *o* gęba, *p* pory nóżek, A odbyt.

Szkatuła (łac. scatola pudełko), zowie się tak skrzynka do przechowywania kosztowności; kasa prywatna panującego, stąd: dobra szkatuły, dobra panującego, których tytuł nabycia jest prywatny, i które wogóle podlegają ustawom praw prywatnych; ob. Domeny.

Szkic (włos.), w sztukach pięknych, mianowicie w malarstwie, pobieżny rysunek projektowanego obrazu lub innego utworu sztuki. Również **Sz.** nazywamy z lekka rzucony program do jakiegobądź dzieła, oraz wskazanie wydatniejszych zarysów i punktów pisma, dzieła i t. p.

Szkielet, ob. str. 263.

Szkipenja, *Szkipetaria*, toż co Albanja (ob.).

Szkipetarowie, *Arnauci*, ob. Albanja.

Szklana huta, fabryka szkła, ob. Szkło.

Szklane nici, *przędza szklana*, cienkie włókna szklane (ob. Szkło), dające się prząść, jak nici zwykłe. Nici szklane otrzymują się w ten sposób, że pręt szklany, rozgrzany lampą aż do rozmiękczenia, przytwierdza się końcem do obwodu bębna wirującego, który wykonywa w ciągu minuty 600—700 obrotów; przędza szklana, nawijająca się w ten sposób na bębnie, przecina się na nici długości 3 metrów, które tworzą *jedwab szklany*, dający się użyć na tkaniny, łańcuszki, mankiety i t. p. *Wełna szklana* zaleca się słabem przewodnictwem ciepła, używa się przeto na wyrób waty chroniącej od reumatyzmu. Najcieńsze nici szklane mają średnicę 0,01 do 0,006 mm.

Szklarnia, ob. Cieplarnia.

Szklarz, owad, ob. Ważki.

Szkliste ciało, ob. Oko.

Szklistołuskie, *Kostołuskie (Ganoidei)*, rzęd ryb utworzony przez Agassiza, odznacza się łuskami szklistemi rombowemi, albo tarczami kostnemi na skórze; zresztą należą tu ryby chrząstkowate i kościste. Mieści się tu bardzo wiele ryb zaginionych. Dzielą się na dwa podrzędy. **S.** *chrząstkowe (Chondrostei)*, do których należy *jesiotr* (ob.), i **S.** *kościste (Holostei)*, do których należą rodzaje: *miastuga* (ob.), *niszczuka* (ob. Lepidosteus) i *mękławka* (ob. Amia).

Szklisty, mający własności szkła. *Budowę szklistą* posiadają minerały, jak obsydjan, smołowiec, w których gołem okiem ani też lupą oddzielnych cząstek wyróżnić nie można; badania jednak mikroskopowe wykazały, że stan szklisty rzadko jest doskonały, ale w ogólności rozpoznać się dają ziarna mikroskopowe *(mikrolity)*. Stan szklisty minerałów utworzonych drogą wulkaniczną zależy przedewszystkiem od szybkości ich stygnięcia; gdy stygnięcie następuje nagle, powstają szkła naturalne, przy stygnięciu powolnem z lawy ognistej wydzielają się odrębne skupienia mineralne.

Szkielet, zespół kości organizmu zwierzęcego; podstawową część jego stanowi *stos kręgowy*, zakończony u góry *czaszką*, u dołu zaś *miednicą*. **S.** u dorosłego człowieka zawiera 198 kości, waga szkieletu człowieka w okresie od 25—30 lat wynosi 3—6 kilogramów. Układ kości i ich nazwę objaśnia załączony rysunek.

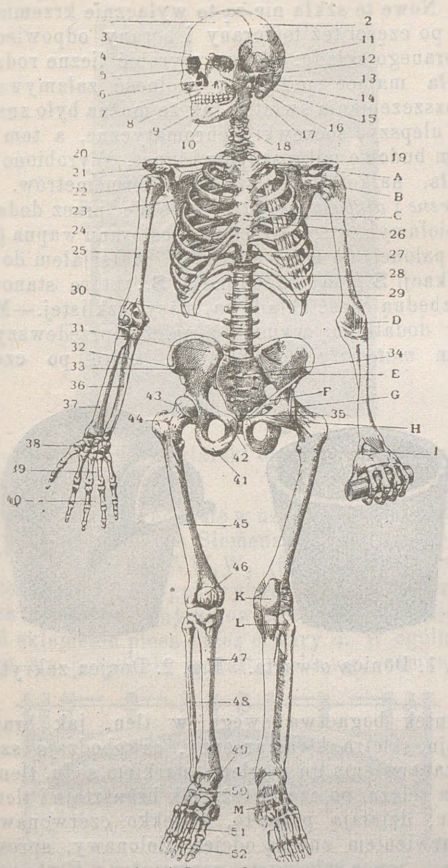

Szkielet człowieka.

1. Kość czołowa,
2. Kość ciemieniowa,
3. Łuk brwiowy kości czołowej,
4. Oczodoły,
5. Kość nosowa,
6. Kość lemieszowa czyli lemiesz,
7. Dziura podoczodołowa,
8. Kość szczękowa górna.
9. Kość szczękowa dolna czyli żuchwa,
10. Dziura bródkowa,
11. Kość skroniowa,
12. Wyrostek licowy.
13. Kość licowa czyli jarzmowa,
14. Kość potylicowa czyli potylica,
15. Wejście zewnętrzne przewodu słuchowego.
16. Część skalista kości skroniowej,
17. Wyrostek sutkowy kości skroniowej,
18. Kręgi szyjowe,
19. Obojczyk,
20. Wyrostek barkowy łopatki,
21. Wyrostek kruczy łopatki,
22. Główka kości ramieniowej,
23. Łopatka,
24. Żebra,
25. Kość ramieniowa,
26. Kość mostkowa czyli mostek,
27. Wyrostek mieczykowaty mostka,
28. Kręgi grzbietowe,
29. Żebra wolne (XI-te i XII-te),
30. Kręgi lędźwiowe,
31. Kość biodrowa,
32. Kolec kości biodrowej,
33. Dół biodrowy,
34. Kość krzyżowa,
35. Kość ogonowa,
36. Kość łokciowa,
37. Kość promieniowa,
38. Napięstek (8 kości napięstkowych),
39. Kości dłoni czyli śródręcza,
40. Członki palcowe,
41. Kość kulszowa,
42. Kość łonowa,
43. Główka i szyjka uda,
44. Krętarz wielki,
45. Udo (kość udowa),
46. Rzepka,
47. Piszczel czyli kość goleniowa,
48. Kość łydkowa, strzałka czyli iglica,
49. Kostka wewnętrzna,
50. Stęp czyli pęcina (7 kości),
51. Śródstopie,
52. Kości członkowe palców nogi.

A) Wiąz kruczoobojczykowy,
B) Staw łopatkoramieniowy czyli barkowy,
C) Stawy żebromostkowe,
D) Staw łokciowy,
E) Wiąz lędźwiokrzyżowy.
F) Wiąz Poupart'a,
G) Wiąz wałeczkowy,
H) Staw udowy,
I) Staw napiętkowy,
K) Wiąz rzepkowy,
L) Staw goleniołydkowy,
M) Więzy stopy.

Szkliwo, ob. Emalja.

Szkło, w ogólności związki krzemionki z różnemi tlenkami metalicznemi, otrzymywane przez stopienie, a które po oziębieniu są bezkształtne (amorficzne), przezroczyste, przeświecające lub nieprzezroczyste, bezbarwne lub zabarwione, zawsze posiadają blask właściwy i mają odłam muszlowaty. **S.** przeto co do składu chemicznego jest solą, a mianowicie krzemianem, w niektórych tylko razach kwas krzemny zostaje zastąpiony przez kwas borny, cynowy lub antymonowy. Zasady do wyrobu **S.** używane są głównie potaż

i wapno; pierwszy jednak zastąpiony być może sodą, drugie tlenkiem ołowiu, tlenkiem i tlennikiem żelaza, a po części glinką i in. W każdym razie w **S.** znajdować się musi przynajmniej jedno ciało z obu tych grup, **S.** jest więc krzemianem podwójnym. W stanie stopionym **S.** daje się łatwo obrabiać przez dęcie, ściskanie, wyciąganie. Ciężar właściwy szkła alkaliczno-wapiennego wynosi 2,4—2,6, szkła alkaliczno-ołowianego 3—3,8. Spółczynnik rozszerzalności w granicach 0—100° czyni około 0,0008. Twardość wzrasta z zawartością krzemionki. **S.** jest złym przewodnikiem elektryczności i ciepła; szkła bogate w alkalja są wszakże hygroskopijne i stąd są złemi przewodnikami. Dla gazów jest szkło zupełnie nieprzenikliwe. Stosownie do składu i sposobu fabrykacji rozróżnia się **S.** niezawierające ołowiu i ołowiane; do pierwszego należy **S.** *taflowe* i **S.** *wydymane*, do drugiego **S.** *kryształowe*, **S.** *optyczne*, *emalja* i *sztras*. Ważniejsze gatunki **S.** są: **S.** *butelkowe*, związek krzemionki z sodą, wapnem i glinką, z dodatkiem tlennika żelaza, tlenku maganu, rzadziej potażu; otrzymuje się ze zwykłego piasku, glinki, wapienia, różnych skał, jak granitu, szpatu polnego, bazaltu, porfiru, stopionych z dodatkiem popiołu drzewnego, soli glauberskiej i soli kuchennej; niska jego cena zależy od taniości materjałów. **S.** *wydymane półbiałe* (flaszki aptekarskie, szyby do okien) zawiera głównie związek krzemionki z wapnem i sodą; główne materjały są tu: piasek, kwarc, krzemień, czysty, wapień, sól glauberska lub soda. **S.** *kryształowe białe czeskie* jest krzemianem potażu i wapna; tu użyte być muszą materjały bardzo czyste dla otrzymania bezbarwności. Z tego **S.** wyrabiane były dawniej i tafle zwierciadłowe, obecnie jednak używa się na nie często sody i soli glauberskiej, bo jakkolwiek **S.** takie posiada zabarwienie zielone, nie wiele to szkodzi zwierciadłom. **S.** *kryształowe angielskie* jest krzemianem potażu i tlenku ołowiu; posiada słabe zabarwienie szarawe, silny blask i odznacza się silną łamliwością światła i znacznem jego rozszczepianiem; jest przytem miękie, co ułatwia znacznie jego polerowanie i umożebnia wyciskanie w formach. Przy topieniu natomiast tworzą się tam łatwo warstwy tlenku ołowiu, zdradzające swą obecność niejednaką łamliwością światła, co zwłaszcza przy fabrykacji szkieł optycznych starannie unikanem być musi.—*Sztras* jest borokrzemianem, t. j. zawiera obok krzemianów i borany potażu, sody i tlenku ołowiu; jest to **S.** bardzo czyste, łatwo topliwe, używane na wyrób sztucznych kamieni drogich, a to przez zabarwienie go właściwemi tlenkami metalicznemi i stosowne szlifowanie; materjały na wyrób jego używają się najczystsze, jak kryształ górny, chemicznie czysty potaż gryzący, co ma również miejsce przy wyrobie **S.** na narzędzia optyczne; pod tym względem rozróżniają się dwa gatunki **S.**, *flintglas* (ob.) i *crownglas* (ob.). Flintglas posiada znaczną zawartość tlenku ołowiu, 43—44 proc., co mu nadaje znaczny ciężar właściwy i znaczną zdolność załamywania światła; crownglas jest zwykle tylko szkłem zwierciadlanem wybornego gatunku. W ostatnich czasach szkło optyczne zostało znacznie udoskonalone w pracowni w Jena, utrzymywanej kosztem rządu pruskiego. Nowe te szkła nie są to wyłącznie krzemiany, ale po części też fosforany i borany odpowiednio dobranego składu; zdołano wyrobić liczne rodzaje szkła mające pożądaną zdolność załamywania i rozszczepiania światła, tak że można było znacznie ulepszyć soczewki achromatyczne, a tem samem budowę mikroskopów i lunet. Wyrobiono też szkła, najkorzystniejsze dla termometrów. **S.** *mleczne* i *alabastrowe* otrzymuje się przez dodatek popiołu cynowego (*latticinio*) i fosforanu wapna (kości palonej) do masy szklistej. Materjałem do fabrykacji **S.**, są też odpadki **S.**, które stanowią niezbędną część składową masy szklistej.—Między dodatkami wymienić należy przedewszystkiem *materjały odbarwiające*, które po części

Fig. 1. Donica otwarta.

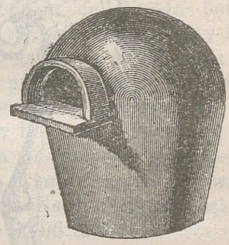

F.g. 2. Donica zakryta.

wskutek bogactwa swego w tlen, jak braunsztajn, saletra, kwas arsenny, oswobodzają szkło od zabarwienia go węglem, siarkiem sodu, tlennikiem żelaza, po części też, jak bransztajn i tlenek niklu, działają przez to, że lekko czerwonawem zabarwieniem znoszą odcień zielonawy, sprowadzany przez nieczyste materjały. *Farbowanie* szkła polega na użyciu tlenków metalicznych; tak np. tlennik kobaltu barwi **S.** na niebiesko, tlennik żelaza, tlenniki miedzi, chromu, uranu, wydają różne oddcienie barwy zielonej, mangan barwi **S.** na fjoletowo, tlenek żelaza, siarka, antymon, chlorek srebra na żółto, roztwory złota i tlenku miedzi sprowadzają odcienie czerwone; zresztą i drogie metale, jak złoto, srebro i platyna używają się do ozdabiania szkła.—Materjały przeznaczone na **S.** (piasek kwarcowy, potaż lub saletra, soda lub sól glauberska, wapno lub gips, glinka, tlenek ołowiu i t. d.), wraz z dodatkami odbarwiającemi i barwiącemi, proszkują się i wprowadzają do naczyń z gliny ogniotrwałej, *tygli* czyli *donic*, które się umieszczają na ławach *pieca hutniczego*. Donice są otwarte (fig. 1) lub też zaopatrzone sklepistem pokryciem (fig. 2), aby uchronić masę szklistą od

zanieczyszczenia. Donice wystawione są ze wszech stron na działanie ognia; w piecu powinna istnieć nietylko temperatura bardzo wysoka (do 2,000° C.), ale i wszędzie jednostajna. Do opalania pieców szklarskich używa się najczęściej drzewa wysuszonego (fig. 3), dającego płomień jasny i długi, rzadziej węgla kamiennego, niekiedy tor-

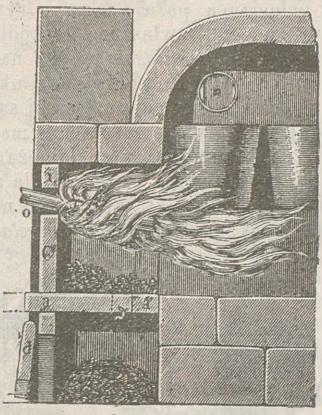

Fig. 3. Piec szklarski opalany drzewem.

fu; obecnie wprowadza się w użycie opalanie gazem. W piecach gazowych Siemensa donice zastąpione są długą wanną WW_1W_2 (fig. 4), zaopatrzoną przedziałami k_1k_2; gaz wytwarza się w generatorach R i pomięszany z powietrzem przedostaje się pod sklepienie pieca przez otwory *a*. W ogólności piec ma pospolicie kształt walcowy, zamknięty

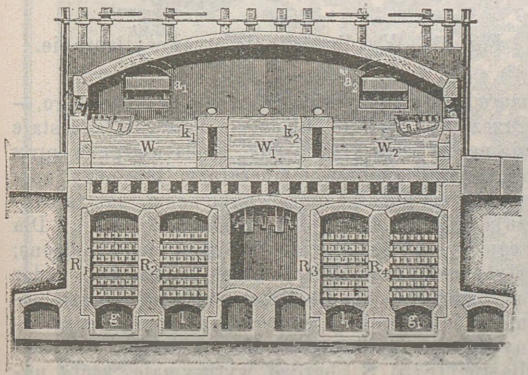

Fig. 4. Piec Siemensa.

sklepieniem kopulastem. Po nad każdą donicą znajdują się otwory robocze, przed które wprowadza się materjał, oraz wydobywa masę szklistą. W około pieca znajduje się galerja dla robotników. Z piecem łączą się piece do wolnego studzenia przedmiotów przeznaczone. Topienie utrzymuje się przez czas długi, przyczem nieczystości wydzielają się na powierzchnię i ściągają pod nazwą *żółci szklanej*. Dla wypędzenia pęcherzyków powietrznych z masy szklistej temperatura podnosi się jak najwyżej, poczem ogień się zmniejsza i masa gęstnieje do tego stopnia, że staje się ciągnącą, która się przerabia bądź przez wydymanie, jak to ma miejsce najczęściej, bądź przez odlewanie, jak dla tafel zwierciadlanych, bądź też przez wytłaczanie w formach. Do wydymania służy *cybuch* czyli *fajka* (fig. 5), t. j. rurka z kutego żelaza na 1,25 — 1,75 m. długa, o średnicy wewnętrznej 1 cm., w części obłożona drzewem. Rurka ta zanurza się w masę szklaną, przez co część jej się wydobywa, poczem zaraz nieco się wydyma, aby otworu cybucha przy twardnieniu nie zatkała, następnie dalej się wydyma po oparciu jej na stosownem zagłębieniu w drzewie. Dla nadania rozmaitych postaci wyrobom używa się dalej różnych pomocy, jak form składanych, których wnętrze odpowiada postaci zewnętrznej naczynia i w których się wydymanie odbywa. Kolejne przeobrażenia masy szklistej przy wyrobie butelki wskazują fig. 6, 7, 8, 9. **S.** taflowe otrzymuje się obecnie najczęściej przez odlewanie, szyby jednak do okien wyrabiają się pospolicie przez dęcie; masie wydobytej z tygla robotnik przez dęcie nadaje najpierw postać gruszkowatą (fig. 10 *a*, *b*), a następnie przez toczenie na stole granitowym walcową (*c*, *d*); po odcięciu obu końców (*e*) powstały stąd, miękki jeszcze wa-

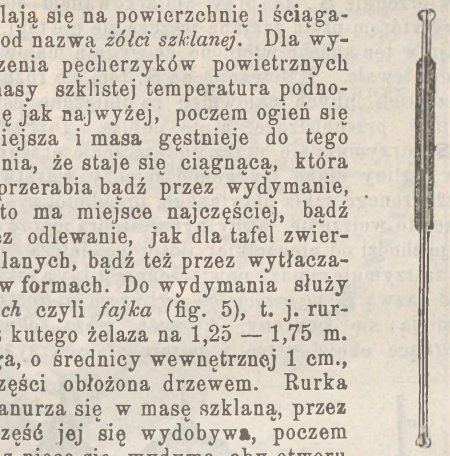

Fig. 5. Fajka szklarska

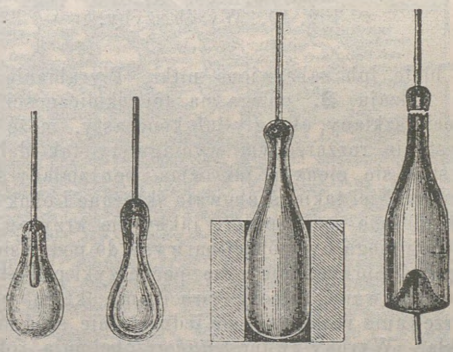

Fig. 6, 7, 8, 9. Wyrób butelki.

lec przecina się wzdłuż, następnie zwolna rozwija (*f*) i przenosi do pieca studzącego dla wolnego ostygnięcia. Fig. 11 objaśnia wyrób przez wytłaczanie w formie *a*, naczynia szklanego, które kolejno ma postać *b*, *c*, *d*, *e*.—*Malowanie na* **S.** polega na tem, że gdy stopy szklane, zabarwione tlenkami metalicznemi, zostają wprowadzone na

powierzchnię **S.**, to przy umiarkowanem cieple, przy którem płyta szklana jeszcze się nie topi, zostają w ten sposób wtopione, że wydają malowidło nader trwałe. Malowanie na **S.** tem się różni od wszelkich innych malowideł, że obliczone jest na światło przechodzące, a nie odbite. *Inkrustacje* w **S.** otrzymują się przez umieszczenie przedmiotów z gliny słabo wypalonej między warstwami rozżarzonego szkła ołowianego; przedmiot zyskuje przez to wejrzenie, jakby był ze srebra matowego, co pochodzi od niewielkiej ilości powietrza, jaka się zatrzymuje między powierzchnią gliny a szkłem. Pod nazwą **S.** *filigranowego*, *nitkowego (petinet)* rozumieją się wyroby, których masa okazuje biegnące około siebie i pozornie się krzyżują-

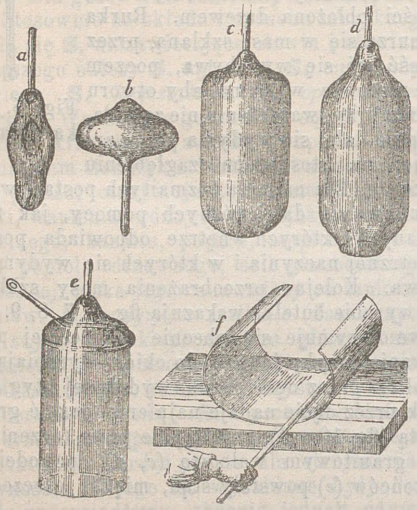

Fig. 10. Wyrób szyby.

ce białe lub zabarwione nitki. Wyrabianie tego rodzaju **S.** polega na tej okoliczności, że pręcik szklany, okrągły lub kończasty, może być w stanie rozżarzonym wyciągnięty tak dalece, że staje się cienkim jak włos, bez zmiany swej postaci. Nici takie, śrubowato skręcone i obok siebie ułożone mają pozór, jakby się krzyżowały; pręciki mogą być różnej barwy, a do podniesienia piękności przyczyniają się pęcherzyki powietrza, zatrzymywane między pręcikami, które przy ogrzewaniu rozkładają się jednostajnie śród masy szkła. Wyroby zwane *millifiori* obejmują roboty mozaikowe (przyciski do listów, spinki), w których różne barwne wzory otoczone są masą szkła kryształowego; jeżeli np. pręcik szkła czerwonego zanurzonym będzie kolejno w **S.** białe, niebieskie i zielone, a następnie przygnieciony zostanie stosownem narzędziem żelaznem, to otrzymujemy gwiazdkę wewnątrz czerwoną, otoczoną zygzakowatemi smugami barwnemi. Pręciki odpowiednio ułożone otaczają się następnie masą szklistą. Między wyrobami szklanemi godne są też uwagi *perły szklane* (ob. Perła).—Masa szklista powinna być jak najczystsza, wolna od pęcherzy i skaz, czyli od części trudniej topliwych na powierzchni się zbierających. **S.** powinno się dalej opierać działaniu powietrza, wody, kwasów i rozcieńczonych alkaljów. **S.** silnie alkaliczne przyciągają z powietrza wilgoć i tracą na powierzchni przezroczystość, gdy uchodząca para wodna odrywa łuski z wierzchu, co jest zwłaszcza szkodliwe dla szkieł optycznych. *Odszklenie* polega na tem, że **S.** przez długie ogrzewanie przyjmuje układ krystaliczny; na takie odszklenie najmniej są narażone **S.** ołowiane. Umyślne odszklenie masy szklistej sprowadzał Réaumur przez słabe żarzenie **S.** w piasku, gipsie lub mące ceglanej dla otrzymania surogatu porcelany, któraby mniej niż **S.** narażoną była na pękanie, wszakże ta *porcelana Réaumura* nigdy nie zyskała znaczenia praktycznego.—Przez zbyt szybkie chłodzenie masa szklista staje się nadzwyczaj kruchą, tak, że łatwo pęka przy najlżejszej zmianie temperatury lub przy najmniejszem naruszeniu mechanicznem, jak to okazują *bolońskie flaszki* lub *łzy batawskie* (ob.). Dla tego wyroby szklane muszą być zwolna chłodzone; płyty zwłaszcza zwierciadlane muszą być nader ostrożnie chłodzone.—Przez nagłe jednak oziębienie w odpowiedniej temperaturze wyrobów szklanych, ogrzanych aż do odmiękczenia, otrzymał Bastie (1875) **S.** bardzo wytrzymałe, które nazwał **S.** *nietłukliwem* albo *hartowanem*; jest ono o wiele więcej wytrzymałem niż **S.** zwykłe, a rozbite rozsypuje się w pył. Dla różnych gatunków szkła temperatura oziębienia, przy której szkło staje się zahartowanem, wynosi 60° do 300°.—*Szlifowanie* i *polerowanie* wyrobów szklanych odbywa się przez użycie kół szybko się obracających, pokrytych ciałem polerującem, jak delikatnym piaskiem, bielą cynkową, kolkotarem.—*Rycie na* **S.**

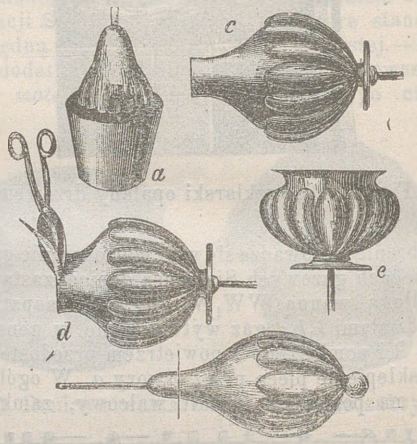

Fig. 11. Wyrób naczynia przez wytłaczanie.

SZKOCYA

Dł. zach. 5 od Greenwich
Wielkość pisma i znaków oznacza stosunkową ważność miejscowości.
Stolice hrabstw są podkreślone
Hrabstwa nie nazwane są jednoimienne ze swemi stolicami.
Dr. żelazn. Kanał. Lat. morsk. Latar. na statku. Wysok. w metr.
Telegr. podm.
Dr. parowców
Skrócenia: Ard. Ardrossan, B. Bannockburn, B. Ben (w nazwach gór), B. Bay (w nazwach wód), Bg. Bathgate, Bo. Borrowstounness, C. Cullross, Ca. Cambuslang, Clackm. Clackmannan, Co. Coatbridge, Dumb. Dumbarton, Dumbl. Dunblane, Dunf. Dunfermline, Falk. Falkirk, Frth. Firth, Gr. Grangemouth, GREEN. Greenock, Hd Head Kl. Kirkintilloch, Klds. Kilsyth, Klwr. Kilwinning, L. Loch, Lint. Linlithgow, M. Milngavie, M.C. Mid Calder, Mt. Mount, Mw. Motherwell, N.Q. North Queensferry, Pb. Portobello, P.Gl. Port Glasgow, Pr. Prestonpans, PSL. Paisley, Pt. Point, R. Renfrew, Ruther. Rutherglen, Sc. Saltcoats, Str. Strathaven, Sd. Sound, S.Q. South Queensferry, T. Tillicoultry.
Westray
Sanday
Rowsay
Stronsay
Wyspy
Mainland
albo Pomona
Shapinshay
Kirkwall
ORKNEY
(Orkadzkie)
Hoy
Burray
St. Ronaldshay
Pentland Firth
P. Dunnet
Q. Thurso
Pentland Skerries
Duncansby Hd
Sinclair B.
Wick
Caithness
Scrabster
Dunnet
Thurso
Loch Eriboll
Portskerry
Bettyhill
Durness
Cape Wrath
P. Wrath
Ben Loyal
Ben Hope
Ben Klibreck
Forsinard Sta.
Morvenco
Lybster
Dunbeath
Scarsbin
Helmsdale
Sutherland
Eddrachilles B.
Loch Eriboll
Enard B.
Ben More
Laire
Golspie
Brora
Dornoch Frth
Tarbat Ness
Morray Firth
Burghead
Lossiemouth
Gamrie
Buckie
Cullen
Portsoy
Banff
Macduff
Kinnaird Hd
Fraserburgh
Rosshire
Cromarty
Ross
Inverness
Findhorn
Tromarty
Forres
Findlay Sea
Elgin
Fochabers
Craigellachie
Aberlour
Dufftown
Keith
Huntly
Inverurie
Kintore
Peterhead
Buchan Ness
Old Meldrum
Ellon
Aberdeen
Woodside
Banchory
Stonehaven
Dunnottar Castle
Inverbervie
Montrose
Arbroath
Forfar
Brechin
Kirriemuir
Glenisla
Braemar
Ben-y-Gloe
Blair Atholl
Dunkeld
Perth
Dundee
Tay Bridge
Bell Rock
Newburgh
Cupar
Tayport
Tay Ferry
Buddon Ness
Sandrews
Kingsbarns
Fife Ness
Anstruthers
Kilrenny
Crail
Leven
Lof May
Kirkcaldy
Firth of Forth
Bass
North Berwick
Dunbar
Inchkeith
Burntisland
Kinghorn
Leith
Edinburgh
St Abbs Head
Eyemouth
Dunse
Coldstream
Berwick
Tweed
Kelso
Jedburgh
Hawick
Selkirk
Galashiels
Melrose
Peebles
Lauder
Biggar
Broughton
Tinto
Douglas
Lanark
Carstairs
Wishaw
Motherwell
Hamilton
Glasgow
Paisley
Greenock
Falkirk
Stirling
Alexandria
Dumbarton
Helensburgh
Rothesay
Bute
Arran
Ayr
Campbeltown
Kintyre
Islay
Jura
Colonsay
Oronsay
Tiree
Coll
Mull
Iona
Staffa
Ben More
Ardnamurchan
Rum
Eigg
Muck
Shona
Canna
Harris
Uist
Benbecula
Barra
Pabbay
Mingulay
Berneray
Sound of Harris
Loch Maddy
Pt. Ness
Loch Boisdale
Loch Skiport
Loch Eynort
Loch Uskevagh
Loch Bee
Loch Roag
Stornoway
Butt of Lewis
Swainbost
Barvas
Eye Pt.
West L. Tarbert
Loch Seaforth
Loch Shiant
Scalpa
Loch Erisort
Loch Resort
Loch Tarbert
Loch Snizort
Loch Greshornish
Loch Bracadale
Loch Harport
Loch Dunvegan
Loch Eynort
Loch Skiport
Loch Boisdale
Loch Maddy
Loch Eport
Loch Obisary
Loch Carnan
Loch Uskevagh
Loch Bee
Loch Roag

sprowadzone być może kwasem flinowodornym i innemi środkami; służyć do tego może też delikatny piasek, rzucany na powierzchnię **S.** silnym prądem powietrza lub pary (ob. Piasek). Szczególne trudności przedstawia szlifowanie szkieł optycznych (ob. Soczewki).—**S.** znane było już oddawna narodom starożytnym. Egipcjanie znali już sztukę dęcia **S.**, a Plinjusz przypisuje wynalazek jego Fenicjanom. W Rzymie istniały huty szklane; w wiekach średnich fabrykacja **S.** i sztucznych z niego wyrobów najwyżej była rozwiniętą w Wenecji. Jednak przed kilkuset jeszcze laty użycie szyb do okien było zbytkiem. W XVI dopiero wieku huty szklane rozprzestrzeniły się po Europie. Rozwój tej fabrykacji silnie jest związany z dziejami cywilizacji ogólnej, a niektórym naukom, jak fizyce i astronomji, **S.** oddało niewypowiedziane usługi. Fabrykacja **S.** najwyżej rozwiniętą jest w Czechach, Anglji, Francji, Belgji, dalej w Niemczech i Wenecji. Przemysł szklany rozwinął się zwłaszcza silnie w ostatnich dziesięcioleciach wieku XIX i zajął ważne stanowisko w nowym przemyśle artystycznym. U nas gałąź ta przemysłu słabo jest rozwinięta; najznaczniejsza huta szklana u nas istnieje w Czechach (ob.).—Najdawniejszem dziełem o fabrykacji **S.** jest „Ars vitraria“ Neriego. Por. Tschenschner „Handbuch der Glasfabrikation“ (1884); Bontemps „Guide du verrier“ (1868); Sauzay „La verrerie depuis les temps les plus reculés“ (4 wyd., 1844): Hovard „La verrerie“ (1894).

Szkło, wieś w Galicji, o 5 mil od Lwowa, 1 milę od Jaworowa odległa, posiada źródła siarczane, opisane już przez Wojciecha Oczkę 1578 r., dziś urządzony tam jest zakład leczniczy dla chorych wojskowych.

Szkło palące, ob. Soczewki.

Szkło powiększające, *szkło zmniejszające,* ob. Soczewki.

Szkło wodne, ob. Wodne szkło.

Szkłów, miasto w gub. i pow. Mohylowskim, przy ujściu rzeki t. n. do Dniepru, posiada wyborną przystań, klasztor żeński i około 12,000 miesz., przeważnie żydów, prowadzących rozległy handel, zwłaszcza dziegciem, smołą i terpentyną. Starożytna osada, niegdyś własność rodziny Chodkiewiczów, hrabiów na Szkłowie, Myszy i Bychowie, podczas wojen Zygmunta Augusta z Iwanem Groźnym było dwa razy (1562 i 1580) zrabowane i spalone. Później przez Jana Karola Chodkiewicza silnemi opatrzone fortyfikacjami, broniło się dzielnie podczas wojen za Jana Kazimierza. Po pierwszym podziale Polski Potemkin otrzymał **S.** od Katarzyny II.

Szkocja *(Scotland),* dawniej samoistne królestwo, od r. 1707 północna połowa zjednoczonych królestw Wielkiej Brytanji (ob.), łączy się z Anglją od strony południowej przez wązki (15 mil szeroki) przesmyk, z innych zaś stron oblana jest przez **morze:** od zachodu i północy przez ocean Atlantycki, od wschodu przez morze Północne, od południa przez morze Irlandzkie. Obszar **S.** wraz z wyspami Hebrydzkiemi na zachód, Orkadzkiemi i Szetlandzkiemi na północ, wynosi 78,895 klm. kw. Brzegi **S.** są poszarpane przez liczne wązkie zatoki, przypominające *fiordy* skandynawskie, i mają 3,540 klm. długości, mimo to dogodne naturalne przystanie istnieją tylko na zachodniem wybrzeżu. Ze względu na różnice geograficzne i etnograficzne, **S.** zdawna dzieliła się na: *dolną* (Lowlands) i *górną* (Highlands); granicę stanowi szeroka dolina rzeki Clyde i Forth. *Dolna*, południowa część, nie różni się wiele od Anglji, tylko chyba nieco ostrzejszym klimatem. *górna* przedstawia nieludny, górzysty kraj z chłodnym, wilgotnym klimatem i nieurodzajną ziemią. *Dolna*, południowa **S.** ma swą naturalną granicę od Anglji w łańcuchu gór Cheviots-Hills z licznemi odgałęzieniami. Góry te skłaniają się łagodnie ku północy, tworząc średniej wyniosłości równinę z wybornemi łąkami i pastwiskami (lowlands). *Środkowa* (południowa część górnej **S.**) leży między odnogą Forth, doliną Clydy i Forth, a kanałem Kaledońskim, przerzynającym dolinę Glenmore, i zatoką Murray. Przedstawia ona w $^3/_4$ górzystą (średnio 300 metrów) wzniesioną krainę, zawierającą najwyższe wyniosłości w całej W. Brytanji. Główną masę gór stanowi szeroka grupa Grampian-Mountains (z trzema odgałęzieniami: północnem, południowem i środkowem, i szczytami Ben-Mac-Dui na 1,309 metrów i Ben-Nevis na 1,343 metry wzniesionemi). Góry te (podobnie jak Alpy Skandynawskie) dosięgają najwyższych wzniesień przy brzegu zachodnim, gdzie tworzą liczne fiordy i mają swe uzupełnienia na poblizkich wyspach, a od wschodu i południa przekształcają się w żyzne równiny, pagórkowate. *Północna* **S.** składa się z nagich, torfowiskami i bagnami często pokrytych wyżyn (od 160 do 500 metrów), śród których wystrzeliwają liczne szczyty dość wyniosłe, jak Mamsoul (1,177 metrów), Ben-Wywis (1,043 metry) i in. Obfitość gór pociąga za sobą obfitość wód, zwłaszcza bystrych i małożeglownych rzek. Najważniejsze rzeki są od wschodu: Forth, Tweed, Tay, Spey z przepysznemi brzegami; od zachodu zaś: Clyde i Lochy. Liczne jeziora są albo zbiorowiskami lądowych wód, albo też głęboko wyrzniętemi odnogami morza. Najważniejsze są: Loch-Lomond (39 klm. długie, 12 szerokie), Loch-Awe i mnóstwo innych.—*Rolnictwo*, mimo ciężkich warunków fizycznych, stoi dość wysoko. Pod uprawę wzięto $^1/_5$ część powierzchni, $^1/_{10}$ stanowi łąki, $^6/_{10}$ pastwiska, reszta wody, lasy i nieużytki. Najwięcej sieją tu owsa i traw. Hodowla owiec, nie tyle dla wełny, ile na mięso, stanowi główną gałęź przemysłu rolnego. Produkcja wełny wynosi 13,000,000 funtów rocznie. Rybołówstwo na bogatych w ryby jeziorach i wybrzeżach stanowi ważne źródło bogactwa; połów śledzi stanowi główne utrzymanie ludności nadbrzeżnej. Mineralne bogactwa kraju stanowią:

żelazo, ołów i węgiel. Przemysł **S.** nie dorównywa angielskiemu. Główne centra fabryk bawełnianych są: Lanark i Leufrew. Płóciennictwo kwitnie od dawna w **S.**, głównie w miastach: Dundee, Dumfries, Pertlo. Jedwabnych i bawełnianych wyrobów dostarczają Glasgow i Paisley. Handel wewnętrzny jest w stanie kwitnącym dzięki wybornym komunikacjom, kanałom i wybrzeżom. Liczne, wybornie uorganizowane banki ułatwiają kredyt wszystkim klasom i wspierają dzielnie przemysł i handel.—*Szkoły* są oddawna wybornie zorganizowane; od r. 1696 każda parafja otrzymała swą szkołę; cztery uniwersytety w Edymburgu, Glasgowie, Abderdeen i St. Andrews mają czysto świecki charakter i są bardzo do niemieckich zbliżone wewnętrznem urządzeniem. Ludność **S.** wynosząca w 1700 r. 1,050,000 dusz, w 1800 r. 1,559,068, obecnie (1901) wynosi 4,471,957. Jest to naród dzielny, pracowity, wytrwały, gościnny, wesoły; język dolno-szkocki nie jest bynajmniej djalektem angielskiego lecz samoistny; blizki mu mową górno-szkocki jest pokrewny irlandzkiemu narzeczu. Z utratą samoistności politycznej **S.** utraciła swą autonomję i podlega władzy królowej i parlamentu angielskiego, w którym na mocy bilu z 1832 r. jest reprezentowaną przez 16 członków izby wyższej, wybieranych przez szlachtę na każdą sesję parlamentu, oprócz 48 parów szkockich, zasiadających w izbie wyższej, tudzież przez 72 deputowanych do izby niższej. Organizacja prowincjonalna jest prawie taka jak w Anglji. **S.** dzieli się na 32 hrabstwa. Narodowym *kościołem* jest *prezbiterjański;* pobiera on dziesięciny, choć wyznawcy jego stanowią mniejszą część ludności. Najwyższą władzą kościelną jest General-Assambly (ze świeckich i duchownych), pod którą stoją synody, presbiterja (nad kilkunastu parafjami) i parafje w liczbie 1,600. Prócz tego istnieje tu mnóstwo innych kościołów, jak: szkocko-episkopalny (oddzielny od angielskiego) z 7 biskupstwami, rzymsko-katolicki z 6 biskupstwami i 340 kościołami i t. d., i sekt (metodyści, niezależni i t. p.).

Historja. Najdawniejsi mieszkańcy **S.** należeli do szczepu celtyckiego. Rzymianie, osiadłszy tu w południowej stronie 50 r. przed Chr., nazywali ludy, mieszkające z tamtej strony rzeki Tweed, Kaledończykami, a do kraju ich po raz pierwszy wdarł się Agricola z Brytanji rzymskiej; dopiero 80 r. po Chr. Rzymianie zajęli przestrzeń ziemi do gór Grampian i na granicy dla powściągania napaści barbarzyńców budowali wały ochronne (jeden między Forth i Clyde, a drugi między Salway i Tyne). Na początku IV wieku po Chr. mieszkańców z tamtej strony wałów osiadłych nazywają rzymscy pisarze *Piktami;* później ukazują się *Szkotowie,* naród dziki pochodzenia celtyckiego, przybyli prawdopodobnie z Irlandji. Po opuszczeniu przez Rzymian Brytanji 420 r. pustoszyli ją Piktowie i Szkotowie. Wówczas przywołali na pomoc Brytowie Saksonów i Anglów, a ci wypędziwszy 449 r. napastników za wały, sami osiedli w południowej części Brytanji. Odtąd na czas przydłuższy znikają z widowni dziejów Piktowie i Szkotowie. Dopiero około 600 r. zajęli Szkotowie wraz z wyspami przyległemi wybrzeże zachodnie, a zaś Piktowie wschodnie i północne. W połowie VI w. Columba głosił chrześcijaństwo u tych ludów i na wyspie Jona założył klasztor, w przyszłości ognisko oświaty krajowej i siedzibę znanych pod nazwą Culdeer *(Cultores dei)* stowarzyszeń duchownych, które aż do epoki wieków średnich utrzymały niezależność kościoła szkockiego, a po całej Europie szerzyły, chrześcijaństwo i oświatę. W roku 843 po wygaśnięciu familji książąt piktyjskich, Kenneth, król Szkotów, połączył wszystkie ziemie w jedno państwo, Szkocję *(Scotland),* którego granicą od Anglji pozostał i nadal wał rzymski. Z czasem zlały się oba ludy (Piktowie i Szkotowie) w jeden naród *Szkotów,* którzy już w X wieku wikłają się w krwawe wojny z Anglikami. Król Malcolm otrzymał w lenność od Anglji Cumberland 945 r., a królowie angielscy na tej zasadzie rościli sobie prawo do zwierzchnictwa nad całą **S.** Walki wewnętrzne między Duncanem a synem jego Malcolmem Canmore, a Macbethem (ob.) w pierwszej połowie XI wieku wielce zakłócały spokój, aż wreszcie Malcolm III Canmore, wstąpiwszy na tron, przywrócił porządek, wprowadził oświatę angielską i wspierał Anglosasów przeciw Wilhelmowi Zdobywcy (1066), a tłumami jeńców wziętych podczas wojny zaludnił i cywilizował swą ojczyznę. Od tej pory język i obyczaje angielskie przyjęły się całkowicie w niższej **S.**, podczas gdy w górach utrzymały się nadal mowa i dzikość staro-celtycka. Wśród walk o następstwo tronu po śmierci Malcolma III († 1093) uzyskał w końcu przewagę najmłodszy syn jego Dawid I (1124), zdobył na Anglji niektóre ziemie, ale utracił je już Malcolm IV (1154—65), a brat jego Wilhelm Lew dla oswobodzenia się od zwierzchnictwa Anglji walczył z Henrykiem II, królem angielskim 1177 i popadł nawet w niewolę; odzyskawszy jednak koronę, wykupił się 10,000 markami traktatem z 1189 r. od wszelkiej zależności. Następca jego, Aleksander II, w wojnach wewnętrznych za Jana Bez ziemi wziął stronę partji ludowej i w połączeniu z Francuzami zdobył nawet 1216 r. całą południową Anglję, ale poślubiwszy następnie siostrę Henryka III, króla angielskiego, przywrócił dobre z Anglją stosunki. Syn jego, Aleksander III (od 1249), przez związek swój z córką Henryka III przyjaźń tę umocnił i szerzył cywilizację angielską; odparł on także napaść Norwegów 1263 r. i otrzymał od nich za czynsz roczny Hebrydy, a umierając 1286 r., pozostawił tron ośmioletniej ks. Małgorzacie, urodzonej z córki jego i Hakona, króla norweskiego. Jednakże po rychłym zgonie (1290) spadkobierczyni niszczyły kraj walki wewnętrzne między 12 pretendentami do tronu. Na życzenie parlamentu szkockiego kwe-

stję sporną o koronę miał rozstrzygnąć Edward I, król angielski. Ten przyznał koronę jednemu z pretendentów Baliolowi i uzyskał od niego zwierzchność lenną nad **S.** Postąpieniem takiem obraził na siebie Baliol dumną szlachtę i chcąc złe naprawić, rozpoczął wespół z Francją 1295 r. wojnę przeciw Anglji, ale został zwyciężony pod Dunbar i uwięziony w Londynie, a **S.**, utraciwszy swą niezależność, otrzymała angiel. namiestnika i urzędników angielskich. Wilh. Wallace (ob.) podniósł wprawdzie 1305 chorągiew powstania, ale nie znalazłszy poparcia u niezgodnej szlachty, musiał uledz przewadze uzurpatora. Mimo tego niepowodzenia Robert Bruce (ob.), syn Baliola, wznowił walkę 1306, wypędził Anglików ze **S.**, włożył na swą głowę koronę i stanowczem zwycięstwem, odniesionem nad Edwardem II 1314 r. nad rzeką Bannockburn, utrwalił swą dynastję. Parlament bowiem szkocki uregulował następstwo tronu w ten sposób, że po wygaśnięciu męskiej linji Bruce'go odziedziczy tron córka jego Marjorja, zaślubiona Walterowi, marszałkowi dworu. Godność ta pozostała dziedziczną w rodzie Waltera, a od nazwy owej godności *Stewart* ród cały otrzymał nazwę *Stuart* (ob.). Pokojem zawartym 1327 roku zrzekła się Anglja wszelkich uroszczeń do **S.** Robert Bruce starał się teraz o uporządkowanie rozprzężonych stosunków wewnętrznych, ile na to dozwalała bardzo ograniczona władza korony. Powściągnął naprzód samowolę naczelników górskich, którzy mocą dawnych ustaw gminnych i klanowych posiadali całkowitą prawie niezależność. W niższej **S.** stosunki lenne łączyły wprawdzie ściśle szlachtę z koroną, ale baronowie, posiadając obszerne terytorja i dość liczne orszaki wojowników, byli tak potężni, że mało zważali tak na prawa, jak i na królów. Marchje graniczne i osiadła w nich ludność wojownicza zostawały pod tak zwanymi stróżami granicznymi, którzy mieli władzę bardzo rozległą i nieraz prowadzili wojnę na własną rękę. W górach mieszkała ludność niemal dzika i nieokrzesana, w nizinach zaś, nawet po miastach, jęczał lud pod uciskiem możnowładców. Król więc dla wzmocnienia swej władzy w parlamencie przywołał 1326 roku 15 deputowanych od miast większych, którzy jednak wobec szlachty i duchowieństwa nie mieli jeszcze znaczenia. Za rządów małoletniego jego następcy Dawida II (od 1329), wypędzeni za poprzedniego panowania ze swych posiadłości przybysze angielscy ofiarowali koronę szkocką Edwardowi Baliol, który wspierany dzielnie przez dwór angielski wylądował w Szkocji 1332 r., pokonał przeciwników, koronował się w Scone, złożył hołd lenny Edwardowi III i ustąpił mu nawet kawał ziemi w południowej **S.**, ale wywołał przez to wielkie w szlachcie niezadowolenie. And. Murray, stryj Dawida II, stanął na czele patrjotów i po długiej wojnie wprowadził na tron prawowitego króla 1342 r. Dawid II w bitwie pod Durham 1346 r. popadł co prawda w niewolę angielską, ale mimo to Baliol nie mógł odzyskać korony i swych pretensji, abdykował 1356 na korzyść swojego suzerena Edwarda III, a ten 1357 r. wrócił wolność Dawidowi II pod warunkiem, że dynastję angielską uzna za spadkobiercę tronu szkockiego. Po śmierci Dawida II (1370) stany szkockie powołały na tron Stuartów w osobie Roberta II, syna wzmiankowanej wyżej Marjorji. Z wyniesieniem Stuartów rozpoczyna się w Szkocji długoletnia walka korony z przeważną szlachtą, która przy częstej nieletności królów sprawiała w państwie wielkie rozprzężenie. Pod panowaniem Roberta III (od 1390), człowieka leniwego, sprawował rządy brat jego, późniejszy ks. Albany, a możnowładcy ciągle niemal toczyli z sobą boje. Po wstąpieniu na tron angielski domu Lancastrów 1390 powtarzają się często niszczące obustronnie wojny z Anglją. Na domiar złego następca tronu został uwięziony, a podobno i zamordowany przez ks. Albany, a drugi syn króla Jakób dostał się w niewolę angielską. Robert III umarł ze zgryzot. Parlament szkocki ogłosił królem uwięzionego Jakóba I, ale Albany († 1420) rządził dalej, a zaś słaby syn jego Murdoch, po śmierci ojca znużony rządami wyjednał wolność i powrót króla 1424 r. Jakób I posiadał dość rozumu i woli, aby kraj swój podnieść z upadku. Wzmocnił więc władzę królewską przez konfiskatę roztrwonionych dóbr koronnych, poskromił możnowładców górskich, wytępił licznie rozmnożone bandy rozbójników i uporządkował administrację na wzór angielski. Krzewił też przemysł przez popieranie miast i oświatę, przez gorliwe pielęgnowanie założonej 1410 szkoły głównej w Aberdeen. Wielkich swych planów nie zdołał jednak przeprowadzić w zupełności, albowiem 1436 zginął od spiskowców. Za Jakóba II (1436—1460) zaznaczyć wypada osłabienie potężnego domu Douglasów, którzy chcieli strącić z tronu Stuartów. Jakób III (1460—88) przez ożenek z Małgorzatą, ks. duńską (1470), nabył wyspy Orkadzkie i Szetlandzkie, żył po większej części w Stirling otoczony uczonymi i artystami, ale przez nienawiść swą do szlachty wywołał jej powstanie i pobity pod Stirling, zginął w ucieczce 1488 r. Syn jego Jakób IV (1488—1513), sam przyłożył się niemało do upadku ojca, lubił życie świetne, ściągał na dwór swój szlachtę i chciał tem zatrzeć dawną jej nieprzyjaźń. Sprzymierzywszy się z Francją, wypowiedział wojnę Anglji, która w osobie Henryka VIII pragnęła odzyskać zwierzchnictwo nad **S.** i zginął w bitwie pod górą Fladden 9 września 1513 r. W imieniu małoletniego syna jego Jakóba V (1513—1542) sprawowała regencję królowa-wdowa, Małgorzata, a obok niej wielki wpływ wywierali kardynał Beaton i hr. Arran, prawnuk Jakóba II. Małgorzata poślubiła 1514 r. hr. Angus (z bocznej linji domu Douglasów) i w ręce jego złożyła rządy. Aby jednak osłabić znaczenie partji angielskiej, oddały stany 1515 r. regencję ks. Albany, synow-

cowi Jakóba III, ale ten 1524 r. został stracony, a Angus odzyskał dawne stanowisko. Jednakże już 1528 r. Jakób V sam objął rządy; z nienawiści ku szlachcie (upadek domu Angus) połączył się z duchowieństwem, a z nienawiści ku Anglji, poczynającej być protestancką, wszedł w bliskie stosunki z katolicką Francją i zaślubił Marję ks. de Guise, ale umarł ze zgryzot 1542 r., gdy wojna (1540—42) ze stryjem jego, Henrykiem VIII, królem angielskim, niepomyślny wzięła obrót. Państwo swe zagrożone nazewnątrz przez Anglję, a wewnątrz wystawione na niesnaski religijne, pozostawił Jakób V córce swej (jeszcze niemowlęciu) Marji (ob.) Stuart, a rządy objął Beaton. Kościół szkocki zawsze bardzo mało był zależny od stolicy apostolskiej. Sprawami kościelnemi kierował synod narodowy, a duchowieństwo ulegało królom, którzy poczytywali je za swego sprzymierzeńca przeciw szlachcie i ogromnie bogacili. Na początku XVI w duchowieństwo szkockie posiadało niemal połowę gruntów, a tem ściągnęło na się nienawiść szlachty i niechęć mieszczaństwa. Dodać też trzeba, że upadek kleru w **S.** był większy, aniżeli w innych krajach. Księża, bez żadnego prawie wykształcenia, żyli wystawnie, a sami ciemni utrzymywali lud biedny w najgrubszych przesądach. Kiedy więc w Niemczech i Anglji rozbudził się ruch reformacyjny, nowe ideje religijne znalazły zwolenników i w **S.**, gdzie właśnie torowali drogę wikleńci. Mimo więc prześladowań Beatona, reformacja, doznając opieki szlachty, silne w **S.** zapuściła korzenie pod panowaniem Jakóba V. Potężni możnowładcy, nieprzychylni katolickiej polityce dworskiej, zrobili namiestnikiem i regentem Jak. Hamiltona, hr. Arran, który zaręczył młodą królowę Marję Stuart z synem Henryka VIII, ale gdy tenże czyhał na niepodległość **S.**, zerwał Hamilton stosunki z Anglją 1543, wrócił do katolicyzmu i połączył się z partją francuską. Reformacja wszelako krzewiła się dalej. W wojnie z Anglją Szkoci, pobici 1547 pod Pinkey, weszli w ściślejszy jeszcze sojusz z Francją i otrzymali od niej 1548 posiłki wojskowe, a królowa wywieziona do Francji, dostała się pod opiekę Gwizjuszów i zaślubiła 1558 r. tamże następcę tronu, późniejszego Fraciszka II, króla francuskiego. W **S.** tymczasem przebiegła królowa wdowa, Marja de Guise, objęła sama na miejsce hr. Arran regencję 1554 r., a Marja Stuart za namową Gwizjuszów zgodziła się, że w razie swej śmierci bezdzietnej **S.** będzie połączona z Francją; oprócz tego mocą swych pretensji spadkobierczych do tronu angielskiego przyjęła, wespół ze swym mężem, królewski tytuł angielski i przez to ściągnęła na się nienawiść królowej Elżbiety. Regentka zaś, ufna w potęgę swych braci (Gwizjów), srodze prześladowała protestantyzm i wywołała 1559 r. powstanie szlachty protestanckiej pod wodzą Jakóba Stuart, nieprawego syna Jakóba V. Powstańcy otrzymali wprawdzie wolność wyznania i uspokoili się, ale, gdy po wstąpieniu na tron francuski Franciszka II (1559) potęga Gwizjuszów się wzmogła, znosząc znowu prześladowania, chwycili raz jeszcze za oręż i przy czynnej pomocy angielskiej (styczeń 1560) odparli Francuzów za Leithe; wśród tych wypadków umarła regentka, i obie nieprzyjazne sobie partje zawarły pokój 30 lipca 1560 r., mocą którego Franciszek II i Marja Stuart zrzekli się królewskiego tytułu angielskiego, wojska francuskie opuściły **S.**, a stany szkockie otrzymały prawo przeprowadzenia zupełnej reformacji kościoła. Protestantyzm tedy zwyciężył. Pod wpływem Knoxa (ob.) zaprowadzono kościół prezbiterjański, a połowa dóbr kościelnych przeszła w ręce szlachty protestanckiej. Marja Stuart po śmierci swego męża (1561) wróciła do kraju, uznała kościół szkocki i musiała nawet rządy państwa powierzyć protestantom, t. j. swemu bratu przyrodniemu Jakóbowi Stuart (wyniesionemu do godności hr. Murray) i Maitlandowi z Lethington. Jednakże drugi mąż Marji, Darnley (ob.), usunął Murraya z jego stanowiska i wspierał katolików, co wywołało 1565 r. powstanie pod wodzą Murray'a. Marja, odniósłszy nad powstańcami zwycięstwo, postanowiła przemocą nawrócić kraj do katolicyzmu. Taka polityka, jako też osobiste stosunki królowej (zamordowanie Rizzia i Darnleya, jej miłostki z Bothwellem (ob.), domniemanym sprawcą śmierci Darnleya za wiedzą królowej i poślubienie Bothwella), rozjątrzyły do najwyższego stopnia cały naród i spowodowały 1567 zbrojne powstanie. Zwycięzcy powstańcy uwięzili Marję w zamku Lochleven, zmusili ją do abdykacji i mianowali opiekunem małoletniego Jakóba VI i regentem hr. Murray'a. Dom Hamiltonów uwolnił wprawdzie królowę, ale Murray pobił ich wojska pod Langiside 1568, a Marja szukała schronienia i opieki w Anglji u nienawistnej swej krewniaczki, królowej Elżbiety. Murray został zabity przez jednego z Hamiltonów 1570 r., a śmierć jego sprowadziła w **S.** zupełne rozprzężenie. Po krótkich rządach dwu regentów hr. Lennox i hr. Mar zajął ich miejsce 1572 r. Morton, który zniszczył wprawdzie partję Marji, ale pragnąc zaprowadzić episkopat, został 1578 r. stracony, a król Jakób VI sam musiał objąć rządy i otrzymał do pomocy radę stanu z 12 możnowładców. Z zepsutym przez faworytów i intrygi dworskie Jakóbem VI zawarła Elżbieta (zagrożona przez mocarstwa katolickie) 1586 r. traktat dla obrony religji protestanckiej, a pensją roczną i obietnicą uznania go za następcę tronu angielskiego tak go ujęła, że nawet się nie poskarżył na ścięcie swej matki (luty 1587). Po śmierci królowej stany szkockie połączyły się 1588 r. w tak zwany *covenant* (związek religijny), celem sparaliżowania działań katolików i dworu hiszpańskiego. Król tymczasem tajemnie pokrzepiał na duchu katolików, a otwarcie dążył do zagłady prezbiterjanizmu przez zaprowadzenie epi-

skopatu. Nadto jeszcze wprowadził Jakób VI do parlamentu deputowanych drobnej szlachty; przy pomocy tego ważnego środka powściągnął przewagę wyższej szlachty i przeprowadzał znaczne ograniczenia kościoła. Reakcję kościelną przerwała na chwilę śmierć Elżbiety (1603), która mianowała swym następcą najbliższego swego krewniaka, króla szkockiego. Ten przyjął teraz nazwę Jakóba I i opuścił kraj rodzinny, przywiedziony do zupełnego niemal upadku. Rolnictwo pozostawało w dzieciństwie, przemysł był nadzwyczaj słaby, handel bardzo ograniczony. Zaniedbywanie **S.** i nadal tamowało bardzo materjalny rozwój kraju. Szlachta utraciła dawniejszą przewagę, a z upadkiem feudalizmu i przeistoczeniem baronów w dworaków poczyna się niebywały dotychczas ucisk drobnych dzierżawców. Z zaprowadzeniem reformacji budzi się w **S.** narodowy ruch w literaturze i zamiłowanie do nauk, ale i ten prąd duchowy narodu doznaje przeszkód ze strony dworu, język bowiem i literatura angielska wyparły całkowicie żywioł narodowy. Już w r. 1604 chciał Jakób I przeprowadzić zupełne zlanie **S.** z Anglją, ale Szkoci silnie się temu oparli, gdy parlament angielski postawił za warunek bezwzględną jednakowość praw. Szczęśliwszy był za to Jakób I w sprawach kościelnych, albowiem 1610 r. wprowadził episkopat wedle wzoru angielskiego. Syn jego Karol I (od 1625), trzymając się polityki ojcowskiej, ale postępując z mniejszą oględnością, wyposażał (1633) biskupów szkockich odebranemi dawniej duchowieństwu dobrami kościelnemi i wprowadzał do kościoła obrzędy, przypominające okazałością kościół rzymski. Środki te oburzyły naród cały i wywołały 1637 zbrojny opór. Powstańcy po długich układach rozpędzili 1640 r. wojska królewskie i wkroczyli do Anglji, a król, zadarłszy i z parlamentem angielskim, musiał 1641 r. zgodzić się na przywrócenie w **S.** kościoła prezbiterjalnego i na zmianę konstytucji. Parlament, zwoływany dotychczas przez króla samowolnie, miał się nadal zbierać co lat trzy; komisja nieustająca miała czuwać nad zarządem kraju; wyżsi urzędnicy mieli być mianowani tylko ze współudziałem stanów. Jednakże wybuch rewolucji angielskiej popchnął i Szkotów do dalszych kroków. W r. 1643 zawarli Szkoci z parlamentem angielskim związek religijny, mocą którego prezbiterjanizm, zagwarantowany przez oba narody, wprowadzony został i do Anglji, 1644 armja szkocka pomogła Anglikom do pokonania wojsk królewskich pod Morton-Moore, i gdy Karol I zwyciężony pod Naseby oddał się w jej opiekę, wydała go parlamentowi angielskiemu. Jednakże wobec rozwijającej się rewolucji Szkoci, pragnący jedynie ograniczenia, nie zniszczenia władzy królewskiej, weszli w układy z uwięzionym królem i wkroczyli do Angiji, ale byli zwyciężeni przez Cromwella pod Preston. Po straceniu więc Karola I ofiarowali koronę synowi jego Karolowi II (ob.), który wbrew swym przekonaniom przyjął nałożone na się ciężkie warunki, ale Cromwell pobił Szkotów 1650 (pod Dunbar) w r. 1681, a Monk ujarzmił **S.** całkowicie; jakkolwiek po śmierci Cromwella dzielnie pomogli Szkoci Monkowi do restauracji Karola II (1660), mimo to jednak nie zaniechał dwór krwawej reakcji kościelnej. Przekupiony parlament zatwierdził przywrócenie episkopatu, a rząd prześladował samowolnie i srodze uczestników rewolucji i prezbiterjanów. Ci ostatni kilkakrotnie (od 1666) podnosili chorągiew powstania, ale wszelki opór ogniem i mieczem był przytłumiany. Tysiące ofiar padły pod toporem katowskim, tłumy sromotnie okaleczonych wysyłano do Ameryki, a 16,000 z orężem w ręku błąkało się po kraju, zapewniając sobie siłą wolność wyznania. W gorszem jeszcze położeniu znalazła się **S.**, gdy na tron wstąpił 1685 r. Jakób II (ob.). Prześladowania (zwłaszcza religijne) były na porządku dziennym. Lud też po detronizacji króla 1688 r. wywarł zemstę na narzędziach ucisku. Parlament szkocki przyznał Wilhelmowi III (ob.) i jego małżonce koronę, a ks. Annie zapewnił następstwo tronu. Wilhelm III zatwierdził (lubo niechętnie) ustawę prezbiterjalną, ale obraził tem stronnictwo episkopalne, które połączyło się z katolikami dla przywrócenia Stuartów. Wilhelm III tłumił wprawdzie zbrojne ich powstanie, ale dopuszczając się wielu niesprawiedliwości, utracił przychylność i prezbiterjanów. Wszystkie więc stronnictwa pracowały zgodnie nad oddzieleniem **S.** od Anglji, wbrew widokom Wilhelma III, który właśnie rozwijał plany zupełnego zjednoczenia obu krajów. Zadania tego nie mogli na razie rozwiązać nawet najzręczniejsi politycy królowej Anny, następczyni Wilhelma III († 1702). Szkoci opierali się temu silnie; dwór wszelako, pozyskawszy sobie wielkiemi ofiarami pieniężnemi wielu deputowanych parlamentu z drobnej szlachty, przeprowadził ostatecznie akt unji, który, zatwierdzony 27 stycznia przez parlament szkocki, a 26 marca przez parlament angielski, wszedł w życie już 12 maja t. r. Godnem jest uwagi, że żadne stronnictwo przeciw dziełu temu nie chwyciło za oręż. **S.** więc połączona została na wieki z Anglją w jedno państwo pod nazwą *Wielkiej Brytanji*. Następstwo tronu zapewniono domowi Brunświckiemu; każdy katolik był od niego wyłączony. Wszyscy poddani zjednoczonego królestwa używają równych praw i przywilejów, mianowicie co się tycze ceł i handlu. Szkoci zatrzymują swą ustawę sądową i prawa prywatne. Zjednoczone królestwo jest reprezentowane przez parlament, w którym zasiada 16 panów (w izbie wyższej i 53 deputowanych (w izbie niższej) z hrabstw, miast i miasteczek. Z chwilą tego zjednoczenia rozwija się w **S.** nowe i silne życie, podnosi się dobrobyt ogólny. Długo jednak jeszcze uważał naród unję jako wielkie zło, a dowodem tego usposobienia są powstania Jakobitów

(ob.) w latach 1715 i 1745 (ob. Wielka Brytanja, historja). Por. oprócz dzieł: Buchanana (Edynburg, 1582); Hume'a (Londyn, 1657); Guthde'go (10 t., Londyn, 1767); Dalrymple'a (2 t., Edynburg, 1770—1779); Robertsona (2 t., Londyn, 1758); Dinkertona (2 t., Londyn, 1797); Herona (6 t., Perth, 1794—1799); Luinga (4 t., Londyn, 1804, nowe wyd., 1819); Chalmersa (2 t., Edynburg, 1807--10); Mackinlosha (2 wyd., Londyn, 1822); szczególnie jeszcze: Tydera „History of Scotland from the accesion of Aleksander II to the union of the Crowns“ (8 t., Edynburg, 1826—34); 3 wyd,, 1845); Lindau'a „Geschichte Schottland's“ (4 t., Drezno, 1827); Scotta „History of Scotland“ (2 t., Londyn, 1830); Chamberta „Domestics annals of Scotland“ (3 t., Edynburg, 1859—61); Burtona „History of Scotland“ (t. 1—4, Londyn, 1867); Mackenzie'go „History of Scotland“ (Edynburg, 1867).

Szkocka filozofja czyli *Szkocka szkoła filozofji*, jest to nazwa nadana grupie myślicieli szkockich z XVIII w. którą składali: Hutcheson, Price, Ferguson i Adam Smith. Występowali oni przeciw materjalizmowi ówczesnej filozofji francuskiej i uprawiali głównie psychologję i etykę. Inni, jak np. Tomasz Reid, James Beattie i J. Oswald w swojej walce przeciw sceptycyzmowi i metafizyce Dawida Hume'a przyjmowali jako kryterjum zdrowy rozsądek *(common sense)*.

Szkocki język, używany w Niższej Szkocji jest właściwie narzeczem języka angielskiego, które aż do Jakóba VI było w Szkocji językiem piśmiennym i którego miejsce następnie zajął język angielski. Od początku jednak XVIII w. za przykładem Allana Ramsay'a podjęli na nowo jego uprawę poeci szkoccy, między którymi najsławniejszy jest Robert Burns. Od języka angielskiego różni się większym archaizmem i przewagą typu germańskiego. Różnica ta objawia się w zamianie angielskiego *o* na szkockie *a* lub *au*, ang. *oo* na *u*, *ui*, *eu*, w braku ang. grupy *ll* na końcu i w środku wyrazów angielskich, w zachowaniu w wymawianiu *ch* i *k*, zamienionych w ang. przez *gh* i *ch* i in. Por. Jamieson „Dictionary of the scottish language“.

Szkocki kościół, jest właściwie prezbiterjańskim, uorganizowanym na wzór genewskiego. Każdy pastor w swej parafji zarządza wszystkiem, ściągającem się do kościoła, w przedmiotach zaś wspierania ubogich i niektórych innych dotyczących parafji, ma sobie przydaną pewną liczbę starszych z osób świeckich, stanowiących tak zwaną sesję kościelną. Prezbiterja w liczbie 69 zostają pod dozorem 15 synodów, składających się z księży i starszych prezbiterów i zgromadzają się dwa razy w ciągu roku Najwyższą władzą kościelną jest zgromadzenie generalne *(general Assembly)*, zbierające się każdego roku w miesiącu maju przez dni 12 w Edymburgu, na którem zasiada pełnomocnik królewski. Kościół prezbiterjański w Szkocji liczy przeszło połowę ludności. Jest tu również około 400,000 prezbiterjanów dysydentów i około 200,000 katolików. Por. Cook „History of the reformation in Scotland“ (Edynburg, 1819, t. 3); Cunningham „Church history of Scotland“ (Londyn, 1863); Stanley „History of the church of Scetland“ (n. wyd., 1879).

Szkocki taniec *(Ecossaise)*, taniec towarzyski, złożony z krótkich turów, przy towarzyszeniu dość ożywionej muzyki dwućwierciotaktowej, zwykle w dwu częściach, z których każda ma po 8 taktów. Obecnie zalicza on się więcej do kontredansów. *Walc szkocki*, zwany *Szotem*, składa się z kilku części i jest rodzajem niezmiernie ożywionego walca w takcie dwućwierciowym.

Szkockie płótno, ob. Gingan.

Szkockie tkaniny, tkaniny barw żywych, pstrych, często kratkowane, używane na ubiór narodowy Szkotów. Ob. Plaid.

Szkoda Józef, lekarz, ob. Skoda.

Szkolne dramaty, w XIV i XV wieku poematy dramatyczne, pisane przez uczonych niem. (np. Reuchlina), wedle wzoru Terencjusza dla młodzieży szkolnej (pierwotnie łacińskie) i przez nią podczas uroczystości jakichś odgrywane; jeszcze w XVII w. były bardzo w użyciu.

Szkolne kasy oszczędności, instytucje zaprowadzone w Niemczech przez proboszcza E. Senkela.

Szkolne ogródki, środek naukowy w szkołach ludowych, wprowadzony w Belgji, Szwecji i Austrji, celem nauczenia sadownictwa, uprawy warzyw, pszczelnictwa i uprawy roślin przeznaczonych do handlu. Por. Schwab (4 wyd., 1876), Kolb 1879, Jahn 1883.

Szkoła, w najzwyklejszem znaczeniu wyrazu jest to instytucja, mająca na celu kształcenie umysłowe młodzieży. **S.** dzisiejsze zawdzięczają swój początek chrześcijaństwu. Karol W. był założycielem naszego szkolnictwa, jakkolwiek nie zdołał urzeczywistnić swego planu co do utworzenia **S.** dla wszystkich stanów w całem swem ogromnem państwie. Do XIII w. istniały w Europie jedynie kościelne i klasztorne, przeznaczone dla duchowieństwa i wyższych stanów. W końcu XII i XIII w. z rozwojem handlu i przemysłu powstają w miastach **S.** miejskie niezależne od duchowieństwa. Rozkwit wyższych studjów we Włoszech, Francji, Polsce pod wpływem epoki odrodzenia (XV w.), a następnie reformacja wywarły korzystny wpływ na podniesienie się i rozszerzenie **S.** świeckich, które jednakże, nie będąc uważane za publiczne instytucje, zawdzięczały swe istnienie i powodzenie głównie prywatnej inicjatywie i gorliwości. **S.** kościelne podniosły się i przekształciły korzystnie za sprawą Jezuitów, którzy wziąwszy sobie za zadanie walkę z reformacją i utrwalenie władzy rzymskiej hierarchji, starali się działać

głównie na młodzież, ściągając ją do licznych i wybornie na swój czas urządzonych kolegjów. Wpływ filozofji XVIII w. i postępy pedagogiki (Komeński, Locke, Basedow i Pestalozzi) wyrabiały powoli w umysłach przeświadczenie o ważności **S.** dla moralnego i materjalnego postępu narodów i o konieczności troskliwej opieki i pomocy ze strony państwa dla podnoszenia i pomnażania tych instytucji. Pierwsza Polska urzeczywistniała tę reformę, tworząc w 1775 „Komisję edukacyjną“, pierwsze ministerjum oświecenia publicznego w Europie. Inne kraje weszły również na tę drogę; pierwszeństwo należy się tu Niemcom, a głównie Prusom, które najlepiej pojęły potęgę ogólnej ludowej oświaty i wybornem urządzeniem tak elementarnych, jak średnich i licznych specjalnych zakładów, służą za wzór całemu światu. Pierwszeństwo to datuje się od ustawy szkolnej z 1816, która służyła za wzór wszystkim państwom niemieckim. Szwajcarja, Holandja, Danja i Szwecja przyjęły niemiecki system. We Francji i Anglji panuje dotychczas przestarzały formalizm. Inne kraje jak Rosja, Włochy i Austrja starają się zastosować system pruski, o ile daje się pogodzić z miejscowemi warunkami; brak nauczycieli zdolnych jest tu główną przeszkodą. Stany Zjednoczone północno-amerykańskie dokonały ogromnych na tej drodze postępów dzięki rozumnemu patrjotyzmowi narodu, nie żałującego ofiar na zakładanie **S.** Tu po raz pierwszy **S.** oswobodziła się od wszelkiej od kościoła zależności przez nadanie jej bezwyznaniowego charakteru. Odpowiednio do celów, ku jakim zmierzają, **S.** dzielą się na *ogólne*, dążące do rozwinięcia wszechstronnego umysłów i udzielenia ogólno-ludzkiego wykształcenia, i *specjalne*, zmierzające ku przygotowaniu do pewnego zawodu, kształcące w pewnym wyłącznie kierunku. Ze względu na stopień udzielanego wykształcenia, dzielą się znowu na *początkowe* (elementarne), *średnie* i *wyższe*. Prócz tego stosownie do sposobu powstawania i utrzymywania, odróżniamy **S.** *publiczne* (państwowe), *gminne* (miejskie i wiejskie) i *prywatne*. Odrębną kategorję stanowią tu **S.** utrzymywane przez duchowieństwo świeckie i zakonne. **S.** *początkowemi* nazywamy te zakłady, w których dziecię do 14 r. (średnio) pobiera odpowiednią naukę, przygotowującą je do *średnich* zakładów, jak gimnazja klasyczne i realne, szkoły realne, wyższe szkoły miejskie. *Wyższe* **S.** są to uniwersytety, akademje, szkoły sztuk pięknych, agronomiczne, politechniczne, wojskowe, seminarja nauczycielskie i t. p. instytucje, noszące specjalny charakter. Do niższych zakładów specjalnych należą: **S.** rzemieślnicze, przemysłowe, handlowe. **S.**, jako ogniwo, pośredniczące między rodziną a społeczeństwem i państwem, stanowi dziś ogromnej wagi instytucję publiczną, stąd urządzenie, jej kierunek, zarząd są przedmiotem gorliwej opieki władzy prawodawczej i przedmiotami gorących sporów. Stosunek **S.** do państwa i kościoła, obowiązkowe posyłanie dzieci do **S.** początkowych, zależność pewnych praw obywatelskich (praw głosowania, pełnienia obowiązków publicznych) i obowiązków służby wojskowej od stopnia ukształcenia, stosunek państwa do prywatnych instytucji naukowych — oto najwyższe kwestje, do zewnętrznego stosunku **S.** się ściągające. Wewnętrzne kwestje, jak: karność szkolna, metoda i kierunek nauczania, nadzór i zarząd **S.**, wybór podręczników dla uczniów noszą czysto specjalny charakter i należą do zakresu pedagogiki (ob.).

Szkoły dopełniające są to zakłady naukowe, których celem jest uzupełnienie i rozszerzenie wykształcenia, otrzymanego w szkole ludowej; w Anglji (przeszło 380,000 nauczycieli, 2½ mil. uczniów) i Ameryce Płn. są zwłaszcza upowszechnione niezmiernie jako szkoły niedzielne (religijne), obok tego powszechne (miejskie, wiejskie), albo też fachowe (przemysłowe rolnicze); w części Niemiec uczęszczanie do nich jest prawem nakazane młodzieńcom do 16 lub 17 r. życia, którzy nie otrzymali poprzednio odpowiedniego wykształcenia; zgodnie z prawem, uczęszczanie do **S. d.**, na mocy statutu miejscowego, dla czeladników, uczniów rzemieślniczych i handlowców aż do 18 r. życia może być obowiązkowo nakazane. Por. Reichenau 1869; Armstroff 1877—82; Nagel 1877: pisma stowarzyszenia dla polityki socjalnej t. 15; Göck „Die gewerblichen Fortbildungsschulen in Deutschland, Belgien und der Schweiz“ (1882); Jatnochke „Praxis der F.“ (1889); czasopisma „Bildungsverein“ (1871) i in.; „Volkschulbote“ (1855 i nast.).

Szkorbut, *gnilec (Scorbutus)*, choroba błon śluzowych i skóry o charakterze specyficznym; bliższa geneza cierpienia tego nie została zbadaną. Pierwsze wzmianki o niej spotykamy w dziełach z XIII w., jako o chorobie wojska, marynarzy i ludności biednej. Rozwija się ona często w czasie długich morskich podróży, gdy zapasy żywności znacznie się ograniczą, na lądzie podczas nieurodzaju i głodu, grasuje w więzieniach, koszarach i wszelkich innych zbiorowiskach ludzi brudnych lub fizycznie wyczerpanych. Czynnikami usposabiającemi są: złe odżywianie, nieświeże pokarmy, brak jarzyn, ogólne wyniszczenie po chorobach zakaźnych i t. p. **S.** napastuje częściej mężczyzn, niż kobiety, występuje poczęści epidemicznie. Choroba rozpoczyna się zwykle ogólnem osłabieniem, chudnięciem, wciąż wzmagającą się anemją, cerą brudnawą; objawy charakterystyczne stanowią krwotoki podskórne albo głębokie w rozmaitych miejscach i uporczywe nasięki zapalne; najbardziej znamiennemi są zmiany w dziąsłach, polegające na mocnem ich obrzmieniu, zabarwieniu niebieskawem i łatwem krwawieniu: zęby ruszają się, łatwo wypadają, dziąsła ulegają zgorzeli, wytwarzając przykry odór. Choroba może zakończyć się śmiercią wskutek coraz większe-

go wyniszczenia, albo przyłączających się powikłań, jak zapalenie opłucnej lub płuc, osierdzia i t. p. Przy zmianie warunków choroba często kończy sie wyzdrowieniem. Leczy się solami kwasów roślinnych, odpowiednim doborem pożywienia, poprawą warunków hygienicznych (dobre powietrze, słońce, dobra woda do picia); bardzo popularną jest oddawna kuracja sokami niektórych roślin, jak: szczaw, kapusta, rzodkiew i t. p.

Szkrofuły, ob. Zołzy.

Szkudy, po niem. *Schoden*, miasteczko w powiecie Telszewskim gubernji Kowieńskiej, przy granicy Kurlandji, nad rzeką Bartawą i Łubą, liczy 650 miesz.

Szkuta, statek wodny, zwykle 5 sążni długi, 2 sążnie szeroki, z osadą 16—20 ludzi, biorący najmniej 54 łasztów zboża. **S.** mała nazywana jest przez flisów *kozą* albo *dubasem* (ob.).

Szlachcic, ob. Szlachta.

Szlachcic polski, pseudonim Aleks. Wielopolskiego.

Szlachecka gwardja, złożona ze szlachty, przyboczna gwardja panującego papieża.

Szlachectwo osobiste, godność w Rosji, przysługująca danej osobie i nie przechodząca na potomków, utworzona przez Piotra W. w 1722. **S. o.** bywa udzielone w służbie cywilnej urzędnikom z użytkowaniem przez nich rangi IX (radca honorowy), a w służbie wojskowej jednocześnie z uzyskaniem rangi ober-oficerskiej. Nadto osoby takie mają prawo prosić o udzielenie takiejże godności jednemu ze swych synów.

Szlachectwo w Polsce, ob. Szlachta.

Szlachta. Wyrazem tym oznaczamy stan odrębny w narodzie, wyróżniający się od innych stanów szczególnemi przywilejami i zaszczytami obywatelskiemi, nabywanemi częstokroć nie przez zasługi, tylko przez urodzenie; ponieważ przywileje te przechodziły z ojców na synów, przeto stan ten odrębny stał się **S.** dziedziczną. Początek szlachectwa dziedzicznego, z różnych pochodzący przyczyn, widzimy u wszystkich niemal ludów już w dzieciństwie ich żywota. U niektórych narodów starożytnych stanowią **S.** stany: kapłański i wojowniczy; jest tam więc **S.** *duchowna* i *rycerska*. W Europie wytworzenie się **S.** w dzisiejszem pojęciu zawdzięczamy narodom germańskim. Właściwa **S.** dziedziczna powstała we Francyi i Niemczech dopiero po upadku dynastyi Karolowingów (w X w.), w Anglii zaś dopiero po zdobyciu jej przez Normandów (w XI w.). Wśród tworzących się naówczas w państwach feudalnych różnych klas społecznych wyróżniał się zwolna stan *możnowładców* (książęta, hrabiowie, baronowie), czyli *wyższa* **S.** i stan wojowników czyli stan *rycerski*, **S.** niższa (obowiązana pełnić służbę wojskową i dworską), od stanu wieśniaków i mieszczan. Rozwój tych stanów i ich odmian różny miał w różnych krajach kierunek. Ogólnem charakterystycznem znamieniem wszelkiej **S.** jest dążność jej nie tylko do zachowania nabytej odrębności, lecz także (*konserwatyzm*) do jak największego jej rozszerzenia kosztem innych stanów, a w monarchjach częstokroć i władzy królewskiej. Przewagę **S.** i uciążliwe dla reszty narodu przywileje złamała dopiero wielka rewolucja francuska, i odtąd demokratyzm nowoczesny ciągle ją niweluje. Przy dzisiejszej organizacyi państwowej w Europie **S.** uważana jest wszędzie za stronnictwo konserwatywne, zachowawcze, powściągające zbyt radykalny i gwałtowny postęp i pośredniczące jakoby między monarchją a ludem. W dzisiejszych czasach najwięcej powagi i znaczenia używa **S.** angielska. — Dyplomy szlacheckie zaczęły wchodzić w użycie już w XII w. — Co do *Szlachty w Polsce*, poglądy dawniejsze przechylały się do teoryi podboju Słowaków przez Sarmatów (Naruszewicz i in.), co później przekształciło się w teorje Lazów saskich, Lachów, Normandów, Lezgów kaukaskich (Maciejowski, Szajnocha, Mickiewicz). Lelewel uznał byt dwu stanów odwiecznych, z których Lachowie byli klasą przewodniczącą i nazwę nadającą społeczności. Tegoż zdania był i Bartoszewicz (oraz Wojciechowski i Piekosiński), spólnie uważając szlachtę za z-lech-ciców, potomków Lachów. Kętrzyński i inni wykryli, że Lygii, Lachowie, jest nazwą etnograficzną ludów słowiańskich nad Wisłą, Odrą i Elbą, może nic wspólnego nie mającą z nazwą stanu: „szlachta“. Czacki od Szlacht wiedzie **S.** Bandtkie wywodzi ten wyraz albo od sławy, słynąć, co zdaje się stwierdzać wyrażenie się Statutu wiślickiego militi *famoso* szlachcic (fama, sława, por. słuch); wyraz slechtico jest i w statutach czeskich, u południowych Słowian oznacza szlachta ród, plemię. Sołowjew za źródłosłów **S.** daje „szlak“ (via). Jedni uważają **S.** za wytwór podboju, choćby plemienia pokrewnego, które nadało organizację polityczną państwu, różniło się majątkiem i sposobem jego władania od cudzoziemczych rodaków swych. Obok tego jest urządzenie społeczne gminne. Drudzy sądzą, że od wieków istniejące, nawet u dzikich, różnice mienia, zdolności i t. d. wyrobiły kategorje wyższych i niższych, które w dalszych z sobą stosunkach przyszły do większej jeszcze nierówności praw społecznych, jaka *de facto* była zrazu, i do nich przyłączyły różnice politycznych praw. W herbach objawiające się szlachectwo, podobnie jak w sposobie posiadania (rozległość i wolność od ciężarów, oraz indywidualne posiadanie), jeszcze wyrozumiane stanowczo nie zostały. Szajnocha sądzi, że ród i herby przyszły z chrztem od Czechów i Niemców (źródła z XV w.), Maciejowski i Lelewel, lubo je uważają za przeniesienie godeł gmin na rody szlacheckie, rej wiodące, pierwszy szuka w herbach wyłącznie śladów rycerstwa zachodniego, Lelewel stara się ująć je w system heraldyczny zachodni; w trop domysłów Lelewela (Bartoszewicza) hr. St. Mieroszewski polskie herby wywodzi od rzek, nad któremi rody

siedziały. Lelewel i Weryha Darewski utrzymują, że znaki herbowe ruskie poszły do lit. II, M. T. B. Kalicki przytacza nakaz statutów (z W. Potockiego), zmieniania herbów do 4-go pokolenia, inaczej szlachectwo tracono. Faktem jest, że szlachta dzieliła się na klasy, *miles famosus*, szlachta v. szlechtico i *medius* lub *inferior nobilis (medius miles, medietas miliciae)*, nie mający herbu (klejnotu, godła) i zawołania, *proclama)* i pobierający tylko pół kary za zarzut nieszlachectwa, po polsku włodyka, po czesku druh. U Helcla jest wyraz, *squirio alias* włodyka, który uważa za źródło t. z. *scartabellus* (prawo *scartabellatu*, że przez 3 lata posług publicznych od Rpltej za granicą, urzędów, beneficjów nie pełnią). Na Mazowszu w XIV w. szlachcic za głowę brał nawiązki 40, gdzieindziej 60, włodyka o połowę mniej. Obok tych, był *miles creatus de sculteto et kmethone*. Z Gallusa widać, że od czasów Bolesława byli w Polsce rodowi, a gdy nastał z jego rządami zwyczaj pasowania na rycerzy, pierwsi sobie z tytułu rodu przywłaszczyli te oznaki zasługi. Ile się zdaje, oznaką rycerza było krzesno, t. j. szuba pokryta płaszczem, obrzeżonym u dołu purpurą z kapturem (dotychczas kierezją zwanym), oraz łańcuch utrzymujący miecz (obecnie u pasa kółka krakowskie). Przyszło do walki o to koło 1024; *servi*, to jest pasowani na rycerzy, więc po feudalnemu słudzy swego suzerena, powstali na rodowych (domini), którzy jako naczelnicy pokoleń byli przeciwni (aemulis) zwierzchnikom i przywłaszczyli sobie oznaki rycerskie. Więc walka zasłużonych z rodowymi toczyła się, choć przez *domini* można rozumieć urzędników w ogóle, a przez *servi* poddanych. *Jus militale* było uwolnieniem rycerskiego mienia od ciężarów gminnych czyli przelew ich składania ze skarbu państwa do kasy dziedzica w zamian służby wojennej, co dało powód do niewoli gmin (wsi), i rozkład, sprowadzony już przez rozwój silny *nobilium*. Dzieje się tak, zdaje się, od XIV w.; szczególny traf, że rody szlacheckie zastępują miejsce związków opolowych. Posądzani też (calumnia) o nieszlachetność, wywołują osobne §§ statutów, w jaki sposób można z posądzenia takiego się oczyścić. W wieku XIII i XIV znany jest wyraz *feodum* w Polsce, ale szlachtę tem mniej można uważać za feodalnych wasalów, że wprawdzie służą ze swych ziem, ale w nich są jakby królami. Jest to raczej federalizm. Nastaje źródło wyższej szlachty, to jest dziedziczenie faktyczne urzędów przez dygnitarskie rody, które sprowadza fakt szlacheckich drużyn na dworach magnatów (zamiast uniwersytetów służących), a następnie tworzenie się ordynacji (ob.). Nobilitacje dość częste, zwłaszcza za Stefana Batorego, w ostatnich czasach Rpltej miały się odbyć masowo, dla zniesienia różnic politycznych między stanami.—Por. Lelewela „Polska, Dzieje i Rzeczy jej“ (t. IV) i wiele in.; Bartoszewicz w *Encyklop. Pow. większej*, t. 24, str. 280 s. v. „Szlachta“ (1867) i „Pyłki hist. i liter.“, (*Dziennik Warszawski*, 1854, Nr. 191); Bernarda Kalickiego „Nobilitacje króla Stefana za wyprawy 1579—82“; („Album lwowskie“, wyd. Nowakowskiego, 1862) i „Szkice historyczne“; Szajnochy „Szkice historyczne“ i „Lechicki pocz. Polski“; J. Chyliński „Rzecz o skartabelach“ (w „Bibl. Ossolińskich“, poczet nowy, t. XI, str. 210—239); Weryha Darewski „Znaki pieczętne ruskie“ (Paryż, 1862). Nieco materjału w „Monografjach“ Kossakowskiego i Błeszczyńskiego; Mieroszewski „Kilka uwag do rozprawy Lelewela o herbach“ (*Przegląd Polski*, 1873, str. 408 nast.); Piekosiński „O dynastycznem szlachty polskiej pochodzeniu“; Małecki „Lechici“, „Studya heraldyczne“.

Szlachtowski (Jan), pisarz polski, profesor literatury polskiej w uniwersytecie lwowskim, * r. 1816 we Lwowie, † 1871 w Krakowie. Od r. 1847 kustosz bibljoteki Ossolińskich, był redaktorem i wydawcą w r. 1850 *Pamiętnika literackiego tygodniowego*, nadto opracował krytycznie z rozmaitych rękopisów „Kronikę Marcina Galla“, wydrukowaną w XI tomie „Monumenta Germaniae Pertza“ i „Wincentego Kadłubka“.

Szlachtuz (niem. *Schlachthaus*), *rzeźnia*, zabudowanie, w którem zarzynane są zwierzęta, na rzeź przeznaczone. Po wsiach i w małych miastach **S.** *prywatne* często są połączone ze sklepem rzeźnika, w miastach większych przymusowo istnieć mogą jedynie **S.** *publiczne*, które urządzane są według dwojakiego systemu. W systemie jednym **S.** składa się z oddzielnych izb, z których każda przeznaczona jest dla pewnej liczby rzeźników na rzeź bydła wielkiego i małego; w systemie drugim **S.** obejmuje wielkie hale, przeznaczone na różne gatunki bydła dla wszystkich rzeźników do wspólnego użytku. **S.** publiczne winny odpowiadać niezbędnym wymaganiom hygienicznym, muszą posiadać dostateczny dopływ wody, kanalizację, wentylację, oraz stajnie, urządzenia do usuwania odpadków, izby sztucznie oziębiane, izby do badań mikroskopowych mięsa i t. d. Por. Schwarz „Bau, Einrichtung und Betrieb von öffentlichen Schlachthöfen (1894).

Szlagier (Kazimierz), dyrektor teatru wileńskiego, * 1824 w Kowieńskiem, † 1877 w Inflantach. Kształcił się na uniwersytecie petersburskim, gdzie otrzymał stopień kandydata; po powrocie do Wilna zamierzył oddać się zawodowi dramatycznemu i wystąpił w roli Hamleta, nie znalazłszy jednak powodzenia, został nauczycielem w gimnazjum wileńskiem. W r. 1859 objął dyrekcję teatru wileńskiego i prowadził go bardzo dobrze aż do jego zniesienia 1864 r.; następnie był nauczycielem języka łacińskiego w Warszawie. Ogłaszał drobne poezje oryginalne, sprawozdania z zakresu sztuk pięknych, przełożył „Cykutę“ Augiera w *Kłosach* i inne.

Szlaglut *(Szlagloth), lut twardy,* używany do lutowania mosiądzu, miedzi i żelaza; nazwa niemiecka pochodzi stąd, że metale lutem tym spojone znoszą uderzenia młota, nie rozdzielając się między sobą. Jest to mosiądz łatwo topliwy, czyli stop miedzi i cynku ze znaczną zawartością tego ostatniego metalu, często z małą ilością cyny i ołowiu. Ob. Lutowanie.

Szlaka, ob. Żużel.

Szlaki, drogi, któremi niegdyś ciągnęli Tatarzy, napadając ziemie Polski. Było takich szlaków głównych trzy: *Czarny, Kuczmański* czyli *Podolski i Wołoski.*

Szlam, *muł,* w ogóle każda substancja proszkowata, pomieszana z cieczą, jak np. osad cząsteczek mineralnych, w wodzie zawieszonych. Muł osiadający z wody rzecznej nazywa się także *madą,* a **muł** tworzący się w stawach i sadzawkach *stawiarką.* Zawiera on w sobie zwykle części składowe dla roślin pożyteczne i dlatego używany bywa na poprawienie gruntów. Do oznaczenia ilości mułu w wodzie bieżącej służy przyrząd zwany *pelometrem.* Ważną część składową mułu tworzy *plankton* (ob.). W spokojnych zatokach morskich zbiera się również podobny osad mineralny i organiczny, który używa się do kąpieli, stosowanych w tychże samych chorobach, co i kąpiele błotne.

Szlamnik *(Limosa),* rodzaj ptaków brodzących z rodziny bekasowstych, o dziobie wydłużonym, nogach długich i szczupłych i skrzydłach ostrych.

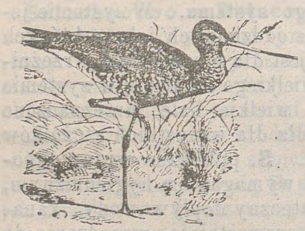

Szlamnik.

Są to ptaki dosyć duże, kształtów wysmukłych, trzymające się towarzysko na rozległych błotach, ostrożne i czujne. Z kilku znanych gatunków pojawia się u nas na wielkich błotach wschodniej strony kraju *rycyk* lub *hrycaj (L. melanura),* przybywający z dalekiej północy. Jest on znacznie większy od słomki, odlatuje zaraz po wychowaniu potomstwa; mięso jego mało jest cenione. Karmi się robakami, owadami, mięczakami, rakami i rybami.

Szlamowanie (niem. *Schlämmen*), *pławienie,* operacja mająca na celu rozdzielenie cząstek różnego ciężaru. Polega w ogólności na tem, że dany materjał zarabia się wodą i otrzymaną ztąd ciecz mleczną pozostawia przez pewien czas w spokoju; cząstki cięższe wtedy opadają, a ciecz wreszcie się odlewa. Im dłużej zwleka się z odlaniem cieczy, tem drobniejsze i lżejsze cząstki opadają. W technice **S.** znajduje zastosowanie w garncarstwie, przy wyrobie mączki oraz farb *(szlamowana kreda, ochra).*

Szlávy Józef, mąż stanu węgierski, * 23 listopada 1819 r. w Presburgu, po ukończeniu akademji górniczej wstąpił 1843 do służby rządowej, za udział w powstaniu 1848—9 wyrokiem sądu wojennego skazany na 5 lat ciężkiego więzienia, siedział od 1849—52 w Ołomuńcu, poczem ułaskawiony, przebywał lat kilka naprzemian w Presburgu lub w swoich dobrach; 1861 mianowany radcą namiestnictwa, został 1865 nedžupanem komitetu biharskiego, 1867 sekretarzem stanu w ministerjum spraw wewnętrznych, po usunięciu się hr. Mikó objął tekę rolnictwa, handlu i przemysłu, poczem od grudnia 1872 do marca 1875 był prezesem ministrów, 1879 został prezesem izby deputowanych, 1880 r. ministrem skarbu, 1882 prezesem izby wyższej.

Szląsk, *Szlązk* ob. Śląsk.

Szlezwig, niem. *Schleswig,* miasto główne dawniej księstwa, dziś pruskiego okręgu regencyjnego Szlezwickiego, amfiteatralnie na zachodnim krańcu zatoki Schley położone, ma 17,300 miesz., starożytny kościół gotycki, port i fabryki cukru. Blizko Szlezwiga położony zamek Gottorp, niegdyś siedlisko rządu księstw Szlezwig-Holsztynu, służy obecnie za koszary wojskowe.

Szlezwig, obecnie okrąg regencyjny pruskiej prowincyi Szlezwig-Holsztyn, obejmuje terytorjum dawnego księstwa tegoż nazwiska.: ob. Szlezwig-Holsztyn. Stolicą jest miasto Szlezwig.

Historja. **S.** jest kraina, w której do najdawniejszych czasów spotykały się z sobą rozmaite narodowości. Niemcy utrzymują, że w epoce pierwotnej mieszkały tu jeno plemiona niemieckie (Anglosasowie i Fryzowie), Duńczycy zaś dowodzą, że skandynawskie, i że element niemiecki wcisnął się znacznie później. W historyi ukazuje się **S.** w IX w. Ówczesny król duński Gottrik (Gotfryd) walczy (804 — 810) z Karolem W. i dla obrony kraju wznosi wał graniczny, tak zwany *Danewerk* (ob.), a Karol W. urządził między Eiderą a Schleją *marchję duńską.* Za Harolda, który po krwawych walkach wewnętrznych wstąpił na tron i ochrzcił się 826 r., głosił w **S.** ewangelję Ansgar (ob.), ale działalność jego pozostała bez rezultatu. W następnem stuleciu został **S.** formalnie wcielony do Danji przez króla Gorma Starego († 936). Wkrótce potem pod wpływem niemieckim ustaliło się ostatecznie chrześcijaństwo. Marchję duńską cesarz Konrad II oddał 1027 r. Knutowi W. i odtąd Eider i Levensan stanowią granicę między **S.** i Holsztynem. Jakkolwiek **S.** został prowincją duńską, zachował jednak stanowisko odrębne. Namiestnikiem bywał jeden z członków rodziny królewskiej i nosił tytuł książęcy. Jeden z nich Knut Laward panował nawet (krótko) nad Obodrytami, a syn jego Waldemar I W. († 1082), będąc ks. **S.**, otrzymał później koronę duńską. Waldemar II oddał **S.** synowi swemu Ablowi, który zamordowawszy brata swego Ery-

ka (1250), sam wstąpił na tron duński, ale zginął już 1252 w wojnie z półn. Fryzami, a synowie jego utrzymali się przez **S.** jako lenności duńskiej i uzyskali prawo dziedziczności 1261 r. Wskutek zaszłych następnie długoletnich zatargów między książętami **S.** a królami duńskimi, pierwsi zawiązywali stosunki familijne z holsztyńskim domem hr. Schauenburg, tak, że przy ich pomocy Waldemar V, ks. **S.**, wstąpił 1326 na tron duński, ale **S.** musiał ustąpić jako lenność dziedziczną Gerhardowi W. ks. Holsztynu. Waldemar wkrótce abdykował (1330) i odzyskał **S.**, który po śmierci bezdzietnego jego syna Henryka (1375) dostał się domowi holsztyńskiemu razem z Fryzją półn., a akt ten otrzymał sankcję królowej Małgorzaty. Mocą zawartego w Nyborgu 1386 r. traktatu hrabiowie holsztyńscy z linii Rendsburskiej domu Schauenburg otrzymali **S.** jako lenność dziedziczną, i wnuk Gerharda W., Gerhard VI został księciem **S.** Tym sposobem ukonstytuował się po raz pierwszy 1386 r. *Szlezwig-Holsztyn* (ob.). Oprócz dzieł przytoczonych pod artykułem Holsztyn por. Hansena „Vallständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig“ (Flensb. 1770); Wimpfena „Geschichte und Zustände Schleswig's oder Südjütlands von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart“ (Flensb. 1839); Wienbarga „Geschichte Schleswigs“ (zeszyt 1 — 2, Hamburg 1861—62).

Szlezwig-Holsztyn, od 1866 r. pruska prowincja, powstała wskutek zaboru należących do Danji księstw Szlezwigu (ob.), i Holsztynu (ob.), ma 18,903 klm. kw. i 1,286,416 miesz. (1895), a w tej liczbie 137,000 Duńczyków. Jest to nizina zroszona wodami Eidery, Lohbecku i innych rzek. Rolnictwo i hodowla bydła doprowadzone są do wysokiego stopnia. Przemysł w stanie kwitnącym, równie jak i handel morski. Flota handlowa liczy 643 okręty, w tem 477 żaglowców i 166 parowców. Stolicą jest Kiel, z uniwersytetem i portem; inne miasta: Altona, Rendsburg, Szlezwig. Prowincja **S.-H.** stanowi obwód regencyjny Szlezwigu.

Historja. Po zjednoczeniu Szlezwigu (ob.) z Holsztynem (ob.) w 1386 roku Gerhard VI zaokrąglał swe posiadłości, ale w wojnie z mieszkańcami Dithmarschen (ob.) zginął 1404 roku; z powodu małoletności synów jego i sporów o opiekę nad nimi władcy zjednoczonych królestw skandynawskich mieszają się w sprawy **S.-H.**, a wnuk Małgorzaty, Eryk, ogłasza **S.-H.** 1413 r. za lenność upadłą. Skutkiem tego wynika 20-letnia wojna z państwami skandynawskiemi, zakończona pokojem w Wordingborg 1435 r., mocą którego syn Gerharda VI, Adolf VIII, utrzymał się przy posiadaniu tego, co dzierżył w ręku, a resztę ziem należących do **S.-H.** (jeno z wyłączeniem kilku drobnych cząstek), odzyskał układem w Kolding 30 kwietnia 1440 r. i otrzymał cały **S.-H.** jako lenność dziedziczną, a Chrystjan I, król duński (krewniak Adolfa VIII) zatwierdził (28 czerwca 1248 roku) rozporządzenie Waldemara X z r. 1326 *(Constitutio Waldemariana)*, mocą którego **S.-H.** nigdy nie ma być połączony z Danją. Po bezdzietnej śmierci Adolfa VIII (1459) tak zwana *rada krajowa* obrała księciem **S.-H.** 5 marca 1460 r. Chrystjana I, króla Danji, zastrzegając sobie wolny w przyszłości wybór następców z jego rodziny, niepodzielność kraju i (układem w Kiel 4 kwietnia 1460 r.) najrozleglejszą autonomję na podstawie unji osobistej w ścisłem tego słowa znaczeniu. Mocą warunków tej kapitulacji wyborczej, obustronnie w ciągu następnych dwu stuleci sumiennie szanowanych, coraz bardziej wikłał się **S.-H.** w politykę skandynawską, oddalając się równocześnie od Niemiec. Stosunki te stały się jeszcze ściślejsze wskutek tak zwanej unji 1533, wznowionej i rozszerzonej 1623 i 1637, a gwarantującej przymierze zaczepno-odporne i załatwianie wszelkich sporów na drodze pokojowej. Po śmierci Chrystjana I (1481 r.) podzielili się **S.-H.** dwaj jego synowie: Jan, kr. duński († 1513), i ks. Fryderyk I, ale po wypędzeniu Chrystjana II (1523), syna Janowego, Fryderyk I obrany królem Danji i Norwegji został równocześnie i władcą całego **S.-H.** Za Fryderyka I († 1533) i Chrystjana III († 1559) rozszerzyła się w **S.-H.** reformacja, a Fryderyk II podbił 1559 r. kraj Dithmarschen. Skutkiem poprzednich już podziałów (dokonywanych np. 1544 r. wbrew kapitulacji wyborczej z 1460 r.) istniały w **S.-H.** od 1580 r. dwie panujące linje: Fryderyk II i jego potomkowie, którzy byli zarazem królami duńsko-norweskimi, posiadali dział Segeberski (od nowej stolicy Glückstadt zwany), a zaś potomkowie ks. Adolfa (który był trzecim synem Chrystjana III) dzierżyli dział gottorpski. Trzecia linja sonderburska praw monarszych nie miała. Dla spraw ogólniejszego znaczenia ustanowiono 1564 rząd wspólny, a w obu linjach zaprowadzono następnie ordynację prymogenitury. W dziale *Holsztyn-Gottorp* panowali książęta: Adolf (1544—86), Fryderyk II (1586—87), Filip (1587—90), Jan Adolf (1590—1616), Fryderyk III (1616—1659), Chrystjan Albrecht (1659—94), Fryderyk IV (1694—1702), Karol Fryderyk (1702—39), Karol Piotr Ulryk (1739—62), który wstąpił na tron rosyjski pod imieniem Piotra III (ob.) i w. ks. Paweł (1762—73), późniejszy cesarz rosyjski Paweł I (ob.); w dziale zaś *Holsztyn-Glückstadt*, rządzili królowie-książęta: Fryderyk II (1559—88), Chrystjan IV (1588—648), Fryderyk III (1648—70), Chrystjan V (1670—99), Fryderyk IV (1699—1730), Chrystjan VI (1730—46), Fryderyk V (1746—66) i Chrystjan VII, który nareszcie cały **S.-H.** połączył pod swem berłem. Aż do wojny 30-letniej (za Chrystjana IV) zażywał kraj spokoju i znakomicie się podniósł pod względem materjalnym. Dopiero wśród ogólnej burzy wojennej tego czasu **S.-H.** bardzo wiele ucierpiał, i to tembardziej, że powstały równocześ-

nie zawzięte spory między obu linjami panującemi. Niesnaski te zakończyły się dopiero układami kopenhaskimi (1658 i 1660 r.), mocą których Fryderyk III, kr. duński, przyznał domowi gottorpskiemu zupełne wszechwładztwo nad działem jego w Szlezwigu. Królowie duńscy w następnych czasach pragnęli odzyskać swe prawa zwierzchnicze nad Szlezwigiem, a książęta gottorpscy szukali przeciw nim pomocy w przymierzu ze Szwecją. Wynikłe stąd zatargi oddziaływały niekorzystnie na dobrobyt materjalny kraju i zakończyły się ugodą altońską 1689 r., przywracając dawny porządek rzeczy, z tą wszakże wielką różnicą, że obaj książęta rządzili całkiem absolutnie (ostatni sejm odbył się w Kielu 1675 r.) i niszczyli przywileje kraju, zapewnione mu kapitulacją wyborczą 1640 r. Podczas wojny północnej Fryderyk IV, kr. duński, zagarnął 1713 r. dział gottorpski Szlezwigu, a inkorporację tę. dokonaną ostatecznie 1721, zagwarantowała Francja i Anglja 18 sierpnia 1720. Królowie duńscy dział swój w **S.-H.** powiększyli kilku drobnemi posiadłościami (hrabstwo Rantzau 1726, niektóre cząstki linji sonderburskiej 1667 i 1669), a gdy linja Holsztyn-Gottorpska w osobach Piotra III i Pawła I otrzymała tron cesarsko-rosyjski, to traktatem z 1 czerwca 1773 otrzymali Szlezwig i Holsztyn, za który ustąpili w. ks. Pawłowi hrabstwa Oldenburg i Delmenhorst. Tym sposobem cały Szlezwig za Chrystjana VII przeszedł w ręce królów duńskich, stał się prowincją Danji i w głównych sprawach zależał od władz centralnych w Kopenhadze, ale posiadał mimo to znaczną jeszcze autonomję. Po rozwiązaniu się cesarstwa Niemieckiego 1806 r. został i Holsztyn uwolniony od węzłów lennych i patentem 29 września 1806 r. wcielony do monarchji duńskiej jako nierozdzielna jej cząstka. Podczas wojen europejskich za Napoleona I **S.-H.** wiele ucierpiał: król Fryderyk VI (1808—1839), jako władca Holsztynu, musiał przystąpić do nowo utworzonego związku niemieckiego (1815). Pod naciskiem powtarzanych wielokrotnie żądań Fryderyk VI zaprowadził prawami z 1831 i 1834 r. doradcze zgromadzenia prowincjonalne oddzielne dla obu księstw i ustanowił dla nich 1834 w Gottorpie tak zwany rząd szlezwicko-holsztyński. Za Chrystjana VIII (1839 — 48) powstały dwa przeciwne prądy narodowe. Stronnictwo narodowe duńskie z hasłem *Danja aż do Eidery* pragnęło Szlezwig oddzielić od Holsztynu i wcielić go całkowicie do Danji, przeciw czemu obruszyło się stronnictwo niemieckie, zostające pod wpływem Niemców z za Eidery i domagało się ścisłego obu księstw związku. Dwie te dążności, wprost sobie przeciwne, większego jeszcze nabrały znaczenia, gdy Chrystjan VIII listem otwartym z 8 lipca 1846 r. oznajmił, że dom królewsko-duński ma rzeczywiste prawo następstwa w Lauenburgu, w całym Szlezwigu i w niektórych częściach Holsztynu, i że monarchja duńska jest niepodzielna. Przeciw temu ogłoszeniu zaprotestowali agnaci: August W. ks. Oldenburski w imieniu linji sonderburskiej. Za podobnąż protestację i podanie jej do związku niemieckiego został rozwiązany sejm holsztyński 18 sierpnia, a szlezwicki 14 grudnia 1846 r. Wśród takiego naprężenia stosunków wstąpił na tron Fryderyk VII, syn Chrystjana VIII. Opozycja **S.-H.**, podsycana sympatjami z Niemiec i ośmielona francuską rewolucją Lutową 1848, a zaniepokojona z drugiej strony demonstracjami eider-duńskiemi w Kopenhadze, doprowadziła do zbrojnego powstania 24 marca 1848 r. Rząd tymczasowy usadowił się w Rendsburgu; tu zebrał się także sejm szlezwicko-holsztyński i wysłał następnie swych deputowanych do niemieckiego zgromadzenia narodowego. Stąd wynikła wojna (w kwietniu 1848) między Danją a rzeszą niemiecką pod przodownictwem Prus, przerwana 7-miesięcznym rozejmem w Molmö (26 sierpnia 1848) i wznowiona 26 marca 1849 r., a ostatecznie po długich układach zakończona pokojem berlińskim 2 lipca 1850 r., zawartym między Niemcami i Prusami z jednej a Danją z drugiej strony. Narodowa zaś armja szlezwicko-holsztyńska, pod wodzą jenerała Willisena, a potem Horsta, niepomyślną dalej toczyta przeciw Danji walkę, tak, że w końcu rząd tymczasowy złożył swą władzę (1 lutego 1851) w ręce komisarzów austrjackiego i pruskiego, sejm się rozwiązał, a oba księstwa poddały się Danji, która nie dopuściwszy unifikacji Szlezwigu z Holsztynem, weszła w ponowne ich posiadanie na warunkach dawniej istniejących, i dla spraw obu księstw naznaczyła każdemu z nich oddzielnego ministra (postanowienie króla Fryderyka VII z 28 stycznia 1852 r.). Po uspokojeniu kraju przeprowadził rząd duński reorganizację kraju, mającą na celu ściślejsze jego zjednoczenie z całą monarchją. Dopuszczał się też wielu prześladowań, zwłaszcza w Szlezwigu. Język duński rugował zewsząd mowę niemiecką. Sejmy prowincjonalne miały teraz kompetencję swą znacznie uszczuploną, a reprezentacja w sejmie kopenhaskim musiała ulegać większości duńskiej. Mimo to jednak odezwała się wkrótce dość silna opozycja przeciw uciskowi narodowości niemieckiej, a Danja rozmaitemi środkami zapobiegała egzekucji, jaką zagrażał wielokrotnie związek niemiecki. Stronnictwo narodowo-niemieckie w **S.-H.** nabierało coraz większego znaczenia i zażądało w programie swym z 13 stycznia 1861 r. *„przyłączenia księstw do Niemiec pod przewodnictwem Prus zcentralizowanych“*. Przeciw temu kierunkowi oddziaływała energicznie partja Eider-duńska i sam rząd postępował w jej duchu. Przedsiębrane środki porozumienia nie doprowadziły do celu, a związek niemiecki postanowił zarządzić egzekucję z powodu niewykonanych przez Danję zobowiązań. Wśród takich stosunków umarł Fryderyk VII 15 listopada 1863 r. a ze zgonem jego wygasła królewska linja Holsztyn-Glückstadt, posiadająca sa-

ma jedna niezaprzeczone prawo do całego **S.-H.** Uznany więc traktatem londyńskim (1852) za następcę tronu duńskiego, objął rządy Chrystjan IX (ob.) i w **S.-H.**; ale tutaj Chrystjan August, ks. augustenburski, uważający się za prawowitego spadkobiercę, ogłosił się księciem pod imieniem Fryderyka VIII i zyskał odrazu poparcie w partji narodowo-niemieckiej, która szukała opieki u związku niemiec. Ten zaś wyraźnie stanął po stronie Fryderyka VIII i zarządził na rzecz jego egzekucję wojskową w **S.-H.**; wojska sasko-hanowerskie, mając w odwodzie armję austrjacko-pruską, wkroczyły 23 grudnia do Holsztynu i zajęły go w ciągu tygodnia, a komisarze związkowi ustanowili nowy *„rząd książęcy“* w Kiel, gdzie też osiadł ks. Fryderyk. Austrja wreszcie i Prusy, gdy Danja żadnych ustępstw zrobić nie chciała, zawarły z sobą konwencję 16 stycznia 1864, a wojska ich pod naczelnem dowództwem Wrangla po kilku bitwach zwycięskich zdobyły Szlezwig (luty 1864) i całą Jutlandję aż do Limfiord (marzec—kwiecień 1864). Wojnę przerwały na czas jakiś konferencje londyńskie (25 kwietnia i 25 czerwca), ale gdy nie załatwiły spornych kwestji, rozpoczęły się ponownie kroki nieprzyjacielskie, i Danja zwyciężona podpisała w Wiedniu 1 sierpnia 1864 preliminarja pokojowe, mocą których Chrystjan IX odstąpił wszelkich swych praw do **S.-H.** (z Lauenburgiem) Austrji i Prusom i na tychże warunkach stanął formalny traktat w Wiedniu 30 października 1864 r. Ks. Fryderyk, domniemany władca **S.-H.**, popierany przez związek niemiecki, został przez Prusy opuszczony całkowicie. Armja związkowa ustąpiła ze **S.-H.** i Lauenburga, a ziemie te zajęły wojska austrjacko-pruskie. Istniejący w Kiel *rząd książęcy* zastąpiono *rządem szlezwicko-holsztyńskim* w Gottorpie, przy którym pozostawali komisarze cywilni Prus i Austrji. Prusy dążyły wyraźnie, wbrew życzeniom większości mieszkańców, do anektowania podbitych krajów, czemu jednak sprzeciwiła się Austrja. Wprawdzie konwencja gasteinska z 14 sierpnia 1865 przedłużała nadal *condominium* obu państw w ten sposób, że Austrja otrzymała Holsztyn, a Prusy Szlezwig, ale wkrótce stosunki przyjazne między rządami okupacyjnemi zerwały się, i Prusy, postępując konsekwentnie w myśl planów swego ministra Bismarcka, wyparowały Austrjaków z Holsztynu i zajęły go swemi wojskami. Wynikła stąd wojna między Niemcami i Austrją z jednej a Prusami z drugiej strony 1866 r., zakończyła się rozejmem Nikolsburskim (26 czerwca 1866) i pokojem Praskim (23 sierpnia, 1866), mocą którego (artykuł X) Austrja praw swych do **S.-H.** odstąpiła Prusom, a te zobowiązały się Szlezwig północny, gdzie przeważa żywioł duński, zwrócić Danji. Tymczasem rząd pruski, wcieliwszy **S.-H.** do swej monarchji, nie myślał wcale aż dotychczas o wypełnieniu swych zobowiązań wedle artykułu V traktatu praskiego i ostatecznie postarał się o zmianę tego paragrafu w r. 1881, i od tej pory **S.-H.** należy bezwzględnie do Prus. — Porów. (oprócz dzieł już przytoczonych przy artykułach *Szlezwig* i *Holsztyn*) Draysena i Samwera *Die Herzogthümer Schlesw.-Hols. und das Königreich Dänemark etc.* (2 ed., Hamb. 1850); Lüdersa *„Denkwürdigkeiten zur neuesten Schlesw.-Holst. Geschichte“* (4 t., Stuttg. 1851—53); Manicusa *„Den dansk-sydske Strid“* (Kopenh. 1864); o samej wojnie pisali Rüstow (Zürich 1864) i Fontane (Berlin 1866).

Szlezygier Józef, pedagog, * 1817, † 1871 r. Napisał: „Uwagi nad dziełami, używanemi do wykładu historji powszechnej“ (1862); „Słownik polsko-ruski, zastosowany do potrzeb urzędników“ (1867), oraz myśliwskie: „O polowaniu z wyżłem,“ „Myśliwy ze strzelbą.“ Nadto pisywał artykuły do pism miejscowych.

Szlezygier-Kamińska Marja, małżonka adwokata Jana M. Kamińskiego, śpiewaczka. Należała przez czas dłuższy do składu teatrów warszawskich, obecnie występuje tylko na koncertach.— *Szlezygierówna* Józefa, siostra poprzedniej, śpiewaczka koloraturowa, występowała na scenach warszawskich i na scenach włoskich.

Szliacz, zdrojowska mineralne w północnych Węgrzech, pomiędzy miasteczkami Nowym i Starym Solem. Są to bogate wody żelaziste, różniące się bardzo korzystnie od innych wód żelaznych wyższą temperaturą i wielką obfitością kwasu węglanego.

Szlichta (niem. *Schlichte*), zaprawa kleista, używana w robotach tkackich do pociągania nici osnowy, celem nadania im pewnej sztywności i gładkości. Wyrabia się z mąki pszennej albo dekstryny, mączki ryżowej, z kartofli i kasztanów, siemienia lnianego, porostu islandzkiego, karagenu. Materjały te gotują się z wodą do dostatecznej gęstości.

Szlichtyng, *Schlichting*, herb: W polu czerwonem trzy rogi jelenie, połączone z sobą, tworzą rodzaj owalnej tarczy. Na hełmie trzy pióra strusie.

Szlichtyng.

Szlichtyngowo, niemieckie *Schlichtingsheim*, miasteczko w w. ks. Poznańskiem, w powiecie Wschowskim, między Odrą, Baryczą i Kopanicą położone, liczy około 1,000 miesz.

Szlifa, w wojsku ozdoba złota lub srebrna, całe ramiona z wierzchu przykrywająca, dla oznaczenia stopni oficerskich; **S.** oficerów wyższych ozdobione są frendzlami.

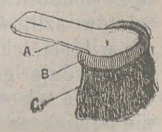

Szlifa.

Szlifiernia, ob. Szlifowanie.

Szlifierski papier, papier pokryty cienką warstwą szmerglu, piasku lub proszku szklanego, służy do szlifowania (ob.).

Często zamiast papieru używa się w tenże sposób przyrządzonego płótna.

Szlifierskie kamienie, ob. Szlifowanie.

Szlifowanie, oswobadzanie przedmiotów metalowych, szklanych, kamiennych i drewnianych od szorstkości i nierówności na powierzchni, jakoteż ostrzenie tępych narzędzi krających. Do **S.** używa się kamieni szlifierskich, pumeksu, węgla szlifierskiego i proszków szlifierskich. Te ostatnie zarabiają się wodą lub olejem na ciasto, naprowadzają na powierzchnie drewniane lub metalowe i pociągają po danym przedmiocie; najważniejszym proszkiem szlifierskim jest *szmergiel* (ob.), używany do **S.** stali, żelaza, mosiądzu, metalu brytańskiego. *Pumeks* z wodą lub olejem używa się do **S.** mosiądzu i argentanu, oraz drzewa. *Węgiel szlifierski* jest to węgiel drzewny zwilgocony wodą, a do robót delikatniejszych olejem, używa się do **S.** metali. *Kamienie szlifierskie* rozróżniają się na *ręczne* i *obrotowe*; pierwsze mają postać podłużną, drugie są okrągłe i obracają się koło osi,

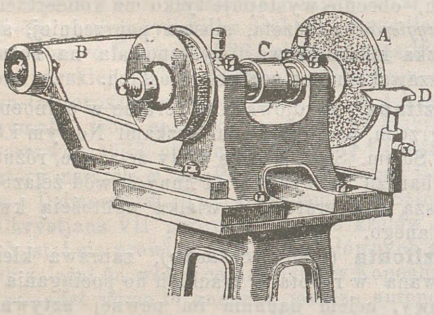

Machina szlifierska.

przytem używa się zwykle ich powierzchni okrągłej, niekiedy jednak i płaskiej. Urządzają się też kamienie szlifierskie z jądrem żelaznem, które jest tylko kamieniami obłożone. Okrągłe przedmioty muszą być przy **S.** obracane około osi, do czego służą właściwe *machiny szlifierskie*, czyli *szlifiernie*, dosyć rozmaitego urządzenia. Dogodne są machiny, w których oprócz kamienia szlifierskiego A (ob. fig.) znajduje się też *pas szlifierski* B, czyli pas bez końca, materjałem szlifierskim pokryty, rozciągnięty na kołach, które wraz z kamieniem A wprawiane są w obrót za pośrednictwem pasów transmisyjnych, osadzonych na wale C; podpora D służy do podtrzymywania przedmiotów szlifowanych. Kamień szlifierski zwykle się wilgoci, chociaż bowiem suchy działa prędzej, ale wydaje grubsze rysy, prędzej się zużywa i wydaje tak wielkie gorąco, że stal zahartowana się odmiękcza. Igły muszą być szlifowane na sucho, inaczej bowiem rdzewieją. Drobne opiłki, odrywające się przy **S.**, są niebezpieczne dla robotników i dla tego kamienie otaczają się zasłoną drewnianą lub szklaną, posiadającą jeden tylko otwór, nadto stosowne wentylatory odprowadzają tworzący się pył. Kamienie szlifierskie składają się z piaskowca gliniastego, łupku lub wapienia zbitego. *Sztuczne kamienie szlifierskie* otrzymują się przez wypalenie gliny ogniotrwałej, przez ogrzewanie szelaku z ostroziarnistym piaskiem kwarcowym, kauczuku ze szmerglem, i innemi sposobami. **S.** drzewa odbywa się zwilgoconym pumeksem, poczem oczyszcza się opiłkami, proszkiem kredowym, mąką ceglaną. Co do **S.** szkła ob. Szkło.—Przedmioty oszlifowane poddają się dalej polerowaniu (ob.). Por. Siddon „Kunst des Schleifens“ (5 wyd., 1896).

Szluza, ob. Śluza.

Szmalec, miękki tłuszcz zwierzęcy, nie zupełnie topniejący w temperaturze zwyczajnej, zwłaszcza tłuszcz świński, **S.** u nas otrzymuje się głównie z tłuszczu nerkowego, w Ameryce przeważna część zarzynanych świń przerabia się na **S.**, gdyż tłuszcz wyciska się z całego ciała prócz szynki, oczyszcza się i bieli. Używa się też często **S.** gęsi.

Szmalkalda, ob. Schmalkalden.

Szmalkaldzki związek (liga), związek umówiony 31 grudnia 1530 w Szmalkaldzie, a 4 kwietnia 1531 tamże zawarty na lat 6 przez elektora saskiego Jana, jego syna Jana Fryderyka, landgrafa Filipa heskiego i innych książąt protestanckich, oraz kilka miast rzeszy, celem bronienia swej wiary przeciw Karolowi V, 24 grudnia 1535 r. na lat dziesięć odnowiony, a 1536 umocniony przystąpieniem do niego wielu stanów; skutkiem odmowy uczestniczenia w koncyljum Trydenckiem, zostali obaj przywódcy ligi s-skiej, elektor Jan Fryderyk i landgraf heski Filip, przez cesarza ogłoszeni banitami, co stało się powodem wojny Szmalkaldzkiej; ponieważ nie chcieli napadać na cesarza, dowódcy ligi nie skorzystali ze swej przewagi w Niemczech połud. 1546, a na wieść, że sprzymierzeniec cesarza, książę Maurycy wpadł do Saksonji elektorskiej, rozproszyło się połączone pod Donauwörth (22—23 listopada 1546 r.) wojsko związkowe, poczem podbite zostały przez cesarza miasta rzeszy, Jan Fryderyk pokonany pod Mühlbergiem 24 kwietnia 1547 r. wzięty tam został do niewoli; po zajęciu Witenbergji i uwięzienia landgrafa Filipa, rozchwiał się związek. Por. Winckelmann (1892).

Szmalkaldzkie artykuły wiary, postawione w grudniu 1536 w Witenberdze, miały one służyć za podstawę do wytoczenia sprawy na zwołanem przez papieża Pawła III do Mantui koncyljum tak zwane dlatego, że zebrana w Szmalkaldzie w lutym 1537 r. konwencja stanów protestanckich na koncyljum tu się na nie zgodziła. Do 1577 uważane były za prywatne tylko pismo Lutra.

Szmalta, ob. Smalta.

Szmaragd, kamień szlachetny, jest odmianą berylu (ob.), odznacza się piękną barwą zieloną; zielone to zabarwienie pochodzić ma od związku organicznego węglowodornego. Główną miejsco-

wością **S.** jest dolina Tunka w Nowej Grenadzie, zwłaszcza kopalnia Muso, gdzie kamienie te znajdują się w wapieniu bitumicznym. Oprócz tego w większej ilości występują **S.** w okręgu Ekaterynburskim w Uralu. Nadto znajdują się w dolinie Hobach w Salzburskiem, w górach Zabarah w Egipcie, w Adonczelon w Syberji i w okolicy Awy.—Jakkolwiek co do twardości ustępuje innym drogim kamieniom, jest wysoko ceniony. Zupełnie czyste szlifują się w tabliczki, a niekiedy w rozetę i brylant (ob. Drogie kamienie). Zielone odmiany korundu nazywają się **S.** *wschodnim*, podobne odmiany turmalinu **S.** *brazylijskim*.

Szmeks, ob. Schmecks.

Szmeling, herb: W polu srebrnem, ukośnie drabina czy też krata czerwona z pięciu poprzecznemi stopniami czy balasami. U szczytu — pół panny bez rąk, z przepaską na głowie.

Szmerling.

Szmelтyńskie starostwo niegrodowe było położone w księstwie Inflanckiem. Podług metryk koronnych istniało od czasu, jak Inflanty należały do Korony Polskiej, aż do traktatu Bydgoskiego. Między starostami księgi kanclerskie przytaczają pod 1599 Fryderyka Szwadensdorfa, dworzanina króla Zygmunta III, i w r. 1660 Karola Łużewskiego, podkomorzego drohickiego. Podzielone było po części na mojzy, czyli większe folwarki.

Szmergiel, ob. Korund.

Szmermel, ob. Sztuczne ognie.

Szmery serca, ob. Tony serca.

Szmid Jan Ferdynand, prawnik czeski, * 1786 w Brandysie nad Łabą, † 1873. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Pradze, studjował tamże filozofję, a następnie prawo. Po kilkoletniej służbie wojskowej w legji akademickiej (od 1808 do 1810), którą zmuszony był przerwać z powodu słabości zdrowia, rozpoczął urzędowanie przy magistracie praskim i jako naczelnik kancelarji wydziałów politycznego i prawnego wziął uwolnienie 1849 r. Gorliwie zajmował się literaturą i oprócz wielu mniejszych pism oraz artykułów, pomieszczanych w czasopisach niemieckich i czeskich, wydał: „Versuch eines systematischen Darstellung des Bergrechts in Böhmen“ (2 t., 1832—33, dodatek 1847); „Abschluss des systematisch geordneten Bergrechtsdarstellung“ (1855); „Montanische Geschäftskarte für Böhmen, Mähren und Schlesien“ (1846); (2 wyd., 1850); „Geschichte der Privatrechtsgesetzgebung und Gerichtsverfassung im Königreiche Böhmen“ (1866) i w. in.

Szmigiel lub *Śmigiel*, miasto powiatowe w w. ks. Poznańskiem, bardzo starożytna osada, którą Wincenty z Kąpy, herbu Łodzia, otrzymał w XIV wieku od Władysława Jagiełły z dobrami Bninem i odtąd Bnińskim pisać się zaczął. W XVI w. był tu zbór i szkoły socynjańskie, założone prze sławnego Andrzeja Dudycza, niegdyś biskupa pięciokościelnego w Węgrzech, potem socynjanina i dziedzica jednej części Szmigla. Szkoły te, zniesione w r. 1637, w czasie istnienia swego wsławiły się uporczywą polemiką, prowadzoną z uczonymi poznańskimi; ma 3,820 miesz.

Szmilgiańskie albo *Smigi starostwo* niegrodowe było położone w województwie i powiecie Trockim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, posiadali je w tym czasie Jakób i Franciszka małżonkowie Baranowscy, po nich zaś Sienkiewiczowie, którzy z niego opłacali kwarty złp. 50, a hyberny złp. 70. Przezywano także to starostwo Zurliszkami.

Szmiłowickie starostwo niegrodowe leżało w województwie Brzesko-Kujawskiem, pow. Brzeskim. Podług lustracji z 1662, powstało z dawniejszego starostwa Bobrownickiego, przez wydzielenie z niego wsi: Szmiłowice, Nakunowo, Wola Nakunowska i Kruchowo. W r. 1771 posiadali je Józef Dąbski, kasztelan kowalski, razem z żoną Barbarą z Komorowskich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 1,164 gr. 25, a hyberny złp. 670 gr. 27. Na sejmie r. 1773—75 Stany Rzeczpospolitej w oddzielnej konstytucji zapewniły temuż Dąbskiemu posiadanie emfiteutyczne tych dóbr narodowych.

Szminka, przetwory czerwone i białe, używane do upiększania skóry. Jako **S.** czerwona służył dotąd karmin oraz kartamina, obecnie barwniki czerwone sztuczne. **S.** *tłuste* są mieszaniną barwników z delikatnemi tłuszczami, przeznaczone głównie dla aktorów. Por. Altmann „Die Maske des Schauspielers“ (3 wyd., 1892).

Szmit Henryk, historyk polski, ob. Schmitt.

Szmuklerstwo, ob. Pasamonictwo.

Szmurło Augustyn, filolog i pedagog, * 1821, † w Warszawie. Po ukończeniu nauk w uniwers. mosk., został nauczycielem filologji w Warszawie 1842, następnie był nauczycielem starszym w gimnazjum gubernjalnem od 1849 r., w instytucie szlacheckim od 1854 r., profesorem greckiej i rzymskiej literatury w akademji duchownej od r. 1857, przełożonym i wykładającym zarazem język i literaturę grecką i rzymską na kursach przygotowawczych 1861, w r. 1862 adjunktem w Szkole Głównej i nareszcie rektorem, później inspektorem gimnazjum dawniej I do r. 1873 w Warszawie. W końcu sam założył zakład naukowy w Warszawie. Prace jego są: „Historia literarum romanarum brevissime exposita“ (Warszawa, 1851); „O kulturze Grecji prelekcja wstępna w Szkole Głównej“ (tamże, 1863); „O dziejowem stanowisku starożytności klasycznej“ (tamże, 1862); „Kilka słów o celu i kierunku gimnazjalnego nauczania etc.“ (1865). Oprócz tego z kilku innymi brał udział w ułożeniu: „Gramatyki łacińskiej teoretyczno-praktycznej“ (3 części, Warszawa, 1851—60) i przełożył na język polski „Iljadę“ Homera (Warszawa, 1887).

Sznabl Jan, lekarz i entomolog, * 1838 w Warszawie, studjował medycynę w akademji medyko-chirurgicznej w mieście rodzinnem, w r. 1865 został prosektorem anatomji porównawczej w Szkole Głównej, następnie pozostał w Warszawie jako lekarz. Zajął się w szczególności badaniem owadów dwuskrzydłych, oznaczył znaczną liczbę nowych ich gatunków i ogłosił: „Spis owadów dwuskrzydłych zebranych w królestwie Polskiem i guberuji Mińskiej“ *(Pamiętnik fizjograficzny* 1881, 1887); „Opis nowych gatunków much krajowych“ *(Pamiętnik fizjograficzny* 1884); „Przyczynek do terminologji owadniczej polskiej“ *(Pam. fizjogr.* 1882); „O przemianach owadów“ *(Wszechświat*, 1882—83); „O sztucznem żywieniu noworodków“ (1878) i in.

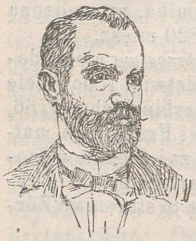

Sznabl Jan.

Sznadye, właściwie *Schneider* Franciszek, * 1790 w Łowiczu, † 1850 w Paryżu; wstąpił w młodości do armji Księstwa Warszawskiego, był przed r. 1830 majorem pułku strzelców konnych, podczas wojny 1831 dowodził pułkiem jazdy, poczem po upadku Warszawy udał się do Paryża, gdzie brał czynny udział w działaniu emigracji. W r. 1848 przebywał we Wrocławiu i Salzbrunn; nie przyjęty przez Dembińskiego do armji węgierskiej, udał się do Palatynatu, przyjął w Kaiserlautern dowództwo nad powstańcami i, nie pośpieszywszy na pomoc, przyczynił się do porażki, poniesionej 21 czerwca 1845 przez Mierosławskiego; potem udał się do Paryża.

Sznejder Fryderyk Henryk, lekarz, * 1727 w Poznaniu, † 1828; medycynę studjował w Berlinie, 1821 r. rozpoczął praktykę lekarską w Poznaniu, gdzie przez swoją biegłość, łagodność, bezinteresowność i niezmordowane poświęcenie dla chorych i biednych, zjednał sobie powszechny szacunek i nazwę ojca sierot. Wieśniacy i ludzbiedny złożyli na jego cześć fundusz wieczny na zakupywanie lekarstw dla biednych m. Poznania.

Sznur, *lina*, splot nici skręconych.

Sznur, miara miernicza polska, zawierająca 10 prętów (ob.),=43,2 metra=20,7165 sażenia rosyjskiego.

Sznur bez końca, sznur używany zamiast pasów bez końca do poruszania kołowrotów złożonych, ob. Kołowrót.

Szoa, królestwo chrześcijańskie w południowowschodniej Abisynji, pomiędzy 8°30′ — 11° szer. północnej a 38°—40°30′ dług. zachodniej Gr., wielce górzyste jak Abisynja, posiada najwyższe wzniesienie w szczycie Wariro (3,898 metrów). Rzeka Nil Błękitny przecina kraj w stronie płn.-wschodniej i przyjmuje wszystkie rzeki krajowe. Własności geologiczne, botaniczne i zoologiczne takie same jak i w Abisynji; mieszkańcy abisyńczycy należą do plemienia Amharas, liczba ich wynosi do miljona dusz. Panującym jest król Menelik. Obecnie stolicą kraju jest Litsze, dawniej rezydencjami były miasta: Angolala, Ankober i Tegulet. Por. Harris „Gesandschaftsreise nach Schoa, 1841 — 43“ (Sztutgard, 1845); Antonelli „Scioa e Sciojani“ („Bollet. de la Soc. geogr. italiana,“ Rzym, 1882); Cecchi „Fünf Jahre in Ostafrica“ (przekład niem. Lipsk, 1888).

Szokalski Wiktor Feliks, okulista, * 1811 w Sandomierzu, † 1891 r. w Warszawie; ukończył liceum w Warszawie i tu rozpoczął studja lekarskie; w wypadkach 1830 r. przyjmował udział jako lekarz, w r. 1831 wystąpił za granicę i 1833 r. otrzymał w Giessen stopień doktora medycyny. Następnie studjował oftalmologję na innych uniwersytetach niemieckich i w Paryżu; w r. 1839 otrzymał w Paryżu stopień doktora medycyny. Był przez pewien czas asystentem w klinice okulistycznej profesora Sichela, a następnie wykładał oftalmologję w szkole praktycznej w Paryżu.— Przez zawiązanie towarzystwa lekarzy niemieckich w Paryżu (1844) przyczynił się bardzo do wprowadzenia do Francji pojęć nowej szkoły lekarskiej i w literackim ruchu ówczesnym czynny brał udział. W r. 1847 przeniósł się do Burgundji, 1850 miał sobie przez uniwersytet krakowski przyznaną katedrę oftalmologji, czemu wszakże rząd się sprzeciwił. 1853 powrócił do Warszawy. Przez długi czas był tu jedynym niemal lekarzem chorób oczu. Wkrótce po powrocie został naczelnym lekarzem instytu oftalmicznego. W r. 1857 powołany został do wykładu fizjologji w nowo otwartej akademji lekarskiej. 1860 został profesorem oftalmologji i tę katedrę zajmował następnie w Szkole Głównej i przez pierwsze dwa lata uniwersytetu (do 1871). Od r. 1855 zajmował w towarzystwie lekarskiem warszawskiem stanowisko sekretarza stałego i na tym urzędzie dla towarzystwa wielkie położył zasługi. Prace literackie **S.** są bardzo liczne. Po części umieszczone były w pismach naukowych polskich, francuskich i niemieckich, po części oddzielnie ogłoszone. Wiele z tych prac ma ważne w nauce znaczenie. Ważniejsze z oddzielnie ogłoszonych prac są: „Sur la sensation des couleurs“ (Bruksela, 1839) i toż samo po niemiecku (Giessen, 1842); „De la plique polonaise“ (1844); „Listy o patrzeniu i poglądaniu do profesora Majera“ (Warszawa, 1856); „Fantazyjne objawy zmysłowe“ (Kraków, 1862); „Początek i rozwój umysłowości w przyrodzie“ (Warszawa, 1885); „Wykład chorób ocznych“ (Warszawa, 1871). Ostatnie dzieło przełożone zostało na język rosyjski. Por. Z. Kramsztyk „Wiktor S.“ (w „Szkicach krytycznych z zakresu medycyny“ Warszawa, 1899).

Szokalski Wiktor.

Szolnok-Doboka, komitat węgierski w Siedmiogrodzie, obejmuje 5,150 klm. kwadr. i liczy 218,000 miesz. Miastem głównem jest Deés.

Szołdra, mięczak, ob. Mytilus i Byssus.

Szołdrski Andrzej, biskup poznański, * 1583 w Czempinie, † 1650. Po ukończeniu nauk w kraju i w akademji rzymskiej, został sekretarzem królewicza Władysława IV, któremu towarzyszył w wyprawach smoleńskiej i chocimskiej. Gdy Władysław obrany został carem, używał **S.** do ważniejszych spraw politycznych. W r. 1633 mianowany biskupem kijowskim i administrował biskupstwo krakowskie za królewicza Jana Alberta. W r. 1635 postąpił na biskupstwo poznańskie. Współcześni chwalą wielce jego wymowę, naukę i charakter, gdy tymczasem nuncjusz Visconi przeciwne wyraża o nim zdanie. **S.** poczynił znaczne zapisy na cele dobroczynne. Dzieła jego są: „Oratio in funere Ser. Vladislai IV Pol. Reg.“ (Kraków, 1649); „Praesidium Turrianum“ (1646); „Constitutiones et decreta Synodi Diocesanae Poznaniensis anno 1642 die 9 Septembris celebratae“ (1642); „Synodus dioecesana Premisliensis A. D. 1636 die 26 Aug. habita“ (1636).

Szomodzki lub *Szimigski* komitat, po niem. *Schimegher-Gespannschaft*, po madz. *Somogy Varmégye*, graniczy na południe z dawnem Pograniczem Wojskowem i ze Slawonją, od których oddzielony jest rzeką Drawą, na wschód z komitatem Baranańskim i Tolnańskim, na północ z Wesperymskim i Saladzkim, na zachód z Saladzkim i liczy na przestrzeni 6,531 klm. kw. 327,000 miesz., przeważnie Madziarów, zamieszkałych w 36 miastach i 280 wsiach. Głównem miastem jest Kaposzwar.

Szop *(Procyon)*, rodzaj zwierząt ssących drapieżnych, z rodziny niedźwiedziowatych, cechuje się pyskiem ostrym, krótkim, ogonem miernej długości i 6 zębami trzonowemi z obu stron w każdej szczęce. Najwięcej znany gatunek jest *P. lotor*, 65 cm. długi, z ogonem 25 cm. długim, 30 — 35 cm.

Szop.

wysoki, koloru brunatno-popielatego, z pyskiem białawym; żywi się jajami, ptakami, owocami, które przed spożyciem zawsze w wodzie zanurza. Wdrapuje się wybornie na drzewa i szybko porusza się na ziemi. Znajduje się w Ameryce północnej. Dostarcza używanych bardzo futer i łatwo się oswaja. Produkcja futer wynosi około 600,000 skór rocznie.

Szopen Fryderyk, ob. Chopin.

Szopka, *Jasełka*, nazywa się tak rodzaj sparodjowanych niby to przedstawień dramatycznych, urządzanych w niewielkich budkach, z któremi chłopcy miejscy obchodzą domy, począwszy od Bożego Narodzenia aż do Matki Boskiej Gromicznej, lub nawet do postu wielkiego. Najzwyczajniej przedstawiają w **S.** Narodzenie Chrystusa. Dawnemi czasy jasełka takie przedstawiano po kościołach na ołtarzu; później jednak duchowieństwo przedstawień tych jako nieodpowiednich świętości miejsca zaniechało. **S.** jest może zabytkiem najdawniejszych widowisk słowiańskich. Por. Ign. Matuszewski „Bohaterowie jasełek“ (w „Zbiorze swoi i obcy,“ 2 wyd., 1903).

Szopowicz Franciszek, filolog i matematyk, * 1762 na Żmujdzi, w powiecie Połągowskim, † 1839, kształcił się w akademji wileńskiej, a następnie w krakowskiej, w 1785 został profesorem filozofji i matematyki w tejże akademji, w 1787 profesorem matematyki i logiki w szkołach warszawskich. W 29 r. życia podpadł tak gwałtownej słabości na oczy, że zmuszony był wszelkiej zaniechać pracy. Dotknięty wkrótce zupełną ślepotą, po dokonaniu operacji w Wiedniu szczęśliwie odzyskał wzrok i od 1795 trudnił się wychowaniem synów znakomitszych rodzin na Podolu i Ukrainie, oraz pracami filologicznemi, a szczególnie badaniem języka polskiego. Obrany został członkiem Towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk, a w r. 1818 został profesorem matematyki w uniwersytecie krakowskim i pełnił te obowiązki do 1833. W 1831 był senatorem rzeczypospolitej krakowskiej. Ogłosił: „Uwagi nad samogłoskami i spółgłoskami w ogólności, oraz nad niektóremi głoskami abecadła polskiego w szczególności“ (Kraków, 1827); „Rozprawa o znaczeniu ilości“ (w Rocznikach Towarzystwa nauk. krakow., t. VIII); „Uwagi Jana Śniadeckiego nad niektóremi miejscami dzieła Villers'a, tyczącemi się Polski“, przekł. z franc. (Warszawa, 1823).

Szopowicz Henryk, lekarz i kompozytor, syn poprz., * 1814, † 1885, kształcił się w uniwersytecie krakowskim, gdzie przy otrzymaniu stopnia doktora medycyny napisał rozprawę: „Vita Simonis Syrenii Sacrani“ (1841). Zajmował się praktyką lekarską w Jarmolińcach na Podolu. Jako kompozytor usiłował naśladować Szopena, ale „Mazurki“ jego grzeszą monotonnym sentymentalizmem. Por. życiorys **S.** w *Tyg. Ill.* (1885).

Szopron, madz. *Soprony*, niem. *Oedenburg*, łac. *Sopronium*, m. królewskie i stolica komitatu t. n. w Węgrzech, niedaleko jeziora Neziderskiego; siedlisko urzędów komitatowych, posiada kilka kościołów, gimnazjum katolickie i protestanckie, szkołę realną, seminarjum nauczycielskie, akademję handlową, klasztory Benedyktynów, Dominikanów i Urszulanek, szpital miejski, dom sierot,

szkołę muzyczną, teatr i t. d.; kilka fabryk; liczy 28,000 miesz. (Niemców i Madziarów). W okolicach rodzi się wyborne wino; nadto mieszkańcy prowadzą ożywiony handel miodem, wełną, bydłem, zwłaszcza trzodą chlewną. **S.** wedle jednych jest to starożytna *Scrabantia*, wedle zaś innych zwało się pierwotnie *Sempronium* lub *Sopronium* i było osadą wojskową 15 legjonu, wyniesioną przez króla Salomona na miasto wolne; poddało się 1490 cesarzowi Maksymilianowi I; 1605 **S.** oblegany był przez Turków, 1659 wzięty i zrabowany przez Gabrjela Bethlena, oblężony był 1706 przez wojsko Rakoczego. W **S.** kilkakrotnie odbywały się sejmy.—*Szoproński komitat* graniczy na północ i zachód z Austrją Niższą, na południe z komitatem Żelaznym, na wschód z kom. Rabskim, Moszońskim i jez. Neziderskim i ma na 3,307 klm. kw. 260,000 miesz. Część kom. północno-zachodnia jest przerznięta odnogami Alp, część połud.-wschodnia jest urodzajną równiną. Klimat umiarkowany i zdrowy; rodzi się wiele wybornego wina, dalej zboża różnego rodzaju, kukurydza, tytuń, owoce i t. d.; w kom. dobywa się wiele węgli brunatnych. Mieszkańcy zajmują się głównie rolnictwem, sadownictwem i uprawą wina.

Szorstkolistne, ob. Ogóreczkowate.

Szosa, ob. Komunikacje lądowe.

Szostak, dawna polska moneta srebrna, która zawierała w sobie 12 groszy miedzianych. Później bito szostaki wartości 6 groszy.

Szostakowski Tadeusz, chemik, † 1826, był profesorem chemji w liceum wołyńskiem w Krzemieńcu. Odznaczał się porywającą wymową i wzorowym wykładem swego przedmiotu. Pisał też poezje i wydał tłómaczenie pieśni Horacjusza p. t. „Pieśni i anakreontyki“ (Warszawa, 1818).

Szosza, rz., bierze początek w gub. Twerskiej, oddziela tąż gubernję od Moskiewskiej i wpada z prawej strony do Wołgi. Długa około 200 w., spławna zaledwo na 25 w.

Szotarski Juljan, publicysta, służył w wojsku polskiem, po r. 1831 wyszedł za granicę i osiadł we Francji, gdzie napisał: „O literaturze polskiej“ w „Revue française“ (1837, zeszyt III). Oddzielnie zaś wydał: „Skizzen aus Polen“ (Frankfurt, 1832) i „Puławy, historische Erzählung“ (Heidelburg, 1834).

Szott, nazwa arabska słonych bagnisk, rozciągających się na płd. Atlasu, które są zapewne zabytkiem dawnego morza śródlądowego. Niektóre z tych bagnisk osuszono i otrzymano ztąd dobry grunt uprawny.

Szowinizm *(chauvinisme)*, wyraz francuski, utworzony w XIX w. z nazwiska dymisjonowanego żołnierza Napoleońskiego, Chauvin'a, bałwochwalczego wielbiciela cesarza i wojennej sławy Francji, oznacza fałszywy patrjotyzm, objawiający się w chorobliwej dumie narodowej i przesadnych pretensjach patrjotycznych. Wszedł w powszechne użycie od czasu spopularyzowania osoby Chauvin'a przez Scribe'a w komedjach: „La cocarde tricolore“ i „Le soldat laboureux“.

Szpada (z włosk. *spatha*), broń sieczna, długa i wązka, różniąca się prostą formą od zakrzywionej szabli (ob.). Dawniej była **S.** konieczną częścią każdego stroju wytwornego.

Szpaderski Józef, pisarz religijny, * 1816 r. w Skaryszowie, † 1877 r., po ukończeniu nauk w warszawskiej akademji duchownej wyświęcony został 1839 na kapłana i mianowany nauczycielem religji w szkole powiatowej w Końskich. Potem proboszcz w Bedlnie, a od r. 1851 w Osieku, w końcu profesor akademji duchownej w Warszawie, w której wykładał homiletykę i patrologję. Gorliwy spółpracownik rozmaitych czasopism, napisał pomiędzy innemi: „Lud wiejski, jego religijność, moralność i byt materjalny“ *(Bibl. Warsz.*, 1852, t. II). Oddzielnie wydał: „Nauka moralności“ (Warszawa, 1864; 2 wyd., Kraków, 1869); „Katechizm czyli nauka religji katolickiej dla młodzieży“ (t. 1865, 2 wyd., Kraków, 1870); „Mały katechizm dla szkół początkowych“ (Kraków, 1865); „Książka do nabożeństwa dla uczącej się młodzieży“ (1866); „O zasadach wymowy, mianowicie kaznodziejskiej“ (2 t.; Kraków, 1870); „Kazania“ (1875); „Homilje i nauki niedzielne“ (1875—76, t. 4); „Patrologja“ (Kraków, 1879—80, t. 2).

Szpadkowski Telesfor, budowniczy gubernjalny, napisał: „Nauka mularstwa“ ze 100 tablicami (Warszawa, 1894).

Szpak *(Sturnus)*, rodzaj ptaków wróblowatych, z grupy zębodziobych, ma dziób mierny, prosty, stożkowaty, nogi mierne z palcami silnemi i tarczowem obuwiem, ogon mierny i równy, upierzenie czarne z metalicznym połyskiem. Gatunek

Szpak.

krajowy, *S. varius*, 22 cm. długi, 37 cm. szeroki, przez lato jest u nas bardzo pospolity, ale nie gnieździ się tak blisko mieszkań jak w innych krajach. Jest to ptak bardzo towarzyski, wesoły, dużo i dobrze śpiewa, naśladuje różne dźwięki, a przytem wytępia mnóstwo owadów. Mięso młodych jest smaczne.

Szparag *(Asparagus)*, rodzaj roślin z rodziny liljowatych, z plemienia szparagowych, różniącego się od właściwych liljowatych budową owocu,

który tu jest jagodą kulistą, trójkomórkową, o jagodach nielicznych. Najwięcej znanym gatunkiem jest **S.** *zwyczajny (A. officinalis)*, rosnący na gruntach piaszczystych Europy płd. i środkowej. Korzeń wydaje na wiosnę wypustki mięsiste, pokryte łuskami, które zwolna rozwijają się w łodygi, pokryte liśćmi małemi, łuskowatemi; kwiaty są rozdzielno-płciowe i składają się z okwiatu biało-

Szparag. *a* kwiat, *b* owoc, *c* nasienie.

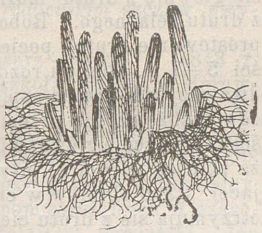

Szparag. Wypustki korzeniowe.

wo-zielonego. **S.** uprawia się dla swych mięsistych wypustków korzeniowych, które stanowią ulubiony pokarm; rozróżniają się dwie jego odmiany, **S.** *zielony* i *biały*.—Korzeń używany był jako środek moczopędny i czyszczący krew; działanie to pochodzi od *asparaginy* (ob.). Por. Wendisch „Anleitung zum Spargelbau“ (1895).

Szparagowiec, *kamień szparagowy*, ob. Apatyt.

Szparotwory, ob. Liść.

Szpat, *spat*, dawniejsza nazwa mineralogiczna ciał krystalicznych, o złożeniu blaszkowatem i powierzchni mieniącej się; tak np. siarczan baryty zwano **S.** *ciężkim*, węglan wapna romboedryczny **S.** *irlandzkim*, fluspat **S.** *szklistym*, dolomit **S.** *perłowym*, gips **S.** *selenitowym*.

Szpat polny, *feldspat*, *polnik*, ogólna nazwa minerałów pospolitych w pokładach krystalicznych, cechujących się dwoma wyraźnemi odłamami blaszkowatemi, przecinającemi się pod kątem prostym, lub prawie pod kątem prostym, z których pierwszy posiada blask perłowy lub szklisty, drugi zaś szklisty lub tłusty. Twardość ich wynosi $5\frac{1}{2}$—$6\frac{1}{2}$, c. wł.=2,5—2, 78. Uważane być mogą za podwójne krzemiany glinki i pierwiastku alkalicznego lub ziemnego, jak potażu, sody, wapna, z pewną ilością magnezji, rzadziej baryty. Wietrzejąc, wszystkie przechodzą ostatecznie w glinę i dostarczają przytem gruntowi soli alkalicznych i krzemionki rozpuszczalnej.—Kryształy **S.** polnych dają się wyprowadzić bądź z graniastosłupa rombiczno-ukośnego bądź z graniastosłupa ukośnego o podstawie równoległobocznej, stąd **S.** polne dzielą się na *jednoskośno-osiowe* i *dwuskośno-osiowe*.—Do pierwszych należy *ortoz*, *ortoklaz*, występujący w różnych odmianach granitu, w postaci graniastosłupów sześciokątnych, albo też w masach tablicowatych, niekiedy drobno-ziarnisty lub zbity; barwy białej, często przybiera różne kolory od zanieczyszczeń. Jest przezroczysty lub przeświecający. Co do składu chemicznego, ortoz jest krzemianem glinki i potażu. Do piękniejszych odmian jego należą **S.** *polny szlachetny* czyli *adular* (ob.) i *amazoński kamień* (ob.). Tu też należą rzadsze gatunki *hialofan* (ob.), ortoklaz barytowy, i **S.** *szklisty* czyli *sanidyn*, zawierający obok potażu sodę.—Do feldspatów dwuskośno osiowych (*plagioklazy*, *klinoklazy*), należą: *mikroklin* (ob.), chemicznie identyczny z ortoklazem, *albit* (ob.), *andezyn* (ob.), *oligoklaz* (ob.), **S.** *polichromatyczny* czyli *labrador* (ob.), *anortyt* (ob.), *karnatyt* (ob.).—Różne gatunki **S.** polnego wchodzą w skład wielu skał ogniowych, jak granitu, gnejsu, sjenitu, leptynitu, porfirów, trachitów, dolorytu. Pod względem technicznym spaty polne ważne są w garncarstwie, dają bowiem materjał na wyrób polewy i emalji.

Szpatny Franciszek, pisarz czeski, * 1814 r. w Protiwinie, w okręgu Wodniańskim, po odbyciu nauk gimnazjalnych w Pradze, studjował na tamtejszym uniwersytecie oraz w szkole politechnicznej gospodarstwo rolne, następnie od 1832 do 1835 kończył studja specjalne w prywatnym zakładzie gospodarskim ks. Szwarcenbergów w Krumłowie, poczem spełniał rozmaite urzędy, prywatne i rządowe, w końcu od 1862 urzędował w towarzystwie rolniczem w Pradze. Główną zasługą **S.** jest ustanowienie terminologji gospodarczej i rzemieślniczej czeskiej. Oprócz artykułów, pomieszczanych w czasopismach, wydał: „Slovnik hospodarsko-technicky czesko-niemecky“ (1843); „Deutsch-böhmisches Wörterbuch für Wirthschaftsbeamte“ (1848—50); „Przirucna kniżka k urzadovani przedstavenych obecnich“ (1852—61); „Zabavy myslivecké“ (1856); „Niemecko-czesky slovnik pro muzské a ženské krejczi“ (1856); „Holubarzstvi v Czechach“ (1862); „Hedbavnictvi“ (1868); „Niemecko-czesky slovnik pro bednarze“ (1866); „Niemecko-czesky slovnik kancelarsky“ (1868); „Niemecko-czesky slovnik pro myslivce“ (1869) i in.

Szpencer, kaftan ściśle do ciała przystający, ma nazwę od lorda Spencera, który go wprowadził.

Szpicberg, grupa wysp na północnem morzu Lodowatem, pomiędzy 76°27—80°50′ szer. płn. i 10°—32½° dług. wschodniej, w stronie północno-wschodniej od Grenlandji, składa się z wyspy głównej Szpicbergu zachodniego (39,540 klm. kw., 718 mil kw.), Nordostlandu (10,460 klm. kw. czyli 190 m. kw.), Edgelandu czyli Stans-Forelandu (5,720 klm. kw. czyli 104 m. kw.), Barent, kraju króla Karola i in., obejmujących razem 70,068 klm. kw. (1273 m. kw.). Cała grupa jest przez lato otoczona krą lodową, podczas zimy zupełnie

zamkniętą przez lody i tylko wzdłuż wybrzeży zachodnich morze przez cały rok bywa wolne od lodu. Brzegi strome, skaliste, pokryte lodowcami, mającemi długości do 100 m.; wewnątrz wznoszą się góry do wysokości 1390 m. Średnia temperatura roczna pod 79°53′ szer. płn. wynosi —9,56°C., a najzimniejszego miesiąca (lutego) —22,69°, zaś lipca+4,55°. Klimat więc jest znacznie łagodniejszym niż w Ameryce północnej pod szerokością nawet więcej wysuniętą na południe, co należy przypisać wpływowi Golfstromu. Roślinność bardzo uboga z powodu że powierzchnia ziemi zaledwie przez kilka tygodni, podczas których słońce nie zachodzi, jest wolną od lodu i śniegu, reprezentowana głównie przez rośliny trawiaste; ze zwierząt znajdują się tylko renifery, niedźwiedzie i lisy. Morze obfituje w wielką ilość ryb; dalej na wyspach naliczono 23 gatunki owadów. Z minerałów w wielkiej obfitości znajduje się granit, dalej grafit, marmur i węgiel kamienny. Ludności osiadłej niema wcale i wyspy tylko latem nawiedzane są przez rybaków i myśliwych. **S.** odkryty był 1596 przez holendra Barentsa, Heemskerka i Cornelisa Rypa, lecz zbadany dopiero w czasach nowszych (Scoresby, 1817—18, Parry 1827, Lamont 1858 i później, Tobiesen 1865, Karlsen 1859, Heuglin 1870, Leigh Smith 1871—72), zwłaszcza przez wyprawę szwedzką Torellego i Nordenskjölda (1858—73). Por. Nordenskjöld „Die schwedischen Expeditionen nach Spitzberg und Bären-Eiland“ (Jena, 1869); Heuglin „Reisen nach dem Nordpolarmeer 1870—71“ (Brunświk, t. 3, 1872—74,).

Szpicel, nazwa zapożyczona z Niemiec płd., nadawana tajnemu policjantowi, znaczy to samo co detektyw, lub też „agent provocateur.“

Szpicnagiel Ferdynand, lekarz, * 1757 w Saksonji, † 1826; studjował medycynę w Wiedniu, w r. 1794 został profesorem historji naturalnej a później terapji ogólnej w Wilnie. W latach 1807—10 był dziekanem wydziału nauk medycznych, a w 1820 otrzymał emeryturę. Prócz wielu rozpraw wydał osobno: „De rerum medicarum contradictionibus apparentibus“ (Wilno, 1814).

Szpicnagiel Ludwik, syn poprzedzającego, wierszopis i orjentalista, uczeń instytutu języków wschodnich w Petersburgu, † 1826 roku. Przyjaciel Słowackiego. Oprócz drobnych poezji, drukowanych w czasopismach wileńskich, do dawniejszych prac jego należą: „Mieczysław III, legenda („Dzieje dobroczynności“, 1823, t. II, str. 22); „Zemsta“ powieść wierszem (*Dzien. Wil.*, 1824). „Aleksandreyda“, poemat Nizama, tłómaczony z arabskiego, poprawiony i dopełniony przez Adelunga, wyszedł z druku 1821.

Szpieg, wysłaniec wojskowy, mający na celu dowiedzenie się o stanowisku, miejscowości, sile i rodzaju broni wojsk nieprzyjacielskich. Niebezpieczny ten obowiązek pełnić muszą ludzie zarówno odważni, jak zdolni, i często przyjmują go wyżsi officerowie z czystej miłości ojczyzny i sprawy, za którą walczą. Prawa wojenne wszystkich narodów karzą śmiercią każdego schwytanego **S.** Oprócz wojskowych są **S.** cywilni, zwykle zaliczeni do tak zwanej policji tajnej, a posługujący w wykrywaniu wszystkiego, co może być przeciwne widokom rządu pod względem bezpieczeństwa i utrzymania spokojności w kraju.

Szpik, ob. Kości. **S.** *kręgowy*, ob. Rdzeń kręgowy. **S.** *przedłużony*, ob. Mózgowie.

Szpilecznik, *szpilka Adamowa*, roślina, ob. Yucca.

Szpilki, krótkie druciki zaostrzone, wyrabiają się głównie z drutu mosiężnego, tylko czarne są z drutu żelaznego. Robota odbywa się przez wyprostowanie drutu, pocięcie go nożycami na części 5—7 m. długie i rozdrobnienie ich na druciki, dwa razy dłuższe od szpilek, zaostrzenie obu końców tychże części, przecięcie ich w środku długości i opatrzenie główkami. Ostrzenie dokonywa się za pomocą wirującej piły tarczowatej, dokonywającej 1,200 obrotów w ciągu minuty. Główki te otrzymują się z drutu cieńszego niż **S.**, przez zwinięcie go spiralne i rnzcięcie na części po dwa zwoje mające: osadzenie główek i zaokrąglanie ich odbywa się za pomocą stosownie urządzonych dwu stempelków. W ciągu godziny robotnik opatrzyć może 1000—1200 **S.** główkami. W ostatnich czasach do nabijania główek wprowadzono machiny, które w ciągu minuty nabijają ich 120—200 sztuk. **S.** wykończone gotują się w roztworze kamienia winnego lub w kwasie siarczanym, następnie powlekają cyną. W handel **S.** oddają się bądź osadzone w papierze, bądź też idą na wagę. Oddzielne gatunki **S.** stanowią **S.** *tapicerskie*, **S.** *do osadzania owadów*, bardzo cieńkie, i in. **S.** *do włosów* wyrabiają się przez wygięcie na formie przygotowanych drutów, następnie otrzymują nalot niebieski w gorących pańwiach lub czernią się olejem lnianym, który poddaje się wypaleniu.

Szpilkowe, rośliny, ob. Szyszkowe.

Szpilowski Hilary, budowniczy, * 1754 r., † 1827; nauki pobierał w kraju i za granicą i był architektem rządowym. Wkrótce po otwarciu uniwersytetu powołany został na profesora wydziału sztuk pięknych i połączonej z nim szkoły budownictwa, które to obowiązki pełnił do r. 1823. Liczne gmachy w Warszawie i innych stronach kraju, między innemi przerobienie pałacu Kazimierowskiego, były wykonane według jego planów.

Szpinak (*Spinacia*), rodzaj roślin z rodziny komosowatych, cechuje się kwiatami rozdzielno-płciowemi; męskie o kielichu 5-działkowym i 5 prę-

Szpinak.

cikach, żeńskie o kielichu 2, 3 lub 4-wrębnym i 4 długich włoskowatych szyjkach. **S.** *oleracea* stanowi roślinę warzywną, pierwotnie ze wschodu pochodzącą. Uprawia się w dwóch odmianach; jedna, *S. o. spinosa* ma nasiona cierniste, liście oszczepowate, po obu stronach dwuzębate; druga, *S. o. inermis* ma nasiona bez cierni i liście tępo trzykątne lub podłużnie jajowate. Obie odmiany w smaku zupełnie są jednakowe. Nasiona zawierają mąkę. Liście stanowią dobrą jarzynę; zawierają 2,19 proc. ciał białkowatych, 0,29 tłuszczu, 0,06 cukru, 2,38 innych ciał bezazotowych.—**S.** *dzikim* nazywa się łoboda ogrodowa, **S.** *angielskim* szczaw szpinakowy, **S.** *francuskim* szczaw zwyczajny.

Szpindler Erwin, pisarz czeski, * 1843 r. w Chocni, uczęszczał do szkoły realnej w Morawskiej Trzebowie, Policzce i w Pradze, gdzie też następnie kończył kursa nauczycielskie. Następnie wstąpił do redakcji *Narodnich listów*; od 1868 był sekretarzem urzędu okręgowego w Roudnicy. Oprócz wielu artykułów pomieszczanych w czasopismach, z których ważniejsze: powiastki „Jan Żeliwski," „Na Radkowie," i „Dceruszka czarodiejnice," studjum literackie „Poesie dielnictwa francouskego," przekłady poezji Heinego, pieśni ludowych bulgarskich i in., wydał: przekład metryczny z Meisnera „Żiżka" (1865); „Baśni" (1866); „Bielohorzti muczedlnicy," romans historyczny (1867) i in.

Szpinet, przyrząd muzyczny, ob. Spinet.

Szpital *(Lazaret)*, budynek, w którym znajdują pomieszczenie chorzy. Najdawniej istniały szpitale, o ile wiadomość ludzka sięga, u budystów i Meksykanów starożytnych. Grecja ich nie miała, domowa bowiem opieka nad chorymi, starcami, dziećmi i niewolnikami była tam prawem zwyczajowym. U Rzymian natomiast istniały *valetudinaria* i w legjach lazarety wojskowe. U Hebrajczyków prawo nakazywało odosobnienie chorych zaraźliwych i oczyszczanie po nich mieszkań. W pierwszych czasach chrześcijaństwa nie było w Europie szpitali, przeszły one później ze Wschodu i jako *xenodochia* znajdowały się pod zarządem biskupów. Juljan Odstępca (361—363) chciał upaństwowić zakłady dobroczynne i kazał budować xenodochia we wszystkich miastach, a przyjmować do nich potrzebujących opieki. Sławny był zakład, zbudowany w Cezarei przez Basiliusa (przed r. 370). Z owych też czasów pochodzą *pandochia* w Azji Mniejszej; opiekowały się pacjentami w zakładach tych bractwa. W Rzymie pierwsze *nosocomium* zbudowała Fabiola. Arabowie budowali szpitale pierwsi w Hiszpanji. Szpitale budowano za miastem lub na skraju, w bliskości rzeki dla łatwości czerpania wody do picia i odprowadzania ścieków. Zamiast poprzednio budowanych małych izb poczęto wznosić sale olbrzymie, a w nich ołtarze. Dziś jeszcze widzieć je można w starych szpitalach, jak w szpitalu św. Ducha w Lubece (1200). W XVI i XVII w. szpitale przeszły do rąk władz cywilnych i lekarze stali się częścią niezbędną personelu; Karol V w Niemczech znowu oddał je pod zarząd biskupów. Sobór trydencki podobnież wydał rozporządzenie, Ludwik XI natomiast we Francji oddał w r. 1463 szpitale pod zarząd władz politycznych. *Hôtel-Dieu* w Puryżu w r. 1505 przeszedł pod zarząd komisarzy z decyzji parlamentu. W r. 1656 Ludwik XIV założył „Hôpital général" dla ubogich. W r. 1657 istniały już nadto w Paryżu szpitale: Pitié, Salpetrière, Bicêtre i in. W Anglji za Henryka VIII ustanowiono zarząd cywilny szpitali i nakazano wszystkim parafjom urządzenie opieki biednych. Dzisiejsze szpitale angielskie: św. Bartłomieja, św. Tomasza i w. in. pochodzą z tej epoki. Powoli rozwinął się systemat szpitali ogólnych czyli powszechnych, mieszczących rozmaite oddziały: męski i żeński, chorych ubogich, chorych zamożnych i biednych. W początkowych okresach szpitale miały jedynie charakter przytułków i schronisk dobroczynnych i dopiero stopniowo zmieniały swój charakter na wyłączne domy zdrowia. Najstarszym szpitalem u nas jest szpital Dzieciątka Jezus w Warszawie, początkowo jako jedynie dom podrzutków założony (1757). Szpital znajdować się powinien na miejscu otwartem, na gruncie suchym, o ile możności zdala od dużego miasta. W budowie szpitali rozróżnia się dwa główne typy: centralizacyjny i decentralizacyjny. Cechą pierwszego jest pomieszczenie wszystkich sal szpitalnych w jednym gmachu, drugi zaś zmierza do podziału, do budowania oddzielnych pawilonów, w pewnej odległości od siebie się znajdujących. System ten ma wielką przewagę nad pierwszym, zapobiega bowiem znaczniejszemu skupianiu się chorych i zanieczyszczaniu powietrza, ułatwia izolację chorych i podział na odpowiednie specjalności. W 1901 roku zbudowany nowy szpital Dzieciątka Jezus w Warszawie należy właśnie do tego ostatniego typu. W Królestwie Polskiem szpitale znajdują się od 1870 r. pod zawiadywaniem Rady miejskiej dobroczynności publicznej, a rządzą się ustawą szpitalną z r. 1842. W Galicji szpitale pozostają pod zarządem wydziału krajowego.

Szpitalne siostry. Kościół chrześcijański zaraz od początku zajmował się opatrywaniem duchownem i cielesnem chorych i ubogich. Bractwa i zakony wyłącznie poświęcały się temu celowi. Szczególnie pomnożyły się one w XII w. podczas wojen krzyżowych. Szpitale, zakładane we Francji, powierzano dozorowi **Sz. s.** W końcu XII w. słynęły **Sz. s.** św. Ducha i św. Jana Jerozolimskiego. Później powstawały zgromadzenia **Sz. s.** pod rozmaitemi nazwy, jak: Handrjetek, św. Elżbiety, Najświętszej Panny, **Sz. s.** miłosierdzia, św. Józefa, św. Tomasza, Opatrzności i t. d.

Szpitalni bracia, zowią się członkowie bractw, poświęcających się wyłącznie posługi-

waniu chorym w szpitalach. Z pomiędzy bractw tych najwięcej wsławił się zakon **Sz. b.** św. Jana Jerozolimskiego. Przy końcu XIII w. nastali **Sz. b.** miłosierdzia chrześcijańskiego N. M. P., potem św. Augustyna, 1300 bracia N. Panny della Scala w Wiedniu, później bracia św. Jana Bożego, zwani *Bonifratelanie* i inni.

Szplint, ob. Ankier.

Szpony, ob. Pazur.

Szporek, roślina, ob. Sporek.

Szprewa, ob. Sprea.

Szprot, ryba, ob. Sprot.

Szprychy, ob. Koło.

Szrapnele, *granaty kartaczowe*, pociski wydrążone, napełnione kulami ołowianemi, wynalezione przez pułkownika angielskiego Shrapnela 1803 r. Aby kulki nie zmieniały położenia przy obrocie granatu podczas jego biegu, pociski wypełniają się stopioną siarką lub kalafonją. Przedział osobny w pocisku zawiera materjał wybuchowy, który za pomocą zapalonego przy strzale lontu zapala się w powietrzu, rozsadza ściany pocisku i kule rozsypuje w snop stożkowaty.

Szrafirowanie, ob. Sztycharstwo.

Szredzkie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Kaliskiem, pow. Pyzdrskim. Podług lustracji z r. 1662 zaliczały się do niego: miasto Szreda i wsie: Murzynowo, Zrenice, Sobaszewo, Trzebiesławki i Kleszczewo, które w 1771 posiadał Sylwester Szczaniewski, opłacając z niego kwarty złp. 1,058 gr. 15, a hyberny złp. 1,895 gr. 20. Na sejmie z r. 1773—75 Stany Rzeczypolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Gozimierskiemu, wojskiemu wschowskiemu.

Szrem, albo *Śrem*, niem. *Schrimm*, m. powiatowe w w. ks. Poznańskiem, nad rzeką Wartą, jedna z dawniejszych osad lechickich, miała niegdyś zamek, zaliczany do najwarowniejszych Wielkopolski w XIII w. Tutejszy kościół parafjalny, pięknej i okazałej budowy, jest zabytkiem XV w. **Sz.** liczy 5,800 miesz, trudniących się kramarstwem, a głównie handlem trzodą chlewną i drzewem.

Szremska kasztelanja, położona była w województwie Poznańskiem; ostatnim kasztelanem był Karol Koszutski, mianowany 1769.

Szremskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Poznańskiem, pow. Kościańskim. W XV w. obejmowało w sobie miasto Szrem (ob.) z zamkiem obronnym i wieś Zbrudzewo z przyległościami, które w r. 1771 podług lustracji podskarbińskich posiadali małżonkowie Franciszek Kczewski i Róża z Potockich, opłacając z niego kwarty złp. 1,734 gr. 5, a hyberny złp. 2.024 gr. 6. Na sejmie z r. 1773—75 Stany Rzplitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Młodziejowskiemu, pisarzowi wschowskiemu. Za Zygmunta Augusta miała być w samem mieście jedna z najdawniejszych bibljotek w Polsce, co poświadcza Edward Raczyński w swych badaniach dziejowych.

Szreniawa, rzeka w Królestwie Polskiem, bierze początek na wschód miasta Wolbromia w gub. Kieleckiej, pod wsią Szreniawą, i za wsią Koszycami wpada z lewej strony do Wisły.

Szreniawa, *Srzeniawa, Śreniawa*, herb: W polu czerwonem rzeka srebrna, na ukos płynąca z krzyżem. U szczytu lew między dwiema trąbami myśliwskiemi, u każdej z nich wiszą 4 dzwonki. Odmiany tego herbu jest herb *Arumowicz*, który różni się od **S.** tem, iż u szczytu ma sowę między rogami jeleniemi.

Szreniawa.

Szreniawa, pseudonim Hen. Lisickiego.

Szreniawa, pseudonim M. Sartyniego.

Szreniawita, pseudonim Bron. Ujejskiego.

Szreniawita Feliks, pseudonim Eugenjusza Żmijewskiego.

Szreńsk, osada w gub. Płockiej, pow. Mławskim, nad rz. Mławką, posiadała niegdyś wspaniały, obronny zamek, w którym sławny w dziejach konfederacji barskiej Józef Sawa Caliński wzięty został do niewoli. **S.** liczy 2,000 mieszkańców.

Szron, ob. Rosa.

Szropskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Malborskiem. Podług lustracji z r. 1664, powstało ze starostwa Sztumskiego, przez wydzielenie z niego dóbr Szropy z przyległościami, które w r. 1771 posiadał słynny nasz publicysta i autor „Zbioru deklaracji“ Feliks Łojko, opłacając z niego kwarty złp. 1,206 gr. 19, a hyberny złp. 280. Niedługo się jednak cieszył nasz polityk tem starostwem, bo od d. 13 września 1772 r. zostało zagarnięte przez rząd pruski z całem województwem Malborskiem i księstwem Warmińskiem.

Szrutek Józef Antoni, pisarz czeski, * 1822 w Nachodzie, po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Broumowie, studjował filozofję w Pradze, a teologję w Kralowym Hradcu, gdzie 1846 wyświęcony był na kapłana. Początkowo wikarjusz w Kralowej Hradcu, spełniał następnie rozmaite godności w konsystorzu biskupim tamże, w końcu został sekretarzem, a 1865 radcą konsystorjalnym. Obok czynności urzędowych, gorliwie pracował na polu literackiem. Wydał: „Rymovny slovnik nového druhu“ (1847); „Loterie a poviera“ (1847); „Pievkynie“ (1849); „Rukoviet k farni installaci“ (1850); „Liturgika“ 1852): „Svatopostni episztoly a evangeli“ (1853): „Divka z czeskych hor“ (1854); „Statistisch-topographisches Handbuch der Königingrätzer Diözese“ (1857); „Postni evangelia s novymi vyklady“ (1873) i wiele in. Nadto redagował czasopismo *Polabsky Slovan*,

a od 1851 do 1870 czasop. *Szkolnik*. Największą zasługą **S.** jest założenie r. 1860 towarzystwa t. zw. *Diedictvi Maliczkych*, liczącego około 26,000 uczestników. Za pracę podjętą nad założeniem oraz rozwojem tego towarzystwa otrzymał **S.** na wystawie powszechnej paryskiej r. 1867 dyplom pochwalny.

Szrót, ob. Śrót.

Szruba, ob. Śruba.

Szrunpeńskie starostwo niegrodowe było położone w księstwie Kurlandzkiem. Powstało przy uskutecznieniu podziału tego księstwa przez Stany Rzeczypospolitej na sejmie z r. 1617, w uchwale tak zwanej *Formula Regiminis*, podług której mieszkańcy tego starostwa byli pod juryzdykcją grodu Goldyńskiego, a starostowie byli wybierani przez księcia kurlandzkiego z obywateli znaczniejszych i własności rozległe mających.

Sztab (franc. *État major*), skład osób należących do dowództwa pewnego oddziału wojska, jak np. **S.** bataljonu składa się z kapitana, adjutantów, lekarza i kasjera, oraz niższych stopni, jak: pisarzy, ordynanów i podobnej służby. **S.** *główny*, **S.** *generalny*, dawniej *kwatermistrzowstwem generalnem* zwany, jest to korpus oficerów, do którego należy przygotowywanie działań wojennych armji, jako też dopomaganie wodzom i wyższym dowódcom wojskowym. Działalność przygotowawcza **S.** generalnego polega na pielęgnowaniu wykształcenia naukowo-wojskowego, zwłaszcza historji sztuki wojennej, dalej zbieranie wiadomośei statystycznych o obcych wojskach, zdejmowanie kart geograficznych, badania topograficzne własnego kraju, opracowywanie planów mobilizacji wojska i t. p. Pomoc dowódcom wojskowym polega na udzielaniu im wiadomości o wojsku nieprzyjacielskiem, oraz o placu działań wojennych, a to na podstawie danych w czasie pokoju zebranych, oraz na opracowywaniu rozporządzeń co do przemarszów, bitew, wzajemnej łączności oddziałów i t. p. W Prusiech i Austrji jest **S.** generalny władzą samodzielną, w Rosji, Francji, Anglji poddany jest zwierzchności ministra wojny. Oprócz **S.** generalnego wielkiego czyli naczelnego istnieją też **S.** generalne przy oddzielnych korpusach i dywizjach, oraz oddzielne dla różnych prowincji państwa. Naczelnik czyli dowódca sztabu generalnego ma pomocnika w osobie kwatermistrza generalnego. We Francji istnieje osobny **S.** generalny artylerji i inżynierji. Por. Fix „Les services dans les états majors“ (1891).

Sztaba (z niem. *Stab*), w ogóle toż co pręt; w Niemczech po wprowadzeniu miar metrycznych nazwano metr *Stab*, ale ta nazwa się nie utrzymała. Dawniej *Stab* był miarą długości do tkanin francuskich,=1,182 m. Żelazo kute, przychodzące do handlu zwykle w postaci prętów prostokątnych, nazywa się *sztabowem*.

Sztafaż, figury lub grupy ludzi i zwierząt, które służą w obrazach pejzażowych lub architektonicznych do ich ożywienia, a czasami bywają połączone w pewną określoną działalność.

Sztafeta (fran.), nadzwyczajny posłaniec pośpieszny konny; także przyniesione przezeń orędzie.

Sztaffel Izrael Abraham, technik, * 1814 r. w Warszawie, † 1876, syn ubogich rodziców, oddany na naukę do zegarmistrza, własną pracą nauczył się języka polskiego, a potem z książek polskich wydoskonalił się w matematyce i mechanice. Urządził machinę rachunkową, odbywającą cztery działania z liczbami całkowitemi, ułamkami dziesiętnemi, wyciąganie pierwiastków, podnoszenie do potęg i in., przewyższającą prostotą i przystępnością swoje poprzedniczki. Jednocześnie wynalazł tak zwany szczot mechaniczny do szybkiego dodawania, odejmowania, oraz zamiany rubli na złote i grosze i na odwrót. Jego wynalazku są także: próbierz aljażów do oznaczenia w nich ilości metali, przyrząd do niszczenia szarańczy, anemometr i machina do odbijania marek pocztowych dwoma kolorami, bez przenoszenia papieru z prasy na prasę.

Sztalugi, w technice malarskiej nazywa się tak drewniane rusztowanie do ustawiania obrazów, etc.

Sztanca, tłok czyli stempel ze stali lub bronzu do wyrabiania przedmiotów z blachy, skóry, tektury, w których zagłębienia na jednej stronie odpowiadają wypukłościom na stronie drugiej. Stąd zwykle **S.** składa się z dwóch tłoków, jeden w drugi wchodzących. Do *sztancowania* czyli wybijania za pomocą **S.** służą prasy szrubowe, młoty lub prasy hydrauliczne.

Sztandar, chorągiew wojskowa, dawniej głównie proporzec jazdy, gdy właściwa chorągiew używaną była w piechocie.

Sztasfurtyt, ob. Boracyt.

Sztatuder, ob. Stadhouder.

Sztejnbut, ryba, ob. Skarp.

Sztejngut, wyroby garncarskie (ob. Garncarstwo), które przez silne wypalenie nabierają zbitości, stają się bardzo twarde, gęste, ze stalą wydają iskry, odłam mają gładki. Ordynarniejsze wyroby noszą nazwę *kamiennych*; są z gliny zabarwionej, ogniotrwałej, pokryte niekiedy cieńką polewą, powstającą przez wrzucenie soli kuchennej do pieca w czasie wypalania. Właściwe wyroby sztejngutowe czyli *półporcelanowe* otrzymują się z gliny ogniotrwałej, która daje się wypalać niemal do białości; zbitość jej powiększa się przez dodatek kwarcu i gipsu, a barwi się ją rozmaicie za pomocą różnych tlenków metalicznych. Pokryte są polewą ołowianą lub boraksową, najczęściej jednak są niepolerowane i okryte ozdobami wypukłemi z gliny odmiennie zabarwionej. Wyroby te stanowią jeden z głównych produktów garncarstwa angielskiego; udoskonalenie swoje zawdzięczają Wedgwoodowi, którego nazwisko często noszą.

Szterling *(Sterling)*, ob. Angielskie monety.

Szternberka, ze **S.,** jeden z najstarszych i w dziejach ojczystych najznakomitszych rodów pańskich czeskich, używający obecnie tytułu hrabiowskiego. Z rodu tego wsławili się zwłaszcza:

Szternberka, Alesz, (t. j. Albrecht) ze **S.,** wspomina się w dziejach od 1420 r., jako biorący czynny udział w ówczesnych sprawach krajowych. Początkowo pomagał królowi Zygmuntowi przeciwko husytom, po nieszczęśliwej jednak bitwie Wyszehradzkiej przystąpił do czterech artykułów praskich i trzymając się umiarkowanego stronnictwa utrakwistów, był i później pośrednikiem pomiędzy Zygmuntem a stanami czeskiemi na sejmach i zjazdach, oraz walczył z nieprzyjaciółmi króla. Czynny miał udział w stanowczej bitwie pod Lipanami (1434). Po ukończeniu walki był mianowany 1437 r. przez Zygmunta najwyższym podkomorzym. Po śmierci Zygmunta był głównym obrońcą wdowy jego Barbary Celskiej przeciwko Albertowi Rakuskiemu. Przyczynił się do zawarcia pokoju krajowego 1440, poczem mianowany był hetmanem powiatu żateckiego. Od czasu wypłynięcia na widownię polityczną Jerzego z Podiebrad był mu wiernym i stałym doradcą i powiernikiem. Po zajęciu Pragi przez Jerzego (1448) starał się o pogodzenie stronnictwa podiebradzkiego ze strakonickiem, co w końcu osiągnął przez umowę wilszteinską (1850). Posłował następnie do cesarza Fryderyka oraz do Rzymu, † 1455.—Silniejszy jeszcze wpływ na spółczesne sobie wypadki wywarł ze **Szternberka** (Zdeniek, t. j. Zdzisław), pan na Konopiszti, krewny (jak się zdaje bratanek) poprzedniego. Będąc katolikiem i wychowanym na dworze Ulryka z Rożmberka, należał początkowo do jego stronnictwa. 1447 jeździł jako poseł do cesarza Fryderyka. W tym czasie przylgnął do stronnictwa Jerzego z Podiebrad. 1448 miał czynny udział w zdobyciu Pragi, w wynagrodzenie za to był mianowany na miejsce Manharta z Hradca najwyższym burgrabją praskim. Następnie pomagał Jerzemu w walce ze stronnictwem strakonickiem; 1450 r. walczył z Jerzym przeciwko Fryderykowi Saskiemu. 1451 i 1452 towarzyszył Albertowi ze **S.** w trzykrotnem poselstwie do Wiednia; brał także udział w wyborze Jerzego z Podiebrad na namiestnika. 1456 z królem Ładysławem był na wyprawie wojennej w Węgrzech; 1457 odbył poselstwo do Francyi po narzeczoną Ładysława, córkę króla francuskiego, Magdalenę. Po obraniu królem czeskim Jerzego przywiódł Łużyce do posłuszeństwa. Następnie odwoził do Węgier córkę Jerzego, zaślubioną Matjaszowi. 1462 dowodził posiłkami czeskiemi, wysłanemi na pomoc cesarzowi Fryderykowi, poczem w wynagrodzenie za okazane męstwo otrzymał gród Witoraz w Rakuzach. Wierny dotychczas królowi Jerzemu, odstąpił go, gdy papież Paweł II rzucił nań klątwę, ogłosił go nieprzyjacielem Kościoła; został głową i przywódcą jego wrogów, którzy zebrawszy się w Zelenohorze (1465), wezwali króla, aby się poddał wszelkim wymaganiom papieża, a gdy ten nie chciał tego uczynić, stanął przeciwko niemu z bronią w ręku. Zwyciężony przez stronnictwo narodowe i straciwszy wszelkie dobra przez konfiskatę, przeszedł na stronę Matjasza Węgierskiego, który celem pozyskania korony czeskiej począł wojować przeciwko teściowi. Zdeniek ze **S.** trzymał się Matjasza mimo wstąpienia na tron czeski Władysława (1471), aż do swej śmierci (1475) w Wiedniu.

Sztetyny, odmiana jabłek, ob. Jabłoń.

Sztiepanek Jan Nepomucen, pisarz dramatyczny czeski, * 1783 w m. Chrudimie, † 1844 w Pradze. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Litomyślu, studjował w Pradze filozofię, a następnie teologię; 1800 wstąpił do legionu uformowanego z uczącej się młodzieży przez arcyksięcia Karola, a po jego rozwiązaniu kończył studja teologiczne. Nie otrzymawszy z powodu niedojścia do przepisanych prawem lat, święceń duchownych, poświęcił się całkowicie piśmiennictwu. Główną zasługą **S.** jest praca około założenia i utrzymania stałego teatru czeskiego. Był sekretarzem, następnie pomocnikiem dyrektora, w końcu kasjerem teatru rządowego w Pradze. Oprócz wierszy okolicznościowych, pisał oraz tłómaczył mnóstwo utworów dramatycznych, wydanych bądź oddzielnie, bądź też w zbiorze „Divadlo“ (16 t., Praga 1820—37). Z utworów **S.** zasługują zwłaszcza na uwagę: komedja „Czech a Niemiec“, oraz dramaty narodowe: „Obléżeni Prahy od Szvedó“; „Brzetislav“; „Vlastenci“; „Korytane w Czechach“ i in. **S.** słusznie może być uważany za założyciela narodowej sceny czeskiej.

Sztiepniczka Franciszek Bogumir, poeta czeski, * 1785 w Opatowie, w Morawji, † 1832 w Baden. Po skończeniu nauk gimnazjalnych w klasztorze noworzyskim, studjował filozofję w Ołomuńcu i Wiedniu, poczem wstąpił do seminarjum duchownego, które opuściwszy następnie, wziął się do studjów prawnych. 1815 rozpoczął praktykę sądową przy magistracie wiedeńskim; w końcu był radcą kameralnym w Bernie. W swoim czasie (1816—1825) **S.** był jednym z najgorliwszych budzicieli ducha narodowego oraz jednym z najpilniejszych pracowników na polu literatury poetycznej czeskiej. Oprócz mnóstwa różnorodnych utworów, pomieszczanych w rozmaitych ówczesnych czasopismach, wydał zbiór poezji p. t.: „Hlas lyry ceské“ (2 t., 1817—23).

Sztochel Andrzej, * 1786 we wsi Królówce w Galicji, † 1846 w Warszawie. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie krakowskim r. 1809, został w r. 1815 nauczycielem w korpusie kadetów w Kaliszu, a od r. 1816 do 1841 był nauczycielem szkół w Łęczycy, Łomży, ostatecznie zaś w Radomiu. Prace jego są: „Rozprawa tycząca się kilku przypadków w ortografji polskiej“ w „Progr.

szkoły wydz. łęczyc." (Łowicz 1822); „Gramatyka historyczno-krytyczna języka polskiego" (Warsz. 1854), wydana przez jego syna, Ludwika.

Sztof, miara rosyjska do cieczy = $^1/_8$ wiadra = 1,5374 litra. Dawny **S.** szwedzki *(stop)*= 1,308 l, **S.** ryski w Liwonji *(stoof)* = 1,275 l., w Estlandji=1,177 l.

Sztokfisz, ob. Wątłusz.

Sztokholm, *Stockholm*, stolica Szwecji i rezydencja króla, leży nad odpływem jeziora Mälar do morza Baltyckiego na ośmiu wyspach (Holmen) i składa się z trzech części głównych, a mianowicie: Staden (najstarsza część miasta czyli miasto właściwe), Södermalm (przedmieście południowe) i Norrmalm (przedmieście północne). **S.** jest jednem z najpiękniejszych miast Europy północnej i liczy 272,000 miesz., posiada wiele pięknych gmachów, z których celniejsze są: wspaniały zamek królewski, ratusz, bank, giełda, mennica, arsenał i pałac rycerski (miejsce zgromadzeń posłów podczas sejmów). Kościoły **S.** nie odznaczają się pięknym smakiem architektonicznym. Najważniejszy pod względem historycznym jest kościół Ritterholmski, mieszczący w sobie groby królów szwedzkich, poczynając od Karola X Gustawa. Z innych budowli zasługują na uwagę: wspaniały most pomiędzy właściwem miastem a Normalm, gdzie jest wielki plac Gustawa Adolfa z posągiem tego króla, plac z posągiem Karola XIII, kościół ś. Katarzyny na szczycie góry Södermalm, ze wspaniałym widokiem na całe miasto i okolice i t. d. **S.** nietylko jest rezydencją wszystkich naczelnych władz państwa, ale także ogniskiem oświaty, przemysłu i handlu szwedzkiego. Na czele zakładów naukowych stoją: akademje nauk i sztuk pięknych, wojenna, instytut technologiczny i t. d. Pod względem przemysłowym najważniejszą rolę grają fabryki wyrobów jedwabnych, tabacznych, sukiennych i cukru, a także mydlarnie, garbarnie i t. d. Port **S.**, nadzwyczaj głęboki i obszerny, dozwala pod względem handlowym zająć stolicy Szwecyi pierwsze miejsce w całym kraju. Najważniejszemi artykułami handlu są metale i drzewo. **S.** powstał z małej wioski rybackiej, położonej na jednej z licznych wysp miejscowych. Gdy w r. 1187 Estowie wtargnęli do Szwecyi, król Knut Erikson na miejscu, w którem istnieje dziś **S.**, dla zabezpieczenia się od napadu zbudował zamek, w koło którego z czasem utworzyła się osada, a którą król Birger podniósł do znaczenia miasta 1255. W r. 1389 **S.** był oblężony przez Małgorzatę królowę duńską i poddał się na rozkaz wziętego do niewoli króla Albrechta (meklemburskiego). W d. 14 października 1471 odnieśli szwedzi świetne zwycięstwo nad duńczykami. Chrystyjan II oblegał miasto 1518 i wziąwszy je na mocy układu w 1520, sprawił tak zw. *rzeź sztokholmską*, podczas której kilkaset osób stanu szlacheckiego skazał na śmierć.—Por. Ferlin „Stockholms stad" (2 t., Stockholm 1854 — 58); Frisch „Stockholm" (Berlin 1861); Lundin i Strindberg „Gamla S." (1882); Lundin „Nyu S." (1890).

Sztolnia czyli *chodnik*, w kopalniach galerja pryzmatyczna albo eliptyczna, której oś jest pozioma lub z poziomem czyni kąt bardzo mały. Odróżniają się dwa gatunki **S.**: jedne wychodzą na powierzchnię ziemi, inne w całej długości swojej pod ziemią są ukryte. W **S.** koniecznem jest urządzenie do przechodzenia robotników, do wydobywania minerałów i oddalania wody. Jeżeli **S.** ukryta jest pod ziemią, wtedy dla dostania się do niej musi być urządzona studnia czyli szyb. (Ob. Kopalnictwo).

Sztras, ob. Szkło.

Sztuber, *sztoper* czyli *sadzonka*, w ogrodnictwie gałązka ulistniona rośliny, przeznaczona do rozmnażania, która to czynność zowie się *sztubrowaniem* albo *gałązkowaniem*. Głównie polega ona na tem, aby części roślinne nadziemne, odosobnione od rośliny macierzystej, zmusić do wytworzenia korzonków, przez co pierwotna gałązka zamienia się na samodzielną roślinę.

Sztuciec, broń dalekonośna i celna, ob. Strzelba.

Sztuczne ognie, *fajerwerki*, objawy ogniste, otrzymywane przez skombinowanie różnych materjałów palnych, już dla rozrywki *(ognie ochotne)*, już dla celów wojennych i ostrzegawczych; część technologji zajmująca się ich przyrządzaniem zowie się *pirotechniką*. Materjałami zasadniczemi do **S. o.** są: saletra, siarka, węgiel, proch, chloran potażu; pomocniczemi zaś: bursztyn, gips, glejta, kalomel, kamfora, kreda, opiłki metaliczne, sól kuchenna, szkło stłuczone i in. Mieszaniny używane w pirotechnice zowią się *nabojami*, które są prędkie lub powolne, stosownie do czasu, jakiego potrzebują na swe spalenie; dalej może być ogień iskrzący i płomienny, pędzący i spokojny. Do iskier rozrzuconych używa się węgla, żelaza i cynku, do spokojnego zaś żarzenia glejty, opiłek miedzianych, szkła. Naboje są zamknięte w rurkach papierowych lub tekturowych (fig. 3). Dla połączenia rurek w celu jednoczesnego ich zapalenia używa się knotów puszkarskich czyli stupin. Różne rodzaje ogni ochotnych rozróżniają się nazwami: *kół wirujących, ogni chińskich, ogni brylantowych, ogniotrysków, drzew palmowych, gwiazd, słońc, lanc, żyrandoli, świec rzymskich, szmerneli. Donice ogniste (pot à feu)* są to rury wypełnione materjałami palnemi (fig. 1 i 2), które w zakończeniu wyrzucają znaczną ilość kul ognistych, gasnących z trzaskiem. *Żabki* są to małe zwitki papierowe, przez które przeciągnięty

Fig. 1—3. Sztuczne ognie.

jest knot puszkarski; po zapaleniu knot rozdziera kanty papieru, przyczem żabka podskakuje. *Smok* jest to ogień przesuwający się po rozciągniętym drucie. *Race* czyli *rakiety* są to ognie wznoszące się w górę wskutek prężności wywiązujących się gazów; naboje zamknięte są w rurkach silnie sklejonych, opatrzonych u dołu otworem, dla wypuszczania tylko tą drogą wywiązujących się gazów; rurka taka przyczepia się do pręta czworograniastego, a po zapaleniu wznosi się wgórę wskutek nacisku wywiązujących się gazów na górną pokrywę rury. Do celów wojennych zastosował racę pułkownik rosyjski Prevost (1788), udoskonalił ją Congrève *(race kongrewskie)*. Oddzielną grupę **S. o.** stanowią **S. o.** *wodne*, przyrządzane w ten sposób, że się naboje przymocowywują do płyt drewnianych, pływających po wodzie, a część, która ma być zanurzoną w wodzie, powleka się pokostem dla uczynienia jej nieprzemakalną. *Ognie bengalskie* są to płomienie zabarwione, powstające przez spalenie różnych mieszanin; do ognia białego 12 części saletry, 4 cz. siarki, 1 cz. siarku antymonu; zielonego: 45 części azotanu baryty, 10 chloranu potażu, 10 siarki, 1 siarku antymonu; czerwonego: 40 cz. azotanu stroncjany, 5 chloranu potażu, 3 siarki, 2 drobnego węgla. Do *fajerwerków pokojowych* używają się drobne rurki, których nabój po spaleniu nie wywiązuje par trujących. Por. Webski „Lustfeuerwerkerei“ (8 wyd., 1891); Picker „Die vornehme Kunstfeuerwerkerei“ (1892).

Sztuka, wyraz niemiecki przyswojony naszemu językowi w znaczeniu części pewnej całości materjalnej, i to w zakresie rękodzielniczo-handlowym. **S.** oznacza tu część, ale taką tylko, która sama przez się stanowi pewną całość, a zarazem pewną handlową lub rękodzielniczą jednostkę, jak np. **S.** bydła, drzewa, płótna i t. d. Słowem, **S.** oznaczała i oznacza przedmiot w całości lub części opracowany ręką człowieka. Człowieka zręcznego w obrabianiu pewnego materjału nazywano zdawna mistrzem (majstrem), a dla pozyskania tego stopnia trzeba było udowodnić swą biegłość w danym zawodzie przez wykonanie tak zwanego *majstersztyku*. W dawniejszych wiekach nie znano różnicy między rzemiosłem a sztuką; malarz, rzeźbiarz, budowniczy, muzyk, byli tak samo rzemieślnikami, jak tokarz, ślusarz lub krawiec. Zarówno w oczach ludu, jak w opinji klas wyższych każdy, kto obrabiał pewien materjał przyrodzony dla pożytku, wygody lub przyjemności drugich, był rękodzielnikiem i niczem więcej. Poezja tylko uważana była za wyższą sztukę i zaliczona z wymową do rzędu *sztuk wyzwolonych (artes liberales)*. Pomimo świetnego rozwoju **S.** we Włoszech i zjawienia się licznych mistrzów w krajach zachodniej Europy, przez długie wieki nie pojmowano należycie rodzaju, stanowiska i wpływu sztuki na rozwój społeczeństw. W połowie XVIII dopiero wieku zjawienie się pojęć demokratycznych i tryumf ich we Francji, jednocześnie z ukazaniem się pierwszych prób filozoficznego ustalenia podstaw i celów **S.** w Niemczech, sprawiły przewrót w dotychczasowych wyobrażeniach. Gdy z upadkiem przywilejów duchowa wartość człowieka została jedyną miarą jego znaczenia, a filozoficzny piedestał wyniósł sztukę ponad rzemiosło, dawniejszy majster przekształcił się w artystę. Skoro zrozumiano, iż piękno winno być celem **S.**, zmieniono dawniejszą nazwę **S.** *wyzwolone* na **S.** *piękne (beaux arts, schöne Künste)*. Jakkolwiek więc faktycznie **S.** istniała od kilku tysięcy lat i była już w Grecji filozoficznie pojmowaną i ogólnie szanowaną, śród nowożytnych jednakże społeczeństw dopiero w obecnem stuleciu odzyskała należny sobie majestat. Nie tak dawno dopiero zrozumiano, iż **S.** na równi z nauką i religją jest jedną z trzech wielkich dróg ducha ludzkiego, dążącego ku ideałowi, ku absolutnej doskonałości i prawdzie, że duch ludzki w **S.** najwierniej odbija swe pragnienia i zapędy, wszystkie niepokoje i cierpienia, radości i nadzieje, słowem najwewnętrzniejszą część swej istoty, że wreszcie człowiek z pomocą **S.** stara się odgadnąć niejako *a priori* wewnętrzną prawidłowość wszech rzeczy, uchwycić ukrytą w nich harmonję. Na tem polega różnica między artystycznem a rzemieślniczem działaniem; podczas bowiem gdy artysta wnika w głąb przedmiotu, by ująć jego istotę i odtworzyć następnie w odpowiednio przekształconej formie, rzemieślnik kopjuje same tylko zewnętrzne kształty. Stosownie do materjału formalnego, jakim może być materjał z wymiarami przestrzeniowemi (drzewo, marmur, płótno, barwy i t. p.), dźwięk ujęty z rytmiczno-melodyjny porządek i żywe słowo, **S.** daje się rozdzielić najwłaściwiej na *plastykę*, *muzykę* i *poezję*. Filozoficzna podstawa sztuki stanowi przedmiot osobnej gałęzi filozofji, zwanej Estetyką (ob.), zawdzięczającej swe powstanie w połowie XVIII w. Baumgartenowi (ob.). Jednocześnie z głębszem pojęciem zadania **S.** i jej wpływu na rozwój społeczeństw wzrosła niezmiernie cywilizacyjna rola takowej. Nie ograniczając się jak dawniej świątyniami i pałacami, **S.** zstępuje dziś do najniższych warstw społecznych, do najuboższych chat, budząc poczucie piękna, uszlachetniając uczucie, kształcąc smak i służąc przytem za najgorliwszego apostoła cywilizacyjnych idei. Długi czas mniemano, że prawdy moralne, społeczne, ekonomiczne, zasady naukowe najłatwiej trafiają do prostaczych umysłów, jeżeli je ubierzemy w artystyczne formy, jeżeli je uzmysłowimy w rycinie, powiastce, wierszyku. Śród pozostałych znowu warstw społecznych **S.** stać miała na straży wyższych celów ludzkości, apostołować wyższe moralne ideje, tracące władzę nad umysłami owładniętemi przez materjalistyczno-pozytywny kierunek spółczesnej epoki. Słowem tendencyjno-dydaktyczny i satyryczny charakter przemagał długo nad czysto-estetycznemi celami. Obecnie zrozumiano, że sztuka podobnie, jak nauka i etyka jest samoist-

nym organem rozwoju duchowego ludzkości i że ma swoje własne cele, do których dąży. Co do znaczenia **S.** dla rozwoju dziejowego ludzkości, por. M. Carrière'a „Die Kunst im Zusammenhang der Culturentwickelung und die Ideale der Menschheit“ (5 t., Lipsk, 1873); Springer „Historja sztuki“ (przekład polski Broniewskiego, 1902); Kremer „Listy z Krakowa,“ „Podróż do Włoch;“ Lübcke „Kunstgeschichte;“ Taine „Philosophie de l'art.“

Sztuka dramatyczna, ob. Dramat.

Sztuka stosowana (przemysł sztuki), połączenie sztuki z rzemiosłem, w starożytności i w czasach renesansu w rozkwicie, obecnie wskrzeszona przez South-Kensington-Museum w Londynie, muzeum dla sztuki i przemysłu w Wiedniu, muzeum sztuki w Berlinie i Norymberdze etc.; szkoły sztuki stos. znajdują się w Berlinie, Wrocławiu, Dreźnie, Düsseldorfie, Frankfurcie nad Menem, Hamburgu, Kaiserlautern, Karlsruhe, Monachjum, Norymberdze, Sztutgardzie, obok tychże liczne szkoły artystyczno-przemysłowe fachowe. W ostatnich latach sztuka stosowana rozwinęła się bardzo wysoko w Europie, a u nas przybrała specjalny charakter, gdyż oparła się, dzięki usiłowaniom Witkiewicza, Matlakowskiego i innym na twórczości ludowej. W Krakowie powstało w r. 1901 towarzystwo „Polska sztuka stosowana.“ Por. Semper „Der Stil“ (1879); Jakób Falke „Geschichte der deutschen Kunstgewerbes“ (1888) i in.; Bucher „Die Kunst im Handwerk“ (3 wyd., 1888); „Geschichte der techn. Künste“ (1875); „Real lexikon der K.“ (1883); Labarte „Histoire des arts industriels“ (3 t., 2 w., 1872—78); Blümner i Schorn „Geschichte des K-s“ (4 cz., 1884 - 87); Seenmanns „Kunstgewerbliche Handbücher“ (1888); czasopisma *Gewerbehalle* (1863); *Kunstgewerbeblatt* (1884); po polsku W. Gerson *Zdobnictwo* (1898); Matlakowski.

Sztukaterje (włos. *stucco*), ozdoby wyrabiane z miękiej masy gipsowej i wapiennej, umieszczane na sufitach, gzymsach i ścianach pokojów i domów. **S.**, znane już w starożytności, weszły w powszechne użycie w XVIII wieku, lecz w nowszych czasach zaczęto dawać wyrobom z terakoty pierwszeństwo nad **S.** Masa na **S.** używana składa się z najdelikatniejszego, najbielszego gipsu i wapna, z dodatkiem pewnej części piasku. Masa ta, początkowo zupełnie miękka, nakłada się na naznaczone miejsca; wkrótce potem tężeje i wtenczas urabia się palcami w żądane postacie, a następnie artysta wygładza ją stosownie do potrzeby. **S.** wykonane starannie są bardzo trwałe i opierają się wpływem atmosferycznym. Niekiedy używa się na **S.** mieszanina gipsu z drzewnikiem, papier, trypolit i inne materjały. Por. Fink „Der Tüncher, Stuckator i t. d.“ (1866).

Sztulc Wacław, poeta czeski, * 1814 w Kladnie w pobliżu Pragi, gdzie studjował teologję, zostawszy księdzem, był wikarym w Kwilicach, następnie spowiednikiem w zakładzie ociemniałych i w domu obłąkanych w Pradze, od 1848 do 1860 był katechetą gimnazjalnym, następnie został kanonikiem i proboszczem wyszehradzkim, † 1887. Działalność literacką rozpoczął **S.** przekładem „Dumy o Żółkiewskim“ Niemcewicza, poczem liczne utwory umieszczał w różnych czasopismach, między niemi wiele przekładów z polskiego, jak np.: „Trzech Budrysów.“ Następnie wydał przekład „Konrada Wallenroda“ (1837); zbiory oryginalnych poezji lirycznych ogłosił p. t.: „Pomienky na cestach života“ (1845); „Perly nebeské,“ „Czeské dumy,“ „Harfa Sionská“ (1865 — 68). Ogłosił wyborne przekłady „Grażyny,“ „Dziadów,“ oraz w poprawnem wydaniu „Wallenroda.“ Przekłady te odznaczają się poszanowaniem oryginału i sumienną pracą; jako liryk **S.** zaleca się samodzielnością, rzewnością, uczuciem religijnem i patrjotycznem, oraz udatną formą. Pisał o nim *Tygod. Ilustr.* z r. 1887, t. II, str. 101.

Sztum (*Postolin*), miasto w dawnem województwie Malborskiem, obecnie w okręgu rządowym Kwidzyńskim, pośród kilku jezior położone, miało zamek, wzniesiony w drugiej połowie XIII wieku przez Krzyżaków, który wojsko polskie, w r. 1432 zdobywszy, w gruzy zamieniło. W r. 1629 (26 czerwca) podczas wojny szwedzkiej hetman wielki koronny Koniecpolski poraził tu Gustawa Adolfa, tak dalece, że ten dwa razy chwytany, zaledwie ujść zdołał. Tutaj także w r. 1635 zawarty został traktat pokoju pomiędzy Polską a Szwecją.

Sztumskie starostwo grodowe mieściło się w województwie Malborskiem, pow. Sztumskim. Podług lustracji z r. 1565, zaliczały się do niego: miasto Sztum (ob.), z puszczą zamkową i leśnictwem, oraz wsie: Wilemborg, Teuschendorf albo Nowa wieś, Konradswald, Pierschwejden albo Pierzchowice, Neundorf, Sztumsdorf, Calbe albo Calwe, Peterswald, Teutsch i Preusch Damerau (Niemiecka i Pruska Dąbrowa), Losendorf, Jörgensdorf, Labau, Kalsam, Mallau, Kislink, Brumswald, wreszcie wiele obszernych jezior, trzy folwarki i pięć dzierżaw. W r. 1771 posiadał je Franciszek Bieliński, starosta czerski, z żoną Krystyną z książąt Sanguszków, którzy z niego opłacali kwarty złp. 15,479 gr. 18, a hyberny złp. 3,736 gr. 19. Od dnia 13 września 1772 starostwo to razem z całem województwem zajęte zostało przez Prusy.

Sztundyści albo *Stundyści*, sekta religijna, założona przez Fil. Spenera w Niemczech, pod nazwą *Braci chrześcijan*; istota jej zasadza się na prowadzeniu nader surowego życia pod względem moralnym. Nazwa **S.**, pochodząca od wyrazu *Stunde* (godzina), powstała stąd, że członkowie sekty zgromadzali się w pewne godziny dla odbywania ćwiczeń duchownych. W 1817 **S.** przybyli z Wirtembergii na stepy czarnomorskie, gdzie najczynniejszym rozkrzewicielem sekty był pastor Bonekiemer. Syn jego, również pastor, wydał w Odesie w języku niemieckim dwa pisma o istocie nauki **S.**

Około 1840 roku **S.** rozszerzyli się w Besarabji i w gub. Chersońskiej dość licznie, nawet pomiędzy miejscowymi włościanami. Obecnie **S.** istnieją nadto w Anglji, Niemczech, Holandji, Stanach Zjednoczonych i w prowincjach Nadbałtyckich. Ukazem z dnia 4 lipca 1894 **S.** zaliczeni zostali do kategorji sekciarzy najszkodliwszych.

Sztur Ludewit, pisarz i patrjota słowacki, * 1825 w Uhrowcu, w komitacie Trenczańskim, kształcił się w gimnazjum ewangelickim w Rabie, a następnie w liceum w Presburgu, w końcu studjował nauki historyczno-polityczne, oraz gramatykę porównawczą w Halli. Nie przyjąwszy ofiarowanej sobie katedry w ewangelickiem liceum w Keżmarku, powrócił do Presburga, gdzie zastępował Jerzego Palkowicza (ob.), profesora języka i literatury czeskiej. Wcześnie przeniknięty dążnościami patrjotycznemi, zakładał towarzystwa literacko-narodowe i zyskał wielki wpływ na młodzież słowacką, pomiędzy którą rozbudzał miłość ojczyzny i poczucie niezależności. Działalność **Sz.** wzbudziła przeciwko niemu nienawiść Madziarów, którzy odjęli mu profesurę. W tym czasie zaczyna się także i literacka działalność **Sz.** Początkowo wydawał broszury niemieckie w obronie narodowości słowackiej „Klagen und Beschverden der Slovaken vider die Uebergriffe der Magyaren“ (Lipsk, 1844) i „Das XIX Jahrhundert und der Magyanismus“ (Wiedeń, 1845), oraz pisał wiele artykułów do augsburskiej *Allgemeine Zeitung*. W latach 1842 i 1844 głównie staraniem **Sz.** wysłane zostało poselstwo do Wiednia, z petycją, wykazującą ucisk narodowości słowackiej przez Madziarów. 1845 po długich staraniach otrzymał **Sz.** pozwolenie wydawania czasopisma politycznego słowackiego *Naradni Nowiny*, z dodatkiem literackim *Oreł Tatranski*. Tegoż roku spólnie z Hurbanem (ob.) i Hodżą założył towarzystwo literackie słowackie *Tatrin*, oraz wpływał na zakładanie towarzystw wstrzemięźliwości, kas oszczędności i t. d. Ażeby wywierać większy wpływ na spółziomków odstąpił **Sz.** w tym czasie od piśmiennego języka czeskiego i począł pisać w narzeczu ludowem treńczańskiem, przeciwko czemu wystąpili pisarze czescy w dziele „Hlasove o potrzebie jednoty spisovneho jazyka pro Czechy, Moravany a Slovaky“ (Praga. 1846). **Sz.** w obronie wprowadzonej przez się nowości wydał: „Nauka rzeczi slovenskej“ (1846) i „Nareczje Slovenskuo alebo potreba pisańja v tomto narzeczi“ (1846). Działalnością swą zyskał **Sz.** pomiędzy spółziomkami ogólne uznanie i na sejm 1847—48 wybrany był posłem z m. Zwoleniu. Na sejmie tym w ognistych mowach występował przeciwko uciskowi i bronił praw swego narodu. 1848 zaprzestał wydawać czasopismo i rozpoczął pomiędzy Słowakami agitować przeciwko Madziarom. Po wybuchu powstania węgierskiego stanął razem z Hurbanem na czele ruchu zbrojnego słowackiego. Po upadku powstania węgierskiego usunął się do życia prywatnego i przebywał w Modrem, zajmując się pracami literackiemi. Oprócz wymienionych wyżej wydał: „Zpievy a pisnie“ (1853); „O narodnich pisnich a poviestech plemen slovanskych“ (1853), oraz napisał w języku niemieckim broszurę: „Słowiańszczyzna i świat przeszłości,“ wydaną 1867 w przekładzie rosyjskim Łamańskiego (w *Cztenijach Mosk. uniw.*) † 1856 w skutek przypadkowego zranienia się na polowaniu.

Szturmak, dawna strzelba z rurą przy wylocie szeroką. W dawnej Polsce **S.** nazywano też rodzaj hełmu czyli szyszaka używanego do szturmu, kutego z grubego żelaza, oraz petardę czyli puszkę, nabitą prochową zaprawą do wysadzania murów fortecznych.

Sztutgard, miasto, ob. Stuttgart.

Sztycharstwo, *rytownictwo*, sztuka otrzymywania obrazu na płycie twardej, który przez odbicie uwielokratniać można na papierze. Obrazy takie mogą być wypukłe lub wklęsłe; pierwsze wyrabiają się głównie na drzewie (ob. Drzeworytnictwo), drugie na stali (ob. Stalorytnictwo), a zwłaszcza na miedzi; metoda ta ma nazwę *miedziorytnictwa (chalkografji)*, a ryciny tym sposobem otrzymane *miedziorytów* (z niem. *kupersztychów*). Ponieważ na płycie miedzianej rysunek jest wklęsły, papier przeto przy odbijaniu musi być wtłaczany w miejsca zagłębione, powleczone farbą, skąd płyta miedziorytowa nie może być razem z tekstem odbijaną, jak to ma miejsce przy drzeworytach. Dla **S.** ważną jest przedewszystkiem czystość tafli miedzianej, która się przygotowuje przez walcownie i kucie, albo też drogą galwaniczną, poczem jeszcze się gładzi i poleruje. Różne metody otrzymywania miedziorytów dają się sprowadzić do trzech rodzajów: 1) *Metoda linji* polega na obrabianiu płyty rylcem; jest ona najdawniejsza, a zarazem najtrudniejsza i najwięcej artystyczna. Płyta najpierw powleka się cienką warstwą werniksu, na której przez stosowne postępowanie otrzymuje się odbicie danego rysunku; rysunek ten zapomocą igły oznacza się na tafli, a po usunięciu werniksu następuje właściwa praca rytownicza, przyczem rytownik usiłuje oddać światła i cienie rysunku za pomocą układu linji równoległych i przycinających się *(szrafirowań)*. Dla niektórych układów linji równoległych urządzono właściwe machiny. 2) *Metoda czarna* czyli *mezzotinto* jest niejako przeciwną poprzedniej, cienie bowiem nie wyrzynają się, jak tam, przez wklęsłe linje, ale całej płycie nadaje się najpierw powierzchnię chropowatą, czyli tworzy się na całej płycie cień, poczem światła otrzymują się przez zeskrobywanie i wygładzanie. Metoda ta wynalezioną została dodobno przez oficera heskiego Siegena w początku XVII w., Anglicy jednak uważają ją za wynalazek budowniczego Wrena; znakomite dzieła w tym rodzaju pozostawił książę Palatynatu Ruprecht; obecnie jest jedną z najbardziej rozpowszechnionych sztuk graficznych. 3) *Metoda wy-*

trawiania, radyrowania, polega na pokryciu tafli werniksem, na którym igiełką oznacza się rysunek tak, że w tych miejscach miedź zostaje odsłonioną, poczem te miejsca odsłonione wytrawiają się cieczą gryzącą (kwasem azotnym, kwasem siarczanym rozcieńczonym). Wynalazcą tego sposobu ma być Dürer, a wielu ze znakomitych malarzy pozostawiło prace wykonane przez siebie tą drogą wprost na tafli.—Wszystkie inne metody **S.** uważane być mogą za odmiany poprzednich. *Akwatynta (aqua tinta)* czyli *metoda tuszowa* polega na tem, że tafla pokrywa się substancją ziarnistą, np. kolofonją sproszkowaną, poczem za pomocą pendzla powlekają się werniksem miejsca, które mają zostać białemi, następnie się tafla nagryza. Wynalazcą tej metody jest Le Prince (1768).—*Metoda kropkowania* różni się tem od metody linji, że rozróżnienie świateł od cieni uskutecznia się przez rozrzucenie większej lub mniejszej ilości punktów; była ona używaną już w wieku XVII.—*Metoda kredowa (manière au crayon)*, uprawiana od połowy XVIII w. we Francji, naśladuje rysunki otrzymywane za pomocą kredki.—*Odbijanie kolorowe* za pomocą miedziorytów polega na użyciu kilku tafel. Obecnie w wielu razach miedzioryty zastępuje korzystnie *heliograwiura* (ob.).—Prasa do miedziorytów ma urządzenie zupełnie odmienne od prasy drukarskiej, a samo odbijanie jest rzeczą mozolną, tak, że z większych tafel nie można dziennie otrzymać nad 25 odbić. Tafla metodą linijną przygotowana daje 1,000 dobrych odbić, poczem idzie jeszcze 1,500 możebnych; tafle otrzymane przez wytrawianie dają zaledwie około 300 odbić. Pierwszych 100—200 odbić zwykło się uskuteczniać bez drukowania podpisów *(avant la lettre)*, i te mają wartość największą. Te jednak niedogodności usunięte zostały przez to, że z tafli miedzianej zdejmują się odciski galwaniczne, które idą pod prasę, jedna więc tafla dostarczyć może dowolną ilość odbić. (Ob. Galwanografja).—Pierwsze odbicia z płyt miedzianych datują z XV w., wynalazek ich przypisują złotnikom, zajmującym się wyrobami *niello* (ob.). Do sławniejszych rytowników należą Mantegna, Schongauer, Dürer, Bloemaert, Raimondi, Łukasz z Lejdy, Edelinck i in., z nowszych zaś Dunoyer, Torster, Goodall, Calamatta, Dupont i in. Z artystów polskich pracowali na tem polu: Wit Stwosz, Chodowiecki, Oleszczyński, Redlich. Por. Perrot „Manuel de gravure“ (1830); Thon „Lehrbuch der Kupferstechkunst“ (1831); Delaborde „Le gravure“ (1882); Duplessis „Les merveilles de la gravure“ (4 wyd., 1882); Lippmann „Der Kupferstich“ (1893); Dutuit „Manuel de l'amateur d'estampes“ (8 t., 1881—1900); Singer „Geschichte des Kupferstichs“ (1895).

Sztyfty, ob. Gwoździe.

Sztygar (niem. *Steiger*), nadzorca górniczy.

Sztylet (włos. *stilett*), *puginał*, nóż krótki, ostry, do przebijania, najczęściej dwusieczny, niekiedy jedno lub trójsieczny, używany był już w czasach przedhistorycznych. W Rzymie był oznaką władzy; w wiekach średnich należał do zbroi rycerskiej. W nowszych czasach noszą go jedynie kadeci marynarki w niektórych krajach. Służy często jako broń zbrodnicza. W Polsce broń ta, na którą się z pogardą zapatrywano, nigdy używaną nie była.

Sztyrmer Ludwik, powieściopisarz, * 1809 w mieście Płońsku, † 1886 w Petersburgu, syn lekarza wojskowego, początkowe nauki odebrał w Siedlcach, następnie w korpusie kadetów w Kaliszu, poczem kształcił się w wyższych naukach wojskowych w szkole aplikacyjnej w Warszawie i ostatecznie 1834—1846 r. w akademji wojskowej w Petersburgu; w końcu był generałem. Żona jego, pod której nazwiskiem ogłaszał swe pisma, *Eleonora*, z Janowskich, * 1815 roku w Połocku. Powieści jego są: „Frenofagjusz i Frenolesty, powieść wyjęta z pamiętników nieboszczyka Pantofla“ (Peterburg, 1843); „Powieści nieboszczyka Pantofla“ (Wilno, 1844, 2 wyd., 2 t., tamże, 1860); „Kataleptyk“ (2 t., Wilno, 1846); „Czarne oczy“ (Petersburg, 1844); „Listy z Podlasia przez Gerwazego Bombę“ w *Tygod. Petersb.* (za rok 1843 i 1842); „Pamiętniki oryginalnie wychowanej kobiety“ w „Niezabudce“ (za rok 1842); „Błogosławieństwo matki“ (tamże, za rok 1844); „Trupia główka“ (tamże, za rok 1843); „Noc bezsenna“ (3 t., Warszawa, 1859). Są to powieści fantastyczne, w których z upodobaniem kreśli **S.** choroby duszy i zjawiska graniczące ze światem nadzmysłowym. Znać na nich wpływ Hoffmana, Quineta i Soulié'go. Por. Piotr Chmielowski „Nasi powieściopisarze“.

Sztyrmer Eleonora, ob. wyżej: Sztyrmer Ludwik.

Szuanerja, ob. Szuanowie.

Szuanowie *(Chouans)*, oddziały powstańcze, działające przeciw rewolucji i rzeczypospolitej Francuskiej, utworzone początkowo głównie z kontrabandzistów. Przywódcą jednego z tych oddziałów był Jan Chouan i od niego poszła nazwa *Szuanów*. Pod koniec 1793 Jan Chottereau z przezwiskiem *Chouan*, syn kowala, zebrał w lasach Pertre i Fougère gromadę powstańców, tak zwaną *Szuanerję* (Chouannerie), która się wkrótce na ogromnej przestrzeni kraju (aż pod Paryż) rozwinęła. Źle uzbrojeni, albo nawet bez broni, napadali **S.** tylko nocą, zabierali eskorty, kurjerów, wedety i utrzymywali w ciągłem natężeniu 60,000 regularnego wojska, zajmującego Normandję, Brytanję i Maine. Z rozkazu konwencji generał Beaufort rozpoczął przeciwko nim na początku r. 1794 zawziętą kampanję, w której sam Chouan poległ (2 lutego), a skutkiem tego nastąpił pozorny układ z konwencją (9 kwietnia 1795). Ale gdy później na czele **S.** stanęli Jerzy Cadoudal i Scépeaux, wojska ich, nowym ożywione duchem, połączyły się z wyprawą angielską i emigrantami; pobici jednak

przez generała Hoche i innych, poddali się w końcu **S.** i dopiero po klęskach rzeczypospolitej we Włoszech (1799) znowu głowę podnieśli; atoli Bonaparte wkrótce i to nowe ich powstanie uśmierzył. Szuanerja ukazała się jeszcze i w r. 1814 i trwała do bitwy pod Waterloo. Restauracja hojnie ją wynagrodziła, a jej dowódców mianowała generałami armji regularnej.

Szubert Michał, botanik polski, * 1787 w Ząbkach pod Warszawą, † 1860 w Płocku. Po ukończeniu liceum warszawskiego w r. 1808 wysłany został kosztem rządu do Paryża dla wykształcenia się w botanice. Tam w ciągu 4-letniego pobytu zebrał zielnik przeszło 7,000 gatunków roślin obejmujący. Za powrotem do Warszawy w r. 1813 został profesorem leśnictwa w szkole prawa i administracji i jednocześnie profesorem botaniki w liceum. W r. 1816 został członkiem towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk i otrzymał zarząd ogrodu botanicznego, który pierwotnie istniał przy pałacu Kazimirowskim. W 1818 otrzymał katedrę leśnictwa w utworzonej szkole leśnictwa. W tymże roku został dziekanem wydziału matematyczno-fizycznego w uniwersytecie, w rok potem uzyskał stopień doktora filozofji, następnie został członkiem najwyższej komisji egzaminacyjnej, a w r. 1825 dyrektorem ogrodu botanicznego, który jemu prawie byt swój zawdzięcza, i w którym z końcem r. 1824 już blizko 10,000 gatunków roślin hodowano. Po zamknięciu uniwersytetu Szubert pozostał przy ogrodzie aż do r. 1846; od r. 1832 był członkiem honorowym rady lekarskiej i profesorem botaniki w szkole formaceutycznej. Ogłosił: „Monografja sosny pospolitej“ (Sylwan z r. 1820); „Rozprawa o składzie nasienia i początkowem rozrastaniu się zarodka“ (Roczniki Tow. przyjaciół nauk, t. 17, z r. 1824); „Spis roślin ogrodu botanicznego królewskiego warszawskiego“ (Warszawa, 1820); „O składzie wewnętrznym roślin okazanym na bzie pospolitym“ (Roczniki Tow. przyjaciół nauk, t. 15); „Opisanie drzew i krzewów leśnych Królestwa Polskiego“ (Warszawa, 1827) i in. Na cześć jego amerykański gatunek drzew szyszkowych, pośredni między cyprysem a cisem, nosi nazwę *Schubertia disticha*, zwany inaczej *Taxodium distichum*. Por. życiorys jego w *Tygod. ilustr.* (№ 36, 1860),

Szubert Leon, rzeźbiarz, * 1830 w Oświeciemie. W r. 1847 zaczął się uczyć rzeźbiarstwa w Krakowie, a za celujące postępy otrzymał stypendjum i wysłany został do Monachjum. Następnie przebywał lat kilka w Rzymie, ale wskutek słabości piersiowej i apopleksji powrócił do miejsca rodzinnego i tam † 1857. Wszystkie dzieła jego cechuje wielka pracowitość i pomysł naturalny. Włosi, oceniając jego talent, utworzyli komitet ze znakomitszych rzeźbiarzy rzymskich, celem wykonania grupy jego kompozycji: „Przekleństwo śpiewaka,“ z której dochód przeznaczyli na pomnik dla zmarłego. Oprócz tego wykonał **S.** między innemi piękny portret Esterhazy'ego i grupę „Minesänger.“ Życiorys jego w *Tygodniku ilustr.* (№ 16, 1860).

Szubert Franciszek Adolf, poeta czeski, * 1845 w Techonicach, kształcił się w Pradze, był współredaktorem dziennika *Pokrok*, na 1883 został dyrektorem czeskiego teatru narodowego. Napisał dwa historyczne opowiadania: „Wzięcie do niewoli króla Wacława“ i „Jerzy Podiebrad,“ następnie komedję „Petr Volk z Rozmberga,“ tragedję „Probuzenci“ (1882); „Jan Vyrawa“ (1886); „Laska Raffaelosa“ (1887); „Praktikus“ (1888).

Szubertnia, drzewo, ob. Taxodium.

Szubin, miasto w w. ks. Poznańskiem, okręgu regencyjnym Bydgoskim, powiecie Szubińskim, ma 3,130 miesz., trudniących się uprawą roli.

Szubrawcy, towarzystwo literacko-moralne w Wilnie, założone 1822 przez Kaz. Kontryma, redaktora pisemka: *Wiadomości brukowe*, któremu dał początek Em. Lachnicki, a do którego należeli uczeni i obywatele litewscy, dbający o poprawę moralną spółziomków i prostowanie krzywych wyobrażeń. Wyszydzali oni złe nałogi i wady, piętnowali dowcipem i szyderstwem: próżniactwo, szulerkę, niedołężność umysłową, gnuśność, pieniactwo, złe obchodzenie się z włościanami, życie zmysłowe mężczyzn, sentymentalność przesadzoną kobiet, francuszczyznę i zwichnięte domowe wychowanie. Członkowie towarzystwa wybierali sobie nazwiska z mitologji litewskiej i niemi podpisywali swoje prace. Michał Baliński, z mianem *Auszlawis*, strażnik łopaty i porządku, opisał w żartobliwym wierszu początek i dzieje towarzystwa p. t. „Mixtum Chaos“ czyli „Historja Szubrawców“. Pierwszy prezydentem towarzystwa był doktor Jak. Szymkiewicz (Perkunos), po nim Jędrzej Śniadecki (Sotwaros). Ob. art. Winc. Korotyńskiego w *Kraju* petersburskim.

Szuchter Muchter, pseudom J. Zacharkiewicza.

Szuchwoskie albo *Szachwockie starostwo* niegrodowe mieściło się w województwie i powiecie Witebskim. Podług metryk litewskich, powstało około 1611 i obejmowało w różnych czasach dobra Szuchwosty, Babinowicze i Ciałosze, które od tej epoki posiadali Zawiszowie, Jasieniecccy, Wojnowie, Kawczyńscy, Kurczowie, Sakowiczowie, Żabiowie, Wasilewscy, Lipscy, Statkiewiczowie, Piorowie, Krupscy, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III z d. 25 czerwca r. 1759 dzierżyli to starostwo Franciszek Zaba, cześnik witebski, z żoną Barbarą z Karęgów, którzy z niego opłacali kwarty złp. 80, a hyberny złp. 10.

Szuhaleja, łódź obszerna, mogąca do 30 ludzi pomieścić, używana na Litwie, zwłaszcza w Pińszczyźnie.

Szuja, miasto powiatowe guberuji Włodzimierskiej, nad rzeką Tiozą, jedno z najstarszych i najbardziej przemysłowych miast w Rosji. Od tego

miasta wzięli nazwę *Szujscy* (ob.), z rodu ks. suzdalskich i niżegorodzkich. Znajduje się tu 33 większych i mniejszych zakładów przemysłowych, z których najważniejsze są fabryki płótna i perkalu. **S.** liczy obecnie 19,000 miesz.—*Szujski powiat* ma na przestrzeni 2,564½ w. kw. 162,000 miesz.

Szujscy, książęcy ród rosyjski, pochodzący od książąt suzdalskich i niżegorodzkich. Z rodu tego odznaczyli się: **Szujski** Iwan, bojar i wojewoda, począwszy od 1502 brał udział w rozmaitych wyprawach wojennych, głównie w Inflantach i Litwie; zostawszy 1531 bojowem, cieszył się wielkim wpływem za panowania ks. Wasila, po jego śmierci stanął na czele bojarów, którzy zamordowali ks. Iw. Bielskiego i wygnali metropolitę Josifa (1541); † 1546.

Szujski Andrzej, bojar i wojewoda, chciał po śmierci w. ks. Wasila wynieść na tron Jerzego Wasilewicza, za co był wtrącony do więzienia (1534), z którego uwolniony przez Iwana (1538), został namiestnikiem pskowskim; popadł następnie w niełaskę i podczas opałów 1543 został zamordowany.

Szujski Piotr przywiódł 1548 do Moskwy Michała Glińskiego i ks. Turuntaja Prońskiego; 1558 zdobył podczas wojny inflanckiej Dorpat, stoczył następnie kilka bitew z Niemcami, wkroczył 1564 do Litwy, gdzie pokonany pod Orszą, poległ.

Szujski Iwan bronił 1581 r. Pskowa oblężonego przez Polaków; poróżniwszy się następnie z Borysem Godunowym, zesłany był na Białe-Oziero i tam zaduszony 1587.

Szujski Dymitr sprawował za cara Feodora rozmaite urzędy, a poróżniwszy się z Godunowym, był wygnany do Szui, wkrótce jednak pogodził się z nim (1591); 1598 odbył wyprawę wojenną przeciwko Tatarom krymskim; 1604 r. porażony pod Nowogrodem Siewierskim przez wojsko Samozwańca, został jego stronnikiem, przyczyniwszy się jednak 1606 do jego upadku, stał się za cara Wasila wojewodą, nie był jednak szczęśliwy w bojach. Zazdroszcząc krewnemu swemu ks. Skopinowi **S.** zwycięstw i miłości u ludu, starał się mu szkodzić wszelkiemi sposobami; zarzucano mu nawet przyczynienie się do jego śmierci. Zostawszy głównym wojewodą, był pod Kłuszynem (1610) porażony przez Żółkiewskiego; po zajęciu Moskwy przez Polaków, wzięty został do niewoli i wysłany do Polski, gdzie † 1613.

Szujski Wasili, car rosyjski, ob. Wasili.

Szujski Wasili, z przydomkiem *Niemoj*, bojar i wojewoda, 1501 brał udział w wojnie inflanckiej, następnie był wojewodą smoleńskim i znajdował się w wojnach litewskiej, kazańskiej (1523) i krymskiej. Po śmierci w. księcia Wasila zajął pierwsze miejsce w radzie państwa i utrzymał je aż do śmierci. † 1538.

Szujski *Skopin* Michał, synowiec cara Wasila **S.**, był za Samozwańca miecznikiem. Za cara Wasila został dowódcą wojska, walczył szczęśliwie nad rz. Pachrą, odparł od Moskwy samozwańca Bołotnikowa (1606). 1608 r. jeździł do Szwecji z prośbą o pomoc. 1609 r. spólnie z generałem szwedzkim de la Gardie oczyszczał krainy północne od nieprzyjaciół i poraził Sapiehę pod Kołazinem. Czynami tymi zyskał powszechną miłość u narodu, do tego stopnia, że ofiarowano mu tron. Okoliczność ta była najważniejszą przyczyną niedowierzania cara Wasila, który nadto podbechtany przez jego nieprzyjaciół, na których czele stał ks. Dymitr **S.**, wahał się w powierzeniu dalszego dowództwa ks. Michałowi, wsławionemu świeżą obroną klasztoru Troickiego. **S.** † 1610 podczas uczty u ks. Dymitra **S.**; śmierć jego przypisywana była przez lud truciznie, podanej przez zawistnego mu krewnego.

Szujski Józef.

Szujski Józef, historyk i dramatopisarz polski, * 1835 w Tarnowie, † 1883 r. Po ukończeniu nauk filozoficznych w uniwersytetach krakowskim, a następnie wiedeńskim w r. 1858, osiadł we własnej majętności Kurdwanowie pod Krakowem. Tu rozpoczął zawód literacki poezjami ogłaszanemi w *Dzien. literackim* i *Dodatku do Czasu.* Są to drobne liryki i większych rozmiarów poemaciki jak: „Śmierć proroka“, „Sługa grobów“, „Obrona Częstochowy“. Zasługuje na uwagę zbiór p. t. „Poważne chwile Jerzego Prawdzica“. Jednocześnie wziął się **S.** do dramatu. „Halszką z Ostroga“ (1858) rozpoczął długi szereg historycznych dramatów, pomieszczonych następnie w zbiorowem wydaniu „Dramata J. S.“ (serja I, Kraków, 1867). Utwory te, jakkolwiek odznaczają się wyborną charakterystyką dziejową i wykończeniem, grzeszą rozwlekłością i stąd nie mogły nigdy długo się trzymać na scenie. Działalność swą literacką rozstrzelał **S.** w rozmaitych kierunkach. Prócz kilku próbek powieściowych wydał znakomite studja społeczne p. t. „Portrety Nie-van-Dyka“ (Lwów, 1860). Zwróciwszy się ku badaniu dziejowej przeszłości, wydał wyborny podręcznik: „Dzieje Polski podług ostatnich badań“ (4 t., Lwów, 1862—66). Jako jeden z redaktorów *Przeglądu polskiego*“ występował tam w obronie konserwatywno-katolickich zasad i z ostrą krytyką błędów przeszłości. Swoim zasadom zawdzięczał otrzymanie dwukrotne mandatu poselskiego z większej posiadłości w Sandeckiem (1867—70) i katedrę historji polskiej w uniwersytecie jagiellońskim (1869). Jako członek Tow. nauk. krak. zamienionego dziś w akademję umiejętności, prowadził wydawnictwo dzieła: „Scriptores rerum Polonicarum“ (Kraków, 1871), mieszczącym bogate materjały do dziejów naszych od XVI wieku. Jako tłómacz przysłużył się **S.** wybornemi przekładami tragedji Eschylosa („Agamemnon“, Kraków, 1869, „Prometeusz“, Lwów, 1866) i komedji Arystofanesa („Acharno-

wie", 1862, „Rycerze" w *Bibl. Warsz.* z 1875). Wydał także dość gruntowną pracę: „Dzieje literatury ludów niechrześcijańskich" (w wyd. dzieł tanich, Kraków, 1867); „Dwór królewicza Władysława", komedja (1876); „Maryna Mniszchówna", dramat (t. r.); „Roztrząsania i opowiadania historyczne" (1882); „Śmierć Władysława IV", dramat (t. r.); „Trzecia żona Zygmunta Augusta" (1877); „Walka" poemat dramatyczny (Lwów, 1892) i in. Był stałym sekretarzem akademji umiejętności, oraz członkiem izby panów w Wiedniu.

Szukiewicz Aleksander, publicysta, * 1816, † 1885 w Przemyślu, w 1848 założył i redagował w Leonem Ulrychem *Jutrzenkę* krakowską, był współpracownikiem *Czasu*, *Przeglądu Polskiego*, nadto pomieszczał prace swe w *Bibl. Warsz.* i *Przeglądzie naukowym*; oddzielnie napisał „Powieść krakowską".

Szu-king, księga roczników czyli dziejów, i *Szi-king*, księga pieśni, są najważniejszymi pomnikami starożytnej literatury chińskiej.

Szulc Michał, budowniczy, * 1769 w powiecie Sztumskim. województwie Malborskiem; przeznaczony początkowo do stanu duchownego, kształcił się w seminarjum wileńskiem i w uniwersytecie, gdzie 1788 otrzymał stopień doktora filozofji. Zaniechawszy zamiaru wyświęcenia się na kapłana, został nauczycielem w szkołach w Kretyndze i w Wilnie. W 1793 wstąpił do służby wojskowej i w 1794 był już kapitanem. W r. 1795 powrócił znowu do stanu nauczycielskiego i 1797 mianowany był adjunktem uniwersytetu do katedry architektury, a 1799 r. profesorem zwyczajnym tegoż przedmiotu i architektem uniwersytetu. Nieszczęśliwy w wykonywanych robotach budowniczych, kilka bowiem z nich zawaliło się, miał sobie w r. 1809 wzbronioną praktykę budowniczą. Zakaz ten cofnięto w r. 1812 i dozwolono mu w Zakrecie pod Wilnem stawiać budowlę drewnianą dla wydania w niej balu na przyjęcie cesarza Aleksandra I. Na samem już ukończeniu i ta budowa runęła, a **S.** ze zmartwienia rzucił się do Wilji i utonął.

Szulc Dominik, badacz historyczny, * 1797 w gubernji i powiecie Mińskim. Po ukończeniu nauk uniwersyteckich w Wilnie, poświęcił się zawodowi nauczycielskiemu i był profesorem języka polskiego naprzód w Białymstoku, potem w Lublinie, a od 1840 w Warszawie, gdzie † 1860 jako emeryt. Na polu piśmiennictwa polskiego dał się poznać z wielu krytycznych i historycznych badań, drukowanych w rozmaitych czasopismach a głównie w *Przeglądzie Naukowym*, organie młodych literatów, propagującym zasady postępowe. Osobno wydane dzieła jego są: „Gramatyka pierwiastkowa języka łacińskiego" (Wilno, 1821); „O znaczeniu Prus dawnych" (Warszawa, 1846), „O Tarnowie Mazowieckim" (tamże, 1843); „O Pomorzu Zaodrzańskiem" (tamże, 1850); „O źródle wiedzy tegoczesnej" (tamże, 1851); „Życie Mikołaja Kopernika" (tamże, 1855); „Pisma rozmaite" (tamże, 1854); „Stanowisko historji polskiej" (tamże, 1862, wydanie pośmiertne). Życiorys **S.** w *Tyg. Ilustr.* (№ 68, 1861).

Szulc Kazimierz, starożytnik i redaktor, rodem z Poznania. Będąc jeszcze uczniem uniwersytetu wrocławskiego; wydawał w Wrocławiu w latach 1851 i 52 pismo zbiorowe p. t. *Znicz*. W latach 1862—63 był redaktorem i wydawcą *Tygodnika literackiego Poznańskiego*. Za udział w powstaniu 1863 skazany był przez sąd berliński na ciężką karę, ale wyjechał do Paryża i tu został bibljotekarzem bibljoteki Czartoryskich. Osobno wydał: „O głównych wyobrażeniach i uroczystościach bałwochwalczych naszego ludu" (Poznań, 1857); „Mityczna historja polska i mitologja słowiańska" (Poznań, 1880). W „Roczn. Tow. prz. nauk. Pozn." (t. 3) umieścił cenną rozprawę o grobach pogańskich w Polsce.

Szulc Marceli Antoni, profesor gimnazjum katolickiego w Poznaniu, wydał: „Gramatykę francuską dla gimnazjów i wyższych szkół podług Ahna ułożoną" (Berlin, 1857); „Wypisy francuskie" (tamże, 1850); „Wokabularzyk polsko-francuski, ułatwiający mówienie po francusku" (Poznań; 1864). Najważniejszą jednak z jego prac jest obszerne studjum nad życiem i pracami Szopena p. t. „Fryderyk Szopen i utwory jego muzyczne (2 t., Poznań, 1873).

Szulgin Witalis, historyk rosyjski, * 1822, kształcił się w uniwersytecie kijowskim, poczem był profesorem historji powszechnej w Nieżynie, następnie w uniwersytecie kijowskim. W 1862 podał się do dymisji, 1864 objął redakcję dziennika *Kiewlanin*. Z dzieł jego najważniejsze: „Izobrażenie charaktera i soderżanija nowoj istorii" (2 t., Petersburg 1845); „O sostojanii żenszczin w Rossii do Petra W." (Kijów 1850); „Kurs wseobszczej istorii" (3 t., Petersburg 1867); „Istorija uniwersiteta sw. Władimira"(t. 1860); „Istoriczeskoje obozrienie uczebnych zawedenij w jugo-zapadnoj Rossii s konca XVIII w. do otkrytija uniwersiteta w Kiewie", w czasopismie *Russ. Słowo* (1859).

Szuli, naród murzyński w obszarze górnego Nilu. Jest to naród przeważnie rolniczy, prowadzi życie spokojne; są silnie zbudowani i mają

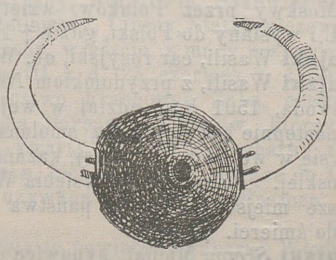

Nakrycie głowy u Szulów.

skórę nieco jaśniejszą, aniżeli ich sąsiedzi. Mężczyźni okrywają się skórami tygrysiemi lub kozłemi, kobiety zamężne noszą przepaski. Głowę pokrywają czapką szczególną z łyka, ozdobioną rogami; w wardze dolnej noszą płytkę kwarcową, na szyi, rękach i nogach obręcze żelazne. Każda wieś ma własnego naczelnika.

Szumagińskie wyspy leżą na południe półwyspu Alaski w Ameryce północnej; odkryte zostały w r. 1741 przez kapitana Behringa i należą do posiadłości ustąpionych przez Rosję Stanom Zjednoczonym Ameryki północnej. Znaczniejsze z wysp są: *Unga* i *Nagaj*.

Szumawa, ob. *Czeski las.*

Szumawski (Józef), pseudonim *Józefa Franty*, pisarza czeskiego, * 1796 r. w Polence w Klatowskiem, † 1857 w Pradze. Ukończywszy studja gimnazjalne w Klatowie, studjował filozofię w Pradze, poczem wstąpił do klasztoru Benedyktynów, który opuściwszy po dwuletnim pobycie, poświęcił się piśmiennictwu i nauczycielstwu domowemu. Od 1848—1850 był nauczycielem języka czeskiego w jednem z gimnazjów praskich. Oprócz artykułów pomieszczanych w czasopismach wydał: „Zastarzale formy jazyka českého“ (1829); „Mala czitanka“ (1841); „Navedeni ke czteni bez abecedy“ (1845); „Deutsch-böhmisches Wörterbuch“ (1843—46); „Taschenwörterbuch der böhmischen und deutschen Sprache“ (1855—59); „Wörterbuch der slawischen Sprache in den sechs Hauptdialekten“ (Zeszyt 1—4, 1857); „Slowanka, sbirka narodnich poviesti“ (1833); „Otczenasz slovansky we cztyrech narzeczich (1840); „Kurzgefasste Grammatik der böhmischen Sprache“ (1838); „Böhmisch-deutsche Sprachübungen“ (1840) i in.

Szumburski (Filip Felicjan), biskup chełmski, * 1771 w Ostrogu na Wołyniu, gdzie też wstąpił do zakonu Bazyljanów. † 1851 w Chełmie. Wyższe nauki kończył w seminarjum papieskiem w Warmji i 1798 wyświęcony został na kapłana. Pierwotnie zajmował się nauczycielstwem prywatnem. Od 1814 był sekretarzem biskupa djecezji chełmskiej Ciechanowskiego i jednocześnie sprawował rozmaite urzędy zakonne. Uwolniony następnie z zakonu, został 1824 archidjakonem chełmskim, 1825 oficjałem generalnym, a 1828 biskupem chełmskim; w zarządzie djecezji był wzorowym pasterzem.

Szumka, taniec ruski, znany na Podolu, Wołyniu, Ukrainie i Rusi Czerwonej, w takcie na $^2/_4$ i w tempie szybszem od kozaka, od którego różni się także ruchem więcej do kołomyjki zbliżonym.

Szumla lub *Szumna*, miasto powiatowe w Bulgarji, u stóp Bałkanu położona, ma 23,000 miesz. i jest ważnym punktem strategicznym, leżącym przy spotkaniu się głównych traktów, wiodących od twierdz naddunajskich przez Bałkan do Rumelji. **S.** ma 47 meczetów i minaretów, 4 kościoły i synagogę. **S.** była dawniej silną warownią i stanowiła główne przedmurze Turcji przeciwko Rossyi. Oblegana była przez Rosjan w 1774, 1810 i 1829 r. We wrześniu 1878 **S.** opuszczoną została przez Turków.

Szumlański Józef (poprzednio Jan), h. Korczak, biskup unicki lwowski w XVII i XVIII w., najstarszy z 6 synów Stanisława, rotmistrza królewskiego, i Anny Hoszowskiej, potomek zamożnego rodu szlacheckiego; w młodości wstąpiwszy do wojska koronnego, służył w chorągwi hetmana Sobieskiego, na którego dworze był bardzo mile widziany. Był już rotmistrzem pancernym, kiedy po śmierci Adama Żeliborskiego, władyki lwowskiego nieunickiego, począł się starać o opróżnioną katedrę. Przeciwko sobie miał hieromonacha Eustachego Swistelnickiego, który 1668 przez część duchowieństwa był wybrany na biskupa i wyświęcony przez Winnickiego, zastępcę metropolity. **S.**, nie zważając na to, zjednał sobie silne stronnictwo, przez które również był obrany biskupem. Wtedy, otrzymawszy przywilej królewski, udał się dla wyświęcenia do Jas, gdzie wówczas przebywało aż dwu metropolitów greckich. Otrzymawszy od nich konsekrację w Wysoczy (1668), udał się do Czehryna, gdzie od metropolity Tukalskiego uznany został biskupem i otrzymał od niego nastolną hramotę, t. j. prawo zajęcia stolicy; nadto król nominował go stanowczo biskupem 26 czerwca 1668 r. Mimo to jednak djecezja nie chciała go uznać za biskupa i upierała się przy pierwotnie obranym Swistelnickim. Wynikłe z tego powodu spory zakończyły się dopiero śmiercią Swistelnickiego (1676), poczem **S.** przez całą djecezję uznany został za biskupa. 1675 mianowany został administratorem metropolji i obowiązki te sprawował około lat 10 przez swego namiestnika, którego jednak czynnościami według własnej kierował woli. Towarzyszył Janowi Sobieskiemu pod Żórawnem 1676 i tu, dawny zwolennik unji, zwierzył się królowi z myślą przyłączenia się do niej. W następnym roku na sejmie Warszawskim zrobił wyznanie wiary wobec króla i metropolity i napisał list do stolicy apostolskiej z prośbą o przyjęcie do jedności wiary. Nie mając atoli djecezji i monasterów za sobą, ukrywał się z tem i rzeczy potajemnie przysposabiał. Lat kilka zeszło **S.** na staraniach o zjednanie sobie stronników, aż nareszcie podczas sejmu w marcu r. 1681 oznajmił powtórnie i stanowczo swoje do unji przystąpienie. Dworak, obyczajów rycerskich, był zawsze mile widziany od króla, któremu nawet pod Wiedeń towarzyszył, ale obok tego zajmował się także gorliwie sprawami duchownemi, a mianowicie reformą zakonów. Utwierdziwszy się na swem stanowisku, przybrał tytuł biskupa lwowskiego, halickiego i kamienieckiego, administratora metropolji kijowskiej i soczawskiej, archimandryty pieczerskiego. Działając już jawnie, po śmierci Jana III ogłosił w początkach 1700 r. unję i podczas sejmu w Warszawie t. r. po raz trzeci publicznie złożył wyznanie wiary w kościele Kapucynów

przed księciem prymasem i nuncjuszem Antonim Davia. Resztę życia poświęcił **S.** sprawom obywatelskim i pasterskim. Poprzednio prowadził na swą rękę umowy z Doroszenką, wskutek czego sądzony był nawet jako zdrajca kraju. Później (1670) przedłużał układy te z upoważnienia królewskiego. Również i po wybuchu wojny szwedzkiej rozpoczął tajne rokowania z Mazepą, chcąc go, jak poprzednio Doroszenkę, zjednać dla sprawy polskiej. † 1708, po 43-letniem zasiadaniu na stolicy biskupiej.

Szumlański Atanazy (poprzednio Aleksander), biskup łucki unicki w XVII w., rodzony brat poprzedzającego, po śmierci żony wstąpił do zakonu Bazyljanów. 1688 otrzymał biskupstwo łuckie, którego brat jego Józef był czas jakiś administratorem. Sprzyjał także unji i † 1694 lub 1695.

Szumlański Gedeon, arcybiskup smoleński unicki, syn poprzedniego. W młodym wieku wstąpił do zakonu Bazyljanów i po ukończeniu nauk w alumnacie wileńskim został wyświęcony na kapłana, a wkrótce potem mianowany archimandrytą mińskim; 1702 po Józafacie Hutorowiczu został arcybiskupem smoleńskim, ponieważ jednak djecezja jego już wtedy nie należała do Rzeczypospolitej pozostał i nadal w Mińsku. † 1705 czy 1706.

Szumlański Cyryl, biskup łucki, potem perejasławski, brat poprzedniego. Będąc oficjałem generalnym kamienieckim w djecezji swego stryja Józefa, wybrany został przez niego koadjutorem lwowskim. Później przez metropolitę Jerzego Winnickiego mianowany został administratorem łuckim. Chcąc zatrzymać przy sobie tę djecezję i nie dowierzając biskupom unickim, żeby go święcić chcieli, udał się do metropolity kijowskiego w Rosji i od niego przyjął sakrę. Nie dopuszczony wskutek tego do djecezji, tułając się czas jakiś, uciekł się w końcu pod opiekę Rosji i po śmierci Zachara Korniłowicza został mianowany 1715 biskupem perejasławskim i administratorem metropolji kijowskiej. † 1724 r.

Szumlański Onufry (poprzednio Józef), biskup przemyski, syn Pawła, synowca biskupa Józefa. Służył początkowo w wojsku Rzeczypospolitej i doszedł stopnia pułkownika, potem poświęcił się zawodowi duchownemu i 1740 został koadjutorem Hieronima Ustrzyckiego, biskupa przemyskiego, z prawem następstwa. Po śmierci Ustrzyckiego biskup przemyski, sanocki i samborski od 1746. † 1762 w Waławie.

Szumowski Aleksander, geograf, * 1825 w Kaczynie w pow. Kowelskim, † 1891, kształcił się w uniwersytecie kijowskim na wydziale literackim, 1848 został nauczycielem geografji w Czernihowie, potem w Kijowie, 1867 w Lublinie, 1875 w Warszawie. Ogłosił znaczną liczbę rozpraw archeologicznych i geograficznych w różnych pismach naukowych i był redaktorem działu geograficznego w „Wielkiej Encyklopedji ilustrowanej“. Por. życiorys jego w „Tyg. Ill.“ 1891.

Szumowski A.

Szumsk, miasteczko w pow. Krzemienieckim gub. Wołyńskiej, nad rz. Wilją, wpadającą do Horynia. Wzmiankowane w dziejach od 1149; podczas najścia Tatarów na Ruś **S.** był stolicą udzielnego księstwa, którego książę Świętosław Szumski w r. 1224 poległ nad Kałką w bitwie z Tatarami.

Szumski (Tomasz), żołnierz i pisarz polski, syn oficera polskiego, poległego pod Warszawą r. 1794, * 1778, † 1840 w Krotoszynie. Osierocony wcześnie, rozmaite i ciężkie przechodził koleje. Był służącym, aktorem, nauczycielem, wyrobnikiem i t. d. W życiu wędrownem wyuczył się kilku języków. Udał się wtedy do Berlina i przy pomocy książąt Radziwiłłów został nauczycielem w akademji wojskowej. W r. 1807 zaciągnął się do wojska księstwa warszawskiego, lecz wkrótce służbę tę opuścił i został nauczycielem języka polskiego w gimnazjum poznańskiem, gdzie założył jednocześnie księgarnię polską. Z dzieł jego wymieniamy: „Krótki rys historji literatury polskiej od najdawniejszych do teraźniejszych czasów“ (Berlin 1807); „Dokładna nauka języka i stylu polskiego“ (2 t., Poznań 1809) i t. d.

Szumski (Teofil), powieściopisarz * 1839 roku w Świrzu, † 1899 roku w Galicji, kształcił się w Politechnice lwowskiej, następnie był nauczycielem prywatnym do 1861 roku. Stały współpracownik dzienników warszawskich, przez kilka lat pisywał do *„Przeglądu Tygodniowego“*, wydał między innemi: „Niewolnicy serca“ (1864); „Na gruzach“ (2 t., 1865); „Ludzie dobrych chęci“ (1868); „Zmierzchy i świty“ (1873); „Z dróg zapomnianych“ (1876), oraz przełożył z Carlena „Rok zamężcia“ (1874) i z Gerstäckera „Regulatorzy w Arkanzas“ (1876). Zmarł wskutek samobójstwa.

Szungit, minerał czarny, blasku metalicznego, podobny do antracytu, znajduje się pod Szungą, w gubernji Ołonieckiej, w cienkich warstwach, ma c. wł. 1,8—2, twardość 3—4. Składa się z czystego węgla i może być uważany jako odmiana jego amorficzna.

Szuselka (Franciszek), ob. Schuselka.

Szusza, forteca i m. pow. gub. Elizawetpolskiej w kraju Kaukazkim; zbudowana w połowie XVIII wieku przez chana karabaszskiego Panocha, następcę szacha Nadira, zdobyta 1797 przez szacha perskiego Agy-Mahomeda, od 1822 należy do Rosji. Zbudowana na wyniosłej skale, o 1,550 m. nad powierzchnią morza Kaspijskiego, jest z trzech stron przez naturę, z czwartej ręką ludzką

obwarowana. liczy 25,700 miesz.—Szuszyński powiat ma na przestrzeni 4,316 w. kw. 141,000 miesz. (Ormjan, Tatarów, Kurdów), zajmujących się rolnictwem, hodowlą jedwabników, uprawą winorośli i handlem; zajmuje kraj znany u starożytnych pod nazwą Rany. Następnie pod nazwą Karabachu stanowiła prowincję królestwa ormjańskiego, która po jego upadku przyłączoną była do Persji, a po śmierci Szach-Nadira tworzyła za panowania chana Panacha osobną posiadłość karabaszską, istniejącą do 1822, t. j. do czasu przyłączenia jej do Rosji.

Szuszwa, rzeka w gub. Kowieńskiej, wypływa z błot leżących na południo-zachód m. Szawlan, w pow. Szawelskim, płynie w kierunku południowym przez miasteczka Szawlany, Poszuszwie i Grynkiszki, gdzie wchodzi w powiat Rosieński i pod wsią Polepą wpada do rz. Niewiaży od jej prawego brzegu. Długa około 120 wiorst, szeroka w pow. Szawelskim do 8 sążni, w Rosieńskim i bliżej ujścia do 15 sążni, głęboka od $1^1/_2$ do 2 sążni. Bieg ma powolny. Przyjmuje z lewej strony rzeczkę Bierzę, płynącą od Radziwiliszek i stanowiącą granicę pomiędzy powiatami Szawelskim a Poniewieskim.

Szutkiewicz Jan, artysta teatru krakowskiego, * 1861, † 1897 w Warszawie; napisał: komedję „Popychadło“, powieść „Jeden z wielu“ (Warsz. 1898) i kilka nowel.

Szuwaks (niem. *Schuhwichse*), masa czarna do czyszczenia obuwia skórzanego, a właściwie do nadawania mu połysku. Wyrabia się zwykle z kości palonej na czarno, kwasu siarczanego, oleju i syropu cukrowego czyli melasy, często z dodatkiem kwasu octowego, dekstryny, gliceryny i in. Kwas siarczany zamienia tu węglan wapna kości na gips, który z węglem występuje w stanie znacznego rozdrobnienia, co wraz z olejem i syropem tworzy masę masłowatą, która przez szczotkowanie nabiera połysku.

Szuwałow, szlachecki ród rosyjski, 1746 w osobach Aleksandra i Piotra wyniesiony do godności hrabiowskiej. Z rodu tego odznaczył się:

Szuwałow Piotr, hr., feldmarszałek rosyjski, był najpierw paziem następnie szambelanem przy Elżbiecie Piotrównie, której 1741 okazał wielkie usługi przy objęciu tronu, w nagrodę za to 1744 r. mianowany był senatorem i generał-lejtnantem a 1746 wyniesiony do godności hrabiowskiej. 1753 został feldmarszałkiem; † 1765.

Szuwałow Jan, * 1727, † 1798 w Petersburgu, był przy wstąpieniu na tron Elżbiety Piotrówny paziem. Gorliwie pracował nad rozszerzeniem oświaty i nauki w Rosji; wspierał uczonych i poetów. Jego staraniem założony został 1755 w Moskwie uniwersytet a 1758 r. w Petersburgu akademja sztuk pięknych. W wynagrodzenie za swą działalność był mianowany kuratorem uniwersytetu moskiewskiego, generał-adjutantem i ministrem konferencji. Za Piotra III został dyrektorem korpusu kadetów lądowych. Po wstąpieniu na tron cesarzowej Katarzyny II opuścił dwór i przez lat 15 bawił za granicą. Za powrotem do kraju 1777 wrócił do dawnych godności i 1787 towarzyszył Katarzynie II w podróży do Krymu.

Szuwałow Andrzej, hr., * 1738, † 1789; wcześnie wstąpił do służby wojskowej, następnie towarzyszył hr. Bestużewowi-Riuminowi, nadzwyczajnemu posłowi do Paryża, poczem sprawował rozmaite urzędy dworskie. Był on wysoko wykształconym i wybornym znawcą literatury francuskiej. Pisał wiersze francuskie, z których najlepsze: *Epître à Ninon* i *Epître à Voltaire*, oraz przełożył na język francuski poemat dydaktyczny Łomonosowa „O użytku szkła“.

Szuwałow Paweł, hr., * 1776, † 1823 r.; poświęcił się służbie wojskowej, był przy wzięciu Pragi i Warszawy, 1799 znajdował się przy armji Suworowa i pierwszy, na czele ochotników, zajął górę św. Gotarda; 1802 został generał-majorem a 1807 adjutantem cesarskim. W wojnie finlandzkiej odznaczył się jako dowódca oddzielnego oddziału, za co awansowany na generał-lejtnanta, wysłany był następnie w kwestjach dyplomatycznych na dwór wiedeński. 1813 i 1814 brał zaszczytny udział w walkach stoczonych w Niemczech i Francji.

Szuwałow Piotr, hr., mąż stanu rosyjski, * 1827 w Petersburgu, † 1889. Wstąpił do służby wojskowej, został 1860 r. podpułkownikiem i flügel-adjutantem, 1862 pułkownikiem, 1864 generał-majorem kawalerji. Przez czas pewien ataché wojskowy poselstwa w Paryżu, został 1862 dyrektorem wydziału w ministerjum spraw zagranicznych, 1865 generał-gubernatorem prowincji Nadbałtyckich, 16 kwietnia 1866, po zamachu na życie cesarza, naczelnikiem 3-go oddziału przybocznej kancelarji (szefem policji). 1873 wysłany był w nadzwyczajnej misji do Londynu, dla uspokojenia gabinetu angielskiego co do wyprawy do Chiwy i polityki aneksyjnej w Azji Środkowej. Skojarzył następnie małżeństwo księcia Edynburskiego z w. księżniczką Marją, jedyną córką cesarza Aleksandra II i w październiku został po Brunnowie posłem w Londynie. Na stanowisku tem odegrał ważną rolę, zwłaszcza w rokowaniach pomiędzy Rosją a Anglją 1877—78. Jego głównie usiłowaniu zawdzięczyć należy zachowanie pokoju europejskiego po wojnie rosyjsko-tureckiej, a to przez poddanie traktatu w San-Stefano pod rozpatrzenie na zwołanym w tym celu kongresie berlińskim. Na kongresie tym **S.** był drugim przedstawicielem Rosji i przeprowadził, na podstawie porozumienia z Salisburym, pomyślnie rokowania pokojowe, poczem był wysłany w poufnej misji do Wiednia i w końcu powrócił na swe stanowisko do Londynu, ale na własne żądanie otrzymał uwolnienie 1879.

Szuwałow Paweł, hr., brat poprzedniego, generał rosyjski, * 1830 r., po ukończeniu korpusu paziów wstąpił 1849 do wojska, walczył pod Inkiermanem i w 1855 w Sewastopolu; 1859 r. mianowany fligiel-adjutantem, znajdował się, jako pełnomocnik wojskowy, w głównej kwaterze armji francusko-włoskiej w bitwach pod Magenta i Solferino, poczem przez kilka lat był dyrektorem wydziału w ministerjum spraw wewnętrznych i brał udział w pracach nad uwłaszczeniem włościan, 1864 awansował na generał-majora i został jednocześnie dowódcą pułku siemienowskiego, poczem od 1866 był szefem sztabu głównego wojsk okręgu petersburskiego. 1873 został generał-lejtnantem. W wojnie rosyjsko-tureckiej, jako dowódca 2 dywizji piechoty gwardji, przyczynił się do odcięcia Osmana Paszy od Sofji (w październiku 1877), poczem odznaczył się zajęciem ważnych pozycji Arab-Konak i Taszkiren pod Bałkanami (w końcu grudnia 1877), a zwłaszcza trzydniową bitwę pod Filipopolem (15, 16 i 17 stycznia 1878). 1885 mianowany był posłem w Berlinie, w 1894 po ustąpieniu generała Hurki, generał-gubernatorem warszawskim, z którego stanowiska, z powodu złego stanu zdrowia, ustąpił w grudniu 1896 r.

Szuwar *(Fucus)*, rodzaj roślin z grupy wodorostów, obejmuje rośliny morskie o listowiu rozmaitego kształtu, brunatnawem lub zielonawem, które u wielu gatunków utrzymuje się na powierzchni morza za pomocą pęcherzyków powietrznych. Najwięcej znany jest *F. vesiculosus*, pospolity na morzach europejskich, o listowiu skórzastem, zielonawem, które po wysuszeniu brunatnieje, 10—30 cm. długi; jest widlasto rozdzielony, niekiedy spiralnie skręcony. Zawiera sole sody i wapna, jod i in.; gdzieniegdzie przypisują mu własności lekarskie przeciw suchotom i in. Z popiołu otrzymuje się jod i w tym celu zbiera się na brzegach Normandji pod nazwą *varec*, na wyspach szkockich pod nazwą *kelp*. Kilka innych gatunków ma podobneż znaczenie. *F. natans* toż co *Sargassum* (ob.). — **S.** nazywa się też tatarak i wiele innych roślin wodnych.

Szwabja, starożytne księstwo niemieckie, od pierwotnych jego mieszkańców Alemannów Alemanją (ob.), a od przybyłych tutaj w V w. Swewów Swewją albo Szwabją *(Schwaben, Schwabenland)* nazywane, miało rozległości około 620 mil kw. i graniczyło z Francją, Szwajcarją, Bawarją i Frankonją. Ludność **S.** dochodziła 2,500,000 miesz. Od VIII w. po zniesieniu godności książąt Alemanji było zarządzane w imieniu królów frankońskich przez posłów gabinetowych zwanych *Nuncii camerae*, a po podziale Frankonji r. 843 weszło w skład Niemiec. Poczynając od króla Henryka I księstwo Szwabji zostawało w posiadaniu rozmaitych domów; za Henryka IV dzierżył je Rudolf, hrabia z Rheinfelden, krewny cesarski, a gdy ten, zwykle *Rudolfem Szwabskim* nazywany, zginął w powstaniu 1080 przeciwko Henrykowi IV, cesarz nadał Szwabję hrabiemu Fryderykowi Hohenstaufen, przodkowi królów i cesarzów z domu Szwabskiego. Po upadku Hohenstaufów wielu prałatów, hrabiów, rycerzy i miast pozyskało udzielność, niektóre miasta szwabskie przystąpiły do utworzonego 1254 związku reńskiego, reszta zaś **S.** po śmierci Konradyna (1268) dostała się Bawarji, Badenowi i Würtembergowi. Walki domowe między wazalami zniszczyły zamożność najbogatszej dotąd w Niemczech krainy, aż wreszcie cesarz Rudolf I zmusiwszy do posłuszeństwa Eberharda, hr. Würtembergu, przywrócił spokojność 1286. W następnych zaraz czasach Austrja i Würtemberg usiłowały co najwięcej zagarnąć miast i ziem w **S.** Udzielni więc władcy szwabscy utworzyli przeciw Würtembergowi związek zwany *Schläglerbund*, który całą **S.** uwikłał w krwawą wojnę (1367). Ustawiczne zawichrzenia wewnętrzne wywołały 1367 najpierwej przez same miasta utworzony *Związek Szwabski*, który z przystąpieniem do niego w. książąt i rycerzy w 1384 zamienił się w jedno wielkie zjednoczenie *(Grosse Einung)*. Tym sposobem rozszerzały się podobne związki w miarę jak tego potrzeba wymagała, np. związek *marbaski* 1405, aż nareszcie *wielki związek Szwabski*, utworzony przez miasta 1488 w Esslingen, przygotował powszechny pokój, który cesarz Maksymiljan I r. 1495 przyprowadził do skutku. Przy wprowadzonym przez Maksymiljana I podziale Niemiec na okręgi **S.** otrzymała nazwę okręgu szwabskiego. W 1533 związek szwabski został zniesiony. Por. Pfistera „Pragmatische Geschichte von Schwaben“ (5 t., Heilbr., 1801—27); Klüpfel „Urkunden zur Geschichte des Schwäbischen Bundes 1488—1533“ (Stuttgard, 1846—53, t. 3); Schweizer „Vorgeschichte und Gründung des Schwäbischen Bundes“ (Zürich, 1876).

Szwabscy cesarzowie nazywali się tak cesarzowie niemieccy z domu Hohenstaufów, dla tego że ich przodkowie posiadali księstwo szwabskie.

Szwabscy poeci, tak nazywani bywają niekiedy minnezengerowie XIII w., z powodu że po większej części w utworach swoich używali narzecza wyższo-niemieckiego czyli szwabskiego. Obecnie zaś dają tę nazwę szkole poetów, kwitnącej od czasu wojen o wyswobodzenie Niemiec. Naczelnikiem tej szkoły był Uhland, a zaliczają się do niej jeszcze: G. Schwab, J. Kerner, K. Mayer, G. Pfizer, A. Knapp, W. Hauff i t. d.

Szwabski związek, ob. Szwabja.

Szwabskie zwierciadło, księga praw południowych Niemiec w czasie od r. 1273—1283 w Augsburgu przez nieznanego autora zebrana, opracowana na wzór zwierciadła saskiego, ma wiele uzupełnień z innych źródeł prawnych. **S. z.** obejmuje prawo krajowe i lenne przepisy, czerpane z praw ludowych Bawarów i Alemanów, z frankońskich kapitularzy, oraz ustaw rzymskich i ka-

SZWAJCARYA

TOW. AKC. S. ORGELBRANDA S^{ów} w WARSZAWIE.

nonicznych. Księga ta prawa ma wiele odmiennych redakcji, a na rozmaite języki i narzecza przekładana, szeroko rozpowszechnioną była. Lubo zwierciadło szwabskie w sądach szwabskich, frankońskich, bawarskich i austrjackich używało powagi prawnej, nie miało ono przecież tego znaczenia, jakiego używało zwierciadło saskie w północnych Niemczech. Znanych jest dotąd około 200 rękopisów tej księgi i od XV w. wyszło jej wiele wydań, z których najlepsze i najnowsze są Lassberga (Tübinga, 1840), Wackernagela (Zürich, 1840), Genglera (1851) i Danielsa (Berlin, 1858).

Szwaczka, ptak, toż co krawczyk (ob. Gajówka).

Szwadron (franc. *escadron*), oddział konnicy, obejmujący od 100 do 300 żołnierzy, pod dowództwem rotmistrza, niekiedy majora; jest to najmniejsza jednostka taktyczna konnicy. Jazda rzeczypospolitej polskiej dzieliła się nie na **S.**, lecz na chorągwie.

Szwajcarja (*Schweiz*, *Suisse*), leży pomiędzy południowemi Niemcami, Austrją, Włochami i Francją. Naturalnemi jej granicami są; na zachód pasmo gór Jura, od płn. i wschodu koryto Renu, od płd. alpy Peninskie i Lepontyńskie. Linja graniczna **S.** przedstawia liczne nieforemności, skutkiem wciskania się sąsiednich torytorjów wąskimi klinami, jak Sabaudji po jezioro Genewskie, Piemontu po szczyt św. Gotharda i Lombardji aż do Splugen. Stąd linja graniczna **S.** przedstawia dość znaczną długość (153 mil) stosunkowo do powierzchni wynoszącej 41,424 klm. kw., czyli 753 mil kw. Co do pionowego układu, **S.** przedstawia połączenie wyżyn z łańcuchami gór, niziny tu nie istnieją (najniższy punkt, jezioro Lago-Maggiore, wyniesione na 197 m.). Srednie wyniesienie całego terrytorjum wynosi od 400 do 500 metrów. Zachodnią i większą połowę **S.** zajmuje zachodnia część Alp środkowych (ob. Alpy), pozostałą zaś góry Jura i wyżyna. Takie ukształtowanie sprzyja formowaniu się licznych potoków górskich, wodospadów, jezior i rzek. Wody wyżyny szwajcarskiej i przylegającego dó niej spadku Jury spływają do Renu, alpejskie zaś rozdzielają się pomiędzy system Renu, Rodanu i Po, a częścią i Dunaju, otrzymującego takowe przez Inn. Tak więc **S.** zasila rzeki całej środkowej Europy i szle swe wody do szterech mórz.—Klimat **S.** jest bardzo zmienny i różny na różnych stopniach wyniesienia: kiedy w kantonie Wallis panują upały równie silnie jak w Neapolu, średnia temperatura Alp Peninskich równa się podbiegunowej (—10°C.). Odróżniają zwykle w **S.** siedem pasów klimatycznych: 1) od 700 do 1,700 st., pszenica, wino, kasztan słodki; 2) do 2,800 st. orzech, dąb, wyborne łąki; 3) do 4,100 st. buk, żyto, jęczmień; 4) do 5,500 st. jodły i wyborne pastwiska; 5) do 6,500 st., dolna kraina alpejska, drobne krzaki, zioła, uprawa roli ustaje (szczyty; Rigi i Splügen); 6) górna kraina alpejska aż do linji śnieżnej, nikną krzaki, wegetacja uboga, początki lodowców; 7) po za 8,000 st. wieczny śnieg i lodowce (gleczery) w liczbie przeszło 600 istniejące (od 100 do 600 st. grubości). Żyzność gruntu jest naturalnie bardzo rozmaita, 30% powierzchni zajmują skały, lodowce i wody. Stąd, przy ludności 3,327,207 miesz. (1900) wynoszącej, **S.** musi posiłkować się zbożem i bydłem krajów sąsiednich (Węgry, Francja, Niemcy południowe).—*Ludność* **S.** przedstawia wielką rozmaitość pod względem plemiennym; 71,4% należy do rasy germańskiej i mówi po niemiecku, 21,8% jest pochodzenia romańskiego i mówi po francusku, oprócz tego 5,3% mówi po włosku a 1,3% retycko-romańskim djalektem. Pod względem wyznania: 58,8% ogółu ludności wyznaje religję protestancką, 40.6% katolicką, 0,3% jest żydów.—*Kantony* składające **S.** dzielą się na trzy grupy; *A*) stare, pierwotne (leśne) kantony: Uri, Schwyz, Unterwalden i Luzern. *B*), późniejsze stare kantony: Zurich, Zug. Glarus, Bern, Freiburg, Solothurn, Basel, Schaffhausen, Appenzell. *C*) nowe i najnowsze: Neufchatel, Genewa i Waad (francuskie); Aargau, Thurgau i St. Gallen (niemieckie); Graubünden, Tessin (włoski) i Wallis (południowe).—*Handel* i *przemysł* **S.** są w nadzwyczaj kwitnącym stanie. Ruch towarów między **S.** i zagranicą reprezentował w 1899 wartość 1,958,608,734 franków, z czego na towary przywiezione wypadało 1,162,594,825, a na wywiezione 796.013,999 franków. Cała **S.** jest obecnie jednym wielkim warsztatem fabrycznym, każda miejscowość, każdy kanton, miasto, wioska ma swą specjalność. Francaskie kantony głównie zajmują się fabrykacją zegarków i dostarczają do 4 miljonów sztuk rocznie, Bern wyrabia sery, Aargau słomkowe wyroby; Bazylea i Zurich jedwabne tkaniny (227 fabryk), Saint Gallen, Appenzell, Turgau i Glarus fabryki bawełniane (1,571 fabryk) i hafty. Porównawszy liczbę warsztatów i fabryk, tudzież cyfrę produkcji z liczbą mieszkańców, zdumieć musimy się nad pracowitością i przemyślnością Szwajcarów, umiejących na biednem, nieurodzajnem terytorjum stworzyć pracą takie źródła bogactwa.—*Komunikacje* są naturalnie, w kraju tak przemysłowym i ściągającym rocznie tysiące podróżnych, nadzwyczaj udogodnione, o ile na to pozwala sama natura. Prócz kanałów, jezior i wybornych dróg bitych posiada **S.** 3,724 kilometrów dróg żelaznych i 2,039 stacji telegraficznych (21,083 klm. drutu).—*Oświata* ludowa stoi tu na wysokim stopniu, szkoły początkowe są bezpłatne, posyłanie dzieci obowiązkowem. Ogólna suma wydatków na szkoły w budżetach kantonów i gmin wynosiła w 1898 r. 43,587,019 franków. W **S.** istnieje oprócz szkół ludowych znaczna liczba zakładów naukowych średnich, oraz różne szkoły specjalne. Sześć uniwersytetów istnieje w Zürich, Bernie, Bazylei, Genewie Lozannie i Freiburgu, akademja w Nefszatelu, szkoła politechniczna w Zürich i seminarja nauczycielskie w liczbie 38.—Co do *formy rządu* to **S.**

z poprzedniego związku kantonów (Staatenbund) stała się przez konstytucję z 12 września 1848 państwem związkowem (Bundesstaat). Rząd stanowi tu *rada związkowa* złożona z 7 członków, wybieranych na 3 lata przez *zgromadzenie związkowe*, złożone z rady narodowej (jeden deputowany na 20,000 miesz.) i rady stanowej (Ständerath) z 44 członków rad kantonalnych (po dwóch na cały kanton). Rząd centralny jest reprezentantem **S.** w stosunkach dyplomatycznych, rozjemcą w sporach między kantonami i stróżem przestrzegającym zachowywania we wszystkich kantonach fundamentalnych swobód. Obok rady związkowej istnieje sąd związkowy (z 11 członków) do rozstrzygania sporów między kantonami a władzą związkową, tudzież do sądzenia wykroczeń natury politycznej. — *Herbem* Związku Szwajcarskiego jest krzyż srebrny równoramienny na czerwonem polu. — *Finanse* **S.** przedstawiają stosunkowo skromne cyfry: cła, poczta i telegrafy, oto główne wydatki. Za rok 1899 budżet związkowy przewidywał 100,476,366 franków w dochodach i 98,052,644 franków w rozchodach. *Siła wojskowa* **S.** wynosi na stopie wojennej z landwerą i pospolitem ruszeniem czyli obroną krajową (Landsturm) 415,500 ludzi. Każdy obywatel od 20 r. obowiązany jest odbyć służbę wojskową, naprzód w armji czynnej, a w końcu w landwerze (od 38 do 44). Armja ta istnieje jednak tylko na czas ćwiczeń corocznych, po odbyciu których wszystko wraca do swoich zajęć. Por. Berlepsch „Die Alpen in Natur—und Lebensbildern“ (5 wyd., Jena, 1885); tenże „Schweizerkunde“ (2 wyd., Brunświk, 1875); Egli „Neue Sbhweizerkunde“ (8 wyd., St.-Gallen, 1889); Meyer „Land, Volk und Staat der Schweizerischen Eidgenossenschaft“ (Zurych, 1861, 2 t.); Furrer „Volkswirtschaftslexikon der **S.**“ (Bern, 1885—92, 4 t.).

Herb Szwajcarji.

Historja. Historja **S.** w epoce przed zetknięciem się jej z Rzymianami zupełnie jest ciemna. Niejakie światło na stan kultury pierwotnych mieszkańców tej krainy rzucają odkrywane nowszemi czasy na jeziorach budowle palowe. Pierwszym historycznie znanym narodem są Helwetowie (ob.), szczepu celtyckiego, którzy podzieleni na 4 gminy mieszkali między Renem, górami Iura i Alpami i w latach 58 przed Chr. do 10 po Chr. przeszli pod panowanie rzymskie, a następnie razem ze swymi zwycięzcami ulegli Germanom. Większą część dzisiejszej **S.** zajęli około 400 r. Alemannowie, reszta przeszła w posiadanie Burgundów i Longobardów, a później cała Helwecja była wcielona do państwa Frankońskiego. Za słabych następców Karola W. stała się łupem kilku niezależnych drobnych władców, aż wreszcie (XI w.) uległa przewadze cesarzów niemieckich i większa jej część była rządzona przez książąt Zähringen, a po ich wygaśnięciu (r. 1218) znowu przeszła w ręce kilku panów (Habsburg. Kyborg i władca Sabaudji). Przemoc i gwałt były teraz jedynem prawem; miasta wiele ucierpiały. Rudolf hr. na Habsburgu, wstąpiwszy na tron niemiecki 1273 r., uzyskał wpływ wielki w całej **S.** i szanował prawa miast wolnych. Syn i następca jego Albrecht (od 1298) pragnął kraj cały wcielić do swych dziedzicznych posiadłości austrjackich i surowe sprawował rządy przez swych wójtów, którzy wolnych zdawna mieszkańców traktowali jak poddanych. Przywódcy więc tych ostatnich ułożyli spisek 7 listopada 1307 r. w Rütli nad jeziorem Waldstädter (miast leśnych), a w dzień Nowego roku 1308 wypędzili wójtów (podanie o *Tellu* ob.) i zniszczyli ich zamki, ale od całości cesarstwa niemieckiego nie oderwali się i otrzymali potwierdzenie swych wolności od cesarzów. Dom austrjacki mimo to nie zrzekł się swych planów i wywiązała się stąd 200-letnia walka, którą prowadziły początkowo tylko 3 kantony leśne (Schwyz, Uri i Unterwalden). Po zwycięstwie ich nad Austrjakami pod Morgarten (listopada 1315) utworzył się *związek wieczny*, do którego 1353 r. przystąpiły kantony: Luzern, Zürich, Glarus, Zug i Bern. Nazywały się one (wszystkie 8) *kantonami starymi* i aż do 1798 pewnych używały przywilejów. Wywalczywszy sobie wolność, starały się początkowo rozszerzać swe granice na drodze pokojowej, ale od zwycięstw pod Sempach (9 listopada 1386) i Näfels (9 kwietnia 1388) poczuły swą samoistność, podbiły ziemie sąsiednie (np. dziedziczne posiadłości austrjackie. Aargau, oraz ziemie hrabiów Toggenburg), traktowały je jako kraj podbity i dla zarządu niemi ustanawiały swych wójtów. Przyzwyczaiwszy się do życia wojowniczego, opuszczali Szwajcorowie swą ojczyznę i od połowy XV w. zaciągali się jako żołnierze najemni w służbę więcej płacącym. Na czele wszystkich kantonów (prócz Zürichskiego, który na czas jakiś oderwał się nawet od związku) stał Schwyz i od jego imienia przyjął cały naród nazwę *Schwyzer* (Szwajcarowie). Wyszedłszy wreszcie zwycięsko z ciężkich bojów z Karolem Śmiałym, ks. Burgundji, zwrócili zdobytą Lotaryngję prawowitemu księciu (1481), przyjęli do swego związku Freiburg i Solothurn i do takiego doszli znaczenia, że wszystkie państwa sąsiednie ubiegały się o ich pomoc i hojnie opłacały najemne tłumy ich żołdactwa. Brzydki ten zwyczaj przelewania krwi za pieniądze w obcej zupełnie sprawie silnie się zakorzenił w narodzie mimo nawoływań wielu patrjotów. Wśród wojen pomyślnych rosły bogactwa, a stąd wyradzała się nierówność między obywatelami i wszczynały się groźne rozterki. Ustały one jednak odrazu wobec niebezpieczeństwa ze strony cesarza Maksymiljana, który przy reorganizacji swego państwa chciał do niego przyłączyć i **S.** Szwajcarowie jednak odnieśli 6 krwawych zwycięstw (1498—99) i przez pokój Bazylejski (22

września 1499 r.) wyswobodzili się całkowicie ze wszelkiej zależności od cesarstwa. Odtąd datuje się też faktyczna niepodległość federacyjnej rzeczypospolitej Szwajcarskiej, która do związku swego przyjęła 1501 r. Bazyleję i Szafuzę, a 1513 Appenzell. Te właśnie 13 kantonów już z wyżej wymienionemi tworzyły właściwy związek szwajcarski aż do 1798 r. Inne miejscowości, jak St.-Gallen i Biel, zajmowały miejsce i miały głos na zgromadzeniach związkowych; sprzymierzone zaś miasta: Bündten, Wallis, Genewa, Neufchâtel, Mülhausen, i biskupstwo bazylejskie nie posiadały tego prawa; Thurgau wreszcie, Baden, Sargans, dolina Reńska i obwód włoski miały wprawdzie pewne przywileje i swobody, ale były pozbawione wszelkiej samoistności politycznej. Podczas wojen włoskich na początku XVI wieku walczyli Szwajcarowie przeciw Francji i otrzymali od niej oprócz różnych przywilejów dzisiejszy kanton Tessin i Veltlin. Zawarty z Francją 1516 r. pokój wieczny był przez tę ostatnią 1798 roku złamany. Od 1526 r. armja szwajcarska (w całości) przestała już wynajmować się obcym; czyniły to jeno pojedyńcze gromady ochotników, z których po wojnie 30-letniej tworzą się wojska stałe, a ich dowódcy za pobierane pensje narażają kraj nieraz na pewną zależność od mocarstw cudzoziemskich (mianowicie Francji). Z powodu reformacji wszczynają się w łonie związku srogie rozterki, podsycane częstokroć umyślnie przez państwa sąsiednie. Katolicy pokonali wprawdzie reformowanych pod Kappel 11 października 1531 r. (gdzie zginął Zwingli), ale zwyciężeni 1532 r., musieli pogodzić się ze swymi przeciwnikami; niezgody wewnętrzne nie zaraz wszakże ustały i podkopywały częstokroć potęgę związku. Podczas wojny 30-letniej zachowywała **S.** neutralność (prócz tylko Graubündtenu, który był widownią krwawych walk między Francją a Austrją) i pokojem westfalskim uzyskała międzynarodowe zatwierdzenie swej niepodległości. Przestrzegany odtąd ściśle przez **S.** (i szanowany przez inne mocarstwa aż do 1798) system neutralności stał się podstawą całej polityki szwajcarskiej. Nastąpił więc długi pokój, i **S.** zapomniała o dawnej swej potędze zewnętrznej i dawnych czynach bohaterskich.— Trzynaście kantonów (bo tak się zwały urzędowo od początku XVIII w.) nie były połączone żadnym węzłem wspólnym, żadnym traktatem ogólnym, tylko odrębnemi ugodami, Zürich przodował zwykle innym kantonom, a hegemonja ta polegała tylko na kierownictwie szczupłemi sprawami zewnętrznemi i zwoływaniu zgromadzeń szwajcarskich (sejmów), których atrybucje rozciągały się zaledwie do administracji wspólnych wójtostw. Dawniejsze bowiem kantony, uważając się za zwierzchnicze, nie dopuszczały utworzenia żadnej władzy związkowej. Ustawy pojedyńczych kantonów i miast nie opierały się na stałych zasadach i były bardzo różnorodne. W miastach np. obok codziennych albo małych rad dla interesów bieżących istniały dla spraw ważniejszych wielkie rady, które nie były wybierane przez lud, lecz uzupełniały się same: w Zürichu, Szafuzie i Bazylei ze wszystkich cechów mieszczańskich, a w Bernie, Freiburgu, Solothurnie i Luzernie z ograniczonej tylko liczby rodzin. Tym sposobem pierwotna demokracja wyrodziła się w oligarchję, a stan taki prowadzi kantony do upadku. Przed 1789 r. cała niemal ludność **S.**, z wyjątkiem jeno stolic i niektórych municypjów i drobnych kantonów demokratycznych, nietylko była wyłączona od wszelkiego udziału w rządzie, lecz także i nie najlepiej traktowana. Stąd wybuchały w wielu okolicach powstania ludowe, zawsze jednak przytłumiane.—Taki był stan **S.** przed wybuchem rewolucji francuskiej, podczas której lubo **S.** zachowywała ścisłą nieutralność nieraz nawet korzystną dla Francji, mimo to uległa jej przemocy, została 1798 r. po dzielnej obronie zdobyta, przetworzona w państwo jednolite, zwane *rzecząpospolitą Helwecką*, i podzielona (wedle nowej konstytucji ułożonej w Paryżu) na 18 równych co do ludności kantonów. Każdy kanton wysyłał jednakową liczbę deputowanych do dwu zgromadzeń prawodawczych: senatu i rady wielkiej; władza wykonawcza należała do dyrektorjatu, z 5 osób złożonego; Genewa, Mühlhausen, Biel, a dawniej jeszcze Veltlin, wcielono albo do Francji, albo do rzeczypospolitej Cyzalpińskiej. Nowa konstytucja zniszczyła dawne rządy miejskie, a zaprowadzając natomiast nowe, powiększyła znacznie ciężary ogólne i u większości narodu nie znalazła dobrego uznania. Największą niechęć okazywały kantony pierwotne (najstarsze). Korzystając z tego Aloizy Reding (ob.) podniósł na czele Schwyzan chorągiew powstania przeciw centralnemu rządowi w Bernie (1802) i odparłszy Francuzów aż do Lozanny, zwołał ogólne zgromadzenie na 27 września 1802 r. do Schwyzu, dla zreformowania związku. Jednakże Bonaparte, wówczas pierwszy konsul, przywrócił siłą dawny porządek, przeprowadził rozbrojenie powszechne i ułożył nową dla **S.** ustawę. Tak zwany akt medjacyjny, wręczony pełnomocnikom szwajcarskim w Paryżu 19 lutego 1803 r., przywracał system kantonalny, ale znosił wszelkie stosunki poddaństwa i jakiejbądź zależności. Do 13 dawnych kantonów dodano 6 nowych: St.-Gallen, Graubündten, Aargau, Thurgau, Tessin i Waadt (Vaud). Na czele związku stało głosujące wedle otrzymanych instrukcji zgromadzenie wszystkich kantonów, z których 6 większych miało po 2 głosy. W zgromadzeniu tem prezydował Landammann **S.**; 6 dawniejszych kantonów: Zürich, Bern, Luzern, Bazyleja, Freiburg i Solothurn, posiadały z kolei prawo zwierzchniego kierownictwa. W kantonach demokratycznych pozostał dawny zarząd gminny, w innych zaś rady wielkie (wybierane przez naród) i rady małe, wybierane przez rady wielkie. Wogóle

ustawa ta mimo pewnych usterek była w rezultacie dla **S.** dobroczynna. Znalazła więc u większości narodu uznanie i podniosła znakomicie ogólny dobrobyt kraju. Mimo to jednak po bitwie lipskiej i wkroczeniu sprzymierzonych do **S.** 21 grudnia 1813 r. w wielu miejscach wyszły na jaw zachcianki arystokratyczne (np. w Bernie) w duchu uprzednich rządów. Zgromadzenie usunęło wprawdzie 29 grudnia 1813 r. ustawę medjacyjną i przywróciło pod przodownictwem Zürichu dawny związek, ale stosunki dawnej zależności i poddaństwa zniesiono na zawsze. Postanowienie to otrzymało w zasadzie sankcję mocarstw europejskich, które 20 listopada 1815 zapewniły **S.** wieczną neutralność. W r. 1817 musiała **S.** przystąpić do przymierza Świętego i kierowała się (1823—28) polityką w duchu restauracji. Skutkiem tego upadała demokracja i brała górę oligarchja, wspierana w kantonach katolickich przez duchowieństwo. Wprowadzenie Jezuitów do Freiburga i liczne nadużycia władzy wywołały silną opozycję, a w niektórych kantonach (Luzern, Waadt i Tessin) częściową lub nawet całkowitą zmianę ustawy. Na rozwój dalszego w tym kierunku ruchu nie pozostała bez wpływu francuska rewolucja Lipcowa 1830 r. Lud już to siłą zbrojną, już drogą pokojową wymógł w większej części kantonów reformy demokratyczne, tak, że mimo osobnego związku (1832) kantonów wstecznych (Uri, Schwyz, Unterwalden, Neufchâtel i miasto Bazyleja), regeneracja liberalna objęła około $^2/_3$ całej ludności **S.** Wprawdzie niektóre miasta uzyskały pewne przywileje w reprezentacji, ale te były usunięte przy późniejszych rewizjach konstytucji, Stronnictwo liberalne, przywróciwszy formy konstytucyjne, pragnęło teraz reformy związkowej. Przedstawiony jednakże w tym duchu projekt rewizji (15 grudnia 1832) i poddany głosowaniu powszechnemu 1833 r. został odrzucony przez koalicję partji skrajnych. W r. 1834 musiała **S.** na żądanie mocarstw obcych ograniczyć prawo dawania przytułku zbiegom politycznym, a nieporozumienia dyplomatyczne dla tej przyczyny z Francją przybrały nawet charakter bardzo groźny, i dopiero 1838 r. nastąpiła zgoda po dobrowolnem opuszczeniu **S.** przez Ludwika Bonapartego, o którego wydalenie właśnie chodziło. W tymże czasie i wewnątrz także podniosła głowę reakcja ultramontańska, która, mimo dość silnego nawet oporu, otrzymała zwycięstwo po potępieniu przez papieża (okólnik z 17 maja 1835 r.) uchwał konfederacji badeńskich, domagających się wspólnego dla całej **S.** prawa kościelnego, przywrócenia zarządu metropolitalnego i usunięcia biskupów z pod bezpośredniej władzy papieżów. Stronnictwo ultramontańskie podżeganiami swemi wywołuje cały szereg przewrotów i powstań zbrojnych (w Tessinie 1839, Aargau 1840, Wallis 1840 i 1844, Genewie 1842, 1843 i 1846, Luzernie 1844 i 1845, Waadt 1845), skutkiem czego rada wielka w Aargau zniosła klasztory (13 stycznia 1841), a w Luzern, kantonie arcy katolickim, przeprowadzono rewizję ustawy w duchu kościelnym (21 maja 1841) i po ponownem zdławieniu partji liberalnej (1844) ustanowiono rząd surowy i dopuszczano się wielolicznych prześladowań. To samo działo się po krwawem zwycięstwie *starych* Szwajcarów nad *młodymi* (1844) w kantonie Wallis, gdzie zmieniona ustawa zapewniła wyłączność tylko kościołowi katolickiemu. Kantony katolickie (Luzern, Freiburg, Zug, Uri, Schwyz i Unterwalden) utworzyły między sobą (wbrew ustawie związkowej 1843) przeciw partji liberalnej związek oddzielny *(Sonderbund)*, do którego 1845 przystąpił i kanton Wallis. Wypadek ten oraz gospodarowanie Jezuitów, straszna ich reakcja po krwawej klęsce ochotników liberalnych w Luzernie (marzec 1845) i ciągłe zamącanie przez nich spokoju publicznego spowodowały tak wielkie w całym kraju niezadowolenie, że wreszcie uchwała rządu związkowego wyrzekła rozwiązanie Sonderbundu 20 lipca 1846, a we wrześniu t. r. nakazała wypędzenie Jezuitów. Ponieważ Sonderbund uchwały tej nie przyjął, wynikła więc wojna domowa, podczas której wojska Sonderbundu po kilkakrotnych klęskach zostały ostatecznie zwyciężone pod Gislikon 23 listopada 1846 r., a kantony katolickie musiały się poddać rządowi związkowemu. Tymczasem mocarstwa europejskie (głównie Francja, Austrja i Prusy) wmieszały się w wewnętrzne sprawy **S.**, ale grożące zzewnątrz niebezpieczeństwo usunęła francuska rewolucja Lutowa 1848 r., tak, że **S.** wobec wielkich poruszeń europejskich mogła bez obawy przeprowadzić dzieło swego odrodzenia, i nowa ustawa liberalna przyjęta została większością kantonów i całej wogóle ludności 27 czerwca 1848 i opublikowana 12 września t. r. Nawet niektóre kantony katolickie przeprowadziły ważne reformy w konstytucji i prawodawstwie. Równocześnie, wbrew opozycji Prus, zamieniono księstwo Neufchâtel na rzeczpospolitą. Reakcja 1849 r. i napływ emigrantów z państw sąsiednich do **S.** spowodowały znowu nieporozumienia dyplomatyczne, a konflikt z Austrją (1853) przybrał nawet charakter bardzo poważny, ale kwestja wschodnia przyśpieszyła zgodę (1854 r.). Zawikłania z Prusami z powodu Neuchâtelu skończyły się ugodą londyńską 26 maja 1857, i Prusy zrzekły się wszelkich do tej krainy pretensji. Protestacje **S.** (ostatnia 1867) przeciw wcieleniu Sabaudji do Francji (1860) pozostały bez skutku. W wojnie 1866 r. zachowała **S.** ścisłą neutralność, a po jej ukończeniu przeprowadziła niezbędną reorganizację swej armji. Lata 1867—70 były dla **S.** okresem spokojnego rozwoju zarówno we względzie materjalnym, jak i politycznym. Traktaty handlowe i pocztowe, oraz zakładanie dróg nowych żelaznych i ulepszenie komunikacji wodnych wsparły dzielnie handel i przemysł. Dobrobyt ogólny podniósł się znakomicie. We względzie politycznym zaznaczyć trzeba, że odrzucona 1863 r.

rewizja ustawy związkowej znalazła teraz, mimo oporu kantonów katolickich, wielką w narodzie sympatję. Za przykładem Zürichu rozpoczął się 1868 r. w kantonach niemieckich ruch demokratyczny, mający na celu przeniesienie władzy prawodawczej z rąk rad w ręce ludu. Kantony zaś **S.** francuskiej zgadzały się na reformę ustawy związkowej o tyle tylko, o ile ona dotykała specjalnych ich interesów, a kantony katolickie już w zasadzie odrzucały wszelką reformę. Jednakże mimo tak przeciwnych dążności zgromadzenie związkowe uchwaliło 21 grud. 1869 rewizję ustawy i wypracowanie odpowiedniego projektu przekazało wybranej ze swego łona komisji, ale wojna francusko-niemiecka 1870—71 r. dokonaniu dzieła tego stanęła na przeszkodzie. Szwajcarja wśród tej zawieruchy zachowała znowu ścisłą neutralność, a dla obrony granic uruchomiła kilka dywizji swej armji i 1 lutego 1871 roku rozbroiła i internowała 80,000 armji francuskiej, która przeszła na terytorjum szwajcarskie. Po zawarciu pokoju nie zapomniano bynajmniej o zamierzonej reformie. Wygotowany przez komisję projekt zmierzał do nadania **S.** jako państwu federacyjnemu większej, aniżeli dotychczas miała siły, a to przez rozszerzenie atrybucji rady związkowej kosztem prerogatyw autonomicznych pojedyńczych kantonów. Domagał się więc centralizacji w sprawach wojskowych, unifikacji prawodawstwa obowiązkowego i bezpłatnego nauczania elementarnego, niedozwolenia pobytu Jezuitom i t. d. Projekt ten jednak, lubo dla **S.** zbawienny, poddany tajnemu głosowaniu ludu 12 maja 1872 odrzucony został 261,096 głosami przeciw 255,585, i reforma tym sposobem się odwlekła. W latach 1873 i 1875 zaznaczyć potrzeba walkę z Kościołem katolickim, poruszenia robotnicze „międzynarodówki," oraz budowę drogi żel. przez górę św. Gotarda. Odrzucony przez lud 12 maja 1872 projekt do reformy ustawy przyjętym został 19 kwietnia 1874 r. większością 142,004 głosów, poczem 29 maja urzędownie ogłoszono nową ustawę. Zgromadzenie związkowe, zebrane na sesję zimową 5 października, przyjęło projekt nowej organizacji wojskowej, mocą której armja związkowa ma się składać nadal z armji czynnej (pierwsze 12 lat powołania, około 100,000 ludzi) i landwery. 7-go grudnia przyjęto nadto projekt o ślubach cywilnych. Nieporozumienia z Kościołem katolickim nie ustawały; główny powód do nich dało samowolne oddzielenie przez biskupa bazylejskiego Lachata części swej djecezji (kantonu Genewskiego) i powierzenie w niej władzy proboszczowi Mermillod. Wybory 31 października 1875 do rady narodowej wypadły, z małym wyjątkiem, w tym samym duchu, co poprzedzające. Na 1876 r. prezydentem wybrany został Welti, twórca projektu organizacji wojskowej. Walka religijna uciszyła się, wiele jednak ważnych projektów, przyjętych przez radę narodową lub stanową, zostało odrzuconych przez lud. Do tego przyłączył się deficyt w budżecie związkowym, zaburzenia w Tesinie i chylenie się do upadku przedsiębierstwa budowy drogi żelaznej przez górę św. Gotarda. Prezydentem na rok 1877 wybrany był J. Heer, na 1878 Schenk. Z powodu odmówienia przez wiele kantonów subwencji na budowę drogi przez górę św. Gotarda rada narodowa i stanowa uchwaliła zasiłek $4\frac{1}{2}$ mil. franków z funduszów związku, przez co ukończenie przedsiębierstwa zostało zapewnione. W końcu, z powodu kilku straszliwych zbrodni, przedstawiono projekt do nowej reformy ustawy, a mianowicie przywrócenia kary śmierci. Wybory 1878 r. wprowadziły do rady narodowej większą niż poprzednio liczbę konserwatystów i ultramontanów, tak, że odtąd liberaliści tylko w połączeniu z radykalistami większość tworzyć mogli. Na rok 1879 prezydentem związku obrany został Hammer, na 1880 Welti, na 1881 Anderwert, który się wszakże przed objęciem jeszcze urzędu zastrzelił, a miejsce jego zajął wiceprezydent Droz. Rada narodowa w ciągu tego czasu uchwaliła znaczną liczbę praw finansowych i ekonomicznych, w niektórych kantonach przywrócono karę śmierci. Wybory do rad związkowych 1881 wypadły za korzyść radykalistów, prezydentura na r. 1882 przypadła Bavierowi. W tym czasie perjodycznie wracająca kwestja emigrantów w **S.** zdawała się grozić poważnem zawikłaniem; pisma rosyjskie i niektóre niemieckie starały się wykazać, że **S.** nadużywa prawa schronienia, osłaniając niem królobójców, rzecz ta wszakże nie przeszła granic walki gazeciarskiej. Jakkolwiek jednak opinja publiczna w **S.** oświadczyła się stanowczo przeciw ograniczeniom prawa schronienia, to również silnie wystąpiła przeciw socjalistom zagranicznym, obierającym **S.** za miejsce swych zebrań; dlatego też, gdy na wrzesień 1881 r., zwołany został kongres powszechny socjalistów do Zurychu, zawiązał się natychmiast komitet liberalno-konserwatywny, który wezwał obywateli Genewy do podpisania petycji do rządu o zabronienie zjazdu tego na terytorjum zuryskiem; w ciągu kilkunastu dni zebrano z górą 30,000 podpisów. Rada rządowa wyrzekła rzeczywiście ten zakaz, uznając, że nie jest on wcale uchybieniem konstytucji, swoboda bowiem zebrań nie rozciąga się do cudzoziemców, w kraju nie mieszkających. Socjaliści wszakże po cichu zebrali się na kongres w Chur. Rada związkowa zażądała od rządów kantonalnych wykazu cudzoziemców, odgrywających rolę polityczną i na tej zasadzie zabroniła dalszego pobytu na ziemi szwajcarskiej emigrantowi rosyjskiemu, księciu Krapotkinowi, który urządził zebranie, wysławiające królobójstwo, a w piśmie swojem *Révolté* głosił bezustanną rewolucję słowem i pismem, sztyletem, bronią i dynamitem. W r. 1882 rząd, dla ściślejszego wykonania artykułu konstytucji, oddającego pod wyłączny kierunek rządów kantonowych oświatę elementarną, zamierzył w każdym kantonie zaprowadzić urząd sekretarza szkolnego,

a wszystkie stowarzyszenia i władze kościelne miały być usunięte od wszelkiego udziału w kierowaniu szkołą, wszakże zamiar ten rządu unicestwiony został głosowaniem ludowem, które się przeciw niemu niesłychaną większością oświadczyło. Mianowanie księdza Mermilloda przez kurję rzymską biskupem genewskim w marcu 1883 zdawało się grozić nowem starciem, stosunki jednak dosyć się łatwo ułożyły (ob. Mermillod). Przykre wrażenie wywarło w **S.** nagromadzenie wojsk francuskich w zneutralizowanym pasie Sabaudji, pozwalało to bowiem wnosić, że w razie wojny neutralność Chablais i Faucigny szanowaną przez Francję nie będzie, rząd francuski jednak oświadczył, że nie myśli o ufortyfikowaniu Mont Vuache i że traktaty szanować będzie. Prezydentem w r. 1883 był Ruchonnet, wiceprezydentem Welti. Od roku 1874 — 1891 powszechne głosowanie ludowe zmieniło niektóre artykuły konstytucji. W r. 1891 przeobrażano ją w ten sposób, że obywatele mogą dawać inicjatywę do zmiany lub uchwalania praw. Żądanie 50,000 obywateli wystarcza do zmuszenia rządu związkowego by poddał projekt prawa pod głosowanie powszechne. Od czasu rewizji konstytucji 1874 zjawiła się w **S.** agitacja socjalistyczna. **S.** stała się ziemią ucieczki dla zbiegów politycznych. Socjaliści odbywają tu swoje kongresy. Rząd szwajcarski zwraca tylko uwagę na tych agitatorów, którzy przygotowują zamachy zbrodnicze i wydalał ich kilkakrotnie. W r. 1898 przeszło prawo o upaństwowieniu kolei żelaznych. Prezydentem związku w r. 1899 został Müller, dotychczasowy wiceprezydent, wiceprezydentem Hauser. W roku 1901 został prezydentem Brenner, wiceprezydentem Zemp. W roku 1901 uregulowano z Francją granicę pomiędzy kantonem Wallis a Sabaudją. Porów. J. Müller „Geschichte der Eidgenossenschaft“ (t. 1 — 5, oddz. 1, Lipsk, 1806 — 8, tomów 5, oddzielnie 2 przez Glutz-Blozheima, Zurych, 1816; t. 6—7 przez Hottingera, Zurych, 1825—29; t. 8—10 przez Vulliemina 1842—45; t. 11 — 13 przez Mounarda 1846—51); Zschokke „Geschichte des Schweizerlandes“ (Zurych, 1822 i częściej); Haller „Darstellung der Helvetien unter den Römern“ (2 t., Bern, 1818); Balthasar „Helvetia“ (8 t., Zurych, 1823); Gelzer „Die drei letzte Jahrhunderte der Schweizergeschichte“ (Aarau i Thun, 1838); Tillier „Geschichte der Eidgenossenschaft während der Herrschaft der Vermittelungsacte“ (2 t., Zurych, 1845 — 46); tegoż „Geschichte der helvet. Republik“ (3 t., Bern, 1843); Vögelin „Geschichte der schweiz. Eidgenossenschaft“ (4 t., Zurych, 1861); Daguet „Histoire de la confédération suisse“ (6 wyd., Neufchâtel, 1867); Feddersen „Geschichte der schweiz. Regeneration von 1830—48“ (Zur., 1867); Baumgarten „Die Schweiz in ihren Kämpfen und Umgestaltungen von 1830 — 50“ (t. 1—4, Zurich, 1864 — 67); Hilty „Vorlesungen über die Politik des Eidgenossenschaft“ (1875); tegoż „Oeffentliche Vorlesungen über die Helvetik“ (1878); Plant „Die Schweiz in ihrer Entwickelung zum Einheitsstaat“ (1877) i w. in. Miaskowski „Die Verfassung der Land, Alpen und Forstwirtschaft der deutschen Schweiz“ (1878); Daendliker „Geschichte der Schweiz“ (1895).

Szwajcarska herbata, ob. Genippi.

Szwajcarskie monety, miary i wagi, są w granicach całej Szwajcarji jednakowe. Jednostką *momentarną* jest od 1851 r. frank, zawierający 100 rappów czyli centymów. Monety srebrne biją się po 5, 2, 1 i ½ franka; z bilonu po 20, 10 i 5 rappów; z miedzi po 2 i 1 rapp. Od r. 1883 biją się też monety złote 20-frankowe. *Nowy szwajcarski układ miar*, wprowadzony 1835 w pewnej liczbie kantonów, był od r. 1852 obowiązujący dla całego kraju, opierał się na układzie metrycznym. Jednostką *miar długości* była stopa=0,3 metra,=1,0417 st. warsz., dzieląca się na 10 cali, 100 linji, 1000 sztrychów. Jednostką *miar powierzchni* był *juchart* zawierający 40,000 stóp kw.=36 arom francuskim=0,6429 morga polsk. Jednostką *miar objętości* do ciał sypkich był kwarteron *(quarteron)*,=15 litrom francuskim, czyli kwartom polskim; malter=10 kwarteronom; do płynów jednością był mass albo pot = 1½ litra; wiadro = 25 pot; beczka (ohm) = 100 pot. Jednostką *wag* był funt=500 gramów czyli 1,23304 funta warszawskiego. Od 1877 obowiązuje układ miar metryczny.

Szwajcer Jakób, lekarz, * 1852 w Rawie, medycynę studjował w Warszawie; był lekarzem naczelnym szpitala chorób zakaźnych na Woli pod Warszawą, w r. 1902 został lekarzem naczelnym szpitala żydowskiego. Napisał: „Spostrzeżenia nad przebiegiem epidemji gorączki powrotnej w szpitalu starozakonnych w Warszawie 1880—1881“ (1881); „Ślepota i ślepota połowiczna w przebiegu tyfusu brzusznego“ (1885); „Abbazia, jako stacja klimatyczna i kąpielowo-morska“ (*Medycyna* 1888),

Szwajnic Jan, historyk polski, * 1795, † 1867 w Warszawie. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie warszawskim w r. 1823, został nauczycielem w szkole wojewódzkiej pijarskiej w Warszawie, a r. 1829 profesorem w szkole praktycznej pedagogicznej tamże. Po r. 1831 mianowany był nauczycielem w warszawskiem gimnazjum gubernjalnem, r. 1833 członkiem komitetu egzaminacyjnego, profesorem na kursach dodatkowych od 1836, a w latach 1840—1846 wykładał historję i prawo rzymskie na ówczesnych kursach prawnych. Oprócz głównego swego dzieła: „Historja narodu i państwa Rzymskiego“ (3 t., Warszawa, 1845—47), wydał jeszcze rozprawy: „Principia juris romani“ (Wilno, 1822); „De historia ingenuitatis antiquiore commentarii“ (Warszawa, 1823).

SZWECYA i NORWEGIA

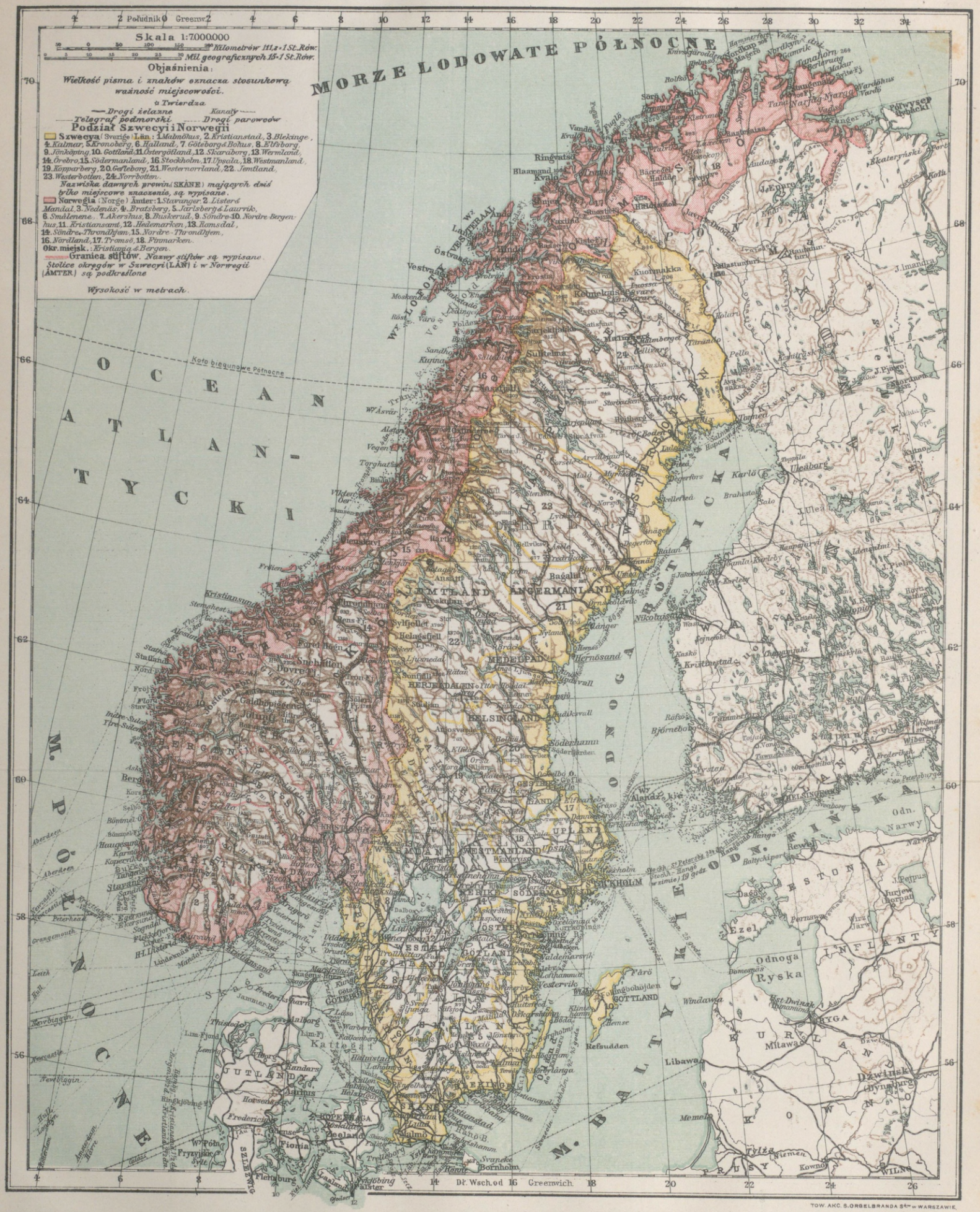

TOW. AKC. S. ORGELBRANDA SYN w WARSZAWIE.

Szwarc Aleksander, filolog, kurator okręgu naukowego warszawskiego, wychowaniec uniwersytetu moskiewskiego, w którym ukończył wydział historyczno-filologiczny w 1868. Potem wykładał języki starożytne w zakładach naukowych w Moskwie. W 1874 **S.** udał się za granicę, delegowany w celach naukowych kosztem ministerjum oświaty i spędził tam dwa lata. Powróciwszy do Moskwy, w uniwersytecie miejscowym bronił rozprawy na stopień magistra p. t.: „Mowa Hiperydesa w obronie Euksenipa“ (1875); przyznano mu stopień magistra literatury greckiej, a następnie powołano na stanowisko docenta tegoż uniwersytetu na katedrze języka greckiego i literatury. Na katedrze tej pozostawał do 1884, a od tego roku do r. 1887, jako profesor nadzwyczajny, zajmował katedrę historji sztuki starożytnej. Objąwszy w roku 1887 ponownie katedrę języka greckiego, **S.** w roku 1892 zatwierdzony został w stopniu zwyczajnego profesora na tejże katedrze, po obronie rozprawy, na stopień doktora, pod tyt.: „O państwie Ateńskiem“ (dzieło autora z V wieku.). Jednocześnie z katedrą profesorską **S.** zajmował stanowisko dyrektora, z początku moskiewskiego 5-go gimnazjum męskiego, a od roku 1897—konstantynowskiego instytutu mierniczego. W d. 14 lutego 1900 r. był mianowany kuratorem ryskiego okręgu naukowego, a w r. 1901 okręgu warsz. W r. 1900 **S.** brał udział w pracach komisji, obradującej nad projektami przekształcenia szkoły średniej, przyczem wystąpił jako stronnik ściśle klasycznego wykształcenia. Z prac naukowych **S.** znane są, prócz wyżej wymienionych rozpraw na stopień magistra i doktora, jeszcze następujące: „O kompozycji ozdób rzeźbiarskich Partenonu“ (1875); „Opis naczyń starogreckich, będących w posiadaniu uniwersytetu moskiewskiego“ (1889); „O tak zwanych puharach panatenejskich“ (1890); „O nowych urywkach z mów Hiperydesa“ (1892); „Ze spostrzeżeń nad *Polityką* Arystotelesa“ (1896) i cały szereg artykułów w dziennikach. Prócz tego pióra **S.** są niektóre monografje pedagogiczne, jak: „Gimnazja humanistyczne i petycja o zupełne przekształcenie szkół niemieckich, Oskara Jegera,“ tłómaczenie z przedmową (1890) i „Sprawozdanie z wycieczki w lecie 1894 r. do Niemiec i Francji, celem zapoznania się z niektóremi zakładami naukowemi“ wspólnie z br. P. A. Kapnistem (Dz. min. ośw. 1896 r., ks. 5, 7—10).

Szwecja (po szw. *Sverige*), kraj zajmujący połud.-wschodnią, większą znacznie, część skandynawskiego półwyspu (ob.). Graniczy na półn. z Norwegją, na wschód z Finlandją (rzeki: Torneo i Muonio stanowią granicę), odnogą Botnicką i morzem Baltyckiem, oblewającem również brzeg połud.; z połud.-zachodu granicę stanowią zatoki: Kattegat i Skagerrak.—**S.** tworzy równoległobok, mający do 212 mil długości, a od 40—50 szerokości. Powierzchnia wynosi 450,574 klm. kw., czyli 8,183 mil kw. Co do wyniesienia, to 150,000 klm. kw. kraju mają wysokości mniej niż 89 metrów, 128,000 klm. kw. sięga 89 do 238 metr., 134,000 klm. kw. wznoszą się na 238 do 594 metr. i 38,000 klm. kw. przewyższają 594 metry, przeciętnie 650 metrów. Tylko środkowa i północna części kraju wzdłuż granicy z Norwegją przedstawiają okolicę górzystą. Najwyższe szczyty Szwecji są Kebnekaisse (2,156 m.) i Sarjektjakko (2,125 m.). Grunt jest po większej części nieurodzajny. Jeziora zajmują 8,3% powierzchni, a skaliste i śnieżne pustynie około 1,500 mil kw. Grunt pozostałej przestrzeni jest kamienisty z cienką warstwą urodzajnej ziemi, za to obfitość wód i łatwość komunikacji nagradzają brak innych warunków. Północna część **S.** obfituje w mnóstwo bystrych górskich potoków, których ujścia tworzą małe porty, lecz ciągłe podnoszenie się brzegów **S.** (4 stopy przez 100 lat) odsuwa osady portowe od morza. Najznaczniejszą rzeką tu jest Angermanna (żeglowna na 14 m.). Dalej spotykamy Dal Elf największą rzeką w **S.**, rozdwajającą się na dwa ramiona (wschodnie i zachodnie, Oster.-i Wester-Dal) i po złączeniu przy ujściu tworzącą wspaniały wodospad (na 15 m. wysoki) pod Elfkarleby. Z połud. stoczystości Alp wypływa Klara-Elf, a przebywszy jezioro Wener, zmienia nazwę na Göta-Elf. Liczne wodospady utrudniające żeglugę na rzekach spowodowały budowę licznych kanałów, tworzących z pomocą rzek i jezior obszerny system wodny w połud. wschod. **S.** Jeziora główne są: Mälar, Wener, Wetter, Mjösen. Obfitość wód, sąsiedztwo morza, a głównie wpływ ciepłego prądu morskiego, omywającego połud. i półn. wschodni brzeg **S.**, sprawiają, iż mimo położenia północnego **S.** posiada umiarkowany klimat. Nadbrzeżne okolice mają bardzo łagodne zimy, tak, iż morze nie zamarza wcale po przystaniach; lata za to bywają chłodne. Niewielką urodzajność ziemi nagradzają bogactwa w jej łonie ukryte, jak przewyborne rudy żelazne, miedziane, srebrne (w Sala na półn. jeziora Mälar), a przytem ogromne lasy (183,127 kl. kw.) i bardzo rybne wybrzeża. Drzewo, żelazo i ryby stanowią trzy główne przedmioty handlu wywozowego. Dla ochrony i umiejętnego pielęgnowania i racjonalnego wyzyskiwania lasów wydane zostały odpowiednie przepisy, założono jeden wyższy instytut i pięć szkół leśnictwa i zaprowadzono ścisły nadzór nad lasami koronnymi. Prócz Sztokholmu i Göteborgu wszystkie miasta są wyłącznie z drzewa stawiane. Przemysł leśny polega na wypalaniu węgli, smoły i przygotowywaniu materjału budulcowego, liczne warsztaty zajęte są budowią statków, tak na potrzeby własne, jak i dla innych krajów. Rolnictwem trudnią się trzy czwarte ogółu mieszkańców **S.** W r. 1898 pod uprawą było 3,473,958 hektarów, łąki zajmowały 1,485,902

hekt., ogrody 36,507. Rolnictwo wydaje pszenicę, żyto, jęczmień, owies, groch, kartofle i t. d. Hodowla bydła, dawniej w zaniedbaniu, w ostatnich czasach znacznie się posunęła. w r. 1898 liczono w **S.** 522,858 koni, 2,581,667 sztuk bydła rogatego, 1,291,482 owiec, 79,179 kóz, 816,217 świń. Górnictwo, a z produktów jego zwłaszcza żelazo, miedź, oraz niektóre inne bogactwa mineralne, stanowi jedno z najważniejszych uposażeń **S.** Żelazo szwedzkie przewyższa dobrocią wszystkie inne gatunki tego metalu. W 1899 dobyto w 311 kopalniach 2,434,606 tonn rudy żelaznej, dalej 5,370 tonn rudy srebrnej i ołowianej, 22,334 tonn rudy miedzianej, 65,159 tonn rudy cynkowej. 2,622 tonny rudy manganowej i in. Przemysł hutniczy, oprócz znacznych ilości różnych gatunków żelaza i stali, dostarczył w 1899 r. 106 kilogr. złota, 2,290 klgr. srebra, 16,062 dubeltowych cent. ołowiu, 1,788 takichże cent. miedzi, 12,874 koperwasu miedzianego, 1,051 koper. żelaznego, 239,344 tonn węgla kamienego, 1,642 dubel. centn. ałunu. Wogóle działalność przemysłowa **S.** w ostatniem dziesięcioleciu XIX wieku wzrosła niepomiernie. Liczba robotników w fabrykach szwedzkich z 98,301 w r. 1890 podniosła się do 257,526 w r. 1898, a wartość produkcji z 270 miljonów koron wzrosła do 950 mil. W 1899 liczono w **S.** 10,364 zakładów fabrycznych. Pierwsze miejsce zajmuje przemysł drzewny z produkcją wartości 197 mil. koron. Tutaj należą tartaki, fabryki masy drzewnej, 22 fabryki zapałek, 287 fabryk mebli. Dalej idzie młynarstwo z 84 mil. koron produkcji, przemysł żelazny, reprezentowany przez 555 fabryk wyrobów żelaznych i stalowych oraz odlewni. Liczne też są tkalnie i przędzalnie wełny i bawełny, cukrownie, browary, gorzelnie, fabryki papieru, likierów i in. Nader ważne znaczenie posiada handel, którym w 1893 zajmowało się 24,995 osób. Handel jest wewnętrzny i zewnętrzny, tranzytowy ze względu na położenie kraju niema znaczenia. Wielkie usługi handlowi oddają spławne rzeki i kanały, doskonałe porty, drogi, bite i żelazne. Ogólna długość dróg bitych wynosiła w 1890 roku 65,019 klm., a długość kolei żelaznych w 1899 roku liczyła 3,685 klm. rządowych dróg i 7,022 klm. prywatnych. Linje telegraficzne miały w 1898 roku 8,808 klm. długości, dla komunikacji telefonami istniało w 1899 roku 1,000 stacji centralnych i przemieniających. Flota handlowa **S.** obejmowała w 1899 roku 2,004 żaglowców o 291,392 tonnach i 817 parowców o 265,994 ton. Głównemi artykułami przywozu są: towary kolonjalne i manufakturne, węgle kamienne, maszyny, zboże, oleje mineralne, wełna i bawełna, tytoń i in.; wywóz zaś przeważnie stanowią: drzewo i wyroby drewniane, masło, żelazo, massa papierowa, maszyny, papier. Ogólna wartość towarów przywiezionych wynosiła w 1899 r. 504,8 miljonów koron, a wywiezionych 358,2 mil.—*Finanse.* Budżet **S.** za rok 1901 oznaczał zarówno dochody jak i wydatki państwa na 145,681,000 koron. Dług państwowy wynosił w 1900 roku 317,5 miljonów koron, w tem 48,8 mil. długu wewnętrznego.—*Siła wojskowa.* Na podstawie prawa z d. 2 grudnia 1892 powinność wojskowa obowiązuje od 21 do 40 lat życia. Armja na stopie pokojowej liczy 2,348 oficerów, 49,741 żołnierzy i 6,742 koni, a wraz z landwerą (beväring) 98,089 głów. Na stopie wojennej armja powinna liczyć (1895) 502,813 ludzi wraz z obroną krajową czyli „beväring“. Flota wojenna liczyła w 1896 roku: 17 pancerników, 4 krzyżowce, 14 kanonierek, 20 torpedowców, 3 statki szkolne i pewną ilość innych okrętów. Barwy krajowe są błękitna i żółta. *Herbem* Szwecji i Norwegji jest tarcza na dwie części podzielona; lewa błękitna, zawiera herb szwedzki (trzy korony) i gocki (lew przeskakujący trzy rzeki), prawa zaś, czerwona, przedstawia herb norweski (lew ukoronowany z toporem św. Olafa). Orderów jest pięć, a mianowicie: Serafiny (z 1285), Gwiazdy Północnej, Miecza, order Wazów, oraz order Karola XIII (z 1811 r.). *Formą rządu* **S.** jest monarchja, ograniczona przez sejm i radę ministrów odpowiedzialnych przed narodem. Konstytucja **S.** opiera się na ustawie 22 czerwca 1809 i sejmowej uchwale z 22 czerwca 1866 r. znoszącej reprezentację czterech stanów i zmienionej d. 20 marca 1876. Następstwo tronu oznacza ustawa z 26 września 1810, przyznająca tron męzkim potomkom Karola XIV na mocy praw pierworodztwa; wolność prasy zabezpieczona jest ustawą z 16 lipca 1812. Unja z Norwegją określona aktem z 1815 r. Ustawa z 1866 utworzyła dwie izby: wyższą (150 człon.), której członków wybierają (na 9 lat) landstingi i przedstawiciele upoważnieni większych miast; oraz niższą wybieraną bezpośrednio, z każdego okręgu sądowego (Lagsaga) i z 10 tys. lud. miejskiej jeden deputowany. Wyborcze prawo ograniczone przez minimum majątku; wyborcy wiejscy mogą wysyłać tylko swych elektorów na miejsce wyboru, jeżeli nie chcą sami bezpośrednio wybierać. Miast nadbrzeżnych z prawem składu towarów (Stanelrecht) liczy **S.** 38; najważniejsze z nich Göteburg i Stockholm, za niemi idą: Malmö, Norrköping, Sandskrona, Helsingsborg, Karlskrona, Kalmar i t. d. Pod względem historycznym **S.** składa się z trzech prowincji: 1) Götland (Göta-Rike, państwo Gotów), południowa, najludniejsza i najbogatsza, dzieli się na 10 okręgów; 2) Svealand (Svea-Rike), właściwa **S.** środkowa, najmniejsza i najstarsza część państwa z 6 okręgami i wreszcie 3) północna, najbiedniejsza część, Norrland, obejmująca większą połowę państwa i składająca 8 okręgów. Ludność **S.** w końcu r. 1899 obliczoną była na 5,097,402 głowy, czyli że wypada 11 miesz. na klm. kw. Pod względem administracyjnym kraj stanowi jedno namiestnictwo obejmujące miasto Sztokholm i 24 *Län* (województwa) rozpadające się na kilka drobniejszych podziałów. Pod względem sądowym istnieją trzy

Herb Szwecji.

najwyższe trybunały, w Sztokholmie, Jönköping i Christianstad, a pod niemi 116 (Domsagar) prowincji sądowych, które znowu na okręgi się rozdzielają. Prowincje sądowe (Domsagar) są ważne, gdyż stanowią odrębne całości, mające swój samorząd (landsting), i jednego lub dwu reprezentantów w sejmie. *Kościół* w **S.** składa się z 12 biskupstw, na czele których stoi Upsala z arcybiskupem, pod którego zwierzchnictwem zostają konsystorze owych 12 okręgów. Prócz tego istnieje 184 probostw i znaczna ilość pastoratów. Cała ludność jest wyznania ewangiel.-augsburskiego, inowiercy (cudzoziemcy głównie) stanowią nieliczną garstkę. *Oświata ludowa* stoi na wysokim stopniu; niepodobna znaleść człowieka nieumiejącego czytać; mała ludność przy ogromnych przestrzeniach spowodowała urządzenie *wędrownych szkół*, których liczba w 1899 r. wynosiła 588; oprócz tego istnieje tu 15 wyższych szkół ludowych, 4,191 szkół stałych, 1,614 przymusowych, 5,205 szkół mniejszych oraz 28 wyższych przygotowawczych szkół ludowych. Nauczycieli dostarcza tym szkołom 7 seminarjów męzkich i 5 żeńskich. Wyższy stopień nauczania stanowią szkoły zwane tu „elementarnemi“, i dzielące się na niższe i wyższe (progimnazja i gimnazja nasze). Wyższych zakładów istnieje 35, niższych 40 oraz 4 pedagogiczne. Z ogólnej liczby 827,796 dzieci w latach szkolnych tylko 19,120 nie pobierało nauki ani w domu ani w szkole, częścią dla wad fizycznych, częścią z innych przyczyn. Prócz dwu uniwersytetów w Upsali i Lundzie istnieje akad. med. (karoliński instytut) w Sztokholmie i liczne specjalne szkoły, jak akademja rolnicza, leśna, instytut technologiczny, sztuk pięknych, muzyki, górnicze, morskie (9 zakładów) przemysłowe i t. p. Prócz tego liczne bibljoteki publiczne, bogate zbiory dzieł sztuki i przedmiotów naukowych, tudzież stowarzyszenia, jak akademja umiejętności (1737), szwedzka akademja (1786), towarzystwo naukowe (1780) i t. p., wspierają dzielnie postępy wyższych badań naukowych. Por. F. Hahn „Schweden“ w „Länderkunde von Europa“ (część 2, Praga i Lipsk, 1890); Dahlman „Inledning til Sveriges physikalska geografi“ (Sztokholm, 1857); Rosenberg „Geografiskt-statistiskt handlexicon öfver Sverige“ (Sztokholm, 1883, 2 t.); Jonas „S. und seine Entwickelung“ (Berlin, 1875).

Historja. Pierwotna historja **S.** łączy się ściśle z historją całej Skandynawji i jest nawskroś bajeczna. Zamieszkiwały **S.** liczne plemiona, które, mimo pokrewieństwa, politycznie były rozdzielone. Najgłówniejsze z nich są: Gotowie na południu i Szwedzi na północy. W Upsali jednak znajdowała się wspólna świątynia narodowa, i tu też leżała podwalina przyszłego zjednoczenia. Królowie upsalscy powoli wznieśli się nad wszystkich innych. Jednakże Ingiald Illräda, ostatni król ze starożytnego rodu Ynglingów, dążąc do samowładztwa gwałtowną zginął śmiercią. Po wygaśnięciu Ynglingów zaczyna się w Upland w osobie Ivar Widfadme dynastja Skioldungów, której protoplastą miał być Skiold, syn Odena. Eryk Edmundsson z tej dynastji uzyskał podobno samowładztwo na całą **S.** pod koniec IX w. Już w tej epoce bajecznej niejednokrotnie wikłają się Szwedzi w wojny z Norwegami i Duńczykami, a na wybrzeża m. Baltyckiego przedsiębiorą wyprawy morskie i zakładają państwa zupełnie tak samo, jak inni Normannowie w Anglji i Francji. Z wprowadzeniem chrześcijaństwa zaczyna się pewniejsza historja **S.** Już św. Ansgar głosił w **S.** Ewangelję 829 r., ale dopiero król Olaw (Olof) około 1000 r. przyjął chrzest, a chrześcijaństwo wówczas dopiero stanowcze odniosło zwycięstwo, kiedy świątynia upsalska została spalona za panowania Inge Starszego (1080—1112). Od tej właśnie pory zaczyna się zwolna organizować hierarchja katolicka. Celibat wprowadzono 1152 r. a kraj równocześnie zobowiązał się płacić papieżowi daninę roczną. Przez cały ten czas Gotowie i Szwedzi stali naprzeciw siebie jako dwa narody samoistne i nieprzyjazne. Każda prowincja nadto uważana była za państwo odrębne i miała własne swe prawa. Plemiona szwedzkie pozostawały dłużej w pogaństwie, aniżeli gockie. Dopiero po wstąpieniu na tron 1250 r. domu Folkungów w osobie Waldemara nastąpiło zlanie się obu narodów. Jednakże pewne odrębności prowincjonalne utrzymały się aż do ostatnich czasów. Ojciec i opiekun Waldemara, Birger Jarl, zdobył w Finlandji Tavastaland i założył Sztokholm około 1260 r. Brat i następca Waldemara, Magnus († 1290), dał początek właściwej szlachcie, ale obok tego mądremi prawami bronił ludu od ucisku możnowładców i wspierał hojnie duchowieństwo. W następnych czasach przedstawiają wewnętrzne dzieje **S.** obraz zbrodni i niesnasek. Królowie walczą z duchowieństwem i potężniejącą coraz bardziej arystokracją i w walkach tych niejednokrotnie nawet ulegają. Tak np. dwaj synowie wzmiankowanego wyżej Magnusa zostali usunięci od tronu, a koronę oddala arystokracja jego siostrzeńcowi Albrechtowi, ks. meklemburskiemu (1363). W tej jednak epoce zdobyła **S.** w Finlandji Savolax i Karelję. Rządy Albrechta (1365—1389) były bardzo słabe; potężniejszym od króla był jeden z najbogatszych panów Bo Jonson Grip, który posiadał $^1/_3$ całego królestwa. Po śmierci Albrechta, poległego w bitwie z Duńczykami pod Falköping 1389, Małgorzata (ob.), królowa Danji i Norwegji, z obu temi krajami połączyła *kalmarską unją* (ob.) i **S.** 1398. Unja ta jednakże, godząc na niepodległość **S.** i sprowadzając straszny na kraj ucisk, nie znalazła dobrego u narodu przyjęcia tak pod rządami Małgorzaty, jako też jej siostrzeńca Eryka XIII,

ks. pomorskiego (od 1412). Rozjątrzony naród chwycił wreszcie za oręż 1432 pod wodzą Engelbrechta. Król został złożony z tronu, a marszałek państwa Karol Knutson (Bonde) mianowany naczelnikiem królestwa. Knutson złożył swój urząd 1441, a na tron wstąpił synowiec Eryka XIII, Krzysztof ks. bawarski, który nie potrafił wszakże pozyskać miłości ludu, lubo był najlepszym z władców w okresie unji. Za panowania jego przeprowadzono ogólne prawo krajowe (1442), i prawo to miało moc obowiązującą aż do 1734. Po śmierci Krzysztofa (1448) Szwedzi oddzielili się ostatecznie od unji i wybrali królem Kar. Knutsona pod imieniem Karola VIII. Król ten znalazł silną opozycję w możnowładcach świeckich i duchownych pod wodzą arcyb. Jöns Bengtsona (Oxenstierna), odnowił mimo to przecież unję kalmarską 1450 r., ale uległ w walce ze zdradzieckim arcybisk. i uciekł do Gdańska 1457, a na tron szwedzki wstąpił (wedle umowy zawartej przy odnowieniu unji kalmarskiej) chciwy i drapieżny Chrystjan I, król Danji. Karol VIII, korzystając z nienawiści ludu do Chrystjana, odzyskał tron 1464, a 1465 musiał już abdykować, ale przy pomocy stronnictwa, na którego czele stali Sture i Tott, wrócił po raz trzeci na tron i panował aż do swej śmierci zaszłej 1470 r. Po bezpotomnym jego zgonie rządził krajem jako namiestnik z władzą królewską synowiec jego Sten Sture (ob.), następnie dzierżyli tęż godność Svante Nilson Sture (1504—12) i syn jego Sten Sture Młodszy (1512—20), a w końcu uznany został królem Chrystjan II (ob.), kr. duński. Władca ten zaraz za swem przybyciem w tak zwanej *krwawej kąpieli Sztokholmskiej* wytracił okrutnie czoło narodu, aby na gruzach arystokracji ugruntować swój despotyzm. Rozjątrzeni taką zbrodnią, Szwedzi powstali zbrojnie przeciw tyranowi i wybrali swego przywódcę Gustawa Wazę, siostrzeńca Sten Sture Starszego 1521 regentem, a 1523 królem. Gustaw I złamał potęgę duchowieństwa katolickiego, z wielką zręcznością wprowadził reformację; dobrami poduchownemi zbogacił skarb państwa, pokonał wrogów wewnętrznych i zewnętrznych, przezwyciężył wszystkie trudności, utrzymał spokój i zapewnił tron dziedziczny swemu rodowi. Jego syna i następcę Eryka XIV (ob.), 1560—68, strącił z tronu brat rodzony Jan III (ożeniony z Katarzyną Jagielonką), za którego rządów podniósł głowę papizm, wspierany po części przez samego króla. Po śmierci Jana III wstąpił na tron wychowany w wierze katolickiej syn jego, Zygmunt, który, będąc wybrany 1587 królem polskim (ob. Zygmunt III), musiał zobowiązać się do szanowania religji protestanckiej w **S.** Naród jednak nie lubił króla za jego gorliwość dla Kościoła katolickiego. Korzystał więc z tego chciwy władzy i gorliwy protestant, stryj królewski, Karol ks. sudermański, który przeprowadził 1600 r. detronizację Zygmunta, a 1604 sam wstąpił na tron szwedzki pod imieniem Karola IX (ob.). W wybuchłej z tego powodu wojnie z Polską nie miał Karol IX co prawda powodzenia (np. świetne zwycięstwo Polaków pod Kircholmem 27 wrześ. 1605 r.), ale mimo to, utrzymał się na tronie, umocnił kościół protestancki, powściągnął (nieraz środkami okrutnemi) dumę arystokracji, krzewił górnictwo i zaprowadził wiele dobrych urządzeń. Syn jego, słynny w dziejach powszechnych Gustaw II (ob.) Adolf (1611—1632) przez pierwsze 19 lat swego panowania szczęśliwie walczył z Polską (6-letni rozejm w Altmark 1629), w. ks. Moskiewskiem i Danją, uczynił **S.** pierwszorzędnem państwem na północy i w interesie protestantyzmu rozpoczął z potęgą Habsburską wojnę, która należy do historji Europy (ob. *Trzydziestoletnia wojna)* i która mu zapewniła przewagę w Niemczech, ale **S.** kosztowała wiele ofiar. Król, podniósłszy sławę oręża szwedzkiego, wspierał też gorliwie oświatę, nauki, górnictwo, handel, przemysł i t. d. Za rządów jego, a bardziej jeszcze za panowania jego córki Krystyny (ob.), podczas której małoletności stał u steru państwa Aksel Oksenstierna (ob.), arystokracja odzyskała dawną przewagę. Pokojem w Brömsebro otrzymała **S.** od Danji Jemtland i Herjeadalen razem z wyspami Gotland i Oesel, a także wolność od opłaty ceł na Zundzie, pokojem zaś westfalskim nabyła w Niemczech księstwa Bremen i Verden, oraz znaczną część Pomorza (ob. *Szwedzkie Pomorze)* i Wismar. Krystyna abdykowała 1645 r. na rzecz swego krewniaka, ks. Dwu Mostów, który wstąpił na tron szwedzki pod imieniem Karola X (ob.) Gustawa i zadziwił świat swemi podbojami w Polsce i Danji. Po rychłej jego śmierci (1660) nastąpił małoletni syn jego Karol XI (ob.), a regencję sprawowali: królowa wdowa Jadwiga Eleonora, kanclerz de la Gardie i 4 radców. Regencja pokończyła zaraz wojny z Polską (pokojem oliwskim 1660 r. otrzymała Inflanty aż po Dźwinę), Danję (pokojem kopenhaskim 1666) i w. ks. Moskiewskiem (pokojem stołbowskim 1661). Karol XI, dosięgłszy 1672 r. pełnoletności, mało się z razu troszczył o sprawy państwa, dał się wciągnąć w przymierze z Francją, za co utraciła **S.** pokojem w St.-Germain i Lund 1679 Pomorze z prawej strony Odry. Rozstrój finansów był tak wielki, że dochody nie pokrywały wydatków. Zgodził się więc naród na redukcję wydartych koronie lub roztrwonionych przez nią na rzecz szlachty majątków, ale redukcja ta, przeprowadzona niesprawiedliwie i stronnie, sprowadziła ruinę wielu znakomitych rodów. Po stuletnich przeszło, ustawicznych niemal wojnach, potrzebowała **S.** koniecznie pokoju, i zadaniu temu poświęcił się teraz Karol XI. Budował więc twierdze i miasta, organizował armję, założył bank państwa i uniwersytet w Lund, dał nowe prawa, wzniósł wiele budowli publicznego użytku i, umierając 1697 r., zostawił finanse w świetnym stanie. Karol XII (ob.), 1697—1718, w *północnej wojnie* (ob.), mimo

świetnych zrazu powodzeń, pogrążył ostatecznie **S.** w taki upadek, że ledwie w ciągu lat stu mogła się z niego wydźwignąć. Stracił on blizko miljon ludzi, a jednak zostawił jeszcze wyborną armję 70,000. Od śmierci tego bohatera (1718) aż do zmiany rządu w r. 1772, zwłaszcza też od 1739 r., była **S.** widownią walk stronniczych, które rozwijały się na sejmach pod wpływem polityki francuskiej, rosyjskiej lub angielskiej. Siostra i następczyni Karola XII, Ulryka Eleonora, poślubiła Fryderyka, ks. Hessen-Kassel, a ten za zgodą stanów objął ster rządu 1720 r. i kierował nawą państwa do 1751 r. Szlachta ograniczyła znacznie władzę słabego króla, i sejm stał się niezależnym. Odziedziczone po Karolu XII wojny zakończono nieszczęśliwemi traktatami: pokojem sztokholmskim odstąpiono 1719 Bremę i Verden Hanowerowi, a 1720 Szczecin i część Pomorza aż do Piany Prusom; pokojem nysztadzkim 1721 oddano Rosji Inflanty, Estonję, Ingermanlandję i część Wiborgsläu; pokojem frederigsborskim 1720 musiano na rzecz Danji zrzec się wolności od opłaty ceł na Zundzie. Ponowna wojna z Rosją (1741 — 43) zakończyła się niepomyślnie pokojem w Abo 1743, mocą którego odstąpiła **S.** Rosji część Finlandji aż do rz. Kymene i musiała przyznać następstwo tronu krewniakowi cesarzowej rosyjskiej, Adolfowi Fryderykowi, ks. holsztyńskiemu. Za panowania jego, 1651—71, rozrywają **S.** walki stronnictw, znanych pod nazwą: *Kapeluszów* (partja francuska) i *Czapek* (partja rosyjska), a władza królewska upada coraz bardziej. Gustaw III (ob.), 1771—92, złamał 1792 przewagę arystokracji, prowadził lubo bezowocną, ale nie bez sławy wojnę z Rosją, podniósł znacznie 1789 władzę królewską i z tego powodu padł ofiarą spisku 1792 r. Syn jego Gustaw IV Adolf (ob.) zostawał pod opieką stryja swego, ks. Sudermanji, który w niekrwawej rewolucji 1809 usunął synowca od tronu i sam został królem pod imieniem Karola XIII. Rewolucja ta zakończyła walkę między monarchją a oligarchją arystokratyczną na korzyść pierwszej. W nowej ustawie wzmocniono władzę królewską, ale obok tego zagwarantowano prawa i wolności narodu. Co się tycze spraw zewnętrznych, zaznaczyć trzeba, że pokojem frederikshamskim 17 wrześ. 1809 odstąpiła **S.** Rosji całą Finlandję aż do rz. Torneo i Munjo, a pokojem paryskim 6 stycz. 1810 r. przystąpiła do systemu kontynentalnego; z Danją stanął też pokój 10 grudn. 1809 w Jönköping. Ponieważ ród Wazów po 300-letnich rządach wygasł i stawał się koniecznym wybór nowego króla, przeto po śmierci wyznaczonego już następcy Chrystjana Augusta ks. Szlezwig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg sejm w Örebro wybrał w sierpniu 1810 następcą tronu Bernadotte'a, marszałka Francji, który pod imieniem Karola Jana został adoptowany przez Karola XIII. W polityce zewnętrznej trzymała **S.** z Francją, ale 1812 przeszła na stronę sprzymierzonych i pokojem kielskim 14 stycz. 1814 otrzymała od Danji Norwegję, ale za to odstąpiła Prusom Pomorze z wyspą Rugją. Bernadotte, wstąpiwszy 1818 r. na tron pod imieniem Karola XIV (ob.) Jana, starał się przedewszystkiem o podniesienie materjalnego dobrobytu kraju i zasłużył się niemało uprawą rozległych pustyni, wspieraniem handlu i przemysłu, budową dróg i kanałów, zakładaniem szkół przemysłowych i żeglarskich. Mimo to jednak nie zyskał król sympatji ani w Norwegji, ani w **S.** Nienawiść do dynastji wypędzonej popychała go do używania środków surowych i do przyjaźni z Rosją, przeciwną tradycjom szwedzkim. Z sejmem nie mógł się też król porozumieć w kwestji reform niezbędnych, lubo pragnął je przeprowadzić. Procesy prasowe wywołały zaburzenia (latem 1838) w samej stolicy. Syn i następca Karola Jana Oskar I (od 1844) zwrócił szczególną swą uwagę na sprawę konstytucji, ale reformom w tym względzie projektowanym (1840), mimo większości mieszczan i chłopów w sejmie przeszkodziła szlachta wespół z duchowieństwem. Za to przeprowadził król reformę (1845) w prawodawstwie kryminalnem i prawie spadkowem, a dla podniesienia dobrobytu materjalnego wspierał usilnie handel i przemysł i budował drogi żelazne. Niezałatwionej dotąd kwestji konstytucyjnej nowy nadały zwrot ruchy rewolucyjne 1848 r. (którym **S.** nie pozostała obcą) i spowodowały zmianę ministerjum w duchu liberalniejszym. Przedstawiony przez rząd (2 maja 1848) projekt nowej reprezentacji narodowej z bardzo liberalnem prawem wyborczem, przyjęty przez komisję konstytucyjną, miał być zatwierdzony przez sejm najbliższy, gdy tymczasem ważne wypadki zewnętrzne, mianowicie spór Danji z Niemcami, zwróciły uwagę publiczną w inną stronę. W **S.**, zwłaszcza między młodzieżą, już dawno rozbudził się ruch za unją skandynawską i przyjaźnią z Danją. Jakoż kwestja duńska stała się w **S.** tak popularną, że rząd wysłał wojska do Fionji i swem pośrednictwem spowodował rozejm w Malmo 26 sierp. 1848 r. Wkrótce jednak oziębiły się stosunki z Danją i **S.** pozostała neutralną. Sprawa reformy konstytucyjnej nie posunęła się też ani na krok dalej, a rząd pośród tego troszczył się głównie o interesa materjalne. Dom królewski, osobiście nawiedzony klęskami (śmierć 1854 r. syna następcy tronu, ulubionego przez naród, i Gustawa, ks. Uplandji, * 1827, † 1852, syna królewskiego), zyskał wielką w kraju sympatję. Podczas wojny wschodniej **S.** mimo działań partji antyrosyjskiej, pragnącej odzyskania utraconych niegdyś prowincji, zachowała zbrojną neutralność i dopiero 21 listop. 1855 r. zawarła z Francją i Anglją przymierze obronne, a Rosja pokojem paryskim 1856 zrzekła się fortyfikacji wysp Aland. Wewnątrz tymczasem zaznaczyć trzeba ograniczenie używania wódki, cząstkowe równouprawnienie Żydów, nowe prawo

kryminalne, reforma podatkowania, zaprowadzenie systemu dziesiętnego w monetach, miarach i wagach, ulepszenie administracji, oraz przedsiębranie środków, mających na celu podniesienie nauk i dobrobytu materjalnego, — wszystko to dokonane przez sejm rozwiązany w grud. 1854 r. Sejm 1856—58 odrzucił prawo o wolności sumienia, rozszerzył wolność handlu i wyznaczył znaczne sumy na reorganizację wojska i budowę dróg żelaznych. Z powodu choroby Oskara I zarządzał państwem w charakterze regenta Karol, następca tronu, od 10 września 1857 aż do śmierci króla 8 lipca 1859, a następnie wstąpił na tron pod imieniem Karola XV (ob.) i postępował w duchu polityki narodowej, tak, że silna dawniej opozycja zupełnie teraz ustała. Po załatwieniu nieporozumienia z Norwegją zreformowano urządzenia komunalne we wsiach i miastach, rozszerzono wolność sumienia, pozwolono Żydom nabywać majątki w całym kraju, zniesiono paszporty, ustanowiono bank hipoteczny, budowano dalej drogi żelazne i t. d. Na życzenie stanów, miejskiego i chłopskiego (20 października 1860), przedstawił rząd sejmowi 5 stycznia 1863 projekt nowej reprezentacji, przyjęty z wielką radością całego narodu przez 4, 7 i 8 grudnia 1865, a zatwierdzony przez króla 22 czerwca 1866. Nieodpowiadająca już oddawna potrzebom kraju reprezentacja 4 stanów została usunięta, a natomiast zaprowadzono system dwu izb ze stosowną ordynacją wyborczą. W tejże epoce ustanowiono nowe prawa karne i morskie, prawa o polowaniu, zgromadzeniach gminnych, o małżeństwach cywilnych między chrześcijanami i Żydami, przywrócono zupełną wolność przemysłu i wyznaczono sumy na budowę kolei. Pierwsza skandynawska wystawa przemysłowa i artystyczna, odbyta latem 1866 w Sztokholmie, zaświadczyła wymownie o szybkim rozwoju przemysłu szwedzkiego. Co się tycze spraw zewnętrznych, zaznaczyć należy powszechną sympatję narodu i sejmu dla Polski podczas powstania 1863 i dla Danji w czasie wojny z Niemcami 1864, oraz traktat handlowy z Francją 14 lutego 1865. Nowa ordynacja sejmowa okazała się w praktyce (pierwszy sejm wedle tej reformy zebrał się 15 stycznia 1867) jak najlepszą i w zupełności odpowiedziała życzeniom narodu. Izba pierwsza zajęła stanowisko konserwatywne, a zaś druga postępowe. Małżeństwo jedynej córki króla Ludwiki (* 13 października 1851) z następcą tronu duńskiego, ks. Chrystjanem Fryd. Wilh. Kar., zawarte 28 lipca 1869, zatarło dawne antypatje między obu pokrewnymi narodami, rozbudziło żywszy ruch skandynawizmu i przyczyniło się do utrwalenia wzajemnej przyjaźni. W wojnie francusko-niemieckiej 1870—71 zachował rząd zupełną neutralność, ale naród (i cała z wyjątkiem 2 dzienników prasa) wyraził głośno najwyższe sympatje dla Francuzów, a nienawiść dla zwycięzców niemieckich. Ponieważ Karol XV nie pozostawił potomka płci męskiej, przeto po śmierci jego, zaszłej 18 września 1872 w Malmö, wstąpił na tron najstarszy brat jego Oskar Fryderyk pod imieniem Oskara II. Oskar II zdaje się przechylać ku Niemcom (podróż jego po Niemczech i Rosji 1875), a nawet i niektóre organa prasy odzywają się w tym duchu. Król Oskar zagaił pierwszy sejm 20 stycznia 1873, na którym stronnictwo ludowe okazało się silniej reprezentowanem niż na poprzedzającem. Odrzucono uchwalenie kosztów na koronację i zmniejszono listę cywilną króla o 100,000 tal. 14 maja zawarto konwencję monetarną z Danją, do której później przyłączyła się Norwegja. 1874 odrzucono projekt organizacji armji. Na posiedzeniu 1875 projekt rządowy znowu odrzucono i przyjęto tylko projekt reorganizacji floty. 11 maja 1875 utworzono nowy gabinet de Geera, w którego skład weszły wszystkie stronnictwa, ale i ten nie zdołał przeprowadzić reorganizacji armji. Również i nowy projekt, przedstawiony sejmowi 1877, został przez izbę drugą znaczną większością głosów odrzucony. Już posiedzenia sejmowe 1878 roku wykazały wyraźnie niemożność porozumienia się rządu, popieranego przez izbę pierwszą, z izbą drugą, w której większość miało stronnictwo chłopskie, dla tego też ministerjum Geera przeżyć nie mogło projektu nowego urządzenia służby wojskowej, z którego uczyniło kwestję gabinetową. Wniosek rządowy, wprowadzający na miejsce dotychczasowego systematu, uciążliwego i przestarzałego, obowiązek ogólnej służby wojskowej dla wszystkich Szwedów, od 21 do 40 lat życia, odrzucony został w kwietniu 1880. Nowy gabinet zawiązał się pod przewodnictwem hrabiego Arwida Posse, prezydenta drugiej izby, który poprzednio był przywódcą stronnictwa chłopskiego, następnie jednak od niego się usunął. I nowe to ministerjum główną uwagę swą zwróciło na sprawę wojskową; ustanowione jednak trzy komisje, jedna do obmyślenia stosowniejszego rozkładu podatków, druga do kwestji organizacji wojska, a trzecia do spraw marynarki i obrony granic, długo zwlekały z wygotowaniem projektów, tymczasem wybory we wrześniu 1881 wprowadziły do izby drugiej większą jeszcze liczbę przedstawicieli partji chłopskiej, nie zdołała ona jednak zyskać większego wpływu w izbie pierwszej, do której wybory odbyły się we wrześniu 1882 r. Projekt reform wojskowych przedstawiony został izbom w 1883; według niego armja na stopie pokojowej składać się miała z linji (25,000) i pospolitego ruszenia; w czasie wojny przybywają jeszcze wojska zapasowe i rezerwa; każdy Szwed jest obowiązany do służby wojskowej od 22 do 40 roku życia. Obrona granic polegać ma na minach morskich, oraz na kilku większych i mniejszych kanonjerkach opancerzonych. Obrady nad temi projektami rozpoczęły się w sejmie w maju 1883, po odrzuceniu, jako niegodnych narodu, wniosków wniesionych w obu izbach o zneutralizo-

wanie **S.** w rodzaju Belgji i Szwajcarji; rząd wszakże nie zdołał wniosków swych przeprowadzić; izba druga wprawdzie zgodziła się na projektowany system poboru, ale zmniejszyła projektowaną siłę wojska, natomiast izba pierwsza odrzuciła i sam system poboru, tak, że z całego projektu nic nie ocalało. Minister stanu Posse zażądał natychmiast dymisji; prezydencję gabinetu, złożonego zresztą z poprzednich członków, objął najpierw Thyselius, a po ustąpieniu jego w listopadzie 1883 Krusenstierna. Na nową kadencję sejmową ministerjum nie przygotowało zmienionych projektów reformy wojskowej, ma bowiem widoki, że poglądy sejmu ulegną zmianie, i że on ostatecznie uzna potrzebę projektowanej organizacji armji. Dopiero 1884 udało się gabinetowi przeprowadzić reformę obrony krajowej, wszelako z licznemi ustępstwami od projektu pierwotnego. Nowe to prawo otrzymało moc obowiązującą z d. 1 stycznia 1887 r. Między innemi zrzekł się gabinet Themptandera trzeciej części podatku gruntowego na wojsko, co ośmieliło partję chłopską do żądania zniesienia podatku całkowitego i zastąpienia go wprowadzeniem cła od zboża. Sprawa ta zajmowała gabinet i izbę przez parę lat następnych i spowodowała rozwiązanie sejmu w 1887 i następnie uwolnienie gabinetu Themptandera, którego następcą w stycz. 1888 r. został baron Bildt. W r. 1889 zorganizowało się stronnictwo socjalistyczne, które rząd chciał osłabić, wprowadzając prawo ochrony robotników z jednej, a surowe kary z drugiej strony. Socjaliści razem z radykałami dążyli do przeprowadzenia prawa o głosowaniu powszechnem. W 1893 odbył się „sejm ludowy“ w Sztokholmie, złożony z deputowanych wszystkich klas wyłączonych od głosowania i podał adresy i petycje do króla i ministerjum, oraz do izb. Król udzielił odpowiedzi wymijającej. W tymże 1893 zaczęły się niesnaski z Norwegją (ob. Norwegja, dzieje), z powodu dążenia do zerwania związku ze Szwecją. W 1894 ustanowiono cyfrę deputowanych w stosunku do ludności, na 150 do pierwszej i 230 do drugiej izby. 1 grudnia 1894 obchodzono uroczyście 300 rocznicę urodzin Gustawa Adolfa. Zwrot do systemu ceł protekcyjnych rozbił partję chłopów na wolnohandlowców i zwolenników ceł. 1895 oba odłamy połączyły się znowu. Bildt ustąpił w 1899, miejsce jego zajął Akerhjelm, który rządził do 1891, ustępując miejsce Boströmowi. W 1896 Boström ustąpił tekę finansów Wersäll'owi, a hrabia Douglas został ministrem wojny. Spory z Norwegją trwały ciągle. Postanowiono rewizję traktatu unji obu państw. W 1896 wybory nie zmieniły stosunku stronnictw w parlamencie; wybrano jednego socjalistę. Finanse państwa stoją dobrze. W 1898 zaprojektowano ważne reformy w dziale oświaty. Do porozumienia z Norwegją dojść było niepodobna. Zawotowana przez Storthing norweski zmiana flagi ze znakiem unji wywołała w Szwecji oburzenie. Król Oskar, zrażony rozterkami, oddał regencję w ręce następcy tronu, Gustawa, wyjechał za granicę na wypoczynek (2 stycznia 1899). Rejent zajął energiczną postawę wobec wymagań radykałów norweskich i oświadczył, że na konferencji w Hadze może być tylko jeden reprezentant obu państw, oraz że kwestja neutralizacji Szwecji i Norwegji nie będzie tam poruszana. To wywołało w Chrystjanji antydynastyczne demonstracje, które Szwedzi starali się zatrzeć owacjami dla Rejenta. 11 maja 1899 król Oskar objął rządy na nowo. 11 października król zaakceptował żądania Norwegów w kwestji flagi „czystej,“ t. j. bez znaku unji ze Szwecją. Wskutek tego hrabia Douglas podał się do dymisji, miejsce jego zajął Lagerheim, dotychczasowy poseł w Berlinie. W 1900 z powodu mianowania Norwega, v. Dittena, sekretarzem gabinetowym w ministerjum spraw zewnętrznych podano w izbach wniosek o oddanie ministerjum pod sąd. Wniosek ten upadł. Król Oskar wyjechał znowu za granicę, a książę Gustaw, jako rejent, znowu miał zatargi z rządem norweskim. 12 września 1900 r. ustąpił prezes ministrów Boström, miejsce jego zajął admirał W. v. Otter. Zaprojektowano reformy w wojsku, flocie, które ostatecznie przyjęto z pewnemi zmianami (1901). Por. oprócz zbiorów źródeł do historji szwedz. Fanta, Gejera i Schrödera „Scriptores rerum Suecicarum medii aevi“ (2 t., Upsala, 1818—25): Rietza „Scriptores Suecici medii aevi“ (2 t., Lund, 1842—44); dalej „Handlingar rörande Skandinaviens historia“ (Stockholm, 1830 sq.); Monteliusa, Hildebranda, Alina i in. „Sveriges Historia“ (1876 i następ.); Hordenflychta „Die schwedische Staatsverfassung“ (1861); Swederusa „Schwedens Politik und Kriege in den Jahren 1808—1814“ (2 t., 1865—66); Hildebranda „Das heidnische Zeitalter in Schweden“ (1873); Wittmann „Kurzer Abriss der Schwedischen Geschichte“ (1896).

Szwedzka gimnastyka, ob. Gimnastyka.

Szwedzka kawa, ob. Traganek.

Szwedzki język i literatura. *Szwedzki język* należy do rodziny języków germańskich, a w szczególności do gałęzi starogermańskiej, czyli skandynawskiej, zwanej także północną (ob. Skandynawskie języki i literatury). Z najdawniejszych pomników języka szwedzkiego (mnóstwo napisów runicznych z epoki X—XIV w.) trudno wydobyć jakąkolwiek jego charakterystykę. Nierównie łatwiej da się to uczynić na podstawie pomników literatury szwedzkiej (prawa prowincjonalne, kroniki, legendy, tłómaczenia z XIII, XIV i XV w.). Język *staroszwedzki*, bo tak nazywają język tej epoki w przeciwstawieniu do języka *nowoszwedzkiego*, rozwijającego się od czasów reformacji, początkowo mało się różni pod względem fonetycznym, gramatycznym i leksykalnym od języka staronorweskiego-islandzkiego czyli staro-północnego; główna różnica polega na tem, że w staroszwedzkim istnieje przewaga samogło-

sek długich, a w staronorweskim dyftongów. Z czasem różnice stają się znaczniejsze. Wpływ łaciny (od wprowadzenia chrześcijaństwa 1050), oraz niemczyzny (w XIII w.) i duńszczyzny (w XIV w.) oddziałał bardzo niekorzystnie na czystość języka ojczystego. Skażony mnóstwem obcych naleciałości, samowolną ortografją i osłabieniem końcówek fleksyjnych, popada język szwedzki w połowie XVI wieku w pewien stan zdziczenia. Jest to chwila przejściowa do ukształcenia się języka nowo-szwedzkiego. Na ukształtowanie to wywarły wprawdzie wpływ języki: francuski, niemiecki i duński, ale równocześnie rozpoczyna się praca oczyszczania mowy narodowej. Zasłużyli się w tym względzie obaj bracia Petri, Andreä, Lindskjöld i w. innych, a przed wszystkimi Stjernhjelm, prawdziwy reformator języka szwedzkiego. Prace tych ludzi zwróciły język na tor odpowiedni pierwotnej jego naturze i zapewniły mu tę siłę i dojrzałość, jaką dzisiaj posiada i jakiej świadkiem jest bogata literatura szwedzka. Język szwedzki jest uważany za jeden z najwdzięczniejszych i najśpiewniejszych między nowszemi językami europejskiemi. Mówią nim w królestwie Szwedzkiem, w miastach Finlandji i na wybrzeżach Estonji. Z dziesięciu narzeczy języka szwedzkiego wyróżniają się swem piętnem starożytności szczególniej dwa: w prowincji Dalarne i na wyspie Gotland. Najlepsze gramatyki języka szwedzkiego dali: Fryxell (1824, 13 wyd., 1865); Enberg, anonim autora gramatyki wydanej przez akademję szwedzką (1836); Sjöborg (6-te wyd., Strals., 1848); Dietrich (2 wyd., Stockholm, 1848); Swedbom (1830, 2 wyd., 1845); Schram (7 wyd., 1864) i Rudquist (3 t., Stockholm, 1850—63). Najlepszy słownik napisał Ihre „Glossarium Suio-Gothicum“ (Upsal, 1769), dobry jest także słownik Dalina (2 części, Stockholm, 1850). Historję języka szwedzkiego opracowali: Petersen „Det Danske, Norske og Svenske Sprag histore (2 t., Kopenhaga, 1830) i Munch (Stockholm, 1849, tylko historję języka staroszwedzkiego).

Literatura. Właściwego początku szwedzkiej literatury szukać należy w tak zwanych *Folkvisor* (t. j. romansach północnych), które lubo dotykają mitycznych podań epoki przedchrześcijańskiej, powstały po większej części w XIV i XV w. i, różnym ulegając zmianom, całe wieki żyły w pamięci ludu. *Folkvise* (w najdawniejszej postaci jako *Kämpavisa)* rozwinęła się z islandzkich *Rimur*; przeznaczona do śpiewu i układana w formie stroficznej, opiewa czyny znakomitych przodków, wyraża podziw dla znikłego już światła bohaterskiego i często nosi charakter dzikiej surowości, podczas gdy późniejsza jej forma *Riddarvisa*, zostając pod wpływem kościoła i rycerskości, odznacza się duchem łagodniejszym, a obok przeważającego jeszcze żywiołu epicznego występuje już i pierwiastek liryczny. Zbiory tego rodzaju utworów sporządzili: Geijer i Afzelius „Svenska Volkvisor“ (3 t., Stockholm, 1814—1816); Atterbom „Nordmannaharpan“ (Upsala, 1816); Arwidsson „Svenska Fornsänger“ (3 t., Stockholm, 1834—1848); Afzelius „Afsked of Svenska Folksharpan“ (Stockholm, 1849); Cavallius i Stephens „Sveriges historiska och politiska Visor“ (Örebro, 1853). Pomniki piśmienne z epoki przedreformacyjnej nie sięgają po za wiek XIII. Należą do nich prawa prowincjonalne (najstarsze są: „Vestgötalog“ i „Upplandslog“), kroniki i przekłady częścią pism biblijnych i teologicznych, częścią romansów zagranicznych (jak: „Flores och Blanseflor,“ „Iwan och Gawian“ i t. d., wydanych w „Samlingar“ przez „Svenska Fornskrift-Sälskap“). Założenie uniwersytetu w Upsali 1476 r. z początku mało się przyczyniło do ożywienia nauk. Apostołowie reformacji, bracia Olaw i Wawrzyniec Petri, są jedynymi niemal reprezentantami literatury swego czasu jako tłómacze Biblji, kronikarze i poeci. Ich przekłady Biblji wpłynęły znakomicie na wykształcenie prozy szwedzkiej, a ich dzieła historyczne nie są też bez wartości. Równocześnie pisali po łacinie historję narodów północnych dwaj żyjący na wygnaniu w Rzymie katolicy, bracia Olaw Magni († 1558) i Jan Magni (ex-arcybiskup upsalski, † 1541). Mimo zabiegów Gustawa I i Karola IX rozwój nauk i oświaty w owych czasach niespokojnych nie posunął się ani na krok dalej. Dopiero za Gustawa II Adolfa wiele dobrego w tym względzie zdziałali dwaj uczeni profesorowie upsalscy: Jan Messenius († 1637), który układał komedje historyczne i napisał 20-tomową historję Szwecji p. t.: „Scandia illustrata,“ i Jan Rudbeck, który, zostawszy biskupem w Westeräs, uorganizował tam szkoły, odtąd za wzór służące. Król wspierał gorliwie jego usiłowania, a przez zakładanie szkół elementarnych i gimnazjów podnosił oświatę ludową. Ożywił też znakomicie uniwersytet upsalski i pobudzał do naśladownictwa możnych mecenasów. Od tej pory nauka była niezbędnym warunkiem do uzyskania wyższych urzędów w kościele i administracji. Za współdziałaniem Axela Oxenstierny powstały uniwersytety w Abo i Dorpacie, oraz liczne szkoły i gimnazja; uniwersytet w Lund założono 1668 r. Królowa Krystyna chciała swój dwór i uniwersytet upsalski zrobić ogniskiem całej europejskiej nauki. Jednakże wzywani z za granicy uczeni nie wpłynęli na rozwój oświaty narodowej, bo nauka owoczesna była raczej rzeczą kasty aniżeli ludu i przez to samo dla literatury narodowej nic nie zrobiła. Łacina była niemal wyłączną mową uczonych. Ze wszystkich nauk największej powagi zażywała teologja, ale nawskroś scholastyczna, surowa, dogmatyczna i wszędzie wietrząca kacerstwo. Mężowie nieco wolnomyślniejsi, jak J. Matthiä, J. Terserus Gezelius i J. Gezelius (syn i ojciec) byli prześladowani. Obok nich godni jeszcze wzmianki arcybiskupi: Spegel († 1714) i Svebelius († 1700), oraz profesor Izr. Kolmadin. Orto-

doksi wprowadzili nawet cenzurę. Filozofja, zaszczepiona w Szwecji przez Descartes'a, dawała pochop do walk najzaciętszych (nowego kierunku z dawnym Arystotelesowym systemem szkolnym). Mistycyzmowi hołdowali Stjernhjelm i Hjärne. Wielu z pomiędzy uczonych onego czasu chcieli objąć wszystkie umiejętności i błyszczeć jako polihistorowie. Najgłośniejsi z nich są: Jerzy Stjernhjelm († 1873) i Olaw Rudbeck Starszy († 1701), którego „Atlantica," z rozporządzenia królewskiego pod grozą zdrady stanu nie mogła przez nikogo być krytykowana. Jednostronny ten kierunek panował jeszcze za Karola XII, lubo monarcha ten, choć sam nieuczony, sprzyjał jednak naukom, o ile te miały na celu użytek praktyczny. Między prawoznawcami zaszczytnie dali się poznać: Stjernhjelm, Hadorph, Loccenius, Wexionius (później Gylvenstolpe), Lundius, Abrahamson, a przedewszystkiem Stjernhöök († 1675), którego klasyczne dzieło „De jure Sveonum et Gothorum restitutio" zostanie wzorem po wszystkie czasy. W medycynie, z którą łączyło się ściśle przyrodoznawstwo, zasłynął szczególnie lekarz i chemik Urban Hjärne († 1724). W filologji, zwłaszcza ojczystej, pracowali z odznaczeniem: Tjälmann, Suedberg i Spegel; filologję islandzką uprawiali: Verelius, Rugman, Hadorph, Peringskjöld i M. Celsius, a zaś klasyczną Normann († 1703), Ausius i Upmarck. Z pomiędzy historyków najgłówniejszy jest Puffendorf (ob.), historjograf Karola Gustawa, Girs († 1639), Tegel († 1636) i Werwing († 1697) opracowali czasy od Gustawa I do Karola IX. W poezji, której brakło ducha i uczucia, celowali: Lucidor, właściwie Lars Johansson (zamordowany 1674), Runius († 1713), Frese († 1728), Spegel i pani Brenner († 1730). Po śmierci Karola XII rządzące stronnictwo *Czapek* nic nie zrobiło dla podniesienia nauk, sztuk i oświaty. Więcej już nierównie zdziałało w tym kierunku przeciwne tamtemu stronnictwo *Kapeluszów*, a zwłaszcza królowa Ludwika Ulryka (założenie nowej akademji 1753) i syn jego Gustaw III, miłośnik muzyki i poezji. Gustaw IV Adolf zachowywał się znowu obojętnie, ale ruch umysłowy mimo to rozwijał się dalej. W teologji podczas tego okresu odznaczyli się obok teozofa Swedenborga (ob.) Nohrborg i Lehnberg, głównie jako kaznodzieje; w filozofji A. Rydelius († 1738) i N. Vallerius; w prawoznawstwie Nehrman, Rebenius, Wilde i Calonius; w medycynie Rosen von Rosenstein († 1773), Schulzenheim, Bäck, Ahrell, Murray i Bjerken; jako matematycy jaśnieją Celsius, Klingenstjern, Melanderhjelm i Wargentin, a jako mechanik Pollen. W naukach przyrodzonych, mianowicie jako botanik, wsławił się Linneusz (ob.), a uczniowie jego (Hasselquist, Löfling, Thunberg, Sparrmann, Ad Afzelius, Osbeck, Retzius, Liljeblad i w. in.) nowe w dalszych badaniach zrobili postępy. W innych gałęziach przyrodoznawstwa położyli zasługi: de Geer, Paykull, Gyldendahl, Schönberr (entomologowie) i Artedi (ichtjolog). Mineralogja, chemja, fizyka i górnictwo posunęły się daleko przez prace Scheffera, J. G. Walleriusa, Cronstedta, Swaba, Tilasa, Scheele'go i Gahna. W filologji pozyskali rozgłos Olof Celsius, Ödmann (hebraiści) i Ihre (znawca języka staropółnocnego). W badaniach historycznych znaczny zrobili postęp dziejopisowie: Dalin, Botin, Norberg, Eryk Berzelius, Rhyzelius, biskup Celsius Młodszy († 1794), Stjernemann, Loenbom, Celse, Fant, Porthan († 1804), Giörvell, Warmholz, Hallenberg i w. in. Właściwym reformatorem pięknej literatury szwedzkiej jest Dalin, który wielką sprawił sensację swym dziennikiem *Argus* i wywarł wpływ na poezję własnemi utworami. Obok niego zasłużyła się najwięcej pani Nordenflycht, wokoło której gromadziła się grupa poetów takich, jak Gyllenborg († 1808) i Creutz († 1784). Z innych poetów tego czasów tego czasu godni są pamięci: Kellgren, Leopold († 1829), Oxenstierna († 1818), Silfverstolpe, Adlerbett, Stenhammar, pani Lenngren i t. d., wszyscy oni stanowili tak zwaną szkołę klasyczną na wzór francuski. Własnym torem poszli sentymentalny i melodyjny Lidner († 1793), oraz genjalny Bellman (ob.). Z koryfeuszami szkoły klasycznej walczył znakomity krytyk Thorild i Ehrensvänd († 1800), który rozwijał oryginalne poglądy w swej „Filozofji piękna." Czterej ci ostatni pisarze przygotowali nową epokę szwedzkiej literatury, poczynającą się w XIX w.; od rewolucji 1809 r. datuje się początek narodowej szwedzkiej literatury we właściwem tego słowa znaczeniu, a przejściową do niej epokę stanowią: Franzen, Wallin, Choräus Kullberg, Valerius, Stiernstolpe, Lindegren, Hornberg i Nordforss. Pod wpływem działalności filozofa Höijera stanął do walki (1807) w obronie nowych idei związek *Aurora* przeciw Wallmarkowi i jego dziennikowi *Allmänna journalen för litteratur och theatern*, organowi akademji i szkoły klasycznej. Walka ta rozwinęła się w dwu kierunkach: idealistycznym i narodowym, a oba te kierunki nowszego romantyzmu doszły w Szwecji do ostateczności. Organami pierwszego kierunku były dzienniki: Askelöfa *Polyphen* w Stockholmie i Atterboma *Phosphoros* (1810—14), a potem *Svensk literatur tidende* (1814—14) w Upsali. Zwolennicy nowej tej szkoły romantycznej od swego organu *Phosforos* otrzymali nazwę *fosforystów*. Hołdując bezwzględnemu idealizmowi i odrywając się od wszelkiej rzeczywistości, brali oni materjał zewsząd, a formę zapożyczali ze wszystkich literatur południowych dawniejszych i nowszych. Przywódcami ich byli: Atterbom, Elgström, Hedborn, Dahlgren (poeci), Hammorsköld, Palmblad, hr. Schwerin, J. H. Schröder i Livijn (prozaiści), wszystko ludzie wyższego talentu. Ze śmiercią najznakomitszego swego przedstawiciela, Leopolda (1829), klasycyzm wreszcie upadł, tak, że nawet Atterbom wszedł do akademji. Wyobraziciele drugiego kie-

runku, tak zwani „Goci“ (ich organem czasopismo *Iduna*) postawili sobie za cel zachowanie w języku i treści pierwiastku iście narodowego, czysto północnego, wyrosłego i wykarmionego na gruncie północnym. Nie brali oni żadnego udziału w walce romantyków z klasykami. Do tej szkoły pisarzów należą: Geijer (ob.) i Tegnér (ob.) oraz Ling, Afzelius, Adlerbeth Młodszy. Oprócz wymienionych wyżej widzimy jeszcze w nowszej literaturze szwedz. cały szereg poetów, którzy nie przyłączyli się do żadnej ze szkół istniejących. Do takich należą: genjalny Stagnelius, wielce oryginalni Sjöberg i Nicander, dramatycy: Beskow, Börjesson, Blanche, Jolin, Hedberg, Ridderstad, Wetterbergh i w. in., oraz głęboki i dowcipny Fahlerantz i najwszechstronniejszy z poetów szwedz. Almquist. Z rymopisów młodszej generacyi odznaczyli się szczególnie Runebergh (ob.), Braun, Böttiger, Ruda, Lindeblad, Ingelmann, Sätherberg, Malmström, Nybam, Olof Fryxell, Sahlstedt, Adlersparre, Bjurstén i t. d. Karol XV układał także poezje. Romans aż do czasów nowszych nie był w Szwecyi wcale niemal uprawiany. Za Crusenstolpe'm poszedł w ślady Livijn. Walter Scotta naśladowali: Gumälius, Sparre, Kullberg i Almquist, ale romans historyczny krótkie jeno liczy chwile świetności, ustępując miejsca romansowi obyczajowemu z teraźniejszości. Do najcelniejszych powieściopisarzów należą: Wetterbergh, Engström, Snellman, de Geer, Mellin, (nowelista), Palmblad, Ridderstadt, Bjursten i t. d., a przedewszystkiem panie: Fryd. Bremer, Flygare Carlén, baronowa Knorring, Róża Carten i Mar. Zof. Schwartz (ob.). Na rozwój nauk ruch 1809 r. nie wywarł tak korzystnego wpływu, jak na literaturę piękną. W teologji, która poszła torem teologji niemieckiej, odznaczyli się: Odmann (egzegeta), Wallin, Rogberg, Franzen, Hagberg, Lindblad i w in. (kaznodzieje). Filozofję podniósł do samodzielności Höijer, a w ślad za nim poszedł Biberg († 1827). Pracowali też nad tą nauką: Geijer, Atterbom, Grubbe, Boström, Schröder, Ribbing, Klasson. Jako prawoznawcy zasłużyli się: Schlyter, Järta, Norström i Schrevelius. W medycynie zasłynęli: Huss i Retzlus; w naukach przyrodzonych: Berzelius (ob.), Mosander, Berlin i Wachtmeister (chemicy), Rudberg, Vrede, Edlund, Nordenskjöld (fizycy), Selander, Svanberg i Lindhagen (astronomowie), Nilsson, Lovén, Zetterstedt, Sundevall i Malmgren (zoologowie), a w matematyce: Svanberg, Hill i Malmsten. Filologja klasyczna nigdy w Szwecji nie kwitła, więcej za to poświęcają się Szwedzi studjom orjentalnym; znakomitsi z pracowników tej gałęzi wiedzy są: Ödmann, Norberg, Tullberg, Turnberg, Wallin, Kellgren, Geitlin. Rydquist zasłużył się badaniami nad językiem ojczystym. W dziedzinie historji zrobiono także niemało przez wydawanie źródeł historycznych. Obok trzech najznakomitszych historyków tej epoki: Geijera (ob.), Fryxella (ob.) i Strinnholma (ob.) zasługują jeszcze na uwagę: Cronholm, Helmberg, Wieselgren, Carlsson, Tengberg i w. in. W ostatniej ćwiartce XIX wieku nastąpił w Szwecyi, jak w ogóle w całej Skandynawji, wielki wzrost literatury, początkowo w kierunku realistycznym i naturalistycznym. Przedewszystkiem wszczął się romans i dramat. Do najwybitniejszych na tem polu należą: Strindberg, Alftrild, Agrell, pani Benedietson (Erust Alhgren), Nordensvon, Geijerstam, Thor. Hedberg, Heidenstam, Levert'a, Lundegard, Ola Hanson etc. Ponad wszystkimi talentem góruje August Strindberg, który zaczął, jako krańcowy naturalista, a potem przeszedłszy różne fazy (socjalizm) skończył na mistycyzmie, tworząc w każdym rodzaju dzieła znakomite. Drugie miejsce zajmuje Ola Hanson (ob. Ola Hanson), który reprezentuje kierunek modernistyczny. Od r. 1835 wychodzi w Upsali szacowne dzieło „Svenskt biographiskt Lexicon“, redagowane przez Palmblada, a od 1857 przez Wiselgrena. Na polu geografji zasłużyli się: Palmblad, Tuneld, Tamm i w. in. a w dziedzinie statystyki: Forsell, Agardh, Ljungberg, Thomée, Hahr i t. d.—Porów. Hammarskölda „Svenska viterheten“ (nowa ed. Sondéna, Stockh. 1833); Lenströma „Svenska poesiens historia“ (2 t., Stockh. 1839); tegoż „Sveriges literatur-och konsthistoria“ (Ups. 1841); Wieselgrena „Sveriges sköna literatur“ (5 t., Stockh, 1846 — 49); Atterboma „Svenska Siare och Skalder“ (t. 1—6, Stockh. 1841 — 51); Sturzenbechera „Nowsza literatura szwedzka“ (przekład. niem., Lipsk 1850); Fryxel „Bidrag til Sveriges literatur-historia“ (1860 — 62); Dietrichson „Indledning i studiet of Sveriges literatur i vort anrhundrede“ (1862); Ahnfelt „Nerdliteraturens historia“ (1876). Do literatury beletrystycznej: Wieselgren „Sveriges sköna literatur“ (1843—49, t. 5); Malmström „Grund dragen af svenska vitterhetens historia“ (1866 — 68, t. 5); Ljunggren „Svenska vitterhetens fäfder efter Gustaf III's död“ (1876 — 81); Winkel Horn „Geschichte der Litteratur des skandinavischen Nordens“ (Lipsk 1880); Schweitzer „Geschichte der skandinavischen Litteratur“ (1886—89, t. 3). Źródła do historji języka: Rydquist „Svenska sprakets lagar“ (Stockh. 1850—83, t. 6); Söderwal „Hufondepokerna af svenska sprakets utbildning“ (Lond. 1870); Petersen „Det svenske sprogs historie“ (1830); Dietrich Svensk sprakläraete“ (1850). Gramatyki: Fryxella (13 wyd. 1865); Tullberga (1836); Sjobörga i Jessena. Słowniki: Dalma (1869), Kindblada (1867—71 t. 3) i wydany przez akademję szwedzką słownik szwedzko-niemiecki Helmsa (3 wyd. 1887).

Szwedzka sztuka, ob. Skandynawska sztuka.

Szwedzkie monety, miary i wagi. Na podstawie konwencji monetarnej skandynawskiej z r. 1873 jednostką monetarną jest *korona*=100 *oere*= 51,9 kopiejki. Jednostką dawniejszą był 1 riksda-

ler=53,15 kop.,=1,02 teraźniejszej korony skandynawskiej.— *Układ miar metryczny*, wprowadzony 1879, jest obowiązujący od 1889. Miary dawniejsze pochodziły z 1739, w 1855 uzyskały podział dziesiętny. Jednostką *miar długości* była stopa=0,297 m., których dwie szły na łokieć, a 6 na faden. *Miarą objętości do zboża* była beczka (tunna)=8 ćwierci=56 kann=146$^{3}/_{5}$ litra. *Do płynów*: foder=2 piper=4 okseftom. Okseft=1$\frac{1}{2}$ am,=6 ankrów=90 kann=125$^{2}/_{3}$ litra.— *Wagi*: funt okrętowy miał 400 mark=425,08 g.; marka dzieliła się na 32 łuty, 128 kwint. Centnar zawierał zwykle 100 mark.

Szwedzkie zapałki, ob. Zapałki.

Szwejkowski Wojciech Anzelm, rektor uniwersytetu warszawskiego, * 1773 r. w Płockiem, wstąpił 1790 do zgromadzenia Pijarów i po odbyciu czteroletnich nauk został 1794 r. nauczycielem w Warszawie w konwikcie Konarskiego. Przeniesiony do Łomży, wykładał tam przez lat pięć fizykę i matematykę; za rządów pruskich powołany został do Berlina, dla poznania tamecznego systemu nauczania w szkołach publicznych. Wróciwszy do kraju, był profesorem w Płocku, potem rektorem w Sejnach, a następnie profesorem liceum warszawskiego. Po otwarciu uniwersytetu warszawskiego obrany dziekanem wydziału teologicznego, został następnie rektorem i piastował ten urząd do zamknięcia uniwersytetu. Jednocześnie wykładał wymowę kościelną i teologję pastoralną. Po sekularyzowaniu się mianowany został prałatem kapituły płockiej. Powszechnym otoczony szacunkiem, † 1838 r. w Warszawie. Ogłosił liczne sprawozdania i zagajenia, czytane na aktach publicznych uniwersytetu, dalej rozprawy, pomieszczane w rozmaitych czasopismach; nadto oddzielnie wydał: „Uwagi nad wyższemi szkołami polskiemi w porównaniu do niemieckich“ (Warszawa, 1808) i in. Czynny brał udział oprócz tego w pracach deputacji do ustalenia pisowni polskiej, czego owocem są rozprawy pomieszczone w „Rozprawach i wnioskach i t. d.“ tejże deputacji.

Szwejnfurcka zieleń (niem. *Schweinfurtergrün*), ob. Miedź.

Szwejsowanie (z niem.), spajanie rozpalonych do białości metali przez kucie lub ciśnienie. Dawniej metoda ta stosowana była wyłącznie do żelaza kutego i stali, obecnie służy dla wszystkich prawie metali, odkąd do ich rozpalania używać zaczęto prądu elektrycznego (**S.** *elektryczne*). Przez zetknięte z sobą powierzchnie metali przepuszcza się prąd elektryczny, skąd wzbudza się ciepło tak znaczne, że metal rozgrzewa się do temperatury topliwości, a pod znacznem ciśnieniem ulega spojeniu.

Szwentoragas albo *Swintorog*, książę litewsko-zawilejski, który po śmierci zamordowanego Wojsiełka, syna Mendogowego, w 1267, panował czas niejaki nad Litwą.

Szwentowskie starostwo niegrodowe było położone w księstwie Żmujdzkiem, powiecie Szawdowskim. Podług spisów podskarbińskich z 1766 powstało z dawniejszego starostwa Szawdowskiego, przez wydzielenie z niego wsi Szwenty z przyległościami, które spólnie z starostwem Szawdowskiem (ob.) posiadał Jerzy Zaleski, opłacając łącznie kwartę w ilości złp. 815 gr. 3.

Szwernicki Krzysztof, proboszcz parafji rzymsko-katolickiej w Irkucku, * 1812, † 1894. Po ukończeniu szkół wstąpił do zgromadzenia Marjanów. Otrzymawszy święcenie kapłańskie w 1838, został kapelanem warszawskiego Instytutu głuchoniemych, a wkrótce potem przeorem klasztoru Marjanów. Do Irkucka **S.** wyjechał w 1848 i tam otrzymał od ówczesnego generał-gubernatora M. M. Murawjewa nominację na zarządzającego parafją rzymsko-katolicką w Irkucku, a po dziesięciu latach został zatwierdzony na stanowisku proboszcza i kapelana wojsk okręgu wschodniosyberyjskiego. Na stanowisku tem **S.** przetrwał najcięższe czasy. W 1879, podczas strasznego pożaru w Irkucku, spalił się mały kościołek, ale staraniem, a po części i kosztem zacnego proboszcza, stanęła niebawem nowa świątynia. W r. 1888 **S.** obchodził 50-letni jubileusz kapłaństwa. W dniu jubileuszowym otrzymał w darze od Papieża, Leona XIII, złoty kielich i mszał, parafjanie zaś na tę pamiątkę ufundowali ołtarz. Pozostawił on testament, którym część zebranych funduszów zapisał na rzecz kościoła i część na założoną przez siebie przy kościele szkołę.

Szweryn, *Schwerin*, herb: W polu czerwonem — srebrna szyba kwadratowa, czyli okno, mające być wejściem do kopalni. U szczytu pięć piór strusich, a po obu ich stronach szyby, jak na tarczy.

Szweryn.

Szweryn, księstwo, ob. Schwerin.

Szwoleżerowie (z franc. chevaux-legers), konnica lekka, w szczególności pułk lekkokonny polski gwardji Napoleona I, sławny w armji Księstwa Warszawskiego i stanowiący przyboczną gwardję cesarza. Pierwszym pułkownikiem **S.** był Winc. Krasiński. Po upadku cesarza i przy nowej organizacji armji Król. Polskiego pułk ten zniesiono. Por. Rembowski Al. „Historja pułku **S**;“ Gembarzewski i Rembowski „Wojsko polskie.“

Szwyc, ob. Schwyz.

Szyb, *Szacht* (niem. *Schacht*), w kopalniach galerja pryzmatyczna albo walcowata, której oś jest pionowa albo bliska linji pionowej. Średnica **S.** nie może być mniejsza od 60 cm., a głębokość bywa rozmaita, zależnie od głębokości, w której znajdują się dobywane w kopalni minerały. W **S.** umieszczone są zwykle przyrządy służące do wyjmowania minerałów, do oddalania przesiąkającej

wody, tudzież do wchodzenia i wychodzenia robotników. Ob. Kopalnictwo.

Szyba, płyta szklana, ob. Szkło.

Szybenik, po włosku *Sebenico*, m. dalmackie, zbudowane amfiteatralnie nad zatoką t. n.; ma dwa przedmieścia (Borgo di terra ferma, z około 4,000 miesz. i Borgo di mare, z przeszło 1,000 miesz.), liczy około 8,000 miesz., jest siedliskiem biskupa katolickiego oraz władz okręgowych. W **S.** znajduje się najpiękniejszy w Dalmacji kościół gotycki, cały z marmuru zbudowany. Mieszkańcy prowadzą ożywiony handel z krainami okolicznemi i Bośnją. Czas założenia **S.** nie jest wiadomy; 998 miało miasto samorząd, później przechodziłe w rozmaitych czasach z pod panowania Wenecji pod władzę Węgier.

Szyber (niem. *Schieber*), zasuwa, jak np. zasuwa w rurach pieców, także suwak czyli szufladka machin parowych.

Szybiński Dominik, * 1723 w województwie Wołyńskiem, zostawszy Pijarem, wykładał retorykę, poezję, filozofję i matematykę w różnych kolegjach swego zgromadzenia, a szczególnie w Warszawie, następnie był rektorem w Drochiczynie, Rzeszowie i przez lat 19 w Międzyrzeczu, gdzie † 1799. Z prac jego drukiem ogłoszonych ważniejsze są: „Krótka wiadomość o znakomitszych w świecie monarchjach“ (3 wyd., 2 t., Warszawa i Wilno, 1813); „Dykcjonarz mitologiczny dla użytku szkół ułożony“ (tamże, 1772); „Atlas dziecinny z mapami na miedzi rzniętemi“ (tamże, 1772); „Historja turecka“, przez Mignota, przekład z franc. (tamże, 1779).

Szybkobiegacze *(laufry)*, ludzie, którzy biegali przed powozami i końmi osób znakomitych, by im drogę ułatwić. Zwykle ubrani byli bogato i trzymali laskę chwastami ozdobioną. Zwyczaj ten pochodził ze Wschodu, a od końca wieku XVIII wyszedł z użycia. **S.**, dający przedstawienia za zapłatę, zalecają się raczej wytrwałością, aniżeli szybkością biegu. W ostatnich czasach szybki bieg stał się też przedmiotem sportu.

Szybkość, ob. Prędkość.

Szybolet, wyraz hebrajski, właściwie *kłos*, używany jest na oznaczenie znamienia, wyróżniającego osobę lub rzecz od innych na pozór podobnych.

Szyc Joachim Antoni, pisarz polski, * 1824 we wsi Borowiu w gub. Siedleckiej, † 1896; nauki pobierał w gimnazjum łukowskiem. W 1848—49 służył wojskowo na Węgrzech, następnie wyjechał na Wschód. W r. 1858 powrócił do Warszawy, a od 1864 zamieszkał w Szenkursku, gub. Archangielskiej. Od 1867 był urzędnikiem drogi żel. Warsz.-Wiedeńskiej. Ogłosił: „Legjony polskie na Węgrzech“ (w poznańskim *Dzienniku polskim*, 1849, oraz oddzielnie, Poznań, 1850); tamże wydał: „Kalendarz historyczny polski“ (1851); „Geografja dawnej Polski“ (1851; 2 wyd., 1861). W r. 1858 był współpracownikiem „Encyklopedji powszechnej,“ nadto przetłómaczył 16, 17, 18 i 19 tomy „Historji konsulatu i cesarstwa“ Thiersa i uzupełnił polskie tłómaczenie „Geografji powszechnej“ Klodena (Warszawa, 1864), oryginalnie opisawszy *Królestwo Polskie* i *Cesarstwo Rosyjskie*. Oprócz powyżej wymienionych dzieł, wydał: „Słowiańscy bogowie“ (Warsz, 1866); „Przelotne wrażenia z podróży na Północ“ (wyjątki drukowane w czasopiśmie *Kłosy*, 1866); „Niezłomna wola“ powieść (tamże, 1868); „Czysta krew,“ powieść (w *Tygodniku romansów i powieści*, 1869). Z pomniejszych prac jego, rozrzuconych po różnych czasopismach, ważniejsze są: „Szopka, legenda (w „Kalendarzu ludowym“ z r. 1866); „Raraszek“ powiastka (w *Zorzy*, 1867) i „Sen złoty,“ bajka wschodnia (tamże, 1868 r.)

Szycówna Aniela, nauczycielka i autorka pedagogiczna, napisała między innemi: „Rozwój pamięciowy dziecka“ (Warsz., 1899); „Gramatyka języka polskiego dla dzieci“ (Warsz., 1898).

Szydło, igła do zszywania skóry i grubych tkanin, ob. Igła.

Szydłowiec, miasto w pow. Końskim, gub. Radomskiej, gniazdo znakomitego niegdyś rodu Szydłowieckich, założone zostało 1427 r. przez dwu braci Jakóba i Sławosza Odrowążów, którzy odtąd z Szydłowca pisać się zaczęli; słynęło w XVI, XVII i XVIII wieku z jarmarków. Tutejszy kościół parafjalny, pod nazwą św. Zygmunta, wystawiony 1432 przez założycieli miasta, z kamienia ciosowego, odznacza się oryginalną budową i pięknym wielkim ołtarzem, oraz marmurowym grobowcem Mikołaja Szydłowieckiego. Obecnie liczy 7,200 miesz. W okolicy dobywają kamień wapienny, piaskowiec i rudę żelazną. W **S.** znajdują się fabryki słynnych bryczek, kamieni młyńskich, oraz narzędzi rolniczych.

Szydłowieccy, herbu Odrowąż, znakomita rodzina polska, która w ciągu trzech pokoleń znakomite w Rzeczypospolitej zajmowała stanowisko; **S.** są latoroślą starożytnego rodu Odrowążów. Jedna linja tego rodu posiadała w Sandomierskiem znaczne posiadłości, a między niemi Szydłowiec i Chlewiska. Za Kazimierza Jagielończyka przy podziale ojcowizny Dobiesław wziął Chlewiska i przezwał się *Chlewickim*, a brat jego *Stanisław* od Szydłowca przyjął nazwisko *Szydłowieckiego*. Był ten Stanisław kasztelanem żarnowskim (od 1457) i radomskim (od 1478), ochmistrzem dzieci królewskich (od 1467) i marszałkiem dworu Kazimierza Jagielończyka. W r. 1470 jeździł w poselstwie do Czech i po śmierci Jerzego Podjebrada brał udział w niepomyślnej wyprawie węgierskiej 1475 r.; prawdopodobnie † 1493 r., mając lat 88. Miał on dwadzieścioro dzieci. Z pomiędzy synów jego znakomitsi są:

Szydłowiecki Jakób, podskarbi koronny za króla Aleksandra, został 1506 kasztelanem sandomierskim i † 1540 r.

Szydłowiecki Krzysztof, kasztelan krakowski i kanclerz koronny, * 1467, † 1532 w Krakowie. Wychowany na dworze Kazimierza Jagielończyka, udał się w młodym wieku do Ziemi Świętej, a za powrotem ciesząc się względami Zygmunta Starego, został podkomorzym krakowskim i potem koronnym. W r. 1509 mianowany kasztelanem sandomierskim. W r. 1510 był wyznaczony na zjazd poznański w sprawie zgody z Krzyżakami. Na sejmie piotrkowskim 1511 r. otrzymał pieczęć mniejszą koronną, a kiedy król żenił się z Barbarą Zapolską, jeździł **S.** na przyjęcie do Węgier i często był używany do załatwiania wielu ówczesnych najważniejszych spraw dyplomatycznych. Na sejmie krakowskim 1515 r. otrzymał pieczęć wielką, a 1527 kasztelanję krakowską i był duszą ówczesnego rządu Rzeczypospolitej. Synowie poumierali mu w bardzo młodym wieku, a córki ogromną jego fortunę wniosły w obce domy. Odznaczał się zdolnością, gorliwością i pilnością w sprawach państwa. Należy on do szeregu możnowładców, którzy potęgą swą wpływali wielce na losy kraju. W polityce był stronnikiem Austrji; Krzycki zarzucał mu, że od zbuntowanych Gdańszczan brał pieniądze dla ułagodzenia króla.

Szydłowiecki Mikołaj, brat rodzony poprzedniego, kasztelan sandomierski, podskarbi wielki koronny. W pierwszej młodości służył wojskowo, odznaczył się walecznością w czasie wojny multańskiej i wielkie miał zaufanie u króla Jana Olbrachta. Pod panowaniem Zygmunta dopiero po wyższe zaczął sięgać godności i jednocześnie prawie został podkomorzym krakowskim, krajczym koronnym, kasztelanem i starostą radomskim. Nieodstępny prawie towarzysz króla, zostawał wszędzie, w kraju i w podróżach zagranicznych, przy jego boku. Roku 1515 był mianowany kasztelanem sandomierskim i podskarbim wielkim koronnym, a obok tego otrzymał starostwa: Oświecimskie, Zatorskie, Olsztyńskie, Krzepickie i Grodeckie. Zaufany przyjaciel króla, wywierał przeważny wpływ na wszystkie sprawy krajowe i † 1532. Dzieci poumierały mu bardzo wcześnie, tak, że na nim i bracie jego Krzysztofie wygasł ród Szydłowieckich.

Szydłowski Ignacy, jeden z lepszych tłómaczów polskich, * 1793 w miasteczku Hajnie, pow. Borysowskim, † 1846 w Wilnie. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie wileńskim był nauczycielem wymowy i poezji w gimnazjum świsłockiem, a potem w Wilnie do 1826. Do r. 1828 sprawował urząd cenzora. Był on czynnym współpracownikiem, a następnie głównym redaktorem „Wizerunków i roztrząsań naukowych.“ Prócz wielu artykułów i przekładów ogłosił osobno: „Przykłady stylu polskiego w rozmaitych rodzajach wymowy i poezji“ (Wilno, 1837); „Prawidła wymowy i poezji,“ wyjęte z dzieł Słowackiego (Wilno, 1826, 4 wyd., 1847); „Parysyna, Kolmar i Orla, dwa poematy z dzieł Bajrona“ (tamże, 1834) i in.

Szydłowskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Sandomierskiem, pow. Wiślickim. Podług lustracji z 1629, obejmowało w sobie miasta Szydłów (ob.) z zamkiem i Pierzchnicę, oraz wsie: Gaczki, Wola Zyznowska, Solec, Wolica, Brzeziny, Osowka, Potok, Rudki, Czyżów, 2 huty szklane, Wąkop, Życiny, Osiny, Małkowice i Wolę Małkowską. W r. 1771 posiadała je Katarzyna z Fredrów Rupniewska, kasztelanowa małogojska, opłacając z niego kwarty złp. 4;944 gr. 2, a hyberny złp. 2,827 gr. 20. Na sejmie z r. 1773—75 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Maciejowi Sołtykowi, wojewodzie sandomierskiemu.

Szydłów, osada w pow. Stopnickim, gub. Kieleckiej, bardzo starożytna, opasana murem i trzema silnemi bramami przez Kazimierza Wielkiego, wzmocniona warownym zamkiem, podniosła się szybko i kwitnęła aż do XVII wieku. W r. 1630 **S.** został spalony przez niekarnych żołnierzy krajowych. Odbudowany wkrótce, podobnąż klęską dotknięty został w czasie wojen szwedzkich i od tego czasu już do dawnej świetności podźwignąć się nie zdołał, a dziś jest nędzną mieściną. Liczy około 2,000 miesz.

Szydłów (żmujdzki), miasteczko w pow. Rosieńskim, gub. Kowieńskiej, słynne od bardzo dawnych czasów cudownym obrazem N. Marji Panny, umieszczonym w okazałym kościele parafjalnym, założonym 1457 r. przez Piotra Giedygołda; liczy około 800 miesz. (przeważnie żydów). Por. „Historyczne opisanie kościoła szydłowskiego na Żmujdzi“ (Wilno, 1859).

Szyfer, ob. Łupek.

Szygiszów, słowiańska nazwa miasta Segesvar (ob.).

Szyici, t. j. sekciarze, w przeciwstawieniu do Sunnitów (ob.), czyli prawowiernych mahometan, nazywają się ci, którzy czwartego kalifa, Aliben-Abu-Toleb, zięcia Mahometowego, za prawego jego następcę uznają, a przeto trzech pierwszych kalifów: Abubekra, Omara i Otmana, jako też dynastję Omajjadów, uważają za przywłaszczycieli. **S.** przypisują Alemu niemal boskie przymioty i jako największą uroczystość obchodzą rocznicę śmierci syna jego Hassana, poległego w bitwie pod Kerbelą r. 682. Sekta **S.** głównie utrzymuje się w Persji.

Szyickie starostwo niegrodowe było położone w województwie Mińskiem, pow. Mozyrskim. Podług spisów podskarbińskich z XVIII wieku, obejmowało dwie wsie: Szyjcze i Jurewicze, które posiadał Michał Jeleński, podkomorzy mozyrski, opłacając z niego kwarty złp. 322 gr. 10, a hyberny złp. 195.

Szyja, część ciała zawarta między głową a klatką piersiową. Niektóre zwierzęta, jak ryby, nie posiadają wcale szyi właściwej, u innych zaś posiada ona długość nieraz bardzo znaczną, jak u żyrafy. Podstawą szyi u kręgowców jest kościec,

złożony z kręgów szyjowych, połączonych z sobą za pomocą bardzo ruchliwych stawów, co wpływa na możność wykonywania ruchów w bardzo szerokich granicach. Szyję składają prócz kręgów następujące organy: przełyk, krtań, której wystająca część nazywa się jabłkiem Adama, tchawica, gruczoł tarczowy, podstawa języka, przytem mięśnie, naczynia krwionośne i limfatyczne, gruczoły limfatyczne i nerwy; krew otrzymuje szyja z tętnic szyjowych po jednej z każdej strony, i kręgowych, unerwiona jest przez nerwy 9—12 pary nerwów mózgowych, szyjowe nerwy z rdzenia i nerw współczulny czyli sympatyczny. Skóra szyi u mężczyzn na podbródku posiada włosy. Do najczęstszych cierpień szyi należą sprawy chorobowe w licznych bardzo gruczołach limfatycznych, cierpienia chrząstek krtaniowych, cierpienie gruczołu tarczowego, wreszcie przeróżne sprawy chorobowe w samej krtani i tchawicy, jak dyfteryt, krup, gruźlica, przymiot.

Szyjka, część słupka kwiatowego, ob. Słupek.

Szyk bojowy (franc. *ordre de bataille*), rozdział i ugrupowanie oddziałów wojska przy wprowadzaniu ich do bitwy. W w. XVII i XVIII trzymano się przytem reguł pedantycznych, które krępowały każdą samodzielną czynność dowódców oddziałów wojska. Znaczenia tego obecnie szyk bojowy nie ma, oznacza raczej łączność oddzielnych części wojska w związki wyższego rzędu.

Szyk gramatyczny, ob. Składnia.

Szykana (fr.), utrudnienie czynione w czemkolwiek w złośliwym zamiarze.

Szylarski Walenty, gramatyk polski, profesor wymowy w kolegjum kanoników regularnych w Krakowie; wydał oprócz: „Rhetorica ecclesiastica“ (Krak. 1765); „Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest gramatyka języka polskiego“ (Lwów 1770).

Szylarski Wojciech, kanonik metropolitalny lwowski, jest autorem dzieła: „Nauka krótka o powietrzu morowem, o prezerwatywach i antidotach przeciwko niemu“ (Lwów 1770).

Szylkret, *Szyldkret* (z niem. *Schildkröte,* żółw'), wierzchnie warstwy grzbietowej tarczy niektórych żółwi morskich, utworzone ze zgrubiałego naskórka, zwłaszcza gatunku *Chelonia imbricata,* stanowią materjał na wyrób różnych drobnych przedmiotów. Od tarczy grzbietowej oddzielają się przez ogrzewanie i tworzą płyty 3—6,5 mm. grubości; dorosłe zwierzę wydaje około 13 tafel, ważących najwyżej 4 klg. **S.** jest przeświecający, żółty z plamami brunatnemi. Daje się rozmiękczać w wodzie wrzącej i daje się przerabiać jak róg, nad którym ma wyższość trwałością. Największa część **S.** pochodzi z Indji Zachodnich i Moluków. Z płyt rogowych, żelatynowych i celuloidowych wyrabia się surogat szylkretu.

Szyling *(shilling),* srebrna moneta angielska=$^1/_{20}$ funta sterlinga; w Danji **S.** miedziany był $^1/_{96}$ reichstalara, w Szwecji *(skilling)* był $^1/_{48}$ rixdalera. W niektórych państwach północnych Niemiec **S.** był monetą rachunkową ($^1/_{16}$ grzywny albo $^1/_{48}$ talara), tudzież monetą zdawkową.

Szyling.

Szyling, *Schilling* (herb): W polu czerwonem — koło srebrne, w którego środku gałązka lipowa o trzech listkach zielonych. U szczytu dwa skrzydła orle, a na każdem z nich koła, jak na tarczy.

Szyller-Racki Leopold, pedagog * 1832 w Marjampolu, gub. Suwalskiej, kształcił się prywatnie, następnie był nauczycielem prywatnym. Napisał: „Książka dla dzieci początkujących z zastosowaniem metody doraźnego czytania i nauki poglądowej“ (1865); „Piotr Żamajtys“ (1873); „Pierwsza książeczka dla dzieci w słowach i obrazkach“ (1876); „Złote ABC“ (4 wyd. 1874); „Wędrówki i przygody,“ powieść dla ludu (1885); „Praktyczny elementarz niemiecki“; „Podróż do Warszawy,“ gra geograficzna (1879); „Zielnik polski“ podług Flory Polskiej Jakóba Wagi (1883); „Szkoła pięknego pisania“ i in.

Szyller Stefan.

Szyller Stefan, architekt, * 1857 roku, kształcił się w 3-ciem gimnazjum w Warszawie, następnie w akademji Szt Pięk. w Petersburgu, którą w 1881 r. ukończył, nagrodzony wielkim złotym medalem, poczem kosztem akademji wysłany dla dalszego studjowania architektury na 3 lata za granicę, w 1888 r. otrzymał stopień akademika petersb. akad. Szt. Pięknych. Za projekty otrzymał medale srebrne na wystawach w 1891 r. w Krakowie, a w 1894 r. we Lwowie. Pierwsze premja otrzymał za projekty konkursowe na halle targowe w Warszawie, na gmach Tow. Zachęty Szt. Pięku. w Warszawie, Kasy Przemysłowców w Warszawie, kurhauz w Piatigorsku na konkursie, kościół Zbawiciela w Warszawie. Nagrody drugie i odznaczenia na konkursach, na teatr w Lublinie, kasę oszczędności we Lwowie, kościół św. Aleksandra w Warszawie. Podług swoich projektów wystawił w Warszawie i na prowincji kilkadziesiąt domów prywatnych, fabryk, gmachów publicznych i kościołów. Z prac tych ważniejsze: Tow. Cyklistów (1892); Szpital dra Solmana (1893); gmach Tow. Zachęty Sztuk Pięku. (1899); gmach Kasy Przemysłowców warszaw. (1901); kościoły: w Dłutowie w pow. Mławskim (1893—7), w Jedlni pod Radomiem (1898—1901), kaplica św. Win-

centego a Paulo na ulicy Ordynackiej w Warszawie (1899), Szkoła rzemiosł im. Konarskiego na Lesznie (1899—1900), Politechnika warszawska (gmach główny i pawilon fizyko-elektrotechniczny, 1899—1902). Podług projektów **Sz.**, opracowanych wspólnie z bud. A. Jabłońskim, stanęły w Warszawie: gmach bibljoteki uniwersyteckiej i gimnazjum żeńskie na ul. Kapucyńskiej. Obecnie (1902 r.) stawia dom dochodowy Teatrów warszawskich, odbudowuje po pożarze wieżę Jasnogórską w Częstochowie, restauruje katedrę płocką. W 1892 r. był jednym z organizatorów Muzeum rzemiosł w Warszawie, a następnie sekretarzem komitetu tego Muzeum do chwili obecnej, od 1895 do 1898 był nauczycielem rysunku technicznego w rządowej Szkole rysunkowej w Warszawie.

Szylling, moneta ang., ob. Szyling.

Szyłka, rz. w Syberji, właściwie część rz. Amuru, poczynając od zbiegu rzek Onona z Ingodą aż do ujścia Arguni, odkąd zaczyna się właściwy Amur. Płynie z południowej części gub. Irkuckiej; jest żeglowną i pod Nerczyńskiem przyjmuje do siebie z lewej strony rz. Nerczę, także spławną. Długość **S.** wynosi 1,200 klm.

Szymak Grzegorz, Dominikanin, przeor klasztoru wileńskiego w r. 1769, ogłosił: „Prerogatywa zakonu Kaznodziejskiego, z kronik domowych zebrana“ (Wilno 1755); „Żywoty Świętych Pańskich zakonu Kaznodziejskiego na każdy dzień całego roku“ (tamże 1760); „Żywot błogosławionego Alberta Willeonieńskiego“ t. 1752).

Szymanowska, Marja z *Wołowskich*, znakomita fortepjanistka, * około 1795 r. w Warszawie, † 1832 r. w Petersburgu, występowała publicznie i z wielkiem powodzeniem w koncertach w Lipsku, Wiedniu, Berlinie, Hamburgu, Paryżu i Londynie i była pianistką dworu cesarzowej Katarzyny.— Córka jej, Celina, była żoną Adama Mickiewicza.

Szymanowska Felicja, wdowa po profesorze Szkoły Głównej, prawniku Janie Szymanowskim, † 1891 w Warszawie. Pisywała powiastki dla dzieci i wydała „Gramatykę polską.“

Szymanowski Józef, głośny wierszopis szkoły klasycznej, * 1748. Ukończywszy nauki pod opieką Stanisława Konarskiego, stale osiadł na dworze puławskim, jako przyjaciel księcia Czartoryskiego, G. Z. P., z którym zwiedził Rosję, Niemcy, Francję i Anglję. Po rozbiorze kraju osiadł w dziedzicznej wsi Grądy i † 1801 r. Swą sławę poetyczną zawdzięcza gładkiej przeróbce prozaicznej próbki Montesquieu'ego „Świątynia Wenery w Knidos“ na wiersz polski. Klasycy, za przykładem Stanisława Potockiego, okrzyczeli ten utwór za arcydzieło poezji polskiej. Wszystkie drobiazgi **Sz.** dzięki temu rozgłosowi zebrał i ogłosił Mostowski w „Wyborze pisarzów polskich“ (Warszawa 1803), a St. Potocki uczcił pamięć autora pełną przesady pochwałą, odczytaną na posiedzeniu Tow. przyj. nauk i ogłoszoną drukiem (Warsz. 1801).—Życiorys **Sz.** w *Tyg. Ilustr.* (N. 120, r. 1862).

Szymanowski Marcin, znakomity artysta dramatyczny, * 1775 w Poznaniu, † 1830. Po ukończeniu szkół wszedł do artylerji konnej, ale czując wrodzony pociąg do teatru, porzucił służbę wojskową i pierwszy raz wystąpił na scenie r. 1797; odtąd był jednym z pierwszych artystów teatru narodowego. Grywał głównie role bohaterów tragicznych.

Szymanowski Wojciech, artysta dramatyczny i literat, syn poprzedzającego, * 1799 w Warszawie, † 1861 tamże. Początkowo obrał zawód wojskowy i odbył nauki w szkole podchorążych, później poświęcił się scenie, dla której zarówno pracował grą swoją i piórem. Główne atoli zasługi położył przez wydanie wielu dzieł, nauce, zabawie i wychowaniu młodzieży poświęconych. Ważniejsze z prac jego są: „Środki zgłębienia sztuki teatralnej“ (Warszawa 1837); „Świat dramatyczny“ (dziennik poświęcony teatrowi, wydawany 1838—39); „Dzieje świata“ (wyszły tylko dzieje starożytne); „Muzeum śmieszności,“ z karykaturami Józefa Głowackiego; „Kurs historji powszechnej“ (przekład Lamé-Fleury, 9 t.); „Wychowanie macierzyńskie,“ przez panię Tastu w 14 t.; „Podróż naokoło świata,“ Jakóba Arago (3 t., 1858); „Chata wuja Toma“ Beecher Stowe i w. in.

Szymanowski Władysław, artysta dramatyczny i rysownik. Syn poprzedniego, * 1842 r. w Warszawie. Po ukończeniu szkół i oddziału sztuk pięknych wystąpił po raz pierwszy na scenie warszawskiej d. 14 stycznia 1866 r. w komedji p. t. „Ol gdyby nie jal“ i odtąd na tejże scenie grywa bez przerwy z powodzeniem role komiczne i charakterystyczne. Był czas dłuższy reżyserem. Odznacza się także jako zdolny rysownik, którego prace piórkowe wiele pism perjodycznych i inne wydania ozdabiają.—Siostrą jego była *Wiktorja z Szymanowskich Bakałowiczowa* (ob.), † 1874 w Warszawie.

Szymanowski Jan, prawnik polski, * 1805 † 1864 r. w Warszawie. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie warszawskim, wstąpił do służby rządowej w wydziale sprawiedliwości i, przechodząc rozmaite stopnie był mianowany 1862 r. członkiem rady stanu Królestwa Polskiego. Na kilka miesięcy przed śmiercią, został profesorem prawa handlowego i procedury sądowej w b. Szkole Głównej w Warszawie. Oprócz wielu rozpraw, wydał r. 1848 „Wykład prawa handlowego,“ przełożony z Rogrona i objaśniony własnemi uwagami. Napisał także: „Wykład kodeksu handlowego“ (Warsz. 1866) i „Wykład kodeksu postępowania cywilnego“ (tamże 1866).

Szymanowski Wacław, literat, * 1821, † 1886 w Warszawie. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych i kilkoletniej służbie rządowej, rozpoczął zawód literacki dostarczaniem wierszy i powiastek do roz-

Szymanowski W.

maitych czasopism; potem był spółredaktorem *Dziennika Warszawskiego*, następnie *Kroniki*, spółpracownikiem *Tygodnika Ilustrowanego*, *Wędrowca*, oraz *Bluszczu*, a w końcu został redaktorem *Kurjera Warszawskiego*. Na polu dramatycznem wystąpił z kilku sztukami, które były z powodzeniem wystawiane, jak dramaty: „Salomon“ i „Sędziwój;“ komedje: „Dzieje serca,“ „Matka,“ „Siła złego na jednego.“ Inne jego prace są: „Szkice warszawskie. Lichwiarze“ (Warszawa, 1855); „Ostatnie chwile Kopernika,“ obraz dramatyczny, wierszem (tamże 1855); „Gawędy i satyry“ (t. 1874). Przetłómaczył też na język polski kilka sztuk z francuskiego. **Sz.** obchodził w 1876 roku 25-ą rocznicę zawodu dziennikarskiego. Na scenie warszawskiej w r. 1880 były wystawione jeszcze jego utwory: „Ostatnia próba“ (obrazek dramatyczny w 1-ym akcie); „Posąg“ (dramat w 3 akt.). Zbiorowe wydanie jego dzieł ukazało się p. t.: „Poezje i dramata“ (5 t. Warsz. 1883).

Szymanowski Wacław, syn poprzedniego, wybitny malarz i rzeźbiarz polski, początkowo miał zamiar zostać rzeźbiarzem i w tym celu udał się na studja do Paryża 1875, ale następnie przerzucił się do malarstwa i ukończył akademję monachijską. Wykonał portret aktorki Hermanówny w roli „Carmeny“, „Pierotka,“ „Kłótnia Huculów“ (1888), tryptyk „Modlitwa,“ „Z kościoła,“ „Tkacz,“ następnie znowu powrócił do rzeźby i zaczął tworzyć dzieła równie wysokiej wartości: „Pocałunek,“ „Mickiewicz po improwizacji,“ „Śmiech,“ „Manru,“ „Portret niewieści“ etc. W r. 1902 na wystawie w Wiedniu rzeźby **S.** obudziły wielkie zajęcie.

Szymanowski W.

Szymanowski Michał, ekonomista, * 1831 w Warszawie, † 1889. Początkowe nauki pobierał w Piotrkowie, następnie studjował prawo w Szkole Głównej warszawskiej, po której ukończeniu (1866 r.) przebywał dla dalszych studjów dwa lata w Niemczech i Francji. Doktoryzował się w Heidelbergu 1868 i Charkowie 1872. Za powrotem do kraju został profesorem ekonomji politycznej w Szkole Głównej, a po przemianowaniu jej na uniwersytet otrzymał katedrę tegoż przedmiotu w stopniu docenta. Ważniejsze prace **Sz.** są: „Spółki i stowarzyszenia akcyjne“ (Warsz. 1869); „Kredit i obszczestwiennyje banki“ (po rosyjsku, Warszawa, 1872). Oprócz tego przetłómaczył **Sz.** „Historją Rzymską“ Duruy'a (Warszawa, 1865) a 1861—66 redagował czasopismo „Przyjaciel dzieci.“

Szymański Paweł, profesor teologji uniwersytetu warszawskiego, * 1782 w miasteczku Orchówku, w ziemi Chełmskiej. Po ukończeniu nauk w szkole gimnazjalnej bialskiej 1799 r., wstąpił do zgromadzenia Bazyljanów, ale w dwa lata opuścił nowicjat i udał się do Zamościa na nauki filozoficzne. Potem, jako nauczyciel seminarjum stanieńskiego, wysłany został na studja teologiczne do Wiednia. Wyświęcony 1807 na kapłana, powrócił 1809 do kraju i był profesorem w Chełmie do 1817, w którym powołany został na profesora uniwersytetu warszawskiego; po zamknięciu tegoż był profesorem akademji duchownej. † 1852 w Chełmie. Człowiek uczony i wpływowy, wydał kilka kazań okolicznościowych.

Szymański Benjamin Piotr, biskup podlaski, * 1793 w Warszawie, † 1868 w Łomży, w r. 1810 wstąpił do zakonu Kapucynów. Wyświęcony na kapłana 1816, pełnił rozmaite urzędy w zgromadzeniu i ostatecznie mianowany był komisarzem generalnym Kapucynów w Królestwie. Wyniesiony na biskupa podlaskiego, był wyświęcony 1857 r. Wydał: „Rys historyczny zgromadzeń zakonnych obojej płci, wraz z rycerskiemi zakonami i orderami państw,“ podług J. K. Weitza i Rohmana (3 t., Warszawa, 1848—49); „List pasterski z powodu objęcia rządów djecezji“ (tamże 1857).

Szymański Adam, wybitny nowelista, był w latach 1873—1875 współpracownikiem *Opiekuna domowego*, w 1877 *Tygodnika powszechnego*, 1876—1877 *Przeglądu tygodniowego*, 1877 — 1886 *Kraju*. Wydał „Szkice“ (t. I, 1877, II, 1890).

Szymański Adam.

Szymański Feliks, kapitan wojsk francuskich, członek misji topograficznej na Wyższym Nigrze w Afryce; napisał: „Essai sur la guerre dans le Soudan“ (Lyon 1888).

Szymański Roman, publicysta, zamieszkały w Poznaniu, napisał: „O siłach moralnych w ustroju społeczeństwa;“ „Statystyka ludności polskiej w Poznańskiem;“ „Zasady towarzystw pożyczkowych.“

Szymańskie starostwo niegrodowe było położone w wdztwie Trockiem, powiecie Upickim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766, posiadał je Karp, następnie jednak na sejmie z r. 1773—1775 Stany Rzpltej nadały te dobra narodowe w emfiteutyczne posiadanie Józefowi Kurzenieckiemu, marszałkowi powiatu Pińskiego, po którym Romerowie, jako sstowie, opłacali z niego kwarty złp. 3,547 gr. 3, a hyberny złp. 650.

Szymkiewicz Jakób, lekarz, † 1818 w majętności swojej Tankiele w pow. Wiłkomirskim, me-

dycynę studjował za granicą, a zasłynąwszy jako biegły i uczony lekarz, został nadwornym lekarzem cesarza Aleksandra I. Posiadał znaczny majątek, którego używał na szlachetne cele i cały prawie obrócił na dobroczynne zapisy. Był czynnym członkiem towarzystwa Szubrawców, gdzie występował pod nazwiskiem Perkunasa. Przeznaczył włościanom w testamencie wszystkie grunta na własność. Oprócz licznych mniejszych prac, ogłosił: „Nauka chirurgji teoretycznej i praktycznej“ (2 t.. Wilno 1806); „Nauka o chorobach dzieci“ (1810); „O pijaństwie“ (1818).

Szymkiewicz Teodor, pracował na polu filologji słowiańskiej, † po 1845. Wydał: „Źródłosłów“ (Korniesłow) języka rosyjskiego w porównaniu z narzeczami słowiańskiemi i 24 językami obcemi“ (1842), uwieńczone przez akad. nauk nagrodą Demidowa.

Szymon (św.), apostoł, zwany *Chananejczykiem* albo *Zelotes*, dla odróżnienia go od Szymona Piotra, księcia apostołów, i od Symeona, drugiego biskupa jerozolimskiego. Przyjęty w poczet 12 apostołów, otrzymał z nimi dary Ducha św. Poniósł śmierć męczeńską w mieście Suani, w Persji. Kościół obchodzi jego pamiątkę 28 października.

Szymon Czarnoksiężnik pochodził z Gittonu w Samarji, gdzie przez magję zyskał wielkie znaczenie i zjednał sobie licznych stronników. Nawrócony na chrystjanizm i ochrzczony przez apostoła Filipa, żądał, ażeby mu za pieniądze nadano władzę udzielania Ducha św., czem dał początek świętokupstwu (ob. Symonja). Zgromiony za to przez św. Piotra, został przez niego wyłączony z grona wiernych. Następnie chodził z jakąś kobietą, imieniem Heleną, po Fenicji i Syrji, wyprawiając rozmaite dziwy. Za cesarza Klaudjusza przybył do Rzymu i tam podawał się za mesjasza, oraz czarami swemi zwrócił na się powszechną uwagę. Apostołowie Piotr i Paweł zbijali jego twierdzenia, dla przekonania więc o prawdziwości swego powołania kazał się, według jednych, żywcem pogrzebać, poczem miał w 3 dni zmartwychwstać, jednakże już nie wstał. Według innych, na dowód prawdy swych słów miał się wznieść pod obłoki, na modły jednak apostołów Piotra i Pawła spadł na ziemię i zgruchotał sobie nogi, poczem w Brundyzjum miał sobie życie odebrać. Ojcowie Kościoła uważają **S.** za pierwszego kacerza i założyciela gnostycyzmu. Przez stronników swych uważany był za boga, sam zaś podawał się bądź za Syna Bożego, bądź za Boga Ojca, bądź wreszcie za Ducha św. Wedle mniemania stronników jego, Symonjanów, był **S.** najwyższą siłą (dynamis), ojcem wszech stworzenia; matką zaś wszech rzeczy była Helena, która, stąpiwszy na ziemię, porodziła aniołów i siły twórcze. Porów. Simsona „Leben und Lehre Simons des Magiers“ (w Ilgena „Zeitschrift für die historische Theologie“, 1841).

Szymon-Lichwen (litewskie jego imię zmiennie piszą: *Lichwen*, *Luchwen*, *Lingwen*, *Ligwen*), trzeci syn Olgierda i Juljanny, ks. twerskiej. Pierwszą o nim wzmiankę znajdujemy pod rokiem 1379 w traktacie, zawartym między Krzyżakami i Jagiełłą i przez **S.** podpisanym. Nie otrzymawszy po śmierci ojca żadnego działu, przyjął chrzest i na nim imię Szymona (1388). Z zezwolenia Jagiełły objął **S.-L** 1389 rządy W. Nowogrodu za zgodą jego obywateli i na ich czele walczył z Pskowianami i korsarzami niemieckimi 1392 r., ale tegoż jeszcze roku wrócił na Litwę, ożenił się 1394 z Marją, córką Bazylego Dymitrowicza, w. ks. moskiewskiego, i otrzymał księstwo Mścisławskie, które on i jego potomkowie odtąd dzierżyli.— **S.-L.** był jednym z najdzielniejszych wodzów Witolda. W r. 1396 spustoszył posiadłości razańskie ks. Olega, a syna jego Rościsława pokonał 1492 r. i wziął w niewolę, 1403 zdobył Wiazmę, 1404 pomógł Witoldowi do opanowania Smoleńska, 1407 r. objął ponownie rządy (nominalne) nad W. Nowogrodem i dzieląc je wespół z Konstantym Dymitrowiczem, zwyciężył 1411 r. Szwedów, a 1412 r. opuścił Nowogród, osiadł w Mścisławiu i usunął się z widowni publicznej; żył jeszcze w r. 1431.—Jednym jego synem był mało znany *Jarosław Teodor*, a drugim *Jerzy* (ob.); synem tego ostatniego był *Iwan*. Wszyscy oni stanowią pierwszą linję książąt mścisławskich, druga zaś linja książąt litewsko-mścisławskich pochodzi od Michała ks. litewsko-zasławskiego, który, pojąwszy za żonę Juljannę, córkę Iwana, otrzymał 1499 księstwo Mścisławskie

Szymon z Lipnicy (św.), w okolicach Krakowa urodzony. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej, wstąpił do zakonu Bernardynów; odbył pielgrzymkę do Rzymu, potem do Ziemi Św. Wróciwszy do Krakowa, prowadził w klasztorze życie pustelnicze. Posługując chorym podczas morowego powietrza w Krakowie, sam zarazą dotknięty, † 1482. Kościół obchodzi jego pamiątkę 18 lipca.

Szymon z Pilzna, pseudonim Szymona Maryckiego.

Szymonowicz v. Symonowicz Szymon, zwący się *Simonidesem*, a po otrzymaniu szlachectwa *Bendońskim*, znakomity poeta polski i łaciński z w. XVI, ur. 1557 we Lwowie. † **S.** w 1629, pochowany w Zamościu. Ojciec jego Szymon, rodem z Brzezin (w Rawskiem), magister nauk wyzwolonych, używał we Lwowie wielkiego poważania dla nauki, majątku i charakteru. Pod kierunkiem światłego ojca odebrał **S.** gruntowne ukształcenie i ukończył studja w akademji krakowskiej, gdzie miał za mistrzów Jakóba Górskie-

Szymonowicz S.

go i Sokołowskiego. Osiadłszy we Lwowie, oddał się studjom literackim, poezji i nauczycielstwu. Najznakomitsza młodzież śpieszyła do niego po światło nauki. Jakób Sobieski, Jan Żółkiewski (syn Stanisława), Ursyn Drezner znajdują się w gronie jego uczniów. Zawód literacki rozpoczął wierszem „Stanislaus caesus“ (o męczeństwie św. Stanisława). Drugim utworem jest „Flagellum livoris“ (Bicz zawiści, Kraków 1583) zawierający 19 pieśni łacińskich, poświęconych Janowi Zamojskiemu, którego wyniesienie się obudzało ogromną zawiść w magnatach. Oprócz drobniejszych rzeczy napisał **S.** dramat „Castus Joseph“ (t. 1587), wysokiej wartości poetycznej, przełożony na język polski przez Gosławskiego (Kraków 1597). Odparcie przez Zamojskiego nawały turecko-tatarskiej natchnęło poetę do przecudnego utworu, ale w łacińskim języku, p. t.: „Aelinopaean“ (żałosny śpiew, 1589 r.). Rosnąca sława w kraju i za granicą przy protekcyi Zamojskiego zjednały **S.** dyplom królewski na *poetę nadwornego* (w 1590 r.), a jednocześnie na sejmie nadanie szlachectwa. Zdaje się, iż w tym czasie dostał od Zamojskiego, nie zaś od papieża, wieniec laurowy. W 1593 wydał poeta „Joel propheta“ (Kraków), parafrazę z Pisma Św., i przesłał ją Klemensowi VIII papieżowi, który jako kardynał i nuncjusz bawił przedtem w Polsce i znał osobiście **S.** (przekład polski wydania Minasowicza 1722 w Warszawie). Zamojski, zamierzając otworzyć w Zamościu akademję, polecił **S.** wybór nauczycieli i prowadzenie z nimi układów. Stosunki między tymi dwoma mężami stawały się coraz ściślejsze. **S.** staje się doradcą, domownikiem, poetą nadwornym hetmana, a zarazem nauczycielem jego syna, Tomasza. Na obchód zaślubin Zamojskiego z Barbarą Tarnowską pisze śliczny wiersz „Imagines diaetae Zamoscianae“ („Obrazy na roli w Zamościu“, wyd. dopiero 1604 r., przetł. na polski przez Syrokomlę) a dla swego ucznia „Hercules prodiceus“ (1602). Po śmierci hetmana, którego opłakał poeta w wierszu polskim p. t. „Rocznica“ (Sielanka XIX), pozostał on na dworze Zamojskich jako przewodnik młodego Tomasza, do którego niejednokrotnie zwracał się w swych łacińskich poezjach, jak „Oda“ (w 1612 r.). Gdy Mikołaj Zebrzydowski, prowadząc niefortunnie dzieło Zamojskiego, wywołał otwarty rokosz, **S.** wystąpił w pojednawczym, ale przychylnym rokoszanom wierszem polskim p. t. „Lutnia rokoszańska“ (przechowane w rękopisie i wyd. w „Bibl. Ossol.“ z 1863 r.). Talent poety słabł z latami i zamienił się w rymotwórczą biegłość; świadczy o tem dramat „Pentesilea“ (1618), dedykowany Tomaszowi Zamojskiemu, i panegiryk na jego wesele z księżniczką Ostrogską (1620). Najwięcej tytułu do naszego uwielbienia nadają **S.** lekceważone przez niego poezje w języku polskim, a przedewszystkiem „Sielanki“, wydane po raz pierwszy w 1614 r. (Zamość). Są to przekłady lub przeróbki z Teokryta, śród których mieści się kilka oryginalnych, wprost z życia ludu i szlachty wziętych obrazków („Zeńcy“, „Kołacze“). Mienie swe w części i całą bogatą bibljotekę zapisał akademji Zamojskiej. Z powodu wielkiej skromności **S.** utwory jego zwykle tylko za naleganiem i staraniem przyjaciół były ogłaszane, tak, iż zapewne dotychczas w rękopisach wiele się ukrywa. Zbiorowe wydanie łacińskich utworów ukazało się w Warszawie staraniem Durini'ego nuncjusza papieskiego w 1772. Sielanki do końca XVIII w. wyszły w 12 wydaniach. Poezje łacińskie tłómaczyli: Gosławski, Zubowski, Minasowicz, Kondratowicz. Staranne krytyczne wydanie Sielanek i drobnych poezji polskich ogłosił St. Węclewski (Chełmno 1869) z obszerną biografją i bibljografją. Gruntowne studjum o **S.** wydał August Bielowski (Lwów 1875). Dr. Korneli Heck „Szymon Szymonowicz, jego żywot i dzieła,“ 2 części (Kraków); Hahn Wiktor.

Szympans, małpa, ob. Leśnik.

Szynka, peklowane, a następnie wędzone pośladki świń. W Niemczech przerabia się też na szynki mięso z okolic łopatek. Używane są także szynki z dzików.

Szynszylla, zwierzę, ob. Szenszylla

Szyntoizm, religja japońska, ob. Sintoizm.

Szyny, czyli relsy, ob. Koleje żelazne.

Szyper, u flisów zawiadowca statku, mający dozór nad nim i zwierzchność nad flisami.

Szypka, wąwóz w Bałkanach, na 1,334 metry wzniesiony, nazwany tak od bulgarskiej wsi *Szypka* (634 metry nad poz. morza), leżącej przy południowym jego wyjściu. Z powodu nieźle utrzymanej i łatwej do przebycia drogi jest bardzo ważnym środkiem komunikacyjnym, tem bardziej, że zbiega się w nim droga od Dunaju, przez Plewnę, Lowacz, Sewlijewo, z drogami od Ruszczuku przez Tyrnowę i od Szumli przez Eski Dżumach. Podczas wojny rosyjsko-tureckiej 1877—78 wąwóz **S.** zajęty został przez Rosjan w początku sierpnia, gdy zmuszeni byli cofnąć się z Rumelji, i w krótkim czasie ufortyfikowany. Od 21 do 26 sierp. usiłował Sulejman pasza zdobyć stanowiska rosyjskie, był jednak przez generała Radeckiego z wielką stratą odparty. Również i druga próba (9—17 września) okazała się bezskuteczną, i armja turecka zmuszoną była zająć stanowisko wyczekujące i obserwacyjne. Gdy na początku stycznia 1878 r. Rosjanie rozpoczęli na nowo kroki zaczepne, cała armja obserwacyjna turecka, licząca 32,000 ludzi, po zaciętym boju dostała się do niewoli. Por. Konitz „Donaubulgarien und der Balkan“ (t. 2. 1877); Schröder „Der Schipkapass in Jahr 1877 (Berlin, 1881).

Szypułka *(scapus)*, część rośliny, na której osadzone są kwiaty (ob.),

Szyraz, miasto, ob. Sziraz.

Szyrma Krystjan Lach, * 1791 r. w Wajnasach, w Prusiech Wschodnich, † 1866 w Devonport. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Krá-

lewcu i akademickich w uniwersytecie wileńskim w r. 1813, był przez lat 10 w domu książąt Czartoryskich przy Adamie, synu księcia Konstantego, z którym odbywał podróże do Francji, Anglji i Szkocji. Wróciwszy do kraju 1824, został profesorem języka i literatury angielskiej w szkole przygotowawczej do instytutu politechnicznego, a od r. 1825 był profesorem filozofji w uniwersytecie warszawskim. W r. 1829 wspólnie z Janickim i Pawłowskim wydawał czasopismo: *Pamiętnik warsz. umiejętności moralnych.* Brał czynny udział w wypadkach 1831 r., skutkiem czego opuścił kraj i osiadł w Anglji, gdzie trudnił się literaturą. Ogłosił drukiem: „Letters literary and political of Poland“ (Edynburg, 1823); „Anglja i Szkocja,“ przypomnienie z podróży, w r. 1820—24 odbytej (3 t., Warszawa, 1828); „Książka wypisów angielskich ze słownikiem dla użytku młodzi instytutu politechnicznego“ (tamże, 1828); „The book of Pilgermage, Księgi pielgrzymstwa“ (Londyn, 1833), przekład angielski z Mickiewicza; „Copernicus and his native land“ (tamże, 1844).

Szyrtyng (ang. *shirting*, od *shir*, koszula), cienki kartun (ob.), używany na koszule.

Szyrwid Konstanty, filolog i kaznodzieja, * 1564 na Żmujdzi, † 1631 w Wiedniu. W 11 roku życia wstąpił do zgromadzenia Jezuitów, a potem wykładał Pismo Święte; odznaczył się także jako kaznodzieja. Najważniejszą atoli zasługę położył wydawaniem książek w języku litewskim i jako autor pierwszej gramatyki i słownika polsko-łacińsko-litewskiego. Ważniejsze jego dzieła są: „Clavis linguae lithuanicae“ (Wilno, 1629); „Dictionarium trium linguarum in usum studiosae juventutis“ (Wilno, 1629, 6 wyd., Wilno, 1718); „Dictionarium polono-latinicum in usum studiosae juventutis i t. d.“ (Warszawa, 1641).

Szyrwinckie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie i powiecie Wileńskim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, obejmowało w sobie miasteczko Szyrwinty z folwarkiem, które posiadał Eperjaszy, starosta wiłkomierski, opłacając z niego kwarty złp. 733 gr. 20, a hyberny złp. 400. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzeczypospolitej uczyniły przez oddzielne prawo zamianę z Ignacym Massalskim, biskupem wileńskim, w ten sposób: iż dobra jego dziedziczne miasto Łachowicze, jako potrzebne na fortecę dla Rzeczypospolitej, przemieniły na cztery starostwa: Połongowskie (ob.), Płungiańskie (ob.), Mejszagolskie i Szyrwinckie; wskutek tej zamiany odtąd te ostatnie przestały być dobrami narodowemi.

Szyrwinta, rzeka w pow. Wiłkowyskim, gub. Suwalskiej, poczyna się pod wsią Grażyszki, stanowi w części granicę od Prus i pod Władysławowem wpada z lewej strony do Szczupy. Długa około 44 wiorst; przyjmuje z prawej strony rzeczki Eistę i Szejmenę, z lewej Zanilę i Leponę. Inna S. bierze początek w pow. i gub. Wileńskiej, a w gub. Kowieńskiej wpada z prawej strony do Wilji. Długa około 30 wiorst, od wsi Łukojnie spławna jest dla tratew.

Szyszak, ob. Hełm.

Szyszczak, ptak, ob. Krzyżodziób.

Szyszka, ob. Szyszkowe.

Szyszkin Jan, pejzażysta rosyjski, * 1831, kształcił się w akademji sztuk pięknych w Petersburgu i za granicą. Za obraz: „Widok z okolicy Düsseldorfa,“ otrzymał tytuł akademika, a za „Głusz leśna“—profesora (1873). Od tegoż czasu poświęcał się malarstwu krajobrazowemu. **S.** jest nadto najznakomitszym rosyjskim akwaforcistą i wydał kilka albumów swych prac tego rodzaju. Por. Bułgakow „Kartiny i risunki professora I. I. **S.**“ (1892); tegoż „Nowyje etiudy I. I. **S.**“ (1893).

Szyszko Michał Bohusz), pisarz, * 1811 we wsi Woroniczach, gub. Mińskiej, † 1877; ukończywszy gimnazjum w Wilnie, kształcił się dalej w uniwersytecie wileńskim do 1831 r., potem zostawał czas jakiś w służbie rządowej, a następnie oddał się literaturze; zajmował się głównie tłómaczeniem, a prócz artykułów umieszczanych w pismach czasowych i w *Encyklopedji* 28-tomowej, wydał między innemi następujące przekłady: „Wyznanie św. Augustyna“ (2 t., Wilno, 1844); „Wybór pism św. Bernarda“ (Wilno, 1850); „Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich“ Stan. Bużeńskiego (5 t., Wilno, 1852—60), z obszernym wstęp. M. Malinowskiego, Jokóba Arago „Od bieguna do bieguna i dwa oceany“ (2 t., Wilno, 1856); Humboldta „Podróże“ (4 t., tamże, 1861); Webera „Rys dziejów powszechnych“ (2 t., t., 1861—62) i t. d. W r. 1872 był wezwany przez ks. Radziwiłłów do Berlina, dla urządzenia archiwów tej rodziny i dla wydania materjałów historycznych, zebranych w archiwum nieświeskiem.

Szyszkow Aleksander, pisarz rosyjski, * 1754, † 1840; wychowany w szkole kadetów morskich, brał udział w rozmaitych wyprawach morskich, 1812 r. mianowany sekretarzem stanu, redagował manifesty, proklamacje i ukazy; 1814 został prezydentem akademji rosyjskiej, 1820 członkiem rady państwa, następnie wice-admirałem, w latach 1824—1834 był ministrem oświaty narodowej i na stanowisku tem położył wielkie zasługi pracą około podniesienia oświaty narodowej. Na pole literackie wystąpił bardzo wcześnie, jeszcze bowiem podczas pobytu w szkole kadetów napisał utwór dramatyczny „Niewolniczestwo.“ Następnie wydał: „Morskoje iskusstwo“ (1793—95); „Trejazycznyj morskoj slowar'“ (1785); „Żurnał kampanji 1797“ (1797); „Spisok korablam i sudam wsego rossijskago flota“ (1799); „Wojennyja diejstwija rossijskago flota protiw szwedskago w 1788—1879 i 1790 g.“ (1800 i 1826); „Sobranie morskich żurnałow“ (1800); „Razsużdenija o starom i nowom słogie“ (1802, 3 wyd., 1818); „Pribawlenie k soczinieniju o starom i nowom słogie“ (1804) i in. Zbiorowe wydanie dzieł **S.** wyszło w Petersburgu

(17 t., 1826—39). Zawierają one oprócz wyżej wzmiankowanych między innemi: „Opyt sławianskago słowaria," „Opyt o perwonaczalii, jedinstwie i raznoobrazii jazykow," „Opyt wseobszczago słowaria," „Sobranije jazykow i narieczij" i w. in. Oddzielnie nadto wydał: „Opyt słowoproizwodnago słowaria" (1833). Nowe wydanie dzieł **S.** przygotował do druku hr. Kisielew.

Szyszkowe, *Iglaste (Coniferae)*, ważna rodzina roślin dwuliścieniowych. w układzie Willkoma zaliczana do nagonasiennych (ob.), ma następne cechy: kwiaty oddzielno-płciowe, zebrane w w kotki; męskie składają się z łusk tarczykowatych, pylniki są osadzone na tych łuskach lub na łuskowato rozszerzonej nitce; kwiaty żeńskie złożone są z zalążków nagich, umocowanych na łuszczkach rozszerzonych, albo na krążku miseczkowym; w rozwoju dalszym łuski *(squamae)* razem z przysadkami stają się drzewiastemi lub skórza-

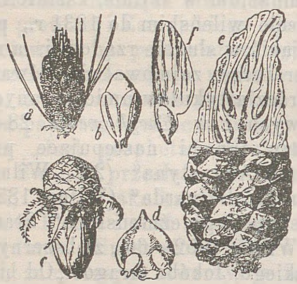

Szyszkowe. *a* kwiaty męskie, *b* pręcik oddzielny, *c* kwiaty żeńskie, *d* kwiat oddzielny, *e* szyszka z odsłonionemi w części ziarnami, *f* ziarno.

stemi, a ogół osadzonych na wspólnej osi stanowi owoc zbiorowy, zwany *szyszką*; niekiedy łuski z przysadkami są miękkie i tworzą w tym razie *jagodoszyszki*, jak u jałowca; nasienie jest nagie, białko mięsiste, zarodek osiowy. Charakterystyczną własnością tych drzew jest bogactwo w żywicę i olejki eteryczne w pniu i liściach, podczas gdy nasiona zawierają olej tłusty. Liście są wogóle bardzo wązkie *(igły)*, niekiedy łuskowate. Drewno jest ubogie we włókna i składa się głównie z komórek. Dzielą się na plemiona: *jodłowe* (jodła, sosna, świerk, cedr. araukarja), *cyprysowe* (cyprys, jałowiec, tuja), *cisowe* (cis). *gnetowe* (gnet). Największa część gatunków rośnie w okolicach umiarkowanych zimniejszych, tworzą wielkie lasy i są bardzo użyteczne z powodu drzewa. Rodzaje i gatunki zaginione są bardzo liczne; znanych jest przeszło 230 gatunków, jak *Czekanowskia, Voltzia, Thujetes, Phyllostrobus, Ullmannia, Araucarioxylon, Cupressoxylon.* Por. Strasburger „Die Koniferen und Gnetaceen" (1872); Beissner „Handbuch der Nadelholzkunde" (1891).

Szyszkowski Marcin, biskup krakowski, *1554 w Iłży, † 1630 w Krakowie. Ukończywszy nauki u Jezuitów w Pułtusku, a następnie w Rzymie, został naprzód kanonikiem katedry krakowskiej i jej kanclerzem, oraz proboszczem w Iłży, potem koadjutorem Stanisława Gomolińskiego, biskupa łuckiego, 1604 biskupem łuckim, 1606 płockim, a 1617 krakowskim. Sławę swą cnotliwego, uczonego i dbałego o dobro Kościoła biskupa, wielu miłosiernemi uwieńczył czynami. Ogłosił pewną liczbę dzieł treści religijnej, głównie w języku łacińskim.

Szyszkowski Mikołaj, biskup warmiński, synowiec poprzedzającego. Nauki kończył w kraju i za granicą. W r. 1622 został opatem czerwińskim, następnie mianowany sekretarzem wielkim koronnym. Otrzymał 1632 r. biskupstwo warmińskie i djecezją tą rządził z wielką roztropnością. † 1643 we Frauenburgu.

Szyszło Wincenty, lekarz, * 1838 we wsi Wojukiszkach w pow. Święciańskim, medycynę studjował w Moskwie do 1861. Od 1863 do 1869 r. przebywał w gubernji Penzeńskiej, poczem osiadł w Warszawie. Napisał: „Kilka uwag nad wodami szczawnickiemi" (1869); „Teorja powstawania aerolitów" (1872); „Przegląd dziejów przyrody" (2 t., 1872); „O influenzy" *(w Medycynie* z roku 1890) i in,

Szytgelb (niem. *Schüttgelb)*, farba żółta, używana szczególnie do malowania wodnego, wyrabia się z różnych roślin i kredy; najlepszy jej gatunek pochodzi z rezedy farbierskiej.

Szyttler Jan, pisarz w przedmiocie sztuki kuchennej, * 1763 w Warszawie, † 1850 w Wilnie. W 14 roku życia oddany na naukę sztuki kucharskiej do Siedlec, rezydencji hetmanowej Ogińskiej, gdzie ojciec jego był także kucharzem, pracował następnie w kuchniach: Stanisława Augusta, pod kierunkiem sławnego Trémon'a, potem u hrabiny Sołtykowej, a od r. 1804 w Tulczynie. Od r. 1820 stale zamieszkał w Wilnie, zajmując się tylko pracami pisarskiemi. Imię jego na Litwie stało się niezmiernie popularnem. Ważniejsze jego dzieła są: „Kucharz dobrze usposobiony" (Wilno, 1830); „Kuchnia myśliwska czyli na łowach" (1845); „Poradnik dla myśliwych" (1839); „Śpiżarnia dostatecznie i przezornie urządzona" (1841); „Skrzętna gospodyni" (1846) i w. in.

Ś.

Ściągające leki *(adstringentia)*, środki lekarskie, których działanie zależy na połączeniu chemicznem z ciałami białkowatemi (ob.) i klejem, przyczem tworzy się osad, ściągający się następnie. Wskutek tego tkanki chorobliwie zmienione, rozpulchnione w skutek zapalenia, katarów chronicznych, ściągają się, włókna się kurczą, a budowa ich nie ulega zmianie. Również na zasadzie tworzenia połączeń z białkiem wstrzymują one procesy rozkładowe, gnicie. Przedstawicielem tej grupy jest garbnik, dalej należą tu ałun, sole ołowiu i cynku, kwasy mineralne, jod i chlor.

Ściborowski Władysław, lekarz, * 1833 r. w Krakowie, kształcił się tamże, został tamże lekarzem sądowym i od 1864 był sekretarzem stałym towarzystwa lekarskiego, od 1878 jego prezesem. Ogłosił: „Kilka słów o narzędziach używanych do badań gardła i części przyległych“ (Kraków, 1865); „Poradnik dla niewiast wiejskich“ (Warszawa, 1866); „Monografja Krzeszowa pod Krakowem“ (1878); „Przewodnik do Szczawnicy“ (1877); „Opis Zakopanego“ (1876); „Życiorysy zasłużonych profesorów“; „Rys historyczny chorób zaraźliwych i epidemicznych w Polsce do końca wieku XVIII“ (1862) i in.

Ściegienne, jezioro w gub. Siedleckiej, powiecie Radzyńskim, dobrach Ulcimów, nad rzeką Wieprzem położone, rozległe morgów 55, głębokie 60 stóp.

Ścienniki (*Gonidia*), ob. Porosty.

Ścierwnica, *mucha mięsna*, ob. Muchy.

Ścierwnik *(Sarcoramphus)*, rodzaj ptaków drapieżnych z rodziny sępów, z podrodziny *ścierwników (Cathartinae)*, ma dziób szczupły, w końcu hakowaty, nogi mierne, palce i pazury jak u sępów, skrzydła długie, obszerne, głowę z wyższą częścią szyi nagie lub słabo upierzone; są mniejsze od sępów, do których zbliżone są obyczajami. Z 5 znanych gatunków dwa zamieszkują południowe kraje starego lądu, trzy są amerykańskie. *Kondor (S. condor)*, na 1 m. długi, 2,75 m. szeroki, jest czarny z białemi smugami, szyję ma czerwoną. Zamieszkuje Andy Ameryki płd., przebywa zwłaszcza w wysokościach 3—5,000 m., a w locie dosięga 7,000 m. i z tej wysokości w ciągu kilku minut rzuca się aż do powierzchni morza. Karmi się głównie padliną, porywa także jagnięta i koźlęta, a lamy strąca w przepaść. Gnieździ się na niedostępnych skałach i składa dwa białe jajka. W niewoli niekiedy się oswaja. Mniejszy jest *sęp królewski (S. papa)*, żyjący w lasach Meksyku płd. i w Teksas.—*Ścierwnikiem* nazywa się też gatunek *Neophron percnopterus* (ob. Sęp).

Ścierwnik.

Ścięcie św. Jana. Jan Chrzciciel, gdy wyrzucał Herodowi porwanie bratowej swej Herodjady, na jej żądanie został uwięziony i cały rok trzymany w niewoli. Razu pewnego w czasie biesiady, kiedy Salome, córka Herodjady, tańczyła w obecności króla i tak mu się podobała, że przyrzekł dać jej wszystko, o co poprosi, ta za radą matki zażądała śmierci Jana Chrzciciela, co też spełniono niezwłocznie. Kościół obchodzi pamiątkę tego wypadku 29 sierpnia.

Ścięgna, organy służące dla przytwierdzenia

mięśni do kości; mięśnie bardzo rzadko tylko przyczepiają się do kości bezpośrednio, najczęściej odbywa się to za pomocą **Ś.** Kształt ścięgien jest rozmaity, kolor biały, lśniący, układ włóknisty, odporność przy rozrywaniu znaczna. Składają się z włóknistej tkanki łącznej, ułożonej w regularne pęczki; w ostatnich czasach bardzo dużo pracowano nad budową ścięgien dla teorji tkanki łącznej w ogólności. Choroby ścięgien są rzadkie, często wykonywa się na nich operację przecięcia *(tenotomia)* przy skrzywieniach *(kontrakturach)*, od mięśni zależnych.

Ścieżnica, rodzaj brzuchopławów, ob. Heteropoda.

Ścisłe nauki, nauki, których przedmiot i metoda dozwala na wyprowadzanie danych dokładnych i na ścisłe dowodzenia; głównie przeto nazwa ta stosuje się do matematyki i nauk na niej opartych, jak astronomji, mechaniki, fizyki, lubo często rozciąga się ją do wszystkich gałęzi nauk przyrodniczych.

Ścisło, malarz, uczeń Bacciarellego. W kaplicy P. Marji w kościele św. Krzyża w Warszawie znajdują się 4 jego obrazy: „Niepokalane Poczęcie“, „Zwiastowanie“, „Ofiarowanie“, „Wniebowzięcie P. Marji“.

Ścisłowska Zofja, autorka powieści dla ludu i książeczek dziecinnych, † 1873 r. w Sokołowie, wydawała noworocznik lubelski p. t. *Fijołek* na 1844, 45 i 46; „Cztery powieści obyczajowe“ (Warszawa, 1842); „Obrazki i powieści dla dzieci;“ „Wspomnienia z przejażdżki po kraju“ (2 t., Warszawa, 1857) i t. d. W zbiorach przysłowiowych Ignacego Bernsteina znajdował się jej rękopis p. t.: „Oryginały miasta Lublina, przeobrażone w przysłowia miejscowe“ (№ 3311 *Katalogu* Bernsteina, ob.).

Ściśliwość, zmniejszanie objętości ciał pod wpływem ciśnienia lub zniżania temperatury; wprost przeciwną tej własności jest rozszerzalność (ob.). Związana jest ona ściśle z dziurkowatością ciał i jest jej następstwem. Najbardziej ściśliwe są gazy (ob.), najmniej ciecze (ob.). Do wykazania słabej ściśliwości cieczy służy piezometr (ob.). Przy ściskaniu ciał, wskutek wywartej pracy mechanicznej, w ogólności powiększa się ich temperatura, a na tej zasadzie polega urządzenie krzesiwka pneumatycznego (ob. Krzesiwo).

Ślad, w ogóle zmiana powierzchni ciała wywołana przez posuwanie się po nim innego ciała. W matematyce **Ś.** linji na płaszczyźnie nazywa się punkt przecięcia się linji z płaszczyzną; śladem zaś płaszczyzny lub powierzchni zowie się linja prosta lub krzywa, wynikająca z przecięcia się płaszczyzny lub powierzchni z daną płaszczyzną (ob. Rzut).

Ślaz, *ślazik (Malva)*, rodzaj roślin z rodziny ślazowatych, cechuje się kielichem zewnętrznym 3 działkowym, wewnętrznym 5 szczepnym, pręcikami licznemi i torebką okrągłą, wielokomórkową, której oddzielne komórki przy dojrzewaniu się oddzielają; należą tu zioła lub pokrzewy prawie we wszystkich częściach świata. **Ś.** *dłoniasty (M. alcea)*, o kwiatach dużych, różowych, i liściach dłoniastych, po zaroślach i koło płotów w całej Europie; ziele i kwiaty używane były niegdyś jak prawoślaz (ob.). **Ś.** *okrągłolistny (M. rotundifolia)*, o kwiatach drobnych, białych, purpurowo żyłkowatych i liściach okrągławych, 5—7 klapkowych, jest pospolitszy od poprzedniego. **Ś.** *zwyczajny (M. sylvestris)*, o kwiatach blado-różowych, ciemniej żyłkowanych, liście na 5—7 klapek nieforemnie ząbkowanych rozcięte; tak ten, jak i poprzedni gatunek również zastępować mogą prawoślaz.— Z ogrodów został **Ś.** po większej części wyrugowany przez nowsze modne kwiaty; tak zwana *malwa ogrodowa (róża rajska, róża czarna)* należy do rodzaju prawoślazu (ob.). — *Ślazowy syrup, Ślazowa* czyli *panieńska skórka* ob. Prawoślaz. **Ś.** *drzewny* ob. *Hibiscus*, **Ś.** *żydowski* ob. *Corchorus*.

Ślaz. *a* przecięcie kwiatu, *b* owoc.

Ślazokrzew, ob. Hibiscus.

Ślazowate *(Malvaceae)*, rodzina roślin, mająca za cechy: Liście naprzemianległe, okrągławe, zwykle dłoniasto-nerwiste, całobrzegie lub dłoniasto wcinane albo ząbkowane; kwiaty foremne, z kątów liści wyrastające, samotne lub zebrane w wiechy, rzadko w grona; kielich trwały 5 (rzadko 3—4)-działkowy lub szczepny, otoczony kielichem zewnętrznym; płatków tyle, ile wcięć kielicha, u spodu zrosłych z licznemi pręcikami, połączonemi w rurkę; owoc 3—5 lub wielokomórkowy, w szwach pękający lub nieotwierający się, często rozpadający się na kilka owocków, niekiedy mięsisty, nasiona liczne. Należy tu około 1,000 gatunków, po większej części w krajach gorących. **Ś.**, jak co do swej postaci zewnętrznej, tak i co do własności są bardzo między sobą zbliżone; prawie wszystkie zawierają substancję śluzową, zawartą głównie w trwałych korzeniach; z tego powodu należą do środków odmiękczających, a głównie prawoślaz. Do **Ś.** należy też krzew bawełniany.

Ślazownica, roślina, ob. Sida.

Ślazówka, roślina, ob. Lavatera.

Śląsk, *Szląsk, Szlązk*, pod względem geograficznym dzieli się na *dolny* i *górny*; granice naturalne stanowią od płd.-wschodu Karpaty, od płn.-zach. odnoga Sudetów (morawska). Granicę płn. górnego **Ś.** stanowi pasmo gór śląskich (ob. Sude-

ty), od płn.-zach. wkraczają tu odnogi gór łużyckich, a od płn.-wschodu góry morawsko-śląskie. Główną rzeką jest Odra. Naturalne bogactwa **Ś.** stanowią, prócz urodzajnej ziemi, bogate pokłady wybornego węgla kamiennego, żelaza, galmanu, ołowiu i t. d. Pod względem politycznym **Ś.** dzieli się na *pruski* i *austrjacki*.—**Ś.** *pruski* stanowi jednę z 8-u dawnych prowincji Prus i obejmuje terytorjum poprzedniego ks. śląskiego wraz z hr. Glatz i częścią Łużyc. Na 49,307 klm. kw. mieszka tu 4,416,000 miesz. Pod względem administracyjnym dzieli się na trzy okręgi regencyjne: Lignicki (z Łużycami), Wrocławski (z hr. Glatz) i Opolski (górny **Ś.**). Stolicą prowincji jest Wrocław (ob.). Pod względem etnograficznym **Ś.** stanowi mieszaninę pierwotnej, tuziemnej słowiańskiej ludności z napływową niemiecką, przemagającą obecnie w miastach i dolnym **Ś.** (zwłaszcza zachód Odry). W górnym **Ś.** na 177 m. kw. terytorjum przez polską ludność zajętego wypada ledwie 14 m. kw. niemieckiej ludności. W ogóle ludność polska wynosi miljon dusz, obok 75,000 Czechów i 28,000 Łużyczan. Co do wyznania, to śród Niemców przemaga ewangelickie, a śród polskiej ludności katolickie (ogółem 2,385,000, głównie w górnym **Ś.** i hr. Glatz). Żydów liczą tylko 47,600. Rolnictwo stoi tu na wysokim stopniu; większa połowa przestrzeni (56%) zajęta pod uprawę pozwala w latach urodzaju wywozić do sąsiednich krajów wiele żyta i pszenicy; równie wysoko stoi ogrodnictwo, zaopatrujące w owoce północne sąsiednie prowincje. Wielkie lasy (29% pow.), w górnym **Ś.** tudzież w górach Olbrzymich, dostarczają rocznie 69 mil. stóp kub. drzewa. Hodowla bydła wysoko rozwinięta; w 1892 liczono tu 296,725 koni, 1,457,576 bydła rogatego, 657,271 owiec, 658,702 świnie i 206,268 kóz. Głównem bogactwem **Ś.** są skarby ukryte w ziemi—żelazo, cynk i węgiel, których dobywanie i obrabianie przybrało teraz ogromne rozmiary. Przemysł żelazny koncentruje się w regencji opolskiej, głównie około Bytomia (Beuthen); wyżyna tarnowiecka ma najbogatsze kopalnie galmanu (rudy cynkowej) i ołowiu. Prócz tego miedź, arszenik, siarka, ałun znajdują się w mniejszych ilościach po różnych miejscach. W 1895 wydobyto w okręgu górniczym Wrocławskim 21,943,540 ton węgla kamiennego wartości 126,090,045 marek, 479,872 tony węgla brunatnego za 1,508,885 marek, 482,863 tony rudy żelaznej, 579,977 ton rudy cynkowej, 30,756 ton rudy ołowianej. Produkcja zakładów hutniczych wyniosła w 1895 r. 533,531 ton surowca za 26,362,229 marek, 95,430 ton cynku wartości 25,848,964 marek, 20,017 ton ołowiu w cenie 4,031,891 marek, 8,850 klgr. za 769,287 marek oraz 59,662 tony kwasu siarczanego w cenie 1,956,984 marek.—*Przemysł* fabryczny wysoko posunięty, a mianowicie płóciennictwo, fabryki sukna, bawełnianych i metalowych wyrobów. Pod tym względem **Ś.** pruski przoduje innym prowincjom Prus. Płóciennictwo kwitnie w górskich okręgach, zarówno w dużych fabrykach jak i na domowych warsztatach. Główne produkty wywozowe są: żelazo, stal, cynk, węgiel, wełna, płótno, sukno, drzewo, okowita, zboże, owoce. Prócz tego kwitnie handel przewozowy, dzięki wybornym komunikacjom i położeniu **Ś.** (głównie Wrocławia). Około 3,470 klm. dróg żel., sieć bitych wybornych dróg i spławne koryto Odry ułatwiają ruch handlowy i przemysł fabryczny.—**Ś.** pruski wysyła 65 deputowanych do sejmu pruskiego; stany prowincjonalne, złożone są z 92 członków (11 książąt i panów, 36 szlachty, 30 z miast i 12 wieśniaków). W parlamencie rzeszy **Ś.** reprezentowany przez 35 posłów.—Co do zakładów naukowych, to obok uniwersytetu we Wrocławiu istnieje 37 gimnazjów, 8 gimnazjów realnych, 2 wyższe szkoły realne, 2 progimnazja, 5 szkół realnych, 3 progimnazja realne, dwie szkoły wojskowe, dwie rolnicze, szkoła kadetów w Wahlstatt, 19 seminarjów nauczycielskich (9 ewang. i 10 katol.), szkoły rzemieślnicze, 3 dla głuchoniemych, 1 dla ociemniałych; szkoły: handlowa, górnicza i sztuk pięknych we Wrocławiu i wiele innych specjalnych zakładów.—**Ś.** *austrjacki*, pozostawiony przy Austrji na mocy traktatu z 1742 r., obejmuje terytorjum dawnego górnego **Ś.** Wązki klin morawskiego okręgu Miztek dzieli prowincję na dwie części, stanowiące dawniej dwa okręgi administracyjne: tropawski i cieszyński. Do 1849 **Ś.** austrjacki był połączony administracyjnie z Morawją i dopiero uchwała z 4 marca 1849 zmieniła go w osobną prowincję koronną pod nazwą księstwa śląskiego, z podziałem na 22 okręgi i stolicą w Opawie. Obecnie **Ś.** austrjacki dzieli się pod względem administracyjnym na 7 powiatów i 3 miasta. Powierzchnia prowincji obejmuje 5,147 klm. kw. i liczy 610,000 miesz., a więc 118 miesz. wypada na 1 klm. kw. Co do pochodzenia, to po wsiach przeważają Polacy (i Morawianie), w miastach zaś Niemcy; co do wyznania to przemaga kotolickie (około 500,000). Odnogi Karpat i gór morawskich, zajmujące całe terytorjum, sprowadzają ostry klimat a grunt kamienisty utrudnia postęp rolnictwa (49% obszaru pola, 33% las, a 9% nieużytki). Górnictwo, a głównie przemysł fabryczny: płóciennictwo, fabryki sukna, bawełniane, cukrownie, dostarczają przedmiotów dla handlu wywozowego. Kwitnie tu również handel przewozowy, wymieniający między sobą produkty różnych prowincji austrjackich. Szkoły wyższe istnieją w Opawie i Cieszynie. Sejm prowincjonalny **Ś.** składa się z 31 deputowanych (9 wielkich właścicieli, 10 z miast, 2 z izb handlowych i 9 z wiejskiej ludności); do Rady państwa wysyła **Ś.** austrjacki 6 deputowanych.—Herbem **Ś.** austrjackiego

Herb Śląska.

jest orzeł czarny, ukoronowany, ze srebrnym półksiężycem na piersi; księżyc dźwiga wpośrodku krzyż, a na wierzchołkach listki koniczyny. (Herb Śląska pruskiego różni się od austrjackiego jedynie brakiem listków na wierzchołkach). Por. Adamy „Schlesien nach seinen physikalischen, topographischen und statistischen Verhältnissen“ (6 w., Wrocław, 1885); Schrötter „Schlesien“ (Głog., 1885—88); Römer „Geologie von Oberschlesien“ (Berlin, 1870); Weinhold „Verbreitung und Herkunft der Deutschen in Schlesien“ (Sztutgard, 1881); Peter „Das Herzogtum Schlesien“ (Cieszyn, 1884); Slama „Oesterreichisch Schlesien“ (Praga, 1887).

Historja. W XI w. kroniki obce znają tylko w tych stronach bezpośrednio stykające się z sobą granice Serbji i Polski (Dytmar, Adelbold). Gallus używa tylko nazwy księstwo, okrąg i t. d., wrocławski, Mateusz Chr. i Wincenty znają już Śląsk, i pierwszy daje mu przydomek „święty“. Odnoszone tu z Ptolemeja Silingi są pono błędem ortograficznym. Jako księstwem Wrocławskiem rządził za Władysława Hermana Magnus (Wielisław) komes, a potem Krzywousty, z tego tytułu Władysław II dostał dziedzictwem „Śląsk“, i pisał się „wielkim księciem Śląska i Krakowa“. Żył jeszcze 1162. Po jego zgonie, synowie Mieszko Kulawy, Bolesław Wysoki i Konrad odzyskali **Ś.** i „Opole“ (jak pisze t. z. Bogufał) od Kędzierzawego, który jednak w zamkach utrzymał swe załogi, co do wojny niepomyślnej dla nowego w. ks. Krakowa dało powód. Mieszko objął po swym synowcu Jarosławie (1201) Opole do Raciborza, a Bolesław dziedziczył Wrocław i Lignicę, Konrad dostał po jego † Głogów. Po Bolesławie I we Wrocławiu i Lignicy nastąpił piąty w liczbie dzieci jego, Henryk I Brodaty (1201—1238), władca nie tylko **Ś.**, ale Krakowa i Wielkopolski (ob. Henryk Br.). Syn jego Henryk II Pobożny (ob.), spółrządca od 1214, zasłynął jako obrońca kraju pod Lignicą, gdzie zginął w walce z Tatarami (1214—41). Wdowa po nim, Anna czeska, przybiera za spółrządcę Bolesława Łysego, I wrocławski, II lignicki (1241—78), już wezwanego na pana do M. Wielkopolski. Już jednak 1242 stracił władzę w obu tych krajach, lubo długo pisze się księciem **Ś.** i Polski, dzierżąc ostatnią po Odrę siłą układu z 1246—47. Zatargi działowe z braćmi: Henrykiem, Konradem i Władysławem, sprowadziły na Wrocławskie księstwo książąt wielkopolskich 1253, a spory z biskupem Tomaszem od 1256—61 ściągnęły nań klątwę papieską, nowe zaś spory o dochód z Lignicy 1264—67 dobrowolnym układem zakończył. Henryk III, który z bratem był się pomieniał, za Lignicę wziąwszy Wrocław, był ulubiony za przychylność do mieszczaństwa, podobnie jak Bolesław Wysoki. 1261, nadał Wrocławowi prawo niemieckie, † 1266, zlewając opiekę nad swym synem Henrykiem IV Probusem wrocławskim (1266—90), bratu Władysławowi, arcybiskupowi Salzburga (od 1263). Wskutek tej wspólnej administracji (do 1270 Władysława) księstwa i biskupstwa (od 1269), kasy obu się pomieszały. Nowy biskup Tomasz II jął układy o dziesięciny zawierać 1271 z Henrykiem, 1272 z Bolesławem lignickim, jego stryjem, ale z Konradem ks. Głogowa, drugim stryjem, doszło do klątwy. Już to w ogóle Konrad, lubo dla swej stolicy dobry (1253 prawo niemieckie), i to bez uszczerbku dla biskupa (1261 umowa o to), był dość nieszczęśliwy. Więził go Bolesław lignicki, wyklął Tomasz II bp. 1272 po dwakroć. K., ledwo się pogodziwszy 1273, niezadługo umarł. Pozostali na placu Henryk IV i Bolesław II wrocławski a I lignicki, niespokojny, Rogatka istny, który 1277 uwięził synowca, by mu dział zabrać, wreszcie za wpływem Przemysława, króla czeskiego, Przemysława I wielkopolskiego i Tomasza biskupa wypuścił, ale w zamian zabrał Strzygów, Jawor i in., lubo rok tylko niemi się cieszył. Sławę wybryków Rogatki zaćmił Probus, sprzymierzeniec czeskiego Przemysława, a potem hołdownik Rudolfa cesarza, który zamierzywszy powiększyć swą władzę, 1281 uwięził Przemysława wielk. i Henryków lignickiego I po Rogatce księcia i jego syna, oraz Głogowskiego syna Konrada, zmarłego po 1273. Zyskał na tem ziemię Rudzką na Przemysławie, a po 30 zbrojnych od 2 Henryków na każdą wyprawę. 1284 za Kalisz zdobyty wziął Ołobok, wciąż (1271—1288) waśnił się o dziesięciny z Tomaszem II bp., i 1288 wezwany został do Krakowa. Henryk IV, umierając, obdarzył wielkiemi swobodami kościół, a dziedzicem Wrocławia uczynił Henryka I Głogowskiego (1273—1290—1310) (ob.), Kraków oddał Przemysławowi II. Tak niespodzianie z drobnego księstwa Głogowy, do którego po bracie Przemysławie 1288, Henryk Głogowski przyłączył Styniawę, a 1301 po Konradzie (1299 patryj. akwilejskim) i Sagań,—objął zapisem Wrocław 1290, od Przemysława II Wielkopolskę, 1296, tak, że odtąd z przyznania Łokietka zaczął się pisać „dziedzicem królestwa Polskiego“. Jakkolwiek Wrocław zaraz odjął Henryk I lignicki, czyli V wrocławski, 1278—96, przecie uwięziwszy go Henryk Głogowski 1294 zabrał mu Wrocławskie po rzeki Czarną Wodą i Wejdę, w pewnej zaś dobie pisał się nawet księciem Halicza. Co do książąt opolskich, to z tych Kazimierz (1229), syn Raciborskiego Mieszka († 1211), z Leszkiem Białym, Konradem i Władysławem spólny przywilej wolności wystawił kościołowi 1215, synów i wdowę zostawił pod opieką Brodatego. Z tych Mieszko II Opolski (1238—46) należał do bitwy Lignickiej, a Władysław I (1246—82) należał do wyprawy krakowsk. Bolesława Wstydl. i Beli węgiersk. na Czechy 1254, potem popierał z Henrykiem V lignickim i wrocławskim Ottokara przeciw Rudolfowi, 1273 kusił się o zabór Krakowa. Działy między 4 synów rozdrobiły Opole i niweczyły jego polityczne ogólniejsze znaczenie i coraz więcej

z Wrocławia tonęli w stosunkach czeskich. Tak np. Bolesław, Kazimierz i Mieczysław 1291 uznali Wacława, czeskiego króla, za swego wodza, a 1305 Mieczysław Lignicki wydał swą córką Wiolę za Wacława III. Bolesław Opolski 1311 wezwany przez Krakowian przeciw Łokietkowi, uwięził wójta Wojciecha, gdy innych ukarał Łokietek. 1327 wszyscy rozrodzeni potomkowie tej linji uznali Czechów, t. j. książęta: Kazimierz Cieszyna, Jana Oświecimia, Bolesław Falkenberga, Bolesław Opola, Leszek Racibora, Władysław Bytomia. Z książąt wrocławskich, a synów Henryka V, Henryk VI (1296—1335) wsławił się zniweczeniem reorganizacyjnej sprawy swego brata Bolesława I, ks. na Brzegu (1296—1338), a III (od 1296—1311) na Wrocławiu, który był zrazu marnotrawny, 1303 darował Czechom prawy brzeg Odry, poprzestał na księstwie Opawy, jako dziale najmniejszym, by najmniej mieć do spłaty braci, w 1311 bierze się do rozszerzenia swej dzielnicy. Wyzuł swego brata Władysława z Lignicy, skoro ten chciał go ubić (1316), 1331 został namiestnikiem Czech, za syna Henryka Głogowskiego, zabrał znaczną część ks. oleśnickiego 1323. Otóż w ciągu tych jego zabiegów Henryk VI staje się wasalem cesarza 1324 r., a Jana Czeskiego 1327 r., przyrzekając wieczny związek Wrocławia z Czechami. Władysław to samo zrobił z Lignicą, a raczej ze swemi prawami do niej. Tak straciwszy Bolesław nadzieję zyskania obu księstw spadkiem, przynajmniej chciał utrzymać lignickie, ale musiał w takim razie nietylko z Lignicy, lecz i z Brzegu hołd Czechom złożyć (1329 — 31). Stosunki finansowe coraz gorsze sprowadzały dla Bolesława ten rezultat, że zastawiał Wrocławianom miasta, synów, sprzedał Bernsztadt 1339; 1341 — 44 zbył się Głogowa dodanego do Lüben za posag żony, dotąd niewypłacony, wreszcie abdykował. Z synów Henryka I, dziedzica Królestwa Polskiego i pana Głogowy, Jan Stynawski, Henryk Sagański i Konrad Oleśnicki 1329 także hołd Czechom złożyli. Jeden tylko brat się opierał Czechom, t. j. Przemysław na Głogowie (1310—11), żonaty z wnuczką Łokietka, a córką Bernarda Świdnickiego. Przemysław wyraził się, że woli być żebrakiem wolnym, niż księciem zależnym, † też jeszcze wolnym i bezdzietnym. Bernard jest synowcem po Bolesławie I, ks. Fürstenbergu, a potem Świdnicy, Henryka I Lignicy, a V Wrocławia, jedyny również niezależny od Czechów, bo bracia. Henryk Jawornicki zrzekł się Łuży dla nich 1329 i 1337, a Bolesław Ziembicki został hołdownikiem 1336 r. W r. 1335 Kazimierz W. zrzekł się 11 księtw śląskich na rzecz Czechów w Trenczynie, co tylko stwierdziło nawet w dziale Głogowskim ginącą autonomję. Brat bowiem Przemysława Głogowskiego, Jan ks. Góry, 1332 oddał połowę Głogowa, z drugiej wyruszyli Czesi Henryka Sagańskiego, drugiego dziedzica. Umowa z r. 1339 Kazimierza W. z Czechami oddaje tym w wieczne posiadanie księstwa: Brzeg, Legnicę, Sagań, Krosno, Oleśnicę, Styniawę, Cieszyn, Falkenberg, Opole, Strzelce, Koźle, Bytom, Raciborz, Oświecim, Głogów i Wrocław. Ziembica posagiem 1368 weszła w dom Karola IV cesarza; ostatni potomek tego rodu zginął w wojnie z husytami 1429. Ostatni książę sagański † 1488 r. Od tej pory Śląsk jako państwo niezależne znika, a jego miejsce zajmuje prowincja śląska, zrazu do Czech i Austrji, i wtedy pomarli ostatni Piastowie 1675 do 1678 oraz 1707 (córka), poczem w części zabrane przez Prusy 1745.—Por. Morgenbessera „Geschichte Schlesiens“ (1833); Stenzela „Geschichte von Schlesien“ (1853); Boneckiego „Książęta szląscy“ (3 t., 1874—75); Somersberg „Scriptores rer. sil.“ (3 t., 1729—32); Stenzela „Scriptores rerum silesiacarum“ (5 t., 1835—51); Grünhagen „Geschichte Schlesiens“ (Gotha, 1884—86, t. 2); Grotenfeld „Stammtafel der schlesischen Fürsten bis 1710“ (1876); „Codex diplom. Silesiae“ (7 t., 1859—67); „Zeitschrift d. Vereins für Gesch. u. Althr. Schlesien,“ zawierający wiele ważnych rozpraw i w. in.

Śląska szkoła poetycka ob. Literatura niemiecka.

Śląskie wojny. Trzy wojny, które Fryderyk II, król pruski, toczył z Austrją o posiadanie Śląska, z których trzecia zazwyczaj nosi nazwę Siedmioletniej wojny; w pierwszej wojnie śląskiej 1740—1742 zdobył Fryderyk II, opierając się na starych prawach dziedzictwa, wskutek swych zwycięstw pod Mollvitz (10 kwietnia 1741) i Chotusitz (17 maja 1742) niemal cały Śląsk z hrabstwem Kładzkiem i utwierdzony został w jego posiadaniu pokojem wrocławskim (11 czerwca 1742). Przez traktat wormacki (13 czerwca 1743) między Austrją, Anglją i Generalnemi stanami zagrożony w swem posiadaniu, rozpoczął Fryderyk w sierpniu 1744 drugą wojnę śląską, zdobył 16 września Pragę, a zagrożony w tyłach przez Austrjaków, musiał wprawdzie cofnąć się z Czech, odniósł jednak zwycięstwo pod Hohenfriedebergiem (4 czerwca), Soorem (30 września) i Kesseldorfem (15 grudnia 1745) nad Austrjakami i Sasami i utrzymał się na pokoju drezdeńskim (25 grud. 1745) przy posiadaniu ziem pozyskanych. Por. v. Orlich „Geschichte der Schlesischen Kriege“ (1841); Grünhagen 1881, t. 2) i dzieło prus. sztabu generalnego (1890 i następne).

Śledczy system. Jest to sposób dochodzenia przestępstwa, który ongi panował prawie we wszystkich krajach, będąc odbiciem dawnoczesnego poglądu państwa na jednostkę, jako narzędzie dla swoich społecznych celów. Oskarżony albo nawet podejrzany nie miał podczas śledztwa prawa obrony, ale jego zeznanie było środkiem do wykrycia prawdy. Stąd w wiekach średnich badany mógł podlegać nawet turturom, dla wydobycia z niego zeznania. Takie prowadzenie śledztwa

zapoczątkowane przez sądy kościelne w sprawach o kacerstwo i t. p., nazywało się *inkwizycją*, i stąd system ten śledztwa nosi miano *inkwizycyjnego*. Odmienną formą śledztwa sądowego jest system *skargowy (akuzacyjny*, od słowa łacińskiego *accuso*), według którego podejrzany o czyn kryminalny nie może być uznany za winnego, dopóki się nie dowiedzie mu tego *oskarżenia* w osobie oskarżyciela państwowego (prokuratora) lub skarżącego (osoby prywatnej) w specjalnych przestępstwach. Dwie te formy postępowania sądowego w biegu czasów stosowane były naprzemian w różnych krajach, przyczem system śledczy zazwyczaj zachowywany bywa dla t. zw. śledztwa *wstępnego* mianowicie przy zbieraniu dowodów przestępstwa, system zaś skargowy przy postępowaniu *głównem*, t. j., gdy sąd ostatecznie orzeka o winie lub niewinności podczas sądzenia sprawy. Są jeszcze inne cechy charakterystyczne, odróżniające te dwa systemy dochodzenia sądowego. Przy bezwzględnym systemacie *śledczym* kierowano się t. zw. *formalną teoryą dowodów*. Prawodawca z góry określał w procedurze znaczenie dowodu. Wskazywał on, jaka okoliczność może być dowodem, a jaka nim być nie może. Określano też z góry sumę dowodów, potrzebnych dla przekonania o winie w takiem lub innem oskarżeniu. Dla danego przestępstwa potrzeba było np. tylu a tylu świadków, ale świadkiem np. nie mógł być człowiek z góry podejrzany, który niszczy słupy graniczne (dotychczas jest tak w tych miejscowościach Rosji, gdzie nie obowiązują ustawy sądowe). Tymczasem przy systemie *skargowym* prawodawstwo przyjmuje jako modłę oceny winy oskarżonego tak zw. *wewnętrzne przekonanie* (intime conviction. Wszystko, przy tym systemie, może w pewnych okolicznościach być dowodem *za* lub *przeciw* oskarżonemu, a więc zarówno znaleziony włos, jak i opinja ogółu, jeśli były one przedmiotem rozpatrywania sądu i wpłynęły na jego przekonanie. Wewnętrzne przekonanie sądu powinno opierać się na sumiennem ocenieniu wszelkich okoliczności sprawy we wzajemnym ich związku. Dalej właściwością systemu *śledczego* jest postępowanie *tajne*, bez udziału stron (prokuratora i obrońcy podsądnego), prowadzących dyskusję nad każdym dowodem, sposobem kontradyktorjum, jak to bywa w systemie *skargowym*. W tym ostatnim systemie oskarżenie musi być *publiczne* z udziałem obrony. W czasach starożytnych przeważał system skargowy; publiczne rozpatrywanie sprawy bywało w obecności ludu *(forum* w Rzymie). Czasy średniowieczne znają tajne trybunały i sądy *inkwizycji*. W czasach nowszych, głównie po rewolucji francuskiej, system *śledczy* pozostał w prawodawstwach przeważnie tylko dla śledztwa pierwotnego, prowadzonego przez sędziego śledczego, stwierdzającego w ten sposób dane dochodzenia policyjnego. Są prawodawstwa (Anglja), gdzie pierwotne dochodzenie już nosi na sobie cechy systemu *akuzacyjnego*, bo materjał śledczy rozpatrywany jest publicznie. System skargowy jest niezbędny w *sądzie przysięgłych*, działającym obecnie we wszystkich prawie krajach cywilizowanych. Co się tycze śledztwa pierwiastkowego, z natury swojej wymagającego form czysto śledczych, nauka i praktyka obecnych społeczeństw nawet w tej fazie procesu stara się wprowadzić cechy systemu przeciwnego, akuzacyjnego, skąd powstaje system *mieszany*. W wielu prawodawstwach pozwalają oskarżonemu już podczas śledztwa wstępnego mieć obrońcę (Francja, Anglja, niektóre prawodawstwa niemieckie), który ma prawo to rozglądać akta śledcze, to być obecnym przy przesłuchaniu oskarżonego. To ostatnie istniało u nas przy procedurze karnej dawniejszej przed rokiem 1876. W obowiązujących wówczas w kraju naszym procedurze po części pruskiej, po części austrjackiej, udział obrońcy w śledztwie pierwiastkowem nie był wyłączony przy pewnych czynnościach. Od chwili wprowadzenia u nas rosyjskich *ustaw sądowych 1864 r.* system śledczy bezwzględny istnieje podczas śledztwa pierwiastkowego. Procedura jednak obowiązująca starała się w tym okresie postępowania karnego zabezpieczyć do pewnego stopnia prawa oskarżonego, pozwalając mu zaskarżyć każdą niewłaściwą działalność sędziego śledczego (art. 491 ust. pr. kar.), żądając od sędziego śledczego wymotywowania powodów pociągnięcia kogoś w charakterze oskarżonego i ograniczenia w prawach osobistych (art. 430 ust. pr. kar.) i t. p. Wobec wyłączenia jednak udziału obrońcy, korzystanie przez oskarżonego z tych praw staje się utrudnionem. Przy gotującej się obecnie reformie prawodawczej oczekiwać należy zmiany w tym punkcie. Przynajmniej podnoszą się głosy za koniecznym udziałem obrońcy już podczas śledztwa wstępnego, chociażby w najmniejszych granicach. Co się tycze śledztwa *sądowego*, to ono według obowiązującej procedury karnej posiada system czysto *skargowy* (akuzacyjny). Jawność posiedzeń sądu, udział obrony przy całem rozpatrywaniu sprawy, zasada koniecznego wystawienia przez prokuratora punktów oskarżenia, od których sądowi rzadko odstąpić dozwolono—wszystko to wynika z cech systemu oskarżającego. Ustawy sądowe 1864 nie mogłyby istnieć bez tych wszystkich cech systemu akuzacyjnego, gdyż w sprawach ważniejszych oskarżony odpowiada przed przedstawicielami sumienia publicznego (ob. Sądy przysięgłych). Przy wprowadzeniu u nas ustaw sądowych cesarza Aleksandra II w r. 1876 wprowadzenie do nas *sądów przysięgłych* pozostawiono przyszłości. Zastępuje instytucję tę sąd koronny. Zasady jednak systemu akuzacyjnego właściwe są organizacji tej na równi z sądami cesarstwa. Zasady te przestrzegane są nietylko w instancji pierwszej, lecz i apelacyjnej i kasacyjnej. Wyrazem tego jest przepis, iż instancja apelacyjna rozpatruje spra-

wę tylko w granicach skarg stron, a więc w granicach podanych przez podsądnego—apelacji lub przez oskarżyciela państwowego protestu, i że karanie może być obostrzone, jeśli od wyroku pierwszej instancji nie było zażalenia ze strony prokuratora (art. 889 i 890 ust. proc. kar.).

Śledztwo, w sądownictwie karnem, dochodzenie przestępcy i jego winy. W znaczeniu potocznem oznacza postępowanie pierwiastkowe władz w celu popadnięcia na trop niewiadomego przestępcy lub dla wykrycia śladów przestępstwa. W tem znaczeniu obejmuje **Ś.** i dochodzenie policyjne, które często jest początkiem śledztwa. W znaczeniu obecnej procedury karnej odróżnić należy śledztwo wstępne (zob. *System śledczy)* i śledztwo główne czyli postępowanie sądowe (zob. *Sądy karne).* **Ś.** w ścisłem znaczeniu słowa, a więc dochodzenie wstępne znajduje się w rękach organów śledczych, czy to jednoosobowych, czy też kolegjalnych. U nas organem takim jest *sędzia śledczy,* którego w wypadkach nagłej potrzeby zastępują organy policyjne (art. 258 Ust. pr. kar.). Nie mają one jednak prawa formalnego badania (art. 254). Jako gwarancję społeczną przeciw znacznej władzy sędziego śledczego obowiązująca procedura ustanawia dwa niezbędne warunki dla rozpoczęcia dochodzenia śledczego: istnienie prawnego *powodu* i należytej *zasady* (art. 262 Ust. pr. kar.). Według obowiązującej procedury sędzia śledczy jest zrównany w prawach z członkiem sądu okręgowego, którego może zastępować przy sądzeniu. O istocie i zasadach **Ś.** (zobacz *System śledczy*).

Śledzienica *(Chrysosplenium),* rodzaj roślin z rodziny skalnicowatych, cechuje się okwiatem 4 dzielnym, 8 pręcikami, 2 szyjkami i torebką 1 komórkową, pękająca do połowy na dwie łupiny; są to zioła trwałe, soczyste, delikatne, we wszystkich częściach świata, o kwiatach drobnych. *C. alternifolium,* zwana *minutkami,* rośnie na miejscach wilgotnych i cienistych w całej Europie; jest barwy żółtawozielonej, lśniącej, o łodydze na 7—14 cm. wyrastającej, listeczkach naprzemianległych, sercowato-nerkowatych, kwiatkach żółto-zielonawych; ukazuje się zaraz z wiosny; ma smak nieco rzerzuchowaty. Dawniej przepisywaną była w zapaleniach śledziony i wątroby, w chorobach dróg moczowych i w zastarzałych kaszlach.

Śledziona, organ ciała zwierzęcego, zaliczany do gruczołów krwistych. U człowieka **Ś.** znajduje się w jamie brzusznej u góry i od strony lewej, tuż pod odpowiedniem płucem, od wewnątrz styka się z żołądkiem; wielkość śledziony jest dość zmienna nawet w stanie normalnym, kształt jej jest podługowaty; konsystencja miękka, kolor na przekroju mniej więcej brunatny, ciężar średnio wynosi 200 gramów. Rozwijać się zaczyna w drugim miesiącu życia płodu.—Budowa śledziony jest dość zawiła; składa się ona z t. z. zrazików, z których każdy budową przypomina gruczoł limfatyczny. Stanowczo nie jest jeszcze ustalony pogląd na fizjologiczną funkcję **Ś.**, prawdopodobnie jest ona organem, wytwarzającym czerwone ciałka krwi. Śledziona bardzo łatwo przy chorobach powiększa swą objętość, stąd *guz śledziony* jest bardzo częstym objawem; guz taki czasem trwa krótko (ostry) i bywa zawsze przy chorobach zakaźnych, jak: tyfus, ropnica i in. wielkich nieraz rozmiarów dochodzi przy zimnicy; guz przewlekły powstaje albo z długotrwałego ostrego i polega na rozwoju tkanki łącznej, albo wskutek mączkowatego przeistoczenia przy długotrwałych wyniszczających chorobach, jak: gruźlica, syfilis albo z nowotworu. Swoistym zmianom, jeszcze dotąd nie zupełnie wytłómaczonym, ulega **Ś.** przy białaczce (leukemja), gdzie dochodzi nieraz do wielkich rozmiarów i zajmować może prawie całą jamę brzuszną (ob. Leukemja).

Śledzionka *(Ceterach),* rodzaj paproci z rodziny *Polypodiaceae,* obejmuje jedyny gatunek *C. officinarum,* rosnący w Europie płd.; składa się z listowia 8—20 cm. wysokiego, którego trzoneczki są krótkie, a blaszki równowązko-lancetowate. Dawniej używaną była w chorobach śledziony, zatkaniach trzewów brzusznych, puchlinie, dychawicy.

Śledź *(Clupea),* rodzaj ryb otwartopęcherzowych *(Physostomi),* z rodziny *śledziowatych (Clupeoidei),* która ma następne cechy: ciało z boków ścieśnione, okryte łuskami cieńkiemi, łatwo spadającemi, tylko krawędź brzucha ostra bywa pokryta łuskami twardemi; płetwa grzbietowa jedna, członkopromienna, płetwa podogonowa licznopromienna, niska; usta uzbrojone ząbkami bardzo drobnemi, znikomemi; żołądek opatrzony licznemi odrostkami ślepemi, pęcherz pławny pojedynczy, podłużny, przewód powietrzny ma ujście w głębi żołądka. W ogóle śledzie okazują wiele podobieństwa do łososiowatych i karpiowatych. Rodzaj *śledzia (Clupea)* odznacza się ciałem silnie ścieśnionym i krawędzią brzucha piłkowato ząbkowaną, ośćiami licznemi i delikatnemi. **Ś.** *pospolity (C. harengus)* jest ciemno-niebiesko-szarawy, pod spodem srebrzysto - biały, 18 — 36 cm. długi. Ojczyzną tej najpożyteczniejszej ze wszystkich ryb są morza północne. Żywi się małemi rybkami, a zwłaszcza pewnym gatunkiem małych raków *(Astacus harengum).* Mnożność jego jest nadzwyczajna, jedna samica zawiera 40 — 60,000 jaj. W czasie tarcia **Ś.** zbierają się na wybrzeżach i w takiej ilości wylewają mlecz i ikrę, że morze mętnieje. **Ś.** przyby-

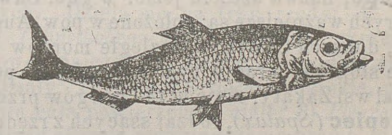

Śledź.

wają z oceanu Lodowatego i w czasie tarła zbliżają się do wybrzeży europejskich; żyją w głębokościach niewielkich, rzadko poniżej 20 metrów.— Połów **Ś.** na małą skalę odbywa się na brzegach szwedzkich, angielskich, holenderskich przez cały rok, na wielką jednak skalę i na pełnem morzu rozpoczyna się w czerwcu i trwa do stycznia. **Ś.** ciągną w ławicach na 5—6 mil długich, znacznej szerokości i wysokości; łowi się je w olbrzymie siecie, statki do ich połowu *(buizy)* osadzone są przez 10 — 14 ludzi. Sieć chwyta naraz 800,000 do 1,600,000 śledzi. Oka sieci nie mogą być zbyt wielkie, aby nie wyniszczać młodych. Siecie zarzucają się wieczorem i wyciągają rano, a dzień cały obraca się na przyrządzanie szybko obumierających ryb, co polega na przerznięciu gardła i oddaleniu skrzeli i wnętrzności, poczem **Ś.** opłókują się w beczkach z wodą morską i pakują w beczki, przekładane solą grubo tłuczoną. **S.** łowione w czerwcu głównie przez Holendrów na okrętach jachtowych (**Ś.** *jachtowe)* i rozsyłane pocztą (**Ś.** *pocztowe)* są delikatniejsze od jesiennych. W handlu **S.** noszą różne nazwy, jak **Ś.** *matysowe (matjes, meatges*, panieńskie, t. j. młode), niemające jeszcze ikry i mlecza, *szoty*, które już ikrę złożyły i są puste i in. *Sztank* zowią się śledzie najgorsze, już zaczynające się psuć. — Połów **Ś.** datuje od w. XI, sztukę ich solenia wynaleźć miał rybak holenderski Benkelsz czyli Benkelson. Najlepsze są w ogóle **Ś.** holenderskie, gdyż Holendrzy nader starannie je przyrządzają; cały połów **Ś.** jest nawet w Holandji prawnym przepisom poddany. Ogólną liczbę rocznie chwytanych śledzi ocenić można na 10,000 miljonów. Na morzu Czarnem poławia się inny, większy gatunek **Ś.**, **Ś.** *czarnomorski (C. pontica)*; śledzie te jednak dotąd są źle solone. Do rodziny **Ś.** należy też *aloza* (ob.), *sardynka* (ob.), *sprotta* (ob.) i in.

Ślepe, nazwa sześciu jezior w gub. Suwalskiej, z których ważniejsze są: położone w pow. Augustowskim, dobrach Czortkow, rozległe morgów 15, głębokie stóp 40; oraz w tymże powiecie położone, opodal wsi Zakąty, mające 147 morgów przestrzeni.

Ślepiec *(Spalax)*, rodzaj ssących z rzędu szczurowatych z rodziny ślepców *(Georychidae)*, cechuje się pyskiem, z przodu przytępionym, oczami

Ślepiec.

bardzo małemi, często pod skórą ukrytemi, końcami uszów szczątkowemi lub żadnemi. Ciało ich jest grube, walcowate, nogi krótkie. Żyją pod ziemią w obszernych norach, żywiąc się korzonkami. Ze znanych 15 gatunków, *S. typhlus* żyje na Ukrainie i Podolu, gdzie go nazywają *ziemnem szczenięciem*. Jest wielkości chomika, jasno popielaty, z dwiema białemi smugami.

Śleporód *v. Snieporad*, herb: Na tarczy mogiła z krzyżem z żeleźcem u wierzchołka po bokach po jednym proporcu rozwiniętym.

Śleporód.

Ślepota jest albo zupełna, gdy dotknięty nią chory żadnego uczucia światła nie posiada, albo niezupełna *(niedośłep)*, gdy możność widzenia jest tylko mniej albo więcej osłabiona. Przyczyna ślepoty leży albo w środkach przezroczystych, albo w przyrządzie nerwowym czującym światło. Do pierwszych należą: plamy rogówki, zarośnięcie źrenicy, katarakta, i te w szczęśliwych wypadkach środkami lekarskiemi lub na drodze operacyjnej mogą być usunięte. Przyczyny drugiej kategorji leżeć mogą w rozmaitych chorobach siatkówki, nerwu wzrokowego, nawet mózgu, a mianowicie potylicowej części kory mózgowej, gdzie mieści się ośrodek wzroku, lub też szlaków nerwowych, do kory wrażenie światła doprowadzających. Najczęstsze z nich są: zapalenie i oderwanie siatkówki, zapalenie i zanik nerwu wzrokowego, jaskra, nowotwory gałki ocznej i t. d. Nie zawsze zresztą badanie oftalmoskopowe, a nawet i pośmiertne badanie anatomiczne przyczynę **Ś.** wykrywa. Ponieważ niewidzące oko jest zwykle zupełnie czyste, stąd wszystkie tego rodzaju **Ś.** zowią się popularnie czarnemi kataraktami. Stosownie do jakości choroby. **Ś.** może być przejściowa lub stała. Zupełna **Ś.**, zwłaszcza gdy nieco dłużej trwa, źle rokować każe o przyszłości wzroku. **Ś.** nagle powstałe mają najczęściej za przyczynę zaburzenia w systemacie krążenia, jak krwotok, zator tętnic siatkówki, lub oderwanie siatkówki.

Ślepota barwna, ob. Achromatopsja.

Ślepowron *(Nycticorax)*, rodzaj ptaków oddzielony od rodzaju czapli (ob.). U nas żyje na Podolu i Ukrainie, gatunek *N. griseus*, odznaczający się czubkiem na tyle głowy złożonym z trzech białych piór tęgich, do 7 cali długich, wązkich, z czarnemi końcami, tak ułożonych, że się tylko jednem wydaje. Zimuje w Egipcie.

Ślepowron.

Ślepowron, herb: W polu błękitnem podkowa srebrna, barkiem do góry stojąca, na niej krzyż, na krzyżu kruk czarny, ze wzniesionemi jak

do lotu skrzydłami, w dziobie złoty pierścień trzyma. U szczytu — kruk takiż.

Ślepowron Wacław, pseudonim Zygmunta Sarneckiego.

Ślepuszonka, ob. Kretomysz.

Ślesin, osada w gub. Kaliskiej, pow. Konińskim, ma 1,100 miesz. i piękny kościół parafjalny, wzniesiony w XVI wieku.

Śleszkowski Sebastjan, lekarz, * 1569 w Wieluniu, † 1648 w Kaliszu. Medycyny uczył się w Krakowie i we Włoszech, następnie został lekarzem nadwornym Rudnickiego, biskupa warmińskiego, a po jego śmierci Zygmunta III i zarazem sekretarzem królewskim. Był zawziętym nieprzyjacielem żydów, których w wielu pismach swoich prześladował, wymierzając swe pociski głównie przeciw lekarzom. Z dzieł jego ważniejsze są: „Opera medica duo“ (Kraków, 2 wyd., 1618): „Medicorum Tetras operum“ (tamże, 1619); „Odkrycie zdrad złośliwych, ceremonji tajemnych, rad, praktyk szkodliwych Rzeczypospolitej i straszliwych zamysłów żydowskich, także wytknienie niektórych pomocników żydowskich“ (3 wyd., Kraków, 1623); dzieło pełne przesądów, złości i uprzedzenie przeciwko żydom; „Jasne dowody o doktorach żydowskich“ (b. m. dr., 1649 w 2 wyd.); „Genealogja żydów“ (Brunsberga, 1622), nędzna ramota: „Aleksego Pedemontana tajemnice wszystkim obojga płci nietylko ku leczeniu rozmaitych chorób bardzo potrzebne,“ przekład z łacińskiego, pomnożony (Kraków, 1620, przedr. w Supraślu 1737, 58, 88) i in.

Śleszyńskie jezioro, ob. Gopło.

Ślimak, ob. Ślimaki. — *Ślimak* w uchu, ob. Ucho.

Ślimak wodny, śruba Archimedesa, ob. Śruba.

Ślimaki, liczna grupa mięczaków (ob.), stanowiąca podgromadę *brzuchonogich właściwych (gastropoda, platypoda)*, w gromadzie brzuchonogich czyli brzuchopełzów (ob.), których inne grupy tworzą skrzydłopławy (ob.) i brzuchopławy (ob. *Heteropoda*). Mają głowę dobrze rozwiniętą z różkami i oczami, nogę szeroką, tarczowatą, mięsistą, skorupę wapienną, płaską lub spiralną. Różków mają zwykle 2, rzadziej 4, oczy niekiedy osadzone są na oddzielnych szypułkach. Największa ich część oddycha skrzelami, niektóre całą powierzchnią ciała, inne płucami lub zarazem płucami i skrzelami. Ustrój uzbrojenia szczękowego i językowego jest bardzo rozmaity i charakterystyczny dla różnych rodzin. Niektóre posiadają język z małemi haczykowemi zębami, zwany *tarką (radula)*, inne mają szczęki rogowe, silne. **Ś.** są po części obupłciowe, po części mają płeć rozdzieloną. Niekiedy obupłciowe **Ś.** łączą się w taki szereg, że każdy osobnik względem poprzedniego odgrywa rolę samca, względem następnego rolę samicy. Wogóle składają jaja, niektóre tylko rodzą się żywo; jaja składane są zwykle razem w wielkiej ilości, tworząc galerowatą ikrę w postaci kłaczków lub sznurków; niektóre zamykają swe jaja w szczególną puszkę, najczęściej rogowatą, gdzie we wspólnem białku znajduje się pewna liczba żółtek. Pod względem rozwoju **Ś.** skrzelowe różnią się tem od płucnych, że pierwsze ulegają przeobrażeniom, gdy drugie nie przechodzą przez stan poczwarkowy. Największa liczba **Ś.** żyje w morzach, inne w wodach słodkich lub na lądzie. Prawie wszystkie czołgają się za pomocą nogi, niektóre skaczą, inne pływają. Niektóre **Ś.** morskie zrosłe są ze swą skorupą, mała ich liczba żyje pasożytnie na jeżowcach i rozgwiazdach morskich. Niektóre są drapieżne i polują na żywe zwierzęta, inne wyszukują zmarłe; znaczna też liczba jest roślinożernych. Ślimaki kopalne napotykają się już w pokładach najdawniejszych, płucne wszakże licznie występują do-

Ślimaki właściwe.

piero w okresie trzeciorzędowym. Opisanych jest około 30.000 gatunków, z których około 7,000 jest wygasłych. Dzielą się na trzy rzędy: I. *Tylnoskrzelne (Opisthobranchia)*, mięczaki skrzelowe, obupłciowe, najczęściej nagie; rozpadają się na dwa oddziały: 1) *Dermatobranchia*, morskie, nagie, oddychają całą powierzchnią ciała; 2) *Pleurobranchia*, mające skrzela zwykle tylko z prawej strony, pod brzegiem płaszcza; tu należy *Ozada* (ob. *Aplysia*). II. *Przodoskrzelne (Prosobranchia)*, skrzelowe, okryte skorupą, których skrzela leżą przed sercem, rozdzielnopłciowe. Rozpadają się też na dwa oddziały: 1) *Cyclobranchiata*, mięczaki o skorupie płaskiej i skrzelach liściastych, tworzących okrąg około podstawy nogi; są roślinożerne; należą tu *Patella (Łąkotka)* czyli *Chiton* (ob.) w morzu Śródziemnem. 2) *Ctenobranchiata, grzebieniasto-skrzelne*, po większej części morskie, w muszli śrubowato skręconej lub wieżyczkowatej; liczna ta grupa rozpada się na kilka oddziałów, stosownie do ustroju języka; więcej znane z nich są: *Uchowiec* (ob. *Haliotis*), *Rozkolec (Murex)* i *Szkarłatnik (Purpura)*, które z oddzielnych gruczołów wydzielają

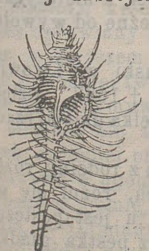

Rozkolec.

płyn bezbarwny, przybierający pod wpływem słońca barwę szkarłatną (ob. Purpura); *Stożek* (ob.), *Porcelanka* (ob.); *Strombus* czyli *Skrzydelnik* (ob.), *Żyworodka* (ob.) *Paludina*, *Cerithium*, *Pleurothoma* i inne. III. Ślimaki *płucne (pulmonata)*, ślimaki lądowe i wód słodkich, oddychające płucami, wszystkie są obupłciowe. Tu należą: *Błotniarka* (ob.) czyli *Nieruch (Limnaeus)*, *Zatoczek (Planorbis)*, w wodach stojących, ma skorupę postaci krążka o licznych skrętach. *Ślimak leśny* czyli *podróżec* (ob. *Arion*). **Ś.** *dróżny*, *Pomrów (Limax)*, o skorupie również niewyraźnej, pokazuje się jak i poprzedni głównie nocą, zrządza szkody w polach i ogrodach, zwłaszcza *L. agrestis*. *Ślimak właściwy (Helix*, u Lineusza *Cochlea)*, posiada skorupę wielką, spiralną, 4 różki, z których tylne noszą oczy, liczny w gatunki. Lubią wilgoć, na suszę chronią się do muszli, którą zamykają śluzem szybko twardniejącym; niektóre zamykają się na zimę rodzajem pokrywki. **Ś.** *ogrodowy (H. hortensis)* ma skorupę najczęściej żółtą, brunatno-pręgowaną, żyje w lasach i ogrodach. **Ś.** *jadalny (H. pomatia)*, największy z tego rodzaju, głównie w winnicach; w Niemczech południowych tuczą go liśćmi kapusty i używają na pokarm, ale dopiero gdy się na zimę zasklepia pokrywą, gdyż inaczej jest zbyt śluzisty. Inne gatunki również są w różnych krajach jadane. Bardzo pospolity jest u nas *H. nemoralis*. Zbliżone do **Ś.** są rodzaje *Rozbań (Bulimus)*, *Świdrzyk* (ob. *Clausilia*), *Balea*, *Bursztynek* (ob. *Succinea*) i in. Por. Milne Edwards „Note sur la classification des mollusques gastropodes“ (1859—60); Rossmässler „Iconographie der Land-und Süsswasser-Mollusken Europas“ (1835 — 59); Troschel „Das Gebiss der Schnecken“ (2 t., 1856—79, oraz dodatek Thielego, 1891—93); Fischer „Manuel de Conchyliologie“ (1887); A. Ślósarski „Materjały do fauny malakologicznej królestwa Polskiego“ *(Pam. fiziog.*, t. 1 i 3).

Ślimakowe linje, linje krzywe, powstające z przecięcia płaskiego powierzchni obrączkowej, opisanej przez koło, które się obraca dokoła osi, leżącej na jego płaszczyźnie, ale nie przechodzącej przez jego środek. Niekiedy krzywe te nazywają się spiralnemi, jakkolwiek nazwa ta przysługuje innej kategorji krzywych (ob. Spiralne).

Ślina, płyn wydzielany w jamie ustnej przez właściwe gruczoły ślinowe czyli ślinianki (ob.), najobficiej w czasie żucia. Wydzielina gruczołów ślinowych łączy się ze śluzem jamy ustnej. Jest to płyn z lekka mętny, lepki, ciągnący się, mający ciężar właściwy około 1,005; wydzieliny rozmaitych gruczołów ślinowych różnią się nieco pomiędzy sobą i pomięszane ze śluzem przy ruchach języka przyjmują wygląd spieniony. Stałe jej części składowe stanowią po części sole nieorganiczne (chlorek sodu, węglan wapnia), po części zaś ciała organiczne, jak mucyna, białkany i ferment dla mączki *(ptyalina)*. **Ś.** ma dla trawienia bardzo ważne znaczenie mechaniczne i chemiczne: przy żuciu pokarmy suche mięszają się ze śliną, co umożebnia dokładne ich rozdrobnienie i połknięcie; chemiczne jej działanie polega na przeprowadzeniu mączki w cukier, co stanowi proces dla strawienia mączki niezbędny; ma on miejsce prawie natychmiast przy mączce gotowanej, a odbywa się dalej i w żołądku przy małej ilości kwasu solnego.

Ślinianki, *gruczoły ślinowe*, są to organy położone w bliskości jamy ustnej, u człowieka w liczbie trzech z każdej strony: **Ś.** *przyuszne (glandula parotis)* największe, *podżuchowe (g. submaxillaris)* i *podjęzykowe (g. sublingualis)*. Pod względem budowy stanowią typ gruczołów gronkowych; mają więc przewody główne, otwierające się do jamy ustnej i dzielące się drzewiasto na coraz drobniejsze przewodziki; najdrobniejsze z tych przewodów kończą się banieczkowatemi rozszerzeniami, są to pęcherzyki—właściwe organa wydzielnicze. Gronka i przewody wysłane są nabłonkiem; nabłonek ulega bezustannie właściwemu przeistaczaniu chemicznemu; produkty przemiany dostają się do przewodów i pomieszane z płynem ze krwi przesiąkającym stanowią ślinę. Konieczne przy tem rozszerzenie naczyń i same przeistoczenia komórek nabłonkowych dokonywają się pod wpływem nerwów, których podrażnienie wywołuje mniej lub więcej obfitą sekrecję gruczołu ślinowego.

Ślinne kamienie, złogi wapniste, odkładające się w przewodach ślinianek (ob.) lub na zębach. Pierwsze dochodzą niekiedy wielkości orzecha włoskiego, tworząc guz twardy, wystający w jamie ustnej. Tworzenie ich odbywa się bardzo, powoli. Leczenie zasadza się na ich wydobyciu, po zrobieniu odpowiedniego nacięcia.

Ślinopędne leki *(ptyalogoga)*, środki lekarskie, powiększające ilość wydzielanej śliny, rzadko bardzo obecnie używane. Najsilniej działającym środkiem są liście *jaborandum* i ich alkaloid, *pilokarpina* (ob.).

Ślinotok, chorobliwie powiększone wydzielanie śliny, zdarza się przy rozmaitych cierpieniach jamy ustnej, wskutek podrażnienia odpowiednich nerwów czuciowych, przy cierpieniach odpowiednich nerwów i przy wprowadzaniu do organizmu pewnych środków lekarskich, przez gruczoły ślinne wydostających się z niego, jak przedewszystkiem rtęci przy dyspepsyi; występuje też nieraz obficie u ciężarnych kobiet, u histeryczek i u maniaków. Leczenie jest zależne od wywołującej przyczyny.

Śliozka (Michał), drukarz ruski we Lwowie, rodem Litwin, żyjący w XVII w., † 1667. Dzieła w jego drukarni wydawane są wielką dzisiaj rzadkością.

Śliwa *(Prunus)*, rodzaj roślin z rodziny różowatych, z plemienia migdałowych, różni się od migdała jedynie owocem, który tu jest pestczakiem soczystym, niepękającym, z pestką gładką lub żeberkowaną; po oddzieleniu wiśni (ob.) i mo-

reli (ob.), należy tu jeszcze około 15 gatunków, między niemi *cierń* czyli *tarń* (ob.) i *czeremcha* (ob.). Jako drzewa owocowe są ważne: **Ś.** *domowa (P. modestica)*, pochodząca pierwotnie ze wschodu, jest drzewem 6—8 m. wysokiem, z koroną nieco piramidalną, ma liście eliptyczne, piłkowane, pod spodem omszone, kwiaty zielonawo białe; owoce *(śliwki)* są w różnych odmianach barw różnych, jak fjoletowej, błękitnej, różowawej, zielonej, żółtej. Głównie utrzymywane u nas odmiany są: *węgierki (P. d. var. hungariea)*, śliwki czarno fjoletowe z błękitnem omszeniem i rowkiem podłużnym, z miąższem tęgim, od pestki odstającym, i *damaszki* czyli *damachy (P. d. var. damascena)*, większe od węgierek, bardziej kuliste, ciemno-czerwone, szaro omszone, z miąższem miększym, słodszym, od pestki nieodstającym. Drewno **Ś.** domowej jest twarde, brunatno-czerwone, używa się przez tokarzy i stolarzy. W medycynie używa się miąższ śliwek *(pulpa prunorum)*, jako środek otwierający i chłodzący; zawiera śluz, kwasy roślinne i cukier. Nasiona **Ś.** dają przez dystylację wodę woni gorzkich migdałów, zawierającą kwas pruski; we Francji przyrządzają z nich olej tłusty, podobny do olejku migdałowego, używany do oświetlania. Ze szpar starych drzew wypaca się guma, mogąca zastępować arabską. Przez fermentację śliwek wraz z pestkami i następną dystylację otrzymuje się mocną wódkę, zwaną *śliwowicą*. — **Ś.** *lubaszka (P. institia)*, krzew na Wschodzie i Europie płd., u nas uprawiany i często zdziczały, owoce ma kuliste, z miąższem od pestki nieco odstającym; drewno jest mniej twarde niż poprzedniej, z owoców daje się otrzymywać wódka i ocet.—Rozmnażanie **Ś.** odbywa się z pestek lub odbitków korzeniowych, najlepiej przez uszlachetnienie dziczek; są to drzewa w ogóle wydajne; korzenie nie sięgają głęboko w ziemię, ale rozchodzą się pod powierzchnią. — Odmiany podłużne śliwek uważają się w ogóle jako pochodzące od **Ś.** domowej, okrągłe od lubaszki, od której poszły: *Śliwki owsiane* (dojrzewające w czasie dojrzewania owsa), drobne; *kobyły*, duże, wczesne, słodkie, z gorzką skórką; *mirabele*, jajowato-kuliste, średniej wielkości, żółte; *renklody (reine Claude)*, żółtawo zielone, słodkie. Z pomięszania dalszego odmian powstały: *durancje, mirabelony, brunele, kardynałki, katarzynki, perdrygony, daktylówki, djamentówki, jajówki, renklody żółte i zielone* i in. — Śliwki suszone stanowią ze wszystkich owoców Europy środkowej najważniejszy przedmiot handlu; najsłynniejsze są *prunele* (ob.) francuskie. Niektóre suszone odmiany pokryte są białym, cukrowatym pyłem, który wypacają. Śliwek suszonych i powideł dużo wyprowadzają też Węgry; w Kijowie wyrabiają się ze śliwek konfitury suche, rozchodzące się po Polsce i Rosji.

Śliwa (renklody).

Kwiat śliwy.

Śliwicki Piotr Hijacynt, pisarz religijny polski, * 1705 w Poznańskiem, † 1774 w Warszawie; wstąpił 1721 do zgromadzenia misjonarzy w Warszawie, był pierwotnie profesorem filozofji i teologji, następnie prokuratorem zgromadzenia i w tym charakterze odbywał rozmaite misje w krajach zagranicznych; wybrany potem wizytatorem generalnym, sprawował ten urząd aż do śmierci. Mąż uczony, kaznodzieja doskonały w kilku językach, któremi władał równie biegle jak ojczystym, oprócz kilku kazań, wydał: „Krótkie zebranie życia błogosławionego Wincentego a Paulo“ (Warszawa 1729); „Opisanie pobożnego życia i zgonu Piotra Gabryela Baudouin“ (t. 1768) i in.

Śliwicki Józef, aktor polski, * 1867 r. Po opuszczeniu gimnazjum III w Warszawie, uczył się u Anastazego Trapszy w r. 1885, zaangażowany przez St. Koźmiana do Krakowa. W r. 1898 zaangażowany do Warsz. Rz. teatrów. Grywa role bohaterskich amantów: Romea, Hamleta, Ferdynanda („Intryga i Miłość“), Nauczyciel („Hanusia“), Szczęsny („Horsztyński“), Fantazy („Niepoprawni“), Konrad („Kiejstut“,) Ruy - Blas Mistrz Henryk („Dzwon zatopiony“) i w. in.

Śliwicki Józef.

Śliwina, Jan ze..., pseud. Adama Kirkora (ob.).

Śliwiński Ludwik, aktor, * 1857 roku, występował naprzód na scenach prowincjonalnych, od 1882 wstąpił na małą scenę warszawską. Przełożył z niemieckiego i zlokalizował komedje: „Nad przepaścią“, „Wojna podczas pokoju“, „Oj, ci mężczyźni“, „Porucznik Szykowski“, „Z przyjemnością“. Prowadził bieżącą rubrykę wiadomości teatralnych w kilku dziennikach; był reżyserem teatru Małego, a w 1902 r. mianowano go reżyserem wszystkich teatrów rządowych w Warszawie.

Śliwka Jan, nauczyciel gimnazjum w Cieszynie, * 1823, † 1874, wydawca i autor książek polskich na Śląsku; ogłosił między innemi: „Krótka historja reformacji“ (Cieszyn 1858); „Piosnki dla dziatek z melodjami“ (tamże 1857); „Historja biblijna dla początkowej nauki“ (tamże 1860); „Geografja czyli opis ziemi dla uczącej się młodzieży“ (tamże 1863; nowa ed. powiększona, Ciesz. 1872). W latach 1862 — 64 wydawał „Rocznik ewangelicki“, poświęcony rzeczom kościoła i szkoły.

Śliwki, owoce śliwy (ob.).

Śliwnicki Maciej, prawnik polski, ur. pod koniec XV w., † 1551 w Poznaniu; staraniem Jana Łaskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, ukończył nauki w akademji krakowskiej, kształcił się potem w Bolonji, a wróciwszy do kraju, został 1519 r. kanonikiem gnieźnieńskim, 1528 archidjakonem, 1541 archidjakonem poznańskim, a 1542 proboszczem katedralnym poznańskim. Przygotowane przez niego dzieło p. t. „Opis praw i ustaw“, wydał hrabia Aleksander Wielopolski, margrabia Myszkowski, w dziele „Bibljoteka Ordynacji Myszkowskiej“ (Kraków 1859 t. I) z oddzielnym tytułem: „Jurium constitutionumque Sigismundinarum proposita a Mathia Sliwnicio descriptio e codice antiquo adhuc ignoto opera Antonii Sigismundi Helcelii nunc primum edita Cracoviae sumptu Haereditatis A. Swidzinscio traditae Marchioni Wielopolio, 1859“.

Śliwowica, wódka wyrabiana ze śliwek, głównie w Węgrzech, Slawonii i Kroacyi. Wódka ta ma właściwy sobie zapach i smak, pochodzący po części od zapachu owocu, po części od małej ilości kwasu pruskiego.

Śliwowski Józef, prawnik i literat, ur. 1858 w Kaliszu, kształcił się w uniwersytecie warszawskim na wydziale prawnym, następnie oddał się dziennikarstwu, był współzałożycielem „Dziennika dla wszystkich“ i współpracownikiem „Gazety Polskiej“. Ogłosił: humoreskę „Kumoszki“ (1881); „Szkice“ (1881); nadto pisał artykuły polityczne, społeczne i krytyki literackie i teatralne, oraz rzeczy humorystyczne w *Kolcach*.

Śliwski (Jakób), doktor obojga prawa, uczeń akademji krakowskiej, potem kapłan, pleban w Grodzisku na Rusi i archidjakon przemyski, † 1630 r. Oprócz licznych prac kaznodziejskich, ważniejsze jego dzieła są: „Chwalebny grób Pański Hierozolimski“ (Krak. 1626), w którem skreślona jest historja Bożogrobców polskich; „Posłowie japońscy, naród i droga ich“, przekład z włoskiego (Krak. 1616); „Scutum clericorum“ (Jarosł. 1622), toż samo po polsku, p. t. „Ochrona duchowna plebanów od poborców w niezwyciężonem Królestwie Polskiem“ (tamże 1623); „Dzieje soboru polskiego w Piotrkowie“ (1628).

Śliz *(Cobitis barbatula)*, gatunek ryb z rodziny karpiowatych, lubo niektórzy ze **Ś.**, piskorza i kózki tworzą rodzinę ślizowatych (ob. Piskorz). **Ś.** cechuje się kolcem małym, ruchomo na kości policzkowej osadzonym, 6 wąsikami u wargi górnej; ciało grubawe, głowa nieco przypłaszczona, boki ciała żółtawo płowe, płetwy prócz brzusznych śniado upstrzone, długości ma od 12 – 15 cm. **Ś.** znajduje się u nas na całej przestrzeni kraju,

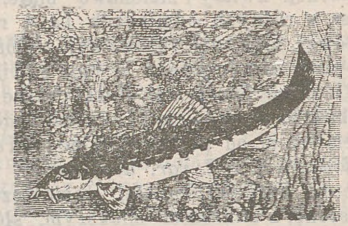

Śliz.

lubi wody czyste, bieżące, o dnie piaszczystem; przebywa zwykle na miejscach płytkich, szperając ustawicznie po piasku; za dnia kryje się pod kamieniami, w nocy wysuwa się na połów pokarmu, który się składa z robaków, owadów i roślin wodnych. Ikrę składa na wiosnę w dołku, którego pilnuje samiec. Mięso **Ś.** jest smaczne, gdy jest świeże.

Śliza, roślina, ob. Sida.

Ślizganie, ob. Łyżwa.

Ślizień, herb: Na tarczy kula z krzyżem; u szczytu — trzy pióra strusie.

Ślizień.

Slizień Stefan, ob. Slizień.

Śloka (t. j. sława), zwrotka czterowierszowa w poezji indyjskiej, a w szczególności nazwa miary staro-epickiej, składającej się pierwotnie z czterokrotnie powtarzanych 4 jambów. Takim wierszem pisane są między innemi epopeje Mahâbhârata i Ramâyana.

Ślósarski (Antoni), zoolog, * 1843 we Wronowicach w Sieradzkiem, † 1897; nauki gimnazjalne odbył w szkole realnej w Kielcach, następnie wstąpił na wydział budownictwa szkoły sztuk pięknych w Warszawie, a po otwarciu Szkoły Głównej studjował w niej nauki przyrodnicze do r. 1867. Od r. 1869 do 1886 roku był asystentem przy katedrze anatomji porównawczej uniwersytetu warszawskiego, a obok tego był nauczycielem w licznych szkołach prywatnych, oraz często miewał odczyty publiczne. Jako sekretarz sekcyi teoretycznej Towarzystwa ogrodniczego umiał nadać jej charakter naukowy. Miał znaczny udział w redakcji *Wszechświata* i po śmierci Dziewulskiego (ob.) objął administrację tego pisma. W ostatnich

Ślósarski A

latach życia był nadto naczelnikiem kancelarji Towarzystwa kredytowego miasta Warszawy. Jako zoolog, położył ważne zasługi dla znajomości fauny krajowej, był nadto gorliwym popularyzatorem. Ogłosił: „Materjały do fauny malakologicznej Król. Polskiego“ (Warsz. 1872, 1876 oraz w *Pamiętn. fizjogr.* t. III, 1883); „O sposobie zbierania i przechowywania mięczaków“ (*Pam. fiz.* t. I 1881), „Ślimaki nagie“ (*Pam. fiz.* t. I), „Helix Lubomirskii“ nowy gatunek ślimaka z gór Sto-Krzyskich (*Pam. fiz.* t. I), „Materjały do fauny wijów krajowych“ (*Pam. fiz.* t. III 1883); „O głowach tura znalezionych w Król. Polskiem“ (Warsz. 1881), „Zwierzęta zaginione“ (*dyluwialne*, „Pam. fiz.“ t. II 1882), „Dinomys Branickii czyli prosię ziemne“ (w *Wędrowcu*), „Kilka słów o rozwoju pozarodkowym skójki“ (w *Kosmosie* 1882), „Przyczynek do anatomji i systematyki Hypodertes columbae“ (w pracach zjazdu przyrodników rossyjskich w Warsz. 1877). W *Pam. fiz.* zamieścił dalej: „Tur i nosorożec włochaty“ (1882 i 1894), „Siedem gatunków wielkich ssaków kopalnych“ (1884) i in. Znaczną wreszcie liczbę rozpraw i artykułów ogłosił w pismach przyrodniczych: „Zdrowie“, „Wszechświat“, „Ogrodnik polski“ i in., oraz w „Encyklopedji rolniczej“ („Jajko“, „Pszczoła“ i in.) i w „Wielkiej Encyklopedji illustrowanej“.

Ślub, jest obietnica uczyniona Bogu wykonania rzeczy dobrej, z mocnem postanowieniem jej spełnienia, np. ślub postu, jałmużny, pielgrzymki do miejsc świętych i t. p. Trzy są rodzaje ślubów: **Ś.** *rzeczowy* albo realny, to jest taki, który ma za przedmiot rzecz zewnętrzną i dającą się oszacować na pieniądze, np. **Ś.** dania jałmużny, ofiarowania ozdoby jakiej do kościoła; **Ś.** *osobisty*, którym się obiecuje Bogu wykonać uczynek jemu miły, lub unikać czynu przeciwnego jego zakonowi; **Ś.** *mieszany*, którym obiecuje kto Bogu wykonać lub nie wykonać pewien uczynek i udzielić jednocześnie jaki przedmiot, np. odbyć pobożną pielgrzymkę i rozdać pewną kwotę ubogim. Ślubami uroczystemi są trzy śluby: ubóstwa, czystości i posłuszeństwa, wykonywane na wieczne czasy w zakonie potwierdzonym przez papieża. Od takich ślubów jeden tylko papież ma prawo uwolnić ślubującego. Ślubem nazywa się także uroczysty akt przysięgi, jaką składają małżonkowie w kościele przed kapłanem, który udziela im błogosławieństwa.

Ślubna intercyza, układ zawarty między dwojgiem poślubiających się, dotyczący prawnych stosunków ich małżeństwa; nazywa się tak, również akt zawierający tę umowę.

Ślusarstwo (z niem. *Schloss*, zamek), rzemiosło, któremu za materjał służy żelazo i stal, obrabiane w wielu razach bez pomocy ognia, głównie przy użyciu takich narzędzi, jak pilniki, raszple i t. p. Najważniejsze wyroby ślusarskie są zamki (ob.), skąd i nazwa rzemiosła pochodzi. Por. J. E. Dąbrowski „Przewodnik dla ślusarzy“ (Warszawa, 1876).

Śluz (*Mucus*), płyn organiczny, wydzielany przez powierzchnię błon śluzowych i ich gruczoły; pokrywając powierzchnię błon, nadaje im ich zwykły połysk i utrzymuje je w stanie wilgotnym. Jest to płyn mętny, lepki, ciągnący się, odczynu zasadowego; pod mikroskopem składa się z licznych komórek nabłonka, złuszczonego z powierzchni błon śluzowych, i z *ciałek śluzowych*, podobnych do białych ciałek krwi; skład jego chemiczny stanowią: woda, sole mineralne i ciało białkowe, *mucyna*, będące przyczyną jego lepkości. W stanach patologicznych **Ś.** może ulegać albo zgęszczeniu, albo też rozrzedzeniu. *Płynami śluzowatemi (mucilago)* nazywają się zwykle ciała płynne lub na pół płynne, konsystencją swą zbliżone do śluzu, zwłaszcza wyciągi niektórych medykamentów, jak ślaz, guma arabska i t. p.

Śluza, *szluza*, budowla służąca do regulowania jakiegokolwiek stanu wód. **Ś.** budują się z drzewa, są murowane, a nawet zaczęto do nich wprowadzać ściany z lanych belek żelaznych. **Ś.** przedstawia w ogólności kanał z obu końców zamykany drzwiami ruchomemi. Stosownie do celu, w jakim są zakładane, **Ś.** dzielą się na *upusty* i **Ś.** *spławowe*. Pierwsze zakładają się w celu utrzymania wody w oznaczonej wysokości, bądź to ze względu na uprawę łąk, bądź też dla użycia wody do poruszania różnych zakładów, jak młynów,

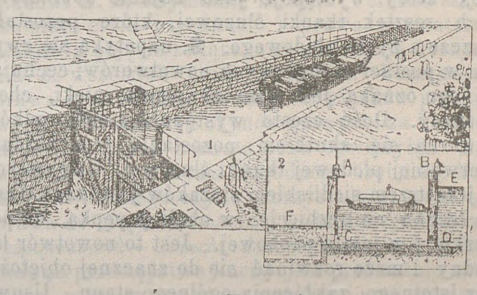

Śluza. Fig. 1 i 2.

tartaków i t. p. W takich **Ś.** drzwi opatrują się zasuwą lub klapą zamykającą otwór, za otwarciem którego woda zbyteczna może się oddalać. **Ś.** zaś spławowe budują się dla uczynienia możliwym spławu rzekami i kanałami i służą do chwilowego zrównania poziomów dwu zbiorników wody, których wysokość zwykle jest różna. **Ś.** spławowe przedstawiają skrzynie; skrzynia taka, w której jeden lub więcej statków stanąć może (fig. 1) z obu końców opatrzona jest bramami A i B (fig. 2), których skrzydła otwierają się przeciw prądowi wody; brzegi górne obu bram znajdują się w jednej płaszczyźnie poziomej, u dołu posiadają zasuwy C. D. Jeżeli za pomocą śluzy statek ma być podniesiony do góry, w takim razie otwiera się brama ze strony niższej wody

i statek przepuszcza do **Ś.**, w której woda znajduje się w wysokości wody niższej, poczem taż brama się zamyka, a przez otwór w bramie przeciwległej zamykany zasuwą, albo lepiej osobnym kanałem, wpuszcza się do **Ś.** wodę wyższą, tak że poziom wody w śluzie wzniesie się do poziomu wody wyższej i wtedy statek na tęż wodą po otworzeniu bramy wprowadzony być może. Aby statek z wody wyższej przeprowadzić na niższą, należy statek wprowadzić do **Ś.** przy stanie wody w niej wyższym, poczem zamyka się brama od strony wyższej, a otworem w drugiej bramie lub oddzielnym kanałem woda ze **Ś.** się oddala, dopóki poziom jej nie zrówna się z poziomem wody niższej, a wtedy po otworzeniu bramy od strony tejże wody statek na nią przechodzi.—W Ameryce używane są do śluz bramy, obracające się dokoła osi poziomej, na dnie wody umieszczonej; bramy takie, gdy są otwarte, leżą na dnie wody tak, że statki ponad niemi przepływają. Do wprawiania w ruch bram służy praca ręczna, albo też stosują się machiny parowe; prasy hydrostatyczne lub też machiny dynamoelektryczne.—**Ś.** wynalezione zostały prawdopodobnie w XV w., w Holandji lub we Włoszech. Por. Kluger i Kucharzewski „Wykład hydrauliki“ (2 t., 1879); Gruzon i Barbet „Etude sur les moyens de franchir les chutes des canaux“ (1891); Pfeifer „Hydraulische Hebungen“ (1891).

Śluzak *(Myxoma)*, nowotwór z tkanki śluzowej, który występuje jako bujanie rozrostowe tych resztek tkanki śluzowej, które pozostały jeszcze z życia płodowego. **Ś.** napotyka się zwykle w postaci okrągławych nowotworów; cechującą jego oznaką jest stan skupienia miękki, chełboczący. Dość często występują u noworodków i tworzą się skutkiem pozostania i wybujania pierwotnej płodowej tkanki śluzowej. U dorosłych najczęstszem siedliskiem śluzaków jest luźna tkanka łączna na grzbiecie, w okolicy pępka, na policzku i w jamie pachowej. Jest to nowotwór łagodny i może rozwinąć się do znacznej objętości bez istotnego zakłócenia ogólnego stanu. Usuwa się na drodze operacyjnej.

Śluzowa tkanka, odmiana tkanki łącznej, o wielkich, okrągłych, wrzecionowatych i gwiazdowatych komórkach i o przezroczystej, śluzowej substancji zasadniczej. U płodu jest to przeważająca forma tkanki łącznej; u dorosłego rozwija się z niej tkanka tłuszczowa; jako taka napotyka się w ciele szklistym oka, w pępowinie i utworach patologicznych.

Śluzowate ryby, *Blenniidae*, ob. Blennius.

Śluzowce, *śluzowe grzyby*, ob. Myxomycetae.

Śluzowe błony, błony wyścielające wnętrze organów trawienia, oddychania, organów moczowych i płciowych, jak skóra wyściela zewnętrzną powierzchnię ciała; z wielu też względów podobne są do skóry. Wspólną cechą wszystkich tych błon jest to, że pokrywa je zawsze pewna ilość wydzieliny śluzowej, lub do śluzu podobnej, wskutek czego przy dotknięciu są wilgotne i śliskie. We właściwej błonie śluzowej rozróżnić się dają zawsze dwie różne warstwy: *warstwa tkanki łącznej* i *warstwa nabłonkowa*. Warstwa łącznotkankowa układa się albo w błonę o powierzchni gładkiej, albo też znajdują się na niej różne wyniosłości, zwane *brodawkami* lub *kosmkami*. Nabłonki, pokrywające błony śluzowe, są na różnych błonach śluzowych różne. Błony śluzowe cechuje również bardzo znaczna ilość gruczołów. W każdej błonie śluzowej jest gęsta sieć naczyń krwionośnych, tętniczych, włoskowatych i żylnych, tudzież naczynia limfatyczne. Unerwienie błon śluzowych składa się z włókien nerwowych i ich zakończeń, jak również z komórek nerwowych, należących do splotu sympatycznego.

Śluzowe przeistoczenie, przemiana wsteczna tkanki łącznej, przy której zasadnicza jej substancja przyjmuje charakter śluzowy.

Śluzowy cukier, toż co cukier owocowy, ob. Lewuloza.

Śluzowy kwas, $C_6H_{10}O_8$, kwas organiczny, powstający przez działanie kwasu azotnego na śluz roślinny, gumy, lub cukier mleczny. Przedstawia się w postaci proszku trzeszczącego w zębach, smaku słabo kwaśnego; w wodzie wrzącej jest słabo rozpuszczalny, w alkoholu nierozpuszczalny; z zasadami tworzy sole, *śluzany*. Przez ogrzewanie wydaje kwas *pyrośluzowy*, $C_5H_4O_3$, stanowiący długie, błyszczące listki, łatwo rozpuszczalne.

Śmiałek. *a* kłosek.

Śmiałek *(Aira)*, rodzaj roślin z rodziny trawiastych, ma wiechy podobne do owsianych i kłoski drobne, dwukwiatowe; rośnie u nas dziko w kilku gatunkach. Porastają one najnicurodzajniejsze piaski i za młodu służyć mogą za pastwisko dla owiec i bydła. Najwięcej znane gatunki są: **Ś.** *pogięty (A. flectuosa)*, **Ś.** *domowy (A. caespitosa)* i **Ś.** *siwy (A. canescens)*, zwany także *kozią bródką*.

Śmiech, złożony akt mimiczno-oddechowy. Z punktu widzenia fizjologicznego jest to rodzaj oddechu, przy którym faza wydechowa składa się z kilku krótkich, urywanych ruchów wydechowych, którym towarzyszy pewien również przerywany dźwięk, gdy natomiast wdech jest dłuższy i głębszy. Ze stanem tym wiąże się skurcz mimicznych mięśni twarzy, których działanie polega

na rozchylaniu warg i unoszeniu kątów ust. Ś. jest aktem odruchowym, niezależnym od woli; wywołać go mogą pewne wyobrażenia lub też podrażnienie pewnych nerwów czuciowych skóry (łechtanie stopy pod pachą); podrażnienie to biegnie do odpowiednich ośrodków mózgowych, a stąd już przenosi się przez nerwy ruchowe na mięśnie oddechowe i mimiczne. Jako akt odruchowy, Ś. najłatwiej występuje u osób nerwowych, o wrażliwych nerwach, reagujących na najmniejsze podniety. Ma to zwłaszcza miejsc u histeryczek, których śmiech przyjmuje nieraz charakter konwulsyjny, jest to *śmiech spazmatyczny*. Por. Darwin „O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt“ (przekład polski Dobrskiego, Warszawa, 1874); Bergson „Śmiech“ (Lwów, 1902); Hecker „Die Physiologie und Psychologie des Lachens“ (1873).

Śmieciucha, ptak, ob. Skowronek.

Śmierć, nieunikniony koniec życia, przerwanie wszelkich czynności życiowych, mianowicie oddychania, skurczów serca, czynności nerwowych, a więc przerwanie ciągle odbywającej się przemiany materji w żywym organizmie. Rozróżnia się *śmierć naturalną* i *śmierć gwałtowną*. Do pierwszej, w ścisłem znaczeniu tego wyrazu, należy śmierć w głębokiej starości, jako objaw schorzenia wszystkich tkanek organizmu, jako też śmierć powstała w następstwie wszelkich chorób, tak przewlekłych, jak i krótkotrwałych. Tego rodzaju śmierci nie spotyka się u najniższych organizmów, z jednej komórki złożonych; jest ona udziałem dopiero złożonych organizmów. Mówi się o *śmierci miejscowej*, jeżeli obumiera jeden jakikolwiek organ, a nie całe indywiduum (np. gangrena stopy, ucha), i *ogólnej*, chociaż i tu nie wszystkie organy jednocześnie funkcje swe życiowe zatracają. Na krótko przed śmiercią występują objawy, zbliżenie się jej zwiastujące; stadjum to zowie się *agonją*. Chorzy umierający tracą przytomność, członki ulegają paraliżowi, oddech staje się utrudnionym i chrapliwym, oczy tracą swój zwykły blask, źrenice są nieruchome, twarz się wydłuża, koniec nosa zaostrza, skóra pokrywa się zimnym potem *(twarz Hipokratesa)*, wszystkie członki zimne są na dotyk, puls nierówny i mały, skurcze serca słabe, skóra, wskutek niedostatecznego napełnienia naczyń krwionośnych, jest blada i zatraca swą zwykłą elastyczność, temperatura ciała spada zwykle znacznie niżej normy (rzadko występuje znaczna gorączka, jak np. przy tężcu), wreszcie po kilku skurczach twarzy chory oddychać przestaje, następuje śmierć. Nie zawsze jednakowe symptomy zwiastują koniec uciekającego życia; zachodzi tu wielka różnorodność, zależna przedewszystkiem od rodzaju choroby, a następnie od wielu bardzo postronnych wyników. W 8—12 godzin po śmierci występują na trupach w częściach dolnych sine plamy, wskutek mechanicznego opadania krwi, w 6—12 godzin jest trup już zupełnie zimny; w tym też również czasie członki ulegają zesztywnieniu, a mięśnie stwardnieniu, wskutek ścinania się białka mięśniowego czyli *myozyny*, przyczem zesztywnienie to postępuje stopniowo od głowy do kończyn dolnych. Po 3—5 dniach trupia sztywność członków znika, a występuje natomiast gnicie, którego wogóle szybkość zależy od stopnia wilgoci i temperatury pomieszczenia, oraz od rodzaju choroby. *Śmierć gwałtowna* następuje, gdy przyczyna jej tkwi po za organizmem, gdy nie poprzedza jej żadna choroba, gdy następuje nagle; tu należą nieszczęśliwe wypadki, zamach zbrodniczy i samobójbójstwo. Mówi się często jeszcze ‘o *śmierci pozornej*; jest to stan omdlenia, w którym wszystkie funkcje życiowe, dostrzegalne zwykle dla naszych zmysłów, słabną do tego stopnia, że tylko z trudnością wykryć się dadzą; ma to miejsce najczęściej u ludzi bardzo nerwowych.

Śmierć cywilna *(Mort civile-Aberkennung der bürgerlichen Ehrenrechte)*, jest utraceniem praw obywatelskich skutkiem czynu hańbiącego. Zależną jest od obszaru praw, jakie dane państwo przyznaje osobnikowi. Prawa, które państwo przyznaje poddanemu i które ochrania swoją władzą, stanowią jego godność obywatelską, na którą zasługuje dzięki swym obywatelskim postępkom. Wykroczenie przeciw prawom państwa i społeczeństwa skutkuje dla poddanego ograniczenie praw obywatelskich, których utracenie w całym ich obszarze stanowi **Ś. c.** Rzymianie mówili: „Persona est homo statu civili praeditus“ i prawa obywatelskie stanowią pojęcie związane ze zdolnością korzystania ze wszelkich praw cywilnych. Utraca się te prawa albo wskutek zdrady obowiązków państwowych, albo wskutek czynów karnych, za które kara jest związana z utratą praw cywilnych. **Ś. c.** wynika zatem z czynu niegodnego osobnika, który do chwili takiego czynu korzysta z zasadniczego prawa do nieposzlakowanej godności *(giuridica irresponsabilità—Urrecht der Unbescholtenheit)*. Ponieważ przestępstwo karne jest przeważnie zamachem przeciw prawom państwa i społeczeństwa, prawodawstwa razem z karą materjalną dla przestępcy ograniczają lub zupełnie pozbawiają złoczyńcę praw obywatelskich (cywilnych), przysługujących mu jako obywatelowi, lub nabytych w życiu państwowem. Stąd starorzymskie *sacratio*, staro-germańskie pozbawienie pokoju i prawa (Fried- und Rechtlosigkeit). Nowoczesne prawodawstwa dzielą w tym względzie przestępstwa na bezczeszczące i niebezczeszczące. Przy pierwszych kara jednocześnie sprowadza *ograniczenie* lub pozbawienie praw; w drugich kara ograniczenia swobody może być bez pozbawienia praw *(custodia honesta)*. Inne prawodawstwa dzielą kary na główne *(peine capitale)* i poprawcze *(correctionelles)*. Przy pierwszych jest pozbawienie wszystkich praw osobistych; w drugim razie, ograniczenie praw szczególnych. Francuski *Code Pénal* zna jako karę

bezczeszczącą degradację cywilną: *la dégradation civique* (art. 8), a przy karze śmierci i deportacji **Ś.** cywilną—*la mort civile* (art. 18). Istnieje też ograniczenie praw na pewien czas, przez wyrok sądu orzeczony. Prawo karne niemieckie *(Strafgesetzbuch für das deutsche Recht)* zna zupełne i czasowe pozbawienie praw obywatelskich (§ 32), co prowadzi za sobą pozbawienie prawa głosowania powszechnego i prawa do otrzymania godności, tytułów, orderów i t. d. (§ 33). Do łącznych z tem ograniczeń praw na czas przez wyrok wskazany należy pozbawienie prawa noszenia kokardy narodowej (§ 34). Obowiązujący kodeks kar u nas kary główne, mianowicie karę śmierci (tylko w przestępstwach politycznych), zesłanie do robót ciężkich i zesłanie na osiedlenie, łączy zawsze z pozbawieniem wszystkich praw stanu, odpowiadającemu **Ś. c.,** nie rozciągając jednak tego pozbawienia praw na żonę osądzonego i na dzieci zrodzone lub poczęte przed osądzeniem. Pociąga ta kara za sobą dla szlachty utratę szlachectwa i połączonych z tem przywilejów, dla osób duchownych — usunięcie z godności duchownych, nareszcie dla obywateli honorowych i kupców—utratę nieposzlakowanego imienia i praw stanowych. Dla wszystkich dotkniętych pozbawieniem praw stanu kara ta pociąga utratę godności, orderów, odebranie patentów i dyplomów, specjalnie im wydanych (art. 17, 22, 23 kod. kar). Pozbawienie wszystkich praw stanu jest niewątpliwie **Ś. c.,** gdyż skutkuje zawsze *utratę praw familijnych i praw własności* (art. 25). Współmałżonek ma jednak prawo udać się za skazanym na miejsce kary, albo też w odpowiedniej drodze żądać rozwiązania małżeństwa. Utrata praw własności skutkuje przejście całego majątku skazanego do prawnych jego spadkobierców analogicznie z wypadkiem śmierci naturalnej (art. 28). Testamenty skazanych na pozbawienie wszelkich praw stanu, chociażby pisane przed skazaniem testatorów, winny być uznane za nieistniejące (Wyr. Kasac. Sen. Rz. w spr. *Mironowowej*, 1876 r. i *Owsiannikowa*, 1878 r.).

Śmierdziel *(Mephitis)*, rodzaj ssących drapieżnych, z rodziny wysmukłych czyli łasicowatych, ma postać i pazury do niedźwiedzich podobne, ciało przedłużone z ostrym pyskiem, ogon prawie długości ciała, grubo kiściasty, włos gęsty i długi, czarny, z białemi w pewnych miejscach pasami. Znanych jest około 20 gatunków w Ameryce i Afryce; są obyczajów podobnych do łasic, kryją się w norach i żywią się drobnemi ssącemi, ptakami i jajami. Z gruczołów podogonowych wydzielają ciecz ostrą i smrodliwą; podania dawnych podróżników o tej woni są bardzo przesadzone. Futra ich używane są pod nazwą *skunksów*. *Chinga (M. varians)*, 40 cm. długi, z ogonem 30 cm, długim, jest czarny z dwiema białemi smugami podłużnemi na grzbiecie i ogonie; żyje w Ameryce płn., w okolicach nadbrzeżnych i skalistych. *Zorilla* (*M. zorilla)*, mniejszy od poprzedniego,

Śmierdziel.

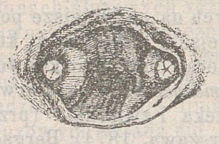

Ujście gruczołów podogonowych.

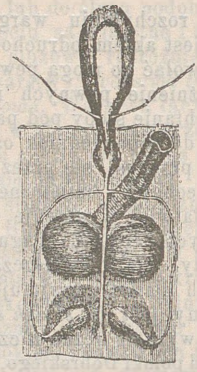

Gruczoły podogonowe śmierdziela.

czarny z białemi plamami, żyje w Afryce i Azji Mniejszej; trzymany jest w domach dla tępienia myszy i szczurów.

Śmiertelność, stosunek roczny liczby zmarłych do liczby ludzi żyjących. Dawniej mniemano, że stosunek ten jest mniej więcej stały, jednakże nowsze badania wykazały błędność tego mniemania: **Ś.** bowiem różna jest w różnych krajach i zależy od wielu okoliczności, zapobiegać jej mogących, jakiemi są: postęp nauk lekarskich i hygieny, rozpowszechnienie ospy ochronnej, lepsza budowa domów mieszkalnych, pożywniejsze i zdrowsze pokarmy, łatwość i wysokość zarobku, klimat i t. p. Dokładne, ścisłe obserwacje nad śmiertelnością dostarczają wielu ważnych wniosków co do wewnętrznych, administracyjnych, dobrych lub złych urządzeń państwa. Na podstawie spisów ludności ułożyć się dają *tablice śmiertelności*, dla różnych krajów lub miast, z których wyprowadzić można *prawdopodobieństwo śmierci* dla każdego wieku życia. Jeżeli liczba ludzi mających $n+1$ i n lat życia wynosi m_{n+1} i m_n, to prawdopodobieństwo śmierci dla n—letnich na rok następny jest $\frac{m_{n+1}}{m_n}$, a prawdopodobieństwo przeżycia tego roku $1-\frac{m_{n+1}}{m_n}$. Śmiertelność (t. j. prawdopodobieństwo śmierci) zmniejsza się od urodzenia do 13 roku życia, następnie wzrasta, z początku zwolna, a następnie coraz prędzej, aż do najpóźniejszego wieku. **Ś.** kobiet, z wyjątkiem okresu od 9 do 15 i od 27 do 35 roku życia, jest zawsze mniejsza, aniżeli **Ś.** mężczyzn. Ponieważ **Ś.** okazuje pewien przebieg prawidłowy, starano się podać na zasadzie rachunku prawdopodobieństwa wzory ogólne, któreby wyrażały prawo śmiertelności i w których wielkości stałe mogły być wprowadzane liczebnie według dostrzeżeń istotnych; jednakże wzory takie, jak Lamberta, Gompertza, Lazarusa, Kaisera, dają rezultaty dostatecznie przybliżone jedynie na ograniczone tylko okresy czasu. Por

Westergaard „Die Lehre von der Mortalität und Morbilität“ (1882); Kummer „Sur le calcul des tables de mortalité“ (1882); Bortkiewicz „Die mittlere Lebensdauer“ (1893), oraz „Sterblichkeitstafeln“ (1894). Załęski „Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego“ (Warszawa, 1876); Barzycki „Szkice statystyczne o śmiertelności w Austrji“ (Rzeszów, 1886); S. Posner „Statystyka“ (w „Poradniku dla samouków“, cz. III, Warszawa, 1900); Danielewicz „Podstawy matematyczne ubezpieczeń życiowych“ (Warszawa, 1896).

Śmiertelny grzech, ob. Grzech.

Śmieszek, trefniś, nadworny błazen.

Śmieszkowicz Wawrzyniec, ob. Smieszkowicz.

Śmietana, *śmietanka,* tłuszcz mleka, znajdujący się w postaci drobniutkich kulek, a zbierający się na jego powierzchni w skutek pozostawienia go w spokojności i chłodzie. **Ś.** zbierana z mleka skwaśniałego ma też smak kwaśny, pochodzący od kwasu mlecznego. Ob. Mleko.

Śmigiel, miasto, ob. Szmigiel.

Śmigielska Józefa, literatka, od 1865 zamężna *Dobieszewska,* położyła niemałe zasługi w literaturze polskiej, jako autorka dzieł i artykułów rozmaitej treści, drukowanych bądź oddzielnie, bądź w rozmaitych czasopismach, między któremi celniejsze są: komedja: „Wielki pan starej daty“; powieści: „Ośm obrazków w jednej ramie“; „Sukcesja i praca“; odznaczyła się także jako redaktorka pism perjodycznych: „Zabawy przyjemne i pożyteczne“ (od 1856, tomów 6), a następnie „Kółka domowego“, w którem złożyła niewątpliwe dowody tak autorskiej, jako i redaktorskiej zdolności.

Śmigielski Adam, dzielny wódz partyzancki w początkach XVIII w. Rozpocząwszy zawód rycerski pod wodzą hetmana Jana Sobieskiego, towarzyszył mu w wyprawie pod Chocim 1673. Po zgonie Sobieskiego popierał wybór Augusta II, elektora saskiego, a potem jako jego stronnik walczył dzielnie przeciwko Karolowi XII. Tymczasem miłość do córki Józefa Potockiego przeciągnęła go na stronę Stanisława Leszczyńskiego, któremu aż do końca pozostał wiernym. Gdy wszakże August II powrócił na tron polski, **Ś.** poddał się 1714 i jako cześnik koronny i starosta gnieźnieński, osiadłszy w miejscu rodzinnem tamże resztę żywota dokonał. Imię **Ś.** miało znakomity rozgłos w narodzie. Henryk Rzewuski wziął je za treść do swej powieści historycznej, p. t. „Adam Śmigielski, starosta gnieźnieński“ (2 t., Petersburg, 1852). Dokładny życiorys **Ś.** zamieścił K. Wł. Wójcicki w *Tygodniku Ilustrowanym* (r. 1863, t. VIII).

Śmiglecki Marcin, Jezuita, sławny polemik, * 1562 we Lwowie, † 1618 w Kaliszu. Otrzymawszy w 19 roku życia w akademji wileńskiej stopień magistra nauk teologicznych, udał się już jako Jezuita do Rzymu po dalszą naukę. Tam zaszczycony został stopniem doktora nauk duchownych i powróciwszy do kraju, nauczał przez lat kilkanaście w rozmaitych kolegjach swego zakonu filozofji i teologji. Walczył bezustannie z Arjanami i wydał cały szereg dzieł, mających swojego czasu wielkie znaczenie, a dzisiaj stanowiących nader ważny materjał dla historji stosunków arjanizmu z Kościołem katolickim. Jego dzieło naukowe p. t. „Logica“ (2 t., Ingolstadt, 1618), było wysoko cenione nietylko w kraju, lecz i za granicą. (W Anglji potem przedrukowane). Po jego śmierci wydane zostało dzieło p. t. „Przestrogi do sumienia należące, od jednego miłośnika ojczyzny wydane“ (1622). Porów. Browna „Bibl. pisarz. asystencji polsk. Towarz. Jezus.“ (str. 383—385).

Śmigownica, dawny rodzaj długich armat, 5, 8 i 10 funtowych; zwano je też wężami.

Śmigus, *Dyngus,* zwyczaj ludowy oblewania wodą w drugie święto Wielkiej Nocy, utrzymuje się dotychczas. Por. Karłowicz Jan w „Wiśle“.

Śmiła, miasto, ob. Smiła.

Śmiłowicze, mczko w gub. i pow. Mińskim, miało niegdyś zamożny kościół i klasztor ks. Misjonarzy, fundowany przez Marcelę z Ogińskich Zawiszynę.

Śniadecki Jan.

Śniadecki Jan, matematyk, astronom, filozof i wzorowy pisarz polski, * 1756 w miasteczku Żninie, † 1830. Nauki pobierał w kolegjum Lubrańskiego w Poznaniu, gdzie uczęszczał zarazem na wykłady fizyki księdza Rolińskiego (ob.), a od r. 1772 w uniwersytecie krakowskim, w którym po trzyletniej nauce otrzymał stopień doktora filozofji i zaczął jednocześnie wykładać w akademji algebrę. Przy zreorganizowaniu akademji przez Kołłątaja mianowany został profesorem statyki, hidrauliki, logiki a zarazem ekonomji politycznej w gimnazjum Nowodworskiego. W r. 1778, zachęcony przez Kołłątaja, udał się w podróż naukową do Niemiec, Holandji i Francji. Najdłużej przebywał w Getyndze, gdzie pracując nad siły, tak nadwerężył zdrowie, że z porady lekarzy przymuszony był opuścić to miasto. W roku 1779 osiadł w Lejdzie, skąd częste odbywał wycieczki po całej Holandji. W r. 1780 przybył do Paryża, gdzie kształcąc się w chemji, mineralogji i literaturze, zaznajomił się z najznakomitszymi uczonymi. Tu proponowano mu na przedstawienie d'Alembert'a nader świetną pozycję w Hiszpanji, lecz wezwany jednocześnie przez krajową komisję edukacyjną, której zalecony został przez jej sekretarza ks. Piramowicza, powrócił do kraju na profesora matematyki do akademji krakowskiej z pensją 6,000 złp. i r. 1781 rozpoczął wykład tego przedmiotu,

a w następnym i wykład astronomji. Jednocześnie został sekretarzem akademji, członkiem rady, wizytatorem i organizatorem szkół prowincjonalnych. Założywszy przez swoje starania obserwatorjum, poświęcił się niezmordowanie spostrzeżeniom astronomicznym, których zbiór 9 letni ogłoszony został w efemorydach wiedeńskich, wydawanych od 1798 do 1805, i w dzienniku Zacha *Monatliche Correspondenz* (1802). Obok tych zatrudnień naukowych **Ś.** zajmował się gorliwie losem samej akademji, broniąc jej funduszów pośród ówczesnych zmian i zamieszek krajowych. Starania te i prace zjednały mu powszechne uznanie i szacunek. Rok 1795 oderwał go od pracy urzędowej i zmusił go szukać schronienia w Galicji, gdzie się oddał samotnej pracy naukowej, z której ziomkowie później dopiero korzystać mieli. W r. 1801 mianowany jednym z najpierwszych członków warszawskiego towarzystwa przyjaciół nauk, w następnym roku został przez rząd austrjacki uwolniony od obowiązków profesora akademji krakowskiej z pensją emerytalną. Korzystając z czasu, Śniadecki udał się znowu za granicę i spędził 2 lata na zwiedzaniu celniejszych obserwatorjów we Włoszech, Francji i Niemczech. Wróciwszy do kraju, skłoniony został przez Czackiego i Kołłątaja do przyjęcia posady astronoma obserwatora w Wilnie, gdzie zaraz po swojem przybyciu obrany został rektorem i urząd ten sprawował przez lat ośm, aż do r. 1814, z największą chlubą dla siebie i dla całego zakładu. Pod jego troskliwym zarządem szczególniej zakwitły matematyka, medycyna i nauki przyrodnicze, a uniwersytet wileński stanął na stopniu istotnej świetności. Niemniej troskliwie starał się o rozwój szkół średnich i niższych. Z powołania i upodobania dochodzącego aż do namiętności był astronomem i matematykiem, inne nauki uważał tylko jako pomocnicze do matematyki i za rozrywkę, zajmował się niemi jednak, lubił je i starał się rozszerzać. Za najdzielniejszy do tego środek uważał język ojczysty i zamiłowanie w nim do tego posuwał stopnia, że nieledwie całą mądrość zasadzał na jego wydoskonaleniu, czystości, piękności i wdzięku. Zrzekłszy się w r. 1814 rektorstwa, pozostał tylko przy obowiązkach astronoma i członka komisji edukacyjnej litewskiej. W r. 1825 otrzymał żądane uwolnienie i osiadł w dobrach brata swego Jędrzeja, w Jaszunach, o 4 mile od Wilna, gdzie życie zakończył. Celniejsze jego dzieła są: „Rachunku algebraicznego teorja przystosowana do linij krzywych“ (2 t., Krak. 1753); „Geografja czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi“ (1809, 3 wyd., Wersz. 1818, tłom. rossyjskie 1817); był to pierwszy w ogólności wykład systematyczny geografji fizycznej; „Rozprawa o Koperniku“ (Warsz. 1802, tłom. na język francuski 1803, 1818, 1820, angielski 1823, włoski 1830); „Reflexions sur les passages relatifs à l'histoire et aux affaires de Pologne inserés dans l'ouvrage de M. Villers“ (Paryż 1804, tłom. polskie 1823); „Żywot uczony i publiczny Marcina Poczobuta“ (Wilno 1810); „Żywot P. Zawadowskiego“ (Wilno 1814); „Żywot literacki Hugona Kołłątaja“ (tamże 1814); „Trygonometrja kulista, analitycznie wyłożona“ (wyd. 2, 1820, tłom. niem. Feldta 1822), zawiera wiele nowych dowodów; „O rachunku losów“ (Wilno 1817). Oprócz tego ogłosił mnóstwo obserwacji i prac astronomicznych, zamieszczonych w różnych czasopismach specjalnych i wiele rozpraw filozoficznych, częścią skierowanych przeciwko Kantowi. Zbiór pism **Ś.** wyszedł p. t. „Pisma rozmaite“ (2 t., Wilno, 1814, wyd. 2, tamże, 4 t. 1818—22, wyd. 3, 7 t., Warsz. 1837—9). — Por. Michał Baliński „Pamiętniki o Janie **Ś.**“ (2 t. Wilno, 1865); Ziemba „Jan **Ś.** na polu filozofji“ (1871); Skórski „Filozofja Jana **Ś.**“ (1873); Straszewski „Jan **Ś.**, jego stanowisko w dziejach oświaty i filozofji w Polsce“ (1876); S. Dickstein „Jan **S.** (w „Albumie biograficznym zasłużonych Polaków i Polek XIX wieku,“ 1902).

Śniadecki Jędrzej.

Śniadecki Jędrzej, brat poprzedniego, fizjolog i lekarz, * 1768 w powiecie Kujawskim w Wielkopolsce, † 1838 r., nauki gimnazjalne i pierwsze lata studjów uniwersyteckich odbył w Krakowie. Lata od r. 1791 do 1796 przepędził na uniwersytetach zagranicznych, głównie w Pawji, Edymburgu i Wiedniu. Po powrocie do kraju 1797 został profesorem chemji i farmacji w akademji wileńskiej i te obowiązki pełnił do 1822. We dwa lata potem wezwano go do objęcia kliniki chorób wewnętrznych, którą prowadził z wielką sławą do samej śmierci. Przez cały czas pobytu w Wilnie, obok profesorskich zajęć, miał olbrzymią praktykę lekarską i bardzo wiele zajmował się pracami literackiemi. Ogłosił: „Początki chemji w 3 tomach“ (3 wyd., Wilno 1800, 1807, 1817); „Teorja jestestw organicznych“ (Warszawa, 1804) i bardzo wiele rozpraw specjalnych w ówczesnych pismach polskich, jak: *Dziennik Wileński*, którego był główną podporą, *Pamiętnik Towarz. Lek. Warsz.*, *Pamiętnik Lek. Wil.* Obok tego redagował satyryczne pismo: *Brukowe Wiadomości*. Znakomitsze z tych prac mniejszych są: „O fizycznem wychowaniu dzieci“ (1805); „O pokarmach, napojach i t. d.“ (1815); „O gorączce“ i w. in. Zebrane są one i wydane przez Michała Balińkiego Warszawa. 1840, 6 t.). Zasługi **Ś.** są wielkie i rozliczne. Zasługi jego, jako lekarza, są jeszcze dotychczas w żywej pamięci ludu wileńskiego, pracami literackiemi obudzał on i ożywiał ruch piśmienniczy, jako profesor kliniki obdarzał kraj przez czas długi doskonałymi lekarzami; stworzył w swoich „Początkach chemji“ nomenklaturę che-

miczną polską. Wszakże główne prawo do nieśmiertelności daje mu „Teorja jestestw organicznych“. Zrazu zwolennik teorji Browna, przez długie zastanawianie się nad nią i nad naturą wygłosił po raz pierwszy pojęcia, które dziś są główną podstawą całej nauki o tworach organicznych. Główne zasady jego teorji są następujące: Każdy gatunek organiczny powstał pod wpływem właściwej mu siły organicznej. Głównym objawem tej siły jest nadawanie kształtu materji; ponieważ siła ta, raz stworzona, bez ustanku czynną być musi, stąd organizm musi wciąż materję organiczną zzewnątrz przyjmować i we własne cząstki przerabiać; odpowiednia zaś część przerobiona, więc danej sile organicznej już nadal ulegać nie mogąca, usuwa się z organizmu. Materja ta ulegać może innym, wyższym siłom organicznym, przechodzi więc do innych tworów, aż póki cały organiczny świat obiegłszy, nie wróci do bezkształtu. To odniesienie wszystkich praw życiowych do przemiany i ciągłego obiegu materji, ta konieczność dla zwierząt przyjmowania materji już przerobionej przez rośliny, z całą ścisłością rozebrana przez **Ś.** stanowią dziś główną zasadę biologji: „życie w materji odżywnej w powszechności jest ciągłą przemianą formy, w danej formie ciągłą przemianą materji“. Z konieczności za tem idzie, że twory organiczne nie mogły powstać jednocześnie; byt niższych umożliwiał dopiero powstanie wyższych. Śniadecki jest przeciwnikiem przemiany gatunków, ale przyjmuje ją niejako z punktu chemicznego.—Główne siły sprawiające ciągły obieg materji leżą po części w organizmie (siła organiczna), po części zaś w materji (odżywność). Wszakże materja ma kształt sobie właściwy, zależący od skupienia cząstek i powinowactwa chemicznego; siła organiczna musi rozerwać to powinowactwo, co dokonywa mocą słońca. Nauka ta w zastosowaniu do życia roślinnego jest z wielu względów zgodna z dzisiejszą nauką; nauka o życiu zwierząt wypadła błędnie z powodu niedostatecznego jeszcze wówczas opracowania chemji organicznej. Obok tych głównych zasad podał **Ś.** w swej „Teorji“ mnóstwo szczegółowych poglądów, odznaczających się bystrym zmysłem postrzegawczym, głębokiem wglądaniem w sprawy natury i swobodą myśli.—Z powodu warunków miejscowych **Ś.** w kraju nie znalazł naśladowców i nie stworzył szkoły. I za granicą, pomimo kilkakrotnego tłómaczenia jego „Teorji,“ daleko mniej jest znany, niż na to zasługuje. Dopiero w ostatnich czasach zaczęto u nas więcej się nim zajmować. Porów. Libelt „Bracia Śniadeccy“ (Poznań, 1866); Zyg. Kramsztyk „Teorja jestestw“ (Warsz. 1874), oraz „Jędrzej **Ś.**“ (w „Albumie biograficznem zasłużonych Polaków i Polek XIX wieku, 1901); Żuliński „Jędrzej **Ś.**“ w *Pam. Tow. Przyj. Nauk. Pozn.*“ (1874).

Śniadów albo *Śniadowa*, mezko w gub. i pow. Łomżyńskim, liczy 1,360 m.

Śniatyń, miasto okręgowe w Galicji, obwodzie Kołomyskim, nad Prutem, niegdyś osada rzymska, na granicy starożytnej Dacji położona, bardzo odległych sięga czasów. Tu w r. 1415 Aleksander, wojewoda wołoski, złożył hołd Władysławowi Jagielle. 1531 spalone było przez Petryłę, wojewodę wołoskiego. Obecnie miasto liczy 11,000 m., po większej części Ormjan, trudniących się handlem, oraz Żydów.

Śniatyńskie starostwo niegrodowe mieściło się w wdztwie Ruskiem, w ziemi Halickiej. Podług spisów podskarbińskich z r. 1770, obejmowało miasto Śniatyń (ob.) z wojtostwem i wsie: Kolaczyn, Steczowa, Russów, Załużce, Słobódka, Kniazie, Drahasymów, Zawale, Budylów, Mikulińce, Jasienowa i Głuczków. W tym czasie posiadał je Michał Ronikier, cześnik W. Ks. Litew., opłacając z niego kwarty zł. 12,746 gr. 7. Na obszarach tego sstwa w roku 1415 król Jagiełło przy wspaniałym obrzędzie odbierał hołd od Aleksandra, wdy wołoskiego, który przed majestatem polskim składając pod nogi królewskie chorągiew, przysięgał na hołd i posłuszeństwo.

Śnieć, choroba zbóż i wogóle roślin trawiastych, polega na wytwarzaniu się w kwiatach i nasionach grzybków pasożytnych z rodzaju *Ustilago*, *Tilletia* i in. Jest to choroba groźniejsza, aniżeli rdza (ob.), powodowana przez grzybki z rodziny *Uredineae*, jak *Puccinia* i in. **Ś.** przedstawia się w postaci proszku czarnego, smolącego, wypełniającego całe ziarno lub kwiaty zbóż. Najpospolitszą jest **Ś.** *właściwa* czyli *głownia* (ob.), napadająca najczęściej jęczmień i owies, rzadziej pszenicę i proso. Niebezpieczniejszą jeszcze jest **Ś.** *próchnowa*, *śmierdząca*, *murz pszeniczny* (*Tilletia caries*), napastująca głównie pszenicę; kłos dotknięty tą **Ś.** przedstawia się z pozoru zdrowym, ale zgnieciony wydaje masę ciastowatą, zielonawą, woni nieprzyjemnej; po dojrzeniu grzywek ten przechodzi w czarną masę zarodników.—Środkiem zaradczym przeciw **Ś.** ma być moczenie ziarn na zasiew przeznaczonych w roztworze koperwasu miedzianego lub chlorku wapna.

Śniedek (*Ornithagalum*), rodzaj roślin z rodziny liljowatych, ma koronę 6 płatkową, rozszerzoną, torebkę 3-kątną o nasionach okrągławych. *O. umbellatum*, w całej Europie, o kwiatach białych, zielono-prążkowanych, ma cebulę śluzistą, gorzkawą, która była używana jako środek zewnętrzny przeciw wrzodom. Kilka innych gatunków rośnie u nas, a pewna liczba pochodzących z Przy-

Śniedek.

lądka Dobrej Nadziei hoduje się po ogrodach, jako rośliny ozdobne.

Śniedź, powłoka zielona, tworząca się na miedzi, bronzie i mosiądzu; na niektórych innych metalach, jak na ołowiu, powłoka ta ma barwę inną. Koniecznym warunkiem jej powstania jest wilgotne powietrze, przez co metale się utleniają, a tlenki stąd powstałe łączą się w części z kwasem węglanym i wodą, znajdującemi się w powietrzu. Kolor właściwy starożytnych bronzów, czyli patyna, pochodzi od śniedzi. (Ob. Bronz, Bronzowe farby.

Śnieg, opad atmosferyczny, powstający w tychże samych warunkach co deszcz (ob.), jeżeli temperatura niższą jest od 0°. Chmury śnieżne składają się z drobnych kryształków lodowych, które, spadając na ziemię, powiększają się przez przyleganie do nich wilgoci atmosferycznej, lub też topią się i spadają jako deszcz. Przy silnym mrozie **Ś.** rzadko pada, bo powietrze jest wtedy

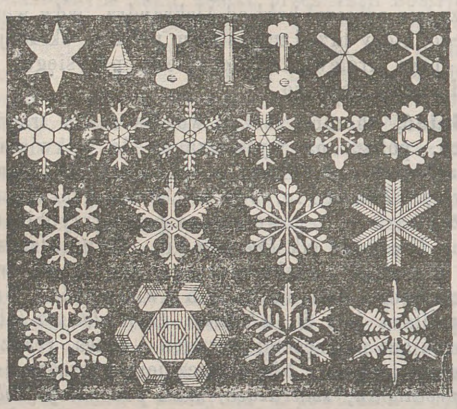

Płatki śniegu.

ubogie w parę wodną. Spadek **Ś.** może niekiedy sprowadzić niejakie podniesienie się temperatury z powodu ciepła utajonego pary wodnej, które się oswobadza przy przejściu pary w stan stały, topienie śniegu natomiast wpływa na obniżenie temperatury. Kryształki śnieżne należą do szeregu sześciokątnego, a jakkolwiek kształty gwiazdek śnieżnych nader są rozmaite, to przy jednym spadku zawsze jedna forma przeważa; na różnice te zapewne główny wpływ wywiera temperatura. Przy powietrzu łagodnem kryształy śnieżne skupiają się często w większe kłaczki; wiatr również przeszkadza tworzeniu się kryształów. **Ś.** na górach przedstawia często zabarwienie czerwone, pochodzące od drobnych wodorostów i wymoczków. Z powodu białej barwy śnieg posiada słabą zdolność promieniowania czyli wysyłania ciepła, a że jest nadto złym przewodnikiem, stanowi przeto na ziemi powłokę, chroniącą od zimna zarodki roślinne. Niżej 30° szerokości geograficznej **Ś.** nie pada na ziemię, jednak nawet pod samym równikiem są wysokości, na których **Ś.** nie topi się przez cały rok. *Granica* czyli *linja śnieżna,* t. j. wysokość, ponad którą **Ś.** pozostaje przez cały rok na stokach gór, obniża się w ogólności w miarę zbliżania się ku biegunom, atoli nie zależy ona tyle od średniej temperatury roku, co od rozkładu ciepła w ciągu roku; tak np. w okolicach zwrotnikowych średnia temperatura linji średniej wynosi +1,2°, w Norwegji —5°. Zresztą różne inne okoliczności wpływają na tę wysokość; na stoku południowym Himalajów linja śnieżna przypada o 1,100 m. niżej niż na płn., co się objaśnia silniejszemi spadkami wód w stronie płd. i większą spadzistością stoków płd. Na wybrzeżu norwegskiem linja śnieżna pod $71^1/_4^0$ szer. płn. przypada na wysokości 720 m., w Alpach (45°—46°) 2.820 m., na płn., stoku Himalajów 5.070 m. Po za 80° szer. płn., na Szpicbergu, linja śnieżna schodzi się z poziomem, w Azji i Ameryce ma to już miejsce w szerokościach daleko mniejszych. Linje łączące na kartach geograficznych miejsca, w których linja śnieżna przypada w jednakiej wysokości, nazywają się *izochjony.* Śnieg w górach, kolejno topiąc się i marznąc, przechodzi w lodniki (ob.). Por. Hellmann: „Schneekristalle“ (1893).

Śniegowiec, roślina ob. Chionanthus.

Śnieguła, ptak, gatunek poświerki (ob.), także roślina, toż samo co śnieżyca (ob. Galanthus).

Śnieporód herb, toż, co Śleporód (ob.).

Śnieżko-Zapolska, ob. *Zapolska* Śnieżko *Gabryela.*

Śnieżna linja, ob. Śnieg.

Śnieżny pług, przyrząd do usuwania śniegu z dróg i z szyn kolei żelaznych.

Śnieżyca roślina, ob. Galanthus.

Śniłowskie starostwo niegrodowe—dwa były tej nazwy: jedno, w wdztwie Połockiem, obejmowało wedle metryk litewskich wieś obszerną Śniłówkę z przyległemi folwarkami, które od r. 1738 posiadali Bierzyńscy, Zienowiczowie, Niesiołowscy, a wreszcie w r. 1766 Franciszek Deszpot Zienowicz, z żoną Różą, którzy z niego opłacali kwarty złp. 710 gr. 18, a hyberny złp. 84. Drugie, w wdztwie Podolskiem, powiecie Latyczowskim, obejmowało miasto Śnitówkę nad Wołkiem, o które spór prowadzono od r. 1603 do 1753, aż na koniec na sejmie z roku 1773 — 1775 Stany Rzpltej przez oddzielną konstytucję nakazały, aby sądy asesorskie koronne spór między stronami ostatecznie załatwiły. Pierwsze sstwo od d. 16 września r. 1772 przeszło pod panowanie rosyjskie.

Śniwoda, jedna z większych rzek, wpadających z lewej strony do Bohu, w gubernji Podolskiej.

Śpiączka *(senność),* sen niegłęboki, długotrwały, ciągły, nie pokrzepiający, właściwy pewnym stanom chorobowym natury adynamicznej i cierpieniom mózgowym. Chorzy budzą się z trudno-

ścią, aby wkrótce znów w sen zapadać. W chorobach ostrych jest to objaw złowrogi.

Śpiew jest to wyrażanie naszych uczuć i wrażeń za pomocą szeregu brzmień głosowych, ujętych w pewne formy rytmiczne i melodyjne. **Ś.** pierwotnie zostawał w nierozdzielnym związku z poezją i tańcem, stanowiąc najbezpośredniejszy i najsilniejszy wyraz ludzkich uczuć. Stąd to melodje ludowe są najwierniejszem, najcharakterystyczniejszem odbiciem ducha narodu. W miarę postępu muzyki i rozwoju cywilizacji, **Ś.** ujęto w pewne formy i przepisy; powstała sztuka i różne metody **Ś.**, pozwalające tę przyrodzoną zdolność człowieka posunąć do wysokiego stopnia doskonałości. Krtań ludzka stała się instrumentem, mogącym przez ciągłe ćwiczenia dojść do niezmiernego wyrobienia, siły i giętkości. **Ś.** artystyczny ruguje coraz bardziej pieśń ludową, która niegdyś taką rolę odgrywała przy obrzędach religijnych, uroczystościach rodzinnych i publicznych. Rozróżniają się trzy metody śpiewu: włoska, niemiecka i francuska. Metoda włoska zmierza głównie do nadania jak największej świetności i giętkości głosowi, kładąc nacisk na: 1) *portamento* czyli powolne podnoszenie, wzmaganie się i zlewanie z sobą tonów; 2) dokładne wymawianie słów tekstu; 3) właściwe wykonanie i cieniowanie recytatywa. Metoda niemiecka wyrobiła się na muzyce kościelnej, stąd zwraca uwagę na dobitność, siłę i stanowczość intonacji. Metoda zaś francuska zbliża śpiew do deklamacji, zgodnie z naturą języka, którego prozaiczność wybornie się nadaje do wykonywania ustępów *parlante*.

Śpiewające, ptaki, ob. Wróblowate.

Śpiewniki, ob. Kancjonał.

Śpiż, w ogólności toż co aljaż czyli stop (ob.), w ściślejszem jednak znaczeniu **Ś.** oznacza tylko bronz (ob.).

Śpiżowe góry, po niem. *Erzgebirge*, zwane także górami *Kruszcowemi* lub *Rudowemi*, stanowią pasmo gór ciągnące się od północo-wschodu ku południo-zachodowi, na granicy Saksonji i Czech, poczynając od doliny Elby aż do gór Sosnowych (Fichtelgebirge). W stronie południowej wznoszą się one na 800 metrów wysokości, w zachodniej występują szerokiemi płaskowzgórzami łupkowemi aż po Wyższą Saalę i obniżają się stopniowo ku granicy Saksonji, a dalej na północo-zachodzie zupełnie znikają. Pod względem geognostycznym **Ś. g.** składają się głównie z formacji gnejsowo-granitowej, w której występują liczne rudy kruszcowe. Masami są w nie wtrącone porfir i bazalt.

Średni czas, ok. Czas.

Średnia ilość, w arytmetyce, wartość przypadająca pomiędzy innemi wartościami. *Średnią arytmetyczną* ilukolwiek ilości nazywa się wypadek otrzymany z podzielenia sumy danych ilości przez ich liczbę; tak np. **Ś.** liczb 3, 7, 10 i 12 otrzymuje się, dzieląc ich sumę $3+7+10+12$ przez 4, co daje 8. **Ś. i.** mają ważne znaczenie w statystyce, meteorologji i t. d. Tak np. temperatura średnia dnia jest to ilość **Ś.**, otrzymana z temperatur zaobserwowanych w różnych godzinach dnia. **Ś.** śmiertelność danego miejsca jest **Ś. i.** liczby śmierci zaszłych w tej miejscowości w danym przeciągu lat. *Średnią geometryczną* dwu liczb a i b jest pierwiastek kwadratowy z ich iloczynu, $\sqrt{ab}$ (ob. Proporcja). *Średnią harmoniczną* dwu liczb jest odwrócenie średniej arytmetycznej ich odwróconych wartości, zatem $\frac{2ab}{a+b}$ (ob. Harmoniczny podział).

Średnica (*diametrus*), każda cięciwa w kole AB (fig. 1) przechodząca przez jego środek, składa się więc z dwu promieni. Wszystkie **Ś.** jednego koła są między sobą równe, a każda dzieli koło i jego okrąg na dwie części równe. Również w elipsie (ob.) i hyperboli (ob.) wszystkie średnice dzielą się w środku na połowy, a w paraboli (ob.) średnice są między sobą równoległe. Elipsa i hiperbola mają **Ś.** *sprzężone*, to jest każdej średnicy odpowiada druga, która dzieli cięciwy równoległe do

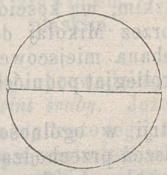

Fig. 1. AB średnica.

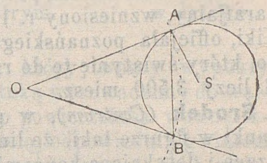

Fig. 2. Średnica pozorna kuli.

pierwszej na dwie części równe; w obu tych linjach krzywych jedna jest tylko para średnic sprzężonych do siebie prostopadłych i te zowtą się *osiami*. W kuli **Ś.** jest również cięciwa przechodząca przez środek. **Ś.** *pozorną kuli* nazywa się kąt AOB (fig. 2), zawarty między dwiema stycznemi OA i OB, poprowadzonemi do kuli od oka obserwowatora O, których płaszczyzna przechodzi przez środek kuli S. Jeżeli znamy odległość OS obserwatora od kuli, można ze średnicy pozornej obliczyć istotną długość promienia AS. Na tej zasadzie polega dochodzenie wielkości ciał niebieskich, których odległość jest znana.

Średnie, jezioro w pow. Zamojskim, gub. Lubelskiej, wsi Średnie, zajmuje 10 morgów przestrzeni i ma 30 stóp głębokości.

Średnie-Kołymsk, m. okręgowe obwodu jakuckiego, liczy 538 m. (1897).

Średnie szkoły, są to szkoły trzymające środek między szkołą ludową a uniwersytetem, jak gimnazjum, szkoła realna etc.

Średnie Wieki, ob. Wieki średnie.

Średnik (*semicolon*) znak pisarski (;), oznaczający przestanek dłuższy od przecinka, a krótszy od kropki, oddziela zdania równorzędne, mniejsze okresy, a czasem główne części dłuższych okresów.

Średniki albo **Średnik,** mezko w gub. Kowieńskiej, na granicy królestwa Polskiego przy ujściu Dubissy do Niemna, po prawej stronie obu tych rzek położone; starożytna osada, znana dawniej pod imieniem Dubissy, istniała już podobno w XII w., a w XIII stuleciu niejednokrotnie przez Krzyżaków napadana. Spaloną została przez nich 1409 r.

Średnio-niemiecki język, język pośredni między starym a nowym językiem literackim, stojący na środkowym stopniu rozwoju XII i XIV w. Por. Niemiecki język i literatura.

Średniówka, *Cezura* (z łac. *caesura*), tak się nazywa w wierszowaniu miejsce przestanku, gdzie się rytm wiersza w środku jego, a po końcu wyrazu, zawiesza.

Śrem, miasto, ob. Szrem.

Śreniawa, ob. Śrzeniawa.

Śreniawa, herb, ob. Szreniawa.

Śrežoga, mgła sucha, ob. Mgła.

Środa, po łac. *Mercurii dies*, dzień Merkurego, czwarty dzień w tygodniu, zwany w brewjarzu czwartą ferją.

Środa, *Szroda*, po niem. *Schroda*, starożytne m. w w. ks. Poznańskiem, pow. Środzkim, ma kościół parafjalny, wzniesiony r. 1423 przez Mikołaj de Kiki, officjała poznańskiego i plebana miejscowego, który świątynię tę do rzędu kollegjat podniósł. S. liczy 3,500 miesz.

Środek *(Centrum)*, w geometrji w ogólności punkt w figurze taki, że linje przezeń przechodzące i dotykające końcami swemi obwodu figury dzielą się w nim na połowy; takim jest np. **Ś.** koła, elipsy, równoległoboku, kuli, równoległościanu i t. d. — Często jednak wyraz ten ma szczególne znaczenie, np. **Ś.** *ciężkości* (ob. Ciężkość), **Ś.** *ciśnień* (ob. Pływanie), **Ś.** *wahań* (ob. Wahadło), **Ś.** *optyczny* (ob. Soczewki). — *Równaniem środka*, w astronomji, nazywa się różnica między anomalją prawdziwą a średnią (ob. Anomalja). — *Środek* lub *środowisko* oznacza też przestrzeń, w której się rozchodzi pewien czynnik fizyczny; powietrze jest **Ś.**, w którym się rozchodzi głos, eter środkiem, w którym się rozprzestrzenia światło. — Do wynajdywania w sposób praktyczny środka przedmiotu, który ma być obrabiany na tokarni, służy zwykle lejek B (ob fig.), w którym przesuwa się pręt zaostrzony C; gdy przedmiot dany umieszczony jest w lejku, w sposób wskazany na rysunku, pręt C, uderzony młotkiem, wybija na nim zagłębienie, wskazujące środek szukany.

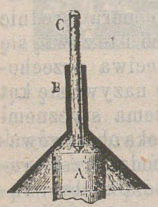

Przyrząd do wynajdywania środka.

Środek ciężkości, ob. Ciężkość.

Środkowa Ameryka, ob. Ameryka.

Środkowe ucho, ob. Ucho.

Środkowo-europejski czas, godzina używana w Europie, w pasie między 7°30′ a 22°30′ długości geograficznej (ob. Czas).

Środopoście, środa przed niedzielą *Laetare*, także i ta niedziela sama. Por. Laetare.

Środowisko, ob. Środek.

Śródbłonek. Nabłonki (ob.) naczyń krwionośnych i limfatycznych, jam stawowych, pochewek ścięgien i pochewek maziowych odróżniają się od innych nabłonków (ob.) osobną nazwę *śródbłonka*, różni się on bowiem od innych nabłonków swem pochodzeniem rozwojowem. Gdy nabłonek w życiu płodowem powstaje z zewnętrznego *(ektodermy)* lub wewnętrznego *(entodermy)* listka blastodermy (ob.), **Ś.** wytwarza się ze środkowego listka *(mezodermy)* tejże blastodermy. Z punktu widzenia fizjologicznego błony pokryte śródbłonkiem odznaczają się nadzwyczaj silnem wchłanianiem wszelkich płynów, jak np. w jamie opłucnej, lub otrzewnej.

Śródziemne morze (*Mare Mediterraneum*), u starożytnych *Mare internum*, morze Śródlądowe pomiędzy Europą, Azją i Afryką, zajmuje 2,608,599 klm. kw. (47,377 mil kw.) powierzchni. Największa jego długość z zachodu na wschód wynosi 3,860 klm., największa szerokość dochodzi 1,655 klm., a średnia wynosi 670 klm. Z oceanem Atlantyckim łączy się od zachodu przez cieśninę Gibraltarską. Wody tego morza zasila wiele rzek, z których główniejsze są: Nil, Adyga, Po, Rodan i Ebro. Do niego należą odnogi: Walencka, Ljońska i Genueńska, morze Tyrreńskie, Adrjatyckie, Jońskie z zatoką Tarencką i Koryncką czyli Lepancką, morze Egipskie czyli Greckie, cieśnina Dardanelska czyli Helespont, morze Marmora, odnoga Smyrneńska, tudzież wielka i mała Syrta. Głębokość morza **Ś.** jest bardzo różna, najznaczniejsza między Kretą a Aleksendrją (do 3,345 m.), oraz między Kretą a Sycylją (do 3,938 m.). Cieśnina Gibraltarska ma głębokość 200 do 900 m.; ztąd ku wschodowi aż do wysp Balearskich wzrasta do 3000 m.; największa głębokość w zachodniej części morza wynosi 3,070 m. na pł.-wschód Minorki. Na wschód Balearów dno morskie wznosi się szybko, a ławice Adventure i Sherki dzielą morze na kotlinę zachodnią i wschodnią. Badania geologiczne i powinowactwo w formacie gór hiszpańskich i afrykańskiego Atlasu, jako też równoległy ich kierunek, stwierdzają niemal dowodnie mniemanie, że Europa pod Gibraltarem i od strony Sycylii stanowiła niegdyś nieprzerwaną całość z Afryką. Na morzu **Ś.** wieją zmienne i nieregularne wiatry, przypływ zaś i odpływ morza jest małoznaczny. Silne parowanie, obok stosunkowo małego napływu wody słodkiej a dość znacznego przyboru wody słonej z Atlantyku, stawia to morze w odmiennych od innych warunkach i daje mu wyższy stosunek soli niż wodom Atlantyku; zawiera bowiem 3,8 odsetek soli, gdy zawartość przecięciowa soli w wodzie morskiej wynosi 3,5 odsetek. W **Ś.** morzu żyje przeszło 400 gatun-

ów ryb; z tych ważniejsze są: rekiny, szpadniki, makrele, a zwłaszcza tuńczyki, których wielki odbywa się połów. Morze obfituje także w różne gatunki skał i w korale, te ostatnie szczególniej w okolicach wysp Balearskich, na brzegach Prowancji, w południowej Sycylji i na pobrzeżach Afryki od Bona i Berka. Na jego powierzchni znajdują się wyspy rozmaitej wielkości, począwszy od tak wielkich jak Sycylja i Sardynja, aż do nagich i pustych skał. Starożytne kraje, kotlinę tego morza otaczające, jak: Egipt, Fenicja, Kartagina, Judea, Azja Mniejsza, a zwłaszcza dwa klasyczne państwa, Rzym i Grecja, były widownią najznakomitszych dziejowych wypadków i tu prawie wyłącznie była scena dziejów starożytnych. Morze **Ś.** było w starożytności jedynem prawie ogniskiem handlu morskiego, całego ówczesnego świata aż do czasów średniowiecznych. Odkrycie dopiero Ameryki i drogi do Indji Wschodnich ujęło mu wiele z jego dawnego znaczenia; otaczające je ludy prócz Francji i Włoch straciły dawną swą potęgę i bogactwa, a ludy azjatyckie i afrykańskie w zupełną niemoc i ciemnotę popadły. Dopiero przekopanie kanału Suezkiego w ostatnich czasach znowu znacznie ożywiło żeglugę na morzu **Ś.**, tak że obecnie obsługuje ją 55 linji parowców. Przerzynają je nadto dwa druty podwodne telegrafu indyjskiego, od Gibraltara do Aleksandrji, 5 drutów łączy Francję z Algerją, jeden Trjest z Aleksandrją, jeden Sycylję z Trypolisem. Por. E. Wilczek „Das Mittelmeer“ (1895). Karty morza Śródziemnego sporządzili Lange (9 kart, 1859) i Petermann (8 kart, 1880).

Śrót, *szrót*, drobne małe kulki ołowiane, używane do strzelania drobnej zwierzyny, mające od 1,25 do 6 milimetrów średnicy. Wyrób **Ś.** polega na zamienianiu ołowiu stopionego w krople. W tym celu ołów topi się, przyczem dla lepszej płynności dodaje się białego arszeniku w stosunku takim, by metal zawierał 0,3 do 1 proc. arsenu; metal stopiony wlewa się do przetaka opatrzonego otworami okrągłemi, zastosowanemi do grubości **Ś.**; na przetaku umieszcza się popiół ołowiany, który tylko krople pojedyncze przepuszcza. Przenikające krople ołowiu przyjmują postać kulistą i spadają do wody w podstawionym cebrzyku. Im wysokość, z której ołów płynny spada, jest większą, tem **Ś.** w foremniejsze zamienia się kulki. Aby **Ś.** zabezpieczyć od utleniania się, umieszcza się go w beczkach, dodaje grafitu i beczki wprawiają w ruch obrotowy, przez co nietylko ziarnka **Ś.** polerują się, lecz jeszcze powlekają warstewkami grafitu. Wielkość **Ś.** oznaczano dotąd numerami 000000 do 12, obecnie wyraża się ją w milimetrach.— **Ś.** nazywa się też zboże grubo zmielone, używane na wyrób napojów alkoholowych i na karm dla bydła. Śrót taki otrzymuje się albo w młynach, jeżeli kamienie młyńskie umieszczają się w należytej między sobą odległości, albo za pomocą ręcznych *śrótowników*, w których rozdrabnianie ziarn zbożowych dokonywa się działaniem wirujących tarcz, walców lub stożków.

Śrótownik, ob. Śrót.

Śruba, *szruba*, jedna z machin prostych, którą uważać można za równię pochyłą (ob. Równia), nawiniętą na walcu, przez co na walcu tym powstaje zwój wystający, stanowiący **Ś.**; wysokość równi pochyłej staje się tu *wysokością kroku* **Ś.** Jeżeli odwołamy się do powstawania linji *śrubowej* (ob.), można przekątnię *bf* uważać za równię pochyłą, z której powstaje skręt śruby; linja śrubowa przechodzi we właściwą śrubę, jeżeli wzdłuż

Fig. 1. Śruba z gwintem płaskim.

Fig. 2. Śruba z gwintem ostrym.

Fig. 3. Śruba do wkręcania w drzewo.

niej oprowadzimy pręt, który tworzy wypukły *gwint śruby*. Jeżeli **Ś.** taką wprowadzimy do walca wydrążonego, którego powierzchnia wewnętrzna wycięta jest wklęsłością, odpowiednią gwintom **Ś.**, czyli do *mutry*, to **Ś.** obracana po tych wklęsłościach posuwa się i podnosi, tak że siła działająca na obwód **Ś.** przezwyciężać może ciężar na nią w kierunku pionowym działający. Prawa równowagi w **Ś.** wyprowadza mechanika z równi pochyłej. Siła, utrzymująca opór w równowadze, w takim zostaje do niego stosunku, jak wysokość kroku **Ś.** do obwodu, na który działa siła. Gwint śru-

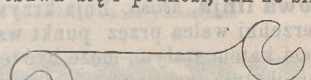

Fig. 4. Klucz.

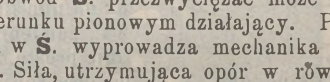

Fig. 5. Klucz angielski.

by może być w przecięciu czworokątny, czyli płaskim (fig. 1), lub trójkątny czyli ostry (fig. 2). Śruba wkręcana w drzewo sama sobie wierci mutrę, a w tym celu ma zwykle gwint bardzo ostry (fig. 3). Zwykle skręt śruby jest *prawozwrotny*, t. j. biegnie ku górze od strony lewej ku prawej, wyjątkowo tylko jest *lewozwrotny*. Tarcie w **S.** ma wpływ znaczniejszy niż w innych machinach.

Ś. metalowe wyrabiają się przez odlewanie, przez wykuwanie, przez przylutowywanie gwintu, ale najczęściej przez wyrzynanie za pomocą odpowiednich narzędzi; **Ś.** drewniane otrzymują się również przez wyrzynanie. Do fabrykacji śrub metalowych w znacznych ilościach zbudowano odpowiednie machiny; przy obsłudze jednego robotnika machina taka w ciągu 10 godzin wyrobić może 1,000—1,2000 śrub.—Do wkręcania i wykręcania śrub służy *klucz* (fig 4); dogodniejszy jest *klucz angielski* (fig. 5), w którym śruba *s*, wprawiana w ruch rękojeścią *g*, przesuwa osadę b_1, gdy osada *b*, przytwierdzona do oprawy *r*, pozostaje nieruchoma. Dozwala to odstęp między *b* i b_1 regulować stosownie do wymiarów śruby.—Zastosowanie znajduje **Ś.** do łączenia części przyrządów drewnianych lub metalowych, do wywierania ciśnień w prasach (ob.), do regulowania machin przy ich ustawianiu, do poruszania statków (ob. Parowiec), do kierowania balonami (ob.), oraz do budowy helikopterów (ob. Aeronatyka). Jeżeli zwoje są bardzo gęste, **Ś.** zowie się *mikrometryczną* (ob. Mikrometr), i może być użytą do mierzenia nader drobnych wymiarów.—**Ś.** *Archimedesa* czyli *ślimak wodny* jest zastosowaniem **Ś.** do podnoszenia wody; jest to walec opatrzony kanałem śrubowo zwiniętym; jeżeli walec ten jest zanurzony w wodzie i ustawiony pod kątem około 45°, to woda wchodzi w kanał i wznosi się w górę.

Śruba Archimedesa, ob. Śruba.

Śruba mikrometryczna, ob. Mikrometr.

Śruba okrętowa, ob. Parowiec.

Śrubowa linja, *helisa*, linja krzywa, opisana na powierzchni walca przez punkt wznoszący się na niej pod kątem stałym; może być też utworzoną przez przekątnię prostokąta, którego zwinięcie wydaje walec. Wypływa ztąd, że gdy walec zostaje rozwinięty na płaszczyznę, nakreślona na nim linja śrubowa zamienia się na linję prostą. Jeżeli walec *abcd* (ob. fig.) rozwiniemy na płaszczyznę, powierzchnia jego utworzy prostokąt *behc*; jeżeli teraz wysokość prostokąta podzielimy na ilekolwiek części równych i w powstałych z podziału prostokątach poprowadzimy przekątnie *ih*, *jg*, *bf*, to po zwinięciu walca przekątnie te złożą linję ciągłą, podwójnej krzywizny *bjmhc*, która jest właśnie linją śrubową. *Skrętami* czyli *zwojawi* śruby nazywają się łuki czyli obiegi kolejne *bj*, *mi*, *nc*; odstęp *bj* tworzy *krok śruby*. Główną własnością **Ś. l.** jest to, że styczna do niej tworzy w każdym punkcie kąt stały z tworzącą walca. (Ob. Śruba).

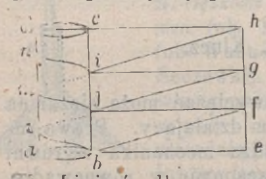

Linja środkowa.

Śrubowa prasa, ob. Prasa.

Śrubowe bakterje, ob. Spirillum.

Śrubowe sprężyny, ob. Sprężyny.

Śrubowe statki, ob. Parowiec.

Śrubsztak (niem. *Schrauhstock*), przyrząd do przytrzymywania przedmiotów podczas ich obrabiania, używany w różnych rzemiosłach. Przedmiot umieszcza się między osadami B (ob. fig), które za pomocą szruby S dają się przesuwać. Zresztą **Ś.** mają i nieco odmienne urządzenie.

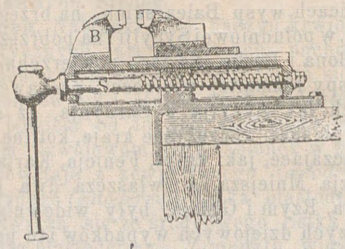

Śrubsztak.

Śrut, ob. Śrót.

Świadomość (*Bewusstsein*, *Consciencee*), jest to właściwa duszy naszej zdolność wewnętrznego spostrzegania wszystkiego, co wchodzi w zakres naszego życia duchowego, a więc wszelkich pojęć, myśli, uczuć, pragnień. Znany powszechnie fakt zapominania i przypominania następnego różnych pojęć i stanów naszej duszy, świadczy, iż **Ś.** ogarnia w danej chwili tylko pewną cząstkę tego, cośmy dostrzegli, ujęli myślą, czuli, stąd odpowiednio do charakteru pojęć i uczuć, przemagających w obrębie **Ś.** bywa mowa o **Ś.** moralnej, politycznej, religijnej i t. d. Proces przyjścia pewnego zmysłowego wyobrażenia (percepcji), pewnej myśli, poza kres **Ś.** nazywamy *apercepcją*. Proces ten nadaje dopiero im jasność i wyrazistość, jakiej zbywa zarówno sennym marzeniom, jak i prawdopodobnie wyobrażeniom całego świata zwierzęcego. Kwestja ta stanowi jedno z najciekawszych zdań psychologicznych, nad którego rozwiązaniem pracują dziś zarówno psychologowie, jak fizjologowie. Por. pracę J. Ochorowicza „O warunkach powstania **Ś.**“ (Lipsk, 1873); Hoffding „Psychologja.“

Świask (*Świażsk*), miasto pow. w gub. Kazańskiej, na prawym brzegu rz. Świagi, niedaleko od ujścia jej do Wołgi; założone 1551; ma 2,370 miesz. — *Świaski powiat* ma na przestrzeni 2,623 w. kw. i 130,000 miesz.

Świat, w znaczeniu potocznem ziemia razem z zamieszkującymi ją ludźmi, stąd *części* **Ś.**, *dzieje* **Ś.**, oznaczają części ziemi, dzieje ludzkości; w ogólniejszem znaczeniu toż co *wszechświat (kosmos, universum)*, ogół wszystkich ciał niebieskich, których uporządkowanie zowie się *systemem* czyli *układem* **Ś.**, przez co rozumie się wszakże i różne poglądy o takiem uporządkowaniu, zwłaszcza brył układu słonecznego, jak układ Ptolemeusza, Kopernika (ob. Astronomja). Hypotezy o rozwoju świata stanowią przedmiot kosmogonji (ob.). Rozbierano też niejednokrotnie pytanie o *wielości*

ŚWIATŁO.

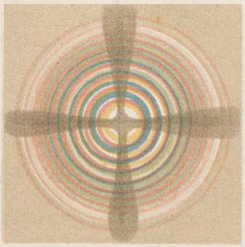

1. Pierścienie barwne w spacie wapiennym.

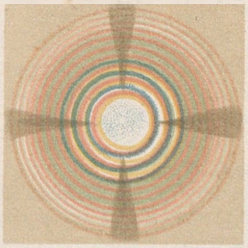

2. Pierścienie barwne w kwarcu.

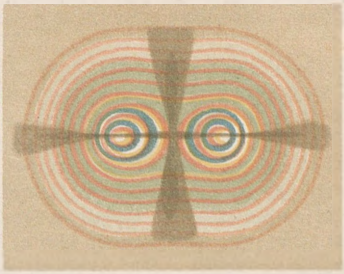

3. Pierścienie barwne w aragonicie.

4. Pierścienie barwne w aragonicie.

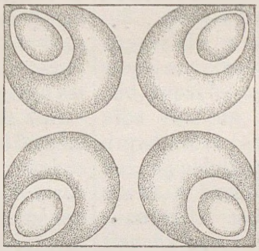

5. Szkło oziębiane w przyrządzie polaryzacyjnym.

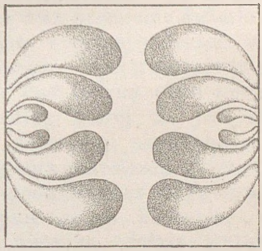

6. Szkło ściśnięte w przyrządzie polaryzacyjnym.

7. i 8. Widma płytki gipsowej mniejszej i większej grubości w świetle spolaryzowanem

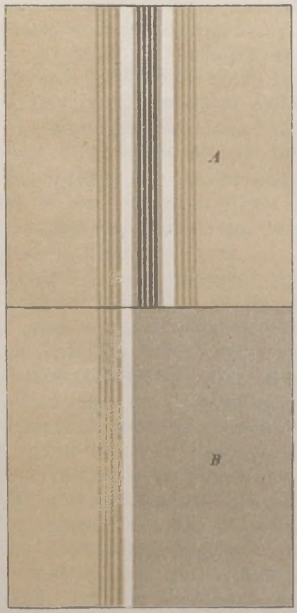

9. Objawy uginania światła, A wywołane przez drut, B przez krawędź.

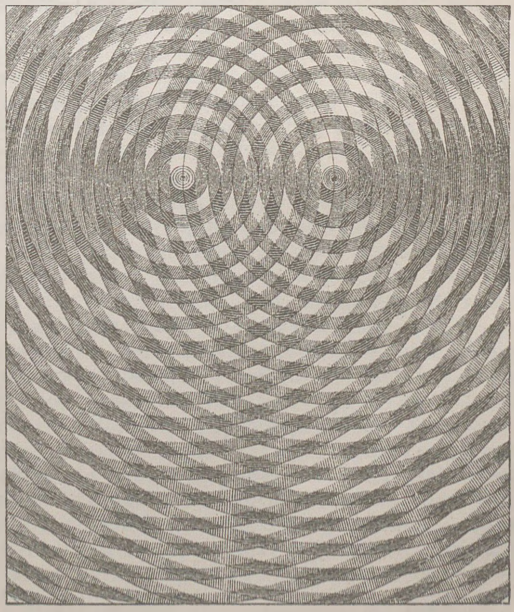

10. Krzyżowanie się fal.

światów zamieszkanych; pod wpływem pojęć o celowości w przyrodzie przyjmowano, że każda z brył niebieskich jest siedliskiem istot rozumnych, umieszczano je nawet na słońcu. Obecnie jednak, opierając się na tem, że wszystkie bryły wszechświata z jednakiego zbudowane są materjału, oraz na pojęciu o stopniowym rozwoju ciał niebieskich, przyjąć raczej należy, że warunki sprzyjające utrzymywaniu się życia istnieją w pewnym tylko okresie bytu ciała niebieskiego. Słońce zarówno jak księżyc nie wydają się zgoła możebne do utrzymywania życia, podobnie sądzić należy o Marsie i Wenerze, które wiecznie jedną stroną są ku słońcu zwrócone, a Jowisz i dalsze planety, otoczone prawdopodobnie gęstą powłoką obłokowatą, nie przedstawiają zgoła warunków dla istnienia życia. Przecież i na ziemi życie ukazało się dopiero w pewnej epoce jej rozwoju a człowiek wystąpił dopiero w ostatnich okresach geologicznych. W całym układzie słonecznym jeden tylko Mars pozostaje w warunkach dostatecznie do ziemi naszej zbliżonych, a możliwości na nim życia zaprzeczać niepodobna. Co wszakże prawiono w ostatnich czasach o środkach porozumiewania się z przypuszczalnymi mieszkańcami Marsa, uważać trzeba za zupełną niedorzeczność. Gwiazdy stałe są to bryły odpowiadające słońcu, a dokoła wielu z nich krążą zapewne planety, które w pewnej części niewątpliwie zamieszkane być mogą. Jeżeli zważymy, że ilość gwiazd przez najpotężniejsze teleskopy widzialnych wynosi setki miljonów, to liczba brył zamieszkanych we wszechświecie całym może być niewypowiedzianie wielka. Są to wszakże domysły, do których uzasadnienia podstaw żadnych nie mamy. Porównaj Flammarion „O wielości światów zamieszkiwanych“ (przek. pol. J. Wagi, Warsz., 1868, wyd. 2, 1870); S. Kramsztyk „O wielości światów zamieszkanych“ („Szkice przyrodnicze,“ 1893).—Niektóre systemy filozoficzne mówią też o pewnem ożywieniu **Ś.**, o duszy **Ś.**, jak Schelling, Fechner (ob. Kosmos). W znaczeniu religijnem **Ś.** oznacza to, co jest stworzonem, znikomem, w przeciwstawieniu z boskiem, nieśmiertelnem.

Świątkowski Marcin, profesor akademji krakowskiej, kustosz kolegjaty skalbmierskiej. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej, staraniem biskupa Andrzeja Załuskiego wysłany został do Halli, celem wyższego wykształcenia się w naukach filozoficznych. Po kilkoletnich studjach w Halli pod kierunkiem sławnego wówczas profesora Wolfa, powrócił do kraju i zaczął wykładać w akademji filozofję według sposobu używanego przez Wolfa, starając się zaszczepić w słuchaczach swoich smak do nowej filozofji. Ale prześladowany od starszyzny, zniechęcił się prędko, zrzekł się obowiązków profesorskich i osiadł w Skalbmierzu, gdzie † 1740 r. Oprócz innych dzieł wydał: „Prodromus Polonus eruditae veritatis, seu tractatus de dignitate et utilitate impedimentis et subsidiis sedibusque scientiarum rei literariae promovendae causa et occasione electi regis Poloniae et diversis authoribus concinnatus“ (Berlin, 1765).

Światło, przyczyna, dla której ciała stają się widzialnemi, bądź stąd, że same wysyłają **Ś.** *(ciała świecące, źródła światła,* jak słońce, gwiazdy stałe, ciała płonące, fosforyzujące), bądź też odrzucają i rozpraszają światło na nie padające.— Według dawniejszych poglądów, **Ś.** miało być materją nader subtelną (płynem nieważkim), wypływającą z ciał świecących; hypoteza ta zwana *emanacyjną, emisyjną,* czyli *hypotezą wypływu,* podtrzymywaną i rozwiniętą była głównie przez Newtona (1692), nie mogła się jednak utrzymać, skoro poznano zjawiska interferencji czyli krzyżowania (ob.), przy których dwa promienie światła przecinające się, w miejsce większej jasności, wywołać mogą zupełną ciemność. Spostrzeżenie to stanowczo poparło *teorję undulacyjną* czyli *teorję drgań* albo *falowań,* według której **Ś.** jest objawem drgań eteru (ob.), substancji niesłychanie subtelnej, wypełniającej całą przestrzeń światową. Teorja ta, w zasadzie podana przez Huygensa (1690), rozwinięta następnie przez Fresnela, Younga, Cauchy'ego i in., nietylko zdołała wytłómaczyć wszystkie znane zjawiska świetlne, ale przewidziała mnóstwo zjawisk nieznanych, które doświadczenie najzupełniej potwierdziło, co stanowi najsilniejsze poparcie teorji. **Ś.** więc polega na drganiach poprzecznych eteru (ob. Falowy ruch); liczba tych drgań wynosi w sekundzie od 400 do 800 tryljonów (t. j, miljonów miljonów, 10^{12}). Od częstości drgań zawisła barwa światła; przy najwolniejszych drganiach, zatem najdłuższych falach, powstaje **Ś.** czerwone (od 400 — 470 tryljonów drgań na sekundę), przy drganiach szybszych **Ś.** pomarańczowe (470 — 520), dalej żółte (do 580), zielone (650), błękitne (700), indygowo-niebieskie (760), fijoletowe (do 800). Długości fal natomiast różnych tych barw są coraz krótsze, dla **Ś.** czerwonego długość fali wynosi 0,00076, dla światła fijoletowego 0,00039 milimetra. Sposób mierzenia drobnych tych długości podają wspomniane już objawy *krzyżowania* (ob.). **Ś.** zwykłe czyli białe jest mieszaniną **Ś.** różnych barw (ob. Barwy),—Przyjmowano dotąd, że drgania w eterze rozprzestrzeniają się skutkiem jego sprężystości, na podstawie wszakże badań teoretycznych Maxwella, popartych doświadczeniami Hertza (1887), przyjmuje się, że drgania świetlne są to bardzo szybkie drgania elektryczne, wraz z towarzyszącemi im i do nich prostopadłemi drganiami magnetycznemi; tą drogą rozwinęła się *elektromagnetyczna teorja światła,* która objawy światła sprowadza do kategorji zjawisk elektrycznych; fale elektryczne rozchodzą się z tą samą szybkością, co fale światła, rozprzestrzeniają się zatem w tym samym środku, w tym samym zatem eterze; drgania świetlne wyróżniają się jedy-

nie znaczniejszą częstością; długość fal świetlnych nie przechodzi dziesięciotysięcznych części milimetra, fale zaś elektryczne mają długość kilku i kilkunastu metrów (ob. Elektryczne drgania). — Światło rozchodzi się ze źródła po linjach prostych, które nazywamy *promieniami*; następstwem tego prostolinijnego rozchodzenia się światła jest zjawisko cienia (ob. Cień). — *Natężenie* **Ś.** maleje w stosunku kwadratów z odległości, jeżeli bowiem wyobrazimy sobie punkt świecący, otoczony kolejno powłokami kulistemi o promieniach 1, 2, 3... metrów, to powierzchnie wewnętrzne tych powłok otrzymują jednakową ilość światła, ponieważ wszakże wielkości ich rosną, jak kwadraty promieni, ogólna przeto ilość światła w tymże stosunku rozkłada się na każdej z tych powierzchni, czyli w odległości 1, 2, 3... od źródła światło słabnie w stosunku 1 : 4 : 9. Światło jest nadto tem słabszem, im pod bardziej ukośnym kątem pada na płaszczyznę, a oświetlenie danej powierzchni jest najsilniejsze, gdy promienie padają

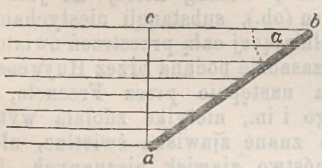

Fig. 1. Oświetlenie przez promienie padające ukośnie.

na nią prostopadle. Wypływa to stąd, że powierzchnia *ab* (fig. 1), na którą promienie padają pod kątem α, otrzymuje takąż samą ilość światła, jak powierzchnia *ac*, na którą promienie padają prostopadle; ponieważ zaś $ac : ab = \sin\alpha : 1$, przy ukośnem zatem padaniu promieni oświetlenie jest proporcjonalne do wstawy kąta, jaki promienie czynią z powierzchnią oświetloną. Do mierzenia natężenia **Ś.** służą *fotometry* (ob.).—*Szybkość światła* oznaczył po raz pierwszy Olaf Römer (1676) z zaćmień księżyców Jowisza (ob.). Księżyce te, przy każdym swym obiegu, wkraczając w cień przez planetę rzucony, ulegają zaćmieniu. Dla pierwszego z tych księżyców czas, jaki upływa między dwoma kolejnemi zaćmieniami, wynosi 42 godziny 28 minut i 36 sekund; Römer zaś wykrył, że gdy ziemia znajduje się w największem od Jowisza oddaleniu, zaćmienie widziane jest o 16 min. 36 sek. później, aniżeliby to było wtedy, gdyby ziemia przypadała w największem swojem do tej planety zbliżeniu. Opóźnienie to wszakże oznacza przeciąg czasu, jakiego potrzebuje światło, by przebiedz odstęp, o jaki ziemia oddalona jest od Jowisza więcej w swem największem, aniżeli w swem najmniejszem od niego oddaleniu; ponieważ zaś odstęp ten jest średnicą drogi, jaką ziema obiega dokoła słońca, wynosi zatem 299 miljonów kilometrów, a światło przebywa go w 996 sekundach, w ciągu zatem 1 sekundy przebiega światło około 300,000 kilometrów. Tę samą szybkość wyprowadził Bradley (1728) z aberacji (ob.) gwiazd stałych. Pomimo tak olbrzymiej szybkości światła zdołano ją wszakże wyznaczyć i z doświadczeń ziemskich, dwiema nawet metodami. Pierwszą z nich podał Fizeau (1849): Wiązka światła, wysyłana

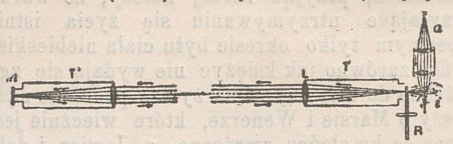

Fig. 2. Metoda Fizeau.

z *a* (fig. 2), po odbiciu od pochylonej płytki szklanej *i* przebiegała przez rurę T i padała na soczewkę L, która ją rzucała na zwierciadło *m*, umieszczane na stacji drugiej w odległości 8133 m.; od zwierciadła tego odbita wiązka światła wracała tą samą drogą i mogła być obserwowaną przy *i*. W płaszczyźnie ogniskowej soczewki L obracało się koło zębate R, opatrzone 720 zębami na obwodzie; gdy koło to dokonywało 12½ obrotów na sekundę, światło przy *i* gasło, wracając bowiem, napotykało ząb koła, który zajął miejsce przerwy między zębami. Czas zatem, jakiego światło potrzebowało na przebieżenie drogi *im* i napowrót, wyrównywał czasowi, przez jaki ząb nasuwa się na miejsce przerwy, a który wynosi $\frac{1}{720 \times 12{,}5 \times 2}$ sekundy. W ciągu tego czasu przebiega światło 2×8133 metrów, przez sekundę zatem $2 \times 8133 \times 720 \times 12{,}5 \times 2$ metrów. Doświadczenia te powtórzył Cornu (1873) i otrzymał stąd szyb-

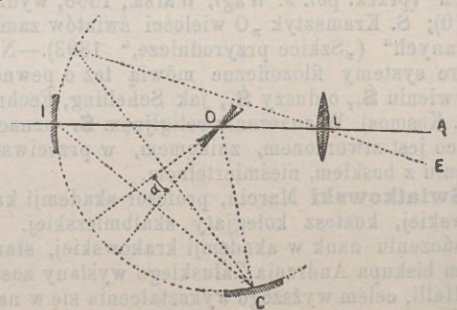

Fig. 3. Metoda Foucaulta.

kość światła 303.300 klm. Metody drugiej użył Foucault (1850). Silne źródło światła A (fig. 3), umieszczone jest po za soczewką L, która skupia promienie w wiązkę, zbiegającą się w I; wiązka ta wszakże napotyka zwierciadło płaskie O, które ją odrzuca i daje w C obraz punktu A. W C zwierciadło kuliste odrzuca wiązkę ku O, i obraz odtworzyłby się w punkcie A, gdyby zwierciadło O

pozostało nieruchomem; jeżeli wszakże zwierciadło to obróciło się o kąt α w czasie, przez który światło przebiegło drogę OC i CO, obraz powstaje w E, a promienie odbite skręciły o kąt 2α; znając zaś liczbę obrotów zwierciadła na sekundę, oraz odległości LA, LI, OC, można stąd szybkość światła obliczyć. Foucault otrzymał 298,000 klm.; a w ostatnich czasach tą samą metodą Michelson 299,820 kilometrów. W liczbie okrągłej zatem szybkość światła wynosi 300,000 klm. (42,000 mil geogr.) na sekundę, a szybkość ta przyjmuje się w astronomji za jednostkę do oceny odległości ciał niebieskich (ob. Gwiazdy, Paralaksa).—Światło, padając na ciała, ulega w części *odbiciu* (ob.), w części do nich przechodzi. Na zasadzie odbicia **Ś.** polega urządzenie *zwierciadeł* (ob.). Przez odbicie od powierzchni chropowatych światło ulega *dyfuzji* czyli *rozpraszaniu* (ob.). Światło wchodzące do ciała w części zostaje przez nie *pochłonięte* (ob. Pochłanianie), w części zaś przechodzi przez nie, zwłaszcza przez ciała *przezroczyste*. Światło atoli, przechodząc z jednego środka do innego, nie zachowuje już poprzedniego kierunku, ale ulega *załamaniu* (ob.); nadto, ponieważ *spółczynnik załamania* zależy od długości fali światła, każdy przeto rodzaj światła po przejściu przez ciała łamiące załamuje się inaczej, skąd promień światła białego po przejściu przez pryzmat tworzy obraz barwny, zwany *widmem* (ob.). Bliższe badanie widma powiodło do odkrycia *analizy spektralnej* (ob.). Rozdział ten **Ś.** na barwy, czyli *rozszczepianie (dyspersja)* światła, prowadzi do teorji barw (ob.). Ważnem bardzo jest załamywanie **Ś.** w bryłach ograniczonych powierzchniami krzywemi czyli w *soczewkach* (ob.), przez co powstają obrazy przedmiotów, podobnie jak w zwierciadłach. — Z pochłanianiem **Ś.** łączą się zjawiska *fosforencji* (ob.), *fluorescencji* (ob.), oraz działania chemiczne światła (ob. Fotografja).— Zwierciadła i soczewki są podstawą do urządzenia różnych narzędzi optycznych, jak *ciemni optycznej, lunet, teleskopów, mikroskopów* (ob. te wyrazy) i in. *Oko* (ob.) też uważane być może za przyrząd optyczny.—*Pierścienie barwne, uginanie* (ob.) czyli *dyfrakcja* **Ś.** i inne zjawiska polegają na krzyżowaniu **Ś.**—W niektórych kryształach promień **Ś.** po załamaniu dzieli się na dwa promienie; zjawisko to stanowi *podwójne załamanie* **Ś.** (ob. Załamanie). W świetle zwykłem cząstki eteru odbywają drgania we wszystkich możliwych kierunkach; jeżeli zaś drgania mają miejsce tylko w jednej płaszczyźnie, **Ś.** zowie się *spolaryzowanem* (ob. Światło spolaryzowane). — Nauka o **Ś.** zowie się optyką. Oprócz ogólnych dzieł fizyki por. Lommel: „Das Wesen des Lichts“ (1874); Stokes „Das Licht“ (1888); Tyndall „Sześć wykładów o świetle“ (przekł. W. Biernackiego, Warsz. 1899); S. Kramsztyk „Eter i jego znaczenie w fizyce“ (Warsz. 1898). Wykłady matematyczne optyki według najnowszych teorji: Poincaré „Théorie mathématique de la lumière (1894); Drude „Lehrbuch der Optik“ (1900); „Optik“; w „Encyklopaedie der Naturwissenschaften“ (1894).

Światło, otwór, średnica wewnętrzna rury, jak np. naczyń krwionośnych w ciele ludzkiem.

Światło czarne, rodzaj promieni ciemnych, które według Le Bon'a (1898 r.) mają wypływać z pewnych ciał pod działaniem pewnych podniet zewnętrznych, jak promieni słonecznych lub działań chemicznych, i obecność swoją zdradzają wpływem na płytę fotograficzną. Odkrycie to wszakże potwierdzenia nie zyskało.

Światło spolaryzowane, światło różniące się od światła zwykłego tem, że w tem ostatniem drgania eteru odbywają się we wszystkich kierunkach prostopadłych do promienia (ob. Światło), tu zaś tylko w kierunkach między sobą równoległych. Najprostszy przypadek *polaryzacji światła* zachodzi, gdy światło jest prostolinijnie spolaryzowane, to jest, gdy wszystkie drgania eteru odbywają się na jednej płaszczyźnie, zwanej *płaszczyzną drgań;* płaszczyzna, do której drgania są prostopadłe, zowie się *płaszczyzną polaryzacji*. Jeżeli wyobrazimy sobie promień światła, skierowany prostopadle do płaszczyzny rysunku (fig. 1), to w promieniu zwykłym A drgania dokonywają się w rozmaitych płaszczyznach, w promieniu zaś spolaryzowanym B w jednej tylko płaszczyźnie; promień więc zwyczajny przy obrocie nie okazuje żadnych różnic, gdy promień spolaryzowany przedstawia pewną zmienność, jak kartka papieru, którą przed oczyma obracamy; stąd też i przy obrocie promienia spolaryzowanego zachodzą pewne zmiany. Przyrządy do rozpoznania **Ś. s.** zowią się *analizatorami*. Takim analizatorem jest np. cienka płytka, wycięta z kryształu turmalinu; turmalin ma szczególną własność przepuszczania drgań równoległych do jego osi głównej, a pochłaniania drgań do niej prostopadłych; jeżeli przeto przez tafelkę turmalinową spoglądamy na światło spolaryzowane tak, aby drgania były równoległe do osi, pole widzenia jest jasne, ale jeżeli tafelkę tę obracamy tak, aby oś coraz bardziej pochyłe względem drgań przyjmowała położenie, pole widzenia coraz ciemnieje, a przy 90° staje się najciemniejszem. Promień światła zwykłego w przejściu przez płytkę turmalinową ulega w niej podwójnemu załamaniu

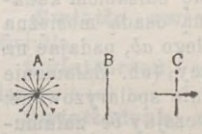

Fig. 1. Przecięcia promieni światła.

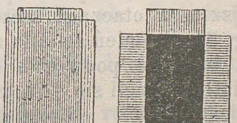

Fig. 2 i 3. Płytki turmalinowe.

(ob. Załamanie), dzieli się zatem na dwa promienie spolaryzowane, których drgania dokonywają się w płaszczyznach do siebie prostopadłych (fig. 1, C); jeden wszakże z tych promieni ulega pochłonięciu, a przez płytkę przechodzi tylko jeden promień spolaryzowany. Jeżeli złożymy dwie płytki turmalinowe, pierwsza z nich jest *polaryzatorem*, polaryzuje bowiem światło, druga zaś pozostaje analizatorem, dozwala bowiem polaryzację tę rozpoznawać. Jeżeli więc płytki złożone są tak, że osie ich krystaliczne są między sobą równoległe (fig. 2), to promień spolaryzowany przez pierwszą przechodzi przez drugą i pole jest jasne; jeżeli zaś osie są między sobą prostopadłe (fig. 3), promień przez drugą nie przechodzi i pole staje się ciemnem.

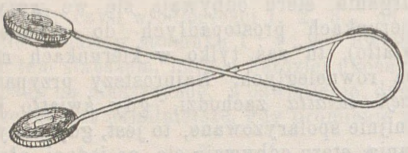

Fig. 4. Cążki turmalinowe.

Płytki turmalinowe osadzają się zwykle w cążkach drucianych (fig. 4), w oprawach korkowych, za pomocą których dogodnie obracać się mogą. Najlepszym jednak analizatorem jest *pryzmat Nicola* (1828); kryształ romboedryczny spatu wapiennego oszlifowuje się tak, aby dwie jego ściany równoległe PP, które są do krawędzi tępych pochylone pod 71°, były pochylone tylko pod 68° (fig. 5); wtedy kryształ się tak przecina, aby płaszczyzna HH przecięcia była prostopadła do dwu nowych ścian; dwie te części zlepiają się balsamem kanadyjskim i otaczają szczerniona osadą mosiężną (fig. 6). Promień światła zwykłego *ab*, padając na ten kryształ podwójnie łamiący (ob. Załamanie światła), dzieli się dwa promienie spolaryzowane; promień zwyczajny *bc* załamuje się silniej, pada bardzo pochyło na słabiej łamiącą warstwę balsamu, tak, że ulega od niej całkowitemu odbiciu, pada na uczerniona osadę i zostaje pochłoniętym; promień zaś nadzwyczajny *be*, którego drgania przypadają na płaszczyźnie przecięcia głównego, jako słabiej załamany, przechodzi. Jeżeli przeto przez pryzmat Nicola spoglądamy na światło spolaryzowane, to ono przechodzi bez osłabienia wtedy tylko, gdy jego płaszczyzna polaryzacji jest prostopadła do przecięcia głównego pryzmatu, a zostaje zniesionem zupełnie, gdy obie te płaszczyzny się schodzą.—**Ś. s.** zachodzi wprawdzie w przyrodzie, ale jest zawsze pomieszane ze światłem zwykłem, czyste **Ś. s.** musi być otrzymywane sztucznie; przyrządy do tego służące zowią się *przyrządami polaryzacyjnemi* czyli *polaryzatorami*. Najprostszy taki przyrząd przedstawiają opisane wyżej cążki turmalinowe. Światło polaryzuje się wszakże i innemi sposobami, ulega polaryzacji już przez zwykłe odbicie; światło odbite od powierzchni zwierciadlanej, wyjąwszy metalicznej, jest częściowo spolaryzowane, najdokładniejsza zaś polaryzacja ma miejsce wtedy, gdy promień *ab* (fig. 7) pada za powierzchnię odbijającą pod kątem takim, że promień odbity *bc* jest prostopadły do promienia załamanego *bd*, zatem gdy styczna trygonometryczna kąta, pod jakim światło pada, jest równa odwróconemu spółczynnikowi załamania ciała odbijającego; kąt ten padania nazywa się *kątem polaryzacji*, a dla szkła wynosi 55°. Promień załamany jest tu również spolaryzowany, ale w płaszczyźnie prostopadłej do płaszczyzny, w jakiej jest spolaryzowany promień odbity. Tłómaczy się to rozkładem, jakiemu ulegają drgania światła padającego. Na zasadzie polaryzacji przez odbicie polega *polaryzator Nörremberga* (fig. 8); polaryzatorem jest tu płyta szklana AB, pochylona pod kątem 35° względem osi przyrządu *Sc;* promień padający *ab*, odbija się w kierunku *bc*, skąd go płaskie zwiereiadło odrzuca ku górze, gdzie pada na zwierciadło czarne S, które może się obracać i służy jako analizator.—Również może być wywołaną polaryzacja przez załamanie światła, przez pochłanianie, jak w turmalinie, przez podwójne załamanie, a na tych zasadach polegają różne przyrządy polaryzacyjne, jak Hofmanna, Wheatstone'a, Dubosq'a i in. Promienie spolaryzowane mogą ze sobą interferować (ob. Krzyżowanie) i wywołują ciekawe zjawiska barwne, występujące wyraźnie zwłaszcza w cienkich tafelkach gipsowych, umieszczanych w przyrządzie polaryzacyjnym, między polaryzatorem a analizatorem; płytka taka okazuje się zabarwioną stąd, że światło w płytce gipsowej ulega podwójnemu załamaniu, a przez analizator przechodzą te tylko barwy, które nie zostały wsku-

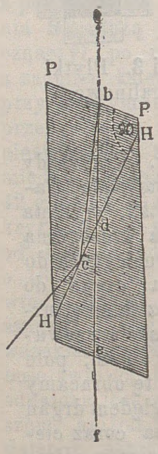

Fig. 5. Pryzmat Nicola.

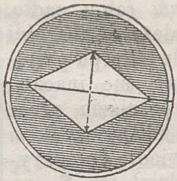

Fig. 6. Pryzmat Nicola w osadzie mosiężnej.

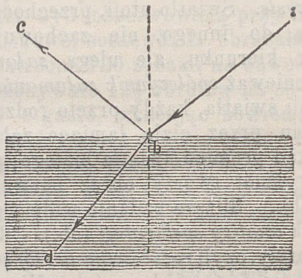

Fig. 7. Kąt polaryzacji.

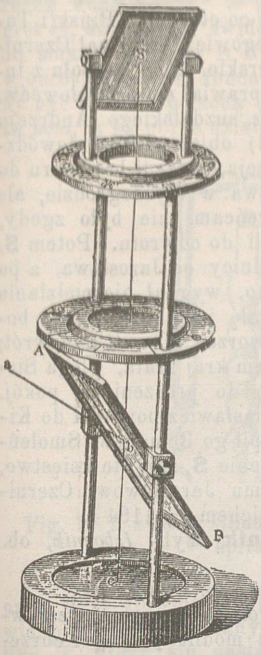

Fig. 8. Polaryzator Nörremberga.

tek krzyżowania przytłumione; płytki różnej grubości przedstawiają zabarwienie nieco różne, widmo zatem tego zabarwienia przedstawia pewne różnice, zależne od grubości płytek (tablica barwna „Światło," fig. 7 i 8). Ciekawe zwłaszcza są zjawiska takiej *polaryzacji barwnej* czyli *chromatycznej*, gdy płytki kryształów jednoosiowych, jak spatu wapiennego lub kwarcu, ścięte prostopadle do osi optycznej, w podobny sposób umieszczane są w przyrządzie polaryzacyjnym. Promienie przebiegające przez takie płytki ulegają w nich podwójnemu załamaniu, a oba stąd powstałe promienie, krzyżując się ze sobą, wydają piękne zjawiska barwne; ponieważ zaś w jednakich odległościach od osi optycznej warunki przebiegu promieni są jednakie, powstaje stąd szereg pierścieni barwnych (tabl. „Światło," fig. 1 i 2), przeciętych krzyżem czarnym lub jasnym, a to zależnie od położenia analizatora względem polaryzatora. Zjawiska barwne są bardziej zawiłe i urozmaicone w płytkach wyciętych z kryształów optycznie dwuosiowych, jak z aragonitu (tabl. „Światło," fig. 3 i 4); zamiast pierścieni barwnych kołowych występują tu linje krzywe, zwane *lemniskatami* (ob. Cassiniego krzywa). Ciała, załamujące światło pojedyńczo, jak szkło, stają się podwójnie łamiącemi, jeżeli wywołuje się w nich pewien stan napięcia. Gruba płyta szklana, gdy zostaje ściśnięta, okazuje w przyrządzie polaryzacyjnym smugi barwne (tabl., fig. 6); szkło silnie rozgrzane, a następnie szybko oziębione, staje się już trwale podwójnie łamiącem; płytka taka w przyrządzie polaryzacyjnym przedstawia krzyż z barwnemi figurami w kątach (tabl., fig. 5). Za następstwo interferencji może być też uważana *polaryzacja obrotowa, kołowa* i *eliptyczna*, gdy cząstki eteru odbywają drgania obrotowe po okręgach kół lub elipsach do promienia prostopadłych. Szczególną właściwość, dostrzeżoną przez Arago 1811, przedstawia kwarc: Jeżeli w przyrządzie polaryzacyjnym umieścimy tafelkę kwarcową na 1 milimetr grubą, to przy równoległem ustawieniu analizatora i polaryzatora nie otrzymamy najsilniejszego światła, ale, aby do tego dojść, potrzeba analizator obrócić o 19° przy świetle czerwonem, o 40° przy świetle fijoletowem; podobnie, aby otrzymać zupełną ciemność, trzeba analizator obrócić o 19° (40°) po za 90°; kwarc posiada przeto własność skręcania (obracania) płaszczyzny drgań, a tem samem i płaszczyzny polaryzacji, a to o kąt różny dla różnych rodzajów światła i proporcjonalny do grubości tafelki kwarcowej. Zjawisko to objaśnia się przez polaryzację kołową. Własność tę skręcania płaszczyzny polaryzacji posiada znaczna liczba cieczy; w *lewo zwrotne* są: olejek terpentynowy, roztwór gumy i in., w *prawo zwrotne*—roztwór cukru, olejek cytrynowy i in., ale warstwa cieczy powinna być dosyć grubą, aby skręcenie to było wyraźne. Skręcenie to w roztworze cukru jest proporcjonalne do ilości cukru w roztworze, tak, że na tej zasadzie można nawet oznaczać ilościową zawartość cukru w syropie (ob. Sacharymetrja).—Zjawiska polaryzacji pierwszy dostrzegł Malus (1808), następnie badali je Brewster, Arago, Fresnel, Young, Jamain i in. Bérard, Melloni i in. okazali, że ciepło promieniste również ulegać może spolaryzowaniu. Nazwa polaryzacji pochodzi stąd, że pierwotnie, gdy starano się ją tłómaczyć według teorji emisyjnej (ob. Światło), musiano przyjąć istnienie biegunów w cząsteczkach światła, jakie teorja ta uważa; w świetle spolaryzowanem cząstki te miały być obrócone jednoimiennemi biegunami w jedną stronę. Dokładne wyjaśnienie zyskały objawy polaryzacji dopiero w teorji undulacyjnej, która nadto przewidziała mnóstwo zjawisk tak zawiłych, że obserwacja bezpośrednia nigdy nie zdołałaby ich wykryć.

Światło zwierzyńcowe, ob. Zodjakalne światło.

Światłocień, rozkład światła i cienia w malarstwie (ob.).

Światłodruk, nazwa ogólna różnych metod drukarskich, w których płyta drukarska otrzymuje się przy pomocy fotografji. Należą tu zatem: fototypja, fotolitografja, fotogalwanografja, heljografja, heljografwiura i liczne inne tego rodzaju metody. Ob. Fotografja i Heljografja.

Światomir Henryk, pseudonim Krystyna Ostrowskiego.

Światosław, imię kilku książąt ruskich, z których ważniejsi: **Światosław** *Iyorowicz*, w. ks. Rusi, syn Igora i Olgi, * 920 czy 942 w Kijowie. Po śmierci ojca, jako małoletni, zostawał pod opieką matki, która przyjąwszy wiarę chrześcijańską, napróżno usiłowała i syna do jej przyjęcia skłonić. Od pierwszej młodości prowadził życie obozowe, zaprawiając się do wojen i wcześnie też rozpoczął zawód wojenny. Celem pierwszych jego wypraw (962—966) były brzegi Oki, Donu i Wołgi; zawojowawszy Wiatyczan, pobił Chazarów, zdobył gród ich Sarkel; dalej pokonał szczepy kaukaskie Jasów i Kasogów, opanował Fana-

gorję czyli Tmutorakań, i wszystkie posiadłości Chazarów na wschodnich brzegach morza Azowskiego. Wezwany 767 przez cesarza Nicefora Fokasa o pomoc, pogromił Bulgarów, zajął ich ziemię i zamierzył przenieść tu swe siedlisko. Wieść jednak o napadzie Peczeniegów na Kijów zmusiła go do opuszczenia na czas Bulgarji. Odparłszy najezdców i pochowawszy matkę, rozdzielił 970 Ruś między trzech synów: Jaropełkowi dał Kijów, Olegowi ziemię Drewlańską, Włodzimierzowi Nowogród, sam zaś powrócił do Bulgarji. Przyjęty nieprzyjaźnie przez mieszkańców, którzy połączyli się przeciw niemu z Grekami, pokonał Bulgarów pod Perejasławiem (Przesławiem) i zajął całe państwo. Z Bulgarji wtargnął do Tracji, został jednakże odparty od Adrjanopola. 971 cesarz wyruszył przeciwko **Ś.**; zdobywszy po zaciętym oporze Perejasław, posunął się ku Dunajowi, gdzie **Ś.** stał w obwarowanym obozie. W krwawej bitwie niedaleko Dersteru (Sylistrji) zmuszony był **Ś.** do cofnięcia się, i oblężony w tem mieście przez Greków, widząc że dalsza obrona jest niemożebną, wystąpił z miasta, stoczył z Grekami dwudniową krwawą walkę, jednak znękany ogromnemi stratami zgodził się na pokój, zawarty przez wybranych z obu stron pełnomocników; po osobistem jeszcze porozumieniu się obu przeciwników, ruszył **Ś.** z powrotem do swej ziemi, lecz w tej drodze napadnięty przez Pieczyngów, poległ w bitwie r. 972.

Świątosław *Jarosławicz*, ks. czernihowski, potem wiel. ks. kijowski, * 1027, † 1076 roku. Do udziału swego przyłączył Tmutorakań, Razań, Wiatyczów; w Tmutorakanie, gdzie posłał syna swego Gleba, nie mógł się utrzymać, wkrótce bowiem zagarnął go Rościsław Włodzimierzowicz. Następnie walczył **Ś.** z Wszesławem Połockim, 1068 r. zaś spólnie z bratem, w. ks. Iziasławem, z Połowcami. Pokonany nad Ałtą, pierzchnął do Czernichowa, wkrótce jednakże pomścił się tej klęski zwycięstwem nad Połowcami. 1073 został w. księciem. Dla niego przepisany został 1073 przez djaka Jana t. z. *Izbornik*, zawierający artykuły treści religijnej historycznej, filozoficznej i retorycznej, stanowiący jeden z najdawniejszych i najszacowniejszych pomników literatury st.-słowiańskiej i przechowany w rękopisie bibljoteki synodalnej w Moskwie. Drugi *Izbornik*, przepisany 1076 dla **Ś.** przez tegoż djaka, zawiera artykuły głównie treści religijnej i moralnej i znajduje się w rękopisie bibljoteki publicznej w Petersburgu.

Świątosław *Wszewłodowicz*, syn w. ks. Wszewłoda Olegowicza, otrzymał 1142 od ojca Czartoryjsk i Kleck, ale później zamienił te miasta na prowincję Włodzimierską. 1143 r. odbył z Iziasławem Dawidowiczem i Władymirkiem halickim wyprawę do Polski, skąd mnóstwo przywiódł z sobą jeńców. Po powrocie otrzymał od Iziasława Mścisławicza Międzybórz, Busk, Kotelnicę i in. miasta w zamian za Włodzimierz. Po śmierci Iziasława **Ś.** wziął stronę nowego w. ks. Rościsława Mścisławicza, za co otrzymał Pińsk i Turow (1154). 1157 **Ś.** Olegowicz otrzymał Czernihów, oddał **Ś.** ks. Siewierskie. 1168 pospołu z innymi książętami **Ś.** wyprawiał się na Połowców. Potem w zatargach w. ks. suzdalskiego Andrzeja z Rościsławiczami (1171) objął główne dowództwo nad wojskiem Andrzeja, wszedł bez oporu do Kijowa i obległ Mścisława w Wyszogrodzie, ale gdy między sprzymierzeńcami nie było zgody, w końcu zmuszeni zostali do odwrotu. Potem **S.** począł domagać się dzielnicy od Jarosława, a po odmówieniu zebrał wojsko, wygnał niespodzianie Jarosława, wziął w niewolę jego żonę, syna, bojarów, a zrabowawszy dworzec, odszedł napowrót; następnie zniszczył ogniem kraj brata, Olega Siewierskiego, i zmusił go do proszenia o pokój. Tymczasem Jarosław Iziasławicz powrócił do Kijowa, ale wkrótce odstąpił go Romanowi Smoleńskiemu, po którym następnie **Ś.** zajął to księstwo, odstąpiwszy bratu swemu Jarosławowi Czernihów. W końcu został mnichem i † 1194 r.

Świątosława Zbornik czyli *Izbornik*, ob. Świątosław Jarosławicz.

Świątowid, *Świątowit*, ob. Swantewit.

Świątynia, wyraz ogólny, oznaczający zarówno pogańskie miejsce do modlitwy, jak i chrześcijański kościół.

Świciaż, jezioro położone w pośrodku między źródłami Prypeci a miasteczkiem Włodawą, ma $1^1/_4$ mili długości a $\frac{1}{2}$ mili szerokości.

Swider, rzeka, poczyna się w powiecie Łukowskim gub. Siedleckiej, z kilku strumieni, łączących się na południe Stoczka; od tej osady płynąc ku północo-zachodowi odgranicza powiat Łukowski od Siedleckiego, a dalej ten ostatni od Nowomińskiego gub. Warszawskiej, poczem wchodzi w pow. Nowomiński, płynie pod Latowiczem, później po granicy z powiatem Garwolińskim i zwróciwszy się znowu w pow. Nowomiński płynie pod Kołbielą, Mlędzią i pod Wielkiemi Świdrami, na półn. Karczewa, wpada do Wisły. Długa 65 wiorst. Przyjmuje od prawej strony rzeczki Wodynię, Piaseczną, Sieniczkę i Mienię, od lewej kilka strumieni bez nazwy.

Świder, narzędzie służące wiercenia dziur w drzewie, metalach, kamieniach i t. d. Do wiercenia drzewa używają się **Ś.** łyżkowate, próżne, ślimakowate (fig. 1, A), spiralne (fig. 1, B, C), obracane ręcznie albo na warsztacie tokarskim; do metali służą też **Ś.** spiralne (fig. 1, D), albo też dłuta, zakończone dwoma ostrzami, schodzącemi się pod kątem. **Ś.** osadza się zwykle na przyrządzie, który obrót jego ułatwia; najczęściej jest to korba (fig. 2), opatrzona u góry rękojeścią A, a u dołu dźwigająca świder *b*; zresztą urządzenia te są różne. Przy robotach trudniejszych korba ze świdrem umieszcza się na podporze (fig. 3), w której spychana jest naciskiem śruby; w ten sposób powstają *machiny do świdrowania*, mające

różną konstrukcję. W machinie ściennej (fig. 4) pręt *bb*, dźwigający świder *a*, przytwierdzony jest do ściany osadami A B i może być wprawiany w obrót pasem bez końca R; ku dołowi przesuwany być może za pomocą pedału F, pręta *l* i drążka *nom*, a ku górze działaniem ciężaru G. Machi-

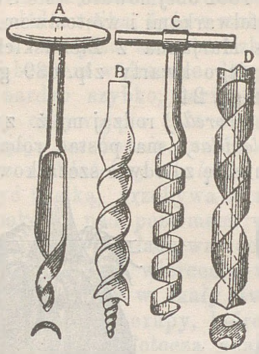

Fig. 1. A świder ślimakowaty, B,C,D świdry spiralne.

na ta służy głównie do wiercenia otworów w drzewie; przedmiot obrabiany W umieszcza się na stoliku T, który się nastawia za pomocą koła *h* i śruby *s*. W podobny sposób urządzone są też machiny przenośne. Machiny do wiercenia metali rozróżniają się na dwie kategorje, stosownie do tego, czy są przeznaczone do świdrowania otwo-

Fig. 2. Świder z korbką.

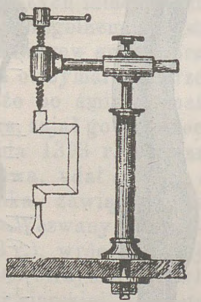

Fig. 3. Machina do świdrowania.

jest urządzony, że przy podnoszeniu unosi z sobą części skał, przez które przechodzi. Dla skał niezbyt twardych używają się świdry trzech typów: **Ś.** *łyżkowy* czyli *ślimakowy* (fig. 5), *spiralny* (fig. 6) i *klapkowy* (fig. 7). Ten ostatni składa się z walca blaszanego, zamkniętego od dołu klapką, otwierającą się ku górze; piasek, gromadzący się w walcu przy opuszczaniu świdra, ochroniony jest klapką od wysypania przy podnoszeniu go w górę. Do wiercenia otworów w skałach twar-

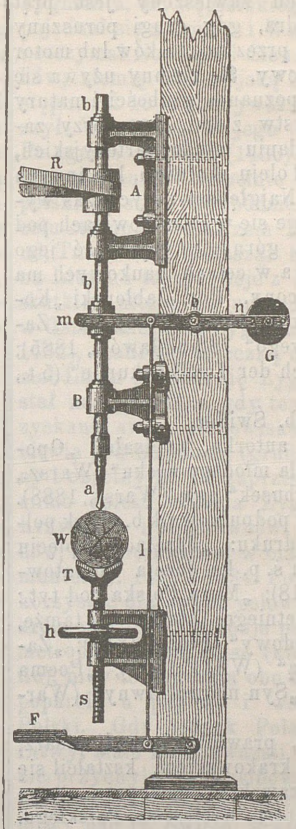

Fig. 4. Machina ścienna.

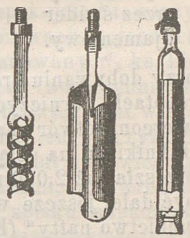

Fig. 6. Fig. 5. Fig. 7.

Fig. 5. Świder łyżkowy.
Fig. 6. Świder spiralny.
Fig. 7. Świder klapkowy.

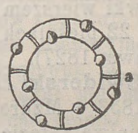

Fig. 8. Koniec dolny świdra djamentowego.

rów wązkich, czy też szerokich i długich, jak np. przy wyrabianiu rur do pomp, machin parowych, dział i t. d. Machina taka składa się z osi, na której osadzone jest koło metalowe, na obwodzie zaopatrzone nożami.—Do wiercenia pokładów ziemi służy **Ś.** *ziemny*, którego główną część stanowi pręt świdrowy, złożony z kilku części pojedyńczych, najczęściej z rur żelaznych lub stalowych, które w miarę zagłębiania świdra ze sobą się łączą śrubami. Koniec tego pręta, czyli **Ś.** właściwy, ma postać rozmaitą, stosownie do natury skał, przez które ma przechodzić; najczęściej tak

dych służą **Ś.** *wieńcowe*, złożone z wieńca żelaznego opatrzonego zębami; częściej jednak używają się **Ś.** *djamentowe* (fig. 8), od poprzednich twardsze, w których zęby zastąpione są 6—8 djamentami. Działaniem tego świdra wyrzyna się w ziemi otwór obrączkowy (fig. 9), w którym pozostaje jądro, dające się wydobywać. Oprócz powyższych **Ś.** *obrotowych* używają się też **Ś.** *uderzające*, działające przez uderzanie ciężką bryłą, postaci dłóta. Dłóto takie jest bądź trwale do pręta przymocowane, bądź też przy opuszczaniu oswobadza się i własnym ciężarem o skałę ude-

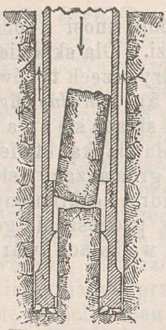

Fig. 9. Otwór wywiercony przez świder djamentowy.

rza, poczem pręt za pomocą odpowiednich nożyc dłóto znów chwyta i w górę podnosi. Dla wprawiania w ruch świdrów obrotowych jest górna część pręta opatrzona głową czyli rękojeścią, którą ujmują robotnicy, zastępuje ich wszakże często lokomobila. Przy świdrach uderzających działa drąg dwuramienny, na którego jednym końcu zawieszony jest pręt świdra, gdy drugi poruszany jest przez robotników lub motor parowy. **Ś.** ziemny używa się do poznania grubości i natury warstw ziemi, oraz przy zakładaniu studni artezyjskich, przy dobywaniu źródeł oleju skalnego, lub innych robotach górniczych. Najgłębszy dotychczas wywiercony otwór znajduje się w Paruszowicach pod Rybnikiem na Śląsku górnym; głębokość jego przeszła już 2,000 m., a w celach naukowych ma być dalej jeszcze wiercony. Por. Jabłoński „Kopalnictwo nafty“ (Kraków, 1884); Maślanka „Zarys kopalnictwa naftowego“ (Stanisławów, 1885); Tecklenburg „Handbuch der Tiefbohrkunde“ (5 t., 1886—93).

Świder ziemny, ob. Świder.

Świderska Marja, autorka, napisała: „Opowiadania historyczne dla młodego wieku“ (Warsz., 1887, 2 w., 1898); „Garbusek“ pow. (Warsz., 1888).

Świderski Jędrzej, podpułkownik b. wojsk polskich, poeta, wydał z druku: „Józefada w pięciu pieśniach nad zgonem ś. p. ks. Józefa Poniatowskiego“ (Warszawa, 1818); „Muza Polska pod tyt.: Pieśni ośmdziesięcioletniego starca“ (tamże, 1807); „Pustelnik narodowy“ (Płock, 1816); „Zabawki wierszem i prozą“ (Wilno, 1804); „Poema we 22 pieśniach p. t.: „Syn marnotrawny“ (Warszawa, 1827).

Świderski Leopold, prawnik i komedjopisarz, * 1853 w Mzurowie w krakowskiem, kształcił się w uniwersytecie warszawskim, następnie otrzymał posadę w prokuratorji Królestwa Polskiego. Napisał komedje: „Pokusa,“ „Jesienią,“ „Dziwacy,“ „Jedna chwila,“ „Nieoględni,“ „Ojcowizna,“ „Na wsi,“ „Dzieciaki,“ „Józio w kłopocie,“ „Nowy dziedzic,“ „Ruina,“ „Warschauman et C-ie,“ „Róża,“ „Demokraci.“ Dramaty mieszczańskie: „Złote więzy,“ „Bracia.“ Zbiór jego komedyjek dla dzieci wyszedł w r. 1883.

Świdnica, niem. *Schweidnitz*, niegdyś udzielne księstwo śląskie, w XIV wieku było w posiadaniu Czech, a r. 1741 Prusom zostało odstąpione. Składa się obecnie z powiatów Świdnickiego, Reichenbachskiego, Strzygawskiego i Waldenburskiego w Wrocławskiej, a Bolkenhajńskiego i Landshuckiego w Lignickiej regencji Śląska pruskiego.

Świdnica, dawne miasto stołeczne księstwa Świdnickiego, obecnie miasto powiatowe i twierdza w pruskiej regencji Wrocławskiej, na lewym brzegu Bystrzycy (Weistritz) i przy kolei żelaznej wrocławsko-reichenbachskiej położone, liczy 26,300 mieszkańców.

Świdnickie starostwo niegrodowe leżało w województwie i powiecie Lubelskim. Podług lustracji z r. 1602 obejmowało wsie Świdnik Wielki i Mały, z folwarkami i wójtostwem. W r. 1771 posiadała je Marjanna z Zielińskich Puławska, opłacając z niego kwarty złp. 639 gr. 15, a hyberny złp. 62 gr. 24.

Świdrak *(Toredo)* rodzaj małż z rodziny *skałotoczy (Pholacidae)*, ma postać robakowato wydłużoną, a muszlę zaledwie szczątkową, bez wią-

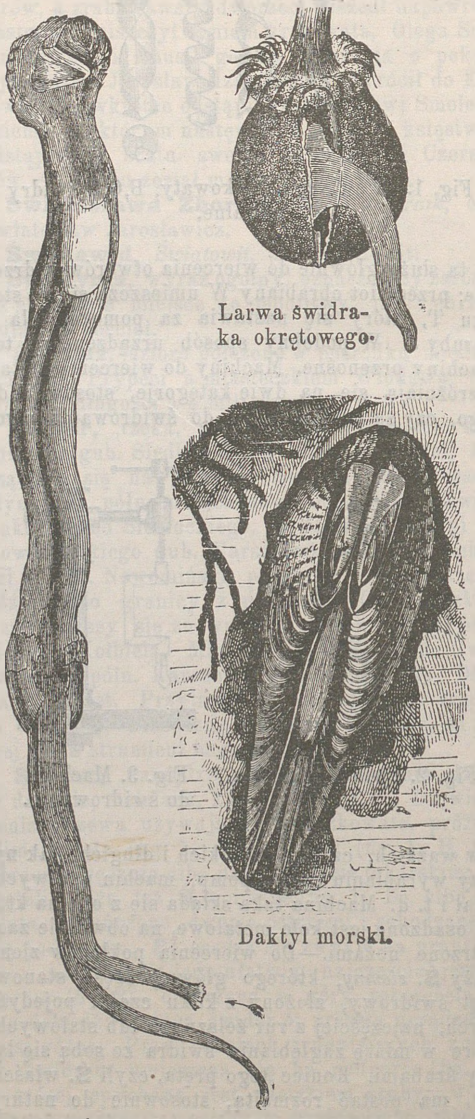

Larwa świdraka okrętowego.

Daktyl morski.

Świdrak okrętowy.

zadeł, umieszczoną w przedniej części ciała, z tyłu zaś posiada dwa łopatkowate wyrostki chrząstkowate, zrosłe z rurą wapienną, którą zwierzę pokrywa wywiercany przez siebie otwór; cewki oddechowe (syfony), bardzo długie, skierowane są ku otworowi zewnętrznemu, w którem zwierzę przebywa. **Ś.** *okrętowiec (T. navalis)*, długości mniej więcej dżdżownika, żyje w morzach, zwłaszcza w portach i zrządza znaczne szkody w okrętach, wierci bowiem w drzewie długie przewody. Mnożą się bardzo szybko; larwy mają jeszcze dwie skorupy okrywające całe ciało i przez pewien czas bujają swobodnie, zanim przyczepiają się do drzewa.—Właściwy *skałotocz (Pholas)* ma muszlę dosyć wielką, przebywa w morzu w niewielkiej głębokości pod poziomem wody i wierci otwory najchętniej w skałach wapiennych. Jeżeli materjał jest mięki, do wiercenia wystarcza im noga, ale do wkręcania w skały twardsze służą im ząbki na brzegach skorupy, które się przytem zużywają. Gatunki skałotocza znajdują się we wszystkich morzach i są jadalne; *P. dactylus (daktyl morski)*, na wybrzeżach francuskich i włoskich, świeci w nocy.—Dziury w skałach wierci też *kamienieda (Lithodomus)*, jakkolwiek nie należy do skałotoczy, ale do omułkowatych (ob. Mytilus).

Świdrowe studnie, studnie abisyńskie, ob. Studnia.

Świdrujące muszle, ob. Świdrak.

Świdrygiełło-Bolesław, w. książę litewski, jeżeli nie najmłodszy, to jeden z dwu najmłodszych synów Olgierda, znany ze swego wichrzycielstwa, * 1370 r., † 1452 r. W pierwszych latach młodości nie odznaczał się niczem szczególnem; po wstąpieniu Jagiełły na tron polski wbrew swemu przekonaniu przyjął katolicyzm i otrzymał na chrzcie imię *Bolesław*. Oburzony, że po śmierci matki (1392) nie otrzymał Witebska, zajął go przemocą, ale zwyciężony przez Witolda 1393 r. odesłany królowi jako jeniec do Krakowa, udał się stąd do Węgier i tam bawił lat kilka, zawiązując stosunki z Krzyżakami 1398 r. Wezwany przez Jagiełłę (prawdopodobnie 1398 r.), wrócił do kraju, walczył nad Worsklą i r. 1400 otrzymał we władanie Podole i część ziemi Siewierskiej. Niechętny Polsce, podżegany żądzą zemsty na królu i Witoldzie, posiadając nadto sympatję Rusinów, marzył o Litwie niepodległej pod swem berłem i wobec zacieśniającej się coraz bardziej unji między Litwą a Koroną stawiał dokonaniu tego dzieła wszelkie możliwe przeszkody. Zawarł więc z Krzyżakami w Malborgu 1402 z. traktat (mający na celu zrzucenie Witolda) i wyruszył wespół z nimi na Wilno (Lip. 1402), ale gdy wyprawa ta nie powiodła się, siedział rok blizko w twierdzy krzyżackiej Beiselacken koło Rastenburga, a następnie (1403) przywrócony do łaski królewskiej. przebywał początkowo w Wilnie; r. 1407 otrzymał Brańsk od Witolda. Zdradzając zaufanie jego, zawiązał stosunki z Wasilem, w. ks. Moskwy, i z hanem tatarskim, przeciągnął na swą stronę wielu kniaziów i bojarów, spalił kilka zamków, udał się 1408 do Moskwy i otrzymał tam od w. księcia znaczne posiadłości, ale nic nie skorzystawszy na równoczesnej wojnie między Witoldem a Wasilem, udał się 1409 do Krzyżaków i ponowny dla odzyskania swych ziem zawarł z nimi traktat. Witold jednak potrafił go pochwycić w swe ręce (jesienią 1409) i więził przeszło lat ośm; nareszcie przy pomocy przychylnych sobie panów uciekłszy z Krzemieńca (marzec 1418 r.), udał się na dwór Zygmunta, kr. węgierskiego; jednakże już 1419 r. pojednał się z królem i Witoldem, wrócił 1420 r. i otrzymał Nowogród Siewierski, Brańsk i Czernihów, ziemię Kołomyjską i t. d. Odtąd przez następne lat 10 zachowywał się spokojnie i towarzyszył Witoldowi w jego wyprawach wojennych. Po zgonie Witolda (1430) mianowany w. ks. Litwy, postanowił zupełnie z pod zwierzchnictwa polskiego się wyswobodzić. Pozawiązywał w tym celu stosunki z cesarzem Zygmuntem i Krzyżakami, Tatarami i Wołoszą; blizko lat dwa wichrzył na Litwie i toczył boje z Polakami, aż wreszcie skutkiem ułożonego uprzednio spisku napadnięty w Oszmianie przez Zygmunta Kiejstutowicza (sierp. 1432), ocalił się ucieczką do Połocka, a cała niemal Litwa poddała się Zygmuntowi, który też został następcą **Ś.** i, gdy ten zbrojnie kusił się o odzyskanie swego stanowiska, pokonał go w walnej bitwie pod Oszmianą (grud. 1432). Niezmordowany i obrotny **Ś.** nie zaprzestał swych działań, ale mimo opieki cesarza Zygmunta, mimo pomocy Krzyżaków i Mieczowców, mimo sympatji Rusinów, nic nie wskórał w ciągłych walkach z Zygmuntem r. 1433 i 1434. Po śmierci Jagiełły, chcąc korzystać dla swych celów ambitnych ze zmiany króla w Polsce, pracuje przy pomocy Herasyma, metropolity całej Rusi (którego potem kazał spalić), niby to nad unją obu kościołów i zyskuje tem poparcie u papieża i wszystkich nieprzyjaciół Polski. Gdy jednak Polacy i Zygmunt, w. ks. Litwy, mało na to zważali, a **Ś.** lękał się utracić przychylności Rusinów, rzecz całą musiał oręż rozstrzygać. Jakoż 1 wrześ. 1435 r. przyszło do bitwy nad rz. Świętą, w której **Ś.** na głowę rozbity, opuszczony przez Krzyżaków, których był narzędziem, utracił wszystkie posiadłosci na Litwie, utrzymawszy w swych rękach jeno Wołyń i Kijowszczyznę. Nareszcie zgrzybiały już **Ś.** i trudami złamany poddał się 1436 r. w Krakowie zwierzchnictwu Polski i został w posiadaniu Wołynia. Odtąd zachowywał się już aż do śmierci spokojnie, przebywając w Łucku lub też w dobrach swych nad Prutem (skąd urosła baśń, jakoby na Wołoszczyźnie owce pasał). Nie był to człowiek zwyczajny, owszem posiadał **Ś.** wyższe zdolności, ale przez brak równowagi, pochodzącej z ambicji bez granic i z wielkiej nienawiści do Polski, stał się tylko wichrzycielem i burzycielem. Mimo skłonności do pijaństwa i okrucieństwa miał szczęś-

cie do ludzi, posiadał sympatję Rusinów i na nich całą swą siłę opierał.—Porów. Kotzebue'go „Switrigail“ (Lipsk, 1820; rozprawa nie mająca dziś żadnej prawie wartości); Stadnickiego „Bracia Wład. Jagiełły“ (Lwów 1867, str. 305—366).

Świdrzyk, *Wrzecionka*, rodzaj ślimaków, ob. Clausilia.

Świdwa, roślina, ob. Dereń.

Świdziński (Konstanty), bibljograf i starożytnik polski, ur. 1793 w Sulgostowie, z ojca Kajetana, kasztelana radomskiego. Ukończywszy nauki w liceum warszawskiem pod kierunkiem ówczesnego rektora Lindego, w r. 1812, po śmierci ojca objął zarząd majątku dziedzicznego i obok tego zajmował się gorliwie poszukiwaniem rzadkości bibljograficznych i badaniami naukowemi. Od 1831 zaczął występować w sprawach publicznych, będąc dwukrotnie obrany marszałkiem sejmiku opoczyńskiego. W r. 1830 zasiadał na sejmie jako poseł opoczyński. Po r. 1831 przebywał w Krakowie, a od r. 1833 osiadł na Ukrainie, gdzie znaczny po matce odziedziczył majątek. Później majątek ten sprzedał, obracając dostatki swoje na książki, starożytności narodowe i t. p. zabytki, w zamiarze uczynienia z nich daru na pożytek ziomków. Człowiek bardzo uczynny, skupiał około siebie całe życie umysłowe prowincji. Poświęcił niemal całe swoje życie i mienie na zbieranie pomników przeszłości narodowej, nagromadził ich nieoszacowane skarby i testamentem z r. 1855 powierzył je opiece ordynacji Myszkowskich, warując, aby otwarte były dla publiczności, w miejscu dostępnem, mianowicie w Warszawie. Na zakupienie domu na ten cel przeznaczył osobny fundusz, a na utrzymanie i pomnażanie zbiorów zapisał klucz Sulgostowski w powiecie Opoczyńskim. Aleksander hrabia Wielopolski, margrabia Myszkowski, wkrótce po zgonie Ś. 1855 r. w Kijowie, przeniósł muzeum jego w r. 1858 z Sulgostowa do dóbr swoich, umieścił je w Chrobrzy i od r. 1859 zaczął ogłaszać roczniki p. t. „Bibljoteka ordynacji Myszkowskiej, zapis Konstantego Świdzińskiego“ (tom I, Kraków 1859, tom II, tamże 1860). Gdy jednakże obrot, jaki wzięły te zbiory, nie odpowiadał zamiarom ich założyciela, margrabia Wielopolski zrzekł się ich dobrowolnie i powrócił je rodzinie Świdzińskich, która na innych już warunkach oddała je ordynacji Krasińskich, ta zaś, wcieliwszy je do swoich zbiorów, umieściła w Warszawie, nie wzbraniając do nich przystępu publiczności.

Świecące bakterje, ob. Świecące grzyby.

Świecące farby, ob. Fosforescencja.

Świecące grzyby, bakterje fosforyzujące, czyli mające własność wydawania światła. Najważniejsze gatunki takich *fotobakterji* są *Photobacterium phosphorescens* i *P. Pflügeri*, rozwijające się zwłaszcza na martwych zwierzętach morskich. Inne gatunki sprowadzają jednostajne świecenie morza. Własność świecenia mają też i niektóre grzyby wyższej organizacji, zwłaszcza ich grzybnie i osadniki, jak *Agaricus olearius*, *A. igneus*, *A. melleus* i in. Grzyby te wywołuje świecenie zgniłego drzewa i niektóre inne, tego rodzaju zjawiska. (Ob Fosforescencja).

Świecące obłoki, ob. Zorza.

Świecące zwierzęta, zwierzęta mające własność fosforyzowania, czyli wysyłania własnego światła. U zwierząt lądowych objaw ten występuje rzadko, tylko u niektórych tysiąconogów, u świetlika (ob.), latarnika (ob.), natomiast bardzo jest rozpowszechniony śród zwierząt morskich, jak u korzenionogów, żegawnic, osłonic, a nawet u wielu ryb, żyjących w znacznych głębokościach. Niektóre zwierzęta świecą całą powierzchnią ciała, inne posiadają do tego właściwe narządzia. Zjawisko to dostatecznie wyjaśnione nie jest; polega zapewne na wydzielaniu powolnie utleniającej się substancji (ob. Fosforescencja). Świecenie służy zwierzętom do odstraszania nieprzyjaciół, wabienia samic, oraz do rozjaśniania ciemności, zwłaszcza rybom przebywającym w głębiach oceanu, dokąd już światło dzienne nie dochodzi. Rośliny objawów świecenia nie przedstawiają, a przytaczane objawy polegają na błędnych dostrzeżeniach; świecą jedynie niektóre bakterje i grzyby pewnych wyższych grzybów (ob. Świecące grzyby).

Świecący wodotrysk, wodotrysk oświetlony w taki sposób, że prąd wody wydaje się jaśniejącym, nieledwie płomienistym. Złudzenie to powstaje ztąd, że promienie światła ulegają w prądzie wody całkowitemu odbiciu wewnętrznemu (ob. Załamanie światła), zostają w nim uwięzione

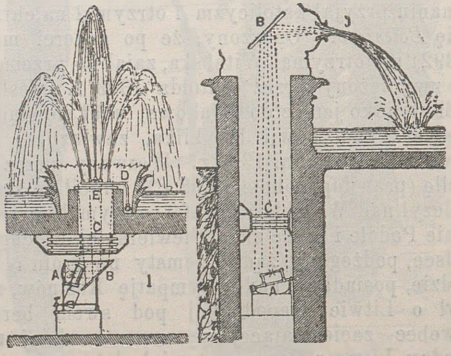

Wodotryski świecące.

i sprowadzają jego jasność w sposób podobny, jak powstaje blask djamentu. Oświetlenie takie powstaje, jeżeli promienie światła przebiegają strumień wody w całej jego długości. Przyrząd oświetlający, złożony z lampy elektrycznej i zwierciadła parabolicznego A (fig. 1) umieszczony jest poniżej wodotrysku; promienie światła odbite od zwierciadła B, pochylonego pod kątem 45°, prze-

biegają przez płytę szklaną E, ponad którą wzbija się wodotrysk, wybiegający rurą D. Przy C znajduje się zbiór szkieł różnobarwnych, które kolejno nasuwać można, co sprowadza wciąż zmienne zabarwienie wodotrysku. Jeżeli prąd wody wytryska w kierunku poziomym, promienie lampy A (fig. 2) padają na zwierciadło B, które je odrzuca do wytrysku J; zbiór szkieł barwnych znajduje się w C.—Zasada podobnego oświetlania wodotrysków znana była z doświadczeń Colladona 1841 r., ale na wielką skalę wodotryski świecące urządzone zostały najpierw na wystawach angielskich w Londynie (1884), Manchestrze (1887), Glasgowie (1888), następnie w Paryżu (1889), Lwowie (1894). Urządzają się też drobne tego rodzaju wodotryski pokojowe.

Świece, pręty walcowe, utworzone z materjałów oświetlających stałych, w których osi umieszczony jest knot bawełniany. Stosownie do materjału **Ś.** są stearynowe, łojowe, parafinowe, woskowe, olbrotowe i in. Grubość knota powinna być w należytym stosunku do średnicy **Ś.**; gdy **Ś.** jest zbyt gruba, pozostaje na obwodzie jej niestopiony brzeg, wewnątrz którego gromadzi się tłuszcz ciekły, co powoduje zmniejszanie się płomienia. Najważniejsze obecnie są **S.** *stearynowe* czyli raczej *stearowe*, gdyż wyrabiają się z kwasu stearowego (ob. Stearyna); ze stearyny, jako zawierającej glicerynę, **Ś.** zbliżają się do łojowych. Materjałem surowym do wyrobu kwasu stearowego jest łój barani lub wołowy, albo też olej palmowy, do przerabiania których służy kilka metod. Najczęściej używana polega na dodaniu wapna do stopionego łoju, przyczem gliceryna się wydziela, a utworzone mydło wapienne (ob. Mydło i Tłuszcze) rozkłada się kwasem siarczanym, który z wapnem wydaje gips. Do masy tej, która już przeto zawiera oswobodzone kwasy tłuszczowe, dopuszcza się parę wodną, pod wpływem której kwasy tłuszczowe się stapiają i spływają na powierzchnię, skąd zebrane, zlewają się do płytkich form blaszanych, gdzie krzepną w masę mięką, która poddaje się silnemu wyciskaniu w workach, naprzód na zimno, następnie na ciepło, przez co kwasy ciekłe zostają wydalone, a pozostaje masa twarda, na wyrób świec używana. Kwasy ciekłe, przytem odpływające, używają się do fabrykacji mydła lub do stłuszczania wełny.—Postępowanie to znacznie ulepszył Milly przez wystawienie mieszaniny tłuszczu i wapna na wysoką temperaturę, przez co ilość potrzebnego wapna i kwasu siarczanego znacznie się zmniejsza.—Inne metody rozszczepiania tłuszczów obojętnych na glicerynę i kwasy tłuszczowe polegają na użyciu kwasu siarczanego, albo też wody ogrzanej pod silnem ciśnieniem do temperatury wyższej od normalnego punktu wrzenia; w miejsce tak silnie ogrzanej wody użyć też można silnie rozgrzanej pary wodnej.—Tak otrzymane kwasy tłuste topią się jeszcze i oczyszczają działaniem kwasu siarczanego, pary wodnej i białka, poczem odlewają się w formy. Przy wolnem stygnięciu kwas stearowy ma skłonność do krystalizowania w wielkie listki, jeżeli oziębianie odbywa się wolno, przez co otrzymują się **Ś.** niejednostajnie przezroczyste, łatwo się łamiące. Niedogodność tę usuwa dodatek kwasu arsenowego, co jednak ze względów hygienicznych jest szkodliwem, wosku lub parafiny; należy nadto kwas stearowy odlewać niezbyt gorący, ale w chwili, gdy jest oziębiony prawie do punktu krzepnięcia. Formy do **S.** stearynowych (fig. 1), składają się ze stopu cyny i ołowiu. Knot naciąga się w osi formy, gdzie u dołu utwierdzonym jest w małej dziurce, u góry zaś w lejku osadzonym w formie, przez który wlewa się stopiony kwas stearowy. Obecnie używa się prawie wszędzie machin do odlewania świec (fig. 2), które dozwalają robotę prowadzić w sposób ciągły; w machinach tych sznur przeznaczony na knoty przeciąga się przez formy i dopiero po wydobyciu **Ś.** z formy odcina.—W niektórych fa-

Fig. 1. Formy do świec stearynowych.

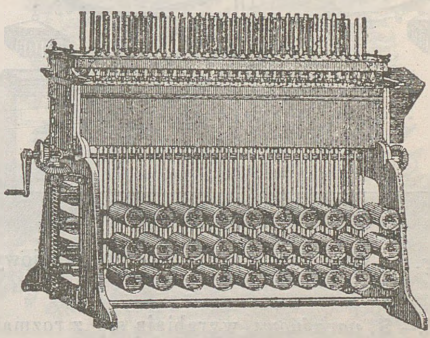

Fig. 2. Machina do wyrobu świec stearynowych.

brykach **Ś.** wystawiają się na powietrze, gdzie pod wpływem promieni słonecznych i rosy się bielą, poczem ostatecznie polerują.—Knot winien być jednostajnej grubości i czysty. Z początku był kręconym, jak to ma dotąd miejsce u **Ś.** łojowych, obecnie jest pleciony; nadto napawa się go kwasem bornym i fosfornym, które z popiołami pozostającemi po spaleniu knota wydają masę szklistą, skąd tworzy się ciężka perełka na końcu knota, przez co ten się na zewnątrz pochyla i zupełnie spala, a mała cząstka ciał mineralnych opada; tym sposobem **Ś.** stearynowe nie potrzebują *objaśniania*, czyli ciągłego obcinania knota zwęglonego. Odcień żółtawy nadaje się **Ś.** stearynowym błękitem pruskim i karminem. Przez dodanie 10% wosku **Ś.** stearynowe nabierają większej przezroczystości (**Ś.** *cerofanowe*). **Ś.** *kompozytowe* wyrabiają się w Anglji, z oleju kokosowego i kwasu

stearowego, **Ś.** *palmowe* z kwasu stearowego, otrzymywanego z oleju palmowego.—**Ś.** *łojowe*, wyrabiane z łoju oczyszczonego, dzielą się na *maczane* czyli *ciągnione* i *odlewane* czyli *rurkowe*. Pierwsze otrzymują się przez kilkakrotne zanurzenie knotów w stopionym łoju; w tym celu zawiesza się 16—18 knotów na pręcie i 10—12 takich prętów zanurza się razem w łój najpierw gorący, a potem kilkakrotnie w łój oziębiony prawie do punktu krzepnięcia, dopóki świece nie otrzymają żądanej grubości, poczem raz jeszcze wprowadzają się do łoju gorętszego, by otrzymały powierzchnię jak najgładszą. Robotę ułatwia koło, na którem zawieszać można znaczną liczbę prętów z knotami (fig. 3), a przez obrót koła można je kolejno w naczynie z łojem zanurzać. **Ś.** łojowe odlewane wyrabiają się w formach, jak stearynowe; są wogóle lepsze niż ciągnione; łój na **Ś.** używany jest najczęściej mieszaniną łoju wołowego i baraniego; ten ostatni nadaje **Ś.** twar-

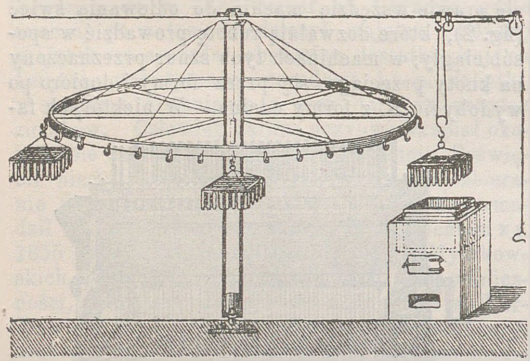

Fig. 3. Przyrząd do odlewania świec łojowych.

dość.—**Ś.** *parafinowe* wyrabiają się z rozmaitych gatunków parafiny (ob.), a dla podwyższenia ich punktu topliwości dodaje się zwykle nieco kwasu stearowego (**Ś.** *melanylowe*); fabrykacja ich odbywa się jak **Ś.** stearynowych, knoty używają się tu tylko plecione. **Ś.** *belmontynowe* wyrabiają się z belmontyny (ob. Parafina), zresztą nie różnią się od nich **Ś.** *ozokerytowe*, z wosku ziemnego (ob.), który dostarcza głównie Galicja. Na **Ś.** *żałobne* barwi się parafina łupinami nerkowca (ob. Anacardium). **Ś.** *woskowe* robią się po prostu przez obwijanie knota woskiem zmiękczonym i spłaszczonym, albo przez oblewanie knota woskiem stopionym, rzadziej przez odlewanie w formach. *Sztoczki woskowe* wyrabiają się przez przesuwanie knota przez koryto napełnione woskiem stopionym i przeciąganie go przez tarczę żelazną lub miedzianą, opatrzoną otworami rozmaitej szerokości, jak w drutownicy; dla powiększenia giętkości wosku dodaje się do niego nieco łoju lub żywicy. **Ś.** *olbrotowe* (ob. Olbrot) dosyć są używane w Anglji i Ameryce, lubo są drogie.—Sama funkcja **Ś.** jest czynnością skomplikowaną; materjał oświetlający topi się działaniem ciepła, podnosi się w knocie wskutek jego włoskowatości, rozkłada się na produkty gazowe, które się spalają, w warunkach przyjaznych dla wywiązywania światła (ob. Palenie). Przykra woń, przy gaszeniu **Ś.** łojowych powstająca, pochodzi z rozkładu gliceryny; po woni tej można poznać dodatek stearyny lub łoju do świec stearowych.—**Ś.** woskowe znane już były starożytnym, **Ś.** łojowe powstały prawdopodobnie w czasach prześladowania chrześcijan, początek **Ś.** stearynowych datuje się od początku XIX wieku, gdy Chevreul i Gay Lussac, otrzymali patent na wyrób kwasu stearowego w 1825; knoty plecione wprowadził Cambacérès 1834 r., **Ś.** parafinowe dopiero zaczęły wchodzić w użycie około 1860 r.

Świece elektryczne, świece Jabłoczkowa, ob. Elektryczne światło.

Świece rzymskie, ob. Sztuczne ognie.

Świecenie morza, ob. Morze i Świecące grzyby.

Świecianowski Juljusz, budowniczy, członek honorowy Stowarzyszeń mistrzów Panteonu w Rzymie, akademji sztuk pięknych w Bolonji, akademji paryskiej wynalazców etc. napisał: „Essai sur l'échelle musicale comme loi de l'harmonie dans l'univers et dans l'art, suivi d'un appendice sur l'architecture classique et de la façade d'un monument projeté pour la ville de Rome“ (Warszawa, 1881); „Architektura męska i żeńska starożytnej Grecji“ (tamże, 1894).

Świecie *(Świec*, po niem. *Schwetz*, po łac. *Suecia*, *Suece)*, miasto powiatowe, niegdyś w województwie Pomorskiem, nad Wisłą, przy ujściu rzeki Czarnej położone. 1243 Świętopełk, książę pomorski, zbudował zamek na górze, oblanej Wisłą. 1310 Krzyżacy zdobyli po dwumiesięcznem oblężeniu i 1340 mocniej obwarowali. 1454 poddało się pod panowanie polskie, a choć Krzyżacy zajęli je 1455 r., w następnym jednak roku przez Polaków zostało odzyskane. 1655 Szwedzi opanowali miasto; 1656 wygnali ich Polacy, lecz Szwedzi wnet szturmem je zdobywszy spalili. 1660 powróciło do Polski. Posiada starożytny kościół katolicki; tu odbywały się sądy grodzkie i ziemskie powiatu. Por. R. Wegner „Ein Pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordens-Komthurei; Kultur-Geschichte der Schwetzer Kreises“ (Poznań, 1872).

Świeckie starostwo niegrodowe leżało w województwie Pomorskiem, powiecie Świeckim. Podług lustracji z 1664, zaliczały się do niego: miasto Świecie (ob.) z kępą zamkową i wsie: Osie, Miedzno, Łaszk, Bazana, Śliwice Wielkie i Małe, Ossowko, Wiąg, Brzeziny, Luiano, Lnianko, Wętwie, Drzycim albo Kościelna, Pratfin, Stwolno, Przechówko, Gacki, Przysiersk, Błądzim, Sulnowo, Sierosław, Sierosławek, Przechowo, Grodek i Wierzchy. W r. 1771 posiadał je Barnabasz An-

toni ks. Jabłonowski, wojewoda poznański, opłacając z niego kwarty złp. 8,924 gr. 8, a hyberny złp. 4,044 gr. 17. Od d. 13 września 1772 zostało zagarnione przez rząd pruski razem z całem województwem.

Świecznik, podpora do osadzania świec. Świeczniki wytworne mają zwykle starożytną nazwę *kandelabrów* (ob.), **S.** małe, do przenoszenia dogodne, nazwę *lichtarzy* (niem. *Leuchter*). **S.** dawne, z podstawą płaską lub trójnożną, miały cierń do przytwierdzania świecy, następnie dopiero powstały dzisiejsze lichtarze z zagłębieniami, w których się świeca osadza. Szczególny rodzaj świeczników tworzą **S.** kościelne. **S.** *siedmioramienne*, które są naśladowaniem dawnego świecznika żydowskiego, znanego z łuku Tytusa w Rzymie. **S.** wyrabiają się z różnych metali, ze szkła, porcelany, sztejngutu, fajansu, drzewa, marmuru, alabastru; często są to wyroby artystyczne, zwłaszcza świeczniki bronzowe.

Świecznik siedmioramienny.

Świenczyc, herb: W polu złotem krzyż—podwójny. U szczytu 3 pióra strusie.

Swienczyc.

Świerczek.

Świerczek, herb: W polu błękitnem litera *N* złota, ze środkową laską (ukośną) wygiętą. U szczytu 3 pióra strusie.

Świergotek *(Anthus)*, rodzaj ptaków wróblowatych, z grupy zębodziobych, podobny do skowronków, lecz szczuplejszych kształtów. Pazur tylny mają długi, mocno łukowaty. Głos wydają delikatny, świergotliwy, lecz przyjemny i dosyć urozmaicony; śpiewając, często wzlatują w górę pionowo i napowrót tak samo się spuszczają. Gniazda ścielą na ziemi. Pospolite gatunki w kraju są: **S.** *drzewny (A. arboreus)*, 16 cm. długi, 25 cm. szeroki. **S.** *łąkowy (A. pratensis)*, od poprzedniego nieco mniejszy, w niewoli dobrze się utrzymuje. **S.** *rudawy (A. campestris)*, 18 cm. długi, 28 cm. szeroki, z dziobem silniejszym. W Karpatach najpospolitszym i najwyżej osiedlonym ptakiem jest należący do tego rodzaju *siwerniak (A. aquaticus)*, rzadko na równiny zalatujący.

Świergotek.

Świerk *(Pinus abies, Abies excelsa, Pinus picea, Picea vulgaris)*, gatunek drzew z rodziny szyszkowych, z poddziału jodły; nazywany bywa też *smerekiem* lub *smrekiem, skrzeczakiem*, zresztą to, co w jednych okolicach kraju nazywa się **S.**, w innych zowie się jodłą (ob.). Co do cech gatunkowych świerku i różnic od jodły, ob. Jodła. Drewno **S.** jest miękie, grubo-włókniste, żółtawo-białe, czerwonawo-prążkowane. Kwitnie w końcu maja; kwiatki męskie są żółte, żeńskie brunatno-czerwonawe. W Europie cieplejszej rośnie tylko na górach, gdzie dochodzi wyżej niż inne drzewa, oprócz kosodrzewiny; na Karpatach dochodzi 1400—1500 m.; najwięcej lasów świerkowych znajduje się u nas w Lubelskiem, Augustowskiem i Sandomierskiem. **S.** lubi ziemię żyzną, kamienistą, dorasta wysokości 44—48, a nawet 64 m., szyszki mają do 16 cm. długości, do zrębności zdatnym jest od 70 do 100 roku życia. Dosięga jednak wieku 300 lat i więcej. Jako drewno opałowe jest **S.** mało przydatny, ale daje dobre węgle, używane zwłaszcza w hutnictwie; nadaje się

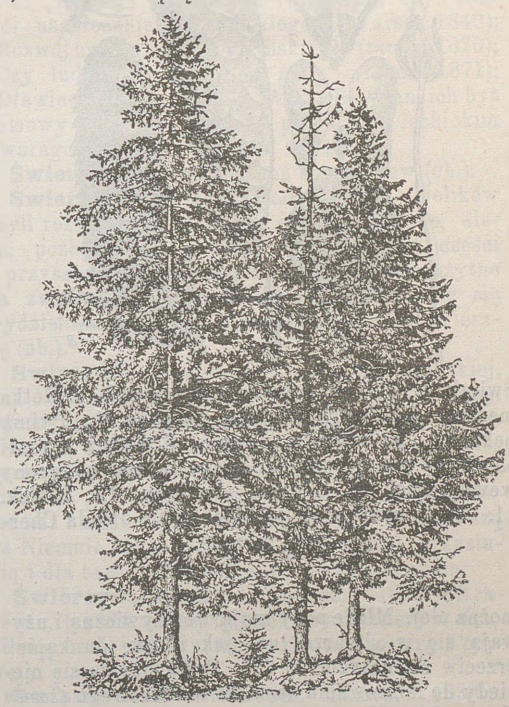

Swierk.

dobrze jako budulec i na wyroby. Terpentyny i smoły wydaje **S.** więcej niż jodła, kora używa się do garbowania. Z młodych szyszek otrzymywać

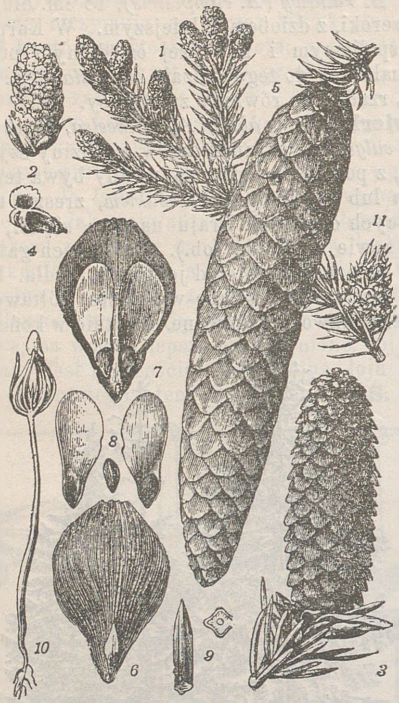

Świerk. 1. Gałązka z kotkami męskiemi. 2. Kotka męska. 3. Pęd z szyszką żeńską. 4. Pylnik pęknięty. 5. Szyszka dojrzała. 6. Łuska szyszki od strony zewnętrznej. 7. Łuska szyszki od strony wewnętrznej. 8. Ziarno. 9. Igła. 10. Kiełek. 11. Galas utworzony przez nakłócie owada Chermes abietis.

można olej. Młode pędy mają woń żywiczną i używają się w odwarze lub, jak i igły, do kąpieli przeciw reumatyzmowi i in. Pyłek używa się niekiedy do fałszowania nasienia widłakowego *(semen Lycopodii)*. Nieprzyjaciół ma **S.** w niektórych owadach, wiewiórkach i krzywonosach, które wydziobują z szyszek nasiona.

Świerszcz *(Gryllus)*, rodzaj owadów z rzędu prostoskrzydłych, z podrzędu *Orthoptera genuina*, ma głowę wielką, walcową, różki długie, wielostawne, pyszczek gryzący, tułów szeroki, odwłok gruby. Samiec przez pocieranie pokryw skrzydłowych wydaje tony skrzypiące, prawdopodobnie dla przywabiania samicy. Żywią się głównie materjałami zwierzęcemi; razem zamknięte, pożerają się nawzajem. Żyją głównie w jamach podziemnych, gąsienice zimują w ziemi. **S.** *polny* (*G. campestris*), na 2 cm. długi, czarniawy, żyje w norach na pulchnych polach. **S.** *domowy* (*G. domeesticus*), mniejszy od poprz., żóławo-szary, ma głowę i tułów ciemno-plamiste, żyje po domach, zwłaszcza w publiżu kominów. Do rodziny świerszczowatych *(Gryllidae)* należy też *podjadek (Gryllotalpa)*, owad z głową prawie kulistą; kończyny przednie rozwinięte są w silne nogi grzebiące,

Świerszcz polny.

Świerszcz domowy.

przedtułów bardzo wielki, pokrywy skrzydeł krótkie. *Podjadek turkuć (G. vulgaris)*, 5 cm. długi, jest pokryty pilśnią brunatną, wszędzie pospolity,

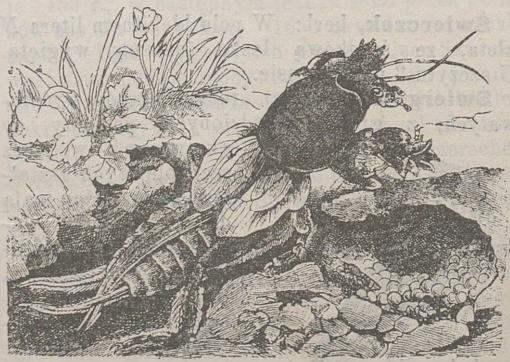

Podjadek.

żyje w przewodach podziemnych, które sam wykopuje, zwłaszcza w gruncie piaszczystym. Zrządza znaczne szkody przez nagryzanie korzeni roś-

lin użytecznych; poziera pędraki i inne robactwo, jest bardzo żerłoczny, a samica pożera własne potomstwo.

Świerszcz Bol., pseudonim Z. Gutt'a.

Świerzawski Karol Boromeusz, sławny za czasów Stanisława Augusta komik, * 1731 roku w Poznaniu, † 1806; wyszedł ze szkół jezuickich, udał się do palestry, gdzie otrzymał posadę woźnego. Zawybryki młodości osadzony w wieży w Poznaniu, zbiegł z więzienia i w r. 1764 przybył do Warszawy, gdzie został aktorem teatru narodowego, w którym z wielkiem powodzeniem wywiązywał się z ról pierwszego komika. Wojciech Bogusławski skreślił obszerny jego życiorys w tomie V dzieł dramatycznych (Warszawa, 1821).

Świerząbek, roślina, ob. Blekotek.

Świerzba *(Scabies, Psora)*, choroba skóry, sprowadzona przez właściwego pasożyta, zwanego świerzbowcem. ma ciało kuliste, mające w średnicy około $^1/_{10}$ mm.; samiec nieco mniejszy od samicy; u przedniego i tylnego końca tułowia ma po 2 pary nóżek, z których przednie zakończone są banieczkami, tylne długiemi włoskami; prócz tego na ciele znajdują się liczne włoski; oprócz przewodu pokarmowego widać u samicy jajnik wypełniony w części już rozwiniętemi jajkami, u samca prącie. Samica wdrąża się pod naskórek, tworząc galerje, które wypełnia po za sobą rozwijającemi się jajkami; rozwinięte pasożyty wydostają się na skórę i tworzą nowe galerje. Przy ruchu pasożyty sprawiają silne swędzenie, które dokucza choremu niezmiernie, mianowicie w nocy. Pasożyty zajmują rozmaite okolice ciała, najczęściej ukryte (między palcami rąk) i delikatną skórę posiadające. Swędzenie zmusza chorego do drapania i sprowadza nowe wysypki, wikłające czysty obraz **S.**, charakterystycznej przez swe galerje. Dawniej uważano **S.** za ogólną zakaźną chorobę. Po dokładnem poznaniu choroby i leczenie stało się łatwem. Dziś po 2 albo 3 dniach **S.** niewątpliwie usuniętą zostaje. Środki lekarskie głównie używane są: siarka, balsam peruwiański, dziegieć, bardzo ważną też tn rolę odgrywa gruntowna dezynfekcja ubrania i wszystkich przedmiotów, z któremi chory się stykał, gdyż w przeciwnym razie powstaje stąd powtórne zarażenie, mogące się bardzo długo powtarzać. Zarażenie się ma miejsce przez zetknięcie z chorymi, spanie, podanie ręki i t. p.

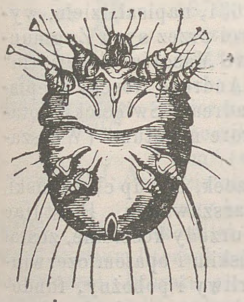

Świerzbowiec.

Świerzbiączka *(Prurigo)*, przewlekłe zapalenie skóry, występujące w postaci guziczków wielkości główki szpilki, blado-różowego koloru, mocno swędzących. Po zdrapaniu zostają strupy krwawe, brunatno-czerwonego koloru. Oprócz guziczków występują również wzniesienia na skórze, a często i pryszcze. **S.** występuje na powierzchniach wyprostnych stawów. U osób dorosłych należy do chorób niewyleczalnych, u dzieci zwykle wyleczyć się daje letniemi kąplelami, mydłem szarem, tłuszczem, smołą.

Świerzbieński Romuald, pisarz polski. Po ukończeniu nauk prawnych w uniwersytecie moskiewskim, był urzędnikiem sądowym w Warszawie, ale porzucił ten zawód, udał się na uniwersytet w Kijowie, gdzie odbywszy kursa medyczne, poświęcił się praktyce lekarskiej w dobrach hrabiów Branickich w gubernjach Zachodnich. W czasie urzędowania w Warszawie wydał dzieło p. t.: „Historja cywilizacji rzymskiej, czyli rozwój uspołecznienia rzymskiego“ (Warsz., 1849); „Rozwój uspołecznienia rzymskiego“ (tamże, 1870); „Czy ludzie pochodzą od małp“ (tamże, 1871); „Dławiec“ (tamże, 1871); „Wiara Słowian, ich byt domowy i społeczny przed i po podboju lechickim i warago-rosyjskim“ (tamże, 1884) i in.

Świerzbnica, roślina, toż co drjakew (ob.).

Świerzbowiec *(Sarcoptes)*, rodzaj molików czyli roztoczy (oh.), obejmuje pająki drobne, ślepe, pozbawione dychawek, po większej części z przyssawkami na końcach nóg. Żyją pasożytne na zwierzętach ssących i ptakach, karmiąc się wydzielinami skóry. **S.** *ludzki* powoduje świerzbę (ob.).

Swierzeń, miasteczko w pow. i gub. Mińskiej, nad Niemnem, należy do ordynacji Nieświeskiej. Oprócz murowanego kościoła katolickiego, był tu klasztor, kościół i seminarjum Bazyljanów, z których przy kasacie zgromadzenia kościół zamieniono na parafjalną cerkiew prawosławną, klasztor zaś i seminarjum zamknięto. **S.** jest pierwszą na Niemnie, poczynając od jego źródeł, przystanią i dla tego jest miastem dosyć handlownem.

Świerzyński Saturnin, malarz, * 1820 w Krakowie, † 1884 tamże, był uczniem Statlera w Krakowie, malował wnętrza architektoniczne i portrety.

Świeszewski Aleksander, malarz, * 1839 r. w Warszawie, † 1895 w Monachjum. Kształcił się w szkole sztuk pięknych w Warszawie, malował głównie krajobraz.

Świetlik *(Lampyris)*, rodzaj owadów tęgopokrywych z grupy pięciostawnych, z rodziny *zmiękowatych (Malacodermata)*, o gorsecie półkulistym, głowę zakrywającym, głaszczkach szczękowych ostro zakończonych i oczach dużych. Tylna część odwłoka zawiera przyrząd, wydający światło fosforyczne. Owady te mają ciało miękkie, odwłok podługowaty, spłaszczony, jakby pofałdowany, wydający światło fosforyczne, różki w podstawie zbliżone. Samice są bezskrzydłe lub dwiema tylko łuskami opatrzone. Są to owady nocne, wydające piękne światło w powietrzu lub na ziemi. Przyrzą-

dy świecące składają się z komórek wielościennych i zawierają gęstą sieć rozgałęzień dychawek; jaką drogą świecenie to powstaje, dobrze nie wiadomo (ob. Fosforescencja). Znanych jest przeszło

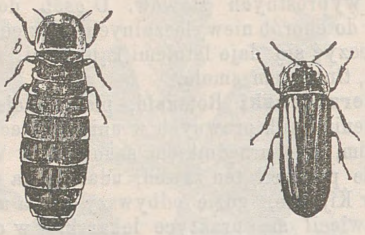

Świetlik. *a* samica, *b* samiec.

60 gatunków, rozmieszczonych po całej kuli ziemskiej, z których dwa powszechnie u nas znane pod nazwą *rabaczków świętojańskich* są: *L. noctiluca*, 11 mm. długi, brunatny, i *L. splendidula*, 9 mm. długi, szarobrunatny, z dwiema plamami szklistemi na tarczy szyjowej.

Świetlny, tyczący się światła, jak np.: zjawiska świetlne. Nazwa wszakże *gazu świetlnego* zamiast *gazu oświetlającego* jest zupełnie błędna.

Świetnik, roślina, ob. Euphrasia.

Świeżawski Ernest, badacz dziejów rodzimych, * 1843 we wsi Bogusławice w Płockiem; nauki średnie pobierał w gimnazjum realnem w Warszawie, historję studjował w Szkole Głównej warszawskiej. Zawód literacki rozpoczął w r. 1863 tłómaczeniami powiastek i innych artykułów do *Przyjaciela dzieci*, *Wędrowca*, *Kłosów*, *Przeglądu Tygodniowego*, gdzie pomieścił artykuł: „Darwin i Buckle.“ W tym czasie wydał oddzielnie „Zarysy badań krytycznych“ (niesk., część I 1871, II c. 1874). Od r. 1872 pomieszczał w *Niwie* krytyki, między innemi artykuły sprawozdawcze o Anglji. W „Ognisku domowem“ zamieścił między innemi „Obrachunki,“ krytykujące tak zwane stronnictwa *Młodych* i *Starych*. Tłómaczył tom V „Dziejów Anglji“ Macaulaya (od str. 28, do której tłómaczył A. Pepłowski), t. II i III powieści Jokaya „Zoltan Karpathy“ (w *Gaz. Warsz.* 1875); posiada w rękopisie przekłady „The French Revolution“ Carlyle'a, „Le Génie des Religions“ Quineta i in. Był współpracownikiem wydania I niniejszej „Encyklopedji,“ głównie do rzeczy polskich, między innemi napisał tam historję Polski artykuły: Słowianie, sejmy, szlachta i w. in. W r. 1875 wszedł do składu redakcji *Bibl. Warsz.*, jako kierownik działu historycznego. Działalność swą zwraca głównie na zbadanie dziejów pierwotnych. Wydał razem z Kazimierzem Wendą: „Materjały do dziejów farmacji w dawnej Polsce od czasów najdawniejszych do chwili bieżącej“ (Warszawa, 1882—87); „Rozmowy o dawnych dziejach“ (Warszawa, 1886); „Esterka i inne kobiety Kazimierza Wielk.“ (Warszawa, 1882, 2 wyd. 1894). Nadto ogłosił: „Zarysy badań historycznych nad dziejami, historjografją i mitologją do wieku XV“ (1871—73); „Powieści historyczne Kraszewskiego“ (1878); „O Janie Ostrorogu“ (1884); „Epopeja ludowa o Chrobrym i jego szczerbcu“ (Warszawa, 1882).

Świeży Ignacy, ks., ob. Swieży.

Święciany, miasto powiatowe gub. Wileńskiej, starożytna osada litewska, zwana w dawnych dokumentach *Swinczany*, położona w okolicy nieludnej, poprzerzynanej jeziorami i bagnami, ma 6,340 miesz. — *Święciański powiat* ma na przestrzeni 4,827½ w. kw. 176,000 miesz.

Święcicki Jerzy, kanonik katedralny, później archidjakon wileński, wysłany był za Zygmunta III około 1602 r. do Rzymu, celem ukończenia procesu kanonizacji św. Kazimierza królewicza, które to zlecenie pomyślnie do skutku doprowadził. † 1617 w Wilnie, mając lat 40. Wydał z druku: „Życie św. Kazimierza królewicza,“ w dziele p. t.: „Theatrum s. Casimiri“ (Wilno, 1604), umieszczone także w „Acta Sanctorum“ (t. 1, str. 351).

Święcicki Andrzej, geograf i historyk, pisarz ziemi Nurskiej, † około r. 1631, napisał dzieło, wydane dopiero po jego śmierci przez syna Zygmunta, p. t.: „Topographia sive Masoviae descriptio“ (Warszawa, 1634), oraz „Andreae Noscovii, episcopi Plocensis, vita per Andream Święcicki Notarium Nuriensis ejus et sorore nepotum“ (Warszawa, 1637).

Święcicki Stanisław Jacek, biskup chełmiński, * w Święcicach ziemi Warszawskiej. Piastując z kolei rozmaite pośrednie urzędy kościelne, został w końcu biskupem chełmińskim i opatem czerwińskim. † 1696. Pasterz gorliwy i pobożny, fundował w Warszawie przy kolegjum jezuickiem kurs teologiczny. Znane są następujące jego pisma: „Niebieski wieku łaskawego kalendarz“ (Warszawa, 1644); „Cudowny w stajni betleemskiej śpiewaczek“ (tamże, 1645); „Pan Wyszogrodzki“ (t., 1642); „Kazanie na pogrzebie Macieja Siecińskiego, kasztelana wyszogrodzkiego“ i „Synodes diocesana Chelmensis anno 1691 celebrata“ (Warszawa, 1696).

Święcicki Wawrzyniec, Dominikanin, kaznodzieja i przełożony klasztoru w Dzikowie, w Galicji, † 1709 w Sieradzu. Oprócz wielu kazań, napisał historję cudownego obrazu N. Marji P. Dzikowskiej, p. t.: „Wonność Róży Jerychońskiej“ (2 wydanie, Sandomierz, 1754).

Święcicki Paulin, poeta, dramaturg, powieściopisarz i lingwista, piszący pod pseudonimem *Stachurski Paulin*, * 1841 w Warszycy w pow. Machnowieckim w gub. Kijowskiej, † 1876 we Lwowie; nauki gimnazjalne pobierał w Kamieńcu Podolskim, uniwersyteckie zaś w Kijowie, gdzie oddawał się z zamiłowaniem językom słowiańskim i etnografji, następnie przeniósł się do Galicji, został nauczycielem gimnazjum, a w końcu szkoły realnej wyższej. Wydał kilka powieści i szkiców na tle życia i obyczajów ukraińskich, odznaczających

się żywym i odrębnym kolorytem, jak: „Przed laty“ (1866); „Trójka“ (2 t., 1868); „Opowieści stepowe“ (1871). Nadto redagował czasopisma: *Nowiny* (1867 — 69) i *Szkoła* (1871 — 72). Przytem ogłosił kilka prac lingwistycznych, mianowicie: „Odmiana zaimków“ (1871) i „Mowa ludzka, jej układ pierwotny i budowa“ (1873). Oprócz tego wydał: „Wycieczkę do Pienin“ (1869), oraz napisał dramata: „Posadnica Marta“ (na konkurs krakowski 1875), drukowany w *Przeglądzie polskim*, 1876) i tragedję w 5 aktach „Światosław Igorowicz,“ przez komisję konkursową warszawską 1876 zaleconą do grania. Por. *Tygod. Ilustr.* № 69 (1877) i *Tygod. Powsz.* № 27.

Święcicki J. A.

Święcicki Juljan Adolf, pisarz, * 1850 w Kozienicach, po odbyciu nauk gimnazjalnych w Warszawie, studjował nauki historyczno-filologiczne w Szkole Głównej i uniwersytecie warszawskim. Oprócz poezji lirycznych, umieszczanych w czasopismach warszawskich, pomiędzy któremi odznacza się poemat większych rozmiarów „Opętany“ (*Kłosy*, r. 1876), oraz wielu artykułów krytycznych, napisał: „O własnej sile,“ komedja wierszem w 3 aktach; „U wrót szczęścia,“ dramat wierszem w 1 akcie; „O poetach i poezji arabskiej przed Mahometem“ (w *Bibl. Warsz.* 1878 i oddzielnie t. r.): „Przegląd literatury hiszpańskiej“ (*Bibl. Warsz.* 1879); „Najznakomitsi komedjopisarze hiszpańscy,“ studjum literackie (*Ateneum* 1879); „Przegląd najnowszej literatury włoskiej“ (*Bibl. Warsz.*, 1880); „Komedji wybranych Lope de Vegi,“ przekład wierszem (Warszawa, 1881); „Florentyna z Domaszewskich Włoszkowa“ (1881); „Historja literatury chińskiej, arabskiej, perskiej i japońskiej“ (t. 1 i 2 „Dziejów literatury powszechnej,“ wychodzących w „Bibl. najceln. utwor.,“ Warszawa, 1885 i 1887); „Teatr na Wschodzie“ (*Echo*, 1884); „Kobieta na Wschodzie w życiu i literaturze“ (*Kłosy*, 1885); „Alfred Tennyson“ (1886); „Współcześni dramaturgowie hiszpańscy“ (1887); „D. Emilja Castelar“ (1888); „Historja literatury francuskiej i portugalskiej, wiek XVI i XVIII“ (1889). W r. 1901 rozpoczął wydawnictwo na wielką skalę p. t.: „Historja literatury w monografjach“ z ilustracjami, oryginalnie napisana (Warszawa, „Bibljoteka dzieł wyborowych“). Wyszło dotychczas (styczeń 1903) siedem tomów, obejmujących literatury: egipską, babilońską, asyryjską, chińską, japońską, arabską, indyjską, perską i żydowską.

Święcka Michalina, śpiewaczka operetkowa, rozpoczęła swoje występy na prowincji od r. 1881, śpiewała na scenie warszawskiej głównie w rolach naiwnych i lirycznych.

Święcki Tomasz, dziejopis, * 1774 we wsi Kostkach pow. Węgrowskim na Podlasiu, † 1837 w Busku. Po ukończeniu nauk w szkołach węgrowskich, był jakiś czas przy palestrze drohickiej, następnie chwilowo służył wojskowo, poczem udał się do Lwowa, gdzie słuchał kursów prawnych. Następnie złożywszy w Krakowie potrzebny egzamin, pełnił od r. 1800 — 1804 obowiązki sędziego. Za Księstwa Warszawskiego był adwokatem, a za Królestwa mecenasem przy sądzie najwyższym. Wielkie zasługi położył przez skreślenie geografji historycznej dawnej Polski i opisanie wielu ziem w skład jej wchodzących. Dzieła jego drukiem ogłoszone są: „Wiadomości historyczne o ziemi Pomorskiej“ (Warszawa, 1811); „Opis starożytnej Polski“ (2 t., tamże, 1816). Oprócz tych ogłosił: „Opis Podlasia“ w „Pamiętniku warszawskim“ za rok 1815; „Rozprawa zawierająca wspomnienia znakomitych uczonych w Polsce za panowania domu Jagiellońskiego w Polsce,“ w „Rocznikach Towarzystwa przyjaciół nauk“ (tom XIX); „O Kurpiach“ w *Dzien. Warsz.* (1827 i tamże za r. 1828); „O biskupstwie lubelskiem.“ Po śmierci jego wydał J. Bartoszewicz: „Tomasza Święckiego historyczne pamiętniki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski etc.“ (2 t., Warszawa, 1858—59).

Święcki Wojciech, rzeźbiarz, * 1826, † 1873 w Paryżu. Odznaczał się podczas swego przebywania w Warszawie nader trafnem portretowaniem, którego dowody pozostały w medaljonach gipsowych i w popiersiach, oraz pomnikami zdobiącymi cmentarz Powązkowski pod Warszawą (np. dla Ignacego Komorowskiego), i figurami, ustawionemi na kilku budowlach warszawskich. Posążki jego roboty, wystawiające królów polskich, wiele miały u publiczności powodzenia; niektóre jego medaljony metalowe były odlewane w zakładzie Mintra. W końcu przebywał **Ś.** w Londynie i w Paryżu.

Święcone, zowie się w Polsce mniej więcej okazała i obfita zastawa pokarmów i napojów, przygotowywanych na czas świąt Wielkanocnych. Główne potrawy składające **Ś.** są: ciasta, między któremi babki i placki pierwsze zajmują miejsce, szynki i wszelkie mięsiwa, w najrozmaitszy sposób przyrządzone, i jajka na twardo gotowane. Zastawa ta, w Wielką Sobotę przez kapłana poświęcona, przybiera nazwę *święconego* i podawaną bywa gościnnie każdemu nawiedzającemu, poczynając od podzielenia się jajkiem, przyczem wynurza się życzenia wzajemne.

Święta (po łac. *festa*), są dni poświęcone na pamiątkę wielkich i ważnych wypadków, połączone ze służbą bożą, w które wierni wstrzymują się od pracy fizycznej, dla składania modłów Bogu i rozmyślania nad udoskonaleniem moralnem i zbawieniem swej duszy. Wedle znaczenia swego, **Ś.** były bądź ogólne ludowe i radosne, bądź też błagalne i pokutne. Liczbą i wspaniałością odznaczały się w starożytności **Ś.** Greków i Rzymian. Również znajdujemy z wielką uroczystością obchodzone **Ś.** u Egipcjan (Ozyrysa, Harpokratesa i t. d.), Parsów (Mitry) i in. Do godnego obchodu **Ś.** przygotowy-

wano się zwykle postem i uroczystem obmywaniem.—Według prawa Mojżeszowego żydzi obchodzą święta zwyczajne, tygodniowe: *Sabbat* (ob.), to jest sobotę, dzień siódmy tygodnia lub dzień odpoczynku. Ze świąt uroczystych żydowskich najważniejsze są trzy: *Passach* czyli Wielkanoc, na pamiątkę wyzwolenia z niewoli egipskiej, oraz na rozpoczęcie zbiorów wiosennych; *Szabnoth* czyli zielone świątki, na pamiątkę objawienia zakonu bożego na górze Synai, oraz na podziękowanie za ukończone żniwo pszenicy; *Sukkoth*, **Ś.** szałasów, na pamiątkę tułactwa po puszczy, oraz na podziękowanie za ukończony zbiór owoców i wina. Nadto obchodzą żydzi: **Ś.** trąbek czyli Nowy rok (1 dz. m. Tyszry); *Purim*, na pamiątkę upadku Hamana, **Ś.** poświęcenia świątyni i in.—Mahometanie jako **Ś.** tygodniowe obchodzą piątek; uroczystemi świętami u nich są: Bejram i Ramazan lub Ramadan. — W kościele chrześcijańskim wywinął się stopniowo bogaty cykl **Ś.** na pamiątkę najważniejszych wypadków z życia Jezusa Chrystusa, oraz dziejów Kościoła. Wedle swego znaczenia, czasu i sposobu obchodzenia, rozróżniają się: **Ś.** tygodniowe (*dies hebdomadarii*, Niedziele) i roczne *(dies anniversarii)*; dalej: wielkie czyli uroczyste *(festa primaria majora*, np. Wielkanoc, Zielone Świątki, Boże Narodzenie) i małe *(festa minora, secundaria)*, np. Nowy Rok, św. Piotra i Pawła; **Ś.** ruchome *(festa mobilia)*, np. Wielkanoc, Wniebowstąpienie, Zielone Świątki i in. stosujące się do Wielkanocy, i nieruchome *(festa immobilia)*, jak Boże Narodzenie, Nowy Rok i in.. W końcu odróżniają się **Ś.** zwyczajne i nadzwyczajne (poświęcenia kościoła, **Ś.** pokutne, zwycięskie i żałobne i t. d.); **Ś.** kościelne *(dies liturgici)*; **Ś.** klasztorne *(festa chori)* i in. Sposób obchodzenia określony jest w Kościele katolickim przez liturgję, rytuały i brewjarze, w kościele protestanckim przez agendy kościelne. Dzień poprzedzający S. zowie się Wigilją. Co się tycze liczby **Ś.**, to ta w pierwszych wiekach chrześcijaństwa była nieznaczna, i rozwijając się stopniowo, doszła najwyższego szczytu na początku XVI wieku; od czasów reformacji kościelnej liczba **Ś.** zaczęła się ciągle zmniejszać, początkowo w krajach protestanckich, a następnie i w katolickich. Wiadomość o główniejszych **Ś.** znajduje się w niniejszej Encyklopedji pod właściwemi artykułami. Por. Augusti „Die Feste der alten Christen“ (3 t., Lipsk, 1817—10); Böhmer „Die christlich-kirchliche Alterthumswissenschaft“ (2 t., Wrocław, 1836—39); „Dialogues familiers sur les usages et cérémonies de l'Eglise catholique“ (Paryż, 1858) i in.

Święta, po litewsku *Szwenta*, nazwa kilku rzek na Żmujdzi, z których dwie są ważniejsze: 1) **Ś.** bierze początek na granicy zachodniej pow. Nowoaleksandrowskiego w guber. Kowieńskiej, wpada z lewej strony do Wilji; 2) **Ś.** płynie na pograniczu gub. Kowieńskiej i Kurlandji i między Połągą a Libawą wpada do morza.

Święta Lipka *(Heiligelinde)*, wieś w pruskiej regencji Królewieckiej, słynna z położonego obok w lesie klasztoru t. n. ze wspaniałym kościołem, będącym celem licznych pielgrzymek.

Święta Siekierka *(Heiligenbeil)*, miasto powiatowe w pruskiej regencji Królewieckiej, nad rzeką Jarft, ma 4,000 miesz.

Święte, nazwa kilku jezior w Królestwie Polskiem, z których większe są: 1) w gubernji Warszawskiej, powiecie Włocławskim, w leśnictwie Włocławek, ma przestrzeni morgów 10; 2) w gub. Płockiej, pow. Lipnoskim, dobrach Kikoł, zajmuje przestrzeni morgów 15, głębokie stóp 48; 3) w tejże gubernii i powiecie, w dobrach Skępe na rozległości 26 morgów.

Święte przymierze, zawarty w 1815 r. sojusz monarchów, Rosji, Prus i Austrji, którym ci przyrzekli sobie wzajemną miłość braterską, pomoc i radę w potrzebie, uważając się za wybranych przez Opatrzność do rządzenia rodziną ludów europejskich po ojcowsku i w pokoju, oraz zobowiązując się do obrony religji i praw bożych i ludzkich, a walki przeciwko dążeniom do wywalczenia swobód i wolności ludów europejskich.

Święte rzymskie państwo niemieckiego narodu, oficjalny tytuł państwa Niemieckiego. 962—1806, państwo to bowiem było wznowieniem starego rzymskiego państwa, ale chrześcijańskiem.

Święte serce Jezusa (*Sacré coeur*), szczególny przedmiot nabożeństwa w Kościele katolickim, którego kult wprowadziła Marja Alacoque, popierany głównie przez zakon Jezuitów, po którego zniesieniu powstał żeński zakon Sercanek ku czci szczególnej ś. **S.** i także kongregacja; cześć ta głównie jest rozpowszechniona we Francji.

Święte wojny, prowadzone w starož. greckiej za postanowieniem związku amfiktjonów ku obronie delfickiej świątyni przeciw najazdom sąsiadów. Pierwsza wojna św. w r. 600—590 przed Chr. była prowadzona przez Krisie, druga, 355—346 przeciw Fokisowi, trzecia 339 — 338 przeciw Amfizji.

Świętego Bernarda góra, ob. Bernarda św. góra.

Świętego Eustachego wyspa, ob. Sankt Eustachius.

Świętego Gotarda góra, potężna grupa górska w Szwajcarji, przedstawia czworokąt leżący na granicy czterech kantonów: Uri, Wallis, Teszyńskiego i Graubündeńskiego, składa się z wielu wierzchołków i przełęczy, z których najwyższe są: Ofenhorn (3,270 m.), Monte Leone (3,565 m.), Piz Basadine (3,276 m.), Pizzo Ferno (2,909 m.), oraz Pizzo Centrale czyli Tritthorn (3,002 m.); ten ostatni leży w samym środku całej grupy i odznacza się piękną panoramą Alp stąd widzialną. Przez grupę tych gór przechodzi na wysokości 2,114 m. przełęcz św. Gotarda, stanowiąca dział wodny między rzekami wpadającemi do morza Śródziemnego oraz Północnego. Na przełęczy

znajduje się schronisko górskie, gdzie rocznie znajduje schronienie 10 — 12,000 niezamożnych podróżnych. Tędy to w latach 1870—1882 przeprowadzono słynną drogę żelazną, której budowa kosztowała 262½ mil. franków, a najważniejszą częścią drogi jest tunel św. Gotarda między Göschenen i Airolo przeprowadzony, mający do 15 klm. długości. Por. Berlepsch „Die Gotthardbahn“ (Gotha 1881).

Świętego Jerzego kanał *(St. Georges Channel)*, cieśnina morska między Anglją a Irlandją, łącząca morze Irlandzkie z oceanem Atlantyckim, posiada między St. David's Head a Carnsore Point 77 klm. szerokości.

Świętego Tomasza wyspa, ob. Sankt Thomas.

Świętego Wawrzyńca rzeka *(St. Lavrence River)*, najważniejsza rzeka w angielskiej Ameryce Północnej i jedna z największych rzek na świecie, wypływa z jeziora Ontario i wpada do zatoki Św. Wawrzyńca, ubiegłszy 990 klm. W biegu swym tworzy liczne wyspy; na jednej z nich leży miasto Montreal. Przy ujściu rzeka ta ma 25—45 klm. szerokości, powyżej Quebeku jest od grudnia do kwietnia zwykle zamarzniętą. Jeżeli liczyć i jeziora kanadyjskie do obrębu wód rzeki Św.W., to ma ona 1,870, a wraz z zakrętami 3,360 klm.; obszar jej dorzecza wynosi 1,378,000 klm. kw.

Świętego Wincentego przylądek *(Cabo de São Vincente)*, najwięcej na południo-zachód wysunięty punkt półwyspu Pirenejskiego i lądu stałego Europy, w Portugalji, pod 37°2′54″ szerok. płn. i 8°59′42″ dług. zachodniej od Gr. położony. Przedstawia 80 m. wysoki, wrzynający się w ocean Atlantycki język skalisty, posiada mury wzniesionego w 14 w. klasztoru franciszkanów i latarnię morską. O 4 klm. od przylądka leży osada nadmorska Sagres.

Świętej Heleny wyspa, należąca do Anglji wyspa na oceanie Atlantyckim, między 15°54′ a 16°1′ szerokości płd., oraz między 5°38′ a 5°47′ dług. zachod. od Gr. położona; ma 123 klm. kw. powierzchni i 3,814 miesz. Wyspa jest pochodzenia wulkanicznego i składa się z bazaltu i lawy. W środku wyspy na wzniesieniu 600 m. znajdował się w miejscowości zwanej Longwood skromny domek Napoleona I, który jako dar królowej Wiktorji w r. 1857 przeniesiony został do Paryża, a na jego miejscu postawiono dokładną kopję. Domek ten z okolicznym gruntem i grobem Napoleona jest własnością rządu francuzkiego, który tu stale utrzymuje brygadjera. Ludność, której liczba stale się zmniejsza, składa się przeważnie z negrów. Jedynym portem wyspy jest Jamestown.

Świętobór, *Swatybor*, pomorski książę, w kronice Gallusa zwany jest krewniakiem *(consanguineus)* Bolesława III. **Ś.** ten miał „regnum“ (królestwo), z niego wyzuty jak Bolesław II przez zdrajców *(traditores)*, został uwięziony na Pomorzu, i Bolesław III pośpieszył go „wyzwolić“, jednocześnie z przybyciem węgierskiego Almusa do Polski. Jest to pomoc nieinteresowna, bo wyrażenie, że „ród **Ś.** *(progenies)* nigdy polskim rządcom *(polonis dominis)* wiary nie chował“, stosuje się wogóle do pokrewieństwa, łączącego Bolesława ze **Ś.**

Świętochna, *Swantanna, Swatanna*, córka Kazimierza i Marji Dobrogniewy, * 1055, była żoną od r. 1073 Władysława II, książęcia czeskiego; doradziła bratu swemu, królowi polskiemu, Władysławowi Hermanowi, ażeby pojął za żonę jej pasierbicę Judytę, urodzoną z Adelaidy, córki Andrzeja, króla węgierskiego.

Świętochowski A.

Świętochowski Aleksander, spółczesny pisarz polski, * 1849 roku w Stoczku na Podlasiu, nauki gimnazjalne odbywał w Siedlcach i Lublinie, uniwersyteckie zaś w Szkole Głównej, a następnie w uniwersytecie warszawskim, który ukończył 1870; 1875 wyjechał dlo dalszych studjów za granicę i 1877 otrzymał w uniwer. lipskim stopień doktora filozofji, przedstawiwszy rozprawę: „Ein Versuch die Entstehung der Moralgesetze zu erklären“ (1877). Po powrocie do Warszawy został faktycznym redaktorem *Przeglądu Tygodniowego* do sierpnia 1878, poczem w grudniu t. r. objął redakcję czasopisma *Nowin*. W r. 1887 założył własny organ *Prawdę*, którą redagował do r. 1902. Na polu literackiem wystąpił 1866 z artykułami w *Gazecie Polskiej* i *Tygod. Illustr.*; od 1870 był stałym spółpracownikiem *Przeglądu Tygodniowego*. Nadto pisywał do *Niwy*, *Ateneum* i *Tygodnia* (lwowskiego). Z artykułów pomieszczonych w czasopismach ważniejsze: „O średniem wykształceniu kobiet“ (w *Przeg. tyg.* 1873); „O wyższem wykształceniu kobiet“ (t. 1874); „Dziedziczność charakteru“ (w *Tygodniu*, 1875); „Filozofowie niewolnicy“ (tam. 1875); „Dumania pesymisty“ (*Przeg. tyg.* 1876); „O prześladowaniu djabła w Polsce“ (tamże 1877). Oddzielnie wydał: „O powstawaniu praw moralnych“ (1877); „Wolter w setną rocznicę jego śmierci (1878); „O epikureizmie“ 1880). Nadto pod pseudonimem *W. Okońskiego* napisał dramaty: „Niewinni“ *(Przeg. tyg.* 1875, osobno Warszawa 1876; 2 wyd., Kraków t. r.); „Ojciec Makary“ (Kraków t. r.); „Antea“ (*Prz. tyg.* 1876 osobno przy „Niewinnych, 1876); „Na targu“ *(Prz tyg.* 1876); „Za maską“ (tamże 1876); „Helvia“ (tamże 1876); „Poddanka“ (tamże 1877); „Piękna“ (tamże 1878, osobno Warsz. 1878), „Błazen“ (*Nowiny*, 1878); „Aspazja,“ dramat w 5-u aktach (1885); „Aureli Wiszar“, dramat (1888); „Regina,“ dramat (1889); „Ojciec Makary,“ wszystkie trzy stanowiące trylogję „Nieśmiertelnych

dusz".—„Duchy", oraz powiastki „Karol Krug" (*Nowiny*, 1878); „Chawa Rubin" (1879); „Damjan Capenko" (1879) i in.

Świętochowski Ignacy, † 1891. Napisał: „Podręcznik dla młodzieży"; przełożył Coste'a „Środki zaradcze przeciw nędzy" 1887 i Fawcetta „O pracy i zarobkach".

Świętojański chleb, ob. Szarańczyn.

Świętojański robaczek, ob. Świetlik.

Świętojańskie ziele, *ziele świętego Jana,* ob. Dziurawiec.

Świętojurcy, tak zwane stronnictwo w Galicji austrjackiej od kościoła św. Jura (Jerzego) we Lwowie, podtrzymujące wyłączność narodowości ruskiej w tej prowincji, popierane od r. 1846 przez rząd cesarski w Wiedniu. Cele i dążności tego stronnictwa wykazał dobitnie Jan Zacharjasiewicz w powieści „Święty Jur".

Świętokradztwo, zowie się kradzież lub zabór rzeczy lub pieniędzy kościelnych. Prawo nasze i rosyjskie odróżnia tu rzeczy święte i poświęcane. Do pierwszych zaliczają się np. cymborja, kielichy, krzyże, obrazy i t. d.; do drugich kadzielnice, lichtarze, ornaty i t. p. Za zabór pierwszych kara o jeden stopień jest wyższa. Wogóle karę za **Ś.** prawodawstwa wymierzają w daleko wyższym stopniu aniżeli za zwyczajną kradzież, mając na uwadze, iż w skład tego przestępstwa oprócz kradzieży wchodzi jeszcze pojęcie znieważenia świętości religji. Nasze prawo za **Ś.** naznacza kary surowe, jak np. za rabunek kościoła pozbawienie wszelkich praw i roboty ciężkie od 12 do 15 lat.—Por. art. 231—247 K. K. G. i P.

Świętokrzyska góra, ob. Łysa Góra.

Świętokupstwo, ob. Symonja.

Świętomian Ambr., pseudonim Hier. ks. Kajsiewicza.

Świętopełk (morawski), Swatopluk:

Świętopełk I, pomorski, zwany jest Pomorzaninem, a z rodu bliskim *(genere propinquus)* Bolesławowi III (Gallus III, 26), który mu oddał Nakło i wiele innych zamków pod tym warunkiem wierności *(fidelitatis)*, żeby mu nigdy usług państwowych *(servicium)* i zamków swych nie bronił. Otoż okazał się **Ś.** wrogiem i zdrajcą, nie dopuścił Bolesława do zamków i nie czynił posług owych. Bolesław oblegał Nakło od św. Michała do B. Narodz. naprożno, sam został zraniony strzałą i wreszcie za staraniem przyjaciół i poufałych, po wzięciu syna **Ś.** na zakładnika i sumy pieniędzy znacznej, powrócił do siebie. Następnego jednak roku **Ś.** nie przybył ani na sejm umówiony, ani o zakładnikach nie myślał, więc Bolesław wyruszył tak daleko na granice Pomorza, jak żaden inny książę z takiem wojskiem poprzednio się nie dostał, i Wyszogród, u zlewu Wisły i Drwęcy, zdobył, drugi zamek spalił, trzeci po upartej obronie przez poddanie się jego dobrowolne, w skutek niedbałości **Ś.** o odsiecz, zajął Bolesław. Wiemy skądinąd, że w wojnie pod Nakłem zostało 1119 zwyciężonych dwu książąt: Bolesław III jednego uwięził, drugiego zabił („An. Capit. Crac. Pol. s. an." 1129, Pertz 19, 624—625 i 588) i obu ziemie posiadł. Zważywszy, że ślady srogiej wojny widział jeszcze Otto, bp. bamberski, w 1124 r., a 1122 jest znaną śmierć jakiegoś „Świętopełka, księcia Odrzańskiego" (roczn. lub. w Biel. *Mon.*), być może przeto, że kampanja u Nakła, u Gallusa pierwsza, odbyła się zgodnie z rocznikami 1119 r., a 1120 zdobycie Wyszogroda nastąpiło, dalej uwięzienie jakiegoś księcia 1121, a śmierć **Ś.** 1122, zaszły. Niewiadomo, czy to za Świętobora, czy za tego Świętopełka, była wydana jedna z córek Władysława Hermana (Gal. II, 1).

Świętopełk II, książę pomorski, był synem Mestwina, „księcia gdańskiego", i Swinisławy (Zwenisławy); braćmi jego byli Wratysław, Subisław II, Sambor II, Racibor. Siostra ich, Mirosława, wyszła za Bogusława II, ks. zachodniego Pomorza, była matką Barnima I, a prababką Ludgardy, żony Przemysława II; **Ś.** żonaty był z Eufrozyną; 1177 w kwietniu w Gnieźnie zjechali się u Mieszka III polskiego różni książęta, a z nimi i Bogusław, książę pomorski (akt u Büschinga „Urk. d. Klost. Leubus," 16, 17), którego Wincenty Kadłubek zowie księciem takim z poręki Kazimierza II (ed. Przezdz. 178), chociaż już za Mieszka III tenże Bogusław i syn jego, zięciowie tegoż Mieszka, byli książętami Pomorza (ibid. 156). W r. 1178 † Subisław I (Gerken „Cod. dipl. Posn.," s. 25), książę pomorski, więc prawie jednocześnie z ową nominacją Bogusława II przez Kazimierza. Kronika t. z. Bogufały wywodzi **Ś.** z rodu Gryfitów krakowskich. 18 marca t. r. w zamku w Gdańsku występuje Sambor I *princeps Pomoranorum*, ojciec Grzymisława, gdy kronika Wincentego zowie Sambora, marchjona Gdańska z łaski Kazimierza II, siostrzeńcem Żyrona „wojewody z Bożej łaski" (u Hubego akt) w r. 1185 i opiekuna Leszka Kędzierzawego (ks. kujawskiego i Mazowsza), oraz władcy chełmińskiego. Jaki istotny stosunek zachodzi między temi rodami, trudno odkryć. W regestach książąt pomorskich („Script. Rer. Prussic.", I 797) Mestwin gdański, ojciec Świętopełka, zwany jest bratem Sambora I, coby okazywało, że cały ten ród należy do Gryfitów krakowskich. (Dodatek „krakowski" przypomina, że pomorscy książęta mieli Gryfa w herbie, a syn Świętopełka I, krewnego Bolesława III, był w Polsce zakładnikiem ojca; od niego więc mogli pójść Gryfici krakowscy, używający „praw książęcych"; stąd mający *proclama* Gryf albo „Swoboda" od służebności państwowych).—1220 r. † Mestwin i **Ś.** tytułuje się panem *(dominus princeps)* Gdańska lub księciem Pomorza. W 1223 **Ś.** z bratem Wratysławem należą do wyprawy Konrada z Mazowsza, Henryka ze Śląska i Leszka z Krakowa książąt, na Prusaków pogańskich. Nie działo się to jednak w skutek błędnie położonej pod r. 1207 zależności Pomorza od Leszka Białego (u Bo-

gufała), gdyż to równie jest płonnem jak tytułowanie **S.** starostą Leszka Białego około 1227. Tak był bowiem **Ś.** zależny od w. księcia Krakowa, jak pokrewni mu książęta Śląska lub Mazowsza. Każdy z nich był osobno u siebie *princeps* i *dux*, choć krwi związkami łączyli się wszyscy w jedną rodzinę lacką, czyli lechicką, w federację. Pamiętając, co Długosz napisał, z dawnych pewno czerpiąc źródeł, o nienawiści rodów Gryfitów i Odrowążów, która ucieczką pierwszych na Śląsk do Brodatego Henryka się skończyła i ledwo do wojny między księciem Śląska a Leszkiem nie doprowadziła, możnaby sądzić, że **Ś.** pomorski, jako krewniak tych Gryfitów krakowskich, pamiętał Leszkowi jego wrogie usposobienia dla swego rodu. Roczniki donoszą tylko goły fakt najechania Krakowa przez Brodatego w 1225. W r. też 1226, wedle listu Grzegorza IX z 1227, panowały w Polsce „niepokoje wojenne i śmiertelne zawiści". W 1227 nastąpił sejm w Gąsawie, gdzie się zjechali Leszek, Henryk, arbp. gnieźn. Wincenty i biskupi Iwo krakowski, Wawrzyniec wrocław. i Wawrzyniec lubuski, Paweł poznański, Gunter płocki („Cod. dipl." Rzyszcz., II, № 31). Tu „za radą niewiernych bojarów" Leszek, „w. ks. lacki", zostaje zabity przez Świętopełka i Władysława Ottonicza, zięcia **Ś.** Motorem zabójstwa (wedle źródeł polskich) miał być Ottonicz, który rad owładnąć państwem całem, wszech książąt zwołał podstępnie, rzekomo na wyprawę przeciw Nakłowi pomorskiemu, i zgładził Leszka, a ranił tylko Henryka. Gdy 1229 r. 27 grudnia † Wratysław, bracia tak się podzielili ziemiami, że Sambor wziął Liubesow, Racibor Białogród, **Ś.** Gdańsk, a gdy podpisują się wszyscy jeszcze 1236, już w 1238, gdy **Ś.**— po układach czerwcowych z Krzyżakami w Świecu poczynionych,—w końcu listopada pogniewany z biskupami kujawskim i płockim, wojował ich, ziemie braci już do niego należały, tak, że był księciem całego Pomorza nadwiślańskiego od 1237—38. Prawdopodobnie zatem w tej epoce ich wygnał. 1243 **Ś.** wywołał na siebie wyprawę książąt polskich, do której bracia jego i Krzyżacy się przyłączyli. Legat papieski Wilhelm z Modeny pośredniczył w pokoju, mocą którego **Ś.** związku z Prusakami się wyrzekł, a miał odtąd pospołu z Krzyżakami ich mordować. W 1248 nowa wojna **Ś.** z Samborem sprowadza sąd polubowny Widy komandora i magnatów z dalszej Kaszubji, Mikołaja i Jana, szwagrów Sambora (żon. z Matyldą). W 1248 i 1252 przeciw zakonowi i Polakom **S.** ciągle trzyma z pogańskimi Prusakami. Nowe waśnie o Nakło z W.-Polską skończyły się 1256 okupem 500 grz., wypłaconych **Ś.** za pośrednictwem krewniaka a Krzyżaka Popona v. Ostern. **S.** † 1266 r. Pisali o **Ś.** stosunkach do Polski: Maroński „Die stammverwandschaftlichen und politischen Beziehungen Pommern zu Polen im Jahr 1227" (1866); Ks. Kujot „Samodzielność książąt pomorskich" (w piśmie poznańskiem *Warta*).

Świętopietrze, lub *Grosz św. Piotra*, zowie się danina, składana w niektórych krajach papieżowi. **Ś.** powstało w VIII w. w Anglji. Król anglosaski, Ina z Wessex, miał 725 pierwszy złożyć daninę papieżowi, w celu założenia w Rzymie szkoły dla kapłanów angielskich, oraz utrzymania grobów św. Piotra i Pawła. Składała się ona z 1 penny z każdego domu zbieranych w dzień św. Piotra, i w XIII w. znacznie przewyższała dochody królów angielskich. Edward III próbował 1365 uchylić się od **Ś.**, ale dopiero Henryk VIII zniósł je aktem z 1532. W Polsce początek **Ś.** nie jest wyjaśniony. Ciekawe szczegóły podał Naruszewicz w swej „Historji", oraz Czacki „O litewskich i polskich prawach" i „O dziesięcinach w powszechności, a szczególnie w Polsce i w Litwie". Z badań ich okazuje się, że Polacy w pierwszych zaraz chwilach po zaprowadzeniu chrześcijaństwa posyłali rokrocznie znaczne sumy do Rzymu. O daninie składanej przez Bolesława Chrobrego wspomina Dytmar, nie przytaczając powodu jej opłacania. Ogólnie kronikarze nasi, lubo bezzasadnie, utrzymują, że podatek ten uprawnionym został za Kazimierza I, i że naród za uwolnienie króla tego od zakonnego życia składał corocznie z każdego domu po 1 groszu na utrzymanie kościoła św. Piotra. Zdanie to upada z powodu, że Kazimierz nigdy mnichem nie był, oraz że daninę tę składała nie jedna tylko Polska. Prawdopodobnie tak **Ś.**, jak i wszelkie inne daniny, Rzymowi opłacane, gruntowały się jedynie na powadze stolicy apostolskiej, czego dowodem jest i ta okoliczność, że z upadkiem tej władzy, a wzmożeniem się ducha narodowego, wszelkie opłaty duchowne, za granicę wysyłane, upadły. Zniesienia **Ś.** domagał się bezskutecznie Kazimierz Jagiellończyk 1447, przez posłów wysłanych do pap. Mikołaja V; uskutecznionem to zostało dopiero za Zygmunta I, staraniem posła polskiego w Rzymie Stanisława Czarnkowskiego, który wyjednał u Leona X, że dochód za **Ś.** przeznaczonym został na poprawę zamku Kamienieckiego, uważanego jako przedmurze przeciw potędze tureckiej.—Po wojnie włoskiej 1859 **Ś.**, jako dobrowolną daninę na korzyść papieża, poczęto zbierać w krajach katolickich, co zwłaszcza w pierwszych latach przyniosło znaczne sumy. W *Niwie* Korneli Kozłowski o **Ś.** podał artykuł „Z Awinjonu do Polski" (1875).

Świętosław z Wojcieszyna, ob. z Wojcieszyna Świętosław.

Święty (*sanctus, hagios*), w znaczeniu dogmatycznem zowie się każdy, kto wolę swą kieruje li tylko wedle prawa moralnego, czyli kto zawsze czyni to tylko, co rozum mu wskazuje jako zmierzające do dobra powszechnego, W tem znaczeniu przyznaje się Bogu najwyższa świętość, t. j. zupełna zgodność woli z rozumem. W języku biblijnym i kościelnym używa się wyraz **Ś.** na miejsce hebrajskiego *kadosz*, znaczącego pierwotnie: czy-

sty, dalej zaś—wyłączony z użycia powszechnego i przeznaczony na służbę Bogu. W N. Testamencie nazwani zostali **Ś.** *(hagioi)* wszyscy, którzy uwierzyli w Jezusa, nie dlatego, żeby mieli być uważani na doskonałych moralnie, lecz z powodu, że przez Chrystusa wyłączeni zostali ze świata doczesnego i powołani do królestwa bożego, do obcowania z Bogiem, a wskutek tego natchnieni przez Ducha św., jako źródło życia religijno-moralnego. Poświęcenie w Nowym Testamencie ze znaczenia subjektywnego jest właściwie odpuszczeniem grzechów (oczyszczenie od winy) i dopiero w znaczeniu przenośnem odnowienie moralne. Zwolna w Kościele chrześcijańskim poczęto predykat *święty*, początkowo nadawany wszystkim wiernym bez różnicy, stosować do jednostek, wyróżniających się od innych siłą ducha i wiary. Zwłaszcza zaś nazwano **Ś.** męczenników, i począwszy od III w. śmierć męczeńska uważana była za najpewniejszy środek do zmazania grzechów i dostąpienia zbawienia. Z idei, że użyteczną jest rzeczą wzywać świętych i uciekać się do ich orędownictwa, ażeby wyjednać sobie łaskę Boga, wyrobiła się już w III w. cześć świętych *(hagiolatryja)*, różna jednak od czci najwyższej, składanej Bogu *(adoratio, latreia)*, będąca tylko hołdem czci i uszanowania *(veneratio, duleia)*. Mimo to do V w. wznoszono modły za zmarłych **Ś.** i dopiero później, głównie za przewodem św. Augustyna, zarzucono modły te jako niestosowne. Jakkolwiek jeszcze św. Augustyn kładł nacisk na to, że jako podstawa czci **Ś.** powinno być uważane moralne ich naśladownictwo, pomimo to z pojęcia o orędownictwie **Ś.** i skuteczności ich modłów i opieki, wyrobiło się mniemanie, że cześć im składana, a nawet ich relikwje, doprowadzają do odpuszczenia grzechów i do cnoty. Wszystko to spowodowało coraz bardziej wzmagającą się cześć **Ś.**, która szczytu swego dosięgła w IX w. Ogłaszanie Świętych leżało początkowo do XII w atrybucji biskupów, dopiero 1170 r. papież Aleksander III uznał je za wyłączne prawo stolicy apostolskiej i nazwał je kanonizacją (ob.), którą zwykle poprzedza beatyfikacja (ob.). Formę czci świętych przepisał Grzegorz III w „Oratorium in honorem omnium Sanctorum“, ale obowiązujące znaczenie w Kościele katolickim nadało jej dopiero postanowienie soboru nicejskiego 787. Przeciwko czci **Ś.** występowali w XII i XIII w. pojedyńcze jednostki i sekty, uznane za kacerskie, następnie i ludzie, których prawowierność nie podlegała najmniejszym zarzutom. Kierunek humanistyczny XIV i XV w. zwalczał **Ś.** i cześć im składaną, ze strony naukowej, częstokroć w gryzących satyrach. Reformacja religijna XVI w. odrzuciła zupełnie cześć **Ś.** i modły do nich zanoszone.

Święty Duch (łac. Spiritus sanctus), ob. Duch św.

Święty przylądek (Swiatoj Nos), przylądek na Murmańskiem brzegu oceanu Północnego, przy wejściu do morza Białego.

Świnia *(Sus)*, rodzaj zwierząt ssących z rzędu gruboskórnych, lub według nowego podziału z rzędu parzystokopytnych nieprzeżuwających, z rodziny *świń* (*Suidae*), mający za cechy; nogi 4-palcowe (tylne niekiedy 3-palcowe), wszakże

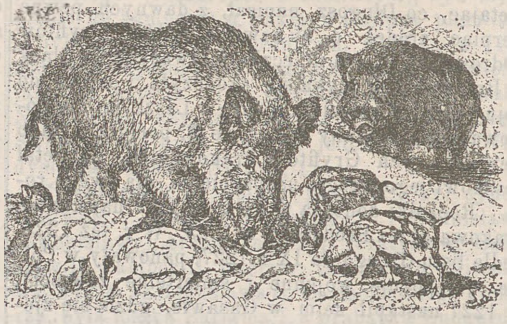

Dzik.

tylko 2 palce są pochodne, czyli dotykające ziemi; okrycie ciała szczeciniaste, nos ruchomy, ryjowaty, przycięty. Zębów przodowych w szczęce górnej mają 2—4, w dolnej 6, niekiedy ich brak; kły trójkątne z pyska wystające, w górę zakrzywione;

Swinia bawarska.

trzonowych 2—7. Są to zwierzęta leniwe; żarłoczne, wszystkożerne, dzikich i okrutnych obyczajów, Najważniejsze gatunki **Ś.** są: *Dzik (S. scrofa)*, rasa pierwotna większej części ras domowych, żyje od Indji do Europy zach. i Afryki płn. Pysk długi, kły silne, zakrzywione na zewnątrz, ubarwienie brudnawo ciemno-brunatne, z przymieszką barwy żółtej lub białej. 1,8 m. długi, 95 cm. wysoki. Samiec nazywa się *odyńcem*, na starość zaś, gdy żyje samotnie, *pojedynkiem*, młode *warchlakiem*, samica *maciorą*. Żyje żołędziami, kartoflami, kapustą, na polach ornych, oraz młodym drzewom sprawia znaczne szkody i dla tego jest powszechnie tępiony. Parzenie ich przypada w późnej jesieni, samica rzuca w lutym lub marcu 4—12 młodych.—Rasy **Ś.** *domowej* (samiec—*wieprz*, mło-

de—*prosię*), według Nathusiusa dają się podzielić na dwie grupy. Pierwsza posiada cechy osteologiczne dzika, przedstawia tylko czaszkę szerszą i wyższą; rasy te, zwane pospolitemi czyli lądowemi, rozpadają się na krótko i długouche i z wyższej hodowli są coraz więcej rugowane; należą tu

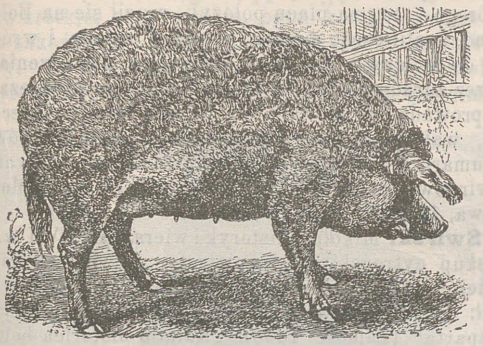

Świnia węgierska.

rasy niemiecka, holenderska, polska, rosyjska, belgijska, francuska, angielska. Druga grupa ras daje się wyprowadzić od niedostatecznie znanych gatunków dzikich, *S. indicus* lub *S. vittatus*, na Jawie i Sumatrze; różni się od poprzedniej krótkością kości łzowej i rozszerzeniem podniebienia.

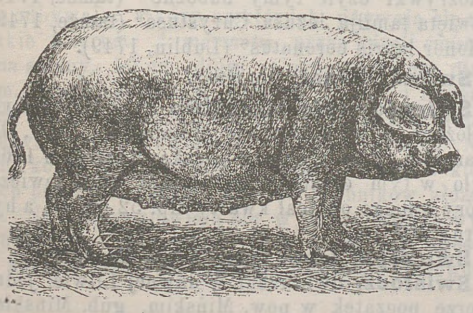

Świnia westfalska.

Należą tu rasy: chińska, sjamska, neapolitańska, węgierska i andaluzyjska. Długouche rasy z fałdami na pysku jak rasa westfalska, dają się wyprowadzić z japońskiej *S. pliciceps*. Przez krzyżowanie powstały nowe rasy angielskie, jak rasy z Yokshire, Berkshire, Essex, Suffolk i in., odznaczające się łatwością tuczenia i szybkiem dojrzewaniem. Najpiękniejsze kształty posiada **Ś.** *papuska (Potamochoerus penicillatus)*, z Nowej Gwinei, która, zarówno jak i **Ś.** *karłowata (Porcula salviana)*, z Indji, do oddzielnego rodzaju zaliczoną została. **Ś.** domowa należy do zwierząt bardzo użytecznych, z powodu mięsa, słoniny i szczeciny. **Ś.** pospolite dochodzą 150 kg. ciężaru, z ras lepszych do 300 a nawet 450 kg. Na największą skalę hodowla **Ś.** prowadzoną jest w Ameryce płn., zwłaszcza w Cincinati. Z chorób, jakim **Ś.** ulegają, najgroźniejsze są trychiny (ob.). Do rodziny **Ś.** należą dalej *jeleniowieprz* czyli *babirussa* (ob.), **Ś.** *murzyńska* (ob.) i *pekari, świnia piżmowa* czyli *piżmoświń* (*Dicotyles*). Ten ostatni jest podobny do dzika, od którego się różni niektóremi cechami osteologicznemi, brakiem ogona i torebką na grzbiecie, gdzie się zbiera materja woni piżmowej. Żyje stadami w ciągłych wędrówkach w Ameryce płd., gdzie nań polują

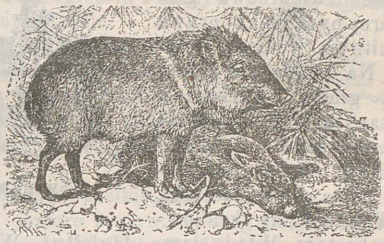

Piżmoświń (Dicotyles torquatus).

dla mięsa, niezbyt smacznego. Znane są dwa gatunki: *P. obróżasty (D. torquatus)* i *tajassu (D. labiatus)*.

Świnia murzyńska, *Guziec (Phacochoerus)*, rodzaj zwierząt z rodziny świń, obejmuje zwierzęta ociężałe, z ciałem walcowem, szybkie i dzikie, opatrzone na szczękach wyrostkami mięsistemi. Karmią się korzonkami, które wykopują ryjem.

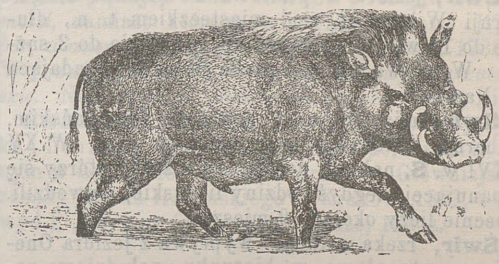

Świnia murzyńska.

Za młodu dają się ułaskawić, ale na starość znowu dziczeją. Żyją w Afryce. Wielkie kły skrzywione są ku górze zwrócone. *Emgallo (P. Aeliani)*, 1,45 m. długa, 70 cm. wysoka, posiada na grzbiecie szczecinę długą, jakby grzywiastą. Z powodu siły niebezpieczna jest dla człowieka; żyje w Afryce środkowej. Na południu zastępuje ją *P. Pallasii*, z kłami mniejszemi. Mięso świni murzyńskiej nie jest jadalne.

Świnia wesz, roślina, ob. Szczwół.

Świniak, roślina, ob. Athamanta.

Świniarka, grzyb z rodzaju bedłki, *Agaricus trivialis*.

Świniarski Adam, matematyk XVI w., był kanonikiem katedralnym poznańskim i wsławił się

obroną publiczną nowego kalendarza w uniwersytecie wirzburskim, która wyszła p. t. „Theoria Calendariorum, quam contra quoscunque impugnare volentes defendent“ (Würzburg, 1594).

Świniary, jezioro w gub. Warszawskiej, pow. Gostyńskim, we wsi Świniary, zajmuje 20 morgów przestrzeni.

Świniuchy, mczko w dawnem województwie Wołyńskiem, pow. Włodzimierskim.

Swinka, herb: W polu czerwonem wieprzowa głowa, której pysk ręka prawa w błękitnym rękawie rozdziera. Na hełmie pół panny z gołą głową, warkoczem rozczesanym, trzymająca się rękoma pod boki.

Świnka.

Świnka Adam, najdawniejszy poeta polsko-łaciński, kanonik katedralny krakowski i sekretarz Władysława Jagiełły. Większa część pism jego zaginęła. Miał on ułożyć wiersz heroiczny p. t. „De rebus gestis ac dictis memorabilibus Casimiri secundi, Poloniae regis inclitissimi, carmen heroicum. Dwie jego elegje przełożył Władysław Syrokomla w swoim zbiorze poetów polsko-łacińskich.

Świnka Jakób, arcybiskup gnieźnieński, ob. *Jakób* (imię dostojników kościelnych w Polsce).

Świnka, S. *morska,* ob. Morświnka.

Świnogród, ob. Dźwinogród.

Świr, jezioro w powiecie Święciańskim, gubernji Wileńskiej, pod miasteczkiem t. n., długie do 11 wiorst, szerokie $1^1/_2$, głębokie do 3 sążni. Wypływa z niego rzeka Strawa, wpadająca do Naroczy.

Świr, miasteczko w powiecie Święciańskim, gubernji Wileńskiej, nad jeziorem t. n. W XV i XVI w. **Ś.** należał do ks. świrskich, którzy się z panującej niegdyś rodziny litewskiej wywodzili. Obecnie liczy około 700 miesz.

Świr, rzeka w Rosji, wypływa z jeziora Oneskiego, przepływa w kierunku południowo-zachodnim gub. Ołoniecką i Petersburską, i ubiegłszy 200 w. wpada do jeziora Ładoskiego po stronie wschodniej. Spławna od przystani Wianewskiej do ujścia, w górnym biegu tworzy kilka dość znacznych progów. Obfituje w ryby. **S.** łączy się m. Baltyckie z Kaspijskiem za pomocą *kanału Swirskiego,* ukończonego 1805 r., długiego 37 w. i 125 sążni, szerokiego od 9 do 15 sążni, a głębokiego od 6—9 stóp i łączącego rzeki Siaś ze **Ś.**

Świrgowski Grzegorz, hetman Ukrainy, od 1570—73, szlachcic polski, rodem z Lublina. Wybudował nad Dnieprem twierdzę (dzisiejszy Krzemieńczuk), został generalnym obożnym, a gdy hetman Wiśniowiecki wyjechał w poselstwie do obcych krajów, wybrany był hetmanem. Za przyzwoleniem Rzeczypospolitej niósł pomoc zbrojną Janowi, hospodarowi mołdawskiemu, przeciwko Turkom i w bitwie przy mieście Sroka nad Dniestrem pobił Turków, zabrał do niewoli ich głównego dowódcę Kara-Mustafę, a następnie poszedł pod Brahiłów, gdzie zdobył obóz turecki, nie mogąc wszakże wziąć silnie bronionego miasta. Później, pobiwszy nadchodzące świeże wojsko tureckie, którego 7,000 na placu położył, rzucił się na Belgrad, spalił część miasta, wyrznął załogę i wrócił do Mołdawji. Pośród świetnego powodzenia, przez zdradę bojara mołdawskiego Czerniewicza, naprowadzony na 200,000 liczącą armję turecką, walczył dzielnie ale popadł w ręce Turków i umarł w niewoli. Por. Kostomarowa „Iwan Swirgowskij, ukrainskij hetman XVI w.“ (Moskwa, 1855).

Świrski Mikołaj, historyk i wierszopis XVII w., biskup cytreński i administrator djecezji chełmskiej, † 1673 r. Oprócz innych prac swoich, wydał: „Prawda staropolska, historyczną relacją wsparta“ (Zamość, 1660); „Ralatio historica belli Szeremetici gesti anno 1660“ (tamże, 1661), wierszem: „Thalia moerens patiente et moriente Jesu“ (tamże, 1655); „Corona Sanctorum“ (tamże, 1671).

Świrski Kazimierz, wierszopis, * 1688, † 1750, scholastyk chełmski, proboszcz w Drohobyczu, w końcu Jezuita, autor mnóstwa wierszy nabożnych, winszujących i pochwalnych, zamieszczonych w dziełach: „Opera poetica“ (Lwów, 1747); „Rozrywki czyli rymy nabożne“ (tamże, 1747); „Święta familja Jezusa Chrystusa“ (tamże, 1749); „Honor lauris coronatus“ (Lublin, 1749).

Świrski kanał, ob. Świr.

Świrydowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Witebskiem, pow. Orszańskim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, było w tym czasie w posiadaniu Stankiewicza, który z niego opłacał kwarty złp. 52 gr. 13, a hyberny złp. 10.

Świrzepa, toż co łopucha (ob. Rzodkiew).

Świsłocz, dwie rzeki w dawnej Litwie: jedna bierze początek w pow. Mińskim, gub. Mińskiej, i wpada pomiędzy Ihumeniem a Bobrujskiem z prawej strony do Berezyny; druga wpływa z powiatu Wołkowyskiego i wpada w pow. Grodzieńskim do Niemna; długa 14 mil, szeroka przy ujściu 90 stóp.

Świsłocz, miasteczko w pow. Wołkowyskim, gubernji Grodzieńskiej, słynne było z gimnazjum i tłumnych jarmarków. W XVII w. istniał tu zbór kalwiński. 1806 r. ówczesny właściciel Tyszkiewicz założył tu gimnazjum, czyli szkołę akademicką, która liczyła się do najlepszych zakładów naukowych na Litwie i miewała po 300 uczniów; 1845 gimnazjum to przeniesiono do Szawel, a na jego miejsce utworzono 1851 szkołę szlachecką, którą 1858 na pięcioklasowe progimnazjum przekształcono.

Świsłocz, miasteczko w pow. Bobrujskim,

gub. Mińskiej, przy ujściu Świsłoczy do Berezyny, ma wygodną przystań.

Świstak, ob. Swiszcz.

Świstuła, gatunek kaczki (ob.).

Świszcz *(Arctomys)*, rodzaj ssących szczurowatych, z rodziny wiewiórkowatych. Ciało mają grube na niskich nogach; pysk tępy, konchy uchowe krótkie, oczy wielkie, ogon krótki, kistkowato zakończony, u nóg przednich ksiuk szczątkowy. Zwierzęta te żyją w stepach lub górach obu lądów; kopią głębokie nory, w których sen zimowy odbywają. Skóry niektórych używają się na lekkie futerka. *A. marmota*, przez górali *świstakiem* zwany, 50 cm. długi, z ogonem 11 cm. długim, brunatno-czarny, żyje w Alpach i Karpatach tuż pod granicą śnieżną. Wydaje ton świszczący, który ma zwiastować zmianę pogody. Na zimę kopie wielkie nory, wysłane słomą, w których przebywa rodzina z 5—15 osobników złożona. Na wiosnę zjawiają się w stanie bardzo wychudzonym. Mieszkańcy Alp jedzą ich mięso. W niewoli łatwo się oswajają i dają się tresować; dawniej ubodzy Sabaudczycy jako osobliwość po Europie je obnosili. W stepach ukraińskich i syberskich znajduje się inny gatunek, zwany *pieskiem stepowym, bobakiem (A. bobac)*, 37 cm. długi, rdzawo-żółty; legowiska zakłada podziemne, w odległości 5 do 14 m. od otworu.

Świszcz (Świstak).

Świszczewski, herb: Dwie chorągwie kościelne odwrócone (czy też po trzy kolumny z sobą połączone, jedne nad drugiemi). U szczytu 3 pióra strusie.

Świszczewski.

Świt, ob. Zorza.

Świtezianki, duchy wodne płci żeńskiej, które według wyobrażeń ludowych w jeziorze Świteź przebywać mają.

Świteź, niewielkie, malownicze jezioro w pow. Nowogrodzkim gub. Mińskiej, w dobrach Tuhanowicze położone, wsławione baladą Mickiewicza.

Świtkowski Piotr, publicysta polski z końca XVIII wieku, * 1744, † 1793 r. W 1765 wstąpił do Jezuitów i był nauczycielem w szkołach w Łęczycy i Poznaniu. Po zniesieniu zakonu przeniósł się do Warszawy i zajmował się wyłącznie piśmiennictwem. Od r. 1782 do 1792 redagował miesięcznik *Pamiętnik historyczny i polityczny*, który doznawał wielkiej wziętości. W roku 1784 i 5, wydawał kwartalnik *Magazyn warszawski pięknych nauk i kunsztów z różnych wiadomości*, zamiast którego w r. 1786 powstał *Wybór wiadomości gospodarskich* (Warszawa, 1786). W r. znów 1792—93 wydawał *Zabawy obywatelskie*. Nadto ogłosił *Budowanie wiejskie* (1782) i in.

Świtkowski August, filolog, nauczyciel języka i literatury francuskiej w instytucie technicznym w Krakowie, wydał z druku: „Główniejsze zasady języka francuskiego“ (Kraków, 1883, 4-te wyd.); „Wypisy francuskie“ (tamże, 1865).

T.

T., spółgłoska. W alfabecie greckim, fenickim i hebrajskim nazywa się *tau;* drugi dźwięk *t* języków semickich, zwany *tet*, przemienił się w greckim na ϑ (th, t. j. *t* aspirowane). W języku polskim **T** jest spółgłoske pierwotną, twardą, zębową, mocną; zmiękcza się na *ć* i *c*. Jako skrócenie, **T.** znaczyło u Rzymian *Titus; Ti. Tiberius; p. t.* znaczy: *pod tytułem; t. a.* (łac. *testantibus actis)* jak świadczą akta. **T.** na francuskich monetach oznacza mennicę w Nantes.

Ta, w chemji, symbol atomu tantalu (ob.).

Taaffe Edward, hrabia, mąż stanu austrjacki, * 1833 w Pradze, † 1895; kształcił się w Theresianum, gdzie zawiązał stosunki koleżeńskie z późniejszym cesarzem Franciszkiem Józefem, które z czasem zmieniły się w przyjaźń; w r. 1857 wstąpił do służby rządowej, 1861 został radcą namiestnictwa w Pradze, w r. 1863 naczelnikiem kraju w Salzburgu, 1867 r. ministrem spraw wewnętrznych, pod koniec tegoż roku wiceprezesem ministerjum cislitawskiego, od października 1869 do stycznia 1870 był prezesem ministerjum, od kwietnia 1870 do lutego 1871 powtórnie ministrem spraw wewnętrznych; w maju 1871 został namiestnikiem Tyrolu. W paźdz. 1878 r. znów objął ster gabinetu i wydział spraw wewnętrznych. Jakkolwiek należał do stronnictwa wiernokonstytucyjnego czyli centralistycznego, zgadzał się jednak na ustępstwa autonomiczne, ale z powodu napotkanych trudności, tak ze strony Niemców, jak i stronnictwa młodoczeskiego, ustąpił 12 listopada 1893.

Taasinge *(Thorseng)*, wyspa duńska na południo-wschód od wyspy Fünen położona, ma 69 klm. kw. i 4,350 miesz.

Tabacchi Edward, rzeźbiarz włoski, * 1831 w Vaigramia, wykonał wiele posągów portretowych, z tych wyróżniają się: Dante i Cavour w Medjolanie, Michał Anioł, nadto postacie kobiece: Kobieta nurek (Tuffolina), Hypatja i in.

Tabago *(Tobágo)*, jedna z angielskich wysp małych Antyllów w Indjach zachodnich, ma 295 klm. kw. powierzchni i liczy 26,000 miesz. z miastem głównem Scarborough. Początkowo należała do Niderlandów, w 1677 dostała się Francji, a od 1814 r. należy do Anglików.

Tabago, trzcina, ob. Kokos i Bactris.

Tabaka, ob. Tytuń.

Tabaksir *(tabaszyr, kamfora bambusowa, cukier bambusowy)*, osad zbierający się w trzcinie bambusowej, w odstępach między węzłami, tworzy ziarna przeświecające, białe lub żółtawe, wielkości grochu, składa się z krzemionki z 5—13 odsetkami wody. Pod względem własności fizycznych zbliżony jest do opalu i ma najmniejszy spółczynnik załamania ze wszystkich ciał znanych. Jako środek lekarski był wysoko ceniony w wiekach średnich i dotychczas jest używany w Azji. Por. Huth „Der Tabaxir“ (1887).

Taban, guma, ob. Gutapercha.

Tabanus, owad, ob. Bąk.

Tabari Aba Dżafar Mohamed ibn Dzerir, historyk i teolog arabski, * 839 r., † 921, autor wielkiej kroniki, w której zebrał stare tradycje historyczne od najdawniejszych czasów do r. 914 po Chr. Jako teolog stworzył szkołę zwaną Dżoririjja.

Tabarin, figura komiczna, której prototypem był komedjant i szarlatan sprzedający

Tabarin.

balsamy na Pont Neuf w Paryżu za Ludwika XIII. Imię to czyteż pseudonim stało się później synonimem błazna farsisty. Por. Gazeau „Les Bouffons.“

Tabarrini Marek, historyk włoski, * 1818 w Pomarance (w prow. Piza), w r. 1860 został dyrektorem oświecenia publicznego, a 1871 r. członkiem i wiceprezydentem senatu. Napisał: „Gino Capponi“ (1879); „Studi di critica storica“ (1871); wydał nadto pisma Azzeglia i Capponi'ego i listy Ricasoli'ego i założył „Archivio storico italiano.“ Był członkiem „Institutio storico italiano.“

Tabasco, jeden ze stanów Meksyku, leży na południu zatoki Meksykańskiej, obejmuje 25,241 klm. kw. z ludnością 135,000. Jest to kraina bardzo urodzajna, obfituje w przeróżne gatunki drzew, ma klimat gorący i niezdrowy; częste burze. Miasto stoł. Villa Hermosa de Tabasco.

Tabaszyr, ob. Tabaksir.

Tabenna, wyspa na rzece Nilu, niedaleko zwalisk Teb w Afryce. Tu św. Pachomjusz około 325 założył klasztor, w którym przy śmierci założyciela znajdowało się do 7,000 zakonników. Pachomjusz nie dozwalał swym zakonnikom przyjmować godności kapłańskiej, ażeby się strzegli powodów do pychy i zazdrości. Zakonnicy nie nosili nazwisk, lecz byli oznaczani liczbami i podzieleni na 24 klasy, podług liter alfabetu; każda klasa miała swego zwierzchnika i swój rodzaj pracy ręcznej, którą zarabiali na utrzymanie.

Tabernaculum, namiot, pawilon, dom, pomieszkanie. U Izraelitów był to budynek drewniany, mogący być składanym lub rozbieranym i przenoszonym dowolnie. Przeznaczony on był na pomieszczenie arki przymierza, w której chowano tablice zakonu. W kościele rzymsko-katolickim **T.** zowie skrzynka, przeznaczona na chowanie Najświętszego Sakramentu, ustawiona zwykle na wielkim ołtarzu, przed którą we dnie i w nocy pali się ciągle lampa.

Tabernemontana, roślina, ob. Mlekowiec.

Tabes, wycieńczenie, uwiąd. *Tabes dorsalis, wiąd rdzenia kręgowego,* cierpienie rdzenia o charakterze destrukcyjnym, jest to mianowicie zwyrodnienie tylnych pęczków substancji białej rdzenia i tylnych korzeni nerwów rdzeniowych (ob. Rdzeń kręgowy). Najczęstszą przyczyną, tabes wywołującą, jest przymiot (syfilis), tak nabyty, jak i dziedziczny, chociaż znane są przypadki tego cierpienia po chorobach zakaźnych, w urazie, wskutek zatruć ostrych lub chronicznych. Dotyka on częściej mężczyzn niż kobiety, występuje przeważnie w okresie od 36 — 40 roku życia, u dzieci należy do niezmiernych rzadkości. Choroba jest bardzo przewlekłą, trwa nieraz cały dziesiątek lat, i więcej, lecz zawsze kończy się śmiercią wskutek różnorodnych powikłań. Do ważniejszych objawów wiądu rdzenia należą: bóle przenikające przeważnie w kończynach dolnych, zniesienie odruchów ścięgnistych kolanowych *(objaw Westphala),* brak oddziaływania źrenic na światło *(objaw Argyl-Robertsona),* zaburzenia czucia, bądź w postaci nieprawidłowych sensacji, bądź też mniej lub więcej ograniczonych znieczuleń i nadczułości; do rzędu najczęstszych nieprawidłowych sensacji należą: ból opasujący, mrowienie, stałe uczucie miękości pod podeszwami. Do mniej stałych symptomatów należą: utrata czucia mięśniowego, niemożność stania ani chodzenia przy zamkniętych oczach *(objaw Romberga),* zaburzenia w czynności oddawania moczu i kału, zaburzenia w czynności płciowej (początkowo wzmożona chuć płciowa, następnie niemoc płciowa), porażenia w zakresie nerwów ruchowych, zboczenia ruchu pod postacią *bezładu* (ob. Ataxia), wreszcie zanik nerwu wzrokowego, stąd zupełna ślepota. Do stosunkowo najrzadszych objawów wiądu zaliczają się: *crises gastriques* czyli bardzo mocne bóle w dołku podsercowym, i wymioty, *crises laryngées,* napady krtaniowe, wyrażające się mocnym, prawie kokluszowym kaszlem i dusznością, dochodzącą niekiedy do zaduszenia, nakoniec zmiany odżywcze stawów i kości (wysięki stawowe, zniszczenia końców stawowych, zwichnięcia w stawach). Leczenie wiądu rdzenia jest przeważnie objawowe, wymaga wiele cierpliwości i wytrwałości, tak ze strony chorego, jak i lekarza. Do rzędu najnowszych metod leczniczych należy *gimnastyka Fraenkla,* zmierzająca do poprawy ruchów chorego, do usunięcia tak męczącego nieraz objawu, jak bezład tabetyków.

Tableau (fr.), obraz. Tableaux vivants (fr.), żywe obrazy.

Table d'hôte, obiad w hotelach przy wspólnym stole.

Tabor, góra w Palestynie, w ziemi Galilejskiej, wysoka stóp 1,750, która uważaną jest jako miejsce Przemienienia Pańskiego. Dzisiaj nosi nazwę Dżebel-Tor albo Tabor. Na szczycie ruiny starego klasztoru.

Tabor, miasto królewskie, powiatowe, w Czechach południowych, nad rzeką Lużnicą, ma 8,500 miesz., z małym wyjątkiem Czechów; z gmachów odznaczają się kościół dekanalny Przemienienia Pańskiego (z XV w.), kościół Narodzenia N. Marji Panny (dawniej Augustjanów), dawny ratusz (z XVI w.) i in. Sąd powiatowy i handlowy, gimnazjum wyższe realne, szkoła przemysłowa, wyższa szkoła rolnicza i in. Niegdyś słynął **T.** z wyrobu sukna, dziś zaś z produkcji skór. Na miejscu **T.** w XIII wieku znajdowała się posiadłość rodu Witkowców, nosząca nazwę Hradisztie. W czasie ruchów husyckich odbywały się około Hradisztia zgromadzenia ludowe i jeden z pagórków nad rz. Lużnicą nazwano **T.,** na pamiątkę biblijnej góry Tabor. Później założył tu Żyżka główny swój obóz, od którego krańcowe stronnictwo husytów nazwane zostało Taborytami (ob.).

Tabor (tur. *thâbîer* obóz), w wielu językach słowiańskich oznacza pewien rodzaj szyku bojowego,

przejętego w dawnej Polsce od Czechów, a zasadzającego się na tem, że wozy wojenne podczas bitwy tak ustawiano, że służyły one walczącym za pewien rodzaj szańców, z poza których można się było skutecznie bronić przeciw nacierającemu nieprzyjacielowi. W takim taborze zamknięty Jan Tarnowski, hetman wielki koronny, odparł dziesięćkroć liczniejsze wojska wołoskie. Takim również otoczony taborem Stanisław Żołkiewski, hetman w. koronny, cofał się z pod Cecory i byłby w tej twierdzy ruchomej ocalał, gdyby nie zamieszanie i złamanie porządku bojowych wozów. Kozacy tak udoskonalili swoje tabory, że jeżeli stu husarzy w polu łatwo rozbijało tysiąc Kozaków, to stu Kozaków zamkniętych w taborze nie lękało się uderzenia tysiąca husarzy.

Tabor (po tur. *thabur*), w armji tureckiej oddział wojska, odpowiadający bataljonowi piechoty, na stopie wojennej liczy 830 ludzi; 3 tabory składają jeden pułk, a ośm kompanji *(betiub)* jeden tabor.

Tabor Wojciech, biskup wileński, * w Taboryszkach, pow. Oszmiańskim, † 1504 w Krakowie podczas obrzędów koronacji Zygmunta I; był początkowo proboszczem w Oszmianie przy kościele św. Ducha, później kanonikiem wileńskim, prałatem i rządcą djecezji, a następnie biskupem wileńskim, przez lat 16 urząd ten pasterski sprawował jak najzaszczytniej.

Taborowski Stanisław, skrzypek, * 1830 na Wołyniu, w okolicy Krzemieńca, kształcił się pierwotnie w Odesie, a następnie w Brukseli, gdzie pracował w konserwatorjum pod kierunkiem Leonarda. W r. 1859—60 dawał koncerty w Paryżu, Berlinie, Warszawie, Żytomierzu i Kijowie. W r. 1871 i 1872 występował w Krakowie i Poznaniu. **T.** dał się też poznać jako kompozytor kilku dzieł większego rozmiaru i drobnych rzeczy.

Taborowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie i powiecie Kijowskim. Podług lustracji, powstało z dawniejszego starostwa Białocerkiewskiego i obejmowało w sobie: miasteczko Tabor nad Rastawicą i włości: Żołotuchę i Kamienną Groblę, które od r. 1744 posiadali z Łyczkowa Cyrynowie, a jeden z tej rodziny, Paweł, miał z tego starostwa dochodu rocznie złp. 6,424. Długoletnie spory, które Lubomirscy i Steccy prowadzili po różnych sądach o granice tego starostwa, były powodem, iż Stany Rzeczypospolitej wyznaczyły na sejmie z r. 1773—75 oddzielną komisję, z 43 urzędników i obywateli, dla ostatecznego rozgraniczenia.

Taboryci, końcowe stronnictwo Husytów, posiadające oddzielną organizację republikańską. Stronnictwo to wzięło swą nazwę od miasta Taboru (ob.), wystawionego przez Husytów wyszłych z Ustia, na pagórku nad rz. Lużnicą, na półwyspie, połączonym z lądem stałym za pomocą wąskiego pasu ziemi. Posiadając niewielką siłę, wezwali oni na pomoc Żyżkę, oblężonego wówczas przez stronnictwo katolickie w Pelzni. Żyżka posłał im początkowo nieco ludzi pod Chwalem Rzepnickim, a następnie i sam udał się do nich (pod koniec marca 1420 r.). Wkrótce potem zburzył Żyżka miasto Uście i pozostałą część mieszkańców przesiedlił do nowego grodu góry Tabor, poczem zdobył twierdzę Sedlec, przez co pozbył się niebezpiecznego sąsiedztwa, Zwyciężywszy następnie panów katolickich w mieście Wożycach, wzmocnił się znakomicie zdobytą bronią i końmi i przeprowadził organizację wojska swego. Jednocześnie wybrano w Taborze czterech starszych, którym mieli być wszyscy posłusznymi (Mikołaj z Husi, Jana Żyżkę, Chwala Rzepnickiego i Zbyńka z Buchowa). Odtąd Tabor stał się miejscem schronienia najśmielszych stronników nowej nauki. Zewsząd ściągali się tu mieszczanie, wieśniacy (tworzący później jądro wojska husyckiego) i ziemianie, razem z rodzinami, przyjmowani wedle przykładu pierwszych chrześcijan za braci. U **T.** przyjmowały się wszelkie nowinki religijne. Księża ich odrzucali wszelkie urządzenia kościelne, strój kapłański, wstępowali w związki małżeńskie i t. d. Odrzucali zwłaszcza cześć świętych, modły za zmarłych, naukę o czyścu; nie obchodzili świąt (z wyjątkiem niedzieli), nie zachowywali postów, zaprzeczali obecności Boga w Sakramencie Ołtarza. Opierali się li tylko na Piśmie św., odrzucając wszelkie późniejsze ustawy kościelne, jako pochodzące od ludzi. Z kościołów wyrzucili wszelkie ozdoby i przy służbie bożej używali języka czeskiego. Z pola religijnego zwrócili się następnie **T.** na pole publiczne i społeczne. Byli przeciwnikami króla Zygmunta, jako otwartego nieprzyjaciela narodu czeskiego; dalej chcąc dojść do zupełnej wolności wiary, oraz praw dla stanów niższych, dążyli do zaprowadzenia rzeczypospolitej. Nadto starali się złamać przewagę Niemców w swym kraju. Pod względem społecznym domagał się równości wszystkich ludzi. Takie były religijne i polityczne zasady **T.**, radykalistów swego czasu, które starali się wszelkiemi siłami wprowadzić w wykonanie. Początkowo przystąpili do jedności stronnictwa Utrakwistów przeciwko królowi Zygmuntowi. Następnie, po wzięciu przewagi przez stronnictwo umiarkowane, zaczęli się **T.** stopniowo usuwać od jedności, zwłaszcza za życia pierwszego swego hetmana, Mikołaja z Husi. Po śmierci jednak jego, pod Żyżką, walczyli wspólnie z Pražanami. Wkrótce potem, z przyczyn zarówno religijnych, jak i społecznych, powstały w Czechach dwa stronnictwa: silniejsze, arystokratyczne, złożone z większej części szlachty, bez różnicy wyznania, oraz Pražan i miast będących z nimi w związku, i słabsze, demokratyczne, z niektórych miast i części uboższej szlachty. Na wiosnę 1423 wybuchła walka domowa, która rozgorzała zwłaszcza po śmierci Żyżki (1424). W pamiętnej bitwie pod Lipanami (30 maja 1434) złamaną została potęga **T.**, a tem

samem i stronnictwa demokratycznego. Odtąd odgrywali **T.** tylko nieznaczącą rolę w dziejach krajowych. Za czasów namiestnictwa Jerzego z Podiebrad, połączyli się **T.** przeciwko niemu i stronnictwu umiarkowanemu ze stronnictwem katolickiem. Jerzy, wziąwszy Tabor, w którym zgromadzone były ostatnie szczątki potężnego niegdyś stronnictwa, położył koniec istnieniu **T.** Nauka ich odżyła nieco później w nauce Braci Czeskich. Główne znaczenie dziejowe **T.** polega na głoszeniu zasad, jak nieograniczone prawo rozumu, równość wszystkich ludzi, ideja narodowości, które zaledwie dziś po upływie kilku wieków zaczynają wchodzić w życie.

Tabu, oznacza na większej części wysp australskich, już to dogmat o świętości i nietykalności przedmiotów, osób lub miejsc poświęconych bogom, już też samą ich świętość i nietykalność, już wreszcie królów i możnych panów, mających przywilej świętości.

Tabula rasa, tablica gładka, czysta. Wyrażenie Arystotelesa (De anima 3, 4) i termin filozoficzny, zaprzeczający istnienia w człowieku jakichkolwiek idei wrodzonych.

Tabulatura, zwał się niegdyś zbiór wszystkich znaków muzycznych, zastępujący dzisiejsze pismo muzyczne czyli nuty.

Tabun, na Ukrainie, stado koni lub bydła pasącego się na stepie; także jama, gdzie ogień się pali, utrzymywany przez pasterzy przy tabunach.

Tacca, *Krąpiel*, rodzaj roślin z rodziny *Taccaceae*, rośliny zielne z łodygą podziemną, opatrzoną gęsto bulwami, napełnionemi mączką; liście wielkie, długoogonkowe, kwiaty zebrane w baldachy, torebki wielonasienne lub jagody. Należy tu dziewięć gatunków w okolicach zwrotnikowych, zwłaszcza na archipelagu wsch.-azjatyckim. **T.** *pinnatifida* uprawia się często w Indjach wsch. i dostarcza arrowrootu (ob.).

Taccaceae, *Krąpielowate*, rodzina roślin jednoliścieniowych, zawiera zaledwie 10 gatunków w krajach zwrotnikowych, blizko spokrewniona z pochrzynowatemi (*Dioscoreaceae*). Wyróżniają się słupkiem, złożonym z trzech płatkowatych listków.

Tacchini Piotr, astronom, * 1838 w Modenie, kształcił się w rozmaitych uniwersytetach włoskich, 1859 r. został dyrektorem obserwatorjum w Modenie, 1863 astronomem przy obserwatorjum w Palermo, 1879 dyrektorem obserwatorjum Collegio Romano w Rzymie. Zajmował się przeważnie badaniem objawów słonecznych i w tym celu założył 1871 r. wspólnie z Secchim włoskie towarzystwo spektroskopijne i w jego pamiętnikach pomieszczał większą część swych prac. 1874 obserwował w Indjach przejście Wenery przez tarczę słońca. Ogłosił: „Il passaggio di Venere sul Sole dell' 8—9 dec. 1874, osservato a Muddapur“ (1875); „Eclissi totali di sole del 1870, 1882, 1883, 1886 e 1887“ (1888).

Taceat de Achille qui non est Homerus, niech milczy o Achilesie, kto nie jest Homerem. Przysłowie stosowane do ludzi, odważających się na przedsięwzięcia, przechodzące ich siły lub zdolności.

Taceat mulier in Ecclesia (łac.), niechaj kobieta milczy w kościele, t. z., że kobiety nie mają prawa głosu w sprawach dotyczących religji i kościoła.

Taceta, roślina, ob. Narcyz.

Tachina (*Rączyca*), rodzaj owadów dwuskrzydłych, z rodziny much, podobny do muchy plującej, różni się od niej grubszem owłosieniem i pewnemi innemi cechami; składają swe jaja w gąsienice motyli, z których wydobywają się już larwy. Z powodu takiego niszczenia gąsienic motyli są użyteczne, tamują bowiem zbyt znaczne ich rozmnażanie. **T.** *grossa*, 17 mm. długa, połyskująco czarna, jest ich największym gatunkiem.

Tachograf, przyrząd do uwielokrotniania pisma, rodzaj hektografu (ob.).

Tachometr (*tahymetr*, *girometr*), przyrząd, do mierzenia prędkości ciał pozostających w ruchu. **T.** posiadają urządzenie różne, stosownie do celu, do jakiego służyć mają; tak np. do mierzenia szybkości wiatru służą *anemometry* (ob.), do mierzenia szybkości pocisków *chronoskopy* (ob.). Szczególniej ważne znaczenie mają **T.** w technice mechanicznej do oznaczenia szybkości obrotu wałów i kół; w ogólności jednak dają prędkość średnią w ciągu pewnego czasu, ale nie zbudowano dotychczas **T.** tak dokładnego, by zaznaczał drobne

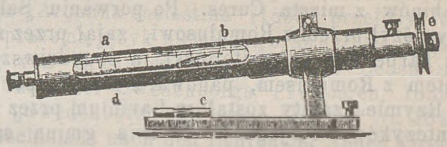

Girometr Brauna.

chwiejności ruchu. Najczęściej urządzenie ich polega na działaniu siły odśrodkowej, jak w regulatorach machiny parowej (ob. Parowa machina); kule wahadła odśrodkowego rozsuwają się tem bardziej, im ruch szybszy, a rozsunięcie to zaznacza skazówka. Inny rodzaj **T.** polega na tej zasadzie, że powierzchnia cieczy wirującej przybiera postać paraboloidy obrotowej, której zagłębienie tem jest większe, im szybszy jest jej obrót. Tego rodzaju jest *girometr Brauna* (ob. fig.), składający się z walca szklanego *a*, napełnionego w części cieczą przezroczystą. Gdy walec wiruje dokoła osi, powierzchnia cieczy tworzy paraboloidę *b*, a z położenia wierzchołka jej na skali można odczytać każdochwilową szybkość obrotu. Przyrząd umieszczony jest w osadzie metalowej *d*, a z machiną badaną łączy się za pośrednictwem pasa, przechodzącego przez blok *e*; do należytego ustawiania służy libela *c*.— Do oznaczania szybkości pociągów dróg żelaznych służą

najczęściej urządzenia na wzór chronoskopów elektrycznych.

Tachtadszowie (*Tachtadszy*, t. j. zajmujący się wyrobem desek), plemię żyjące w górach Likaonji, w Azji Mniejszej, w liczbie około 5,000 głów, różni się znacznie od Turków i posiada własną religję tajemną, polegającą na wierze w przechodzenie dusz i w złe duchy. Spokrewnieni są z Bektaszami i tworzą zapewne zabytek ludności pierwotnej.

Tachygrafja, toż co stenografja (ob.).

Tachyhydryt (*Tachydryt*), minerał z rzędu chlorków podwójnych, krystalizuje romboedrycznie, jest żółty, przeświecający, szybko rozpływa się na powietrzu; składa się z chlorku wapnia, chlorku magnezu i wody. Znajduje się w masach okrągłych w Stassfurcie.

Tachylit, szklista odmiana bazaltu.

Tachymetr, toż co tachometr. Także przyrząd mierniczy, stanowiący połączenie teodolitu z telemetrem.

Tachypetes, ptak, ob. Fregata.

Tacitus, historyk rzymski, ob. Tacyt.

Tacitus consensus, milczące zezwolenie.

Tacjan, *Tatianus*, apologeta chrześcijański II w., rodem z Asyrji lub Mezopotanji, był retorem w Rzymie. Nawrócony przez męczennika Justyna, zjednał sobie ascetyczną nauką wielu zwolenników. Z pism jego pozostała tylko jedna mowa: „Oratio ad Graecos," wydana przez Wortha (Oksford, 1700).

Tacjusz, Tatius, w podaniach rzymskich król Sabinów z miasta Cures. Po porwaniu Sabinek wyruszył przeciw Romulusowi, zajął przez zdradę Tarpei zamek kapitoliński, a pogodziwszy się potem z Romulusem, panował z nim wespół 5 lat w Rzymie i zabity został w Lavinium przez Laurentczyków. Od jego to imienia gmina sabińska, połączywszy się z latyńską, otrzymała nazwę *Tities*.

Tacna, północna prowincja rzeczypospolitej Chilijskiej nad oceanem Spokojnym, ma 22,500 klm. kw. i 32,500 miesz. Miasto główne t. n. nad rzeką **T.** liczy 6,000 miesz.

Tacoma, góra w północno-amerykańskim stanie Waszyngton, ma 4,402 m. wysokości i krater wygasły.

Tacoma, miasto w północno-amerykańskim stanie Waszyngton, nad zatokę Commentementbai i przy drodze żel. Pacific położone, posiada wielkie warsztaty kolejowe, fabryki i 50,000 m.

Tacunga, ob. Latacunga.

Tacyt (*Publius Cornelius Tacitus*), najznakomitszy historyk rzymski, * około roku 54 po Chr. w Interamna w Umbrji, † po roku 117. Szczegóły życia **T.**, i to niedokładne, znamy wyłącznie tylko z pism jego. Ukończywszy studja retoryczne, poślubił **T.** 77 r. córkę Agricoli (ob.), 78 czy też 79 został kwestorem, 88 pretorem, a 97 r. za panowania Nerwy konsulem. Później występował także jako adwokat. Dzieła jego są: „Vita Agricolae" (wzorowa biografja teścia, napisana 97 r.); „Germania" albo „De vita, moribus et populis Germaniae" (najdawniejszy opis Germanów i Germanji, ułożony 98 r.); „Historiae" (ksiąg 16, czy też 12, doszły naszych czasów tylko 1—5, 26) i „Annales," albo „Libri ab excessu divi Augusti" ksiąg 16 czy też 18; doszły naszych czasów tylko 1—6 i 11—16,35). Autorstwo zaś dzieła p. t.: „Dialogus" albo „De causis corruptae eloquentiae," przypisywane **T.**, dotąd jeszcze stanowi kwestję sporną. We wszystkich tych pismach wieje duch opozycji przeciw epoce spółczesnej, którą przymierza **T.** do ideału przeszłości republikańskiej. Najważniejsze z nich są: „Historiae" i „Annales." W pierwszem opisuje wypadki 69—70 r., a w drugiem epokę 14—68 r., t. j. daje obraz despotyzmu za rządów Tyberjusza, Klaudjusza i Nerona, obraz mający znaczenie typu. Styl **T.** odznacza się zwięzłością, siłą i jędrnością, oraz pewnym pociągiem do wyrażeń poetycznych. Styl ten jest obrazem samego autora, który przyjęty najgłębszym pathosem, wyraża go jednak z zachowaniem całej godności. Kompozycja nawskroś dramatyczna. Ze względu na wiarogodność historyczną uważano **T.** za wzór historyka. W nowszych dopiero czasach Napoleon, Niebuhr, Sievers, Ad. Stahr, Höck, zwłaszcza Merivale, zaczęli oskarżać **T.** o stronność. Kompletne wyd. dzieł jego w nowszych czasach sporządzili między innymi: Bekker (2 t., Lipsk, 1331); Walther (4 t., Hall. 1831—33); Ritter (2 t., Lipsk, 1848 i 1864); Halm (2 t., Lipsk, 1863); „Annales" wydał Nipperdey (Berlin, 1861, sq.). Przekładu wszystkich pism **T.** na język polski dokonał Naruszewicz (Warszawa, 1772, 2 ed., 3 t., tamże, 1804, w zbiorze Mostowskiego); „Żywot Juljusza Agrykoli" i „Roczniki," tłómaczył Wład. Okęcki (Kraków, 1895).

Tacyt Marcus Claudius Tacitus, pochodzący z tego rodu, co i poprzedni, cesarz rzymski od 25 września 275 do kwietnia 276; mając już przy wstąpieniu na tron 75 lat życia, został mimo waleczności swojej podczas wyprawy na Gotów przez żołnierzy w Tyonie w Azji Mniejszej zabity (wedle innych umarł śmiercią naturalną). Jego brat i następca Florianus w trzy miesiące potem temu samemu uległ losowi.

Ta-Cza, pseudonim Tad. Czapelskiego.

Taczała, herb: Na tarczy ściętej, w polu górnem czarnem i dolnem złotem—żóraw szary z lewą nogą podniesioną. Po obu stronach głowy ptaka — po jednej gwiaździe srebrnej.

Taczała.

Taczanowski Władysław, ornitolog, *1819 w Lubelskiem, † 1890. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Lublinie 1838, poświęcił się zoologji, a znajomość jej jedynie własnej pracy zawdzięczał. W 1854 został konserwatorem zbioru

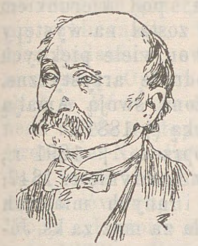

Taczanowski.

ornitologicznego, istniejącego przy sekcji leśnej rządu gubernjalnego radomskiego i jednocześnie miał sobie poruczony nadzór nad takimże zbiorem w rządzie gubernjalnym lubelskim. W 1855 został pomocnikiem dyrektora gabinetów w Warszawie, w 1862 kustoszem gabinetu zoologicznego przy szkole głównej warszawskiej i na tem stanowisku rozwinął działalność niestrudzoną, gabinet uporządkował i znacznie zbogacił, sam zbiór ptaków podniósł z 800 do 5,000. W celach badania fauny krajowej położył istotne zasługi. W r. 1866—7 zwiedził w celach zoologicznych Afrykę płn. Kilkakrotnie zwiedzał Paryż i Londyn dla zbadania tamecznych zbiorów ornitologicznych. Należał do najznakomitszych ornitologów europejskich, a liczne gatunki ptaków oznaczone są jego nazwiskiem. Ogłosił: „Tabelle ruchu ptactwa w latach 1845—48“ *(Bibl. Warsz.)*; „Wiadomości o nietoperzach znajdujących się w dolinie ojcowskiej“ (tamże, 1854); „Spis ptaków gubernji lubelskiej“ (tamże, 1851); „Spis zwierząt ssących gubernji lubelskiej“ (tamże, 1855); „O ptakach drapieżnych w Królestwie polskiem i t. d.“ (Warszawa, 1860); „Spis pająków zebranych w okolicach Warszawy“ (tamże, 1866); „Ptaki krajowe“ (Kraków, 2 t., 1882—83); „Ornithologie du Pérou“ (t. I, Paryż, 1884, t. II, Rennes, 1885); „Faune ornitologique de la Siberie orientale“ (Petersburg, 1891). Por. A. Wrześniowski „W. T.“ (*Wszechświat*, 1883); S. Sztolcman „W. T.“ (tamże, 1890).

Taczanowski Bronisław, lekarz, * 1840 r., kształcił się w akademji medyko-chirurgicznej i szkole głównej w Warszawie; 1867 został ordynatorem w szpitalu św. Jana Bożego w Warszawie, a od 1880 objął jednocześnie zarząd prywatnym zakładem dla obłąkanych Chomentowskiego. Ogłosił: „Rys praktycznej otjatrji oraz praktycznej laryngologji“ (1869 i 1871), oprócz tego umieścił wiele rozpraw z dziedziny otjatrji i psychjatrji w *Gazecie Lekarskiej*.

Tadema, Wawrzyniec *Alma* **T.,** znakomity malarz, * 1836 r. w Drouryp we Fryzji zachodniej. Kształcił się w akademji antwerpskiej, gdzie był uczniem Leysa. Do obrazów swych wybierał głównie przedmioty ze starożytności. Najcelniejsze z nich są: „Wenancjusz Fortunatus i Radagonda“ (1862); „Jak się przed 3000 lat bawiono w Egipcie“ (1863); „Gallo-rzymskie kobiety“ (1865); „Staro-rzymska siesta“ (1868); „Cesarz Klaudjusz“ (1871); „Ostatnia plaga egipska“ (1872). Od 1870 mieszka **T.** w Londynie.

Tadeusz Juda (św.), brat św. Jakóba Mniejszego, św. Symeona Jerozolimskiego i Józefa, którzy zwani są braćmi Jezusa Chrystusa; syn Kleofasa i Marji, siostry N. Panny, apostoł, opowiadał słowa Boże w Judei, Samarji, Idumei, Syrji, Mezopotamji i Libji. Pozostał po nim jeden list powszechny, pisany do wszystkich kościołów Wschodu, a mianowicie do nawróconych Żydów. Poniósł śmierć męczeńską w Persji.

Tadmor, ob. Palmira.

Tadżykowie *(Tadżik, Dhikan)*, ludność wiejska plemienia irańskiego, stanowiąca jądro ludności Afganistanu, ale licznie rozprzestrzeniona i w innych krajach azjatyckich.

Taedium vitae, zniechęcenie do życia.

Tael (wym. *tel)*, chiń. *liang*, moneta rachunkowa i waga w Chinach i Indjach wschodnich. Jako moneta dzieli się na 10 *muce*, 100 *kandarinów (fen)*,

Tael.

1000 *kaczów*, wartości 2 rub. 73 kop. Jako waga jest $^1/_{16}$ *ketti (kin)*, dzieli się na 10 *meh*=37,78 grama czyli około 10 łutów pol. i ma postać sztaby srebrnej.

Taenia, ob. Tasiemiec.

Tafel Emanuel, Swedenborgjanin i najgłówniejszy propagator „Nowego kościoła“ (kościoła Nowej Jerozolimy) w Niemczech. Wydał dzieło Swedenborga „Arcanna coelestina“ (1833), przełożył inne jego prace na język niemiecki, oraz ogłosił „Sammlung von Urkunden betreffend das Leben und den Charakter Swedenborgs“ (Tübingen, 1839—42); „Swedenborg und seine Gegner“ (t. 1841); „Katechismus nach den Lehren der Neuen Kirche“ (Tübingen, 1830).

Tafilelt, *Tafilalet* lub *Tafilet*, grupa wiosek i oaz we wnętrzu Maroko, zamieszkana przez Barbarów i Arabów, liczy około 150 wiosek, których mieszkańcy prowadzą znaczny handel daktylami. Główne miejsce Abuam, ma liczne odwiedzane tygodniowe jarmarki.

Tafja, toż co rum (ob.).

Tafta *(taffetas,* z pers.), tkanina jedwabna, podobna do płótna, najczęściej czarna, ale rozmaitej gęstości.

Tag, *Tagus*, ob. Tajo.

Tagalowie, ob. Filipiny.

Taganrog, miasto handlowe i portowe w obwodzie Wojska Dońskiego, okręgu t. n. (12,159 w. kw. i 418,000 miesz.), na przylądku północnego brzegu morza Azowskiego położone. Założone 1696 przez Piotra I pod nazwą fortecy Troickiej, następnie po zawarciu pokoju z Turkami nad Prutem zburzone i opuszczone, odbudowane zostało 1770 przez cesarzową Katarzynę II. Posiada 14 cerkwi, kościoły katolicki i ewangelicki, komorę

celną, sąd handlowy, gimnazjum męzkie i żeńskie, szkołę handlową, giełdę, klub wraz z bibljoteką, szpital morski, kilka banków, teatr. Liczy 52,000 miesz., trudniących się przeważnie handlem zbożowym. W okolicach miasta rośnie wino i pszenica. 1825 zakończył w **T.** życie cesarz Aleksander I. Podczas wojny krymskiej był **T.** 22 maja 1855 bombardowany przez flotę angielsko-francuską.

Taganyi Karol, historyk węgierski, * 1858 r., pracuje specjalnie nad heraldyką, sfragistyką i historją gospodarstwa. Wydał „Herbarz Węgierski“ etc.

Tagańcza, mezko w pow. Bogusławskim, gubernji Kijowskiej, ma znakomite fabryki sukna i skór, roczna produkcja których wynosi około 300,000 rubli.

Tagil, rz. w gub. Permskiej, bierze początek w dolinie utworzonej przez odnogi gór Uralskich, na południo-wschód od wierzchołków Wysokogórskiej i Niedźwiedzia, i ubiegłszy 275 klm. wpada do Tury. Nad brzegami **T.** znajdują się liczne kopalnie i zakłady górnicze, oraz ślady dawnego obwarowania, nazwanego *Jermakowym gorodiszczem.* Z dopływów **T.** najważniejsze: Czerna, Wyja, Barancza, Łaja i Sałda.

Tagilski okrąg zakładów górniczych leży na Uralu w gub. Permskiej, nad rz. Tagilem, Wyją, Silwą, Łają i in. Zajmuje powierzchni 636,328 dziesięciu. Znajdują się w nim kopalnie żelaza, miedzi, złota i srebra. Produkcja złota, rozpoczęta w 1822, przynosi rocznie około 26 pudów. Platynę zaczęto tu dobywać w 1825, lecz produkcja jej, z początku dość znaczna, dziś całkiem prawie upadła. Toż samo stosuje się i do srebra.

Tagliacozzo, miasto w środkowych Włoszech w prow. Aquila, w niewielkiej odległości na wschód od Rzymu położone, ma 3,200 miesz. Tu 23 sierpnia 1168 r. odniósł zwycięstwo Karol Anjou nad Konradynem, ostatnim potomkiem Hohenstaufów.

Tagliamento, rzeka w prowincji Udine we Włoszech, wypływa z gór pomiędzy Udine i Belluno i przebiegłszy 170 klm. wpada do morza Adrjatyckiego.

Taglioni, włoska rodzina artystów, licząca wiele znakomitości chereograficznych.—**Taglioni** Filip, * 1777 w Medjolanie, pierwotnie baletmistrz w Sztokholmie potem w Kassel (za króla Hieronima), a następnie w Warszawie, skąd udał się do Włoch i tam † 1871. Jest autorem wielu baletów.

Taglioni Marja, córka poprz., * 1804 w Sztokholmie, wystąpiła 1822 pod kierunkiem swego ojca jako tancerka i odtąd ciągle najświetniejszego doznawała powodzenia. Od 1832 żona hrabiego Gilbert de Voisin, opuściła scenę 1847 i osiadła we Włoszech.

Taglioni Paweł, brat poprzedniej, * 1808 r. w Wiedniu, † 1884, oddał się sztuce tancerskiej w konserwatorjum paryskiem, pod kierunkiem sławnego Coulona i zamówiony został na występy dożywotnie w Berlinie. Ułożył on wiele pięknych baletów i odbywał liczne podróże artystyczne. W r. 1847 opuścił scenę z żoną swoją Amalją z domu Galster, również tancerką († 1881).

Taglioni Marja, córka poprzed., † 1891 r., uczennica ojca, debiutowała w Londynie r. 1847, a później tańczyła w Berlinie i innych miastach z wielkiem powodzeniem; wyszła za mąż za ks. Józefa Windischgrätza.

Taglioni Salvator, brat Filipa, baletmistrz w Neapolu i Turynie, † 1868 w Neapolu.

Tahaa (*Otaha*), jedna z francuskich wysp Towarzyskich na oceanie Wielkim, ma 82 klm. kw. i 800 miesz., polinezyjczyków.

Tahiti lub **Otahejti**, największa z wysp Towarzyskich (ob.) na Oceanie Wielkim, składa się z dwu półwyspów połączonych z sobą $^3/_4$ mili szerokiem międzymorzem; większy z nich, północno-zachodni, nazywa się *Tahitinu,* mniejszy zaś, południowo-wschodni, *Tahitiiti,* razem połączone obejmują 1,042 klm. kw. i mają 10,000 miesz. Wnętrze wyspy pokryte jest górami do 2,300 m. wysokiemi, przedstawiającemi piękną roślinność, ale jeszcze w stanie pierwotnej dzikości. Głęboka na 35 stóp, błotnista laguna, opasująca wyspę dokoła, tworzy rodzaj fortecy, a stolica jej Papeili czyli Papaiti ma doskonały port. Wyspa **T.** stanowiła do 1880 oddzielne królestwo, które od r. 1844 aż do tego czasu pozostawało w zależności od Francji, a obecnie stanowi kolonję francuską. Francuzi mają tu swoje urzędy i załogę wojskową, liczącą około 140 ludzi. Wyspa **T.** w czasie podróży Cooka liczyła około 100,000 miesz., od tego czasu ludność szybko zaczęła się zmniejszać, nie tyle w skutek wojen lub klęsk miejscowych, ile wskutek chorób i nałogów przyniesionych przez Europejczyków; syfilis, ospa, pijaństwo zrządziły tu straszne spustoszenia i pochłonęły $^9/_{10}$ ludności. Por. Lutteroth „Histoire et enquête d' O-Taiti“ (Paryż, 1843); Wagener „Geschichte der christlichen Kirche auf den Gesellschaftsinseln“ (Berlin, 1844).

Tai (*Thai*), grupa narodów indochińskich, obejmuje Sjamczyków, oraz narody Szan, Lao i Miaotse. Są po większej części budystami, w Chinach płd. także mahometanami.

Taida (*Thaïs*), hetera grecka, kochanka Aleksandra W., następnie zaślubił ją Ptolemeusz Lagi.

Taifun, orkan, ob. Tyfun.

Taillandier René Gaspar Ernest, zwany *Saint-René Taillandier,* pisarz francuski, * 1817 w Paryżu, † 1879. Ukończywszy studja prawne i filozoficzne w Paryżu, ogłosił poemat „Béatrice“ (Paryż, 1840), następnie dla badań naukowych podróżował po Niemczech, a za powrotem do kraju (1841) był profesorem w Strasburgu, Montpellier i od 1863 w Paryżu. W 1870 mianowany został

sekretarzem generalnym w ministerjum oświecenia publicznego. **T.** zasłużył się przedewszystkiem badaniami swemi nad filozofją i literaturą niemiecką. Oprócz cennych artykułów umieszczanych w *Révue des deux Mondes*, ogłosił między innemi dzieła następujące: „Études de la littérature étrangère: Novalis“ (Montpellier, 1847); „Histoire de la jeune Allemagne“ (Paryż, 1848); „Études sur la révolution en Allemagne“ (2 t., Paryż, 1853); „Histoire et philosophie religieuse“ (Paryż, 1860); „Écrivains et poëtes modernes“ (Paryż, 1861); „La comtesse Albany“ (Paryż, 1862); „Correspondence entre Goethe et Schiller“ (2 t., Paryż, 1863); „Maurice de Saxe“ (Paryż, 1865); „Tchèques et Magyares, Bohême et Hongrie au XV—XIX s.“ (Paryż, 1869); „L'Autriche et la Bohême en 1869“ (w *Révue des deux Mondes*, 1869); „La Serbie au XIX siècle“ (tamże, 1868—69; przekł. polski Rakowicza, Toruń, 1873).

Tailleur (fr.), krawiec; także bankier przy grze w karty.

Taine Hipolit, jeden z najznakomitszych myślicieli francuskich, * 1828 w Vouziers (dep. Ardennes), gdzie ojciec jego był obrońcą sądowym, † 1893. Po śmierci ojca rodzina przeniosła się do Paryża (1842), i tutaj **T.** odbywał w dalszym ciągu nauki w kolegjum Bourbon i szkole Normalnej.

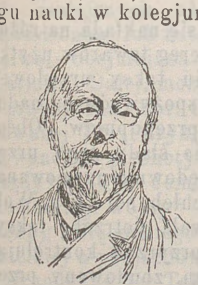

Taine Hipolit.

Po ukończeniu studjów pracował jako nauczyciel w Nêvers i Poitiers. W 1853 r. otrzymał stopień doktora za rozprawy: „De personis platonicis“ i „Essai sur les fables de la Fontaine“. Ta ostatnia zawierała już główne zarysy nowej metody krytycznej. Zmuszony opuścić posadę nauczyciela kolegjum w Besançon dla swej wolnomyślności, udał się do Paryża i tam oddał się gruntownym studjom nad naukami przyrodniczemi, medycyną i językami. Z bogatym zasobem wiedzy zwrócił się ku literaturze (około 1850) i wkrótce zjednał sobie wielki rozgłos. W 1863 r. wezwany został przez marszałka Vaillant na profesora estetyki i historji sztuki w szkole sztuk pięknych. Jako myśliciel **T.** był wyznawcą *pozytywizmu* (ob.), którego zasady z wielkim talentem stosował do krytyki utworów sztuki i pomników literatury. Działalność artysty, poety, pisarza jest wiernem odbiciem jego *otoczenia* (milieu), t. j. zarówno geograficznych i etnograficznych, jak politycznych, ekonomicznych i społecznych warunków, śród których on żyje i działa. Nie znając tych warunków, nie uwzględniając fizjologicznego stanu artysty (temperamentu, którego różnice modyfikuje wpływ otoczenia), nie ocenimy nigdy należycie wartości, nie zrozumiemy doniosłości danego utworu lub dzieła sztuki. Cała indywidualność artysty polega na jego temperamencie, na mniejszej lub większej wrażliwości na wpływy otoczenia. Niema dzieł pięknych lub szpetnych, są tylko utwory mniej lub więcej wiernie odbijające owo *otoczenie*; ze stanowiska **T.** równe ma znaczenie poczwarne bóstwo indyjskie, jak i Madonna Rafaela. Piękno bezwzględne nie istnieje. Teorję tę rozwija w dziełach: „Philosophie de l'art“ (Paryż, 1865, przekład polski, Warszawa, 1872) i „L'idéal dans l'art“ (tamże, 1867); naukowe jej uzasadnienie ze strony psychologicznej rozwija w dziele „De l'intelligence“ (2 t., 1870, przekł. polski S. Tomaszewskiego, Warszawa, 1872). Zastosowanie tej teorji do dziejów sztuki, literatury i filozofji przedstawia nam długi szereg prac, jak: „Essai sur Tite Live“ (t. 1854, 5 wyd., 1888); „Les philosophes français du XIX siècle“ (1867, 6 wyd., 1888); „Essais de critique et d'histoire“ (1858); „Histoire de la littérature anglaise“ (4 t., t. 1864, 5 wyd., 1886), znakomitej wartości dzieło; „L'idéalisme anglais, étude sur Carlyle“ (t. 1861); „Positivisme anglais, étude sur Stuart Mill“ (1864); „Nouvaux essais“ (1865); „Philosophie de l'art en Italie“ (1866); „Philosophie de l'art en Pays Bas“ (1866, 3 wyd., 1877), tudzież lżejszego charakteru prace jak: „Voyage aux eaux des Pyrénées“ (1855); „Voyage en Italie“ (2 t., 1866, 6 wyd., 1889); „Notes sur Paris“ (1867); „Notes sur l'Angleterre“ (1871; przek. pols. Świętochowskiego, 3 t., Warszawa, 1872); „Les origines de la France contemporaine“ (1877 i nast.); „Francja przed rewolucją“, przekład polski Chmielowskiego i Grabowskiego (Warszawa, 1881); „Filozofja pozytywna w Anglji, studjum nad Stuartem Millem“ (przekład polski, Warszawa, 1883); „Podróż po Włoszech“ tłóm. Ant. Sygietyński (Warszawa, 1885—87); „Napoleon Bonaparte“, przekład Marji Dzierżanowskiej (Warszawa, 1887); „Podróż w Pireneje“ przekł. pols. w *Bibl. najcel. literat. europ.* (Warszawa, 1898).

Taiping, *Tajpingowie*, nazwa powstańców w Chinach, ob. Chiny.

Tait Piotr, matematyk i fizyk, * 1831 roku w Dalkeith, † 1901 roku, kształcił się w Edymburgu i Cambridge, został 1854 r. profesorem matematyki w Belfast, następnie profesorem fizyki w Edymburgu. Ogłosił: „Natural philosophy“ (t. j. podręcznik fizyki teoretycznej, wespół z W. Thomsonem, 1867); „Elementary treatise on quaternions“ (2 wyd., 1874); „Treatise on dynamics of a particle“ (6 wyd., 1889); „Thermadynamics“ (2 wyd., 1877); „Light“ (2 wyd., 1889); „Heat“ (3 wyd., 1892); „Properties of matter“ (1885); „The unseen universe“ (17 wyd., 1896); „Dynamics“ (1895) i in. Dzieła te są po większej części tłómaczone na język niemiecki.

Taiwan, port na japońskiej wyspie Formozie i stolica tejże, liczy 135,000 mies.

Tajga, gęsty las na bagnistych gruntach Syberji, najczęściej iglasty.

Tajgetus lub *Tajgeton*, dzisiejsze *Pentadaktylon*, pasmo gór pomiędzy Spartą a Mesenją, dochodzi 2,400 m. wysokości. Zachodnie stoki **T.** z przeciwległem pasmem Meseńskiem tworzą piękną równinę Meseńską.

Tajkun (właściwiej *Szugun*), do niedawnych czasów tytuł świeckiego władcy Japonji; godność ta została zniesiona 1869 r., a władza najwyższa znajduje się odtąd wyłącznie w ręku Mikada, dotychczasowego duchownego władcy Japonji (ob. Japonja).

Tajkury, wieś w powiecie Rowieńskim, gubernji Wołyńskiej, niegdyś miasteczko w posiadaniu Wiśniowieckich, a po wygaśnięciu tego rodu i przejściu w inne ręce znowu na wieś zamienione. Z dawnych zabytków pozostały tu jedynie zwaliska wspaniałego niegdyś zamku. M. Grabowski p. t. „Tajkury", napisał 4-tomową powieść (Wilno, 1845—46).

Tajmur, rzeka w Syberji, w gubernji Jenisejskiej, bierze początek z jeziora t. n., płynie przez półwysep t. n. z południa na północ i wpada do morza Lodowatego, tworząc przy ujściu zatokę Tajmurską.

Tajna rada (gabinet tajny), dawniej w wielu państwach, zwłaszcza niemieckich, najwyższa władza państwowa pod prezydencją panującego; urzędowy tytuł członków tej władzy (radca tajny) dziś jest tylko prostym tytułem. Rzeczywisty radca tajny jest to tytuł najwyższych urzędników państwa.

Tajnowskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Podlaskiem, w ziemi Bielskiej. Podług spisów podskarbińskich z r. 1771, posiadała je Anna Rostkowska, opłacając kwarty złp. 2,289 gr. 14, a hyberny złp. 611 gr. 24. Na sejmie jednak z r. 1773—75 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Krzysztofowi Frankowskiemu, posłowi ziemi Zakroczymskiej, i wówczas obejmowało w sobie dobra Tajno, ze wsiami: Bargłowką, Lipowem, Nowinami, Woźną, Orzechowką, Polkowem, Piekurowem i Uscianką.

Tajny fundusz, fundusz, który zarządowi państwa pozostawiony jest do dowolnego rozporządzenia, tak, iż tenże nie jest obowiązany zdawać rachunków z jego użycia; służy np. na utrzymanie tajnej policji, na cele polityki zewnętrznej, na opłacanie prasy lub pisarzów, służących rządowi, jak np. t. zw. fundusz gadzinowy w Prusiech.

Tajo, *Tag*, w starożytności *Tagus*, największa z rzek półwyspu Pirenejskiego, bierze początek w górach Sierra Albarracin na granicy Nowej Kastylji i Aragonji, a przybrawszy kierunek zachodni, poniżej Alcantara wchodzi na terytorjum Portugalji, gdzie od Abrantes zaczyna być spławną. Za miastem Santarem rozdziela się na dwa ramiona, zwane Nowy Tajo i Mar-del-Pedro, poczem, przyjąwszy do swego koryta wiele rzek pobocznych, wpada poniżej Lizbony do oceanu Atlantyckiego. Długość biegu tej rzeki wynosi 912 klm., a obszar dorzecza 82,525 klm. kw. Z dopływów **T.** ważniejsze: Jarama, Alberche, Alagon, Zezere i Zatas.

Tajpingowie, nazwa powstańców w Chinach, ob. Chiny.

Tajsicz Ranko, agitator i polityk serbski, przywódca krańcowych radykałów, wielbiciel księcia czarnogórskiego i nieprzyjaciel króla Milana, oraz całej dynastji Obrenowiczów. Skazany na 20-letnie więzienie, uciekł w 1898 do Czarnogórza. Skazany na śmierć za zdradę 1899, ułaskawiony 1901.

Takamahaka, ob. Bursera i Calophyllum.

Takamatsu, miasto portowe w japońskiej prowincji Shikoku, liczy 38,000 miesz.

Takasaki, miasto w japońskiej prowincji Kotsuke na wyspie Nipon, liczy 19,000 miesz.

Takowa hr., tytuł przybrany przez króla serbskiego, Milana po abdykacji (1889).

Takowy Order, ustanowiony przez Miłosza Obrenowicza III, potwierdzony przez Milana IV w r. 1876, nadawany za zasługi cywilne i wojskowe. Ma pięć klas i dewizę: „Za wiarę, księcia i ojczyznę."

Taks, ob. Psy.

Taksa, cena stała jaką się nakłada na różne przedmioty. Dawniej cały szereg towarów użytku codziennego ulegał oznaczaniu taksy urzędowej. Miało to na celu ubezpieczenie spożywców od nadużyć ze strony producentów i przekupniów. Obecnie pozostały tylko tu i owdzie ślady tego urządzenia. **T.,** czyli cena urzędownie normowana, nakłada się naprz. na mięso, chleb, sól i t. p. Wolna konkurencja zakwestjonowała potrzebę taksy.

Taksometr *(taksomiar)*, przyrząd kontrolujący dla powozów publicznych, zbudowany przez Nedeera i Bruhna, wprowadzony zwłaszcza w Berlinie. **T.** umieszczony jest obok woźnicy i wskazuje jadącemu wysokość zapłaty przypadającej za drogę przejechaną według taksy dziennej lub nocnej. Ruch przyrządowi nadaje tylne koło powozu, które za pośrednictwem sprężyny działa na tłok małej pompy pneumatycznej, a kombinacja drążków i kół zębatych przenosi ruch ten na skazówkę przyrządu. **T.** wskazuje zarazem, ile dorożka w ciągu dnia przejechała i jaką należność winien woźnica uiścić jej właścicielowi.

Taksydermja, sztuka wypychania zwierząt, stanowiących zbiory muzeów przyrodniczych.

Takt, w muzyce podział następujących po sobie brzmień na równe co do czasowej trwałości grupy, oddzielone w piśmie przez kreski poprzeczne, przecinające pięciolinijny system. Ze względu na układ brzmień, tworzących owe grupy i na ich czasową trwałość, **T.** dzielą się na dwuczęściowe i trzyczęściowe z licznemi kombinacjami i przemianami. Za zasadę do oznaczania różnych rodzajów **T.** przyjmuje się tak zwana cała nuta z jej

dalszemi podziałami (2 półnuty, 4 ćwierćnuty, i t. d.). Uważając ją za jedność, oznaczamy mniejszej trwałości **T.** ułamkowo, jak np. $^2/_4$, $^3/_4$, $^3/_8$, $^6/_8$ i t. d.

Taktomiar, *Metronom*, przyrząd służący do dokładnego oznaczania w muzyce tempa czyli taktu, zastępuje korzystnie nieokreślone dostatecznie wyrażenia *allegro*, *andante* i t. p. **T.**, obecnie powszechnie używany, zbudowany został przez Mälzla (* 1772, † 1838) według pomysłu Winkla w Amsterdamie. Jest to wahadło (ob.) z ciężarkiem przesuwanym i skalą, która wskazuje, ile wahnięć wykonywa w ciągu minuty wahadło, gdy ciężarek umieszczony jest na pewnej kresce podziałki; im niżej zsuwa się ciężarek, tem kołysania wahadła są szybsze.

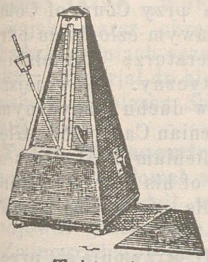
Taktomiar.

Taktyka, nauka o korzystnem zastosowaniu rozmaitych rodzajów wojska dla osiągnięcia pewnych celów wojennych. Rozpada się ona na **T.** niższą, czyli elementarną, obejmującą wykształcenie mniejszych oddziałów wojsk, bataljonów, szwadronów lub baterji, i **T.** wyższą, czyli właściwą, obejmującą działania całych korpusów i armji. Dalej, może być dzielona na teoretyczną i praktyczną. Por. Chrzanowskiego „Zarys zastosowanej T.“ (Paryż, 1846); tegoż „Rys T. zastosowanej do piechoty“ (1837); „Rys T. zastos. do jazdy“ (1837); Jominiego „Obraz przedniejszych kombinacji wojny“ (przekł. Nieszokocia, Berlin, 1835); Głębockiego „Porównanie zasad wojny wielkiej a podjazdowej“ (Kraków, 1864); Brandta „Grundzüge der Taktik der drei Waffen“ (1859); Quistorpa „Grundzüge der T.“ (1860); Rüstowa „Strategie und Taktik der neusten Zeit“ (Sztutgard, 1272—75, 3 t.); Scherff „Von der Kriegführung“ (1883).

Taku, forty, położone przy ujściu rzeki Peiho w Chinach, zajęte i zburzone przez sprzymierzone wojska europejskie w 1900 r.

Tal *(Thallium)*, *Tl*, pierwiastek chemiczny metaliczny, znajduje się w małej ilości w niektórych siarkach ołowiu, z których przechodzi do mułu komór ołowianych, służących do fabrykacji kwasu siarczanego; z mułu tego otrzymuje się siarczan talu, z którego się metal wydziela działaniem cynku.— **T.** jest biały, bardzo miękki, c. wł.=11,8, ciężar atomowy 203,6; topi się przy 290°, ulatnia się przy żarzeniu, płomień alkoholu barwi na niebiesko; na powietrzu się utlenia. Co do własności chemicznych zbliżony jest do ołowiu, lubo sole jego odpowiadają potażowym; związki jego są trujące. *Tlenek talu*, Tl_2O, rozpuszcza się w wodzie i wydaje *wodan tlenku talu*, *TlOH*, który oddziaływa alkalicznie i tworzy żółte kryształy. *Tleunika talu*, Tl_2O_3, jest brunatny, nierozpuszczalny w wodzie. *Wodan* jego, TlO_2H, powstaje przez działanie ozonu na tlenek talu, jest brunatny. *Chlorek talu*, *TlCl*, jest trudno rozpuszczalny, biały, na powietrzu staje się fjoletowym, łatwo się topi. **T.** używa się do wyrobu szkieł optycznych, szkło bowiem zawierające węglan tlenku talu jest bardzo twarde i łamie światło silniej, aniżeli wszelkie inne gatunki szkła. Papier napojony wodanem tlenku talu służy jako odczynnik na ozon. **T.** odkryty został za pomocą analizy spektralnej w 1862 r., spółcześnie przez Crookesa i Lamy'ego.

Talanty, grupa drobnych wysepek do holenderskiej rezydentury Menado na wyspie Celebes należących, obejmuje 925 klm. kw. i 5,000 miesz.

Talar, w ogóle moneta srebrna większych wymiarów, ważąca przeszło łut czyli 15 gramów, pierwotnie bita w Czechach od 1519, była długo używana w różnych krajach jako jednostka monetarna. W Polsce talar znaczył 6 złotych polskich. Najdłużej utrzymał się **T.** w Niemczech, bo do 1875, w którym za jednostkę monetarną przyjęto *markę*. Talar ten dzielił na 24 dobre grosze, od 1821 na 30 srebrnych albo nowych groszy, i miał wartość 3,0067 marki dzisiejszej.

Talaris, sutanna, długa obcisła suknia, spięta na guziczki, dochodząca aż do pięt, którą noszą duchowni, jako zwykły, codzienny ubiór.

Talasografja (z grec. *thalassa*, morze), toż co oceanografja.

Talasoterapja, leczenie chorych pobytem na morzu, kąpielami morskiemi.

Talavera dela Réina, miasto okr. w hiszpańskiej prow. Toledo, na prawym brzegu rz. Tajo położone, ma most kamienny z XV wieku, liczy 10,500 miesz.

Talbot Jan, jeden z największych bohaterów angielskich w XV w., * około 1373 w Blechmere w Shropshire. Nieprzyjaciel Lankastrów, wtrącony został 1413 do Towru przez Henryka V, a odzyskawszy wkrótce wolność i mianowany lordem namiestnikiem Irlandji, pokonał powstańców pod wodzą Donalda Mac Murghe'a; następnie (1417) udał się na wyprawę do Francji i tu rozwinął niepospolity talent wojenny obok szalonej odwagi. Po zwycięstwach Joanny d'Arc objął **T.** dowództwo naczelne i znacznie polepszył położenie Anglików we Francji. Zadał Francuzom niejedną klęskę, poczynił wiele podbojów i mimo braku środków trzymał się, jak tylko można było najdłużej, aż wreszcie kapitulował w Rouen 1449 i poszedł w niewolę jako zakładnik. Uwolniony 1450, walczył jeszcze potem przeciwko Francuzom w prowincji Guyenne, zdobył kilka miast i zajął miasto Bordeaux; dnia 20 lipca 1453 r. poległ pod Castillon. W 1442 otrzymał godność hrabiego Shewsbury, a 1446 hrabiego Waterford i Waxford. Zarówno przyjaciele, jak i nieprzyjaciele nazywali go Achillesem angielskim. Potomkowie jego dzisiaj

jeszcze zajmują jedno z przedniejszych miejsc w arystokracji angielskiej.

Talbot Eugenjusz, * 1814 w Chartres, od 1850 profesor wymowy w kolegjum Ludwika Wielkiego, oprócz wielu prac swoich, do użytku szkolnego przeznaczonych, przełożył na język francuski; „Dzieła Lucjana“ (2 t., Paryż, 1857); „Xenofonta“ (2 t., Paryż, 1858); „Sofoklesa“ (1862); „Życia Plutarcha“ (1864). Wydał nadto „Słownik francusko-grecki“.

Talbotypja, ob. Fotografja.

Talca, prowincja w rzeczypospolitej Chile, nad oceanem Spokojnym, ma 9,527 klm. kw. i 166,000 miesz. *Miasto główne* t. n. ma 24,000 miesz.

Talcahuano, miasto portowe w rzeczypospolitej Chile, w prow. Concepcion, ma wielkie magazyny, warsztaty okrętowe, arsenał i 5,000 miesz.

Talegalla, *modnykur*, ob. Nogal.

Taleman (szwedz.), mówca ze stanu włościańskiego na sejmach szwedzkich.

Talent, każda wyższa zdolność umysłowa. W tem pojęciu wyraz ten oznacza bądź zdolności techniczno-praktyczne, bądź też zdolności artystyczne twórczości estetycznej, częstokroć z techniczno-praktycznemi połączone, bądź wreszcie teoretyczno-naukowe. **T.** jest zbliżony do genjuszu (ob.), który jest wyższym od poprzedniego.

Talent, po grecku *Talanton*, właściwie waga handlowa mająca 60 min; po większej części jednak oznaczał **T.** wartość srebra ilością swą takiej wadze odpowiadającego, tym więc sposobem był **T.** monetą rachunkową (idealną). Zwyczajny **T.** był **T.** *attycki*, ważący 26,2 kilograma czyli 64,6 funta polskiego; suma zaś pieniędzy przez **T.** oznaczona wynosiła na dzisiejszą monetę 1,394 rubli sr. Rzymianie używali także wyrazu **T.** dla oznaczenia sumy 6,000 denarów, która za rzeczypospolitej wedle stopy menniczej srebrnej znaczyła 1261,92 rs. Por. Hultscha „Griech. und römische Metrologie“ (Berlin, 1862).

Talerzyk (*Ancylus*), ślimak z grupy płucodysznych wodnych, z muszlą płaską, postaci czarki, nazwa ta służy też niekiedy zatoczkom (ob. Ślimaki).

Tales, najdawniejszy z greckich myślicieli, jeden z siedmiu mędrców, pochodził z rodu Thelidów, którzy z Teb przesiedlili się do Jonji. Urodził się podobno około 640 przed Chr.; o dalszem jednak życiu i działalności **T.** nie posiadamy wiadomości prócz wzmianek późniejszych o jego uczoności, której dał dowód, przepowiadając zaćmienie słońca przypadłe w dniu 28 maja 585 r. Na podstawie pewnych astronomicznych i matematycznych pojęć zaczął **T.** badać przyczynę i początek wszechrzeczy i znalazł go w wodzie („wszystko z wody powstało“), stąd Arystoteles, a za nim wszyscy historycy filozofji uważają **T.** za pierwszego samodzielnego myśliciela i założyciela starszej Jońskiej szkoły. Por. Rittera „Geschichte der jonischen Philosophie“ (Berlin, 1821); F. Deckera „De Thale Milesio“ (Halla, 1865).

Talfourd, sir Tomasz Noon, poeta angielski, * 1795 w Reading, † 1854 w Stafford. Początkowo adwokat, od 1849 sędzia przy Court of Common Pleas; był także wpływowym członkiem parlamentu. Zasłużył się literaturze angielskiej głównie jako poeta dramatyczny. Główniejsze z jego utworów są tragedje w duchu klasycznym, jak: „Son“ (1836); „The Athenian Captive“ i „Glenoce“. Z pism prozą wymieniamy: „Letters of Charles Lamb, with a sketch of his life“ (2 t., London, 1837) i „Final memorials of Charles Lamb“ (2 t., Londyn, 1848).

Talina (*thallina*), $C_{10}H_{12}NO$, otrzymuje się przez ogrzewanie paraamidoanizolu z gliceryną i kwasem siarczanym, jest cieczą bezbarwną i barwi roztwory chlornika żelaza na zielono. *Siarczan taliny* jest to proszek żółty, krystaliczny, w wodzie rozpuszczalny, smaku korzennego; używa się jako środek antypiretyczny i przeciw tryprowi.

Talio (łac.), stosunek czynu i cierpienia, wyrównanie zbrodni przez karę. *Jus Talionis*, prawo odwetu, ukaranie zbrodni przez równe cierpienie: poena talionis — oko za oko, ząb za ząb.

Talis pater, talis filius, jaki ojciec, taki syn.

Talis qualis, pseudonim Edw. Lubowskiego.

Talizman, ze Wschodu pochodząca nazwa wizerunku z kruszcu, lub wyrobionego na kruszcu, kamieniu, drzewie i t. p., albo też pewnego umieszczonego na jakim przedmiocie napisu, znaku i t. p.; talizmanom przypisywano moc zapewniania szczęścia ich właścicielowi.

Talja, greck. Thalia, jedna z gracji; także jedna z muz, opiekunka dramatu.

Talk, *łojek*, minerał z rzędu krzemianów, barwy zielonkowatej, białawej lub popielatej, krystalizuje prawdopobnie w szeregu rombowym, ale rzadko tworzy kryształy, jest układu zwykle blaszkowatego, w dotknięciu tłusty, a tak miękki, że się paznogciem rysuje, twardość 1, c. wł. 2,7. Niekiedy jest zbity i wtedy bywa brany za *słoniniec* (ob.) czyli *bryjansonską kredę*; od tego minerału różni się zresztą pod względem chemicznym tylko brakiem wody, tak, że oba są uważane za jeden rodzaj mineralogiczny. Znajduje się w Alpach, Czechach, Norwegji, na Uralu i t. d. Używa się do gładzenia papieru, skór, pomieszany z oliwą na smar do maszyn.

Talko Józef, lekarz, * 1838 w gub. Kijowskiej, medycynę studjował w Kijowie. Następnie jako lekarz wojskowy był asystentem przy katedrze medycyny sądowej i anatomji patologicznej. W 1864 otrzymał stopień doktora medycyny. Później pełnił obowiązki wojskowo-lekarskie w Stawropolu, a od 1866 w Tyflisie, 1872 przeniósł się do Lublina, gdzie był ordynatorem w szpitalu wojskowym. Tu za jego staraniem zawiązało się Towarzystwo

lekarskie, w którem długo pełnił obowiązki sekretarza. Po przeniesieniu się do Warszawy był okulistą warszawskiego okręgu wojskowego, następnie zamieszkał znowu w Lublinie. Napisał: „Rany postrzałowe oka“ (*Gaz. Lek.*, 1878); „Badanie nieczułości na barwy u służby dróg żelaznych“ (*Medycyna*, 1879); „Wyniki badań ostrości wzroku w wojsku warsz. okręgu“ (*Kronika Lek.*, 1880); „O uszkodzeniach oczu u popisowych“ (*Gaz. Lek.*, 1881); „Materjał do historji oftalmologji w dawnej Polsce“; „Profesor Szokalski i jego działalność“ (1884) i in.

Talko-Hryncewicz Juljan, lekarz, * 1850 r., medycynę studjował w Petersburgu i w Kijowie, rok 1877 przepędził w Wiedniu i Paryżu, gdzie studjował ginekologję, 1878 osiadł jako lekarz w Zwinogródce, w gub. Kijowskiej. Napisał: „Leczenie wymiotów u ciężarnych“ (*Gaz. Lek.*, 1879); „O dyfterycie“ (*Gaz. Lek.*, 1880); „Magnetyzm zwierzęcy i próby zastosowania go w medycynie“ (*Gaz. Lek.*, 1880) i in.

Talkowy spat, ob. Magnezyt.

Tallard Kamil, hrabia de..., książę d'Hostun, marszałek Francji, znakomity generał za Ludwika XIV, * 1652 w Delfinacie, † 1728. Walczył naprzód pod Kondeuszem i Turenjuszem, został 1703 marszałkiem, zwyciężył 15 listopada 1703 pod Spajerbachem wojska cesarskie, lecz 13 sierpnia 1704 r. przegrał bitwę pod Hochstädt przeciwko połączonym Austrjakom i Anglikom i dostał się do niewoli angielskiej. W r. 1712 wróciwszy do Francji, mianowany został parem, księciem i otrzymał od Ludwika XV tytuł ministra stanu.

Talleyrand, starożytny ród francuski, który posiadał dawniej udzielne hrabstwo Périgord i w XII w. przyjął nazwę Talleyrand. Teraźniejszych trzech linji **T.** protoplastą jest *Daniel Marja Anna*, margrabia *de* **T.**, książę Chalais, który 1745 poległ pod Tournay, a w którego najstarszym synu *Gabrjelu Marji de* **T.** wskrzeszony został tytuł *hrabiego Périgord*. Wnuk tego ostatniego, *Augustyn Marja Eljasz Karol de* **T.**, książę *Périgord* (* 1788), był głową swej linji.—Drugi syn Daniela *Karol Daniel de* **T.**, († 1788), ojciec Karola Maurye. ks. *Talleyrand-Périgord* (ob.) słynnego dyplomaty, był głową drugiej linji; po śmierci *Aleksandra Edmunda*, ks. *Talleyrand-Périgord* (* 1787, † 1872) głową tej linji został najstarszy syn tego ostatniego, *Napoleon Ludwik* ks. *Valençay* i *Sagan* (* 1811).—Brat jego *Aleksander Edmund* (* 1813) nosił tytuł ks. *Dino*.—Trzeci syn Daniela, *Augustyn Ludwik*, wicehrabia *Talleyrand-Périgord*, generał porucznik, † bezdzietnie. — Czwarty syn Daniela był *Aleksander Angelik* (* 1736, † 1821), znany jako *Abbé-Périgord*, był od 1777 arcybiskupem w Rheims, potem jako spowiednik Ludwika XVIII udał się z nim 1807 do Anglji, a po restauracji został arcybiskupem paryskim i kardynałem. Wywierał on znakomity wpływ na sprawy kościoła we Francji.—Trzecią linję założył Daniela piąty syn, *Ludwik Marja Anna;* jego głową był *Ernest*, hr. *de Talleyrand-Périgord* (* 1807).—Jego synowiec baron *Karol Angelik* (* 1813, † 1896), był posłem francuskim na rozmaitych dworach europejskich, w Berlinie 1862 r., a ostatecznie w Petersburgu od 1864 do 1869, w końcu senatorem.

Talleyrand-Périgord Karol.

Talleyrand-Périgord Karol Maurycy, książę de..., za Napoleona I *książę Benewentu*, słynny dyplomata francuski, pochodził z rodziny wyżej wymienionej, * 1754 w Paryżu, † 1838 tamże. Przymuszony wstąpić do stanu duchownego, już wcześnie okazywał niezwyczajne zdolności i z zamiłowaniem przyswajał sobie ideje filozoficzne owego czasu. Mianowany 1788 r. biskupem w Autun, brał czynny udział w rewolucji francuskiej; celebrował na uroczystości federacyjnej 14 lipca 1790; przyczynił się wiele do przeprowadzenia cywilnej konstytucji kleru i wyświęcał biskupów konstytucyjnych, skutkiem czego wyklęty przez Piusa VI (1 maja 1790) złożył biskupstwo i, jakkolwiek podejrzany o konspirację z dworem, został posłem w Londynie, a stąd wygnany udał się do Ameryki płn. Wróciwszy do kraju po upadku teroryzmu, został 1797 ministrem spraw zagranicznych, przyłączył się do Bonapartego i był mu wielce pomocny w wykonaniu zamachu stanu 18 Brumaire'a. Za cesarstwa sprawował rozmaite poselstwa i załatwiał wiele ważnych spraw dyplomatycznych, w nagrodę czego otrzymał 1806 księstwo Benewentu. Nie mogąc się jednak pogodzić z cesarzem w kwestjach polityki zagranicznej, musiał złożyć swój urząd 8 sierpnia 1807, a salon jego był odtąd punktem zbornym wszystkich malkontentów. Skutkiem tego popadł **T.-P.** w zupełną niełaskę (stycz. 1809) i usunął się do swego majątku Valençay. Po upadku Napoleona przyczynił się znakomicie do przywrócenia Bourbonów, został za Ludwika XVIII księciem, parem wielkim szambelanem i ministrem, i okazał znakomite zdolności dyplomatyczne jako przedstawiciel Francji na kongresie wiedeńskim. Po drugiej restauracji stanął początkowo na czele gabinetu, ale po kilku miesiącach opuścił to stanowisko. W 1816 od króla neapolitańskiego za Benewent odstąpiony papieżowi otrzymał księstwo Dino, którego tytuł w r. 1817 przelał na swego synowca. Odtąd przez długi przeciąg czasu nie brał żadnego udziału w sprawach politycznych; dopiero po rewolucji Lipcowej 1830 wysłany został jako poseł francuski do Anglji. Skojarzywszy jeszcze w r. 1834 poczwórne przymierze, usunął się w 1835 zupełnie od życia publicznego. Jego „Pamiętniki“ w 5 t. wydał ks. Broglie w 1891. Por. Comtesse de Mirabeau „Le

prince de T. et la maison d'Orleans", korespondencja z królem Ludwikiem Filipem (Paryż, 1890).

Tallien Jan Lambert, rewolucjonista francuski, * 1769 w Paryżu. Początkowo notarjusz, był następnie spółpracownikiem dziennika *Moniteur*, a 1791 sam zaczął wydawać *Ami du citoyen*. Gorący przyjaciel rewolucji, został po 10 sierpnia 1792 r. sekretarzem rewolucyjnej rady gminnej, a w konwencji przyłączył się do najzagorzalszych „górali" i głosował za śmiercią króla bez apelacji; wysłany przez konwencję do zbuntowanych departamentów zachodnich, używał przeciw podejrzanym środków jak najgwałtowniejszych. Tu także poznał (koniec 1793) trzymaną w więzieniu panią de Fontenay, późniejszą ks. Chimay (ob.), najpiękniejszą z kobiet owego czasu, i pod wpływem miłości ku niej zmienił nagle swe postępowanie. Uwolnił swą kochankę i łagodził krwawe dekrety konwencji, za co przez Robespierre'a został odwołany do Paryża, a kochanka jego została ponownie uwięziona. On to głównie swą energją i krwią zimną sprowadził upadek Robespierre'a 9 Thermidora (27 lipca 1794), zaślubił panią Fontenay i jako przywódca tak zwanych Thermidorystów wywierał wpływ przeważny. Wybrany prezesem komitetu bezpieczeństwa publicznego, osłabił partję trybunału rewolucyjnego, ale stał się przez to podejrzany o rojalizm i utracił dawną popularność. Za dyrektorjatu zasiadał w radzie Pięciuset, w 1798 wziął udział w wyprawie do Egiptu i wydawał dziennik *Décade égyptienne*. Podczas nieobecności **T.** żona się z nim rozwiodła. W końcu usunął się **T.** do życia prywatnego i † zapomniany 1820 w Paryżu.

Talma Franciszek Józef, słynny aktor tragiczny francuski, * 1763 w Paryżu, † 1826 tamże. Odebrawszy bardzo staranne wychowanie początkowe, studjował zrazu medycynę, później atoli poświęcił się sztuce dramatycznej. Pierwsze jego wystąpienia były w Londynie, dalsze w Paryżu, gdzie wkrótce jako tragik wielkie zyskał sobie powodzenie. Napoleon wielce go poważał i chętnie widywał w swoim zaufanem towarzystwie. W pismach swoich, jak: „Réflexions sur Lekain et sur l'art théâtral" (Paryż, 1815) i innych dowiódł wysokiej znajomości i głębokiego poglądu na istotę sztuki dramatycznej. Por. Moreau „Mémoires historiques et littéraires sur Fr. Jos. Talma" (Par.. 1826).—Żona jego (od 1802), *Karolina* z domu *Vanhove*, (* 1771 w Haadze, † 1860 w Paryżu), była także niepospolitą aktorką. Ogłosiła „Etudes sur l'art théâtral".

Talma Franciszek.

Talmi, *złoto talmi* (niem. *Talmigold*), ob. Mosiądz.

Talmud, z hebr. *nauka*, w szczególności: zbiór wszelkich wiadomości, tyczących się judaizmu, zebranych i ułożonych przez rabinów, jako komentarz Pisma Świętego. Prawa, przepisy, przykazy i zakazy w księgach Mojżeszowych są, z małym wyjątkiem, krótkie i niedość jasno podane. Okoliczność ta dowodzi, iż obok praw i rozporządzeń na piśmie ludowi izraelskiemu podanych, musiały istnieć jeszcze ustne ich objaśnienia, określenia i uzupełnienia. — Podobne ustne prawa i przepisy znane także były i u innych w starożytności narodów. Tak grecy mieli swoje ῥήτραι, u Rzymian istniało *lex non scripta*, u Anglików *sunnah* albo *common Law*. Te też ustne objaśnienia podawane były wybranym jednostkom w narodzie z objawionem prawem pisanem, czyli z księgami Mojżesza. Obok tego przechowywały się w ludzie jeszcze podania ojców o pierwotnych dziejach przodków i ludów, śród których oni przebywali. Do tego doliczyć należy rozporządzenia pierwszego zboru w pustyni, starszych narodu i ich następców, oraz ustawy, zaprowadzone przez późniejszych sędziów, które, nie wchodząc do ksiąg Mojżeszowych, zarówno z niemi były przekazane ludowi. Przewodnicy narodu nie uznali za stosowne spisanie tych praw ustnych, albowiem po większej części były one wywołane potrzebą chwili ówczesnej, wymagane każdorazowem położeniem narodu i okolicznościami naówczas zaszłemi, a zatem ze zmianą tego położenia i tych okoliczności, i te nowo zaprowadzone prawa i ustawy mogły i powinny były być zmieniane; słowo zaś napisane mogłoby otrzymać sankcję niezmienności. Tak więc prawa, przepisy, rozporządzenia i podania utrzymywały się ustnie w narodzie przez czas starców, sędziów, proroków, wielkiego zgromadzenia, złożonego ze 120 starców i uczonych, później *sanhedrynem* zwanego, aż do czasu zburzenia drugiej świątyni w Jerozolimie r. 189 przed Chr. Że wtedy lud Izraelski przeszedł zupełnie pod obce panowanie, a stąd ulegał różnym cierpieniom, uciskowi i niedoli, zrodziła się więc obawa, aby nauka zakonu i wogóle wszelka wiedza nie poszła w zapomnienie. Z tej to przyczyny Rabi Jehuda Hanasy (ob. Juda-rabi) ustanowił zbór ze znakomitości narodu, a za ich przyzwoleniem i na ich czele ułożył wbrew istniejącej zasadzie niespisywania podań, dzieło zawierające wszystko, co do owego czasu ustnie było przechowane. Dzieło to nazwał *Miszna* (komentarz). Miszna składa się z 6 działów, które się dzielą na traktaty, a te znowu rozpadają się na rozdziały. Dział I „Nasiona", wykład praw rolniczych, traktuje o dziesięcinach i darowiznach dla kapłanów, lewitów i ubogich, o płodach ziemi, o roku odpoczynkowym, o mieszaninach zabronionych w zasiewach, o zwierzętach. Rozpoczyna się zaś ten dział traktatem o modlitwach. Dział II, *Święta*, traktuje: o sobocie,

o dniach świąt i postu, o pracach w tych dniach zakazanych, o obrzędach przepisanych na każde z tych świąt. Każde święto ma osobny swój traktat. Dział III, *O kobietach*, traktuje o zaręczynach, o małżeństwie, o rozwodach, o uczynionych ślubach. Dział IV, *Szkody*, zawiera wielką część prawa cywilnego i karnego; mówi o przepisach co do rzeczy znalezionych, o kupnie i sprzedaży, o układach pieniężnych, o świadkach, o przysiędze, o karach prawem przepisanych i o samym sanhedrynie, czyli sądzie. Dział ten kończy się zbiorem zdań zwanych *Abot*, „od ojców“ Traktat ten ostatni zawiera wiele maksym moralnych, najwznioślejszych, jakie znane są w historji filozofji moralnej. Dział V, *Przedmioty święte*, traktuje o ofiarach, o pierworodnych i t. d., o rozmiarach świątyni. Dział VI, *oczyszczenie*, mówi o przepisach dla lewitów, o różnych przepisach hygjenicznych, o rzeczach i osobach nieczystych, o ich oczyszczaniu i t. d.—Miszna jest dziełem, w całej istocie swojej praktycznem; nie zajmuje się metafizyką, ale ma przedewszystkiem za cel być kodeksem cywilnym we wszystkich sprawach człowieka i Izraelity. Więcej ona bierze pod rachunek myśl kierowniczą w spełnieniu zamiaru, niż sam czyn spełniony. Pomimo to jednak nie opuszcza nigdy sposobności, aby wpajać w ludzi te zasady wzniosłej moralności, które daleko wyżej są cenione nad ścisłą literę prawa. Język Miszny jest hebrajszczyzną tak czystą, jaką można się spodziewać znaleźć w owej epoce, kiedy lud sam mówił chaldejskim, czyli zepsutym aramejskim językiem, pomieszanym z greckim i łaciną; dlatego też nie jest ona wolna od obcych żywiołów, które wówczas wszędzie wtargnęły. Znajdujemy tam zapożyczonych z języków klasycznych wiele wyrażeń prawnych, wiele nazw różnych płodów, świąt pogańskich, narzędzi, pokarmów, napojów, owoców i odzieży. Jest to ciekawy przyczynek do historji wyrazów.—Oprócz właściwej Miszny, przez Rabi Jehudę zebranej i ułożonej, istnieją jeszcze księgi, tak zwane *Berajthoth* albo *Miszna chicona* (Miszna zewnętrzna), dla odróżnienia od Miszny oficjalnej. Księgi te były ułożone po części przez uczniów Rabi Jehudy pod jego kierownictwem, już przez innych, w jakiś czas później, a te znane są pod nazwą *Tosefta* (uzupełnienie); nakoniec istnieją jeszcze dzieła, zawierające egzegetykę i metodologję, znane pod nazwą *Syfre*, *Safra*, *Mechilta*. Autorami tych ksiąg byli: R. Chija, R. Hoszea, R. Szymon ben Jochai, R. Jehuda bar Eloi i in. Ułożyciele Miszny i uczeni, których zdania, zasady i prawa są w niej zacytowane, nosili tytuł *Tanaim*, w l. p. *Tana* (wyraz syryjski, znaczy: tłómaczący, wyjaśniający). W owej epoce istniały szkoły tak w Palestynie, jak i w Babilonji, w których obok roztrząsania kwestji religijnych, obok ustalania praw zakonu, zajmowano się i naukami świeckiemi, potrzebnemi do wyjaśniania i bliższego określania tych przepisów, jak np. botaniką, zoologją, matematyką, a w szczególności geometrją. Kiedy niekiedy roztrząsaną była i jakaś odrębna kwestja naukowa lub filozoficzna. Główne szkoły istniały, w samej Palestynie w miastach: Bene Berak, pod kierunkiem Rabi Akiby, w Liddzie (rzymskiem Diospolis) pod kierunkiem R. Eleazara, w Tyberjadzie nad Jordanem, pod k. R. Chałafty, w Sepphoris (rzymskiem Dio Cesarea), p. k. R. Jozue ben Chałafta, w Beror Choil, p. k. R. Jochanan b. Zakai, we wsi Sechania, p. k. Rabi ben Teradion, w Beth Szeorim, Rabi Jehuda Hanasy (autora Miszny); w Jawne R. Gamaliela; w Babilonji: w Harditunur, p. k. R. Samuela, w Pombedita—R. Chananja, w Sura v. Sora, p. k. Rab'a, w Nisibis—R. Jehuda b. Betera. — Oprócz tego była szkoła w Rzymie i w wielu miejscach. We wszystkich tych szkołach główną zasadą dysput i badań była obok Pisma Św., księga Miszna. Uczeni tej epoki nosili tytuł *Amoroim*, w l. p. Amora (prawdopodobnie z chaldejskiego *Mar*, *pan*, a zatem, równoznaczne z wyrazem Rab, Rabi). W tych tedy szkołach i z dysput tych uczonych powstały objaśnienia i komentarze Miszny, pod nazwą syryjską „*Gemara*,“ które to nowe utwory zebrane zostały, około lat 80 po spisaniu Miszny, przez R. Jochanan i ułożone na piśmie. Zbiór ten z Miszną nosi nazwę „**T.** *jerozolimskiego*.“ Około stu lat później znowu powstał drugi takiż zbiór, przez Rawinę i Rabi Aszy w Babilonji, który też z tego powodu otrzymał nazwę „**T.** *babilońskiego*,“ a ten przynajmniej cztery razy jest obszerniejszy niż jerozolimski. Jego trzydzieści sześć traktatów zapełniają obecnie w naszych wydaniach, wydrukowanych zwykle razem z najważniejszemi komentarzami Raszy i Tosafot, ściśle 2,947 arkuszy, w dwunastu tomach in folio. Paginacja tych foljantów jest jednostajna we wszystkich wydaniach.—Talmud, co do treści, dzieli się na dwa prądy. Pierwszy oznaczony wyrazem *Halacha* (przepis, prawo) obejmuje: 1) *Objaśnienie Miszny*, określenie powodów, które wywołały podane przez nią prawa i przepisy, również wyjaśnienie pojedyńczych wyrazów i wyrażeń, lub całych wierszy i ustępów z Pisma św., wiadomości z nauk przyrodniczych, gdy te miały łączność z przepisami zakonu, do którego znajomości każda gałąź umiejętności była potrzebna. Kodeks Mojżeszowy zawiera przepisy w przedmiocie podróży odbywanej w dniu sobotnim (co do odległości), należało tedy obliczyć i zmierzyć odległość, stąd potrzeba odwołania się do matematyki, trzeba było zbadać rośliny i zwierzęta, celem należytego wykonywania przepisów do nich się ściągających (pokarmowych i rolnych), stąd konieczność znajomości botaniki i zoologji; dalej, znajdują się tam przepisy czysto hygjeniczne, które, aby były zrozumiane, wymagały znajomości całej medycyny ówczesnej. Podział czasu, oraz święta, były ustanowione podług odmian księżyca, trzeba więc było badać przynajmniej pierwsze zasady astronomji. Dodajmy do tego konieczną znajomość

geografji, historji i języków, greckiego, rzymskiego, perskiego i babilońskiego, jako narodów, z któremi naród żydowski był w styczności, a będziemy mieli wyobrażenie o obszarze dziedziny wiedzy, w **T.** napotykanej.—2) *Prawo.* Dział ten jest bardzo obszernie wyłożony; obejmuje prawo cywilne i karne, kościelne i międzynarodowe, prawo boskie i ludzkie; zgoła jest to encyklopedja prawna. Prawa te są różnego rodzaju. Znajdują się między niemi ważne i mniej ważne, jedne są stałe, inne tymczasowe. Stanowią one przepisy, postanowienia, rozporządzenia, już to wyjęte lub wnioskowane z Pisma św., już wymagane przez czas i okoliczności. Pisma te uzasadnione są na potrzebie i wymaganiu czasu, w którym były postanowione, a wielka ich część znajduje jeszcze obecnie praktyczne zastosowanie. Prawa te ułożone zostały prawie jednocześnie z prawem rzymskiem i w niczem mu nie ustępują. Drugim prądem Talmudu jest tak zwana *Hogada* albo *Agada* (powieść, legenda, gadka), nie ściśle w znaczeniu legendowem tego wyrazu brana; Hagada określić się daje przez: „mówią," „opowiadają;" jest to twierdzenie bez powagi, jest to gra wyobraźni, alegorja, parabola, jest to powiastka, która objawia naukę moralną, albo wyjaśnia kwestję sporną, budzi uśpioną uwagę, jest to coś, co działa jednocześnie na umysł i serce człowieka. Żywioł ten wypływa z charakteru miejscowości. Człowiek Wschodu ma szczególną, sobie właściwą, organizację umysłu. Jego skłonność do słówek dowcipnych i głębokomyślnych, do historji i powieści, jego pociąg do parabol i przypowieści, nie opuszcza go nawet przy najpoważniejszych badaniach. Zdaje się, że on ich potrzebuje dla utrzymywania w czynności prądu swoich myśli. Hagada ma także swoją egzegetykę, swój układ i właściwą sobie metodę. Żywioł ten Hagady nie jest zebrany w osobną część, nie stanowi nigdzie odrębności, ale przechodzi całą osnowę **T.**, przecina nić najpoważniejszej kwestji prawnej, zjawia się w pośród najgłębszego badania rzeczy naukowej. Hagada rozbiera Pismo święte w szereg zdań najróżnorodniejszych. Osoby biblijne ze swoją działalnością, cnotą i występkami, ze swojem szczęściem i niedolą, stawały się, oprócz swej historycznej rzeczywistości, symbolami i alegorjami, a co tekst biblijny opuścił, uzupełnia Hagada z wielokrotnem urozmaiceniem. Zresztą przedmiotem Hagady jest niebo i ziemia, rzeczy natury i metafizyki, życie doczesne i przyszłe, a wszędzie wyprowadza najwznioślejszą moralność z najpospolitszych faktów i wyobrażeń. Do tego działu należą także niektóre gusła, wiara w duchy, w metempsychozę, jako właściwe wszystkim narodom starożytnym. Nie wszystkie Hagady są dla nas teraz zrozumiałe; brak wiadomości lokalnych, osobistości, oraz okoliczności, które je wywołały, brak zresztą znajomości wyrażeń i wyobrażeń ludu żyjącego w tak dalekiej od nas przeszłości, w tak różnym od nas klimacie, pod tak różnemi od naszych warunkami, to wszystko powoduje, iż niektóre z tych przypowieści i alegorji wydają nam się paradoksalnemi. Wszakże, gdy widzimy ich twórców i autorów w części halachichcznej, traktujących przedmioty prawne i naukowe z gruntowną znajomością rzeczy, z logicznem wnioskowaniem, z rozumnem, pod każdym względem wyczerpaniem badanej okoliczności, to nabieramy przekonania, iż w anegdocie, w przenośni, w alegorji, przez tego samego mędrca wypowiedzianej, leży utajona myśl, do której zrozumienia brakuje nam obecnie klucza. Niedawno temu, znakomity erudyta talmudyczny, Czackes wydał w Warszawie dwutomowe dzieło p. t.: „Hamafteach" (klucz), w którem udało mu się wiele bardzo zawiłych i napozór wszelkiej logiki pozbawionych Hagad wyjaśnić. — Talmud przez wszystkie wieki był jedynym i prawie wyłącznym przedmiotem badań rabinów, a stąd niezliczony szereg jego komentarzy. W różnych czasach próbowano Talmud przetłómaczyć, ale nigdy się to z należytem nie udało powodzeniem. Brali się bowiem do tego ludzie niekompetentni, bez gruntownej jego znajomości i bez poprzedniego ułożenia właściwej techniki i nomenklatury, a głównie bez należytego objaśnienia. W Amsterdamie wyszło kilka traktatów (1698—1703) w tłómaczeniu łacińskiem przez Surenhusiusa. Ksiądz Chiarini wydał traktat Berachot w tłómaczeniu francuskiem (Warszawa, 1832), Pinner ten sam traktat z komentarzem Raszy w języku niemieckim, z tekstem (Berlin, 1844). — **T.** po raz pierwszy wydany został w Wenecji w 12 tomach (1520—1523), a zdaje się, iż to jedno tylko wydanie jest klasyczne, gdyż w następnych (bazylejskiem 1578 i in.) już cenzura duchowna, a w następnych i świecka, kreśliła i rozmaite czyniła zmiany. Najbardziej rozpowszechnione są obecnie wydania S. Orgelbranda, w większym i mniejszym formacie (Warszawa, 1858), odbite według umyślnie sprowadzonego z Amsterdamu egzemplarza poprawnego. Por. I. Kramsztyk „Talmud" (Warszawa, 1871); J. A. Święcicki „Literatura żydowska" (Warszawa, 1903).

Talnickie starostwo niegrodowe było położone w województwie Wileńskiem pow. Wilkomierskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766, było wówczas połączone ze starostwem Bolnickiem (ob.), które posiadał Zyberg, opłacając z obudwu kwarty złp 1,475 gr. 9, a hyberny złp. 2,164.

Talon, w języku finansowym pas papieru przy papierach publicznych, od którego odcina się kupony.

Talowski Teodor.

Talowski Teodor Marjan, wybitny architekt, * 1857 r. w Zasowie, w Galicji. Po ukończeniu szkoły realnej w Krakowie 1875, uczęszczał na politechnikę w Wiedniu do 1877, a następnie w r. 1880 ukoń-

czył wydział architektury na politechnice lwowskiej, gdzie był uczniem profesora Zacharjewicza; następnie mianowany asystentem budownictwa akademji przemysł. techn. w Krakowie, a potem był zastępcą profesora w wyższej szkole przemysłowej w Krakowie do 1890 r. W r. 1901 powołany na profesora architektury średniowiecznej i rysunków w politechnice lwowskiej. Budował wiele gmachów, między innemi szereg oryginalnych domów w Krakowie („pod Pająkiem," „Festina lente etc.), kościół w Suchej, kościół w Nowym Sączu etc. i wydał dzieło: „Projekta kościołów" (1897).

Talpa, ob. Kret.

Tam in toga, quam in sago, tak do rady, jak do oręża.

Tama, konstrukcja wodna, podobna do grobli i w podobnym celu budowana, różni się od niej tylko prostszem i mniej dokładnem urządzeniem.

Tamań, nieznaczna osada w obwodzie Kubańskim, leżąca na półwyspie Tamani na morzu Czarnem, na miejscu starożytnej Fanagorji, przy wejściu do morza Azowskiego, liczy około 2,000 miesz.

Tamar, Thamar, Chananejka, żona Hera, pierworodnego syna Judy, a potem brata jego Onana, który sprosnej oddając się lubieżności, nagle umarł. Później, zrzuciwszy szaty wdowieńskie, nie poznana przez ojca dwu swych mężów, Judę, spłodziła z nim dwu synów: Faresa i Zarę.

Tamarindus *(Tamaryndowiec, Powidlnik)*, rodzaj roślin z rodziny strąkowych, z podrodziny brezyljowych (Caesalpinieae), obejmuje drzewa o wielkich strąkach, pochodzące z Indji wsch.,

Tamarindus, kwiat i owoc otwarty.

obecnie uprawiane we wszystkich gorących krajach. Jedyny gatunek, *T. indica*, dorasta 25 m. wysokości, mocno się rozgałęzia i tworzy piękną koronę; liście ma pierzaste, kwiaty żółtawo-czerwone. Strąki 15 cm. długie, brunatne, wewnątrz zawierają miazgę soczystą, gęstości powideł. Miazga ta ma smak kwaskowaty, chłodzący, i używaną jest w krajach podzwrotnikowych jako dodatek do różnych potraw, oraz na wyrób napojów chłodzących. Owoce mają też zastosowanie lecznicze pod nazwą *śliweczek tamaryndowych*, jako środek chłodzący i lekko przeczyszczający, rzeczywiście jednak co do skuteczności niewiele się różnią od zwykłych śliwek. Drewno nie jest napastowane przez robaki i stąd używa się na wyroby.

Tamarix, ob. Tamaryszek.

Tamaryszek, *Września (Tamarix)*, rodzaj roślin z rodziny portulakowatych, krzewy rozgałęzione, liście mają drobne, często obejmujące łodygę, kwiaty białe lub różowe, zebrane w grona, i torebki pękające, głównie w okolicach morza Śródziemnego, w Afryce i Indjach wsch. *T. germanica*, krzew rozgałęziony, o drobnych cyprysowych listkach i bladoróżowych kwiatach, w okolicach górzystych Europy środkowej. Korzeń używał się niegdyś w chorobach dróg trawienia. *T. gallica*, krzew nad morzem Śródziemnem, podobny do pop., o kwiatach czerwonawych. Kora i liście używały się przeciw pluciu krwią. Liście odmiany tego gatunku, *T. gallica mannifera*, wydają przez zakłócie pewnym owadem rodzaj manny (ob.)—Z rodzaju tego i dwu innych niektórzy tworzą osobną rodzinę *tamaryszkowych (Tamariscineae)*, różniącą się od właściwych portulakowatych białkiem mączastem, osadzeniem części kwiatowych i wejrzeniem.

Tamaryszek.

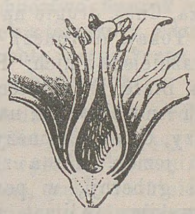

Kwiat tamaryszka.

Tamaryszkowate, ob. Tamaryszek.

Tamatawe, miasto na Madagaskarze (ob.).

Tamaulipas, jeden z północnych stanów meksykańskich, zajmuje 84,434 klm. kw. i liczy 205,000

m. Miasto stołeczne Victoria, główne miasta portowe: Tampico i Matamoros.

Tamberlick (Henryk), śpiewak włoski, tenor, * 1820 w Rzymie. Studjował początkowo teologję, następnie muzykę, pierwszy raz wystąpił r. 1841 w teatrze del Fondo w Neapolu, od r. 1843 należał do składu opery w Lizbonie, potem występował w Madrycie, Barcelonie, Londynie. Głównie przecież przebywał przy operze włoskiej w Petersburgu, gdzie zarazem należał do składu kapeli dworskiej.

Tambour-major, przywódca doboszów; **T.** po raz pierwszy ukazali się w armji Napoleona i dotąd w wielu wojskach są zachowani.

Tambow, m. gubernjalne gub. Tambowskiej, leży na lewym wyniosłym brzegu rzeki Cny, wpadającej do Mokszy; siedlisko biskupa, gubernatora oraz urzędów gubernjalnych, posiada 26 cerkwi, 2 klasztory, gimnazjum męzkie i żeńskie, szkołę realną, seminarjum, instytut panien, szpital, kilkanaście fabryk i zakładów przemysłowych, 48,500 miesz. Założony 1636 za panowania Michała Fedorowicza, na obronę przeciwko najazdom Tatarów, otoczony był przykopem oraz fortyfikacjami drewnianemi; przed r. 1799 był miastem powiatowem gub. Woroneżskiej. — *Tambowski powiat* ma na przestrzeni 8,511 w. kw. 426,060 m.—*Tambowska gubernja,* jedna z gubernji środkowych, graniczy na północ z gub. Włodzimierską i Niżegorodzką, na wschód z Penzeńską, Saratowską i Woroneską, na południe z Woroneżską, na zachód z Tulską i Razańską. Powierzchnia gubernji zajmuje 58,511 w. kw., z czego 60% wypada na pola orne, 12,4% na łąki, 18,6% na lasy i 10% na nieużytki. Miejscowość jej jest w ogóle równina, pochylająca się ku północy. Rzeki skrapiające **T.** *gub.* należą wszystkie prawie do porzeczy Oki i Donu. Z tych jedne płyną na północ (Wad, Parca, Piet, Wysza, Cna), drugie na południe (Sawała, Karaczan, Tokaj, Woroneż). Jezior jest znaczna liczba, ważniejsze z nich: Puszcza, Antropowo, Głuszyca, Białe, Werchutec, Ilmen, Zarajskie, Jermenewo i Andrejewskie; nadto na brzegach rzeki Oki, Mokszy, Cny i Woroneży znajduje się wiele mniejszych jezior. Błota znajdują się w północnej części gubernji, w powiatach Temnikowskim i Elatowskim. Klimat jest łagodny, zwłaszcza w części południowej, o wiele jednak ostrzejszy niż w gub. Razańskiej i Tulskiej, leżących pod jednym stopniem szerokości północnej. Grunt jest rozmaity, w południowej części gubernji składa się z bardzo żyznego czarnoziemu, w północnej zaś głównie z gliny, piasku i mułu. Ludność gubernji wynosi 2,716,000 głów (w czem 4% mordwinów; 1% tatarów), zamieszkałych w 13 miastach, 26 słobodach i 2,537 wsiach, głównem zatrudnieniem ich jest rolnictwo. Sieją tu żyto, pszenicę, tatarkę, groch, proso, mak, len, konopie i t. p. Ogrodnictwo w ogólności jest małoznaczne. Przemysł rękodzielniczy dopiero rozwijać się zaczyna, za to hodowla bydła jest w stanie kwitnącym. Dzisiejsza **T.** *gub.* w latach 1709 — 11 stanowiła część gub. Azowskiej, następnie do 1799 należała do gub. Woroneskiej. Pod względem administracyjnym **T.** *gub.* dzieli się na 12 powiatów: Tambowski, Borysoglebski, Elatomski, Kirsanowski, Lebediański, Lipecki, Morszański, Spaski, Temnikowski, Usmański i Szacki.

Tamburini, (Antonio), śpiewak włoski, * 1800 w Faenza, † 1876 w Nizzy. Występował pierwotnie we Włoszech, w r. 1832 zwiedził Anglję, potem przez 20 lat do r. 1854 był ulubionym śpiewakiem opery włoskiej w Paryżu.

Tamburino, ob. Bębenek.

Tamerlan, Timur Leng, Timur Beg, słynny zdobywca azjatycki, * 1336 w Sebz w prowincji Kecz, jakoby z rodu Dżengis Chana (ob.), naprawdę był podobno synem mongolskiego naczelnika. Kiedy dynastja mongolska Dżagattaj upadła, **T.** pochwycił władzę w swoje ręce 1370, zrobił Samarkandę stolicą, zawojował Persję, Azję środkową aż do muru chińskiego, dotarł do Moskwy i do Indji Wschodnich (1398). W Armenii starł się z Bajazetem, pobił go 1402 pod Angorą i wziął do niewoli. Sułtan Egiptu uznał się wasalem **T.**, który zmarł 1405 podczas przygotowań do najazdu na Chiny. Po jego śmierci państwo się rozpadło. Jakkolwiek okrutny, był **T.** jednak człowiekiem niezwykłym, cenił wysoko wiedzę i sam był wykształcony. Por. Wolff „Geschichte der Mongolen oder Tartaren“ (1872); Howorth „History of Mongols“ (1876—80); v. Arabaszach „Histoire du grand Tamerlan“ (przekład franc. 1658).

Tamias, ob. Wiewiórka.

Tamil, ob. Tamul.

Tamina, potok górski w szwajcarskim kantonie St. Gallen, wypływa z lodowca Sardona i przepłynąwszy 26 klm., wpada do Renu pod Ragaz.

Tamiris, po greck. *Tamyris,* słynny w czasach mitycznych śpiewak grecki, rodem z Traci; zwyciężony w walce o lepsze z muzami, pozbawiony swej sztuki i wzroku.

Tamiza, po ang. *Thames,* u Rzymian *Tamesis* albo *Tamesa,* główna rzeka Anglji, bierze początek na granicy hrabstw Wilt i Gloucester, na wzgórzach Cotswold, pod Oksfordem przyjmuje do swego koryta rzekę Cherwell, a płynąc w kierunku wschodnim, oblewa Windsor, Londyn, Greenwich, poczem uchodzi do morza Północnego, mając przy ujściu 7 klm. szerokości. Długość jej biegu wynosi 323 klm., a porzecze jej obejmuje 13,600 klm. kw. Wielkie okręty idące od morza dochodzą po niej aż do London-Bridge; powyżej Londynu już tylko barki krążyć na niej mogą. Liczne kanały wiążą Tamizę z całym krajem. Brzegi jej, powyżej stolicy z wielką starannością uprawiane, przedstawiają najpiękniejsze, malownicze krajobrazy.

Tammany'ego pierścień, ob. Tammany Society.

Tammany Society, stowarzyszenie polityczne w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, zwane tak od własnego gmachu w New-Yorku (Tammany Hall). Powstało w r. 1789 jako tajny związek, Columbian Order, z celami humanitarnemi i mnóstwem obrządków, zapożyczonych od Indjan. Sama nazwa **T.** jest indyjską. Powoli około towarzystwa zgromadziły się konserwatywne żywioły miasta New-Yorku i z humanitarnego stało się ono politycznem, organem partji demokratycznej. Z czasem zaczęło **T. S.** wywierać olbrzymi wpływ nie tylko na politykę New-Yorku, lecz całego państwa. Wpływu tego nie można nazwać dodatnim. **T. S.** popierało korupcję i sprzedajność. Najwybitniejszymi kierownikami **T. S.** byli Tweed (ob.), po nim John Kelly (od 1876). W ostatnich latach obudziła się silna reakcja przeciwko **T. S.**

Tammerfors, po fińsku *Tampere*, m. w gub. Tawasthuskiej, na prawym brzegu wodospadu, którym wody z jeziora Nesijarwy uchodzą do jeziora Piuchejarwy, liczy 22,200 miesz. Założone 1775, z powodu przyjaznego położenia wkrótce zakwitło i dziś jest najważniejszem miastem fabrycznem Finlandji; posiada fabryki wyrobów bawełnianych, papiernie, gorzelnie i fabrykę wyrobów żelaznych.

Tampiko, włókna, ob. Agawa.

Tampon, w chirurgji, ob. Wacik.

Tamsui, port na północnym krańcu wyspy Formozy, u ujścia rzeki t. n. położony, posiada stację drogi żel., jest ważnym punktem dla wywozu herbaty i liczy 100,000 m.

Tam-tam, dzwon chiński, ob. Gong.

Tamul albo *Tamil*, lud wschodnio-indyjski, zamieszkały na przestrzeni od brzegów Malabaru, aż do wnętrza Dekanu, liczy około 10 miljonów głów i posiada własny język i literaturę.—*Język tamulicki* z rodziny języków drawidyjskich, którego budowa bardzo prosta, rozpada się na wyższy (Stary), używany w poezji (*Sen-tamil*), i niższy, będący mową użycia codziennego (*Kodun-tamil*). Jako język piśmienny, używany w prasie pomieszany z wyrazami sanskryckiemi, nazywa się wysokim **T.** Literatura **T.** jest bardzo bogata. Jest to jedyna literatura niearyjska w Indjach. Literatura sanskrycka wpłynęła na nią bardzo. W starej literaturze **T.** słyną dzieła poetów gnomicznych, a zwłaszcza „Kuvval" przez Tiruwallara (Świętego barda), członka niższej kasty, jak się zdaje zrodzone pod wpływem dżajnizmu. Przekład niemiecki Graula. Gramatykę tego języka opracowali: Beschi (Madras 1822) i Rhenius (Madras 1836), a najlepszy słownik dał Rottler (2 t., Madras 1830). Dokładny zbiór zabytków i piśmiennictwa **T.** posiada ewangelicko-luterański misyjny instytut w Lipsku, a naukowem ich opracowaniem zajmował się Graul. Porów. jego „Bibljoteka tamulica" (4 t., Lipsk 1854—65), oraz „Reise nach Ostindien" (5 t., Lipsk 1854—56).

Tamuz, dziesiąty miesiąc w kalendarzu żydowskim; dnia 17 tego miesiąca przypada post na pamiątkę zdobycia Jerozolimy przez Rzymian, 70 r. po Chr.

Tamworth, miasto w angiel. hrabstwie Stafford, przy zbiegu rzek Tame i Anker, ma stary zamek, pomnik urodzonego tu Roberta Peela, 6,600 m.

Tan, u Europejczyków *pikol*, waga w Chinach i Japonji, obejmuje 100 kin=60,13 kg., często jednak nieco różna.

Tana (*Tanaelo*), rzeka w Norwegji, powstaje z połączenia Anarjokki i Karasjokki, stanowi w górnym swym biegu granicę między Finlandją a Norwegją i przebiegłszy 402 klm., wpada do Tanafjordu.

Tana (*Dana* lub *Manja*), rzeka w brytańskiej Afryce Wschodniej, tworzy w biegu swym liczne wodospady, przyjmuje dopływ Mackenzie, przepływa jezioro Korokoro i wpada pod 2°47′ szerok. płd. do zatoki Ungumy czyli Formozy.

Tana (*Dembea*), jezioro na abisyńskiem płaskowzgórzu, na wysokości 1,755 m. nad p. m., długie 71 klm., szerokie 65 klm., miejscami do 197 m. głębokie, ma powierzchni 2,980 klm. kw., ze wszystkich stron bardzo urodzajnemi wzgórzami otoczone, zasiane jest licznemi, po większej części zamieszkanemi i dobrze uprawnemi wyspami. Bogate w ryby i hipopotamy; krokodylów niema z powodu zbyt zimnej wody. Przechodzi przez nie wschodnie ramię Nilu.

Tana, w średnich wiekach nazwa Azowa.

Tanacetum, ob. Wrotycz.

Tanagra, miasto w Beocji, pamiętne zwycięstwem Spartan nad Ateńczykami r. 457 prz. Chr. W 1873 odkopano w **T.** mnóstwo figurek glinianych, waz, lamp, statuetek z terrakoty, odznaczających się prześliczną robotą artystyczną i nadzwyczajnym wdziękiem i subtelnością.

Tanagra (*Tanagra*), rodzaj ptaków wróblowatych, z grupy stożkodziobych, mający dziób z krajcami szczęki górnej wyszczerbionemi. Są to ptaki amerykańskie, drobne, często świetnie ubarwione, towarzyskie; żywią się głównie owocami i jagodami słodkiemi, w części owadami. Śpiewają wogóle nędznie.

Tanais, w starożytności nazwa Donu.

Tanaro, rzeka we Włoszech północnych, wypływa z Alp, przebiega prowincje Cuneo i Alessandrie, długa 205 klm., pod Basignona wpada do rz. Po.

Tanaros, miasto w zachodniej części Sparty, na południowo-wschodnim brzegu zatoki Meseńskiej; w starożytności głośne z jaskini, którą uważano za wejście do świata podziemnego.

Tanatologja, nauka o istocie i przyczynach śmierci.

Tanatos, bóg śmierci, brat snu (por. Hypnos) i podobnie do niego wyobrażany, tylko z odwróconą pochodnią.

Tanchelin, *Tanquelin*, *Tanchelm*, sekciarz religijny holenderski, występujący po 1115, zwłaszcza w Utrechcie. Utrzymywał on, że kościoły nietylko są zbyteczne, lecz szkodliwe, że kapłani nie konsekrują Ciała Chrystusowego, że sakramenty, któremi oni szafują, nie mają w sobie nic świętego, że lud nie powinien brać z ich rąk komunji, ani też płacić im dziesięciu, że tylko on ze swymi zwolennikami stanowi kościół, jest bowiem Bogiem, równym Chrystusowi. Był on tak uwielbiany od swych stronników, że kąpiel jego uważali za wodę święconą. Występował na mównicę w przepychu królewskim, odziany w złoto i purpurę, a taki urok rzucał na umysły, że otwarcie nadużywał kobiet w obecności ich mężów, córek w obecności matek, pod pozorem czysto duchownych stosunków, a te, które nie ulegały jego zmysłowości, uważały się za zhańbione. Uwięziony 1116 w Kolonji, uciekł z więzienia, ale wkrótce potem był zabity przez jakiegoś księdza. Herezja ta i rozszerzone przez nią zepsucie wytępił św. Norbert.

Tandem, lekki powóz, w którym dwa konie zaprzężone są jeden za drugim; także welocyped, posiadający dwa siedzenia, jedno za drugiem.

Tandjore *(Tanjore)*, miasto okręgowe w Indjach angielskich, prezydectwie Madras, nad rzeką Cavery, o 40 mil na południo-zachód od Madrasu, ma 55,000 miesz., bramański uniwersytet, sławną pagodę i fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych. **T.** było niegdyś stolicą małego księstwa, podbitego przez naboba Karnatyku, którego Anglicy pozbawili władzy w r. 1772.

Tandowo, jezioro w gub. Tomskiej (w Syberji), o 5 w. na północ od jeziora Czany, z którem połączone jest rzeczką Tandowką, zajmuje 123 w. kw. i jest średnio 20 stóp głębokie. Brzegi jego porosłe są lasem brzozowym. Obfituje w ryby.

Tanecznicy, sekta fanatyczna, 1374 nad Renem i w Niderlandach rozkrzewiona, szczególnie przez osoby płci obojej, przybywające z górnych Niemiec, które na pół nago, w wieńcach na głowie, wykonywały bezwstydne tańce na ulicach, po domach, a nawet w kościołach, śpiewając przytem i wywołując nazwiska djabłów. Kilkomiesięczne istnienie tej sekty przecięło gorliwość kapłanów katolickich.

Tanekaha *(tanekaki, too-tou)*, kora drzewa iglastego *Phyllocladus trichomanoides*, rosnącego w Nowej Zelandji, zawiera 28 odsetek garbnika i używa się w bi[illegible]skórnictwie.

Tanganyika albo *Bahari*, wielkie jezioro w głębi Afryki równikowej, leży pomiędzy 3°16′—8°48′ szerokości południowej i 29°20′—31°20′ długości wschodniej, na 880 metrów wzniesione nad poziom oceanu. **T.** odkryta została r. 1858 przez Burtona i Speke. Powierzchnia **T.** wynosi 31,450 klm. kw. Zbadane zostało jezioro to przez Livingstone'a, Camerona, Stanleya, który opłynął je w 1875, dalej przez Thomsona i Cambiera, Wissmana i innych.

Tangens, ob. Styczna.

Tangentometr, przyrząd zbudowany przez Prüskera w 1879 r. do mierzenia wysokości, składa się z lunety, którą można nastawiać pod różnemi kątami, których styczne trygonometryczne odczytują się bezpośrednio na podziałce. Jeżeli więc lunetę nastawimy na szczyt przedmiotu, którego odległość znamy, można jego wysokość bezpośrednio oznaczyć. **T.** służy dogodnie przy niwelacji.

Tanger (wym. *Tendżer*), przez krajowców *Tandża*, w starożytności *Tingis* zwane, warowne portowe miasto marokańskie, nad cieśniną Gibraltarską położone, liczy 30,000 miesz. i jest najważniejszem targowiskiem w państwie Marokańskiem; rezydencja europejskich konsulów.

Tangermünde, miasto w pruskiej regencji Magdeburskiej, okr. Stendal, przy ujściu rzeki Tanger do Elby, ma starożytne mury i bramy, kościół gotycki z XIV w., zamek, kilka fabryk i 9,000 miesz.

Tanghinia, *drzewo tangwi*, rodzaj roślin z rodziny toinowatych, obejmuje jedyny gatunek **T.** *venenifera*. Jest to drzewo 10—12 m. wysokie, wydające owoce jednonasienne, 6—8 cm. długie, podobne do podłużnej brzoskwini, zielono i purpurowo plamiste. Nasiona zawierają truciznę paraliżującą mięśnie i serce, która sprowadza po 10—20 minutach śmierć bez kurczów i bólów. Drzewo rośnie na Madagaskarze, a nasiona używane były do sądów bożych, przyczem łatwo zachodzić mogły oszustwa, nasiona niedojrzałe bowiem trucizny nie zawierają. Po wprowadzeniu chrześcijaństwa sądy boże zostały zabronione, a drzewa sądowe wytępione.

Tanguci *(Sifan)*, naród spokrewniony z Tybetanami, zamieszkuje Tybet północny, prowincję chińską Kansu i obszary górnego biegu rzeki Huangho. Są nomadami i zajmują się hodowlą owiec. Od barwy namiotów dzielą się na **T.** *czarnych* i *białych*. Są budystami i zostają pod nadzorem urzędnika chińskiego w Siniu.

Tanhäuser, w nowszych podaniach ludu niemieckiego rycerz, który w pielgrzymkach swoich przybył na górę Pani Wenery (Frau Venusberg) i tam żył w rozkoszy i obfitości, aż wreszcie tknięty wyrzutami sumienia i skruchą, udał się po rozgrzeszenie do papieża, a gdy mu było odmówione powrócił znowu do swojej pani Wenery. Praw-

Tanhäuser.

dopodobnie podanie to wiąże się z życiem i pieśnią pewnego rycerza minezengera, sławnego za czasów papieża Urbana IV (1264—68), który szczególnie odznaczył się swemi pieśniami tanecznemi. Podanie to zostało w nowszych czasach wskrzeszone. Między innymi. Tieck obrobił je poetycznie, a Wagner użył go za przedmiot do jednej ze swoich oper. Pieśni **T.** są zamieszczone po części w dziele „Minnesänger“ (wyd. przez Hagena, Lipsk, 1838), a po części w VI t. Haupta „Zeitschrift für deutsche Alterthum“ (Lipsk, 1848). Porow. Kornmanna „Mons Veneris“ (Frankfurt, 1614); Grässe'go „Die Sage von Ritter Tanhäuser“ (Drezno i Lipsk, 1846); tegoż „Der Tanhäuser und Ewige Jude“ (2 wyd., Drezno, 1861); Zandera „Die Tanhäuser-Sage und der Minnesänger Tanhäuser“ (Królewiec, 1858).

Taniec jest to ruch ciała uregulowany podług pewnego rytmu i ujęty w pewne stałe formy. **T.** jako sztuka stanowi gałąź *mimiki* (ob.) i polega na harmonijnem zespoleniu ruchów wszystkich części ciała w jedną artystyczną całość. Estetyczna strona **T.** najlepiej uwydatnia się, gdy jest on wykonywany nie przez jedną osobę, lecz przez całą grupę osób. Znaczenie **T.** zarówno artystyczne, jak religijne i społeczne, wzrasta w miarę tego, jak się zapuszczamy w przeszłe dzieje ludzkości. Pierwotnie **T.** stanowił część religijnego kultu i zostawał w najściślejszym związku z poezją i muzyką, jako sztuka wyrażania najdobitniejszego uczuć i pragnień ludzkich (ob. Pantomina). W Egipcie (gdzie Thaut miał być wynalazcą **T.**), w Indjach, Asyrji, u Hebrajczyków, **T.** stanowił konieczną i ważną część obrzędów religijnych; stąd przy świątyniach utrzymywano w tym celu tancerki (Devadasis, dziś Bajaderki w Indjach; Hierodule i Kureci w Azji zachodniej i Grecji). **T.** łączył się tam z muzyką, śpiewem i pewną pantominą. Rzecz naturalna, że przy wszystkich obchodach publicznych i rodzinnych (nie wyłączając pogrzebu) **T.** był koniecznem uświetnieniem. W Grecji jednak dopiero **T.** jako *Orchestyka* dosięga szczytu artystycznej doskonałości; za przykładem bogów olimpijskich, oddających się z zapałem tej rozrywce, i śmiertelnicy z zapałem przykładali się do tej sztuki, pozwalającej im zadowolić artystyczne pragnienia lubującej się w pięknie duszy. Z pomocą *gimnastyki*, tak ważną grającej rolę w wychowaniu młodzieży, doszli Grecy do najwyższej doskonałości w harmonijnym i pięknym ruchu ciała. Głowniejszemi rodzajami **T.** były: *bibasis* (**T.** wojenny i gimnastyczny w Sparcie), *geranos*, *pyrryjski* (wojenny w Sparcie i Krecie), *hormos* (towarzyski). Uroczystości na cześć Artemidy, Apollina, polegały głównie na **T.** Stanowił on również niezbędną część przedstawień teatralnych, na których chór jednocześnie ze śpiewem wykonywał odpowiedni do treści utworu **T.**, bądź to tragiczny *(emmeleja)* bądź satyryczny *(sikinnis)*, będący naśladownictwem **T.** wieśniaków. W Italji u Etrusków spotykamy to samo; **T.** stanowi część kultu (stąd osobna klasa tancerzy, zwanych *histri)*. W Rzymie również istnieją starożytne **T.** salijskie (ob. Salii), ale zarówno w kulcie, jak i życiu społecznem, **T.** nie odgrywa tu wielkiej roli. Kościół chrześcijański, stosując się do nawyknień ludu, dozwalał na wprowadzanie **T.** do kościelnych obrzędów, ale nadużycia, które stąd się zakradły, sprowadziły zakazy papieża i koncyljów (w VIII w.). W ciągu wieków średnich **T.** stracił swe wyższe, estetyczne cechy i społeczne znaczenie i stał się jedynie ludową zabawą. Dopiero pod wpływem *odrodzenia*, po wyswobodzeniu ducha ludzkiego z ciasnych pęt scholastycznych formuł, a ciała z ciężkiej zbroi i niezgrabnego stroju, z rozwinięciem się życia duchowego w ludnych i zamożnych miastach włoskich, Hiszpanji, a następnie Francji, kształci się **T.** Na teatrach zjawiają się *balety* (ob.), na dworach królów i magnatów bale uświetniają uroczyste obchody. **T.** główną tu odgrywa rolę; powstają tak zwane *Danses basses*, nie wymagające żadnych podskoków, tańczone w płaszczach i ze szpadą (Pavana i Braule). We Włoszech zjawiają się liczni *Professori dei ballare*, którzy roznoszą po całej Europie sztukę **T.** We Francji Karol Beauchamps zakłada *Académie de l'art de danse* (1662) na zlecenie króla. Powstają żywsze **T.**, jak *gaillarde* i *volte*; Lully wprowadza na scenę narodowe **T.**, a *menueta* na sale balowe. Cała galanterja dworska i eleganckie ułożenie wyższego towarzystwa francuskiego odbija się w **T.** tej epoki. Wpływ rewolucji francuskiej sprowadził ogromne zmiany w obyczajach Francuzów i naśladującej ich Europy. Razem z dworem Wersalskim znikł sztywny strój, galanterja i arystokratyczna powaga zebrań towarzyskich. **T.** stał się żywszym, swobodniejszym (kontredans, kadryl). Rozwijający się wszędzie duch narodowy pokonał uprzedzenia klas wyższych ku **T.** ludowym, które zaczynają rugować z salonów wyłącznie francuski **T.** W Niemczech *walc*, posiadający jako **T.** ludowy, wiele odmian (szwabski), pod wpływem muzyki wiedeńskich kompozytorów (Lanner, Straussowie) zajmuje pierwsze miejsce. W *Polsce* obok *polonezy*, który jako taniec klas wyższych po całym świecie się rozpowszechnił, występuje jako narodowy taniec *Mazur*, skutkiem wpływu, jaki Warszawa wywiera na resztę kraju przez swe salony, teatry, kompozytorów i nauczycieli **T.** (ob. Polskie tańce). Tańce hiszpańskie (segedilla i fandango), włoskie (tarantella i saltorella), węgierskie (czardasz), mimo swej piękności, nie mogły uzyskać takiej popularności, jak francuskie, niemieckie i polskie, wskutek ich namiętnego, żywego wielce charakteru, nie odpowiedniego ani usposobieniu innych ludów, ani wymaganiom zabaw towarzyskich. W ostatnich czasach upowszechniły się **T.**, nie mające żadnego wybitnie narodowego charakteru, jak: *polka*, *polka mazurka*, *kotyljon*, *ga-*

lopada, a po części i smutnej sławy *kankan*; są to niejako kosmopolityczne **T.** Balet obecnie jest w stanie upadku, przekształciwszy się w szereg obrazów, przeplatanych niekiedy salonowemi lub ludowemi **T.** Zarówno śród katolickich teologów i moralistów (Ambroży, Augustyn, Chryzostom), jak i śród protestanckich (Luter, Kalwin), **T.** znajdował zaciętych przeciwników, widzących w nim szatańską zabawę. Pietyści niemieccy w XVIII w. (Franke, Lange, Collin) ze śmiesznym zapałem potępiali **T.** Nie wpłynęło to jednakże na zmniejszenie zamiłowania do tej zabawy, która zarówno w ucywilizowanych, jak i dzikich społeczeństwach, zarówno w salonach arystokratycznych jak i karczmie ludowej, stanowi dziś miłe przepędzenie czasu dla każdego liczniejszego zebrania towarzyskiego, Pomijając liczne pisma przeciwników **T.**, wspomnimy tu ważniejsze teoretyczne i historyczne dzieła: ze starożytnych pierwszy pisał Lucjan: „Peri orchêstres;“ we Włoszech: F. Carosso da Sermonetta „Balarino“ (Weneeja, 1581); we Francji: Thoinot Arbean „Orchesiographie“ (1588); Feuillet „Choreographie“ (Paryż, 1700); Cahusac „Traité de la danse“ (3 t., tamże, 1753). Historyczne prace są: Glösera „Cantus et saltatus apud Graecos“ (Lipsk, 1829); Bourdelota „Histoire de la danse sacrée et profane“ (Paryż, 1824); Alfa Waldaua „Böhmische National Täuze“ (2 t., Praga, 1860); Czerwińskiego „Geschichte der Tanzkunst bei den cultivirten Volkern“ (Lipsk, 1862); Zibrt „Jak se kdy v Czechach tancovalo“ (Praga, 1895). W naszej literaturze K. Brodziński „O narodowych tańcach“ i M. Gorzkowski „O tańcach“ (Krak., 1869).

Taniec polski, ob. Polonez.

Taniec sw. Wita, ob. Pląsawica.

Taniec umarłych, ob. Umarłych taniec.

Tanina, ob. Garbnik.

Tanis, *Thanis*, po egipsku *Za-net*, po hebr. *Zoran*, po arab. *Saad*, starożytne wielkie miasto w dolnym Egipcie, nad jedną ze wschodnich odnóg Nilu, niegdyś rezydencja faraonów. Psalmy i inne podania biblijne uważają **T.** za miejsce cudów Mojżesza, który tu także w kolebce miał na brzeg być wyrzuconym. Dotąd jeszcze znajdują się tu zwaliska, zwane *Saad*, zdumiewające ogromem. Zbadał je Mariette (1860), Flinders Petrie, który opisał je w „Tanis“ (1883—84); „Second Memoir of the Egyptian Exploration Fund“ (1885). Por. także Murray i Griffith „Tanis“ („Fourth memoir of the Egyptian Exploration Fund“ 1888).

Tanjore, toż co Tandjore (ob.).

Tankred, de Hauteville, la Guichard z Normandji, ojciec 12 synów, którzy zawojowali Amalfi, Otrano, Bari, Brindisi. Władzę objął najstarszy syn, Wilhelm I, żelaznoręki hrabia Apulji, po nim nastąpili bracia: Drogo (1046—1051) i Humfred (1051—1056), który zmusił papieża Leona IX do nadania Normanom prawa lennego do wszystkich ziem, jakie zabiorą w przyszłości Arabom i Grekom. Po Humfredzie nastąpił Guiscard (1056—85), a młodszy brat jego Roger I zawojował Sycylję (1071—91). Syn jego, Roger II, połączył Sycylję i Neapol oraz Włochy południowe w jedno królestwo.

Tankred, znakomity bohater pierwszej wojny krzyżowej, syn margrabiego Odona albo Ottobonusa i Emmy, córki Tankreda d'Hauteville, siostry Roberta Guiscarda (ob.), * 1078. W r. 1095 wyruszył z blizkim krewnym swoim, Bohemundem, z Tarentu do Epiru i Macedonji i w Chalcedonie połączył się z Gottfrydem de Bouillon. Pierwszy z hufcami swemi uderzył r. 1099 na mury Jerozolimy, pokonał w bitwie pod Askalonem sułtana egipskiego i w nagrodę za to otrzymał księstwo Tyberjady. Po powrocie Bohemunda do Europy bronił **T.** Antjochji, od której odparł Saracenów i † 1112 r. Tasso uwiecznił imię tego bohatera w swojej „Gerusalemme liberata,“ a Raoul de Caen opisał nawpół prozą „Les gestes de Tancrède.“ Por. Kugler „Boemund und Tankred, Fürsten von Antiochien“ (1862), oraz „Geschichte der Kreuzzüge“ (1880).

Tankred, de Lecce, naturalny syn Rogera z Apulji i hrabiny Lecce, wnuk Rogera II, króla sycylji, ogłoszony królem w Sycylji w 1189 r. Mianował syna swego Rogera III współregentem we Włoszech południowych.

Tannahill Robert, tkacz i poeta szkocki, * roku 1774 w Paisley. W przystępie obłąkania odebrał sobie życie 17 maja 1810 r. Zbiór jego utworów poetycznych wyszedł w Glazgowie (1838 r.; nowe wydanie 1851).

Tannenberg, wieś w starożytnych Prusiech, w pobliżu Grunwaldu (ob.), dlatego bitwa pod Grunwaldem bywa także nazywaną bitwą pod **T.**

Tanner Maciej, Jezuita i pisarz czeski, * 1630 w Pelzni, † 1692 w Pradze, wstąpiwszy 1646 do zgromadzenia Jezuitów, nauczał filozofji, teologji i Pisma św. w rozmaitych kolegjach, poczem był dziekanem wydziału teologicznego i rektorem kolegjum jezuickiego w Pradze, a w końcu przełożonym prowincji Czeskiej. Oprócz dzieł łacińskich, treści teologicznej, z których ważniejsze: „Societas Jesu usque ad sanguinem et vitae profusionem militans in Europa, Asia, Africa et America“ (Praga, 1675) i „Societas Jesu Apostolorum imitatrix“ (tamże, 1694), ogłosił po czesku „Historie o horze olivetské na Moravie bliže Szternberka“ (tamże, 1666).

Tanner Bernard Leopold Franciszek, podróżnik, Jezuita, rodem z Pragi Czeskiej. Przybywszy po zwiedzeniu rozmaitych krajów do Polski, był przez jakiś czas dworzaninem ks. Michała Czartoryskiego, wojewody wołyńskiego, i 1678 przyłączył się do poselstwa polskiego, wysłanego do Moskwy. Opis tej podróży, oraz pobytu w Moskwie, wydał w dziele „Legatio polono-lithuanica in Moscoviam anno 1678 feliciter suscepta“ (Norymberga, 1680 i 1689).

Tanner, lekarz, * 1845 w Anglji, † 1896 r. w Cleveland (Ohio). Jako lekarz osiadł w New-Yorku i w 1880 r. ogłosił, iż człowiek może żyć przez czas dłuższy nie przyjmując żadnego pokarmu, oprócz wody. W d. 20 czerwca rozpoczął w Clarendon-Hall w New-Yorku post, który trwał do 7 sierpnia, przez czterdzieści ośm dni. Próba ta wywołała wielkie wrażenie i stworzyła wielu naśladowców, jak Succi i Merlatti. W r. 1891 zjawił się w Europie i wyzwał do konkursu głodowego naśladowcę swego Succi, ale ten wyzwania nie przyjął. **T.** powrócił do Cleveland, gdzie mieszkał w zapomnieniu i utracił życie podczas pożaru.

Tann-Rathsamhausen, Ludwik Samson, von der..., generał bawarski, * 1815 w Darmsztadzie. W r. 1833 wstąpił do artylerji bawarskiej i doszedłszy stopnia majora, walczył 1848 i 1849 na czele ochotników szlezwicko-holsztyńskich przeciw Danji. Mianowany 1860 generał-lejtnantem, został podczas wojny austrjacko-pruskiej 1866 r. szefem sztabu generalnego wszystkich wojsk południowo-niemieckich. Jemu to głównie przypisywano niepowodzenia tej wojny. Podczas wojny francusko-niemieckiej 1870—71, dowodząc 1 korpusem bawarskim, walczył pod Wörth, Beaumont i Sedanem, a następnie operując przeciw armji loarskiej, pobił Francuzów pod Orléans (11 października 1870 roku), ale zwyciężony został pod Coulmiers (9 listopada 1870). Później przeszedł pod naczelne dowództwo wielk. ks. Meklemburskiego. Po ukończeniu wojny pozostał przy dowództwie 1-go korpusu bawarskiego.

Tansillo Luigi, poeta włoski, * 1510, † 1568. Por. Flamini „Sulle poesie de T. di genere vario“ (1888).

Tansimat (liczba mnoga arabskiego wyrazu *tansim*), znaczy w ogólności *rozporządzenia*, w szczególności zaś prawa organiczne, oparte na Hatiszeryfie Gulhane, według których państwo tureckie ma być rządzone; prawa te przez sułtana Abd-ul-Medżyda ogłoszone zostały w r. 1844. Ponieważ wskazane temi rozporządzeniami reformy pod pewnym tylko względem, a mianowicie co do wojskowości, weszły w wykonanie, przeto sułtan pod naciskiem okoliczności wydał 1854 r. nowe rozporządzenie, nakazujące zupełne wykonanie **T.**

Tant mieux (fran.)—tem lepiej.

Tant pis (fran.)—tem gorzej.

Tanta, miasto główne egipskiej prowincji Garbieh, pomiędzy Rozetą a Damietą położone, ma zamek chedywa, słynny meczet i 45,000 miesz.

Tantae molis erat romanum condere gentem—tak trudno było uczynić zawiązek ludu rzymskiego (Eneida, 1, 33).

Tantaene animis coelestibus irae!—tyleż to gniewu w duszy bogów! (Wirgiljusz, Eneida, 1, 11).

Tantal (*Columbium*), *Ta*, pierwiastek chemiczny metaliczny, znajduje się jako kwas tantalowy wraz z kwasem niobowym w tantalicie (ob.) i kilku innych rzadkich minerałach. Otrzymuje się jako proszek czarny, który przy spaleniu wydaje *bezwodnik kwasu tantalowego*, $Ta_2 O_5$, i *kwas tantalowy*, $H_3 Ta O_4$, łączący się z zasadami w kilku stosunkach. Ciężar atomowy tantalu jest 182. **T.** odkryty został 1801 przez Hatchetta.

Tantal (grec. *Tantalos*), syn Zeusa i Plutony, ojciec Pelopsa i Nioby, król Frygji, powiernik Zeusa, według podania mitologicznego za zdradzenie tajemnicy, zasłyszanej w czasie uczty bogów, czy za inne jakieś przestępstwo, wtrącony do państwa podziemnego (Hadesu), gdzie na wieczne skazanego pragnienie umieszczono śród wody, która, gdy jej chciał zaczerpnąć, zawsze przed nim się usuwała. Stąd powstało wyrażenie: *męczarnie Tantala.*

Tantala puhar, ob. Syfon.

Tantalit, minerał z rzędu tantalanów i niobanów, występuje w kryształach rombowych, a także w stanie ziemistym, jest czarny, nieprzezroczysty, ze słabym połyskiem metalicznym; twardość 6, c. wł. 6,5—8. Składa się tantalanu i niobanu tlenku żelaza. Odmiana zawierająca cynę nazywa się iksjolit. Znajduje się w Szwecji i Finlandji, w skałach granitowych.

Tanti es, quantum habes—tyleś wart, ile posiadasz.

Tantjema (z franc.), udział w zyskach, zawarowany na rzecz pracownika, najczęściej kierownika przedsiębierstwa. **T.** jest więc dodatkowem wynagrodzeniem, które pracownik otrzymuje za przyczynienie się do większej wydajności przedsiębierstwa. Oznacza się ono zwykle w stosunku do odpowiedniego zysku. Z tantjemy korzystają najczęściej dyrektorowie towarzystw akcyjnych. Próby oparcia pracy czynnej (robotniczej) na tantjemie dotychczas nie udawały się, choć jest to dążeniem teoretycznem.

Tański Ignacy, wierszopis szkoły puławskiej, * 1761 r. w Wyszogrodzie, po ukończeniu nauk w szkołach jezuickich w Płocku i w Warszawie, sprawował rozmaite urzędy w Rzeczypospolitej, a po jej upadku, straciwszy majątek i urząd, osiadł w zadzierżawionej wiosce Izdebno, gdzie † 1805 r. Córką jego była *Klementyna* Hoffmanowa (ob.). Z dzieł drukiem ogłoszonych najważniejsze jest: „Relacja deputacji do egzaminowania sprawy o bunty oskarżonych, na sejmie 1790 uczyniona.“ Wszystkie inne drobniejsze utwory **T.** wyszły po jego śmierci p. t.: „Wiersze i pisma różne, dzieło pogrobowe“ (Warsz., 1808).

Tański Józef, publicysta francuski, * 1805 r. w Warszawie. Przed r. 1831 służył w wojsku polskiem, potem udał się za granicę, wstąpił do legji zagranicznej w służbie francuskiej i hiszpańskiej, w której doszedł stopnia kapitana. Zostając następnie przy głównym sztabie armji francuskiej

w czasie kampanji krymskiej, miał sobie powierzone zawiadowanie tak zwanem biurem korespondencji. Oprócz wielu artykułów, drukowanych w rozmaitych czasopismach, wydał oddzielnie: „L'Espagne en 1843 et 1844, lettres sur les moeurs, politique et sur la dernière révolution de ce pays“ (Paryż, 1844); „Tableau statistique, politique et moral du système militaire de la Russie“ (Paryż, 1833); „Voyage autour de la Chambre des députés de France“ (tamże, 1845 i 47); „Holland House“ (tamże, 1848); „Cinquante années d'exil, souvenirs intimes et humoristiques“ (Paryż, 1880, t. 2); „Wspomnienia z wygnania“ (Kraków, 1881).

Taoizm (z chińskiego *Tao*), forma ludowej religji chińskiej, która rzekomo pochodzi od Laotsego, ale jest mieszaniną kultu przodków i surowego kultu natury, połączonego z żywiołami buddystycznemi. Panteon **T.** obejmuje mnóstwo bogów i genjuszów. **T.** uznaje przechodzenie dusz; duchowni **T.** zowią się Tao-tse i dzielą się na świeckich i zakonników. Na czele hierarchji stoi Thien-tse, mistrz nieba, wcielenie najwyższego ducha. Por. Rosny „Le Taoisme.“

Taormina, starożytne *Tauromenium*, miasto w prowincji Mesyńskiej we wschodniej stronie wyspy Sycylji, przy brzegach wschodnich położone, ma 2,500 miesz. i piękne ruiny starożytnego teatru.

Tapajoz, prawy dopływ Amazonki w Brazylji, powstaje w prow. Mato Grosso z połączenia rzek Rio Juruena i Arinos, tworzy w biegu swym liczne wodospady i przepłynąwszy 1,680 klm. wpada pod Santarem do Amazonki.

Tapang, drzewo, ob. Koompassia.

Tapety, *obicia*, papier kolorowany do wylepiania ścian. Na **T.** używa się papieru maszynowego pośledniejszych gatunków. Dla nadania tła nakłada na papier robotnik farbę dwiema szczotkami, a dwóch chłopców rozciera ją jednostajnie. Przy farbach ciekłych papier najpierw się klei. Po wysuszeniu papier się wygładza przez położenie go stroną farbowaną na gładkim, skórą krytym stole i pociąganie walcem. Dla nadania blasku **T.** farbę miesza się z gipsem, po wyschnięciu posypuje się talkiem i szczotkuje. Do drukowania wzorów używa się bądź form drewnianych, bądź też walców pokrytych rysunkami wypukłemi. Aksamitne wejrzenie nadaje się **T.** przez pokrycie ich skrawkami wełny, która w tym celu poddaje się mieleniu, wejrzenie zaś granitowe wywołuje się przez posypanie **T.** łuszczkami miki lub szkła. Za pomocą odpowiednich walców otrzymują obicia wzory wypukłe, co im nadaje pozór skóry. Przez powerniksowanie nabierają silniejszego blasku i oporności przeciw wilgoci; poddają się temu głównie obicia, naśladujące drzewo i zwane **T.** *drewnianemi*. Jeżeli **T.** naklejone są na ścianach wilgotnych, to klajster gnijący rozpościera przykrą woń; jeżeli zawierają ultramarynę, to wilgotny, kwaśniejący klajster wywiązuje siarkowodór. Jeżeli farby zawierają arsen, w pokoju rozprasza się pył arsenowy. Dawniej, od wieku XI do XVIII, używane były zbytkowe obicia skórzane, ze skóry korduańskiej (ob. Korduan). Por. Seemann „Die Tapete“ (1882); Guiffery „La tapisserie depuis le moyen-âge“ (1885); Müntz „La tapisserie“ (1882).

Tapia, Don Eugenio de..., jeden ze znakomitszych nowoczesnych pisarzów hiszpańskich, * 1785 w Avilla, † 1860. Ukończywszy studja w Toledo i Walladolidzie, był adwokatem w Madrycie i podczas wojny o niepodległość redagował kilka czasopism patrjotycznych. Prześladowany po restauracji Ferdynanda VII, został potem dyrektorem drukarni rządowej i był członkiem Kortezów, ale 1823 r. musiał uciekać do Francji. W r. 1830 wrócił jednak do Madrytu i otrzymał urząd dyrektora bibljoteki narodowej. Ostatnio był członkiem komisji prawodawczej, generalnym dyrektorem wychowania i członkiem akademji. Oprócz najgłówniejszego jego dzieła: „Historia de la civilisacion española“ (4 t.. Madr., 1840), wymieniamy jeszcze: „Elementos de jurisprudencia mercantil y otros tratados de jurisprudencia“ (15 t.); „Los Cortesanos y le revolucion, novele de costumbres i t. d.;“ „Poesias liricas, satiricas y dramaticas“ (Madr., 1821, 2 t., 1832).

Tapicerstwo, w znaczeniu pierwotnem powlekanie ścian tapetami (ob.), w znaczeniu ogólniejszem: sztuka dekoratora, który w mieszkaniach zawiesza firanki, portjery i t. p.; wyścielanie mebli także wchodzi w zakres rzemiosła tapicerskiego. **T.** rozwinęło się pierwotnie we Francji, następnie dopiero rozpowszechniło się w innych krajach. Por. Reuter „Schule des Tapezierers“ (3 w., 1893); Deville „Dictionnaire du tapissier“ (2 t., 1880).

Tapioka, ob. Manihot.

Tapir (*Tapirus*), rodzaj ssących z rzędu kopytnych nieparzystopalcowych (*perissodactyla*), przez innych do gruboskórnych zaliczany, ma zęby trzonowe opatrzone dwiema poprzecznemi wypukłościami, nos wyciągnięty w ruchomą trąbkę, szyję dość długą, skórę grubą, pokrytą twardą sierścią. **T.** *amerykański (anta, danta, maipuri, T. americanus)*, do 2 m. długi i na 1 m. wysoki, czarno-brunatny, żyje we wschodniej części Ameryki płd., gdy w jej części północnej zastępują go

Tapir.

inne gatunki. Są to największe ssące tej części świata, gdzie zrządzają szkody w plantacjach trzciny cukrowej; poluje się na nie dla mięsa i skór, łatwo dają się oswoić. **T.** *indyjski (maiba, T. indicus)*, większy od poprzedniego, znajduje się w lasach Sumatry i półwyspu Malakki, jest w przedniej części ciała czarny, dalej szarawobiały. W Europie dowiedziano się o nim dopiero w r. 1772.

Tapti, rzeka w Indjach Brytańskich, wypływa pod Betul w prowincjach Centralnych, wpada do zatoki Combay po 720 klm. biegu.

Tara, rzeka w Syberji, poczyna się w gub. Tomskiej, płynie przez step Barabiński i wpada do Irtyszu w gub. Tobolskiej; długa 300 wiorst.

Tara, miasto okręgowe gub. Tobolskiej, nad rz. Arakarka; 7,500 miesz.; liczne fabryki skór.— *Tarski okręg* ma na przestrzeni 70,462 w. kw. 160,000 miesz.

Tara, (włos.), waga zewnętrznego opakowania towarów; ciężar całego towaru stanowi wagę *brutto*, a po odjęciu od niej tary pozostaje waga *netto*. —*Tarowaniem* nazywa się ważenie opakowania, celem ustanowienia tary.

Taraban, kociołek miedziany, pokryty skórą, używany w dawnej jeździe polskiej, podobnie jak bęben w piechocie. Później zastosowano tę nazwę i do bębnów w ogóle.

Tarabazon, ob. Trebizonda.

Tarabulus *(Tripoli)*, miasto w turecko-azjatyckim wilajecie Beirutu, o 2 klm. od morza Śródziemnego, ma stary zamek, 20 meczetów, 18 kościołów i 7 klasztorów, ożywiony handel i przemysł, liczy 17,000 miesz., a wraz z miastem El-Mina 24,000 miesz.

Tarakan, toż co karaczan (ob.).

Tarakanowa Elżbieta, ks., * 1755, † 1777 r. w Petersburgu. Podawała się za córkę cesarzowej Elżbiety z tajnego jej małżeństwa z feldmarszałkiem Razumowskim. Wychowana w pałacu Aniczkowskim, przy wstąpieniu na tron cesar. Katarzyny II była usunięta i osadzona w twierdzy Werejskiej, skąd udało się jej ujść. 1774 roku z ks. Radziwiłłem, wojewodą wileńskim, była w Dubrowniku, zamierzając przez Turcję udać się do Polski, ażeby wystąpić w roli pretendentki do tronu. Gdy jednak zamiar ten nie przyszedł do skutku, udała się do Rzymu i tu zwróciła na się uwagę dyplomacji. Wtedy hr. Aleksy Orłow, z polecenia ces. Katarzyny, udał się do Rzymu, podstępem zwabił **T.** na statek rosyjski w Ankonie i zawiózł do Petersburga, gdzie osadzoną została w fortecy Petropawłowskiej. Losy **T.** posłużyły za temat kilku romansopisarzom. Porów. artykuł Łonginowa w *Russkim Wiestniku* (t. 24, 1859).

Taran, dawna machina wojenna, to samo co *baran* (ob.). Przeciwko działaniu **T.** używano machiny zwanej *krukiem*, za pomocą której taran chwytano i niekiedy wciągano do oblężonego miasta.

Taran hydrauliczny, to samo co hydrauliczny baran (ob.).

Tarandus, renifer, ob. Jeleń.

Taranowski Andrzej, h. Belina, dyplomata polski w XVI w., używany do rozmaitych poselstw zagranicznych, jako to: do Danji, Szwecji, Holandji i Turcji. W r. 1569 wyprawiony do Konstantynopola, sprawiwszy wszystko według myśli króla Zygmunta Augusta, wrócił przez Rosję do Polski i podróży tej skreślił ciekawy opis p. t.: „Krótkie wypisanie drogi z Polski do Konstantynopola, a stamtąd zaś do Astrachanu“ i t. d. Rękopis ten wydrukowany został przez J. I. Kraszewskiego w *Bibl. polsk.* na rok 1860. Oprócz tego jeździł jeszcze **T.** w poselstwach r. 1571 powtórnie do Turcji, r. 1572 do Moskwy i po raz trzeci tamże r. 1575. Używany także do podobnych poselstw przez Stefana Batorego, któremu i w jego wyprawach wojennych towarzyszył, otrzymał w nagrodę dobra Bratkowice w Sandomierskiem. † na początku XVII wieku.

Tarantas, wielki powóz kryty używany w Rosji do podróży.

Tarantela, taniec ob. Tarantula.

Tarantula lub *Tarantela* (*Lycosa*), rodzaj pająków właściwych z podrzędu dwupłucnych, którego najwięcej znanym gatunkiem jest *L. tarantula*, barwy jasno brunatnej z czarną pręgą na grzbiecie, wielkości krzyżaka. Przebywa w Europie połud., zwłaszcza w Apulji, w jamach podziemnych. Ukąszenie **T.** niegdyś uważano za tak jadowite, że wywoływać miało bóle, dreszcze, melancholję i osłupienie, na które miał być skuteczny dziki taniec; jeżeli chorzy ulegali poceniu i zapadali w sen, byli wyleczeni. Wiadomo jednak teraz, że ukąszenie to nie jest zgoła bardziej szkodliwe niż ukąszenie krzyżaka, a wieści te odnieść należy do szału tańca (*tarantyzmu*), który w wiekach średnich panował we Włoszech. Dotąd *tarantelą* nazywa się taniec włoski, wykonywany przez dziewczęta przy towarzyszeniu tamburyna.

Tarantula.

Tarapacá, prowincja w północnem Chile, nad oceanem Spokojnym, ma 50,000 klm. kw. i 49,000 miesz. Miastem głównem jest Iquiqué.

Tarare, miasto we francuskim departamencie Rodanu, ma 11,700 m. i sławne fabryki muślinów.

Taras, wał ziemny, wyniesiony nad powierzchnię. W dawnej artylerji polskiej **T.** wałowym zwał się nasyp ziemny, przytykający z jednej strony do skarpy, a z drugiej do przedpierścienia. **T.** nazywają także wzniesienia ziemne lub kamienne, urządzone przy dworach lub pałacach u drzwi na ogród wychodzących.

Taras, przywódca Kozaków, powstałych 1630 r. przeciwko Polsce. Wybrany wodzem przez Kozaków Zaporoskich po zabiciu przez nich Grzegorza (Hryćka) Czarnego, wzniecił powstanie, do którego przyłączyło się około 4,000 Kozaków regestrowych, oraz znaczna liczba wieśniaków, i rozłożył się na lewym brzegu Dniepru pod Perejasławiem. Po nadciągnięciu wojska polskiego, pod dowództwem Koniecpolskiego, Potockiego i Łaszcza, stoczono tu krwawą bitwę, w której zwycięstwo przypisują sobie obie strony. To pewna, że Kozacy, widząc niespełnione swe nadzieje, poddali się w końcu, przyczem **T.** był przez nich wydany, lub też popadł w niewolę.

Tarascon, m. w franc. depart. Ujść Rodanu, leży nad Rodanem i połączone jest z leżącem naprzeciwko miaste Beaucaire mostem wiszącym, liczy 6,500 m.

Taraszcza, m. pow. gub. Kijowskiej, w kotlinie przeciętej rzeczkami Hłuboczkiem i Kotłujem, naokoło opasane lasami; liczy 11,500 m. Słynie wyrobami ciesielskiemi i stelmachowemi. Bryczki tutejsze, koła, hołoble i t. p. rozchodzą się w dalekie strony Rosji. — *Taraszczański powiat* ma na przestrzeni 2,932½ w. kw. 246,000 m.

Taraszczańskie starostwo niegrodowe mieściło się w wdztwie i powiecie Kijowskim. Podług lustracji z r. 1789, obejmowało w sobie miasto Taraszczę (ob.) z obronnym zamkiem i 8 wsiami, które w tym roku czyniły dochodu złp. 55,084 gr. 26. W r. 1771 posiadał te dobra narodowe Mikołaj Junosza Piaskowski, podkomorzy Krzemieniecki, opłacając z niego kwarty złp. 2,641 gr. 13.

Taraxacum, roślina, ob. Podróżnik.

Tarazjusz, patrjarcha konstantynopolski, pochodził z możnej rodziny bizantyńskiej i był za cesarza Konstantyna Kopronyma sekretarzem stanu. Będąc gorliwym obrońcą czci obrazów, jakkolwiek laik, został za wpływem cesarzowej Ireny mianowany 784 patrjarchą konstantynopolskim. Na stanowisku tem był przewodniczącym drugiego soboru nicejskiego 787, którego postanowienia, dotyczące czci obrazów, gorliwie wprowadzał do kościoła greckiego. † 806 r.

Tarazona (staroż. *Turiaso*), miasto okr. w hiszpań. prow. Saragossy, rezydencja biskupa, ma katedrę, zamek maurytański, 8,600 miesz.

Tarbagataj, pasmo gór w stepie Kirgiz-Kajsackim, do środkowo-azjatyckich posiadłości Rosji należącym; poczyna się od rzeki Karakoł, idzie dalej na wschód w prostym kierunku do posiadłości chińskich. Najwyższy szczyt jego w pasmie środkowem, zwany Tasz-tan, jest wiecznym pokryty śniegiem.

Tarbes, stolica franc. dep. Wyższych Pirenei, nad rzeką Adour, rezydencją biskupa, ma 25,000 miesz., kościół katedralny i muzeum. **T.** stanowi ważny punkt handlowy pomiędzy Francją i Hiszpanją.

Tarchanow Paweł, astronom rosyjski, * 1787 w gub. Jarosławskiej, † 1839 r. w Petersburgu. W latach 1819—22 uczestniczył pod Bellinghausenem w ekspedycji naukowej na ocean Indyjski; po powrocie został profesorem akademji morskiej. Ogłosił: „Calcul des oppositions de Jupiter et Saturne“; „Longitude de Rio Janeiro“ i in.

Tarcie, przeszkoda ruchu, jaka występuje, gdy dwa ciała pozostają z sobą w zetknięciu. Główną przyczyną tarcia są chropowatości stykających się z sobą powierzchni, działa tu jednak i samo przyleganie (ob.). Rozróżniać należy **T.** *podłużne* i *obrotowe*. Do badań nad **T.** podłużnem używał Coulomb trybometru (ob. fig.); skrzynka *a*, która może być dowolnie obciążona, spoczywa na szynie poziomej *b*, a sznur do niej przyczepiony przechodzi przez blok *c* i dźwiga talerzyk wagi *d*. Na talerzyk nakładają się stopniowo ciężarki, dopóki skrzynka w ruch nie przejdzie; obciążenie więc talerzyka wskazuje siłę, która jest potrzebna do przezwyciężenia tarcia. Doświadczenia te wska-

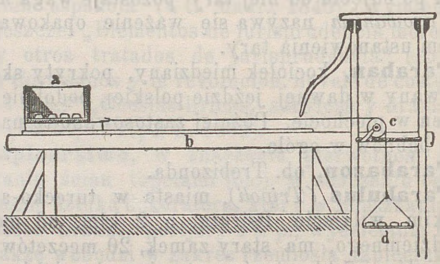

Trybometr.

zują, że **T.** niezależne jest od wielkości stykających się z sobą powierzchni, natomiast jest proporcjonalne do ciężaru ciała przesuwanego. Jeżeli np. do przesunięcia skrzynki, ważącej z obciążeniem 40 gramów, potrzeba na talerzyk nałożyć 10 g., to dla posunięcia tejże skrzynki przy obciążeniu 60 i 80 g. na talerzyk nałożyć trzeba 15 i 20 g. Stosunek ten stały ¼ nazywa się *współczynnikiem tarcia*, który jest różny dla różnych materjałów. Tarcie ciał pozostających już w ruchu jest mniejsze, aniżeli **T.** w spoczynku, które się ujawnia, gdy ciało spoczywające ma dopiero w ruch być wprowadzone. Tak np. **T.** drzewa po drzewie w spoczynku jest 0,50, w ruchu 0,36, po potarciu zaś łojem 0,19 i 0,07, drzewa po metalu 0,60 i 0,42, a z łojem 0,12 i 0,08, metalu po metalu w spoczynku i w ruchu 0,18. Smary ciekłe i stałe, jak oleje, tłuszcze, łój, mydło, grafit, zmniejszają tarcie, zapełniają bowiem chropowatości pawierzchni ciał i tym sposobem je wygładzają. Jeżeli ciało spoczywa na równi pochyłej (ob.), której kąt pochylenia wciąż powiększamy, to zaczyna się staczać dopiero, gdy kąt ten dochodzi takiej wielkości, że siła usiłująca ciało stoczyć wyrównywa tarciu; kąt ten nazywa się *kątem tarcia*, a styczna trygonometryczna tego kąta

wyrównywa spółczynnikowi tarcia.—**T.** *obrotowe*, które zachodzi przy toczeniu walców lub kół, jest znacznie mniejsze, aniżeli tarcie podłużne; tak np. tarcie kół na szynach wynosi około $^1/_{200}$, na drodze szosowej $^1/_{50}$ ciężaru cisnącego na te koła. Do tego, jeżeli idzie o zmniejszenie tarcia, staramy się **T.** podłużne zastąpić obrotowem, jak to bywa np., gdy toczymy ciężary na walcach, lub gdy nogi krzeseł zaopatrujemy kółkami. W szczególności wszakże stosuje się to w budowie wozów.—**T.** jest szkodliwe zwłaszcza przy działaniu machin, siła bowiem działająca nietylko pokonywać musi opór użyteczny, ale walczyć nadto musi z tarciem, które jest często bardzo znaczne. Natomiast w wielu razach **T.** jest nader pożądane; bez udziału tarcia nie moglibyśmy zgoła wchodzić pod górę, a nawet chód po poziomej drodze byłby utrudniony; gołoledź usuwamy przez rozsypywanie piasku, a to celem wzmożenia tarcia. Tarcie utrzymuje gwoździe w ścianach, dozwala nam trzymać ciała w rękach, ma zastosowanie w budowie hamulców, a bez jego pomocy koła lokomotyw wirowałyby tylko na szynach, nie posuwając się naprzód.

Tarcza Teofil, pseudonim Bogumiła Aspisa.

Tarcza, *puklerz*, najważniejsza broń ochronna w dawniejszych czasach, była rozmaitej postaci i wielkości, z drzewa pokrytego skórą lub metalem, albo też cała z metalu. Najdawniejsi Grecy używali wielkich **T.** (*sacos*, *aspis*), które zakrywały całego rycerza; **T.** beocka (fig. 1), miała wycięcia boczne. Na wzniesieniu w środku osadzony był często kolec, używany jak oręż; tego rodzaju **T.** (fig. 2) były i w czasach późniejszych używane. U Rzymian piechota posiadała **T.** okrągłe (*scutum*, *parma*, fig. 3), konnica zaś owalne (*clypeus*, fig. 4). Utrata **T.** uważaną była za hańbę. W wojsku rzymskiem całe oddziały umiały tak łączyć **T.**, że tworzyły one jakby dach ochronny (*testudo*); na takich dachach stawali żołnierze przy szturmach. Z rysunków na **T.** powstały herby. W wiekach średnich **T.** miały postać rozmaitą, często trójkątną (fig. 5) lub podłużną, u dołu zaostrzoną (fig. 6); okrągłe (*rondelles*, fig. 7) utrzymały się najdłużej. Po wprowadzeniu broni palnej **T.** wyszły z użycia i utrzymały się tylko u plemion dzikich, uzbrojonych łukami, jak u plemion australskich (fig. 8). Ob. Zbroja.—Pod względem ozdobności słynna jest z opisu w „Iljadzie“ tarcza Achillesa, wykuta przez Hefajstosa. Podajemy tu rysunek tarczy Leszka Czarnego.

Fig. 1. Tarcza beocka.

Fig. 2. Tarcza z kolcem.

Fig. 3. Tarcza żołnierza rzymskiego.

Fig. 4. Tarcza rzymska.

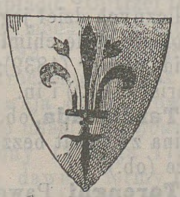

Fig. 5. Tarcza z XIII w.

Fig. 6. Puklerz z XI i XII w.

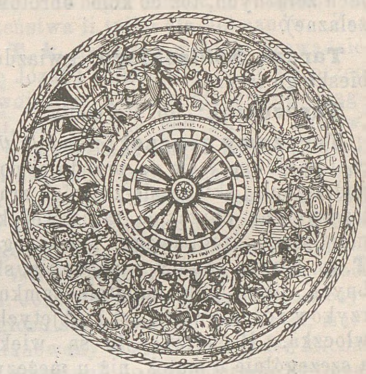

Tarcza Leszka Czarnego.

Fig. 8. Tarcza wyspiarzy z Oceanji.

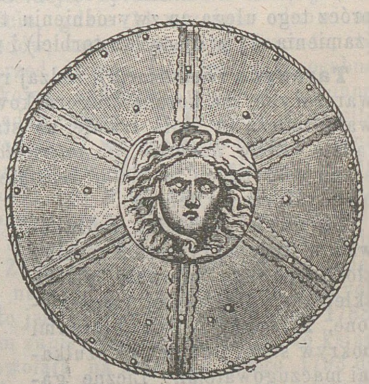

Fig. 7. Tarcza z XVI w.

Tarcza, twarde pokrycie niektórych zwierząt, pancerz, zwłaszcza dolna część pancerza, jak u żółwi (ob.). Często **T.** ma znaczenie tylko koła, kręgu, jak *tarcza słoneczna*. *Tarcza obrotowa* na kolejach żelaznych, toż co koło obrotowe (ob. Koleje żelazne).

Tarcza Sobieskiego, gwiazdozbiór, ob. Sobieskiego tarcza.

Tarczownik, ob. Parmelia.

Tarczowy gruczoł (*glandula thyreoidea*), gruczoł znajdujący się na przedniej powierzchni szyi pod krtanią, składa się z dwóch zrazów bocznych, leżących na chrząstce tarczowej krtani, i zrazu mniejszego, środkowego, położonego na tchawicy. **T. g.**, bardzo bogaty w naczynia, składa się z drobnych, okrągłych, zupełnie zamkniętych pęcherzyków różnej wielkości i objętych wspólną powłoczką. Pęcherzyki te są większe u kobiet, a szczególnie u matek, niż u mężczyzn: waga gruczołu tarczowego wynosi średnio 70 gramów. Znaczenie tego organu mało jest znane, ma zapewne wpływ na przemianę materji w całym organizmie, na przerabianie i czynienie nieszkodliwemi niektórych produktów przemiany materji; niektórzy badacze przypisują mu także wpływ na regulację krążenia krwi w mózgu. Z chorób najważniejszy jest przerost wszystkich składowych części gruczołu, przyczem dochodzi on nieraz do znacznych bardzo rozmiarów, zagrażających życiu; choroba ta ma nazwę *struma* czyli *wole* (ob.); prócz tego ulega on zwyrodnieniu torbielowatemu (zamienia się w cystę lub torbiel) i rakowatemu.

Tarczyca (*Scuttelaria*), rodzaj roślin z rodziny wargowych, ma koronę długorurkową, paszczękowatą; należą tu zioła trwałe na starym i nowym lądzie. Ziele *hełmika* (*S. galericulata*), na miejscach wilgotnych w całej Europie, używało się niegdyś przeciw febrze.

Tarczyk (*Cassida*), rodzaj owadów tęgopokrywych z rodziny złotków, owady jajowate, płasko sklepione, najczęściej jasno-zielone, z rozszerzonemi brzegami pokryw skrzydłowych i z czułkami maczugowatemi. Liczne gatunki żyją głównie na roślinach błotnych. *C. nebulosa*, czerwono-brunatny, 7 mm. długi, jest niekiedy szkodliwy dla buraków.

Tarczyk.

Tarczyn, osada w gub. Warszawskiej, pow. Grójeckim, nad rz. Tarczanką, o 4 mile od Warszawy odległe. Kościół tutejszy parafjalny, wielokrotnie przerabiany, jest jednym z najdawniejszych w ziemi mazowieckiej. **T.** liczy około 1,500 mieszk.

Tarczyński Franciszek archeolog, † 1900 r. w Płocku. Napisał liczne prace, ściągające się do guberuji Płockiej, „Materjały do mapy archeologicznej gub. Płockiej“ (*Echa płockie*, 1899).

Tarczyński Bogumił Hipolit, pisarz ludowy, * 11 sierpnia 1851, † 1892; kształcił się w gimnazjum realnem we Włocławku, współpracownik *Przeglądu Tygodniowego*, *Kaliszanina*, *Świtu* i in. Napisał: „O szkołach i nauczycielach ludowych w kraju naszym“; „Czemu nasz chłop ciemny?“; „Pierwsze wiadomości o świecie“ (2 wyd. 1880); „Zwierciadło towarzyskich nieprzyzwoitości“ (1879); „O drogach na lądzie, wodzie i powietrzu“; „Jan Samulczak“ (2 wyd. 1887); „Kret, jeż i nietoperz“; „Książeczka dla więźniów“; „Zagadki, pytania i żarciki dla dzieci“ (1887); „Gęsi Barnaby“ (1888); „U nas a w Brazylji“ (1891).

Tarde Gabrjel, socjolog francuski, szef biura statystycznego w ministerjum sprawiedliwości, profesor filozofji w Collège de France, * 1843, napisał: „La criminalité comparée“ (Paryż 1886); „Les lois de l'imitation“ (1890); „La philosophie pénale“ (1890); „La logique sociale“ (1895); „L'opposition universelle“ (1897); „Etudes de psychologie sociale“ 1898); „Les lois sociales“ (1898); „Les transformations du pouvoir“ (1899) i in.

Tarde venientibus ossa, spóźniającemu się do stołu dostają się tylko kości.

Tardieu, rodzina francuska, zasłużona na polu rytownictwa, poczynając od XVII w. Odznaczyli się z niej:

Tardieu Jan Chrzciciel Piotr, kartograf, * 1746, † 1816 r., zyskał zasłużony rozgłos jako kartograf; on pierwszy sztukę kartograficzną doprowadził do wysokiego stopnia doskonałości.

Tardieu Antoni Franciszek, brat poprzedniego, kartograf, * 1757, † 1822. Między innemi wykonał mapy województw: Mazowieckiego, Płockiego, Lubelskiego i Sandomierskiego.

Tardieu Ambroży, syn poprz., * 1788, † 1841, również utalentowany kartograf, wydał z dzieł większych: „Atlas de géographie ancienne“ (1818); „Iconographie universelle ancienne et moderne“ (1820); i „Atlas universel de géographie ancienne et moderne“ (1824). Wykonał także plany i portrety do ozdobnego dzieła „Victoires et conquêtes“.

Tardieu August Ambroży, syn poprz., lekarz francuski, * 1818, † 1879 w Paryżu, sprawował wiele urzędów lekarskich, był dziekanem wydziału lekarskiego w Paryżu i lekarzem Napoleona III. Z licznych dzieł jego ważniejsze; „Manuel de pathologie et de chimie médicale“ 1848); „Du cholera épidemique“ (1839); „De voiries et cimetières de Paris“ (1852) i in.

Tardigrada, ob. Pająki. **T.** nazywa się też rodzina zwierząt bezzębnych, do której należą leniwce (ob.).

Tarenghi Paweł, rodem Rzymianin, profesor literatury łacińskiej w uniwersytecie wileńskim w latach 1804 — 1807, † przed r. 1830 w Rzymie. Podczas pobytu swego w Wilnie wydał następujące dzieła: „Odarum libri IV“ (Wilno 1805); „La morte d'Achille, canti terzo et quarto de poema

di Quinto Calabro tradotti dal testo greco“ (tamże 1806); „I. quattordici canti del poema di Q. Calabro“ (tamże 1808).

Tarent, miasto we Włoszech południowych, w prow. Lecce, nad zatoką Tarencką, starożytna osada grecka, liczy 26,000 m. i jest rezydencją biskupa. **T.** został założony r. 700 prz. Chr. przez wychodźców lacedemońskich. Pierwotnie zwany Taras, był jednym z najwięcej kwitnących grodów Wielkiej Grecji. W r. 270 zajęli go Rzymianie i nazwali Tarentum. W wiekach średnich Tarent był stolicą księstwa należącege do jednej z gałęzi domu Orsinich.

Tarentaise, kraina we franc. dep. Sabaudji, przedstawiająca malowniczą okolicę alpejską, z miastem gł. Moûtiers.

Targowica, małoruskie *Torhowycia*, miasteczko w pow. Humańskim, gub. Kijowskiej, nad rz. Siniuchą albo Sinią Wodą: 1331 zajęte przez Olgierda, w późniejszych czasach bywało wystawiane bardzo często na łup i spustoszenie Tatarów i służyło zarazem za miejsce zjazdu dla sędziów wyznaczonych do rozpoznawania sporów pomiędzy Rosją i Polską, z powodu najazdu Kozaków siczowych na sąsiednie kraje. Najgłośniej atoli **T.** zasłynęła zawiązaniem się tutaj 1792 r. *Targowickiej konfederacji* (ob.), pod laską miejscowego dziedzica Stanisława Szczęsnego Potockiego, przeciwko ustawie rządowej, zwanej konstytucją 3 maja 1791. Miasteczko liczy obecnie około 200 domów.—Inna *Targowica* leży w gub. Wołyńskiej, pow. Łuckim, przy ujściu rz. Skwy do Styru; znajduje się w zupełnym upadku. Znajdowała się tu niegdyś drukarnia słowiańska, z której 1649 wyszedł *Trójpieśnik* cerkiewny.

Targowicka konfederacja. Niechętni działaniom sejmu Czteroletniego, jakimi byli Szczęsny Potocki (ob. Potoccy), Seweryn Rzewuski (ob. Rzewuscy) i Franc. Ksawery Branicki (ob. Branicki), wywołali w narodzie niezbyt silną opozycję w duchu niby to staro-szlacheckich wolności, pragnęli wyłącznie ciągnąć dla siebie korzyści. Potocki, dumny oligarcha, marzył o koronie, Rzewuski pragnął przywrócić dawną władzę hetmańską i występował jako republikanin starej szlachetczyzny, Branicki zaś, krzykacz i awanturnik, działał jakoby w myśl Rzewuskiego, a w rzeczywistości, nienasycony w swej chciwości, sprzedawał się temu, kto mu lepiej zapłacił. Ci trzej tedy przywódcy w połączeniu z Szymonem Kossakowskim, zjeżdżają się wiosną 1792 w Petersburgu. Następnie, równocześnie z wkroczeniem wojsk rosyjskich na Ukrainę, przybywają do Targowicy i zawiązują tak zwaną od tego miasta *Targowicką konfederację* (akt jej ogłoszony 19 maja 1792), mającą na celu przywrócenie dawnej formy rządowej, elekcji królów, złotej wolności i władzy hetmańskiej. Akt konfederacyjny opowiadał się przy wierze katolickiej, przy wolności i równości dla wszystkiej bez wyjątku szlachty, przy całości Rzeczypospolitej, przy rządzie republikańskim. Nakazywał jednocześnie zamknięcie wszystkich sądów, żeby bezwzględną konfederacji zapewnić dyktaturę. Szczęsny ogłaszał się marszałkiem konfederacji ogólnej koronnej, a władzę hetmańską przywrócono do dawnego blasku i zażądano od wojska posłuszeństwa li tylko dla hetmanów. Zanim się jednak **T. k.** ustaliła, musiała prowadzić wojnę. Książę Józef Poniatowski cofał się przed następującem wojskiem, które konfederacja ściągnęła do Polski, z Tulczyna pod Lubar, Zasław, Włodzimierz i Dubienkę nad Bug, a książę Ludwik Wirtemberski i następca jego, generał Judycki, z Litwy na Mir, Grodno i Brześć, także do linji Bugu. Wtedy to zawiązała się na Litwie druga konfederacja generalna, uzupełniająca koronną. Stanęła ona w Wilnie 25 czerwca za sprawą braci Kossakowskich: Józefa biskupa inflanckiego i Szymona, który ogłosił się hetmanem litewskim; marszałkiem jej mianowany został Aleksander Michał Sapieha. Król przystąpił do konfederacji 24 lipca; ustał wszelki opór zbrojny, a zaczęło się wychodztwo z kraju. Dnia 21 lipca Szczęsny pozwał przed sądy konfederackie obu marszałków sejmu 4-letniego za to, że, według jego opinji, „wprowadzili rząd absolutny, że wolnego szlachcica przemienili w podłego niewolnika, że uprawniali rabunki i krzywdy“. Za tą konfederacją generalną pokryła się wkrótce cała Polska wielką liczbą drobnych konfederacji, i wszystko ubiegało się na wyścigi w gotowości usłużenia Szczęsnemu. Dnia 8 września obie konfederacje, koronna i litewska, zjechały się w Brześciu, gdzie 11 września odnowiono unję dwu narodów, rozerwaną niby przez to, że sejm 4-letni przed dwoma laty połączył osobne komisję wojskową, skarbową i policji: koronną i litewską w jedną całość. W Brześciu zawiesiła **T. k.** swoje roboty 27 września na miesiąc, a na następne zebranie zwołała swą starszyznę do Grodna. Potocki był w tej chwili prawdziwym dyktatorem, panem kraju, używał też w całej pełni majestatu, o którym marzył, miał prezydencję bez korony. Zebrana potem w Grodnie konfederacja cofnęła naprzód prawo o miastach wolnych królewskich, to jest przywróciła status quo z 1788, zakazała potem zapisywać się szlachcie do ksiąg miejskich, powołała na dzień 13 lutego 1793 do Grodna po dwu delegowanych z celniejszych miast, żeby przełożyli prośby i żądania swoje, potem wyznaczyła (17 grudnia 1792) deputację do reformy rządu, wywróconego przez „spisek warszawski“ (tak nazywała ustawę 3 maja), ustanowiła medal dla obrońców Rzeczypospolitej, to jest dla swoich przyjaciół (5 grudnia), uchwaliła nowe sądy, wyznaczyła posłów do Hagi, Petersburga i Rzymu, rozdawała urzędy, pensje, nagrody. Tymczasem wieści o nastąpić mającym drugim rozbiorze Polski rozchodziły się po kraju, a stwierdziło je wkrótce wtargnięcie wojsk pruskich w granice Rzpltej i posunięcie się ich aż w głąb

Mazowsza. Potocki 15 marca 1793 wyjechał w poselstwie do Petersburga, a na jego zastępcę wezwany został Michał Walewski, wojewoda sieradzki. Grodno było wtedy chwilową stolicą Rzeczypospolitej; zjechali tu posłowie: rosyjski Sievers i pruski Buchholtz, przybył i sam król, ażeby sejmować. Nareszcie 9 kwietnia wyszły noty, zapowiadające nowy podział Polski. Walewski, naglony, aby wydał uniwersały na sejm, stawił opór; wtedy Sievers (ob.) podał plan przywrócenia rady nieustającej, obalonej na sejmie Wielkim, iżby mogła sejm zwołać. Z tego powodu przyszło do bardzo burzliwej sesji 20 kwietnia. Walewski, nie chcąc zgodzić się na radę nieustającą, musiał ustąpić, a jego miejsce zajął Antoni Pułaski, który spełniał wszelkie polecenia i rozkazy. 21 kwietnia odżyła tedy rada nieustająca, a 6 maja król podpisał uniwersał na sejmiki dla wyboru posłów sejmowych; 11 zaś maja Pułaski podpisał rozkaz, wyłączający od udziału w sejmikach wszystkich, którzyby kiedykolwiek protestowali przeciwko uchwałom konfederacji. W ciągu tych kilku miesięcy cały rząd Rzeczypospolitej stanął nowy. Potocki usunął się od marszałkowstwa i 11 maja otrzymał uwolnienie od poselswa. Sejm otwarty został 17 czerwca, mimo to jednak **T. k.** istnieć nie przestała. Sejm bróździł konfederacji, a ona sejmowi (ob. Grodzieńska konfederacja, Grodzieńskie sejmy). Nareszcie 15 września marszałek wielki koronny, Fryderyk Moszyński, wniósł projekt rozwiązania **T. k.**, a zawiązania nowej, Grodzieńskiej, z uwagi, że Rzeczpospolita już była dosyć uspokojona. Biskup wileński Massalski wniosek ten poparł, zresztą nikt mu się nie sprzeciwiał. Wtedy sejm wyznaczył nową deputację ku rozsądzeniu zaskarżonych uchwał konfederacji; deputacja ta gorliwie wzięła się do pracy, i sam król zaskarżył przed nią kilkaset uchwał, które prawa jego łamały. Istniała więc **T. k.** od 19 maja 1792 do 15 września 1793. Por. dzieło Kołłątaja, Ignacego Potockiego i Niemcewicza, p. t. „O ustanowieniu i upadku konstytucji 3 maja“, tudzież L. Wegnera „Konfederacja województw wielkopolskich: Poznańskiego, Kaliskiego, Gnieźnieńskiego i ziemi Wschowskiej, d. 20 sierp. 1792 r. w m. Środzie zawiązana“ (w *Rocznikach T. P. N. Pozn.*, 1863),

Targum (z hebr.), w liczbie mnogiej *Targumim*. Tak nazywają starożytne tłómaczenia aramejskie (zwane niewłaściwie chaldejskiemi) ksiąg Starego Testamentu, dokonane przed przyjściem Jezusa Chrystusa. Nazwa ta pochodzi od hebrajskiego słowa *targem*—wykładać. Kiedy język hebrajski zaczął ustępować przed djalektem zachodnio-aramejskim, zaszła potrzeba przekładu Pisma na język popularny. Początkowo robiono to ustnie w synagogach. Spisano przekład znacznie później w szkołach Babilońskich. Wydania: 1884 Berlinera i 1872 de Lagarda.

Tarifa, miasto w hiszp. prow. Kadyksu, u stóp góry Sierra de la Luna (784 m.), nad cieśniną Gibraltarską, ma stare mury, zamek Maurów, port i 13,000 miesz.

Tarka, *ciarka*, ob. Tarń.

Tarkwini, miasto, ob. Tarquinii.

Tarkwinjusz Stary *(Lucius Tarquinius Priscus)*, piąty król rzymski (616—579 prz. Chr.). Wedle podania, miał być pochodzenia etruskiego; nowsze jednak badania twierdzenie to obalają i uważają go za członka jednego z rodów latyńsko-rzymskich. **T.** zarówno zewnątrz, jak i wewnątrz podniósł znakomicie potęgę państwa. Przypuścił do patrycjatu pewną liczbę rodzin plebejskich, pobudował olbrzymie kanały dla osuszenia Rzymu, założył forum i cyrk, rozpoczął budowę murów obwodowych miejskich i świątyni Kapitolińskiej. Został podobno zamordowany przez synów swego poprzednika, Ank. Marcjusza.

Tarkwinjusz Pyszny *(Lucius Tarquinius Superbus)*, wedle podania (chronologicznie niemożebnego), syn poprzedniego, a zięć Serwjusza Tuljusza strącił i zamordował Serwjusza Tuljusza i panował jako siódmy i ostatni król rzymski od 534 do 510 prz. Chr. Tyran w kraju, groźnym był przez zwycięskie wojny dla sąsiadów. Jego syn Sekstus Tarkwinjusz, znieważywszy Lukrecję, wywołał powstanie ludu, skutkiem którego **T.** wygnany z kraju, starał się przy obcej pomocy tron odzyskać, ale umarł wygnańcem r. 495 w Cumae.

Tarkwinjusz Kollatynus *(Tarquinius Collatinus)*, mąż znieważonej Lukrecji, krewny poprzedniego, jeden tylko z całego rodu, który nie był wypędzony. Był podobno nawet obrany konsulem, ale widząc nieufność ludu ku swej osobie, ustąpił z Rzymu i poszedł także na wygnanie.

Tarlatan, lekka tkanina bawełniana, zwykle jednobarwna, używana na suknie balowe.

Tarło, starodawna polska rodzina szlachecka. Znakomitsi jej członkowie są:

Tarło Stanisław, biskup przemyski, * 1480 r. w Szczekarzowicach, † 1544, kanonik krakowski, kujawski i sandomirski 1524, został 1531 archidjakonem lubelskim. Mąż wymowny i biegły w sprawach publicznych, był używany przez Zygmunta I do rozmaitych poselstw, a w nagrodę położonych zasług otrzymał 1537 biskupstwo przemyskie. Surową gorliwością w urzędowaniu duchownem ściągnął na się nieprzyjaźń wielu ludzi, a między innymi Stanisława Orzechowskiego i Andrzeja Krzyckiego, biskupa płockiego, z których ostatni uszczypliwe pisał nań wiersze. Po łacinie napisał podobno **T.** „Dzieje Polaków w Prusiech“, dzieło naszym bibljografom nieznane.

Tarło Paweł, arcybiskup lwowski, w młodych latach służył wojskowo, potem był sędzią ziemskim lwowskim i wojskim stryjskim. Wstąpiwszy

następnie do stanu duchownego, szybko przeszedł stopnie pośrednie i 1561 wyniesiony został na archikatedrę lwowską. W r. 1564 zwołał synod swojej djecezji, na którym prezydował legat papieski, sławny Cammendoni. Przyjaciel ludzi uczonych, on pierwszy wyróżnił i przygarnął do siebie Piotra Skargę, uczynił go kanonikiem lwowskim i dał mu probostwo rohatyńskie. † 1575 we Lwowie.

Tarło Michał Bartłomiej, biskup poznański, syn Jana, wojewody sandomierskiego, * 1655 r., † 1716. Nauki teologiczne kończył w Rzymie i tamże na kapłana wyświęcony został. Potem udał się dla dalszej nauki do Paryża, gdzie 1676 wstąpił do zgromadzenia Misjonarzów. Wróciwszy do Polski, był proboszczem kościoła św. Krzyża w Warszawie przez lat 30 i wizytatorem generalnym całego zgromadzenia w Koronie i Litwie. Nakładem i staraniem swojem dokończył budowy kościoła św. Krzyża. Mianowany 1709 biskupem poznańskim, wymawiał się od przyjęcia tej godności, ale gdy mu Rzym nakazał posłuszeństwo, objął zarząd djecezji 1711 i był wzorowym jej pasterzem. Znane jest jego „Kazanie przy konkluzji nabożeństwa 40-godzinnego w kolegjacie warszawskiej św. Jana dnia 4 lutego 1715“ (Warszawa, 1715).

Tarło Jan, wojewoda sandomierski, syn Stanisława wojewody lubelskiego, * 1684, † 1750 r. w Opolu. Odebrawszy staranne wychowanie w domu, kształcił się następnie we Francji i przebywał na dworze Ludwika XIV. Za powrotem do kraju, lubo jeszcze młody, czynny brał udział w sprawach publicznych. Posłował na kilka sejmów, był 4 razy marszałkiem trybunału koronnego, 1717 został podstolim W. Ks. Litewskiego, 1719 wojewodą lubelskim, a 1736 sandomierskim. Wyznaczony 1718 i 1726 deputatem do ułożenia konstytucji, pracował wespół z innymi nad korekturą i ordynacją księstwa Kurlandzkiego. Był także generał-lejtnantem wojsk koronnych. W konfederacji tarnogrodzkiej czynny brał udział, a potem popierał Leszczyńskiego, należał następnie do stronnictwa Potockich przeciwnego *Familji*. **T.** zarówno doświadczony wojownik, jak i biegły dyplomata, jest jedną z najwybitniejszych postaci w I połowie XVIII w. Między szlachtą posiadał mir wielki i taką popularność, że żadna sprawa ważniejsza nie obyła się bez jego wpływu i udziału.

Tarło Adam, wojewoda lubelski, syn Stanisława, kuchmistrza koronnego, a synowiec poprzedniego, * 1713. Już w 18 r. życia został rotmistrzem chorągwi pancernej i następnie kilka intratnych otrzymał starostw. W zawodzie politycznym pierwsze kroki stawiał pod kierunkiem stryja, z którym po śmierci Augusta II popierał kandydaturę Stan. Leszczyńskiego, na którego rzecz agitował głównie w Sandomierskiem i Krakowskiem, staczał boje z wojskami sasko-rosyjskiemi, korespondował z Leszczyńskim, zamkniętym w Gdańsku, utrzymywał stosunki dyplomatyczne z Francją i Turcją, a wyczekując stamtąd pomocy, potrafił tymczasem wszystkie konfederacje pojedyńcze złączyć w jedną, znaną w dziejach pod nazwą *Dzikowskiej konfederacji* (ob.), i został jej marszałkiem. Kiedy jednak Leszczyński musiał abdykować i wyjechał za granicę, wierny mu do ostatka **T.** pozostał się z nim w Królewcu; wrócił jednak do kraju 1736 i został wojewodą lubelskim. Później bawił czas jakiś w Luneville u Leszczyńskiego (od którego miał odebrać część sum wyłożonych przez Tarłów i inną szlachtę w jego sprawie) i na dworze paryskim, gdzie życia używał do sytu. Za powrotem czynny biorąc udział w sprawach publicznych, przewodniczył na sejmikach, prezydował na trybunałach i zyskiwał coraz większy mir u szlachty. **T.**, najpopularniejszy z przywódców stronnictwa dworskiego, przeciwnego *Familji*, był przez nią srodze nienawidzony i szkalowany w mnóstwie rozrzucanych po kraju paszkwilów, do których dawała też powód namiętna miłość wojewody do Anny Lubomirskiej. Miłość ta i nienawiść Poniatowskich ku **T.** była przyczyną skandalu na zabawie u marszałka Bielińskiego 1742, z czego wywiązały się głośne w owym czasie dwa pojedynki między **T.** a Kazimierzem Poniatowskim. W pierwszym Poniatowski stchórzył i przeprosił **T.**, ale z rozkazu matki wyzwał przeciwnika powtórnie. W sprawie tej, którą cały zainteresował się naród i król nawet, odgrywały rolę względy polityczne. **T.** bowiem między jednym a drugim pojedynkiem, nie dopuściwszy do trybunału wyznaczonych przez Familję deputatów ściągnął na się tem większą jej nienawiść. Mimo zakazu królewskiego, przyszło do powtórnego pojedynku (w marcu 1744), w którym **T.** zginął, zabity podobno wśród walki przez nasadzonego od familji oficera Korfa. Śmierć **T.** oburzyła większość narodu przeciw familji do tego stopnia, że przebąkiwano nawet o wojnie domowej. Niezadługo przecież burza ucichła, i Familja wyszła zwycięsko, odniósłszy niemały tryumf przez zgon niebezpiecznego i najzdolniejszego w przeciwnem stronnictwie przywódcy. O pojedynku **T.** znajdujemy wiele szczegółów w „Pamiętnikach“ Kitowicza i Moszczyńskiego. Biografję **T.** napisał Hubert i zamieścił ją w wydanych przez się „Pamiętnikach historycznych“ (t. II, Warszawa, 1861).

Tarłów, osada w powiecie Iłżeckim, gubernji Radomskiej, założona r. 1550 przez Andrzeja Tarłę, ma okazały kościół parafjalny i około 1,600 miesz.

Tarn, rzeka, dopływ Garonny w południowozachodniej Francji, bierze początek w departamencie Lozère, o $3\frac{1}{2}$ mili na północ od m. Florac i ubiegłszy 375 klm., wpada poniżej Moissac do Garonny.—*Departament Tarn* stanowi część wyższej Langwedocji, zajmuje 5,780 klm. kw., ma

ludności 346,000 i dzieli się na 4 okręgi: Albi, Castres Gaillac, Lavaur, z m. gł. Albi.—*Departament Tarn-Garonne* obejmuje 3,730 klm. kw. i liczy 206,000 miesz., składa się z 3 okręgów: Montauban, Moissac i Castel-Sarrasin. Miasto główne Montauban.

Tarnawa.

Tarnawa, herb: W polu czerwonem — krzyż biały równoramienny, przy nim u spodu z lewego boku księżyc obudwoma rogami do krzyża zwrócony, złoty. U szczytu 5 piór strusich.

Tarnawackie starostwo niegrodowe leżało w województwie i powiecie Bełskim. Podług spisów podskarbińskich z 1770, obejmowało wsie: Tarnawatka, Panków, Wierzahawa, Wieprzów, Majdan Zielony, Łuszczacz z Hutą, Żur Nowy, Majdan Wielki i Mały, które posiadała Aniela z Mniechowskich Zamojska, wdowa po Tomaszu Zamojskim, wojewodzie lubelskim, opłacając z niego kwarty złp. 4,532 gr. 24. Na sejmie z 1764 Stany Rzeczypospolitej nadały dożywocie tego starostwa ordynatowi Zamojskiemu, ze starostwem Płoskirowskiem (ob.) i dzierżawą Wieprzowe Jezioro.

Tarnawski Michał Grotus, arcybiskup smoleński, † 1718. Wyszedł ze szkół połockich, wstąpił do zakonu Bazyljanów i wysłany został do Brunsbergi na filozofję i teologję. Wróciwszy do Wilna, pracował przez lat 2 jako kaznodzieja i r. 1703 obrany został superjorem w Białej Radziwiłłowskiej, następnie przeszedł na archimandrytę borysohlebskiego pod Połockiem, a około 1711 mianowany arcybiskupem smoleńskim. Ponieważ to miasto z większą częścią djecezji zostawała pod panowaniem Rosji, a tem samem nie zapewniała przyzwoitych środków utrzymania, przeto arcybiskup wyjednał sobie u zakonu monastyr św. Onufrego i Skweretę.

Tarnobrzeg, miasteczko w Galicji, na prawym brzegu Wisły i przy drogach żel. Dembica-Rozwadów i **T.**-Nadbrzezie położona, ma kościół i klasztor Dominikanów z 1872, browar i 3,600 miesz.

Tarnogóra, osada w powiecie Krasnostawskim, nad rz. Wieprzem, powstała w pierwszej połowie XVI w. na wykarczowanych lasach starostwa krasnostawskiego. Obecnie, połączona z osadą Izbicą, liczy około 3,000 miesz.

Tarnogórskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Ruskiem, w ziemi Chełmskiej. Podług metryk koronnych powstało w pierwszej połowie XVI wieku z dawniejszego starostwa Krasnostawskiego, przez założenie miasta Tarnogóry na gruntach wsi Ostrzyca, które w 1771 posiadali Antoni Granowski z swą żoną Antoniną z Walstejnów, opłacając z niego kwarty złp. 1,606, a hyberny złp. 876 gr. 20. W niektórych spisach podskarbińskich zaliczano to starostwo do województwa Bełskiego.

Tarnogrodzka konfederacja (1715—17). August II, ciągle spiskujący przeciwko całości i wolności Rzeczypospolitej, po klęsce Karola XII pod Połtawą, zalał całą Rzeczpospolitę wojskami saskiemi, pragnąc niemi poprzeć zamiary swoje oddania Litwy wschodniej Piotrowi W., a Żmujdzi i Prus królewskich Fryderykowi, resztę zamyślając zabrać dla siebie, jako króla dziedzicznego. Zamiar ten nie doszedł do skutku, wojska jednak saskie dopuszczały się bezkarnie straszliwych gwałtów i nadużyć. Uciemiężona szlachta, przywiedziona do rozpaczy, zaczęła myśleć o ocaleniu i rwała się do broni. Pierwszy Stefan Wielogłowski, cześnik rawski, wśród Krakowian skleił konfederację w Sandeckiem i udał się w góry, dalszych oczekując wypadków. Za tym przykładem poszły i województwa, wiążąc się w cząstkowe konfederacje, a gdy takich związków znaczna już liczba powstała, szlachta, skupiwszy się pod swoimi marszałkami, postanowiła ogłosić konfederację generalną i w tym celu wyznaczyła Tarnogród (ob.) na dzień 26 listopada 1715. Tu po krótkich zatargach podkomorzy krzemieniecki Leduchowski był okrzyknięty marszałkiem generalnym konfederacji. Marszałek rozwinął czynność wielką i wezwał Litwę do wspólnego działania. Zaczęła się niezwłocznie wojna z Sasami. Marszałkiem wojska związkowego, które hetmana porzuciło, wybrany Władysław Gorzyński; ten przecież, podejrzany o zdradę, wkrótce usunięty został, a jego miejsce zajął Branicki, zawsze pod rozkazami Leduchowskiego. Bitwy podjazdowe staczano codziennie, mimo że królewscy łudzili konfederatów pośrednictwem senatu. Rozpoczęte jednak w Zamościu układy skończyły się zdradnem ubieżeniem twierdzy i zrabowaniem miasta przez królewskich (27 grudnia 1714). Po Nowym Roku zawiązały się traktowania w Rawie ruskiej bez pośrednictwa rosyjskiego. Fleming obiecywał wyprowadzić z kraju wojska saskie (a także i rosyjskie) pod warunkiem, że województwa powinny im były dostarczyć pieniędzy na drogę, resztę zaś sprawy blizki sejm miał załatwić. Nie ufając ogólnikowym przyrzeczeniom, zwłaszcza że Sasi nie zabierali się bynajmniej do ich spełnienia, Leduchowski odmówił podpisania tych warunków i z ukończeniem zawieszenia broni wysłał podjazdy, które znowu krwawe z Sasami rozpoczęły bójki. Jednocześnie marszałkowie, generalny i związkowy, cofnęli się do Lubomla, żeby bliżej być Litwy, która także stanęła już pod bronią pod dowództwem swego marszałka generalnego, Krzysztofa Sulistrowskiego, chorążego oszmiańskiego. Leduchowski osadził wojskiem Dubno, a potem wyprawił do korony Gniazdowskiego z siostrzeńcem swoim Malińskim i 2 tysiącami ludzi na pomoc tej prowincji, z poleceniem zawiązania konfederacji. Jednocześnie prawie zabrał

do niewoli sprzyjającego królowi hetmana Sieniawskiego i wszedł w porozumienie z mocarstwami zagranicznemi. Przez zimę Leduchowski zebrał już do 40,000 wojska, ale wtem konfederacja inny przybrała obrót. Piotr W., car rosyjski i sprzymierzeniec dotąd Augusta II, ofiarował swoje pośrednictwo, narzucając wszakże stronom warunek, że która z nich nie przyjmie przyszłej ugody, przeciwko niej zwróci swój oręż. Zebrano się tedy dla traktowania w Lublinie, i nastąpiła zgoda na tak zwanym *sejmie Niemym* w r. 1717. Rzeczpospolita ograniczyła władzę hetmanów, ale też zwinęła wojsko narodowe, i to była niczem niepowetowana klęska. Sasi wyszli. Wojska być miało nadal: koronnego 18,000, litewskiego 6,000, gwardji przybocznej saskiej mógł król trzymać tylko 1,200 ludzi i tę uzupełniać z Polaków; urzędników saskich przy boku królewskim mogło być najwięcej sześciu. Król nie mógł wojen zaczepnych prowadzić, ani z Sasami o sprawach polskich radzić. Pospolite ruszenie jedynie król zwoływać miał prawo i t. p. Sejm ten Niemy odbył się 31 stycznia i 1 lutego 1717 r. Ostatecznym jego rezultatem było: że **T. k.,** w najszlachetniejszym zawiązana celu, nie tylko nie osiągnęła go, ale przeciwnie chwilowe zyskując bezpieczeństwo dla kraju, rozbroiła Rzeczpospolitą, poddała ją pod gwarancję obcą i tym sposobem przygotowała stanowczy jej upadek. Leduchowski, główny i jedyny jej kierownik, był niewątpliwie osobiście człowiekiem najzacniejszym, ale nie dosyć przezorny na przyszłość, nie chcący, obnażył chorobliwy stan Rzeczypospolitej i wystawił ją na pastwę dalszych, tak smutnych losów.

Tarnogród, osada w pow. Biłgorajskim, gub. Lubelskiej, pamiętny jest zawiązaniem tutaj 26 listopada 1715 r. konfederacji przeciwko Sasom; ma piękny, murowany kościół parafjalny i około 5,700 miesz.

Tarnopol, miasto w Galicji, pow. Tarnopolskim, nad Seretem i wielkim Stawem, założone przez Jana Tarnowskiego, wojewodę krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego, r. 1540, niegdyś warowne, przeszło później w posiadanie Zamojskich, a następnie Sobieskich i Potockich. Walki konfederacji barskiej i morowa zaraza w r. 1770 wytępiła znaczną część jego ludności. Dzisiaj **T.** należy do znaczniejszych miast Galicji, posiada wspaniały zamek, kościół farny, klasztor Dominikanów, cerkiew unicką, kolegjum Jezuitów, gimnazjum wyższe, szkołę realną, seminarjum nauczycielskie, pomnik Mickiewicza, postawiony w 1895 r., i liczy 28,000 miesz. Prowadzi znaczny handel.

Tarnoruda, miasteczko w pow. Płoskirowskim, gub. Podolskiej, nad rzeką Zbruczem. W tutejszym kościele, wymurowanym r. 1754 przez Czartoryskich, znajduje się obraz Chrystusa Pana, łaskami słynący.

Tarnow Fanny, autorka niemiecka, * 1783 w Güstrow, † 1862 r. w Dessau. Wybór jej pism (romanse, opowiadania i tłómaczenia) wydany został p. t.: „Auswahl aus Fanny Tarnow Schriften“ (15 t., Lipsk, 1830) i „Gesammelte Erzählungen“ (4 t., Lipsk, 1840—1842). Jej także przypisują romans: „Zwei Jahre in Petersburg“ (1837, 2 wyd., Lipsk, 1848). Por. Amely Bölte „Fanny Tarnow, ein Lebensbild“ (Berlin, 1865).

Tarnowa, Jan z **T.,** ob. Tarnowscy.

Tarnowice, lub *Tarnowskie góry,* po niem. *Tarnowitz,* miasteczko w Śląsku pruskim, blizko granicy Królestwa Polskiego, jest siedliskiem urzędu górniczego, do którego należą 184 kopalnie węgla kamiennego i 58 galmanu. Znajdują się tu nadto kopalnie srebrodajnej rudy ołowianej i żelaza. Liczą 11,300 miesz.

Tarnowscy, herbu Leliwa, jeden z najstarożytniejszych rodów w Polsce, sięgający pierwszych Piastów. Jedna gałąź tego domu pisała się dawniej z Jarosławia (ob. *Jarosławia ...),* a inna z Melsztyna (ob. *Melsztyńscy z Melsztyna).* W Małopolsce oddawna odgrywali **T.** wielką rolę. W kronikach występuje najpierwszy *Jan z Tarnowa* za Kazimierza W. przy zdobyciu Lwowa i podbiciu Rusi. On także hetmanił za Władysława Jagiełły przeciwko Krzyżakom i dopomagał królowi do odniesionych zwycięstw. Syn jego *Jan Amor* za Kazimierza Jagielończyka, wojewoda krakowski, rozgromił Helę Bohdana, hospodara wołoskiego pod Kołomyją i do hołdu Polsce przymusił († 1500).

Tarnowski Jan, znakomity wojownik, kasztelan krakowski, hetman w. koronny, syn poprzedzającego, po kądzieli wnuk Zawiszy Czarnego, * 1488. Pod troskliwem okiem matki wychowany, młodzieńcze lata spędził na dworach Macieja Drzewickiego, biskupa przemyskiego, a potem przy boku królów: Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta I. Wcześnie już odznaczył się w wojnie z Wołoszą 1509 r., oraz w bitwach pod Wiśniowcem 1512 r. i pod Orszą 1514, gdzie dowodził hufcem, złożonym z młodzieży najprzedniejszych w kraju rodzin. Niepospolitemi obdarzony zdolnościami, dla wykształcenia wojskowego podróżował po Syrji, Palestynie, Arabji, Egipcie, Europie zachodniej i południowej. Bawiąc w Portugalji, otrzymał od króla Emanuela dowództwo w wojnie z Maurami. Uzyskawszy wielką sławę wojenną, wyniesiony został przez cesarza Karola V do godności hrabiego Rzeszy Niemieckiej. Za powrotem do kraju został kasztelanem wojnickim. W r. 1521 dowodził wojskiem, wysłanem na pomoc Ludwikowi, królowi węgierskiemu, a Karol V, oceniając jego talenty, ofiarował mu naczelne dowództwo nad wszystkiemi wojskami przeciw Turkom. Mianowany 1526 wojewodą ruskim, ubiegał się daremnie z Kmitą o starostwo krakowskie i częste miewał z nim zatargi. Naznaczony po śmierci Mik. Firleja (1526) hetmanem w. koronnym, odniósł świetne zwycięstwo pod Obertynem (22 sierpnia 1531 r.) nad Pe-

tryłą, hospodarem mołdawskim, odzyskał Pokucie i zmusił Petryłę do wierności królowi. Przywiązany szczerze do króla Zygmunta I i syna jego Augusta, stał zawsze wiernie przy ich boku, jak tego dał dowody w czasie rozruchu pod Lwowem, zwanym *Kokoszą wojną* (1537), oraz w sporach magnatów i stanu rycerskiego, podburzonych przez Bonę z powodu małżeństwa Augusta z Barbarą Radziwiłłówną (sejm 1548 r.). Z przyczyn niewiadomych poróżnił się później z królem i, od 1553 r. począwszy, staje na czele opozycji na kilku sejmach, a następnie usuwa się do życia prywatnego w Wiewiórce, gdzie † 16 maja 1561 r. **T.** należy w historji naszej do najznakomitszych ludzi zarówno jako wojownik, jak i mąż stanu. Senator starej daty, arystokrata i oligarch z pojęciami przodków swoich z XIV wieku, zasadzał szczęście kraju na zgodzie króla z domami możnemi i na współdziałaniu ich przeciw burzliwej szlachcie. Jako wojownik stworzył **T.** nową taktykę obozową i uorganizował wojsko przez postawienie silnej władzy hetmańskiej; jako administrator wreszcie zaludnił obszerne przestrzenie Rusi, spustoszone przez Tatarów, i umocnił twierdzami. Mąż wielkiej bystrości umysłu, nie sprzyjał wprawdzie reformacji, ale sprzeciwiał się sądownictwu biskupów i zbyt wielkiemu wpływowi Rzymu. Był to człowiek niewzruszonej energji, dla poddanych ludzki, hojny dla szlachty, wylany dla dobra Rzeczypospolitej. Był także przyjacielem nauk i lubił uczonych. Pisma jego: „O gotowości wojennej, Consilium rationis bellicae“ i „Ustawy prawa ziemskiego polskiego“ wydał Mikołaj Malinowski w Wilnie 1864 roku w dziele p. t.: „Stanisława Łaskiego, wojewody sieradzkiego, prace naukowe i dyplomatyczne.“

Tarnowski Jan Krzysztof, syn poprzedniego i Zofji Szydłowieckiej, kasztelan wojnicki, umarł bezdzietnie 1567 r. a siostra jego, *Zofja*, wniosła fortunę Tarnowskich w dom Konstantego Bazylego księcia Ostrogskiego.

Tarnowski Jan Feliks Amor, senator, kasztelan Królestwa Polskiego, * 1779 w Dzikowie, wychowanie odebrał pod okiem wuja swego, Tadeusza Czackiego. Od pierwszej młodości poważnemi zajęty pracami, w podróżach po kraju i za granicą zbierał z wielkim zapałem i ogromnym nakładem rzadkie książki i rękopisy, oraz przedmioty sztuk pięknych i starożytności. W r. 1806 powołany został do zasiadania w rządzie centralnym galicyjskim. Czynny członek Tow. warsz. przyj. nauk, wysłany był 1813 r. ze Stanisławem Zamojskim do Paryża, dla złożenia hołdu cesarzowi Aleksandrowi I. Po traktacie wiedeńskim, przy utworzeniu Królestwa, mianowany był referendarzem stanu, potem senatorem kasztelanem, a obok tego piastował urząd członka rady stanu, komisji oświecenia i najwyższego sędziego. Po r. 1830 osiadł w Dzikowie, śród ulubionych zbiorów swoich i tam † 1842 r. Dzieła jego są: „Badania historyczne, jaki wpływ mieć mogły mniemania i literatura ludów wschodnich na ludy zachodnie, szczególnie we względzie poezji“ (Warszawa, 1819); „Wspomnienie o życiu i dziełach J. M. Ossolińskiego“ (w „Rocznikach T. P. N.,“ tom 5). W rękopisie zostawił: „Opisanie bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta i panowanie Henryka Walezjusza,“ oraz „Mesjada“ Klopstocka, wierszem. Życiorys J. Tarnowskiego skreślił Kajetan Koźmian (Lwów, 1843).

Tarnowski hr. S.

Tarnowski hr. Stanisław, * 1837 w Dzikowie, w Galicji; nauki gimnazjalne ukończył w Krakowie w r. 1854, następnie słuchał prawa w Krakowie i w Wiedniu, a potem przeszedł na wydział filozoficzny, który w r. 1861 ukończył. Już w tym czasie zaczęły się ukazywać niektóre jego publicystyczne artykuły. Uwolniony z dwuletniego blizko więzienia r. 1865, założył w Krakowie następnego roku miesięcznik naukowo-literacki p. t.: *Przegląd polski*, jako organ partji konserwatywnej, w którym niezadługo ukazała się szeroki rozgłos mająca „Teka Stańczyka.“ W r. 1867 został **T.** posłem z okręgu Rzeszowskiego, a następnie wszedł do rady państwa w Wiedniu. Wkrótce jednak działalność jego wzięła kierunek przeważnie naukowy; w r. 1869 doktoryzował się na wydziale filozoficznym uniwersytetu Jagiellońskiego i równocześnie został docentem historji literatury polskiej, a we dwa lata później (1871) profesorem tego samego przedmiotu, wreszcie 1873 zwyczajnym członkiem akademji umiejętności. Prace swoje literackie ogłasza **T.** głównie w krakowskim *Przeglądzie polskim*. Najważniejsze z tych monografji do historji literatury należących, a drukowanych od r. 1867 począwszy są: rozprawy o Juljuszu Słowackim, Fryczu, Modrzewskim, Łukaszu Górnickim, Piotrze Grabowskim, o romansie w Polsce (prelekcja publiczna), o korespondencji Mickiewicza, o *Dworzaninie* Górnickiego, o *Wacławie* Garczyńskiego (prelekcja publiczna), o pismach Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, o Krzysztofie Warszewickim (w „Rocz. akad. wydz. filolog.“). Rzecz o Chopinie i Grotgerze (dwie prelekcje publiczne), o pismach łacińskich Maks. Fredry (w „Rocz. akad. wydz. filol.“), tudzież „Mowa na pogrzebie Andrz. Zamojskiego.“ Elegancja i łatwość stylu, jako też zmysł krytyczny są zaletami szczególnemi tych prac, które **T.** w liczbie pierwszorzędnych polskich krytyków umieściły. Wystąpił r. 1876 w Warszawie z odczytami publicznemi: „O komedjach Aleksandra Fredry“ (druk. w *Bibl. Warsz.* 1876), które miały niesłychane powodzenie, zarówno jak i następne odczyty: „O literaturze romantycznej“ (1877) i „O Panu Tadeuszu“ (1878). We Lwowie miał odczyty: „O upadku literatury pol-

skiej w XVIII wieku i powodach jej odrodzenia za Stanisława Augusta," w Poznaniu „O znakomitych mężach wielkopolskich" (1879). Oprócz tego ogłosił: „O poezji politycznej, a w szczególności o pieśniach konfederackich z drugiej połowy XVIII wieku." Ogłosił nadto: „Studja do historji literatury polskiej" (2 t., Kraków, 1886, ciąg dalszy 1888); „Henryk Rzewuski" (Lwów, 1887); „Z wakacji" (2 t., Kraków, 1888); „Z doświadczeń i rozmyślań" (Kraków, 1891); „Studja do historji literatury polskiej — wiek XIX: Zygmunt Krasiński" (Kraków, 1893); „Nasze dzieje w ostatnich stu latach" (Kraków, 1895); „Studja polityczne" (2 t., Kraków, 1895); „Matejko" (Kraków, 1897); „Historja literatury polskiej" (5 t., 1900) i in. Monografje **T.**, obok wysokich zalet, okazują wszakże słabą stronę, gdyż autor powoduje się zbyt często osobistemi sympatjami, daje w nich wyraz przekonaniom społecznym swego stronnictwa, a przeciwników obrzuca lekceważeniem i wzgardą.

Tarnowski Jan, z innej rodziny, herbu Rola, arcybiskup gnieźnieński, * 1550. Po ukończeniu nauk w kraju i we Włoszech, przebywał naprzód na dworze Stanisława Karnkowskiego, potem został sekretarzem Stefana Batorego i regentem kancelarji koronnej, a r. 1581 referendarzem wielkim koronnym. Za Zygmunta III na wyższe jeszcze postąpił dostojeństwa. Na sejmie 1587 wyznaczony delegatem do poprawy konstytucji o trybunałach, otrzymał probostwo łęczyckie, potem katedralne krakowskie i 1591 r. został administratorem djecezji krakowskiej. W r. 1592 jeździł z Zygmuntem III do Szwecji. Intrygi przeciwko Janowi Zamojskiemu pozbawiły go pieczęci, za którą w zamian otrzymał biskupstwo poznańskie 1598, a roku 1600 kujawskie. Nareszcie 1603 r. mianowany został arcybiskupem gnieźnieńskim i w pięć miesięcy potem † 1603 w Łowiczu. Był on ślepym stronnikiem Zygmunta III. Jego staraniem i kosztem wydane zostały żywoty biskupów poznańskich Tretera.

Tarnowski Władysław, * około 1810 we Wrocławiu, przebywał następnie w Lipsku i Pradze, gdzie od 1846 był redaktorem politycznego dziennika i beletrystycznego pisemka. Był także autorem wielu powieści, jak: „Menschen und Zeiten" (6 t., Nowele, 1840); „Napoleon und Philadelphen" (1841); „Waldteufel" (3 t., 1842); „Criminal Geschichten" (2 t., 1843) i in.

Tarnowski Władysław, hrabia, kompozytor i fortepjanista, * 1841 roku we Wróblewicach, w Galicji, † 1878 roku u brzegów Kalifornji, wracając z podróży naokoło świata. Kształcił się w muzyce w konserwatorjum paryskiem do 1863 roku. Następnie w Lipsku pracował pod kierunkiem Moschelesa, a w Rzymie przy Liszcie. Bawiąc we Włoszech, występował z powodzeniem jako fortepjanista i kompozytor w Wenecji, Florencji, a przytem w Wiedniu i Paryżu. Wydał kilka utworów poważnych na fortepjan i kilka śpiewów do słów niemieckich. Jako poeta pisał pod pseudonimem „Ernesta Buławy." Wydał: „Poezje studenta" (4 t., 1864 — 65); „Krople czary" (1865); „Szkice helweckie i Talia" (1868); „Archiwum wróblewickie" (1869); „Piołuny" (1869); „Izaak, misterjum" (1871); „Nowe poezje" (1872); „Joanna Grey" tragedja (1874); „Karlińscy" tragedja (1874). Życiorys w *Tygod. Ilustr.* 1878, № 132.

Tarnów, miasto w Galicji, położone w obwodzie Tarnowskim, ma wiele dawnych zabytków, jako to: obszerny, gotyckiej budowy ratusz, pomnik architektury z XVI wieku z okrągłą wieżą, opatrzoną zegarem; klasztor Bernardynów, kościół św. Ducha ze szpitalem, N. Panny drewniany z modrzewia, mały kościołek św. Marcina na górze t. n., mieszczący w sobie kilka ciekawych pod względem starożytności przedmiotów, kościół farny, od r. 1785 katedralny, ozdobiony licznemi nagrobkami i wspaniałemi pomnikami marmurowemi, z których najokazalsze są: Janusza księcia Ostrogskiego, Zuzanny Seredzianki, Jana Tarnowskiego, hetmana; liczy 28,000 miesz., ma gimnazjum, synagogę, szpital żydowski i wiele fabryk. W willi dziedziców miasta, książąt Sanguszków, Gumniskach, jest bogate archiwum hrabstwa Tarnowskiego, zawierające w sobie szacowny zbiór dokumentów, dotyczących miasta i rodzin, przez których ręce przechodziło.

Tarń, *Tarnina, Cierń (Prunus spinosa)*, gatunek roślin z rodzaju śliwy (ob.), krzew mocnocierniasty, pospolity w całej Europie, używany do grodzenia płotów; rośnie po suchych wybrzeżach lasów, po wąwozach, miedzach, chrustach i zaroślach. Dorasta 2—3 metrów wysokości, ciernie ma potężne i mocne, liście niewielkie, jajowate, na krótkich ogonkach, kwitnie w marcu lub kwietniu przed rozwinięciem się liści. Owoce, zwane *ciarkami* lub *tarkami*, jadalne są dopiero po przemarznięciu, częściej używane są do zaprawiania wódki. Liście używają się jako surogat herbaty. Drzewo twarde, używa się na wyroby tokarskie, gałęzie na tężnie.

Tarok *(Tarock-Hombre)*, gra w karty między trzema osobami właściwą talją, złożoną z 78 kart. Oprócz zwykłych 52 kart przybywają tu jeszcze 4 *cavalls* (jeźdźcy), 21 *taroków*, t. j. kart oznaczonych liczbami I — XXI, i nadto jedna karta, *skis*. Reguły gry są dosyć zawiłe; pochodzić ma z Francji.

Tarpan, koń zdziczały w Azji środkowej.

Tarpeja, wielokrotnie zjawiająca się w literaturze rzymskiej postać z epoki podaniowej, córka Spuriusa Tarpejusa, dowódcy zamku na wzgórzu Saturnińskiem w Rzymie; podczas wojny sabińskiej za cenę złotych naramienników i łańcuchów, noszonych przez Sabińczyków, dała się nakłonić do zdrady, otworzyła nieprzyjacielowi jedną z bram warowni, a zdradę swoją przypłaciła życiem, gdyż Sabińczykowie zarzucili ją temi kosztownościami i pod ich ciężarem zaduszoną została.

Tarpejską skałą nazywano stromą skalistą ścianę wzgórza Kapitolińskiego; ze skały tej strącali w przepaść Rzymianie zdrajców i zbrodniarzy.

Tarpon *(Megalops thrissoides)*, gatunek ryb z rodziny śledzi, do 2 m. długi i ważący 100 kg., pokryty wielkiemi łuskami z połyskiem srebrzystym. Żyje w części zachodniej oceanu Atlantyckiego, mięso niesmaczne, ościste.

Tarquinii, miasto w południowej części starożytnej Etrurji, blizko dzisiejszego Corneto, kwitnęło za panowania Tarkwinjuszów w Rzymie. Później podupadło i przeszło pod panowanie Rzymian.—Porów. Stackelberga „Aelteste Denkmäler der Malerei aus den Hypogäen von Tarquinii“ (Stuttgard, 1827); Dennisa „The cities and cemeteries of Etruria“ (Lond. 1849).

Tarquinius, ob. Tarkwinjusz.

Tarragona, stolica hiszpańskiej prowincji t. n. (6,490 klm. kw. i 350,000 m.), nad ujściem Francoli do morza Śródziemnego, rezydencja arcybiskupa, ma wspaniały kościół katedralny i 27,500 miesz. Za czasów rzymskich było stolicą *Hiszpanji tarragońskiej.*

Tarrasa, miasto okr. w hiszpańskiej prow. Barcelony, ma fabryki sukna, wyrobów bawełnianych i 13,200 m.

Tarsius, rodzaj małpozwierzy z rodziny długonogich, obejmuje jedyny gatunek *T. spectrum (kobold)*, na 16 cm. długi, z szeroką gębą, bardzo wielkiemi oczyma i długiemi nogami tylnemi, któ-

Tarsius.

rych stępy są nader cienkie i wydłużone. Ogon ma 24 cm. długości i w końcu długiemi włosami opatrzony. Znajduje się na wyspach oceanu Południowego, przebywa w gęstych lasach i porusza się na wzór żaby. Karmi się owadami, jaszczurkami i owocami.

Tarsus, dawniej *Tirsus*, dawna stolica Cylicji nad rz. Cydnem; przez pewien przeciąg czasu miała własnych królów pod zwierzchnictwem perskiem, Pod panowaniem Seleucydów posiadała słynny zakład naukowy grecki i później na cześć Juljusza Cezara przezwana została *Juliopolis*. Tu urodził się apostoł ś. Paweł. Dzisiejsze miasto *Tarso* albo *Tarsus* jest ważnym punktem handlowym i stolicą sandżaku w tureckim ejalecie Iczyl. Liczy 15,000 m.

Tarsza Edward, pseudonim Michała Grabowskiego.

Tartaglia albo *Tartalea*, właściwie *Fontana, Niccolo*, matematyk włoski XVI w., † 1557, znany pod nazwiskim *jąkały* (po wł. *tartaglia*), był profesorem w Wenecji. Rozbierał zadania z rachunku prawdopodobieństwa, udoskonalił balistykę, główną zaś jego zasługą jest rozwiązanie równania stopnia trzeciego, co wywołało spór z Cardanem (ob. Cardanus, Cardana wzór). Ogłosił „General trattato de numeri e misure“ (3 t., 1556 — 60), „Quesiti ed inventioni diverse“ (1554) i przełożył na język włoski geometrję Euklidesa pod tyt. „Euclide diligentamente rassetato ed all' integrita resulto, secondo le due traduzioni di Campagno ez Gamberto“ (1543).

Tartak, *pilarnia*, machina do piłowania drzewa, której główną częścią składową jest piła, poruszana siłą wody lub pary. **T.** istnieją już od wieku XIV, a obecnie stanowią machiny niekiedy bardzo zawiłe, które robotę wykonywają szybko i dokładnie. Ob. Piła.

Tartaków, mczko w Galicji, ob. żołkiewskim, o 1 milę od Sokala, niegdyś ożywione handlem i słynne jarmarkami; ma piękny pałac z obszernym ogrodem. Dawniej było własnością Potockich.

Tartan, tkanina wełniana, kratkowana, używana na narodowy ubiór szkocki (ob. Plaid).

Tartana, mały, statek jednomasztowy, używany przez rybaków na morzu Śródziemnem.

Tartarja, ob. Tatarja.

Tartaros, podług Homera, głęboka otchłań podziemna, miejsce kaźni dla przestępców, którzy przeciwko Zeusowi wykroczyli. Późniejszy mit nazywa Tartarem cały świat podziemny, w którym potępieńcy kary pośmiertne ponosili. *Tartaros* (uosobiony) był synem Eteru i Gei (Ziemi).

Tartarus, kamień winny, winian kwaśny potasu, ob. Winny kwas.

Tartarzyska, ob. Tatarzyska.

Tartas, rz. w gub. Tomskiej, w Syberji, bierze początek w północnej części okręgu Kaińskiego z błot wasingańskich i ubiegłszy 265 w. wpada blisko wsi Tartaskiej do rz. Onu. Szeroka od 8 do 30 sążni, głęboka od 1 do 10 arszynów, splawną jest tylko na wiosnę.

Tartini Józef, słynny skrzypek i kompozytor, * 1692 w Pisano w Istrji, † w Padwie 1770. Studjował początkowo prawo w Padwie, skąd musiał uciekać przed zemstą krewnych wykradzionej przezeń kochanki. Przebrany za pielgrzyma znalazł przytułek u Minorytów w Asyżu, gdzie utworzyć miał swą legendową djabelską sonatę *(Trille du Diable)*. Następnie powrócił do Padwy,

gdzie założył własną szkołę skrzypków, z której wielu znakomitych wyszło uczniów.

Tartrazyna, $C_{16}H_{10}N_4O_{10}S_2Na_4$, barwnik smołowcowy, używa się do farbowania wełny na kolor jasno-żółty.

Tartufe, najsłynniejsza komedja Molière'a, napisana przezeń r. 1664. Otrzymała ona tę nazwę z powodu, że Molière przedstawił w niej podobno charakter księdza Roquette, biskupa z Autun, ponieważ zaś ksiądz ów lubiał trufle (we franc. djalektach *tartoufle*, włosk. *tartuto*), stąd też ma pochodzić i nazwa samej komedji, która z powodu przeszkód stawianych przez duchowieństwo, wystawioną była na scenie dopiero 1669 r. **T.** w rozumieniu przysłowiowem oznacza człowieka przewrotnego, mianowicie zaś hipokrytę, świętoszka. Por. Mangold „Molières Tartufe," 1881.

Tarudant, miasto główne prowincji marokańskiej Sûs, u stóp Atlasu, w odległości 52 klm. od Atlantyku położone, ma 8,300 m.

Tarusa, m. pow. gub. Kałuskiej, na prawym brzegu Oki, przy ujściu do niej rzeki Tarusy, ma 2,000 m. W dawnych czasach **T.** była dzielnicą książąt taruskich, potomków książąt czernihowskich. Książęta taruscy, utraciwszy po najściu Mongołów m. **T.**, nazwali się od innych swych posiadłości Konińskimi i Spawskimi, z których pierwsi przybrali potem miano Wołkońskich.— *Taruski powiat* ma na przestrzeni 1,438½ w. kw. 58,000 miesz.

Taruńyno, sioło w pow. Borowskim, gub. Kałuskiej, nad rz. Narą, pamiętne bitwą, stoczoną 6 (18) października 1812 między wojskiem francuskiem pod Muratem a rosyjskiem pod Bennigsenem, w której Francuzi zostali pobici.

Tarwast, niegdyś warowny gród rycerzów Mieczowych, na pograniczu Inflant i prowincji Połockiej, obecnie dwór z kościołem w pow. Felińskim gub. Inflanckiej. Z powodu swego położenia narażone było na ustawiczne najazdy, przez które w końcu zostało zniszczone. 1481 wojska cara Jana III, wyprawiane na Inflanty, zdobyły i zrabowały **T.** W wojnie zaś Jana Groźnego wojska carskie r. 1560 znowu otoczyły miasto, które się po pewnym oporze poddało. Kiedy 1561 wielki mistrz Ketler rozwiązał zakon Mieczowy, a Inflanty uroczyście oddał w poddaństwo Zygmuntowi Augustowi, **T.** zajęty został chwilowo przez hetmana Radziwiłła, lecz po jego odejściu zupełnie zburzony przez wojsko moskiewskie. Odbudowany nanowo, za Stefana Batorego był **T.** znowu czasowo w ręku Polaków, aż nareszcie traktatem oliwskim 1660 przeszedł ostatecznie w posiadanie Rosji i, przestawszy odtąd być twierdzą pograniczną, znikł zupełnie z widowni historycznej.

Tarwidowskie starostwo niegrodowe było położone w księstwie Żmujdzkiem, powiecie połangowskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766, obejmowało wieś Tarwidy z przyległościami, które posiadał według „Voluminów Legum" Józef Kimbar, z żoną Anną z Kościuszków, opłacając z niego kwarty złp. 493 gr. 17.

Taryfa (z arabs.), wykaz cen, cennik, w szczególności taryfa celna (spis opłat celnych), taryfa monetarna (wykaz porównaczy wartości monet), taryfa domów (spis numerów domów), taryfa kolejowa (spis opłat za przewóz na kolejach). Taryfikacją nazywają metodę oznaczania taryf kolejowych.

Taryfa celna, ob. Cło.

Taryfa generalna w organizacji celnej powszechnie ważna. Taryfa w przeciwstawieniu do pojedyńczych krajów układowej **T.** konwencyjnej; w organizacji kolejowej powszechna dla wszystkich towarów, jednaką moc posiadająca **T.** w przeciwstawieniu do **T.** specjalnych lub wyjątkowych.

Taryk, wódz arabski, wylądował 711 pod Gibraltarem (Diebel al Tarik, „Skała T-a"), zwyciężył po siedmiodniowej bitwie pod Jeres de la Frontera 19 — 25 lipca 711 Wizygotów, zdobył całą Hiszpanję, przez zawistnego naczelnego wodza Muzę wtrącony do więzienia, umarł zapomniany.

Tasajo (wym. *tasacho*), suszone mięso z Ameryki południowej.

Taschenberg Ernest Ludwik, entomolog, * 1818, † 1898, nauki przyrodnicze studjował w Lipsku i Berlinie, 1856 został inspektorem muzeum zoologicznego w Halli, 1871 profesorem tamże. Napisał: „Was da kriecht und fliegt" (2 wyd. 1878); „Naturgeschichte der wirbellosen Tiere, die in Deutschland den Feld-Wiesen und Weidekulturpflanzen schädlich werden" (1865); „Eutomologie für Gärtner und Gartenfreude" (1871); „Forstwirtschaftliche Insektenkunde" (1873); „Praktische Insektenkunde" (5 cz., 1879—80) i in., oraz opracował owady w dziele Brehma „Tierleben" (3 wyd. 1892).

Taschenberg Ernest Otton, zoolog, syn pop., * 1854 w Zahna, kształcił się w Halli i Lipsku, 1885 został asystentem instytutu zoologicznego w Halli, 1888 profesorem i kustoszem zbiorów instytutu zoologicznego. Ogłosił „Die Flöhe" (1880), „Die Verwandlungen der Tiere" (1882), „Repertorium der Zoologie" (1892) i in. Od 1896 redaguje tygodnik *Die Natur*.

Tasiemcowate (*Cestodes*), rzęd robaków z gromady płaszczaków (ob.), obejmuje robaki pasożytne postaci wydłużonej, złożone z mnóstwa oddzielnych zwierząt, połączonych w jeden łańcuch, którego każde ogniwo czyli pierścień, *proglotyda* (*proglottis*), uważanem być może za osobnik; przy nizkiej jednak organizacji tych robaków trudno wyrzec, jak dalece wyosobnianie tych pierścieni zachodzi, a wielu zoologów utrzymuje indywidualność całego tasiemca. Przedni koniec tasiemca jest zwężony i usposobiony do przyczepiania się, a najczęściej nawet na samym końcu kulisto rozszerzony, stanowiący jakoby głowę (*scolex*), która jednak nie posiada gęby, ani przyrzą-

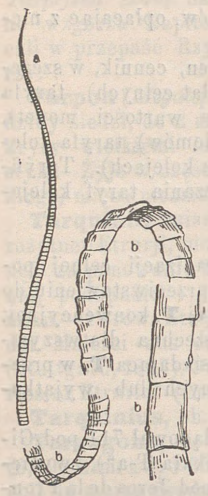

Fig. 1. Cztery części solitera. *a* głowa, *b* pierścienie (wielkość naturalna).

dów zmysłowych; opatrzona jest tylko haczykami i smoczkami, rozmaicie ułożonemi. Za głową idzie część ciała zwężona, stanowiąca jakby szyję, po niej następują pierścienie coraz szersze i coraz wyraźniej odgraniczone, które po zupełnej dojrzałości od tasiemca się oddzielają i przez pewien czas żyją samodzielnie.— Organizacja wewnętrza **T.** nader jest prosta; pod delikatną skórką znajduje się układ muskularny, złożony z włókien podłużnych i poprzecznych, które umożebniają znaczną kurczliwość pierścieni. Przyrządów zmysłowych nie ma żadnych, a ciecze odżywne wchodzą endosmotycznie; natomiast przyrząd wydzielinowy jest znacznej objętości i przebiega całe ciało jako układ naczyń wodnych, którego ujście przypada pospolicie na tylnym końcu ciała. Każdy pierścień posiada oddzielny męski i żeński przyrząd płciowy, tak, że może być uważany za osobnik hermafrodyczny; część męska składa się z pęcherzyków nasiennych, mających wspólne ujście, którego koniec może być wysuwany i stanowi organ spółkujący; przy zapładnianiu wprowadza się on najczęściej w otwór płciowy żeński

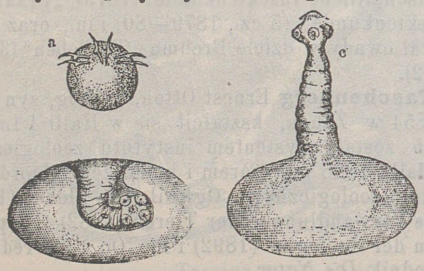

Fig. 2. Rozwój solitera. *a* zarodek z haczykami, *b* wągrowiec, *c* wągrowiec z głową wysuniętą (powiększone).

tego samego pierścienia; ostatni ten otwór znajduje się zwykle pod otworem męskim. Jaja **T.** są okrągłe lub owalne, bardzo drobne, niekiedy przez zlepienie tworzą waleczki ziarniste. Rozwój zarodka rzadko odbywa się w kiszkach tego samego zwierzęcia, w którem tasiemiec żyje; najczęściej odbywa on liczne przemiany i w różnych swych stanach przebywa w rozmaitych miejscach, najczęściej w rozmaitych gatunkach zwierząt. Jaja opuszczają zwykle z pierścieniami kiszki swych gospodarzy, dostają się na rośliny lub w wodę i z pokarmem przechodzą do żołądka zwierząt, gdzie drobne zarodki za pomocą swych haczyków dostają się do naczyń krwionośnych i uniesione prądem krwi osiadają w naczyniach włoskowatych najrozmaitszych organów, jak wątroby, płuc, mięśni, mózgu i t. d. Tam zarodki tracą swe haczyki i zasklepiają się w pęcherzyk czyli bańkę, które niegdyś uważano za oddzielną rodzinę wnętrzaków, zwaną *wodnicami (Hydatis);* w bańce mianowicie takiej rozwija się jeden pączek, *wągrowiec (Cysticercus),* lub kilka, zwanych *kręćkami (Coenurus),* które otrzymują wewnątrz uzbrojenie właściwe głowie tasiemca i odwracają się na zewnątrz bańki. Często nawet jedna bańka wydaje znaczną liczbę innych, tak, że z jednego zarodka powstawać może niezmierna liczba głów, a bańka dochodzi potwornej wielkości. W stanie węgrowca i w miejscu pierwotnego swego pobytu głowa dalej się nie rozwija, a to na-

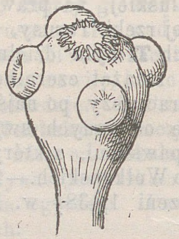

Fig. 3. Głowa solitera (powiększona).

Fig. 4. Głowa tasiemca czarnego (Taenia mediocanalleta, powiększona).

stępuje dopiero wtedy, gdy wągrowiec dostanie się do przewodu pokarmowego nowego zwierzęcia; przejście to odbywa się pospolicie przez pokarmy, wskutek spożycia przez inne zwierzę mięsa wągrowatego; **T.** przeto występują głównie w zwierzętach mięsożernych. Tam bańka ulega strawieniu w żołądku, a głowa tasiemca, ochroniona wydzielinami wapiennemi od działania soku żołądkowego, uwalnia się jako *scolex,* przechodzi do kiszek cieńkich, u których ścian przyczepia się i przez rozwój bezpłciowy, t. j. przez pączkowanie i dzielenie, rozwija się w postać łańcuchową, *strobila,* złożoną z oddzielnych *pierścieni (proglottis).* Typowy ten jednak rozwój **T.** w wielu razach przedstawia znaczne uproszczenie.—Z kilku rodzin ważniejsze są: *Tasiemcowate (Taeniadae),* mające głowę kulistą lub gruszkowatą, z 4 smoczkami, między któremi znajduje się sztożkowaty ryjek *(rostellum),* opatrzony jednym lub dwoma wieńcami haczyków; w stanie młodym istnieje w postaci wągrowców. *Soliter (Taenia solium),* na trzy metry i więcej długi, ma podwójny wieniec haczyków w liczbie 25, żyje w kiszkach człowieka; odpowiednia mu wodnica, zwana *wągrem* lub *bąblowcem (Cysticercus cellulosae),* żyje w tkance

podskórnej i mięśniach świni, niekiedy też w ciele człowieka (w mięśniach, oku, mózgu), rzadko w ciele psa i kota. Również w człowieku żyje inny gatunek solitera, *Tasiemiec czarny (T. mediocanellata)*, od poprzedniego dłuższy, szerszy i grubszy, mający głowę bez ryjka i haczyków; odpowiedni mu wągier żyje w mięśniach bydła. W stanie wodnicy żyje w człowieku *ziarnowiec* (ob. Echinococcus); w wodnicach ziarnowców często jednak nie rozwijają się głowy, tworzą one wtedy tak zwane *acefalocysty*.—Znaczna liczba innych gatunków tasiemca żyje w rozmaitych zwierzętach, a w niektórych krajach są jeszcze inne od powyższych gatunki, żyjące w ciele ludzkiem, jak *T. nana* w Abisynji, **T.** *flavopunctata* w Ameryce płn.—Rodzina *dołkogłowów (Bothriocephalidae)* ma tylko dwa smoczki dołkowate, bez ryjka. *Dołkogłów (Bothriocephalus)* nie posiada haczyków, w stanie młodym przebywa głównie w rybach. *B. latus* jest największym tasiemcem człowieka, od 5 do 9 m. długości, napotyka się głównie w Polsce, Rosji, Szwajcarji i Francji płd. Składa się on często z 3—4,000 pierścieni, krótkich i szerokich; przedni koniec ma cieńkość prawie nitki, głowa stożkowata lub owalna. Jaja rozwijają się w wodzie w zarodek uzbrojony w haczyk, nie wiadomo jednak, w jakiem zwierzęciu wodnem rozwija się on w głowę (scolex), ani w jaki sposób dostaje się do ciała ludzkiego. W innych rodzinach **T.** nie napotykamy wnętrzaków ludzkich. **T.** *coenurus* sprowadza kołowaciznę (ob.) owiec. Por. Siebold „Ueber die Band-und Blasenwürmer“ (1854); Leuckart „Die Blasenbandwürmer und ihre Entwicklung“ (1856), oraz „Die menschlichen Parasiten“ (t. 1., 2 wyd., 1886);. **T.** powoduje często ciężkie choroby; co do ich objawów i leczenia, ob. Wnętrzaki.

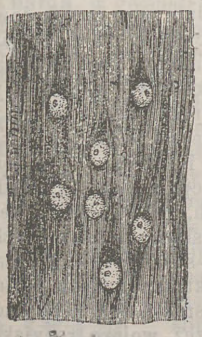

Fig. 5. Mięso wieprzowe z wągrami (wielkość naturalna).

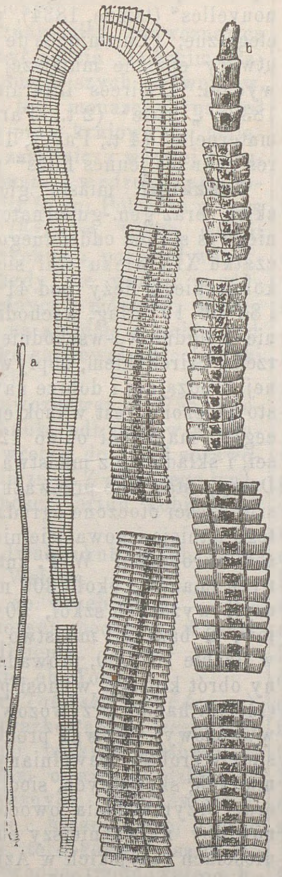

Fig. 6. Dziesięć części dołkogłowa. *a* głowa, *b* koniec (wielkość naturalna).

Tasiemiec, ob. Tasiemcowate.

Tasman Abel Jansz, żeglarz holenderski, * 1602 w Groningen, † 1659 w Batawji, był od 1642 towarzyszem Van Diemena, a właściwie odkrył wyspy, których odkrycie tamtemu przypisują. Od jego imienia dano w jesieni 1855 nazwę *Tasmanji* Ziemi Vandiemen.

Tasmanja, angielska wyspa przy płd.-wschodnim brzegu Australji, nazwana od imienia żeglarza Tasmana (ob.); przedtem (przed 1855) znaną była pod nazwą Vandiemen. Na przestrzeni 67,894 klm. kw., liczy 158,000 miesz. Ziemia urodzajna, obfitująca w lasy i pastwiska. Głównym produktem jest wełna, dalej złoto, srebro, cyna, kartofle, zboże, owoce, drzewo. Stolicą wyspy jest Hobartstown. Handel wyspy jest nader ożywiony; w r. 1895 przywóz wynosił 1,094,457, a wywóz 1,373,063 funtów szterl. Wyspa **T.** posiada własnego gubernatora i ministerjum. Ogólna długość dróg żel. wynosi 764 klm., linij telegraficznych 3,520 klm. W mieście Hobart jest uniwersytet, a ilość gazet na **T.** wychodzących dochodzi 25.

Tassalinus, pseudonim Stanisława Lubomirskiego.

Tasso Bernardo, poeta włoski, * 1493 w Bergamo. Po rozmaitych kolejach życia wszedł 1563 do służby Wilhelma, księcia Mantui, mianowany został gubernatorem miasta Ostiglia i tam † 1569. Głównem jego dziełem jest epopeja romantyczna: „L'Amadigi“ (1560). Jego listy (wydanie Seghezzie'go, 3 t., Padwa, 1773—51) są ważnym materjałem dla ówczesnej polityki i historji literatury.

Tasso Torquato, syn poprz., jeden z najznakomitszych poetów włoskich, * 1544 w Sorrento. W 13 r. życia zaczął studjować prawo w Padwie, ale ulegając wrodzonym skłonnościom, poświęcił się poezji i już w 17 r. życia ogłosił poemat w 12 pieśniach pod tyt.: „Rinaldo“ (Wenecja, 1562). W Bolonji kończył studja literackie i filozoficzne. W r. 1565 osiadł na dworze Alfonsa ks. Ferrary i zjednał sobie względy samego księcia, jako też

Tasso Torquato.

dwu siostr jego, Lukrecji i Leonory. Zachęcony przez Alfonsa, zaczął pracować nad głównem swem dziełem, epopeją, mającą za przedmiot zdobycie Jerozolimy, i napisał 8 pieśni. Za powrotem do Ferrary z podróży do innych miast włoskich i Francji (1570) ułożył dramat pasterski „Aminta“ i 1575 wykończył swą epopeję p. t.: „Goffredo.“ Poważany przez księcia Alfonsa, a szczególnie przez siostrę jego Lukrecję, z którą żył w ścisłej przyjaźni, wyjechał na czas jakiś do Rzymu (listopad 1575), odrzucił zaproszenie kardynała Ferdynanda Medici i, przybywszy znowu do Ferrary, przyjęty był dobrze przez dwór, ale uległ napadom melancholji. Zamknięty z tego powodu dla kuracji w klasztorze, uciekł 1577 r. do Sorrento, gdzie ozdrowiał znacznie pod opieką siostry i wrócił do Ferrary, ale gdy nastąpiła recydywa choroby, opuścił to miasto, a za następnem przybyciem niezbyt szczególnie na dworze przyjęty, puścił wodze złorzeczeniom przeciw osobie księcia i z jego rozkazu jako obłąkany osadzony został 1579 r. w szpitalu św. Anny. Więzienie poety dało powód do fałszywego podania, jakoby książę był obrażony mniemaną miłością poety dla jego siostry Lukrecji. Stan umysłu **T.** różnym ulegał przemianom, to smutniejszym, to weselszym. Kłopoty autorskie po wydaniu epopei, jako też troska o odzyskanie wolności nieraz pogarszały zdrowie poety. Nareszcie za wstawiennictwem Wincentego Gonzagi, ks. Mantui, odzyskał wolność 1586 r., doznał dobrego przyjęcia w Mantui, wykończył zaczęty przez ojca poemat „Floridante“ i przerobił swą tragedję „Torrismondo.“ W 1588 udał się do Neapolu i tu całkowicie przerobił swoję epopeję nazwaną teraz „Gerusaleme liberata“ (Parma, 1581). Następnie przebywając w różnych miastach włoskich, osiadł w Rzymie i tu na krótko przed terminem wyznaczonym na swe uwieńczenie (jako poety), † 1595 w klasztorze św. Onufrego. Na grobie **T.** w tymże kościele wzniesiono mu za Piusa IX piękny pomnik, a drugi dawniej jeszcze w Bergamo. Oprócz dzieł już wymienionych napisał **T.** jeszcze „Rime,“ poezje liryczne. Najzupełniejsze wydanie pism jego uskutecznił Rossini (30 t., Piza, 1820—31). Dzieło p. t.: „Manoscritti inediti di Torquato Tasso“ (Lucca, 1837, ogłoszone przez Conte M. Alberti) jest podrobione. Listy poety wydał C. Guasti (5 t., Florencja, 1852—55). Najdokładniejszy życiorys **T.** napisał Serassi (Rzym, 1785, nowe wyd., Florencja, 1858). Na polski język przełożyli „Jerozolimę wyzwoloną:“ Piotr Kochanowski (1618) i Ludwik Kamieński (1846). Goethe zrobił **T.** bohaterem osobnego dramatu p. t.: „Torquato Tasso;“ dramat ten przepolszczył Ludwik Jenike.

Tassoni Aleksander, poeta włoski, * 1565 r. w Modenie, † 1635 na dworze księcia Modeny Franciszka I. Wsławił się jako autor komiczno-epicznego poematu pod tyt.: „La secchia rapita“ („Porwane wiadro,“ Paryż, 1622). Zasługują także na wzmiankę prace jego: „Pensieri diversi“ i „Considerazioni sopra il Petrarca“ (Rzym, 1609), które głośną swojego czasu wywołały polemikę. Wybór listów jego dał Gamba (Wenecja, 1827).

Tastu Sabina Kazimiera Amable, z domu *Voiart*, poetka francuska, * 1795 w Metz, † 1849 r. w Paryżu, żona księgarza i bibljotekarza księgozbioru św. Genowefy, Józefa Tastu. Główniejsze jej prace poetyczne są: „Poésies“ (Paryż, 1830, wydanie pomnożone, 3 t., Paryż, 1838) i „Poésies nouvelles“ (tamże, 1834), piękne poezje liryczno-elegiczne; „Chroniques de France“ (Paryż, 1829), utwory epiczne mniejszej wartości. Oprócz tego wydała: „Soireés littéraires de Paris“ (Paryż, 1832); „Prose“ (2 t., Paryż, 1838); „Éducation maternelle“ (4 t., Paryż, 1836 i częściej); „Lectures pour les jeunes filles“ (2 t., Paryż, 1840—41).

Taszkent, miasto główne prow. Syr-daryjskiej, oraz gen.-gubernatorstwa Turkestańskiego, niegdyś stolica oddzielnego chanatu, który od początku XIX wieku stał się zależnym od chanatu kokańskiego; leży pod 41° 18,7′ szerokości półn. i 86° 56′ 19″ dług. wschodniej, o 190 mil w stronie południowo-wschodniej od Orenburga, nad rzeką Czirczykiem, dopływem Syr-Darji, w pięknej, urodzajnej i dobrze nawodnionej dolinie. Miasto otoczone jest wysokiemi wałami z niepalonej cegły, mającemi około 12 m. angielskich długości, i składa się z mnóstwa krętych i wązkich ulic. Domy, stawiane przeważnie z gliny, są po większej części otoczone ogrodami i winnicami. Oprócz tego istnieje i nowa dzielnica, zabudowana na sposób europejski. W **T.** znajduje się zamek dawnych chanów, około 300 meczetów, 16 medresów czyli wyższych szkół, 30 wielkich karawanserajów, 2 bazary i mnóstwo sklepów. Mieszkańcy, w liczbie 157,000, prowadzą rozległy handel, roczny obrót którego wynosi przeszło 90 miljonów rb. (11 mil. handel przywozowy i przeszło 80 miljon. wywozowy). Główna produkcja miejscowa składa się z wyrobów bawełnianych, jedwabnych, wełnianych, skórzanych, siodlarskich i nożowniczych, oraz przyrządzania owoców suszonych. **T.**, stanowiący najważniejszy punkt handlowy w posiadłościach rosyjskich w Azji środkowej, zajęty został 28 czerwca 1865 r. przez wojsko rosyjskie pod dowództwem generała Krzyżanowskiego, poczem we wrześniu 1866 r. mieszkańcy złożyli hołd poddaństwa i miasto przyłączone zostało do prowincji Turkestańskiej.—*Taszkencki okręg* ma na przestrzeni 28,500 w. kw., 448,000 miesz.

Tasznik, roślina, ob. Capsella.

Taszycki Stanisław, sławny opiekun socynjanów polskich, pochodzący z rodziny kalwińskiej, osiadłej we wsi Lucławicach pod Krakowem. Po ukończeniu nauk w akademjach niemieckich, przepędził lat kilkanaście na dworze cesarza Karola V i za powrotem do kraju został żarliwym obrońcą socynjanów. W tym charakterze miał 1585 sławną mowę do króla Stefana Batorego w obronie

Aleksandra Rodeckiego, drukarza rakowskiego, wydaną p. t.: „Oratio ad Stephanum Regem Poloniae in causa Alexii Rodecii typographi incarcerati a. 1585, adjuncta est responsio Regis.“ Później przeszedł na katolicyzm i przekonania swe wyjawił w piśmie do Szafrańca, kasztelana sandomierskiego, służącem za przemowę do książki Czechowicza p. t.: „Rozsądek na wykład katechizmu Pawła Gilowskiego, Stanisławowi Taszyckiemu z Lucławic uczyniony.“

Taszycki Mikołaj, znakomity prawoznawca polski za Zygmunta I, był sędzią ziemskim krakowskim i w gronie najbieglejszych prawników, zaszczyconych wyborem tego monarchy, należał do układu czyli redakcji praw krajowych, mających służyć za ustawę zasadniczą w całej Koronie. Praca ta, 1532 dokonana, wydrukowaną została p. t.: „Statuta incliti Regni Poloniae recens recognita et emendata“ (Kraków, 1532). Statut ten, noszący nazwę Taszyckiego, pozostał wszakże tylko projektem i nigdy nie wszedł w wykonanie. **T.** był także jednym z mówców, którzy najczynniej występowali na zjeździe szlachty pod Lwowem 1537. Mowy jego zachował Orzechowski w księdze VI swej Kroniki.

Taszycki Gabrjel, prawoznawca, * 1755, † roku 1809 w Warszawie. Nauki odbywał w Krakowie i za granicą, a za powrotem do kraju sprawował rozmaite urzędy publiczne. Z dzieł jego ważniejsze: „Rzecz o własności fortun kobiecych“ (bez m. dr. i r.).

Taśma, w geometrji, dwukąt kulisty, ob. Kula.

Taśma, *tasiemka,* ob. Wstęgi.

Taśmia, *pas Wenery,* ob. Grzebienice.

Taśmin, rzeczka biorąca początek w pow. Czehryńskim, wpada do Dniepru.

Tata, miasto węgierskie, ob. Totis.

Tatarak, *Kalmus, Ajer, Tatarskie ziele (Acorus),* rodzaj roślin z rodziny obrazkowatych, cechujący się kwiatami obupłciowemi, brakiem pochwy, okwiatem o sześciu działkach eliptycznych, pręcików ma 3, znamię bezszyjkowe, owoc suchy, torebkowaty; są to rośliny wodne, trzcinowate, o liściach mieczowatych i kwiatach zebranych w proste kolby. Najwięcej znanym gatunkiem jest *A. calamus,* aromatycznego zapachu, pochodzący podobno z Azji Mniejszej, obecnie pospolity u nas po wodach stojących, wybrzeżach rzek, stawów, jezior. Korzeń czyli raczej łodyga podziemna jest pozioma, w mule lub błocie czołgająca się, prawie obła, obrączkowana, nieco czerwonawa; liście ma mieczowate, na 1 m. wysokie, obosieczne, kolby ostrokrężne obłe, na 1,5 cm. długie, okryte gęsto zielono-żółtawemi kwiateczkami. Korzeń należy do leków wzmacniających, pobudzających, moczopędnych, przeciwkurczowych. *Tynktura kalmusowa* otrzymuje się przez wyciągnięcie i części korzenia 10 częściami alkoholu. W cukierniach korzeń wygotowany na miękko zaprawia się cukrem; przetwór ten lubiony jest zwłaszcza na Wschodzie. Przez dystylację świeżego korzenia otrzymuje się *olejek kalmusowy,* gęsty, żółtawy, używany do perfumowania pomad, mydeł i do wódek *A. gramineus,* uprawiany w Japonji, posiada korzeń bardzo aromatyczny, używany dawniej pod nazwą kalmusu Sanleya.

Tatarak. *A* kwiat.

Tatar-Pazardżyk, miasto w Rumelji Wschodniej (Bulgarja), nad rz. Marycą, ma 16,500 m.

Tatarbunary, miasteczko w Besarabji, okręgu Akermańskim, około 3,000 m. Niegdyś miało być rezydencją chanów połowieckich.

Tatare Antoni, pisarz litewski, * 1805, wyświęcony na kapłana 1834 r., był proboszczem w Syntowtach, gub. Suwalskiej. Wydał wiele dzieł treści religijnej i moralnej, między innemi: „Paenokołaj sozminties“ (Suwałki, 1836); „Zyburys zankoje duszios krykszcianiszkos“ (t. 1848); „Trenanes kieles ing Dangaus karaliste“ (tamże 1849) i in.

Tatarja, fałszywie *Tartarja,* nazywaną była w wiekach średnich w ogólności Azja środkowa, ponieważ hordy napadające stamtąd na zachód oznaczano ogólnem mianem *Tatarów.* Później odróżniano **T.** *małą* albo *europejską,* od *wielkiej* czyli *azjatyckiej.* Pierwsza oznaczała część państwa Rosyjskiego, która niegdyś pod nazwą Krymskiego chanatu obejmowała kraj od Astrachanu do Kazania, szczególnie zaś oznaczała Krym, tudzież okolice Niższego Dniepru i Donu. **T.** zaś azjatycka obejmowała przestrzenie pomiędzy morzem Kaspijskiem, Syberją, pustynią Gobi, Afganistanem i Persją, które dawniej Czangutajem lub Dżangutajem, a dziś mniej więcej Turkestanem nazywają. Z tych nazw pozostały jeszcze z dawniejszych czasów nazwy **T.** *chińskiej* czyli *wysokiej,* oznaczające zachodnią część Chin.

Tatarka, *Poganka (Polygonum tataricum),* gatunek rdestu (ob.), różniący się od gryki (ob.) bujniejszym wzrostem, zielonawą łodygą i kwiatkami. U nas rzadko jest **T.** odrębnie siewaną, trafia się zazwyczaj przypadkowo na polach gryką zasianych. W Krakowskiem nie używają prawie wcale nazwy gryki, samą grykę nazywają **T. T.** pochodzi z Syberji, a ziarno różni się od gryczanego wycięciami po brzegach. Rolnicy, przypisując **T.** mniejszą niż gryce wydajność w mące i kaszy, uważają ją raczej za chwast, niż za pożyteczną roślinę, chociaż ją sieją niekiedy na zieloną paszę dla bydła. Na zmiany powietrza ma być mniej czuła od gryki.

Tatarkiewicz Jakób, utalentowany rzeźbiarz polski, * 1798 w Warszawie, † 1854. Po ukończeniu nauk w szkołach pijarskich, wszedł do służby

rządowej, uczęszczając jednocześnie do szkoły malarstwa i rzeźbiarstwa przy uniwersytecie warszawskim. Porzuciwszy służbę w r. 1822, o własnych środkach udał się do Rzymu, gdzie został najulubieńszym uczniem Thorwaldsena. Wróciwszy po pięcioletnim pobycie do Warszawy w r. 1829, znalazł niezmierne uznanie. Celniejsze jego w kraju i mieście rodzinnem prace są: „Chrystus w cierniowej koronie“, „Pomnik Krzysztofa Kluka, wystawiony w Ciechanowcu, oraz wiele popiersi i statui ludzi zasłużonych lub utalentowanych. W tych wszystkich utworach swoich **T.** odznaczał się sumiennem wykończeniem, umiejętnem użyciem efektów i uderzającem zbliżeniem do natury.

Tatarkiewicz Jan.

Tatarkiewicz Jan, artysta dramatyczny, * 1843, † 1894 w Warszawie. Po ukończeniu szkół wystąpił po raz pierwszy na scenie warszawskiej 1866 r. w komedji „Fortepjan Berty“ i odtąd grywał z powodzeniem role pierwszych kochanków, jak np. Romea w „Romeo i Julja“, Karola w „Zbójcach“, Rozwejna w „Dalili“, Gustawa i Albina w „Ślubach Panieńskich“. **T.** napisał także kilka kompozycji muzycznych.

Tatarzy. Nazwy tej używają historycy i etnografowie już to w rozleglejszem, już szczuplejszem znaczeniu. Pierwotnie nazwa **T.** oznaczała jedno pokolenie Mongołów (ob.), ale skutkiem zdobyczy mongolskich w XIII wieku stała się zbiorową nazwą **T.**, to jest nietylko właściwych **T.** czyli Mongołów, lecz nadto i podległych im lub spokrewnionych ludów. Nazwiskiem **T.** oznaczano głównie 3 narody: Mongołów, Tunguzów i Turków. Teraz nazwa ta dwojako bywa używana: raz bowiem oznacza ludy i języki Azji wyższej, drugi raz pewne pojedyńcze plemiona. Tatarski albo *ałtajski szczep językowy*, zwany także uralsko-ałtajskim, ugro-tatarskim albo turańskim, należy do familji języków aglutynacyjnych. Domyślają się, że pierwiastkową jego ojczyzną było płaskowzgórze w okolicach gór Ałtaj. Następnie, omijając w wielu miejscach języki indo-europejskie, rozszerzył się od morza Japońskiego aż do okolic Wiednia i Chrystjanji i od północnego morza Lodowatego aż do Tybetu i brzegów Azji Mniejszej. Z pomiędzy jego narzeczy wschodnie (mandżurskie) jest najmniej, zachodnie zaś (fińskie) najwięcej pod względem gramatycznym wykształcone. Tatarski szczep językowy dzieli się na dwie główne grupy. Do pierwszej należą języki tatarskie w ścisłem znaczeniu wyrazu, a mianowicie: 1) język *Tunguzów*; 2) język *mongolski*, obejmujący w sobie narzecza: wschodnie czyli *wschodnio-mongolskie*, zachodnie czyli *kałmyckie* i narzecze północne czyli *burjackie*; 3) język turecki, sięgający od morza Adrjatyckiego aż po tamtą stronę ujścia rz. Leny, liczący około 20 djalektów. Drugą grupę języków tatarskich stanowią języki *fińskie*, zwane także *czudzkiemi*, *ugryjskiemi*, *uralskiemi*, pomiędzy któremi odróżnia pięć narzeczy w następujących grupach: 1) *samojedzka*, 2) *ugryjska* (do której należy i język *węgierski*), 3) *bulgarska*, 4) *permska*, 5) *fińska*. Właściwą, pewne znaczenie mającą literaturę rozwinął tylko język fiński; zresztą prawdziwa literatura wyrodziła się tylko u Madziarów i Osmanów, zostających już pod wpływem cywilizacji zachodnio-europejskiej. Liczbę wszystkich indywiduów należących do etnograficznego i językowego szczepu **T.** podają na 34 miljony. Jednakże wyłącznem nazwiskiem **T.** oznaczane są rozmaite ludy, które z powodu kształtu ciała mniej więcej należą do rasy mongolskiej, a z powodu języka do rodziny ludów tureckich, to jest te ludy, które powstały z pomieszania się Mongołów z Turkami. Do nich należą **T.** południowej Rosji i Kaukazu, znani pod nazwiskiem Nogajców, Kałmyków i t. d., dalej **T.** nadwołżańscy i uralscy, mający odrębne nazwy od swych siedzib, jak np. **T.** kazańscy, ufimscy i inni. Turko-Tatarzy nad Uralem, Tomą, Iszymem i Tobolem, Baszkirowie, Karakałpacy, Kirgizowie, i t. p. — Porów. Castréna „Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker“ (Petersb. 1857).

Tatarzy polscy. Pierwsze osady tatarskie powstały w Litwie, kiedy wielki książę litewski Witold w zapasach swych z pohańcami jeńców tatarskich, wziętych de niewoli, zaczął osiedlać nad rz. Waką. Następne burze wojenne w samych hordach sprowadzały tam nowe zastępy **T.**, których tolerancja Witolda, przyswajając krajowi, wyrabiała na mężne, podjazdowe, lekkie, kozacze rycerstwo. Napływ ten **T.** do Litwy trwał przez ciąg całego XV wieku, a wszyscy oni z postępem czasu przyjmowali język i obyczaj krajowy, przestrzegając tylko czystości swej wiary muzułmańskiej. Mieli swoje meczety czyli domy modlitwy w osadach i miastach, które zamieszkiwali, a ci, którzy byli obdarowani ziemią, pełnili służbę rycerską, składając oddziały lotne w przedniej straży wojsk koronnych i litewskich. W miastach osiedli trudnili się pospolicie wyprawą skór safjanowych, ogrodnictwem, chowem i handlem koni, oraz furmaństwem. W miastach większych były osobne dzielnice tatarskie i w nich ognisko handlu. Kobiety zajmowały się chowem kóz, krów i owiec. Po wsiach zaś rolnictwo głównie zajmowało **T.**, i ci w lepszym od miejskich zostawali bycie. Każdy Tatar miał tylko jedną żonę, a nawet zamożniejszy nie trzymał ich więcej; zdarzało się często, że brali żony z domów chrześcijańskich i od nich przyjmowali nazwiska chrześcijańskie. Czasami naśladowali miejscowy litewski, a raczej ruski zwyczaj, dodając do imienia ojca końcówkę *wicz*, np. Azulewicz, Józefowicz, Abramowicz, albo też przybierali nazwiska od swych posiadłości,

i stąd powstali Sobolewscy, Kijeńscy, Kryczyńscy, Baranowscy, Koryccy i t. d., albo wreszcie spolszczali rodzinne swe nazwy, i stąd powstali Ułanowie, Bielakowie i inni. Kiedy z rozkazu króla Zygmunta Augusta robiono spisy wszystkich muzułmanów w Litwie, zapisywano ich już do ksiąg pod temi nowemi nazwiskami, i tym sposobem wyrobiły się rodziny czysto szlacheckie pośród Tatarów, a między nimi ci, którzy się pochrzcili, stawali się przodkami nowych rodzin szlacheckich. **T.** niechrzczeni zachowywali zawsze imiona muzułmańskie i dzieciom swym także je dawali. Pomiędzy sobą wolno im było rządzić się prawami Koranu, ale w stosunkach z chrześcijanami podlegali miejscowym prawom. Za Zygmunta III zarządzono rewizję dóbr tatarskich, i według rewizji z r. 1631 naliczono 6 chorągwi czyli chorąstw tatarskich, a mianowicie: 1) Ułańskie ściahu (oddziału) Grodzieńskiego i Oszmiańskiego; 2) Juszyńskie ściahu województwa Trockiego; 3)Najmańskie ściahu województwa Wileńskiego; 4) Jałowskie ściahu Nowogródzkiego; 5) Kondrackie ściahu Mereszlańskiego; 6) Baryńskie ściahu Nowogródzkiego. Słowiański wyraz *ściach*, *stiah*, oznacza chorągiew, oddział zbrojny. Ludzie należący do ściahów byli przeważnie stanu rycerskiego. Były także i spisy prostych **T.**, którzy już na równi z Żydami opłacali do skarbu pogłówne za siebie i dzieci swoje. W całej Rzeczypospolitej było wtedy do 100,000 głów (z tych w służbie rycerskiej do 10 tysięcy), a rodzin osiadłych na gruntach około 800. Z czasem ludność tatarska znacznie się zmniejszyła, pochrzcili się jedni, powymierali drudzy, inni powychodzili do Turcji. Obecnie w gub. Królestwa Polskiego zamieszkują powiat Augustowski i mają dwa meczety: w Wiuksznupiach, powiecie Kalwaryjskim, i w Studziance, powiecie Bialskim. Patrjarchą **T.** polskich w pierwszej ćwierci bieżącego stulecia był Jakób Buczacki, dziedzic dóbr Małaszewic i Lebiedziowa, sędzia pokoju powiatu Bialskiego i poseł na sejm r. 1818 († 1835).—O Tatarach polskich czyt. Muchlińskiego „Izsledowanie o proischoždenii i sostojanii litowskich Tatar“ (Petersb. 1857), tudzież artykuł tegoż autora w „Tece wileńskiej“ (r. 1858); Jana Wincentego Bandtkiego: „Wiadomość o Tatarach“ w „Album literackiem“ K. Wł. Wójcickiego (t. I, r. 1848); Jul. Bartoszewicza „Pogląd na stosunki polskie z Turcją i Tatarami“ (Warszawa 1860).

Tatarzyska, *Tatarzyszki, Tatarzyszcza, Mukarów Tatarski*, osada w pow. Kamienieckim, gub. Podolskiej, nad rz. Stadenicą, słynna jarmarkami na bydło, konie i wyroby przemysłu wiejskiego.

Tatersal, zakład przeznaczony na wystawę i sprzedaż koni, szkoła jazdy, w ogólności miejsce zbioru amatorów jazdy konnej. Nazwa pochodzi od berejtera księcia Kingston, Ryszarda *Tattersall*, († 1795), który pierwszy taki zakład otworzył w Londynie 1766 r.

Tatiszczew, starożytny ród szlachecki rosyjski, pochodzący od Rurykowiczów. Protoplastą rodu tego był jeden z synów Włodzimierza Monomacha. Otrzymał on w udziale Smoleńsk, którym władali jego następcy do połowy XIV w., t. j. do czasu przyłączenia go do Litwy. Ostatni książę smoleński, Wasili Jerzowicz, udał się pod opiekę w. ks. moskiewskiego, Wasila Dymitrowicza, od którego otrzymał dzielnicę w Nowogrodzie Wielkim. Odkrywszy tu sprzysiężenie, mające na celu połączenie się z Litwą, nazwany został przez Nowogrodzian *Tatiszczem*, który to przydomek przeszedł na jego potomków. Z rodu tego odznaczyli się: **Tatiszczew** Ignacy, od 1582 dumny dworzanin, tegoż roku był na wyprawie przeciwko Szwedom, z którymi potem kilkakrotnie traktował o przymierze, oraz o pokój. 1591 jeździł z Michałem Sałtykowem do Polski, dla potwierdzenia pokoju, zawartego przez posłów polskich w Moskwie.

Tatiszczew Michał, dumny dworzanin, był 1558 i 1599 posłem na Litwę; 1604 był wysłany przez Borysa Godunowa do Gruzji, ażeby ją skłonić do przyjęcia poddaństwa rosyjskiego, co mu się jednak nie udało. Za czasów Samozwańca grał ważną rolę; jeden z pierwszych powstał przeciwko niemu. 1608 r. był namiestnikiem w Nowogrodzie, gdzie, podejrzany o zdradę, był przez lud zamordowany.

Tatiszczew Michał, od 1684 bojar, został 1688 namiestnikiem w Archangielsku. Córka jego, Anna Sałtykowa, była matką carycy Praskowji Feodorówny, a babką cesarzowej Anny Iwanówny.

Tatiszczew Wasili, historyk rosyjski, * 1686, † 1750 we wsi Bołdynie pod Moskwą. 1704 wysłany był przez Piotra na nauki za granicę, skąd wróciwszy 1718, był zaliczony do kolegjum górniczego, poczem 1720 mianowany inspektorem kopalni uralskich; za Katarzyny I był dyrektorem mennicy, za Anny radcą tajnym i zarządzającym kopalniami syberyjskiemi; w końcu od 1741 został gubernatorem astrachańskim, 1745 popadł jednak w niełaskę i uwolniony został od służby. Od 1719 począł pisać swe cenne, jakkolwiek niezbyt krytyczne, dzieło: „Istorija rossijskaja ot samych drewniejszich wremen czrez 30 let sobranna i opisanna“ (t. 1—3, Moskwa 1769 — 74; t. 4, Petersburg 1784; t. 5, Moskwa 1848). Nadto napisał: „Leksikon rossijskij istoriczeskij“ i t. d. (1793); „O rossijskom gosudarstwennom gerbie“ i „Sudebnik caria Joanna Wasiljewicza“ (2 wydanie, 1786).

Tatiszczew Mikołaj, hr., był za Pawła generałem i dowódcą gwardji, a przy wstąpieniu na tron ces. Aleksandra I wyniesiony do godności hrabiowskiej; † 1824.

Tatiszczew Dymitr, * 1769, † 1845 r. w Wiedniu; początkowo służył wojskowo, poczem w la-

tach 1815—41 był posłem rosyjskim przy rozmaitych dworach.

Tatomir Lucjan, pisarz polski, * 1836 we Lwowie, gdzie był nauczycielem, † 1901. Oprócz dziełka: „Mieszczanin krakowski z XVI w.“ (Lwów 1861), wydał dzieło pod tyt. „Skarbniczka dziejów i rzeczy polskich“, zawierające w sobie bardzo starannie i umiejętnie opracowane: „Geografję Polski“ (Lwów, 1863); „Geografję fizyczną Polski“ (t. 1869); „Geografję Galicji“ (t. 1874) i „Dzieje Polski“ (t. 1, t. 1866 i tomu II cz. 1, 1872 i 1879). Ostatnie to dzieło (nieskończone) jest jednym z najlepszych podręczników do historji polskiej. „Geografję ogólną i statystyczną ziem dawnej Polski“ (1868); „O królu Kazimierzu Wielkim (1868); „Przegląd najnowszych podróży i odkryć geograficznych“ (1869); „Obrazki geograficzne“(1877); „Ferje alpejskie. Wspomnienia miejsc i ludzi“ (1882); „Obrazek z dziejów apostolstwa niemieckiego u Słowian nadlabskich w X wieku“ (Lwów 1883); „Ślady króla Jana III w kraju naszym (t. 1883); „Król i marszałek, trzy chwile z życia Jana Sobieskiego“ (Warsz. 1883). Wespół z K. Benonim napisał „Krótki rys geografji do użytku szkolnego“ (Lwów 1881); „Jan Kochanowski,“ opowiadanie z XVI wieku (Lwów 1884); „Król Kazimierz Wielki i Mikołaj Wierzynek“ (Warsz. 1888). W r. 1863 redagował **T.** czasopismo *Mieszczanin polski*, którego wyszły tylko 3 zeszyty we Lwowie.

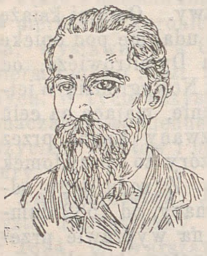

Tatomir Lucjan.

Tatowie, naród irański w gub. Bakińskiej na Kaukazie i w Dagestanie, liczy ogółem około 125,000 głów. Jest to szczep Tadżyków (ob.), zajmują się rolnictwem; mowa ich zbliżona jest do języka perskiego.

Tatrafüred, ob. Schmecks.

Tatry, środkowa i najwynioślejsza część łańcucha Karpat, stanowiąca podłużne gniazdo, liczące w kierunku od wschodu do zachodu 8 mil, a od północy ku południowi 2 do 3 mil. Cały obszar wynosi 15 mil kw. Jest to grupa odrębna, zarówno co do kształtów zewnętrznych, jak i formacji geologicznej, od reszty Karpat, od których oddzielona jest zewsząd rzekami i dolinami. Od północy leży obszerna dolina Dunajca, zwana Nowotarską w niższej części, a w wyższej, południowej, Podhalem; na półn.-zach. dol. Orawy, na połud. Liptowska (rz. Waga), od połud.-wschodu dol. Spiska (Popradu). Poprad i Dunajec sprowadzają wody półn. i połud.-wschodnich stoków i łączą **T.** z równinami Polski, Orawa i Waga zaś zabierają wody południowe i połud.-zachod. stoku i prowadzą je do Dunaju. W środku między temi dolinami, na podstawie płaskowzgórza do 970 metrów wzniesionego, wzbija się nagle jak skalista wyspa grupa **T.** średnio do 2,111 metrów. Jak wyniosłości stanowiące podstawę **T.** noszą nazwę *Podhala*, tak znowu ponad niemi wznoszące się pasmo wzgórzyste nosi nazwę *Regli* (do 4,600 stóp) i jest pokryte lasami. Jeszcze wyżej lasy nikną, a nastaje kraina pastwisk i kosodrzewu, zwana *Halami* (do 6,500 st.), nad któremi masa jednolita **T.** wystrzela lasem pojedyńczych cyplów i grzbietów. Są to tak zwane *Turnie*, pozbawione roślinności (mchy i porosty). Najwyższe szczyty są: Gerlach (2,719 metrów), Łomnica (2,705 m.), Turnia Lodowa (2,704 m.), Koszysta Wielka (2,614), Krywań (2,560). Dokoła nich las nieprzerwany niższych Turni, jak Gewont (1,730 m.), Opalona (2,290), Pyszna (2,345), Rokocz (2,287). Lejkowate, głębokie doliny między Turniami dały początek licznym jeziorom, zasilanym przez topniejące śniegi i źródła. Są to najwyżej w Europie położone jeziora górskie, zwane przez górali *Morskiemi okami*. We wschodniej części **T.** liczą ich do 60; największe, właściwe Morskie Oko, zwane też Wielkiem, Rybiem Jeziorem, ma obszaru 56 morgów 417 sążni (na 1,447 metrów wysokości). Wyżej nieco leży: Czarny Staw (1,618) i Pięć Stawów (1,624). Niektóre są tak ocienione brzegami wyniosłemi, iż wieczny lód pokrywa ich powierzchnie. Dotychczas **T.** pod względem naukowym bardzo mało były badane i to więcej przez cudzoziemców, niż naszych uczonych. W ostatnich dopiero czasach publiczność nasza zaczęła się żywiej interesować i częściej nawiedzać **T.** Wyrazem tego zajęcia się jest zawiązane w Krakowie „Towarzystwo Tatrzańskie,“ mające na celu ułatwiać podróżnym zwiedzanie gór, ochronę zwierząt górskich i popieranie prac naukowych, mających **T.** za przedmiot. Opisy te skreślili: Goszczyński, Pol, Deotyma; przewodnik dla podróżnych ogłosił Walery Eliasz (Kraków, 1874 i późniejsze wydania). Liczne badania Tatr mieszczą się w „Pamiętniku Towarzystwa Tatrzańskiego“ i w „Pamiętniku fizjograficznem.“ W Zakopanem istnieje „Muzeum tatrzańskie.“

Tattegrain Franciszek, malarz francuski, * 1852 w Peronne, studjował z początku prawo, następnie poświęcił się wyłącznie malarstwu. W roku 1879 wystawił w salonie świetny obraz „Połów śledzi;“ następnie wykonał: „Nasi zgubieni,“ „Orszak żałobny,“ „Powracający do zdrowia,“ „Szczątki okrętu“ (1888), „Ludwik XIV na wybrzeżu“ i in.

Tattersall, ob. Tatersal.

Tatu, zwierzę, ob. Pancernik.

Tatuowanie, pokrywanie skóry żywych ludzi rozmaitemi rysunkami. Odbywa się przez nakłówanie za pomocą narzędzia zaostrzonego na skórze odpowiednich rysunków, poczem w miejsca zranione wcierają się materje barwiące, jak tusz, sadza, często proch strzelniczy. **T.** używane było przez niektóre narody starożytne, jak np. Traków;

obecnie stanowi zwyczaj głównie wyśpiarzy oceanu Południowego. Rysunki te służą do odróżniania plemion, do oznaczania godności, lub też są znamionami przymierzy. Por. Lacassagne „Les tatouages“ (1881); Robley „Moko Maori tattooing“ (1896).

Tauber, lewy dopływ Menu, poczyna się z jeziora *Tauber* pod wsią Michelbach w królestwie Wirtembergskiem i ubiegłszy 120 klm., wpada pod Wertheim w Badeńskiem do Menu. **T.** płynie wąską, skalistą doliną, zwaną *Tauberthal,* obfitującą w wina zwane *Tauberwein.*

Tauberbischofsheim, miasto w okręgu Badeńskiem Mosbach, nad rzeką Tauber, ma 2 kościoły, gimnazjum, szkołę przemysłową i rolniczą i 3,400 miesz.

Taubert Karol Gotfryd Wilhelm, znakomity kompozytor i fortepjanista niemiecki, * 1811 w Berlinie, † 1891; od r. 1842 kapelmistrz królewski w Berlinie, odznaczył się nietylko jako znakomity fortepjanista, lecz także jako kompozytor oper, mnóstwa śpiewów i dzieł orkiestrowych.

Taubmann Fryderyk, pisarz niemiecki, * 1565 w Wonsees pod Baireuth, † 1613 w Wittenbergu; od r. 1595 był profesorem poetyki w uniwersytecie wittenberskim. **T.** należał do najznakomitszych uczonych swojego czasu. Ważniejsze jego dzieła są: „Dissertatio de lingua latina“ (Wittenberg, 1614), tudzież wydania: Wirgiljusza (Wittenberg, 1618) i Plauta (3 wyd., tamże, 1621). Zbiór jego humorystycznych i dowcipnych zdań wydany został p. t.: „Taubmaniana“ (nowsze wydanie Monachjum, 1831).

Tauchnitz Karol Krzysztof Traugott, znany drukarz i księgarz, * 1761 w Gosspardau pod Grimma, † 1836; założył 1796 r. w Lipsku drukarnię, z którą 1798 połączył księgarnię nakładową, a następnie gisernię. W roku 1816 urządził pierwszą w Niemczech gisernię stereotypową. Jego zbiór autorów klasycznych, a mianowicie ozdobne wydanie Homera, znane są w całej Europie. Firma jego, przez syna prowadzona, utrzymuje się dotąd, a z drukarni jego synowca barona *Krystjana Bernarda* **T.** wychodzi znana powszechnie: *Collection of British authors* (od r. 1840 przeszło 300 t.).

Tauenzien albo *Tauentzien* Bogusław Fryderyk, von..., generał pruski, * 1712 w Lauenburskiem, † 1791; odznaczył się w wojnie Siedmioletniej obroną Wrocławia przeciwko Laudonowi.

Tauenzien Fryderyk Bogusław Emanuel, hrabia von..., syn poprzedniego, * 1760 w Poczdamie, † 1824; w r. 1775 wszedł do pruskiej służby wojskowej, 1791 r. wyniesiony do godności hrabiowskiej, odznaczył się głównie w kampanjach 1813—15; zdobyciem Wittenberga w r. 1814 pozyskał honorowy przydomek *von Wittenberg.* Mianowany był później gubernatorem Berlina.

Tauler Jan, mistyk i kaznodzieja niemiecki, * 1290 w Strasburgu, † 1361. W ośmnastym roku życia, wyrzekłszy się znacznego majątku, wstąpił do zakonu Dominikanów i studjował następnie teologję w Paryżu. Nie znajdując jednak zadowolenia w teologji scholastycznej, zwrócił się całkiem ku spekulacji mistycznej i począł kazać, początkowo w Strasburgu, a następnie od 1338 r. w Bazylei, wbrew zakazowi miejscowego biskupa. Wygnany za to z Bazylei, udał się do Kolonji, a w końcu do Strasburga. Przez współczesnych nazywany był „doctor sublimis et illuminatus.“ Kazania i inne pisma **T.,** z których najważniejsze: „Nachfolge des armen Lebens Christi“ (Kolonja, 1548), odznaczają się żywem i obrazowem przedstawieniem, oraz popularnem wyjaśnieniem Pisma św. Pisane są one miejscowem narzeczem niemieckiem i wydane przez Schlossera w języku górnoniemieckim („Predigten,“ 3 t., Frankfurt, 1826 i „Nachfolge des armen Lebens Christi,“ tamże, 1833). Na język polski przełożył Zygmunt Golian „Ustawy duchowne“ (Kraków, 1852).

Taumatrop, ob. Stroboskop.

Taunton, miasto stołeczne angielskiego hrabstwa Somerset, nad rz. Tone, liczy 16,200 miesz.

Taunton, miasto w północno-amerykańskim stanie Massachusetts nad rz. **T.,** ma liczne fabryki i 26,000 miesz.

Taunus, wyżyna, tak nazywają góry należące do krainy górzystej dolnego Renu w pruskiej regencji Wiesbaden, pomiędzy Menem, Renem i rzeką Lahn, których najwyższe szczyty stanowią: Wielki i Mały Feldberg (880 i 827 metrów), Altkoenig (798 metrów). Góry te odznaczają się głównie malowniczością krajobrazów, pięknością rozłożonych między niemi dolin, zamków i innych pomników starożytności, a także wielkiem bogactwem źródeł mineralnych.

Taurinus Franciszek, matematyk, * 1794 w Königwald, † 1874, studjował prawo i od r. 1822 mieszkał w Kolonji. Należy do twórców geometrji nieeuklidesowej, której zasady wyprowadził wcześniej, niż Łobaczewski i Bolyai, i wyłożył w dziełach: „Theorie der Parallellinien“ (1825) i „Geometriae prima elementa“ (1826).

Tauris, *Tabris, Tebris,* miasto stołeczne perskiej prowincji Aserbeidżanu, nad rzeką Aczi, liczy 160,000 miesz. i jest środkowym punktem handlu karawanowego pomiędzy Trebizondą i Persją.

Taurogi, po niem. *Tauroggen,* miasto w pow. Rosieńskim gub. Kowieńskiej, przy samej granicy pruskiej, nad rz. Jurą, liczące 5,800 miesz. i mające komorę celną. Niegdyś własność Radziwiłłów linji birżańskiej, przeszło 1681 przez małżeństwo ks. Ludwiki Karoliny z margrabią Ludwikiem Brandeburskim w posiadanie dziś panującego domu pruskiego; 1795 ustąpione zostało Rosji. Tutaj 21 czerwca 1807 cesarz Aleksander I podpisał zawieszenie broni, poprzedzające pokój Tylżycki, i tu również w młynie Poszerun albo Poszeran generał pruski York zawarł z generałem rosyjskim

Dybiczem 30 grudnia 1812 r. głośną w ówczesnych wypadkach konwencję neutralności.

Taurus, góry na południowym krańcu wyżyny Azji Mniejszej, ciągną się od odnogi Adalja aż do Eufratu i dochodzą do 3,000 metrów wysokości. Spadając łagodnie ku północy, są strome i dla tego trudne do przebycia od południa, najważniejszem z przejść przez Taurus jest tak zwana cylicyjska brama, obecnie Gilek-Boghaz. Ku wschodowi oddziela się od Taurusu jedna potężna odnoga, zwana u starożytnych *Anti-Taurus*, która dążąc ku północy, zbliża się do Kisil-Irmaku (Halys), a stamtąd ku północo-wschodowi aż do Eufratu dochodzi. Niektórzy geografowie używają nazwy **T.** zbiorowo dla wschodnich przedłużeń tego pasma w Armenji, równie jak i dla północnych gór nadbrzeżnych Iranu, aż do Hindukuh i Himalajów.

Taurus, gwiazdozbiór, ob. Byk.

Taurus, miasteczko w Inflantach, ob. Torwast.

Taury, po niem. *Tauern*, albo Wysokie Taury, są głównem jądrem Alp Noryckich (ob. Alpy), mają 134 klm. długości i 45 klm. szerokości. Najwyższe ich wierzchołki są: Venediger i Grossglockner (3,798 metrów).

Taurycka gubernja, jedna z najdalej na południe leżących gubernji rosyjskich, składa się z dwu głównych części: północnej, stanowiącej przedłużenie stepu Nogajskiego, i południowej, zwanej półwyspem Krymskim albo Tauryckim. Od 1779 wcielona do Rosji, graniczy na północo-zachód z gubernją Chersońską, na północ i północo-wschód z gubernją Ekaterynosławską, na wschód z morzem Azowskiem i kanałem Kerczeńskim, na południe i zachód z morzem Czarnem. Powierzchnia gubernji wynosi 63,447 klm. kw. **T. g.** pod względem topograficznym dzieli się na stepową i górzystą. Pierwsza, czyli tak zwany step Krymsko-nogajski, leży między rzeką Salgirem z jednej, a rzekami Dnieprem, Końską i Bardą z drugiej strony i przedstawia przeważnie step równy, bezleśny, poprzecinany przez niewielką liczbę rzek i pokryty bujną trawą i salinami. Górzysta przestrzeń gub. zaczyna się na południe od rzeki Salgiru i dzieli się na dwie części, z których pierwsza od Salgiru aż do podnóża gór Tauryckich poprzecinana jest stromemi, głębokiemi padołami; na północo-zachód łączy się ze stepem Krymskim, odróżniając się od niego łagodniejszym klimatem, oraz większą rozmaitością i bogactwem roślinności. Druga część, idąca od gór nadbrzeżnych, od Bałakławy do Teodozji, zwana brzegiem południowym, przedstawia miejscowość nadzwyczaj malowniczą, poprzecinaną pagórkami, dolinami i padołami, po których mnóstwo płynie strumieni i rzeczek. Tu, w klimacie łagodniejszym, spotkać można na każdym kroku winnice i wszelkiego rodzaju drzewa Europy południowej. (Dalsze szczegóły ob. art. Krym). Z rzek znaczniejsze są: Dniepr (na zachodniej granicy), Salgir, Bujuk-Karasu, Alma, Kacza i Balbek. Jezior jest wielka liczba, najważniejsze z nich Mleczne, w pobliżu brzegów m. Azowskiego, 17 jezior słonych perekopskich, 4 jeziora słone geniczejskie, 70 jezior słonych dnieprowskich. Z całej powierzchni gubernji zajęte jest pod grunta orne 39%, pod łąki i pastwiska 47%, pod lasy 6%, pod nieużytki 8%. Klimat łagodny i przyjemny; zmiany temperatury często są gwałtowne i ostre, w ogóle jednak, wyjąwszy niektóre doliny górskie i niziny, w których panuje febra krymska, powietrze jest zdrowem. Liczba mieszkańców wynosi 1,445,000 i składa się z Tatarów, Rosjan, Karaitów, Ormjan i Żydów. Nadto w okolicach Nogajska i Berdijańska przebywają Nogajcy (około 40,000 głów), w Kerczu, Jenikale i Teodozji—Grecy, w Bałakławie—Albańczycy, w okolicach Karasubazaru Bułgarzy i t. d. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, hodowlą bydła, ogrodnictwem, uprawą wina, rybołóstwem i dobywaniem soli. Przemysł rękodzielniczy jest mało rozwinięty. Tatarzy trudnią się głównie wyrobem skór, tudzież różnych przedmiotów z safjanu. Handel wewnętrzny znacznie jest ożywiony. Przedmioty wywozu stanowią; zboże, skóry, miód i głównie sól. Pod względem administracyjnym **T. g.** podzieloną jest na 8 powiatów: Symferepolski, Berdijański, Dnieprowski, Eupatoryjski, Melitopolski, Perekopski, Jałtyński, Teodozyjski i okrąg *(gradonaczalstwo)* Kercz-jenikalski. Stolicą gub. jest m. Symferopol (ob.). Co do dziejów ob. Krym.

Tauryckie góry, albo *Krymskie*, ciągną się na południowym brzegu półwyspu Tauryckiego, na zachód od Teodozji do Bałakławy, na rozległości 170 klm. Najwyższe szczyty tego pasma są: Czatyr-dah (1,526 m.), Orman-Choz (1,543 m.), Seityn-Choz (1,539 m.) i inne. **T.** góry obfitują w lasy i roślinność południową; posiadają porfir, marmur, kamień wapienny i t. d.

Tauryka, ob. Taurycka gubernja i Krym.

Tauryna *(kwas amidoetylosiarczany)*, $C_2H_7NSO_3$, znajduje się w żółci wołów i innych zwierząt, w mięśniach ryb, oraz w ciele zwierząt bezkręgowych, tworzy kryształy bezbarwne, łatwo rozpuszczalne w wodzie wrzącej, przy rozkładzie topi się, z zasadami tworzy sole.

Tausig Aloizy, fortepjanista, * 1820 w Pradze, kształcił się w Wiedniu pod Bockletem i Thalbergem; 1838 wystąpił z pierwszym koncertem publicznym; 1837 odbył podróż artystyczną po Niemczech, podczas której z wielkiem powodzeniem występował. Od 1840 osiadł w Warszawie, zajmując się nauczaniem muzyki.

Tausig Karol, syn poprzed., jeden z najznakomitszych fortepjanistów, * 1841 r. w Warszawie, † 1871 w Lipsku; odebrawszy w domu rodzicielskim podstawy muzycznego ukształcenia, pracował następnie w Wejmarze pod kierunkiem Liszta. Olbrzymia biegłość mechaniczna, siła, niezwykła pamięć i wyborne pojmowanie, zarówno utworów starych mistrzów (Bach, Beethoven), jak i najnow-

szej szkoły (Liszt), zjednały mu w krótkim czasie wybitne stanowisko. Za rekomendacją R. Wagnera został w 1856 nadwornym muzykiem w. k. Heleny, w 1866 nadwornym fortepjanistą dworu berlińskiego, a w 1869 dyrektorem oddziału gry fortepjanowej w akademji sztuk w Berlinie. Przedwczesny zgon nie pozwolił mu rozwinąć szerszej działalności kompozytorskiej; jedynemi pracami ogłoszonemi są etudy koncertowe i fantazja „Okręt Duchów“ (Geisterschiff), w duchu szkoły Liszta.

Tauszanowicz Kosta, minister serbski, * 1851 w Aleksinaczu, † 1902, kształcił się w Belgradzie i za granicą, w 1876—77 brał udział w wojnie z Turkami, poczem był nauczycielem rolnictwa i redaktorem dziennika rolniczego. 1881 przez krótki czas był członkiem skupczyny, aresztowany w powstaniu radykalistów, został skazany na 8 lat więzienia. Ułaskawiony 1885, został prezesem Towarzystwa Rolniczego, 1888 r. prezesem skupczyny. Po abdykacji Milana 1889 otrzymał tekę ministra spraw wewnętrznych i powtórnie w gabinecie Paszica (1891—1892), za udział w spisku skazany na 3 lata więzienia, schronił się do Austrji, po powrocie do Belgradu 1896 został dyrektorem banku i na tem stanowisku oskarżony o nadużycie zaufania, fałszerstwo i udział w zamachu 1899, skazany na 9 lat więzienia, ale wkrótce ułaskawiony przez króla Aleksandra.

Tautochrona, linja krzywa, mająca tę własność, że ciało spuszczone po niej z jakiegokolwiek jej punktu zawsze w jednakim czasie do najniższego punktu dochodzi; własność taką posiada cyklojda (ob.). *Tautochroniczne zjawiska*, w astronomji, są to zjawiska, które w jednym czasie przedstawiają się wszystkim obserwatorom na ziemi; zjawiskami takiemi są np. zaćmienia księżyca.

Tautogram (grec.), wiersz z temi samemi początkowemi literami we wszystkich wierszach.

Tautologja (z greck.), określenie myśli jakiej lub pojęcia przez równoznaczące wyrażenia, a więc **T.** jest właściwie powtórzeniem tej samej myśli w innych wyrazach.

Tautomerja *(desmotropja)*, szczególny przypadek izomerji, gdy pewien związek chemiczny okazuje różne zachowanie się z różnemi ciałami, skąd można budowę jego tłómaczyć różnym układem atomów, czyli różnemi wzorami racjonalnemi.

Tavares de Medeiros João Jacintho, prawnik portugalski, * na wyspach Azorskich 1844, kształcił się w Koimbrze, był adwokatem w Lizbonie, a potem wyższym urzędnikiem w ministerjum sprawiedliwości. Napisał „Antropologja prawa“ (1893), oraz wiele dzieł prawnych.

Tavaststjerna Karol, poeta szwedzko-finlandzki, * 1860, † 1898, redaktor *Gazety Bjorneborskiej*, wydał kilka zbiorów poezji i romansów.

Tavernicus *(Tavernicorum regalium magister)*, nazwa czwartego z rzędu dygnitarza (palatyn, judex curiae, ban Chorwacji i **T.**), mającego udział w rządzie węgierskim, to jest wielkiego podskarbiego, pod którego zarządem zostaje skarb królestwa i ministerjum skarb.

Tavira, miasto w portugalskim okręgu Faro po obu brzegach rz. Rio Asseca położone, ma zamek maurytański, port, kąpiele siarczane i 11,600 miesz.

Tawasthus albo **Tawestehus, Tawastehuus,** m. gubernjalne gub. Tawasthuskiej, w w. ks. Finlandzkiem, położone nad brzegami jezior łączących się z jeziorem Wanaja-Wesi. W pobliżu miasta znajduje się starożytny zamek **T.** albo Tawasteborg, dawny Kroneburg, zbudowany 1250 przez Birgera Jarla, który podbił kraj ten pod władzę Szwedów i wprowadził do niego religję chrześcijańską. Miasto liczy 5,100 mieszkańców. — *Tawasthuska gubernja*, jedna ze środkowych gubernji w. ks. Finlandzkiego, graniczy na północ z gub. Wazaską, na południe z Niulandzką, na wschód z Sankt-Michelską, na zachód z Abo-Bjorneborską i zajmuje 21,585 klm. kw. przestrzeni. Powierzchnia gubernji składa się po większej części z mas granitowych, pokrytych piaskiem, gliną oraz czarnoziemem, i wznosi się zaledwo 300—400 st. nad poziom morza; najwyższe szczyty nie przechodzą 800 stóp. Nachyla się ona stopniowo ku zatoce Botnickiej i Fińskiej i na pochyłości tej występują pomiędzy brzegami granitowemi liczne jeziora rozmaitego kształtu i wielkości. Z jezior tych największe jest Pajene, po niem idą: Wesi-Jarwi, Pitko-Pojan-Jarwi i t. d. Oprócz jezior i błot w każdym powiecie znajdują się źródła wody mineralnej, głównie żelaznej. Klimat jest zimny i zdrowy, zima ostra i długa, lato krótkie i gorące. Mieszkańcy, w liczbie 276,000 głów, stanowią osobne plemię fińskie Tawastlandczyków, zajmują się głównie rolnictwem, hodowlą bydła, połowem ryb, pędzeniem smoły i dziegciu. Przemysł fabryczny, jako też handel są dość znaczne. Pod względem administracyjnym dzieli się **T. g.** na 5 powiatów: Wyższy Gollola, Niższy Gollola, Wyższy Siaks-Miaki, Niższy Siaks-Miaki i Satakunda. Powiaty dzielą się na probostwa (obwody farne).

Tawrow, niegdyś miasto z twierdzą, dziś (od 1779) wieś w gubernji i powiecie Woroneskim, nad rzeką Tawrowką, w pobliżu ujścia rzeki Woroneży; przeszło 1,200 miesz. **T.** założony był 1703 przez Piotra I, posiadał warsztaty okrętowe, na których do 1740 zbudowano mnóstwo statków. 1744 większa część miasta była zniszczoną pożarem.

Tawuła, *parzydło, więzokrzew (Spiraea)*, rodzaj roślin z rodziny różowatych, typ plemienia *tawudowych (Spiraeae)*, cechujący się kielichem 5-wrębnym, 5 płatkami i torebką 2—4 nasienną; należą tu krzewy w krajach umiarkowanych, o li-

ściach pojedyńczych lub pierzastych i kwiatach białych lub różowych. *S. filipendula (kropidło, kamyczki)*, na miejscach suchych w Europie, dochodzi 1 m. wysokości, różne jej części używane były w chorobach dróg moczowych. Kwiaty wydają olejek eteryczny, który zawiera kwas salicylowy. *S. ulmaria (ilmowna)*, na łąkach wilgotnych w całej Europie, hoduje się często jako roślina ozdobna; korzeń, liście i kwiaty używane były jako środek lekko ściągający.

Taxil Leo, właściwie: Gabrjel Jogand, pisarz francuski, * 1854. Początkowo pisał wiele w pismach antyklerykalnych i odegrał pewną rolę u wolnomularzy, z którymi się rozstał i rzekomo nawrócił na katolicyzm (1884). Występował przeciw wolnomularzom i liberałom. Wydał „Tajemnice wolnomularstwa“ etc. W 1892 pospołu z doktorem Bataill (Karol Hacks) wydał książkę p. t. „Djabeł w XIX w.“, która, pomimo że była stekiem bredni wywołała wielkie zainteresowanie i zwróciła nawet uwagę duchowieństwa. W 1897 **T.** wyznał, że książka ta była mistyfikacją.

Taxis, ob. Thurn i Taxis.

Taxodium (*Schubertia, Szubertnia, Cyprys błotny*), rodzaj roślin z rodziny iglastych, pośredni między cyprysem a cisem, obejmuje wysokie drzewa w Ameryce płn. z kwiatami dwudomowemi i szyszkami okrągłemi. *T. distichum, cyprys błotny, wirginijski*, dorasta 30—40 m., rośnie na gruntach błotnych i nad brzegami rzek; w Europie często się hoduje. Drewno jego używa się na wyroby pod nazwą *białego drzewa cedrowego*. *T. mexicanum, sabina*, tworzy na górach meksykańskich rozległe lasy. Słynny „cyprys Montezumy“ w pobliżu Oaxaca, podziwiany już podobno przez Corteza, ma 40 m. wysokości i 30 m. obwodu. Decandolle oceniał wiek jego na 6,000, Humboldt na 4,000 lat. Nazwa *Szubertnia* nadana została temu drzewu na część Michała Szuberta (ob.).

Taxus, drzewo, ob. Cis.

Taylor Jeremjasz, teolog anglikański, * 1613 w Cambridge, † 1667 w Lisburne w Irlandji. Zostawszy kapłanem, był początkowo repetytorem w uniwersytecie oksfordzkim, 1638 proboszczem w Uppingham, a następnie kapelanem Karola I. Z powodu swych przekonań rojalistowskich pozbawiony przez parlament probostwa, udał się 1645 do Walji, gdzie zajmował się w Newton nauczycielstwem. Podczas walki domowej był **T.** kilkakrotnie więziony, poczem 1658 towarzyszył lordowi Conwaye do Irlandji, gdzie otrzymał probostwo w Portmore. Po restauracji Stuartów wrócił się **T.** do Londynu i 1660 został biskupem w Down i Connor, członkiem irlandzkiej rady tajnej i wicekanclerzem uniwersytetu w Dublinie. Dzieła jego, któremi zjednał sobie sławę jednego z pierwszych teologów swego czasu, zebrał i wydał biskup Heber (15 t., Londyn, 1620—22). Z dzieł **T.** odznaczają się zwłaszcza: „Episcopacy asserted, against the Acephali and Aerians new and old“ (Oksford, 1642); „An apology for authorised and set forms of liturgy against the pretence of the spirit“ (Londyn, 1644); „Liberty of prophesying“ (t. 1647); „Holy living and holy dying“ (t. 1668); „The great exemplar of sanctity, or the life of Christ“ (3 t., t. 1653) i „A dissuasive from popery“ (t. 1664) i in.

Taylor Brook, matematyk angielski, * 1685 w Edmonton, hrabstwie Middlessex, † 1731. Wsławił się rozprawą „O środkach wahań“ (1708), która otworzyła mu wstęp do Towarzystwa królewskiego w Londynie w 1712. Następnie wypracował najważniejsze swoje dzieło: „Methodus incrementorum“ (1715), w którem podał słynny wzór analityczny, oznaczany jego nazwiskiem. Ob. Taylora wzór.

Taylor Zacharjasz, znakomity generał i dwunasty prezydent Stanów Zjednoczonych, * 1784 w Orange-County, † 1850 w Wirginji. W r. 1808 wszedł jako porucznik do służby wojskowej Stanów Zjednoczonych północnej Ameryki, dosłużył się stopnia generała, odznaczył się szczególnie w wojnie meksykańskiej 1846 — 47, podczas której odniósł świetne zwycięstwo pod Buena-Vista i 7 listopada 1848 obrany został prezydentem Stanów Zjednoczonych północnej Ameryki.

Taylor Izydor Seweryn Justyn, baron, podróżnik i literat francuski, * 1789 w Brukseli, † 1879. Służył naprzód wojskowo, później opuściwszy służbę wojskową, poświęcił się wyłącznie pracom naukowym. W r. 1824 mianowany komisarzem królewskim teatru komedji, odbywał podróże z polecenia rządu do Egiptu, Hiszpanii, Grecji, Turcji, Syrji, Azji Mniejszej, skąd przywiózł mnóstwo ważnych nabytków, zdobiących muzeum Louvru, Wersalu i inne. Ważniejsze jego prace są: „Voyage pittoresque dans l'ancienne France“ (1820—54), „Voyage pittoresque en Espagne, en Portugal et sur la côte d'Afrique, de Tanger à Tétouan“ (1826); „La Syrie, l'Egypte, la Palestine et la Judée“ (1837); „Pelerinage à Jérusalem“ (1841); „Voyage en Suisse, et Italie, en Sicilie, en Angleterre etc.“ (1843). Jest także autorem kilku dramatów i komedji.

Taylor Tomasz Granville, astronom, * 1804 w Ashburton w Devonshire, † 1848 r. w Southampton; był od 1822 asystentem obserwatorjum w Greenwich, a od r. 1830 dyrektorem obserwatorjum w Madras. Katalog gwiazd, ułożony przez niego w Madras, zawiera 11,015 gwiazd.

Taylor Tomasz, znakomity dramatyk angielski, * 1817 w Surderland, † 1880. Ukończywszy studja uniwersyteckie w Glazgowie, osiadł w Londynie i poświęcił się zawodowi literackiemu, Ogłosiwszy w początkach piątego dziesięciolecia wieku bieżącego komedję „Nine points of the law“ i dramat „The vicar of Wakefield,“ napisał 80 — 90 sztuk rozmaitego gatunku (od farsy do wyższego dramatu) już to oryginalnych, już przerobionych z francuskiego. Najlepiej mu się udawały

komedja i dramat mieszczański. Do najcelniejszych utworów **T.** należą oprócz wzmiankowanych wyżej komedji dramaty: „Still waters are deep“; „An unequal match“; „The contested election“; „Retribution“; „The fool's revenge“ i t. d.—Dzieła **T.** odznaczają się żywością djalogu i przewybornym dowcipem, a obok tego świadczą o kombinacyjnym talencie autora i rzadkiej zdolności scenicznej. Oprócz tego wydał **T.** kilka znakomitych biografji artystów angielskich, jak np. „Autobiography of the painter Haydon“ (1853); „Life and times of Sir i Joshua Reynolds“ (1865). Od 1854 r. był **T.** sekretarzem komitetu zdrowia publicznego.

Taylor Bayard, pisarz półn.-amerykański, * r. 1825 w Kennett-Square w Pensylwanii, † 1878, w Berlinie, gdzie był posłem Stanów Zjednoczonych. Zawód literacki rozpoczął w dziennikarstwie; był spółwydawcą i spółredaktorem dziennika *New-York Tribune*, w którym od r. 1849 zamieszczał opisy podróży odbywanych przez się w rozmaitych krajach Starego i Nowego Świata. Z opisów jego podróży, wydanych osobno wymieniamy: „Eldorado, or Adventures in the path of Empire“ (New York 1850); „A journey to central Africa“ (tamże 1854); „The lands of the Saracen“; (t. 1855); „Northern travel“ (Lond. i New York 1857); „Greece and Russia“ (tamże 1859); „Byways of Europe“ 1869 i t. d. Od 1860 — 63 był sekretarzem poselstwa w Petersburgu. **T.** znany jest również jako niepośledni poeta. Oprócz powieści, jak: „Hannah Thurston“ (New York 1863); „John Godfrey's fortunes“ (t. 1865). „Joseph and his friend“ (1871) i „Beauty and the beast“ (zbiór powiastek, 1872), ogłosił poezje: „Rhymes of travel“ (tamże 1849); „Poems of the Orient“ (Bost. 1854); „Poems of home and travel“ (t. 1855) i „The picture of St.-John“ (t. 1866), przekład Fausta Göthe'go (New-York 1870—71) i poemat dramatyczny „The mosque of the gods“ (1872). Zbiór jego podróży wyszedł w 6 t. (New-York 1881).

Taylora wzór, wzór podany przez Brooka Taylora (ob.), za pomocą którego można wyrazić zmiany funkcji $f(x)$ zmiennej x przez szereg uporządkowany według potęg rosnących przyrostka tejże ilości zmiennej:

$$f(x+h)=f(x)+\frac{h}{1}f'(x)+\frac{h^2}{1.2}f''(x)+\frac{h^3}{1.2.3}f'''(x)+\ldots$$

gdzie $f'(x)$, $f''(x)$, $f'''(x)$... oznaczają pierwszą, drugą, trzecią i t. d. pochodną funkcji $f(x)$. Jeżeli założymy $x=0$, a na miejsce h wprowadzimy x, otrzymamy *wzór Maclaurina*:

$$f(x)=f(0)+\frac{x}{1}f'(0)+\frac{x^2}{1.2}f''(0)+\frac{x^3}{1.2.3}f'''(0)+\ldots$$

który służy do rozwinięcia funkcji w szereg uporządkowany według potęg rosnących ilości x. Oba te wzory mają bardzo ważne znaczenie w matematyce. (Ob. Różniczkowy i całkowy rachunek).

Taz, rzeka w Syberji, bierze początek z trzęsawisk w pobliżu źródeł rzeki Kul-Juganu, dopływu Jeniseja, i ubiegłszy około 500 w. wpada do zatoki Obskiej oceanu Północnego; obfituje w ryby.

Tazymetr, toż co mikrotazymetr (ob).

Tchawica (*trachea*), wraz z *krtanią* stanowi rurę dla przeprowadzenia powietrza do płuc (ob.). *Krtań* leży na przedniej powierzchni szyi, pod kością gnykową, gdzie u mężczyzn tworzy wyniosłość zwaną *grdyką* lub *jabłkiem Adama*, zawiera także części przeznaczone do tworzenia głosu i składa się z chrząstek, więzów i mięśni. Chrząstki główne są: *tarczowa*, złożona z dwu połów, pod kątem z przodu się schodzących; *obrączkowa*, leżąca pod poprzednią, i *nalewkowe*, trójkątne piramidy, na chrząstce obrączkowej siedzące, posiadają dwa wyrostki, głosowy i mięśniowy. Do chrząstek krtani należy również nagłośnia (ob.). Z więzów krtani, wiążących wszystkie chrząstki ze sobą i z przy-

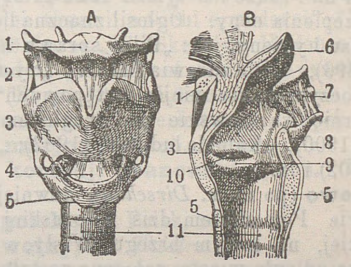

Krtań. A strona przednia, B przecięcie podłużne. 1. Kość gnykowa, 2. Więzy tarczykowo-gnykowe, 3. Chrząstka tarczykowa, 4. Wiąz obrączkowo-tarczykowy, 5. Chrząstka obrączkowa, 6. Nagłośnia, 7. Błona tarczykowo-gnykowa, 8,9. Struny głosowe, 10. Głośnia, 11. Tchawica.

ległemi częściami, najważniejsze są *głosowe struny* (ob.), zawierające odstęp zwany *głośnią* (ob.). Wielkość jej zależy od płci i wieku, obszerniejsza jest u mężczyzn niż u kobiet, zupełnie się wykształca dopiero w okresie dojrzałości. Powierzchnia wewnętrzna krtani wysłana jest błoną śluzową, pokrytą warstwą cylindrycznego migawkowego nabłonka; krew tętniczą otrzymuje z tętnic tarczowych, krew żylna wlewa się do żył jarzmowych, unerwienie przez gałęzie nerwu błędnego.— **T.** jest dalszym ciągiem krtani, leży przed przełykiem, po za wcięciem półksiężycowem mostka wchodzi do klatki piersiowej, gdzie na wysokości trzeciego kręgu grzbietowego dzieli się na dwie gałęzie, *oskrzela*. Każde oskrzele, dochodząc do płuc (ob.), rozdziela się odpowiednio do liczby zrazów płucnych, prawe na trzy, lewe na dwie gałęzie, które wnikają w tkankę płucną i tam na coraz

drobniejsze rurki się rozdzielają (ob. Płuca). **T.** składa się z 16—24 poziomo nad sobą ułożonych pierścieni chrzęstnych, z tyłu połączonych tkanką włóknistą. Brzegi sąsiednich pierścieni połączone są sprężystemi więzami. Długość przeciętnie dosięga 12 cm., średnica od 20—22 milimetrów. Powierzchnia wewnętrzna tchawicy wysłana jest błoną śluzową i nabłonkiem wielowarstwowym, cylindrycznym, migawkowym; ruchy migawek zwrócone są do krtani w celu przesuwania wydzieliny śluzowej do tej ostatniej. Ukrwienie i unerwienie to samo co krtani.

Tchórz, ob. Łasica.

Tchórznicki Józef, przydomku *Mniszek*, lekarz, * 1849 r. w gub. Siedleckiej, po ukończeniu gimnazjum w Siedlcach wstąpił na wydział lekarski uniwersytetu warszawskiego. Był początkowo lekarzem ziemskim w gub. Orłowskiej, 1877 był lekarzem wojskowym w wojnie tureckiej, a następnie lekarzem ziemskim w gub. Kurskiej. W r. 1884 powrócił do kraju jako lekarz szpitala w Sterdyni, gub. Siedleckiej, w r. 1894 został lekarzem miejskim w Warszawie, w 1889 ordynatorem szpitala na Pradze i w tymże roku założył instytut szczepienia ospy. Ogłosił znaczną liczbę prac z zakresu hygieny, jak: „Pilne sprawy hygieniczne“ (1896); „Dla zdrowia ludu“. „System przelewny oczyszczania miejsc ustępowych“ (1897); „Piekarnie warszawskie pod względem sanitarnym“ (1900); „Kąpiele ludowe“ (1902); „W otchani“ (1902) i in.

Tczewo (po niem. *Dirschau*), dawniej w województwie Pomorskiem, dziś w pruskiej regencji Gdańskiej, na lewym brzegu Wisły, o 4 mile od Gdańska odległe miasto, założone zostało 1209. **T.** ma 12,000 m. Na Wiśle zbudowano tu dwa monumentalne mosty, z których jeden, wzniesiony 1850—57 r.; wspaniały kratowy most żelazny, 837 metrów długi, zaliczany bywa do największych dzieł tego rodzaju budownictwa. Drugi most, również z żelaza, wzniesiony został w roku 1888—91 i służy wyłącznie do drogi żelaznej. **T.** ma kilka garbarni, fabryk wyrobów żelaznych, rolniczych, prowadzi handel drzewem i bydłem. Od 1466—1772 należało do Polski.

Te, w chemji symbol atomu telluru (ob.).

Teagenes, tyran Megaris, panował około roku 625 przed Chr.

Teano, nazwisko kilku znanych w starożytności niewiast greckich; najsłynniejszą z nich jest żona filozofa Pytagorasa, o której wszelako mało co wiemy pewnego; zostało pod jej imieniem 7 listów (wyd. z tłóm. Wielanda przez K. Ad. Grimma, Duizb. 1791), które uznano przecież za utwór czasów późniejszych. Oprócz tego słynęły także: *Teano*, filozofka ze szkoły Pytagoresa, i *Teano* z Lokrydy, poetka liryczna; pisma ich obu zaginęły.

Teano Kaliksta. ks., córka Wacława, hr. Rzewuskiego i Rozalii z książąt Lubomirskich, * 1810 r. w Opolu, † 1842 w Rzymie. Od 1840 małżonka księcia Michała Anioła Caetani Teano. Posiadała gruntownie języki, angielski i łaciński i napisała najprzód w języku niemieckim wydane, a potem na włoski przerobione dzieło o muzyce, które wyszło 1841 w Rzymie. W rękopisie zostawiła: „Opis Kolizeum w Rzymie“, „Polidor“, powieść, „Przeszkody“ komedja w 2 aktach i „Łaska i przeznaczenie“, romans w 2 tomach, który Henryk Rzewuski wydał 1851 pod swem imieniem.—Por. A. E. K. Koźmiana „Wspomnienie o K. z Rzewuskich księżnie Teano“ (Warszawa 1843).

Teatotalizm (ang.), system zupełnej wstrzemięźliwości od napojów alkoholicznych, ugruntowany 1832 przez Livesaya w Prestonie. Por. Teetotaler.

Teatr z greck *theatron*, od *theaomai* przyglądam się. W starożytności nazywano **T.** część gmachu widowisk publicznych, dla widzów przeznaczoną, czasami także i całe zabudowanie, ale nigdy sama scenę. **T.** starożytne, t. j. gmachy główne, miały zwykle kształt półkola, którego dwa końce były połączone. Przestrzeń pomiędzy tem półkolem a sceną zapełniała orkiestra. Każdy więc **T.** starożytny składał się z trzech części: 1) z przestrzeni półkolistej dla widzów; 2) orkiestry, miejsca także półkolistego pomiędzy siedzeniami widzów i sceną; 3) ze sceny z zabudowaniem poprzecznem. Ogólny ten rozkład był takiż w **T.** greckich, jak i rzymskich; w szczegółowych jeno urządzeniach zachodziły niejakie zmiany. U Greków bywały **T.** po świątyniach najwspanialszemi budowlami. Widowiska teatralne służyły nietylko dla rozrywki, ale nadto miały jeszcze i znaczenie religijne; stąd też każde znaczniejsze miasto greckie lub rzymskie posiadało swój **T.** Początkowo budowano **T.** z drzewa, później z kamienia. Wzorem **T.** kamiennych był **T.** Dionyzosa w Atenach, zbudowany za czasów Temistoklesa i mieszczący w sobie 30,000 osób. W Rzymie pierwszy **T.** z siedzeniami dla widzów zbudował M. Aemil. Lepidus († 13 r. prz. Chr.). **T.** M. Aemil. Scaurusa (spółczesnego Cyceronowi i Cezarowi) mógł pomieścić 80,000 osób. Pierwszy kamienny **T.** w Rzymie wzniósł Pompejusza, a na wzór jego budowano tego rodzaju gmachy i w stolicy i po miastach prowincjonalnych. Przy budowie olbrzymich **T.** starożytnych troskliwie baczono na zastosowanie praw akustycznych. **T.** starożytne podlegały dozorowi urzędników państwa, w Grecji na czele zarządu widowisk teatralnych stał Archont Eponymos. Aktorowie byli utrzymywani kosztem publicznym; chórów dostarczali obywatele zamożniejsi, utrzymywali je i zaopatrywali we wszelkie potrzeby i ubiory. Gmachy teatralne wznoszono kosztem państwa, ale utrzymanie ich ze wszystkiemi przyrządami, a więc i z dekoracjami należało do przedsiębiercy teatru, a jego nakłady pokrywane były opłatą wstępnego (*teorikon*), które wynosiło 2 obole (4 gr. pol.), a od czasu Peryklesa za uboższych obywateli bywało przez rząd wypłacane. Nowoczesny **T.**, jakkolwiek pod niektóremi

względami do starożytnego podobny lub zbliżony, wogóle jednak co do istoty swej znacznie się od niego różni. Składa on się obecnie z trzech części: 1) *ze sceny*, 2) *z pomieszczenia dla publiczności*, 3) z *lokalów pobocznych*. Scena oddzielona jest od widzów zasłoną (kortyną), podnoszącą się w górę na początku aktów, a przy zakończeniu ich zapadającą. Za zasłoną znajdują się z obu stron *kulisy*, stanowiące boczne ściany perspektywy; głąb zaś sceny zajmuje perspektywa, tworząca przedłużenie dekoracji i według okoliczności przedstawiająca salon, izbę, świątynię, więzienie, las, otwarte pole i t. d. Nowszemi czasy wprowadzono przy wyobrażeniu krajobrazów w miejsce kulis ściany przedstawiające widoki natury, uzupełniono w głębi sceny perspektywę na sposób dioramy; wszakże nowość, ta, zalecająca się zbliżeniem do rzeczywistości i wierniejszem naśladowaniem przyrody, nie zawsze może być zastosowana, mianowicie przy szybkich zmianach sceny. Spód czyli podłoga sceny zowie się *podium*, z przodu nieco w tył wzniesiona, celem przedstawienia rozleglejszego widoku. Pod podium i nad sufitem umieszczona jest maszynerja kulisowa. Miejsce przeznaczone dla publiczności oddzielone jest od sceny przez *orkiestrę*. Do orkiestry przylega *parkiet*, obejmujący oddzielne miejsca czyli *krzesła;* przy parkiecie rozciąga się *parter*. W około parkietu i parteru wznoszą się 3 lub 4 rzędy *lóż*, nad temi zaś znajduje się pomieszczenie dla widzów najniższe ceny płacących, nazywane *galerją*, *paradyzem* i t. d. Trzeci dział teatru nowoczesnego składa się z lokalów pobocznych dla użytku bądź publiczności, bądź sceny przeznaczonych. Do pierszwych należą tak zwane *foyer* (ogniska), w których widzowie przechadzają i posilają się, lub spoczywają; sale te, zwykle obszerne, bywają w większych teatrach z wielkim przepychem urządzane. Prócz tego należą tu korytarze loże otaczające. Pomieszczeniami służącemi dla użytku sceny są składy czyli magazyny dekoracji, ubiorów, różnych przyrządów, biblioteka teatralna i t. d. Co do rozmiarów nowoczesne **T.** o wiele są mniejsze od starożytnych. Najobszerniejsze są **T.** włoskie (w Neapolu i Medjolanie mogące pomieścić 4 — 5,000 osób). Pod względem okazałości i przepychu najpierwsze miejsce między **T.** nowoczesnemi zajmuje nowoodbudowany (1874) **T.** Opery wielkiej w Paryżu. Wspaniałe są również **T.** w Lyon, Bordeaux, Marsylji, Medjolanie (*La Scala* zwany), Neapolu (*San Carlo*), Wenecji (*Fenice*), Berlinie (gmach opery), Monachjum (teatr dworski), w Londynie (teatr królewski i *Druy Lane*), w Wiedniu (opera cesarska t. z. Burg). Obecnie istniejące **T.** są albo rządowe albo też zakładami miejskiemi. Pierwsze zostają pod kierunkiem intendentów rządowych, ostatnie zaś pod dozorem zwierzchności miejskiej, która zatwierdza dyrektorów, obejmujących przedsięwzięcia tego rodzaju na swą odpowiedzialność. Z pomiędzy państw europejskich Francja najgorliwiej popiera **T.** i wszystko, co się z nim wiąże. W nowszych czasach stosują w układzie sali formę podkowy, jako odpowiadają najlepiej wymaganiom akustyki, chociaż teoretycy twierdzą, że forma owalna, lub półkola byłaby lepsza. W mniejszych teatrach dramatycznych stosują także formę $^3/_4$ koła. W prowadzono również więcej wyjść i schodów, żeby publiczność mogła łatwo opróżnić teatr. Maszynerje na scenie robią się przeważnie z żelaza, oświetlenie elektryczne. Robiono próby usunięcia ze sceny dekoracji, jak bywało za czasów Szekspira. Publiczność musi sobie wyobrażać miejsce akcji. Próby te robione w Monachium na t. zw. „Shakespeare Bühne“ dały dobre rezultaty. Naogół jednak panuje dążność do wywołania możliwie realnego wrażenia. Najwyżej pod tym względem stała trupa księcia Mejningeńskiego, która odbywała podróże po Europie i w r. 1884 bawiła w Warszawie. Porów. Stracka „Das altgriech. Theatergebäude“ (Potsd. 1843); Gepperta „Die altgriech. Bühne“ (Lipsk 1843 ; Wieselera „Ueber die Thymele des griech. Theaters“ (Götting. 1847), tegoż „Theatergebäude und Denkmäler des Bühnenwesens bei den Griechen und Römern“ (tamże 1851); Ferrary „Storia e descrizione dei theatri antichi e moderni“ (Medjol. 1839). Schönborna „Die Skene der Hellenen“ (Ber. 1861); Bondota „Histoire et statistique des théâtres de Paris“ (Paryż 1852). Küstnera „Vier und dreissig Jahre meiner Theaterleitung“ „Lipsk 1853).

Teatr marjonetek, ob. Marjonetki.

Teatr komedji francuskiej, ob. Théâtre français.

Teatr polski, ob. Polski teatr.

Teatr wolny, ob. *Théatre libre.*

Teatralna cenzura, prawo przysługujące władzom rządowym oceniania przed wystawieniem sztuk teatralnych, ze względu na obyczajność, oraz spokój publiczny. W niektórych państwach, jak w Niemczech, funkcje te spełnia urząd policyjny. We Francji istnieje specjalny urząd cenzury teatralnej. W Rosji cenzura teatralna należy do wydziału cenzury ogólnej.

Teatralna perspektywa, ogół prawideł, według których urządza się i dekoruje scenę, żeby wywołać jak najbardziej realne wrażenie na widzu.

Teatyni *(Clerici regulares Theatini, vulgo Cajetani)*, zakon religijny, założony 1524 r. przez św. Kajetana de Thiene, spólnie z Janem Piotrem Caraffa, biskupem Theate albo Chieti w Neapolitańskiem (późniejszym papieżem Pawłem IV), Pawłem Conziglieri i Bonitacym Colle, i potwierdzony przez papieża Pawła III 1540 i przez Piusa V 1568, Celem zakonu było nauczanie młodzieży, zbijanie błędów przeciwnych wierze, ożywianie własnym przykładem ducha religijnego. Początkowo osiedli w Wenecji i w Neapolu, skąd rozszerzyli się we Włoszech i Hiszpanji; w mniejszej liczbie znajdowali się we Francji i Niemczech. **T.** wysyłali misjonarzów swych do Armenji, Mingrelji, Georgji, Arabji i Persji. W Warszawie

byli **T.** od 1696—1788 i mieli kolegjum dla młodzieży przy ulicy Długiej, gdzie był później dom Ostrowskiego. We Lwowie mieli alumnat dla kleryków ormiańskich. Dziś znajdują się **T.** w Rzymie, Neapolu, Florencji, Bolonji, Mesynie i Palermo.

Teba, plemię, ob. Tibbu.

Teba, Eugenja Marja de Guzman, hr. **T.,** ob. *Eugenja* cesarzowa francuska.

Tebańska legja *(Legio Theabica),* według legendy, nazywała się legja rzymska, zebrana z egipskiej prowincji Tebaidy w III w. i wysłana przez cesarza Maurycjusza przeciwko chrześcijanom w Galji. Gdy legja ta, z chrześcijan po większej części złożona, odmówiła posłuszeństwa, była naprzód dwa razy dziesiątkowaną, a następnie wszyscy jej pozostali żołnierze na śmierć skazani (w St. Maurice czyli Martinach). Działo się to 286, 297 czy też 303. W martyrologji liczą tych męczenników na 6—10,000. Kościół obchodzi pamiątkę męczenników **T.** 22 września.

Tebris *(Täbris, Tauris),* miasto główne perskiej prow. Azerbeidżanu, wśród żyznej równiny nad rz. Adżydżajem, na wysokości 1,350 m, nad p. m. położone, posiada ruiny średniowiecznego zamku, willę następcy tronu, kilkaset meczetów, pięć kościołów ormiańskich, wielkie bazary i karawan-seraje, oraz 160—170,000 miesz.

Teby *(Thebae),* u Greków Diospolis, w Biblji No lub No-Ammon, gród Ammona, w starożytności wielkie i sławne miasto stołeczne Wyższego Egiptu, leżało nad Nilem, słynęło z bogactwa, wspaniałości gmachów i czci Ammona. Później **T.** ustąpiły pierwszeństwa miastu Memfis, a gdy następnie jeszcze Ptolemeusz Lagi zbudował Ptolemaidę, upadało już coraz szybciej i nareszcie za czasów Strabona było już miastem podrzędnem. Za panowania Arabów na terytorjum dawnych **T.** powstały cztery osady: Karnak i Luxor, na prawym, Medinet-Habu i Gurnah na lewym brzegu Nilu. Istnieją tu jeszcze wspaniałe zwaliska starożytnej świątyni państwa pod Karnakiem i świątynie pod Gusnah (Osymandjasza), świątynia Ramzesa III pod Madinet Habu, królowej Namt-Amen przy libijskiej ścianie skalistej, kolosy Mnemona, groby królewskie 18—20 dynastji.

Teby, teraz *Thiva,* stolica Beocji i jedno z najważniejszych miast starożytnej Grecji, miejsce urodzenia Pindara, Epaminondasa i Pelopidasa, założone były według podania przez Kadmusa, który około r. 1500 prz. Chr. miał zbudować zamek Kadmeę, warownię **T.** Najdawniejszy rząd w Tebach był monarchiczny i znane są powszechnie podania, ściągające się do tragicznych losów Edypa, walki siedmiu bohaterów przeciwko **T.** (około 1225 r. prz. Chr.) i wyprawy Epigonów. Podczas wojen perskich w **T.** był rząd oligarchiczny, który później zamienił się w gminowładztwo przez Pelopidasa i Epaminondasa, dwu wielkich bohaterów, ostatecznie utwierdzone w 378. Od tej chwili poczyna się sława i wielkość **T.** Genjalny wódz i wielki obywatel Epaminondas na czele pełnych zapału dla wolności obywateli łamie w bitwie pod Leukrtą r. 371 prz. Chr. i pod Mantyneą 362, potęgę Spartańczyków i podnosi **T.** do znaczenia Sparty i Aten. Ale po śmierci tych dwu wielkich mężów potęga **T.** upadła skutkiem udziału w dziesięcioletniej wojnie świętej (od r. 356). Nakoniec po bitwie pod Cheroneą 338 **T.** utraciły wolność i przeszły pod panowanie Macedonji. Powstanie przeciwko Macedończykom po śmierci Filipa sprowadziło zburzenie miasta przez Aleksandra W. w 335 Wprawdzie w 20 lat potem **T.** napowrót odbudowane zostały, ale nie powróciły już nigdy do dawnego znaczenia.

Techniczny, ob. Technika.

Tecel Jan, ob. Tezel.

Technika, praca przemysłowa, zbiór środków potrzebnych do wytworzenia pewnego produktu, w dalszem znaczeniu biegłość w wykonywaniu pewnej czynności, jak **T.** malarstwa, **T.** gry na skrzypcach. *Technik,* praktyk zajmujący się prowadzeniem prac w fabryce, przy robotach inżynierskich. Niekiedy nazwa technika oznacza człowieka wykształconego w średniej szkole technicznej, w różnicy od inżyniera. *Techniczny,* tyczący się techniki, jak *praca techniczna, słownictwo techniczne. Wyrażenia technizne,* wyrazy i wyrażenia używane w pewnej gałęzi działalności ludzkiej, w rzemiosłach, naukach, handlu i t. p. *Wojska techniczne,* toż co saperzy, pjonierzy, lub też oddziały przeznaczone od obsługi dróg żelaznych i telegrafów wojennych. *Techniczne instytuty, techniczne szkoły,* ob. Politechnika.

Technologja (z grec. *techne,* rzemiosło, sztuka), nauka o sposobach i metodach zamiany surowych produktów natury na przedmioty nadające się do użytku. Produkty naturalne w bardzo niewielkiej tylko liczbie znaleść mogą bezpośrednio zastosowanie do zaspakajania potrzeb człowieka i wymagają wogóle pewnego przerobienia, które polega na zastosowaniu praw fizycznych i chemicznych. W pierwszym razie zmieniamy tylko postać, w drugim i samą istotę materjalną ciał. Według tego cały przemysł rozpada się na dwa działy, mechaniczny i chemiczny. **T.** *mechaniczna* zajmuje się przerabianiem metali na blachy i druty, obrabianiem drzewa przez piłowanie lub heblowanie, przeróbką włókien, jak przędzalnictwem, tkactwem, wyrobem papieru i t. d. **T.** *chemiczna* zaś otrzymywaniem przetworów chemicznych, wyrobem materjałów oświetlających, jak stearyny i gazu, środków pokarmowych, jak cukru, piwa, wódki, farbiarstwem, garbarstwem i t. d. Wiele zresztą gałęzi przemysłu podchodzi częścią pod jeden, częścią pod drugi dział **T.,** jak np. fabrykacja szkła, lub wyrobów garncarskich. Co do sposobu traktowania, **T.** może być *empiryczną* lub *racjonalną, specjalną* lub *porównawczą.* Podział **T.** systematyczny daje się przeprowadzić albo na za-

sadzie materjałów pierwotnych (fabrykacja wyrobów wełnianych, metalowych, drewnianych), albo też według podziałów przyjętych w życiu społecznem (kowalstwo, ślusarstwo, tkactwo). Najważniejsze dzieła poświęcone **T.** ułożone są słownikowo. Literatura **T.** w językach obcych bardzo jest bogatą, ważniejsze dzieła są: Prechtl „Technologische Encyklopädie“ (20 t., 1829—1855, oraz suplementa wydawane przez Karmarscha), Wagner-Fischer „Handbuch der chemishen Tecbnologie“ (14 wyd., 1893); Karmarsch (**T.** mechaniczna, 2 t., 6 wyd., 1897); Weisbach (również mech., 1865), Muspratt (1865), Bolley (od 1862); Payen „Handbuch der technischen Chemie“ (2 t., 1870—74); Dammer „Handbuch der chemischen Technologie“ (od 1895); Lueger „Handbuch der gesammten Technik“ (od 1894); Karmarsch „Geschichte der Technologie;“ Wagner „Podręcznik technologji chemicznej“ (przekład Grabowskiego i Fuchsa, Warszawa, 1877); Prauss, Flaum i Małyszczycki „Encyklopadja techniczna“ (1892). Najważniejsze pisma techniczne polskie są: *Przegląd techniczny* (Warszawa) i *Czasopismo techniczne* (Lwów).

Teck, ród książęcy niemiecko-angiel. W wiekach średnich małe księstewko w Szwabji. W XI w. przeszło w ręce Berchtolda von Zähringen, którego wnuk Eterecht; od 1186 miał tytuł księcia Teck. Potomkowie jego wygaśli w linji męskiej 1489 r. Księstwo **T.** przeszło do Wirtembergji, której książęta przyjęli z przyzwolenia cesarza Maksymiljana tytuł i herby książąt Teck (1493). Tytuł ten nosili do r. 1806. W r. 1863 i 1870 dzieci księcia Aleksandra Wirtemberskiego (* 1804 r., † 1885) i hrabiny Klaudyny von Rhédey (obdarzonej tytułem hrabiny v. Hohenstein), otrzymały prawa książąt krwi i tytuł ks. Teck. Książę Franciszek **T.** (* 1837), ożenił się z księżniczką królewską angielską Marją, córką ks. Cambridge i w 1871 otrzymał od króla Wirtenberskiego, tytuł księcia (Herzoga). Córka najstarsza ks. **T.**, księżna Wiktorja Marja zaślubiła w 1893 księcia Yorku, obecnego księcia Walji i następcę tronu angielskiego. Ks. Franciszek **T.**, który był generałem angielskim, † 1900 w White Lodge pod Richmond na rozmiękczenie mózgu, 3 synowie jego służą w armji angielskiej. Małżonka księcia † 1897, zostawiła pamiętniki. Por. Cooke „Memoir of H. R. M. princess Mary Adelaide, Duchess of Teck“ (Londyn, 1900).

Tecoma *(Trąba)*, rodzaj roślin z rodziny bignonjowatych, drzewa lub wijące się krzewy, z okazałemi kwiatami, zebranemi w grona, i torebkami podłużnemi. Około 80 gatunków w Stanach Zjednoczonych i Brazylji. **T.** *radicans (Campsis radicans), jasmin wirginijski,* hoduje się często w Europie.

Tectander Józef, właściwie *Zimmermann*, lekarz i rymopis łacińsko-polski, * 1500 w Krakowie, † 1543 tamże. Ukończywszy nauki w mieście rodzinnem, a następnie w Padwie, przebywał za powrotem do kraju na dworze Piotra Kmity, wojewody krakowskiego, poczem został lekarzem królowej Bony, a później Izabeli, córki Zygmunta I, królowej węgierskiej. Dzieła jego celniejsze są: „Morbi gallici curandi ratio exquisitissma a variis iisdemque peritissimis medicis conscripta“ (Bazyleja, 1536); „Claudi Galeni Pergameni Opera“ (tamże, 1536); „Elegiae III de peregrinationibus suis ad Petrum Kmita“ (Kraków, 1542).

Tectona *(teczyna, tekowe drzewo, teakowe drzewo)*, rodzaj roślin z rodziny wilułkowatych, wielkie drzewa z wielkiemi liśćmi całobrzegiemi, mają kwiaty drobne, zebrane w obfite grona, pestczaki czterokomórkowe. Najważniejszym gatunkiem jest **T.** *grandis*, wysokie i wysmukłe drzewo Indji wschodnich, Cejlonu i Jawy, 40 m. wysokie, o gałęziach rozłożystych, liściach owalnych i kwiatkach białych. Drzewo, bogate w krzemionkę, jest nader trwałe, przewyższa podobno trwałością trzykrotnie drzewo dębowe, c. wł. 0,89; nadaje się wybornie do budowy okrętów. Największe lasy tekowe istnieją w górzystych częściach Malabaru, Birmy i Sjamu, które z tego powodu są pożądliwe dla Anglików. **T.** udaje się na gruncie najbardziej jałowym. Odwaru liści używają Malajczycy przeciw cholerze; liście barwią tkaniny jedwabne i bawełniane na purpurowo. *Drzewo teakowe afrykańskie* pochodzi zdrzewa *Fieldia africana*, należącego do rodziny ostrojowatych (*Gesneraceae*).

Tectorium, tkanka druciana, wielokrotnie zanurzana we wrzącym oleju lnianym i suszona, skąd oka wypełniają się błoną z utlenionego oleju lnianego utworzoną. Jest dosyć przezroczysta i może być użyta jako surogat szkła. Ma barwę żółtawo-zieloną, ale daje się dobrze farbować; jest niewrażliwa na deszcz i promieniowanie słoneczne, a grad jej nie uszkadza. Ztąd dobrze zastępować może dachy szklane.

Teda, naród, ob. Tibtu.

Tedesco (włos.)—niemiec, niemieckie.

Te Deum laudamus (łac. *Ciebie Boże chwalimy*, w skróceniu: *Te Deum*), początkowe wyrazy hymnu dziękczynnego, zwanego Ambrozyjańskim, którego układ przypisują św. Ambrożemu. Hymn ten bywa zwykle śpiewany w kościołach katolickich i protestanckich podczas uroczystości dziękczynnych, np. po odniesionem zwycięstwie nad nieprzyjacielem i t. p.

Tees, rzeka w północnej Anglji, bierze początek w hr. Westmoreland pod Crossfell i ubiegłszy 127 klm. wpada do morza Północnego.—Inna rzeka **T.**, w hrabstwie Hampshire, uchodzi do kanału La Manche.

Teetotaler, *Teatotaler*, w Ameryce i Anglji, nazwa członków towarzystw wstrzemięźliwości, którzy zupełnie (stąd nazwa) wyrzekli się wszelkich trunków odurzających. Por. Teatotalizm.

Tef, trawa, ob. Eragrostis.

Tefilim lub *Taphilin*, zowią się u Żydów przyrządy obrządkowe, z pergaminu zrobione, formę sześcianu mające, przy modlitwie porannej każdodziennie, wyjąwszy sobot i świąt, używane, do których przymocowane są długie rzemyczki. Znaków tych jest dwa: jeden przywiązuje się do lewej ręki wyżej łokcia i nazywa się **T.** *ręczne* (**T.** *szel jad*), drugi kładzie się za pomocą tychże rzemyczków na głowę w górnej części czoła i nosi nazwę **T.** *główne* (**T.** *szel rosz*). Wewnątrz tych znaków znajdują się 4 kostki pergaminowe, na których napisane są ustępy z Pięcioksięgu Mojżesza. Do ich używania obowiązany jest każdy mężczyzna, mający 13 lat skończonych.

Teffir (oral), u muzułmanów nauka egzegezy Koranu. Por. „Die literarische Einleitung zu Geschichte des Korans von Nöldeche“ (1860); Święcicki „Literatura arabska“ (1902).

Tefryty, skały bazaltowe, niezawierające oliwinu, ob. Bazalt.

Tegal (*Tagal*), rezydentura na północnym brzegu holenderskiej wyspy Jawy, ma 3,782 klm. kw. i 1,076,000 miesz., w czem około 900 europejczyków. Miasto główne t. n. ma port i liczy 30,000 miesz.

Tegea, starożytne miasto Arkadji, początkowo przez królów rządzone, później ulegało Sparcie. Po bitwie pod Leuktrą stanęło na czele arkadyjskiego związku miast i istniało niepodległe aż do VIII w. po Chr. Ruiny **T.** leżą o 1 milę na południe od miasta Tripolizza.

Tegel, wieś niedaleko na północ Berlina położona, nad jeziorem t. n., ma zamek należący do rodziny Humboldtów. Miejsce urodzenia obu znakomitych braci, ma ich groby.

Tegenaria, ob. Pająki właściwe.

Tegern, jezioro w Bawarji, w okręgu Miesbach, 732 m. nad p. m., 6 klm. długie, 2 klm. szerokie, 72 m. głębokie.

Tegetthoff Wilhelm, von..., admirał austrjacki, * 1827 w Marburgu w Styrji, † 1871 w Wiedniu; po ukończeniu szkoły kadetów morskich w Wenecji, wstąpił 1848 jako porucznik do floty austrjackiej. Początkowo uczestniczył przy blokadzie Wenecji, potem we wszystkich wyprawach nad morzem Śródziemnem, zwłaszcza przeciwko państwom Berberyjskim, 1857 r. dowodził ekspedycją do wyspy Sokotory; 1860 r. towarzyszył arcyksięciu Maksymiljanowi w podróży do Brazylji; następnie dowodził oddziałem floty austrjackiej, krzyżującej podczas zaburzeń w Grecji po wodach greckich i lewanckich. 1864 dowodził połączoną flotą austrjacką i pruską, mającą za zadanie bronić brzegów północno-niemieckich przed blokadą duńską, i 9 kwietnia 1864 stoczył walkę pod Helgolandem, w której okazał wielką przezorność. Mianowany wskutek tego kontradmirałem, odznaczył się następnie podczas wojny austrjacko-włoskiej 1866, w której jako dowódca floty austrjackiej odniósł 20 lipca t. r. pod Lissa świetne zwycięstwo nad liczebnie silniejszą flotą włoską, dowodzoną przez admirała Persano. Awansowany za to na wice-admirała, później wysłany był do Meksyku, dla przewiezienia zwłok cesarza Maksymiljana. Na początku 1868 mianowany był w miejsce arcyksięcia Leopolda generalnym inspektorem marynarki.

Tegner Izajasz, najznakomitszy poeta szwedzki, * 1782 w Kirkernd w Wermlandji, † 1846, profesor w Lund, potem, od r. 1824 biskup w Wexiö. Z jego utworów poetyckich (7 t., Sztokholm, 1847—50), znany całemu światu poemat „Frithjofssaga“ (Sztokholm, 1825), który zjednał mu nieśmiertelną sławę i doczekał się nieprzeliczonych wydań i przekładów na wszystkie niemal języki żyjące, ukazał się po raz pierwszy w r. 1825 w Sztockholmie. Naszemu językowi przyswoili ten poemat: Józef Grajnert (Warszawa, 1859), J. Wiernikowski (Petersburg, 1861) i L. Jagielski (Poznań, 1856). Oprócz tego napisał **T.** znaczną liczbę drobnych poezji lirycznych, oraz większych rozmiarów utwory, jak: „Axel“ i „Svea,“ za którą otrzymał 1811 r. nagrodę od akademji. Wydał także swe wyborne „Mowy szkolne.“ W r. 1853 wzniesiono **T.** kolosalny posąg w mieście Lund, ze składek narodowych całej Szwecji. Bjografję **T.** napisał zięć jego Böttiger (przekład niemiecki Wilkena. Berlin, 1847).

Tegucigalpa, stolica (od 1880) środkowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Honduras, nad rzeką Rio Choluteca, na 1,036 m. nad p. m. położona, ma kilka gmachów publicznych i liczy 12,000 miesz. *Departament* **T.** ma 9,000 klm. kw. i 61,000 miesz., jest krainą górzystą, obfitującą w żelazo, miedź, srebro, złoto i węgiel.

Teheran, stolica Persji i prowincji t. n., u południowego podnóża góry Elbrus, od 1798 rezydencja szachów perskich, ma 80,000 miesz. (w zimie 120—130,000), wspaniały pałac szacha, arsenał, szkołę wojskową, liczne meczety, łaźnie, karawanseraje. W okolicy **T.** znajdują się liczne pałace i ogrody. **T.** jest punktem krzyżowania się wielu ważnych dróg.

Tehuantepec, miasto w meksykańskim stanie Oaxaca, nad brzegiem oceanu Spokojnego (*zatoką Tehuantepec*), liczy 8,000 miesz. po większej części kolorowych, żyjących z przemysłu i handlu. Część lądu Ameryki, pomiędzy zatoką **T.** z jednej a zatoką Goazalcualco z drugiej strony, zwana *międzymorzem Tehuantepec* (210 klm. szerokości), była przedmiotem rozmaitych projektów otworzenie tutaj komunikacji pomiędzy obu oceanami, aż nakoniec w 1894 dzieło to doprowadzono do końca kosztem 20 mil. dolarów. Por. Brosseur de Bourbourg „Voyage sur l'Isthme de Tehuantepec“ (Paryż, 1862).

Teichmann Antoni, kompozytor i nauczyciel śpiewu, * 1798 w Buchołowie (Anhersdorf) pod Wrocławiem, † 1877, pobierał nauki w uniwersytecie wrocławskim. Później był nauczycielem mu-

zyki w domu hr. Mieroszewskiego w Zagórzu pod Krakowem i z rodziną jego odbył podróż do Włoch. Za powrotem został wiolonczelistą w orkiestrze teatru warszawskiego i był nauczycielem śpiewu w najznakomitszych domach prywatnych. Od 1839 wykładał naukę śpiewu w instytucie wychowania aż do 1861, w którym otrzymał pensję emerytalną. Wydał „Wokalizy na sopran, tenor i kontralt“ i wiele utworów do śpiewu, między którymi odznaczał się zbiór p. t. „Album liryczne“ (Warszawa, u Sennewalda). Kompozycje wokalne **T.** nietylko w kraju ale i za granicą używały zasłużonego uznania.

Teichmann (**T.**-*Stawiarski*) Ludwik Karol, anatom, * 1823 w Lublinie, † 1895. Szkoły średnie skończył w Radomiu, medycynę studjował w Dorpacie, Heidelbergu i Getyndze, gdzie się doktoryzował i został docentem anatomji, skąd w r. 1861 powołany został na katedrę tegoż przedmiotu do Krakowa. W kwestji naczyń limfatycznych stanowił powagę, a za preparaty anatomiczne uzyskał nagrody na wystawach powszechnych w Paryżu i Wiedniu. Ogłosił „Das Saugadersystem“ (Lipsk, 1861), dzieło obszerne z 18 tablicami, nadto liczne rozprawy, jak „Ueber das Haematin“ (w *Henles Zeitschrift für ration. Medicin*, 1856); „Badania anatomiczne w przedmiocie objętości komórek sercowych“ (*Rocz. Tow. Nauk. Krak.*, T. VIII, 1864); „O wartości niektórych nowszych badań chłonic, tudzież naczyniach limfatycznych krtani“ (tamże, T. XIX, 1871) i in. Do dzieła Luschki „Der Kehlkopf des Menschen“ (Tubinga, 1871) opracował ustęp o naczyniach limfatycznych krtani.

Teichmann Ludwik.

Teifun, orkan, ob. Tyfon.

Teina, ob. Kafeina.

Teirich Walenty, rysownik i pisarz z zakresu sztuki, * 1844 w Wiedniu, † 1877; kształcił się w akademji sztuk pięknych w mieście rodzinnem, następnie odbył dłuższą podróż po Włoszech, Austrji, Niemczech, Holandji, Belgji, Francji i Anglji, przyczem gruntownie zapoznał się z renesansem włoskim i niemieckim; po powrocie 1868 został docentem, następnie profesorem w szkole przemysłowej przy muzeum austrjackiem i zarazem docentem przy politechnice. Od 1872 wydawał „Blätter für Kunstgewerbe“; nadto ogłosił: „Die moderne Richtung in der Bronze und Möbelindustrie“ (1868); „Die Ornamente aus der Blütezeit der italienischen Renaissance“ (1871); „Marmorornamente des Mittelalters und der Renaissance in Italien“ (1874); „Kabinet, im Auftrag Sr. Majestät des Kaisers Franz Joseph I entworfen“ (1874); „Bronzen der italienischen Renaissance“ (1878).

Teichmüller Gustaw, filozof niemiecki, * 1832, † 1888. Był profesorem w Göttingen, Bazylei, a od 1871 w Dorpacie. Napisał między innemi: „Die wirkliche und Scheinbare Welt, neu Grundlegung der Metaphysick“ (1882); „Religion philosophie“ (1886) etc.

Teizm, ob. Deizm.

Tejada, Sebastjan Lerdo de..., prezydent rzeczypospolitej Meksykańskiej, * 1827 w Jalapa, w stanie Veracruz. Zawód polityczny rozpoczął **T.** 1855 jako członek najwyższego trybunału sprawiedliwości. Za prezydentury Comonforta był 1857 przez 3 miesiące ministrem spraw zagranicznych i prezesem gabinetu. Wybrany 1861 r. do kongresu, był marszałkiem izby deputowanych do maja 1863; w obec napaści Francuzów popierając ciągle Juareza (ob.), objął 1863 zarząd ministerjum sprawiedliwości a potem spraw zewnętrznych i podczas walki z cesarstwem był obok prezydenta najczynniejszym organizatorem oporu przeciw najezdcom. On to głównie skłonił Juareza do rozstrzelania cesarza Maksymiljana (ob.). Po ustąpieniu nieprzyjaciół został prezesem najwyższego trybunału, a po śmierci Juareza jednomyślnie prawie był wybrany (1872) prezydentem rzeczypospolitej.

Tejas, ostatni król Ostrogotów, poległ 552 z resztą swego ludu pod Cuma.

Tejmuraz, imię kilku królów georgijskich czyli gruzyjskich, z których *Tejmuraz I* odziedziczył Kachetję, następnie otrzymał Kartalinję, lecz 1634 został z kraju wygnany.—*Tejmuraz II*, syn Herakljusza, od r. 1731 król wyższej Kachetji, otrzymał 1744 Kartalinję, wygnany 1760, † 1762 w Rosji.

Tejo, ob. Tajo.

Teju (*Tejus*, *Tupinambis*), rodzaj jaszczurek, obejmuje gady amerykańskie, z 2 lub 3 fałdami na gardle. *T. teguixin*, do 2 m. długi, czarnobrunatny z białemi plamami, w Ameryce płd., karmi się roślinami i drobnemi zwierzętami; jest przedmiotem zawziętego polowania dla smacznego mięsa.

Tekely, *Tökely* lub *Tököly* Emeryk, hr., * 1656 w Kezmark w Węgrzech, † 1705 r. w Nikomedji, w Azji Mniejszej syn hr. *Stefana* **T.**, przywódcy stronnictwa niechętnego Austrji, zbiegł po śmierci ojca (1671) do Apafiego, księcia Siedmiogrodu, zebrał około siebie pewną liczbę malkontentów i wsparty oddziałem posiłkowym siedmiogrodzkim zdobył 1678 kilka fortec oraz miast górskich i dotarł aż do Austrji Wyższej. Po sejmie ödenburskim **T.** oddał się pod opiekę sułtana Mahmuda IV, został przez niego ogłoszony królem węgierskim, pojął 1682 za małżonkę wdowę po ks. Franciszku Rakoczym, zdobył tegoż roku Koszyce, gdzie zwołał sejm, na ktorym odebrał jako król hołd od stanów węgierskich. Następnie walczył spólnie z Turkami pod Wiedniem. Po świetnem zwycięstwie Jana Sobieskiego Turcy przymuszeni

byli ustąpić, a powstanie **T.** stało się pozorem do obalenia dotychczasowej ustawy i ogłoszenia na sejmie w Preszburgu korony węgierskiej dziedziczną w domu austrjackim. **T.** opuszczony od swych stronników schronił się do Turcji i brał udział w dalszych wyprawach Turcji przeciwko Austrji; 1698 r. bezskutecznie usiłował przeciągnąć Węgry na swą stronę. 1699 na zawsze z kraju wygnany.

Tekińcy *(Teke)*, szczep Turkmenów, osiadły na północ od Kapet Dagh aż do pustyni Karakorum i do Merwu, po dwuletnim zaciętym oporze i po zdobyciu fortecy Gek Tepe przez Skobelewa 1881 przyłączeni zostali do Rosji.

Tekla, święta, z Ikonionu, nawrócona na chrześcijaństwo przez św. Pawła, została przez zwierzęta w cyrku i ogień oszczędzona, bohaterka jednej powieści chrześcijańskiej z II w. Pamiątkę jej kościół obchodzi d. 23 września.

Tekowe drzewo, ob. Tectona.

Teksas, ob. Texas.

Tekst (z łac.), oznacza cały w jednym związku ciąg rzeczy pisanej (w przeciwstawieniu np. do przypisków), oraz w ściślejszem znaczeniu oryginał, egzemplarz dzieła i t. d.

Tekst masoretyczny. Pisownia hebrajska tekstu biblijnego jest nauką, wskazującą, ile wierszy, wyrazów, głosek, ile razy jeden i ten sam wyraz, każda głoska alfabetu w Piśmie Świętem i w którem miejscu się znajduje; jakiemi akcentami, znamionami i punkcikami samogłoskowemi czyli jednakiemi lub różnemi są oznaczone; które wyrazy inaczej są pisane, a inaczej czytane, które mają w sobie literę wielką, a które małą; które są pełne, to jest mieszczą w sobie oprócz punkcików samogłoskowych, brzmiących, jak *a, o, u, i*, także głoski *Alef, He, Waw, Jud*, uwydatniające takie brzmienie, a które są ułomne, t. j. pisane bez tych głosek, i t. d. Pisownia tekstu biblijnego nazywa się po hebrajsku *Massora*, t. j. *podanie*. Skreślona została w ciągu kilku wieków po zamknięciu Talmudu przez uczonych i zwierzchników akademji Tyberjady, którzy, podciągnąwszy pod ścisłą kontrolę całą osnowę hebrajską Pisma św. Starego Testamentu, zasłonili ją na zawsze od rozmyślnego lub przypadkowego sfałszowania. Ci piszący Massorę zwani byli *Massoretami* a było ich bardzo wielu. Pisownia tekstu biblijnego czyli Massora, wydrukowaną została w wielkich bibljach edycji weneckich i amsterdamskich i jest dwojaka: 1) Wielka czyli ogólna *(Massora G'dola)*, traktująca o rzeczy ogółowo i 2) Mała, szczegółowa *(Massora K'tana)*, ściągająca się do pojedyńczych wyrazów. Głównem jednak źródłem Massory jest stare pismo p. t. „Ochlahwe-Ochlah", które S. Frensdorf na język niemiecki przełożył i uwagami zaopatrzył (Hanuower, 1864).

Tektura, *papa*, papier bardzo gruby, otrzymuje się wprost jak papier, z kłaków lnianych i konopnych, z opadków wełnianych, skórzanych i t. d., albo też przez sklejenie kilku arkuszy papieru cieńszego, tak że wewnątrz bierze się papier pośledniejszy, a zewnątrz lepszy, stosownie do przeznaczenia **T.** Grubość **T.** wynosi 0,5—10 mm.; najcieńsze gatunki nazywają się też *kartonem*. **T.** *smołowcowa*, ob. Smołowiec.

Teku, napój, ob. Aristotelia.

Tekucz *(Tekutschi, Tecucin)*, miasto okr. w Rumanji (Mołdawji) nad Berladem, ma trybunał, prefekturę, gimnazjum, oraz 9,300 miesz.

Telamon, syn Eaka i Endeisy, brat Peleusa, po zamordowaniu przyrodniego brata Fokosa, uszedł do Salamis, gdzie po śmierci teścia swego Kychreusa został królem. Towarzyszył Herkulesowi i należał do wyprawy Argonautow. Synami jego byli Ajax i Teukros.

Telamoni (grec.)—nosiciele, atlanci, ob. Atlas.

Telautograf, ob. Telegraf.

Telaw, miasto powiatowe guberuji Tyfliskiej, nad rzeczką Turdo, ma 12,000 miesz. Założone 893 przez pierwszego cara kachetyńskiego Kirika, było potem stolicą carów kachetyńskich.—*Telawski powiat* ma na przestrzeni 3,385 kl. kw. 65,200 miesz. (Gruzinów, Ormjan i Tatarów).

Telechany, miasteczko w powiecie Pińskim, gubernji Mińskiej, nad jeziorem Telechańskiem, wchodzącem w skład kanału Ogińskiego; była tu niegdyś słynna fabryka fajansu.

Teleckie jezioro, ob. Ałtyn-nor.

Telefon, przyrząd służący do przenoszenia na odległość głosu, a w szczególności mowy ludzkiej, za pośrednictwem prądów elektrycznych. Pierwszy **T.** zbudował w 1860 Filip Reis, służył on wszakże tylko do przeprowadzania tonów muzycznych. **T.** Reisa składa się ze skrzynki drewnianej, zamkniętej od góry błoną; po obu stranach tej błony przyczepione są za pomocą szrubek druty idące od stosu galwanicznego. Do jednej szrubki dochodzi od środka błony cienka płytka platynowa, do drugiej ramię kąta platynowego, którego wierzchołek, umieszczony nad środkiem błony, dźwiga pręcik dotykający prawie błony. Ton czyli raczej falę głosową wprowadza się do skrzynki; ton ten wprawia błonę w drganie, przez co płytka platynowa wprawia się w przerywane zetknięcie z pręcikiem; jeżeli więc drgania głosu są dostatecznie silne, to powstaje tylokrotne przerwanie prądu, z ilu drgań składa się ton. Druty od przyrządu tego wychodzące dochodzą na drugiej stacji do zwoju magnetycznego (ob. Elektromagnetyzm), zawierającego wewnątrz drucik stalowy, któremu udzielają się drgania, sprowadzające ton taki sam, jaki był wysłany. Dla wzmocnienia głosu zwój połączony jest z rezonatorem. **T.** Reisa mógł służyć jedynie do przesyłania tonów, stanowił przeto tylko **T.** muzyczny; podobne były i niektóre inne urządzenia na podobnej zasadzie oparte, jak np. **T.** *Graya* (1874). Dopiero Graham Bell urządził **T.** mogący przesyłać i dźwięki artykulowane, zatem głos ludzki. **T.** *Bella* zaleca się zarazem pro-

stotą i nie wymaga wcale stosu galwanicznego, przesyłanie bowiem dźwięków polega na użyciu prądów indukcyjnych, wytwarzanych przez magnes. Naprzeciwko bieguna *a* (fig. 1) magnesu stalowego A znajduje się płytka żelazna *pp* bardzo cienka; głos wydawany w pobliżu tej blaszki wprawia ją w drganie, przez co ona naprzemian

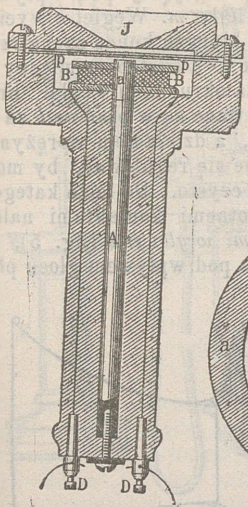

Fig. 1. Przecięcie telefonu Bella.

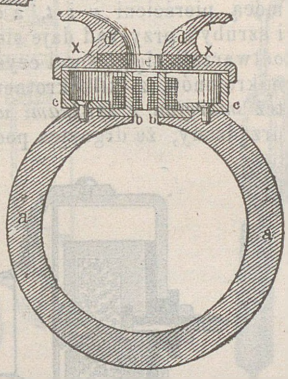

Fig. 2. Telefon Adera.

zbliża się i oddala od magnesu, sprowadzając tym sposobem zmiany w stanie magnetycznym pręta magnesowego, co w dalszym ciągu wywołać może prądy indukcyjne (ob.). Dla otrzymania tych prądów magnes w pobliżu płytki otoczony jest cewką BB, owiniętą drutem, w którym właśnie prądy te wzniecają się; oba końce drutu otaczającego łączą się z drutami mosiężnemi, które prowadzą do szru-

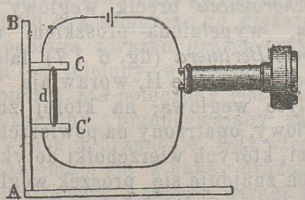

Fig. 3. Mikrofon Hughes'a.

bek DD, skąd znów wychodzą druty, idące do drugiej stacji, gdzie obiegają podobnąż cewę, otaczającą takiż sam magnes; zmiany w natężeniu prądu wywołują zmiany w natężeniu magnetyzmu magnesu, co się objawia ruchem drgającym obok niego umieszczonej płytki żelaznej; ruch ten oczywiście jest zupełnie identyczny z ruchem płytki pierwszej i odtwarza dokładnie, pod względem wysokości i dźwięczności, głos, który na pierwszej stacji ruch ten wywołał. W **T.** zatem Bella przyrząd przesyłający głos i odbierający, czyli *przesyłacz* i *odbieracz*, urządzone są zupełnie jednakowo. Do lepszego przesyłania głosu służy lejek J, otwierający się naprzeciw tafelki drgającej; lejek ten przy przesyłaniu głosu przykłada się do ust, a przy odbieraniu go do ucha. Całość ujęta jest w rękojeść drewnianą, łatwą bardzo do manipulacji. Zewnętrznie zatem **T.** ten podobny jest do tak zwanych **T.** *sznurkowych*, przedawanych dla zabawy dzieci, a polegających po prostu na prze-

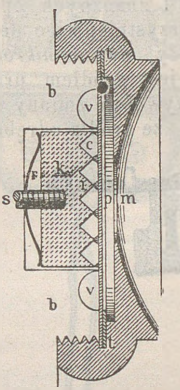

Fig. 4. Mikrofon Deckerta i Homolki.

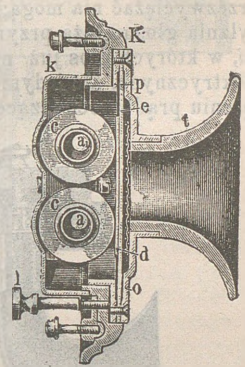

Fig. 5. Mikrofon z krążkami węglowemi.

noszeniu głosu przez sznur wyprężony.—Działanie **T.** Bella polega na zmianach w natężeniu prądu, powstających w skutek zmiany magnetyzmu.

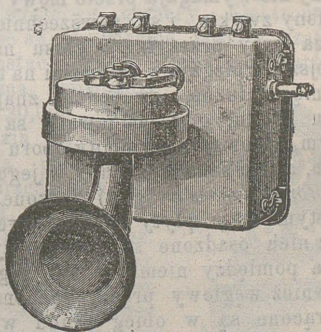

Fig. 6. Mikrofon Berlinera.

Udoskonaleniem pierwotnego urządzenia Bella w różnych szczegółach zajęło się wielu konstruktorów. W **T.** *Siemensa* pręt magnetyczny zastąpiony został magnesem zgiętym w podkowę, co wpłynęło na znaczne wzmocnienie głosu przez telefon dochodzącego. W **T.** *Adera* (fig. 2) magnes *aa* ma postać pierścienia i służy zarazem za rękojeść; jedynie tylko zakończenia biegunów *bb* i otaczające je cewy indukcyjne zamknięte są w osa-

dzie drewnianej *cc*, która jest zakryta płytką *e* i zamknięta lejkiem *dd*; pierścień *x* z żelaza miękkiego, znajdujący się po drugiej stronie płytki, wzmaga siłę przyciągającą magnesu i ruchliwość płytki podsyca. **T.** *Gowera* ma postać zegarka, **T.** *Machalskiego*, *Protaszewicza*, *d'Arsonvala* i in. różnią się od powyższych tylko w szczegółach podrzędnych.—We wszystkich powyższych telefonach jeden i ten sam przyrząd służyć może jako przesyłacz i odbieracz głosu, nie mogą jednak służyć na odległości znaczniejsze, sam głos bowiem osoby mówiącej jest tu źródłem prądów elektrycznych, które tedy są słabe i znacznych oporów przezwyciężać nia mogą; korzystniej więc do wysyłania głosu służą przyrządy, zwane *mikrofonami*, w których głos już nie jest źródłem prądów elektrycznych, ale jedynie wywołuje zmiany w natężeniu prądu pochodzącego ze źródła odrębnego.

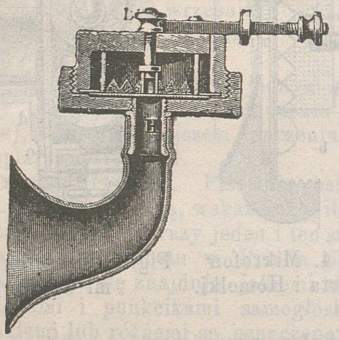

Fig. 7. Przecięcie mikrofonu Berlinera.

Mikrofony nie wymagają przeto mowy tak głośnej, jak telefony zwykłe, i są powszechnie używane, zwłaszcza przy przesyłaniu głosu na odległości znaczniejsze. Polegają w ogólności na tej zasadzie, że zetknięcia luźne, swobodne, znajdujące się w obiegu prądu, gdy poddawane są ciśnieniom zmiennym, sprowadzają zmiany oporu w przebiegu prądu, a tem samem zmiany w jego natężeniu. W *mikrofonie Hughes'a* (fig. 3) złączone są pod kątem prostym dwie płyty rezonansowe A i B; na jednej z nich osadzone są dwa pręty węglowe C i C', a pomiędzy niemi, w ich zagłębieniach, tkwi również węglowy pręcik ruchomy *d*. Pręty te wtrącone są w obieg prądu wytwarzanego przez stos, szematycznie na rysunku wskazany, a w tenże sam prąd wtrącony jest i telefon, który na drugiej stacji stanowi odbieracz głosu. Jeżeli głos osoby mówiącej rozlega się w pobliżu płyty B, pręcik *d* przechodzi w drgania, opory więc w punktach zetknięcia węgli wciąż się zmieniają, a stąd prąd ulega ciągłym wstrząśnieniom czyli drganiom, które w telefonie przeobrażają się w drgania głosowe i odtwarzają mowę pierwotną.—Podobną budowę, jak ten mikrofon Hughes'a, posiada i współcześnie urządzony *telefon węglowy Edisona*, przyrządy te wszakże uległy znacznym zmianom; zamiast pręcików wprowadzono błony czyli płytki, które drgając pod wpływem głosu, sprowadzają zmiany w zetknięciach czyli kontaktach. Takie są mikrofony *Blake'a*, *Berlinera*, *Adera*. Mikrofon *Deckerta* i *Homolki* (fig. 4) składa się z bryłki węglowej *k* i cienkiej płytki węglowej *p*, drgającej pod wpływem głosu wymawianego w lejku *m*. Węgiel *k* wycięty jest w szereg piramid, których końce zaopatrzone są w pędzelki wełniane *i*, a odstępy *c* między piramidami wypełnione są okruchami węgla. Bryłka *k* i płyta *p* utrzymywane są w osadzie *b* za pomocą pierścieni *v* i *t*, a działaniem sprężyny *r* i szruby *s* przyrząd daje się regulować, by mowa odtwarzała się głośno i czysto. Do tejże kategorji mikrofonów z kilkakrotnemi kontaktami należy też *mikrofon z krążkami węglowemi* (fig. 5), tak urządzony, że drgająca pod wpływem głosu płyt-

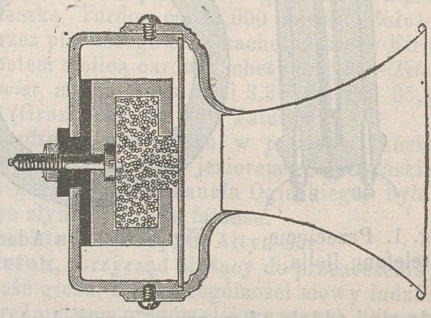

Fig. 8. Mikrofon Delville'a.

ka mosiężna *e* wprawia w obrót krążki węglowe *c*, zkąd powierzchnie zetknięcia ich z płytką wciąż się zmieniają. Budowę prostszą posiadają *mikrofony z proszkiem węglowym* lub *z ziarnami węglowemi*, wprowadzone przez Hunninga w 1878. W *mikrofonie Ochorowicza* pręcik węglowy zastąpiony jest rurką, wypełnioną proszkiem węglowym. W *mikrofonie Berlinera* (fig. 6 i 7) fale głosowe, dochodzące przez rurę H, wprawiają w drganie poziomą płytę węglową, na której znajduje się walec węglowy, opatrzony na powierzchni drobnemi stożkami, których wierzchołki dotykają płytki; w odstępach znajduje się proszek węglowy, a do regulowania przyrządu służy szruba L. Podobny typ przedstawiają mikrofony *Ericsona*, *Delville'a* (fig. 8), *Siemensa* i *Halskego*, *Lockwooda*, *Hardegena* i in.—Telefony pierwotne używają się obecnie prawie wyłącznie tylko jako odbieracze głosu, a dla większej dogodności opatrzone są boczną trąbką słuchową; najczęściej wyrabiają się z glinu, co im nadaje pożądaną lekkość. Przesyłacz i odbieracz głosu są w ogólności połączone w jeden wspólny przyrząd, który znajduje się u każdego abonenta czyli uczestnika komunikacji telefonicznej. Pierwotnie używany był jedynie aparat

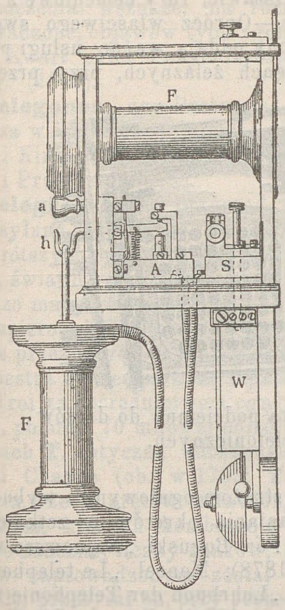

Fig. 9. Przyrząd telefoniczny Siemensa.

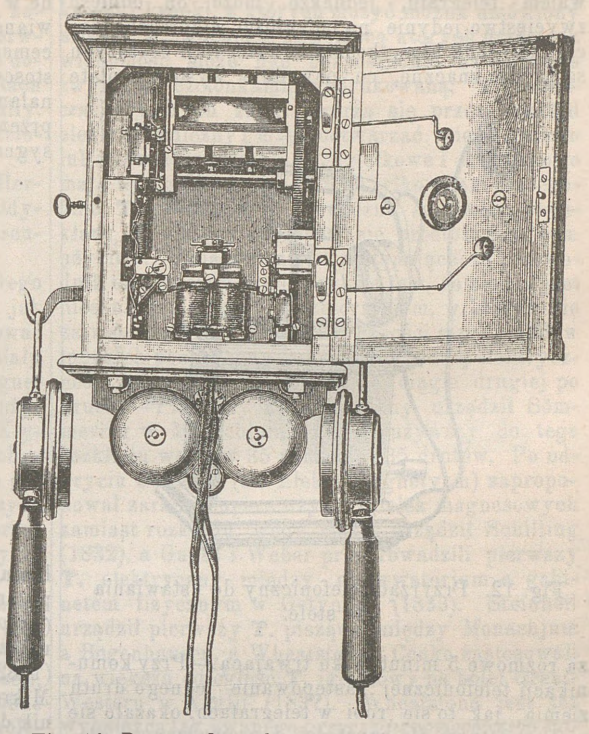

Fig. 10. Przyrząd telefoniczny w postaci szafki.

Siemensa (fig. 9), który w skrzynce drewnianej zawiera dwa telefony FF, przyrząd sygnalizacyjny W, który za pośrednictwem urządzenia A daje się w obieg prądu wtrącać i z niego usuwać, oraz piorunochron S. Z obu telefonów jeden umieszczony jest poziomo i posiada lejek do mówienia na zewnątrz skrzynki osadzony, gdy drugi zawieszony jest na haku *h*, a ściągając go ciężarem swym ku dołowi, pociąga zarazem drążek przyrządu A. W położeniu tem telefony wytrącone są z obiegu prądu, natomiast zaś połączony jest z nim przyrząd sygnalizacyjny, przepływający zatem prąd wprawia dzwonek w brzmienie. Gdy wtedy telefon zawieszony zdejmuje się z haka, drążek podnosi się i wytrąca dzwonek z obiegu, wtrąca natomiast telefony, które są teraz gotowe do rozmowy z uczestnikiem wzywającym. Wprowadzanie prądu elektrycznego do aparatu dokonywa się przez nacisk na guzik *a*. W aparatach nowszych, które mają postać szafek (fig. 10) lub skrzynek (fig. 11) ściennych, albo też skrzynek ustawianych na stole (fig. 12), sygnał daje się korbą, za pośrednictwem przyrządów elektromagnetycznych.—Do łączenia między sobą uczestników komunikacji telefonicznej zaprowadzone są urzędy pośredniczące, w których dla każdego uczestnika znajduje się opatrzony numerem elektromagnes; skoro sygnał jest dany, klapka połączona z elektromagnesem opada i daje znak urzędnikowi, który łączy przewodnikiem właściwe numery. Elektromagnesy rozmieszczone są w aparacie postaci szafki (fig. 13). W miastach, gdzie liczba abonentów jest bardzo znaczna, przechodzi 10,000 lub 20,000, urządzenia te stają się bardzo zawiłe. Dla podsycenia baczności urzędników, oprócz klapek, wprowadzone są lampki elektryczne, które się zapalają przy dawaniu sygnałów przez abonentów. Połączenia telefoniczne pierwotnie wprowadzane były jedynie w obrębie miast oddzielnych, udoskonalenie jednak przyrządów umożebniło też i połączenie między sobą miejscowości, oddalonych na tysiąc przeszło kilometrów. Najdłuższa linja, między New-Yorkiem a Chicago, wynosi 1520 kilometrów. **T.** stał się ry-

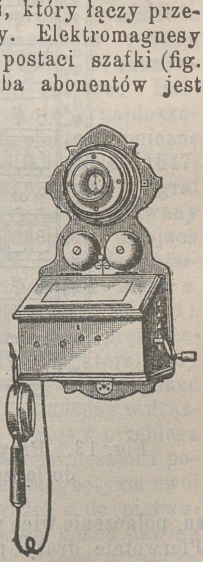

Fig. 11. Przyrząd telefoniczny w postaci skrzynki.

walem telegrafu, jednakże może on odnieść zwycięstwo jedynie na odległości nieprzechodzącej 200—300 klm., koszta bowiem linji dłuższych są bardzo znaczne, co powoduje wysoką zapłatę

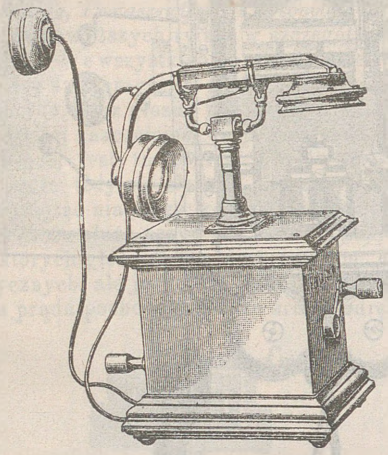

Fig. 12. Przyrząd telefoniczny do ustawiania na stole.

za rozmowę 5 minut tylko trwającą.—Przy komunikacji telefonicznej zastępowanie jednego drutu ziemią, jak to się robi w telegrafach, okazało się niekorzystnem dla czystości doprowadzanego gło-

Fig. 13. Przyrząd na stacji centralnej do łączenia uczestników.

su, połączenie więc wymaga zawsze dwóch drutów. Pierwotnie druty rozprowadzane były w powietrzu, ale nadmierne mnożenie się ich liczby zmusiło do zaprowadzenia drutów podziemnych. Druty, urządzone na wzór lin telegraficznych, osadzone w masie papierowej i otoczone powłoką ołowianą, umieszczają się w kanałach wielkiej rury cementowej (fig. 14); w systemie Cedergrena, zastosowanym w Warszawie, rury cementowe z kanałami są okrągłe.—Oprócz właściwego swego przeznaczenia telefony oddają ważne usługi przy sygnalizacji na drogach żelaznych, przy przesy-

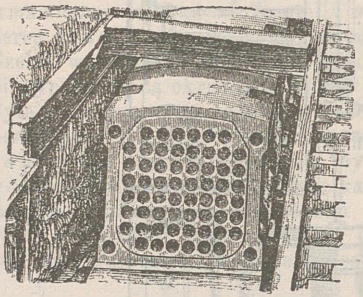

Fig. 14. Rura podziemna do drutów telefonicznych.

łaniu zawiadomień strażom ogniowym o wybuchu pożarów, do ochraniania okrętów od zetknięcia *(kryptofon)* i t. p. Por. Boguski „Najnowsze wynalazki fizyczne“ (1878); Moncel „Le telephone“ (1882); Grawinkel „Lehrbuch der Telephonie und Mikrophonie“ (2 wyd., 1884); Canter „Die Technik des Fernsprechwesens“ (2 wyd., 1896).

Telefonograf, fonograf zbudowany przez Poulsena i Pedersena w Kopenhadze, który utrwala fale głosowe, za pośrednictwem mikrofonu drogą elektryczną zdala wysyłane, i podobnie jak fonograf zwykły może je każdej chwili odtwarzać. Dotąd ostatecznie wykończony nie został i usług praktycznych nie oddaje.

Telefonowy most, przyrząd fizyczny, ob. Wheatstone'a most.

Telefos (grec. *Telephos)*, syn Herkulesa i Augi, władca Mizji. Zraniony przez Achillesa, nie mógł być inaczej uleczony, tylko rdzą z tej włóczni, która mu ranę zadała.

Telefot *(telephotos)*, przyrząd służący na okrętach do przesyłania sygnałów światła. Jest to zbiór białych i czerwonych lamp elektrycznych, które dają się szybko zapalać i gasić za pomocą klawjatury, jak w telegrafie Hughes'a. Z lamp tych daje się złożyć alfabet na wzór alfabetu Morse'a; sygnały te są widzialne z odległości 14—16 klm. **T.** urządzony został przez amerykanina Boughtona.

Telefotograf, ob. Telektroskop.

Telegonja, wpływ, jaki zapłodnienie samicy przez pierwszego samca wywierać ma na porody dalsze. Tak np. klacz, która po raz pierwszy zapłodnioną była przez zebrę, przy następnych łączeniach ze zwykłymi samcami rodzić ma zwierzęta prążkowane. Objaw ten, jakkolwiek przez wielu hodowców przyjmowany, nie jest dostatecznie stwier-

dzony. Ponieważ **T.** ujawniać się ma i u ludzi, należałoby unikać małżeństwa z wdową, której pierwszy mąż ulegał wadom organicznym. Nowe doświadczenia wszakże, na różnych zwierzętach prowadzone, objawów tych zgoła nie potwierdziły. Por. Ewart „The Penycuik-experiments on telegony“ (1899).

Telegonos, syn Proteusza, zabity przez Herkulesa w walce szermierskiej. Inny **T.,** syn Odyseja i Kirki, miał być założycielem miast Tusculum i Praeneste.

Telegraf, każdy przyrząd, za pomocą którego przesyłane być mogą wiadomości w czasie jak najkrótszym. Do celu tego starano się zastosować głos, światło i elektryczność. **T.** *akustyczne* miały bardzo małą doniosłość i istotne znaczenie osiągnęły dopiero *telefony* (ob.). **T.** *optyczne* były już używane przez starożytnych; według Aeschylesa Klytemnestra dowiedziała się tej samej nocy o zdobyciu Troi za pośrednictwem ogni zapalanych na górach, pomimo 70 milowej odległości. W nowszych czasach **T.** optyczne udoskonalone zostały przez braci Chappe (ob.) w 1793; **T.** ich polegały na użyciu trzech prętów ustawionych w miejscu widocznem, których kombinacje dostarczyć mogą dosyć znacznej liczby znaków; przyrząd taki najpierw zaprowadzonym został między Paryżem a Lille; przesyłał on, przy pośrednictwie 20 stacji, wiadomość w ciągu 2 minut. Obecnie **T.** podobne używane są tylko do dawania sygnałów na kolejach żelaznych i okrętach. W wielu razach do przesyłania sygnałów optycznych korzystnie służyć może *heljotrop* (ob.). Na niewielkie odległości przesyłać można wiadomości za pomocą ciśnienia słupa powietrza lub wody (ob. *Powietrzne telegrafy*).—Istotnie jednak znaczenie mają tylko **T.** *elektryczne* czyli raczej **T.** *elektromagnetyczne,* polegające na szybkim przebiegu elektryczności po przewodnikach metalowych. W tym celu potrzeba urządzić między dwoma miejscami połączenie metaliczne odosobnione czyli izolowane; z początku używano do tego dwu drutów, z których jeden łączył biegun dodatni przyrządu elektrycznego miejsca przesyłającego znaki z przyrządem odbierającym je w drugiem miejscu, drugi zaś szedł od tegoż przyrządu do bieguna odjemnego miejsca pierwszego; Steinheil jednak okazał (1838), że drugi z tych drutów zastąpiony być może przez ziemię, jeżeli w pierwszem miejscu drut ujemny, w drugiem dodatni zapuszczone będą w ziemię. Na stacji wysyłającej znajdować się musi przyrząd do wysyłania znaków, *manipulator* czyli *przesyłacz,* na drugiej *receptor* czyli *odbieracz.* Stosownie do rodzaju odbieracza rozróżniają się: **T.** *igiełkowe,* dające znaki przez ruchy igiełki magnesowej, otoczonej zwojami drutu; **T.** *skazówkowe,* w których skazówka obraca się po kole otoczonem głoskami, jak po cyferblacie, i na właściwej głoscе przez pewien czas się zatrzymuje; **T.** *piszące,* wktórych pręcik metalowy oznacza na papierze kreski i kropki, z których złożyć można umówiony alfabet; **T.** *drukujące,* za pomocą których przesłana wiadomość może być bezpośrednio na papierze zwykłemi czcionkami wydrukowaną; **T.** *chemiczne,* w których znaki tworzą się przez rozkład elektrochemiczny i mają odtwarzać wiernie pismo lub rysunek oryginału. **T.** igiełkowe i skazówkowe mają tę niedogodność, że dają tylko znaki przechodnie, **T.** drukujące i chemiczne są nader zawikłane, **T.** piszący odznacza się prostotą i łatwem użyciem. Działanie ziemi, zastępującej tu przewodnik elektryczny, tłumaczy się tem, że ziemia jest nieskończenie wielkim zbiornikiem, w którym się zatraca wszelki ślad elektryczności z przyrządów ludzkich pochodzący, a usunięcie jednej elektryczności umożebnia przepływanie ciągłe drugiej po drucie.—Pierwszy **T.** elektryczny urządził Sömmering w Monachium (1808), używszy do tego rozkładu wody w 35 rurkach i 35 drutów. Po odkryciu Oersteda (ob. Elektromagnetyzm) zaproponował zaraz Ampère użycie igiełek magnesowych zamiast rozkładu wody, co też urządził Schilling (1832), a Gauss i Weber przeprowadzili pierwszy **T.** elektryczny między obserwatorjum a gabinetem fizycznym w Getyndze (1833). Steinheil urządził pierwszy **T.** piszący między Monachjum a Bogenhausen, a Wheatstone i Cooke zastosowali na większą odległość **T.** igiełkowy na kolei Great-Western w Anglji (1837). Wheatstone jest też wynalazcą tak zwanego *przyrządu pomocniczego stacyjnego* czyli *przenośnika* (*relais*), służącego do wprowadzenia w ruch odbieracza za pomocą baterji miejscowej na stacji odbierającej, gdyż słaby prąd przybywający ze stacji wysyłającej najczęściej do tego nie wystarcza. Morse bardzo szczęśliwie zastosował użycie elektromagnetyzmu (1844), czego myśl powziął jeszcze w r. 1832. **T.** skazówkowe urządzali Breguet (1845), Siemens i Halske (1848) oraz Cramer. **T.** drukujący najdoskonalszy jest Hughes'a (1861). **T.** elektrochemiczne są Baina (1843), **T.** kopiujący Bakewella (1847) i Gintla (1853), Caselli zbudował pierwszy telegraf odtwarzający wiernie rysy oryginału, nazwany *pantelegrafem.* Ważnym wypadkiem w dziejach telegrafji było przeprowadzenie **T.** *transatlantyckiego.*—Najwięcej używany jest obecnie **T.** *Morse'a.* Odbieraczem jest tu *przyrząd piszący* (fig. 1). Na płycie żelaznej *a* osadzone są dwa pręty żelazne, otoczone zwojami drutu *bb,* które tedy tworzą elektromagnes; w pewnej wysokości ponad niemi znajduje się pręt żelazny *c,* osadzony w drążku mosiężnym *dd.* Gdy przez zwoje *b* przebiega prąd, jądra ich żelazne stają się magnesami i pociągają pręt żelazny *c,* skoro zaś magnetyzm swój tracą, sprężyna *f* przywraca drążek *d* do pierwotnego położenia. Na lewym swym końcu dźwiga drążek *d* pręcik stalowy, a obok niego przesuwa się wązki pasek papieru ze zwoju w górze umieszczonego, i niewskazanego na rysunku; do pociągania tego paska służy urządzenie zegarowe *ghr.*

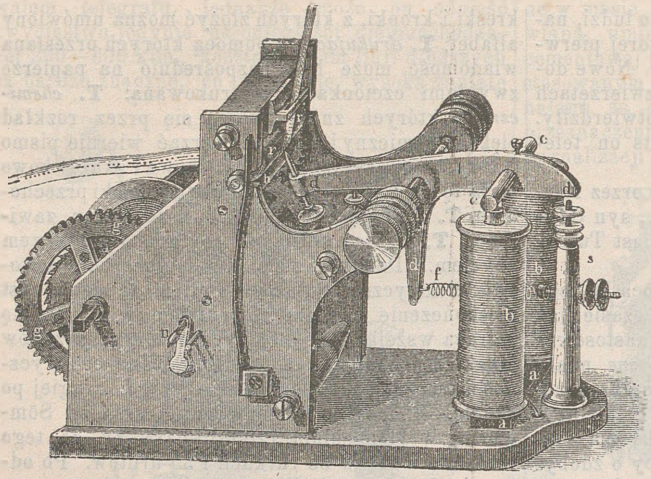

Fig. 1. Przyrząd piszący Morse'a.

Gdy koniec drążka *d* jest przez magnes pociągnięty ku dołowi, drugi jego koniec podnosi się w górę, a wtedy pręcik stalowy naciska papier przy *r* i wybija na nim znak. Gdy więc prąd elektryczny obiega zwoje elektromagnesu tylko przez krótką chwilę, na pasku papieru powstaje kropka, gdy zaś przebiega przez czas nieco dłuższy, powstaje na przesuwającym się papierze kreska, a z takich kropek i kresek składa się alfabet. Powszechnie przyjęte są znaki następujące:

a	· —	g	— — ·	n	— ·	u	· · —
b	— · · ·	h	· · · ·	o	— — —	v	· · · —
c	— · — ·	i	· ·	p	· — — ·	w	· — —
d	— · ·	k	— · —	r	· — ·	x	— · · —
e	·	l	· — · ·	s	· · ·	y	— · — —
f	· · — ·	m	— —	t	—	z	— — · ·

Do dokładnego przerywania i zamykania prądu służy przyrząd, zwany *kluczem* (fig. 2). Na słupku mosiężnym *a* wspiera się drążek również mosiężny *f*, naciskany sprężyną *g*, tak, że stożkiem *d* opiera się o słupek mosiężny *s*. Jeżeli wszakże naciskamy rękojeść *h*, drążek styka się stożkiem *c* ze słupkiem *n*, a zrywa się zetknięcie ze słupkiem *s*. Słupek *a* połączony jest drutem L z drutem idącym do najbliższej stacji; od *n* prowadzi drut K do jednego bieguna stosu, od *s* wychodzi drut E, który się rozszczepia na dwie części; jedna z nich prowadzi do drugiego bieguna stosu, druga do zwojów elektromagnesu przyrządu fig. 1, skąd dalej drut schodzi do płyty miedzianej, zakopanej w gruncie wilgotnym. Fig. 3 przedstawia dwie połączone między sobą stacje; *b* i *b'* są to stosy, *s* i *s'* klucze, *m* i *m'* przyrządy piszące, wska-

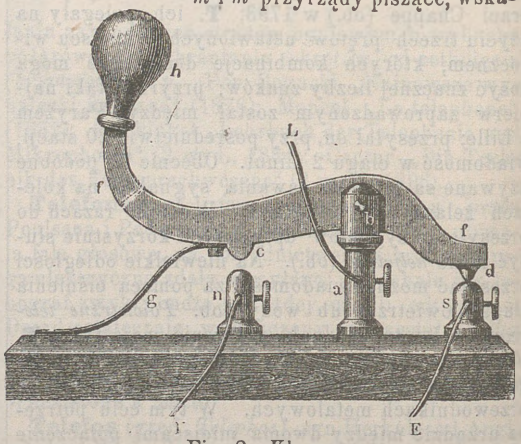

Fig. 2. Klucz.

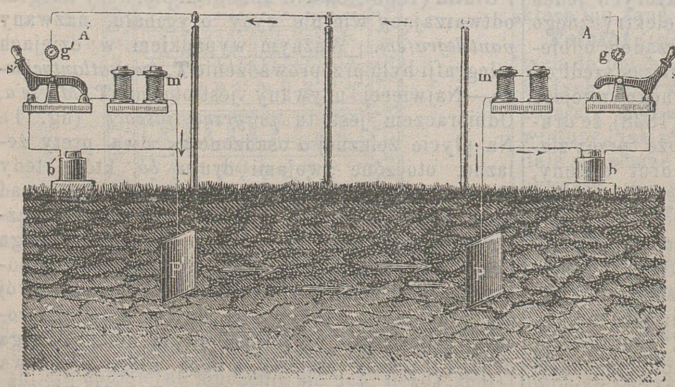

Fig. 3. Połączenie telegraficzne dwóch stacji.

zane jedynie przez elektromagnesy. Na stacji A' klucz jest w spoczynku, w położeniu wskazanem na fig. 2, prąd zatem ze stosu *b'* nie przebiega, gdyż komunikacja przerwana jest przy słupku *n* (fig. 2). Na stacji A natomiast jest klucz naciśnięty, prąd więc od bieguna dodatniego stosu *b* przechodzi przez klucz *s* do drutu, który go prowadzi do klucza *s'* stacji A'; stąd dochodzi prąd do zwojów elektromagnesu *m'*, do płyty ziemnej P' i rozchodzi się w ziemi. Jeżeli tedy telegrafista na stacji A w należy-

tych odstępach czasu klucz *s* naciska, stacja A′ otrzymuje szereg kropek i kresek, stanowiących depeszę.—W istocie rzeczy urządzenie jest bardziej zawiłe, do wprawienia bowiem w ruch przyrządu piszącego potrzeba prądu dostatecznie silnego; aby więc można było linję telegraficzną obsługiwać prądem pochodzącym ze stosu o nie-

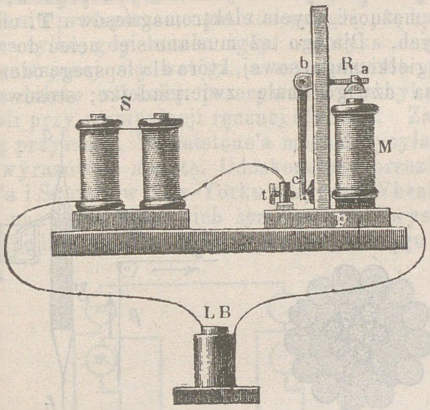

Fig. 4. Przenośnik.

wielu ogniwach, odwołać się potrzeba do pośrednictwa *przenośnika* (*relais*). Prąd przybywający na stację nie działa bezpośrednio na elektromagnes S przyrządu piszącego (fig. 4), ale na inny elektromagnes M, ponad którym znajduje się kotwica R, osadzona na drążku *abc*. Skoro pod wpływem prądu przybywającego ze stacji wysyłającej, wzbudza się magnetyzm w M, kotwica R zostaje pociągnięta ku dołowi, a wskutek tego koniec drążka *c* dotyka śrubki *t*, tym sposobem zamyka się prąd wytwarzany przez stos lokalny LB, który znajduje się na stacji niezależnie od stosu wysyłającego prąd po drucie telegraficznym. Słupek, w którym osadzona jest śrubka *t*, jest od płyty mosiężnej *p* oddzielony podkładką izolującą z kości słoniowej, prąd więc stosu LB działa na elektromagnes S jedynie, gdy prąd z drugiej stacji przebiega zwoje elektromagnesu M. Prąd ten zatem może być bardzo słaby, służy bowiem jedy-

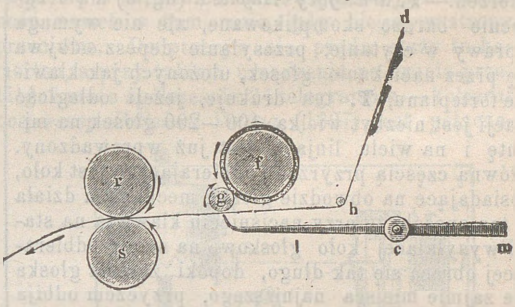

Fig 5. Przyrząd piszący.

nie do poruszenia kotwicy R, a powstający skutkiem tego prąd stosu LB jest dostatecznie silny, ma bowiem do przebieżenia nieznaczną tylko długość drutu. Ważne udoskonalenie do telegrafu Morsa wprowadzili Siemens i Halske, w urządzeniu ich bowiem zamiast wytłaczanych powstają na pasku papieru kropki i kreski barwne. Pasek papieru

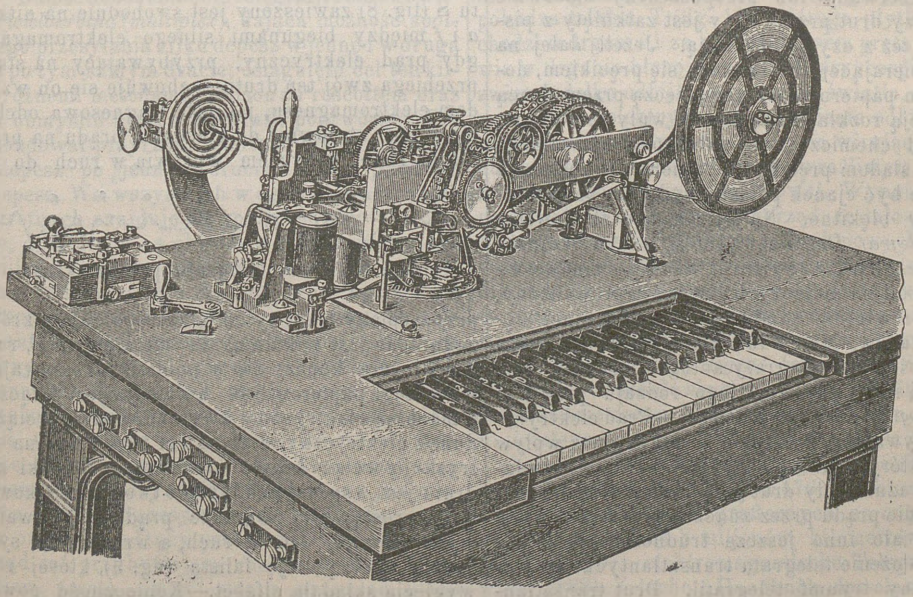

Fig. 6. Telegraf drukujący Hughes'a.

dhi (fig. 5), przeciągany działaniem kół *r* i *s*, przesuwa się obok kółka metalowego *g*, które przy obrocie dotyka walca *f*, otoczonego powłoką sukienną napojoną atramentem, samo więc wciąż się nim wilgoci; gdy więc drążek *mcl*, wprawiany w ruch elektromagnesem, naciska do kółka *g* pasek papierowy, wypisuje na nim kropkę lub kreskę barwną, daleko wyraźniejszą, aniżeli przez wytłoczenie, jak w pierwotnem urządzeniu Morsa. **T.** piszące dają 80—100 znaków na minutę; wymagają tylko pewnej wprawy w czytanie, ale telegrafiści wprawni mogą poznawać znaki przez samo słuchanie uderzeń.—**T.** *drukujący Hughes'a* (fig. 6) ma urządzenie bardzo skomplikowane, ale nie wymaga wprawy w czytanie; przesyłanie depesz odbywa się przez naciskanie głosek, ułożonych jak klawisze fortepianu; **T.** ten drukuje, jeżeli odległość stacji jest niezbyt wielka, 100—200 głosek na minutę i na wielu linjach jest już wprowadzony. Główną częścią przyrządu odbierającego jest koło, posiadające na obwodzie głoski; mechanizm działa w ten sposób, że przy naciśnięciu klawisza na stacji wysyłającej koło głoskowe na stacji odbierającej obraca się tak długo, dopóki żądana głoska nie zajmie miejsca najniższego, przyczem odbija się na przesuwającej się wstędze papierowej.—**T.** *elektrochemiczne* mają za zadanie odtwarzać wiernie rysy telegramu oryginalnego, Jeżeli depesza wysyłana zostaje wypisaną na substancji przeprowadzającej elektryczność. np. na karcie cynfoljowej, substancją nieprzewodzącą, np. werniksem żywicznym, i jeżeli, połączywszy cynfolję z jednym biegunem baterji elektrycznej, pociągamy po niej drutem wychodzącym z bieguna drugiego, to prąd zostaje przerwany lub przepuszczony stosownie do tego, czy drut przesuwany jest zatknięty z pismem, czy też z czystą cynfolją. Jeżeli dalej na stacji odbierającej drut kończy się pręcikiem, dotykającym papieru napojonego cieczą przewodzącą i substancją rozkładającą się pod wpływem prądu, to rozkład chemiczny tej substancji ujawnia się barwnym śladem pręcika na papierze. Substancją taką może być cjanek potasu, wydający po rozkładzie rysy błękitne. Na tej zasadzie zbudowany jest *pantelegraf* Casellego (1865), a lubo urządzenie jego jest bardzo zawiłe i składa się z mnóstwa części, został na niektórych linjach zaprowadzony; otwarza on wiernie każdy rysunek w postaci błękitnych śladów. Mniej lub więcej odmienne urządzenie posiadają telegrafy autograficzne Meyera, Cowpera i in., najnowszy tego rodzaju przyrząd jest *telautograf* Fostera i Ritschie.—Prąd elektryczny przepływający po drucie doznaje przez wpływ ziemi niektórych przeszkód, które występują zwłaszcza wyraźnie, gdy drut jest bardzo długi. Przeprowadzenie prądu przez znaczną przestrzeń wody przedstawiało inne jeszcze trudności, tak że pomyślne założenie telegrafu transatlantyckiego stanowi istotny tryumf telegrafii. Drut transatlantycki (fig. 7) skręcony jest z 7 drutów, otoczony 4 powłokami gutaperkowemi i silną przędzą; to wszystko okręcone jest 10 drutami żelaznemi, z których każdy oprzędzony jest konopiami smołowanemi. Powłoka żelazna i woda otaczająca wywierają wpływ na prąd przebiegający po drutach, działają bowiem jak zbroja zewnętrzna kondensatorów (ob.), dla tego w telegrafach podmorskich możebne jest przesyłanie tylko słabych prądów, co usuwa możność użycia elektromagnesów i **T.** chemicznych. Dlatego też musiano się uciec do ruchów igiełki magnesowej, która dla lepszego odczytywania dźwiga małe zwierciadełko; stosownie

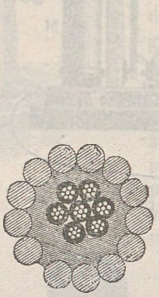

Fig. 7. Lina podmorska w przecięciu.

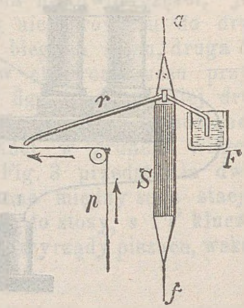

Fig. 8. Rekorder syfonowy Thomsona.

umieszczone światło przesyła na to zwierciadełko promień, który po odbiciu pada na skalę, tworząc wązką, jasną smugę, a z położenia tej smugi utworzonym jest alfabet transatlantycki. Dogodniej jednak działa *rekorder syfonowy*, t. j. pisarz syfonowy Thomsona. Zwój cienkiego drutu S (fig. 8) zawieszony jest swobodnie na nitkach *a* i *f* między biegunami silnego elektromagnesu; gdy prąd elektryczny, przybywający na stację, przebiega zwój ten drutu, zachowuje się on względem elektromagnesu, jak igła magnesowa, odchyla się zatem stosownie do kierunku prądu na prawo lub na lewo, przyczem wprawia w ruch do niej

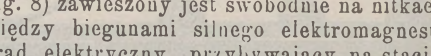

Fig. 9. Pismo telegrafu podmorskiego.

przyczepiony lekki syfon *r*, którego ramię krótsze zanurzone jest w kałamarzu metalowym F, ramię zaś dłuższe kończy się w pobliżu przesuwającej się wstęgi papierowej *p*. Kałamarz jest połączony z machiną elektryczną, która mu nadaje wciąż ładunek elektryczny, a skutkiem tego z syfona wytryskują wciąż krople atramentu. Dopóki zwój drutu jest wspoczynku, krople tworzą kropkowaną linję prostą; gdy wszakże prąd przybywający wprawia zwój ten w ruch, a wraz z nim syfon, krople tworzą linję falistą (fig. 9), której różne wygięcia składają alfabet.—Konieczność powiększenia szybkości przesyłania depesz telegraficz-

nych dała początek *telegrafji automatycznej*, w której depesze wysyłają się już nie ręcznie, ale za pośrednictwem urządzeń mechanicznych, działających automatycznie. *Przyrząd automatyczny Wheatstone'a* polega na tem, że depesza wybija się najpierw na wstędze papieru przez jej przedziurawienie za pomocą odpowiednich tłoków, a tak przygotowana dopiero podziurawiona wstęga poddaje się działaniu przesyłacza, opatrzonego igłą; prąd przepływa tylko, gdy koniec igły napotyka dziurkę przesuwającej się wstęgi, a w ten sposób prąd ulega daleko szybciej przerywaniu i zamykaniu, aniżeli przy manipulacji ręcznej kluczem. Za pomocą przyrządu Wheatstone'a można wysyłać do 600 wyrazów na minutę. Udoskonalony przez Crehore'a i Squiera w New-Yorku przyrząd Wheatstone'a, nazwany przez nich *synchronograf*, wysyłać może podobno 1200—2000 wyrazów w ciągu mi-

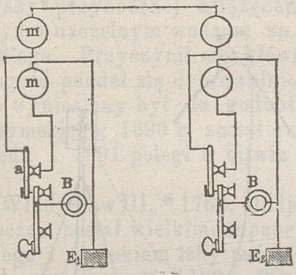

Fig. 10. Przyrząd do przesyłania telegramów w strony przeciwne.

nuty.—Dalsze udoskonalenie telegrafji stanowi *telegrafja wielokrotna* (*multiplex*), dająca możność spółczesnego przesyłania kilku depesz w jednę i w drugą stronę po tym samym drucie; osiągnięto cel ten kilkoma różnemi metodami. Edison z Prescottem oraz Meyer obmyślili system telegrafji poczwórnej, Delany zbudował przyrząd, umożebniający przesyłanie 6 depesz po jednym drucie, Bąuer przyrząd do 8 depesz. We wszystkich w ogólności aparatach wielokrotnych znajduje się koło z materjału izolującego, do którego na obwodzie przytwierdzonych jest kilka wycinków metalowych; ponad każdym z tych wycinków ślizga się sprężyna, łącząca się z drutem, idącym do drugiej stacji; przy obrocie koła zatem prąd przebiega kolejno przez te sprężyny i kolejno pobudza odpowiednio zestawione elektromagnesy stacji drugiej. Telegrafy zwane *duplex* mają na celu spółczesne przesyłanie telegramów po jednym drucie w strony przeciwne. W aparacie Fuchsa klucz opatrzony drążkiem pomocniczym (fig. 10) wtrącony jest między oba elektromagnesy *mm* przyrządu piszącego, tak że prąd odchodzący przebiega zwój jeden tylko, prąd zaś przybywający oba zwoje; przy odpowiedniem przeto uregulowaniu przyrząd stacji wysyłającej pozostaje w spoczynku, gdy elektromagnes jego przyjmuje depeszę nadsyłaną ze stacji drugiej. Jeżeli na stacjach spółcześnie są klawisze naciskane, to stosy B, połączone z drutem biegunami przeciwnemi, wydają prąd dwa razy silniejszy, który na obu stacjach wprawia w ruch elektromagnesy przyrządów piszących, przyczem elektromagnes każdy ulega działaniu prądu przybywającego ze stacji drugiej. Podobnie mniej więcej urządzenie mają telegrafy duplex Gattina i Cantera, gdy system Mercadiera polega na tej zasadzie, że słabe wstrząśnienia czyli drgania prądu elektrycznego przebiegają po drucie, nie zakłócając się w zajemnie i zachowują swoją niezależność nawet w tym razie, gdy biegną w strony przeciwne. Do przerywania prądu służy tu kamerton, a przy takiem urządzeniu po drucie przebiegać może spółcześnie 24 telegramów.—*Telograf pospieszny Pollaka i Virága* (1897) jest połącze-

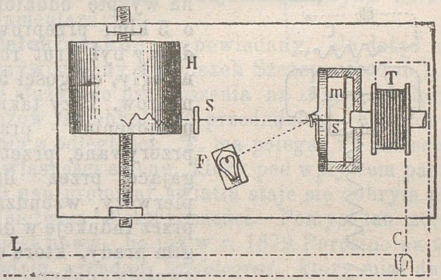

Fig. 11. Telegraf pośpieszny Pollaka i Virága.

niem telegrafu z telefonem. Prąd przybywający pobudza telefon T (fig. 11), którego płytka przechodzi w drgania i za pośrednictwem pręta *s* wprawia w drganie błonę *m*, do której przyczepione jest zwierciadełko odbijające promień światła, rzucany przez lampę elektryczną F; promienie odbite, skupiane przez soczewkę S, padają na wirujący walec, oblepiony papierem na światło wrażliwym, i kreślą na nim pismo w postaci linji falowej. Wynalazcy tak nawet udoskonalili swój przyrząd, że daje on pismo złożone z kresek poziomych i pionowych, które tworzą znaki bardzo podobne do głosek alfabetu, tak że telegram na walcu wypisany łatwo odczytać można.—W ostatnich czasach okazała się nawet możność przesyłania telegramów bez pośrednictwa przewodników, ob. *Telegraf bez drutu*.—Sieć telegraficzna rozwinęła się niesłychanie w ciągu ostatnich dziesięcioleci XIX wieku; w 1875 r. długość linji telegraficznych w Europie wynosiła 334,300, a długość drutu 963,900 klm.. gdy w 1899 r. liczby te wzrosły do 697,300 i 2,470,600 klm. Ogólną długość drutów telegraficznych na całej ziemi oceniać można na 8 miljonów kilometrów.—Por. Schellen „Der elektromagnetische Telegraph“ (6 wyd., 1888), Zetsche „Handbuch der elektrischen Telegraphie“ (4 t., 1877—91 i dodatki), Prescott

„Electricity and the Electrie Telegraph“ (1877) „Beschreibung der in der Reichstelegraphenverwaltung gebräuchlichen Apparate“ (1899).

Telegraf bez drutu. Możność przesyłania sygnałów elektrycznych bez pośrednictwa przewodników metalowych okazało dostrzeżenie przypadkowe w r. 1884, gdy depesze telegraficzne, przesyłane po drutach podziemnych w Londynie, słyszano w obwodach telefonicznych, których druty rozciągnięte były po nad dachami domów w odległości 24 metrów. Pobudziło to do doświadczeń, a rezultaty pomyślne osiągnął Preece 1892 roku przez zastosowanie prądów indukcyjnych, wzbudzanych przez przerywanie prądu przebiegającego po drucie oddalonym. Na wybrzeżu kanału Brystolskiego rozciągnięty był drut długości 1160 metrów, przez który przesyłano prąd z machiny dynamo-elektrycznej; na wyspie oddalonej o 5 klm. przeprowadzony był drut równoległy, długości 548 metrów. Przy takiem urządzeniu prądy przerywane, przebiegające przez drut pierwszy, wzbudzały przez indukcję w drugim prądy, które dozwalały dobrze prowadzić korespondencję. Metoda ta wszakże dawała się stosować jedynie w razach, gdy na obu stacjach dają się rozciągnąć druty równoległe znacznej długości. Przerywanie prądu w metodzie Preece'a dokonywa się z częstością niezbyt wielką, kilkaset razy zaledwie na sekundę, druty jednak znacznej długości są zbyteczne przy użyciu fal elektromagnetycznych o częstości nader znacznej, powstających, gdy prąd elektryczny przerywany jest setki miljonów razy w ciągu sekundy. Fale takie znane są z doświadczeń Hertza (ob. Elektryczne drgania), a do pośrednictwa w telegrafowaniu zastosował je Marconi (1896). Do wysyłania depesz w telegrafie Marconiego służy wibrator Hertza w formie, jaką mu nadał Righi. Dwie kulki metalowe A i B (fig. 1) osadzone są w naczyniu z oliwą tak, że połowy tylko tych kulek pogrążone są w cieczy, gdy drugie ich półkule wystają na zewnątrz. Naprzeciwko tych kulek umieszczone są dwie inne, od nich mniejsze, połączone z końcami drutu wtórnego cewy indukcyjnej Ruhmkorffa, której drut pierwszy czyli główny połączony jest ze stosem; w obieg tego drutu wtrącony jest nadto klucz telegraficzny Morse'a. Gdy klucz ten jest zamknięty i prąd

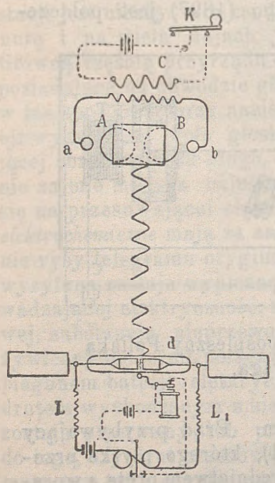

Fig. 1. Telegraf bez drutu.

zatem przebiega po drucie głównym, między kulkami przeskakują iskry, powodujące rozchodzenie się fal elektrycznych, wysyłanych z niesłychaną szybkością jedne za drugiemi, częstość bowiem drgań wynosi tu zapewne około 250 miljonów na sekundę. Odległość, do jakiej działać mogą te fale, zależy od energji, z jaką następują wyładowania elektryczne cewy indukcyjnej, wzrasta nadto wraz ze średnicą kulek. Receptor czyli odbieracz w systemie Marconiego polega na tej zasadzie, że zbiór opiłek metalowych zmienia swe przewodnictwo, gdy nań padają fale elektryczne; składa się więc z rurki szklanej *d* (fig. 1), mającej 4 cm. długości, wypełnionej mieszaniną proszku niklowego i srebrnego; w rurkę wtopione są dwa elektrody srebrne, rozdzielone między sobą odstępem, wynoszącym około 0,5 mm. Rurka taka ma nazwę *coherer*. Fale wszakże elektryczne wysyłane ze stacji pierwszej oddziaływają na coherer ten wtedy tylko, gdy jest

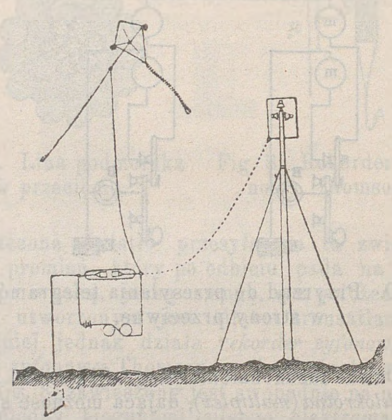
Fig. 2. Telegraf bez drutu.

on nastrojony do zgodności z wibratorem czyli przyrządem wysyłającym; aby więc zgodność taką w każdym razie osiągnąć, rurka połączona jest ze skrzydłami, których wymiary regulować można odpowiednio do potrzeby. Rurka ta wreszcie wtrącona jest w obieg prądu miejscowego LL, zmiany więc przewodnictwa opiłek wywołują zmiany w natężeniu tego prądu, który działa na zwykły przyrząd telegraficzny Morse'a, znaki tedy wypisują się na wstędze papieru. Przesyłacz i odbieracz umieszczone są wprost naprzeciwko siebie, bez wszelkiego innego pośrednictwa; jeżeli wszakże na drodze znajdują się przeszkody, lub odległość jest zbyt wielka, odwołać się potrzeba do pomocy masztów, balonów lub latawców, jak to objaśnia fig. 2; wysyłacz osadzony jest na szczycie masztu, gdy na stacji drugiej odbieracz połączony jest drutem glinowym z latawcem, a pośrednictwo to wystarcza już do przejmowania fal elektrycznych.— Pierwotne urządzenie Marconiego uległo pewnym ulepszeniom, a zmiany te dozwoliły odległość

transmisji powiększyć do setek kilometrów; w początkach 1903 r. wynalazca zdołał nawet tą drogą przesłać depeszę przez ocean Atlantycki z Ameryki do Anglji. Por. Slaby „Die Funkentelegraphie“ (1897).

Telegram, depesza telegraficzna, wiadomość telegraficznie przesłana.

Teleikonograf, przyrząd wynaleziony 1869 r. przez Revoila, służący do rysowania przedmiotów odległych; polega na połączeniu lunety z pryzmatem widni optycznej (ob. Camera lucida).

Teleki, starożytny ród szlachecki węgierski, pochodzący prawdopodobnie z Dalmacji. Z rodu tego, podzielonego obecnie na kilka gałęzi, odznaczyli się:

Teleki Michał, wojewoda siedmiogrodzki, przez córkę swą Elżbietę małżonkę Jana Hunyady, dziad króla Matjasza Korwina.

Teleki Michał II, * 1634, był początkowo dowódcą straży przybocznej książęcej, następnie radcą tajnym i naczelnym wodzem za czasów Michała Apafi'ego. Przyczynił się głównie do tego, że Siedmiogród poddał się dobrowolnie cesarzowi, za co 1685 wyniesiony był do godności hrabiego państwa rzymskiego; 1690 r. został gubernatorem Siedmiogrodu i 1691 poległ w bitwie pod Zernestem.

Teleki Władysław III, * 1764, studjował w Göttingen, poczem został wielkim żupanem komitatu Szomodzkiego i członkiem izby pańskiej; położył zasługi wspieraniem nauk, † 1821. Wydał: „Ueber die Reform und die Ausbildung der ungarischen Sprache“ (1806).

Teleki Józef IV, hrabia, najstarszy syn poprz., * 1790 w Peszcie, † 1855 tamże; w latach 1840—48 był gubernatorem siedmiogrodzkim, następnie prezydentem węgierskiej akademji nauk, której był współzałożycielem i której ofiarował bibljotekę, liczącą 30,000 tomów. Wydał: „Die Vorvollkommnung der ungarischen Sprache“ (1816); „Die Einrichtung und Ausarbeitung eines vollständigen Wörterbuches“ (1817); „Das Zeitalter der Hunyadys“ (5 t., 1852).

Teleki Władysław IV, hrabia, brat poprzed., * 1811 w Peszcie; studjował prawo i nauki społeczne tamże, w Szarospataku i Berlinie. W latach 1839 i 1842 był deputowanym w sejmie siedmiogrodzkim; 1843 zasiadł w izbie panów sejmu węgierskiego w Presburgu, przyłączył się do stronnictwa liberalnego i z hrabią Ludwikiem Batthyanim stanął na czele opozycji magnatów. Po rewolucji marcowej 1848 wybrany był przez miasto Peszt deputowanym do sejmu. We wrześniu t. r. wysłany był przez ministerjum węgierskie do Paryża, gdzie w przypadku zerwania między Węgrami a Austrją miał reprezentować swój kraj. Po kapitulacji Görgeya pod Vilagos protestował wimieniu Węgier przeciwko postępowaniu rządu austrjackiego, za co był *in contumaciam* skazany na śmierć. Odtąd przebywał naprzemian w Paryżu i w Genewie, utrzymując ciągłe stosunki z emigracją węgierską. Po wybuchu wojny włoskiej r. 1859 udał się do Turynu, ażeby tam działać na korzyść Węgier. Po ogłoszeniu dyplomu październikowego 1860 r. udał się za paszportem angielskim do Drezna, gdzie 18 grudnia był aresztowany i wydany Austrji. Po posłuchaniu, które miał u cesarza, został amnestjonowany, pod warunkiem, że się nie wydali z państwa, że przerwie stosunki z nieprzyjaciołmi Austrji, oraz że nie będzie się mieszał do spraw politycznych. Wybrany w kwietniu 1861 r. posłem na sejm węgierski, został jednym z przywódców lewicy; postawiony takim sposobem w kolizji pomiędzy danem cesarzowi słowem a obowiązkiem obywatelskim, w chwili zwątpienia wystrzałem z pistoletu odebrał sobie życie 8 maja t. r. Wydał: tragedję „A Kegyencz“ (Peszt, 1842) i „Le bon droit de la Hongrie“ (Paryż, 1849). Słynął nadto, jako jeden z najznakomitszych mówców parlamentarnych.

Telektroskop, zapowiadany, ale dotąd nieurzeczywistniony wynalazek Szczepanika (ob.), mający służyć do przenoszenia na znaczną odległość obrazów jakichkolwiek przedmiotów, czyli do widzenia z odległości. **T.** ma polegać na zastosowaniu własności selenu, który pod wpływem padających nań promieni światła staje się dobrym przewodnictwem elektryczności. Pomysł ten zresztą nie jest nowy, bo już w r. 1879 Porosino na tejże zasadzie urządził *telefotograf*, który miał dawać fotografje przedmiotów odległych, ale rezultatów praktycznych nie osiągnął. Do tejże samej kategorji przyrządów należy *radiofon* i *fotofon* (ob.).

Tel-el-Kebir, osada i stacja kolei żelaznej w Egipcie, przy ujściu doliny Wadi Tumilat do Delty, gdzie w r. 1882 zajęli ufortyfikowane stanowisko powstańcy egipscy pod Arabim paszą i 13 września ponieśli zupełną klęskę, która była zakończeniem powstania.

Telemak, po grecku *Telemachos*, syn Ulisesa (Odyseusza) i Penelopy, w czasie nieobecności ojca, walczącego w wojnie Trojańskiej, na dorodnego wyrósłszy młodzieńca, pod kierunkiem Ateny (Minerwy, w postaci Mentora) odbywał długie podróże w celu odszukania zabłąkanego ojca. Wypadki tych podróży **T.** opisał Fenélon w znanem powszechnie dziele: „Les aventures de Télémaque“ (przekł. polski J. Stawiarskiego, Warszawa, 1805).

Telemarkja *(Thelemarken)*, kraina w norweskim obwodzie (stift) Christiansand, odznacza się znaczną liczbą jezior i pięknością położenia; licznie jest zwiedzana przez turystów.

Telemetr, *dalekomierz* (niem. *Distanzmesser*), przyrząd służący do oceniania odległości ziemskich niezbyt wielkich, bez mierzenia ich bezpośrednio jakąkolwiek miarą, lub pośrednio, np. stolikiem mierniczym, busolą i t. p. Urządzenie **T.** oparte jest na tej zasadzie, że im przedmiot bardziej oddalony jest od oka, tem obraz jego widzimy pod mniejszym kątem, czyli odległości przedmiotu wi-

dzianego są w stosunku odwrotnym do stycznych trygonometrycznych kątów, pod którymi widzimy je z tychże odległości. Jest to więc luneta, w której ognisku znajduje się mikrometr, złożony z kilku nitek pajęczynowych, który dozwala oznaczać wielkość obrazu. Jeżeli znana jest więc istotna wielkość przedmiotu obserwowanego, można stąd odległość jego oznaczyć. **T.**, zbudowany 1869 przez Revoila, zastosowany został do powiększania planów topograficznych, które w tym celu zdejmowane są w mikroskopijnych wymiarach sposobem fotograficznym. **T.** taki przedstawiony był po raz pierwszy na wystawie geograficznej paryskiej 1875 r. Inne konstrukcje są: Bauerfeinda, Soucheta, Roskiewicza, Jähna i in.—**T.** nazywa się także przyrząd, zbudowany przez Clarke'a w New-Yorku, za pomocą którego wskazania termometru, barometru, manometru i in. przyrządów mierniczych zostają zaznaczone drogą telegraficzną położeniem skazówki na odległej tarczy. Por. Wondre „Telemetrie“ (1887)

Teleologja (z grec.), nauka o celowości w przyrodzie i dziejach ludzkości, **T.** bywa albo *fizyczna*, skoro się ściąga jedynie do teoretycznych przyrodzonych celów zmysłowego świata, albo *moralna* (etyczna), skoro opiera się na rozumnych, moralnej natury celach. Ta moralna celowość służy zwykle za jeden z najważniejszych dowodów (tak zwane teleologiczny dowód) istnienia Boga. Pomiędzy badaczami przyrody utworzyły się dwa obozy, z których jeden pod wpływem materjalistycznych pojęć przeczy, a drugi udowadnia istnienie celowości w przyrodzie.

Teleosauria, ob. Krokodyle.

Teleostei, ryby kościste, ob. Ryby.

Telepatja (z gr.) odczuwanie z odległości, termin wprowadzony niedawno i oznaczający wrażliwość systematu nerwowego pewnych ludzi na bodźce psychiczne, myśli, uczucia, wyobrażenia, wysiłki woli innych osobników, znajdujących się w oddali i nie mogących się komunikować z nimi słowami, lub gestami. Por. Gurney, Meyers et Podmore „Phantasmus of the Living,“ tłómaczenie francuskie z przedmową Karola Richeta p. t.: „Les Hallucinations Télepathiques.“ Przekład polski J. K. Potockiego p. t.: „Dziwy życia.“

Telepniew, szlachecki dom rosyjski, wywodzący ród swój od książąt czernihowskich, których potomek, książę Konstanty Jerzowicz Oboleński, miał wnuka Wasila, z przydomkiem *Telepnia*. Z rodu tego odznaczyli się:

Telepniew-Oboleński Teodor, książę, podczas wojny Iwana III z Litwą (1492—93) wkroczył do Litwy, zburzył Mceńsk i Lubuck i wziął do niewoli wojewodę mceńskiego Borysa Siemionowicza Aleksandrowa, 1517 roku z Iwanem Lackim, blizko obozu Konstantego Ostrogskiego, pobił na głowę 14,000 nieprzyjaciela, jako też i nowe wojsko, posłane przez Zygmunta Ostrogskiemu; 1522 walczył przeciwko Tatarom Krymskim.

Telepniew-Owczynin-Oboleński Dymitr, w 25 roku życia został wojewodą; wytykał niekczemne postępowanie ulubieńcowi Iwana Groźnego, Teodorowi Basmanowowi, czem oburzył na siebie cara, który podczas biesiady przebił go nożem, jak się zdaje 1563 r.

Telepniew-Owczynin-Oboleński Teodor, książę, walczył szczęśliwie w początkach XVI wieku przeciwko Litwie, ale w końcu dostał się przy wzięciu Staroduba do niewoli litewskiej i w niej życie zakończył.

Telepniew-Owczynin-Oboleński Jan, książę, bojaryn i wojewoda. 1524 miał udział w wyprawie przeciw Kazaniowi, poczem 1532 mianowany był bojarzynem. Podczas małoletności Iwana IV i regencji jego matki Heleny Glińskiej, **T.**, jawny ulubienice regentki, ściągnął na siebie nienawiść całego narodu. Po śmierci Heleny 1538 r. zamyślał **T.** dalej sprawować władzę i wywierać wpływ na młodego cara za pomocą siostry swej Agrypiny Czeladninowej, dozorczyni Iwana. Na czele jednakże rady państwa stanął książę Wasili Szujski, z rozkazu którego uwięziony został **T.** 9 kwietnia 1538 i głodem zamorzony.

Teleryk, dziesiąty król bulgarski, wybrany na tron 771 na miejsce wygnanego króla Pagana, prowadził ustawiczne wojny z cesarzem greckim Kopronimem. W r. 782, lękając się zemsty własnych poddanych, nad którymi w ostatnich latach okrutnie panował, uciekł z Bulgarji do Konstantynopola, gdzie przyjąwszy godność patrycjusza, ochrzcił się i ożenił z krewną cesarza Leona. Następcą jego w Bulgarji był Kardam.

Telesfor (święty), papież, 127—139 następca Sykstusa I, poniósł śmierć męczeńską r. 139 za cesarza Antonina Pobożnego. Kościół obchodzi jego pamiątkę 5 stycznia.

Teleskop, w ogólności przyrząd optyczny do rozpatrywania przedmiotów odległych, pospolicie jednak nazwa ta stosuje się do przyrządów, w których skład wchodzą zwierciadła wklęsłe (*teleskopy katoptryczne*), gdy przez lunety (ob.) rozumie się przyrządy, jedynie z soczewek złożone (*teleskopy*

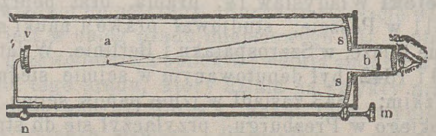

Fig. 1. Teleskop Gregorego.

dioptryczne). Większe **T.** noszą nazwę *reflektorów*. Najdawniejszy **T.** *Gregory'ego* (1663) składa się ze zwierciadła parabolicznego wklęsłego *ss* (fig. 1) w pośrodku przedziurawionego, które w pobliżu swego ogniska wydaje obraz rzeczywisty *a* przedmiotu dalekiego, zmniejszony i odwrócony; naprzeciwko tego zwierciadła znajduje się drugie, małe zwierciadełko *v* tak umieszczone, że obraz powyższy przypada między jego ogni-

skiem a środkiem, przez co powstaje obraz powiększony i powtórnie odwrócony, czyli nieodwrócony obraz *b* przedmiotu. Po za otworem pierwszego zwierciadła znajduje się soczewka oczna czyli okular, przez który jak przez lupę spogląda się na obraz, przez tę soczewkę bardziej jeszcze powiększony. Za pomocą pręta *mn* można przesuwać zwierciadełko *v* w celu otrzymania obrazu jak najwyraźniejszego.—**T.** *Newtona* (1671) różni się tem od poprzedniego, że promienie odbite od zwierciadła paraboliczne go *ss* (fig. 2) przed swem połączeniem, czyli zanim zbierają się w obraz *a*, padają na płaskie zwierciadełko *p*, umieszczone pod kątem 45°, a odbite od niego na bok tworzą obraz *b* obserwo-

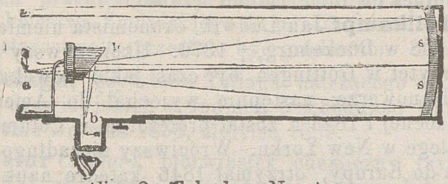

Fig. 2. Teleskop Newtona.

wany za pomocą okularu umieszczonego w bocznej rurze; zyskuje się przez to urządzenie to, że nie trzeba świdrować środka zwierciadła.—**T.** zyskały jednak większe uznanie dopiero od czasu, gdy Hadley (1718) i in. udoskonalili odlew i szlifowanie zwierciadeł parabolicznych. Słynne są zwłaszcza **T.** *Herschla* (1789), w których zwierciadło wklęsłe *ss* (fig. 3) ma położenie ukośne, tak że obraz tworzy się na dolnym brzegu rury i tam zostaje powiększonym za pomocą soczewki *o*. Wielki **T.** Herschla miał 5 stóp ang. średnicy otworu i 40 st. odległości ogniskowej, powiększał 7,000 razy, **T.** olbrzymi Rosse'a w Personstown pod Dublinem 53 stóp odległości ogniskowej, a 6

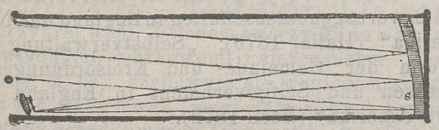

Fig. 3. Teleskop Herschla.

stóp średnicy otworu; okazał on wielkie usługi dla rozwiązania mgławic.—W nowszych czasach ważne udoskonalenie w budowie **T.** wprowadził Foucault przez użycie zwierciadeł szklanych posrebrzanych zamiast metalowych i zastąpienie płaskiego zwierciadełka Newtona pryzmatem całkowicie odbijającym. Największe zwierciadła Foucaulta miały 78 centymetrów średnicy a 2,5 metra odległości ogniskowej. **T.** *Cassgrain'a* różni się od **T.** Gregorego tem, że małe zwierciadełko jest wypukłe.—Teleskopy zwierciadłowe wprowadzone zostały w czapie, gdy sądzono, że lunety nie mogą być wolne od aberacji chromatycznej (ob. Lunety), obecnie w ogólności z dobremi lunetami konkurować nie mogą, a zwolenników mają dotąd głównie jeszcze w Anglji. Główną ich wadę stanowią wielkie ich wymiary. Dogodniejszy jest *brachyteleskop* czyli *brachyt* Forstera i Fritscha, w którym zwierciadło wielkie umieszczenie jest z boku względem rury, zawierającej szkło oczne; zkąd staje się zbyteczna ciężka rura, w której zwierciadło to osadzone jest w innych teleskopach.

Teleskopowa ryba, ob. Karaś.

Telestereoskop, ob. Stereoskop.

Teletermometr, ob. Wheatstone'a most.

Teleuci (*Telenguci*), *Kałmucy biali*, naród szczepu turecko-tatarskiego, zamieszkały w powiecie Kuźnieckim gubernji Tomskiej, nad górną Toma. Nazwa ich pochodzi od jeziora Telengula albo Telenkula, leżącego w górach Ałtajskich, nad górną Obią, gdzie dawniej mieszkali. Dzielą się na pokolenia (ajmak), z których każde ma osobnego starszyznę (baszłyk). Połów zwierząt stanowi główne ich zatrudnienie. Wyznają po większej części szamanizm; wielu z nich przyjęło jednakże mahometanizm, a niektórzy są chrześcijanami.

Teleutospory, *zarodniki zimowe*, zarodniki grzybów najpóźniej się rozwijające, które w tym stanie pozostają przez zimę i kiełkują dopiero na wiosnę.

Telferaż (ang. *telpherage*), kolej elektryczna, której szyny przeprowadzone są w powietrzu na słupach, a wagony przesuwają się na tych szynach zawieszone. Szyny, czyli raczej druty stalowe krzyżują się na każdym słupie, a wagony

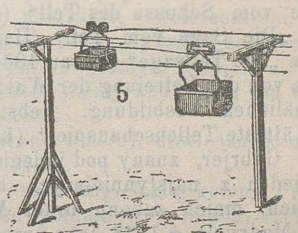

Telferaż.

przesuwają się działaniem przebiegającego po nich prądu. Słupy rozmieszczone są co 20 metrów, a każdy pociąg składa się z lokomotywy elektrycznej i 10 wagonów. Kolej taka zbudowana została przez Fleminga Jenkina 1885 w Glynde w hrabstwie Sussex do przewozu gliny.

Teliga Karol, teolog polski, * 1808 w Bielinach w Sandomierskiem, † 1884, profesor uniwersytetu krakowskiego, był dziekanem wydziału teologicznego i rektorem. Kanonik katedralny krakowski, od 1840 proboszcz u św. Florjana na Kleparzu, członek Akademii umiejętności; wydał „Rozprawę o przedmiocie, własnościach, celu i wpływie historji kościelnej na inne umiejętności“ (Roczn. tow. nauk. krak., t. II); „Kazania świętalne na pa-

miątkę 500 rocznicy założenia uniwersytetu krakowskiego“ (Kraków 1864) i in.

Tell Wilhelm, narodowy bohater szwajcarski. Według podania, urodził się w Bürglen w kantonie Uri i cieszył się sławą najlepszego w całym kraju łucznika. Należał on także z Walterem Fürstem, Wernerem Stauffacherem i Arnoldem Melchtalem do związku, utworzonego 7 listopada 1307 r. w Rütli celem zrzucenia ciężkiego jarzma austrjackiego. Gdy wkrótce potem w d. 18 listopada 1307 nie chciał złożyć pokłonu wystawionemu w Altorf przez wójta Gesslera kapeluszowi, jako oznace zwierzchnictwa Austrji, musiał z tej przyczyny nazajutrz zestrzelić z głowy własnego syna jabłko, przez Gesslera na niej położone. Z powodu groźby, uczynionej temuż wójtowi, uwięziony, podczas przeprawy przez jezioro Waldstätter, śród gwałtownej burzy, jako biegły żeglarz uwolniony został z krępujących go więzów i, korzystając z tej sposobności, pochwyciwszy łuk swój wyskoczył na poblizką skałę zwaną od jego imienia *Tellsplatte* i ścigając potem tyrańskiego Gesslera, zastrzelił go w wąwozie pod Küssnacht. Podanie ludowe utrzymuje, że 1315 walczył **T.** pod Morgartem, a 1354 r., ratując jakieś dziecię, utonął w rzeczce Schänchenbach. Nowsza krytyka historyczna w części zaprzecza zupełnie istnieniu **T.**, w części zaś odmawia wiarogodności jego strzelaniu do jabłka na głowie syna. Schiller unieśmiertelnił **T.** w swej tragedji t. n., a Rossini w znanej powszechnie operze.—Porów. Hisely'ego „Recherches critiques sur l'histoire de Guill. Tell“ (Lozanna 1843); Idele „Die Sage vom Schusse des Tell“ (Berl. 1839) Häussera „Die Sage vom Tell“ (Heidelb. 1840) Kiebenaua „Die Tellsage“ (Aarau 1864); Vischera „Die Sage von der Befreiung der Waldstädte nach ihrer allmälichen Ausbildung. Nebst einer Beilage: Das älteste Tellenschauspiel“ (Lipsk 1867).

Tellez Gabrjer, znany pod imieniem *Tirso de Molina*, jeden z najsłynniejszych dramatyków hiszpańskich, mnich zakonu braci Miłosierdzia, * 1585 w Madrycie, † 1648, jako przeor klasztoru w Soria. W zawodzie dramatycznym był przyjacielem i uczniem Lope de Vega. Napisał podobno około 300 komedji, ale pozostało z nich jeno 68, oraz pewna liczba *entremeses* i *autos sacramentales*. W nowszych czasach dobre wyd. jego komedji sporządził Hartzenbusch (12 t., Madr. 1839—42), który ogłosił także wybór ich w „Biblioteca de autores espańoles“ (5 t., Madr. 1850). **T.** jest po Lope de Vega i Calderonie najznakomitszym może dramatykiem hiszpańskim. Komedje jego narodowe odznaczają się przedewszystkiem rozmaitością i powabem sytuacji, świeżością i żywością charakterystyki, barwnością obrazów, pysznym dowcipem i wytwornością dykcji poetycznej. Potężnym jest także **T.** w poważnem obrazowaniu charakterów, a dowodem tego „Prudenecia en la muger“, jeden z najwspanialszych utworów sceny hiszpańskiej. Jego „Comedias de capa y espada“ dziś jeszcze mają w Hiszpanii ogromne powodzenie. Por. Cotorello „Tirso de Molina“ (Madryt 1893).

Tellier Juliusz, poeta francuski,* 1863 w Hawrze, † 1889 w Tuluzie, kształcił się w liceum miejscowem, a następnie na fakultecie literackim w Caen, po którego ukończeniu w 1882 został nauczycielem retoryki, lecz wkrótce osiadł w Paryżu, gdzie poświęcił się literaturze i prace swe pomieszczał w kilku dziennikach. Mało znany publiczności, choć uważany przez świat literacki za rodzący się genjusz, odbył podróż do Algeru i wysp Balearskich. Ogłosił: „Les Brumes“ (1883); „Les écrivanis d'aujourd'hui. Nos poëtes“ (1888); „Les Mémoires de Saint-Simon“(1888). Po śmierci jego wydano „Les Reliques de Jules Tellier“ (1890).

Tellkampf Jan Ludwik, ekonomista niemiecki, * 1808 w Bückeburg, † 1876. Ukończywszy uniwersytet w Göttingen, był czas jakiś adwokatem w Hanowerze; następnie wyjechał do Ameryki północnej i 1843 r. został profesorem w Columbia-College w New Yorku. Wróciwszy niezadługo potem do Europy, otrzymał 1846 katedrę nauk kameralnych we Wrocławiu, a 1848 wybrany był deputowanym do zgromadzenia narodowego niemieckiego; zasiadał także w pruskiej izbie deputowanych i 1855 został członkiem pruskiej izby panów. Od 1871 był członkiem sejmu niemieckiego, w którym należał do stronnictwa narodowego. Główniejsze z dzieł jego są: „Ueber Verbesserung des Rechtszustandes in den deutschen Staaten“ (Berl. 1835); „Ueber die Besserungsgefängnisse in Nord Amerika und England“ (Berl. 1844); „Beiträge zur Nationalökonomie und Handelspolitik“ (2 zesz., Lipsk 1851—53); „Ueber die neuere Entwickelung des Bankwesens in Deutschland etc.“ (Wrocł. 1857; 4 ed. 1859); „Essays on law reform, commercial policy, banks, penitentiaries etc.“ (Lond. 1859); „Die Principien des Geld-und Bakwesens“ (Berl. 1867); „Ueber Arbeiterverhältnisse und Erwerbsgenossenschaften in England und Nordamerika“ (Halla, 1870); „Selbstverwaltung und Reform der Gemeinde- und Kreisordnungen in Preussen und Selfgovernment in England und Nord-Amerika“ (Berl. 1872).

Tellur, ob. Telur.

Telmessos, niegdyś kwitnące miasto pograniczne pomiędzy Karją a Licją, nad zatoką Telmeską, w pobliżu dzisiejszego miasta Makri.

Telsze, miasto powiatowe gub. Kowieńskiej, zbudowane na pięciu wzgórzach nad jeziorem Majstis. Założycielem jego miał być, według podania, bajeczny rycerz Dżigas, mąż olbrzymiej siły i męstwa. Bernardyni tutejsi, sprowadzeni i uposażeni 1624 przez Pawła Sapiehę, utrzymywali szkołę publiczną, która do czasu jej zwinięcia 1831 r. liczuych miewała uczniów. Dzisiejsze **T.**, niepozorne i brudne, liczą około 6,500 miesz.— *Telszewski powiat* ma na przestrzeni 4,653 w. kw. 183,000 miesz. Por. Gadona „Opisanie powiatu Telszewskiego“ (Wilno, 1846).

Telszewskie starostwo grodowe leżało w księstwie Żmujdzkiem, pow. Telszewskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766, obejmowało w sobie miasto Telsze (ob.), ze wsią Dżuginianami i folwarkami, które posiadał Zabiełło, opłacając z niego kwarty złp. 2,667 gr. 3. Na sejmie z r. 1773—1775 Stany Rzpltej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Józefowi Zabielle, podkomorzemu nadwornemu. Że zaś dotąd liczne i długoletnie spory prowadzono o granice tego starostwa, na tymże więc sejmie przez oddzielne prawo wyznaczona była komisja z 10 urzędników dla ostatecznego ich określenia. Nakoniec na tychże obradach dla dogodności obywateli przeniesiono sądy ziemskie dla 14 powiatów księstwa Żmujdzkiego do miasta Szawel i odtąd starostwo to przestało być grodowem.

Telugu, język ludu Telinga, należącego do ludów drawidyjskich w Indjach Wschodnich. Opracowanie Browna 1858, Morrisa 1889.

Telur *(Tellur)*, pierwiastek chemiczny (symbol *Te*), występuje w przyrodzie rodzimy lub połączony z niektóremi metalami, głównie w piaskowcu karpackim w Siedmiogrodzie i w Colorado. Ważniejsze z tych minerałów są: *Ruda pisarska (sylwanit*, **T.** *biały)*, związek **T.** ze srebrem i złotem, przedstawia rysunki podobne do pisma, pochodzące od układu kryształów rombicznych; *telluryt* jest naturalnym kwasem telurowym, *altait* jest telurkiem ołowiu, *nagyagit* czyli **T.** *listkowaty* zawiera oprócz **T.** ołów, siarkę i złoto, *tetradymit* jest *telurkiem ołowiu*, *hessyt* telurkiem srebra **T.**, podobnie jak selen, zbliżony jest co do swych własności fizycznych i chemicznych z jednej strony do siarki, z drugiej do antymonu; barwę ma srebrzysto-białą, c. wł.=6,25, ciężar atomowy 127,7, topi się przy 500°, przy ulatnianiu wydaje żółtą parę, w kwasie siarczanym rozpuszcza się w barwie czerwonej.— *Wodorek teluru* H_2Te jest gazem przykrej woni. Z tlenem tworzy **T.** dwa kwasy, odpowiadające siarkawemi i siarczanemu. *Kwas telurowy*, H_2Te_3, zachowuje się względem silnych zasad jak słaby kwas, względem silnych kwasów jak słaba zasada; wodan jego jest biały, ziemisty, smaku gorzkiego. *Kwas teluny*, H_2TeO_4, tworzy wielkie kryształy, rozpuszczalne łatwo w wodzie; roztwór ten oddziaływa słabo kwaśno. Z metalami alkalicznemi wydaje **T.** związki *(telurki)* łatwo rozpuszczalne. *Teluran sody* polecany był jako środek przeciw nadmiernemu potowi.—**T.** znany już był dawnym górnikiem, Klaproth 1798 r. wyróżnił go jako oddzielny pierwiastek.

Tulurium (łac. *tellurium)*, przyrząd, służący do zmysłowego przedstawienia o biegu ziemi około słońca i zjawisk z tego wynikających, zwłaszcza zmiany pór roku.

Teluryczny (z łac. *tellus*, ziemia), ziemski, tyczący się ziemi, od ziemi pochodzący. *Linje telurycznе* widma słonecznego, toż co linje atmosferyczne, linje czarne, powstające skutkiem pochłaniania promieni światła przez atmosferę ziemską.

Teluryt, minerał, ob. Telur.

Temat (z grec.), zowie się w nauce zdanie wypowiadające główną myśl, stanowiącą zasadę pewnego dzieła lub rozprawy. W muzyce **T.** oznacza motyw, t. j. myśl główną muzykalną, na której zasadza się dana kompozycja; myśl ta wraca zawsze w rozmaitych zwrotach, przekładniach, skróceniach, tonacjach i innych zmianach, nadając wewnętrzną jedność utworowi.

Temberski Stanisław, kanonik przemyski i kijowski, sekretarz królewski, profesor akademji krakowskiej i jej historjograf, rodem z Krakowa, † 1679. Napisał znaczną liczbę panegiryków, zawierających w sobie wiele szczegółów historycznych i genealogicznych. Do takich należą między innemi panegiryki na śmierć: J. Najmanowicza „Examinis Umbra“ (Kraków, 1641); królowej Cecylji Renaty „Palma et palmetro augusta deprompta“ (1644); króla Władysława IV, „Nomen grande“ (1649) i t. d.; ważne do historji książąt Wiśniowieckich są; „Palmes Coributeus“ (1669) i „Chronologia Synoptica Palmitis Coributei“ (1669).

Temberski Jędrzej, Jezuita, jeden z celniejszych mówców kościelnych. Rządził kolegjami: rawskiem, lubelskiem i toruńskiem; † wice-rektorem 1726 r. w Jarosławiu. Prócz wielu pojedyńczych i razem zebranych kazań wydał: „Prawdy wieczne Rossygnoljusza z włoskiego przetłómaczone“ (Kalisz, 1702); „Via appia ad eloquentiae lauream per pueritiam, adolescentiam, virilem aperta“ (Poznań, 1712); „Orator sacro-civilis divisus in tres partes“ (tamże, 1515).

Tembo, wino palmy kokosowej na wybrzeżu wschodniem Afryki.

Tembr (franc. *timbre)*, dźwięczność czyli barwa głosu, ob. Głos.

Tembu, część angielskiej kolonji Przylądkowej w Afryce południowej, między rzekami Bashee i Umtata położona, ma 10,676 klm. kw. i 181,000 miesz. Miastem głównem jest Umtata.

Temeski komitat, w Węgrzech, rozpościera się nad rzeką Temeszą, pomiędzy Serbją na południe, komitatem Torontalskim na zachód, Arandzkim na północ, a Kraszowskim na wschód. Powierzchnia jest w stronie wschodniej górzystą, w zachodniej zaś płaską i bagnistą; klimat, z wyjątkiem okolic górzystych, jest wilgotny i niezdrowy; grunt b. urodzajny, rodzi zboża wszelkiego rodzaju, zwłaszcza pszenicę, żyto i kukurydzę, dalej tytuń, len, konopie, szafran i wino. **T.** komitat ma na przestrzeni 7,111 klm. kw. 435,000 miesz., w większej części wyznania greckiego, zamieszkałych w 2 miastach, 13 miasteczkach i 180 wsiach.

Temesz, u starożytnych *Tibiscus*, rzeka w Węgrzech, lewy dopływ Dunaju, bierze początek w górach Banatu i ubiegłszy 334 klm. wpada do

Dunaju poniżej Panczowa. Szeroka do 200 stóp, w górnym biegu spławną jest tylko dla tratew, w dolnym i dla statków; z lewej strony przybiera Bogonicę i Berzawę, z prawej Bystrą i Begu. Od tej rzeki nazywany był w latach 1849—60 *banat temeski*, składający się z trzech komitatów węgierskich; Tarontal, Temeszwar i Krasso, który razem z serbską wojewodziną przetworzony został na oddzielny kraj koronny. Stolicą tego banatu i kraju koronnego było miasto Temeszwar (ob.).

Temeszwár, miasto główne komitatu Temeskiego w Węgrzech, dawniej twierdza, nad rzeką Temesz, w bagnistej, nieurodzajnej okolicy, składa się z właściwego miasta, otoczonego fortyfikacjami i przykopami, obecnie na parki zamienionemi, oraz z czterech przedmieść. **T.** jest prawidłowo zbudowany, ma szerokie, dobrze brukowane ulice; siedlisko władz komitatowych, biskupa obrządku wschodniego, biskupa rz.-katolickiego czanadzkiego z kapitułą. Z zakładów naukowych ważniejsze: kolegjum pijarskie, wyższy zakład teologiczny katolicki, seminarjum biskupie katolickie, gimnazjum i t. d.; dalej teatr, towarzystwo rolnicze, bank narodowy, izba przemysłowa i handlowa. Liczba mieszkańców wynosi 40,000 (Niemców, Rumunów, Serbów, Madziarów i Słowaków). Z gałęzi przemysłu kwitnie zwłaszcza: garbarstwo, sukiennictwo, tkactwo, przędzenie jedwabiu, wyrób wódek i likierów i t. d. **T.** jest starożytnem Zambara w Dacia riparia; w XIV w. był już ludnem, ufortyfikowanem miastem; 1552 oblegany i zajęty był przez Turków, w ręku których pozostawał do 1716 r., t. j. do czasu zdobycia go przez Eugenjusza Sabaudzkiego. 1849 r. bronił się w **T.** generał austrjacki Rukawina przez 107 dni przeciwko Węgrom, w końcu oswobodzony został przez generała Haynau.

Temir-Chan-Szura, miasto główne obwodu Dagestańskiego na Kaukazie i okręgu t. n. (6,638 klm. kw. i 94,000 miesz.), liczy 9,300 miesz., leży w okolicy bagnistej i jest jedną z najważniejszych fortec na Kaukazie.

Temirgoje, stowarzyszenie pokoleń Adygie (Czerkiesów), zamieszkałe między Czarnemi górami i rzekami Kubanią i Łabą, w miejscu, gdzie ta ostatnia wpada do pierwszej. **T.** są mahometanami; na zachód od nich miaszkają Ademi, na wschód Jegerikoje.

Temis (greck. *Themis*), córka Uranosa (Nieba) i Gei (Ziemi), małżonka Zeusa, bogini porządku społecznego i sprawiedliwości, wyobrażana z zawiązanemi oczyma, mieczem w jednej, a szalą w drugiej ręce.

Temistjusz (grec. *Themistios*), z przydomkiem *Euphrades*, rodem z Paflagonji, retor grecki, żyjący w IV w. po Chr. Oprócz komentarza do niektórych pism Arystotelesa pozostały po nim 33 mowy, które wydał Dindorf (Lipsk, 1832).

Temistokles (greck. *Themistokles*), jeden z najgenjalniejszych wodzów i mężów stanu greckich, syn Neoklesa i jakiejś cudzoziemki Habrotonom, * 514 r. prz. Chr. w Atenach. Obdarzony niezwyczajnemi zdolnościami umysłu, od młodości już pracował nad tem, aby w rzeczypospolitej wybitną odegrać rolę. Przyczyniwszy się wielce do usunięcia przez ostracyzm (ob.) Arystydesa (ob.), który mu zawadzał, stanął **T.** na czele państwa Ateńskiego, zbudował silną flotę i stał się rzeczywistym twórcą morskiej potęgi Aten. W wojnie z Kserksesem zyskał nieśmiertelne imię zwycięstwem przy wyspie Salaminie (20 września 480), zwycięstwem, które ocaliło Grecję od jarzma perskiego. Po ustąpieniu nieprzyjaciela pracował **T.** nad odbudowaniem zniszczonego miasta, usunął zręcznie przeszkody, stawiane dziełu temu przez Spartę, i doszedł szczytu sławy, jaką mógł zyskać w ciasnych granicach swej ojczyzny. Gdy niechciał jednak ustąpić z wysokiego stanowiska i żyć jako prosty obywatel, był przez nieprzyjaciół swych wyrokiem ostracyzmu wygnany z Aten 472 r. i mieszkał początkowo w Argos. Ale i tu ścigany za podnietą Spartan przez zawistnych wrogów, a nawet na śmierć skazany, szukał schronienia na wyspie Korcyrze, potem w Epirze, a w końcu u Artakserksesa, króla perskiego, który przyjął go gościnnie, dał mu z hojnem uposażeniem miasto Magnezję i chciał użyć jako narzędzia do pomszczenia się na Grekach. Nie dożył jednak **T.** tej smutnej ostateczności, † bowiem 461 r., ale śmiercią naturalną.—Biografję **T.** w starożytności napisał Kornel. Nepos. i Plutarch. Znane pod imieniem **T.** 21 listów greckich, jak to okazał Bentley, pochodzą z czasów późniejszych; autentyczności ich bronił jednak niedawno M. de Koutorga (Paryż, 1841). Por. „Themistokles“ (Merseburg, 1881).

Temistokles.

Temme Jodocus Donatus Hubertus, prawoznawca i powieściopisarz niemiecki, * 1799 w Lette w Westfalji, † 1881; od r. 1844 był dyrektorem sądu miejskiego i krajowego w Berlinie, mianowany został 1848 dyrektorem sądu apelacyjnego w Münster; w pruskiem i niemieckiem zgromadzeniu narodowem zasiadał na krańcowej lewicy, i obwiniony o zdradę stanu, uwikłany był w proces kryminalny. W r. 1853 pawołany został na profesora do Zurychu. Z licznych dzieł jego ważniejsze są: „Lehrbuch des preuss. Civilrechts“ (2 wyd., 2 t., Lipsk, 1846); „Lehrbuch des preuss. Strafsrechts“ (Berlin. 1853) i „Lehrbuch schweiz. Strafrechts“ (Aarau, 1855). Obok tego w ostatnich czasach odznaczył się **T.** jako bardzo płodny nowelista, biorący za wątek do swych powieści sprawy kryminalne. Wymieniamy z nich: „Deutsche Criminalnovellen“ (4 t., Lipsk, 1858—59); „Criminalnovellen“ 10 t., Berlin, 1860 — 63); „Dunkle Wege“ (3 t., Berlin, 1862—63); „Die Heimat“ (3 t., Lipsk, 1867);

Niektóre z jego nowel są tłómaczone na język polski.

Temminck Konrad Jakób, zoolog, * 1778 r. w Amsterdamie, † 1858; w młodości był urzędnikiem kompanjj wschodnio-indyjskiej, w r. 1820 został dyrektorem muzeum w Lejdzie. Ogłosił „Histoire naturelle des pigeons et des gallinacés“ (3 t., 1813—1815); „Manuel d'ornithologie“ (4 t., 1820—40), w którym podany układ ptaków powszechne znalazł przyjęcie; „Monographie de mammologie“ (1825—27, 1835—39) i in.

Temnikow, miasto powiatowe gub. Tambowskiej, na prawym brzegu rzeki Mokszy, do Oki wpadającej, ma 8 cerkwi, szkołę powiatową i 5,800 miesz. Kupcy tutejsi prowadzą głównie handel dziegciem.— *Temnikowski powiat* ma na przestrzeni 4,700 w. kw. 142,000 miesz.

Tempe, słynna z uroczego położenia dolina nad rzeką Peneus, ciągnąca się pomiędzy Olimpem a Ossą aż do morza, przez starożytnych uwielbiana, dzisiaj nosi nazwę doliny albo wąwozu Lykostomo. Por. Kriegka „Das thessalische Tempe in geograph. und antiquarischer Hinsicht“ (Lipsk, 1835); Bursiana „Geographie von Griechenland“ (t. 1, Lipsk, 1862).

Tempel Ernest Wilhelm Leberecht, astronom, * 1821 w Nieder-Cunersdorf w Łużycach Górnych, † 1889, z powołania litograf, gorliwie zajmował się obserwacjami astronomicznemi i został asystentem obserwatorjum w Marsylji. W 1859 odkrył wielką, ale nader słabą mgławicę w Plejadach, oprócz tego znaczną liczbę drobnych planet i komet.

Tempelhof, wieś w pruskiej regencji Poczdamskiej, okręgu Teltow, ma kilka fabryk, 6,600 miesz. i t. zw. *pola Tempelhofskie,* na których odbywają się ćwiczenia i rewje załogi berlińskiej.

Tempelhoff, Jerzy Fryderyk von..., generał pruski, * 1737 w Trampe w Środkowej Marchji, † 1801 w Berlinie. Z uniwersytetu w Halli w roku 1757 wszedł do armji pruskiej, w której jako żołnierz i pisarz na polu sztuki wojennej odznaczywszy się, doszedł stopnia generała porucznika. Wielkiego rozgłosu używało jego dzieło: „Geschichte des Siebenjährigen Kriegs in Deutschland“ (6 t., Berlin, 1782—1803), z którego jednak pierwszy tom jest tylko tłómaczeniem dzieła pod tymże tytułem napisanego przez angielskiego generała Lloyd'a.

Tempera, wogólności u malarzy każdy płyn, mieszany z farbami suchemi, dla ułatwienia ich użycia za pomocą pendzla. W szczególności **T.** oznacza ten rodzaj malarstwa, używany w wiekach średnich, w którym farby były mieszane z żółtkiem jaj i klejem z wygotowanych skrawków pergaminu. Wprowadzenie farb olejnych usunęło ten rodzaj malarstwa.

Temperacja, ob. Temperatura (muzyczna),

Temperament (z łac. *pohamowanie, zrównanie*), we właściwem znaczeniu zrównanie ostateczności krańcowych, a więc względnie od organizmu ludzkiego pewna ustalona równowaga między czynnikami tego organizmu, oraz wynikająca stąd indywidualna skłonność ku pewnym uczuciom, namiętnościom i pewnemu trybowi postępowania. W miarę tego, jak się zmieniały pojęcia o fizjologicznych podstawach **T.**, zmieniała się też klasyfikacja i charakterystyka **T.** Najdawniejsze wytłómaczenie opierało się na przyjęciu przewagi jednego z czterech znanych wówczas żywiołów: ognia, powietrza, wody i ziemi; odtąd podział **T.** na cztery klasy aż do naszych przechował się czasów. Z postępem medycyny, Hipokrates, Galen i jego szkoła dopatrzyli podstawy różnic **T.** w przewadze jednego z czterech głównych płynów ciała: żółci (cholos), czarnej żółci (melas-cholos), krwi (saguuis) i flegmy i stąd poszły powszechnie przyjęte nazwy: cholerycznego, melancholicznego, sangwinicznego i flegmatycznego **T.** Różnica, na jakiej się te **T.** opierały, nazwana została kompleksją. W miarę rozwoju medycyny i nauk przyrodniczych opierano tę klasyfikację na rozlicznych podstawach, na ciężkiej, lekkiej, gorącej lub chłodnej krwi, przewadze nerwów, żył, arterji i naczyń limfatycznych, na stosunku między wrażliwością a reakcją organizmu, na większej lub mniejszej regularności głównych funkcji organizmu, jak: odżywianie, drażliwość, czułość zmysłów i t. d. Obecnie fizjologja niewiele się tą kwestją zajmuje, gdyż doświadczenie codzienne przekonywa o niezgodności tej odwiecznej klasyfikacji z rzeczywistością, która przedstawia nam niezliczone mnóstwo odmian i odcieni **T.**, rzadko bardzo ściśle odpowiadających jednej z powyższych czterech odmian. Dopóki przytem stosunek duszy z ciałem nie będzie należycie wyjaśniony, dopóty nauka o **T.** nie będzie miała pewnej podstawy. Dlatego też usiłowania psychologów, starających się uzasadnić różnicę **T.** przewagą jednej z władz duszy (uczucie, wola, myślenie), również nie dają zadowalającego rozwiązania kwestji. Idąc za wiekową tradycją, zowiemy w życiu codziennem *cholerykiem* człowieka popędliwego, niecierpliwego, łatwo unoszącego się gniewem, zapałem, ale łatwo też stygnącego, ambitnego, ale szlachetnego przytem; *melancholik,* przeciwnie, wolny od gwałtownych namiętności, czuje silnie i głęboko, jest poważny, smutny częstokroć, przezorny i nieufny zwykle; sumienny i surowy względem drugich, jest jako przyjaciel lub kochanek gotów do najwyższych poświęceń; nie lubiąc zgiełku, kocha przyrodę i żyje w małem kółku przyjaciół; *sangwinik,* ruchliwy, wrażliwy, zmienny i lekkomyślny, przyjacielski, towarzyski, usłużny, hojny w obietnicach, ale nie dotrzymujący ich zwykle patrzy na wszystko z wesołej strony, popełnia głupstwa, do których się przyznaje chętnie, ubolewa nad tem, ale je powtarza nanowo; *flegmatyk* z trudnością zmienia swe usposobienie,

lubi spokój, wygodę, jednostajność trybu życia, jest praktyczny, chłodny, punktualny w drobnych interesach, często leniwy i niedbały. Temperamenty wszakże tak określone uważać można jedynie za typy idealne, które nigdy w pełni nie znajdują urzeczywistnienia, ale do których istotne usposobienie różnych ludzi mniej albo więcej się zbliża.

Temperantia, środki lekarskie uspokajające, łagodzące wrażliwość mięśniową i nerwową.

Temperatura, stan ciepła danego ciała, który ujawnia się wpływem na czucie nasze i na termometry (ob.), które służą do jej mierzenia (ob. Ciepło). **T.** *średnią* dnia jest to **T.** przeciętna, otrzymana z kilku obserwacji w ciągu dnia dokonanych w oznaczonych godzinach; ze średnich **T.** dni otrzymują się **T.** średnie miesięcy, pór roku i lat. Przeciętna **T.** średnia pewnej dostatecznie długiej liczby lat daje **T.** średnią danego miejsca. Liczba ta tem jest pewniejsza, im przez dłuższy czas obserwacje były dokonywane. W każdym razie nie daje ona należytego pojęcia o istotnych warunkach klimatycznych miejsca, bo dwie miejscowości, mające jednakowe **T.** średnie, mogą posiadać klimaty bardzo różne, w jednej z nich bowiem różnica między **T.** lata a **T.** zimy może być niewielka, gdy w drugiej dochodzić może kilkudziesięciu stopni, co, rozumie się, ma przeważny wpływ na roślinność i cały charakter miejscowości. Okolice nadmorskie przedstawiają w ogóle większą jednostajność **T.** dziennej i rocznej, niż okolice śródlądowe (ob. Izotermy, Klimat).—Ponieważ prężność gazów zmniejsza się o $^1/_{273}$ przy zniżaniu temperatury o 1°C (ob. Gazy), prężność przeto gazów schodzi do zera w **T.**—273°. Temperatura ta nazywa się *punktem zera bezwzględnego*, a **T.** od tego punktu liczona *temperaturą bezwzględną (absolutną)*. Jeżeli temperatura ciała wynosi t^0 według termometru Celsiusa, **T.** jego bezwzględna jest $273+t^0$. *Temperatura krytyczna*, ob. Gazy.

Temperatura (muzyczna), *temperacja*, ujednostajnienie tonów w skali chromatycznej, złożonej z 12 tonów (ob. Diatonika). W skali takiej każdy półton powinien być podwyższeniem tonu poprzedniego, a zniżeniem następnego; jednakże podniesiony ton *c* czyli *cis* nie zgadza się ze zniżonym *d* czyli *des*, tak samo *dis* nie zgadza się z *es*, *fis* z *ges* i t. d. Że jednak przy zwykłych narzędziach muzycznych nie można używać więcej nad 12 tonów, trzeba więc nadać pewne zmiany 12 tonom oktawy, aby otrzymać interwale jak najbardziej do czystych zbliżone. Jeżeli w tym celu niektóre interwale sprowadzają się do zupełnej czystości, a błędy rozrzuca się na inne, **T.** zowie się niejednostajną; tak np. w **T.** Kirnbergera z 12 kwint 9 jest czystych. W dzisiejszej muzyce jednak przyjmuje się pospolicie **T.** jednostajną, tak, że wszystkie 12 tonów oktawy tworzą jednakie między sobą interwale. Wartość takiego interwalu wynosi 1,05946, która to liczba przypada między wartością wielkiego a małego półtonu. **T.** taka przedstawia ważne korzyści, jednak w narzędziach muzycznych, według niej strojonych, jak zwłaszcza w fortepjanach, żaden akord nie jest zupełnie czysty.

Tempesta Antonio, zwany Tempestino, malarz i sztycharz florencki, * 1556, † 1630.

Tempesta Cavaliere, przydomek słynnego malarza holenderskiego Piotra Muliera młodszego (zwanego fałszywie Molyn), * 1637 w Harlemie, udał się do Rzymu. Obwiniony o zabójstwo żony, spędził w więzieniu lat 16, uciekł i udał się do Medjolanu, gdzie † 1701. Malował widoki morskie.

Templarjusze *(fratres militiae Templi, Templarii)*, zakon rycerski, powstały za czasów wojen krzyżowych w Palestynie. 1118 Hugon z Payens i Gotfryd z St. Omer, z siedmiu innymi rycerzami francuskimi, założyli towarzystwo religijno-rycerskie, mające na celu bronienie pielgrzymów chrześcijańskich przed napadem Saracenów. Złożywszy przed patrjarchą jerozolimskim ślub czystości, posłuszeństwa i ubóstwa, wybrali na przełożonego *(magister militiae)*, Hugona z Payens. Król Balduin II ustąpił im część swego pałacu, wystawionego wedle podania na miejscu świątyni Salomona *(Templum)*, skąd też poszła ich nazwa. Odzież ich składała się z białego lnianego płaszcza, z ośmiokątnym czerwonym krzyżem i z białego lnianego pasa. R. 1127 na koncyljum w Troyes papież Honorjusz II potwierdził **T.** i jednocześnie nadał im pierwszą regułę, opartą w części na regule św. Benedykta, w części na przepisach Bernarda z Clairvaux. Zarazem rozszerzono pierwotny zakres działalności zakonu, stawiając za główny jego cel obronę Grobu św. przeciwko niewiernym. Hugon z Payens udał się do Europy, gdzie zyskał około 300 członków, z którymi wrócił do Jerozolimy. Oprócz szlachty przyjmowano do zakonu ludzi innych stanów, którzy, jako bracia niższego stopnia, zajmowali się obroną i pielęgnowaniem pielgrzymów, kiedy pierwsi poświęcali się głównie walce z niewiernymi. Wkrótce potem **T.** otrzymali za swe usługi hojne dary i zapisy, zarówno w Europie, jak i Palestynie. W sporze pomiędzy cesarzem Fryderykiem I a papieżem Aleksandrem III stanęli **T.** po stronie ostatniego, za co wyłączeni zostali z pod władzy biskupów i otrzymali uwolnienie od podatków i dziesięciny ze swych majątków. W połowie XIII w. znajdował się zakon w największym rozkwicie, posiadał wtedy około 9,000 komturstw, liczne dobra, zwłaszcza we Francji, i olbrzymie dochody. **T.** nie odbywali nowicjatu. Przełożonym zakonu był w. mistrz, mający godność książęcą; pojedyńczemi prowincjami zarządzali w. przeorowie. Najwyższą jednak władzę posiadała kapituła generalna, złożona z przełożonych i z niektórych powołanych rycerzy; w zwykłym czasie miejsce generalnej kapituły zajmowała kapituła jerozolimska. Po upadku panowania chrześcijan w Syrji

przeniósł się 1291 w. mistrz na wyspę Cypr i osiadł w Limisso, głównem zaś ogniskiem zakonu stał się Paryż. Filip IV, król francuski, obawiając się potęgi zakonu, chciwy nadto na olbrzymie jego majątki, postanowił zgubić **T.** i przedsięwziął przeciwko nim stanowcze kroki, zwłaszcza po osadzeniu na tronie papieskim całkiem mu oddanego Klemensa V (ob.). Początkowo starał się w. mistrza Jakóba Bernarda de Molay (ob.), którego 1306 zwabił do Francji, namówić do wyprawy krzyżowej i połączenia się z zakonem Joanitów. Gdy to się nie udało, wystąpili 1307, prawdopodobnie nasadzeni przez króla oskarżyciele, zarzucający zakonowi bałwochwalstwo, wyparcie się Chrystusa i rozpustę przeciwną naturze. W skutek tego Filip rozkazał 13 października 1307 aresztować wszystkich **T.** we Francji i rozpoczął przeciwko nim dochodzenie o herezję. Przez tortury wymuszono na niektórych członkach zakonu zeznania, których użyto przeciwko nim za dowód. Jeszcze przed skończeniem sądu, ciągnącego się do 5 czerwca 1311, rozkazał Filip 12 maja 1310 spalić w Paryżu 54 rycerzy, którzy odwołali poprzednie swe zeznania. Bulą 2 maja 1312 Klemens V zniósł zakon. W marcu 1314 na rozkaz Filipa spalono na wolnym ogniu w. mistrza Jakóba Molay, ośmdziesięcioletniego w. przeora Gwidona Normandzkiego i w. in. rycerzy. Wedle bulli papieskiej, majątki **T.** miały przejść w posiadanie innych zakonów rycerskich; we Francji jednakże, nie zważając na to, Filip zagarnął dobra i fundusze **T.** W Niemczech zakon **T.** istniał do 1319, w Portugalji i dalej pod nazwą zakonu Chrystusa, w Anglji zaś pod nazwą rycerzy Ostu. W Polsce **T.** byli w Zagościu nad Nidą i w Łukowie. W połowie XVIII w. starali się Jezuici do lóż masońskich zaprowadzić ducha katolicko-hierarchicznego, jakim odznaczał się zakon **T.** Dążność ta objawiła się głównie w kolegjum jezuickiem Clermont w Paryżu. Jezuici zyskali wkrótce wielkie znaczenie w towarzystwie masonów; dopiero po zgromadzeniu w Wiesbadenie 1782 poczęli tracić Jezuici swój wpływ, i wolnomularstwu przywrócono charakter protestancki. Z loży jezuickiej w kol. Clermont wziął początek *Nowy zakon Templarjuszów*, którego głównym celem było zachowanie ducha rycerskiego. Podczas rewolucji zakon ten upadł i dopiero w ostatnich latach dyrektorjatu powstał na nowo, ale znów nie na długo, albowiem wkrótce po rewolucji czerwcowej znów przestał istnieć. Por. Micheleta „Procès des Templiers“ (Paryż, 1841); Moldenhawera „Process gegen den Orden der Tempelherren“ (Hamburg, 1792); Müntera „Statutenbuch des Ordens der Tempelherren“ (t. 1, Berlin, 1794); Wilckiego „Geschichte der Tempelherrenordens“ (3 t., Lipsk, 1826 — 35); Merzdorf „Geheimstatuten des Ordens der Tempelherren“ (Berlin, 1887, t. 2); Schottmüller „Der Untergang des Tempelordens“ (Berlin, 1887, t. 2); Prutz „Entwickelung und Untergang des Tempelherrenordens“ (Berlin, 1888).

Temple, nazwisko wielkiej budowli w Paryżu, słynnej w dziejach stolicy Francji, jako więzienie Ludwika XVI. Pierwotnie gmach ten był klasztorem zakonu Templarjuszów, ale r. 1312 po ich zniesieniu nadany został przez Filipa Pięknego rycerzom św. Jana. Podczas rewolucji 1789 r. służył za więzienie stanu. W r. 1816 księżna Bourbon-Condé urządziła w nim klasztor zakonnic.

Temple, sir William, mąż stanu i pisarz polityczny angielski, * 1628 w Londynie, † 1699. W wielu ważnych sprawach swego czasu położył **T.** znakomite zasługi dla Anglji jako biegły dyplomata. Do edycji jego dzieł „Works“ (2 t., Londyn, 1750 i 1814) Swift dodał jego „Memoirs“ (2 t., Londyn, 1709) i „Letters“ (2 t., Londyn, 1710). Por. Luden „Temple's Biographie“ (Götting., 1808); Courtenay „Memoirs of the life, works and correspondence of Sir Will. Temple (2 t., Londyn. 1836).

Templin, miasto okr. w pruskiej reg. Poczdamskiej, między kilku jeziorami, które łączą się kanałem Templińskim z Hawelą, ma 4,500 miesz.

Templinowy olejek, olejek eteryczny otrzymywany z szyszek i nasion jodły przez destylację z wodą, jest bezbarwny, woni kwiatów pomarańczowych, używa się głównie na olejki wonne.

Tempo (włosk.), czas, właściwie czas stosowny do oznaczenia stopnia prędkości, z jaką sztuka muzyczna ma być wykonywana. Prędkość ta daje się dość ściśle liczebnie oznaczyć za pomocą metronomu (ob.). Zwykle odróżniają tu pięć stopni **T.**: Largo, Adagio, Andante, Allegro i Presto. Najwłaściwszym wszakże jest podział na trzy główne stopnie ruchu: powolny, średni i prędki, które znów rozlicznym podlegają stopniowaniom; i tak ruch powolny dzieli się na: Largo, Lento, Grave lub Maestoso, Adagio i Larghetto; ruch średni na: Andante, Andantino, Moderato, Tempo giusto, Allegretto i t. d.; ruch prędki na: Allegro, Vivace, Presto i Prestissimo.

Tempo, dawna moneta japońska, bita przed 1870 z miedzi, z dodatkiem ołowiu i cyny, owalna z dziurką czworokątną=100 kesz, wartości około 3 kopiejek.

Tempora mutantur et ad nihilum reducuntur, czas postępuje i wniwecz wszystko obraca.

Tempora mutantur et nos mutamur in illis, czasy zmieniają się, a w nich i my ulegamy zmianie.

Tempore opportuno, w swoim czasie.

Temps, Le T. (Czas), jeden z poważniejszych i wpływowych dzienników paryskich, założony 1861, organ umiarkowanej opozycji za panowania Napoleona III i umiarkowanych republikanów od 1871.

Tempus clausum (łac.), także *feriatum sacratum*, zowie się w Kościele katolickim czas, w którym zabronione jest zawieranie małżeństw. Według obowiązującego obecnie prawa kościelnego,

T. c. rozciąga się od pierwszej Niedzieli Adwentu do Trzech Króli i od Środy Popielcowej do Niedzieli po Wielkiej Nocy włącznie.

Tempus edax rerum, czas pożerający wszystko.

Temriuk, miasto okręgowe w obwodzie Kubańskim na Kaukazie, na półwyspie Tamani w delcie Kubania położone, ma port i 14,500 miesz.— *Timriucki okrąg* ma 9,430 w. kw. i 343,000 m.

Temurdżi, ob. Dżengischan.

Tenantyt *(tennantyt)*, minerał z rzędu siarkosoli, krystalizuje w szeregu foremnym, czarny, twardość 4, c. wł. 4,44; składa się z miedzi, siarki, arsenu i drobnej ilości żelaza. Znajduje się w Kornwalji.

Tenardyt, w naturze występująca sól glauberska czyli siarczan sody (ob. Sód).

Tenasserim *(Tanengthari)*, okrąg w anglo-indyjskiej prow. Birma, ma 121,026 klm. kw. i 979,000 m. Miastem głównem jest Maulmain.

Tencin, Klaudyna Aleksandra Guerin de..., margrabina, autorka francuska, * 1681 w Grenobli, † 1749 w Paryżu. Umieszczona gwałtem przez rodziców w klasztorze, daremnie przeciw temu przymusowi protestowała, a następnie przewieziona z Grenobli do klasztoru w Neuville (pod Ljonem) uciekła stąd 1714 do Paryża. Tu zapoznała się naprzód z Fontenelle'm, a następnie zostawała w bliskich stosunkach miłosnych z wielu znakomitościami spółczesnemi, prowadziła życie swobodne i rozkoszne. Z pomiędzy jej dzieci najsłynniejszy jest d'Alembert (ob.), którego ojcem miał być niejaki Destouches-Carron. Później zmieniła sposób życia, otaczała się literatami i uczonymi, zgromadzała w swych salonach towarzystwo najwykwintniejsze i wywarła niezaprzeczenie wpływ wielki na owoczesne stosunki towarzyskie. Wydała także kilka romansów, z których celniejszy jest: „Mémoires du comte Comminges“ (1735, 1885). Zbiór jej prac autorskich wydali w nowszych czasach Jay i Etienne (5 t., Paryż, 1825).

Tenczyn, ob. Tęczyn.

Tenczyńscy, ob. Tęczyńscy.

Tende Kacper, historyk, piszący pod nazwiskiem *de Hauteville*, * 1618 w Paryżu, ze znakomitego domu francuskiego, podskarbi króla Jana Kazimierza, † 1697 w Paryżu. Przebywając w Polsce przez 25 lat, wydał ciekawe o niej pamiętniki p. t. „Rélation historique de la Pologne, contenant le pouvoir de ses rois, leur élection et leur couronnement, les privilèges de la noblesse, la réligion, la justice, les moeurs et les inclinations des Polonais“ (Paryż, 1686; 4 wyd., Kolonja, 1705), tłómaczone na języki angielski i niemiecki.

Tendencja, działanie w pewnym określonym kierunku, zwłaszcza w dziedzinie literatury i sztuki. Tendencyjny poemat, romans, dramat—są to utwory napisane w celu obudzenia w widzach lub czytelnikach sympatji dla pewnej doktryny religijnej, społecznej, etycznej, politycznej i t. d. **T.,** jako żywioł nieartystyczny, obniża i paczy wartość dzieł sztuki.

Tender (z ang.), wagon z zapasem wody i paliwa do zaopatrywania w nie lokomotywy; także statek morski towarzyszący okrętowi linjowemu, przeznaczony do przewożenia rozkazów i wiadomości pomiędzy okrętami.

Tenedos, po tur. *Bozdża-Ada*, wysepka na morzu Egejskiem, mająca 4,200 miesz. i należąca do tureckiego wilajetu Wysp. Jest bardzo urodzajna, wydaje wino muszkatołowe i inne południowe owoce. Miasto główne *Tenedos* ma 2,500 m.

Tendra, wyspa na morzu Czarnem wprost Kinburna. Tutaj Achilles, znajdując się z flotą na Ponc ie Euksyńskim, obchodzić miał igrzyska i ćwiczyć wojsko swoje. W r. 1814 znaleziono tu w jednym z kurhanów wiele rzadkich monet greckich.

Tendziagolskie starostwo, albo *ciwunostwo*, niegrodowe, było położone w księstwie Żmujdzkiem, powiecie Tendziagolskim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, obejmowało miasteczko Tendziagołę ze wsią Gedrojcie, które posiadał Dziekoński, opłacając z niego kwarty złp. 2,270 gr. 6. Mylnie niektórzy pisarze ogłosili to starostwo za grodowe, bo w *Voluminach legum, VIII*, str. 619, wyraźnie oznaczono, iż sądy ziemskie dla Tendziagolskiego starostwa odbywały się w Telszach, a od 1775 w Szawlach.

Tenebrio *(Mącznik)*, rodzaj owadów z rzędu tęgopokrywych, z grupy niedostawnych *(Heteromera)*, ma ciało podłużne, półwalcowate, płasko-sklepiste, odwłok bardziej szeroki niż długi. Nazwa jego pochodzi z wyrazu *tenebrae*, ciemności, gdyż unika światła. W mieszkaniach naszych żyje **T.** *molitor*, barwy brunatnoczarniawej, na spodniej części ciała połyskującej. Gąsienica jego (*robak mączny*) jest podługowata, barwy żółtej; znana jest ze szkód, jakie zrządza w zapasach mąki, w których żyje i przeobraża się; najczęstsza jest w pobliżu pieców piekarskich. Do tejże rodziny *Tenebrionidae* należy *pokątnik* (ob. Blaps).

Tenerani Piotr, słynny rzeźbiarz włoski, * roku 1796 w Torano pod Carrarą, uczeń Canovy, późniejsze jednak jego prace okazują wpływ Thorwaldsena, był w końcu prezydentem akademji sztuk pięknych w Rzymie i dyrektorem zbiorów publicznych; † 1859 tamże. Z prac jego najcelniejsze: „Wenus raniona cierniem róży“, „Zemdlała Psyche“, „Anioł sądu ostatecznego“, „Zdjęcie z krzyża“ (płaskorzeźba) i inne.

Teneryfa, największa, najbogatsza i najludniejsza z należących do Hiszpanji wysp Kanaryjskich. Obejmuje 2,026 klm. kw. z 92,000 miesz. i miastem głównem Santa-Cruz (11,000 m.). Na tej wyspie znajduje się wysoka wulkaniczna góra Pico de Teyde (3,716 metrów).

Teniers Dawid, *Starszy*, malarz brabancki, jako naśladowca Giacoma da Ponte Bassano, zwany także *il Bassano*, * 1582 w Antwerpji, † 1649 tam-

że, malował najchętniej uroczystości wiejskie, sceny z życia szynkownianego i jarmarcznego i t. d.

Teniers Dawid.

Teniers Dawid, *Młodszy*, syn poprzedniego, również malarz rodzajowy, ale nierównie wyższy od ojca, * 1610 w Antwerpji, † 1685 r. w Brukseli; kształcił się pod kierunkiem ojca swego i Rubensa. Przezwyciężywszy pierwsze trudności, zyskał w niedługim przeciągu czasu wielki rozgłos w kraju i za granicą, tak, że mimo nadzwyczajnej biegłości w swej sztuce nie mógł nastarczyć obstalunkom. Zebrawszy ogromny majątek, zakupił pod Brukselą we wsi Lerc piękny zamek, w którym się zgromadzały wszystkie belgijskie znakomitości literackie i artystyczne. Przedmiotem obrazów **T.** są po większej części sceny z życia wieśniaków i żołnierzy; malował także postaci piekielne, duchy, czarownice, laboratorja alchemistów, kuchnie, odwachy, śpiżarnie i t. d. Odznaczają się one niezaprzeczonym humorem, oryginalnością i świeżością. **T.** malował tak wiele, że niema galerji, którąby nie posiadała jego utworów.

Tennemann Wilhelm Bogumił, filozof ze szkoły Kanta, * 1761 w Brembach, † 1819 na urzędzie profesora w Marburgu. Zasłużył się nauce, jako autor historji filozofji: „Geschichte der Philosophie“ (11 t., Lipsk, 1798—1819). Praca ta, nieukończona, miała obejmować 13 tomów, skrócony jej zarys wydał **T.** w 1812 r. (Lipsk), a następne (wydanie 5, w Lipsku 1829) opracowywał A. Wendt. To ostatnie dziełko przełożył na język polski J. Rzesiński (2 t., Kraków, 1836—37).

Tenner Karol, generał rosyjski, * 1782, wstąpił do służby wojskowej 1802; dokonał trygonometrycznych pomiarów gub. Wołyńskiej i Podolskiej, a następnie tryangulacji okręgu Białostockiego. 1847 mianowany został naczelnikiem tryangulacji Królestwa Polskiego i pracę tę spełnił z wielką dokładnością.

Tennes, syn Kyknosa, króla Kolonae w Troadzie, przez macochę swoją Filomonę do cudzołostwa namawiany, gdy odmówił zadosyć uczynienia jej żądzom, fałszywie przez nią przed Kyknosem oskarżony i z siostrą swoją Hemiteą w zamkniętej skrzyni na morze wyrzucony, wylądował szczęśliwie na wyspę Leukophrys, gdzie królem zostawszy, też wyspę przezwał Tenedos. Zabity przez Achilesa, podczas wyprawy do Troi, zaliczony został w poczet bohaterów.

Tennessee, jeden ze Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, otoczony stanami: Kentucky, Wirginją, północną Karolíną, Georgją, Alabama, Mississippi, Arkanzas i Missuri, obejmuje 108,910 klm. kw. i liczy 1,770,000 miesz. Jest to kraj górzysty, ale miernie urodzajny, skrapiany wodami rzeki *Tennessee* (1,600 klm. długi dopływ rzeki Ohio) i rzeki Cumberland. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo. Pośród zakładów naukowych stoją na czele: uniwersytet kumberlandzki i uniwersytet w Nashville. Stan ten, pierwotnie do Karoliny północnej należący, otrzymał w r. 1757 białych kolonistów i w r. 1796 przyjęty został do Unji. Pierwotna konstytucja stanu została poprawioną 1834 r. W r. 1861 stan Tennessee przystąpił do związku stanów południowych. Miasto stołeczne Nashville, inne ważne miasto handlowe Memfis.

Tennis (ang.), gra w piłkę w przeznaczonem do tego zabudowaniu *(tennis court, jeu de paume)*. Gra ta pochodzi z Włoch, obecnie używana jest głównie we Francji, Stanach Zjednoczonych, a zwłaszcza w Anglji. Odmianą jej na wolnem powietrzu jest *lawn tennis* (ob.). Por. Marshall „Annals of T.“ (1878).

Tennyson Alfred, znakomity poeta angielski, * 1810 w Somerby, † 1892. Po ukończeniu uniwersytetu w Cambridge, ogłosił dwa zbiory poezji (1830 i 1833), które mimo wielu zalet nie znalazły dobrego przyjęcia, krytyka bowiem nie okazała się zupełnie sprawiedliwą. Jednakże nowym zbiorem z roku 1842 ogromny zyskał rozgłos i stał się ulubieńcem publiczności. Następnie wydał jeszcze między innemi: „The Princess, a medley“ (1849); „In memoriam“ (1851), treny z powodu utraty przyjaciela; „Maud and other Poems“ (1855); „Idylls of the Kings“ (1858); jedno z najpopularniejszych dzieł jego: „Enoch Arden“ (1864) i dramat „Queen Mary“ (Londyn, 1875, przełożył na język polski Józef z Mazowsza (Wojciechowski); „Ginewra“ przekład A. Pajgerta. W r. 1850 mianowany był przez królowę na miejsce Wordswortha poetą laureatem. **T.** był jednym z najcelniejszych nowoczesnych liryków angielskich. Kierunek jego był przedewszystkiem kontemplacyjny. Maluje **T.** wybornie uczucia tkliwe, delikatne, odznacza się mistrzostwem w obrazowaniu życia natury, głębokością myśli i sztuką wydobywania z języka najwyższych piękności. O **T.** pisał Lubowski w *Bibl. Warsz.* (t. II, r. 1873). W r. 1884 został parem i otrzymał tytuł barona Tennyson of Aldworth i Farringford. W r. 1886 wydał: „Locksley Hall, sixty years after,“ a w 1890 „Demeter and other poems,“ „The death of Oenone“ i „Aubor's dream.“ Por. Walter E. Wace „A. T.“ (Edymburg, 1881); Ritchie „Records of T. Ruskin and Browning“ (1892); Wangh „Lord T., a study of his life and Work“ (1892).

Tennyson Alfred.

Tenona torebka, pochwa włóknista, otaczająca pochwę tłuszczową oka (ob.); w okolicy nerwu wzrokowego jest ona połączona za pomocą licznych pasem tkanki łącznej, z przodu zaś zrasta się z twardówką gałki ocznej. Otacza cienkiemi pochwami ścięgna mięśni ocznych, które ją przebijają.

Tenor (po włosku *tenore*), jeden z czterech głównych rodzajów czyli klas głosu ludzkiego, wyższy z dwu głosów męskich. Objętość jego sięga od *d* małej oktawy do *f* lub *g* jednokreślnej, chociaż solowy tenor przekracza zwykle te granice. Przy zwykłym, czterogłosowym śpiewie stanowi on niższy z dwu głosów środkowych (wyższym jest kontralt), przy czterogłosowym zaś śpiewie męskim prowadzi on jako pierwszy tenor melodję główną, gdy drugi tenor wtóruje mu jako wyższy z dwu głosów środkowych. Klucz tenorowy leży na linji czwartej i zowie się kluczem *c*. Do najznakomitszych tenorzystów należeli: Rubini, Tamberlik, Mario, Tichaczek (w Dreźnie), Dobrski (w Warszawie).

Tenoryt, ob. Miedziane rudy.

Tenotomja, operacja polegająca na przecięciu ścięgna, albo na oddzieleniu przyczepu ścięgna do kości; mięsień po operacji kurczy się nieco i ścięgno przyczepia się w miejscu bardziej niż poprzednie do drugiego przyczepu mięśnia zbliżonem. Wykonywa się przy skrzywieniu rozmaitych członków, od skurczenia mięśni zależnem, jak przy wykrzywieniu stopy lub szyi.

Tentaculi, macki czyli różki, ob. Antennae.

Tenthredinae, owady, ob. Pilarze.

Tenuirostres, *szczupłodziobe*, w niektórych układach ornitologicznych rodzina ptaków wróblowatych, które mają dziób zwykle dłuższy od głowy, bardzo szczupły, najczęściej zgięty, ostro zakończony i zawsze bez zęba czyli karbu przed końcem; należą tu bargieł, pełzacz, dudek.

Tenuta (łac.), rata dzierżawy, część należna do wypłaty w terminie dzierżawnym.

Teobald (święty), pustelnik, * 1017 w Provins, prowincji Brie, syn Arnulfa, hrabiego Szampanji. Odebrawszy staranne wychowanie, wstąpił do klasztoru św. Remigjusza w Rheims, który następnie z jednym z towarzyszów opuścił i osiadł na puszczy. Później udali się obadwaj w pobożną pielgrzymkę do Komposteli i do Rzymu. Po powrocie osiedli na pustyni Salanigo, blizko Wicencji, gdzie **T.** † 1066. Papież Aleksander III ogłosił go za świętego. Kościół obchodzi jego pamiątkę 1 lipca.

Teobromina *(dwumetyloksantyna)*, $C_7H_8N_4O_2 + H_2O$, alkaloid znajdujący się w nasionach kakao, z których się otrzymuje jak kafeina (ob.) z herbaty. Jest to proszek krystaliczny, w wodzie trudno rozpuszczalny, a trudniej jeszcze w alkoholu i eterze. Pod względem chemicznym **T.** bardzo jest zbliżona do kafeiny, od której pod względem fizjologicznym różni się tylko słabszą działalnością. **T.** używa się jako środek moczopędny, podobnie jak związek jej z salicylanem sody, zwany *diuretyną*.

Teodat, król Ostrogotów przez Amalasuntę 534 na małżonka wybrany. W r. 535 kazał żonę zamordować, a 536 sam został zamordowany. Por. Abel (1855).

Teodolinda, córka księcia Bawarów, Garybalda, 589 małżonka króla Longobardów, Autari, potem Agilulfa, przeprowadziła przystąpienie Longobardów do kościoła katolickiego.

Teodolit, przyrząd do mierzenia kątów, często używany w geodezji, za pomocą którego mierzyć można kąty zarówno poziome jak i pionowe. **T.** składa się z dwu kół podzielonych na stopnie, poziomego i pionowego. Na osi tego ostatniego znajduje się luneta, dająca się po tem kole przesuwać; nadto koło pionowe wraz z lunetą może się obracać około osi pionowej, tak, że lunetę nastawić

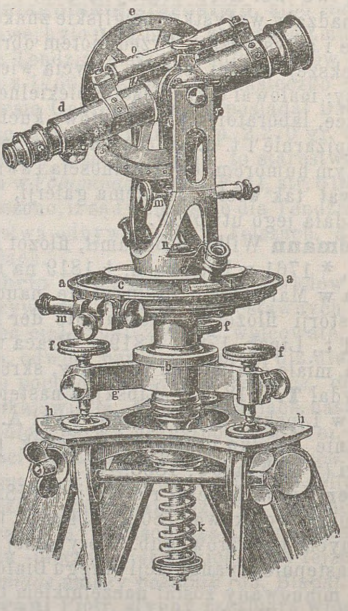

Teodolit.

można na każdy przedmiot żądany. Dokładne teodolity, używane w astronomji, do odczytywania podziałki zaopatrzone są w mikroskopy. Jeżeli luneta posiada sieć nitek pajęczynowych, teodolit nazywa się *przyrządem uniwersalnym* czyli *kątomiarem powszechnym*, albo też *altazymutem*, służy bowiem zarówno do mierzenia kątów wysokości *(altitudo)*, jako też kątów na poziomie *(azymutów)*. W teodolicie Breithaupta (ob. fig.) koło *a* jest nieruchomo połączone z podstawą *b*, obraca się zaś koło poziome *c* wraz z lunetą *d* i kołem pionowem *e*; do ustawiania poziomego koła *a* służą śruby *f* trójnoga *g*, który się wspiera na statywie *h*; do dokładnego nastawiania pomagają dalej libele *n* i *o*,

oraz śruba *m.* Jeżeli teodolit jest połączony z telemetrem (ob.), służyć może zarazem do oznaczania odległości przedmiotu obserwowanego i nazywa się *tachymetrem* (t. j. szybkomierzem). Pierwotną formą teodolitu było *astrolabium* (ob.); nazwa jest pochodzenia arabskiego.

Teodor (św.), męczennik, * w Syrji, czy Armenji, służył w wojsku rzymskiem za panowania Maksymina i Galerjusza, poniósł śmierć męczeńską r. 306 w Amasei. Pamiątka jego obchodzoną jest w kościele wschodnim 17 lutego, w zachodnim zaś 9 listopada.

Teodor z Mopsuestu, pisarz kościelny grecki, * około 350 w Antjochji, † 429 w Carogrodzie. Kształcił się pod retorem Libawjuszem; następnie pod biskupem antjocheńskim Flawjanem. Wyświęcony 382 na kapłana, był 393 r. wybrany biskupem Mopsuestu w Cylicji. **T.** był jednym z naczelników antjocheńskiej szkoły (ob.) i jednym z najlepszych egzegetów i teologów swego czasu. Arjanie opierali swą naukę na niektórych pismach **T.**, co było przyczyną, że dzieła jego potępiono na soborze konstantynopolskim 533 i uznano jako kacerskie. Por. Fritsche „De Theodori Mopsuestiani vita et scriptis“ (Halla, 1837).

Teodor I, papież, * około 580 w Jerozolimie z rodziców pochodzenia greckiego, wstąpił na stolicę apostolską 642 po Janie IV i zasiadał na niej lat siedm. Czynność jego była głównie zwrócona przeciw monoteletom, wspieranym przez patrjarchów carogrodzkich, Pyrrhusa i Pawła. † 649 w Rzymie. Następcą jego był Marcin I.

Teodor II, papież, Rzymianin rodem. Wybrany 896, rządził Kościołem dni 20.

Teodor I, ob. *Neuhof* Teodor, baron.

Teodor II, król Abisynji, * 1818 w Cherhié w Abisynji środkowej. Ojciec jego był namiestnikiem prowincji Kuara, a matka pochodziła z dawnego rodu królów abisyńskich. Początkowo nosił **T.** imię *Kassa Kuaranya*. O młodości jego nic prawie nie wiemy. Po śmierci ojca (około 1839) prześladowany czas jakiś przez przeciwników jego podczas ogólnej w Abisynji anarchji, zdobył na królowej Amhary księstwo Dembea, pojął za żonę jej wnuczkę i postanowił całą Abisynję, podzieloną na kilka drobnych części, zjednoczyć pod swem berłem w jedno państwo. Jakoż szczęśliwy w boju, już 1854 r. był panem Abisynji środkowej, wiosną 1855 podbił królestwo Tigré i koronował się t. r. na króla (negusa) Abisynji pod imieniem *Teodora II* (Teodor I panował w Abisynji w XVII wieku), a latem 1855 zdobył królestwo Szoa i rozpoczął energicznie reorganizację kraju. Wkrótce jednak okazał się raczej despotą okrutnym i chytrym, aniżeli wielkim reformatorem. Prześladując misjonarzów zagranicznych i konsula angielskiego Camerona, wywołał tem z Anglją wojnę (1867), podczas której zginął przy zdobyciu Magdali (13 kwietnia 1868 r.), ob. Abisynja. Por. też Lejeana „Theodor II et le nouvel empire d'Abyssinie“ (Paryż, 1865).

Teodora, cesarzowa bizantyjska, żona Justynjana I, * na Cyprze, córka strażnika niedźwiedzi w cyrku, słynęła jako piękność teatralna i w r. 521 zaślubiła patrycjusza Justynjana, który 527 r. po śmierci swego wuja, Justyna I, wstąpił na tron. Posiadała bystry rozum, energję i talent do intryg politycznych, oraz ambicję i mściwość. † 548 r. w 40 roku życia. Por. Marrast „La vie byzantine au VI siècle“ (1881); Mallet „The empress T.“ (w „English historical Review“ 1886); Haussay „Aspasie, Cleopatre, Theodora“ (1890).

Teodora, cesarzowa bizantyjska, żona Teofilosa, * w Elissie w Paflagonji. Po śmierci męża (892), jako regentka w imieniu syna Michała III, przywróciła kult obrazów. Rządziła mądrze. W r. 856 syn odebrał jej władzę i wszystką godność. † 867 r.

Teodora, cesarzowa bizantyjska, córka Konstantyna VIII, młodsza siostra Zoe, która ją zamknęła w klasztorze 1032 r., lud jednak domagał się jej oswobodzenia i w 1042 została współcesarzową (od 21 kwietnia do 11 czerwca). Po śmierci Zoe wstąpiła znowu na tron jako 70-letnia staruszka (1055) i rządziła do śmierci (1056). Po niej nastąpił Michał VI.

Teodoret, grecki ojciec kościoła, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli szkoły antjocheńskiej, * pod koniec IV wieku w Antjochji, † 457 lub 458; otrzymawszy staranne wychowanie w jednym z klasztorów kraju rodzinnego, został 420 r. biskupem w Kyrrhos nad Eufratem. W sporach pomiędzy nestorjanami a eutychjanami bronił pojęć przyjętych w kościele syryjskim o dwu naturach w Chrystusie, na pierwszym jednak synodzie efeskim (431) potępił Nestorjusza. Drugi synod efeski (449) pozbawił mimo to **T.** godności biskupiej i skazał go na osadzenie w klasztorze; w końcu na koncyljum chalcedońskiem uznany został za prawowiernego. Z dzieł jego, wydanych przez Sismonda i Garniera (5 t., Paryż, 1612 i 1684), oraz Schultzego i Rösselta (10 t., Halla, 1769—74), najważniejsze są komentarze nad St. Testamentem, oraz Listami św. Pawła, dalej kontynuacja historji kościelnej Euzebjusza, obejmująca lata 322—429, i in.

Teodoryk I, król Westgotów (419—451), założyciel państwa Tolozańskiego.

Teodoryk II, syn poprzedniego (453 — 466), zamordował starszego brata Torismunda (451—453), a sam był zamordowany przez młodszego brata Euricha. Był to władca zdolny, posiadał rzymską kulturę, rozszerzył granice państwa w Galji i w Hiszpanji.

Teodoryk albo *Teoderyk Wielki*, król Ostrogotów, syn Amalunga Teodemira i Ereliny, * 454 w Panonji. W 8 roku życia wysłany jako zakładnik do Konstantynopola, bawił tam 10 lat. Po powrocie napadł z ojcem na państwo Bizantyjskie

473 i otrzymał dla Ostrogotów siedlisko w górnej Mezji. Po śmierci ojca obrany królem (475), brał udział w wewnętrznych walkach Rzymian. Przeciwnikiem jego był inny przywódca Gotów, Teoderyk Strabo († 481). **T.** walczył raz drugi przeciw cesarzowi Zenonowi. W r. 484 mianowany przez niego konsulem, 486 uczczony tryumfem i posągiem konnym; w 487 wysłano go do Włoch, dokąd jednak poszedł za zgodą narodu. Wyszedł z Mezji 488, zwyciężył 489, 490 Odoakra, który zamknął się w Rawennie, gdzie trzymał się dwa lata. Wtedy **T.** zawarł z nim umowę wspólnych rządów, ale go zamordował (493). Początkowo uznawał władzę Bizancjum, później ogłosił się za równego cesarzowi i był jednym z najpotężniejszych władców. Rządził mądrze, stolicą jego była Rawenna. Starał się zyskać życzliwość Rzymian, ale bezskutecznie. † 526, pochowany w Rawennie w istniejącem dotąd mauzoleum; popioły jego wydobyli fanatycy i rozrzucili. Państwo odziedziczył wnuk małoletni Atalaryk, za którego rządy sprawowała Amalasunta, córka **T.** W legendach niemieckich **T.** zwie się Ditrichem z Bernu. Por. Dahn „Die Könige der Germanen“ (1866); Deltuf „Theodoric, roi des Ostrogots et d'Italie“ (1869).

Teodot, rodem z Bizancjum, wyparłszy się wiary podczas prześladowania chrześcijan, przybył około końca II w. do Rzymu, gdzie usprawiedliwiając swe odstępstwo, głosił, że Chrystus był tylko człowiekiem, uznawał go za prawdziwego Mesjasza, przyobiecanego przez proroków. Wyklęty został przez papieża Wiktora. Nieliczni jego stronnicy, zwani *teodocjanami*, stanowiący właściwie odcień alogjanów (ob.), przetrwali do końca III w.—Z sekty tej pochodzi inny **Teodot,** zwany *Wekslarzem*, od którego wywodzą początek *melchidezechjanie*, który Melchizedecha, w Piśmie św. wzmiankowanego, poczytywali za jakąś nadziemską istotę, wyższą nawet od samego Chrystusa. Do tego samego odcienia heretyków należy *Artemas* albo *Artemon*, który podobnież błędy rozsiewał przy końcu II w., za co był potępiony na synodzie rzymskim 198 razem z teodocjanami i ebjonitami.

Teodozja, po ros. *Feodosija*, starożytna *Kafa*, po turec. *Kuczuk-Stambuł*, miasto powiatowe i portowe w gub. Tauryckiej, nad morzem Czarnem, na północno-wschodnim urwistym brzegu półwyspu Tauryckiego, bardzo starożytne i kwitnące, założone przez Greków z Miletu; 1475 opanowane przez Turków. Liczyło niegdyś około 100,000 ludności, składającej się z Ormian i Greków, trudniących się handlem i przemysłem. 1771 przyłączone zostało do Rosji. Obecnie nie posiada żadnych śladów dawnego przepychu i liczy 27,000 mieszk. Z gmachów nowoczesnych celniejsze są: koszary i dom kwarantanny.—*Teodozyjski powiat z miastorządztwem Kerczeńskiem* ma na przestrzeni 6,204 w. kw. 158,200 mieszk.

Teodozjusz I, *Wielki*, cesarz rzymski, od 379—395, * 345 roku w Cauca w Hiszpanji. Wybrany przez Gracjana za współregenta, otrzymał w zarząd część wschodnią państwa. Wysokiemi obdarzony zdolnościami, potrafił **T.** utrzymać się przeciwko barbarzyńcom i stawiać czoło antycesarzom; w roku 394 został jedynym władcą całego państwa, ale w rok potem (395) † w Medjolanie, przeznaczywszy synom swoim, starszemu Arkadjuszowi (ob.). Wschód, młodszemu zaś Honorjuszowi (ob.). Zachód z tytułem cesarskim.

Teodozjusz I.

Teodozjusz II, wnuk poprz., nastąpił r. 408 po swym ojcu Arkadjuszu, jako cesarz wschodniego państwa Rzymskiego i † r. 450. Z jego czasów pochodzi *Kodeks teodozjański*, zbiór konstytucji cesarskich, poczynając od Konstantyna.

Teodycea (z greck), obrona wiary w Opatrzność i rządy boże, przeciwko zarzutom zasadzającym się pozornie na istnieniu zła fizycznego i moralnego. Wyraz ten wprowadził w użycie słynny filozof Leibniz (ob.).

Teofan, z przydomkiem *Izaurycki* albo *Spowiednik*, dziejopis bizancki. Z powodu oddawania czci obrazom, prześladowany przez swego teścia, z rozkazu cesarza Leona wygnany został do Samotracji i tam † 817. Kościół obchodzi jego pamiątkę 18 marca. **T.** kontynuował „Chronografję“ przyjaciela swego Syncella, wydaną przez J. Classena, w zbiorze Niebuhra „Corpus scriptorum historiae Byzantinae“ (Bonn, 1839).

Teofane, córka Bizaltera, porwana przez Posejdona i zamieniona w owcę, z którą bóg morza w postaci tryka spłodził złotorunego barana, na którym Fryksos i Hella przepływali przez Hellespont, a którego skóra gra wielką rolę w legendzie o Argonautach i Złotem Runie.

Teofana, cesarzowa bizantyjska, * 943, † 969, córka oberżysty, małżonka późniejszego cesarza Romana II. Otruła podobno cesarza Konstantyna VII Porfirogenetę, a później i własnego małżonka (963) i objęła władzę w imieniu synów Bazylego i Konstantyna VIII. Zaślubiła Nicefora Fokasa, którego zamordował jej kochanek Cimiskes, wygnany później przez nią. Por. Marrast „Esquisses byzantines“ (1874).

Teofana, córka poprzedniej i Romanosa II, małżonka cesarza Ottona II, cesarza niemieckiego. Wykształcona wysoko, wniosła na dwór niemiecki bizantyjską kulturę i zamiłowanie do zbytku i etykiety. Podczas małoletności syna Ottona III rządziła mądrze, † w 40 roku życia 991.

Teofanja, po gr. objawienie się bóstwa.

Teofilantropowie (*Teantropofilowie*, t. j. miłośnicy boga i ludzi), deistyczna sekta religijna

we Francji, założona 1796 w Paryżu, celem utrzymania religji i licząca już 1797 r. znaczną liczbę członków. Na czele sekty stał Le Reveillere Lépaux. Wierzyli oni w Boga, nagradzającego dobre, a karzącego złe, oraz w nieśmiertelność duszy; podczas nabożeństwa modlili się, śpiewali hymny i mieli mowy treści patrjotycznej lub moralnej; nauczanie młodzieży uważali za świętą powinność; dopiero po dojściu lat 9 uczyli dzieci religji. Narodziny, małżeństwa i pogrzeby obchodzili właściwym sposobem. W Paryżu mieli sobie wyznaczone 10 kościołów; również i na prowincji mieli zwolenników; za granicę jednak nie przenieśli się. Po zawarciu konkordatu 1802 i wydanym przez konsulów zakazie zbierania się im po kościołach, sekta upadła.

Teofilpol, miasteczko w gub. Wołyńskiej, pow. Starokonstantynowskim, zamieszkane głównie przez żydów, nie kwitnie ani przemysłem, ani handlem.

Teofilus, biskup Antjochji (169—179), jeden z apologetów. Por. „Codex Apologetarum."

Teofilus, według legendy vice-dominus czyli administrator biskupstwa w Adana w Cylicji, w VI w. Wybrany biskupem, odrzucił przez skromność wybór ów, ale obrażony przez biskupa i złożony z urzędu, zawarł przy pomocy czarnoksięstwa pakt z djabłem i odzyskał godność. Potem zaczął żałować, pościł 40 dni i modlił się do N. M. Panny, która odebrała djabłu cyrograf i oddała **T.** Legenda ta greckiego pochodzenia była bardzo popularną w Europie i doczekała się wielu opracowań niemieckich, francuskich i łacińskich. Dramatycznie opracował ją Rutebent († 1280). W XIV i XV w. powstało kilka dramatów niemieckich. Jest to prototyp Fausta, Por. Ignacy Matuszewski „Djabeł w poezji" (wyd. 2, 1902, Warszawa).

Teofrast, filozof grecki, * około r. 390 przed Chr. w Kresos na wyspie Lesbos, † w późnej starości (około 288), został po śmierci swego mistrza Arystotelesa głową szkoły perypatetyków, której przewodniczył przez 35 lat. Z mnóstwa pism **T.** większa część zaginęła, z pozostałych zaś najwięcej znane są: „Ethici charakteres" (wydania Korais, Paryż, 1799) i „Historja naturalna roślin" (wyd. Schneidera, 5 t., Lipsk, 1818—21). Idąc we wszystkiem za swym mistrzem, okazał się **T.** samodzielnym i położył stąd zasługi na polu badania charakterów ludzkich i botaniki. Ogólny zbiór dzieł **T.** wydał Wimmer (3 t., Lipsk, 1854—62 i Paryż, 1866). Co do zaginionych prac **T.** Por. „Analecta Theophrastea," wyd. przez Herm. Usenera (Lipsk, 1858) i Kirchnera „Die botanischen Schriften des **T.**" (Lipsk, 1874).

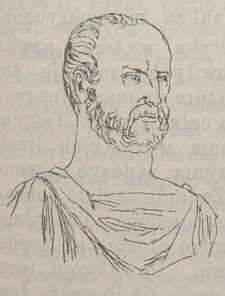

Teofrast.

Teognis (grec. *Theognis*), najznakomitszy z gnomików greckich, żyjący między 560 a 470 r. przed Chr., rodem z Megary; arystokrata z przekonań, wygnany z miasta rodzinnego przez demokratów, przebywał po większej części w Tebach. Jego poezje gnomiczne, miarą wiersza elegjackiego pisane, wydali między innymi: Bekker (Lipsk, 1815 i Berlin, 1817), Welcker (Frankfurt, 1826), Schneidewin w „Delectus poëtarum elegiacorum Graecorum" (Göttingen, 1838) i Bergk w „Poëtae lyrici Graeci" (3 wyd., Lipsk, 1868). Por. Rintelena „De Theognide, Megarensi poëta" (Münster, 1863).

Teognost, metropolita kijowski w XIV wieku, Grek rodem, † 1353 r.

Teogonja (z greck.), u starożytnych nauka o rodowodach i pochodzeniu bogów. Pierwszą **T.** grecką miał napisać Musaios. Najwięcej znaną jest **T.** Hezjoda (ob.).

Teokalli, właściwie *Teocalli* (dom boży), tak nazywano u Azteków w Meksyku, świątynie czyli olbrzymie ołtarze w kształcie czworościennych piramid u góry ściętych budowy tarasowatej. W chwili przybycia Hiszpanów w samej stolicy państwa liczono około 2,000 **T.** Pod Uxmal w Jukatanie znajduje się szczególnego kształtu **T.**, jeden z najbardziej interesujących pomników kultury staro-amerykańskiej.

Teokracja (z grec. znaczy rządy boskie), zowie się ustawa państwa, według której sam Bóg jest uważany za najwyższego władcę ludu, a prawa obowiązujące uznawane za jego rozkazy. Najwięcej znaną jest ustawa teokratyczna, nadana Hebrajczykom przez Mojżesza.

Teokryt (greck. *Theokritos*), najznakomitszy grecki poeta sielankowy, * około r. 300 prz. Chr. w Syrakuzach i podobno z powodu obelgi rzuconej na tyrana Syrakuz Hjerona II śmiercią został ukarany. Prócz niewielu epigramatów zostało po nim 30 sielanek czyli idyli w djalekcie doryckim. Przyodziane w formę dramatyczną są one sztucznem naśladowaniem pieśni pasterzy sycylijskich. Najlepsze wydanie sporządzili: Ahrens (Lipsk, 1856, ze scholjami 2 t., Lipsk, 1855 i 59); Meineke (Berlin, 1856) i (jedno z najlepszych) Fritzsche (Lipsk, 1857, 3 wyd., 1881). Niektóre z tych sielanek przełożył na język polski Szymonowicz.

Teokryt.

Teologja (grec.), we właściwem znaczeniu tego wyrazu nauka boska lub nauka o Bogu i rzeczach Boskich, wogóle zaś nauka religji. **T.** *przyrodzona* czyli *rozumowa* (theologia naturalis) czerpie prawdy o Bogu z zasad czystego rozumu ludzkiego, **T.** zaś *pozytywna* czyli *objawiona*, opiera się na objawieniu. Jak Bóg jest jeden, tak jedna

tylko **T.** jest prawdziwą, fałszywych zaś i niedoskonałych jest tyle, ile jest fałszywych i niedoskonałych systemów religijnych i filozoficznych. W starożytności **T.** nazywała się nauka o Bogu samym w sobie, t. j. o istności Boskiej, o jej własnościach i osobach; nauka natomiast o stosunku Boga do świata zwała się ekonomją Boską. W wiekach średnich weszło w zwyczaj zwanie **T.** nauki wiary chrześcijańskiej (*sacra doctrina*), obejmującej zarówną **T.** dogmatyczną, jak moralną. Od czasów reformacji religijnej, zwłaszcza zaś od początku XVII w., poczęli tak katolicy, jak protestanci obszerniej i wszechstronniej rozbierać naukę wiary, źródła jej dokładniej badać i bronić nauki, oraz zasad jej przeciwko przeciwnikom wszelkiego rodzaju. Wtedy zakres **T.** znacznie się rozszerzył, i rozróżniano w niej dogmatykę i etykę (**T.** moralną). Z tych odłączyły się następnie, jako oddzielne nauki: prawo kościelne, dydaktyka, liturgika. **T.** pastoralna, katechetyka i t. d.; dalej: polemika, symbolika, ascetyka. Zasady bronienia wiary chrześcijańskiej i Kościoła katolickiego utworzyły samodzielną naukę, mianowicie **T.** powszechną czyli fundamentalną albo apologetykę; wzmogły się studja biblijne i powstały: introdukcja czyli wstęp krytyczny do Pisma św. i hermeneutyka, obok filologji biblijnej lub egzegezy czyli wykładu Pisma św. W końcu dano naukowe podstawy: historji kościelnej wogóle, archeologji biblijnej i kościelnej, patrologji, synodologji i t. d. Jądrem jednakże **T.** pozostanie na zawsze dogmatyka i etyka. Obecnie **T.** obejmuje wszystkie te samodzielne nauki. Pytaniami: jakie nauki wchodzą w skład **T.**? jaki jest przedmiot każdej z nich i w jakim stosunku zostają względem siebie? — zajmuje się encyklopedja teologiczna. Wszystkie nauki teologiczne stosownie do przedmiotu rozpadają się na oddzielne grupy; pod tym względem rozróżnia się **T.** historyczna, biblijna, mistyczna, praktyczna i t. d.

Teomancja (z greck.), u starożytnych przepowiednia przyszłych przygód za pośrednictwem wyłącznie natchnienia boskiego. **T.** różniła się od wyroczni tem, że nie była do pewnego miejsca lub czasu przywiązana i że tylko w prywatnych sprawach zasięgano jej zdania.

Teopomp (greck. *Theopompos*), historyk grec., * 380 r. przed Chr. na wyspie Chios. Dwuletnim chłopcem wygnany stąd wespół z ojcem, kształcił się w Atenach pod Isokratesem), występował w różnych miastach Grecji i Azji Mniejszej, jako mówca, a w dojrzalszym wieku poświęcił się dziejopisarstwu. Za staraniem Aleksandra W. wrócił 334 r. do ojczyzny, ale po śmierci Aleksandra znowu musiał uciekać i ostatecznie znalazł przytułek w Egipcie, gdzie też umarł. Główne jego dzieła były: „Hellenica“ (w 12 ks.), dalszy ciąg historji Tucydydesa (od 411 r. do 394 przed Chr.) i „Philippina“ (w 58 ks.) obejmowały historję wszystkich państw greckich za czasów Filipa Macedońskiego (360—336 r. przed Chr). Z dzieł tych pozostały jeno fragmenty, wydane przez Müllera we „Fragmenta historicorum graecorum“ (t. 1, Paryż, 1841).

Teopomp, nieco późniejszy od Arystofanesa, znany jest jako komedjopisarz ateński. Pozostały po nim tytuły 20 komedji i kilka fragmentów, które wydał Meineke we „Fragmenta comicorum graecorum“ (t. 2, Berlin, 1840).

Teorban (z włosk. *tiarba*), instrument muzyczny strunowy, używany dawniej w muzyce kościelnej, wielce lubiony przez dwór Ludwika XIV. Jest to gatunek lutni, z dłuższą od niej szyją i głosem niższym. Struny na **T.** były metalowe.

Teorbaniści, grający na teorbanach i śpiewacy zarazem na dworach szlachty polskiej, gdzie służyli dla rozrywki panów i dworzan. Z pomiędzy wielkiej liczby **T.** polskich zasługuje na wspomnienie rodzina Widortów, szlachty polskiej, której głowa, *Grzegorz Widort* (* 1764), młodość swą przepędził w charakterze mistrza śpiewaka na dworze Wacława Rzewuskiego. Następnie przeszedł na dwór księcia Eustachego Sanguszki w Sławucie i † 1831 r. we wsi Kuźminie na Wołyniu.—Jego syn *Kajetan Widort*, był również teorbanistą śpiewakiem na dworze książęcym Eustachego i Romana Sanguszków i † 1852 w Sławucie.

Teoremat, ob. Twierdzenie.

Teorja (z greck.), zapatrywanie się, pogląd, z wyłącznie rozumowego stanowiska. **T.** właściwie jest to logiczne rozwijanie i aprioryczne stosowanie zasadniczych i ogólnych praw bez uwzględnienia modyfikacji i odstępstw, jakie rezultaty doświadczenia zmysłowego i naukowego mogą sprowadzić. Geometrja np. jest najlepszym wzorem czysto teorytycznego rozwijania i stosowania pewnych ogólnych zasad. W przeciwstawieniu do **T.** stoi praktyka (działalość), polegająca na sprawdzaniu praw ogólnych i stosowaniu ich do danych warunków.

Teorja funkcji, ob. Analiza matematyczna.

Teorja liczb, arytmetyka wyższa, nauka o własnościach liczb całkowitych, zajmuje się wogólności zagadnieniami, które dopuszczają rozwiązanie jedynie w liczbach całkowitych. Takiem zadaniem jest np. wyszukanie wszystkich liczb całkowitych, x i y, które czynią zadosyć równaniu: $ax^2 + bxy + cy^2 = m$. Zadanie to dało początek rozległej teorji *form kwadratowych*. Twierdzenia teorji liczb, napozór bardzo proste, są często nader trudne do dowiedzenia. Do rozwoju tego działu matematyki przyczynili się Fermat, Legendre, Gauss, Jacobi, Dirichlet, Czebyszew, Kroneker, Dedekind, Minkowski i in. Por. Legendre „Théorie des nombres“ (3 wyd., 1830); Lejeune-Dirichlet „Vorlesungen über Zahlentheorie“ (4 wyd., opracowane przez Dedekinda, 1849); Ca-

hen „Eléments de la theorie des nombres“ (1900); Minkowski „Geometrie de Zahlen“ (1896).

Teorykon (grec.), w starożyt. Atenach, „pieniądz teatralny“ (2 obole, około 8 kop.), który od Peryklesa wypłacany bywał ubogim obywatelom dla opłacania widowisk teetralnych. 338 przed Chr. zniesiony.

Teos, niegdyś kwitnące miasto w Jonji, miejsce urodzenia słynnego poety Anakreona; mieszkańcy jego sprzykrzywszy sobie jarzmo satrapów, perskich, przenieśli się po większej części do miasta Abdery w Tracji.

Teozof (z grec.), powiernik Boga, zachwycony, marzyciel. W nowszych czasach **T.** nazywają członka stowarzyszenia teozoficznego, założonego przez Bławatską (ob.). Por. Teozofja.

Teozofja (z grec.), znajomość Boga i rzeczy boskich, zaczerpnięta nie na drodze teoretycznego rozwijania prawd objawionych, co jest zadaniem *Teologji* (ob.), lecz przez ekstazyjny, bezpośredni związek duszy z Bogiem. Jakób Boehme, Swedenborg, St. Martin w nowszych czasach głośni się stali na tem polu. Ojczyzna **T.** jest Wschód. Od Mistyki różni się teozofja tem, że przybiera kształt skończonego systematu metafizycznego. W nowszych czasach zbudził się ruch teozoficzny pod wpływem buddyzmu. Najwięcej na tem polu zrobiła Bławatska, Rosjanka, która długi czas przebywała w Indjach i twierdziła, że poznała tajniki mądrości Wschodu. Pomocnikiem jej był pułkownik Olcott. Założyli oni towarzystwo teozoficzne, z główną siedzibą w Indjach i z mnóstwem filji, z których najważniejsza jest w Londynie. Po śmierci Bławatskiej kierunek towarzystwa objęła Anna Besant. W Niemczech na czele towarzystwa teozof. stoi Hübbe Schleiden. Istotę poglądów **T.** stanowią teorje buddyzmu i filozofji staroindyjskiej (Vedanty), oraz kabały żydowskiej. **T.** liczy wielu zwolenników zwłaszcza w Anglji i Europie. Por. Ignacy Matuszewski „Mistyczne pisma Słowackiego w zestawieniu z doktrynami współczesnego okultyzmu“ (w książce „Swoi i Obcy,“ wydanie II, 1903), gdzie są wyłożone teorje teozofów nowoczesnych i podana literatura przedmiotu.

Tepa Franciszek, malarz polski, * 1828 we Lwowie, † 1889, kształcił się w akademji wiedeńskiej, gdzie był uczniem Waldmülera i w Monachjum u Kaulbacha, odznaczył się jako akwarelista i wykonał portrety Ad. Mickiewicza i wielu in.

Tepidarium, w kąpielach starorzymskich izba przeznaczona dla kąpieli letnich. Obecnie nazwę tę mają cieplarnie (ob.) o temperaturze 6—11°C.

Teplitz, ob. Cieplice czeskie.

Tepper Fergusson Piotr, słynny bankier za czasów Stanisława Augusta, używający w całej Rzeczypospolitej nieograniczonego kredytu. Mieszkał we wspaniałym pałacu na ulicy Miodowej w Warszawie, słynnym z wystawnej gościnności i ogromnych zbytków. Po dziesięciu latach działań finansowych zbankrutował na sumę przeszło 17 miljonów złotych i bankructwem swojem sprowadził upadek wielu rodzin polskich. † 1794 w Warszawie.

Tepterzy lub *Teptiary*, naród szczepu tureckotatarskiego, mieszkający w gubernjach: Permskiej, Wiackiej i Orenburskiej, liczący około 160,000 głów płci obojej. Jest to właściwie mieszanina Czeremisów, Czuwaszów, Wotiaków i Tatarów, powstała w środku XVI w. po upadku państwa Kazańskiego. Każde pokolenie mówi właściwym językiem, pomieszanym jednakże z narzeczami pokoleń sąsiednich. Początkowo płacili Baszkirom daninę z posiadanej ziemi, powstawszy jednakże na początku XVIII w., uwolnili się od daniny.

Terajewicz Antoni, adjunkt petersburskiego konserwatorjum muzycznego, † 1887 w Carskiem Siole, żył lat 47, długoletni członek orkiestry warszawskiego teatru Wielkiego, autor „Szkoły gam“.

Terakota (włos. *terra cotta*, ziemia palona), ogólna nazwa wszystkich dawnych szczątków wyrobów z gliny palonej. Wyroby takie w starożytnej Grecji i Etrurji doszły znacznej doskonałości i ozdobione były wytwornemi płaskorzeźbami. Wyrób figur drobnych, okrągłych, wyciskanych w formach, następnie palonych, modelowanych potem ręcznie i pokrytych malowidłami, nazywa się *koroplastyką* (ob.). Najznakomitsze zbiory tych wyrobów znajdują się w muzeum brytańskiem i w Watykanie. Por. „Bassi rilievi in terra cotta“ (1785); Seroux d'Ahincourta „Recueil des fragments de sculpture antique en terre cotte“ (1814); Gruner „The terra-cotta architecture of North-Italy“ (Londyn, 1867); Birch „History of ancient pottery“ (2 wyd., 1873); Kekulé i Rohden „Die antiken **T.**“ (1880—84, 2 t.); Fröhner „Terres cuites d'Asie Mineure“ (Paryż, 1879). Ob. też Garncarstwo.

Teramenes (grec. *Theramenes*), mąż stanu i wódz ateński, należy do szeregu tych zagadkowych charakterów, jakie się wyrobiły w epoce rewolucyjnej ostatnich lat (431—404) wojny Peloponeskiej. Brał **T.** udział czynny we wszystkich sprawach publicznych onego czasu. Początkowo popierał oligarchję i był członkiem wszechwładnej rady Czterechset, następnie przeszedł do stronnictwa ludowego, przyłożył się wiele do przywrócenia demokracji, sprawował wysokie urzędy i, ciesząc się ogólnem poważaniem, wyznaczony był przez Ateny do zawarcia pokoju ze Spartanami, ale przy tej czynności zdradziwszy zaufanie demokratów, przyjął najbardziej upokarzające warunki i był jednym z 30 tak zwanych tyranów, którzy przez Lizandra (ob.) na czele administracji ateńskiej byli postawieni. W 403, nie chcąc jednak brać udziału w ich nadużyciach i nieprawych postępkach, musiał wypić truciznę. Por. Pöhlig „Der Athener T.“ (Lipsk, 1877).

Teramo, prowincja włoska w Abruzzach, ma 2,765 klm. kw. i 269,000 miesz.; m. główne także

Teramo, nad rzeką Tordino, liczy 9,000 miesz., stolica biskupa.

Terapeuci, ascetyczna sekta religijna żydowska, istniejąca za czasów Jezusa Chrystusa, zbliżona do Eseńczyków (ob.), rozwinięta w Egipcie nad brzegami jeziora Meris. **T.** żyli w oddzielnych celach, oddani wyłącznie rozmyślaniu i modlitwie, wychodząc na świat tylko w sabat. Ślady ich istniały jeszcze w IV w. po Chr. Por. Bellermana „Geschichte Nachrichten aus dem Alterthume über Essäer und Therapeuten“ (Berlin, 1821); Lucius „Die Therapeuten“ (Strasb., 1879).

Terapja, nauka o leczeniu chorych. Cała możność leczenia polega na własnościach żywego organizmu, w którym zwichnięcie jakiejkolwiek czynności organicznej sprowadza za sobą czynności kompensacyjne, które często już same dla zupełnego wyrównania procesu wystarczają. Badać warunki, w jakich to wyrównanie patologicznego procesu najłatwiej się dokonywa i starać się w danym wypadku warunki te sprowadzić, jest to najogólniejsze zadanie terapji. „Natura uzdrawia, lekarz leczy choroby“. Dla osiągnięcia swego celu **T.** przedewszystkiem stara się o urządzenie najodpowiedniejsze dla danego wypadku zwykłych warnnków życia; jest to djetetyczna strona leczenia. Nie poprzestając wszakże na tem, terapja bada wpływ rozmaitych ciał i rozmaitych czynników przyrody w stanie zdrowia i choroby organizmu, bada łatwość wyrównywania się procesów chorobowych przy takiej interwencji. W ten sposób terapja posiada dziś ogromny arsenał środków, któremi zwalcza chorobę. Sąto rozmaite ciała, bądź znajdujące się już w naturze, bądź też sztucznemi sposobami tylko otrzymać się dające, lekarstwa, stanowiące przedmiot farmakologji i farmacji; prócz tego terapja posługuje się rozmaitemi czynnikami przyrody i przybiera wtedy nazwy: elektroterapji. hydroterapji, chirurgji, ortopedji i t. d.—Leczenie, jeżeli ma być istotnie skuteczne w możliwych granicach, musi być oparte na dokładnej znajomości warunków normalnego i patologicznych stanów organizmu, na znajomości wszystkich tych potęg, jakiemi dzisiejsza **T.** rozporządza i na najdokładniejszem rozpoznaniu danego wypadku; tylko wtedy leczenie może być *racjonalne*. Jeżeli leczenie nie jest oparte na tych ścisłych podstawach i w każdym wypadku kierowane ścisłem rozumowaniem, popaść wtedy musi albo w ślepy *empiryzm*, trzymający się uparcie pewnych objawów powierzchownych i pewnych raz przez się przyjętych sposobów leczenia, albo w *nihilizm*, zaprzeczający wszelkiej potęgi medycynie, wszelkiej możności leczenia, bo przekonanie się o tej potędze wymaga i znajomości i ścisłej obserwacji, albo wreszcie w *szarlatanizm*, wyzyskujący w człowieku żądzę wyzdrowienia, który zawsze wszystko przyrzeka, nie wiedząc czy można i jaką drogą dotrzymać przyrzeczenia. Odróżniają **T.** ogólną i szczegółową. **T.** *ogólna* zbiera metody leczenia wszystkich pojedyńczych chorób, układa je w gruppy i stara się w ten sposób dojść do spraw ogólnych. **T.** *szczegółowa* zajmuje się leczeniem każdej formy oddzielnie, rozpoznaniem i rokowaniem w danej formie i obok patologji znajduje się w podręcznikach medycyny praktycznej.—W znaczeniu pospolitem **T.** oznacza medycynę organów wewnętrznych w przeciwstawieniu do innych gałęzi specjalnych, a lekarz organów wewnętrznych nazywa się stąd *terapeutą*.

Teraszkiewicz Jan, biskup chełmski, * 1793 w Książpolu w Lubelskiem, † 1863 w Chełmie. Po ukończeniu wyższych nauk we Lwowie, został 1819 profesorem Starego i Nowego Testamentu w seminarjum w Chełmie, a 1825 wyświęcił się na kapłana i otrzymał probostwo w Książpolu, Roku 1830 mianowany został kanonikiem katedralnym chełmskim, 1832 rektorem seminarjum, sędzią w konsystorzu i nareszcie prałatem kustoszem w kapitule, r. 1841 sufraganem chełmskim, biskupem bełskim, a 1851 obrany administratorem djecezji. Przedstawiony po śmierci Szumborskiego na aktualnego biskupa djecezji chełmskiej, przyjęty został w Rzymie, ale nie doczekał się bulli.

Teratolit, minerał z grupy krzemianów, barwy błękitnawej z białemi i czerwonemi plamami, twardość=3, c. wł.=2,5, składa się z krzemionki, glinki, tlenku żelaza, wody i małej ilości magnezji i potażu. Zajduje się pod Zwickau w Saksonji. Z powodu przypisywanych mu niegdyś cudownych własności leczniczych zwano go *terra miraculosa Saxoniae*.

Teratologja, nauka zajmująca się badaniem potworów (ob.).

Terb (*terbium*), jeden z najrzadszych pierwiastków chemicznych, odkryty został wraz z erbem (ob.). Sam pierwiastek dotąd wydzielony nie został, z tlenem tworzy tlenek *terbu* czyli *terbinę;* znane są też niektóre jej sole.

Terbel albo *Tervag*, piąty król bulgarski, panujący w początkach VIII w., prowadził pomyślnie wojnę przeciwko Awarom, potem na prośbę cesarza Justynjana III, strąconego z tronu przez Apsymara, obległ Carogród, zdobył go i oddał Justynjanowi r. 706, za co został sowicie przez niego nagrodzony i obsypany dostojeństwy. Później atoli cesarz okazał się wiarołomnym i wkroczył w granice Tracji. Wtedy **T.** uderzył na Greków i rozbił ich; sam ocalił się zaledwo ucieczką. 711, za cesarza Filipika, wtargnął powtórnie w granice cesarstwa, zniszczył wiele prowincji i bogate zebrał łupy. Następca Filipika, Anastazy II albo Artemjusz, wygnany przez Leona Izauryka, wezwał pomocy **T.**, który stanąwszy pod Konstantynopolem, gdy się dowiedział, że naród nie chce mieć Artemjusza, zawarł 720 r. pokój z Leonem i usadowił się z Bulgarami koło Dunaju. Następcą jego był Aseń Wielki, podług innych Kormes.

Terburg Gerhard, malarz niderlandzki, * 1608 w Zwolle, † 1681 w Deventer. Początkowo kształcił się pod kierunkiem ojca, a potem we Włoszech; w 1648 odmalował w Münster w wielkim obrazie posłów pokoju westfalskiego. Przebywał dość długo w Madrycie, Paryżu i Londynie, a wszędzie miał powodzenie. Posiadał też łaski u kobiet. **T.** jest mistrzem w malarstwie rodzajowem. Eleganckie i wytworne życie onego czasu ze wszystkiemi wykwintno-dworskiemi formami przedstawiał w sposób nieporównany, łącząc z najbystrzejszą charakterystyką dziwnie harmonijny koloryt. Wysoko cenione obrazy jego znajdują się w wielu galerjach. Muzeum berlińskie posiada jego „Napomnienie ojcowskie“, obraz słynny z opisu Göthe'go w romansie „Wahlverwandschaften“. **T.** celował także jako portrecista.

Terceira, jedna z wysp Azorskich, zajmuje 421 klm. kw. z ludnością 47,000; natury wulkanicznej, ma grunt bardzo urodzajny; miasto główne Angra (20,000 miesz.). Należy do Portugalji.

Terceira Antoni Jose de Souza, *hrabia de Villaffor*, książę, generał i mąż stanu portugalski, * 1792 w Lizbonie, † 1860 r. tamże. Dowodził w 1832 wojskiem Dom Pedra przeciwko Dom Miguelowi, którego z jego stronnikami wygnał z Portugalji; w następnych rewolucjach jako przywódca chartystów ważną odgrywał rolę i był kilkakrotnie ministrem.

Tercerol, drobny pistolet kieszonkowy z zamkiem perkusyjnym.

Terceroni, ob. Kolorowi ludzie.

Tercet (po wł. *terzetto*), ustęp do śpiewu lub arja na 3 głosy główne, z towarzyszeniem lub bez niego.

Tercja (z łac.), sześćdziesiąta część sekundy w czasie lub łuku. W muzyce jest to interwał czyli odległość o 3 tony, t. j. 3-i ton ku górze od pierwszego, za zasadę przyjętego. Jest ona *wielką*, jeśli ją składają dwa całe stopnie tonalne, np. *c-e*; *małą*, jeśli się składa z jednego całego i jednego pół stopnia, np. *c-es*; *zwiększoną*, jeśli obejmuje cały jeden stopień i jeden nadmiarowy, np. *c-eis*; *zmniejszoną*, jeśli ma dwa półstopnie np. *c-esses*.

Tercja, jedna z godzin kanonicznych mniejszych (horae minores), przypadająca na dzisiejszą godzinę poranną dziewiątą; składa się z hymnu, trzech psalmów i modlitwy.

Tercjarki, ob. Terejarze.

Tercjarze (Tertiarii), bracia i siostry trzeciej reguły, albo trzeciego rzędu, zowią się członkowie świeccy pewnego zakonu, którzy, nie składając ślubów uroczystych, obowiązani są do pełnienia pewnych przepisów, ściągających się do życia religijnego, oraz odmawiania pewnych modlitw. **T.** żyją na świecie, mogą poświęcić się rozmaitym powołaniom, a nawet zawierać śluby małżeńskie. Używają oni wszelkich praw, odpustów i t. d. swego zakonu, natomiast mają obowiązek służyć jego interesom. Zwykle przyjmuje się, że początek **T.** dał św. Franciszek z Asyżu (ob.), jednakże już i poprzednio istnieli **T.** Premonstratensów, oraz zakonu rycerskiego Templarjuszów. **T.** św. Franciszka zamienili się wkrótce w prawdziwy zakon (wedle reguły Franciszkanów i Klarysek), dzielący się na rozmaite kongregacje. Później powstały zakonne tercjarki św. Franciszka, za których założycielkę uważa się Aniela di Corbaro. Również i inne zakony mają swych tercjarzy i tercjarki.

Tercyna (*terza rima*), nazywa się forma wierszowa tego rodzaju, że 3 wiersze, każdy o 5½ stopach jambicznych, ciągle się powtarzają i trojakim rymem wiążą się z sobą. Rymy są żeńskie i nie powtarzają się z kolei, lecz się krzyżują. Tej formy wierszy użył Dante w swej „Komedji Boskiej“. Wogóle jednak **T,** nadaje się więcej do poezji drobniejszych aniżeli do poematów obszerniejszych.

Terdżuman (turec.), tłómacz (dragoman).

Tereben, ob. Terpentynowy olejek.

Terebeniew Aleksander, rzeźbiarz rosyjski * w Petersburgu, kształcił się w tamtejszej akademji sztuk pięknych. Począwszy od pierwszych swych utworów, mianowicie płaskorzeźb, wyobrażających „Św. Jana nauczającego na puszczy“ i „Józefa wykładającego sny Faraonowe“ (1835—36), okazał niezwykły talent, zarówno w kompozycji, jak i wykonaniu. Następnie wykonał wiele pięknych prac, znajdujących się po większej części w Petersburgu, z których ważniejsze: płaskorzeźby, wyobrażające „Czterech Ewangelistów“ (w kościele w Peterhofie), kolosalne posągi „Mądrości“ i „Sprawiedliwości“ (na głównych schodach pałacu Zimowego); olbrzymia płaskorzeźba „Bitwa Amazonek z Centaurami“ (w sali rycerskiej tamże) i w. in. Później przebywał przez pewien czas w Kerczu, zajmując się modelowaniem i restauracją znajdowanych tamże starożytności. Po powrocie do Petersburga mianowany został konserwatorem muzeum w pałacu Zimowym.

Terebesz.

Terebesz, herb: W polu czerwonem—ręka zbrojna, trzyma miecz, z utkwioną na ostrzu jego głową ludzką. U szczytu—3 pióra strusie.

Terebinthaceae, ob. Terpentyńcowate.

Terebratula (*Przewiertka*), rodzaj mięczaków z gromady ramienionogich, o skorupie nierównościennej, symetrycznej, prawie trójkątnej. Zwierzę owalne, podłużne, lub kulistawe; brzegi płaszcza opatrzone są włoskami nielicznemi i bardzo krótkiemi. Prócz kilku gatunków żyjących największa ich liczba napotyka się w stanie kopalnym, począwszy od najdawniejszych formacji osa-

dowych; głównie występują w formacji jurajskiej. Ob. Ramienionogi.

Teredo, ob. Swidrak.

Terek, rzeka w kraju Kaukaskim, bierze początek w głównem pasmie gór Kaukaskich, w pobliżu wierzchołka Kazbeku, a uchodzi do morza Kaspijskiego, tworząc przy ujściu kilku swemi odnogami szeroką, błotnistą deltę. Długości ma 616 klm.

Teremeckie starostwo niegrodowe leżało w województwie Podolskiem, powiecie Kamienieckim i Czerwonogrodzkim. Podług lustracji z r. 1665, obejmowało w sobie wsie: Teremowo, Kołodziejówka, Subocz, Koleczkowce, Furmanowce, Herbowica albo Kozodawińce, Bodaczowka, Bokota, Biła i Durniaki. W 1771 posiadał je Stanisław Sadowski, opłacając z niego kwarty 3,813 gr. 21.

Terencjusz (*Terentius*), nazwisko rzymskiego rodu plebejskiego. Do tego rodu należy znany w dziejach *Cajus Terentius Varro*, wódz rzymski, syn rzeźnika. Jako adwokat zyskawszy popularność u ludu, doszedł wyższych godności i obrany r. 216 prz. Chr. wespół z Lucjuszem Emiljuszem Pawłem konsulem, sprowadził pamiętną bitwę pod Kannami i przegrał ją. Mimo okropnej klęski, której był sprawcą, odebrał od senatu publiczne podziękowanie, że nie zwątpił o ocaleniu Rzymu. I później jeszcze zajmował kilkakrotnie wyższe stanowiska.—Z domu Terencjuszów pochodziła także pierwsza żona Cycerona, **Terencja,** z którą się r. 46 prz. Chr. po przeszło 30-letniem pożyciu rozwiódł słynny ten mówca, jak utrzymują dla spokoju domowego, zakłóconego cierpkim charakterem Terencji.—W literaturze rzymskiej znani są trzej Terencjusze: dramatyk, Publius **T.** (ob. niżej) Afer, Markus **T.** Varro (ob. Warro) z Reate i satyryczno-epiczny poeta Publjusz **T.** Varro (ob. Warro).

Terencjusz (Terentius Publius), z przydomkiem *Afer*, komedjopisarz rzymski, z Plautem przedstawiciel tak zwanej *fabula palliata*, t. j. komedji, do której treść brano z życia greckiego lub też przekładano oryginały greckie. **T.** * około 194 prz. Chr. w Kartaginie, przybył jako niewolnik z senatorem rzymskim, Publjuszem Terencjuszem Lukanusem do Rzymu, później został udarowany przez niego wolnością, zostawał w bliskich stosunkach ze Scypjonem Młodszym Afrykańskim i Leljuszem i zginął 155 prz. Chr. w skutek rozbicia okrętu. W komedjach swych mało odstępuje **T.** od wzorów greckich Menandra i Apollodora. Do naszych czasów doszło tylko 6 następujących komedji: „Andria“ (Dziewczyna z Andros); „Heauton timorumenos“ (Wymierzający sam na siebie karę); „Adelphi“ (Nierówni bracia); „Phormio“ (Pasożyt); „Hecyra“ (Macocha) i „Eunuchus“ (Rzezaniec). **T.** więcej się zbliża do pojęć nowszych czasów, aniżeli Plaut. Najlepsze wydania sporządzili Bentley (Cambr., 1726); Klotz (2 t., Lipsk, 1838—40) i Fleckeisen (2 t., Lipsk, 1862). Przekład polski komedji **T.** dał Tymieniecki (ob.).

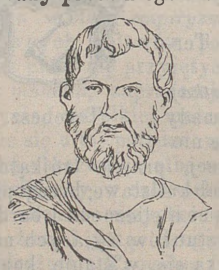

Terencjan.

Teresa (św.), * 1515 w Avila, w Starej Kastylji z rodziców wysokiego stanowiska, † 1582 r. w klasztorze Alba de Tormes pod Leonem. Początkowo czuła skłonność do uciech świeckich i rozkoszy życia; następnie jednakże, oddana w 16 r. życia na wychowanie do klasztoru Augustjanek, polubiła żywot klaszorny do tego stopnia, że 1533, przeciwko woli ojca swego, wstąpiła do zakonu Karmelitek, gdzie w następnym roku po odbytym nowicjacie wykonała profesję. Później oddała się modlitwie wewnętrznej i rozmyślaniu i popadła w stan zupełnego mistycyzmu. Mając przed oczyma opłakany stan ówczesnych klasztorów, powzięła myśl przywrócenia dawnej surowej reguły zakonu Karmelitów. Otrzymawszy pozwolenie od papieża Piusa IV, który 1565 zatwierdził ułożoną przez nią podług dawnej regułę, od 1567 do 1582 założyła szesnaście klasztorów Karmelitanek bosych. Zakon ten stał się następnie wzorem do zreformowania klasztorów męskich tejże reguły. Papież Paweł V ogłosił ją 1614 za błogosławioną, a papież Grzegorz XV zaliczył ją 1622 r. w poczet świętych, poczem Urban VIII ustanowił ją na patronkę Hiszpanji. Kościół obchodzi jej pamiątkę 15 października. Jako poetka i pisarka, św. **T.** należy do najznakomitszych niewiast swojego wieku. Dzieła jej, wysoko cenione zwłaszcza przez mistyków katolickich (Salamanca 1587; ost. wyd., 2 t., Madryt, 1861—1862 p. t. „Obras de Santa Teresa de Jezus“), są niemal na wszystkie europejskie języki tłómaczone.

Teresa Karolina Marja Augusta, księżniczka bawarska, córka księcia regenta bawarskiego Luitpolda, * 1850 r. w Monachjum, odbyła liczne podróże, które opisała w dziełach: „Reisendrücke und Skizzen aus Russland“ (Sztut., 1884); „Ueber den Polarkreis“ (Lipsk, 1889).

Teresa Jadwiga, pseud. autorki Papi (ob.).

Terespol, miasto w pow. Bialskim, gub. Siedleckiej, nad rz. Kunowicą, odnogą rz. Bugu, liczy 4,420 miesz. Przez miasto przechodzi kolej żelazna Warsz.-Terespolska.

Terespol nad Dniestrem, ob. Tyraspol.

Tergeste, miasto, ob. Tryest.

Tergukasow Arzas, generał rosyjski, * 1819 w gub. Tyfliskiej, † 1887 w Tyflisie, syn wyższego duchownego ormiańskiego, wstąpił 1837 do wojska, od 1841 stale przebywał na Kaukazie; 1865 został generał-majorem, 1876 generał-lejtenantem i dowódcą 38 dywizji, na której czele walczył podczas wojny rosyjsko-tureckiej 1877—78. Początkowo dowodził lewem skrzydłem armji, wkra-

czającej do Armenji, 30 kwietnia zajął twierdzę Bajazyd, przez Diadin udał się pod Erzerum, 16 rozbił Mehemeda Paszę pod Zejdekan, 21 i 22 t. m. nawzajem był rozbity przez Muchtara Paszę pod Elbar. Jednocześnie pozostawione przez niego oddziały w Diadin i Mecz Kilissa zostały rozproszone, a załoga Bajazydu oblężona w cytadeli. Pomimo to **T.** uratował się śmiałym marszem przez wzgórza Igdyr i 10 lipca, odniósłszy świetne zwycięstwo, zdeblokował Bajazyd. Następnie utrzymał się w Igdyrze przeciwko Izmaelowi Paszy i w październiku wziął udział w bitwie pod Dewe Bojun.

Terjak, dawny lek uniwersalny, zwany był u nas drjakwią (ob.).

Terleccy, starożytna spolszczała rodzina ruska, h. Sas posiadająca rozległe dobra Tarło na Rusi Czerwonej, której niektórzy członkowie osiedli następnie na Wołyniu, oraz Litwie około Pińska. Z rodziny tej głośniejsi.

Terlecki Wawrzyniec, poprzednio Aleksander, władyka przemyski w XVI w., został biskupem 1528; † między r. 1536—39.

Terlecki Arseni, władyka przemyski około 1560 r.

Terlecki Atanazy, na świecie Andrzej, arcybiskup połocki w XVI w. Wstąpiwszy do zakonu Bazyljanów, został 1586 archimandrytą leszczyńskim pod Pińskiem, a 22 września 1588 Zygmunt III mianował go arcybiskupem władyką połockim, witebskim i mścisławskim. † pomiędzy rokiem 1590—94.

Terlecki Cyryl, synowiec poprzed., biskup łucki i ostroski, syn Siemiona, stąd zwany Siemionowiczem. Młode lata przepędził w stronach pińskich, był protopopem cerkwi Dmitrowskiej w Pińsku, następnie w czasie bezkrólewia po Henryku Walezjuszu mianowany został 1575 r. przez szlachtę i metropolitę władyką pińskim i turowskim i zatwierdzony w tej godności przywilejem króla Stefana Batorego z dnia 8 lipca 1576. 1585 mianowany biskupem łuckim. Patrjarcha Jeremjasz podczas pobytu w Polsce (1589) mianował **T.** swym egzarchą **T.** od 1590 r. czynny brał udział w przygotowaniach do zaprowadzenia unji; 2 maja 1594 ogłosił w Łucku, że przyjmuje unję z Kościołem rzymskim, która potem w Brześciu na synodach 1594 — 95) została potwierdzoną. W sprawach unji udał się **T.** z Pociejem do Rzymu; następnie wziął udział w synodzie brzeskim 1596, na którym unja została ogłoszoną. † w roku 1607 czy 1608, zostawiwszy po sobie pamięć jednego z najczynniejszych mężów swego czasu.

Terlecki Metody, biskup unicki chełmski, jeden ze świeczników unji. Wychowany na dworze Mikołaja Tryzny, w. podskarbiego litewskiego, pobierał wyższe nauki w Wiedniu, gdzie na dworze cesarskim wielkie miał powodzenie; następnie wstąpił do zgromadzenia Bazyljanów i jako znany z nauki i cnoty, wysłany został przez cesarza, nuncjusza i metropolitę Rutskiego dla zwiedzenia krajów południowo-słowiańskich, w których przebył lat kilka, szerząc zwłaszcza unję w ówczesnem pograniczu Wojskowem (około 1628—29). Następnie udał się do Rzymu dla zdania sprawy ze swej misji. Po powrocie do Polski został biskupem chełmskim. Było to po śmierci Zygmunta III, kiedy Władysław IV nietrafnem postępowaniem psuł sprawę unji. **T.** jednak własnemi siłami i niezmordowaną gorliwością pracował nad podniesieniem kościoła, któremu służył. Budował gmachy, zakładał szkoły, między innemi ufundował szkołę chełmską 1644 r., nazwał ją akademją i polecił opiece najstarszej w Polsce akademji krakowskiej. W sprawie rozdziału dziesięciny pomiędzy ludność unicką a katolicką swej djecezyi jeździł **T.** powtórnie do Rzymu (r. 1643), gdzie miał także wpływ na poprawienie ksiąg religijnych południowo-słowiańskich. Po wybuchu powstania Chmielnickiego udał się **T.** 1648 do Supraśla, skąd wróciwszy, † 1649 w Chełmie.

Terlecki (Antoni), biskup unicki przemyski od r. 1664, więcej zajęty sprawami kozackiemi niż dobrem djecezji i Kościoła, ściągał na siebie wiele niezadowolenia, zwłaszcza, że go posądzano o zamiary przerzucenia się na dyzunję. Pociągniony pod sąd, wyznaczony nań przez metropolitę, nie tylko się przed nim nie stawił, ale nawet ubliżył temu sądowi, za co wywołał klątwę przeciwko sobie. Upokorzywszy się jednak w końcu, † 1669.

Terlecki Hipolit Zygmunt, lekarz i teolog, rodem z Wołynia. Medycynę studjował w Krakowie, gdzie następnie praktykował; tamże ogłosił: „Rady zachowania się niewiast czasu brzemienności, porodu, połogu i t. d.“ (1835). Po śmierci swej żony, Anny († 1835, córki profesora krakowskiego Schugta, autorki kilku udatnych utworów poetycznych, drukowanych w *Słowianinie*), porzucił medycynę, udał się do Francji, został księdzem i doktorem teologji. Przeszedłszy następnie do obrządku ruskiego unickiego, począł usilnie pracować nad rozszerzeniem swego wyznania pomiędzy Słowianami południowymi. W tym celu założył seminarjum w Paryżu. Gdy jednak działania jego pożądanego skutku nie odniosły, przeniósł się do Galicji i tam należał do najgorliwszych stronników partji rusińskiej. Oprócz pism lekarskich wydał: „Słowo Rusina o rzeczach słowiańskich“ (Par. 1849) i „Rzecz o obrządkach katolickich wschodnich“ (t. 1850).

Terlecki Teofil, malarz, * 1870, † 1902. Utwory jego pomieściła *Jednodniówka monachijska*, oraz *Tygodnik Illustr.*

Terlikowski Franciszek, nauczyciel gimnazjalny w Galicji, napisał: „Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Greków i Rzymian, do użytku młodzieży szkolnej“ (Lwów, 1889; II wyd. 1893).

Terlizi, miasto we włoskiej prowincji Bari,

w okręgu Barletta, o 12 klm. od morza Adrjatyckiego, 20,000 miesz.

Termiczna anomalja, ob. Izotermy.

Termidor (*Thermidor*), jedenasty miesiąc w kalendarzu pierwszej rzeczypospolitej Francuskiej. Odpowiadał on dacie od 19 lipca do 18 sierpnia w kalendarzu gregorjańskim.

Termika, nauka o cieple (ob.).

Termin (łac. *granica*) czas oznaczony, do którego coś ma być wykonane; oznaczony w sprawach sądowych czas zwłoki.

Termin do sprawy, w procesie cywilnym norma czasu, która musi być między wręczeniem zapozwu a dniem terminu sprawy; w sprawach prokuratorskich co najmniej tydzień, w innych trzy dni, zgodnie z kodeksem niem. i francuskim, który obowiązywał w Królestwie Polskiem; podług praw obowiązujących u nas obecnie, stały termin taki nie istnieje.

Termin średni wypłaty, *wspólny termin wypłaty*, czas, w którym różne kapitały, przypadające w różnych czasach do wypłaty, mogą być wypłacone razem, tak, aby stąd ani wierzyciel, ani dłużnik nie ponieśli uszczerbku na procentach. Jeżeli kapitały K, K', K'' przypadają do zapłaty po czasach C, C', C'', przy jednakowej stopie procentowej, to średni termin wypłaty przypada po czasie

$$\frac{KC+K'C'+K''C''}{K+K'+K''}.$$

Terminalia (*Wyżyca*), rodzaj roślin z rodziny wiesiołkowatych, obejmuje drzewa i krzewy w krajach gorących, z kwiatami drobnemi, białemi lub zielonemi, zebranemi w kłosy rozpierzchłe; owoce są pestkowcami jajowatemi. **T.** *angustifolia*, w Indjach wsch., o kwiatach białych, wydaje żywicę podobną do benzoesu. **T.** *catappa*, tamże, również o kwiatach białych, ma nasiona białe, smaku przyjemnego, sprowadzane do Europy pod nazwą *mirobalanów*; kora używa się, jako środek ściągający.

Termini, miasto w sycylijskiej prowincji Palermo, przy ujściu rzeki t. n. do morza Tyreńskiego, ma 23,000 miesz., port, wspaniały kościół katedralny i źródła gorące wody mineralnej.

Termini generales, tak nazywano w Polsce za panowania Piastów zjazdy pod przewodnictwem panującego, na których odbywały się sądy i sprawy polityczne.

Terminizm, zowie się nauka teologów, twierdzących, że Bóg postawił ludziom pewien termin do poprawy, po którego upływie tracą prawo do przebaczenia. Takich teologów zowią *terministami*.

Terminologja, *słownictwo*, zbiór wyrażeń używanych w jakiej nauce lub sztuce.

Terminus (t. j. granica), u Rzymian bożek graniczny, na którego cześć Numa Pompiljusz, po zarządzeniu rozgraniczenia własności, wzniósł na Tarpejskiem czyli Kapitolińskiem wzgórzu ołtarz i jednocześnie ustanowił uroczystość *Terminalia* (23 lutego).

Termit, mieszanina glinu z tlenkiem metalicznym, wydaje po zapaleniu bardzo wysoką temperaturę, jak to wykazał Goldschmidt 1900 r.

Termity, *bielce*, *białe mrówki* (*Termites*), rodzina owadów z rzędu prostoskrzydłych, z podrzędu nibyżyłkoskrzydłych, cechuje się czułkami długiemi, paciorkowemi i nogami czterostawowemi. Zamieszkują głównie kraje międzyzwrotnikowe, lubo występują już i w Europie płd. Żyją towarzysko w gromadach, w których występują formy skrzydlate, płciowe, i bezskrzydłe, bezpłciowe; te ostatnie, robocze, rozpadają się znów na żołnierzy, z wielkiemi czworokątnemi głowami i silnemi szczękami, i na robotników, z głowami okrągłemi. Samce i samice wkrótce po wyjściu ze stanu poczwarki wylatują z ula i w powietrzu się zapładniają, poczem samce wkrótce umierają, a samice podczas brzemienności powiększają wielkość swoją do kilku cali i jako matki wydają olbrzymią ilość jajek. Gnieżdżą się pod ziemią lub w dziuplach drzew, albo też budują mieszkania trwałe z gliny i pyłu drzewnego, mające postać stożków na 5 m. wysokich, a do 19 m. obwodu w podstawie obejmujących. Najzaciętszymi ich wrogami są mrówki, z któremi toczą istne walki. Na pokarm używają ciał roślinnych wszelkiego rodzaju, i dlatego wyrządzają ogromne szkody w domach, sprzętach, magazynach, plantacjach trzciny. Znanych jest około 800 gatunków żyjących. *Termes bellicosus*, 1,8 cm. długi, 7 — 8 cm. szeroki, ciemno-brunatny, w Afryce zwrotnikowej, buduje wzgórki otoczone wałem glinianym. **T.** *dirus* żyje w Brazylji, **T.** *lucifagus*, od poprzednich mniejszy, czarny, jest pospolity w Europie południowej. We Francji dotarł do Rochelle i w mieście tem spowodował spustoszenia w palach drewnianych, na których miasto to jest zbudo-

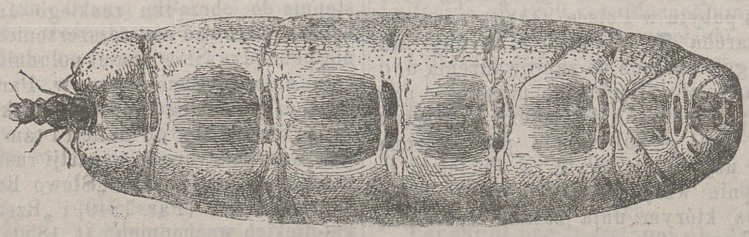

Termity. Samiec i samica (wielkość naturalna).

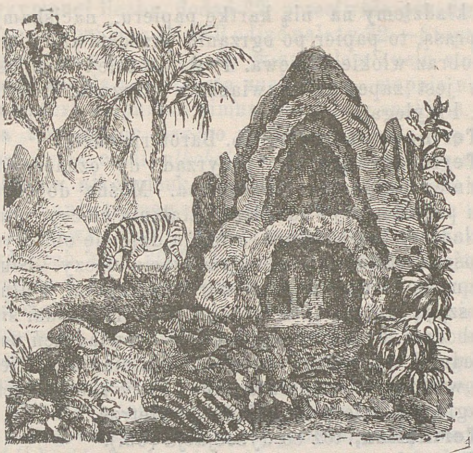

Budowla termitów.

wane. W Afryce, termity są po uprażeniu jadane.

Termobarometr, *sympiezometr*, rodzaj barometru, odmienny od barometrów zwykłych, składa się ze zbiornika powietrza, umieszczonego w kulce termometru alkoholowego; na powietrze to działa ciśnienie atmosferyczne za pośrednictwem rurki zakrzywionej, zawierającej oliwę. W miarę, jak ciśnienie się zmienia, powietrze w zbiorniku zostaje więcej lub mniej ścieśnionem, co się okazuje ruchem słupa oliwy. Z położenia słupa oliwy i temperatury wskazanej przez termometr oblicza się ciśnienie atmosferyczne. Przyrząd ten używa się w marynarce. Podany został przez Amontonsa i Boylego, udoskonalony przez Silbermanna i Gaudina.—**T.** znaczy także to samo, co *barotermometr* (ob.).

Termochemja, dział chemji fizykalnej, który się zajmuje objawami cieplikowemi, zachodzącemi przy działaniach chemicznych. Według pojęć dzisiejszych ciepło jest objawem ruchu drgającego cząsteczek ciał, gdy więc w skutek działań chemicznych następuje jakakolwiek zmiana w ruchu cząsteczek, stan cieplikowy ciała także zmianie uledz musi. W ogólności przy łączeniu się atomów następuje wywiązanie ciepła (*reakcja egzotermiczna*) tem silniejsze, im łączenie to odbywa się energiczniej, może być tedy poniekąd miarą siły powinowactwa chemicznego. Natomiast, przy rozdzielaniu atomów połączonych przezwyciężyć trzeba ich łączność, przy rozkładach zatem chemicznych doprowadzać ciepło z zewnątrz, pewna ilość ciepła zostaje związana (*reakcja endotermiczna*). Objawy te wszakże są często bardziej zawiłe. Tak np. przy łączeniu chloru z wodorem proces nie przebiega w sposób: $H+Cl=HCl$, ale według wzoru $H_2+Cl_2=2HCl$, cząsteczki więc wodoru i chloru robić się muszą najpierw na atomy pojedyńcze, zanim ich połączenie nastąpi. Są tu zatem dwa działania, z których jeden wymaga nakładu ciepła, przy drugim zaś ciepło się wywiązuje, a rezultat ogólny jest różnicą tych obu procesów. Dokładne zbadanie takich objawów przeto dozwala wyprowadzać wnioski o działaniu sił powinowactwa w wielu razach, gdy metody czysto chemiczne zawodzą; w wielu razach zasady te dozwalają przewidzieć z góry podobieństwo przebiegu danego procesu chemicznego, a z tego względu ma bardzo ważne znaczenie teoretyczne i otwiera badaniom chemicznym nowe drogi. Rozwój swój **T.** zawdzięcza głównie Bertholletowi i Neumannowi. Por. Neumann: „Lehr- und Handbuch der Thermochemie“ (1883), Thomsen „Thermochemische Untersuchungen“ (4 t., 1882 — 86), Planck „Grundriss der allgemeinen Thermochemie“ (1893), Nernst „Theoretische Chemie“ (1898), Meyer „Zasady chemji teoretycznej (przek. pol. Znatowicza, 1899), S. Kramsztyk „Termochemja“ („Szkice przyrodnicze“ (1893).

Termochroza, *ciepłobarwność*, ob. Przecieplanie.

Termodynamika, teorja mechaniczna ciepła, ob. Ciepło.

Termoelektryczność, elektryczność wzbudzana przez działanie ciepła. Seebeck (1821) zlutował z pręcikiem bizmutowym *op* (fig. 1) blaszkę miedzianą *mn* tak, że utworzył ramę zamkniętą, wewnątrz której zawiesił igiełkę magnesową *a*. Jeżeli jedno z miejsc zlutowania ogrzanem zostało, zboczenie igiełki objawiło natychmiast ist-

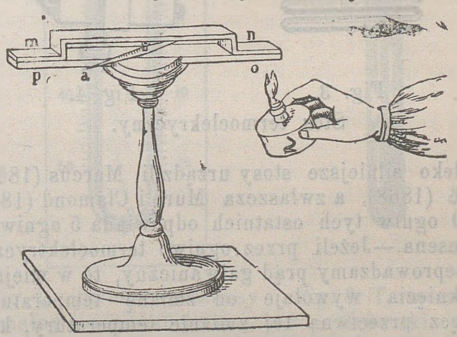

Fig. 1. Wzbudzanie prądu termoelektrycznego.

nienie prądu galwanicznego, zwanego *prądem termoelektrycznym*, który w miejscu ogrzanem płynie od bizmutu do miedzi, zaś w drugim punkcie zlutowania, zimniejszym, od miedzi do bizmutu. Podobne prądy objawiają się i między innemi metalami, a Seebeck ułożył je w *szereg termoelektryczny*, tak, że różnica elektryczna między dwoma metalami jest tem większa, im metale te są bardziej oddalone w szeregu; w miejscu ogrzewanem prąd płynie zawsze od metalu poprzedzającego do na-

stępującego. Szereg ten jest: bizmut, nikiel, kobalt, platyna, miedź, ołów, cyna, złoto, srebro, cynk, żelazo, arsen, antymon. Połączenie takie, jak powyższe bizmutu z miedzią, stanowi *ogniwo termoelektryczne* (fig. 2), którego siła jednak jest o wiele mniejszą od siły zwykłych ogniw galwanicznych; tak np. elektryczność wzbudzana przez ogniwo bizmutowo-argentanowe jest zaledwie 0,0059 ogniwa Daniella. Prąd termoelektryczny można jednak wzmocnić, łącząc kilka takich ogniw

Fig. 2. Ogniwo termoelektryczne.

w jeden *stos* czyli *baterję termoelektryczną*.—*Stos termoelektryczny Nobilego* składa się z pręcików bizmutowych i antymonowych (fig. 3), tak między sobą zlutowanych, że miejsca połączeń parzyste znajdują się z jednej, nieparzyste z drugiej strony, a pręciki oddzielone są substancją odosobniającą; stos taki ma kształt równoległościanu (fig. 4) i ujęty jest w osadę mosiężną; stos Nobilego stanowi podstawę *termomultiplikatora* (ob.).—

Fig. 3.

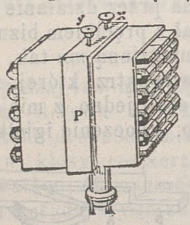

Fig. 4.

Stos termoelekryczny.

Daleko silniejsze stosy urządzili Marcus (1860), Noë (1868), a zwłaszcza Mure i Clamond (1869; 150 ogniw tych ostatnich odpowiada 5 ogniwom Bunsena.—Jeżeli przez ogniwo termoelektryczne przeprowadzamy prąd galwaniczny, to w miejscu zetknięcia wywołuje on zmianę temperatury, wręcz przeciwną tej zmianie temperatury, któraby spowodowała prąd termoelektryczny tegoż samego kierunku (*objaw Peltiera*). Tak np., jeżeli prąd galwaniczny przebiega w kierunku od antymonu do bizmutu, to miejsce zlutowania ogrzewa się; jeżeli zaś prąd przebiega od bizmutu do antymonu, miejsce to się oziębia.

Termofon, ob. Fotofon,

Termograf, ob. Termometr.

Termografja, przedstawianie graficzne przebiegu temperatury przy różnych objawach, jak np. przy chorobach gorączkowych.—Także metoda otrzymywania obrazów przedmiotów za pomocą ciepła, podana przez Abate'go. Jeżeli wystawiamy tafelkę drzewa na działanie par kwasu solnego, kładziemy na nią kartkę papieru, naciskamy ją prasą, to papier po ogrzaniu przedstawia wierny obraz włókien drzewa. Powstawanie tych obrazów jest zapewne w związku z obrazami Mosera (ob. Przyleganie).

Termohypsometr, ob. Barotermometr.

Termointegrator, przyrząd do oznaczania średniej temperatury powietrza. Można do tego celu przystosowywać różne działania cieczy; najdokładniej temperatura średnia daje się obliczyć z ilości ulotnionej w pewnym czasie cieczy. Służyć może do tego węglowodór w naczyniu, z długą szyją walcową, z którego para rozchodzi się swobodnie w powietrzu, jeżeli z doświadczeń poprzednich oznaczono szybkość ulatniania tej cieczy w różnych temperaturach. Przy rachunkach uwzględnić należy i ciśnienie powietrza.

Termoliza, toż co dysocjacja (ob.).

Termoluminescencja, fosforescencja (ob.) wzbudzana przez słabe ogrzanie.

Termometr (z greck. *ciepłomierz*), przyrząd do mierzenia stanu ciepła czyli temperatury, polega na rozszerzalności ciał od ciepła. Na zwykłe **T.** używa się rtęci zawartej w wązkiej rurce szklanej zamkniętej, której dolny koniec wydęty jest w kulkę. Urządzenie takie jest korzystnem dla tego, że rtęć rozszerza się daleko znaczniej niż szkło; rtęć krzepnie dopiero przy—40°, a wre przy 360°, wystarcza przeto dla potrzeb zwykłego życia, a nadto rtęć rozszerza się dosyć jednostajnie między—25° a+200°. Kulka i część rurki wypełnione są rtęcią, reszta rurki jest próżną; jeżeli temperatura rośnie, rtęć rozszerza się daleko silniej niż rurka, wznosi się przeto w próżnej części rurki: **T.** się podnosi; jeżeli temperatura się zniża, rtęć się kurczy: **T.** opada. Podnoszenie się przeto i zniżanie słupa rtęci w **T.** jest miarą podnoszenia się i zniżania temperatury. Pierwszy przyrząd do wskazywania zmian temperatury zbudował prawdopodobnie Galileusz, istotny jednak termometr urządził dopiero Fahrenheit (1720). Przed napełnieniem rurki rtęcią przekonać się należy, czy średnica jej jest wszędzie jednostajna, co rzadko ma miejsce; dla tego należy rurkę podzielić na części jednakowej objętości, czyli skalibrować. Po napełnieniu rurki rtęcią i zalutowaniu jej przystępuje się do oznaczania punktów stałych. Za punkty takie obrano punkty, w których się rtęć zatrzymuje, gdy **T.** znajduje się w lodzie topniejącym i w wodzie wrzącej. Odległość między punktem topliwości lodu, który się oznacza przez 0, a punktem wrzenia wody podzielił Réaumur na 80 części, czyli stopni (°), Celsius na 100°; Fahrenheit podzielił ją na 180°, ale w punkcie topliwości lodu położył liczbę 32, tak, że jego punkt 0 znajduje się o 32° niżej od punktu topliwości lodu; **T.** ten używanym jest w Anglji. Dla zamiany stopni jednego **T.** na stopnie innego, należy tylko pamiętać, że 4° R=5° C=9° F; przy zamianie wszakże stopni R lub C na F należy do

otrzymanej liczby dodać 32; przeciwnie, przed zamianą stopni F na C lub R odjąć należy 32.—Stopnie wyższe od zera zowią się w zwykłem życiu stopniami ciepła i oznaczają znakiem +, stopnie niższe od zera stopniami zimna i oznaczają znakiem.— Dla temperatur bardzo nizkich używają się **T.** *wyskokowe* czyli *alkoholowe*, t. j. termometry napełnione alkoholem; dogodnie też w tym celu do napełniania termometrów służy toluol. Można też **T.** rtęciowy zastosować do mierzenia temperatur wyższych nad 360°, jeżeli powstrzyma się jego wrzenie w tej temperaturze; w tym celu rurkę ponad rtęcią wypełnia się azotem, który ciśnieniem swojem na rtęć punkt jego wrzenia podnosi; termometry takie służyć mogą do 550°, wymagają wszakże odpowiedniego szkła trudno topliwego. W zwykłych termometrach rtęciowych punkt zera z biegiem czasu nieco się podnosi, co powoduje błędność jego wskazań; zapewne pochodzi to

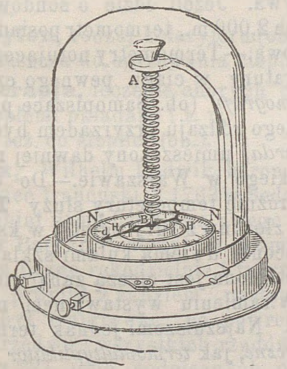

Fig. 1. Termometr metalowy.

od ciśnienia powietrza na kulkę termometru. Dla tego termometry już napełnione rtęcią i zalutowane winny być przechowywane przez kilka miesięcy, zanim się na nich punkt zera oznacza. Od tej wadliwości wolne są termometry wyrabiane z kwarcu stopionego. Wogólności wyrób dobrego termometru rtęciowego wymaga wielu ostrożności i jest bardzo mozolny; metody sporządzania termometrów zupełnie dokładnych podał dopiero Reimerdes 1899 r.—Ponieważ gazy tylko rozszerzają się jednostajnie i wszystkie w jednakiej mierze, dla tego, jako **T.** *normalne* służyć mogą jedynie **T.** *gazowe* (ob. Rozszerzalność); wskazania wszelkich innych termometrów uważać można za dokładne, jeżeli są zgodne z termometrami gazowemi.—W niektórych razach dogodnie mogą być używane **T.** *metalowe*, polegające na niejednakowej rozszerzalności różnych metali od ciepła. Jeżeli dwa pręty różnych metali są wzdłuż swej długości zlutowane, to przy ogrzewaniu pręt taki się skrzywia, bo tylko w ten sposób metal silniej się rozszerzający zająć może większą długość. **T.** *metalowy Bréguet'a* (fig. 1) składa się z potrójnej wstęgi, platynowej, złotej i srebrnej, skręconych w kształt spiralnej, której koniec dolny dźwiga skazówkę *cd*, obracającą się na tarczy NN, podzielonej na stopnie; ruchy skazówki powstają przez silniejsze skręcanie się spiralnej przy wzroście temperatury. Podziałka takiego termometru wprowadza się przez porównanie z termometrem zwykłym. Urządzone są też termometry metalowe, w których skazówka obiega tarczę ko-

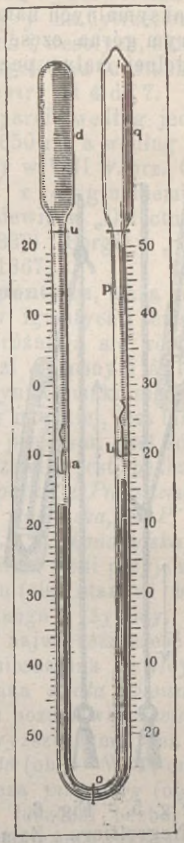

Fig. 2. Termometr maksymalny i minimalny Sixa.

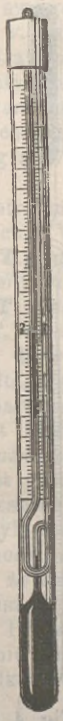

Fig. 3. Termometr lekarski.

łową, jak w barometrach metalowych czyli aneroidach. Do mierzenia bardzo wysokich temperatur służą *pirometry* (ob.).—Dla meteorologji ważne są **T.** *maksymalne* i *minimalne*, czyli termometry wskazujące największość i najmniejszość temperatury w danym przeciągu czasu; takie są: **T.** *Rutherforda* (1794), **T.** *Walfredina*, *Sixa*. Ten ostatni składa się z rury zgiętej *nop* (fig. 2), której część dolna zawiera rtęć. Ponad rtęcią w obu ramionach rury znajduje się alkohol, który też zapełnia naczynie *d*, gdy naczynie *q* jest puste. Każde ramię rury posiada pręcik stalowy *a* i *b*, z których

pierwszy przy obniżaniu temperatury, drugi przy jej wzroście jest przez rtęć w górę przesuwany, a przy cofaniu się rtęci pozostaje nieporuszony. Pręcik *a* zatem wskazuje najniższą, pręcik *b* najwyższą temperaturę, jaka miała miejsce od czasu ostatniego nastawienia przyrządu; nastawienie zaś to dokonywa się za pomocą magnesu, który ściąga pręcik do zetknięcia się z powierzchnią rtęci. **T.** *maksymalny i minimalny Hermanna i Pfistera*, polega na zasadzie termomotrów metalowych.—Do kategorji termometrów maksymalnych należy też **T.** *lekarski* (fig. 3), w którym górna część słupka rtęci oddzielona jest od dolnej małym pęcherzy-

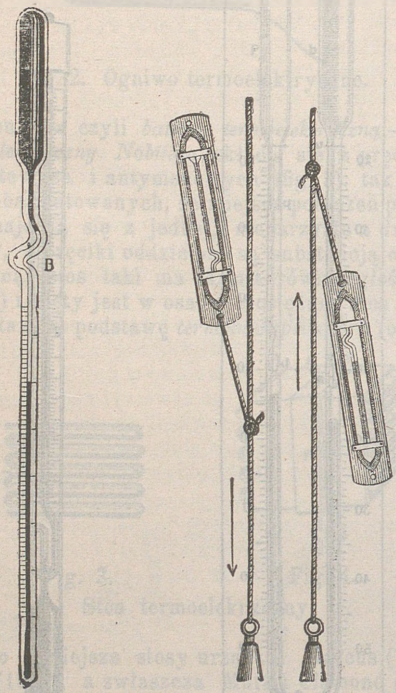

Fig. 4. Fig. 5. Fig. 6.
Termometr odwracalny Negrettiego i Zambry.

kiem powietrza. Przy podnoszeniu się temperatury część oddzielona słupka rtęci przesuwa się w górę i zatrzymuje się tam przy spadku temperatury. Przed każdą obserwacją trzeba przez wstrząsanie zbliżyć słupek oddzielony do pozostałej rtęci.—**T.** *ciężarkowy* jest to kulka szklana zakończona wązką szyjką, napełniona rtęcią przy 0° i zważona; w miejscu cieplejszem część rtęci wypływa, a po ponownem zważeniu kulki ubytek rtęci można ocenić i stąd temperaturę badanego miejsca obliczyć. Na podobnej zasadzie polega *geotermometr* do mierzenia temperatury głębi ziemi w otworach świdrowych. **T.** *do głębi morskich*, winien być tak zbudowany, by się opierał ciśnieniu wody i by zachowywał temperaturę niezmienną przy wydobywaniu go w górę. Najdogodniej służy do tego celu **T.** *odwracalny* Negrettiego i Zambry (fig. 4). Rura tego termometru jest w dolnej części zwężona i zaopatrzona zgięciem rozszerzonem B; gdy przyrząd ten zostaje szybko odwróconym, słup rtęci przerywa się przy B i oderwana jego część opada do przeciwległej części rury. Im wyższa jest temperatura, tem dłuższa jest nitka oderwana, podziałka dozwala zatem odczytać temperaturę, jaka miała miejsce w chwili odwracania termometru, czyli w chwili odrywania się nitki. Termometr umieszczony jest w skrzyni drewnianej, przyczepionej do liny ołowianki i obciążonej śrutem, który się swobodnie przesypywać może. Przy zapuszczaniu ołowianki skrzynka jest pod naciskiem wody zwrócona ku górze (fig. 5), a zatem kulka termometru ku dołowi; skoro wszakże ołowianka zostaje pociągnięta w górę, skrzynka odwraca się (fig. 6) i słupek rtęci przerywa. Jeżeli idzie o sondowanie głębi przechodzących 2,000 m., termometr posiadać musi osłonę metalową.—Termometry notujące same przebieg temperatury w ciągu pewnego czasu nazywają się *termografy* (ob. Samopiszące przyrządy); pierwszym tego rodzaju przyrządem był *termometrograf Girarda*, umieszczony dawniej na gmachu Banku Polskiego w Warszawie.—Do oznaczenia niewielkich różnic temperetury służy **T.** *różnicowy Lesliego*, złożony z rury zgiętej w kształt głoski U i zakończonej dwiema kulami szklanemi; rura łącząca wypełniona jest cieczą zabarwioną, która stoi niżej w ramieniu wystawionem na wyższą temperaturę. Najczulszemi jednak termometrami są **T.** *elektryczne*, jak *termomultyplikator* (ob.) i *bolometr* (ob.).

Termometrograf, ob. Termometr.

Termomultyplikator, przyrząd fizyczny, służący do mierzenia ciepła promienistego. Zasadą jego jest stos termoelektryczny Nobilego (ob. Termoelektryczność), połączony drutami z galwanometrem (ob.). Stos taki umieszczony jest na szynie, na której osadzać też można badane źródła ciepła i inne przyrządy dodatkowe. Jeżeli promienie ciepła padają na stos, igiełka galwanometru natychmiast zbacza; z wielkości tego zboczenia ocenia się natężenie ciepła wysyłanego przez dane źródło.—**T.** urządzony został przez Melloniego; jest to nader czuły przyrząd do mierzenia temperatury, wskazuje bowiem różnice temperatury wynoszące zaledwie $^1/_{50000}$.

Termonde, ob. Dendermonde.

Termopile (greck. *Thermopylai*, t. j. gorące bramy), wąwóz nazwany tak od gorących znajdujących się w nim źródeł, leżący w górach Oeta w Tesalji obecnie w greckim departamencie Lokrydy i Focydy, był już w starożytnych czasach uważany za ważny punkt strategiczny, jako stanowiący główne wejście z Tesalji do Helady. Sławny on jest w dziejach Grecji bohaterską śmiercią Leonidasa i jego towarzyszów, poległych

(6 lipca 480 prz. Chr.) w walce przeciwko armji perskiej.

Termoregulator, ob. Termostat.

Termoskop, przyrząd do wskazywania stanu temperatury, w ogóle toż samo, co termometr, Nazwą tą oznacza się zwłaszcza **T.** *Rumforda,* który mało się różni od termometru różnicowego Lesliego (ob. Termometr).

Termostat *(termoregulator),* przyrząd do dogodnego ogrzewania ciał w oznaczonej temperaturze, zwłaszcza do automatycznego regulowania temperatury przy ogrzewaniu. Dokonywa się to w ten sposób, że słup rtęci w termometrze, skoro dochodzi oznaczonej wysokości, której nie powinien przekroczyć, zamyka prąd elektryczny za pośrednictwem drucika platynowego, w termometr wtopionego, a prąd ten działa na urządzenie dalsze, które zmniejsza dopływ gazu oświetlającego, albo też potrąca dzwonek, który zwraca uwagę obserwatora.

Termosyfon, rodzaj koloryferu (ob.) wodnego, służący zwłaszcza do ogrzewania cieplarń.

Termoterapja, leczenie chorych ciepłemi kąpielami, ciepłemi okładami i t. p.

Termy, też co cieplice (ob.).

Ternaux, Wilhelm Ludwik baron, zasłużony przemysłowiec francuski, * 1763 w Sedanie, † 1833, w r. 1768 objął firmę handlową swego ojca, osiadł następnie w Paryżu i założył w rozmaitych częściach kraju liczne rękodzielnie i fabryki. Rewolucję 1789 przyjął z zapałem, następnie jednak zmuszony był emigrować; po powrocie spełniał rozmaite urzędy za wszystkich rządów, a r. 1830 jako jeden z 221 osób podpisanych na sławnym adresie, wziął czynny udział w rewolucji lipcowej. Francja zawdzięcza mu wprowadzenie przędzalni mechanicznych, ulepszenie tkactwa, poprawienie hodowli owiec. Dokonał też kilku wynalazków w mechanice.

Ternaux Ludwik Mortimer, historyk francuski, * 1808 w Paryżu, członek rady stanu i deputowany w r. 1848, jest autorem znakomitej pracy o rewolucji francuskiej, p. t. „Histoire de la Terreur, 1792—94 d'après les documents authentiques“ (6 t., Paryż 1861—67).

Ternaux-Compans M. H., brat poprzedzającego, urzędnik dyplomatyczny, znakomity geograf † 1864; wydał pomiędzy innemi: „Bibliothèque americaine“; „Voyages, relations et mémoires pour servir à l'histoire de la decouverte de l'Amérique“ (2 serje, każda po 10 t., 1836—40); „Archives des voyages“ (2 t., 1841); „Bibliothèque asiatique et africaine“; „Histoire du Mexique“ (2 t., 1859),

Terni, starożytne Interamna, miasto w prowincji włoskiej Perugii (Umbrja), nad rzeką Nera, jest rezydencją biskupa i ma 10,000 miesz. Pamiętne jest jako miejsce urodzenia Tacyta.

Termina Milka, śpiewaczka Chorwacka, *1864 występowała w Grun, Brems, Monachjum; celuje w rolach Wagnerowskich.

Terno, kombinacja trzech przedmiotów, ob. Kombinacja i Loterja.

Ternstremiaceae, rodzina roślin, toż co kameljowate (ob.).

Terpander, (greck. *Terpandros*), rodem z Antisy na Lesbos, jeden z najdawniejszych i najznakomitszych muzyków greckich. **T.** przyczynił się wielce do wykształcenia sztuki muzycznej, mianowicie gry na cytrze, oraz kompozycji pieśni poważnych i wesołych, śpiewanych przy obrządkach religijnych i na ucztach. Powiększył **T.** liczbę strun cytry od 4 do 7. Działalność swą rozwijał **T.** w Sparcie według jednych w VII w. prz. Chr. (670—650 r.), a według innych (co prawdopodobniejsza) w VIII w. prz. Chr. Fragmenty kompozycji **T.** z oryginalnemi jego tekstami wydali: Schneidewin w „Delectus poesis Graecorum“ (Götting. 1839) i Bergk w „Poetae lyrici graeci“ (3 ed. Lipsk 1867).

Terpentyna, masa balsamiczna, otrzymywana z drzew iglastych i terpentyńcowatych. W handlu rozróżniają się różne gatunki. **T.** *zwczyajna* pochodzi z sosny i świerku, jest żółtawo-biała, wpółpłynna, smaku nieco gorzkiego. **T.** *francuska,* z sosny morskiej, jest biała i gęsta. **T.** *strasburska,* z *Abies pectinata,* jest żółta i płynna. **T.** *wenecka,* z modrzewia, jest bezbarwna lub żółta, ciągliwa. **T.** *karpacka,* z *Pinus cembra,* jest bezbarwna, płynna. **T.** *węgierska,* z *P .pumilio,* jest bladożółta, płynna. **T.** *kanadyjska,* z *Abies balsamea,* jest bezbarwna, woni przyjemnej,—**T.** jest gatunkiem balsamu (ob.), stanowi bowiem mieszaninę olejku eterycznego i żywicy. Przez destylowanie **T.** z wodą największa część olejku odchodzi, a pozostaje mieszanina żywicy z kwasami żywicznemi, tak zwana *smoła gotowana*; **T.** wysuszona na powietrzu pozostawia *żywicę sosnową.* Przez topienie powyższej smoły na wolnym ogniu powstaje *kolofonja* (ob.).—W **T.** odróżniono kilka kwasów, zwłaszcza *pimarowy* (ob.) i *pininowy*; ten ostatni tworzy łuszczki bezbarwne, sole jego alkaliczne są krystaliczne i rozpuszczalne. **T.** używa się do wierników i lak, dalej do otrzymywania olejku terpentynowego, na kity, do fabrykacji laku, maści. Por. Winkelmann „Die Terpentin-und Fichtenharzindustrie“ (1880).

Terpentynowe drzewo, ob. Pistacja (ob.).

Terpentynowy olejek, olejek lotny czyli eteryczny, otrzymywany przez destylację z wodą terpentyny albo też igieł, gałęzi, owoców drzew iglastych. U nas otrzymywany **T. o.** z pniaków sosnowych nosi zwykle w handlu nazwę terpentyny. Oczyszczony jest bezbarwny, woni balsamicznej, smaku palącego, wre przy 160°, na powietrzu kwaśnieje skutkiem wytwarzania się kwasu mrówkowego. Rozpuszcza siarkę, fosfor, żywicę; mieszanina kwasu siarczanego i azotnego działa nań tak silnie, że się często zapala. Według Berthe-

lota jest mieszaniną kilku teopenów, składu $C_{10}H_{16}$, których większa część (*terebenten*) skręca płaszczyznę polaryzacji na lewo i wre przy 160°, mniejsza zaś część skręca ją na prawo i wre przy 250°. Terpentyna angielska z *Pinus maritima* wydaje olejek *(australen)* skręcający płaszczyznę polaryzacji na prawo i wrzący przy 160°. C. wł. olejków przy 16°=0,86—0,89. **T. o.** w wodzie jest prawie nierozpuszczalny, z alkoholem czystym miesza się we wszystkich stosunkach. Na powietrzu pochłania wiele tlenu, który przechodzi w ozon i staje się wtedy silnie utleniającym. Przez działanie kwasu chlorowodornego na **T. o.** powstaje *kamfora sztuczna* $C_{10}H_{17}Cl$ (ob. Kamfora). Przez zmieszanie **T. o.** z kwasem siarczanym przechodzi on w węglowodór równoskładny, *tereben*, i w węglowodór polimerny, *kolofen* czyli *ditereben*, $C_{20}H_{32}$. — **T. o.** jest łatwo zapalny i winien być przechowywany w naczyniach zamkniętych i w miejscach chłodnych. Używa się w przemyśle, zwłaszcza na werniksy; jako materjał oświetlający (ob. Kamfina) wyszedł z użycia. Na organizm ludzki działa drażniąco na system moczowy i nadaje moczowi woń fijołkową.

Terpentyńcowate, *Sumakowe* (*Terebinthaceae, Anacardiaceae*), rodzina roślin dwuliściennych, mająca następne cechy: kielich 3 — 5 szczepny, płatki w tejże liczbie, osadzone na krążku obrączkowatym; pręciki osadzone wraz z płatkami, w takiej samej lub podwójnej liczbie; zawiązek zwykle jeden, niekiedy kilka, z których się jeden tylko rozwija; owoc zazwyczaj pestkowaty, rzadko orzeszkowaty. Należą tu drzewa lub krzewy ,o liściach naprzemianległych, pojedyńczych lub pierzastych, i kwiatach drobnych, zebranych w kłos lub wiechę. Zawierają sok gumowy lub mleczno żywiczny, niekiedy trujący. Znanych jest około 60 gatunków w krajach zwrotnikowych.

Terpeny, $C_{10}H_{16}$, węglowodory rozprzestrzenione w świecie roślinnym, występujące główne w olejkach eterycznych. Ob. Terpentynowy olejek. Por. Heuster „Die Terpene“ (1896).

Terpigorew Sergiusz, powieściopisarz i dziennikarz rosyjski, znany pod pseudonimem *Sergiusz Atawa*, * 1841, † 1895 w Petersburgu. Był współpracownikiem dzienników *Golos, Poriadok, Russkij Mir* i in.

Terpimir, piąty książę chorwacki, syn i następca Tomisława, żyjący w połowie IX wieku. Następcami jego byli: Kresimir, a po tym Drżysław.

Terpina, $C_{10}H_{20}O_2$, powstaje przez działanie wody, albo też alkoholu z kwasem azotnym na olejek terpentynowy; tworzy igły krystaliczne, topiące się przy 105°. Używa się jako środek lekarski przy katarze oskrzeli oraz chorobach pęcherza. Przez destylację wydaje *terpineol*, $C_{10}H_{18}O$, który tworzy gęsty olejek, woni bzu, używany w perfumerji. Przez ogrzewanie z rozcieńczonym kwasem siarczanym powstaje olej bezbarwny, woni hjacyntów, *terpinol*, $C_{20}H_{34}O$, używany do inhalacji przy katarze oskrzeli.

Terpsychora, jedna z dziewięciu muz, opiekunka tańca i śpiewu choralnego, wyobrażają ją z wieńcem na głowie i lirą w ręku.

Terpsychora.

Terque, quaterque beati, trzykroć czterykroć szczęśliwi.

Terra cotta, ob. Terakota.

Terra di Sienna, gatunek bolusu barwy pomarańczowo-żółtej używany do malowania fresków.

Terra firma (łac. ląd stały), dawna nazwa dwu mianowicie krajów. Naprzód służyła ona wszystkim posiadłościom Wenecji na stałym lądzie włoskim, które nazywano także *il dominio Veneto*; następnie oznaczała północną część Ameryki południowej, a w ściślejszem znaczeniu międzymorze Panama.

Terra incognita, ziemia nieznana.

Terra santa, grupa 16 lub 17 klasztorów katolickich, znajdujących się w miejscowościach uświęconych tak w samej Jerozolimie, jak i jej okolicach, a nadto w ważniejszych miastach środkowej i północnej Syrji, na Cyprze, w Egipcie, w Smirnie i w Konstantynopolu, będącym w wyłącznem posiadaniu zakonu Franciszkanów. **T. s.,** której początek odnieść można do XIV w., posiada liczne dochody i pozostaje pod władzą wybieranego na lat sześć przełożonego, rezydującego w klasztorze Zbawiciela w Jerozolimie i noszącego tytuł ojca kustosza Grobu św., Pater reverendissimus. Obok niego znajduje się rada *il sagro discretorio*, której najważniejszymi członkami są: wikary ojca kustosza i ojciec prokurator i podskarbi. Podług dawnego zwyczaju ojciec kustosz jest zawsze Włochem, ojciec wikary Francuzem, a ojciec podskarbi Hiszpanem. Pretensje **T. s.** do świątyń, będących w posiadaniu Greków i Ormian, wywołały w latach 1851 i 1852 t. z. spór o miejsce święte, który w skutek wmieszania się państw opiekuńczych (Francji i Rosji) doprowadził do wojny wschodniej.

Terracina, miasto we włoskiej prowincji Rzymskiej, w okręgu Velletri, nad zatoką t. n., posiada katedrę i ruiny pałacu króla Gotów, Teodoryka, jest rezydencją biskupa i ma 6,500 miesz.

Terral, wiatr wiejący często gwałtownie w Hiszpanji, z wyżyny środkowej ku Maladze; ma charakter fenu (ob.).

Terramary (z włos. *tera di mare*, ziemia napływowa), we Włoszech wzgórki wysokie na 5 i więcej metrów, o średnicy 60 – 70 m., które powstały z dawnych osad na palach w miejscach bagni-

stych, gdzie gromadziły się odpadki różnego rodzaju. Są to zapewne ślady najdawniejszych mieszkań pierwotnej ludności we Włoszech.

Terranora. 1) *T. di Sicilia*, miasto okr. w prow. włoskiej Caltanissetta (Sycylja) nad morzem Sycylijskiem, do którego wpada tu *Fiume di T.*, ma 16,500 miesz., port i fabryki. 2) *T. Pausania*, miasto we włoskiej prow. Sassari, nad zatoką t. n., ma 2,700 mesz.

Terre Haute, miasto w pobliżu wschodniej granicy północno-amerykańskiego stanu Indiana, nad żeglowną rzeką Wabash, 31,000 miesz.

Terreur (fr. strach) ob. Terroryzm. *T. blanche* epoka prześladowań za restauracji Bourbonów.

Terris William, (właściwie *George Lewin*), jeden z najlepszych i najbardziej popularnych angielskich artystów dramatycznych, * w r. 1849, † 1892, zamordowany przez aktora Prince'a, do dwudziestego piątego roku życia różne przechodził koleje. Straciwszy wcześnie ojca, zaciągnął się do marynarki, po trzech jednak latach porzucił zawód marynarza i udał się do Chin, gdzie został plantatorem herbaty; w kilka lat później pracował jako uczeń w warsztatach mechanicznych w Greenwich, następnie występował na scenie teatru Prince of Wales. Niespokojnej natury, nie mógł on tam długo się utrzymać i wkrótce powędrował za Atlantyk do Kentucky, jako hodowca owiec i koni. Powróciwszy w r. 1871 do Anglji, wstąpił na deski teatralne, których do samej śmierci nie porzucił. Role: Henryka VIII Szekspira i króla Henryka z „Beeket“ Tennysona zjednały mu należytą sławę i zaliczyły go do rzędu najlepszych artystów dramatycznych w Anglji.

Territorium (łac.), tak nazywano w wiekach średnich ziemie, zostające pod władztwem wasalów lub urzędników, lenników cesarskich. Tego rodzaju majętności, jak równie i urzędy były dziedziczne w rodzie ich posiadaczów.

Terroryzm (z łac. *terror*, przestrach), jest to system polityczny, który uległość i posłuszeństwo publiczne osiąga nie mocą praw, z ducha narodu wypływających i jego obyczajami uświęconych, ale raczej przez sam postrach i ujarzmianie umysłów siłą krwawej surowości i samowoli. Taki **T.** istniał we Francji od maja 1793 do 27 lipca 1794 zaprowadzony przez Jakobinów (ob.), a przez Robespierre'a doprowadzony do ostateczności. Porów. Duvala „Souvenirs de la Terreur“ (4 t., Paryż 1843); Ternaux, „Histoire de la Terreur“ (6 t., t. 1861—67).

Terry Alfred Howe, generał amerykański * 1827 w Hartfordzie (Connecticut), † 1890 w Newhawen. Początkowo adwokat w r. 1861 został pułkownikiem ochotniczego pułku, 1863 generałem, w r. 1864 odebrał skonfederowanym ostatni port morski przez zdobycie twierdzy Fischer pod Wilmingtonem, w r. 1886 został generał-majorem armji.

Tersander (greck. *Thersandros*), syn Polinikesa i Argai, mąż Demonasy, jeden z Epigonów, zginął w Mizji, udając się na wyprawę do Troi, z ręki Telefosa.

Ter-Schelling, wysepka holenderska na morzu Północnem, między Vlieland i Ameland położona, ma 51 klm. kw. i 3,800 miesz.

Terscy albo *Tereccy Kozacy*, dawniej nazywali się tak Kozacy, zamieszkali w pobliżu m. Kizlaru. Z początku osiedleni za czasów Iwana Groźnego nad rzeką Terekiem, przeprowadzeni zostali następnie do Kizlaru, gdzie się zmieszali z Kozakami familijnymi; jeszcze 1778 r. mieszkali osobno i składali się z 300 rodzin; mieli 3 rotmistrzów, trzech chorążych i jednego pisarza. W czasie późniejszym weszli do składu kizlarskiego pułku kozackiego i zaliczeni do zarządu lewego skrzydła linji kaukaskiej.

Tersekan, rz. w stepie Kirgiz-Kajsackim, bierze początek z północnych stoków syrtu Iłdygijskiego i ubiegłszy przeszło 280 w., uchodzi z prawej strony do rz. Iszymu.

Terski (Terecki) obwód w kraju Kaukaskim, utworzony 1860, graniczy na północ z g. Stawropolską, na wschód z morzem Kaspijskiem, na południo wschód z obwodem Dagestańskim, na południe z g. Tyfliską i na zachód z obwodem Kubańskim, zajmuje 69,467 klm. kw. Powierzchnia obwodu przerznięta jest północnym łańcuchem głównego pasma gór Kaukaskich oraz jego odroślami, które pomiędzy górnym biegiem rz. Małki i Sunży opuszczają się ku północy dość pochyło; od stóp gór ciągną się ku północy równiny, częścią porosłe lasem, częścią bezleśne; tak równina Czeczeńska pokryta jest lasami i przerznięta licznemi rzekami; równiny między Terekiem i Sunżą zupełnie są nagie, równina zaś Kabardyńska, nader urodzajna, mało posiada lasów. Z rzek przerzynających **T.** obwód najważniejsze: Terek, z dopływm. Sułak i in. Klimat w górach chłodny, w dolinach zaś i w niektórych przestrzeniach zamkniętych górami podczas silnych upałów szkodliwy jest dla zdrowia. Obwód dzieli się na siedem okręgów, a mianowicie: Władykaukaski, Grozneński, Kizlarski, Nalczyński, Piatygorski, Sunżeński i Chasaw-Jurtowski. Liczba mieszkańców wynosi 935,000 głów: (Czeczeńcy, Kabardyńcy, Kumyki, Osetyńcy, plemiona inguskie, oraz Kosjanie, głównie nad rzekami Terekiem, Małką i Sunżą). Główne miasto obwodu jest Władykaukaz z fortecą nad rzeką Terekiem.

Terst, miasto, ob. Trjest.

Tersteegen Gerhard, mistyk niemiecki, * 1697 w Meurs, † 1769 w Mühlheim; uczęszczał do gimnazjum w mieście rodzinnem, poczem 1713 r. rozpoczął praktykę kupiecką w Mühlheim. Tutaj rozbudził się w nim duch religijny, całe noce przepędzał na modlitwie, czytaniu i rozmyślaniu. Po 11 latach porzucił kupiectwo i został fabrykantem wstążek. Od 1730 r. usunął się zupełnie od interesów, ażeby zająć się pisaniem dzieł ascetycznych

i „pracy w królestwie Bożem.“ Największą działalność rozwinął **T.** jako mówca religijny i jako autor dzieł moralnych. Odbywał częste podróże w celu zjednoczenia sekty „przebudzonych“ i wywierał wielki wpływ, zwłaszcza na niższe klasy ludności. Z pism **T.** zasługują zwłaszcza na uwagę „Blumengärtlein“ (15wyd., 1855); „Brodsamen,“ zbiór kazań; „Der Weg der Wahrheit;“ „Gebete“ (nowe wyd., 1853) i in. Życiorys **T.** napisał Keerlen (2 wyd., Mühlheim, 1853).

Tersteniak, pisarz słowiński, ob. Trstenjak.

Tersyt (*Thersites*), brzydki syn Agriosa, a przytem najnikczemniejszy z wojowników, walczących pod Troją. Zabity został przez Achilesa, którego odważył się spotwarzyć. Imię jego stało się przysłowiowem na oznaczenie człowieka brzydkiego fizycznie i moralnie.

Terter I, król bulgarski z rodu Kumanów. Bulgarowie, niezadowoleni z króla Arsenja zamierzyli oddać koronę **T.,** bogatemu i słynnemu z odwagi magnatowi, który, zachęcony do tego przez cesarza Michała Komnena, porzucił swą żonę, ożenił się z siostrą Arsenja, którego tron i władzę opanował 1280. Dopiąwszy swego celu, powrócił znowu do pierwszej żony; wkrótce potem, gdy Tatarzy na Bulgarję napadli, uciekł do Adrjanopola.

Terter II Jerzy, wnuk poprzedniego, wstąpił na tron po śmierci ojca swego Oświatosława, prowadził wojnę z cesarstwem Greckiem, ale krótko panował; po nim nastąpił wuj jego Woisław.

Tertium comparationis (łac.), trzeci (przedmiot) do porównania.

Tertium non datur, trzeciego wyjścia niema.

Tertius gaudet (łac.), trzeci się cieszy. Główna część przysłowia: *Duobus litigantibus tertius gaudet* (Gdzie się dwóch kłóci, trzeci się cieszy, t. j. korzysta).

Tertuljan (*Tertullianus*) Quintus Septimus Florens, znakomity pisarz kościelny łaciński, * w Kartaginie, syn setnika rzymskiego, był pierwotnie poganinem i zajmował się studjami naukowemi, zwłaszcza zaś prawnemi; w filozofji przechylał się do stoicyzmu. Skłoniony następnie stałością męczenników, przyjął chrystjanizm i wkrótce został prezbiterem. Pełen ognistego i wzniosłego ducha, żywej fantazji, silnej woli i rzadkiego daru wymowy, poświęcił wszystkie swe zdolności na usługi Kościoła. Za czasów prześladowania chrześcijan pod Sewerem, 192—211, napisał dzieło „Apologeticus,“ które ogólny podziw sprawiło. Pismo to bez wątpienia jest najgorętszą i najwspanialszą obroną wiary chrześcijańskiej, z pomiędzy wszystkich, jakie przekazała nam starożytność. Również energicznie występował **T.** nietylko przeciwko Żydom, lecz i przeciwko licznym sektom, zjawiającym się w łonie Kościoła, zwłaszcza zaś przeciwko gnostycznej sekcie Marcjona, dalej przeciwko Walentynjanom, teorji Hermogenesa o wiecznej materji, patrypasjanom i in. Pojęcia religijne **T.,** jakkolwiek ściśle opierał się on na tradycji kościelnej, nie są wolne od obcych naleciałości i cechują się zwłaszcza surowym realizmem i kierunkiem fantastyczno-zmysłowym. Zawzięcie walczy on przeciwko filozofji, jako matce kacerstwa. W pismach swych **T.** zwraca szczególną uwagę na wszystko, co może chrześcijan uwikłać w sprawy i uciechy świata. Dlatego zarówno uczęszczanie na teatry i uroczystości ludowe, zbytek i rozkosz wszelkiego rodzaju, jako też i branie udziału w urzędach i wojsku uważa za dzieła szatańskie, których chrześcijanin wszelkiemi sposobami strzedz się powinien. Surowość poglądów moralnych, domaganie się, ażeby wszyscy popadli w grzech śmiertelny, zwłaszcza popełniający przekroczenia cielesne, na zawsze byli wyłączeni z Kościoła, potępienie powtórnych związków małżeńskich, jako cudzołóstwa i t. d., wszystko to doprowadziło **T.** pod koniec życia do przyjęcia poglądów montanistycznych, których stał się najwymowniejszym obrońcą, i do zerwania z episkopalizmem, wedle niego „opuszczonym przez ducha Bożego.“ **T.** † około 220 r. Liczne jego pisma, treści polemicznej, apologetycznej i ascetyczno-moralnej, z powodu języka dość ciemne, są nader ważne do historji kościelnej. Najdawniejsze wydanie zbiorowe pism **T.** przygotował Rhenanus (Bazylea, 1521), dalej Ligaltius (Paryż, 1634 i częściej), najnowsze zaś ogłoszone są przez Leopolda w „Bibliotheca patrum Latinorum“ (4 t., Lipsk, 1839—41) i przez Pehlera (3 t., t., 1853—54). Por. Neander „Antignosticus; Geist der T. und Einleitung in dessen Schriften“ (2 wyd., Berlin, 1849); Hesselberg „T. Leben und Schriften“ (Dorpat, 1848); Kaye „Ecclesiastical history of the II und III centuries illustrates from the vritings of T.“ (3 wyd., Londyn, 1848); Freppel „Tertullien“ (2 t., Paryż, 1864).

Teruel, prowincja hiszpańska w południowej Aragonji, ma 14,818 klm. kw. i 242,000 miesz. **T.,** miasto główne tej prowincji, nad rzeką Guadalaviarem, rezydencja biskupa, ma stare mury i wieże, katedrę gotycką i 9,500 mies.

Tesalja, północna część starożytnej Grecji, przytyka od wschodu do morza Egejskiego, oddzielona na południe przez góry Eta od Beocji, na zachód przez Pindus od Epiru, a na północ przez Olimp od Macedonji. Prócz wspomnianych dopiero gór znajdują się jeszcze w **T.** góry Osa i Peljon. Główną jej rzeką był Peneus. Z piękności położenia słynęła już u starożytnych dolina Tempe. Dawne podania czynią **T.** siedliskiem starogreckiej magji, tak, że każdą czarodziejkę nazywano Tesalką. Największe miasta **T.,** jak Farsalus, Larysa, Heraklea, Kranon, Ferae i inne, były rzeczami pospolitemi z rządem arystokratycznym. Pierwszy zamiar utworzenia jedynego państwa **T.** powziął 376 przed Chr. Jazon z Ferae, który przecież równie jak i jego następca Aleksander zostali zamordowani, nie dopiąwszy swego celu. Od cza-

su podbojów Filipa Macedońskiego **T.** podzielała losy jego państwa. Obecnie Tesalja, pod nazwą Liwa Trikala, wchodzi w skład tureckiego ejaletu Janiny. Por. Hoche „Beiträge zur Chorographie Thessalien's“ (Zeitz, 1838); Kriegk „Die Thessal. Ebene“ (Frankfurt, 1858); Bursiana „Geographie von Griechenland“ (Lipsk, 1862).

Tesalonickie cesarstwo, jedno z państw, które powstały po wzięciu Konstantynopola przez Łacinników 1204 (ob. Łacińskie cesarstwo). **T. c.** założył Teodoros Angelos, Komnenos Dukas, który był po śmierci brata Michała I despotą Epiru. 1217 zwyciężył cesarza konstantynopolitańskiego Piotra de Courtenay i wziął go do niewoli, zawojował Tesalję i Macedonję i wyparł Łacinników z Tesaloniki. Teodoros marzył o odebraniu im Konstantynopola, ale 1230 r. wzięty był do niewoli przez króla bulgarskiego Jana Asana i oślepiony. Uwolniony 1240 r. wyparł z Tesaloniki brata Manuela i oddał tron jego synowi Janowi. Przy pomocy cesarza nicejskiego Jana Ducasa Vatacesa, Manuel zagarnął kilka działów państwa **T.** i pogodził się z bratem. Po śmierci Manuela, cesarz nicejski napadł na **T. c.** i zmusił Jana do uznania się za wasala Nicei i zamiany tytułu cesarza na tytuł Despoty. Po śmierci Jana (1244) cesarz nicejski uknuł spisek przeciwko bratu jego Demetriusowi, zajął Tesalonikę i oddał Macedonję zachodnią jego synowcowi Michałowi II z Epiru. Stary Teodoros otrzymał Wodenę. W r. 1253 całe cesarstwo **T.** zostało wcielone do cesarstwa Nicejskiego.

Tesalonika, miasto macedońskie, nad zatoką Termejską, w którem św. Paweł apostoł założył pierwszy kościół chrześcijański. Po zdobyciu Macedonji przez Rzymian w r. 148 przed Chr. **T.** została stolicą części państwa zwanej *Macedonia prima*, a następnie całej Grecji i Ilirji. W owych czasach już ognisko handlu azjatycko-europejskiego, i dziś jeszcze, po przejściu w r. 1430 w posiadanie Turków, jest pod imieniem Saloniki (ob.) ważnym punktem handlowym w tem państwie. Por. Tafel „Historia Thessalonicae“ (Tübingen, 1835) i „De Thessalonica ejusque agro“ (Berlin, 1839).

Tesarotypja, metoda wprowadzania napisów i znaków na kartach geograficznych i planach, za pomocą kółka, na którem odpowiednio osadzone są głoski. Nazwa pochodzi od wynalazcy Angelo Tessaro w Padwie.

Teschendorff Emil, malarz, * 1823 w Szczecinie, kształcił się w Monachjum, następnie został asystentem dyrektorjalnym akademji w Berlinie. Wykonał wiele obrazów odznaczających się delikatnym kolorytem, z tych na wyróżnienie zasługują: „Antygona i Imena,“ „Kleopatra,“ „Konradyna,“ „Edyp i Antygona“ i in.

Teslew Aleksander, generał rosyjski, * 1779, † 1847. Od r. 1797 — 1805 należał do pomiarów topograficznych Starej Finlandji; w latach 1805—1807 znajdował się przy poselstwie w Chinach, gdzie astronomicznie oznaczył położenie wielu miast, a w powrocie do Rosji, zdjął plan znacznej części Syberji. Następnie miał udział w wojnach przeciwko Napoleonowi. Raniony 1813 roku kulą w rękę pod Dreznem, otrzymał stopień generała. W r. 1830 jako naczelnik 2-ej dywizji piechoty należał do polskiej kampanji, a w r. 1833 mianowany pomocnikiem generał-gubernatora Finlandji.

Tesli prądy, prądy elektryczne przemienne, t. j. prądy przerywane, przebiegające naprzemian w jednę i drugą stronę, z nader znaczną częstością i nader wysokiego napięcia, otrzymane przez Mikołaja Teslę (* 1856 w Chorwacji). Bieguny cewy indukcyjnej Ruhmkorffa połączone są ze zbrojami wewnętrznemi dwóch butelek lejdejskich, których zbroje zewnętrzne połączone są zwojem drutu grubego o niewielu skrętach; w zwoju tym jest przerwa, przez którą przy każdem wyładowaniu butelek przeskakuje iskra. W skutek tego w zwoju wytwarzają się drgania elektryczne, których liczba w ciągu sekundy wynosi około miljona. Zwój ten otoczony jest drugim czyli wtórnym zwojem drutu bardzo cienkiego o bardzo wielu zwojach; w tym ostatnim więc zwoju wzbudzają się prądy indukcyjne, przebiegające nader szybko jedne po drugich, a nadto niesłychanie wysokiego napięcia, prąd bowiem w zwoju pierwszym w czasie tak bardzo krótkim zmienia swój kierunek i swe natężenie (ob. Indukcja). Z powodu tak wielkiego napięcia zwoje muszą być doskonale izolowane, a w tym celu umieszczone są w naczyniu z olejem; końce drutu wtórnego, wyprowadzone na zewnątrz, są źródłem wspaniałych objawów świetlnych. Z każdego bieguna wytryskują rozgałęzione wiązki światła błękitnego; gdy z biegunami połączone są druty między sobą równoległe, pomiędzy niemi rozpościera się świetlna wstęga. Jeżeli bieguny połączone są z płytkami metalowemi, ustawionemi równolegle, wytwarza się między niemi tak potężne pole elektryczne, że umieszczone w niem rury Geisslera silnie się rozjaśniają. Prądy te przebiegają łatwiej przez powietrze, aniżeli przez druty metalowe i inne przewodniki, przy prądach bowiem tak szybko przebiegających w strony przeciwne wpływ samoindukcji w drutach przebieg ich przez te druty barozo utrudnia, prądy więc przebiegają na powierzchni tylko przewodników i nie przedzierają się do ich wnętrza. Tem się tłómaczy, że prądy te, pomimo wysokiego napięcia, wywierają nieznaczne tylko działania fizjologiczne i nie sprowadzają wstrząśnień ciała, jak zwykłe prądy indukcyjne. Wpływ prądów Tesli na ciało ludzkie badał głównie d'Arsonval i wniósł, że mogą się bardzo korzystnie nadawać do leczenia różnych chorób, jak reumatyzm, astmy, niedokrwistości, cierpień nerwowych i skórnych; późniejsze jednak badania Eulenburga, Cohna i Löwego wniosków tych nie potwierdziły.

Tesmoforje (grec. *Thesmophoriai*), starożytna uroczystość grecka, obchodzona z procesjami przez kobiety (szczególnie w Atenach i Arkadji) na cześć Demetery Thesmoforos, t. j. prawodawczyni, wszystko porządkującej, o ile bogini przez zaprowadzenie rolnictwa ustaliła porządek społeczny i położyła podstawy do prawych związków małżeńskich. **T.** rozpoczynały się w Atenach d. 10 miesiąca Pyanepsion (24 października), a właściwa uroczystość trwała dni 3, od 11 do 13 t., m. Kobiety przy obchodzie **T.** dopuszczały się często rozpusty a Arystofanes występki te schłostał w swej komedji „Thesmophariazusae“. Por. Mommsena „Heortologie. Antiquarische Untersuchungen über die städtischen Feste der Athener“ (Lipsk, 1864).

Tespia, starożytne miasto w Beocji nad Helikonem, w którem obchodzono uroczystości na cześć muz i Erosa.

Tespis (grec. *Thespis*), Ateńczyk, żyjący około r. 540 przed Chr., ma być, wedle podania, twórcą pierwotnej tragedji. Objeżdżał on podobno z podróżującą swoją sceną miasta greckie, i stąd powstało owo wyrażenie: „wóz Tespisa“, używane i dziś jeszcze na oznaczenie trupy wędrownej.

Tesprotja, jedna z trzech głównych części krainy Epiru, w której płynęła znana w mitach greckich rz. Acheront.

Tessalonike, *Thessaloniche*, miasto, ob. Tesalonika.

Tessarczyk Antoni, literat i redaktor, zamieszkały w Galicji, * 1799 w Krakowie, † 1869 r. tamże, pierwotnie nauczyciel w liceum św. Anny, był następnie redaktorem *Kurjera krakowskiego* (1834—36), *Dziennika rządowego Rzeczypospolitej Krakowskiej* (1846) i *Dziennika politycznego codziennego*, którego wyszło tylko 85 numerów w r. 1848. Osobno wydał: „Rzeź Galicyjska w r. 1846“ (Kraków, 1848); „Ludwik Napoleon III“ (tamże, 1857); „Życiorys papieża Piusa IX“ (tamże, 1862); „Rzeczpospolita Krakowska,“ poszyt I (tamże, 1863—64) i t. d.

Tessera (łac.), płyta, znak, także sześcian, kostka do gry. Stąd *układ tesseralny*, szereg kryształów sześcienny czyli foremny.

Tessin, kanton w Szwajcarji, nazwany tak od wypływającej z góry św. Gotarda rzeki *Tessin* (ob. Ticino). Kanton ten, składający się z ośmiu małych powiatów, stanowiący w wiekach średnich część Lombardji, a później będący w posiadaniu książąt Medjolanu, dostał się po krwawych walkach 1466—1512 w ręce Szwajcarów, którzy nim pod nazwą wójtostw Ennelburskich zarządzali, aż nareszcie w r. 1803 do związku szwajcarskiego wcielony, otrzymał w nim stanowisko samoistnego kantonu. Powierzchnia jego obejmuje 2,818 klm. kw. z ludnością 126,000, wyznającą religję katolicką i mówiącą językiem włoskim. W okolicach górzystych mieszkańcy trudnią się hodowlą bydła, w niższych zaś uprawiają wino, jedwab i owoce. Por. Franscini'ego „Der Canton Tessin, historisch, geographisch, statistisch geschildert“ (St. Gallen, 1835).

Testacte, akt przez Karola II w r. 1673 na żądanie parlamentu wydany, którego celem było niedopuścić, aby się katolicy stawali mężami stanu.—W następstwie czasu byli katolicy na skutek tego aktu od udziału w posiedzeniach parlamentu wyłączeni, aż do 1829, kiedy **T.** ze wszelkiemi skutkami zniesionym został. Ograniczenia, którym podlegali katolicy w uniwersytetach, zniósł *university test act* 1871. Tylko Lord-kanclerz i Lord-namiestnik Irlandji nie mogą być katolikami.

Testament, w obszerniejszem znaczeniu akt, którym osoba rozporządza na wypadek śmierci wszystkiemi jej woli podległemi przedmiotami i służącemi jej prawami, w ściślejszem—akt wyznaczający spadkobiercę danej osoby. Osoba **T.** stanowiąca nazywa się *testatorem*, ta zaś, na czyją korzyść on jest ustanowiony, *legatarjuszem*.—W pierwotnem prawie rzymskiem **T.** przez zgromadzenia ludowe musiały być potwierdzane; później urzędowe, to jest spisane przed tabeljonem (notarjuszem) i oddane w depozyt sądowy, żadnego nie potrzebowały potwierdzenia, a domowe potwierdzał sąd, co było niepotrzebne, jeżeli wszyscy **T.** zainteresowani na jego wykonanie się zgadzali. Ustny **T.** przez dwóch wiarogodnych świadków jednozgodnie musiał być zeznawany. Dawne prawo polskie i litewskie wymagało zeznawania **T.** przed sądami; prywatne w Polsce wymagało obecności pięciu świadków, na Litwie trzech szlachty osiadłych.—Prawo rozporządzać testamentem miał każdy, własność jaką posiadający. Statut litewski unieważnia **T.** prawu przeciwny, lub zawierający skrobaniny w punktach istotnych. Obowiązujący kodeks Napoleona rozróżnia **T.** *pod tytułem ogólnym*, którym zmarły zapisuje ogół majątku, jaki w dzień śmierci pozostawi jednej lub kilku osobom, i *szczególnym*, przez który rozporządza pewnemi przedmiotami. Legatarjusze ogólni wchodzą w posiadanie majątku w skutek samego zapisu, szczególnych wprowadzają spadkobiercy prawi (ob. Spadek), lub ogólni legatarjusze; pierwsi odpowiadają za długi wszystkie zmarłego, drudzy w takim tylko razie, jeżeli rzecz im zapisana jest specjalnie długami obciążona.—**T.** prócz tego bywają: *własnoręczne*, stające się nieważnemi, jeżeli w nich cokolwiek nie ręką testatora jest napisane; **T.** *przez akt publiczny* spisany przed dwoma rejentami z tyluż świadkami lub jednym rejentem i czterema świadkami; i *tajne*, spisane przez testatora lub kogo innego i schowane w kopertę, na której testator wobec najmniej sześciu świadków zeznaje, iż to jest jego **T.** Prócz tych form są jeszcze szczególne dla ludzi, znajdujących się w wyjątkowych okolicznościach. **T.** odwołany być może przez późniejszy **T.**, chybaby przedmiotem zapisanym testator za życia aktem

między żywymi inaczej rozporządził, rzecz zapisana zaginęła, lub legatarjusz spadku się zrzekł, albo w chwili otwarcia **T.** nie żył. W ostatnich razach przedmiot zapisany przechodzi do prawych spadkobierców. Ostatni mogą wystąpić przed sąd o zwalenie **T.** w wypadkach, w jakich to jest dozwolone przy darowiznach między żyjącymi. Za chwilę otwarcia **T.** uważa się czas śmierci, za miejsce zaś ostatnie zamieszkanie testatora. Por. Cederbaum „Jak napisać testament własnoręczny“ (1902).

Testament Stary i Nowy, ob. Biblja i Kanon biblijny.

Teste Jan Chrzciciel, minister francuski, * roku 1780 w Bagnois, † 1852. Początkowo adwokat w Nîmes, potem w Liège, a od 1830 w Paryżu; wybrany został do izby deputowanych, popierał dynastję lipcową, a następnie mianowany 1839 ministrem sprawiedliwości, został w październiku 1840 ministrem robót publicznych i w grudniu 1843 prezesem sądu kasacyjnego. W r. 1847 za przedajność był skazany na trzyletnie więzienie i utratę wszystkich praw politycznych.

Testimonium maturitatis, świadectwo dojrzałości. Tak nazywa się patent, wydawany przez władzę szkolną młodzieży, po ukończeniu przez nią średnich zakładów naukowych.

Testimonium paupertatis (łac.), świadectwo ubóstwa.

Testis unus, testis nullus, jeden świadek, żaden świadek.

Testudo, ob. Żółw.

Tesza, rzeka w Rosji, bierze początek w gubernji Niżegorodzkiej, w powiecie Arzamaskim i ubiegłszy około 180 w., wpada do rz. Oki o 10 w. od Muroma.

Tetanus, ob. Tężec.

Tetera Paweł, Morzkowski, hetman polski Kozaczyzny w XVII w., pochodzenia prawdopodobnie szlacheckiego, rodem z Podlasia, czy też Litwy. Wszedł pod chorągwie Chmielnickiego i, walcząc z Polską, został pułkownikiem perejesławskim na Zadnieprzu. Wysłany przez Chmielnickiego z Bohdanowiczem, sędzią generalnym, do Moskwy z poddaniem się carowi, odtąd rósł w znaczenie i przez umierającego Chmielnickiego był zalecony na hetmaństwo. Lubo godność ta dostała się Wyhowskiemu, jednak **T.** pośredniczył pomiędzy Kozaczyzną a Rzecząpospolitą i okazywał przy układach hadziackich (1658) całą przychylność dla Polski. Za to wynagrodzony był przez króla obszernemi dobrami i mianowany podczaszym mielnickim. Gdy potem Jurko Chmielnicki sam objął buławę, **T.** został przy nim pisarzem zaporoskim (1660). Niezadługo jednak porzucił pisarstwo i przeniósł się na dwór królewski do Warszawy, a stąd znowu wrócił wkrótce (1662) na Ukrainę, aby z powodu niedołęstwa Chmielnickiego utrzymać ład między Kozakami, którym przy wewnętrznym rozstroju i Tatarzy, lubo sprzymierzeńcy, zagrażali. Po usunięciu się Chmielnickiego do klasztoru obrany **T.** hetmanem Kozaczyzny, zatwierdzony został przez króla 18 marca 1663 i mianowany starostą czehryńskim. Epoka hetmaństwa **T.** była bardzo burzliwa. Kozaczyzna rozpadła się na dwa przeciwne sobie obozy, a Kozacy zadnieprscy, oderwawszy się od Rzeczypospolitej i zostając pod opieką Rosji, podburzali Kozaków na Przeddnieprzu. **T.** wśród zamieszek i buntów radził sobie, jak mógł; sprowadzał na pomoc Tatarów (1663), a potem, gdy nadciągnęły wojska koronne, działał wespół z Czarnieckim; walczył dość pomyślnie z Brzuchowieckim, hetmanem zadnieprskim, ale w końcu musiał ustąpić i, widząc, że nie może przeprowadzić swych planów dla dobra Rzeczypospolitej i Kozactwa, wyjechał z Ukrainy, a na miejsce jego obrany hetmanem Doroszenko (1665). Od tej pory nie mieszał się już **T.** do spraw ukraińskich, osiadł w Warszawie, przyjął unję, polskie nazwisko *Morzkowski* i, zebrawszy znaczny majątek, umarł w Adrjanopolu podczas podróży do Palestyny. Jego żoną była Helena Chmielnicka, córka hetmana Bohdana.

Teterow, miasto w w. ks. Mecklemburg-Schwerin, w księstwie Güstrow, nad jeziorem t. n., ma 6,700 miesz.

Teterów, *Ciecierów*, rzeka, ma swe źródło w gubernji Wołyńskiej, pomiędzy Rajgrodem a Januszpolem, wchodzi następnie do gubernji Kijowskiej i ubiegłszy 345 klm., wpada z prawej strony do Dniepru.

Tetis *(Tethys)*, trzeci księżyc Saturna (ob.).

Tetis, Tetyda (grec. *Tethys)*, córka Uranosa i Gei, małżonka Okeanosa, matka Okeanidów i bożków rzecznych, ochmistrzyni i nauczycielka Hery.

Tetis (grec. *Thetys, Tetyda)*, jedna z Nereid, wbrew woli swojej wydana przez bogów za śmiertelnika Peleusza. Sam Zeus urządził jej wesele na górze Peljon. Jej synem był Achilles, któremu chciała zapewnić nieśmiertelność, ale doznając w tem oporu męża, porzuciła go i powróciła do sióstr swoich w otchłanie morza.

Tetiuszy, miasto powiatowe w gubernji Kazańskiej, nad Wołgą, 4,760 miesz. W pobliżu miasta, na prawym brzegu Wołgi, leżą zwaliska starożytnego miasta Bulgaru, niegdyś stolicy państwa Bulgarów nadwołżańskich. — *Tetiuszski powiat* ma na przestrzeni 3,480 w. kw. 188,000 miesz.

Tetmajer Stanisław, tłómacz rządowy w Galicji, żyjący w końcu zeszłego wieku, wydał przekład Wilanda p. t. „Sokrates maimones czyli rozmowy Djogenesa z Synopé, z niemieckiego przełożone“ (Lwów, 1787).

Tetmajer Karol, syn poprzedniego, * 1784, † 1875 r. w Krompach na Spiżu, wydał w Krakowie 1812 „Zbiór bajek“, po większej części oryginalnych.

Tetmajer Józef, poeta, rodem z Galicji, ogło-

sił: „Pieśni Józefa Tetmajera“ (Lwów, 1829); „Poezje historyczne“ (tamże, 1830).

Tetmajer Józef, matematyk, * 1804 w Czermnej w pow. Jasielskim w Galicji, po ukończeniu szkół wstąpił do wojska polskiego i był oficerem sztabu generalnego, po 1831 emigrował do Francji; ogłosił: „Formules pour le developpement des fonctions implicites“ (Paryż, 1853); „Theorème général sur la convergence des series“ (1858); „Intégration des fonctions goniometriques“ (1861) i in.

Tetmajer Przerwa Kazimierz, wybitny poeta, * 1865, kształcił się w Krakowie, gdzie też stale przebywa. W 1885 wydał pierwsze swoje prace p. t. „Illa“, 1887 „Allegorya“. W 1888 otrzymał pierwszą nagrodę za wiersz „Na cześć Mickiewicza“ a w 1889 za wiersz „Na cześć Kraszewskiego“; ogłosił: „Poezje“ (Kraków, 1 ser., 1891, II, 1894); „Studjum o Arnoldzie Boecklinie“ (w *Tyg. Illustr.*, z 1899); „Melancholja“ nowelki prozą (1899); „Poezje“ (t. IV, 1900); „Otchłań“; „Zawisza Czarny“, fantazja dramatyczna (Kraków, 1901); „Ksiądz Piotr“ (nowella); „Panna Mery“ powieść (Warszawa, 1901); „Sfinks“ (1893); „Nocetnie“ (Kraków, 1902); „Wrażenia“ (Warszawa, 1902); „Anioł śmierci,“ romans (wyd. 2, Warszawa, 1902, t. 2). Utwory jego tłómaczono na niemiecki, czeski, francuski, rosyjski, szwedzki i angielski. Por. Feldmann „Piśmiennictwo polskie ostatnich lat 20“ (1902).

Tetmajer Kazimierz.

Tetmajer Włodzimierz.

Tetmajer Włodzimierz, brat poprz., wybitny malarz polski, przebywa stale w Bronowicach pod Krakowem, maluje przeważnie obrazy tematów ludowych.

Tetra (grec.), cztery, liczebnik często zachodzący w wyrazach złożonych.

Tetrabranchiata, *czteroskrzelne*, ob. Głowopławy.

Tetracera (*Utruda, Strzępiec*), rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, obejmuje wijące się krzewy i małe drzewka w krajach zwrotnikowych. **T.** *aspera*, w Gujanie, okrężając się koło drzew, dochodzi najwyższych ich szczytów, stanowi środek lekarski przeciw febrze, chorobom syfilitycznym i in. **T.** *potatoria (wododrzew)*„ w Gwinei, zawiera wodę zdatną do picia, która wypływa z odciętych gałęzi, dla tego uprawia się w wielu suchych okolicach.

Tetrachord (grec.), zwała się u starożytnych Greków skala, z czterech tonów złożona; starożytni bowiem dzielili system swój muzyczny na tetrachordy, jak nowa muzyka dzieli swój na oktawy.

Tetradymit, minerał z rzędu metali, krystalizuje romboedrycznie i często tworzy bliźniaki lub czworaki (zkąd nazwa); jest biały lub szary, twardość 1—2, c.-wł. 7,5, składa się z teluru, siarki i bizmutu.

Tetradynamia, ob Czworosilne.

Tetraedr, toż co czworościan (ob.).

Tetraedryt, nazwa minerałów z rzędu siarkosoli, które mają bardzo różny skład, ale wszystkie krystalizują w czworościany foremne. Stanowią mięszaniny różnych siarków metalicznych, miedzi i srebra, oraz siarków żelaza i cynku z siarkami antymonu i arsenu. Są stalowo-szare lub czarne, twardość 3—4, c. wł. 4,3—5,4. Znajdują się w Węgrzech, Kornwalji, Tyrolu, Badenie. Przerabiają się na srebro i miedź.

Tetragon, grecka nazwa czworokąta (ob.).

Tetragonia (*Trętwian*), rodzaj roślin z niewielkiej rodziny *trętwianowatych (Tetragoniaceae)*, która się różni od przypołudnikowych (*Mesembryanthemeae*), kwiatem bezkoronowym i mnogością komóreczek zawiązkowych, obejmuje tłuste zioła i podkrzewy na półkuli płd. **T.** *expansa*, w lasach Nowej Zelandji, jest tam jadaną jako jarzyna; załogę Cooka ocaliła od szkorbutu. Uprawiają ją gdzieniegdzie w Europie pod nazwą *szpinaku nowozelandzkiego*.

Tetragonobolus (*Głąbigroszek*), rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, obejmuje zioła w Europie płd., mające stręki okrągłe, skrzydlate. **T.** *purpureus*, ma kwiaty ciemno-czerwone lub ciemno-żółte, wydaje stręki jadalne; nasiona dojrzałe używają się jako surogat kawy.

Tetragynia, *czterosłupkowe*, w układzie Linneusza rzędy roślin różnych klas, których kwiaty mają 4 słupki.

Tetrakisheksaedr, sześcian piramidalny, forma krystaliczna szeregu równoosiowego, ob. Kryształ.

Tetralogja, zwało się tak u Greków połączenie 4 dramatów t. j. trzech tragedji czyli jednej *trylogji* i dramatu satyrycznego, które spajały się z sobą w jedną całość zarówno przez ścisły związek obrabianego materjału mitycznego, jako też przez jedność myśli, będących podstawą całego obrobienia. Jeżeli nie za twórcę, to przynajmniej za najznakomitszego mistrza takich kompozycji trylogicznych, a właściwie tetralogicznych, uważany jest Eschilos. Dochowała się po nim w całości jednak tylko trylogja „Oresteja“, stanowiąca z zaginionym dramatem satyrycznym „Proteus“

tetralogję. Przedstawienia tetralogiczne utrzymywały się w Atenach i w czasach jeszcze późniejszych. Wyrazem **T.** oznaczano także połączenie w jedną grupę 4 dzieł z innych rodzajów literatury, np. tetralogja Wagnera „Pierścień Nibelungów".

Tetrametr (t. j. czteromiarowy), zowie się w metryce *wiersz czterostopowy*, obejmujący 4 części czyli takty, a mianowicie w rytmach trochaicznych, jambicznych i anapestycznych (w których dwa trocheje, dwa jamby, albo dwa anapesty uważano tylko za jeden takt lub jedną dypodję, składał się z czterech takich dypodji, zaś w rytmach daktylicznych i innych z 4 jedynie stóp miarowych. Jeżeli ostatniej zgłoski brakowało, nazywał się **T.** *katalektyczny*, a jeżeli ostatnia stopa była całkowita, to się nazywał **T.** *akatalektyczny*.

Tetrandria, *czteropręcikowe*, czwarta klasa roślin w układzie Linneusza.

Tetranthera *(Chybota)*, rodzaj roślin z rodziny wawrzynowatych, obejmuje drzewa w Ameryce, Azji i Australji. **T.** *sebifera*, w Chinach, wydaje jagody podobne do wiśni, z których otrzymuje się tłuszcz używany na świece.

Tetrao, ptak, ob. Głuszec.

Tetrapia, nazywa się dokonane przez Orygenesa porównanie czterech tłómaczeń greckich Biblji, mianowicie przez Aquilę, Symmacha, Teodocjana i Sentanty, czyli przekładu Siedmiudziesiąt.

Tetrarcha, władca na czwarty części jakiegoś kraju; tetrarchia, władza **T.**

Tetrastych, *czterowiersz*, poemacik czterowierszowy, lub każda zwrotka, złożona z czterech wierszy.

Tetrodon, *brzuchojeż*, ob. Rybojeż.

Tetronal, $C_9H_{20}S_2O_4$, związek podobny do sulfonalu (ob.), używa się jako środek nasenny.

Tetsch Karol Ludwik, historyk kościelny, * 1708 r. w Królewcu, przez długie lata pastor w Libawie, gdzie † 1771. Wydał: „Curländische Kirchengeschichte" (Królewiec, 1743); „Kurze Geschichte der zum Dienst der Gemeine Jesu in den Herzogthümern Curland und Semigallen gewidmeten lettischen Kirchenlieder und ihrer offentlichen Sammlungen" (1751), „Curländische Kirchengeschichte von dem Zustände dieser Provinzial-Kirche bis zum Ableben Gotthards, ersten Herzogs in Curland" (3 t., Ryga, 1767—69) i in.

Tetsch Chrystjan Ludwik, syn poprz., rodem z Libawy, żył od 1735—1793. Był 1763 posłem w Warszawie od stanów kurlandzkich; wydał rozprawę p. t. „Succincta deductio, qua evincitur civitatibus et statui civico ducatum Curlandiae et Semigaliae" (Warszawa, 1767).

Tetschen (czeskie *Decin*), miasto w Czechach na prawym brzegu Elby, połączone mostem łańcuchowym z miastem Bodenbach, leżącem na przeciwległym brzegu rzeki, ma zamek hr. Thunów z bibljoteką, 7,300 miesz.

Tettenborn Fryderyk Karol, baron, sławny partyzant niemiecki, * 1778 w hrabstwie Sponheim, wstąpił 1794 do służby austrjackiej, lecz w 1812 przeszedł w stopniu podpułkownika do wojska rosyjskiego i odznaczył się jako dzielny partyzant podczas wojen o wyswobodzenie Niemiec. Po ukończeniu wojny wszedł do służby cywilnej badeńskiej, mianowany został posłem w Wiedniu 1819 i tam † 1845. Por. Varnhagen von Ense „Geschichte der Kriegszüge des Generals Tettenborn" (Stutgard, 1815).

Tetuan, miasto handlowe w marokańskiej prowincji Hasbat, położone blizko morza Śródziemnego, liczy 25,000 miesz., ma wspaniały meczet, wielką cytadelę i pałac gubernatora.

Tetzel lub *Tezel*, właściwie *Dieze* lub *Diezel* Jan, Dominikanin, słynny sprzedażą odpustów w XVI w. w Niemczech, * około 1455 w Lipsku, † 1519. Po ukończeniu nauk uniwersyteckich ze stopniem bakałarza filozofji, wstąpił 1489 do zakonu Dominikanów w Lipsku, poczem przez lat 15 w najbezwstydniejszy sposób kramarzył odpustami. Skazany w Insbruku za cudzołóstwo na śmierć przez utopienie, został za wstawiennictwem kurfirszta saskiego Fryderyka Mądrego ułaskawiony i na prośby arcybiskupa mogunckiego Albrechta wypuszczony z więzienia. Następnie udał się **T.** do Rzymu: 1516 jako podkomisarz generalny nuncjusza Arcimboldi i arcybiskupa mogunckiego Albrechta, opowiadaniem w całych Niemczech odpustów i usilną ich sprzedażą na budowę kościoła św. Piotra w Rzymie, wywołał powszechne oburzenie i wystąpienie przeciwko tym nadużyciom Lutra. **T.** usunął się do klasztoru paulińskiego w Lipsku i zostawił po sobie osławioną pamięć w historji.

Teubner Benedykt Gotthelf, zasłużony księgarz niemiecki, * 1784 w Grosskraussnigk w Dolnych Łużycach, † 1856. Poświęciwszy się drukarstwu, rozszerzył i udoskonalił nabytą przez siebie 1811 drukarnię w Lipsku, tak, że obecnie liczona jest ona do najznakomitszych w Niemczech. Obok tego urządził drukarnię w Dreźnie, a 1824 księgarnię nakładową w Lipsku, która zasłużyła się głównie wydaniem mnóstwa dzieł starożytnych klasyków. Zakłady jego były potem prowadzone przez zięciów jego: Adolfa Rossbach i Albina Ackermanna.

Teucrium, roślina, ob. Ożanka.

Teuffel Wilhelm Zygmunt, zasłużony filolog i starożytnik, * 1820 w Ludwisburgu, † 1878 r. Ukończywszy studja filologiczne, został 1844 r. prywat docentem w Tübingen, 1849 profesorem nadzwyczajnym, a obok tego kierownikiem seminarjum filologicznego. Z prac jego wymieniamy: „Charakteristik des Horaz" (Lipsk, 1842); „Horaz" eine literar.-histor. Uebersicht" (Tübingen, 1843); „Studien und Charakteristiken zur Griech. und

röm. so wie zur deutschen Literaturgeschichte“ (Lipsk, 1871, 2 wyd., 1889); „Geschichte der römischen Literatur“ (Lipsk, 1868—1870, 4 wyd., 1881).

Teukros lub *Teucer*, syn bożka rzecznego Skamandra i nimfy Idei, pierwszy król Troi, której mieszkańcy z tego powodu *Teukrami* byli nazywani.

Teukros, syn Telamona i Hezjony, przyrodni brat Ajaksa, najsłynniejszy łucznik wojsk greckich pod Troją, założył po skończonej wojnie trojańskiej miasto Salaminę.

Teusz, pseudonim Tadeusza Żulińskiego.

Teut, ob. Tuiskon.

Teutoburski las *(Teutoborgiensis silva)*, tak nazywa Tacyt okolicę leśno-górzystą, leżącą w pobliżu wyższej Ems i Lippy, w której granicach r. 9. przed Chr. Arminjusz Herman zniszczył rzymskie legjony pod wodzą Varrusa. Obecnie **T. l.** nazywają powszechnie 24 mil długie pasmo górzyste w półn. Westfalji, ciągnące się od rz. Ems do Wezery. Peucker „Das deutsche Kriegswesen der Urzeiten“ (2 t., Berlin, 1860).

Teutonowie, *(Teutoni, Teutones)*, naród germański, mieszkający w starożytności prawdopodobnie w dzisiejszym Szlezwig-Holsztynie przy ujściu Elby. W r. 113 przed Chr., złączywszy się z Cymbrami, wyruszyli **T.** na południe, lecz powstrzymani w dalszym do Włoch pochodzie przez zwycięstwa Marjusza r. 102 przed Chr. pod Aquae Sextiae i (Cymbrowie) 101 r. na polach Raudyjskich, po większej części zostali wytępieni. W późniejszych czasach wspominają jeszcze o **T.** osiadłych w Holsztynie, prawdopodobnie w Ditmarschen. Pisarze średniowieczni używają nazwy *Teutonicus* jako zbiorowej na oznaczenie wszystkich plemion germańskich. Z formy narodowej *thetiscus* utworzyła się w następstwie czasu nazwa *Deutsch* v. *teutsch* (niemiecki).

Teutoński zakon, ob. Krzyżacy.

Tewel, jedna z odnóg Niemna, wpadających do zatoki Kurońskiej. Poniżej Tylży, pod wsią Iwigiszki, Niemen rozdziela się na dwa koryta, z których wschodnie nosi imię Russ, zachodnie zaś, mniejsze, przybiera nazwę Gilji (Gilge). To ostatnie koryto od punktu, w którym się poczyna Mały kanał Fryderyka (Klein Fredrichs-Gruben), ma imię **T.** aż do ujścia swego do zatoki Kurońskiej.

Tewfik-Pasza (właściwie *Taufik* Mahommed), chedyw egipski, * 1852, † 1892 najstarszy syn Izmaela-paszy, otrzymał staranne wychowanie i w 1866 został przez sułtana mianowany następcą tronu na żądanie ojca, chociaż ten ostatni mało go cenił. W r. 1873 ożenił się z księżniczką Emineh, haremu nigdy nie utrzymywał. W marcu 1879 r. był prezesem ministrów, a w czerwcu t. r. mianował go sułtan chedywem w miejsce złożonego z tronu Izmaela (Ob. Egipt). Na stanowisku tem **T.** starał się ukrócić nadużycia władz miejscowych, lecz pozostawiony zbyt wiele władzy kontrolerów Francji i Anglji, mających nadzór nad finansami egipskiemi i wyzyskujących ludność, wywołał w 1881 r. powstanie pod wodzą Arabiego baszy (ob.). Po nim nastąpił syn jego najstarszy Abbas Pasza.

Texas, albo *Tejas* (czyt. *Techas)*, najdalej ku południo-zachodowi położony i największy ze Stanów Zjednoczonych Ameryki, obejmujący 688,340 klm. kw. z ludnością 2,850,008, tworzy w ogólności ogromną ku południo-wschodowi pochyłoną równinę, oddzieloną na południu przez rz. Norte od Meksyku, na północy zaś przez rz. Red-River od posiadłości indyjskich i przerznięty jest znaczną liczbą rzek uchodzących do zatoki Meksykańskiej. Klimat krajów przybrzeżnych jest gorący i niezdrowy, wewnątrz jednak łagodniejszy i znośniejszy dla Europejczyków. Główne produkty stanowią: mais, bawełna, tytoń i ryż, w środku kraju: trzcina cukrowa i indygo. Bydło rogate i konie znajdują się obficie w rozległych sawannach (stepach). Królestwo kopalne dostarcza: żelaza, węgli kamiennych, miedzi, ołowiu, srebra, piasku złotego w Colorado, tudzież saletry i soli w wielkiej obfitości. **T.** przystąpił do Unji jako stan oddzielny w r. 1845. Wychowanie publiczne, tak wyższe jak i elementarne, jest starannie urządzone. Rolnictwo i hodowla bydła stanowią główne środki utrzymania i dobrobytu ludności. Stolicą jest Austin.—Kraj ten należał pierwotnie jako część prowincji Tamaulipas do Meksyku. Podczas wojen domowych zbierali się stopniowo w **T.** osadnicy, mianowicie z Ameryki północnej, z którymi Meksyk w r. 1834 pierwszą rozpoczął walkę. Gdy **T,**. pod kierunkiem Houstona, w grudniu 1835 r. ogłosił się stanem niezależnym, dalsza wojna prowadzona była dla niego tak pomyślnie, że w r. 1840 wyszłapił już jako zupełnie ustalona rzeczpospolita. Połączenie z Unją, mimo przeciwnych temu działań i wpływów Anglji, nastąpiło r. 1845 i Meksyk, pokojem zawartym 2 lutego 1848 w Guadelupe-Hidalgo, przymuszony był wyrzec się wszelkich do tego kraju praw i pretensji.—Por. Olmsteda „A saddle trip trough Texas“ (New-York, 1857), Bakera „History of T.“ (New-York, 1873).

Texel, wyspa holenderska na morzu Północnem, przy wejściu do Zuidersee położona, ma 177,6 klm. kw. i 5,900 mies., którzy przeważnie trudnią się hodowlą owiec.

Texler Karol Feliks, archeolog i podróżnik francuski, * 1802 w Wersalu. Od r. 1844 z polecenia rządu francuskiego odbywał podróże po Azji Mniejszej, celem zbadania tamecznych pomników, których znakomitą liczbą zbogacił muzea i galerje francuskie. Celniejsze jego dzieła są: „Description de l'Arménie, de la Perse et de la Mésopotamie“ (2 t., 1842 — 45); „Description de l'Asie Mineur, beaux arts, monuments historiques, plans et topografie des cités antiques“ (3 t., Paryż, 1839—49);

„Edesse et ses monuments en Mesopotamie“ (Paryż, 1859); „Asie Mineure“ (Paryż, 1864); „L'architecture byzantine“ (Londyn, 1857, z 70 chromolitografjami).

Texler Edmund, literat i publicysta francuski, * 1816 w Rambouillet, † 1887; od r. 1860 był głównym redaktorem czasopisma *Illustration française*. Oprócz poezji p. t.: „En avant,“ wydanych w 19 roku życia swego, ogłosił oddzielnie: „Les journées illustrées de la Révolution“ (1849); „Biographie des journalistes“ 1850); „Lettres sur l'Angleterre“ (1851); „Critiques et recits littéraires“ (1852); „Chronique de la guerre d'Italie“ (1859); „Les choses du temps présent“ (Paryż, 1862); „Le journal et les journalistes“ (Paryż, 1867); „Mémoires de la Cendrillon“ (1879).

Teza (z grec. *thesis*), zdanie potrzebujące dowodzenia, którego prawda nie jest powszechnie uznana. **T.** nazywa się także zdanie, mające być przedmiotem uczonej dysputy. W muzyce **T.** nazywa się część rozpoczynająca takt pełny, w metryce zaś rozumiemy przez **T.** przytakt.

Tezeusz (grec. *Theseus*), narodowy bohater ateński, postać czysto mityczna (początkowo prawdopodobnie bóg słońca), wedle podania syn ateńskiego króla Egeusa (czy też bożka Posejdona) i Etry. Dokonał wielu czynów bohaterskich i położył przez to wielkie dla Aten zasługi. Między innemi pozabijał różnych rabusiów i rozbójników (Periphetes, Sinis, Skiron, Prokrustes), uwolnił kraj od byka maratońskiego, a wsparty przez Arjadnę, zgładził Minotaura. Wstąpiwszy na tron po śmierci ojca, zyskał większą jeszcze sławę przez mądre urządzenia polityczne, czyny bohaterskie (pokonanie Amazonek, współudział w wyprawie Argonautów i polowaniu kalidońskiem, walka z centaurami i zstąpienie wespół z Pirythousem do Tartaru. Skutkiem powstania Ateńczyków uciekł do Likomedesa, króla Skiros, i tu zdradziecko przezeń był zamordowany. W Atenach odbierał **T.** cześć półboga (*heros*) i miał sobie poświęconą świątynię, która w wiekach średnich była kościołem chrześcijańskim, a potem zamieniono ją na muzeum, zwane *Thesejon*.

Tezeusz.

Tęcza, łuk kołowy, składający się z barw widmowych (ob. Widmo), współśrodkowo ułożonych, jaki powstaje na niebie, gdy mamy przed sobą powłokę utworzoną z kropel deszczu, a za sobą słońce. Środek koła, utworzonego przez tęczę, przypada na linji prostej, poprowadzonej od słońca przez oko obserwatora, każdy więc obserwator rzeczywiście dostrzega inną tęczę, zatem tem niżej, im wyżej słońce się znajduje, a w czasie wschodu i zachodu słońca na samym poziomie; w tym ostatnim razie **T.** stanowi półokrąg, w każdym innym razie łuk od półokręgu mniejszy. Szerokość **T.** wynosi $2^0\ 20'$, barwa fjoletowa znajduje się na wewnątrz, czerwona na zewnątrz. Powstanie **T.** tłómaczy się rozszczepieniem (ob.) promieni słonecznych w kroplach wody, przez które przebiegają, ulegając dwukrotnemu załamaniu i jednokrotnemu odbiciu wewnętrznemu (ob. fig.). W ogólności po takim przebiegu promienia stają się rozbieżne i powodują w oku słabe wrażenie; jasność dostatecznie silną posiadają tylko promienie, dla których rozbieżność ta jest jak najmniejsza, czyli które wybiegają z kropel wody prawie równolegle między sobą. Promienie więc słońca wtedy tylko po przebiegu przez krople wody wydawać mogą promienie skuteczne, gdy te ostatnie tworzą z promieniami padającemi kąt oznaczony, który dla każdej barwy widmowej ma inną wielkość. Wszystkie krople, które mają jednakie po-

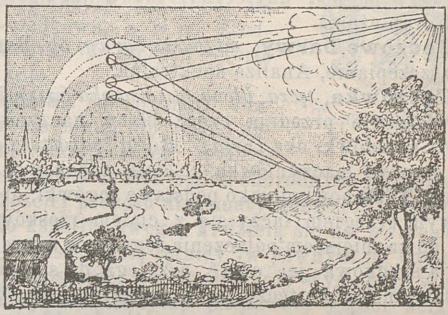

Tęcza.

łożenie względem słońca i oka, jednakie zboczenie promieni światła powodują, a to tłómaczy kołową postać tęczy. Rachunek wskazuje, że przy wysokości słońca większej od 42^0, już **T.** powstawać nie może. Koło fjoletowe zakreślone jest promieniem 40^0, koło czerwone promieniem $42^1/_4{}^0$. Zwykle na zewnątrz **T.** powstaje **T.** słabsza, *wtórna*, tworząca się z promieni, które w kroplach deszczu doznają dwukrotnego odbicia; **T.** ta należy do okręgu o promieniu 52^0, a porządek barw jest w niej odwrotny, Koło czerwone zakreślone jest promieniem $50^3/_4{}^0$, koło fjoletowe promieniem $54^1/_2{}^0$; szerokość jej wynosi $3^3/_4{}^0$.—Przebieg promieni w kropiach deszczu wyjaśnił Kartezjusz, powstawanie wszakże barw przez rozszczepienie wykazał dopiero Newton.—Oprócz tęczy głównej i wtórnej występuje niekiedy zjawisko tęcz drugorzędnych czyli nadliczbowych, które polegają na tem, że tęcza główna od strony wewnętrznej, a tęcza wtórna od strony zewnętrznej nie ograniczają się barwą fjoletową, ale po za nie rozciągają się jeszcze naprzemian łuki zielone i czerwone. Young wyjaśnił powstawanie tych smug przez interferencję promieni, a tłómaczenie to uzupełnił Airy. Zjawiska podobne do tęczy obserwować moż-

na łatwo w kroplach wodotrysków i wodospadów, gdy są odpowiednio przez słońce oświetlone. Tęcza powstaje niekiedy i przy blasku księżyca, tworzy jednak tylko jasny łuk kołowy, którego barwy wszakże zbyt są blade, by rozróżnić się dały.

Tęcznik *(Calosoma)*, rodzaj owadów z rodziny szczypawek, z tułowiem krótkim, zaokrąglonym, i pokrywami skrzydeł szerokiemi, prawie kwadratowemi. Obejmuje około 80 gatunków w krajach północnych; najbardziej z nich znany jest *(C. sycophonta)*, 2,5 cm. długi, z pokrywami złoto-zielonawemi, które się mienią barwami tęczowemi. Żyje w ogrodach i lasach, gdzie tępi zajadłe gąsienice motyli, zwłaszcza mniszki i prządki towarzyskiej, a z tego względu jest użyteczny; larwa jego również jest drapieżna.

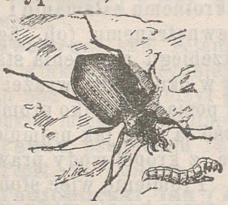

Tęcznik.

Tęczowe barwy, *widmowe barwy*, ob. Barwa, Rozszczepianie, Analiza spektralna.

Tęczówka, *tęcza, błona tęczowa oka (iris)*, jest to właściwie przednia część błony naczyniowej czyli jagodówki oka *(uvea)*, której pozostałe części stanowi naczyniówka i ciało rzęskowe (ob. Oko). **T.** stanowi niejako podstawę rogówki; obwodowym brzegiem łączy się z ciałem rzęskowem, tuż po za miejscem połączenia rogówki z twardówką, a środkowa jej część przylega do soczewki; w samym środku tęczy jest otworek okrągły (źrenica), przez który promienie światła do oka się dostają; za pomocą włókien mięsnych otworek ten zmienia swoję średnicę pod wpływem światła. Ze względu optycznego **T.** stanowi przeponę dla oka. Tęcza składa się głównie z gładkich włókien mięsnych, stanowiących zwieracz i rozszerzacz źrenicy, z rozmaicie zabarwionej tkanki łącznej i z naczyń krwionośnych, zwieracz źrenicy unerwiony jest przez jedną z gałęzi nerwu okoruchowego wspólnego *(nervus oculomotorius)*, a rozszerzacz przez nerw sympatyczny; wiele cierpień układu nerwowego w najpierwszych swoich okresach zdradza się przez różnorodne zaburzenia w czynności odruchowej źrenicy; od tyłu **T.** pokryta jest warstwą ciemnego, ziarnistego barwnika; od zabarwienia **T.** zależy kolor oczu. Choroby te są dość częste; najczęstszem jest zapalenie (iritis), przeważnie jako objaw choroby syfilitycznej; skutkiem zapalenia bywają przyrosty tęczy do soczewki, zalepienie średnicy wysiękiem; po przedziurawieniu rogówki często tęcza wypada i wrasta w ranę (przyrosty przednie); oderwanie tęczy z przyczyn mechanicznych, nowotwory, torbiele zdarzają się rzadko. Przecięcie tęczy lub wycięcie części często się dokonywa w oftalmologji (ob. Irideetomia).

Tęczyn, albo *Tenczyn*, zamek dawniej w województwie i powiecie Krakowskim, dziś w Galicji, na wysokiej górze z pięknym widokiem, zbudowany około r. 1320 przez Nawoja z Przegini herbu Topór, wojewodę sandomierskiego, którego syn Jędrzej pierwszy zaczął się pisać z Tęczyna. Zamek ten opustoszał w pierwszej połowie zeszłego stulecia.

Tęczyńscy albo *Tenczyńscy*, hr. Topór, starodawny szlachecki ród polski, biorący swą nazwę od zamku Tęczyna (ob.). Pierwszy zaczął się pisać z *Tęczyna* w XIV wieku Jędrzej, wojewoda krakowski, syn Nawoja z Przegini, wojewody sandomierskiego. Znakomitsi z tego rodu są:

Tęczyński Jędrzej, kasztelan wojnicki, odznaczył się męstwem w bitwie pod Grunwaldem 1410 roku.

Tęczyński Stanisław, kasztelan lwowski, wojewoda krakowski; z Kmitą i innymi panami występował ostro przeciw małżeństwu Zygmunta Augusta z Barbarą Radziwiłłówną, † 1563.

Tęczyński Jan Chrzciciel, syn poprzedniego, wojewoda belski. W młodym wieku zwiedził obce kraje i we Francji walczył pod chorągwią królewską. Za powrotem do kraju wysłany 1561 r. przez Zygmunta Augusta w poselstwie do Szwecji dla zawarcia przymierza, pokochał się w Cecylji, córce króla Gustawa I, a siostrze panującego wówczas Eryka XIV, i pozyskał jej względy. W roku 1562 wybrał się dla dokonania zaślubin, ale w drodze schwytany na morzu przez Duńczyków (będących w wojnie ze Szwedami), został zawieziony do Kopenhagi i osadzony w więzieniu, gdzie też wkrótce umarł. J. U. Niemcewicz dzieje **T.** przedstawił w znanej powieści „Jan z Tęczyna," a Kochanowski uczcił pamięć jego osobnym wierszem. **T.** pisali się hrabiami na Tęczynie. — Ostatnimi z tego rodu byli *Stanisław Tęczyński*, zmarły bezdzietnie w obozie podczas wyprawy tureckiej 1634 r., i *Jan Tęczyńskt*, ojciec poprzedniego, wojewoda krakowski, † 1637 r. Córka tego ostatniego Izabela wyszła za Łukasza Opalińskiego. Tytuł **T.** przeszedł na Ossolińskich, którzy jak tamci pisali się hrabiami na Tęczynie.

Tęgoborscy, h. Szreniawa, rodzina szlachecka z Krakowskiego. Znakomitsi jej przedstawiciele są:

Tęgoborski Walerjan, szambelan Stanisława Augusta, szef gabinetu do interesów zagranicznych i sekretarz w. ks. Litewskiego, † około 1820; ogłosił między innemi: „Eloge historique de Stanislas Auguste Roi de Pologne par un citoyen" (Warszawa); „Coup d'oeil sur les causes et les resultats de la révolution française" (tamże, 1816).

Tęgoborski Ludwik, syn poprzedzającego, ekonomista i finansista, * 1792 r. w Warszawie, † 1857 r. w Petersburgu. Po ukończeniu nauk w kraju i za granicą, rozpoczął służbę rządową za Księstwa Warszawskiego w izbie obrachunkowej: po ustanowieniu Królestwa umieszczony przy rządzie tymczasowym, a następnie przy radzie stanu jako wice-referendarz, w 1820 towarzyszył

księciu Lubeckiemu do Paryża w czasie likwidowania interesów byłego Księstwa Warszawskiego z Francją; następnie przeszedł do ministerjum spraw zagranicznych Cesarstwa i tu już stale pozostał. Mianowany konsulem w Gdańsku, był nim do 1831, potem przebywał długo w Wiedniu, zajęty głównie prowadzeniem w imieniu Rosji z Austrją układów o urządzenie międzynarodowych stosunków handlowych; rezultatem tych układów była konwencja spławna, zawarta z Austrją 1840. Za powrotem do Petersburga mianowany został członkiem rady państwa i rzeczywistym tajnym radcą. Najważniejsze jego dzieło: „O siłach produkcyjnych Rosji“ zjednało mu europejską sławę. Inne jego prace są: „Des finances et du crédit public de l'Autriche“ (2 t., Paryż, 1843); „De l'instruction publique en Autriche“ (tamże, 1842); „Uebersicht des oesterreich. Handels in dem vieljährigen Zeitraume von 1831—41“ (Wiedeń, 1844); „Etudes sur les forces productives de la Russie“ (4 t., Paryż, 1851—55); „Essai sur les conséquences eventuelles de la découverte des gites aurifères en Californie et en Australie“ (tamże, 1853); „Sur les finances de la Russie“ (Bruksela, 1854); „Essai sur le credit mobilier“ (Bruksela, 1856) i t. d.

Tęgopokrywe, *Chrząszcze (Coleoptera)*, rzęd owadów, obejmuje owady, które mają części gęby gryzące, skrzydła przednie zrogowaciałe i przeobrażone w pokrywy skrzydeł *(elytra)* odbywają przemiany zupełne. Szkielet skórny jest bardzo mocny, często żywo zabarwiony. Głowa w części zagłębiona w wyżłobienie przedtułowia, dźwiga parę oczu złożonych różnej postaci; oczów punktowych brak prawie zawsze. Różki, rozmaitej postaci, składają się z 4 do 30, a najczęściej z 11 członków. Przedtułowie, silnie rozwinięte, jest ze śródtułowiem zawsze ruchomo połączone, a pomiędzy niemi istnieje głębokie przewężenie. Tułów z odwłokiem połączony jest nieruchomo. Skrzydła tylne tworzą błony cienkie ze słabą rozwiniętą siecią żyłek; w stanie spoczynku są sfałdowane w kierunku podłużnym i poprzecznym; w niektórych są tylko szczątkowe, u form tylko bardzo nielicznych brak obu par skrzydeł. Larwy są bardzo rozmaite, są bądź beznożne, bądź też posiadają kończyny; najczęściej żyją w ukryciu. Liczba znanych gatunków tęgopokrywych wynosi około 80,000, których część przeważna przedstawia formy drobne i niepozorne. Rozprzestrzenione są na całej ziemi, kopalne występują już w pokładach tryasowych, szczególnie wszakże są liczne w trzeciorzędowych. Należą tu liczne rodziny, z których ważniejsze są: *Szczypawki (Carabidae), Pływaki (Dytiscidae), Kusaki (Staphylinidae), Omarlicowato (Silphidae), Skórnikowate (Dermestidae), Blaszkoróżne (Lamellicornia,* do których należy chrabąszcz, rohatyniec, krowieńczak, żuk, jelonek), *Sprężyki (Elateridae), Bogatki (Buprestidae), Zmiękowate (Malawdermata* — robaczek świętojański), *Miękkoskrzydłe (Vesicantia,* — maik, kantaryda), *Mączniki (Tenebrionidae), Koziorogi (Cerambycidae), Złotki (Chrysomelidae), Ryjkowcowate (Curculionidae), Korniki (Bostrichidae), Biedrzonkowate (Coccinnelidae).* Por. Calwer „Käferbuch“ (5 wyd., 1894); Lacordaire „Genera des Coléoptères“ (5 t., 1854—59); Gemminger i Harold „Catalogus Coleopterorum“ (12 t., 1868—76); Reitter „Catalogus Coleopterorum Europae“ (1891); Sturm „Deutschlands Käfer“ (23 t., z 424 tablicami, 1805—57); Osterloff „O chrząszczach krajowych“ (*Pam. fizjograficzny*, t. II—V i t. IX); Hildt „Przyczynek do fauny chrząszczów podolskich“ (*Pam. fiz.*, t. XII); tenże „Żuki czyli gnojowce krajowe“ (*Pam. fiz.*, t. XIV).

Tęgoskór, ob. Sclerodema.

Tęgosz, roślina, toż co długielno (ob.).

Tępa podkowa, herb; Barkiem do góry z ocelami na dół—podkowa, a w jej środku krzyż. U szczytu — orle skrzydło.

Tępa podkowa.

Tętniak *(aneurysma)*, rozszerzenie mniej lub więcej obszerne jakiejkolwiek tętnicy, powstające w skutek zmian chorobnych jej ścianek, najczęściej procesu ateromatycznego (ob.). Stosownie do kształtu swego, **T.** dzielą się na: *wałkowate*, kiedy rozszerzenie tętnicy w pewnym jej odcinku jest jednostajne, *workowate*, gdy występuje w postaci wypuklenia tylko na pewnej części ścianki tętnicy, wreszcie *wrzecionowate*, *gałęziste*, jeżeli większa liczba małych tętnic, obok siebie umieszczonych, ulega rozszerzeniu i wężykowatemu skręceniu. Wielkość **T.** jest bardzo różna, od kilku milimetrów w średnicy do kilkudziesięciu nawet centymetrów. Następstwa **T.** zależą przedewszystkiem od ważności zajętej tętnicy, wywołują one znaczny ucisk otaczających organów (jak np. tchawicy, przełyku, nerwów), zapalenie, i pękają, powodując śmiertelne krwotoki. Leczą się przez ucisk, podwiązanie, wstrzykiwanie środków wywołujących zakrzepy i t. d.

Tętnice (*arterje*), ob. Naczynia krwionośne.

Tętno, ob. Puls.

Tężec (*tetanus*), cierpienie układu nerwowego, znane już w starożytności i opisane w dziełach Hipokratesa; istota jego długi czas była nieznaną, dopiero w 1885 Nicolaier wykrył swoistego laseczka, który, jak wykazały następnie liczne badania, jest jedynym czynnikiem etjologicznym tężca. Laseczek ten przedstawia się w postaci cienkiej perełeczki z zaokrąglonemi końcami, które znów zawierają owalne zarodniki. Wytwarzanie się zarodników odbywa się w ziemi, a także w ustroju zwierzęcym lub ludzkim; z zarodników powstają właściwe laseczniki tężcowe, które rozwijają się na zwykłych podłożach (agar, żelatyna), ale należą

do *anaerobów*, t. j. do takich drobnoustrojów, które rosną bez dostępu powietrza. W przyrodzie laseczniki tężca znajdują się w ziemi, z ziemią dostają się do organizmu ludzkiego przy skaleczeniach, powikłanych zanieczyszczeniem rany ziemią. Niewytłómaczoną jest jednak rzeczą, dla czego, pomimo znacznego rozpowszechnienia laseczników tężcowych w przyrodzie, **T.** należy do chorób stosunkowo bardzo rzadkich. Do stałych i głównych objawów tężca należą: kurcz mięśniowej w okolicy rany, szczękościsk, skurcz mięśni karku, a następnie i innych mięśni, który może być wywołany przy najmniejszym poruszeniu chorego, wysoka temperatura i obfite poty. Czas trwania choroby jest różny, zależy od siły zarazka, odporności organizmu i powikłań; rokowanie jest zawsze poważne, gdyż śmiertelność waha się w granicach 50%—85%. Leczenie polega na zastrzykiwaniu choremu swoistej surowicy, którą w r. 1890 wynaleźli i zaczęli stosować Behring i Kitasato.

Tężnie, ob. Sól.

tg, w matematyce, skrócone oznaczenie stycznej trygonometrycznej (*tangens*).

Th, w chemji symbol atomu toru.

Th... z następną samogłoską (*Tha..., The..., Thi,.., Tho..., Thu..., Thy...*); wyrazy zaczynające się od tych głosek, a tu nie zamieszczone, ob. pod **T....** z temiż bezpośrednio następującemi samogłoskami (*Ta..., Te..., Ti..., To..., Tu..., Ty...*).

Thaarup Tomasz, poeta duński, * 1749 w Kopenhadze, † 1821, od r. 1749 członek dyrekcji teatrów, **T.** odznaczył się jako liryk i jako dramatyk. Narodowe piosenki jego, zawierające się w jego dramatach sielskich, utrzymują się dotąd w ustach ludu. Pisma pośmierne **T.** wydał Rahbek (Kopenhaga 1822).

Thackeray William Makepeace, powieściopisarz angielski, * 1811, † 1863 w Kalkucie, gdzie ojciec jego był urzędnikiem kompanji wschodnioindyjskiej. Kształcił się w Anglji i, zwiedziwszy Niemcy, Włochy i Francję, osiedlił się stale w Londynie. Zawód literacki rozpoczął **Th.** korespondencjami z Paryża do czasopisma *The Constitutional*. Następnie wystąpił z większemi pracami, jak: „Yellowsplush papers“, „The great Hoggarty diamond,“ „The shabby genteel Story,“ któremi zwrócił na siebie powszechną uwagę talentem humorystycznym, przypominającym z jednej strony Swifta, a z drugiej Fieldinga. Większy jeszcze rozgłos zjednały mu dowcipem, humorem i kąśliwą satyrą „Snob papers,“ umieszczone w „Punch“ (przekł. polski, Petersb. 1860). Wszystkie te pisma, jak również wiele nowel i szkiców („Paris sketch-book“, 1848; „Irisch sketch book“, 1842), ogłaszał naprzód w czasopismach, a potem wydawał oddzielnie pod pseudonimem *Michała Anioła Titmarsha*. Pod własnem nazwiskiem wystąpił dopiero 1847 z romansem „Vanity fair“, przez który stanął na równi z Dickensem i stał się głośnym w całym świecie. Z innych utworów **Th.** wymieniamy jeszcze: „Arthur Pendennis“ (1850; przekł. polski w *Gazecie Warszaw.*“); „Henry Esmond“ (1852; przekł. polski w „*Gazecie Polskiej*“, 1864), podobno najlepsze jego dzieło: „The Newcomes“ (1855); „The Virginians“ (1857) i t. d. W r. 1852 odbył podróż do Stanów Zjednoczonych (drugi raz 1855), gdzie miewał mistrzowskie odczyty o humorystach angielskich XVIII w. W r. 1859 założył czasopismo „Cornhill Magazine“ i redagował je do 1861 r. Jedna z córek **T.** dała się poznać nowelami: „Story of Elizabeth“ i „The village on the cliff.“ Por. Hannay „Memoir of T.“ (Edinb. 1864); Conrad „W. M. Thockeray“ (Berlin 1887).

Thackeray William.

Thaer Albrecht, rolnik, * 1752 w Celle, † 1828; studjował medycynę w Getyndze, poczem jako lekarz praktykował w mieście rodzinnem, gdzie założył pierwszy instytut agronomiczny w Niemczech; w r. 1804 powołany do Prus, założył akademję rolniczą w Möglinie. Przy reorganizacji państwa pruskiego w r. 1807 został radcą stanu i na tem stanowisku miał ważny udział w ułożeniu praw rolnych, celem ustalenia stosunków włościańskich. W 1810 r. został profesorem agronomji w Berlinie i członkiem ministerjum spraw zewnętrznych. W następnym roku założył sławną swoją owczarnię w Möglinie i r. 1815 został generalnym intendentem owczarń królewskich. **T.** pierwszy zwrócił uwagę na ważność nauk przyrodniczych dla rolnictwa, na płodozmiany, na obliczanie kosztów i zysków uprawy i t. d., a pracami temi dał początek rolnictwu racjonalnemu. W r. 1850 wzniesiono mu w Lipsku okazały pomnik spiżowy, w r. 1860 w Berlinie, a w r. 1873 w Celle. Z dzieł jego najważniejsze jest: „Grundsätze der rationellen Landwirthschaft“ (4 t., 1809—10). Na język polski przełożył Skowroński „Przewodnik gospodarski“ (Wrocław 1845). Por. Körte „Albrecht **T.**“ (1839).

Thaer Konrad Wilhelm Albrecht, wnuk poprzedniego, również rolnik, * 1878 w Lüdersdorf pod Wriezen, studjował medycynę w Berlinie, potem rolnictwo w Anglji, zarządzał kilku majątkami, 1866 został profesorem w Giessen. Napisał: „System der Landwirtschaft“ 1877); „Die altägyptische Landwirtschaft“ (1881); „Die landwirtschaftliche Unkräuter“ (1881, z 24 tabl.).

Thaeter Juljusz, miedziorytnik, * 1804 r. w Dreznie, † 1870. W r. 1849 został profesorem w Monachjum. Wykonywał sztychy według Corneliusa Schnorra, Kaulbacha i in. Jego autobiografja wyszła 1887.

Thais, hetera grecka rodem z Aten, zostawała pierwotnie w orszaku Aleksandra W., a po jego śmierci wyszła za mąż za Ptolemeusza Lagi, króla Egiptu.

Thalamiflora, *denkokwiatowe*, w układzie roślin De Candolles'a rośliny, których płatki korony osadzone są na dnie kwiatowem (*thalamus*); ob. Kwiat.

Thalassa (thalatta, grec.), morze.

Thalassidroma, ptak, ob. Petrel.

Thalberg Zygmunt, głośny fortepjanista, syn naturalny hr. Dietrichsteina, szambelana austrjackiego, * 1812 r. w Genewie, † 1874 pod Neapolem. Kształcił się w muzyce pod kierunkiem Sechtera i Hummla w Wiedniu. W 1830 r. rozpoczął artystyczne podróże po Europie i Ameryce, w których zjednał sobie wielki rozgłos nieporównaną techniką, smakiem i elegancją gry fortepjanowej. Od 1835 r. był nadwornym pianistą cesarza austrjackiego. Ostatnie lata życia spędził w willi pod Neapolem. Ożeniony był z córką śpiewaka Lablache'a. Zostawił wiele kompozycji na fortepjan, nacechowanych elegancją i świetnością formy, jednakże bez wewnętrznej wartości.

Thalitrum, ob. Rutewka.

Thallium, pierwiastek chemiczny, ob. Tal.

Thallus, plecha, skórkoliść (ob. Porosty). *Thallophyta*, rośliny nie posiadające łodygi, jak grzyby, porosty, wodorosty.

Thalysia (grec.), pierwociny ofiar z owoców polnych; symbol wegetarjanów (stąd: talizjanizm).

Tham Karol Ignacy, czeski lingwista i leksykograf, * 1763 w Przelouce, † 1816 w Pradze; po ukończeniu studjów uniwersyteckich w Pradze, zajmował się w bibljotece uniwersyteckiej tamże katalogowaniem ksiąg i rękopisów czeskich, następnie nauczycielstwem prywatnem. Wydał wiele dzieł, z których ważniejsze: „Obrana języka czeského proti zlobivym jeho utrhaczóm“ (1783); „Kurzgefasste böhm. Sprachlehre“(1787);„Deutsch-böhmisches Nationallexicon“ (1788); „Kalendarz stolety“ od 1797 do 1900; „Methode in kurzer Zeit echt böhmisch auszusprechen, zu lesen und zu schreiben“ (1800); „Kleines deutsch-böhmisches Wörterbuch“ (1799 i 1802); „Böhmische Grammatik“ (1798; 4 wyd. 1804); „Nejnovejszi ouplny czesko-niemiecky slovnik“ (2 t., 1807—8) i w. in.

Than Maurycy, malarz, * 1828 w kom. backim w Węgrzech, studjował początkowo prawo, następnie poświęcił się malarstwu, odbył kampanję 1849, poczem kształcił się w akademji sztuk pięknych w Wiedniu. Odbywszy podróż po Niemczech i Belgji, wymalował 1856 r. w Paryżu wielki obraz *Bitwa pod Mohaczem*; następnie przez 3 lata przebywał w Rzymie, gdzie wykonał kilka obrazów, jak *Odyseusz i Nausika*, *Odyseusz i Penezyleja* i in.; od 1859 osiadł w Peszcie i tutaj wymalował wiele obrazów kościelnych, portretów, obrazów historycznych i t. d.

Thanksgiving-day (ang.) „dzień dziękczynny“, kościelno-narodowe święto w Stanach Zjedn., zwykle w końcu listopada.

Thann, miasto okręgowe w niemieckim obwodzie Alzacji Górnej, nad rzeką Thur, ma piękną katedrę gotycką, różne fabryki i 7,600 miesz.

Thapsacus lub *Thapsacum*, starożytne sławne miasto handlowe w krainie Palmyreny w Azji nad Eufratem, stanowiło punkt przeprawy przez tę rzekę, później przezwane Amfipolis.

Thapsia, *Koprzywo*, rodzaj roślin z rodziny baldaszkowatych, obejmuje zioła trwałe w Europie płd. i Afryce płn. Korzeń *T. asclepium* posiada sok mleczny ostry, używany w Hiszpanji do nacierań w reumatyzmie.

Thapsus, miasto warowne na północnym brzegu Afryki, blizko wejścia do Małej Syrji, gdzie Cezar 6 kwietnia 46 prz. Chr. zwycięstwem, odniesionem nad Pompejanami, zakończył wojnę afrykańską.

Thasos, obecnie *Thasso*, należąca do Turcji europejskiej bardzo urodzajna wyspa na morzu Egejskiem, położona przy brzegach Tracji, zajmuje 393 klm. kw. z ludnością 12,400; miasto główne Volgaro. W starożytności słynęła winem i szlachetnemi kruszcami i była ważnem targowiskiem Fenicjan.—Porów. Hasselbacha „De insula Thaso“ (Marb. 1838); Bonze'go „Reise auf den Inseln des Thrazischen Meeres“ (Hanow. 1860).

Thassilo, ostatni książę bawarski, z rodu Agilolfingów. W 6-m r. życia objął rządy kraju r. 748 po swoim ojcu Odilo, pod opieką Pepina Małego. Usiłował kilkakrotnie wyłamać się z pod zwierzchnictwa Franków, lecz r. 788 uwięziony na sejmie Ingelheim, został na śmierć skazany, a potem ułaskawiony na zamknięcie w klasztorze. † w Saint-Goar. Księstwo jego, jako bezdziedziczne, zostało przez Karola W. i było rządzone przez hrabiów frankońskich.

Thau (*Etang ds T.*), wielkie jezioro nadbrzeżne we franc. depart. Hérault, ma 75 klm. kw. powierzchni i oddzielone jest od morza Śródziemnego wązkim pasem lądu. Jezioro to przez kanał Cette połączone jest z morzem, ma wodę słoną, obfituje w ryby i dostępne jest dla okrętów morskich.

Thaumalea, ob. Bażant.

Thausing Maurycy, historyk sztuki, * 1838 pod Litomierzycami. W r. 1873 został profesorem uniwersytetu w Wiedniu. W 1884 utonął w Elbie. Napisał: „Dürer, Geschichte seines Lebens und seiner Kunst“ (2 wyd., 1884); „Wiener Kunstbriefe“ (1874).

Thayer Aleksander Wheelock, pisarz amerykański, * 1817 w South Natick (Massachusetts), studjował do 1843 w Cambridge, poczem był asystentem przy bibljotece uniwersyteckiej, a następnie profesorem uniwersytetu. Powziąwszy zamiar skreślenia biografji Beethovena, odbył 1846—51, 1854—6, oraz 1858 i następ. podróż do Niemiec; od 1860—61 zatrudniony przy poselstwie

amerykańskiem w Wiedniu, został 1865 konsulem Stanów Zjednoczonych w Tryeście. Oprócz licznych artykułów w rozmaitych czasopismach, wydał: „Signor Masoni and other papers of the late J. Brown“ (1862); „Chronologische Verzeichniss der Werke L. von Beethovens“ (1865); „Życie L. von Beethovena“ (t. 1—2, 1866—72; t. 3 w druku; w języku angielskim, oraz w przekładzie niemieckim); „Ein kritischer Beitrag zur Beethoven Literatur“ (1877) i in.

Theaceae, rodzina roślin, toż co kameljowate (ob.).

Theaki, *Thiaki*, dzisiejsza nazwa starożytnej Itaki.

Théâtre français, teatr francuski, zwany także Komedją francuską (Comédie française), powstał w XVI w., początkowo w Hutes Bourgogne, od 1689—1770 na ulicy Fosse St.-Germain, a od 1806 w obecnem miejscu w Palais Royal. Zawsze uprawiał i uprawia przedewszystkiem repertuar klasyczny; najlepsi artyści należeli do jego składu (Lekoin, Baron, Molé, Larive, Baptiste, Talma, Mourose, oraz aktorki: Clairon, Dumesnil, Contat, Fleury, Raucourt, Duchenois, Georges, Mars, Rachel). Od czasów rewolucji, zaczęto dawać obok klasycznych, nowsze sztuki. Członkowie teatru posiadają rodzaj konstytucji, nadanej im słynnym dekretem Napoleona I, datowanym z Morawji. Administracja spoczywa w ręku komitetu z 6 członków-aktorów i dyrektora, mianowanego przez rząd (od 1885 Claretie). Członkowie dzielą się na Sociétaires (stowarzyszonych) i Pensionnaires (pensyonarzy). Subwencja rządowa wynosi 240,000 fr. rocznie.

Théâtre libre. Teatr założony przez Antoine'a (ob.) w celu wystawiania sztuk, które na scenach zwykłych z jakichkolwiek bądź, nie artystycznych, lecz ubocznych względów wystawiane być nie mogły. Założony w 1887 początkowo z trupy dyletantów, później z trupy artystów, w różnych lokalach, następnie w Porte St. Martin, a później w Menus Plaisirs. W 1895 Antoine ustąpił, kierunek teatru objął La Rochelle. Później dyrekcja powróciła do Antoine'a, który zamienił zamknięty **T. l.** na teatr otwarty dla wszystkich i prowadzi dotąd z powodzeniem pod nazwą „Théâtre Antoine“.

Theatrum europaeum, kronika współczesnej historji, założona przez Abelina, 21 tomów, ukazywała się 1616—1718 u Meriana we Frankfurcie n. M. w języku niemieckim.

Theca, puszka, ob. Mchy.

Theed William, młodszy, rzeźbiarz angielski, * 1804 w Trentham (Staffordshire), † 1891 w Londynie, był synem i uczniem rzeźbiarza, który † 1817. **T.** wykonał wiele posągów, portretów, biustów i in.

Theiner Jan Antoni, teolog katolicki, * 1799 we Wrocławiu, † 1860 tamże. Po ukończeniu studjów teologicznych w mieście rodzinnem, został 1824 r. profesorem egzegezy i prawa kościelnego tamże. Wziął czynny udział w ruchach reformatorskich, które objawiły się 1826 pomiędzy katolikami śląskimi, i gdy z tego powodu biskup zabronił mu odczytów z prawa kanonicznego, złożył profesurę i 1830 r. został proboszczem w Polsnicy. W końcu 1845 złożywszy godność proboszcza, przechylił się otwarcie na stronę katolików niemieckich, za co wyłączonym został z kościoła. Wkrótce jednakże nieporozumienia z przywódcami tego stronnictwa skłoniły go do usunięcia się. Od 1855 był bibljotekarzem uniwersyteckim we Wrocławiu. Z pism **T.** ważniejsze: „Die reformatorischen Bestrebungen in der kath. Kirche“ (3 zesz., 1845); „Descriptio codicis manuscripti, qui versionem Pentateuchi Arabici continet“ (1822); „Die heilige Schrift des Alten Testament“ (1830); „Das Seligkeitsdogma der röm.-kath. Kirche“ (1847) i in.

Theiner Augustyn, brat poprzedzającego, uczony kanonista katolicki, * 1804 we Wrocławiu, studjował tamże naprzód teologję, następnie filozofję i prawo, poczem 1830 udał się w podróż naukową do Wiednia, Londynu i Paryża. Z początku podzielał z zapałem myśli i kierunek brata swego, lecz 1833 udawszy się do Rzymu, został zjednany dla ultramontanizmu i wstąpił do zgromadzenia Oratorjanów. Od 1855 był prefektem archiwum watykańskiego. † 1874. Wydał znaczną liczbę dzieł, z których dotyczące historji i prawa kościelnego powszechne zyskały uznanie. Pomiędzy jego pracami jest prawdziwie pomnikowe dla historji polskiej dzieło: „Monumenta vetera, Poloniae et Lithuaniae historiam illustrantia“ (4 t., Rzym, 1860—65), zawierające najważniejsze dokumenty dotyczące Polski, wyjęte z archiwów papieskich, wydane staraniem ks. J. Koźmiana i A. Przezdzieckiego. Z innych dzieł **T.** ważniejsze: „Documents inédits relatifs aux affaires religieuses de la France“ (2 t., Paryż, 1858); „Vetera monumenta, Slavorum meridionalium historiam illustrantia“ (Rzym, 1863); „Vetera monumenta, Hibernorum et Scotorum historiam illustrantia“ (1864); „Codex diplomaticus dominii temporalis S. Sedis“ (3 t., t. 1862); „Vetera monumenta historica Hungariam sacra illustrantia“ (2 t., 1859); „Monuments historique relatifs aux règne d'Alexis Michaëlowitsch, Feodor I et Pierre le Grand, czars de Russie“ (1859); „Die neuesten Zustände der katholischen Kirche in Polen und Russland seit Katharina II“ (2 t., Augsburg, 1841); „Annales ecclesiastici, quos post Baronium, Raynaldum et Laderchium ab a. 1572 ad nostra usque tempora continuat...“ (Rzym, 1856); „Geschichte des Pontifikats Klemens XIV“ (2 t., Paryż, 1853); „Clementis XIV Epistola et brevia selectiora“ (t. 1852). Oba ostatnie dzieła napisane zostały na usprawiedliwienie zniesienia zakonu Jezuitów. Następnie począł **T.** wydawać akty i dekrety synodu Trydenckiego, z rozkazu jednak papieża zaniechał swej pracy. Na oskarżenie Jezuitów, że udziela przeciwnikom dogmatu nieomylności uchwał synodu Trydenckiego, został usunię-

ty od posady prefekta archiwum i zastąpiony przez arcybiskupa edeskiego, Cardoniego.

Thelygonum *(Bażanka, Łaciec)*, rodzaj roślin z rodziny krwiściągowych, obejmuje jedyny gatunek **T.** *cynaramhe*, ziele w okolicach morza Śródziemnego, jadane jako jarzyna.

Thénard Ludwik Jakób, chemik, * 1774 r. w Louptière (dep. Aube), † 1857; był profesorem chemji w kolegjum francuskiem i szkole politechnicznej, w 1832 został członkiem akademji, a 1833 parem Francji, w 1840 złożył profesorstwo. Odkrył wraz z Gay-Lussac'iem bor, badał etery złożone i żółć, odkrył nadtlenek wodoru, błękit kobaltowy i in. Ogłosił: „Recherches physico-chimiques“ (2 t., 1816); „Traité de chimie élementaire“ (7 wyd., 5 t., 1836) i in.

Thénarda błękit, ob. Kobalt.

Theobroma, ob. Kakaowiec.

Theofil, pseudonim Teofila Turnowskiego.

Theogonia (grec.), powstawanie bogów i nauka o temże; jest to tytuł eposu Hezjoda.

Theosebes, pseudonim Franciszka Bohomolca.

Theremin Ludwik Fryderyk Franciszek, * roku 1783 w Gramzon w Ukermarchji, † 1846 jako nadworny kaznodzieja i profesor teologji w Berlinie; jeden z najznakomitszych kaznodziejów, zasłużył się również jako autor dzieł w przedmiocie teorji wymowy kościelnej.

Theresienstadt (czes. *Terezin*), miasto w czeskim okręgu Litomierzyckim nad rzeką Chebem (Eger), liczy 7,200 miesz.

Théroigne de Méricourt (właściwie Anna Józefa *Tervagne*), tak zwana „amazonka rewolucji francuskiej,“ * 1762 r. w Marcourt w Luksemburskiem, córka zamożnego obywatela wiejskiego. Niezwyczajnej piękności kobieta, w skutku jakiegoś uchybienia opuściła dom rodzicielski i udała się 1789 do Paryża, gdzie znalazła tłumy wielbicieli, których rujnowała; w wypadkach ówczesnych czynny brała udział, na zgromadzeniach publicznych ukazywała się w stroju amazonek i zjednała sobie przydomek *amazonki rewolucji*. Po upadku monarchji należała do stronnictwa Brissota. Obwiniona o udział w spiskach, knowanych przeciw rzeczypospolitej, była aresztowana i publicznie wychłostana. W skutku tego dostała pomieszania zmysłów i † 1817 w szpitalu Salpetrière. Por. Fussa „Théroigne de Méricourt“ (Lead., 1854). Gottschall historję **T.** obrobił w dramacie „Lambertine von Méricourt“.

Thesaurus (łac., z grec. *Thesauros*), t. j. skarb, skarbiec, nazywają tak zwykle każdy większy dzieło zebrany materjał naukowy, obejmujący całą dziedzinę języka, albo w ogóle uczoność jednego lub kilku autorów. Najsłynniejszy jest „Thesaurus linguae Graecae“ Henr. Stephanusa; niemniej znane są także zbiory: „Dictionnarium seu Thesaurus linguae Latinae“ Rob. Stephanusa; „Novus linguae et eruditionis Romanae Thesaurus“ J. M. Gesnera i „Thesaurus eruditionis scholasticae“ Baz. Fabera. Później zamiast zużytego **T.** zaczęto w podobnem znaczeniu używać nazw: *Sylloge, Syntagma, Corpus* i t. p.

Theuriet Andrzej, poeta i nowelista francuski, * 1833 w Marly le Roi (dep. Seine-et-Oise), studjował prawo w Paryżu, poczem wstąpił do służby rządowej, a następnie został wyższym urzędnikiem w ministerjum skarbu. Na pole literackie wystąpił w *Revue de Paris*, poczem umieszczał swe utwory i w *Revue des deux Mondes*, między innemi zbiór poezji „In memoriam“ (1857), nowelę „Abbé Daniel“ (1862) i in. Oddzielnie ogłosił zbiory poezji: „Le chemin des bois“ (1865; 2 wyd., 1877) i „Le bleu et le noir, poèmes de la vie réelle“ (1873); dalej dramat „Jean Marie“ (1869; 2 wyd., 1872); komedję „La vieille maison“ (1877), oraz powieści: „Nouvelles intimes“ (1870); „Mademoiselle Guignon“ (2 t., 1874); „Le mariage de Gérard“ (1875); „La fortune d'Angèle“ (1876); „Raimonde“ (1877); „Le filleul d'un marquis“ (1878); „Le fils Maugars“ (1879); „Le sang de Finoël“ (1879); „Tante Aurélie“; „Deux soeurs“ (1889). W przekładzie polskim są: „Grzechy młodości“ (w *Bibl. Romansów i pow.*, Warszawa, 1886); „Oudyna“ (tamże, 1886); „Smutne koleje“ przekład Heleny Wilczyńskiej (Gródek, 1888).

Theux de Maylandt Bartłomiej Teodor, hr., belgijski mąż stanu, * 1794 w Schabrock, † 1874. W r. 1830 był członkiem kongresu, 1834—40, 1846—47 i 1870 był prezydentem ministrów.

Thévenet Mar., polityk francuski, * 1845 r. w Lionie, w 1885 był deputowanym republikańskim, 1889—90 ministrem sprawiedliwości.

Thevetia, rodzaj roślin z rodziny toinowatych, drzewa lub krzewy z liśćmi skórzastemi i kwiatami żółtemi; owoc jest pestkowcem postaci jajowatej. **T.** *ahovai*, w Brazylji, ma drewno trujące, przykrej woni, oraz trujące nasiona. Z twardych skorup owoców wyrabiają Indjanie grzechotki. **T.** *nereifolia*, w Ameryce płd., wydaje nasiona, które zawierają glukozyd bardzo trujący, *tewetynę*, i używają się przeciw ukąszeniu wężów.

Thiaki, *Theaki*, obecna nazwa wyspy *Itaki* (ob.).

Thiaudière Edward, powieściopisarz francuski, * 1837 w Gencay, kształcił się w Poitiers, napisał: „L'apprentissage de la vie“ (1861); „Un prêtre en famille“ (1864); „Le désaveu du Christ“ (1869); „La dernière bataille“ (1873); „Les légendes boudhiques“ (1873); „Voyage de Lord Humour dans l'île Servat-Abus“ (1876); „Le Dindon blanc“ (1878); „La maison fatale“ (1883); „La proie du néant“ (1885) i in.

Thibaudeau Antoni Claire, hrabia, rewolucjonista i historyk francuski, * 1765 w Poitiers, pierwotnie adwokat tamże, następnie żywy brał udział w rewolucji francuskiej i jako członek konwencji głosował za śmiercią króla; za Napoleona I był radcą stanu i prefektem. W latach 1815—30 żył na wygnaniu, a po rewolucji lipcowej wrócił do kraju. Po wypadkach 2 grudnia 1851 mianowany

senatorem, † 1854. Z prac jego historycznych ważniejsze są: „Mémoires sur la Convention et le Directoire“ (2 t., Paryż, 1824); „Mémoires sur le Consulat et l'Empire“ (3 t., Paryż, 1835, t. 10); „Histoire générale de Napoléon“ (5 t., Paryż, 1827—28) i „Histoire du Tiers-état“ (2 t., Paryż, 1843).

Thibaudin, generał francuski, * 1822 w Moulins en Gilbert, w 1870 jako pułkownik dowodził 67 pułkiem linjowym, ranny pod Vionville, dostał się do niewoli, był internowany w Moguncji, skąd, mimo danego słowa, uszedł i oddał się do rozporządzenia ministra wojny. Pod nazwą swej matki Commagny objął w armji Bourbakiego dowództwo dywizji, następnie korpusu, z którym 1 lutego 1871 przeszedł do Szwajcarji. Pod Belfort był ranny. Po wojnie, na reklamację Niemiec, został przeniesiony w stan bezczynności, ale w 1872 zrehabilitowany, jako gorliwy republikanin, szybko awansował na generała dywizji. Gdy w 1883, po wydaniu praw przeciw książętom orleańskim, służącym w armji, **T.** podjął się tego zadania, został ministrem wojny i wydalił książąt z armji. Utrzymywał stale przyjazne stosunki z partją radykalną, a podczas wizyty króla hiszpańskiego 1883 usunął się od udziału w przyjęciu go; w skutek tego na żądanie Ferrego podał się do dymisji w październiku 1883. W 1885 mianowany komendantem Paryża, lecz z powodu stosunków swych z panią Limousin, pośredniczką w uzyskiwaniu orderów, usunięty 1887.

Thibaut Antoni Fryderyk Justus, * 1772 r. w Hameln, † 1840 jako profesor w Heidelbergu, jeden z najsławniejszych nauczycieli prawa rzymskiego, ogłosił drukiem wysokiej wartości dzieło p. t. „System des Pandektenrechts“ (9 wyd., 2 t., Jena, 1846). Będąc głębokim znawcą muzyki klasycznej, wydał ważną pracę swoją p. t. „Ueber Reinheit der Tonkunst“ (6 wyd., Heidelberg, 1884).

Thibaut Bernard Fryderyk, brat poprzedniego, * 1775, † 1832 r., profesor w Getyndze, znany jest jako autor kilku podręczników matematycznych.

Thibaut Jakób Anatol, ob. France Anatol.

Thielmann Jan Adolf, baron, * 1765 w Dreźnie, † 1824 w Koblencji, dosłużył się w służbie saskiej stopnia generała porucznika, w bitwie nad rzeką Moskwą dowodził kawalerją saską i do końca wojny zostawał prawie ciągle przy boku Napoleona. W r. 1813, kiedy szło o wydanie twierdzy Torgau Francuzom, przeszedł do służby rosyjskiej, następnie do pruskiej i pod Lipskiem i Waterloo odznaczył się jako waleczny generał.

Thieme Aleksander, matematyk, * 1837 r. w Warszawie, studjował matematykę w Petersburgu, 1861 został nauczycielem gimnazjum realnego, następnie gimnazjum III w Warszawie; wykładał też matematykę i fizykę w szkole handlowej, oraz wielu szkołach prywatnych. Ogłosił „Krótki wykład kosmografji“ (2 wyd., 1890); „Fizyka w pytaniach i odpowiedziach“, oprócz wielu artykułów w pismach przyrodniczych.

Thienemann Fryderyk August Ludwik, ornitolog, * 1793 w Gleina nad rz. Unstrut, † 1858; studjował medycynę i historję naturalną, w 1825 został inspektorem gabinetu historji naturalnej w Dreznie, następnie bibljotekarzem królewskiej bibljoteki tamże. Ogłosił: „Systematische Darstellung der Fortpflanzungsgeschichte der Vögel Europas“ (5 części, 1825—38) i „Fortpflanzungsgeschichte der gesammten Vögel“ (1845—56).

Thierry Jakób Mikołaj Augustyn, jeden z najznakomitszych historyków francuskich, * 1795 w Blois, † 1856 w Paryżu. Ukończywszy szkołę normalną, był początkowo nauczycielem; przejąwszy się zasadami Saint-Simona (ob.), pomagał mistrzowi w piśmiennych pracach jego, ale już 1817 r. opuścił go i był czynnym współpracownikiem czasopisma *Courier français*, studjując ciągle historję. Usilną pracą posiadł nie tylko głęboką znajomość historji, ale wytworzył sobie nawet samodzielne poglądy o traktowaniu umiejętności historycznej. Przy obszernej wiedzy i rozległych studjach wsparty bujną fantazją, porzucił metodę pragmatyczną i zwrócił się do genetycznej, którą Francuzi (dla których była nowością) nazywają opisową albo malowniczą. Poświęcał się **Th.** głównie dziejom Francji i Anglji. Celniejsze jego dzieła są: „Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands“ (4 t., Paryż 1825 i częściej; przekł. pols. dwu pierwszych tomów przez W. Z., Warsz., 1857—59); „Lettres sur l'histoire de France“ (tamże 1827 i częściej; „Récits des temps mérovingiens“ (2 t., Paryż, 1840; 2 ed., Paryż, 1847); „Dix ans d'études historiques“ (tamże, 1835; 11 wyd. 1868); „Recueil des monuments de l'histoire du tiers-état. Histoire municipale d'Amiens“ (3 t., Paryż, 1849—56) i „Essai sur l'histoire de la formation et de progrès du tiers-état“ (Paryż, 1853, n. wyd. 1868). Jego „Oeuvres complètes“ wyszły w 8 tomach (Paryż, 1846—47; 2 ed., 10 t., Par., 1856—60).— **T.** był od 1830 członkiem akademji. Jego żona, *Julja Thierry*, z domu *de Querengal* († 1844), odznaczyła się jako autorka dzieła „Scènes de moeurs au 18-me et 19-me siècles“ (Paryż, 1836).

Thierry Amadeusz Szymon, brat poprzedzającego, również znany historyk, * 1797 w Blois, † 1873 w Paryżu. Początkowo był profesorem w Besançon, po rewolucji Lipcowej 1830 r. prefektem departamentu górnej Saony, a później jako też i za cesarstwa referendarzem w radzie stanu; 1860 r. został senatorem. Najważniejsze jego prace są: „Résumé de l'histoire de la Guyenne“ (Paryż, 1828); „Histoire des Gaulois jusqu'à la domination romaine“ (3 t., Paryż, 1828 i częściej); „Histoire de la Gaule sous l'administration romaine“ (3 t., Paryż. 1840—47). „Histoire d'Attila“ (2 t., Paryż, 1856; 6 ed. 1876); „Tableau de

l'empire romain" (Paryż, 1862; przekł. polski, Warszawa, 1873); „Récits" i „Nouveaux récits de l'histoire romaine" (Paryż, 1860 i 1864); „Saint Jérome. La Société chrétienne à Rome et l'emigration romaine en Terre Sainte" (2 t., Paryż, 1867); „Saint Chrysostome et imperatrice Eudoxie" (t. 1873).

Thierry Edward, literat i dyrektor teatru, * 1813, † 1894 w Paryżu, brat pejzażysty Józefa Thierry; po ukończeniu liceum Karola W. poświęcił się literaturze, był współpracownikiem kilku dzienników, 1859 r. został dyrektorem teatru Comédie Française i przyczynił się wielce do jego podniesienia, ustąpił z tego stanowiska 1871 i został konserwatorem bibljoteki Arsenału, które to obowiązki pełnił do 1888. Napisał: „Les Enfants et les anges" (1833); „Sous les rideaux" (1834); „Histoire de Djouder le pecheur" (1853); „De l'influence du théâtre sur les classes ouvrières" (1862); „Rapport sur le progrès des lettres" (1868), z Févalem, de Sacy i Gautier; „La Comédie-Française pendant les deux sièges" (1877).

Thiers, miasto okr. w depar. franc. Puy-de-Dôme, na stokach góry Mont Besset położone, ma wiele zabytków średniowiecznej architektury i 12,000 miesz., którzy głównie trudnią się wyrobem noży.

Thiers Ludwik Adolf, historyk i znakomity mąż stanu francuski, prezydent rzeczypospolitej Francuskiej (1871 — 1873), * 1797 w Marsylji, † 1877; ukończywszy studja prawne w Aix, został tamże adwokatem. Poświęciwszy się jednak studjom nad historją, polityką i ekonomją, przybył r. 1820 do Paryża, został jednym z redaktorów *Constitutionella* i w krótkim czasie taką rozwinął działalność, że stanął na czele partji liberalnej i (styczeń 1830) założył własny dziennik *National*, który odrazu znalazł wielkie koło czytelników. Sławne jego wyrzeczenie: „Król konstytucyjny panuje, ale nie rządzi" („Le roi règne et ne gouverne pas"), stało się hasłem chwili ówczesnej. Z biura *Nationalu* wyszła przeciw ordynansom energiczna protestacja (26 lipca 1830), którą uważać można niejako za początek rewolucji Lipcowej. Z rewolucją tą rozpoczyna się i karjera **T.** Mianowany radcą stanu i sekretarzem generalnym w ministerjum finansów (sierpień 1830), został podsekretarzem stanu w listopadzie 1830 i równocześnie był wybrany członkiem izby deputowanych, w której rozwinął niepospolity talent krasomówczy. Objąwszy po śmierci Périera w gabinecie z 11 października 1831 wydział spraw wewnętrznych, zamienił go w grudniu 1832 na wydział handlu i robót publicznych (na stanowisku tem oddał krajowi znaczne usługi), a 4 kwietnia 1834 wziął znowu tekę ministra spraw wewnętrznych, w lutym 1836 został wreszcie prezesem gabinetu i ministrem spraw zewnętrznych, ale już 25 sierpnia t. r. z powodu swej polityki liberalnej (w stosunkach międzynarodowych, mianowicie z Hiszpanją) musiał ustąpić z urzędu i dopiero 4 marca 1840 r. stanął ponownie u steru rządu; wkrótce wszelako (nakazawszy obwarowanie Paryża) wziął dymisję (29 października 1840), nie mogąc wyjednać u króla czynniejszego wmieszania się do sprawy wschodniej. Odtąd aż do upadku monarchji Lipcowej występował w opozycji przeciw gabinetowi Guizota (ob.) i osobistym rządom Ludwika Filipa. Równocześnie podróżował po Niemczech i Włoszech i gromadził materjał do historji Napoleona I. Po rewolucji Lutowej wybrany z kilku departamentów do zgromadzenia narodowego, został jednym z przywódców większości (przeciwnej socjalistom i bonapartystom) i działał w duchu restauracji orleańskiej. Niebezpieczny wróg Ludwika Napoleona, uwięziony po zamachu stanu (2 grudnia 1851) i wygnany z kraju, wrócił **T.** do Francji 1852 r., poświęcił się badaniom naukowym i nie wchodził w żadne stosunki z rządem cesarskim. Dopiero 1863 r. wybrany członkiem ciała prawodawczego, rozwinął w szeregach opozycji dawny talent krasomówczy, szczególnie w rozprawach nad polityką zewnętrzną (żądał utrzymania władzy świeckiej papieża, występował przeciw unifikacji Włoch i Niemiec), stanem finansów i swobodami publicznemi. Wybrany ponownie deputowanym 1869 r., popierał zrazu gabinet Olliviera (ob.), ale wystąpił stanowczo przeciw zarządzonemu plebiscytowi (5 stycznia 1870) i przeciw wojnie z Prusami, przepowiadając zarazem przyszłe klęski, w czem się nie omylił bynajmniej. Po upadku cesarstwa (4 września 1870), nie przyjąwszy żadnego stanowiska w *rządzie obrony narodowej*, udał się wkrótce potem w misji do dworów: londyńskiego, florenckiego, wiedeńskiego i petersburskiego, celem wyjednania pośrednictwa na korzyść Francji. Gdy jednak misja ta, jako też układy jego z Bismarckiem o zawieszenie broni (30 października—6 listopada 1871) spełzły na niczem, usunął się **T.** od życia publicznego. Po zawarciu rozejmu z Niemcami wysłany przez 20 departamentów do zgromadzenia narodowego (8 lutego 1871) w Bordeaux, wybrany został (17 lutego) przez znakomitą większość naczelnikiem władzy wykonawczej. Podpisawszy preliminarja pokoju ze zwycięzcami (26 lutego 1871) i uzyskawszy ich ratyfikację do zgromadzenia narodowego, przeniósł siedzibę jego do Wersalu, stłumił krwawe powstanie *Komuny paryskiej* (ob.) i zawarł ostateczny pokój z Niemcami, ratyfikowany 18 maja 1871 r. Zgromadzenie narodowe, w którem przeważała większość legitymistowsko-orleańska, popierało **T.**, spodziewając się od niego przywrócenia monarchji. **T.** może i myślał o tem, ale gdy fuzja legitymistów i orleanistów spełzła na niczem,

Thiers Ludwik.

a do zgromadzenią narodowego przy wyborach dodatkowych (12 lipca) weszło 13 deputowanych radykalnych i 80 republikanów umiarkowanych, przekonał się **T.**, że restauracja monarchiczna jest niemożliwa i zaczął pracować nad ugruntowaniem rzeczypospolitej umiarkowanej. Jakoż na propozycję Riveta otrzymał **T.** 31 sierpnia tytuł *prezydenta rzeczypospolitej Francuskiej*, a ustanowienie stałego rządu pod jego kierunkiem obudziło większą do Francji ufność tak wewnątrz kraju, jak i za granicą. Przez pomyślne operacje finansowe (ogromne powodzenie pożyczki 2½ miljardów franków w czerwcu 1871) przyśpieszył oswobodzenie Francji od postoju niemieckiego (zupełna ewakuacja nastąpiła w końcu 1873 r.), a wogóle kierując się polityką roztropną, umocnił swą władzę, pracował gorliwie nad zagojeniem ran zadanych krajowi przez bezprzykładne klęski wojenne i przedsięwziął radykalną reorganizację armji. Tymczasem stronnictwa monarchiczno-klerykalne, zawiedzione w swych nadziejach, gdy **T.** bez ogródek wyraził publicznie swe przekonanie, że tylko rzeczpospolita jest jedyną możliwą formą rządu, stawiały mu wszelkiego rodzaju przeszkody i wywoływały częste konflikty, zażegnywane jeno już to groźbami, już to umiarkowaniem i ustępstwami (np. w grudniu 1872 r.) ze strony prezydenta. Kiedy wreszcie zostały przedstawione przez rząd projekty, mające na celu ostateczne ugruntowanie rzeczypospolitej, większość monarchiczna zgromadzenia narodowego odrzuciła je, a **T.** nie śmiejąc próbować zamachu stanu, usunął się od rządu ze wszystkimi ministrami 24 maja 1873. Władzę najwyższą powierzono marszałkowi Mac-Mahonowi, a prezesem gabinetu został główny przeciwnik **T.** i przywódca monarchistów, książę de Broglie. Od tej pory był uważany za naczelnika wszystkich odcieni skoalizowanej partji republikańskiej i we wszelkich ważniejszych kwestjach kierował jej opozycją przeciw reakcyjnemu rządowi Mac-Mahona. **T.** jest niezaprzeczenie najznakomitszym mężem stanu we Francji współczesnej. Niemniejszą sławę posiada także jako historyk. Najcelniejsze dzieła jego są: „Histoire de la révolution française depuis 1789 jusqu'au 18 Brumaire“ (10 t., Paryż, 1813—27 i częściej) i „Histoire du Consulat et de l'empire“ (20 t., Paryż, 1845—62, przekład polski, 11 t., Warszawa, 1859—65), za którą miał przyznaną 1863 r. nagrodę narodową 20,000 franków. Oba te dzieła odznaczają się bogactwem materjału, gruntowną znajomością szczegółów i świetnością wykładu. Z innych pism **T.** wymieniamy jeszcze: „Congrès de Vienne“ (Paryż, 1830, przekład polski Żychlińskiego, Poznań, 1861); „De la propriété“ (przekład polski, Warszawa, 1849, Forstera, Berlin, 1858). Por. Lay „Etudes historiques sur la vie privée, politique et littéraire de M. A. Thiers“ (2 t., Paryż, 1846); Simon „Le gouvernement de M. T.“ (2 t., 1878); Mazade „M. T.“ (1884).

Thiersch Fryderyk Wilhelm, znakomity pedagog i filolog niemiecki, przez długi przeciąg czasu był profesorem literatury starożytnej w Monachjum, * 1784 w Kirchscheidungen pod Freiburgiem nad Unstrut, † 1860 w Monachjum. **T.** zasłużył się jako prawdziwy założyciel studjów filologicznych i wyższego wykładu nauki w Bawarji. Główne jego dzieła są: „Griechische Grammatik, vorzüglich des homerischen Dialekts“ (3 wyd., Lipsk, 1826); „Grammatik der griechischen Sprache zum Gebrauch für Schulen“ (4 wyd., Lipsk, 1854); „Ueber die Epochen der bildenden Kunst unter den Griechen“ (2 wydanie, Monachjum 1829); „Ueber gelehrte Schulen“ (3 t., Sztutgard i Tubingen, 1826—37); „De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à la restauration“ (2 t., Lipsk, 1833); „Ueber den gegenwärtigen Zustand des öffentlichen Unterrichts in den westlichen Staaten von Deutschland, in Holland, Frankreich und Belgien“ (3 t., Sztutgard i Tübingen, 1838. Bibljografję **T.** napisał syn jego Henryk (2 t., Lipsk, 1866).

Thiersch Henryk Wilhelm Jozjasz, syn poprz., * 1817 w Monachjum, † 1885; od r. 1843 był profesorem teologji, następnie profesorem filozofji w Marburgu, w końcu od 1859 profesorem literatury klasycznej i historji w Marburgu, 1864 usunął się do życia prywatnego i osiadł w Monachjum, znany jest powszechnie jako naukowy przedstawiciel irwingjanizmu w Niemczech. Z prac jego ważniejsze są: „Versuch zur Darstellung des historischen Standpunktes für die Kritik der neutestamentlichen Schriften“ (Erlangen, 1845); „Vorlesungen über Protestantismus und Katholicismus“ (2 wyd., Erlangen, 1848); „Ueber christliches Familienleben“ (8 wyd., Frankfurt, 1888); „Die Kirche im Apostolischen Zeitalter“ (3 wyd., Frankfurt, 1879); „Döllingers Auffassungs des Urchristenthums“ (Erlangen, 1862) i in.

Thiersch Karol, brat poprzedniego, chirurg, * 1822 w Monachjum, † 1895; kształcił się w Monachjum, Berlinie i Paryżu, 1848 był profesorem anatomji patologicznej w Monachjum, 1854 profesorem chirurgji w Erlangen, 1867 w Lipsku. W r. 1870—71, w czasie wojny brał udział, jako lekarz jeneralny korpusu saskiego. Podał kilka nowych metod operacyjnych, a szczególnie są ważne badania jego nad rakiem nabłonkowym.

Thilo Jan Karol, słynny teolog protestancki, * 1794 w Langensalza, † 1853, profesor teologji i radca konsystorza w Halli. Główne zasługi położył w dziedzinie literatury apokryfów. Z dzieł jego najważniejsze: „Acta Thomae“ (1823); „Codex apocryphus Novi Testamenti“ (1832); „Ueber die Schriften des Eusebius von Alexandrien und des Eusebius von Emesa“ (1832) i in.

Thionville, po niem *Diedenhofen*, miasto i twierdza w niemieckim obwodzie Lotaryngji nad Mozelą, ma z garnizonem 9,000 mieszk. Do roku 1871 należało do Francji. W czasie wojny 1870—71 **T.** kapitulowało 24 listop. 1870.

This Aleksander, prawnik polski, * 1804 r. w Jeziornie pod Warszawą, † 1846 w Paryżu. Kształcił się w liceum i uniwersytecie warszawskim, wstąpił do służby sądowej i wkońcu był prokuratorem senatu i członkiem komisji do przejrzenia praw cywilnych Królestwa Polskiego. W spół z Janem Kantym Wołowskim wpłynął na ustalenie jurysprudencji krajowej. Był jednym z założycieli i redaktorów *Themidy Polskiej*, w której zamieścił mnóstwo ważnych rozpraw. Drukował też wiele prac w czasopismach francuskich i osobno ogłosił: „Dernier mot sur le pouvoir social“ (Paryż 1836); „Code civil de l'empire de Russie“ (t. 1841); „Précis des notions historique sur la formation du corps des lois russes“ (Peters. 1833).

Thisted Waldemar Adolf, znany pod pseudonimem *Em. St.-Hermidad*, poeta i powieściopisarz duński, * 1815 w Aarhuus, † 1889. Ukończywszy studja teologiczne, został 1845 nauczycielem w mieście rodzinnem, a 1855 pastorem. Zawód literacki rozpoczął romansem „Vandring i Syden“ (Kopenh. 1843). Z powieści jego wymieniamy: „Havfruen“ (Kopenh. 1846); „Romerskie mosaiker“ (1851); „Eventyr og Fortällinger af 1001 Natt“ (6 t., 1852—54); „Sirenernes Ö“ (2 t., 1853). Z poezji **Th.** najcelniejsze: „Bruden“ (Kopenh. 1851) i „Örkenens Hjerte“, epos liryczne (1851).

Thlaspi (*Tobołki*, *Płaszczeniec*), rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, cechujący się łuszczyną sercowatą, obejmuje zioła na pułkuli płn. *T. alliaceum* stanowi chwast w Europie środ. i płd., woń posiada czosnkową; nasiona używane były jako środek moczopędny; mają też wypędzać pluskwy.

Thogra lub *Thugra*, cyfra imienna sułtana, składająca się z węzła utworzonego z licznie i sztucznie powiązanych z sobą liter, umieszczana na dokumentach, stemplach i monetach tureckich na pamiątkę sułtana Orchana, który nie znając pisma przykładał na dokumentach odbicie ręki swojej umaczanej w atramencie; nadaje się rysunkowi **Th.** kształt zbliżony do otwartej ręki. W **Th.** mieści się imię sułtana, imię jego ojca, oraz ich tytuły i epitety. **Th.** zastępuje na monetach popiersie monarchy. Na aktach stoi na czele, wykonana barwą czerwoną, złotą lub czarną.

Thöl Jan Henryk, prawnik niemiecki, * 1807 w Lubece, † 1884, był od roku 1830 docentem, a od 1837 profesorem prawa w Getyndze, 1842 przeszedł do Rostocku, 1849 wrócił do Getyngi. **T.** położył zwłaszcza zasługi pracami nad prawem handlowem i wekslowem, mianowicie dziełem: „Das Handelsrecht“ (2 t., 1841—48; t. 1, 6 wyd., 1875—79, t. 2, 3 wyd. 1873); nadto wydał: „Volksrecht, Juristenrecht“ (1846); „Einleitung in das deutsche Privatrecht“ (1851); „Ausgewählte Entscheidungsgründe des Oberappellationsgerichts der vier freien Städte Deutschlands“ (1857); „Zur Geschichte des Entwurfs eines allgemeinen deutschen Handelsgesetzbuchs“ (1861); „Protokolle der Leipziger Wechselkonferenz“ (1866) i in.

Tholibowski, ob. Tolibowski.

Tholuck Fryderyk August Gotttreu, teolog protestancki, * 1799 we Wrocławiu, † 1877, od 1825 do 1849 profesor teologji w Halli, został następnie członkiem konsystorza w Magdeburgu, a 1867 radcą konsystorjalnym tamże. Początkowo stronnik pietyzmu, należał następnie do umiarkowanych supranaturalistów. Z licznych pism jego zasługują na szczególną uwagę: „Wahre Weihe des Zweiflers“ (9 wyd. p. t. „Die Lehre von der Sünde und vom Versöhner“ (Gotha 1870); „Die Glaubwirdigkeit der evang. Geschichte“ (2 wyd., t. 1838); „Das alte Testament im Neuen“ (7 wyd. 1877); „Ssufismus“ (Berlin 1821); „Blüthensammlung aus der morgenländischen Mystik“ (t. 1825); „Spekulative Trinitätslehre des späteren Orients“ (t. 1826); „Der Geist der luth. Theologen Wittenbergs im XVII Jahrh.“ (Hamburg 1852); „Das akademische Leben des XVII Jahrh.“ (2 t., Halla 1853—54); „Die Propheten und ihre Weissagungen“ (2 t., Gotha 1861); „Geschichte des Nationalismus“ (Berlin 1865) i in. Zbiorowe wydanie wyszło w Gotha 1863—67.

Thomander Jan Henryk, biskup, pisarz szwedzki, właściwie nazywał się *Pisarzski*, potomek rodziny polskiej, osiadłej w Szwecji w XVII w., * 1798 r. w Schonen, pierwotnie profesor teologji w Lund, od 1850 pastor katedralny w Gothenburgu, a od 1856 biskup lundzki. **Th.** należał do najznakomitszych kaznodziejów i mówców politycznych Szwecji. Od 1840 biorąc udział w sejmach krajowych, należał do stronnictwa postępowego i przyczynił się do podniesienia oświaty ludowej, oraz polepszenia zakładów naukowych. Spólnie z arcybiskupem Reuterdahlem wydawał czasopismo *Theologisk Quartalskrift* (1828—32 i 1836—40).

Thomas Ambroży, jeden z najznakomitszych kompozytorów francuskich, * 1811 w Metz, † 1896, zjednał sobie rozgłos operą komiczną „Cadi“ (1849), w duchu szkoły francuskiej napisaną. Poznanie utworów nowej szkoły niemieckiej, która na francuskich muzyków wpływ wywierała (Gounod, Berlioz), sprowadziło **T.** z pierwotnej drogi, najodpowiedniejszej jego talentowi. Owocami tego zwrotu są opery: „Hamlet“ (1868) i „Mignon“ (1866), które obiegły wprawdzie wszystkie europejskie sceny, lecz powodzenie swe zawdzięczają głównie szczęśliwej instrumentacji i wdzięcznej formie, nie zaś oryginalności pomysłów i melodji. Należał do tak zw. „dzieci cudownych:“ w 7 roku życia grał biegle na fortepjanie i skrzypcach, w 16-ym wstąpił do konserwatorjum paryskiego, następnie kształcił się w Rzymie. Nadto skomponował: „Karnawał wenecki“ (1887); „Gilles et Gillotin“ (1874); „Sen nocy letniej“; „Perraquier de la Regence“ (op. kom. 1838); i „Gipsy“ (1859, balet); „Le comte de Carmognola“ (op. 1841); „Psyche“ (1857) i in.

Thomas Jerzy Henryk, generał amerykański związkowy, * 1816 w hr. Southampton, w Wirgi-

'nji, † 1870. W r. 1840 należał do wyprawy na Indjan Florydy, a w wojnie przeciwko Meksykowi odznaczył się w bitwach pod Monteray i Buena-Vista, za co otrzymał stopień kapitana, a wkrótce majora. W r. 1855 walczył powtórnie z Indjanami w Texas. Po wybuchu wojny domowej dowodził pułkiem i r. 1861 wysłany jako brygadjer do Kentucky, zwyciężył Zollicofera pod Somerset. Mianowany generałem, brał udział 1863 w oblężeniu Corinthu. Później otrzymał dowództwo pierwszej dywizji i pod Wurfreesborough złożył dowody wysokich zdolności. Idąc w przedniej straży, przebył rzekę Elk i pod Chatanooga ocalił swem męstwem armję związkowych. Otrzymawszy po Rosenkranzu naczelne dowództwo (na czas niedługi), odznaczył się przy schyłku wojny zwycięstwem, odniesionem pod generałem Hood, tudzież w bitwach pod Nashville i Alabama.

Thomas Emanuel, patrjarcha katolików chaldejskich, * 1852 r., był najpierw arcybiskupem Sertu w Kurdystanie. W r. 1900 wybrany przez synod chaldejski pod prezydencją nuncjusza apostolskiego w Mezopotamie patrjarchą (po śmierci patr. Abdel Jezus Koyatu), otrzymał zatwierdzenie rządu tureckiego dopiero po dwóch latach.

Thomasa żelazo, żelazo otrzymywane metodą Thomasa z rud zawierających fosfor.

Thomasa żużle, ob. Nawóz.

Thomasius Krystjan, * 1655 w Lipsku, † 1728 (syn † 1684 rektora szkoły św. Tomasza, *Jakóba* **T.**), występował jako nauczyciel akademicki w Lipsku z wielką wolnomyślnością, lecz gdy to sprowadziło mu licznych nieprzyjaciół, udał się w r. 1690 do Halli, gdzie osobistemi staraniami swemi przyłożył się wiele do założenia tamecznego uniwersytetu, którego był dyrektorem. Obok zasług położonych na polu nauki prawa natury, wpłynął także przeważnie na zniesienie procesów, wytaczanych domniemanym czarownicom i na usunięcie okrutnych środków tortury.—Porów. Ludena „Christian Thomasius nach seinen Schicksalen und Schriften“ (Berlin, 1805).

Thomasius Krystjan.

Thomassin Franciszek Achilles, generał francuski, * 1828 w Metzu. Przez lat 22 służył w Algierze w r. 1870 był podpułkownikiem w 48 pułku linjowym. Pod Woerth wzięty był do niewoli, w r. 1884 został komendantem 4 korpusu w Le Mans, a 1889 generalnym inspektorem.

Thommen Achilles, inżynier, * 1832 w Bazylei, † 1893, studjował matematykę i nauki przyrodnicze w Bazylei, następnie inżynierję w Karlsruhe, budował drogi żelazne w Szwajcarji i Austrji, a 1861—67 jako inżynier naczelny przeprowadził drogę żelazną przez Brenner; 1867—70 był naczelnym inspektorem dróg żelaznych w Węgrzech, wreszcie osiadł w Wiedniu. W budowie dróg górskich prace jego stanowią epokę, a droga Brennerska stała się wzorem dla innych takich robót. Ogłosił: „Normalien für Unter, Ober und Hochbau,“ „Die Gotthardbahn“ (1877) i in.

Thompson Tomasz Perronet, generał i reformator angielski, * 1783 w Hull, † 1869 w Blackheath pod Londynem. Służył naprzód w marynarce; w r. 1803 przeszedł do służby wojskowej lądowej i odznaczył się w Hiszpanji w wojnie przeciw Francuzom; w latach 1835 — 37 i 1847 — 52 był członkiem parlamentu, w którym, chociaż tory, występował jako gorliwy promotor reform wszechstronnych. W tymże duchu działał już poprzednio na polu publicystyki i zyskał rozgłos wielki słynnym swym „Cornlaw catechism“ (1827). Z tego powodu niechętnie widziany u władzy, dopiero w r. 1854 otrzymał stopień generała. Od r. 1859 nie brał żadnego udziału w sprawach publicznych. Pisma swe wydał **Th.** p. t. „Miscellaneous works“ (6 t., Londyn 1842).

Thompson Henryk, lekarz, * 1820 w Framlingham w Suffolk, kształcił się w Londynie i został tam profesorem chirurgji. Ulepszył metody leczenia chorób pęcherza, udoskonalił zwłaszcza litotomję i litotrypsję. Ogłosił: „The diseas of the prostate“ (1861, 6 wyd. 1886), „Clinical lectures on diseases of the urinary organs“ (1884), „Modern cremation“ (1889) i in.

Thompson Silvanus Phillips, fizyk, * 1851 w York, kształcił się w szkole górniczej w Londynie, 1878 został profesorem fizyki w Brystolu, 1885 w Londynie i zarazem dyrektorem tamecznego kolegjum technicznego. Ogłosił: „Elementary lessons in electricity and magnetism“ (1883, 53 wyd. 1891), „Dynamo-electric machinery“ 1884, 5 wyd. 1895), „Polyphase electric currents and alternate-current motors“ (1895).

Thomsen Chrystjan Jürgensen, archeolog duński, *1788 r. Kopenhadze, † 1865, zajmował się handlem, przyczem gorliwie poświęcał się numizmatyce, archeologji i historji sztuki i zgromadził zbiór monet i starożytności; 1816 został sekretarzem komisji do zabezpieczenia starożytności i jednocześnie objął zarząd nad założonem świeżo muzeum starożytności północnych; 1832 został inspektorem galerji obrazów, 1847 przełożonym muzeum etnograficznego, wreszcie 1861 dyrektorem wszystkich zbiorów, ściągających się do starożytności północnych. Główną zasługą **T.** jest rozróżnienie czasów przedhistorycznych na wiek kamienny, bronzowy i żelazny.

Thomsen Juliusz, chemik, * 1826 w Kopenhadze, został tam docentem fizyki w szkole politechnicznej, 1866 profesorem chemji w uniwersytecie, 1883 dyrektorem szkoły technicznej. Od r. 1853 pracował nad zastosowaniem teorji mechanicznej ciepła do objawów chemicznych i znacznie się

przyczynił do rozwoju termochemji. Wprowadził też wyrób szkła kryolitowego i został dyrektorem kopalń kryolitu. Ogłosił „Thermochemische Untersuchungen“ (4 t., 1882—86).

Thomsen Wilhelm, lingwista duński, * 1842 w Kopenhadze, kształcił się tamże i za granicą, 1871 został profesorem w uniwersytecie kopenhaskim. Napisał: „Den gotiske Sprogklasses Indtlyd pa den finske“ (1869). W 1876 otrzymał zaproszenie do Oksfordu, gdzie miewał odczyty, które wydał p. t. „The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state“ (1877).

Thomsena choroba (*Myotonia congenita*), cierpienie polegające na skurczu mięśni przy wprowadzaniu ich w ruch po krótszej lub dłuższej bezczynności. Gdy chory chce raptem wstać, uczynić tego nie może wskutek skurczu mięśni udowych, które dopiero zwolna, po kilku lub kilkunastu sekundach, odzyskują swą zwykłą elastyczność; gdy ujmie coś w palce, nie zaraz może to z ręki wypuścić, gdyż palce odemknąć się nie dają. Cierpienie to po raz pierwszy opisał Thomsen, który widział je aż u 20 członków swej rodziny. Istota cierpienia dotąd nie została jeszcze dokładnie zbadaną, przebieg jest przewlekły, zupełne wyleczenie prawie nigdy nie następuje.

Thomson James, jeden z najsłynniejszych dydaktycznych poetów angielskich, * 1700 w Ednam w Szkocji, † 1748. Ukończywszy uniwersytet w Edymburgu, otrzymał urząd dworski w Londynie, podróżował z lordem Talbot po Europie i za jego staraniem otrzymał synekurę w Londynie, a po śmierci swego mecenasa takież miejsce na Antylach. **T.** wsławił się głównie jako autor poematu dydaktycznego „Seasons,“ t. j. Pory roku (Londyn, 1729). Mniejszej już wartości, lubo zalecający się wielu pięknościami, jest poemat alegoryczny „The castle of indolence.“ Z prac jego dramatycznych zasługuje na szczególną wzmiankę mała sztuczka „Alfred,“ w której zjawia się po raz pierwszy słynna angielska pieśń narodowa „Rule Britannia.“ Ogólny zbiór dzieł jego wyszedł w Edymburgu (4 t., 1768, 2 t., 1788 i 4 t., 1833 i 1874). Biografję **T.** napisał Murdoch (3 t., Londyn, 1803).

Thomson Tomasz, chemik angielski, * 1773 w Crieff w Szkocji, † 1852; kształcił się w Glazgowie i Edymburgu, w r. 1817 został profesorem chemji w Glazgowie. Ulepszył dmuchawkę, odkrył kilka minerałów, miał ważny udział w rozwoju teorji atomistycznej, wprowadził użycie symbolów. Z dzieł jego ważniejsze: „System of chemistry“ (4 t., 1802, 7 wyd., 1831); „Chemistry of organic bodies“ (2 t., 1838); „Outlines of mineralogy and geology“ (1836) i in.

Thomson Tomasz, podróżnik angielski, * 1817 w Glazgowie, † 1878; studjował medycynę i nauki przyrodnicze; w r. 1840 został lekarzem kompanji wschodnio-indyjskiej, 1847 był jednym z komisarzy do oznaczenia granicy między Kaszmirem a Tybetem, odbywał podróże po różnych okolicach Indji. W roku 1851 wrócił do Europy z bogatemi zbiorami, 1854—61 był dyrektorem ogrodu botanicznego i profesorem botaniki w Kalkucie. 1874 był sekretarzem wyprawy wysłanej na obserwację przejścia Wenery do Indji. Ogłosił: „Western Himalaya and Tibet“ (1852). Rozpoczętego dzieła „Flora of British India“ nie ukończył dla braku poparcia.

Thomson William, lord *Kelwin*, fizyk, * 1824 w Belfast, kształcił się w Glazgowie, gdzie ojciec jego był profesorem matematyki, następnie w Cambridge i w Paryżu w pracowni Regnaulta; 1846 r. został profesorem fizyki w Glazgowie. **T.** jest przeważnie teoretykiem, zarazem jednak jest dzielnym eksperymentatorem; mianowicie też jego elektrometry umożebniają dokładne mierzenie sił elektrycznych. Niemniej ważne są badania **T.** nad teorją mechaniczną ciepła i zastosowanie jej do innych działów fizyki. Rozwinął teorję mechaniczną elektrolizy, teorję prądów termoelektrycznych. Pod względem praktycznym ważne są wprowadzone przez niego ulepszenia w telegrafji podmorskiej (ob. Telegraf). Oprócz tego **T.** pracował nad kwestją postaci ziemi, oraz budowy jej wnętrza i in. W 1890 został prezydentem Royal-Society, 1892 r. otrzymał tytuł lorda Kelvin. Ogłosił: „Mathematical and physical papers“ (1882 — 84); „Treatise on natural philosophy“ (z Taitem 2 wyd., 1879—83); „Lectures and adresses“ (3 t., 1889—91). Liczne jego prace z dziedziny elektryczności zebrane zostały p. t.: „Reprint of papers on electricity and magnetism“ (1872—84). Od 1846 redaguje „Cambridge and Dublin Mathematical Journal.“ Por. Fitzgerald „Lord Kelvin, Professor of natural philosophy“ (1900).

Thomson James, fizyk, brat poprz., † 1892, był 1872 — 89 profesorem nauk inżynierskich w Glazgowie. Odkrył, że punkt krzepnięcia wody zniża się pod ciśnieniem i na tej zasadzie oparł teorję lodników. Przeprowadził też liczne badania elektryczne i in.

Thomson Karol Wyville, naturalista, * 1830 w Bonsyde w Linlithgowshire, † 1882; od r. 1845 studjował medycynę w Edymburgu, od 1850 rozpoczął wykłady botaniki w Aberdeen, gorliwie przytem zajmował się badaniami nad zwierzętami niższych organizmów i nad historją ich rozwoju; 1853 r. został profesorem nauk przyrodniczych w Cork, 1854 w Belfast. W tym czasie rozpoczął badania nad kopalnemi i żyjącemi liljowcami. Z jego podniety przedsięwziął rząd od 1868 kilka wypraw naukowych w celu zbadania głębin morskich, które wydały wielkie rezultaty dla geografji fizycznej i zoologji; 1870 r. został profesorem nauk przyrodniczych w Edymburgu. W r. 1872—75 kierował wyprawą naukową na okręcie „Challenger.“ Ogłosił: „The depths of the sea“ (2 wyd.,

1873); „The voyage of the Challenger, the Atlantic“ (1877).

Thomson James, poeta angielski, * 1834, † 1882 w Londynie. Ogłosił: „The city of Dreadful Night“ (2 wyd., 1888); „Vane's story. Weddah, and Omel-Bonain“ (1881); „Essays and phantasies“ (1881); „Shelley“ (1884); „A voice from the Nil“ (1884).

Thomson Cezar, skrzypek, * 1856, od r. 1886 był profesorem konserwatorjum w Londynie. Odbył wiele podróży koncertowych, grał także w Filharmonji warszawskiej. Jest najlepszym wykonawcą sztuk Paganiniego. Napisał kilka etiud na skrzypce: „Berceuse Scandinave,“ „Fantaisie hongroise“ etc.

Thomson Józef, podróżnik afrykański, * 1858 w Thornhill (Dumfriesshire w Szkocji), † 1895, udał się jako geolog z Keith Johnstonem do Afryki wschodniej, a po jego śmierci dowodził wyprawą do jezior Nyassa i Tanganjika. Następnie odbywał kilkakrotnie podróże po Afryce i opisał je w dziełach: „To the central African lakes and balk“ (3 wyd., 1881); „Through Massai Land“ (1885); „Travels in the Atlas and Southern Morocco“ (1890). Por. J. B. Thomson „Joseph T., African explorer“ (1896).

Thonet Michał, przemysłowiec, * 1796 w Boppard, † 1871. Z zawodu był stolarzem, w r. 1834 rozpoczął doświadczenia nad nadawaniem drzewu modrzewiowemu środkami mechanicznemi i chemicznemi wszelkich możliwych kształtów. W r. 1840 otrzymał pierwszy patent na wyrób mebli giętych, a przemysł ten rozwinął w Wiedniu pod opieką księcia Schwarzenberga. Przy śmierci posiadał 5 fabryk, dostarczających rocznie około 450,000 sztuk mebli.

Thonissen Jan Józef, ekonomista i prawnik belgijski, * 1817, † 1891; naprzód zajmował się adwokaturą, 1847 był profesorem prawa kryminalnego w katolickim uniwersytecie w Lowanjum, 1855 członkiem akademji w Brukseli, 1863 posłem do parlamentu. Napisał: „Le socialisme et ses promesses“ (1850); „Le socialisme dans le passé“ (1851); „La Belgique sans le règne de Leopold I“ (2 wyd., 1861); „De la prétendue nécessité de la peine de mort“ (1864); „Le droit pénal de la république Athénienne“ (1876) i in.

Thor, w mitologji germańsko-skandynawskiej bóg grzmotów, syn Odyna i Jördy (Erde, ziemia), po Odynie najpotężniejszy ze staro-skandynawskich bogów. Walki jego z olbrzymami posłużyły za treść do wielu podań mitologicznych. Sasi czcili go pod imieniem *Thunar* (w języku górno-niemieckim *Donar*). Od jego imienia pochodzi prawdopodobnie w języku niemieckim nazwa czwartego dnia w tygodniu czyli czwartku: *Donnerstag* (Thorstag). Por. Uhland „Der Mythus von Thor“ (Sztutgard, 1836).

Thora (hebr.), Mojżeszowa księga prawa, Pentateuch; *Sefer-Th.*, księga praw, nazywa się pisany zwój, z którego w synagodze odczytywane bywają rozdziały ksiąg Mojżesza.

Thoracopagus, potworki, bliźniaki zrosłe z sobą klatką piersiową od szyi do pępka.

Thoracostraca, *pancerzowce*, ob. Skorupiaki.

Thorbecke Jan Rudolf, mąż stanu niderlandzki, * 1796 w Zwolle, † 1872 w Haadze. Uzupełniwszy swe studja na uniwersytetach niemieckich, został 1825 profesorem umiejętności politycznych w Gandawie, a od 1830 wykładał w Lejdzie historję prawa rzymskiego, prawa handlowego i instytucji państwowych. Odczytami swemi utworzył **T.** osobną szkołę, która zasady mistrza dalej rozwijała i wprowadziła je w życie publiczne. W latach 1840 — 45 występował w izbach niderlandzkich za reformą ustawy zasadniczej; w roku 1849 utworzył gabinet, w którym został ministrem spraw wewnętrznych, ale już 1853 r. usunął się z tego stanowiska. Od 30 stycznia 1862 do marca 1866 znowu stał na czele gabinetu jako minister spraw zewnętrznych; 1866—68 kierował opozycją liberalną w sejmie, 1871 utworzył po raz trzeci gabinet, w którym objął ministerjum spraw wewnętrznych. Historja **T.** przez długi przeciąg czasu ściśle się wiąże z historją Niderlandów (ob.). Pisma **T.** są: „Bedenkingen aangaande het Regt an den Staat“ (Amsterdam, 1825) i „Historische Schetsen“ (Amsterdam, 1860, 2 wyd., 1872), zbiór ogłaszanych różnemi czasy rozpraw.

Thoreau Henryk Dawid, literat amerykański, * 1817 w Concord pod Bostonem, † 1862. Celował w opisach natury, którą odczuwał głęboko i opisywał oryginalnie; najcelniejsze z jego utworów są: „Walden or the life in the woods“ (1855); „Excursions in field and forsest“ wydał Emerson (1863); biogr. Sanborn (1882), Salt (1890).

Thoren, Otto von..., słynny malarz, * 1828 r. w Wiedniu, był 1846 oficerem, odbył kampanję węgierską 1848 r., poczem przez czas dłuższy przebywał w Wenecji; od 1857 poświęcił się wyłącznie malarstwu i przez lat kilka studjował w Brukseli; od r. 1860 osiadł w Wiedniu. Z prac jego celniejsze: „Portret cesarza Franciszka Józefa na koniu,“ „Śmierć Gustawa Adolfa,“ „W pobliżu wilka,“ „Woły węgierskie pędzone pod wiatr do domu,“ „Woły w pługu,“ „Oracze normandzcy“ i w. in.

Thorenburg, *Torda*, rumuńskie *Turda*, miasto stołeczne komitatu Tordańskiego w Siedmiogrodzie, nad rzeką Aranyos, zbudowane w dolinie otoczonej winnicami; posiada kilka kościołów, klasztor franciszkański, niższe gimnazjum, bogate kopalnie soli, wydające rocznie około 250,000 centnarów, przeszło 11,000 miesz.—*Tordański (Torda Aranyos) komitat*, położony jest w środku kraju, nad rz. Maroszą i dopływem jej Aranyos, otoczony komitatem Kolоskim, Dobockim, Czyckim, Maroskim, Kokelowskim i dolnym Białogrodzkim. Liczy on na przestrzeni 3,370 klm. kwadr. 151,000 miesz.

Thoresen Anna Magdalena, z domu Kragh, poetka duńska, * 1819 we Fredericji, wyszła za pastora norweskiego **T.**, przebywała w Bergen. Z prac jej, odznaczających się gruntowną znajomością obyczajów i zwyczajów ludu wiejskiego, oraz głęboką miłością narodu i dzikiej natury kraju, celniejsze: „Digte af en Dame“ (2 tomy, 1860); „Fortällinger“ (1863); „Signes Historie“ (1864); „Lolen i Siljedalen“ (1868); „Billeder fra Vystkysten of Norge“ (1872); „Nyere Fortällinger“ (1873); „Livsbilleder“ (1877); „Inden Döre“ (1877); „Kristoffer Valkendorf og Hanseaterne“ (1878); „En opgaaende sol“ (1882).

Thorkelin Grim Johnsen, uczony Islandczyk, * 1752 na wyspie Islandji, tajny archiwarjusz i radca konferencji w Kopenhadze, † 1829. Zasłużył się wydaniem wielu pomników języka i literatury islandzkiej. Ogłosił także „Diplomatarium Arna-Magnaeanum“ (2 t., Kopenhaga, 1786).

Thorlacius Skule Thordsen, jeden z najgruntowniejszych badaczów starożytności skandynawskich, * 1741 na wyspie Islandji, † 1815 jako rektor emeryt gimnazjum w Kopenhadze. Z prac jego wymieniamy najgłówniejszą: „Antiquitatum borealium observationes miscellaneae“ (Kopenhaga, 1778—99).

Thorlacius Börge, syn poprzedn., * 1775 r., radca stanu i profesor w Kopenhadze, † 1829, zasłużył się nietylko na polu archeologji północnej, ale także jako filolog klasyczny.

Thornbury Jerzy Walter, poeta i pisarz angielski, * 1828 w Londynie, † 1876; na pole literackie wystąpił 1845 w *Bristol Journal*, poczem przeważnie pomieszczał swe prace w *Athenaeum*. Wysoki talent okazał w zbiorach poezji: „Songs of Cavaliers and Roundheads“ (nowe wyd., 1860); „Two centuries of song“ (1867); „Historical and legendary ballads and songs“ (1875); nadto odznaczył się siłą przedstawienia i wyborną charakterystyką w romansach; „Every man his own trumpeter“ (3 t., 1858); „Ice bound“ (3 t., 1861); „True as steel“ (3 t., 1863); „Wildfire“ (3 t., 1864); „Tales for the marines“ (1865); „Haunted London“ (1865); „Greatheart“ (3 t., 1866); „The vicar's courtship“ (3 t., 1869) i „Old stories retold“ (1869). Nadto wydał: „Lays and legends of the New World“ (1851); „Shakspeare's England during the reign of Elizabeth“ (2 t., 1856); „Art and nature at home and abroad“ (2 t., 1856); „British artists from Hogarth to Turner“ (2 t., 1861); „Life of J. M. Turner“ (2 t., 1861); „Life in Spain“ (2 t., 1859); „Turkish life and character“ (2 t., 1860) „Tour round England“ (2 t., 1870); „Old and new London“ (2 t., 1873—4) i in.

Thornycroft Hamo, rzeźbiarz angielski, * roku 1850 w Londynie, syn rzeźbiarza Tomasza **T.**, wykonał wiele rzeźb rodzajowych i realistycznych. Wykonał pomnik narodowy generała Gordona, biusty w opactwie Westminsteru.

Thorpe Benjamin, filolog angielski, * 1782, † 1870; znany jest głównie jako wydawca i tłómacz wielu szacownych pomników języka anglosaksońskiego, jak np. „Codex Exoniensis“ (Londyn, 1842); „Analecta Anglo-Saxonica“ (n. ed., tamże, 1868); „Ancient laws and institutes of England, with a compendious glossary etc.“ (2 t., tamże, 1840); „Anglosaxon Chronicle“ (2 t., tamże, 1861) i t. d. Ogłosił także „Northern mythology“ (3 t., tamże, 1852).

Thorpe Tomasz, literat amerykański, * 1815 w Westfield w Massachusetts. Pierwotnie poświęcał się malarstwu, potem powieściopisarstwu. Zbiór swoich powieści wydał p. t. „The hise of the Beehunter“, t. j. „Ul pszczelarza“ (New York, 1854). Wszystkie jego utwory odznaczają się miejscową barwą, prawdą i żywem obrazowaniem.

Thorsöe Aleksander, historyk duński, * 1840 w Heils, napisał: „Historję polityczną państwa Duńskiego od 1800 do 1814“ (Kopenhaga, 1873); „Historję państwa Duńskiego 1814—40“; „Historję panowania króla Fryderyka VII“ (1884—89, 2 t.) i in.

Thorwaldsen Albert Bertel, t. j. Bartłomiej, słynny rzeźbiarz duński, * 1770 na morzu między Islandją a Kopenhagą, † 1844 r. w Kopenhadze. Ojciec jego był Islandczykiem, a matka pochodziła z Jutlandji. Kształcił się w akademji sztuk pięknych od 11 r. życia i otrzymawszy 3 nagrody (1789—1793), pozyskał opiekuna w osobie hr. Reventlow, tak, że już 1796 udał się do Rzymu, gdzie równocześnie mieszkali Canova i Carstens. Prace tego ostatniego wywarły na **T.** wpływ głęboki. Już **T.** miał wracać do kraju, gdy bogaty Anglik T. Hope, zakupiwszy statuę Jazona, umożliwił (1799) artyście dalszy pobyt w Rzymie i tem wpłynął znakomicie na jego karjerę. Otrzymywał odtąd **T.** mnóstwo obstalunków i wykonał między innemi: „Pochód tryumfalny Aleksandra“, płaskorzeźbę „Pryjam i Achilles“ (1815), „Noc“, „Dzień“ i pomnik dla Luzerny na cześć poległych 1792 przy obronie Tuilerjów wojowników. Opromieniony sławą wrócił **T.** do Kopenhagi 1819 r., gdzie wykonał kilka pięknych ozdób do jednego z kościołów miejscowych. W 1820 wybrał się do Rzymu; podczas podróży bawił czas jakiś w Berlinie, Dreźnie, Wrocławiu, Warszawie (gdzie otrzymał zamówienia na pomniki dla ks. Józ. Poniatowskiego i dla Kopernika i potem je wykonał), Krakowie (gdzie zobowiązał się wykonać pomnik dla generała Artura Potockiego), Opawie i Wiedniu. W Rzymie znowu rozwinął znakomitą działalność artystyczną, wykończył wszystkie obsta-

Thorwaldsen Albert.

lunki z czasu podróży i między innemi zrobił także pomnik dla Piusa VII. Następnie przebywał w Monachjum, skąd 1838 udał się do Kopenhagi i tu (wyjąwszy jeno krótką wycieczkę do Rzymu) stale już mieszkał do śmierci i pracował nad wzniesieniem muzeum dla prac swoich. Z innych dzieł **T.** wymieniamy jeszcze: statuę Gutenberga i kolosalny posąg elektora Maksymiljana I w Monachjum. Oprócz tego wykonał **T.** około 200 płaskorzeźb, 100 biustów, 15 statui portretowych, 60 statui z mitów greckich i objawienia chrześcijańskiego, 10 nagrobków. **T.** był zarówno wielki jako człowiek i jako artysta. Dla sztuki **T.** położył niepożytą zasługę szczególnie przez to, że ducha plastyki starożytnej wprowadził do rzeźbiarstwa nowoczesnego. **T.** nie był żonaty i zostawił tylko córkę naturalną; wszystkie swe skarby artystyczne przekazał na własność państwu, z warunkiem, aby dla ich przechowywania zbudowano gmach osobny. Muzeum to zostało otwarte 1846. Katalog jego sporządził Müller (5 sekcji, Kopenhaga, 1849—51), a zaś zbiór litografji (120) wszystkich dzieł **T.** dał Holst w „Musée Thorwaldsen“ (Kopenhaga, 1851). Por. Thiele'go „Leben und Werke Thorwaldsen's“ (2 t., Lipsk, 1832—34, ze 180 miedziorytami); tegoż „Thorwaldsen's Ungdamshistorie“ (Kopenhadze, 1851); E. Plon „T., sein Leben und seine Werke“ (1875).

Thoth, bożek egipski, którego Grecy uważali za jednego ze swoim Hermesem. Wyobrażano go z głową Ibisa i uważano za bóstwo nauki i kunsztów, a mianowicie poczytywano go za boskiego autora świętych ksiąg Egipcjan, zwanych księgami Hermesa. Hieroglificzny przydomek **T.** jest „dwakroć wielki“, a w napisach późniejszych „trzykroć wielki“ (trismegistos), ob. Hermes-Trismegistos.

Thou, Jakób August de..., po łacinie *Thuanus*, historyk i mąż stanu francuski, * 1553 w Paryżu, † 1617. Używany przez Henryka III do wielu ważnych misji, został 1584 referendarzem stanu; po zamordowaniu Gwizjuszów (ob.) 1788 doprowadził do skutku sojusz Henryka III z Henrykiem Nawarskim (późniejszy Henryk IV), a po śmierci Henryka III oddał się na usługi Henryka IV, zyskał jego zaufanie, został 1594 wiceprezydentem parlamentu, a po zgonie Henryka IV dyrektorem finansów. Pozostawił sławne dzieło historyczne: „Historia sui temporis“, podzielone na 138 ksiąg, z których 18 ksiąg wydał sam **T.** 1604 (2 ed. do ks. 1606); zmieniwszy tekst pierwotny z powodu cenzury papieskiej ogłosił 80 ks. 1614 (nowa ed. Dupuy'a i Mik. Rigaulta 1620). Pierwotny tekst p. t. „Thuanus restitutus“ wyszedł potem w Amsterdamie. Rigault zaś z materjałów **T.** dokończył tę pracę i wydał ją całkowicie z tekstem pierwotnym w Londynie (7 t., 1733; przekład francuski 1734). Jest to nieoszacowany materjał do historji tamtych czasów, mianowicie do spraw religijnych. Oprócz tego napisał **T.** własną biografję, dokończoną i wydaną przez Rigaulta p. t. „Thuani commentarius de vita sua libri VI“ (Orleans, 1620). Pisał on też piękne wiersze w języku łacińskim. Por. Charlesa „Discours sur la vie et les oeuvres de J. A. de Thou“ (Paryż, 1824); Düntzera „De Thu's Leben, Schriften und histor. Kunst“ (Darmsztad, 1837).

Thou, Franciszek August de..., syn poprzedniego, * 1607 w Paryżu, radca parlamentu i wielki mistrz bibljoteki, obwiniony o udział w spisku Cinq-Marsa (ob.), został ścięty 12 września 1642.

Thouar Piotr, zasłużony pisarz włoski, * 1809 we Florencji, † 1861; początkowo korektor w drukarni, założył 1831 czasopismo *Il nipote di Sesto Cajo Baccelli*, poczem był spółpracownikiem czasopisma *La guida dell'educatore*, po którego upadku począł wydawać pismo *Giornaletto del popolo*, zmienione później w *Lettura di famiglia;* od 1860 przełożony szkoły miejskiej we Florencji. **T.** odznaczył się zwłaszcza jako pisarz dla młodzieży i ludu; z prac jego celniejsze: „Saggio di racconti etc.“ (2 t. wyd., 1850); „Racconti dei fanciulli“ (5 wyd., 1861); „Racconti dei giovinetti“ (1860); „Nuovi racconti per la gioventù“ (3 wyd.); „Racconti popolari“ (nowe wyd., 1861); „La famiglia e la patria“ (1848) i in.

Thouvenel Edward Antoni, mąż stanu francuski, * 1818 w Verdun, † 1866. Od r. 1846 sprawując rozmaite poselstwa, objął 2 grudnia 1851 (po zamachu stanu) kierunek spraw zagranicznych, a 1855 był wysłany jako poseł nadzwyczajny do Konstantynopola, gdzie okazał się nadzwyczaj czynnym. Mianowany 1859 senatorem, był od stycznia 1860 do 15 października 1862 ponownie ministrem spraw zagranicznych. Ogłosił drukiem: „La Hongrie et la Valachie, souvenirs de voyages et notices historiques“ (Paryż. 1840).

Thudichum Fryderyk Wolfgang Karol, uczony prawnik niemiecki, * 1831 w Büdingen w Heskiem, studjował od 1849—82 w Giessen, od 1858 docent tamże, został 1862 profesorem w Tübingen. Wydał: „Die Gau- und Markverfassung in Deutschland“ (1860); „Der altdeutsche Staat“ (1862); „Rechtsgeschichte der Wetterau“ (t. 1, 1367—1885, t. 2); „Das Verfassungsrecht des Norddeutschen Bundes und des Deutschen Zollvereins“ (2 cz., 1869—70); „Deutsches Kirchenrecht des 19 Jahr.“ (2 t., 1877—78); „Bismarks parlamentarische Kämpfe nad Siege“ (1887).

Thugut Franciszek Marja, baron von..., mąż stanu austrjacki, * 1739 w Linz, † 1818 w Wiedniu. Syn ubogiego szypra, wszedł 1752 do akademji języków wschodnich w Wiedniu, został 1757 tłómaczem, 1769 austrjackim sprawującym interesa przy Wysokiej Porcie, 1771 rzeczywistym internuncjuszem i pełnomocnym ministrem tamże, a 1772 wyniesiony do godności barona. Jako dyplomata oddawał nader ważne usługi swemu rządowi do 1791; następnie był dyrektorem kancela-

rji państwa, a w 1794 zostawszy ministrem spraw zagranicznych, kierował do 1800 całą polityką Austrji przeciwko Francji. Potem usunął się zupełnie od spraw publicznych.

Thule, (grec. *Thyle*), u starożytnych bajeczna wyspa, leżąca gdzieś na ostatnim północnym krańcu ziemi. Nazwa ta oznacza prawdopodobnie wyspy Szetlandzkie lub Islandję. Por. Redsloba „Thule. Die phöniz. Handelswege nach dem Norden etc.“ (Lipsk, 1855); Zieglera „Die Reise des Pytheas nach Thule“ (Drezno, 1861).

Thullie Tadeusz Prawdzic, sekretarz Stanisława Augusta, nobilitowany 1767, † 1843 we Lwowie, mając 102 lata wieku. — Syn jego *Wincenty Thullie*, * 1789 we Lwowie, † 1868 tamże, znany jest z wielu prac literackich wierszem i prozą, z których wszakże tylko utwory dramatyczne przerabiane, tłómaczone z obcych języków i oryginalne wyższą odznaczają się wartością, one bowiem przyczyniły się głównie do odrodzenia sceny lwowskiej, która zostawała zbyt długo pod wpływem lichych farsfrancuskich. Takich sztuk **T.** jest około dwudziestu.

Thullie Maksymiljan, inżynier, * 1853 r. we Lwowie, kształcił się w instytucie politechnicznym tamże i został profesorem mechaniki budowniczej i teorji mostów w tymże instytucie. Ogłosił: „Szkice teorji mostów łukowych“ (Warszawa, 1882); „Podręcznik statyki budowli“ (Lwów, 1886, 2 wyd., Lwów, 1897); „Podręcznik teorji mostów dla inżynierów i słuchaczów szkół politechnicznych“ (Lwów, 1890); „Mosty drewniane“ (Lwów, 1895 z atlasem).

Thumann Paweł, malarz, * 1834 w Łużycach, kształcił się w Berlinie, Dreźnie i Weimarze, od 1875—87 był profesorem akademji sztuk pięknych w Berlinie. Wykonywał obrazy rodzajowe z życia rodzinnego, i ilustracje do dzieł poetycznych, zwłaszcza Roberta Hamerlinga.

Thun, miasto w uroczem położeniu w szwajcarskim kantonie Bern, przy wyjściu rzeki Aar z jeziora *Thun*, zwanego także *Wendelsee*, ma 5,600 miesz. W **T.** znajduje się związkowa szkoła wojskowa i największy arsenał Szwajcarji.

Thun i *Hohenstein*, starożytny ród szlachecki, następnie baronowski, obecnie hrabiowski, osiadły w Tyrolu i Czechach. Za kolebkę rodu tego uważać trzeba osadę parafjalną Vigo w południowym Tyrolu, gdzie dyplomaty wymieniają już przed XIII w. gród *Ton, Toni, Tono*, będący od początku XI w. lennym biskupów trydenckich. Od XIV w. ród ten występuje w Austrji, gdzie 1539 wyniesiony został do godności baronowskiej, a 1629 r. w osobie Krzysztofa Szymona **Th.**, który w latach 1623—28 nabył rozległe dobra w Czechach, do godności hrabiów państwa Rzymskiego. Właściwym praojcem rodu tego był *Antoni* **Th.**, zwany *Potens*, † 1522 r., którego synowie *Łukasz*, *Jakób* i *Cyprjan*, dali początek trzem linjom: *Castell-Thun*, *Castell-Caldes* i *Castell-Brughier*; z tych linja średnia, Castell-Caldes, wygasła 1633 w osobie *Jana Arbogasta I.* Linja Castell-Thun, czyli młodsza, reprezentowana była przez *hr. Macieja Franciszka*, * 1812 r., konserwatora pamiątek architektonicznych w okręgu trydenckim i radcę magistratu w Trydencie. Linja Castell-Brughier, czyli starsza, w osobach wnuków założyciela, *Jerzego Zygmunta* (1573—1651), *Jana Cyprjana* (1569 — 1631), rozpadła się na dwie nowe linje: tyrolską i czeską. Z tych pierwsza rozdzieliła się później na dwie gałęzie, z których młodsza założona przez *Krzysztota Antoniego Szymona* (1635—1712) i dzierżąca Caldes w Południowym Tyrolu, wygasła 1848 w osobie *Aleksandra*. Starsza natomiast, założona przez *Alfonsa Franciszka* (1625—1688), była reprezentowaną przez *Franciszka Maryę* (* 1835) i *Emanuela* (* 1836). Linja czeska fidei-kommisem z 5 stycznia 1671 r. podzieliła się na trzy majoraty: 1) klaszterecki, obejmujący dobra Klaszterze, Pietipsi, Beneszew, Żehuszyce i Markwartice (2,7 m. kw.), założony przez *Michała Oswalda* (1631—1694), posiadany później przez *Oswalda* (* 1817). Z gałęzi tej odznaczył się *Józef Maciej*, * 1794, † 1868; po wystąpieniu z wojska, zajmował się zarządem obszernych swych majętności, wspierając zarazem wszelkie przedsięwzięcia, mające na celu korzyść kraju. Nadto czynny brał udział w rozprawach sejmowych i zajmował się literaturą; wydał przekład *Rękopisu Królodworskiego* na język czeski (1845) i broszury „Der Slavismus in Böhmen“ (1845). 2) Majorat dzieczyński (5,2 mil kw.), założony przez *Maksymiljana* (1638—1701), po śmierci *Franciszka Antoniego* (* 1786 w Presburgu, † 1873 w Dieczynie), był w posiadaniu syna jego *Fryderyka* (* 1810), poprzednio posła w Sztokholmie (1848), w Monachjum (1849), prezesa bundestagu frankfurckiego (1850), posła w Berlinie (1852—4) i w końcu posła w Petersburgu (1859—63). Trzecim synem Franciszka Antoniego był hr. *Leon Leopold Thun*, mąż stanu austrjacki, * 1811 w Dieczynie, † 1888 roku. Po ukończeniu z braćmi studjów prawnych w Pradze, odbył podróż po Anglji, Francji i północnych Włoszech. 1835 wstąpił do służby publicznej przy praskim sądzie kryminalnym; 1842 przeszedł do służby administracyjnej. 1846 znajdował się przy osobie hr. Rudolfa Stadiona, wysłanego po stłumieniu rozruchów galicyjskich, dla uregulowania tamtejszych stosunków. 1847 mianowany został radcą gubernjalnym we Lwowie; w kwietniu 1848 został prezydentem gubernjalnym w Pradze, na stanowisku tem pozostał do lipca t. r., poczem 1849 był mianowany ministrem wyznań i oświaty. Na stanowisku tem, mimo licznych przeszkód, przeprowadził wiele ważnych reform w wychowaniu publicznem. Jako gorliwy katolik przyczynił się nadto do zawarcia konkordatu. Po wydaniu dyplomu Październikowego 1860 złożywszy tekę ministerjalną, wziął czynny udział w życiu politycznem narodu czeskiego. Miano-

wany członkiem izby panów w radzie państwa, wybrany zarazem do sejmu czeskiego, został jednym z najgorliwszych obrońców praw korony czeskiej, odznaczając się zarazem przekonywającą wymową. Przy wyborach r. 1867 przepadł hr. Leon z całą historyczną szlachtą czeską. Również czynnym jak na polu politycznem był i na polu literackiem. Oprócz licznych artykułów dziennikarskich, wydał: „Nothwendigkeit der moralischen Reform der Gefängnisse“ (1836); „Ueber den gegenwärtigen Zustand der böhmischen Literatur“ (1842); „Die Stellung der Slowaken in Ungarn“ (1843); „Uwahy o nyniejszich pomierech, hledic zvlasztie k Czecham“ (1849), „Die parlamentarische Regierungsform“ (1863); „Der staatsrechtliche Zwiespalt Oesterreich“ (1867); „Die Schule in ihren Beziehungen zur Kirche, zum Staate und Freiheit“ (1869) i in. 3) Majorat choltický (3,7 m. kw.), założony przez *Romedjusza Konstantego* (1741—1700), posiadał hr. *Teodor Thun* (* 1815). *Gwido Thun*, polityk austrjacki, * 1823, 1859 był posłem w Hadze, 1863 w Petersburgu, 1865—66 przy dworze meksykańskim, 1866-67 przy miastach hanzeatyckich, 1867—70 przedstawicielem szlachty czeskiej w sejmie czeskim i radzie państwa, w 1872 został członkiem izby panów.

Thun Franciszek Antoni, hr. syn Fryderyka, polityk austrjacki, * 1847 w Czechach, studjował prawo w Wiedniu, w 1879 wybrany był posłem do rady państwa, gdzie należał do klubu czeskiego. Po śmierci ojca został 1881 członkiem izby panów. Jako poseł na sejm czeski 1883 domagał się koronacji cesarza na króla czeskiego, czem zyskał popularność, lecz zostawszy 1889 namiestnikiem Czech, usiłował pogodzić dążności czeskie z polityką Niemców, a w 1893 ogłosił w Czechach stan oblężenia. Z objęciem rządów przez Badeniego 1896, podał się do dymisji, a po ustąpieniu Gautscha spraw został 1898 prezesem gabinetu i ministrem wewnętrznych. Przeprowadził wprawdzie nową umowę z Węgrami, ale nie mógł przełamać obstrukcji niemieckiej w parlamencie wiedeńskim i ogłosił wskutek tego kilka praw na zasadzie § 14 konstytucji bez udziału parlamentu ustąpił w r. 1899 w październiku. Po nim ster gabinetu objął Körbe.

Thunberg Karol Piotr, botanik i zoolog, * 1743 w Jonköping, † 1822, kształcił się w Upsali, 1772—75 jako lekarz holenderskiej kompanji wsch.-indyjskiej przebywał w Ziemi Przylądkowej, 1775—78 odbywał podróże po Batawji i Japonji, 1781 został profesorem botaniki w Upsali. Ogłosił: „Flora japonica“ (1784), „Flora Capensis“ (5 t. 1818—20) i in.

Thungen Mikołaj, obrany był przez kapitułę po śmierci Pawła Legendorfa biskupem warmińskim, lecz Kazimierz IV Jagielończyk, obawiając się, by **Th.** nie został narzędziem Krzyżaków, przeznaczył na to biskupstwo Wincentego Kiełbasę, biskupa chełmińskiego i administratora pomezańskiego. Gdy atoli **Th.** zatwierdzony został bulą papieską 1468, a Wincentemu klątwą zagrożono, wywiązała się stąd drażliwa sprawa, znana pod nazwą wojny księży (Pfaffenkrieg), w której **Th.**, wspierany przez Krzyżaków, zająwszy całą Warmję, poddał się Maciejowi, królowi węgierskiemu. Wskutek tego król wysłał na wielkorządcę pruskiego Zbigniewa Oleśnickiego, podówczas biskupa wrocławskiego, a przeciw **Th.** i Krzyżakom Jana Białego i Żeleźnikowskiego, którzy Warmję odzyskali i wojska krzyżackie rozproszyli. W r. 1479 **Th.** upokorzył się i złożył hołd królowi w Piotrkowie. Niezadługo jednak potem umarł, a kapituła warmińska wybrała na jego miejsce Łukasza Wesselrodta, Toruńczyka.

Thur, 1) Rzeka w Alzacji Górnej, wypływa z Wogezów, jedną odnogą wpada do rzeki Ill pod Ensisheim, drugą pod Kolmarem; długość jej wynosi 86 klm. 2) Lewy dopływ Renu w Szwajcarji, 122 klm. długi, wpada do Renu pod Andelfingen.

Thureau-Dangin Paweł, historyk francuski, * 1837 w Paryżu, był audytorem rady stanu, następnie współpracownikiem dziennika *Le Français*. Napisał: „Royalistes et républicains“ (Paryż, 2 wyd., 1888); „Le parti libéral sans la Restauration“ (2 wyd., 1888); „Histoire de la monarchie de juillet“ (1884—89, t. 3; 2 wyd., 1888).

Thürheim, Józef Andrzej, hr. historyk, * 1827 na zamku Esserding (Austrja górna), 1844—1857 oficer. Napisał: „Die Reiterregimenter der k. k. oesterreich Armee“ (2 wyd., 1866, t., 3) i biografję feldmarszałków: Karola Józefa, ks. de Ligne (1877), hr. Abensperga i Trauna (1877), hr. Khevenhüllera Frankenburga (1878), Rüdigera von Starhemberg (1882) i in.

Thurn, Henryk Maciej, hr. sprawca i dusza powstania 1618—20, * 1580, † 1640 pochodził ze starożytnego rodu hr. **Th.**, mianowicie z linji **Th.**-Valsassina-Como-Vercelli, i był synem hr. Franciszka, który za zasługi wojenne, położone w walce przeciwko Turkom na Węgrzech, otrzymał majątki w Czechach i na Morawji. Po śmierci ojca, który odumarł go w młodości, wychowany był przez stryja swego, Jana Ambrożego, gorliwego katolika. W młodości służył wojskowo, następnie osiadł w Czechach. Na sejmie 1609 należał do najcelniejszych członków opozycji i mianowany był dowódcą wojska czeskiego, z którem miał zmusić cesarza do ustępstw. Od tej chwili był **Th.** uważany za naczelnika wojskowego stronnictwa protestanckiego. W walce Rudolfa II z Matjaszem stanął **Th.** po stronie ostatniego i pomógł mu do osiągnięcia tronu czeskiego. 1617 r. sprzeciwiał się przyjęciu Ferdynanda II za króla czeskiego. Gdy jednak przemogło stronnictwo katolickie, **Th.** przywiódł stronnictwo protestanckie do oporu i 1618 dał hasło do wyrzucenia oknem namiestników królewskich, czem rozpoczęła się rewolucja. **Th.**, postawiony na czele wojska, rozbił Dampier-

ra, następnie dał odsiecz Indrzychowemu Hradcowi, oblężonemu przez Buquoja, poczem w czerwcu 1619 przez 14 dni oblegał cesarza w Wiedniu. Wsparty posiłkami Bethlen-Gabora, stoczył w listopadzie t. r. bitwę pod Wiedniem. 1620 **Th.**, odsunięty od naczelnego dowództwa nad wojskiem czeskiem, naprawiał błędy nowych wodzów, Hohenlohego i Anhalta. Po bitwie Białogórskiej towarzyszył **Th.** Fryderykowi do Śląska, poczem udał się do Bethlen-Gabora, następnie zaś do Carogrodu, zamierzając uzyskać od sułtana pomoc przeciwko Ferdynandowi. W latach 1624—28 służył rzeczypospolitej Weneckiej, później zaś ofiarował swe usługi Gustawowi Adolfowi. Po bitwie pod Lützen otrzymał dowództwo nad oddziałem wojska szwedzkiego, z którym udał się do Śląska, gdzie pod Stinawą (Steinau), otoczony przez Waldsztejna, zmuszony był się poddać (1633) pod warunkiem, że razem z oficerami będzie miał zapewnioną wolność.

Thurn i Taxis (franc. *de la Tour et Taxis*, włosk. *della Torre et Tassis*), bardzo rozgałęziony ród szlachecki, książęcy, wywodzi swe pochodzenie z domu medjolańskiego *della Torre*, panującego w Medjolanie (1259 — 1312). Wygnany przez Viscontich, jeden z tego rodu, *Lamoral I*, osiadł 1313 pod Bergamo u stóp góry Tasso i z tego powodu przezwał się *del Tasso*, później *de Tassi* (Taxis). Prawnuk jego, *Roger I de Thurn*, wszedł do służby cesarskiej, urządził 1516 r. pierwszą pocztę między Wiedniem a Brukselą i zapewnił przez to swemu domowi wielkie znaczenie i bogactwa. W nagrodę za to rodzina jego uzyskała tytuł i urząd dziedzicznego generalnego pocztmistrzostwa w Cesarstwie i Niderlandach hiszpańskich, w r. 1621 godność hrabiowską, a 1686 r. godność książęcą. Jeden z jego potomków, ks. *Karol Anzelm* (* 1733, † 1805), z zakupionych przez się posiadłości Friedberg, Scheer, Dürmentingen i Bussen utworzył 1786 udzielne, uksiążęcone hrabstwo. W nagrodę za utratę zarządu poczt w Niderlandach austrjackich na lewym brzegu Renu, otrzymał dom **Th. i T.** miasto Buchau, opactwa Marchthal i Neresheim, oraz kilka innych posiadłości, ze strony Prus zaś, 1819, dostał w indemnizacji położone w Poznańskiem księstwo Krotoszyńskie, a 1867 za całkowite zrzeczenie się zarządu poczt 3 miljony talarów. Wszystkie posiadłości tego domu, znajdujące się w Czechach, Tyrolu, Bawarji, Wirtembergji i Prusiech, wynoszą przeszło 34½ mil kw. Następnym ich posiadaczem był książę *Maksymiljan, Marja Karol Józef Gabrjel Lamoral* († 1831). — Młodsza linja książęca domu **Th.** i **T.** pochodzi od ks. *Maksymiljana Józefa*, syna Aleksandra Franciszka, a brata Karola Anzelma, (* 1769), który wstąpił do wojska austrjackiego, ożenił się z Eleonorą ks. z Lobkowic i odziedziczył po Józefie ks. Fürstenberg dobra doubrawickie i louczyńskie, które przeszły na najstarszego jego syna, *Karola Anzelma* († 1844). Pozostawił on trzy córki i trzech synów, z których ks. *Hugo Maksymiljan* (* 1817) objął w posiadanie dobra doubrawickie; pracował on gorliwie nad rozwojem i postępem gospodarstwa oraz przemysłu krajowego. Początkowo stronnik programu wyższej szlachty czeskiej, skłaniającej się do centralizacji, po upadku gabinetu Schmerlinga, przechylił się stanowczo do programu t. zw. szlachty historycznej, a tem samem do federalistów.—Najmłodszy syn *Karola Anzelma*, ks. *Rudolf Hugo Maksymiljan*, * 1833, studjował prawo w Pradze. Przylgnąwszy do języka i narodowości czeskiej, był jednym z najgorliwszych obrońców prawa narodu czeskiego za rządów Schmerlinga, za co sądownie ścigany, był przez czas jakiś więziony. Należał do zakładania rozmaitych towarzystw; wystąpił także jako pisarz czeski w artykułach pisanych do czasopisma *Pravnik*.

Thurocz, komitat węgierski, ob. Turczański komitat.

Thurot Franciszek Karol Eugenjusz, filolog, * 1823 w Paryżu, † 1882 tamże, gdzie był dyrektorem studjów łacińskich przy „Ecole pratique des Hautes-Etudes.“ Położył wielkie zasługi przez zaprowadzenie ściśle filologicznej metody we Francji, oraz przez swe studja nad Arystotelesem i jego komentatorami (wydanie Aleksandra Aphrodisiensis w „Aristoteles dependibus et sensibilibus“ (1875) i historję studjów gramatycznych w wiekach średnich: „Extraits de divers manuscrits latins, pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen-âge“ (1861).

Thurskie Alpy *(Thuralpen)*, ob. Alpy.

Thylacinus, *wilk workowaty*, rodzaj zwierząt workowatych z rodziny niełazów, przeszło na 1 m. długi, jest uderzająco podobny do dzikiego psa, szarobrunatny, na grzbiecie prążkowany, żyje

Thylacinus.

w Tasmanji. Dnie przepędza w jaskiniach, w nocy wychodzi na żer, przyczem okazuje wielką siłę i śmiałość; pożera wszystko, co może pochwycić, i sprawia tyle szkód, jak wilk.

Thymelaeae, ob. Tymiałkowe.

Thymele, w teatrze greckim w pośrodku orkiestry stojący ołtarz Djonizjosa.

Thymus, *gruczoł piersiowy, grasica*, gruczoł naczyniowy, istniejący tylko w pierwszym okresie życia, najwyższego rozwoju dosięga przy koń-

eu pierwszego roku życia, odtąd stopniowo się zmniejsza, aż do zupełnego zaniku; właściwa czynność tego gruczołu nie jest jeszcze dokładnie wyjaśniona; prawdopodobnie bierze on udział u dzieci w wytwarzaniu krwi. Tętnice grasicy pochodzą z tętnicy podobojczykowej szyjowej, żyły wpadają do żyły bezimiennej lewej, nerwy pochodzą od nerwu błędnego i współczulnego. W okresie dojrzałości grasica zamieniona jest w tkankę, nie mającą już żadnego podobieństwa do pierwotnego gruczołu; jest to tkanka łączna i zanikły tłuszcz.

Thymus, ob. Tymian.

Thynnus, ryba, ob. Tuńczyk.

Thyreoidea glandula, ob. Tarczowy gruczoł.

Thyrsus, ob. Tyrsus.

Thysanura, ob. Skoczogony.

Ti..., wyrazy, zaczynające od tej zgłoski, tu nie zamieszczone, ob. pod *Ty*.....

Ti, korzeń, ob. Cordyline.

Tiara, *Tyjara*, pierwotnie nakrycie głowy staroperskich królów, dziś troista korona papieża, symbol troistej władzy papieży nad duszami; na ziemi, w czyścu i w niebie.

Tibbu *(Tebu)*, naród zamieszkujący oazy południowo-wschodniej części Sahary, Nachtigall zalicza ich do Berberów; dzielą się na dwie grupy *Teda* czyli *Tudu* i *Daza* czyli *Koran*. Przemysł ich ograniczа na garbowaniu skór i wyplataniu mat z włókien palmowych. Państwa nie tworzą; nawet tam, gdzie kilka miejscowości pozostaje pod wspólnym władcą, łączność ich jest słaba. Jakkolwiek czarni, nie posiadają **T.** cech murzyńskiego typu; jest to lud spokojny, oddany hodowli bydła. Por. Nachtigall „Die Tibbu“ (1870), oraz „Sahara und Sudan“ (1879).

Tiberghien Wilhelm, filozof belgijski, * 1829 w Brukseli, † 1901. Przez 50 lat zajmował katedrę profesora filozofji w uniwersytecie wolnym w Brukseli i był członkiem akademji belgijskiej. Napisał: „La théorie de l'infini“ (1846); „Esquisse de philosophie morale“ (1854); „Etudes sur la religion“ (1857); „Psychologie“ (1862) i in.

Tiberias, starożytne miasto w Palestynie, nad jeziorem Genezaret, za czasów Chrystusa było rezydencją tetrarchy, później siedziba słynnej akademji żydowskiej; obecnie Tabarijeh.

Tibesti *(Tu)*, kraina we wschodniej Saharze, pomiędzy 22 — 18° szer. płn, oraz 14 — 19° dług. wschod. od Gr., ma 260,000 klm. kw. powierzchni, składa się przeważnie z łańcuchów skał dolomitowych, dosięgających 2,400 metrów wysokości.

Tibia, kość łydkowa, ob. Łydka, Goleń.

Tichaczek Józef Alojzy, tenor, * 1807, † 1886 w Czechach, kształcił się w Wiedniu, występował na wszystkich większych scenach europejskich, był pierwszym śpiewakiem, który występował w operach Wagnerowskich. Głos **T.** pod względem siły, giętkości i wytrwałości był uważany za zjawisko jedyne w swoim rodzaju.

Tichborne, nazwisko bogatego angielskiego baroneta (sir Roger), który zginął w r. 1854 przy rozbiciu okrętu. Za niego podawał się czeladnik rzeźnicki miejski Orton z Nowej Południowej Walji, chcąc uzyskać jego majątek, i w tym celu wytoczył proces, ale oszustwo się ujawniło, i Orton w r. 1874 został przez sądy skazany jako oszust.

Tichodroma, ptak, ob. Pomurnik.

Ticino albo *Tessin* (łac. *Ticinus*), rzeczka, a raczej potok górski, wytryskujący z pod góry św. Gotarda, przepływa jezioro Lago Maggiore i uchodzi do Po pod Pawją. Sama rzeczka i opasujące ją bagniska stanowią pierwszą strategiczną przeszkodę dla wkraczającego od zachodu do Włoch nieprzyjaciela; stąd były niejednokrotnie widownią walk, jakie toczyli tu Hannibal, Marjusz, Fryderyk Barbarossa (1266), Franciszek I (1526), a w nowszych czasach Włosi z Austrją (Navarra i Magenta).

Ticinum, ob. Pawja.

Ticinus, *Ticin* Ksawery Jakób, pisarz górno-łużycki, * 1656 w Kulowie, studjował w Nisie na Śląsku, a następnie w Pradze, gdzie wstąpił do zakonu Jezuitów. † 1693 jako kapelan w wojsku austrjackiem pod Belgradem. Wydał pierwszą gramatykę górno-łużycką p. t.: „Principia linguae wendicae, quam aliqui wandalicam vocant“ (Praga, 1679); „Katechismus srbski,“ „Epitome historiae Rosenthalensis“ (Praga, 1692) i in.

Ticknor Jerzy, znakomity pisarz amerykański, * 1791 w Bostonie, † 1871 tamże. Od r. 1813 był adwokatem w Bostonie; od 1815 — 17 uzupełniał swe studja w Niemczech, a od r. 1818 — 20 bawił w Hiszpanji, gdzie badał język i literaturę. Wróciwszy do kraju 1820 r., był aż do 1835 profesorem historji literatur francuskiej i hiszpańskiej w Cambridge. Następnie podróżował po Europie, a potem oddał się wyłącznie badaniom literatury hiszpańskiej, czego owocem jest klasyczne jego dzieło: „History of Spanish Literature“ (3 t., New York i Londyn, 1849, 4 wyd. 1872), przełożone na język hiszpański i uzupełnione licznemi dodatkami przez Vidala i Gayangosa (2 t., Madr., 1851—53), a przez Juliusa przetłómaczone na język niemiecki z dodatkami tłómaczów hiszpańskich i przyczynkami Wolfa (2 tomy, Lipsk, 1852, 2 wyd., 1867). Oprócz tego napisał **T.** biografję Prescotta (1863) i umieszczał cenne artykuły w *North American Review*.

Tidemand Adolf, malarz rodzajowy norweski, * 1814 w Mandal, † 1876 r. w Chrystjanji; kształcił się w Kopenhadze, Düsseldorfie, Monachjum i we Włoszech. Z prac jego odznaczają się zwłaszcza wyborne obrazy z życia ludu norweskiego.

Tiech Konstanty, car bułgarski, ob. Konstanty Tiech.

Tieck Ludwik, znakomity pisarz niemiecki, * 1773 w Berlinie, † 1853 tamże. Ukończywszy

Tieck Ludwik.

studja w Halli, Getyndze i Erlangen, poświęcił się literaturze. Początkowo hołdował gustowi francuskiemu, ale wkrótce potem okazał talent samodzielny w powieści „Abdallah“ (Berlin, 1796). W powiastkach swych: „Blaubart“ i „Der gestiefelte Kater,“ oraz w komedji „Die verkerhte Welt“ (1799) walczył zarówno przeciw poetom ówczesnym, jako też przeciw smakowi publiczności, a zaś w romansie „Franz Sternbald's Wanderungen“ (2 t., Berlin, 1798) wypowiedział gorącą swą miłość dla sztuki. W Berlinie poznał się **T.** 1796 r. z W. Schleglem i wespół z nim stał się twórcą szkoły romantycznej w Niemczech. Od tej pory aż do 1812 r. była to najpiękniejsza epoka twórczości **T.** W tym czasie powstały między innemi: „Romantische Dichtungen“ (2 t., Jena, 1799—1800), nieporównany przekład „Don Quichote'a“ (4 t., Berlin, 1799—1801, 3 wyd., 1831) i „Kaiser Octavianus“ (1804). W późniejszych utworach **T.** widać już znacznie ograniczoną przewagę fantazji, oraz dążność do wykończenia i dokładności w formach sztuki; dowodem tego „Phantasus“ (3 t., Berlin, 1812—15, nowsze wyd. 1844). W r. 1819 osiadł w Dreźnie i pisał nowele i powieści (zbiorowe całkowite wydanie 12 t., Berlin, 1853), między któremi najcelniejsze: „Dichterleben,“ „Der Tod des Dichters,“ „Aufruhr in den Cevennen“ (1826) i „Vittoria Accorombona“ (1840). W utworach tych zaledwie tu i owdzie widać znikłe ślady dawnej romantyczności. W Dreźnie zajmował się **T.** gorliwie dyrekcją teatrn nadwornego, czego owocem są jego „Dramaturgische Blätter“ (2 t., Wrocław, 1826 i 1852), które zawierają się także w jego „Kritische Schriften“ (4 t, Lipsk, 1848—52). Najważniejszemi atoli są jego prace dotyczące Shakspeare'a, a mianowicie dalszy ciąg rozpoczętego przez Schlegla tłómaczenia dzieł Shakspeare'a p. t.: „Das altenglische Theater“ (2 t., Berl., 1811) i „Shakspeare's Vorschule“ (2 t., Lipsk, 1823—29). Od r. 1825 wychodził pod jego kierunkiem dalszy ciąg Schleglowskich tłómaczeń Shakspeare'a. W r. 1840 mianowany tajnym radcą dworu, powołany został **T.** przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV do Berlina i tu mieszkał do końca życia. Sam poeta przygotował zbiorowe wydanie swych dzieł p. t.: „Sämmtliche Werke“ (12 t., Berlin, 1799) i „Sämmtliche Schriften“ (niedokończone, 20 t., Berlin, 1828—42). Köpke wydał jego „Nachgelassene Schriften“ (2 t., Lipsk, 1855). **T.** wywarł wpływ wielki na rozwój literatury niemieckiej. Por. Köpke „Ludwig Tieck, Erinnerungen aus dem Leben des Dichters“ (2 t., Lipsk, 1855); Hoffmann „Ludwig Tieck, eine literarhistor. Skizze“ (Norymberga, 1856).

Tieck Zofja, siostra poprzedniego, * 1775 w Berlinie, † 1836, pierwsza żona Augusta Ferdynanda Bernhardi, a po rozwiedzeniu się z nim małżonka Knorringa, oprócz licznych poezji, wydała także kilka powieści i utworów dramatycznych.

Tieck Krystjan Fryderyk, brat poprzedzających, znany rzeźbiarz, * 1776 w Berlinie, † 1851. Przyczynił się znakomicie do rozwoju sztuki rzeźbiarskiej w Prusicch.

Tiedemann Dietrich, filozof niemiecki, * 1748 w Bremervörde, † 1803 w Marburgu; kończył uniwersytet w Getyndze, był profesorem w Kassel i Marburgu. Zostawał on pod wpływem Locke'a i Leibniza, był zaciętym wrogiem Kanta, i to jednym z najzdolniejszych. Główną zasługę **T.** stanowi dzieło: „Geist der speculativen Philosophie“ (7 t., Marburg, 1791—97), będące historją filozofji od Talesa do Berkeleya. Prócz tego: „System der stoischen Philosophie“ (3 t, Lipsk, 1776). Własne swe poglądy wyłożył w dziełach: „Untersuchungen über den Menschen“ (3 t., 1777 — 98); „Theätet oder über das menschliche Wissen“ (Frankfurt n. Menem, 1794); „Handbuch der Psychologie“ (Lipsk, 1809, wydane przez Wachlera). Por. Creuzer „Memoria T.“ (Marburg, 1803).

Tiedemann Fryderyk, anatom, zoolog i fizjolog, syn poprzedniego, * 1781 w Kassel, † 1861; w roku 1805 był profesorem anatomji i fizjologji w Landshut, w r. 1816 przeniósł się na podobne stanowisko do Heidelberga; następnie mieszkał we Frankfurcie i Monachjum. Ważne są jego poszukiwania nad budową zwierząt promienistych (1811). Z licznych jego dzieł ważniejsze: „Zoologie“ (3 t., 1808—14); „Physiologie des Menschen“ (t. 1 i 3, 1830 — 36); „Geschichte des Tabacks“ (1854) i in.

Tiedemann Gustaw Mikołaj, syn poprzedniego, miał udział w powstaniu badeńskiem 1849 r., jako gubernator Rastadtu, bronił go przeciwko wojskom rządowym i został 11 sierpnia 1849 rozstrzelany.

Tiedemann, polityk pruski, ob. H. K. T.

Tiedge Krzysztof August, poeta niemiecki, * 1752 w Gardelegen, † 1841 r. w Dreźnie. Zostawał w bliskich stosunkach z Göckingk'em, Gleimem i panią von der Recke. **T.** wystąpił naprzód z listami poetycznemi, które, jak w ogólności wszystkie jego utwory, mają charakter dydaktyczno-elegiczny. Całkowity zbiór pism jego: „Gesammelte Werke“ (8 t., Berlin, 1823—29), między któremi najwięcej znaną jest „Urania“ (18 wydanie, Lipsk, 1862, wydał Eberhard). Por. Eberhard „Blicke in Tiedge's und in Elisa's Leben“ (Berlin, 1844).

Tiel, miasto w holenderskiej prowincji Gelderland, nad rzeką Waal, ma gimnazjum, różne fabryki i 10,000 miesz.

Tiele Kornel Piotr, był profesorem historji i filozofji religji w uniwersytecie lejdeńskim, * 1830,

† 1902. Po ukończeniu seminarjum był pastorem, 1873 mianowany profesorem seminarjum w Lejdzie, 1877 zajął w uniwersytecie katedrę historji porównawczej religji. Ogłosił: „L'Evangile de Jean, considéré comme source de la vie de Jésus“ (1855); „La religion de Zarathustra“ (1864); „Introduction à la science religieuse,“ przełożone na siedm języków; „Manuel de l'histoire de la religion jusqu'à la domination des religions universelles“ (1880); „Histoire comparée des anciennes religions de l'Egypte et des peuples sémitiques“ (1881); „Le mythe de Kronos“ (1886).

Tienhoven, Gysbert van..., holenderski mąż stanu, * 1841 w Sleenwyk. W r. 1869 był profesorem historji prawa w Amsterdamie, a 1881 burmistrzem tamże. W r. 1891 został ministrem spraw zewnętrznych.

Tienszan (*Tianszan*), potężny łańcuch górski w Azji środkowej, ciągnie się na przestrzeni 2,600 klm. od pustyni Gobi do Buchary; dzieli się i rozgałęzia na kilka równoległe idących łańcuchów i dosięga 1,500 klm. szerokości. Najwyższemi szczytami są: Kaufmann Pik (7,000 m.) i Tengri Chan (7,320 m.).

Tien-tsin, miasto w chińskiej prowincji Peczyli, leży nad wielkim kanałem cesarskim, w punkcie połączenia go z rzeką Peho, i stanowi klucz do Pekinu. Posiada dobry port, warsztaty okrętowe, liczne fabryki, wielkie składy towarów i jest nader ważnym punktem handlowym dla handlu Chin z Europą. Liczba mieszkańców wynosi 950,000 głów. W czasie ostatnich zamieszek w Chinach **T.** zajęty został przez połączone wojska mocarstw europejskich.

Tiepolo, ród patrycjuszowski wenecki, którego słynniejszymi członkami byli: *Jacopo* **T.,** doża wenecki, od 1229—1249. *Bajamonte* **T.,** prawnuk poprzedniego, uknuł spisek przeciwko doży Pietro Gradenigo, aby obalić wprowadzoną przez niego zmianę konstytucji w duchu oligarchicznym. Wybuch powstania był naznaczony na 14 czerwca 1310, ale musiał być odłożony, i doża zdążył przygotować się do obrony. Rezultatem powstania było wprowadzenie inkwizytorów (Inquisitore di stato), jako najwyższej instytucji sądowej. Bajamonte T. udał się do Treviso, a później do Chorwacji, gdzie † 1328. Por. Caroldo „La Congiura di Boemundo T.“ (1865); Astori „La Congiura di Bajamonte T.“(1885).—*Niccolo* **T.** † 1551, polityk, humanista i poeta bardzo zdolny, był senatorem i podestą Brescii (1525), Padwy (1528) i posłem podczas negocjacji pomiędzy papieżem Pawłem III a Karolem V (1538).

Tiepolo Giovanni Battista, malarz włoski, * 1692 w Wenecji, † 1769 w Madrycie, jeden z ostatnich przedstawicieli stylu barokowego we freskach, malarz zdolny, obdarzony bujną i oryginalną fantazją, był uczniem Veronesa. Malował wiele w Wenecji, później 1750—53 w Würzburgu (freski w zamku biskupim), następnie w Madrycie. Prócz fresków malował i obrazy olejne, oraz oddawał się sztycharstwu. — Synowie jego: Giovanni Domenicis **T.** (1726—95) i Lorenzo **T.** (1728—1777), oddawali się pierwszy sztycharstwu, drugi malarstwu.

Tierce, miara angielska do cieczy,=42 galonom.

Tiers-état (franc.), stan trzeci, właściwie stan mieszczański i chłopski, tak nazywany w dawnem prawie publicznem feudalizmu francuskiego w przeciwstawieniu do dwu innych stanów uprzywilejowanych: szlachty i duchowieństwa. Por. Thierry'ego „Essais sur l'histoire de la formation et de progrès du tiers-état“ (Paryż, 1853).

Tiers-parti, t. j. stronnictwo trzecie, nazywała się tak za rządów Ludwika Filipa we francuskiej izbie deputowanych frakcja środka (centrum), która nie należała wprawdzie do opozycji, ale też i nie głosowała z doktrynerami.

Tiffin, miasto w północno-amerykańskim stanie Ohio, nad rz. Sandusky, ma liczne fabryki, drogi żel. w sześciu kierunkach i 11,000 miesz.

Tiglat Pilesar II, król asyryjski, 745 — 727 przed Chr., podbił Syrję, w r. 732 zdobył Damaszek i położył podwaliny potęgi asyryjskiej.

Tigranes Wielki, król Armenji, * 121 przed Chr., panował od 95 do 36, był zięciem Mitrydatesa, zdobył Mezopotamję i Syrję. W r. 69 został przez Lukulusa pobity pod Tigranoherta, w r. 66 poddał się Pompejuszowi.

Tigre, jedno ze znakomitszych udzielnych państw w Abisynji, wcielone od 1856 przez cesarza Abisynji Teodora do jego posiadłości. Obejmowało ono prócz właściwej prowincji **T.** (stolica Adua, rzeka główna Mareb) jeszcze kilkanaście innych prowincji.

Tigri Józef, pisarz włoski, * 1806 r. w Pistri, † 1882, wstąpił do stanu duchownego, poświęcił się jednak wyłącznie naukom i około 1830 założył instytut naukowy, którym kierował do 1850. 1861 odbył podróż po Europie, poczem został inspektorem szkół w Pistoi i bibljotekarzem tamtejszej bibljoteki. Wydał: poemat dydaktyczny „Le selve“ (1844; 2 wyd. 1868); „Canti popolari toscani“ (1856); dalej powieści i romanse: „Il montanino toscano“(1860); „La selvaggia de'Vergiolesi“(1870; 2 wyd. 1876); „Volantario e soldato“(1872) i in.

Tikal, w Indjach francuskich waga probiercza do złota i srebra; w Sjamie jako moneta srebrna ma wartość 2½ szylinga. Ob. Bat.

Tiki-Tiki, naród, ob. Akowie.

Tilburg, miasto w holenderskiej prow. Brabantu Północnego, ma kilka kościołów, pałac arcybiskupi, liczne fabryki i 37,000 miesz.

Tilden Samuel Jones, polityk amerykański, * 1814 w New-Lebanon, † 1886 w New-Yorku. Od 1874—1880 był gubernatorem New-Yorku, następnie 1876 kandydatem demokratycznym na prezydenturę, ale przez kongres nie uznany. Napisał „Writings and speeches“ (1885).

Tilgner Wiktor, rzeźbiarz, * 1844 r. w Presburgu, † 1896, studja odbywał w akademji wiedeńskiej, następnie we Włoszech. Pierwszy medal złoty otrzymał 1874 r. na wystawie międzynarodowej w Berlinie, taką samą oznaką obdarzono go 1892 na międzynarodowej wystawie monachijskiej. Do najznakomitszych jego prac należy grupa, wystawiająca Trytona i Najadę (w Volksgartenie), posągi Fredry i Falstaffa, popiersie Karoliny Wolter, hr. Zichy, pomnik Mozarta i in.

Tilia, *Tiliaceae*, ob. Lipa, Lipowate.

Till Ernest, prawnik, docent uniwersytetu lwowskiego i adwokat, napisał: „Prawo prywatne austrjackie“ (Lwów, 1884, t. II, 1892, t. III, 1895).

Tilla *(tela)*, złota moneta w Bucharji, wartości 4 rubli.

Tillandsia *(Oplątwa)*, rodzaj roślin z rodziny zapylcowatych *(Bromeliaceae)*, obejmuje rośliny z liśćmi mającemi u nasady postać puharów, z kwiatami wierzchołkowemi i torebkami wązkiemi, wielonasiennemi. Są to rośliny żyjące jako narosty *(epiphytae)* na drzewach, w Brazylji i w po-

Tillandsia.

łudniowych okolicach Ameryki płn. **T.** *usneoides* rośnie na drzewach i opuszcza ku dołowi wiązki pędów nitkowatych, postaci ogonów końskich, które w dolnych częściach obumierają i składają się z łodyg pozbawionych kory. Pędy te znajdują się w handlu pod nazwą *włosów roślinnych* lub *mchu luizjańskiego (crin végétal, caragate)* i służą jako materjał do wyściełania.

Tillbury (wym. *tillberi*), lekki powóz angielski dwukołowy, rodzaj kabrjoletu.

Tillemont, Sebastjan le Nain de..., historyk kościelny francuski, * 1637 w Paryżu, † 1698 tamże; odebrawszy wychowanie u jansenistów w Port-Royal, przebywał lat kilka na prowincji, w zupełnem odosobnieniu, zajmując się naukami, poczem 1671 powrócił do Paryża i 1676 wstąpiwszy do stanu duchownego, osiadł w Port-Royal. Wypędzony stąd z innymi towarzyszami, przepędził lat kilka w wiosce swej **T.** (od której przybrał nazwisko). 1681 odwiedził swych towarzyszów, przebywających w Holandji. Wydał: „Mémoires pour servir à l'histoire ecclesiastique des dix premiers siècles“ (16 t., Paryż, 1693—1712; 5 wyd., 22 t., Wenecja, 1732—39), najobszerniejsza i najuczeńsza praca o pierwszych pięciu wiekach Kościoła chrześcijańskiego; „Histoire des empereurs et des autres princes qui ont régné durant les six premiers siècles de l'Eglise“ (6 t., Paryż, 1690—1738), dopełniające poprzednie dzieło. Nadto pozostawił w rękopisie kilka ważnych prac.

Tilletia, grzyb, ob. Śnieć.

Tillier Klaudjusz, poeta francuski, * 1802 r. w Clamecy, † 1844 w Nevers. Napisał między innemi drastyczną humorystyczną powieść p. t. „Mon oncle Beniamin“ (1842). Jego „Oeuvres“ wyszły w r. 1846.

Tillo Aleksy, geograf rosyjski, * 1839 w Kijowie, † 1900, kształcił się w akademji artylerji i w akademji sztabu generalnego w Petersburgu, 1868—71 był naczelnikiem sekcji topograficznej w okręgu wojskowym Orenburskim, 1872 został pułkownikiem, 1879—83 odbywał studja geograficzne w Strasburgu i Lipsku, 1883 został generał-majorem i dowódcą 1 korpusu armji w Petersburgu. Zajmował się zwłaszcza badaniami hypsometrycznemi, a jako wiceprezydent Towarzystwa geograficznego rosyjskiego dał podnietę do licznych wypraw naukowych. Ogłosił: „Materjały do hypsometrji Rosji“ (1881—82); „Średnia wysokość i głębokość lądów i mórz“ (1888); „Długość i spadek rzek Rosji europejskiej“ (1888); „Rozkład ciśnienia atmosferycznego w Rosji i Azji“ (1890); „Karta hypsometryczna Rosji europejskiej“ (1889).

Tilly Jan Tserclaes, hrabia, sławny wódz niemiecki, * 1559 r. w zamku Tilly w dzisiejszej Belgji; † 1632 r. w Ingolstadzie. Przeznaczony do stanu duchownego, surowo i fanatycznie był wychowany przez Jezuitów. Party jednak wrodzoną skłonnością do rzemiosła wojskowego, zostawał naprzód w hiszpańskiej, potem w cesarskiej, a od 1609 w bawarskiej służbie. W sztuce wojennej wykształcił się w Niderlandach pod wodzą Aleks. Farnesego. Mianowany 1610 generał-feldmarszałkiem bawarskim, zreorganizował armję, a po wybuchu wojny 30-letniej został na-

Tilly Jan.

czelnym wodzem wojsk ligi katolickiej i liczne nad nieprzyjaciołmi odniósł tryumfy. W bitwie pod Pragą 8 listopada 1620 przyczynił się najwięcej do zwycięstwa i zdobycia Czech; 1622 zdobył Palatynat (za co otrzymał tytuł hrabiowski), 6 sierpnia 1623 pokonał Chrystjana ks. brunświckiego pod Stadlohn, 17 sierpnia 1626 Duńczyków pod Lutter (w Brunświku); w listopadzie 1630 mianowany generalissimusem wojsk cesarskich zdobył 30 maja 1631 Magdeburg, ale splamił się mnogiemi okrucieństwy; odtąd opuściło go szczęście. Zwyciężony przez Gustawa Adolfa pod Breitenfeld 17 września 1631 r., w bitwie nad rzeką Lech 15 kwietnia 1632 otrzymał ciężką ranę, od której zmarł. Por. Kloppa „Tilly im Dreissigjährigen Kriege“ (2 t., Sztutgard, 1861).

Timavo, rz. w Istrji, właściwie dolna część rz. Reka; za Rzymian *Timavus* stanowił granicę pomiędzy Istrją a Wenecją.

Timbre, ob. Tembr.

Timbuktu, *Tombuktu,* stare i słynne, obecnie do Francji należące miasto na południowym krańcu Sahary, o 2 mile od brzegów Nigru, główny punkt handlowy między Maroko a Sudanem. Liczy ono do 8,000 ludności (głównie Tuareki i Fellaci), w czasie zaś przechodu karawan ludność podwaja się zwykle. **T.** ma swego własnego szeika, zarazem świecką i duchowną władzę sprawującego, ludność przeważnie mahometańska. Złoto, sól, kość słoniowa i niewolnicy stanowią główne przedmioty handlu. **T.** założone zostało w XI w., w połowie XIV w. było stolicą potężnego państwa, później pod władzą Maroka, a wreszcie samoistne. Tajemniczość, otaczająca to głośne w Afryce a Europejczykom niedostępne miasto, zdarł pierwszy Barth, przebywszy tam przez 9 miesięcy w 1853 i 54 r. W 1880 **T.** zostało zwiedzone przez Lenza, który znalazł tu tylko cień dawnej wielkości miasta; w 1886 do Kabary, będącej portem **T.**, dotarła kanonjerka francuska. Od r. 1893 **T.** trzymają w posiadaniu Francuzi.

Time is money (ang.), przysłow.: czas to pieniądz.

Timeo Danaos et dona ferentes, lękam się Greków nawet wtedy, gdy składają ofiary (Eneida).

Times (*The* **T.**, *Czasy*), największa gazeta angielska, założona w r. 1783, przez drukarza Jana Waltera. Należy do bardzo wpływowych, chociaż zjawienie się tanich dzienników osłabiło poczytność **T.**; obecnie bije dziennie 75,000 egzemplarzy.

Timm Hermann Andrzej, poeta i teolog duński, * 1800 w Kopenhadze; po odbyciu studjów teologicznych został 1826 r. katechetą u św. Trójcy w mieście rodzinnem, a 1835 proboszczem w Amager. Wydał: „Sön og Festdags psalmer“ (2 t., 1834—9); „Aftensangs-Psalmer“ (1843); „Huus-Psalmer“ (1845); „Psalmer ved Bibeslaesning“ (1851); „Christelige Sange“ (1852); „Joseph og hans Faedre“ (1858) i in.

Timok, u Rzymian *Timacus,* rzeka w królestwie Serbskiem, powstaje z połączenia **T.** Wielkiego, biorącego początek w Bulgarji w nahji Pirockiej, oraz **T.** Małego, zwanego też Swrljickim, poczynającego się także w Bulgarji, pomiędzy Orlanem a Babiną Głową. Po wstąpieniu w granice Serbji przybiera **T.** nazwę Krywowirski; zwany też jest Czarną rzeką; tworzy na 13 godzin długości granicę między Serbją a Bulgarją i ubiegłszy 29 m. wpada o 1 godzinę drogi od Radujewca do Dunaju. W środkowym biegu **T.** znajduje się w jego łożysku nieco piasku złotego.

Timonachos, ostatni wybitny malarz grecki z Bizancjum w III w. przed Chr. Główne jego dzieła: „Ajaks“ i „Medea“.

Timor, najwięcej na wschód wysunięta i najzna zniejsza z wysp Małych Sunda na oceanie Indyjskim, ma z drobnemi przylegającemi do niej wysepkami 32,586 klm. kw. i 786,000 miesz. Wyspa obfituje w złoto, miedź, żelazo i sól. Ludność składa się przeważnie z Papuańczyków. Całe terytorjum jej zajmuje pasmo gór od 1 do 2,000 metrów wyniosłe. Co do klimatu, istnieją tu dwie pory tylko, skwarów letnich i deszczów (od listopada do kwietnia). Południowo-zachodnia, większa część wyspy, z drobnemi tu przylegającemi wyspami stanowi należącą do Hollandji rezydenturę **T.**, obejmującą 46,055 klm. kw. z 760,000 miesz. i miastem głównem *Kupang,* mającem 7,000 miesz. Druga część wyspy, stanowiąca własność Portugalji, ma z wyspą Kambing 16,300 klm. kw. i 300,000 miesz.; miastem głównem jest *Dili.*

Timur, Timur-Leng, ob. Tamerlan.

Tinca, ryba, ob. Lin.

Tindal Matthew, deista angielski, * 1657 r. w Berr-Forres w Devonshire, † 1733 w Londynie. Studjował prawo w Oksfordzie i za panowania Jakóba II skłaniał się ku katolicyzmowi; następnie nawrócił się do kościoła anglikańskiego i wydał kilka pism politycznych przeciwko stronnikom Jakóba II i katolicyzmu. W późniejszym czasie porzucił politykę i zwrócił się na pole kwestji religijnych. W szeregu pism, które swego czasu wiele hałasu narobiły, napadał na wyższe duchowieństwo i na jego teorję o hierarchicznej supremacji; twierdził on w nich, że nauka, wedle której nikt oprócz biskupów nie jest zdolny do zarządu kościołem, jest nauką podkopującą podstawy kościoła. Po długiem milczeniu wydał główne swe dzieło: „Christianity as old as the creation, or the Gospel a republication of the religion of nature“ (4 t., Londyn, 1730), które zjednało mu jedno z pierwszych miejsc pomiędzy deistami. W dziele tem głosił religję rozumu, pozbawioną wszelkich form zewnętrznych. Voltaire uważał **T.** za najśmielszego obrońcę religji naturalnej. Por. „Memoirs of the life, writings and vicissitudes of M. T.“ (Lon-

dyn, 1733); Lechler „Geschichte des englischen Deismus“ (Sztutgard, 1841).

Tinea, ob. Mole.

Tinkal, boraks, ob. Bor.

Tinne Aleksandryna Petronela Francina, zwykle *Alexine* zwana, znana podróżniczka, * 1839 r. w Hadze, † 1869. Jedyna córka kupca tamecznego *Tinne*, odebrała nastaranniejszą edukacyę i po śmierci ojca zwiedziła w towarzystwie matki całą niemal Europę, Palestynę, Syrję i Egipt (1856). W 1861 osiadła z matką i ciotką Adrjanną von Capellen w Kairze; z Chartum odbyła dwie podróże (1862 i 1863—64) w okolice górnego Nilu, 1866 zwiedziła Algier, 1868 Saharę francuską, a 1869 wybrała się do wnętrza Afryki, mając na celu zbadanie Sudanu mahometańskiego, ale w podróży tej została zamordowana przez towarzyszących jej Tuaregów. Podczas drugiego pobytu w Sudanie, wyrzekła się **T.** zwyczajów europejskich i przyjęła całkowicie sposób życia wschodni. W wycieczkach swych budziła podziw ogólny we władcach afrykańskich i doznawała od nich względów niezwykłych; druga jej podróż Nilowa, w której brali udział Heuglin (ob.) i Steudner, przyniosła ważne dla nauki rezultaty. Pisali o tej podróży: John A. Tinne w „Transactions of the historic Society of Lancashire and Cheshire“ (t. 16, Liwerp., 1864); Heuglin „Die Tinne'sche Expedition im westl. Nillquellgebiet 1863 und 1864“ w Pettermanna „Mittheilungen“ (Gotha, 1865); tenże „Reise in das Gebiet des Weissen Nil etc.“ (Lipsk i Heidelberg, 1869); Kotschy i Peyritsch „Plantae Tinneaneae etc.“ (Wiedeń, 1867). Por. R. Andree „Alexandrine Tinne“ w *Unsere Zeit* (1870).

Tinnunculus, pustułka, ob. Sokół.

Tinos (*Tenos*), wyspa w archipelagu Greckim, ma 204 klm. kw. i 11,500 miesz. Miasto główne t. n. leży na brzegu południowym wyspy, jest siedliskiem biskupa rzymsko-katolickiego, ma 2,400 miesz.

Tinto, t. j. *farbowana*, rzeka przybrzeżna w hiszpańskiej prowincji Huelva, poczyna się w górach Sierra Morena i w pobliżu Huelva wpada do zatoki oceanu Atlantyckiego. Nazwę otrzymała od żółtej wody swej, przesyconej miedzią, w której przedmioty organiczne prędko żółkną i kamienieją.

Tintoretto, właściwie *Giacomo Robusti*, sławny malarz historyczny, * 1519 w Wenecji, † 1594.

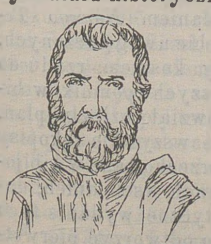

Tintoretto.

Umiał on szczęśliwie zjednoczyć koloryt Tycjana, z rysunkiem Michała Anioła. Był przewodnikiem drugiego pokolenia szkoły weneckiej, odznaczającego się wyszukanemi efektami, ogromem kompozycji, trudnościami perspektywy i t. p. Malował najwięcej dla miasta rodzinnego, jak: „Sąd ostateczny“, „Pokłon złotemu cielcowi“, kolosalnych rozmiarów „Raj“ (w pałacu dożów) i t. d.

Tiofen, C_4H_4S, znajduje się w smole węgli kamiennych i w benzolu (0,6 proc.), z którego może być wydzielony; powstaje też przez działanie wrzącej siarki na etylen lub acetylen. Jest to ciecz bezbarwna, bardzo podobna do benzolu, w którym wykryta została przez Meyera w 1883.

Tioflawina, żółte i żółtozielone barwniki do jedwabiu i bawełny, otrzymywane z dehydrotiotoluidyny.

Tioform, dwutiosalicylan bizmutu, proszek żółtawy, bezwonny, używa się zamiast jodoformu.

Tiol *(thiol)*, mieszanina siarkowanych węglowodorów, otrzymywana z olejów mineralnych, używa się w chorobach skórnych i oparzeniach zamiast ichtyolu, który posiada woń nieprzyjemną.

Tionina, *fiolet Lautha*, $C_{12}H_{10}N_3SCl$, barwnik ciemno-zielony, rozpuszczalny w wodzie, farbuje wełnę i jedwab na fijoletowo. **T.** jest typem barwników niebieskich, zwanych *barwnikami Lautha*, które się otrzymują z tiodwufenyljaku *(tiazyny)*, $C_{12}H_4NS$.

Tionowe kwasy, toż co politionowe kwasy, ob. Siarka.

Tiorezorcyna, środek antyseptyczny, używany zamiast jodoformu przy leczeniu ran, powstaje przez działanie siarki na wrzący roztwór rezorcyny w ługu sodowym. Jest bezwonna, w wodzie nierozpuszczalna.

Tiorubin, barwnik azowy, używa się do farbowania wełny na czerwono.

Tiosapol, mydło przejęte siarką, chemicznie z niem związaną, używa się przeciw chorobom skórnym.

Tipperary, hrabstwo w irlandzkiej prowincji Munster, zajmuje 4,296 klm. kw. powierzchni z ludnością 173,000. Skrapia je rzeka Shannon, która tutaj tworzy tak zwaną złotą dolinę, tudzież rz. Suir. Miasto stołeczne jest Clonmel. Miasto Tipperary liczy 6,000 m.

Tippo-Saib, albo *Tippu Sultan*, sułtan Mysory, * 1751 a 1782 objął rządy po swym ojcu Hyder-Ali. Wprawdzie 11 marca 1784 zawarł pokój w Mangalore, lecz bezustannie prawie walczył przeciwko potędze angielskiej i 4 maja 1799 poległ w bitwie podczas zdobywania miasta Seringapatam przez Anglików. Państwem jego podzielili się Anglicy ze swymi sprzymierzeńcami Maharattami i Subahem Dekanu. Potomkowie **T.-S.** otrzymali twierdzę Vellore na miejsce zamieszkania i pensję roczną od rządu angielskiego. **T.-S.** był to człowiek niepospolity. Odznaczał się wielką bystrością umysłu, energją w działaniu, a umiarkowaniem w szczęściu.—Porów. Michauda „Histoire des progrès et de la chute de l'empire Mysore sous le règne de Hyder Aly et Tippo-Saib“ (2 t., Paryż 1801); „The history of Tippo-Sultan, written by

Mir Hussain Ali Than“ (przekład Milesa, Lond 1844).

Tippu Tipp, właściwie Hamed bin Mohammed, kupiec arabski, * 1838, początkowo handlarz niewolnikami nad rzeką Kongo, ułatwił Cameronowi 1874 podróż w poprzek Afryki, oraz Stanleyowi wyprawę w celu połączenia się z Eminem baszą W 1887 mianowany gubernatorem państwa Kongo, udzielał pomocy przeciwko napadom miejscowych plemion i tępił handel niewolnikami.

Tipton, miasto w angielskiem hrabstwie Stafford, ma pokłady węgla i żelaza, odlewnie, fabryki machin i 30,000 miesz.

Tipula, komarnica, ob. Komary.

Tiraboschi Girolamo, pisarz włoski, * 1731 w Bergamo, † 1784 na urzędzie bibljotekarza w Modenie. Odznaczył się głównie jako autor dzieła: „Storia della letteratura italiana“ (13 t., Modena, 1772—82; poprawne wydanie 16 t., Medjolan, 1822—26), sięgające do r. 1700.

Tirady, *Tyrady* (z łac. *tirare*, ciągnąć), zowią się w muzyce szeregi w górę lub w dół idących tonów, które śpiewak albo muzyk jako ozdobę do kompozycji dowolnie dodaje.—W wymowie tyradą nazywają długie rzędy wyrazów i okresów krasomówczych, które mowę tylko niepotrzebnie przedłużają.

Tirard Piotr Emanuel, mąż stanu francuski, * 1827 w Genewie, gdzie się uczył złotnictwa, w 1846 r. udał się do Paryża i otrzymał urząd w zarządzie dróg i mostów. W 1861 wziął dymisję i założył ajenturę wywozu wyrobów jubilerskich, brał też żywy udział w polityce, jako stronnik partji radykalnej. Po upadku cesarstwa 1870 został merem szóstego okręgu Paryża, należał krótko do komuny, a potem starał się pośredniczyć między nią a Wersalem. W 1871 r. wybrany został z Paryża do zgromadzenia narodowego i zabierał często głos w sprawach handlowych. W r. 1879 w gabinecie Waddingtona został ministrem handlu i zachował to stanowisko i później do 1881; w styczniu 1883 objął znowu to samo ministerjum. Pierwotnie stronnik wolnego handlu, zaczął się później więcej zwracać do zasady ceł opiekuńczych. W gabinecie Duclerca 1882, a następnie Ferrego, objął ministerjum finansów, które sprawował do marca 1885 i powtórnie 1887—88, w 1889 został prezesem gabinetu, ustąpił 1890.

Tire, miasto w tureckim ejalecie Aidin, pomiędzy Smirną a Aideinem, nad rzeką Kuczuk-Manderes, liczy 13,000 ludności.

Tirlemont, po flamandzku *Thienen*, miasto fabryczne i handlowe w belgijskiej prowincyi Brabancji, nad rzeką Wielką Goeto, stacja kolei żelaznej pomiędzy Liège a Löwen, ma 17,000 miesz. i sławne jest browarami.

Tiro, w liczbie mnogiej *Tirones* (łac.), tak się nazywał każdy Rzymianin, rozpoczynający służbę wojskową, od 17 roku życia uważany za zdolnego do służby. W ogólności zaś uczeń, poczynający zawód jakiś, handlowy, naukowy, artystyczny i t. p. Stąd: *Tirocinium* właściwie pierwsza służba wojenna, lata nauki, książka naukowa dla poczynających.

Tirregaille (*Ricaud P.*), inżynier, podpułkownik w służbie polskiej za Augusta III, wykonał pierwszy dokładny pomiar Warszawy i wydał 1762 obszerny na 4 arkuszach plan tego miasta. Zdobią go umieszczone naokoło 17 wizerunków znakomitych gmachów świeckich i kościołów, oraz u spodu widok całego miasta.

Tirso, najznaczniejsza rzeka na wyspie Sardynji; ubiegłszy 150 klm., wpada przy zachodnim brzegu do datoki Oristano.

Tirynth albo **Tiryns**, starożytne, sławne miasto greckie, otoczone olbrzymiemi murami, wzniesionemi z potężnych brył kamiennych, rezydencja Perseusza i miejsce urodzenia Herkulesa, zburzone 468 prz. Chr. przez Argiwów. Akropolis miejska, dziś jeszcze zwana *Tyrynth*, utrzymała się dotąd. W r. 1884, 1885 Schliemann odkopał w **T.** fundamenty wspaniałego pałacu. Por. Schliemann „Tiryns.“

Tischbein, niemiecka rodzina artystów. Znakomitsi z niej są: *Jan Henryk Tischbein Starszy*, * 1722 w Haina w Heskiem, † 1789. Od r. 1752 malarz gabinetowy landgrafów hesko-kaselskich, później dyrektor akademji sztuk pięknych tamże, odznaczał się szczególnie w malarstwie historyczno-mitologicznem.—Porów. Engelschalla *„J. H. Tischbein, als Mensch und Künstler dargestellt“* (Norymb. 1797).—*Jan Henryk Wilhelm Tischbein, Neapolitańczykiem* zwany, synowiec poprzedniego, * 1751 w Haina, został 1790 dyrektorem szkoły malarstwa w Neapolu, 1799 wrócił do Niemiec i † 1829 w Eutin. Celował jako malarz historyczny. Najsłynniejszym jego utworem jest: „Homer nach Antiken gezeichnet von **T.**“, z objaśnieniami Heyne'go (zesz. 1—6, Getynga 1801—4; i Schorna zeszyt 7—11, Stuttgard 1821—23). Jego autobiografję wydał Schiller (Brunświk. 1861).—*Jan Fryderyk August Tischbein*, syn Jana Walentego, * 1750, † 1812 w Heidelbergu, odznaczył się jako malarz portretów familijnych.

Tischendorf Lobegott Fryderyk Konstanty, znakomity badacz i krytyk biblijny, * 1815 w Saksonji, † 1874, studjował w Lipsku filologję i teologję, poczem odbywszy podróż po południowych Niemczech, Alzacji i Szwajcarji, został 1840 docentem w Lipsku. Krytycznem wydaniem *Nowego Testamentu* (1840) zwrócił na siebie uwagę uczonych, skutkiem czego był wysłany kosztem rządu do Paryża, dla zbadania najstarszych pomników biblijnych. Wtedy **T.** przedsięwziął rozległy plan, mianowicie zamierzył zbadać wszystkie rękopisy greckie St. i N. Testamentu, przechowane w bibljotekach europejskich i klasztorach wschodnich; dalej przygotować wierne i krytyczne wydanie tych pomników i na podstawie tego odtworzyć pierwot-

ny tekst Pisma św. W celu wypełnienia tego planu odbył, wsparty przez rząd, kilkakrotne podróże po Europie i krajach wschodnich. Przepędził blizko dwa lata we Francji, następnie zwiedził Anglję, Niemcy, Holandję, Szwajcarję i Włochy, w latach zaś 1845, 1853 i 1859 ziemie wschodnie, gdzie zwłaszcza klasztory w Syrji, Egipcie, Azji Mniejszej, na wyspach Archipelagu, w Grecji i w Konstantynopolu były przedmiotem jego badań. Podczas nieobecności mianowany przez uniwersytet wrocławski doktorem teologji, powołany został 1845 przez uniwersytet lipski, w którym 1859 zajął katedrę paleogratji biblijnej. R. 1864 odwiedził ponownie Paryż, 1865 Anglję, a 1866 Florencję, Rzym i Neapol. Prace naukowe **T.** są liczne; wydał on trzykrotnie St. Testament grecki z warjantami i komentarzami, ośmkroć N. Testastament grecki i raz łaciński według przekładu Hieronima. Z dzieł **T.** najważniejsze: „Codex Ephraemi Syri“ (1843 i 1845); „Codex Friderico-Augustianus“ (1846); „Monumenta Sacra inedita“ (1846); „Evangelium Palatinum ineditum“ (1847); „Codex Amiatianus“ (1850 i 1854); „Codex Claromontanus“ (1852); „Bibliorum codex Sinaiticus“ (4 tomy, 1862); „Novum Testamentum Vaticanum“ (1867); „Appendice codicum celeb. Sinaitici, Vaticani, Alexandrini“ (1867); „Monumenta sacra inedita, nova collectio“ (t. 1—4. 1854—65); „Acta apostolorum apocrypha“ (1851); „Evangelia apocrypha“ (1853 2 wyd. 1877); „Apocalypses apocryphae“ (1866); „Wann wurden unsere Evangelien verfasst“ (wyd. 1—4, 1865—1867); „Reise in dem Orient“ (2 t., 1845—1846); „Aus dem Heiligen Land“ (1862) i in. Porów. Volbedinga „**T.** in seiner 25-jährigen schrifstellerischen Wirksamkeit“ (1862).

Tisri lub **Tiszri,** pierwszy miesiąc w roku cywilnym żydowskim, siódmy w roku kościelnym hebrajskim, zaczyna się w drugiej połowie naszego miesiąca września i ma 30 dni. 1 i 2 obchodzony jest Nowy rok, 3 wielki post (*gedalja*), 10 dzień odpustny, od 15 do 22 święta namiotów, a 23 święto radości z powodu nadania zakonu.

Tissandier Gaston, przyrodnik i pisarz francuski, * 1843 w Paryżu, † 1899, poświęcił się chemji i od roku 1864—1874 kierował pracownią chemiczną *Union Nationale*. Współcześnie zajmował się meterologją; w tym celu od 1860 przedsiębrał liczne wyprawy balonowe, w 1870 wydostał się balonem z oblężonego Paryża, a w 1875, na wysokości 8,600 metrów, dwaj jego towarzysze, Crocé-Spinelli i Sivel, zmarli w balonie, **T.** jednak zdołał wrócić na ziemię. Był prezesem francuzkiego towarzystwa aeronautycznego i profesorem stowarzyszenia politechnicznego. Od r. 1873 wydawał pismo popularne „La Nature“ i ogłosił znaczną liczbę dzieł popularnych, jak: „Traité élementaire de chimie“ (1868), „L'eau“ (4 wyd. 1878), „La houille“ (1869), „Merveilles de la photographie“ (1874), „Les martyrs de la science“ (1879, w przekładzie polskim p. t. „Męczennicy w imię nauki“, Warszawa 1881); „Histoire des ballons et des aéronautes célèbres“ (1887).

Tisserand Franciszek Feliks, astronom, * 1845, † 1896, kształcił się w szkole normalnej, następnie został adjunktem, a w r. 1873 dyrektorem obserwatorjum i profesorem astronomji w Tuluzie; w r. 1878 został członkiem akademji i biura długości, 1892 dyrektorem obserwatorjum paryskiego i profesorem astronomji w Sorbonie. Brał udział w wielu wyprawach w celu obserwacji astronomicznych. Ogłosił „Sur le mouvement des planètes autour du soleil d'aprés la loi électrodynamique de Weber“ (1872), „Sur les étoiles filantes“ (1873), „Observations des taches du soleil à Toulouse en 1874 et en 1875“; „Traité de mécanique céleste“ (4 t., 1888 — 1896). „Leçons de cosmographie“ (1895).

Tissiera stop, stop 97 części miedzi, 2 części cynku i 1—2 części arsenu, jest twardy i dość rozciągliwy.

Tissierografja, metoda podana przez Tissiera w Paryżu przenoszenia miedziorytów na kamień, by w ten sposób otrzymać rysunek wypukły, zdatny do odbijania na prasie drukarskiej.

Tissot Szymon Andrzej, lekarz, * 1728 w Gramy (Waadt). † 1797, praktykował w Lozannie i przyczynił się skutecznie do upowszechnienia szczepienia ospy ochronnej; wydał znaczną liczbę dzieł popularno-lekarskich. Ogólny zbiór jego dzieł wyszedł w 15 tomach (1783—95; wyd. 2, 8 t., 1809).

Tissot Piotr Franciszek, erudyt francuski, * 1768 w Wersalu, profesor w kolegjum francuskiem, a od 1813 członek akademji, † 1854. Zasłużył się głównie z przekładów *Bukolik Wirgiljusza* (Paryż 1800; 4 ed. 1823), tudzież dziełami „Etudes sur Virgile“ (2 wyd., 4 t., Paryż 1841); „Trophées des armées françaises depuis 1782 jusqu'en 1815“ (6 t., tamże 1819); „Histoire de la révolution française“ (6 t., tamże 1833—36) i „Leçons et modèles de littérature française“ (2 t., tamże 1835—36). Gorący zwolennik rewolucji, pełnił **T.** w owym czasie różne urzędy, a potem był gorliwym stronnikiem Napoleona.

Tissot Józef, uczony francuzki, * 1801, † 1876, Do r. 1829 był adwokatem, następnie studjował nauki teologiczne i humanitarne, 1834 został profesorem filozofji w Dijon. 1837 powołany na takąż katedrę do fakultetu. Napisał: „Influence comparée des dogmes du paganisme et du christianisme sur la morale“ (1828); „Cours élémentaire de philosophie“ 1840, 4 wyd. 1869); „Ethique, ou la science des moeurs“ (1840); „Histoire abrégé de la philosophie“ (1840); „Antropologie spéculative générale“ (1843, t. 2); „Le droit pénal“ (1860, t. 2, 2 wyd. 1880); „La vie dans l'homme“ (1861); „L'animisme ou la matière et l'esprit“ (1865); „Essai de logique objective“ (1867); „La folie considerée

surtout dans ses rapports avec la psychologie normale“ (1876); „Psychologie comparée“ (1878).

Tissot Karol Józef, dyplomata i archeolog, syn Józefa, * 1828 w Dijon, studjował prawo, następnie był urzędnikiem konsularnym w Tunisie i konsulem w miastach innych, 1864 został sekretarzem poselstwa w Konstantynopolu, 1869 w Londynie, 1871 posłem w Tangerze, 1876 w Atenach, 1880 w Konstantynopolu, 1883 w Londynie, † 1884. Wydał: „Corpus inscriptionum latinarum“ (1881); „Recherches sur la géographie comparée de la Mauritanie Tingitane“ (1877); „Géographie comparée de la province romaine d'Afrique“ (1884—88, t. 2); „Fastes de la province romaine d'Afrique“ (1885).

Tissot Tomasz, malarz francuski, * 1836, † 1902. Po długoletnich studjach w Palestynie wykonał słynny cykl 350 akwarel, ilustrujących różne momenty z życia Chrystusa.

Tissot Wiktor, pisarz francuski, napisał kilka dzieł tyczących się wewnętrznych stosunków Niemiec, odznaczających się żywością opowiadania i bystrością spostrzeżeń, częstokroć jednakże i płytkością poglądów, jak: „Prusacy w Niemczech“ (przekład polski 1876); „Podróż po zaborach Pruskich“ (1876); „Wiedeń i Wiedeńczycy“ (1878); „Rosja i Rosjanie“ (przekład polski, Warsz. 1882); wespół z Amero: „Trzech zbiegów czyli podróż po Syberji“ (przekład polski, Warszawa, 1883); „Les mystères de Berlin“ (1879); „Voyage au pays des Tziganes“ (1880); „La Russie rouge“ (powieść, 1880); „L'Allemagne amoureuse“ (1884); „La police secrète prussienne“ (1884); „De Paris à Berlin“ (1886).

Tisza Koloman, mąż stanu węgierski, * 1830, † 1902 w Geszt w kom. Biharskim; otrzymawszy staranne wychowanie pod kierunkiem Szönyi'ego, zajmował się studjami historycznemi i politycznemi i odbył podróż po środkowej Europie. 1859 agitował przeciwko patentowi hr. L. Thuna, wymierzonemu przeciwko autonomji kościoła protestanckiego na Węgrzech. 1861 wybrany przez Debreczyn posłem do sejmu krajowego, stanął po samobójstwie hr. Telekiego na czele lewego środka i stanowisko to utrzymał w sejmach 1865, 1869 i 1872. Do r. 1866 postępował **T.** wspólnie z Deakem; rozprawy jednak o stosunku korony węgierskiej do rządu wiedeńskiego poróżniły ich z sobą. **T.** oraz jego stronnictwo nie poprzestało na ugodzie 1868, lecz dążyło do uzyskania zupełnej niezależności. W 1875 r., gdy stronnictwo Deaka rozpadło się, utworzył z lewego środka i większej części Deakistów stronnictwo liberalne, które, ponieważ stanowiło większość w sejmie, objęło rządy. **T.** początkowo w ministerjum Wenkheima objął tekę spraw wewnętrznych, w październiku jednak, gdy stronnictwo jego odniosło świetne zwycięstwo w sejmie, stanął na czele gabinetu, którym w najtrudniejszych okolicznościach zręcznie kierował; przeprowadził 1877 ugodę z ministerjum cislejtańskim i ułagodził wzburzone umysły z powodu chwiejnej polityki wschodniej Andrassy'ego. Również otrzymał zwycięstwo przy wyborach 1878 r., połączona bowiem opozycja liczyła zaledwo 100 głosów. Z powodu jednak polityki wschodniej, zwłaszcza zaś okupacji Bośni i Hercegowiny położenie **T.** stawało się coraz trudniejszem. Uwolnienie się ministra skarbu Szella (1 października) spowodowało i **T.** do podania się do dymisji. Król powierzył mu sprawowanie tymczasowe ministerjum. Większość zgromadzonego 20 października sejmu wyraziła zupełne zaufanie polityce **T.**, skutkiem czego było dalsze utrzymanie się jego ministerjum. Odtąd wywierał wpływ na politykę Austrji i uzyskał swobodę madjaryzowania ludów słowiańskich. Pod tym względem dopuszczał się krzyczących niesprawiedliwości. Przy każdych nowych wyborach zdobywał dla siebie większość, nawet trudności nie mogły zachwiać jego stanowisko. W r. 1887 objął tekę ministra skarbu w zamian za sprawy wewnętrzne; w 1890 ustąpił ze stanowiska prezesa ministrów.

Tisza Koloman.

Tisza Ludwik, brat poprzedniego, * 1833 w Geszt, † 1899, po ukończeniu studjów filozoficznych i prawnych podróżował z bratem po środkowej Europie, poczem zwiedził Wschód. 1861 r. wybrany posłem do sejmu, był początkowo członkiem opozycji, następnie (1865) opuścił stronnictwo swego brata i przeszedł do Deakowców. 1867 mianowany w. żupanem kom. Biharskiego, wstąpił 1871 do gabinetu Andrassy'ego jako minister komunikacji i robót publicznych, i na stanowisku tem utrzymał się i w późniejszych gabinetach; w r. 1892 należał do ministerjum Weszerlego; 1894 ustąpił z urzędu.

Tisza Stefan, hr., syn Kolomana, **T.** * 1861 od 1886 członek parlamentu węgierskiego, przeciwnik opozycji. Wydał 1897 dzieło o produkcji zboża na Węgrzech i polityce agrarnej węgierskiej.

Tisza Eszlar, miasto nad Cisą, w komitacie węgierskim Szaboles, słynne ze sprawy kryminalnej, która się tu rozegrać miała. 1 kwietnia 1882 zginęła tu bez śladu 14-letnia dziewczynka Estera Solymossy; w kilka dni później znaleziono w rzece zwłoki kobiece w odzieży Estery, ale kilku świadków uznało je za zwłoki innej osoby. Wtedy podejrzenie o morderstwo rzucono na służbę synagogalną i kilku członków gminy żydowskiej, i widziano w tem morderstwo, dokonane w celach rytualnych. Oskarżeni zostali aresztowani, i śledztwo sądowe przeciw nim rozpoczęło się w Nyiregyhaza 29 lipca 1882. Głównym świadkiem prze-

ciw oskarżonym był małoletni syn sługi synagogalnego, Maurycy Scharf; sprawa przeciągnęła się długo i wywołała silne wzburzenie w Węgrzech i zajęcie w całej Europie; ostatecznie okazało się, że oskarżenie było zgoła nieuzasadnione, a świadkowie występowali pod naciskiem. W sierpniu dopiero 1883 wszyscy oskarżeni zostali uniewinnieni.

Titicaca, jezioro, zwane także Lagune de Chucuito, jedno z najwyżej położonych jezior na całej kuli ziemskiej, w części do Peru, a w części do Boliwji należące; leży w północno-zachodniej części płaskowzgórza Wyższego Peru na wysokości 3,920 metrów nad poziomem morza; zajmuje 8,330 klm. kw. i miejscami sięga do 218 m. głębokości. Na wodach jego znajduje się znaczna liczba wysp, z których *Titicaca* jest najważniejsza. Liczne parowce przerzynają je we wszystkich kierunkach. Jedynym jego odpływem jest rzeka Rio-Desaguadero.—Porów. Pentland „The laguna de Titicaca“ (Lond. 1848).

Titiusa prawo, toż co *Bodego prawo* (ob.).

Titlis, odnoga alpejska na granicy szwajcarskich kantonów: Unterwalden, Uri i Bern, w której najwyższy wierzchołek, Nollen, ma 3,239 m. wysokości.

Titteri, dawna nazwa jednego z dwu okręgów, na jakie pierwotnie Algerja francuska była podzielona.

Tittmann Jan August Henryk, teolog protestancki niemiecki, * 1773 w Langensalza, studjował w Wittenbergu i Lipsku, poczem w tem ostatniem mieście został 1796 profesorem fakultetu filozoficznego, a 1800 teologicznego. † 1831 w Lipsku. Z licznych dzieł **T.,** ściągających się do rozmaitych gałęzi nauk teologicznych, najważniejsze: „Encyklopädie der theolog. Wissenschaften“ (1798); „Resultate der kritischen Philosophie“ (1799); „Ideen zu einer Apologie des Glaubens“ (1799); „Wissenschaftliche Darstellung der christlichen Moral“ (1802); „Pragmatische Geschichte der Theologie und Religion während der 2 Hälfte des XVIII Jahrh.“ (2 wyd., 1824); „Ueber Supranaturalismus, Rationalismus und Atheismus“ (1816) i in.

Tittmann Fryderyk Wilhelm, historyk niemiecki, brat poprzedzającego, * 1784 w Wittenbergu, do 1849 r. tajny archiwista w Dreźnie, † 1864 tamże. Główniejsze jego dzieła są: „Geschichte Heinrich's des Erlauchten“ (2 t., Drezno i Lipsk, 1845—46); 1) „Ueber den Bund der Amphiktyonen“ (Berlin, 1812); 2) „Darstellung der griech. Verfassungen“ (Berlin i Lipsk, 1822).

Tittmann Karol August, kryminalista, brat poprzednich, * 1775 w Wittenbergu, naprzód profesor w Lipsku, potem do 1831 radca dworu i sprawiedliwości w służbie saskiej w Dreźnie, † 1834 r. Znanem jest powszechne jego dzieło: „Handbuch der Strafrechtswissenschaft“ (2 wyd., 3 t., Halla, 1822).

Titurel, praszczur Parciwala, jeden z bohaterów podania o świętym Gralu, od którego nazwane zostały dwa do podania o Gralu, poetycznie obrobione przez Wolframa von Eschenbach, a które Albrecht von Scharfenberg wplótł do swojego w XIII w. napisanego poematu o Titurelu. Dla odróżnienia od Wolframowskiego „Starszego Titurela“ (wyd. Lachmanna razem z Parciwalem, Berlin, 1854), nazywają Albrechtowski poemat „Młodszym Titurelem“ (wydanie Halena razem z Parciwalem, Quedlinburg i Lipsk, 1842).

Tiul, tkanina dziurkowata, wyrabiana z bawełny i jedwabiu, której cienkie nici tworzą foremne komórki. Niekiedy jest wzorzysty i przetkany barwnemi kwiatami. Nazwa pochodzi od miasta francuskiego *Tulle*. Ob. Bobinet.

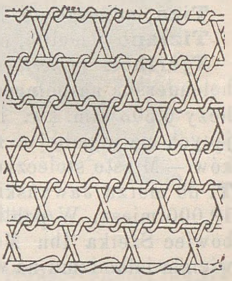

Tiul.

Tiumeń (po tatarsku *Czyngistora*), m. okręgowe gub. Tobolskiej, na lewym brzegu rzeki Tury, 29,600 miesz. Jarmark tutejszy należy do najgłówniejszych w Syberji.— *Tiumeński okrąg* liczy na przestrzeni 17,042 w. kw. 122,000 miesz.

Tiun *(tiwun,* spolszczone *ciwun),* niegdyś na Rusi urzędnik niższy i wyższy; **T.** niższego stopnia byli rządcami majętności panów (mówi o takich Ruska Prawda); **T.** wyżsi byli pomocnikami namiestników i wołostelów, przeważnie urzędnikami sądowymi. **T.** byli zarówno na Rusi północno-wschodniej (późniejszej Rusi moskiewskiej) do reform Piotra W., jak i na Litwie, gdzie z czasem stali się urzędnikami finansowymi, i wogóle znaczenie ich bardzo się ograniczyło, wyjąwszy **T.** wileńskiego, trockiego i żmujdzkiego.

Tiutczew Fedor, poeta i publicysta rosyjski, * 1803 w gub. Orłowskiej, † 1873 w Petersburgu; nauki pobierał w uniwersytecie moskiewskim, potem był sekretarzem przy poselstwie w Monachjum i starszym sekretarzem poselstwa w Turynie. Po powrocie mianowany szambelanem i urzędnikiem do szczególnych poruczeń przy ministerjum spraw zagranicznych, w końcu był prezesem cenzury zagranicznej. Pisał w języku francuskim rozprawy polityczne i społeczne, drukowane w *Revue des deux Mondes,* w języku zaś rosyjskim wysoko cenione poezje liryczne i patrjotyczne, których zbiorowe wydanie wyszło w Petersburgu (1850 i 68).

Tiverton, miasto w angielskiem hrabstwie Devon, nad rz. Exe, liczy 11,000 miesz.

Tivoli, starożytny *Tibur*, miasto we Włoszech, odległe o 25 klm. od Rzymu, nad rz. Teverone lub Aniene, ma 9,800 miesz., starożytny kościół kated-

ralny, szczątki starożytnych will i świątyń, i otoczone jest pięknemi oliwnemi gajami. Miasto Tivoli, z powodu swego pięknego położenia i znajdujących się tam mieszkań wiejskich, dało swą nazwę naprzód w Neapolu, potem w Paryżu, a następnie w innych wielkich miastach Europy rozmaitym ogrodom publicznym i prywatnym, w których oprócz miłej przechadzki publiczność znajduje przedstawienia teatralne, muzykę i inne rozrywki. Por. Niol „Storia di Tibur“ (Rzym, 1819); Nibby „Analisi dei Dintorni di Roma“ (t. 3).

Tiza, minerał, ob. Boronatrokalcyt.

Tiziano Vecellio, ob. Tycjan.

Tjeribon (*Cheribon, Tscheribon*), rezydencja holenderska na północnych brzegach wyspy Jawy, liczy 6,803 klm. kw. i 1,500,000 miesz., składających się w połowie z Sundanezów i Jawańczyków.—Miasto stołeczne *Tjeribon*, przy ujściu rzeki **T.** do morza Jawańskiego, posiada wygodny port; 19,000 miesz. W pobliżu miasta znajduje się grobowiec Szeika Ibn Mulana, pierwszego rozkrzewiciela islamizmu na wyspie.

Tkactwo, gałąź przemysłu mająca za przedmiot *tkanie*, t. j. wyrabianie tkanin i wszelkich materji, powstających przez regularne przetykanie nici jakiegokolwiek rodzaju. W każdej tkaninie odróżniamy dwa kierunki nici między sobą się krzyżujących: nici idące w kierunku długości zowią się *osnową*, w kierunku zaś poprzecznym *wątkiem*. *Warsztat tkacki* czyli *krosna* w najprostszej postaci jest ramą, w której nici osnowy są równolegle do siebie uwiązane, tkanie zaś wątku uskutecznia się ręcznie. Warsztat teraźniejszy (fig. 1) urządzony jest następnym sposobem: Na podstawie składającej się z 4 słupów pionowych A znajduje się u góry w tylnej części walec, na który nawija się osnowa równolegle; z walca tego nici osnowy przeprowadzane są poziomo na walec drewniany na przodzie podstawy osadzony, o który tkacz opiera się piersiami. Dla utrzymania nici w równoległości przepuszczone są one przez otwory *płochy b*, która składa się z ramy opatrzonej drucikami. Płocha zawieszona jest na dwu ramionach, mających ruch wahadłowy. Każda nadto nić osnowy przeciągnięta jest przez uszko metalowe lub szklane, a ruch nadaje się im za pomocą pedałów *t*. Nić wątku przepuszcza się po osnowie przez nawinięcie jej na *szpulce* umieszczonej w *czółenku*. Czółenko (fig. 2 i 3) wyrobione jest z drzewa lub żelaza, w obu końcach zaostrzone i zawiera cewkę *a*, okręconą nicią i obracającą się na osi *b*, lub też posiadają pręcik *dd*, na którym cewa *s* z nicią osadzoną być może; czółenko przesuwa się szybko na prawo i na lewo, przyczem się nić *g* odwija.

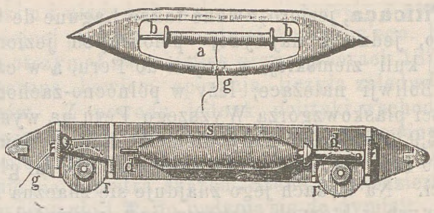

Fig. 2 i 3. Czółenka.

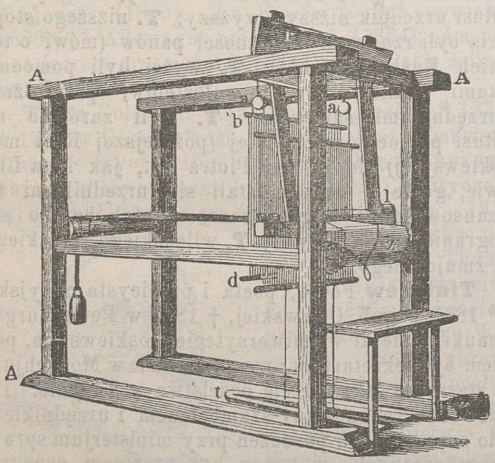

Fig 1. Warsztat tkacki.

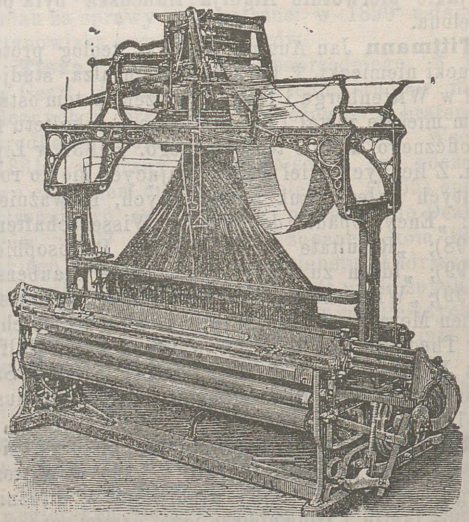

Fig. 4. Warsztat mechaniczny.

Do ułatwienia ruchu czółenka służą często kółka *rr*. Tkanina gotowa nawija się na walec umieszczony u dołu warsztatu. Odmiany warsztatu tkackiego są zresztą bardzo rozmaite, zależne od szerokości tkaniny i od wzoru, który ma być wykonany (ob. płótno, sukno, aksamit i t. d.). *Warsztaty mechaniczne* (fig. 4), poruszane siłą pary, rzadziej wody, lub za pomocą elektromotorów, zaczę-

ły wchodzić w użycie od początku zeszłego wieku. Jakkolwiek wielkością i szczegółami urządzeń bardzo się między sobą różnią, składają się w ogólności z tych samych części, co i warsztaty ręczne, i stanowią tylko ich udoskonalenie. Przy wyrobie tkanin wzorzystych, to jest pokrytych różnemi rysunkami, liczba nitek wątku, a tem samem i liczba czółenek znacznie się powiększa, dla tego zastąpiono je odmiennem urządzeniem, które wraz z przeciągającym je przyrządem stanowi właściwą *machinę Jacquarda.* W tkaninach wzorzystych odróżniają się rysunki czyli ornamenty od tła, które wprowadzają się w różny sposób; wzory są tkane bądź wspólnie z tłem, tak że rysunków usunąć nie można bez jednoczesnego zniszczenia tkaniny, bądź też wprowadzają się dodatkowo do tkaniny już gotowej, Tkaniny wzorzyste wyrabiają się także przez odpowiednie połączenie dwóch tkanin gładkich, a do kategorji należy rodzaj tkactwa, zwany *basse-lisse* i *haute-lisse (lisse*—osnowa), mający zastosowanie przy wyrobie gobelinów i tkanin na obicia. Przy wyrobie tkaniny wzorzystej przygotowują się najpierw *patrony*, czyli rysunki powiększone tkaniny, do których tkacz stosuje urządzenie szczegółowe warsztatu, by otrzymać żądany przebieg nitek wątku i osnowy. Wyrób patronów do tkanin różnobarwnych jest bardzo mozolny; znaczne ułatwienie wprowadził Szczepanik przez zastosowanie metody fotograficznej, polegającej na teorji trzech barw zasadniczych (ob. Fotografja).—**T.** jest jednem z najdawniejszych rzemiosł. W starożytności kwitło u Egipcjan i innych narodów wschodnich, w początkach wieków średnich górowało również tkactwo wschodnie, rychło jednak rozwinęło się i w Europie, a w połowie XV w. cechy tkackie były już liczne w różnych miastach. Vaucanson w 1747 urządził jeden z pierwszych warsztatów mechanicznych, ale powszechne przyjęcie znalazł dopiero warsztat Cartwrighta (1784); z następnych jego udoskonaleń najważniejsze jest Jacquarda (ob.). Por. Beyssel i Feldges „Lehrbuch der Weberei“ (1863); Karmarsch „Handbuch der mechanischen Technologie“ (1867); Olsner „Die deutsche Webschule“ (7 wyd., 1891); Schams „Handbuch der gesammten Weberei“ (2 wyd., 1892); Ganswindt „Katechismus der Spinnerei, Weberei und Appretur“ (3 wyd., 1890); Fitschbach „Geschichte der Textilkunst“ (1883), oraz „Ornamente der Gewebe“ (160 tablic). W języku polskim dzieł o tkactwie brak zupełny, zapowiedziany jest dopiero podręcznik tkactwa Jabłkowskiego w zbiorze dzieł technicznych H. Wawelberga.

Tkacze, *Wikłacze (Ploceidae)*, rodzina ptaków wróblowatych z podrzędu stożkodziobych, ptaki wysmukłe z silnym dziobem, długiemi skrzydłami i ogonem najczęściej krótkim, zaokrąglonym, pospolite w Azji płd. i Australji, często są wspaniale upierzone; żyją towarzysko i budują gniazda mi-

Gniazdo tkacza.

sterne, często bardzo blisko jedne drugich, lub też wielkie gniazda, podzielone na komórki dla osobnych par. Nie śpiewają, żywią się nasionami i owadami. Należą tu rodzaje *Ploceus*, *Textor*, *Hyphentormis*, *Euplectes* i in. Por. Russ „Die Webervögel“ (1884).

Tkalac Imbro, publicysta chorwacki, * 1824 w Karlowcu. Po ukończeniu sudjów uniwersyteckich osiadł 1849 w Zagrzebiu i poświęcił się literaturze. Wydał: „De religione christiana in Slavis introducta, propaganda, reformata“ (1848); „Ost und West“ (1849); „Eine politische Rundschau“ (1850); „Bericht der Handels und Gewerbekammer pro 1852 und 1853“; „Das serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage“ (1853); „Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien“ (1857) i in.

Tkaniny *(materje)*, wyroby otrzymywane przez splątanie jednej lub kilku, wzajemnie krzyżujących się nici, ob. Tkactwo.

Tkanki, zasadnicze części składowe przyrządów w organizmach żyjących. Podstawę wszystkich bez wyjątku tkanek stanowi komórka organiczna; tkanki, składające się tylko z samych komórek, zowią się *nabłonkiem* lub *tkanką nabłonkową*. Do wyższych elementów tkankowych należą tkanki, których komórki posiadają specyficzną, sobie tylko właściwą czynność w organizmie, jak np.: *tkanka mięsna, tkanka nerwowa, miąższ organów złożonych* (wątroba, nerka, śledziona) i in. Tkanka, która w ustroju zwierzęcym i ludzkim tworzy szkielet czyli rusztowanie służące do podtrzymywania wszystkich powyższych elementów tkankowych, nazywa się *tkanką łączną*. Zależnie od rozmaitej roli, jaką w ustroju spełnia, rozróżnia się kilka jej rodzajów: 1) *tkanka łączna właściwa*, 2) *tkanka chrzęstna* (ob. Chrząstka) i 3) *tkanka kostna* (ob. Kość). Wszystkie te kategorje tkanki łącznej powstają u zarodka z warstwy śródbłon-

kowej czyli mezoblastu. Tkanka łączna właściwa pod mikroskopem składa się z pasm w różnym kierunku idących włókien i nielicznych, różnej postaci komórek. Nauka o tkankach nazywa się *histologją* (ob.).

Tl, w chemji symbol atomu talu.

Tlascala, t. j. *kraj chleba*, najmniejszy ze stanów rzeczypospolitej Meksykańskiej, przeważnie przez Indjan zajęty. Ludność jego na przestrzeni 3,898 klm. kw. wynosi 167,000 głów. Ludne niegdyś miasto stołeczne liczy obecnie zaledwie 2,800 miesz. Podczas zdobycia przez Hiszpanów tworzyło ono potężną rzeczpospolitę oligarchiczną.

Tlemcen (*Telemssen*), miasto w algierskim departamencie Oranu, 46 klm. od morza Śródziemnego odległe, liczy 30,000 miesz., w tem 3,600 Francuzów, ma liczne meczety, bibljotekę, kościół, łaźnie maurytańskie z przed 500 lat, kopalnie srebra, ołowiu, antymonu, miedzi i żelaza. W wiekach średnich **T.** był rezydencją dynastji maurytańskiej Beni Zian, która nastąpiła po Almorawidach.

Tlen, *kwasoród* (*Oxygenium, O*), pierwiastek chemiczny, niemetaliczny, występuje w niezmiernej ilości w przyrodzie; woda zawiera go 89 proc., powietrze 23,24 proc., wchodzi w skład większej części minerałów i ciał organicznych. Jest to gaz bezbarwny i bezwonny, ciężar właściwy względem powietrza=1,056, ciężar atomowy 15,96. Pod ciśnieniem 525 atmosfer skrapla się przy — 140° na ciecz bezbarwną, mającą c. wł. 0,65, która wrze

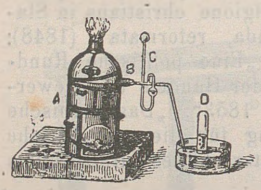

Fig. 1. Otrzymywanie tlenu z nadtlenku manganu. A piec zawierający nadtlenek, B rurka przeprowadzająca tlen, C rurka bezpieczeństwa, D epruwetka, w której gaz się zbiera.

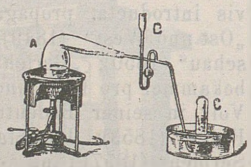

Fig. 2. Otrzymywanie tlenu z chloranu potasu. A retorta zawierająca chloran, B rurka bezpieczeństwa, C epruwetka, w której tlen się zbiera.

przy —181°. Litr **T.** waży 1,4336 grama. **T.** okazuje silną dążność do łączenia się z innemi pierwiastkami, a łączeniu temu towarzyszy wywiązywanie się ciepła, co powoduje palenie się ciał (ob. Palenie); w czystym **T.** ciała palą się daleko żywiej, niż w powietrzu, gdzie działanie tlenu osłabione jest obecnością azotu; **T.** też utrzymuje oddychanie (ob.) zwierząt, których działalność życiowa w czystym tlenie daleko gwałtowniej się odbywa i rychło ustaje. — **T.** otrzymuje się różnemi sposobami z ciał obficie go zawierających, jak z braunsztanu ceyli nadtlenku manganu, przez ogrzewanie go (fig. 1) lub traktowanie kwasem siarczanym, albo z chloranu potasu (fig. 2), który przez ogrzanie przechodzi w chlorek potasu, oddając cały zasób tlenu. Z powietrza trudno go oddzielić od azotu. W ostatnich dopiero czasach okazał Boussingault, że baryta rozżarzona pochłania tlen z powietrza, a za oziębieniem go uwalnia. Lepszy jest sposób podany przez Tessie du Motay, polegający na użyciu nadmianganianu potasu, który przez wyżarzenie przechodzi w manganjan, tracąc tlen, a manganjan pod wpływem powietrza znowu się przeobraża w nadmanganjan; dodatek sody gryzącej do nadmanganjanu potasu działa korzystnie, mieszanina bowiem topi się między 350° i 400°, a działanie staje się bardzo prawidłowe i szybkie. Sposób ten może mieć ważne znaczenie dla techniki, zwłaszcza dla oświetlania. — Każde połączenie pierwiastku z tlenem zowie się *utlenianiem (oksydacją)*, produkty utleniania mają własności kwasowe lub zasadowe; te ostatnie noszą nazwę *tlenków* (ob. Kwasy, Zasady, Sole, oraz Chemja). Usuwanie tlenu ze związku chemicznego jest *odtlenianiem (dezoksydacją)* tego związku.—**T.** w niektórych warunkach nabiera daleko żywszej dążności do łączenia się z ciałami, i w tym stanie nosi nazwę *ozonu* (ob.). — **T.** odkryty został prawie jednocześnie przez Scheelego i Pristleya (1774); zwano go pierwotnie *powietrzem życia* (aër vitae), lub *powietrzem zdeflogistonowanem* (ob. Flogiston); Lavoisier wkrótce jednak poznał, że palenie się ciał polega na łączeniu się ciał z tlenem i nazwał go *oxygenium* t.j. kwasorodem, od własności wydawania związków kwasowych. Od odkrycia tlenu rozpoczyna się dopiero naukowy rozwój chemji.

Tlenie, żarzenie, ob. Palenie.

Tlenki, *tlenniki*, związki pierwiastków chemicznych z tlenem (ob. Tlen, Chemja).

Tlenosole, *sole tlenowe*, ob. Sole.

Tlenowe kwasy, ob. Kwas.

Tlepolemos, syn Herkulesa i Astjochy czy Astydamei, zabiwszy swego wuja Likimnjosa w Argos, uciekł na wyspę Rodus i tam założył kilka miast. Potem poszedł z innymi na wojnę trojańską, w której zabił go Sarpedon.

Tlinkit (*Kolusze*), naród indyjski w Ameryce płn., zamieszkuje Alaszkę płd.-wschodnią między 55—60° szer. płn., posiada własną mowę i rozpada się na kilka plemion, z których główne są plemiona Sitka i Czylkat. Są dobrze zbudowani, dosyć inteligentni, zajmują się handlem produktami polowania i rybołówstwa. Wioski ich znajdują się głównie na wybrzeżach morskich, domy są drewniane, często ozdobami snycerskiemi pokryte. Wielki wpływ posiadają u nich szamani, którzy kierują praktykami religijnemi, zaklinają choroby i sprowadzają pogodę. Liczba ich wynosi około 5500. Por. Niblack „The Coast Indians of Southern Alaska“ (1890).

Tłocznia, ob. Prasa.

Tłoczyński Apolinary, ksiądz, napisał: „Na łono matki," powieść na tle amerykańskiego życia (Poznań, 1882); „O tworzeniu się ziemi i rewolucjach w jej łonie, oraz krótki pogląd na pochodzenie i pokrewieństwo ludzi wszystkich części ziemi, jako też rozwój ich w czasach przedhistorycznych" (Poznań, 1882; 2 wyd., 1890).

Tłok, ob. Pompy, Parowa machina.

Tłoka, *Tłuka,* dawniej był rodzaj pańszczyzny po wsiach, po dni kilka lub kilkanaście w roku odbywanej oprócz zwyczajnej tygodniowej. Pańszczyzna taka była narzucona zwyczajem i uświęcona tak zwanym *inwentarzem*, t. j. opisem powinności poddanych. Tłoki na Rusi i Podlasiu nosiły nazwę *gwałtów.*

Tłuczyński Maciej Ignacy, biograf jezuicki, bywał w rozmaitych kolegjach nauczycielem filozofji, kaznodzieją i misjonarzem, † 1684 w Krakowie. Z dzieł jego więcej znane są: „Vita et mors Alberti Menciński" (Krak., 1661): „Żywot w. ks. Marcina Laterny S. J. i w. ks. Piotra Skargi" (tamże, 1676); „Palma tryumfalna, to jest Żywoty i śmierć bł. trzech S. J. męczenników Pawła, Jana i Jakóba" (tamże, 1672); „Żywot Bł. Stanisława Kostki S. J." (tamże, 1673); „Wizerunek cnót Tomasza Oborskiego" (tamże, 1685) i in.

Tłumackie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Ruskiem, w ziemi Halickiej. Podług spisów podskarbińskich z r. 1770, obejmowało miasto Tłumacz, i wsie: Nadorożna, Gruszka, Bortniki, Jezierzany, Olesza i Dolina, które posiadał Andrzej Mokranowski, generał inspektor wojsk koronnych, a następnie Jerzy hr. Potocki, opłacając z niego kwarty złp. 6,948 gr. 2, a hyberny złp. 40 gr. 15. Zajęte przez rząd austrjacki w d. 11 kwietnia 1801 roku, oddane było z wójtostwem Tłumackiem spadkobiercom Tadeusza hr. Dzieduszyckiego, jako częściowe wynagrodzenie za zajęte na saliny ich dobra dziedziczne Kossów.

Tłumacz, miasteczko w Galicji, obw. Stanisławowskim, nad rz. Tłumaczkiem, posiada okazały pałac i jedną z największych w Galicji fabryk cukru burakowego. Liczy 4,800 mieszk.

Tłumiki, ob. Sordynki.

Tłuste kwasy, grupa związków organicznych, powstających przez utlenienie alkoholów (ob.) i przy wielu innych reakcjach; wiele z nich znajduje się też gotowych w przyrodzie. Skład ich wyraża się wzorem ogólnym $C_n H_{2n} O_2$; zawierają o 1 atom tlenu więcej, a o 2 atomy wodoru mniej, niż odpowiednie im alkohole. Są to kwasy jednozasadowe, pod wpływem działań chemicznych ulegają rozmaitym przeobrażeniom. Właściwie nazwa **T. k.** stosowaćby się winna tylko do najwyższych ogniw tej grupy, która się rozpoczyna od kwasu mrówkowego CH_2O_2; dalsze coraz bogatsze w węgiel i wodór są: octowy, propionowy, masłowy, walerjanowy, kaproinowy, enantylowy, kaprylowy, pelargonowy, kaprynowy, laurynowy, mirystynowy, palmitowy, margarowy, stearowy, arachinowy, cerotynowy, melisynowy; kwasy uboższe w węgiel, aż do kaprylowego włącznie, nazywają się *kwasami lotnemi.*— Ważniejsze opisane są pod właściwemi nazwami.

Tłustosz *(Pinguicula),* rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, obejmuje zioła trwałe o liściach całobrzegich, nieco mięsistych, tworzących rozetę, śród których wznoszą się na długich szypułkach kwiaty dwuwargowe. Liście posiadają liczne gruczoły, z których wydziela się ciecz kleista; za podrażnieniem brzegi liści zwijają się ku górze. (Rysunek ob. na tab. „Daringtonia i inne rośliny owadożerne"). *P. vulgaris*, w Europie środ., na łąkach błotnistych, ma piękne kwiaty fijoletowe lub purpurowe, rzadko białe; liście używane były niegdyś jako środek przeczyszczający; w niektórych miejscach używa się ich dla nadania lepszego smaku mleku świeżo wydojonemu.

Tłuszczak *(Lypoma),* nowotwór z tłuszczowej tkanki (ob.) złożony; **T.** są to nowotwory częste, nieraz do ogromnych dochodzące rozmiarów, łagodne i dające się wyleczyć przez usunięcie na drodze operacyjnej.

Tłuszcze, *tłustości,* grupa związków organicznych bezazotowych, rozpowszechnionych w organizmach roślinnych i zwierzęcych, które, stosownie do swych własności, mają nazwy: *łoju, słoniny, masła, oleju* (ob. te wyrazy) i stanowią ważne środki pokarmowe, a technika używa ich do najrozmaitszych celów. Są to ciała nierozpuszczalne lub bardzo mało w wodzie, rozpuszczalne w alkoholu i eterze, palą się płomieniem i wydają sadzę wolną od azotu. C. wł. tłuszczów = 0,8 — 0,95. Zupełnie czyste przechowują się na powietrzu dobrze; zanieczyszczone zaś ciałami białkowatemi w krótkim czasie się przeobrażają czyli *jełczeją,* i oddziaływają wtedy kwaśno. W wysokiej temperaturze (260°—300°) rozkładają się i wydają palne gazy, bogate w węgiel, na czem polega użycie ich do oświetlenia. Przy suchej dystylacji tłuszczów wywiązuje się ciało przykrej bardzo woni, *akroleina* (ob.).—Pod względem chemicznym, jak to wykazał Chevreul, **T.** są mieszaniną *stearyny, palmityny, margaryny, oleiny* w różnym stosunku; te zaś ostatnie ciała są *glicerydami* czyli *eterami glicerynowemi* kwasów *stearowego, palmitowego, margarowego* i *olejowego,* t. j. solami glicerynowemi tych kwasów. Poddając **T.** działaniu alkaljów, oswabadzamy glicerynę, a kwasy łączą się z alkaljami: tłuszcze się *zmydlają* i wydają *mydło* (ob.).—Oleina przeważa w **T.** ciekłych czyli olejach, gdy inne glicerydy występują przeważnie w **T.** stałych; w ogóle konsystencja różnych **T.** jest bardzo rozmaita.—W roślinach **T.** występują już to w całym organizmie, już w niektórych ich częściach, jak w nasionach, w których często zastępują miejsce mączki. W ciele zwierzęcem **T.** są także bardzo silnie rozpowszechnione, pod skórą, między mięśniami,

około wnętrzności i nerek. Wyższe zwierzęta ssące zawierają tłuszcze twarde lub miękie, tłuszcze ptaków są więcej oleiste, ryb są przeważnie płynne. **T.** zwierząt pochodzi albo ze spożytych roślin, albo też wytwarzać się może z cukru i mączki. Spoczynek przyczynia się do wytwarzania tłuszczu, ruch zaś wywołuje zużycie tłuszczu wytworzonego.—Użytki **T.** bardzo są rozmaite, na pokarm, do fabrykacji mydeł, do oświetlania, na wyrób werników, na smary, w garbarstwie, farbiarstwie i in. Por. Schädler „Technologie der Fette und Oele“ (2 wyd. 1892); Benedikt „Analyse der Fette“ (3 wyd., 1897).

Tłuszczowa tkanka, w organizmach zwierzęcych, właściwie tkanka łączna, której komórki napełniają się wielkiemi ilościami tłuszczu: jest to masa miękа, żółtawa, tłusta, pod mikroskopem przedstawia mnóstwo wielkich, błyszczących kropelek tłuszczu i dopiero po ich wyciągnięciu eterem występują komórki, zwykle w postaci pęcherzyków. **T. t.** znajduje się głównie w tkance łącznej podskórnej, między mięśniami w śródpiersiach, w sieci i krezkach jamy brzusznej. Sprzyjającym dla odłożenia tłuszczu warunkiem jest obfitość pożywienia, obok małego zużycia materji; ilość jej u rozmaitych indywiduów jest bardzo rozmaita. **T. t.** podskórna nadaje ciału kształt zaokrąglony, rysom miękość, chroni od gwałtownych zmian temperatury; w jamach organizmu ułatwia ruchy przyrządów i, co najważniejsza, stanowi zapas materji pożywnej. W czasie gorączek, głodu, przedewszystkiem zużywa się nagromadzona w tkankach ilość tłuszczu. Umiarkowana ilość tłuszczowej tkanki jest więc dla organizmu z wielu względów pożądana, gdy nadmierna rozliczne przyczynia niewygody.

Tłuszczowe kwasy, ob. Tłuste kwasy.

Tłuszczowe przeistoczenie, *tłuszczowe wyrodnienie, stłuszczenie (Degeneratio adiposa),* proces patologiczny, polegający na występowaniu tłuszczu w miejscach, w których normalnie znajdować się nie powinien. Odróżniają się dwie formy tego przeistoczenia: 1) *Nasiąknięcie tłuszczowe (infiltratio),* przy którem tłuszcz w komórkach zajętej tkanki występuje w postaci wielkich kropel; proces ten tylko ilościowo różni się od normalnego rozwoju tkanki tłuszczowej, jest najczęściej ogólny, prowadzi do otyłości nadmiernej i usuwa się przez zmianę warunków rozwojowi tkanki tłuszczowej sprzyjających. 2) *Właściwe przeistoczenie tłuszczowe* polega na tworzeniu się w pierwiastkach anatomicznych drobniutkich i licznych kropelek tłuszczu, poprzedzającem rozpad tych pierwiastków. Fizjologiczny przykład tego procesu przedstawia wydzielina gruczołków łojowych. Zajęte tym procesem pierwiastki anatomiczne są bezpowrotnie dla organizmu stracone. Ulegają mu wszystkie organy i tkanki w niekorzystnych dla odżywiania umieszczone warunkach. Znaczenie procesu tego dla zajętych nim tkanek jest stanowczo fatalne, znaczenie dla organizmu zależy od fizjologicznej ważności zajętego organu.

Tmutorakań *(Tamatarcha, Matarcha, Metracha),* w starożytności *Fanagoria* (ob.), obecnie *Tamań* (ob.); z państwem Chazarów (ob.) **T.** podbity był prawdopodobnie przez Światosława, w. ks. kijowskiego. Włodzimierz I, dzieląc między synów swe posiadłości, przeznaczył **T.** Mścisławowi. 1054 r. dzielnica ta przeszła w posiadanie księcia czernihowskiego Światosława, co spowodowało wojnę domową, zakończoną dopiero śmiercią Rościsława. 1111 r. owładnęli **T.** Połowcy i odtąd imię jego znika zupełnie w latopisach ruskich.

Toast (angiel. wym. *tost*), nazywają się tak właściwie pewnego rodzaju sucharki, podawane w Anglji do herbaty. Głównie jednak pod tym wyrazem, używanym i u nas, rozumieją wniesienie zdrowia przy biesiadach dla uczczenia pewnej osoby, a to z tego powodu, że wedle zwyczaju angielskiego, temu, kto miał zdrowie spełnić, podawano z puharem sucharek. **T.** oznacza nie tylko zwyczajne wzniesienie zdrowia, ale także krótsze lub dłuższe mowy na ucztach uroczystych wygłaszane. Już Grecy i Rzymianie znali toasty. W Rzymie oznaczano je słowami *graeco more bibere,* t. j. pić podług zwyczaju greckiego albo *ad numerum bibere,* t. j. wychylić pewną liczbę kielichów.

Tobago, trzcina, ob. Kokos.

Tobel, miejscowość kuracyjna w Styrji, w okręgu Grazu, posiada 2 źródła ciepłe o temperaturze 25° i 30°, używane przeciw cierpieniom nerwowym.

To be or not to be, that is the question (ang.) Być albo nie być—oto jest pytanie. Cytata z Szekspirowskiego Hamleta.

Toberentz Robert; rzeźbiarz niemiecki, * 1849 w Berlinie, † 1895, studjował tamże w akademji sztuk pięknych, pracował następnie przez 2 lata w pracowni Schilinga w Dreźnie, poczem odbył podróż do Włoch, od 1885—89 bawił w Ameryce. W r. 1890 wrócił do Paryża, a stamtąd do Berlina. 1895 mianowany profesorem. Z prac jego celniejsze: Perseusz, Elf, Faun z Amorem, Pasterz (wyróżniony na wystawie paryskiej 1878), wiele biustów i in. Prócz tego wprowadził pewne ulepszenia do techniki odlewniczej i wynalazł maszynę do punktowania.

Tobjasz (hebr. *Tobit,* t. j. Bóg jest dobry), pobożny Izraelita z pokolenia Neftali, żyjący w niewoli asyryjskiej za panowania Salmanasara i Sancheryba. Dzieje jego opowiedziane są w St. Testamencie, w *księgach Tobjaszowych,* które uznają katolicy, żydzi zaś i protestanci uważają za apokryficzne. Księgi te, przechowane w tekście greckim, powstały po niewoli babilońskiej, jak to wnosić można z wyrobionych pojęć o aniołach i demonach. Niektórzy powstanie tej księgi odnoszą do czasów po narodzeniu Chrystusa, ale niesłusznie. Istnieje też tekst chaldejski Księgi Tobjasza,

nie zależąc od greckiego. Por. Schürem „Geschichte des jüdischen Volks in Zeitalter Jesu Christi“ (1886).

Tobler Adolf, romanista szwajcarski, * 1835, syn Salomona **T.** (* 1794, † 1875), autora poematów epicznych („Kolumb“ oraz „Wnukowie Winkelroda“). Adolf **T.** kształcił się w Zurychu i Bonn, a później w Paryżu i w Rzymie, w r. 1861 otrzymał posadę nauczyciela języka francuskiego w Solurze, a następnie w Bernie, gdzie został profesorem uniwersytetu. W 1877 otrzymał katedrę języków romańskich w Berlinie, W 1881 jest członkiem berlińskiej akademji umiejętności. Wydał wiele tekstów staro-francuskich, napisał: „Vom französischen Versbau alter und neuer Zeit“ (1880 IV wyd. 1894, przekład francus. 1885). „Vermischte Beiträge zur franz. Grammatik“ (1886 i 1894) etc.

Tobler Ludwik, brat poprzed., germanista * 1827, † 1895, był profesorem w Bernie i Zurychu. Wydał: „Über die Wortzusammensetzung“ (1868) oraz zbiór „Schweizerische Volkslieder“ (1882—84). Zaczął pospołu ze Staubem „Schweizerisches Idiotikon,“ którego I tom wyszedł w 1885.

Tobler Tytus, uczony szwajcarski, * 1806, † 1877, studjował medycynę, później był członkiem zgromadzenia narodowego. Wydał wiele pism treści beletrystycznej, społecznej, oraz opisów podróży, zwłaszcza po Palestynie, której geografję, topografję zbadał bardzo szczegółowo.

Tobol (kirgiskie *Tabul*), rz. w Syberji zachodniej; bierze początek z gromady kilku jezior, leżących w pobliżu gór Kiczyk-Karacza-Tau w stepie Kirgiz-Kajsackim, i ubiegłszy 1,291 klm. wpada do Irtyszu. **T.** przyjmuje z prawej strony Abugę, z lewej Uję, Izet, Turę i Tawdę.

Tobolsk, miasto gubernjalne w Syberji, na lewym brzegu rzeki Irtysza, blisko ujścia do niej rzeki Tobola, 20,500 miesz.; 2 monastery, 18 cerkwi, kościół katolicki, ewangelicki, meczet, seminarjum duchowne i nauczycielskie, gimnazjum, szkoła wojskowa, kilkanaście szkół niższych; teatr, arsenał, pomnik Jermaka i t. d. **T.** jest siedliskiem gubernatora tobolskiego, biskupa prawosławnego, oraz innych urzędów. Przemysł ogranicza się garbarstwem i mydlarstwem; kupcy tutejsi prowadzą dość rozległy handel, zwłaszcza futrami, z Moskwą i Kiachtą. **T.**, założony 1587 przez wojewodę Czułkowa, jest od 1782 miastem gubernjalnem.—*Tobolski okręg* ma na przestrzeni 106,743 w. kw., 128,000 miesz.—*Tobolska gubernja* zajmuje północno-zachodnią część Syberji zachodniej i graniczy: na północ z morzem Lodowatem; na wschód z gubernją jenisejską i tomską; na południe z obwodem semipałatyńskim i akmolińskim; na zachód z gub. orenburgską, permską, wołogodzką i archangielską; zajmuje 1,219,130 w. kw. powierzchni. Miejscowość gubernji w ogóle przedstawia równinę, pochylającą się ku morzu Lodowatemu, przeciętą rzekami Irtyszem i Obią. Zachodnia i południowo-wschodnia część gubernji, do której zachodzą odnogi gór Uralskich i Ałtajskich, jest nieco falista. Z odnóg tych biorą początek liczne rzeki i strumienie, uchodzące do Irtysza i Obi. Główną rzeką jest Ob', z dopływem swym Irtyszem, przybierającym liczne mniejsze rzeki. Jezior, mających wodę słodką i gorzko-słoną, jest w ogóle około 3,500. Północny pas **T.** *gub.*, poczynając od 57° szerokości północnej, pokryty jest grząskiemi błotami, porosłemi gęstym lasem i krzakami (riamami). Błota te wczęści wschodniej zowią Wasingańskiemi, w zachodniej zaś Kondyńskiemi,. Łąk jest wielka obfitość. Klimat w ogóle zdrowy; zima zaczyna się w początku października i kończy się w marcu; w styczniu i w lutym trwają stale mrozy, dochodzące, do — 35° C, natomiast średnia temperatura lata wynosi w okolicach środkowych 30° C., w południowych zaś dochodzi do 40° C. Główne bogactwo **T.** *gub.* stanowią lasy, w których rosną: cedry, sosny, jodły, modrzewie, świerki, brzozy, wierzby. Z królestwa zwierząt żyją tu, głównie na północy: lisy (czarne, białe i zwyczajne), sobole, kuny, niedźwiedzie, rosomaki, wilki, wydry, wiewiórki, borsuki, łasice (tchórze), nurki, popielice, zające i t. d. Z ptaków: jarząbki, cietrzewie, kuropatwy, bekasy, przepiórki, gęsi, nury, kaczki i t. d. Z ryb: jesiotry, sterlety, rumienice, szczupaki, karpie, kiełbie i t. d. Ze zbóż najpospolitsze są: żyto, jęczmień, owies, rzadko tatarka, pszenica, len i konopie. Grunt w środkowej i południowej części gubernji jest urodzajny, w północnej, z powodu surowego klimatu, niezdolny do uprawy. Liczba mieszkańców wynosi 1,440,000 (Rosjanie, dalej Tatarzy, Bucharcy, Zyrjanie, Woguły, Ostjacy, Samojedzi). Z plemion zamieszkujących **T.** *gub.* najliczniejsi, za wyjątkiem Rosjan i Tatarów, są Ostjacy, w liczbie bowiem około 30,000 rozsiani są po całej północnej części gubernji. Pod względem administracyjnym **T.** *gub.* podzieloną jest na 10 okręgów; tobolski, berezowski, iszymski, kurgański, tarski, turyński, tiumieński, jałutorowski, surgucki i tiukaliński.

Tobolski Adam, filolog i wierszopis, pod koniec życia nauczyciel w Toruniu, † 1620; wydał: „Ecloga nuptialis in Gsi A. M. D. Mathiae Bal de Choczewia et Elisabeth de comitibus Labiszyn Latalski“ (Poznań, 1588); „Phrases ab Aldo Manutio conscriptae lingua polonica secundum alphabeti seriem et germanica adauctae“ (Gdańsk, 1606); „Ciceronis trium de officiis librorum trilinguis eaque brevis epitome“ (Toruń 1611).

Tocantins, przypływ rzeki Amazonki, bierze początek w górach brazylijskiej prowincji Goyaz i przebiegłszy 1,410 klm., uchodzi do rzeki Para, głównej odnogi rzeki Amazonki.

Toccata, jest to utwór muzyczny na fortepjan lub organ, napisany zwykle w formie kanonu lub

fugi, w którym temat przechodzi ciągle z jednej do drugiej ręki. Forma ta, używana przez dawniejszych mistrzów (jak Bach), dziś jedynie trafia się w etiudach.

Toché Raul, autor dramatyczny i dziennikarz francuski, * 1850 w Bangival (Seine et Oise), po ukończeniu nauk odbył wojnę 1870 r., poczem został współpracownikiem kilku dzienników i napisał szereg dramatów, z których ważniejsze: do współki z Nibertem „Chanteuse par amour“ (1877), z Siradiném „Revue trop tôt“ (1879), z Ernestem Blumem „La belle Lurette“ (1880); „Le Château de Tire-Lariget“ (1884); „Les femmes nerveuses“ (1888); „Le parfum(1888); „Le Cadenas“(1890); „Les femmes des amis“(1890); „Paris fin de siècle“(1890); „M. Coulisset“(1892); „La Maison Tamponin“(1893); „La Rieuse“ (1897); „Nos Moutards“ (1894). Ojciec zostawił mu miljon franków majątku, on sam zarabiał po 60,000 fr. rocznie, lecz życie rozrzutne i pożyczki od lichwiarzy tak go zrujnowały, iż zrozpaczony, wystrzałem z rewolweru odebrał sobie życie 17 stycznia 1895 w Chantilly.

Tocqueville, Karol Aleksy Henryk Maurycy Cérel de..., publicysta i mąż stanu francuski, * 1805 w Paryżu, † 1859 w Cannes. W r. 1839 występował w izbie deputowanych po stronie opozycji, w r. 1848 po rewolucji Lipcowej zasiadał w konstytuancie i ciele prawodawczem, a r. 1849 został ministrem spraw zagranicznych, lecz po zamachu stanu usunął się zupełnie od spraw publicznych. Na polu literackiem znany jest jako autor dzieł: „De la démocratie en Amérique“ (2 t., Paryż 1835 i częściej); „System pénitentiaire aux États-Unis“ (3 wyd., 2 t. 1845); „Histoire critique du règne de Louis XV“ (2 t., 1847) i „L'ancien régime et la révolution“ (7 wyd., Paryż 1866). Jego „Oeuvres complètes“ wyszły w 9 t. (Paryż 1865—66). Por. „Jacques Alexis de **T.**“ (1876) „Souvenir de Alexis de **T.**“ (1893).

Toczek, rodzaj wiciowców., ob. Volvox.

Toczyłowski Piotr Aleksander, biskup belineński, protegowany księcia Massalskiego, biskupa wileńskiego, poprzednio asesor sądów biskupich, został 1767 surogatem wileńskim, następnie kanonikiem, w r. 1768 przewodniczył kapitule, a w r. 1769 był już audytorem kurji biskupiej. Po pierwszym podziale Polski, **T.**, zostając ciągle przy boku biskupa Massalskiego, otrzymał kantorstwo wileńskie i był prawą ręką tego biskupa, szafując z nim razem nieoględnie funduszami edukacyjnemi, osiągniętemi po zwinięciu zakonu Jezuitów. Massalski był prezesem ówczesnej komisji edukacyjnej rozporządzającej, a **T.**, jako wierny sługa jego, razem z panem swoim trwonił grosz, na oświatę publiczną przeznaczony. Popełnione nadużycia wykrył wizytator Józef Wybicki, lecz skończyło się na niczem; książę Massalski zrzekł się prezesostwa, a jego narzędzie **T.** otrzymał sufraganję trocką z tytułem biskupa belineńskiego. Później sufraganję tę zamienił na wileńską. † r. 1808.

Toddy, trunek podobny do grogu, przyrządzany z wódki, cukru, lodu i wody, używany w Szkocji, Anglji i Szwecji; także to samo, co wino palmowe.

Tödi, najwyższy grzbiet gór Szwajcarji wschodniej, leży na granicy kantonów: Glarus, Graubündten i Uri. Wysokość jego wynosi 3,623 metry.

Todleben Franciszek Edward, generał rosyjski, * 1818 w Mitawie, † 1884. Otrzymawszy początkowe wychowanie w Rydze, odbył studja specjalne w szkole inżynierji w Petersburgu, po której ukończeniu wstąpił 1838 do służby wojskowej jako porucznik inżynierji. W latach 1847—48 uczestniczył w stopniu kapitana przy oblężeniu twierdz górskich Salti i Czoch na Kaukazie. 1853 przy wybuchu wojny wschodniej przyłączony został w stopniu podpułkownika do sztabu gen. Schilderna. Okazawszy w rozmaitych okolicznościach, zwłaszcza zaś przy oblężeniu Sylistrji, znakomity swój talent wojskowy, posłany był w stopniu pułkownika do Sewastopola, gdzie powierzono mu zwierzchni zarząd nad robotami inżynierskiemi. W krótkim czasie zamienił Sewastopol już w czasie samego oblężenia w silną, zwłaszcza od strony lądu, twierdzę, stał się niejako duszą walecznej obrony tej warowni. Zraniony jednak w nogę, zniewolony był w lecie 1855 przed końcem wojny opuścić dotychczasową służbę, poczem udał się do Nikołajewa. Zostawszy generał-majorem i generał-adjutantem, wysłany był do Kronsztadu dla zbadania tamtejszych warowni. 1856 udał się w podróż do Niemiec, Szwajcarji i Francji. Następnie został pomocnikiem w. ks. Mikołaja, jako generała inspektora inżynierji, i naczelnikiem wydziału inżynierji w ministerjum wojny. Podczas wojny rosyjsko-tureckiej 1877—78 powołany do armji czynnej dopiero we wrześniu 1877 r., miał sobie powierzone kierownictwo przy oblężeniu Plewny, po której upadku był wyniesiony do godności hrabiowskiej; w kwietniu 1878 został naczelnym wodzem wojsk okupacyjnych w Turcji, a 1879 czasowym generał gubernatorem odeskim. W roku następnym przeszedł z Odesy na posadę generał-gubernatora do Wilna; z powodu choroby otrzymał urlop za granicę, a obowiązki generał-gubernatora wileńskiego powierzono generałowi Kochanowowi, poprzednio gubernatorowi piotrkowskiemu. † 1884 w Soden. Wydał: „Défense de Sewastopol“ (Petersburg 1864; przekład niemiecki, Berlin 1865).

Todowie (*Toda, Tuda, Tudawar*), naród z plemienia Drawida, żyjący na wyżynie Nilgiri w Indjach Przedgangesowych. Jedyne ich bogactwo stanowią trzody i rozpadają się na pięć kast odrębnych. Kobiety są kupowane i należą wspólnie do braci z jednej rodziny. Kapłan, *palal*, t. j. mleczarz ma w swojej pieczy dojenie krów i sprawia inne obrzędy religijne.

Toepffer Rudolf, malarz i nowelista szwajcarski, * 1799 w Genewie, † 1846 tamże; początkowo poświęcał się sztuce, następnie był profesorem estetyki w akademji genewskiej, w końcu utrzymywał pensjonat. Z nowel jego cieszyły się największem powodzeniem: „Nouvelles genévoises“ (r. 1845); „Voyages en zigzag“ (1844 r.); „Neuvelles voyages en zigzag“(1854); „Nouvelles et mélanges“ (1840); „La bibliothèque de mon oncle“ (1843) i „Rose et Gertrude“ (1845). Jako artysta posiłkował się wyłącznie ołówkiem; jego rysunki rodzajowe i karykatury odznaczają się prawdą, życiem i humorem. Porów. Ramberta „Ecrivains nationaux suisses“ (t. 1, 1874).

Toeppen Maksymiljan, historyk i etnograf, * 1822 studjował w uniwersytecie królewieckim, następnie był dyrektorem gimnazjum w Kwidzyniu (Marienwerder). Wydał: „Die Gründung der Universität zu Königsberg“ (1844); „Critica de historia Borussiae antiqua“ (1847); „Aufsätze zur Geschichte Preussens“ (1866); „Aberglauben aus Masuren“ (1867; 2 wyd., t. r.); „Geschichte Masurens“ (1870); „Elbinger Antiquitäten“ (3 zeszyty, 1871—73 r.); „Geschichte der Stadt Marienwerder“ i in.

Tofana, *Aqua tofana*, napój trujący, ob. Aqua.

Toga, starożytna rzymska, biało-wełniana wierzchnia odzież męska, rodzaj płaszcza tylko w czasie pokoju używanego, który noszono w ten sposób, że prawa ręka nie była nim wcale okryta. Ponieważ używanie togi tylko obywatelom Rzymu było dozwolone, przeto Rzymianie sami nosili nazwę: *Togati*, albo *Gens togata*. **T.** purpurową obrzutką obszyta (*Toga praetexta*), noszona była tylko przez wyższych urzędników Rzymu i przez wolno zrodzonych chłopców do 17 roku ich życia, od którego to wieku, biorąc udział bądź w służbie wojennej, bądź w życiu publicznem, przywdziewali zwyczajną **T.** białą, jako oznakę męskiej dojrzałości (*Toga virilis*). Istniała jeszcze *toga purpurea* (toga purpurowa) z haftem (toga *picta* i *palmata*). Nosili ją tryumfatorowie. Z czasem **T.** *picta* stała się przywilejem Cesarzów. Kunsztowny układ fałdów togi był bardzo trudny; zajmował się nim specjalny niewolnik (vestiplex). U kobiet, męskiej todze odpowiadała *Palla*. **T.** męską nosiły tylko zalotnice.

Toggenburg lub *Tockenburg*, niegdyś udzielne hrabstwo w kantonie St.-Gallen, tworzy obecnie cztery okręgi Wyższego, Nowego, Starego i Niższego Toggenburga. Po wygaśnieniu starych hrabiów togenburskich (1436) posiadłość ta przeszła w ręce baronów Naron, od których odkupili ją opaci w St.-Gallen. Później część mieszkańców przyjęła wyznanie reformowane, co, obok domagania się przez mieszkańców rozleglejszych swobód, wywołało długie niezgody i spory pomiędzy opatami a poddanymi, które wywołały nareszcie w r. 1712 szwajcarską wojnę domową, przezwaną *wojną togenburską*. Zniesienie w r. 1798 opactwa uchyliło także i władzę opatów nad tą krainą.

Togo, osada niemiecka na wybrzeżu Niewolniczem Afryki zachodniej, graniczy z oceanem Atlantyckim, osadą angielską wybrzeża Złotego i osadą francuzką Dohomeyu, obejmuje 60,000 klm. kw. z ludnością 2 miljonów miesz., między którymi jest około 100 europejczyków. Wybrzeże ma długości 36 klm.; klimat okolic nadmorskich jest niezdrowy; lepszy nieco w głębi kraju. Z roślin najważniejsza jest palma olejowa, uprawia się też ryż, tytuń, kartofle. Ludność na wybrzeżu zajmuje się handlem, w głębi kraju rolnictwem. Pod zwierzchnictwem niemieckiem pozostaje kraj od 1884 r. Por. Henrici „Das deutsche Togogebiet“.

Toina, *Toinowate*, ob. Apocynum, Apocyneae.

Toise, dawny sążeń paryski, ob. Francuskie miary.

Tojad, *piekielne ziele* (*Aconitum*), rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, cechujący się kielichem 5 działkowym, barwnym, którego górna działka jest hełmowata, i 5 płatkami, z których dwie górne są kapturkowate, ostrogowate, opatrzone miodnikami, a trzy pozostałe maleńkie, łuszczkowate; są to zioła o korzeniach główkowatych, liściach dło-

Tojad.

niastych, i kwiatach wielkich, niebieskich lub żółtych. — **T.** *mordownik, czarnobyl, bernardyn (A. napellus)* rośnie po wysokich górach Europy środk, i w całych Karpatach jest bardzo pospolity; kwiaty ma piękne, ciemno-błękitne, pojawiające się w lipcu i sierpniu; dla ozdoby hoduje się często po ogrodach, gdzie kwiaty przechodzą w białe. **T.** *wiechowaty (A. stoerkianum, A. neomontanum)* jest

zapewne tylko odmianą pop. **T.** *wilczybój (A. lycoctonum)* i **T.** *morzymord (A. anthora)* przytrafiają się też u nas w niektórych prowincjach. — Kilka obcych gatunków hoduje się po ogrodach.—Wszystkie gatunki, zwłaszcza o kwiatach błękitnych, są jadowite, ale wskutek uprawy po ogrodach na jadowitości tracą. Najbardziej trującym jest korzeń; działanie to pochodzi od *akonityny* (ob.) i od innej materji, mało dotąd zbadanej, występującej w czasie kwitnienia. Wyciąg ziela używa się w chorobach artretycznych, reumatycznych, w porażeniach. Jako odtrutki polecane są ocet, sok cytrynowy i mocna kawa. Por. Laborde i Duquesnel „Des aconits et de l'aconitine“ (1883).

Tojeść *(Lysymachia)*, rodzaj roślin pierwiosnkowych, cechuje się kielichem 5 dzielnym, takąż koroną kółkowatą i torebką okrągłą; so to zioła trwałe, o kwiatach najczęściej żółtych. Niektóre dla piękności utrzymywane są po ogrodach. Najpospolitszym gatunkiem jest *bażanowiec (L. vulgaris)*, rosnący w całej Europie po miejscach wilgotnych. Jest to roślina zielna, 60—120 cm. wysokości dorastająca, z liśćmi podłużnemi, naprzeciwlegle lub okręgowo na łodydze ułożonemi, z kwiatami mocno-żółtemi, graniasto lub kiściasto zebranemi. Niegdyś używaną była w medycynie przeciw wrzodom i in. Pospolitym jest także *pieniężnik* czyli *pieniążek (L. nummularia)*, ma liście okrągławe, na leżącej zazwyczaj na ziemi łodydze naprzeciwlegle osadzone; miał także znaczenie lekarskie, przeciw śluzotokom i szkorbutowi.

Tojeść. *a* kwiat, *b* owoc.

Tokad, miasto w tureckim ejalecie Siwas w Azji Mniejszej; nad rzeką Jeszil-Irmak, ważna niegdyś stacja karawanowego handlu, liczy 35,000 m. (niegdyś posiadało 100 t.). Fabryki wyrobów miedzianych. Jest rezydencją arcybiskupa ormiańskiego.

Tokaj lub *Tokay*, miasteczko w węgierskim komitacie zemneńskim, przy ujściu Bodrogu do Cisy, liczy 4,800 miesz., trudniących się hodowlą bydła, rybołóstwem i uprawą wina. Znajdują się tu ruiny starego zamku. W stronie północnej i północno-wschodniej rozciąga się grupa *winnic tokajskich*, zwanych Hegyalja, które wydają około 34 gatunków, w ogólności w handlu uchodzących pod imieniem win tokajskich. Właściwa winnica tokajska, po wschodniej stronie której leży miasto **T.**, jest do wysokości 250 stóp okryta winorośla, ale tylko na szczupłym jej szczycie, zwanym Mezes Male, zbierają najlepszy jedyny gatunek wina tokajskiego. Średni wydatek roczny win tokajskich dochodzi do 180,000 wiader presburgskich.—Pod **T.** 1848 r. zaszło kilka potyczek pomiędzy generałem Schlikem a wojskiem madziarskiem.

Tokajskie wino, ob. Tokaj.

Tokarnia, ob. Tokarstwo.

Tokarstwo, sztuka nadawania wszelkim ciałom różnej postaci przez wprawianie ich w ruch obrotowy na *tokarni*, używając przytem narzędzi ostrych rozmaitego rodzaju. Najpowszechniej używana tokarnia przedstawia stół SW (fig. 1), po którym

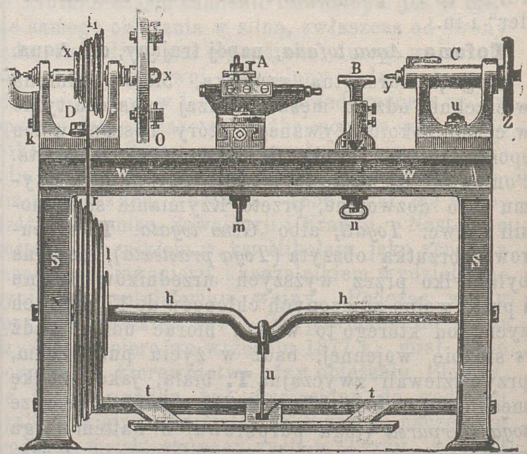

Fig. 1. Tokarnia.

za pomocą pedału *tt* wprawia się w ruch wał *hh*, opatrzony kołem rozpędowem *l*; z wału przechodzący rzemień na tak zwany *wertel l* wprawia w ruch obrotowy ten ostatni, a zarazem *szpindel* czyli *wrzeciono xx*, z nim nieruchomo połączone, i *futro* czyli *oprawę* OO, na tem ostatniem osadzoną, na której utwierdzony przedmiot obrabiany ulega ruchowi obrotowemu. Przedmiot jest z drugiej strony naciskany przez pręt *y*, przechodzący przez osadę *C*, która może być przesuwana i przytwierdza się do stołu za pomocą śruby *s*. Narzędzie ostre, zwykle dłóto, stosownie przez robotnika trzymane i oparte na podstawie A lub B, które również przesuwać się dają, zdejmuje z przedmiotu części niepotrzebne, przez co temuż przedmiotowi nadaje się

postać żądaną. Na takich warsztatach mogą być otrzymywane przedmioty, mające w przecięciu poprzecznem postać kołową. Dla otrzymania wyrobów innej postaci używają się tokarnie opatrzone przyrządami, za pomocą których ciało toczone może przyjmować ruch ekscentryczny, tudzież naprzód i ku tyłowi. Tym sposobem otrzymują się nietylko eliptyczne przedmioty, lecz nadto rozmaicie żłobione, a nawet czworokątne, i nadaje się wyrobom najrozliczniejsze ozdoby. Do odtwarzania form gotowych służy *tokarnia kopjująca*, której urządzenie wyjaśnia fig. 2. Przedmiot obrabiany A osadzony jest na wrzecionie i wraz z niem ulega ruchowi obrotowemu. Dłóto F umieszczone jest na

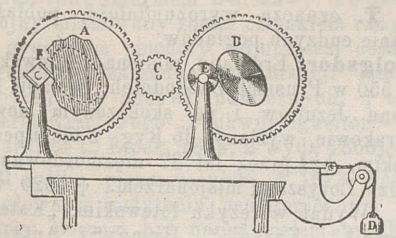

Fig. 2. Tokarnia kopjująca.

saniach, które przez ciężar są przesuwane tak, że dłóto naciska przedmiot A. Na tych samych saniach znajduje się drugi słupek z kółkiem E, które naciska o przedmiot B, a tem samem ogranicza ruch dłóta F. Przedmiot B stanowi model czyli oryginał, którego postać otrzymać ma przedmiot obrabiany A. Oba przedmioty opatrzone są kołami zębatemi o jednakiej liczbie zębów, połączonemi kółkiem zębatem C, gdy więc przedmiot B ulega obrotowi, ruchowi takiemuż ulega kółka E, a tem samem i dłóto F obiega drogę, zgodną z zarysem modelu B, przedmiot więc obrabiany postać tego modelu przyjmuje.—Materjałami używanemi w **T.** są: drzewo, metale, szylkret, kości, kość słoniowa, bursztyn, róg, pianka morska, marmur, alabaster, serpentyn i in. Por. Martin „Die Kunst des Drechslers“ (1879); Avanzo „Lehrgang für den Unterricht im Holzdrechseln“ (1832); Bykowski „Podręcznik mechanicznej technologji. Część I. Technologja metali i drzewa“ (Lwów, 1896).

Tokarzewicz Józef, pseudonim: Hodi, literat polski, * 1841 w Bielsku. g. Grodzieńskiej, w dawnym obwodzie Białostockim, gdzie ojciec jego był przez czas dłuższy prezydentem miasta. Po ukończeniu szkół elementarnych uczęszczał do gimnazjum w Białymstoku, a następnie do uniwersytetu w Moskwie, który ukończył w r. 1862. W r. 1863 wyjechał za granicę, gdzie bawił do roku 1883. Po powrocie do kraju pracował w redakcji *Kłosów* i redakcji *Kraju*. W r. 1803 zamieszkał stale w Grodzisku pod Warszawą. Napisał powieści: „Pan ślepy Paweł“ (1880—81); „Pan głuchy Gaweł“ (Petersburg, 1891); „Wybór prac literackich“ (Lewentala, 1898—99). Wiele prac jego jest rozrzuconych po czasopismach.

Tökely, ob. Tekely.

Tokio, *Jeddo*, stolica cesarstwa Japońskiego i od 1868 stała rezydencja mikada i posłów europ., na wschodnim brzegu wyspy Nipon i przy ujściu rzeki Sumidagawy, jedno z ludniejszych miast ziemi, ma 1,250,000 mieszkańców. W pośrodku miasta, na wzgórzu otoczonem fosami i wałami, wznosi się pałac cesarski, mający przeszło 1 milę obwodu i mieszczący w sobie mieszkania cesarza, wszystkich jego męskich potomków i krewnych, tudzież książąt lennych państwa i ich rodzin. Znajdują się w mieście **T.** liczne fabryki wyrobów jedwabnych, porcelany, broni, papieru, maszyn i t. d. Z zakładów naukowych **T.** posiada uniwersytet, wyższą szkołę normalną, akademję handlową, szkołę rolniczą, leśną, muzyczną i inne, bibljotekę o 290,000 tomów, różne stowarzyszenia naukowe; liczba wychodzących tu czasopism i gazet dochodzi 300 z górą.

Tokmak Ata, największa z wysp na morzu Aralskiem, leży wprost ujść rzeki Amur-Darji i ma około 30 w. długości. Na niej znajduje się grób świętego chiwińskiego Tok-Mak-Agą. Po części jest uprawna, zdatna do hodowania bydła, posiada las i paszę.

Toksykologja, nauka o truciznach (ob.).

Tokushima, główne miasto japońskiej prowincji Awa czyli Ashiu, na lewem wybrzeżu rzeki Yoshino, liczy 62,000 m.

Tolain Henryk Ludwik, polityk francuski, * 1828 r. w Paryżu, był za czasów cesarstwa jednym z przywódców ruchu robotników i założycieli towarzystwa międzynarodowego, w którego interesach czynnie występował w prasie i zgromadzeniach, w czasie oblężenia Paryża 1870—71 był adjunktem merostwa, w lutym 1871 członkiem krańcowej lewicy zgromadzenia narodowego, bezskutecznie usiłował pokojowo zakończyć powstanie komuny; 1876 wybrany został z Paryża senatorem. Odznaczał się jako zdolny, wymowny i umiarkowany mówca.

Toland Jan, deista angielski, * 1670 r. w Bedcastle pod Londonderry w Irlandji, † 1722 r. w Putney pod Londynem. Studjował w Glazgowie i Edymburgu; następnie przebywał jakiś czas w Lejdzie, Hanowerze i Berlinie. Po powrocie do Anglji otwarcie przyznał się do panteizmu. Później z polecenia ministra Harleya podróżował czas jakiś po Europie w celu badania stosunków państwowych. Wydał: „Christianity not mysterious“ (1696); „Anglia libera“ (1701); „Letters to Serena“ (1704); „Socinianisme truly stated“ (1705); „The state anatomy of Great Britain“ (2 t., 1717); „Nazarenus, or jewish, gentile and mahometan christianity“ (1718); „Pantheisticon, sive formula celebrandae sodalitatis socraticae“ (1720) i w. in.

Toldy Franciszek, właściwie Fr. *Schedel*, pisarz madziarski, * 1805 w Budzie, † 1875, studjował w uniwersytecie peszteńskim filozofję i medycynę, poczem 1829—30 odbył podróż po Niemczech, Francji, Anglji i Włoszech, z której powróciwszy został lekarzem miejskim w Budzie, 1831 członkiem i zarazem sekretarzem akademji węgierskiej, 1833 profesorem djetyki, a 1843 przełożonym bibljoteki uniwersyteckiej w Peszcie. Uważany jest za najlepszego historyka literatury madziarskiej. Ważniejsze jego dzieła są: „Aesthetische Briefe über die epischen Werke des M. Vörösmarty“ (1827); „Handbuch der ungarischen Poesie“ (1828); „Blumenlese ausungarischen Dichtern“ (1828); „Die ungarische historische Dichtung von Zrynyi“ (1850); „A magyar nemzeti irodalom története“ (3 wyd., 2 t., 1864—65); „Mogyar chrestomathia“ (2 t.. 1853); „Geschichte der ungarischen Poesie“ (1855); „Handbuch der ungarischen Sprache und Literatur“ (1855) „Kulturzustände der Ungarn vor Annahme des Christentums“ (1850).

Toledo, prowincja hiszpańska, zachodnia część królestwa Nowej Kastylji, ma 15,257 klm. kw. i 360,000 miesz. Powierzchnia po części pagórkowata, klimat górski, środkiem płynie Tag z licznymi dopływami. Ziemia urodzajna produkuje dużo wina, oliwy, owoców i sprzyja hodowli owiec, koni, kóz, w wielkiej ilości. Wnętrze ziemi zawiera wiele żelaza, soli i źródeł mineralnych; handel i przemysł mało ożywiony.—Stolica prowincji, *Toledo*, nad Tagiem, w malowniczem położeniu, posiada mnóstwo zabytków średniowiecznego budownictwa (po Arabach głównie), między którymi odznacza się: wspaniała gotycka katedra (130 m. długa, 66 m. szer., 5 naw, 84 filarów i 40 kaplic bocznych), z mnóstwem zabytków i pomników sztuki, bogatą bibljoteką (7,000 rękopismów) i grobami królewskimi. **T.** jest rezydencją arcybiskupa prymasa Hiszpanji. Liczba miesz. wynosi 21,000. Mnóstwo gmachów, jak pałac królewski, arcybiskupi, wspaniały ratusz. Dawniejszy handel i przemysł dziś upadły, została tylko fabryka sławnych kling do szpad, bagnetów, szabel, tudzież wyrób sławnych na całą Hiszpanję marcepanów. **T.** pierwotnie twierdza i kolonja rzymska (Toletum), następnie stolica królestwa Wisygotów, od 714 zostawało w ręku Maurów, dopóki 1085 Alfons VI nie odzyskał go napowrót. Była to najświetniejsza epoka w dziejach **T.**, które liczyło wtedy do 200 t. m. **T.** głośne jest w dziejach Kościoła katolickiego z odbytych tu 18 synodów (1 w 400 r. a 18 w 707 r.), na których zapadły ważne postanowienia.

Toledo, miasto w północno-amerykańskim stanie Ohio, nad rzeką Maumee, 7 klm. powyżej jej ujścia do jeziora Erie położone, jest punktem węzłowym 11 dróg żelaznych, ma piękny kościół, parki i gmachy publiczne, około 800 fabryk i 120,000 miesz.

Tolentino, m. w prowincji włoskiej Macerata, przy drodze wiodącej z Ankony do Rzymu, nad rz. Chiente. Jest to starożytne Tolentinum w Picenum. Liczy 7,000 miesz. i pamiętne jest historycznie pokojem zawartym pomiędzy Francją i papieżem 19 lutego 1797, tudzież bitwą stoczoną 2 i 3 maja 1815, skutkiem której Murat utracił tron neapolitański.

Tolerancja (z łac.), tyle co pobłażanie, cierpienie, zwłaszcza w przedmiocie wiary, gdy mianowicie państwo obok religji panującej znosi wszelkie inne i wyznawców ich przypuszcza do używania przywilejów, służących wyznawcom panującej wiary. Najwyższym szczytem **T.** jest zupełna wolność wyznania. W znaczeniu ogólnem **T.** oznacza wyrozumiałość, pobłażliwość, uznanie cudzych poglądów.

Tolgsdorf Erdmann, misjonarz łotewski, * roku 1550 w Prusiech Zachodnich, wstąpił 1581 do zakonu Jezuitów i po skończonym nowicjacie w Krakowie, wysłany do Rygi z biskupem wendeńskim, był przez lat 37 niezmordowanym pomiędzy Łotyszami misjonarzem. † 1629 w Wenden. Wydał w języku łotewskim: „Katechizm“, „Słownik“, „Kazania“, „Hymny“ i „Antyfony kościelne“; tudzież w języku łacińskim: „Historia monasterii virginum ordinis s. Benedicti Rigae“ (Ingolstadt, 1615); „Annales Collegii Rigensis Soc. Jesu“ (w zbiorze L. Bergmanna) i in.

Tolibowski Wojciech, z łac. *Tholibowski*, biskup poznański. Naprzód prałat kujawski, został biskupem poznańskim 1657. Wzorowy pasterz, zostawił po sobie wiele szacownych pamiątek, a mianowicie: wprowadził Reformatów do Poznania, katedrę bogatemi sprzętami opatrzył, kaplicę przy niej odnowił i hojnie uposażył i uczynił wiele pobożnych i miłosiernych fundacji. † 1665 w Poznaniu; uczczony pięknym marmurowym nagrobkiem w tamecznej katedrze.

Tolima, jeden z departamentów Kolumbji (47,750 klm. kw. i 353,000 m.), ze stolicą Ibague. **T.** *(Pice de* **T.***)*, wulkaniczny szczyt Kordyljerów w Kolumbji, na 5,584 m. wysoki, jest najwyższym szczytem w Ameryce na płn. od równika.

Tolkmickie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Malborskiem. Podług lustracji z 1664 zaliczały się do niego: miasto Tolkmicko i wsie: Klaukendorf, Neukirch, Huta, Konradswald, Hazlewo, Mejbom, folwark Rychnowski i dzierżawy: Wałkowice Wielkie, Rychwalt albo Liwalt i Łopatki już w województwie Chełmińskiem. W 1771 posiadali je Wilhelm de Krensburg Korf z swą żoną Elżbietą z Jestrów, opłacając kwarty złp. 2,658 gr. 12, a hyberny złp. 2,337 gr. 29. Od d. 13 września 1772 r. zagarnął je rząd pruski z całem województwem.

Toll Karol, hr., generał rosyjski, * 1778 pod Hapsalem w Estonji, nauki pobierał w korpusie kadetów w Petersburgu i 1796 wstąpił jako porucznik do wojska. Następnie jako kapitan sztabu

generalnego towarzyszył Suworowowi w wyprawie włoskiej i szwajcarskiej. 1805 był w bitwie Austerlitz, następnie 1806, 7 i 9 w wojnie przeciwko Turcji, poczem awansował na podpułkownika. Przy wybuchu wojny 1812 mianowany kwatermistrzem generalnym, brał udział w walkach 1813 i 1814. 1815 mianowany naczelnikiem sztabu pierwszej armji, towarzyszył generałowi Dybiczowi w wojnie tureckiej 1829, po której ukończeniu wyniesiony został do stanu hrabiowskiego. Po wybuchu wojny polskiej 1831 był naczelnikiem sztabu w armji Dybicza, po którego śmierci objął naczelne dowództwo i sprawował je do przybycia Paskiewicza. Następnie dowodził 7 października 1831 szturmem Warszawy. Po ukończeniu wojny mianowany został członkiem rady państwa, generałem piechoty, adjutantem cesarskim i dyrektorem zarządu komunikacji lądowych i wodnych, oraz budowli publicznych. † 1842 r. w Petersburgu. Jego „Denkwürdigkeiten“ wydał Bernhardi (4 t., Lipsk, 1855, 2 wyd., 1866).

Toll Feliks, pisarz rosyjski, * 1823, kształcił się w głównym instytucie pedagogicznym w Petersburgu, poczem był nauczycielem w szkołach publicznych. 1849 za udział w knowaniach politycznych zesłany był do Syberji, gdzie przebył 7 lat. Powróciwszy, poświęcił się wyłącznie literaturze. Pomieszczał w czasopismach powieści, jak: „Portret“; „Choziajka“; „Nemezida“; „Duniasza“; „Swietłyj łucz“, oraz artykuły krytyczne, dotyczące głównie kwestji wychowania publicznego. Oddzielnie wydał: „Dwa goda w Kurskom zawodie. Sibirskije oczerki“ (1861); romans „Trud i kapitał“ (2 t., 1861); „Nasza dietskaja literatura“. Nadto redagował encyklopedję p. t. „Nastolnyj słowar“ (3 t. i dodatek, 1863—66).

Tollens Henryk, poeta niderlandzki, * 1780 w Roterdamie, gdzie był kupcem, † 1856 w Ryswiku. Pisał pieśni, z których wiele przeszło w usta ludu. Zbiór pism jego wyszedł w 8 t. (Leeuwarden 1855—57). Jego „Do overwintering der Hollanders op Nova Zembla“ (nowa ed. 1844) uchodzi za arcydzieło poezji opisowej.

Tolna, jeden z najurodzajniejszych komitatów węgierskich, zajmuje 3,643 klm. kw. z ludnością 253,000. Miasto główne jest Szekszard.— Miasteczko *Tolna*, nad Dunajem, ma 8,000 miesz., piękny zamek obronny i jest stacją dla żeglugi parowej.

Tolnai Ludwik, poeta węgierski (nazwisko rodowe: Hagymasy), * 1837, od 1860 był nauczycielem języków klasycznych w gimnazjum w Budapeszcie. Napisał: „T. Lajos Költemenyei“ (Poezje Ludwika Tolnai, 1865); „Elexpelek“ (Obrazy z życia, t. 3, 1866), nadto wiele romansów, nowel i opowiadań, pomieszczonych w różnych czasopismach.

Tolsburg, zwaliska zamku w gub. Estlandzkiej, nad zatoką Fińską, wzniesionego przez Krzyżaków około 1475, a zburzonego 1558 przez wojska cara Iwana IV Groźnego.

Tolteki *(Tulteki)*, pierwotni mieszkańcy Meksyku (właściwie kraju Anahuak), przywędrowali tu z kraju Huehuetlapallan i uorganizowawszy państwo (stolica Tulla), szerzyli dokoła swą władzę. Najwyższy rozkwit przypada na VIII i IX stulecia po Chr., poczem nastąpił upadek i wyludnienie. Resztki ludności przekazały swą kulturę świeżym przybyszom Chichimekom, przez których doszła ona do jeszcze później przybyłych Azteków.

Toluca (Toloccan), stolica stanu Meksyku, w rzeczypospolitej meksykańskiej, na wyżynie żyznej (2,680 metrów) położona, z wieloma kościołami i fabrykami, prowadzi handel wędliną i ma 24,000 miesz. W pobliżu znajduje się góra wulkaniczna **T.** na 4,570 metrów wzniesiona, z kraterem wodą napełnionym.

Toluidyna, ob. Toluol.

Toluol *(toluen, metylobenzol, benzylowodór)*, C_7H_8, związek chemiczny organiczny, z grupy aromatycznej, odkryty 1837 przez Pelletiera i Waltera; Deville otrzymał go z balsamu tolutańskiego; znajduje się w smole węgli kamiennych i może być z niej otrzymany jak benzol przez częściową destylację. Może być uważany za metylofenyl, $CH_3.C_6H_5$ i rzeczywiście otrzymano go w ten sposób drogą syntezy. **T.** handlowy jest mieszaniną toluolu z benzolem w różnych stosunkach; **T.** czysty tworzy ciecz bezbarwną, c. wł. 0,882, ma woń podobną do benzolu, wre przy 111° i pali się płomieniem świecącym. Kwas azotny przeprowadza go w *nitrotoluol* C_7H_7 (NO_2), lub w *dwunitrotoluol* C_7H_6 $(NO_2)_2$; pierwszy, odpowiadający nitrobenzolowi, jest cieczą woni gorzkich migdałów, a pod wpływem siarku amonu przechodzi w *toluidynę* C_7H_7 (NH_2), ciało stałe, gęstsze od wody, istniejące prawie zawsze w anilinie (ob.) handlowej i niezbędne dla utworzenia niektórych barwników anilinowych. **T.** jest punktem wyjścia przy otrzymywaniu różnych związków, jak kwasu benzoesowego, indyga sztucznego i in. Używa się też do napełniania termometrów.

Tolutański balsam *(opobalsam)*, ciało balsamiczno-żywiczne, otrzymywane z drzewa *Myroxylon toluiferum* (ob. Myroxylon), świeży jest konsystencji terpentyny, żółtawy, następnie twardnieje i brunatnieje. Zawiera właściwy węglowodór *(tolen)*, kwas cynamonowy i dwie różne żywice. Używa się do kadzenia i do wyrobu syropu aromatycznego.

Tołoczko Adam, wierszopis i tłómacz, * 1727 na Litwie, Pijar, był profesorem w rozmaitych szkołach; † 1793. Dzieła jego są: „Zabawki poetyckie alegoryczne czyli wiersze, do rozweselenia umysłów i obyczajów wydoskonalenia dobrane“ (z łac. 2 tomy, Wilno, 1776); „Mowy M. T. Cycerona, na ojczysty język przełożone“ (2 t., tamże, 1778—83); „O domowem ćwiczeniu dzieci

w naukach, dzieło Karola Rollina“ (z franc., tamże, 1784).

Tołoczyn, miasteczko w gubernji Mohylowskiej, nad rzeką Turcem, niegdyś własność Sapiehów. Oprócz kościoła farnego, wzniesionego przez Leona Sapiehę, był tu dawniej kościół i klasztor Bazyljanów, którzy utrzymywali licznie uczęszczaną szkołę wyższą. Dzisiaj mieszkańcy prowadzą znaczny handel surowemi produktami.

Tołombas, *tolumbas,* pierwotnie bęben wojskowy turecki, to jest kocieł obleczony skórą i w wojsku w miejsce bębna używany. Obecnie **T.** nazywa się wielki bęben, używany w wojskowych kapelach i orkiestrach.

Tołstoj, ród hrabiowski rosyjski, wywodzący się od niejakiego Indrosa, który 1353 przesiedlił się z Niemiec do Czernihowa. Prawnuk jego Andrzej przeniósł się do Moskwy. Z rodu tego odznaczyli się:

Tołstoj Piotr, hr., * 1645, syn wojewody czernihowskiego Andrzeja, ze stronnika carówny Zofji stał się potem gorącym wielbicielem Piotra W., który 1702 mianował go posłem w Turcji. Jako poseł był 1710 po wypowiedzeniu przez Turcję wojny Rosji uwięziony i przez lat cztery trzymany w więzieniu. Po uwolnieniu mianowany senatorem, towarzyszył 1716 carowi w podróży po Francji i Holandji, poczem był wysłany do Neapolu, dla skłonienia carewicza Aleksego do powrotu do Rosji; po dokonaniu tego mianowany był prezydentem kolegjum handlowego i 1724 wyniesiony do godności hrabiowskiej. Za panowania Piotra II, syna Aleksego, popadł **T.** w niełaskę, był 1727 pozbawiony urzędów i tytułu hrabiowskiego i zesłany do klasztoru sołowieckiego, gdzie † 1729.

Tołstoj Teodor, hr., * 1758, † 1849; zebrał wielką liczbę ksiąg i rękopisów starosłowiańskich, opisanych przez Strojewa (1829) i stanowiących obecnie część bibljoteki publicznej w Petersburgu.

Tołstoj Piotr, hr., generał rosyjski, * 1761; brał udział w wyprawach Suworowa przeciwko Turcji i Polsce, był 1799 komisarzem rosyjskim przy armji arcyksięcia Karola, 1805 dowodził korpusem rosyjskim w północnych Niemczech. 1808 został posłem rosyjskim w Paryżu; 1812 dowodził w Moskwie pospolitem ruszeniem, następnie 1813 objął dowództwo nad oddziałem armji Bennigsena, oblegał Drezno, potem zajął Hamburg, wskutek czego mianowany został generałem piechoty. Po wstąpieniu na tron cesarza Mikołaja został zarządzającym kolonjami wojskowemi. 1831, jako dowódca korpusu rezerwowego, odniósł zwycięstwo nad Giełgudem i Chłapowskim i wyparował ich do Prus. W końcu był prezesem departamentu wojny w radzie państwa. † 1844 w Moskwie.

Tołstoj Teodor, hr., rzeźbiarz i medaljer rosyjski. * 1783 w Petersburgu, † 1873. Kształcił się lat kilka w kolegjum jezuickiem w Połocku, następnie w korpusie kadetów morskich, z którego wyszedłszy 1802, służył lat kilka wojskowo i był adjutantem admirała Czyczagowa. Wyszedłszy z wojska poświęcił się wyłącznie sztuce i kształcił się na wzorach starożytnych, początkowo w Petersburgu, następnie we Włoszech. Od 1828 był wiceprezydentem akademji petersburskiej sztuk pięknych, w której później został profesorem rzeźby i medaljerstwa. Z prac **T.** najznakomitsze: carskie wrota w katedrze Zbawiciela w Moskwie, cztery bas-reljefy z Odysei, statua Morfeusza, medale: na pamiątkę wojny francuskiej 1812; Czackiego, założyciela akademji wileńskiej Stefana Batorego i odnowiciela jej cesarza Aleksandra I; na ukończenie wojny węgierskiej i w. in. Zasługują także na uwagę ilustracje jego do poematu Bogdanowicza „Duszeńka“ (1852).

Tołstoj Aleksy, hr., znakomity poeta rosyjski, * 1818, † 1875 w Krasnym Rogu w gub. Czernihowskiej. Wychowany w domu wuja swego hr. Aleksego Perowskiego, otrzymał następnie stopień naukowy w uniwersytecie moskiewskim, poczem osiadłszy w swym majątku, poświęcił się literaturze. Podczas wojny wschodniej wstąpił do służby wojskowej i został majorem bataljonu strzelców finlandzkich. Po zawarciu pokoju mianowany był figiel-adjutantem cesarskim i członkiem komisji do zbadania kwestji rozkolników. Początkowe swe utwory poetyczne pomieszczał w rozmaitych czasopismach, zwłaszcza w *Sowremenniku, Russkiej besiedzie, Russkim wiestniku.* Z utworów tych zasługują zwłaszcza na uwagę: poemat „Joann Damaskin“ i dramat „Don Żuan“. Z późniejszych utworów **T.,** do których przedmiot brał przeważnie z czasów Iwana Groźnego, ważniejsze: pieśni historyczne „Wasili Szaban“, „Starickij Wojewoda“, „Kniaź Michaił Repnin“; dalej dramaty: „Smert' Ioanna Groznago“ (1866; przekład polski, Kraków, 1870); „Car Feodor Ioannowicz“ (1868; przekład polski, Kraków, 1870); „Car Boris“ (1869) oraz romans; „Kniaź Serebrianyj“ (2 t., 1863; polski przekład w czasopiśmie *Kłosy* 1870 i w wydawnictwie Bibl. dzieł wybor., Warszawa, 1898). Zbiorowe wydanie jego poezji wyszło w Petersburgu (1867).

Tołstoj Dymitr,* hr., naczelny prokurator synodu i minister oświecenia publicznego w Rosji, * około 1824, † 1889; pobierał nauki w liceum carsko-sielskiem, poczem od 1843 służył początkowo przy kancelarji przybocznej, następnie w departamencie wyznań w ministerjum spraw wewnętrznych; 1853 został naczelnikiem kancelarji w ministerjum wojny, poczem 1860 przeszedł do min. wychowania publicznego i w końcu 1865 został naczelnym prokuratorem synodu, a 1866 r. ministrem oświaty, na którem to stanowisku pozostawał do 1880; w 1882 został prezydentem akademji nauk, a wkrótce potem w czerwcu t. r. na miejsce Ignatjewa ministrem spraw wewnętrznych. Pisał udatne nowele oraz utwory dramatyczne; nadto

wydał cenne dzieło: „Le Catholicisme romaine en Russie“ (1863—64), za które 1864 uniwersytet lipski nadał mu stopień doktora filozofji.

Tołstoj Sara, hrabianka, * 1827, † 1845; odznaczała się niezwykłym talentem poetycznym i napisała wiele poezji lirycznych w języku angielskim, francuskim, włoskim i niemieckim.

Tołstoj Leon (Lew), hr., najznakomitszy pisarz rosyjski doby obecnej, * 1828 w dobrach rodzinnych Jasnaja Polana w gub. Tulskiej, kształcił się najpierw w domu, później u ciotki w Kazaniu, a następnie (od 1843) w uniwersytecie kazańskim (przez rok języki wschodnie, a następnie prawo) i zdawał w Petersburgu egzamin na kandydata. Po dwuletnim pobycie na wsi wstąpił w 1851 jako chorąży do artylerji na Kaukazie i tu zaczął pisać. Tutaj powstały: „Dzieciństwo,“ „Notatki markiera,“ „Poranek właściciela ziemskiego,“ „Kozacy“ etc. Brał udział w wojnie krymskiej i podał się potem do dymisji. Z owej epoki datują się: „Sewastopol“ (w grud. 1854, w maju 1855 i w sierpniu 1855). Potem udał się do Petersburga, gdzie zawiązał przyjazne stosunki z Turgeniewem, Gonczarowem, Ostrowskim, a następnie powrócił do siebie na wieś. W owym czasie napisał: „Zamieć śnieżna“, „Dwóch huzarów“, „Spotkanie ze znajomymi z Moskwy“, „Przy śmierci“, „Polikuszka“. Wyjeżdżał za granicę i badał systemat szkolny, a po powrocie założył t. zw. „wolną szkołę“ u siebie. Zasady swoje pedagogiczne wyłożył w piśmie „Jasnaja Polana“. W 1862 zaślubił Zofję Andrejewnę Behrs, córkę moskiewskiego lekarza. Zaczął pisać romans o dekabrystach i wydrukował 2 rozdziały, ale zainteresował się najściem Francuzów na Rosję w 1812 i napisał wspaniałą epopeję „Wojna i pokój“ (1865). Później powrócił do spraw społeczno-wychowawczych. W 1874 wydał wielki i głęboko obmyślony romans „Anna Karenina“. Dalej poszły nowele: „Śmierć Iwana Iljicza“, „Potęga ciemnoty“, „Sonata Kreutzera“ (1890), która wywołała powódź komentarzy i protestów, „Owoce oświaty“ (1891), „Pan i sługa“. Powoli **T.** odwracał się od twórczości artystycznej i coraz więcej zatapiał w rozprawach moralnych i teologicznych, komentował na swój sposób Ewangelję, propagując powrót do prostoty, miłości bliźniego i do pracy fizycznej. Sam zaczął ubierać się po chłopsku, orał, siał własnoręcznie zboże i t. p. Poglądy swoje wyłożył w pismach: „W czem leży moja wiara“ (po franc. „Ma religion“, 1885), oraz „Cóż my powinniśmy czynić“. Poglądy te zostały potępione przez Św. Synod prawosławny w 1902. W ostatnich czasach **T.** mało pisze, gdyż ciągle prawie choruje. Por. Skabiczewski „Hrabia L. N. T. jako pisarz myśliciel“; de Vogue „Le roman russe“ (1886).

Tołstoj Leon hr.

Tom, rzeka w gub. Tomskiej, w Syberji zachodniej, bierze początek w obwodzie Kuźnieckim, z gór zwanych Kuznieckiemi, i uchodzi do rzeki Obi w obwodzie Tomskim. Długa 843 klm., szeroka od 100 do 200 metrów.

Tomahawk, siekiera wojenna Indjan płn.-amerykańskich, symbol wojny; ztąd pogrzebać **T.** znaczy to samo, co pokój utrzymać.

Toman (*tomond*, t. j. dziesięć tysięcy), jednostka perskiej waluty złotej = 10 kran (gharan) po

Toman.

2 panabat po 10 szahi po 50 denarów. Jako moneta złota ma od 1878 wartość 10 franków.

Toman Łowro, pisarz i patrjota słowiński, * 1827, † 1870; po ukończeniu gimnazjum w Lublanie, studjował prawo w Wiedniu i Hradcu, poczem wstąpił do służby publicznej i był od 1866 adwokatem w Lublanie. Przyczynił się głównie do założenia *Matycy Słowińskiej*, której był prezesem. Wybrany 1861 do sejmu prowincjonalnego, zasiadał następnie w radzie państwa w Wiedniu, gdzie, jako przywódca posłów słowińskich, gorliwie i z wielką wymową bronił praw swego narodu. Opuściwszy z posłami polskimi radę państwa 1 kwietnia 1870, przyczynił się do upadku ministerjum Giskry. Wydał zbiór poezji p. t. „Domorodni glasi“ (1849), będący ozdobą literatury słowińskiej.—Żona jego, Józefina, z domu *Urbanczicz*, † 1854 w 21 r. życia, zasłynęła w literaturze pod imieniem *Józefiny Turnogradskiej*, jako utalentowana poetka i autorka nowel.

Tomasz (św.), z przydomkiem *Didymus*, jeden z 12-tu apostołów, pochodził prawdopodobnie z Galilei i był pierwotnie rybakiem, po wystąpieniu jednak Jezusa porzucił ten zawód i został jego uczniem. Gdy Chrystus, zmartwychwstawszy, ukazał się innym apostołom, **T.** nie chciał dać wiary ich opowiadaniu, przekonany jednak powtórnem ukazaniem się Chrystusa, dał początek powszechnie używanemu przysłowiu: „niewierny Tomasz.“ Podług dawnej tradycji, przechowanej u Oryginesa, **T.** po rozesłaniu apostołów opowiadał Ewangelję u Partów. Podług Jana Złotoustego chodził do Abisynji i Etjopji, a podług innych aż do Indji, gdzie miał ponieść śmierć męczeńską w Meliapur na pobrzeżu Koromandelskiem. Tidemont i inni hagjografowie uważają te podróże **T.** za hypotetyczne

i twierdzą, że **T.** † w okolicach Edesy. Kościół rzymski obchodzi pamiątkę św. **T.** 21 grudnia, grecki zaś 21 lipca. Przypisywane mu *Acta Thomae* i *Evangelium secundum Thomam* są apokryfami. Pozostałe ułamki z dzieł tych zebrał Thilo i wydał w „Codex apocryphus N. T.“ i w „Acta Thomae Apostoli“ (Lipsk, 1823).

Tomasz Kantuarjeński (św.), właściwie *Tomasz Beket*, syn kupca londyńskiego, * 1117 lub 1119 w Londynie; studjował teologję w Londynie i Oksfordzie, potem w Paryżu, a następnie prawo w Bolonji. Zalecony z gruntownej znajomości nauk teologicznych arcybiskupowi kantuarjeńskiemu Teobaldowi, wysyłany był kilkakrotnie przez niego do Włoch. 1154 został archidjakonem, następnie mianowany 1158 przez Henryka II kanclerzem Anglji, pierwszym dygnitarzem kraju, strażnikiem pieczęci królewskiej, zarządzał także kaplicą królewską, wakującemi arcybiskupstwami, biskupstwami, opactwami i baronjami. Na tem stanowisku zjednał sobie zupełne zaufanie króla, skutkiem czego 1162 z rozkazu monarchy kapituła wybrała go arcybiskupem kantuarjeńskim. Wyniesiony na tę wysoką godność, zmienił nagle dotychczasowe swe postępowanie, urzędnik królewski i dworak przeistoczył się wyłącznie na kapłana, przestrzegającego ściśle swych obowiązków pasterskich. Następstwem tego było zupełne rozdwojenie z Henrykiem II, klątwa rzucona przez arcybiskupa na króla, a dalej ucieczka **T.** do Francji. Po powrocie następnie **T.** do Anglji, król rozjątrzony ciągłym jego oporem, odezwał się w obec rycerstwa: czy go kto nie uwolni od tego człowieka. Wtedy czterech rycerzy, usłyszawszy życzenie króla, udało się natychmiast do Cantorbery i w czasie nieszporów zamordowali arcybiskupa w kościele przy ołtarzu 29 grudnia 1170. Aleksander III, papież, ogłosił go uroczyście męczennikiem Kościoła. Kilku autorów opisało żywot św. Tomasza kantuarjeńskiego. Najdokładniej opracowany jest w dziele p. t.: „Vita Tomae Cantuerensis archiep. et martyris auctoribus contemporaneis scripta“ (4 t., Oksford, 1845). Por. Giles „Life and letters of Thomas a Becket“ (Londyn, 1846).

Tomasz ze Spletu, kronikarz południowo-słowiański, * 1200 w Splecie, † 1268 tamże; studjował w mieście rodzinnem, oraz w Bolonji, poczem został kapłanem, notarjuszem, kanonikiem, a 1230 archidjakonem. Brał znaczny i gorliwy udział w życiu publicznem miasta rodzinnego. Napisał: „Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium“ (wydane przez Luczića w „Historji Dalmacji“ 1666, oraz przez Schwandtnera w „Scriptores rer. hung.“ t. III), dzieło ważne nietylko dla historji Dalmacji, ale i całej Słowiańszczyzny południowej. Obszernie **T.** i o jego kronice pisał Raczki w *Kniževniku* (Zagrzeb, 1864).

Tomasz z Akwinu (św.), jeden z najsłynniejszych scholastyków średniowiecznych, * 1224 w Roccasicca w Neapolitańskiem, potomek starożytnego rodu hrabiów Aquino. Kształcił się początkowo w klasztorze Benedyktynów w Monte Cassino, a następnie w Neapolu, gdzie wbrew woli swych rodziców wstąpił 1243 do zakonu Dominikanów. Ukończywszy studja teologiczne w Kolonji pod Albertem W., udał się 1252 do Paryża, gdzie został bakałarzem i profesorem teologji. Później (1257) otrzymał stopień doktora. 1261 powołany przez papieża Urbana IV, mającego chęć pogodzenia Greków z Kościołem rzymskim, udał się do Rzymu i napisał dzieło „Contra errores Graecorum.“ Następnie nauczał filozofji w Rzymie, Bolonji i Pizie, poczem wybrany został definitorem prowincji rzymskiej swego zakonu. W końcu osiadł w klasztorze Dominikańskim w Neapolu. Podobnie jak przez Urbana IV, wysoko był ceniony i przez następcę jego, Klemensa IV, który ofiarował mu arcybiskupstwo neapolitańskie, czego jednak **T.** nie przyjął. † 1274 r. w klasztorze Cystersów w Fossanuova, niedaleko Teracine, udając się z polecenia Grzegorza X na sobór lioński. Papież Jan XXII zaliczył go 1323 r. w poczet świętych; Kościół obchodzi jego pamiątkę 18 lipca. Jeszcze za życia używał **T.** wielkiej powagi w Kościele. Liczni uczniowie i zwolennicy zwali go *doctor universalis*, *doctor angelicus*, lub *drugim Augustynem*. Na generalnej kapitule Dominikanów, odbytej w Paryżu wkrótce po jego śmierci, postanowiono, że odtąd będzie powinością członków zakonu bronić zasad **T.** przeciwko wszystkim. Jak większa część scholastyków, nie znał **T.** języka greckiego i hebrajskiego, nie posiadał nadto dostatecznych wiadomości historycznych, odznaczał się natomiast niezwykłą dzielnością djalektyczną oraz pilnością, których dowody złożył zwłaszcza w głównych swych dziełach: „In IV Sententiarum P. Lombardi libros;“ „Summa totius theologiae;“ „Quaestiones disputatae et quodlibetales“ i „Opuscula theologica.“ Dzieło „Summa theologiae“ obejmuje nietylko całą filozofję św. **T.**, ale nadto jest pierwszą systematyczną próbą przedstawienia teologji, uważanej jako nauka powszechna. Rozbiór jego pojęcia o Bogu ma nadzwyczaj wielkie znaczenie i stanowi epokę w nauce. W pismach swych pozostaje **T.** wiernym synem Kościoła katolickiego, którego dogmatów nietylko dzielnie broni, ale nadto wiele z nich rozwija dalej. Położył zwłaszcza nowe podstawy do nauki Kościoła o znaczeniu dobrych uczynków, o zaniechaniu udzielania kielicha laikom, o transsubstancjacji i t. d. Nadto położył wielkie usługi jasnem i gruntownem traktowaniem moralności chrześcijańskiej. Papież Pius V stawiał **T.**

Tomasz z Akwinu.

obok największych i najsławniejszych nauczycieli Kościoła, i dziś jeszcze uważany jest on za jednego z najcelniejszych dogmatyków katolickich. W swych pismach filozoficznych, z których najgenjalniejszem jest „Summa fidei catholicae contra gentiles," rzucił **T.** nowe światło na wiele praw abstrakcyjnych. Okoliczność, że **T.** był Dominikaninem i uważanym przez członków swego zakonu za największą jego ozdobę, wzbudziła przeciwko niemu zazdrość Franciszkanów, pomiędzy którymi na początku XIV wieku wystąpił jako jawny przeciwnik nauki **T.** Duns Scotus (ob.), założyciel szkoły filozoficzno-teologicznej Skotystów, mających swych przeciwników w Tomistach, zwolenników **T.**, przeważnie Dominikanach. Tomiści skłaniali się w filozofji do nominalizmu (ob.), trzymali się nauki św. Augustyna o łasce i zwalczali Niepokalane poczęcie N. Marji P. Skotyści natomiast byli stronnikami realizmu (ob.), skłaniali się do pojęć semipelagjańskich i byli obrońcami Niepokalanego Poczęcia. — Zbiorowe wydanie dzieł św. Tomasza przygotował po raz pierwszy papież Pius V (17 t., Rzym, 1570 i nast.). Z innych wydań celniejsze weneckie (28 tomów, 1745 i następnie), oraz rzymskie (24 tomy, 1858). Por. Carle „Histoire de S. Thomas d'Aquin" (Paryż, 1846); Härtl „Thomas von Aquino und seine Zeit" (Augsburg, 1846); Jourdain „La philosophie de S. Thomas d'Aquin" (2 t., Paryż, 1858); Naville „Etude sur l'oeuvre de St. Thomas d'Aquin" (t. 1859); Werner „Der heilige Thomas" (3 t., Regensb., 1858); Gibelli „Vita di S. Thomasa" (Bolonja, 1862).

Tomasz a Kempis, nazwany tak od miejsca urodzenia Kempen lub Kampen, położonego w djecezji kolońskiej czy też w prowincji Yveryssel, właściwie zwał się *Hamerken, Hämmerken* (Melleolus); * 1380, uczęszczał od 1392 do szkoły braci wspólnego życia w Deventer, gdzie był uczniem Gerharda Grote i Florentyna Radewinsa, 1407 r. wstąpił do klasztoru Augustjanów w Agnetenburgu pod Zwolle, został 1413 kapłanem, 1425 podprzeorem i † tamże 1471 jako przeor. Odznaczając się rzadką pobożnością i głęboką pokorą, okazał wielkie zasługi jako nauczyciel. Napisał nadto w języku łacińskim liczne dzieła, z których ważniejsze są: „Kronika Agnatenburgu," „Żywot Ger. Grote i 10 jego uczniów," „Kazania," „Pieśni kościelne," oraz pisma ascetyczne i moralne, jak „De imitatione Christi," „Soliloquium animae," „Hortulus rosarum," „Vallis liliarum" i in. Największą sławę zyskał dziełem: „O naśladowaniu Chrystusa," początkowo znanem p. t.: „De contemptu mundi," wydanem po raz pierwszy w oryginale w Augsburgu 1486 roku, a następnie rozpowszechnionem w niezliczonej liczbie wydań i przekładów na rozmaite języki. Z przekładów polskich najlepsze są Tadeusza Matuszewicza (1818 i częściej), oraz ks. Aleksandra Jełowickiego. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł **T.** wyszło wkrótce po wynalezieniu druku (bez miejsca i roku, prawdopodobnie w Utrechcie około 1474); najlepsze, acz niekompletne przygotował Jezuita Sommalius (Antwerpja, 1607 i częściej). Na początku XVII wieku powstał głośny spór o właściwego autora księgi „O naśladowaniu Chrystusa," w którem wzięli udział nietylko liczni uczeni i całe zakouy, ale i kongregacja Indeksu (przeciwko autorstwu **T.**), oraz akademja francuska i parlament paryski (za **T.**). Spór ten trwał blizko dwa wieki. Autorstwo dzieła tego przypisywano rozmaitym, między innymi: św. Bernardowi, Piotrowi d'Ailly (ab Aliaco), kanclerzowi uniwersytetu paryskiego Gersonowi, niejakiemu Gersenowi czy Gessenowi, dalej Ludolfowi von Saxe, Kolkerowi czy Calcarowi, oraz Ubertinowi de Calase.

Tomasz de Villanova (św.), nazwany tak od rodzinnego miejsca swych rodziców, miasteczka Villa Nova de los Infantes, * 1487 w Fuenlana w Kastylji, studjował w Alkali filozofję i teologję, poczem tamże został profesorem. Następnie przeniósł się do Salamanki, gdzie 1517 wstąpił do zakonu Augustjanów; zasłynąwszy jako kaznodzieja i misjonarz, powołany był na spowiednika Karola V cesarza. W końcu 1544 został arcybiskupem Walencji. Na tej godności, sam wiodąc skromne i świątobliwe życie był prawdziwym ojcem sierot i nieszczęśliwych, którym całe mienie swe oddawał. † 1555, a 1658 przez papieża Aleksandra VII ogłoszony został za świętego. Kościół obchodzi jego pamiątkę 18 września. Żywot św. **T.** napisał Quevedo (Walencja, 1620).

Tomasz z Celano, poeta duchowny, * w Celano w Abruzach, † około 1255. Napisał pieśni: „Dies irae" i biografję Franciszka z Asyżu, którego był uczniem.

Tomasz ze Strzempina, ob. Strzempina (ze **S.** Tomasz).

Tomasza świętego wyspa, ob. Sankt Thomas.

Tomaszek Wacław Józef, kompozytor i teoretyk muzyczny, * 1774 w Skutczu, w Czechach, † 1850 w Pradze; nauki gimnazjalne, a następnie studja filozoficzne i prawne odbywał w Pradze, zajmując się przytem od wczesnej młodości muzyką, do której okazywał, jeszcze dzieckiem, wielkie zdolności, poczem zajmował się kompozycją muzyczną i nauczycielstwem. Napisał wiele pięknych kompozycji na fortepjan i orkiestrę, z których około 100 ogłoszone zostało drukiem. Wszystkie kompozycje **T.** odznaczają się bujną i bogatą twórczością i pełne są fantazji.

Tomaszewicz Walerjan, pisarz polski, * 1819 w pow. Trockim, gub. Wileńskiej, † 1861 w Paryżu; słuchał naprzód nauk lakarskich w Wilnie, a potem prawniczych i filozoficznych w Moskwie. Wróciwszy stamtąd, przebywał lat kilka na wsi; później osiadł w Wilnie i oddał się wyłącznie literaturze, a prace swe umieszczał w rozmaitych czasopismach. Z prac tych zasługują na szczególną wzmiankę: „Wspomnienia z życia akademickie-

go," umieszczone w piśmie *Lud i Czas* na r. 1845; wyjątki wierszem nierymowym z „Don Karlosa" Schillera tamże i w *Bibl. Warsz.* (r. 1856), poprzedzone rozprawą tłómacza: „O stanowisku Schillera jako dramaturga, oraz o wierszu nierymowym polskim;" „Fenomena somnambulizmu w Wilnie" (Wilno, 1850); „O chemicznej polskiej terminologji;" wspólnie z Filipowiczem tłómaczył Stöckharda „Wykład chemji" (Wilno, 1855). Zapadłszy na zdrowiu, utracił wzrok zupełnie; celem leczenia się wyjechał do Paryża.

Tomaszewski Augustyn, Bazyljanin, był profesorem teologji i historji kościelnej, oraz bibljotekarzem w uniwersytecie wileńskim; † 1814 w Wilnie. Ważniejsze jego dzieła są: „Dysertacja o skutkach i korzyściach objawionej od Boga ludziom nauki" (Wilno, 1795); „Kazania o odpustach" (tamże, 1795); „Rozprawa o niedostateczności filozofji pogan przed przyjściem Chrystusa" (tamże, 1808).

Tomaszewski Dyzma Bończa, * 1749, † 1825 w Popówce na Ukrainie. Po ukończeniu szkół u Jezuitów w Sandomierzu, umieszczony został w kancelarji króla Stanisława Augusta, stąd przeszedł do konfederacji barskiej i dostał się w niewolę pod Lanckoroną. Za wstawieniem się króla odzyskawszy wolność, wrócił do dawnej służby i wysłany był na sekretarję przy ambasadzie polskiej w Petersburgu. Po zwiedzeniu potem Francji i Włoch, przeniósł się na mieszkanie do Tulczyna. W 1784 był posłem z Bracławskiego na trybunał lubelski. W r. 1789 sprawował urząd komisarza cywilnego wojskowego w Bracławiu. W 1792 wezwany od Potockiego Szczęsnego do Jass, pojechał z nim do Petersburga i został sekretarzem konfederacji targowickiej. Później przemieszkiwał na przemiany w Wiedniu lub we Lwowie, skąd wrócił po 10 latach do kraju. Z prac jego literackich wyszły z druku: „Małżeństwo w rozwodzie," komedja w 3 aktach. wierszem (Warszawa, 1781; „Odpowiedź autorowi prawdziwych uwag nad Konstytucją 3-go maja" (1791); „Rolnictwo," poemat w 4 pieśniach (Kraków; 1802); „Pierwsza miłość," komedja w 3 aktach wierszem (Kraków, 1805); „Jagielonida czyli połączenie Litwy z Polską," poemat w 12-tu pieśniach (Berdyczów, 1818). Wszystkie te i inne jego prace wyszły razem p. t.: „Pisma wierszem i prozą" (2 t., Warszawa, 1822).

Tomaszów, miasto w gubernji Piotrkowskiej, powiecie Brzezińskim, nad rz. Wolborką; w końcu XVIII-go wieku własność Tomasza Ostrowskiego, kasztelana czerskiego i prezesa senatu, w r. 1818 wyniesione zostało do stopnia miasta przez syna jego Antoniego Ostrowskiego, który tu liczne założył fabryki. Pośród rozmaitych gmachów przemysłowych wznosi się okazały pałac Ostrowskich i piękny kościół parafjalny, wystawiony 1864 przez Stanisława Ostrowskiego. Ludność **T.** wynosi 22,000 miesz. Produkcja fabryk tutejszych, głównie sukiennych, wynosi przeszło 5 mil. rubli.

Tomaszów, miasto powiatowe w gubernji Lubelskiej, założone r. 1615 przez Tomasza Zamojskiego. Mieszkańcy tutejsi prowadzili niegdyś znaczny handel miodami i wiśniakami, które na całą Polskę słynęły. W pięknym kościele i klasztorze ks. trynitarzy, zniesionym za czasów rządu austrjackiego, mieścił się cudowny obraz Matki Boskiej, przeniesiony następnie do teraźniejszego kościoła parafjalnego. Ludność miasta wynosi 6,300 miesz.—*Tomaszowski powiat* na 23 m. kw. liczy 99,000 miesz., 1 miasto 4 osady i 13 gmin.

Tomaty, toż co pomidory (ob.).

Tombak, *mosiądz czerwony,* gatunek mosiądzu (ob.), zawierający około 35 części miedzi i 15 cz. cynku. Barwa **T.** jest miedziano-czerwona lub pomarańczowo-żółta. Jest bardzo klepalny i daje się spłaszczać na listki do fałszywego złocenia. Używa się na drobne i delikatne wyroby, zwłaszcza przeznaczone do pozłoty. **T.** *biały,* toż co miedź biała, ob. Miedź.

Tombigbee, rzeka w Ameryce północnej, bierze początek na północno-wschodnim krańcu stanu Mississippi, przechodzi przez Alabama i ubiegłszy 730 klm., wpada powyżej Mobile do rzeki Mobile. Lewym dopływem jej jest rzeka Black Warrior.

Tombola, loterja ulubiona we Włoszech, w której losy wyciągają się z bębna; jest to też zwykła nazwa loterji, urządzanej podczas zabaw ludowych.

Tombuktu, ob. Timbuktu.

Tomczek Klemens, podróżnik polski, * 1860 w Trzemesznie, † 1884, kształcił się w akademji górniczej w Freiburgu, 1882 przyjął udział w wyprawie afrykańskiej Rogozińskiego (ob.), a w podróży tej odkrył źródło rzeki Rio del Rey, oddawna napróżno poszukiwane. Obfite notatki przez niego zebrane pozostały w rękopisie.

Tomek Wacław, historyk czeski, * 1818 r. w Kralowym Hradcu, po ukończeniu gimnazjum w mieście rodzinnem, studjował filozofję i prawo w Pradze, poczem wstąpił do służby publicznej. Od 1843 poświęcił się wyłącznie literaturze; 1845 został sekretarzem Matiey czeskiej, 1847 pomocnikiem Palackiego. Czynny wziąwszy udział w ruchach 1848, wybrany był z okręgu Opoczeńskiego posłem do rady państwa, w której zasiadał w Wiedniu i Kromierzyżu. 1850 został nadzwyczajnym, a 1860 zwyczajnym profesorem dziejów Austrji przy uniwersytecie praskim. 1861 wybrany był posłem na sejm krajowy, a następnie do rady państwa, mały brał udział w debatach, natomiast gorliwie uczestniczył w pracach klubu posłów czeskich i w rozmaitych komisjach, 1884 r. obrany rektorem uniwersytetu praskiego, w 1885 członkiem izby panów. Oprócz licznych artykułów, pomieszczanych w czasopismach, wydał:

„Kratky vszeobecny diejepis“ (1842); „Dieje zemie czeské“ (1843, 3 wyd., 1863); „Dieje mocnarzestvi rakouského“ (1845, 3 wyd., 1851); „Dieje pražské v kratkém nastinu“ (1845); „Dieje university pražské“ (t. 1, 1849); „Diejepis miesta Prahy“ (t. 1, 1855); „Przirucezni kniha diejepisu rakouského“ (t. 1, 1858); „Kratka mlóvnice czeská“ (1848; 8 wyd., 1864; przekład polski, 1865); „Kurzgefasste böhmische Sprachlehre“ (1848; 4 wyd., 1855); „Die Grünberger Handschrift. Zeugnisse über die Auffindung des Libuszin soud“ (1859) i in. Por. *Tyg. Illustr.* z 1885 (życiorys).

Tomi lub *Tomis*, miasto w Niższej Mezji, gdzie Owidjusz zostawał na wygnaniu. Dziś jest to miasto *Tomiswar* w Bulgarji nad m. Czarnem.

Tomice, wieś o 3 mile od m. Poznania odległa, była gniazdem sławnej w dziejach Polski rodziny Tomickich. Tu urodził się sławny mąż stanu Piotr Tomicki, biskup krakowski. W 1463 Mikołaj Tomicki, chorąży poznański, zbudował tu kościół parafjalny, w którym znajduje się okazały pomnik śpiżowy tego fundatora.

Tomicki Piotr, biskup krakowski i podkanclerzy w. k., znakomity mąż stanu, * 1464 w Tomicach, † 1536 w Krakowie. Pobierał nauki w Gnieźnie, Lipsku, Krakowie i Bononji, gdzie otrzymał stopień doktora obojga prawa; następnie bawił czas jakiś w Rzymie, a za powrotem do kraju został 1501 kanclerzem Fryderyka Jagiellończyka, biskupa krakowskiego. Po wstąpieniu na tron Zygmunta I, mianowany sekretarzem królewskim, posuwał się w godnościach duchownych i z zupełnem zadowoleniem króla odprawiał rozmaite poselstwa (na Pomorze, do Saksonji, Węgier, na Śląsk i t. d.), za które hojne odbierał nagrody. W czasie dopiero tych przejażdżek wyświęcony został na księdza 1511. W 1513 został biskupem przemyskim, a 1515 podkanclerzym koronnym. Zaraz potem wyjechał z królem na kongres wiedeński (1515), gdzie odznaczył się głębokim rozumem i wymową i zwrócił na siebie uwagę wszystkich obecnych monarchów, tak dalece, że cesarz Maksymiljan z nim tylko jednym chciał się umawiać. Olśniony tak świetnem powodzeniem, dał się **T.** wywieść w pole cesarzowi, skłaniając się do jego woli w rzeczy odstąpienia domowi Rakuskiemu praw rodziny Jagiellonów do dwu koron: czeskiej i węgierskiej. W ciągu tego czasu urosł **T.** w wielką powagę, a król Zygmunt I za jego tylko postępował zdaniem; pracowity kanclerz pióra nie wypuszczał z ręki, zajmując się sprawami ogólnemi i czuwając gorliwie nad drobiazgową nawet robotą kancelaryjną. W r. 1520 został biskupem poznańskim, a r. 1524 krakowskim, nie porzucając bynajmniej katedry poznańskiej. Mianowany przez Klemensa VII dwukrotnie (1524 i 1531) nuncjuszem w Polsce i generalnym poborcą opłat i dochodów kamery rzymskiej w prowincji kościelnej gnieźnieńskiej, zebrane dochody zatrzymał **T.** w kraju i obrócił na potrzeby państwa. Obok tego był prokuratorem Stolicy apostolskiej do rozdawania posad duchownych. Pełniąc tak różnorodne obowiązki duchowne i cywilne, pracował jeno dla dobra kraju i w r. 1531 nie przyjął ofiarowanego sobie przez króla prymasostwa. Był też **T.** gorliwym opiekunem nauk i dobroczyńcą ludzi uczonych. W akademji krakowskiej, którą zawsze hojnie wspierał, ustanowił katedrę języków starożytnych i osadził ją zdolnymi nauczycielami; łożył na zakupowanie i drukowanie ksiąg naukowych; młodzież pracowitą i zdolną we własnym domu kształcił i wysyłał do obcych akademji. Dom jego był wzorem wspaniałości i ozdoby, gościnności i nauki. Na jego dworze urosł w łaski i godności Andrzej Krzycki (ob.), późniejszy arcyb. gnieźnieński. Pomnikiem prac i zasług **T.** są akta dyplomatyczne, spisane przez Stanisława Górskiego (ob.), zwane *Tomiciana*, których druk rozpoczął Tytus hr. Działyński w 1852 i wydał ośm tomów. W r. 1876 wyszedł tom IX, wyd. II (pierwszego, z r. 1862, nie puszczono w obieg z powodu lichej korekty). Oprócz listów **T.** rozproszonych po rozmaitych zbiorach znane jest pismo jego: „P. T. Crac. et Reg. Pol. Vice Concel. Epistola aliaque monumenta historica etc.“ (Frankfurt, 1577). Życie **T.** opisał Hozjusz, a w skróceniu powtórzył Starowolski w dziele „Vitae Antist. Crac.“. W nowszych czasach życiorysy **T.** dali: Ossoliński w „Wiadomościach histor.-kryt.“ (t. IV); Łętowski „Katalog bisk. krak.“; J. Bartoszewicz w *Tygodniku Ilustrow.* (t. VIII, str. 257—275).

Tomicki Symforjan, pisarz, rodem z w. ks. Poznańskiego, † 1878; po ukończeniu nauk w uniwersytecie wrocławskim, wstąpił do stanu duchownego i został proboszczem w Konojadach pod Kościanem. Od r. 1861 był redaktorem *Szkółki niedzielnej*, czasopisma moralno-religijnego, z powodu którego był skazany na dwuletnie więzienie. Oddzielnie wydał: „Przetor do rozgmatwania plemion osiedlających Sarmację i Germanję starożytną“ (Poznań, 1873); „Książka do nabożeństwa dla młodzieży katolickiej“ (3 wyd., Leszno, 1861) i in.

Tomiłowicz Antoni, arcybiskup smoleński unicki w XVIII w., Rusin, Bazyljanin prowincji litewskiej. Obrany 1720 r. superjorem bytyńskim, ustąpił tej godności Firmjanowi Wołkowi. W dziesięć lat potem został archimandrytą generalnym całego zakonu w Litwie. W r. 1736 obrany był arcybiskupem smoleńskim i na tej godności † 1745.

Tomisław, król chorwacki, syn króla Swietolina, z rzędu czternasty król Chorwacji, walczył pomyślnie przeciw Attyli, wodzowi Hunnów, i po siedmnastu latach panowania umarł, zostawiwszy tron synowi swemu, Sebisławowi.

Tomka czyli *tonka*, trawa, ob. Anthoxanthum.

Tomkiewicz Stanisław, artysta malarz i literat, * 1859, kształcił się w uniwersytecie lwowskim i krakowskim na wydziale filozoficznym, na-

stępnie studjował malarstwo w akademji monachijskiej. Oprócz artykułów literackich, artystycznych i społecznych, pomieszczanych w różnych czasopismach, ogłosił: „Król Henryk Walezy a Zborowscy“ (1880); „Zamek bydgoski“ (powieść poetyczna, 1880); „Pieśń z pieśni miłości“ (1881); „Sztuka a społeczeństwo w Polsce od XV wieku“. Od 1887 do kwietnia 1888 wydawał w Krakowie pismo *Sztuka*. Jako malarz wykonał: „Przegrana sprawa“ (1880); „Domestica“; „Za późno“; „Niewolnica“; „Wiosna“; „Kwieciarka“; „Kleopatra“; „Ucieczka do Egiptu“; „Turczynka“; „Warjatka“; „Dwa światy“; „Z kąpieli“; „W polu“; „W kościele“; „Pierwsze lusterko“; „Filozofja w Polsce w XV i XVI wieku“ (Kraków, 1894).

Tomkowicz, herb: Na tarczy rodzaj ławy o trzech nogach, z których środkowa, krótsza, jest kulą podpartą. Na hełmie 3 pióra strusie.

Tomkowicz.

Tomkowicz Stanisław.

Tomkowicz Stanisław, pisarz polski, * 1850 w Krakowie. Tu odbywał nauki szkolne. Na uniwersytet chodził w Lipsku, Berlinie i Krakowie. W Krakowie otrzymał stopień d-ra filozofji 1872. Następnie gospodarował na wsi w Galicji. Od r. 1883 zamieszkał w Krakowie; od 1887 do 1899 był współredaktorem *Czasu*. Od 1888 do 1896 był sekretarzem komisji historji sztuki w akademji umiejętności w Krakowie. 1887 mianowany konserwatorem zabytków sztuki i starożytności w okręgu galic., obejmującym powiaty: N. Targ, Limanowa, N. Sącz, Grzybów, Gorlice, Jasło; 1894 zamienił ten okrąg na m. Kraków i powiat Krakowski, gdzie dotąd ten urząd zajmuje. W 1898 obrany wiceprezesem Tow. przyjaciół sztuk pięknych w Krakowie, a w 1900 prezesem grona konserwatorów zabytków Galicji Zachodniej, obie te godności piastuje dotychczas. Od r. 1894 jest członkiem korespondentem akademji umiejętności w Krakowie. Ważniejsze prace naukowe i literackie ogłoszone drukiem: „Barbara Radziwiłłówna u historyków, w rzeczywistości i w poezji“ (1 t., 1875, przedtem w *Przegl. pol.*); „Metrica nec non liber nationis polonicae universitatis Lipsiensis ab anno 1409 usque ad annum 1600“ (t. II, 1881); „Z wieku Stanisława Augusta“ (Kraków, 1882 i 1883, 2 t.); „Szczątki średniowiecznego zameczku Wołek“ (1884); „Nieco o zabytkach krakowskich, ich miłośnikach i niszczycielach“ (Kraków, 1888); „Zabytki budownictwa m. Krakowa. I. Szpital św. Ducha“, monografja z 14 tablicami i licznemi rycinami w tekście (Kraków, 1892); „Krzyżtopor, twierdza magnacka XVII w.“, monografja z tablicami i rycinami w tekście (t. V, Kraków, 1894); „Przyczynek do historji Szkotów w Krakowie i Polsce“ (1899, *Roczn. Krak.*); „Włosi kupcy w Krakowie w XVII i XVIII w.“ (1900, tamże, t. III); „Z dziejów obyczajów mieszczaństwa krak. na początku XVII w.“ (*Bibl. Warsz.*, 1898); „Gmach bibljoteki Jagiell.“, monografja (z 21 tablicami i licznemi rycinami w tekście (*Roczn. Krak.*); „Tyniec“, monografja popularna opactwa Benedyktynów pod Krakowem, z planem i ryciną (Kraków, 1901, *Bibl. Krak.*, t. 18); „Władysław Łuszczkiewicz“ (Kraków, 1902); „Style w architekturze kościelnej w Polsce“; „Malarstwo w Polsce“. Życiorysy: Franciszka Wężyka, jako wstęp do wyd. pośmiertnego dzieł poety, Łepkowskiego, Rodakowskiego, J. Kossaka, ks. Skrochowskiego i t. d. w pismach perjodycznych. Prace niemieckie naukowe: „O chrzcielnicach gotyckich“ i „O gotyckich drewnianych sprzętach kościelnych“ (w Galicji Zachodniej, w wydawnictwie perjod. „Mittheilungen der k.-k. Centralkomission für Erhaltung u. Erforschung der künst. u. historischen Denkmal.“ (Kraków, 1891 i 1893).

Tommaseo Mikołaj, pisarz i patrjota włoski, * 1802 w Sebenico, w Dalmacji, † 1874. Ukończywszy studja naukowe w Padwie, przebywał 1822—1827 w różnych miastach Włoch górnych, a 1827—34 we Florencji, poświęcając się pracom literackim. Od 1834 mieszkał we Francji, gdzie oprócz mnóstwa rozpraw i artykułów napisał romanse: „Il duca d'Atene“ (Paryż, 1836) i „Fede e belleza“ (4 ed., Medjolan, 1852), oraz wydał zbiór pism ojców Kościoła (Nantes, 1838). Za powrotem do kraju (1839) osiadł w Wenecji i czynny wziął udział w ruchach 1847 r. Aresztowany z przyjacielem swym Maninem 18 stycznia 1848 i uwolniony przez lud 17 marca, został po ogłoszeniu rzeczypospolitej Weneckiej członkiem rządu tymczasowego, ale wierny zasadom republikańskim sprzeciwiał się fuzji z Pjemontem i z tego powodu wespół ze wszystkimi kolegami usunął się od spraw publicznych. Następnie za dyktatury Manina wysłany do Paryża z prośbą o pomoc, nic nie wskórawszy, wrócił na początku 1849 do Wenecji i głosował za postanowieniem, by bronić się do ostateczności. Podczas kapitulacji Wenecji w sierpniu 1849 zmuszony do opuszczenia miasta przed wkroczeniem Austrjaków, mieszkał do 1854 r. na Korfu (tu stracił wzrok), następnie w Turynie, a naostatek we Florencji, nie przyjąwszy żadnych urzędów ani zaszczytów, ofiarowanych przez rząd włoski. Zarówno dla wysokiej zacności charakteru, jako też talentu i nauki, cieszył się **T.** powszechnym u rodaków szacunkiem. Starał się on prawowierność katolicką we właściwy sposób połączyć z liberalizmem i patrjotyzmem. Z dzieł **T.** oprócz już wzmiankowanych przytaczamy jeszcze:

„Nuovo dizionario dei sinonimi della lingua italiana“ (Florencja, 1832, nowe opracow. 1839—40; 7 ed., 1887); „Dell' educazione“ (Lugano, 1834); „Nuovi scritti“ treści filozof. i estetycz. (4 t., Wenecja, 1839—40); „Dizionario estetico“ (nowa ed. Medjolan, 1872); „Nuovi studi su Dante“ (Turyn, 1865) i „Delle penna di morte“ (Florencja, 1865); swoje pisma polityczne ogłosił p. t. „Il secondo esiglio“ (3 t., Medjolan, 1862). Dla historji zasłużył się wydaniem „Lettere di Pasquale de' Paoli“ (Florencja, 1846). W języku serbsko-chorwackim pisał poezje, wydane p. t. „Iskrice“ przez Kukuljewića (Zagrzeb, 1844), przez Gaja (1848), oraz w Zadrze (1849).

Tomorowicz Jan, lekarz, † 1831, kształcił się w Krakowie, a wyszedłszy ze służby wojskowej, gdzie był sztabslekarzem 7 pułku piechoty linjowej wojska polskiego, został adjunktem, a 1828 profesorem kliniki lekarskiej przy uniwersytecie warszawskim. Oprócz kilku rozpraw ogłosił: „Chirurgję obozową“ (Warszawa, 1816); „O klinice medycznej uniwersytetu warszawskiego“ (1829) i in.

Tompa Michał, poeta madziarski, * 1819 w Rimaszombat (w kom. Gömörskim), † 1868; studjował w Sáros-Patak, 1845 został pastorem w Beje, 1848 kapelanem honwedów, 1852 r. proboszczem w Yamva, gdzie pozostał do śmierci; od r. 1858 członek akademji. Wydał: „Néprejék, Nemondák“ (1846); „Szuhay Mátyás“ (t. r.); „Zbiór poezji“ (1847) i in.; zbiorowe wydanie jego poezji wyszło 1870. Liryczne jego poezje i opowieści, odznaczające się bogactwem fantazji i głębokością uczucia, zapewniły **T.** jedno z pierwszych miejsc w literaturze madziarskiej.

Tomsa Franciszek Jan, pisarz i lingwista czeski, * 1753 r. we wsi Mokre w pobliżu Turnowa, nauki gimnazjalne i filozoficzne odbył w Pradze, poczem urzędował przy administracji drukarni i składu ksiąg szkolnych tamże. † 1814. Gorliwie zajmował się literaturą czeską i wydał wiele dzieł w języku niemieckim i czeskim. Najwięcej wartości mają jego prace gramatyczne i leksykalne, jak: „Böhmische Sprachlehre“ (1782); „Navedeni k české dobropisemnosti“ (1784); „Ueber die Veränderung der czech. Sprache“ (1804); „Grössere czech. Ortografie“ (1812); „Mały niemiecky a cesky slovnik“ (1789); „Vollständiges Wörterbuch d. böhm., deutsch., lat. Sprache“ (1799; 2 wyd., 2 t. 1805—1807).

Tomsa Franciszek Bogumił, pisarz czeski, bratanek poprzedniego, * w Kaderzawcu, † 1857 w Pradze. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Pradze, studjował tamże filozotję, następnie prawo, poczem wstąpił do służby publicznej i był w końcu tłómaczem języka czeskiego przy gubernjum praskiem. Był nader czynny na polu literatury narodowej, wydał bowiem przeszło 200 tomików prac swych, bądź oryginalnych, bądź tłómaczonych, głównie z języka niemieckiego, rozmaitej treści. Pisał książki religijne, dla młodzieży, dotyczące gospodarstwa domowego, powieści, utwory dramatyczne i t. d.

Tomsa Włodzimierz, fizjolog czeski, * 1830 r. w Pradze, † 1895 r., po ukończeniu studjów lekarskich, został 1865 r. profesorem fizjologji w Wiedniu. Tegoż roku wyjechał do Rosji, gdzie przez lat ośmnaście był profesorem fizjologji w uniwersytecie kijowskim. Po utworzeniu 1883 uniwersytetu czeskiego w Pradze, był wezwany na profesora, 1889 r. został rektorem. Jako redaktor od 1866 *Czasopisu czeskych lekarzó* pomieszczał w niem liczne prace, oddzielnie zaś wydał „Fizjologję ogólną“ i in.

Tomsk, miasto gubernjalne w Syberji zachodniej, na prawym brzegu rzeki Tom, nad główną drogą idącą z Irkucka do Kjachty, w odległości 50 klm. od drogi żelaznej Syberyjskiej, z którą będzie połączony bocznicą, posiada 10 cerkwi, monaster, kościół katolicki i ewangelicki, rozmaite fabryki i zakłady przemysłowe, uniwersytet, założony w r. 1888, gimnazjum męzkie i żeńskie, szkołę realną, szkołę akuszerek, wielkie więzienie transportowe, muzeum, bibljotekę, teatr, 6 czasopism, jest rezydencją biskupa prawosławnego i ma seminarjum duchowne. Liczba mieszkańców **T.** wynosi 53,000. Kupcy tutejsi prowadzą znaczny handel z Kjachtą i Niższym Nowogrodem. **T.** był założony 1648, przy utworzeniu namiestnictwa Tobolskiego (1782) został miastem obwodowem, a 1800 gubernjalnem.—*Tomski okrąg* ma na przestrzeni 250,491 w. kw., 276,000 miesz.—*Tomska gubernja*, w Syberji zachodniej, graniczy na północo-zachód z gubernją Tobolską, na południo-zachód z obwodem Semipałatyńskim, na południe z posiadłościami chińskiemi, na północo-wschód i południo-wschód z gubernją Jenisejską; zajmuje 744,577 w. kw. Miejscowość gubernji jest nadzwyczaj rozmaita; południo-wschodnia część jej jest górzysta, na wschód bowiem ciągną się odnogi gór Sajańskich, a na południe mały Ałtaj, północno-zachodnią zaś część stanowią nizkie błotniste miejsca, zajmujące prawie $^1/_5$ powierzchni całej gubernji. Obszerne i gęste lasy, zwane *tajgami* i *czerniami*, pokrywają znaczną przestrzeń tego kraju. Rzeki i rzeczki, skrapiające gubernję, biorą początek z podnóża gór Ałtajskich i płyną w różnych kierunkach do rzeki Obi, która je przeprowadza do morza Lodowatego; płynące zaś w południowo-zachodniej części gubernji (z błot Wasingańskich) uchodzą do jeziora Czany i innych. Do Obi wpadają rzeki: Argut, Katuń, Isza, Bija, Czarym, Anuj, Tom, Mrasa, Czumysz, Kondoma, Kija, Czułym, Jas, Tym i w. in. Również i Irtysz wpada do Obi w **T.** *gub.*; do niego uchodzą: Tara, Tartas, Kama, Uzakła, Om, Kainka. Jezior jest w gubernji około 1,500, które dzielą się na słodkie, słone i gorzkie. Z pierwszych znaczniejsze: Topolne, Teleckie, Czany, Sartłan i Ubińskie. Z powodu rozmaitej miejscowości, klimat nie wszędzie

jest jednostajny. W północnej części jest zimny, w średnich zaś częściach dosyć ciepły, szczególniej na zachód, gdzie nawet rosną południowe rośliny. W stepie Barabińskim zdarzają się często w lecie nadzwyczajne upały i susze. Wiosna zaczyna się zwykle w kwietniu, zima na początku września; w czerwcu i lipcu trwają zwykle duszące upały, dochodzące do 40° C. Grunt jest wogóle gliniasto-piaszczysty i błotnisty, chociaż w wielu miejscach ciągną się znacznej rozległości pasy czarnej ziemi, dające obfite żniwa. Bijski okrąg jest najżyźniejszy. **T.** *gub.* obfituje w rozmaite płody. W lasach i górach żyją niedźwiedzie, wilki, rosomaki, rysie, lisy, kuny, sobole, wiewiórki i popielice, borsuki, tchórze, wydry i t. d. Renifery znajdują się na północy. Z ptastwa: jarząbki, cietrzewie, kuropatwy, bekasy, przepiórki, czaple, żórawie, dzikie gęsi i kaczki; z drapieżnych: orły, jastrzębie, kanie i t. d. Z ryb: jesiotry, sterlety, pelmy, tajmenie, szczupaki i t. d. W lasach rośnie sosna, jodła, modrzew, cedr, świerk, topola, brzoza, czeremcha, kalina, jarzębina i t. d. Z gatunków zboża wszystkie prawie właściwe Rosji środkowej; z ogrodowizn: ogórki, marchew, kapusta, rzepa, ziemniaki. W górach Ałtajskich jest złoto, srebro, miedź, żelazo, ołów, węgle kamienne, olej skalny i t. d.; z minerałów: granit, jaspis, kamień zielony i in. Ludność gubernji wynosi 1,930,000 głów. Oprócz Wielkorosjan mieszkają tu: Ostjacy (nad rz. Ob' i Czułym). Samojedzi (w północnej części gubernji), Kałmucy, Tatarzy (w stepie Barabińskim), Teleuci (nad jeziorem Teleuckiem), Kirgizi. Mieszkańcy trudnią się przeważnie rolnictwem, hodowlą bydła, górnictwem, myśliwstwem, rybołówstwem, pszczolnictwem (w południowej części), spławem drzewa, dobywaniem soli i przemysłem, którego produkcja roczna wynosi 5,250,000 rubli. Połowem zwierząt i ptaków trudnią się głównie innorodcy, a szczególniej Kałmucy, którzy za najlepszych myśliwych uchodzą. Znaczniejsze jarmarki odbywają się w Narymie, nad rzeką Obią, i w osadzie Wozneseńskiej, w okręgu Kamińskim. Pod względem administracyjnym dzieli się **T.** *gub.* na 7 okręgów: Tomski, Barnaulski, Bijski, Kaiński, Kuźnecki, Maryiński i Zmieinogorski.

Tomsonit, *komptonit,* minerał z grupy krzemianów, jest krzemianem sody i wapna; występuje w postaci ziarn kulistych lub drobnych kryształów w bazaltach w Eisenach w Saksonji i w trapie w Czechach.

Ton, w muzyce dźwięk, który utrzymuje się w stałej wysokości czyli w jednakiej częstości drgań (ob. Głos). Od liczby tych drgań w ciągu sekundy zależy charakter tonu, t. j. jego wysokość (ob. Wysokość głosu); od stosunku, w jakim zostają liczby drgań dwu lub więcej **T.,** zależy ich zgodność i niezgodność (dysonans). Siła i dźwięczność **T.** również polegają na naturze drgań i składających je zgęszczeń i rozrzedzeń powietrza. — **T.** w malarstwie nazywa się stosunek różnych barw w obrazie i ogólne wrażenie przez nie wywoływane.

Tona (ang. ton), toż co *beczka okrętowa* (ob.).

Tonacja, ogół tonów używanych w muzyce i uporządkowanych według pewnego systemu. Początkowo prawdopodobnie (u Egipcjan, Greków i Rzymian) znano trzy lub cztery tylko tony; z czasem liczba ich się zwiększyła i wtedy zaczęto je rozdzielać na *tetrachordy* (gammy) z 4 tonów złożone. Terpander i Pytagoras są uważani za twórców tych podziałów. Następnie liczba tonów wzrosła do 18-tu, rozdzielonych na 5 tetrachordów, mających osobne nazwiska. System ten był w użyciu aż do Gwidona z Arezzo, który dodawszy kilka nowych tonów, rozdzielił je na *heksachordy,* a te później przekształcono w oktawy. Dotąd jeszcze w starych chórałach kościelnych spotykamy stare (greckie) **T.,** zwane stąd kościelnemi. Jeżeli w danym utworze skala tonów użytych zamykała się w obrębie oktawy, to **T.** zwana była *autentyczną,* w przeciwnym razie *plagalną.* Sześć głównie używanych **T.** nosiły nazwiska od miast greckich (Frygijska, Lidyjska, Eolska, Dorycka, Jońska), z dodaniem *hypo* (pod) na oznaczenie *plagalnej* **T.** Nowożytny system tonacyjny obejmuje wszystkie dające się uchem rozróżnić i ująć tony, oznacza je znakami (nutami) i dzieli na oktawy, zawierające po 12 półtonów. Dla ułatwienia przyjęto 7 głównych tonów, a pozostałe uważane są jako od nich pochodne. Następstwo tonów (ob. Gama) bywa albo djatoniczne albo twarde (major, dur), albo też miękkie (minor, moll), albo wreszcie chromatyczne. (Ob. Wysokość głosu).

Tonale, wąwóz alpejski na granicy Tyrolu i Włoch, 1884 m. nad poz. morza, między Alpami Ortlerskiemi i grupą Adamello, jest na stronie austrjackiej broniony fortem Strino. W r. 1799 i 1809 bitwy Tyrolczyków z Francuzami.

Tonalność, jest to prawo zasadnicze, powstałe tak z ustroju i stopnia cywilizacji całego narodu, jak i z postronnych niekiedy wpływów na niego działających, wedle których rozwija się tegoż narodu muzykalność, dająca pewne formuły czyli typy zwane tonacjami (ob.), za pomocą gam szeregu tonów oznaczonej wielkości wyrazów.

Tondern, miasto okręgowe w pruskiej regencji Szlezwickiej, nad rz. Widaue, o 3 godziny drogi od morza Północnego odległe, liczy 3,800 ludności. Tutaj w r. 1639 w szlamie poblizkiej wioski Galhus znaleziono wielki róg złoty z napisami runicznemi i drugi podobny w r. 1734. Rogi te zwane *rogami tonderńskiemi,* z których runicznych napisów przekonano się, że były zabytkami anglosaksońskiemi z IV w., skradzione zostały r. 1802 z muzeum w Kopenhadze i przez złodziejów na metal przetopione.

Tondeur Aleksander, rzeźbiarz, * 1829 w Berlinie. Wykonał wiele postaci mitologicznych i alegorycznych, z nich na wyróżnienie zasługują:

„Wenus zraniona," „Dzień i noc," „Pan i Nimfa," portrety Bülowa i Blüchera, a także odrestaurował płaskorzeźby z Pergamonu.

Tonelada, miara w Hiszpanji i Portugalji. **T.** do cieczy w Portugalji i Brazylji obejmowała 2 pipas. Jako waga dawniej w Portugalji czyniła 54 arrobas = 793,15 kg., w Hiszpanji 20 quintales=920 kg., w Ameryce płd. dotąd wynosi 920 kg. **T.** *metrica*=1000 kg.

Tonga czyli *Przyjacielskie wyspy* (Friendly Islands), archipelag na oceanie Spokojnym, należący do płd.-wschodniej Polinezji, między 19 a 22 st. szer. połud. Obejmuje on 32 większych wysp i 150 wysepek, raf, razem 997 klm. kw. powierzchni. Są one otoczone dokoła rafami koralowemi, utrudniającemi wielce żeglugę. Klimat wogóle przyjemny; główną niedogodnością jest brak rzek i wody. Flora i fauna nie zbyt bogate, ptastwa obfitość, zwierzęta i rośliny pożyteczne sprowadzono tu w ostatnich czasach. Ludność (20,000 wynosząca) należy do plemienia malajskiego, ma cerę brunatną, włos ciemny i gładki; pod względem umysłowym i obyczajowym stoi wyżej niż na innych wyspach. Serdeczny i przyjacielski charakter mieszkańców był powodem do nadania nazwy całemu archipelagowi. Wyspy te stanowią jedno państwo pod władzą króla otoczonego przez radę prawodawczą, złożoną z 31 członków. Mieszkańcy wszyscy są chrześcijanami; obecnie panuje król Jerzy II (od 1893 r.).—Wyspy **T.** zostały odkryte w 1643 przez Tasmana; zwiedzał je następnie Cook (1773). Największą z całej grupy jest święta **T.** (Tongatabu), licząca 9,000 miesz. ze stolicą Boa, z bardzo pięknym cmentarzem i licznemi fortyfikacjami. Por. Walther „Erdbeschreibung der freundlichen Inselgruppe" (Lipsk, 1813); Mariner „Account of the T. Islands" (2 t., Londyn, 1814); Monfat „Les Tonga, ou Archipel des Amis" (Lion, 1893).

Tonga, należąca do Anglji kraina w Afryce południowej, znajdująca się pod władzą gubernatora Natalu, obejmuje 5,010 klm. kw. i 30,000 miesz.

Tonga, napój, ob. Bieluń.

Tongern, miasto okręgowe w belgijskiej prowincji Limburskiej, nad rzeką Geer, ma katedrę z XIII wieku, trybunał, różne fabryki, oraz 8,900 miesz. **T.** jest najstarszem miastem w Belgji.

Tongking, ob. Tonkin.

Toniczne środki *(tonica)*, w medycynie, środki, które mają podwyższać zdolność napięcia mięśni i nerwów (ob. Tonus), zatem środki wzmacniające, zwłaszcza china i przetwory żelazne.

Tonika (włosk. *tonica*), jest to pierwszy czyli zasadniczy ton gamy djatonicznej (ob. Diatonika). **T.** powinna stanowić podstawę akordu, jakim każdy utwór muzyczny, na gamie jej oparty, winien się zaczynać i kończyć.

Tonit, materjał wybuchowy, złożony z bawełny strzelniczej i azotanu baryty.

Tonka, *tonkowe drzewo (Dipteryx, Coumarouna)*, rodzaj roślin z rodziny strąkowych, obejmuje drzewa w Gujanie i Brazylji, o liściach skórzastych, parzysto-pierzastych, kwiatach zebranych w grona i nasionach podłużnych, zawartych w grubych, owalnych strąkach. *D. odorata*, w lasach Gujany, dostarcza nasion znanych pod nazwą *bobu tonkowego;* są podłużne, do 5 cm. długie, woni silnej aromatycznej i smaku ostrokorzennego. Obok oleju tłustego zawierają właściwą substancję aromatyczną, *kumarynę* (ob.) czyli *kamforę tonkową*, która się też znajduje w niektórych trawach, w nostrzyku i marzance. U nas bob tonkowy używa się głównie do nadawania woni tabace, w Ameryce ma zastosowanie lekarskie, jako środek pobudzający. Drewno **T.** jest też wonne i znajduje się w handlu pod nazwą *gajaku* lub *kumarunu*. *Tonka* czyli tomka jest też nazwą trawy, ob. Anthoxantum.

Tonkin *(Tongking)*, kolonja francuska w Indjach zagangesowych, graniczy na południe z Anamem, na północ z Chinami, na wschód z zatoką **T.**, obejmuje 314,110 klm. kw. i 14,000,000 miesz. Głównymi produktami **T.** są: ryż, mais, trzcina cukrowa, bataty, bawełna, a także węgiel kamienny, złoto, srebro, miedź i żelazo. **T.** dzieli się na 15 prowincji i stanowi obwód Indochiny francuskiej.

Historja. Niegdyś (do 1802) niezależne państwo, później prowincja cesarstwa Anamskiego w Indjach zagangesowych, urodzajna i zaludniona przez dosyć ukształconych mieszkańców, była państwem lennem, pod władzą anamską, doznawała ucisku podatkowego i wystawioną była na napady rozbójników chińskich. W r. 1870 Francuz Dupuis, który zamieszkał w Hanoi, stolicy Tonkinu, zwrócił uwagę swego rządu na rzekę Songka (Hongkiang, rzeka Czerwona), która stanowi wyborną drogę wodną do Chin. Dla rozejrzenia tej rzeczy udał się tam kapitan okrętowy Garnier, a z powodu nieporozumienia z mandarynami przy pomocy Dupuis zdobył Hanoi, ale w grudniu 1873 r. zabity został przez piratów czarnej flagi. Cesarz anamski Tu-Duk zawarł z Francją traktat, pozwalający im zajmować twierdzę Hanoi i otwierający im porty **T.**, Piraci jednak chińscy utrudniali handel, a że rząd anamitański poskromić ich nie umiał, lub nie chciał, wywołało to nieporozumienie Francji z Anamem 1882 r. Rząd francuski wysłał w marcu 1882 do **T.** majora Rivière (ob.), który zajął twierdzę Hanoi, dalej jednak posunąć się nie mógł, Anamitanom bowiem pomagały zbrojne oddziały chińskie, złożone z powstańców, którzy opuścili Chiny i, osiadłszy w **T.**, nadali sobie silną organizację pod nazwą Whangki i Hakki (żółte i czarne flagi). Cesarz Tu-duk zostawał z nimi w tajnem porozumieniu i zażądał pomocy Chin, które wysłały do **T.** 10,000 wojska. Współcześnie poseł chiński w Paryżu, margrabia Tseng, wystąpił z protestem przeciw postępowaniu Francuzów. Rząd francuski nie życzył sobie wojny z Chinami, i dlatego poseł francuski w Pekinie, Bourré, otrzymał polecenie przeprowadzenia układów pokojowych. Francja

miała uznać zwierzchnictwo Chin nad Anamem, Chiny natomiast miały przyznać Francji władzę opiekuńczą w delcie Czerwonej Rzeki i prowincje Jun-nan otworzyć dla handlu. W łonie ówczesnego gabinetu we Francji jedynie tylko admirał Jauréguiberry domagał się kroków stanowczych, a umiarkowanie rządu francuskiego ośmielało coraz bardziej cesarza Tu-duka, tak dalece, że poseł francuski w Hue uważał za właściwe odjechać do Saigon. Tymczasem we Francji nastąpiła zmiana gabinetu, a Ferry i Challemel-Lacour sprawę tonkińską zapragnęli prowadzić energiczniej, układ Bourrégo nie został zatwierdzony, a autor jego odwołany ze stanowiska poselskiego. Komendant Rivière otrzymał nieznaczne posiłki w lutym 1883, ale Hanoi zostało oblężone przez liczne tłumy chińskie i anamitańskie; Rivière przedsięwziął 19 maja wycieczkę z twierdzy z 500 żołnierzami, wpadł jednak w zasadzkę nieprzyjaciela, ukrytego w zaroślach bambusowych, i zginął z 3 innymi oficerami i 29 żołnierzami. Teraz rząd francuski wystąpić musiał energiczniej, dowództwo nad wojskiem w **T.** otrzymał generał Bouët, a komisarzem cywilnym został konsul generalny w Bangkok, Harmand. Poseł francuski w Japonji, Tricou, wysłany został do Chin dla zawarcia nowego traktatu, według którego Chiny miały się zrzec zwierzchnictwa nad Anamem i żadnych wojsk tam nie wysyłać. Minister Li-Hung-Czang odrzucił ten projekt, a zarazem i Tseng w Paryżu zaczął grozić wojną.— Tymczasem w Hue umarł cesarz Tu-Duk, a po krótkich zawikłaniach tron objął brat jego Wan-Lan, pod nazwą Hiep-Hoa (t. j. zgoda i pokój), przyjaciel Francuzów. Korzystając z tego, Harmand, Bouët i admirał Courbet, którym rząd oddał kierunek spraw anamitańskich, postanowili uchwycić władzę w Anamie, a Courbet ze swą eskadrą z Sajgonu udał się do portu Hue i 18, 19 i 20 sierpnia 1883 zbombardował fortyfikacje stolicy. Anamitanie poddali się, uznali zwierzchnictwo Francji, która odtąd załatwiać miała wszelkie stosunki Anamu z obcemi państwami, nie wyłączając Chin; prowincja Bin-thaun zostaje włączoną do Kochinchiny, Francja zaś obejmuje opiekę nad **T.** i poręcza całość jej posiadłości. Rezydentem francuskim w Hue został Champeaux. W **T.** miała jednak Francja do zwalczenia opór flag czarnych, zajmujących jeszcze niektóre drobne twierdze. W październiku 1883 dowództwo naczelne objął admirał Courbet i po silnym oporze zdobył w grudniu twierdzę Sou-tai.—W Hue tymczasem znowu nastąpiła zmiana tronu, cesarz Hiep-Hoa zmuszony został przez partję nieprzyjazną Francuzom do wypicia trucizny, a tron objął 15-letni siostrzeniec Tu-Duka, Kien-Fuk (t. j. najwyższa szczęśliwość); w Anamie wybuchły zaburzenia w styczniu 1884, skierowane przeciw katolikom, których tam jest do półmiljona, z Francją jednak układ poprzednio zawarty zerwany nie został. W lutym nakoniec wojsko francuskie, pod dowództwem generała Millota, wyruszyło przeciw ostatniej twierdzy, zostającej w rękach nieprzyjaciela, Bakninh, która uległa w połowie marca. W ten sposób cała delta Czerwonej Rzeki dostała się w posiadanie Francji, 11 maja 1884 rząd chiński zawarł z Francją traktat i ustąpił jej swoje prawa do Anamu i Tonkinu. Współcześnie Francja zawarła specjalny traktat z Anamem, którego mocą polityka zewnętrzna tego państwa została pod kontrolą rezydenta francuskiego; podobnież cła, roboty publiczne i t. p. poddane zostały kontroli urzędników francuskich. W zamian za to ustąpiła Francja zajęte podczas wojny prowincje chińskie. Prócz tego mieli Francuzi zająć miasto pograniczne chińskie Lang-sou. Ponieważ Chińczycy z niego nie ustąpili, przyszło do potyczki, w której wojska francuskie pobito. To dało powód do nowej wojny, która pochłonęła wiele ofiar. Dowództwo naczelne objął generał Brière de l'Isle (wrzesień 1884), któremu Chińczycy opierali się dzielnie. Prócz tego wiceadmirał Courbet zaatakował wybrzeża chińskie i Formozę, zniszczył część floty chińskiej, oraz arsenał w Fu-Czu, ale to nie przeraziło Chińczyków. Dopiero pułkownikowi Duchesne udało się 8 marca 1885 pobić Chińczyków. W kwietniu 1885 rozpoczęły się rokowania pokojowe, a 9-go czerwca t. r. zawarto pokój. Francuzi zachowali prawo do Tonkinu, ale musieli opuścić zajęte prowincje chińskie bez odszkodowania. Sprawa jednak nie była dla Francji skończona, trzeba było bowiem zwalczać opór Anamitów, rozbój korsarzy (t. z. czarnych flag). Nowy naczelnik generał Courcy poradził sobie wreszcie z temi trudnościami. Protektorat nad Anamem zorganizowano ostatecznie w ten sposób, że rezydent generalny przebywa w Hanoi, a dwaj nadrezydenci w Hue i Hanoi. Ci urzędnicy stanowią czoło zarządu. W październiku 1887 połączono **T.** z Kochinchiną, Kambodżą i Anamem w jedną prowincję Indochińską, na której czele stanął generał-gubernator. Do zupełnego uregulowania stosunków nie przyszło, gdyż tam bandy piratów i rozbójników ciągle naruszały spokój. Prócz tego dochody nie pokrywały wydatków, chociaż rząd francuski robił bardzo wiele, budował koleje żelazne i przeprowadzał drogi etc. W r. 1893 zmuszono Sjam (ob.) za pomocą blokady Menamu do uznania lewego brzegu rzeki Mec-Kong za granicę. W r. 1895 generał-gubernator Lanessan, rządzący autokratycznie od 1891 r. został odwołany, a miejsce jego zajął Rousseau. W 1895 r. uregulowano granicę z Chinami. Por. „Journal de voyage et de l'expedition“ (1879); w „Memoire de la société Académique indo-chinoise de Paris,“ Bounais et Paulus „L'Indochine française contemporaine“ (1885—86); „L'affaire de Tonkin par un diplomate“ (1888); Ferry „Le Tonkin et la mère patrie“ (1890); książę Henryk Orleański „Autour de Tonkin“ (1893); de Lannessan „La colonisation française en Indo-Chine“ (1895); Fomin „Au Tonkin et sur la frontière du Kwang-Si“ (1898).

Tonna, *beczka,* ob. Beczka, Beczka okrętowa.

Tonneau, ob. Beczka okrętowa.

Tonner Emanuel, pisarz czeski, * 1829 roku w Zdikowie, nauki gimnazjalne odbywał w Pradze, oraz w Tarnowie, gdzie ojciec jego miał zakład naukowy, poczem studjował filozofję w Pradze. 1849 r. był głównym spółpracownikiem *Lipy Słowiańskiej.* 1854 został nauczycielem w Przemyślu, a następnie w Rzeszowie, skąd wróciwszy 1856, był mianowany profesorem akademji handlowej. 1860 został spółpracownikiem czasopisma *Czas,* później przeszedł do *Narodnih Listów.* 1863 z powodu pojęć narodowych i politycznych dostał dymisję jako profesor, wkrótce potem został nauczycielem wyższej szkoły żeńskiej. 1867 wziął udział w założeniu tygodnika ilustrowanego *Svietozor,* który następnie redagował. W latach 1861 i 1867 wybierany posłem do sejmu krajowego, był jednym z przywódców stronnictwa młodoczeskiego. Wydał: „Polacy i Czesi" (1863; przekład polski, Kraków, t. roku); przekład Habernfelda „Bellum bohemicum" (1866); dalej przekład z Balbina „Rozprava na obranu jazyka slovanského pak českého" (1867) i in.

Tonner Franciszek, brat poprzedzającego, * 1837 w Zdikowie, po ukończeniu gimnazjum w Pisku, studjował na fakultecie filozoficznym w Pradze i, poświęciwszy się chemji, pracował lat kilka w laboratorjum profesora Rochledera. Od 1860 r. nauczyciel chemji w wyższej szkole realnej w Pisku. Wydał: „Chemie a technologie (1863; 2 wyd. 1869); „Chemie organická" (1863) i in.

Tonograf, przyrząd zbudowany przez Curtisa do uwidocznienia wad śpiewu pod względem czystości i dźwięczności tonów, polega na zasadzie figur Chladniego (ob. Węzłowe linje). Głos osoby śpiewającej działa za pośrednictwem lejka na błonę, obsypaną lekkim proszkiem, a z figur stąd powstających wnosić można o właściwościach śpiewu.

Tönsberg, miasto w norweskim obwodzie Jarlsberg i Laurvik, 7,000 miesz. Jest to najstarsze miasto Norwegji, założone 861 r., jest punktem środkowym ożywionej żeglugi, zwłaszcza połowu wielorybów.

Tonsillotomia, operacja wycięcia migdałów z jamy ustnej; jest wskazaną przy znacznym przeroście tych ostatnich, gdy wskutek stykania się ich wzajemnego jest utrudnione łykanie i mowa, a także występują częste stany zapalne. Instrument, służący do tej operacji, nazywa się *tonsillotomem.*

Tonsura (łac.), zowie się wygolone okrągłe kółko na głowie u katolickich księży i zakonników, a zarazem obrząd przygotowawczy do przyjęcia święceń mniejszych w stanie duchownym. Już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa kapłani dla odróżnienia od laików nosili krótko ostrzyżone włosy, w V w. poczęli mnisi golić głowy i zwyczaj ten naśladowali kapłani świeccy. **T.** w rozmaitych czasach i krajach miała różną formę. W Kościele rzymskim weszła w zwyczaj **T.** św. Piotra, inaczej zwana *koroną,* przy której cała głowa była ogoloną i tylko na około pozostawał wieniec włosów. Sobór odbyty w Walencji pod Urbanem VI papieżem, nadał koronie albo **T.** kapłańskiej obszerność wielkiej hostji, a koronie kleryka małej hostji. W Szkocji i Irlandji była używaną **T.** św. Jakóba, albo św. Szymona, zależąca na wygoleniu przedniej części głowy. W kościele wschodnim była w użyciu **T.** św. Pawła, przy której golono całą głowę. **T.** jest symbolem cierniowej korony Chrystusa.

Tontyna, rodzaj loterji zawiązany między pewną grupą osób, w której najdłużej żyjący pobierają rentę ze złożonych kapitałów, podana i upowszechniona we Francji przez Włocha Tontiego 1653.

Tonus, napięcie mięśni. Wszystkie mięśnie organizmu, o ile nerwy ich ruchowe nie ulegną jakimkolwiekbądź sprawom chorobowym, posiadają pewne stałe napięcie, stały tonus; jest to rodzaj ciągłego lecz słabego skurczu włókien mięśniowych. Na siłę napięcia mięśni wpływają także nerwy czuciowe, jest ono zatem do pewnego stopnia i stanem odruchowym. Gdy nerwy, unerwiające pewną grupę mięśni, ulegną zwyrodnieniu, lub też ośródki ich w mózgu lub rdzeniu zostaną zniszczone, następuje rozluźnienie ich, zupełna utrata napięcia, mamy obraz paraliżu; natomiast przy zapalnem podrażnieniu nerwów lub ich ośrodków powstaje wzmnożone napięcie, mamy skurcz mięśni. Znane są pewne środki, które, znosząc pobudliwość nerwów ruchowych, usuwają napięcie mięśni, jak np. kurara (ob.).

Tony serca, objawy słuchowe (ob. Auskultacja), pochwycić się dające za przyłożeniem ucha do klatki piersiowej na okolicę serca. W każdem miejscu słyszy się wyraźnie odgraniczone dwa tony, z których pierwszy odpowiada skurczowi, drugi rozkurczowi serca. Fizyczną przyczyną tonu jest drganie naprężonych zastawek serca lub ścian naczyniowych pod uderzeniem fali krwi; każdy ton w jednem z 4 miejsc, położeniu zastawek odpowiadających, do innych przyczyn się odnosi. Przy wszelkiem uszkodzeniu zastawek sercowych, przy ich niedomykalności lub zwężeniu, przy chropawatości ich powierzchni lub wewnętrznej powierzchni naczyń, w miejsce tonów występują szmery; umiejscowienia szmeru z tego, czy pierwszemu czy drugiemu tonowi odpowiada, łatwo znaleść fizjologiczną przyczyną i oznaczyć istniejącą wadę serca. Prócz zmian chorobowych na zastawkach serca, szmery wywołane być mogą także przez pewne zmiany chorobowe w samym mięśniu sercowym. Występują też przy rozszerzeniu komór sercowych, wreszcie przy ucisku z zewnątrz na serce lub pnie tętnicowe. W ten sposób tony serca mają nieocenioną doniosłość przy rozpoznawaniu chorób tego, tak głęboko dla oka ukrytego organu.

Toński Jan, doktor prawa i medycyny, † 1663, był profesorem matematyki w akademji krakow-

skiej i lekarzem Piotra Gembickiego, biskupa krakowskiego. W r. 1642 wydawał w Krakowie kalendarze. Ogłosił rozprawę „Questiones de angina“ (1648); „Arithmetica vulgaris et Trigonometria rectil. et spheeriä i t. d.“, dzieło długo używane w szkołach jako elementarne i dla tego wielokrotnie przedrukowywane (Krak. 1652—53 i n.); „Informacja o kamienicach w mieście Krakowie akademickich“.

Tooke John Horn, pisarz angielski, * 1736, † 1812, bronił niepodległości Ameryki i za to był wzięty do więzienia, gdzie napisał Ἔπεα πτερόεντα or the diversidus of Purley (2 tomy, 1786—1805). Por. „Steppens Life of Horne Tooke“ 183).

Tooke Wiliam, pisarz angielski, * 1744 r. Islington pod Londynem, † 1820 w Londynie. Od 1771 kaznodzieja anglikański w Kronsztadzie, był następnie od 1774—92 kapłanem gminy anglikańskiej w Petersburgu, poczem wróciwszy do Londynu, zajmował się literaturą. Z licznych dzieł jego najważniejsze są dotyczące Rosji, jak: „Russia“ (4 t., 1799); „Life of Catherine II“ (3 t., 1798); „A view of the Russian Empire during the reign of Catherine II and the close of the present century“ (3 t., 1788); „History of Russia from the foundation of the monarchy by Rurik“ (2 t., 1800).

Tooke Tomasz, ekonomista i statystyk angielski, * 1774 w Petersburgu, † 1858, był kupcem, a następnie oddał się pracy naukowej. Należał do zwolenników wolnego handlu, był członkiem „*Royal Society*“ i wiceprezesem „*Statistical Society of London*“. Najważniejszem jego dziełem jest historja cen (A history of Prices and of the state of the paper circulations, 1793 — 1856), 6 tomów (Londyn, 1838—57). Prócz tego: „An inquirry in the concurrence principle“ (1894), „On the bank charter, 1844“ (1856) etc.

Topa, w sanskrycie *Stupa,* pomnik grobowy pochodzenia buddystycznego, spotykany w Indjach, w Afganistanie i dawnej Baktrji, oraz w południowej części Rosji Azjatyckiej. W takich **T.** bywają znajdowane drogocenne sprzęty starożytne i prawdziwe skarby dawnej numizmatyki. Prócz tego przestrzeń zwana Dagop zawierała relikwie świętych mężów. Kształt **T.** jest albo stożkowy albo podobny do dzwonu. — Porów. Rittera „Die Stupas“ (Berlin 1838). Cunningham „The Topes. 1854.

Topacz, herb: W polu czerwonem sępie skrzydło czarne, z nogą szponiastą złotą.

Topacz.

Topana, korzeń, ob. Banium.

Topaz, kamień drogi, krystalizujący w słupy rombiczne, przezroczysty lub tylko na brzegach prześwięcający, blasku szklistego, bezbarwny, lub też żółty, czerwonawy i innych barw. Twardość 8, c. wł. 3, 4 jak djamentu, dla tego często był z tym ostatnim mieszany. Za ogrzaniem fosforyzuje, a przez tarcie i ciśnienie staje się elektrycznym. Jest to krzemian glinki z fluorkiem glinu. **T.** znajduje się w Saksonji, Czechach, na Uralu, w Brazylji i in. **T.** *biały* czyli *piknit* jest nieco bogatszy w krzemionkę. **T.** przezroczysty, bez skaz, używa się do ozdób; w jubilerstwie ma różne nazwy: bezbarwny nazywa się *kroplą wody* (*pingos d'agoa*) biały *syberyjskim,* żółto-czerwonawy *brazyljanem,* różowy *rubinem brazylijskim,* jasno-niebieski *szafirem-brazylijskim,* **T.** *wschodni* jest odmianą korundu (ob.), **T.** *czeski* żółto zabarwionym kryształem górnym. Najdroższe **T.,** bezbarwne i różowe, płacą się 10—12 rs. za karat. Brazylja dostarcza 20—25 cetnarów rocznie, największe jednak kryształy pochodzą z Syberji. Odmiany gorsze używają się zamiast szmerglu.

Topazolit, ob. Granat.

Topazowe szkło, szkło bursztynowo-żółte, zabarwione może siarkiem sodu, pochłania silnie promienie fjoletowe i pozafjoletowe widma, używa się do celów fotograficznych.

Tope, ob. *Topa.*

Topelius Zacharjasz, poeta szwedzko-fiński, * 1818 w Kuddnäs, pod Ny-Carleby w Finlandji. Ukończywszy studja uniwersyteckie w Helsingfors, był tamże profesorem historji fińskiej, rosyjskiej i państw skandynawskich do 1878. Najgłówniejszem jego dziełem są: „Ljungblommer“ („Kwiaty łąkowe“, 3 części, Helsingf. 1845—54 i częściej). Od 1870 r. wydaje **T.** „Neue Blad“.

Topete Jan Chrzciciel, admirał i mąż stanu hiszpański, * 1821 w Tlacotalpa, w Jukatanie, † 1885. Wstąpiwszy młodo do służby marynarskiej, posuwał się dość szybko na wyższe stopnie, 1860 został generał majorem floty przeznaczonej do działań przeciw Marokańczykom, a podczas konfliktu z republikami połud.-amerykańskiemi niejednokrotnie się odznaczył, za co awansowany był na kontradmirała i 1867 mianowany gubernatorem portu kadyskiego. Na tem stanowisku wziął czynny udział w przeprowadzeniu rewolucji Wrześniowej 1868 r., objął w rządzie tymczasowym zarząd marynarki, a po śmierci Prima (ob.) został prezesem gabinetu, ale już 5 stycznia 1870 r. usunął się z urzędu. W r. 1872 zarządzał jeszcze wydziałem w kolonji w gabinecie Sagasty i wydziałem marynarki w ministerjum Serany.

Töpfer Jan Gottlob, organmistrz, * 1791, w Niederrossla, † 1870, od 1830 był organistą dworskim w Wejmarze, jest twórcą racjonalnej teorji budowy organów. Wydał: „Die Orgelbaukunst“ (4 t., 1855, 2 wyd. 1888); „Die Orgel. Zweck und Beschaffenheit ihrer Theile“ (2 wyd., 1862); „Anleitung zur Stimmung der Orgel“ (2 wyd., 1865) i in.; nadto napisał: „Szkołę na organy“, rozmaite pieśni, chóry i t. d.

Töpfer Karol, pisarz dramatyczny, * 1792 r. w Berlinie, † 1871, początkowo artysta w Wiedniu, od r. 1822 osiadł w Hamburgu i poświęcił

się wyłącznie literaturze. Z utworów jego, których zbiorowe wydanie wyszło w 4 t. (1873 r.), cieszyły się wielkiem powodzeniem: „Der beste Ton“; „Einfalt von Laude“, „Der Pariser Taugenichts“; „Des Königs Befehl“; „Gebrüder Forster“, „Rosenmüller und Finke“ i in.

Töpfer Rudolf, ob. Toepfer.

Topielec, *Topielica*, są to według wyobrażenia ludowego duchy wodne, płci męskiej i żeńskiej, zamieszkujące dno rzek, jezior i stawów. Mazury, Kurpie, Krakowiacy uważają topielców za rodzaj upiorów; są to podług ich pojęcia ludzie, którzy się przypadkowo lub dobrowolnie utopili.

Topienie, przeprowadzanie ciał ze stanu stałego w ciekły przez działanie ciepła; każde w ogólności ciało topi się, jeżeli do dostatecznie wysokiej temperatury ogrzane będzie i jeżeli już w niższej nie ulega rozkładowi chemicznemu, jak drzewo. Temperatura, przy której ciało dane się topi, zowie się *punktem topliwości* jego i jest dla każdego ciała stała (Deluc 1790); przez cały czas topienia ciała temperatura jego się nie podnosi, wszystka bowiem ilość doprowadzanego ciepła przechodzi na pokonanie spójności cząstek, zatem na wykonanie pracy mechanicznej, i na podniesienie termometru nie wpływa. Dla wielu ciał punkt topliwości przypada w temperaturach, które osiągnąć można zwykłemi środkami; platyna, kwarc, wapień topią się dopiero w płomieniu gazu tlenowodornego, krzem i magnezja pod wpływem najsilniejszych prądów galwanicznych; w temperaturze około 4000° i węgiel prawdopodobnie ulega stopieniu, jak to można wnosić z warunków, w jakich zdołano otrzymać sztuczny djament (ob.); osm zgoła jest nietopliwy, rtęć zaś topi się przy—39°, siarkowodór przy—80°. Ciała przy topieniu w ogólności objętość swą powiększają, stąd pod wysokiem ciśnieniem punkt topliwości nieco się podnosi, lód wszakże zachowuje się przeciwnie (Thomson i Clausius), przy topieniu bowiem objętość swą zmniejsza (ob. Lód.). Stopy metaliczne zwykle topią się w temperaturach niższych niż metale, w skład ich wchodzące (ob. Rosego metal).— *Ciepłem topliwości* nazywa się ilość ciepła potrzebna na stopienie 1 kilograma ciała, już do punktu topliwości ogrzanego; tak np. ciepło topliwości lodu wynosi 79,25 ciepłostek (ob.), t. j. tyle ciepłostek potrzebuje 1 kgr. lodu przy 0° dla zamienienia się w wodę (Black 1775).--Przeprowadzenie ciał ciekłych wstałe nazywa się *krzepnięciem*; punkt krzepnięcia każdego ciała przypada w tejże temperaturze, co i jego punkt topliwości, woda krzepnie przy 0°, podobnie jak lód przy 0° się topi. W niektórych jednak warunkach ciecz może być oziębioną niżej punktu krzepnięcia bez zmiany stanu skupienia, jeżeli jest utrzymywaną w zupełnym spoczynku, bez wszelkiego wstrząśnienia. Przy krzepnięciu ciał oswobadza się taż sama ilość ciepła, jaka była użyta na zniszczenie spójności cząstek ciała stałego przy jego topieniu, czyli oswobadza się ciepło topliwości. Mieszaniny ciekłe, czyli roztwory ciał w cieczach, mają w ogóle punkt krzepnięcia niższy, niż te ciecze; tak np. woda morska krzepnie przy—2,1°, roztwór 12% soli w wodzie krzepnie przy — 7,2°. Por. Nernst i Hesse „Siede und Schmelzpunkt“ (1893).

Topika (z greck. *Topos*), w starożytności była mianem nauki o wynajdowaniu tego, co było mówcy lub uczonemu potrzebne do rozwinięcia i uzasadnienia swej tezy; słowem, uczyła, jak dany przedmiot rozdzielać schematycznie. Takie **T.** dla mówców opracowali Arystoteles i Cycero. **T.** albo Topologją nazywają teologowie zbiór zasad do posiłkowania się dowodami z Pisma św.

Topin Marjusz, historyk francuski, * 1838; był z początku urzędnikiem, brał udział w wojnie 1870—71, 1872 założył dziennik (*Ouvrier de France*, 1873 objął redakcję dziennika *Presse*. Napisał: „Le cardinal de Retz“ (3 wyd., 1872); „L'Europe et les Bourbons sous Louis XIV“ (3 wyd., 1879); „L'homme au masque de fer“ (3 wyd., 1870); „Louis XIII et Richelieu“ (1876) i in.

Topinambur, ob. Słonecznik.

Topinard Paweł, antropolog, * 1830 w Isle Adam, w dep. Sekwany i Oazy, studjował medycynę i zajął się głównie badaniami antropologicznemi, w r. 1880 został sekretarzem generalnym towarzystwa antropologicznego w Paryżu. Ogłosił: „L'anthropologie“ (1876); „Elements d'anthropologie générale“ (1885), „L'homme dans la nature“ (1891); „O pochodzeniu człowieka“ (przek. polski, Lwów, 1896) i in. Nadto redaguje *Revue d'anthropologie*.

Töpler August, fizyk, * 1836 w Brühl nad Renem, kształcił się w Berlinie, 1864 został profesorem w Rydze, gdzie urządził doświadczalną stację rolniczo-chemiczną, w r. 1868 profesorem fizyki w Grazu, 1876 w politechnice drezdeńskiej. Zbudował pompę powietrzną bez kurków, a spółcześnie z Holtzem machinę elektryczną influencyjną. Ogłosił również prace teoretyczne o przyrządach optycznych, o rozkładzie drgań złożonych i in.

Topnik, pająk, ob. Argyroneta.

Topniki, ciała, które z innemi tworzą związki topliwe; niektóre z nich działają zarazem jako odczynniki utleniające albo odtleniające czyli redukujące. Główne topniki używane w metalurgji są, boraks i krzemionka. Fluspat używa się w tymże celu przy rudach ołowiu i miedzi. Węglany alkaljów i saletra są także dzielnemi topnikami. **T.** *czarny* jest mieszaniną węglanu potażu i węgla, uwalniającą od siarki i bardzo często używaną jako topnik.

Topografja, opisanie ile można szczegółowe danej miejscowości, kraju, okolicy, miasta, t. j. opisanie wód, gór; lasów, budynków pojedyńczych, dróg, mostów, ścieżek i połączeń między niemi. *Plan, karta* albo *rysunek topograficzny* jest planem wykonanym według zasad geometrji, obejmującym wszystkie dopiero wymienione

szczegóły, z największą dokładnością co do wielkości i położenia oznaczone (ob. Mapa.) Karty topograficzne wykonywają się zwykle według skali 1:20,000 lub 1:25,000. — *Biura* albo *depo topograficzne* są to zakłady, w których zgromadza i przechowuje się wszystko, co zostaje w związku ze znajomością powierzchni ziemi, a niekiedy nawet i to, co odnosi się do szczegółowych wiadomości o produktach krajów. Biura tego rodzaju mają teraz prawie wszędzie organizację wojskową i należą do wydziałów sztabów głównych.

Topola (*Populus*), rodzaj roślin z rodziny wierzbowatych, różni się od wierzby większą liczbą pręcików (8—20), osadzonych w kielichu słoikowatym, ukośnie ściętym; kwiaty żeńskie mają kielich takiż sam; zawiązek pojedyńczy na szypułce wsparty, o szyjce bardzo krótkiej lub żadnej i 2 znamionach; nasiona wełniste. Należą tu wysokie drzewa w Europie, Azji i Ameryce płn., o liściach szerokich, długoszypułkowych, i kwia-

Topola (osina).

tach zebranych w kotki. **T.** *biała, srebrzysta, białodrzew (P. alba)* dochodzi 30 m. wysokości, liście ma okrągło-jajowate, na płytkie płatki lub nieforemnie kątowato wycięte, pod spodem śnieżno-białym kutnerem okryte; kotki wyrastają znacznie wcześniej od liści, są walcowate, na 2—4 cm. długie, o łuskach szarym włosem rzęsowato pokrytych, rośnie w lasach wilgotnych Europy środkowej i płd. Odróżnia się odmiana zwaną *białodrzewem nadwiślańskim* lub *jawrzęcią (P. canescens)*, o liściach mających kutner ciemno-szary. Obie formy wydają drewno miękie, używane na wyroby snycerskie, na opał ma małą wartość. *Osina, osika, trzepiecina (P. tremula)* dorasta 20—25 m.; liście okrągławe, na długich ogonkach osadzone, poruszane wiatrem wydają szelest; korzenie jej pod ziemią daleko się rozchodzą, stąd do wytępienia jest trudną; drewno jako opałowe ma względem bukowego wartość jak 65:100, węgiel jej używa się do grubego prochu. Odmiana jej o gałęziach zwieszonych, **T.** *płacząca (P. t. pendula)*, hoduje się po parkach. **T.** *włoska, piramidalna, kawak (P. pyramidalis)* pochodzi ze Wschodu, skąd do nas miała być sprowadzoną przez posłów polskich w Konstantynopolu; pierwszy okaz zjawił się w Warszawie w końcu XVII wieku, skąd przeszedł do Niemiec; odznacza się gałęziami wyprostowanemi i do pnia przytulonemi; u nas dają się widzieć tylko osobniki męzkie. **T.** *czarna, nadwiślańska, sokora (P. nigra)* trafia się w lasach wilgotnych, zwłaszcza nad Wisłą, ma liście prawie trójkątne, gładkie, korę czarniawą; z tego to gatunku głównie zbierają się kleisto-żywiczne pączki, woni balsamicznej, które wytrawione tłustością wydają *maść topolową*, używaną dawniej na wrzody i przeciw hemoroidom, kora i liście zawierają *salicynę*. **T.** *kanadyjska (P. monilifera, P.*

Topola. 1. Pęd z kwitnącą kotką męską, 2. Część kotki męskiej, 3. Kwiat męski, 4. Kotka żeńska, 5. Część kotki żeńskiej, 6. Kwiat żeński, 7. Gałązka z liśćmi, 8. Pąki, 9. Owoc, 10. Owoc pęknięty, 11. Nasienie.

canadensis) pochodzi z Ameryki płn.; liście ma trójkątno-jajowate; dobrze u nas zimę znosi i nadaje się do wysadzania dróg, drewno może być używane na forniry, jako opałowe ma większą wartość, niż innych gatunków. **T.** *balsamiczna (P. balsamifera)*, drzewo niewysokie, o liściach jajowatych, pochodzi z Ameryki płn. i Syberji, w Europie dobrze się udaje; w pączkach zawiera żywicę ciekłą, później twardniejącą, zwaną *takamahaka*, która się w Ameryce używa przeciw ranom, kora i liście wydają żółtą farbę.

Topolowa maść, ob. Topola.

Toporek Jan, pseudonim Wincentego Smaglowskiego.

Topór, herb, zwany inaczej *Starża*: W polu czerwonem topór srebrny, ostrzem w lewo. U szczytu takiż topór, ostrzem na dół pochylony.

Topór.

Topy, ob. Topa.

Tor (*Thorium*, *Donarium*, symbol *Th*), pierwiastek chemiczny metaliczny, znajdujący się w kilku minerałach, jak w torycie, pirochlorze, monacycie, samarskicie; otrzymuje się z chlorku toru działaniem sodu. Tworzy czarny proszek, c. wł. 11, ciężar atamowy 232,4; rozpuszcza się łatwo w kwasie azotnym. Ogrzewany, w powietrzu spala się i wydaje *tlenek toru* ThO_2, zwany zwykle *toryną*; pod względem chemicznym zbliżony jest bardzo do kwasu cyrkonowego. **T.** odkryty został przez Berzeliusa 1829 roku. *Toryna* rozżarzona wysyła bardzo żywe światło niebieskawe i dla tego używa się na wyrób siatek do palników Auera (ob. Oświetlenie gazowe).—W r. 1898 poznał Schmidt, a spółcześnie małżonkowie Curie, że tor i jego związki wysyłają promienie podobne do promieni uranowych, należą zatem do ciał promieniotwórczych (ob.). *Promienie torowe* różnią się od uranowych tem, że są silniej pochłaniane przez metale, zwłaszcza przez ołów.

Tora, toż co krowa stepowa, gatunek antylopy (ob.).

Tora, ob. Thora.

Torakometr, przyrząd do mierzenia objętości klatki piersiowej przy wdychaniu i wydychaniu.

Torbiel, guz złożony z worka napełnionego płynem lub masą kaszowatą; jeżeli rozwija się z tworów normalnie już istniejących, nazywa się *torbielą (cystis)*, jeżeli zaś jest zupełnie nowoutworzonym, *torbielakiem (cystoid)*. Do wytwarzania torbieli okazują skłonność przedewszystkiem gruczoły skóry (ob.) i błon śluzowych; z powodu zatkania ich przewodów wyprowadzających, wydzielina ich nagromadza się, gruczoł się rozciąga, przybierając kształt mniejszej lub większej kuli. Podobnie również powstają **T.** jajnika, dochodzące niekiedy do znacznych bardzo rozmiarów. Leczenie **T.** zasadza się na opróżnieniu zawartości i zastosowaniu środków, doprowadzających do zaniku worka, albo też na zupełnem wyłuszczeniu na drodze operacyjnej.

Torbielak, ob. Torbiel.

Torbit, materjał opałowy, otrzymywany przez zwęglanie torfu, nadaje się bardzo korzystnie do celów metalurgicznych, zwłaszcza do fabrykacji żelaza. Wyrabiany jest od r. 1868.

Torcy Jean Baptiste Colbert, margrabia de..., mąż stanu francuski, * 1665, † 1746, syn ministra spraw zewnętrznych Colberta de Croissy, a synowiec wielkiego Colberta (ob.). **T.** został w r. 1696 następcą swego ojca, jako sekretarz stanu, a w roku 1699 ministrem spraw zewnętrznych. Działalność **T.** przypada na trudne czasy wojny sukcesyjnej hiszpańskiej. Był to człowiek uczciwy i dzielny, po śmierci Ludwika XIV, który go cenił, musiał ustąpić z urzędu. Zostawił pamiętniki: „Mémoires“ (3 t., 1756). Dziennik jego *Journal* (1709—11), wydał Masson 1884 r.

Torczyn, miasteczko w pow. Łuckim, gub. Wołyńskiej, niegdyś własność i ulubiona siedziba biskupów łuckich, którzy tu mieli zamek; liczy około 2,600 miesz.

Torda, miasto w Siedmiogrodzie, ob. Thorda.

Tordański komitat, ob. Thorda.

Torebka, rodzaj owocu, ob. Owoc.

Torebkoskrzelne, podgromada ryb, toż co *kręgouste* czyli *okrągłouste* (ob. Cyclostomi).

Torell Otto Marcin, przyrodnik, * 1828 w Warberg w Szkocji, † 1900, studjował w Lund medycynę i nauki przyrodnicze, 1858 i 1861 zwiedził w Nordenskjöldem Szpicberg, 1859 r. Grenlandję, 1866 został profesorem zoologji i geologji w Lund, 1871 naczelnikiem badań geologicznych w Szwecji. Zajmował się zwłaszcza badaniem fauny morskiej i okresu lodowego. Ogłosił „Opis wypraw szwedzkich do Szpicbergu w 1861, 1864 i 1868.“

Torelli Giusepso, skrzypek włoski, * około 1660, † 1708, był koncertmistrzem margrabiego Ausbach. Z kompozycji jego zasługuje na uwagę „Concerti grossi con una pastorale per il santissimo Nabale op. 8,“ oraz Baletti di Camera.

Torelli Achilles, komedjopisarz włoski, * 1844 w Neapolu, jako ochotnik wziął udział w walkach wyzwolenia 1860 i 1866, a na pole literackie wystąpił już w 16 roku życia komedją „Chi muore, giace, e chi reste, si da pace;“ następnie napisał około 30 utworów dramatycznych, z których celniejsze: „Il buon vecchio tempo,“ „Cuore e corona,“ „Prima di nascere,“ „Una corte nel secolo XVII,“ „La missione della donna,“ „La verità“ (1875); „Gli onesti,“ „I mariti“ (1876); „La triste realtà“ (1871); „La fragilità“ (1868); „La moglie“ (1870); „Il colore del tempo“ „Mercede“ (1878); „Scrollina“ (1880) i in.

Toreno, don..., José Maria Queypo de Llana Ruiz de Saravia hr. de, hiszpański mąż stanu * 1786 w Oviedo, † 1843 w Paryżu. W r. 1810 został członkiem kortezów, 1834 ministrem finansów, 1835 pierwszym ministrem moderado. Napisał: „Historia del levantamiento, guerra y revolucion de Espaňa“ tłómaczenie niemieckie 1836—38.

Torero, *Torreador*, uczestnik walki byków w Hiszpanji, ob. Walka byków.

Toreutyka (greck. *toreutike* z domyśl. *techne*, łac. *caelatura*), wyraz ten u starożytnych znaczył wogóle rzeźbiarstwo i stosowany był do tej sztuki bądź w rozleglejszem, bądź w ściślejszem znaczeniu; również sztuka tokarska, mianowicie ze słoniowej kości, sztuka odlewania ze śpiżu utworów rzeźbiarskich, wreszcie umiejętność wygładzania i wykończania odlanych utworów za pomocą dłóta.

Torf *(borowina)*, produkt dobrowolnego rozkładu roślin błotnych, pomieszany często z częściami mineralnemi, jak piaskiem, gliną, wapnem, ochrą. Powstawanie **T.** wymaga gruntu nieprzemakalnego, na którym się zbiera woda stojąca. W wodzie takiej pojawiają się natychmiast wodorosty, które obumierają i tworzą pierwszą warstwę ciał butwiejących; następnie występują rośliny większe, jak rdest wodny, żabieniec, rzęśl i in., ale i te butwieją zupełnie, nie tworząc jeszcze **T.**, który powstaje dopiero z mchów, jak *Sphagnum*, *Hypnum*, rozwijających się na poprzednio utworzonej warstwie, i tworzących swemi rozgałęzieniami zbitą tkankę. Obok nich występują rośliny jawnokwiatowe, jak rosiczka, bagno, modrzewnica, bagnówka, wrzos i in., następnie krzewy i drzewa, jak brzozy i wierzby. Z części roślin obumierających tworzy się z biegiem czasu **T.** Torfowiska przedstawiają wejrzenie bardzo rozmaite; niekiedy są pokryte bujną trawą, albo też piaskiem i gliną i mogą służyć pod uprawę; bywają też torfowiska podwodne. W warstwach dolnych rozkład roślin często jest dalej posunięty, aniżeli w warstwach górnych, skąd rozróżnia się *torf dojrzały* i *niedojrzały*. W okolicach zwrotnikowych **T.** wcale się nie tworzy, bo wysoka temperatura sprowadza zupełny rozkład roślin. **T.** rozróżnia się według roślin, które mu dały początek; dla przemysłu jednak ważniejszy jest podział jego według konsystencji: na **T.** czarny, **T.** czarno-brunatny i **T.** strzępkowaty.—**T.** *czarny* czyli *smołowy* jest masą czarną, ziemistą, w której już części roślinnych rozróżnić nie można, w dotknięciu jest tłusty, na powietrzu się rozpada; pali się bardzo dobrze, ale wydaje wiele przykrego dymu. **T.** *czarno-brunatny* czyli *błotny* nie jest tak ciemny, mniej tłusty, lżejszy; części roślinne dają się w nim często jeszcze rozróżniać; pali się także dobrze. **T.** *strzępkowaty* jest gąbczasty, kruchy i lekki, przedstawia tkankę włókien roślinnych, w której zamkniętą jest właściwa masa torfowa; pali się jasnym płomieniem, ale bardzo szybko.—Świeży **T.** zawiera znaczną ilość wody, tak, że po wyschnięciu traci około 45% pierwotnej swej wagi. Suchy **T.** pozostawia około 1—3% popiołu, złożonego głównie z kwasu siarczanego, wapna i żelaza, oraz magnezji, krzemionki i glinki.—**T.** wydobywa się po

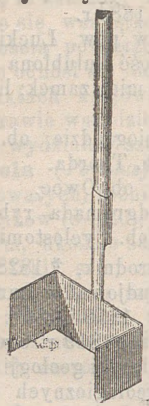

Fig. 1. Rydel do przecinania torfu.

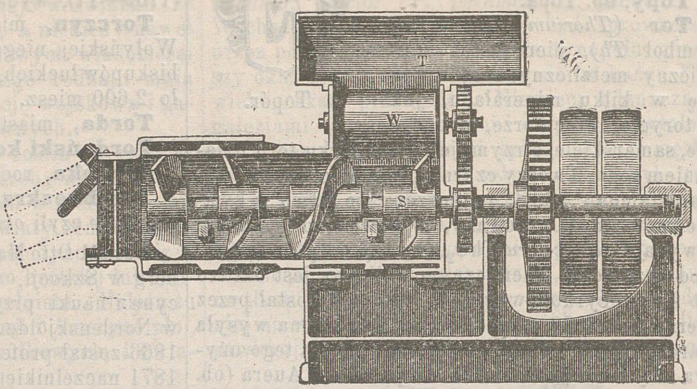

Fig. 2. Torfiarka Schlickeysena w przecięciu podłużnem.

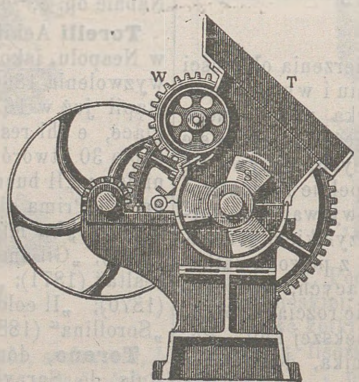

Fig. 3. Torfiarka Schlickeysena w przecięciu poprzecznem.

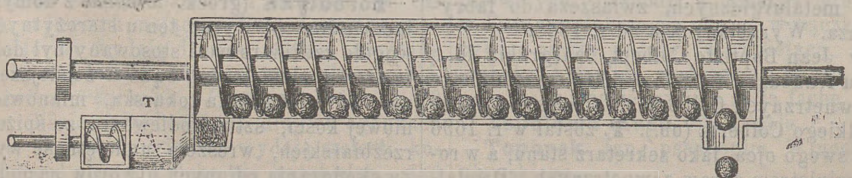

Fig. 4. Maszyna do wyrobu torfu kulistego.

osuszeniu torfowiska, przez pocięcie go za pomocą rydla (fig. 1) na foremne bryłki, albo też czerpie się w postaci mas nieforemnych, które przez ugniatanie za pomocą bydła lub stosownych machin przerabia się w ciasto, a potem urabia w bryły kształtu *cegieł* w formach lub prasach. Prasy jednak korzystnie służyć mogą tylko dla zagęszczania już suchego **T.**, poddanego poprzednio stosownemu przygotowaniu, polegającemu na pewnem ługowaniu, przez co części obce zostają wydalone. Dla takiego wyrabiania *torfu maszynowego* służą właściwe machiny, *torfiarki*, różnej konstrukcji. W *torfiarce Schlickeysena* (fig. 2 i 3) torf wprowadza się przez lejek T, skąd pociągany jest ku dołowi działaniem walca W, który za pośrednictwem koła zębatego obraca się w stronę przeciwną, aniżeli wał S, opatrzony nożami, przecinającemi go w cegiełki. Niekiedy też torf przerabia się w formy kuliste; do wyrobu takiego *torfu kulistego* służy machina (fig. 4), w której torf przesuwa się działaniem śruby w lejku T.—Dla korzystnego zużytkowania **T.** może on być poprzednio zwęglonym jak drzewo, lubo węgiel torfowy pod wielu względami ustępuje drzewnemu. Węgiel torfowy posiada w wysokim stopniu własność pochłaniania barwników, oczyszczania wódki od olejków przypalonych i przyjmowania amonjaku powstającego przez gnicie, skąd proszek tego węgla może być z korzyścią dodawany do nawozów. W ostatnich czasach zaczęto używać **T.** do opalania kotłów machin parowych. Przez poddanie go destylacji otrzymać można gazy oświetlające, a powstającą przytem smołę przerabiać można na parafinę i fotożen. Używa się też jako surogat gałganów do wyrobu papieru, na nawóz, podściółkę dla bydła, a nawet proponowano go na materjał do wyrobu tkanin, jednakże udało się wyrabiać z niego jedynie materjał, zwany *wełną torfową*, który zastępować może watę i służyć może jako dodatek do przędzy przy wyrobie niektórych tkanin. Por. Bode „Nauka o torfie“ (przekład pol. Mieczyńskiego, Warszawa, 1862); Schenck „Die rationelle Torfverwertung“ (1863); Schlickeysen „Mittheilungen über die Fabrikation von Presstorf“ (1864); E. K. Birnbaum „Die Torfindustrie“ (1880); Przibyl „Die Bedeutung des Torfes“ (1891).

Torfowa wełna, ob. Torf.

Torfowacowate (*Sphagnaceae*), rodzina mchów, obejmująca mchy pilśniowe, barwy żółtawo lub szarawo-zielonej, wyrastające na trzęsawiskach i mokrzydłach i znacznie się przyczyniace do tworzenia torfu (ob.). Rosną bardzo szybko i zajmują często całe stawy, w których się zagnieżdziły. Organy płciowe są najczęściej jednodomowe na tej samej roślinie, rzadziej dwudomowe, na różnych osobnikach; gałązki żeńskie dźwigają na wierzchołkach puszki kuliste, które się otwierają nakrywką okrągłą. Liście składają się z wielkich komórek, zawierających powietrze i dziurkami na zewnątrz otwartych, pomiędzy któremi mieszczą się mniejsze komórki, zapełnione zielenią. Główny rodzaj jest *torfowiec* (*Sphagnum*), którego najpospolitsze gatunki są *S. cymbifolium* i *S. acutifolium*. Używać ich można po wysuszeniu do wyścielania poduszek, na miękie płyty, opaski do celów hygienicznych i t. p.

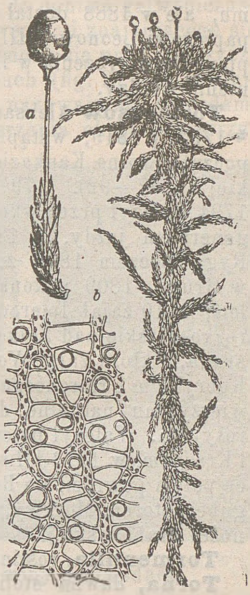

Torfowiec. *a* gałązka z puszką, *b* część liścia (pod mikroskopem).

Torfowiec, ob. Torfowcowate.

Torgau, dawna (do 1892) twierdza i miasto powiatowe w pruskiej regencji Merseburskiej, na lewym brzegu Elby, 12,000 miesz. Tutaj w d. 3 listopada 1760 podczas siedmioletniej wojny pruski generał Ziethen odniósł świetne zwycięstwo nad Austrjakami.

Torgauci (*Torgoci*, *Turguci*), jedno z pokoleń kałmuckich, od 1616 pod władzą Rosji zostających, które z koczowisk swych nad rzeką Embą 1662 przeprawiło się przez rzekę Ural w liczbie 50,000 kibitek i zwane było odtąd hordą Wołyską i Torgautską. W latach 1770—71 większa ich część przeprawiła się napowrót przez Ural i przez stepy Kirgiskie przeszła do Dżungarji. Ob. Kałmucy.

Torlonia, rodzina bankierska, do książęcej godności wyniesiona w Rzymie, której znakomitości pierwsze podstawy położył *Jan* **T.**, * 1754 w Siennie, mianowany księciem Bracciano 1809, † 1829. Z trzech jego synów, najstarszy, książę *Marino* **T.**, * 1796 w Rzymie, † 1865, był w epoce rewolucji 1848—49 ważną, często w ówczesnych wypadkach wspominaną osobistością, młodszy zaś *Alessandro* **T.**, książę Civitella-Cesi, Musignano, Canino Frarnese i Facino, * 1800, † 1886, znacznie powiększył majątek ojcowski i zasłynął, jako protektor sztuk pięknych i filantrop. Bogactwa zdobył na dzierżawie monopolu solnego i tabacznego w Rzymie i Neapolu, na pożyczkach, oraz osuszeniu 14,500 hektarów, stanowiących dno jeziora Fucina, co dało mu duże obszary ziemi rolnej. W 1866 nabył słynną willę Albani. Żonaty był z księżniczką Teresą Colonna-Doria (* 1823 r., † 1875). Córka i główna spadkobierczyni jego Donna Anna Marja, księżna Ceri, * 1855, wyszła w 1872 za księcia Juljana Borghese, który w 1875 przyjął tytuł i nazwisko **T.** Wnuk Marino **T.**, książę Leopoldo **T.**, * 1853 był burmistrzem Rzy-

mu, ale w 1888 dostał dymisję, ponieważ złożył papieżowi Leonowi XIII z powodu jubileuszu kapłańskiego życzenia w imieniu miasta bez upoważnienia władzy.

Tormassow Aleksander, hr., generał rosyjski, * 1752, † 1819; wstąpił 1772 do wojska, walczył początkowo na Kaukazie, potem w wojnie tureckiej (1787—92). 1791 został generał majorem, 1794 walczył przeciwko Polsce, 1801 mianowany generałem jazdy, a 1807 generał-gubernatorem Rygi, poczem 1808 został naczelnym dowódcą w Gruzji, 1809 pokonał Persów pod Elizawetpolem, 1810 zajął Imerecję i zwyciężył wojsko turecko-perskie nad Zalką. 1812 dowodził trzecią armją, z którą zajął Wołyń i Podole i walczył pod Kobryniem i Horodeczną. Następnie Kutuzow powierzył mu naczelne dowództwo nad całą armją rosyjską. Walczył potem pod Małym Jarosławlem i Krasnem, w 1813 bił się pod Lützen, lecz wkrótce potem powrócił do Rosji, mianowany był 1814 gubernatorem Moskwy, a 1816 wyniesiony do godności hrabiowskiej.

Tormentilla, roślina, ob. Srebrnik.

Torna, dawna stolica zniesionego w 1881 r. komitatu na Węgrzech, ma około 1,500 miesz. zajmujących się uprawą wina, i zamek. W pobliżu wielkie lasy.

Tornady (hiszp. *tornados*), gwałtowne wichry wirowe, jakiemi wyspy zachodnio-indyjskie i ląd sąsiedni oraz wybrzeża zachodnie Afryki, mianowicie w porze deszczowej, bywają nawiedzane i które zarazem sprowadzają przygnębiające upały. Zajmują szerokość 50—2,400 metrów i posuwają się zwykle z płd.-zachodu ku płn.-wschodowi z szybkością 5 — 27 m. na sekundę. Stanowią przejście od właściwych tromb do cyklonów (ob. Wiatr).

Tornberg Karol Jan, orjentalista szwedzki, * 1807 w Linköping, † 1877. Ukończywszy studja filologiczne i teologiczne w Upsali, został tamże 1835 docentem, a 1847 w Lund profesorem literatury arabskiej. **T.** należał do rzędu najznakomitszych arabistów w Europie i był członkiem kilku akademji i różnych towarzystw archeologicznych. Główną jego pracą jest wydanie „Ibn el Athira“ (12 t., Lejda, 1862—72). Oprócz tego wydał Ibn-el Vardi'ego „Fragmentum libri Mirabilium“ (2 t., Upsala, 1835—38) i Fezani'ego „Annales regum Mauritaniae“ (2 t., Upsala, 1843—46); ogłosił nadto wiele cennych prac, dotyczących numizmatyki wschodniej i szwedzkiej.

Tornea, rzeka, bierze początek w Norwegji z jeziora t. n., płynie na długości 28 mil aż do ujścia do niej rzeki Muonio, skąd, zmieniwszy kierunek na południe, stanowi niższą część granicy między Szwecją i Rosją; długość jej aż do ujścia do zatoki Botnickiej wynosi 24 mile.

Tornea, miasto w gub. Uleaborskiej, w. ks. Finlandzkiem, nad granicą szwedzką, na wyspie Swensari, w głębi zatoki Botnickiej, przy ujściu do tejże rzeki Tornea; ma 1,350 m., port i stanowi najważniejszy punkt handlowy z Laponją. Wprost szwedzkiej wsi kościelnej *Wyższa Tornea* wznosi się na gruncie rosyjskiem góra Atwasaksa albo Awaksa, zwiedzana przez wielu podróżnych, którzy w porze od 16 — 24 czerwca przybywają tu, by o północy przypatrzyć się wspaniałemu widokowi nie zachodzącego pod poziom słońca.

Tornister (z łac. *turnicella*), torba żołnierzy piechoty, noszona na grzbiecie za pośrednictwem dwóch rzemieni.

Toro, miasto w hiszpańskiej prow. Zamora, na prawym brzegu rz. Duero, przez którą prowadzi most, liczy 9,000 miesz.

Torokany, osada w pow. Kobryńskim, gub. Grodzieńskiej, o 5½ mili od m. Kobrynia, posiadały okazały kościół i klasztor Bazyljanów, zamieniony 1839 na prawosławny.

Torontalski komitat, położony pomiędzy okręgiem Czajkasów, komitatami: Backim, Czanadzkim, Czongradzkim, Aradzkim i Temeskim, przerznięty jest rzekami: Cisą i Maroszą i ich dopływami; powierzchnia równa, nad brzegami rzek bagnista, grunt nader urodzajny. Na przestrzeni 9,522 klm. kw., liczy 592,000 miesz. (Serbów, Niemców, Madziarów i Rumunów). Stolicą komitatu jest Wielki Beczkerek.

Toronto, miasto główne prowincji Ontario w Kanadzie, nad jeziorem Ontario, ma 185,000 miesz., doskonały port, wiele pięknych gmachów, wspaniałe kościoły, uniwersytet, różne inne zakłady naukowe, bibljoteki, 3 teatry, liczne fabryki i nader ożywiony handel; jest siedliskiem biskupa rzymsko-katolickiego, oraz arcybiskupa anglikańskiego, parlamentu prowincji Ontario, gubernatora i najwyższego sądu w Kanadzie.

Toropiec, miasto powiatowe w gub. Pskowskiej, nad rz. Toropą, liczy 7,500 miesz., ma 15 cerkwi murowanych, 2 monastery i około 20 rozmaitych fabryk i zakładów przemysłowych. — *Toropiecki powiat* ma na przestrzeni 5,222 w. kw. 98,000 miesz.

Torosiewicz Teodor, chemik, * 1803 we Lwowie, † 1876 tamże. Był aptekarzem we Lwowie i przeprowadził liczne rozbiory źródeł mineralnych w Galicji. Ogłosił: „Rafinowanie oleju“ (Lwów, 1838); „O źródłach alkalicznych w Iwoniczu“ (1838; toż po niem., Wiedeń, 1839); „Wody mineralne szczawnickie“ (1842); „Źródła mineralne w Galicji i na Bukowinie“ (1849, toż po niem., Monachjum, 1852); „O wyciągu mięsnym Liebiega“ (1866) i w. in.

Torosowicz Mikołaj, pierwszy unicki arcybiskup ormiański lwowski, * około roku 1604 we Lwowie, † 1681. Wysłany przez swych rodziców do Stambułu, wstąpił do zakonu i wyświęcony został 1626 na djakona. Wróciwszy do Lwowa, wszedł w bliższe stosunki z katolikosem Melchizedechem, który oceniwszy jego zdolności, wyświęcił go na 1627 na biskupa, wbrew życzeniu

całej gminy lwowskiej. Rzeczy do takiej nawet doszły ostateczności, że przejeżdżający przez Lwów, Grzegorz Wartabied, Ormianin ze Wschodu, udający się z poselstwem od patryjarchy do Rzymu, ujęty przez nieżyczliwych **T.** Lwowian, rzucił na niego klątwę kościelną. W takiem znalazłszy się położeniu, **T.**, mając za sobą przywilej królewski na biskupstwo lwowskie, jawnie wyznał 1630 unję we Lwowie, a następnie udał się do Rzymu i tam przed Ojcem św. to samo powtórzył wyznanie, za co papież Urban VIII mianował go arcybiskupem i stolicy lwowskiej raz na zawsze ten wyższy stopień hierarchiczny przyznał. Mianowany sekretarzem królewskim za Władysława IV, **T.** sprowadził do Lwowa Teatynów dla uczenia młodzieży duchownej. **T.** był niezmordowany w swych usiłowaniach, nietylko pracował we Lwowie, ale jego widoki daleko sięgały na wschód, bo nawet patryarchę W. Armenji nawrócił 1653 r. na unję. Często bywając w Rzymie, mile tam był widziany; papież ozdobił go orderem Jezusa i Marji i mianował asystentem i prałatem pałacowym, później protonotarjuszem. Majątek swój zapisał na kościoły.

Torowe promienie, ob. Tor.

Torpedo, raja elektryczna, ob. Drętwa.

Torpedowiec, ob. Torpedy.

Torpedy, *torpile (torpedos)*, w ogólności wszelkie przyrządy, wypełnione materjałami wybuchowemi i służące do rozbijania okrętów nieprzyjacielskich lub mostów. Nazwa **T.** pochodzi od nazwy płaszczki elektrycznej (ob. Drętwa), a pierwotnie składały się ze skrzyni nieprzemakalnej, napełnionej prochem, bombami i t. d. i zapuszczały się w wodę w danem miejscu. Połączone były za-

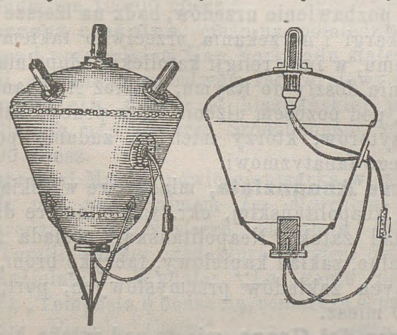

Fig. 1. Mina elektromechaniczna.

wsze z urządzeniami, za pomocą których wybuchały. Miny takie podwodne mają obecnie rozmaite urządzenia. *Miny elektromechaniczne* (fig. 1), umieszczane są w pobliżu brzegu i połączone drutem ze stanowiskiem obserwacyjnem; wypełnione są bawełną strzelniczą lub innym materjałem wybuchowym, a w górnej zatyczce wydrążonej znajduje się zatopione naczynie szklane, napełnione cieczą. Skoro przez uderzenie naczynie to zostaje stłuczonem, ciecz spływa do ogniwa galwanicznego,o złożonego z cynku i węgla, i znajdującego się u spodu; w tej chwili wzbudza się prąd elektryczny, który powoduje wybuch (fig. 2).—W ściślejszem wszakże znaczeniu nazywają się torpedami przyrządy służące do uderzania okrętów nieprzy-

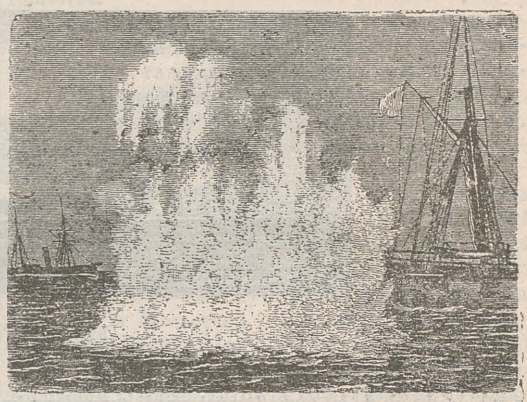

Fig. 2. Wybuch miny podwodnej.

jacielskich. W czasie wojny amerykańskiej używano **T.**, które były uwieszone na końcu małych statków i za pomocą kolców mogły być przyczepiane do okrętów nieprzyjacielskich; skoro to się udało, statek operujący szybko się oddalał, pozo-

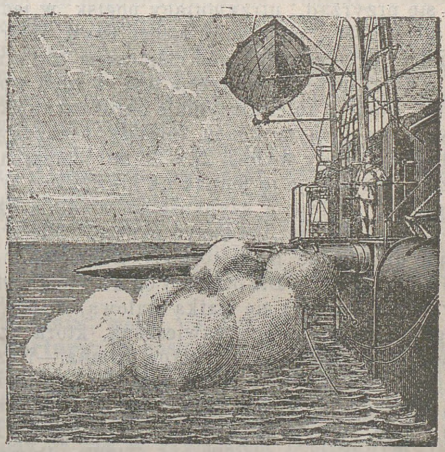

Fig. 4. Wyrzucanie torpedy.

stawał jednak w związku z **T.** za pomocą rozwijającego się drutu i mógł łatwo sprowadzić wybuch, przepuszczając po nim prąd elektryczny. Już zresztą Fulton (1801) urządził według wskazówek Bushnella statek podwodny, którego Wood użył do rozbijania okrętów za pomocą torped. **T.** obecnie używane wynaleźli Lupis i Whitehead (1867) w Fiume. Mają postać wydłużoną ryby (fig. 3) i wyrzucane są z okrętów (fig. 4), albo częściej

Fig. 3. Torpeda.

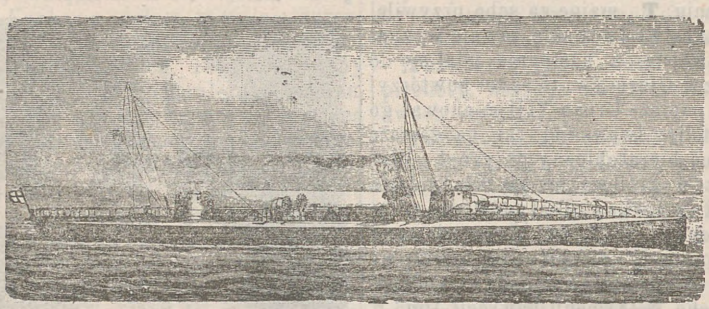

Fig. 5. Torpedowiec.

z właściwych *łodzi torpedowych* czyli *torpedowców* (fig. 5) za pomocą odpowiednich *dział torpedowych*. Pocisk taki ma około 4,5 m. długości i przecięcie kołowe o średnicy 37—45 cm.; wyrobiony jest z bronzu fosforowego i na kilka części podzielony. W części przedniej, stożkowatej, zawiera ładunek bawełny strzelniczej (do 90 kg.), a w zaostrzonym końcu osadzony jest piston. Poza ładunkiem znajduje się przyrząd, utrzymujący pocisk w jednakiej głębokości, następnie kocieł czyli zbiornik powietrza zgęszczonego pod ciśnieniem 100 atmosfer, a dalej motor powietrzem tem w ruch wprawiany, który z kolei utrzymuje obrót szrub okrętowych, na tylnym końcu torpedy usadzonych. Szybkość torpedy wynosi 28—32 mil morskich na godzinę, zachowuje ją jednak na niewielkiej tylko odległości, następnie szybkość się zwalnia i kierunek biegu nie jest już dosyć pewny. Nieco odmienne urządzenie mają torpedy Buonaccorsiego i Howella (1894).—Dla ochrony od **T.** wielkie statki wojenne otaczają się siatką stalową, w pewnej odległości na podporach zawieszoną, która część podwodną statku ze wszech stron osłania.—Nazwa **T.** stosuje się niekiedy i do innych przyrządów wybuchających; **T.** *powietrzne* są to aerobomby (ob.). Por. Sarrepont „Les torpilles“ (1880); Buchard „Torpilles et torpilleurs“ (1892); Romocki „Geschichte der Explosivstoffe“ (1895).

Torquatus, ob. Manljusz.

Torquay, miasto w hrabstwie Devon w Anglji, nader uczęszczana miejscowość kąpielowa, ma liczne wille, fabryki wyrobów terakotowych i 26,000 miesz.

Torquemada, Tomasz de..., generalny inkwizytor hiszpański, * 1420 r. w Valladolid, † 1498 r. Wstąpiwszy do zakonu Dominikanów, został przeorem w Segowji, 1482 członkiem inkwizycji, a 1483 generalnym inkwizytorem w Hiszpanji; na stanowisku tem zorganizował procedurę inkwizycyjną, przez wydanie odpowiedniej ustawy, oraz ustanowił cztery trybunały inkwizycyjne: w Kordobie, Jaen, Sewili i w Ciudad-Realu. Niesłychane okrucieństwo, jakie rozwinął przeciwko kacerzom i niewiernym, zwłaszcza zaś przeciwko Żydom i Maurom, okazuje się z liczby ofiar, jakie ucierpiały w skutek jego fanatyzmu religijnego. Od 1480 mianowicie aż do jego śmierci (1498), 8,800 osób żywcem spalono, 6,500 osób zmarłych przed wyrokiem lub ratujących się ucieczką spalono in effigie, a do 90,000 pociągnięto przed trybunały i osądzono bądź na wieczne więzienie, konfiskatę majątku, pozbawienie urzędów, bądź na lżejsze kary. Gdy skargi i narzekania przeciwko takiemu haniebnemu, w imię religji katolickiej dopełnianemu działaniu doszły do Rzymu, papież Aleksander II posłał, pod pozorem ulżenia **T.** w pracy, czterech inkwizytorów, którzy mieli za zadanie położyć kres jego fanatyzmowi.

Torre Annunziata, miasto we włoskiej prowincji Neapolitańskiej, okr. Castellamare di Stabia, nad zatoką Neapolitańską, posiada źródło mineralne, zakład kąpielowy, fabrykę broni, wiele innych zakładów przemysłowych, port, oraz 21,000 miesz.

Torre-del-Greco, miasto nad zatoką Neapolitańską i koleją żelazną, u stóp Wezuwjusza, ma 22,000 miesz.

Torre Maggiore, miasto we włoskiej prow. Foggia, okr. San Severo, ma 8,300 miesz.

Torrelavega, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Santander, nad rzeką Besaya, ma kilka fabryk i 7,600 miesz.

Torrens William J. M. Cullagh, angielski polityk i pisarz, * 1813 w Dublinie (ojciec jego nazywał się James Mc Cullagh, syn w 1863 przyjął nazwisko matki), kształcił się w Dublinie, gdzie

był następnie adwokatem. 1848—52 był członkiem izby gmin, powtórnie od 1857, i pracował w wielu komisjach do praw specjalnych. Napisał: „Lectures on the study of history“ (1842); „Industrial history of free nations“ (1846); „Life and times of Sir James Graham“ (1863); „Empire in Asia, how we came by it; a book of confessions“ (1872); „Memoirs of William, second Viscount Melbourne“ (1877, t. 2); „Proconsul and tribune. Wellesley and O'Connel“ (1880) i in.

Torrénte, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Walencji, ma 8,000 miesz.

Torres de Kosmas, arcybiskup adrjanopolski, nuncjusz w Polsce za Zygmunta II, * 1584 r., † 1642. Wysłany przez papieża Grzegorza XV 1621 do Polski, bawił tu tylko 18 miesięcy z wielkiem zadowoleniem króla, który wyjednał mu kardynalstwo. Wróciwszy do Rzymu w 1622, został protektorem Rzeczypospolitej w Rzymie i zawsze w najlepszych zostawał z nią stosunkach. Instrukcja, którą otrzymał przy wyjeździe z Rzymu do Polski, wydrukowana jest w dziele Rykaczewskiego „Relacja nuncjuszów apostolskich etc.“ (t. II, str. 116—135).

Torres Jan de..., arcybiskup adrjanopolski, nuncjusz w Polsce za Władysława IV, synowiec poprzedzającego. Mianowany nuncjuszem 1645 r. Był to człowiek miernego rozumu, a wielkiej ambicji, bez wartości moralnej. Opuścił Polskę w r. 1652; † 1663. Instrukcję daną mu przy wyjeździe do Polski zamieścił Rykaczewski w dziele „Relacje nuncjuszów apostolskich etc.“ (t. II, str. 286—288).

Torres Nevas, miasto w portugalskiem obwodzie Santarem (prow. Estremadura), nad rzeką Almonda, ma 10,000 miesz.

Torresa cieśnina, cieśnina pomiędzy Nową Gwineą i przylądkiem Kap York lądu stałego Australji, zamknięta mnóstwem raf koralowych.

Torrevieja, miasto w hiszpańskiej prowincji Alicante nad morzem Śródziemnem, ma port i 8,000 miesz.

Torriani Marja, powieściopisarka włoska, pisująca pod pseudonimem *La Marchesa Colombi,* urodzona w Nowarze, zaślubiła Eugenjusza Torelli-Viollier, redaktora *Corriere della sera* w Medjolanie. Wydała: „La gente perbene“ (1877); „Tempesta e bonaccia, romaroza senza eroi“ (1878); „Piccole Cause“ (1879); „Senz' Amore“ (1883); „Prima morire“ (1837); „I ragazzi d'una volta e i ragazzi d'adesso“ (1889).

Torricelli Jan.

Torricelli Jan Ewangelista, fizyk i matematyk, * 1608 r. w Piancaldolli, † 1647; był uczniem Galileusza, a następnie został profesorem we Florencji. Z odkryć jego na polu fizyki najważniejszem jest barometr (ob.); urządzał też doskonałe mikroskopy i szkła do lunet. Napisał „Trattato del moto“, a w dziele „Opera geometrica“ (Florencja, 1644) podał prawa wypływu cieczy. *Próżnią Torricellego* nazywa się pusta przestrzeń ponad rtęcią w barometrze.

Torso, *tors,* właściwie pień, tułów, w szczególności nazwa starożytnych posągów, pozbawionych głowy, ramion i nóg. Słynne jest **T.** *Herkulesa,* znaleziono na Campo del Fiore w XVI w. i znajdujące się obecnie w Watykanie. Często **T.** oznacza wogóle dzieło nieskończone lub częściowo zniszczone.

Torstenson Leunart, *hrabia Ortala,* wódz szwedzki, * 1603 w Torstena, † 1651. Przybył 1630 z Gustawem Adolfem do Niemiec i odznaczył się jako jeden z najdzielniejszych jego generałów; w latach 1641—46 był **T.** naczelnym wodzem Szwedów w Niemczech. Główne zwycięstwa odniósł pod Breitenfeld 2 listopada (nowego stylu) 1642 i pod Jankowem 6 marca (now. stylu 1645). Z powodu słabości zdrowia złożył główne dowództwo 1646, spustoszywszy pierwej kraj cały od Wiednia aż do Śląska i powrócił do Szwecji, gdzie mianowany został hrabią.

Torticollis, pochylenie szyi i głowy ku tułowiowi, prawie zawsze połączone z rotacją głowy, zależy najczęściej od skurczu mięśnia mostkowo-obojczyko-sutkowego *(musculus sternocleidomastoideus)* lub mięśni karkowych, reumatycznego pochodzenia; rzadziej jest skutkiem cierpienia kręgów szyjowych i wtedy może być objawem stałym, lub przynajmniej długotrwałym, gdy tymczasem **T.** reumatyczne jest sprawę chorobową szybko przemijającą.

Tortona, miasto okręgowe w prowincji włoskiej Alessandria, nad rzeką Scrivia, rezydencja biskupa, ma katedrę z XVI w. i 7,500 miesz.

Tortosa, miasto okręgowe portowe i twierdza w hiszpańskiej prowincji Tarragona w Katalonji, nad rzeką Ebro, rezydencja biskupa, ma 26,000 miesz.

Tortrix, motyl, ob. Zwójkówka.

Tortury, w postępowaniu karnem wzbudzanie męczarń, celem wydobycia z obwinionych, przyznania się do spełnienia przestępstwa. **T.** są logicznym wynikiem śledczego systemu (ob.); widzimy je już w rzymskiem postępowaniu sądowem, gdzie je zastosowywano z początku jedynie przy badaniu niewolników, później przy przestępstwach stanowiących „crimen majestatis,“ a za Justynjana nawet przy zwykłych przestępstwach.— W kanonicznem prawie zastosowywano **T.**, uważając wszelkie odstępstwo od wiary za crimen majestatis, stąd przeszły one do Francji i Niemiec, gdzie się uważały za rodzaj Sądu Bożego. W Polsce **T.** się zjawiły naprzód w miastach używających niemieckiego prawa. Przeciw znaczeniu wymuszonego przyznania i **T.** powstawał już praw-

nik rzymski Ulpjan, jednak przetrwały one całe wieki średnie, i dopiero Thomasius (1705) stanowczo je potępia, za nim idzie Beccaria, który w tym względzie największe położył zasługi. Za ich wpływem zniesiono **T.** w całej Europie w przeciągu XVIII w. Przeważnie używanemi środkami **T.** było wyciąganie kości ze stawów i ich później nastawianie, zdzieranie pasów z ciała i t. p.

Toruń (*Thorunia, Thorunum*, po niem. *Thorn*), miasto niegdyś powiatowe w województwie chełmińskiem, obecnie w Prusiech Zachodnich, regencji kwidzyńskiej, nad Wisłą położone. Starożytna ta osada mazowiecka miała pierwotnie nosić nazwę *Tarnowo*. W 1333 otrzymała prawo magdeburskie. W 1303 Leszek Czarny zawarł tu ugodę z Krzyżakami, mocą której ziemię michałowską na 3 lata za 180 grzywien zastawił zakonowi. R. 1454 d. 27 maja król Kazimierz IV odbierał na tronie w rynku miasta wzniesionym hołd i przysięgę wierności od Gabrjela Bajssena, wojewody, szlachty i miast chełmińskich. Podczas 12 letniej wojny, wybuchłej z powodu poddania się większej części Prus Kazimierzowi, Krzyżacy kusili się kilkakrotnie o odzyskanie Torunia. Tu 1466 między Kazimierzem a wielkim mistrzem krzyżackim Ludwikiem Erlichshausen zawarty został traktat pokoju, przez który Prusy zachodnie, czyli województwa: Pomorskie, Malborskie, Chełmińskie i Warmja przypadły do Polski. W 1595 zebrał się tu synod protestantów wyznania kalwińskiego, luterskiego i braci czeskich, ze wszystkich województw Korony i Litwy, któremu przewodniczył Świętosław Orzelski, starosta radziejowski. W XVI w. miasto **T.** było okazałym grodem, kwitnącym handlem i przemysłem. W 1645 odbyła się w Toruniu sławna teologiczna rozprawa, „Colloquim Charitativum“ (ob.) między katolikami a dysydentami. W czasie wojny szwedzkiej **T.** poddał się Karolowi Gustawowi a szwedzki komendant generał Mardenfeld wypędził jezuitów i szkołę ich zamknął. W 1658 Polacy, pod hetmanem Jerzym Lubomirskim, odzyskali miasto i król Jan Kazimierz wraz z małżonką odbył uroczysty wjazd 1 stycznia 1659. W 1703 za Augusta II Szwedzi obległi **T.** zajęty przez wojsko saskie, i częstemi szturmami okropnie go zniszczyli i do poddania zmusili; król szwedzki zająwszy miasto zburzył jego mury i warownie, ściągnąwszy 100,000 talarów kontrybucji. W 1709 przybył tu August II i Piotr W., którzy potwierdzili między sobą przymierze przeciwko Szwecji. D. 16 lipca 1724 z okoliczności zatargu między katrami a uczniami jezuickimi rozhukane pospólstwo zrabowało kościół jezuicki, skutkiem czego wywiązała się wielka i ważna sprawa, przez posłów na sejmie mocno popierana, której następstwem było skazanie na śmierć najniewinniejszego w całem zajściu prezydenta miasta Rösnera i 9 obywateli miejskich wyznania luterskiego. (Obszerne szczegóły dotyczące tej smutnej sprawy czyt. w dziele Adrjana Krzyżanowskiego p. t. „Dawna Polska“, str. 202, wyd. 1844). W 1767 zawiązała się tu pod protekcją rosyjską konfederacja dysydentów koronnych pod laską marszałka Jerzego Wilhelma Golcza, starosty tucholskiego, która następnie połączyła się z konfederacją radomską. W skutku podziału kraju **T.** dostał się i zostaje pod panowaniem pruskiem, a chwilowo podczas istnienia Księstwa Warszawskiego 1807—15 wchodził w skład tego Księstwa. Rząd pruski zamienił miasto na warowną fortecę. Z dawnych zabytków miasta zasługuje na szczególną wzmiankę ratusz miejski w stylu gotycko-renesansowym, którego budowa w 1393 rozpoczęto. W pobliżu stoi posąg na cześć Kopernika wzniesiony. Z pięciu starożytnych kościołów, trzy są katolickie a dwa luterańskie. Tu się urodził Mikołaj Kopernik, uczczony przez miasto posągiem; dom jego dotąd się dochował. Miasto **T.** liczy obecnie 30,500 miesz., w większej połowie Niemców, w mniejszej Polaków. Mieszkańcy utrzymują się głównie z handlu pogranicznego. **T.** słynie od wieków wyrobem pierników. Por. Zernecke „ Thornische Chronika “ (Toruń, 1711 i 1727); Wernicke „Geschichte Thorn's“ (tamże, 1842); Hoburg „Die Belagerungen der Stadt und Festung Thorn“ (tamże, 1850); Steinmann „Der Kreis Thorn“ (tamże, 1866).

Toruńska rozmowa, ob. Colloquium Charitativum.

Tory i Whig, w liczbie mnogiej *Tories* (Torysowie i *Whigs*, Whigowie), nazwa dwu politycznych stronnictw angielskich, które od czasów Karola II ubiegały się między sobą o wpływ na władzę najwyższą w kraju. Torysowie stanowili stronnictwo arystokratyczne (dworskie), whigowie zaś liberalne (ludowe). Wyraz *Tories* był pierwotnie szyderską przezwą chłopów irlandzkich, którzy walczyli w sprawie Karola I (pochodzącą od wyrażenia *tar a ry*, t. j.: przybywaj do króla). Whigami nazywano przeciwników dworu, i wyraz ten miał być również szyderską nazwą chłopów szkockich, którzy powstali w obronie Covenantu (od wyrazu *whig*, cienkusz, albo kwaśna serwatka). W nowszych czasach inne już po części odcienie stronnicze zajęły miejsce dawnych torysów i whigów. Ostatecznie obie partje były partjami szlacheckiemi, walczącemi między sobą o władzę. Reforma parlamentarna z 1832, wprowadzająca do władzy nowe żywioły, zmieniła charakter tego stosunku. Zjawiła się trzecia partja, radykalna. Umiarkowani **T.** zorganizowali się w stronnictwo konserwatywne, które jednak, w epoce walki o cła zbożowe rozpadło się na dwa wrogie obozy. Whigowie nazywali się liberalnymi, ale zostali prześcignięci w swoich dążeniach liberalnych przez radykałów (1867 i 1884—85). Secesja główna nastąpiła w 1886 wskutek polityki Gladstone'a, popierającej samorząd (Home-rule) irlandzki. Zwolennicy jedności państwowej przyjęli nazwę liberalnych unjonistów i przechylili się do

konserwatystów, gdy większa część partja W. (Gladstonjanie) pozostała wierną dawnym hasłom. **W.** i **T.** zmieniali się u steru władzy dość szybko, ale nie mogli nigdy od tej pory osiągnąć decydującej większości, tak, że irlandzcy Home-rulerzy, przechylając się na tę, lub ową stronę, rozstrzygali sprawy. W 1895 **T.** zajęli 340 z 670 miejsc w parlamencie i otrzymali zupełną większość. Unjoniści liberalni popierali ich 70 głosami, gdy partja Gladstonjanów rozporządzała 176 głosami. Por. Kebbel „History of torysm from the anession of M. Pitt to Beaconsfield“ (Londyn, 1885).

Toryna, ob. Tor.

Toryt, minerał z rzędu bezwodników, krystalizuje w szeregu tetragonalnym, najczęściej występuje w stanie ziemistym, czarny, c. wł. 4,6, składa się z toryny i krzemionki, zawiera jednak liczne przymieszki. Jest produktem przeobrażenia żółto-czerwonego *orangitu*, który jest również krzemianem toryny. **T.** znajduje się na norweskiej wyspie Lövöe i służy do otrzymywania toryny (ob. Tor). W 1895 wywieziono z Norwegji około 1,000 kg. torytu, ale produkcja ta osłabła z powodu konkurencji amerykańskiego monacytu (ob.).

Torżok, miasto powiatowe w gubarnji Twerskiej, nad rzeką Twercą, ma 12,800 miesz., trudniących się handlem i wyrobem przedmiotów skórzanych, haftowanych złotem, srebrem i różnokolorowym jedwabiem.—*Nowotorżski powiat* ma na przestrzeni 4,600½ w. kw. 150,500 miesz.

Toschi Paweł, miedziorytnik włoski, * 1788 w Parmie, † 1854 tamże. Kształcił się w Paryżu, po powrocie do rodzinnego miasta założył szkołę artystyczną, następnie został dyrektorem akademji sztuki. Wykonał liczne sztychy według Rafaela Correggia i Daniela da Valterra.

Tosi Ptotr Franciszek, nauczyciel śpiewu, * 1650 w Bolonji, † około 1730 w Londynie, autor słynnego utworu wokalnego, opracowanego przez J. T. Agricola „Zaproszenie do śpiewu“ (1757).

Toskanja, do 1860 r. w. księstwo we Włoszech środkowych, a od 1860 część królestwa Włoskiego, zajmuje dolinę rz. Arno i wyższą część doliny Tybru, a na przestrzeni 24,104 klm. kw. liczy 2,318,000 miesz. Klimat tutejszy jest najmilszy w całej Europie, dzięki połączonemu wpływowi łańcucha Apeniu, zwanego *Toskańskim* (do 975 m.), Środkowego płaskowzgórza (na 650 m.), wód lądowych (Arno, Tyber i jezioro Trazymeńskie), tudzież sąsiedniego morza. Główne miasto *Florencja* w cudownem położeniu nad Arno; inne ważniejsze są: Piza, Lucca, stolica odrębnego księstwa do 1859, Siena, Liworno.—Por. Zuccagni-Orlandiniego „Atlante del Granducato di Toscana“ (24 karty, Florencja, 1828—32); tegoż „Ricerche statistiche sul Granducato di Toscana“ (Florencja, 1849—52); Repettiego „Dizionario geografico-fisico-storico della Toscana“ (6 t., Flor., 1833—47).

Historja. W starożytności znana była **T.** pod nazwą *Tyrrhenia, Etruria* (ob.) i *Tuscia* (ale w granicach znacznie rozleglejszych). Po upadku państwa Rzymsko-zachod. 476 r. zostawała **T.** pod panowaniem Ostrogotów, potem Bizantyńców, od 568 r. Langobardów, a 774 przeszła w posiadanie królów francuskich i do XII wieku była rządzona przez książąt i margrabiów. Po śmierci margrabiny Matyldy (ob.) 1115 r. wybuchła o spadek po niej długoletnia walka między papieżami a cesarzami, zakończona ostatecznie 1279 r. W tym okresie znikały coraz bardziej ślady feudalizmu. **T.** rozpadła się na mnóstwo drobnych okręgów, a pojedyńcze miasta uzyskiwały stopniowo niezależność. Najgłówniejsze z nich były: Florencja (ob.), Piza (ob.), Siena (ob.) i Lucca (ob.), ale miasta te w częstych zostawały sporach, zwłaszcza w epoce wojen Gwelfów i Gibellinów. Florencja, w której po rozmaitych przemianach Medyceusze (ob.) 1434 najwyższą zagarnęli władzę, stopniowo zawładnęła inne współzawodniczące miasta i w XVI w. zjednoczyła całą niemal **T.** ze swemi posiadłościami (ob. Florencka rzeczpospolita). W 1531 Aleksander Medyceusz wyniesiony został przez cesarza Karol V na dziedzicznego księcia Florencji, a 1569 r. Koźma zaszczycony tytułem wielkiego księcia **T.** Po śmierci ostatniego Medyceusza, Jana Gastona († 1737), **T.** za zgodą państw europejskich dostała się Franciszkowi Stefanowi księciu Lotaryngji, który wstąpiwszy pod imieniem Franciszka I na tron cesarsko-niemiecki, uczynił **T.** 1763 sekundo-geniturą cesarskiego domu Habsbursko-Lotaryńskiego. Stosownie więc do tego postanowienia, otrzymał **T.** drugi syn cesarza Leopold I (1765—90), później cesarz niemiecki. Po Leopoldzie nastąpił w **T.** 1790 drugi syn jego, Ferdynand II, któremu Napoleon odebrał **T.** i z tytułem *królestwa Etrurji* nadał ją Ludwikowi infantowi Parmeńskiemu, a 1807 zamienił w prowincję cesarstwa Francuskiego. W r. 1814 w. książę Ferdynand III otrzymał **T.** napowrót i tak pod jego rządami, jako i pod rządami jego następcy Leopolda II, kraj ten zakwitł na nowo. Lata 1830—32 nie zamąciły spokojności **T.**, która 1847 r. powiększyła swe granice nabyciem Luki. Jednocześnie przystąpił kraj do ruchów włoskich i za przykładem włoskich państw sąsiednich otrzymał nową konstytucję. Wkrótce atoli ruchy powszechne zapanowały nad zamiarami rządu; stronnictwo demokratyczne, na którego czele stał Guerazzi, objęło wreszcie ster rządu (27 października 1848); wielki książę opuścił Florencję 1 lutego 1849, a 8 lutego ukonstytuował się rewolucyjny rząd tymczasowy (Montanelli, Mazzoni, Guerazzi). Wkrótce wszakże potem, bo już w miesiącu kwietniu, partja umiarkowana obaliła rząd republikański, a wskutek tego wielki książę, wsparty przez towarzyszącą mu armję austrjacką, wrócił do dawnych posiadłości, przyjął system austrjacki, i rozpoczęła się zaraz srogą

reakcja pod opieką okupacyjnej armji austrjackiej, która ustąpiła dopiero 1855 r. Znienawidzony książę, uważany przez lud raczej za cudzoziemca, dał niemałą ku temu podnietę, że **T.** przystąpiła do narodowych ruchów włoskich. Przywódcą stronnictwa narodowego był baron Ricasoli (ob.). Wrzenie wobec nienawistnej polityki rządu wzmagało się coraz bardziej, tak, że w. książę już w kwietniu 1859 r. opuścił kraj, a rząd tymczasowy (Peruzzi, Malenchini, Danzini), ofiarował dyktaturę Wiktorowi Emanuelowi II. Ten odrzucił propozycję, ale wziął w swą opiekę **T.** i mianował Buoncampagni'ego swym komisarzem generalnym, a generała Ulloa wodzem naczelnym armji toskańskiej. Po ukończeniu wojny włoskiej pokojem w Villafranca (lipiec 1859), Leopold II mając zapewniony powrót swej dynastji, abdykował 21 lipca na rzecz syna Ferdynanda IV, ale napróżno. Ludność **T.** jednogłośnie przeciw temu zaprotestowała. Zgromadzenie narodowe 16 sierpnia wyrzekło detronizację dynastji habsbursko-lotaryńskiej, a 20 sierpnia ogłosiło się za przyłączeniem do Sardynji i od 30 września wszystkie akta rządu toskańskiego wychodziły w imieniu Wiktora Emanuela. Po wybuchu wojny włosko-austrjackiej 1859 w. książę opuścił kraj. Nareszcie mocą głosowania powszechnego 11 i 12 marca 1860 nastąpiło zjednoczenie **T.** z Sardynją przeprowadzone i w zakresie administracji na początku 1861 r. Odtąd stanowi **T.** składową część królestwa Włoskiego (ob. Włochy). Por. Reumonta „Tavole cronologiche della storia florentina“ (Florencja, 1841); Sobi'ego „Storia civile della Toscana dal 1738 al 1848“ (5 t., tamże, 1853); „Memorie economico-politiche o sia de' danni arrecati dall' Austria alla Toscana dal 1737 al 1859, dimonstrati con documenti officiali“ (2 t., tamże, 1860); A. Lumimini „La reazione in **T.** nel 1799“ (1892).

Toskańscy wielcy książęta (linja boczna domu austrjackiego). Tytuł ten posiadają obecnie potomkowie arcyksięcia austrjackiego Ferdynanda (* 1769, † 1824), który pod imieniem Ferdynanda III wstąpił na tron wielkiego księstwa Toskańskiego 1791 (ob. Toskanja). Po przyłączeniu Toskanji do Włoch, Ferdynand IV, Salwator, który po abdykacji ojca Leopolda II (* roku 1797, † 1870), objął rządy Toskanji (1859) i założył 1860 r. protest przeciwko nowemu stanowi rzeczy. Obecnie tytuł w. księcia Toskanji jest tylko tytułem; noszą go dzieci arcyksięcia Ferdynanda, zrodzone z Alicji Bourbon, księżniczki Parmeńskiej, a mianowicie: 1) arcyksiążę *Leopold Ferdynand* Salwator, * 1868, który w 1903 zrzekł się godności arcyksiążęcej i przbrał nazwisko Wölflinga, 2) arcyksiężna *Ludwika*, * 1870, małżonka następcy tronu saskiego ks. Fryderyka Augusta, która w r. 1903 uciekła od męża z nauczycielem dzieci swoich, Gironem, i którą cesarz austrjacki pozbawił tytułów i nazwiska, 3) arcyksiążę *Józef Ferdynand*, * 1872 r., 4) arcyksiążę *Piotr Ferdynand*, * 1874, 5) arcyksiążę *Henryk Ferdynand* (* 1878), oraz arcyksiężniczki: *Anna Marja Teresa* (* 1879), *Małgorzata Marja* (* 1881), *Germana Marja Teresa* (* 1884) i *Agnieszka* (* 1891). Rezydencją linji austrjacko-toskańskiej jest Salzburg. Prócz tego tytuł w. książąt Toskanji nosili i noszą bracia i siostry w. księcia Ferdynanda, arcyksiążęta *Karol Salwator* (* 1839, † 1892), arcyksiążę *Leopold Salwator* (* 1863), (syn jego) arcyksiążę *Ludwik Salwator*, * 1847, mieszkający na wyspie Majorce. Brat ks. Karola i Ludwika arcyksiążę *Jan Salwator*, * 1852 r., zrzekł się tytułów i godności i przybrawszy nazwisko Jana Ortha, wyjechał w podróż morską i przepadł bez wieści, chociaż jak twierdził b. arcyksiążę *Leopold Ferdynand*, nie umarł, lecz żyje w ukryciu. (Ob. Jan Salwator).

Tosna, rzeka w Rosji, bierze początek w gub. Nowogrodzkiej, z błota zwanego Głażewnik, i uchodzi do Newy w gub. Petersburskiej, w pobliżu wsi Ust'-Tosny. Bieg jej wynosi przeszło 100 w.; spławiają nią do Petersburga drzewo, wapno i kamień ciosowy.

Tossafot (z hebr. *dodatki*), zowią się dyskusyjne suplementy do komentarza Raszego nad Talmudem, w ciągu wieków XII i XIII przez licznych rabinów północnej Francji i innych krajów ułożone.

Tosti Ludwik, historyk włoski, * 1811, † 1897, opat benedyktyński, bibljotekarz watykański. Napisał i wydał wiele dzieł z zakresu dziejopisarstwa.

Tot capita, tot sensus, ile głów, tyle zdań.

Totalizator, nazwa nadana rozpowszechnionemu w ostatnich czasach systemowi zakładów przy wyścigach konnych. Każdy uczestnik stawia oznaczoną kwotę na obranego przez siebie konia, a wysokość sumy wygranej może być oznaczona dopiero wtedy, gdy zwycięzca jest znany. Tak np., jeżeli na pięć koni stawiono po 3 ruble ogółem 360 rs., a na konia wygrywającego było stawek 20, to każdy uczestnik za stawione przez siebie 3 rs., otrzymuje 18 rs. Poprzednio jednak dyrekcja wyścigów konnych, pod której zarządem zostaje **T.**, ściąga na rzecz swoję oznaczony procent, jeżeli wynosi on np. 10%, to do tego podziału przypada tylko 324 rs.—Zwolennicy **T.** na korzyść jego przytaczają, że budzi on powszechniejsze zajęcie dla wyścigów, że przynosi im dochód i grających strzeże od oszustwa. Z drugiej jednak strony rozwija on zamiłowanie do gry hazardownej i dlatego w Niemczech 1881 zabroniony został. W ostatnich czasach wskutek nawoływań przez postanowienie w cesarstwie Rosyjskim ograniczyć znacznie działalność **T.**, a nawet objawia się dążność do zupełnego usunięcia tej demoralizującej i szkodliwej społecznie szulerki. Jako przyrząd **T.** stanowi maszynę rachunkową, która przyśpiesza dodawanie wkładów i dzielenie wygranej.

Totem, symbole rodowe Indjan Ameryki północnej, po większej części zwierzęta, niekiedy rzadkie rośliny, których obrazy są zwykle tatuowane na ciałach członków danego rodu. **T.** nie jest herbem, lecz obrazem ducha opiekuńczego, od którego ród wyprowadza swoje pochodzenie. **T.** jest także do pewnego stopnia nazwiskiem rodowem (ród żółwia, węża etc.). Totemizm, z którym kojarzy się często egzogamja (ob.), a niekiedy endogamja (ob.), jest węzłem łączącym odległe nieraz rody, które mają ten sam znak rodowy i tego samego ducha opiekuńczego. Słynną była organizacja totemiczna Iroków, u których każde plemię rozpadało się na 8 związków totemicznych, których członkowie uważali się za krewnych i nie mogli wskutek tego wchodzić w związki małżeńskie. Totemizm istnieje nie tylko w Ameryce, ale i w Australji i Afryce. Zwierzę stanowiące **T.** doznaje czci i za zabicie go ponosi zabójca ciężką karę. Nowsze badania wykazały, że Totemizm istniał w starożytnym Egipcie, gdzie każda prowincja i każde miasto czciło swoje zwierzę opiekuńcze (krokodyle, koty etc.) i balsamowało zwłoki jego po śmierci. Często Totemizm łączy się z wiarą w przechodzenie dusz (metempsychozę). Por. Tylor „Antropologja.“ U nas o Totemizmie pisał Ludwik Krzywicki w „Antropologji“ w „Poradniku dla samouków“ (t. 5).

Totemizm, ob. Totem.

Tóth Koloman, poeta madziarski, * 1830 w Baja (w kom. Backim), † 1881, od 1860 członek towarzystwa Kisfaludy'ego, od 1861 akademji węgierskiej, jest od 1865 członkiem sejmu węgierskiego. 1854 ogłosił pierwszy zbiór swych poezji, które wskutek patrjotycznych tendencji i serdecznego uczucia zyskały ogólne uznanie. Następnie wydał jeszcze kilka zbiorów poezji, oraz dramatów, z których celniejsze: „Egy királyné“ i „A nök az alkotmányban.“

Tóth Edward, pisarz dramatyczny madziarski, * 1844 w Putark (w komitacie Gömörskim), † roku 1876; początkowo poświęcał się zawodowi handlowemu, następnie był aktorem w rozmaitych towarzystwach prowincjonalnych, od 1871 występował na scenie peszteńskiej. Napisał kilka utworów dramatycznych, odznaczających się oryginalnością pomysłów i poetecznem uczuciem, z których ważniejsze: „A falu roszsza“ (1871); „A kintornás családja,“ „A tolonc“ i in.

Totila, król Ostrogotów, synowiec króla Ildebada, obranego królem przez Ostrogotów, którzy ulegali już wtedy przemocy Belizarjusza. Po śmierci Ildebada zamordowanego 540 r. wybrano najpierw królem Rugiera Eraricha, ale w 542 usunięto go i wybrano Totilę. Totila rządził energicznie i opierał się Belizarjuszowi (544—545). W roku 546 zdobył nawet Rzym, ale musiał z niego ustąpić; w r. 552 uległ przemocy wojsko Narzesa i umarł z ran otrzymanych w bitwie. Por. Dahn „Könige der Germanen“ (1861).

Totis (węg. *Tata*), miasto w węgierskim komitacie Komorneńskim, ma zamek dawnych królów węgierskich, zamek hr. Esterhazych, kilka fabryk i 7,000 miesz.

Tot'ma, rzeka w Rosji, bierze początek na granicy powiatu Totemskiego w gub. Wołogodzkiej, z połączenia rzek Woczy i Młezy, i ubiegłszy około 100 w., uchodzi do rzeki Suchony.

Tot'ma, miasto powiatowe gub. Wołogodzkiej, na lewym brzegu rzeki Suchony, przy ujściu jej do Tot'my. Dzieli się na dwie części: Zieloną Słobodę i właściwą **T.,** przedzielone rzeczką Piesiadeńga; ma 9 cerkwi, 2 monastyry i 4,600 miesz. — *Totemski powiat* ma na przestrzeni 20,489 w. kw. 151,000 miesz.

Totonakowie *(Totonaka)*, plemię indyjskie w Meksyku, w stanach Puebla i Veracruz, liczy około 90,000 głów. Nazwa ich „trzy serca“ stąd pochodzi, że co trzy lata serca trzech młodych ludzi bogom w ofierze składają.

Totonicapan, główne miasto departamentu f. n. w Guatemali, 25,000 miesz.

Tottien Krzysztof Antoni, szlachcic kurlandzki, rodem z Mitawy, żyjący około 1721—90, wyprawiany kilkakrotnie w poselstwie do Warszawy, wydał w języku łacińskim i niemieckim kilka broszur, wyświecających położenie tego kraju.

Tottleben Gottlieb Henryk, hrabia, generał rosyjski, * 1710 w Saksonji, † 1773 w Warszawie; początkowo był paziem, potem szambelanem króla polskiego Augusta III, który go 1740 r. wyniósł do godności hrabiowskiej, później jednak za jakieś przewinienie z kraju wydalił. Wtedy **T.** udał się do Hagi i wstąpił do służby wojskowej holenderskiej; wkrótce potem przeniósł się do Berlina, skąd wydalony został po niejakim czasie za rozpustne życie. Następnie pojechał do Petersburga, został generał-majorem w służbie rosyjskiej i werbował oddział ochotników, z którym uczestniczył 1757 r. w wojnie przeciwko Prusom, oraz w bitwie pod Zorndorfem. 3 października 1760 obsadził Berlin, wskutek nieoględnego postępowania obwiniony był o zdradę, uwięziony i na śmierć skazany, w drodze zaś łaski pozbawiony godności i wygnany z Rosji. W r. 1769 miał sobie przez cesarzową Katarzynę II przywrócone dawne godności i był posłany do Gruzji. 1772 r. dowodził na Litwie i zmarł jako generał-lejtnant.

Tottleben Franciszek Edward, ob. Todleben Franciszek Edward.

Totum (łac.), całość.

Toujours perdrix! (fran.): zawsze kuropatwy! Słowa przypisywane Henrykowi IV i oznaczające przesyt jakąś rzeczą dobrą, ale zbyt często ponawianą.

Toul, miasto i warownia we francuskim departamencie Meurthe-et-Moselle nad rzeką Mozelą (w Lotaryngji); ma 12,000 miesz. i starożytny kościół katedralny. Należało pierwotnie do państwa Niemieckiego, w r. 1552 zajęte przez Henryka II

króla francuskiego, odstąpione zostało ostatecznie Francji na mocy pokoju westfalskiego.

Toulon, silna warownia we francuskim depart. Var, nad zatoką morza Śródziemnego, liczy 76,000 miesz., jest siedliskiem prefektury morskiej, posiada jeden z najobszerniejszych portów wojennych w Europie i wspaniały arsenał morski. Niegdyś znajdowały się tu galery.

Toulousan, pseudonim wojewody Adama Czartoryskiego.

Toulouse *(Tuluza)*, dawna stolica prowincji Langwedocji, teraz dep. Wyższej Garonny, nad rz. Garonną, rezydencja arcybiskupa, liczy 150,000 miesz., posiada uniwersytet, różne inne zakłady naukowe, oraz liczne fabryki. **T.** jest to starożytna Tolosa Gallów.

Toulouse, starożny dom we Francji, panujący nad krainą i miastem t. n. Karol Łysy, wydarł r. 844 hrabstwo **T.** prawowitemu posiadaczowi i oddał je Fredelonowi, który był zarazem księciem Akwitanji.— Brat jego *Rajmund I*, przyjąwszy tytuł książęcy, uczynił **T.** dziedziczną własnością swej familji. Następcy jego powiększyli tak znacznie swe posiadłości, że *Rajmund IV* († 1105) uważany był za najpotężniejszego z książąt owego czasu. — *Rajmund VI* (od 1194), idąc w ślady swych poprzedników, występował w obronie Albigensów (ob.), za co był dwukrotnie przez papieża Innocentego III obłożony klątwą i musiał walczyć z Szymonem Monfort (ob.), któremu papież podarował hrabstwo **T.** — Syn jego *Rajmund VII* (od 1222) w dalszym ciągu tej wojny utracił przeszło połowę swych posiadłości, które zagarnęła Francja i † 1249. — Jego jedyna córka Joanna przyniosła mężowi swemu *Alfonsowi, hrabiemu Poitiers*, bratu Ludwika IX, hrabstwo **T.** w posagu, a gdy oboje umarli bezdzietnie (1271), kraina ta została 1271 przez Filipa III na zawsze do Francji wcielona. Por. Catel „Histoire de comtes de Toulouse“ (Toulouse, 1623).

Toulouse Ludwik Aleksander de Bourbon, ks. Penthièvre, hr. T,. syn naturalny (trzeci z rzędu) Ludwika XIV i pani Montespau, * 1678, † 1737. Brał udział w wojnach holenderskiej (1690) i hiszpańskiej (1704). Uznany przez ojca, na równi z innymi naturalnymi synami, miał nawet przyznane prawo do sukcesji tronu w razie wygaśnięcia prawej linji Bourbonów. Rejent Filip Orleański zniósł te rozporządzenia, ale pozostawił hr. T. jego tytuły i godności.

Tour (fran.), okręcenie się, zwrot (w mowie i tańcu); podróż, albo okrąg drogi; nazywają tak również zręczny figiel. Od **T.** pochodzi wyraz turysta, oznaczający podróżującego dla swej przyjemności.

Touraine, dawna kraina francuska, obejmowała mniej więcej dzisiejszy departament Indre-Loire, miała niegdyś własnych hrabiów i z powodu urodzajności swojej była nazywana ogrodem Francji; miasto stołeczne było Tours.

Tourcoing, miasto w depart. francuskim Nord, posiada liczne fabryki tkanin wełnianych i bawełnianych, farbiernie, fabryki dywanów, maszyn i in., liczy 48,500 miesz.

Tournay czyli *Doornyk*, miasto i dawna twierdza w belgijskiej prowincji Hennegawji (Hainault) nad rzeką Skaldą, posiada katedrę z XII wieku, liczne fabryki, ożywiony handel i 36,000 miesz., jest rezydencją biskupa. Jest to dawne *Tornacum* albo *Turris Nerviorum* u Rzymian, było w V i VI w. rezydencją królów dynastji Merowingów.

Tournefort Józef Pitton, botanik, * 1656 roku w Aix, † 1708; uczył się u Jezuitów w Aix, odbył 1700 podróż botaniczną po Wschodzie, którą opisał w dziele: „Voyage du Levant“ (3 t., Lion, 1717); następnie był profesorem botaniki w ogrodzie królewskim w Paryżu, a wreszcie profesorem medycyny w Collège de France. W swoich „Institutiones rei herbariae“ (3 t., Paryż, 1719) podał układ roślin oparty na budowie korony i owoców. Oprócz tego napisał: „Elements de botanique“ (3 t., 1694, 2 wyd. 6 t., 1797, z 489 tabl.) i in.

Tournemire Renat Józef, uczony Jezuita francuski, * 1661 w Bretanji, † 1739, był bibljotekarzem kolegjum Jezuitów w Paryżu, zostawał w stosankach przyjaźni z Józefem Załuskim i oprócz innych dzieł wydał: „Mémoire historique sur le roi Stanislas et son auguste maison“ (Paryż, 1725).

Tournon, Franciszek de..., kardynał i minister, * 1489 w mieście Tournon, † 1562. Za Franciszka I kierował wszystkiemi niemal dyplomatycznemi układami Francji, przyprowadził finanse do porządku, lecz splamił życie swe licznemi okrucieństwy, jakich się dopuszczał względem protestantów. Za Henryka II trzymany zdala od dworu przez Gwizjuszów, będąc arcybiskupem w Lionie, przedsiębrał liczne środki, celem wytępienia kacerzy, a w kierunku tym działał gorliwiej jeszcze pod Karolem IX. Wielki swój majątek przekazał Jezuitom.

Tournon, Karol Tomasz Maillard de..., kardynał, * 1688 w Turynie, † 1710 w niewoli, wkrótce po nominowaniu go kardynałem; studjował w kolegjum propagandy w Rzymie, gdzie następnie nauczał, poczem 1701 został patrjarchą antjocheńskim; z polecenia Klemensa XI odbył podróż do Chin, celem zbadania tamecznych misji jezuickich, lecz w r. 1707 z poduszczenia Jezuitów w Macao został przez cesarza Khang-Hi oddany pod dozór Portugalczyków. Kardynał Passionei wydał jego „Memorie storiche della legazione e morte del cardinal di T.“ (8 t., Rzym, 1762).

Tours, główne miasto we francuskim depart. Indre-Loire nad rzeką Loarą, rezydencja arcybiskupa, ma 64,000 miesz., wielkie fabryki wyrobów żelaznych, wełnianych, bawełnianych, jedwabnych (Gros de Tours) i piękny kościół katedralny. W czasie wojny 1870 było siedliskiem delegacji ówczesnego rządu obrony narodowej i ogniskiem organi-

zacji sił wojennych pod przewodnictwem Gambetty.

Tourville Anna Hilarion de Cotentin, hrabia, słynny marynarz francuski, * 1642 w Tourville, † 1701. Poświęciwszy się wcześnie żeglarstwu, został 1697 kapitanem okrętu, odznaczył się wielkiem męstwem w bojach z Holendrami 1671 roku, a szczególnie też pod Agosta 22 kwietnia 1676 r.; w 1677 zniszczył angielsko-holenderską eskadrę pod Palermo, w 1682 za odznaczenie się w wojnie przeciwko Barbareskom został generał porucznikiem, a 1689 jako wice-admirał na morzu Śródziemnem wykonał chlubną demonstrację przeciwko Irlandji na rzecz Jakóba II. Roku 1692 (28 maja) u przylądku de-la-Hogue został wprawdzie zwyciężony przez Anglików i Holendrów, ale walczył tak dzielnie, że klęska ta jest najświetniejszym jego czynem wojennym. Zresztą za niepowodzenie to zemścił się na nieprzyjacielu świetnie u przylądka St.-Vincent 26 maja 1693. W r. 1693 otrzymał buławę marszałkowską.

Toussaint Anna Ludwika Gertruda, powieściopisarka holenderska, * 1812 w Alkmaar, od 1851 żona malarza *Bosboom* w Hadze; zawód literacki rozpoczęła 1837 romansem „Almagro.“ Z innych jej utworów wymieniamy: „De Graaf von Devonshire“ (1838); „De Engelsche in Rom“ (1840); „Het, Huis Lauernesse“ (2 części, 1841), oraz najcelniejsze jej dzieło w powieściach: „Lycester en Nederland,“ „De drouven wan het Leycester'sche Tijdperb“ i „Gideon Florensz“ (razem 9 części, 1851—54), któremi zajęła w literaturze ojczystej stanowisko pierwszorzędne.

Toussaint-L'Ouverture, negr haityjski, *1743 w plantacji hrabiego Noé, blizko przylądka Français. W pierwszem powstaniu Murzynów 1791 r. na wyspie San-Domingo przyjął służbę jako ochotnik, został 1793 generałem dywizji, a 1797 mianowany francuskim głównym dowódcą wszystkich wojsk na San-Domingo. Walcząc szczęśliwie z generałem mulackim Rigaut, opanował całą wyspę, starał się wyswobodzić ją z pod władzy Francji i z tego powodu toczył zawziętą walkę z wojskami francuskiego generała Leclerc. Zdradą wydany w ręce Francuzów i do Francji przywieziony, uwięziony został w twierdzy Joux, gdzie 27 kwietnia 1803 znaleziono go nieżywym.

Tout comme chez nous (fran.), wszystko tak samo jak u nas.

Tout comprendre c'est tout pardonner (franc.), rozumieć wszystko, znaczy wybaczać wszystko.

Towaroznawstwo, znajomość towarów, ich pochodzenia, gatunków, właściwości handlowych, miejsc zbytu, cen, sposobów przechowywania i t. p. Towaroznawstwo jest jednym z przedmiotów wykładu w szkołach handlowych. Jako nauka **T.** obejmuje: nazwy towarów używane w handlu; klasyfikację towarów, czyli systematyczny ich podział; pochodzenie; sposób otrzymywania i przygotowywania; cechy pojedyńczych towarów; domieszki niezbędne, lub fałsze; skład chemiczny. **T.** ma związek z chemją i technologją. W podręcznikach wykład **T.** jest opracowywany często sposobem słownikowym. Nauka o **T.** zawiera się w „Encyklopedji Handlowej“ (Warszawa, 1891).

Towarzyskie wyspy, grupa wysp na oceanie Spokojnym, należąca do francuskich posiadłości w Oceanji, położona pomiędzy 16—18° szerokości południowej, oraz między 148—155° dług. wsch. od Gr., składa się z 14 wysp (Huahine, Raiatea, Tahaa, Borabora, Tubai, Mopiha, Tahiti, Mourea, Tetiaroa i in.), obejmujących ogółem 1,650 klm. kw. i 16,500 miesz.

Towarzystwa kredytowe, ob. Kredyt i Kredytowe zakłady.

Towarzystwa naukowe, nazywają się towarzystwa, mające na celu podniesienie poziomu nauk w danym kraju, albo też w ogóle krzewienie oświaty. Z towarzystw naukowych polskich wymieniamy następujące: 1) *Warszawskie Towarzystwo przyjaciół nauk*, istniało od r. 1800 do r. 1831. Zawiązało się ono celem utrzymania języka w pierwotnej czystości, oraz ocalenia od zagłady skarbów umysłowych narodu i wzbogacenia ich nowemi utworami. Nie było to grono specjalistów, ale zgromadzenie wszystkich znakomitości ówczesnych naukowych i literackich. Towarzystwo to tak literaturze jak i oświacie oddało niezaprzeczenie wielkie usługi. Wydawało swe *Roczniki*. Pierwszym jego prezesem był Albertrandy, drugim Staszic, trzecim Niemcewicz.—2) *Towarzystwo naukowe krakowskie*, założone 1816 r., zawieszone 1852, wznowione 1855, zamienione na akademję nauk 1873 r. Początkowo było połączone ściśle z uniwersytetem Jagiellońskim; każdy rektor uniwersytetu był zarazem prezesem towarzystwa, a profesorowie członkami. Wedle ustawy z 1856 r., towarzystwo, ograniczone wyłącznie do uprawy nauk, dzieliło się na trzy oddziały: a) *umiejętności moralnych*; b) *nauk przyrodniczych i ścisłych* i c) *sztuk i archeologji*. Towarzystwo to zasłużyło się tak przez wydawanie swych *Roczników* jako też wydawanie ksiąg dla ludu (szczególnie w epoce od 1848 do 1852), podręczników szkolnych i zakładanie bibljotek wiejskich.—Porów. Majera „Pogląd historyczny na T. n. krak. z czasu jego związku z uniwersytetem Jagiellońskim“ (w t. II *Rocznika* z 1858 r.), oraz tegoż „Stanowisko-cesar.-królew. T n. kr. wobec nauki i kraju“ (Krak. 1864).—3) *Towarzystwo przyjaciół nauk Poznańskie* istnieje bez przerwy od 1857. Pierwotnie dzieliło się na dwa wydziały: a) *nauk historyczno-moralnych* i b) *nauk przyrodniczych*; w r. 1865 ukonstytuował się trzeci wydział czysto *lekarski*. Towarzystwo to wydało kilka tomów swych *Roczników*.—4) *Warszawskie towarzystwo lekarskie*, założone 1820 r., wydaje od 1837 *Pamiętnik Tow. lekarskiego*.—5) *Towarzystwo lekarskie wileńskie*, założone 1805 r., ukonstytuowało się 1806 r., 1867

przeszło pod władzę ministerjum spraw wewnętrznych, a r. 1869 otrzymało nową ustawę od rządu. Pierwszym jego prezesem był Jędrzej Śniadecki. Początkowo wydawało Towarzystwo *Pamiętnik Tow. lekar. wileńs.*, później zaś i *Pamiętnik farmaceutyczny*. Oprócz wymienionych, jako najgłówniejszych, istnieją jeszcze (głównie w Galicji i Poznańskiem) różne towarzystwa, mające na celu już to podniesienie specjalnych nauk (jak np. *Towarzystwo prawnicze lwowskie* od 1868), już też szerzenie oświaty i ułatwienie nabywania nauki (jak np. *Poznańskie towarzystwo pomocy dla uczącej się młodzieży*, egzystujące od 1832 r.; *Towarzystwo oświaty poznańskie*, założone 1872 r.; *Towarzystwo pomocy naukowej w Cieszynie*, od 1872 r.; *Towarzystwo literacko-słowiańskie we Wrocławiu*, istniejące od 1837 r. i t. d.). Ob. Akademje.

Towarzystwo, zbiór osób zgromadzonych na czas krótszy lub dłuższy dla wspólnego celu, bądź to zwyczajnego towarzyskiego (jak np. **T.** resursy), bądź naukowego lub artystycznego (**T.** przyjaciół nauk, **T.** zachęty sztuk pięknych i t. p.), bądź przemysłowego (ob. *Stowarzyszenia*). Ze stanowiska prawnego istota **T.** polega głównie na swobodnem połączeniu się członków **T.** i na ustawie spółki, mocą której stosunki **T.** są ułożone.

Towarzystwo ksiąg elementarnych, zostało zawiązane w 1775 za inicjatywą Ignacego Potockiego członka *komisji edukacyjnej* (ob.), który został prezesem tegoż towarzystwa. Weszli do niego wszyscy najzdolniejsi i najgorliwsi pracownicy na polu wychowania publicznego, jak Piramowicz (sekretarz **T.**), Kopczyński i inni. Zadanie **T.** polegało na zaopatrzeniu szkół w dobre podręczniki polskie, odpowiednie postępowi nauki, i nowej organizacji zakładów naukowych, przeprowadzonej przez komisją edukacyjną. Pierwszą czynnością **T.** było ogłoszenie konkursu (w 1775 r.) na siedm najpotrzebniejszych podręczników (matematyki, historji naturalnej, gospodarstwa rolnego, fizyki i mechaniki, logiki, wymowy i poezji, najpotrzebniejszych wiadomości z innych nauk). Ogłoszenie to było dokonane w imieniu komisji eduk., co świadczy iż **T. k. e.** miało charakter specjalnego komitetu, nie zaś prywatnego naukowego stowarzyszenia. Nagrody wyznaczano dość wysokie od 50 do 150 dukatów. Do opracowania tych gałęzi nauki, które w kraju nie miały zdolnych przedstawicieli, wezwano cudzoziemców; Condillac opracował logikę, Lhuiller matematykę elementarną. Największą liczbę przewodników opracowali krajowcy. Sami członkowie **T. k. e.** dawali przykład i wzór wybornego wywiązania się z tego zadania. Strojnowski, Waga, Skrzetuski, Hube (podręczniki fizyki), Kluk, Wyrwicz odznaczają się na tem polu. Wypadki 1794 r. położyły koniec działalności zarówno komisji edukacyjnej, jak i związanego z nią **T. k. e.** Gdy z utworzeniem Księstwa Warszaw. edukacja publiczna przeszła pod kierunek *Izby edukacyjnej*, której prezesem został Stanisław Potocki (brat Ignacego), a między członkami znajdował się Kopczyński. **T. k. e.** zostało ponownie utworzone (1810 r.). Prezesem jego został teraz Linde, a między członkami byli zdolni pedagogowie, jak Czarnecki (tłómacz pedagogiki Niemeyera), Szwejkowski, Stefazjusz i inni. Oprócz przygotowania nowych zupełnie podręczników, tłómaczonych lub przerabianych, dało ono pochop Bentkowskiemu do rozpoczęcia pracy nad *historją literatury*, która miała pierwotnie być podręcznikiem szkolnym, co tłómaczy nam metodę układu tego dzieła. Po zamienieniu w 1812 r. Izby Edukacyjnej na dyrekcję edukacyjną i następnem wcieleniu tejże do komisji rządowej wyznań i oświecenia (w 1821), **T. k. e.** nie przestawało istnieć. Wypadki 1831 r. położyły koniec tej instytucji.

Towarzystwo naukowe Krakowskie, ob. Towarzystwa naukowe.

Towarzysz, w dawnej jeździe polskiej, ob. Polskie wojsko.

Tower (wymawiaj *tour*, z franc. *tour*=wieża), jest nazwa założonej za Wilhelma Zdobywcy 1078, a z czasem znacznie rozszerzonej, sławnej cytadeli, położonej na wschodniej stronie City Londyńskiej nad brzegiem Tamizy. Pierwotnie była ona mieszkaniem królów, później zmieniono ją na więzienie stanu dla osób dostojniejszych. Perów. Bayleya „History of the Tower“ (2 t., Lond. 1821); Brittana „Memoirs of the Tower of London“ (Lond. 1830). W. H. Dixon „Her Majesty's T.“ (7 wyd. 1884).

Towiański Andrzej, marzyciel religijny i założyciel nowej sekty mistycznej, od niego nazwanej *Towiańszczyzną*, * 1 stycznia 1799 w Antoszwińciu, o kilka mil od Wilna, syn właściciela ziemskiego, † 13 maja 1878 roku w Zurychu. W młodości objawiał wyjątkową wrażliwość i był bardzo pobożny.

Towiański Andrzej.

Nauki gimnazjalne pobierał w Wilnie, poczem studjował na tamtejszym uniwersytecie. Następnie został **T.** regentem przy sądzie ziemskim w Wilnie i ożenił się. Później był asesorem sądu głównego wileńskiego i sprawował swoje obowiązki z niezwykłą gorliwością i poczuciem sprawiedliwości. Następnie kilka lat przepędził w zupełnem odosobnieniu na wsi, pracując nad podniesieniem moralnego stanu włościan. W wypadkach 1830 roku nie brał żadnego udziału. Po stłumieniu powstania Listopadowego, bawił czas jakiś w Petersburgu, poczem 1837 roku ze szwa-

grem swym, dr. Guttem, opuścił kraj, udając się na Zachód. Naprzód zatrzymał się w Poznaniu i usilnie starał się o zjednanie zwolenników dla swej nauki. Nie zdoławszy jednak skłonić na swą stronę arcybiskupa Dunina, który go początkowo przyjaźnie przyjął, udał się do Drezna, gdzie nie znalazłszy również odpowiedniego pola dla swej działalności, przeniósł się do Brukseli, mając zamiar nawrócenia generała Skrzyneckiego, znanego z pobożności. Dla niego napisał **T.** „Biesiadę“, zawierającą zasady swej nauki. Gdy jednakże starania około Skrzyneckiego nie przywiodły do żadnego rezultatu, **T.**, zwiedziwszy Anglję i Irlandję, udał się do Paryża (1841), ażeby szukać szczęścia pomiędzy przebywającą tam emigracją polską, pomiędzy którą liczył wielu znajomych z Wilna, pomiędzy innymi i Mickiewicza. Tego ostatniego udało mu się wkrótce zjednać na swą stronę, przez oświadczenie, że jest posłannikiem Bożym, mającym misję do niego, a przez niego do emigracji. Wyzdrowienie chorej umysłowo żony Mickiewicza zjednało **T.** zupełne zaufanie poety, ówcześnie profesora literatur słowiańskich w kolegjum francuskiem, który z katedry nawet począł rozgłaszać jego zasady i przysparzać mu zwolenników. Nauka, głoszona przez **T.**, miała spowodować zupełną zmianę stosunków społecznych; nie doprowadzała jednakże do tego reforma istniejącego, lecz tylko podniesienie ludzkości i utrzymanie jednostek w stanie ciągłego natchnienia, które jedynie zdolne jest pojąć i urzeczywistnić pojęcia światła, prawdy i miłości. Mickiewicz rozwijał naukę **T.** na katedrze oraz w oddzielnem dziele: „L'église officiele et le Messianisme“ (2 t., Paryż 1842—3). **T.**, wywarłszy na pewną część emigracji wielki, prawie magiczny wpływ, wystąpił w kościele Notre-Dame z publicznemi konferencjami, w których głosił nowy zakon i twierdził, że przyszedł, aby ożywić, podnieść chrześcijaństwo i oznajmić początek wyższej ery chrześcijańskiej. Nadto przepowiadał przyszłość Słowiańszczyzny i Napoleonidów. Stronnicy **T.** zjednoczyli się pod przewodnictwem Mickiewicza w towarzystwo i odbywali regularne posiedzenia, które dały powód do najrozmaitszych pogłosek. Okoliczność ta, oraz śmierć ks. Orleańskiego, którą miał przepowiedzieć **T.**, skłoniła rząd francuski do wydalenia go z granic Francji (1842). Wtedy **T.** udał się początkowo do Brukseli, potem do Rzymu (1843), skąd wydalony przez policję, przeniósł się do Szwajcarji, gdzie przebywał w Zurychu, otoczony swymi stronnikami. W r. 1848 powrócił do Paryża, był uwięziony i miał być deportowany do Kajenny, ale został uwolniony za staraniem wpływowych rodaków. Potem bawił w Awinjonie, a 1849 powrócił do Szwajcarji, gdzie pozostał do śmierci, nie przestając pracować dla swojej sprawy. Zwracał się z radami i listami do Napoleona, do Eugenji, do papieża Piusa IX, do Wiktora Emanuela (po wzięciu Rzymu) i t. p. We Włoszech miał **T.** sporo zwolenników. Co do istoty nauki Towiańskiego, krążyło o niej wiele błędnych mniemań; dzisiaj na sprawę Towianizmu i na wpływ jego na Mickiewicza i Słowackiego zapatrują się inaczej. Przedewszystkiem zrozumiano, że, psychologicznie biorąc, zwrot do mistycyzmu był w owym czasie i warunkach do pewnego stopnia koniecznością, i że **T.** krzywdy poetom naszym nie wyrządził. Słowacki np., po zapoznaniu się z doktrynami **T.**, tworzył dalej rzeczy bardzo piękne i oryginalne. Swoją drogą, trudno dzisiaj wypowiedzieć stanowcze słowo o **T.** i o Towianizmie, ponieważ nie opublikowano dotąd wszystkich, dotyczących tej sprawy dokumentów, a to, co w różnych czasach opublikowano, zawiera mnóstwo sprzeczności, pochodzi bowiem albo od gorących zwolenników, albo od przeciwników. Dokładnej, wyczerpującej i bezstronnej biografji **T.**, oraz charakterystyki Towianizmu, dotąd nie posiadamy. Dużo interesujących szczegółów zawiera dzieło Tankreda Canonico „Andrzej Towiański,“ wydane w przekładzie polskim w Turynie 1897 r. Pisma **T.** wyszły również w Turynie (1882).—Por. Witwickiego „Towiańszczyzna wystawiona i aneksami objaśniona“ (Paryż 1844); Gołembiowskiego „Mickiewicz odsłonięty i Towiańszczyzna“ (t. i t. r.); Wrotnowskiego „Towianizm“ (t. i t. r.); Semeneńko „Towiański et sa doctrine“ (tamże 1850); Kołosowskiego „Moje stosunki z Towiańczykami“ (1856); Bonixa „Le prophète Towiański;“ Erdana „La France mistique;“ Chmielowskiego „Adam Mickiewicz;“ Jan Mazurkiewicz „Andrzej Towiański. Studjum psychologiczne“ (1902).

Town (ang.) miasto; **T.** ship, okrąg miejski, w Anglji, nazywa się tak zarząd kościelny z własnym zarządem ubogimi, w Ameryce część podległa hrabstwu (County).

Townsend Jerzy Alfred, głośny pod nazwiskiem *Gath*, amerykański dziennikarz, * 1841 w Georgetown w st. Dalaware, od wczesnej młodości oddawał się dziennikarstwu, w 1862 został współpracownikiem *New York Heralda*, a 1864 dziennika *World*. W r. 1862 jako korespondent wojenny towarzyszył armji północnej, następnie podróżował po Europie. Ogłosił: „Campaigns of non-combatant“ (1865); „The story of the conspiracy against the lives of the executive officers in the United States in 1865“, „The real life of Abraham Lincoln“ (1867); „Life und battles of Garibaldi“ (1867); „The New World compared with the Old“ (1868); „Mormon trials at Salt-Lake“ (1872); „Tales of the Chesapeak“ (1880); „Bohemian days“ (1881); „President Cromwell“, dramat (1885) i in.

Toxoceras, ob. Amonity.

Toxotes, *strzelec*, ryba, ob. Płetwołuskie.

Toyama, główne miasto japońskiej prowincji Echiu, na wyspie Nipon, liczy 93,500 miesz.

Tożsamość (*identyczność*), w nowszej filozofji niemieckiej oznacza stosunek równości i wewnętrznej jedności między zasadami naszych pojęć, jak np. kiedy jaźń uważa się za **T.** subjektu i objektu. Filozofją **T.** nazywają mianowicie systematy Schellinga i Hegla, występujące z twierdzeniem, że myśl i byt są identyczne.—W matematyce **T.** jest równością złożoną z dwu części widocznie równych, np. 3+2=5.

Trabanty, toż co satelity czyli księżyce planet, ob. Planety.

Trabskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Wileńskiem, powiecie Oszmiańskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569, pierwotnie dobra te stanowiły uposażenie stołu królewskiego, następnie zamienione na starostwo około 1598 r., obejmowało miasteczko parafjalne Traby (ob.) z folwarkami i przyległościami, które w 1766 posiadał Frąckiewicz, a następnie Zienkowiczowie, opłacając z niego kwarty złp. 2,560 gr. 26. Na sejmie z 1773—75 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w emfiteutyczne posiadanie Dominikowi Narbuttowi, cześnikowi powiatu Lidzkiego.

Traby, miasteczko w powiecie Oszmiańskim, gubernji Wileńskiej, nad rzeką Gawją, niegdyś dzielnica jednej z gałęzi domu panującego na Litwie. Wdowa po ostatnim księciu Szymonie Szymonowiczu Trabskim, Marjanna z książąt Dąbrowickich, posiadłość trabską przekazała testamentem 1490 swemu wnukowi Wojciechowi Gasztołdowi, wojewodzie trockiemu, po śmierci zaś Stanisława Gasztołda 1543 **T.** spadły na Zygmunta I, który je synowi swemu Zygmuntowi Augustowi podarował. Miasteczko liczy obecnie 500 miesz., prowadzących niewielki handel lnem i sieminiem i trudniących się ręcznym wyrobem pończoch i rękawiczek wełnianych.

Trach, herb: Na tarczy dwudzielnej, w polu prawem—smok, w lewem—trzy wręby ukośne.

Trach.

Trachea, ob. Tchawica; *tracheae*, ob. Dychawki.

Tracheotomja, operacja przecięcia tchawicy w jej górnej części, wykonywa się we wszystkich wypadkach, gdzie z powodu jej zatkania grozi zaduszenie, jak przez ciała obce, które się z zewnątrz dostały, nowotwory, a przedewszystkiem produkty zapalenia krtani krupowego, dyfterytycznego. Po wykonaniu operacji wprowadzamy do tchawicy rurkę, do oddychania służącą, która pozostać musi tak długo, póki proces chorobowy nie minie; po usunięciu rurki rana ulega zagojeniu. Operacja ta, tak często dotąd stosowana u dzieci przy dyfterytycznem zajęciu gardzieli i tchawicy, obecnie, od czasu wynalezienia surowicy antydyfterytycznej, ma miejsce stosunkowo rzadko; wogóle nie należy do niebezpiecznych i powinna być w razie dużej przeszkody w oddychaniu możliwie szybko wykonaną.

Trachidoleryt, skała zajmująca stanowisko pośrednie między trachitami a andezytami (bazaltami).

Trachinus, rodzaj ryb kościstych zamknięto-pęcherzowych, z rodziny *Trachinidae*, ryby wydłużone, z głową krótką i małemi łuskami tarczowatemi. Płetwa tylna jest długa i miękopromienista, przednia krótka i ciernio-promienista. **T.** *draco*, 30 cm. długi, szarawo-czerwony, czarno-upstrzony, żyje w morzach europejskich i zagrzebany w piasku czyha na raki i drobne ryby; zakłócie kolcami płetw jest bardzo bolesne i sprowadza gwałtowne zapalenie. Mięso jest smaczne, jednak rybacy holenderscy odrzucają je (oddają św. Piotrowi).

Trachit (z grec. *trachys*, szorstki), rodzaj skał z grupy granitów i syenitów, składający się głównie ze szpatu polnego szklistego, szorstki w dotknięciu. W pewnej części tych skał szpat polny jest sanidynem, bardzo zbliżonym do ortoklazu; jestto **T.** właściwy. W innych **T.** obok sanidynu znajduje się i oligoklaz. *Fonolit* (ob.) i *perłowiec* (ob.) mogą być uważane za przeobrażenie **T.** Także i obecnie lawy z wulkanów wypływające tworzą *lawy trachitowe*, do których należą też *obsydjan* (ob.) i *pumeks* (ob). *Liparyt* (*ryolit*) jestto **T.** *kwarcowy*, zawierający kryształy kwarcu, sanidynu, miki i hornblendy. *Smołowień trachitowy* jest odmianą szklistą trachitu. *Porfir trachitowy* wyróżnia się wielkiemi kryształami sanidyny, które mu nadają budowę zbliżoną do porfiru. W ogóle najdawniejszy **T.** odnosi się do pokładów niedawniejszych nad trzeciorzędowe. Masa trachitu jest najczęściej drobnoziarnista lub zbita, wypełniona wydrążeniami, barw rozmaitych. Dla gór trachitowych charakterystycznym jest kształt dzwonkowaty. **T.** tworzy znaczne pasma gór i pojedyńcze szczyty, niekiedy bardzo wysokie. We Francji płd. najwyższe góry są trachitowe, dalej występuje **T.** między Kolonją a Moguncją, we Włoszech płn., w Węgrzech, Grecji, na Kaukazie, na wyspach Liparyjskich, w Ameryce podrównikowej (Chimborasso) i in. W Polsce **T.** występuje tylko w Karpatach, w okolicach Szczawnicy i Szlachtowej.—**T.** używa się do celów budowlanych (katedra w Kolonji), na kamienie młynarskie i t. d. Jeżeli nie jest zeszklony, wietrzeje łatwo i wydaje grunt urodzajny.

Trachtamirów, ob. Trechtymirów.

Trachyceras, ob. Amonity.

Tracja, u starożytnych Greków *Thrake*, u Rzymian *Thracia*, obejmowała przed Herodotem całą przestrzeń kraju na północ Macedonji, później oznaczała kraj zawarty pomiędzy Dunajem, Ilirją, Macedonją, Propontydą i Pontem, zapełniony górami Haemus i Rhodope (teraz Despoto-Dagh) i ich

odnogami, a przerznięty główną rzeką Hebrus (dziś Marisza). Starożytna południowa **T.** uważaną była za kolebkę muzyki i śpiewu, jak o tem świadczy podanie o Orfeuszu.—*Historja.* Prócz właściwych *Traków* (do których szczepu należeli także *Dakowie*), mieszkali jeszcze w tym kraju Triballowie, Myzyjczykowie, Geci, Odrysowie i t. d. Plemiona wojownicze, dzikie, zostające pod rządami własnych królów. Na początku wojny Peloponeskiej Sitalkes, król Odrysów, zjednoczył wszystkie plemiona trackie i utworzył silne państwo, które za panowania synowca Sitalkesowego Seuthesa doszło szczytu potęgi, ale po śmierci jego rozpadło się na kilka państewek, a władcy ich nieustanne z sobą toczyli boje. Z łatwością też Filip, król macedoński, przyłączył **T.** do swego państwa. Po upadku Macedonji odzyskała **T.** na chwilę tylko swą niezależność, wkrótce bowiem została przez Rzymian zdobyta i zamieniona w prowincję. Następnie weszła w skład państwa Bizantyńskiego, a po jego upadku dostała się Turkom, do których i obecnie należy. Dziś jednakże ludność **T.** stanowią w większej części Słowianie; po wybrzeżach jeno mieszkają Grecy.

Tracki Bosfor, tak nazywała się u starożytnych cieśnina Konstantynopolska, *Tracki Chersonez* zaś dzisiejszy półwysep Dardanelski, czyli półwysep Gallipoli.

Tracz *(Mergus)*, rodzaj ptaków z rzędu płetwonogich, z rodziny listkozębnych, co do kształtów ciała trzymający środek między kaczką a nurem. Dziób ich jest prosty, wązki, z końcem paznogciowatym, zagiętym, o krajach uzębionych; na głowie mają czub. Trzymają się wód mniej więcej rozległych, pływają wybornie; lot mają szybki, lecz z pewną trudnością porywają się z wody; żywią się ikrą rybią i wodnem robactwem. Gnieżdżą się w dziuplach drzew i w skałach, mięso ich jest niesmaczne, tranem przejęte. Gatunki krajowe są: *nurogęś (M. merganser)*, wielkością kaczora domowego przechodzący, 80 cm. długi, 110 cm. szeroki, na głowie ciemno-zielony, w przedniej części skrzydeł czarny, na części spodniej żółtoczerwony, gnieździ się podczas zimy przy jeziorach augustowskich, żywi się rybami i jest bardzo żarłoczny. **T.** *długodzioby (M. serrator)*, mniejszy, rzadki, i *bielaczek (M. albellus)*, wielkości cyranki, dosyć pospolity.

Trade marks, ob. Marki handlowe i fabryczne.

Trades Unions, ob. Stowarzyszenia cechowe.

Tradescantia *(dobownik, trzykrotka)*, rodzaj roślin z rodziny strójkowatych *(Commelinaceae)*, obejmuje zioła w Azji, Afryce i Ameryce. Hoduje się w doniczkach i cieplarniach, jako roślina ozdobna, zwłaszcza **T.** *zebrina*, o kwiatkach purpurowych i liściach jajowatych.

Traditores lub *tradentes*, zowią się w historji kościelnej chrześcijanie, którzy podczas prześladowania wydawali księgi święte dla ochronienia się.

Traducjanie (od łac. tradux), heretycy broniący doktryny, że dusze ludzkie, jak i ciało, powstają na drodze fizycznego płodzenia.

Tradycja v. *Podanie*, wyraz ten oznacza opowiadania o różnych wydarzeniach, przekazywane pokoleniu przez pokolenie i ustnie rozpowszechnione; twórców takich opowiadań nie znamy. Przy tworzeniu i rozszerzaniu **T.** czynne są przedewszystkiem fantazja i pamięć. Fantazja działa już wtenczas, kiedy naród poczyna przechowywać w pamięci wspomnienia o wypadkach i czynach znakomitych ludzi, a bardziej jeszcze wówczas, kiedy wspomnienia te rozwijają się i przechodzą drogą ustną z ojców na synów. **T.**, zajmując się przeważnie ideją główną, na okoliczności poboczne zwraca uwagę tyle tylko, ile one przyczyniają się do rozjaśnienia lub upięknienia idei głównych. Częstokroć nawet **T.** zupełnie bezwiednie, w przekonaniu, że służy prawdzie, okoliczności poboczne przeinacza w duchu idei głównych i przydaje do nich rysy nowe, ale niehistoryczne; na pierwszym bowiem stopniu rozwoju narodu prawda poetyczna i historyczna są identyczne. **T.** jest historyczna, jeżeli ściąga się do miejsc, osób i wypadków; w ściślejszem znaczeniu nazywa się *podaniem bohaterskiem*, jeżeli przekazuje nam powieści o bohaterach. Jeżeli **T.** stosuje się do bóstwa i daje nam o niem czy to pod wpływem zjawisk przyrodzonych, czy etycznych, pewne pojęcia, nazywa się *mitem* (ob. Mitologja), a w religjach monoteistycznych, zwłaszcza też w chrześcijańskich, *legendą* (ob.). Innym rodzajem **T.** są tak zwane *podania zwierzęce*, sięgające bardzo dalekiej starożytności i opowiadające nam o życiu zwierząt, jak gdyby wyposażonych na wzór ludzi mową i władzą myślenia. Z **T.** wyrastają wielkie epopeje ludowe a staje się wówczas, kiedy się już wytworzy pewien *cykl podań*. **T.** niezmiernie wielkie ma znaczenie dla mitologji, dziejów, literatury i historji kultury; u nas na tem polu nie wszystko jeszcze, co można, zdziałano. Niemcy, posiadający nieprzebrane skarby podań, obrabiają je w sposób umiejętny. Wzorem tego rodzaju prac jest dzieło braci Grimmów „Deutsche Sagen“ (2 t., Berlin, 1816—18; 2 ed., 1865—66).—Teologja chrześcijańska pod **T.** rozumie ową naukę Chrystusa i apostołów, która nie będąc zawarta w Piśmie św., przechowała się tylko od pokolenia do pokolenia jako ustne słowo Boże, obok słowa pisanego, objętego Pismem św. Pewność **T.** objaśnia się w teologji tem, że przez ciągłe natchnienie Ducha św. utrzymuje się ona niezmienną. Stosownie do tego, czy używa się **T.** dla poparcia dogmatu, faktów historycznych, obrzędów lub wykładu Pisma, odróżniają teologowie **T.** dogmatyczną, historyczną, rytualną i hermeneutyczną. Oprócz tego dzieła **T.** na boską (dogmatyczną) i ludzką (dyscyplinarną), rozumiejąc pod ostatnią nazwą nau-

kę nie mającą oznak boskiego objawienia. Kościół katolicki uważa **T.** obok Pisma św. za źródło swej nauki i uzasadniając jakikolwiek dogmat czerpie dowody zarówno z Pisma, jak i z tradycji. Reformatorowie XVI w. nie odrzucali całkiem **T.**, powoływali się bowiem zawsze na **T.** kościelne pierwszych wieków chrześcijaństwa, niżej je jednak cenili od Pisma. Przeciwnie Kościół katolicki wypowiedział na soborze Trydenckim, że **T.** stoi na równi z Pismem. Protestanci rozróżniają **T.** dawniejszą, która, jako bliższa źródła, jest wiarogodniejsza, od **T.** późniejszej, która coraz mniej pewna, nie może służyć do uzasadnienia dogmatu.

Tradycjonalizm, zowie się w Kościele katolickim nauka opierająca się w ściślejszem znaczeniu na supernaturalizmie, która, odrzucając rozum jako źródło wiary, uważa za nie tylko tradycję.

Trafalgar, przylądek w hiszpańskiej prowincji Kadyksu, na brzegach oceanu Atlantyckiego, pomiędzy Gibraltarem i Kadyksem, pamiętny wielką bitwą morską, stoczoną 22 października 1805 r., w której połączone floty francuska i hiszpańska pobite zostały przez angielskiego admirała Nelsona.

Trafika, (włos. *traffico)* handel, sklep; w Austrji sklep tabaczny.

Traganek (*Astragalus)*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, cechujący się kielichem 5-ciozębnym, chorągiewką korony dłuższą od czółenka i strąkiem guzowatym, zwykle 2-komórkowym, należą tu krzewy i podkrzewy w całej Azji, głównie jednak w Azji środkowej.— *A. verus*, krzew w Azji Mniejszej, Armenji i Persji, o kwiatach żółtych, wydaje *gumę tragantową*, czyli *adragant*

a Traganek kretoński, *b* wilczy groch, *c* jego owoc.

(ob.), podobnie jak *A. cretensis. A. glycyphyllos (wilczy groch)*, o liściach parzysto-pierzastych i kwiatach blado-żółtych, rośnie na łąkach w Europie i Azji płn.; gdzieniegdzie uprawia się jako roślina pastewna. Pod tym względem jednak ma większe znaczenie należąca tu esparcetta (ob.). *A. baeticus*, w Hiszpanji i Portugalji, wydaje nasiona kuliste, wielkości grochu, brunatne, używane jako surogat kawy pod nazwiskiem *kawy szwedzkiej* czyli *stragalnej*. Kilka jeszcze innych gatunków dostarcza gumy, a znaczna liczba hoduje się jako ozdobne.

Tragant, *tragantowa guma*, ob. Adragant. *Kwiaty tragantowe*, wyroby cukiernicze postaci kwiatów, z mąki, cukru i gumy tragantowej.

Tragedja (z grec. *Tragodia*, dosłownie pieśń koźla, od *tragos-kozieł* i *ode-pieśń)*, najwznioślejszy rodzaj poezji dramatycznej, nazywany tak dla tej przyczyny, że w starożytnej Grecji przy składaniu ofiar z kozła, niszczyciela winnic, odśpiewywane pieśni żałosne o cierpieniach Dionysosa czyli Bachusa przeszły następnie w formę dramatyczną. Za twórcę **T.** uważany jest Tespis (ob.), który przez wprowadzenie aktora dytyramb żałosny przetworzył w dramat. W starożytności przedstawia **T.** walkę, opór pojedyńczej osobistości przeciw przeznaczeniu, w nowszych zaś czasach przeciw ogólnemu istniejącemu w świecie porządkowi. Człowiek, jako osobistość oddzielna, w **T.** *bohater*, mimo najszczytniejszych i najsłuszniejszych dążności, jeżeli występuje zbyt ostro i bezwzględnie przeciw stosunkom ogólnym, plącze się w walkę *(konflikt tragiczny)* z ogółem i będąc od niego słabszym, ulega przemocy, pada ofiarą własnej winy. Nad upadającym bohaterem litujemy się, a to uczucie litości i współczucia, jeżeli nie jest zresztą celem, to w każdym razie główną cząstką *wrażenia tragicznego*. Ale z tą litością łączy się i uczucie radości, bo **T.**, przedstawiając walkę wolności indywidualnej z koniecznością ogólną, daje zwycięstwo rozumowi moralnemu nad najtytaniczniejszą wolą (właściwie samowolą) pojedyńczej osobistości. **T.** starożytna różni się wielce od nowożytnej. Tragicy greccy (Eschylos, Sofokles, Eurypides) porządek we wszechświecie istniejący wyobrażają pod postacią nieprzezwyciężonego i wszystko druzgocącego przeznaczenia *(Ananke)*, nowsi zaś tragedjopisarze odrzucają ono przeznaczenie, uważają bohatera tragicznego jako sprawcę własnego losu i składają na niego odpowiedzialność za jego czyny. **T.** starożytna jest więc **T.** *przeznaczenia*, a nowożytna **T.** *charakterystyczną*. Twórcą i mistrzem tej **T.** nowożytnej jest Shakespeare (ob.), który zamiast dawnej tragedji przeznaczenia zewnętrznego stworzył tragedję przeznaczenia wewnętrznego czyli tragedję charakterów. Calderon (ob.) używa jeszcze starożytnego przeznaczenia, ale usiłowania w tym względzie niektórych nowszych tragików (Müller, Houwald, Grillparzer) nie miały powodzenia.

Träger Albert, poeta niemiecki, * 1830 roku w Augsburgu, od 1862 r. adwokat w Kölleda, od 1875 w Nordhausen, od 1874 członek sejmu niemieckiego, należy do stronnictwa postępowego. Odznacza się jako zdolny liryk. Wydał: „Gedichte“ (1858, 11 wyd., 1876); „Die letzte Puppe“ (monodram, 1864); „Die Uebergänge“ (nowela, 1860) i in.

Tragikomedja, utwór sceniczny, w którym pierwiastek tragiczny przeplatany jest komicznym. Doskonałym typem tragikomedji jest „Troilus“ i „Kressyda“ Szekspira.

Tragopogon (*Kozibród, Kozia bródka*), rodzaj roślin z rodziny złożonych, cechujący się kielichokrywą pojedyńczą, 8—12 listkową, niełupką ścieńczoną w dziobek z wieńcem włosków, obejmuje

Tragopon i jego korzeń.

niektóre rośliny jadalne. **T.** *porrifolius (salsefja, owsiane korzonki)*, z kwiatami fjoletowemi, w Europie płd., wydaje korzenie używane na jarzynę i dla tego gdzieniegdzie się uprawia.

Tragulus, rodzaj zwierząt przeżuwających bezrogich. z wysmukłości kształtów do jeleni podobny. *Kanczyl* (**T.** *kanchil*), 41 cm. długi, z ogonem 4 cm. długim, na grzbiecie żółtobrunatny, z białemi smugami po bokach szyi, żyje na Jawie i półwyspie Malajskim, gdzie przebywa w lasach. Słodkawe i miękie jego mięso jest jadalne. Nogi jego służą do zatykania fajek.

Trajan (*Marcus Ulpius Trajanus*), cesarz rzymski, 98—117 po Chr., * około 55 w Italica (pod Sewillą) w Hiszpanji. Pod Wespazjanem walczył przeciw Partom, 91 r. został konsulem, następnie był namiestnikiem niższej Germanji i adoptowany przez Nerwę, wstąpił po jego śmierci 98 r. na tron cesarski. Rządy **T.** stanowią może najświetniejszą epokę w historji cesarstwa Rzymskiego. Tak w Italji, jak i po prowincjach zrewidował **T.** całą

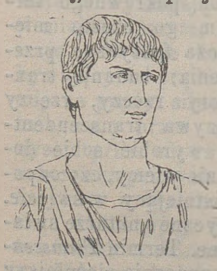

Trajan.

administrację, okazywał wielką troskliwość o prowincje, budował nowe drogi, kanały i mosty, a stare poprawiał, zakładał liczne kolonje i pracował nad osuszeniem bagien Pontyńskich. Świadectwem tej działalności **T.** są pomniki we wszystkich częściach cesarstwa. Wielkiego mianowicie był znaczenia rozpoczęty przez Nerwę, a przez **T.** dopiero otwarty tak zwany instytut alimentacji, t. j. zakład dla wychowania wolno urodzonych dzieci. Za **T.** raz ostatni jeszcze pięknie zakwitła literatura rzymska. Najznakomitszymi jej z tego czasu przedstawicielami są: Tacyt, Plinjusz Młodszy i Juvenalis, którzy, korzystając z dozwolonej po długim ucisku wolności, mogli swobodnie myśleć i pisać. Co się tycze chrześcijan, to jakkolwiek **T.** był stanowczym nowej religji przeciwnikiem, działał jednak przeciw niej tylko na drodze legalnej. Energiczny w zarządzie wewnętrznym, nie mniej był **T.** szczęśliwy i w polityce zewnętrznej. W wojnach dacyjskich (101 — 102 i 104 — 106) rozszerzył granice cesarstwa aż do Prutu i utworzył nową prowincję Dację (dzisiejszy Banat, Siedmiogród i Rumunja), a śladami jego tutaj pracy są resztki pomników rzymskich w Siedmiogrodzie, oraz w Rzymie *Kolumna Trajana*, zbudowana 113 na pamiątkę wojen z Dakami. W wojnie z Partami (114—116) zagarnąwszy Armenję i Asyrję, wbrew dawnej polityce rzymskiej, posunął granice za Eufrat. Równocześnie stłumił powstanie Żydów 116 r. i wśród tych tryumfów na Wschodzie † **T.** 117 r. w Selinus w Cylicji. Od spółczesnych otrzymał **T.** przydomek *Najlepszego* (Optimus).— Porów. Francke'go „Trajanus und seine Zeitgenossen“ (2 ed., Quedlinb. 1840), de la Berge „Essais sur le règne de Trajan“ (Paryż, 1877).

Trojana wał, wał obronny w Dobruczy (star. Mezja), ciągnący się od Dunaju do Czarnej wody, składa się z dwóch nasypów ziemnych i jednego kamiennego. Przypisywany jest Rzymianom, ponieważ jednak od południa otoczony jest rowem, niewątpliwie przeto nie jest pochodzenia rzymskiego.

Trajektorja, linja krzywa, która przecina pod tym samym kątem wszystkie krzywe danego układu; tak np. dla wszystkich elips, mających ogniska wspólne, jakakolwiek hyperbola z temiż samemi ogniskami jest **T.** ortogonalną czyli prostokątną, t. j. przecina wszystkie te elipsy pod kątem prostym. **T.** jest też linja *loksodromiczna* (ob.). W mechanice **T.** nazywa się droga punktu poruszającego się pod wpływem siły, jak np. linja rzutu (ob. Balistyka).

Trakehnen, wieś w pruskiej regencji Gumbińskiej, posiada słynną, w r. 1732 założoną stadninę królewską, która liczy około 1,200 koni.

Trakowie, ob. Tracja.

Trakt, droga, ob. Komunikacje lądowe.

Traktat, układ zawarty pomiędzy dwoma lub więcej państwami. **T.** oznacza także rozprawę, studjum, o pewnym przedmiocie. W krajach pro-

testanckich **T.** nazywają rozprawki religijno-moralne, których wydawaniem i rozdawaniem zajmują specjalne Towarzystwa (Traktat gesellschaften).

Tralee, miasto główne w irlandzkiem hrabstwie Kerry, przy ujściu rzeki Lee do zatoki **T.** oceanu Atlantyckiego, ma 9,500 miesz.

Tralles Jan Jerzy, fizyk, * 1763 r., † 1822 w Londynie, kształcił się w Getyndze, od 1810 był profesorem w Berlinie; jest wynalazcą znanego powszechnie alkoholometru (ob. Alkoholometrja).

Tramelogedja, sztuka dramatyczna pośrednia pomiędzy tragedją i operą. Rodzaj ten stworzył Wiktor Alfieri (ob.).

Tramontana, we Włoszech wiatr północny, tak nazwany stąd, że przybywa z za Alp (*trans montes*); **T.** zowie się także gwiazda polarna, stąd wyrażenie: *perdere la* **T.** znaczy w żegludze postradać właściwy kierunek.

Trampolina (z włosk., franc. *tremplin*), kołysząca się deska, służąca do wykonywania skoków w ćwiczeniach gimnastycznych.

Tramwaj, droga na szynach, w szczególności kolej miejska. Nazwa pochodzi podobno z ang. *Outram-way*, t. j. droga Outrama. O tramwajach elektrycznych, ob. Elektryczne koleje.

Tran, *olej rybi*, olej tłusty, gęsty, pochodzący z rozmaitych zwierząt. **T.** *wielorybi* wypływa po części dobrowolnie, gdy tłuszcz tych zwierząt ulega częściowemu gniciu, przez co tkanka komórkowata się niszczy. Oczyszcza się przez ogrzanie wyżej 100°, oraz przez traktowanie witryolem miedzianym i solą. Jest żółty lub brunatny, woni i smaku przykrego, c. wł=0,92. **T.** z *fok* czyli *psów morskich* albo *newfoundladzki* otrzymuje się przez wyciskanie tłuszczu fok; **T.** żółty, jaki najpierw wypływa, jest lepszy od następnych. Oprócz tych znany jest **T.** z *morsów*, z *delfinów*, z *raj*, ze *śledzi* i in. **T.** *wątrobowy* pochodzi z wątroby ryb należących do rodzaju wątłusza, jak dorsz, sztokfisz i t. p., i miętusa. **T.** ten otrzymuje się bądź przez swobodne wyciekanie, bądź przez wyciskanie w temperaturze 70°, przez wygotowanie z wodą, albo też wypływa po poddaniu wątrób pewnej fermentacji; ten ostani jest brunatny, gdy poprzednie są jasno-żółte.—**T.** używa się do oświetlania, w garbarstwie, na smary i t. d. Przerabia się też na baleninę, używaną do wyprawiania skór. **T.** wątrobowy z powodu zawartości swej jodu (0,04%) używa się głównie w medycynie.—**T.** poznaje się po czerwienieniu z alkaljami, **T.** rybi od kwasu siarczanego otrzymuje zabarwienie fjoletowe.

Trance (ang.) zachwyt, ekstaza, u spirytystów stan, podobny do snu hipnotycznego, w jaki zapadają medja (ob. Medjumizm, Spirytyzm).

Tranchées, toż co przykopy (ob.).

Trani, miasto w prowincji włoskiej Bari, nad morzem Adrjatyckiem, ma 26,000 miesz., wspaniały kościół katedralny, zamek warowny i jest rezydencją arcybiskupa. Tytuł *hrabiego Trani* nosił książę Ludwik (* 1838 r.), drugi syn króla Ferdynanda II i starszy brat Franciszka II, byłego króla Obojga Sycylij.

Trankebar albo *Tranquebar*, niegdyś duńskie, a od r. 1845 angielskie miasto portowe na wybrzeżu Koromandel w prezydenturze Madrasu w Indjach Wschodnich, przy ujściu rzeki Cavery położone, ma 15,000 miesz. i jest głównem siedliskiem ewangielickiego instytutu misjonarskiego.

Tranowski, lub *Trzanowski* Jerzy, znakomity autor pieśni religijnych czeskich, zwany *Słowiańskim Lutrem*, * 1591 r. w Cieszynie na Śląsku, † 1637 w Liptowie, kształcił się w Guben oraz w Kołobrzegu, następnie studjował teologję w Wittenberdze, poczem był nauczycielem szkoły św. Mikołaja w Pradze, dalej dyrektorem szkoły holoszowieckiej w Morawji, wreszcie dyrektorem szkoły i kaznodzieją w Międzyrzecu węgierskim. Po bitwie Białogórskiej zmuszony opuścić Morawję, udał się do Śląska, był przez lat kilka kaznodzieją w Bielsku, zmuszony jednak i stąd uchodzić, przeniósł się do Węgier i został 1631 pastorem w Liptowie. Wydał: „Konfesi Augszpurska“ (Ołomunice 1620); „Phiola sanctorum, t. j. nabożne modlitby“ (w Lewoczy 1631 i częściej), oraz „Cithara Sanctorum, neb žalmy a pisnie duchovni“ (w Liptowie 1635 i częściej).

Trans, ob. *Trance*.

Transatlantycki, za Atlantykiem położony, przez Atlantyk przechodzący, jak np. lina telegraficzna transatlantycka.

Transcendentalne funkcje, w matematyce *funkcje przestępne* (ob.).

Transcendentalność, *Transcendentalny* (z łaciń.), wyrażenie oznaczające w filozofji przestąpienie pewnej granicy, a mianowicie granicy doświadczenia. W znaczeniu tem każda nauka metafizyczna i spekulacyjna jest transcendentalną, ponieważ z natury swej sięga wyżej nad doświadczenie. Pojęcie to ma u Kanta szczególnie doniosłe znaczenie. Nazywa on transcendentalną wszelką umiejętność, zajmującą się nie tyle przedmiotami, ile raczej sposobem ich rozpoznania, o ile takie rozpoznanie jest *a priori* możliwe. Transcendentalna estetyka, transcendentalna logika i t. p. oznaczały przeto badania dotyczące warunków naszego pojmowania i rozpoznania; filozofja transcendentalna według pojęcia Kanta miała to samo znaczenie, co filozofja krytyczna. Termin *Transcendentalny* różni się od pokrewnego terminu *transcendentny*, z którym go często mięszają. Transcendentny oznacza faktyczne przekroczenie progu doświadczenia; badanie transcendentne to badanie istoty rzeczy, rzeczy „samej w sobie“. Kant nazywa transcendentnem to, o czem nie możemy wyrobić sobie dostatecznego pojęcia, ponieważ nie wiemy, czy odpowiada temu jakiś przedmiot istniejący w świecie. Wszystkie spekulacje metafizyczne o naturze świata, ducha, etc. są transcendentne. Termin *Transcendentalny* natomiast ma zakres znacznie ciaśniejszy

i dotycze, jak wspomniano wyżej, tego, co ma związek z transcendentalnością, a więc warunków metod i granic naszego poznawania. Do pewnego stopnia można powiedzieć, że transcendentalny równa się nadzmysłowemu, gdy transcendenty należałoby przetłómaczyć: nadpojętny, przekraczający granicę pojmowania, nietylko zmysłów naszych.

Transcendentalny idealizm, inaczej idealizm krytyczny, albo formalny, tak nazwał Kant swoją naukę, według której czynniki naszego poznawania (przestrzeń, czas, przyczynowość) posiadają wprawdzie wartość objektywną i realną w stosunku do naszego doświadczenia, z chwilą jednak, kiedy próbujemy po za granicę doświadczenia wystąpić, nie wystarczają, i poznanie nasze, dążąc do poznania istoty bytu, nie posiada żadnego realnego punktu oparcia.

Transcendentny, (fil.) ob. *Transcendentalność.*

Transept *(transsept)*, w budownictwie każda konstrukcja poprzeczna, jak np. nawa krzyżowa w wielkich kościołach średniowiecznyah, która długość budynku przecina i tworzy skrzydła poprzeczne.

Transfiguracja, (z łac.), ob. Przemienienie.

Transformacja, przekształcenie, w matematyce przekształcanie wyrażeń matematycznych przez podstawianie (ob.). **T.** nazywą się też wyprowadzanie nowych figur z figur danych, posiadających odmienną postać i odmienne położenie. Tak np. przekształcić można koło w elipsę, przenosząc za pomocą rzutów punkty tego koła na płaszczyznę inaczej pochyloną. Teorja transformacji zyskała ważne znaczenie w nowej matematyce. W fizyce **T.** nazywa się przeobrażanie różnych form energji, jak np. ciepła w pracę.

Transformatory *(induktory wtórne)*, przyrządy do zamiany energji elektrycznej danego napięcia na energję napięcia innego. Energja elekryczna jest iloczynem siły prądu i jego napięcia (siły elektrowzbudzającej), wyraża się zatem pewną liczbą woltamperów (ob. Elektryczne jednostki, Mechaniczne jednostki); jeżeli zaś energję elektryczną przenosić potrzeba na znaczną odległość, korzystniej jest używać znacznego napięcia i słabych prądów, w tym bowiem razie druty mogą być cieńkie, gdy dla prądów silnych trzeba drutów grubych, przedstawiających opór mały. Ponieważ jednak lampy elektryczne i mniejsze motory wymagają prądów o napięciu niższem, w miejscu przeto, gdzie prądy zużytkowane być mają, powstaje konieczność przeobrażania przybywających prądów znacznego napięcia i małej siły na prądy silne o napięciu niższem. Cel ten osiąga się przez wytwarzanie prądów indukcyjnych i przez odpowiednią kombinację machin dynamoelektrycznych. (Ob. Indukcja, Magnetoelektryczne i dynamoelektryczne machiny). Przyrząd indukcyjny Ruhmkorffa (ob. Indukcja) jest też transformatorem, za pomocą bowiem silnych prądów, pochodzących ze stosów, pozwala otrzymywać działania podobne, jak za pomocą machin elektrycznych. Pod względem praktycznym transformatory mają znaczenie bardzo ważne, można bowiem energję elektryczną, pochodzącą z jakiegokolwiek źródła, jak np. działaniem wodospadu, przenosić na znaczną odległość za pośrednictwem zwykłych drutów telegraficznych, a następnie zużytkować ją w sposób dla danego celu pożądany.

Transfuzja, *przelewanie krwi* obcej w naczynia krwionośne chorych, jako metoda lecznicza stosowaną była przy nadmiernym a szybkim ubytku krwi, jak po krwotokach, porodach, gdy ostro sprowadzony brak krwi zagraża życiu; probowano metody tej także przy cholerze. Używano do tego krwi ludzkiej albo cielęcej, przed wstrzyknięciem za pomocą kłócenia pałeczką odwłóknionej; w pierwszym wypadku była to *autotransfuzja.* Wstrzykiwano krew w żyły albo tętnice za pomocą odpowiedniej strzykawki. Metoda ta z powodu możliwości sprowadzenia zatorów krwawych, lub wprowadzenia powietrza do układu krwionośnego, nie pozbawiona była niebezpieczeństwa. Obecnie zupełnie zarzucona została, tembardziej wobec współczesnego poglądu nauki, że zapaść przy krwotokach nie tyle zależy od braku samej krwi, ile od spadku ciśnienia w układzie krwionośnym. Zastąpiła ją *hypodermokliza*, czyli wlewanie pod skórę pewnego roztworu soli kachennej (0,6%), zwanego fizjologicznym, który pobudzając czynność serca, jednocześnie pokrywa ubytek płynu w organizmie.

Transito, *tranzyto, tranzyt,* dosłownie: przewożenie, czyli sposób dostarczania towaru *pośrednio* przez daną miejscowość lub kraj. Towar, idący *transito*, w tem miejscu pośredniem zatrzymuje się tylko i cła nie ponosi. Handel tranzytowy, ob. Handel.

Transkrypcja, w muzyce instrumentalnej ozdobienie melodji w rozmaite figury.

Translejtanja *(Zalitawja)*, nazwa utworzona dla ziem Korony węgierskiej, jako leżących za rzeką Litawą (Leitha), tworzącą granicę między królestwem Węgierskiem a Austrją Niższą, dla odróżnienia od pozostałych krajów monarchji austrjackiej, nazwanych Cislejtanją (Przedlitawją).

Translokacja (łac.), przeniesienie z jednego miejsca na drugie.

Transmigracja, (łac.) wędrówka, specjalnie wędrówka dusz, metempsychoza (ob.).

Transmisja, w technice, urządzenie służące do przenoszenia siły albo raczej energji na odległość mniejszą lub większą. W fabrykach zwykłemi pośrednikami przy **T.** są koła zębate (ob.), pasy bez końca (ob. Kołowrót), drążki, liny i t. p. Przy **T.** na odległość większą służyć może ciśnienie wody lub powietrza, a szczególniej ważne znaczenie ma pośrednictwo prądu elektrycznego, który dozwala w dowolnie obranem miejscu zużytko-

wać energję dalekiego wodospadu albo innego jej źródła (ob. Magneto-elektryczne i Dynamoelektryczne machiny).

Transmutacja, przeobrażenie, stąd *teorja transmutacyjna,* pogląd przyjmujący genetyczny rozwój form świata organicznego, ob. Darwinizm. U alchemików **T.** oznaczała zamianę metalów nieszlachetnych na szlachetne.

Transpadańska rzeczpospolita, nazywało się tak państwo z drugiej strony rzeki Po przez generała Bonaparte'go w r. 1796 po bitwie pod Lodi utworzone; obejmowało ono Lombardję austrjacką. W następnym zaraz 1797 r. (w czerw.) zostało połączone z rzecząpospolitą Cispadańską. Oba te kraje składały w latach 1805 — 1814 ówczesne królestwo Włoskie.

Transparent, przezrocze, malowidło lub napis na płótnie albo papierze przezroczystym, oświetlone z tyłu.

Transpiracja, czynność wydzielnicza skóry, czyli wydzielanie gazów i potu przez skórę.

Transplantacja, operacja polegająca na przenoszeniu płatków zdrowej skóry na miejsca jej pozbawione; znajduje najszersze zastosowanie przy oparzeniach, przy zniekształceniach nosa, braku powiek i t. p.

Transponować (łac.), przekładać, przenosić wyrazy równania do drugiej części ze zmianą znaków; przenosić utwór muzyczny do innej tonacji, grać lub śpiewać w innej tonacji niż utwór napisany. Transponujące instrumenty, instrumenty dęte, dla których przyjęto za tonację bez znaku (C dur) tę, która odpowiada ich skali naturalnej, tak, iż dźwięki brzmią inaczej niż oznaczają nuty odpowiednie, t. j. stale wyżej lub niżej: klarnet, trąbka, waltornia.

Transport, przenoszenie, przewóz ludzi lub towarów. **T.** w medycynie, ob. Metaloterapja.

Transporter, *przenośnik,* narzędzie geometryczne, służące do przenoszenia i mierzenia kątów. Urządzone jest z drzewa, rogu lub mosiądzu i przedstawia półokrąg na 180 stopni podzielony.

Transpozycja (z łac.), zowie się w muzyce przeniesienie jakiego utworu lub ustępu muzycznego z tonacji, w jakiej został napisany, do jakiejkolwiek innej tonacji.

Transsubstancjacja *(Transsubstantiatio),* według nauki Kościoła katolickiego przeistoczenie chleba i wina komunji w Ciało i Krew Chrystusa, następujące w skutek konsekracji kapłańskiej. Przeistoczeniu temu ulega tylko istota, nie zaś powierzchowne przymioty, chleb bowiem i wino i po konsekracji zatrzymują kształt, kolor, zapach, smak, słowem wszystkie naturalne swe własności. Nauka ta, przyjęta w VIII w. przez pap. Sylwestra II, otrzymała sankcję na czwartym soborze lateraneńskim (1215) pod pap. Inocentym III.

Transtewerjanie, mieszkańcy brzegów Tybru w Rzymie.

Transvaal, *Transwal,* do roku 1902 rzeczpospolita niezależna, utworzona w południowej Afryce górzystej przez Burów (Boerów), którzy opuścili kraj Przylądkowy. Odgraniczona była od kolonji Natal górami Quathlamba. Rozległość jej wynosiła 308,560 klm. kw., a ludności liczyła 880,000 miesz., w tej liczbie 227,000 białych. Główne zajęcie mieszkańców stanowi hodowla bydła, a także rolnictwo i górnictwo, zwłaszcza dobywanie złota. Stolicą rzeczypospolitej była Pretorja, najznaczniejszem jednak miastem jest Johannesburg.

Dzieje. **T. R.** powstała z pojedyńczych kolonji burskich. Burowie (ob. Boers) emigrujący z Natalu (ob.), osiadali na płaskowzgórzach koło rzeki Vaal (około 1845. Początkowo utworzyli trzy oddzielne rzeczypospolite: Poczefstrom, Zauptansberg i Lydenburg, które były uznane przez Anglję w t. zw. Land-River-konvention (1852), a następnie dzięki staraniom Pretoriusa połączyły się w jedną rzeczpospolitą Transwalską. Spory wewnętrzne, walki z Kaframi, Beczuanami na Północo i Południo-Wschodzie wstrzymywały normalny rozwój państwa. Prezydent Krüger (ob.) miał nadzieję przez wybudowanie kolei do zatoki Delagoa podnieść dobrobyt i rozpoczął rokowania z Portugalją, oraz zaciągnął pożyczkę w Holandji (1875), ale długa wojna z Kaframi (1876) pod wodzą Sekokoeniego, obróciła wniwecz te plany, zrujnowała państwo finansowo i rozstroiła administrację zupełnie. Wtedy w 1877 przybył do **T.** komisarz angielski Stepstone i zaanektował Transwal, oparłszy się na głosowaniu ludowem, w którem brali udział tylko mieszkańcy miast, sprzyjający Anglikom. To jednak nie poprawiło stanu finansowego kraju, którego ludność burzyła się coraz więcej. Burowie zgodzić się nie chcieli na przyłączenie kraju swego do posiadłości wielkobrytańskich, a gdy rząd angielski odmówił prośbie ich o przywrócenie niepodległości rzeczypospolitej, postanowili orężem jej bronić i skorzystali z wojny, którą Anglicy prowadzili w końcu 1880 z plemieniem Basuto. W grudniu 5,000 Burów opanowało miasto Heidelberg i ogłosiło rzeczpospolitą, na której czele stanęli Krüger, Joubert i Pretorius. Sprawa **T.** znalazła sympatję w Europie, a nawet niektórzy członkowie parlamentu za nią się oświadczyli; pomimo to rząd angielski zarządził kroki wojenne przeciw Burom, którzy w styczniu 1881 przeszli granicę Natalu. Gubernator Natalu, generał Colley, licząc na wyższość broni i organizacji wojskowej angielskiej, wysłał przeciw nim słabe siły, któremi rozporządzał, około 1,300 żołnierzy. Burowie w sile 3—4,000 zbrojnych pod dowództwem Jouberta zajęli stanowisko pod Laings-Nek; nie mieli oni wprawdzie armat, ale przy pomocy wybornych swoich strzelb odparli 28 stycznia atak Anglików, którzy stracili większą część oficerów i 250 żołnierzy. Generał Colley zajął pozycję na Mount-Prespect, obawiając się jednak odcięcia od Newcastle, opuścił obóz swój

z 400 ludźmi i 4-ma armatami i przeszedł rzekę Ingogo, ale przyjęty ogniem Burów, stracił 8 oficerów i 150 żołnierzy, wrócił na Mount-Prospect i dopiero po otrzymaniu posiłków w lutym mógł się odważyć na dalsze kroki wojenne. W nocy 26—27 lutego wyruszył z 20 oficerami, 650 żołnierzami i jedną armatą dla zajęcia góry Majuba, panującej nad stanowiskiem Burów. Burowie, dostrzegłszy rano Anglików na górze, udali, że zabierają się do opuszczenia obozu, tymczasem wdarłszy się po stromej ścieżynie na wyżynę zajętą przez Anglików, zadali im zupełną klęskę i ścigali ich aż do wałów, wzniesionych koło Mount-Prospect. Colley śmiercią okupił swe błędy. Wtedy dopiero rząd angielski przystał na układy z Burami i 3 sierpnia zawarty został pokój w Pretorji. Burowie uznali zwierzchnią władzę (*suzerainty*) królowej angielskiej, otrzymali natomiast zupełny samorząd, ale przyjęli na siebie 385,000 funt. sterl. długu. Rada narodowa jednak układu tego nie potwierdziła, gdyż nie została zaręczona zupełna niepodległość **T.**, a dług nałożony na rzeczpospolitą przechodził jej możność. Dlatego we wrześniu 1883 rząd **T.** wysłał do Londynu deputację, złożoną z prezydenta Krügera, Toita i Smitta. Rząd angielski okazał się chętnym do ustępstw, zniżył dług do 200,000 funt. st., dozwolił na rozszerzenie granic **T.** w kierunku płd.-zach., nałożył tylko na rzeczpospolitą pewne warunki co do zachowania się względem ludności murzyńskiej, a w stosunkach jej z innemi krajami zastrzegł sobie prawo *veto*. **T.** wreszcie otrzymał tytuł *rzeczypospolitej Południowo-Afrykańskiej*, co z tego względu miało znaczenie, że Anglja przez to uznanie zrzekła się chwilowo zamiaru idei związku państw południowo-afrykańskich pod swojem zwierzchnictwem. Poselstwo udało się następnie do Niderlandów, w celu zaciągnięcia pożyczki na budowę kolei w Pretorji do zatoki Delagoa. Dnia 27 sierpnia 1884 roku podpisano z Anglją nową umowę, zawierającą w sobie jedyne zastrzeżenie, że umowy Transwalu z państwami obcemi mają być komunikowane przed podpisaniem rządowi angielskiemu, który ma prawo *veto* w ciągu 6 miesięcy. Umowy z sąsiednią rzeczpospolitą Oranje wyjęte są z pod tego zastrzeżenia, tak, że jeśli oba te kraje zechciałyby się połączyć, to Anglji nie służy prawo protestu. W r. 1887 **T. R.** wcieliła do siebie nową rzeczpospolitą t. zw. „Nieuve Republik,“ uznaną przez Anglję; pochodziła ona z kolonji burskich, pomiędzy r. 1880 a 1886. Anneksyą krainy Swazi, gdzie także osiedli Burowie nabyli od króla miejscowego koncesję na kopalnie i pastwiska—wywołała protest Anglji. W r. 1893 jednak zawarto z **T.** konwencję, która pozwoliła na połączenie krainy Swazi. Tymczasem stosunki wewnętrzne poprawiły się materjalnie, ale zaczęły psuć politycznie, wskutek rozterek z t. z. w. Uitlanderami, t. j. cudzoziemskimi poszukiwaczami złota, przeważnie angielskiego pochodzenia. **T.** odzyskał niezależność, lecz nie odzyskał bezpieczeństwa. Anglja nie przestała działać z wolna i z planem. Eksploatująca kraj kompania angielska „Chartered Company“ i rząd Kaplandu rozpoczęły akcję, której rezultatem było otoczenie Transwalu posiadłościami angielskiemi i zupełne odsunięcie od morza. Nadto do samego Transwalu zaczęli cisnąć się koloniści angielscy, a gdy odkryto bogate żyły złota, najazd wszelkich narodowości przybrał znamiona zalewu. Żywioł ten, kierowany ręką anglików, wystąpił do walki o równouprawnienie obywatelskie, pragnąc tym sposobem przegłosować Burów i zaprowadzić rządy angielskie, konstytucja bowiem **T.** udziela praw obywatelskich dopiero po 14 latach zamieszkania w kraju. Gdy rząd oparł się tym żądaniom, cudzoziemcy, przeważnie, Anglicy „Uitlanderzy,“ w grudniu 1895 chwycili za broń, a kompanja „Chartered Company“ uorganizowała oddział z 1,000 ludzi i pod wodzą d-ra Jamesona wysłała im na pomoc, następnie drugi oddział złożony z kilkuset ludzi, a równocześnie w m. Johannesburgu wybuchło powstanie. Obie te partje zostały doszczętnie rozbite przez wojska transwalskie, Jameson wzięty do niewoli, rząd zaś angielski urzędownie wyparł się związku z powstańcami. Wszystkie państwa europejskie objawiły swą życzliwość dla **T.**, cesarz zaś niemiecki Wilhelm II wysłał do prezydenta Krügera telegram z powinszowaniem zwycięstwa nad najeźdźcami. Telegram ten wywołał niezmierne oburzenie w całej Anglji i pogróżki wojenne, poparte powiększeniem floty wojennej. Angielski minister kolonji, który, zdaje się, wiedział o wyprawie Jamesona, za którym stał słynny Cecil Rhodes (ob.), potępił wprawdzie pozornie napad, ale uznał żądania Uitlanderów za uzasadnione i domagał się od rządu **T. R.** ich uwzględnienia i odpowiednich zmian w prawodawstwie. Rząd transwalski odpowiedział odmownie i twierdził, że do spraw wewnętrznych kraju Anglja nie ma prawa się mieszać. Prócz tego **T.** zawarł przymierze zaczepno-odporne z drugą rzeczpospolitą burską, Oranje (ob.). Prezydent Krüger zaproszony przez Chamberlaina do Londynu na konferencję, nie przyjął tej propozycji i zażądał wkrótce 1896, aby rząd angielski wytoczył sprawę karną Cecilowi Rhodesowi, jako przedstawicielowi Charter-Company. Wewnątrz kraju nie było spokoju. 1898 prowadzili Burowie szczęśliwe wojny z Kaframi w Swazi, Magata etc. Anglicy, zamieszkujący **T.**, podali za pośrednictwem gubernatora Kaplandu masową petycję do królowej Wiktorji, żądając równouprawnienia politycznego z Burami. Krüger obiecał uwzględnić te życzenia, ale tylko w stosunku do tych cudzoziemców, którzy przemieszkują dłuższy czas w **T.** Na pogróżki Chamberlaina w parlamencie angielskim, oświadczyli Burowie, zamieszkujący Oranje, Kapland i Natal, że się zupełnie solidaryzują z **T.** Krügera podczas

objazdu państwa przyjmowano wszędzie owacyjnie. Konferencja Krügera z Milnerem, gubernatorem Kaplandu w Bloemfontain nie doprowadziła do żadnych rezultatów, gdyż Milner odrzucił propozycję Krügera, aby o nieporozumieniach Anglji z **T.** rozstrzygnął sąd polubowny. Krüger w porozumieniu ze Steinem, prezydentem rzeczypospolitej Oranje, oraz przywódcami Burów w Kaplandzie, zaproponował pewne ułatwienia dla Uitlanderów, pragnących przyjąć prawa obywatelskie. W lecie 1899 spór Anglji z **T.** o prawa Uitlanderów zaostrzył się znacznie. Anglja żądała, aby Anglicy, którzy otrzymają prawa obywatelstwa w **T.**, mieli prawo posługiwania się językiem angielskim w parlamencie **T.** (Volksraad). Prócz tego rząd angielski domagał się zupełnego uznania praw zwierzchniczych Korony angielskiej nad krajem. Wskutek tego nawet Anglja nie dopuściła przedstawicieli **T.** do udziału w konferencji pokojowej w Hadze. Współcześnie w lecie 1899 Anglja powiększyła znacznie swoje siły wojskowe w Afryce południowej, 25 września 1899 Chamberlain zapowiedział, iż poda warunki, na jakich Anglja może dojść do porozumienia z Burami. Rząd **T.**, widząc, iż Anglja jest zdecydowana iść do ostateczności, i pragnąc ją uprzedzić, wręczył 9 paźd. 1899 agentowi angielskiemu w Pretorji *ultimatum*, w którem żądał raz jeszcze oddania sporu pod sąd polubowny, oraz usunięcia wojsk angielskich z pobliża granic rzeczypospolitej, obiecując wzamian nie rozpoczynać kroków nieprzyjacielskich. Termin odpowiedzi wyznaczono na 5 godzinę pp. d. 11 października, zaznaczając, że odpowiedź odmowna będzie równą wypowiedzeniu wojny. Rząd angielski oświadczył, że *ultimatum* rządu **T.** nie zasługuje na dyskusję—i wojna się rozpoczęła. Rzeczpospolita Oranje pozostała wierną traktatowi, i prezydent Stein powołał obywateli orańskich pod broń. Wojna miała przebieg nieoczekiwany. Burowie, aczkolwiek mniejszą liczbą, bronili się znakomicie przez 4 blizko lata. Chronologiczny przebieg ważniejszych wypadków wojny przedstawia się jak następuje: W r. 1899, 9-go października, *ultimatum* burów, 10-go października Anglja odrzuca *ultimatum*. 11-go Boerowie wkraczają do Natalu, 19-go gen. Symons pobity pod Glencoe. Anglicy cofają się do Ladysmithu. 20-go zwycięstwo angielskie pod Elandslaagte, przyczem niemiecki oddział pomocniczy zniszczony, a pułkownik Schiel dostaje się do niewoli, 31-go gen. Buller wylądowuje w Kapsztadzie, 23-go listopada zwycięstwo Methuena pod Belmontem, 25-go zwycięstwo tegoż pod Graspanem, 25-go ciężka klęska Methuena nad Modder Rivierem, 11-go grudnia nowa klęska Methuena pod Magersfonteinem, 15-go klęska gen. Bullera pod Colenso, przyczem Anglicy tracą 11 dział. W r. 1900 10-go stycznia lordowie Roberts i Kitchener przybywają do Kapsztadu, 24-go klęska Bullera pod Spionskopem. 8-go lutego klęska Bullera pod Vaalkrantzem, 18-go lord Roberts na czele 150,000 Anglików obchodzi pod Jacobsdahlem pozycje Cronjego, który liczy 8,000 boerów przy sobie, 27-go gen. Cronje poddaje się po bohaterskich walkach pod Paardebergiem z 4,300 ludzi, 28-go oswobodzenie przez Anglików Ladysmithu. Panika śród Burów, 13-go marca zajęcie Bloemfonteinu przez Anglików, 18-go maja oswobodzenie Mafekingu, 27-go lord Roberts przekracza rzekę Vaal. 28-go ogłoszono przyłączenia Oranja do Anglji, 31-go Anglicy zajmują Johannesburg, 5-go czerwca wkroczenie Anglików do Pretorji i oswobodzenie 4,000 jeńców angielskich, 30-go lipca poddanie się generała Burów Prinsloo z 5,000 ludzi pod Fourisbergiem, 23-go sierpnia klęska Burów pod Dalmanethą, 26-go klęska ich pod Belfastem, 20-go września lord Roberts ogłasza formalną wojnę za skończoną, 20-go października prezydent Krüger odpływa na pokładzie okrętu holenderskiego „Gelderland“ do Europy, 1-go grudnia lord Roberts powraca do Anglji po zdaniu naczelnego dowództwa w ręce lorda Kitchenera. W r. 1901, 30-go maja, zwycięstwo Burów pod Vlakfonteinem, 6-go sierpnia proklamacja lorda Kitchenera, orzekająca, że wszyscy dowódcy Burów, którzy do d. 15-go września nie poddadzą się, będą dożywotnio wygnani z Afryki, a dobra ich ulegną konfiskacie, 20-go zwycięstwo Burów pod Uniondale, 30-go września takież zwycięstwo pod Moedwillem, 11-go października rozstrzelanie przez Anglików komendanta Lottera. W r. 1902, 19 stycznia, rozstrzelanie przez Anglików komendanta Sheepersa, 30-go propozycje rozjemcze holenderskiego prezesa ministrów, dr. Kuypera, 10 lutego przedarcie się Deweta przez linje angielskie, 9 marca klęska Anglików pod Tweeboschem i wzięcie do niewoli lorda Methuena, którego wszakże Delarey niezwłocznie uwalnia. 17-go przybycie członków rządu transwalskiego z Schalk-Burgerem do Belfastu i rozpoczęcie rokowań o pokój. 31 maja podpisanie pokoju w Pretorji. Wojna ta pochłonęła olbrzymie sumy pieniędzy i spowodowała śmierć mnóstwa ludzi. Koszty wynosiły średnio około 15 miljonów rubli tygodniowo. Do końca maja 1901 Anglicy stracili 16061 (z tego w polu zginęło 4,188, z ran umarło 1404, z różnych chorób 9764, zmarłych po odesłaniu do Anglji 348, zmarłych wskutek różnych wypadków 357), inwalidów liczono około 50,000, chorych około 35,006, ranionych przeszło 17,000. Straty Burów nie były wyraźnie określone. W wojnie tej, jedynej może w swoim rodzaju, zasłynęło kilku znakomitszych wodzów burskich, jak oto: Joubert, Botha, Chrystyan Dewet, Delarey, Cronje, Scheepers. Po wyjeździe Krügera w październiku 1900 do Europy funkcje prezydenta pełnił wiceprezydent Schalk Burger. Pod koniec wojny oddznaczył się najwięcej generał Dewet, który w genialny prawdziwie sposób prowadził podjazdową wojnę, niszcząc linje kolejowe, ataku-

jąc niespodzianie Anglików. Starania Krügera u dworów europejskich o interwencję nie odniosły skutku. Zbywano go próżnemi słowami, lub też wprost brutalnem odmawianiem audjencji. Deputacja Burów, wysłana do Ameryki, również nic nie wskórała. Tymczasem Anglicy przewagą liczby i pieniędzy posuwali się powoli naprzód. Aneksję formalną państwa Oranje ogłoszono 28 marca 1900. We wrześniu 1900 ogłoszono wcielenie Transwalu do Anglji, i król angielski dołączył do swoich tytułów tytuł Pana Transwalu. 25-go października proklamowano aneksję uroczyście w Pretorji, gdzie Anglicy urządzili rząd cywilny. 4-go stycznia 1901 r. sir Alfred Milner, gubernator Kaplandu, został mianowany gubernatorem „Vaal and Oranje River Colony.“ Z władzami angielskiemi w Pretorji Blemfontein'e paktowały komisje pokojowe Burów, ale bez skutku, gdyż Dewet i Botha, licząc na powstanie Burów w Kaplandzie, nie składali broni. Wreszcie kiedy stan kraju zaczął się coraz bardziej pogarszać, zdecydowali się wodzowie Burów, po długiej konferencji w Vereenigingen, zawrzeć pokój w Pretorji, 31 maja 1902. Pokój nie był korzystny dla Burów, gdyż najważniejsze ich żądania nie były wciągnięte do traktatu, lecz pozostawione do decyzji rządu angielskiego. Ostatecznie wojna się ukończyła. Wybitniejsi przedstawiciele i generałowie Burów, przybyli do Londynu, byli na audjencji u króla i konferowali z Chamberlainem, ale nie uzyskawszy prawie nic, powrócili nie zadowoleni do kraju. Chamberlain, pragnąc położyć kres niepokojom, wybrał się w styczniu 1903 r. sam do Afryki. Wśród Burów utworzyły się dwie partje: jedna ugodowa z generałem Bothą (ob.) na czele, druga malkontentów, którymi dowodzi Dewet. W dawnej stolicy orańskiej, Blemfontainie, Dewet i jego stronnictwo wręczyło Chamberlainowi petycję następującej treści (luty, 1903): 1) Warunki pokoju, ułożone w Vereenigingu, nie uzyskały mocy obowiązującej. W jednym wypadku trybunał nie dopuścił procesu, odbytego na podstawach rzeczonego pokoju. 2) Warunki pokoju naruszono, odmawiając licznym burgerom powrotu do ojczyzny. 3) Administrację szkół i komunikacji kolejowej scentralizowano. 4) Odmówiono tak zwanym „buntownikom“ amnestji, przewidzianej w warunkach pokoju. 5) Należy zarządzić śledztwo, celem rewizji procesów, skazujących wielu burgerów na dłuższe więzienia za udział w wojnie. 6) Należy spłacić wszystkie obligacje byłego rządu. 7) Należy zaspokoić reklamacje zgodnie z odezwą lorda Robertsa z d. 29 lipca 1900 r. 8) Należy wykupić niezwłocznie zobowiązania dłużne byłego rządu. 9) Jest wielką niesprawiedliwością, że burgerzy, którzy po d. 15 września 1901 r. pozostali jeszcze przy komendach, byli obowiązani płacić za utrzymanie rodzin swoich w obozach zbornych. 10) Burgerzy, których własność przed zawarciem pokoju zabrano, powinni być wynagrodzeni. Petycja powiada, że na razie wyszczególniono tylko najbardziej palące pytania, nie dotykając wielu innych, od których przecież rozwój i dobrobyt kraju zależy. Niedostateczne przepisy, zmierzające do należytego wychowania dzieci Burów, sprawiły głębokie i przykre wrażenie wśród ludności; naród obawia się zarazem, że panowanie angielskie obarczy go ciężkiem brzemieniem finansowem. Ludność jest przekonana, iż rząd nie ma dla niej współczucia, powierzywszy całą administrację w ręce ludzi, nie znających mowy, obyczajów i zwyczajów ludności. Chamberlain odpowiedział na to bardzo energicznie, co wywołało ze strony Deweta oświadczenie, że „nie spocznie, dopóki nie zorganizuje rokoszu, nie zbrojnego wprawdzie, ale legalnego“. Słowem zakończenie wojny i aneksja nie zakończyły jeszcze sprawy ostatecznie, i Anglję mogą czekać wielkie kłopoty i wydatki, zwłaszcza że kraj wskutek wojny jest całkowicie zrujnowany i nie prędko odzyska siły ekonomiczne. Por. Jeppe „Die Transvaalsche Republik“ (Gotha, 1868); E. v. Weber „Vier Jahre in Südafrika 1871—75“ (Lipsk, 1878, t. 2); Aylmard „Transvaal of to-day“ (n. wyd., Londyn, 1881); Roorda-Smith „Die Transvaal republik und ihre Enstehung“ (2 wyd., po niem Kolonja, 1884); Nikson „Complete story of the Transvaal“ (Londyn, 1885); Bellairs „The Transvaal war 1880—81“ (1885); Klössel „Die südafrikanischen Republiken“ (Lipsk, 1888); Merensky „Erinnerungen aus dem Missionsleben in Südostafrika“ (Bielef., 1888); Alford „Geological features of the Transvaal“ (Londyn, 1891); Knochenhauer „Die Goldfelder des Transvaal“ (Berlin, 1890); A. v. Müller „Der Befreiungs Kampf der Buren 1900—1901“ (Berlin, 1901); „Der Boeren Krieg 1899 — 1900“ (Brunświk, 1901); Muhan „Story of the war in south Africa;“ „Dix mois de campagne chez les Boërs, par un ancien lieutenant du colonel de Villebois Mareiul“ (1900); Lecoq de la Marche „Souvenirs de la guerre du Transvaal“ (1901); „Pamiętniki Krügera i Dewetta“ (w języku angiel., franc., niem., 1902).

Transwal, ob. Transvaal.

Transwalska wojna, ob. Transvaal.

Transwersalny, poprzeczny, wpoprzek przebiegający, jak np. przecięcie poprzeczne danej bryły.

Transylwanja, ob. Siedmiogród.

Tranzakcja (łac.), układ, ugoda, porozumienie się, przedsiębierstwo handlowe.— *Transactions* (ang.), rozprawy towarzystw naukowych.

Tranzyt, ob. Transito.

Trap (*trapp*), ogólna nazwa skał wybuchowych, pochodzenia nowszego lub dawniejszego, zwłaszcza drobnoziarnistych lub zbitych. Często tworzą masy skał stopniowato ułożone, zwłaszcza w Szwecji, skąd też pochodzi ich nazwa (*trapp*, schody).

Trapa, roślina, ob. Kotewka.

Trapani, starożytne *Drepanum*, stołeczne, warowne miasto portowe w prowincji t. n. (2,457

klm. kw. i 375,000 miesz.) na wyspie Sycylji, liczy 35,000 miesz. i jest rezydencją biskupa. Od tego miasta najmłodszy brat króla Ferdynanda II, Franciszek de Paula, nosił tytuł *hrabiego Trapani*.

Trapez, czworokąt, którego dwa boki *a* i *b* (fig. 1) są równolegle względem siebie, dwa inne zaś mają jakiekolwiek położenie. Odległość boków równoległych *h* nazywa się wysokością trapeza. Powierzchnia **T.** równa się iloczynowi połowy sumy boków równoległych przez wysokość, t. j. $\frac{1}{2}(a+b)h$. — *Trapezoid* (fig. 2), jest to czworokąt, nie mający wcale boków równoległych. Trapezem nazywa się też pręt swobodnie zawieszony, używany w ćwiczeniach gimnastycznych.

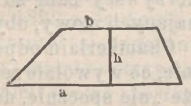

Fig. 1. Trapez.

Fig. 2. Trapezoid.

Trapezoedr, ob. Ikozitetraedr.

Trapezoid, ob. Trapez.

Trapezunt (*Trebizonda*), turec. *Taràboson*, miasto stołeczne i portowe tureckiego ejaletu t. n. (31,000 klm. kw. i 900,000 m.) w Azji mniejszej nad morzem Czarnem, liczy 30,000 miesz., posiada 22 kościoły greckie, około 40 meczetów, wielkie bazary, różne fabryki. Jest rezydencją biskupa greckiego oraz głównym składem handlu pomiędzy Europą i Armenją, Persją i całą Azją środkową. W wiekach średnich był stolicą oddzielnego państwa, cesarstwa trapezunckiego, które po utworzeniu cesarstwa łacińskiego w Konstantynopolu 1204 założone zostało przez Aleksego, księcia z rodu Komuenów, i upadło po zdobyciu miasta 1461 przez sułtana tureckiego Mahometa II. Por. Fallmerayer „Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt“ (Monachjum 1827).

Trapiści, zakon religijny męski, założony 1664 przez Rance'go w opactwie cysterskiem La Trappe, w departamencie Orne, pod Mortagne, we Francji. Opactwo to, założone 1122, zwało się początkowo Notre-Dame de la Maison-Dieu, później jednak, z powodu wązkiego wejścia do doliny, otrzymało nazwę La Trappe. Wkrótce karność zakonna w opactwie tem zupełnie się rozprzęgła, i liczba mnichów coraz bardziej się zmniejszała, tak, że na początku XVII w. było tu już 7 zakonników. 1630 został opatem dziesięcioletni Rancé, który odnowił upadające budowle i wezwał mnichów najostrzejszej reguły benedyktyńskiej pod opatem Berberinim. Sam, przepędziwszy młodość w rozkoszach świata, wstąpił do zakonu w 38 r. życia i po roku nowicjatu został opatem. Ponieważ reguła benedyktyńska zdała mu się być zbyt łagodną, zaostrzył ją. Wedle przepisanej przez niego reguły, wstają **T.** o godzinie 2 po północy i poświęcają dziennie 11 godzin na modlitwę i rozmyślanie, przez resztę dnia zajmują się pracą ręczną, bądź w klasztorze, bądź na polu, i kładą się na spoczynek latem o 8, zimą o 7 wieczorem na słomie i deskach. Myśl ich powinna być wiecznie skierowana ku pokucie i śmierci, nie wolno im przeto rozmawiać pomiędzy sobą. Za pokarm służą im korzonki, owoce, jarzyny, za napój woda; użycie mięsa, wina, piwa jest im zupełnie wzbronione. Odzież ich składa się z ciemno-brunatnej wełnianej sukni, noszonej na gołem ciele, i płaszcza tejże barwy; za obuwie używają drewnianych trepków. Zakon ten, z powodu wielkiej surowości, nieznacznie się tylko rozszerzył. We Włoszech mieli **T.** jeden tylko klasztor w Buonasolasso pod Florencją, jeden także w Niemczech w Düsseldorfie. Podczas rewolucji francuskiej zakon **T.** był zniesiony we Francji, i członkowie jego rozeszli się po Szwajcarji, Niemczech, Polsce, Anglji, Hiszpanji, Rosji i Ameryce Północnej. Największa liczba zakonników schroniła się do Paderbornu, skąd 1802 przez rząd pruski byli wydaleni; następnie 1811 musieli opuścić Freiburg, a 1812 Darfeld. 1817 powrócili do pierwotnego swego klasztoru we Francji; do 1823 założyli 16 osad, które zakwitły zwłaszcza pod zarządem Geramba. Podczas rewolucji lipcowej niektóre klasztory były zamknięte, zakon przetrwał jednak dalej pod nazwą *Congrégation des religieux Cisterciens de Notre Dame de la Trappe*, udzieloną mu 1834 przez papieża. Od tej chwili liczba klasztorów znacznie się powiększyła; 1844 r. założył osadę w Algierze. W 1902 prawo przeciwko kongregacjom religijnym zaproponowane przez prezesa ministra francuskiego Combès'a, spowodowało Cystersów do opuszczenia Francji. Por. „Histoire civile, religieuse et littéraire de l'abbaye de la Trappe“ (Paryż, 1824); Ritsera „Der Orden der Trappisten“ (Darmstadt, 1833); Gaillardina „Les Trappistes etc.“ (2 t., Paryż, 1844); Pfannenschmidt „Geschichte der Trappisten“ (Paderborn, 1873).

Trappers, nazwa myśliwców w Ameryce północnej, udających się na połów futer.

Trapszo Anastazy, artysta dramatyczny, napisał: „Podręcznik sztuki dramatycznej dla artystów i amatorów“ (Kraków, 1899); był długi czas dyrektorem trupy prowincjonalnej. Od 1885 prowadzi w Warszawie kurs sztuki dramatycznej.

Trapszo Marceli, syn poprzedniego, zdolny aktor do ról charakterystycznych. Grywał w trupach prowincjonalnych w Łodzi, później był reżyserem sceny poznańskiej.

Trapszo Tekla (Janowa Krywultowa), * 1871 roku w Kaliszu, kształciła się w sztuce dramatycznej,

Trapszo Tekla.

pod kierunkiem ojca swego, Anastazego Trapszy, wstąpiła na scenę w 1890, pierwszy rok pracy spędziła na scenie łódzkiej, pod kierownictwem brata Marcelego Trapszo. Do 1898 była artystką teatru krakowskiego, 1899 przeszła na scenę warszawską, do teatru Rozmaitości; grywa role naiwno-liryczne.

Trapszo Irena.

Trapszo Irena (Chodowiecka), artystka dramatyczna, siostra poprzedniej, * 1868, wstąpiła na scenę warszawską teatru Rozmaitości w 1886 i grywa z powodzeniem role naiwno-liryczne, a niekiedy i dramatyczne.

Tras, ob. Tuf.

Trasowanie (franc. *trace*), wytykanie kierunku zamierzonej drogi, kolei żelaznej lub kanału.

Trasowanie, ciągnienie, wystawianie wekslu w innem miejscu, a oznaczanie płatności w innem. Weksel *trasowany*, albo tratta, jest taki, który uskutecznia *trasowanie* (ciągnienie) należności z jednego miejsca na drugie. Wystawiający taki weksel jest *trasantem*, osoba zaś, na który weksel został wystawiony, *trasatem*.

Traszka, ob. Tryton.

Traszkuny, miasteczko w powiecie Wiłkomierskim, gubernji Kowieńskiej. Istniał tu do r. 1840 klasztor Bernardynów, przy którym była 6-klasowa szkoła wydziałowa, używająca wielkiej wziętości, r. 1830 zamieniona na gimnazjum, a r. 1840 przeniesiona do Poniewieża.

Tratta, ob. Trasowanie.

Tratwy, statki płaskie, złożone z pewnej liczby umieszczonych obok siebie pni, złączonych łykiem lub palami poprzecznemi; pnie te stanowią zarazem drzewo, w dół rzeki na sprzedaż wywożone. Przewoźnicy tratew nazywają się flisakami.

Trau (słow. *Trogir*, rzymskie *Tragurium*), miasto w Dalmacji, okr. Spalato, nad kanałem **T.**, ma kościół z XIII w., dobry port i 3,500 miesz.

Traube Ludwik, lekarz, * 1818 w Raciborzu, † 1876 w Berlinie, studjował medycynę we Wrocławiu i Berlinie, 1849 został asystentem Schönleina, 1853 lekarzem naczelnym szpitala Charité w Berlinie, 1857 profesorem w instytucie Fryderyka Wilhelma, 1872 w uniwersytecie. Nadał patologji charakter nauki doświadczalnej przez wprowadzenie doświadczeń nad zwierzętami; w szczególności przeprowadził badania nad gorączką i działaniem digitaliny, znacznie się przyczynił do wydoskonalenia djagnostyki fizycznej. Ogłosił „Gesammelte Beiträge zur Pathologie und Physiologie“ (2 t., 1871).

Trauma, uraz, skaleczenie.

Traun, rzeka w Wyższej Austrji, poczyna się u stóp Alp Styryjskich; wszedłszy do arcyksięstwa powyżej Hallstadt, tworzy jezioro Gmundeńskie albo Traunsee, staje się odtąd spławną i ubiegłszy 150 klm., wpada pod Zizelau do Dunaju. Od niej nazwaną była dawniej południowowschodnia część arcyksięstwa Wyższej Austrji obwodem *Traun* albo *Traunviertel*.

Traunstein, miasto w bawarskim obwodzie Bawarji Górnej, nad rz. Traun, przy drodze żel. Monachjum-Salzburg położone, posiada źródła solankowe, kąpiele i zakład hydropatyczny, liczy 6,000 miesz.

Trautenau (czes. *Trutnov*), miasto w Czechach, u stóp gór Olbrzymich nad rz. Aupą położone, ma kilka fabryk, ożywiony handel i 13,500 miesz. W 1866 odbywały się tu potyczki między armją pruską i austrjacką.

Trautmann Franciszek, pisarz niemiecki, * roku 1813 w Monachjum, † 1887. Oprócz wielu nowel, między któremi celniejsze są: „Eppelein von Geileingen“ (Frankfurt, 1852); „Die Abenteuer des Horzogs Christoph von Baiern“ (2 t., Frankfurt, 1853, n. wyd., 1880); „Die gute alte Zeit“ (tamże, 1855); „Das Plauderstüblein“ (Monachjum, 1855); „Heitere Städtegeschichtenaus alter Zeit“ (Frankfurt, 1861); „Alt-Münchener Wahr und Denkzeichen“ (Monachjum, 1864); wydał także kilka cennych prac dotyczących historji sztuki.

Trauttmannsdorff, niegdyś udzielny, dziś książęcy i hrabiowski dom w Austrji, biorący swe miano od zamku t. n. w Styrji. W bitwie pod Marchfeld 1278 poległo 14 Trautmannsdorffów, a pod Mühldorf 1322 legło ich dwudziestu. Ród ten istnieje dzisiaj w dwu linjach: *czeskiej* i *styryjskiej*. Przedstawicielem pierwszej jest obecnie *Karol ks. von* **T.** (* 1845), a przedstawicielem drugiej *hr. Maksymiljan Weichard von* **T.** (* 1842). Najznakomitszym z tego rodu był hr. *Maksymiljan von* **T.**, dyplomata austrjacki, * 1584 w Glejchenbergu, w Styrji, † 1650. Czynny nadzwyczaj w wojnie Trzydziestoletniej, zasłużył się głównie przyprowadzeniem do skutku pokoju westfalskiego (1648), przy którego układach okazał wielką zręczność i rzeczywiste zdolności dyplomaty.

Trauttmansdorff Ferdynand, hr., dyplomata austrjacki, * 1825, † 1896, sekretarz poselstwa w Londynie i Berlinie, poseł w Karlsruhe (1859—66), w Monachjum (1867—68) i przy kurji watykańskiej (do 1872), członek izby panów, a od 1879 prezydent tejże izby. 1884 mianowany nadszambelanem cesarskim.

Travancore (*Trawankur*), anglo-indyjskie państwo hołdownicze w Indjach Przednich, należące do prezydentury Madrasu, posiada 17,363 klm. kw. i 2,558,000 miesz. Stolicą jest miasto Trivandram.

Travemünde, miasto portowe przy ujściu rz. Trave do Baltyku, w obrębie terytorjum Lubeki; znane kąpiele morskie.

Travers, *val de* **T.**, dolina i okrąg w szwajcarskim kantonie Neuenburskim, liczy 17,000 miesz.

Słynie z kopalń asfaltu oraz fabryk czekolady i absyntu.

Traviata (włos.), zbłąkana, uwiedziona.

Trawa morska, ob. Zostera.

Trawertyn, ob. Tuf.

Trawestowanie, *przestrojenie* (z włosk. *travestire*, przebrać), rodzaj satyry poetycznej, pokrewny z parodją (ob.), przedstawiający w sposób komiczny i żartobliwy przedmiot przez innego poetę poważnie traktowany. W literaturze polskiej posiadamy nader udatnie trawestowaną „Eneidę“ Wirgiljusza przez Ferdynanda Chotomskiego.

Trawienie, jest to proces fizjologiczny, mocą którego strawne części pokarmów stałych przedzą w stan ciekły, co jedynie możliwem czyni ich wessanie przez naczynia limfatyczne i krwionośne; części pokarmów nie ulegające trawieniu zostają wydalone na zewnątrz. Cały ten proces dokonywa się przy pomocy czynników mechanicznych (ruch perystaltyczny żołądka i kiszek) i chemicznych (processy hydratacji, oksydacji, fermentacji i in,). Rozpoczyna się on w jamie ustnej przez ugryzienie kęska, zmiażdżenie zębami i pomieszanie takowego ze śliną (ob.).—Ferment zawarty w ślinie, ptyalina (ob.), działa na krochmal, zamieniając go w cukier. Tak zmieniony kąsek przechodzi przez przełyk do żołądka (ob.), gdzie przebywa do 3—4 godzin i ulegając bezustannym ruchom żołądka miesza się doskonale z sokiem żołądkowym; pepsyna (ob.) w tym celu zawarta zamienia nierozpuszczalne białko w formę rozpuszczalną czyli peptony; następnie pokarm w postaci *papki* czyli *miazgi* (ob. Chymus) przechodzi do dwunastnicy (ob.), gdzie ulega jeszcze działaniu żółci i soku trzustkowego i przechodzi w płynny mlecz pokarmowy (ob. Chylus). W takiej postaci przechodzi pokarm przez całą długość kiszek (ob.), gdzie kończy się jego rozpuszczenie pod wpływem soku kiszkowego, a jednocześnie naczynia limfatyczne (ob.) wsysają płynne części. Pozostałe niestrawne, stałe materje, pomieszane z resztkami soków trawiących i obficie złuszczonym nabłonkiem kiszkowym, w postaci *kału*, wydostają się na zewnątrz. Zboczenia w trawieniu mają dla organizmu bardzo ważne znaczenie i są bardzo rozliczne, w zależności od lokalizacji i rodzaju cierpienia. (Ob. nazwy pojedyńczych organów i soków trawienia).

Trawieniec, czwarty żołądek zwierząt przeżuwających (ob.).

Trawiński Florjan, urzędnik francuskiego ministerjum oświaty, członek komisji redakcyjnej „Bulletin lit. scient et artist.“, w którym pomieszcza sprawozdania z wystawy sztuk pięknych; oddzielnie wydał: „La vie antique, manuel d'archéologie de Guhl et Kohner“ (Paryż, 1886), przekład nagrodzony przez akademję francuską.

Trawionka, płyta drukarska przez trawienie otrzymywana, cynkotyp, ob. Cynkografja.

Trawnik, miasto w Bośni, 8 mil na półn.-wschód od Serajewa położone, nad rzeką Laszwą, ma 6,300 miesz.; do 1852 przebywał tu basza boseński.

Trawunja, część byłej Serbji, stanowiąca obecnie południowo-zachodni kąt Hercegowiny, w okolicach m. Trebinje (ob.); graniczyła na zachód z morzem Adrjatyckiem pomiędzy Dubrownikiem a Kotorem, na północ z Zachlumją; oraz w części z właściwą Serbją, na południe z Duklą; dzieliła się na 9 żup, z których najważniejszą była Konawlja. Z miast główniejsze Terwunja (dziś Trebinje) i Risena (dziś Risan). Wcześnie połączyła się **T.** z Zachlumją, z którą dzieliła dalsze losy i w końcu połączoną została z Bośnią.

Trawy, *trawiaste*, *trawowate* (*Gramineae*), rodzina roślin jednoliścieniowych, obejmuje znaczną liczbę roślin, okazujących wielką zgodność w swej budowie. Korzeń jest wióknisty, rzadko główkowaty; łodyga, zwana *źdźbłem*, jest pusta, opatrzona w odstępach pełnemi *kolankami*, zielna, rzadko drzewiasta. Liście wyrastają z kolanek; ogonek ich ma kształt pochewki podłużnie rozdartej, obejmującej łodygę, same liście są wązkie, spiczaste, całobrzegie; na górnym brzegu pochewki znajduje się blaszka błonkowata, zwana językiem. Kwiaty, zebrane w kłosy lub wiechy, są najczęściej dwupłciowe, nie mają kielicha ani korony, posiadają

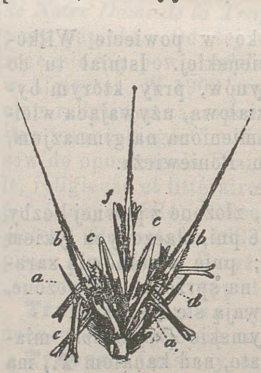

Fig 1. Kłosek żyta.

Fig. 2. Kwiatek oddzielny kłoska.

jednak właściwe okrywy i osadzone są dwurzędowo. Połączenie kilku kwiatków otoczonych wspólnemi okrywami zowie się *kłoskiem*, każdy kłosek posiada u spodu dwie łuski spiczaste, prawie równe, zwane *plewami (glumae)* czyli *plewami kielichowemi* (fig. 1 *a*); każdy znów kwiatek (fig. 2) posiada dwie podobne łuski, zwane *plewkami* lub *plewkami koronowemi (b)*, a często znajdują się jeszcze osłonięte przez nie *plewki górne* (*c*); plewa zewnętrzna często zakończona jest szorstką *ością*, kłosek jest najczęściej trzykwiatowy, to jest, trzy kwiatki otoczone są wspólnemi plewami; kwiatki osadzone są tak, że jeden zajmuje położenie górne (*f*),

Pręcików *(e)* jest 3 lub 6, rzadziej 1 lub 2, o nitkach długich i szczupłych, pylnikach leżących i ruchliwych; zawiązek jest jednokomóreczkowy i jednozalążkowy, szyjki są 2, najczęściej zrosłe, o znamionach piórkowatych *(d)*. Na zewnątrz skrajnego pręcika znajdują się dwie bardzo małe mięsiste łuski *(g)*, zwane *miodnikami*, a które uważać można za właściwy okwiat, występujący tylko w tym stanie zarodkowym. Owoc jest *ziarnem* (*caryopsis*), często zrosłem z plewkami, zarodek drobny umieszczony jest u spodu mączastego białka.—Należy tu około 3,800 gatunków rozsprzestrzenionych na całej ziemi; wiele z nich stanowi podstawę pożywienia ludzi i wielu zwierząt. Jako rośliny pokarmowe, mają główne znaczenie żyto, pszenica, jęczmień, kukurydza i ryż; nasiona traw zawierają mączkę, gluten, cukier gronowy, białko i gumę, ale w rozmaitych stosunkach; przez kiełkowanie powiększa się znacznie w nasionach ilość cukru; przez fermentację tworzy się kosztem mączki alkohol, stąd wiele zboża zużywa się na wyrób piwa, wódek, rumu i araku. Korzenie i liście zawierają mnóstwo krzemionki. Kopalnych jest bardzo niewielka liczba, występują jedynie w pokładach trzeciorzędowych. Por. Lawson „Agrostographia“ (Edymb., 1860), Hanstein „Die Familie des Gräser“ (1857), Hein „Gräserflora von Nord-und Mitteldeutschland“ (2 wyd. 1880).

Traz on Montes, dawna prowincja i północno-wschodnia część Portugalji, obejmuje 11,116 klm. kw. i liczy 420,000 miesz,

Trazybul (greck. *Thrasybulos*), syn Lykona, jeden z najdzielniejszych i najszlachetniejszych przywódców partji demokratycznej w Atenach. Przyczyniwszy się niemało do strącenia oligarchji w Atenach 411 prz. Chr., poszedł po zdobyciu Alten przez Lizandra (404) na wygnanie, a 403 r. oswobodził ojczyste miasto od 30 tyranów, narzuconych przez Spartan, i przywrócił z pewnemi modyfikacjami dawny rząd demokratyczny. W r. 890, dowodząc flotą na m. Egejskiem, został zamordowany przez mieszkańców miasta Aspendos.

Trazymeńskie jezioro, po łac. *Lacus Trasimenus*, zwane teraz *Lago di Perusia* (w Toskanii), największe na półwyspie Włoskim, pamiętne jest odniesionem przy jego brzegach zwycięstwem Hannibala nad Rzymianami w r. 217 prz. Chr.

Trąba (po franc. *trompette*, po wł. *clarino*), instrument muzyczny z rodzaju dętych metalowych, objętości trzech oktaw, od tenorowego *c* do dyskantowego *g*, ważne zajmujący miejsce w orkiestrze teatralnej i wojskowej. Zbliża się do waltorni, z którą jednakową ma objętość tonu i skalę, wydając wszakże głos daleko ostrzejszy. **T.** służy za instrument sygnałowy dla heroldów, parlamentarzy, trębaczy wojskowych, pocztyljonów i t. d.

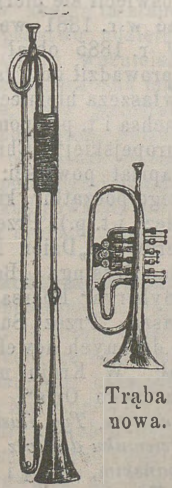

Trąba z w. XVI.

Trąba nowa.

Trąba (włos. *tromba*), burza gwałtowna, ukazująca się zarówno na lądzie jak i na morzu (**T.** *lądowe* i *morskie*). Na morzu początek **T.** objawia się gwałtownem wzburzeniem w pewnem miejscu; zarazem z ciemnej chmury obniża się słup wodny, stożkowaty, skierowany wierzchołkiem ku dołowi, który nakoniec dotyka powierzchni morza i tworzy kolumnę wodną, łączącą morze z chmurą; na lądzie podnosi się ku górze ogromna masa kurzu. **T.** posuwają się w ruchu wirowym z taką gwałtownością, że wyrywają drzewa z korzeniami, a na morzu podnoszą znaczne ilości wody ku górze; towarzyszy im grad, deszcz, grzmoty i łoskot, przypominający toczenie się wozu po kamienistej drodze. (ob. Wiatr).

Trąba Mikołaj, arcybiskup gnieźnieński, urodz. w Sandomierskiem ze starożytnej i zamożnej rodziny herbu Trąby. Podczas ślubu Władysława Jagiełły z Jadwigą 1386 był już kanonikiem katedralnym krakowskim. Wkrótce potem wysłany przez króla do Rzymu w obronie zaskarżonej przez Krzyżaków jakby nieprawności tego małżeństwa, z powodu, że Jadwiga była pierwotnie zaręczona arcyks. Wilhelmowi, wstąpiwszy po drodze do Wiednia, dla poprzedniego porozumienia się z tymże arcyks. Wilhelmem, został przezeń uwięziony i cztery lata był trzymany w niewoli. Za powrotem do kraju otrzymał 1404 r. urząd podkanclerzego koronnego i w radzie królewskiej należał do najtajniejszych narad nad sprawami państwa. Wymową swą przyczynił się wiele do zwycięstwa pod Grunwaldem. W r. 1410 został arcybiskupem halickim, a w r. 1412 gnieźnieńskim. W roku 1414 wyznaczony przez króla na sobór Konstancyjeński, tak ważną na nim odgrywał rolę, że sam o mało papieżem nie był wybrany. Cesarz Zygmunt, udając się z Konstancji do Paryża dla dalszych układów o pokój między Francją a Anglją, uprosił **T.**, ażeby z nim pojechał jako pośrednik. Zjednawszy i tutaj wysoki szacunek i poważanie, jak niemniej w Hiszpanji, dokąd także Zygmuntowi towarzyszył, powrócił **T.** do Konstancji, a stąd do kraju rodzinnego i tu na mocy bulli papieża Marcina V z d. 6 lipca 1420 zwołał synod do Wielunia. Synod ten, ukończywszy 25 września w Kaliszu, wydał ważne postanowienia, tyczące się karności duchowieństwa i rozmaite urządzenia, które były podstawą prawa duchownego polskiego i aż do ostanich obowiązywały czasów. Jest to szacowny pomnik prawodawstwa z owej epoki, ułożony wzorem dekretaljów Grzegorza IX i na pięć ksiąg podzielony. Statutów tych najdawniejsze jest wydanie z XV w. p. t. „Statuta provincialia toti provintiae Gensnensi valentia; auctoritate apostolica edita ut clare patet ex bullis sum-

morum pontificum his insertis“ (w 8 ce, b. m. i dr., przedrukowane w Krakowie 1518; 3 wyd. tamże 1528). W roku 1422 wysłany z innymi panami na zjazd do Węgier, dla rozstrzygnięcia sprawy krzyżackiej, udał się **T.** w tę podróż, lecz dojechawszy zaledwie do wsi Lubicza w djecezji strygońskiej, umarł tamże w grudniu 1422 r. Ciało jego przeniesione do Gniezna, pochowane zostało w katedrze przed grobem św. Wojciecha. Był to mąż ze wszech miast znakomity, cnót niepoślednich, wspaniałego umysłu, szczodrobliwy dla ubogich, obywatel wylany dla kraju. Najdokładniejszą biografję **T.** dał ks. Szaniawski w „Posiedzeniach uniwersytetu warszawskiego“ (1826).

Trąba, roślina, ob. Tecoma.

Trąba, ptak, ob. Agami.

Trąbiaste, *trąbowate (Proboscidea)*, rzęd zwierząt ssących, obejmujący rodzaj słonia (ob.).

Trąbka słuchowa, T. *akustyczna*, przyrząd do wzmacniania słuchu osłabionego. **T. s.** mają urządzenie różne, najczęściej są to zbiorniki postaci lejków lub puharów, z metalu, ebonitu, rogu lub masy papierowej, które gromadzą znaczną ilość powietrza i za pośrednictwem rury łączą się z uchem; fale głosowe w ten sposób z większem natężeniem błonę bębenkową uderzają. Inna kategorja tych przyrządów ma na celu doprowadzanie fal głosowych za pośrednictwem kości czaszki, jak *audyfon* (ob.). Przy wyborze trąbki słuchowej należy probować rozmaitych form, by wyszukać przyrząd najkorzystniej na dane ucho działający.

Trąboróg, *trąba Trytona*, mięczak, ob. Tritonium.

Trąby, herb: Na tarczy w polu srebrnem trzy czarne trąby myśliwskie, każda z nawiązaniem złotem, zetknięte z sobą munsztukami. U szczytu 5 piór strusich.

Trąby.

Trąd.

Trąd *(Cladius)*, rodzaj owadów błonkoskrzydłych z rodziny pilarzy, obejmuje owady o ciele wydłużonem, zwykle czarne, o różkach szczeciniastych. Znanych jest kilka gatunków rozprzestrzenionych w Europie; larwy ich mają 20 nóg i przeobrażają się w poczwarki otoczone oprzędem w ziemi lub między liśćmi roślin, na których żyją. *C. albipes* składa jajka na dolnej części liści drzew wiśniowych, *C. difformis* na liściach krzewów różanych, inne gatunki na liściach roślin krzyżowych, zwłaszcza na rzepaku. Pożerają liście, pozostawiając jedynie ich szkielet. Środkiem ochronnym przeciwko nim jest posypywanie liści proszkiem wapiennym.

Trąd (*Lepra, Elephantiasis Graecorum*), choroba zaraźliwa, znana w Egipcie i Indjach już w najdawniejszych czasach, wzmiankę o niej znajdujemy nawet w księgach Mojżesza; w średnich wiekach grasowała w całej Germanji. Obecnie Europa środkowa jest od niej wolna, często występuje w Szwecji i Norwegji, Rumunji, Hiszpanji, Portugalji, Włoszech, a w Turcji i Grecji szerzy się nieraz endemicznie. Jakkolwiek zaraźliwość trądu była powszechnie znaną i uznawaną, jednakże zarazek wykrył dopiero w 1880 r. Hansen. Jest to lasecznik wielce zbliżony postacią i wielkością do gruźliczego, znajduje się zawsze w miejscach chorobą dotkniętych. **T.** jest chorobą chroniczną, najczęściej atakuje skórę, na której tworzą się guzy, czasem w pęcherze przechodzące, rzadziej podobne guzy wyrastają na pniach nerwowych, wywołując różnorodne zaburzenia nerwowe, dość często także szerzy się na błony śluzowe nosa, dróg oddechowych, przewodu pokarmowego, skąd powstaje cały szereg objawów chorobowych, ściśle z miejscem cierpienia związanych, jak duszność, kaszel, dyspepsya. Guzy na skórze są nieraz tak wielkie i tak obfite, że potwornie zniekształcają chorego. **T.** jest chorobą nieuleczalną, chorzy powinni być ściśle izolowani, aby zarazy nie szerzyć; miejscowości częściej nawiedzane przez tę chorobę, jak Szwecja i Włochy, posiadają obecnie szpitale, gdzie chorzy zupełnie są odosobnieni i tu końca żywota swego wyczekują.

Trądzik, choroba skórna, ob. Akne.

Trąmpczyński Włodzimierz, dziennikarz polski, * 1859 w W. Ks. Poznańskiem, kształcił się w Poznaniu i Gnieźnie, oraz przez 1½ r. w Lipsku. Poświęcił się pierwotnie księgarstwu; zaczął pisać w r. 1881 we Lwowie do pism codziennych. W r. 1885 objął redakcję *Dziennika Łódzkiego* i prowadził go 2 lata. Tłómaczył poetów obcych, zwłaszcza niemieckich (Oppitza, Silesiusa, Hansa Sachsa i t. p.), pomieszczone w „Obrazie literatury europejskiej“ Chmielowskiego i Grabowskiego. Napisał powieści: „Bielmo“, „Ukojenie“ i „Miłe złego początki“, kilka nowel („Toleranci“, „Przebacz“ i t. p.). Przełożył: „Precz z orężem“ Suttnerowej, „Dzień Marty“ tejże, „Transwal“ Seidla, Mysinga „Berezyna“ i „Wróg Napoleona“, „Syberya“ Ebersa, „Mój grób w Tebach“, Statin Basza „Przez Sudan ogniem i mieczem“ i wiele drobnych nowel i obrazków. Dla dzieci napisał: „W Kraju mężnych Burów“ i „W służbie Czarnego Orła“. Pracował w *Przeglądzie tygodniowym*, *Tyg. ilustrowanym*, *Wędrowcu*, *Biesiadzie*, *Dzienniku dla wsz.*, *Gazecie Polskiej*, *Dzienniku poznańskim*, *Pracy* i innych.

Treasure (ang.) skarb. *Treasurer* skarbnik. *Treasury* izba skarbowa, ministerjum skarbu. First lord of *Treasury*, lord pierwszy skarbnik (w An-

glji). *Treasury* departament ministerjum finansów w Stanach Zjednoczonych Amer. Półn, Secretary of *Treasury* minister finansów tamże. *Treasury* note—banknot.

Trebbia, w starożytności *Trebia*, dopływ rzeki Po, poczyna się w Apeninach, w stronie północnowschodniej Genui, i ubiegszły 115 klm., wpada pod Piancenzą do Po. Nad jej brzegami podczas drugiej wojny punickiej zwyciężył Hannibal w grudniu r. 218 prz. Chr. wojska rzymskie, a w czerwcu 1799 Francuzi z Macdonaldem na czele zostali pobici przez armję austrjacko-rosyjską, pod dowództwem Suworowa.

Trebelli-Bettini, właściwie *Zelija Gilbert*, znakomita śpiewaczka, * 1841 w Paryżu, wystąpiła po raz pierwszy r. 1859 na teatrze w Madrycie, obok śpiewaczki Grisi. W r. 1860 powróciła do Paryża, w r. 1860 występowała świetnie w Berlinie, a w zimie 1864—66 w Warszawie. Później była stale zaangażowaną do trup włoskich w Londynie i Petersburgu. Mezzosopran jej giętki, wyrobiony, świeży, dźwięczny i miły nader rozległą miał skalę, w sferę kontraltu sięgającą.

Trebinje, miasto w Bośni, w kącie utworzonym przez Dalmację i Czarnogórze, nad rzeką Trebisznicą, u stóp Gliwy; około 3,000 m., głównie mahometan i nieco katolików; rezydencja biskupa, zamek. **T.** test starożytnym grodem serbskiej prowincji Trawunii.

Trebizonda, ob. Trapezunt.

Trecento (wł.) wiek 1301 — 1400, czyli XIV, sztuka wieku XIV. *Trecentyści* artyści włoscy w. XIV (Giotto, Pisano).

Trecentyści, ob. Trecento.

Treceny, po grecku *Troizene, Troezen*, miasto stołeczne kraju *Trecenia* w Argolidzie; za czasów Homera należało do Diomedesa, było miejscem urodzenia Tezeusza i widownią miłości Fedry dla Hipolita. Po wyjściu Heraklidów kraina ta stanowiła posiadłość Doryjczyków i państwo udzielne, które wielokrotnie w dziejach Grecji ważniejszą odgrywało rolę. Jeszcze za czasów Strabona miasto posiadało pewne znaczenie; dziś pozostały tylko niewyraźne jego ślady pod wsią Damala w gminie Trizini o 15 stadjów od zatoki Sarońskiej albo Aegina, gdzie leżał port jego Kalenderis w przystani Pogon (broda), skąd powstało przysłowie o ludziach bez zarostu na brodzie: „Niechaj idzie do Trecen.

Trechtymirowskie albo **Trachtymirowskie starostwo** niegrodowe było położone w województwie i powiecie Kijowskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1771, posiadał je Stanisław Szczeniawski, podczaszy żytomierski, opłacając z niego kwarty złp. 2,070 gr. 25. Naj sejmie z 1773 75 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Mierzejewskiemu, strażnikowi koronnemu; również na tymże sejmie z powodu długoletnich zatargów o granicę tych dóbr, nakazano przez oddzielne prawo, aby asesorya kor. przed wszystkiemi innemi sprawami spory te ostatecznie załatwiła.

Trechtymirów (*Trachtamirów, Czerechczymerów*), osada w pow. Kaniowskim gub. Kijowskiej, nad Dnieprem. 1578 Stefan Batory urządzając wojsko kozackie, nadał mu **T.** z przyległościami a zamek tutejszy przeznaczył na mieszkanie hetmana, siedlisko trybunału wojskowego, tudzież na skład broni i amunicji. Później atoli, z powodu ciągłych niepokojów, po 1638 r. Kozakom odebrano dawne przywileje, zniesiono władzę hetmańską, a **T.** zamieniono na siedlisko starostwa. W klasztorze tutejszym dyzunickim, który posiadał rozmaite przywileje, nadane od królów polskich, Jerzy Chmielnicki przywdział habit mnicha. Obecnie osada ta liczy zaledwie 30 chałup miejskich, a z dawnego zamku ani śladu nie pozostało.

Tredjakowski Bazyli, pisarz rosyjski, * 1703 w Astrachaniu, † 1769 w Petersburgu; nauki pobierał w Moskwie, następnie w akademji nauk w Petersburgu, poczem podróżował po Francji, Anglji i Holandji. Powróciwszy 1730 do Petersburga, mianowany został 1733 sekretarzem akademji, a 1745 profesorem wymowy tamże. Napisał i przełożył wiele dzieł wierszem i prozą, z których znakomitsze są: przekład „Psałterza“; tragedja w 5 aktach „Dejdamija“; przekład wierszem „Telemaka“ Fenelona i t. p. Z przekładów: „Historja starożytna i rzymska“ Rollina; „Sztuka rymotwórcza“ Boileau; „Argenida“ Barcklaya i w. in.

Tree Ellen, aktorka angielska, żona słynnego aktora Keana (ob.).

Trefl (fran. *trèfle*, koniczyna), kolor na kartach francuskich, odpowiadający żołędzi w kartach polskich.

Trefne, wedle żydowskiego rytuału: nieczyste; przeciwstawienie do koszernego.

Trefniś, ob. Błazen.

Trefort, August von..., mąż stanu węgierski, * 1817 w Homonna w komitacie Zemplińskim, † 1888, studjował prawo w Peszcie, 1840 razem z Józefem Eötvös'em i Ładysławem Szalay'em wydawał czasopismo *Budapesti Szemle;* 1848 deputowany z Pesztu do sejmu, został sekretarzem stanu przy ministrze handlu Gabrjelu Klanzal'u, po jego ustąpieniu objął tę tekę, jednakże już w październiku usunął się do życia prywatnego i 1850 r. razem z Eötvös'em wyjechał za granicę. Od rozbudzenia życia konstytucyjnego 1860 czynny na polu publicznem jako deputowany, oraz przewodniczący w rozmaitych przedsięwzięciach finansowych, został 1872 r. ministrem wyznań i oświecenia, przyczem od 1875 objął i tekę handlu. **T.** należał do przywódców stronnictwa Deaka. Jego mowy wyszły w 1883 r. Por. Schwicker „Zehn Jahre Unterrichtsminister“ (w „Ungar. Revue“ 1883).

Trehaloza, cukier, ob. Mikoza.

Tréhouart Franciszek Tomasz, admirał i senator francuski, * 1798 w Vienville, † 1874 r. Wstąpiwszy do służby na flocie jako chłopiec okrętowy, walecznością swą dosługiwał się wyższych stopni i za zwycięstwo odniesione na wodach La-Plata otrzymał 1846 stopień kontradmirała; 1851 r. mianowany wiceadmirałem, przewiózł po ukończeniu wojny zachodniej wojsko z Krymu do Francji, został 1858 członkiem rady admiralicji, 1859 r. senatorem i 1869 admirałem. Latem 1872 r. mianowany był prezesem sądu wojennego, który sądził marszałka Bazaine'a.

Treilhard lub *Trelliard* Jan Chrzciciel, hrabia, jeden z członków dyrektorjatu rzeczypospolitej Francuskiej, * 1742 w Brives, † 1810. Początkowo adwokat w parlamencie, został 1789 r. członkiem zgromadzenia narodowego, 1792 członkiem konwencji i 1793 członkiem komitetu ocalenia publicznego. Po ustanowieniu dyrektorjatu został prezydentem rady Pięciuset. W maju 1797 ustąpił z tego stanowiska, spełniał rozmaite misje dyplomatyczne i 1798 wybrany był członkiem dyrektorjatu, ale już w czerwcu 1799 utracił to miejsce i przyłączył się do zamachu stanu 18 Brumaire'a, a za Napoleona I został hrabią i radcą stanu. Przy układzie kodeksu Napoleona znakomity miał udział.

Treitschke, Henryk Gottard, von..., historyk i publicysta niemiecki, * 1834 w Dreźnie, † 1896. Ukończywszy studja uniwersyteckie, został 1859 profesorem historji i nauk społecznych w Lipsku, 1861 w Freiburgu (w Bryzgowji), 1866 w Kiel, 1867 w Heidelbergu, od 1874 w Berlinie, 1871—1888 jako poseł liberalny zasiadał w parlamencie, a po śmierci Rankego został historjografem państwa Pruskiego. W 1895 wybrany do akademji berlińskiej. Jeden z głównych przestawicieli stronnictwa narodowo-liberalnego, pracował w duchu jego polityki. Najcelniejsze swe pisma wydał p. t.: „Historische und politische Aufsätze“ (Lipsk, 1865, 4 wyd., 1865). Oprócz tego ogłosił „Vaterländische Gedichte“ (Getynga, 1856) i „Studien“ (inny zbiór poezji, Lipsk, 1857); „Die Gesellschaftswissenschaft“ (Lipsk, 1859); „Zehn Jahre deutscher Kämpfe 1865—1874“ (Berlin, 1874, 2 wyd., 1879); „Deutsche Geschichte im 19 Jahrhundert“ (1879—85, t. 3). Rozprawy swe umieszczał głównie w *Preussische Jahrbücher*, które nawet czas jakiś redagował. Był to pisarz zdolny, ale w najwyższym stopniu stronny i nierzetelny.

Trejbhauz (niem. *Treibhaus*), cieplarnia (ob.) o 15—20°C, przeznaczona dla roślin podzwrotnikowych, jak palm lub storczyków.

Trejdańskie starostwo niegrodowe było położone w księstwie Inflanckiem, w pow. Piltyńskim. Powstało przy zawojowaniu tej prowincji przez Batorego i podzieleniu Inflant na sejmie 1589 na województwa i starostwa. Podług metryk koronnych, pierwszym posiadaczem tych dóbr narodowych był Piotr Stabrowski, który je otrzymał łącznie ze starostwem Skwireńskiem (ob.). Istniało aż do pierwszego podziału kraju.

Trejdosiewicz Jan, zoolog, * 1834 w Warszawie, † 1900 r.; po ukończeniu gimnazjum realnego w Warszawie i instytutu agronomicznego w Marymoncie, studjował nauki przyrodnicze w Petersburgu, poczem 1859 r. wstąpił do służby w wydziale górnictwa; 1860 r. wysłany był kosztem rządu za granicę, kształcił się w akademji górniczej we Freibergu, po powrocie został 1862 zawiadowcą fryszerek w Samsonowie, 1862 profesorem mineralogji w instytucie politechnicznym w Nowej Aleksandrji; 1864 roku wysłany w celach naukowych za granicę, zwiedził Niemcy, Francję i Anglję; 1867 r. został adjunktem szkoły Głównej na katedrze geologji i paleontologji, 1869 roku docentem w uniwersytecie warszawskim, w r. 1880 profesorem i katedrę tę zajmował do r. 1890, poczem był dyrektorem przywatnej szkoły realnej w Warszawie. Oprócz artykułów pomieszczanych w czasopismach, oraz w *Encyklopedji rolniczej* („Geologja„ i „Grunt“), wydał: „O geologji i jej postępach“ (1868); „O perechodnych formacjach kieleckich gor w carstwie Polskom“ (rozprawa na stopień doktora mineralogji i geologji w uniwersytecie charkowskim, 1872, przekład polski Reichmana w „Pamiętniku Towarzystwa nauk ścisłych w Paryżu,“ t. 7, 1875); „Uwagi nad poszukiwaniem pożytecznych ciał w Królestwie Polskiem“ (1875); „Opis badań geologicznych, dokonanych w królestwie Polskiem w 1878“ (w *Roczniku akademji umiejęt.*); „O występowaniu piętra sarmackiego i górnego śródziemnego formacji miocenicznej w gub. Lubelskiej“ (1881); „O różnorodności pokładów geologicznych w król. Polskiem“ (1881); „Krzemionka w przyrodzie“ (1882); „O utworach trzeciorzędowych gub. Lubelskiej“ (1882); „Kilka słów o budowie geologicznej i pokładach węgla brunatnego najbliższej okolicy Krzemieńca“ (1885) i in., a prócz tego opracował kartę geologiczną gub. Lubelskiej. Por. J. L. „Jan **T.**“ (*Wszechswiat*, 1901).

Trejdosiewicz Jan.

Trelawny Edward John, oficer i literat ang., przyjaciel Byrona i Shelleya, * 1792, † 1881 r. w Sompting pod Worthing. Napisał: „Adventures of a youngerson“ (nowe wyd. 1890), „Records of Shelley,“ „Byron and the author“ (nowe wyd. 1887) i in. **T.** i Byron spalili zwłoki Shelleya 1822 r. Por. Edgcumbe (1882).

Trematoda, robaki, ob. Wysysające.

Trembecki (*Trębecki*) Stanisław, znakomity poeta z epoki Stanisława Augusta, * 1730 w ziemi Proszowskiej. Przez zamożnych rodziców wysłany naprzód do akademji krakowskiej, a następ-

nie do Francji, gdzie długi czas przebywając wiódł wesołe, hulaszcze życie. W Paryżu zapoznał się ze Stanisławem Poniatowskim, który zostawszy królem przyjął na swój dwór zrujnowanego młodzieńca i mianował go szambelanem. Bystry umysł, wielki dowcip, znajomość świata i ludzi ułatwiały **T.** zyskanie wielkiego zaufania u króla, który powierza mu różne misje, jak np. nakłanianie przywódców konfederacji barskiej do przejścia na stronę królewską. Jako sekretarz królewski i poeta nadworny, popiera dzielnie **T.** sprawę stronnictwa królewskiego i przeprowadzanych przez nie reform pełnemi siły i dowcipu bajkami, pomfletami, których mała cząstka jest znaną, gdyż wychodziły one na świstkach, pod przybranemi nazwiskami (Azarycz, Marewicz i inne), a często jedynie w odpisach krążyły („Do moich współziomków," „Fraczek," „Joannes Sarcanus," w 1790 r. przeciw W. Turskiemu i jego rewolucyjnym idejom). Wykształcony zarówno na klasykach łacińskich, jak i polskich pisarzach złotego okresu, a przesiąkły następnie cynicznym dowcipem francuskich poetów z owej epoki, łączył mistrzowską formę, pełen siły i piękności język z rozpustną lub cyniczną treścią w licznych, po części nie ogłaszanych drukiem utworach. Talent swój niezwykły marnował **T.** na drobne okolicznościowe utwory; jedyną bowiem obszerniejszą praca jest przerobienie „Syna Marnotrawnego" z Voltaire'a (Warszawa, 1780), który w zastosowaniu do obyczajów narodowych zyskał wielkie na scenie powodzenie. Po upadku kraju towarzyszył **T.** królowi do Petersburga, a po jego śmierci na zaproszenie Szczęsnego Potockiego osiadł (w 1802 r.) w Tulczynie, gdzie spędził ostatnie lata życia w mizantropijnem odosobnieniu. Stroniąc od ludzi, zajmował się jedynie wróblami, których stado całe pielęgnował od 50 r. życia. Żył jedynie roślinnemi pokarmami, chcąc doczekać późnej starości. Wywdzięczając się swemu opiekunowi, upamiętnił cuda jego słynnego ogrodu w poemacie „Zofiówka" (Lipsk, a w istocie Wilno, 1806), przełożonym na język francuski przez hr. de Lagarde (wyszedł w 1814 r. w Parmie w przepysznej edycji). Zwolennik przymierza z Rosją (w wierszu „Gość w Heilsbergu" i in.), traktował Napoleona I jako nieprzyjaciela narodu w wierszu „Duma z okoliczności wojny 1812 wynikłej." Był to ostatni zapewno utwór zgrzybiałego poety, który w końcu 1812 r. zakończył życie w Tulczynie i tamże pochowany. Pierwszy zbiór pism **T.** wyszedł w Lipsku (w istocie Wilno, 1806), następny w 3 t. w Warszawie (1819), najnajzupełniejsze wyd. Krona (2 t., Wrocław 1828 i przedruk: Lipsk, 1836), ale najlepszem jest dziś rzadkie wielce wydanie wileńskie (2 t., 1836); „Zofjówka," wydaną została 1883 r. we Lwowie w *Bibljotece Mrówki*. Warszawski przedruk (1872) nie ma wartości. O utworach **T.** pisał H. Klimaszewski (Wilno, 1860 r.), a najlepsza jest praca (z dążnością rehabilitacyjną) L. Siemieńskiego (*Bibl. Ossolińsk.* z 1866 i w „Portretach literackich").

Trembecki Onufry, lekarz, * 1812 w obw. Jasielskim w Galicji, † 1876. W 1831 służył w wojsku, następnie studjował medycynę w Wiedniu. W latach 1831 i 1846 był więzionym. W r. 1848 był komendantem gwardji narodowej; w tymże roku stale osiadł w Szczawnicy. Ogłosił: „Dissertatio inauguralis de plica polonica" (1838); „Allgemeine Anweisung zum Augenkranken Examen i t. d." (Wied. 1840); „Wiadomość o Krościenku i jego wodach lekarskich" (Krak. 1859); „O zdrojach lekarskich w Głębokiem i t. d." (t. 1862); „Przewodnik do zdrojów lekarskich w Szczawnicy" (t. 1861).

Trembicka Franciszka, z domu Corri, ogłosiła: „Le dernier des gibelins" (Paryż, 1834 roku); „Mémoires d'une Polonaise pour servir à l'histoire de la Pologne depuis 1764, jusqu'à 1830" (2 t., tamże 1841); „Mission de la femme, Ouvrage traduit sur la 3-e édition anglaise" (t. 1842); „Marguerite de Hijar, suivie de trois nouvelles par M-me Colmache" (2 t., t. 1842); „Les soirées recréatives et morales" (Tours 1846); „Les matinées instructives et morales" (tamże 1846, 4 wyd. Limoges 1885); „Choix des conversations instructives et amusantes" (Paryż 1848).

Trembicki Izydor, napisał: „Historja i geografja Austro-Węgier" (7 wyd., Kołomyja, 1885); „Historja i geografja Galicji dla szkół ludowych" (Kołomyja, 1884).

Tremolit, minerał, ob. Amfibol.

Tremolo, *tremolondo* (włosk.) w muzyce, a zwłaszcza w śpiewie: ze drżeniem.

Tren (greck. *Threnos, Threnodia*), nazywała się tak u Greków pieśń żałobna, w której wyrażał poeta w sposób tkliwy, wzruszający, niekiedy nawet rozpaczny boleść z powodu istot ukochanych; pokrewna mu elegja (ob.) różni się od **T.** charakterem łagodniejszym i umiarkowańszym. Tego rodzaju pieśni żałobne odśpiewywały u Greków przy wystawieniu zwłok chóry męskie lub też kobiece. Później wytworzył się z **T.** osobny gatunek poezji, w której zasłynęli między innymi Pindar i Symonides. Literatura hebrajska posiada coś podobnego w Trenach Jeremjasza. Rzymianie w swych nenjach (ob. *Nenia*) naśladowali Greków. W literaturze naszej mamy mistrzowskie treny Kochanowskiego, którego w tym rodzaju poezji naśladowali mniej szczęśliwie Klonowicz Wiśniowski i inni.

Trench Ryszard Chenevix, angielski poeta i uczony, * 1809, † 1886 w Londynie, kształcił się w Cambridge, 1829 został pastorem, 1847 profesorem w londyńskiem kolegjum królewskiem, 1856 dziekanem westmisterskim, w 1864 arcybiskupem Dublinu. Zbiór poezji jego wyszedł w 9-em wydaniu 1887. Nadto napisał: „Englisch past und present" (14 wyd. 1889); „Glossary of english words used in different senses" (5 wyd. 1879); „The study of words" (19 wyd. 1888); „Essay on

the life une genius of Calderon" (2 wyd. 1880); „Gustavus Adolphus, social aspect of the 30 years war" (1865) i in.

Trenck Franciszek, baron von... der, osławiony ze swych okrucieństw przywódca Pandurów,*1711. Służył początkowo w wojsku austrjackiem, potem rosyjskiem, w końcu znowu w austrjackiem. Podczas sukcesyjnej wojny austrjackiej zgromadził za pozwoleniem cesarzowej Marji Teresy korpus Pandurów i na jego czele zjednał sobie ohydną sławę strasznego okrutnika i barbarzyńcy. Oskarżony o liczne zbrodnie, zakończył życie w więzieniu w Spielbergu 1749. — Por. biografję przez niego samego napisaną p. t. „Merkwürdiges Leben und Thaten des Freiherrn Franz von der Trenck" (Wiedeń 1807) i E. F. Hübnera „Franz von der Trenck, dargestellt von einem Unparteiischen" (3 t., Stuttg. 1788).

Trenck Fryderyk, baron von der..., synowiec poprzedzającego, * 1726 w Królewcu, został 1744 oficerem ordynansowym Fryderyka W., lecz posądzony o tajne stosunki z krewnym swoim, wyżej wspomnianym Franciszkiem, był uwięziony w twierdzy Glaz, skąd uciekł 1747, a potem został cesarskim rotmistrzem; schwytany jednak podczas chwilowego pobytu w Gdańsku, osadzony został w ciężkiem więzieniu w Magdeburgu, z którego dopiero w r. 1763 wyszedł na wolność. Po wybuchu rewolucji francuskiej udał się do Paryża i tu z rozkazu Robespierre'a, jako domniemany ajent obcych mocarstw, został gilotynowany (25 lipca 1794). **T.** posiadał istotnie wyższe zdolności umysłu, ale odznaczał się wielką niespokojnością ducha. Pisma jego „Trenck's sämmtliche Gedichte und Schriften" (8 t., Lipsk 1786), zwłaszcza też jego autobiografja (4 t., Berlin 1786) z wielkiem zajęciem były czytane. Por. Wahrmann „Fried. Freih. v. d. T. Leben, Kerker und Tod" (Lipsk 1837).

Trenczyn, miasto stołeczne komitatu Trenczyńskiego w Węgrzech, na lewym brzegu rzeki Wagi, siedlisko urzędów komitatowych, kolegjum pijarskie z pięknym kościołem, gimnazjum, ruiny zamku na wysokiej skale, około 5,000 mieszkańców. O dwie godziny drogi do **T.**, pod wsią Cieplice, znajdują się słynne źródła siarczane, posiadające temperaturę od 35 — 40° C. — *Trenczyński komitat*, ograniczony Morawją, księstwem Cieszyńskiem, Galicją i komitatami: Orawskim, Turczańskim i Nitrzańskim, ma na 4,620 klm. kw. 260,000 miesz., wyłącznie Słowaków. Komitat przerznięty jest odnogami gór Karpackich i zroszony wodami rzeki Wagi. Jest bardzo urodzajny i obfituje w źródła mineralne, zimne i gorące.

Trendelenburg Fryderyk Adolf, filozof niemiecki, * 1802 w Eutin, † 1872; nauki odbywał w miejscowym gimnazjum i na uniwersytetach w Kiel, Lipsku i Berlinie. Od r. 1833 był profesorem uniwersytetu berlińskiego, a od 1846 członkiem akademji nauk. W r. 1849 obrany został deputowanym. Rozmiłowany w Arystotelesie, chciał jego system uzupełniony i przekształcony odpowiednio do postępu nauk przyrodniczych przeciwstawić nauce Hegla, przeciw któremu zacięcie walczył w dziele „Logische Untersuchungen" (Berlin, 1840, 3 w., 1870). Polemika ta w dalsz. ciągu sięgnęła i do Kanta. **T.** zarzucał Kuno-Vischerowi, że fałszywie pojmuje Kanta w dziele: „Kuno Vischer und sein Kant" (1869), na co tenże odpowiedział broszurą: „Anti **T.**" (Jena, 1870). Prócz tych prac ogłosił **T.** „Geschichte der Kathegorienlehre" (Berlin, 1846) i polityczne rozprawy „Ueber die Methode bei Abstimmungen" (1851) i „Lücken in Völkerrecht" (Lipsk, 1870). Pisał o nim Bonitz „Zur Erinnerung and T." z powodu ostatniej wojny (Berlin, 1872).

Trendelenburg Fryderyk, lekarz, syn poprz., * 1844 w Berlinie, kształcił się w Edymburgu, Glasgowie i Berlinie, 1868 został asystentem Langenbecka, 1875 został profesorem w Rostocku, 1882 w Bonn, 1895 w Lipsku. Przeprowadził badania nad drogami przenoszenia się dyfterytu, wprowadził kanały tamponowe, które przy operacjach krtani i jamy ust umożebniają oddychanie, wprowadził przecinanie żołądka przy zwężeniach przełyku i in. Napisał „Verletzungen und chirurgische Krankheiten des Gesichts" (1886).

Tren-Jugan, rzeka w Syberji zachodniej, bierze początek z błot gub. Tobolskiej i w pobliżu Surguta uchodzi do Obi. Spławną jest głównie dla łodzi Ostjaków.

Trenkwald Józef Maciej, malarz historyczny czeski, * 1824 w Pradze, kształcił się od 1841 do 1851 w tamtejszej akademji malarskiej, następnie w akademji wiedeńskiej, poczem od r. 1856 — 61 przebywał we Włoszech. W r. 1865 powołany został na dyrektora akademji praskiej. Z utworów **T.** najznakomisze: „Anioł stróż" (1844); „Uchodzący wieśniacy" (1845); „Śmierć Karola XII pod Fridrichshallem" (1846); „Bitwa pod Lipanami" (1849); „Kazanie Tetzla" (1852); „Zrzeczenie się tronu przez księcia Władysława na rzecz Przemyśla Otokara" (1854); „Założenie uniwersytetu praskiego" (1855); „Bitwa husycka" (1862); „Wjazd cesarza Leopolda do Wiednia" (1870) i w. in. **T.** był jednym z najcelniejszych malarzów historycznych czeskich. Oprócz obrazów olejnych wykonał także wiele wybornych fresków.

Trenowanie (z ang. *to train*, ćwiczyć), przygotowywanie do pewnych czynności cielesnych przez odpowiednie ćwiczenie; najczęściej wszakże **T.** oznacza wprawianie konia do wyścigów, ob. Tresowanie.

Trente et quarante, gra, ob. Rouge et noire.

Trenton, miasto główne północno-amerykańskiego stanu New Jersey, nad rzeką Delaware, liczy 60,000 miesz. W 1890 istniało tu 885 zakładów fabrycznych, z produkcją wartości 25,628,223 dolarów.

Trentowski Bronisław Ferdynand, a właściwie *Trętowski*, jeden z najznakomitszych filozofów polskich obecnego pokolenia, * 1807 we wsi Kopcie pod Łosicami (w gub. Siedleckiej), † 1869 we Fryburgu. Ojciec jego był wójtem gminy i rządcą folwarku. Początkowe nauki pobierał w szkole pijarskiej w Łukowie, następnie od 1826 słuchał filozofji i filologji w uniwersytecie warszawskim, po którego ukończeniu został nauczycielem łaciny i historji w szkole pijarskiej w Szczuczynie. W tym czasie ogłosił w „Pamiętniku Warszawskim“ (z r. 1830) rozprawkę: „Eufonja jako zasada języka polskiego“ i przełożył „Oblubienicę Mesyńską“ Schillera. Wypadki 1831 rzuciły **T.** z tłumem młodzieży za granicę, a mianowicie do Niemiec. Pragnąc uzupełnić swe ukształcenie, uczęszczał na uniwersytety: w Królewcu, Jenie, Heidelbergu i Frejburgu, gdzie w 1836 r. otrzymał stopień doktora filozofji. Żywy i zdolny młodzieniec znalazł w filozofji niemieckiej obszerne i nieznane prawie pole. Śmiały i ambitny umysł zapragnął innych torów, chciał wznieść się ponad jednostronność idealizmu niemieckiego i realizmu ludów romańskich, by stworzyć prawdziwą, uniwersalną filozofję. Urzeczywistnieniem tego zamiaru miało być dzieło: „Grundlage der universellen Philosophie“ (Freiburg, 1837). W przedmowie uprasza Niemców o pobłażliwość dla autora, który przed pięciu laty nie umiał wcale po niemiecku, a ziomków prosi o przebaczenie, że na obcej niwie pracuje. Ponieważ człowiek, jako żywe zwierciadło prawdy ogląda ją jako *istotę*, następnie jako *formę*, wreszcie jako *jedność* formy i istoty, przeto filozofja dzieli się na *istotną*, *formalną* i *istotno-formalną*. Trzymając się wszędzie i zawsze tego trychotomicznego podziału, rozkłada filozofję *istotną* na filozofję natury, ducha i zjawisk; *formalną* na: filozofję mowy, myśli (logikę), formy (estetyka, matematyka); *istotno-formalną* zaś na krytykę doświadczenia, umysłu i skojarzenia ich w świadomości. Rozgłos, zyskany tą pracą, dopomógł **T.** do uzyskania docentury filozofji we Freiburgu po napisaniu rozprawy: „De vita hominis aeterna“ (1838). Wykładając tam przez lat cztery, ogłosił nową pracę po niemiecku: „Vorstudien zur Wissenschaft der Natur oder Uebergang vom Gott zur Schöpfung“ (2 t., Lipsk, 1839—40). Na usilne domagania się rodaków umieścił w „Orędowniku“ (z 1841 roku) rozprawę: „Rzecz o małżeństwie czyli aforyzmy dotyczące się ogólnego czy też naturalnego przeznaczenia człowieka“ i zajaśniał całym blaskiem swego filozoficznego i literackiego talentu w dziele: „Chowanna czyli system pedagogiki narodowej“ (2 t., Poznań, 1842 i 2 wyd., 1846), które za ukazaniem się wywołało ogromną wrzawę i zacięte walki między uwielbiającą je młodzieżą a konserwatystami. Praca ta miała stanowić właściwie pierwszą część ogromnego dzieła, obejmując „naukę o wychowaniu“ (Nepiodykę); druga część (Dydaktyka), znaną jest tylko z urywków ogłoszonych w „Tece Wileńskiej“ (1858). Zadaniem pedagogiki, według **T.**, jest rozwijać i pielęgnować „boskość“ w człowieku, który jest bóstwem *in potentia*. Stąd należy w wychowańcu rozwijać *realność* (kształcić zmysły, wyobraźnię, pamięć, rozum), *idealność* (duszę, um, umysł) i *rzeczywistość* (boskość, jaźń, umysł). To jest myśl główna dzieła, pełnego wycieczek na pole polityki i religji, śmiałych myśli, deklamacyjno-poetycznych porównań i śmiesznie niepraktycznych często rad i przepisów. Najważniejszą pracą filozoficzną **T.** jest „Myślini czyli całokształt loiki narodowej“ (2 t., Poznań, 1844). Mimo śmiesznej terminologji, utrudniającej czytanie, mimo wycieczek na inne pola, dzieło to, stanowiące najdokładniejsze rozwinięcie systemu autora, dokonane z wielką konsekwencją i systematycznością, stanowi u nas najznakomitszą pracę na polu filozofji spekulatywnej. Teozoficzne swe pojęcia wyłożył **T.** w pracach: „Stosunek filozofji do religji,“ „Ułamek z Teozofji“ (w czasopiśmie *Rok* z 1843 i 45 r.) i „Demonomanja“ (w *Orędowniku* z 1849 i osobne odbicie, Poznań, 1854). Obszerny wykład „Teozofji“ (Bożnicy) zawiera 5-tomowa praca, pozostająca w rękopisie. Bóg u **T.** jest jaźnią bezwarunkową (całostką), świat—całością, a człowiek—całostką (jaźnią) zawarowaną. Jaźń tylko nasza jest nieśmiertelną. Słabe bardzo są pomysły polityczne **T.**, rozwijane w dziełku: „Stosunek filozofji do Cybernetyki czyli sztuki rządzenia narodem“ (1843), tudzież inne prace w tym zakresie, jak: „Urywki polityczne“ (Paryż, 1845); „Wizerunki duszy przez ojczyźniaka“ (1847); „Przedburza polityczna“ (Frejburg, 1849). W latach 1845 — 47 redagował w Paryżu czasopismo: *Teraźniejszość i przyszłość* (8 zeszytów), a w 1848 r. miewał publiczne odczyty w Krakowie. Ożeniwszy się z Niemką, przemieszkiwał zwykle we Frejburgu, nie przestając pracować nad rozwinięciem swego systemu. W r. 1860 ogłosił w Paryżu: „Trzy skazówki dążeń i usiłowań moich w Paryżu,“ a następnie „Księgi zasadnicze rodu ludzkiego“ (1866). Trzeźwy pogląd na rzeczy zamąca tu chęć naciągania wszystkiego do swego systemu, który stał się prawdziwym hamulcem i pętami nie pozwalającemi na rozwinięcie należyte wielkich zdolności **T.** Cierpiąc na astmę, † po krótkiej chorobie w 1869 we Freiburgu. Z wydań pośmiertnych ukazały się: „Panteon wiedzy ludzkiej“ (3 t., Poznań, 1873), oraz „Die Freimaurerei in ihrem Wesen und Unwesen“ (Lipsk, 1873). O **T.** pisali: Kraszewski „System T.“ (Lwów, 1847); Al. Tyszyński, F. Krupiński (w dodatku do przekładu dzieła Schweglera; w *Tygod. Ilustr.*, tom V z r. 1870), Hankiewicz w dziełku

Trentowski B.

„O życiu i pismach T.“ (Stanisławów, 1871); Chmielowski „Filozof w więzach reakcji“ *(Ateneum)*.

Trepanacja, prześwidrowanie czaszki; wykrojenie kawałka kości czaszki, za pomocą odpowiedniej okrągłej piły (trepana), stosuje się najczęściej jako operacja akuszeryjna przy niemożności urodzenia się dziecka i poprzedza w takim razie wydobycie mózgu. Czasami przy chorobach jamy czaszkowej dokonywa się i u dorosłych, gdy idzie o usunięcie z mózgu guza lub ropienia, kości naciskającej na mózg, lub o wydalenie z mózgu ciał obcych, jak kuli, odłamków noży i t. p.

Trepang *(tripang, bèche de mer)*, strzykwy czyli holoturje (ob.), wygotowane i wysuszone, lub wędzone, używają się w Chinach i Japonji jako przyprawy do potraw, oraz jako środek wzmacniający popęd płciowy.

Trepka Eustachy, jeden z najpierwszych i najżarliwszych krzewicieli protestantyzmu w Polsce, pochodził z rodziny Nekandów, h. Topór, osiadłej w województwie Sieradzkiem. Nauki pobierał w Poznaniu, gdzie pod wpływem Krzysztofa Hegendorfinusa (ob.) przyjął nowe wyobrażenia religijne. Zostawszy potem nauczycielem domowym u Andrzeja Górki, generała wielkopolskiego, z synami jego udał się za granicę i w Wittenberdze zaznajomił się z M. Lutrem oraz F. Melanchtonem, w których towarzystwie utwierdził się na zawsze w zasadach luteranizmu. Wróciwszy do kraju, przeniósł się na dwór księcia pruskiego Albrechta, który za wyznaczoną mu pensję roczną 200 grzywien, zobowiązał go do pisania dzieł protestanckich w polskim języku, lub do przekładania z obcych języków na polski, a obok tego poruczał mu rozmaite misje polityczne i religijne do Wielkopolski. Z pism **T.** w języku polskim główniejsze są: „Postyla Arsacjusza“ (Królewiec, 1557); „Catechismus, t. j. zupełna nauka chrześcijańska przez Jana Brencjusza i t. d.“ (tamże, 1556); „Książki o tem, skąd wzięło początek słowo Boże i t. d.“ (t, 1557); „Tragedja Ochina o papieżu“ (tłóm. z łacińskiego, t. 1558) i in.

Trepka Mścisław Edgar, publicysta, ogłaszający swe prace pod pseudonimem *Nekanda;* napisał: „Kwestje kościelno-religijne“ (w *Ateneum*, 1886); „Rzecz o socjalizmie“ (Warszawa, 1888, t. 2); „Anglja i Anglicy“ (Warszawa, 1895).

Tres faciunt collegium, trzech stanowi kolegjum.

Tresckow, Hermann von..., generał pruski, * 1818, † 1885, wstąpił do armji 1835, odbył kampanję szlezwig-holsztyńską 1848—9 jako adjutant Bonina, został 1865 generałem, dowodził podczas wojny francusko-niemieckiej (1870—71) 17 dywizją, 1872 został dowódcą 19 dywizji, a 1873—9 korpusu, 1888 podał się do dymisji.

Trésor (fr.), skarb, izba skarbowa.

Tresowanie (z franc. *dresser*, układać), wprawianie zwierząt do wykonywania pewnych czynności, zależnie od woli kierującego niemi człowieka, zwłaszcza zaś układanie psów do myśliwstwa, a koni do wierzchu lub zaprzęgu, do jazdy wojskowej, albo do tak zwanej wyższej szkoły i cyrków, do biegu z przeszkodami i do wyścigów. Por. Rarey „Sposób obłaskawiania koni“ (przekład polski, Warszawa, 1859), oraz dzieła Digby Collinsa (Londyn, 1865), Silberera (2 wyd., Lipsk, 1894), hrabiego Wrangla (Sztutgard, 1889).

Tressan Ludwik Elżbieta de la Vergne, hrabia, przerabiacz i wydawca starofrancuskich romansów rycerskich, * 1705 w Mans, † 1783 r. W 1723 wstąpił do wojska i dosłużył się stopnia marszałka polnego (1744). W 1750 mianowany gubernatorem Tuluzy, a potem Lotaryngji, został w końcu wielkim marszałkiem dworu króla Stanisława Leszczyńskiego w Luneville. Oddawszy się całkowicie naukom, założył akademję w Nancy, pisywał pieśni i epigramaty. W 1781 został członkiem akademji francuskiej. **T.** odznaczył się szczególnie umiejętnemi przeróbkami i tłómaczeniami starych rycerskich romansów francuskich, które, z kilku oryginalnemi jego utworami wydali: Garnier (12 t., Paryż, 1787—91) i Campenon (10 t., Paryż, 1823). **T.** napisał także słynny traktat o elektryczności, wydany przez najstarszego jego syna p. t. „Essai sur le fluide électrique considéré comme agent universel“ (2 t., Paryż, 1783).

Trestka, herb: W polu srebrnem — belka czerwona, na niej 3 krzyże.

Trestka.

Treter Tomasz, poeta, teolog, artysta, malarz i rytownik polski, * 1550 w Poznaniu. Kształcił się początkowo w mieście rodzinnem, następnie w kolegjum jezuickiem w Brunsberdze, gdzie zdolnością i pilnością odznaczył się pomiędzy towarzyszami; zalecony Hozjuszowi, wzięty był przez niego do Rzymu, gdzie ukończywszy wyższe nauki, 1575 r. przyjął święcenia kapłańskie i odtąd był nieodstępnym towarzyszem kardynała, którego wszystkie prace podzielał. Osobiście znany papieżom Grzegorzowi XIII i Klemensowi VIII, doznawał szczególnych ich względów. Po śmierci Hozjusza (1579) został kanonikiem św. Marji za Tybrem i przełożonym szpitala polskiego fundacji Hozjusza, kanonikiem katedry ołomunieckiej, domownikiem Andrzeja Batorego, synowca króla Stefana, który, zostawszy kardynałem, mianował go swym kanclerzem; 1585 został **T.** kanonikiem warmińskim. Otrzymawszy wkrótce potem urząd legata Rzeczypospolitej i sekretarza królowej Anny, w sprawie jej majątkowej z dworem neapolitańskim pojechał znowu do Rzymu, skąd dopiero 1593 powrócił do kraju i osiadł we Frauenburgu, gdzie † 1610. Z dzieł jego, dzisiaj bardzo rzadkich, ważniejsze są: „In Quinti Horatii Flaccii poemata omnia rerum ac verborum locupletissimus

index“ (Antwerpja, 1575 i kilkakrotnie później); „Typus Ecclesiae catholicae“ (Rzym, 1575); „Pontificum Romanorum effigies“, wierszem (2 wyd., t. 1590); „Romanorum imperatorum effigies“ (2 wyd., t. 1590); „Theatrum Virtutum Cardinalis Hosii“ (t. 1588), złożone ze stu rycin na miedzi, wystawiających szczegóły z życia Hozjusza, z napisem pod każdą w kilku wyrazach, do których później napisał sto ód, wydanych w Krakowie 1685 p. t. „Theatrum virtutum D. Stan. Hosii centum odis diversorum generum illustratum“; „Regum Poloniae Icones“ (Rzym, 1591); „Vitae Episcoporum Posnaniensium“ (Brunsberga, 1604), z Długosza; „Hierosolymitana peregrinatio ill. P. N. Chr. Radziwilli“ (t. 1601; 3 wyd., 1753); przekład z oryginału polskiego; „De episcopatu et episcopis ecclesiae Varmiensis“ (Kraków, 1685) i w. in,

Treter z Lubomierza Mieczysław, właściciel dóbr, polityk i publicysta, * 1831, † 1895 w Topolnicy pod Starem Miastem; ogłosił: „Studja polityczne“; „Listy z Galicji“; „Studjum über Judenfrage“.

Tretful Jacek, pseudonim Józefa Miniszewskiego.

Tretiak Józef, pisarz polski, * 1841 w Małych Biskupicach na Wołyniu, uczęszczał do gimnazjum w Równem, poczem ukończył uniwersytet kijowski i oddawał się w Zurychu i Paryżu dalszym studjom, które ukończył w 1867. Przybywszy do Galicji, oddał się zrazu dziennikarstwu i został kierownikiem fejletonu w *Gazecie Narodowej*, a równocześnie ogłosił drukiem parę utworów beletrystycznych: jeden poemat liryczny „Z pogańskich światów“, powieść historyczną wierszem „Królewska para“ i powieść „Pamiętniki Daniela“. W 34 roku życia poeta i powieściopisarz wstąpił powtórnie na uniwersytet lwowski i, po dwuletnich studjach, zdał egzamin na nauczyciela szkół średnich. Mianowany w 1878 zastępcą nauczyciela gimnazjalnego we Lwowie, **T.** nie ustawał w naukowej pracy i w 1885 (w 44 r. życia) uzyskał na wszechnicy krakowskiej stopień doktora filozofji, poczem otrzymał posadę starszego nauczyciela w seminarjum żeńskiem w Krakowie. Równocześnie całym szeregiem naukowych prac „O dramacie staroindyjskim“, „O podziale ludzkości na rasy i szczepy“, „Kalewala, epopea fińska“ i t. d., a zwłaszcza studjami swemi nad Słowackim, Zaleskim, Krasińskim, trzechtomowem wreszcie dziełem: „Mickiewicz w Wilnie i Kownie“, **T.** zdobył sobie poważne naukowe nazwisko i powołany został na członka-korespondenta akademji, nim jeszcze habilitował się na docenta uniwersytetu. Na uniwersytecie wykładał najpierw literaturę polską w XVIII w., poczem objął katedrę literatury ruskiej. Powołano go też na członka rzeczywistego akademji. Napisał i wydał prócz tego: „Z pogańskich światów, pieśni miłości“ (1870); „Mazurek Szopena“, nowela (1877); „Słowo o Chopinie“ (1877); „Asnyk i jego liryka“ (*Ateneum*, 1881); „Tragiczność w życiu Zygm. Krasińskiego“ (*Świat*, 1885); „Mickiewicz i Trembecki“ (*Przegl. nauk i lit.*, 1886). Przełożył z niemieckiego dzieło Oskara Peschla „Historja wielkich odkryć geograficznych w XV i XVI w.“ (Lwów, 1878). Z prac oryginalnych wydał jeszcze: „Ślady wpływu Mickiewicza w poezji Puszkina“ (1889); „O satyrach Krasickiego“ (1893); „Młodość Mickiewicza 1798—1824“ (2 t., Petersburg, 1898).

Tretiak Józef.

Treub Melchjor, botanik, * 1851 w Boorschoten pod Lejdą, kształcił się w Lejdzie i 1880 został dyrektorem ogrodu botanicznego w Buitenzorg na Jawie, który pod jego kierunkiem zasłynął, jako instytut wzorowy. Przeprowadził badania nad roślinami wijącemi się, nad sagowcami i in. Ogłosił „Notes sur l'embryogénie de quelques Orchidées“ (1879) i in. Wydaje też „Annales du Jardin botanique de Buitenzorg“.

Treuga Dei, pokój Boży. Tak nazywały się ustanowione przez władzę papieską w XI w. perjody czasu, obejmujące razem 230 dni w roku, w ciągu których niewolno było panom feudalnym i wogóle wasalom prowadzić między sobą wojny. Peryody te przypadały od środy po zachodzie słońca do poniedziałku rano do wschodu słońca, później zaś od pierwszej niedzieli Adwentu do Trzech Króli. Ustanowienie to zatwierdził Urban II na soborze w Clermont r. 1095.

Trevelyan Jerzy Otto, angielski pisarz i polityk, * 1838 r., kształcił się w Harrow i Cambridge, potem wyjechał z ojcem, który był gubernatorem Madrasu, do Indji i zaczął pisywać do „Macmalian Magazine.“ „Letters of a conspetion Watlak“ (1864), oraz monografja „Cawnpore“, (1865) zwróciły na niego uwagę. W 1865 wybrany do parlamentu jako postępowiec. W 1868 zajął w gabinecie Gladstone'a urząd pierwszego lorda Admiralicji, ale ustąpił wskutek nieporozumień. Po raz drugi w ministerjum Gladstone'a był sekretarzem Admiralicji 1880—82 r., a następnie głównym sekretarzem dla Irlandji (do 1884 r.), potem kanclerzem Księstwa Lancaster do 1885 r. Urząd ten objął w 3 ministerjum Gladstone'a 1886, poróżnił się z nim w sprawie Home-Rule'u, potem się z nim pogodził i w czwartem ministerjum objął sekretarjat Szkocji (1892), który zatrzymał w gabinecie Roseberry'ego (do 1895). Wydał jeszcze: „The life and letters of Lord Macaulay“ (1876); „The early life of Charles James Fox“ (1880).

Treviglio, miasto okr. w włoskiej prow. Bergamo, posiada kilka fabryk, ożywiony handel i 10,000 miesz.

Treviranus Gottfryt Reinbold, przyrodnik, * 1776 w Bremie, † 1837, był lekarzem i profesorem matematyki w liceum bremeńskiem. Ogłosił: „Physiologische Fragmente“ (2 t., 1797—99); „Biologie oder Philosophie der lebenden Natur“ (6 t., 1802—22) i in.

Treviranus Ludolf Christjan, botanik, brat poprzedniego, * 1779 w Bremie, † 1864 w Bonn, gdzie był profesorem botaniki i dyrektorem ogrodu botanicznego. Najważniejsze jego prace są: „Vom inwendigen Bau der Gewächse“ (1806) i „Physiologie der Gewächse“ (2 t., 1835—38).

Treviso, po łac. *Tarvisium*, miasto główne prowincji włoskiej t. n. w dawnej Wenecji (2,488 klm. kw. i 414,000 m.), rezydencja biskupa; ma 20,000 miesz. i piękny kościół katedralny.

Trewir, po niem. *Trier*, niegdyś arcybiskupstwo i elektorstwo niemieckie w byłym obwodzie elektorsko-reńskim z miastem stołecznem *Trewir*, zajmowało 151 m. kw. z ludnością 280,000, po większej części wyznania katolickiego. Książę elektor trewirski był z rzędu drugim elektorem w Niemczech. Ostatnim był wybrany 1768 książę saski Klemens Wacław. W r. 1799 całe prawie elektorstwo zostało wcielone do Francji, lecz pokojem Lunewilskim 1801 nastąpiła sekularyzacja arcybiskupstwa, a elektorstwo zostało zniesione. Wskutek pokoju paryskiego kraj ten znowu powrócił do Niemiec, w większej mianowicie części du Prus, gdzie obecnie stanowi obwód regencji trewirskiej, oraz część obwodu regencji koblenckiej.—Porów. Hontheima „Historia Trevirensis diplomatica et pragmatica“ (3 t., Augsburg 1750); (3 t., Trewir 1836—39); Marxa „Geschichte des Erzstifts Trier“ (4 t,, 1857—64).

Trewir (łac, *Augusta Trevirorum*, po niemiec. *Trier*, po franc. *Trèves*), stolica dawnego arcybiskupstwa trewirskiego i elektorstwa, obecnie stolica obwodu regencyjnego t. n. (7,183 klm. kw. i 770,000 miesz.), w pruskiej prowincji Nadreńskiej, na prawym brzegu rzeki Mozeli, liczy 40,000 miesz. i jest rezydencją biskupa katolickiego. Posiada wiele ciekawych zabytków rzymskiego i średniowiecznego budownictwa. Uniwersytet założony r. 1472 w Trewirze został zwinięty 1797. Ob. Brauna „Trier un seine Alterhümer“ (Trewir 1854).

Trawirowie (łac. *Treviri*), naród celtycki w Galji belgijskiej zamieszkały, waleczny i wojowniczy. **T.**, pokonani przez Cezara, chcieli się wyswobodzić 21 r. pod wodzą Juljusza Florusa, ale zamiar się nie powiódł; potem czynny wzięli udział w powstaniu Batawczyka Civilisa, ale także napróżno. Stolicą **T.** było miasto *Augusta Trevirorum* (dziś *Trewir*).—Porów. Steiningera „Geschichte der Trevirer unter den Römern“ (Trewir 1845).

Trezena, ob. Treceny.

Trębicki Antoni, mąż stanu i agronom, poseł z Inflant na sejm warszawski r. 1790. czynny i wymowny obrońca ustawy r. 1791, sławny potem rolnik i postępowy gospodarz w dobrach skarbowych Lomna, członek Towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk, * 1764 we wsi Płoszczy w Grodzieńskiem, † r. 1842. Podczas sejmu Czteroletniego wydał: „Prawo polityczne i cywilne Korony Polskiej i wielkiego ks. Litewskiego, to jest nowy zbiór praw obojga narodów od r. 1347 aż do teraźniejszych czasów“ (2 t., Warsz., 1789—91). Oprócz kilku *Głosów sejmowych*, ogłosił: „O owcach“ (1803); „Gospodarz wiejski o ospie owczej“ (Warsz. 1816); „O gospodarstwie w ugorze“ (Wilno 1824). Zostawił w rękopisie własne pamiętniki od r. 1809 do 1839.

Trębicki Władysław, znakomity bibljograf i bibljofil, ob. gub. Grodzieńskiej, właściciel wsi Linowa w pow. Prużańskim, * 1806, † 1861. Pisma jego są: „Poselstwo Lwa Sapiehy w r. 1600 do Moskwy podług djarjusza Eljasza Pielgrzymowskiego, sekretarza poselstwa z rękopisu tratem odkrytego“ (Grodno 1846); „Uwagi nad pierwszym poszytem tomu drugiego Obrazu bibljograficzno-historycznego Jochera“ (Bibl. Warsz., na rok 1841, t. III); „Uwagi nad dziełem Wójcickiego: Teatr starożytny w Polsce“ (tamże r. 1843, t. IV); „Zbiór wiadomości o życiu i pismach Łukasza Górnickiego“ (tamże r. 1843, t. III); „Uwagi nad wydaniem pamiętników Janczara Polaka“ (tamże 1845, t. III).

Trębowelskie starostwo grodowe mieściło się w województwie Ruskiem, w ziemi Halickiej, powiecie Trębowelskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1770, obejmowało słynne w dziejach polskich miasto Trębowlę (ob.) z zamkiem, oraz wsie: Siemianów Zaczynowce, Humniska, Małów i Kaptury, które posiadał Joachim Potocki, podczaszy wjel. ks. Lit., opłacając z niego kwarty złp. 5,721 gr. 12, a hyberny złp. 27 gr. 25. W 1787 zajęte przez rząd austrjacki, zostało przezeń oddane spadkobiercom Tadeusza Dzieduszyckiego, jako częściowe wynagrodzenie za zabrane im dobra dziedziczne Kossów z przyległościami, na saliny przeznaczone.

Trębowla (*Terebowl*), miasto w Galicji, w obwodzie Tarnopolskim, nad rzeką Gnieznią, niegdyś stolica udzielnego księstwa, w którem Wasilko Rościsławowicz panował, a które w r. 1240, po spustoszeniu Rusi przeddnieprzańskiej przez Tatarów, udzielność swą utraciło. W r. 1340 w liczbie innych ziem ruskich wcielone do Korony przez Kazimierza W., zostało przez tegoż monarchę przebudowane i zamek jego wzmocniony. Trębowla, często napadami Litwinów i dziczy tatarskiej niepokojona, i nejednokrotnie doświadczała srogich losów wojny. I tak: w r. 1498 miasto od Wołochów i Tatarów spalone zostało, a mieszkańcy w jasyr uprowadzeni. Tej samej klęski doznało w latach 1508 i 1516. W roku 1675 Turcy pod wodzą Ibrahima Baszy opasali zamek i miasto, grożąc im ostateczną

zagubą. Dowodzący załogą kasztelan Jan Samuel Chrzanowski postanowił poddać zamek nazajutrz, lecz żona jego Zofja z bronią w ręku nietylko męża i rycerstwo od haniebnej myśli odwiodła, ale taką ich odwagą natchnęła, że zrobiwszy wycieczkę, i wojsko i zamek ocalili. W r. 1688 Turcy i Tatarzy, spaliwszy miasto, uprowadzili znowu znaczną część ludności, i odtąd też gród ten starożytny upadać zaczął, a zamek z czasem zamienił się w gruzy. W środku miasta stoi kościół z klasztorem księży Karmelitów, obwiedziony murem, z 4 dobrze zachowanemi narożnemi basztami. Obecnie miasto liczy 7,400 miesz. i posiada wielkie kamieniołomy, z których wyrabiają najlepsze kamienie młyńskie. W pięknym i obszernym kościele parafjalnym znajduje się jeden tylko pomnik Samuela Dulskiego. W okolicach Trębowli często jeszcze wykopują przedmioty dawnych pogańskich siegające czasów.

Trędownik (*Scrophularia*), rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, cechujący się koroną prawie kulisto wydętą i 4 pręcikami dwusilnemi; należą tu zioła lub podkrzewy o łodydze 4 kątnej, liściach przeciwległych i kwiatach zebranych w wiechy gałęziste. *S. aquatica*, w całej Europie, nad wodami, ma górną wargę korony brudno purpurową, dolną rdzawą; ziele używane było do okładania ran. *S. nodosa*, również w Europie, w miejscach wilgotnych, ma korzeń węzłowaty. kwiaty brudno-czerwonawe; korzeń używanym był przeciw wrzodom i wyrzutom skórnym. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne.

Trędownikowate, *maskowate* (*Scrophularineae, Personatae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, mająca następne cechy: kielich trwały, o 4 lub 5 działkach wolnych lub spojonych; korona podzawiązkowa, jednopłatkowa, na brzegu nieforemna, o wardze górnej dwu, dolnej trzyklapkowej; u niektórych wypukłość wargi górnej, zwana *podniebieniem*, zasłania ujście korony (*korona maskowata*); pręcików najczęściej 4, dwusilnych; szyjka pojedyńcza; owoc—torebka 2 komórkowa, rzadziej jagoda, nasiona białkowate. Należą tu zioła (około 2,000 gatunków w 145 rodzajach), o liściach naprzemianległych, pojedyńczych, i kwiatach zebranych w grona. Właściwe są całej ziemi, najliczniejsze jednak w cieplejszych okolicach strefy umiarkowanej płn. Zawierają pierwiastki gorzkie i ostre, a znaczna ich część (naparstnica, konitrud) jest trujących; woń posiadają niemiłą, ale wiele z nich jest okazałych.

Kwiat szelążnika w przecięciu, *a* pręciki.

Trętowski, ob. Trentowski.

Tri.., wyrazów nieznajdujących się tutaj szukaj pod *Try...*

Triage, (fr.), brak, resztka towaru, z którego wybrano najlepsze części.

Triakisoktaedr, ośmiościan piramidalny; *triakistetraedr*, 24-ścian trójkątny — formy krystaliczne szeregu foremnego, ob. Kryształ.

Triandria, *trójpręcikowe*, rośliny, posiadające trzy pręciki swobodne, stanowią trzecią klasę w układzie Linneusza.

Trianon, właściwie *Wielki* i *Mały Trianon*, dwa letnie pałacyki w pobliżu Wersalu, z których pierwszy wystawił Ludwik XIV dla pani Maintenon, a drugi Ludwik XV, dla wyprawiania w nim swoich uczt i orgji.—Porów. Lescure'a „Le palais de Trianon" (Paryż 1867).

Triarii, Tryjarjusze w legjonie rzymskich żołnierzów stanowiących skład trzeciej linii. Byli to wyborowi i wyćwiczeni żołnierze, którzy decydowali o losie bitwy.

Triberg (*Tryberg*), miasto w badeńskim okr. Villingen w Szwarcwaldzie, nad rz. Gutach, posiada febryki zegarów i ich, części składowych, oraz wyrobów metalowych, liczy 2,840 miesz.

Tribonianus, ob. Trybonjan.

Tribrachys (gr.) stopa wierszowa, składająca się z trzech krótkich stop (⏑ ⏑ ⏑).

Tribulus, *Wręciołek*, *Buzdyganek*, *Orzech wodny*, rodzaj roślin z rodziny parolistowatych (*Zygophyleae*). zioła z liśćmi parzysto pierzastemi, kwiatami na długich szypyłkach i owocami pięciokątnemi. Należy tu około 12 gatunków w krajach cieplejszych. Cierniste owoce (*burra gookeroo*) gatunku **T.** *lanuginosus*, w Beludżystanie i Indjach wsch., używają się przeciw wodnej puchlinie i tryprowi.

Tribupus, ob. Trybun i Trybunat.

Tribus. ob. Trybus.

Trichechus, zwierzę, ob. Mors.

Trichiasis (*Dictichiasis*), zawijanie się rzęs ku oku, powstaje wskutek długotrwałego zapalenia brzegów powiek. Zwrócone ku gałce ocznej włosy drażnią jej powierzchnię, wywołują bardzo dokuczliwe bóle, uczucie swędzenia i palenia w oku, wreszcie, sprowadzają zapalenie rogówki wraz z jej owrzodzeniem. W przypadkach lekkich do wyleczenia wystarcza systematyczne usuwanie zaciśniętych rzęs, w stanach cięższych usuwa się pewną część powiek przez operację plastyczną (ob.).

Trichinosis, *włośnica*, choroba trychinowa, ob. Trychina.

Trichocephalus, robak, ob. Włosogłów.

Trichodectes, ob. Wszoły.

Trichoglossus, ptak, ob. Papugi.

Trichomonas, pasożyt z grupy wiciowców, ob. Pierwotwory.

Trichoptera, owady, ob. Siatkoskrzydłe.

Trichotomja, podział na 3 części, np. podział człowieka na ciało, duszę i ducha (zwany także Tryjalizmem, a zwolennicy tego poglądu Tryjalistami). Trichotomja oznacza także zbyt subtelną

analizę, „dzielenie włosa na 3 części,“ drobiazgowość, pedanterję.

Trichotrachelidae, grupa robaków nitkowatych, czyli nicieni, do których należy trychina (ob.) i włosogłów (ob.).

Trick, (ang), sztuczka kuglarska, kawał, w wiście każda lewa ponad 6 lew.

Triclinium (łac., potrójne łoże), komnata w domach starorzymskich, gdzie odbywały się uczty; tutaj stał stół, dokoła którego umieszczono trzy łoża trzyosobowe. Czwarta strona stołu była swobodna, żeby niewolnicy mogli podawać półmiski i palury.

Tricolor, (łac) trójkolorowy.

Tridacna, rodzaj małż czyli mięczaków blaszkoskrzelnych, z rodziny *Tridacnidae,* ze skorupą dwuklapkową, silnie żeberkowaną, i płaszczem zamkniętym, posiadającym jedynie otwory na małą nogę i dwa syfony. *T. gigans* jest największa ze

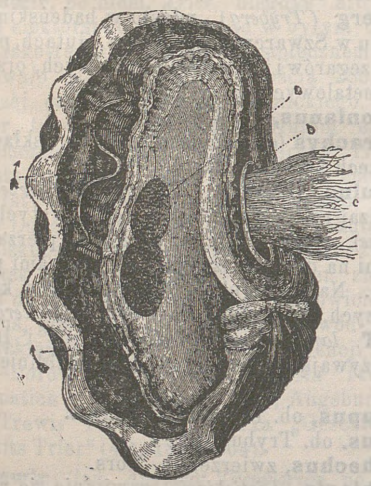

Tridacna. *a* Zwieracz muszli, *b* Otwór na nogę, *c* Bisior. Strzałki wskazują kierunek prądu wody.

wszystkich małż, dochodzi 1,5 m. długości i 100—200 kg. wagi. Żyje w morzach indyjskich; mięso jej jest jadalne, a skorupa jej używa się na akwarja. *T. elongata,* w morzu Czerwonem, 13—21 cm. długa, ma bardzo smaczne mięso, a jej skorupy używają się do wypalania na wapno.

Triduum (łac.) przeciąg trzech dni.

Triennium (łac.), przeciąg trzech lat. T. academicum w Niemczech — minimum czasu przeznaczonego na przebywanie w uniwersytecie.

Trieteris (łac.), termin trzyletni.

Triga (łac.), rydwan zaprzężony w 3 konie.

Triest, ob. Trjest.

Trieur (franc.), przyrząd do czyszczenia zboża (ob. Zboże).

Trifolium, ob. Koniczyna.

Trigemini (łac.), trojaczki, troje dzieci urodzonych odrazu z jednej matki.

Trigeminus nervus, ob. Trójdzielny nerw.

Trigla, rodzaj ryb ciernioptetwych z rodziny kostolicych *(Cataphracti),* ryby drobne lub średniej wielkości, z głową opancerzoną, prawie czworokątną, łuskami bardzo drobnemi i z wolnemi promieniami dolnemi płetw piersiowych. Zewnątrz wody wydają głos trzeszczący, powstający przez

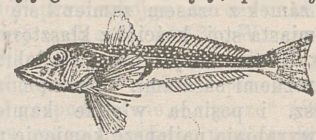

Trigla.

tarcie pokryw oskrzelowych, skąd mają nazwę *kogutów morskich.* **T.** *hirundo,* 50—60 cm. długa, na grzbiecie brunatna, żyje w morzach europejskich, przy pływaniu używa płetw brzusznych jak skrzydeł, a przy pomocy promieni płetw piersiowych łazi po dnie morskiem; karmi się rakami i mięczakami. Mięso jej jest dosyć cenione.

Triglochin, roślina, ob. Błotnica.

Trigonella *(kozieradka),* rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, cechujący się strąkiem wązkim, jednokomórkowym, wielonasiennym, obejmuje wonne zioła nad morzem Śródziemnem, w Syberji i na Kaukazie. **T.** *foenum graecum, boża trawka, greckie siano,* 30—50 cm. wysoka, o kwiatach blado-żółtych, rośnie wśród zboża w Europie południowej; nasiona często używane są w weterynarji. Roślina ta stanowi dobrą paszę dla bydła.

Trigonocephalus, *Sercogłów,* rodzaj węży z rodziny jamolicych (ob. Grzechotnik), węże z głową trójkątną i ogonem bardzo krótkim, bez grzechotki. *T. contortor (Ancistrodon contartrix),* na 1 metr długi, barwy miedzianej ze smugami poprzecznemi, żyje w Stanach Zjednoczonych, w okolicach błotnistych, karmi się drobnemi zwierzętami i jest bardzo niebezpieczny. *T. piscivorus,* również w Ameryce północnej, zielonawo-szary, żyje w wodzie i na brzegach, karmi się rybami.

Trigynia, trzysłupkowe, kwiaty z trzema słupkami, w układzie Linneusza nazwa rzędów, obejmujących rośliny o kwiatach trzysłupkowych.

Trikkala, miasto główne greckiego obwodu czyli nomosu t. n. (5,870 klm. kw. i 144,000 miesz.) w Tessalji, rezydencja arcybiskupa greckiego, liczy 15,000 miesz.

Trikupis Spirydjon, mąż stanu i historyk grecki, * 1788 w Missolongi, † 1873. Od r. 1821 zajmował w Grecji najważniejsze stanowiska administracyjne i dyplomatyczne; za rządów króla Ottona pełnił dwukrotnie obowiązki pełnomocnego ministra greckiego w Londynie. Po rewolucji 1843 r., której był głównym przywódcą, został ministrem spraw zagranicznych i wice-prezesem senatu; od r. 1844—49 był posłem nadzwyczajnym w Pary-

żu, potem znowu w Londynie, a od r. 1855 ministrem spraw zagranicznych i prezesem gabinetu. W r. 1862 po rozwiązaniu gabinetu Miaulisa usunął się zupełnie od spraw publicznych. Z prac jego literackich najważniejsza jest: „Istoria tes hellenikes epanastaseos“ (4 t., Londyn, 1853—57, 2 wyd., 1862), zalecająca się wielką dokładnością historyczną, wdziękiem stylu i nieposzlakowaną bezstronnością.

Trikupis Charilaos, polityk grecki, * 1832 w Nauplji, † 1896 w Cannes we Francji, kształcił się w Atenach i Paryżu, następnie wstąpił do służby dyplomatycznej, 1855 został sekretarzem poselstwa greckiego w Londynie, w 1863 *chargé d'affaires*. Po przyłączeniu wysp Jońskich do Grecji, powrócił do ojczyzny i oddał się polityce, został wybrany do parlamentu, 1866 powołany do gabinetu Kumundurosa na ministra spraw zagranicznych, 1874 został prezesem gabinetu i rozwiązał parlament, w 1875 zmuszony był podać się do dymisji, lecz wrócił do władzy po wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej. Na ten raz sprawował rządy przez 7 miesięcy, w 1878 uzyskał sprostowanie granicy od strony Tesalji i kilkakrotnie jeszcze obejmował rządy.

Trimurti (sanskr. trójkształt), synteza trzech głównych bogów neobraminizmu: Bramy, Wisznu i Sziwy, trójca indyjska; symbolem **T.** jest święta sylaba: Om.

Trincomali lub *Trinconomali*, warowne, portowe, i stołeczne miasto wschodniej części wyspy Cejlon, ma 11,500 miesz. i port wyborny.

Tringa, ptak, ob. Biegus.

Trinidad, jedna z wysp angielskich w Indjach zachodnich, najdalej na południe wysunięta i największa zarazem z Małych Antyllów, położona naprzeciwko delty Orinoco; zajmuje 4544 klm. kw. z ludnością 223,000 głów liczącą. Wyspa jest niesłychanie urodzajna. Miasto stołeczne jest *Port of Spain*. **T.,** odkryta r. 1498 przez Kolumba, zostawała przez trzy blizko wieki w posiadaniu Hiszpanji; od r. 1797 opanowali ją Anglicy.

Trinidad de Cuba, miasto na południowym brzegu wyspy Kuby, o 6 klm. od portu Puerto Casilda oddalone, liczy 60,000 miesz. i jest ogniskiem dla wywozu cukru, rumu i melasy.

Trinkonomali *(Trincomalee)*, warowne miasto portowe na wyspie Cejlon, nad zatoką **T.** położone, liczy 12,000 miesz.

Trinitapoli (dawniej *Casaltrinità*), miasto w prowincji włoskiej Foggia, nad jeziorem Lago di Salpi, ma 8,000 miesz.

Trio (z łac.), utwór instrumentalny (wokalny ma nazwę tercetu), na trzy instrumenta obligato pisany, albo też na dwa z towarzyszeniem basu, lub na jeden główny i dwa towarzyszące mu pomocnicze.

Tripang, ob. Trepang.

Tripepi Luigi, kardynał, * 1836 w Cordato, odbywał studja w kolegjum jezuickiem i po przyjęciu święceń kapłańskich mianowany był tajnym szambelanem papieża. W r. 1874 — 78 pracował w kongregacji obrzędów, później w kongregacji Indeksu. W r. 1879 wysłany z misją dylomatyczną do Portugalji. W r, 1885—1892 był konsultorem inkwizycji, potem prefektem tajnego archiwum, sekretarzem kongregacji obrzędów, 1898 r. podsekretarzem stanu, a 15 kwietnia 1901 mianowany kardynałem. **T.** wydał kilka prac teologicznych i poetyckich.

Tripolis, posiadłość turecka, leżąca pomiędzy morzem Śródziemnem, Tunisem, Egiptem i Saharą, obejmuje razem z Fezzanem i Barką 799,040 klm. kw. i liczy 800,000 miesz. Jest to kraj dosyć urodzajny, wyjąwszy części wschodniej, która jest pustynią. Miasta jego zamieszkałe są przez Maurów, Turków i Żydów; w górach żyją Kabylowie, w pustyni zaś Arabi. Główne artykuły handlu stanowią: wyroby rękodzielnicze europejskie, pióra strusie, kość słoniowa, liście senesowe, safjany, guma i złoto, a do r. 1854 i niewolnicy. **T.** był krajem lennym państwa tureckiego, rządzonym przez oddzielnego beja; od r. 1835 stanowi ejalet turecki. Główne miasto *Tripolis*, po turecku *Tarabülüs*, ma 35,000 miesz. i port obronny; jest rezydencją generał-gubernatora i stanowi ważny skład handlu pomiędzy Europą i wnętrzem Afryki.

Historja. **T.** tworzyło w starożytności część państwa Kartaginy, znaną pod imieniem *Regio Syrtica*, a przez Greków nazwaną **T.** od trzech miast najgłówniejszych: Oea, Sabrota i Leptis. W r. 201 przed Chr. przeszło **T.** pod panowanie królów numidyjskich, następnie składało część rzymskiej prowincji Afryki, a pod późniejszymi cesarzami zostało zamienione na samoistną prowincję, zwaną *Prowincja Tripolitana*. Odtąd historja **T.** wiąże się ściśle z dziejami Berberji. W VII w. zniszczyli Arabowie w **T.** wszelkie ślady cywilizacji rzymskiej i zaprowadzili islam. W r. 1551 podbite przez tureckiego rozbójnika morskiego Draguta, stało się **T.** prowincją turecką i główną siedzibą piratyzmu, a z upadkiem potęgi osmańskiej podlegało despotyzmowi anarchicznemu janczarów, którzy z pomiędzy swych oficerów wybierali paszę, noszącego tytuł deja. Dej był tylko z imienia wasalem Porty. Bunty i mordy wewnątrz, a konflikty z powodu rozbójnictwa morskiego nazewnątrz stanowią historję tego państwa. Piratyzm deja ograniczyli naprzód Anglicy 1663 r., a następnie Francuzi w wyprawach 1665 i 1728 zniszczyli całkiem prawie miasto **T.,** a przez podbój Algieru w nowszych czasach położyli wreszcie koniec piratyzmowi. Trwało to jednak dość długo. Do 1835 r. trwała jeszcze gospodarka janczarów i piratów, dopiero ekspedycja konstantynopolitańska pozbawiła władzy rodzinę Karamauli, z której wybierano od 1714 dejów i przyłączono **T.** do Turcji, jako ejalet, 1869 odłączono krainę Barską i utworzono z niej

1879 wilajet. Granicę z Tunisem wyregulowano 1886 r. Por. Testa „Notice statistique et commerciale sur la Régence de Tripolis“ (Haaga, 1856); Maltzan „Reise in den Regentschaften Tunis und Tripolis“ (Lipsk, 1870, t. 3); Brunialli „Algeria, Tunisia e Tripolitana“ (Medjolan, 1881); Haimann „Cirenaica—Tripolitana“ (2 wyd., tamże, 1885).

Tripolizza, główne miasto greckiej nomarchji Arkadji, rezydencja arcybiskupa, ma 11,000 m. Od r. 1718 była stolicą całej Morei, a w latach 1823—25 siedliskiem rządu greckiego.

Tripots (fr.), drobne sale balowe, pokątne miejsca zabaw.

Tripplin Teodor Teuttold, głośny w swoim czasie podróżopisarz, * 1813 w Kaliszu, gdzie ojciec jego był profesorem języków starożytnych w szkole wojewódzkiej, † 1881 r. w Warszawie. Nauki początkowe pobierał w Kaliszu; opuściwszy kraj w 1831 r., kończył studja w Królewcu, a następnie w akademji lekarskiej w Montpellier, gdzie uzyskał stopień doktora po napisaniu rozprawy: „Quelques mots sur la fièvre typhoide“ (1840). Jako lekarz praktykował w różnych okolicach Francji i Hiszpanji. Skreśliwszy żywy i barwny opis swych przygód i wrażeń, ogłosił go p. t.: „Wspomnienia z podróży po Danji, Norwegji, Anglji, Portugalji, Hiszpanji i Marokko“ (2 t., Poznań, 1844). Uzyskawszy amnestję, wrócił do Warszawy, gdzie zachęcony powodzeniem swej pierwszej pracy, oddał się zawodowi literackiemu. Przerabiając i rozszerzając zmyślonemi dodatkami swe „Wspomnienia z podróży,“ ogłaszał je w coraz nowych edycjach (4 t., Warszawa, 1851, 3 wyd., w 12 t., tamże, 1852 i 1853, 5 wyd., poprawne, 4 t., Petersburg, 1853). Ogromne powodzenie tych z życiem i dowcipem kreślonych opisów wprowadziło **T.** na zgubną drogę. Z pomocą najętych tłómaczów przerabiał on angielskie i francuskie dzieła, pstrząc je anegdotami o sobie i Polakach i wydawał pod własnem lub przybranem nazwiskiem. Tu należą: „Podróż przez Saharę“ (2 t., Warszawa, 1854); „Nowa podróż naokoło ziemi“ (3 t., tamże, 1855 roku); „Najnowsza podróż po Danji, Szwecji i Norwegji“ (2 t., Wilno, 1857 roku); „Pamiętniki lekarza Polaka z wypadków za granicą doznanych“ (serja I, 6 t., tamże, 1855, serja II, t. 4, tamże, 1856); „Wycieczki po stokach galicyjskich i węgierskich Tatrów“ (2 t., tamże, 1856); „Wycieczki po własnym kraju“ (4 t., Wilno, 1858); Prócz tego pisał **T.** wiele powieści, zacząwszy od „Pana Zygmunta w Hiszpanji“ (4 t., tamże, 1852 r.), do „Dwóch Duchów“ (2 t., Żytomierz, 1860). Nawet czysto specjalne prace, jak: „Hygiena Polska“ (2 t., Warszawa, 1856) i „Kalotechnika“ (tamże, 1856), noszą na sobie piętno blagi. Zrażony surową chłostą krytyków i opinji, usunął się **T.** z kraju i po rozmaitych kolejach na Wschodzie (od 1859) osiadł ostatecznie we Włoszech, jako lekarz wojskowy. W 1878 powrócił do Warszawy i wydał „Wspomnienia z ostatnich podróży“ (1878, 4 t.), które wszakże już żadnego nie miały powodzenia.

Tripplin Teodor.

Tripplin Ludwik, brat poprz., młodszy, nauczyciel szkół, ostatecznie cenzor, † 1866, był redaktorem dziennika *Korespondent* (1837 i 1838 r.) i prócz tego wydał: „Tajemnice społeczeństw, wykryte w sprawach kryminalnych“ (3 t., Wrocław, 1852) i kilka innych; „Góra Kalwarja, opis historyczno-statystyczny“ (Warszawa, 1854) jest, według Estreichera, przywłaszczeniem rękopisu Oskara Flatta.

Tripplinówna Aniela, powieściopisarka, wydała: „Syn księżniczki“ (1884); „Hrabia regent“ komedja, „Szaleniec“ nowela (Kraków, 1889).

Triquetrum, *przyrząd paralaktyczny, liujal Ptolemeusza,* przyrząd astronomiczny, używany jeszcze przez Kopernika, składał się z traech linjałów tworzących krójkąt (ob. fig.); pręt AC, opatrzony celowuikiem, nastawiał się na gwiazdę, a z długości linji AC, opatrzonej podziałką, można było oznaczyć wielkość kąta A, zatem odległość zenitalną gwiazdy.

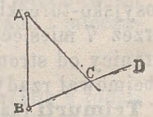

Triquetrum.

Triremy, t. j. trzywiosłowce, statki wojenne w czasach starożytnych i wiekach średnich, miały trzy rzędy wioseł, umieszczone w różnych wysokościach; u Greków zwały się *triery.*

Trishagion (z grec., trzykrotnie święty), łac. *hymnus angelicus, cherubicus, triumphalis,* zowie się hymn używany w kościele katolickim, składający się z następujących wyrazów: Święty Boże, Święty Mocny, Święty Nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami.

Trismegistus, ob. Hermes Trismegistus.

Trissino Jan Jerzy, uczony i poeta włoski, * 1478 w Vicenza, nuncjusz papieski w Wenecji i Wiedniu, † 1550 w Rzymie. Pierwszy we Włoszech ułożył wedle prawideł Arystotelesa tragedję „Sofonisba“ (Rzym, 1514), napisaną 11-zgłoskowym wierszem nierymowym *(verso sciolto);* napisał też **T.** epopeję „Italia liberata da Goti“ (1547—48), ale utwory te nietyle zalecają, ile raczej jego poezje liryczne. Najlepszą edycję jego dzieł wydał Scipio Maffei (2 t., Werona, 1829). Porsalin „G. G. Trissino“ (1878).

Tristan, bohater podań bretońskich. Według podania wskutek zaczarowanego napoju rozgorzał **T.** miłością ku Isoldzie, małżonce Marke'go, swego stryja Kornwallis. Podanie to pochodzi z epoki najdawniejszej mitologji celtyckiej, rozszerzyło się z Francji po całej Europie i najdokładniej zostało obrobione w dziele Gottfryda ze Strasburga

p. t. „Tristan i Isolda“, wyd. między innemi przez Massmanna (Lipsk, 1843). Por. Bossata „Tristan et Iseult“ (Paryż, 1865). Podanie to obrobił poetycznie i muzycznie Wagner. Por. Bechstein „Tristan und Isolde in deutschen Dichtungen der Neuzeit“ (1876); Goltger „Die Sage von Tristan und Isolde“ (1887).

Tristan da Cunha, należąca do Anglji grupa wysp na południu oceanu Atlantyckiego, położona między 37°—38° szer. płd. i pod 12° dług. zachod. od Gr. Grupa ta składa się z trzech wysepek pochodzenia wulkanicznego, z których jedynie właściwa **T.** jest zamieszkana i ma 116 klm. kw. liczy 61 miesz.

Tristram Henryk Baker, badacz Palestyny, * 1822 w Northumberland, kształcił się w Oksfordzie i wstąpił do stanu duchownego. Odbył liczne podróże po Palestynie i Afryce północnej, 1891 odbył podróż naokoło ziemi. Ofiarowanej mu 1879 przez Beaconsfielda godności biskupa palestyńskiego nie przyjął. Napisał: „The land of Israel“ (4 wyd., 1884); „Bible places or the topography of the Holyland“ (1879, n. wyd., 1897); „The land of Moab“ (2 wyd., 1874); „Natural history of the Bible“ (1867, 7 wyd., 1883); „Eastern customs in Bible lands“ (1894); „Rambles in Japan“ (1895) i in.

Tritheim Jan, właściwie *Heidenberg*, polihistor., * 1462 r. w Treitheim albo Trittenheim w Trewirskiem, opat klasztoru w Sponheim (1485) a potem u św. Jakóba w Würzburgu, † 1516 r. Posiadał skłonność do mistycyzmu, pisał o Astrologji, Alchemji i o Czarnoksięstwie (Antipalus maleticorium) (1508). Wiele pism *quasi* czarnoksięskich przypisywano mu później niesłusznie. Wogóle **T.** uchodził za wielkiego czarownika. Zasłużył się swojego czasu w dziedzinie nauki dziełami: „Opera spiritualia“ (Moguncja, 1604) i „Paralipomena“ (tamże, 1605). Jego „Opera historica“ wydał Freher (2 t., Frankf, 1601). Por. Silbernagel I. Trithemius (1868); Schneegans „A Trithemius und Kloster Sponheim“ (1882).

Triticum, ob. Pszenica.

Triton, ob. Tryton.

Tritonium, *Trąboróg, Trąba Tytona*, rodzaj ślimaków przodoskrzelnych, zwierzęta z wielką głową, długą trąbą, mają muszlę lejkowatą z guzami i skrętami. Muszla gatunku **T.** *nodiferum*, żyjącego w morzu Śródziemnem, po odcięciu końca służyła u Rzymian za trąbę wojenną *(buccina)*.

Tritonium.

Trivandram, miasto, ob. Travancore.

Trivulzio, medjolańska rodzina szlachecka, w której prócz kilku kardynałów wsławiło się szczególnie dwóch marszałków Francji, a mianowicie: *Jan Jakób* **T.** (* 1436, † 1518) i *Teodor* **T.** († 1531). Z tej rodziny pochodzą: *Jan Jakób Teodor* **T.** († 1656), był generał-kapitanem Sycylji i gubernatorem Lombardji. — *Jan Jakób* **T.** (* 1744, † 1831), głębokiej nauki klasyk, wydał pomiędzy innemi Dantego „Convito“ i „Vita nuova.“ Mało kto z prywatnych ludzi wspierał tak hojnie i rozumnie literaturę i nauki, jak **T.**

Trjest, *Tryjest* (słowińskie *Terst*, star. *Tergeste*, włosk. *Trieste*), najważniejszy nadmorski punkt handlowy w Austrji. Zmieniając kolejno władców, dostał się w 1382 pod opiekę Leopolda ks. Austrji. Karol VI ogłosił **T.** wolnym portem. Od 1797 — 1805 i od 1809 — 14 pozostawał w ręku Francuzów. W 1849 uznany został razem z okręgiem za bezpośrednie miasto państwa. Obecnie przy terytorjum 1,7 mil kw. liczy z okręgiem 158,000 miesz. (w tem 10,000 Niemców), włoskiego przeważnie pochodzenia, jest siedzibą namiestnika, biskupa, władz prowincjonalnych (dla Istrji i Gorycji) i głośnego Lloydu austrjackiego (ob.). Posiada przytem akademję żeglarską i handlową, wiele starożytnych kościołów i gmachów. Głównem źródłem bogactwa **T.** jest ogromny handel morski, głównie ze Wschodem, sprowadzający do obszernego portu tysiące statków. W r. 1896 wpłynęło do portu **T.** 8,728 okrętów o pojemności 1,780,888 ton, a wypłynęły 8,773 okręty o 1,785,707 tonach. Wartość towarów przywiezionych w r. 1895 do **T.** od strony lądu wynosiła 159,19 mil. guldenów, a od strony morza 184,98 mil., wywiezionych zaś: lądem 153,77 mil., a morzem 150,57 mil. guldenów.

Trnowo, *Tirnowa (Trnow)*, miasto okręgowe w Bulgarji, niegdyś stolica carów i patryarchów bulgarskich, nad rz. Jantrą; siedlisko metropolity, liczy 13,000 miesz. i ma 9 kościołów. Z dawnych pamiątek najcelniejsze: kościół katedralny św. apostołów, ze starożytnemi freskami i napisami słowiańskimi, kościół św. Dymitra, w którym koronowali się carowie bulgarscy; kościół 40 męczenników z grobami carów bulgarskich i in. Jest to miasto wielce starożytne, podług podania założone zostało za czasów Kruma; po odnowieniu carstwa bulgarskiego (1186) zostało stolicą carską; od początku XIII aż do końca XIV wieku było siedliskiem samodzielnego patryarchatu bulgarskiego.

Troakar *(trokar, trójgraniec, troicars)*, narzędzie lekarskie, przeznaczone do wypuszczania płynów z jam organizmu.—Jest to pręt okrągły, ostro zakończony i umieszczony w pochewce, po przebiciu ścian jamy usuwa się pręcik i zostawia się płynowi swobodny odpływ przez pochewkę. Służy do wypuszczenia płynu patologicznego z jam organizmu, jak np. z opłucnej, z jamy brzusznej, z torebki stawowej.

Troas, ob. Troja.

Trocadero, wzgórek w Paryżu, na prawym brzegu Sekwany, gdzie w r. 1878 wzniesiono gmach kolosalny wystawy powszechnej. Nazwa **T.** pochodzi od nazwy portu w zatoce Kadyksu, zdobytego przez Francuzów 31 sierpnia 1823.

Trochej lub *Chorej*, miara wierszowa, często używana przez starożytnych i nowoczesnych poetów, składająca się z pierwszej długiej i drugiej krótkiej zgłoski (— ⏑).

Trochilidae, ob. Kolibry.

Trochu Ludwik Juljusz, generał francuski, znany jako prezes rządu obrony narodowej 1878—71, * 1815 r. w Palais (depart. Morbihan), † 1896. Ukończywszy świetnie studja wojskowe w Paryżu, wstąpił do sztabu generalnego i od 1841 r. walczył zaszczytnie w Afryce; za powrotem do Paryża 1852 mianowany wyższym urzędnikiem w ministerjum wojny, został 1854 adjutantem i sekretarzem wojskowym marszałka Saint-Arnaud, a potem gener. Canroberta; równocześnie otrzymawszy stopień generała brygady, odznaczył się przy szturmie Sewastopola, a następnie jako generał dywizji w wojnie włoskiej pod Solferino. Po zawarciu pokoju wszedł znowu do ministerjum wojny, a marszałek Niel wybrał go na swego następcę. Słynną swą broszurą „L'armée française en 1867“ (Paryż, 1867; 20 ed., 1870), ściągnął na się niełaskę dworu. Po pierwszych klęskach podczas wojny 1870 r. mianowany przez cesarza komendantem Paryża, stanął 4 września 1870 r. na czele rządu obrony narodowej i otrzymał zarazem dowództwo nad wszystkiemi wojskami w Paryżu. Po oblężeniu stolicy mimo posiadania w swych ręku wszystkich środków wojskowych i licznych mas gwardji narodowej i ruchomej, nie tylko nie zdołał uwolnić Paryża, lecz ani nawet w jednem miejscu przełamać linji oblężniczej; 20 stycz. 1871 r. złożył dowództwo w ręce gener. Vinoy i pozostał aż do zawarcia rozejmu prezesem rządu. Następnie wybrany był członkiem zgromadzenia narodowego, ale mandat swój złożył 1872 r. z powodu głośnego procesu z dziennikiem *Figaro*.

Trociczki, drobne stożki, które przy żarzeniu wydają woń przyjemną. Wyrabiają się ze sproszkowanego węgla drzewnego z benzoesem, balsamem toluańskim, wanilją, olejkami i saletrą; masa ugniata się z gumą tragancką, urabia w postać stożków i starannie suszy.

Trociniarka *(Cossus)*, rodzaj motyli z rodziny trociniarek *(Xylotropha)*, motyle nocne, podobne do prządek, składają w spoczynku skrzydła dachówkowato. W Europie najpospolitsza jest *C. ligniperda)*, wielki motyl 8 cm. szeroki, szarawobrunatny, na skrzydłach przednich biało i czarno prążkowany. Gąsienica czerwona, 9 cm. długa, żyje 2 lata w pniach wierzb, topol, dębów i drzew owocowych, w których wygryza długie przewody;

Trociniarka. *a* larwa.

w poczwarkę przemienia się u wyjścia tych przewodów lub w ziemi.

Trocka kasztelanja położona była w województwie Trockiem, ostatnim na niej kasztelanem był Józef Wincenty Plater, mianowany 1794.

Trockie księstwo i województwo. Po śmierci Gedymina (1340—41) Litwa rozpadła się na dwie główne części, z których jedna, ze stolicą w Wilnie i tytułem wielkoksiążęcym, dostała się Jawnucie, druga, ze stolicą w Trokach (ob.), Kiejstutowi. Kiejstut (ob.), umysłem i doświadczeniem wojennem przewyższający Jawnutę, a równy mu potęgą materjalną, nietylko nie dozwalał mu rozciągać zwierzchniej władzy nad księstwem Trockiem, lecz przeciwnie, trzymał młodego księcia jakby w kurateli, zasłaniając go od nieprzyjaciół łącznie ze swoim bratem Olgierdem (ob.), mającym dzielnicę na Witebsku. W 1345 strącił nawet Kiejstut Jawnutę z tronu i dopomógł osiąść na nim Olgierdowi. Przez cały czas panowania Olgierda w Wilnie, a Kiejstuta na Trokach, niezachwiana przyjaźń łączyła obu braci i trwało to aż do zgonu Olgierda 1377. Po śmierci Kiejstuta, zamordowanego w r. 1382, dzielnica jego na Trokach dostała się bratu Jagiełły, Skirgielle, i odtąd też księstwo Trockie stało się lennością zależną od wielkiego księcia. Witold, syn Kiejstuta, mimo wszelkich usiłowań nie odzyskał swej ojcowizny, która już tylko cień zaledwie dawnej samoistności zachowała; wreszcie na sejmie horodelskim ustanowiono dwa województwa: Wileńskie i Trockie.— *Województwo Trockie* graniczyło na północ z Kurlandją (Semigalją), na wschód z województwem Wileńskiem, na południe z Nowogródzkiem, a na zachód z księstwem Żmujdzkiem, Prusami i Podlasiem. Przestrzeń województwa, obejmująca 1,050 mil kw., dzieliła się na powiaty: Trocki, Kowieński, Upicki, Grodzieński. Województwo miało dwu senatorów krzesłowych: wojewodę i kasztelana. Sejmiki odbywały się w miastach powiatowych i wysyłały po 2 deputatów na trybunał. Mundur województwa stanowił kontusz ponsowy przy żupanie zielonym i takichże wyłogach; herbem była Pogoń litewska w czerwonem polu. Po podziale kraju województwo Trockie weszło częścią w skład dzisiejszego Królestwa Polskiego, częścią w skład guberuji: Wileńskiej, Grodzieńskiej i Kowieńskiej. Ostatnim wojewodą trockim był Józef Radziwiłł, mianowany 1787.

Trockie starostwo grodowe leżało w województwie i powiecie Trockim. Przez długi przeciąg czasu były te dobra uposażeniem stołu królewskiego, później przemienione na starostwo, obejmowało słynne miasta: Troki Nowe i Stare (ob.) z dwoma zamkami i przyległościami, które podług spisów podskarbińskich z 1766 posiadał Aleksander Pociej, wojewoda trocki. Zawsze bowiem dygnitarstwo to było połączone z urzędem starościńskim i w tym czasie opłacano z niego kwarty złp. 498 groszy 12, a hyberny złp. 150.

Na sejmie z r. 1775 Stany Rzpltej przez oddzielną konstytucję zmieniły alternatę sądową między Trokami a Mereczem dawniej istniejącą i odtąd dla wygody obywateli takież sądy odbywały się naprzemian w Trokach i w Olicie.

Trockie województwo, ob. Trockie księstwo i województwo.

Troć, ryba, toż co łososio-pstrąg, ob. Pstrąg.

Troester Jan, geograf, rodem Siedmiogrodzianin, zwiedziwszy Polskę w drugiej połowie XVIII w., wydał jej opis p. t. „Polnisches Adler-Nest, d. i. kurzgefasste doch ausführliche Geschichtsbeschreibung des Königreichs Polen“ (Norymb., 1666 z mapą i rycinami).

Trofeje (greck. *tropaion*, łacin. *trophoeum*), zowią się zdobyte w walce z nieprzyjacielem chorągwie, proporce, sztandary i broń wszelkiego rodzaju.

Trofoneuroza, zaburzenia w odżywianiu pewnych organów, w zależności od cierpień układu nerwowego; pospolicie nazwa ta oznacza zanik mięśni wskutek różnych spraw chorobowych w przednich rogach rdzenia i jądrach nerwów czaszkowych.

Troglodyci, czyli mieszkańcy jaskiń, w starożytności nazwa ludu plemienia etjopskiego, w lochach i jaskiniach zamieszkałego; w szczególności zaś *krajem Troglodytów* nazywano wybrzeża dzisiejszej Abisynji nad Morzem Czerwonem, poczynając od Berenice ku południowi.

Troglodytes, ob. Szympans.

Trogus Pompejus, dziejopis rzymski za czasów Augusta, napisał p. t. „Historiae Philippicae“ historję powszechną, z której jednak prócz „Prologi“ (wstępy) do 44 jej ksiąg (wydanie Granerta, Münster, 1827), tylko wyciąg Justyna (ob.) naszych doszedł czasów.

Troick, miasto w powiecie Krasnosłobodzkim, gubernji Penzeńskiej, na lewym brzegu rz. Sezemki, liczy 4,100 miesz.; sławny jarmark, przypadający 29 czerwca.

Troick, miasto powiatowe gubernji Orenburskiej, na lewym, wyniosłym brzegu rzeki Uja, wpadającej do Tobola. Poprzednio **T.** był fortecą, w której znajdował się zarząd całej linji Ujskiej i Wierchnie-Uralskiej; od 1782 miasto powiatowe. Liczy 23,200 miesz.—*Troicki powiat* ma na przestrzeni 20,651 w. kw. 204,000 miesz.

Troickosawsk, miasto okręgowe obwodu Zabajkalskiego (w Syberji wschodniej), o cztery wiorsty od m. Kiachty, nad rz. Kjachtą; liczy 8,800 miesz., prowadzących handel z Chinami.—*Troickosawski okrąg* ma 57,569 klm. kw. i 33,000 miesz.

Troicko-Sergijewska ławra, ob, Sergijewska osada.

Troil Samuel Werner, baron, mąż stanu finlandzki, * 1833 w Abo, † 1900 w Helsingforsie, był przewodnikiem partji szwedzko-liberalnej, od 1882—1885 był marszałkiem kraju. W 1885 mianowany sekretarzem, wiceprezesem ekonomicznego departamentu w senacie. W 1897 i 1899 był znowu marszałkiem.

Troja, pierwotnie *Ilios* albo *Ilium*, słynna w podaniach greckich stolica krainy *Troas* (w Azji Mniejszej), osłonionej od północy górami Ida i zroszonej rzekami Skamander i Simois, dzisiaj stanowiącej część Liwy tureckiej, zwanej Kaleh-Sultanieh. **T.** założona przez króla nazwiskiem *Tros* (od którego wzięła swe miano), wzmocniona została i obwarowana przez Laomedona. Według podań mitologicznych, Herkules za niedotrzymanie mu pewnego układu zdobył miasto, zabił Laomedona i osadził na tronie Pryjama (ob.). Gdy potem syn tego ostatniego Parys (ob.), wykradł Helenę (ob.), mąż jej Menelaus (ob.) nakłonił większą część Greków do przedsięwzięcia *Trojańskiej wojny*, w której wsławili się szczególnie Agamemnon, Odyseusz (Ulises) i Achilles. Wojna ta z rozmaitem w pierwszych latach wiedziona szczęściem, ukończona została po 10 dopiero latach 1184 r. przed Chr. w skutek wynalezionej przez Epeusa machiny wojennej, znanej w podaniach pod nazwą *konia trojańskiego*, w której waleczni Grecy podstępnie do miasta się wdarli i przy pomocy zdrady Sinona je opanowali, a następnie zburzyli. Wojnę tę opiewa Homer w „Iljadzie“. Już za czasów Strabona nie można było odszukać miejsca starodawnej **T.**; nawet i późniejsza osada kolska *Nowe Ilium*, zburzona przez Rzymian pod wodzą Fimbrji, zaginęła bez śladu. Po długich i daremnych poszukiwaniach w ostatnich dopiero czasach archeolog niemiecki Schliemann odszukał dawną **T.** i wydobył z wykopalisk na jaw mnóstwo przedmiotów. W 1871—82 i 1890, Schliemann rozkopał warstwy ziemi do głębokości 16 metrów i przypuścił na zasadzie wykopalisk, iż na miejscu tem istniało kolejno 7 miast, należących do 4 okresów kultury. W najdawniejszych uderza brak wyrobów metalowych, a przeważają kamienne. Z drugiego miasta pozostały potężne mury z cegieł na fundamencie kamiennym z wieżami i bramami, a wewnątrz murów pałac podobny do miceńskiego i tyreńskiego. Po zburzeniu tego miasta nastąpił okres osiadłości mającej charakter wiejski (3, 4, 5 i 6 miasto Schliemanna). Dopiero w epoce helleńskiej i rzymskiej nastąpiło odrodzenie miasta. Wykopaliska Schliemanna prowadził dalej pomocnik jego Dörpfeld 1893 i 1894, który doszedł do przekonania, że nie drugie, lecz szóste miasto, którego szczątki wykrył, należy uważać za Troję Homerowską. Por. Forchhammera „Beschreibung der Ebene von Troja“ (Frankfurt, n. M. 1850); Maclarena „The plain of Troy“ (Edynburg, 1863); Hahna „Die Ausgrabungen auf der homerischen Pergamos“ (Lipsk, 1865); Schliemanna: „Trojanische Ausgrabungen“ (1874); „Ilios“ (1883); „Reise in der Troas“ (1881); „Troja“ (1883); Ed. Meyer „Geschichte von Troas“ (Lipsk, 1877); Virchow „Beiträge zur Landeskunde des Troas“ (Berlin, 1880);

W. Dörfeld „Troja“ (1893); „Bericht über die im Jahre 1893 veranstalteten Ausgrabungen“ (1894); „Mittheilungen des Archaologischen Instituts in Athen“ (t. 49, 1894).

Trojan, postać fantastyczna ludu serbskiego z doby przedchrześcijańskiej. Był to król Serbji, mogący żyć tylko w nocy i oddychać swobodnie przy świetle gwiazd i księżyca, promienie bowiem słońca śmiercią mu groziły. Zdybany razu jednego w powrocie od swojej kochanki przez wschodzące słońce, rzucił się z konia na ziemię, wierny sługa nakrył go płaszczem, lecz mimo to słońce przedarło się do niego i ciało jego w kroplach rosy się rozpłynęło. Wedle innych powieści, ujrzawszy wschodzące słońce ukrył się w stóg siana, który przechodzące bydło rozwaliło.

Trojan Jan, poeta niemiecki, * 1837 w Gdańsku, od 1862 współredaktor *Kladderadatscha*, a od 1886 główny redaktor tego humorystyczno-politycznego pisma. Współcześnie był **T.** fejletonistą *National Zeitung*. Wydał oddzielnie: „Gedichte“ (1882); „Schersgedichte“ (3 wyd., 1894), „Kleine Bilder“ (1886); „Von Driunen und Drunses“ (1888); „Hundertlei in Versen und Prosa“ (1893).

Trojan, roślina, ob. Bobrek.

Trojanek, ob. Przylaszczka.

Trojańska wojna, ob. Troja.

Trojański Jan Kajetan, filolog, doktor filozofji, od 1828 r. profesor literatury polskiej i łacińskiej w uniwersytecie krakowskim, * 1796 w Lublinie, † 1850 w Marienbadzie. **T.** położył niezaprzeczone zasługi na polu leksykografji. Najlepsze bowiem z dzieł jego są: „Słownik polsko-niemiecki“ (2 t., Berlin, 1836) i „Słownik niemiecko-polski“ (2 t., Berlin, 1844—47). Oprócz rozpraw umieszczonych w czasopismach poznańskich i krakowskich, wydał także kilka podręczników do nauki języka łacińskiego i niemieckiego.

Trojański Feliks, brat poprzedniego, lekarz, † 1849 roku w Krakowie; był nauczycielem położnictwa w Białymstoku, następnie osiadł w Krakowie. Ogłosił kilka rozpraw w pismach lekarskich.

Trojański koń, ob. Troja.

Trojden, wielki książę Litwy, 1272—1282 r. Kronikarze nie zgadzają się między sobą co do jego pochodzenia, jedni bowiem mianują go synem walecznego Wida, inni Romanowiczem lub Romantowiczem, inni nareszcie synem Traba albo Trabusa; w każdym jednak razie początek panowania jego przypada mniej więcej na rok 1270. Około tego czasu śród powszechnego na Litwie zamętu **T.,** zrzuciwszy z siebie jarzmo wareskie, objął rządy w uszczuplonem państwie, od którego wiele odpadło ziem słowiańskich, południowych zwłaszcza, i które ograniczało się właściwą Litwą, ziemią Dregowiczan, Krzywiczan, oraz ziemią Mińską, Połocką i Witebską. Był to mąż wojenny i przedsiębierczy, nieubłagany wróg Krzyżaków i chrześcijaństwa, a stąd opiekun wszystkich, których oręż krzyżacki gnębił i prześladował. Wojując bezustannie prawie z książętami Rusi i Tatarami, nękał także swymi napadami i Polskę, mianowicie Podlasie i ziemie Mazowieckie. Tak, w r. 1277 Litwini spustoszyli ogniem i mieczem kraj cały aż po Dobrzyń, Łęczycę i Brześć kujawski; legło wtedy lub poszło do niewoli do 40,000 ludzi; we dwa lata potem uderzył **T.** niespodziewanie na ziemię Lubelską, z której wracając obciążony łupami, dognany został przez Leszka Czarnego pomiędzy Narwią a Niemnem i ciężkim ukarany pogromem. Niezadługo po tej smutnej na Polskę wyprawie **T.** nękany spiskami i nieprzyjaźnią drobnych książąt litewskich zginął 1282, zabity od siepaczów, nasłanych na niego przez rodzonego podobno brata Dowmunta, panującego na Pskowie. Następcą jego był Witen albo Witenes, podawany przez niektórych za syna Trojdenowego. Córka Trojdena Zofja, przyjąwszy wiarę chrześcijańską, była żoną Bolesława, księcia mazowieckiego na Płocku.

Trojden, książę czerski, 1313—1341, syn Bolesława Ziemowitowicza i Zofji Trojdenówny, córki wielkiego księcia Litwy. **T.** miał jeszcze dwu braci, a ojciec ich przed śmiercią podzielił swe państwo na trzy części, dając Wacławowi Płocką, **T.** Czerską, a Ziemowitowi ziemię Wiską, Ciechanowską i Sochaczewską. **T.,** objąwszy swą dzielnicę, poświęcił się cały mądrym i spokojnym rządom kraju, dźwigał stolicę swoją Czersk, zamek jej znacznie rozszerzył, podniósł miasto Warkę i polubiwszy ówczesną jeszcze wieś Warszawę, w której często przebywał, przygotował pierwszy dalszą jej świetność. Mimo jednak całej zabiegłości **T.,** księstwo Czerskie doznawało ciężkich klęsk niejednokrotnie (np. od Litwy 1323, 1324 i od Wład. Łokietka 1325). Przeciw Łokietkowi zawarli wszyscy trzej bracia sojusz z Krzyżakami, ale gdy jeden z nich Wacław, książę płocki, zdradzony przez Krzyżaków, uznał się hołdownikiem czeskim, dwaj drudzy, **T.** i Ziemowit, dla wspólnego bezpieczeństwa kraju uznali się 1329 za hołdowników Łokietka, króla polskiego. Był to czyn wysoce szlachetny, przez który Mazowsze, zrzekając się dotychczasowej niezależności, wzmacniało podstawy przyszłego bytu królestwa. Sprzeciwiało się to widokom zakonu krzyżackiego, który niechętnie patrzał na wzmagającą się potęgę królewską i starał się rozejmami zawieranemi z **T.** i Ziemowitem w 1329, 1334, 1335 zmusić ich do odstąpienia króla. Stąd wynikały ustawiczne z zakonem spory, którym nawet energiczne wdawanie się Rzymu nie zaradzić nie mogło (1339). Wkrótce potem **T.,** znękany domowemi nieszczęściami (stracił bowiem syna Bolesława, którego otruli bojarowie na Rusi, i żonę), † r. 1343, pochowany w Warce u księży Dominikanów wraz z bratem Ziemowitem. **T.** zostawił dwu synów: Kazimierza i Ziemowita, którzy puścizną ojca dobrowolnie

się podzielili; pierwszy wziął Warszawę, a drugi Czersk.

Trojeść (*Asclepias*), rodzaj roślin z rodziny trojeściowatych, cechuje się koroną tacowatą o działkach odwiniętych i pyłkomassami wiszącemi, obejmuje zioła stojące, rzadko wijące się, właściwe głównie Ameryce. Najważniejszym gatunkiem jest *A. syriaca*, mająca korzeń mięsisty, łodygę do 1,6 m. dochodzącą, liście podłużne, kwiaty czerwonawo-lilowe, zebrane w kulistawy baldaszek, nasiona uwieńczone długim, białym włosem jedwabistym. Rośnie dziko w Wirginji, na Wschodzie i w wielu cieplejszych stronach się uprawia; u nas też dobrze w gruncie wytrzymuje. Wieniec włosisty (*jedwab roślinny*) nasion używa się do wyścielania materaców, a z dodatkiem bawełny i jedwabiu przerabia się na tkaniny, łodygi zaś mogą być używane jak konopie; cała roślina wydziela sok mleczny, zawierający właściwą substancję, *asklepjadynę*; w Ameryce płn. kora używa się jako środek lekarski, a młode pędy mają tam być jadane jak szparagi.—Korzeń *A. asthmatica* i in. używa się w miejsce ipekakuany. Niektóre hodują się jako ozdobne. *A. gigantea* należy do rodzaju *Calotropis* (ob.).

Trojeść. *a* kwiat, *b* ziarno.

Trojeściowate (*Asclepiadeae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, ma następne cechy: kielich 5-szczepny, trwały; korona 1-płatkowa, 5-wrębna; pręciki jednowiązkowe, wydające pyłek zlepiony w pyłkomasy kleiste, połączone parami; zawiązki 2; torebki zawierają nasiona bezbiałkowe, często opatrzone wieńcem włosistym. Należą tu rośliny zielne i drzewne, o liściach całobrzegich; z 1,300 gatunków największa liczba właściwa jest okolicom zwrotnikowym. Wszystkie zawierają sok ostry, często trujący, z niektórych jednak używa się do picia; niektóre jadane są jako jarzyny. Łodygi niektórych wydają włókna podobne do konopnych, a włosy otaczające nasiona nadają się do wyścielania. Znaczna liczba odznacza się też pięknością i wonią kwiatów.—W naszej florze jedynym przedstawicielem **T.** jest ciemiężyk (ob.).

Trokar, ob. Troakar.

Troki (z litewskiego *trakas*, trzebień, nowina), *Stare i Nowe*, dwie starożytne osady w guberuji Wileńskiej, o 4 m. na zachód od Wilna położone. *Stare* **T.**, dziś wioska o pół mili na południe od *Nowych* **T.** leżąca, były pierwotną osadą, założenie której, jak równie pierwotne dzieje giną w pomroce wieków. Znajdował się tu niegdyś gród książęcy, do którego 1321, podług Stryjkowskiego, miał Gedymin na czas krótki przenieść stolicę z Kiernowa, którą następnie w Wilnie ustanowił. Późniejsi pisarze wypadek ten odnoszą do Nowych **T.** Po zgonie Giedymina, około 1340 Stare **T.** zostały stolicą spadłej na jego syna Kiejstuta dzielnicy trockiej, skąd waleczny ten książę przedsiębrał swe wojenne wyprawy przeciwko Krzyżakom. Widząc jednak niedogodność położenia, Kiejstut wybudował nowe miasto wśród pobliskiego jeziora Galwie i do niego przeniósł stolicę swego państwa, nazwawszy je *Nowemi* **T.** Odtąd Stare **T.** tracą zupełnie swe znaczenie polityczne i schodzą na stopień lichej wioski. 1405 Witold sprowadził tu z Tyńca Benedyktynów i zniszczony snadź a niezdatny już do obrony zamek oddał im na klasztor, wymurował im kościół pod wezwaniem Zwiastowania N. P. M. i św. Benedykta i hojnie ich uposażył. Niedbalstwem jednak późniejszych opatów, klasztor z dawnego zamku przerobiony, z lat biegiem nie wzmacniany, samą starością swą poszedł w zwaliska, a kościół w XVIII w. runął zupełnie. Na jego miejscu zbudowano niewielką drewnianą świątynię, która po przeniesieniu 1835 zakonników do Horodyszcza i Nieświeża, zamienioną została na kościół parafjalny.—*Nowe* **T.**, po łac. *Trocki* lub *Trocum*, przez Krzyżaków *Trakken* lub *Trakin* nazywane, niegdyś stolica udzielnego księstwa, potem województwa i starostwa grodowego trockiego, dziś miasto powiatowe guberuji Wileńskiej, zbudowane są na półwyspie obszernego jeziora, które je z trzech stron wodami swemi oblewa. Jezioro to, łączące się z Wilją przez rzeczkę Brażołkę, zwane *Trockiem*, *Brażołą*, *Galwie*, *Skajście*, niemal na 1 milę długie, na 1/4 mili szerokie, niezmiernej w wielu miejscach głębokości, usiane jest 12 wysepkami. Za prawdziwego założyciela Nowych **T.** najzasadniej można uważać Kiejstuta, który około 1348 pierwsze podstawy miasta położył, zbudowawszy twierdzę, wzniesioną nad brzegiem półwyspu, najbliższym od większej wysepki na jeziorze, na której następnie druga stanęła warownia. Warownia ta nadbrzeżna, zwana górną lub mniejszą, była tylko częścią fortyfikacji **T.**, stanowiła bowiem dostęp do głównego zamku na wyspie, który ukończony krótko przed zgonem Kiejstuta (1382) budowany był w pięknym stylu gotyckim, o czem dzisiejsze jego zwaliska przekonywają. Pod osłoną tych warowni budowało się miasto, w perzynę obrócone 1377 r. przez marszałka krzyżackiego Gottfryda Lindena, który jednak zamku dobrze bronionego zdobyć nie zdołał. 1332, podczas wojny domowej pomiędzy Jagiełłą a Kiejstutem, wielki mistrz Konrad Zolner podstąpił także ze znacznemi siłami pod **T.**, ale ich dobyć nie zdołał. Kiedy potem Jagiełło, pokonany przez Kiejstuta, wyzuty z wielko-książęcej godności i osadzony w Krewie, uszedłszy stamtąd, połączył się z Krzyżakami, odzyskał bez oporu oba zamki i w **T.** obwołał Kiejstuta za wyzutego z ojcowskiej dzielni-

cy, a rządy nad nią powierzył Skirgielle. Jeszcze raz potem Kiejstut, w połączeniu z Witoldem, nadciągnął pod **T.** w nadziei, że je odzyskać potrafi, ale przed samą bitwą pojmany zdradziecko, zakończył życie pod nożem zbójeckim w Krewie. I na tem skończyła się niezależność dzielnicy trockiej, uosobiona w Kiejstucie, a z nią i polityczne znaczenie tego grodu. Skirgiełło bowiem był tu już tylko zwyczajnym namiestnikiem Jagiełły. Wprawdzie w następnym 1383 Witold opanował jeszcze z pomocą Krzyżaków **T.**, ale zaledwie tylko sześć tygodni utrzymać się z nich zdołał. Nastąpiło potem wzajemne porozumienie między zwaśnionymi braćmi, a na sejmie horodelskim, **T.** ze stolicy samoistnej dzielnicy zeszły na miasto główne nowo ustanowionego województwa Trockiego. Dopiero znowu za Witolda, który po uspokojeniu niesnasek wewnętrznych sprawował najwyższe rządy w Litwie, **T.**, w których Witold obok urzędowej stolicy, Wilna, przesiadywać lubił, znowu na jakiś czas stołeczną zajaśniały świetnością. Pamiętne są uroczystości, jakie tu Witold w nadziei osiągnienia korony litewskiej z bajecznym przepychem w latach 1415, 1418 i 1430 dla Jagiełły i przedstawicieli ówczesnej dyplomacji i polityki wyprawiał. Miasto było w stanie kwitnącym, garnęli się do jego murów i swobodnych przywilejów, prawdopodobnie już magdeburskich, Rusini, Niemcy, Żydzi Karaici i Tatarzy, tak, że **T.** za czasów Witolda były niemal cudzoziemską, wśród głębokiej Litwy osadą, wprawdzie po większej części drewnianą, ale bardzo rozległą i ludną. Dziś z tego głośnego Witoldowego grodu zostały pamiątką tylko zwaliska zamków i kilkakrotnie odnawiany kościół farny, w którym mieści się cudowny obraz N. M. P., malowany na blasze miedzianej w stylu bizantyńskim, ofiarowany podobno Witoldowi przez Manuela II, cesarza wschodniego, do którego tysiące pobożnych z dalekich stron aż do ostatnich czasów religijne pielgrzymki odbywały. Było jeszcze z czasów Witoldowych kilka innych świątyń wyznania katolickiego i greckiego, wszystkie jednak poupadały i dziś żaden prawie, prócz wspomień ślad po nich nie pozostał. Po zgonie Witolda (1430), panowanie Świdrygiełły nic nowego dla miasta nie przyniosło, a nie polepszyły stanu miasta i późniejsze rządy Zygmunta Kiejstutowicza. Dopiero za Kazimierza Jagiellończyka, który przez cały czas swego sprawowania rządów Litwy najczęściej w **T.** przemieszkiwał, znowu miasto z chwilowego uśpienia budzić się zaczęło; ale też od śmierci tego monarchy, nigdy już przez panujących nie nawiedzane i przez nich zapomniane, poszło drogą zupełnego upadku. Zamki zeszły na urzędową rezydencję wojewodów niedbających o ich utrzymanie. Miasto, leżące na uboczu, żyjące tylko z dotychczasowych licznych zjazdów książąt panujących i szlachty, upadało przyśpieszonym krokiem, i mimo przywilejów późniejszych królów nie mogło na nowo powstać. Dzisiaj miasto **T.** jest jedną z najnędzniejszych mieścin prowincji, liczy 3,300 miesz., w przeważnej części Karaitów.—*Trocki powiat* ma na przestrzeni 5,221 w. kw. 203,840 miesz.

Trokinowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie i powiecie Wileńskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766 zaliczały się do niego wsie: Trokinowo albo Troskinowo, Udziałów, Smigury albo Smogury i wójtostwo Gryciuńskie, opłacając z niego kwarty złp. 343 gr. 3, a hyberny złp. 350.

Trollhätta, wspaniały wodospad rzeki Maan-Elf w Szwecji, o 2 mile od Wenersborga.

Trollius, *Pełnik*, rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, zioła z liśćmi klapkowanemi i kwiatami pojedyńczemi, wielkiemi, najczęściej żółtemi, w podbiegunowych i umiarkowanych okolicach północnych. **T.** *europaeus* i **T.** *asiaticus* hodują się, jako ozdobne.

Trolloppe Frances, autorka angielska, * 1779 w Hackfield, † 1882 w Londynie, córka wikarego Milton, od 1809—35 żona adwokata Tomasza Anniego *Trolloppe*, † 1863 we Florencji. **T.** odznaczyła się w literaturze angiel. zajmującemi opisami podróży, obrazami życia domowego Amerykanów, a szczególnie też swemi powieściami. Z dzieł jej wymieniamy opisy podróży: „Domestic manners of the Americans“ (1832, n. wyd., 1849); „Paris and the Parisians“ (3 t., 1836, n. wyd., 1842); „Belgium and Westorn Germany in 1833“ (2 t., 1834); „Vienna and the Austrians“ (2 t., 1838); romanse: „The refugee in America“ (1830) i „The Vicar of Wrexhill“ (1837, n. wyd., 1860), najlepszy jej utwór.

Trolloppe Tomasz Adolf, starszy syn poprzedniej, * 1810, † 1892, dał się chlubnie poznać jako podróżopisarz i jako historyk szczególnie pracami swojemi o Włochach. Cenna jest jego „History of Florence“ (1865, t. 4).

Trolloppe Antoni, młodszy brat poprzedniego, * 1815, † 1882, znany jest z najcelniejszych nowoczesnych nowelistów angielskich. Sławę powieściopisarską ugruntował utworami: „The Warden“ (1855) i „Barchester towers“ (1858). Z innych prac jego zasługują jeszcze na wzmiankę: „Doctor Thorne“; „The Bertrams“ (1859); „Thethreeclerks“ (1857); „The Kellys aud the O'Kellys“ (1848); „Miss Mackenzie“ i t. d.

Trolloppe, sir Francis, pseudonim romansopisarza francuskiego Pawła Féval na karcie tytułowej romansu „Mystères de Londres“.

Tröltsch Antoni Fryderyk, baron, lekarz, * 1829 w Schwabach pod Norymbergą, † 1890 w Würzburgu, studjował najpierw prawo, następnie w Monachjum nauki przyrodnicze, a w Würzburgu medycynę. W szczególności zajął się chorobami uszu i w 1864 został profesorem w Würzburgu. Przeprowadził badania anatomiczne ucha, oraz podał metodę badania ucha przez odpowied-

nie oświetlenie. Ogłosił: „Lehrbuch der Ohrenkrankheiten“ (1862, 7 wyd., 1881); „Die chirurgischen Krankheiten des Ohrs“ (1866) i in. W 1864 założył *Archiv für Ohrenheilkunde*, pierwsze pismo otjatryczne.

Tromat, ob. Waka.

Trombididae, *lądzienie*, ob. Roztocze.

Trombon, ob. Puzon.

Tromholt Sophus, meteorolog, * 1851 w Husum w Szlezwigu, † 1896, został 1876 docentem meteorologji w Bergen, a z poparciem rządu norweskiego zajął się od 1882 badaniem zorzy biegunowej. W tym celu założył obserwatorjum w lapońskiej wiosce Koutokeino i odbywał liczne podróże. Ogłosił: „Om nordlysets periodet“ (1882); „Under nordlysets straaler“ (1885); „En rejse gjennem verdensrummet“ (t. j. „Podróż po Wszechświecie“, 1889) i in.

Trommsdorf Jan Bartłomiej, chemik, * 1770 w Erfurcie, † 1837, uczył się farmacji, objął po ojcu aptekę w Erfurcie, został tam 1795 profesorem chemji i fizyki w uniwersytecie, a 1823 dyrektorem akademji królewskiej; przyczynił się wiele do udoskonalenia farmacji wydawnictwem czasopisma *Journal de Pharmacie* (1794—1834), głównem zaś jego dziełem jest „Systematisches Handbuch der gesammten Chemie“ (2 wyd., 8 t., 1805—20).

Tromp Marciu Harpetzoon, słynny marynarz holenderski, * 1597 w Briel. Od pierwszej młodości poświęcał się służbie morskiej i 1630 został admirałem. Odznaczywszy się niejednokrotnie w wojnach z Hiszpanją i Anglją (główniejsze jego zwycięstwa: 1639 na brzegach Flandrji nad Hiszpanami i 1652 tamże nad Anglikami), poległ w bitwie morskiej z flotą angielską 7 sierpnia 1653 pomiędzy Scheveningen i Mozą.

Tromp Cornelis.

Tromp Cornelis, syn poprzedniego, * 1629 r., † 1691, odznaczył się również w wojnie stanów generalnych Holandji przeciwko Anglji jako główny dowódca floty holenderskiej.

Tromsö, miasto główne okręgu t. n. (26,246 klm. kw. i 59,000 miesz.) w Norwegji, na wyspie t. im. położone, rezydencja biskupa, ma kilka fabryk, ożywiony handel i 6,000 miesz.

Tron, w dawnej polszczyźnie *stolec*, wielkie i wspaniale ozdobione krzesło, na którem monarchowie podczas ważnych uroczystości dworskich zasiadać zwykli. Z tej przyczyny jest **T.** symbolem najwyższej władzy dziedziczno osobistej. Mówi się więc np. obrazowo: wstąpić na **T.** zam.: objąć rządy; utracić **T.** albo zrzec się **T.** zam.: utracić władzę najwyższą, albo zrzec się jej dobrowolnie; detronizować zam.: usunąć od rządu; *następca tronu* (w monarchjach dziedzicznych) oznacza osobę, która ma objąć rządy po panującym w danej chwili.—*Tronową mową* nazywa się mowa, jaką monarcha otoczony swymi ministrami i dostojnikami państwa, wygłasza z tronu przy otwarciu parlamentu do zgromadzenia deputowanych. W mowie takiej oznacza rząd przedmioty, które mają być rozbierane przez zgromadzenie, oraz daje krótki rys stosunków państwowych i plan polityki, jakiej się na przyszłość zamierza trzymać. Często więc mowa tronowa uważana bywa za program polityczny danego ministerjum i skłania wówczas reprezentację zaraz przy rozpoczęciu posiedzeń wyrażenia w adresie (ob.) swego stanowiska do zamierzonego systemu rządowego.

Tronchet Franciszek Djonizy, obrońca Ludwika XVI, * 1726 w Paryżu, † 1806. Przed rewolucją francuską adwokat, potem członek zgromadzenia narodowego; jako rojalista wybrany przez Ludwika XVI za jego obrońcę, bronił króla odważnie i gruntownie, ale bezskutecznie. Za dyrektorjatu był członkiem rady starszych, następnie prezesem sądu kasacyjnego i od 1801 senatorem; wysoce poważany przez Napoleona, brał czynny udział przy układaniu nowego kodeksu cywilnego.

Tronchin, starożytna rodzina francuska, od XVI w. osiadła w Genewie. Znakomitsi jej przedstawiciele są:

Tronchin Teodor, * 1582 w Genewie, † 1657, rektor tamecznej akademji, autor wielu dzieł treści religijnej, występował na synodzie w Dordrecht 1618 przeciwko nauce Arminjusza.

Tronchin Jan Robert, * 1710 r. w Genewie, † 1793, członek rządu genewskiego, mianowany został jako biegły dyplomata generalnym prokuratorem, lecz w czasie rozruchów genewskich złożył ten urząd.

Trondhjem, ob. Drontheim.

Tronowa mowa, ob. Tron.

Tropaeolum, *Tropaeolaceae*, ob. Nasturcja, Nasurcjowate.

Tropeoliny, barwniki azowe, pomarańczowe i żółte, składają się z siarkosoli ciał azowych.

Tropiański Konstanty, znakomity klarnecista i skrzypek, * 1820 m Wilnie. Po odbytej podróży artystycznej we Włoszech, Francji, Anglji, Niemczech, Rosji i Syberji, gdzie z wielkiem powodzeniem jako koncercista występował, od 1860 przebywał stale w Warszawie. Oprócz wielu drobniejszych kompozycji na skrzypce, klarynet i do śpiewu, znanych jest kilka jego większych utworów orkiestrowych.

Tropicus (*circulus tropicus*), zwrotnik. *Tropikalny*, zwrotnikowy.

Tropidonotus, ob. Wąż wodny.

Tropina $C_8H_{15}NO$, powstaje przez traktowanie atropiny kwasem solnym, tworzy rozpływające się

płytki, rozpuszczalne w wodzie i alkoholu, topi się przy 62°, wrze przy 229°. Z kwasami aromatycznemi tworzy *tropeiny*, które rozszerzają źrenicę, podobnie jak atropina.

Tropizm, wpływ podniet zewnętrznych na ruchy roślin i zwierząt. Stosownie do rodzaju podniety rozróżnia się *heljotropizm* (ob.), *geotropizm* (ob.), *galwanotropizm* (ob.), *chemotropizm* (ob.) i t. d.

Troplong Rajmund Teodor, znakomity prawnik francuski, * 1795, † 1869; z początku był adwokatem, następnie prokuratorem w Bestia, prędko się wznosząc, 1829 r. został prezesem sądu kasacyjnego w Nancy, następnie parem Francji i za Napoleona III prezesem senatu. Oddawał się przeważnie prawu cywilnemu; ogłosił: „Le code civil expliqué“ (1833—56, 28 t.); „Du contrat de mariage“ (4 t., 1850); „De la propriété“ (1854) i wiele innych monografji. Znany jest także jako pisarz w dziedzinie prawa państwowego.

Troppau, ob. Opawa.

Tros, mityczny król *Troi* (ob.).

Troschel Franciszek Herman, zoolog, * 1810 w Spandau, † 1882, studjował matematykę i nauki przyrodnicze w Berlinie, od 1835 do 1849 był tam nauczycielem wyższej szkoły miejskiej, 1849 został profesorem zoologji w Bonn. Oprócz licznych artykułów w pismach specjalnych, a mianowicie w *Archiv für Naturgeschichte*, którego redakcję objął od 1849, wydał: „System der Asteriden“ (1842); „Horae ichthyologicae“ (3 zesz., 1845—49); „Das Gebiss der Schnecken zur Begründung einer natürlichen Klassifikation“ (2 t., 1856—1879); „Handbuch der Zoologie“ (7 wyd., 1871) i in.

Troschel Wilhelm, śpiewak-basista sceny warszawskiej i nauczyciel śpiewu, * 1823 w Warszawie, † 1887. Pierwszy raz wystąpił na scenie 1843, ostatni r. 1865. Głos jego silny i dźwięczny obok wybornej metody i znakomitej gry stawiał go między pierwszorzędnymi artystami naszej sceny. Kompozycje **T.**, głównie do śpiewu, są powszechnie lubione dla łatwości i wdzięcznej melodyjności. Jako nauczyciel śpiewu położył zasługę przez szerzenie dobrej metody i gustu wśród licznego grona uczenic.

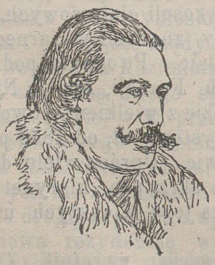

Troschel Wilhelm.

Troska.

Troska (herb): W polu czarnem strzała złota w górę żelazcem zwrócona, z grotem srebrnym. U szczytu orle skrzydło, a na niem strzała, jak na tarczy.

Trościanіec, miasteczko w gub. Podolskiej, nad rzeką t. n. 25 grudnia 1671 roku Doroszenko wpadłszy z Kozakami i Tatarami do miasta, wyrżnął znaczną część mieszczan i żołnierzy polskich.

Trotz albo *Troc* (Michał Abraham), * 1689 w Warszawie, przez lat kilkadziesiąt był nauczycielem języka polskiego w uniwersytecie lipskim i tłómaczem przysięgłym w Lipsku, gdzie † 1769. Wydał: „Słownik francusko-polsko-niemiecki“ (4 t., 2 wyd., Lipsk, 1764—65), oraz „Bibliotheca polono-poetica“ (2 t., 1731), w której mieszczą się Barklajusza „Argenida“ i „Ezop“ Jabłonowskiego. Przełożył także z francuskiego „Przypadki Telemaka,“ dzieło Fenelona (Warszawa, 1775) i Montesquieu'go „Duch czyli treść praw“ (3 t., tamże, 1777).

Trouville, miasto we francuskim dep. Calvados, okr. Pont-l'Evêque, przy ujściu rz. Touques położone, ma liczne wille, kasyno, port i jest słynną, przez wytworną publiczność odwiedzaną miejscowością kąpielową; liczy 6,000 miesz.

Troxler Ignacy Paweł Witalis, * 1780 w Münster w kantonie Lucern, † 1866; od r. 1834 był profesorem uniwersytetu w Bernie, pierwotnie zwolennik systemu filozoficznego Schellinga, zwrócił się potem do zasad Jacobi'ego i wydał znaczną liczbę dzieł w rozmaitych gałęziach filozofji. W polityce stronnik umiarkowanego postępu, skreślił swoje zasady w dziele p. t.: „Philosophische Rechtslehre der Natur und des Gesetzes“ (Zurych, 1820).

Troy, nazwa wielu miast w Stanach Zjednoczonych Ameryki płn.; z nich ważniejsze: 1) **T.** w stanie New-York, nad Hudsonem, w węźle kilku dróg żelaznych położone, ma około 900 zakładów przemysłowych i 65,000 miesz. 2) **T.** w stanie Ohio, ma 6,000 miesz.

Troy, *troyfunt*, ob. Angielskie miary i wagi.

Troya Karol, historyk włoski, * 1784 w Neapolu, † 1858 tamże, studjował prawo, za panowania Murata zajmował wyższe stanowisko urzędowe, po powrocie Burbonów poświęcił się adwokaturze, poczem, za wzięcie udziału w ruchu rewolucyjnym 1820, wygnany, przebywał w rozmaitych miejscach Włoch, badając bibljoteki i archiwa; 1848 r. był przez czas jakiś prezesem gabinetu rewolucyjnego. Wydał: „Il veltro allegorico di Dante“ (1826); „Storia d'Italia del medio evo“ (17 t., 1839—59 i następ.).

Troyes, miasto główne francuskiego departamentu Aube, a poprzednio Szampanji, nad Sekwaną; rezydencja biskupa, ma 53,000 mieszkańców i wspaniały kościół katedralny. **T.** było niegdyś stolicą celtyckiego narodu Trykasów (Tricasses) i zwane było u Rzymian *Augustobona*, a od V w.

Trecae. W r. 1420 zawarty był tu pokój pomiędzy Anglją a Francją.

Troyon Konstanty, malarz francuski, * 1810 w Sèvres pod Paryżem, † 1865. Syn urzędnika przy fabryce porcelany w Sèvres, uczył się malować na porcelanie. W r. 1833 przysłał na wystawę paryską pierwsze swe krajobrazy olejne, które nie odznaczały się niczem szczególnem. Dopiero, pod wpływem mistrzów holenderskich, zwróciwszy się do malowania zwierząt, nowe rozpoczął studja i doszedł nakoniec własną pracą do mistrzostwa w tym rodzaju malarstwa i wogóle w malarstwie krajobrazowem. Za arcydzieło **T.** uchodzi „Dolina La Tauque“ (1853). Z innych jego obrazów wymieniamy jeszcze: „Woły idące na robotę“ (1853); „Powrót do fermy“ (1859); „Wyjazd na jarmark“ (1859); „Krowy idące w pole,“ „Krajobraz ze zwierzętami“ (utwór, znany z wystawy 1867) i t. d.

Trójbarwność, *trychroizm*, ob. Dwubarwność.

Trójbożanie, *Trideiści*, *Tryteiści*, to samo co Arjanie.

Trójca (łac. *trinitas*, greckie *trias*), wogóle każda troistość. **T.** boską (Najświętsza **T.**) zowie się w Kościele chrześcijańskim dogmat wiary, wedle którego jedna istota boska wspólna jest trzem osobom: Ojcu, Synowi i Duchowi św., które razem wzięte są jednym bogiem, pojedyńczo zaś stanowią trzy osoby. Ci, którzy przyjmują naukę o **T.** zowią się *Trynitarzami*, ci zaś, którzy ją odrzucają, *antytrynitarzami* lub *unitarjuszami*. Trynitarze sami przyznają, że w St. Zakonie niema ani jednego miejsca, z któregoby można sądzić, że Żydom znaną była nauka o **T.** boskiej; w Nowym natomiast Testamencie znajdują się liczne ustępy, w których Bóg Ojciec, Syn i Duch św. wspominają się razem oraz oddzielnie, przyczem wyliczają się ich przymioty i wzajemny ich do siebie stosunek. Wyrazu *trias*, wedle wzoru filozofji platońskiej, użył po raz pierwszy Teofil Antjocheński w II w.; częściej używał go w III w. Orygenes; wyraz *trinitas* użyty był naprzód przez Tertuljana. Od początków Kościoła trwał prawie nieustanny spór o ten dogmat; wiele poglądów było przez Kościół potępionych jako kacerskie. Z poglądów przeciwnych nauce Kościoła najważniejsze były: ebjonitów, uważających Chrystusa za człowieka; sabeljanów, według których Ojciec, Syn i Duch św. są rozlicznemi formami, pod jakiemi objawia się ludziom jedyny Bóg; Arjanów, którzy nauczali, że Syn nie jest spółczesny Ojcu, lecz stworzony przez Niego przed stworzeniem świata, a tedy podległy Ojcu; macedonjanów, zaprzeczających bóstwa Duchowi św. i w. innych. Nauka Kościoła o Trójcy św. ustalona była na soborach: nicejskim (325) i konstantynopolitańskim (381), na których ogłoszono, że Syn i Duch św. są spółcześni z Ojcem, że Syn jest przedwiecznie zrodzony przez Ojca i że Duch św. pochodzi przedwiecznie od Ojca. Kościół zachodni ogłosił na synodzie w Toledo (589), że Duch św. pochodzi i od Syna (*filioque*); kościół wschodni nie przyjął tej nauki, i wyraz *filioque* został w tej chwili główną przeszkodą do połączenia Kościoła rzymsko-katolickiego z grecko-prawosławnym. Protestanci (zarówno luteranie, jak i kalwini) przyjęli od katolików bez zmiany naukę o **T.** św.; począwszy jednak od XVI w., występują przeciwko tej nauce, liczni teologowie i rozmaite sekty, jak: socynjanie, niemieccy teozofiści (Weigel, Böhm i in.), unitarjusze i uniwersaliści. Swedenborg stosował naukę o **T.** tylko do osoby Chrystusa i objaśniał ją sposobem mistycznym. Filozofowie niemieccy usiłowali naukę o **T.** oprzeć na podstawie spekulacyjnej; naśladowali ich w tem i niektórzy z teologów. Ortodoksyjni jednak teologowie, tak katoliccy, jak i protestanccy, przyjmują naukę o **T.** św. zgodnie z nauką podaną przez Kościół, jako niezbadaną tajemnicę.

Trójdzielny nerw (*nervus trigeminus*), piąty nerw mózgowy, składa się z dwóch korzeni, ruchowego i czulnego. Największa, czulna część tego nerwu zaopatruje przednią część czaszki, twarz, oko, nos, ucho, jamę ustną i przednią część języka; część ruchowa nerwu trojdzielnego rozgałęzia się głównie w mięśniach żwaczach. Korzenie nerwu trójdzielnego wychodzą z tego miejsca mózgu, gdzie odnoga móżdżku zlewa się z mostem Varola (ob. Mózg), przechodzą do zewnętrznej strony zatoki jamistej, tutaj rozszczepiają się i tworzą *zwój Gassera*, a stąd dopiero przez szczelinę oczodołami udają się na zewnątrz.

Trójdźwięk, ob. Akord.

Trójfenylometan, $C_{19}H_{16}=(C_6H_5)_3CH$, otrzymuje się przez ogrzewanie benzolu z chloroformem w obecności chlorku glinu; tworzy płatki bezbarwne, połyskujące, rozpuszczalne w alkoholu i eterze, topi się przy 92°, wrze przy 360°. Wydaje związki, które tworzą liczne barwniki.

Trójfenylopararozanilina, ob. Azulina.

Trójfenylorozanilina, ob. Anilinowy błękit.

Trójkąt, wielokąt o trzech bokach, zatem ograniczony najmniejszą możliwą liczbę boków. **T.** nazywa się *równobocznym*, gdy ma trzy trzyboki równe (fig. 1), *równoramiennym*, gdy ma dwa boki równe (fig. 2), *różnobocznym*, gdy boki są nie-

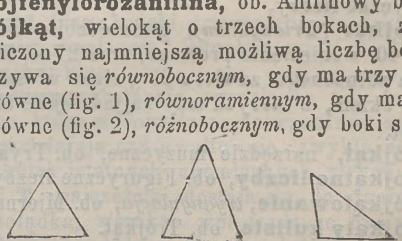

Fig. 1 Trójkąt równoboczny. Fig. 2 Trójkąt równoramienny. Fig. 3 Trójkąt różnoboczny,

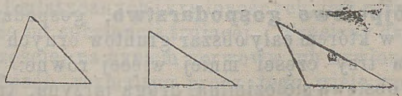

Fig. 6 Trójkąt ostrokątny. Fig 4 Trójkąt prostokątny. Fig. 5 Trójkąt rozwartokątny.

równe (fig. 3); nazywa się *prostokątnym*, gdy ma jeden kąt prosty (fig. 4), *rozwartokątnym*, gdy ma jeden kąt rozwarty (fig. 5), *ostrokątnym*, gdy wszystkie jego kąty są ostre (fig. 6). W każdym **T.** bok jeden jest mniejszy od sumy dwu drugich, a większy od ich różnicy; jeżeli w **T.** dwa kąty są równe, to i boki naprzeciw tych kątów leżące są równe, i nawzajem; podobnież, naprzeciw kąta większego leży bok większy i nawzajem; suma trzech kątów trójkąta równa się dwóm kątom prostym. Dwa **T.** są równe (przystają do siebie), gdy mają: po kącie równym zawartym między dwoma bokami równemi; po boku równym przyległym dwóm kątom równym; po trzy boki równe. Co do warunków podobieństwa **T.** ob. Podobieństwo. W każdym **T.** kwadrat z któregokolwiek boku równa się sumie kwadratów z boków pozostałych mniej dwa razy wziętym ich iloczynem, pomnożonym przez dostawę kąta między niemi zawartego, co w przypadku **T.** prostokątnego prowadzi do twierdzenia Pytagorasa (ob. Przeciwprostokątnia). Pole **T.** wyraża się iloczynem z jego podstawy przez połowę wysokości.—**T.** *kulisty* czyli *sferyczny* jest to część powierzchni kuli czyli sfery, zawarta między trzema łukami kół wielkich. Suma boków **T.** kulistego jest mniejsza od okręgu koła wielkiego, suma zaś jego kątów jest większa od dwu a mniejsza od sześciu kątów prostych. **T.** kulisty może więc mieć trzy kąty proste. Taki **T.** trzyprostokątny jest ósmą częścią powierzchni kuli. Pole jakiegokolwiek **T.** sferycznego mierzy się przewyżką sumy jego kątów nad dwa kąty proste, t. j. pole jego tak się ma do pola **T.** trzyprostokątnego (ósmej części kuli), jak powyższa przewyżka do dwu kątów prostych.—**T.** *polarne (biegunowe)* są to **T.** kuliste takie, że boki jednego mają za bieguny (ob.) wierzchołki drugiego. **T.** *arytmetyczny* jest figurą utworzoną przez ustawienie w trójkąt tak zwanych *liczb trójkątnych* (ob. Figuryczne liczby.

Trójkąt *(Triangulum)*, gwiazdozbiór między 20° a 40° wzniesienia prostego, oraz 27—36° zboczenia północnego, zawiera 30 gwiazd widzialnych gołem okiem, z których trzy najjaśniejsze tworzą trójkąt.

Trójkąt, narzędzie muzyczne, ob. Tryanguł.

Trójkątne liczby, ob. Figuryczne liczby.

Trójkątowanie, *tryąngulacja*, ob. Miernictwo.

Trójkąty kuliste, ob. Trójkąt.

Trójlisć, toż co bobrek (ob.).

Trójnitrofenol, toż co kwas pikrynowy (ob.).

Trójnitrogliceryna, toż co nitrogliceryna (ob.).

Trójpolowe gospodarstwo, gospodarstwo rolne, w którem cały obszar gruntów ornych dzieli się na trzy części mniej więcej równe: jedna część obsiewa się oziminą, druga jarzyną, trzecia pozostawia się na ugór. Rozwinięcie **T.** poprowadziło do płodozmianu (ob.).

Trójprzymierze, przymierze pomiędzy trzema państwami, słynne jest **T.** pomiędzy Niemcami, Austrją i Włochami, które pod koniec XIX wieku wywierała wielki wpływ na politykę Europy.

Trstenjak Daworin Marcin, pisarz słowiński, * 1817 we wsi Kralowcach w Styrji; po ukończeniu gimnazjum w Marburgu, od 1835 r. odbywał studja uniwersyteckie, początkowo w Grätz, następnie w Zagrzebiu, poczem 1840 wstąpił do seminarjum duchownego. Wyświęcony na kapłana 1844, był wikarjuszem w rozmaitych miejscowościach, od 1850—1867 nauczycielem religji, geografji, historji i języka słowińskiego w Marburgu, od 1869 proboszczem w Poniklu. Od młodości zajmował się gorliwie literaturą ojczystą i pisywał udatne wiersze, pomieszczane w rozmaitych czasopismach; następnie wydawał nowele i powiastki, oraz umieszczał rozmaite artykuły religijno-moralne. W końcu poświęcił się studjom pierwotnych dziejów Słowiańszczyzny, zwłaszcza południowo-zachodniej, tudzież archeologji i mitologji słowiańskiej. Z zakresu tego ogłosił wiele cennych rozpraw w czasopismach *Nowice*, *Słoweński Glasnik* i *Letopis Matice słoven.* Oddzielnie wydał oprócz innych rozprawę *O starosłowiańskiem bóstwie Tryglaw* (w Lublanie). **T.** był wybornym znawcą obyczajów i zwyczajów ludu słowińskiego.

Trubackie starostwo niegrodowe leżało w województwie i powiecie Witebskim. Podług metryk litewskich, powstało około 1566 z dawniejszego starostwa witebskiego przez wydzielenie z niego wsi Trubacza i Korowajna, które od tego czasu posiadali: Fedko Hryszynicz, Seleccy, Hołowniowie, Sapiehowie, Chrapowiccy, Kisielowie, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III z d. 12 grudnia r. 1746 Antonina i Feliks małżonkowie Owsiannowie, cześnikostwo wołkowyscy, ustąpili tego starostwa Stefanowi i Teresie z Bohuszów Kossowom, którzy z niego opłacali kwarty złp. 70 gr. 6, a hyberny złp. 140. Od d. 16 września r. 1762 zajęte przez rząd rosyjski.

Trubadurowie. Wyraz Trubadur (*trobaire*, *trobador*, *troubadour*, włosk. *trovatore*), oznaczał w poezji prowansalskiej poetę, który, zajmując się poezją, nie czynił z niej rzemiosła, czyli nie poczytywał jej za sposób do życia, jak to czynili śpiewacy ludowi i grajkowie, zwani *Jongleurs* (ob.). Trubadur zostawał zwykle w służbie dworskiej jakiego wielkiego pana, którego wysławiał w pieśniach zwanych *sirventes*, oddawał cześć wybranej swego serca pani w pieśniach zwanych *cansos*, lub żalach, *planes*, albo wreszcie w pieśniach, wynurzających wdzięczność za doznane względy i nazywanych *albas*. Przy uroczystościach dworskich często kilku **T.** ubiegało się o palmę zwycięstwa w walce, wywołanej przez damy podanemi do improwizacji tematami. Poezja **T.**, wyrobiwszy się pod koniec XI w. z pieśni ludowej w poezję sztuczną, dosięgła szczytu swej świetności w perjodzie od 1140—1250, lecz przy końcu XIII w. zupełnie znowu upadła. Najdawniejszym znanym trubadu-

rem jest Wilhelm IX, hrabia Poitiers 1087—1127. Po nim idzie znaczny szereg innych **T.** Za ostatniego z nich uważany jest Huiraut Riquier (1250—94).—Porów. Dieza „Leben und Werke der Troubadours“ (Zwickau 1829); Galvaniego „Oservazioni sulla poesia de Trovatori“ (Modena 1829); de Laveley'a „Histoire de la langue et de la littérature provençale“ (Bruks. 1845); Fauriela „Histoire de la litérature provençale“ (3 t., Paryż 1846); Mahna „Die Biographien der Troubadours“ (Berl. 1853); Mila y Fontanals „De los Trowadores en España“ (Barcel. 1861). Zabytki poezji **T.** wydali między innymi: Raynouard (6 t., Paryż (1816—21); Mahn (Berlin 1846 sq.); tenże „Gedichte der Troubadours“ (3 t., Berlin 1863—68); Bartsch „Provenzal. Lesebuch“ (Elberf. 1855; 2 ed., 1868). „Chrestomathie provençale“ (1892). Przekładu na polski język pieśni Trubadurów dokonał Porębowicz w „Antologji Prowansalskiej.“

Trubczewsk, miasto pow. w gub. Orłowskiej, nad Desną, prowadzi ożywiony handel zbożem i liczy 6,900 miesz. Na początku XVI w. **T.** należał do Polski, następnie przeszedł w posiadanie Rosji, poczem Car Aleksy Michajłowicz darował je ks. Trubeckiemu. Wtenczas znajdował się **T.** zamek wyniosłym wałem opasany.

Trubeccy, książęcy ród rosyjski do dziś jeszcze istniejący. Heraldycy ród **T.** wywodzą od Dymitra Olgierdowicza, ks. na Trubczewsku, ale rodowód ten nie jest historycznie uzasadniony. Może być, że **T.,** których nazwa pochodzi rzeczywiście od Trubczewska, inaczej Trubecka, pochodzą od Rurykowiczów, lecz i to niepewna. Syn Michała, protoplasty domu **T.,** *Jerzy Michałowicz* otrzymał rzeczywiście od Kazimierza Jagielończyka połowę Trubczewska, ale czy ten Jerzy jest wnukiem Dymitra Olgierdowicza, dokumentalnie nie jest rzeczą dowiedzioną. Faktem jest tylko to, że istnieli kniaziowie **T.** na Litwie, gdy zaś pokojem 1508 r. Trubczewsk odpadł od Moskwy, jedni **T.** zostali może na Litwie, a inni w w. ks. Moskiewskiem wznieśli się do stopnia najdostojniejszych bojarów. Traktatami: dywilińskim 1618 r. i polanowskim 1634 r. Trubczewsk wrócił w posiadanie Rzeczypospolitej, a dziedzicem jego był naówczas *Jerzy Wigunt Trubecki,* zostający pod opieką matki, z domu ks. Sokolińskiej, i drugiego jej męża, a swego ojczyma Krz. Wołodkowicza. Władysław IV, chcąc zjednać sobie w. ks. Moskwy przeciw Turkom, odstąpił bez wiedzy sejmu Trubczewska i wywołał tem głośną w Rzeczypospolitej *Trubecką sprawę,* która zatrudniała kilka sejmów i dopiero 1676 ostatecznie została załatwioną. Odstąpiony dawniej Trubczewsk został na zawsze przy Moskwie, dokąd zapewne się przeniósł i Jerzy Wigunt, a suma (zwana w konstytucjach *sumą Trubecką,* wyznaczona jako indemnizacja **T.**) była wypłacona przez skarb rzeczypospolitej ich wierzycielom: Wołodkowiczowi, Połubieńskiemu i Sołtykom. Z **T.** kniaziów rosyjskich znakomitsi są:

Trubecki Dymitr, bojar i wojewoda, walczył pod Moskwą 1611 r., a od 1625 był wojewodą Tobolska.

Trubecki Aleksy, bojar, prowadził układy dyplomatyczne z posłami litewskimi (1647), szwedzkimi i litewskimi (1648) i delegowanymi hetmana kozackiego Bohdana Chmielnickiego. Od cara Aleksego otrzymał Trubczewsk z całym powiatem. † 1663 r.

Trubecki Nikita Jurjewicz, * 1700, † 1767; walczył w wojnie tureckiej (1736—40), był prezesem kolegjum wojennego, a za Piotra III został generał-feldmarszałkiem.

Trubecki Bazyli Sergiejewicz, * 1776, † 1841; odznaczył się w wojnach z Turkami i Francuzami, 1826 r. został generałem kawalerji, 1830 jeździł w poselstwie do Anglji, a następnie mianowany był członkiem rady państwa.

Trubecki Sergjusz, pułkownik gwardji cesarskiej, jeden z przywódców spisku 1825 r., skazany przez sąd na śmierć, a przez cesarza Mikołaja ułaskawiony i zesłany na całe życie do Syberji, wrócił do Moskwy za panowania Aleksandra II i † 1861 r.

Trubeż, rzeka w Rosji, zwana dawniej Trubajło, bierze początek w pow. Kozeleckim gub. Czernichowskiej, i wpada do Dniepru w gub. Połtawskiej; długa około 140 w. Pod Perejasławiem wpada do niej rzeka Ałta.

Truchmeńcy, naród, ob. Turkomani.

Truchsess w Niemczech, *Seneschall* we Francji, *High-Steward* w Anglji, po łac. *Dapifer,* t. j. podczaszy, był to wysoki urzędnik cesarstwa Niemieckiego, przełożony nad kuchnią i śpiżarnią koronną; przy uroczystościach pierwszą misę podawał na stół cesarski. Urząd ten piastował dziedzicznie elektor palatyn Renu, od r. zaś 1714 elektor bawarski.

Trucht, bieg koński, trzymający środek między stępem a galopem, jednakże mniej przyśpieszony, niżeli kłus.

Trucizny, substancje organiczne albo nieorganiczne, które wprowadzone do organizmu w małej ilości działają nań gwałtownie, zwykle zabójczo, wskutek istotnych chemicznych swych własności. **T.** najczęściej dostają się do organizmu drogą żołądka, wszakże wprowadzone być mogą i bezpośrednio pod skórę. Trzeba odróżnić działanie trucizn bezpośrednie i dalsze. W miejscu zastosowania wiele **T.** sprawia ogromne zniszczenia i dalsze ich działanie, dokonywające się przeważnie drogą naczyń limfatycznych i krwionośnych, jest rozmaite i zależne od substancji trującej. Trucizny działają najczęściej na system nerwowy lub krwionośny i to wsposób rozmaity; prócz tego wiele trucizn sprowadza uboczne, właściwe sobie zboczenia. Objaw choroby przez działanie trucizny powstałej zowie się zatruciem. Formy zatrucia mogą być

nadzwyczaj urozmaicone. Rozpoznać z samych objawów chorobnych istnienie zatrucia i samą substancję trującą udaje się tylko w razach wyjątkowych. Pomaga lekarzowi wypytywanie się o przyczynę choroby i badanie substancji podejrzanej. Przebieg zatrucia jest ostry albo przewlekły. W leczeniu zatrucia pierwszą rolę gra usunięcie trucizny pozostającej w miejscu zastosowania,— z żołądka za pośrednictwem środków wymiotnych, pompy żołądkowej, materji białkowatych, z części powierzchownych przez wymycie, wyciskanie, wypalanie i t. d. Zwykle wszakże ma się już do czynienia z odległemi skutkami trucizny. Przedewszystkiem starać się trzeba o usunięcie grożących życiu objawów przez środki mocno pobudzające, sztuczne oddychanie i t. d. Następnie używa się właściwych *antydotów* czyli *odtrutek*, które są różne dla rozmaitych trucizn. Zadaniem antydotów jest zobojętnić w organizmie szkodliwy wpływ trucizny. Prócz tego wydala się truciznę z organizmu przez pobudzenie wydzielin normalnych.—Ilość trucizn jest bardzo znaczna. Należy tu ogromna ilość narkotyków i innych substancji roślinnych, z najrozmaitszych roślin, często dziko rosnących, przetwory mineralne rtęci srebra, miedzi, arsenu i t. d., przytem wiele ciał tylko sztucznie w pracowniach chemicznych otrzymywanych. Zatrucie, jako przyczyna chorób i śmierci zdarza się bardzo często i to przypadkowo, albo jako samobójstwo, otrucie umyślne, lub konieczne niemal w skutek zajęcia technicznego (roboty z ołowiem, rtęcią i t. p.). Bardzo ważnym przedmiotem hygieny publicznej jest usuwanie zatrucia przez ścisły nadzór nad sprzedażą trucizn, odpowiednie urządzenie zakładów technicznych, które używać muszą substancji trujących, przez oznajomienie ludności z ciałami trującemi i t. d. W małej ilości i umiejętne użyte nawet najgwałtowniejsze **T.** stanowią często bardzo szacowne leki. Nauka o **T.** zowie się *Toksykologją*.—Oprócz trucizn, wprowadzanych zzewnątrz do organizmu, są jeszcze trucizny, które powstają w samym organizmie wskutek wadliwej przemiany materji, *ptom ny*, (ob.). Przy wszystkich chorobach zakaźnych, powstających przez przenikanie do organizmu drobnoustrojów czyli bakterji chorobotwórczych, ma miejsce zatrucie tego organizmu przez *toksyny*, t. j. produkty życia tych bakterji. Leczenie chorób zakaźnych zmierza właśnie do zobojętniania tych trucizn, krążących we krwi; dotąd wynaleziono takie odtrutki przeciw toksynom dyfterytu, wścieklizny i tężca w postaci odpowiednich surowic; na tej drodze poszukają się obecnie środki na przeróżne choroby zakaźne.

Trudpert (św.), wedle podania brat apostoła bawarskiego Ruperta, przybył 640 na brzegi górnego Renu i w Bryzgowji (Breisgau) zbudował klasztor, po trzech latach jednak zabity przez dwu swych towarzyszów. Wkrótce grób św. **T.** stał się celem pobożnych pielgrzymek; następnie wybudowano 816 r. nad nim klasztor pod jego imieniem. Kościół obchodzi pamiątkę św. **T.** 26 kwietnia.

Trueba y Cosio, Telesforo de..., poeta hiszpański, * 1805 w Santander, † 1835 w Paryżu. Pisał w językach angielskim i hiszpańskim i zyskał sobie sławę europejską. Oprócz powieści historycznych i używających powodzenia komedji angielskich, najcelniejsze jego dzieło jest: „Paryż i Londyn“ („Paris and London,“ 1833). Jego „Lives of Cortes and Pizarro“ (1830) tłómaczone były na wszystkie prawie języki europejskie.

Trueba y la Quintana, Antoni de..., jeden z najpopularniejszych nowoczesnych poetów i powieściopisarzów hiszpańskich, * 1821 w Sopuerta w Biskai, † 1889. Syn włościanina, aż do 15 roku życia pozostawał **T.** w wiosce rodzinnej i okazywał wielki zapał dla poezji. W r. 1836 udał się do Madrytu do dalekiego krewniaka i, otrzymawszy miejsce w jego sklepie, poświęcał chwile wolne nauce i usilną pracą doszedł w końcu tego, że otrzymał od uniwersytetu stopień akademicki. Po latach 10 opuścił sklep i pracował w biurach rozmaitych dzienników. Pieśniami swemi: „Libro de los cantares“ (mnóstwo edycji), stanął w rzędzie najpopularniejszych poetów hiszpańskich i przeszedł w usta całego ludu. **T.** celował również jako prozaik. Płodny był bardzo. W drobnych powiastkach (niektóre podawały w tłómaczeniu polskiem *Kłosy* i *Gazeta Polska):* „Cuentos de color de rosa“ (Madryt, 1859); „Cuentos campefinos“ (2 wyd., Madryt, 1862); „Cuentos de vivos y muertos“ (Madryt, 1866), obrabiał z upodobaniem klechdy i podania ludowe, głównie z Biskai. Jego romanse historyczne, jak: „El Cid Campeador“ i „Las hijas del Cid,“ wydane w „Colleccion de autores espanoles“ (Lipsk, 1860), miały także wielkie powodzenie.

Trufla *(Tuber)*, rodzaj grzybów z rzędu puszkozarodnikowych *(Ascomycetes)*, obejmuje grzyby podziemne, kuliste, jajowate lub kątowate, pełne lub wewnątrz wydrążone, gładkie lub pokryte brodawkami, o masie mięsistej, chrząstkowatej lub rogowej, w przekroju żylaste lub siatkowane. Na-

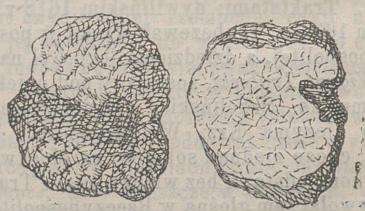

Trufla w postaci zewnętrznej i w przecięciu.

leży tu około 33 gatunków europejskich, rosnących zwłaszcza w gruncie wapiennym. Najwięcej znaną jest **T.** *czarna* czyli *prawdziwa (T. cibarium)*, czarniawa, wewnątrz żółtawo-biała, przejęta licznemi żyłkami szaremi, następnie brunatniejącemi, na których rozrzucone są puszki zawiera-

jące po 2—6 zarodników. Znajduje się w Europie, zwłaszcza południowej, Azji i Ameryce północnej, najczęściej w lasach dębowych i bukowych, w głębokości 2 — 20 cm., wielkości orzecha włoskiego do jabłka; na wiosnę jest tylko wielkości grochu, dojrzewa pod zimę i ma wtedy właściwą przyjemną woń czosnkowatą. Stanowi ulubioną przyprawę, w rozmaity sposób przyrządzaną. Do wyszukiwania **T.** układają się pudle, można też do tego użyć świń. W wielu miejscach zaprowadzoną jest sztuczna hodowla **T.** Z innych gatunków ważniejsze są: **T.** *biała (T. album, Choiromyces meandriformis)* i **T.** *piżmowa (T. moschatum, T. mesentericum)*. Blizko spokrewniony z **T.** jest rodzaj *Terfezia*, pospolity w niektórych okolicach Afryki. Jadalne są też niektóre inne grzyby rosnące pod ziemią, jak *Octaviana*, *Leucogaster*, *Melanogaster*, które z istotnemi truflami obejmują się wspólną nazwą *grzybów podziemnych (Fungi hypogaei)*. Najrozleglejszy handel jadalnemi truflami prowadzą Włochy i Francja; jeden tylko departament Vaucluse dostarcza rocznie 15,000 klg., a ogólny wywóz z Francji przenosi 1,5 miljona kilogramów. Por. Chatin „La truffe“ (1892); Wendisch „Trüffeln und Morcheln“ (1894).

Trulański synod, zowie się sobór ekumeniczny, odbyty 680 — 681 za panowania cesarza Konstantyna Pogonata w sali posiedzeń senackich pałacu cesarskiego w Bizancjum, pokrytej kopułą owalną, nazwaną *troulla (trullus)*. Sobór ten, na którym było obecnych 289 biskupów, pomiędzy nimi 3-ch patrjarchów wschodnich, oraz 4-ch legatów papieża Agatona, potępił naukę monoteletów jako kacerską. Inny synod **T.**, odbyty 692 za cesarza Justynjana II, nazwany *Synodus pentekte* lub *Consilium quinisextum*, uznany jest za ekumeniczny tylko w kościele wschodnim; Kościół zachodni synod ten nazywa *Synodus erratisca*.

Trumpp Ernest, orjentalista, * 1828 w Ilsfeld w Wirtemberskiem, † 1885; studjował w Tübindze teologję i języki wschodnie, udał się następnie do Anglji i z polecenia „Church Missionary Society“ odbył podróż do Egiptu, Syrji, Indji i Afganistanu w celach naukowych; z powodu choroby powrócił 1860 do kraju rodzinnego, lecz 1870 r. udał się nanowo na wezwanie rządu angielskiego do Indji, a powróciwszy stąd 1872, został docentem w Tübindze, a 1874 profesorem języków wschodnich w Monachjum. Oprócz licznych artykułów w czasopismach specjalnych wydał: „Materialien zum Uebersetzen aus dem Deutschen ins Hebräische“ (1854); „Sindhireading book, in Arabic and Sanskrit charakters“ (1858); „Ueber die Sprache der sogen. Kafirs im indischen Kaukasus“ (1866); „The Sindhi Diwan of Abd-ul-Latif Shah“ (1866); „Grammar of the Sindhi language, compared with the Sanskrit-Prakrit etc.“ (1872); „Grammar of the Pashto or language of the Afgans etc.“ (1873); „Einleitung in das Studium der arabischen Grammatiker“ (1876); „The Adi Granth, or the holy scriptures of the Sikhs, translated from the original Gurmukhi“ (1877) i in.

Trunk lines (ang.), linje kolejowe, łączące z sobą główne punkty państwa, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej.

Trup, organizm zwierzęcy pozbawiony życia. Ze względu na szkodliwości, związane z rozkładaniem się trupów, postępowanie z ciałami zmarłych stanowi kwestję wielkiej wagi dla policji lekarskiej. Istnieją w tej mierze ścisłe przepisy co do pewnego stwierdzania śmierci, przechowywania ciał do czasu pogrzebu, grzebania zmarłych, urządzania cmentarzy i t. p. Stwierdzona przez naukę zaraźliwość trupów i stąd wynikające niebezpieczeństwo dla żyjących, szczególniej podczas groźnych epidemji, jak dżumy lub cholery, w ostatnich czasach wywołała ruch w różnych społeczeństwach ku rozpowszechnieniu palenia trupów. Jest to najhygjeniczniejszy sposób rozwiązania kwestji.

Trupi tłuszcz, ob. Adipocir.

Trupia główka *(Acherontia atropos)*, motyl z rodziny zmierzchnic czyli sfinksów, o skrzydłach przednich brunatnych, żółto-plamistych, i tylnych żółtych z czarnemi przepaskami; odwłok ma żółto-czerwonawy z czarnemi przepaskami, a na wierzchu tułowia żółtą plamę kształtu trupiej główki; dochodzi 5 cm. długości a 11½ cm. szerokości. Ukazuje się w całej Europie od czerwca do jesieni. Gąsienica jest zielonawa i żyje na ziemniakach, konopiach i marchwi. Za podrażnieniem wydaje ton świszczący, który powstaje przez wypuszczanie prądu powietrza szczeliną trąbki; jest to jedyny motyl wydający głos.

Trupia główka i jej gąsienica.

Trupiał.

Trupiał *(Icterus)*, rodzaj ptaków wróblowatych, z grupy zębodziobych, ma dziób zaostrzony, nogi długopalczaste, ogon długi, zaokrąglony *Ptak baltymorski (I. baltimore)*, 20 cm. długi, 30 szeroki, czarny, na skrzydłach pomarańczowy, żyje w stanach wschodnich Ameryki północnej, na zimę przelatuje do Ameryki środkowej, przebywa na brzegach rzek, gniazdo sztucznie plecione zawiesza na gałęziach drzew. Dla przyjemnego śpiewu często jest trzymany w klatkach.

Trupie alkaloidy, *trupie trucizny,* ob. Ptomainy.

Truro, przemysłowe i portowe miasto nad rzeką t. n. w angielskiem hrabstwie Cornwall, liczy 12,000 miesz. Jest ono jednem z pięciu miast, zwanych w Anglji *Stannary,* do których odstawianą być musi cyna w hrabstwie wydobyta do ostemplowania.

Truskawka, ob. Poziomka.

Truskolawski Edmund, Pijar, * 1738 w Krakowskiem, † 1794 w Tulczynie. Wstąpiwszy 1759 do zgromadzenia Pijarów, był naprzód nauczycielem w kolegjum warszawskiem, następnie wysłany był za granicę dla wydoskonalenia się w naukach, bawił czas jakiś w Rzymie i w Paryżu. Po powrocie do kraju, był profesorem wymowy w Warce, później w Warszawie, a następnie zajmował się edukacją domową młodego Potockiego, wojewodzica ruskiego, poczem 1778 sekularyzował się i dostał probostwo w Uhrynowie. Oprócz licznych kazań wydał: „O edukacji dzieci," przekład Lokego (2 wyd., 2 t., Warszawa, 1801); „Kazania miane w Tulczynie" (1786).

Truskolawska Agnieszka Marjanna z Marunowskich, jedna z najznakomitszych artystek dramatycznych sceny polskiej za czasów Stanisława Augusta i Ks. Warszawskiego, * 1755 w Warszawie, † 1831, licząc 76 lat życia; w 13 roku życia zaślubiła słynnego artystę Tomasza Truskolawskiego, a w 18 roku pierwszy raz wystąpiła na scenę i odrazu zyskała ogólne uznanie. Obok wielkiego talentu dramatycznego hojnie przez naturę uposażona, w wyniosłej postaci, wdzięku w każdym ruchu, obliczu pięknem, oczach wydatnych, pełnych życia i ognia, głosie dziwnie melodyjnym i dźwięcznym, jednoczyła wszystkie warunki wielkiej, czarującej artystki. Po trzydziestoletniem najświetniejszem powodzeniu opuściła scenę w1811, wystąpiwszy po raz ostatni 22 lutego t. r. w roli Bony, w tragedji „Barbara Radziwiłłówna." — Córką jej była sławna Leduchowska (ob.).

Truskolawska A.

Truskolawski Tomasz, mąż poprzedniej, znakomity artysta dramatyczny za czasów Stanisława Augusta. Występował z wielkiem powodzeniem naprzód w komedji, a potem głównie w pierwszorzędnych rolach tragicznych; † 1794 w Warszawie. Jego córką była sławna artystka Leduchowska (ob.).

Trust (ang.), specjalny rodzaj kartelu (ob.) i syndykatu (ob.) wielkich przedsiębierców, który zrodził się na gruncie amerykańskim. Pojedyńcze właściciele czy towarzystwa akcyjne zatrzymują swoją formę zarządu, ale ich akcje przechodzą na własność **T.**, który wydaje w zamian certyfikaty. Mężowie zaufania **T.** kontrolują pojedyńcze fabryki, kopalnie etc. Podobna forma i regulacja rachunków zaczęła przyjmować się w Anglji (od 1888). **T.** objawiają przeważnie chęć wyzysku publiczności, przez zabicie wszelkich konkurencji. W ostatnich czasach występowano przeciw nim gwałtownie, ale tylko teoretycznie, gdyż praktycznie nie zdołano znaleźć drogi przeciwdziałania szkodliwym operacjom **T.** Por. Aschrott „Die Amerikanischen Trusts als Weiterbildung der Unternehmerverbände" (1889).

Truszczelina, *moszenki, senes dziki (Colutea),* rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, cechuje się kielichem 5-ząbnym, chorągiewką korony szeroką i strąkiem pęcherzowato wydętym; są to krzewy o liściach nieparzysto-pierzastych i kwiatach zebranych w grona, niektóre z nich są znane, jako ozdobne i lekarskie. *C. arborescens,* krzew 4 metry wysoki, rośnie dziko w Europie płd., w środkowej często się uprawia i zachodzi tu zdziczały; kwiaty ma żółte, liście mają własności przeczyszczające i polecane były jako surogat senesu, gorzkie nasiona działają nawymiotnie, drewno nadaje się na wyroby tokarskie, a liście i kwiaty wydają z ałunem blado-żółty barwnik. — Najpiękniejszym gatunkiem jest *C. nepalensis.*

Truteń, ob. Pszczoła.

Trutka rybia, *Rybitrutka,* ob. Anamirta.

Trutniarka, owad, ob. Braula.

Trutnow, miasto, ob. Trautenau.

Trutta, *łososiopstrąg,* ob. Pstrąg.

Truwerowie (fran. *Trouvères).* Jak w Prowancji *Trubadurami* (ob.), tak w północnej Francji *Truwerami* nazywali się poeci nadworni, którzy mianowicie układali tak zwane fabliaux (ob.), romanse i t. d. Jednym z najsławniejszych truwerów jest Chartelain de Coucy (ob. Francuska literatura). Por. de la Rue „Essais historiques sur les Bardes, les Jongleurs et les Trouvères normands et anglo-normands" (3 t., Caen, 1834); Dinaux „Trouvères, Jongleurs et Menestrels du nord de la France et du midi de la Belgique" (3 t., Paryż, 1837—43); Wackernagl „Altfranzösische Lieder und Leiche" (Bazyleja, 1846).

Truwor, brat Ruryka i Syneusa, książę waregoruski, przybył 862 r. z braćmi swymi do ziemi Słowian i osiadł w Izborsku, mieście Krywiczów. Po jego śmierci Ruryk przyłączył Izborsk do swych posiadłości, a odziedziczywszy po Syneusie Białoziero, stał się założycielem państwa Rosyjskiego.

Truxillo albo *Trujillo,* miasto w hiszpańskiej prowincji Caceres nad rzeką Magusca, ma 11,000 miesz. Tu urodził się Pizarro.

Truxillo albo *Trujillo:* 1) miasto w stanie Los Andes w rzeczypospolitej Wenezueli, liczy 4,000 miesz.; 2) miasto główne peruwiańskiego departamentu Libertad, ma katedrę, uniwersytet i 11,000 miesz.; 3) miasto główne depart. Colon w rzeczy-

pospolitej Honduras, nad morzem Karybskiem położone, ma port i 4,000 miesz.

Trwałoskrzelne *(Perennibranchiata)*, grupa płazów ogoniastych, które zachowują przez całe życie skrzela i inne cechy stanu poczwarkowego, ob. Pseudosalamandry.

Tryada (z łac. *trias*), układ trzech rzeczy jednorodnych. *Tryadyczny system liczenia*, system trójkowy, polega na pisaniu liczb za pomocą trzech tylko cyfr, 1, 2 i 0.

Tryangulacja, trójkątowanie, ob. Miernictwo.

Tryanguł, *trójkąt*, instrument perkusyjny muzyki janczarskiej, dla dosyć łagodnego dźwięku często używany w orkiestrach, jest to pręt stalowy lub mosiężny, w trójkąt zgięty, uderzany innym prętem.

Tryas, ob. Tryasowa formacja.

Tryasowa formacja, *tryasowy górotwór*, *tryasowa gromada*, *tryas*, dolne ogniwo pokładów geologicznych mezozoicznych (ob. Geologja), złożone z *pstrych piaskowców*, *wapieni muszlowych* i *pstrych marglów* czyli *kejperu* (stąd nazwa *tryasowy*, t. j. potrójny). Piaskowiec pstry jest kwarcowy, drobnoziarnisty, najczęściej czerwonawy. Margle pstre (kejper) składają się z warstw wapiennych i glin barwy zielonawej i błękitnawej. Wapień muszlowy występuje między poprzedzającemi pokładami i niekiedy zupełnie brakuje; jest zbity, barwy szarawej, zielonawej i żółtawej, często zapełniony gę-

Wapień zapełniony skorupami liścionoga *(Esteria minuta)*.

sto skamieniałościami, jak enkrynitami, ceratytami, liścionogami (ob. fig.) i in. Ogniwo pośrednie pomiędzy kejperem a liasem (ob. Jurajska formacja), utworzone głównie z piaskowca drobnoziarnistego, nazywa się zwykle *formacją retyjską*. Tryasowa formacja zawiera szczątki roślin sagowcowych i niektórych iglastych. W wapieniu muszlowym znajdują się szczątki licznych mięczaków, oraz olbrzymich płazów i gadów, jak labirontodontów, płazów pancerzowatych (ob. Stegocephali), krokodyli i in. Górne ogniwa kejpru zawierają pokłady soli, gipsu i innych minerałów. **T. f.** występuje w wielu stronach Europy zachodniej; w Polsce przebiega wapień muszlowy od Siewierza do Olkusza, zawierając pokłady kruszcowe. Na północ Kielc rozciąga się piaskowiec pstry, a wapień muszlowy u południowego spadku gór za Chęcinami. Por. Alberti „Ueberblick über die Trias," Emmrich „Geologische Geschichte der Alpen" (1874).

Tryb (z łac.), w gramatyce forma odmiany słów, służąca do wyrażenia rozmaitych sposobów czynności lub stanu przedmiotów. Nasz język posiada 4 tryby: 1) *bezokoliczny*, wyrażający samo pojęcie działania lub stanu, np. *czytać, stać;* 2) *oznajmujący*, który stwierdza, że pewna czynność odbywa się, odbywała lub odbywać się będzie, np. *czytam, będę stał, pisałem;* 3) *rozkazujący*, którym wyrażamy naszą wolę, np. *czytaj, stójmy;* 4) *warunkowy*, w którym wypowiadamy czynność nie istniejącą w rzeczywistości, lecz pomyślaną, jako możliwą lub niemożliwą przy pewnych warunkach, np.: *skończyłbym* pracę, *gdybym miał* więcej czasu. Ob. „Gramatykę" A. A. Kryńskiego, wyd. II (1900), str. 190.

Tryboluminescencja, wzbudzanie światła przez tarcie, ob. Fosforescencja.

Trybometr, ob. Tarcie.

Trybonjan *(Tribonianus)*, uczony prawnik rzymski, główny pomocnik Justynjana w kodyfikowaniu prawa rzymskiego, czego dokonywał z Dorotem, Teofilem i innymi prawnikami. Za rządów Justynjana był on głównym dostojnikiem państwa, a mając przeważnie na względzie osobiste swoje widoki, tak naród przeciw sobie oburzył, iż w Konstantynopolu wybuchł rokosz, spowodowany jego samowolą, co jednak wpływowi jego wcale nie zaszkodziło. † 545 r.

Trybowe koła, ob. Tryby.

Trybula, ob. Anthriscus.

Trybulski Wincenty, pedagog polski, * 1842 w Pińczowie, † 1882 w Warszawie. Nauki gimnazjalne pobierał w Piotrkowie, następnie studjował matematykę w uniwersytecie petersburskim, a od 1862 w Szkole Głównej w Warszawie; okoliczności jednak nie dozwoliły mu kursu nauk ukończyć; od 1867 do 1870 przebywał w Tomsku. Po powrocie był w Warszawie nauczycielem prywatnym, ostatnio szkoły technicznej kolei warszawsko-wiedeńskiej. Ogłosił wzorowy elementarz p. t.: „Stopniowa droga do książki." W „Encyklopedji wychowawczej" zamieścił obszerną rozprawę: „Arytmetyka," obejmującą szczegółowe dzieje rozwoju tej nauki, w szczególności zaś historję jej w Polsce. W rękopisie pozostawił „Słownik angielsko-polski."

Trybun i **Trybunat.** Trybunem nazywał się u Rzymian urzędnik, stojący na czele Trybus (ob). W epoce królów nazwę tę spotykamy jeno w znaczeniu wojskowem: *Tribuni militum* byli to dowódcy piechoty, a *Tribunus celerum* dowódca jazdy oraz polityczny zastępca króla. Za rzeczypospolitej w każdym legjonie byli *Tribuni militum*, którzy kolejno przez dwa miesiące dowodzili legjonem. Od czasów Cezara legjonem dowodził *legatus*, a *Tribuni militum* pod jego rozkazami dowodzili częściami legjonu; dowódcy kohort w wojskach sprzymierzonych nazywali się także *Tribuni militum*. Nazwę *Tribuni* (trybunowie), albo *Tribuni aerarii* nosili także *Curatores tribuum* (ob. *Try-*

bus).—Inne wcale znaczenie mieli *Tribuni militum consulari protestate* (trybunowie konsularni), którzy od 444 r., aż do ukończenia walki między stanami o równouprawnienie wybierani byli (w liczbie 3—6) zamiast konsulów; mogli być nimi i plebejusze (ob. *Rzymska historja*). Ważniejszą wszakże od tamtych odgrywali rolę w Rzymie *Tribuni plebis* (trybunowie ludu), ustanowieni (początkowo 2, potem 5) po pierwszej secesji plebejuszów na górę Świętą 494 r. i wybierani tylko z plebejuszów. Mieli oni prawo przez swą intercesję (osobistą, nie piśmienną) bronić plebejuszów przeciw nadużyciom konsulów, lud zwoływać na zgromadzenia zwane *comitia tributa* (ob. *Komicje*) i traktować z nim o sprawach plebejskich. Dom trybuna stał otworem dla plebejuszów dniem i nocą. Osoba ich była nietykalna (*sacrosancti*). Cała ta instytucja *trybunatu* zabezpieczona była przez *lex sacrata*, tak, że każdy, co przeciw niej działał, był karany, gdy tymczasem trybunowie byli nieodpowiedzialni. Prawo swe mogli trybunowie wykonywać tylko w samym Rzymie, a za miastem jeno w obrębie milowym (1000 kroków). Liczba trybunów 457 r. prz. Chr. powiększyła się do 10, ale działanie jednego miało posiadać moc prawną, potrzebowało zgody wszystkich trybunów. Z biegiem czasu trybunowie rozszerzyli do tego stopnia swą władzę, że mogli paraliżować wszelkie działanie rządu; podczas drugiej wojny punickiej uznani byli formalnie za członków senatu, a *comitia tributa* dawniej jeszcze stały się organem prawodawczym; ich postanowienia (*plebiscita*) miały moc obowiązującą wszystkich obywateli. Jednem słowem, pierwotną władzę negacyjną zamienili trybunowie na pozytywną. Trybunat miał swoją rację bytu podczas walki o równouprawnienie, którą przeprowadził i tem oddał państwu wielkie usługi, ale po zrównaniu się stanów powinien był być zniesiony. Senat jednak, zamieniwszy go potem na organ rządowy i utrzymując nadal, popełnił błąd, jak to się okazało w epoce Grachów, kiedy trybunał odzyskał dawne stanowisko i stał się organem nie tylko demokracji, ale także rewolucji. Sulla zmniejszył wprawdzie atrybucje trybunów, lecz ograniczenia te zniesiono 75 i 70 r. prz. Chr. Za cesarstwa dopiero, gdy cesarz przywłaszczył sobie rzeczywistą władzę trybunów, p. t. *Tribunicia potestas*, stali się trybunowie urzędnikami podrzędnymi; jako niżsi urzędnicy sądowi przeszli nawet do konstytucji Konstantyna W. i znikają nakoniec w V wieku po Chr.

Trybuna (z franc.), miejsce wzniesione dla mówców, wobec licznego zgromadzenia występujących.

Trybunał, etymologicznie oznacza miejsce, gdzie sądy posiedzenia swe odbywają. **T.** służy zwykle na oznaczenie sądów wyższej juryzdykcji. Nazwa ta powstała stąd, iż w Rzymie **T.** nazywało się miejsce, na którem pretor ważniejsze sprawy rozpatrywał. **T.** w dawnej Polsce służył dla oznaczenia sądów najwyższych (*judicia generalis ordinalia Tribunalis regni*), **T.** wielki składał się z sędziów przez województwa obieranych, władza jego rozciągała się na Mało i Wielkopolską, Ruś Czerwoną i Podlasie, miejscem posiedzeń tego **T.** był Piotrków lub Lublin. *Trybunał skarbowy* ustanowiony został w r. 1613 dla ściągnięcia zaległych podatków z prawem karania ociągających się w opłacie. **T.** skarbowy zostawał pod przewodnictwem obieralnego marszałka, miał podskarbiego i komisarzy; roztrząsał rachunki wojskowe i oznaczał liczbę ludzi w każdym regimencie i rocie. Od jego postanowień służyło odwołanie się do króla, i to tylko wtedy, kiedy wyrok sprzeciwiał się prawu. Ostatni **T.** pod przewodnictwem marszałka Józefa Ossolińskiego odbył się w r. 1763, a na sejmie 1764 r. w miejsce **T.** ustanowiono dwie komisje skarbowe (ob.).—W prawodawstwie późniejszem do 1876 nazwę **T.** nosi ta jedna z niższych instancji, sądząca wyłącznie sprawy cywilne, do wysokości rb. 250, w apelacji do wydziałów spornych sądów pokoju i wszelkie inne, których przedmiot sumę tę przechodził w pierwszej instancji; apelacją od **T.** był sąd apelacyjny Królestwa Polskiego; kolegjum trybunalskie stanowili trzej sędziowie, sądzący sprawy w **T.** w pierwszej instancji bez wniosków prokuratora, w ostatniej zaś a w sprawach małoletnich lub tyczących się porządku publicznego, zawsze po ich wysłuchaniu. **T.** u nas było 9, po jednym w każdem gubernjalnem mieście, prócz Piotrkowa; warszawski i kilka innych jeszcze dzielił się na wydziały, których w warszawskim było 4, w innych 2.—Każdy **T.** prócz sędziów miał prezesa, prokuratora i podprokuratorów, pisarza i sekretarza. Obrońcy przy **T.** nazywali się patronami, mieli oni wyłączny przywilej bronienia spraw, czego strony bez ich asystencji dopełniać nie mogły.—Obecnie nazwa **T.** nie utrzymała się u nas: zmieniony w 1876 r. ustrój sądownictwa naszego pociągnął za sobą i nowe nazwy (ob. Sądy).—*Trybunały synodalne*, ustanowione przy końcu VIII w., składały się z 7 nieposzlakowanych w każdej parafji oddzielnie wybranych osób, które donosiły biskupowi na corocznych synodach o przestępstwach w ich parafji dokonanych, i pod jego lub archidjakona prezydencją je sądziły na zasadach prawa kanonicznego.

Trybunał miłości (Cours d'amour, Minnehöfe). W epoce trubadurów sądy przeważnie złożone z dam i rozbierające zawile kwestje erotyczne. Ze zbioru wyroków wydanych p. t. „Regulae amoris et amoris vera judica“ (XIV w. przez kapelana Andrzeja) powstał formalny kodeks miłosny. Por. Diez „Über die Minnehöfe“ (1825). Crescini.

Trybunał rewolucyjny (*Trébunal revolutionnaire*), nazywał się tak nadzwyczajny sąd najwyższy, którym się posługiwali w celach swej polityki kierownicy rewolucji francuskiej. **T. r.** ustanowiony został 9 marca 1793 na wniosek Dantona dla sądzenia bez apelacji wszelkich występków,

ściągających się do rewolucji i kontrrewolucji. Początkowo obsadzony był **T. r.** przez członków konwencji (ob.); później przyjęto formy łagodniejsze, i członkami **T. r.** byli sędziowie przysięgli z departamentów, mianowani przez konwencję. Za tetoryzmu jednakże Fouquier-Tionville, oskarżyciel publiczny przy **T. r.**, lekceważył wszelkie formy i wykonywał ślepo rozkazy komitetu ocalenia publicznego. **T. r.** zniesiony został 23 maja 1795 i zastąpiony przez komisję wojskową, której atrybucje rozciągały się jeno do przestępstw wojskowych.

Trybunały tajne (Vehmgerichte, Fehmgerichte) sądy kryminalne średniowieczne, zrodzone ze starogermańskich sądów wolnych. Odgrywały wielkie znaczenie w XIV i XV w. w Niemczech, utrzymały się następnie czas dłuższy w Westfalji. Najwyższym przełożonym **T. t.** był sam cesarz, nadzór nad nim miał arcybiskup Kolońśki, punktem centralnym był Dortmund.

Trybunat, ob. Trybun i Trybunat.

Trybunat we Francji. Po zamachu 18 Brumaire'a 1799 roku konstytucja wprowadziła **T.** Pierwszy konsul (Napoleon Bonaparte) miał wyłączny przywilej przedstawienia projektów do praw. Władzę prawodawczą natomiast posiadało ciało prawodawcze (300 członków) i trybunat (100 członków. Zadaniem **T.** było dyskutowanie projektów rządowych, a ciało prawodawcze głosowało nad niemi bez dyskusji; każdy Trybun musiał posiadać co najmniej 25 lat i pobierał 15,000 fr. rocznej pensji. Trybunów wybierał senat z t. zw. listy narodowej. Corocznie $^1/_5$ występowała z **T.** i zastępowano ją przez nowe wybory. Występujących można jednak było wybierać dopóty, dopóki stali na liście narodowej. Po zamianie konsulatu na cesarswo **T.** na mocy orzeczenia senatu z d. 18 maja 1804 został zmieniony i prawa jego ograniczone. W d. 19 sierpnia 1807 r. zniósł Napoleon **T.** zupełnie i powierzył jego funkcje komisjom ciała prawodawczego.

Trybunowie, ob. Trybun i Trybunat.

Trybus (łac. *Tribus*), t. j. trzecia część, potem część wogóle, oznaczająca podziały narodu rzymskiego we względzie politycznym. W najdawniejszej konstytucji przez **T.** oznaczano trzy gminy (latyńskie: *Ramnes* i *Luceres*, oraz sabińską *Tities*), z których utworzyło się państwo Rzymskie. Każda **T.** dzieliła się na 10 kurji, kurja na 10 gentes (rodów), a ród na familje. Serwjusz Tuljusz obok politycznego podziału na klasy i centurje zaprowadził w celach administracyjnych (dla poboru wojska i podatków) podział obwodu Rzymu na 4 okręgi geograficzne albo lokalne i nazwał je **T.** Czy te **T.** obejmowały w sobie i posiadłości wiejskie, czy też okręgi wiejskie (*regiones* w liczbie 26) istniały obok nich, tego napewno nie wiemy. Wszakże już 494 r. przed Chr. podzielono posiadłości wiejskie na 17 okręgów, t. j. **T.**, które otrzymały miana od nazwisk osiadłych w nich rodów patrycjuszowskich (np. **T.** *Claudia*, *Fabia* i t. d.). W miarę wzrostu państwa Rzymskiego zwiększała się także liczba **T.**, których nazwy były jednak geograficzne. W r. 241 prz. Chr. było wszystkich **T.** 35 (4 miejskie, 31 wiejskich), i liczba ta już się nie zmieniła. Wszystkie albowiem nowe nabytki terytorjalne (miasta, prowincje), jeżeli posiadały całkowite prawo obywatelstwa, włączano do jednej z istniejących już **T.** Poddziałami **T.** były *pagi* czyli wsie. Na czele **T.** stali *curatores tribuum* albo *Tribuni* (później *Tribuni aerarii*), którzy pod nadzorem cenzorów układali listy obywateli i ich majątku; podwładnymi trybunów byli *magistri pagorum* (sołtysi, wójci). Po pierwszej secesji ludu 494 r. stały się **T.** czynnikiem politycznym w organizmie państwowym; plebejusze bowiem zwarli się w stan odrębny i mieli odtąd własne zgromadzenia, tak nazwane od **T.** *comitia tributa* (ob. *Komicje*). Podział obywateli rzymskich na **T.** istniał nawet za cesarstwa aż do 212 r., gdy Karakalla prawo obywatelstwa rzymskiego rozciągnął na wszystkich zdolnych obywateli całego państwa. Wyzwoleńcy, przyjmowani początkowo jeno do **T.** wiejskich, mogli od 312 r. prz. Chr. przeciskać się i do **T.** miejskich.

Tryby, koła zębate, służące w machinach do przenoszenia rachu, ob. Koła zębate.

Trychina, *Włosień, Włośnik (Trichina)*, rodzaj robaków z gromady robaków okrągłych, z rzędu nicieni (ob. Robaki), drobny, cienkości włosa, którego gatunek *T. spiralis* zasłynął jako niebezpieczny pasożyt człowieka. Jest on zaledwie na 4 mm. długi i przebywa w przewodzie pokarmowym wielu mięsożernych zwierząt. Samice żyworodne zaczynają w kilka dni po dostaniu się do kiszek znosić zarodki, które przez przejście po tkankach łącznych, bądź też unoszone prądem krwi, dostają się do mięśni poprzecznie prążkowanych ciała. Tam przebijają sarkolemę i we włóknach mięsnych wyrastają w ciągu dni 14 w robaczki spiralnie zwinięte, na których z wyrodzonej tkanki mięsnej rozwijają się przezroczyste, cytrynowo-żółte torebki. Pęcherzyk taki czyli cysta zwolna twardnieje, wapnieje i w tym stanie może **T.** pozostać przez całe lata przy życiu. Jeżeli na-

Trychina. *a* samica, *b* samiec *c* młoda trychina.

stępnie pęcherzyki te wraz z mięsem zwierzęcia, w którem przebywają, dostaną się do przewodu pokarmowego jakiego zwierzęcia ciepłokrwistego, pęcherzyki zostają zniszczone działaniem soku żołądkowego, **T.** stają się płciowemi, zapładniają się po kilku dniach i rozmnażają (jedna samica wydać można do 1,000 zarodków). Głównymi przenosicielami **T.** są szczury, które pożerają trupy własnego rodzaju, tak że zaraza trychinowa przechodzi z jednego pokolenia w drugie; jeżeli trup taki trychinowy zostaje pożarty przez świnię, to wraz z jej mięsem **T.** przechodzą do człowieka, wzbudzając niebezpieczną chorobę trychinową. Pęcherzyki odkrył pierwszy lekarz angielski Hilton (1832), a zawartego w nich robaczka rodak jego Paget (1835); w tymże samym roku podał Owen opis **T.** Rozwój ich wytłómaczył Siebold, a Küchenmeister, Leuckart, Virchow i Zenker (1860) stwierdzili to doświadczeniami.—Choroba sprowadzona w organizmie przez trychiny, *włośnica* (*trichinosis*), występuje albo jako oddzielny wypadek, albo w postaci endemji, najczęściej w południowych Niemczech; u nas spotyka się stosunkowo rzadko; rozpoczyna się mocnem podrażnieniem przewodu pokarmowego i silną biegunką; w krótkim czasie potem, skoro trychiny do mięśni się dostaną, następuje silny ból w członkach, bolesność ruchu i mocny obrzęk członków, temperatura przytem zawsze jest bardzo wysoka. Jeżeli chory w tych objawach nie umrze, po otorbieniu trychin objawy przechodzą i trychiny bez szkody dla organizmu nadal pozostają. Rozpoznanie choroby jest bardzo trudne, pomieszanie z innemi, zwłaszcza w początkach, niepodobne prawie do uniknienia. W razie rozpoznania należy biegunkę podtrzymywać dla wydalenia **T.**, a następnie zapalenie mięśni kąpielami i t. p. środkami łagodzić. Wogóle leczenie choroby tej jest bardzo trudne, i dlatego ważne jest ochranianie od niej przez ścisły nadzór policyjny nad mięsem. Por. Wolff „Untersuchung des Fleisches auf Trichinen“ (8 wyd. 1896).

Trychity, drobne, mikroskopowe bryłki mineralne, postaci włoskowatej, zwykle ciemno zabarwione, napotykają się często w skałach szklistych, jak w obsydjanie, bazalcie, pumeksie.

Trycykl, trójkołowiec, ob. Welocyped.

Trydencki sobór. Pod tem mianem znany jest w historji Kościoła sobór zwołany przez Pawła III naprzód do Mantui 23 maja 1537 dla przywrócenia jedności Kościołowi, ale z powodu wojny tureckiej odłożony był zrazu na 1 listopada 1537, potem zwołany do Vicenzy na 1 maja 1538, a 10 czerwca 1539 zawieszony na czas nieograniczony i dopiero na 1 listopada 1542 r. zwołany do Trydentu, lecz wkrótce znowu odroczony dla wojny z Francją, tak, że nareszcie na 15 marca 1545 r. naznaczony, otwarty został ostatecznie 13 grudnia 1545 w Trydencie pod prezydencją kardynała del Marte. Po ósmem posiedzeniu 11 marca 1547 r. przeniósł się sobór w większej części (pod pozorem zarazy) do Bolonii, odbył dwie sesje, a bullą Pawła III z 17 września 1549 był zawieszony; jednakże za Juljusza III ponownie otworzony przez kardynała Marcellusa Crescentiusa 15 maja 1554 r. i mimo protestacji Francji prowadził dalej swe obrady pod wpływem Jezuitów. Uczestniczyli też i teologowie protestanccy, ale żądana przez cesarza zgoda do skutku nie przyszła, albowiem postanowienia soboru potępiły protestantów, a gdy protestantyzm podczas nowej wojny wziął w Niemczech górę, na 16 sesji 28 kwietnia 1552 zawieszony był sobór na lat dwa. Za Piusa V znowu owarty został **T. s.** 18 stycznia 1562, bez udziału protestantów, pod prezydencją najprzód kardyn. Herkulesa Gonzagi, a potem legatów Morane i Stavageri, i ukończył swe obrady na 25 sesji 3 i 4 grudnia 1563. Sobór ten, zwołany głównie za staraniem cesarza dla pojednania protestantów z katolikami i dla zreformowania Kościoła katolickiego, nie dokonał bynajmniej tego zadania. Postanowienia bowiem soboru, podpisane przez 255 prałatów i zatwierdzone przez papieża 26 stycznia 1564 r., zaostrzyły jeno zasady bezwzględnego katolicyzmu i uwieczniły rozdział protestantów od Kościoła katolickiego. Ze względu na reformę Kościoła zapadła uchwała nakazująca usunięcie nadużycia przy obsadzaniu i administrowaniu urzędów kościelnych, oraz (co najważniejsza) zakładanie seminarjów dla kształcenia księży. Uchwały soboru p. t.: „Canones et decreta oecumenici concilii Tridentini“, uważane odtąd za symboliczną księgę katolicyzmu, wielokrotnie były drukowane, a ostatnio 1866 w Regensburgu.—Porów. Sarpi'ego „Istoria del concilio Tridentino“ (Londyn 1619); Pallavacini'ego „Istoria del concilio di Trento“ (3 t., Rzym 1664) i Mendhama „Memoirs of the council of Trent“ (Lond. 1834); Iressenberga „Geschichte der Grossen Kirchen Versammlungen“ (t. 3 i 4 Konstanc. 1840); Maurenbrecher „Das T. K. im historischen Taschenbuch 1886, 1888, 1890;“ Hesele „Konziliengeschichte fortgesetzt von Hergenröther,“ tom IV (1890).

Trydent, po włosku *Trento*, po łac. *Tridentum*, główne miasto włoskiego Tyrolu, nad rzeką Adygą, rezydencja arcybiskupa, posiada wiele pięknych gmachów, jak kościół katedralny, kościół Santa Maria Maggiore i in., liczy 22,000 miesz., przeważnie włochów. Pamiętne jest odbytym tu soborem (ob. Trydencki sobór).

Trydymit, minerał z rzędu bezwodników, tworzy drobne kryształy taflowate, które są zrosłemi bliźniakami rombowemi. Podobnie jak kwarc, składa się z krzemionki, jest bezbarwny lub biały, twardość 7, c. wł. 2,3. Występuje głównie w trachitach, w Meksyku, Węgrzech, Irlandji i in. Ob. Asmanit.

Tryest, ob. Trjest.

Tryfilin, minerał z rzędu fosforanów, krystalizuje w szeregu rombowym, występuje wszakże

głównie w masach ziemistych, jest zielonawo-szary, blasku tłustego, twardość 4—5, c. wł. 3,5. Jest to fosforan lityny i sody z fosforanem tlenku żelaza i manganu. Znajduje się w Bawarji i Massachusetts.

Tryglif (z grec., mający 3 rowki), ozdoba architektoniczna, wystająca na fryzie porządku doryckiego. **T.** przedstawia tablicę prostokątną, na której znajdują się dwa rowki pryzmatyczne pionowe, a ścięcia ukośne krawędzi bocznych wyobrażają trzeci takiż rowek.

Trygław, jedno z bóstw słowiańskich, odbierało cześć na Pomorzu w Szczecinie, gdzie miało swój posąg z 3 głowami. Ob. Trstenjak. Por. dr. Hanusz Máchal „Nakres Slovanského bajeslovi," str. 30—31.

Trygonododekaedr, czworościan piramidalny, bryła krystaliczna szeregu foremnego, ograniczona 12 trójkątami, jest formą połowiczną trapezoedru. Ob. Kryształ.

Trygonometrja, część geometrji, mająca na celu rozwiązywanie trójkątów, czyli wynajdywanie nieznanych jego części (boków i kątów), gdy mamy dostateczną liczbę znanych. Ponieważ kąty trójkąta nie są proporcjonalne do boków, dlatego **T.** posiłkuje się pewnemi linjami, czyli raczej funkcjami, które mają nazwę *linji* lub *funkcji trygonometrycznych*, a część zasadnicza trygonometrji, która temi funkcjami się zajmuje, zowie się *gonjometrją*. Te funkcje trygometryczne są: *wstawa, dostawa, sieczna, dosieczna, styczna* i *dotyczna* (ob. te wyrazy). **T.** właściwa rozpada się na **T.** *płaską* i *sferyczną*, stosownie do tego, czy ma za przedmiot rozwiązywanie trójkątów płaskich, czy też kulistych.—Pierwsze ślady **T.** napotykamy u Greków; Hiparch z Nicei miał napisać traktat o cięciwach podpierających łuki, który nas nie doszedł, lecz posiadamy dzieła późniejsze Teodorjusza i Menelausa; Arabowie wprowadzili wstawy zamiast cięciw. Nowszy rozwój trygometrji datuje się od Neppera. Euler dał początek **T.** *sferoidalnej*, mającej na celu rozwiązywanie trójkątów nakreślonych na elipsojdzie, a Lexell położył zasady *poligonometrji*, podającej sposoby rozwiązywania wielokątów.— *Tablice trygonometryczne* podają wartości logarytmów funkcji trygonometrycznych rozmaitych kątów. Por. Czajewicz „Trygonometrja płaska i kulista" (Warszawa, 1891); Niewęgłowski „Trygonometrja prostolinijna i sferyczna" (Paryż, 1870).

Trygonometryczne linje, *trygonometryczne funkcje*, ob. Trygonometrja.

Trygonometryczne sygnały, ob. Sygnały.

Tryk, samiec owcy, ob. Owca.

Trykot (frac.), tkanina wyrabiana z jedwabiu, bawełny lub wełny i używana na kaftaniki i t. p. części odzieży, na gołem ciele noszone, a z powodu elastyczności swojej szczelnie do ciała przystające.

Tryl (po wł. *Trillo*), zowie się w muzyce szybkie i kolejne wybijanie dwu obok siebie leżących tonów.

Trylisy, *Trylesy*, niegdyś miasteczko w województwie Kijowskiem, obecnie wieś w pow. Wasylkowskim, gub. Kijowskiej, nad rzeką Kamionką, wpadającą do Rosi; poprzednio warowna osada, niejednokrotnie niszczona przez Tatarów i Kozaków. Około 1650 Kozacy, pokonawszy załogę, usadowili się w zamku i miasteczku; lecz w następnym roku 24 sierpnia Polacy zdobyli je i wszystko w pień wycięli i spalili. Od tej pory **T.** nie podniosły się z upadku.

Tryljon, ob. Biljon.

Trylobity (*Trilobitae, Palaeadae*), grupa zaginionych skorupiaków, zaliczana dawniej do rzędu liścionogich, obecnie uważana za grupę oddzielną; skamieniałości ich napotykają się w najdawniejszych formacjach geologicznych. Są one na 2—15 cm. długie i składają się z 15—20 pierścieni, podzielone nadto na trzy części dwoma rowkami podłużnemi; pierścień pierwszy stanowił głowę, na której osadzone były dwa wielkie oczy; głowa i kadłub często opatrzone były długiemi kolcami. Niektóre zwijać się mogły w kłębek. **T.** zamieszkiwały morza w licznych zapewne rojach. Rozróżniono liczne ich rodzaje, jak: *Calymene, Phacops, Phillipsia, Agnostus, Asaphus* i in. (ob. Dewońska formacja).

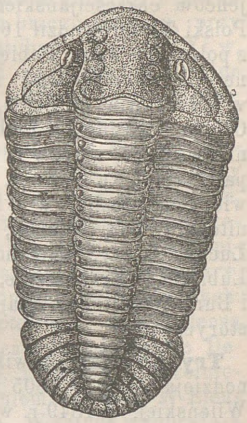

Calymene.

Trylogja, ob. Tetralogja.

Trylski Aleksander, agronom, oprócz artykułów pomieszczanych w czasopismach, wydał: „Nauka o nawozach" (1870); „Kilka słów o żywieniu zwierząt domowych" (1872); „Wełnictwo, czyli nauka o przymiotach i wadach wełny" (1873); „Ważność i znaczenie hodowli owiec" (1875) i in. Nadto redagował *Gazetę Rolniczą* i miał ważny udział w wydawnictwie *Encyklopedji rolniczej*.

Trymeter, nazywa się w metryce miara wierszowa rytmu jambicznego, trochaicznego i anapestycznego, składająca się z 3 miar czyli dypodji. W najczęstszem użyciu, mianowicie po heksametrze, jest piękny **T.** jambiczny, mający cenzurę po piątej zgłosce. Zasadniczy wzór **T.** jest następujący: ⏑ ⏓ ⏑ ⏑ | ⏓ ⏑ — . ⏑ ⏓ ⏑ —.

Trynitarze, zakon religijny, założony 1198 w Cerfroy we Francji przez pustelników Jana z Mathy i Feliksa Walois, potwierdzony przez papieża Inocentego III. Głównym celem zakonu

tego było zbieranie jałmużny na wykupowanie jeńców chrześcijańskich z rąk niewiernych. Trzecia część dochodu zakonu poświęcona była na ten cel. **T.** szybko rozszerzyli się, zwłaszcza w Europie południowej. Reguła, ułożona na podstawie reguły św. Augustyna, początkowo bardzo ostra, została 1567 r. złagodzona. 1573 przedsięwzięto reformę zakonu z powodu osłabienia karności klasztornej, które się z czasem wkradło. 1596 powstali w Hiszpanji bosi **T.** Ubiorem zakonu jest habit biały z krzyżem czerwonym i niebieskim na piersiach; 1201 powstał żeński zakon *Trynitarek*, mający ten sam cel wykupowania jeńców chrześcijańskich z rąk mahometan. Do Polski **T.** sprowadził 1685 opat mogilski Denhoff z polecenia Jana Sobieskiego. W ziemiach dawnej Rzeczypospolitej mieli oni swe klasztory: w Warszawie na Solcu, fundowany 1693 r. przez Ottona Ferdynanda Felkierzamba, wojewodę czernihowskiego, w roku 1865 zamieniony na kościół parafjalny; we Lwowie, w Krakowie, Stanisławowie, Beresteczku, w Wilnie na Antokolu, w Trynitopolu pod Wilnem, w Kamieńcu podolskim, Łucku, Orszy, Tamanowie, Brześciu litewskim, Lublinie, Krotoszynie, Bracławiu, Teofilpolu i Bursatynie. Por. Szajnochy „Nowe szkice historyczne.“

Trynkowski Ludwik Gabrjel, znakomity kaznodzieja polski, * 1805 we wsi Pełenie w guberuji Wileńskiej, † 1849 r. w Irkucku. Po ukończeniu nauk w Wilnie wstąpił do stanu duchownego, 1836 był już kanonikiem katedralnym wileńskim i na całą Litwę słynął z porywającej wymowy. 1839 wydalony był do Irkucka. Z prac jego kaznodziejskich celujące są szczególnie jego „Mowy pogrzebowe“, których wyszedł I poszyt (Wilno, 1834). Arcydziełem jego wymowy jest mowa na pogrzebie Andrzeja Śniadeckiego, umieszczona w dziełku Skimborowicza „Życiorys Andrzeja Śniadeckiego“ (Warszawa, 1840). Pisał on także wiersze i rozprawy filozoficzne, pomieszczane w rozmaitych czasopismach, z których celniejsze: „Genjusz wieków czyli postępy oświaty“ (w *Biruce*, 1837); „Wróg i lud“, poema obrazowe (tamże, cz. II); „Wyjątki z dumań“ (*Bojan*, cz. IV); „Widnokrąg naukowy“ (w *Piśmiennictwie* Skimborowicza, 1841); „Wpływ filozofji współczesnej na literaturę w ogólności“ (w *Przeglądzie naukowym*, 1842).

Trynopol lub **Trynitopol,** klasztor niegdyś ks. Trynitarzy, o $^3/_4$ mili od Wilna, w rozkosznej miejscowości, tuż przy Kalwarji nad Wilją położony. Założony 1695 przez biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego, został 1832 zamknięty, a po 1839 przerobiony na cerkiew prawosławną.

Tryola, *Tryolka*, czasem Trójką nazywana, jest w muzyce grupa z trzech nut złożona, mająca wartość czasu dwu nut tego samego gatunku, a stąd nieco szybszego niż te ostatnie pochodu. Oznacza się liczbą 3 pod łącznikiem nad nią nakreślonym.

Tryolet (z franc.), zowie się forma rymotwórcza z 8 wierszy złożona, z których każdy ma 8 lub 9 zgłosek. Po wierszu trzecim najczęściej powtarza się pierwszy, a po szóstym dwa pierwsze; szósty wiersz brzmi jednakowo z pierwszym, a trzeci i piąty z drugim. U nas pisali tryolety: Tomasz Zan, Bohdan Zaleski, J. D. Minasowicz, A. Lange. Znany jest **T.** Zana, wpleciony przez Mickiewicza do „Dudarza“:

Komu ślubny splatasz wieniec
Z róż, lilii i tymianka?
Ach, jak szczęśliwy młodzieniec,
Komu ślubny splatasz wieniec!
Pewnie dla twego kochanka?
Wydają łzy i rumieniec,
Komu ślubny splatasz wieniec
Z róż, lilii i tymianka?
Jednemu oddajesz wieniec
Z róż, lilii i tymianka,
Kocha cię drugi młodzieniec:
Ty jednemu oddasz wieniec,
Zostawże łzy i rumieniec
Dla nieszczęsnego kochanka,
Gdy szczęśliwy bierze wieniec
Z róż, lilii i tymianka.

Por. Bema „Teorja poezji pol.“ (str. 144).

Tryonal, $CH_3.C_2H_5.C(SO_2.C_2H_5)_2$, związek zbliżony do sulfonalu, tworzy kryształy bezbarwne, połyskujące, łatwo rozpuszczalne w alkoholu i eterze, tepi się przy 76°. Używa się jako środek nasenny.

Tryper (*Rzeżączka, Gonorrhoea, Blennorrhoea*), połączone z wydzieliną ropną zapalenie błony śluzowej cewki moczowej u mężczyzn, a pochwy macicznej u kobiet. **T.** jest chorobą weneryczną, zaraźliwą, czynnik zakaźny stanowią *dwoinki Neissera (Gonococcus Neisser)*, odkryte przez niego w 1879 w ropie wydzieliny zapalnej. Choroba rozszerza się jedynie na drodze zarażenia przez zetknięcie się osobnika zdrowego z zarażonym, najczęściej zdarza się to przy akcie płciowym. Usposobienie do przyjęcia zarazka, jakkolwiek powszechne, nie jest jednostajne. **T.** nie ma nic wspólnego z syfilisem lub innemi cierpieniami wenerycznemi. Choroba występuje w kilka dni po zarażającem spółkowaniu; objawia się początkowo swędzeniem, drażnieniem zajętego organu, bolesnością przy oddawaniu moczu i t. d.; błona śluzowa jest wtedy krwią nabiegła, rozpulchniona, obrzękła, w kilka dni potem zjawia się bardzo skąpa wydzielina; objawy dosięgają najwyższego stopnia, ból przy oddawaniu moczu jest często bardzo silny, zajęty członek nieco obrzękły, bolesny przy dotykaniu, otwór cewki mocno zaczerwiony, błona śluzowa nazewnątrz nieco wywinięta, przytem lekka gorączka i złe usposobienie. Wkrótce wypływ się zwiększa i przybiera charakter ropny, bóle ulegają znacznemu nasileniu; okres ten przypada

w końcu pierwszego tygodnia; w tygodniu drugim zwykle objawy powyższe słabną; wydzielina staje się skąpszą i zatraca własności ropne; przy normalnym przebiegu mniej więcej w sześć tygodni od początku choroby wszystkie objawy znikają, zostawiając tylko na czas dłuższy usposobienie do łatwego zarażenia się powtórnie. Często wszakże **T.** przechodzi w stan przewlekły, chroniczny; przyczyną tego być może kilkakrotne powtórzenie się **T.** ostrego, zaniedbanie choroby, złe leczenie, konstytucja chorego; często też trudno znaleźć przyczynę uporczywości procesu. Chroniczny taki **T.** objawia się tylko bardzo niewielką ilością wydzieliny, zlepianiem co rano otworka cewki moczowej; ilość ta po każdem spółkowaniu lub po użyciu napojów wyskokowych powiększać się zwykła; czas trwania choroby jest wtedy całkiem nieokreślony, przeciągnąć się może na całe lata. W tym stanie dwoinki Neissera zwykle giną, i **T.** taki może być niezaraźliwym. **T.** może sprowadzić za sobą rozmaite inne cierpienia, komplikacje, wskutek czego obraz choroby się wikła; zapalenie przenosi się często na organy, wydzielające nasienie, na sznurek nasienny, przyjądrze (*epidymitis*) i jądra, może się także przenieść na pęcherz moczowy (*cystitis*), wywołując ciągle parcie na mocz, krwawe urynowanie, bardzo dotkliwe bóle. Powikłania te są przykrzejsze, a nieraz i groźniesze w następstwach, aniżeli choroba pierwotna. W samej błonie śluzowej cewki nastąpić mogą głębsze zniszczenia przy długiem trwaniu choroby, mianowicie owrzodzenia. Skutkiem ich gojenia powstające i ściągające się blizny są najczęstszą przyczyną zwężeń cewki moczowej; istniejące wrzody albo zwężenia nadają tryprowi charakter nader uporczywy. Prócz tego **T.** przenieść się może i na inne błony śluzowe i surowicze i spowodować ich zapalenie; tak np. spotyka się przejście na błonę śluzową kiszki stolcowej, dość często występuje zajęcie błony torebek stawowych, opłucnej, wsierdzia, a także łącznicy oka; to ostatnie zdarza się nieraz u noworodków wskutek zapadnięcia wydzieliny tryprowej z pochwy matki do oka płodu podczas porodu. Tryprowe zapalenia łącznicy oka należą do najgroźniejszych i często zupełnem zniszczeniem oka się kończą. U kobiet występuje zapalenie trąbek Eustachjusza, jajników, zbierają się wysięki w więzach macicznych i t. p. Leczenie wymaga zupełnego spokoju, leżenia w łóżku i środków przeciwzapalnych (kąpiele, zimne okłady. pijawki); po przejściu gwałtowniejszych objawów zapalnych znajdują zastosowanie środki ściągające (przetwory garbnika, cynku, ołowiu, miedzi) na samą błonę śluzową; powikłania leczą się stosownie do ich rodzaju, przecina się ropnie i przepłókuje pęcherz.

Trypla, minerał matowy, szarawy, chudy w dotknięciu, łatwo się rozcierający, zawiera 90% krzemionki, nieco glinki i tlennika żelaza. Nazwa jego pochodzi od miasta Tripolis (*terra tripolitana*) i dawniej przybywał ze Wschodu, ale obecnie dostarczają go Czechy, Saksonja i in. Używa się do polerowania metali i drogich kamieni.

Tryplet, lupa z trzech soczewek złożona.

Tryplet, ob. Bilard.

Tryplit, *ruda żelazna smołowcowa*, minerał z rzędu fosforanów, jest ziemisty, połysku tłustego, twardość 5,5, c. wł. 3,8, składa się z fosforanu tlenku żelaza i manganu z fluorkiem żelaza i manganu. Znajduje się Limoges we Francji, w Czechach, na Śląsku, w Argentynie.

Trypograf, ob. Hektograf.

Trypol, starożytne miasto w gubernji i powiecie Kijowskim, na prawym brzegu Dniepru, przy ujściu rzeki Krasny albo Stuhny. W końcu XI w. był już opasany **T.** wałami i przechodził kolejno w ręce rozmaitych książąt ruskich, aż do wejścia Tatarów, a następnie zdobycia tej okolicy przez ks. litewskich. Obecnie miasteczko **T.** liczy około 3,000 miesz. i wskutek położenia swego przy drodze wodnej odznacza się ruchem handlowym.

Trypolit, mieszanina otrzymywana przez ogrzewanie gipsu, gliny i koksu, lub gipsu, węgla i opiłek żelaznych, tworzy proszek błękitnawo-szary, polecany do budowli i do opasek chirurgicznych.

Tryptolem (grec. *Triptolemos*), syn Keleosa króla z Eleusis, czy też Okeanosa, ulubieniec Demet'ery, wynalazca pługa, rozkrzewiciel rolnictwa, przemysłu i idącej za niemi oświaty. W Eleusis czczono go jako półboga. W sztuce wyobrażają **T.** jako bohatera o młodzieńczej twarzy na wozie zaprzężonym w smoka, z kłosami i berłem w ręku. Wóz ten dała mu Demeter, by rozszerzał z niego po ziemi otrzymane od bogini ziarna.

Tryptyk, obraz ołtarzowy, składający się z trzech części, które się składały zwykle tak, że dwa bocznie zasłaniały trzecią. Obecnie Tryptykiem nazywają każdy obraz złożony z trzech części; w środku znajduje się zwykle obraz główny, a po bokach dwa związane z nim treścią, ale mniejsze rozmiarami utwory.

Trysekcja kąta, podział kąta na trzy części równe, jedno z najdawniejszych zadań geometrycznych; zadanie to nie może być w ogólności rozwiązane za pomocą zasad geometrji elementarnej, czyli przy pomocy cyrkla i linjału, lecz użyć trzeba w pomoc hyperboli, paraboli lub konchoidy. Ze starożytnych zajmowali się niem głównie Pappus i Nikomedes, z nowszych Vieta, Newton i in.

Tryskacz, roślina, ob. Momordica.

Tryskie starostwo niegrodowe było położone w księstwie Żmujdzkiem w powiecie Małych Dyrwian. Podług spisów podskarbińskich z 1766, posiadali je Ogińscy łącznie z wójtostwem powyrnickiem, opłacając kwarty złp. 4,132 hr. 13. W r. 1724 znajdujemy dowód w *Voluminach legum*, iż to starostwo posiadał Puzyna.

Tryteizm, *Tritheism*, mylne w Kościele chrześcijańskim przez niektórych sekciarzy pojmowa-

nie Trójcy św., jako trzy natury albo trzy jestestwa boskie odrębne, a zatem jako trzy oddzielne i różne bóstwa. Początek tym pojęciom dał Jan Askusnages, nauczyciel filozofji w Carogrodzie w VI w.; dalej zaś je rozwijał filozof aleksandryjski Jan Filoponos. W błędy **T.** popadł w XI w. Roscelin, a następnie i inni teologowie.

Tryton, syn Posejdona (Neptuna) i Amfitryty, jako wykonawca woli swego ojca, za pomocą trąby muszlowej uśmierzał zbuntowane fale morskie. W późniejszych czasach uważano go jako podrzędne bóstwo morskie, które w orszaku innych bóstw wodnych (*Trytonów* i *Nereid*) objawiało się w postaci pół-człowieka i pół-ryby. Odmiany **T.** stanowi Ichthyokentaur, albo Kentaur (Centaur) morski, w którym postać ludzka i rybia łączyła się z końską przez dodanie przednich nóg końskich.

Tryton, *traszka, salamandra wodna* (*Triton*), rodzaj płazów z grupy salamandr (ob.), ma głowę ostrokończystą, ciało wysmukłe, ogon z boków ścieśniony. Na wiosnę, w czasie rozpładzania, przebywają w wodzie, następnie w miejscach wilgotnych, gdzie się z trudnością poruszają. Jaja składają na roślinach wodnych, przeobrażanie młodych trwa kilka miesięcy, a dojrzałość płciową osiągają dopiero po trzech latach. Najpospolitszym u nas gatunkiem jest **T.** *grzebieniasty* (*T. cristatus*), do 13—17 cm. długi, na grzbiecie opatrzony grzebieniem podczas pory godowej, brunatny, czarno i biało plamisty. **T.** *ogrodowy* (*T. taeniatus*), 7—8 cm. długi, z ogonem na końcu zaostrzonym, oliwkowo-zielony lub brunatny, czarnoplamisty, w czasie godowej opatrzony wysokim grzebieniem, biało kropkowany. **T.** *ognisty* (*T. igneus*), 10 cm. długi, szaro-błękitny, na spodzie czerwony, ma w czasie godowej grzebień bez wycięć zygzakowych. Wszystkie trzy gatunki znajduje się w Europie i Azji zachodniej. Znoszą długą suszę i zimno; posiadają znaczną zdolność odtwarzania organów: nawet utracone oczy w krótkim czasie odradzają się. W czasie parzenia wydają głos podobny do głosu puhaczów. W niewoli dobrze się trzymają.

Tryton.

Tryumf (łac. *triumphus*), najwyższego rodzaju podziękowanie, składane zwycięskim wodzom w starożytnym Rzymie. Pozwolenie na **T.**, odbywany kosztem skarbu, dawał senat lub też (w razie odmowy senatu) lud na skutek apelacji wodza. **T.** polegał na tem, że wódz zwycięski, poprzedzany przez senat i urzędników, jeńców w łańcuchach, wszelkiego rodzaju trofea i liktorów, stojąc na wspaniałym wozie, odziany w złocistą togę, z wawrzynowym wieńcem na skroniach, z buławą ze słoniowej kości w ręku, otoczony córkami i młodszymi synami w paradnym pochodzie z pola Marsowego przeciągał przez główne ulice miasta na Kapitol. Za wozem *tryumfatora* postępowali starsi jego synowie, krewni, przyjaciele, legaci ze świtą urzędniczą, obywatele rzymscy uwolnieni z niewoli nieprzyjacielskiej, nareszcie w wieńce przystrojona armja zwycięska, wyśpiewując pieśni i wykrzykując wespół z widzami: „Io triumphe!“ Na Kapitolu składał tryumfator Jowiszowi ofiary dziękczynne i część łupów, potem wydawał ucztę, a wieczorem w pochodzie z pochodniami i muzyką wracał do domu. Za cesarstwa tylko cesarze odbywali **T.** Od czasów Duiljusza (260 r. prz. Chr.) odbywano także **T.** *morskie* (*triumphus navalis*). W tak zwanych *Fasti triumphales* spisywano wszystkie **T.**; od Romulusa do Djoklecjana naliczono ich 350. Mniejszym rodzajem **T.** była tak zwana *ovatio*.

Tryumfalny łuk (*Arcus*, lub *fornix triumphalis*, *Brama tryumfalna*), w Rzymie starożytnym arkada, stojąca swobodnie i dźwigająca na swojej atyce posągi wodzów lub cesarzów. Do najstarszych **T. ł.** należy zbudowany w r. 190 prz. Chr. przez Scypjona Afrykańskiego, Clivus Capitolinus, oraz łuk Fabjuszów na miejscu, gdzie drogą świętą wchodziła. Za cesarstwa budowano **T. ł.** coraz wspanialsze, zdobiono je kolumnami, posągami, płaskorzeźbami i napisami. Dotąd się utrzymały tryumfalne bramy Tytusa, Septyma Sewera i Konstantyna (ob. Rzym). Prócz tego istnieją **T. ł.** w Rimini, Aoście, Suzie, Benewencie, Ankonie, Fano, Weronie, Pali (Istrja), w Orange, Reims, St. Remy we Francji, a także w Hiszpanji i Tripolis. Z nowszych czasów zasługują na uwagę **T. ł.** króla Alfonsa I w Neapolu, Porta St. Gallo we Florencji (1745), Arco della pace w Medjolanie (1807), oraz największy Arc de l'Etoile (1806) w Paryżu (ob. Paryż). Łukiem **T.** nazywa się w Kościele chrześcijańskim, łuk ściany odzielającej nawę główną od prezbiterjum. Przestrzeń ta zwykle bywała pokrywana freskami. Por. „Veteres arcus Augustorum triumphis insignes“ (1690).

Tryumwirowie (*Triumviri*, od *tres* = trzy, *viri* = mężowie), nazwą tą oznaczano w Rzymie niektóre władze kolegjalne z trzech członków złożone, częścią stałe, częścią przechodnie. Stały charakter miały kolegja: *Triumviri Capitales*, także *nocturni* zwani; pierwotnie pod ostatnią nazwą znani byli pomocnicy urzędników wyższych, utrzymujący porządek policyjny w nocy; od 289 r. byli oni urzędnikami rzeczywistymi niższego rzędu i obok dotychczasowych atrybucji mieli nadzór nad więzieniami, aresztowali obwinianych o zbrodnie i rozstrzygali sprawy policyjne mniejszej wagi; *Triumviri Monetales* przełożeni nad mennicami. Charakteru przechodniego byli *Triumviri coloniae deducendae*, komisarze do zakładania ko-

lonji. Niewłaściwie nazwano *triumwiratem* (pierwszy tryumwirat) związek zawarty r. 60 prz. Chr. pomiędzy Cezarem, Pompejuszem i Krassusem i odnowiony 56 r., jako nie mający charakteru urzędowego (ob. Rzymska historja); ale za to związek Oktawjana, Antonjusza i Lepidusa (43 prz. Chr.), czyli tak zwany *drugi tryumwirat*, formalnie został prawem zatwierdzony pod nazwą *Triumviri reipublicae constituendae.*

Trywjalny, *Trywjalność.* W wiekach średnich nazywano trywjalnemi nauki gramatyki, arytmetyki i geometrji, jako składające *trivium* (z łac. *tres* trzy i *via* droga), i w tem znaczeniu nazywano dawniej niższe szkoły przygotowawcze *trywjalnemi.* Dziś **T.** oznacza powszechnie rzeczy znane, jałowe, pospolite lub płaskie zdania, bez wyższej doniosłości.

Tryzna, igrzyska i zapaśnictwa połączone i często odbywane w Polsce i na Rusi za czasów pogańskich przy pogrzebach znakomitszych wojowników i panów. **T.** ustała w Polsce, wedle Długosza, dopiero po ustaleniu się chrześcijaństwa z rozkazu królów. Obrządek **T.** istniał i na Litwie, gdzie jedna ze znakomitszych rodzin nosiła miano *Tryznów.*

Tryzna Marcjan, podkanclerzy w. ks. Litewskiego, pochodził z bogatej szlacheckiej familji ruskiej obrządku unickiego, z którego przeszedł na łaciński; był opatem wąchockim i koadjutorem biskupa wileńskiego Abrahama Wojny. Mianowany biskupem maleńskim *in partibus*, używany był jako człowiek wysokich zdolności do rozmaitych posług publicznych; † 1643. Niektóre jego mowy są zamieszczone w „Swadzie polskiej“ Danejkowicza.

Trzaska.

Trzaska, herb: W polu niebieskiem księżyc złoty na nowiu, rogami do góry zwrócony; w środku jego z dwu stron przeciwnych dwa miecze z rękojeściami.

Trzaska Władysław, pseudonim Władysława Kretkowskiego.

Trzaskowski Bronisław, filolog polski, * roku 1824 w Dobrkowie, obwodzie Tarnowskim w Galicji. Ukończywszy studja filozoficzne we Lwowie, wstąpił 1842 do zakonu Jezuitów i był nauczycielem w ich zakładach w Tarnopolu i we Lwowie. W 1848 opuścił zakon i został nauczycielem gimnazjalnym; od 1871 był dyrektorem gimnazjum w Tarnowie, oraz dyrektorem założonego przez się gimnazjum żeńskiego. W 1869 nie przyjął ofiarowanej sobie katedry literatury polskiej we Wrocławiu, w 1868 pierwszy podał myśl do założenia istniejącego w Galicji Towarzystwa pedagogicznego, a 1869 naznaczony był członkiem komisji, zajmującej się ułożeniem statutu organizacyjnego dla szkół realnych. **T.** należał do najcelniejszych między badaczami języka polskiego. Z prac jego, oprócz wielu artykułów umieszczanych w *Bibl. Ossolińs.*, *Rocznikach Krak. Tow. prz. n. Przeglądzie krytycznym* i t. d., wymieniamy: „Głosownia języka polskiego“ (Sambor, 1860); „Nauka o źródłosłowach i pierwiastkach języka polskiego“ (Kraków, 1865); „Pisownia polska“ (Rrzeszów, 1862); „Stanowisko filologji słowiańskiej w dziedzinie badań językowych“ (Lwów, 1864); „Zarys organizacji szkół ludowych“ (Lwów, 1867); „Ćwiczenia polsko-łacińskie“ (4 częś., Lwów, 1863—69); „Nazwy rzek słowiańskich“ (1866); „Historja gimnazjum tarnowskiego“ (1880). Był też **T.** redaktorem czasopisma *Szkoły* (1869—70).

Trzcina *(Arundo)*, rodzaj roślin z rodziny trawiastych, największe i najsilniejsze nasze trawy, z długiemi wiechami i kłoskami 3 — 7 kwiatowemi. Najwięcej znaną jest **T.** *hiszpańska* (*A. donax*), w Europie płd. i Afryce płn., mająca źdźbło wysokie na 5 m., u spodu drzewiaste, liście bardzo długie i wiechy kwiatowe fijoletowo-żółte, na 1 m. długie. W Europie płd. hoduje się dla źdźbła podobnego do bambusu, używanego na płoty, laski, instrumenty muzyczne dęte i t. d.—**T.** *pospolita* (*A. phragmites*, *Phragmites communis*), rośnie nad wodami i w miejscach błotnych w całej Europie, dochodzi 1—3 m. wysokości i odznacza się długiemi wiechami, złożonemi z kwiatów ciemnopurpurowych; źdźbła używają się do krycia dachów, trzcinowania ścian, na cygarniczki, wyroby plecione i t. p., młode pędy na paszę dla koni, wiechy na bukiety.—**T.** nazywają też i inne podobne gatunki traw lub im pokrewnych roślin, jak *rotang* (ob.). **T.** *cukrowa*, ob. Cukrowa trzcina.

Trzcina. *a* kwiat.

Trzciniak *(Acrocephalus)*, rodzaj ptaków z rzędu wróblowatych, z rodziny pokrzywek, ptaki wysmukłe, z głową wązką, dziobem prostym, stożkowatym, i ogonem klinowato zakończonym. *A. arundinaceus*, 24 cm. długi, 29 cm. szeroki, na grzbiecie ciemnobrunatny, bawi u nas w lecie, na zimę przelatuje aż do Afryki południowej. Przebywa nad wodami w trzcinie, śpiewa przyjemnie, w niewoli trudno się utrzymuje. *A. streperus*, podobny do poprzedniego, ale mniejszy, jest bardziej rozprzestrzeniony.

Trzcinnickie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie krakowskiem pow. Bieckim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1770, zaliczały się do niego wsie: Trzcinnica z folwarkiem, Jaranowska, Przysieki z sołtystwem, Pusta Wola

i Siedliska, które w tym czasie posiadali małżonkowie Wilhelm i Petronela z Siemińskich Siemińscy, opłacając z niego kwarty złp. 3,114 gr. 5, a hyberny złp. 398 gr. 17.

Trzcinnik, *ostrzyca (Calamagrostis)*, rodzaj traw zbliżony bardzo do rodzaju miotły (ob. Agrostis), obejmuje około 70 gatunków we wszystkich klimatach. *C. lanceolata*, na łąkach błotnych Europy północnej, dochodzi 1 metra wysokości; młoda służy na paszę dla bydła, wyrosla na siano i do krycia dachów, w Rosji uchodzi za środek moczopędny.

Trzcińska Wanda z Dowgiałłów, powieściopisarka, ogłosiła: „Jurek“ (Kraków, 1885) i „Kuba Trojak.“

Trzciński Andrzej, profesor fizyki w akademji krakowskiej, † 1823, był kanonikiem katedralnym od r. 1789, potem penitencjarzem katedralnym, sławny ze swej oryginalności. Ogłosił: „Spowiedź czyli jawne wyznanie Woltera i t. d.“ (Warszawa, 1778, 2 wyd., 1780); „Nauka o napuszczaniu wody powietrzem kwaskowem“ z Priestleya (Kraków, 1787); „Dysertacja o trzęsieniu ziemi“ (1787); „Theses chemico-physicae“ (1782); „Dysertacja o wzroście świateł przez ducha obserwacji i doświadczenia“ (1791); „Fizyka“ przekład z Erxlebena (1788) i w. in.

Trzebicki Andrzej, podkanclerzy koronny i biskup krakowski, syn kasztelana wieluńskiego, * 1607, † 1679. Nauki pobierał w szkołach jezuickich w Kaliszu i Krakowie, potem w Rzymie. W r. 1644 został kanonikiem krakowskim, potem regentem koronnym, 1654 podkanclerzem koronnym, 1655 biskupem przemyskim, a 1657 krakowskim. W r. 1653 jeździł od króla i Rzeczypospolitej na sejm książąt niemieckich do Ratyzbony, 1655 podpisywał ze Szwedami pokój i ugodę w Warszawie. Podczas wojny szwedzkiej stawiał własnym kosztem chorągwie husarskie, a w wojnie domowej między królem a Lubomirskim swemi staraniami i gorliwością wiele się przyczynił do jej uśmierzenia. W czasie elekcji 1674 poparł stanowczo wybór Jana Sobieskiego. Jako obywatel i biskup, czynami swemi, rozumem i wymową wielce się zasłużył krajowi. Testamentem zapisał 900,000 złotych na rozmaite dobre uczynki. Dzieła jego znane są: „Manipulus orationum ab eruditis viris Polonicae nationis diversis temporibus et occasionibus scriptorum“ (Rzym, 1639); „Oratio habita in Synodo Provinciali Gnesnensi a. 1643“ (wydano w aktach tegoż synodu); „Theoretemata ex naturali philosophia in Regio Collegio S. J. Cracovienši defendenda“ (Kraków, 1630). Por. Hoszowski „Żywot Andrzeja Zawiszy Trzebickiego i t. d.“ (Kraków, 1861).

Trzebienie, toż co kastracja (ob.).

Trzebiesławskie starowstwo niegrodowe leżało w województwie Kaliskiem, pow. Pyzdrskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1771, obejmowało w sobie jedną tylko wieś Trzebiesławki z folwarkami, które posiadali Józef i Augustyna ze Śniegockich Zabłoccy, opłacając z niego kwarty złp. 217 gr. 14, a hyberny złp. 138 gr. 21. Na sejmie z r. 1773 — 75 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra w posiadanie emfiteutyczne Antoniemu Zabłockiemu łącznie ze starostwem Długołęckiem (ob.) i wsią Rębków w Ziemi Czerskiej. Nadanie to wywołało nader liczne procesy już to z Bystramami, Kurczewskimi, Radolińskimi, już też z Drachowskim i Góreckimi. W skutek tego Stany Rzeczypospolitej na rzeczonym sejmie aż trzy oddzielne komisje zmuszone były wyznaczyć, aby spory raz ostatecznie zakończyć. Po utworzeniu województwa Gnieźnieńskiego cały powiat Pyzdrski z powyższem starostwem zaliczał się około 1777 r. do tego ostatniego województwa.

Trzebież, w leśnictwie wybieranie drzew *przytłumionych* czyli zagłuszonych w lasach jeszcze niedojrzałych, bez przerwania jednak zwarcia, celem ułatwienia wzrostu pozostałym.

Trzebiński Aleksander z Czyżykowa, biskup przemyski. Służąc naprzód wojskowo za Zygmunta III, bronił walecznie Smoleńska, był potem pisarzem ziemskim i podkomorzym lwowskim i posłował na sejmy. Po stracie żony i dwu synów wstąpił do stanu duchownego i ze względu na poprzednie zasługi, został 1642 r. biskupem przemyskim. Mąż w radzie znamienity, do spraw publicznych bardzo zdolny, posiadał wysokie zaufanie Władysława IV, który wysyłał go w poselstwie do Stambułu, gdzie nietylko zawiłe trudności umiał **T.** załatwić, ale i dumę otomańską potrafił ukrócić; † 1644. Celując piękną wymową, pisał też **T.** dobre wiersze łacińskie.

Trzebnica, po niem. *Trebnitz*, miasto powiatowe w Śląsku pruskim, o 2½ mili od Wrocławia wśród wzgórz położone. Istniał tu słynny klasztor Cystersek, założony r. 1203 przez św. Jadwigę. Kościół, niegdyś klasztorny, mieści w sobie groby kilku książąt i relikwje św. Jadwigi. Obecnie **T.** posiada kościoły katolicki i ewangelicki i 5,700 mieszk.

Trzebowa, *Trebová Moravská*, niem. *Mährisch Trübau*, miasto na Morawach, nad rzeką Trzebówką, posiada zamek ks. Liechtensteinów, gimnazjum wyższe, kilka fabryk i 7,500 miesz.

Trzebula, ob. Trybula.

Trzecieski, ob. Trzycieski.

Trzeciorzędowe pokłady, ob. Geologja.

Trzemeszno, miasto nad jeziorem t. n. w W. Ks. Poznańskiem, pow. Mogilnickim, o 1½ mili od Gniezna, ze starożytnym kościołem i opactwem kanoników regularnych z X wieku (znany z cytat przywilej, dany tej świątyni, sięga 966 r.), w którym Bolesław Chrobry, wykupiwszy od Prusaków zwłoki św. Wojciecha, tutaj je czasowo w r. 1000 złożył. W r. 1656 Stefan Czarniecki ze szczupłym oddziałem Polaków i 2,000 Tatarów krymskich zniósł tu do szczętu Szwedów. Bibljoteka opactwa

Kielich Dąbrówki w Trzemesznie.

liczyła niegdyś do 10,000 ksiąg, lecz z niej szczątki tylko pozostały. Skarbiec kościelny mieści w sobie zabytki, ważne pod względem naukowym i archeologicznym, z których dwa podajemy w rysun-

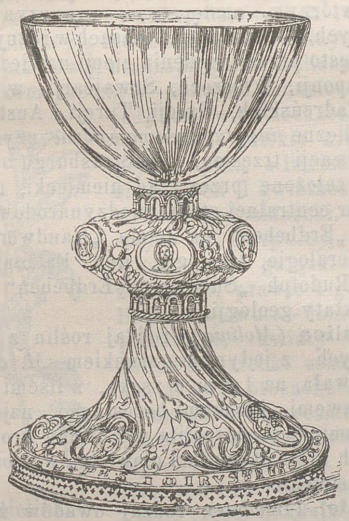

Kielich Kazimierza Wielkiego w Trzemesznie.

ku. Miasto liczy 4,900 miesz., trudniących się po większej części fabrykacją sukna i płócien. Pamiętne potyczką pomiędzy powstańcami a wojskiem pruskiem 10 kwietnia 1848 r.

Trześnia, ob. Wiśnia.

Trześniowskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Ruskiem w ziemi Sanockiej. Podług spisów podskarbińskich z r. 1771, obejmowało wieś jedną Trześniów z folwarkami, które posiadała w tym czasie wdowa z Grabińskich Tarłowa, kasztelanowa lubelska, opłacając z niego kwarty złp. 1,467 gr. 2, a hyberny złp. 229 gr. 20. Po zajęciu tych włości przez rząd austrjacki w r. 1772 oddano je Ignacemu hr. Cetnerowi w zamianę za dobra jego dziedziczne pod saliny zajęte.

Trzetrzewiński Wojciech, ekonomista, *1786 we wsi dziedzicznej Chomranicach, cyrkule Sandeckim w Galicji, † 1865 w Warszawie. Jako oficer b. wojska polskiego uwolniony został w r. 1815, przeszedł do służby cywilnej i był ostatecznie prezesem dyrekcji głównej Towarzystwa kredytowego i członkiem rady stanu od r. 1863. Oprócz rozmaitych rozpraw o finansach i ekonomji politycznej, wydał oddzielnie: „Zbiór praw i przepisów stemplowych“ (2 wyd., Warsz., 1843); „O podatkach gruntowych stałych w Królestwie Polskiem“ (tamże, 1861).

Trzewia, *wnętrzności*, organy znajdujące się w jamie piersiowej i brzusznej, a mianowicie organy trawienia, oddychania, moczowe i płciowe. Nauka o **T.** zowie się *splanchnologją*.

Trzęsawisko, toż co bagno, błoto, torfowisko.

Trzęsidło. *a* komórki.

Trzęsidło *(Nostoc)*, rodzaj wodorostów z rodziny *Nostocaeae* (ob. Wodorosty), obejmuje rośliny jednokomórkowe, złożone z komórek okrągłych z zawartością niebieskawozieloną, które się układają w postać różańców w jednorodnej masie śluzowatej. *N. commune* szybko się rozwija po ulewnych deszczach, na polach i stokach gór; sądzono dawniej, że spada z atmosfery i uważano je za substancję gwiazd spadających *(flos coeli)* alchemików. Przypisywano mu niegdyś własności lekarskie przeciw pedogrze.

Trzęsienie ziemi, wstrząśnienie skorupy ziemskiej, które stosownie do natężenia swego występuje bądź tylko jako jej drżenie, bądź też jako uderzenie gwałtowne, które niszczy budowle i szerzy straszne spustoszenie; poprzedzane bywa niekiedy przez łoskot podziemny, często łączy się z niem pękanie ziemi, wydobywanie się wody, mułu i gazów z utworzonych szczelin, cofanie się morza i gwałtowne jego wdzieranie się na ląd. Jest to zjawisko powszednie, rocznie bowiem na całej ziemi przytrafia się kilka tysięcy uderzeń, które jednak rozdzielone są nierównomiernie, w niektórych okolicach trzęsienia są bardzo pospolite, w innych ukazują się nader rzadko; różnice te przypisać zapewne należy głównie naturze powierzchni ziemi; grunt skalisty łatwiej przenosi wstrząśnienia, aniżeli piasczysty, jak na nizinie Baltyckiej. Jeżeli środkowy punkt **T.** pada na jakie miasto, to w ciągu chwili zamienia się ono w gruzy (Lizbona 1756, Catania 1783, Caraccas, 1812); jednakowoż i na punktach od środka **T.** odległych spustoszenia mogą być znaczne. Statystyka trzęsień ziemi jest dotąd bardzo jeszcze

niezupełna, a badanie ich dokładne stało się możliwem dopiero, gdy obserwacje poparte zostały przez odpowiednie przyrządy czułe, które mają nazwę *seismometrów* (ob.); przyrządy te okazały, że niezależnie od trzęsień właściwych powierzchnia ziemi ulega wciąż nader lekkim drżeniom, czyli *ruchom mikroseismicznym*, które zależą zapewne od wpływów przyciągających słońca i księżyca, od zmian w ciśnieniu atmosferycznem, od niejednostajności temperatury, od wybuchów wulkanicznych. Właściwe **T. z.** wychodzą z punktu położonego wewnątrz ziemi, który stanowi *środek (centrum)* trzęsienia, Rozprzestrzeniający się stąd ruch daje się uczuć najpierw w punkcie położonym pionowo ponad tym środkiem; punkt ten, zwany *epicentr (epicentrum)*, doznaje uderzenia pionowego, skierowanego z dołu ku górze. Stąd rozchodzi się ruch falowy do punktów coraz dalszych, gdzie uderzenie w części jest pionowe, w części zaś działa w kieruku ukośnym; w niektórych razach zdarzają się i ruchy obrotowe, które są najgroźniejsze. Szybkość rozchodzenia się fali trzęsienia jest różna, zależna od gwałtowności uderzenia i od materjału geologicznego, w którym ruch się rozchodzi. Jeżeli epicentr przypada na morzu, następuje *trzęsienie morza*, które odczuwają okręty jako drżenie wody.—Łącząc punkty powierzchni ziemi, które jednocześnie doznają wstrząśnienia, otrzymujemy linje krzywe, *homoseisty*, które otaczają współśrodkowo epicentr i pozwalają jego postać oznaczyć; jeżeli mają postać kół, epicentr jest punktem, a **T.** nazywa się *centralnem*, jeżeli mają postać eliptyczną, epicentr jest linją lub elipsą, a **T.** jest *linijne*. Głębokość środka trzęsienia pod epicentrem daje się oznaczyć z kierunku utworzonych rysów i szczelin, oraz z czasu, w którym trzęsienie uczuć się dało w różnych punktach. Dotychczasowe badania wykazały, że środek ten przy różnych trzęsieniach przypadał w głębokości 9 do 120 kilometrów pod powierzchnią ziemi.—Stosownie do przyczyny, która je powoduje, rozróżniają się trzęsienia trojakie: 1) **T.** *przez zapadanie*, wywoływane tem, że woda przedostająca się z warstw górnych wypłukuje obszerne jamy w ziemi, zwłaszcza w pokładach wapiennych, co powoduje zapadanie się warstw wyższych, a czego następstwem jest wstrząśnienie powierzchni ziemi; są to **T.** tylko lokalne, nie obejmujące znacznego obszaru. 2) **T.** *wulkaniczne* mają również charakter lokalny, związane są bowiem jedynie z wulkanami czynnemi i ich bezpośredniem otoczeniem. Sądzono dawniej, że woda, dostawszy się do rozpalonych głębi ziemi, zamienia się w parę wysokiej bardzo prężności, tak, że może wstrząsać skorupą ziemską; poparciem tego tłómaczenia miała być okoliczność, że silne wybuchy wulkaniczne poprzedzane są przez **T.**, które po nastąpionym wybuchu ustają, tak, że wulkany są niejako klapami bezpieczeństwa ziemi (ob. Wulkany), Falb (1869) tłómaczy **T.** jako rodzaj przypływu jądra ogniopłynnego ziemi, wywoływanego przez wpływ słońca księżyca, uderzającego na twardą skorupę; pogląd ten wszakże jest zgoła nieuzasadniony i z objawami rzeczywistemi niezgodny. 3) **T.** *tektoniczne* czyli *dyslokacyjne*, obejmujące obszary najrozleglejsze, powodowane są przez rozrywanie i przemieszczanie naprężonych części skorupy ziemskiej; teorja ta wiąże się z poglądami dzisiejszemi na powstawanie gór (ob. Góry). Według Suessa trzęsienia ziemi występują przeważnie wzdłuż pewnych linji, które biegną bądź równolegle do wielkich pasm górskich (**T.** *podłużne*), bądź do nich prostopadle (**T.** *poprzeczne*). W ostatnich jednak latach teorja trzęsień tektonicznych została zachwiana, gdy okazało się, że środki trzęsień przypadają często w znacznych głębokościach. Gerland na tej zasadzie przyjmuje, że trzęsienia biorą początek nie w stwardniałej skorupie ziemi, ale w jej wnętrzu, wskutek gwałtownych wybuchów, jakie tam zachodzą w gazowych i ciekłych masach, pozostających pod olbrzymiem ciśnieniem i posiadających nader wysoką temperaturę (ob. Ziemia). Według tego przesuwanie się i zapadanie części skorupy ziemskiej byłoby już tylko objawem wtórnym. następstwem przyczyn głębiej sięgających.—W ostatnich czasach w różnych krajach, często przez trzęsienia ziemi nawiedzanych, jak w Japonji, Włoszech, Szwajcarji, w prowincjach Nadreńskich, Grecji, Turcji i Austrji, powstały liczne *instytuty seismologiczne* czyli stacje do obserwacji trzęsień, a w Strasburgu obserwatorjum, założone przez rząd niemiecki, ma mieć charakter centralnej stacji międzynarodowej. Por. Lasaulx „Erdbeben“ (w dziele „Handwörterbuch der Mineralogie, Geologie, und Paläontologie“ (1882); Rudolph „Submarine Erdbeben“ (1887), oraz traktaty geologji.

Trzęślica (*Molinia*), rodzaj roślin z rodziny trawiastych, z jedynym gatunkiem *M. coerulea*, trawa trwała, na 1,5 m. wysoka, z liśćmi szaroniebieskawemi, kłoskami bezostnemi, najczęściej fjoletowemi, jest pospolita w Europie środkowej, na łąkach błotnistych; ma niewielką wartość, jako trawa pastewna.

Trzmiel (*Bombus*), rodzaj owadów z rzędu błonkoskrzydłych, z rodziny pszczół, różniący się od pszczoły (ob.) kształtem ciała więcej pękatym, we wszystkich jego częściach grubszym, i większą kosmatością; ważniejszą jednak różnicę stanowi urządzeniu roju; u pszczół jedna jest tylko matka w roju, z niewielką ilością samców a ogromną liczbą pszczół roboczych, gdy tymczasem u **T.** rój zawsze jest mniej liczny, indywidua go składające są samcami i samicami, opatrzonemi żądłem, którego trutnie pszczół nie mają, nadto, **T.** w budowaniu swoich plastrów miodowych objawiają niedbalstwo widoczne, komórki ich bowiem z grubego wosku zlepione bywają albo ladajako z sobą spojone, albo też zupełnie luźno

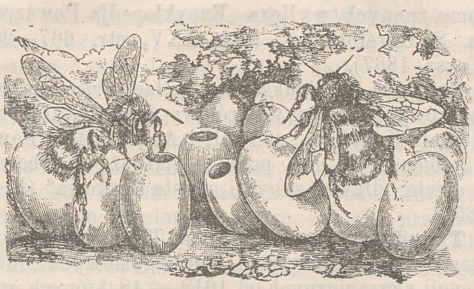

Trzmiel.

obok siebie ustawione. Gniazda **T.** znajdujemy najczęściej w ziemi, na trawnikach lub łąkach, zwłaszcza mszystych, a bardzo rzadko w dziuplach drzewnych. Wosk ich jest brudny, miód w małej ilości, ale czysty i wonny. Z licznych gatunków najpospolitszy i największy jest **T.** *ziemny (B. terrestris)*, do 2,6 cm. długi, czarny, z pasami białemi i żółtemi, pospolity w całej Europie i Afryce płn.

Trzmielina, *trzmiel, mątwa (Evonymus)*, rodzaj roślin z rodziny dławoroślowatych *(Celastrineae)*, cechuje się kielichem 4—5 dzielnym, koroną 4—5 płatkową, otaczającą dno kielicha, torebką 3—5 komórkową, 3—5 kątną, i nasionami pojedyńczo w komórkach zawartemi; są to wielkie krzewy na półkuli płn., o liściach przeciwległych i kwiatach zebranych w podbaldaszki. **T.** *zwyczajna (E. europaea)*, do 3 m. wysoka, ma gałązki gładkie, zielonawe, prawie 4-graniaste, liście jajowato - lancetowate, piłkowane, kwiaty zielonożółtawe, torebki różowo-cieliste, nasiona otoczone osnówką pomarańczową; rośnie w całej Europie. Drewno używa się na wyroby, węgiel jest wyborny na proch i do rysunku. Owoce i inne części działają przeczyszczająco i nawymiotnie. Często hoduje się dla ozdoby parków. **T.** *brodawkowata, ćwikulec, bryżdżelina (E. verrucosa)*, mniejsza od poprzedniej, ma gałązki walcowe, okryte ciemnemi brodaweczkami, liście eliptyczne, kwiaty brunatnawe, torebki blado-rożowe; rośnie głównie w Europie wsch., od Warty i Wisły; drewno jest twardsze niż gatunku pop. **T.** *szerokolistna (E. latifolia)*, rośnie w Europie płd., u nas często się uprawia, ma liście szersze, gałązki obłe, torebki ciemno-różowe; drewno i węgiel używają się jak gatunków poprzedzających. Z kory **T.** *amerykańskiej (E. americana)* otrzymuje się tynkturę, *ewonyminę*, która się używa przeciw osłabionemu trawieniu. Osnówka niektórych gatunków wschodnioindyjskich używa się pod nazwą *kunka* przez kobiety tameczne do malowania czoła na czerwono.

Trzmielina.

Trznadel, ob. Poświerka.

Trzon, wogólności bryła walcowata, także część środkowa, główna, danego przedmiotu. W botanice **T.** nazywa się łodyga palm (ob. Drewno).

Trzpiennik *(Sirex)*, rodzaj owadów błonkoskrzydłych, z podrzędu roślinarek, rodziny *trzpiennikowatych (Uroceridae)*, różni się od pilarzy (ob.) odwłokiem dłuższym, walcowatym i dłuższem podkładełkiem; larwy żyją w drzewie, gdzie wygryzają przewody, podobnie jak larwy koziorogów, są ślepe, białawe, mają trzy pary krótkich nóg

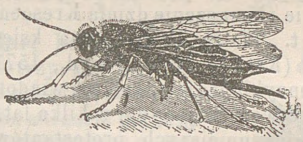

Trzpiennik (samica).

tułowiowych. **T.** *pospolity (S. juvencus)*, 2,5 cm. długi, stalowo-błękitny, na skrzydłach żółty; samiec jest dwa razy krótszy od samicy. **T.** *wielki (S. gigas)*, do 4 cm. długi, ma odwłok żółty, tułów czarny. Oba gatunki ukazują się w początku lipca i żyją krótko; larwy natomiast żyją lat kilka i często wydobywają się jako owady z drzewa już obrobionego. Pokrewny im, drobny *Cephus pygmacus*, 7 mm. długi, czarny, składa jaja w źdźbłach zboża i je niszczy.

Trzustka *(Pancreas)*, gruczoł podłużny, leży na tylnej ścianie jamy brzusznej, bezpośrednio za żołądkiem na wysokości pierwszego kręgu lędźwiowego. Koniec szeroki czyli *główka trzustki* obejmuje zakrzywienie dwunastnicy (ob.), koniec zaś węższy, *ogon trzastki*, przylega do śledziony. Długość **T.** wynosi 14—18 cm., waga 65—75 gramów. **T.** należy do gruczołów groszkowatych, podobnie jak ślinianki (ob.), składa się z licznych pęcherzyków, spojonych za pomocą przewodów, naczyń krwionośnych i tkanki łącznej. Główny przewód wywodzący, zwany *przewodem trzustkowym* lub *przewodem Wirsunga*, przebiega od strony lewej ku prawej przez całą długość gruczołów i otwiera się do dwunastnicy. Gruczoł ten wydziela właściwy sok, który jest płynem wodnistym, klarownym, odziaływa alkalicznie, posiada ferment, który rozpuszcza białko, zamienia krochmal na cukier i rozszczepia tłuszcze, powodując ich wessanie. Cierpienia tegą organu stosunkowo są rzadkie, jest miejscem powstawania nowotworów i torbieli (ob.).

Trzy buławy.

Trzy buławy, herb: W polu niebieskiem pas rycerski ukośnie położony, a na nim 3

lilje. Od góry nad nim dwie buławy, główniami podniesione, z przeciwnej zaś strony jedna buława, główną na dół zwrócona.

Trzy króle, ob. Epifanja.

Trzycieski Andrzej, *Trzecieski, Tricesius*, znakomity poeta łacińsko-polski i tłómacz, rodem z Krakowskiego, syn Andrzeja, jednego z pierwszych krzewicieli protestantyzmu w Polsce na początku XVI w. Wychowany przez ojca, który był podobno uczniem Erazma z Roterdamu, kończył nauki w akademji krakowskiej, a następnie zwiedzał wiele obcych krajów. Od r. 1532 spotykamy już ślady piśmienniczej działalności **T.** w tłómaczeniu psalmów, wydawanych z muzyką W. Szamotulskiego. W rok po śmierci Zygmunta I wydał w Krakowie tłómaczenie dzieła Krescentyna o rolnictwie p. t. „Piotra Crescentyna księgi o gospodarstwie“ (Kraków 1549, 2 wyd., 1571). Jest to ogromna encyklopedja wszelkich wiadomości związek z rolnictwem mających; w kilka lat później należał do najczynniejszych protestantów polskich, zajmując się jednak głównie z polecenia swoich współwyznawców rozmaitemi przekładami. Następnie zostawał w służbie Zygmunta Augusta i był w ścisłych stosunkach ze sławnym Janem Sławskim, Mikołajem Rejem, Janem Kochanowskim i innymi znakomitymi owego czasu ludźmi. Jako gorliwy protestant działał w sprawie swego wyznania nietylko ogłaszaniem psalmów pieśni i katechetycznych dziełek, ale zjadliwemi satyrami walczył przeciw Lipomaniemu papieskiemu nuncjuszowi („Elegja de sacrosancti evangelii origine, progressu et incremento“, t. 1556 i drugie: „De Lipomani ingressu et progressu in Polonia“, 1557). Satyry te są niezmiernie rzadkie, gdyż były najtroskliwiej niszczone. W tym czasie, mianowicie w r. 1565, wysłany został z Jerzym Jasłowieckim do Turcji, gdzie bawił do r. 1565 i o czem dał dokładne sprawozdanie w rękopisie, znajdującym się w Bibljotece Głównej w Warszawie, p. t. „Wyprawa armaty tureckiej, którą widział gotową na morzu w Konstantynopolu P. Andrzej Trzycieski i t. d.“ Długoletnie jego zasługi u dworu Stefan Batory wynagrodził pensją roczną, którą pobierał do śmierci, zaszłej na początku r. 1583. Był to mąż obszernej nauki, lubiony bardzo w swoim czasie mówca i poeta. Pisał w językach: ojczystym, greckim, łacińskim i niemieckim, a w innych nowoczesnych tłómaczył się z wielką łatwością. Łacińskie drobne okolicznościowe wiersze wychodziły zbiorowo p. t. „Epigrammatum:“ Liber I (t. 1565), Liber II (t. 1568); „A. T. Equitis Poloni Sylvarum“: Liber I (t. 1568), Liber II (t. 1568) i Liber III (t. 1574). Najciekawszą i najwięcej znaną z prac **T.** jest prześliczna biografja Reja p. t. „Żywot i sprawy poczciwego szlachcica polskiego Mikołaja Reja“ (bez daty), wydana osobno i później przedrukowana przy „Zwierciadle Reja“ (1567). Wszystkie dzieła **T.** są bardzo rzadkie, a najrzadsze satyry poetyczne. Kilkadziesiąt drobniejszych pism, mało komu znanych, wylicza „Encyklopedja Powszechna S. Orgelbranda“ (tom XXV, str. 667—669, Warsz. 1867).

Trzycki Jan Aleksander, po łac. *Tricius*, malarz zamkowy nadworny królów: Jana Kazimierza, Michała Korybuta, Jana III i Augusta II. Pewne wiadomości o nim podaje Ambroży Grabowski w dziele: „Dawne zabytki miasta Krakowa“ (Krak. 1850).

Trzydziestoletnia wojna. Tak nazywają w historji szereg wstrząśnień, wojen domowych i interwencji zagranicznych od 1618 — 48, których przebieg przyprawił Niemcy o ciężkie straty we względzie terytorjalnym, politycznym i ekonomicznym. **T. w.** wywołana została w Niemczech przez niezgodę, wynikłą ze skutków reformacji religijnej, do czego przyłączyły się także i powody polityczne. Od pokoju Augsburskiego (1555) katolicy i protestanci z równą spoglądali na siebie nienawiścią i nieufnością. Unja książąt protestanckich z r. 1608 wywołała w r. 1609 Ligę katolików, a złamanie przez tych ostatnich praw i przywilejów, nadanych ewangelikom w Czechach, sprowadziło zbrojny napad protestantów na zamek praski (1618), z którego wyrzucono oknem radców cesarskich, potem wypędzono Jezuitów i powołano do broni protestantów pod wodzą hrabiego Thurna. Unja wysłała im na pomoc walecznego Ernesta hr. Mansfeld. Czesi po śmierci cesarza Macieja ogłosili bezkrólewie, wyłączając od tronu następcę Ferdynanda II, a ofiarując koronę Fryderykowi V, elektorowi palatynowi Renu, protestantowi, który, przybywszy do Czech z wojskiem (*wojna czeska* 1618—20), rozbity został pod Białą Górą 1620 (ob. *Białogórska bitwa*), a armja cesarska srogą nad krajem wywarła zemstę. Wojska bawarskie i hiszpańskie zdobyły i złupiły Palatynat (*wojna palatyńska* 1621—23), który cesarz oddał w lenność Maksymiljanowi (ob.), elektorowi bawarskiemu (1623), i zapewnił przez to przewagę katolicyzmowi w radzie książąt rzeszy, zwłaszcza po zwycięstwach Wallensteina i Tilly'ego (ob.), odniesionych nad protestantami i nad ich sprzymierzeńcem, królem duńskim Chrystjanem IV (*wojna duńska* 1625—29). Sprawa protestantów zdawała się zgubioną, czego dowodem był edykt restytucyjny z r. 1629, nakazujący oddanie katolikom wszystkich zabranych im dóbr kościelnych. Wtedy zjawił się *Gustaw Adolf* (ob.), król szwedzki, powołany przez uciśnionych Stralsundczyków, oblężonych przez 100,000 ludzi Wallensteina (*wojna szwedzka* 1630—35). Zwycięsko naprzód postępując, przy pomocy Francji i słabem współdziałaniu elektorów brandeburskiego i saskiego, pobił Gustaw Adolf na głowę Tilly'ego pod Lipskiem 1631, wyswobodził protestantów we Frankonji, wziął Moguncję, odebrał Palatynat i wkroczył do Bawarji. Zagrożony cesarz zebrał wszystkie siły, by stawić opór nieprzyjacielowi, zdążającemu już do jego stolicy Wiednia. Po Tillym objął dowództwo Wallen-

stein i pod Lützen 6 listopada 1632 przyszło do walnej rozprawy, okupionej w prawdzie życiem Gustawa Adolfa, lecz wypadłej na korzyść protestantów. Wtedy kanclerz szwedzki Oxenstierna (ob.) doprowadził do skutku ścisły związek książąt protestanckich w Heilbronn, poparty męstwem generała Horna i Bernarda (ob.), księcia sasko-wejmarskiego. Potem krwawa bitwa pod Nördlingen (1634) nagle odmieniła postać rzeczy, przymieszawszy do kwestji religijnych i polityczne. Elektor saski sprzymierzył się 1635 w Pradze z cesarzem przeciwko Szwecji, za co otrzymał Łużyce, a do związku tego przystąpiły i stany państwa, więc stronnictwo protestanckie znów się ujrzało zagrożonem. Z tego powodu Francja, nie życząc sobie bynajmniej przewagi polityki cesarskiej, weszła w ścisły związek ze Szwecją, i zaczęła się wojna *francusko-szwedzko-niemiecka* (1635—48). Torstenson (ob.) i Wrangel, działając szybko w Niemczech, zapewnili znów przewagę orężowi szwedzkiemu. W r. 1640 Francja też czynniejszy wzięła w wojnie udział, zrazu niepomyślny, lecz później zaznaczony zwycięstwami Turenne'a (ob.), Conde'go (ob.). Wreszcie zdobycie Pragi przez generała szwedzkiego Königsmarka w r. 1648 skłoniło Ferdynanda III po pięcioletnich układach do zawarcia 1648 w Münster i Osnabrück tak zwanego *pokoju Westfalskiego*. Warunki tego pokoju były następujące: 1) traktat pasawski i pokój religijny augsburski zostały potwierdzone i rozszerzone na kalwinistów czyli reformowanych, a katolicy i protestanci całkowicie co do używania praw wszelkich z sobą zrównani; 2) Francja otrzymała jako wynagrodzenie Alzację i twierdzę Breisach; Szwecja—Pomorze zachod. i Rugję z Wismarem, sekularyzowane biskupstwa bremeńskie i werdeńskie, oraz 5 miljonów talarów kosztów wojennych; Brandeburgja—Pomorze wschodnie oraz sekularyzowane biskupstwa: magdeburskie, mindeńskie, halberstadzkie i kamieńskie; Meklemburg dostał za utratę Wismaru biskupstwa: szweryńskie i raceburskie (zamienione na księstwa), a Hessen-Kassel opactwo Hersfeld i hrabstwo Schaumburg; Bawarja otrzymała Palatynat górny, z godnością elektorską a Palatynat dolny zwróciła synowi Fryderyka V; 3) zatwierdzono istniejącą już faktycznie oddawna niepodległość Szwajcarji i Niderlandów; 4) Francja i Szwecja przyjęły na się gwarancję pokoju Westfalskiego i uzyskały przez to sposobność do dalszego mieszania się w sprawy niemieckie; 5) we względzie prawa publicznego uchwalono, że w sprawach dotyczących pokoju, wojny, przymierzy, podatków i t. d., cesarz może stanowić li tylko na podstawie głosowania wszystkich stanów rzeszy na sejmie; przyznano także drobnym władcom niemieckim władzę zwierzchnią w ich terytorjach, oraz prawo zawierania przymierzy między sobą i z mocarstwami obcemi, byleby tylko nie na szkodę cesarza, rzeszy, pokoju krajowego i traktatu Westfalskiego.—Porów. Schillera „Geschichte des Dreissigjährigen Kriegs“ (2 t., Lipsk 1732; polski przekład, Wilno 1837; Schillera kontynuował Waltmann, 2 t., Lipsk 1808—9); Flathe'go „Gustaw Adolf und der Dreissigjährige Krieg“ (4 t., Drezno 1840—41); Bartholda „Geschichte des grossen deutschen Kriegs“ (2 t., Stuttg. 1842—43); Villermonta „Tilly ou la guerre de Trente ans“ (2 t., Paryż 1860;; Hausera „Deutschland nach dem Dreissigjährigen Kriege“ (Lipsk i Heidelb. 1862).

Trzydziestu tyranów, rząd oligarchiczny w Atenach od r. 404—403.

Trzydzieści dziewięć artykułów—tak się nazywa wyznanie wiary kościoła anglikańskiego.

Trzymonaw, ryba, toż co podnawka, ob. Echeneis.

Trzywdar, herb: W polu czerwonem trzy krzyże białe, połączone z sobą tak, że dwa całe są w górze, a trzecie pół krzyża stanowi jakby ich podstawę; trzy gwiazdy złote pomiędzy niemi: jedna w górze, dwie po bokach. Na hełmie 5 piór strusich.

Trzywdar.

Trzywdar, pseudonim Józefa Tretiaka.

Tsad, jezioro, ob. Czad.

Tschabuschnigg, Adolf von..., poeta i mąż stanu austrjacki, * 1809 r. w Klagenfurt, † 1877, studjował prawo w Wiedniu, 1832 wstąpił do służby rządowej i spełniał rozmaite urzędy, od 1861 członek rady państwa, od 1870 izby panów, był od 1870 do 1871 w gabinecie Potockiego ministrem sprawiedliwości. Wydał: „Gedichte“ (4 wyd., 1872); „Neue Gedichte“ (1851); „Aus dem Zauberwalde“ (1856); oraz nowele i romanse: „Die Ironie des Lebens“ (1841); „Der moderne Eulenspiegel“; „Die Industriellen“ (2 t., 1854); „Sünder und Thoren“ (2 t., 1875) i in. Zbiorowe wydanie jego pism „Gesammelte Werke“ wyszło w 6 t. (1875—7). Por. Herberta „Adolf Ritter von T.“ (1878).

Tschech v. *Czech*, Henryk Ludwik, * 1789 r. w Małych Kniehnicach w Śląsku Pruskim, był 1813 porucznikiem, następnie burmistrzem w Storkowie. 1844 wykonał zamach za życie króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV, za co 14 grudnia t. r. ścięty był w Spandawie.

Tschepius Samuel, pastor i archiprezbiter działdowski, nidborski i dąbrowieński, * 1678 r. w Działdowie, † 1749. Wydał „Doskonały kancjonał pruski“ (Królewiec, 1732); „Modlitwy nabożne“ (t. 1731); „Sześć ksiąg o prawdziwem chrześcijaństwie“, tudzież książkę do modlitwy p. t.: „Rajski Ogródeczek“ (2 wyd., t. 1748).

Tschermak Gustaw, mineralog, * 1836 w Littau pod Ołomuńcem w Morawji, studjował 1856—60 w Wiedniu, habilitował się 1861 przy uniwersytecie tamże, 1862 został kustoszem gabinetu mi-

neralogicznego, 1868 r. profesorem uniwersytetu i dyrektorem gabinetu dworskiego, ale ostatni urząd złożył w 1877. Przeprowadził ważne badania nad feldspatem, miką, hornblendą i innemi minerałami, a oprócz wielu rozpraw, pomieszczonych w wydawnictwach akademji wiedeńskiej i redagowanych przez niego od 1871 „Mineralogische Mittheilungen“, ogłosił: „Untersuchungen über das Volumgesetz flüssiger chemischen Verbindungen“ (1859); „Ueber Pseudomorphosen“ (1862—66); „Ueber Feldspatgruppe“ (1864); „Die Verbreitung des Olivins in den Felsarten und die Serpentinsbildung“ (1867); „Die Porphyrgesteine Oesterreichs“ (1869); „Die Pyroxen-Amphibolgruppe“ (1871); „Die Aufgaben der Mineralchemie“ (1871); „Die Bildung der Meteoriten und der Vulkanismus“ (1875); „Ueber den Vulkanismus als kosmische Erscheinung“ (1877); „Die Glimmergruppe“ (1877 — 78); „Die mikroskopische Beschaffenheit der Meteoriten“ (1885), nadto napisał „Podręcznik mineralogji“ (5 wyd., 1897, przek. polski Morozewicza, Warszawa, 1900).

Tscherning Antoni Fryderyk, mąż stanu duński, * 1795 we Frederiksvärk, † 1874, w latach 1813—41 oficer artylerji duńskiej; minister wojny od marca do listopada 1848 r., okazał się nader czynnym jako organizator armji duńskiej. W r. 1854 mianowany został członkiem rady stanu. Ogłosił kilka dzieł, dotyczących sztuki wojskowej.

Tschirch Aleksander, farmakognosta, * 1856 w Guben, uczył się farmacji, następnie studjował nauki przyrodnicze w Bernie i Berlinie, został asystentem Pringsheima, odbył podróż do Indji, 1890 został profesorem farmakognozji w Bernie i założył tam instytut farmaceutyczny, w którym przeprowadził ważne badania. Ogłosił: „Untersuchungen über das Chlorophyll“ (1884); „Angewandte Pflanzenanatomie“ (1889); „Die Harze und die Harzbehälter“ (1900) i in.

Tschirnhausen Ehrenfried Walter, hrabia, fizyk, * 1651 w Kieslingswalde w Łużycach górnych, † 1708, kształcił się w Lejdzie, następnie był radcą elektorsko-saskim w Dreznie. Zasłużył się głównie udoskonaleniem fabrykacji szkieł optycznych i pierwszy założył huty szklane w Saksonji. Obok tego miał znakomity udział w odkryciu porcelany meisseńskiej. Ogłosił dzieło filozoficzne „Medicina mentis“ (1687) i in.

Tschudi, dawna szlachecka rodzina w szwajcarskim kantonie Glarus. Rycerz *Jodocus* **T.** dowodził w kilku wojnach przeciwko Austrji i 1446 głównie rozstrzygnął zwycięstwo pod Ragaz.—Jego syn, *Jan* **T.**, odznaczył się w wojnach burgundzkich, a syn Jana, *Ludwik* **T.** w wojnach szwabskich.—Synami tego ostatniego byli: *Ludwik* **T.**, który 1513 walczył pod Nowarą w sprawie Maksymiljana Sforzy, ks. Medjolanu, a później jako szambelan i dowódca gwardji zostawał w służbie Franciszka I, króla francuskiego, i *Egidius* **T.** (* 1505 w Glarus, † 1572), który pełnił kilka wyższych urzędów i zyskał zasłużoną sławę swemi badaniami historycznemi, tak, że uważany jest za ojca dziejopisarstwa szwajcarskiego. Główniejsze jego prace są: „Helvetische Chronik“, od 1000—1470 (2 t., Bazyleja, 1734—36) i „Hauptschlüssel zu verschiedenen Alterthümern“ (Konstancja, 1738). Por. Vogla „Aegidius Tschudi als Staatsmann und Geschichtschreiber“ (Zürich, 1856).—*Jan Jakób* **T.** († 1784) odznaczył się jako historyk.—*Leonard* **T.**, margrabia de Pasquale († 1832), był wice-królem Sycylii.

Tschudi Jan Jakób, * 1818, odbywał kilkakrotne podróże po Ameryce południowej i † 1889 w majętności swej Jacobshof pod Wienerisch-Neustadt w Niższej Austrji. Ważniejsze jego dzieła są: „Peru, Reiseskizzen aus den J. 1838—42“ (2 t., St.-Gallen, 1846); „Untersuchungen über die Fauna Peruana“ (tamże, 1846—47, z 76 rycinami); „Die Ketselma-Sprache“ (2 t., Wiedeń, 1853); „Reise durch die Andes von Südamerika“ (Gotha, 1860); „Die brasilische Provinz Minas Geraes“ (t. 1863). Wspólnie z Don Mariano Eduardo de Rivera wydał: „Antiquedades Peruanas“ (Wiedeń, 1851, z atlasem), tudzież opracował 3 i 4 wydanie Winckella „Handbuch für Jäger“ (2 t., Lipsk, 1858 i 1864). Por. Blumera „Das Geschlecht der Tschudi von Glarus“ (1 t., Gallen, 1853).

Tschudi Fryderyk, * 1820, † 1886, jest autorem znakomitego dzieła: „Das Thierleben in der Alpenwelt“ (10 wyd., Lipsk, 1875).

Tschudi Hugo, von..., historyk sztuki, * 1851, syn Jana Jakóba **T.**, dyrektor berlińskiej „National galerie“, wydał wiele rozpraw.

Tschudi Klara, autorka norweska, * 1857 r., kształciła się początkowo na śpiewaczkę, później poświęciła się literaturze i pisała wiele o ruchu kobiecym, wsławiła się charakterystykami wybitnych postaci kobiecych (Cesarzowa Eugenja, Cesarzowa Augusta, Marja Antonina, Matka Napoleona).

Tse-Hy, *Tsu-Hsi, Tsy-Hy,* właściwie *Sy-Taj-Heu,* cesarzowa regentka chińska, * 10 listop. 1834, jako córka dygnitarza i arystokraty mandżurskiego, zaślubiona w 1853 cesarzowi Hien-Fong'owi, (który w 1850 wstąpił na tron po śmierci Tao-Koang'a) jako druga żona legalna. Po urodzeniu syna Tong-Cze (w 1855) dostała tytuł drugiej cesarzowej i przydomek *Tse-Hy* (Litościwa dobrodziejka), pod którym przeważnie jest znaną w historji. Po śmierci męża została pospoła z pierwszą cesarzową *Tong-Taj-Heu* regentką państwa. Testament zmarłego cesarza ograniczył bardzo władzę regentek i złożył władzę w ręce grona mandarynów, których ambitna Tsu-Hsi kazała pościnać i zagarnęła rządy w swoje ręce, gdyż jej współregentka Tong-Tay nie mieszała się do niczego. Pomocnikami **T.-H.** byli książę Kong, brat zmarłego cesarza, i słynny *Li-Hung-Czang* (ob.). W 1873 syn

regentki cesarz Tung-Czi doszedł do pełnoletności i objął sam rządy pod imieniem Ki-Tsiang, ale zniszczony przez rozpustę, umarł 1875. **T.-H.** ogłosiła jego następcą trzyletniego swego siostrzeńca Kuanga, a syna księcia Szuena, stryja zmarłego cesarza, i znowu objęła regencję i dzierżyła władzę od 1875—1889, rządząc przy pomocy Li-Hung-Czanga energicznie i mądrze. W 1889, kiedy Kuang doszedł do pełnoletności, usunęła się pozornie od rządów, ale nie na zawsze. Po nieszczęśliwej wojnie z Japonją, której z Li-Hung-Czangiem była przeciwna, zrobiła trzeci zamach stanu. Słaby cesarz Kuang poddał się wpływowi partji anglofilskiej, zwanej postępową, i zaczął wprowadzać reformy oburzające naród, a współcześnie robił olbrzymie ustępstwa terytorjalne mocarstwom europejskim. W gruncie rzeczy partja postępowa, pospołu z Anglikami, dążyła w cichości do wywołania rewolucji i obalenia dynastji mandżurskiej i wprowadzenia na tron dynastji narodowej, chińskiej. Cesarz Kuang był bezwiednem narzędziem spiskowców. Genjalna i energiczna Semiramida chińska, **T.-H.** przeniknęła plany konspiratorów i, przekonawszy cesarza o niebezpieczeństwie, które groziło dynastji, wymogła na nim dekret, mianujący ją nanowo regentką państwa (1898 wrzesień). Partja postępowa została zdziesiątkowana. Z ważniejszych jej przedstawicieli tylko Kang-Yeu-Uy, jej główny naczelnik, oraz głośny dziennikarz Liang-Cze-Czao, zdołali ujść z życiem na okręcie angielskim. Cesarzowa odwołała wiele dekretów Kuanga i ogłosiła w 1900 następcą tronu księcia *Pu-Tsin*, syna księcia Tuana (ob.), a stryjecznego bratanka Kuanga, który nie ma dzieci, więc według praw chińskich powinien po 5 latach małżeństwa adoptować syna, ze względów religijnych. W czerwcu 1900 rozpoczął się gwałtowny ruch przeciwko cudzoziemcom. Sekta, a właściwie tajny związek polityczny „Wielkiego Kułaka“ (zwany przez Anglików sektą bokserów) rozpoczął mordy misjonarzów, burzenie kolei, etc. Posądzono rząd, że sprzyja rewolucjonistom. Mocarstwa europejskie wysadziły na ląd wojska w celu obrony swoich poddanych, ale wojsk okazało się za mało. W Pekinie pomordowano ambasadorów, a najpierw posła niemieckiego, bar. Kettelera (ob.). Władzę zagarnął książę Tuan, ojciec następcy tronu (lipiec 1900). Dzięki energicznemu naporowi mocarstw europejskich ruch ten stłumiono. Dwór cesarski uciekł z Pekinu i powrócił dopiero po wycofaniu wojsk europejskich z Pekinu, gdzie zburzono w części pałac cesarski. W styczniu 1903 rozeszła się pogłoska o śmierci cesarzowej **T.-H.**, ale później jej zaprzeczono.

Tseng (Y-Yong, margrabia), dyplomata chiński, * 1839 w prowincji Honan, † 1890, pochodził ze starej rodziny chińskiej, przodek jego bowiem Tseng-Tzu był jednym z czterech uczniów Konfucjusza. Ojciec jego, Tseng-Kuo-Fan, był gubernatorem obu prowincji Kiang, a za odznaczenie się w wojnie z Tajpingami otrzymał tytuł *Hoa*, co odpowiada margrabiemu. Jako syn urzędnika pierwszej klasy, **T.** uczył się w szkole cesarskiej Kwocuchien. Towarzyszył ojcu w walkach z Tajpingami, a przez czas 5-letniej żałoby po śmierci ojca (1872) i matki (1874) żył zdala od Pekinu. Dopiero w 40 roku życia otrzymał wybitne stanowisko, w r. 1879 został posłem w Petersburgu dla przeprowadzenia zmiany traktatu, zawartego z Rosją co do Kuldży, i udało mu się rzeczywiście otrzymać od Rosji zwrot prowincji Ili. Następnie mianowany posłem w Londynie i Paryżu, prowadził układy z Francją co do spraw Tonkinu (ob.); okazał przytem pewną zręczność, występował jednak bardziej wyzywająco, aniżeli go do tego upoważniać mogły siły wojskowe Chin. Po powrocie do Pekinu mianowany członkiem Tsung-li-jamenu (ob.).

Tse-tse (*Glossina morsitans*), owad z rzędu dwuskrzydłych, z rodziny much, 11 mm. długi, ma grzbiet brunatny, szaro omszony, z czarnemi pasami podłużnemi, odwłok żółtawo-biały. Żyje

Mucha tse-tse.

w gorących okolicach Afryki, karmi się krwią ludzi i zwierząt, a szczególniej zabójcza jest dla bydła. Być jednak może, że wieści o jej niebezpieczeństwie są przesadne, a przypisywane jej niszczenie bydła jest następstwem pewnej choroby zaraźliwej.

Tsing, dynastya panująca w Chinach od r. 1644.

Tsu-Hsi, cesarzowa chińska, ob. Tse-Hy.

Tsy-Hy, cesarzowa regentka chińska ob. *Tse-Hy*.

Tsung-li-jamen (chiń.) nazwa urzędu do spraw zagranicznych w Chinach.

T. s. v. p. (skrócenie z: *Tournez, s'il vous plaît*, fr.): proszę łaskawie odwrócić, przy końcu stronicy w liście.

Tua Teresina, artystka gry na skrzypcach, * 1867 w Turynie, córka muzyka, w 7-ym roku życia była uczennicą Massarta, w konserwatorjum paryskiem uchodziła za dziecko cudowne, od 1882 odbywała wycieczki artystyczne do większych miast europejskich, 1889 zaślubiła pisarza muzycznego hr. Franchi-Verney della Valetta.

Tua res agitur, o ciebie chodzi.

Tuamotu (*Nizkie wyspy*), archipelag francuski na oceanie Spokojnym, między 14°5′—23°12′ szerok. płd. oraz między 135°33′—148°45′ dług. wsch. od Gr., obejmuje 80 wysp pochodzenia koralowego. Są to wyspy o nader ubogiej roślinności, obfitują za to w ryby i zwierzęta morskie; obejmują ogółem 942 klm. kw. i mają około 50,000 miesz., w tem 50 Europejczyków. Od r. 1881 archipelag ten należy do Francji. W początku 1903 roku archipelag został nawiedzony przez straszliwy orkan, przyczem niektóre wysepki zupełnie zniszczone zostały.

Tuan, książę, dyplomata chiński, syn księcia Tuna i synowiec zmarłego cesarza Hieu-tong, a stryjeczny brat panującego cesarza Kwangsu, * się około 1850. Do r. 1898 przebywał w Mukdenie, gdzie był w r. 1896 internowany z powodu opozycji przeciwko reformom. Kiedy jednak w kwietniu 1898 syn jego Pu-tsin (Pu-Tsuan) został mianowany następcą tronu, powołano Tuana do Pekinu, gdzie stał się niebawem duszą antyeuropejskiej agitacji i protegował specjalnie sekta t. zw. Bokserów, zorganizowaną w Czili przez pisarza chińskiego, Iu-Hien. 10 czerwca 1898 r. Tanu mianowano prezydentem Tsung-li-Jamenu (ob.). Nakłonił on cesarzową Regentkę Tse-Hy (ob.) do popierania sekt antyeuropejskich, przyczynił się do wywołania powstania Bokserów. Po skończonej wojnie mocarstwa europejskie domagały się śmierci. **T.,** ale ze względu na to, że jest on księciem krwi, życzenia tego nie spełniono. Japonja nawet zrzekła się tego wymagania dobrowolnie, tak, że **T.** ukarany został tylko degradacją, z żółtego pasa „na pas czerwony", oraz internowaniem w Urumtse, ale jak głosiły gazety chińskie, przebywał **T.** swobodnie w Julin na północ od Szenzi; miejsce jego jako jedynego z 8 inspektorów wojsk mandżurskich zajął książę Czun.

Tuan.

Tuaregi (*Tuariki*), ogólna nazwa plemion, które niegdyś stanowiły ludność Sahary, lecz skutkiem nacisku Arabów usunęły się ku płd.-zachodniej stronie pustyni, gdzie dziś przebywają w liczbie około 300,000. Hodowla wielbłądów, przeprowadzanie karawan i łupiestwo stanowią ich główne zajęcie. Oni to założyli (w XI w.) Timbuktu, handlowe i wielkie miasto na granicy pustyni. Jest to najpiękniejsze z plemion Afrykańskich, należy do białej rasy i tylko pod wpływem klimatu i mięszania się z Negrami przybrało ciemnobrunatną cerę. Mowa ich (*tomaszek*) jest zapewne zabytkiem języka starolibijskiego. Por. Nachtigall „Sahara und Sudan" (1879); Rissuel „Les Touaregs de l'ouest" (1889); Bernard „Deux missions chez les Touareg" (1896).

Tuat, w zachodniej Saharze, grupa niewielkich oaz, zamieszkałych w części przez Tuareków, w części przez Arabów. Największa liczy 100,000 miesz. Jest to punkt zborny karawan udających się do Timbunktu.

Tuba (łac. rura), dawna trąba wojenna rzymska, która gromkim swym głosem zbliżała się do naszego puzonu i używaną była przy uroczystościach religijnych, igrzyskach, a nawet w czasie obchodów pogrzebowych. Obecnie zowie się **T.** instrument metalowy, posiadający ton najniższy ze znanych dętych, zastępujący miejsce kontrabasu smyczkowych instrumentów w chórze muzyki wojskowej. Zwykły strój tuby jest F, chociaż

Tuba starożytna.

bywają także tuby E, Es i D.—*Tubą* nazywa się także rura głosowa, służąca do przesyłania głosu na wielkie odległości; jestto rura z blachy żelaznej. na 1,5 do 7 m. i więcej długa, kształtu lekko stożkowego. Głos znacznie się tu przez wielokrotne odbicie wzmacnia i wstrząsa zewnętrzne powietrze daleko silniej, niżby się to działo, gdyby te fale zaraz od ust rozchodziły się na wszystkie strony. Przez tubę długą na 6—7 m. silny głos męzki może być podobno słyszany z odległości 5 kilometrów.

Tuba, rzeka w Syberji wschodniej; powstaje z połączenia się rzeki Amułu z Kasyrem i pod miastem Minusieńskiem, ubiegłszy około 260 w., wpada do Jenisseju.

Tuber, grzyb, ob. Trufla.

Tuberkulina, wyciąg glicerynowy z czystych kultur laseczników gruźliczych. Substancja ta została po raz pierwszy wynaleziona przez Kocha w r. 1890; przypisywano jej działanie lecznicze w suchotach płucnych, liczne jednak doświadczenia, podjęte niezwłocznie po jej ogłoszeniu, nie ziściły pokładanych w niej nadziei. W r. 1887 ogłosił Koch o nowej tuberkulinie, lecz i ta okazała się bezskuteczną. Ma ona tylko działanie rozpoznawcze, zastrzyknięta bowiem człowiekowi lub zwierzęciu wywołuje krótkotrwałą gorączkę, jeżeli zwierzę dotknięte jest gruźlicą. Ma przeto **T.** zastosowanie wielkie w hodowli bydła.

Tuberkuloza, to samo co gruźlica; nazwa ta pochodzi od wyrazu *tuberculum*, t. j. gruzełek, który jest cechą charakterystyczną dla tej sprawy chorobowej w jakimkolwiekbądź organie, ob. Gruźlica.

Tuberkuły, ob. Gruźlica.

Tuberoza, roślina, ob. Polianthes.

Tubicolae, robaki, ob. Rurkowce.

Tubinga (*Tübingen*), miasto w król. Wirtemberskiem, okręgu Schwarzwald, nad rzeką Neckar, ma 14,000 miesz., wspaniały zamek, kościół

gotycki i uniwersytet założony r. 1477 przez Eberharda Brodatego, pierwszego księcia wirtemberskiego.

Tubingeńska szkoła, zowie się przez Krystjana Ferdynanda Baura założona szkoła teologiczna, która, reprezentowana głównie przez jego uczniów: Schweglera, Planka, Köstlina i Hilgenfelda, zajmowała się szczególnie krytyką pism N. Testamentu i najdawniejszych dziejów Kościoła chrześcijańskiego, doszła przytem do rezultatów, różniących się bardzo od poglądów ortodoksyjnych.—Porów. Mackay „Tubingian school“ (Londyn 1863).

Tubińcy *(Tuba)*, plemię w Syberji, prawdopodobnie stanowili pierwotną jej ludność; obecnie zaliczają się do nich niektóre gałęzie Samojedów.

Tubipora, korale, ob. Organki.

Tubuai czyli *Wyspy Australskie*, należąca do Francji grupa wysp na oceanie Spokojnym, między 21° 49′—27°41′ szerokości płd., oraz między 144°22′—154° 51′ dług. zach. od Gr. położona, składa się z siedmiu wysp, obejmujących razem 287 klm. kw. powierzchni z 1,880 miesz.

Tuch Jan Krystjan Fryderyk, egzegeta i orjentalista niemiecki, * 1806 w Kwedlinburgu, studjował w Halli, gdzie 1830 został docentem filozofji; 1841 powołany na profesora egzegezy St. Testamentu, oraz literatury wschodniej w Lipsku, † roku 1867 tamże. Oprócz głównego swego dzieła: „Commentar über die Genesis“ (Halla, 1838, 2 wyd., 1871), zasłużył się odcyfrowaniem napisów synaickich, gramatyką języka etjopskiego, tudzież geografją Wschodu.

Tuchola, po niem. *Tauchel*, miasto w dawnem województwie Pomorskiem, nad rzeką Brdą położone, w którem odbywały się sejmiki powiatowe; miało zamek, który Krzyżacy r. 1310 zdobyli i spalili. Władysław Jagiełło odebrał go i załogą osadził, lecz Krzyżacy przez zdradę napowrót go odzyskali.

Tucholczyk Jan, właściwie *Jelonek*, Cervus, prawnik i gramatyk polski, * 1500 w mieście Tucholi, † około 1557 w Krakowie. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej wykładał Pismo św. młodzieży zakonnej w klasztorze Cystersów jędrzejowskich. Wezwany potem około 1529 r. przez biskupa Tomickiego do akademji krakowskiej, uczył naprzód gramatyki, potem prawa cywilnego i prowincjonalnego saskiego, oraz miejscowego magdeburskiego. 1536 przeniósł się do Lwowa, gdzie przez lat 5 sprawował rządy tamecznej szkoły, został proboszczem kanonikiem i oficjałem lwowskim. Powróciwszy ze Lwowa, osiadł w Krakowie. Był to człowiek bardzo uczony i w muzyce biegły. Ważniejsze jego dzieła, dziś nadzwyczaj rzadkie, są: „De moribus Ecclesiae catholicae“ (Kraków, 1530); „Farrago actionum civilium Juris Magdeburgensis etc.“ (tamże, 1531, 8 wyd., 1607); „Institutiones grammaticae una cum interpretatione nominum, idiomate polonico et germanice illustrata“ (Kraków, 1533); „Questiones de declinatione et constructione octo orationis partium cum tabula elementaria“ (tamże, w Poznaniu i Wrocławiu) i in.

Tucholskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Pomorskiem, pow. Tucholskim. Podług lustracji z r. 1664 obejmowało w sobie prócz zamku i wsi parafjalnej Białowieży, oraz miasta Tucholi, jeszcze 37 wsi, 7 folwarków, 12 młynów, 72 jeziora i stawy i 23 pustkowia. Jedno to z największych starostw w Polsce posiadała w 1771 Rozyna Elżbieta de la Serre Goltzowa, opłacając kwarty złp. 16,211 gr. 22, a hyberny złp. 13,481 gr. 15. W d. 13 września 1772 roku zajął je razem z całem województwem rząd pruski.

Tuchołdowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Mścisławskiem. Podług metryk litewskich, powstało w początku XVIII w., a w r. 1718 zaliczały się do niego wsie: Tuchołdów, Łarjanów, Droździenice i Dudczyce, które kolejno posiadali: Ponińscy, Zemboccy, Szpilowscy, Iliniczewie, Wołłowiczowie, Łopacińscy, Makowieccy; wreszcie z mocy przywileju króla Poniatowskiego z d. 8 marca 1768 Michał Łopaciński, pisarz wiel. ks. Lit., razem z żoną Barbarą, ustąpili tego starostwa Franciszkowi i Konstancji z Kopciów Święcickim, rotmistrzowstwu województwa Mścisławskiego, którzy z niego opłacali kwarty złp. 243 gr. 7, a hyberny złp. 622. W d. 16 września r. 1772 zajęła je razem z całem województwem Rosja.

Tuckerman Henryk Teodor, pisarz amerykański, * 1813 r. w Bostonie, 1833 odbył podróże do Francji i Włoch, 1837 do Anglji, Malty i Sycylji, 1845 osiadł w New-Yorku, gdzie † 1871 r. Wydał: „Italian sketch-book“ (1835); „Isabel, or Sicily“ (1839); „Thougth on the poets“ (1846); „Artist life, or sketches of American painters“ (1847); „Characteristics of literature, illustrated by the genius of distinguished men“ (2 t. 1849—51); „The optimist“ (1850); „A month in England“ (1853); „The leaves from the diary of a dreamer“ (1853); „A memorial of Horatio Greenough“ (1853); „Biographical essays“ (1857); „Book of the artists“ (1867); „The spirit of poetry“ (1851); „Poems“ (1864). Po W. Irvingu jest **T.** jednym z najcelniejszych pisarzów amerykańskich.

Tucuman, półn. wschodnia prowincja rzeczypospolitej Argentyńskiej, ma 21,970 klm. kw. i 216,000 miesz. Stolica **T.** liczy 35,000 miesz.

Tucydydes (grec. *Thukidides)*, najznakomitszy z historyków greckich, * 471 przed Chr. w Atenach, zginął z ręki morderczej, zdaje się wkrótce po 400 r. **T.** pochodził z książęcej familji w Tracji i miał tam swe posiadłości (mianowicie kopalnie). W filozofji kształcił się pod kierunkiem Anaksagorasa, a w krasomówstwie pod Antyfonem. W r. 424 dowodząc częścią floty, celem obrony posiadłości ateńskich w Tracji przeciw Brazydasowi, za późno przybył z odsieczą miastu Amfipo-

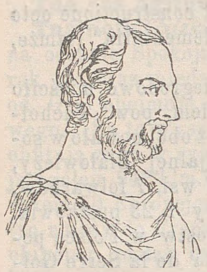

Tucydydes.

lis i za to skazany został na wygnanie. Przebywając już to w Peloponezie, już w Tracji, zgromadził materjały do nieśmiertelnego swego dzieła i nawet część jego wypracował na wygnaniu, ale nie wykończył go za powrotem do Aten (404 lub 403 r.) z powodu zaszłej przedwcześnie śmierci. W dziele tem daje **T.** obraz wojny Peloponeskiej (w 8-miu księgach), ale nie całej, bo tylko od 431 do 411 r.; kontynuował ją w „Hellenika“ Ksenofont, lecz nie sprostał temu zadaniu. Będąc świadkiem i spółuczestnikiem zdarzeń, opisał je **T.** nie dla rozrywki tylko, ale dla nauki czytelników. Na zadanie swe patrzał ze stanowiska wyższego; pojmując doskonale istotę i godność historji, ogarniał wypadki bystrym, głębokim i jasnym wzrokiem, przedstawiał je w związku z ich przyczynami, a zasady i pobudki działających osób w rzeczywistem okazał świetle. Główne zalety jego dzieła są: prawdomówność, krytyczna dokładność, oraz podziwu godna bystrość, przenikliwość i wytworność w charakteryzowaniu osób i zdarzeń. Styl jego surowy i szorstki, a wskutek zwięzłości i zawikłanej budowy okresów niekiedy zbyt ciemny. Najlepsze wydania dali Duker (Amsterdam, 1731), którego komentarze, przez innych później rozszerzane, kilkakrotnie były przedrukowywane (nowsze wydanie Arnolda, 3 t., Londyn i Oksford, 1848 — 51); Poppo (4 t., Gotha i Erfurt, 1843 —56); Böhme (2 t., Lipsk, 1856) i Classen (Berlin, 1862 sq.). Na język polski przełożył T. Bronikowski (ob.). Por. Creuzer „Herodot und Thucydides“ (Lipsk, 1798); Krüger „Untersuchungen über das Leben des Thucydides“(Berl., 1832); Roscher „Leben Werke und Zeitalter des Thucydides“ (Göt., 1842); Ulrich „Beiträg zur Kritik des Thucydides“ (cz. 1—3, Hamb., 1850 — 52); Boekshammer „Die sittlich-religiöse Weltanschauung des Thucydides“ (Tüb., 1862); Welzhofer „Thukydides und sein Geschichtswerk“ (Monachjum, 1877); Girard „Essai sur T.“ (2 wyd., Paryż, 1884).

Tuczapski Makary, władyka lwowski w XVI wieku. Pochodził podobno z rodu szlacheckiego, osiadłego na Rusi Czerwonej i nazywającego się niekiedy Tuczapskimi. Pierwotnie był kupcem lwowskim; po śmierci żony wstąpił do monastyru i 1535 r. mianowany został namiestnikiem duchownym na Rusi, z tytułem archimandryty. Niechętnie przyjęty od duchowieństwa, jako bez jego współudziału narzucony, był powodem długich i zaciętych sporów, zwłaszcza, gdy nie mając jeszcze potwierdzenia od opornego duchowieństwa, ani poświęcenia biskupiego, rwał się już do władzy w djecezji. Wyświęcony wreszcie przez metropolitę w Nowogródku 22 lutego 1540 r., sprawował już istotną władzę. † 1549.

Tuczenie, sztucznie wywołane tworzenie się tłuszczu i tkanki mięsnej u zwierząt, na rzeź przeznaczonych, za pomocą gwałtownego i obfitego karmienia. W lecznictwie jest to kuracja, zmierzająca do podniesienia odżywiania organizmu; do celu tego prowadzi ograniczenie do minimum ruchu człowieka i podawanie pokarmów, wytwarzających przy spalaniu znaczną ilość ciepła.

Tuczyński, herb: Na tarczy koło zębate, zegarowe, w środku—krzyż. U szczytu—panna, murzynka, stoi w długiej sukni bez pasa; warkocze rozpuszczone, na głowie kapelusz podobny do kardynalskiego.

Tuczyński.

Tuczyński Franciszek Ksawery, powieściopisarz, ogłosił: „Pomorzanie w Gąsawie,“ powieść z czasów Leszka Białego (Poznań, 1885); „Na krzyżówce“ powieść (Poznań, 1885); „Dziedzic na pustkowiu“ (Poznań, 1885); „Morze, życie w niem i na niem“ (Poznań, 1885); „Wychowanie,“ powieść; „Raj za morzem“ (1885); „Szczęście w Ameryce;“ „Mazepa, hetman Ukrainy,“ powieść (Poznań, 1886).

Tudela, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Navarra, nad rzeką Ebro, niegdyś rezydencja biskupa, ma 10,000 miesz.

Tudela Benjamin, ob. Benjamin z Tudeli.

Tudor, nazwisko dynastji angielskiej, która w latach 1485 — 1603 zasiadała na tronie angielskim. Za protoplastę jej uważany jest Oven-ap-Meridith-ap-Tudor, wedle jednych potomek samoistnych niegdyś książąt Walji, a wedle innych prosty szlachcic walijski. W r. 1422 zaślubił on księżniczkę francuską Katarzynę, wdowę po królu angielskim Henryku V, i tym sposobem został ojczymem Henryka VI.—Miał trzech synów: Edmunda, Jaspera i Owena. *Owen* wstąpił do stanu duchownego i, dostawszy się w ręce Yorków w bitwie pod Mortimers-Cross (1461), został ścięty. — *Jasper*, wyniesiony do godności hr. Pembroke, dowodził wojskami Małgorzaty d'Anjou pod Mortimers-Cross (1461).—*Edmund Tudor*, hrabia Richmond, ożenił się z Małgorzatą Beaufort, dziedziczką domu Lancaster, a syn z tego małżeństwa *Henryk Tudor*, zabiwszy w bitwie pod Bosworth 22 sierpnia 1485 r. króla Ryszarda III z domu York, wstąpił na tron angielski pod imieniem *Henryka VII* (ob.), poczem zaślubił najstarszą córkę Edwarda IV z domu York i tym sposobem zakończył krwawe walki stronnictw dwu Róż: Białej i Czerwonej. Zostało po nim czworo dzieci: Małgorzata Tudor, Artur, ks. Walji, ożeniony z Katarzyną Aragońską i zmarły bezpotomnie 1502, Henryk VIII (następca tronu) i ks. Marja Tudor. — *Marja Tudor* wyszła za mąż za Ludwika XII, króla francuskiego, a po jego śmierci

za księcia Suffolka, którego wnuczką była Joanna Grey (ob.).—*Małgorzata Tudor* († 1539), była żoną *Jakóba IV*, króla szkockiego, babką Marji Stuart, prababką *Jakóba I*, a przez drugi ożenek z Douglasem babką Henryka Darnley'a, męża Marji Stuart. — Henryk VIII panował 1509—47, po nim zaś naprzód chorowity syn jego *Edward VI* (1547—53), a następnie po smutnej katastrofie Joanny Grey, jego krewniaczki, fanatyczna *Marja* (1554—58) i słynna *Elżbieta* (1558 — 1603). Po śmierci Elżbiety odziedziczył koronę angielską potomek Małgorzaty Tudor, Jakób VI Stuart, król Szkocji, który rządził obu państwami pod imieniem Jakóba I i tym sposobem wprowadził dom Stuartów na tron angielski.

Tu-Duk *(Tu-Diuk)*, cesarz *(Hoangti*, t. j. rządca ziemi) Anamu, * 1830, drugi syn cesarza Thieutry, wstąpił po nim na tron 1847 r. Z początku przyjaciel chrześcijan, zaczął ich prześladować, gdy biskup francuski Lefèvre oświadczył się za jego bratem, trzymanym w ścisłem więzieniu. Gdy **T.** nie chciał przyjąć posła francuskiego, który wiózł pismo swego rządu w przedmiocie tych prześladowań, Francuzi zajęli twierdzę Turan 1856 r., opuścili ją jednak 1857. Gdy wszakże prześladowanie chrześcijan trwało dalej, a biskup hiszpański Diaz został ścięty, eskadra francusko-hiszpańska znowu zajęła Turan, a 1859 Sajgon, który w r. 1862 został Francji ustąpiony. Późniejszym traktatem 1874 **T.** otworzyć musiał Francji porty Anamu, a w czasie nowego sporu z Francją † w lipcu 1882 (ob. Tongking).

Tuf, *martwica*, ogólna nazwa skał złożenia słabo spójnego, gąbczastego, a po części i ziemistego, powstających zwłaszcza z utworów wulkanicznych, uniesionych i złożonych przez wodę. Rozróżniają się **T.** *trachitowy, bazaltowy, fonolitowy, wulkaniczny* i t. d. **T.** włoskie używane bywają na mniejsze budowle, ale nie są trwałe z przyczyny łatwego wietrzenia i kruszenia się kamieni tufowych. **T.** zwietrzały daje grunt urodzajny, jak np. w okolicach Krakowa i Opatowa.

Tugendbund, tak się nazywał utworzony roku 1808 w Królewcu związek, którego celem było moralne wzmocnienie narodu pruskiego. Statuty jego były przedstawione władzom rządowym, i król był uwiadomiony o jego utworzeniu. W grudniu atoli następnego roku wskutek powziętego przez Francję podejrzenia o celach tego związku, król nakazał jego rozwiązanie. Po zawarciu pokoju **T.** utrzymywał się jeszcze i jakkolwiek propagował wogóle ideę patrjotyzmu, oskarżony był jednak przez reakcjonistów o tendencje demokratyczne. Por. Vogt „Geschichte des sogenannten Tugendbundes“ (Berlin, 1850); Lehmann „Der Tugendbund“ (Berlin, 1867).

Tugir, rzeka w Syberji wschodniej, bierze początek w górach Jabłonowych i ubiegłszy około 350 wiorst, wpada do rz. Olekmy.

Tugowie *(Tugs)*, zowie się tajna sekta religijna w Indjach, której członkowie na cześć swej bogini Bhawani, domagającej się ofiar z ludzi, napadają podróżnych i przez uduszenie życia ich pozbawiają. Energiczne środki przez rząd angielski przedsięwzięte wytępiły, choć niezupełnie jeszcze, tę straszną i teroryzmem podtrzymującą się sektę.

Tugra, ob. Thogra.

Tui, ptak, ob. Miodojad.

Tuilerje, pałac w Paryżu, zbudowany z polecenia Katarzyny Medicis (1564) podług planu budowniczego Filiberta Delorme'a na gruncie dawnej cegielni, co posłużyło za powód do dawania mu nazwy francuskiej Tuileries, cegielnie. Od czasów Ludwika XIII **T.** były zwykłą rezydencją francuskich monarchów, i stąd też powstało wyrażenie: „gabinet tuileryjski,“ to jest polityczne ognisko dyplomacji francuskiej. Z ogłoszeniem Rzeczypospolitej **T.** spalone przez komunardów (1877). W r. 1883 ruiny rozebrano, a tylko dwa skrzydła, które łączyły Luwr z **T.** wyrestaurowano. Tuileryjski ogród był założony według planów Le Vôtre'a, ale później zmieniany kilkakrotnie.

Tuisco, Tuisko lub *Tuisto*, według świadectwa Tacyta, główne bóstwo Germanów, zrodzone z ziemi. **T.** i syn jego *Mannus* (ob.) w pieśniach ludów czczeni są jako protoplaści całego narodu Germanów.

Tuja, *żywotnik, życiodrzew (Thuja)*, rodzaj roślin z rodziny szyszkowych, z plemienia cyprysowych, ma kotki męskie o łuskach tarczykowatych, z 4 pręcikami, kotki żeńskie utworzone z łusk dwukwiatowych, w 4 rzędach dachówkowato ułożonych i orzeszki o twardej lub skórzastej okry-

Tuja, młoda szyszka.

Tuja, kotka męska.

wie owocowej; są to drzewa wonne w Azji i Ameryce płn. **T.** *zachodnia (T. occidentalis)*, na wybrzeżu zachodniem Ameryki płn., dochodzi 20 metrów wysokości, rozgałęzia się blisko ziemi, ma liście małe, łuskowate, krótkokolczyste. Liście i otrzymywany z nich eteryczny *olejek tujowy*, który składa się z terpenu i tujolu ($C_{10}H_{16}O$), używają się jako środek napotny i moczopędny. **T.** *wschodnia (T. orientalis, Biota orientalis)*, piękne piramidalne drzewko, 6 metrów wysokie, w Chinach i Japonji, różni się listeczkami opatrzonemi rowkami. **T.** zachodnia łatwiej się u nas w gruncie przyjmuje niż **T.** wschodnia.

Tukalski Mateusz, ob. Nielubowicz.

Tukalski Nielubowicz Józef, metropolita kijowski nieunicki w XVII w., Rusin polski, był przełożonym monastyru św. Ducha w Wilnie i nie znany prawie poprzednio, został 1661 biskupem mścisławskim, orszańskim i mohylowskim, a 1663, po Dyonizym Bałabanie, obrany był w Korsuniu metropolitą nieunickim jednomyślnie przez duchowieństwo, szlachtę, lud i wojsko zaporoskie, z wyjątkiem tylko trzech duchownych: Gedeona Chmielnickiego (dawnego hetmana, Jurka Chmielnickiego), Zeliborskiego, nominata lwowskiego, i Winnickiego, nominata przemyskiego, którzy o sobie myśląc, nieprzychylnem okiem na ten wybór patrzali. **T.** nie znalazł także poparcia w królu, który wbrew elekcji zlecił Zeliborskiemu zarząd metropolją. Człowiek słaby, a obok tego chytry intrygant, schlebiając hetmanowi Doroszence, który wierzył w niego, jak w wyrocznię, głównie spowodował poddanie się Doroszenki sułtanowi, za czem poszły ówczesne niedole Ukrainy i upadek Kamieńca. Jan III przy wracającym porządku na Ukrainie przeddnieprskiej, mianował 1675 administratorem kijowskim nieunickim Józefa Szumlańskiego, z całą władzą metropolity. Zgnębiony zawodami, **T.** † 1676.

Tukałło Maciej, pedagog polski, * 1727 na Litwie, † 1807 w Lubieszowie; kończył nauki w Wilnie i, wstąpiwszy tam do zgromadzenia Pijarów, był profesorem w rozmaitych szkołach, najdłużej w Dąbrowicy na Wołyniu, w końcu został prowincjałem swego zgromadzenia. Oprócz czterech mów łacińskich, drukowanych w Wilnie 1751, wydał: „O porządnem nabożeństwie chrześcijan," przekład z Muratori'ego (Wilno, 1787); „Początki zdrowej filozofji, zgodne z początkami zdrowej religji," z francuskiego (2 t., 1789); „Apteczka domowa zawierająca zbiór lekarstw, po większej części prostych" (2 t., 1789); „Krótki zbiór życia Józefa Kalasantego" z włoskiego (1807).

Tukan *(Tucanus)*, gwiazdozbiór na niebie południowem, między 330° a 20° wzniesienia prostego i 57° — 75° zboczenia południowego, obejmuje 81 gwiazd widzialnych gołem okiem, między niemi jedną 3-ej wielkości. Gwiazdozbiór ten obejmuje nadto wielkie zbiorowisko gwiazd.

Tukan, *pieprzojad (Ramphastus)*, rodzaj ptaków z rzędu łażących, z rodziny tukanów, ma dziób wewnątrz czczy, komórkowaty, dłuższy od głowy, ku końcowi ścieśniony, słabo łukowaty, z końcem mocno zagiętym i brzegami szczęk głęboko zazębionemi; język rogowy, zadzierżystopierzasty, nogi i skrzydła krótkie, ogon długi, stopniowany. Są to ptaki ozdobnie ubarwione, najczęściej zielone, żyjące w lasach Ameryki południowej; lot mają słaby, pokarmy łykają, nie rozdrabniając ich. W drobnem ptastwie wyrządzają wielkie szkody, chciwie bowiem wyszukują ich gniazda i pożerają nie tylko jaja, ale nawet młode pisklęta. Gnieżdżą się w dziuplach i niosą po dwa

Tukan.

jaja zielonawe. Najwięcej znanym gatunkiem jest *toko*, *arakary* czyli *arassary (R. Aracari)*, 58 cm. długi, chciwie łowiony dla okazałych piór. **T.** *pomarańczowy (R. Temminckii)* żyje w Brazylji południowej.

Tukkum, miasto powiatowe w gub. Kurlandzkiej, nad rz. Szloką, liczy 7,500 miesz.—*Tukkumski powiat*, ma na przestrzeni 1,988 w. kw. 51,000 mieszkańców.

Tukuma, palma, ob. Astrocaryum.

Tukumskie albo **Tukmeńskie starostwo** grodowe mieściło się w Kurlandji. Podług ustawy zarządu tego księstwa, przez Stany Rzpltej na sejmie w r. 1617 uchwalonej, starostowie tukumscy byli obierani przez samego księcia, panującego w Kurlandji i Semigalji z obywateli miejscowych i dobrze osiadłych. Gród Tukumski obejmował starostwa niegrodowe: Kandoweńskie, Sabeleńskie, Talseńskie i Asceńskie. Istniało do końca XVIII w.

Tu l'as voulu, George Dandin (fr.)—Tyś sam tego chciał, Jerzy Dandin. Cytata z Molière'a, oznacza, że każdy musi ponosić skutki nierozsądnego czynu, który dobrowolnie popełnił.

Tulcza, miasto okr. w rumuńskiej Dobrudży, dawniej warownia turecka, na prawym brzegu Dunaju, dzielącego się tu na dwa ramiona, naprzeciw besarabskiego miasta Izmaił, ma 18,000 miesz. i bardzo ożywioną przystań. W r. 1789 rosyjski kontradmirał Ribas wstępnym bojem zdobył miasto, a w d. 9 czerwca 1791 książę Repnin rozbił tu

20,000 Turków. Na mocy traktatu berlińskiego 13 lipca 1878 dostała się Rumunii.

Tulczyn (w dawnych kronikach niekiedy *Nesterwar*), miasteczko w pow. Bracławskim gub. Podolskiej, przy ujściu Tulczynki od Sielnicy, około 2,000 m. Niegdyś osada obwarowana, została 1648 straszliwie złupioną przez hajdamaków pod wodzą Krzywonosa, którzy oprócz ks. Janusza Czetwertyńskiego, 600 wojska i szlachty, wymordowali około 1,500 żydów, W późniejszych czasach **T.** zasłynął jako własność i rezydencja głośnego w dziejach wojewody ruskiego, Szczęsnego Potockiego, który tu około 1765 zbudował wspaniały pałac z rozległym parkiem, tudzież wzniósł piękny kościół Dominikanów, zamieniony po 1832 na cerkiew prawosławną. 1787 bawił tu przez 4 dni Stanisław August, wracający z Kaniowa, z wielkim przepychem podejmowany przez dziedzica. 1792 zawiązana konfederacja przeciwko ustawie 3 maja, przeniosła się tutaj z Targowicy w pierwszych dniach czerwca t. r. i urzędowała pod laską Szczęsnego Potockiego, nim następnie po innych miastach wędrówki swe odbywać poczęła.

Tulipan (*Tulipa*), rodzaj roślin z rodziny liljowatych, cechuje się okwiatem 6-listkowym, dzwonkowatym, łodygą jednokwiatową i cebulką mięsistą o skórze brunatnej; są to zioła trwałe w Europie, Syberji, Azji Mniejszej i Kaukazie. **T.** *ogrodowy* (*T. gesneriana*), na 30—45 cm. wysoki, ma liście jajowato-lancetowate i kwiat prosto wzniesiony; sprowadzony został w roku 1559 przez Gesnera z Azji Mniejszej do Europy i nazwany **T.** z powodu podobieństwa do turbanu (tulbend) Turków. Uprawą jego z upodobaniem zajęli się Holendrzy i wytworzyli mnóstwo odmian; lubownictwo **T.** było tak wielkie, że rzadka odmiana płaciła się po kilka tysięcy złotych. Dzielą się na dwie grupy, **T.** *wczesne* i *późne*. **T.** wczesne kwitną z początkiem wiosny, główne ich barwy są: biała, żółta, czerwona i purpurowa. **T.** późnych hodują Holendrzy około 1,000 odmian, które się dzielą na jednobarwne i pstre; między pierwszymi rozróżniają *bizardy* i *biolety*, między drugimi *bagety*, *biblemany* i *bizardy*. **T.** olbrzymie pięknych barw zowią się *perroquet*.—**T.** *dziki* (*T. sylvestris*), mniejszy od poprzedniego, w Szwajcarji, Niemczech, na Litwie i Podolu, ma kwiaty żółte, wonne.

Tulipanowiec, *tulipanowe drzewo* (*Liliodendron*), rodzaj roślin z rodziny bobrownikowatych (*Magnoliaceae*) drzewa z liśćmi 4-klapkowemi i wielkiemi kwiatami dzwonkowatemi; najwięcej znany gatunek jest *L. tulipifera*, w Ameryce płn., o liściach wielkich, kształtu liry, i kwiatach podobnych do tulipanów, zielonawo-żółtych, wewnątrz pomarańczowo-plamistych. Z powodu piękności często hodowanym jest w ogrodach; w Ameryce dochodzi 30, u nas tylko 10—20 m. wysokości. Kora uchodzi w Ameryce za środek przeciwgorączkowy.

Tulle, główne miasto depart. Corrèze we Francji, rezydencja biskupa, ma 16,000 m., wielką rządową fabrykę broni i wiele innych fabryk, mianowicie koronek, zwanych *Plise de Tulle* lub *Point de Tulle* (stąd polski wyraz *tiul*).

Tullius, ród rzymski, do którego należało kilka familji, a między niemi familja Cyceronów, wsławiona przez mówcę Cycerona (ob.).

Tullus Hostilius, wedle podania ludowego trzeci król Rzymu (673—640 prz. Chr.), następca Numy, znany z charakteru wojowniczego. Głównym jego czynem było przesiedlenie do Rzymu na górę Coelius obywateli miasta Albalongi, którzy utworzyli trzecią gminę *Luceres*. **T. H.** wzniósł dla senatu gmach, zwany od jego imienia *Curia Hostilia*.

Tulon, ob. Toulon.

Tulskie wyroby, ob. Niello.

Tulunguci, ob. Teleuci.

Tuluza, ob. Toulouse.

Tuła, miasto gubernjalne w Rosji środkowej, nad rz. Upą, bardzo starożytne, wspomniane już w latopisach pod r. 1147, stanowiło posiadłość książąt razańskich i 1517 przyłączone zostało do w. ks. Moskiewskiego. Za Samozwańców (1606—1613) było widownią krwawych zapasów wojennych. Posiada 26 cerkwi, wielką rządową fabrykę broni i liczne inne zakłady przemysłowe (180 fabryk, produkujących rocznie za 13 mil. rub.), gimnazjum, korpus kadetów, seminarjum i t. d. i liczy 112,000 miesz.—*Tulski powiat* ma na przestrzeni 2,097 w. kw. 210,000 m.—*Tulska gubernja*, jedna z gubernji środkowych rosyjskich, graniczy na północ z gub. Moskiewską, na wschód z Razańską na południe z Tambowską i Orłowską, na zachód z Orłowską i Kałuską i zajmuje 27,201 w. kw. powierzchni. Miejscowość gubernji jest dość wyniosła, pagórkowata, szczególnie między rzekami Oką, Upą i Zuszą. Rozległe stepy i równiny znajdują się w powiatach przyległych do gub. Razańskiej i części Orłowskiej. Z jezior największe jest Iwanowskie, z którego Don wypływa. Rzeki, skrapiające gubernję, należą do basenów Oki i Donu; oprócz tych płyną tu: Upa, Pława, Zusza, Czerń, Nierusz, Pańkowa, Wieniawka, Pronia, wpadające do Oki. Nadto: Psietr, Ista, Woszana, Smedwa, Niepriadwa i Miecza. Z całej przestrzeni, zajętej przez gubernję 73% przypada na ziemię uprawną, 10,6% na łąki, 10,5% na lasy i 3% na nieużytki. Grunt w południowym pasie gubernji składa się z czarnoziemu i gliny; w północnym zaś i po części w zachodnim z gliny i piasku. Klimat umiarkowany. Ludność, wynoszącą przeszło 1,434,000, zajmuje się przeważnie rolnictwem i hodowlą bydła. Pod względem administracyjnym **T.** *gub.* dzieli się na 12 powiatów: Tulski, Aleksiński, Bogorodicki, Bielewski, Wieniewski, Epifański, Efremowski, Kaszyrski, Krapiweński, Nowosilski, Odojewski i Czernski.

Tułoma, rzeka lapońska, bierze początek w Finmarku w Norwegji, gdzie nosi nazwę *Nuorty* albo *Nety* i wchodzi w granice Rosji, gdzie przepłynąwszy jezioro Not, przybiera nazwę **T.** i wpada do oceanu Północnego pod miastem Kołą; długość w terytorjum rosyjskiem wynosi około 70 w.

Tułów, trzon, pień, w ciele zwierząt toż co kadłub (ob.), część środkowa ciała owadów (ob.).

Tum (z włos. Duomo) katedra, kościół katedralny.

Tum, wieś gub. Kaliskiej, pow. Łęczyckim, od Łęczycy o $^1/_4$ mili położona, posiada kościół jeden z najdawniejszych w kraju, zwany archikolegjatą łęczycką. Kościół ten istniał już w końcu XI w. i stanowi ciekawy pomnik architektury rozmaitych wieków. Kościół ten w dziejach kościoła polskiego ważną odgrywał rolę. Odbyło się tu 12 synodów prowincjonalnych łęczyckich. W kapitule tutejszej zasiadali pierwsi dostojnicy kraju: składała się ona z 6 prałatów, 13 kanoników, a niższe duchowieństwo z 8 wikarjuszów, 4 misjonarzy, 2 penitencjarzy i 4 psałterzystów. Obszerniejsze szczegóły o tej świątyni podał ksiądz J. Mętlewicz w art. „Wiadomość historyczna o archikolegjacie łęczyckiej“ (w Pamiętniku reg.-mor., t. XVII).

Tum, bożek egipski, jako zachodzące słońce, forma zjawiska Ra, czczony zwłaszcza w Dolnym Egipcie, wyobrażany w postaci brodatego mężczyzny z tarczą słoneczną.

Tumak, kuna leśna, ob. **Kuna.**

Tumaki, futra kuny (ob.).

Tomanowicz Jakób Walerjan, arcybiskup lwowski ormiański, * 1713, † 1798 we Lwowie; ukończywszy nauki w kolegjum papieskiem we Lwowie i zostawszy kapłanem, pracował gorliwie przy katedrze lwowskiej i słynął jako niepospolity kaznodzieja, następnie był prokuratorem kapituły i protonotarjuszem apostolskim. 1771 obrany został koadjutorem lwowskim, a 1783 wstąpił na stolicę arcybiskupią. Był wzorowym i powszechnie szanowanym pasterzem. Ogłosił dwa kazania, miane 1751 z powodu koronacji obrazu N. P. M. w kościele Dominikanów, w dziele p. t. „Hasło słowa Bożego“ (Lwów 1751).

Tumba (łac.), grób, grobowiec, trumna stawiana w kościołach podczas nabożeństwa za zmarłych.

Tumerik, korzeń, ob. Kurkuma.

Tun, angielska miara do cieczy=2 *butts* lub 3 *puncheons*, w ogólności = 252 gallonom czyli 1144,95 litra, dla piwa jednak = $^1/_2$oad = 981,4 litra.

Tunbridge Wells, miasto w angiel. hrabstwie Kent, jedno z najstarszych w Anglji miejsc kąpielowych, ma liczne wille, fabryki i 28,000 mieszk.

Tundry (po fińsku *tuntur*, t. j. step. błota), niezmierne równiny Syberji, oraz wybrzeża morza Lodowatego w Rosji europejskiej, przedstawiające błota, pokryte po części grubą warstwą mchów liściastych, po części zaś śnieżno-białemi, suchemi porostami, służącemi za pożywienie reniferów. Krainy te stanowią pustynie zamieszkane przez reniferów, dostępne dla człowieka tylko w czasie mrozów; podczas lata bowiem myśliwi zwiedzają tylko ich brzegi przymorskie celem połowu zwierząt morskich oraz polowania na zwierzęta dostarczające futer, tudzież na łabędzie i gęsi dzikie, które się w tej porze ogromnemi zbierają tutaj stadami.

Tunel (z ang. *tunnel*, rura, lejek), w budowlach inżynierskich każde przejście podziemne, poprowadzone przez górę lub pod łożyskiem rzeki. Podobne urządzenia napotykamy już w starożytności, wszystkie jednak większe podobne przewiercenia są dziełem nowszych czasów, poprowadzone zwłaszcza dla kolei żelaznych. Słynny jest **T.** pod Tamizą, łączący oba brzegi rzeki, długości 397 m., wybudowany przez Brunela 1825—43 z nakładem 600,000 funtów sterlingów. W r. 1869—70 zbudowano drugi tunel pod tą rzeką, a rozpoczęto budowę trzeciego, długości 1891 m., który łączyć ma doki indyjskie z Greenwich i Woolwich. Dłuższy jest wszakże **T.** podwodny w Ameryce (fig. 1), między Nowym Jorkiem a Jersey City, długości 3,62 klm. **T.** przechodzący przez górę Cenis (ob.), ma długości 12,595 metrów (przeszło $1^1/_2$ mili geograficznej), **T.** prowadzący przez górę św. Gotarda ma długości 14,99 a **T.** Simplon ma mieć 19,73 klm. Zamierzony **T.** pod cieśniną Kaletańską, mający połączyć brzegi Francji z brzegami Anglji, długości 37 klm., do skutku nie doszedł z powodu obawy parlamentu angielskiego przed najściem Francuzów.— Tunele mieszczące się w niewielkiej głębokości, jak w drogach podziemnych miejskich, budują się w ogólności w kanałach otwartych, poczem się zamurowują i pokrywają brukiem. Przy głębokościach większych roboty prowadzą się metodami górniczemi, przyczem rozpoczynają się bądź od obu końców, bądź też z kilku punktów, do których dostęp otwiera się sztolniami, przyczem najpierw otwiera się kanał dolny 1 (fig. 2 i 3), co zapewnia dobry odpływ wody, skąd robią się otwory A do części górnych 2, następnie tunel kolejno powiększa się przez rozszerzenia boczne 3, 4 i 5, a z postępem tych robót ściany tunelu zaopatrują się cembrowaniem. Znaczne trudności przy budo-

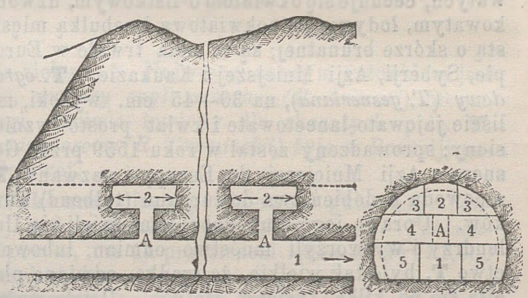

Fig. 2 i 3. Budowa kanału.

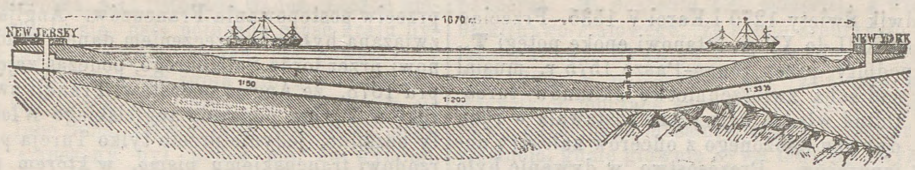

Fig. 1. Tunel podwodny między New-Yorkiem a Jersey-City.

wie tunelu nastręcza usuwanie materjału wybieranego, odwadnianie i należyte przewietrzanie, które wymaga często potężnych pomp powietrznych, Por. Rziha „Tunnelbaukunst“ (2 wyd., 1874), Delezalek „Tunnelbau“ (1888).

Tung, drzewo, ob. Aleurites.

Tung-fu-hsiang, jenerał chiński, wyznania mahometańskiego, wielki nieprzyjaciel Europejczyków. Wojska jego 16,000 stały do r. 1894 w prowincji Kansu, ale poczas wojny z Japonją powołane były do Pekinu (1898), gdzie zachowały się zaczepnie względem straży ambasad europejskich i wskutek tego wysłano je do Cziczau. Kiedy wybuchło powstanie bokserów **T.** przybył z wojskiem do Pekinu (1900) i brał udział w napaściach na Europejczyków. Wskutek tego zażądano w warunkach pokojowych jego ukarania, odebrano dowództwo i rangę. W 1901 r. znajdował się w prowincji Kansu.

Tunga, toż co pchła ziemna, ob. Pchła.

Tungsten, pierwiastek chemiczny, ob. Wolfram.

Tunguzi, naród należący do szczepu mongolskiego, koczujący w południowo-wschodniej Syberji, pomiędzy Jenisejem a Leną i po obu brzegach rzeki Amuru. Ogólna ich liczba wynosi około 70,000, z czego 20,000 przebywa w prowincji Amurskiej, 25,000 w prow. Nadmorskiej, 12,000 w obwodzie Jakuckim, a 10,000 w Zabajkalskim; w gub. Irkuckiej znajduje się zaledwo 1,000, w Jenisejskiej zaś 1,500 **T.** Pierwotną ojczyzną **T.** jest Mandżurja, skąd 1644 wyszło plemię Mandżu, władające do dziś dnia w Chinach. Jest to jedyne plemię tunguskie, które osiągnęło wyższy stopień cywilizacji. Wogóle **T.** są silni, dobrze zbudowani, zręczni i wojowniczy, przytem charakteru pokojowego, prowadzą życie koczujące, odzież wyrabiają ze skór reniferowych; mała ich część została nawrócona na chrystjanizm, w ogólności wyznają szamanizm. **T.** zwykle odpowiednio do zwierząt pociągowych dzielą na konnych, jelenich i psich. Do **T.** zaliczają się i *Lamuci,* zamieszkali nad brzegiem morza Ochockiego. Z **T.** nie należy mieszać Tangutów czyli Sifan. Por. Hiekisch „Die Tungusen“ (2 wyd, 1882); F. Müller „Unter Tungusen und Jakuten“ (1482); Sieroszewski „Na kresach lasów,“ „W matni,“ „Śród lodów“.

Tunica proprior pallio est, bliższa koszula ciała niż sukmana.

Tunicata, mięczaki, ob. Osłonice.

Tunika (łac. *Tunica*), część odzieży starorzymskiej. Noszono zwykle dwie tuniki: jedna, „subulula“ była rodzajem koszulki bez rękawów, lub też z krótkiemi rękawami. Noszono ją na gołem ciele. Na nie kładziono **T.** właściwą, również bez rękawów, ściśle obejmującą ciało, ściśniętą w pasie i sięgającą kolana. Dopiero za Cesarstwa zaczęto nosić rękawy długie. U mężczyzn stanu senatorskiego **T.** miała dwa pasy purpurowe szerokie, biegnące od góry do dołu (capus clavus), u rycerzy paski te były węższe (angustus clavus). Tuniki kobiece były podobne do męskich. **T.** wewnętrzna nie posiadała rękawów. Na wierzch kładły kobiety drugą **T.** zwaną „stola.“ Rękawy pokrywają ramię, ale dalej przecięte i spinane specjalnemi szpilkami (fibulae). Tunika wierzchnia, podpasana pod piersiami, sięgała do stóp. **T.** noszono w domu. Przy wyjściu mężczyźni zarzucali na wierzch togę, a kobiety pallę.

Tunis (*zatoka Tunetańska*), zatoka morza Śródziemnego, rozciąga się pomiędzy przylądkami Farina i Bona; w jej głębi leży miasto Tunis.

Tunis, dawne państwo hołdownicze Porty Otomańskiej, a od 12 maja 1881 r. państwo będące pod protektoratem Francji, w płn. Afryce, graniczy na zachód z Algierem, na płn. i wschód z morzem Śródziemnem, na płd. z Tripolis i Saharą, obejmuje 99,600 klm. kw. z ludnością około 1½ mil. głów liczącą, po większej części arabskiego pochodzenia, pod względem fizycznym i etnograficznym odpowiada dawnej Berberji. Władca **T.** nosi nazwę *beja* i znajduje się w zupełnej zależności od Francji, która tu utrzymuje wojsko i ma w swych rękach całkowity zarząd kraju. Miasto stołeczne *Tunis*, o 45 klm. drogi od morza w głębi laguny El-Bahira położone, liczy przeszło 170,000 miesz., ma port, liczne fabryki i prowadzi bardzo ożywiony handel z Marsylją, Genuą, Egiptem, Lewantem i wnętrzem Afryki. W niewielkiej odległości od Tunisu, w stronie północno-zachodniej, leżą zwaliska starożytnej Kartaginy. Inne miasta są: Goleta (port Tunisu) i Kaiswan wewnątrz kraju, dawna stolica arabskich posiadłości w Afryce.

Historja. Starożytna historja **T.** jest historją Kartaginy. Po Kartagińczykach zajęli kraj Rzymianie i zamienili go w prowincję pod nazwą Afryki. Następnie panowali tu Wandalowie, Grecy i Arabowie, którzy za stolicę obrali 675 r. m. Kairwan. Ze strony Europy mieszali się do spraw

T. Ludwik Święty 1270 i Karol V 1535. Przeciąg czasu od XIII do XV w. stanowi epokę potęgi T., który podbity przez Sinan-Paszę 1575 r. musiał uznać nad sobą zwierzchnictwo sułtanów tureckich. Odtąd władza najwyższa zostawała w ręku Paszy, dywanu (złożonego z oficerów załogi) i dowódcy janczarów. Prezesostwo w dywanie było własnością boluk-baszów, a po 16 latach przeszło na deja. Ustanowiony przez Sinan-baszę bej (do popierania daniny i podatków) uzyskał z czasem wielką przewagę w rządzie, tak, że późniejsi bejowie przywłaszczyli sobie nawet władzę dziedziczną. Pierwszym takim bejem był Murad, którego dynastja panowała przeszło lat 100. Wogóle jednak dzieje T. mało co więcej przedstawiają nad rewolucje pałacowe, bunty janczarów i dworskie intrygi. Ważniejszem jest jeno panowanie beja Hammuda (1782—1814), który wyswobodził się z pod zwierzchnictwa Osmanów. Od chwili zajęcia Algieru przez Francuzów (1830) nabrał T. większego znaczenia politycznego. Lubo pierwotnie wspierał Abd-el-Kadera, później atoli przyłączył się do Francji. Sam bej Sidi-Achmet odbył podróż do Paryża i usiłował tak kraj jako i dwór swój postawić na stopie europejskiej. W r. 1854 skłonił się T. do udzielenia Porcie znakomitej pomocy przeciwko Rosji. Od tego czasu bejowie pozostawali pod wpływem francuskim. W r. 1858 wstąpił na tron reformator Sidi-Mahomet-el-Sadab i nadał krajowi konstytucję, która u Mahometan nie znalazła dobrego przyjęcia i wywołała nawet 1864 groźne powstanie, tak, że bej musiał znieść ową konstytucję i zmniejszyć znacznie podatki (pogłówne np. zredukowano o połowę). Z tego powodu, jako też z powodu złego gospodarowania finanse tunetańskie znalazły się w bardzo smutnym stanie, mianowicie podczas nowego powstania (1867), na którego czele stał brat beja Sidi-el-Adel. Kredyt T. upadł prawie całkiem, a mocarstwa zachodnie musiały kilkakrotnie stawać w obronie swych obywateli, dotkniętych bankructwem T. W skutek różnych spraw kolejowych i finansowych zaszły 1880 nieporozumienia pomiędzy Francją a Włochami co do T. Wpływ Francji stawał się jednak coraz silniejszym, aż nakoniec pochwyciła sposobność zupełnego owładnięcia tym krajem. Sposobność tę nastręczyło zakupienie przez *Société Marseillaise* obszernej posiadłości *Enfida* od byłego ministra Chejreddina; z prawami do niej zgłosił się wszakże pewien poddany angielski, którego popierał rząd tunetański. Dla ochrony interesów tego towarzystwa rząd francuski wysłał do T. statek pancerny. Gdy nadto w marcu 1881 pograniczne plemię Krumirów dopuściło się napadu rozbójniczego na terytorjum algierskie, ściągnięte zostały wojska francuskie na granicy, a rezydent francuski Roustan zażądał od beja współdziałania w poskromieniu Krumirów. Na propozycję tę bej jednak nie przystał i współcześnie przesłał mocarstwom europejskim protest przeciw postępowaniu Francuzów. Anglja jednak związana była przyrzeczeniem danem Waddingtonowi przez lorda Salisburego, podczas zajęcia Cypru 1878, że Anglja pozostawi Francji swobodną rękę w T.; bez poparcia angielskiego Włochy były bezsilne, jedynie przeto tylko Turcja przesłała rządowi francuskiemu pismo, w którem powoływała się na swą zwierzchnią władzę nad T. Francja jednak poprzestała na oświadczeniu, że władzy tej Turcji nigdy nie uznała. Wojska francuskie wkroczyły do T., 26 kwietnia flotyla zbombardowała ufortyfikowaną wysepkę Tabarka, naprzeciw kraju Krumirów; 1 maja zajęty został ważny port Biserta, skąd wojska francuskie wyruszyły ku stolicy, dokąd się usunęła armja tunetańska. 12 maja generał Bréard, nadzwyczajny pełnomocnik rzeczypospolitej, przedstawił do podpisania traktat bejowi, który pod groźbą utraty tronu na wszystko się zgodził. Według tego traktatu, Francji służy prawo obsadzenia granic T., Francja przejmuje przedstawicielstwo T. u państw obcych, a nadzór nad wewnętrznemi sprawami kraju obejmuje minister rezydent francuski; ostatnie to stanowisko pozostawiono Roustanowi. Układ ten oddał T. zupełnie pod władzę Francji, a minister spraw zagranicznych, Barthélemy St. Hilaire, w okólniku do mocarstw przedstawił korzyści jego dla cywilizacji i dla bezpieczeństwa finansów europejskich w T. Dla Włoch, podobnie i dla Turcji, która traktat ten uznała za nieważny, T. był stracony. Francja jednak zbyt się pośpieszyła z wycofaniem wojsk z T., niezwłocznie bowiem potem, 27 czerwca, wybuchło powstanie ludności mahometańskiej w Sfaks pod dowództwem Ali-Szeryfa. Trzeba było znaczniejsze jeszcze siły do T. wyprawić, Sfaks został zbombardowany, a wojska francuskie dopuściły się przytem okrucieństw, ale powstanie rozpostarło się po całym kraju. Wojska francuskie cierpiały z powodu klimatu, a niedołęstwo intendentury wykazało się podobnie, jak w 1870. We Francji powstało stąd niezadowolenie z rządu, które wzmogło się jeszcze bardziej, gdy Rochefort w dzienniku swym *Intrasigeant* wykrył pierwszą przyczynę zawikłań tunetańskich; miał to być mianowicie plan uknuty przez Roustana i Gambettę, którzy nader tanio kupili obligacje długu tunetańskiego i wywołali ekspedycję, aby pod protektoratem francuskim wartość papierów tych podnieść. Gambetta wprawdzie nie miał w operacji tej udziału, zakup jednak papierów rzeczywiście był dokonany przez spółkę, do której należeli i niektórzy politycy. W T. tymczasem dowództwo objął generał Saussier, a do wojsk francuskich przyłączyły się i tunetańskie pod dowództwem Ali-beja, brata beja. W walkach z powstańcami 24—26 września Ali-bej został zupełnie pobity, ale Francuzi, zająwszy miasto T. 10 paźdz., trzema kolumnami ruszyli w sile 18,000 wojska na święte dla Arabów miasto Kuhiruan i zajęli je

27 października, a 11 listopada Gades. Liczne plemiona poddały się, cała północna część kraju była w rękach Francuzów, ścigać zaś powstańców do granic południowych zgoła nie mieli zamiaru. Pomimo to, opinja we Francji nie uspokoiła się jeszcze; lubo izba zatwierdziła traktat 12 maja, gabinet zmuszony był podać się do dymisji, a Gambetta, po objęciu prezydentury gabinetu, jako cel polityki swej w Tunisie, przyjął takie stanowisko Francji w tym kraju, jakie Anglja zajmuje w Indjach. Skarga, wniesiona przez Roustana przeciw Rochefortowi o oszczerstwo, była przez sąd odrzucona, co nadało poparcie oświadczeniom tego ostatniego, Roustana, przeto odwołano z **T.**, a miejsce jego zajął Cambon w marcu 1882. W kwietniu różne gałęzie zarządu w **T.** oddano pod kierunek odpowiednich ministerjów francuskich, a w ministerjum spraw zagranicznych ustanowiono oddzielny wydział do spraw tunetańskich. Bejowi przyznano listę cywilną 1,200,000 franków, a Tunis faktycznie do Francji przyłączono. Mohamed es Sadok umarł w paźdz. 1882, tron otrzymał brat jego Sidi-Ali z rąk rezydenta francuskiego, który o zmianie tronu uwiadomił mocarstwa. Nowy bej zniósł ministerjum wojny i marynarki, a dowództwo wojsk powierzył generałowi francuskiemu Forgemol. W 1883 wybuchło na południu **T.** powstanie; napadnięto na Europejczyków w Sfaksie, wypędzono konsula francuskiego. Z Francji nadeszły posiłki, flota z 14 okrętów zdobyła Sfaks i Gabes, ale powstanie nie było jeszcze stłumione. Generał Logerat wysłał dwie kolumny na południe, ale to nie pomogło; dopiero w grudniu 1883 udało się zdławić powstanie. Generał Saussier z 45,000 ludzi zdobył Kairuan, ognisko powstańcze. W 1886 uregulowano granice pomiędzy Tunisem i Trypolisem, i Francuzi zajęli się pracą nad podniesieniem kultury kraju. Wiercono studnie artezyjskie, bito drogi, budowano koleje i porty. W Bizercie założono wielki port wojenny. Por. Rousseau „Annales Tunisiennes“ (Paryż, 1864); Dilhan „Histoire abrégée de la régence de Tunis“ (Paryż, 1866); de Flaux „La régence de Tunis“ (Paryż, 1866); Tissot „Exploration scientifique de la Tunisie“ (1884); Baraban „A travers la Tunisie“ (Paryż, 1887); Vignon „La France dans l'Afrique du Nord“ (1887); Bois „La France à Tunisie“ (1881—82).

Tunker, sekta, ob. Babtyści.

Tunkińskie góry, wyniosłe, pozbawione roślinności skały, będące odnogą pasma Sajańskiego, ciągną się równolegle do rzeki Irkutu i dochodzą do jeziora Bajkału, gdzie je kończy góra Kułtucka. U ich podnóża leży dolina Tunkińska, z fortecą tegoż nazwiska.

Tuńczyk (*Thynnus*), rodzaj ryb ciernioptetwych, z rodziny wrzecionkowatych, różniący się od makreli właściwych głównie tem, że obie płetwy grzbietowe są do siebie zupełnie zbliżone, jako też, że wielkie łuski na piersiach tworzą rodzaj pancerza. **T.** *pospolity* (*T. vulgaris*), z wierzchu błękitnawo-stalowego, ze spodu srebrzysto-popielatego koloru, bywa na 2—3 m. długi i waży od 150—300, a nawet 600 kg. Znajduje się we wszystkich morzach europejskich i na wiosnę zbiera się ogromnemi masami dla tarła w morzu Śródziemnem, gdzie głównie bywa łowiony. Ryby zło-

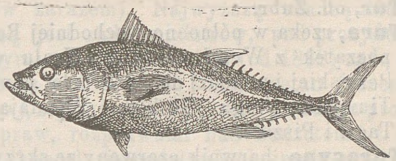

Tuńczyk.

wione krają się na części i solą. Mięso ich, z powodu smaku do wołowiny zbliżonego, stanowi główny artykuł żywności dla uboższych mieszkańców, a po staranniejszem przygotowaniu wchodzi do handlu pod rozmaitemi nazwiskami. Z wątroby otrzymuje się tran, ze skóry i kości olej. Podobnież używa się mniejszy *germon* (*albicore, T. alalonga*).

Tupelo, roślina, ob. Nyssa.

Tupi (*Tupinamba*), plemię Indjan amerykańskich, niegdyś rozprzestrzenione na wybrzeżu Brazylji, obecnie przebywa głównie w Paragwaju i sąsiednich częściach Brazylji, gdzie z pokrewnem plemieniem Guarini (ob.) składają główną masę ludności. Por. Adam „Grammaire comparée des dialectes de la famille Tupi“ (1896).

Tupinamba, ob. Tupi.

Tupper Sir Charles, polityk kanadyjski, * roku 1821 w Nowej Szkocji. Zasiadał w parlamencie kanadyjskim, 1867 był premjerem prowincji Nowo-Szkockiej, 1870—72 prezesem rady tajnej w Kanadzie. Od 1872—73 i 1878—84 był ministrem. W 1886—7 i 1888 był nadkomisarzem Kanady w Anglji. W 1896 był prezesem ministrów w Kanadzie, ale ustąpił z tej godności, obejmując przywództwo opozycji.

Tuptało Daniel, ob. Dymitr.

Tupy Karol Eugenjusz, piszący pod pseudonimem *Bolesława Jablonskiego*, jeden z najulubieńszych poetów czeskich, * 1813 w Kardaszowej Rzeczycy, † 1881 r. w Zwierzyńcu pod Krakowem. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Indrzychowym Hradcu, oraz studjów filozoficznych w Pradze, wstąpił 1838 do zakonu Premonstratensów na Strachowie i ukończywszy studja teologiczne, wyświęcony był 1841 na kapłana. Od 1843 wikarjusz w Radonicy, został 1847 proboszczem klasztoru Norbertanek w Zwierzyńcu pod Krakowem; następnie mianowany był 1856 radcą sądu konsystorskiego, 1857 wizytatorem szkół katolickich, 1863 egzaminatorem i sędzią prosynodalnym, oraz wicedziekanem m. Krakowa, 1867 członkiem konsystorza. Początkowo utwory swe drukował w czasopismach *Indy a Nyni* i *Kviety*. Zbiorowe wydanie swych poezji, pomiędzy któremi odznaczają się „Pisni

milosti“ i „Moudrost otcovská,“ przygotował **T.** 1841 (4 wyd., 1864). Nadto wydał dramat „Vesna“ (3 t., 1837—38) i książkę do nabożeństwa p. t. „Róže Sionská“ (1846; 2 wyd., 1852); przełożył z Förstera „Navedeni k generalnimu basu“ (1837).

Tu quoque!—I ty także!

Tur, ob. Żubr.

Tura, rzeka w północno-wschodniej Rosji, bierze początek z Werchoturskiego Uralu w guberuji Permskiej i uchodzi do rz. Tobola, poniżej miasta Tiumenia; długa 728 klm. Wpadają do niej rz. Tagil i Piszma.

Turacyna, barwnik czerwony ze skrzydeł ptaka *turako* (ob.), zawiera około 6 odsetek miedzi, skąd skrzydła te przy paleniu barwią płomień na zielono.

Turako (*Musophaga, Corythaix*), rodzaj ptaków z rzędu łażących, pokrewny kukułce; należy tu kilka gatunków afrykańskich, są to ptaki wielkie, z ruchliwym grzebieniem piór na głowie, z długim i szerokim ogonem. Dla smacznego mięsa bardzo przez krajowców są tępione. Po większej części świetnie ubarwione, najczęściej zielone. *Koko* (*C. cristatus*), 70 cm. długi, w lasach Afryki zach., wydaje donośny głos.

Turan, jest to perska nazwa, oznaczająca w ogólności kraj położony na północ od Iranu, z którym zarówno pod geograficznym, jak i etnograficznym względem stanowi zupełną sprzeczność. **T.** stanowi olbrzymią nizinę (zwaną też Aralsko-Kaspijską), zamkniętą brzegami morza Kaspijskiego, rzekami: Uralem, Iszimem, Tobolem, Irtyszem, tudzież pasmami gór: Ałatan, Tianszan, Hindukusz, Parapamizos. Obejmuje ona 82,000 mil. kw. i jako dno wyschłego morza posiada grunt piaszczysto gliniasty, nasiąkły solą i stąd niezdatny do uprawy. Klimat wielce przykry, lato skwarne bez deszczu, zima ostra i wietrzna (*burany* śnieżne) i mrozy do—40°C. Północna część **T.** ma latem temperaturę Konstantynopola i Lizbony, a zimą mrozy Nowej Ziemi. Mimo jednostajności powierzchni dzielą nizinę **T.** na dwie części, rozgraniczone pod 44° szer. płn.): stepy Kirgiskie na północy i właściwy Turkestan (ob.).

Turańskie ludy i języki, nazwą tą oznaczano dawniej w przeciwstawieniu do narodów aryjskich, te narody i języki, które Rzymianie obejmowali zwykle pod nazwą Scytów. W nowszych czasach miano to nadają narodom, które inni uczeni oznaczają nazwą tatarskich, ałtajskich albo uralsko-ałtajskich (ob. Tatarzy oraz Tursko-tatarskie języki).

Turbacja, zamieszanie, zakłócenie, ob. Perturbacje.

Turban (*tulbend*), zawój turecki, okrycie głowy, składające się ze sztuki materji, która opasuje cztery razy pewien rodzaj czapki pokrywającej czaszkę. Wyrażenie: *przyjąć turban*, znaczy to samo, co przyjąć islam, czyli zostać muzułmaninem.

Turbator chori, psujący harmonję.

Turbellaria, robaki, ob. Wirujące.

Turbiglio Sebastjan, filozof włoski, * 1842 r. w Chiusa (Pjemont), był następnie profesorem uniwersytetu w Rzymie. Napisał o Descartesie, Lockem, Spinozie. Nadto logikę p. t. „Trattato di filosofia elementare“ (1869); „Le antitesi tra il medio evo e l'eta moderna“ (1878) i in.

Turbina, ob. Koła wodne.

Turbot, ryba, ob. Skarp.

Turcan Jan, rzeźbiarz francuski, * 1846, † 1895, ukończył szkołę sztuk pięknych w Paryżu, odbył wojnę 1870—71 i po ukończeniu jej w dalszym ciągu poświęcał się studjom. Wykonał: „Roznosicielka chleba,“ posąg z bronzu; „Ślepy i paralityk“ w marmurze, 1888, w muzeum Luksemburskim; posąg Łazarza Carnota (1889); „Malarstwo“ (posąg marmurowy, 1890); „Francja zbrojna“ (posąg bronzowy, 1893, na placu w Marsylji), oraz biusty generała Hoche'a i rzeźbiarza Idrac'a.

Turcja, cesarstwo, zwane także *Portą Otomańską* (ob.), *Wysoką Portą* albo *Państwem Osmańskiem*, oznacza ogół bezpośrednich i pośrednich posiadłości sułtana (cesarza) tureckiego, znajdujących się w Europie, w Azji i Afryce. Granice państwa w wielu miejscach nie są dokładnie oznaczone, brak przytem pewnych zupełnie danych co do obszaru cesarstwa. W Europie bezpośrednie posiadłości (na półwyspie Bałkańskim) zawierają 158,943 klm. kw. i liczą 5,300,000 miesz., pośrednie zaś, t. j. zostające pod protekcją sułtana państwa są: Bulgarja i Rumelja Wschodnia, a Bośnia z Hercegowiną tylko teoretycznie należą do Turcji. Pod względem geograficznym **T.** *europejska* zajmuje półwysep Bałkański, stanowiący wyżynę poprzerzynaną licznemi pasmami gór (Alpy Dynarskie, Bałkańskie góry, Rodopejskie i greckie góry Pindus); w płn. wschodniej stronie jedynie ciągnie się nizina Wołoska (dolina Dunaju). Rzeki: Dryna, Wardar, Strymon i Marica. Jeziora niewielkie i nieliczne (Skutari, Janina i t. d.).—*Klimat* zdrowy, ale niejednostajny: górzyste prowincje mają ostre zimy i skwarne lata; wybrzeża morskie zamiast zimy mają chłodną i dżdżystą porę.—*Ludność* stanowi mieszaninę rozlicznych plemion. Panujący lud, Osmanowie, stanowią $^1/_5$ ogólnej ludności, śród której 600,000 głów liczą. Słowianie dzielą się na Bulgarów, Serbów, Bośniaków, Chorwatów, Czarnogórców i t. d. Po nich idą Albańczycy (Arnauci, Szkipetary) w liczbie $1\frac{1}{2}$ miljona, Grecy (około $1\frac{1}{2}$ miljona), Czerkiesi, Armeńczycy, Cyganie, Żydzi i ludność napływowa z zachodniej Europy. Podług *wyznania* pierwsze miejsce zajmują Mahometanie (w liczbie 2 miljonów; prócz właściwych Turków należą tu Albańczycy, część Bośniaków i Bulgarów); chrześcijanie stanowią mniejszość i rozpadają się na greckich katolików (około $2\frac{1}{2}$ mil.), rzymskich katoli-

ków około 400,000 i Ormian. — *Oświata* stoi na nizkim bardzo stopniu, zarówno między Osmanami jak i słowiańską ludnością: Grecy i Europejczycy zachodni stanowią jedyny pierwiastek cywilizacyjny. Koran i despotyzm są niepokonanemi przeszkodami w rozwoju duchowym ludności. Konstantynopol posiada kilka zakładów naukowych, na wzór europejski urządzonych, a reszta kraju ma nader nieznaczną liczbę niższych i średnich szkół. Pod względem *administracyjnym* bezpośrednie posiadłości dzielą się na *wilajety* (gubernje), rządzone przez *walów* (gubernatorów). Wilajety rozpadają się na *sandżaki* (powiaty), zostające pod zarządem *mutessarifów;* sandżaki na *kazas* (okręgi), nadzorowane przez *kajmakamów*. Konstantynopol i kilka sąsiednich sandżaków zostają wprost pod zarządem ministerjum policji. **T.** europejska zawiera 7 wilajetów; azjatycka dzieli się na 17, a w Afryce bezpośrednie posiadłości **T.** liczą na przestrzeni 800,000 klm. kw. tylko 800,000 miesz. Z miast po Konstantynopolu (875 tys. m.) ważniejsze są: Adrjanopol (70 tys.), Saloniki (120 tys.).—*Ekonomiczne* stosunki w smutnem się przedstawiają świetle. *Rolnictwo*, w stanie pierwotnej prostoty zostające, stanowi przecież dzięki przyjaznym warunkom ważną gałąź produkcji krajowej. Pszenica, kukurydza, ryż, rośliny olejne, len, tytuń, owoce, wino, opjum, bawełna—oto bogate i różnorodne produkty rolne. Hodowla bydła, koni, owiec, świń, pszczół, pijawek wielkie przynosi korzyści przy małym zachodzie. *Górnictwo*, mimo mnóstwa gór i bogactw kopalnych, niewiele przynosi przy niedbałem prowadzeniu; ołów i miedź jedynie wychodzą za granicę. — *Przemysł fabryczny* istnieje tylko w większych miastach; rzemiosła w stanie strasznego zacofania, stąd konkurencja z zagranicznemi produktami niemożliwa. Głównemi produktami są bawełniane i wełniane tkaniny (wyborne dywany), skóry (safjany) i siodlarskie wyroby; farbiarstwo i wyrób broni, niegdyś tak świetnie stojące, dziś upadły.—*Handel* cały w rękach cudzoziemców (Grecy i Ormianie), koncentruje się głównie w miastach portowych. Wywóz ogólny (zboże, bawełna i wgóle surowe produkty) wynosił w 1892—93 r. 2787,7 mil. marek; przywóz zaś produktów przemysłu europejskiego 437,9 mil. marek. Handel wewnętrzny bardzo nędzny koncentruje się na jarmarkach (najważniejszy w Usundżowa w Tracji). Komunikacje są bardzo utrudnione; koleje dopiero w ostatnich latach 30 zostały zbudowane; ogólna długość dróg żel. wynosiła w 1894 r. w **T.** europejskiej 1,447 klm., w Azji Mniejszej 1,470 klm., w Syrji 197. Telegraficzne linje wynoszą około 35,000 kilogr.— Co do miar, ob. Tureckie miary i wagi.— Formą rządu jest despotyzm azjatycki; sułtan (obecnie Abdul-Hamid) jest zarazem świeckim i duchownym jedynowładcą, ograniczonym jedynie przez ustawy Koranu. Pochodzi on jak wszyscy poprzednicy z dynastji Osmanów (34 z kolei). Tron przechodzi zwykle na najstarszego z książąt, do dynastji należących. Dwór sułtana nosi nazwę „Wysokiej Porty.“ Najwyższym urzędnikiem, któremu wszyscy ministrowie są podlegli, jest wielki wezyr, po nim idzie wielki mufti (szeik ul islam), zwierzchnik ulemów (kapłanów i sędziów zarazem). Najwyższą władzą administracyjną jest rada ministrów, pod prezydencją W. wezyra; obok niej istnieje (od 1868) rada stanu, złożona z chrześcijan i mahometan (razem 50 członków), zajmująca się opracowywaniem projektów do praw, rozprawami nad budżetem i t. p.— *Dywan* (kancelarja państwa) obejmuje ogół wyższych i niższych urzędników, podzielonych na 5 klas i załatwiających bieżące sprawy. Istnieją prócz tego zbiorowego ministerjum jeszcze specjalne rady; *najwyższa rada wojenna, admiralicji, sprawiedliwości.* Ta ostatnia przekształconą została (od 1868) w trybunał najwyższy do spraw cywilnych i kryminalnych (rodzaj senatu z dwóch sekcji założonego).—*Finanse* **T.** po bankrnctwie z r. 1876 poprawiły się nieco. Dług państwowy zagraniczny wynosił w 1895 r. 128,9 mil. funtów tureckich (po 28,46 marek); budżet, który w rzeczywistości nigdy nie odpowiada cyfrom podanym na papierze, przewidywał za 1896 — 97 rok 18,511,423 funty w dochodach i 18,529,406 funt. w wydatkach.— *Wojsko* rekrutuje się obecnie na podstawie prawa z 1869 r., ustanawiającego ogólny obowiązek służby wojskowej, prawa, dopełnionego w 1880, 1886 i 1888 latach. Obowiązku tego dopełnia się przez losowanie lub dobrowolne wstąpienie na prawach ochotnika. Służba trwa lat 20, z tych cztery tylko w armji czynnej (nizam), dwa w pierwszej rezerwie (idatyai), ośm w drugiej (redyf) i sześć w pospolitem ruszeniu (hiyade). Armja na stopie pokojowej w r. 1895 powinna była liczyć 360,000 ludzi; na stopie wojennej w 3 miesiące po rozpoczęciu mobilizacji — 400,000, a później najwyżej 800,000 ludzi.—*Flota* w 1897 r. liczyła 19 pancerników i 121 statków nieopancerzonych.—*Herbu* właściwego Turcja nie posiada; jako symbole służą rys imienia *(thugra)* sułtana panującego, oraz półksiężyc srebrny z gwiazdą srebrną na polu zielonem lub czerwonem. — **T.** *azjatycka* obejmuje półwysep Azję Mniejszą (Anatolja), turecką Armenję z Kurdystanem, Mezopotamję, Babilonję (Irak-Arabi), Syrję (Soristan) z Palestyną, tudzież (nominalnie) kraj

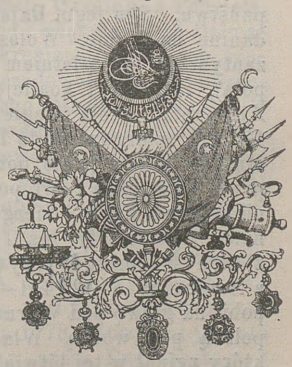

Emblemat herbowy Państwa Tureckiego.

Hedżas z Mekką i Medyną. Liczy ona 1,778,000 klm. kw. i 15,500,000 mieszkańców. Porów. Bone „La T. d'Europe“ (1840); Lejean „Ethnographie der europ. T.“ (1861); Michelson „The Ottoman empire“ (1854); Farlev „Modern T.“ (1872); Tuma „Die östliche Balkanhalbinsel militär-geographisch, statistisch etc.“ (Wiedeń, 1886).

Historja. Początek panowania Osmańskiego ginie w pomroce historycznej azjatyckiego państwa Seldżuków (ob.). Bezimienny ród dynastów, mający swe posiadłości we Frygji i Bitynji i zależny od sułtanatu Ikońskiego, osiągnął po jego upadku zupełną niezależność i korzystał zręcznie ze słabości cesarstwa Bizantyńskiego. Osman, syn Ertagrula, dał swemu narodowi nazwisko i zapewnił mu znaczenie polityczne. Rozszerzywszy znakomicie granice swego państwa, przybrał 1300 r. po Chr. tytuł sułtana, a sławniejszy od niego syn jego Orchan założył stolicę w Brusie (1326), dotarł aż do Helespontu i przybrał tytuł Chakana i Padyszacha (cesarza). Zetknąwszy się z cywilizacją grecko-rzymską, nie oparli się Osmanowie pewnemu jej wpływowi. Orchan nadał porządniejsze urządzenie swej armji i dał początek korpusowi janczarów, którzy, uorganizowani przez jego następcę Amurata I (ob.), byli w ciągu kilku stuleci postrachem nieprzyjaciół osmańskich. **T.** ze swą na czele dynastją nietykalną, otoczoną pewnym nimbusem religijności, ze swą organizacją militarną stanęła wkrótce wyżej nietylko od państw orjentalnych, ale nawet i od państw europejskich onego czasu. Amurat I przeniósł swą rezydencję do Adrjanopola 1362, a państwo Bizantyńskie ograniczył do murów Konstantynopola i najbliższych jego okolic. Rozbiwszy następnie koalicję swych sąsiadów zachodnich pod wodzą cara serbskiego pokonał przy jego pomocy nieprzyjaciół wschodnich pod Iconium (1386), zdobył 1389 r. Bulgarję, a następnie zadał Serbom, Węgrom i Bulgarom na Kosowem Polu straszną klęskę, którą przypłacił wprawdzie własnem życiem, ale zapewnił przez nią potęgę swemu państwu. Syn jego, Bajazet I (ob.), nałożywszy daninę na Serbję, Wołoszczyznę i cesarstwo Bizantyńskie (po 5-letniem obleganiu Konstantynopola), zwyciężył koalicję europejską pod wodzą Zygmunta, króla węgierskiego, pod Nikopolis 1396 r., wtargnął aż do Peloponezu, podbił Azję Mn. do Eufratu, ale pobity pod Angorą 1402 r. przez Tamerlana (ob.), popadł w niewolę, z której nie wyszedł nigdy. Niezgody wynikłe między synami jego ustały już 1413 r., gdy najmłodszy z nich Mahomet I. przywrócił jedność państwa, a Amurat II (ob.), 1421—51, zdobył Tesalonikę, pobił na głowę pod Warną 1444 armję węgiersko-polską pod wodzą Władysława Jagielończyka, który zginął w tej bitwie, ale znalazł dzielny opór w Hunyadi'm (ob.) i Skanderbegu (ob.). Mahomet II (ob.), *Zdobywcą* zwany, położył koniec egzystencji cesarstwa Bizantyńskiego przez zdobycie 1453 r. Konstantynopola, 1456 r. Morei, 1460 r. Trapezuntu a potem Epiru, Albanji i Bośni, a chan krymski uznał jego zwierzchnictwo. Zdawało się, że Mahomet II podniósł swe państwo do szczytu potęgi. Za Bajazeta II (ob.) i Selima I (ob.) dają się już widzieć krwawe niezgody w łonie panującej dynastji. Jednakże Selim I przez swe podboje na Persach i Mamelukach zostawił synowi swemu Solimanowi II, najznakomitszemu niezawodnie z władców osmańskich, państwo, które jednoczyło w sobie świetność cesarstwa Wschodniego z blaskiem kalifatu. Soliman II (ob.), 1520 1566, rozwijając niezmordowaną działalność zarówno w pokoju, jak wojnie, zdobył 1521 Białogród i położył sobie za cel życia podbicie Węgrów. Jakoż zabrawszy Piotrowaradyn 1526, pokonał t. r. Węgrów pod Mohaczem (gdzie zginął Ludwik Jagielończyk), zdobył Budę i w ponownej wojnie 1529 r. zamienił prawie połowę Węgier w państwo hołdownicze pod rządem siedmiogrodzkiego księcia Jana Zapolji. Naprożno wszelako kusił się o zdobycie Wiednia; zawarł więc 1533 pokój z Karolem V, ale zajętą część Węgier wcielił formalnie 1541 do swego państwa. Oprócz tego zajął Soliman II wyspę Rodus, poczynił znaczne podboje na Persach, a admirałowie jego Hair-eddin i Haruk, najznamienitsi swego czasu marynarze, zapewnili mu zwierzchnictwo nad państwami Barbaresków, wydarli wiele miast nadmorskich na Archipelagu Wenecjanom i rozszerzali postrach na oceanie Indyjskim, jako też na morzu Śródziemnem aż do Hiszpanji. Panowanie Solimana II stanowi punkt zwrotowy w dziejach **T.** Państwo bowiem takie, jak **T.**, ugruntowane na zasadzie podbojów, a nie starające się o asymilację podbitych ludów, chociaż dojdzie pod sterem znakomitych wojowników i mężów stanu do największej potęgi, kryje już jednak w sobie zarodki przyszłego upadku. Sam Soliman, mimo swych powodzeń, przyśpieszył ten upadek, albowiem przez jednostronną dążność do utrzymania jedności państwa, odjął swym następcom środki do jego wykształcenia. Było dotąd w **T.** zwyczajem, że sułtanowie używali swych synów jako namiestników i dowódców; zwyczaj ten nadawał się dobrze do udoskonalenia państwowego, lubo z drugiej strony przedstawiał niebezpieczeństwa, otwierając swobodne pole książętom do intryg i ambicji. Waśnie, bunty, wojny i mordy między najbliższymi krewnymi nie były obce familji Osmana już przed Solimanem. Otóż, zapobiegając temu, zaprowadził Soliman do dziś jeszcze istniejące prawo familijne, że wszyscy nie panujący książęta trzymani są w pewnego rodzaju więzieniu i pozbawieni przeto możności konspirowania; mimo to jednak zdarzały się nieraz bunty ludowe na korzyść nieznanych osobiście książąt. Otóż zamknięcie takie z jednej strony nie zapobiegało bynajmniej buntom, a z drugiej strony

wywoływało najstraszniejsze rzezie krewniaków, bo panujący niewieściuch i rozpustnik sądził, że jeno tym sposobem utrzyma się na tronie.—W następnych po Solimanie czasach **T.**, mimo nieudolności władców, długo jeszcze dzięki swej organizacji militarnej miała przewagę nad sąsiadami. Selim II (1566—73), syn Solimana, zdobył wprawdzie Cypr, ale poniósł od skoalizowanych chrześcijan dotkliwą pod Lepanto 17 października 1571 klęskę, która zniszczyła wiarę w niezwyciężoność Osmanów i ośmieliła niejeden z podbitych ludów do czynnego przeciw **T.** wystąpienia. Mahomet III (ob.), 1595—1603, wnuk Selima II, a syn Amurata III (1573—95), barbarzyniec dziki, rozpoczął swe rządy wymordowaniem 19 braci. W wojnie z Austrją, wyjąwszy jedno tylko zwycięstwo, nie miał powodzenia, a w wojnie z Persami utracił Tabris i Bagdad. On pierwszy z sułtanów pozostawił państwo zmniejszone o kilka ważnych prowincji. Panowanie Achmeda I (ob.), 1603 — 17, odznaczyło się jeno niekorzystnym pokojem z Austrją (1603) i praktycznem rozwijaniem zasady państwowej, mocą której majątek i życie urzędników pozostaje do swobodnego rozporządzenia sułtanów. Niedołężny brat jego, Mustafa I, zaraz po swem wyniesieniu został strącony, a na tron wstąpił dwunastoletni syn Achmeda I, Osman II (1617—22), który początkowo panował pod kierunkiem Dywanu, a po dwu latach sam objął rządy i rozpoczął wojnę z Polską. Zadał wprawdzie Polakom klęskę pod Cecorą (1620), gdzie zginął hetman Żołkiewski, ale 1621 r. pobity przez nich na głowę pod Chocimem, z hańbą musiał się cofnąć, ściągnął na się z tego powodu nienawiść przemożnych Janczarów, został nawet przez nich z tronu zrzucony i, pierwszy z sułtanów, od ludu zamordowany. Amurat IV (1623—40), brat Osmana, okrutny i energiczny, wydarł Persom Erywan i Bagdad, a brat jego Ibrahim (1640—48) został zamordowany przez Janczarów. Za małoletności Mahometa IV (1648—87), syna Ibrahimowego, w którego imieniu rządziły i kłóciły się babka i matka jego, znaczenie państwa nazewnątrz wielce upadło, ale pod samodzielnym rządem Mahometa IV doszło raz jeszcze do niepospolitej świetności. Dobierani przez niego wielcy wezyrowie, zużytkowując zręcznie przewagę **T.** nad sąsiadami w rzeczach finansów i organizacji wojskowej, stali się na chwilę strasznymi swym nieprzyjaciołom. Jeden z nich, Mahomet-Pasza Köprili wypędził Wenecjan z Dardanelów i bezwzględną surowością przywrócił porządek wewnątrz, a syn jego Achmed Köprili (od 1661), stojąc u steru państwa przez lat 15, mądrą polityką podniósł znacznie zasoby Porty. Jakkolwiek pobity przez Austrjaków nad rz. Raab (1 sierpnia 1664), zdobył jednak kilka twierdz w Węgrzech, zabrał Wenecjanom po kilkoletnim boju wyspę Kretę (1669) i mieszał się czynnie w sprawy Polski. Korzystając z ówczesnego położenia Rzeczypospolitej, przyjął w obronę poddających mu się Kozaków pod Doroszenką (1666) i po zdobyciu Krety zajął Kamieniec i zmusił Polaków pokojem buczackim (18 października 1672 r.) do ustąpienia Ukrainy i Podola, oraz do płacenia rocznej sułtanowi daniny; dopiero zwycięstwa Sobieskiego pod Chocimem (11 listopada 1673) i Lwowem (września 1676), wróciły Polsce pokojem żórawińskim (16 października 1676) dwie trzecie zabranej Ukrainy. Przyjęcie opieki nad Kozakami było ze strony w. wezyra błędem ogromnym. **T.** bowiem dla zasłonienia się od Polski zbliżyła się do carstwa Moskiewskiego, a stosunki z tem państwem były dla **T.** najfatalniejsze. Pokojem bachczysarajskim (1684) otrzymał Feodor III Zadnieprze, oraz umożebnił sobie przystęp do morza Czarnego. Po śmierci Achmeda Köprilego (1676) został wezyrem Kara-Mustafa. Ten, korzystając z niezadowolenia Węgrów przeciw ciemiężstwu Habsburgów, wspierał Emer. Tökelego, wyruszył na czele licznej armji 1683 pod Wiedeń i obległ go, ale został na głowę pobity przez Jana Sobieskiego, który chociaż zadał Osmanom cios śmiertelny i ścigał ich zwycięsko w Węgrzech, Podola jednak nie zdołał odebrać. W dalszym ciągu tej wojny z Austrją utraciła **T.** całe Węgry; Mahomet IV został strącony, a miejsce jego zajął Soliman II (1687—91). Nowy wezyr, Mustafa Köprili, człowiek energiczny i zdolny, przywrócił wewnątrz porządek, pobił kilkakrotnie Austrjaków, ale w nieszczęśliwej bitwie pod Salankemen (19 sierpnia 1691) życie postradał. Mustafa II (1695—1703), następca panującego po Solimanie Achmeda II (1691—95), mimo początkowych powodzeń w wojnach z Piotrem W. i Habsburgami (zwycięstwo jego 1695), stracił jednak Azów i poniósł taką klęskę w Węgrzech nad Cisą (11 września 1697) od ks. Eugenjusza, że zgodził się na kongres karłowicki, na którym po długich obradach stanął ostatecznie przy pośrednictwie Anglji i Holandji wielce dla **T.** niekorzystny pokój między nią, Austrją, Polską, Rosją i Wenecją. Cesarz niemiecki odzyskał Siedmiogród i Węgry oprócz Temeswaru; Polska resztę Ukrainy z Podolem; Wenecja otrzymała Moreę i większą część Dalmacji, a Piotr W. Azów z okręgiem. Pokój ten spowodował ogólne w **T.** niezadowolenie. Wyniesiony na miejsce strąconego Mustafy Achmed III (1703—30), czynił usiłowania, i to nieprózne, celem przywrócenia **T.** przewagi militarnej. Przyjął gościnnie zwyciężonego pod Połtawą Karola XII i wypowiedział Rosji wojnę. Piotr W., otoczony 1711 nad Prutem, dzięki tylko nieudolności i przekupstwu wielkiego wezyra Baltandżi Mahometa ocalił się zwrotem Azowa. Szczęśliwy początkowo w boju z Wenecją (1715), zdobył Moreę i pokojem pasarowickim 21 czerwca 1778 zatrzymał ją, ale równocześnie zwyciężony przez Eugenjusza pod Piotrowaradynem (1717) musiał Austrji ustąpić Temeswar, Białogród i część Serbji. W walkach z Persją zyskał też sułtan znaczne korzyści. Jan-

czarowie wreszcie, odgrywający już dawno przeważną rolę w państwie Tureckiem, zrzucili Achmeda III i wynieśli na tron jego synowca Mahmuda I (1730 — 54). Rządy tego monarchy, najwykształceńszego może ze wszystkich sułtanów, stanowią świetną kartę w historji **T.** Nieszczęśliwy w boju z Rosją i Persją (utrata Armenji), miał jednak tak wielkie powodzenie w wyprawach austrjackich (1737 — 39), że traktatem białogrodzkim (1 września 1739) przy pomocy dyplomacji francuskiej odzyskał nietylko prowincje południowo-dunajskie z Białogrodem, ale także twierdze pograniczne (z Azowem), zdobyte przez Rosjan. Odtąd zażywała **T.** przez lat 15 głębokiego pokoju. Nie udało się jednak sułtanowi przeprowadzić niektórych reform wewnętrznych. Jego następcami byli: Osman III (1754—57) i Mustafa III (1757 — 74). Wielki wezyr tego ostatniego, mąż przedsiębierczy i rozumny, Roghib pasza († 1763), zreformował zarząd prowincji, uporządkował finanse, nałożył cugle na janczarów i ujarzmił Egipt, a przymierzem z Prusami zabezpieczył się przeciw Austrji; śmierć przedwczesna przerwała dalszą jego działalność. Na miejsce Austrji i upadającej Polski występuje teraz, jako najgroźniejszy nieprzyjaciel Turków, Rosja. Turcja przy spółdziałaniu polityki francuskiej staje teraz po stronie Polski; lękając się wzrostu Rosji, wspiera konfederatów barskich i za podżegania do powstań Czarnogórców i Wołoszy prowadziła z Rosją wojnę (1768—74), podczas której traci swą flotę spaloną pod Czesmą (16 lipca 1770), ponosi klęski jedną za drugą na lądzie i ostatecznie zawiera 21 lipca 1774 za panowania Abd-ul-Hamida (1774—89) niekorzystny dla siebie pokój w Kuczuk-Kajnardżi, mocą którego jakkolwiek Rosja nie przeprowadziła swych planów, osłabiła jednak **T.** i otrzymała oprócz protektoratu nad Mołdawją i Wołoszczyzną kilka punktów warownych (Taganrog, Azów, Jenikale i t. d.), Kabardję, oraz prawo żeglugi na morzu Czarnem i 11 miljonów rubli kosztów wojennych. **T.** zrzekła się nadto jeszcze opieki nad plemionami kaukaskiemi i Tatarami krymskimi, i ani słowem nie ujęła się za Polską, w której sprawie nie występowała znowu tak bezinteresownie, jakby się zdawało. Wolność zapewniona Tatarom ułatwiła Rosji bez wmieszania się Turcji zdobycie Krymu 1783. Lubo niechętnie zgodziła się **T.** na to, ale już 1786 za podnietą Anglji i Prus wypowiedziała wojnę Rosji i sprzymierzonej z nią Austrji. Wojna ta, wogóle dla **T.** niezbyt pomyślna, zakończyła się jednak z małemi z jej strony stratami. Austrja, przynaglona przez Prusy pokojem szistowskim (4 kwietnia 1791 r.), zwróciła **T.** poczynione zdobycze, a Rosja, wyczerpana na siłach i pragnąc mieć wolne ręce w Polsce, na podobnychże prawie warunkach zawarła traktat w Jasach (9 stycz. 1792). Zaznaczyć tu trzeba, że od chwili olbrzymiego rozwinięcia się Rosji **T.** stawała się coraz ważniejszym, jakkolwiek negatywnym czynnikiem w ogólnej polityce europejskiej. Największą przychylność okazywały Porcie Anglja i Francja (ta już oddawna), a obok nich nawet Austrja, lękająca się postępów Rosji nad niższym Dunajem i nie będąca w stanie sama przez się zbogacić się kosztem **T.** Selim III (1789—1807), człowiek dość wykształcony i troskliwy o dobro państwa, ale za mało energiczny, nie zdołał przeprowadzić zamierzonych reform. Finanse w smutnym pozostawały stanie, janczarowie zdemoralizowani, a tureccy mężowie stanu stracili wiarę w dawne instytucje narodowe. Zarządcy prowincji wyłamywali się z pod zwierzchności sułtana (np. Daher, a potem Dżezzar-pasza w Syrji, Ali bej Mameluków w Egipcie, Jussuf-pasza w Bagdadzie, Paswanoglu w zachodniej Bułgarji, Ali-pasza w Albanji), a plemiona Rajów coraz wyraźniej okazywały swą nienawiść do jarzma tureckiego; wreszcie święte miasta mahometan, Mekę i Medynę, zdobyli Wahabici (ob.). W tejże epoce Bonaparte przedsięwziął wyprawę do Egiptu 1798; **T.** słaby stawiła opór i, mając sobie zwrócone prowincje nadnilowe, wbrew żądaniom Anglji, zawarła z Francją pokój 1801 r. i ufna w jej pomoc nie przystąpiła mimo wszelkich gróźb Rosji i Anglji do koalicji afrykańskiej. Janczarowie (do których się przyłączył i lud z ulemami na czele), nieprzychylni reformom Selima, zrzucili go 1807 z tronu i wynieśli reakcyjnego Mustafę IV. Tego jednakże namiestnik Ruszczuku, Mustafa-Bajradkar zrzucił 1808 r., powołał na tron Mahmuda II (1808—39), stanął jako wielki wezyr u steru państwa i wziął się energicznie do przeprowadzenia planów Selima III, ale z tej właśnie przyczyny znienawidzony przez ciemne masy, już w kilka miesięcy zginął podczas powstania ludowego, w którem stracił życie i Mustafa IV. Mahmud II, człowiek rozumny i energiczny, musiał teraz uledz reakcji, której nienawidził i nad której zniszczeniem pracował skrycie. W nowej wojnie z Rosją od 1809 **T.** paraliżowana przez powstanie Serbów pod Jerzym Czarnym, nie miała powodzenia, ale korzystając z wyprawy Napoleona przeciw cesarzowi Aleksandrowi I, zawarła pokój w Bukareszcie 1812, poniósłszy nieznaczne straty terytorjalne. Śród 15-letniego pokoju zewnętrznego musiał sułtan po długich i zaciętych walkach przyznać ostatecznie Serbji 1815 pewnego rodzaju niepodległość (w administracji, sądownictwie, opodatkowaniu), ale w innych za to stronach przynaglił różnych paszów do posłuszeństwa. Podczas wojny o niepodległość Grecji (1821—32), tak zgubnej **T.**, Mahmud otrzymał za cenę niepodległości państwowej pomoc najgroźniejszego ze swych wasalów, Mehmeda Alego baszy Egiptu, i wytępił janczarów (16 czerwca 1826), a traktatem akermańskim (październik, 1826) przyznał Rosji wszystkie forty nadbrzeżne w Czerkiesji, Abchazji i Mingrelji. Wybuchłą następnie z temże mocarstwem wojnę (1828—29) zakończył pokój adrjanopolski (14 września 1829), mocą którego **T.** obiecała

zburzenia fortec na lewym brzegu Dunaju i przyrzekła zgodzić się na nowe uregulowanie stosunków serbskich i mołdawo-wołoskich, a nadto zapłaciła 10 mil. duk. kosztów wojennych i 1½ mil. duk. wynagrodzenia poszkodowanym kupcom rosyjskim. Teraz wziął się sułtan ze zdwojoną energją do przeprowadzenia swych planów reorganizacyjnych; przez przywrócenie jedności państwa chciał wlać w nie siłę oporu. Księstwa naddunajskie pod międzynarodową zostające opieką były nietykalne; zwrócił się więc sułtan przeciw Mehmedowi-Alemu, zamierzając go przywrócić do dawnego stanowiska namiestnika prowincjonalnego, ale po kilku dotkliwych klęskach pokojem zawartym w Kutahia (4 maja 1833) odstąpił mu Syrję i Cylicję, w tej myśli, aby przy zdarzonej sposobności je odebrać. Przy wstąpieniu na tron syna Mahmudowego, Abd-ul-Medżida (ob.), (1839—61), potęga Mehmeda-Alego, do którego przeszła i flota turecka, była tak wielka, że upadek Porty zdawał się nieuchronny. Wówczas to przymierze poczwórne mocarstw europejskich (Rosja, Anglja, Prusy i Austrja), do którego potem przystąpiła i Francja, zmusiło Mehmeda-Alego do zwrotu Syrji, Cylicji, Kandji, oraz uregulowało stosunki Egiptu (jako lenności dziedzicznej) do Porty. W sprawie tej zaznaczyć też wypada krzyżujące się wpływy polityki europejskiej. Francja, Anglja i Austrja (dwie ostatnie jednozgodnie, a pierwsza w porozumieniu z Egiptem) chciały ograniczyć przewagę Rosji, co im jednak niezupełnie się udało. Najzdolniejszy minister sułtana, Reszyd-basza, obmyślał zręczny i umiejętny plan reform wewnętrznych (słynny hatyszeryf Gulhany 1839), które przeprowadzał energicznie i wytrwale, ale naród niewielką do nich okazywał skłonność. Zbliżyła się teraz Porta do mocarstw zachodnich, i wpływ Rosji ustąpił miejsca przeważnemu wpływowi Anglji. Wśród ruchów rewolucyjnych 1848 wolnomyślny minister występował z jawną nieprzychylnością względem monarchji sąsiednich. Poruszona przez Ludwika Napoleona 1851 kwestja miejsc świętych wywołała wojnę (ob. Wschodnia wojna) mocarstw sprzymierzonych (Turcja, Francja, Anglja i Sardynja) przeciw Rosji, zakończoną pokojem paryskim 30 marca 1856. Porta objęła teraz w wyłączne posiadanie ujścia niższego Dunaju i przez hati-humajum (18 lutego 1856) przyjęta została do grona narodów europejskich; morze Czarne zostało zneutralizowane, a księstwa naddunajskie z pod wyłącznego protektoratu Rosji przeszły pod opiekę wielkich mocarstw. Hati-humajum, zapowiadający radykalną reformę, został literą martwą, a nienawiść stronnictwa staro-tureckiego uwydatniła się aż nadto jawnie w rzeziach syryjskich (1861). Przez marnotrawstwo sułtana i złe gospodarowanie państwo zamiast podnosić się po wojnie bardziej jeszcze upadało. Powstania w Hercegowinie i Bośni zostały wprawdzie stłumione, ale Mołdawja i Wołoszczyzna zjednoczyły się w jedno państwo pod nazwą *Rumunji* (ob.) 23 grudnia 1861. Nowy sułtan Abd-ul-Azis (ob.) okazywał początkowo dobre chęci, ale następnie poszedł w ślady poprzednika, a w marnotrawstwie może go jeszcze przewyższył. Żadna z reform nie weszła w życie, a samowola sułtana po dawnemu była najwyższą zasadą rządu; reorganizacja finansów Fuada-baszy (przywódcy stronnictwa młodo-tureckiego) nie powstrzymała też wcale upadającego kredytu. Wygłoszona przez Napoleona III zasada *narodowości* znalazła poklask u ludów półwyspu Bałkańskiego, oraz poparcie Rosji ze względu na stosunki tureckie. Czarnogórze było co prawda upokorzone (1862), ale Rumunja przez wypędzenie Cusy (ob.) i wstąpienie na tron rumuński mimo protestów Porty ks. Karola Hohenzollerna (1866) uzyskała formalną prawie niezależność, a Serbja to samo przez usunięcie załóg tureckich. Równocześnie wybuchło (1866) groźne powstanie na Krecie, które pozyskało sympatję nie tylko ludów półwyspu Bałkańskiego, ale także i Rosji, a ze strony Grecji nawet poparcie czynne. Mocarstwa europejskie wmieszały się w tę sprawę, ale z obawy wybuchu wojny wschodniej bardzo oględnie. Z tego powodu **T.** okazała energję niezwykłą, odrzuciła wszelkie rady polityki zagranicznej, użyła wszystkich środków dla pokonania Kandjotów, czego też dopięła 1868 r., a względem Grecji wystąpiła tak groźnie, że tej ostatniej nie dopuszczono nawet do udziału w konferencjach, które rozstrzygały spór grecko-turecki i stanowiły o Grecji bez Grecji. Wrzenie w Bułgarji, podżegane przez Rumunję i Serbję, ustało z chwilą usunięcia od władzy rewolucyjnego ministra rumuńskiego Bratiano. Położenie więc *chorego człowieka*, jak nazywają Portę, wobec Europy zmieniło się na lepsze, do czego przyczyniła się nie tylko zręczność dyplomatów tureckich, ale także wiele rokująca podróż sułtana po Europie podczas wystawy powszechnej paryskiej 1867 r. Nadzieje optymistów wszelako nie ziściły się bynajmniej. Zawikłanie z wasalem egipskim, któremu **T.** przyznała 1866 prawo następstwa w prostej linji, a 1867 nadała tytuł chedywa (ob. Egipt), z powodu wyraźnego jego dążenia do niepodległości i samowolnego wystąpienia bez względu na zwierzchnicze prawa Porty podczas otwarcia kanału Sueskiego (1869) zakończyło się zgodnie (przynajmniej na pozór) obustronnemi ustępstwami i wizytą chedywa w Konstantynopolu 1870. W wojnie francusko-niemieckiej (1870—71) okazywała **T.** wielką dla Francji sympatję, Rosja na konfederacjach londyńskich (stycznia 1871) wbrew traktatowi paryskiemu z 1856 r. uzyskała prawo utrzymywania floty na m. Czarnem, a zarazem powiększyła swój wpływ na rząd turecki. Zaznaczyć jeszcze trzeba, że pod wpływem unifikacji Włoch i Niemiec wynurzyła się ideja jedności mahometańskiej, t. j. poddania wszystkich państw mahometańskich pod naczelną władzę Porty. Jeżeli Ma-

hometanie okazują tyle zaufania do **T.**, to ludy chrześcijańskie za to występowały jawnie ze swą nienawiścią do jarzma osmańskiego. Ucisk powszechny i zdzierstwa urzędników tureckich wywołały powstanie Hercegowiny (wiosną 1875), z którem połączyła się w części i Bośnia, a Czarnogórze i Serbja okazały niekłamaną ochotę wesprzeć czynnie swych spółplemieńców i utworzyć kosztem **T.** samodzielne państwo słowiańskie. Jednakże polityka gabinetów europejskich, niezgodnych w swych dążeniach i lękających się znowu wybuchu wojny wschodniej, powściągnęła zapał Serbów i Czarnogórców i zabroniła im wszelkiego mieszania się w tę sprawę, radząc przy tem powstańcom, by broń złożyli i przyjęli ofiarowane przez Portę ustępstwa. Firman turecki, ogłoszony przez rząd sułtański w grudniu 1875, zapowiadający radykalne reformy w organizacji państwowej i obiecujący ludom chrześcijańskim bardzo rozległe swobody, nie oddziałał bynajmniej na insurekcję hercegowińską, podtrzymywaną prawdopodobnie przez jedno z mocarstw europejskich. Powstańcy toczyli bój dalej (styczeń 1876), prześcigając się ze swymi wrogami w okrucieństwach i wyczekując tymczasem lepszej doli. Powstanie hercegowińskie, z powodu niedołęstwa rządów wielkiego wezyra Mahmuda Nedima baszy, coraz silniej się rozszerzało i ogarnęło Bośnię. Powstanie to, pomimo urzędowych zapewnień neutralności, tajemnie wspierane i podniecane było przez Czarnogórze i Serbję. Gdy zaproponowana **T.**, z inicjatywy posła rosyjskiego Ignatjewa, komisja konsularna dla przywrócenia pokoju, oraz późniejsze pośrednictwo Andrassego nie doprowadziły do żadnych rezultatów, postanowiła Porta działać samodzielnie. Przez oszańcowane obozy utrzymywała Serbję w szachu i odcięła powstańców od Czarnogorza, czem ograniczyła insurekcję do okolic górzystych. Wtedy Ignatjew energicznie zaprotestował przeciwko przedsięwziętym środkom i zażądał usunięcia obozu z granicy Czarnogórza. Zamordowanie konsulów francuskiego i niemieckiego w Salonice (6 maja 1876) przez sfanatyzowane tłumy pogorszyło jeszcze położenie Turcji i odosobniło ją od Europy. Położenie to zręcznie wyzyskała Rosja i skłoniła dwory berliński i wiedeński do przyjęcia przedstawionego przez Gorczakowa memorandum (t. z. *memorandum berlińskie)*, które w następstwie było przyjęte także przez inne państwa, z wyjątkiem Anglji. Na wieść o przyjęciu przez sułtana warunków podanych przez Rosję, wybuchło 11 maja zaburzenie w Konstantynopolu, wzniecone przez softów, którzy zażądali usunięcia znienawidzonego Mahmuda, wydalenia Ignatjewa i wojny z Czarnogórzem. Napróżno Abd-ul-Azis starał się zażegnać wzburzenie umysłów przez powołanie popularnego Mehemeda Ruszdi na wielkiego wezyra. Ten bowiem 29 maja, porozumiawszy się z ministrem wojny Husseinem Awni i Midhatem Paszą, zdetronizował Abd-ul-Azisa i wyniósł na tron Murada V, najstarszego syna Abd-ul Medżida. Zdetronizowany sułtan 4 czerwca odebrał sobie życie. Nowy rząd zaraz w początkach zachwiany był przez zamordowanie (15 czerwca) trzech ministrów, w tej liczbie energicznego i zdolnego Husseina Awni, w pałacu Midhata przez sfanatyzowanego oficera czerkieskiego. Wkrótce potem wybuchło w wielu miejscowościach Bulgarji groźne powstanie, przygotowane przez emisarjuszów jednego z państw europejskich. Jednocześnie prawie Serbja, ukończywszy uzbrojenia, przekroczyła granicę, ażeby, jak zapowiadał manifest Milana z 2 lipca, przywrócić pokój w prowincjach sąsiednich. Nie uważając na znakomitą pomoc Rosji w pieniądzach, broni, amunicji, a przedewszystkiem w ludziach, nie powiodło się Serbji i 29 sierpnia zmuszoną była prosić Europy o pośrednictwo co do zawieszenia broni, które złamała po zreorganizowaniu sił swoich do dalszej walki. Nowe jednak zwycięstwa otworzyły **T.** pod koniec października drogę do Belgradu. Dalszy wszakże postęp zwycięskich wojsk tureckich wstrzymał telegram cesarza Aleksandra II z 30 października, grożący zerwaniem stosunków dyplomatycznych w razie niewstrzymania niezwłocznie działań wojennych. Podczas tych wypadków Murad V dostał pomieszania zmysłów i 31 sierpnia objął tron brat jego, Abd-ul-Hamid II. W nadziei, że rozbroi Rosję ustępstwami, zgodził się on 31 października na zawieszenie broni, odwołał swą armję i podpisał 1 marca 1877 pokój z Serbją na warunkach *status quo ante*. Zaraz po upływie zawieszenia broni pomiędzy **T.** a Serbją, Anglja, pragnąc w jakikolwiekbądź sposób przeszkodzić wojnie **T.** z Rosją, zaproponowała zwołanie konferencji, na której, przy zachowaniu całości państwa Otomańskiego, miała być zapewniona administracyjna autonomja dla prowincji słowiańskich. Rosja z powodu nieukończenia przygotowań wojennych zgodziła się na zebranie konferencji w Konstantynopolu. Przy rozpoczęciu narad przedstawił Midhat pasza (wielki wezyr od 19 grudnia 1876) projekt konstytucji ogólnej dla całego państwa, która 23 grudnia została ogłoszoną i na mocy której wszyscy mieszkańcy, bez różnicy wyznań, zostali równouprawnieni. Konferencja nie doprowadziła jednak do żadnych rezultatów. Przedstawione bowiem przez nią żądania zostały jednomyślnie odrzucone przez nadzwyczajną radę, zwołaną przez Midhata, złożoną z 300 notablów, w tej liczbie 60 chrześcijan. Wkrótce potem konferencje zostały zamknięte (20 stycznia 1877), poczem Ignatjew w okólniku do dworów europejskich z 31 stycznia zwalił na **T.** winę zakłócenia spokoju ogólnego. W marcu t. r. Ignatjew objechał dwory europejskie, dla zaproponowanie jednomyślnego protokółu, przedstawiającego żądania Europy i upoważniającego niejako Rosję do wprowadzenia go w życie. Protokół ten był przez **T.** odrzucony, jakkolwiek w lutym wskutek

intrygi pałacowej, Midhat był usunięty i wygnany, a na jego miejsce w. wezyrem został Edhem Pasza. 24 kwietnia wydał cesarz Aleksander manifest wojenny, poczem niebawem, rozpoczęte były kroki wojenne: 29 kwietnia wojska rosyjskie przekroczyły Prut i jednocześnie weszły do Armenji. **T.** początkowo ograniczyła się defensywą. Głównodowodzący armją turecką w Bulgarji, Abd ul Kerim, nie wzbronił wojskom rosyjskim przeprawić się przez Dunaj, wkroczyć przez Bałkany do Rumelji; po jego odwołaniu Sulejman pasza wyparł Rosjan z Rumelji, Osman Pasza odparł ataki na Plewnę w lipcu, sierpniu i wrześniu, Muktar pasza odzyskał w lipcu utraconą poprzednio Armenję, Rosjanie jednak, po otrzymaniu znacznych posiłków, odnieśli 15 października zwycięstwo w Armenji, zajęli 18 listopada Kars, 10 grudnia Plewnę, a w styczniu 1878 przeszli powtórnie za Bałkany, tak, że **T.** zmuszoną była prosić o zawieszenie broni i 31 stycznia podpisała w Adrjanopolu twarde warunki przedugodne, podyktowane jej przez Rosję. Co do bliższych szczegółów wojny, por. artykuł *Rosyjsko-turecka wojna*. Rezultat walki spowodował ogólny zamęt w Konstantynopolu. Ministrowie byli zmieniani stosownie do samowoli sułtana i jego ulubieńców. Izby w lutym rozpuszczono do domu i zamknięto tę komedję konstytucji otomańskiej. Abd-ul-Hamid cierpiał prawie chroniczną obawę o spiski na korzyść Murada; w maju 1878 roku rzeczywiście nastąpił wybuch, lecz z łatwością krwawo był przytłumiony. 1 czerwca Mehemed Ruszdi powołanym został znowu do steru, i za jego powodem rzuciła się **T.** wreszcie w ręce Anglji, zawarła bowiem z nią 4 czerwca tajemną umowę, mocą której Anglja obejmowała opiekę nad posiadłościami tureckiemi w Azji Mniejszej, w zamian czego zajęła Cypr; 8 czerwca Mehemed Ruszdi ustąpił na korzyść Sewfeta Paszy, który kierował polityką **T.** na kongresie berlińskim (od 13 czerwca do 13 lipca 1878), na którym przedstawicielami **T.** byli: Karatheodori pasza, Mehemed Ali Saadullah Bej. Kongres ten złagodził nieco warunki pokoju San-Stefanowskiego i był ratyfikowany przez **T.** Nie śpieszono się jednak z wypełnieniem jego warunków. Między innemi nie zgodzono się na zawarowaną konwencję z Austrją co do zajęcia Bośni i Hercegowiny. Pomimo to jednak Austrja 29 lipca przekroczyła granicę i po przytłumieniu powstania zajęła Bośnię i Hercegowinę, z wyjątkiem wijaletu Nowobazarskiego. Zresztą zewsząd objawiały się oznaki niezadowolenia z nowego porządku rzeczy, zarówno ze strony mahometan, jak i chrześcijan, tak np. powstanie w Macedonji (październik 1878), powstanie Pomaków w górach Rodopskich, utworzenie w Albanji groźnej ligi przeciwko ustąpieniu terytorjum albańskiego Czarnogórcom i Grecji, a wysłany do uspokojenia Albanji Mehemed Ali został zamordowany. Trudności finansowe, razem z intrygami stronniczemi i osobistemi, utrudniały trwałość gabinetów, lubo wielki wezyr, Chejreddin-pasza, zdołał zyskać zaufanie mocarstw. Minister wojny wszakże, Osman pasza, głośno oskarżany o nadużycia finansowe, utracił wiele ze swego uroku bohatera Plewny. Znaczenie polityczne **T.**, jako mocarstwa europejskiego, zaginęło bezpowrotnie. Zamęt wewnętrznych stosunków państwa, sprowadzony nieszczęśliwym dla Turcji obrotem wojny rosyjskiej, nie został usunięty i po zawarciu pokoju; sułtan w ciągłej obawie o swoje życie zmieniał ustawicznie ludzi i systemy rządów, a bieda finansowa wzmagała niepewność położenia. Działalność reformatorska wielkiego wezyra Chejreddina paszy, od września 1878, z góry była zwichnięta, jakkolwiek gubernatorami prowincji mianowani zostali dzielni ludzie, jak Midhat w Syrji, Reuf w Adrjanopolu, Muktar w Albanji. Ostateczne podpisanie pokoju z Rosją nastąpiło 8 lutego 1879; wynagrodzenie kosztów wojennych, nałożonych na Turcję, ustanowiono na 802 i pół miljona franków. W kwietniu minister spraw zagr. Karatheodori-pasza zawarł ostatecznie z Austrją układ co do zajęcia przez nią Bośni i Hercegowiny, oraz Sandżaku Nowybazar, według którego prawa monarsze sułtana formalnie zastrzeżone zostały. Współcześnie też ukończone zostały układy mocarstw co do organizacji Rumelji wschodniej, a generalnym jej gubernatorem mianowany został Aleko-pasza. Sprawa wszakże ustąpienia terytorjów przyznanych Grecji i Czarnogórzu, długo się jeszcze przeciągnęła (ob. Grecja i Czarnogórze). Z powodu wmieszania się mocarstw zachodnich w sprawy Egiptu, **T.** starała się ochronić zwierzchnią swą władzę nad tym krajem, co jej wszakże w części się tylko udało (ob. Egipt). Opór, jaki w działalności swej napotykał Chejreddin-pasza ze strony efendych, Osmana paszy, a zwłaszcza samego sułtana, który odwołał z wygnania stanowczych jego przeciwników, jak Mahmuda-Nedima i Mahmuda-Damata, zmusił go nakoniec do postawienia stanowczych żądań, aby sułtan nie mieszał się zgoła do spraw, zależących od wielkiego wezyra, i aby Osman-Pasza i Riza-bej usunięci zostali. Wskutek tego Chejreddin opuścił swe stanowisko w lipcu 1879, urząd wielkiego wezyra uległ zniesieniu, pierwszym ministrem został Aarifi pasza, ministrem spraw zagr. Sawfet-pasza, Osman-pasza utrzymał się przy ministerjum wojny, a Riza pasza został prefektem Konstantynopola. W październiku już wszakże nastąpiła nowa zmiana gabinetu, Said-pasza został pierwszym ministrem. Sawas-pasza min. spraw zagr., a stronnik Rosji, Mahmud-Nedim pasza min. spraw wewn. Na skutek energicznych wystąpień ambasadora angielskiego Layarda gabinet Saida zmuszony był znowu ująć w rękę próbę reform administracyjnych i finansowych, a nacisk angielski stał się jeszcze silniejszy, gdy władzę objął Gladstone, a miejsce Layarda zajął Goschen. Dla ułagodzenia Anglji

w czerwcu 1880 pierwszym ministrem został Kadri-pasza, sprawy zagraniczne objął Abbedin-pasza; później usunięty nawet został Osman-pasza, którego chciwość i rozrzutność stały na zawadzie reformom finansowym; ministrem wojny został Hussein Husni-pasza, nadto do zarządu finansowego powołano kilku cudzoziemców, jak Wettendorfa z Koblencji. Despotyzm jednak, tamujący wszelkie polepszenie stosunków wewnętrznych, ujawnił się wyraźniej jeszcze w r. 1881. W styczniu aresztowani zostali nagle naczelnik sztabu jeneralnego Ali-Nizam-pasza i minister wojny Hussein Husni-pasza, jako podejrzani o udział w spisku w celu sprowadzenia ze Smirny wygnanego Midhata-paszy. Podejrzenie to okazało się nieuzasadnionem, rozdrażnienie jednak i obawa Abd-ul-Hamida zaszły tak daleko, że nietylko znienawidzonemu Midhatowi, ale i szwagrom swoim, Mahmudowi i Nuremu-paszy kazał wytoczyć proces o udział w zamordowaniu sułtana Abd-ul-Azisa, a sąd skazał ich na śmierć. Wyroku tego nie odważył się wprawdzie wykonać i ułaskawił skazanych na dożywotnie zesłanie do Taife w Arabji. — Said-pasza starał się gorliwie o zaprowadzenie ładu w finansach, o spełnienie warunków traktatu berlińskiego i utorowanie reform, ale że nie mógł zgodzić się na ciągłe wikłanie działalności swej przez sułtana, został usunięty w maju 1882 r.; pierwszym ministrem został Abd-ur-Rahman-pasza, a ministrem spraw zagranicznych Said II, dotychczasowy minister reform; jednak w lipcu strącony Said-pasza otrzymał znowu przewodnictwo gabinetu i w październiku przedstawił sułtanowi projekt reform, — wszystkie te wszakże prace przerwane zostały w sposób czysto turecki. Stronnictwo reakcyjne, w obawie utraty wszelkiego znaczenia przy przeprowadzeniu reform, zdołało przedstawić sułtanowi min. spraw zagran. Saida II, jako kreaturę angielską i wzbudzić w nim podejrzenie co do wielu stronników reformy, mianowicie zaś co do Fuada i innych oficerów, jako obwinionych o spisek na jego życie; 200 czerkiesów z gwardji sułtańskiej odwieziono do Azji Mniejszej. Pierwszym ministrem w grudniu 1822 został Achmed Wefik, a sprawy zagr. objął Sawfet; ale już w grudniu Said wrócił znów do władzy jako wielki wezyr,—tytuł ten zatem znowu przywrócony został. Sprawy finansowe stanowiły wciąż najcięższy szkopuł administracji tureckiej; w maju 1883 monopol tytuniowy oddany został spółce bankierskiej, która wnosić miała stąd 750,000 funtów do zarządu długu skonsolidowanego. Nieznaczne wszakże reformy, w finansach zaprowadzone, wychodziły tylko na korzyść kapitalistów, a śród ludu szerzyła się nędza coraz cięższa. Tymczasem wskutek powstania w Rumelji wschodniej, Turcja utraciła tę prowincję, która w 1888 połączyła się z Bulgarją (ob. Bulgarja i Rumelja wschodnia). Grecja także próbowała rozszerzyć granice kosztem Turcji; ale demonstracja floty mocarstw europejskich powstrzymała ją od tego. Na Krecie chrześcijanie ścierali się krwawo z mahometanami, i wiceprezes rady stanu Mahmuda Dżelal-Eddin-pasza wysłany był na Kretę z misją specjalną i musiał porobić znaczne ustępstwa (ob. Kreta). Mimo to w 1889 wybuchły znowu niesnaski, które powtarzały się perjodycznie co rok prawie. Podobnież działo się w Armenji, gdzie ludność chrześcijańska ścierała się z mahometańską. Wprawdzie Turcja zobowiązała się zaprowadzić reformy i chronić Armeńczyków od rozbójniczych napaści Kurdów, ale obietnice te nie były spełnione. W r. 1890 wybuchło w Armenji powstanie, dążące do zapewnienia krajowi niepodległości, ale stłumiono je z nadzwyczajnem okrucieństwem. Powstanie Beduinów w prowincji Jemen (1890) zdławiono po dwuletniej walce. Wskutek popierania bulgarskiego w Macedonji, gdzie sułtan obsadził trzy biskupstwa Bulgarami, patryarcha konstantynopolitański zamknął wszystkie kościoły w państwie Tureckiem, ale musiał ustąpić. W roku 1889 odwiedził sułtana cesarz niemiecki Wilhelm II, i Turcja zawarła z Niemcami traktat handlowy na lat 21 (1890). Rosja uzyskała 1891 roku koncesje na przejazd przez Dardanele statków floty ochotniczej, pod flagą handlową. Wskutek tego, jak się zdaje, ustąpił wielki wezyr Kiamil-pasza, a miejsce jego zajął dotychczasowy generał-gubernator Krety, Dżewad-pasza, który rozpoczął rządy w duchu kulturalno-postępowym. Mimo to dążenia decentralizacyjne w różnych punktach wielojęzycznego i wielonarodościowego państwa nie ustawały. Na Krecie wybuchło 1894 nowe powstanie, które dzięki poparciu Grecji, omal, że nie doprowadziło do wojny i dopiero w sierpniu 1896 zostało, dzięki interwencji mocarstw, uspokojone na czas zresztą krótki. W Macedonji ludność słowiańska, pobudzona aneksją Rumelji wschodniej do Bulgarji i połączeniem religijnem z Bulgarją, dzięki biskupstwom bulgarskim (1890) dążyła do bliższego złączenia z księstwem Bulgarskiem, gdy tymczasem ludność grecka Macedonji ciążyła ku Grecji. W r. 1895 wybuchły tu i owdzie zbrojne ruchawki, ale wojsko tureckie je stłumiło. W lecie 1896 przyszło do zbrojnego starcia pomiędzy chrześcijanami a mahometanami w Monastyrze, i zbrojne oddziały zarówno z Grecji, jak i Bulgarji, wpadały do Macedonji. Najwięcej kłopotu atoli narobiło Turcji powstanie w Armenji (1895), które wywołało także rozruchy w Syrji. Z ogólnego zamieszania skorzystali Druzowie, których ruch również musiano zbrojnie tłumić. Wszystkie te ruchy wywołały w rządzie centralnym pewne zmiany. Sułtan, przekonawszy się, że urzędnicy spełniają funkcje nieuczciwie i nieudolnie, zapragnął sam ująć ster władzy w ręce, ale to, dobre w gruncie, pragnienie doprowadziło do rządów kamaryli dworskiej, opartej na systemie powszechnego szpiegostwa. 1895 ustąpił wezyr Said-pasza po kilkumiesięcznych rządach, miejsce jego zajął znowu Kiamil-pasza,

który zażądał przywrócenia swemu urzędowi dawnych funkcji w całej rozległości. Po 4-ch tygodniach dostał dymisję i wysłany był do Smirny, jako gubernator, a miejsce jego zajął Halil-Rifat-pasza, prawdziwym rządcą kraju atoli pozostał ulubieniec sułtana, szambelan Izzet-bej. Nienawiść do pałacowego rządu obudziła się nietylko w kołach urzędników, ale i wśród ludu. Obok rewolucyjnych komitetów armeńskich, powstały podobne komitety „młodotureckie," dążące do przywrócenia konstytucji Midhata-paszy z r. 1870—77. W szkole wojskowej w Pankaldi pod Konstantynopolem wykryto spisek, za który surowo ukarano uczestników. Z podobną surowością traktowano softów (studentów) i oficerów. W sierpniu 1896 Armeńczycy zajęli bank otomański i zaczęli rzucać bomby, pragnąc wywołać interwencję mocarstw. Za ten postępek komitetu rewolucyjnego odpokutowali wszyscy Armeńczycy, których Turcy mordowali na ulicach Konstantynopola. Dopiero wdanie się poselstw położyło kres rzezi. W r. 1897 wybuchło znowu powstanie na Krecie, które Grecja poparła urzędownie; doprowadziło do ogłoszenia autonomji Krety i do wojny z Grecją, z której Turcja wyszła zwycięsko (ob. Grecja i Kreta). To na pewien czas wpłynęło uspokajająco na wewnętrzne stosunki, ale niebawem zaczęły się znowu zaburzenia. Prym trzymała w nich partja młodoturecka, której zawiązek powstał jeszcze w r. 1859, a która w ostatnich czasach rozwinęła się szeroko, prowadząc agitację w kraju i za granicą. Na czele stoi „Comité d'Union et de Progrès," który wydaje dwie gazety (*Zemon* i *Mizan* w Kairze, *Mesziaeret* w Paryżu, *Osmanli* w Genewie). Drugim komitetem jest „Comité Turco-syrien" w Paryżu, który wydaje gazetę *La jeune Turquie*. Do wybitniejszych przewodników partji młodotureckiej należeli i należą: Murad-bej, Ahmed-Riza-bej, Halil-Gauem (chrześcijanin syryjski), Mahmud-Dżellal-eddin (Damud) pasza, szwagier sułtana, emigrant, Izmail Kemal-bej, były członek rady stanu, Tewfik-Ebusra, Ahmed-Midhat, Mualim-Nadri, Sami-bej, Sezai, Mahmud-Kemal, Mustafa-Reszyd, Hussam-Eddin, Mehmed-Riffat, Szemsi-bej etc. W r. 1901 na wiosnę, aresztowano i skazano (przeważnie zaocznie) wielu członków partji, z których znaczna część zajmowała wszystkie stanowiska, a nawet była spokrewniona z sułtanem, jak wspomniano wyżej. Do partji należy również mnóstwo urzędników, oficerów i studentów. W maju 1901 r. objął ministerjum finansów Zuhdi-pasza. W tym samym czasie zmarł na wygnaniu były wezyr Sadyk-pasza. W kwietniu 1900 r. zmarł obrońca Plewny, Osman-pasza. W prowincjach państwa ciągle wrzało (w Armenji, Syrji, Arabji). Na Krecie również upominano się o zerwanie reszty węzłów, łączących, z Turcją i o wcielenie wyspy do Grecji. W samym Konstantynopolu zaczęły się spory pomiędzy Grekami a osobą patryarchy, Konstantym V, który musiał ustąpić, a na jego miejsce wybrany i zatwierdzony przez sułtana Joachim III. W stosunkach zewnętrznych miała Turcja zatargi drobne z Włochami (Preveza), z Austrją, Rosją i Anglją z powodu zniesienia urzędów pocztowych zagranicznych w Turcji. Pod naciskiem, jak zwykle, rząd turecki ustąpił i poczty przywrócił. Był zatarg z Francją o odszkodowanie bankierów francuskich, którzy otrzymali koncesję na budowę bulwarów. Doszło do tego, że ambasador Constans wyjechał, ale ostatecznie sprawę załatwiono. Najwięcej niepokoju sprawiła Turcji Bulgarja, która popierała tajemnie ruchy rewolucyjne w Macedonji. W r. 1902 komitety rewolucyjne macedońskie ciągle agitowały. Wrzenie to nie ustępowało. Sułtan, napierany przez mocarstwa, zobowiązał się ogólnikowo do przeprowadzenia pewnych reform w administracji macedońskiej. Przyczyniła się do tego w pewnym stopniu podróż rosyjskiego ministra spraw zagranicznych bar. Lamsdorffa, który zwiedził wszystkie państwa bałkańskie (1902) i wpłynął uspokajająco. Bulgarja oficjalnie wyparła się wspólnictwa i potępiła działalność komitetów rewolucyjnych u siebie, sobranje je rozwiązało (luty 1903); sułtan złożył sobranju za to podziękowanie, ale to wszystko ma wartość iluzoryczną. Ponieważ sułtan nie oponował przeciw reformom, które polepszyłyby byt chrześcijan, komitety Macedończyków mahometańskich uchwaliły przeciw reformom protesty (luty 1903). 21 lutego trzydziestu wodzów albańskich wystosowało do sułtana depeszę, w której protestują przeciw reformom w wilajetach europejskich i grożą powstaniem wszystkich plemion albańskich. Obok macedońskiej zaostrza się więc sprawa albańska. Uwięziono kilku oficerów straży pałacowej, którzy utrzymywali, że obecnie nadeszła dla Albańczyków chwila odzyskania niepodległości. Komisja, złożona z członka rady państwa Riza-beja, jenerała dywizji Bachri-paszy i innych wyższych urzędników narodowości albańskiej, odjechała do Albanji, aby wpłynąć uspokajająco na umysły i opracować niezbędne reformy specjalne. Komitety macedońskie rozwijały gorączkową czynność. W okolicy Monastyru zjawiło się 16 oddziałów zbrojnych, których naczelnicy powszechnie są znani z nazwiska. Naczelnym wodzem był oficer rezerwy bulgarskiej, Dawidow. Z innych przywódców wyróżnili się: Borys Saratow, generał Zonczew, pułkownik Nikołow, pułkownik Jankow i profesor Michajłowski. Kilku z nich internowano w Bulgarji. Ludność bulgarska wilajetu była coraz silniej wzburzona. Na ziemi bulgarskiej, w pobliżu klasztoru Rilo, nad granicą turecką stało 4,000 uzbrojonych Macedończyków, gotowych wtargnąć w porzecze Strumy i podążyć do Maleniku. W okolicach Seresu oczekiwano wybuchu powstania macedońskiego. Sprawą macedońską zajęła się szczególnie Rosja i Austrja (21 luty 1903). Program reform macedońskich, przedstawiony W. Porcie przez Austrję i Rosję: 1) mianowanie inspektora jenerał

nego dla Macedonji na szereg lat z prawem rozporządzania wojskiem z władzą zwierzchniczą nad jenerał-gubernatorami wilajetów macedońskich, 2) reorganizację korpusu żandarmów przez zagranicznych oficerów fachowych; żandarmerja ma być wedle ludności chrześcijańską, lub muzułmańską; 3) utworzenie chrześcijańskiej straży polnej dla obrony przed napaściami Arnautów; 4) amnestję dla przestępców politycznych; 5) każdy wilajet ma mieć osobny budżet, zarządzany przez bank otomański, z którego naprzód mają być opłaceni urzędnicy; 6) dzierżawa dziesięciny ma być zniesiona. Deklaracje różnych rządów świadczyły, że wielkie mocarstwa będą popierały akcję Austro-Węgier i Rosji w sprawie przeprowadzenia reform. Wywarło to wrażenie w Ildiz-Kiosku. Tewfik-pasza zawiadomił posła austrjackiego, barona Calice, i posła rosyjskiego, Zinowjewa, że sułtan zgadza się na środki, zaproponowane w memorandum. Wszystko to jednak nie rozstrzyga kwestji zasadniczej, gdyż do Macedonji roszczą sobie prawa nie tylko Bułgarzy, ale i Serbowie, Rumuni, Grecy i Albańczycy, a nawet Czarnogórcy. Faworyzowanie jednego z plemion i narodów wywołuje natychmiastowe protesty innych. Najlepszym dowodem tego zdanie wygłoszone przez króla serbskiego, ogłoszone w dziennikach wiedeńskich. Świadczy ono dość wymownie, że państewka bałkańskie nie zgodziły się na hegemonję Bułgarji w Macedonji pod żadnym względem. Czuwają one pilnie nad rozwiązaniem kwestji macedońskiej w duchu równouprawnienia wspólnych interesów i wpływów. Król Aleksander wyraził nadzieję, że akcja reformatorska mocarstw nie ograniczy się Macedonją, ale obejmie również Starą Serbję, gdzie reformy są niezbędnie potrzebne i naglące. W Starej Serbji braki administracji tureckiej i rozpasanie mahometańskiego żywiołu albańskiego są nie do wytrzymania. Bez uwzględnienia interesów tubylczej ludności serbskiej w Starej Serbji byłaby wartość pośrednicząca mocarstw w oczach Serbów bez wartości. Należy tam przeprowadzić zasadę równouprawnienia ludności niemahometańskiej z mahometańską, przyznać Serbom prawo udziału w zarządzie i sądownictwie, znieść nadużycia przy poborze dziesięciny i zreformować system podatkowy. Na pytanie: czy król uważa samorząd Macedonji za pożądany?—oświadczył on, że samorząd byłby najgorszem rozwiązaniem obecnego zagadnienia. Autonomiczna Macedonja nie zadowoliłaby nikogo i rozżarzyłaby dopiero na dobre walkę współzawodniczą różnych szczepów tamtejszych. Z chwilą nadania jej pewnej odrębności państwowej, różne ludy ją zamieszkujące porwałyby się za włosy, wytworzyłoby się nowe źródło zawikłań międzynarodowych, nie mówiąc już o trudnościach wyboru odpowiedniego wielkorządcy z ramienia mocarstw. Projekt rosyjsko-turecki nie dążył do autonomji Macedonji, ale wątpliwą jest rzeczą, czy zażegna on sprawę. Bułgarja (21 luty 1903) zaczęła się zbroić. Minister spraw wewnętrznych wniósł do sobranja żądanie kredytu 200,000 frank. na wzmocnienie obrony pogranicznej. Bułgarzy opuszczali gromadnie Konstantynopol i ważniejsze ogniska życia tureckiego, powracając bądź to do Bułgarji, bądź koncentrując się w Salonice. Prasa nieurzędowa bułgarska wyraziła niezadowolenie z projektu reform. Potyczki powstańców macedońskich z wojskiem tureckiem powtarzały się ciągle. Z Bułgarji dowożono do Macedonji broń. Sułtan, naciskany jednak przez mocarstwa, zaczął formalnie wprowadzać obiecane reformy. Udzielił amnestji wychodźcom macedońskim, przebywającym w Bułgarji (marzec, 1903). Generalnym inspektorem macedońskim mianowano Hilmi-pasza. Reorganizację żandarmerji macedońskiej powierzono oficerom niemieckim, Aulerowi-paszy, generałowi Ruedgisdwier i majorowi Fitznerowi. W Mitrowicy, Rosja i Austrja utworzyły konsulaty, które mają czuwać nad wprowadzeniem reform (marzec, 1903). W tym czasie Turcja zawarła traktat z Grecją, który przywraca „status quo“ istniejący pomiędzy temi państwami przed wojną, przyczem sułtan obdarzył króla greckiego orderem Iftiahr, który miało zawieźć specjalne poselstwo do Aten (marzec, 1903). Rozeszły się również 1903 roku pogłoski o mobilizacji armji w Austrji. Turcja również gotowała się na wszelki wypadek do wojny, chociaż oficjalnie zaprzeczano tym pogłoskom. W marcu 1903 r. zdecydowano się budować kolej Bagdadzką, na którą kapitału dostarczyli Niemcy. Anglja nosiła się z zamiarem zniewolenia sułtana, aby rozszerzył reformy i na Armenję. Porów. Hammer-Purgstal „Geschichte des Osmanischen Reichs“ (10 t., Peszt, 1827—34, 2 wyd., 4 t., Peszt, 1835—36); Zinkeisen „Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa“ (7 t., Gotha, 1840—63); Rosen „Geschichte der Türkei neuester Zeit“ (2 t., Lipsk, 1866—67); „Die Türkei und ihre letzten Conflicte“ w „Unsere Zeit“ (1871); de la Jonquière „Histoire de l'empire Ottoman“ (Paryż, 1881); Hertzberg „Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reichs“ (Berlin, 1884); Schmeidler „Geschichte der Osmanischen Reichs im letzten Jahrzehnt“ (1875); Blochwitz „Die Türken, kurzer Abriss ihrer Geschichte“ (1877).

Turcy, nazwa ogólna gromady ludów, tworzących w systemie etnograficznym jedną z trzech głównych gałęzi szczepu tatarskiego, który znowu ze szczepem fińskim stanowi plemię tatarskie czyli ałtajskie. Ludy tureckie miały pierwotne swoje siedziby nad Ałtajem, skąd spuściły się na niziny i stepy między Tybetem, Syberją i jeziorem Aral; ziemie te otrzymały od nich nazwę Turkestanu. Stąd jako łupieżcy rozpostarli się **T.** ku północo-zachodowi aż do Uralu i morza Czarnego, ku północy (Jakuci) do Syberji, ku południowi do Persji, a dążąc na zachód, dotarli wreszcie aż do granic Serbji i Niemiec. Dzisiaj

miano Turków oznacza głównie Osmanów (ob. Turcja). Por. Vambéry „Das Türkenvolk“ (1885); Rudolff „Ethnographische Uebersicht der Türkstämme Sibiriens und der Mongolei“ (1883).

Turczański komitat, w Węgrzech, nazwany tak od rzeki Turocz, ograniczony jest komitatami Orawskim, Liptowskim, Zwoleńskim, Tiekowskim, Nitrzańskim, ma na 1150 klm. kw. przeszło 50,000 miesz. (Słowaków). Powierzchnia jest górzysta, klimat ostry, ale zdrowy. Z płodów ważniejsze: zboże, groch, mak, len i rośliny lekarskie; hodowla owiec dość rozwinięta, mało natomiast znajduje się bydła rogatego. Stolicą komitatu jest św. Marcin (Szent Marton), 3,000 miesz.

Turczyński Juljusz, pisarz, osiadły w Galicji, we Lwowie, gdzie skończył gimnazjum i uniwersytet, następnie osiadł na wsi, po siedmiu latach mianowany był dyrektorem seminarjum nauczycielskiego w Stanisławowie na Pokuciu; wydał: „Kiejstut,“ dramat wierszem (1861); „Tragedja życia“ (1867); „Powieść o Czarnobrewcu“ (1867); „Rozbiór dzieł A. Mickiewicza“ (2 zeszyty, 1872); „Jaskinia potępieńca“ (1875); „Ucieczka,“ nowela huculska (1884); „Taras z Worochty“ (1886); „Trofym Ołenyszyn“ (1887); „Ostap z Perechińska,“ „Praszczur Czemegów,“ „Niepoprawni“ (Lwów, 1885); „Z zawiązanemi oczyma“ (w Ateneum, 1888); „Mojmir,“ dramat (1882).

Turdus, ptak, ob. Drozd,

Turecka czerwień, *adrjanopolska czerwień*, farba otrzymywana z marzanny, daje kolor środkujący między szkarłatnym a karmazynowym; odznacza się trwałością i używana jest głównie do farbowania przędzy i nici bawełnianych.

Turecka melisa, ob. Pszczelnik.

Turecka muzyka, ob. Janczarska muzyka.

Turecka pszenica, ob. Kukurydza.

Turecka trawa, gatunek mózgi, ob. Phalaris.

Turecki język, literatura i pismo. 1) *Język turecki* należy do starego pnia Uralsko-ałtajskiego familji języków tursko-tatars. (ob. Tursko-Tatarskie języki)rozpowszechnione w półn.-środkowej Azji od morza Kaspijskiego do Chin, a także od czasu podbojów Turków osmańskich i w Europie poł.-wschodniej. Język wschodnio-turecki, albo dżagatajski, surowy i twardy, zawiera wiele form starożytnych, a osmańsko-turecki (na Zachodzie) miększy i melodyjniejszy, posiada formy bardziej wygładzone i okrzesane. Zapas wyrazów właściwie tureckich, używanych w wyższej dykcji, jest bardzo szczupły, podczas gdy używanie wyrazów arabskich jest prawie nieograniczone i bardzo dla czystości języka szkodliwe. Wszystkie gramatyki tureckie pisane są dla celów praktycznych, umiejętnej zaś gramatyki dotąd jeszcze Turcy nie mają. Najdawniejsze pomniki **T.** od VII do XV wieku świadczą, że już dawno język **T.** rozpadł się na 3 grupy djalektowe: 1) Wschodni język Ujgurów, w którym istnieje najstarszy dokument turecki „Kudatku Bilik“ 1069 r. (Por. Vambery „Uigurische Sprachmonumente und das Kudatka Bilik“ 1870). 2) Zachodnie języki Kipczaków, najstarszy dokument 1303 „Codex Comanicus“ (wyd. 1881 w Peszcie przez hrabiego Kuun). 3) Południowe: język Turków w Mongolji. Pierwsze ślady spotykamy na kamieniach grobowych z XIII i XIV w. (Radlof „Die altürischen Sprachdenkmäler“ (1894 — 95); język Seldżków i najstarszy pomnik „Rebab Name“ (wyd. przez Radlofa w Petersburgu, 1890). Z piśmiennego języka Ujgurów rozwinął się przez wprowadzenie pisma arabskiego język piśmienny dżagatajski, albo wschodnio-turecki, którego używają djalekty średnio-azjatyckie i zachodnio-tureckie. Najwybitniejsze utwory są dzieła: „Mir Ali-Szira († 1500), autobiografja sułtana Babera, Szejbaniada (wydana przez Vambery'ego, 1885); „Historya dynastji mongolskich przez Abulghasiego“ (wyd. przez Demoison'a, 1884). Z djalektów południowych rozwinął się później język osmański, czyli t. zw. popularnie turecki, który panuje dotąd w Turcji, oraz język aserbeidżański, używany przez mieszkańców tureckiego pochodzenia, przebywających na Kaukazie i w Persji. Gdy język piśmienny osmański wywarł niewątpliwy wpływ na mowę wykształconych Turków, piśmienne języki wschodnio-tureckie wywarły wpływ bardzo słaby. Najlepsze z gramatyk napisali: Jaubert (Paryż, 1839); Davids (Londyn, 1836); Redhause (Paryż, 1846); Kasem-Beg (Kaz., 1845); słownik najlepszy dał Meniński (3 wyd., Wiedeń, 1680); z innych wymieniamy Kieffera i Bianchi'ego „Dictionnaire turc-français“ (2 t., Paryż, 1835); „Dictionnaire français-turc“ (2 t., Paryż, 1846); ks. Aleks. Handjeri'ego „Dictionnaire français, arabe, persan et turc“ (2 t., Moskwa, 1840) i Zenkera „Dictionnaire turc-arabe- persan“ (Lipsk, 1863, sq.). Po rosyjsku wydali gramatyki tureckie: Kazembeg, Giganow, Trojański, Mahmudow. Ze słowników nowszych wymieniamy: Bartier de Meynard „Dictionnaire turc-français“ (1885 — 90); Vambery „Etymologisches Wörterbuch der Turko-tatarischen Sprachen“ (1878); „Turkish-English Dictionary“ Wellsa (1880); Radloff „Phonetik der nördlichen Türk Sprachen“ (1882), oraz „Versuch eines Wörterbuchs der Turk-Sprachen“ (1889).

Literatura turecka albo *osmańska* odznacza się niezwykłem bogactwem we wszystkich gałęziach nauki i poezji, ale mało co posiada oryginalnego; wszystkie niemal dzieła literackie Turków są jeno naśladowaniem wzorów arabskich i perskich. Wymieniamy z nich tylko najważniejsze. Jednym z najdawniejszych pomników języka tureckiego jest dzieło „O sokolnictwie“ (wyd. i przekł. Hammera, Peszt, 1840). Z pomiędzy poetów najcelsi: Mahomet-Czelebi, autor zbioru legend, p. t.: „Muhammediye“ (Bułak, 1840, Kazań, 1845); La-

mi († 1551), największy poeta turecki, oprócz wielu pism prozą, oraz drobniejszych poezji lirycznych i dydaktycznych, ułożył 4 wielkie poematy epiczne: „Wamik i Asra“ (oprac. Hammera, Wiedeń, 1833); „Mędrzec i Ramin,“ „Absal i Selman“ i „Ferhâdnâmeh“ (oprac. Hammera, 2 t., Stutgard, 1812), do których treść brał z podań perskich; Fasli († 1563), autor erotyczno-alegorycznego poematu „Gul u Bulbul,“ t. j. „Róża i słowik“ (wyd. tekstu z przekł. Hammera, Peszt, 1834); Bâki († 1600), najcelniejszy liryk (poezje jego p. t.: „Dywan, wydał Hammer, Wiedeń, 1825). Wyborny przegląd poetów tureckich ze szczegółami biograficznemi i urywkami z ich dzieł dał Hammer p. t.: „Geschichte der osman. Dichtkunst bis auf unsere Zeit. Mit einer Blütenlese aus 2200 Dichtern“ (4 t., Peszt, 1836). W dziedzinie powiastek, bajek i klechd najlepsze są: „Humayunnameh“ (Kair, 1836), przekład persk. opracowania bajek Bidpaja; „Tuti-Nameh“ (przekł. Rosena. Lipsk, 1858) i przełożone z arabskiego historje 40 wezyrów Szeik-Sade'go (wyd. Belletête'a Paryż, 1812). Dla dziejów Turcji niezbędne są wielotomowe roczniki, które spisywali: Saad-ed-din, aż do czasów Amurata I (tekst z przekł. łaciń. Kollara, Wiedeń, 1750); Naima, od 1591—1659 (2 t., Konstant., 1734, przekł. angiels. Frasera, 2 t., Londyn, 1832), Reszyda od r. 1660 do 1721 (3 t., Konstant., 1741); Czelebisade, od 1721—27 (Konstant., 1741); Sami, Szakir i Subhi, od 1730—43 (Konstant. 1785); Issi, od 1744—52 (Konstant., 1785); Wasifa od 1752—73 (2 t., Konstant., 1805, Kair, 1831, wyciąg dał Caussin de Perceval p. t.: „Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes de 1769 à 1779,“ Paryż, 1822), u nas Sękowski wydał: „Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historji polskiej służących“ (2 t., Warszawa, 1824). Najuczeńszym z historyków tureckich jest Hâdzi-Khalfa. Z dzieł geogr.-podróżniczych wymieniamy: „Słownik geograf.“ Kâdzi-Khalfy, oraz „Podróże“ Eslia-Effendi'ego (przekł. angielski Hammera, Londyn, 1834) i Mahometa Effendi'ego (wyd. Jauberta, Paryż, 1841). Dla poznania nauki ortodoksyjnego kościoła Sunnitów ważny jest rys nauki religji Mahometa-Pir-Ali-el-Berkevy (Konstant., 1802 i późn., przekł. franc. Garciu de Tassy, Paryż, 1822). Interesujące są też bardzo zbiory tak zwanych „Fetwas“ (wyroki sądowe), wydane Szeikh-Mustafa-el-Kudusi (Konstant., 1822) i muftego Abdur-Rahima (2 t., Konstant., 1827) i w. in. Na polu filozofji mało **T.** zrobili dla własnego swego języka, ale posiadają za to wyborne tłómaczenia tureckie najsłynniejszych słowników arabskich i perskich, oraz doskonałe i liczne komentarze do najulubieńszych poetów perskich. Z nowszych artykułów, piszących w duchu europejskim, wymienić należy Kemal Bey'a, Ridjai Zade Ekrenia, Abdullaha Hamida, oraz Ahmeda Midhata, którego nazywają Wolterem tureckim. W ostatnich czasach powstała szkoła pisarzów, wzorujących się na dzisiejszej literaturze francuskiej. Przedstawicielem tego kierunku jest Halid-Zja-Bej, autor nowel i romansów (Historja lad'a „Niebieskie i czarne), oraz jego zwolennicy Rauf, Dżahid, Hikmet. Szkoła ta nosi miano szkoła nowo-tureckiej. (Por. artykuł Dihser Beya w „La Revue,“ 1903) p. t.: „La litterature néo-turque.“

3) *Pismo tureckie* jest pismem arabskiem, które Turcy przejęli od Arabów i literom nadali pewne właściwe kształty. W dokumentach urzędowych i aktach dyplomatycznych posługują się wielu rodzajami zwyczajnego pisma arabskiego. Porów. Hindoglu „Vorschriften nebst zwölferlei Schriftgattungen der Perser“, Wiedeń, 1833). Dokładny przegląd całego życia duchowego Turków daje Toderini w swej „Literatura turchesca“ (3 t., Wenecja, 1787, przekł. niem. Hausleutnera, 2 t., Królewiec, 1790); Dora d'Istria (księżna Kolcow Massalska z domu ks. Helena Ghika „La poésie des Ottomans“ (1877); „La poésie des nations turques“ (w *Revue Britannique*, 1878); Rien „The Turkish Manuscripts of the British Museum“ (1889); Pertsch „Die türkischen Manuscripten der Königlichen Bibliothek zu Berlin“ (1889), oraz roczniki *Journal Asiatique*, wydawanego przez Huarta.

Tureckie monety, miary i wagi. Od 1871 wprowadzone są, a od 1874 obowiązujące miary metryczne, które otrzymały nazwy tureckie: *zirai aszary* (metr), *eulczuk* (litr), *wekiei* (kilogram); używane są jednak miary dawne. Jednością *miar długości* do materji jedwabnych i sukien był *pik halebi* =0,683 m.=0,964 arszyna, dawniejszy *endasz*= 0,6528 m. Jednością miar *drożnych* był *agacz* (ob.). Jednością *miar objętości* do ciał sypkich był *fortin*, zawierający 4 *kilo*, =141,0640 litrów czyli kwart warszawskich; do płynów zaś, a głównie do oliwy, służył *almud*=5,20466 litra. Jednością *wag* była *oka*, zawierająca 400 *drachm*=1275,48 gramów. *Kantal* czyli centnar zawierał 44 ok. Jednością *monet* w państwie Otomańskiem jest *piastr* czyli *gersz* zawierający 40 *para* albo *asperów*, wartości 0,227 franka czyli 8,53 kop. *Lira złota (medszidie)* wynosi 100 piastrów.

Tureckie orzechy, ob. Leszczyna.

Tureckie siodło, zagłębienie w kości klinowej, ob. Czaszka.

Turecko-grecka wojna, ob. Grecja.

Turecko-rosyjska wojna, ob. Rosyjsko-turecka wojna.

Turek, miasto powiatowe w gub. Kaliskiej, niegdyś własność arcybiskupów gnieźnieńskich, liczy 8,200 ludności, trudniącej się przeważnie tkactwem.— *Turecki powiat*, ma 24,8 mil kw. z 87,000 miesz. i dzieli się na 23 gmin.

Turenne, Henryk de Latour d'Auvergne, wicehrabia, jeden z najznakomitszych wodzów francuskich, drugi syn księcia Henryka de Bouillon i Elżbiety Nasauskiej, * 1611 w Sedanie. Nie ma-

Turenne Henryk.

jąc żadnego pociągu do nauk, ćwiczył się z zamiłowaniem od najpierwszej młodości w sztuce wojennej pod wodzą swego wuja, ks. Maurycego Nasauskiego. Wstąpiwszy 1630 do służby francuskiej, został 1634 marszałkiem polnym i walczył szczęśliwie przeciw wojskom cesarskim naprzód w Niemczech, a od 1630 we Włoszech, gdzie 1640 zmusił Turyn do kapitulacji, a w następnej kampanji odznaczył się szeregiem oblężeń; 1642 zdobył Rousillon, a 1644 z buławą marszałkowską otrzymał naczelne dowództwo w Niemczech. Wespół z Kondeuszem (ob. Condé) zdobył Palatynat, elektorstwo Moguncke i okolice nadreńskie od Strasburga do Koblencji. Pobity pod Mergentheim (5 maja, 1645), odniósł w sierpniu zwycięstwo pod Nördlingen, pokonał Bawarów 1646 pod Zuzmarshausen, zmusił elektora bawarskiego 14 marca 1647 do zawieszenia broni i przyśpieszył zawarcie pokoju Westfalskiego 1648. Podczas zamieszek Frondy występował przeciwko dworowi francuskiemu, ale już 1651 pogodził się i stanął znowu na czele wojsk królewskich i rozpoczął zwycięskie walki z godnym siebie przeciwnikiem, księciem Kondeuszem. Przy wznowieniu wojny z Hiszpanją w r. 1667 mianowany generalnym marszałkiem armji francuskiej, zdobył Flandrję i Franche-Comté a w roku 1672 otrzymał powtórnie główne dowództwo w Niemczech, gdzie odniósł kilka świetnych zwycięstw (np. pod Mülhausen 29 grudnia 1674 i Türkheim 5 stycznia 1675), ale przyćmił swą sławę okrutnem spustoszeniem Palatynatu. Gotując się do stoczenia stanowczej bitwy z Montecuculim, podczas osobiście odbywanego rekonesansu pod Sasbach 27 lipca 1675 blizko Offenburga, od kuli armatniej został zabity. Z polecenia Ludwika XIV pochowano **T.** w grobach królewskich w St.-Denis. Oficer Deschamps, naoczny świadek działań **T.**, ogłosił p. t. „Mémoires“ (Paryż, 1687; 2 ed., 1756) historję dwu ostatnich jego kampanji. Sam **T.** pozostawił własne pamiętniki, wydane przez Grimoarda (2 t., Paryż, 1782). Biografje **T.** pisali: Raguenet, d'Avrigny, Buisson (Amsterdam, 1712) i Ramsay (4 t., Paryż, 1733); Hozier (Londyn, 1885).

Turfan, czyli Wschodni Dżagataj lub Wyższa Tatarja, dawniej zwana Wyższą albo Małą Bucharją, toż co wschodni Turkestan (ob.).

Turfan, wielkie jezioro w Azji, ob. Kukunor.

Turfol, olej oświetlający, otrzymywany ze smoły torfowej.

Turgajski obwód, w Azji środkowej, pomiędzy jeziorem Aralskiem a górami Uralskiemi, liczy na przestrzeni 456,397 klm. kw. 454,000 miesz. Pod względem administracyjnym rozdzielony jest na 4 powiaty.—*Turgajski powiat* ma 169,798 klm. kw. i 87,000 miesz. *Turgaj*, miasto główne obwodu i powiatu t. n., leży nad rzeką Turgaj, liczy 900 miesz.

Turgeniew, starożytny ród szlachecki rosyjski, pochodzenia tatarskiego, z którego członków odznaczyli się:

Turgeniew Aleksander, badacz historyczny rosyjski, * 1784 w Symbirsku, † 1845 w Moskwie. Ukończywszy studja uniwersyteckie w Moskwie i w Göttingen, podróżował z Kajzarowem po ziemiach słowiańskich, następnie urzędował w ministerjum sprawiedliwości, od 1810 był dyrektorem departamentu spraw duchownych wyznań obcych. Od 1822 badał archiwa w Anglji, Francji, Niemczech, Włoszech i Szwecji, czego rezultatem było dzieło: „Historiae Russiae monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta“ (2 t. i suplement, Petersburg, 1841—42 i 1848).

Turgeniew Mikołaj, publicysta, brat poprzedniego, * 1790, † 1871, studjował w Göttingen, poczem wstąpił do służby publicznej; 1813 był komisarzem rosyjskim przy baronie Steinie. Po powrocie do Rosji został pomocnikiem ministra spraw wewnętrznych i na stanowisku tem pracował gorliwie nad wyzwoleniem ludu miejskiego z poddaństwa. 1825 wziąwszy udział w sprzysiężeniu tajnem, schronił się za granicę, poczem był *in contumaciam* skazany na śmierć. Osiedlił się stale we Francji, gdzie wydał kilka dzieł i broszur, między innemi znane pismo: „La Russie et les Russes“ (3 t., Paryż, 1847). 1857 otrzymał amnestję.

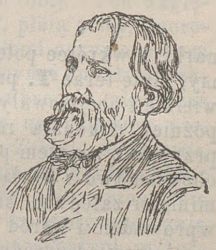

Turgeniew Jan.

Turgeniew Jan, znakomity powieściopisarz rosyjski, * 1818 r. w Orle, † 1883 r. w Bougival pod Paryżem, studjował w uniwersytecie moskiewskim i petersburskim, poczem dwa lata przebył w Berlinie, zajmując się historją i filozofją. Po powrocie do Rosji urzędował jakiś czas w ministerjum spraw wewnętrznych, jednocześnie zajmując się literaturą. Od 1847 - 50 przebywał w Niemczech, poczem od 1852—57 przymusowo przemieszkiwał w swych dobrach. Po wstąpieniu na tron cesarza Aleksandra II przebywał kolejno w Rosji i Francji, w końcu 1863 stale osiadł w Baden-Baden. Na pole literackie wystąpił **T.** 1843 z poematem „Parasza“, który, podobnie jak i następne utwory, nie miał wielkiego powodzenia. Dopiero nowela „Chor i Kalinycz,“ ogłoszona 1847 w *Sowremenniku*, wykazała właściwą stronę jego talentu. Zebrane 1852 p. t.: „Zapiski ochotnika“ (przekład polski p. t. „Pamiętniki myśliwca,“ Warszawa,

1880), obrazki i nowele doznały zarówno u krytyki, jak i u czytelników znakomitego powodzenia. Z następnych utworów **T.** najważniejsze: „Dnewnik lischniago czełowieka“; „Jakow Pasynkow“ (1855); „Rudin“; „Dworianskoje gniezdo“ (1858); „Nakanunie“: „Otcy i dieti“ (1861, przekład polski w *Tygodniku Ilustr.*, 1871); „Dym“ (1868; przekład polski w dodatku do *Przeglądu tygodniowego*, 1871); „Now“ (1877, przekład polski w *Dzienniku poznańskim*). Zbiorowe wydanie pism **T.** wyszło w Moskwie (4 t., 1861), w Karlsruhe (5 t., 1865) i w Moskwie (7 t., 1869).

Turgor (t. j. nabrzmienie), w komórce roślinnej naprężenie błony, wynikające z nacisku na nią cieczy w komórce zawartej. **T.** *vitalis*, jędrny stan tkanek w organizmie ludzkim.

Turgot Anna Robert Jakób, baron de l'Aulne, francuski minister finansów za Ludwika XVI, * 1727 w Paryżu, † 1781. Początkowo studjował teologję, a później prawo i ekonomję polityczną. Mianowany 1752 radcą parlamentu, został 1760 intendentem w Limoges i na stanowisku tem zasłużył się wielce pracami około podniesienia dobrobytu publicznego, dokonywanemi w duchu postępowym, mimo oporu jego kolegów, szlachty, a nawet i chłopów. Po wstąpieniu na tron Ludwika XVI (1774) uważany przez partję reformistowską za możliwego zbawcę państwa, został wbrew życzeniom Maurepasa (ob.) 1774 r. ministrem marynarki, a wkrótce potem ministrem finansów. Reformy, jakie teraz **T.** przeprowadzić zamierzał, były wielkie i obejmowały właściwie to wszystko, czego później dokonała rewolucja. Partja postępowa przyjęła z zapałem program **T.**, ale szlachta, duchowieństwo i parlamenty stawiły taki opór, że minister zaledwie kilka ulepszeń zdołał w czyn wprowadzić i wśród walki z przeciwnikami został uwolniony od urzędu w maju 1776. Usunął się wtedy do życia prywatnego, poświęcił się wyłącznie naukom i napisał słynną rozprawę: „Des vrais principes de l'imposition“. Jego „Oeuvres complètes“ wydali: Dupont de Nemours (9 t., Paryż, 1808—1811) i Daire (2 t., 1843). Por. Dupont „Mémoires sur la vie et les ouvrages de Turgot“ (2 t., Paryż, 1782); Tissot „Turgot, sa vie, son administration etc.“ (Paryż, 1862); Neymarck „T. et ses doctrines“ (1885, t. 2).

Turgot Anna.

Turgowja (*Thurgau*), nad jeziorem Badeńskiem i Renem położony kanton w północno-wschodniej Szwajcarji, obejmuje 1004,7 klm. kw., z ludnością 106,000 głów liczącą. Obfituje we wszelkiego rodzaju zboże, wino i owoce. Utworzony został roku 1798 z gminy związkowej, która w r. 1460 księciu austrjackiemu Zygmuntowi odebraną została. Stolicą kantonu jest Frauenfeld.

Turguci, plemię kałmuckie, ob. Torgauci i Kałmucy.

Turja, rzeka systemu dnieprowskiego, bierze początek na północo-wschód od miasta Włodzimierza na Wołyniu i uchodzi do Prypeci pod Czystynem, mając około 150 w. długości.

Turka, miasto powiatowe w Galicji, w Karpatach, na lewym brzegu rzeki Stryja położone, ma 5,500 miesz.

Turkawka, ob. Gołąb.

Turkawski Marceli, etnograf, nauczyciel i sekretarz oddziału czarnohorskiego Tow. tatrzańskiego. Napisał: „Zamek Melsztyn“ (1879); „Wspomnienia Czarnohory“ (1880); „Wystawa etnograficzna Pokucia“ (1880) i in.

Turkestan, *Turkistan* lub *Dżangataj*, rozległa kraina w Azji Środkowej, nazwana tak jako pierwotne siedlisko Turków w obszerniejszem znaczeniu; niekiedy zwana też była Tatarją. Rozpościera się od Mongolji aż do m. Kaspijskiego, graniczące na północ z Syberją, na południe zaś z Tybetem, Pendżabem, Kaszmirem, Kabulem i Persją. Pasmo gór Bolor-Tag dzieli ją na dwie części, z których zachodnia, zwana dawniej **T.** niezależnym, obejmowała kilka oddzielnych chanatów, wschodnia zaś należała do Chin i zwała się **T.** chińskim.—**T.** niezależny graniczył na północ ze stepami Kirgizkiemi i rosyjską Dżungarją, na wschód z **T.** chińskim i Kaszmirem, na południe z Pendżabem, Kabulem i Persją, na zachód z m. Kaspijskiem. Powierzchnia jego podawaną była na 33,500 m. kw., a ludność na przeszło 10,000,000. Z chanatów, na które dzielił się **T.** niezależny, ważniejsze: Kafirystan, Kunduz, Chokan (Kokan), Buchara i Chiwa. Większość mieszkańców stanowią Turkomani i Uzbekowie. Mieszkańcy Kafirystanu są plemienia czysto kaukaskiego i używają języka medo-perskiego. Pod względem religijnym ludność przeważnie wyznaje mahometanizm; Kafirowie i część Tatarów są buddystami. **T.** niezależny, nazywany przez starych Persów Turanem, był widownią krwawych walk staczanych pomiędzy plemieniem irańskiem czyli perskiem a turańskiem. W końcu Persi opanowali południową część kraju i utworzyli z niej dwa satrapstwa, Baktrję i Logdjanę. Satrapstwa te wraz z całą Persją zdobył Aleksander W., poczem panowali tu królowie baktryjscy, dalej Partowie, Persi, Arabowie, Dżingis-chan i Tamerlan, za którego czasów plemię tatarskie i tureckie prawie zupełnie wyparło stąd plemię indo-europejskie. Tatarzy panowali w **T.** do 1494, w którym Uzbekowie wygnali sułtana Babera i założyli wielkie państwo, które 1658 rozpadło się na kilka niezależnych chanatów. Chanaty te w ostatnich dopiero czasach przeszły kolejno w większej części pod władzę Rosji.—**T. chiński,** zwany też Wielką Tatarją, Wschodnim Dżagata-

jem, Małą Bucharją lub Turfanem, mniej jeszcze jest znany niż **T.** niezależny. Rozległość **T.**, tworzącego od r. 1884 oddzielną prowincję chińską, zwaną *Kansu-sintsiang*, wynosi 1,118,713 klm. kw. z ludnością około 580,000 głów liczącą. Góry Thianszan dzielą go na dwie części, z których północna zowie się Thianszan-pelu, południowa zaś Thianszan-nanlu. Na wschód oddziela **T.** chiński od Mongolji wielka pustynia Gobi. Prowincja południowa, zwana też właściwym **T.** chińskim, stanowi równinę, wzniesioną na 700 m. nad poziom morza i zwilżoną rzeką Turymem z jej dopływami. **T.** chiński wraz z pustynią Gobi tworzy kotlinę pośrodku gór wznoszących się na 4,000 metr. Około $^3/_4$ powierzchni nie są zdolne do uprawy, natomiast doliny rzek są bardzo urodzajne. Hodowla bydła stanowi główne zajęcie mieszkańców. Ze zwierząt dzikich spotykają się tu: bawoły, konie dzikie, lamparty, wilki, lisy i in. **T.** jest ojczyzną wielbłąda dwugarbego; jak (yak) jest zwierzęciem domowem. Z płodów mineralnych znajduje się: złoto, żelazo, miedź, siarka i in., dalej kamienie drogie, zwłaszcza jaspisy. Większość mieszkańców stanowią Turkomani i Uzbekowie; w miastach przebywają nadto Persi, Mandżurowie, Tunguzi, Żydzi, Indjanie. Pod względem wyznania przeważa mahometanizm. Prowincja południowa prowadzi rozległy handeł; karawany z niej chodzą aż do Pekinu i Niższego Nowogrodu. Głównem miastem jest Urumtsi; oprócz niego miastami znaczniejszemi są Jarkand i Kaszgar.—**T.** chiński od niepamiętnych czasów rozdzielony był na mnóstwo drobnych państw, będących często łupem obcych zdobywców. 1758 zajęty został przez Mandżurów, Uzbekowie potrafili jednak utrzymać przytem rozległy samorząd, uznając tylko zwierzchnictwo chińskie. Powstanie Uzbeków 1864 położyło koniec panowaniu chińskiemu, przyczem objął władzę Jakób Beg, wychodźca z Kokanu. W roku 1877 **T.** dostał się napowrót pod władzę Chin.

Turkestan, miasto w obwodzie Syr-Daryjskim, okręgu Perowskim, przy trakcie pocztowym Orenburskim położone, ma liczne meczety, cytadelę i 11,600 miesz.

Turkestańskie generał-gubernatorstwo, w Azji Środkowej, stanowi część dawnego stepu Kirgizów, graniczy z obwodami: Turgajskim, Akmolińskim, Semireczyńskim, z Turkestanem chińskim, Afganistanem, Bucharą, Chiwą i morzem Aralskiem, obejmuje 597,900 klm. kw. i liczy 3,041,000 miesz. **T.** składa się z obwodów Fergańskiego i Syr-Daryjskiego; do tego ostatniego należy też oddział Amu-Daryjski, mający na przestrzeni 20,200 w. kw. 194,000 mieszkańców. Miastem głównem **T.** jest Taszkent. Północną część kraju stanowi równina, przechodząca po części w stepy, po części zaś w puszcze piaszczyste; część południowa przerznięta jest górami **Alatau,** należącemi do pasma Tjanszan. Z rzek najgłówniejszą jest Syr Darja, oraz Ili. Z jezior, oprócz Aralu i Bałkanu, ważniejsze: Isyk, Ała i Kara-Kel. Jest to kraj urodzajny i bogaty, obfitujący w metale szlachetne i węgle kamienne. Już od półtora wieku przedsiębrali Rosjanie wyprawy do Azji środkowej. Po ekspedycji generała Bekewicza, który 1717 w Chiwie był pojmany i stracony, następowały inne. Wyprawy te wzmogły się zwłaszcza po zupełnem podbiciu hord kirgiskich. W latach 1833—40 gen. Obruczew zbudował u ujść Syr Darji forty Aralsk i Nowo-Petrowsk. 1850 Karelin i Chanykow zbadali hydrografję jeziora Aralskiego, poczem kontradmirał Butaków zbudował ważny fort Perowskiego. Nieustanne napady Turkomanów na granice Rosji i przerwanie komunikacji pomiędzy Orenburgiem i południową Syberją skłoniły rząd rosyjski do zajęcia północnych brzegów Syr-Darji. Od 1864 postępowano coraz dalej i z zajętego kraju utworzono 1865 gub. Turkestańską, którą przyłączono do generał-gubernatorstwa Orenburskiego. Później w skutek napadów przedsiębranych przez chana kokańskiego i emira bucharskiego włączono ich posiadłości do Rosji i utworzono z nich 1867 oddzielną prowincję. W 1871 przyłączono do **T.** zawojowaną Kuldżę, w r. 1873 krainy na prawym brzegu Amu-Darji, 1875—76 resztę chanatu Kokańskiego.

Turkeve, miasto w węgierskim kom. Jász-Kis-Kun-Szolnok, ma 13,100 miesz.

Turkomani, *Turkmani, Truchmeni,* zwani też *Uzowie,* a przez Arabów *Gozi,* naród szczepu tureckiego, najbliżej spokrewniony z Uzbekami, dalej z Turkami osmańskimi i Baszkirami, ma za pierwotną ojczyznę Turkestan (ob.). Pod względem fizycznym cechują się **T.** płcią żółtą, szerokiemi kośćmi twarzowemi, małemi oczyma, nosem spłaszczonym, wzrokiem bystrym i śmiałym; zarost mają tylko pod nosem i na brodzie, nigdy zaś na policzkach. **T.** dzielą się na dziewięć plemion, z których główne są: *Tekke, Jomadowie, Ahli* i *Sarykowie,* te zaś na rozmaite hordy i rody; liczba wszystkich wynosi 1,200,000, przeważnie należą do Rosji. Niektóre tylko rody podlegają Persji i Chiwie. Liczba **T.** zamieszkałych w Turkestanie chińskim nie jest nawet w przybliżeniu znana; mają oni być najbardziej ucywilizowani ze wszystkich **T.**, zajmujących się głównie łupiestwami. Pod względem wyznania są **T.** mahometanami, a mianowicie sunitami. **T.** kilkakrotnie grali ważną rolę w dziejach Azji środkowej; stanowili oni jądro wojsk Dżingischana, Timura i Nadira Szacha; przy ich pomocy założył Aga Mehemed chan dzisiejszą dynastję Kadżarką w Persji. Por. Vambéry „The Turkomans between the Caspian and Merw“ (1880); Weil „La Tourkménie et les Tourkmènes“ (1880); Vambéry „Das Türkenvolk“ (1885); Krzywicki „Ludy“ (Warszawa, 1893).

Turkosy (franc. *Turcos),* dawniejsza nazwa dzisiejszych tyraljerów algierskich w wojsku

francuskiem; wprowadzeni zostali w 1842, umundurowanie ich odpowiada sukniom arabskim.

Turkowski Fabjan, wierszopis, * 1741 w Krakowskiem, † 1804 w Siedlcach. Wstąpił do zgromadzenia Pijarów r. 1760 w Podolińcu i pełnił obowiązki nauczycielskie w Rzeszowie, Łukowie i w kolegjum Konarskiego w Warszawie. W r. 1778 sekularyzował się i był proboszczem w Makobodach. Wydał oddzielnie: „Epigramata Jana Owena z łacińskiego“ (Warszawa, 1773); „Pieśni i hymny kościelne dla użytku pospolitego“ (tamże, 1795).

Turkuć, owad, ob. Świerszcz.

Turkus *(kaloit, agrafit, johnit),* minerał z rzędu fosforanów, zaliczany do kamieni drogich tańszych; nie występuje w kryształach, a tylko w postaciach nerkowatych lub stalaktytycznych, ma odłam muszlowy lub nierówny, najwyżej na brzegach nieco przeświecający, blasku słabego, barwy niebieskiej lub seledynowo-zielonej, w rysie białej; pod względem chemicznym jest on fosforanem glinki, zawierającym wodę. **T.** *wschodni* czyli *dawny* znajduje się w Persji w łupku krzemiennym i w Arabji w piaskowcu, w małej też ilości na Śląsku; twardość 6, c. wł. 2,8; w wiekach średnich był wysoko ceniony jako amulet sprowadzający szczęście. Tak zwany **T.** *nowy* z Syberji i z Simorre w departamencie Gers we Francji składa się z emalji zębów mamutów i mastodonów, zabarwionej związkami miedzi i żelaza na niebiesko i zielono; jest on daleko miększy od poprzedniego i znacznie mniej ceniony. Imitacje turkusu wyrabiają się z fosforanu glinki przez silne ciśnienie.

Turlupin w XIV i XV wieku nazwa sekty rozpustnej. Później pseudonim sceniczny komika Belleville'a z epoki Ludwika XIII.—*Turlupinade* farsa, błazeństwo.

Turma (łac.), u Rzymian poddział kawalerji.

Turmalin, minerał z rzędu krzemianów, krystalizuje w szeregu romboedrycznym, najczęściej w graniastosłupy sześciokątne, przedstawiające odmienne modyfikacje na krawędziach naprzemianległych; kryształy te okazują ciekawe zachowanie się elektryczne, bo przez ogrzanie jeden koniec kryształu staje się elektrododatnim, drugi elektroujemnym. **T.** ma odłam muszlowy, twardość 7,5, c. wł. 3, w różnym stopniu przezroczysty, blasku szklistego, najczęściej czarny *(skoryl),* także szary, żółty, zielony, niebieski *(indykolit* lub *indigolit),* czerwony *(rubelit).* Co do składu chemicznego, jest krzemianem zawierającym kwas borny i glinkę, a obok tego różne inne ciała; Rammelsberg rozróżnia **T.** *magnezjowe,* żółte i czarne (Karyntja), **T.** *żelazisto-magnezjowe,* czarne (góra S. Gotarda), *żelaziste,* czarne (Ural, Bawarja), **T.** *żelazisto-manganowo - litynowe,* niebieskie i zielone (Brazylja, Elba, Utö w Szwecji) i **T.** *manganowe,* bezbarwne i czerwone (Rozena w Morawii, Elba, Ural). Jest to minerał bardzo rozpowszechniony, występuje zwłaszcza w skałach dawnych, jak granicie i gnejsie. Przedstawia często odmienną barwę w świetle odbitem i przechodzącem, a z powodu zachowania się swego względem światła spolaryzowanego (ob.) używa się do przyrządów polaryzacyjnych. Czyste i przezroczyste **T.** uważają się za kamienie drogie, zwłaszcza czerwone syberyjskie *(sybryt),* także niebieskie (*szafir brazylijski),* zielone *(szmaragd brazylijski),* żółtawo-zielone *(chryzolit cejloński).*

Turmalinowe cążki, ob. Światło spolaryzowane.

Turnèbe (Turnebus) Adrjan, * 1512 r. w Andely (Normandja), † 1565 w Paryżu. **T.** był profesorem w Tuluzie, następnie w Paryżu i odznaczył się jako znakomity filolog. Napisał: „Adversariorum libri XXX“ (1565 r., t. 2).

Turnebulla błękit, ob. Błękitne barwniki.

Turne out, (ang.), to samo co Strike (ob.).

Turner Sharon, historyk angielski, * w Londynie 1768, † 1847 r. tamże. Główniejsze jego dzieła są: „History of the Anglo-Saxons“ (2 t., 1799—1802; 7 wyd., 3 t. Lond. 1852); „History of England during the middle age“ (4 wyd., 4 t., Lond (1853); „The history of the reign of Henry VIII“ (4 wyd., 2 t., 1835); „The history of the reings of Edward VI, Mary and Elizabeth“ (4 wyd., 2 t., 1854).

Turner Józef Mallard William, słynny malarz angielski, * 1775 w Londynie, † 1851 w Chelsea. Początkowo kształcił się pod kierunkiem akwarelisty Girtina, a potem w akademji, której w 27 r. życia został członkiem. W r. 1801 mianowany w akademji profesorem perspektywy, zaczął ogłaszać swą księgę szkiców p. t. „Liber studiorum“. We własnym domu urządził galerję, a niektórych swych obrazów nie chciał sprzedać za największą nawet sumę. Zebrawszy za swe utwory ogromny majątek, rozdzielił go testamentem po większej części na cele dobroczynne, a malowidła (282 sztuki i przeszło 18,000 szkiców) jego odziedziczyła galerja narodowa w Londynie. **T.** odznaczył się przedewszystkiem w krajobrazie historycznym. Arcydzieła jego są: Założenie Kartaginy przez Dydonę; Śmierć Nelsona; Przeprawa Hannibala przez Alpy; Odjazd Regulusa do Kartaginy; Apuleja szukająca Apulejusa; Upadek Kartaginy; Pielgrzymka Childe-Harolda. W kompozycji, inwencji i bogactwie motywów sięga **T.** genjalności, ale przez zbytnie uganianie się za efektami w kolorycie popadał niekiedy w dziwactwo. Turner obecnie należy do najbardziej cenionych malarzy; uważają go za pierwszego impresjonistę. Por. Thorubnry „Life of **T.**“ (1877). Dossorne „The Works of T.“ (1878); Hamerton „Turner.“ Wiele o **T.** pisał również Ruskin (ob.).

Turner Samuel, teolog amerykański, * 1790 w Filadelfji, 1812 został przełożonym kościoła episkopalnego w Chestertown, w Maryland, potem profesorem teologji historycznej w seminarjum generalnem w Nowym Jorku, a nadto od r. 1831 pro-

fesorem języka hebrajskiego w kolegjum Colombia. Ważniejsze jego prace są: „Biographical notices of Jewish Rabbies, with translations and nothes“ (New-York); „Spiritual things compared with spiritual or parallel References“ (1848); „Thoughts on scriptular pryfen“ (New York 1852).

Turnera *(Złotokla, Niżawka)*, rodzaj roślin z niewielkiej rodziny *Turneraceae*, krzewy lub drzewa z liśćmi bardzo zmiennej postaci, kwiatami zebranemi w główki i owocem jajowatym lub kulistym, w Meksyku i Argentynie. **T.** *diffusa* ma liście lancetowate, aromatyczne, z których otrzymuje się *damiana*, która działa podniecająco na organy moczowe i płciowe; w Meksyku liście używane są jak kawa i herbata.

Turnhout, miasto w belgijskiej prowincji Antwerpji, liczy 14,000 miesz.

Turnieje, igrzyska rycerskie, które w wiekach średnich na dworach książęcych podczas ważniejszych uroczystości odbywano. Igrzyska te były pewnemi przepisami określone i zdolność występowania w nich ściśle badana. Do udziału w **T.** tylko szlachta była przypuszczana. Przed rozpoczęciem **T.** heroldowie ogłaszali ogólne warunki i przepisy i przeglądano pilnie broń, z jaką rycerze występować mieli. Na polu popisów czyli w *szrankach* stali oddzielni strażnicy; ponad szrankami urządzano trybuny dla dam, które zwykle nagrody zwycięzcom wręczały, tudzież dla innych widzów. Bronią w **T.** dla jezdnych była kopja bez żeleźca i tarcza jako zbroja odporna, dla pieszych miecz i buzdygan. Do Polski przeszły **T.** z Zachodu i prędko się upowszechniły; wyraźne już ich ślady mamy w XV w.; w wielu przysłowiach narodowych przechowała się ich pamięć. Opis **T.** w Polsce dał K. Wł. Wójcicki w dziele „Obrazy Starodawne“ (tom II, Warszawa, 1843).

Turnikiet *(tornaculum)*, *prasa żylna*, narzędzie chirurgiczne, które służy do zatrzymania w razie potrzeby krwiobiegu w arterjach.

Turnips, ob. Rzepak.

Turno Witold, matematyk, * 1834 w Obiezierzu, w w. ks. Poznańskiem, † 1863, kształcił się w szkole politechnicznej w Paryżu, potem był oficerem pruskim, następnie rolnikiem, poległ w bitwie 8 maja 1863 pod kolonją Ignacowo. Ogłosił: „Trygonometrja prostolinijna i sferyczna“ (Poznań 1857).

Turnowo (niem. *Turnau*), miasto w Czechach, nad Izerą, siedlisko władz powiatowych, ma ożywiony przemysł i 6,000 m.

Turnowski Szymon Teofil, kaznodzieja polski, * 1544 w Turnowie, w Czechach, † 1608 w Ostrorogu. Mając 4 lata, przybył z rodzicami do Kwidzynia, gdzie utraciwszy wkrótce ojca, przybrany był za syna przez Jerzego Izraela i oddany do szkoły Braci Czeskich w Koźminku. Wysłany potem kosztem jednoty do Witenbergi, pobierał tam do r. 1568 wyższe nauki. 1570 w imieniu Braci Czeskich uczestniczył w synodzie sandomierskim i przyczynił się przeważnie do zawarcia konsensu (ob. Konsens sandomierski), a tem samem do zjednoczenia trzech wyznań niekatolickich w Polsce. Tegoż roku został rektorem szkoły w Koźminku, 1573 pastorem kościoła czeskiego w Lutomierzu w Sieradzkiem, 1583 r. konsenjorem, a 1587 na synodzie lipnickim (w Morawii) był wybrany senjorem zborów wielkopolskich, poczem osiadł w Ostrorogu. Był to mąż zarówno jako nauczyciel i kapłan gorliwy, pracowity, uczony i powszechnie szanowany. Wysoko ceniony jako mówca kościelny, okazał się także niezłym poetą. Z licznych pism jego treści religijnej, po większej części w języku polskim, prócz kazań, ważniejsze są: „Zwierciadło nabożeństwa chrześcijańskiego w Polsce, począwszy od przystania Polaków na wiarę chrześcijańską aż do teraźniejszego roku“ (Wilno 1594, 1603, 1604, 1639); „O Kościele Bożym“ (1585); „Podróż do Litwy z ziemi Sandomierskiej“, wierszem łacińskim, i w. in. w rękopisie pozostałych, z których ważniejsze: „Obrona konsensu sandomierskiego“, „Compendium historiae Fratrum Bohemorum“ i w. in.

Turnowski Jan, synowiec poprzedniego, * 1568 w Kujawach, † 1629 w Toruniu; pobierał nauki początkowe w kraju, Głogowie i Wrocławiu, uniwersyteckie w Strasburgu, Bazylei i Genewie. Wróciwszy do kraju, sprawował obowiązki duchowne przy zborach Braci Czeskich w Baranowie, Poznaniu, Krotoszynie, Beresteczku, Opolu i Łobżenicy, poczem 1611 został profesorem przy gimnazjum w Toruniu, a 1612 r. senjorem Braci Czeskich w Wielkopolsce. Z dzieł przez niego wydanych celniejsze są: „Centuriae carminum“ (Bytom 1600); „Hymnów 30 z niemieckiego na polski przetłómaczonych“ (Gdańsk, 1605); „Koncjonał, to jest księgi psalmów, hymnów i pieśni duchownych“ (Gdańsk, 1648; później wielokrotnie przedrukowany) i in.

Turnus (łac., kolej, porządek kolejny). Wyraz ten w dawnej Polsce oznaczał głosowanie porządkiem województw. W Koronie głosowanie to rozpoczynało raz województwo Krakowskie, a drugi raz Poznańskie.

Turobin, miasto w pow. Krasnostawskim gubernji Lubelskiej, należące do ordynacji Zamojskich. W w. XVI istniał tu zbiór kalwiński i szkoła, zaprowadzone przez Górków, a zniesiona przez nowonabywcę **T.**, kanclerza Jana Zamojskiego. Obecnie liczy 2,800 m.

Turobiński Jan, *Turobinius*, albo *Jan z Turobina*, prawoznawca, * 1511 w Turobinie. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej i za granicą zostawał z kolei przy biskupach: Buczackim, Drohojowskim, Zebrzydowskim i Padniewskim, jako ich sekretarz lub audytor. Na ostatek został profesorem akademji krakowskiej i jej rektorem i na tym urzędzie † r. 1575. Prócz wierszy łacińskich, rozproszonych po rozmaitych dziełach, wydał: „Enchiridion juris Pontificii et caesarei“ (Kraków, 1537;

2 wyd.: Pułtusk, 1539); „Examen iis qui ad sacros ordines majores sunt assumendi“ (Pułtusk, 1540).

Turonowie, *Turones*, bitne pokolenie celtyckie, należące do związku Vercingetorix'a, który zamierzał położyć koniec podbojom Rzymian w Galji, ale zwyciężył ich Juljusz Cezar i miasto ich *Tours* (ob.) nazwał *Caesarodonum*.

Turowla, niegdyś zamek wzniesiony przez Rosjan z rozkazu Iwana Groźnego, celem utrzymania się w zajętem przez nich pograniczu, leżał przy ujściu rzeki Turówki do Dźwiny, na lewym brzegu tej ostatniej, o 3 mile na południe od Połocka, zdobyty 1579 r. przez Litwinów. Dziś **T.** jest lichą osadą wiejską.

Turowski Kazimierz Józef, literat i wydawca znanego zbioru przedruków dawnych pisarzów. * 1813 w Przemyskiem, w Galicji, gdzie także nauki pobierał, † 1874 w Bereźnicy, w Galicji. Gospodarując we własnym majątku, dał kilka dziełek oryginalnych małej wartości, jak: „Pierwiastkowe płody“ (Przemyśl 1829); „Kilka pieśni strojem Dawida“ (tamże 1831) i t. p. W latach 1860—63 był redaktorem czasopisma *Niewiasta*. Główną atoli zasługę położył przez wydawnictwo p. t. „Bibljoteka polska,“ rozpoczęte w r. 1855, a zaniechane w 1862, która obejmując w sobie znaczną liczbę ważnych, dziś rzadkich, dawnych pomników literatury, wydawanych w zeszytach po dosyć przystępnej cenie, nie tylko ułatwiła nabycie, ale i rozpowszechniła znajomość zabytków piśmienniczych śród szerokiego koła publiczności. W ostatnich latach życia swego redagował czasopismo panslawistyczne *Słowianin*.

Turowskie księstwo, ob. Turów.

Turów, miasteczko w pow. Mozyrskim gub. Mińskiej położone, na prawym brzegu Prypeci, około 3,000 miesz., w większej części Żydów. Jest to jedna z najdawniejszych osad słowiańskich, niegdyś stolica udzielnego księstwa Turowskiego, które podczas podziału Rusi przez Włodzimierza Monomacha dostało się Świętopełkowi. Udzielne księstwo Turowskie znajdowało się w ręku książąt z rodu Włodzimierza Monomacha do 1125 r.; następnie rozpadło się na dwa księstwa: Turowskie i Pińskie, zajęte na początku XIV w. przez Gedymina i przyłączone do Litwy. W XVI w. **T.** ucierpiał wiele wskutek najazdów tatarskich; 1648 zdobyty był przez Kozaków. W XII w. założono w **T.** biskupstwo. Z pomiędzy tutejszych biskupów odznaczył się zwłaszcza św. Cyryl († około 1182) jako uczony teolog i wyborny kaznodzieja. Biskupstwo to upadło następnie i odnowione zostało przez Witolda w Pińsku (biskupi tytułowali się pińskimi i turowskimi); ostatecznie zniesione zostało 1795 r.

Turówka, *żubrówka, turza trawa (Hierochloe)*, rodzaj roślin z rodziny trawiastych, ma kłoski złożone z 3 kwiatków, z których średnie są obupłciowe, a skrajne tylko pręcikowe; korzeń czołgający się, źdźbła na 40 cm. wysokie; są jej dwa gatunki: **T.** *północna* czyli *łąkowa (H. borealis)*, ma szypułki pod kłoskami nagie i plewy bezostne, i **T.** *południowa* czyli *leśna*, ma liście węższe, plewkę zewnętrzną uzbrojoną ością dość długą i szypułki omszone. Rośnie w Europie środkowej, u nas zwłaszcza druga jest pospolitą. Posiada woń podobną do woni tonki, a pochodzącą od kumaryny i używa się na wyrób olejków aromatycznych. Stanowi dobrą paszę dla bydła, wpływając na polepszenie mleka; rośnie obficie w puszczy Białowieskiej i stanowi główny pokarm tamecznych żubrów, skąd pochodzi polska jej nazwa.

Turpin lub *Tylpinus*, mnich zakonu benedyktyńskiego w klasztorze St. Denis, od 753 arcybiskup Rheims; uczestniczył 769 na koncyljum rzymskiem; † 800. Jemu przypisują niektórzy autorstwo kroniki łacińskiej, opisującej wyprawę Karola W. przeciwko Saracenom w Hiszpanji, bitwę pod Roncevaux (Rincesvalles) i t. d., p. t. „De vita Caroli M. et Rolandi historia“, przechowanej w rękopisie łacińskim z 1160 w klasztorze St. Denis. Według wszelkiego prawdopodobieństwa, kronikę tę trzeba odnieść do XI w. i jak się zdaje, rzeczywistym jej autorem jest arcypiskup w Vienne, późniejszy papież Kalikst II. Najlepsze wydania tej kroniki są: Campi'ego (Florencja 1822) i Reiffenberga (w „Cronique de Philippe Mouskes“, 2 t., Bruksela, 1836).—Porów. G. Parisa „De Pseudo-Turpino“ (Paryż 1865).

Turr Stefan, * 1825 r. w Baja, w Węgrzech; po ukończeniu nauk służył w armji austrjackiej, odbył 1848 kampanję włoską pod Radeckim, lecz 1849 w styczniu przeszedł do obozu powstańców i dowodził legją węgierską w bitwie pod Novarą. Po odniesionej klęsce udał się w Badeńskie; potem przebywał jako wychodziec w Anglji. Podczas wojny wschodniej służył w szeregach wojsk angielskich, zajmując wyższe stanowisko w legji turecko-angielskiej. 1855 wysłany z polecenia rządu angielskiego do Bukaresztu, ujęty był przez Austrjaków, i jako zbieg wojskowy na śmierć skazany, lecz za wstawieniem się królowej Wiktorji wypuszczony na wolność, udał się do Turcji. Po wybuchnięciu wojny włoskiej w r. 1859 wszedł pod rozkazy Garibaldi'ego, który poruczył mu dowództwo strzelców alpejskich. 1860 wziął znakomity udział w wyprawie Garibaldi'ego do Sycylji, poczem jako generał dywizji wstąpił do armji włoskiej. 1861 zaślubił wnuczkę Lucjana Bonaparte, Adelinę Bonaparte. W 1866 przebywał w Serbji, skąd organizował powstanie na Węgrzech, w 1867 powrócił do Węgier, 1881 został kierownikiem budowy kanału Koryneckiego.—Por. Schwarz „Stephan T.“ (Wiedeń 1868, t. 2).

Turrecremata, Jan de..., sławny swego czasu teolog hiszpański, żyjący w początkach XV w., Dominikanin, następnie kardynał i biskup sabiński, † 1468 w Rzymie. Nazwany od papieża Piusa II obrońcą wiary. Napisał: „Volumina IV in

Gratiani Decretum. Summam de Ecclesia in IV libros distributam Apparatum in definitione Fidei a Concilio Florentino editam“ i inne. Z prac **T.** wykład Psałterza drukowany był około 1465 w Krakowie przez Güntera Zeinera; książka ta uważana była długo za pierwszy druk wyszły w Polsce. Nosi ona tytuł: „Joannis de Turrecremata Cardinalis S. Sixti vulgariter nuncupati Explanatio in Psalterium“.

Turski Feliks Paweł, biskup krakowski, * roku 1729, † 1800. Ukończywszy nauki teologiczne w Rzymie, został kanonikiem gnieźnieńskim i warszawskim, później oficjałem warszawskim, a przy końcu panowania Augusta III otrzymał bogate probostwo międzyrzeckie. W r. 1765 mianowany biskupem chełmskim, 1769 r. przeszedł na biskupstwo łuckie, a r. 1790 na biskupstwo krakowskie. Pasterz zacny, szanowany powszechnie, był jedną z wybitniejszych postaci za panowania Stanisława Augusta. Mowy jego, miane na sejmach warszawskich, osobno także drukowane, zamieszczone są w zbiorze mów sejmu Czteroletniego.

Turski Wojciech, głośny swego czasu publicysta. Człowiek charakteru niestałego, zmieniał często przekonania i od jednego do drugiego przechodził stronnictwa. Podczas sejmu 4-letniego pisał przeciw jego działaniom, a obok tego występował jako jeden z najgorętszych zwolenników rewolucji francuskiej. W 1792 r. walczył pod ks. J. Poniatowskim; po upadku kraju wyjechał do Francji i w Paryżu czynny brał udział w wypadkach za czasów teroryzmu, walczył jako pułkownik w armji francuskiej, potem bawił czas jakiś w Stambule, a następnie wróciwszy do kraju, † około 1820 r. w Wielkopolsce. Z pism jego wymieniamy: „O królach, o sukcesji, o przeszłym i przyszłym sejmie“ (Warszawa, 1790); „Odpowiedź na dzieło ks. Hug. Kołłątaja: Uwagi nad pismem etc.“ (tamże, 1790); „Myśli W. Turskiego“ (tamże, 1790); „W. Turskiego nawrócenie się polityczne“ (tamże, 1792).

Turski Wincenty, pułkownik za Księstwa Warszawskiego, komendant korpusu kadetów w Chełmie, osiadł potem w Poznaniu i redagował czasopismo „Weteran Poznański;“ † tamże r. 1837. Wydał oddzielnie: „O elekcji Henryka Walezjusza na króla polskiego,“ „Pamiętnik Jana Szoanena,“ tłómaczenie z francuskiego (Wilno, 1818); „Wyjątek z kodeksu administracyjnego, który P. Fleurgeon w Paryżu wydał“ (Kraków, 1810); „Powieści moralne“ (tamże, 1810); „Kondyllak o nauce historji,“ z francuskiego (Warszawa, 1812); „Niektóre wiersze“ (Kraków, 1810).

Turski Jan Kanty, literat, * 1833 w Krakowie. nauczyciel języka i literatury polskiej w gimnazjum nowo-sandeckiem. W r. 1860 był spółredaktorem czasopisma krakowskiego *Niewiasta*. Od r. 1865 do 1867 redagował w Warszawie czasopismo *Bazar*. Następnie przeniósłszy się do Krakowa, został 1868 r. nauczycielem w Kołomyi, skąd 1869 r. wrócił do Krakowa i tu † 1870 roku. Oprócz wielu poezji i artykułów drukowanych w rozmaitych czasopismach, wydał oddzielnie: „Artysta bez sławy,“ powieść wierszem (Kraków, 1850); „Kulig,“ powieść (tamże, 1859); „W jasyrze,“ poemat historyczny (tamże, 1860); „Wielkie początki,“ powieść (2 t., Lwów, 1861); „Życie bez jutra“ (tamże, 1863); „Dalecy krewni“ (tamże, 1866); „Ocalona“ (Warszawa, 1866); „Nieszczęsny legat“ (Poznań, 1871); „Skradziony talar“ (obrazek dramatyczny w 3 akt., Kraków, 1871).

Turski W., pseudonim Adama Czartoryskiego, jenerała Ziem Podolskich.

Tursko-tatarskie języki, rozpowszechnione w całej niemal Azji i północnej Afryce, etnograficznie obejmują terytorja Azji Środkowej, północnej Syberji, Turkestanu, nizin aralsko-kaspijskich, Krymu, Kaukazu półn. i południowego, bośniackiej i bosforskiej części półwyspu Bałkańskiego, Anatolji i półn. Persji, tudzież osad sporadycznych dawniej w Królestwie, a dziś na Litwie, Wołyniu i w Halickiem. Stanowią one grupę oddzielną w ściślejszej rodzinie języków ałtajskich (urało-ałtajskich) i szerszej — przyrostkowych, czyli, jak Niemcy i Francuzi zowią aglutynacyjnych (zlepkowych) (p. Aglutynacja, Zlepkowość, przyrostkowanie). Fanetycznie sklasyfikował je najznakomitszy ze spółczesnych turanistów, dr. Radloff w 4-ch działach narzeczy: *Wschodni*, obejmujący narzecza: ałtajskie (właśc. ałtajskie i teleuckie), barabińskie, półn. ałtajskie (lebedzkie, szorskie), abakańskie (właśc. abakańskie, sagajskie, koibalskie, kaczyńskie, kizilskie), kineryckie czyli czołymskie, sajańskie, karagaskie, ujgurskie (martwe). *Zachodni:* kirgiskie (karabiryńskie, kajzakkiryńskie, karakałpackie), irtyńskie (turalskie, kiurdackie, tobolskie, tiumeńskie), baszkirskie (stepowo-baszkirskie, górsko-baszkirskie), wołżańskie (miszerskie, kamskie, symbirskie, kazańskie, belebejskie, kasymońskie). *Środkowo-azjatycki*: Aksu, Hami, kaszgarskie, jarkandzkie, taranczyskie, dżagatajskie (sarckie, kokandzkie, uzbeckie, zarafszańskie, bucharskie, chiwińskie). *Południowy*: truchmeńskie, aderbudżańskie, kaukaskie, anatolskie, chudawengiarskie, karamańskie, krymskie, osmańskie (tureckie), bałkańskie. Do działu 5-go zaliczyć można ominięte przez Radloffa *narzecza wychodcze*: połowieckie (v. kumańskie-martwe), karaimskie (halicko-łuckie i trockie) i gwary Tatarów polskich i litewskich. Pod względem wokalizmu większą część tych wszystkich działów narzeczy cechuje trwałość i wytrzymałość samogłosek, występujących z jednaką barwą u ludów, które w ciągu długich wieków nie mają z sobą żadnej styczności. Najmniej tej wytrzymałości wykazują języki zachodnie i wychodźcze: w pierwszych nastąpiło zmącenie samogłosek, a w halicko-łuckim przejście od wargowo-podniebiennych do zębawo-podniebiennych. Harmonja wokalna najsilniejsza w narzeczach

wschodnich i południowych, najsłabsza - w środkowo-azjatyckich i wielu zachodnich narzeczach. W konsonatyzmie przewaga pierwotnych stłumionych brzmień nad półdźwięcznemi. Charakterystycznem brzmieniem rodzinnem jest *n* gardłowe. Zgodnie z wymaganiami zgodności głosowej spółgłoski gardłowe i płynna ł (l) różniczkują się. Dzetacyzm najsilniej występuje w miszerskim i halicko-łuckim. Akcent pada na ostatnią zgłoskę. Ze względu na budowę przyrostkową, formy gramatyczne bardzo są proste w tych językach. Różnica płci nie sufiksami, lecz oddzielnemi wyraża się morfemami. Rodzaj gramatyczny nie istnieje. Zakończenia przypadków identyfikują się z poimkami (przyimki po imionach). Pierwiastek najczęściej utożsamia się z pniem, do którego przyrasta sufiks rodzajowy, a do tego ostatniego — trybowy i czasowy. Orzeczenie stoi na końcu zdania, w którego budowie formy czasownikowo często spełniają funkcje peryfrastyczne języków indo-europejskich. Te z ludów turecko-tat., które mają piśmiennictwo i razem z islamem przyjęły kulturę perską i arabską, posługują się w piśmie alfabetem arabskim. Starożytni Ujgurowie mieli alfabet syryjski, a Karaimi mają hebrajski. Pisarze językoznawstwa tur.-tat.: Meniński, Klaproth, Giganow, Trojański, Redhouse, Quatremere, Pavet de Courteille, Shaw, Bianchi, Meynard, Ilmiński, Muchliński, Weljaminow-Ziernow, szeich Sulejman, Vambéry, Schott, Wierzbicki, Blau, Kunn, Boehtlingk, Budagow, Radloff, Müller i inni.

Turtur, *turkawka*, ob. Gołąb.

Turuchan, rzeka w Syberji, należąca do systemu Jenisejskiego, bierze początek w trzęsawiskach między rzeką Obią a Jenisejem leżących; ubiegłszy przeszło 300 w., wpada do Jeniseja.

Turuchańsk, miasto okręgowe w obwodzie Jenisejskim, między rzeką Jenisejem i Turuchanem, założone 1600 r. przez Borysa Godunowa, liczy 200 miesz. Krajem Turuchańskim zowie się cała przestrzeń leżąca na wschód i zachód między rzekami Anabarem i Tazem, a na północ i południe między morzem Lodowatem i rzekami: Podkamienną, Tunguską i Jełasą. W kraju tym mieszkają Samojedzi, Tunguzi, Ostiacy i po części Jakuci.—*Turuchański okrąg* ma 11,200 miesz.

Turybjusz albo *Toribio* Alfons, św., * 1538, † 1606. Studjował w Valladolid i Salamance, za Filipa II był prezydentem w Grenadzie, a od 1581 biskupem w Lima, w Peru, gdzie obok świątobliwego życia, okazał się prawdziwym apostołem tego kraju i wskrzesicielem upadającej pomiędzy Hiszpanami wiary. Zaliczony został 1726 w poczet Świętych przez papieża Benedykta XIII.

Turyn, po włosk. *Torino*, do r. 1860 stolica królestwa Sardyńskiego, później królestwa Włoskiego i zarazem stolica księstwa Pjemontu, a od 1865 miasto główne włoskiej prowincji Turyńskiej (10,247 klm. kw. i 1,123,000 miesz.), nad rzeką Po, siedlisko arcybiskupa i uniwersytetu, założonego r. 1404; ma 350,000 miesz., liczne fabryki, mianowicie wyrobów jedwabnych, metalowych i inne, handel bardzo ożywiony. **T.** był głównem miastem Taurinów galijskich, za Augusta otrzymał osadę rzymską i nazwę *Augusta Taurinorum*. Por. Cibrario „Storia di Torino“ (Turyn, 1846); „Torino et onoi centorni“ (Turyn, 1853).

Turyngijski Las, łańcuch górski w Niemczech środkowych, ciągnie się pomiędzy Turyngją i Frankonją na długości 110 klm., o szerokości 10 — 35 klm. Grzbiet łańcucha w niewielu tylko miejscach przewyższa 900 metrów. Najwyższe szczyty Lasu **T.** są: Inselsberg (914 m.), Schneekopf (976), Finsterberg (946) i Grosse Beerberg (983 m.).

Turyngit, minerał z grupy chlorytu (ob.), składem zbliżony do chamozytu, występuje w masach drobnoziarnistych, c. wł. 3,2, twardość 2—2,5. Jest bogaty w tlenek i tlennik żelaza, a w Turyngji, gdzie tworzy rozległe pokłady, używa się, jako ruda żelazna.

Turyngja (niem. *Thüringen*), zowie się kraina, leżąca między rzekami Werrą, Saalą Harcem i lasem Turyngijskim, zamieszkana niegdyś przez lud germański *Turyngów* (uważanych za potomków dawnych Hermundurów), którzy, w V w. pomiędzy Saksonami a Frankami reńskimi usadowiwszy się, utworzyli potężne państwo, obalone i podbite 530 r. przez Franków. Część ich posiadłości ku północy, między Saalą a Elbą, zabrali Słowianie, i okolica ta od X w. znana jest pod nazwą półn. Turyngji. Ustanowiony przez Dagoberta I (około 630 r.) księciem **T.,** Radulf oswobodził kraj z pod zależności Franków, ale już jego następcy musieli się poddać swym wrogom, a Pipin, zniósłszy wszelką autonomję księstwa **T.,** oddał je swym hrabiom, którzy zarządzali odtąd *marchjami turyngijskiemi*. Jeden z nich, margrabia Thachulf, zjawia się znowu w r. 849 jako książę **T.,** która wkrótce potem dostała się książęcemu domowi saskiemu, a mianowicie księciu Otonowi Dostojnemu († 912). Cesarz Konrad II (z domu saskiego) nadał część **T.** jednemu ze swoich krewnych Ludwikowi Brodatemu († 1056), jako hrabstwo udzielne. Syn tego ostatniego, Ludwik Skoczek († 1128), za którego czasów przypada *turyngijska wojna o dziesięciny*, 1069—80, przeciwko cesarzowi Henrykowi IV i arcybiskupowi Mogunckiemu Zygfrydowi, i wnuk jego, także Ludwik († 1140), który w 1130 otrzymał od cesarza tytuł *landgrafa*, tak znacznie pomnożyli swoje posiadłości, że *landgrafowie turyngijscy* uważani byli odtąd za najpotężniejszych książąt niemieckich. Po śmierci Ludwika, nastąpił syn jego Ludwik II Żelazny († 1172), a po nim Ludwik III Dziki, który † 1190, powracając z krucjaty. Jego brat Herman I znany jest w historji z wojny Wartburskiej. Syn jego Ludwik Święty, mąż św. Elżbiety, umarł w podróży do Palestyny 1227. Na synu jego Henryku (ob.) Raspe, wygasł r. 1247 w linji męskiej dom landgrafów turyngij-

skich; wybuchła z tego powodu *turyngijska wojna sukcesyjna* skończyła się dopiero r. 1263 w ten sposób, że właściwa **T.** dostała się Henrykowi Dostojnemu, margrabiemu Miśni, z domu Wettin, gdy tymczasem posiadłości w Hesji przypadły Henrykowi Dziecku, synowi Zofji Brabanckiej, protoplaście domu Heskiego. Odtąd panowali w **T.** z domu Wettin: Albrecht Niegrzeczny, Fryderyk z Ukąszonem licem, Fryderyk Poważny († 1349), który prowadził szczęśliwie *hrabiowską wojnę turyngijską* (1342—45) przeciwko buntującym się hrabiom. Trzej jego synowie: Fryderyk Surowy, Baltazar i Wilhelm Jednoooki, początkowo panowali wspólnie, ale 1379 r. podzielili się krajem, i Baltazar († 1406) otrzymał właściwą **T.** Po śmierci bezdzietnego jego syna, Fryderyka Prostodusznego († 1440), dostała się **T.** jego braciom stryjecznym, Fryderykowi II Łagodnemu i Wilhelmowi III, po którego zgonie bezpotomnym (1482) otrzymali **T.** synowie jego brata Ernest i Albert. W r. 1485 podzielili się krajem, i od tego czasu **T.** podzielała losy księstw saskich linji Ernestyńskiej. Por. oprócz pism Sagitariusa szczególnie Galletti'ego „Geschichte Thüringens“ (9 t., Gota 1781—85); Wachtera „Thüring, und obersächs. Geschichte“ (3 t., Lipsk, 1826—1830); Bechsteina „Sagenschatz und Sagenkreise des Thüringerlandes“ (Hildburgh. 1835); Michelsena „Die Landgrafschaft Thüringen“ (Jena, 1860); Reina „Thuringia sacra“ (Weimar, 1863); Knochenhauera „Geschichte Thüringes in der karoling. und sächs. Zeit“ (Gotha, 1863).

Turyńsk, miasto okręgowe w gub. Tobolskiej, nad rz. Turą, około 3,000 m.; zbudowane 1600 na miejscu dawnego miasta Jepańczyna; ma 6 cerkwi, oraz kilkanaście fabryk i zakładów przemysłowych.— *Turyński okrąg*, ma na przestrzeni 76,490 w. kw. 71,000 miesz.

Turzo lub *Thurzo* (Jan III), biskup wrocławski, syn szlachcica węgierskiego, osiadłego w Polsce, burmistrza miasta Krakowa, * w Krakowie, † 1520 r. Nauki pobierał w krakowskiej akademji, potem był jej profesorem, a wreszcie w r. 1498 rektorem. Nadto był scholastykiem gnieźnieńskim i kanonikiem krakowskim, potem dziekanem wrocławskim, a od 1501 r. po rezygnacji Jana II Rotha, biskupem wrocławskim. Na stanowisku tem odbył 2 synody djecezjalne i wspólnie z bratem swym Stanisławem, biskupem ołomunieckim, koronował trzyletniego Ludwika Władysławowicza Jagiellończyka na króla czeskiego. Był to mąż biegły w naukach i wysokich cnót pasterz. Oprócz mszału, wydanego dla djecezji wrocławskiej (Krak., 1505), ogłosił: „Statuta synodia antiqua Dioecesis Vratislaviensis“ (Norymb., 1512).

Turzyca, *dzieżęga, osoka (Carex)*, rodzaj roślin z rodziny ciborowatych, ma kłosy oddzielno lub rozdzielnopłciowe i ziarniaki orzeszkowate, trójściennо-jajowate; należą tu trawy trwałe, w 500 przeszło gatunkach, głównie w okolicach umiarkowanych i zimnych, na łąkach bagnistych, dla bydła są niejadalne *(trawy kwaśne)*; niektóre służyć mogą do utrwalenia gruntów, niektóre mają znaczenie lekarskie. **T.** *piaskowa (C. arenaria)* ma łodygę podziemną, czołgającą się, stanowi na dobrych gruntach chwast szkodliwy, ale może być korzystną dla utrwalania wydm; rośnie na pomorzu Baltyckiem, wewnątrz kraju tylko w części zachodniej. Łodyga podziemna, pod nazwą *korzenia turzycy* lub *perzu większego, czerwonego, czarnego* albo też *sarsaparyli niemieckiej*, używa się w medycynie jako surogat sarsaparyli. Podobne znaczenie mają pospolitsze u nas: **T.** *kosmata (C. hista)* i **T.** *pośrednia (C. intermedia)*. *C. brizoides*, w Niemczech płd., używa się do wyścielania pod nazwą *trawy alpejskiej* lub *morskiej (waldhaar)* i w tym celu się uprawia; używa się też na plecionki i trzewiki.

Turzyca. *a* kwiatostan, *b* kwiat męski, *c* kwiat żeński.

Turzyma Marja, nowelistka, napisała „Nadbrzeżne fale“ (Lwów, 1899).

Tuscja, *Tuscia*, ob. Etrurja.

Tusculum, bardzo starożytne miasto w Latium, o pięć godzin drogi od Rzymu, w stronie północno-zachodniej położone. Z powodu nader powabnego położenia bogaci Rzymianie mieli w okolicy *(ager Tusculanus)* swoje wille, z których szczególnie sławną była willa Cycerona, zwana *Tusculanum*, od której imienia dał filozoficznemu swemu dziełu tytuł: „Tusculanae disputationes.“ W pobliżu ruin dawnego **T.** wznosi się miasto Frascati (ob.). Por. Canina „Descrizione del anticio **T.**“ (Rzym, 1841).

Tuskarora, plemię Indjan amerykańskich, należące do Irokezów, którego szczątki przebywają w rezerwacji w stanie Nowego-Jorku.

Tuskarora *(Tuscarora)*, nazwa okrętu amerykańskiego, na którym w r. 1873—78 przedsiębrane były ważne wyprawy naukowe. Na oceanie Spokojnym wysondował głębię 8513 m., zwaną *głębią Tuskarora*.

Tusnelda, córka księcia Cherusków, Segestesa, małżonka Arminjusza, któremu 15 r. po Chr. została przez ojca wydarta i wydana Rzymianom. Będąc u nich w niewoli, powiła syna Tumelicusa. W r. 17 została przez Germanika w Rzymie w tryumfie sprowadzona.

Tussilago, ob. Podbiał.

Tustanowscy Stefan i Wawrzyniec Zyzaniowie, słynni pisarze Rusi w XVI i XVII w., pocho-

dzili ze szlachty ruskiej, herbu Pilawa. Rzadko jednak używali nazwiska Tustanowskich, nazywając się zwykle *Zizanija Zizanij*, co zdaje się być przekładem greckim staro-ruskiego ich nazwiska, *Kukola*, t. j. Kąkol. *Stefan* występuje na widownię po raz pierwszy w r. 1591, gdy nie mając jeszcze święceń kapłańskich, uzyskał od metropolity Michała Rahozy pozwolenie mówienia kazań dla wyznawców obrządku greckiego i został nauczycielem, t. j. didaskałem, szkoły brackiej we Lwowie. W kazaniach swych Stefan występował przeciwko wiążącej się unji religijnej i mowami swemi budząc namiętności, zagrzewał do boju, tak, że nawet krwawe wywoływał sceny. Skutkiem tego wygnany ze Lwowa przez gorliwego stronnika unji Bałabana, udał się na Litwę, ale i tutaj postępowaniem swojem zmusił metropolitę Rahozę 1595 r. do wezwania go na swe sądy i odjęcia mu, jako nie duchownemu, prawa kazania. Wtedy Stefan rzucił się do piśmiennictwa i wydawał polemiczne książki, objaśniając dogmat po polsku i po słowiańsku. Wśród tego Stefan starał się zjednać sobie względy księcia Ostrogskiego, któremu dedykował swoją książkę p. t.: „Kazanie św. Cyryla, patrjarchy jerozolimskiego, o Antychryście i znakach jego, z rozszerzeniem nauki przeciw herezjom różnym i t. d.“ (Wilno, 1596). Na synodzie w Nowogródku 1596 wytoczono proces przeciwko Zyzaniemu, oraz dwóm jego stronnikom, „popom bractwa wileńskiego,“ Wasilowi i Herasimowi, i zapadł wyrok, którym zostali potępieni i wyklęci. Stefan protestował przeciwko temu wyrokowi, ale gdy król wyrok ten potwierdził, Zyzani podległ jeszcze banicji czyli wywołaniu z kraju. Sprawa przybrała wtedy większe znaczenie i rozmiary, przechodząc na pole walki stronnictw religijnych. W obronie Zyzaniego stanął władyka Gedeon Bałaban i wprost przeciwne wydawał w tej sprawie wyroki, mianując Stefana zacnym i prawowiernym kapłanem. 1596 wyszła w Wilnie broszura przeciwko Zyzaniemu p. t. „Plewy Stefanka Zyzanieja heretyka, z cerkwie ruskiej wyklętego,“ napisana prawdopodobnie przez Żebrowskiego. Ukrywał się Stefan przez trzy lata i dopiero 1559 r. zjawił się znowu u św. Trójcy w Wilnie i począł miewać kazania, wykładające Pismo święte, stawiając jawny opór wszystkim wydanym przeciwko sobie wyrokom. Na tem ostatniem jego wystąpieniu ginie wszelki ślad jego dalszego historycznego istnienia. — *Wawrzyniec* (Ławrenty) wydał 1596 w Wilnie drugą gramatykę słowiańską (po wydanej we Lwowie 1591) p. t. „Grammatika Słowianskaja sowerszennaho iskustwa.“ Jednocześnie wydał w Wilnie „Abecadło słowiańskie,“ do którego dodał modlitwy i krótki słowniczek języka słowiańskiego i ówczesnego pospolitego na Rusi. Nadto wydał „Katechizm,“ przedrukowany później w Moskwie 1627 r. Ławrenty przeniósł się z Wilna na Wołyń, pod opiekę książąt Ostrogskich i umieszczony był przez nich jako nauczyciel (didaskał) i kaznodzieja w Jarosławiu na Rusi Czerwonej. Po śmierci księcia Aleksandra Ostrogskiego (1603), wydalony przez wdowę po nim, Annę, gorliwą katoliczkę, przeniósł się na Wołyń do Korca, pod opiekę ks. Anny Chodkiewiczówny Koreckiej i został protopopem. Ostatnią wzmiankę o Wawrzyńcu znajdujemy pod r. 1628, w którym znajdował się na synodzie kijowskim, zwołanym przeciwko Smotryckiemu. Data jego śmierci niewiadoma.

Tustań, niegdyś w województwie Ruskiem, ziemi i pow. Halickim, nad Gniłą Lipą, blizko jej ujścia do Dniepru, obronne miasto, a przedtem wieś, zwana *Chrostkowo*. Zniszczone kilkakrotnie przez żołnierzy polskich w r. 1621, a w r. 1626 przez Tatarów, podźwignąć się już nie zdołało i zeszło ostatecznie na ubogą osadę wiejską.

Tusz, farba używana do kolorowania rysunków; **T.** jest różnych barw i wyrabia się przez roztarcie barwnika z klejem lub gumą, poczem formuje się i poddaje ciśnieniu. Farba czarna używa się głównie do rysunków technicznych. Szczególnie używa się **T.** *czarny*, wyrabiany głównie w Chinach (**T.** *chiński*); otrzymuje się z sadzy jodłowej i kleju, a najlepszy z sadzy zwyczajnego oleju lub kamfory. Ciasto się dobrze ubija, wytłacza w formach i suszy. Woń **T.** pochodzi od piżma i innych środków; najlepszy **T.** na papierze ma blask aksamitny; najgorsze gatunki są zwykle najpiękniej ozdobione. Ob. też Drukarski tusz.

Tuszyn, miasteczko w pow. Łódzkim, gub. Piotrkowskiej, ma bardzo starożytny kościół parafjalny i 3,500 miesz.

Tuszyno, sioło o 12 w. od Moskwy, w którem od 1 czerwca 1608 do 30 grudnia 1609 miał rezydencję drugi Samozwaniec, zwany *Tuszyńskim worem*.

Tuszyńskie albo **Tyszyńskie starostwo** niegrodowe mieściło się w województwie Sieradzkiem, w pow. Piotrkowskim. Podług lustracji z r. 1662, powstało z dawniejszego starostwa Piotrkowskiego, przez oddzielenie z niego miasteczka Tuszyna i wsi Tuszynek z folwarkiem i 4 młynami. W r. 1771 posiadał je Jan Skarbek, opłacając z niego kwarty złp. 710, a hyberny złp. 612 gr. 13. Na sejmie z r. 1773 — 75 Stany Rzplitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Michałowi, księciu Czetwertyńskiemu, łącznie ze starostwem Żytomierskiem (ob.).

Tutmozys, imię kilku królów egipskich, z których **T.** III (1625—1565 przed Chr.) po wypędzeniu Hyksosów, odbył kilka wypraw do Syrji i podbił kraj aż do Damaszku; zawojował Nubję niższą.

Tutor (łac.), znaczy opiekun. W Anglji jest **T.** tytułem niektórych profesorów uniwersytetu, jako kierujących pewnemi studjami. — *Tutorium*, jest to akt, naznaczający opiekuna.

Tutti, po włosku *wszyscy*, wyraz używany w muzyce dla wskazania miejsca i czasu, kiedy wszystkie instrumenty orkiestry grać mają.—*Tutti frutti*, zowią Włosi potrawę z rozmaitych warzyw i owoców złożoną.—*Tutti quanti*, jacy bądź, wszelacy (ludzie).

Tvedt Jens, pisarz norweski, * 1857, profesor szkoły realnej i seminarjum w Stavanger. Drukował przeważnie w djalekcie ludowym norweskim (Landsmaal) opowiadania, nowele, studja, szkice.

Twain Marek, humorysta amerykański, ob. Clemens.

Twardogóra (niem. *Festenberg*), miasto w pruskiej regencji wrocławskiej, ma stary zamek, kościół katolicki i ewangelicki, 2,400 m.

Twardość, opór, jaki ciało przedstawia rozdzielaniu swych cząstek przez rysowanie innem ciałem; ciało rysujące jest twardsze, rysowane miększe. **T.** jest następstwem spojności cząstek. **T.** różnych ciał oznacza się w mineralogji przez porównanie ze stale obranemi ciałami; Mohs (1804) ułożył *skalę twardości* z dziesięciu następnych ciał: 1 łojek (talk), 2 gips lub sól kuchenna, 3 spat wapienny, 4 fluspat, 5 apatyt, 6 spat polny, 7 kwarc, 8 topaz, 9 korund, 10 djament. **T.** przeto 7 oznacza **T.** kwarcu, **T.** 8—9 **T.** pośrednią między **T.** topazu a korundu.—Do dokładniejszego oznaczania twardości minerałów służy *sklerometr*, rylec stalowy lub djamentowy, rozmaicie obciążany. Metale w stanie czystym posiadają w ogóle nieznaczną **T.**, powiększa się ją przez stopienie metali z węglem lub innemi metalami, dla tego na wyroby używają się zwykle stopy metaliczne, a nie metale czyste.—W technice tarcie oznacza się metodą Calverta przez ciśnienie, pod jakiem tępy rylec stalowy wedrzeć się może w ciało badane przez 30 minut do głębokości 3,5 mm.

Twardowski, słynny czarnoksiężnik polski. Wedle podań ludowych, szlachcic, żyjący w XVI wieku w Krakowie. Zajmował się matematyką i fizyką i na Krzemionkach pod Krakowem zapisał swą duszę djabłu, za co pozyskał możność posiadania skarbów i używania rozkoszy. Jakkolwiek szlachcic, przestawał **T.** z ludem i płatał różne figle, jak np. tłukąc nieznośnej swej małżonce garnki na rynku krakowskim. Z djabłem się umówił, że w Rzymie tylko może przejść w jego wieczne posiadanie. Przypadek zdarzył, że w karczmie, zwanej *Rzym*, djabeł napadł **T.** i wedle umowy porwał go w górę. **T.** w tak przykrem położeniu zanucił *Godzinki* i uwolnił się tem z władzy djabelskiej, ale zawisł w powietrzu między ziemią a niebem i tak ma wisieć aż do dnia sądnego. Takie jest podanie ludowe, które Wójcicki spisał i podał w swych „Klechdach". Podanie to obrabiali i postać **T.** uświetnili niejednokrotnie poeci nasi, a mianowicie: Mickiewicz, G. Zieliński J. N. Kamieński, Korsak, Szujski, Groza; w nowszych czasach Leopold Staff i Miecznik. Znaczenie **T.** do tej pory ostatecznie jeszcze nie wyświetlone. Maciejowski zdaje się uważać **T.** za postać historyczną z XV w. Wedle niego jest **T.**, mimo rysów wspólnych z Faustem (ob.) niemieckim, typem szlachcica polskiego, a jego czarodziejstwa, zasadzające się na podstawie naukowej optyki, dały wyobraźni ludowej pochop do podań rzeczonych. Swieżawski Ernest poczytuje **T.** za postać całkiem mityczną, a mit o **T.** za zjawisko atmosferyczno-kosmiczne. Twierdzi, że dane historyczne o Duninie (ob.) przeniósł lud na **T.**, a nazwisko jego zestawia z indyjskim *Tvahstri* (płatnerz, kowal bogów, sporządzający groty dla Indry-światła), Herodotowym Targitaosem i ruskim Tugarynem, nadając **T.** początek błyskawiczny.—Porów. Maciejowskiego „Sawizrzał i **T.**" w dziele „Polska i Ruś aż do połowy XVII w." (t. IV, str. 376—419); Swieżawskiego „Przyczynek do studjów nad podaniem o **T.**" w *Bibl.-Warsz.* (r. 1875, t. III, str. 205—225).—Vogl „T. der polnische Faust" (Wiedeń 1861); Ignacy Matuszewski „Djabeł w poezji" (2 wyd. 1900), oraz „Czarnoksięstwo i medjumizm" (1896).

Twardowski Kacper, wierszopis polski z początku XVII stulecia, nie pozostający, ile się zdaje, w żadnych bliższych z Samuelem **T.** stosunkach; mieszkał w Sandomierskiem, gospodarując na szczupłej wiosce. Należy on do tego religijnoziemiańskiego kierunku, którego przedstawicielami są: Miaskowski i Kochowski. Przekładał ciche wiejskie życie nad zgiełk wojenny lub wygody dworactwa. Ważniejsze utwory **T.** są: „Łódź młodzi, z nawałności do brzegu płynąca" (Kraków 1618); „Bicz boży czyli treny zasmuconej po śmierci synów ojczyzny" (tamże 1625; 2 wyd., 1649); „Bij Gustawa, kto dobry" (t. 1624); „Pochodnia miłości bożej z pięciu strzał ognistych" (t. 1628); „Koleba Jezusowa" (Lwów 1630); „Bylica Sto-Jańska" (t. 1630); w r. 1641 w Krakowie przedrukowana pod nazwiskiem ks. Zygm. Adama Januszowskiego). Zdaje się, że na starość osiadł we Lwowie i tam zakończył życie.

Twardowski Samuel ze Skrzypny, płodny wierszopis i panegirysta z wieku XVII, * około 1600 r. w Wielkopolsce, † 1660 r. tamże. O miejscu urodzenia, rodzicach i szkolnych czasach **T.** nie posiadamy pewnych wiadomości. Ukończywszy nauki w szkołach jezuickich (prawdopodobnie w Kaliszu), brał udział jako dworzanin w poselstwie Krzysztofa Zbaraskiego, który udawał się w 1622 r. do Konstantynopola dla zawarcia traktatu pokoju. Podróż ta wywarła głębokie wrażenie na żywym umyśle młodzieńca. Wróciwszy do kraju (1624), przez czas jakiś gospodarował w szczupłej ojczystej chudobie nad brzegami Lutyni, rozczytując się w Horacym, tłómacząc jego ody i próbując swych sił na drobnych panegirycznych utworach, dedykowanych Łubieńskiemu, Władysławowi IV („Na szczęśliwą elekcję").

Śmierć Zbaraskiego Krzysztofa (1627) była pobudką do ogłoszenia drukiem poematu, opisującego podróż i przygody poselstwa polskiego p. t. „Przeważna legacja i t. d.“ (Kraków 1633, Wilno 1706 i Krak. w zbiorze Turow., 1861). Panegiryk dla zmarłego protektora stanowi tu ramy, w które ujął autor swój utwór, dedykowany nowemu mecenasowi, jakiego sobie umiał pozyskać w ks. Januszu Wiszniowieckim, krewnym i sukcesorze Zbaraskich. Wkrótce też (1633) spotykamy **T.** w roli nadwornego poety na dworze Wiszniowieckich, których wysławia w „Pobudce cnoty“ (1635). Wyprawa wojenna Władysława IV natchnęła poetę do pełnego siły i ognia utworu, przypominającego formą i gorącym zapałem ody zwycięskie greckich liryków; jest to „Szczęśliwa ekspedycja Władysława IV“ (1634). Osiadłszy w zadzierżawionej od Wiszniowieckich wiosce (Zarubińce) pod Zbarażem, oddał się gospodarstwu i poezji. Zarzuciwszy na czas jakiś panegiryki, napisał tu „Daphnis“, utwór oryginalny w formie dramatycznej, osnuty na treści wziętej z wystawionego podówczas dramatu (opery) włoskiego na teatrze dworskim w Warszawie. Wiersz gładki, język czysty i prawdziwie poetyczne ustępy cechują ten najudatniejszy niezawodnie utwór **T.** Drugi na wielką skalę rozpoczęty poemat, mający opiewać dzieje Władysława IV został doprowadzony tylko do 1637 r.; wojna kozacka wypędziła **T.** ze spokojnego ustronia i zmusiła szukać schronienia aż w Wielkopolsce, gdzie znalazł opiekę życzliwych mu Leszczyńskich, których sławę niedawno rozniósł w poemacie „Pałac Leszczyńskich“ (Leszno, 1645). Tu dopiero podał do druku nieskończonego „Władysława IV“ (Leszno 1649 i 50). ogromną rymowaną kronikę dziejów narodowych od początku XVII w.; panegiryk dla bohatera stanowi tu luźną ramę do opowieści takich faktów, jak wyprawa Cecorska i Chocimska. Najście Szwedów zgnębiło do reszty słabego na duchu poetę; w wierszu p. t. „Omen królowi szwedzkiemu“ przyjął na siebie smutne posłannictwo wypowiedzenia publicznie tego apatycznego zwątpienia o sprawie narodu, jakie było powodem skwapliwego poddania się Wielkopolski szwedzkiemu najezdcy. Prowadząc w dalszym ciągu rozpoczętą kronikę dziejów narodowych, ogłosił opis wypadków 1651 r. p. t. „Wojna Kozacka“ (Leszno 1657), włączony później jako druga część do olbrzymiej kroniki wierszowej p. t. „Wojna Domowa“ (1 część, Kraków 1660 i całość w Kaliszu 1681), w której kreśli opis wypadków od 1648 r. aż do traktatu oliwskiego w 1660 r. Poezji niema tu i śladu, panegiryzmu niewiele, ale za to mnóstwo ciekawych szczegółów i sądów, kreślonych przez naocznego świadka i uczestnika wydarzeń. Po ucieczce z Ukrainy mieszkał **T.** we wsi Zalesie pod Kobylinem (w Wielkopolsce). Ożeniony był z Elżbietą z Gaju Obornicką. Drobne panegiryczne przeważnie utwory **T.** wydali po śmierci jego Jezuici kaliscy p. t. „Miscellanea selecta“ (Kalisz 1682) i przedrukowali p. t. „Zbiór różnych rytmów“ (Wilno 1771, stąd w *Bibl. Turow.* Kraków 1861). Romans wierszowany „Nadobna Pasqualina“ musiał wyjść za życia poety, lecz znaną jest tylko edycja pośmiertna z 1701 r. (Kraków). — O **T.** pisał Br. Chlebowski w „Tyg. Illustr.“ (1872 r., t. X).

Twardowski Kazimierz, filozof, profesor uniw. lwowskiego, napisał: „Zasadnicze pojęcie dydaktyki i logiki do użytku w seminarjach nauczycielskich i w nauce prywatnej“ (Lwów 1901); „O tak zwanych prawdach bezwzględnych“. Jest współpracownikiem *Przeglądu filozoficznego*.

Twardówka, ob. Oko.

Twardziel, ob. Drzewo.

Twaróg, ob. Ser i Sernik.

Twarz (*Oblicze*), część głowy poniżej i ku przodowi czaszki umieszczona. Osadę jej stanowią liczne kości twarzowe, jak szczękowe górne, nosowe, licowe, szczęka dolna. Okolica ta posiada bardzo liczne mięśnie, po części należące do kości, po części do skóry; posiada zwykle dość znaczny podkład tkanki tłuszczowej, liczne naczynia i nerwy. **T.** stanowi niezmiernie ważną część ciała z powodu umieszczonych w niej organów wyższych zmysłów i otworów przewodu pokarmowego i oddechowego. Stanowi ona główną charakterystykę fizjognomji indywidualnej.

Tweed, rzeka w południowo-wschodniej Szkocji, tworząca w niższym swym biegu granicę pomiędzy Anglją a Szkocją, długa 165 klm., wpada do morza Północnego.

Tweed William Marcy, polityk amerykański, * 1823, † 1878, kotlarz z zawodu, wszedł wcześnie w arenę życia politycznego i zyskał wielki wpływ w osłanianiu Tammany Society (ob.), przy którego pomocy został Aldermanem New-Yorku, a niebawem wybrany był do kongresu, z którego wystąpił, żeby się oddać polityce miejskiej, a właściwie wyzyskiwaniu funduszów miejskich na cele osobiste. Okradł New-York na parę miljonów, w końcu wskutek energicznego wystąpienia prasy niezależnej (New-York Times) oddany pod sąd (1871) i skazany na 12 lat więzienia, gdzie też zmarł 1878.

Tweeddale, hrabstwo w Anglji, ob. Peebles.

Twer, miasto gubernjalne w Rosji, nad Wołgą i wpadającemi do niej Twercą i Tmaką, ma 54,900 miesz., 36 cerkwi, 2 klasztory; siedlisko urzędów gubernjalnych i arcybiskupa (biskupstwo założone 1271). W **T.** znajduje się gimnazjum, seminarjum, szpital. Z budowli odznaczają się zwłaszcza: katedra Przemienienia Pańskiego, wybudowana w XIII w. pod wezwaniem św. Koźmy i Damjana, następnie przebudowana 1282 i 1689; pałac cesarski nad Wołgą, klasztor ostroczeski i in. Mieszkańcy zajmują się głównie fabrykacją wyrobów bawełnianych, wyprawą skór, dalej wyrobem dzwonów i przedmiotów z wosku; nadto prowadzą handel złotem i żelazem. W mieście znajdują

się 44 fabryki produkujące rocznie za 11 mil. rubli. **T.** założony 1182 przez w. ks. włodzimierskiego Wszewłoda Grzegorzewicza, był rezydencją książąt twerskich 1240–1486. 1238 i 1327 zdobyty i spustoszony był przez Tatarów. Od 1490 rządzili w **T.** wojewodowie moskiewscy. 1606 Polacy zdobyli miasto, które dopiero 1609 musieli opuścić.—*Twerski powiat* ma na przestrzeni 3,504 w. kw. 169,000 miesz. — *Twerska gubernja*, jedna z guberuji środkowych wielkorosyjskich, graniczy na północ i północo-zachód z gub. Nowogrodzką, na wschód z Jarosławską i Włodzimierską, na południe z Moskiewską i Smoleńską, na zachód z Pskowską i zajmuje 56,857 w. kw. przestrzeni, z czego przypada 31,7% na grunta orne, 22% na łąki, 31,6% na lasy i 14,7% na nieużytki. Gubernja stanowi wyniosłą płaszczyznę, w znacznej części falistą, leśną, pokrytą mnóstwem błot i jezior. Z gór zasługują na wzmiankę tak zwane Rawenickie (odnogi gór Wałdajskich). Z rzek najgłówniejszą jest Wołga, biorąca początek z błot w pow. Ostaszkowskim, do której uchodzą rzeki Żukopa, Tot'ma, Seliżarowka, Medwiedica, Nerl, Sestra, Kaszynka, Karżycza, Wazuza, Szosza, Twerca, Mołoga, przybierające znowu wiele pomniejszych rzeczek. Jezior jest znaczna liczba, głównie w powiatach Ostaszowskim i Wyszniewołockim; największe z nich są: Seligier, Ochwat-Żadenje, Mstino, Wielkie i Piaseczne. W jeziorze Imołóż (pow. Ostaszkowskim) poławiają wyborne śledzie. Klimat jest dość ostry i dla mnóstwa wód niestały. Grunt jest przeważnie gliniasto-piaszczysty; czarnej ziemi nigdzie prawie niema, mimo to rolnictwo stanowi główne zajęcie mieszkańców, liczba których wynosi 1,813,000 (oprócz Wielkorosjan, około 6% plemienia fińskiego Karelów). Przemysł był w r. 1893 reprezentowany przez 943 zakłady fabryczne z 21,337 robotnikami i produkcją wartości 28 mil. rubli. Pierwsze miejsce zajmują tu fabryki wyrobów bawełnianych. Pod względem administracyjnym **T.** *gub.* dzieli się na 12 powiatów: Twerski, Bieżecki, Wesiegoński, Wysznewołocki, Zubcowski, Kalaziński, Kaszyński, Korczewski, Nowotorski, Ostaszkowski, Rzewski, Starycki.

Twerca, rzeka należąca do systemu Wołgi, bierze początek z błot o 3 w. od miasta Wołoczka, płynie przez gub. Twerską i pod m. Twerem wpada do Wołgi. Niewielki kanał łączy Twerę z rzeką Mstą.

Twerecz, ubogie miasteczko w pow. Święciańskim gub. Wileńskiej. Do r. 1831 istniał tu klasztor księży Augustjanów, czyli kanoników od pokuty, założony około 1670 przez Paca, wojewodę trockiego, i niejakiego Wojciecha Wożgiełłę.

Twerskie księstwo powstało w połowie XIII w., poprzednio stanowiło część ks. Suzdalskiego; pierwszym księciem twerskim był Jarosław († 1271), syn w. ks. Włodzimierskiego Jarosława. Do **T. ks.** należały oprócz Tweru jeszcze Rżew, Zubcow, Kaszyn, Klin, Staryca. Na początku XIV w. książęta twerscy dosięgli godności wielkoksiążęcej, nie zdołali jednak utrzymać się na tem stanowisku wobec ks. moskiewskich. Od tej pory nastały długoletnie boje pomiędzy książętami twerskimi a moskiewskimi, aż w końcu otrzymali ci ostatni zupełną przewagę, i w ks. Iwan Wasilewicz położył 1485 koniec niejakiej samodzielności **T. ks.** pod pozorem, że ks. twerski Michał przechylał się na stronę Litwy. **T. ks.** przyłączone zostało do Moskwy i czas jakiś zarządzane przez syna Iwanowego, Iwana, po jego jednak śmierci (1490) rządzone było przez namiestników w.-książęcych.

Twerskie starostwo albo *Ciwunostwo* niegrodowe, było położone w księstwie Żmujdzkiem, powiecie Twerskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569. zaliczało się wówczas do dóbr królewskich stołowych; następnie przemienione na starostwo, było w r. 1766 w posiadaniu Bidlewicza, który z niego opłacał kwarty złp. 503 gr. 1. Obejmowało w sobie miasto Twer z folwarkami.

Twesten August Detlev Chrystjan, teolog protestancki, * 1789 w Glückstadt, † 1876, po ukończeniu studjów teologicznych w Kiel, był od 1814 profesorem teologji tamże, poczem 1835 objął w uniwersytecie berlińskim katedrę teologji po Schleiermacherze, którego nauki był przedstawicielem. Z dzieł **T.** najważniejsze: „Die drei oekumenischen Symbole“ (1818); „Logik, besonders die Analytik“ (1825); „Dogmatik der evangelisch-lutheranischen Kirche“ (4 wyd., 2 t., 1838); „Grundriss der analytischen Logik“ (1834) i in.

Twesten Karol, syn poprzedniego, prawnik pruski, znany ze swej działalności parlamentarnej, * 1820 w Kiel, † 1870 w Berlinie. Ukończywszy studja prawne w Berlinie i Heidelbergu, wstąpił do służby sądowej, którą opuścił 1868 r. skutkiem wytoczonych sobie dwu procesów politycznych. Członek stronnictwa postępowego (*Fortschrittspartei*), wybrany deputowanym 1861, odznaczył się **T.** przedewszystkiem w epoce konfliktu sejmu pruskiego z rządem, jako jeden z najdzielniejszych przywódców opozycji. Po wojnie 1866 roku wystąpił ze stronnictwa postępowego i był jednym z twórców partji narodowo-liberalnej. **T.** występował jako mówca głównie w kwestjach politycznych i finansowych. Oprócz rozpraw umieszczonych w „Preuss. Juhrbücher,“ ogłosił **T.** kilka broszur politycznych i dziełko: „Schiller in seinem Verhältnisse zur Wissenschaft“ (Berl. 1863); po śmierci Twestena wydał Lazarus z rękopisu jego pracę: „Die religiösen, politischen und socialen Ideen der asiat. Culturvölker und Aegypter in ihrer historischen Entwickelung“ (2 t., Berl. 1873).

Twickenham, wieś w ang. hrabstwie Middlesex, nad Tamizą, powyżej Londynu, 17,000 miesz. Ulubione miejsce pobytu wielu sławnych pisarzy, jak Essex, Bacon, Pope i in. W pobliżu liczne wille.

Twierdza, ob. Warownia.

Twierdzenie *(theorema)*, w systemie nauk wysłowienie prawdy, okazującej się w skutek rozumowania, zwanego *dowodzeniem*; tak np. prawdy matematyczne, wyjąwszy pewników, są twierdzeniami. **T.** w innem twierdzeniu zawarte nazywa się *lemma*, dodatek do twierdzenia *wnioskiem* (*corollarium*, *scholion*).

Twin albo *Towin* (właściwie *Dwin*, *Duin* lub *Dewin*, u Bizantynów *Doussios*, *Tision*. *Tisse*), niegdyś stolica Armenji, leży na południo-wschód od Erywanu, w odległości pięciu godzin drogi, założona w połowie IV w. po Chr. przez Chosroesa II. W późniejszym czasie miasto coraz bardziej wzrastało i w połowie V w. głowa kościoła armeńskiego, katolikos, obrał w niem swe siedlisko. Po upadku Arsacydów przebywali w **T.** namiestnicy perscy i arabscy; 861 zdobyte było przez Arabów, a następnie 894 spustoszone przez trzęsienie ziemi. Odtąd opuszczone, upadało coraz bardziej, aż nakoniec zeszło do stanu ubogiej wioski.

Twiss Sir Travers, prawnik angielski, * 1810 w Westminster, studjował w Oksfordzie, był tamże 1842—47 profesorem ekonomji politycznej, powołany 1852 na profesora prawa międzynarodowego do Londynu, został 1855 profesorem prawa cywilnego w Oksfordzie; od 1858 kanclerz djecezji londyńskiej, został 1867 adwokatem generalnym. Z pomiędzy jego pism politycznych, historycznych i prawnych celniejsze: „Epitome of Niebuhr's history of Rome“ (2 t., 1837); „The Oregon question examined“ (1846); „View of the progress of political economy in Europe cince the XVI century“ (1847); „Relation of Schleswig and Holstein to Denmark“ (1848 r.); „The Pope's letters-apostolic considered“ (1851); „Lectures on the science of international law“ (1856); „Law of nations considered as independent communities“ (1864); „Law of nation in time of war“ (1863; 2 wyd. 1875) i in.

Twist, nazwa angielska przędzy bawełnianej maszynowej, ob. Przędza.

Tworowski Jan, herbu Pilawa, hetman nadworny koronny. Już od lat młodych odznaczał się w zawodzie rycerskim, a mianowicie w bojach z Bogdanem Mołdawskim 1509 r., z Tatarami około Trębowli 1516 i później z Turkami. Mianowany 1540 kasztelanem kamienieckim, wkrótce potem wojewodą podolskim i hetmanem nadwornym, oraz starostą trębowelskim. Żonaty był z ostatnią dziedziczką rodu Buczackich i odtąd synowie jego zaczęli się pisać Tworowscy-Buczaccy. **T.** † 1547 r. w Buczacu.

Tworzydło, ob. Łaszcz Marcin.

Tworzymir, pseudonim Józefa Chociszewskiego.

Twórczość, jest to właściwa niektórym ludziom zdolność wynajdowania nowych kombinacji ze wspólnych wszystkim materjałów (pojęcia, wyobrażenia, zjawiska przyrodzone, fakty i stosunki społeczno-politycznej natury), ażeby, bądź to wytworzyć nowe ideje i poglądy, bądź też urzeczywistnić własne lub cudze pomysły. W pierwszym razie będzie to **T.** inwencyjna (pomysłowa) w drugim **T.** praktyczna. Artysta każdy musi łączyć w sobie oba rodzaje **T.**, choć w niejednakowym stopniu. Niekiedy obdarzeni **T.** pomysłową nie umieją ucieleśniać swych idei, podczas gdy genjusze praktyczne, pochwyciwszy każdą myśl, nadają jej kształty rzeczywiste i właściwą doniosłość przez umiejętne zużytkowanie i skombinowanie przystępnych każdemu materjałów.—Porów. Ribot „De l'imagination Créatrice“, Poulhan „De l'invention“.

Ty..... wyrazy zaczynające się od tej zgłoski tu nie zamieszczone, ob. pod Ti...

Tyberjada *(Tiberias)*, miasteczko dziś zaledwie 3,600 miesz. liczące, w prowincji Galilejskiej w Palestynie, położone nad jeziorem Genezaret, które z tego powodu zwano także *jeziorem Tyberjadzkiem*. Za czasów wojen krzyżowych uważane było za jedną z najsilniejszych warowni, i Tankred uczynił je stolicą własnego księstwa.

Tyberjusz *(Tiberius Claudius Nero)*, cesarz rzymski, 14 — 37 r. po Chr., * 42 r. prz. Chr., syn Liwji Druzylli i pierwszego jej męża, Tyberjusza Klaudjusza. Wcześnie już okazywał **T.** niepospolite zdolności (mianowicie wojskowe), a obok tego charakter dumny, zamknięty i ponury. Odznaczywszy się w bojach z Asturyjczykami i Kantabrami, Retami i Windelikami, został 13 r. prz. Chr. konsulem, a 12 r., rozwiódłszy się za namową Liwji z Wipsanją Agrypiną, zaślubił jej macochę a córkę cesarza Julję. W latach 12 i 11 stłumił powstanie Panończyków i Dalmatów, a 8 r. pokonał Sygambrów; w 6 r. otrzymawszy władzę trybuńską na lat 5, uzyskał pewne prawa do tronu, ale wkrótce potem na skutek nieporozumień familijnych usunął się jakoby na dobrowolne wygnanie na wyspę Rodus i tu zajmował się literaturą grecką. Za powrotem do Rzymu 2 r. po Chr. adoptowany za staraniem Liwji przez Augusta, adoptował swego synowca Germanika, walczył szczęśliwie w Germanji (5, 6 i 11 po Chr.) i Panonji (8 i 9 r. po Chr.) i został w końcu spólregentem Augusta, a po jego śmierci 14 r. wstąpił na tron cesarski, zapewniwszy go sobie zamordowaniem Agrypy Postumusa, wnuka Augustowego, i potłumieniem przez Druzusa i Germanika rokoszów wojskowych. Ogólną administrację państwa sprawował **T.** zręcznie i dobrze, ale postępowanie jego względem stolicy, senatu i własnej rodziny było systematyczną tyranją; na tym punkcie nie może go nikt obronić przeciw oskarżeniom Tacyta. Kolosalne procesy o obrazę majestatu, demoralizowanie narodu rozszerzeniem systemu denun-

Tyberjusz.

cjacji, wymordowanie najbliższych krewnych, teroryzm prefektów pretorjańskich w Rzymie (23—31 r.), podczas gdy sam **T.** oddawał się najwyuzdańszej rozpuście na wyspie Capri, były to środki obmyślanego i srogiego despotyzmu. Faworytami **T.** byli naprzód Sejan (ob.), a później Macro, który nareszcie 16 marca 37 r. udusił cesarza w łóżku. W ostatnich czasach próbowali **T.** rehabilitować: Stahr „Tiberius“ (Berlin, 1863) i Merivale „History of the Romans under the empire“ (t. 5 i 6); przeciw nim zaś w obronie prawdziwości oskarżeń Tacytowych pisał Pasch „Zur Kritik des Kaisers T.“ (Altenb., 1866); Deppe „Kriegszüge des T. in Deutschland“ (Bielef., 1887). Por. też H. Merczyng.

Tybet (u Mongołów *Tebet*, u krajowców *Bod*), kraj azjatycki między Chinami, Indjami i Mongolją położony, stanowi wielką, najwyżej na ziemi wzniesioną krainę, położoną między pasmem Himalajów od zachodu i południa, a łańcuchem Kuenlun na 350 m. długości od północy. Wschodnie kończyny tego łańcucha zwą się Nan-Szan. Cały kraj jest przerznięty w różnych kierunkach potężnemi pasmami, jak góry Karakorom (równoległe z korytem Indu) ze szczytem Dapsang (na 8,518 metrów) i in. Doliny między temi górami stanowiły prawdopodobnie dna wielkich jezior słonych, których pozostałością jest Tengri-Noor. Stąd pochodzi nieurodzajność gruntu tych dolin. Średnia wyniosłość powierzchni wynosi 4,000 m. i dochodzi do 6,000 m. W skutek położenia swego **T.** jest olbrzymiem źródliskiem dającem początek wielkiej liczbie rzek azjatyckich; stąd wypływa Sind, Ganges, Buremputer (Bramaputra), Irawaddi, Setledż, Mekong, Jantsekiang i in. Powierzchnia **T.** wynosi 1,993,000 klm. kw. Wnętrze jest względnie mało znane, w ostatnich dopiero dziesiątkach XIX stulecia misjonarze, jak Gabet i Huc, naukowa wyprawa angielska z r. 1847, tudzież uczeni podróżnicy jak Turner, Frazer, Jacqueuront, Hooker, Campbell, bracia Schlagintweit, Przewalski i Bonvalot poznajomili Europę z życiem i naturą tego tajemniczego kraju. Surowy klimat, spowodowany wielkiem wyniesieniem (mimo południowego położenia) z krańcowemi sprzecznościami (mrozy zimowe i skwary letnie) nie sprzyja wegetacji; stąd na północ Bramaputry niema ani lasów ani drzew owocowych, trawa nawet nędznie wegetuje na piaszczystych i wapnistych ziemiach. Właściwością **T.** są zwierzęta z długim jedwabistym włosem, jak sławne z włosa i ogona tłustego owce, kozy kaszmirskie, jaki (yak), piżmowce, liczne zwierzątka dające futra wyborne, drób, ptastwo wodne. Brak drzewa nie pozwala wyzyskiwać należycie bogactw mineralnych. Pod względem etnograficznym i politycznym **T.** nie stanowi jednolitej całości, lecz jest zbiorowiskiem ludów różniących się obyczajami, pojęciami i formą rządu. Zwykle dzielą **T.** na Wielki, Mały i Butan (Tangustan). *Wielki* (wschodni) **T.** należy do Chin i dzielony bywa na przedni i tylny. *Mały* **T.** (zachodni) dawniej zostawał pod rządem własnego księcia zawisłego od Wielkiego Lamy, lecz od 1835 został złączony po części z Kaszmirem i stanowi tam dwie prowincje: Ladakh i Baltistan. *Butan* leży w Himalajach (na południe od Wielkiego **T.**) i zostaje pod zwierzchnictwem Dalai-Lamy. Stolicą i metropolją lamaizmu jest L'Hassa. Ludność ogólna **T.** wynosi 1,650,000 miesz., należących do rozmaitych plemion. Właściwy **T.** (wielki, wschodni) zostaje pod władzą Dalai Lamy, lecz rządy istotnie sprawuje regent zwany Numichen (Nome-Chan). Protektorem **T.** jest cesarz chiński, utrzymujący tu swego mandaryna (tatsir), który ma prawo kasować wyroki Dalaj Lamy i przyjmować apelację od wyroków rady państwa, złożonej z czterech ministrów (chalon). Corocznie Dalai Lama wysyła do Pekinu poselstwo ze 100 osób z podarkami. Administracja kraju jest bardzo drobiazgowo uorganizowana. Podatki wybierane są w naturze i składane do magazynów publicznych. Wojsko uzbrojone jest w łuki, piki i strzelby. Prawodawstwo surowe jest wielce i do chińskiego zbliżone. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest uprawa roli, chów bydła, owiec, kóz, koni, a z rękodzieł tkactwo jedwabne i bawełniane. Handel, utrudniony dla braku komunikacji dogodnych i położenia górzystego, ogranicza się do sąsiednich krajów (głównie Chin). Szkoły w których uczą logiki, astronomji, medycyny, prawa, posiadają wielką sławę i przyciągają młodzież z sąsiednich krajów. Por. Huc i Gabet „Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet et la Chine“ (2 t., Paryż, 1850); Prinsep „Tibet, Tatary and Mongolia“ (Londyn, 1851); Desgodins „Le Thibet“ (2 wyd., Paryż, 1885); Przewalski „Reisen in Tibet“ (Jena, 1884); Rockhill „Land of the Lamas“ (Londyn, 1891).

Dzieje. Za kolebkę państwa Tybetańskiego uważają okolice Ja-lung-Kiang, w obecnej prowincji Sze-Czwan. Przebywały tam około 1240 p. Chr. plemiona zwane przez Chińczyków Kiang, albo Ti-Kiang. Miejscowa historja wyprowadza swoich królów z indyjskiego rodu Sakja, z którego pochodził Budda (ob.). Za dynastji chińskiej Han, byli Tybetańczycy zwyciężeni przez Chińczyków kilkakrotnie. Za króla Hla-Tho-Tho-Ri, rozprzestrzenił się w **T.** buddyzm (około 463 p. Chr.). Za króla Nam-Ri-Srongo sięgało państwo **T.** do Indji. Stolicą królewską była Mar-pha-ri koło Lassy. Za króla Khri-Tsang-De-Tsan (742—786), który rezydował w Samjos nad Brahmaputrą, graniczyło państwo **T.** z państwem chalifów. Za Rol-Pa-Czana, przywołano z Indji uczonych, którzy zaprowadzili wagi i miary. Później rozpadł się **T.** na małe królestwa. Około 1125 poddali się **T.** cesarzowi chińskiemu, ale zostali mimo to podbici przez Mongołów, za których panowania Pagspa, był uznany za głowę Buddaizmu (1260). Po wypędzeniu Mongołów z Chin i Tybetu, wywiąza-

ła się z władzy duchownej władza świecka i najwyższy Lama Tsonkha-Pa (* 1335), ze starego rodu królewskiego panował nad całym **T.** W początku XVI w., zaczęły się napady Mongołów zachodnich. W 1556 podbili **T.** Mongołowie wschodni. 1578 uznali Mongołowie za Dalej-Lamę Sodnam-Gyamtso. 1644 Kuszyn-Chan, na czele jednego z plemion mongolskich (Koszotów), osiadłych w Kuku-Nor, zajął **T.** właściwy w imieniu swego przyjaciela Dalaj-Lamy. Później Dalaj Lamowie rezydowali w Lassie, gdy następcy Kuszy-Chana panowali na Zachodzie. 1706 przeciwko panującemu Dalaj-Lamie, przeciwstawił Ladsan-Chan drugiego w Szygotse, ale naród wybrał trzeciego, 10-letniego Kartsang-Gyamtso, który zamieszkał w Si-Ning. Jeszcze na długo przedtem wysłali Tybetańczycy posłów na dwór cesarzy Mandżurskich w Chinach, żeby zapewnić sobie ich przyjaźń. 1709—1717 r. Songarowie zawojowali **T.** wewnętrzny, ale zostali wypędzeni przez wojsko chińskie wspierane przez Mongołów (Koszotów). Odtąd drudzy książęta z plemienia Koszotów rządzili **T.** pod władzą zwierzchnią Chin. Wypędzeni przez Songarów Misjonarze katoliccy, otrzymali prawo powrotu. Po 1724 otrzymał **T.** załogi chińskie, a w 1747 książęta Koszotcy byli usunięci od zarządu. Państwem rządził namiestnik w imieniu Dalaj-Lamy. Początkowo otrzymał tę godność król Lassy, ale kiedy syn jego chciał się usamowolnić, został ścięty i odtąd namiestnikami są Chińczycy, albo Mandżurowie, 1786—92 prowadzono zwycięskie wojny z Gorkami z Nepalu. 1841 z Kaszmirem, 1854—56 z Nepalem. W latach pomiędzy 1860—1870 powtarzały się próby powstania, ale bez skutku. W ostatnich czasach zamknięto kraj tak ściśle przed Europejczykami, że Anglicy musieli posyłać indyjskich pandytów, żeby się czegoś dowiedzieli. Z powodu sporów granicznych z Sikimem, zawarto w 1890 umowę, którą uzupełniono 1893, a która miała ułatwić komunikację. Por. Schlagintwert „Die Könige von T.“ (1866); Gamenmüller „Tibet“ (1878); Feer „Le T.“ oraz opisy podróży Przewalskiego, Bondalota.

Tybet, tkanina wełniana, podobna do merynosa (ob. Merino), której osnowa i wątek są z czystej wełny czesankowej. Najznaczniejsze fabryki **T.** są w Anglji, Francji i Saksonji.

Tybetański język i literatura. Język tybetański należy do jednozgłoskowych języków azjatyckich (indochińskich), w których każda zgłoska, sama w sobie nieodmienna, tworzy oddzielne pojęcie. Język ten jest szorstki i przepełniony spółgłoskami. Pismo tybetańskie jest starożytną formą indyjskiej Devanagari. Literatura składa się prawie wyłącznie z tłómaczeń sanskryckich oryginałów, zwłaszcza że od czasu przyjęcia buddyzmu w VII w. prz. Chr. pracowano tylko nad przyswojeniem sobie pism buddystycznych. Pisma te zjednoczono w dwu wielkich zbiorach, z których pierwszy ma tytuł: „Bkah-hgyur“ (t. j. tłómaczenia przykazań Buddy) i wydrukowany został 1728—46 w przeszło 100 tomach in folio w klasztorze Snarthang; drugi „Bstan hgyur“ (t. j. tłómaczenia pism naukowych), drukowany tamże, obejmuje 225 tomów. Jako znawcy języka i literatury tybetańskiej zasłużyli się Csoma de Körös i J. J. Schmidt, a w późniejszych czasach Schiefner, oraz Foucaux. Por. Burnoufa „Introduction à l'histoire du Buddhisme indien“ (t. I, Paryż, 1844); Hodgson „Essays on the languages, literature and religion of Nepal and Tibet“ (Londyn, 1874). Oprócz religijnej posiada **T.** bogatą literaturę świecką. Por. Schuefner „Tibetan tales derived from Indian sources“ (1882); Alex. Baumgartner „Die Literaturen Indiens und Ostasiens“ (1902).

Tybr, po włosku *il Tevere*, po franc. *Tibre*, u Rzymian *Tiberis*, mała, lecz ważna rzeka półwyspu włoskiego, bierze początek w Toskanji wschodniej w paśmie Apeninów, biegnie równolegle z tym pasmem, od Perugji zaś do Orvieto skręca na zachód, od Orvieto przerzyna szeroką równinę starożytnego Latium (Campagna di Roma) w kierunku południowym, od Rzymu dopiero skręca na zachód i w pobliżu Ostji wpada do m. Śródziemnego. Długość **T.** wynosi 393 klm.

Tybullus Albius Tibullus, rzymski poeta elegijny z czasów Augusta, * 43 r. prz. Chr. w Rzymie, † około 18 r. po Chr. Pozostawił zbiór „Elegji“, których pomiędzy innymi najlepsze edycje dali: J. Henryk Voss (Heidelberg, 1811); Huschke (2 t., Lipsk, 1819); Lachmann (Berlin, 1829); Rossbach (Lipsk, 1862). Na język polski przełożył T. J. Moraczewski (Wrocław, 1827 i w zbiorze Raczyńskiego). Por. Gruppe'go „Die römische Elegie“ (Lipsk, 1839).

Tybur, dzisiejsze *Tivoli*, miasto zbudowane przez Sykulów w krainie Latium, nad rz. Anio, o 4 godziny drogi od Rzymu, poddało się r. 338 prz. Chr. Rzymianom i otrzymało prawa municypalne rzymskie. Prócz wielu innych Rzymian, poeta Horacy miał tu swą willę. Por. Viola „Storia di Tibur“ (Rzym, 1819); Nibby „Analisi dei Dintorni di Roma“ (t. 3).

Tyburn, niegdyś wieś na stronie północnej Hyde-Parku w Londynie, do 1783 miejsce tracenia przestępców. Obecnie zbudowana jest tam jedna z najpiękniejszych dzielnic Londynu, *Tyburnia*.

Tyc Antoni, pisarz religijny polski, rodem z w. ks. Poznańskiego, był naprzód proboszczem i nauczycielem przy gimnazjum w Lesznie, później został komendarzem w Winnogórze, gdzie † 1861. Wydał: „Wybór kazań oryginalnych i t. d.“ (2 t., Leszno, 1839—42); „Lekcje i Ewangelje na wszystkie niedziele i święta całego roku“ (t., 1841); „Dzieje Starego i Nowego Przymierza dla użytku szkół elementarnych“ (4 wyd., Gniezno, 1861); „Żywoty Swiętych“ (2 t., Leszno, 1855).

Tycho Brahe, astronom, ob. Brahe.—*Tychona gwiazda*, ob. Kasjopea.

Tychoml, osada w pow. Ostroskim, gub. Wołyńskiej, nad Horyniem. Za okopem dawnego miasteczka stoi na wzgórzu czworokątna wieża murowana, którą podanie miejscowe nazywa kaplicą arjańską.

Tychsen Olaus Gerhard, znakomity orjentalista, * 1734 w Tondern, † 1815 r. jako główny bibljotekarz w Rostoku; zasłużył się głównie na polu nauk talmudyczno-rabinicznych, tudzież na polu numizmatyki i epigrafiki. Jego działalność naukową skreślił Hartmann (4 t., Bremen, 1818—20).

Tychsen Tomasz Krystjan, również orjentalista, * 1758 r. w Horsbyll w Szlezwigu, profesor w Getyndze, † 1834. Położył główne zasługi jako badacz starożytności wschodnich, tudzież jako numizmatyk.—Jego słynna z piękności i wielorakich talentów córka, *Cecylja* **T.** (* 1794, † 1812), przeszła do potomności w utworze poety Ernesta Schulzego p. t. „Caecilie".

Tychwin, miasto powiatowe gubernji Nowogrodzkiej, nad rzeką Tychwinką; ma 5 cerkwi, 2 monastery męskie, 1 żeński i 6,650 miesz.— *Tychwiński powiat,* ma na przestrzeni 16,345½ w. kw. 104,000 miesz.

Tychwinka, rz. w Rosji, bierze początek w gubernji Nowogrodzkiej, pow. Tychwińskim, i ubiegłszy 163 w. wpada do rz. Siasi.

Tychwiński system wodny, ob. Rosja, Wody.

Tycjan, właściwie *Tiziano Vecellio,* słynny malarz włoski, mistrz szkoły weneckiej, * 1477 r, we wsi Tai pod Pieve di Cadore w Weneckiem, † 1576 w Wenecji. Początkowo hołdował w malarstwie swemu mistrzowi Belliniemu, później zaś wziął sobie za wzór współucznia Giorgione'go i rywalizował z nim przy wykonywaniu fresków (1507) na fasadzie niemieckiego domu kupieckiego w Wenecji. Po śmierci Giorgione'go (1510) ukończył zaczęte przez tamtego ozdoby w pałacu dożów, gdzie także wymalował (1510 r.) wielki obraz (zniszczony podczas pożaru 1577 roku), przedstawiający bitwę pod Spoletto. Odportretowawszy czterokrotnie (1530, 1532, 1536 i 1550) cesarza Karola V, zyskał temi malowidłami tak wielką sławę, że wszyscy książęta ówcześni starali się o łaskę być portretowanymi mistrzowską ręką **T.** Po największej części mieszkał **T.** w Wenecji i tu pracował nieustannie aż do ostatnich chwil życia. Wykonane przez niego 1550—1565 r. w wielkiej liczbie dzieła dla dworów hiszpańskiego, angielskiego i portugalskiego i dla wielu innych panów. świadczą o młodzieńczych siłach ducha i ciała tego męża nawet w sędziwym już wieku. **T.** nie był to genjusz wyjątkowy, ale mimo to stworzył we wszystkich rodzajach malarstwa wiele pierwszorzędnego znaczenia kompozycji. Przedstawiał on wprawdzie niekiedy po mistrzowsku sceny bohaterskie i patetyczne, jak np. męczeństwo św. Piotra (malowidło zniszczone podczas pożaru 1867) i męczeństwo św. Wawrzyńca (dwa kolosalne obrazy ołtarzowe w Wenecji), jednak częściej i lepiej udawały mu się kompozycje spokojniejsze i umiarkowańsze, jak: „Wniebowzięcie Marji" (teraz w akademji weneckiej), „Złożenie do grobu Chrystusa" (w Luwrze), wiele obrazów ołtarzowych, tak zwane „Sante-Conservazioni, Madonny na tronie otoczone Świętymi i t. d. Niepospolite mistrzowstwo rozwinął też **T.** w kompozycjach z dziedziny mitów starożytnych; tu należą dwa słynne obrazy Wenery (we Florencji), „Wenus z młodą bachantką" (w Monachjum), „Wenus del Prado" (w Luwrze), „Danae" (w Neapolu), „Bachus i Arjadna" (w Londynie). Nie mniej piękne są obrazy alegoryczne; „Trzy pory życia ludzkiego" (w Wenecji) i „Miłość ziemska i niebieska" (w Rzymie). Jako portrecista, jest **T.** niewątpliwie najznakomitszym mistrzem z włoskich w tym kierunku artystów. W pejzażu stworzył także nowy rodzaj, studjowany przez Caracci'ch, Poussina i Rubensa. Najprzedniejszą z utworów **T.** zaletą jest nieporównany koloryt. Zalecają się one nadto prawdą niedoścignioną; patrząc na jego figury, zdaje się, że widać krew płynącą pod skórą, taka tam przezroczystość i delikatność ciała. Obrazy **T.** z najświetniejszej epoki jego twórczości budzą nieprzeparty urok ciepłym, jasnym tonem złotym, oraz nadzwyczaj staranną i pełną swobody ekspozycją. **T.** pozostawił małą liczbę uczniów, ale za to niezliczonych naśladowców. Por. Lafenestre „La vie et l'oeuvre du Titien" (Paryż, 1886); Taine „Voyage en Italie," Kremer „Podróż do Włoch."

Tycjan.

Tyczyński Jerzy, albo *Jerzy z Tyczyna,* także *Ticinensis,* właściwie z Tuczyna, miasteczko w Rzeszowskiem, gdzie się urodził. **T.** pobierał nauki w akademji krakowskiej, w której był profesorem poezji i retoryki. Zostawszy wreszcie księdzem, jeździł w poselstwie do Rzymu w sprawie sum neapolitańskich i odtąd poświęcił się całkiem pracy dyplomatycznej przy dworach włoskich, które kolejno nawiedzał. Hojnie za trudy swoje wynagradzany przez króla Zygmunta Augusta, † we Włoszech, zapomniawszy prawie o swej ojczyznie. Liczne jego utwory poetyczne w języku łacińskim drukowane były w Krakowie w latach 1534—1548.

Tydeus, syn Ojneusa i Peribei, z powodu popełnionego morderstwa uciekł z Kalidonu do Adrasta, króla Argos, spłodził z jego córką Deipilą Diomedesa i poległ pod Tebami w liczbie siedmiu rycerzy.

Tydzień, przeciąg czasu zawierający 7 dni, wziął początek swój zapewne z czasu odmian księ-

życa, które następują po sobie w odstępach czasu mniej więcej siedmiodniowych; **T.** używany był do rachuby czasu u najdawniejszych narodów, jak u Chińczyków i Peruwjanów; u Hebrajczyków dni oddzielne nie miały osobnych nazw, ale liczyły się numerami porządkowemi, poczynając od sabatu. Grecy dzielili miesiąc na trzy *dekady*, a Rzymianie mieli niejako ośmiodniowy **T.** *(nundinae)*; następnie jednak przejęli od Egipcjan tydzień siedmiodniowy, którego każdy dzień był poświęcony innej planecie czy też bóstwu: dzień słońca, księżyca, Marsa, Merkurego, Jowisza, Wenery i Saturna. Z rozwojem chrześcijaństwa **T.** żydowski rozszerzył się po Europie, podobnie jak za pośrednictwem Arabów dostał się do Afryki. Nazwy pojedyńczych dni w tygodniu u wielu narodów przejęte zostały od nazw rzymskich, jak: *Sonntag*, *Lundi*, *Saturday* i t. d. W kalendarzu republikańskim tygodnie były dziesięciodniowe (dekady); każdy dzień dekady miał oddzielną nazwę. Ob. Kalendarz.

Tyestes (grec. *Thyestes)*, syn Pelopsa, brat Atreusza, po zamordowaniu brata przyrodniego Chrysippa, uciekli obaj do Eurysteusza, gdzie **T.** z żoną Atreusza spłodził dwu synów i był za to przez niego wygnany. Mściwy Atreusz, pogodziwszy się pozornie z bratem, zaprosił go na ucztę i uczęstował go mięsem własnych jego synów, przez się zabitych. **T.** uciekł od brata i z własną córką, nie wiedząc o tem, Pelopją, spłodził później Egista, który zabił Atreusza i ojca swego osadził na tronie myceńskim.

Tyflis (po gruzyjsku *Thepilisi* lub *Tphilis-K'halakhi)*, miasto główne kraju Kaukaskiego i gubernjalne gub. Tyfliskiej, niegdyś stolica Gruzji, leży na obu brzegach rzeki Kury i liczy 162,000 m. Siedlisko generał-gubernatora kaukaskiego, gubernatora najwyższych urzędów gubernjalnych, kuratora okręgu naukowego, sztabu generalnego, arcybiskupa prawosławnego gruzyjskiego, biskupa ormiańskiego i efendiego tatarskiego; posiada liczne kościoły (26 ormjańskich, 25 prawosławnych, katolicki i 2 ewangelickie), klasztor prawosławny, klasztor ormiański, 3 gimnazja, szkołę realną, korpus kadetów, różne specjalne zakłady naukowe, kilka teatrów, różne stowarzyszenia naukowe; dalej bibljotekę, gabinet przyrodniczy, ogród botaniczny, szpital, wielkie bazary, kilka karawanserajów i t. d. W mieście znajdują się fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych, kobierców, wyrobów srebrnych i t. d. **T.** jest ważną stacją handlową pomiędzy Persją i Europą. **T.** założony był około połowy V w. po Chr. i przez długi czas był stolicą królów gruzyjskich. W początku XVII w. wzięty przez Turków, był odebrany przez króla Rustuma (1636 – 58); powtórnie zajęty przez Turków na początku XVIII w., dostał się następnie pod władzę Persów. Na początku XIX w. razem z Gruzją przeszedł pod władzę Rosji.— *Tyfliski powiat* ma na przestrzeni 9,813½ w. kw. 228,000 m.— *Tyfliska gubernja*, w kraju Kaukaskim, graniczy na północ z obw. Tereckim, na półn.-wschód z obwodem Dagestańskim, na południo-wschód z gub. Bakińską, na południe z gub. Bakińską i Erywańską, na zachód z gub. Erywańską i generał-gubernatorstwem Kutaiskiem. Zajmuje 35,578 w. kw. Gubernję przerzynają w różnych kierunkach góry, należące do systemu gór Kaukaskich i Ararackich, Achalcyskich, oraz Alageskich. Jezior jest kilkanaście, z których największe Gokcza. Rzeki wszystkie prawie uchodzą do Kury, najważniejszej rzeki w kraju Zakaukaskim, i należą do basenu morza Kaspijskiego; znaczniejsze z nich: Alget, Chram, Borczała, Achstafa, Tauz, Szamchor-Kiurak-Czaj z prawej, a Aragwa, Alazań razem z Jorą z lewej strony. Liczba mieszkańców wynosi 1,041,000, składa się: z Georgjan, Ormian, Rosjan, Tatarów, Osetynów, Lezginów, Tuszynów, Pszawów, Chewsurów, Żydów, kolonistów niemieckich z Wirtemberskiego i t. d. Rolnictwo i przemysł mało jeszcze rozwinięte. Pod względem administracyjnym **T. gub.** dzieli się na dziewięć powiatów: Tyfliski, Goryjski, Signaski, Telawski, Achałkałacki, Achałcyski, Borczaliński, Duszecki, Tionecki, oraz okrąg Zakatalski.

Tyfon (grecka nazwa *Typhon*, egipska *Set*, *Suti*, *Sutech)*, według mitologji egipskiej syn Seba (Kronosa) i Nuty (Rhei), brat Ozyrysa i Izydy, w najdawniejszych czasach używający wielkiej czci (mianowicie za królów z 19 dynastji) bóg egipski. Symbolem jego jest zwierzę fantastyczne, koloru żółtego, z włosami najeżonemi. Zjawia się często na pomnikach. Główne miejsce czci **T.** były miasta: Ombos, Auaris i Tanis. Cześć jego dotychczasowa ustała całkowicie prawie za królów z 21 dynastji. Odtąd uważali go jednak Egipcjanie za boga swych nieprzyjaciół, a mitologja egipska utworzyła z niego zasadę wszystkiego złego. Był więc **T.** przeciwnikiem Ozyrysa, bóstwem pustyń, suszy i skwaru.

Tyfon, *Typhaon*, *Typhos*, *Typhoeus*, według podań greckich potwór, który reprezentuje już to wicher gwałtowny, już to zjawiska wulkaniczne ziemi. Wedle Hezjoda, syn Tartara i Gei, potwór o stu głowach wężowych, ognistych oczach, czarnych językach i przerażającym obdarzony głosem, przez Zeusa piorunami zdruzgotany i do Tartaru zepchnięty. W późniejszych tradycjach o **T.** znać wpływ wyobrażeń egipskich.

Tyfon (chiń. *tei-fun)*, orkan, który podczas letnich, a niekiedy i jesiennych miesięcy wieje z wielką gwałtownością na wielkim oceanie Indyjskim, szczególniej wzdłuż południowych i wschodnich wybrzeży Chin. Różni się od innych orkanów tem, że posiada zwykle średnicę niewielką, wskutek czego w obrębie tyfonu kierunki wiatrów nader szybko się zmieniają, a stąd dla okrętów nader są niebezpieczne. Ob. Wiatr.

Tyftyk (pers. *tiflik*), tkanina jedwabna, najczęściej szkarłatna, złotem przetykana. Stąd *dywdyk* oznaczał niegdyś bogatą pokrowę na konia, często aż do kostek spuszczoną i ozdobioną herbami właścicieli.

Tyfus (*Durzyca, Dur*), ogólna choroba zakaźna. Dwie choroby noszą to wspólne nazwisko, *T. wysypkowy* i *T. brzuszny*, jakkolwiek etjologja, przebieg i patogeneza ich jest zupełnie inną. — *Tyfus brzuszny* jako oddzielną postać chorobową wyodrębniono dopiero w 1880, gdy Eberth wykrył swoiste laseczniki, cierpienie to wywołujące. Występuje on zawsze albo sporadycznie, albo w postaci ograniczonych do pewnego miejsca epidemji; nie zależy on wcale od topograficznych ani od klimatycznych warunków, szerzy się jednakowo na całej kuli ziemskiej. **T.** rozwija się u człowieka wtedy, gdy dostaną się do kiszek *laseczniki tyfusowe*, które przedstawiają się jako proste pałeczki ruchome, wielkości bardzo zmiennej; długość ich przewyższa 2 — 3 razy grubość, a samodzielne ich ruchy zależą od licznych rzęs, umieszczonych najwięcej u końców; barwią się barwnikami anilinowemi, hodują się dobrze na agarze, buljonie, żelatynie i kartoflu. Laseczki tyfusowe przy tyfusie znajdują się w błonie śluzowej kiszek cienkich, w gruczołach krezkowych, w śledzionie, wątrobie i nerkach, w dużej ilości występują także w odchodach stolcowych chorego. Lasecznik tyfusowy wielce jest podobny do znajdującego się stale w kiszkach człowieka saprofitu, zwanego *laseczkiem okrężnicy (bacterium coli commune)*, niema z nim jednakże nic wspólnego. Zakażenie tyfusowe szerzy się przeważnie przez wodę do picia, rzadziej nastąpić może drogą zanieczyszczenia rąk odchodami tyfusowemi i przez przeniesienie stąd zarazy na pokarmy lub bezpośrednio do jamy ustnej. Przenoszenie zarazy przez powietrze jest wątpliwe. Najczęściej zapadają ludzie na tyfus w wieku od 15—25 roku życia, po latach 35 usposobienie do tej choroby stale się zmniejsza; płeć w usposobieniu do tyfusu nie odgrywa żadnej roli. Miejscowa sprawa chorobowa przy tyfusie wyraża się ostrem zapalnem zajęciem błony śluzowej kiszek cienkich, na której stopniowo tworzą się mniej lub więcej rozległe owrzodzenia; a następnie obrzękiem gruczołów krezkowych. Laseczniki tyfusowe z błony śluzowej kiszek przechodzą do gruczołów chłonnych, skąd już dostają się do krwi i z jej biegiem rozchodzą się po całym ustroju; przez krew laseczniki dostają się do wszystkich narządów organizmu i powodują odpowiednie zmiany. Obraz kliniczny choroby nie jest jednolity i jednostajny dla wszystkich przypadków. Po zarażeniu się przez kilka dni trwa okres utajonej choroby, czyli *okres wylęgania*, żadnemi objawami nie zdradzający grożącego niebezpieczeństwa. Po kilku dniach następuje ogólne niedomaganie, jeszcze nic w sobie charakterystycznego nie mające. Po kilku dniach trwania tego *okresu zwiastunów* rozpoczyna się kilkakrotnemi dreszczami okres rozwiniętej choroby. Najważniejszym objawem **T.** jest gorączka stała z jej konsekwencjami, posiada ona nawet pewien sobie właściwy typ, który po raz pierwszy zauważył Wunderlich; przez 5 — 7 dni temperatura wznosi się codziennie o 0,5° wyżej, niż była poprzedniego dnia, na 5—7 dzień dochodzi do 40° i więcej, na tym poziomie trzyma się zwykle dwa tygodnie, poczem zwolna opada do normy (*lyza, per lysin*); jest to szemat gorączki w tyfusie, są jednakże od niego częste odstępstwa. Obok podniesionej temperatury puls i oddychania stają się częstsze, trawienie w wysokim stopniu upośledzone, brak apetytu, suchy, obłożony język, silna biegunka, znaczne pragnienie; w organach oddechowych zwykle bywa przekrwienie błony śluzowej oskrzeli, a stąd kaszel, akcja serca osłabiona, brzuch wzdęty i bolesny, szczególnie w okolicy biodrowej prawej; do bardzo częstych objawów tyfusu należy także *wysypka* w postaci plamek, różyczki. Do zwykłych przejawów **T.** zaliczyć trzeba także: ból głowy, nieraz bardzo gwałtowny, osłabienie do najwyższego stopnia dochodzące, nieprzytomność, polegającą albo na bezustannem spokojnem majaczeniu, albo na gwałtownem zrywaniu się chorego. Ważnym bardzo dla rozpoznania choroby objawem jest powiększenie śledziony, stale tyfusowi towarzyszące. Rozpoznanie tyfusu w przypadkach typowych lub podczas epidemji jest dość łatwe, wielorakość jednakże obrazu chorobowego bardzo utrudnia nieraz szybkie określenie tyfusu, Vidal podał nowy sposób rozpoznawania tyfusu; polegający na tem, że zwykle ruchome laseczniki tyfusowe po dodaniu do nich pewnej ilości surowicy krwi chorego na **T.** tracą swe ruchy i zbijają się w kępki, jak również mętna zwykle hodowla buljonowa tych pasożytów po dodaniu do niej kilku kropel surowicy się rozjaśnia, tworząc na dnie probówki zbity osad. Próba ta dotąd nie została jeszcze dokładnie zbadana. Niebezpieczeństwo przy tyfusie polega na zatruciu organizmu toksynami lasecznika tyfusowego, na możliwości pęknięcia kiszek i powstania zawsze śmiertelnego zapalenia otrzewnej, wreszcie na możliwości przyłączenia się do **T.** rozmaitych powikłań, jak: zapalenia płuc, osierdzia, opon mózgowych. Stąd okres trwania choroby jest rozmaity. Średnia śmiertelność od **T.** w królestwie Polskiem wynosi od 6 — 15%. Choroba przebyta zwykle żadnych śladów po sobie nie zostawia, czasami tylko pozostają na czas pewien paraliże rozmaitych mięśni, albo następstwa procesów zapalnych.— *Tyfus wysypkowy* występuje najczęściej w postaci pandemji i epidemji, lub nawet endemji. Pandemje tej choroby spostrzegano podczas wielkich przewrotów społecznych, a także podczas nieurodzajów, sporadycznie spotyka się dość często. Warunki społeczne odgrywają wielką rolę w szerzeniu się **T.** wysypkowego, jest on przeważnie chorobą proletarjatu i szerzy się wszędzie tam, gdzie dużo jest ludności ubogiej, źle mieszkającej,

źle odżywianej. **T.** wysypkowy należy do chorób niezmiernie zaraźliwych, zarazek przenosi się głównie przez powietrze, lecz także i przez bezpośrednią styczność, jak również i pośrednio, przez rozmaite przedmioty, przez bieliznę, ubranie chorych. Właściwego zarazka tej choroby dotąd nie wykryto. Zmiany anatomiczne w **T.** wysypkowym nie przedstawiają nic właściwego dla tej sprawy. Do objawów należą: gorączka, dochodząca od razu do wysokiego stopnia, która trwa 2—3 tygodni; spadek odbywa się raptownie *(kryzą, per crisim)* przy obfitych potach; obfita wysypka na tułowiu, obrzmienie śledziony, katar dróg oddechowych, mocny ból głowy, bredzenie, upadek sił, zapaść serca. Śmierć następuje prawie zawsze wskutek porażenia serca, odsetka śmiertelności jest wogóle bardzo duża, zależy jednakże wiele od charakteru epidemji, średnio wynosi do 40 odsetek, leczenie jest objawowe. Główną rolę odgrywa tu profilaktyka, t. j. zapobieganie szerzeniu się choroby przez natychmiastową izolację chorych, spalanie ich rzeczy, oraz dezynfekcję pomieszczeń.

Tygiel, naczynie służące do topienia rozmaitych ciał. Tygle najczęściej wyrabiane są z gliny ogniotrwałej. Glina mieszaną także bywa z innemi materjami nietopiącemi się w ogniu pieców hutniczych, jak z koksem lub grafitem; **T.** z takiej mieszaniny wyrabiane noszą nazwę *grafitowych.* Używane są także **T.** mniejszych wymiarów, porcelanowe, platynowe, srebrne, żelazne. Do różnych robót chemicznych używane są najczęściej **T.** znane pod nazwą *tygli heskich,* wyrabiane w Grossalmerode w Hessji z gliny ogniotrwałej, zupełnie wolnej od wapna i zawierającej tylko bardzo małą ilość tlennika żelaza, a przeciwnie wiele krzemionki z dodatkiem czystego piasku kwarcowego. Do topienia metali używane są najczęściej **T.** *passauskie,* wyrabiane w Passau z mieszaniny gliny z grafitem.

Tygranes (grec. i łaciń. *Tigranes,* armeńs. *Dikran),* imię kilku królów starożytnej Armenji:

Tygranes I, z dynastji Haig, miał panować za czasów Cyrusa.

Tygranes II albo Wielki, najznakomitszy z królów t. n., z rodu Arsacydów partyjskich. Wraz z teściem swoim Mitrydatesem (ob.), królem Pontu, powstał r. 89 przed Chr. przeciwko Rzymianom; zagarnął 85 r. Syrję i 76 r. zdobył część Azji Mniejszej, a na Partach Mezopotamję, Adjabene i Adropatene i przybrał tytuł króla królów. Zwyciężony przez Lucullusa pod Tigranocerta (6 października 69 r. przed Chr.), a następnie nękany przez Pompejusza (od 66 r.), poddał się Rzymianom, zapłacił im ogromną sumę (6,000 talentów), utrzymał się posiadaniu Wielkiej Armenji, † 36 r. przed Chr.

Tygranes III, wnuk poprzedniego, osadzony na tronie 20 r. prz. Chr. z polecenia Augusta, połączył się z Partami i wkrótce potem umarł nagle.

Tygranes IV (12—6 r. prz. Chr.), ożenił się z własną siostrą Erato i zginął w boju z dzikiemi plemionami swego państwa.

Tygranes V, przyłączył Azję Mniejszą do swego państwa.

Tygranes VI, poddał się Persom 412 roku po Chrystusie.

Tygrys, jedna z największych rzek w Azji, bierze początek na południowym krańcu pasma gór armeńskich Taurus, na północo-wschód od Diarbekru, przebiega Kurdystan, oddziela potem Starą Asyrję od Mezopotamji, pod Bagdadem zbliża się do Eufratu na 2½ mili, płynie odtąd z nim równolegle przez mil 20 i nareszcie obie te rzeki zlewają się pod Korna lub Korneh w jedno koryto, zwane Szat-el-Arab, które o 30 mil dalej wpada do zatoki Perskiej. **T.** do połączenia swego z Eufratem liczy około 1,500 klm.

Tygrys *(Felis tigris),* podrodzaj zwierząt z rodzaju kota, obejmuje zwierzęta najstraszliwsze między drapieżnemi, bezgrzywne, o odzieży miękiej, pręgowanej, wysmukłej, silnej budowy ciała. Dorosły samiec ma 1,6 m. długości, a ogon 80 cm. Ubarwienie przedstawia żywy kontrast między rdzawo żółtem tłem, a ciemnemi smugami. Rozprzestrzeniony jest w znacznej części Azji, od 8° szer. płd. do 52° szer. płn., a głównem jego siedliskiem są Indje. Przebywa w lasach i zaroślach zawsze tylko do pewnej wysokości nad poziomem

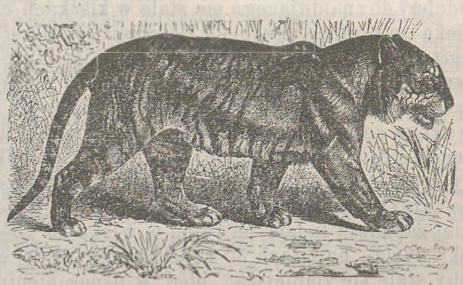

Tygrys.

morza. Ruchy jego są szybkie i wytrwałe, przesuwa się cicho, robi potężne skoki, przepływa rzeki i wdrapuje się zręcznie na drzewa. Jest nadzwyczaj silny i daleko niebezpieczniejszy od lwa; z niektórych miejscowości indyjskich wyrugował zupełnie człowieka. Jeżeli raz zakosztował mięsa ludzkiego, przekłada je nad wszelkie inne. Tygrysica po 105 dniach rzuca 2—3 młode, które dają się ułaskawić. Rozmnaża się w niewoli, otrzymano też mieszańce lwów i tygrysów.—Skóry tygrysie, przybywające przez Anglję i Rosję, używają się głównie na pokrycie sań i koni. Por. Fayrer „The royal tiger of Bengal“ (1875). **T.** *afrykański,* toż co serwal (ob.), **T.** *amerykański,* toż co jaguar (ob. Lampart).

Tygrysie oko, minerał powstający z przeobrażenia krokidolitu (ob.) przez utlenienie w nim żelaza. Znajduje się w Afryce południowej, a dla twardości i pięknego blasku używa się na wyroby ozdobne.

Tygurynowie, lud celtycki z plemienia Helwetów, zamieszkiwał w Helwecji ziemię zwaną *Pagus Tigurinus,* który mylnie za dzisiejszy kanton Zurich (Turicum) poczytywano.—**T.** połączyli się później z Cymbrami, których losy razem z nimi podzielali.

Tyjara, potrójna korona złota, zwana *regnum,* służąca papieżowi. Trzy korony **T.** są godłem władzy: papieskiej, cesarskiej i królewskiej, które jednoczy w swej osobie następca św. Piotra, i symbolicznie przypominają władzę wykonywaną przez namiestnika Chrystusa w kościele wojującym, cierpiącym i tryumfującym. Początkowo używali papieże zwykłej mitry, do której w IX w. dodano jedną koronę; papież Bonifacy VIII († roku 1303) miał dodać drugą, jako symbol władzy duchownej i świeckiej, a Klemens V († r. 1314) trzecią.

Tykocin, miasto w gub. Łomżyńskiej, pow. Mazowieckim, nad rz. Narwią, wielce starożytne. Gród ten zajęli Litwini i trzymali aż do r. 1569, w którym dopiero wraz z całem Podlasiem powrócił do Korony. Wzrost swój winien on Zygmuntowi Augustowi, który często tu przebywając, czuwał troskliwie nad dobrem mieszkańców. W 1630 przebywał tu Zygmunt III z rodziną swą i dworem, chroniąc się przed morowem powietrzem. Rzeczpospolita, wynagradzając zasługi Stefana Czarnieckiego, nadała jemu i jego potomkom starostwo tykocińskie wraz z miastem w 1661. August III, przybywszy tu potajemnie z Saksonji, ustanowił order Orła Białego. Za wnuczką hetmana Czarnieckiego **T.** przeszedł w dom Branickich. Zamek tykociński, obecnie w ruinach, zbudowany na kępie, służył nieraz do obrony kraju i zawsze poczytywany był za ważne stanowisko. Zdobywali go też po dwakroć Szwedzi w 1656 i 1703, a zawsze odzyskanie jego dużo krwi kosztowało. Dzisiaj główną osobliwością **T.** jest kamienny posąg Stefana Czarnieckiego, w rynku stojący, wzniesiony 1755 przez Jana Klemensa Branickiego. Ludność wynosi 4,220 głów.

Tykocińskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Podlaskiem, w ziemi Bielskiej. Pierwotnie były to dobra należące do ekonomji stołu królewskiego i podług lustracji z 1576 obejmowały 5 wójtostw, w których zawierały się wsie następujące: Sanniki, Sawino, Leśniki, Broniszewo, Radule, Pajewo, Jeżewo, Łopuchowo, Stalmachowo, Kapicze, Kobylno, Makowo, Złotoryja, Siekierki, Mazury, Brok, Wólka i Kalinowo. W tejże lustracji mieści się kilka zajmujących listów króla Stefana Batorego, pisanych do ówczesnego starosty, a słynnego pisarza Łukasza Górnickiego, malowniczo przedstawiające troskliwość tego króla o zamek tykociński. Na sejmie z 1661 Stany Rzeczypospolitej, oceniając wielkie zasługi położone w ocaleniu kraju od najścia Szwedów przez Stefana Czarnieckiego, wojewodę ruskiego, nadały jemu na dziedzictwo to starostwo.

Tykwa (*Lagenaria*), rodzaj roślin z rodziny dyniowatych, różni się od dyni kwiatami białemi, miękkiem omszeniem, wonią piżmową i nasionami o brzegu silnie zgrubiałym. *L. vulgaris* rośnie dziko w obu Indjach, u nas uprawia się w ogrodach jako roślina ozdobna z powodu dziwacznych kształtów owoców, postaci maczugowatej, do 1 m. długich (*palka Herkulesa*), dzbankowatej (*dzbanki*) i t. d. Mięsowocnia niektórych jest jadalna, innych zaś bardzo gorzka i ma własności przeczyszczające. W Indjach wyrabiają się z owoców flaszki (*kalebasy*) i inne naczynia.

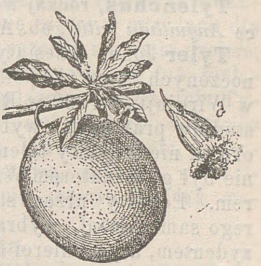

Tykwa. *a* kwiat.

Tyl Józef Kajetan, pisarz czeski, * 1808 w Kutnych Horach, † 1856 r. w Pilzni. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Pradze i w Kralowym Hradcu, rozpoczął studja filozoficzne w Pradze, wkrótce jednak przerwał i przystąpił do towarzystwa dramatycznego, z którem dawał przedstawienia w rozmaitych miastach. 1831 powrócił do Pragi i był pisarzem przy intendenturze wojskowej. 1833 został redaktorem czasopisma *Indy a nyni,* zmienionego później w czasopismo *Kviety.* Gorliwie przytem zajmował się sceną narodową. 1835 przy pomocy kilku przyjaciół założył teatr prywatny w Pradze, na którym w ciągu 1835—37 odegrał wiele sztuk oryginalnych. 1836 wystąpił z redakcji czas. *Kviety,* poczem 1840 założył nowe czasopismo *Vlastimil,* które także niedługo potem porzucił. 1846 rozpoczął wydawać pismo zbiorowe *Posel z Prahy* (1846—51). T. r. został dramaturgiem czeskim przy teatrze miejskim w Pradze i na stanowisku tem przez pół szósta roku napisał przeszło 40 utworów dramatycznych w części oryginalnych, w części naśladowanych lub tłómaczonych. W ruchach 1848 czynny wziął udział, poczem był wybrany posłem do sejmu wiedeńskiego, po którego rozpędzeniu wydawał w Pradze czasopismo *Selské noviny.* Oprócz mnóstwa artykułów pomieszczanych w czasopismach, oraz powiastek i utworów dramatycznych, wydał **T.** romans „Statny Beneda“ (1830); „Posledni Czech“ (2 t., 1844); „Sebrané spisy“ (10 zeszytów, 1844); „Strakonicky dudale“ (1848); „Hus“ (1849) i w. in. Zbiór pism **T.** wyszedł w Pradze (14 t., 1857 — 1859), z życiorysem napisanym przez Filipka.

Tylczak *(cachexia forciminosa)*, przewlekła, zaraźliwa choroba u koni, objawia się powstawaniem na różnych częściach ciała w skórze guzów, które z czasem pękając, zamieniają się na nieczyste wrzody. Jest to choroba tej samej natury co nosacizna.

Tylenchus, rodzaj węgorzyków. **T.** *tritici*, toż co *Anguillula tritici*, ob. Anguillula.

Tyler John, dziesiąty prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, 1841—45, * 1790 w Wirginji, † 1862 w Richmond. Po ukończeniu studjów prawnych, wybrany 1816 deputowanym, okazał niepospolity talent krasomówczy. Następnie był gubernatorem Wirginji i 1827—36 senatorem. Poparty przez stronnictwo wigów, do którego sam należał, wybrany został 1840 wice-prezydentem, a po śmierci Harrisona w 1841, prezydentem Zjednoczonych Stanów Ameryki. W 1842 załatwił sprawy graniczne z Anglją i 1845 dokonał wcielenia Texasu do posiadłości Stanów Zjednoczonych. Co się tycze spraw wewnętrznych, zostawał w ciągłych sporach z reprezentacją narodu, tak, że nawet demokratów Południa nie miał za sobą. Nie wybrany powtórnie na prezydenta, usunął się 4 marca 1845 do swojej majętności w Wirginji i po wybuchu wojny domowej został członkiem senatu secesjonistowskiego.

Tyler Wat, ob. Wat-Tyler.

Tylicki Piotr, podkanclerzy koronny i biskup krakowski, * 1543 w miasteczku Kowalu, z rodziców ubogich, stanu szlacheckiego, † 1616. Ukończywszy nauki w akademji krakowskiej, wstąpił do stanu duchownego i dostał się do kancelarji koronnej, gdzie dawszy się poznać kanclerzowi Janowi Zamojskiemu, zajmował rozmaite urzędy za panowania Stefana Batorego i Zygmunta III. Kanonik gnieźnieński, krakowski i warszawski, referendarz koronny, został **T.** 1595 biskupem chełmskim, a 1598 podkanclerzym koronnym. Towarzysz króla w podróży jego do Szwecji, okazał mu się wierną i zdrową radą, za co postąpił na biskupstwo warmińskie, a 1603 na kujawskie, potem złożywszy pieczęć, wyniesiony został 1603 na katedrę krakowską. Był to pasterz sprawiedliwy, obywatel wzorowy i mąż wysoce ceniony. Zamiłowany w krasomówstwie, zostawił po sobie piękną pamiątkę przez ustanowienie katedry wymowy w akademji krakowskiej, wyznaczenie funduszu 10,000 złp. dla wydziału filozoficznego na wydawanie dzieł pożytecznych i 2,000 złp. na bursę dla ubogich uczniów, której sam był niegdyś wychowańcem. Szczegóły jego życia podali między innymi: Damalewicz, Starowolski, Treter, Nakielski i in.

Tylkowski Wojciech, uczony Jezuita, * 1629 na Mazowszu, † 1695 w Wilnie. Po ukończeniu nauk w Pułtusku, wstąpił tamże do zgromadzenia Jezuitów, uczył po rozmaitych kolegjach różnorodnych przedmiotów, uważany we wszystkich za człowieka głębokiej nauki, tak, że dzieła jego w całej Europie były wysoko cenione. Ważniejsze jego prace są; „Dies Equitis Poloni“, wierszem (Brunsberga, 1652); „Solitoloquia christiana“ (Oliwa, 1676; 8 ed., Augsburg, 1762); „Arithmetica curiosa“ (Kraków, 1668; 3 ed., Oliwa, 1689); „Meteorologia curiosa“ (9 t., Oliwa, 1680—82); „Stół mądrości“ (1674 i później przedrukowywany pod zmienionymi tytułami); „O żywocie i cudach błogosławionego Stanisława Kostki“ (Wilno, 1674; 2 ed., 1727); „De re agraria“ (Oliwa, 1687); „Geometria practica curiosa“ (3 części, Poznań, 1691); „Matheseos curiosae Astronomia curiosa“ (tamże, 1694) i t. d. Por. Browna „Bibl. pisarz. asyst. pols. Towarz. Jezus.“ (str. 406—411).

Tylor Edward Burnett, antropolog angielski, * 1832, od 1883 dyrektor muzeum uniwersyteckiego w Oksfordzie, gdzie miewa odczyty i jest prezesem angielskiego towarzystwa antropologicznego. Napisał: „Early history of mankind and civilisation“ (3 wyd., 1878); „Primitive culture“ (2 wyd., 1873), przekład polski Z. A. Kowerskiej (t. II, Warszawa, 1898); „Antropology“ (Londyn, 1881, przekł. polski Bąkowskiej, 1902).

Tylża (po niem. *Tilsit)*, miasto pow. w pruskiej regencji Gumbińskiej, przy ujściu rz. Tylży do Niemna (Memla), w żyznej równinie położone; liczy 28,300 miesz. i prowadzi bardzo ożywiony handel z Rosją. Pamiętne jest zawarciem 7 i 9 lipca 1807 *pokoju tylżyckiego*, pomiędzy Francją, Rosją i Prusami, opartego na następujących warunkach: 1) Prowincje pruskie, zyskane przy drugim i trzecim, a w części i pierwszym podziale Polski, mają tworzyć księstwo warszawskie; 2) Gdańsk z obrębem dwumilowym będzie miastem wolnem pod opieką Prus i królestwa saskiego; 3) król saski otrzyma księstwo warszawskie, do którego będzie dlań przez Ślązk otwarty trakt wojenny; 4) posiadłości książąt meklemburskiego, oldenburskiego i koburskiego będą im zwrócone; natomiast bracia cesarza Napoleona zostają przez cesarza Rosji uznani: Hieronim królem Westfalji, Józef królem włoskim, Ludwik królem Holandji; 5) królestwo Westfalji będzie się składało z prowincji przez Prusy odstąpionych, położonych na lewym brzegu Elby, oraz z kilku innych krajów podbitych, jako to Brunszwiku i Hesji; nadto 6) cesarz Aleksander odstąpił posiadłość Jever Holandji, i 7) zobowiązał się usunąć wojska swe z Mołdawji i Wołoszczyzny, jako też zawrzeć pokój z Portą Ottomańską za pośrednictwem Napoleona. Rosja otrzymała od Prus z polskich prowincji zabranych Białystok.

Tylżycki pokój, ob. Tylża.

Tyłonogie *(Pygopodes)*, rodzina ptaków płetwonogich (ob.), obejmująca alki i nury.

Tyłoskrzelne *(Opistobranchiata)*, ob. Ślimaki.

Tym, m. pow. gub. Kurskiej, nad rzeką t. n., ma 7,400 miesz.—*Tymski powiat* ma na przestrzeni 3,016 w. kw. 142,000 miesz.

Tymantes, malarz grecki z wyspy Kytnos, żył około r. 400 prz. Chr. Najsławniejszą pracą „Ofiarowanie Ifigenii".

Tymbarskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Krakowskiem, powiecie Sandeckim. Podług spisów podskarbińskich z 1770, obejmowało w sobie miasteczko Tymbarg i wsie: Zamieście, Potopieńce, Zawadka, Jasza i Stopnica z sołtystwem Czuczyłów, które posiadał Stefan Dębowski, starosta płocki, opłacając z niego kwarty złp. 2,274 gr. 19, a hyberny złp. 536 gr. 24. Zajęte w r. 1813 przez rząd austrjacki, sprzedane przez niego zostało d. 17 listopada 1830 Antoniemu Migdalskiemu za zł. reń. 30,860.

Tymeusz (greck. *Timaios*) z Lokri, filozof szkoły pytagorejskiej, zwany także *Lokryjczykiem*, żyjący w V w. po Chr., wsławiony głównie przez Platona, który jego imieniem nazwał jeden ze swoich djalogów. Przypisywane mu dzieło: „O duszy świata" (wydanie Geldera, Lejda, 1836) jest podrobione.

Tymeusz z Tauromenium, żyjący między 352 i 256 r., napisał krytyczną historję Italji i Sycylji, od najdawniejszych czasów aż do 264 r. prz. Chr., której to pracy znaczne urywki zamieścił Müller w dziele „Historicorum Graecorum fragmenta" (t. 1, Paryż, 1841).

Tymeusz Sofista, gramatyk grecki, żyjący w III w. po Chr., ułożył „Lexicon vocum Platonicarum", z którego wyciąg dali: Ruhnken (Lejda, 1789) i Koch (Lipsk, 1833).

Tymiałkowate (*Thymeleaceae, Daphnoideae*), rodzina roślin dwuliścieniowych, mająca następnie cechy: okwiat koronowy, opadający, rurkowaty, o brzegu 4 lub 5 klapkowym, w otworze często łuskami płatkowatemi opatrzony; pręcików tyle co klapek okwiatu lub w liczbie podwójnej; szyjka pojedyńcza, niekiedy żadna, znamię główkowate; owoc niepękający, suchy lub jagodowy, jednonasienny. Są to krzewy, rzadziej zioła, o liściach pojedyńczych, całobrzegich, i kwiatach dwupłciowych, czasem rozdzielnopłciowych. Należy tu około 200 gatunków w 20 rodzajach, głównie w okolicach cieplejszych umiarkowanych, zwłaszcza w ziemi Przylądkowej i Nowej Holandji. Zawierają ostrą żywicę, z powodu której wiele z nich ma własności trujące, jak *wawrzynek*. Kora niektórych ma własności lekarskie lub zużywa się do farbowania na żółto, łyko na sznury i papier.

Kwiat wawrzynka przecięty.

Tymian, *tymianek (Thymus)*, rodzaj roślin z rodziny wargowych, cechuje się wargą górną kielicha 3-zębną, a dolną 2-zębną, kwiatem krótkim; są to małe europejskie zioła i podkrzewy, o liściach wązkich i kwiatach zebranych w główki. *Macierzanka (T. serpyllum)*, na łąkach suchych w całej Europie, ma kwiatki purpurowe; ziele zawiera olejek eteryczny i używa się przeciw bólom kurczowym, kolkom, do kąpieli aromatycznych i t. d. **T.** *rzymski, prawdziwy (T. vulgaris)*, w Europie płd., u nas hoduje się często w ogrodach dla użytku kuchennego i dla pszczół, ma listki drobne, podłużnie jajowate, kwiatki różowe lub białawe. Gałązki zawierają właściwy olejek (ob. Tymianowy olejek). **T.** *swojski, czyścica, bazylejka mniejsza (T. acinosa)* ma listki jajowate, piłkowane, kwiatki jasnofijoletowe, zebrane w okółki; rośnie w całej Europie, używa się jak macierzanka.

Tymianek, ob. Tymian.

Tymianowy olejek, olejek eteryczny otrzymywany z kwitnącego ziela tymianku rzymskiego *(Thymus vulgaris)*, przez destylację z parą wodną. Jest bezbarwny, zielonawy lub żółtawy, woni tymianu, używa się do perfumowania mydła; składa się z dwu węglowodorów, *cymolu* $C_{10}H_{14}$ i *tymenu* $C_{10}H_{16}$, oraz *tymolu* (ob.).

Tymieniecki Konstanty, znakomity tłómacz, * 1767 we wsi Ligocie w Sieradzkiem; kształcił się do stanu duchownego, lecz nie czując powołania, wstąpił do pułku gwardji konnej koronnej. W 1794 za świetne odznaczenie się pod Słonimem zyskał stopień majora i od Kościuszki obdarzony został złotym pierścieniem. Następnie osiadł w majątku rodzinnym, gdzie jako wzorowy gospodarz i zacny obywatel zjednał sobie powszechny szacunek i poważanie. † 1814 w Prażmowie. Prace jego zebrał najbliższy jego przyjaciel Michał Myszkowski i wydał w Warszawie w 2 tomach r. 1817. Mieszczą się tu przekłady pięciu komedji Terencjusza, poematów Osjana i wiele drobniejszych oryginalnych i tłómaczonych urywków. Przekłady **T.** odznaczają się wiernością, pięknym językiem, potoczystością i wniknięciem w ducha autora.

Tymieniecki Seweryn, archeolog, napisał „Wiadomość o cmentarzyskach przedhistorycznych, odkrytych w Kaliskiem" (Kraków, 1878).

Tymkowski Jerzy, sinolog rosyjski, * 1790 r. w Petersburgu, † 1875 tamże, był urzędnikiem w ministerjum spraw zagranicznych; w latach 1820—21 wysłany z poselstwem do Chin, za powrotem wydał opis tego kraju, najdokładniejszy wówczas w Europie i tłómaczony na wszystkie niemal języki (przekład polski Kochańskiego, 2 t., Lwów, 1828).

Tymokracja (z greck.), zowie się forma rządu, w którym tylko ludzie bogaci powołani są do wyższych godności.

Tymol, *kamfora tymianowa, metylopropylofenol*, $C_{10}H_{14}O$, znajduje się w olejku tymianowym i niektórych innych olejkach eterycznych, otrzymuje się przez silne oziębienie tych olejków, przyczem wydziela się w kryształach bezbarwnych, woni

tymiankowej, smaku palącego; rozpuszcza się łatwo w alkoholu i eterze, trudno w wodzie, topi się przy 50°, wre przy 228°. Działa antyseptycznie i zastępuje niekiedy kwas karbolowy (fenol). Z jodem wydae *arystol* (ob.).

Tymoleon (greck. *Timoleon*), sławny wódz grecki, * około 411 r. prz. Chr. w Koryncie. Przenikniony gorącą miłością swej ojczyzny, bronił usilnie jej wolności i zamordował nawet własnego brata Tymofanesa, gdy tenże usiłował przywłaszczyć sobie władzę najwyższą. Dręczony z tego powodu zgryzotą, usunął się do życia prywatnego. Kiedy jednak Syrakuzanie 344 r. zażądali pomocy Koryntu przeciw tyranom Iketasowi i Djonizjuszowi Młodszemu, **T.** stanął na czele znacznych sił morskich i lądowych, wyswobodził Syrakuzy, pokonał przywołanych na pomoc Kartagińczyków nad Krimisus 342 r. i zmusił ich do ustąpienia z Sycylji. Nie przyjąwszy ofiarowanej sobie przez Syrakuzan najwyższej władzy, wrócił do życia prywatnego i † r. 337.—Życie jego opisali Plutarch i Korneljusz Nepos. Por. Arnoldt „Ueber die Quellen zu Timoleon's Leben“ (Gumb., 1848).

Tymon (greck. *Timon*), Ateńczyk, znany z nienawiści do rodu ludzkiego (zwany z tego powodu *Misanthropos*), spółczesny Sokratesa, bronią strasznego szyderstwa walczył przeciw zepsuciu obyczajów w Atenach i unikał wszelkich stosunków z ludźmi; przestawał z jednym tylko naówczas bardzo młodym jeszcze Alcybjadesem, dlatego jeno, że tenże wedle jego przewidywań miał na Ateny wiele sprowadzić nieszczęść. Lucjan wziął go za przedmiot do najdowcipniejszego ze swych djalogów p. t. „Timon,“ a Szekspir napisał dramat p. t. „Tymon Ateńczyk“. Por. Bindera „Ueber Timon, den Misanthropen“ (Ulm, 1856).—Inny **Tymon** z Flijus w Peloponezie († około r. 272 prz. Chr. w Atenach), filozof sceptyk, z powodu dydaktycznego poematu treści filozoficzno-satyrycznej p. t. „Sille“, nazywany jest także *Sillografem*. Por. Wachsmutha „De Timone Phliasio ceterisque sillographis Graecis“ (Lipsk, 1859).

Tymon (święty), djakon, jeden z siedmiu najpierwszych, który poprzednio w Berei uczył, a potem przybył do Koryntu i tam od Żydów i Greków był umęczony. Kościół obchodzi jego pamiątkę 19 kwietnia.

Tymoteusz z Miletu, liryk grecki († około r. 357 prz. Chr.), odznaczył się głównie jako poeta dytyrambiczny. Niektóre urywki jego poezji wydał Bergk w dziele „Poetae lyrici graeci“ (2 wyd., Lipsk, 1853).

Tymoteusz (greck. *Thimoteos*), wódz ateński, syn Konona, w wojnie pomiędzy Tebami a Spartą zniszczywszy pod Alyzja r. 375 prz. Chr. flotę spartańską, zdobył Korcyrę i zapewnił Atenom panowanie na morzu. Podejrzany o przeniewierstwo, wstąpił do służby perskiej 372 r., ale wróciwszy potem do Aten, oddał krajowi znaczne usługi; zdobył bowiem Samos (365 r.), walczył szczęśliwie z Olintem (364) i wzmocnił panowanie ateńskie nad Helespontem. Po śmierci Chabriasa w wojnie ze sprzymierzeńcami otrzymał wraz z Charesem i Ifikratesem naczelne dowództwo nad flotą (356 r.), ale gdy po trzyletnich walkach Ateńczycy utracili znowu przewagę na morzu, skazali niesprawiedliwie **T.** na karę pieniężną 100 talentów (354 r.). Obrażony tem, **T.** usunął się do Chalcis i tam †.—Życie jego opisał Korneljusz Nepos.

Tymoteusz, uczeń i towarzysz świętego Pawła Apostoła, rodem z Likaonji, pierwszy biskup Efezu, podług podania był ukamienowany około r. 97, z powodu sprzeciwiania się obchodowi uroczystości Djany. Kanon Nowego Testamentu mieści w sobie dwa listy św. Pawła do niego pisane. Kościół obchodzi jego pamiątkę 24 stycznia.

Tymotka, *trawa św. Tymoteusza*, ob. Brzanka.

Tymowski Kantorbery Tomasz, głośny wierszopis, * 1790 w Kaliskiem; służył za młodu wojskowo, później był referendarzem rady stanu i posłem na sejmy. Po r. 1831 udał się za granicę i † 1854 w Bordeaux. Z wierszy jego, drukowanych w rozmaitych czasopismach przed 1830, celniejsze są: „Oda do brzucha“, „Oda na zgon Kościuszki“ i „Dumania żołnierza polskiego na wałach Saragosy“. Osobno wydał: „Ody Horacjusza wybrane“ (Warszawa, 1816); „Rym liryczny do L. Osińskiego“ (t. 1817); „La Pologne“ (Paryż, 1836); „Przyszłość“, wierszem (Bordeaux, 1842).

Tymowski Jan, lekarz, * 1851 w Żerochowie, w gub. Piotrkowskiej, † 1902 w Paryżu, medycynę studjował w Monachjum. Od 1876 praktykował w Reichenhall, następnie w San Remo, gdzie założył zakład kumysowy. W r. 1880 objął kierunek zakładu leczniczego w Bürgenstock pod Lucerną, a w 1882 dyrekcję zakładu wód siarczanych w Schinznach w Szwajcarji, gdzie przebywał w porze letniej, zimą zaś w San Remo. Napisał: „Kilka słów o cierpieniach żołądka w przebiegu późnego przymiotu“; „Tlen i ozon jako środki lecznicze“; „San Remo jako stacja zimowa dla chorych na płuca“ i in.

Tympaniczny odgłos, ob. Perkusja.

Tympanum (z greck.), u Greków i Rzymian narzędzie muzyczne perkusyjne, składało się z dna brzmiennego, pustego wewnątrz i w półkole zaokrąglonego, na którem obciągnięta była skóra (ob. Kocieł).

Tymur (po mongolsku *żelazo*), zwany także *Timur-Beg* albo *Timur-leng*, t. j. Timur kulawy, z czego powstałe nazwa Tamerlan. Słynny zdobywca azjatycki, * około 1336 po Chr., potomek podobno Dżingis-hana, zagarnąwszy w swe ręce władzę zwierzchnią w Dżangataju, obrał Samarkandę za stolicę swego państwa, podbił całą Azję Środkową, Indje i Persję, 20 lipca 1402 na równinach Angory wziął do niewoli sułtana Baja-

zeta I i zamierzał właśnie wkroczyć do Chin, kiedy niespodziewanie † 1405. Po śmierci **T.** ogromne jego państwo rozpadło się na drobniejsze części. Jeden z jego potomków Badur (ob.) zdobył (1498—1519) Indostan i stał się założycielem państwa wielkich Mogołów. Mimo swej dzikości i srogości był jednak **T.** człowiekiem niezwyczajnym. Posiadał przymioty wielkiego wojownika, odznaczał się roztropnością, wspierał nauki i sam posiadał dość rozległe wiadomości, dowodem czego zaprowadzone przez niego urządzenia. Por. Langlès „Instituts politiques et militaires de Tamerlan“ (Paryż, 1787); Ibn-Arabszach „Histoire du grand Tamerlan, traduite de l'arabe“ (t. 1658); Szeryf-Eddin „Histoire de Timur-Bei“, przekład Petits de la Croix (3 t., t., 1772); Weila „Geschichte der Khalifen“ (t. 5).

Tyndale William, reformator angielski, * 1484 w North-Nibles, hrabstwie Gloucester; studjował w Oksfordzie i Cambridge, poczem był prywatnym nauczycielem w domu jednego szlachcica w hrabstwie Gloucester. Z powodu sporów z duchownymi zmuszony był wydalić się do Londynu. Lecz i tutaj wskutek jawnego głoszenia potrzeby reformy narażony był na prześladowania, przed któremi uchodząc, schronił się do Saksonji. Nakoniec osiadł w Antwerpji, lecz na żądanie władz angielskich został 1535 aresztowany i po 18-miesięcznem więzieniu w zamku został w Vilvoorden pod Antwerpją przez kata uduszony i potem spalony. **T.** przyłożył na język angielski „Nowy Testament“ (1525) i „Pentateuch“ (1530). Liczne jego pisma kontrowersyjne wraz z pismami jego przyjaciela Fritha zebrane razem, wyszły w Londynie (3 t., 1831) i w Oksfordzie (3 t., 1848—50).

Tyndall Jan, fizyk, * 1820 w Leighlin Bridge pod Carlow w Irlandji, † 1893; z początku pracował jako inżynier, a od 1848 r. studjował fizykę i chemję w Marburgu i Berlinie. W 1853 został profesorem fizyki w londyńskiej Royal Institution.

Tyndall Jan.

W 1887 wyszedł na emeryturę. Przeprowadził liczne badania nad różnemi częściami fizyki; zalecające się oryginalnością doświadczeń. Odbywał kilkakrotne podróże po Szwajcarji w celu zbadania lodników. Zasłynął także jako pisarz popularny. Ogłosił: „The glaciers of Switzerland“ (1860); „Ciepło uważane jako rodzaj ruchu“ (1863, przek. polski Masłowskiego i Egera, Krak., 1873); „On sound“ (1867); „Natural philosphy in easy lessons“ (1869); „Fragments of science for unscientific people“ (1871, 6 wyd., 1879); „Woda“ (1872, przekład polski Jurkiewicza, Warszawa, 1875); „Lectures on electricity“ (1870); „Światło“ (przekład polski Biernackiego, Warszawa, 1899). „On diamagnetisme“ (1856 i 1870); „On radiation“ (1865); „Hours of exercise in the Alps“ (1871); „Contribution to molecular physics“ (1872); „Notes on electricity“ (1870); „Lectures on electricity“ (1870); „Faraday as a discover“ (4 wyd., 1884) i in.

Tyndar (*Tyndareos*), król Sparty, wygnany przez przyrodniego brata swego Hippokoona, udał się do króla Etolji Thestiosa, zaślubił jego córkę Ledę, która urodziła mu kilku synów i córek, a nadto z Zeusem spłodziła Helenę i Polydeukesa czyli Polluksa. U Homera jednak ten ostatni występuje razem z Kastorem jako syn Tyndara i ci wraz z Heleną nazywani są *Tyndarydami*.

Tyne, rzeka w angielskiem hrabstwie Northumberland, ubiegłszy 117 klm., wpada pod miastem *Tynemouth*, mającem 47,000 ludności i sławne kąpiele morskie, do morza Północnego.

Tynemouth, miasto w Anglji, ob. Shields i Tyne.

Tynf, dawny srebrny pieniądz polski, wartości 1 złp. 6 gr. Nazwę swą otrzymał od Andrzeja Tympfa, mincarza za Jana Kazimierza. Kurs **T.** zniżono następnie do 18 ówczesnych groszy i takie **T.** zwano bąkami.

Tyniec (*Tinecum*), miejscowość w Galicji, obwodzie Wadowickim, na prawym brzegu Wisły, o 1½ mili od Krakowa położona. Znajdował się tu niegdyś najbogatszy klasztor i opactwo Benedyktynów, z którego rozchodziło się pierwsze światło wiary i oświaty po Polsce. Pewniejsza historja **T.** rozpoczyna się dopiero od Bolesława Chrobrego, który wraz z żoną swoją Judytą fundował tu kościół na cześć św. Piotra i Pawła z klasztorem i ten oddał Benedyktynem. Następnie królowie opactwo to tak hojnie uposażyli, iż **T.**, wspaniały co do gmachów, zamożny co do funduszów, przeszło 100 wsi 5 miast posiadając, najbogatszym w całej Polsce był klasztorem. W r. 1260 Tatarzy zburzyli świątynię z zabudowaniami i zabrali z niej znaczne skarby. Opatami bywali tutaj po większej części ludzie możnego rodu, a często uczeni i opiekunowie nauk, jak np. Mikołaj Mielecki (przy końcu XVI w.). Gdy starością nadwerężony kościół rozebrany został, wystawił zupełnie nowy pięknej budowy opat Stanisław Łubieński w r. 1622. Zrabowali go jednak Szwedzi w r. 1655 i gmachy spalili, a zakonnicy przymuszeni byli szukać schronienia w Węgrzech. W końcu XVIII w. dobra klasztorne stały się własnością rządów, pod których panowanie przeszły, a w r. 1815 samo zgromadzenie Benedyktynów skasowano, a ich gmachy zajęli Jezuici; lecz gdy 2 maja 1824 piorun spalił je do szczętu, wtedy i oni ustąpili, klasztor zamienił się w gruzy, a kościół, opustoszały i odarty ze starożytnych zabytków, obrócony został na parafjalny.

Tynkal (*tinkal*), ob. Bor.

Tynkowanie, powlekanie ściany mlekiem wapiennem lub farbami klejowemi.

Tynktura (łac. *tinctura*), alkoholowy lub eteryczny wyciąg substancji roślinnych lub zwierzęcych. Tynktury otrzymują się zwykle przez nalanie substancji alkoholem lub eterem i pozostawienie ich przez pewien czas w ciepłem miejscu. Podobne wyciągi używają się głównie w aptekach i do fabrykacji likierów. **T.** *czerwona*, **T.** *biała*, ob. Alchemja.

Typ (z greck. *typos*, model, kształt, znak), w pierwotnem pojęciu wycisk w miękkiej masie, następnie kształt lub wizerunek; w tem dalszem znaczeniu **T.** przybiera ściślejsze określenie pierwokształtu, pierwowzoru, ogólnego wyobrażenia o jakiej rzeczy, co do jej trwałych, zasadniczych cech i rzeczywistych oznak.—Typy *zwierząt*, ob. Zoologja, **T.** *chemiczne*, ob. Chemja.

Typha, *Typhaceae*, rośliny, ob. Rogoża, Rogożowate.

Typografja, ob. Drukarstwo.

Typolitografja, przenoszenie na kamień drzeworytów lub układów czcionek, które się potem drukują za pomocą prasy litograficznej.

Typolity, w paleontologji odciski istot organicznych, ob. Skamieniałości.

Typometrja, metoda składania i odciskania za pomocą znaków ruchomych, czyli sposobem drukarskim, kart geograficznych, planów, rysunków sytuacyjnych, tudzież figur matematycznych, rysunków, przedmiotów historji naturalnej. **T.,** oddawna już znana, została rozwiniętą przez Raffelsberga, dyrektora zakładu typograficznego w Wiedniu, który pierwszy jej wzór przedstawił w r. 1839, zaniechana jednak została wskutek rozwoju chemitypji i metod fotomechanicznych.

Typoskop, ob. Kolejdoskop.

Tyr, staro skandynawskie miano bóstwa germańskiego, które w języku staro-górno-niemieckim nazywało się *Ziu* albo *Zio*, a w anglo-saskim *Tiv*. **T.,** syn Odyna, czczony był jako bóg wojny i sławy, odpowiadał rzymskiemu Marsowi. Od niego trzeci dzień w tygodniu (Wtorek) nazwany został po staro północo-niemiecku *Tysdagr*, po anglosasku *Tivesdag*, po angielsku *Tuesday*, po staro-górno-niemiecku *Ziuwestac*, w północnych Niemczech *Tiestac* albo *Diestac*, czyli obecnie *Dienstag*. U Bawarów **T.** nazywał się *Eru*, a stąd Środa otrzymała miano *Erutac*, *Ertag*.

Tyr (*Tyrus*), niegdyś z rozległego handlu i kolonji swoich (Kartagina w Atryce, Gades czyli dzisiejszy Kadyx w Hiszpanji i t. d.) słynne w starożytności miasto nadmorskie w Fenicji, kwitnęło już na 1300 lat prz. Chr. Jeden z jego królów, Hiram, był sprzymierzeńcem izraelskiego króla Salomona. Samo miasto, na skale wśród morza zbudowane, było z położenia swego silnie obronne, tak że Nabuchodonozor przez 13 lat oblegał je bezskutecznie, a Aleksander W. dopiero po sześciomiesięcznem oblężeniu zdołał je zdobyć.

Tyraljerzy, żołnierze piechoty, walczący nie w ścieśnionych szeregach, a w porządku rozproszonym. Dowódcy **T.** stoją po za liniją, sygnały dawane są trąbką. **T.** mają za zadanie niedopuszczanie strzelców nieprzyjacielskich, zakrywanie i ułatwianie głównego napadu i t. d. W większych bitwach całe pułki są niekiedy używane jako **T.**

Tyran, *Tyrannos*, oznaczał w starożytności, mianowicie w państwach greckich, wogóle władcę nieograniczonego prawem, ani żadnemi ustawami nieskrępowanego. Szczególnie zaś nazywano tyranami tych, którzy w wolnym kraju, wbrew istniejącemu porządkowi i woli ludu, zagarniali w swe ręce władzę najwyższą; wyraz ten przeto początkowo właściwie określał raczej nieprawnie nabyte jedynowładztwo czyli *tyranję* (tyrannis), aniżeli samowolne lub okrutne rządy. Później miano to otrzymało znaczenie nienawistne, i tyranami nazywano gwałtownych, okrutnych monarchów, tyranją zaś rządy okrutne i samowolne. Ustanowionych przez Spartę w zdobytych Atenach r. 404 przed Chrystusem *trzydziestu tyranów* strącił Trazybul (ob.). W Rzymie zaś antycesarze Gallienusa 260—268 po Chr. zwani byli także *trzydziestu tyranami*.—Porów. Plassa „Die Tyrannis bei den Griechen“ (2 części, Brem. 1852).

Tyran.

Tyran (*Tyrannus*), rodzaj ptaków wróblowatych, z rodziny *Tyrannidae*, obejmującej gatunki jedynie amerykańskie, ma skrzydła dosyć długie, w końcu zaostrzone, ogon szeroki, zaokrąglony. dziób w końcu haczykowato zagięty, **T.** *carolinensis*, 21 cm. długi, błękitno-szarawy, ma na główce czepiec z piór czerwonych na brzegach, żyje jako ptak przelotny w Ameryce płn., karmi się owadami i napada na wrony i koty. Dla smacznego mięsa jest przedmiotem polowania.

Tyranowskie starostwo, ob. Mrzygłód osada.

Tyraspol, miasto pow. gub. Chersońskiej, na lewym brzegu rzeki Dniestru, ma 27,600 miesz. Z powodu położenia swego i przechodzącej tu drogi żelaznej z Odessy, **T.** jest ważnym punktem handlowym i składem zboża, dostawianego Dniestrem do Odessy.—*Tyraspolski powiat* ma na przestrzeni 6,311 w. kw. 241,000 miesz.

Tyrchowski Mikołaj, zasłużony pedagog, * 1785 w Galicji, † 1863 w Krakowie. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie krakowskim, był profesorem matematyki od 1817—33 w liceum św. Barbary, następnie rektorem liceum św. Anny do 1852. Jego pióra jest „Opis liceum św. Anny w Krakowie“, umieszczony w dziele J. Mączyńskiego „Pamiątka z Krakowa“.

Tyrchowski Władysław, lekarz, *1812 w Krakowie, † 1901 r. Medycynę studjował w Krakowie, w Berlinie i w Paryżu, następnie został adjunktem przy klinice położniczej w Krakowie; w r. 1847 osiadł w Płocku, w r. 1861 z konkursu został profesorem zwyczajnym akuszerji, ginekologji, pedyatrji i kliniki akuszeryjnej w akademji medyko-chirurgicznej w Warszawie, a wkrótce potem dyrektorem instytutu położniczego. Katedrę tę zajmował następnie w szkole głównej i w uniwersytecie do r. 1884. W szkole głównej był przez 4 lata dziekanem wydziału lekarskiego, w roku 1880 był prezesem Tow. lekarskiego Warszawskiego, które w r. 1885 mianowało go członkiem honorowym. Ogłosił: „Rys położnictwa praktycznego“ (Kraków 1861); „Przeciętne oznaczenie dojrzałości płciowej u kobiet w Królestwie Polskiem“ (Pamiętnik Tow. Lek. Warsz. 1876). Instytut położniczy w Warszawie od r. 1802—1884“ (Pam. Tow. Lek. War., 1897).

Tyrchowski W.

Tyrchowski Stanisław, prawnik, * 1823, rejent okręgu łowickiego, † 1898. Napisał: „Rys postępowania w upadłościach handlowych według prawa francuskiego“ (Kraków 1847).

Tyrenowie, *Tyrrhenowie* albo *Tyrsenowie*, grecka nazwa mniemanych mieszkańców Etrurji (ob.), wyprowadzana od mitycznego *Tyrrhenosa*, syna lidyjskiego króla Atysa, który miał założyć w Etrurji kolonję lidyjską. Nazwą *Pelazgów Tyrrheńskich* za wzorem dawnych historyków oznaczają zwykle tę gałąź wielkiego szczepu pelazgickiego, która wedle tradycji, ze starodawnych swych siedzib w połud. Beocji wypędzona, mieszkała czas jakiś w Attyce, potem na wyspie Lemnos i na wybrzeżach Tracji i stąd rozbojami niepokoiła morze Egejskie.

Tyreńskie morze *(Tyrcheńskie)*, zwane także morzem Tuskiem albo Toskańskiem, jest to część morza Śródziemnego, którą Włochy, Sycylja, Sardynja i Korsyka otaczają.

Tyreoidyna, zasuszony i sproszkowany gruczoł tarczykowy owcy, używa się przeciw otyłości i chorobie Basedowa; do tegoż celu służy *tyraden*, zasuszony wyciąg tego gruczołu z cukrem mlecznym.

Tyrezjasz (grec. *Teiresias*), syn Eueresa i nimfy Chariklo, słynny ślepy wróżbita tebański, posiadał w Orchomenos sławną wyrocznię. **T.** należy do cyklu podań o Edypie. Istniały o nim rozliczne podania; wedle jednych, był oślepiony przez Atenę, wedle innych przez Herę. Dar wróżenia otrzymał od Zeusa, który obdarował go nadto życiem długoletniem. W wyprawie Epigonów na Teby był wzięty do niewoli i umarł w bardzo późnym wieku nad źródłem Tilfosa.

Tyrkszlewskie starostwo, niegrodowe, było położone w księstwie Żmujdzkiem, powiecie Telszewskim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, było w posiadaniu Ważyńskich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 1,099 gr. 23. W Voluminach legum znajdujemy pod r. 1775 ostatniego starostę Feliksa Ważyńskiego.

Tyrnawa (niem, *Tyrnau, Tirnau*, słow. *Trnawa*, mad. *Nagy-Szombath*), królewskie miasto wolne w Węgrzech, w kom. Presburskim, nad rzeczką t. n.; 9 kościołów katolickich, kościół ewangelicki, oraz prawosławny, dwa klasztory, kolegjum jezuickie, seminarjum, wyższe gimnazjum, dom inwalidów, szpital i t. d.; około 10,500 m., zajmujących się wyrobem sukna, oraz uprawą i handlem wina. Miasto bardzo starożytne, było już 1228 za Beli IV m. wolnem; 1644 zdobyte przez Jerzego Rakoczego; 16 grudnia 1848 r. zajęte po nagłym i krwawym boju przez generała Simunicza.

Tyroglyphus, *serowiec*, ob. Rostocze.

Tyrol, hrabstwo i kraj koronny cesarstwa austrjackiego, składa się z właściwego **T.** i Vorarlbergu; zawiera 29,286 klm. kw. i liczy 930,000 miesz., wyłącznie katolików. Jest to najwyżej wzniesiona prowincja Austrji, przerznięta we wszystkich kierunkach przez pasma wyniosłych gór, jak: Algawskie (wapienne) Alpy, centralne Alpy w trzech łańcuchach (Retyckie, Tyrolskie i Ortler), tudzież południowe Alpy. Środkowa grupa, ciągnąca się między dolinami Adygi i Dunaju, oddziela **T.** północny od południowego; najwyższe szczyty (Weiskogel, Wildspitz, Schwarzenstein) dochodzą do 3,700 m. W południowej grupie Alpy Ortler sięgają 3,900 m. (Ortler). Główną rzeką jest Adyga, oprócz której Lech, Izara, Inn, Drawa, Brenta zraszają ten kraj. Doliny Adygi, Inn i Eisacku słyną z piękności krajobrazów. Położenie górzyste ($^5/_6$ pow. góry zajmują) nie sprzyja rolnictwu, stąd $^3/_{20}$ powierzchni są uprawne, resztę zajmują lasy. pastwiska i pustkowla. Hodowla bydła, uprawa owoców i wina, a przytem górnictwo (żelazo i sól) i przemysł fabryczny stanowią główne zajęcie mieszkańców. Biedna ludność górska w znacznej ilości wyrusza na wędrówkę za chlebem, roznosząc drobne ręczne wyroby z drzewa; głównemi przedmiotami handlu wywozowego są: owoce, bydło, wyroby jedwabne, skórzane; główne punkty handlowe: Innsbruck, Botzen, Trient, Roveredo, Riva. Mieszkańcy w większej połowie pochodzenia niemieckiego (54,8%), a w mniejszej włoskiego (45%), są bardzo żywi, zręczni, przywiązani do swego kraju i bardzo żarliwi katolicy. Oświata ludowa stoi dość wysoko; obok 1,500 szkół ludowych, istnieje 8 gim-

Herb Tyrolu.

nazjów, szkoły realne i uniwersytet w Innsbrucku. *Herbem* Tyrolu jest orzeł czerwony, ukoronowany na srebrnem polu. Pod względem politycznym **T.** zostaje pod władzą namiestnika rezydującego w Innsbrucku i posiada swój sejm, jak inne kraje koronne. **T.** dzieli się na cztery miasta z własnym statutem i 21 powiatów. Stolicą kraju jest Innsbruck.

Historja. Pierwotnie zamieszkiwały **T.** plemiona celtyckie, między któremi najwięcej są znani Retowie (ob. *Recja).* Za panowania cesarza Augusta przeszedł **T.** pod panowanie Rzymian, a z upadkiem potęgi rzymskiej był przytuliskiem rozmaitych ludów, które kolejno kraj ten pustoszyły. Po upadku cesarstwa Zachodniego dostał się pod panowanie Ostrogotów, a następnie Longobardów i Bojarów (Bawarów). Potem zdobyli **T.** Frankowie i ustanowili tu swych hrabiów. Po wygaśnięciu domu Karlowingów książęta bawarscy zagarnęli większą część **T.** i samoistnych już niemal hrabiów zamienili w swych wasalów. Niektórzy jednak z pomiędzy nich, jak np. hrabiowie Andechs, byli bardzo potężni. Berthold II z domu Andechs otrzymał od cesarza Fryderyka I w lenność **T.** W XII w. występują już w dziejach potężni hrabiowie **T.** Z nich hrabia Henryk pozostawił jedyną córkę Małgorzatę Maultasch, która lubo zaślubiona z Ludwikiem księciem elektorem brandeburskim, synem cesarza Ludwika Bawarczyka, w r. 1363 całe dziedzictwo swoje zapisała siostrzeńcom swoim książętom austrjackim. Tym sposobem **T.** dostał się domowi Habsburskiemu, który w r. 1369 pretensje bawarskie nabył za wynagrodzeniem pieniężnem. Na mocy pokoju presburskiego, w r. 1805 **T.** nadany został Bawarji, co w r. 1809 wywołało krwawe powstanie narodu. W r. 1814 Austrja została znowu wyłączną właścicielką tego kraju.—Porów. Hormayra „Geschichte der gefürsteten Grafschaft Tirol“ (2 t., Tübing 1806—8); tegoż „Tirol und die Tiroler“ (2 wyd., 2 t., Lipsk, 1845); B. Webera „Handbuch für Reisende in Tirol“ (2 ed., Insbr. 1853); Scherera „Geographie uud Geschichte von Tirol“ (2 wyd., Innsbruck 1860); Wagnera „Beiträge zur Geschichte Tirol“ (Lipsk 1860); Perkmanna „Land und Leute von Südtirol“ (Wiedeń 1862); Huber „Geschichte der Vereinigung Tirols mit Oesterreich“ (Innsbruck 1864); „Tirol. Geschichtsquellen“ (1 t., Innsbruck 1867).

Tyrolska zieleń, toż co Górska zieleń (ob.).

Tyrone, hrabstwo w irlandzkiej prowincji Ulster, obejmuje 3264 klm. kw.; ludność ulega wciąż zmniejszaniu i obecnie wynosi 170,000 miesz. których głównem zatrudnieniem jest hodowla bydła. Grunt jest w znacznej części błotnisty; okolice wzgórkowate słyną z piękności przyrody.

Tyrońskie znaki, ob. Abrewjacje.

Tyrozyna (*oksyfenyloalanina*), $C_9 H_{11} NO_3$, ciało organiczne powstające przez rozkład ciał białkowatych, pod wpływem gnicia, kwasów i zasad; w wodzie jest rozpuszczalna i krystalizuje w błyszczące igiełki. Znajduje się często w organizmie ludzkim wraz z leucyną w wątrobie, śledzionie, a zwłaszcza w trzustce. Z kwasem siarczanym wydaje kwas *tyrozynosiarczany*, kwas azotny przeprowadza ją w gorzką *nitrotyrozynę.* Odkryta została 1846 r. przez Liebiga.

Tyrsus, bluszczem i winoroślą otoczona laska pasterska, którą nosiły bachantki i menady w czasie uroczystości Bachusa. Z tego zwyczaju powstało znane łacińskie przysłowie: *Thyrsigeri multi, paucos afflavit Bacchus*: wielu jest noszących laski, lecz mało przez Bachusa natchnionych, czyli wielu jest rymotwórców, lecz mało poetów.

Tyrsz Mirosław, założyciel towarzystw gimnastycznych czeskich, * 1832 w Dieczynie; po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Pradze, studjował tamże prawo, a następnie filozofję i 1860 otrzymał stopień doktora filozofji. 1861 pracował spólnie z Gregrem, Tonnerem i in. nad założeniem towarzystwa gimnastycznego czeskiego, które następnie zorganizował. 1868 i 1870 wybierany był z Taboru, Pielgrzymowa i Kamenicy posłem do sejmu czeskiego. Wydał „Zakłady tielocviku“ (1867—70), „Statisticky přehled jednot Sokolských“ (t. 1—3; 1866—75); „Niemecko-czeské nazvoslowi tielocviczne“ (1867); „Czeské veleni a nazvoslowi vojenské“ (1867) i in.

Tyrteusz (*Tyrtaios*), grecki poeta religijny, wedle tradycji rodem z Afidnae w Attyce, czy też z Aten, w VII w. prz. Chr. swemi pełnemi zapału pieśniami miał dopomódz Spartanom do zwycięstwa nad Meseńczykami. Podanie to jednak jest fałszywe. Wedle bowiem fragmentów **T.,** był on z urodzenia Doryjczykiem. Z utworów jego najwięcej miał rozgłosu poemat religijny treści etyczno-politycznej; słynne też były jego „Embateria“ (pieśni wojenne śpiewane w pochodach). Pozostałe szczątki jego utworów wydał Bergk w zbiorze „Poetae lyrici Graeci“ (3 wyd., Lipsk, 1866).

Tysiąc i jedna noc (baśni Szeherezady) tak nazywa się zbiór baśni i opowiadań arabskich (część ich politycznego pochodzenia) z XV w. Wydanie z tekstem oryginalnym Hobichta i Fleischera wyszło w r. 1825—37, t. 12, tłóm. Lana (ang. 1839), Weil 4 w. 1871, t. 4, König 1876, t. 4 i in. Przekład polski według Galanda wyszedł 1873 r. Nowy przekład według najpełniejszego francuskiego wydania wychodził w Złoczewie.

Tys, *This*, Aleksander, prawnik polski, * 1804 r. w Jeziornie pod Warszawą, † 1846 r. w Paryżu. Prawo studjował w uniwersytecie warszawskim, poczem wstąpił do służby sądowej i, przechodząc pośrednie stopnie, został radcą prawnym komisji rządowej przychodów i skarbu, referendarzem stanu, potem członkiem komisji przygotowawczej do przejrzenia i ułożenia praw Królestwa Polskiego, naczelnym prokuratorem 9 departamentu rzadzącego senatu, członkiem komisji rządowej sprawiedliwości i nareszcie członkiem komisji

ustanowionej w Warszawie do przejrzenia przygotowanych dla królestwa praw cywilnych. Prócz mnóstwa rozpraw wysokiej wartości, drukowanych w *Temidzie* i innych czasopismach krajowych i zagranicznych prawniczych, wydał oddzielne: „Dernier mot sur le pouvoir social“(Paryż 1836); „Code civil de l'Empire de Russie, traduit sur les éditions officieles“ (t. 1841); „Précis des notions historiques sur la formation du corps des lois russes“, z rosyjskiego (Petersburg 1833) i in. Życiorys jego mieści się w „Bibl. Warsz.“ t. III z 1846 r.).

Tysafernes, wódz króla perskiego Artakserksesa II Mnemona, został pobity przez króla spartańskiego Agezylausza w Lidyi i za namową Paryzatydy, matki Artakserksesa i Cyrusa zamordowany we Frygji.

Tysiącznik (*Erythraea*), rodzaj roślin z rodziny goryczkowatych, zioła z liśćmi przeciwległemi, kwiatami zebranemi w baldachy i torebkami podłużnemi, wielonasiennemi. *Centurja, czerwieniec (E. centaurium*) jest zielem 2-rocznem z łodygą pojedyńczą, z pięknemi kwiatami różowemi, tylko w słońcu przed południem otwartemi. Rośnie u nas i w całej Europie po pastwiskach, łąkach i pagórkach, kwitnie od czerwca do września. Używa się w medycynie pod nazwą centurji mniejszej, jako środek gorzki.

Tysiącznik. *a* kwiat, *b* owoc.

Tysiewicz Jan, pseudonim Ign. Niewiarowicza.

Tyssowski Jan, * 1817 we Lwowie, † 1857, próbował początkowo sił swoich w literaturze, następnie był nauczycielem prywatnym w Wiedniu i we Lwowie, w końcu rządcą dóbr w Zasławiu. 1846 był jednym z naczelników spisku krakowskiego, którego rezultatem było miejscowe powstanie. Jakkolwiek **T.** nie był początkowo powołany do władzy, osiągnął jednak dyktaturę, do której sprawowania okazał zupełną nieudolność, zamiast bowiem działania, zajmował się wydawaniem proklamacji i pisaniem artykułów dziennikarskich. Po stłumieniu powstania udał się za granicę, był jednak aresztowany w Dreźnie i osadzony w Königstein; przytem przy badaniu okazał się bardzo słabym i odkrył wszystkie okoliczności, ściągające się do sprzysiężenia i powstania. Obowiązawszy się nie wracać nigdy do Europy, odwieziony był do Ameryki Północnej, gdzie osiadł w Waszyngtonie.

Tyszka Franciszek, pseudonim Andrzeja Grabianki.

Tyszkiewicz. Znany w historji naszej ród szlachecki litewski, herbu Leliwa, otrzymał swoje nazwisko od synów Tymofeja czyli Tymoteusza *Tyszki Kalennika*. Ród ten rozpadł się na kilka linji, a mianowicie linję hrabiów na Łohojsku i Berdyczowie, która się rozpadła na linję litewską i ukraińską, oraz ordynacką na Birżach (założona r. 1861). Linja Tyszkiewiczów Skuminów wygasła w r. 1807 w osobie Ludwika Skumina Tyszkiewicza, wiel. hetmana polnego i marszałka w. ks. Litewsk. Znakomitsi członkowie tego rodu są:

Tyszkiewicz Teodor, prawnuk Tyszki, odbywał poselstwo do Moskwy 1577 r., był podskarbim litewskim 1582 r., wojewodą nowogródzkim 1597; † 1616 r.

Tyszkiewicz Bazyli Klenicki, protoplasta starszej, do dziś jeszcze istniejącej linji łohojskiej, wyniesionej przez Zygmunta I 1516 r. do godności hrabiowskiej, wojewoda podlaski, a potem smoleński, odbywał poselstwa do Moskwy, hana tatarskiego i Włoch; † 1571 r. Linja młodsza **T.** pochodzi od potomków *Leona*, brata Bazylego, a mianowicie od syna Leonowego *Skumina*.

Tyszkiewicz Janusz, syn poprzedniego, * roku 1570, † 1642 r. w Wilnie. Złożywszy dowody waleczności pod Chocimem przeciwko Turkom, był od r. 1641 wojewodą wileńskim. Przyjął unję i jako gorliwy jej obrońca ogłosił: „List do Boreckiego i Smotryckiego przeciwko cerkwi wschodniej“ (b. m. r. i dr.). Znane są także jego „Umowy ze Szwecją,“ „Djarjusz Janusza Tyszkiewicza 1625,“ umieszczone w *Bibl, starož. pisarzów polskich* Wójcickiego (t. 5, str. 1—77).

Tyszkiewicz Jerzy, Jezuita, głośny polemik, syn Jerzego, wojewody brzeskiego, * 1571, † 1624; pobierał nauki w Wilnie, a następnie w Rzymie, gdzie r. 1593 wstąpił do zgromadzenia. Za powrotem do kraju uczył filozofji i teologji w Kaliszu, Poznaniu, Lublinie, potem zarządzał kolegjami: Toruńskiem, Kaliskiem, Poznańskiem, Krakowskiem, a potem zarządzał całą prowincją; **T.** walczył gorliwie przeciw różnowiercom, a w sporach Jezuitów z akademją krakowską był jednym z najsilniejszych obrońców swego zakonu. Z pism jego wymieniamy: „De perfectione“ (Kraków, 1624, Kolonja, 1626); „Theologia antilogica Luteranorum et Anthologia Calvinistarum etc.“ (Kraków, 1624, 2 wyd., Kolonja, 1627).

Tyszkiewicz Jerzy, biskup wileński, bratanek poprz., syn Eustachego Jana, wojewody brzeskiego, uczeń stryja Jerzego Jezuity; przywdziawszy suknię duchowną, otrzymał zaraz kanonję krakowską, następnie został kanonikiem wileńskim, kustoszem i archidjakonem. W r. 1627 mianowany biskupem metońskim i sufraganem wileńskim, następnego roku brał bardzo czynny udział w naradach synodu piotrkowskiego. W r. 1633 został biskupem żmujdzkim, 1638 r. jeździł od króla Władysława IV jako legat do papieża Urbana VIII, który mianował go swoim prałatem domowym i ciągłym asystentem, przełożonym nad misjami inflanckiemi i administratorem biskupstwa piltyńskiego; za powrotem do kraju przewodniczył **T.**

na zjeździe katolików z protestantami w Toruniu (gdzie było złożone sławne *Colloqium charitativum*), a 26 maja 1649 został biskupem wileńskim, † 1656 w Królewcu.

Tyszkiewicz Jan Antoni, brat poprz., marszałek nadworny litewski († 1649), odznaczał się wymową i czynami rycerskimi.

Tyszkiewicz Aleksander Skumin, sędzia ziemski płocki za Zygmunta III. Wróciwszy z podróży naukowej po obcych krajach, odznaczył się walecznością w bojach; podczas kilkoletniej niewoli wojennej przełożył wierszem polskim (nie znane nam zresztą) „Tragedje“ Seneki. Jest także w druku jego wiersz p. t.: „Felix cometa post natalem diem Petri Mohila Metrop. Kijovien. (1633).

Tyszkiewicz Antoni, biskup żmujdzki, od roku 1741 był wielkim dobrodziejem wszystkich Dominikanów, a osobliwie klasztoru w Kalwarji Żmujdzkiej, † 1762. Zostały po nim pisma: „Królewska do nieba droga, albo życie św. Kazimierza, królewicza polskiego“ z łac. (Warszawa, 1752); „Synodus Dioecesana Mednicensis seu Samogitiae A. D. 1752 diebus 4, 5 et 6 Septembris celebrata“ (Wilno, 1752).

Tyszkiewicz Ludwik Skumin, marszałek w. litewski. Ożeniony z Konstancją Poniatowską († 1830), synowicą Stanisława Augusta a córką ks. podkomorzego, miał **T.** wielkie znaczenie na dworze królewskim i ślepo był przywiązany do osoby króla; marszałek sejmu 1778 r., został 1780 hetmanem polnym litewskim, a następnie podskarbim wiel. lit. Podczas konfederacji Targowickiej mianowany po zgromadzeniu się sejmu do Grodna 1793 r. marszałkiem wiel. litewskim na miejsce Ignacego Potockiego, przyłączył się do opozycji przeciw działaniom Sieversa (ob.) i nakłaniał króla do oporu. W tymże czasie wespół z Siewersem i Fryderykiem Moszyńskim układał nową dla Polski konstytucję. Podpisawszy drugi rozbiór kraju i traktat z Rosją, wysłany został przez izbę w poselstwie do Petersburga. **T.** † 1808 w Wilnie jako ostatni z młodszej linji Skuminów. W r. 1786 ogłosił **T.** dwa pisma: „Regulamen służby obozowej i garnizonowej dla całego wojska obojga narodów“ i „Regulamen egzercerunku dla brygad kawalerji narodowej.“

Tyszkiewicz Tadeusz, hr., generał, senator Królestwa Polskiego, * 1774 na Litwie, † 1852 r. w Paryżu. Po ukończeniu szkół u Pijarów, wstąpił 1790 r. do wojska, walczył jako adjutant generała Jasińskiego przy szturmie Pragi. W r. 1806 r. za przybyciem Napoleona mianowany dowódcą gwardji honorowej cesarza, odznaczył się pod Eylau, a 1809 r. na czele 2 pułku ułanów bił się z Austrjakami pod Raszynem, Nadarzynem, Sandomierzem, Przedborzem i Krakowem. W r. 1812 naznaczony generałem brygady, zaszczytny miał udział w bitwie pod Smoleńskiem. Następnie osiadł w dobrach swych Świsłoczy; 1820 r. został senatorem kasztelanem Królestwa Polskiego, a 1831 r. opuściwszy kraj, zamieszkał stale w Paryżu.

Tyszkiewicz E. hr.

Tyszkiewicz Eustachy, hr., z linji łohojskiej, badacz historyczny, * 1814 w Łohojsku, dobrach dziedzicznych w pow. Borysowskim, gub. Mińskiej, † 1873 w Wilnie. Ukończył nauki 1831 r. w gimnazjum mińskiem. Od r. 1832 bawiąc przez 3 lata w Petersburgu, korzystał wiele z tamecznej bibljoteki cesarskiej, zawierającej skarby do dziejów i literatury polskiej. W roku 1835 osiadł w Wilnie i odtąd zajął się gorliwie badaniami archeologicznemi, na którem to polu bogate zebrał plony. W r. 1843 dla badań archeologicznych i dziejowych odbył podróż do Szwecji, Finlandji i Danji. Mianowany (1855) dożywotnim prezesem archeologicznej komisji wileńskiej i kuratorem Muzeum wileńskiego, ofiarował mu wszystkie swe zbiory. Z licznych prac jego ważniejsze są: „Rzut oka na źródła archeologji krajowej czyli opisanie zabytków niektórych starożytności, odkrytych w Zachodnich gubernjach cesarstwa Rosyjskiego“ (Wilno, 1842); „Opisanie powiatu Borysowskiego i t. d.“ (tamże, 1847); „Listy o Szwecji“ (2 t., tamże, 1846); „Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki, rzemiosł i t. d. w dawnej Litwie i Rusi litewskiej“ (Wilno, 1850); „Historyczna wiadomość o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w djecezji wileńskiej“ (1858); „Obrazy domowego pożycia na Litwie“ (Warszawa, 1865); „Birże, rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacji“ (Petersburg, 1869); „Źródła do dziejów Kurlandji i Semigalji z czasów Karola królewicza polskiego“ (Kraków 1870); „Archeologja na Litwie“ (Kraków, 1872); „Groby rodziny Tyszkiewiczów“ (Warszawa, 1873).

Tyszkiewicz Konstanty, hr., brat poprz., także zasłużony archeolog i geograf, biegły w historji litewskiej, gorliwy orędownik piśmiennictwa i sztuk pięknych, jeden z najczynniejszych członków komisji archeologicznej w Wilnie, * 1806 r. w Łohojsku, † 1868 w Mińsku litewskim. Ukończywszy uniwersytet wileński, był od 1828 czas jakiś urzędnikiem w ministerjum skarbu Królestwa Polskiego. Następnie usunąwszy się do życia prywatnego, pracował nad podniesieniem dobrobytu mieszkańców swych łohojskich. Obok tych zajęć poświęcał się **T.** gorliwie naukom, a zwłaszcza archeologji. Odbywał w tym celu liczne po Litwie wycieczki, badał starożytne horodyszcza, kurhany, zamki i t. d. i zgromadził w Łohojsku obok pięknej bibljoteki cenny zbiór wykopalisk. Odbywał też podróże naukowe za granicę, utrzymywał ciągłe korespondencje z ludźmi uczonymi

i był członkiem kilku towarzystw naukowych. Z dzieł jego oprócz artykułów umieszczanych w pismach czasowych wymieniamy: „Pomniki rytownictwa krajowego“ (1 t., Wilno, 1858 r.); „Wiadomość historyczna o zamkach i horodyszczach w Litwie i Rusi“ (1859); „O kurhanach w Litwie i zapadnoj Rusi“ (1865), po rosyjsku; „Wilja i jej brzegi pod względem hydrograficznym, archeologicznym i etnograficznym“ (Drezno, 1871).

Tyszkiewicz Michał, zamiłowany podróżnik i myśliwy, ordynat birżański, * 1828, † 1897. Zwiedziwszy Egipt i Nubję, wydał z druku: „Dziennik podróży po Egipcie i Nubji“ (Paryż, 1863), zajmował się archeologją, robił badania na „Forum Romanum,“ popierał teatr wileński i muzeum starożytności, sam posiadał piękne zbiory i bibljotekę.

Tyszkiewicz Jan, hr., ordynat birżański, * 1860, † 1901, wydał genealogję domu Tyszkiewiczów, opracowaną przez E. M. Posiadał bogate zbiory, odziedziczone po ojcu Michale, zamiłowanym starożytniku.

Tyszkiewicz Antoni, hrabia, * 1866. Skończył szkołę wojskową w Petersburgu 1885 r. i wydział agronomiczny w Puławach 1888 roku. Napisał broszurę p. t.: „Stosunki rosyjsko-polskie“ wydane w języku polskim i rosyjskim w Lipsku 1895 r. pod pseudonimem hr. Leliwy. Broszurę tę tłómaczono na język francuski i niemiecki. Dał się poznać jako gorliwy pracownik na polu przemysłu, zakładając w Wilnie i okolicach fabrykę, młyny, mleczarnie, piekarnie i t. d. Posiada również bogatą bibljotekę.

Tyszkiewiczówna Marja, hr., siostra Antoniego, autorka polska, * 1871 roku, kształciła się w domu, w młodości podróżowała wiele, trzykrotnie zwiedziła Włochy, Francję, Szwajcarję i Anglję. W r. 1902 wydała powieść społeczną, p. t.: „Spójnik.“ Mieszka stale w Wilnie, gdzie przy współudziale Małgorzaty St. Clair, byłej przełożonej słynnego Queen Victorias Jubilee Institute, utrzymuje i prowadzi ambulatorjum, udzielające bezpłatnej pomocy lekarskiej ubogim chorym. Zakład ten urządzony jest na wzór wspomnianej wyżej instytucji angielskiej.

Tyszowce, miasto w gub. Lubelskiej, pow. Tomaszowskim, nad rz. Huczwą, ma 4,000 miesz., kościół parafjalny rzymsko-katolicki i cerkiew; pamiętne jest utworzoną tu w r. 1655 *Tyszowiecką konfederacją* (ob.), zawiązaną przeciwko królowi szwedzkiemu Karolowi Gustawowi.

Tyszowiecka konfederacja (1655—1658). Kiedy Karol Gustaw, król szwedzki, w napadzie swym r. 1655 przy poparciu niektórych panów (Krzysztof Opaliński, Hieronim Radziejowski), opanował całą Polskę i ogłosił się jej protektorem, a Jan Kazimierz musiał kraj opuścić i szukać schronienia na Śląsku, zdawało się, że kraj już upadł i stał się łupem najeźdźcy. Wkrótce jednakże ocknął się naród z chwilowego letargu, a łupieże i prześladowania szwedzkie oraz obrona Częstochowy i porwanie się do oręża przeciw Szwedom Krzysztofa Żegockiego, starosty babimojskiego, rozbudziły uśpiony patrjotyzm. Podczas pobytu w Prusiech Karola Gustawa, który uważał się już za niewątpliwego władcę Polski, hetmanowie Rewera Potocki, wielki, i Stanisław Lanckoroński, polny, opuścili z wojskiem obóz szwedzki i stanęli pod Tyszowcami (ob.). Wówczas to szlachta, poczytawszy ten krok za zerwanie ze Szwedami, zaczęła się kupić coraz gęściej przy hetmanach i żądała stanowczego oporu Szwedom. Gdy następnie i niektóre województwa wystąpiły z projektem związku czyli konfederacji wojennej, przyjęto jednomyślnie chorągiew i hasło i ogłoszono konfederację w Tyszowicach na d. 29 grudnia 1655 r. Ponieważ konfederowało się naprzód wojsko, a przy niem i szlachta, władza więc musiała być podzielona pomiędzy reprezentantów jednego i drugiego stanu, skutkiem czego przystąpiono niezwłocznie do wyboru komisarzy; obrano na komisarzów: Krzysztofa Tyszkiewicza, wojew. czernihowskiego, Jędrzeja Potockiego, obożnego w. koronnego, Jacka Szembeka, starostę bohusławskiego, Stanisława Domaszewskiego, Wacława Lanckorońskiego, pułkownika, i Samowskiego, towarzysza chorągwi królewskiej. Województwa miały sobie same komisarzów wybierać większością głosów, po jednym z każdego województwa. Tym sposobem ustanowiono pewien rodzaj republikańskiej dyktatury pod hasłem nieobecnego w kraju Jana Kazimierza. **T. K.,** sprawując najwyższą władzę, oświadczyła jawnie, że naród polski nie dał się do tyla omamić pochlebnym obietnicom wiarołomnego Karola Gustawa, żeby aż prawego pana się wyrzekał, i wypowiedziała posłuszeństwo królowi szwedzkiemu, a stronników jego ogłosiła za wrogów ojczyzny i zapowiedziała nadto pospolite ruszenie. Wszystkie kwestje postanowiła **T.** rozstrzygać większością głosów i wszystkim jakiego bądź stanu ludziom, którzy chwycą za broń przeciw Szwedom, obiecała prerogatywy szlacheckie. Za tym przykładem poszła Litwa i skupiła się pod wodzą Pawła Sapiehy i Gosiewskiego. Wkrótce też Jan Kazimierz, wezwany do powrotu, był powitany w Lubomli na Spiżu przez Jerzego Lubomirskiego i przeprowadzony do Krosna i Łańcuta, gdzie 21 stycznia 1656 został przyjęty przez hetmanów. W naradach łańcuckich przepisano sobie dalszy plan postępowania, stwierdzono raz jeszcze węzeł powszechny szlachty, nareszcie poruszono nową myśl o elekcji następnego króla za życia panującego króla i wybrano nawet księcia Siedmiogrodu Rakoczego na kandydata pod warunkiem, ażeby niósł pomoc Rzeczypospolitej. W Łańcucie zmieniono także pierwotny charakter **T.** Odebrano bowiem władzę naczelną hetmanom, powierzoną im w Tyszowcach, a zawiązano konfederację przy osobie

króla. Lwów wybrano na miejsce tymczasowego pobytu króla. Rewera, Potocki i Czarniecki, który na pierwszą wieść o konfederacji ruszył ze swemi wojskami z Podgórza ku Tyszowcom, mieli objąć naczelne dowództwo w boju ze Szwedami, hetman polny zaś i Krzysztof Tyszkiewicz wysłani byli do Kozaków dla ułożenia zgody. Całego jednak boju Czarniecki miał być duszą; król i konfederacja najwięcej na niego liczyli; on miał nieprzyjaciela zatrzymać, nim powróci całe wojsko koronne i nim się szlachta liczniej około króla zgromadzi. Zatrwożył się niesłychanie król szwedzki i myśląc o koronacji w Polsce, dawał sufraganowi płockiemu, ks. Tolibowskiemu arcybiskupstwo gnieźnieńskie, ażeby tylko jak najrychlej się koronować. Doznawszy odmowy, śpieszył z wojskiem na Warszawę i Lublin do boju z konfederacją, 2 marca wojsko kwarciane, pod wodzą Koniecpolskiego i Jana Sobieskiego, skonfederowało się w Zambrowie i odstąpiło Szwedów, a garstki Polaków, zostające jeszcze przy nich, coraz częściej ich opuszczały. Za wojskami koronnemi i szlachtą, która rozpoczęła wojnę partyzancką, powstały tłumy chłopstwa, szczególnie w stronach krakowskich, górale nawet zstąpili z Karpat przeciw wrogowi. We Lwowie wobec senatorów uczynił król (1 kwietnia 1656) wotum solenne, mocą którego oddawał siebie i Rzeczpospolitą w opiekę Najświętszej Pannie, „za łzy i krzywdy," jak mówił, obiecywał uwolnić lud od „niesprawiedliwych ciężarów i ucisków." Piękne te zamiary, którym i szlachta w chwili nieszczęścia nie była przeciwna, spełzły na niczem po ustąpieniu Szwedów, a lud, który na równi ze szlachtą przyczynił się do oswobodzenia kraju, poszedł po dawnemu w niewolę swych panów. Wojna tymczasem wrzała na wszystkich punktach Rzeczypospolitej. Napróżno już Karol Gustaw ogłaszał swoje uniwersały, „przeciwko buntownikom," jak się w nich wyrażał, napróżno zdobywał Warszawę, wiązał się z elektorem i z księciem siedmiogrodzkim, napróżno gotował rozbiór Polski i zdobywał się na wszelkiego rodzaju okrucieństwa; d. 23 października 1658 r. zawiązała się nowa konfederacja szlachty małopolskiej województwa Krakowskiego i Sandomierskiego w obozie pod Krakowem. Oprócz krakowskiej powstawały i inne jeszcze konfederacje po całym kraju, formujące się na wzór Tyszowieckiej. Kraj został ocalony, i już 1658 r. Rzeczpospolita wchodziła w normalny sposób życia, bo złożyła sejm t. r., a drugi w ciągu tej wojny 1659 r. Czas ten stanowi dobę, w której się **T. K.**, samym biegiem rzeczy rozchwiała. Działania jej zresztą podczas całej wojny czteroletniej znać niewiele. Obudziła ona kraj z uśpienia, postawiła rząd, ale od chwili narad łańcuckich właściwie go nie sprawowała. Pamiątką **T.** jest wybranie Matki Boskiej za królowę Korony Polskiej, a drugą wypędzenie Arjanów. Ostatnim tym czynem bezrozumnego fanatyzmu chciano się okupić Bogu za przyobiecane, a nie wykonane ulżenie ciężkiego losu ludowi wiejskiemu.

Tyszowieckie starostwo niegrodowe leżało w województwie Bełskiem, pow. Grabowieckim. Podług lustracji z r. 1628, składało się z miasta Tyszowiec i wsi Mikulin, Przewała, Przyspa z przyległościami, które na sejmie z r. 1768 zamieniono z Mierami na starostwo Hermanowskie (ob.); odtąd więc to starostwo przestało istnieć, a do czasu jego trwania posiadali je Jan Mier razem z żoną Marją z Tarnowskich, opłacając z niego kwarty złp. 6,100, a hyberny złp. 611 gr. 24.

Tyszyński Piotr Celestyn, wierszopis, Pijar, * 1738 na Wołyniu, † 1798, był nauczycielem w Złoczowie, Piotrkowie, Łowiczu, Radomiu i Warszawie, prefektem kolegjum Konarskiego, nakoniec rektorem w Opolu. Utwory swego pióra wydał w zbiorze p. t.: „Pieśni polityczno-moralne" (2 t., Warszawa, 1784—85).

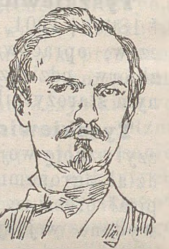

Tyszyński A.

Tyszyński Aleksander, krytyk i literat, * 1811 w Petersburgu, † 1880; słuchał kursów prawa i administracji w uniwersytecie wileńskim i otrzymał stopień kandydata nauk moralno-politycznych. W roku 1838 przybył do Warszawy i zasilał pracami swemi *Piśmiennictwo krajowe*, tudzież *Przegląd Warszawski*. Jeden z pierwszych założycieli czasopisma *Biblioteka Warszawska*, podpierał ją utworami oryginalnemi i głównie zapełniał jej część krytyczną. Do najważniejszych prac jego w tem piśmie umieszczonych należą: „Początki filozofji krajowej" i „Rys historyczny oświecenia Słowian." Oprócz licznych prac, rozrzuconych po rozmaitych czasopismach, wydał: „Amerykanka w Polsce" (2 Peterburg, 1837); „Morena czyli powieści blade" (Warszawa, 1842); „Rozbiory i krytyki" (3 t., Petersburg, 1854). W roku 1866 był mianowany w Szkole Głównej warszawskiej profesorem historji literatury polskiej i pełnił te obowiązki aż do przemiany tej instytucji na uniwersytet (w 1869). Później osiadł w swej posiadłości Miasocie na Litwie. W ostatnich latach życia zamieszczał swe prace głównie w *Bibl. Warsz.* i *Kronice Rodzinnej;* osobno ogłosił drukiem „Zasady krytyki powszechnej" (2 t., Warszawa, 1872), owoc długoletniej pracy, i „Dwie Switezianki, czyli rzut oka na ostatni okres poezji polskiej" (Warszawa, 1861, odbitka z *Bibl. Warsz.*); „Wizerunki polskie, zbiór szkiców literackich" (Warszawa, 1875), zawierające następujące szkice: „Wincenty Kadłubek, jako pisarz," „Marcin Bielski, najdawniejszy prozaik polski," „Wizerunek, poemat z r. 1558, Mikołaja Reja," „Szymonowicz i jego Sielanki," „Szymon Starowolski," „Elżbieta Drużbacka," „Komedja polska w wieku XVIII," „Ludwik Kondratowicz," „Wincenty Pol." Od r. 1873 był członkiem akade-

mji umiejęt. krakow. Jako myśliciel **T.** należy do grupy filozofów katolickich, której przedstawicielami byli: ks. Hołowiński, Ziemięcka, Gołuchowski; **T.** był najkrytyczniejszym i najniezależniejszym myślicielem tego kierunku. Por. Piotr Chmielowski „Dzieje krytyki literackiej w Polsce“ (Warszawa, 1903).

Tyśmienica, miasto w Galicji, obwodzie Stanisławowskim, nad rzeczką Woroną położone. W stronie Kołomyi, za rzeką Strymbą, po lewej stronie, gdzie dziś leży wzgórze zwane *Horodyszczem,* leżało niegdyś miasto **T.,** biorące swą nazwę od rz. Tyśmienicy, snującej się po tutejszych polach. O tem mieście, Starej **T.,** wspomina już Nestor pod r. 1144. Gdy atoli w r. 1513 przez Turków, Tatarów i Wołochów do szczętu spalone zostało, lud pozostały opuścił to miejsce i przeniósł się nad brzegi Worony, gdzie powstało nowe miasto **T.,** które w krótkim czasie, wsparte korzystnemi przywilejami królów Zygmunta I i III, zakwitło przemysłem i handlem, szczególnie przez Ormian prowadzonym. Od południa stanął zamek murowany, do koła wałem i wodą opasany, od wschodu monaster bazyljański z cerkwią, w rynku cerkiew miejska, a w r. 1630 Mikołaj Potocki z żoną Zofją Firlejówną wznieśli tu kościół i klasztor dominikański. 12 września 1676 r. Turcy z hordą Tatarów, wpadłszy do miasta, kościół, klasztor, cerkwie, zamek, dwory szlacheckie spalili, ludność w części wycięli, w części do niewoli zabrali. Powoli jednak znowu się miasto odbudowało. W r. 1764 ogień całe miasto w perzynę obrócił. Odbudowane po tej klęsce, dziś liczy 8,000 ludności, ma kościół łaciński, ormiański i 3 cerkwie. Handel cały jest w rękach żydowskich.

Tytan, *Ti,* pierwiastek chemiczny metaliczny, odkryty 1790 przez Gregora w żelaziaku tytanowym; otrzymuje się przez ogrzanie fluorku potasu i tytanu z potasem; tworzy czarny proszek trudno topliwy, ogrzanyw powietrzu pali się z silnym blaskiem. C.atomowy=48,1. Z tlenem wydaje *kwas tytanowy,* którego bezwodnik, Ti O_2, tworzy w przyrodzie trzy minerały, *rutyl, brookit* i *anatus.* Rutyl jest jednokształtny z kasyterytem, krystalizuje w ośmiościany kwadratowe, często siatkowato się krzyżujące *(sagonit);* jest przeświecający lub nieprzezroczysty, blasku djamentowego; znajduje się w górach krystalicznych, wydaje żółtą farbę do porcelany. Tu też należy anatas (ob.). Brookit krystalizuje w szeregu rombicznym, zresztą własnościami zbliżony do poprzedniego.—Właściwy kwas tytanowy, H_4 Ti O_4, jest galeretowaty, rozpuszczalny w kwasach i zasadach, sole jego są nierozpuszczalne, natomiast związki jego z kwasami są w wodzie rozpuszczalne.— *Chlorek tytanu,* Ti Cl_2, jest bardzo podobny do chlorku cyny. — Z innych minerałów **T.** są ważniejsze: *Żelaziak tytanowy (ilmenit, waszyngtonit)* krystalizuje w formy romboedryczne, częściej jednak znajduje się w stanie niekrystalicznym, niekiedy w ziarnach *(izeryn)* lub jako drobny piasek *(menakamit).* Jest czarny, bez blasku, twardość = 5 — 6, c. wł.=5, zawiera kwas tytanowy, tlenek i tlennik żelaza, ale w różnym stosunku. Znajduje się w składach krystalicznych w różnych miejscowościach; w Nowej Holandji wyrabiają z niego stal.—*Tytanit (sfen, liguryl, greenowit)* krystalizuje w szeregu jednoskośnoosiowym, twardość = 5, c. wł.=3,5, jest przeświecający, żółty, zielony, brunatny, blasku szklistego lub djamentowego; jest to krzemian i tytanian wapna z pewną ilością tlenku. Przezroczysty, zielony tytanit alpejski uważa się za kamień drogi.

Tytan, szósty księżyc Saturna (ob.).

Tytanit, minerał. ob. Tytan.

Tytanja, królowa elfów, małżonka Oberona. Legendy o **T.** opracował Wieland w „Oberonie“ i Szekspir w „Śnie nocy letniej.“

Tytanja, trzeci księżyc Urana (ob.).

Tytanowy żelaziak, ob. Tytan.

Tytany (grec. *Titanoi),* w mitologji greckiej prastary ród bogów, dzieci Urana i Gei. Za podnietą Gei jeden z **T.** Kronos (ob. Saturn) strącił z tronu i wytrzebił własnego ojca, który za to przeklął swe dzieci. Klątwa spełniła się, Zeus bowiem (syn Kronosa) po długiej i zaciętej walce (tak zwana *Titanomachia),* którą późniejsi poeci greccy i rzymscy mieszają z gigantomachją, t. j. walką gigantów (ob.) z bogami, przy pomocy Hekatonchejrów (ob.) i Cyklopów (ob.), pokonał Kronosa i wszystkich **T.,** strącił ich (prócz Okeanosa) do Tartaru i zapewnił panowanie nad światem bogom olimpijskim. Wedle najbardziej upowszechnionego podania, liczba **T.** wynosiła dwanaście; 6 było płci męskiej (Okeanos, Kaios, Hyperjon, Japetos i Kronos) i 6 płci żeńskiej *(Tytanidy:* Theia, Rhea, Tethys, Phoibe, Mnemosyne i Themis). Niekiedy i potomków owych istot oznaczają nazwą **T.,** jak np. Prometeusza, Atlasa, Selene i t. d. **T.** uważać należy za personifikację gwałtownych potęg natury, stawiających zapory prawidłowemu uporządkowaniu świata. Por. Preller „Griech. Mythologie“ (1 t., 2 wyd., Berlin, 1860).

Tytios lub *Tityos,* syn Gei, olbrzym na wyspie Eubei, za usiłowane zgwałcenie podróżującej Letho przez rozgniewanego na ten zamach Zeusa skazany został w państwie podziemnem na pastwę dwom sępom, które wiecznie odrastającą wątrobę z piersi mu wydzierały.

Tytlewski Maciej, dyplomata, rodem z Tytlewa w Chełmińskiem, opat Benedyktynów w Lubieniu, używany był przez Zygmunta III r. 1620, jako posłannik do Madrytu, w celu wyjednania posiłków na gotującą się wojnę turecką. Hiszpanja ociągała się ze stanowczem wystąpieniem, a tymczasem nastąpiło stanowcze zwycięstwo oręża polskiego pod Chocimem. Wtedy **T.** na upokorzenie Hiszpanów, ułożył w Madrycie broszurę z nadesłanych mu materjałów p. t.: „Narratio de proeliis gestis

inter Polonum et Turcam annis 1520 — 21“ (Madryt, 1623, przekład hiszpański: Madryt, 1633).

Tytuł, w prawie zasada uprawiająca nasze czynności lub stanowiąca podstawę naszych praw; tak np. wyrok jest podstawą egzekucji i, przysądzając nam pewne prawa, staje się ich **T.** Gdy nam praw przez nas posiadanych zaprzeczają, udowadniamy przed sądem ważność naszych **T.** i bezzasadność tych, które przedstawiają nasi przeciwnicy.—**T.** jest także nazwą, która oznacza godność danej osoby, dziedziczną lub wskutek zasług przez panującego jej udzieloną. Wprowadzają one różnice między obywateli i dlatego w rzeczachpospolitych rzadziej są używane. *Tytuły* i w parze idące z nimi rangi powstały w odległej starożytności i w państwach rządzonych absolutnie. Królowie egipscy nadawali sobie na pomnikach nieskończone szeregi tytułów i przyznawali własności boskie. Śmieszna ta tytułomanja istnieje dotychczas w krajach wschodnich, gdzie np. król birmański mianuje siebie „królem królów, któremu wszyscy inni powinni ulegać, stwórcą życia i zwierząt, pór roku, władcą przypływu i odpływu morza, bratem słońca i królem 24-ch horyzontów.“ Tytuł szacha perskiego jest również długi i przesadzony. Pycha ta, łączy też dziwactwo, znalazła oddźwięk w Europie tylko na dworze bizantyńskim i dopiero od czasów Konstantyna W. Urzędnicy jego dzielili się na 3 klasy: *Illustres*, *Spectabiles* i *Clarissimi*. Członkowie ich rodzin mianowali się *Nobilissimi*, podrzędni zaś *Perfectissimi* i *Egregii*. Tytuły hrabiów (Comites), oraz książąt (Duces) powstały również za czasów Konstantyna, a w kodeksie Teodozjusza (438) znajdujemy już całą hierarchję polityczną. Naczelne miejsce zajmowała „nasza boskość“ (Divinitas), t. j. cesarz, którego „boskie“ rozkazy pod odpowiedzialnością za „świętokradztwo“ powinny być spełniane. Cesarz Konstantyn był niewyczerpany w tworzeniu tytułów, tak np.: „Wasza sprawiedliwość,“ „Wasza Ekscelencja,“ „Wasza Eminencja,“ „Wasza Wieczność,“ „Wasza Nieskończoność“ (Vestra Aeternitas, Vestra Perpetuitas w przemówieniach poddanych do cesarza). Większa część tych tytułów znikła w zamęcie, wywołanym przez wędrówki narodów, i tylko używany już przez cesarzów rzymskich tytuł „Wasz Majestat,“ wznowiony został w Niemczech przez Karola V, we Francji przez Ludwika XI i w Anglji przez Henryka VIII. Za przykładem królów, oraz książąt, i oddzielne stany zaczęły przybierać tytuły, a starsi synowie w rodach szlacheckich zwali się *Seniori*, po francusku *Seigneur*, po włosku *Signor*, z czego później wytworzył się tytuł królewski i lordowski *Sire* i *Sir*. Burmistrzowie, radcowie, uczeni kupowali sobie tytuły: Magnificencji, Munificencji, Amplissimus, Dobrze urodzonych, Wysoko uczonych, Wielce łaskawych i t. p. Doszło do tego, że wreszcie król francuski Ludwik XIV nazwał się *Christianissimus*.— Polska do ostatnich czasów nie znała ich wcale, a *comites* i *barones*, po Bolesławie Krzywoustym używane, oznaczały urząd rajcy książęcego i do potomków nie przechodziły, pomimo dążeń rodów magnackich, które tytuł ten chciały uczynić dziedzicznym. Władysław Jagiełło synowi swemu z Elżbiety Granowskiej chciał nadać tytuł dziedziczny hrabiego, ale oparł się temu kanclerz Wojciech Strzębiec, uważając nadanie takiego tytułu za przeciwne prawom narodu. Nie mogąc w kraju otrzymać **T.**, rodziny możne poczęły go szukać za granicą, i Rafał Leszczyński 1476 pierwszy podobno otrzymuje od Fryderyka III tytuł hrabiego. Następca Fryderyka III Maksymiljan rozdał dyplomów wiele między panów polskich, którzy ich jednak po większej części przyjąć nie chcieli, i dopiero potomkowie ich zaczęli korzystać z przywilejów przodkom ofiarowanych, chociaż długo walczyć musieli z niedozwalającą na to szlachtą, która jeszcze 1673 wymogła na królu Michale akt, karzący infamją za używanie cudzoziemskich tytułów hrabiego lub księcia. Tak rzeczy przetrwały do Augusta II, za którego czasów mnóstwo książąt z tytułami pochodzenia cudzoziemskiego z prawa swego zaczyna korzystać; i tak otrzymuje tytuł księcia: prymas i biskupi warmiński i krakowski i znaczniejsze familje: Leszczyńskich, Sułkowskich i inne. Bardziej jeszcze mnożą się tytuły hrabiów; królowie często ludzi tego **T.** nie posiadających nazywają w listach hrabiami, skąd się biorą tak zwani hrabiowie kopertowi. Sejm koronny za Stanisława Augusta nadaje tytuł księcia polskiego braciom królewskim, a wkrótce potem i familji Ponińskich. Po pierwszym rozbiorze kraju **T.** książąt i hrabiów nadawali panujący nowym swoim poddanym za znoszone **T.** starostów, wojewodów i t. p.

Tytuń *(Nicotiana)*, rodzaj roślin z rodziny psiankowatych, cechuje się koroną lejkowatą, o brzegu sfałdowanym, 5-klapkowym, kielichem trwałym, znamieniem główkowatem i torebką 2—4 komórkową, wielonasienną; sąto zioła jednoroczne, najczęściej lepkie, pochodzące z Ameryki, o liściach wielkich, miękich, naprzemianległych, i kwiatach zebranych w wiechy; opisanych jest przeszło 40 gatunków, z których ważniejsze są: **T.** *wirginijski*, *multański*, *aprak (N. tabacum)* ma liście podłużno-lancetowate, zaostrzone, których żyłki od nerwu środkowego wychodzą pod ostremi kątami, i kwiaty czerwone; u góry wydęte; najlepsze jego odmiany są: **T.** *wiszący*, o liściach zwieszających, **T.** *białonerwistny*, *grubonerwisty*, *szerokolistny* i *kanaster drzewny*.— **T.** *wielkolistny* czyli *marylandzki* (*N. macrophylla*) ma liście jajowate, których żyłki od nerwu środkowego wybiegają pod kątem prawie prostym, w nasadzie uszkowate, kwiaty czerwone; więcej znane odmiany jego są: **T.** *węgierski*, *amersfortski*, *sztrasburski*, *podolski*, *chiński* i *turecki*, o liściach sercowatych.— **T.** *chłopski*, *bakuń (N. rustica)* ma liście ogonkowate, jajowate, w wierzchołku tępe, kwiaty zielonawo-żółte; odróżniają się odmiany wielko i ma-

łolistne.—**T.** można uprawiać od równika do 50° szer. płn. i płd., najlepsze jednak hodują się między 15 a 35°. Wilgoci i mrozu nie znosi, z gruntu pochłania wiele części mineralnych, zwłaszcza potażu, dla tego potrzebuje silnego nawozu; uprawa jego jest kosztowna i wymaga wiele pracy, ale opłaca się korzystnie.—Różne gatunki liści tytuniowych rozróżniają się na **T.** używany na tabakę do zażywania (*karota*), na **T.** do palenia, na cygara i do żucia. W handlu rozróżniają się następne gatunki. Z amerykańskich: **T.** *hawański* i *kubański* z Kuby, wydający najlepsze cygara, *warinas* czyli *knaster (kanaster)* z Wenezueli, wyborny na **T.** do palenia; *portorico*, *domingo* do obwijania cygar, *brazylijski*, *esmeralda*, *cumana*, *marylandzki* do palenia, *wirgiński* i *kentuky* na tabakę. Z azjatyckich najlepszy jest *manilla* na cygara, dalej *jawański*, *kalkucki* i *chiński*. **T.** europejskie wogóle nie dorównywają amerykańskim;

Tytuń, kwiat i owoc.

do najlepszych należą tureckie i węgierskie; holenderskie i francuskie używają się głównie na tabakę; z niemieckich najlepsze pochodzą z Frankonji i Palatynatu; **T.** *besarabski*, *chersoński* i *ukraiński* należą do lepszych, **T.** uprawiane w królestwie Polskiem i Galicji należą do podlejszych, gatunki najpośledniejsze nazywają się *machorką*.—Gatunki **T.** przeznaczone do palenia, krają się za pomocą machin lub przerabiają na cygara (ob.). **T.** na wyrób tabaki oswobadza się z żyłek i zanurza w sosy, złożone np. z wina czerwonego, wody i kamienia winnego; jeżeli sos jest gorący, tabaka jest czarną. Zresztą skład sosów utrzymywany jest przez fabryki w tajemnicy. Następnie liście zamoczone poddają się fermentacji, potem pakują w woreczki, suszą, a tak otrzymana masa (*karota*) miele się na proszek, przesypuje solą i poddaje jeszcze raz fermentacji. Różne gatunki tabaki dzielą się na zasadowe (paryskie) i kwaśne; te ostatnie są ostrzejsze i szkodliwsze.—Najważniejszą częścią składową **T.** jest *nikotyna* (ob.), której lepsze gatunki zawierają tylko 2—4%, gorsze 8—9%; *nikocjanina* (ob.) znajduje się głównie w gatunkach używanych na tabakę; dalej zawiera **T.** kwas jabłkowy, cytrynowy, szczawiowy; po spaleniu zostawia 17—24% popiołu, złożonego głównie z węglanu wapna i soli potażowych.—Roczna produkcja **T.** wynosi około 800 miljonów kg., z czego na Kubę wypada 10, na Stany Zjednoczone 170, wyspy Filipińskie 10, Austrję 6, Niemcy 39, Rosję 50, Francję 20 miljonów kg. Zużycie tytuniu największe jest w Holandji, gdzie na mieszkańca wypada 3,3 kg., w Belgji 2,15, w Szwajcarji 2,1, w Austrji 1,73, w Niemczech 1,5, we Francji 1,08, w Rosji 0,56 kg. rocznie.—Załoga Kolumba pierwsza widziała Indjan palących tytuń; poseł francuski w Lizbonie, Nicot, otrzymał (1560) nasiona **T.**, wyhodował go i od jego nazwiska pochodzi nazwa łacińska tej rośliny. Przez długi czas uważano zażywanie **T.** za środek przeciw bólowi głowy. Długo też palenie **T.** było surowo zabraniane w różnych krajach, a moraliści piorunowali przeciw „piekielnemu dymowi“. Do Polski pierwszy okaz **T.** miał nadesłać 1590 Uchański, poseł w Konstantynopolu, a w r. 1650 wyszła pierwsza polska broszurka o paleniu tytuniu. Nazwa tabaki pochodzi od Indjan amerykańskich, u których oznaczała narzędzie do palenia tytuniu, polska zaś nazwa tytuniu jest turecka.—Opodatkowanie **T.** jest źródłem znacznych dochodów państwowych, i w wielu krajach uprawa i fabrykacja **T.** stanowiły monopol rządowy. Por. Fairholt „Tabacco, its history and associations“ (1875); Wagner „Tabakkultur, Tabak und Zigarrenfabrikation“ (5 wyd., 1888); Kissling „Der Tabak im Licht der neuesten naturwissenschaftlichen Forschungen“ (1893); „Hygjena palenia“ (Kraków, 1896).

Tytus (św.), uczeń i towarzysz św. Pawła apostoła, pochodził z Koryntu czy Antjochji; według podania, założył około 62 r. pierwszą gminę chrześcijańską na wyspie Krecie, gdzie † w 94 r. życia pierwszym biskupem. W Nowym Testamencie zamieszczony jest jeden list św. Pawła do Tytusa. Kościół rzymski obchodzi jego pamiątkę 4 stycznia.

Tytus (*Titus Flavius Vespasianus*), cesarz rzymski, 79—81 r. po Chr., syn Wespazjana (ob.), * 40 r. po Chr. Odebrawszy staranne wykształcenie, wcześnie już odznaczył się **T.** jako biegły adwokat i dzielny żołnierz. Towarzysząc ojcu do Syrji (67 r.) dla stłumienia powstania Żydów, po jego odjeździe do Rzymu prowadził dalej rozpoczętą wojnę i zakończył ją zburzeniem

Tytus.

Jerozolimy 70r. Odbywszy tryumf, którego świadkiem jest do dziś jeszcze *łuk Tytusu*, został spółregentem i na stanowisku tem odznaczał się surowością, samowolą i marnotrawstwem. Skoro jednak po ojcu na tron wstąpił 25 czerwca 79 r., zmienił zaraz sposób życia, sprawował rządy sprawiedliwie i łagodnie i z pewną nawet dobroduszności (każdy dzień, w którym nic dobrego nie uczynił, uważał za stracony), tak, że otrzymał od ludu zaszczytne miano „miłości i rozkoszy rodu ludzkiego“ *(amor et deliciae generis humani)*. Nazewnątrz posunął granicę państwa w Brytanji, ale wewnątrz za panowania jego doznały Rzym i Italja klęsk ciężkich. Wybuch Wezuwjusza 24 sierpnia 79 r. zniszczył 3 miasta: Herculanum, Pompeji i Stabiae; 80 r. pożar 3-dniowy obrócił w gruzy najpiękniejszą część Rzymu, a zaraza wyludniła miasto i okolicę. Za jego czasów poświęcone było 81 r. Colosseum (ob.) i zbudowane łaźnie, których resztki teraz jeszcze noszą nazwę *łaźni Tytusa*. **T.** † 81 r. na febrę; nie brakło podejrzeń, że śmierć przyśpieszył mu brat i następca jego, Domicjan (ob.).

Tyzanna, ob. Jęczmień.

Tyzenhauz Antoni, podskarbi nadworny litewski, syn Benedykta, starosty szmeltyńskiego, * 1733, † 1785 w Warszawie. Odebrawszy nauki w domu rodzicielskim i u Jezuitów w Wilnie, przebywał na dworze księcia kanclerza Czartoryskiego, gdzie zawiązał przyjaźń ze Stanisławem Augustem Poniatowskim. W 1761 jako pisarz w. lit. posłował pierwszy raz na sejm i sprawował potem rozmaite urzędy z wyborów. Na sejmie koronacyjnym został koniuszym w. lit., a po śmierci Józefa Massalskiego 1765 otrzymał podskarbstwo nadworne litewskie i starostwo grodzieńskie wraz z zarządem ekonomji czyli dóbr stołowych na Litwie. Zajmując dwa tak ważne urzędy, poświęcił im się wyłącznie z prawdziwem zamiłowaniem. Słynie też w historji swego czasu jako minister biegły w administracji finansów i obeznany gruntownie ze sprawami przemysłu, handlu i robót publicznych. Zaniedbane gospodarstwo ekonomji litewskich przez zły zarząd dawniejszych podskarbich postanowił **T.** podnieść i z gruntu zreformować. Wziął się też raźnie do pracy. Dla dokonania niezbędnych pomiarów założył szkołę miernicą, szkołę regestratury czyli buchalterji, szkołę budownictwa i korpus kadetów w Grodnie. Przy pomocy wielu zdolnych i wykształconych w powyższych zakładach ludzi zaprowadził nowy system gospodarstwa, bardzo w skutkach swoich zbawienny. Obrawszy za ognisko wszystkich swoich działań Horodnicę, przedmieście Grodna, tam założył swoje mieszkanie i dla podniesienia przemysłu piękne pobudował gmachy, w których urządził pierwsze swe rękodzielnie. Jednocześnie pracował gorliwie nad ulepszeniem środków komunikacji. Po włościach obfitych w łąki zaprowadzał stada koni, a źródłem ich uczynił zakupioną przez siebie najsławniejszą w Rzeczypospolitej stadninę Pociejowską. Z Czech sprowadził najdoskonalszych piwowarów, którzy nauczyli krajowców fabrykacji wybornego piwa. Przywołani nadto z za granicy rozmaitych fachów rękodzielnicy wprowadzili w ruch wszelkiego rodzaju fabryki (płócienne, sukienne, żelazne, muślinów, jedwabiów, aksamitów, pasów i t. d.), z których doskonałe wychodziły wyroby. Dla utrzymywania stosunków handlowych z zagranicą utworzył **T.** kantor kupiecki. Zajęty temi pracami, nie zapomniał **T.** i o zakładach naukowych. Jakoż przy współdziałaniu botanika i lekarza Giliberta, założył szkołę lekarską, a przy niej pierwszy w Polsce ogród botaniczny. Następnie wystawił dom dla położnic i sprowadził z Paryża akuszerkę do wykładu w nim sztuki położniczej. Obok utylitarnej strony swoich reform **T.** nie pominął także i duchowej. Miał wyborną, a może i pierwszą w kraju orkiestrę, złożoną z muzyków i śpiewaków włoskich; utworzył także balet, złożony z dzieci włościańskich. Myślał również o podniesieniu drukarstwa i w tym celu sprowadzał do Grodna ludzi do robienia stemplów na matyce, do odlewania głosek. Grodno uczynił **T.** ogniskiem całego ruchu i życia ówczesnego stron tamtejszych. Zbawiennemi pracami swemi oraz rozumem i zręcznością zajął wielce wpływowe stanowisko na Litwie i całą niemal przeciągnął na stronę króla, który też obdarzał go zaufaniem bez granic. Ale to stanowisko właśnie i znaczenie ogromne mimo zasług położonych dla kraju zgubiło **T.** Ludzie bowiem zazdrośni wpływom ministra poczęli działać na jego zgubę. Na czele wrogów jego stali: biskup Józef Kossakowski, Franciseek Rzewuski i Joachim Chreptowicz podkanclerzy, a tych popierała cała prawie rodzina królewska. Następna okoliczność, sprzyjająca dawno knowanym intrygom, sprowadziła wreszcie upadek **T.** Rzecz się tak miała: król był winien 10 milionów Holandji; dług ten zagwarantowany był na przychodach z dóbr stołowych litewskich, a **T.** spłacał go ratami. Tymczasem podskarbi, zbyt może nieoględnie szafując pieniędzmi, bo za wiele chciał uczynić odrazu, więcej niż środki starczyły, zabrnął w długi i gdy nadchodziła pierwsza rata spłaty, nie miał na jej pokrycie odpowiedniego funduszu, a kredytu nie znalazł, bo mu go wrogowie wszędzie popsuli. Skutkiem tego, król podburzony przez siostrę swą Branicką i większą część rodziny, tudzież przez Stackelberga, podpisał rozkaz odebrania **T.** ekonomji. Główni wykonawcy tego rozkazu, osobiści nieprzyjaciele podskarbiego, Walenty Sobolewski i Franciszek Rzewuski, przy pomocy siły zbrojnej, ograniczywszy nawet

Tyzenhauz Antoni

SZLĄSK

Dł. Wsch. 33 od Ferro
Dł. Wsch. 17 od Greenw.
Objaśnienie
Wielkość pisma i znaków odpowiada stosunkowej ważności miejscu.
Twierdz. Zamek Kop. węgl. Hut. żel. Kup.
Dr. żelazne Dr. bite.
Stolice Regencyj podkreślone są dwa razy, a powiatów raz jeden. Wysokość w metrach.
Skala 1:1 250 000.
Geograficz. mil. (15°)
Kilometrów (111,3°)
Ciąg dalszy na lewo u góry mapy
PROW. BRANDENBURSK.
POZNAŃSKIE
CESARSTWO ROSSYJSKIE
CES. ROSSYJS.
KRÓLESTWO POLSKIE
Kr. POLSK.
GALICYA
WROCŁAW
LEGNICA
GÓRZELICE
Bolesław
Bunzlau
Sprottau
Sagan
Glogau
Neusalz
Crossen
Züllichau
Sorau
Forst
Guben
Cottbus
Luckau
Lübben
Calau
Schweidnitz
Strehlen
Reichenbach
Frankenstein
Münsterberg
Ohlau
Brieg
Oels
Namslau
Trebnitz
Wartenberg
Militsch
Rawicz
Lissa
Kosten
Fraustadt
Bomst
Schwiebus
Züllichau
Crossen
Meseritz
Bentschen
Grünberg
Sprottau
Liegnitz
Haynau
Goldberg
Jauer
Bunzlau
Löwenberg
Lauban
Görlitz
Rothenburg
Hoyerswerda
Kalisz
Ostrów
Krotoszyn
Gostyń
Rawicz
Leszno
Wschowa
Pleschen
Schildberg
Ostrzeszów
Kempen
Adelnau
Fraustadt
Bomst
Grätz
Rawitsch
Wollstein
Lissa
Kosten
Schmiegel
Gnesen
Wreschen
Mogilno
Inowrazlaw
Strelno
Exin
Znin
Gnesen
Posen
Obornik
Samter
Birnbaum
Schwerin
Meseritz
Bomst
Fraustadt
Lissa
Kosten
Rawicz
Gostyń
Krotoszyn
Ostrów
Kalisz
Pleschen
Wreschen
Gnesen
Mogilno
Inowrazlaw
Strelno
Exin
Znin

wolność osobistą **T.** i zabrawszy gwałtownie wszystkie papiery i regestra, odebrali mu przedewszystkiem możność wykazania swej niewinności, a potem grabiąc łupiesko nagromadzone zasoby w wyrobach fabrycznych gotowych i materjałach pod pozorem publicznej licytacji zmarnowali wszystko, co **T.** podczas zarządu swego przysposobił. Nie dosyć tego; targnęli się nawet i na osobiste mienie **T.**, który znękany przeciwnościami, nie mogąc nigdzie dojść sprawiedliwości, we dwa lata zakończył życie w zupełnem ubóstwie. Ksiądz Bohusz, przyjaciel zmarłego, napisał „Spominkę o Antonim Tyzenhauzie“ (w *Tygodniku Wileńskim* r. 1820), Bartoszewicz zaś umieścił obszerny życiorys **T.** w *Gazecie Warszawskiej* (r. 1851, N. 136—143).

Tyzenhauz Konstanty, hrabia, znakomity ornitolog polski, * 1786 r. w Żołudku pod Grodnem, † 1853 r. Początkowe nauki odbywał w Warszawie, następnie nauki przyrodnicze studjował w Wilnie. W 1812 wszedł do służby wojskowej, był za księstwa Warszawskiego pułkownikiem w korpusie księcia Józefa Poniatowskiego, znajdował się w bitwie pod Lipskiem. W r. 1814 osiadł w dobrach swoich i gorliwie zajął się ornitologją; w pałacu swoim w Postawach, gub. Wileńskiej, utworzył bogate muzeum ornitologiczne, mieszczące wszystkie krajowe i najokazalsze cudzoziemskie ptaki w liczbie przeszło 3,000 okazów. Oprócz licznych, drobniejszych prac drukowanych po rozmaitych czasopismach polskich, francuskich i niemieckich, wydał: „Ornitologję powszechną czyli opisanie ptaków wszystkich części świata“ (3 t., Wilno 1843—6), która i za granicą wysoko jest ceniona. Pozostałe po nim tablice z wizerunkami jaj ptaków krajowych, kolorowane z natury, ryte na miedzi w Paryżu, wydał syn jego Rejnold Tyzenhauz (ob.), uzupełnione tekstem, p. t. „Ornitologja ptaków polskich“ (Warszawa 1861). Inne jego prace oddzielnie wydane są: „Rozprawa o sowie lapońskiej, znalezionej w Litwie“ (Wilno, 1830); „Ogólne postrzeżenie o gąsienicach zasiewom szkodliwych“ (tamże 1838); „Postrzeżenia nad niektóremi gatunkami ryb w Litwie“ (w Zoologji Górskiego i Kumelskiego); „Zasady ornitologji albo nauki o ptakach“ (Wilno 1841). Szacowny jego gabinet ornitologiczny wkrótce po zgonie przewieziony został do Wilna i oddany w opiekę tamecznej komisji archeologicznej. Ufundował zakład oftalmiczny w Wilnie. Życiorys jego podał Adamowicz w *Bull. natur. de Moscou*, przełożony na pols. przez Belkego (*Bibljot. Warszaw.* t. IV z r. 1855).

Tyzenhauz Konstanty.

Tyzenhauz Rejnold, hrabia, syn ornitologa Konstantego **T.**, * 1830, † 1880 w Hejdelbergu. Położył zasługi no polu przemysłu, usiłując wprowadzić żeglugę parową na Litwie; wspaniały gabinet ornitologiczny ojca ofiarował Muzeum starożytności w Wilnie. Pisał także rozprawy: „Co daje powód do istnienia stanu duchownego“ (Lipsk 1873). „Odpowiedzi dzieci na zapytania, dlaczego i jak muzyki uczyć je potrzeba“. Lipsk 1873); „Odpowiedzi dzieci na własne zapytania, czem mają się zająć po skończeniu nauk“ (Lipsk 1873); „Odpowiedzi rodziców na własne zapytania, jak wychowywać dzieci“ (Lipsk 1873). W majątku swoim Postawach, w pow. Dzisieńskim, zebrał piękną bibljotekę i wzorowo urządził archiwum domowe. Na nim wygasł zasłużony ród Tyzenhauzów.

Tyzyfona, jedna z Eumenid, mścicielka wszelkiego morderstwa.

Tzetzes Jan, gramatyk grecki z XII wieku po Chr. Przebywał w Konstantynopolu i pisał rozmaite dzieła. Z poezji zasługują na wzmiankę: „Iliaca“ (wyd. Jacobsa, 3 t., Lips 1795 i Bekkera, Berl. 1316), oraz „Chiliades“ (wyd. Liesslinga, Lip. 1826). Oprócz tego posiadamy jego *Skolja* do Homera i Hezjoda, tudzież nader ważny komentarz do „Alexandry“ Lykofrona, w którego opracowaniu brał także udział brat jego, *Izaak Tzetzes*.

Tzimisces Jan, wschodnio-rzymski cesarz, Armeńczyk, † 976 zamordował Nicefora Fokasa, podbił Bulgarów.

Tzschirner Henryk Bogumił, teolog protestancki, * 1778 w Mitweida, w Saksonji, † 1328 jako superintendent i profesor teologji w Lipsku. Jako teolog **T.** skłaniał się do racjonalistycznego supernaturalizmu. Największe zasługi położył na polu historji kościoła jako kontynuator dzieła Schröckha „Kirchengeschichte“ (t. 9 i 10, 1810), tudzież jako autor wielu innych dzieł, dotyczących głównie pierwotnych dziejów chrześcijaństwa. **T.** występował także wielokrotnie w obronie wolności protestantyzmu.

BIBLIOTEKA NAUKOWA Wyższej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego
„1288 1931 r. „ТРИБУНА РАДЯНСЬКА“
2931

ЧПЛ 8 ДЕК 1933

BIBLIOTEKA NAUKOWA
Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego

Biblioteka
I.14
80309/2
WAP
Naukowa